सीकृत रामायण
बोधिनी टीका

मौनीबाबा घाट विना मूल्य समर्पित

HR Pyakurel

टीकाकार
कुलचन्द्र गौतम

[illegible] रामचरित्रसाद

श्रीरामचरितमानसको विषयानुक्रमणिका

पृष्ठसंख्

१ भूमिका ७
२ टीकाकारको निवेदन ११
३ संशोधकको वक्तव्य १२
४ तुलसीदासजीको जीवनचरित्र १३
५ पारायणका विषयमा वक्तव्य १९
६ पारायणविधि २०
७ रामायणका काम्यपारायणमा वक्तव्य २७
८ काम्यप्रयोग २८
९ रामायणमाहात्म्य ३२
१० मंगलाचरण ३२

प्रथमसोपान—बालकाण्ड

कथा प्रसङ्ग

विषय

१ मंगलाचरण १
२ खलवर्णन ९
३ विधाताका प्रपञ्चको विचित्रता १३
४ कुसंगतिले हानी र सुसंगतिले लाभ १५
५ राम-नामको वन्दना ३२
६ रामचरितमानसलाई मानस (सरोवर)भन्नाको कारण ... ५८
७ कथारम्भ ६९
८ सती-चरित्र ७३
९ पार्वती-जन्म र तपस्या ९१
१० काम-दाह र रति-वरदान १०८
११ शंकर-प्रार्थना ११४
१२ पार्वती-परीक्षा ११५
१३ पार्वती-मंगल ११७
१४ कैलास-महिमा र शिवपार्वती-संवाद १३२
१५ काकभुशुण्डी-गरुडसंवादमा राम-चरित्र वर्णन १४७
१६ जय-विजय शाप र जालंधरवध १४९
१७ नारद-मोह र विष्णु-श्राप १५५
१८ मनु-शतरूपाको तपस्या १६७
१९ भगवान्का-स्वरूपको वर्णन १७१

श्रीराम-१० कृ-

प्रकाशक—पं० कुलचन्द्र गौतम, छोटीगैवी, काशी ।

ॐ श्रीमंगल =

विषय पृष्ठ

१३ चित्रकूट निवास ४९२
१४ दशरथको शरीरत्याग ५११
१५ भरतको मावलीबाट आगमन, कैकेयी-भर्त्सना र दशरथ-अंत्येष्टिक्रिया ५१६
१६ भरतको चित्रकूटतर्फ प्रयाण ५४०
१७ भरत-भरद्वाज ५५७
१८ प्रयागबाट प्रस्थान ५६६
१९ बन्धुमिलन ५८८
२० जनकागमन ६१४
२१ रामवनमा भ्रमण ६४७
२२ अन्तिमसभा ६५०
२३ पादुका प्रदान ६५३
२४ भरत विदाई ६५४
२५ फलस्तुति ६६३

तृतीयसोपान—अरण्यकाण्ड

कथाप्रसंग

१ मङ्गलाचरण ६६५
२ जयन्तकथा ६६६
३ अत्रिमुनिका आश्रममा सवारी ६६९
४ विराधवध ६७७
५ शरभङ्गदर्शन ६८०
६ सुतीक्ष्णमुनिदर्शन ६८२
७ अगस्त्यमुनिदर्शन ६८८
८ दण्डकारण्य (पंचवटी) प्रवेश ६९१
९ राम-लक्ष्मण संवाद ६९२
१० शूर्पणखादुश्चरित्र ६९५
११ खरदूषणसैन्यविध्वंस ६९८
१२ शूर्पणखाबाट रावणको उत्तेजना ७०५
१३ रावणमारीचसंवाद ७०७
१४ मारीचवध ७१२
१५ सीताहरण ७१४
१६ जटायुरावण[illegible] ७१७
१७ श्रीरामजीको [illegible]प ७२०
१८ जटायुको मोक्ष ७२४
१९ कबन्धमोचन ७२७
२० शवरीसंवाद ७२८

विषय पृष्ठ
२० प्रतापभानु-कथा र श्राप १७६
२१ रावण-कुम्भकर्ण-जन्म, तप, वर-प्राप्ति, र अत्याचार १९६
२२ पृथ्वीको देवताहरू-सहित ब्रह्मलोक गमन २०५
२३ ईश्वर-स्तुति र आकाश-वाणी २०७
२४ दशरथपुत्रेष्टियज्ञ र पुत्रोत्पत्ति २११
२५ नामकरण, बाललीला, र संस्कार २१८
२६ विश्वामित्रको अयोध्यामा आगमन र यज्ञ-रक्षार्थ राम-लक्ष्मण-याचना २२७
२७ ताडका-वध र मुनिमख-रक्षा २२९
२८ अहल्या-श्राप-मोचन, गंगा-स्नान, र जनकपुरप्रवेश २३२
२९ पुष्प-वाटिकामा राम-जानकीको परस्पर-दर्शन प्रेम २५०
३० धनुषयज्ञ र धनुर्भंग २६१
३१ परशुराम-क्रोध, लक्ष्मण-परशुराम संवाद र क्रोध-निवृत्ति ... २८८
३२ जनकजीको दूत-प्रेषण र वरियाती गएको वर्णन ३०५
३३ दशरथ-विश्वामित्र-मिलन ३२०
३४ राम-लक्ष्मण-भरत-शत्रुघ्नको विवाह ३२५
३५ जनकपुरवाट वरियातीको विदाई र अयोध्याआगमन ३५५
३६ मङ्गलाचार ३५८
३७ विश्वामित्रको निजआश्रमगमन ३७१
३८ फलस्तुति ३७३

द्वितीयसोपान—अयोध्याकाण्ड

कथाप्रसंग

१ मङ्गलाचरण ३७५
२ रामयौवराज्याभिषेकोत्सव ३७९
३ देवताहरूले डराएर उत्सवभंगगर्न सरस्वती-संग प्रार्थना ... ३८५
४ मंथरा-कैकेयी संवाद र कैकेयीको कोप-भवनमा प्रवेश ... ३८६
५ महाराज-दशरथको कैकेयीका अन्तःपुरमा गमन ... ३९७
६ कैकेयीको वरयाचना र दशरथ-विलाप ४००
७ सुमंत्रले रामजीलाई बोलाएको, कैकेयी-श्रीरामसंवाद, श्रीरामको माता कौशल्या संग विदाहुनु, राम-जानकी संवाद, र लक्ष्मणको वन जानाका निमित्त प्रार्थना ४१०
८ वनयात्रा ४४६
९ श्रृंगवेरपुर-प्राप्ति ४५१
१० निषादले पाउ धोएको र सुरसरितरण ४६५
११ भरद्वाजमुनिसंग भेट ४६९
१२ मार्गनिवासीहरूको प्रेम र वाल्मीकिमिलन ४७२

	विषय	पृष्ठ
६	लङ्कादर्शन	७८६
७	लङ्किनीदण्डन	७८८
८	विभीषणसंगम	७८९
९	सीतादर्शन	७९२
१०	रावण-सीतासंवाद	७९२
११	मुद्रिकार्पण	३९६
१२	सीताहनूमत्संवाद	७९७
१३	वाटिका-विध्वंस	८०१
१४	हनूमद्बन्धन	८०२
१५	रावण-हनूमत्संवाद	८०३
१६	लंकादहन	८०७
१७	चूडामणिसमर्पण	८०८
१८	सीतासन्देश	८०९
१९	मधुवनधर्षण	८१०
२०	सीतावृत्तान्तवर्णन	८१२
२१	श्रीरामजीको विजययात्रा	८१५
२२	विभीषणशरणागति	८१७
२३	समुद्रवंधन	८२९
२४	शुकको गिरिफ्तारी	८३०
२५	समुद्रनिग्रह	८३६
२६	फलस्तुति	८३९

❀ षष्ठसोपान—लङ्काकाण्ड ❀

कथाप्रसंग

१	मंगलाचरण	८४१
२	सेतुबन्ध	८४२
३	सुवेलशैलवृत्तान्त	८५१
४	मन्दोदरीले गरेको प्रबोध	८५५
५	अङ्गदप्रेषण	८५७
६	अंगद-रावणसंवाद	८५९
७	मंदोदरीले फेरी-गरेको प्रबोध	८७५
८	युद्धको आरम्भ	८७८
९	माल्यवान्‌ले गरेको उपदेश	८८६
१०	मेघनादको युद्ध	८८७
११	लक्ष्मण मूर्छा	८९१
१२	रामविलाप	८९६

	विषय	पृष्ठ
२१	पम्पावर्णन … … … …	७३५
२२	नारदागमन … … … …	७३७
२३	सन्तको लक्षण … … … …	७४१
२४	फलस्तुति … … … …	७४२

❀ चतुर्थसोपान—किष्किन्धाकाण्ड ❀

कथाप्रसंग

१	मंगलाचरण … … … …	७४५
२	ऋष्यमूकगमन … … … …	७४६
३	हनूमान् र रामको संवाद … … …	७४७
४	सुग्रीव-मैत्री … … … …	७४९
५	वालिवधप्रतिज्ञा … … … …	७५२
६	बालिवध … … … …	७५५
७	वालिरामसंवाद … … … …	७५७
८	ताराविलाप … … … …	७६०
९	ताराप्रबोध … … … …	७६०
१०	सुग्रीवराज्याभिषेक … … … …	७६१
११	प्रवर्षणवास … … … …	७६२
१२	वर्षावर्णन … … … …	७६३
१३	शरद्वर्णन … … … …	७६६
१४	सुग्रीवभर्त्सना … … … …	७६७
१५	सीतान्वेषण … … … …	७७१
१६	हनूमदादिप्रेषण … … … …	७७२
१७	गुहादर्शन … … … …	७७३
१८	स्वयंप्रभा (योगिगी) दर्शन … … …	७७४
१९	संपातिदर्शन … … … …	७७५
२०	हनूमत्प्रोत्साहना … … … …	७८०
२१	फलस्तुति, … … … …	७८१

❀ पंचमसोपान—सुन्दरकाण्ड ❀

कथाप्रसंग

१	मंगलाचरण … … … …	७८३
२	हनूमानजीको लंकायात्रा … … …	७८४
३	मैनाकदर्शन … … … …	७८४
४	सुरसाहनूमत्संवाद … … … …	७८५
५	छायाग्रहनिग्रह … … … …	७८६

विषय ... ... पृष्ठ

१३ कुम्भकर्ण-वध ८९८

१४ मेघनाद-वध ९०८

१५ राम-रावण युद्ध ९१३

१६ रावणवध ९४२

१७ ब्रह्मादि-देवताले गरेको रामस्तुति ९५३

१८ फलस्तुति ९६६

❀ सप्तमसोपान—उत्तरकाण्ड ❀

कथाप्रसंग

१ मंगलाचरण ९६७

२ भरतमिलाप ९६८

३ रामराज्याभिषेक ९७९

४ सामवेदले गरेको रामस्तुति ९८३

५ यजुर्वेदले गरेको रामस्तुति ९८४

६ ऋग्वेदले गरेको रामस्तुति ९८५

७ शंकरकृत रामस्तुति ९८७

८ वानरवीरको विदाई ९९०

९ रामको सौराज्य ९९४

१० उपवन दर्शन १००६

११ सन्त र असन्तका लक्षण १०११

१२ प्रजालाई रामजीको उपदेश १०१९

१३ वसिष्ठरामसंवाद १०२३

१४ मानसको उपसंहार १०२७

१५ काकभुशुण्डी-गरुड संवाद १०३२

१६ काकभुशुण्डीको पूर्व-वृत्तान्त १०६७

१७ कलिधर्मवर्णन १०६९

१८ सतपञ्च-चौपाई (राम रहस्य) १०९४

१९ ज्ञानदीपक १०९९

२० भक्ति-चिन्तामणि ११०६

२१ सप्तप्रश्न १११०

२२ मानसरोग १११२

२३ गरुडभुशुण्डी-संवादको उपसंहार १११७

२४ फलस्तुति ११२६

श्रीमते जानकीजीवनाय नमः

* भूमिका *

कोटि शारदाको-भन्दा अधिक चातुर्य, सयकरोड-ब्रह्माको-भन्दा अधिक सृष्टिकुशलता, सयकरोड-विष्णुको-भन्दा अधिक पालनशक्ति, सयकरोडरुद्रको-भन्दा अधिक संहार-शक्ति भएका * उपमारहित † अनन्तकोटिब्रह्माण्डनायक ईश्वरले **"जैले २ धर्मको बाधा र अधर्मको वृद्धि उपस्थित हुन्छ, त्यसै-समयमा म अवतार लिन्छु"** यस्तो आफ्नो वचनको अनुसार रावणादिवध-रूपी-लीलाका निमित्त दशरथनन्दन-रामको रूप लिएर गरेका चरित्रलाई **रामायण** भन्दछन् । कल्पकल्पमा अनेक रावणादि-दुष्ट पैदा भएर धर्मबाधा र अधर्मवृद्धि गर्न लागेमा वरावर रामको अवतार लिएर लोककल्याणकारी-धर्मको रक्षा ईश्वरवाट भई-रहेको छ । **"वहाँका चरित्रको श्रवण-कीर्तनादि गरेर प्राणीहरू संसारमहासागरका पार पुगून्"** यस्तो उत्तम उद्देश्य लिई-कन दयानिधान-दिव्यदृष्टि-वाल्मीकि-महामुनिले रचना-गरिएको रघुनाथ-चरित (**रामायण**) सयकरोड-श्लोकप्रमाणको भएर स्वर्ग-मर्त्य-पातालका प्राणिको उद्धार गरि-रहेको छ ।

---

*चौ०—सारदकोटि अमित चतुराई * विधिसतकोटि सृष्टि निपुनाई ॥
विष्णुकोटिसत पालनकरता * रुद्रकोटिसतसम संहरता ॥
† छं०—निरुपम न उपमा आन रामसमान राम निगम कहै ।
जिमि कोटिसतखद्योतसम रवि कहत अतिलघुता लहै ॥
एहि भाँति निजनिजमतिविलास मुनीस हरिहि वखानहीं ।
प्रभु भावगाहक अतिकृपाल सप्रेम सुनि सुख मानहीं ॥

अनन्तकोटि-ब्रह्माण्डमा ब्रह्माण्डपिछे १।१ ब्रह्मा–विष्णु–महेश्वर रहेका छन् , अनन्तकोटि-ब्रह्माण्डनायक (पति) जो एकमात्र निर्गुण–र सगुण दुवै–अवस्थामा एकैसमय रहन शक्ने अचिन्त्यशक्तिमान् ईश्वर (महाविष्णु) हुन् , उनैले रामावतार लिएको हो, एकब्रह्माण्डपति विष्णुले होइन । यो कुरा सुन्दरकाण्डका—

चौ०—सुनु रावन ! ब्रह्माण्ड निकाया * पाय जासु वल विरचति माया ।
जा के वल विरञ्चि हरि ईसा * पालत सृजत हरत दससीसा ! ॥
संकर सहस विष्णु अज तोही * सकहिं न राखि रामकर द्रोही ॥

इत्यादिवचनवाट स्पष्ट बुझिन्छ ।

(१) यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ! ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥ [गीता०]
(२) चरितं रघुनाथस्य शतकोटिप्रविस्तरम् ।
एकैकमक्षरं पुंसां महापातकनाशनम् ॥

श्री ३ महाराज जुद्ध संशेर जंग बहादुर राणा

महाराज-दशरथ-जस्ता सत्यप्रतिज्ञ राजर्षि, श्रीरामजीजस्ता पितृ[2]-मातृभक्त सर्वसद्गुण-सागर[3] चरित्रनायक, भरतजस्ता भ्रातृभक्त धार्मिक[4] अनुरक्त भाई, महारानी-कौसल्याजस्ती कर्तव्य-परायणा[5] पातिव्रत्यपवित्रान्तरा नारी, महारानी-सुमित्राजस्ती दूरदर्शिनी[6]-क्षात्रधर्मकुशला विदुषी, महारानी-सीताजीजस्ती आदर्शमहिला[7]को संघटनावाट घटित हुन-गयेका-पवित्र-चरित्रले भूषित भएको यो ग्रन्थ सवै-सज्जनवर्गको प्यारो र सवै-ग्रन्थ-मध्ये उत्तम ठहरिन जानु उचितै हो।

रामचरितमानस (यो-रामायण) रस-गुण-अलंकारको यथोचित समावेश गरेर रचिएको हुनाले साहित्यशास्त्रको मर्मज्ञ-भएका विद्वद्वर्गमा आदरणीय हुनु पनि उचितै हो, त्यसैकारणले विधर्मी-द्वीपान्तरनिवासी-विद्वान्हरूले समेत लाचारीका-साथ यसको यथोचित आदर गर्नु परेको हो। ज्यादा के लेखौं "रामचरितमानसले यावत्—संसारका वुद्धिमान्-सज्जन-लाई अनुगृहीत गरेको छ" यसो भन्दा अत्युक्ति ठहरिने छैन।

यस्तो अपूर्व यो ग्रन्थ विविधप्रकारका तत्कालप्रचलित-अनेक-देशीय भाषाशब्दले संक-

---

(१) महाराज-दशरथजीले प्राणभन्दा प्यारा रामजीलाई वनवास दिएर प्राणपरित्याग गरे; यहाँ भन्दा अधिक सत्यप्रतिज्ञता कहाँ पाइएला ?

(२) भोलीपल्ट राज्याभिषेक पाउने निश्चय भएकोमा अघिल्लै-दिन वनवासको कठोर आज्ञा पाउँदा-पनि मुख मलिन नपार्ने, माताजीवाट पिताका आज्ञाको उल्लङ्घन गर्ने सम्मति पाउँदा "**सुनु जननी ! सोइ सुत बढ़ भागी * जो पितु मातु वचन अनुरागी**" यस्तो जवाब दिएर वनतर्फ रवाना हुने रामजीको पितृमातृभक्ति आबाल-वृद्ध प्रसिद्ध छ।

(३) "**रामजी सवै-सद्गुणका सागर हुनुहुदो रहेछ**" भन्ने कुरा १ आवृत्ति यो रामायण पढ्यो भने विदित हुन्छ। यहाँ उल्लेख गर्दा अर्को रामायण तयार हुन्छ, तेती अवकाश छैन,

(४) खास-रामजीका मुहारवाट निस्केको—

"**जो न होत जग जनम भरतको * सकल धर्मधुर धरनि धरत को**" ॥

यो वचनवाट भरतको धार्मिकता स्पष्ट हुन्छ।

(५) पिताको आज्ञापालन गर्न तयार भएका प्राणप्रिय छोरा—रामजीलाई आशीर्वाद दिएर जङ्गलतर्फ रवाना गरेर कर्तव्यपरायणतालाई स्थिर गराउने महारानी—कौसल्याको धैर्यलाई धन्यवाद छ।

(६) केवल-भ्रातृप्रेमले वन जान लागेका प्यारा-छोरा लक्ष्मणजीलाई "**बाबू ! तिम्रा पिता राम, तिम्री माता सीता हुन्, जङ्गल तिम्रो राजधानी अयोध्या हो, सुविस्ता-साथ जाउ है**" भनेर विदागर्ने महारानी-सुमित्राको दूरदर्शिता र क्षात्रधर्मनिपुणतालाई बड़ेबड़े-नीतिनिपुण-विद्वान्ले खूव विचार गरेर धन्यवाद दिनुपर्दछ।

(७) सासू-ससुरा-गुरु-पुरोहित-आमा-वाबू र अरु-सवैको अनुरोध-पछी न लागेर—

"**मोहि मग चलत न होइहि हारी * छिन छिन चरन सरोज निहारी ॥**
सबहिं भाँति पिय ! सेवा करिहौं * मारग जनित सकलस्रम हरिहौं ॥
पाँव पखारि बैठि तरु छाँहीं * करिहौं बात मुदित मनमाहीं ॥"

यस्तो प्रतिज्ञा गरी-कन पति (राम) का—पछि लागेर वनमा प्रतिज्ञानुसार पतिसेवागर्ने सीताजीको आदर्शभाव संसारमा सर्वोच्च छ।

मर्त्यलोकमा रहेका अनेकानेक-रामायणमध्ये बाल्मीकीयरामायण अध्यात्मरामायण अगस्त्यरामायण अग्निवेशरामायण आनन्दरामायण जैमिनिरामायण नारदरामायण पुलस्त्य-रामायण वसिष्ठरामायण ब्रह्मरामायण विश्वामित्ररामायण भरद्वाजरामायण भुशुण्डरामायण महारामायण याज्ञवल्क्यरामायण मार्कण्डेयरामायण (भारतीयवनपर्वान्तर्गत) ई रामायण लोक-प्रचलित भएर ग्रन्थकर्ताहरूको उद्देश्यलाई सिद्ध गराउँदै-थिए । **अपसोस ! महाअपसोस !** कराल-कलिकालका प्रभावले संस्कृतवाणीका प्रचारको ह्रास-पूर्वक अपहेलना हुन लाग्यो, पूर्वोक्त-सवै-रामायणको अर्थबोध सवैलाई नहुने हुन-गयो, भक्ति-र-ज्ञानको मार्गै भत्केजस्तो हुन-जाँदा परमार्थका पथिकहरू नपाइने सम्म भए, आचार हरायो, कर्तव्याकर्तव्यको ज्ञान नहुँदा प्राणिहरू ऐहिकसुखवाट-पनि च्युत हुँदै-जान लागे, धेरै के भनौं ? भारतको भाग्यसूर्य अस्तायो ! भारतवर्षलाई गाढ-अन्धकारले घेर्‍यो !! । यही-समयमा ईश्वरीयकरुणाले बाल्मीकि-महामुनिका अवतार-स्वरूप **गोस्वामी तुलसीदासजीको** प्रादुर्भाव भयो, वहाँले **रामचरितमानस (तुलसीदासकृतरामायण)** प्रभृति अनेक-भाषाग्रन्थ बनाउनु भयो ❀ आस्ते-आस्ते गरीवगुरुवाका झोपड़ी (छाप्रा) देखी लिएर धनी-महाजनका महल र राजा-महाराजाका दर्वार-पर्यन्तको अन्धकार घट्तै जान-लाग्यो ! । अर्थात् धनी-गरीव, उच्च-नीच, बाल-वृद्ध, स्त्री-पुरुष, मूर्ख-पण्डित, सवै-भारतीय-प्रजाले सर्वत्र ती-ग्रन्थको आश्रय गरेर आफ्ना जीवनको सुधारणा गर्दै आफुलाई कृतार्थ गराउन लागे । **भारतीय प्रजाले-मात्र होइन-की विधर्मी-विदेशी विद्वान्हरूले-समेत आफ्ना-आफ्ना-भाषामा यसको अनुवाद (उल्था) गरेर आफ्नू गुणग्राही-पनालाई चरितार्थ गराउँदै मुक्तकण्ठतया यस्को प्रशंसा गरेका छन् ।** सकलशास्त्रको सार लिएर रचना-गरिएको यो-ग्रन्थ पढ्दा सुन्दा जुन्प्रकारले चित्तमा आह्लाद भएर भक्तिरसको प्रवाह हुन लाग्दछ, त्यस्प्रकारले भक्तिरसको प्रवाह गराउने ग्रन्थ भाषाग्रन्थमा ता के कुरा संस्कृत-ग्रन्थमा पनि विरलै होलान् ।

तुलसीदासकृतग्रन्थावली—

१ रामचरितमानस
२ गीतावली
३ कवितावली
४ वैराग्यसन्दीपनी
५ रामाज्ञा प्रश्न
६ तुलसीसतसई
७ दोहावली
८ पार्वतीमङ्गल
९ रामललानहछू
१० जानकीमङ्गल
११ श्रीकृष्णगीतावली
१२ वरवैरामायण
१३ विनयपत्रिका

ई-सवै-ग्रन्थ मुद्रित भई भारतवर्षव्यापी भएका छन्, रामचरितमानसको प्रचार अधिक छ, प्रायः भारतवर्षका प्रत्येक छापाखानामा अनेक रूपले अनेक-आवृत्ति छापिएर यो-ग्रन्थ फैलिएको छ,

* टीकाकारको निवेदन *

अनन्तकोटिब्रह्माण्डनायक-श्रीरामजीका चरणकमलमा कोटिकोटि साष्टाङ्गदण्डवत्प्रणाम छ। भगवन्! हजुरका-प्रेरणानुसार श्रीमौनीवावाका पवित्र-अन्तःकरणमा नेपालीयजनताको सेवा गर्नाका निमित्त तुलसीकृत-रामायणको नेपालीयभाषामा भावबोधिनी-टीकाको प्रचार गराउनामा श्रद्धा पैदा भएको हो। वहाँले यस-कामका निमित्त मलाई आदेश दिनुभयो।

विविधभाषामय हुनाले र गम्भीर-भावपूर्ण हुनाले तुलसीकृत-रामायणको टीका बनाउने योग्यता ममा विल्कुल थिएन। तेस्माथी प्राक्तनकर्मार्जित-दुःखका कठोर-आघातले गर्दा थोडाबहुत भएको सँस्कृतको योग्यता पनि चकनाचूर भइ-सकेको थियो। यस्तो परिस्थितिमा पनि हजुरका अलङ्घनीय-प्रेरणाले लाचारीका-साथ टीका लेखन तयार भएँ, अनेकानेक विघ्न-बाधा पर्दै-गए, तथापि यथाकथंचित् ग्रन्थको भावमात्र बुझाउने भावबोधिनी नामक टीका तयार भयो। ग्रन्थको छपाई-सम्बन्धी-काममा चाहिनु-पर्ने एकाग्रता-चित्तप्रसन्नता-इत्यादि-सामग्रीमध्ये कुनै-एउटा-सामग्रीलाई पनि रहन नदिने परिस्थिति पनि आई-लाग्यो, तथापि आज यो ग्रन्थ छापिएर जो समाप्त भयो, यस्मा फगत हजुरको अनुग्रह कारण हो।

मूकं करोति वाचालं पङ्गुं लङ्घयते गिरिम्।
यत्कृपा तमहं वन्दे परमानन्दमाधवम्॥

यो-वचनको उदाहरण मलाई गरि-वक्सियो। म अनुगृहीत भएँ। भगवन्! रघुवीर! यो-टीकाका रचनामा अज्ञानमूलक जो जो त्रुटि हुन गएका छन्, छाप्रा-खेरी जो जो दोष पर्न गएका छन्, तिनका विषयमा क्षमा वक्सिएर दीन-दुःखी-अजान-प्रजावर्गमा यस्को प्रचार गराइ-वक्सनामा जो तजवीज।

अनाथ, करुणाभिलाषी भृत्य-
कुलचन्द्र गौतम

लित भएको हुनाले सर्वसाधारणले यसको अर्थ बुझ्न नशकेको देखेर हिन्दीका-विद्वान्हरूले अनेक टीका बनाएर छपाईकन यो ग्रन्थलाई सर्वसुगम पारेका छन् ।

हिन्दुस्तानमा निम्नश्रेणीका अपठित-व्यक्ति-लगायत-उच्चश्रेणीका बड़ेबड़े विद्वान्पर्यन्तका मानिस यसको गान गरेर जन्मलाई सफल गराउँदै-छन् ।

परन्तु हिन्दूको स्वतन्त्र-साम्राज्य भएको नेपाल देशमा, हिन्दीमा सर्वोच्च-भएका यो-ग्रन्थको प्रचार अति विरल भएको र, श्रद्धासम्पन्न, पवित्रदेशोत्पन्न, भक्तिमार्गावलम्बी-नेपालीय जनताले यस्वाट यथार्थबोध पाउन अद्यावधि नशकेकोमा आश्चर्य र ठूलो अपसोस थियो ।

आज **अचिन्त्यशक्तिमान्-भगवान् अनाथनाथ-दशरथनन्दन-रघुनाथ श्रीरामजीका चरणकमल संझेर कोटिकोटि वन्दना गर्दछु**, जसका अतुल-करुणाले प्रेरणागर्दा **प्रजावत्सल–धार्मिकधुरन्धर–विवेकसागर** इत्यादि-विशेषणलाई चरितार्थ गराएर देशको उद्धारमा तत्पर होइवक्सेका **श्री ३ महाराज जुद्धसंशेरजंगबहादूर-राणाको** पवित्र अन्तःकरणमा **"तुलसीकृत-रामचरितमानस-रामायणको आफ्ना प्रजावर्गमा अर्थबोधपूर्वक पूर्ण-प्रचार हवोस् र समस्त-राष्ट्र भगवद्भक्तिभावित भएर कल्याणमार्गारूढ हवोस्"** यस्तो सत्सङ्कल्प दृढ़ भईकन यथोचित व्यवस्थापूर्वक यो-भावबोधिनी-नामक टीका-सहित भएको रामचरितमानस छपाएर योग्य व्यक्तिलाई वितरण गर्ने अनुमति हुन-गयो ।

मेरा–मनोरथ–वमोजीम पूर्वोक्त **श्री ३ महाराज जुद्धसंशेरजङ्गबहादुरराणा-वाट** यो कार्य हुन गएको ले म हर्षगद्गद भएर श्रीरामजीका चरणकमलमा **"यो-सत्कर्मका प्रभावले समग्र-राष्ट्रको कल्याण र समग्रराष्ट्रको कल्याणकारी कर्मका-प्रभावले सदासर्वदा वहाँको पूर्ण कल्याण हवोस्"** यो प्रार्थना गर्दछु । इत्यलमधिकेन ।

मौनीबाबा
रत्नसागर धाम, जनकपुर ।

श्रीगोस्वामितुलसीदासजीको

संक्षिप्तजीवनचरित्र

आजभन्दा करीब-चारसयेवर्ष अधि सोरोंगाउँ (सूकरक्षेत्र) मा एउटा कङ्गाली-भिक्षुक-ब्राह्मणकी धर्मपत्नीवाट एउटा बालक पैदा भयो। बालक पैदा हुनाका साथ ब्राह्मणीले प्राण छाडिन्, केही-दिन-पछि मातृहीन-बालकको पालन-पोषण गर्दा—गर्दै ब्राह्मणदेवताको पनि देहान्त भयो। मातृहीन-पितृहीन-धनहीन-जनहीन-भएको त्यो बालक यथाकथंचित् यताउतीका सज्जनहरूको आश्रय पाउँदा जीवित रहेर डुल्न-फिर्न सम्म शक्ने भयो। अनि त्यो रामराम भन्दै यत्र-तत्र डुलेर मागीमागीकन पेट पाल्ने हुन गयो। पेटको प्रचण्ड-अग्निज्वालाले पोलिएको त्यो-बालकले स्वजाति-विजाति, स्वदेश-विदेश, केही विचार नराखीकन घर-घर घुमी-घुमी-कन पाइएका अन्नमुष्टिले प्राणत्राण गर्‍यो। त्यो बालक बाजावजेको सुन्नाका साथ दौडेर पुग्दथ्यो र पुरा-पात पाउँदा दङ्ग पर्दथ्यो, भोज-भतेरको खबर-मात्र पाउँदा—पनि प्रसन्न हुन्थ्यो र गृहस्थ-हरूका द्वारद्वारमा धर्ना दिन पुग्दथ्यो, एवं-रीत्या दुःखको परा-काष्ठामा पुगेको त्यो-बालक घुम्दैफिर्दै सोरोंग्राम-निवासी-स्मार्तवैष्णव-नरसिंहजीका अगाडी पुग्यो. उनले प्रेमका साथ तेस-बालकलाई आफ्ना-आश्रममा आश्रय दिएर राखे, त्यो बालक रामराम भन्दै हिंड्ने-हुँनाले रामबोला भन्ने-नामले प्रख्यात भएको थियो, अव महात्मा-नरसिंहदासजीले त्यस्को उपनयनसंस्कार (व्रतबन्ध) गरेर दीक्षा समेत दिए, तदनन्तर त्यो बालक तुलसीदासनामले प्रख्यात भयो। उनै-महात्मा-नरसिंहदासवाट सवै विद्या पढ्न पाउँदा यथा-समय ती-तुलसीदास धुरन्धर-विद्वान्, र महाकवि, समेत भए। गुणानुरागी-विवेकवान्—दीनबन्धु-पाठककी कन्यासँग इनको विवाह भयो, तुलसीदासजी आफ्नी-गृहिणीका साथ रहन लागे। उनकी—गृहिणीको शील—स्वभाव—सौन्दर्य उत्तमोत्तम थियो, त्यसो—हुनाले ती १ घडी—पनि स्त्रीसँग अलग हुन चाहँदैनथे।

धेरै—पटक पाठकजीले स्नेहवश भएर केही—दिनको विदा मागेर छोरीलाई लिएर आउनु भनी मानिस पठाए, परन्तु विदा नपाउँदा तुलसीदासजीकी नवविवाहिता—धर्मपत्नीले माइत जान पाइनन्, उनका पिताले लाचारी—साथ छोरीलाई ल्याउन खास आफ्नै—छोरालाई पठाए, जिन—तिन भाईका साथ लागेर पाठकजीकी छोरी सुटुक्क माइत गइन्, तुलसीदास बाहिरवाट घर आउँदा घर शून्य देखेर झसङ्ग भए, सुन्दरी—प्यारी—यौवनवती—शीलवती—स्त्रीको विरहलाई तिनले वर्दास्त गर्न शकेनन्, रातारातगरेर लड्दै—पर्दै ससुराली पुगे। राती ढोका वन्द थियो बाहिरवाट आफ्नी—स्त्रीको नाम लिएर कराउन लागे, विना—आज्ञा माइत पुगेकी पाठक—जीकी—छोरीले पतिको आवाज सुनिन् र ढोका खोलिन्, अलीकति चित्तलाई कडा पारेर पाठकपुत्रीले पतिलाई "यस्तो अन्धकारमय-रात्रिसमयमा मलाई पछ्याउँदै आउनुभयो, यसै-गरी पछ्याउनुपर्दैनथ्यो, यस्ता-प्रेमको आधा-प्रेम गरेर पछ्याएको भए खास-भगवान्-परमेश्वर भेट्टिनुहुनेथियो, र यो-अपार-संसारको पार पुग्नुहुनेथियो। हाडे-मासु-मल-मूत्रको थैला-भएको यो मेरो मैला शरीरमा यस्तो-विधिको प्रेम गर्ने तपाईंजस्ता बुद्धिमान्-पुरुषलाई

---

(१) यो सोरोग्राम राजपूताना, व्रज-गोकुल, पंजाब, काठियावाड इत्यादिप्रदेशको मुख्य तीर्थस्थान हो।

(२) हाडमांसको देह मम, तापर जितनी प्रीति।
तिसु आधी जो रामप्रति, अवसि मिटिहि भवभीति॥
तुलसीदासजीकी प्रणयिनीले भनेको दोहा यही हो।

❀ संशोधकको वक्तव्य ❀

"भाषा पढे बुद्धि बिग्रन्छ" यस भनाईलाई सत्य मानी मैले भाषाका पुस्तकहरू धेरै जसो हेरेको थिएन। तुलसीकृत-रामायणको धेरै प्रचार देखता "यस्मा विशेष के रहेछ र सवैको यस्तो प्रवृत्ति छ " भन्ने कुतूहल ता अवश्य थियो, तर आलस्यवश अथवा समयन-आई–पुगेकाले हेर्नें संयोग परेको थिएन। ऐल्हे श्रीरामचन्द्रजीका अनुग्रहले नै भनौं सुप्रसिद्ध, पंडित, कुलचन्द्र गौतमजीले श्रीरामचरितमानसको नेपालीटीका वनाई "मौनीवावा" महात्माजीका आज्ञाले छपाउनलाग्दा, प्रूफ संशोधनको काम मैले गरेको हुँ।

"श्रीरामचरितमानस" अमूल्य ग्रन्थरत्न रहेछ। आदिदेखी अन्तसम्म निरवच्छिन्न (एकनास) भक्तिरसको प्रवाह वगीरहेकाले हेर्नें सुन्ने भक्तहरूलाई एक अलौकिक-आनन्द मिल्ने रहेछ। रामायण संस्कृतमा भाषाहरूमा धेरै छन् , श्रीरामचन्द्रको चरित्र वर्णन गर्नु नै सवैको-उद्देश्य छ, तर यसमा भक्तिनै प्रधान पारि सुन्दर-शैलीले वर्णनगरेकाले, यस्को ज्यादा प्रचार भएको हो। हिन्दीभाषामा "भक्तिरसप्रधान" भएको अर्कौ यस्तो पुस्तक छैन।

पंडित कुलचन्द्र गौतमजीको पाण्डित्य र सुन्दर-उत्कृष्ट-रचनाहरूले नेपाली-संसारलाई उज्वल पारेको छ, तसर्थ वहाँको परिचय दिनु व्यर्थ छ। वहाँले बनाएका यसटीकामा सरल-सुन्दर भाषा छ। वीच २ का टीप्पणीमा स्थानस्थानवाट संकलनगरी उद्धृत गरेका प्रासङ्गिक श्लोकहरू तत्तत् स्थानका उपयुक्त कथाहरू र सुन्दर आफ्ना कविताहरू राखि झन् सुन्दर "सुन्मा सुगन्ध" पारेको छ। श्रीरामचरितमानसमा संस्कृत, हिन्दीभाषा, उपभाषाहरूका शब्दहरूको धेरै समावेश भएकाले हामी (नेपाली) हरूलाई बुझ्न सारै कठिन थियो, तर पंडितजीले खुवै परिश्रम गरी वनाएका यस पुस्तकले हाम्रो जाति वहाँको सदा ऋणी रहनेछ। मलाई पूर्ण-विश्वास भयो कि यस पुस्तकले हाम्रा धार्मिक-संसारमा एक ठूलो-अभावको पूर्ति गर्नें छ।

यस पुस्तकको प्रकाशन चाँडै गर्नु परेकाले समयको सारै न्यूनता भो। रामायणमा पनि पाठभेदका उपद्रवले र प्रेस पनि नेपाली-भाषा एकदम न जान्ने "कोरा" पर्न गएकाले स्थानस्थानमा त्रुटी रहन गएको छ, तेस्मा विज्ञ-पाठकहरूले संशोधकको परिश्रम विचार गरि क्षमा गर्नु होला भन्ने आशामा छु।

साहित्यशास्त्री उदयराज।

मूर्च्छा परे। भक्तवत्सल-प्रभुजीले आफैं चन्दन लाउनुभयो, तुलसीदासलाई-पनि चन्दनको प्रसाद लाई-दिनुभयो र अन्तर्धान हुनुभयो।

विउँझे-पछि प्रभुजीको रूप-माधुरी र भक्तवत्सलता संझदा तुलसीदासजीलाई बड़ो वेचैनी भयो। [एक-फेर झलक्क दर्शन पाएका थिए, नेत्र अघाएकै थिएनन् , त्यत्तिकैमा मूर्च्छा परि-हाले, फेरी दर्शन पाएनन् , वेचैनी किन नहोस् ?]

दिन-भरि खूव छट्पटाए, रामभक्तप्रेमी-हनुमान्‌जीले राती आएर आश्वासना दिए, केहि उपदेश पनि गरे, तुलसीदासजीको वेचैनी ता केहि घट्यो, रामरूपका दर्शनको उत्कण्ठा-भने झन् वढ्दै-गयो।

एक-दिन तुलसीदासजी जङ्गलतर्फ गएका थिए, तिनले जङ्गलैमा अत्यन्त-राम्रो रामलीला हुन-लागेको देखे। रामभक्तले रामलीला देखे-पछि कुन्-कुराको कसर हुन्थ्यो, धोको पुऱ्याएर राम लीला खूव हेरे। रावणवध भएर विभीषणलाई राजगद्दी दिएको उत्सव हेरेर हर्ष गद्गद भई तुलसीदासजी आफ्ना आश्रमतर्फ फर्के। वाटामा-भेटिएको-एउटा-ब्राह्मणसंग कुरा-कहानी गर्दा तुलसीदासजीले आफुले-देखेका-रामलीलाको वयान गरे। त्यो-ब्राह्मणले "के कुरा गर्नु हुन्छ ? असौज-महिनामा हुने रामलीला आजकाल किन हुन्थ्यो?" भन्दा तुलसीदासजीले—"पत्याउनुभएन हो कि ? लौ हिड्नुहोस्, रामलीलाका पात्र र स्थानको दर्शन ता गर्नुहोस्" भनेर ती ब्राह्मणलाई साथ लिएर उही ठाउँमा जाँदा केही देखेनन् र लज्जित हुनुपऱ्यो। "वारंवार प्रभुजीको दर्शन ता पाएँ, तर चिन्ह शकिन, म-जस्ता-अधमलाई पनि वारंवार दर्शन दिने दयासागर महाप्रभुको परिचय-पूर्वक दर्शन-पाए कस्तो होला,त्यो दर्शन कैले पाउँला' इत्यादि विचार गर्दा-गर्दा प्रभुजीका-रूपको चिन्तन गर्दा-गर्दा तुलसीदासजीका अन्तर्दृष्टिमा श्रीरामजीको त्यो (अघिदेखिएको) रूप जम्यो, हिड्दा-डुल्दा, खादा-पींदा, व्यूँझदा-निदाउँदा त्यही-रूप झलमल्ल देखिन लाग्यो, कङ्गालीका कुलमा जन्मेका, दुःखको परा काष्ठा भोगेर भजन-मार्गमा लागेका, तुलसीदास सच्चा-महात्मा भए।

ई-घटना भए-पछि तुलसीदासजी चित्रकूटवाट अयोध्या गए, केही-दिन-पछि त्यतावाट काशी आएर प्रह्लादघाटमा रहन लागे। तिनै-ताकमा इनले भक्तिमार्गमा दृढ़ता गराउने रसिला, गीतावली कवितावली, दोहावली, विनयपत्रिका, वैराग्यसंदीपिनी, पार्वतीमङ्गल, जानकीमङ्गल, वरवैरामायण, श्रीकृष्ण गीतावली, रामललानहछू, तुलसीसतसई, इत्यादि ग्रन्थको रचना गरेर ठूलो लोकोपकार गरे।

"भाषामा रामायण बनाएर लोकोपकार गर" भन्ने श्रीरामजीको आज्ञा सपनामा पाएर इनले 'रामचरिमानस' [यो रामायण] वनाए। यो-ग्रन्थ वने-पछि इन्को ठूलो-ख्याति भयो, इन्का आश्रममा श्रद्धावान्-भक्तवर्गको भीड लाग्न लाग्यो। यस्तो प्रतिष्ठा देखेर काशीका पण्डितवर्गका चित्तमा ईर्ष्याको आगो बल्न लाग्यो। तिनीहरू हुल बाँधेर गोस्वामी-तुलसीदासजीका अगाडी आयेर भाषाग्रन्थ-बनाउमा शास्त्रीय-प्रमाण माग्न लागे, तुलसीदासजीले—

हरिहरजस सुरनरगिरा, वरनहिं सन्त सुजान।
हाँडी हाटक चारु, चिर राँधे स्वाद समान॥

यस्तो जवाव दिएर "म वादविवाद गरेर पाण्डित्यप्रकाश गर्न चाहन्न, तपाईंहरू वृथा समय नष्ट नगर्नुहोस्" भने। ती-शास्त्रिहरूले लज्जित भएर तिन्ताकका माननीय-परमहँस-मधुसूदनसरस्वती सँग तुलसीदासका विद्वत्ताको ईर्ष्यापूर्ण प्रसङ्ग उठाए। कुनै-मौकामा मधुसूदनसरस्वती र तुलसीदासजीको भेट भयो। मधुसूदनसरस्वतीले तुलसीकृत रामामायण हेरे, सच्चा-गुणको सर्वत्र-नभए-पनी कुनै-कुनै-विवेकवान्-पुरुषका-अगाडी पूर्ण कदर हुन्छ, सँस्कृतका-धुरन्धर-विद्वान्-मधुसूदनसरस्वतीका मुखारविन्दवाट—

[illegible] धर्मपत्नीका मुखवाट [illegible] त्यो–वचन तुलसीदासजीका कलेजामा बाणझैं गाडियो । तुलसीदासजी तिनै–स्त्रीगुरुले दिएको मन्त्रका एक–एक–अक्षर जस्तै फरक्क फर्के । त्यो–खवर पाएर पाठकजीका–छोरा तुलसीदासजीलाई फर्काउन गएका थिए, तर तुलसीदासजी भेट्टिएनन् र लाचार–भई आफैमात्र फर्के । ती घर–आउँदा तुलसीदासजीकी–धर्मपत्नी मूर्च्छा–परेकी थिइन्, ब्यूँझे–पछी तिनले "म आफ्ना-पतिदेवतालाई रुखा-उपदेश गर्न आएकी हूँ, वहाँ जानुभयो, अव म पनि जान्छु" भन्दाभन्दै प्राण छाडिन् । तुलसीदासजी त्यसरी विरक्तभई हिंडेर प्रयाग पुगे, त्यहाँ तिनले गृहस्थको भेष छाडेर साधु (वैरागी) को भेष लिए ।

त्यतावाट, अयोध्या, काशी, जगन्नाथ, रामेश्वर, द्वारिका बदरीनारायण, इत्यादि–तीर्थको यात्रा गर्दैगर्दै महात्मा–तुलसीदासजी मानससरोवर पुगे, त्यहाँ अनेक–साधुसन्तको दर्शन भयो, खास–काक–भुसुण्डीको पनि त्यहीं दर्शन भयो, कैलासपर्वतको परिक्रमा गरेर तुलसीदासजी तीर्थ–तीर्थमा विश्राम लिंदै फेरी काशी आइ–पुगे, यो तीर्थभ्रमण १४ वर्ष र १० महिना १७ दिन मा पूर्ण भएको हो भन्दछन् ।

काशीमा रहँदा श्रीरामजीको कथा सुनाएर भक्तजनलाई अनुगृहीत गर्ने नियम तुलसीदासजीले गरेको थियो। यी-महात्मा प्रतिदिन दिशाफराकत गर्न जङ्गल–तर्फ जान्थे, वाँकी रहेको पानी एउटा-पिप्पलवृक्षका फेदमा गिराइ–दिन्थे । रामजीका–सच्चा–भक्तका हातको पानी पिप्पल वृक्षका फेदमा दिनदिन पर्न लाग्यो, त्यहाँ रहेको प्रेत प्रसन्न भएर "महात्माजी ! तपाईंलाई जे इच्छा छ, भन्नुहोस् , म त्यो पूर्ण गरि-दिउँला " भन्दै प्रकट भयो । तुलसीदासजीले–"म दशरथनन्दन-रामजीको दर्शन गर्न चाहन्छु" भने । प्रेतले विचार गरेर—"तपाईं कर्णघंटामा रामकथा सुन्न जानुहोस्, हनूमान्जी पनि कथा सुन्न तहीं आउनुहुन्छ, तर वहाँलाई चिह्न मुश्किल छ । झुम्रेझाम्रे-कोढीको वेष लिएर सव-भन्दा पहिले आएर सव-भन्दा-पछि जाने हनुमान्जी हुन् , तिनैको शरण पर्नुहोस् , तपाईंको मनोरथ पूर्ण हुने छ " भनी भन्यो ।

तुलसीदासजी तदनुसार कथा सुन्न आएका विकृत-वेषभएका हनुमान्जीका पीछा परे । "चित्र-कूटमा श्रीरामजीको दर्शन पाउला, उहीं जाउ" भनेर हनुमान्जी अन्तर्धान भए ।

तुलसीदासजी चित्रकूट पुगेर रामघाटमा आश्रम जमाएर वस्न लागे । ती प्रतिदिन मन्दाकिनीमा स्नान गरेर श्रीरामजीका दर्शनाभिलाषी भएर रामायणको पाठ र रामजीको नाममन्त्रको जप श्रद्धासाथ गर्दथे । एकदिन राममन्दिरको परिक्रमा गर्न जाँदा–खेरि वाटामा तुलसीदासजीले घोडामा चढेका धनुवाण लिएका, स्याम र गौर शरीर भएका अद्वितीय राम्रा दुई राजकुमारलाई देखे, परन्तु चिन्ह शकेनन् । तिनै–दुई राजकुमारको शरीरसौन्दर्य संझेर टोलाइ–रहेका–वेलामा हनुमान्जी प्रकट भएर "रामलक्ष्मणको दर्शन ता पायौ, चिह्नयौ कि चिन्हेनौ हँ ?" भन्दा तुलसीदासजी ठुलो–पछितो मानेर थक्क ! थक्क ! गर्न लागे । हनूमान्जी–"धैर्य गर, भोली पनि दर्शन पाउला" भनी अन्तर्धान भए ।

भोलीपल्ट–विहान तुलसीदासजी साविकवमोजीम ठाकुरजीको पूजा-लाई चन्दन घोट्न लागेका थिए, त्यसैवेलामा एउटा–अतिसुन्दर–किशोर–अवस्थाका–पुरुष आएर "वावा ! चन्दन दो" भन्दै अगाडी भए । तिनको मनोहर मूर्ति देखेर तुलसीदासजी एकटक–भई हेर्न लागे । "यस्पाली पनि तुलसीदासले प्रभुलाई चिह्न आँटेनन्" भन्ने विचारले हनूमान्जी सुगाको रूप लिई-कन तँही आएर—

चित्रकूटके घाट पर भइ सन्तनकी भीर ।
तुलसिदास चन्दन घिसे तिलक देत रघुवीर ॥

यो–दोहा पढ्न लागे । त्यो सुन्दा तुलसीदासजी ती–दिव्य पुरुषलाई हेर्दा–हेर्दै प्रेमविह्वल भएर

लिएर गरेका पापको फलभोग–स्वरूप–भएका [आफुले भोग्नुपर्ने] यमयातना झलमल्ल देखी । तत्काल त्यो वेश्या गोस्वामीजीका पाउमा शरण परी । उनका उपदेशानुसार त्यसले रामजीको नामजप गरेर आफ्नु जिन्दगी सुधारी ।

महात्मा–तुलसीदासजीको अकवरवादशाहका–मन्त्री–खानखानाका–छोरा–अवदुलरहीमसँग गाढ मित्रता थियो, एकदिन तुलसीदासजीले **"सुरतिय नरतिय नागतिय, सह वेदन सव कोय"** [अर्थात् देवताका स्त्रीहरू, मनुष्यका स्त्रीहरू, नागका स्त्रीहरू सवैजना [प्रसूतीको] वेदना सहि–रहेका छन्] यस्तो समस्या लेखेर अबदुलरहीमकहाँ पठाइदिए । अवदुलरहीमले त्यो–समस्याको **"गर्भ लिए हुलसी फिरै तुलसीसौ सुत होय"** [अर्थात् तुलसीदासजस्तो छोरा होला कि भन्ने उत्साहले युक्त भएर] [ती स्त्रीहरू] गर्भ लिएर [पनि] डुल-फिर-गर्दै रहन्छन्] यस्तो पूर्ति गरेर पठाइ-दिए । गोस्वामीजी खूब खुशी भए ।

कुनै-दिन कुनै-ब्राह्मण मरे. तिनको लाशलाई बोकेर ब्राह्मणहरू **"श्रीरामनाम सत्य है"** भन्दै श्मशान-तर्फ जान लागेका थिए । लाशका पछि-पछी सती जान भनेर ब्राह्मणी हिंडि-रहेकी थिइन्, बाटामा-उभिएका तुलसीदासजीलाई देखेर ती-ब्राह्मणीले हात जोरीकन प्रणाम गरिन् । तुलसीदासजीले **"सौभाग्यवती भव"** यस्तो आशिष दिए । मलामी-हरूले **"पतिका साथ सती जान लागेकी ब्राह्मणीलाई तपाईंका आशीर्वादले के फल देला ? गोस्वामीजी !"** यस्तो वचन अनादरका साथ बोले । गोस्वामीजी **"एकछिन इनको दागवत्ति नगर म चाँडै आउछु"** भनेर गइ-कन गङ्गाजीमा गोता लाएर ध्यानारूढ भएथे, अल्लिबेरमा ता त्यो-लाश निद्रावाट–विऊँझेझैं गरेर जुर्मुराउदै उठ्यो । यो–घटनाले सवै जना छक्क परे, **श्रीराम ! जयराम ! जय जय राम !"** भन्दै पुनर्जीवित–ब्राह्मणलाई पत्नी–सहित अघि लगाएर सवै–मलामीहरु हर्षाश्रुका धारा वगाउदै फर्के ।

जव यस्ता-यस्ता–घटना हुन लागे अनि दिल्लीका बादशाहले खवर सुनेर तुलसीदासजीलाई वोलाई–पठाए । गोस्वामीजी चित्रकूट, ओडछा-को वाटो गरेर दिल्ली जान लागे । ओडछामा पुगे–पछि केशवदास-नाम-भएका कुनै–ठूलाव्यक्ति प्रेतरूपले गोस्वामीजीसित भेट गर्न आए, उनले विना-प्रयास प्रेतत्व हठाएर तिनको उद्धार गरे, ती विमान चढेर स्वर्गतर्फ गए ।

चरवारी गाउँका ठाकुरकी अत्यन्त–सुन्दरी छोरी थिइन् । परन्तु तिन्की आमाले जन्मने–वित्तिकै–देखि तिकन्यालाई पुत्र पैदा भयो भनि ढाँटेकी थिइन् । दैववश ति–कन्याको देशान्तरवासिनी कुनै–कन्यासँग विवाह पनि भैसकेर पछिवाट भेद खुल्दा त्यो घरमा बडो विषाद फैलिएको थियो. तिनै-ताकमा गोस्वामीजी तहाँ पुगे । सवैको प्रार्थना स्वीकार गरेर गोस्वामीजीले विधिविधानसहित–श्रीरामचरितमानस (यहीरामायण) को नवाहपारायण गरे, समाप्तिका–दिन टाकुरकी–कन्या अकस्मात् जवान-पुरुष भइन । यस्तो अघटित-घटना हुँदा चरवारीग्राम–निवासी–सवैका मुखवाट अप्रतिहत भएर धेरै–कालसम्भ **"जय सीताराम ! "** यस्तो अत्युच्च-ध्वनि निस्क्यो । गोस्वामीजी हर्षित भएर दिल्लीतर्फ रवाना भए ।

दिल्लीका वादशाहले गोस्वामीजीलाई बोलाएर केही **चमत्कार देखाऊ** भने । गोस्वामीजीले **"मलाई केही चमत्कार थाह छैन"** भन्दा वादशाहले उनलाई कैद गरे । तुलसीदास झ्यालखानामा पुग्नाका–साथ अकस्मात् लाखौं–वानरको बथान दिल्लीमा आएर उत्पात मचाउन लाग्यो । साराशहरमा हाहाकार पर्‍यो । वादशाहलाई ठुलो चोट लाग्यो । तुरन्तै तुलसीदासजीलाई कैदवाट छुटाएर उनले प्रार्थना गर्नुपर्‍यो । प्रार्थना-गर्नाका साथ वानरहरूको उत्पात शान्त भयो । आदर-सन्मानका साथ महात्मा–तुलसीदासजीलाई वादशाहले विदा गरे ।

आनन्दकानने ह्यस्मिन् जङ्गमस्तुलसीतरुः।
कविता मञ्जरी यस्य रामभ्रमरभूषिता ॥

यस्तो उदार उद्गार निस्क्यो।

तुलसीदासजी अघि काशी प्रह्लादघाटमा रहन्थे। एकदिन तिनका आश्रममा एउटा चोर आयो। त्यस्ले धनु-बाण लिएर पहरा दिन लागेका श्यामशरीर-किशोर-अवस्थामा-रहेका अत्यन्त सुन्दर १जनालाई देख्यो र चोरी गर्न शकेन। त्यस्ले भोलीपल्ट-विहान तुलसीदासजीसँग–"तपाईंका ढोकामा धनु-बाण लिएर पहरा दिने श्याममूर्ति-सुन्दर-पुरुष को हुन्?" भनि सोध्यो। तुलसीदासजी छक्क परे। "मेरा धन-मालको हिफाजतका निमित्त महाप्रभुले पहरा दिनु-पर्दो-रहेछ, वहाँलाई तकलीफ दिने माल-ताल-धन-दौलत अव म राख्तिन" भनेर आफ्नू सर्वस्व कङ्गालहरूलाई बाँडेर तुलसीदासजीले त्यागव्रत लिए।

नवद्वीपनिवासी-रविदत्त-नामभएका विद्वान्-ब्राह्मण काशीमा रहेका थिए, तिनले आग्रहपूर्वक तुलसीदासजीसँग शास्त्रार्थ गरे। त्यसमा तिनैले हारे। तिनका मनमा भयानक ईर्ष्याग्नि वल्न लाग्यो। गोस्वामीतुलसीदासजी स्नानगर्न गङ्गाजीतर्फ जाँदा-खेरि रविदत्तले उनलाई एकलासमा पीटनाका निमित्त कठवाँसको लाठो लिएर जाईलागे, तर नगीचमा पुग्दा खास-महावीरजीलाई तुलसीदासको रक्षाका निमित्त तयार रहेका देख्ता तिनको बहादूरी र ती संसँगै भागे। केहि–पछितो केही-रीस भएका कपटी-रविदत्त तुलसीदासको दिनदिनै सेवा गर्न लागे तिनका सेवाले तुलसीदासजीले प्रसन्नभएर "तपाईं के चाहनुहुन्छ ? भन्नुहोस्, म त्यो कुरा सिद्ध गरि-दिनेछु" यस्तो प्रतिज्ञा गर्दा तिनले "तपाईं काशी छाडेर अन्यत्र रहनुहोस्" यस्तो वर मागे, लाचारीकासाथ तुलसीदासजीले काशी छाडनुपर्‍यो। विश्वनाथजीको वन्दना गरेर गोस्वामी-तुलसीदासजी काशी छाडेर दक्षिण–दिशापट्टी लागे। लागे ता पनि तिनको मन विश्वनाथमा एकाग्र लागेको थियो, त्यसो हुनाले वाटामा प्रकट भईकन शंकरजीले तिन्लाई धैर्य दिएर काशी–तर्फ फर्काउनु भयो। उता रविदत्तजी आफ्नू इष्टसिद्धि भएको हुनाले विश्वनाथजीको दर्शन गर्न गए, तुरन्तै मन्दिरको ढोका अचानक आफै वन्द भयो, भित्र–पट्टी–वाट "गोस्वामीतुलसीदासका पाउ पर, उनलाई मनाएर काशीमा राख। होइन भने तेरो सर्वनाश हुनेछ" यस्तो गंभीर भयानक ध्वनि निस्क्यो।

यो ध्वनि धेरैले सुने, काशीका प्रतिष्ठित-व्यक्ति-टोडरमलले प्रार्थना गरेर आग्रह गरिकन तुलसीदासजीलाई काशी ल्याएर अस्सीघाट-निर आश्रम र घाट समेत बनाई-दिएर राखे।

गोस्वामी तुलसीदासजी ध्यानावस्थामा रहेका–वेलमा एउटा–जोगी अलख अलख भन्दै आएर "वावा ! अलख कहो" भन्न लाग्यो। तुलसीदासजीले त्यसका-वचनमा ध्यान नदिंदा त्यो रिसाएर गाली गर्न लाग्यो, अनि गोस्वामी–तुलसीदासजीले झर्किएर—

हम लख हमहिं हमार लख, हम हमारके बीच।
तुलसी अलखहिं का लखै, रामनाम जपु नीच ॥

यो दोहा पढे, त्यो जोगी लज्जित भएर गोस्वामीजीका पाउमा गिर्‍यो

माघमहिनामा एकदिन गोस्वामी-तुलसीदासजी कम्मरसम्मको पानिमा उभिएर तपस्या गरि–रहेको–वेलामा एउटी-वेश्याले आएर "ई-वाहुनलाई शरीरको माया कत्ति रहेनछ" भनी। तुलसीदासजी जलवाट उत्रेर जव धोतीमा जलछर्केर धोती फेर्न, लागेथे, त्यस-वेलामा एउटा–छीटा वेश्याका शरीरमा पर्न–गयो। वेश्या दिव्यदृष्टि भइ–गई। त्यसका दृष्टिले स्वर्ग–मर्त्य–पातालका सवै–वृत्तान्त र वेश्यावृत्ति

पारायणका विषयमा वक्तव्य

श्रीरामचरितमानसको पाठ साधारण-पाठ, व्युत्क्रमपाठ, एकांशपाठ, संपुटपाठ, संपुटवल्लीपाठ, का भेदले ५ प्रकारको हुन्छ । आदिदेखि अन्तसम्म यथाक्रम गरिनेपाठ साधारणपाठ हो । कामनाभेदले बीच-बीचका दोहा-चौपाईदेखि आरम्भ गरेर उत्तरकाण्ड सिध्याइकन वालकाण्डदेखि अघि आरंभगरेका दोहा-चौपाई सम्म गरिनेपाठ व्युत्क्रमपाठ हो । कामनानुसार कुनै दोहा-चौपाईकोमात्र गरिनेपाठ एकांशपाठ हो । कामनानुसारका दोहा-चौपाईलाई प्रत्येक दोहा-चौपाई छन्दहरूका अन्त्य अन्त्यमा १।१ फेर पढेर गरिनेपाठ संपुटपाठहो, प्रत्येक दोहा-चौपाई-छन्दहरूका आदि र अन्त्यमा एकएक फेर कामनाअनुसारका दोहा-चौपाईलाई पढेर गरिनेपाठ संपुटवल्लीपाठ हो । ई पाठ उत्तरोत्तर अधिक-फल-दायक छन् । फेरी-साधारण, पारायण, नवाहपारायण, मासिकपारायण, यस्ता अनेकप्रकारका पारायण संप्रदायवेत्ताहरूले बताएका छन् । आफ्ना शक्ति-मौका-फुर्सद-अनुसार अनियमितरूपले गरिने पारायण साधारण पारायण हो । विधिपूर्वक तोकिएका ठाउँमा विश्राम गरेर ३० दिनमा समाप्तगरिने पारायण मासिक पारायण हो ।

नवाहपारायणको विश्रामस्थान—

प्रथम दिनमा	हिय हरषे कामारि०	योदोहाको समाप्ति सम्म	पृष्ठ.	१४७
द्वितीय ,,	सतानन्दपदवन्दि प्रभु०	,,	,,	२६१
तृतीय ,,	कीन्हि सौचसव सहज सुचि०	,,	,,	३७०
चतुर्थ ,,	स्यामल गौर किशोरवर	,,	,,	४७८
पञ्चम ,,	रामसैल सोभा निरषि	,,	,,	५८५
षष्ठ ,,	हारिपरा खल वहुविधि	,,	,,	७१९
सप्तम ,,	कह मारुतसुतसुनहु प्रभु	,,	,,	८५३
अष्टम ,,	जहँतहँ धावन पठइमुनि	,,	,,	९८०
नवम दिनमा	पुण्यं पापहरं सदाशिवकरं०	,, योश्लोकको समाप्तिसम्म	,,	११२६

मासिकपारायणको विश्रामस्थान—

दिन	विश्रामस्थान	पृ०	दिन		पृ०
१	ब्रह्मरामते नामवड ।	४२	१६	स्यामलगौरकिसोरवर	४७८
२	गई समीप महेस तव ।	८१	१७	लषन जानकी सहितप्रभु	४९३
३	कहाहमार नसुनेहुतव ।	११५	१८	भरतकमल करजोरि	५३२
४	हियँहरषे कामारि तव ।	१४७	१९	संपति चकई भरतचक	५६६
५	यह इतिहास पुनीत अति ।	१७६	२०	रामसैल सोभानिरखि	५८५
६	वरनि न जाइ अनीति घोर	२०४	२१	भरतचरित करिनेमु	६६३
७	असप्रभु दीनबन्धु हरि	२३४	२२	दीपसिखा समयुवतितन	७४३
८	सतानन्द पदवन्दि प्रभु	२६१	२३	नीलोत्पल तनस्याम	७८१
९	समयविलोके लोकसव	२८९	२४	सकलसुमङ्गलदायक	८३९
१०	आवत जानिवरातवर	३१८	२५	हिरण्याछभ्रातासहित	८८६
११	पुनिपुनि रामहिंचितव	३४४	२६	मुरुछाविगत भालु	९६६
१२	सियरघुवीर विवाहुजे	३७४	२७	यह कलिकालमलायतन	१०३६
१३	भूपमनोरथ सुभगवनु	४०१	२८	ज्ञानीभगत सिरोमनि	१०९४
१४	कहि प्रियवचन विवेकमय	४२९	२९	ताते यहतन मोहिप्रिय	१०९४
१५	भगतभूमि भूसुरसुरभि	४५७	३०	पुण्यं पापहरं सदाशि०	११२६

महात्मा-तुलसीदासजीका इत्यादि अनेकानेक अद्भुत चरित्र, र करामात रघुवरदासकृत तुलसी–चरित, वावा–वेनीमाधवदासरचित–मूलगोसाई–चरित, इत्यादि–हिन्दीग्रन्थमा विस्तार-गरिएका छन् । श्रीरामजीका कृपापात्र भैसकेका हुनाले ई–महात्माले अद्भुत–अद्भुत करामात अवश्य गरेका होलान्, ती करामातमा आधुनिक–सभ्यताका प्रभावले कसैकसैलाई विश्वास नभएपनि महात्मा–तुलसीदासजीका अरूअरू अविश्वसनीय (नपत्याइने) करामातभन्दा रामचरितमानसको रचनारूपी करामात अति-ठूलो छ, थोडाबहूत जान्ने साधारणव्यक्तिदेखी धुरन्घर—विद्वान्-सम्मका–व्यक्तिले यो रचनालाई ठूलो·करामात संझनुपर्दछ, अरू चरित्र सच्चा या झूटा जस्तासुकै हून्, तिन्को मीमांसागर्नें अधिकार हामीलाई छैन ता पनि रामायणरचनारूपी अद्भुत-चरित्र-र-करामात देखी-रहेका हामीहरूले लाचारीका साथ तुलसीदासजीलाई अलौकिक-महापुरुषसंझेर उनको आदेशमा यथाशक्ति चल्नै पर्दछ । यो-ग्रन्थको कलेवर सानो देखिन्छ ता पनि ठुलाठुला सकल-धार्मिक-ग्रन्थमध्यमा यो ग्रन्थ अतिठुलो छ । यो-ग्रन्थको रचना गर्नें सकसले गागरमा सागर भन्ने उक्तिलाई सत्य गराएका छन् । यत्रतत्र उपमा रूपक-उत्प्रेक्षा-स्वभावोक्ति आदिगरेका-अलंकारले सुशोभित-भएको यो·ग्रन्थ प्रधानतया भक्तिभावलाई जागरित पार्नें हुनाले आनन्द र कल्याणको मुख्य–साधन हुन-गएको छ । यसैकारणले महात्मा–तुलसीदासजीका अरू-अरू–चरित्रको विस्तार गर्न–पछि नलागेर–उनका विषयमा ।

यो-ग्रन्थजस्तो यो-ग्रन्थ बनाएर अहा ! गयौ ।
तुलसीदास गोस्वामी ! तिमी-जस्ता तिमी भयौ ॥

यत्ति भने पुग्दछ ।

महात्मा–तुलसीदासजीको जन्मकाल कसैले विक्रम संवत् १५८३, कसैले १५८९ मानेका छन् जन्मकालको यथार्थ निर्णय हुन नशके पनि यो–रामायण (रामचरितमानस) को रचनाकाल—

संवत सोरह सै एकतीसा ❋ करउँ कथा हरिपद धरि सीसा ।
नौमी भौमवार मधुमासा ❋ अवधपुरी यह चरित प्रकासा ॥

[रामचरितमानस पृष्ठ ५५ चौ० ४–५]

यो–चौपाईका अनुसार संवत् १६३१ चैत्र [शुक्ल] नवमी मङ्गलवार खास ग्रन्थकारका उक्तिवाट स्पष्ट छ ।

महात्मा–तुलसीदासजीको निर्याणकाल (मरणसमय)—

संवत् सोरहसै असी ❋ असी गङ्गके तीर ।
सावन सुकला सत्तमी ❋ तुलसी तजेउ सरीर ॥

यत्र–तत्र प्रचलित भएको यो–दोहाको अनुसार १६८० संवत्, श्रावणशुक्लसप्तमी मानिएको छ । महात्मा–तुलसीदासजीले कलेवर छाडने–वेलामा "तुलसीदास रामजीका नामको र यशको वर्णन गरि–सकेर अव–मौन–हुन चाहन्छ, अव तुलसीका मुखमा झट्ट तुलसीपत्र र सुवर्ण राखि–दिनुहोस्" यो–आशय–भएको—

राम नाम जस वरनि कै, भयो चहत .अव मौन ।
तुलसीकै मुख दीजिये, अव-ही तुलसी सोन ॥

यो–दोहा रचेको हो भन्दछन् ।

यत्रतत्र छापिएका तुलसीकृतरामायणका पुस्तकमा रहेका जीवन चरित्र वाट यो जीवन चरित्र संगृहीत गरेको हो,

इति शुभम्.

ध्यानम्—आवाहनम्-आसनं-पूजनं समर्पयामि श्रीकाकभुशुण्डिने नमः”
भन्दै यथालाभ-उपचारले पूजागर्नु ।

वायव्य (आफ्ना हाराहारीमा वायाँपट्टी) मा चन्दन-अक्षता-फूल लिएर—

“विभीषण ! नमस्तुभ्यमिहागच्छ प्रभुप्रिय ! ।
वायवीं दिशमाश्रित्य पूजनं प्रतिगृह्यताम् ॥

ध्यानम्—आवाहनम्-आसनं-पूजनं समर्पयामि श्रीविभीषणाय नमः”
भन्दै यथालाभ-उपचारले पूजागर्नु ।

पूर्वदिशामा (आफ्ना अगाडी) चन्दन-अक्षता-फूल लिएर—

“श्रीहनूमन् ! नमस्तुभ्यमिहागच्छ कृपानिधे ! ।
पूर्वां दिशं समाश्रित्य पूजनं प्रतिगृह्यताम् ॥

ध्यानम्—आवाहनम्-आसनं-पूजनं समर्पयामि श्रीमते पवननन्दनाय हनूमते नमः”
भन्दै यथालाभ-उपचारले पूजन गर्नु ।

ईशान (आफ्ना अगाडी वायाँपट्टी) मा चन्दन-अक्षता-फूल लिएर—

“ऋक्षराज ! नमस्तुभ्यमिहागच्छ शुभप्रद ! ।
ऐशानीं दिशमाश्रित्य पूजनं प्रतिगृह्यताम् ॥

ध्यानम्—आवाहनम्-आसनं-पूजनं समर्पयामि श्रीऋक्षराजाय जाम्बवते नमः”
भन्दै यथालाभ–उपचारले पूजन गर्नु ।

दक्षिण र आग्नेयका बीचमा चन्दन-अक्षता-फूल लिएर—

“भो सुग्रीव ! नमस्तुभ्यमिहागच्छ प्रभुप्रिय ! ।
अग्निदक्षिणयोर्मध्ये पूजनं प्रतिगृह्यताम् ॥

ध्यानम्—आवाहनम्—आसनं—पूजनं समर्पयामि श्रीसुग्रीवाय नमः”
भन्दै यथालाभ–उपचारले पूजनगर्नु ।

उत्तरदिशामा चन्दन-अक्षता-फूल लिएर—

“श्रीशत्रुघ्न ! नमस्तुभ्यं श्रुतकीर्त्या सह प्रभो ! ।
उत्तरां दिशमाश्रित्य पूजनं प्रतिगृह्यताम् ॥

ध्यानम्—आवाहनम्-आसनं पूजनं समर्पयामि श्रुतकीर्तिसहिताय श्रीशत्रुघ्नाय नमः”
भन्दै यथालाभ-उपचारले पूजन गर्नु ।

दक्षिणपट्टी चन्दत-अक्षता-फूल लिएर—

“श्रीलक्ष्मण ! नमस्तुभ्यमागच्छोर्मिलया सह ।
दक्षिणां दिशमाश्रित्य पूजनं प्रतिगृह्यताम् ॥

ध्यानम्-आवाहनम्-आसनं-पूजनं समर्पयामि ऊर्मिलासमन्विताय श्रीलक्ष्मणाय नमः”
भन्दै यथालाभ-उपचारले पूजन गर्नु ।

पश्चिमपट्टी चन्दन-अक्षता-फूल लिएर—

श्रीमन्भरत ! माण्डव्या सहागच्छ कृपाम्बुधे ! ।
पश्चिमां दिशमाश्रित्य पूजनं प्रतिगृह्यताम् ॥

❀ मानस [रामायण] पारायणविधि ❀

श्रीरामचरितमानसको पारायण (पाठ) यथाशक्ति विधिपूर्वक गर्नु उत्तम छ। स्नानसन्ध्या-प्रभृति-नित्यकर्म सिध्याएर पूजनसामग्री सवै तयार पारीकन पूर्वाभिमुख भएर शुद्ध-आसनमा वस्नु र "रामाय नमः रामचन्द्राय नमः रामभद्राय नमः" यी ३ मन्त्रले ३ आचमन गर्नु। चन्दन-अक्षता-फूल लिएर आफ्ना अगाडी पूर्वदिशामा—

"गणाधिप ! नमस्तुभ्यमिहागच्छ गजानन !।
पूर्वां दिशं समाश्रित्य पूजनं प्रतिगृह्यताम् ॥

ध्यानम्—आवाहनम्-आसनं-पूजनं समर्पयामि श्रीमन्मङ्गलमूर्तये विघ्नविनाशनाय गजाननाय नमः"।

भन्दै यथालाभ-उपचारले पूजागर्नु। आग्नेयदिशामा चन्दन-अक्षता-फूल लिएर—

"श्रीशंकर ! नमस्तुभ्यमिहागच्छार्यया सह।
अग्निकोणं समाश्रित्य पूजनं प्रतिगृह्यताम् ॥

ध्यानम्—आवाहनम्-आसनं पूजनं समर्पयामि पार्वतीसहिताय शंकराय नमः" भन्दै यथालाभ-उपचारले पूजागर्नु।

ईशानदिशामा (आफ्ना अगाडी वायाँपट्टी) चन्दन-अक्षता-फूल लिएर—

"श्रीवाल्मीके ! नमस्तुभ्यमिहागच्छ महामुने !।
ऐशानीं दिशमाश्रित्य पूजनं प्रतिगृह्यताम् ॥

ध्यानम्—आवाहनम्-आसनं-पूजनं समर्पयामि श्रीबाल्मीकिमहामुनये नमः" भन्दै यथालाभ-उपचारले पूजन गर्नु।

नैर्ऋत्यदिशामा (आफ्ना हाराहारीमा दाहिनेतर्फ) चन्दनअक्षताफूल लिएर

"तुलसीदास ! गोस्वामिन्निहागच्छ शुचिव्रत !।
नैर्ऋत्य उपविश्येदं पूजनं प्रतिगृह्यताम् ॥

ध्यानम्—आवाहनं-आसनं-पूजनं समर्पयामि श्रीतुलसीदासाय नमः" भन्दै यथालाभ-उपचारले पूजन गर्नु।

दक्षिणदिशामा चन्दन-अक्षता-फूल लिएर—

"याज्ञवल्क्य ! नमस्तुभ्यमिहागच्छ शुभप्रद !।
याम्यां दिशं समाश्रित्य पूजनं प्रतिगृह्यताम् ॥

ध्यानम्—आवाहनम्-आसनम्-पूजनं समर्पयामि याज्ञवल्क्याय नमः" भन्दै यथालाभ-उपचारले पूजन गर्नु।

उत्तरपट्टी चन्दन-अक्षता-फूल लिएर—

"भोभुशुण्डिन् ! नमस्तुभ्यमिहागच्छ शुचिव्रत !।
उत्तरां दिशमाश्रित्य पूजनं प्रतिगृह्यताम् ॥

उपादेहि जगन्नाथ ! रामचन्द्रकृपानिधे ! ॥
पीतवस्त्रयुगं समर्पयामि श्रीजानकीपतये श्रीरामाय नमः ॥
"सुगन्धवासितं शीतं निर्मलं सरयूदकम् ।
आचम्यतां जगन्नाथ ! जानक्या सहित ! प्रभो ! ॥
वस्त्राङ्गमाचमनीयं समर्पयामि श्रीजानकीपतये श्रीरामाय नमः"
"यज्ञोपवीतं सौवर्णं मयादत्तं रघूत्तम ! ।
गृहाण सुमुखीभूय करुणावरुणालय ! ॥
यज्ञोपवीतं समर्पयामि श्रीजानकीपतये श्रीरामाय नमः"
अनूपवीतग्रहणं निर्मलं सरयूजलम् ।
पुनराचम्यतां नाथ ! विधिवन्दित ! राघव ! ॥
ब्रह्मसूत्राङ्गमाचमनीनं समर्पयामि श्रीजानकीपतये श्रीरामाय नमः ॥
हारनूपुरकेयूरकिरीटकटकादिकम् -
नानामणिमयं दिव्यं भूषणं प्रतिगृह्यताम् ॥
भूषणं समर्पयामि श्रीजानकीपतये श्रीरामाय नमः" ॥
मलयाचलसंभूतं शीतमानन्ददायकम् ।
सकर्पूरं सकाश्मीरं चन्दनं प्रतिगृह्यताम् ॥
अये ! त्रिलोकीतिलक ! त्रयीनुत ! त्रिकालसत्य ! त्रिपुरारिवल्लभ ! ।
प्रभो ! भवद्भालतलेऽतिनिर्मले त्रिरेखमूर्द्ध्वं तिलकं निवेशये ॥
सचन्द्रकश्मीरजकेशरोल्लसत्प्रशस्तकस्तूरिकया सुगन्धिना ।
ललाटदेशं तुलितेन्दुना विभोर्विभूषये चन्दनविन्दुना पुनः ।
चन्दनतिलकं समर्पयामि श्रीजानकीपतये श्रीरामाय नमः ॥
"शमीदलैर्विल्वदलैश्च कोमलैस्तथाहरिद्भिर्हरितादलैरपि ।
कृताभयं दाशरथे ! यथेप्सितं ददत्त्वदीयं पदपद्ममर्चये ॥
शमी-विल्व-दूर्वादिदलानि समर्पयामि श्रीजानकीपतये श्रीरामाय नमः ।
"भृता प्रसूनैरखिलर्तुसंभवैः कदम्बपुष्पप्रतिपूरितान्तरा ॥
अतीतजानुद्वितया मयाऽर्पिता ददीत मोदं वनमालिका प्रभोः ।
वनमालां समर्पयामि श्रीजानकीपतये श्रीरामाय नमः ॥
उरःस्थलाभ्यर्णवितीर्णयाऽनया दयामयाभ्यन्तर ! नव्यरूपया ।
जगत्पते ! सौरभसाहितीस्रजा प्रसीद सद्यस्तुलसीदलस्रजा ॥
तुलसीदलमालिकां समर्पयामि श्रीजानकीपतये श्रीरामाय नमः ।
असाधुशील-त्रिदशारिशान्तये दशावतारादिदशामुपेयुषे ।
इमं दशाङ्गं खलु धूपमादराद् दिशामि देवाय दशास्यघातिने ॥
धूपं समर्पयामि श्रीजानकीपतये श्रीरामाय नमः ।
"भजद्रते ! सृष्टवते सते स्वयं द्दगास्यचित्तेन विरोचनत्रयम् ॥
अहीनतल्पाय नदीपवर्तितां गताय तुभ्यं ननु दीपमर्पये ॥

ध्यानम्—आवाहनम्-आसनं पूजनं समर्पयामि माण्डवीसहिताय श्रीमते भरताय नमः" भन्दै यथालाभ-उपचारले पूजन गर्नु ।

माझमा पुस्तक राखेर त्यसैमा-चन्दन-अक्षता-पुष्प लिएर—

"श्रीमानस ! समागच्छ रामरूप ! शुभप्रद ! ।
पीठमध्यं समाश्रित्य पूजनं प्रतिगृह्यताम् ॥

ध्यानम्—आवाहनम्-आसनम्-पूजनं समर्पयामि श्रीरामरूपाय श्रीमानसाय नमः" भन्दै यथालाभ-उपचारले पूजन गर्नु ।

अनि पुष्पाञ्जलि लिएर प्रधानदेवता (श्रीरामजी) को—

"रक्ताम्भोजदलाभिरामनयनं पीताम्बरालङ्कृतं
श्यामाङ्गं द्विभुजं प्रसन्नवदनं श्रीसीतया शोभितम् ॥
कारुण्यामृतसागरं प्रियगणैर्भ्रात्रादिभिर्भावितं
वन्दे विष्णु-शिवादिसेव्यमनिशं भक्तेष्टसिद्धिप्रदम् ॥ १ ॥
आगच्छ जानकीनाथ ! जानक्या सह राघव ! ।
गृहाण मम पूजां च वायुपुत्रादिभिर्वृतः ॥ २ ॥

ध्यानम्—आवाहनं च समर्पयामि श्रीजानकीपतये सपरिवाराय सभ्रातृवर्गाय श्रीरामाय नमः" भनेर ध्यान र आवाहन गर्नु, अनि तत्तत्-मन्त्र पढेर तत्तत्–उपचार चढाउनु, जस्तै—

सुवर्णखचितं राम ! दिव्यास्तरणशोभितम् ।
आसनं हि मया दत्तं गृहाण मणिचित्रितम् ॥ ३ ॥
आसनं समर्पयामि श्रीजानकीपतये श्रीरामाय नमः ।
इदं सुशीतलं वारि प्रपन्नेन मयार्पितम् ॥
गृहाण जानकीजाने ! कुरु पादावनेजनम् ॥ ४ ॥
पाद्यं समर्पयामि श्रीजानकीपतये श्रीरामाय नमः ।
"दिव्यौषधिरसोपेतं दिव्यसौगन्ध्यसंभृतम् ।
तुलसी-पुष्प-दर्भाढ्यमर्घ्यं मे प्रतिगृह्यताम् ॥
अर्घ्यं समर्पयामि श्रीजानकीपतये श्रीराम नमः" ॥
"दिव्यतीर्थाहृतैस्तोयैर्दिव्यौषधिसमन्वितैः ।
विहितं स्नपनं भक्त्या गृह्यतां रघुनन्दन ! ॥
शुद्धोदकस्नानं समर्पयामि श्रीजानकीपतये श्रीरामाय नमः" ॥
पयोदधिघृतक्षौद्रशर्कराभिर्विनिर्मितम् ।
स्नपनं गृह्यतां देव ! जानकीजीवन ! प्रभो ! ॥
पञ्चामृतस्नानं समर्पयामि श्रीजानकीपतये श्रीरामाय नमः ॥
पञ्चामृतविलिप्ताङ्गः पुनः कोष्णेन भूयसा ।
स्नाहि हेजानकीनाथ ! प्रीतया प्रत्तेन पाथसा ॥
पञ्चामृतस्नानाङ्गं शुद्धोदकस्नानं समर्पयामि श्रीजानकीपतये श्रीरामाय नमः" ।
उत्तप्तरूक्मसदृशं पीताम्बरयुगं प्रभो ! ।

न विश्वतश्चक्षुरसीत्यवीक्षणादुपेक्षणीयोऽस्मि दयामय ! त्वया ॥
रजोरसस्वीकृतिपङ्कसंकुलं कृतानुतापं प्रणतं पदाब्जयोः ।
समुद्दिशन्त्यो जगदीश ! हन्त ! मां पतन्तु सान्द्रास्तव दृष्टिवृष्टयः ॥
स्तुतिपुष्पाञ्जलिं समर्पयामि श्रीजानकीपतये श्रीरामाय नमः" ।

आवाहनं न जानामि न जानामि विसर्जनम् ।
पूजां चैव न जानामि क्षमस्व परमेश्वर ! ॥

क्षमापनं समर्पयामि श्रीजानकीपतये श्रीरामाय नमः" ॥

यस्ताप्रकारले श्रीराममूर्तिमा अथवा पुस्तकमा अथवा चित्र (तस्वीर) मा पूर्वोक्त पूजन सिध्याएपछि हातमा जल लिएर—

ॐअस्य श्रीमन्मानसरामायणश्रीरामचरितस्य शंभुः ऋषिः श्रीसीतारामौ देवते श्रीरामनाम वीजं नानाविधानिछंदांसि भवरोगहरी भक्तिः शक्तिः वैराग्यसहितंज्ञानंकीलकं अमुक (......) गोत्रस्य......मम निरस्ताशेषविघ्नतया श्रीसीतारामप्रीति–फलसिद्धये (मनोभिलषित......फलसिद्धये वा) पाठे विनियोगः ।

यति पढेर त्यो जल भूमिमा छाडिदिनु । अनि—

श्रीसीतारामाभ्यां नमः । श्रीरामचन्द्राय नमः । श्रीरामभद्राय नमः ।

ई ३ मन्त्र पढेर ३ फेर आचमन गर्नु । श्रीरामजीको मन्त्र यथाशक्ति (१०।२७।५४।१०८) जपेर पूरक-कुम्भक-रेचक तीनप्रकारको प्राणायाम गर्नु, अनि करन्यास र अङ्गन्यास गर्नु जस्तै—

जगमङ्गल गुनग्राम रामके, दानि मुकुति धन धरम धामके । अङ्गुष्ठाभ्यां नमः
[यसो भनेर चोर चोर औंलाले दुवैवूढीऔंलाको फेद छुनु]
राम राम कहि जे जमुहाहीं, तिन्हहि न पापपुंज समुहाहीं । तर्जनीभ्यां नमः
[यसो-भनेर २ बुढीऔंलाले २ चोरऔंलाको फेद छुनु]
राम सकल नामन्हते अधिका, होउ नाथ अघखगगनवधिका । मध्यमाभ्यां नमः ।
[यसो-भनेर वुढी औंलाले माझका औंलाको फेद छुनु]
उमादारुजोषितकीनाईं, सवहि नचावत रामु गोसाईं । अनामिकाभ्यां नमः
[यसोभनेर अङ्गुष्ठले साहिली-औंलाको फेद छुनु]

सनमुख होइ जीव मोहि जवही, जन्मकोटि अघ नासहिं तवहीं । कनिष्ठिकाभ्यां नमः
[यसो भनेर अङ्गुष्ठले कान्छीऔंलाको फेद छुनु]
मामभिरक्षय रघुकुलनायक, धृतवरचाप रुचिरकरसायक । करतलकरपृष्ठाभ्यांनमः
[यसो भनेर २ हत्केला र १ करपृष्ठ (हर्थुङ्गो) जोर्नु]
जगमङ्गल गुनग्रामरामके, दानि मुकुतिधनधरम धामके । हृदयाय नमः ।
[यसो भनेर हृदयस्थान छुनु]
रामराम कहि जे जमुहाहीं, तिन्हहि न पापपुंज समुहाहीं । शिरसे स्वाहा ।
[यसो भनेर शिरस्थान छुनु]
राम सकल नामन्ह ते अधिका, होउ नाथ अघखगगन वधिका । शिखायै वषट् ।
[यसो भनेर शिखास्थान छुनु]
उमा दारुजोषितकी नाईं सवहि नचावत रामु गोसाईं । कवचाय हुम् ।

दीपं समर्पयामि श्रीजानकीपतये श्रीरामाय नमः ।
"परेश ! तुभ्यं विरसेन मृत्युनोपसिच्य लोकानदते चराचरान् ॥
अवेद्यधाम्ने निरवद्य कीर्तये प्रसद्य नैवेद्यमिदं निवेद्यते
नैवेद्यं समर्पयामि श्रीजानकीपतये श्रीरामाय नमः ।
"क्षुधार्तदेवद्विजवर्गशूलहृत्-सकन्दमूलप्रतिभक्षण ! प्रभो ! ।
सकामलोकत्रयपर्युपासित ! प्रसीद राम ! त्रिरुपस्पृशन्नपः ॥
आचमनीयं समर्पयामि श्रीजानकीपतये श्रीरामाय नमः" ।
"क्वचित्प्रजातानि मनोरथद्रुमे दृढैकमूले बहुशाखतां गते ।
ददानि नानाकृतिकानि कानिचित् फलानि तुभ्यं रुचिराणि मापते !
फलानि समर्पयामि श्रीजानकीपतये श्रीरामाय नमः" ॥
"समन्वितोपस्करमिष्टसौरभं त्रिपिष्टपत्राणपरायण ! प्रभो ! ।
गृहाण जाम्बूनदपत्रवेष्टितं सभक्ति ताम्बूलमिदं समर्पितम् ॥
ताम्बूलं समर्पयामि श्रीजानकीपतये श्रीरामाय नमः" ।
"हनूमदादित्यतनूजबालिभूविभीषणादिभ्य इमं पृथग्धृतम् ।
कृताञ्जलिभ्यः प्रणयेन सादरं प्रभो ! प्रसादं भवतः समर्पये ॥
प्रसादं समर्पयामि हनूमत्सुग्रीवाङ्गदविभीषणादिभगवद्भक्तेभ्यो नमः" ।
"सभक्ति नीराजनमाचरन्निदं जगत्त्रयीदीपकचिद्घनात्मनः ।
तवाऽग्रतः श्रीरघुनाथ ! नर्तये प्रदीप्तदीपावलि दीपवृक्षकम् ॥
नीराजनं समर्पयामि श्रीजानकीपतये श्रीरामायनमः" ॥
"अनन्यभक्तिप्रणते जनेजने धनेशताधायिपदाब्जधूलये ।
विपक्षमन्दाक्षजिता प्रसीदता व्यतारि तुभ्यं जलजाक्ष ! दक्षिणा ॥
उपायनद्रव्यं समर्पयामि श्रीजानकीपतये श्रीरामायनमः ॥
"बृहन्ति सूक्ष्माणि च देहिनां क्षणाद्विधीयमानो वृजिनानि हन्ति यः ।
स जानकीजीवन ! ते वितीर्यते भवोद्भवभ्रान्तिहरः परिक्रमः ॥
प्रदक्षिणां समर्पयामि श्रीजानकीपतये श्रीरामायनमः" ॥
"अबाध्यरूपाद्बृहतः स्ववैभवादनङ्घ्रि गन्त्रे जगदेकहेतवे ।
प्लवङ्गनिर्मापितसिन्धुसेतवे दशास्यहन्त्रे हरये मुहुर्नमः ॥
नमस्कारं समर्पयामि श्रीजानकीपतये श्रीरामाय नमः" ॥
"त्वदङ्घ्रिराजीवरजःसमागमात् पयोधिरन्तः किल नाथ ! पङ्किलः ।
अबीभवत् कल्पलतां श्रतामिति स्मृतोपचारा अपि जोषमास्महे ॥
भवत्पदाम्भोरुहभक्तिवैभवे स्पृहावता किं न भवे समर्जितम् ।
महीमिलन्मौलि कृताञ्जलि प्रभो ! प्रपद्यमानेन न किं समर्पितम् ॥
दयासुधाब्धे ! वनवासिना त्वया कृतप्रसादां शबरीं विजानती ।
कमन्यमभ्येतु कमाश्रयेत वा मतिर्मदीयां मलिनाऽपि संप्रति ॥
खरान्तक ! त्वत्पदपङ्कजद्वयात् स्थितः पराचीनतयाऽप्यहं भिया ।

रामायणका काम्य पारायणमा वक्तव्य

श्रीरामचरितमानसको पारायण केवल-श्रीरामज्ञीको-प्रीतिका निमित्त गर्नु उत्तम-पक्ष हो। आधि-व्याधिले-व्याकुल-भएका-संसारी-प्राणिले त्यस्ता-प्रकारको पारायण-गर्नु असंभव नभये-पनि कठिन ता अवश्य छ, आर्त-भक्त, अर्थार्थी भक्त-पनि परमेश्वरका दर्वारमा असलै गनिएका छन्। तुच्छातितुच्छ-वस्तुका निमित्त यत्र-तत्र डुलेर केवल दैन्यप्रकाश गर्नु भन्दा अनन्तकोटिब्रह्माण्डपतिका अगाडी आफ्नू-दुःखदर्दको प्रकाश-गर्नु धेरै असल हो। अत एव लोककल्याणाभिलाषी महात्माहरूले रामचरितमानसको काम्य-प्रयोग पनि प्रकाश गरेका छन्। परपोडा न-हुने-गरि आफ्ना मनोरथको सिद्धिका निमित्त काम्य-प्रयोग गर्नु उचितमात्र होइन कि परम-उचित छ। तसर्थ काम्यप्रयोगमध्यका केही-प्रयोग यहाँ लेखिन्छन्। जुनुसुकै-कर्ममा पनि श्रद्धा र-विश्वासको आवश्यकता अत्यन्त रहन्छ, यो-कुराको हेक्का राखेर पारायण भयो-भने कामना सिद्ध हुनेछ।

रामायणको काम्यपारायणमा अघिवाट गर्नुपर्ने कर्म

श्रीरामायणको काम्यपारायण गर्नेले अघिल्ला-दिन हविष्यान्नको भोजन गर्नु, रात्रिका-समयमा पवित्र-स्थानमा पवित्र-वस्त्र पहिरेर वस्नु र शान्तचित्त भएर श्रीहनूमानूजीको स्मरण गर्नु। अनुकूल पर्नेले श्रीहनूमानूजीका नाम-मन्त्रले १००० अथ वा १०८ हवन गर्नु। अनुकूल नपर्नेले किष्किन्धाकाण्डको पाठ गर्नु। सुत्ने-वेलामा भगवान्-रामचन्द्रको स्मरण गरेर छातीमा दुई हात राखी-कन हनूमानूजीलाई संझदै आफ्ना मनोरथ-सिद्धिको प्रार्थना र त्यसका निमित्त गर्नु-पर्ने काम्यप्रयोगको जिज्ञासा गर्दै निदाउनु। सपनामा हनूमानूजीवाट "यो प्रयोग गर" भन्ने सूचना हुनेछ। श्रद्धा-विश्वास-सहितको आर्तभावले गरेको प्रार्थनालाई श्रीहनूमानूजी स्वीकार गर्नुहुन्छ, सपनामा सूचना पाए-पछि तदनुसारको प्रयोग गर्नु।

[यसो भनेर दाहिनावायाँहातले वायाँदाहिना कुम छुनु]

सन्‌मुख होइ जीव मोहि जवहीं, जन्मकोटि अघ नासहिं तवहीं । नेत्राभ्यां वौषट् ।

[यसो भनेर दाहिने अङ्गुष्ठ र अनामिकाले २नेत्र छुनु]

मामभिरक्षय रघुकुल नायक, धृतवरचापरुचिरकरसायक । अस्त्राय फट् ।

[यसो भनेर वायाँहत्केलामा दाहिनेहातका औंला वजाउनु]

अनि नेत्र अर्धनिमीलित, चित्त एकाग्र, पार्नु र हात जोरेर–

"मामवलोकय पंकजलोचन ! । कृपाविलोकनि सोचविमोचन ॥
नीलतामरसस्याम काम अरि । हृदयकंज मकरंद मधुम हरि ॥
जातुधानवरूथबलभञ्जन ! । मुनिसज्जनरञ्जन अघगञ्जन ! ॥
भूसुरससि नववृन्दवलाहक ! । असरनसरन दीनजनगाहक ! ॥
भुजबलविपुलभारमहिखण्डित ! । खरदूषनविराधवधपण्डित ! ॥
रावनारि सुखरूप भूपवर ! । जय दसरथकुलकुमुदसुधाकर ! ॥
सुजसपुरानविदित निगमागम । गावत सुरमुनि सन्तसमागम ॥
कारुनीक व्यलीकमदखण्डन ! । सवविधि कुसल कोसलामण्डन ! ॥
कलिमलमथननाम ! ममताहन ! । तुलसिदास प्रभु ! पाहि प्रनत जन" ॥

यति ध्यानवाक्य पढनु र श्रीरामजीको षडक्षर मन्त्र १०८ जप्नु, मङ्गलाचरणको पुष्पाञ्जलि चढाएर अनि पाठ गर्न थाल्नु ।

* * *

(४)

श्रीरामजीलाई प्रसन्न पार्नाको इच्छा हुनेले—

हरषि सुरन्ह दुन्दुभी वजाई * वरषि प्रसून अप्छरा गाई ॥ [पृ०]

यो-चौपाईवाट आरम्म गरेर उत्तरकाण्ड सिध्याउनु, अनि बालकाण्ड-देखी आरम्भ गरेर यही-चौपाईसम्म भन्नु ।

(५)

विद्याप्राप्तिको अभिलाषा हुनेले—

गुरगृह गए पढन रघुराई * अलपकाल विद्या सव आई । [पृ० २२५]

यो-चौपाईले संपुट (पुटित) गरेर रामचरितमानसको आद्यन्त-पाठ गर्नु ।

(६)

आफ्नु रक्षाको इच्छा गर्नेले—

मामभिरक्षय रघुकुल नायक ! * धृतवरचाप रुचिर कर सायक ।
मोरे हित हरिसम नहिं कोऊ * एहि अवसर सहाय सोइ होऊ ॥ [पृ०]

यो चौपाईले संपुट गरेर आद्यन्त-पाठगर्नु । अथ वा फगत यही-चौपाईको-यथोचितसंख्याले (१०८।१०००।१२००० सम्म) जप गर्नु ।

(७)

उद्योगका सफलताको इच्छा गर्नेले—

प्रविसि नगर कीजे सव काजा * हृदय राखि कोसलपुरराजा ॥ [पृ०].

यो-चौपाइले संपुट गरेर आद्यन्त पाठ गर्नु ।

(८)

संकष्टनिवृत्तिको इच्छा गर्नेले—

जो प्रभु दीनदयाल कहावा * आरति हरन वेद जस गावा ॥
जपहिं नामजन आरतभारी * मिटहिंकुसंकटहोहिं सुखारी ॥
दीनदयाल विरिदु सह्मारी * हरहु नाथ ! मम संकट भारी ॥

ई ३ चौपाइले संपुट गरेर आद्यन्त पाठ गर्नु । अथ वा फगत इनै-चौपाइको यथोचित-संख्याले (१०८।१०००।१२००० सम्म) जपगर्नु ।

दारिद्र्यनिवृत्तिको इच्छा गर्नेले—

अतिथि पूज्य प्रियतम पुरारिके * कामदघन दारिद दवारिके ॥

यो चोपाईले संपुट गरेर आद्यन्त पाठ गर्नु ।

(१०)

देशोपद्रवशान्तिका निमित्त—

दैहिक दैविक भौतिक तापा * रामराज नहिं काहुहि व्यापा ॥

यो चौपाईले संपुट गरेर आद्यन्त पाठ गर्नु ।

काम्यप्रयोग

(१)

नवाहपारायण-मासिकपारायण साधारण-पारायण ई-मध्यका कुनै-तरीकाले १०५ आवृत्ति पारायण गर्न शके श्रीरामजीको प्रत्यक्ष–दर्शन पाइन्छ । यस्तो पारायण गर्न लागे–पछि प्रतिदिन पारायणका आदिमा र अन्त्यमा हात जोरेर प्रेमका साथ—

जौं अनाथहित ! हमपर नेहू * तौ प्रसन्न होइ यह वर देहू ॥
जो सरूप वस सिव मनमाहीं * जेहि कारन मुनि जतन कराहीं ॥
जो भुशुण्डि मनमानस हंसा * सगुनअगुन जेहिनिगम प्रसंसा ॥
देखहिं हम सो रूप भरिलोचन * कृपा करहु प्रनतारतिमोचन ! ॥ [पृ० १७०]

ई चौपाई पढनु-पर्दछ । पारायण सकिए–पछि पनि प्रतिदिन श्रद्धा–विश्वास–भक्तिका साथ इनै–चौपाई तल्लीन-भएर पढनु–पर्दछ ।

(२)

स्वायम्भुव–मनु–र–शतरूपा–महारानीले जुनस्वरूपको दर्शन पाएको हो, भगवान्‌का उही-स्वरूपको दर्शन पाउँनाका निमित्त—

नील सरोरुह नीलमनि, नील नीरधर स्याम ।
लाजहिं तनसोभा निरखि, कोटिकोटि सत काम ॥ [पृ० १७१]

यही–दोहा–देखी पाठको आरम्भ गरेर उत्तरकाण्डको समाप्ति गरि–कन वालकाण्डको आरम्भ गरेर यही-दोहासम्म पाठ गर्नुपर्छ । यो–पाठका–आवृत्तिसंख्याको नियम छैन, भक्ति–श्रद्धा–भाग्य-अनुसार १ आवृत्ति, ३ आवृत्ति, १२ आवृत्ति, मा दर्शन पाइन्छ ।

(३)

श्रीरामजीमा दृढभक्ति पाउनाको इच्छा हुनेले—

धरि धीरजु एक आलि सयानी, सीतासन बोली गहि पानी । [पृ० २५६]

यो-चौपाईदेखी आरंभ गरेर उत्तरकाण्ड समाप्त गरिकन बालकाण्डको आरम्भगरेर यही-चौपाईका अघिल्लो—

केहरि कटि पट पीत धर, सुषमा सील निधान ।
देखि भानुकुल भूषनहिं, विसरा सखिन्ह अपान ॥ [पृ० २५६]

यो-दोहामा समाप्ति गर्नु-पर्दछ ।

भगवान्-रामजीमा दृढभक्ति पाउनाको इच्छा हुनेले—

भक्तकल्पतरु प्रनतहित, कृपासिन्धु सुखधाम ।
सोइ निजभगति मोहिप्रभु, देहु दया करि राम ! ॥ [पृ०]

यो-दोहाले रामचरितमानसका आरम्भ-देखी अन्त-सम्म प्रत्येकदोहा-चौपाई-छन्दहरुको संपुटवल्ली पाठ गरे-पनि हुन्छ ।

जयजय अविनासी ! सवघटवासी ! व्यापक ! परमानन्दा ।
अविगत गोतीतं ! चरितपुनीतं ! मायारहित ! मुकुन्दा ! ॥
जेहिलागि विरागी अतिअनुरागी विगतमोह मुनिवृन्दा ।
निसिवासर ध्यावहिं गुनगनगावहिं जयति सच्चिदानन्दा ॥
जेहि सृष्टि उपाई त्रिविध बनाई सङ्ग सहाय न दूजा ।
सो करउ अघारी चिन्त हमारी जानिय भक्ति न पूजा ॥
जो भवभयभञ्जन मुनिमनरञ्जन गञ्जनविपति वरुथा ।
मनवच क्रमवानी छाडि सयानी सरणसकल सुरजूथा ॥
शारद श्रुतिशेषा ऋषय अशेषा जाकहँकोउ नहि जाना ।
जेहि दीन पिआरे वेदपुकारे द्रवो सो श्रीभगवाना ।
भववारिधिमन्दर ! सवविधिसुंदर ! गुनमन्दिर ! सुखपुञ्जा !
मुनिसिद्ध सकल सुर परमभयातुर नमतनाथ पदकञ्जा ॥

जानि सभय सुरभुमि सुनि, वचन समेत सनेह ।
गगनगिरा गम्भीर भइ, हरनि सोक सन्देह ॥ [पृ० २०७-८]

ई-छन्द-र-दोहालाई अर्थमा ध्यान दिएर एकान्तमा वसेर उच्चस्वरले भक्तिभाव श्रद्धाविश्वासका साथ विहान वेलुका पढने-गर्नु ।

* * *

(११)

मंनोरथसिद्धिका निमित्त—

भवभेषज रघुनाथ जसु * सुनहिं जे नर अरु नारि ।
तिन्हके सकल मनोरथ * सिद्ध करहिं त्रिसिरारि ॥

यो चौपाई पढदै आफ्नु-कामपरेको ठाउँ (कचहरी-राजद्वार धनिकद्वार इत्यादि) सम्म जानु । आफ्ना कामको प्रसङ्ग नउठे-सम्म यही-चौपाई मनमनले जप्नु, वस ।

(१२)

भूत–प्रेम–डाकिनी भएको निवृत्तिका निमित्त—

प्रनवउँ पवनकुमार, खलवन पावक ग्यान घन ।
जासु हृदय आगार, वसहिं राम सरचाप घर ॥

यो सोरठाको उचित संख्याले [७।२१।५४।१०८ सम्म] जप गर्नु ।

(१३)

महामारीको शान्तिका निमित्त—

जय रघुवंश वनजवन भानू * गहन दनुजकुल दहन कृशानू ॥
मंगल भवन अमंगल हारी * द्रवहुसो दशरथ अजिर विहारी ॥
मामभिरक्षय रघुकुल नायक * धृतवरचाप रुचिर करसायक ॥

ई-चौपाईलाई विहानवेलुका भक्ति-श्रद्धा-विश्वासका साथ हात जोरेर उच्चस्वरले पढनु ।

(१४)

अथ वा

जयजय गिरिवर राजकिशोरी । जयमहेस मुखचन्द चकोरी ॥
जय गजवदन षडानन माता । जगत जननी दामिनि दुतिगाता ॥
नहि तव आदि मध्य अवसाना । अमित प्रभाव वेद नहि जाना ॥
भवभवविभव पराभवकारिनि । विश्वविमोहिनि स्ववसविहारिनि ॥

पतिदेवता सुतीयमहँ, मातु प्रथम तव रेख ।
महिमा अमित नसकहिं कहि, सहससारदा शेष ॥

सेवत तोहि सुलभ फलचारी । वरदायिनी पुरारि पियारी ।
देविपूजि पदकमल तुह्मारे । सुरनर मुनि सवहोहिं सुखारे ॥ [पृ० १५७-५८]

यति-चौपाई-दोहालाई हात जोरेर विहान वेलुका आर्द्रचित्त भएर उच्चस्वरले पढनु ।

(१५.)

हरतरहका संकष्टवाट वचावट पाउनाका निमित्त—

जयजय सुरनायक ! जनसुखदायक ! प्रनतपाल ! भगवन्ता !
गोद्विजहितकारी ! जय असुरारी ! सिन्धुसुताप्रियकन्ता ! ॥
पालन सुरधरनी अद्भुतकरनी मरम न जाने कोइ ।
जो सहज कृपाला दीनदयाला करौ अनुग्रह सोइ ॥

याज्ञवल्क्य उवाच ।

बाल्मीकिस्तुलसीदासो भविष्यति कलौयुगे ।
श्रीशङ्करकृतं ग्रन्थं पार्वतीं प्रतिबोधितुम् ॥ ६ ॥
रामभक्तिप्रवाहार्थं स भाषायां करिष्यति ।
रामायणं मानसाख्यं तत्ते शङ्कां निवारयेत् ॥ ७ ॥
करिष्यति स रामस्य रुचिरं च नखोत्सवम् ।
विरागदीपनी नाम बरवा च सुमङ्गलम् ॥ ८ ॥
पार्वती जानकी नाम्ना रामाज्ञा भक्तिवर्धिनी ।
दोहावलीं कवित्ताख्यां रामगीत कथानकम् ॥ ९ ॥
कृष्णगीतं मानसं च पत्रीं विनयसंज्ञिकाम् ।
सुखदं सर्वजीवानां संसारतिमिरापहम् ॥१०॥
रामधामप्रदं भव्यं मङ्गलानां सुमङ्गलम् ।
समस्तमन्त्रशास्त्रस्य यन्त्रं मन्त्रं सविस्तरम् ॥११॥
स्थापयिष्यति गोस्वामी पत्रीविनयमध्यतः ।
सर्वमन्त्रमयं काव्यं साधकानां सुसिद्धिदम् ॥१२॥
सत्यं सत्यं मुनिश्रेष्ठ ! सद्यः सिद्धिप्रदं कलौ ।
दशोनदशसाहस्रं श्रीमद्रामायणं मुने ! ॥१३॥

याज्ञवल्क्यमुनि भन्दछन् ।

बालमीकि नाम भएका [रामायणकर्ता] महामुनि कलियुगमा तुलसीदासका रूपले अवतार लिनेछन् । पार्वतीजीलाई बुझाउनाका निमित्त शिवजीले बनाएको ग्रन्थ (संस्कृत मानसरामायण) लाई रामभक्तिको अविच्छिन्न प्रवाह चलाउनाका निमित्त तिनै तुलसीदास लौकिक भाषामा रचना गर्नेछन्, त्यही मानसरामायणले तिम्रो शङ्का हटाउला ॥६॥७॥ तिनै तुलसीदास श्रीरामजीको सुन्दर नखोत्सव (विवाहमा नख काट्ता हुने उत्सवलाई लिएर वर्णनगरिने "रामललानहछू" नामक ग्रन्थ) वनाउने छन् । तिनैले वैराग्य सन्दीपिनी, वरवा रामायण, पार्वतीमङ्गल, जानकीमङ्गल, रामाज्ञा प्रश्न, दोहावली, कवितावली, श्रीकृष्ण गीतावली, मानसरामायण, विनयपत्रिका, वनाउने छन्, ती ग्रन्थ-मध्ये मानसरामायण प्राणिमात्रलाई सुख दिने, संसाररूपी अन्धकार हर्ने, श्रीरामजीको धाममा पुऱ्याइ-दिने, सुन्दर, परम मङ्गल हुनेछ । गोस्वामी-तुलसीदास विनय-पत्रिका नामक ग्रन्थमा संपूर्ण-मन्त्रशास्त्रका यन्त्र-मन्त्रलाई गुप्तरूपले विस्तारका साथ स्थापना गर्नेछन् (राख्नेछन्) ॥८॥९॥१०॥११॥१२॥

हेमुनिश्रेष्ठ ! योमानसरामायणकाव्य जम्मै मन्त्रमय हुनाले साधकहरूको सिद्धिदायक छ । कलियुगमा तत्कालसिद्धिदायक छ, यो कुरा सत्य हो सत्य हो ।

यो मानसरामायण दशकम-दशहज्जार (९९९०) श्लोक प्रमाण भएको छ ।

अथ

श्रीरामचरितमानसरामायणमाहात्म्यं

प्रारभ्यते

धनुर्बाणधरं रामं क्रीडन्तं सरयूतटे ।
ब्रह्माण्डकोटिकर्तारं वन्दे राजेन्द्रबालकम् ॥ १ ॥

श्रीभरद्वाज उवाच ।

घोरे कलियुगे ब्रह्मन् ! जनानां पापकर्मणाम् ।
मनःशुद्धिविहीनानां निष्कृतिश्च कथं भवेत् ॥ २ ॥

नित्यं दाशरथेर्धामाऽयोध्याख्यं वर्णितं त्वया ।
बाल्मीकिं नारदः प्राह ब्रह्मलोकं गमिष्यति ॥ ३ ॥

ममाऽन्तःकरणे त्वत्र जाता शङ्का गरीयसी ।
तां निवर्तय मे ब्रह्मन् ! रामतत्त्वविदांवर ! ॥ ४ ॥

यथा तुष्यति देवेशो देवदेवो जगद्गुरुः ।
तच्चापि वद धर्मज्ञ ! सर्वधर्मभृतां वर ! ॥ ५ ॥

टीका ।

धनुर्बाणधारण गर्नें, सरयू-नदीका तीरमा विहार गर्नें, अनन्त-कोटिब्रह्माण्डका कर्ता [भएर पनि] राजपुत्र-स्वरूप भएका श्रीरामजीको वन्दना गर्दछु ॥ १ ॥

भरद्वाजमुनि प्रश्न गर्दछन् ।

हेब्रह्मन् ! पापकर्म-गर्नें हुनाले चित्तशुद्धि नहुने-मानिसलाई घोरकलियुगमा निस्तार कसरी होला ? ॥ २ ॥ दशरथनन्दन-रामजीको अयोध्याधाम नित्य (अविनाशी) छ भनेर तपाईले वर्णन गर्नुभयो, [११हजारवर्ष राज्य गरेर] रामजी ब्रह्मलोक जानुहुनेछ भनो नारद जीले बाल्मीकिलाई भन्नुभएको छ । मेरा अन्तःकरणमा भने यस्कुरामा ठुलो शङ्का पैदाभयो । रामजीको तत्त्वजान्ने हरूमा श्रेष्ठ भएका—हेमहामुने ! मेरो त्यो शङ्कालाई हटाइ-दिनुहोस् ।३।४ धर्म जान्ने र धर्मधारण गर्नें हरूमा श्रेष्ठ भएका-हेब्रह्मन् ! देवताका देवता, जगत्का-गुरु, देवाधि-पति-रामजी जुन्प्रकारले प्रसन्न हुनुहुन्छ । त्यो-पनि बताउनुहोस् ॥ ५ ॥

वैष्णवाराधनरतो भगवद्धर्मपालकः ।
कौतूहलवशात्तेन समाजसहितेन हि ॥
श्रुतं रामायणं सर्वं मानसं तु मनोहरम् ॥२३॥
वाचकं वैष्णवं शुद्धं रामभक्तिपरायणम् ।
भाषायां कोविदं मत्वा भाषां रामायणं तथा ॥२४॥
अवज्ञया द्वयोश्चासौ दत्तवान् न च दक्षिणाम् ।
तेन पापेन शुद्धोऽपि वैष्णवोऽपि नृपोत्तमः ॥२५॥
देहान्ते नरकं गत्वा शुशोच पापकृद्यथा ।
तं विलोक्य सकोपेन यमेनोक्तः स राजराट् ॥२६॥
पापात्माऽयं महामानी मिथ्यालापी विमूढधीः ।
रामायणं वेदसमं भाषां मत्वा कुबुद्धितः ॥२७॥
अनादृत्य विमूढात्मा वाचकं वैष्णवं तथा ।
श्रुत्वा रामायणं सर्वं दक्षिणां नैव दत्तवान् ॥२८॥
संतुष्टं शीलसंपन्नमाचार्यं प्राप्य भाग्यतः ।
मिष्टमिष्टतरैर्वाक्यैर्न प्रसादितवान् स्वयम् ॥२९॥
ततोऽयं नरकं प्राप्तो विष्णुधर्मरतोऽपि च ।
स्वधर्मं भस्मसात् कृत्वा मत्समीपमिहागतः ॥३०॥
वैष्णवाराधनाच्चासौ स्वल्पकालं वसत्विह ।
पुनः स्वदेहप्राप्त्यर्थं शीघ्रं पततु भूतले ॥३१॥

पुरीमा वैष्णवको सेवामा तत्पर भएका, भागवतधर्मका पालक भएका, एउटा परम-धर्मात्मा राजा थिए। तिनले कौतूहलको वश भएर (रहरगरेर) समाज (परिवार) सहित भई-कन मनोहर भएको यो मानसरामायण सुने ॥ २२ ॥ २३ ॥ [तर] रामजीका भक्तिमा तत्पर भए का, शुद्ध अन्तःकरण हुने वैष्णव वाचक (पण्डित) लाई भाषाका पण्डित र यो रामायण लाई भाषाग्रन्थ ठानेर हेलाँ–गरीकन ती राजाले दक्षिणा दिएनन्। ती राजा शुद्ध थिए असल थिए ता पनि त्यसपापले देहपात भएपछि नरक पुगेर पापी जस्तै भएर नरकभोगको शोक गर्न लागे। तिनलाई देखेर यमराज कुपित भए। यमराजले तिनलाई—"यो पापीहो, ग्रो मिथ्यावादी महामूर्ख हो, यसले वेदतुल्य-भएको रामायणलाई कुबुद्धिले गर्दा भाषा संझेर आदर गरेन, यो मूढमतिले वैष्णवब्राह्मणका मुखबाट समग्र रामायण सुनेर पनि दक्षिणा दिएन। भाग्ययोगले सन्तोषी-शीलवान्-वाचक फेला पारेर पनि मीठामीठा वचनले पनि आफु अघिसरेर वाचकलाइ प्रसन्न पार्न सकेन ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

त्यसै-कारणले यो वैष्णवधर्ममा आसक्त थियो ता पनि आफ्ना धर्मलाई भस्मीभूत पारेर मेरा नगीच आयो [नरक पुग्यो] ॥ ३० ॥ यहाँ एकछिन रहेर वैष्णवहरूको सेवा गरेका प्रभावले आफ्नै उही शरीर पाउनाका निमित्त मर्त्यलोकमा शीघ्र जाओस् ॥ ३१ ॥

संख्या-विरहितं चान्यत् स वै काव्यं करिष्यति ।
सर्वं भाषाकृतं काव्यं रामचारित्रसंयुतम् ॥१४॥
भाषारामायणस्यैव पठनाच्छ्रवणान्मुने ! ।
सद्यः शुध्यन्ति सर्वे वै चिरकालात्तथाऽन्यतः ॥१५॥
धर्मार्थकाममोक्षाणां साधनं च द्विजोत्तम ! ।
श्रोतव्यं च सदा भक्त्या रामायणरसामृतम् ॥१६॥
नानाविधिनिषेधाश्च मूढता गुरुशुक्रयोः ।
न स्पृशन्ति कदाचिद्वै सदा सर्वत्र सिद्धिदम् ॥१७॥
ऊर्जे माघे सिते पक्षे चैत्रे च द्विजसत्तम ! ।
अहोभिर्नवभिः श्राव्यं रामायणकथामृतम् ॥१८॥
अथवा माधवे विप्र ! मार्गशीर्षे च श्रावणे ।
आश्विने फाल्गुने चैव शुक्लपक्षे विशेषतः ॥१९॥
वार्षिके द्विशतं दद्यात् त्रिंशद् दद्याच्च मासिके ।
दक्षिणात्वेन दद्याच्च नवाहे पञ्चविंशतिम् ॥२०॥
अन्यथा कुरुते यस्तु न तस्य फलभाग् भवेत् ।
भवेन्निरयगामी च पश्चात् कुष्ठी भवेद् ध्रुवम् ॥२१॥
अत्र ते कथयिष्यामि इतिहासं पुरातनम् ।
जगन्नाथ पुरस्याऽऽसीद्राजा परमधार्मिकः ॥२२॥

तुलसीदास संख्या-नियम नभएका अरूकाव्य पनि वनाउनेछन् । तुलसीदासले वनाएका सवै भाषाकाव्य रामचरित्रले संयुक्तछन् । [तथापि] यही मानसरामायणको पाठगर्नाले र श्रवण गर्नाले सवै प्राणी तत्कालैमा शुद्ध, हुन्छन् । अरू-ग्रन्थबाट धेरैकालपछि [शुद्ध हुन्छन्]॥१२॥ ॥१३॥१४॥१५॥ हेब्राह्मणोत्तम! यो रामायण धर्म-अर्थ-काम-मोक्ष-यीचारै पुरुषार्थको सिद्धिकर्ता छ । अमृतरूपी रस भएको यो रामायण भक्तिका-साथ सदा-सर्वदा सुन्न-योग्य छ ॥ १६ ॥

नानाप्रकारका विधिवाक्य निषेधवाक्य, र बृहस्पति र शुक्रको अस्त-मूढतादिदोष पनि यो रामायणलाई छुन शक्तैनन् । यो रामायण सदासर्वदा र सर्वत्र सिद्धिदायक छ ॥१७॥ हेब्राह्मणोत्तम ! कार्तिक, माघ,चैत्र, ई महिनाको शुक्लपक्षमा नउ (९) दिन लगाएर कथारूपी अमृत भएको रामायण सुन्नु योग्य छ ॥ १८ ॥ अथवा-वैशाख, मार्गशीर्ष, श्रावण, आश्विन, फाल्गुन, यी महिनाका शुक्लपक्षमा श्रवण गर्नुपर्दछ ॥ १९ ॥ वर्षदिन लगाएर यो रामायण सुनेमा कमसेकम दुई सये (२००), महिना दिन लगाएर सुनेमा कमसेकम तीस (३०), नउदिन लगाएर सुनेमा कमसेकम (२५) रुपया दक्षिणा दिनु पर्दछ ॥ २० ॥ यस्मा जो अन्यथा गर्दछ, त्यसले पाठको फल पाउदैन, नरकगामी हुन्छ, नरक भोग सकिए-पछि कुष्ठी-भई जन्मन आउँछ, यो कुरा निश्चित छ ॥ २१ ॥

हेभरद्वाजमुने ! यसविषयमा तिमीलाई प्राचीन ईतिहास वताउँछु-[सुन] जगन्नाथ

मानसं रामचरितं सर्वतः श्रेष्ठमुत्तमम् ।
ततः प्रचारयामास देशेदेशे गृहेगृहे ॥४१॥
बहुकालं सुखं भुक्त्वा जगाम हरिमन्दिरम् ।
तद्दिनाद्रामचरितं मानसाख्यं विशेषतः ॥४२॥
प्राचुर्यतः सर्वदेशे प्रचारं समविन्दत ।
राजा कुष्ठविनिर्मुक्तो मुक्तिं लेभे सुदुर्लभाम् ॥४३॥
मानसस्य प्रभावेणेत्यूचुः सर्वेऽपि मानवाः ।
सर्वे स्वधर्मनिरता रामायणपरायणाः ॥४४॥
बभूवुर्ज्ञानसंपन्ना रामोपासनतत्पराः ।
तस्माद्रामायणं विप्र ! मानसं सर्वकामदम् ॥४५॥
श्रोतव्यं शुद्धमनसा रामभक्तिपरायणैः ।
दक्षिणा भूरिशो देया कार्पण्यं न समाचरेत् ॥४६॥
रामायणे श्रुते दद्याद्रथं हेममयं सुधीः ।
चतुर्भिर्वाजिभिर्युक्तं पताकासमलङ्कृतम् ॥
रत्नैश्च विविधैर्युक्तं गां च दद्यात् पयस्विनीम् ॥४७॥
वैष्णवान् ब्राह्मणान् भक्त्या भोजयेन्मतिमान् जनः ।
अष्टोत्तरं शतं किंवा वित्तहीनो द्वयंद्वयम् ॥४८॥
एवं कृते विधाने तु जायते सकलं फलम् ।
वेदानां सपुराणानां श्रवणात् समुपार्जितम् ॥४९॥

सवतरहले सवभन्दा श्रेष्ठभएको रामचरितमानसलाई देशदेश घरघरमा प्रचलित गराए, धेरै कालसम्म सांसारिक सुख भोगेर रामधाम (मुक्तिपद) मा गए ॥ ४१ ॥ त्यसवखत-देखी रामचरितमानस सवैदेशमा विशेष-गरेर प्रचलित भयो ॥ सवैजना "रामचरितमानसका प्रभावले कुष्टरोगवाट छुटेर राजाले अति दुर्लभ मुक्ति पाए" भन्न लागे ॥ सवैजना स्वधर्मनिष्ठ र रामायणको पठन-श्रवणमा र रामजीको उपासना गर्नामा तत्पर भएका छदा ज्ञानवान् भए ॥ हेभरद्वाज ! त्यसकारणले संपूर्ण-मनोरथ सिद्ध गराइ-दिने यो रामायणलाई रामभक्तिको चाहगर्ने मानिसले भक्तिपूर्वक शुद्धचित्तले श्रवणगर्नुपर्दछ । दक्षिणा प्रशस्त दिनुपर्दछ, कार्पण्य (कंजूसी) गर्नुहुँदैन ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ वुद्धिमान् धनवान् मानिसले रामायण सुने पछि चारघोड़ाले, पताकाले, अनेक-रत्नले संयुक्त-भएको सुवर्णको रथ दान गर्नुपर्दछ, पयस्विनी (दूदप्रशस्तदिने) गाई पनि दानगर्नु पर्दछ ॥ ४७ ॥

वुद्धिमान्-मानिसले एकसयेआठ (१०८) वैष्णव र ब्राह्मण भोजन गराउनुपर्छ धनहीन मानिसले पनि कमसे कम २ वैष्णव, २ ब्राह्मणलाई भोजन गराउनुपर्छ ॥ ४८ ॥ यस्तो विधान गरेपछि संपूर्णवेद र संपूर्ण-पुराणको श्रवण गर्दा पाइने पुण्य संपूर्ण पाइन्छ ॥४९॥

ततश्च रामचरितं मानसं तु समादरात् ।
शृणुयाद्वैष्णवाच्छुद्धात् पूजयित्वा विशेषतः ॥३२॥
द्विगुणां दक्षिणां दत्वा समाहृत्य पुनः पुनः ।
तदा पापविनिर्मुक्तो रामधाम गमिष्यति ॥३३॥
तच्छ्रुत्वा यमराजस्य वचनं स नृपोत्तमः ।
नरकादागतस्तस्मिन् स्वदेहे प्रविवेश ह ॥३४॥
किञ्चित्कालान्तरे राजा कुष्ठरोगेण पीडितः ।
त्यक्त्वा कार्याण्यशेषेण रामायणपरोऽभवत् ॥३५॥
माहात्म्यश्रवणं कृत्वा लब्ध्वा गोस्वामिदर्शनम् ।
मानसस्य कथां श्रुत्वा दत्तचित्तः समादरात् ॥३६॥
वाचकं पूजयामास रामरूपं विबुध्य च ।
वस्त्र–रत्न–हिरण्यादि–गो–भूमि–वरदक्षिणाम् ।
दत्वा क्षमापयामास स्वापराधमशेषतः ॥३७॥
तस्मिन्नेव क्षणे राजा कुष्ठरोगविवर्जितः ।
वभूव शक्तिसंपन्नो रूपवान् सुमनोहरः ॥३८॥
नत्वा पुनश्च तान् सर्वान् वैष्णवान् हृष्टमानसः ।
ततः प्रभृति राजाऽसौ सीतारामं परात्परम् ॥३९॥
मत्वा ब्रह्मादिदेवानां कारणं दृढभक्तितः ।
चकारोपासनं प्रेम्णा नामोचारणतत्परः ॥४०॥

अनि विशेष सत्कार गरिकन शुद्ध-वैष्णवका मुखबाट आदरका साथ रामचरित मानस रामायण सुनोस् । वारंवार आदर गरेर दोवर दक्षिणा दिएर पापमुक्त भए-पछि राम जीको धाममा जानेछ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ यस्तो यमराजको वचन सुनेर ती राजा नरकवाट आएर आफ्ना शरीरमा प्रविष्ट भए ॥ ३४ ॥ केही·समय-पछि ती राजा कुष्ठरोगले दुःखित भए र जम्मै काम-काज छाडि-कन रामायणमा तत्पर भए ॥ ३५ ॥ तिनले गोस्वामीको दर्शन पाए र रामायणमाहात्म्यको श्रवण गरि·कन दत्तचित्त भएर आदरकासाथ रामचरितमानसको कथा सुनेर वाचकलाई श्रीरामरूप संझेर पूजन गरे ॥ वस्त्र, रत्न, सुवर्ण, रौप्य, गाई, भूमि इत्यादि दक्षिणा प्रशस्त दिएर आफ्ना जम्मै अपराधको क्षमापना गराए ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

उसैवखतमा राजा कुष्टरोगवाट छुट्कारा पाएर बलवान् रूपवान् मनोहर भए ॥ ३८ ॥ तहाँउप्रान्त ती राजा प्रसन्नचित्त भएर ती सवैवैष्णहरूलाई नमस्कार गरेर दृढ़-भक्तिका प्रभावले श्रीरामजीलाई ब्रह्मादिदेवताका कारण (जन्मदाता) भएका परात्पर (परमात्मा) जानेर नामजपमा तत्पर भइ-कन प्रेमका साथ उपासना गर्नलागे ॥३९॥४०॥

अश्वमेधसहस्रस्य वाजपेयशतस्य च।
फलं हि लभते दानात् श्रद्धापूतो हि मानवः ॥५९॥

+ + +

[मानसरामायणविधान]

मानसस्य ऋषिः शम्भुः श्रीरामेतिचबीजकम्।
नाना छन्दो देवते तु सीतारामौ परात्परौ ॥६०॥
भवरोगहरीभक्तिः शक्तिरत्र प्रकीर्तिता।
ज्ञानंवैराग्यसहितं कीलकं सर्वसम्मतम्॥
श्रीसीताराम प्रीत्यर्थे विनियोग इतिस्मृतः ॥६१॥
करन्यासं ततः कुर्यादङ्गन्यासं ततश्चरेत्।
मामेति च ततो ध्यायेत् रुद्ध्वा हृदयमात्मनः ॥६२॥
षडक्षरेण वा ध्यायेद्रामं राजीवलोचनम्।
इतश्च पापिनां वृत्तिं वक्ष्यामि मुनिसत्तम! ॥६३॥
मनसा कर्मणा वाचा कथाविघ्नस्य कारकाः।
कथां श्रोतुं न गच्छन्ति गच्छेयुर्यदिदैवतः ॥६४॥
तुङ्गमासनमारुह्य स्मरन्ति विषयान् बहून्।
अहंकारयुतं प्रश्नं कृत्वा दूषणतत्पराः ॥६५॥

श्रद्धाले पवित्र भएको मानिस मानसरामायणका दानमात्रले हजार-अश्वमेध सये-वाजपेययज्ञको फलपाउँछ, यसमा सन्देह छैन ॥ ५९ ॥

[यो रामायणका पाठको आरम्भ गर्दा पूजनहरू सिध्याएर हातमा जल लिएर]
"ॐअस्य श्रीमन्मानसस्य श्रीशंभुः ऋषिः, श्रीरामनाम बीजम्, नानाविधानि छन्दांसि, श्रीसीतारामौ देवते, भवरोगहरी भक्तिः शक्तिः, वैराग्यसहितं ज्ञानं कीलकम्, श्रीसीतारामप्रीत्यर्थे पाठे विनियोगः" [भनेर त्यो जल जमीनमा गिराइ-दिनु] ॥६०॥६१॥

अनि करन्यास गर्नु र अङ्गन्यास गर्नु । वहाँ-पछि चित्तवृत्तिलाई रुद्ध गरेर मामवलोकय इत्यादि चौपाई पढ्दै श्रीरामजीको ध्यानगर्नु ॥ ६२ ॥ अथवा षडक्षर मन्त्र पढ्दै कमलका दल-जस्ता विशाल-नयन हुने श्रीरामजीको ध्यान गर्नु [यसरी पाठको आरंभ गर्नु । त्यो पाठमा अनेक तरहका विघ्न पर्दछन् र एकाग्रता नभएर पाठ निष्फल हुन जान्छ। तसर्थ विघ्नकारीहरूको आवागमन यथासंभव रोक्नु पर्दछ, कथाको विघ्न गर्ने पापी हुन्, तिनको वृत्ति(चाल) चिन्हु पर्दछ, सुन] ॥ ६३ ॥ हेमुनिसत्तम ! पापीहरूको वृत्ति वताउँछु । मन-वचन-कर्मले कथाको विघ्नगर्ने पापीहरू प्रायः कथा सुन्न जाँदै जाँदैनन्, दैव-योगले गइ-हाले भने पनि अग्ला आसनमा वस्तछन् र अनेकतरहका विषय

श्रुत्वा रामायणं सर्वं वाचकाय च दक्षिणाम् ।
दद्यात् सुवर्णं रत्नं च वासांसि विविधानि च ॥५०॥
कर्णयोः कुण्डले दद्यादङ्गुलीयकमेव च ।
शय्याऽऽसनं च छत्रं च कर्कं चाऽथाप्युपानहौ ॥५१॥
भूमिदानं तथान्नस्य दानं ताम्बूलमेव च ।
भक्ष्यं भोज्यं तथा पेयं लेह्यं चोष्यं समृद्धिमान् ॥५२॥
प्रयागादीनि तीर्थानि गङ्गाद्याः सरितस्तथा ।
नैमिषादीन्यरण्यानि कुरुक्षेत्रादिकान्यपि ॥५३॥
कृतानि तेन लोकेऽस्मिन् येन रामायणं श्रुतम् ।
सत्यं सत्यं महाभाग ! रामायणमघापहम् ॥५४॥
हेमभारं कुरुक्षेत्रे ग्रस्ते भानौ ददाति यः ।
यश्च रामायणं भक्त्या शृणोति सम एव सः ॥५५॥
पुराणं भारतंवापि रामायणमथाऽपि वा ।
दत्वा यत्फलमाप्नोति न तत्सर्वैर्महामखैः ॥५६॥
मानसं रामचरितं दद्यात् प्रीत्यै परात्मनः ।
रामभक्ताय शुद्धाय विरक्ताय सुशीलिने ॥५७॥
अभक्ताय नदातव्यं धर्मद्वेषपराय च ।
दत्वा पापमवाप्नोति घोरं मान्यापमानतः ॥५८॥

रामायण सबै सुने-पछि वाचकलाई दक्षिणा, सुवर्ण, रत्न, अनेकवस्त्र, कानमा कुण्डल, अउँठी, शय्या, आसन, छत्र, कमण्डलु, जूता, दिनुपर्दछ । भूमिदान,अन्नदान, ताम्बूलदान, गर्नुपर्दछ । भक्ष्य (चपायेरमात्रै खाइनेकुरा) भोज्य (नचपायेर पनि खान शकिने कुरा) पेय (पिउनेकुरा) लेह्य (चाट्ने कुरा) चोष्य (चूस्नेकुरा) पनि धनवान्ले दानगर्नुपर्दछ ॥ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ जसले रामायण सुन्यो त्यसले प्रयागआदिगरेका तीर्थ, गङ्गाआदि गरेका नदी, नैमिषआदिगरेका अरण्य, कुरुक्षेत्रआदिगरेका क्षेत्रको यथायोग्य यात्रा गर्‍यो भनि जान । हेभाग्यवन् ! भरद्वाज ! रामायण समस्त पापहर्ता छ, यो कुरा सत्य सत्य हो ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ सूर्यग्रहणका पर्वमा कुरुक्षेत्र गएर जो एकभार (८००० तोला) सुवर्ण-दानगर्छ त्यो र जो भक्तिपूर्वक रामायण सुन्दछ-त्यो व्यक्ति सर्वथा तुल्य छ ॥ ५५ ॥ पुराण, भारत, रामायण दान-गर्दा जो फल पाइन्छ, त्यो फल संपूर्ण ठूलाठूला यज्ञले पनि पाइदैन ॥५६॥

परमात्मा (रामजी) का प्रीतिका निमित्त रामजीमा भक्तिगर्ने, चित्त शुद्ध हुने विरक्त, शील असल भएका ब्राह्मणलाई रामचरितमानसको पुस्तक दानगरेर दिनु ॥ ५७ ॥ भक्ति-नभएका, धर्मको द्वेषगर्नामा तत्पर-भएका, मानिसलाई न दिनु । त्यस्तालाई दिंदाखेरी मान्यको अपमान हुन जान्छ र पाप लाग्दछ ॥ ५८ ॥

वैष्णवान् भोजयेत् प्रेम्णा ब्राह्मणानितराँस्तथा ।
सर्वाभीष्टमवाप्नोति रामभक्तिं च पुष्कलाम् ॥७३॥
सर्वलोकोपकाराय प्रेरितो हरिणा हृदा ।
बाल्मीकिस्तुलसीदासरूपेणाऽवातरद् भुवि ॥७४॥
भाषाकाव्यं मानसाख्यं रामायणमनुत्तमम् ।
करिष्यति जनानां स कलौ शीघ्रफलप्रदम् ॥७५॥
तस्य श्रवणमात्रेण इहलोके परत्र च ।
सर्वकार्याणि सिध्येयुः सत्यमेतन्न संशयः ॥७६॥

भरद्वाज उवाच ।

मुनिवर्य ! महाभाग ! प्राणित्राणपरायण ! ।
मासपारायणस्याऽपि विश्रामस्थानमुच्यताम् ॥७७॥

याज्ञवल्क्य उवाच ।

श्रूयतां संप्रवक्ष्यामि मासपारायणस्य च ।
विश्रामं येन विधिना सर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥७८॥
प्रथमे दिवसे चैव ब्रह्मरामात् परं मनुः ।
द्वितीये व्रूहि सत्यं तु तृतीये कामनाशनम् ॥७९॥

समाप्तिका दिन वैष्णव (वैरागी) र ब्राह्मणहरू र अरूहरूलाई समेत प्रेमका साथ भोजन गराउनुपर्दछ। यसो गर्नाले चिताएको इष्टफल र श्रीरामजीमा पूर्णभक्ति पाइन्छ ॥ ७३ ॥ भगवान्-विष्णुले मनैमनले प्रेरणा गरिएका बाल्मीकिमुनिले संपूर्णप्राणिका उपकारका निमित्त पृथ्वीतलमा गोस्वामीतुलसीदास भएर अवतार लिनुभएको हो ॥ ७४ ॥

ती तुलसीदास कलियुगमा प्राणिहरूलाई शीघ्रफलदायक भएको मानसरामायण नामक भाषाकाव्य बनाउनेछन् ॥ ७५ ॥ त्यसकाव्यका श्रवणमात्रले ऐहलोकिक र पारलौकिक सवैकार्य सिद्ध हुनेछन् यो कुरा सत्य हो, सन्देह छैन ॥ ७६ ॥ भरद्वाज भन्दछन् । प्राणिरक्षा गर्नामा तत्पर भएका हेभाग्यवन् ! मुनीन्द्र ! मासपारायणको पनि विश्रामस्थान बताउनुहोस् ॥ ७७ ॥ याज्ञवल्क्य भन्दछन्-। हेमुनिवर ! जुनविधिले मानिस इष्टफल सवै पाउँछ, त्यो मासपारायणको विश्रामस्थान वताउँछु ॥ ७८ ॥

पहिला दिनमा		ब्रह्मराम ते नामबड	यो दोहाको	अन्तमा	विश्राम गर्नु
दोस्रा	,,	गई समीप महेसतब	,,	,,	,,
तेस्रा	,,	कहा हमार नसुनेहु तव	,,	,,	,,
चउथा	,,	हियहरषे कामारि तव	,,	,,	,,
पांचौं	,,	यह इतिहास पुनीतअति	,,	,,	,,

कुर्वन्ति विषयालापमनर्थेष्वर्थदृष्टयः ।
सपादुकाश्च गच्छन्ति व्याजेन मलमूत्रयोः ॥
निर्गच्छन्ति कथां त्यक्त्वा फलमेषां कथं भवेत् ॥६६॥
नवाहस्य च विश्रामं शृणु वक्ष्यामि सुव्रत ।
लभते येन मनुजो वाञ्छितार्थमशेषतः ॥६७॥
वर्णानामिति चारभ्य प्रोवाचकरुणानिधिः ।
इतिपर्यन्त माद्येऽह्नि कुर्यात्पारायणं सुधीः ॥६८॥
द्वितीये दिवसे चैव शतानन्दस्य वन्दनम् ।
तृतीये शौचकरणं, चतुर्थे वारिजेक्षणः ॥६९॥
पञ्चमे रामशैलान्तं षष्ठेऽशोकस्थितिः श्रियः ।
सप्तमे मारुतेर्वाक्यं चन्द्रवर्णनगोचरम् ॥७०॥
अष्टमे गुरुवाक्येन राज्यसंभारसंभृतिः ।
नवमे भानुकिरणैर्दह्यन्ते नैव मानवाः ॥७१॥
एवं क्रमेण श्रोतव्यं तदिदं नवभिर्दिनैः ।
तत्समाप्तौ च हवनं तर्पणं मार्जनं चरेत् ॥७२॥

संझन लाग्दछन् । कोही-कोही अहङ्कारका साथ प्रश्न गर्दछन् र कथामा खोट लाउन तत्पर हुन्छन् । कोही अनर्थस्वरूप भएका विषयमा अर्थदृष्टिगर्नै (विषयलाईनै परमार्थ संझने) भएका विषयैको चर्चा गर्न लाग्दछन् । जूता-खराऊ लाई-कन कथा स्थानमा जान्छन् हुनलागेको कथालाई छाडेर मलमूत्रका निहुँले निस्कन्छन्, यस्तालाई ता कथाको फल किन हुन्थ्यो ? [तिन्का संसर्गले अरुको पनि कथाको फल नष्ट हुन्छ] ॥६३॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६॥

हेसुव्रत-भरद्वाजमुने ! मानिस जसद्वारा चिताएको वस्तु समस्त पाउँछ, त्यो नवाहको विश्रामस्थान वताउँछु, सुन ॥ ६७ ॥ वर्णानां भन्ने श्लोकवाट उठान गरेर हियहरषे भन्नेदोहाको आखीरमा (बोलेकृपानिधान) मा प्रथम-दिनमा विश्राम गर्नु ॥ ६८ ॥ द्वितीय दिनमा शतानन्द पदवन्दिप्रभु योदोहाको अन्त्यमा विश्राम गर्नु । तृतीय-दिनमा-कीन्हि सौचसव सहज सुचि यो दोहाको अन्त्यमा विश्राम गर्नु । चतुर्थ-दिनमा-श्यामलगौर किशोरवर यो दोहाको अन्तमा विश्राम गर्नु ॥ ६९ ॥ पञ्चमदिनमा-रामसैल सोभा निरषि योदोहाको अन्तमा विश्राम गर्नु । षष्ठदिनमा-हारिपरा खलबहु विधि यो दोहाको अन्तमा विश्राम गर्नु । सप्तमदिनमा-कह हनुमन्त सुनहु प्रभु यो दोहाको अन्तमा विश्राम गर्नु । अष्टम-दिनमा-जहँ तहँ धावन पठइमुनि यो दोहाको अन्तमा विश्राम गर्नु । नवमदिनमा दह्यन्ति नो मानवाः यो श्लोकान्तमा विश्राम गर्नु ॥ ७० ॥ ७१ ॥ यस्ता क्रमले नउ-दिन लगाएर यो रामायण सुन्नु पर्दछ । समाप्तिमा होम-तर्पण-मार्जन गर्नुपर्दछ ॥ ७२ ॥

विंशे नेम पदान्ते च विरतौ चैकविंशतौ ।
समस्तारण्यपठनं द्वाविंशति दिने तथा ॥८४॥
किष्किन्धा च त्रयोविंशे चतुर्विंशे च सुन्दरम् ।
विरोधे पञ्चविंशेऽह्नि षड्विंशे त्रासशब्दतः ॥८५॥
सप्तविंशे अधारेति भगवान् अष्टविंशतौ ।
ऊनत्रिंशे प्रतापे च त्रिंशेचोत्तर पूर्णता ।
एवं श्रीमानसस्यैष मासिकः पाठ इरितः ॥८६॥
रामायणं ये शृण्वन्ति कथयन्ति च भक्तितः ।
ते सर्वपापनिर्मुक्ता यान्ति ब्रह्म सनातनम् ॥८७॥
मानसं ये हि शृण्वन्ति पूजयन्ति वदन्ति च ।
विनाऽऽयासं यमं जित्वा यान्ति ब्रह्म सनातनम् ॥८८॥
यो वेत्ति भौतिकं देहं रामस्य परमात्मनः ।
श्रौतात् स्मार्ताद् बहिष्कार्यः सोऽन्त्यजोनाऽन्त्यजोऽन्त्यजः ॥८९॥
रामायणं न शृण्वन्ति ये जना दूषयन्ति वा ।
मायया मोहितास्ते च नूनं निरयगामिनः ॥९०॥
बहुपुण्यविपाकैश्च शुद्धभावाश्च ये जनाः ।
तीर्थाद्यैः क्षीणपापाश्च ते वै शृण्वन्ति मानसम् ॥९१॥

अट्ठाइसौं	,,	ज्ञानी भगत सिरोमनि	यो दोहाको अन्तमा विश्राम गर्नु
उनन्तिसौं	,,	ताते यह तन मोहि प्रिय	,, ,, ,,
तीसौं	,,	पुण्यं पापहरं	यो आखिरी श्लोकको समाप्तिमा विश्रामगर्नु

यस्ता प्रकारले मानसरामायणका मासपारायणको विश्राम स्थान बताइएको छ। जो मानिस यस-क्रमले मासपारायण गर्दछ त्यो श्रीरामजीको प्रेमपात्र हुन्छ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ७४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥

जो मानिस भक्तिपूर्वक रामायणको श्रवण र पारायण (पाठ) गर्दछन्, तिनीहरू सवै पापवाट छुटेर सनातन-ब्रह्मपदमा पुग्दछन् ॥ ८७ ॥ जो मानिस मानसरामायणको श्रवण पूजन पारायण गर्दछन्, तिनीहरू विना परिश्रम यमराजलाई हस्स पारेर सनातन ब्रह्मपदमा पुग्दछन् ॥ ८८ ॥ जो मानिस परमात्मा-रामजीको शरीरलाई [अरूसंसारी-प्राणिको जस्तो] केवल पृथिवी-जल-तेज-वायु-आकाश ई पञ्चमहाभूतले वनेको (भौतिक) ठान्दछ, त्यो मानिस श्रौत-स्मार्त कर्ममा वहिष्कार गर्न (हटाउन) लायक छ, त्यो शूद्र हो, चतुर्थवर्णमात्रै शूद्र होइन [चतुर्थवर्ण जातिशूद्र हो, त्यो कर्मशूद्र हो] ॥ ८९ ॥ मायाले मोहित-भएर जो मानिस रामायणको श्रवण गर्दैनन्, रामायणमा दोषारोप गर्दछन्, तिनीहरू नरकगामी हुन्, यस्मा सन्देह छैन ॥९०॥ अनेकानेक पुण्यको परिपाकले अन्तःकरण शुद्ध भएका, अनेक तीर्थ

चतुर्थे गिरिजाऽऽ श्वासः पञ्चमे जन्महेतुहि ।
षष्ठेमिति पदान्ते च सप्तमे कपटंत्यज ॥८०॥
अष्टमे जनकाह्वानं नवमे रघुवीरहि ।
दशमे भगवानेति नैनेत्येकादशे तथा ॥८१॥
द्वादशे बालकाण्डान्ते वाखेति च त्रयोदशे ।
चतुर्दशदिने दोष जाल पञ्चदशे तथा ॥८२॥
षोडशेनैनशब्दे च समेते च ततः परम् ।
अष्टादशे च सवहि सार एकोनविंशके ॥८३॥

छैटौं	,,	वरनि नजाइ अनीति घोर	यो दोहाको	अन्तमा	विश्राम गर्नु
सातौं	,,	अस प्रभु दीनबन्धु हरि	,,	,,	,,
आठौं	,,	सतानन्द पदवन्दि प्रभु	,,	,,	,,
नवौं	,,	सभय विलोकि लोक सव	,,	,,	,,
दशौं	,,	आवत जानि वरातवर	,,	,,	,,
एघारौं	,,	पुनिपुनि रामहिं चितव	,,	,,	,,
वाह्रौं	,,	सियरघुवीर विवाह जे	,,	,,	,,
तेह्रौं	,,	भूपमनोरथ सुभगवन	,,	,,	,,
चउधौं	,,	कहि प्रिय वचन विवेकमय	,,	,,	,,
पन्ध्रौं	,,	भगंत भूमि भूसुर सुरभि	,,	,,	,,
सोह्रौं	,,	स्यामल गौर किसोरवर	,,	,,	,,
सत्रौं	,,	लषन जानकी सहित प्रभु	,,	,,	,,
अठारौं	,,	भरत कमलकर जोरि	,,	,,	,,
उण्डैशौं	,,	संपति चकई भरतचक	,,	,,	,,
वीशौं	,,	राम सैल सोभानिरषि	,,	,,	,,
एक्काइसौं	,,	भरतचरित करिनेम	,,	,,	,,
वाइसौं	,,	दीपशिखासम युवतितन	,,	,,	,,
तेइसौं	,,	नीलोत्पल तनस्याम	,,	,,	,,
चौविसौं	,,	सकल सुमङ्गलदायक	,,	,,	,,
पच्चिसौं	,,	हिरण्याच्छ भ्रातासहित	,,	,,	,,
छव्विसौं	,,	मुरुछा विगत भालु	,,	,,	,,
सत्ताइसौं	,,	यह कलिकाल मलायतन	,,	,,	,,

वैशाखः कार्तिको माघः श्रावणः शुभदायकः ।
मार्गशीर्षो विशेषेण मलमासो विशेषतः ॥ ५ ॥
अहोभिर्नवभिः साध्यो नवाहाख्यो मखोत्तमः ।
पारायणान्तरे प्राणा गच्छेयुर्यदि देहिनाम् ॥ ६ ॥
पापवन्तोऽपि गच्छन्ति ते हरेः स्थानमव्ययम् ।
मासिकोऽप्युत्तमः प्रोक्तः पारायणविधिर्बुधैः ॥ ७ ॥
यादृच्छिकोऽपि कर्तव्यः पाठः श्रीरामतुष्टिदः ।
सपादात्प्रहरादेव परस्तात्पाठ इष्यते ॥ ८ ॥
प्रातः किंपुरुषे वर्षे हनुमान् रामपूजनम् ।
करोति प्रथमे यामे तस्माद्यामं विवर्जयेत् ॥ ९ ॥
मिथिलायां दर्दुरेषु विश्वामित्राश्रमेऽपि च ।
अयोध्यायां चित्रकूटे स्थानेष्वेषु विशेषतः ॥१०॥
पारायणं मानसस्य श्रेष्ठमुक्तं पुरातनैः ।
यत्र श्रीरामचरितं भक्तियुक्तेन पठ्यते ॥११॥
तत्र सर्वाणि तीर्थानि देवता ऋषयो मुने ! ।
गङ्गाद्या अपि नद्यश्च समायान्ति विशुद्धये ॥१२॥
आरामे नगरे वापि स्थाने शुद्धे शुभे समे ।
मण्डपं कारयेत्तत्र सवितानं सविस्तरम् ॥१३॥

वैशाख, कार्तिक, माघ,श्रावण, उत्तम छन् , मार्गशीर्ष र मलमास विशेष (अधिक) फलदायक छ ॥ ५ ॥ नवाहनाम भएको यो ठूलो-यज्ञ नवै-दिन लाएर सिद्ध गर्नुपर्दछ। पारायण गर्दा गर्दै सुन्दासुन्दै वीचमा मानिसका प्राण छुटे भने ती मानिस पापी भएपनि विष्णुभगवान्को शाश्वतपद (वैकुण्ठ) मा पुग्दछन् । महिनादिन लाएर गरिने पारायण (मासपारायण) पनि उत्तम हो भनीकन विद्वान्हरूले भनेको छ ॥ ६ ॥ ७ ॥ श्रीरामजीको प्रीतिपात्र भएको यादृच्छिक पारायण (दिनसंख्याको नियम न गरेर गरिने साधारण पारायण) पनि [उत्तम हो] गर्नुपर्द छ। पाठ गर्दा सवापहर (३ घंटा ४५ मिनट) दिन चढे उप्रान्त गर्नु उत्तम छ ॥ ८ ॥

प्रातःकालमा हनूमान्जी किंपुरुषवर्षमा रहेर १ प्रहरसम्म रामजीको पूजन गर्नु हुन्छ, त्यसो हुनाले [हनूमान्जी आउने वेलाको विचार गरेर] १ प्रहरको समय अवश्य छाड्नु पर्दछ ॥९॥ [रामायण पारायण गर्नें स्थानका हकमा] मिथिला १, दर्दुर २, विश्वामित्राश्रम ३, अयोध्या ४, चित्रकूट ५, ई ५ स्थानमध्यका [कुनै स्थानमा मानसको पारायण उत्तम छ भनीकन प्राचीन-महर्षिहरूले भनेका छन् । हेमुने ! जुन्ठाउँमा भक्तिमान् मानिसले रामायणको पारायण गरिन्छ, त्यहाँ शुद्धता लिनाका-निमित्त संपूर्णतीर्थ, देवता, ऋषि, गङ्गादिनदी, हरू आउँछन् ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ [पारायण गर्नें ठाउँका हकमा] वघैचामा

एतत्ते सर्वमाख्यातं मानसाऽऽगमकारणम् ।
सन्देहनाशनं चैव रामभक्तिविवर्धनम् ॥९२॥
शृण्वन्ति रामायणमादितः कलौ पारायणं मारुतसुनुसन्निधौ ।
सन्तानमालां च वितत्यभूमौ गच्छन्ति साकेतपदं हि मानवाः ॥९३॥

इति श्रीबृहद्ब्रह्मपुराणे भविष्यप्रस्तावे सिद्धान्तखण्डे याज्ञवल्क्य-भरद्वाजसंवादे
श्रीमानसपारायणादिविधिवर्णनोनाम प्रथमोऽध्यायः ।

भरद्वाजउवाच ।

रामायणस्य माहात्म्यं पारायणविधिं मुने ! ।
मासे यस्मिन् दिने यस्मिन् देशे यस्मिन् दयानिधे !॥ १ ॥
श्रवणं पूजनं दानं होमादि च विधीयते ।
तच्च सर्वं समासेन ब्रूहि सर्वार्थसिद्धये ॥ २ ॥

याज्ञवल्क्य उवाच ।

चैत्रे शुक्लदले कुर्यादारम्भं प्रतिपद्दिने ।
समापयेत मतिमान् श्रीरामनवमीदिने ॥ ३ ॥
पारायणे मानसस्य सर्वे मासाः शुभाः स्मृताः ।
श्रीरामजन्ममासस्तु विशेषफलदायकः ॥ ४ ॥

का सेवाले निष्पाप भएका मानिस रामायणलाई श्रद्धापूर्वक सुन्दछन् ॥ ९१ ॥ हेभरद्वाज ! मानसरामायणको आविर्भावको यो कारण तिमिलाई वताएँ,यो प्रस्ताव सन्देहनाशक र राम भक्तिवर्धक छ ॥ ९२ ॥ जो मानिस कलियुगमा हनूमान्‌जीका मूर्तिका नगीचमा वसेर प्रारंभ देखी अन्तसम्म यो रामायण सुन्दछन् , तिनीहरू दुनियाँमा सन्तान फैलाएर श्रीरामजीका-धाममा पुग्दछन् ॥ ९३ ॥

× × × ×

भरद्वाज भन्दछन्

हे दयानिधान ! हे मुनीश्वर ! रामायणको माहात्म्य र पारायणविधि संक्षेपले वताउनुहोस् । जुन्महिनामा, जुन्दिनमा, जुनूठाउँमा श्रवण-पूजन-दान-हवन इत्यादि गर्नुपर्दछ, त्यो पनि संक्षेपले वताउनुहोस् ॥ १ ॥ २ ॥

याज्ञवल्क्य भन्दछन्

हे भरद्वाजमुने ! बुद्धिमान्-मानिसले चैत्रमहिना-शुक्लपक्ष-परेवातिथिमा [नवाहको] आरम्भ गर्नु पर्दछ, श्रीरामनवमीका दिन समाप्ति गर्नुपर्दछ ॥ ३ ॥ मानसरामायणको पारायण मा सवैमहिना उत्तम छन्ता पनि श्रीरामजीको जन्ममहिना (चैत्र) अधिकफलदायक छ ॥४॥

विलिम्पेद्भक्तिभावेन सिन्दूरेण विशेषतः ।
मोक्षार्थी मृण्मये पात्रे कामार्थी पिष्टनिर्मिते ॥२३॥
दीपं प्रज्वाल्य वितरेद्विधिना वायुसूनवे ।
मोक्षार्थी सप्तभिः सूत्रैः कामार्थी पञ्चभिस्तथा ॥२४॥
निर्माय वर्तिकां कुर्याद्भक्त्या नीराजनं ततः ।
युग्मवस्त्रं सकौपीनं मन्त्रपूर्वकमर्पयेत् ॥२५॥
पुस्तकं चैव वक्तारं गीतवाद्येन चाऽऽनयेत् ।
रामबुद्ध्या चानयनमुच्चासनविधारणम् ॥ २६ ॥
उदङ्मुखो भवेद्वक्ता श्रोता च प्राङ्मुखः स्थितः ।
यद्वा पूर्वमुखो वक्ता श्रोता चोत्तरदिङ्मुखः ॥ २७ ॥
वरणं पञ्चविप्राणां सर्वविघ्ननिवृत्तये ।
कथाविघ्नविनाशाय कलशस्थापनं हितम् ॥ २८ ॥
जलपात्रद्वयेनैव धौतवस्त्रद्वयेन च ।
कर्तव्यं वरणं वक्तुः श्रद्धया धर्मतत्परैः ॥ २९ ॥
पुस्तकं पूजयेद्धीमान् चन्दनाक्षतपुष्पकैः ।
धूपं दीपं च नैवेद्यमारार्तिक्यमथाचरेत् ॥ ३० ॥
प्रारम्भे श्रीफलं द्रव्यं कनकं च समर्पयेत् ।
रामबुद्ध्या.स्तुतिः कार्या वक्तारं प्रणमेत्ततः ॥ ३१ ॥

पनकारिणे आजन्मब्रह्मचारिणे लक्ष्मणप्राणदात्रे सीताशोकविनाशकारिणे कामाम्बुधि पारविहारिणे...समर्पयामि" यो मन्त्रले चढाउनु पर्दछ]॥ चन्दन-अक्षता-फूलइत्यादि यथालाभ उपचारले पूजन गर्नु ॥ २२ ॥ विशेषगरि-कन भक्तिपूर्वक हनूमान्‌जीलाई सिन्दूर-विलेपन गर्नु । मोक्षाभिलाषीले माटाका दियामा, भोगाभिलाषीले गहूँका पिठाका दियामा वत्तिवालेर हनूमान्‌जीलाई अर्पणगर्नु । मोक्षार्थीले सातसूते, भोगार्थीले पाँचसूते वत्ति बालेर नीराजन गर्नु । २वस्त्र (उत्तरीय-अन्तरीय = उपर्ना धोती) र कौपीन (लँगोटी) पनि मन्त्रपूर्वकै चढाउनु ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

गीत गाउँदै वाजा वजाउँदै पुस्तकलाई र वाचकलाई मण्डपमा ल्याउनु । ल्याउदा खेरी श्रीरामजीनै हुन् भन्ने संझेर ल्याउनु र ऊचा आसनमा राजगराउनु ॥ २६ ॥ वक्ताले उत्तरमुख, श्रोताले पूर्वमुख भएर वस्नु । अथवा वक्ताले पूर्वमुख, श्रोताले उत्तरमुख भएर वस्नु ॥ २७ ॥ कथाको विघ्ननिवृत्तिका निमित्त पाँचजना ब्राह्मणको वरणगर्नु, कलशस्थापन पनि गर्नु ॥ २८ ॥ वरण गर्दा धर्ममा तत्पर भएका सज्जनले श्रद्धासाथ २ जलपात्र, २ वस्त्र, ले वरण गर्नु ॥ २९ ॥ चन्दन-अक्षता-पुष्प-धूप-दीप-नैवेद्य-नीराजन इत्यादि उपचारले यथाविधि पूजन गर्नु ॥ ३० ॥ आरम्भमा नरिवल [पगरी] द्रव्य, सुवर्ण अर्पणगर्नु, खास रामजीनै

मध्ये व्यासासनं प्रोक्तं कोमलं श्लक्ष्णमुत्तमम् ।
तस्योपरि परंचित्रं वितानं कारयेद्बुधः ॥१४॥
मध्ये रामध्वजः स्थाप्यः पीतवर्णपताकया ।
हनुमतः पताका च रक्ता पूर्वे प्रकीर्तिता ॥१५॥
दक्षिणे भरतस्यैव पश्चिमे लक्ष्मणस्य च ।
शत्रुघ्नस्योतरे प्रोक्ता पताका विधिवेदिभिः ॥१६॥
ततः सुग्रीवमाग्नेय्यां नैऋत्यां च विभीषणम् ।
वालिसूनुंचवायव्यामैशान्यामृक्षनायकम् ॥१७॥
पूजयेन्नाममन्त्रेण गन्धपुष्पाक्षतादिभिः ।
ध्वजबन्धनमेतच्च पार्षदस्थापनं चरेत् ॥१८॥
ततश्चारम्भदिवसे प्रातः स्नात्त्वा कृतक्रियः ।
शिलामयीं मणिमयीं मृण्मयीं वा मनोहराम् ॥१९॥
दारुजां वा लोहजां वाऽऽलेख्यजां वा यथोचितम् ।
प्रतिमां गोमयमयीमथवा श्रीहनूमतः ॥२०॥
स्थापयेत्पूर्वदिग्भागे रामयज्ञमहोत्सवे ।
गणेशपूजनं कृत्वा स्वस्तिवाचनपूर्वकम् ॥२१॥
हनूमत्प्रतिमां चैव पूजयेद्विधिपूर्वकम् ।
चन्दनाक्षतपुष्पाद्यैरुपचारैर्यथार्जितैः ॥२२॥

अथवा गाउँमा, शहरमा जहाँहुन्छ, शुद्ध, सुन्दर, सम्मठाउँमा चँदुवासमेतको विशाल मण्डप वनाउनु ॥ १३ ॥ वीचमा नरम-मसीनु उत्तम व्यासासन बनाउनु र त्यसका माथिवाट पनि चित्रवस्त्रको चँदुवा टाङ्नु ॥ १४ ॥ वीचमा पहेलो पताकाले युक्तभएको रामजीको ध्वजा खडा गर्नु, पूर्वतर्फमा रातोपताकाले युक्तभएको हनुमान्जीको ध्वजा खडा गर्नु ॥१५॥ दक्षिण पट्टी भरतको, पश्चिमपट्टी लक्ष्मणको, उत्तर पट्टी शत्रुघ्नको ध्वजा राख्नु पर्दछ भनी विधिवेत्ताहरूले भनेका छन् ॥ १६ ॥ वहाँ–पछि चन्दन-अक्षता-फुल इत्यादिले आग्नेय दिशामा सुग्रीवको, नैऋत्यदिशामा विभीषणको, वायव्यमा अङ्गदको, ईशानमा जाम्ववान्को, नाममन्त्र पढेर पूजागर्नु ॥

यस्ताप्रकारले ध्वजवन्धन र पार्षदस्थापन गर्नु र आरम्भका-दिनमा प्रातःकालमा स्नानगरेर नित्यकर्म सिध्याएपछि श्रीरामजीको नवाहरूपी–यज्ञका महोत्सवमा हनूमान्जीको शिलामय-मणिमय-मृत्तिकामय-काष्ठमय-लोहमय-चित्रमय-गोमयमय जुन् हुन्छ, सुन्दर त्यो मूर्तिलाई पूर्वपट्टी विधिपूर्वक स्थापनागर्नु ॥ स्वस्तिवाचन गरेर गणेशपूजन गर्नु ॥ १८ ॥ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ अनि हनूमान्का प्रतिमाको विधिपूर्वक पूजनगर्नु, [पूजन गर्दा प्रत्येक उपचार चढाउँदा-खेरि "ॐ नमो भगवते हनूमते आञ्जनेयाय रामसन्देशहारिणे लङ्कोद्दी-

वाचकं तु सपत्नीकं रामतत्त्वार्थवेदिनम् ।
वसिष्ठारुन्धतीबुद्ध्या वस्त्राद्यैः परिपूजयेत् ॥ ४१ ॥
नवाहमखसंप्राप्तवस्त्रभूषणधारिणी ।
वाचकस्त्री च सौभाग्यमचलं लभते ध्रुवम् ॥ ४२ ॥
विरक्तो वैष्णवो विद्वान् विधेयः कोऽपि वाचकः ।
तस्य वाक्येन च श्रोत्रा लभ्यते सकलं फलम् ॥ ४३ ॥
पुस्तकं पूजयित्वा च नमस्कारो विधीयते ।
वैष्णवानां पूजनं च नीराजनविधिं ततः ॥ ४४ ॥
नृत्यं च कीर्तनं चैव जय शब्द समन्वितम् ।
प्रदक्षिणां ततः कुर्यात् सर्वपापक्षयाय च ॥ ४५ ॥
यानिकानि च पापानि ब्रह्महत्यासमानि च ।
तानि सर्वाणि नश्यन्तु प्रदक्षिणपदेपदे ॥ ४६ ॥
पारायणं ये श्रृण्वन्ति श्रीमद्रामायणस्य च ।
महापापोपपापाद्यैर्मुच्यन्ते ते न संशयः ॥ ४७ ॥
श्रीरामचरितं विप्र ! श्रृण्वतां वदतां तथा ।
जायते गद्गदा वाणी मनो द्रवति तत्क्षणात् ॥ ४८ ॥
सद्यो हृष्यन्ति रोमाणि साश्रुतां याति लोचनम् ।
तथाविधेन भावेन पापानि सकलान्यपि ॥
सद्यो विलयमायान्ति लघूनि च बृहन्ति च ॥ ४९ ॥

पोतेइत्यादि) अर्पणगर्नाले सीताजी खूब खुशी हुनुहुन्छ र स्त्रीहरूलाई सौभाग्य-धन-धान्य-यश-पुत्रपौत्र-आरोग्य र आखीरमा चिताए बमोजीमको सद्गति दिनुहुन्छ ॥ ४० ॥

रामरहस्य जान्ने वाचक सपत्नीक छ–भने वसिष्ठ र अरुन्धतीको भावना गरेर वस्त्र-भूषणले पूजनगर्नु ॥ ४१ ॥ नवाहयज्ञमा दानपाएका सौभाग्य–द्रव्य धारणगर्ने वाचक-स्त्रीपनि अचल–सौभाग्य पाउँदछे. सन्देह छैन ॥ ४२ ॥ वैराग्ययुक्त-वैष्णवदीक्षा-लिने-विद्वान् कुनैयोग्य व्यक्ति वाचक गराउनुपर्छ, त्यसका वाक्यले श्रोता संपूर्ण श्रवणफल पाउँछ ॥४३॥ पुस्तकको पूजन गरेपछि नमस्कारगर्नुपर्दछ । अनि वैष्णवहरूको पूजन र नीराजन गर्नु । ॥ ४४ ॥ [वाजासहित] नृत्य र जयशब्द सहित कीर्तन गर्नु र संपूर्णपापको नाशका निमित्त प्रदक्षिणा गर्नु ॥ ४५ ॥ [प्रदक्षिणा गर्दा] "ब्रह्महत्यातुल्य-भएका जुन्सुकै पाप भए पनि ती सवै परिक्रमा गर्दा-खेरि पाइलै-पीछे नष्टहुउन्" यस्तो अर्थ भएको "यानिकानिच पापानि" यो प्रार्थना मन्त्र पढनु पर्दछ ॥ ४६ ॥ श्रीरामायणको पारायण जो सुन्दछन्, तिनीहरू महापातक-उपपातक-अतिपातक इत्यादिवाट छुट्तछन्, सन्देह छैन ॥ ४७ ॥ हेमुने ! श्रीरामायण सुन्नेको र भन्नेको समेत वचन गद्गद हुनजान्छ, मन तुरन्तै पग्लन्छ । रोमाञ्च

प्रथमं कीर्तनं कार्यं वैष्णवैश्च पुनःपुनः ।
सीतारामेति रामेति सीतारामेति हर्षतः ॥ ३२ ॥
अवसाने पुनः कार्यो जयरामेत्ययं ध्वनिः ।
संपूर्तिदिवसे विप्र ! होमः कार्यो विधानतः ॥ ३३ ॥
रामायणोक्तमन्त्रेण पञ्चाङ्गेन यथाविधि ।
अथवा मन्त्रराजेन पायसैःशर्करा-घृतैः ॥ ३४ ॥
पुत्रार्थिना पायसेन कमलेन धनार्थिना ।
सर्वार्थिना श्रीफलेन दूर्वया च कुलार्थिना ॥ ३५ ॥
शत्रुनाशे राजिकाभी राज्यार्थे कदलीफलैः ।
एवं होमविधिं कृत्वा गां प्रदद्यात् पयस्विनीम् ॥ ३६ ॥
सीतारामस्वरूपं च पुस्तकं पूजयेत्ततः ।
सकुङ्कुमेन पीतेन चन्दनेनाऽक्षतैरपि ॥ ३७ ॥
तुलसीदलपुष्पैश्च धूपदीपादिभिस्तथा ।
नैवेद्य-श्रीफल-स्वर्णै रजतै रत्नजातिभिः ॥ ३८ ॥
पौरुषेयाणि वस्त्राणि राघवाय निवेदयेत् ।
स्त्रैणानि जानकीदेव्यै देयान्याभूषणानि च ॥ ३९ ॥
सौभाग्यद्रव्यदानेन सुप्रीता जनकात्मजा ।
स्त्रीभ्यो ददाति सौभाग्यं धनं धान्यं तथा यशः ॥
पुत्रान् पौत्राँस्तथाऽऽरोग्यं गतिमन्ते यथेप्सिताम् ॥ ४० ॥

संझेरं स्तुतिगर्नु र वक्ता (वाचक) लाई प्रणाम गर्नु ॥ ३१ ॥ प्रारम्भमा वैष्णवहरूले हर्षकासाथ वारंवार "सीताराम राम सीताराम राम" यस्ताप्रकारले र "सीताराम सीताराम" यस्ताप्रकारले नामकीर्तन गर्नु ।३२।कथासमाप्तिका समयमाप्रतिदिन जयराम जयराम जयजयराम यस्ता-तरीकाले उच्चध्वानका-साथ कीर्तनगर्नु । समाप्तिकादिन विधिपूर्वक होमगर्नु ॥ ३३ ॥

पञ्चाङ्गयुक्त भएका रामायणोक्त मन्त्रले, अथवा षडक्षर मन्त्रराजले होमगर्नु खीर-सख्खर-घिउको चरु गर्नु ॥ ३४ ॥ पुत्रको इच्छा हुनेले पायसको, धनको इच्छा हुनेले कमलको, सवैचीजको इच्छाहुनेले नरिवलको,सन्तान वृद्धिको इच्छा हुनेले दूवाको चरुगर्नु ॥ ३५ ॥ शत्रुनाशको इच्छा भएमा रायोको, राज्यको इच्छा भएमा कदलीफलको, चरुगर्नु । यसरी होमको विधान गरेर पयस्विनी-गाई दानगर्नु ॥ ३६ ॥ अनि सीतारामस्वरूप मानेर पुस्तकको पूजनगर्नु । [पूजनगर्दा] केशरमिलेको पहेलो चन्दन, अक्षता (जउ) तुलसीदल फूल, धूप, दीप, नैवेद्य,नरिवल, सुवर्ण, रौप्य, अनेकप्रकारका रत्न चढाउनु ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ रामचन्द्रका प्रीतिका निमित्त पौरुषेयवस्त्र (मर्दाना पोशाक) र सीताजीका प्रीतिका निमित्त स्त्रणवस्त्र (जनानावस्त्र) र गहना चढाउनु ॥ ३९ ॥ सौभाग्यद्रव्य (सिदूर-टीका-

क्षय-कुष्ठप्रमेहार्शोभगन्दरमुखा अपि ।
रोगाः सर्वे प्रशाम्यन्ति श्रीमद्रामायणे श्रुते ॥ ५० ॥
एतत् ते सर्वमाख्यातं रामायण फलं शुभम् ।
यः पठेच्छृणुयाद्वापि सर्वपापैः स मुच्यते ॥ ५१ ॥

इति श्री बृहद्ब्रह्मरामायणे भरद्वाजयाज्ञवल्क्यसंवादे भविष्यप्रस्तावे सिद्धान्तखंडे मानस-रामायणमाहात्म्य-विधिवर्णनोनाम द्वितीयोऽध्यायः ।

इति शुभम् ।

खड़ाहुन्छ, नेत्रमा आँसू भरिन्छन् । त्यस्तो हालत हुनगयो भने वाचक-श्रोता सवैका साना ठूला सव पाप वेपत्ता भएर नष्ट हुन्छन् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

क्षय-कुष्ठ-प्रमेह-अर्श-भगन्दर इत्यादि दुःसाध्य रोग पनि श्रीरामायणश्रवणगरेपछि सवैनष्ट हुन्छन् ॥ ५० ॥ हेभरद्वाज ! यो रामायणको शुभफल तिमिलाई मैले वताएँ । यस्लाई पढ्यो सुन्यो भने संपूर्णपापवाट मुक्त हुन्छ ॥ ५१ ॥

इति मानसरामायणमाहात्म्यम्
संपूर्ण–शुभं भूयात्.

मङ्गलाचरण

जयति रघुवंशतिलकः, कौशल्याहृदयनन्दनो रामः ।
दशवदननिधनकारी, दाशरथिः पुण्डरीकाक्षः ॥ १ ॥
कूजन्तं रामरामेति मधुरं मधुराक्षरम् ।
आरुह्य कविता शाखां वन्दे बाल्मीकिकोकिलम् ॥ २ ॥
बन्धन्तमञ्जलिं सन्तं कथां श्रृण्वन्तमादरात् ।
भक्तिमन्तं दाशरथौ हनूमन्तं नमाम्यहम् ॥ ३ ॥
उल्लङ्घ्य सिन्धोः सलिलं सलीलं यः शोकवह्निं जनकात्मजायाः ।
आदाय तेनैव ददाह लङ्कां नमामि तं प्राञ्जलिराञ्जनेयम् ॥ ४ ॥
रामं रामानुजं सीतां भरतं भरतानुजम् ।
सुग्रीवं वायुसूनुं च प्रणमामि पुनःपुनः ॥ ५ ॥
यः पृथ्वीभरवारणाय दिविजैः संप्रार्थितश्चिन्मयः
संजातः पृथिवीतले रघुकुले मायामनुष्योऽव्ययः ॥
निश्चक्रं हतराक्षसः पुनरगाद्ब्रह्मत्त्वमाद्यां स्थिरां
कीर्तिं पापहरां विधाय जगतां तं जानकीशं भजे ॥ ६ ॥

श्रीमते सपरिवाराय रामभद्राय नमः

॥ श्रीः ॥

अथ

श्रीमद्गोस्वामितुलसीदासनिर्मितं रामायणं प्रारभ्यते

तत्रेदं

बालकाण्डम्

मङ्गलम्

वर्णानामर्थसंघानां रसानां छन्दसामपि ।
मङ्गलानां च कर्तारौ वन्दे वाणीविनायकौ ॥१॥
भवानीशंकरौ वन्दे श्रद्धाविश्वासरूपिणौ ।
याभ्यां विना न पश्यन्ति सिद्धाः स्वान्तःस्थमीश्वरम् ॥२॥

श्री १०८ मान्यमौनिमुनिपुङ्गवको पवित्र,
आदेश देशहितकारक माथ धर्छु ।
श्रीरामचन्द्रचरणद्वय संझि सानू,
भाषानुवाद तुलसीकृतमा म गर्छु ॥ १ ॥

वर्णसमूह, अर्थसमूह, रससमूह, छन्दःसमूह, र मङ्गल (कल्याण) का कर्ता (उत्पत्ति गर्ने) भएका श्रीसरस्वती र श्रीगणेशजीलाई म (तुलसीदास) नमस्कार गर्छु ॥ १ ॥ (क)

जुनबिना (जो २ नहुनूज्याल) सिद्धहरूपनि आफ्ना अन्तःकरणमा रहेका ईश्वरलाई देख्न पाउँदैनन्, त्यस्ता श्रद्धा र विश्वासस्वरूप भएका पार्वती र शंकरलाई म नमस्कार गर्छु ॥ २ ॥ (ख)

(क) चेतनामयी सरस्वती भगवतीका र विघ्नविनाशन श्रीगणेशजीका अनुग्रहलेनै वर्णको उत्पत्ति, अर्थको बोध, रसको आस्वाद, छन्दको विकास भईयो जगत् उज्यालो भएको छ, नत्र गाढ़ान्धकारमा रहनेथियो, रस र विविध अर्थले भूषितभयेकी सत्यरूपा वाङ्मयी सरस्वतीको निर्विघ्न उदय गराउन शके दुनियाँका मनोरथ पूर्ण हुन्छन्, अलच्छिन् हटतछ, सत्कीर्ति पैदाहुन्छ, पाप हराउछ, सबै कल्याण मौजूद रहन्छन्.

"कामान् दुग्धे विप्रकर्षत्यलक्ष्मीं कीर्तिं सूते दुष्कृतं या हिनस्ति ।
तां चाप्येतां मातरं मङ्गलानां धेनुं धीराः सूनृतां वाचमाहुः" [महाकवि भवभूति]

यसैकारणले सर्वप्रथम मङ्गलमूर्ति वाणी र विनायकको वन्दना गरेको हो ।

(ख) आस्तिक्यबुद्धिलाई श्रद्धा, "इदमित्थमेव" यस्तो निश्चयलाई विश्वास भन्दछन् । घट

श्रीराम-दरबार

द्विः शरं नाभिसन्धत्ते द्विः स्थापयति नाश्रितान् ।
द्विर्ददाति न चार्थिभ्यो रामो द्विर्नाभिभाषते ॥

भासमान भएको, वास्तवमा मिथ्या ठहरिने) सर्पझैं साँचै भासमान भइ रहेको छ, संसारसागर को पार पुग्न चाहने (मुमुक्षु) हरूका निमित्त जसका चरणकमल केवल नौका (नाउ) स्वरूप छन् भनि सिद्धान्त (निश्चय) भएको छ, त्यस्ता कार्यकारणभावदेखि पर रहेका, "राम" यो नामले प्रख्यात भएका (योगिजनहरूले समाधिसिद्धि भए पछि आनन्दमय भई रमाउने स्थानस्वरूप) सर्वजगत्पति सर्वपापहारी सर्वदुःखहारी परमेश्वरलाई म नमस्कार गर्छु ॥ ६ ॥

नानापुराणनिगमागमसंमतं य-
द्रामायणे निगदितं क्वचिदन्यतोऽपि ।
स्वान्तःसुखाय तुलसी रघुनाथगाथा-
भाषानिबन्धमतिमञ्जुलमातनोति ॥ ७ ॥

आफ्ना चित्तको आनन्दका निमित्त तुलसीदास अनेक पुराण वेद शास्त्रहरूले मंजूर गरिएको (मानिएको) र रामायणमा बताइएको र, कहीं २ आफ्नो अनुभवले र शिष्टहरूका संप्रदायको किंवदन्ती (ऐतिह्यप्रमाण) ले सिद्ध भएको श्रीरामचरित्रलाई एकत्र गरेर अतिसुन्दर भाषाग्रन्थ बनाउँछन् ॥ ८ ॥

सोरठा—जेहि सुमिरत सिधिहोय, गणनायक करिवरवदन ।
करौ अनुग्रह सोइ, बुद्धिराशि सुभगुण सदन ॥ १ ॥

जसको स्मरणमात्र गर्नाले पनि कार्यसिद्धि हुन्छ, जसको मुख हात्तीको जस्तो सुन्दर छ, जो बुद्धिका समूहरूप छन्, जो सद्गुणका निवासरूप छन्, ती गणेशजी ममाथी दया गरून् ॥ १ ॥

मूक होइ वाचाल, पङ्गु चढै गिरिवर गहन ।
जासु कृपा सो दयाल, द्रवौ सकलकलिमलदहन ॥ २ ॥

जस्का कृपाले लाटो व्यक्ति पनी वाचाल (वक्ता) हुनजान्छ, जसका कृपाले पंगु (लँगडो) व्यक्ति पनि अग्ला २ पर्वत चढन शक्तछन् संपूर्ण-कलिकल्मषलाई (कलियुगका प्रभावले हुनजाने पापपुञ्जलाई) भस्म पारी दिने दयालु ती (भगवान् विष्णु) मेरा ऊपर पग्लून (दयावान् होउन्) ॥ २ ॥

नील सरोरुह स्याम, तरुन अरुन बारिजनयन ।
करौ सो मम उर धाम, सदा छीरसागर सयन ॥ ३ ॥

नीलकमलजस्तो श्यामसुन्दरशरीर भएका, छिपिएको लालकमलजस्ता नजर भएका, क्षीरसमुद्रमा शेषनागको शय्या गर्ने ती (बुद्धिलेसंझिएका) भगवान्-विष्णु मेरा हृदयमा सदासर्वदा निवास गरून् ॥ ३ ॥

वन्दे बोधमयं नित्यं गुरुं शङ्कररूपिणम् ।
यमाश्रितो हि वक्रोऽपि चन्द्रः सर्वत्र वन्द्यते ॥३॥
सीतारामगुणग्रामपुण्यारण्यविहारिणौ ।
वन्दे विशुद्धविज्ञानौ कवीश्वरकपीश्वरौ ॥४॥

जसको आश्रय पाउनाले कुटिल (टेढो) भएको चन्द्रमा पनी जगत्भरमा नमस्कार गरिएको छ, ती ज्ञानमय-अविनाशी-जगद्गुरु-भगवान्-शंकरलाई अभिवादनगर्छु (ढोग दिन्छु) ॥ ३ ॥ (ग)

जनकनन्दिनी र दशरथनन्दन श्रीराम यी २ जनाका गुणको समूह नै, (अन्तःकरण निर्मल गराई अनेकानेक ताप हटाउने) पवित्र वन हो. त्यहीवनमा मात्र विहार गरेर रहँदा शुद्ध ज्ञानस्वरूप (जीवन्मुक्त) भएका कवीश्वर (आदिकवि-बाल्मीकि) र कपीश्वर (वानरपति-श्री हनूमानजी) लाई प्रणाम गर्दछु ॥४॥

उद्भवस्थितिसंहारकारिणीं क्लेशहारिणीम् ।
सर्वश्रेयस्करीं सीतां नतोऽहं रामवल्लभाम् ॥५॥
यन्मायावशवर्ति विश्वमखिलं ब्रह्मादिदेवासुरा
यत्सत्त्वादमृषैव भाति सकलं रज्जौ यथाऽहेर्भ्रमः ।
यत्पादप्लवमेकमेव हि भवाम्भोधेस्तितीर्षावतां
वन्देऽहं तमशेषकारणपरं रामाख्यमीशं हरिम् ॥६॥

सृष्टि-स्थिति प्रलय गर्नै, संपूर्ण क्लेश (दुःख) हर्नै, संपूर्ण कल्याण दिने, श्रीराम-वल्लभा (रामकी प्रियतमा) सीताजीलाई म नमस्कार गर्छु ॥ ५ ॥ (घ)

संपूर्णसंसार र ब्रह्मादिदेवता दैत्यहरू जसकी माया (शक्ति) का वशमा रहेका छन्, जसका सत्ताका प्रभावले यो (मिथ्या) जगत्-डोरीका सत्ताले भ्रान्तिगोचर भएको (भ्रमले

घटव्यापी परमेश्वरपनी श्रद्धा विश्वास न हुनूज्याल देखिदैनन् । साधनसंपत्ति भए पछी पनी श्रद्धा–विश्वासको खूब आवश्यकता रहन्छ, "श्रद्धावित्तो भूत्वा आत्मन्येवात्मानं पश्येत् ।" यसैकारणले रामायणारम्भ पुण्यकर्ममा श्रद्धाविश्वासरूप भवानीशंकरको वन्दना गरेको हो ।

(ग) टेढामेढा भएका चन्द्रमालाई "हरमुकुटनिवासाय बालचन्द्र नमोऽस्तुते" भनेर दुनियाँ नमस्कार गर्दछ, यसमा कारण जगद्गुरु-भगवान्-शंकरको आश्रयै हो,—नत्र त्यो खण्डित चन्द्रमाको को आदर गर्दथ्यो, दोषदूषितभएको मपनि गुरु-शंकरको वन्दनाद्वारा आश्रय गर्छु र जगत्को आदरपात्र हुन्छु ।

(घ) जगत्को सृष्टि· स्थिति-प्रलय गर्ने माया (शक्ति) स्वरूपा भगवती जनकनन्दिनीनै हुन्. रामता शुद्ध ब्रह्मस्वरूप हुन् "रामं विद्धि परं ब्रह्म सच्चिदानन्दमद्वयम् । सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं सत्तामात्रमगोचरम् मां विद्धि मूलप्रकृतिं सर्गस्थित्यन्तकारिणीम् । तस्य सन्निधिमात्रेण सृजामीदमतन्द्रिता, ॥ यो अध्या० रामा० को उक्तिबाटपनी यहीकुरा प्रमाणित हुन्छ ।

उघरहिं विमल विलोचन हीके ❀ मिटहिं दोष दुःख भवरजनीके ॥७॥
सूझहिं रामचरित मनिमानिक ❀ गुपुत प्रकट जहँ जो जेहिखानिक ॥८॥

(त्यो गुरुपदनखमणिजोती उदाउँदा) हृदयको निर्मलनेत्र (ज्ञानचक्षु) उघ्रन्छ, संसाररूपी रात्रीको अज्ञानान्धकाररूपी दोष (खरावी) र जन्मजरामरणरूपी दुःख मेटिन्छ ॥ ७ ॥ फेरि त्यो जोतिका प्रभावले गुप्त रहेका र प्रकट रहेका जहाँ जो जुन् खानीवाट पैदा भएका रामचरित्ररूपी मणि माणिक्य छन् ती सवै (झलमल्ल) देखिन आउँछन् ॥ ८ ॥

दोहा—-यथा सुअञ्जन आंजि दृग साधक सिद्ध सुजान ।
कौतुक देखहि शैल वन भूतल भूरि निधान ॥ १ ॥

जस्तै सिद्धाञ्जन (मन्त्रसिद्धिले जगायेको गाजल) आँखामा लाएर साधक (निधिदर्शनादि सिद्धि भएको मानिस) ज्ञानवान् भएर पर्वत वन समभूमि जहाँ तहीको खानि आश्चर्य पूर्णभएर देख्त छ, (त्यस्तै गुरुपदनखमणिजोति उदायेको मानिस जुन जुन् ठाँउमा जुन् जुन् गुप्त अथवा प्रकट रहेका रामचरित्ररूपी मणि माणिक्य छन् ती सबैलाई झलमल्ल देख्तछ) ॥१॥

चौ०–गुरुपदरज मृदु मंजुल अंजन ❀ नयन अमिय दृग दोष विभञ्जन ॥१॥
तेहि करि विमल विवेक विलोचन ❀ वरणौं रामचरित भवमोचन ॥२॥

गुरुका चरणको रज (धूलो) मृदु (मुलायम = नविझाउने) र राम्रो अञ्जनैहो, दृष्टि (आंखा = ज्ञान) का संपूर्णदोषलाई हटाउने नयनामृत हो, त्यसैका सेवनले विवेक (छयान) रूपी नेत्रलाई निर्मल पारेर संसारदुःख छुटाउने रामचरित्रको वर्णन गर्छु ॥ १ ॥ २ ॥

बन्दौं प्रथम महीसुरचरणा ❀ मोहजनित संसय सब हरणा ॥३॥
सुजन समाज सकल गुणखानी ❀ करौं प्रणाम सप्रेम सुवानी ॥४॥

मोह (अज्ञान) बाट पैदाभयेका सब सन्देहलाई हरणगर्ने ब्राह्मणका चरणलाई (स्वर्गीय देवता र गुरुको बन्दना गरी सकेपछी अरुवन्दनीयजन भन्दा) पहिले वन्दनागर्छु ॥ ३ ॥ संपूर्ण सद्गुणका खानिस्वरूपभएको सज्जनवर्गलाई प्रेमका साथ मधुरवचनले प्रणाम गर्छु ॥ ४ ॥

साधुचरित शुभ सरिस कपासू ❀ निरस विशद गुणमय फल जासू ॥५॥
जो सहि दुख परछिद्र दुरावा ❀ वन्दनीय जेहि जग यश पावा ॥६॥

सज्जनको चरित्र कपासजस्तो असल हुन्छ किनभने ? जसको फल (परिणाम र फल) नीरस (संसारसुखविमुख र रूखा) भएर पनी विशद (स्वच्छ र सेतो) भईकन गुणमय (हितकारक र धागो स्वरूप) हुन्छ, जो कपासतुल्य भएको सज्जनवर्ग दुःख सहेर पनि अर्काको छिद्र (गोप्यअङ्ग र विग्रने मौका) ढाकि दिन्छ। जस्ले दुनियाँमा तारीफगर्नलायक भएको कीर्ति पाएको छ ॥ ५ ॥ ६ ॥ (क)

(क) (कपासको प्रशंसा)

शीतोष्णवातवर्षा सहेर वनमा प्रफुल्लता ल्यायौ । ऐंटाका अन्तरमा रहेर कति यातना पायौ ॥१॥
धुनियौ धमाधम अनी वटारियौ योग्यमा गनियौ । चर्खाका सुइरामा रहेर नाच्यौ र तानमा भरियौ ॥२॥
ठोकेर ठीक गरियौ पिटाइयौ काटियौ सिइयौ । दिनरात दैवगतिले निर्दयतासाथ गाथले दलियौ ॥३॥

कुन्दइन्दु समदेह, उमारमन करुना अयन ।
जाहि दीनपर नेह, करौ कृपा मर्दन मयन ॥ ४ ॥

कुन्दपुष्प र चन्द्रमा जस्तो श्वेत शरीर भएका, गिरिराजकुमारीसंग विहार गर्नें, करुणानिधान श्रीमन्मथमथन (कामदेवलाई भस्मपार्नें) शङ्करजी यो दीन (दुःखी) का उपर स्नेह गरून् ॥ ४ ॥

बन्दों गुरुपदकंज, कृपासिन्धु नररूप हरि ।
महामोहतमपुञ्ज, जासु वचन रविकर निकर ॥ ५ ॥

जस्को वचन महामोहरूपी-अन्धकारसमूहमा सूर्यकिरणसमूहरूप छ (सूर्यकिरणले तम हटाए झैं महामोह हटाउँछ) ती करूणासागर मनुष्यमूर्ति-विष्णुस्वरूप गुरू (रामजी) का चरणकमललाई प्रणाम गर्दछु (महात्मा-तुसलीदासका गुरु नरसिंहदास हुन्, संस्कृतमा सिंहलाईपनी हरि भन्दछन्, नररूपहरिको (नरसिंह) को चरणकमललाई प्रणाम गर्दछु) यस्तो गुप्तरीतिले गुरुवन्दना गरेको पनी वुझिन्छ ॥ ५ ॥

चौपाई—बन्दौं गुरुपदपदमपरागा ❀ सुरुचि सुवास सरस अनुरागा ॥१॥
अमियमूरिमय चूरण चारु ❀ समन सकल भवरुज परिवारू ॥२॥

सुन्दर, सुगन्धित, रसीला, अनुराग (भक्तिरस) पैदा गर्नें, गुरुका चरणकमलको पराग (धूला) को वन्दना गर्दछु ॥ १ ॥ त्यो (गुरुचरणकमलपराग) चूर्ण अति-असल छ किन भने त्यो अमृत (पीयूष र मोक्ष) को जरो (मूलकारण) हो, त्यस्ले संसारसम्वन्धी सवै रोगका (आध्यात्मिक, आधिदैविक, आधिभौतिक तापका) परिवार (सन्तानहरूलाई) शान्त गराइदिन्छ (हटाउँछ) ॥ २ ॥

सुकृत संभुतन विमल विभूती ❀ मंजुल मंगल मोद प्रसूती ॥३॥
जनमनमंजु मुकुरमलहरणी ❀ किये तिलक गुणगण वशकरणी ॥४॥

त्यो गुरुचरणकमलपराग सुन्दर शंकरजीका गाथमा लागेको विभूति (भस्म) तुल्य छ र त्यस्ले असल मङ्गल र आनन्द पैदा गर्छ ॥ ३ ॥ त्यो चूर्णले मानिसका मनरूपी दर्पणको मल (मैला) हरण गर्द छ, त्यो चूर्णको तिलक (टीका) लाउने (भक्तशिष्य) मानिसले गुणगणलाई वश पार्नें हुनाले त्यो चूर्ण वशीकरणचूर्ण हो ॥ ४ ॥

गुरुपदनखमणिगणजोती ❀ सुमिरत दिव्यदृष्टि हिय होती ॥५॥
दलन मोहतम हंसप्रकासू ❀ बड़े भाग उर आवे जासू ॥६॥

गुरुका पाउका नखरूपी मणिसमूहको ज्योति (तेज) अरु तेज भन्दा विलक्षणशक्तिशाली छ र यस्मा ध्यानदिने (संझने) मानिसका हृदयमा दिव्यदृष्टि (ज्ञानमय प्रकाश) पैदा हुन्छ ॥ ५ ॥ त्यो (गुरुपदनखमणिजोती) सूर्यजस्तो प्रकाशवान् छ र मोहरूपी तमलाई नष्ट गर्छ, त्यो वस्तु जसका हृदयमा रहन्छ त्यो मानिस बड़ो भाग्यवान् हो ॥ ६ ॥

के भने ? त्यहाँ मज्जन गर्नाले काग पनि कोइली हुन्छ, वकुल्लो पनि हंस हुन्छ, यो कुरा सुनेर कसैले पनि आश्चर्य नमान्नु, किन भने ? सत्संगको प्रभाव छिपेको छैन ॥ १२ ॥

बाल्मीक नारद घटयोनी ❀ निजनिज मुखनि कही निजहोनी ॥३॥
जलचर थलचर नभचर नाना ❀ जे जड चेतन जीव जहाना ॥४॥

बालमीकि-नारद्-अगस्त्य यिनले आफ्ना आफ्ना मुखले आफ्नो उत्पत्ति वताएका छन् । (क) (त्यसरीजन्मनेको त्यो उच्च अवस्था सत्संगका प्रभावलेनै भएको हो) ॥ फेरि जलचर स्थलचर नभश्चर जड चेतन अनेक प्रकारका जति जीव छन्, संसारमा

मति कीरति गति भूति भलाई ❀ जब जेहि जतन जहाँ जेइ पाई ॥५॥
सो जाने सतसंग प्रभाऊ ❀ लोकहुँ बेद न आन उपाऊ ॥६॥ (ख)

ती जीवले जैले-जुन उपायले-जति-जहाँ-जो-मति (वुद्धि) कीर्ति (यश) गति

(क) '' म अघि निन्दनीयआचारवाला व्याधा थिएँ, साधुहरूको अनुग्रह पाएर हजूरको उल्टो नाम 'मरा' यस्तो मन्त्र जप्ताजप्तै भक्तवत्सल करुणासागर हजूरका करुणाले जगदादरणीय-महामुनि र आदि कवि हुन पाएँ'' भनी बाल्मीकि महामुनिले रामचन्द्रका हजूरमा आफ्नो जीवनी विन्तिचढाएका छन् ।

''म अघिल्लाजन्ममा दासीपुत्र थिएँ, सजनहरूले गरेको हरिकथाको कीर्तन सुन्न र उन्को पूरा खान पाउँदा मलाई भगवद्भजनमा प्रेम लाग्यो एक पटक भगवान्को सुनेवमोजिमको स्वरूप मेरा हृदयमा झलमल्ल झल्क्यो, मेरो मन पल्क्यो. द्वितीयजन्ममा म ब्रह्माजीको पुत्र भई जन्मे हरिकीर्तन गर्दछु-मस्त छु'' भनी नारदजीले व्यासजीलाई भनेका छन् ।

''स्वर्वेश्या (उर्वशी) लाइ देख्ता घडामा स्खलितभएका मित्रावरुणका वीर्यवाट जन्मेको म सत्सङ्गका प्रभावले रामभक्ति पाई कृतकृत्य भएँ'' भनी अगस्त्यले शङ्करजीमा विन्ति गरेका छन् ।

(ख) जलचर[1]-स्थलचर[2]-नभचर[3]-जड[4]-चेतन[5] यी ५ प्रकारका अघिल्ला चौपाईमा बताएका जीवले यथाक्रम मति[1]-कीर्ति[2]-गति[3]-भूति[4]-भलाई[5] पाएका छन् । जलचर[1] राघव नाम भएको ठूलो एउठा माछाले लोककण्टक रावणका निष्ठुरताले समुद्रमा डुबाई दिएकी कौसल्यालाई उनका पिता कोसलराजका हजूरमा दाखिल गरायो, दशरथ संग बिवाह भए पछी कौसल्याबाट राम पैदा हुनु भयो र रावणलाई मार्नु भयो, त्यो राघव माछाले मति[1] (सद्बुद्धि) पाएको सत्संगका प्रभावले हो । स्थलचर[2]-गजेन्द्रले ठूलोयश[2] पाएको वृत्तान्त भागवत-महाभारत-प्रभृतिमा प्रसिद्ध छ । त्यो कीर्ति पाउनामा कारण उनका पूर्वजन्मको सत्संग हो । नभचर[3]-जटायुले सद्गति[3] पाएको वृत्तान्त रामायणमा प्रसिद्ध छ, त्यसमा पनि दण्डकारण्यनिवासी मुनिजनको सङ्गनै कारण हो. जड[4] पाषाण भएकी अहल्याले पतिप्राप्ति चेतनदेह प्राप्तिरूप ऐश्वर्य[4] पाउनामा कारण उनका अघिको सत्संङ्गनै हो. चेतन[5] जीव सुग्रीव हनूमान् प्रभृतिले कल्याण[5] पाएको सत्संगको प्रभावले हो'' भनी यी २ चौपाईमा यथासंख्य अलङ्कार मानेर टीकाकार हरूले माथि देखाएका उदाहरणको उल्लेख गरेका छन् । सत्संगका प्रभावले माथि बताए बमोजिम एक एक कुरा पाउने नियम न देखिएको ले जलचरादि सवै जीवले मतिप्रभृति सवै चीज सत्संगका प्रभावले पाउन शक्तछन् । के गजेन्द्रले यशमात्रै पाए ? के सद्गति र ऐश्वर्य पाएनन् ? त्यस्तै अरु जीवमा पनी बुझ्नु पर्दछ'' भन्ने सद्विचारले यसमा यथासंख्य अलंकार नमानेनै ठीक ठहर्ला कि ?

मुदमङ्गलमय सन्तसमाजू ❀ जौं जग जंगम तीरथराजू ॥७॥
रामभक्ति जहँ सुरसरि धारा ❀ सरस्वति ब्रह्मविचार प्रचारा ॥८॥
विधिनिषेधमय कलिमल हरणी ❀ कर्म कथा रविनन्दिनि वरणी ॥९॥
हरिहर कथा विराजति वेनी ❀ सुनत सकल मुद मंगल देनी ॥१०॥

सन्तहरूको समाज आनन्द र मङ्गल ई २ पदार्थको मिश्रणले बनेको हुन्छ, मानौं त्योसमाज दुनियाँभरमा हिंडने तीर्थराज (प्रयाग) हो, जहाँ रामभक्तिरूपी भागीरथीको धारा, ब्रह्मविचारर, ब्रह्मप्रचाररूपी सरस्वतीको धारा, कलिमलहरणगर्नें विधिमय (विहित = यो गर्नु भनीबताइयेका) निषेधमय (यो नगर्नु भनी बताइयेका) कर्मका कथारूपी रविनन्दिनी (यमुना) को धारा वर्णन गरिन्छ, श्रवणमात्रले सकल आनन्द दिने र कल्याण गर्नें हरिहरको कथारूपी वेनी (३ नदीको संगम) विराजमान छ। (एकैठाउँमा डल्लिइरहने तीर्थराजभन्दा यत्रतत्र हिंडेर लोकोपकार गर्नें सन्तसमाजरूपी तीर्थराज सेवनीय छ) ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

वट विश्वास अचल निजधर्मा ❀ तीरथराज समाज सुकर्मा ॥ ११ ॥
सबहिं सुलभ सबदिन सबदेशा ❀ सेवत सादर समन कलेशा ॥ १२ ॥
अकथ अलौकिक तीरथराऊ ❀ देइ सद्य फल प्रकट प्रभाऊ ॥ १३ ॥

सन्तसमाजरूपी तीर्थराज (प्रयाग) मा दृढविश्वासरूपी अक्षयवट रहन्छ, त्यो वटवृक्षको निश्चलपना स्वधर्म हो, त्यो तीर्थराजको समाज (यात्रीगण) सुकर्म (पुण्यकर्म) हुन्, त्यो तीर्थराज सबैलाई सबैदिन सबैठाउमा सुलभ छ, त्यसको सादर सेवाले सबै क्लेश शान्त हुन्छन्। त्यो सन्तसमाजरूपी तीर्थराज अकथनीय (वर्णन गर्न नशकिने) र अलौकिक (अपूर्व-अतिठूलो) छ, प्रकटप्रभाव (स्पष्टशक्ति) भएको त्यो तीर्थराज तत्कालफलदायक छ ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

दो०—सुनि समुझहिं जन मुदितमन, मज्जहिं अति अनुराग।
लहहि चारिफल अच्छततनु, साधु समाज प्रयाग ॥२॥

सज्जनहरु यो सन्तसमाजरूपी प्रयागको माहात्म्य (प्रभाव) सुनेर त्यसको मर्म बुझदछन् र प्रसन्न हुन्छन्, अनि खूब प्रेमका साथ त्यस प्रयागमा गोता लगाउछन् (साधुवर्गमा मिलित हुन्छन्) तिनी हरू अक्षततनु भएर (देहपात न हुँदै यहीजन्ममा) धर्म अर्थ-काम-मोक्ष यी ४ फल पाउछन् ॥ २ ॥

चौ०—मज्जन फल देखिय ततकाला ❀ काक होहिं पिक बकहुँ मराला ॥ १ ॥
सुनि आश्चर्य करहिं जनिकोही ❀ सतसंगति महिमा नहिं गोई ॥ २ ॥

सन्तसमाजरूपी तीर्थराजमा मज्जन (गोतालाउने काम) को फल तत्काल देखिन्छ,

---

दुर्जनसमेत सवको हुर्मत हररोज राखिदियौ। हितका निमित्त सवको रूप हजारौं मजा बुझेर लियौ ॥४॥
तिम्रा मुकाविलाको चीज कुनै पाउने छैनौं। श्यावास्! कपास! तिम्रो यो उपकार्विर्सने छैनौं ॥५॥

"यो हात मलाई ईश्वरार्पण् गर्ने मित्र हो" "यो हात मलमूत्र बिहोर्ने–शुभकर्ममा नलिएको अधम हो" "यो हात शुभकर्ममा अघि सर्ने उत्तम हो" यस्तो भेद भाव गर्दैन) ॥ ३ ॥ (क)।

यस्ता सन्त (साधु) समदृष्टि भएर पनि सरलचित्त (छलकपट चित्तमा नहुने) र जगतका हितकारक हुन्छन्। तिनिहरू मेरो स्वभाव र स्नेह (स्वगत प्रेम) बुझेर बालक (अज्ञान) मेरो विनय (विन्ती) सुनेर कृपापूर्वक मलाई रामचरणरति (रामजीका चरण कमल युगलमा प्रेम) दिऊन् (यस्तो प्रार्थना गर्दछु) ॥ ४ ॥

खलवर्णन

चौ०—बहुरि बंदि खलगण सति भाए ❀ जे विनु काज दाहिनेहु वाँए ॥१॥
परहितहानि लाभ जिह्न केरे ❀ उजरे हर्ष विषाद वसेरे ॥२॥

अब म खलगण (दुर्जनवर्ग) लाई धेरै वन्दना गर्दछु, जसको यो स्थिर स्वभाव छ कि विनाकारण दाहिने र वायाँ रहन्छन् (घातगर्न अगल वगलमौजूद रहन्छन्) ॥१॥ (ख) जसको लाभ (फायदा) अर्काका हितको हानिनै छ (अर्काको अहितहुँदा आफ्नोहित भएको ठान्दछन्) अरु उजँदा (विग्रँदा) उनलाई हर्ष हुन्छ, अरु वस्ता (जम्दा = सप्रँदा) उनलाई विषाद (खेद = दिक्दारी) हुन्छ ॥ २ ॥

हरिहर जस राकेस राहुसे ❀ पर अकाज भट सहसबाहुसे ॥३॥
जे परदोष लखहिं सहसाखी ❀ परहित घृत जिनके मन माखी ॥४॥

हरिहरको यशरूपी पूर्णचन्द्रका हकमा राहु जस्ता (हरिहरको कथारूपी पूर्णचन्द्रमा उदाएर आह्लाद गर्न लागेका वेलामा अतर्कित अन्भरिएर नचाहिने कुरा गरी कथाविच्छेदरूपी ग्रहण लाई दिने) द्विबाहु भएपनि अर्काको काम विगार्न लाई सहस्रबाहु (१००० हातभएका) बहादूर हुने ॥ ३ ॥ जो (खलगण) अर्काका दोषलाई १००० आँखाले हेर्छन्, परहितरूपिघिउमा जसको मन माखा (झिंगो) भई डुब्दछ (मर्न कबूल गरेरपनि परिहितघृतलाई दूषित पार्दछ) ॥ ४ ॥ (ग)

(क) दीर्घां दयां प्रतिजनं मनसा दधानः
साधुर्जनः सुजनदुर्जनयोः समानः।
पाणिद्वयं समतयाऽञ्जलिमध्यवर्ती,
पुष्पोच्चयोऽतिसुरभिः सुरभीकरोति ॥ [सूक्ति.]

(ख) "ओः ! मैले विराएँ, वाणी-विनायक-प्रभृति देवतालाई पहिले वन्दना गरें, कस्तो मेरो सुर ? धिक्कार !। भाई दुर्जनगण ! क्षमागर्नु होस्, मैले "दुर्जनं प्रथमं वन्दे सज्जनं तदनन्तरम्" इत्यादि विधिवाक्य सुनेको ता थिएँ, तर ऐले विर्सेंछु, लौ जोभयो भयो, वाणी-विनायक भवानी-शंकर इत्यादि २।२ देवतालाई १।१ वन्दना गर्दा एउटा एउटाले आधा आधा वन्दना पाउँथ्यो, तपाईंहरूका गणलाई "सर्वेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो नमः" भनेझै एउटै वन्दना गर्नुपर्नेमा शिष्टाचारलाई न टेरेर पनि लाचारीले धेरै वन्दना गर्दछु, त्यो लिनुहोस्" यस्तो भाव "बहुरि" पदवाट व्यङ्ग्यभई झल्कन्छ।

(ग) "खलजन अर्काको दोष (खोट) देख्नालाई हजार आँखे (सहस्रनेत्र) हुन्छ, अर्काको

(सद्गति) भूति (ऐश्वर्य) भलाई (कल्याण) पाए–तिनै जीव सुत्सङ्गको प्रभावलाई ठीक र जान्दछन् । लोक र वेदमा अर्को (मति–कीर्ति प्रभृति प्राप्त गराउने) उपाय छैन. ॥५॥६॥

विनु सतसंग विवेक न होई ❀ रामकृपा विनु सुलभ न सोई ॥७॥
सतसंगति मुदमङ्गल मूला ❀ सोइ फल सिद्धि सव साधन फूला ॥८॥

विना सत्संग ज्ञान (विवेक) हुँदैन. त्यो (सत्संग) रामजीको कृपा बिना सुलभ (सजिलै सित पाइने) हुँदैन ॥ ७ ॥ त्यो सत्संग आनंद र कल्याणरूपी वृक्षको मूल (जरो) हो, त्यो सत्संगतिरूपी मूल हुने आनन्दकल्याणरूपी वृक्षका तप–स्वाध्याय–यज्ञ–दान इत्यादि साधन फूल स्वरूप हुन्, मोक्ष र सिद्धि त्यस वृक्षका फल हुन् ॥ ८ ॥

सठ सुधरहिं सतसंगति पाई ❀ पारस परसि कुधातु सुहाई ॥ ९ ॥

सत्संगति पाएर दुर्जन पनी सुध्रन्छ (सप्रन्छ) कुधातु (फलाम) पारस (स्पर्श-मणि) लाई छुँदा शोभायमान हुन्छ (सुवर्ण बन्दछ) ॥ ९ ॥

विधिवस सुजन कुसंगति परहीं ❀ फनिमनिसमनिजगुनअनुसरहीं॥१०॥
विधि हरिहर कवि कोविद वानी ❀ कहत साधुमहिमा सकुचानी ॥११॥
सो मोसन कहिजात न कैसे ❀ साकवनिक मनिगनगुन जैसे ॥१२॥

दैवसंजोगले सज्जनहरू कुसंगमा परे पनी सर्पका फणाका मणिजस्तै भई आफ्नो स्वाभाविक गुण तिनले छाड्दैनन् (सर्पका विषको संसर्ग भए पनि फणाका मणिले विषको स्वभाव लिएको हुँदैन) ॥ १० ॥

ब्रह्माजी-विष्णुभगवान्-शंकरजी-कवि-विद्वान्-यिनिहरू र खास-सरस्वतीजी पनि साधु (सज्जन) को महिमालाई संकोचमानेर बताउँछन् (निर्धक्क भएर "यत्ति हो; यस्तै हो, साधुको महिमा" भन्न नसक्ने हुनाले साधुको महिमा बताउनुपर्दा संकोच मान्दछन्) ॥ ११ ॥

त्यो (साधुमहिमा) मबाट बयानगर्न कसरी सकिदैन भने ? जसरी सागपात बेच्ने पसलेबाट हीरा-पन्ना-मानिक प्रभृतिमणिहरूको गुण बयान गर्न शकिदैन, त्यसैगरी (विचरा आलुभन्टा प्रभृतिको चर्चाले जिन्दगी बिताउने पसले हीरा-पन्ना-हरूको गुण के जानोस् र बताओस्) ॥ १२ ॥

दो०—वन्दौं सन्त समानचित, हित अनहित नहिं कोऊ ।
अञ्जलिगत सुभसुमन जिमि, सम सुगन्ध कर दोऊ ॥३॥
सन्त सरलचित जगत हित, जानि सुभाउ सनेहु ।
बालविनय सुनि करि कृपा, रामचरन रति देहु ॥४॥

म अब समान चित्त (समदृष्टि) भएका, कसैका उपर पनी शत्रु र मित्र भाव नगर्ने सन्तलाई वन्दना गर्दछु । जो सन्त दाहिने वायां दुवै हातलाई सुगन्धित पार्ने, अञ्जलिमा रहेका असल फूल जस्ता हुन्छन् । (अञ्जलिमा रहेको खुशबूदार (खूब वास्ना आउने) फूल दुवै हातलाई समभावले सुगन्धित गर्छ "यो हात मलाई बोट बाट चुँडेर ल्याउने शत्रु हो,"

म धेरै प्रणामगर्छु, जुन खलेन्द्रलाई वचनरूपीवज्र प्यारो छ (त्यो वज्र वरावर चलाउनुपर्ने हुनाले एकछिन पनि छाडदैन) फेरी जो खलेन्द्र हजारआँखाले अर्काको दोष हेर्दछ ॥१०॥११॥

दोहा–उदासीन अरि मीत हित, सुनत जरहिं खलरीति ।
जानि पानि जुग जोरिजन, विनती करइ सप्रीति ॥५॥

"उदासीन (तटस्थ) शत्रु मित्र यी३को हित भएको सुन्दा खलहरू जल्दछन् (जरी-मरी खाख हुन्छन्) अब यिनले खुशीहुने ठाउँनै बाँकी राखेनन्" खलहरुको यो रीति वुझेर समझदार मानिस प्रीतिसाथ दुइ हाथ जोडेर बिनय गर्दछ ॥५॥

चौ०–मे अपनी दिशि कीह्न निहोरा ❀ तिह्न निज ओर न लाउब भोरा ॥१॥
पायस पालिय अति अनुरागा ❀ होइ निरामिस कवहिं कि कागा ॥२॥

मैले अफ्ना तर्फवाट (गर्न सकेसम्म) निहोरा (अनुनय = विनय) गरें तथापि ती खलहरु आफ्ना तरफ भोलापन (सीधापन) ल्याउँदैनन् ॥१॥ खूब प्रेमका साथ खीर खुवाएर पाले पनि काग कहिल्यै निरामिष (मासुछाड्ने) हुन्छ र ? ॥२॥

बन्दौं सन्त असज्जन चरना ❀ दुखप्रद उभय वीच कछु वरना ॥३॥
बिछुरत एक प्रान हरि लेई ❀ मिलत एक दारुन दुख देई ॥४॥

अब सज्जन र दुर्जनका चरणमा म समभावले बन्दना गर्दछु, यी दुवैजना दुःखदायी छन्, यी दुइ मध्येमा, केही फरक जो छ त्यो वर्णन गर्छु ॥३॥ ती दुइ मध्येको एउटा (सज्जन)ले छुट्टिदा खेरि प्राण हरेर लिन्छ (प्राणान्तिक कष्ट दिन्छ), अर्को (दुर्जन) भेट हुँदा दारुण (कडा) दुःख दिन्छ (वस ! फरक यही हो) ॥४॥ (क)

उपजहिं एक संग जग माँहीं ❀ जलज जोंक जिमि गुन विलगाहीं ॥५॥
सुधा सुरासम साधु असाधू ❀ जनक एक जग जलधि अगाधू ॥६॥

जस्तै कमल र जूका एकसाथ एकैठाउमा (पोखरी प्रभृतिमा) पैदा हुन्छन् तापनि गुणमा बेग्लै २ हुन्छन्, एवं एउटै (उही) अगाध-समुद्र जनक (पैदागर्ने) भएका (एउटैसमुद्रवाट पैदाभएका) सुधा (अमृत) र सुरा (मदिरा) जस्तै, एउटै संसारमा जन्मेका साधु र असाधुपनि गुणमा बेग्लैर हुन्छन् ॥ ६ ॥

भल अनभल निजनिज करतूती ❀ लहत सुजस अपलोक विभूती ॥७॥
सुधा सुधाकर सुरसरि साधू ❀ गरल अनल कलिमल सरि व्याधू ॥८॥

(क) "सज्जनसँग भेटै नहोस, भेट भइगो भने प्रेम नलागोस्, प्रेम लागिगयो भने छुट्टिन नपरोस्, छुट्टिन परिगोभने जिन्दगीको तृष्णा नरहोस्" भनी कुनै सज्जनले

"मा भूत् सज्जनयोगो, यदि योगो मा पुनः स्नेहः, ।
स्नेहो यदि विरहो मा, यदि विरहो जीविताशा मा" ॥

यस्तो उद्गार निकालेको छ

तेज कृशानु रोष महिषेसा ❁ अघ अवगुन धन धनी धनेसा ॥५॥
उदयकेतुसम हित सवहीके ❁ कुम्भकरनसम सोवत नीके ॥६॥

जस्को तेज अग्निसमान र जसको क्रोध महिषासुरको* जस्तो छ, जो पाप र दुर्गुणरूपीधनले कुबेरतुल्य धनी छन्, जसको उदय घूमकेतुको (पुछ्रेताराको) उदय जस्तो सबैको हितकारक (महा अनिष्ट) छ, ती खलगण कुम्भकर्ण जस्तै भएर ६। ६ महीना सुतिदिये बेस थियो (भला १ वर्षमा ६ महीना ता संसारले सुख पाउने थियो) ॥ ५ ॥ ६ ॥

पर अकाज लगितनु परिहर हीं ❁ जिमि हिमउपल कृषीदलि गरहीं ॥७॥
वन्दौं खल जस सेस सरोसा ❁ सहसवदन वरनैं पर दोषा ॥ ८ ॥

जसरी असिना खेती (बालीनाली) लाई नष्ट पारेर आफू गल्दछ, त्यसैगरी आफू नष्टहुन कबूलगरी खलहरू अर्काको कार्य नष्ट गर्दछन् ॥ ७ ॥

म फेरि खल (दुर्जन) लाई वन्दना गर्छु, जोखल हजारमुख भएका शेषजीले हरिकीर्तन गरेझैं हजारमुख गरेर (यथाभावी बोलेर) पराइका दोषको वर्णन गर्छन् (भए नभएका अर्काका दोषको कीर्तन गरेर आफ्नू जिन्दगी बरबाद भएको परवाह न राखी अर्कोको पाप घटाइदिने खलको वारंवार वन्दना नगरे कसको गर्ने ? आफ्नो स्वार्थ बिग्रेको परवाह नगरी अर्काको गुप्तरीतिले हित गर्ने खल महाशयलाई डवल वन्दना गर्नै पर्दछ) ॥ ८ ॥

पुनि प्रनवौं पृथुराज समाना ❁ पर अघ सुनै सहस दश काना ॥९॥
बहुरि सक्रसम विनवौं तेही ❁ संतत सुरा-नीक हित जेही ॥१०॥
वचन वज्र जेहि सदा पियारा ❁ सहस नयन परदोष निहारा ॥११॥

दशहजार कानले परदोष सुन्ने (अर्काको दोष सुन्दा २ कानलाई दशहजार कानको पावर (शक्ति) दिएर न टट्टाई न पट्टाई अर्काको दोष सुन्न शक्ने) खल (दुर्जन) लाई पृथु-महाराज जस्तै वन्दनीय संझेर म फेरी वन्दना गर्दछु × ॥९॥ जसलाई सुरा (मदिरा) नीक (वेस) हित (फायदागर्ने) हुन्छ त्यो खलजनलाई सुरानीक (देवसैन्य) हित (हितकारी) हुने इन्द्रजस्तै संझेर

वदखोई (निन्दा) गर्नालाई हजारमुखे (सहस्रवदन) हुन्छ। यी दुइकुरामा खलजनका २ इन्द्रिय (नेत्र-जिह्वा) का उन्नतिको अवधि त्यत्ति हो। नेत्र र जिह्वा त्यतिभन्दा बढ्ता हुँदैनन्। अर्काका हितको विघात गर्नुपर्दा ता खलजनका बाहुको संख्या परार्धलाई नाघ्दछ'' भनी कुनै कविले पनी भनेको छ—

दोषेक्षणेऽपवादे सहस्रनयनः सहस्रास्यः ।
परहितघाते पिशुनः परार्धपरबाहुतां भजते ॥

* महिषासुरले इन्द्रवरुणप्रभृति देवतालाई समेत पदच्युत (स्थानभ्रष्ट) गराएर दुःख दिएको थियो।

× पृथुराजा देखि प्रसन्न भयेर भगवान्-विष्णुले 'वरं ब्रूहि' यस्तो आज्ञागरेमा भक्तजनमुकुटमणि-पृथुराजाले मेरा२कानले मलाई पुग्दैन, हजूर्का कीर्तिगान सुन्ने वेलामा मलाई दशहजार कान वक्सनु होस् मैले माग्ने वरदान यही हो भन्ने आशयले "विधत्स्व कर्णायुतमेष मे वरः" यस्तो वर मागी तदनुसार भएका थिए, यो कथा भागवत स्कन्ध४मा छ ॥

म धेरै प्रणामगर्छु, जुन खलेन्द्रलाई वचनरूपीवज्र प्यारो छ (त्यो वज्र बराबर चलाउनुपर्ने हुनाले एकछिन पनि छाडदैन) फेरी जो खलेन्द्र हजारआँखाले अर्काको दोष हेर्दछ ॥१०॥११॥

दोहा–उदासीन अरि मीत हित, सुनत जरहिं खलरीति ।
जानि पानि जुग जोरिजन, विनती करइ सप्रीति ॥५॥

"उदासीन (तटस्थ) शत्रु मित्र यीउको हित भएको सुन्दा खलहरू जल्दछन् (जरीमरी खाख हुन्छन्) अब यिनले खुशीहुने ठाउँनै बाँकी राखेनन्" खलहरुको यो रीति बुझेर समझदार मानिस प्रीतिसाथ दुइ हाथ जोडेर बिनय गर्दछ ॥५॥

चौ०–मे अपनी दिशि कीह्न निहोरा ❀ तिह्न निज ओर न लाउब भोरा ॥१॥
पायस पालिय अति अनुरागा ❀ होइ निरामिस कवहिं कि कागा ॥२॥

मैले अफना तर्फवाट (गर्न सकेसम्म) निहोरा (अनुनय = विनय) गरें तथापि ती खलहरु आफ्ना तरफ भोलापन (सीधापन) ल्याउँदैनन् ॥१॥ खूब प्रेमका साथ खीर खुवाएर पाले पनि काग कहिल्यै निरामिष (मासुछाड्ने) हुन्छ र ? ॥२॥

बन्दौं सन्त असज्जन चरना ❀ दुखप्रद उभय वीच कछु वरना ॥३॥
बिछुरत एक प्रान हरि लेई ❀ मिलत एक दारुन दुख देई ॥४॥

अब सज्जन र दुर्जनका चरणमा म समभावले बन्दना गर्दछु, यी दुवैजना दुःखदायी छन्, यी दुइ मध्येमा, केही फरक जो छ त्यो वर्णन गर्छु ॥३॥ ती दुइ मध्येको एउटा (सज्जन)ले छुट्टिदा खेरि प्राण हरेर लिन्छ (प्राणान्तिक कष्ट दिन्छ), अर्को (दुर्जन) भेट हुँदा दारुण (कडा) दुःख दिन्छ (वस ! फरक यही हो) ॥४॥ (क)

उपजहिं एक संग जग माँहीं ❀ जलज जोंक जिमि गुन विलगाहीं ॥५॥
सुधा सुरासम साधु असाधू ❀ जनक एक जग जलधि अगाधू ॥६॥

जस्तै कमल र जूका एकसाथ एकैठाउमा (पोखरी प्रभृतिमा) पैदा हुन्छन् तापनि गुणमा बेग्लै २ हुन्छन्, एवं एउटै (उही) अगाध-समुद्र जनक (पैदागर्ने) भएका (एउटैसमुद्रवाट पैदाभएका) सुधा (अमृत) र सुरा (मदिरा) जस्तै, एउटै संसारमा जन्मेका साधु र असाधुपनि गुणमा बेग्लैर हुन्छन् ॥ ६ ॥

भल अनभल निजनिज करतूती ❀ लहत सुजस अपलोक विभूती ॥७॥
सुधा सुधाकर सुरसरि साधू ❀ गरल अनल कलिमल सरि व्याधू ॥८॥

(क) "सज्जनसँग भेटै नहोस, भेट भइगो भने प्रेम नलागोस्, प्रेम लागिगयो भने छुट्टिन नपरोस्, छुट्टिन परिगोभने जिन्दगीको तृष्णा नरहोस्" भनी कुनै सज्जनले

"मा भूत् सज्जनयोगो, यदि योगो मा पुनः स्नेहः, ।
स्नेहो यदि विरहो मा, यदि विरहो जीविताशा मा" ॥

यस्तो उद्गार निकालेको छ

तेज कृशानु रोष महिषेसा ❀ अघ अवगुन धन धनी धनेसा ॥५॥
उदयकेतुसम हित सवहीके ❀ कुम्भकरनसम सोवत नीके ॥६॥

जस्को तेज अग्निसमान र जसको क्रोध महिषासुरको* जस्तो छ, जो पाप र दुर्गुणरूपीधनले कुबेरतुल्य धनी छन्, जसको उदय धूमकेतुको (पुछ्रेताराको) उदय जस्तो सवैको हितकारक (महा अनिष्ट) छ, ती खलगण कुम्भकर्ण जस्तै भएर ६। ६ महीना सुतिदिये बेस थियो (भला १ वर्षमा ६ महीना ता संसारले सुख पाउने थियो) ॥ ५ ॥ ६ ॥

पर अकाज लगितनु परिहर हीं ❀ जिमि हिमउपल कृषीदलि गरहीं ॥७॥
वन्दौं खल जस सेस सरोसा ❀ सहसवदन वरनैं पर दोषा ॥ ८ ॥

जसरी असिना खेती (वालीनाली) लाई नष्ट पारेर आफू गल्दछ, त्यसैगरी आफू नष्टहुन कवूलगरी खलहरू अर्काको कार्य नष्ट गर्दछन् ॥ ७ ॥

म फेरि खल (दुर्जन) लाई वन्दना गर्छु, जोखल हजारमुख भएका शेषजीले हरिकीर्तन गरेझैं हजारमुख गरेर (यथाभावी बोलेर) पराइका दोषको वर्णन गर्छन् (भए नभएका अर्काका दोषको कीर्तन गरेर आफ्नू जिन्दगी बरवाद भएको परवाह न राखी अर्काको पाप घटाइदिने खलको वारंवार वन्दना नगरे कसको गर्नें ? आफ्नो स्वार्थ विग्रेको परवाह नगरी अर्काको गुप्तरीतिले हित गर्ने खल महाशयलाई डवल वन्दना गर्नैं पर्दछ) ॥ ८ ॥

पुनि प्रनवौं पृथुराज समाना ❀ पर अघ सुनै सहस दश काना ॥९॥
बहुरि सक्रसम विनवौं तेही ❀ संतत सुरा-नीक हित जेही ॥१०॥
वचन वज्र जेहि सदा पियारा ❀ सहस नयन परदोष निहारा ॥११॥

दशहजार कानले परदोष सुन्ने (अर्काको दोष सुन्दा २ कानलाई दशहजार कानको पावर (शक्ति) दिएर न टट्टाई न पट्टाई अर्काको दोष सुन्न शक्ने) खल (दुर्जन) लाई पृथु-महाराज जस्तै वन्दनीय संझेर म फेरी वन्दना गर्दछु × ॥९॥ जसलाई सुरा (मदिरा) नीक (वेस) हित (फायदागर्ने) हुन्छ त्यो खलजनलाई सुरानीक (देवसैन्य) हित (हितकारी) हुने इन्द्रजस्तै संझेर

वदखोई (निन्दा) गर्नालाई हजारमुखे (सहस्रवदन) हुन्छ। यी दुइकुरामा खलजनका २ इन्द्रिय (नेत्र-जिह्वा) का उन्नतिको अवधि त्यत्ति हो। नेत्र र जिह्वा त्यतिभन्दा बढ्ता हुँदैनन्। अर्काका हितको विघात गर्नुपर्दा ता खलजनका बाहुको संख्या परार्धलाई नाघ्दछ" भनी कुनै कविले पनी भनेको छ—

दोषेक्षणेऽपवादे सहस्रनयनः सहस्रास्यः ।
परहितघाते पिशुनः परार्धपरबाहुतां भजते ॥

* महिषासुरले इन्द्रवरुणप्रभृति देवतालाई समेत पदच्युत (स्थानभ्रष्ट) गराएर दुःख दिएको थियो।

× पृथुराजा देखि प्रसन्न भयेर भगवान्-विष्णुले 'वरं ब्रूहि' यस्तो आज्ञागरेमा भक्तजनमुकुटमणि-पृथुराजाले मेरा२कानले मलाई पुग्दैन, हजूर्को कीर्तिगान सुन्ने वेलामा मलाई दशहजार कान वक्सनु होस् मैले माग्ने वरदान यही हो भन्ने आशयले "विधत्स्व कर्णायुतमेष मे वरः" यस्तो वर मागी तदनुसार भएका थिए, यो कथा भागवत स्कन्ध४मा छ ॥

विधाताका प्रपञ्चको विचित्रता—

दुख सुख पाप पुण्य दिन राती ❀ साधु असाधु सुजाति कुजाती ॥५॥
दानव देव ऊँच अरू नीचू ❀ अमिअ सजीवन माहुर मीचू ॥६॥
माया ब्रह्म जीव जगदीशा ❀ लच्छि अलच्छि रंक अवनीसा ।
काशी मग सुरसरि क्रमनासा ❀ मरू मालव महिदेव गवासा ॥७॥
स्वर्ग नरक अनुराग विरागा ❀ निगमागम गुण दोष विभागा ॥८॥

दुःख र सुख, पाप र पुण्य, दिन र रात्रि, सज्जन र दुर्जन, सुजात र कुजात, दैत्य-दानवहरू र देव-गन्धर्वहरू, ऊँचा र नीचा, प्राणदाता अमृत र प्राणहारी विष, माया र ब्रह्म, जीव र ईश्वर, लच्छिन र अलच्छिन, गरीब र राजा, पवित्रकाशी पुरी र अपवित्र-मगधदेश, पापहारिणी-गङ्गा र पुण्यहारिणी-कर्मनाशा, निर्जल-मरुदेश र सजल-मालवदेश, ब्राह्मण-र-कसाई, स्वर्ग र नरक, अनुराग र विराग (वैराग्य), इत्यादि सबै परस्पर-विरोधी-स्वभाव-भएका चीज विधाताका प्रपञ्चमा रहेका छन्, वेदशास्त्रद्वारा यिनीहरूमध्ये यो असल यो खराब भनेर विभाग (पृथक्करण) हुन्छ ॥५॥६॥७॥८॥

दोहा—जड चेतन गुन दोष मय, विश्व कीह्न करतार ।
सन्त हंस गुन गहहिं पय, परि हरि वारि विकार ॥७॥

विधाताले जड-चेतन, गुण-दोष, मिसिएको संसार बनाएको छ ता पनि सज्जनरूपी हंसहरू दोष (विकार) रूपी पानीलाई छाडेर गुणरूपी दूधको ग्रहण गर्दछन् (राजहंस-हरू पानी मिसिएको दूधमा आफ्ना अपूर्व-विवेकशक्तिका प्रभावले दूध दूधमात्रै पिएर पानी-पानीलाई छाडि दिन्छन् , त्यस्तै विवेकशक्ति भएका सज्जनहरू गुणदोष मिसिएका चीजबाट गुण गुण लिन्छन्, दोष दोष छाडि दिन्छन् योकाम जस्ता तस्ता अरूबाट हुन शक्तैन) ॥७॥

चौ०—अस विवेक जब देइ विधाता ❀ तव तजि दोष गुनहि मन राता ॥१॥
काल सुभाउ करम वरिआई ❀ भलेहु प्रकृति वस चुकइ भलाई ॥२॥

यस्तो विवेकशक्ति जब दैवले दिन्छ तव यो दोष छाडेर गुणमा मन रक्त (प्रेमगर्ने) हुन्छ ॥१॥ काल (समय) स्वभाव (प्रकृति) कर्म (प्राचीनकर्म) यी ३ बलवान छन्, यिनैका प्रभावले असल मानिसपनि कैलेकैले मायामोहित भई भलाई गर्नामा चुक्छन् (फेल हुन्छन्) ॥२॥ (क)

(क) महाराजा परीक्षित् हरतरहवाट लायक ठहरिएका हुन्, तर आखिरमा ती पनि मुनि-शमीकका हकमा नालायकी गरेर मरेको सर्प गलामा लाइदिदा शाप पाएर परलोक गए, तिनलाई काल (भोक-प्यास थकाइ लागेको वेलारूपी समय) स्वभाव (क्षात्रप्रकृति) र प्राक्तनकर्म ई३कुराले लाचार पार्‍यो र त्यसवेलामा भलाई पट्टि लाग्न दिएन, हाय ! अपसोस ! ओः ! भवितव्यताले ठुला२लाईपनि छाडेन । "सद्वृत्तोऽपि मुनावेवं परीक्षिदुदवर्तत ॥ हा ! हन्त ! कष्टं ! शिष्टानामपीष्टे भवितव्यता" ।

भागवतमञ्जरी प्र०स्क०अ० १९

गुन अवगुन जानत सब कोई ❀ जो जेहि भाव नीक तेहि सोई ॥९॥

भला र कुभला (सुजन र दुर्जन) मानिस आफ्ना आफ्ना करतूत (कारवाई) ले फलस्वरूपी सत्कीर्ति र दुर्यशरूपी दौलत पाउँछन् ॥७॥ साधु (सज्जन) हरू अमृत-चन्द्रमा-गङ्गाजीजस्ता (क्रमैले अमर गराउने आह्लाद गराउने पाप हटाउने) हुन्छन् । व्याधा जस्ता घातक-दुष्टहरू विष अग्नि-कर्मनाशा नदी जस्ता × (क्रमैले मार्ने ताप गर्ने पुण्य हर्ने) हुन्छन् ॥ ८ ॥ गुण र अवगुण (दोष) सबैले जान्दछन् , तर जो मानिस जुन भाव (संस्कार) वाला हुन्छ त्यसलाई त्यही मन पर्दछ (सुसंस्कारवालालाई गुण, दुःसंस्कारवालालाई दोष मन पर्दछ ॥ ९ ॥

दोहा–भलो भलाइहि पै लहै, लहै निचाइहि नीच ।
सुधा सराहिअ अमरता, गरल सराहिअ मीच ॥६॥

भला ले भलाई द्वारा इज्जत पाउँछ, नीचले नीचाई (नीचता) द्वारा इज्जत पाउँछ। अमरता (मरण छुटाउनाले अमृत सराइन्छ (तारीफ गरीन्छ) मीच (मरण) गराउनाले विष सराइन्छ । विषले मार्न सकेन भने छीः ! कस्तो खराब विष रहेछ भन्दछन् , ठहरै पार्न शक्यो भने आहा ! क्या असल विष रहेछ भन्दछन्) ॥६॥

चौ०–खल अघ अगुन साधु गुनगाहा ❀ उभय अपार उदधि अवगाहा ॥१॥
तेहिते कछु गुन दोष बखाने ❀ संग्रह त्याग न बिनु पहिचाने ॥२॥

खल (दुर्जन) दोषग्राही (दोष दोष लिने) हुन्छ, सज्जन गुणग्राही (गुण गुण लिने) हुन्छ। तर यी दुवैजना अतिगंभीर अपार समुद्रजस्ता हुन्छन् (यिनको महत्व बुझ्न मुश्किल छ) ॥ त्यसै कारणले केहीगुण र दोष को बखान गरेको हो। बिना पहिचान ग्रहण (स्वीकार) र परित्याग हुँदैन ॥२॥

भलेउ पोच सब विधि उपजाए ❀ गनि गुन दोस वेद बिलगाए ॥३॥
कहहिं वेद इतिहास पुराना ❀ विधि प्रपंच गुन अवगुन साना ॥४॥

असल-खराब-दुवै तरहका सब चीज विधाताले उत्पन्न गरेका हुन्। तर वेदले गुण र दोष गणनागरी छुट्याएका छन् ॥३॥ वेद-इतिहास-पुराणहरू विधाताको प्रपञ्च (संसार) गुण र अवगुण (दोष) ले मिश्रित भएको छ भन्दछन् ॥ ४ ॥

× कर्मनाशानदीका जलको स्पर्श भयो भने सबै पुण्मकर्म हरू नष्ट हुन्छन् भनी पुराणको लेख छ। कर्मनाशानदीका जलको स्पर्श गर्‍यो भने पतित दुन्छ, पुनःसँस्कार गर्नु पर्दछ भनी धर्मशास्त्रले भनेको छ।

कर्मनाशाजलस्पर्शात् करतोयाविलङ्घनात् ।
गण्डकीबाहुतरणात् पुनःसंस्कारमर्हति ॥ [त्रिस्थलीसेतु]

सरस होस् अथवा फीका (नीरस) होस् जस्तो-सुकै-भएपनि आफ्नो कविता कसलाई निको लाग्दैन ? ॥११॥ अर्काको कविता सुनेर जो हर्षित हुन्छन् , त्यस्ता ती-पुरुषवर (श्रेष्ठपुरुष) जगत्मा धेरै हुँदैनन् ॥ १२ ॥

जग बहु नर सर सरि सम भाई ❀ जे निज बाढ़ि बढ़हिं जल पाई ॥१३॥
सज्जन सकृत सिंधु सम कोई ❀ देखि पूर विधु बाढ़े जोई ॥१४॥

भाइहो ! यस जगत्मा धेरै मानिस सरोवर (ताल-तलाउ-पोखरी) र नदीजस्ता छन् जो जल (जल जस्तो-अलिकति परकीयविद्या) पाएर आफ्नो स्थिति (पोजिशन) छाडेर झट्ट बढि हाल्छन् ॥ १३ ॥ एउटा कोही सज्जन-भने समुद्र समान रहन्छ (घट बढ़ गर्दैन) । त्यो-समुद्र पूर्ण भएको चन्द्रमा देख्न पाउँदा हर्षले बढ्दछ (आफ्नो जलका आमदानीले न बढ्ने समुद्र, अर्काको वृद्धि देखेर खुशी साथ बढ्दछ) सज्जन त्यस्तै हुन्छ ॥ १४ ॥

दोहा—भाग छोट अभिलाष बड़, करउँ एक विश्वास ।
पैहहिं सुख सुनि सुजन जन, खल करिहहिं उपहास ॥१२॥

मेरो भाग्य छोटो (सानो) छ, अभिलाषा-भने ठूलो छ, तर मलाई एउटा विश्वास छ कि, सुनेर सज्जनहरु आनन्द पाउनेछन् , खलहरु (मात्र) उपहास (ठट्टा) गर्नेछन् ॥१२॥

चौ०—खल परिहास होइ हित मोरा ❀ काक कहहिं कलकंठ कठोरा ॥१॥
हँसहि बक दादुर चातकही ❀ हँसहिं मलिन खल विमल बतकही ॥२॥

खलहरुका परिहासले मेरो हितै हुन्छ, हानि केही छैन (मँता दुनियाँलाई हँसाउनै चाहन्छु रुवाउनता चाहन्न) फेरि कागहरू कोइलीलाई कठोर (कडा निष्ठुर बोल्ने) भन्दछन् । बकुल्लाहरू हँसको उपहास गर्दछन् (रङ्ग न ढङ्गको हिंडाइ गर्ने हामी भन्दा तिमी बेस हो कि ? हंस ! भन्दछन्) भ्याउताहरू चातक पक्षीको उपहास गर्छन् (टर्र २ बोल्ने आफुलाई असल संझेर, "भाइ ! चातक ! तिम्रो बोली साह्रै राम्रो छ हो कि ?" भन्दछन्) त्यस्तै—मैला-प्रकृति भएका खलहरू निर्मल-रामचरित्रका बात सुन्दा हाँस्तछन्, ठट्टा उडाछन् , हाँसून् ठट्टा उडाऊन् ॥ २ ॥ (क)

कवित रसिक न रामपद नेहू ❀ तिन्ह कहँ सुखद हासरस एहू ॥३॥
भाषा भनिति भोरि मति मोरी ❀ हँसिबे जोग हँसे नहिं खोरी ॥४॥

जो-मानिस केवल कविताका शौकीनमात्र छन् , श्रीरामचन्द्रका चरण-कमलमा भक्तिमान् छैनन् , तिनीहरुले यो ग्रन्थ हेरे सुने भने यसवाट हास्यरस उठेर आनन्द पाउनेछन्

(क) योग्य-अधिकारीलाई यस-ग्रन्थवाट फायदा भए मेरो परिश्रम सफल छ. अयोग्य-अनभिज्ञका उपहासले के गर्छ ? गुणको ज्ञान गुणीलाई हुन्छ. बलको ज्ञान बलवान्लाई हुन्छ, गुणहीनले गुणको, र बल हीनले बलको उपहास गर्नु ता स्वाभाविकै हो—

गुणी गुणं वेत्ति न वेत्ति निर्गुणो, बली बलं वेत्ति न वेत्ति निर्बलः ।
पिको वसन्तस्य गुणं न वायसः, करी च सिंहस्य बलं न मूषिकः ॥

देवता, दानव, मानिस, नाग, पक्षी, प्रेत, पितृ, गन्धर्व, किन्नर, राक्षस, सवैलाई वन्दना गर्दछू, अब (रामायणारंभगर्नें वेलामा) सवैले कृपा गरून् ॥ ११ ॥

चौ०–आकर चारि लाख चौरासी ❀ जाति जीव नभ जल थल वासी ॥१॥
सियाराम मय सव जगजानी ❀ करौं प्रनाम जोरि जुग पानी ॥२॥

चार प्रकारका खानिवाट पैदा हुने, चौरासी लाख जातका नभचर जलचर थलचर सबै जीवलाई सीताराममय जानेर २ हात जोरीकन प्रणाम गर्छू ॥१॥२॥

जानि कृपाकर किंकर, मोहू ❀ सब मिलि करहु छाड़ि छल छोहू ॥३॥
निज बुधिबल भरोस मोहिं नाहीं ❀ तातें विनय करौं सब पाहीं ॥४॥

यी-सबै रामरूप-वस्तुल मलाई सेवक संझेर छल कपट छाडीकन कृपा गरून् ॥ ३ ॥ मलाई आफ्ना बुद्धिका बलको भरोसा छैन, त्यसैले सवैसँग विन्ति गर्दछु ॥ ४ ॥

करन चहौं रघुपति गुनगाहा ❀ लघु मति मोरि चरित अवगाहा ॥५॥
सूझ न एको अङ्ग उपाऊ ❀ मम मति रङ्क मनोरथ राऊ ॥६॥

म रघुपति भगवान्-रामचन्द्रका गुणको गाथा (कविता) गर्न चाहन्छु तर मेरी बुद्धि सानी छ, रघुपतिको चरित्र अथाह गहीरो छ ॥ ५ ॥ कसरी गाथा (कविता) गर्नें हो कविताका अङ्ग (शक्ति-निपुणता लोकशास्त्रज्ञान-अभ्यास-इत्यादि-अङ्ग) र उपाय (युक्ति) केही सुझदैन (देखिदैन) ॥ मनोरथ भने राजा (साह्रैठूलो) भयो, बुद्धिभने कङ्गाल (दरिद्र) छ ॥ ६ ॥

मति अति नीच ऊँच रुचि आछी ❀ चहिय अमिअ जग जुरे न छाछी ॥७॥
छमिहहिं सज्जन मोर ढिठाई ❀ सुनिहहि बाल वचन मनलाई ॥८॥

बुद्धि-भने साह्रै नीच छ अभिलाषा-भने साह्रै ठूलो-र असल छ, “अमृत चाहिन्छ दुनियाँमा मही (मट्ठा) पनि कहाँ पाइन्छ ?” भने जस्तो भयो ॥ ७ ॥ सज्जनहरू यो-मेरो धृष्टतामा क्षमा गर्नेंछन् मन लाएर बालकको वचन सुन्नेछन् ॥८॥

जौं बालक कह तोतरि वाता ❀ सुनहिं मुदित मन पितु अरु माता ॥९॥
हँसिहहिं कूर कुटिल कुविचारी ❀ जे परदूषन भूषन धारी ॥१०॥

जस्तै बालक तोते बोली बोल्दछता पनि माता र पिता मुदितमन भएर (खुशीभएर) सुन्दछन् ॥ ९ ॥ जो-मानिस परदोषरूपी-गहना-लाउने-सौख भएका छन् (अर्काको दोषै दोषले आफूलाई सजाउँछन्) क्रूर (निर्दय) कुटिल (कपटी) कुविचारी (खराब विचारवाला) ती-भने हाँस्ने छन् ॥ १० ॥

निज कवित्त केहि लाग न नीका ❀ सरस होउ अथवा अति फीका ॥११॥
जे परभनिति सुन हरषाहीं ❀ ते वर पुरुष बहुत जग नाहीं ॥१२॥

खं वायुमग्निं सलिलं महीं च ज्योतींषि सत्वानि दिशो द्रुमादीन् ।
सरित्समुद्रांश्च हरेः शरीरं यत्किं च भूतं प्रणमेदनन्यः ॥

का छन्, भाव[६] र रस[७]का भेद अपार छन्, कविताका दोष[८] र गुण[९] धेरै तरहका छन्, यी-कुनै-कुरा नजान्ने हुनाले मलाई कविताको ज्ञान छैन, यो-कुरा म कोरा (नलेखेका) कागतमा लेखेर साँचो भन्छु (कबूलनामा लेखन तयार छु) ॥९॥१०॥११॥

दोहा–भनिति मोरि सब गुन रहित, विश्वविदित गुन एक।
सो विचारि सुनहहिं सुमति, जिह्नके विमल विवेक ॥१३॥

मेरी भणिति (कविता) सबै गुणले रहित भएकी छ, ता पनी जगत्प्रख्यात एउटा गुण त्यसमा छ * त्यो विचार गरेर जसमा शुद्ध विवेक छ ती वुद्धिमान् सज्जनहरू सुन्नेछन् ॥ १२ ॥

चौ०–एहिमहँ रघुपति नाम उदारा ❀ अतिपावन पुरान श्रुतिसारा ॥ १ ॥
मङ्गल भवन अमङ्गलहारी ❀ उमासहित जेहि जपत पुरारी ॥ २ ॥

यो-रामकथारूपी कवितामा अतिपवित्र र पुराण-वेदको-सार-स्वरूप-भएको, अतिठूलो रामको नाम ता छ, जुन-नामलाई मङ्गलको भवन (वासस्थान) र अमङ्गलहारी (अमङ्गलहर्ने हुनाले पार्वती-सहित-शंकरजी नित्य जप्नुहुन्छ ॥१॥२॥

भनिति विचित्र सुकविकृत जोऊ ❀ रामनाम विन सोह न सोऊ ॥३॥
विधुवदनी सब भाँति सँवारी ❀ सोह न वसन विना वर नारी ॥४॥

सत्कविले बनाएको चमत्कारकारी कविता जो छ, त्यो पनि रामनाम रहित छ भने शोभित हुँदैन ॥ ३ ॥ उत्तम स्त्री चन्द्रमण्डल जस्तो मनोहर-मुखभएकी (चन्द्रवदना) र सव तरहले श्रृङ्गारगरेकी भए पनि वस्त्ररहित (नग्न) छ भने शोभित हुन्न ॥४॥

सब गुन रहित कुकविकृत वानी ❀ रामनाम जस अङ्कित जानी ॥५॥
सादर कहहिं सुनहिं बुध ताही ❀ मधुकर सरिस सन्त गुनग्राही ॥६॥❀

सर्वगुणरहित (कुनैगुण न भएको) कुकवि (ढङ्ग नभएको कवि) ले बनाएको कविता पनि श्रीरामजीका कीर्तिले अङ्कित (चिह्नित = भूषित) छ भने, भ्रमरजस्ता सारग्राही भएका गुणग्राही समुझदार सज्जनहरू त्यो-कविताlाई आदर साथ पढ्दछन् सुन्दछन् ॥५॥६॥

---

(६) भाव-विभाव-अनुभाव-संचारीभाव इत्यादिभाव अनेक छन्।

(७) श्रृङ्गार-वीर-करुण आदि गरेका रस अनेक छन्।

(८) श्रुतिकटुप्रभृति शब्ददोष, अपुष्टता प्रभृति अर्थदोष, शब्दवाच्यता प्रभृति रसदोष अनेकानेक छन्

(९) श्लेष-प्रसादआदि र, माधुर्य-ओज-प्रसादादि गुण अनेक छन्, अलंकार-भाव-रस-इत्यादिको निरूपण साहित्यशास्त्रमा गरिएको छ। छन्दको निरूपण पिङ्गल प्रभृति छन्दःशास्त्रमा छ।

❀ (क) असंबद्ध पारेर (ठीकठीक नमिलाएर.) रचना गरेको कविता भए पनि ईश्वरको नामले भूषित छ भने उत्तमोत्तम ठहरिन्छ, त्यसले दुनियाँको पापलाई नष्ट गर्छ।

स वाग्विसर्गो जनताघसंप्लवो यस्मिन् प्रतिश्लोकमबद्धवत्यपि ॥
नामान्यनन्तस्य यशोङ्कितानि यच्छृण्वन्ति गायन्ति गृणन्ति साधवः ॥

श्रीमद्भागवत द्वादशस्कन्ध अ० १२

(यो ग्रन्थ कविताप्रेमीका निमित्त बनेको होइन, फगत भगवद्भक्तिप्रेमीका निमित्त हो) ॥ फेरि प्रथम यो कविता भाषाको छ, त्यसमाथी मेरी मति अतिमन्द छ, हाँस्नै मुनासीब छ, हाँस्नामा दोष छैन ॥ ३ ॥ ४ ॥

प्रभुपद प्रीति न सामुझि नीकी ❀ तिनहि कथा सुनि लागिहिं फीकी ॥५॥
हरिहरपदरति मति न कुतरकी ❀ तिह्नकहँ मधुर कथा रघुबरकी ॥६॥

जसको श्रीरामचन्द्रचरणमा प्रीति र असल समुझ (ज्ञान) छैन, तिनीहरुलाई श्रीरामकथा सुन्दा फीका (बेस्वाद) लाग्दछ ॥ ५ ॥ जसको हरिहरको चरणमा प्रीति छ, जसको बुद्धि कुतर्कले[१] भ्रष्ट भएको छैन, तिनी हरूलाई रघुवर श्रीरामचन्द्रको कथा मीठो लाग्दछ ॥ ६ ॥

राम भगति भूषित जिय जानी ❀ सुनिहहिं सुजन सराहि सुबानी ॥७॥
कवि न होउँ नहिं चतुर प्रवीनू ❀ सकल कला सब विद्या हीनू ॥८॥

जुन्-सज्जनहरू हृदयले रामभक्ति भूषित भएको जानेर यो-रामकथा सुन्नेछन् , तिनी हरू मीठो बोलीले सराउने छन् ॥ ७ ॥ म कवि होइन, चलाक शिक्षितपनि होइन, सबैकला[२] र सबै विद्याले[३] हीन (रहित) छु ॥ ८ ॥

आखर अरथ अलंकृत नाना ❀ छन्द प्रबन्ध अनेक विधाना ॥ ९ ॥
भाव भेद रसभेद अपारा ❀ कवित दोष गुण विविधप्रकारा ॥१०॥
कवित विवेक एक नहिं मोरे ❀ सत्य कहौं लिखि कागद कोरे ॥११॥

शब्दका र अर्थका अलंकार[४] अनेक प्रकारका छन् , छन्दका[५] रचना नानातरह-

---

(१) कुतर्कले भ्रष्टबुद्धि भएका मानिस आफ्ना तर्कले रामकथाका विषयलाई सत्य मान्ने सौभाग्य नपाएका हुनाले रामकथालाई मीठो मान्दैनन् । "राम ईश्वर हुन् भने जङ्गल जङ्गल भटकने, विलाप गर्ने किन भए ? रावणलाई इच्छामात्रले मार्न शक्नेले त्यत्रो हैरानी पाएर युद्ध किन गर्नु पर्‍यो ? । मामूली-मानिसजस्तै भएर स्त्रीका इच्छानुसार मायामृगका पछि पछि किन दौडेका ?" इत्यादि नानातरहका शङ्का गर्दछन् , तिनका निमित्त यो रामकथा नमीठो होला । रामचन्द्रजीका चरणमा प्रेम गर्ने, शास्त्रानुसारी-तर्कले परिष्कृतबुद्धि भएका सज्जनलाई रामकथा अति मीठो लाग्दछ ।

(२) गीतम् १, वाद्यम् २, नृत्यम् ३, नाट्यम् ४, विशेषकच्छेद्यम् ५, इत्यादि ६४ कला शैव-तन्त्रमा लेखिएका छन् भनी श्रीधरस्वामीले भागवतटीका (स्क० १० अ० ४५) मा लेखेका छन् ।

(३) क्षिक्षा १, कल्प २, व्याकरण ३, निरूक्त ४, ज्योतिष ५, छन्द, ६, यी ६ वेदाङ्ग र— ऋग्वेद ७, यजुर्वेद ८, सामवेद ९, अथर्ववेद १०, मीमांसा ११, न्याय, १२, पुराण १३, धर्मशास्त्र १४, यी १४ विद्या हुन् ।

(४) शब्दका अलङ्कार अनुप्रास-यमक-प्रभृति अनेक छन् । अर्थका अलंकार उपमा-रूपक-प्रभृति अनेक छन् ।

(५) उक्ता-अत्युक्ता-गायत्री-उष्णिक्-अनुष्टुप्-बृहती-इत्यादि अनेक छन्द छन् ।

स्याम सुरभि पय विसद अति, गुनद करहि सब पान ॥
गिरा ग्राम्य सियरामजस, गावहिं सुनहिं सुजान ॥ १५ ॥

मेरी कविता श्रीरामचन्द्रजीका यशको संबन्धले गर्दा सबैलाई प्यारी लाग्ने छ जस्तै—मलयाचलको संबन्ध पाएका काठलाई को "यो काठ हो" भन्ने विचार गर्छर ? (गर्दैन) विना बिचारै त्यो काठको आदर गर्दछ (चन्दन संझन्छ, काठता होनि भन्दैन) ॥ १४ ॥ जस्तै गाई काली भए पनि दूध सेतो र गुणकारी हुन्छ र सबै जना पिउँछन्। त्यस्तै—मेरी वाणी (कविता) ग्राम्य (गँवारी—पाखे) भए पनि सीतारामको यश भरिएकी हुनाले समुझदार सज्जनले त्यसलाई गाँउदछन् सुन्दछन् ॥ १४ ॥ १५ ॥

चौ०–मनि मानिक मुकुता छवि जैसी ❀ अहि गिरि गजशिर सोह न तैसी ॥१॥
नृपकिरीट तरुनी तनु पाई ❀ लहहिं सकल सोभा अधिकाई ॥२॥
तैसेहि सुकविकवितबुधकहहिं ❀ उपजहिं अनत अनत छवि लहहीं ॥३॥

जस्तै-सर्पको फणामा मणि रहन्छ, पर्वतमा माणिक रहन्छ, हात्तीका गण्डस्थलमा मोती रहन्छ, त्यहाँ रहुन्ज्याल ती ३ चीजको उस्तो शोभा हुदैन । ती ३ चीज राजाको शिरपेचमा र तरुणी हरुका नाक-कान-शिर-हात प्रभृतिमा रहन आउँदा खूब शोभा पाउँछन्, त्यस्तै-सत्कविको कविता पनि अन्त उब्जन्छ, अन्त शोभा पाउँछ (मणि-माणिक्य-मोती कविता यी ४ चीजको जन्मभूमिमा कदर र शोभा हुदैन, कदरदान दूरवर्ती विदेशी हरुनै हुन्छन्) भनी विद्वानहरु भन्दछन् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

भगतिहेतु विधि भवन विहाई ❀ सुमिरत सारद आवत धाई ॥ ४ ॥
रामचरित सर बिनु अह्वाये ❀ सो स्रम जाइ न कोटि उपाये ॥ ५ ॥
कविकोविद अस हृदय विचारी ❀ गावहिं हरिजस कलिमल हारी ॥ ६ ॥

"भक्तिरूप-कारणले गर्दा संझने वित्तिकै विधिभवन (ब्रह्मलोक) छाडेर सरस्वती दौड़दै आउनुहुन्छ (साह्रै परिश्रम पर्दछ हो कि ?) रामचरितरूपी सरोवर (तलाउ) मा नुहाए (स्नान गराए) विना उहाँको त्यो परिश्रम (थकाइ) करोड़ौं उपायले पनि जादैन। (रामचरितसरोवरमा गोता लाउनाका साथ सरस्वतीको थकाई मर्दछ) मन्मा यस्तो विचार गरेर कविहरु र विद्वान्हरु कलिमलहरण गर्ने हरिको यश गाउँछन् (हरियश गाएर सरस्वतीलाई कृतार्थ गर्दछन्) ॥

कीन्हे प्राकृतजनगुन गाना ❀ शिरधुनि गिरा लगति पछिताना ॥७॥
हृदय सिन्धु मति सीप समाना ❀ स्वाती सारद कहहिं सुजाना ॥८॥
जौं वरषे वर वारि विचारू ❀ होहिं कवित मुकुतामनिचारू ॥९॥

त्यसरी भक्तिबलले ब्रह्मलोक देखि दौडदै आएकी सरस्वती-माता प्राकृतजन (मामूली मानिस) को गुणगान गर्न लाग्दा नामझूरीले शिर हल्लाउदै पछिताउनु हुन्छ (यो स्वाँठका भक्तिका लहै लहैमा लागेर ब्रह्मलोक देखि दौड़दै आएँ, यस्ले भने मामूली मानि-

जदपि कवितरस एकौ नाहीं ❀ रामप्रताप प्रकट यहि माहीं ॥३॥
सोइ भरोस मोरे मन आवा ❀ केहि न सुसङ्ग बड़प्पन पावा ॥८॥

यद्यपि यसमा कविताको रस एकजात पनि छैन, तैपनि यसमा रामजीको प्रताप प्रकट गरिएको छ, मेरा मनमा त्यत्तिले भरोसा आयो, सुसङ्गका प्रभावले बड़प्पन (महत्व) कस्ले पाएको छैन ? (ख) ॥ ७ ॥ ८ ॥

धूमौ तजे सहज करुआई ❀ अगर प्रसंग सुगन्ध बसाई ॥ ९ ॥
भनिति भदेस वस्तु भलि बरनी ❀ रामकथा जगमङ्गल करनी ॥ १०॥

जस्तै—अगुरु (धूपी) को संग पाएर धूआँ पनि आफ्नो कटुता (पीरोपना) छाड्द छ र सुगन्ध (वास्ना आउने) हुन्छ ॥ ९ ॥ त्यस्तै-मेरी कविता भद्दा (नराम्री) भए पनि यसले जगन्मङ्गलकारक रामकथालाई राम्रैगरी बयान गरेकी छ (र आफ्नो दोष बेपत्ता पारेर उत्तम गुण लिनेछ) ॥ १० ॥

छन्द—मङ्गलकरनि कलिमल हरनि तुलसी कथा रघुनाथकी ।
गति कूर कविता सरितकी ज्यों सरित पावन पाथकी ॥
प्रभु सुजससंगति भनिति भलि होइहि सुजन मनभावनी ।
भव अङ्ग भूति मसान की सुमिरत सुहावनि पावनी ॥ १ ॥

तुलसीदास भन्दछन् कि,—रघुनाथकी कथा मङ्गलकारिणी र कलिमलनिवारिणी छदै छ, गङ्गाप्रभृति नदीका जलकोजस्तै कविताको गति कडा (टेढा मेढा) हुन्छ. (गंगादि नदीको गति (बगाई) टेढो मेढो भए पनि त्यसको (गतिको) वास्ता नराखेर पवित्रताको खायश भएका सज्जनले जल लिन्छन् , खण्डान्वय गर्नु पर्दा यता र उति दृष्टि पुऱ्याउनु पर्ने हुनाले टेढी मेढी भएकी मेरी कवितामा पवित्र जलजस्तै रहेकी रामकथालाई मङ्गल र कलिमलहरण को खायश भएका सज्जनले स्वीकार गर्नेछन्) फेरि—यो मेरी कविता प्रभु रामचन्द्रको सुयशका संवन्धले सज्जनको मनपर्ने असलै हुने छ,—किन भने ? श्मशानको खरानी पनि शंकरजीका शरीरमा रहँदा शोभायमान र स्मरण गर्ने व्यक्तिलाई पवित्र गर्ने हुन्छ ॥ १ ॥

दो०—प्रिय लागिहि अति सवहि मम, भनिति रामजस संग ॥
दारु विचारु कि करइ कोइ, वन्दिय मलय प्रसंग ॥ १४ ॥

(ख) तुच्छै छ ता पनि रामप्रतापको आश्रयगरेको हुनाले मेरी कविता उच्चदर्जामा पुग्ली, फूलमा अलमलिएको कमिला शंकरजीका माथमा पुगेर चन्द्रविम्बको चुम्बन गर्न पाउछ ।

इतो दृशौ न्यस्य वयस्य ! पश्य भक्ते जनेऽभ्यर्चति चन्द्रचूडम् ।
परागरक्ता सुभगा वराकी पिपीलिका चुम्बति चन्द्रबिम्बम् ॥सू०॥

लाउने छैन ॥ ७ ॥ यति माथि पनि जो शंका गर्लान्, ती मभन्दा वढता जड र बुद्धिहीन हुन् ॥ ८ ॥

कवि न होउँ नहि चतुर कहावौं ❀ मति अनुरूप रामगुन गावौं ॥ ९ ॥
कहँ रघुपतिके चरित अपारा ❀ कहँ मतिमोरि निरत संसारा ॥ १० ॥

म कवि होइन, चलाक पनि कहलाएको छैन, (फगत) बुद्धि अनुसार रामका गुण गाउँछु ॥ ९ ॥ अपार भएका रघुपतिका चरित्र कहाँ ? संसारमा आसक्त भएकी मेरी बुद्धि कहाँ ? (ई २ चीजको ठूलो अन्तर छ, मेरी तुच्छ बुद्धिले रघुपतिको सबै चरित्र के भेट्टाउलीर म रामगुण गाउँला) ॥ १० ॥

जेहि मारुत गिरि मेरु उडाहीं ❀ कहहुँ तूल केहि लेखे माहीं ॥ ११ ॥
समुझत अमित राम प्रभुताई ❀ करत कथा मन अति कदराई ॥ १२ ॥

जुन हुरी मेरुपर्वतलाई उडाउँछ (त्यसका अगाडि) रुवा (कपास) कुन् गिन्तीमा छ ? लौ भन ॥ ११ ॥ रामजीको अपरिमेय (इयत्ताशून्य) भएको प्रभुताई (प्रभाव) संझदा संझदै उनको कथा वर्णन गर्दा मन कातरता गर्दछ (हचकन्छ) ॥ १२ ॥

दो०—सारद सेस महेस विधि, आगम निगम पुरान ।
नेति नेति कहि जासु गुन, करहिं निरन्तर गान ॥ १७ ॥

जसका गुण (स्वभाव-पारमार्थिक अवस्था) को यथार्थ निरूपण गर्न न सकेर शारदा, शेष शंकर ब्रह्मा शास्त्र वेद पुराण हरु केवल व्यावृत्तिरूपले (जगत्संवन्धी तत्तत्पदार्थ स्वरूप ब्रह्म होइन भन्ने तरीकाले) परिशेषरूप (तत्तत्पदार्थको निषेध गर्दा बाँकी रहने वस्तु ब्रह्म हो भन्ने रीतिले स्थिर गरिएको) बताउनलाई "नेति नेति" (यो यस्तो होइन, यो यस्तो होइन, यस्देखि बाहेकको छ, बताउन शकिदैन, छनता छ) भनेर निरन्तर गान गर्दछन् ॥ १७ ॥

चौ०—सब जानत प्रभु प्रभुता सोई ❀ तदपि कहे विनु रहा न कोई ॥ १ ॥
तहाँ वेद अस कारण राखा ❀ भजन प्रभाउ भाँति बहुभाखा ॥ २ ॥

त्यस्ता प्रभुको त्यो प्रभुत्व (अकथनीय) छ भनी सबै जान्दछन्, तै पनि त्यो प्रभुत्वको कथन नगर्ने कोही छैन, त्यसमा वेदले यो कारण राखेर भनेको छ की "भजनको प्रभाव श्रवण कीर्तन-प्रभृतिको फायदा) धेरै तरहको छ ॥ १ ॥ २ ॥ [क]

(क) "जसको कीर्तन जसको स्मरण, जसको दर्शन, जसको वन्दन, जसको श्रवण, जसको पूजन, दुनियांको पापलाई तुरन्त नष्ट गर्छ, त्यस्ता कल्याणकीर्ति भगवान्लाई वारम्वार नमस्कार छ" भनी भागवतका द्वितीयस्कन्धमा शुकदेवजीले भन्नु भएको छ ।

यत्कीर्तनं यत्स्मरणं यदीक्षणं यद्वन्दनं यच्छ्रवणं यदर्हणम् ।
लोकस्य सद्यो विधुनोति कल्मषं तस्मै सुभद्रश्रवसे नमोनमः ॥

"परमेश्वरको गुणानुवाद गर्नुनै मानिसले गरेका तपस्या—वेद शास्त्राध्ययन, यज्ञ-याग, सूक्त-पाठ, ज्ञान-दान प्रभृति पुण्यकर्मको अविनाशी फल हो भनी विद्वान् हरुले निर्णय गरेको छ" भनेर नारदजीले व्यासजीलाई प्रथमस्कन्ध पञ्चमाध्यायमा भन्नुभएको छ ।

सको बयानमा मलाई नचाउन लाग्यो, किन आए छू, ! थक्क !" भन्नुहुन्छ) ॥ ७ ॥ ज्ञानीहरू हृदयलाई समुद्र, बुद्धिलाई सिपी, सरस्वतीलाई स्वातिनक्षत्र भन्दछन्, सरस्वतीरूपी-स्वातिले सद्विचाररूपी पानी जब बर्षाउछ अनि पो मतिरूपी सिपीमा राम्रा-कवितारुपी-मुक्तामणि (मोती) पैदा हुन्छन् (नत्र फुस्सा !) ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

दोहा–जुगुतिवेधि पुनि पोहिये, रामचरित वर ताग ।
पहिरहिं सज्जन विमल उर, सोभा अति अनुराग ॥१६॥

(त्यसरी तयार भएको मुक्तामणिलाई) सज्जनहरू युक्ति (मनोयोग = एकाग्रता) रूपी सुइराले छेड्दछन् (वल्लाछेउदेखि पल्ला छेउ सम्म एकाग्रतारूपी सुइरो घुसार्छन्, अर्थात् खूब समालोचना गर्छन्) अनि रामचरित्ररूपी धागामा उन्दछन् र निर्मल त्यो मुक्ताहारलाई (मोतीको मालालाई) प्रेमसँग हृदयमा पहिरन्छन्, खूब शोभा हुन्छ ॥ १६ ॥

चौ०–जे जनमे कलिकाल कराला ❀ करतव वायस वेष मराला ॥१॥
चलत कुपन्थ वेद मग छाड़े ❀ कपट कलेवर कलिमल भाँड़े ॥२॥

जो मनुष्य यो कराल (डरलाग्दो) कलिकालमा जन्मेका छन्, तिनको आचार कौवाको जस्तो अति अशुद्ध हुन्छ, तर भेस भने हंसको जस्तो सफा देखिन्छ ॥ १ ॥ यिनीहरु वेदमार्गलाई छाडेर दम्भीहरुले स्वार्थसिद्धिका निमित्त खडा गरेका पाखण्ड मार्गले हिंडदछन् यिनीहरु मूर्तिमान् खास कपटै हुन्, यिनीहरु कलिमलका भाँडावर्तन (पात्र) हुन् ॥ १॥ २ ॥

वञ्चक भगत कहाइ रामके ❀ किङ्कर कञ्चन कोह काम के ॥ ३ ॥
तिनमहँ प्रथम रेख जग मोरी ❀ धिग धरम ध्वज धन्धक धोरी ॥ ४ ॥

रामकिङ्कर (श्रीरामका भक्त) कहलाएर दुनियाँठग्ने तिनीहरु कामकिङ्कर (काम दास) क्रोधकिङ्कर (क्रोधका दास) काञ्चन किङ्कर (सुन चाँदीका दास) हुन्छन्, तिनीहरु मध्यमा पहिला लम्वर मेरो छ । धर्मध्वजाको धन्धागर्ने (दुनियाँ ठग्न अनेक आडम्वर गरेर धर्मदेखाउने, धर्मको झण्डामात्रै लिएका, धर्मको अत्तापत्ता के ही न पाएका धन्धा (परिभ्राट) खूव गर्ने) यस्ता मानिसमा धुर्य (मुख्य) भएका मजस्तालाई धिक्कार छ ? ॥ ३ ॥ ४ ॥

जौं अपने अवगुन सव कहऊँ ❀ बाढे कथा पार नहि लहऊँ ॥ ५ ॥
ताते मै अति अलप वखाने ❀ थोरेहि महँ जानिहहिं सयाने ॥ ६ ॥

म आफ्ना सबै अवगुण भनौं भने कथा बढेर पार पाउने छैन, ॥ ५ ॥ त्यसैकारणले अलिकति दोषको बखान गरेको हूँ, समुझदार मानिस थोरैमा जानिहाल्छन् (त्यति भए पुगि गयो) ॥ ६ ॥

समुझि विविध विनती अव मोरी ❀ कोउ न कथा सुनि देहहिं खोरी ॥७॥
एतेहु पर करिहँहिं जे असंका ❀ मोहिते अधिक ते जड़मति रंका ॥८॥

अव अनेक प्रकारको मेरो विन्ती संझेर यो कथा सुने पछि कोही पनि दोष (खोट)

पूर्णैश्वर्यवान् गराएर आफ्नो स्वरूप दिने) [13]गरीबनिवाज (गरीबको परवस्ती गर्ने) [14]सरल (सोझो चित्तहुने छल कपट नगर्ने) र [15]बलवान् (कर्तुम् अकर्तुम् अन्यथाकर्तुम् समर्थ) होइबक्सिन्छ। यस्तो जानेर समुझदार-मानिस रामका यशको वर्णन गर्दछन् र आफ्नी वाणीलाई पवित्र पार्दछन् ॥ ७ ॥ ८ ॥

तेहि बल मैं रघुपति गुनगाथा ❀ कहिहउँ नाइ रामपद माथा ॥ ९ ॥
मुनिन्ह प्रथम हरि कीरति गाई ❀ तेहिमग चलत सुगम मोहि भाई ॥१०॥

त्यही बलले (रघुराज गरीबनिवाज हुनुहुन्छ यही भरोसाले) म रामचन्द्रजीका चरणमा शिर राखेर (वन्दना गरेर) रघुपति-रामको चरित्रकीर्तन गर्दछु ॥ ९ ॥

बाल्मीकि-व्यास प्रभृति-मुनिवर्गले अघि रामकीर्तिगान गरेको छ,—त्यही मार्ग (त्यसैगरी) बाट चल्दा सुगम (सजीलो) होला भन्ने मलाई लाग्दछ ॥ १० ॥

दोहा—अति अपार जे सरितवर, जौं नृप सेतु कराँहिं ॥
चढि पिपीलिका परमलघु, विनु श्रम पारहि जाँहि ॥१८॥

जस्तै राजाले अपार (तर्न नसकिने) नदीमा सुन्दर पुल बनाइदिए भने, अतिसानो कमिला पनि त्यो-पुल चढेर विना परिश्रम पारी पुग्दछ (नत्र नदीपार पुग्न कमिलाको के ताकत ?) ॥ १८ ॥ (क)

चौ०—यहि प्रकार बल मनहिं देखाई ❀ करिहौं रघुपति कथा सुहाई ॥ १ ॥

× × × +

व्यास आदि कविपुङ्गव नाना ❀ जिन्ह सादर हरि सुजस बखाना ॥ २ ॥
चरनकमल बन्दौ तिन केरे ❀ पूरहु सकल मनोरथ मेरे ॥ ३ ॥

त्यस्तै-प्रकारले मनमा बल देखाएर सुन्दर रघुपति कथा बनाउँला ॥१॥ व्यास-बाल्मीकि प्रभृति-अनेक जुन जुन कविले आदरपूर्वक हरिको सुयश बखानेको छ, तिनको चरणकमलमा वन्दना गर्दछु, तिनले मेरा सबै मनोरथ पूर्ण गरून् ॥ २ ॥ ३ ॥

कलिके कविन्ह करौं परनामा ❀ जिन्ह बरने रघुपति गुनग्रामा ॥ ४ ॥
जे प्राकृतकवि परम सयाने ❀ भाषाजिन्ह हरिचरित बखाने ॥ ५ ॥

---

[13] राज्यच्युत भएर यत्रतत्र भागि रहेका सुग्रीवलाई तुरन्तै त्यो समृद्धि र त्यो इज्जत दिने सकसलाई गरीवनिवाजै भन्नु पर्दछ।

[14] गुहजस्ता साधारण-व्यक्ति सँगपनि भ्रातृभाव गर्नेलाई सरलै भन्नु पर्दछ ॥

[15] एक धम्कीमा समुद्रलाई कायल पार्ने, त्रिलोकविजयी रावणलाई मार्ने, अकेला खडा रहेर-१४००० राक्षसगणसहित भएका, अजय्य भनी जगत्प्रख्यात भएका बुझेर रावणले भारतवर्षको दक्षिणप्रान्त (दण्डकारण्य) मा लङ्काका हिफाजतका निमित्त खटाइएका वीराग्रगण्य खर-दूषण-त्रिशिरलाई एकछिनमा खतम पार्ने प्रभु रघुराजजस्तो बलवान् को होला ?

(क) यस दोहामा तुलसीदासजीले, रामचरित्रलाई नदीको, प्राचीनकविवर्गलाई राजाको, प्राचीन रामायणलाई पुलको आफूलाई कमिलाको उपमा दिएको हो।

एक अनीह अरूप अनामा ❀ अज सच्चिदानन्द परधामा ॥ ३ ॥
व्यापक विश्वरूप भगवाना ❀ तेहि धरि देह चरित कृत नाना ॥ ४ ॥

[1]क, निष्क्रिय[2], रूप[3]रहित, नाम[4]रहित, उत्पत्ति[5]रहित, सत्[6] चित्[7] आनन्दरूप[8], परं[9]धाम, व्यापक[10], विश्व[11]रूप, जो ईश्वर भगवान्[12] होइ वक्सिन्छ, उहाँले शरीरधारणा गरेर अनेक चरित्र गरिवक्सिएको छ ॥ ३ ॥ ४ ॥

सो केवल भक्तन हित लागी ❀ परमकृपाल प्रनत अनुरागी ॥ ५ ॥
जेहि जनपर ममता अति छोहू ❀ तेहि करुनाकर कीह्न न कोहू ॥ ६ ॥

ऊ (ईश्वर) फगत भक्तजनका हितका निमित्त परमदयालु र प्रणतानुरागी (शरणागतवत्सल) होइवक्सिन्छ । जुन ईश्वरको भक्तव्यक्तिका उपर ममता (मेरोभन्ने ख्याल) र छोहू (माया) रहन्छ, तिनका उपर करुणागर्ने (त्योईश्वरले) क्रोध गरेन ॥ ५ ॥ ६ ॥

गई बहोरी गरीव निवाजू ❀ सरल सबल. साहिव रघुराजू ॥ ७ ॥
वुध वरनहिं हरिजस अस जानी ❀ करहिं पुनीत सुफल निजवानी ॥ ८ ॥

श्रीरघुराज (रामचन्द्रजी) गईवहोरी (गएका वस्तुलाई फेरिदिने अर्थात् मायाका प्रभावले लुप्तशक्ति-लुप्तज्ञान-लुप्तैश्वर्य भएको जीवलाई भजनमात्रले पूर्णशक्तिमान्-पूर्णज्ञानवान्-

---

इदं हि पुंसस्तपसः श्रुतस्य वा स्विष्टस्य सूक्तस्य च वुद्धिदत्तयोः ॥
अविच्युतोऽर्थः कविभिर्निरूपितो यदुक्तमश्लोकगुणानुवर्णनम् ॥

परमेश्वरले दिएकी वाणीले परमेश्वरको गुण कीर्तन गरिएन अरु प्रपञ्चका कुरामात्र गरियो भने, त्यो वाणी होइन प्रलाप हो । त्यही गुणकीर्तन संसारमा सत्य छ (अरु कुरा मिथ्या हो) अहा ! संसारमा मंगल–पुण्य–भगवद्गुण प्रकाश त्यही हो, हर घड़ी नयाँ नयाँ भएर रुचि (प्रेम) बढाउने रमणीय वस्तु त्यही हो । हमेशा मनको महोत्सव त्यही हो । मानिसको शोकसागर शुकाउने बस्तु त्यही हो । जो भगवान्का यशको कीर्तन हुन्छ'' भनी भागवत द्वादशस्कन्धका द्वादशाध्यायमा सूतजीले भन्नुभयेको छ ।

मृषा गिरस्ताह्यसतीरसत्कथा न कथ्यते यद्भगवानधोक्षजः ।
तदेव सत्यं तदुहैव मङ्गलं तदेव पुण्यं भगवद्गुणोदयम् ॥
तदेव रम्यं रुचिरं नवं नवं तदेव शश्वन्मनसो महोत्सवम् ।
तदेव शोकार्णवशोषणं नृणां यदुत्तमश्लोकयशोऽनुगीयते ॥

१ ''एकं ब्रह्मैवाद्वितीयं समस्तम्'' स्कन्द पु० काशीखण्ड । २ ''निष्क्रियं निर्मलं शान्तम्'' । ३ रूप नहुने । ४ नाम नहुने । ५ अज (नजन्मने) । ६ सदा रहने । ७ चैतन्यरूप । ८ अलौकिकसुखरूप । ९ कसैका नेत्रादिले नभेटाइने ठाउँमा रहने । १० सवैठाउँमा रहेका । ११ सर्वमय भएका । १२ ६ प्रकारको ऐश्वर्यवाला (पूर्णप्रभुत्व, पूर्णशक्ति, पूर्णयश, पूर्णश्री, पूर्णज्ञान, पूर्णवैराग्य यति ६ चीजलाई ''भग'' भन्दछन्, त्यो हुनेलाई भगवान् भन्दछन् ।

ऐश्वर्यस्य समग्रस्य [वीर्यस्य] यशसः श्रियः ।
ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा ॥

शत्रुता विर्सेर बखान (तारीफ) गर्दछ ॥ १९ ॥ त्यो कविता निर्मलवुद्धिविना हुनशक्तैन, मेरो वुद्धिबल अति थोरैछ, तपाईहरू कृपा गर्नु होस, हरियश वर्णन गर्न शकौं, वारंवार निहोरा (अनुनयविनय) गर्छु ॥ २० ॥ रघुवर रामका चरित्ररूपीसरोवरमा कवि र विद्वान्‌रूपी असल हंस (खेलिरहने) हुन्छन्। (त्यसोहुनाले तिनीहरूलाई त्योसरोवरको ठीकठीक ज्ञान रहन्छ र) ती हंसहरू (कवि-कोविदहरू) बालकको विन्ति सुनेर, वालकको उत्कण्ठा (ठुलो रहर) देखेर मेराउपर दयालु होऊन् (सरोवरको ठीक २ ज्ञान गराऊन्) ॥ २१ ॥

सोरठा—वन्दौं मुनि पद कंज, रामायन जेहि निरमयेउ ।
सखर सुकोमल मंजु, दोष रहित दूषण सहित ॥६॥

जस्ले—खरले युक्तभएको पनि (खरनामक-राक्षसको वर्णन भएको र, कडापना भएको) खूब-कोमल (मधुर), दोषलेरहित भएको पनि दूषण (दोष र दूषणराक्षस) ले सहित भएको अनौठा रामायणको निर्माण गरेको छ,-त्यस्ता महात्मा वाल्मीकि मुनिका चरण-कमलको वन्दना गर्दछु ॥ ६ ॥ (क)

वन्दौं चारिहुँ वेद, भववारिधि बोहित सरिस ।
जिन्हहिं न सपनेहु खेद, वरनत रघुपति विसदजस ॥७॥
वन्दौं विधिपद रेनु, भवसागर जेहि कीन्ह यह ।
सन्त सुधा ससि धेनु, प्रकटे खल विष वारुनी ॥८॥

संसारसागरका-जहाजजस्ता ४ वेदलाई म वन्दना गर्छु, रघुपतिको निर्मल-यश वर्णन-गर्दा जुनवेदलाई सपनामा पनि थकाई लाग्दैन (विपनाको के कुरा ?) (ख) ॥७॥

जसवाट सज्जनरूपी अमृत-चन्द्रमा-कामधेनु र दुर्जनरूपी विष-मदिरा प्रकट भए, त्यस्तो यो भवसागर जसले बनायो, ती अद्भुतप्रभाव-विधाताको चरणधूलीलाई म वन्दना गर्दछु ॥ ८ ॥

दोहा—विबुध विप्र बुध ग्रहचरन, बन्दि कहौं कर जोरि ।
होइ प्रसन्न पुरवहु सकल, मंजु मनोरथ मोरि ॥२२॥

देवता, ब्राह्मण, विद्वान्, ग्रह यिनका चरणमा, वन्दना गरेर अञ्जलि बाँधीकन "प्रसन्न भएर मेरा सव मनोरथ राम्रोगरी पूर्ण गर्नु होस" यस्तो प्रार्थना गर्दछु ॥२२॥

(क) नल-चम्पूका मङ्गलप्रकरणमा—"सदूषणाऽपि निर्दोषा सखरापि सुकोमला । नमस्तस्मै कृता येन रम्या रामायणी कथा" यो श्लोक छ, महात्मा तुलसीदासको र नलचम्पूका कर्ताको कल्पनाप्रवाह काकतालीयले मिलेको हो कि ? यो श्लोक र यो सोरठाको मिलान-हुन-आए पछि टीकाकारले फर्माएका अरु २ अर्थ तुलसीदासका सम्मतिका होइनन्, यसमा जो चमत्कार छ विरोधाभासैले छ ।

(ख) चारैवेद मूर्तिमान् भई ब्रह्मलोकमा रहन्छन् तिनैले सपनामापनि नथाकी ईश्वरको गुणगान गर्दछन् ।

भये जे अहहिं जे होइहहिं आगे ❀ प्रनवौं सबनि कपटछलत्यागे ॥ ६ ॥
होहु प्रसन्न देहु बरदानू ❀ साधुसमाज भनिति सनमानू ॥ ७ ॥
जो प्रबन्ध बुध नहि आदरहीं ❀ सो श्रम वादि बालकवि करहीं ॥ ८ ॥
कीरति भनिति भूति भलिसोई ❀ सुरसरिसम सब कहँ हित होई ॥ ९ ॥

जसजसले रघुपतिका गुणग्राम (गुणसमूह) को वर्णन गरेको छ, ती कलिकालका भवभूतिप्रभृति संस्कृतका कवीश्वरलाई प्रणाम गर्छु ॥ ४ ॥ जसजसले भाषामा हरिचरित्र-बखानेका छन्, परमप्रवीण (खूब सिपालु) ती अघिभएका, पेले सम्मरहेका, पछिहुने, सबैप्राकृत-कविलाई छल-कपट मनमा न लिईकन प्रणाम गर्दछू ॥५॥६॥ रामचरितानुरागी ! हे कविवर्ग ! तपाई प्रसन्न हुनुहोस, "साधुका समाजमा मेरी कविता संमानित होस" (यो वरदान मलाई दिनुहोस्) ॥ ७ ॥ पण्डितहरु जुन-कविताको आदर गर्दैनन्, त्यस्तारद्दि कवितामा मिहिनेत गर्ने कविहरू केटाकेटी हुन् (त्यो कवितै होइन, केटाकेटीको प्रलापहो) ॥ ८ ॥ गङ्गाजीजस्तै सबैलाई हितगरने भए भने, कीर्ति-कविता-संपत्ति यी ३ चीज असल ठहरिन्छन् (नत्र त्यो कीर्तीलाई, त्यो कवितालाई, त्यो संपत्तिलाई धिक्कारै छ) ॥ ९ ॥

राम सुकीरति भनिति भदेसा ❀ असमंजस अस मोहिं अँदेसा ॥१०॥
तुम्हरि कृपा सुलभ सोउ मोरे ❀ सिअनि सुहावनि टाट पटोरे ॥११॥

महात्मा प्राचीनकवि हो ! "रामकी कीर्तिभने उत्तम, मेरी कविताभने भद्दी छ," यस्तो असजिलो पर्न आयो, कसो होला ? भन्ने मलाई अन्देस (सन्देह) छ ता पनि तपाईंहरूका कृपाले त्यो (रामयशगान) सुलभै होला र टाटमा रेशमको सिलाई जस्तो अनौठै हुने छ (टाटजस्ती मेरी कविता रेशमको डोरा जस्तो रामचरित्रले जोरिदा अनौठै राम्रो देखिने छ) ॥ १० ॥ ११ ॥

करहु अनुग्रह जस जिय जानी ❀ विमल जसहि अनुहरै सुवानी ॥१२॥

यस्तो मनले जानेर तपाईहरू अनुग्रह गर्नु होस। निर्मल-यशको अनुसरणगरी (पछिलागी) भने वाणी सुवाणी हो (नत्र कुवाणी हो) ॥ १२ ॥

दोहा—सरल कवित कीरति विमल, सोहि आदरहिं सुजान ।
सहज वैर विसराइ रिपु, जो सनि करहिं बखान ॥१९॥
सो न होइ विनु विमल मति, मोहिं मति बल अतिथोर ।
करहु कृपा हरि जस कहहुँ, पुनि पुनि करौं निहोरि ॥२०॥
कवि कोविद रघुवर चरित, मानस मंजु मराल ।
बालविनय सुनि सुरुचि लखि, मोपर होहु कृपाल ॥२१॥

कविता सरल होस्, कीर्ति निर्मल होस, यस्तो हुनगयो भने मात्र समुझदारले आदर गर्दछन्. जुन् कविता (निर्मलकीर्ति-वर्णन-गर्ने सरलकविता) सुनेर शत्रुपनी स्वाभाविक

जे एहि कथहि सनेह समेता ❀ कहिहहिं सुनिहहिं समुझि सचेता ॥१०॥
होहिहँहिं रामचरन अनुरागी ❀ कलिमल रहित सुमंगल भागी ॥११॥

सचेता (दिलदार = उदार चित्त हुने) जो सज्जन प्रेमयुक्त भई यो कथा बुझेर भन्दछन् सुन्दछन्, तिनिहरू रामचरणानुरागी, कलिमलपरित्यागी, सन्मङ्गलभागी हुने छन् ॥ १० ॥ ११ ॥

दोहा–सपनेहुँ साँचेहुँ मोह परि, जौं हर गौरि पसाउ ।
तौ फुर होइ जो कहेहुँ सव, भाषा भनिति प्रभाउ ॥२३॥

(विपनामा म भन्दिन) सपनामा पनि मेरा उपर हरगौरीको प्रसाद (अनुग्रह) यदि साँच्चैनै छ भने, म भाषाकविताको जो प्रभाव भन्दछु त्योसव फुर (स्फुट = स्पष्ट-सत्य) होओस ॥ २३ ॥

चौ०–वन्दौं अवधपुरी अति पावनी ❀ सरजूसरि कलिकलुष नसावनी ॥१॥
प्रनवौं पुर नर नारि बहोरी ❀ ममता जिह्न पर प्रभुहि न थोरी ॥२॥

म, जहाँ कलिकलुषहारिणी सरयूनदी वहन्छिन् ती त्यस्ती परमपवित्र भएकी अयोध्यालाई वन्दना गर्दछु (क) ॥ १ ॥ जसका उपर प्रभु रामचन्द्रको ममता (प्रेम) थोरै-थिएन (खूब थियो) त्यस्ता, अयोध्या नगरीका नर-नारी लाई पनि वन्दना गर्दछु ॥२॥

सिय निन्दक अघ ओघ नसाये ❀ लोक विशोक वनाइ बसाये ॥ ३ ॥
वन्दौं कौसल्या दिसि प्राची ❀ कीरति जासु सकल जग माची ॥ ४ ॥

जसले सीताको निन्दागर्ने अधमाधम धोवीका पापपुञ्जलाई नष्ट पारे; र शोक वर्जित भएको (शोक कत्ति नहुने) लोक (सान्तानिकलोक) बनाएर त्यसैमा राखे ॥ (ख) जसकी कीर्ति सारा-संसारमा छाइएको छ (फैलिए की छ) त्यस्ती जगद्विख्यात भएकी कौसल्या महारानी पूर्वदिशाजस्ती हुनुहुन्छ, उहाँलाई म वन्दना गर्दछु ॥३॥४॥

प्रकटेउ जहिं रघुपति ससि चारू ❀ विस्व सुखद खलकमलतुषारू ॥५॥
दशरथ राउ सहित सव रानी ❀ सुकृत सुमङ्गल मूरति मानी ॥६॥

(क) अयोध्यानगरी सवै-पुण्यनगरीभन्दा श्रेष्ठ संझेर सप्तपुरीमा सर्वप्रथम मानिएकी छन् ।

अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्ची अवन्तिका, पुरी द्वारावती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः ॥

(ख) रावणवध भएपछि रामराज्यको समयमा एउटी-धोबिनी पतिको आज्ञा नलिई माइत गएर ३ दिनमा घर आई र धोबीले "११ महीना रावणका पञ्जामा रहेकी सीतालाई रानी बनाएर राज्य गर्ने राम म होइन जा वेश्ये, तँलाई म राख्तिन" भन्यो, त्यो खबर जासूसद्वारा रामचन्द्रका हजूरमा जाहेर भयो, रामचन्द्र महाराजले लोकापवादवाट बच्नाका निमित्त सीतालाई परित्याग गर्नु भयो, त्यो अधमाधम धोबीलाई पनि अरु-पुण्यात्मा अयोध्यानिवासी नरनारीहरूको सरह सान्तानिक नामक नवीनलोकमा राखी बक्सनु भयो ॥

चौ०—पुनि वन्दौं सारद सुर सरिता ❀ जुगल पुनीत मनोहर चरिता ॥१॥
मज्जन पान पाप हर एका ❀ कहत सुनत एक हर अविवेका ॥२॥

पवित्र र मनोहरचरित्र भएका शारदा र गङ्गाजीलाई म फेरी वन्दना गर्छु ॥ १ ॥ ती २ मध्येमा एउटी (गङ्गा) स्नान-पानले पाप हर्ने, अर्की एउटी (शारदा) कीर्तन श्रवणले अविवेक (अज्ञान) हर्ने हुन् ॥ २ ॥

गुरु पितु मातु महेश भवानी ❀ प्रनवौं दीनबन्धु दिन दानी ॥३॥
सेवक स्वामि सखा सियपीके ❀ हित निरुपधि सवविधि तुलसीके ॥४॥

सीताप्रिय (भगवान रामचन्द्रजी) का सेवक-स्वामि-मित्र स्वरूप भएका, तुलसीदासका सबतरहवाट निष्कपट हितस्वरूप भएका, दीन (दुःखी) का बान्धव भएका, दिन (ठीक मौका) मा दानी भएका, गुरु-माता-पिता स्वरूप गौरी र शंकरलाई वन्दना गर्दछु ॥ ३ ॥ ४ ॥

कलि विलोकि जगहित हर गिरिजा ❀ शावर मन्त्रजाल जिन सिरिजा ॥५॥
अनमिल आखर अरथ न जापू ❀ प्रकट प्रभाव महेश प्रतापू ॥६॥

कलियुग आउन लागेको देखेर संसारका हितका निमित्त (कलिमा आचारभ्रष्ट भएका मानिसले वैदिकमन्त्रवाट हितसिद्धि गर्न शक्ने छैनन्, यतावाट ता विनाप्रयास हितसिद्धि गर्लान् भन्ने आशयले) गौरी-पार्वती र ईश्वर (शंकरजी) ले अनेक प्रकारका शावरमन्त्र सृष्टि गर्नु भयो ॥ ५ ॥ ती मन्त्रमा अक्षरको मेल हुँदैन अर्थपनि संगत हुदैन, विधिपूर्वक जप पुरश्चरण केही गर्नुपर्दैन, तै पनि ती मन्त्र महेश्वरजीका प्रतापले प्रकटप्रभाव (जाग्रत) छन् ॥ ६ ॥ (क)

सोही महेस मोहिपर अनुकूला ❀ करउँ कथा मुद मङ्गल मूला ॥ ७ ॥
सुमिरि शिवा शिव पाइ पसाऊ ❀ वरनहु रामचरित चित चाऊ ॥ ८ ॥

उस्ता ऊ (भोलानाथ करुणासागर) महेश्वर मेरा उपर अनुकूल (हितकारी) हुनु हुन्छ र आनन्द र मंगलको मूलकारण भएका कथाको रचनागर्दछु । शिवा (पार्वती) र शिवको प्रसाद (अनुग्रह) पाएर चित्तले चिताएवमोजिम राम्रैतवरले रामचरित्रको वर्णन गर्दछु ॥ ७ ॥ ८ ॥

भनिति मोरि सिव कृपा विभाती ❀ ससि समाजमिलि मनहुँ सुराती ॥९॥

जस्तै चन्द्रमा-ताराहरूको समाज मिल्दा रात्रिलाई सुरात्रि मान्दछु, त्यस्तै-शिवजीको कृपा पाउनाले मेरी कविता सुन्दर हुनेछ भनी मान्दछु (ठान्दछु) । ९॥

(क) सिद्धशावरतन्त्रमा अनौठा २ शावरमन्त्र लेखिएका छन्, तिनको नमूना वौलाहा कुकुर्को विपक्षार्नें—"हडवड कुत्ता खडवड दाँत, कुत्तेकी बाँधौं सातौ डाढ, आवे न लोहू पाके न घाव, कुत्तेका विप उतर जाव, वीर हनूमन्तकी दुहाई, राम लछुमनकी दुहाई, फुरोमन्त्र ईश्वरोवाचा" ७ फेर मन्त्रे कोगुड (चाकू = सख्खर) खानदिनु विष उत्रन्छ !

वन्दौं लछिमन पद जल जाता ❀ सीतल सुभग भगत सुखदाता ॥ ५ ॥
रघुपति कीरति विमल पताका ❀ दण्ड समान भयउ जस जाका ॥ ६ ॥

जसको यश रघुपतिका कीर्तिरूप निर्मलपताका(झंडा)को दण्ड समान भएको छ, त्यस्ता लक्ष्मणजी का शीतल-सुन्दर भक्तसुखदाता चरणकमललाई वन्दना गर्दछु ॥ ५॥ ६ ॥

शेष सहस्रसीस जगकारन ❀ जो अवतरेउ भूमिभय टारन ॥ ७ ॥
सदा सो सानुकूल रह मोपर ❀ कृपा सिन्धु सौमित्रि गुनाकर ॥ ८ ॥
रिपुसूदन पदकमल नमामी ❀ शूर सुशील भरत अनुगामी ॥ ९ ॥
महावीर विनवौं हनुमाना ❀ राम जासु जस आपु वखाना ॥१०॥

हजारफणा भएका शेषजीले जगत्को कल्याणका निमित्त पृथ्वीका भारको भय हरण गर्नलाई अवतार लिंदा जसको स्वरूप लिइवक्सियो, त्यस्ता (शेषावतार) गुणनिधान करुणासागर ती सुमित्रा पुत्र (लक्ष्मणजी) मेरा ऊपर सदासर्वदा अनुकूल (कल्याणकारी) रहून् ॥ ७ ॥ ८ ॥ शूर (बहादूर) सुशील (असल स्वभाववाला) भरतको हमेशा अनुसरण गर्ने (पछिलाग्ने) यस्ता रिपुसूदन (शत्रुघ्न) का चरणकमललाई नमस्कार गर्दछु ॥ ९ ॥ जसको यश खास स्वयं रघुनाथजीले मुक्तकंठ बखान गर्नु भएको छ, त्यस्ता ती महावीर (सकलवीरगणाग्रगण्य) हनुमान्जीलाई प्रणाम गर्छु ॥ १० ॥

सोरठा—प्रनवौं पवनकुमार खलवनपावक ज्ञानघन ।
जासुहृदय आगार वसहिं राम शरचाप धर ॥ १० ॥

दुर्जन-गणरूपी-जङ्गलमा दावाग्नि (डढेलो) स्वरूप भएका-र ज्ञानपुञ्जस्वरूप भएका पवनकुमार (वायुपुत्र हनूमान्जी) लाई वन्दना गर्दछु, जसको हृदयरूपभवनमा धनुर्बाणधारी भगवान्-रामचन्द्र राजहुनु भएको छ ॥ १० ॥

चौ०—कपिपति रीछ निसाचर राजा ❀ अंगदादि जे कीससमाजा ॥ १ ॥
वन्दौं सवके चरण सुहाये ❀ अधम शरीर राम जिह्न पाये ॥ २ ॥

वानरराज (सुग्रीव) ऋक्षराज (जाम्बवान्) राक्षसराज (बिभीषण) र अङ्गद प्रभृति (नल-नील-सुषेण आदि गरेका) सबै वानरवर्गका सुन्दर चरणमा वन्दना गर्छु, जसले अधम (वानरको तुच्छ) शरीर लिएर पनि राम प्रभु पाये ॥ १ ॥ २ ॥

रघुपति चरन उपासक जे ते ❀ खग मृग सुर नर असुर समेते ॥ ३ ॥
वन्दौं पदसरोज सव केरे ❀ जे विनु काम रामके चेरे ॥ ४ ॥

श्रीरामजीका चरणको सेवा गर्ने गरुड, काकभुशुंडी, जटायुप्रभृतिपक्षी, हनूमान सुग्रीम अङ्गदप्रभृतिपशु (वानर) इन्द्रादि देवता, भक्त मनुष्य, बिभीषणादि राक्षस, समेत सवैका चरणकमलमा वन्दना गर्दछु, जसले विनाकामना (फगत भक्तिमात्रले) श्रीरामजीको दासत्व लिए ॥ ३ ॥ ४ ॥

करौं प्रनाम करम मन वानी ❀ करहु कृपा सुत सेवक जानी ॥७॥
जिह्न हि विरचि बड़ भएहु विधाता ❀ महिमा अवधि राम पितु माता ॥८॥

जुन कौसल्यारूपी पूर्व दिशामा सुन्दर चन्द्रमा रामचन्द्र उदाउनु भयो, जो रामचन्द्र संसारलाई सुख दिने र दुर्जनरूपी कमल ध्वस्त पार्नलाई तुषार स्वरूपी होइवक्सियो ॥ ५ ॥ सवै-रानी-सहित-भएका महाराजा दशरथजीलाई पुण्यमूर्ति र मङ्गलमूर्ति मानेर मनसा कर्मणा वाचा प्रणाम गर्दछु, "आफ्ना छोरा (राम) को सेवक संझेर करुणा गरीवक्सिओस्" भनी विन्तिगर्दछु ॥ ६ ॥ ७ ॥ जसलाई उत्पन्न गर्दा विधाता ठूला भए (इज्जत पाए) ती रामपिता (दशरथ) र राममाता (कौशल्या) महिमा (महत्त्व) का अवधि (सीमा = हद्द) हुन् ॥ ८ ॥

सोरठा—वन्दौं अवध भुवाल, सत्य प्रेम जेहि राम पद ।
विछुरत दीन दयाल, प्रियतनु त्रिन इव परिहरेउ ॥ ९ ॥

जसको रामचन्द्र चरणमा सत्य प्रेम थियो, त्यस्ता ती अवधभूपाल (अवधराज-दशरथ) लाई वन्दना गर्दछु—जसले दीनदयाल-रामचन्द्रसँग छुट्टिनु पर्दा आफ्नो प्रियशरीरलाई तृणवत् छाड़ि दिए ॥ ९ ॥

चौ०—प्रनवौं परिजन सहित विदेहू ❀ जाहि रामपद गूढ़ सनेहू ॥ १ ॥
जोग भोगमहँ राखेउ गोई ❀ राम विलोकत प्रकटेउ सोई ॥ २ ॥

जसको रामचन्द्रका चरणमा गुप्त स्नेह (प्रेम) थियो, त्यस्ता महाराज जनकजीलाई परिवारसहित वन्दना गर्दछु, जुन् स्नेहलाई महाराजा जनकले भोग समेतको योगमा लुकाएर राखेका थिए, त्यही स्नेह रामजीलाई देख्ता प्रकट हुन आयो ॥१॥२॥

प्रनवौं प्रथम भरत के चरना ❀ जासु नेम व्रत जाइ न वरना ॥३॥
रामचरनपंकज मन जासू ❀ लुवुध मधुप इव तजइन पासू ॥४॥

जसको नियम-व्रत वर्णन गर्न शकिदैन, जसको मन रामचरणकमलमा लागेको छ, लुब्ध (लोभी) भ्रमर झैं त्यो चरणकमलको पास (समीप) लाई छाडदै छाडदैन त्यस्तो भरतजीको चरण, प्रथम वन्दना गर्दछु ॥ ३ ॥ ४ ॥

---

(१) ईश्वरप्रेम केवल योगीहरूमा प्रकटै देखिन्छ, त्यागपूर्वक योगाभ्यास गर्नलाग्यो भने यो ईश्वरप्रेमी रहेछ भनेर सबैले थाहापाउँछन्, राजा-जनकको ईश्वरप्रेम गुप्त थियो किन भने त्यस्तो-राज्य भोगमा लागेका जनकलाई यी ईश्वरप्रेमी हुन् भनेर साधारण मानिसले भन्दैन थे, राजा जनक ता ईश्वरप्रेमीनै थिए, किन भने योगको उच्चअवस्था (समाधि) मा ईश्वरविषयक पूर्णप्रेम रहन्छ । जनकराजाको त्यो गूढ़-प्रेम रामजीको दर्शनपाएका वेलाको जनकवचनबाट प्रकट हुन आयो । जनकराजाको त्यो वचन—

सहज विराग रूप मन मोरा ❀ थकित होत जिमि चन्द्रचकोरा ॥
इनहि देखि मन अति अनुरागा ✳ वरवस ब्रह्म सुखहिं मन त्यागा ॥

यो चौपाई बालकाण्डका २५४ नम्बरको दोहा सँग छ,

रघुकुलमा श्रेष्ठ भएका दशरथनन्दनको "राम" यो नामलाई वन्दना गर्दछु, त्यो नाम कृशानु (अग्नि) भानु (सूर्य) हिमकर (चन्द्रमा) को हेतु (कारण) छ ॥ (क) ॥ १ ॥

त्यो नाम व्रह्मा·विष्णु-महेश्वरमय छ ॥ (ख) ॥ त्यो नाम वेदको प्राणरूप छ ॥ (ग) ॥ त्यो नाम निर्गुण, उपमारहित, गुणको (हितको) निधान, (खानी) स्वरूप छ, (घ) ॥ २ ॥

महामन्त्र जोइ जपत महेसू ❀ कासी मुक्तिहेतु उपदेसू ॥ ३ ॥
महिमा जासु जान गनराऊ ❀ प्रथम पूजिअत नाम प्रभाऊ ॥ ४ ॥

महामन्त्रस्वरूप भएको तारक जुन्नामलाई शंकरजी जप्नु हुन्छ, मुक्तिका निमित्त काशीमा मर्नलागेका प्राणीलाई त्यही-मन्त्रको उपदेश गर्नु हुन्छ ॥ ३ ॥ (ङ)

---

(१) "राम" यो नाम ३ जनाको (परशुराम-दाशरथिराम-वलराम को) छ, ३ मध्ये माझका-व्यक्तिको नाम मलाई मीठो लाग्दछ (केटाकेटीहरू समेत "वरिपरि तीतो, माझको मीठो" भन्दछन्) र म त्यही नामको वन्दना गर्दछु ।

(क) "र" यो अग्निबीज हो,—त्यसले शुभाशुभकर्मलाई भस्म पार्दछ । "आ" यो भानुबीज हो, त्यसले अज्ञानमय-अन्धकारलाई ध्वस्त पार्दछ । "म्" यो चन्द्रबीज हो,—त्यसले त्रिविधताप हटाउँछ । "अ" यो अन्तर्यामी-परमात्माको बीजहो,–त्यसले अग्निबीज-भानुबीज-चन्द्रबीजलाई उक्त-शक्तिप्रदान गर्दछ र र् = आ = म् = अ = × "राम" योनाम कृशानु प्रभृति ३ चीजको शक्तिप्रदान·द्वारा कारण छ । "राम" योनामले शुभाशुभकर्म भस्म पारेर, अज्ञान हटाएर, त्रिविध ताप दूर गरेर परमात्मासँग एकता गराइदिन्छ । अथवा-कृशानु-भानु-हिमकर यी ३ चीजमा 'राम' यो नामका बीजलाई एक-एक गरी हटाउँदा "क्शानु-भ्नु-हिकर" यस्तो हुनजान्छ र ती ३ चीजको स्वरूपै हराउछ उक्तबीज जोरीदिंदा बतायेबमोजिमको स्वरूपलाभ हुन्छ र "राम" यो नाम उक्त ३ चीजको कारण हुन आउँछ । यो कुरा महारामायणमा लेखिएको छ ।

(ख) नाम र नामीको एकता सर्वसंमतहुनाले यो नामले बुझिने नामी (परमात्मा) ब्रह्मा-विष्णु-महेश्वरस्वरूप छँदैछन् ।

(ग) वेदको सत्ता र प्रामाण्य ईश्वरसत्ताको अधीन छ (ईश्वर न हुँदोहो ता वेदको आविर्भावै हुनेथिएन, वेद ईश्वरवाट आविर्भूत नहुँदा हुन् ता, तिनको प्रामाण्य रहनेथिएन) त्यो ईश्वर (नामी) को र नामको एकताहुनाले, नाम वेदको प्राणस्वरूप छ ।

(घ) नाम नामीको एकता हुनालेनै नामी जस्तो छ नाम पनि निर्गुण-पनि, सगुण पनि, हुनाले अनुपम (नामीबाहेक अर्को उपमान न भएको) छ । त्यो नाममा धेरैगुण हुनाले त्यसलाई गुण निधान भन्दछन् । "जसले ईश्वरको नामकीर्तन गर्दछ त्यसले तपस्या-यज्ञ-याग-तीर्थस्नान-ब्रह्मविचार सवै गर्‍यो, जसका जिह्वाका अग्रभागमा ईश्वरको नाम रहेको छ, त्यो चण्डालजातीय भएपनि साह्रैठूलो हो" भनी देवहूतिले भगवन्नामकीर्तनको महिमा गाउनुभएको छ ।

अहो ! बत ! श्वपचोऽतो गरीयान् यज्जिह्वाग्रे वर्तते नाम तुभ्यम् ।
तेपुस्तपस्ते जुहुवुः सस्नुरार्या ब्रह्मानूचुर्नाम गृणन्ति ये ते" भाग. तृ. ३३ अ. ।

(ङ) "म हजूरको नाम जपेर कृतार्थ-भई पार्वतीसाथ काशीमा रहन्छू, मुमूर्षु (मर्नलागेका) मानिसलाई मुक्तिदिनाका निमित्त हजूरको नाममत्र सुनाइदिन्छु" भनी श्रीरामका हजूरमा शंकरले विन्तिगर्नुभएको छ ।

सुक सनकादि भगत मुनि नारद ❀ जे मुनिवर विज्ञान विसारद ॥ ५ ॥
प्रनवौं सवहि धरनि धरि सीसा ❀ करहु कृपा जन जानि मुनीसा ॥ ६ ॥

शुकदेवस्वामी, सनक-सनन्दन-सनातन सनत्कुमार यी ४ कुमार, भक्तनारद-मुनि, यी र अरू ज्ञानविज्ञानपारङ्गत जति मुनीश्वर छन् ती-सवैलाई धर्तीमा शिर राखेर प्रणाम गर्दछु, आफ्नो जानेर ती मुनीश्वरहरू मेरा उपर कृपा गर्नु हुनेछ ॥ ५ ॥ ६ ॥

जनकसुता जगजननि जानकी ❀ अतिशय प्रिय करुनानिधानकी ॥ ७ ॥
ताके जुगपद कमल मनावौं ❀ जासुकृपा निर्मल मति पावौं ॥ ८ ॥
पुनि मन वचन कर्म रघुनायक ❀ चरन-कमल वन्दौं सव लायक ॥ ९ ॥
राजीवनयन धरे धनु सायक ❀ भगत विपति भञ्जन सुखदायक॥ १० ॥

जनकनन्दिनी-जगज्जननी करुणानिधानरघुनन्दनकी प्रियतमा जो जानकी (सीता) हुनुहुन्छ, उहाँको चरणकमललाई प्रणाम गरेर मनाउँ छू, जसका कृपाले निर्मल बुद्धि पाऊँला ॥ ७ ॥ ८ ॥ फेरि म सबतरहबाट लायक भएका हुनाले रघुराजकुलनायक भएका श्रीरामजीका चरणकमललाई मनसा कर्मणा वाचा वन्दना गर्दछु। आहा ! उहाँ राजीव-नयन (कमलदललोचनयुगल) धनुर्बाणधारी, भक्तजनविपत्तिहारी, सुखकारी होइ बक्सिन्छ ! ॥ ९ ॥ १० ॥

दोहा—गिरा अरथ जल-वीचिसम, कहियत भिन्न न भिन्न ।
वन्दौं सीताराम पद, जिनहिं परम प्रिय खिन्न ॥२४॥

जस्तै—वाणी र अर्थ, जल र तरङ्ग यी २।२ चीज नाममात्रले भिन्न (छुट्टा) छन् (वस्तुविचार-गर्दा अभिन्नै छन्) त्यस्तै नाममात्रले भिन्न भएर एकाकार भएका (दाहकत्त्व शक्तिले युक्त भएका दहन (अग्नि) तुल्य एकरूप भएका) सीताजी र रामजी (दुईकोजोडा) लाई म पाउमा वन्दना गर्दछु,—जुन्-सीतारामयुगलमूर्तिलाई खिन्न (दुःखी) भएका आर्त-भक्तहरू खूब[१] प्यारा छन् ।

रामनामको वन्दना

चौ०—वन्दौं रामनाम रघुवरको ❀ हेतु कृशानु भानु हिमकरको ॥ १ ॥
विधि हरिहरमय वेद प्रानसो ❀ अगुन अनूपम गुननिधान सो ॥ २ ॥

---

(१) (आर्तभक्त, जिज्ञासुभक्त, अर्थार्थीभक्त, ज्ञानीभक्त, यी ४ भक्तमध्ये ज्ञानीभक्त ता रामस्वरूपै हो "ज्ञानी त्वामैव मे मतः" त्यसको कुरै छैन, बाँकी ३ भक्तमा आर्तभक्त भगवान्को साह्रै प्यारो हुन्छ, र त्यसका निमित्त भगवान्लाई खूब हत्पत् गर्नु पर्दछ, आर्त-भएका गजराजलाई भगवान्ले कस्तो हत्पत् गरेर अनुगृहीत गर्नु भयो, आर्त भएकी द्रौपदीलाई कौरवसमाजका माझमा कसरी भगवान्ले अद्भुत रक्षा गरेर आफ्नो आर्तभक्तप्रियता प्रकट गर्नु भयो, जिज्ञासुभक्त उद्धवले धेरै झुल्नुपरेको छ, अर्थार्थी भक्त बालक ध्रुवले पनि धेरै (६।६ महीना) झुल्नुपरेको छ, "योकुरा (आर्तभक्तत्राण) राममा मात्रैपनि छैन, जगज्जननी नारायणशक्तिरूपा जानकीजी पनि आर्तभक्तको रक्षागर्न मशहूर हुनुहुन्छ, ।

दोहा—वर्षाऋतु रघुपति भगती, तुलसी शालि सुदास ।
राम नाम वर वरन जुग, सावन भादौं मास ॥ २५ ॥

रघुपतिरामचन्द्रकी भक्ति वर्षाऋतु हो, परमकिङ्कर तुलसीदास शालिधान हो, (हिउँदमा हुने जउ गहुँजस्तो होइन, वर्षाऋतु पाएनभने यो मरिहाल्छ)। (१ ऋतुमा दुइ महीना हुन्छन् भक्तिरूपवर्षाऋतुमा) "रा" यो श्रावण महीना हो,—"म" यो भदौं हो (यी दुइ महीना राम्ररी पायो भने तुलसीधान सप्र्यो, नत्र हर्गिज बाँच्तैन !) ॥ २५ ॥

चौ०–आखर मधुर मनोहर दोऊ ❀ वरन विलोचन जन जिय जोऊ ॥ १ ॥
सुमिरत सुलभ सुखद सबकाहू ❀ लोक लाहु परलोक निबाहू ॥ २ ॥
कहत सुनत समुझत सुठि नीके ❀ रामलषन सम प्रिय तुलसीके ॥ ३ ॥

"रा म" यो नाममा दुइ वर्ण मधुर र मनोहर जो छन् ती, दुइ मानिसका हृदयका आँखा हुन् (तिनै द्वारा देख्नुपर्ने कुरा देख्न पाइन्छ, ई वाहिरका छालाका आँखाले देख्नुपर्ने कुरा देखिदैन, इन्ले देखिनेकुरा देख्नलायक ठहरियेको छैन)। त्योनाम अतिसुलभ छ, स्मरण-मात्रले सबलाई सुख दिन्छ, त्योनामनै दुनियाँको लाभ हो (अरुलाभ लाभ होइन,) त्यसैले परलोकमा निर्वाह चलाइ दिन्छ (निर्वाह चलाउन जम्मा गरेका धन-दौलत-प्रभृति-चीजलाई यहीं छाडेर हिड्नु पर्दछ) ॥ १ ॥ २ ॥ नामका यी दुइ अक्षर (राम) उच्चारणगर्दा-सुन्दा बुझ्दा सुठि (सुष्ठु = वेस) असल छन्, यी दुइ अक्षर तुलसीदासलाई रामलक्ष्मणजस्ता प्यारा लाग्दछन् ॥ ३ ॥

बरनत बरन प्रीति बिलगाती ❀ ब्रह्म जीव इव सहज सँघाती ॥ ४ ॥
नर नारायण सरिस सुभ्राता ❀ जगपालक विशेष जन त्राता ॥ ५ ॥
भगतिसुतिय कल करनविभूषण ❀ जगहित हेतु विमल विधुपूषण ॥ ६ ॥

ब्रह्म र जीव झैं स्वाभाविक संघाती (मिलेर रहने) भएका यी दुइ वर्णको वर्णन गर्दा हुने उत्तम प्रीति पनि संमिलितै रहन्छे, भिन्न २ हुन्न ॥ ४ ॥ यी दुइ वर्ण जगत्को पालना गर्ने, र शिष्टजनका रक्षक हुनाले मिलेका दाज्यूभाइ नर-नारायणजस्तै छन् ॥ ५ ॥ यी दुइ वर्ण भक्तिरूपी सुन्दरी स्त्रीलाई शोभायमान पार्ने दोटा कर्णविभूषण (कानका गहना) हुन्, (यी दुइ गहना कानमा परेभने भक्तिसुन्दरी झलक्क हुन्छिन्)। यी दुइ वर्ण जगत्का हितका निमित्त चन्द्र र सूर्य हुन् (यी दुइ वर्ण उदाएभने जगत्लाई आह्लाद हुन्छ, अज्ञानान्धकार नष्ट हुन्छ) ॥ ६ ॥

स्वाद तोष सम सुगति सुधाके ❀ कमठ शेष सम धर वसुधाके ॥ ७ ॥
जन मन कंज मंजु मधुकरसे ❀ जीह जसोमति हरि हलधरसे ॥ ८ ॥

यी दुइ वर्ण मुक्तिरूपी-अमृतको स्वाद र तज्जन्य-हर्ष-स्वरूप छन् । यिनै दुइ वर्ण पृथ्वीका धारक (रक्षक) हुनाले पृथ्वीधारक कूर्म शेषतुल्य छन् ॥ ७ ॥ सज्जन-मानिसका हृदयरूपी कमलमा ई दुइवर्ण राम्रा २ भ्रमरजस्ता छन् । जिह्वारूपी-जसोदामाईलाई यी दुइवर्ण

महामन्त्रस्वरूप-जुन् नामको महिमा जान्नाले (त्यो नाममहिमाज्ञानको प्रभावले) गणेशजी सवै-देवताभन्दा पहिले पूजिनुभएको छ ॥ ४ ॥ (क)

जान आदिकवि नाम प्रतापू ❀ भयउ सिद्ध करि उलटा जापू ॥ ५ ॥
सहस नाम सम सुनि सिववानी ❀ जपि जेंईं पिय संग भवानी ॥ ६ ॥
हरषे हेतु हेरि हर हीको ❀ किए भूषन तिय भूषन तीको ॥ ७ ॥
नाम प्रभाव जान शिव नीको ❀ कालकूट फल दीह्न अमीको ॥ ८ ॥

जो सकस उल्टो यो नाम जप्ताजप्तै (मरा मरा भन्दाभन्दै) सिद्ध भए, ती-आदिकवि वाल्मीकिजी यो नामको प्रताप जान्दछन् ॥ ५ ॥ (ख)

"यो यौटा महामन्त्र रामनाम विष्णुभगवान्का हजार-नाम-समान छ" भन्ने शिवजीको वचन सुनेर त्यही एउटा नाम जपीकन पार्वतीले शंकरसंग वसेर भोजन गर्नुभयो ॥६॥ (ग)

पार्वतीका हृदयको श्रद्धाविश्वास-रूप-कारण देखेर शंकरजी खुशी हुनु भयो र पार्वतीलाई सवै-स्त्रीगणको भूषण (शिरोमणि) वनाएर पनि पुगेन भन्ने खयाल गरेर आफ्ना शरीरको पनि भूषण (अर्धशरीर हारिणी = वामाङ्गिनी) वनाउनुभयो ॥ ७ ॥

यो-नामको-प्रभाव शंकरजी राम्रातवरले जान्नुहुन्छ, यही-नामका प्रभावले उहाँले पिएको कालकूट विषले अमृतको फल दियो ॥ ८ ॥ (घ)

"अहं भवन्नामजपन् कृतार्थो वसामि काश्यामनिशं भवान्या । मुमूर्षमाणस्य विमुक्तयेऽहं दिशामि मन्त्रं तव राम ! नाम"

(क) " पृथ्वीको परिक्रमा गरेर जो चांडो आउला उसैलाई प्रथमपूजा दिनेछू " भनीब्रह्माजीले भन्नु भयो र देवताहरू परिक्रमा गर्न दौडे, लम्बोदर-मूषकवाहन-गणेशजीले रामनाम लेखेर त्यसैको परिक्रमा गरी झट ब्रह्माजीका सामने जानु भयो, अरुको अत्तापत्ता थिएन, आएपछि गणेशजीको चातुर्य र रामनामको प्रभाव वर्णन गरी गणेशजीलाईनै प्रथमपूजा दिनुभयो ।

(ख) एउटा-व्याधालाई ऋषिमुनिहरूले दया-गरी त्यसको प्रकृति बुझेर 'मरा' जप्न लगाएकाथिये, त्यसले खूब जप्यो, जप्ताजप्तै धमिराले माटो थुप्र्याएर पुरीदिए, तैपनी जप छाडेन र त्यो व्याधा सिद्ध भई धमीराका माटोको थुप्रावाट (वल्मीकवाट) निस्केर वाल्मीकि नामले जगत्पूज्य भयो ।

(ग) शंकरजी जिउनारमा राज भएको थियो, उहाँले भोजनगर्न पार्वतीलाई पनि वोलाउनु भयो, "विष्णु सहस्रनामको पाठ वांकी छ त्यो सिध्याई आउँछु" भनी पार्वतीले विन्तिगर्दा शंकरजीले— "रामरामेतिरामेति रमेरामेमनोरमे ॥•॥ सहस्रनाम तत्तुल्यं रामनाम वरानने !" यस्तो बोल्दा पार्वतीले सहस्रनामको सट्टामा रामनाम जपेर शंकरजीका साथै भोजन गर्नु भयो, श्रद्धाविश्वासपूर्वकको ईश्वरमा दृढनिष्ठा देखेर पार्वतीलाई स्त्रीजनमा सर्वोच्चता दिनुभयो, त्यत्तीले पुगेन भन्ने संझेर आफ्नो आधा-शरीर दिई आफू अर्धनारीश्वर हुनुभयो ।

(घ) समुद्रमन्थन हुँदा पहिले काटकूट-विष निस्क्यो, त्यसका-उग्रतेजले देवदानवदैत्य सवै आकुल भए हाहाकार मच्चियो, सवै शंकरका शरणपर्न आए, शंकरजीले जगत्कल्याणका निमित्त रामनाम संझेर त्यो विष जम्मै पिउनुभयो, त्यो विष कण्ठसम्म पुग्दा विषै थियो र कण्ठलाई पोलेर नीलो पारीदियो भित्र पुग्दा अमृत भयो, नीलकण्ठ शङ्कर मृत्युञ्जय हुनुभो ।

॥ ७ ॥ अगुण र सगुण ई दुइ चीजका बीचमा नामै साक्षी (द्रष्टा) भएको छ, त्यो नाम सिपालु दुइभाषे जस्तो भएर दुवैलाई बुझाउँछ, (अर्थात् नामद्वारा निर्गुण र सगुणको परिचय हुन्छ) ॥ ८ ॥

दो०—रामनाम मनि दीप धरु, जीह देहरी द्वार ।
तुलसी भीतर बाहरौ, जौं चाहसि उँजियार ॥ २७ ॥

तुलसीदास ! यदि तिमी भित्र र बाहिर उज्यालो चाहन्छौ भने जिह्वारूपी देहलीद्वारमा (दहिला ठेलामा) रामनामरूपी मणिदीप (आँधिविहारी आए पनि ननिभ्ने, उज्ज्वल झलझलउज्यालो पार्ने मणिरूप वत्ति) राख (दहिलाका ठेलामा राखेका वत्तिले भित्र बाहिर दुबैतिर उज्यालो पार्छ) ॥ २७ ॥

चौ०–नाम जीह जपि जागहिं जोगी ❀ विरति विरिंचि प्रपंच वियोगी ॥ १ ॥
ब्रह्म सुखहिं अनुभवहिं अनूपा ❀ अकथ अनामय नाम न रूपा ॥ २ ॥

योगीहरू यो विधाताको प्रपञ्च (संसार) देखी विमुख भयेर त्यागी भइकन सबैलाई लट्ठ पार्ने मोहरात्रिमा यही नाम जिह्वाले जपीकन जागा रहन्छन् र अकथनीय निरापद नामरूप वर्जित-अनुपम ब्रह्मानन्दको अनुभव गर्न पाउछन् ॥ १ ॥ २ ॥

जानी चहहिं गूढ गति जेऊ ❀ नाम जीह जपि जानहि तेऊ ॥ ३ ॥
साधक नाम जपहिं लयलाए ❀ होहिं सिद्ध अनिमादिक पाए ॥ ४ ॥

जो मायाको गूढ गति (बुझिनशकिने खेल) जान्न चाहन्छन्, तिनीहरू जिह्वाले हरिनाम जपेर जान्दछन् । जो साधक लय लगायेर (मन एकाग्र गरेर) नाम जप्तछन् तिनिहरू अणिमा लघिमा आदि अष्ट सिद्धि पाउने सिद्ध हुन्छन् ॥ ३ ॥ ४ ॥

जपहिं नाम जग आरत भारी ❀ मिटहिं कुसंकट होहिं सुखारी ॥ ५ ॥
राम भगत जन चारि[1] प्रकारा ❀ सुकृती चारिउ अनघ उदारा ॥ ६ ॥

---

(१) [1]आर्तभक्त (दुःख पायेर भक्ति गर्ने) [2]जिज्ञासुभक्त (ज्ञानको इच्छाले भक्ति गर्ने) [3]अर्थार्थिभक्त (धन दौलत इज्जत सन्तान इत्यादि पाउनाका निमित्त भक्ति गर्ने) [4]ज्ञानीभक्त (ईश्वरको इदमित्थ ज्ञान भएर भक्ति गर्ने) ई ४ प्रकारका भक्त हुन्छन् ।

गीता—चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ! ।
आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ! ॥

यी ४ मध्ममा तत्त्व जान्ने हुनाले अनन्य भई म (वासुदेव परमात्मा) मा नित्य लागेको ज्ञानी-भक्त अरुभन्दा श्रेष्ट छ. ज्ञानी भक्तले मलाई खूब प्रिय (प्यारो) संझन्छ. त्यस्लाई म पनी प्रिय संझन्छू. ।

यी ४ भक्तमा सवै पुण्मात्मा, सवै निष्पाप, सवै ठूला हुन्, तर ज्ञानी भक्त ता मेरो आत्मा (स्वरूपै) हो. किन भने ? त्यो युक्तात्मा (मेरो तादात्म्य गर्ने) उत्तमोत्तम गतिस्वरूप भयेका म मा पुगी सकेको हुन्छ ।

२ भाई कृष्णबलरामजस्ता छन् (सज्जनजिह्वामयी-यशोदाले यी दुइ वर्णरूपी कृष्णबलरामलाई प्यार गरेर काखमा राखी पोषण गरेकी छन्) ॥ ८ ॥

दोहा—एक छत्र एक मुकुट मणि, सब बरनहि पर जोउ ।
तुलसी रघुवर नामके, वरन विराजत दोउ ॥२६॥

तुलसीदास (म) भन्दछु कि,—रघुवरका नाममा परेका २ वर्ण (स्वर नभएको र् म्) मध्ये एउटा र् सवैवर्णका शिरमा छाताभएर उपकार गर्दछ, (स्वर नभएको हल् र् वर्णलाई "जलतुम्बिकान्यायेन रेफस्योर्द्ध्वगमनम्" यो व्याकरणवचनको अनुसार अरुवर्णको लहरमा नराखेर पल्लावर्णको शिरमा राख्नुपर्दछ) अर्को वर्ण म् अनुस्वार (शिरोविन्दु) भएर अरु वर्णको मुकुटमणि जस्तो (ं) भई वर्णलाई शोभित गर्दछ ॥ (यस्रीतले रघुवर रामचन्द्रका नामका १।१ अवयव पनि वर्णमयजगत्का उपकारी छन्, उहाँको अविकल (सिंगै) नामता अनन्तकोटिब्रह्माण्डको एकमात्र उद्धारक छ) ॥ २६ ॥

समुझत सरिस नाम अरु नामी ❀ प्रीति परस्पर प्रभु अनुगामी ॥ १ ॥
नामरूप दुइ ईस उपाधी ❀ अकथ अनादि सुसामुझि साधी ॥ २ ॥

संझदा-बुझदा नाम र नामी (नामवाला) समान छन्. यी २ को प्रेम, स्वामीको सेवक माथि र सेवकको स्वामी माथीजस्तै परस्पर समान छ ॥ १ ॥ नाम र रूप यी दुवै परमेश्वरका मायाले खडागरेका उपाधि (आगन्तुक) हुन्, वास्तवमा यी दुवै ईश्वर (शुद्ध-ब्रह्म) मा छैनन् ता पनि, यो मायाप्रपञ्च अनादि हुनाले नाम-रूप पनि अनादि छन्, विनको पूर्वापरभाव (यो पहिले यो पछिल्लो भन्नेकुरा) पनि अकथनीय (भन्न न सकिने) छ (नाम जेठो की रूप जेठो भनी विचार गर्दा इदमित्थ गर्न शकिदैंन) योकुरा खूब वुझेर साधना (नामद्वारा नामीको उपासना) गर्नुपर्दछ ॥

को बड़ छोट कहत अपराधू ❀ सुनि गुनभेद समुझिहहिं साधू ॥ ३ ॥
देखिअहि रूप नाम आधीना ❀ रूपज्ञान नहि नाम विहीना ॥ ४ ॥
रूपविसेस नाम विनु जाने ❀ करतल गत न परहिं पहिचाने ॥ ५ ॥

नाम र रूप (नामी) २ मध्यमा कुन ठुलो ? कुन् सानो ? भन्दा पनि अपराध लाग्दछ, यिनका गुण सुने पछि सज्जनहरू स्वयमेव यसकुराको भेद (मर्म) बुझ्नेछन् ॥ ३ ॥ नाम नभै रूपको ज्ञान हुदैन र रूप नामको अधीन देखिन्छ ॥ ४ ॥ नामज्ञान विना हत्केलामा राखेका चीजको पनि रूप विशेषगरीकन जाँनिदैन ॥ ५ ॥

सुमिरिअ नाम रूप विनु देखे ❀ आवत हृदय सनेह विसेखे ॥ ६ ॥
नाम रूप गुन अकथ कहानी ❀ समुझत सुखद न परति वखानी ॥७॥
अगुन सगुन विच नाम सुसाखी ❀ उभय प्रबोधक चतुर दुभाखी ॥८॥

रूप न देखे पनि नामको स्मरणगर्दा हृदयमा स्नेहविशेष (अनौठाप्रेम) आउँछ ॥६॥ यसो हुनाले नाम र रूपका गुण अकथनीय छन् संझदा आनन्द हुन्छ, वयानगर्न शकिदैन,

खेल्न लगाये र रहेका छन् अर्थात् तिनीहरू पनि प्रेमपूर्वक हरिनाम को मानसजप गरी रहन्छन्) ॥

चौ०–अगुन सगुन दुइ ब्रह्म सरूपा ❀ अकथ अगाध अनादि अनूपा ॥ १ ॥
हमरे मत बड नाम दुहूँ ते ❀ किये जेहिजुग निजवसनिज वूते ॥ २ ॥

निर्गुण–सगुण दुवै ब्रह्मका स्वरूप छन् , दुवै स्वरूप अकथनीय–गंभीर–अनादि र अनुपम छन् ॥ यी दुइ प्रकारले रहेको ब्रह्म–भन्दा पनी यी दुइ लाई वश पार्न सकेर रहेको (आफ्नो प्रभावले दुवै प्रकारको ब्रह्मलाई ज्ञानगोचर गराइ दिने) हरिनामनै श्रेष्ठ (ठूलो) हो” यस्तो मेरो मत छ ॥ १ ॥ २ ॥ (क)

प्रौढ सुजनजन जानहिं जनकी ❀ कहउँ प्रतीति प्रीति रुचि मनकी ॥ ३ ॥
एक दारु गत, देखिय एकू ❀ पावक सम जुग ब्रह्मविवेकू ॥ ४ ॥

बुद्धिपूर्ण-भएका सज्जनहरू, मानिसका मन्को कुरा जान्दछन् , म आफ्ना मनको अनुभव-आफ्ना मनको खुशी आफ्ना मनको रुचि भनि रहेको छु ॥ (के त ? भने) यौटा अग्नि दाउराभित्र व्यापक भएर अदृश्य रहेको हुन्छ, त्यही-अग्नि उपायले दृश्य पनि हुन आउछ र अर्कै एउटा अग्निजस्तो भानहुन्छ, वाहिरका अग्निको र भित्रका अग्निकोझैं अवस्थाका मात्र भेदहो वस्तुभेद छैन (भित्रको अग्नि निर्गुण ब्रह्मजस्तो हो, वाहिरको सगुण ब्रह्मजस्तो हो) दुइ ब्रह्मको (सगुण निर्गुणको) विवेक (ज्ञान) यहि हो ॥ ३ ॥ ४ ॥

उभय अगम जुग सुगम नामते ❀ कहहुँ नाम बड़ ब्रह्म रामते ॥ ५ ॥
व्यापक एक ब्रह्म अविनासी ❀ सत चेतन घन आनन्दरासी ॥ ६ ॥

अगम (जान्न नशकिने) ती दुइ प्रकारको ब्रह्म नामकीर्तन नामस्मरणद्वारा सुगम हुन आउँछ र मैले ब्रह्मस्वरूप-रामभन्दापनी रामको नाम ठूलो भनेको हूँ ॥ ५ ॥ सर्वव्यापी एक (द्वितीयरहित), अविनाशी (अविकारी) सत् (सत्तामय), चेतन (चिन्मय), घन आनन्दराशि (पूर्णआनन्दस्वरूप), ब्रह्म भनेर वेदशास्त्रमा बताइएका–॥ ६ ॥

(क) यहाँ मेरो मत यस्तो छ भन्नाले “अरु शास्त्रको मत र अरु भक्त महानुभाव हरूको मत भिन्न छ” भन्ने आशय होइन “यो कुरा सवैले स्वीकार गरेका छन्, त्यसमा मेरो पनी सोह्रै आना मञ्जूरी छ, मतभेद छैन” यो आशय हो, निरञ्जन निराकार निर्गुण ब्रह्मको साक्षात्कार गर्नु यही प्राणिमात्रको मुख्य कर्तव्य हो, त्यो साक्षात्कार भये पछी संसारी जीवात्मा पनि उहि ब्रह्मरूप हुन्छ र जन्मजरामरणको चर्खावाट छुट्छ भनी वेद र शास्त्र भन्दछन्–अब त्यस्को साक्षात्कारका निमित्त धेरे अरु अरु धारणा-ध्यान-समाधि प्रभृति साधन शास्त्रले बतायेका छन्ता पनि, ती साधन दुष्कर (सहजै गर्न नशकिने) हुनाले ती साधन द्वारा सगुण ईश्वरको साक्षात्कार हुन पनि कठिन छ, निर्गुणको ता के कुरा ? नाम-कीर्तन-रूप साधनले सगुण ईश्वरको र निर्गुण ईश्वर को समेत साक्षात्कार हुन्छ, यसप्रकारले स्वतन्त्र अगोचररूप ईश्वर नाम कीर्तनका प्रभावले परतन्त्र जस्तो भयेर गोचर (जानिने) हुन आउद छ र “ईश्वरको नाम ईश्वरभन्दा ठूलो छ” भनी भक्तशिरोमणी तुलसीदास प्रभृतिले भनेको हो वास्तवमा “जस्को नाम ता त्यस्तो छ त्यो कस्तो होला” यस्तो विचारको डिग्री पढे पछी ईश्वरको महत्व अलिकति संक्षियेला.

खूब आर्त (दुःख-पीड़ित) भएका प्राणी नामै जपेर रहेभने तिन्का ती कष्ट मेटिन्छन् ती सुखी हुन्छन् (जस्तै गजेन्द्र,-जस्तै कौरवसभावर्तिनी दुःशानपीड़िता द्रौपदी) रामका भक्त-जन ४ प्रकारका हुन्छन्, चारै-प्रकारका भक्त पुण्यात्मा निष्पाप ठूला हुन् ॥ ५ ॥ ६ ॥

चहुँ चतुरकहँ नाम अधारा ❀ ज्ञानी प्रभुहि विशेष पिआरा ॥ ७ ॥
चहुँ जुग चहुँ श्रुति नाम प्रभाऊ ❀ कलि विशेष नहि आन उपाऊ ॥८॥

ई ४ चतुर (बुद्धिमान्) भक्तलाई नामैको आधार छ, यी ४ भक्तमध्यमा ज्ञानी भक्त प्रभुको ज्यादैने प्यारो छ. ॥ ७ ॥ (क) चारै युगमा, चारै वेदमा नामको प्रभाव छ तर विशेष गरेर कलियुगमा ता अर्को उपाय छँदैछैन ॥ ८ ॥

दो०—सकल कामना हीन जे, रामभक्ति रस लीन ।
नामप्रेमपीयूषह्रद, तिनहुँ किये मन मीन ॥ २८ ॥

दुःखनिवृत्ति, ज्ञानप्राप्ति, धनसंपत्ति-मान-संतानादि प्राप्ति, इत्यादि कुनै वस्तुको कामना (इच्छा) नराखेर जो ज्ञानी भक्त रामभक्तिरसमा डुबेका हुन्छन्, तिन्ले पनि आफ्नो मनलाई नामप्रेमरूपी अमृतकुण्डमा मीन (माछा) बनायेका छन् (उत्तम-श्रेणिमा गनियेका निष्काम ज्ञानी भक्त हरू पनि मनरूपी माछालाई नामप्रेमरूपी अमृतकुण्डमा

(क) तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।
प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥
उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ।
आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ॥ गीता अ ७ श्लो. ॥ १७ ॥ १८ ॥

"कुनै चीजमा पनि ममता नगर्नै, इन्द्रिय र मनलाई वस पार्नै, समदृष्टि भएको, चित्तलाई म-पट्टी लाऊनाले हर्हमेशा संतुष्ट रहने, भक्तलाई दशैदिसामा सुखै सुख छ ।

ममा चित्त लगाउने भक्त मदेखी वाहेक ब्रह्मपद, इन्द्रपद, चक्रवर्तिपद, राजपद, अष्टसिद्धि, मुक्ति, केही चाहँदैन) त्यस्लाई मभये पुग्दछ ।

उद्धवजी ! भक्त हुनाले तपाई जत्तिको मेरो प्रिय हुनु हुन्छ, त्यत्तिको प्रिय ब्रह्मा पनि छैनन्, शंकर पनि छैनन्, शेष पनी छैनन्, लक्ष्मी पनी छैनन्, धेरै किन चाहियो, यो मेरो शरीर पनी तपाईजत्तिको प्रिय छैन" भनी खास भगवान्ले उद्धवलाई भन्नुभयेको छ. उद्धव जिज्ञासु भक्त हुन्, तिन्को ता त्यत्रो महिमा भने ज्ञानी भक्तको महिमा कस्तो होला ।

अकिञ्चनस्य दान्तस्य शान्तस्य समचेतसः ।
मया सन्तुष्टमनसः सर्वा सुखमया दिशः ॥
न पारमेष्ठ्यं न महेन्द्रधिष्ण्यं न सार्वभौमं न रसाधिपत्यम् ।
न योगसिद्धीरपुनर्भवं वा मय्यर्पितात्मेच्छति मद्विनान्यत् ॥
न तथा मे प्रियतम आत्मयोनिर्न शंकरः ।
न च संकर्षणो न श्रीर्नैवात्मा च यथा भवान् ।

[श्री मद्भागवत स्कन्ध ११ अ. १४ श्लो. १३–१५]

भंजेउ राम आपु भव चापू ❀ भवभय भञ्जन नाम प्रतापू ॥६॥
दण्डकबन प्रभु कीन्ह सुहावन ❀ जन मन अमित नाम किये पावन ॥७॥
निसिचर निकर दले रघुनन्दन ❀ नाम सकल कलिकलुष निकन्दन ॥८॥

रघुनाथजीले आफ्ना बाहुलीले भवचाप (शिवधनु) को भञ्जन (तोडाइ) गर्नु भयो, वहाँका नामको सिर्फ प्रतापले भवभय (संसारभय) को भंजन (भङ्ग) गर्छ (धन्य ! नाम !) ॥६॥ रघुनाथजीले खास आफैं दण्डकारण्यलाई शोभित पार्नु भयो, वहांका नामले बेगिन्ती (असंख्य) मानिसका मनलाई पवित्र गराएको छ (धन्य ! नाम !) ॥७॥ रघुनाथजीले राक्षसहरूको दल (पल्टन) लाई दलित (नष्ट) पार्नु भयो, वहाँका नामले संपूर्ण कलिकल्मषलाई ध्वस्त पार्दछ (धन्य ! नाम !) ॥ ८ ॥

दोहा—सवरी गीध सुसेवकनि, सुगति दीन्हि रघुनाथ ।
नाम उधारे अमित खल, वेद विदित गुनगाथ ॥३०॥

रघुनाथजीले शबरी गिद्ध (जटायु) र सद्भक्त भएका कसैकसैलाई सद्गति बक्सनुभयो, वहाँका नामले असंख्य-दुर्जन-हरूको उद्धार गर्‍यो त्यो नामका गुणको गाथा (कथा) वेदमा प्रख्यात छ (धन्य ! नाम !) ॥ ३० ॥

चौ०-राम सुकण्ठ विभीषण दोऊ ❀ राखे शरण जान सब कोऊ ॥ १ ॥
नाम अनेक गरीव निवाजे ❀ लोक वेद वर विदित विराजे ॥ ३ ॥

रघुनाथजीले सुग्रीव र विभीषण दुइजनालाई शरण लिईबक्सियो यो कुरा सब जान्दछन् ॥ १ ॥ वहाँका नामले गरीब (दयापात्र) भएका धेरैजना (पिंगलागणिका-अजामिल-हरू) लाई अनुगृहीत गर्‍यो त्यो नामको उत्तम विरुदावलि (प्रशस्ति) दुनियामा र वेदमा समेत बखानिएको छ (धन्य ! नाम !) ॥२॥

राम भालु कपि कटक बटोरा ❀ सेतु हेतु श्रम कीन्ह न थोरा ॥ ३ ॥
नाम लेत भव सिन्धु सुखाहीं ❀ करहु विचार सुजन मन माहीं ॥ ४ ॥

रघुनाथजीले सिन्धु (समुद्र) मा सेतु (पूल) बनाउनाका निमित्त भालू र वानर को समूह बटुल्नुभयो, खूब, परिश्रम गर्नुभयो, वहांको नाम लिंदा लिंदै भवसिंधु (संसार-सागर) शुक्छ,सज्जन हो ! यो कुरा आफ्नै मनमा विचार गर्नुहवोस् (अनि पछि-राम-ठुला की ? वहाँको नाम ठूलो ? यो प्रश्नको जवाफ आफै पाउनुहुने छ) ॥ ३ ॥ ४ ॥

राम सकुल रन रावन मारा ❀ सीय सहित निजपुर पगुधारा ॥ ५ ॥
राजाराम अवध रजधानी ❀ गावत गुन सुर मुनि वर वानी ॥ ६ ॥
सेवक सुमिरत नाम सप्रीती ❀ विनु स्रम प्रवल मोह दलजीती ॥ ७ ॥
फिरत सनेह मगन सुख अपने ❀ नाम प्रसाद सोच नहिं सपने ॥ ८ ॥

रघुनाथजीले युद्धमा पुत्र-पौत्र-प्रभृति-समेत रावणलाई मार्नुभयो, सीताजीलाई साथलिई आफ्ना नगरीमा पाउ राख्नु भयो, वहाँ अयोध्या-राजधानीमा राजा हुनुभयो,

अस प्रभु हृदय अछत अविकारी ❀ सकल जीव जग दीनदुखारी ॥ ७ ॥
नाम निरूपन नाम जतनते ❀ सोउ प्रकटत जिमि मोल रतनते ॥ ८ ॥

यस्ता प्रभु हृदयमा सदा सर्वदा अविकारी (ज्यौंकात्यौं) छँदा छँदै पनी जगत्मा सबै जीव दीनदुखीभई रहेकाछन्, (तिनै प्रभुलाई प्रकट देख्न न शकेर बद्ध संसारी भएका छन्)। जस्तै उत्तमरत्नको मोल प्रकटगर्नलाई रत्नपरीक्षाको खूब अभ्यास गर्नु पर्छ, रत्न हेर्दाहेर्दा अभ्यास परिपक्व हुन्छ र रत्नको मोल प्रकट हुन्छ, रत्न हेर्ने वानी नगरेका मानिसले रत्नको मोल प्रकट गर्न शक्तैन, त्यस्तै प्रभुलाई प्रकट गर्न (ज्ञानगोचरगर्न = देख्न) लाई नामनिरूपण (प्रभुका नामको कीर्तन र त्यस्का अर्थ को विचार) रूपी-यत्न गर्दा २ अभ्यास पूर्ण भए पछी रत्नको मोल जस्तो प्रभु प्रकट हुनुहुन्छ (अर्थात्-वारम्वार रत्नहेर्ने मानिसले यत्न अनुसार ढीलो चाँडो रत्नको मोल प्रकट गर्छ (ठमाउँछ)। वारंवार नामनिरूपणरूप यत्नगर्ने मानिसले यत्न अनुसार ढीलो चाँडो प्रभुलाई प्रकटगर्छ (ठमाउँछ) नाम रत्न हो, ईश्वर त्यस्को मोल हो, त्यसरत्नको खूव अभ्यास गर्‍यो भने मोल ठमाइन्छ) ॥७॥८॥

दोहा–निरगुन ते एहि भाँति बड़, नाम प्रभाउ अपार ।
कहहुँ नाम बड़ राम ते, निज विचार अनुसार ॥२९॥

यस-प्रकारले नामको प्रभाव निर्गुणब्रह्मभन्दा पनि अपार छ र, आफ्नू विचार अनुसार म 'रामभन्दा रामको नाम ठूलो छ' भन्दछु ॥ २९ ॥

चौ०–राम भक्तहित नर तनु धारी ❀ सहि संकट किये साधु सुखारी ॥ १ ॥
नाम सप्रेम जपत अनयासा ❀ भगत होहिं मुद मंगल वासा ॥ २ ॥

रघुनाथजीले भक्तजनका हितका निमित्त मनुष्यशरीर धारणा गरेर अनेक कष्ट सहीकन साधु सज्जनहरूलाई सुखी गराइ वक्सनु भयो, (भक्तका निमित्त रामलेपनि कष्ट सहन पर्‍यो, भक्तले पनि उहाँका सेवाका निमित्त केहीकष्ट सहनु पर्‍यो) ॥ १ ॥

प्रेमका साथ केवल नाम जप्ताजप्तै भक्तजनहरू विनाप्रयास (मिहिनेत नगरीकन) आनन्द र मङ्गलको निवास (वस्नेठाउँ) हुन्छन् (नामलाई पनि केही कष्ट छैन, नामजप गर्नेलाइ पनि विनाकष्ट आनन्दमङ्गलप्राप्ति हुन्छ, धन्य ! हरिनाम !)॥ २ ॥

राम एक तापस तिय तारी ❀ नाम कोटि खल कुमति सुधारी ॥ ३ ॥
रिषि हित राम सुकेतु सुताकी ❀ सहित सेन सुत कीन्ह विवाकी ॥ ४ ॥
सहित दोष दुख दास दुरासा ❀ दलइ नाम जिमि रवि निसि नासा ॥५॥

रघुनाथजीले एउटी तपस्वीकी स्त्री (अहल्या) लाई तार्नु भयो, वहाँका नामले करोड़ौं दुर्बुद्धि-दुष्टजनलाई सपार्‍यो (धन्य ! नाम !) ॥ ३ ॥ रघुनाथजीले ऋषिहरूको हितका निमित्त सुकेतुपुत्री (ताडका) र उसका छोरा सुबाहु मारीच लाई सेना समेत विमाख (निःशेष) पार्नुभयो (मार्नुभयो) वहांका नामले-सूर्यले रात्रिको नाश गरेझैं भक्तजनका अनेक-दोषले-युक्त भएकी-दुराशा (संसार तृष्णा) को नाश गर्दछ (धन्य ! नाम !) ॥४॥५॥

दोहा—नाम राम को कल्पतरु, कलिकल्याण निवास ॥
जो सुमिरत भयो भाँग ते, तुलसी तुलसीदास ॥३२॥ हे

कलियुगमा कल्याणको घरजस्तो रामनामरूपी कल्पवृक्ष छ, जसलाई संझदा भाङ्स्वरूपभएको (गाँजा-भाङ जस्तो अधम तामसी) तुलसीदास पनि तुलसी ("नमस्तुलसि ! कल्याणि ! गोविन्दचरणप्रिये !" भनेर दुनियाँले मान्नुपर्ने भगवान्‌की प्यारी तुलसी) भएको छ ॥३२॥

चौ०–चहुँ जुग तीनिकाल तिहुँ लोका ❀ भए नाम जपि जीव विशोका ॥ १ ॥
वेद पुराण सन्त मत एहू ❀ सकल सुकृत फल राम सनेहू ॥ २ ॥

सत्य–त्रेता–द्वापर–कलि यी ४ युग, भूत–वर्तमान–भविष्यत् यी ३ काल, स्वर्ग–मर्त्य–पाताल यी तीन लोकमा नाम जपेर जीवहरू विशोक (शोकरहित = मुक्त) भए ॥ १ ॥ वेद–पुराण–ऋषि मुनि-सिद्ध-महात्मा-हरूको मत "रामजीमा स्नेहनै सबै-पुण्य कर्मको फल हो" यस्तो छ ॥ २ ॥

ध्यान प्रथम जुग मख विधि दूजे ❀ द्वापर परितोषन हरि पूजे ॥ ३ ॥
कलि केवल मल मूल मलीना ❀ पाप पयोनिधिं जनमन मीना ॥ ४ ॥
नाम कामतरु काल कराला ❀ सुमिरत समन सकल जंजाला ॥ ५ ॥
राम नाम कलि अभिमत दाता ❀ हित परलोक लोक पितु माता ॥ ६ ॥
नहि कलि करम न भगति विवेकू ❀ राम नाम अवलम्बन एकू ॥ ७ ॥
कालनेमि कलि कपट निधानू ❀ नाम सुमति समरथ हनुमानू ॥ ८ ॥

प्रथमयुग (सत्ययुग) मा ध्यान हितकारी छ, द्वितीययुग (त्रेता) मा मखविधि (यज्ञयाग गर्नु) हितकारी छ, द्वापरयुगमा पूजनले हरि प्रसन्न हुनु हुन्छ (त्यही हितकारी छ) ॥ ३ ॥ (क)

कलियुग फगत-पापको मूलकारण मैलो छ, त्यो मानिसका मनरूपी माछाले युक्त भएको पापको समुद्र हो ॥ ४ ॥ त्यो कराल (भयानक) कलिकालमा हरिनाम कल्पवृक्ष हो, त्यसका स्मरणले सबै जंजाल (संसारको टंटा) शान्त (नष्ट) हुन्छ ॥ ५ ॥

कलिमा अभिमत (इष्ट फल) दिने रामनामै छ, त्यो परलोकमा हित गर्ने र जीवमात्रको हितकारी हुनाले माता–पिता–स्वरूप छ ॥ ६ ॥ कलियुगमा यज्ञयागादि पुण्यकर्म–भक्ति–विवेक केही यथार्थ हुन शक्तैन,—फगत यै एउटा रामनामको अवलम्बन (आश्रयण)

(क) कृते यद् ध्यायतो विष्णुं त्रेतायां यजतो मखैः ।
द्वापरे परिचर्यायां कलौ तत् हरिकीर्तनात् ॥ ५१ ॥

कलेर्दोषनिधे राजन् अस्ति ह्येको महान् गुणः ।
कीर्तनादेव कृष्णस्य मुक्तसङ्गः परं व्रजेत् ॥ ५२ ॥

श्रीमद्भागवत द्वादश स्कन्धः अ० ३

सुमिरि पवनसुत पावन नामू ❀ अपने वस करि राखे रामू ॥ ६ ॥
अपत अजामिल गज गनिकाऊ ❀ भये मुकुत हरिनाम प्रभाऊ ॥ ७ ॥
कहौं कहाँलगि नाम बड़ाई ❀ राम न सकहिं नाम गुन गाई ॥ ८ ॥

पवनसुत (वायुपुत्र हनुमान् जी) ले यही-पवित्र-नामको स्मरण गरेर प्रभु-रघुनाथजीलाई वश गरीराख्नुभएको छ ॥ ६ ॥ (क)

अपत (भ्रष्ट·पतित) भएका अजामिल[१] गजेन्द्र[२] पिंगलावेश्या[३] यी३पनि हरिनामजपका प्रभावले मुक्त भए (मुक्तिपाउने भए) ॥ ७ ॥

नामको महत्त्वलाई मन्दमति म कतिभनौं,– खास रामचन्द्रपनि नामको गुण सबै गाउन शक्नुहुन्न ॥ ८ ॥ (ख)

भयो तापनि गर्भसंस्कारका प्रभावले ती हरिनामकै कीर्तनमा आसक्त भएर पढाई पट्टि विमुख हुन लागे, अध्यापकहरू लाचार भए, हिरण्यकशिपुले तिनको त्यो प्रकृति छुटाउन हरतरहको उपाय गऱ्यो केही सीप लागेन. आखीरमा मार्दछु भनेर तयार भयो तापनि दृढ़चित्त भएका प्रह्लादको प्राकृतिक भक्तिको प्रवाहनै बढ्यो, मरणको भयमा पनि उनले आफ्ना हरिलाइनै सर्वव्यापक र शरण्य संझी निर्भय रहे, भगवान् विष्णुले आफ्ना सर्वव्यापकता र भक्तवत्सलता प्रकटगर्न नृसिंहरूपले खंबा वाट उत्पन्न भएर लोक-कण्टक हिरण्यकशिपु लाई मारेर भक्त प्रह्लादको रक्षागर्नुभयो । नामकीर्तनको यस्तो प्रभाव छ ।

ध्रुवले ५ वर्षको उमेरमा सौतेनी आमाको दुर्वचनले दुःखित भएर नारदका उपदेशको अनुसार हरिनामको जप गरे, ६ महिनामा तिनका त्यो तपस्याले भक्तवत्सल-भगवान् प्रकट हुनुभयो र तिनलाई संपूर्ण ग्रह-नक्षत्र-हरूको आधार स्वरूप ध्रुवपद वक्सनुभयो, ३६ हजार वर्ष साम्राज्य गरेर ती ध्रुवपदमा पुगे, नामकीर्तनको प्रभाव यस्तो छ ॥

(क) पवननन्दन-महावीर-हनुमान्जी प्रसन्न हुनुभयो भने साक्षात् रामचन्द्र पनि प्रसन्न हुनुहुन्छ. हनुमान्जी प्रसन्नहुँदा रामको दर्शन पाएको वृत्तान्त तुलसीदासजीहरूका जीवनचरित्रमा देखिन्छ. ।

(१) अजामिल-नाम भएको यौटा पतित ब्राह्मणले रोगग्रस्त-भएको अवस्थामा यमदूत देख्यो र डरले आफ्नु छोराको नाउँकाढेर “नारायण” भन्यो, तुरन्तै भगवान्-विष्णुका दूतहरू आइपुगेर हरिनामकीर्तनको प्रभाव वर्णन गरी यमदूतलाई हटाइदिए. त्यो-नामकीर्तनमहिमा सुनेपछि अजामिल सप्रो बाँचुन्ज्याल हरिकीर्तन गऱ्यो र आखीरमा त्यसले मुक्ति पायो ।

(२) ग्राहले ग्रास गरेका वेलामा दैवयोगले हरिनामकीर्तनको महिमा संझेर गजेन्द्रले नामकीर्तन गर्दा त्यो आपत्तिबाट बचेर मुक्ति पाएका छन् ।

(३) पिङ्गला-नाउँभयेकी एउटीवेश्याले नाठा ढुक्ताढुक्तै आधारात भएपछि विरक्त भएर हरिभजनले अव जिन्दगी बिताउँछु भन्ने नियम लिई. वेश्यावृत्ति छाडी. त्यसले पनि नामकीर्तनका-प्रभावले मुक्ति पाई ।

(ख) “नामकीर्तनको महत्त्व रामलेपनि गाउन शक्नुहुन्न” भने पछि रामको ईश्वरत्वमा (कर्तुं अकर्तुं समर्थ भन्ने कुरामा) असंगति पऱ्यो (ईश्वरले किन नशक्ने ? भन्ने शंका लाग्यो) भनेर शंका गर्नु हुँदैन, ईश्वरको नियम ईश्वरले तोड्न हुँदैन, नामकीर्तनका गुणलाई ईश्वरैले अनन्त बनाउनु भएको छ. त्यो· अनन्तगुणको आफैले कसरी अन्तलिने ? “खरायोको सीङ. ईश्वर पनि जान्दैन, त्यो सीङ् ईश्वरले पनि पाउँदैन” यो नियम ईश्वरीय हो त्यो नजान्दा त्यो न पाउँदा ईश्वरको सर्वज्ञता र प्रभुता नष्ट हुन्छ र ? “न हि शशविषाणाज्ञानं तदप्राप्तिर्वा शक्तिवैभवं विहन्ति” भनेर यसकुराको समाधान श्रीमद्भागवतको वेदस्तुतिको व्याख्यानमा श्रीधरस्वामीले गर्नुभएको छ.

जसको कृपा कृपागर्न अघाउँदैन, उनै-प्रभु रघुनाथजी मेरी कवितालाई हरतरहले सुधार्नुहुनेछ (असल पार्नुहुनेछ) ॥ ३ ॥ रामजस्ता परमउत्तम-मालिक, मजस्तो अधमाधम चाकर, (यस्तो-हुनु बेमुनासिव छ) तर आफ्नातर्फमात्रै हेरेर (आफ्ना उच्च-स्वाभिभावको विचारगरेर-मेरा अधमतामा दृष्टि नदिएर) दयानिधान-प्रभुले मेरो पोषण (रक्षा) गर्नुभएको छ ॥ ४ ॥ "विन्तिभाउ सुन्नाकासाथ प्रीतिको पहिचान गर्नु" यो कुरा लोकप्रसिद्ध र वेदविहित-भएको सुस्वामिरीति (असल मालिकको चलन) हो ॥ ५ ॥ धनी-गरीब, ग्रामजन (पाखे)-नागर (सदरिया), पण्डित-मूर्ख, मलिन उज्याला, सुकवि-कुकवि, इत्यादि सवै नर-नारी हरू आफ्ना बुद्धि-अनुसार राजालाई सह्राउँछन् (स्तुति गर्छन्) ॥ ६ ॥ ७ ॥

साधु सुजान सुसील नृपाला ❀ ईस अंसभव परम कृपाला ॥ ८ ॥
सुनि सनमानहि सवहि सुवानी ❀ भनिति भगति नति गति पहिचानी॥९॥
यह प्राकृत महिपाल सुभाऊ ❀ जान सिरोमनि कोशल राऊ ॥१०॥
रीझत राम सनेह निसोते ❀ को जग मन्द मलिन मति मोते ॥११॥

राजाहरू-परोपकारी, ज्ञानवान्, सत्स्वभाव, ईश्वरकाअंशले पैदाभएका हुनाले परमदयालु, हुन्छन् र सवैको त्यो स्तुतिवाणी सुनेर तिनको भनाई, तिनको भक्ति, तिनको विनय, तिनको अवस्था, तिनको दर्जा, सबै चिह्नेर यथायोग्य आदर गर्दछन् ॥ ८ ॥ ९ ॥

साधारणराजाको यो स्वभाव हुन्छ,—कोशलराज (रघुनाथ) ता अनन्तकोटि व्रह्माण्डपति र ज्ञानघन हुनाले सर्वज्ञानिशिरोमणि समेत हुनुहुन्छ (भने मेरा भणिति-भक्ति नति-गति-बुझ्नामा के कसर रहला ?) ॥ १० ॥ शुद्ध-स्नेहले रामचन्द्र रिझिनुहुन्छ, तर दुनियाँमा मभन्दा मलिनबुद्धि र मन्दबुद्धि को छ ? (सर्वोपरि मलिनबुद्धि मै छु. शुद्धस्नेह कहाँबाट ल्याऊँ र रामजीलाई रिझाऊँ ? हरे !) ॥ ११ ॥

दोहा—शठ सेवक की प्रीति रुचि, रखिहहिं राम कृपालु ।
उपल किये जलजान जेहिं, सचिव सुमति कपिभालु ॥३४॥

रामजी दयालु होइबक्सिन्छ, वहाँबाट स्वाँठ-सेवक-मेरो प्रीति र रुचि (खायश) लाई राखिवक्सिनेछ (पूर्ण गरिवक्सिनेछ) । जसले-पत्थरलाई जलयान (नाउ) जस्तो पारेर समुद्रका पानि माथी अड्यायो,—जसले-वानर र भालूलाई बुद्धिमान्-मन्त्री बनायो, (उस्ता महाप्रभुलाई मेरो प्रीति रुचि पूर्ण गर्नु कत्रो चीज हो र ?) ।

होहुँ कहावत सव कहत, राम सहत उपहास ।
साहिव सीतानाथ से, सेवक तुलसीदास ॥३५॥

म रामजीको दास हुँ, भनेर कहलायेको छु, सबैजना रामदास भन्छन्, यो उपहास ("सीतापति भगवान् रघुनाथजस्ता मालिक,-तुलसीदास जस्तो (तुच्छ) सेवक, आहा ! क्या घटना !" यस्तो ठट्टा) लाई पनि रामजी ले सहीरहनु भएको छ (धन्य ! प्रभु !) ॥ ३५ ॥

हुन शक्त छ ॥ ७ ॥ नाना प्रकारका कपटको निधान (खानी) स्वरूप भएको कलियुग कालनेमि दैत्यै हो,—(त्यसलाई मार्नाका निमित्त) हरिनामै बुद्धिमान् र समर्थ भएको हनुमान् हो ॥ ८ ॥

दो०—रामनाम नरकेसरी, कनककसिपु कलिकाल ॥
जापकजन प्रहलाद जिमि, पालिहि दलि सुर साल ॥३३॥

रामनाम नृसिंहभगवान् हो, कलिकाल हिरण्यकशिपु दैत्य हो, रामनाम-जप्ने-भक्त प्रह्लाद हो, रामनामरूप-नृसिंह कलिकालरूपी-हिरण्यकशिपु-दुष्टदैत्यलाई मारेर भक्तरूपी प्रह्लादको रक्षागर्नु हुन्छ ॥ ३३ ॥

चौ०–भाय कुभाय अनख आलसहूँ ❀ नामजपत मंगलदिसि दशहूँ ॥१॥
सुमिरि सो नाम रामगुन गाथा ❀ करौं नाइ रघुनाथ हि माथा ॥२॥

भाव (भक्ति) ले-अथवा अभाव (अभक्ति) ले, अथवा ईर्ष्याले, अथवा आलस्यले जेले भएपनि रामनाम जप्ता दशौदिशामा (जतासुकै पनि) मंगलैमंगल (कल्याणै कल्याण) हुन्छ, ॥ १ ॥ (क) ॥ त्यही-रामनाम संझेर रघुनाथजीका पाउमा शिर राखी (वन्दनागरी) वहाँका गुणको गाथा (कविता) गर्दछु ॥ २ ॥

मोरि सुधारहि सो सव भाती ❀ जासु कृपा नहि कृपा अघाती ॥३॥
राम सुस्वामि कुसेवक मोसो ❀ निज दिशि देखि दयानिधि पोसो ॥४॥
लोकहुँ वेद सुसाहिव रीती ❀ विनय सुनत पहिचानत प्रीती ॥५॥
धनी गरीव ग्राम नर नागर ❀ पण्डित मूढ मलिन उजागर ॥ ६ ॥
सुकवि कुकवि निजमति अनुहारी ❀ नृपहि सराहत सव नरनारी ॥ ७ ॥

(क) भक्तिले राम ! राम ! भनेको प्रसिद्धै छ । भित्र भक्ति नभएपनि मुखमात्रले कोहीकोही राम ! राम ! भन्दछन् । "त्यो-पाजी मेरो जोड लाग्न खोज्दछ, राम ! राम !" इत्यादिरूपले ईर्ष्या (रीस) चढेका वेलामा पनि राम ! राम ! भन्दछन् । आलस्यले चेतपारेका वेलामा हाईहाई गर्दै राम ! राम ! भन्दछन् । जसरी-भएपनि रामनाम जप्ता सवैतिर कल्याणै हुन्छ ॥

सांकेत्य[1] (कसैको नाउँ राखेर व्यवहार गरिएको), पारिहास्य[2] (ठट्टामा प्रयोग गरिएको) स्तोभ[3] (गानामा आलाप मिलाउन बोलिएको) हेलन[4] (कसैलाई हेलाँगर्दा बोलिएको) हरिनामले पनि सबै पाप नष्ट गर्दछ ।

सांकेत्यं पारिहास्यं वा स्तोभं हेलनमेव वा ।
वैकुण्ठनामग्रहणमशेषाघहरं विदुः ॥ श्रीमद्भागवत स्कन्ध ६. श्लो.

रामेति वर्णद्वयमादरेण सदा स्मरन् मुक्तिमुपैति जन्तुः ।
कलौ युगे कल्मषदूषितानामन्यत्र धर्मे खलु नाधिकारः ॥
हरेर्नामैव नामैव नामैव मम जीवनम् ।
कलौ नास्त्येव नास्त्येव नास्त्येव गतिरन्यथा ॥

यिनको अर्थ स्पष्ट छ ।

देख्नु भएन ॥ ७ ॥ भरतजीसंग भेट भएमा तीदुइजनाको खूब संमान गरेर तिनले गरेका उपकारको सभाका बीचमा बयान गर्नुभयो (धन्य ! कृतज्ञता !) ॥ ८ ॥ (क)

दोहा–प्रभु तरुतर कपि डारपर, ते किए आपु समान ॥
तुलसी कहूँ न रामसे, साहिब सील निधान ॥३६॥
राम निकाई रावरी, है सबहीको नीक ॥
जौं यह साँची है सदा, तौं नीको तुलसीक ॥३७॥
यहिविधि निज गुनदोस कही, सबहि बहुरि सिरनाइ ॥
बरनउँ रघुवर बिसद जस, सुनि कलिकलुष नसाइ ॥३८॥

प्रभुरघुनाथजी भने रुख मन्तिर भईंमा राजहुने,–त्यहीरुखका हाँगाहाँगामा वानर नाच्ने, यस्तो अघेंली गर्ने नासमझ-वानरलाई पनि मित्र बनाएर प्रभुले आफ्नु समान पार्नु भयो, म तुलसीदास भन्दछु कि—"श्रीरामजस्तो शीलनिधान (सत्स्वभावनिधि) अर्को मालिक कुनै छैन" ॥ ३६ ॥

प्रभो ! राम ! हजुरको यो-राम्रो निकाइ (निकोपना) सबैलाई निको (हितकारी) छ, यो·कुरा सदासर्वदा साँचो छ भने तुलसीदासको पनि निकोनै (हितै) छ ॥ ३७ ॥

यसप्रकारले आफ्ना गुणदोष भनेर सबैमा फेरि शिर झुकाएर (वन्दना गरेर) जुन-सुन्दा कलिकल्मषको नाश हुन्छ, त्यो निर्मल रघुपतिका यशको वर्णनगर्छु ॥ ३८ ॥

चौ०–जागवलिक जो कथा सुहाई ❀ भरद्वाज मुनिवरहि सुनाई ॥१॥
कहिहौं सोइ संवाद बखानी ❀ सुनहु सकल सज्जन सुखमानी ॥२॥

जुन-सुन्दर-कथा याज्ञवल्क्यले मुनिश्रेष्ठ-भरद्वाजजीलाई सुनाउनुभएको थियो, त्यही-संवाद वर्णन गर्दछु, सज्जनहो ! आनन्द मानेर तपाईहरू त्यो सबै सुन्नुहवोस् ॥ १ ॥ २ ॥

संभु कीन्ह यह चरित सुहावा ❀ बहुरि कृपा करि उमहि सुनावा ॥३॥
सोइ शिव कागभुसुंडिहि दीन्हा ❀ राम भगत अधिकारी चीन्हा ॥४॥

पहिले शंकरजीले यो-सुन्दर-रामचरितमानस बनाउनु भयो र कृपागरे र पार्वतीलाई सुनाउनु भयो, पछि रामभक्त-अधिकारी (लायक) भनी चिह्नेर त्यो रामचरितमानस काकभुशुंडीलाइ दिनुभयो (सुनाउनुभयो) ॥ ३ ॥ ४ ॥ (ग)

(क) सुग्रीवले अघी "सुखसंपति परिवार बडाई । सब परिहरि करिहौं सेवकाई ॥" भनेको थियो निष्कंटकराज्यपाये पछी त्यो कुरा विर्सेर बालीजस्तै विषयसुखासक्त भये ता पनि रामजीले त्यो कुरा मनमा लिनुभयेन । विभीषणको पनि यस्तै चाल भयो ॥

(ग) काकभुशुंडी—रामभक्त चिरञ्जीवी काक हुन् । अलम्बुसादेवीका वाहन एउटा चन्द्र नाम भएका काग थिए । तिनले हंसी (हाँसकी पोथी) मा यिनलाई पैदागरेको हो । चन्द्रकागका छोरा जम्मा २१ थिए सबै मरे, काकभुशुन्डी चिरञ्जीवी भए । यी अघिल्ला-जन्ममा अयोध्यानिवासी शूद्र थिए ।

चौ०–अति वडि मोरि ढिठाई खोरी ❀ सुनि अघ नरकहुँ नाक सकोरी ॥१॥
समुझि सहम मोहिं अप डरअपने ❀ सो सुधि राम कीन्ह नहिं सपने ॥२॥

"म रामजीको दास हुँ" यसो-भन्नु मेरो खराब र ठूलो ढिठाई (ढिटोपना) हो। त्यो सुनेर पापी नरकले पनि घृणाका साथ नाक खुम्च्याउने छ ॥ १ ॥ यो-कुरा संझँदा बुझदा मलाई आफैं डर लाग्दछ (मैले रामजीको दास हुँ भनें, म नालायकले त्यसो भन्न हुन्थ्यो र? अब मेरो के गति ? भनेर म डराउँछु) तर प्रभु रघुनाथजीलाई सपनामा पनि त्यसकुराको ख्याल छैन ("यो अधम हो, मेरो दास किन हुन्थ्यो," यस्तो विचार सपनामा पनि गर्नु हुन्न) ॥ २ ॥

सुनि अवलोकि सुचित चख चाही ❀ भक्ति मोरि मति स्वामि सराही ॥ ३ ॥
कहत नसाइ होय हिय नीकी ❀ रीझत राम जानि जनजीकी ॥ ४ ॥

भन्दाखेरि खराबै भए पनि हृदयमा बेस छ भने रामचन्द्रजी मानिसका हृदयको कुरा जानेर खुशी हुनुहुन्छ ॥४॥ यसकारणले वेद-शास्त्र-सन्तका-वचन सुनेर मैले निर्मल भएका मनरूपीनेत्रले रामचन्द्रजीका हजुरमा मेरी भक्ति कस्ती ठहरिएकी छ भनेर हेर्दा, मेरी भक्तिलाई प्रभुले मनमनमा सहाएका देखें ॥ ३ ॥ (क)

रहति न प्रभुचित चूक किएकी ❀ करति सुरति सयवार हिएकी ॥ ५ ॥
जेहि अघ वधेउ व्याधजिमि वाली ❀ फिरि सुकंठ सोइ कीन्ह कुचाली ॥ ६ ॥
सोइ करतूति विभीषन केरी ❀ सपनेहुँ सो न राम हिय हेरी ॥ ७ ॥
ते भरतहि भेटत सनमाने ❀ राज सभा रघुवीर बखाने ॥ ८ ॥

प्रभु-रघुनाथजीका चित्तमा भक्तले गरेको चूक (विराएको) रहँदैन. (वहाँले विरायेको कुरा संझनु हुन्न) भक्तले १ पटक हृदय शुद्धगरेर गरेको सेवालाई सयकडौंवार प्रेमकासाथ संझनुहुन्छ ॥ ५ ॥ (ख)

जुन्-अपराध-बापत वहाँले व्याधाजस्तो भएर बालीलाई मार्नुभयो, पछीवाट सुग्रीवलेपनि त्यही-कुचाल गरेका थिए (प्रभुले त्यसको विचार गर्नु भएन, सुग्रीवका १ फेरको सेवाले सब-अपराध बिर्साइ दियो) ॥ ६ ॥ त्यस्तै—विभीषणले उही-चाल पछिबाट गरे, रामजीले त्योकुरा सपनामा पनि हृदयले देख्नु भएन ॥ ७ ॥ वरु

(क) शुद्ध-अन्तः करण भएको मानिसले आफूलाई ईश्वरानुगृहीत (ईश्वरले अनुग्रहगरिएको) संझन्छ। मैला-अन्तःकरणहुने मानिसको र उसका हृदयमा रहने अन्तर्यामीको सधैं झगड़ा रहन्छ, (त्यो अन्तर्यामीले त्यसलाई सधैं धिक्कार गर्दछ) त्यो अन्तर्यामीसंग मेल गर्न शकेदेखि, गङ्गास्नान पनि गर्नुपर्दैन, कुरुक्षेत्रको यात्रा पनि गर्नुपर्दैन (सवै पुण्यकर्म स्वतःसिद्ध हुन आउँछन्)।

यमो वैवस्वतो देवो यस्तवैष हृदि स्थितः। तेन चेदविवादस्ते मा गङ्गां मा कुरून् गमः ॥

महाभारत।

(ख) कथं चिदुपकारेण कृतेनैकेन तुष्यनि। न स्मरत्यपकाराणां शतमप्यात्मवत्तया ॥

वाल्मी.रा.।

बुधविश्राम सकल जन रञ्जनी ❀ रामकथा कलिकलुषविभञ्जनी ॥ ५ ॥
रामकथा कलि पगन्न भरणी ❀ पुनि विवेक पावक कहँ अरणी ॥ ६ ॥
रामकथा कलि कामद गाई ❀ सुजन सजीवनि मूरि सुहाई ॥ ७ ॥
सोइ वसुधातल सुधातरंगिनि ❀ भयभंजनि भ्रमभेकभुअङ्गिनी ॥ ८ ॥

यो रामकथा समुझदार मानिसको विश्रामस्थान (आराम लिनेठाउँ) हो. यो राम कथा कलिकल्मषको भङ्ग (तोडाइ) गर्ने चीज हो । यो रामकथा कलिरूपी सर्पका निमित्त भरणी हो । यो-रामकथा विवेकरूपी-अग्नि उत्पन्न-गर्नाका-निमित्त अरणि (यज्ञयागादिमा अग्निउत्पन्नगराउने काष्ठयन्त्र) हो ॥ ५ ॥ ६ ॥

यो रामकथा कलियुगमा कामधेनु गाई हो । यो रामकथा सज्जनहरूको संजीवनी औषधीको सुन्दर जरो हो । सो-यो रामकथा पृथिवीतलको अमृतनदी हो । यो रामकथा भयको भङ्गगर्ने भएर पनि भ्रान्तिरूप भ्याउताका निमित्त सर्पिणी हो ॥ ७ ॥ ८ ॥

असुरसेनसमनरक निकन्दिनि ❀ साधुविबुध कुलहित गिरिनन्दिनी ॥ ९ ॥
सन्तसमाज पयोधि रमासी ❀ विश्वभारधर अचल छमासी ॥१०॥
जमगन मुहमसि जग जमुनासी ❀ जीवन मुकुति हेतु जनुकासी ॥११॥

यो-रामकथा दैत्यका सेनाजस्ता नानाप्रकारका भयानक नरकसमूहलाई नाशगर्ने र सज्जनसमूहरूपी-देवगणलाई हित गर्ने हुनाले भगवती—दुर्गास्वरूपिणी हो ॥ ९ ॥

यो रामकथा सज्जनसमाजरूपी-समुद्रबाट निस्केकी भगवती-लक्ष्मीजस्ती छ, यो रामकथा स्थिर भएर संसारको बोझा थाम्ने हुनाले पृथ्वी जस्ती छ ॥ १० ॥

यो रामकथा संसारमा पापहरणगर्ने यमुना-नदी-जस्ती भएर यमदूतको मुख कालोपार्ने मसीस्वरूप छ । यो रामकथा जीवहरूको मुक्तिका निमित्त मानौं काशी (वाराणसी पुरी) छ ॥ ११ ॥

नुरागका प्रभावले संसारलाई हेर्से आए ।

तुलसीदासजी ले आफ्ना सन्देह-अज्ञान-भ्रमनिवारणगर्ने परिश्रमका साथ बनाएको यो ग्रन्थ सबै भक्तजनको सन्देह-अज्ञान-भ्रम निवारण गर्ने भयो, ठीक हो भगीरथ राजाले आफ्ना-पुर्खालाई तार्न ल्याएकी गङ्गाजीका जलले तमाम—दुनियाँ तर्पण गरेर—आफ्ना—आफ्ना पुर्खालाई तार्दैछ ।

"गङ्गाजलैर्भुवि भगीरथयत्नलब्धैः किं ? तर्पणं न विदधाति नरः पितृणाम्"

(१) "सर्पको विष झार्ने मन्त्रलाई "भरणी" भन्दछन्" भनी कसैले भनेका छन् । "कलि-रूपी सर्पका हकमा रामकथा "भरणी" (मयूरी) हो ।" (मुजुरकी पोथीले सर्प खाए झैं रामकथाले कलिलाइ खाइदिन्छे) भनी कसैले लेखेका छन् ।

"भरणी नाम भएको पक्षी फिस्टा जस्तो सानो काँढैकाँढाको पखेटा भएको र महाधूर्त हुन्छ । सर्पका अगाडि त्यो पक्षी गुट्मुटिएर रहन्छ, सर्पले त्यसलाई झाप्प खान्छ (ग्रास गर्दछ), त्यो-पक्षी सर्पका पेटमा पुग्दछ र पखेटा फैलाएर सर्पलाई पेटदेखि-टाउका-सम्म तीखाकाँढाजस्ता पखेटाले चिर्दै बाहिर निस्कन्छ सर्प ठहरै मर्दछ । रामकथारूपी—भरणीपक्षी-पनि कलिरूपी-सर्पका पेट भित्र पुगेर त्यसलाई मारिदिन्छ" भनी श्रद्धेय कुनै महात्माले व्याख्यान गरेको छ ।

तेहि सन जागवलिक पुनि पावा ❀ तिन पुनि भरद्वाज प्रति गावा ॥५॥
ते श्रोता वक्ता समशीला ❀ समदरसी जानहि हरिलीला ॥६॥
जानहिं तीनिकाल निज ज्ञाना ❀ करतलगत आमलक समाना ॥७॥
औरौं जे हरिभगति सुजाना ❀ कहहिं सुनहिं समुझहिं विधिनाना ॥८॥

उ कागभुशुंडिवाट याज्ञवल्क्यले पाउनुभयो, वहाँले भरद्वाज मुनिका अगाडि रामचरितमानस गाउनुभयो ॥ ५ ॥ ती श्रोता ती वक्ता दुवैजना समानस्वभाव भएका समदर्शी भएका र हरिलीला जान्ने भएका थिए ॥६॥ तिनीहरु आफ्ना ज्ञानले भूत-भविष्यत्-वर्तमान-तीनै कालको वृत्तान्तलाई हत्केलामा रहेको अमलाको फल जस्तै छर्लङ्ग देख्तथे ॥ ७ ॥ (यस्तो-परम्पराले आएको रामचरितमानसलाई) अरू अरु ज्ञानवान्-हरिभक्तहरू नानातरहले भन्दैछन् सुन्दैछन् वुझदैछन् ॥ ८ ॥

दोहा—मै पुनि निज गुरुसन सुनी, कथा सो सूकर खेत ॥
समुझी नहिं तसि बालपन, तव अति रहेहुँ अचेत ॥३९॥
श्रोता वकता ज्ञाननिधि, कथा रामकै गूढ ॥
किमि समझौं मे जीव जड, कलिमल ग्रसित विमूढ ॥४०॥

मैलेता त्यो-कथा सूकरक्षेत्रमा आफ्ना-गुरुवाट सुनें, तर केटाकेटी हुनाले उस्तो वुझिन, किन भने ? त्यसवेलामा म साह्रैनै अजान थिएँ ॥ ३९ ॥ (त्यसवेलामा) अरु-श्रोता र, वक्ता-गुरु पनि ज्ञाननिधि (ज्ञानपूर्ण) थिए, रामजीको कथा गूढ छ, कलिकल्मषले ग्रास गरेको मूढमति जडजीव (म) कसरी वुझौं ? ॥ ४० ॥

चौ०–तदपि कही गुरु वारहिंवारा ❀ समुझिपरी कछु मति अनुसारा ॥१॥
भाषाबद्ध करव मै सोई ❀ मोरे मन प्रबोध जेहि होई ॥२॥

तैपनि गुरुले वारंवार त्यो कथा भन्नुभयो र बुद्धि-अनुसार केही बुझियो ॥१॥ मेरा मनमा जो ज्ञान छ तदनुसार म त्यो कथालाई भाषा कवितामा बद्ध गर्दछु ॥ २ ॥

जस कछु बुधि विवेकबल मेरे ❀ तस कहिहौं हिय हरिके प्रेरे ॥३॥
निजसन्देह मोह भ्रम हरनी ❀ करौं कथा भवसरिता तरनी ॥४॥

मेरो वुद्धि र विवेकको जोकुछ बल छ, तदनुसार हृदयमा राजभएका प्रभुका प्रेरणाले भन्नेछु ॥ ३ ॥ आफ्नो-सन्देह- अज्ञान-भ्रान्तिलाई हर्नें, संसाररूपनदीको नाउ जस्तो कथा निरूपण गर्छु ॥ ४ ॥ (क)

शंकरको पूजा गर्नलागेको वेलामा आएका गुरुको यिन्ले यथोचित आदर गरेनन् र शंकरले शाप दिनुभयो, ती सर्पभए, शंकरैका करुणाले तृतीय जन्ममा ती ऐलेका काकभुशुंडी रामजीको उपासना गर्नें ब्राह्मण भई जन्मे, त्यो जन्ममा-पनि कारणवश तिनले लोमशऋषिको शापपाएर चतुर्थ जन्ममा काग भएर जन्मनु पऱ्यो। यी कागभुशुंडी रामजीका परमभक्त र शंकरप्रभृतिदेवताका परमप्रिय थिए।

(क) अघि अघि संसारलाई समुद्र भन्ने महात्मा तुलसीदास अव नदी भन्नलागे, रामकथा-

राजाको हिफाजतका निमित्त बहादुर मन्त्री हो। अपार भएको लोभरूपी समुद्रलाई ग्रास गर्नाका निमित्त रामचरित्र अगस्त्यमुनि स्वरूप हो ॥ ६ ॥

कामकोह कलिमल करिगनके ❀ केहरि सावक जनमनवनके ॥ ७ ॥
अतिथि पूज्य प्रियतम पुरारिके ❀ कामदघन दारिद दवारिके ॥ ८ ॥
मन्त्र महामणि विषय व्यालके ❀ मेटत कठिन कुअंक भालके ॥ ९ ॥

रामचरित्र काम-क्रोध-कलिमल-रूपी हात्तिका बथानको ध्वंस-पार्नालाई सज्जनका मनरूपी-बनमा-रहने सिंहको बच्चा हो ॥ ७ ॥ रामचरित्र-पुरारि (भगवान् शंकर) को पूजनीय-प्यारो-अतिथि (पाहुना) हो। रामचरित्र-दारिद्र्यरूपी डढ़ेलाको यथेच्छ वृष्टिगर्ने मेघ हो ॥८॥ रामचरित्र विषयरूपी-सर्पको विष-उतार्नाका-निमित्त गारुडमन्त्र र गारुडमणि हो। रामचरित्र-विधाताले दुनियाँका ललाटमा लेखेका कर्मरेखाका खराव अङ्क मेट्तछ ॥ ९ ॥

हरन मोहतम दिनकर करसे ❀ सेवक सालि पाल जलधरसे ॥१०॥
अभिमतदानि देवतरुवरसे ❀ सेवत सुलभ सुखद हरिहरसे ॥११॥
सुकवि सरद नभ मन उडगनसे ❀ रामभगत जन जीवन धनसे ॥१२॥
सकल सुकृत फल भूरि भोगसे ❀ जगहित निरुपधि साधु लोगसे ॥१३॥
सेवक मनमानस मरालसे ❀ पावन गंग तरंग मालसे ॥१४॥

यो रामचरित्र मोहरूपी अन्धकार हर्नलाई सूर्यको किरणजस्तो, भक्तरूपी शालिधानको-रक्षाका-निमित्त मेघजस्तो छ ॥ १० ॥ यो रामचरित्र-इष्ट-फल-दिनामा कल्पवृक्ष जस्तो, सेवा गर्नेलाई सुलभ भईकन सुख दिनामा हरिहरजस्तो छ ॥ ११ ॥ यो रामचरित्र सत्कविहरूको मनरूपी-शरत्कालीन-आकाशमा तारागणजस्तो, रामभक्त-भएका-जनमा जीवन र धनजस्तो छ ॥ १२ ॥ यो रामचरित्र संपूर्ण-पुण्यका-फलको धेरै-भोगजस्तो, छल कपट-विना लोकहित-गर्नामा साधु सज्जन-जस्तो छ ॥ १३ ॥ यो रामचरित्र-भक्तका-मनरूपी-सरोवरमा हंसजस्तो, पवित्र गर्नामा गंगाजीको-तरंगमाला-जस्तो छ ॥ १४ ॥

दोहा—कुपथ कुतरक कुचालि कलि, कपट दंभ पाखंड।
दहन राम गुन ग्राम जिमि, इन्धन अनल प्रचंड ॥४२॥
रामचरित राकेस कर, सरिस सुखद सव काहु।
सज्जन कुमुद चकोर चित, हित विसेष बड़ लाहु ॥४३॥

श्रीरामजीका गुणको समूह-कुमार्ग, कुतर्क, कुचाल, कलि (झगडा तगडा), कपट, दंभ (कपटपूर्ण धर्माचरण), पाखंड (वेदविरुद्ध आचार) यी रूपी-दाउरालाई भस्म गर्ने प्रचंड-अग्निस्वरूप छ ॥ ४२ ॥ रामचरित्र पूर्णिमाका-चन्द्रका किरणजस्तो सबैलाई आह्लाद-गर्ने छ, तर सज्जनरूपी-कुमुद (चन्द्रकमल) र सज्जनैरूपी-चकोर (च्याखुरा) को चित्तलाई विशेष (ज्यादा) हितकारी र ठूलो-लाभ-स्वरूप छ ॥ ४३ ॥

रामहि प्रिय पावनि तुलसीसी ❀ तुलसीदास हित हियहुलसीसी ॥१२॥
सिवप्रिय मेकल सैलसुतासी ❀ सकलसिद्धि सुखसंपति रासी ॥१३॥
सद्‌गुन सुरगन अम्ब अदितीसी ❀ रघुवर भगति प्रेम परमितिसी ॥१४॥

यो·रामकथा तुलसीजस्तै पवित्र र रामजीकी प्यारी छ। यो रामकथा तुलसीदास-को हार्दिक·हित·गर्नलाई हुलसी (मेरी आमा) जस्ती छ ॥ १२ ॥

यो रामकथा संपूर्ण सिद्धि-दिने-संपत्तिकी·राशिस्वरूप·भएकी र शिवजीकी प्यारी भएकी हुनाले मेकलपर्वतपुत्री (नर्मदा नदी) जस्ती छ ॥ १३ ॥

यो रामकथा सद्‌गुणरूपी-देवगणकी अम्बा (माता = उत्पत्तिकारिणी) हुनाले अदिति (देवमाता) जस्ती छ। यो रामकथा रघुनाथजीको भक्ति र प्रेमकी सीमा (हद) जस्ती छ ॥ १४ ॥

दोहा—रामकथा मन्दाकिनी, चित्रकूट चित चारु ॥
तुलसी सुभग सनेहवन, सियरघुवीर विहारु ॥४१॥

तुलसीदासजी भन्दछन् कि—रामकथा मन्दाकिनी नदी हो, निर्मल-चित्त चित्रकूट पर्वत हो, सुन्दर-प्रेम सीतारामको विहार-गर्ने वन हो, (मन्दाकिनी-नदीले सुशोभित-भएका चित्रकूटपर्वतका वनमा अघि सीतारामले विहार गरेको हो. त्यो·स्थान सीतारामलाई मनपरेको छ, अब हामी चित्तरूपी·चित्रकूटलाई रामकथारूपी मन्दाकिनी नदीले सुशोभित पारौं र चित्तरूप-चित्रकूटमा शुद्धस्नेहरूप-वन जमाऔं त्यति भए-पछि त्यहाँ विहारगर्नालाई सीता·राम अवश्य आउनुहुनेछ, हामी दर्शन पाउने छौं) ॥ ४१ ॥

चौ०—रामचरित चिन्तामनि चारु ❀ सन्तसुमति तिय सुभग सिंगारु ॥ १॥
जग मङ्गल गुनग्राम रामके ❀ दानि मुकुति धनधरम धामके ॥ २ ॥

रामचरित्र सुन्दर चिन्तामणि (चितायेको कुरा पूर्ण--गर्ने दिव्य-रत्न) हो, त्यो सन्त-हरू की मतिरूपी-स्त्रीको सुन्दर शृङ्गार हो, ॥ १ ॥ रामका·गुणका·समूह जगतमा मंगलमय र मुक्ति-धन-धर्म–धाम (सद्गति) का दानी (दाता) छन् ॥ २ ॥

सद्‌गुरु ज्ञान विराग जोगके ❀ विवुधवैद भवभीम रोगके ॥ ३ ॥
जननि जनक सियराम प्रेमके ❀ बीज सकल व्रत धरम नेमके ॥ ४ ॥
समन पाप संताप सोकके ❀ प्रियपालक परलोक लोकके ॥ ५ ॥
सचिव सुभट भूपति विचारके ❀ कुंभज लोभ उदधि अपारके ॥ ६ ॥

रामचरित्र–ज्ञान–वैराग्य योग यी ३ कुराको सद्गुरु (उपदेशदाता) हो, संसार-रूपी भयानक-रोगको देववैद्य (अश्विनीकुमार) हो. ॥ ३ ॥ सीतारामविषयक–प्रेमको राम-चरित्र बाबु-आमा हो। संपूर्ण-व्रत·धर्म-नियमको रामचरित्र बीज (कारण) हो ॥ ४ ॥ रामचरित्र पाप–सन्ताप–शोक यी ३ चीजको शमन (शान्तिकर्ता) हो । रामचरित्र यो लोक र परलोकको प्रियपालक (प्यारो रक्षक) हो ॥ ५ ॥ रामचरित्र विचाररूपी

दोहा—राम अनन्त अनन्त गुन, अमिति कथा विस्तार।
सुनि आचरज न मानिहहिं, जिनके विमल विचार ॥४४॥

श्रीरामजी अनन्त (अन्त-नपाइशक्ता) हुनुहुन्छ. वहाँका गुण-पनि अनन्त छन्। वहाँका कथाको विस्तार असिति (निःसीम = निरवधि) छ, जसको विचार निर्मल छ, त्यस्ता-सज्जनहरू यो कथा सुनेर आश्चर्य मान्ने छैनन् ॥४४॥

चौ०—यहि विधि सब संसय करि दूरी ❀ सिरधरि गुरुपद पंकज धूरी ॥ १ ॥
पुनि सबही प्रनवौं कर जोरी ❀ करत कथा जेहि लाग न खोरी ॥ २ ॥

यस प्रकारले सब-संशय दूर गरेर, गुरुका चरणकमलको धूलो शिरमा राखेर फेरि हात जोडेर सबैलाई प्रणाम गर्दछु, किन भने, यो-कथाको रचना-गर्दा केही खोट नलागोस् ॥१॥२॥

सादर सिवहिं नाइ अब माथा ❀ बरनौं बिसद रामगुन गाथा ॥ ३ ॥
संवत सोरह सै इकतीसा ❀ करौं कथा हरि पद धरि सीसा ॥ ४ ॥
नौमी भौमवार मधुमासा ❀ अवधपुरी यह चरित प्रकासा ॥ ५ ॥

आदरका-साथ शिवजीका-हजुरमा शिर झुकाएर निर्मल-रामगुणगाथा (रामजीका गुणको रचना) वर्णन-गर्दछु ॥ ३ ॥ प्रभु रघुनाथजीका-पाउमा शिर राखेर संवत् सोह्रसय एकतीस (१६३१) मा यो कथाको रचना गर्दछु।

अवधपुरी (अयोध्या) मा चैत्र-महीना, नवमी-तिथि, मंगलवारकादिन यो-राम चरित्र प्रकाश-भयो (शुरु भयो) ॥ (क)

माने पनि, "त्यो नकली–ग्रन्थ बनाउने विद्वान्‌ले सकली–ग्रन्थ हेरेको पनि रहेन छ. कस्तो बेकूफ रहेछ" भन्नु पर्दछ, त्यो विद्वान्‌को विद्वत्तामा समालोचना गर्न हाम्रो ल्याकत पुग्छर ? तसर्थ नकली–भए–पनि सकली भए–पनि हरिकथाका ग्रन्थको आदर गर्नु पर्दछ, श्रद्धापूर्वक हरिकथा सुन्नु पर्दछ, श्रद्धाले हामीलाई हित गर्दछ, अश्रद्धाले हाम्रो सबै–पुण्यकर्मको परिश्रमलाई भूस्याइदिन्छ,—

चरितं रघुनाथस्य शतकोटिप्रविस्तरम्।
एकैकमक्षरं पुंसां महापातकनाशनम् ॥

यो वचनमा विश्वास राख्नु पर्दछ ॥

(क) रिक्तातिथि क्रूरवारकादिन ग्रन्थारंभ भएकोमा ज्योतिषीहरूको शंकानिवारणार्थ "नवमी तिथि दुर्गाको इष्टदिन हो। मंगलवार हनुमान्‌जीको इष्टवार हो । चैत्रनवमी प्रभु रघुनाथजीको जन्मदिन हो। दुर्गा र सीताको शास्त्रमा अभेद देखाएकै छ। राम-सीता-हनुमान्‌का-भक्त भएका तुलसीदासजीले भक्तिका-प्रभावले साइतको वास्ता न राखेर इष्टदिनमा कथारंभ गरेको हो" भनी कोही २ भन्दछन्।

"रामजीका-अनन्य-भक्त-भएका महात्मा-तुलसी-दासजीले रामजीका जन्म-दिनको-मात्र अनुसन्धान गरेको पक्कै हो, अरू-कुरा केवल तार्किकहरूका तर्क-मात्र हुन्, बनाउन-आँटेको त्यो ग्रन्थलाई त्यसदिन शनिवारै परेको भयेपनि बनाउन्यैथिए" भनी कोही भन्दछन्. वास्तव उनै जानून् ॥

भूमिका

चौ०-कीहि प्रश्न जेहि भाँति भवानी ❀ जेहि विधि संकर कहा वखानी ॥ १ ॥
सो सव हेतु कहव मैं गाई ❀ कथा प्रबन्ध विचित्र वनाई ॥ २ ॥
जेहि यह कथा सुनी नहिं होई ❀ जनि आचरज करैं सुनि सोई ॥ ३ ॥
कथा अलौकिक सुनहिं जे ज्ञानी ❀ नहिं आचरज करहि अस जानी ॥४॥

जुन प्रकारले भवानी (पार्वती) ले प्रश्न गर्नु भयो, जुन प्रकारले शंकरजीले विस्तार पूर्वक वताउनुभयो त्यो सव-कारण गाएर कथाको प्रबन्ध (काव्य) वनाएर म भन्दछु ॥ १ ॥ २ ॥ जसले यो कथा सुनेको न होला, तिनीहरू यो कथा सुन्दा आश्चर्य न मानून् ॥ जो ज्ञानीहरू अलौकिक (लोकोत्तर) यो कथा सुन्लान् तिनीहरू पनि यो जानेर (अब वताइने कुरा वुझेर) आश्चर्य मान्ने छैनन् ॥ ३ ॥ ४ ॥

रामकथा के जगमिति नाहीं ❀ असि प्रतीति तिन्हके मनमाही ॥ ५ ॥
नाना भाँति राम अवतारा ❀ रामायन शतकोटि अपारा ॥ ६ ॥
कलप भेद हरिचरित सुहाये ❀ भाँति अनेक मुनीसन्ह गाये ॥ ७ ॥
करिअ न संसय अस उर आनी ❀ सुनिय कथा सादर रति मानी ॥ ७ ॥

"संसारमा रामकथाको सीमा छैन" यस्तो प्रतीति (पत्यार) तिनको मनमाँ छँदैछ ("तिनले आश्चर्य न मान्नू" यो वाक्यशेष अघिल्ला चौपाईमा जोड्नु पर्छ) ॥ ५ ॥ रामका अवतार नानाप्रकारका छन्, रामायण शतकोटिश्लोक भएको हुनाले अपार छ (जाबो सवालाख-श्लोक भएको महाभारतता ऐले अपार भईरहेछ, सयकरोड़श्लोक भएको पुरा रामायण अपार न भए के होस् ?) ॥ ६ ॥

फेरि हरिका सुन्दर-सुन्दर-चरित्र कल्पभेदले अनेक प्रकारका (भिन्न २) हुन्छन् भनेर मुनीश्वर हरूले गाएको छ ॥ ७ ॥ यो कुरा मनमा ल्याएर सन्देह न गर्नु, खुशी मानेर आदरपूर्वक रामकथा सुन्नू ॥ ८ ॥ (क)

(क) ब्रह्माजीका १ दिनलाई कल्प भन्दछन्। एक कल्पमा १४ मन्वन्तर १४ इन्द्र हुन्दन्छन्। सत्य-त्रेता-द्वापर-कलि यी ४ युगको १ चौकड़ी हुन्छ, ७१ चौकड़ीको यौटा-मन्वन्तर हुन्छ, १४ मन्वन्तरको एउटा ब्राह्मदिन हुन्छ, त्यसैलाई कल्प भन्दछन्। सत्ययुगमा-मानुषवर्ष १७२८०००, त्रेतामा १२९६०००, द्वापरमा ८६४०००, कलिमा ४३२००० हुन्छन्। यस्ता ७१ चौकडीको १ मन्वन्तर र १४ मन्वन्तरको १ कल्प हुन्छ, कल्पकल्पमा भगवान्को अवतार हुन्छ, सवैअवतारमा सवै-चरित्र एकै-प्रकारका हुन्छन् भन्ने नियम छैन, जस्तै-ऐले-प्रचलित-भएका-बाल्मीकि-प्रभृतिका-रामायणमा कुंभकर्णको बध रामवाट भएको लेखिएको छ, महाराज-युधिष्ठिरलाई मार्कण्डेय-मुनिले सुनाएको रामायणमा कुंभकर्णको बध लक्ष्मणजी वाट भएको महाभारत-वनपर्वमा लेखिएको छ, (२८७ अध्याय हेर्नू)।

यस्तै अरू-अरू-चरित्रमा पनि भेद देखियो भने कल्पभेदले त्यो भेद भएको संझेर रामायण प्रभृति-धर्मपुस्तकमा श्रद्धा नघटाईकन हरिकथा सुन्नू। भिन्न-भिन्न-ग्रन्थमा भिन्न-भिन्न-कुरा देखेर यो नकली, यो सकली भन्ने साहस हामी-जस्ता कूप-मण्डूकले गर्न हुँदैन, एक छिनका-निंति एउटा ग्रन्थलाई नकली

रामचरितमानस यह नामा ❀ सुनत स्रवन पाइअ विस्रामा ॥ ७ ॥
मनकरि विषय अनल वन जरई ❀ होइ सुखी जौं एहि सर परही ॥ ८ ॥

यसकथाको नाम रामचरितमानस हो, यसलाई कानले[1] सुन्दा संसारी प्राणीले विश्राम पाउँछ (संसारयात्राको थकाइ सकिन्छ = मुक्त हुन्छ) ॥ ७ ॥ मानिसको मनरूपी हात्ती विषयरूपी[2] अग्नि (डढ़ेलो) ले जली रहेको छ, त्यो हात्ती यदि यो-रामचरितरूपी मानस (सरोवर) मा पस्यो-भने सुखी हुन्छ ॥ ८ ॥

रामचरितमानस मुनि भावन ❀ विरचेउ शंभु सुहावन पावन ॥ ९ ॥
त्रिविध दोष दुख दारिद दावन ❀ कलिकुचालिकुलि कलुषनसावन ॥१०॥

शंकरजीले मुनि महात्मा हरूलाई मनपर्ने, सुन्दर, पवित्र, रामचरितमानस बनाउनुभयो ॥ ९ ॥ त्यो रामचरितमानसले ३ प्रकारका[3] दोष, दुःख, दारिद्र्यरूपी डढेलालाई र कलिका दुराचाररूपी–कुल (सबै) कलमष (पाप) लाई नष्ट पार्दछ ॥ १० ॥

रचि महेस निज मानस राखा ❀ पाइ सुसमउ सिवासन भाषा ॥११॥
ताते रामचरित मानस वर ❀ धरेउ नाम हिय हेरि हरषि हर ॥१२॥
कहौं कथा सोइ सुखद सुहाई ❀ सादर सुनहु सुजन मन लाई ॥१३॥

यो बनाएर शंकरजीले आफ्नै मानस (मन) मा राख्नुभयो (कसैलाई सुनाउनुभएको थिएन) पछि असल मौका पाएर पार्वतीलाई बताउनुभयो ॥ ११ ॥

यसै कारण शंकरजीले मनमा विचार गरेर खुशी भई, यसको "रामचरितमानस" यस्तो सुन्दर नाम राख्नुभयो ॥ १२ ॥ सुखदायक र सुन्दर त्यहीकथा म भन्दछु (बताउँछु) सुजन हो ! तपाईहरू आदरका साथ मन लाएर सुन्नुहवोस् ॥ १३ ॥

दोहा–जस मानस जेहि विधि भयउ, जगप्रचार जेहि हेतु ।
अव सोइ कहौं प्रसंग सव, सुमिरि उमा वृषकेतु ॥४६॥

---

(१) सुनिने कुरा कानैले सुनिन्छ, "कान लाएर सुन, कान दिएर सुन" भन्दा 'श्रवणमा एकाग्रता गर" यस्तो विशेष अर्थ बुझ्नुपर्दछ ।

(२) रूप-रस-गन्ध-स्पर्श शब्द यी ५ विषय हुन्। सबैले भोग्नु पर्ने यिनै हुन्। यिनै ५ विषयमा सारा संसार आसक्त भएको छ, यिनैको आर्जन-वर्धन-रक्षण गर्नाका पीरले सारा संसारको मन पोलिएको छ, त्यो मन मत्ता-हात्तीजस्तो दुर्दम (तहलाउनलाई मुश्किल पर्ने) र अतिबलवान् छ, कदाचित् प्राचीन पुण्यका प्रभावले त्यो (मनोगज) रामचरितमानसरूपी सरोवरमा पर्न आयो-भनेमात्रै विषयदावानलबाट बच्तछ, नत्र त्यसको त्यो दुरवस्था कहिल्यै छुट्तैन ।

(३) कायिक (शरीरले गरेका) वाचिक (वचनले गरेका) मानसिक (मनले गरेका) यी ३ प्रकारका पापलाई त्रिदोष भन्दछन् । अथवा आध्यात्मिक (मनमा-हुने शोक-मोह प्रभृति) आधिदैविक (दैवगतिले-परीआउने-भूकंप वज्रपात प्रभृति) आधिभौतिक (मनुष्य-सिंह-व्याघ्र-प्रभृतिबाट-परी आउने झगड़ा तगडा प्रभृति) दुःखलाई पनि त्रिदोष (त्रिताप) भन्दछन् ।

जेहि दिन रामजनम श्रुति गावहिं ❀ तीरथ सकल तहाँ चलि आवहिं ॥६॥
असुर नाग खग नर मुनि देवा ❀ आय करहिं रघुनायक सेवा ॥७॥
जन्म महोत्सव रचहिं सुजाना ❀ करहिं रामकल कीरति गाना ॥८॥

जुनदिन रामजीको जन्मदिन हो भनी वेदले गाएको छ. जुनदिन त्यहाँ (अयोध्यामा) संपूर्ण-तीर्थ आउँदछन्—भक्तदैत्य-नाग-गरुडादिपक्षी-मानिस-मुनि-देवता आएर रघुनाथजीको सेवा गर्दछन्, ती समुझदार भक्तहरू श्रीरामजीका जन्मदिनको ठूलो उत्सव गर्दछन् र श्रीरामजीका कीर्तिको मधुर गान गर्दछन् ॥६॥७॥८॥

दोहा—मज्जहिं सज्जन वृन्द बहु, पावन सरजू नीर ।
जपहिं राम धरिध्यान उर, सुन्दर स्याम सरीर ॥४५॥

जुनदिन धेरै-सज्जनसमूह पवित्रभएको-सरयूनदीका-जलमा गोता लगाउँछन् अनि सुन्दर-श्यामशरीर-भएका रामजीलाई ध्यानले हृदयमा राखेर वहाँको नाममन्त्र जप्तछन् ॥४५॥ (त्यसैदिन)

चौ०—दरस परस मज्जन अरु पाना ❀ हरै पाप कह वेद पुराना ॥ १ ॥
नदी पुनीत अमित महिमा अति ❀ कहि न सकै सारदा विमलमति ॥ २ ॥

सरयूनदी दर्शन-स्पर्शन-स्नान-पानले सबै-पाप-हर्ने, अपार-महिमा-भएकी परम-पवित्र हुन् भनी वेदपुराणले भनेको छ, तिनको महिमा निर्मल-बुद्धिस्वरूपिणी-सरस्वतीले पनि वर्णन गर्न शकिंदैन ॥१॥२॥

रामधामदा पुरी सुहावनी ❀ लोकसमस्त विदित अतिपावनी ॥ ३ ॥
चारि खानि जग जीव अपारा ❀ अवध तजे तन नहिं संसारा ॥ ४ ॥
सव विधि पुरी मनोहर जानी ❀ सकलसिद्धिप्रद मंगल खानी ॥ ५ ॥
विमल कथा कर कीन्ह अरंभा ❀ सुनत नसाहिं काम मद दंभा ॥ ६ ॥

त्यो-सुन्दर-अयोध्यानगरी सब संसारमा प्रख्यात-भएकी अति-पवित्र र रामधाम (रामलोक = वैकुंठ) दिने हो ॥ ३ ॥ जगतका स्वेदज[1]-अण्डज[2]-उद्भिज[3]-जरायुज[4]-यी प्रकारका अनन्तजीव अवध (अयोध्या) मा देहत्याग गर्नाले मुक्त हुन्छन्, तिनलाई फेरि संसारमा फिर्नु पर्दैन ॥४॥ (क) ॥ यसै-नगरीलाई सबतरहवाट मनोहर, सकलसिद्धिदायिनी, मंगलकी खानी संझेर, यहीं निर्मल कथाको प्रारंभ गरेको हुँ, जुनकथा-सुन्नाले काम-मद (गर्व) दंभ नष्ट हुन्छन् ॥५॥६॥

---

[1] जमीनका पसीना (बाफ) बाट पैदाहुने दंशमशकादिप्राणी, [2] अण्ड (फूल) बाट पैदा हुने पक्षिसर्पादिप्राणी, [3] जमीनबाट उम्रने तृणगुल्मादिप्राणी, [4] जरायुज (सालनालबाटपैदाहुने) मनुष्यादि,

(क) अयोध्यानगरी मुक्तिदिने-सबनगरी-मध्यमा प्रथमश्रेणीमा छ ।
अयोध्या[1] मथुरा[2] माया[3] काशी[4] काञ्ची[5] अवन्तिका[6] ।
पुरी द्वारावती[7] चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः ॥

दोहा–सुठि सुंदर संवाद वर, विरचे बुद्धि विचारि ।
ते एहि पावन सुभग सर, घाट मनोहर चारि ॥४७॥

बुद्धिका विचारले, खूब-सुन्दर जो ४ संवाद छन् तिनै चार-संवाद यो रामचरित-रूपी-मानस-सरोवरका सुन्दर ४ घाट हुन् ॥ ४७ ॥ (क)

चौ०–सप्त प्रबन्ध सुभग सोपाना ❀ ज्ञान नयन निरखत मनमाना ॥ १ ॥
रघुपति महिमा अगुन अबाधा ❀ बरनब सोइ वर वारि अगाधा ॥ २ ॥

त्यो-सरोवरमा ७ कांडरूपी ७ सिंढी बनेका छन् ती-सिंढीलाई ज्ञाननेत्रले हेर्दा मन प्रसन्न हुन्छ। गुणातीत-भएको (सत्त्व-रज-तमदेखि फरक रहेको,) र निर्बाध (निरुपद्रव) भएको रघुपतिको महिमा उही (साधुमेघले वर्षायेको) अगाध-उत्तम-जल हो, त्यसको वर्णन गर्छु ॥ १ ॥ २ ॥

रामसीययश सलिल सुधासम ❀ उपमा वीचि विलास मनोरम ॥ ३ ॥
पुरइनि सघन चारु चौपाई ❀ जुगुति मंजु मनि सीप सुहाई ॥ ४ ॥

यो-सरोवरमा राम-र सीताजीको-यशरूपीजल अमृतसमान छ, राम्राराम्रा उपमा-हरू त्यो-यशसरोवरका सुन्दर-सुन्दर-तरंगका-विलास (शोभाविशेष) हुन्। सुन्दर-सुन्दर चौपाई त्यसका बाक्ला २ पुरइन (कमलका बोटका लहरा) हुन्। त्यसमा युक्ति (कवित्व चातुर्य) रूपी सुन्दर-मौक्तिकमणि (मोती) का सिपी शोभायमान छन् ॥ ४ ॥

छन्द सोरठा सुन्दर दोहा ❀ सोइ बहुरंग कमल कुल सोहा ॥ ५ ॥
अरथ अनूप सुभाव सुभासा ❀ सोइ पराग मकरन्द सुवासा ॥ ६ ॥

यस्मा जो सोरठा दोहा प्रभृति सुन्दर छन्द छन्, तीनै अनेक रङ्ग–भयेका कमल

(क) मानससरोवरमा वह्लने ४ घाट छन्, यस्मा याज्ञवल्क्य–भरद्वाज संवाद, शंकरपार्वती संवाद, काकभुशुंडि-गरुडसंवाद, तुलसीदास–साधुजनसंवाद यी ४ घाट छन् ।

(१) सरोवरमा सुन्दर–तरङ्गशोभा रहन्छ, ती तरङ्ग नानाप्रकारका चमत्कारी देखिन्छन् । यस्मा उपमालंकार ठूलो (मुख्य) तरङ्ग हो, त्यसका अरु २ भेद (रूपक सन्देह इत्यादि) तरङ्ग विलास हुन् ।

सुन्दरसादृश्यवर्णनलाई "उपमा" भन्दछन्। यस्मा उपमान–उपमेय–वाचक–शब्द·साधारण-धर्म यी ४ रहे भने पूर्णोपमा कहिन्छ । चार मध्यको कुनै छैन भने लुप्तोपमा हुन्छ। जस्तै "चन्द्र झैं सुन्दर मुख" यहाँ चन्द्र उपमान हो, मुख उपमेय हो, झैं वाचक शब्द हो, सुन्दर साधारण (दुवैमा रहने) धर्म हो र यहाँ पूर्णोपमा भयो, "चन्द्र जस्तो मुख" यहाँ सुन्दर यो धर्म राखेको छैन । यो लुप्तोपमा भयो. यसैमा भनाइ बेग्लैबेग्लै गरेमा बेग्लैबेग्लै अलंकार हुन्छन्, जस्तै "मुख चन्द्र हो" यहाँ झैं झिक्ता उही उपमालङ्कार रूपक भनेर कहिन्छ । सादृश्य छदैछ। "मुख हो कि ? चन्द्र हो ?" यहाँ उही सादृश्य हुनाले "संदेह" अलंकार पर्‍यो । इत्यादि कुरा साहित्यका लक्षणग्रन्थमा लेखिए-का छन् ।

अव जुनप्रकारले रामचरितमानसको जगतमा यश भयो, जुनकारणले त्यसको जगतमा प्रचार-पनि भयो, त्यो-सबै प्रसंग पार्वती र शंकरजीलाई स्मरण गरेर भन्दछु ॥४६॥

चौ०-संभु प्रसाद सुमति हिय हुलसी ❀ रामचरित मानस कवि तुलसी ॥ १ ॥
करइ मनोहर मति अनुहारी ❀ सुजन सुचित सुनि लेहु सुधारी ॥ २ ॥

शंकरजीका अनुग्रहले हृदयमा सद्बुद्धिको उल्लास (प्रफुल्लता) हुनआयो र तुलसीदास रामचरितमानस–नामक काव्यका कवि (रचयिता) भई बुद्धि-अनुसार सुन्दर रचना गर्दछ, सज्जन हो ! सुचित्त-भएर राम्रोगरी-धारणा-गरेर सुनिलिनु हवोस् ॥ १ ॥ २ ॥

रामचरितमानसलाई मानस (सरोवर) भन्नाकोकारण

सुमति भूमिथल हृदय अगाधू ❀ वेद पुरान उदधि घन साधू ॥ ३ ॥
वरषहिं राम सुजस वर वारी ❀ मधुर मनोहर मंङ्गलकारी ॥ ४ ॥

असल-बुद्धि भूमितल (जमीन) हो. हृदय अगाधता (गंभीरता) हो । वेद-पुराण समुद्र हुन् । साधु (ऋषि-मुनि-सन्तहरु) मेघ हुन्, यिनीहरू मीठो-मनोहर-माङ्गलिक-भएको रामकीर्तिरूपी·उत्तम-जल वर्षाउँछन् । (अर्थात् जसरी मेघहरू समुद्रको जल लिएर असल जमीनमा रहेको गहीरो-मानस सरोवरमा वर्षाउँछन्, त्यसैगरी साधुहरू बेदपुराणको-सार-स्वरूप-भएको रामकीर्तिलाई, गंभीर·भएको असल·जमीनमा·(सद्बुद्धिमा) रहने भक्तजनको-मानस (चित्त) मा वर्षाउँछन्, अरूवाट त्यो-कुरा, त्यसरी, त्यहाँ, वर्षन सक्तैन) ॥३॥४॥

लीला सगुन जो कहहिं वखानी ❀ सोइ स्वच्छता करै मलहानी ॥ ५ ॥
प्रेम भक्ति जो वरनि नजाई ❀ सोइ मधुरता सुसीतलताई ॥ ६ ॥

प्रभुका सगुण–अवस्थाका जो-जो लीला बखान गरेर (प्रशंसापूर्वक फैलाएर) भन्दछन्, त्यो (सगुणलीलावर्णन) त्यसको (रामयशरूपीजलको) स्वच्छता हो, त्यसले सबै मल (पाप) को हानि (नाश) गर्दछ ॥ बयानगर्ननशकिने जो प्रेमभक्ति छ, त्यही त्यसको (रामयशरूपीजलको) मीठोपना र शीतलपना हो ॥ ५ ॥ ६ ॥

सो जल सुकृत सालि हित होई ❀ रामभगत जन जीवन सोई ॥ ७ ॥
मेधा महि गत सो जल पावन ❀ सकिलि श्रवन मग चलेउसुहावन॥ ८ ॥

त्यो (रामकीर्तिरूपी) जल पुण्यरूपी-धानलाई हित हुन्छ (पुण्यरूपी-धान रामकीर्तिश्रवणरूपी असल पानी पायो भने सप्रन्छ) त्यो·जल रामभक्तहरूको जीवन (प्राण राख्नेवस्तु) हो, त्यो असल जल वर्षदा सबैका-कानको·वाटो गरेर बुद्धिरूपी-पृथ्वीमा पुग्दछ, त्यो जल अति पवित्र छ ॥ ७ ॥ ८ ॥

भरेउ मानस सुथल थिराना ❀ सुखद सीत रुचि चारु चिराना ॥ ९ ॥

अनि त्यो-जल बुद्धिरूपी-पृथ्वीमा-रहेको·मानस (चित्तसरोवर) मा भरिन्छ र स्थिर हुन्छ, प्रेम (रुचि) रूपी शीतकालमा पुरानो-हुनगएको त्योजल सुखदायी हुन्छ (मनमा रहेको रामचरित्र-प्रेमभक्ति आएको वेलामा झन्-असल-मीठो लाग्ने हुन्छ) ॥ ९ ॥

ज्ञान, विज्ञान (शिल्प-शास्त्रबोध) विचार, ९ प्रकारका रस[1], जप, तप, योग, वैराग्य यी सब कुरा त्यस सरोवरका सानातिना नाना प्रकारका जीवजन्तु हुन् ॥ ९ ॥ १० ॥

सुकृती साधु नाम गुन गाना ❀ ते विचित्र जल विहंग समाना ॥११॥
सन्त सभा चहुँ दिशि अँवराई ❀ स्त्रद्धा रितु वसन्त सम गाई ॥१२॥

यस्मा—पुण्यात्माहरूका र सन्तहरूका जो नाम-गुणगान छन्, ती विचित्रविचित्र जलपक्षी हुन् ॥ यस्का चारै तर्फ जो सज्जनसमाज रहेको छ त्यो आम्रवाटी (आँपको बगैंचा) हो ॥ यस्मा जो श्रद्धा छ त्यो वसन्त ऋतु भनेर कहिएको छ ॥ ११ ॥ १२ ॥

भक्ति निरूपण विविध विधाना ❀ छमा दया दम लतावितानां ॥१३॥
संयम नियम फूल फल ज्ञाना ❀ हरपदरति रस वेद वखाना ॥१४॥
औरौं कथा अनेक प्रसंगा ❀ तेइ सुकपिक बहुवरन विहंगा ॥१५॥

यस्मा जो अनेक प्रकारका भक्तिका निरूपण र क्षमा (सहिष्णुता) दया (कृपा) दम (इन्द्रिय निग्रह) वर्णित भएर रहेका छन्, ती सब लतावितान (लताका झाङ) हुन्। यस्मा संयम[2]-नियम[3]रूपी फूल र ज्ञानरूपी फल, हरिचरणानुरागरूपी रस छ भनी वेदले भनेको छ ॥ अनेक प्रसंगमा अरुअरुका जो जो कथा रहेका छन् ती सब शुगा कोइली आदि गरेका रंगविरंगका पक्षी हुन् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

दोहा—पुलक वाटिका बाग वन, सुख सुविहंग विहारु।
माली सुमन सनेह जल, सीचत लोचन चारु ॥४८॥

यो रामचरित सुन्दा जो रोमाञ्च हुन्छ त्यो बागबगैंचा हो । यो सुन्दा जो आनन्द हुन्छ, त्यो पक्षीहरूको खेल हो । श्रद्धारूपी-वसन्तऋतुले रमाइलो पारेको त्यो रोमाञ्च रूपी बगैंचाको माली शुद्ध मन हो. त्यस्ले आँखारूपीहजारा (जलसेचन गर्ने छिद्र धेरै भयेको भाँडो) द्वारा प्रेमरूपी जलको सेचन गर्दछ ॥ ४८ ॥

चौ०–जे गावहिं यह चरित सँभारे ❀ ते एहिताल चतुर रखवारे ॥ १ ॥
सदा सुनहि सादर नर नारी ❀ तेइ सुरवर मानस अधिकारी ॥ २ ॥

सह्मालेर (यथाभावीं नगरेर यो चरित्र जो-जो गाउँछन्, तिनै सिपालु गवैया-हरू यो रामचरित्रमानसका रखवारा (रखवाली गर्ने) हुन् ॥ १ ॥

जुन जुन नरनारी आदर साथ यस्लाई सुन्दछन् ती देवता हुन् (मनुष्य होइनन्) तिनीहरू मानससरोवरमा रहनलाई अधिकारी छन् (देवताबाहकले मानस-सरोवरमा सँधै बस्न पाउँदैन) ॥ २ ॥

---

(१) शृङ्गार–वीर–करुण–अद्भुत–हास्य–भयानक–वीभत्स–रौद्र शान्त ९ रस छन्।

(२) धारणा–ध्यान-समाधि यी ३ लाई संयम भन्दछन्। "त्रयमेकत्र संयमः" योगसूत्र।

(३) शौच–सन्तोष–तपः—स्वाध्याय–ईश्वरचिन्तन यी ५ नियम कहिन्छन् "शौचसंतोष तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमः" योगसूत्र.

का जात जात शोभित छन् ॥ ५ ॥ यस्मा जो अनुपम (बेजोड़) भयेका अर्थ भाव भणिति छन्, तिनीहरूनै क्रमैले पराग–मकरन्द–सुगन्ध हुन् ॥ ५ ॥ ६ ॥ (क)

सुकृत पुञ्ज मञ्जुल अलिमाला ❀ ज्ञान विराग विचार मराला ॥ ७ ॥
धुनि अवरेव कवित गुन जाती ❀ मीन मनोहर ते बहु भाँती ॥ ८ ॥

यस्मा (रामचरित-सरोवरमा) पुण्य-पुंजनै सुन्दर भ्रमर वर्ग हो (रामचरित कीर्तन भएका ठाउँमा फूलमा भवरा झुम्मिए झैं (बटुलिए झैं) पुण्य बटुलिन आउँछन्)। यो-सरोवरमा विवेक–वैराग्य–विचार यिनै हँस छन् ॥ ७ ॥ यस्मा जो * ध्वनि–†अवरेवकाव्य ⁂गुण + जाति छन्, तिनै अनेक प्रकारका सुन्दर माछा हुन् ॥ ८ ॥

अरथ धरम कामादिक चारी ❀ कहव ज्ञान विज्ञान विचारी ॥ ९ ॥
नव रस जप तप जोग विरागा ❀ ते सब जलचर चारु तडागा ॥ १० ॥

अर्थ (संपत्ति) धर्म–काम (विषय भोग) मोक्ष (मुक्ति) यी ४ पुरुषार्थ र,

---

(क) वाच्य–लक्ष्य व्यङ्ग ३ प्रकारका अर्थ ती-छन्द रूपी कमलका पराग (धूला) हुन्। अनेक-प्रकारको-भाव छन्दरूपी–कमलका मकरन्द (पुष्परस) हुन्। सुभाषा (भणिति = अनौठाभनाई) सुगन्ध (खुशवू) हो। पराग मकरन्द सुगन्ध यी ३ चीज हुनाले कमल सुशोभित भए झैं, अर्थ–भाव भणिति ३ कुरा रहँदा छन्द-रूपी-कमल सुशोभित हुन्छ।

(*) मानस सरोवरमा अनेकप्रकारका माछा हुन्छन्। ती मध्ये ठूला ठूला माछा जलभित्र गहीरा ठाउँमा रहन्छन्, यहाँ पनि ध्वनिकाव्य छन्, ती ठूलामाछा झैं गहीरोमा डुब्ने मानिसले (व्यङ्ग्यार्थ बुझ्ने प्रौढबुद्धि भएका मानिसले) फेला पारिन्छन् । वाच्यार्थभन्दा व्यङ्ग्यार्थमा चमत्कार बढ़ता भयो भने "ध्वनि काव्य" हुन्छ। यस्को उदाहरण जस्तै—

कृपणको धन, केसर सिंहको, मणि मनोहर भीषण नागको।
स्तन सुशील कुलीन कुमारिको इ जिऊँदा जिउँदै छुन शकूछ को ? ॥

(†) एउटै वस्तुलाई अनेकरूप मानेर वर्णन गरेमा "अवरेव काव्य" हुन्छ भनी हिन्दीसाहित्यको तुलसीभूषणमा लेखियेको छ, संस्कृतसाहित्यमा त्यो मालारूपक हो, जस्तै—

राम कथा कलि पन्नग भरणी, रामकथा कलि विटप कुठारी ॥

यहाँ रामकथालाई भरणी (पक्षि विशेष) र कुठारी (बञ्चरो) रूप मानेर वर्णन गरेको छ।

यस्तो अवरेव काव्य सर्पजस्तो अनेक किसिमले हिड्ने वाममाछा तुल्य भई योसरोवरमा रहेको छ।

(⁂) कसैले २४, कसैले १०, कसैले ३ काव्यगुण मानेका छन्। ३ गुण मान्नेले १० गुणलाई ३ गुणका पेटभित्र हाल्छ (३ गुणमा १० गुणको अन्तर्भाव गर्छ)। १० गुण मान्ने ले २४ गुणलाई १० गुणका पेट भित्र हाल्छ (१० गुणमा २४ गुणको अन्तर्भाव गर्छ) यस प्रकारले सजातीयलाई कुक्षिगत गराउने यी काव्यगुण विचार गर्दा माछै हुन्। ती साना ठूला भएर यो सरोवरमा रहेका छन्।

(+) जस्ताकोतस्तो गरेर यथास्थित वर्णन गर्नालाई "जाति" भन्द छन्। त्यस्ता जातिकाव्य योसरोवरमा प्रशस्त छन्, ती जातिकाव्य बथानकाबथान भएर हिंड्ने साना २ माछा हुन्।

जौं वहोरि कोउ पूछन आवा ❀ सर निन्दा करि ताहि बुझावा ॥ ४ ॥

फेरि कोही दुःख गरेर त्यो-सरोवरमा पुगि हाल्यो भने-पनि पुग्ने-वित्तिकै निद्रारूपी कामजरो आउँछ र झुल्न लाग्छ। स्वप्न नशकिने मूर्खतारूपी-जाड़ाले मुटुकलेजा ढाक्छ, अभागी त्यसले ताहाँ गएर पनि मज्जनगर्न (डुब्न) पाएन ॥ १ ॥ २ ॥

त्यस-सरोवरमा स्नान–पान गर्न शक्तैन, अभिमान-साथ फर्केर आउँछ (यस्ता सरोवर कतिछन् कति भन्दै फर्कन्छ) । कोही सोध्न आयो भने त्यो सरोवरको निन्दा गरेर त्यसको चित्त बुझाउँछ ॥ ३ ॥ ४ ॥

सकल विघन व्यापहि नहि तेही ❀ राम सुकृपा विलोकहिं जेही ॥ ५ ॥
सोइ सादर मज्जन सर करई ❀ महाघोर त्रयताप न जरई ॥ ६ ॥
ते नर यह सर तजहि न काऊ ❀ जिनके राम चरन भल भाऊ ॥ ७ ॥
जो नहाइ चह यहि सर भाई ❀ सो सतसंग करे मनलाई ॥ ८ ॥

जसलाई रघुनाथजी कृपागरेर हेर्नुहुन्छ (जसले रामजोको कृपाकटाक्ष पाएको छ) त्यसलाई माथि-वताएका-कुनैविघ्नले पनि व्याप्तगर्न (रोक्न) शक्तैन। त्यही-सक्स-मात्र त्यो रामचरितमानसरूपी-सरोवरमा स्नान-गर्न शक्छ (डुबेर रामचरित बुझ्दछ) त्यसलाई भयंकर-तापत्रय (आध्यात्मिक-आधिदैविक-आधिभौतिक यी ३ प्रकारका ताप) ले जलाउन शक्तैन ॥ ५ ॥ ६ ॥

जसलाई रामजीका चरण असल लाग्दछन् ती मानिस यो-सरोवरलाई कहिल्यै पनि छाड्दैनन्। भाईसाहेव ! यो-सरोवरमा नुहाउन चाहन्छ भने, मानिस मन लाएर (प्रीतिपूर्वक) सत्सङ्ग गरोस् (तिनका मद्दतले भने त्योकाम सिद्ध हुन्छ, नत्र ता अशक्य छ) ॥ ७ ॥ ८ ॥

अस मानस मानस चष चाही ❀ भइ कवि बुद्धि विमल अवगाही ॥ ९ ॥
भयेउ हृदय आनन्द उछाहू ❀ उमगेउ प्रेम प्रमोद प्रवाहू ॥१०॥

यस्तो-मानसमा स्नानगर्नालाई हृदयको नेत्र चाहिन्छ, जसमा स्नान-गर्नाले कविको बुद्धि निर्मल भई ॥ ९ ॥ हृदयमा आनन्द उत्साह भयो, प्रेम र प्रमोद (मस्ती समेतको हर्ष) को प्रवाह उर्लेर आयो ॥ १० ॥

चली सुभग कविता सरिता सो ❀ राम बिमल जस जल भरिता सो ॥११॥
सरजू नाम सुमंगलमूला ❀ लोक वेद मत मंजुलकूला ॥१२॥
नदी पुनीत सुमानस नन्दिनी ❀ कलिमल तटतरु मूल निकन्दिनी ॥१३॥

मानससरोवरमा उर्लेर आएका प्रेम-प्रमोदका धाराले सुन्दर कविताको रूप लिएर बग्न थाल्यो, त्यही-कवितानदीप्रवाह रामजोको निर्मल-यशरूपीजलले भरिएको छ ॥ ११ ॥ त्यो-नदी मंगलको-मूलकारण, लोक र वेदमा मानिएकी र मनोहर तीरभएकी छ, त्यसको नाम सरजू हो ॥ १२ ॥ त्यो रामकथाकवितानदी मानससरोवरबाट निस्केकी हुनाले

अति खल जे विषयी बक कागा ❀ एहि सर निकट न जाहिं अभागा ॥ ३ ॥
संबुक भेक सिवार समाना ❀ इहाँ न विषय कथा रसनाना ॥ ४ ॥
तेहि कारन आवत हिय हारे ❀ कामी काक बलाक विचारे ॥ ५ ॥

जस्तै मानससरोवरमा बकुल्ला र काग जाँदैनन्, त्यस्तै यो रामचरितमानसका नगीचमा (रामायणकथा हुनलागेमा) अतिदुष्टभएका विषयलंपट मानिस अभागी हुनाले आउँदैनन्। (किन भने ?) यस्मा नानाप्रकारका रसीलाविषयका कुरा-रूपी घोघी (क्षुद्रशंख) भ्याउता, सिवाली (काई) केही छैन। (काग बकुल्लाहरू घोघी भ्याउता कीरा फट्यांग्रा भएका ठाउँमा जान्छन्, यहाँ के खान आउँथे ?) ॥ त्यसैकारणले विचारा कामी-रूपी काग र बकुल्ला यहाँ आउन हिम्मत हार्दछन् (आँट्न शक्तैनन्, ॥३॥४॥५॥

आवत एहि सर अतिकठिनाई ❀ रामकृपाविनु आइ न जाई ॥ ६ ॥
कठिन कुसंग कुपन्थ कराला ❀ तिन्हके वचन बाघ हरिब्याला ॥ ७ ॥
गृहकारज नाना जंजाला ❀ तेइ अति दुर्गम सैल विसाला ॥ ८ ॥
वन बहु विषम मोह मदमाना ❀ नदी कुतर्क भयंकर नाना ॥ ९ ॥

यो सरोवरमा आउन पनि मानससरोवरमा आउन जत्तिकै कठिन छ। रामजीका कृपा विना रामचरितमानसमा आउन शकिदैन ॥ (किन भने ?) यहाँ आउँदा खेरी डरलाग्दा कुसंग हुन-आउँछन्, डरलाग्दा कुमार्ग पनि भेटिन्छन्। ती कुत्सितजन र कुमार्गगामीहरूका वचन व्याघ्रजस्ता-सिंहजस्ता-सर्पजस्ता हुन्छन् (कसरी तिनीहरूबाट बचेर त्यहाँ पुग्ने हो ?) ॥ ६ ॥ ७ ॥

फेरि अनेक बखेडा भएका गृहकार्य (घर काज) रूपी दुर्गम (चढेर पारगर्न नशकिने) ठूला ठूला पहाड छन् (कसरी त्यहाँ पुग्ने ?)। मोह (अज्ञान) मद (उद्धतपना) मान (अभिमान) यिनैरूपी भयानक ठुलो बन पनि बाटैमा छ (कसो गर्ने ?) भयंकर-भएका (बगाएर बेपत्ता पारि दिने) अनेकप्रकारका कुतर्करूपी-नदी त्यहाँ जानलाग्दा भेटिन्छन् (तिनलाई कसरी तर्नु र रामचरितमानस भेट्टाउनु ?) ॥ ८ ॥ ९ ॥

दोहा—जे श्रद्धा संवल रहित, नहिं सन्तन कर साथ।
तिन्ह कहँ मानस अगम अति, जिन्हहिं न प्रिय रघुनाथ ॥४९॥

जो-मानिस श्रद्धारूपी-सामलतोमल (वाटामा खानेवस्तु) ले रहित छ, (सामल नभएको रित्तो छ) जो-मानिस सन्तजन-सँग साथ लाग्दैन, जसलाई रघुनाथजी प्रिय हुनुहुन्न (रामलाई जो प्यारो गर्दैन) त्यस्ता-मानिसलाई यो-रामचरित-मानस-रूपी-मानस-सरोवर अत्यन्त अगम छ ॥ ४९ ॥

चौ०-जो करि कष्ट जाइ पुनि कोई ❀ जातहि नींद जुडाई होई ॥ १ ॥
जडता जाड विषम उरलागा ❀ गयहु न मज्जन पाव अभागा ॥ २ ॥
करि न जाइ सर मज्जन पाना ❀ फिरि आवे समेत अभिमाना ॥ ३ ॥

उमा महेस विवाह बराती ✿ ते जलचर अगनित बहुभाँती ॥ ७ ॥
रघुवर जनम आनन्द वधाई ✿ भँवर तरङ्ग मनोहर ताई ॥ ८ ॥

पार्वती-र-शिवजीका-विवाहमा जो बराती (जन्ती) वर्णन गरिएका छन्, ती यो-कथानदीका अनेक प्रकारका वेगिन्ती जलचर जन्तु हुन् ॥ ७ ॥ रघुनाथ जीका-जन्ममा जो आनन्द र वधाई (कल्याण कामना वर्णन गरिएको छ, त्यो क्रमैले यो कथानदीको भुँवरी र तरङ्गको सुन्दरता हो ॥ ८ ॥ (ख)

दोहा—बाल चरित चहुँ बन्धुके, वनज विपुल बहुरंग ।
नृप रानी परिजन सुकृत, मधुकर वारि विहंग ॥५१॥

राम-लक्ष्मण-भरत-शत्रुघ्न यी ४ भाइको जो बाललीला वर्णनगरिएको छ, त्यो अनेकरंग-हुने धेरै-कमल हो । राजा-दशरथ र कौशल्याप्रभृति रानीहरूको पुण्य जो छ, त्यो बाललीलारूपी-कमलको भ्रमर हो (भ्रमरले कमलमा लुट्पुट्ट गरेर आनन्द पाउँछ, राजारानीको पुण्यले ४ भाईका बाललीलामा लुट्पुट्ट गरेको छ)। परिजन (नोकर-चाकर) को सुकृत (पुण्य) जलपक्षी हो (जलपक्षीले अल्लि टाढैरहेर कमलको आनन्द भोग्दछ) ॥५१॥

चौ०--सीय स्वयंवर कथा सुहाई ✿ सरित सुहावनि सो छवि छाई ॥ १ ॥
नदी नाव पटु प्रश्न अनेका ✿ केवट कुसल उतर सविवेका ॥ २ ॥

सीताजीको जो-सुन्दर-स्वयंवरकथा छ, त्यही यो-रामकथानदीको राम्रो छाइरहेको (नदीलाई व्याप्तगरिरहेको) शोभा हो ॥ १ ॥ यस्मा राम्रा राम्रा अनेक प्रश्न जो छन्, ती कथानदीका नाउ हुन् । विवेकपूर्ण भएका उचित जो उत्तर छन्, ती कैवर्त (माझी) हुन् । (नदीमा नाउ रहन्छन् ती नाउ माझीले पार लाउँछन् र त्यसको आश्रय गर्ने पारी पुग्न पाउँछन् । यो कथानदीमा ठाउठाउमा आएका प्रश्न नाउ हुन्, तिनको आश्रय गरेर रहनेलाई ती प्रश्नको उत्तर-स्वरूपी माझीले पारी पुऱ्याइदिन्छ (कथानदीको पारंगत पारिदिन्छ) ॥ २ ॥

सुनि अनुकथन परस्पर होई ✿ पथिकसमाज सोह सरि सोई ॥ ३ ॥
घोर धार भृगुनाथ रिसानी ✿ घाट सुबन्धु राम बखानी ॥ ४ ॥

कथासुनेर परस्पर पछिबाट जो कुरा हुन्छ, त्यो कथानदीमा स्नानगर्नआएका पथिक (यात्री) हरुको शोभा हो (कथासिद्धिएपछि श्रोताहरूमा कुराकहानी हुनलाग्छ, त्यो कुराकहानी कथानदीमा स्नान-गरि-शक्ने यात्रीहरूको हल्लखल्ल हो) ॥ ३ ॥

महादेव र पार्वतीको विवाह ४ । महादेव र पार्वतीको संवाद ५ । स्वायम्भुवमनु र शतरूपाको कथा ६ । यी कुरा साह्रैराम्रा-हुनाले कथानदीका बगैँचा हुन् । सतीको मोह १ । सतीजीको शरीरपरित्याग २ । नारदमुनिको मोह ३ । प्रतापभानुको वृत्तान्त ४ । रावणको जन्मवृत्तान्त ५ । रावणको दिग्विजय ६ यी कुरा चित्तलाई बडै रमाइला नं भएका-हुनाले कथानदीका वन हुन् ।

(ख) आनन्दले चित्तलाई तानेर लान्छ र त्यो भुँवरी हो । बधाई (कल्याणकामना) मा चित्त उर्लेर नाच्नलाग्छ र त्यो तरंगको सुन्दरपना हो ।

मानसनन्दिनी (मानसपुत्री-सरयूनदी) नै हो, त्यो पनि उस्तै कलिमलरूपी तट (तीर) मा रहेका-वृक्षको मूल (जरो) उखाड्ने हो ॥ १३ ॥ (क)

दोहा—श्रोता त्रिविध समाज पुर, ग्राम नगर दुहुँ कूल ।
सन्त सभा अनुपम अवध, सकल सुमंगल मूल ॥५०॥

तीन (३) प्रकारका-श्रोताको समाज त्यस नदीका दुइ किनारामा रहेका पुर[1]ग्राम[2]-नगर[3] हुन् । (ख) । संपूर्ण-मंगलको मूलकारण-भएको सज्जनसमाज त्यो नदीलाई साथराख्ने अवधपुरी (अयोध्या) हो ॥ ५० ॥

चौ०–राम भक्ति सुरसरि तँहि जाई ❀ मिलि सुकीरति सरजु सुहाई ॥ १ ॥
सानुज रामसमर जस पावन ❀ मिलेउ महानद सोन सुहावन ॥ २ ॥

त्यही-कथारूपी-सरयूनदी पछी रामभक्तिरूपी-गङ्गाजी (भागीरथी) मा मिलन जान्छिन् र तिन को ठूलो यश पाएर (क्याबात रामकथा ! तिमी रामभक्ति सगँ मिल्यौ यस्तो श्लाघा पाएर) सुशोभित हुन्छिन् । फेरि त्यो-कथासरयूनदीमा लक्ष्मणसहित-रामजीको पवित्र-युद्धयश (लड़ाइँमा पाएको यश) रूपी शोणभद्र–नद पनि मिलन आउँछ र सुशोभित हुन्छ ॥ १ ॥ २ ॥

जुग विच भगति देवधुनि धारा ❀ सोहति सहित सुविरति विचारा॥ ३ ॥
त्रिविधताप त्रासक त्रिमुहानी ❀ रामसरूप सिंधु समुहानी ॥ ४ ॥

यी २ का बीचमा रामभक्तिरूपीगंगाजीकी-धारा-वैराग्य र विचारका माझमा रहेकी भक्तिजस्तै शोभायमान छन् । यस्ता-प्रकारले यी ३ नदीको त्रिमुहानी तयार भएर ३ प्रकारका तापलाई तर्साउने (रामकथा, रामयश. रामभक्ति, मिले पछि ३ प्रकारको ताप तर्सन्छ) त्यो श्रीरामरूपी-सागरको सन्मुख हुन्छ ॥ ३ ॥ ४ ॥

मानस मूल मिली सुर सरिहि ❀ सुनत सुजन मन पावन करिहि ॥ ५ ॥
विच विच कथा विचित्र विभागा ❀ जनु सरितीर नीर वन वागा ॥ ६ ॥

यो-कथारूपी-सरयूनदीको मूल-उत्पत्तिस्थान मानस-जस्तो पवित्र छ, अनि त्यो-रामभक्तिजस्ति-गङ्गामा मिलेकी छन्, त्यसो-हुनाले तिनमा अद्भुत शक्ति छ र सुन्ने-वित्तिकै सज्जनको मनलाई पवित्र गर्दछिन् ॥ ५ ॥

यी-कथानदीका-बीचबीचमा जो-जो विचित्र उपकथा भिन्न भिन्न छन्, मानौं ती त्यो नदीका तीर र तीरका बघैचा र वन हुन् ॥ ६ ॥ (ग)

(क) सरयूनदी मानस-सरोवरवाट निस्केर अयोध्याको बाटो गरी गङ्गाजी (भागीरथी) मा मिल्दछिन् । शोणभद्र नद पनि गङ्गाजीमै मिल्द छ, २ नदी र १ नद को समागम भए पछि सरयू र शोण-लाई आफूमा अन्तर्गत गराई गङ्गा एउटै स्वनामले समुद्रमा मिल्दछिन् ।

(ख) श्रोताहरू ३ थरी हुन्छन् एउटा मुक्त, अर्को मुक्तहुनखोज्ने = मुमुक्षु, तेस्रो विषयी ।

(१) राजा रहने शहरलाई (राजधानी लाई) पुर भन्दछन् । (२) गाउँलाइ ग्राम भन्दछन् । (३) अरु-शहरलाई नगर भन्दछन् ।

(ग) अर्थात् याज्ञवल्क्य र भरद्वाजको संवाद १ । पार्वतीको जन्म २ । पार्वतीको तपस्या ३ ।

यी रामकीर्तिकथानदी छवैवटा ऋतुमा भरपूर रहन्छिन् (घटबढ छैन) जुन सुकै समयमा पनि खूब राम्रो र खूब पवित्र छन् ॥ (किन भने ?) हिमालय पर्वतकी पुत्री पार्वतीको र शिवजीको विवाह सबै जगत्‌लाई शीतल पार्ने हुनाले हेमन्तऋतु (मंसीर पूस) हों, त्यसमा पनि यो रामकीर्तिकथानदी उत्तिकै रमणीय र पूर्ण छन् । प्रभु–रघुनाथजीको जन्मका उत्सवको उत्साह (तयारी) शिशिरऋतु हो (त्यसमा ता रामकथानदी झन ठण्ढा रमणीय पूर्ण छन्) ॥ रामजीका विवाहका समाजको जो वर्णन छ, त्यो हर्ष-मङ्गल-पूर्ण भएको ऋतुराज (वसन्त) हो (त्यसमा पनि यी रामकथानदी पूर्ण छन्) ॥

रामजीको वनवास दुःसह (खप्न नशकिने) ग्रीष्मऋतु हो, रामजीले हिंड्नु परेको जंगलको कुरा कडा घाम र ग्रीष्मऋतुको हावा (लू) हो (त्यसमा पनि यो रामकीर्तिनदी उत्तिकै पूर्ण छन् घट्‌तिनन्) ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

वर्षा घोर निशाचर रारी ❀ सुरकुल शालि सुमङ्गलकारी ॥ ५ ॥
राम राज सुख विनय बड़ाई ❀ विसद सुखद सोइ शरद सुहाई ॥ ६ ॥

राक्षसहरूसँग जो भयानक लडाई छ, त्यो देवताका–गणरूपी शालिधानलाई कल्याण (हित) गर्ने वर्षाऋतु हो ॥ ५ ॥ रामराज्य हुदा हुने सुख-नीति-उन्नति जो छ, त्यो सुन्दर-स्वच्छ-सुखदायक शरदृतु हो ॥ ६ ॥

सती शिरोमणि सिय गुण गाथा ❀ सोइ गुण अमल अनूपम पाथा ॥ ७ ॥
भरत स्वभाव सुशीतलताई ❀ सदा एक रस वरणि न जाई ॥ ८ ॥

सतीगणशिरोमणि-सीताजीका गुणको जो वर्णन छ, त्यो कथानदीका जलको निर्मल-अनुपम गुण हो ॥ ७ ॥ भरतजीको जो स्वभाव वर्णन छ, त्यो हमेशा एकनाशको रहने शीतलता (ठण्ढापना) हो, त्यो वर्णन गर्न शकिदैन ॥ ८ ॥

दोहा—अवलोकनि बोलनि मिलनि, प्रीति परस्पर हास ।
भायप भलि चहुँ बन्धुकी, जल माधुरी सुवास ॥५३॥

हेराइ, बोलाइ, मिलाइ, परस्परप्रीति, परस्परको हास्य (हँसी ठट्ठा) यस प्रकारको चारै भाइको जो भ्रातृभाव (सौभ्रात्र) छ, त्यो कथानदीका-जलको मीठोपना र सुगन्ध हो ॥ ५ ॥

चौ०–आरति विनय दीनता मोरी ❀ लघुता ललित सुवारि न खोरी ॥ १ ॥
अद्भुत सलिल सुनत गुणकारी ❀ आस पियास मनोमल हारी ॥ २ ॥

यस्मा—मेरो दुःख नम्रता दीनता जो वर्णित छ, त्यो कथानदीका असल-जलको राम्रो हल्कापना हो, त्यो दोष होइन (यो-कथा-नदीका-जललाई हल्का पारेर सबै-सज्जनलाई पियाएर फाइदा दिलाउनाका निमित्त मैले आफ्नो हल्कापन वर्णन गरेको हो, त्योदोष छैन) (क) ॥ ९ ॥ सुन्दाखेरि गुणगर्ने यो कथानदीको जल अद्भुत छ, यो जल तृष्णारूप प्यासलाई र मनका मललाई हटाउँछ ॥ १० ॥

(क) यत्र-तत्र तुलसीदासजीले आफ्ना दुःख-दैन्य-अधमता देखाएको छ, यो कथानदीको जललाई हलुका पारेको हो, हलुका जल सबैलाई हित गर्छ (भारीजल १ फेर कसैले पियो भने बेगुन

यसमा जो भृगुनाथ (भृगुकुलपति परशुराम) जीको रिसानी (क्रोध) छ, त्यो कथानदीको भयानक धारा (मूलप्रवाह) हो (त्यसै धाराले-गर्दा सोधपुछ-भलाकुसारी रूपी-नाउ-कता हुत्तिए कता ?)

साराजगतमा बन्धुभाव (भ्रातृभाव) गर्ने रामचन्द्रको मधुर-बोली त्यो-घोरधारा भएकी कथा–नदीको घाट हो ॥ ४ ॥

सानुज राम विवाह उछाहू ❀ सो सुभ उमँग सुखद सबकाहू ॥ ५ ॥
कहत सुनत हरषहिं पुलकाहीं ❀ ते सुकृती जन मुदित नहाहीं ॥ ६ ॥

यस्मा जो भाईसमेत रामजीका विवाहको उत्साह (तरखर, दौडधूप, धूमधाम) छ, त्यो सबैलाइ सुखदिने र राम्रो कथा–नदीको उमङ्ग (उल्लास) हो ॥ ५ ॥

भन्दा सुन्दा वक्ता र श्रोताहरू जो रोमाञ्चित (रोमाञ्च भएका = शरीरमा सिरिंग काँढा उम्रेका) हुन्छन्, त्यो पुण्यात्माहरू खुशीसाथ नुहाएर रोमाञ्चित भएका हुन् (चीसो जलमा नुहाउदा रोमाञ्च हुन्छ) ॥ ६ ॥

राम तिलक हित मंगल साजा ❀ परब जोग जनु जुरेउ समाजा ॥ ७ ॥
काई कुमति केकई केरी ❀ परी जासु फल बिपति घनेरी ॥ ८ ॥

यस्मा रामजीको राजतिलक (राज्याभिषेक) का–निमित्त जो मंगल सजाएको छ (तयार गरेको छ) त्यो पर्व (उत्सव) को संजोग परेमा एकत्र–भएको जन-समूह हो ॥ ७ ॥

यो रामकथानदीमा कैकेयीको दुष्ट–बुद्धिरूपी–काई लागेको छ, त्यही काईको फल धेरै विपत्ति (रामवनवास–दशरथमरण–सीताहरण इत्यादि) हुन् ॥ ८ ॥

दोहा—समन अमित उतपात सब, भरत चरित जप जाग ।
कलि खल अघ अवगुन कथन, ते जल मल बक काग ॥५२॥

यस्मा–उक्तविपत्तिरूप–जो जो उत्पात भए ती सबैको शान्तिका–निमित्त भरतजीको चरित्र रूपी जप र यज्ञ भएका छन् । (अर्थात् जप-पाठ-होम-हवनहरूले उत्पातको शान्ति गरेझैं भरतजीका निर्मल चरित्रले गर्दा रामवनवासप्रभृति उत्पातको शान्ति गरि दिएको हुनाले त्यो उत्पातले दुनियाँलाई पिर्न पाएन, बरु भरतजीका सच्चरित्ररूपी शान्तिले दुनियाँलाई पछिपरन्तुसम्म आनन्दै आनन्द भयो, धन्य शान्ति !) ॥

फेरि यस्मा कलिको पाप र दुर्जनहरूका दुर्गुणको जो कथन गरेको छ, ती पाप र दुर्गुण यो रामकथानदीका जलका मयलस्वरूप बकुल्ला र काग हुन् ॥ ५२ ॥

चौ०–कीरति सरित छहुँ रितुरूरी ❀ समय सुहावन पावनि भूरी ॥ १ ॥
हिम हिमसैल सुता सिव ब्याहू ❀ शिशिर सुखद प्रभुजन्म उछाहू ॥ २ ॥
बरनन राम बिवाह समाजू ❀ सो मुद मंगल मय रितुराजू ॥ ३ ॥
ग्रीषम दुसह राम बन गवनू ❀ पन्थ कथा खर आतप पवनू ॥ ४ ॥

दोहा—मति अनुहारि सुवारि वर, गुण गण मन अन्हवाय ।
सुमिरि भवानी शंकरही, कह कवि कथा सुहाय ॥५४॥

बुद्धि अनुसार त्यही-असल-जलका गुणगणमा मनलाई नुहाएर, पार्वती र शंकर संझी कवि (तुलसीदास) यो सुन्दर कथाको प्रारंभ गर्दछन् ॥ ५४ ॥

अव रघुपति पद पङ्क रुह, हिय धरि पाय प्रसाद ।
कहौं जुगल मुनिवर्य कर, विमल सुभग संवाद ॥५५॥

अब हृदयमा रघुनाथजीका चरणकमल राखेर तिनको अनुग्रह पाईकन मुनिश्रेष्ठ दुइका निर्मल र सुन्दर संवादको वर्णन गर्दछु ॥ ५५ ॥

भरद्वाज जिमि प्रश्न किय, याज्ञवल्क्य मुनि पाय ।
प्रथम मुख्य संवाद सोई, कहि हौं हेतु वुझाय ॥ ५६ ॥

याज्ञवल्क्य-मुनिलाई पाएर भरद्वाज मुनिले जसरी प्रश्न गर्नुभयो, पहिले कारण वुझाएर त्यही मुख्य (प्रधान) संवादको वर्णन गर्दछु ॥ ५६ ॥

इति सकलकलिकलुषविध्वंसने रामचरितमानसे प्रथमो विश्रामः ॥ १ ॥

अथ कथारम्भः ।

चौ०—भरद्वाज मुनि वसहिं प्रयागा ❀ जिनहि रामपद अति अनुरागा ॥ १ ॥
तापस शमदम दयानिधाना ❀ परमारथ पथ परम सुजाना ॥ २ ॥

जसलाई श्रीरामजीका चरणमा खूब अनुराग (प्रेम) छ, त्यस्ता शम-दम-दयाका निधान (निधिखानी) स्वरूप, परमार्थपथ (परलोकमार्ग) मा खूब सिपालु, तपस्वी, भरद्वाज मुनि प्रयागमा निवास गर्नुहुन्छ ॥ १ ॥ २ ॥

माघ मकर गत रवि जव होई ❀ तीरथ पतिहि आवत सवकोई ॥ ३ ॥
देव दनुज किन्नर नर स्रेनी ❀ सादर मज्जहि सकल त्रिवेनी ॥ ४ ॥

जव माघमहीनामा सूर्य मकरराशिमा रहन्छन् त्यसवेलामा सबैजना तीर्थराज (प्रयाग) आउँछन् ॥ ३ ॥ देवता-दानव-किन्नर-नर यिनका लश्करका-लश्कर आएर आदर-साथ सबै गोता लाउँछन् ॥ ४ ॥

पूजहिं माधव पद जल जाता ❀ परसि अच्छयवट हर्षित गाता ॥ ५ ॥
भरद्वाज आश्रम अति पावन ❀ परम रम्य मुनिवर मनभावन ॥ ६ ॥

तिनीहरू वेनीमाधवका चरणकमलको पूजा गर्छन्, अक्षयवटको स्पर्श गरेर प्रसन्न हुन्छन्। त्यहाँ अत्यन्त-पवित्र, अत्यन्त-रमणीय, मुनिवरहरूलाई मन पर्ने, भरद्वाज मुनिको आश्रम छ ॥ ५ ॥ ६ ॥

राम सुप्रेमहि पोषत पानी ❀ हरत सकल कलिकलुष गलानी ॥ ३ ॥
भवश्रम शोषक तोषक तोषा ❀ शमन दुरित दुख दारिददोषा ॥ ४ ॥

यो कथानदीको जल रामप्रेम (रामजीमा लाग्ने भक्तकी प्रीति) लाई पोषण गर्छ। (पुष्ट-पार्दछ) संपूर्ण कलिकल्मष र ग्लानिलाई हर्दछ ॥ ३ ॥ यो जल भवश्रमलाई (संसारमा बारंबार जन्म-जरा-मरण भोग्दा लागेको थकाइलाई) सुकाइ दिन्छ (मुक्ति दिएर जन्मनु वूढोहुनु मर्नु कुरालाइ हर्दछ) योजल तोषकतोष छ (भोजन-जलपान-पाउँदा मानिसहरू सन्तुष्ट हुन्छन्, त्यसो-हुनाले भोजन र जलपानलाई "तोषक" भन्दछन्, यो कथानदीको जल पनि तोषक (भोजन-जल) जत्तिकै तोषक छ (भोक प्यास लागेको भए पनि भक्तिमान् सज्जनहरु यो कथानदीको जल पिउन पाएभने भोजन र अरु जलको पानगर्नाको वास्तै राख्तैनन्, खाना-पीना छाडेर पनि यसैमा लाग्दछन्) फेरि यो जल पाप, दुःख, दारिद्र्य, यी रूपी-दोष (खराबी) लाई शान्त गर्दछ ॥ ४ ॥

काम क्रोध मद मोह नसावन ❀ विमल विवेक विराग बढावन ॥ ५ ॥
सादर मज्जन पान कियेते ❀ मिटहिं पाप परिताप हियेते ॥ ६ ॥

यो जल—काम क्रोध मद मोह लाई नष्ट गर्छ, निर्मल-ज्ञान र वैराग्यलाई बढाउँछ ॥ ५ ॥ आदर-साथ यो जलको स्नान-पान गर्नाले सकल पाप र हृदयका सकलताप समेत मेटिन्छन् ॥ ६ ॥

जिह एहि वारि न मानस धोये ❀ ते कायर कलिकाल विगोए ॥ ७ ॥
तृषित निरषि रविकर भववारी ❀ फिरहिं मृगा जिमि जीव दुखारी ॥ ८ ॥

जसले यो-जलले मनलाई पखाल्दैनन्, तिनै-लाच्छीलाई कलिकालले विगार्छ। प्यासले युक्त भएका र सूर्य-किरणको पानी (मृगतृष्णाको भ्रान्तिजन्य जल) लाई देखेर दुःखित (हतमनोरथ) भएका मृगझैं ती जीव (यस जलले मन नपखाल्ने लाच्छीहरू) यत्र तत्र भड्की रहन्छन् ॥ ७ ॥ ८ ॥ (ख)

हुन्छ र त्यो जललाई जान्ने बुझ्ने कसैले पनि स्वीकार गर्दैन) यसै कारणले तुलसीदासजीको यो कथानदीजल आज सारासंसारमा आदरणीय भएको छ, यो जललाई विदेशीहरूले पनि आफ्ना आफ्ना भाषाका ठूलाठूला बोतलमा भरेर सुरक्षित राखेका छन्, यो जलको जन्मभूमि भारतवर्षमाता शहरशहर-गाउँगाउँ घर घरमा-रंक राजा, धनी गरीब, मूर्ख विद्वान्, बाल वृद्ध, नर नारी, सबैले यो कथानदीका जलको आस्वाद गरेर आफ्नो जीवन कृतकृत्य गर्न पाएका छन् । यस्तो कराल-कलिकालमा पनि यत्र तत्र जो रामभक्तिको उल्लास देख्न पाइन्छ, त्यो यही रामचरितमानसको प्रभाव हो ॥

(ख) बालुवै बालुवा भएका ठाउँमा दिउसो टाढाबाट हेर्दा जल टल्केजस्तो देखिन्छ, र प्यासले व्याकुल भएका मृगहरू टाढाबाट दौडदै त्यहाँ पुग्छन्, त्यहाँ पानी नपाउदा यताउति पल्याकपुलुक हेर्दछन्, टाढाको त्यस्तै बालुवैबालुवावाला ठाउँ देख्ता फेरि दौड़न्छन्, एवं-रीत्या दौड़दादौड़दै तिनीहरू प्राणान्तिक-कष्ट पाउँछन् । रामचरितमानसका जलले मन पखाल्न नशक्ने (रामायण सुनेर मनलाई निर्मल गराउन नशक्ने) लाच्छीहरू (त्यस्तो सजीलो सुलभ उपाय छँदाछँदै मनलाई मैला राखेर आकुलव्याकुल-हुँदा पनि न चेत्ने हुतिहाराहरू) मनको निर्मलताका-निमित्त जताततै दौडीरहन्छन्, ती उक्त मृगजस्तै भएर दुःख पाउँछन् ॥

दोहा—सन्त कहहिं अस नीति प्रभु, श्रुति पुराण जो गाव ।
होय न विमल विवेक उर, गुरुसन किए दुराव ॥५८॥

प्रभु ! सन्तहरू यस्तो नीति भन्दछन्, वेदपुराणमा पनि यो कहिएको छ कि गुरुसँग अज्ञान लुकाए-देखि हृदयमा उज्ज्वल ज्ञान हुँदैन (तस्मात् न जानेको कुरा डर लाज न मानेर गुरुसँग सोध्नै पर्दछ) ॥ ५८ ॥

चौ०–अस विचार प्रकटौं निज मोहू ❀ हरहु नाथ! करि जन पर छोहू ॥ १ ॥
राम नाम कर अमित प्रभावा ❀ सन्त पुराण उपनिषद गावा ॥ २ ॥

यस्तो विचार गरेर आफ्नो अज्ञान प्रकट गर्दछु, यो-दासजनका उपर दया गरेर त्यो अज्ञान हरिदिनुहोस् ॥ १ ॥

रामनामको प्रभाव अमित (बेहद) छ भनेर सन्तमहात्मा-हरूले पुराणले र उपनिषद्ले (वेदको ज्ञानकाण्डले) समेत गाएको छ ॥ २ ॥

सन्तत जपत शम्भु अविनाशी ❀ शिव भगवान ज्ञानगुणराशी ॥ ३ ॥
आकर चारि जीव जग अहहीं ❀ काशी मरत परम पद लहहीं ॥ ४ ॥

यो रामनामलाई अविनाशी (अविकारी) शिव (मङ्गलमूर्ति) भगवान् (सर्वैश्वर्य-वाला) ज्ञानगुणराशि (ज्ञान र सबै सद्गुणका समूहरूप) भएका शंकरजो-पनि सँधै जप्नुहुन्छ ॥ ३ ॥ जगत्मा चार-खानीबाट पैदा भएका (जरायुज[1]-स्वेदज[2]-अण्डज[3] उद्भिज्ज[4]) जती जीव छन्, ती काशीमा मर्दा मुक्तिपद पाउँछन् ॥ ४ ॥ (क)

(क) काशीमरणले मुक्तहुने कुरा वेद-शास्त्र-पुराण-सबैले एकमत भई भनेको छ, अन्यत्र अधिकार पुगेकालेमात्र मुक्ति पाउँछ, काशीमा अधिकारको वास्ता रहँदैन,

शशका मशका वकाः शुकाः कलविंकाश्च वृकाः सजम्बुकाः ।
तुरगोरगवानरा नरा गिरिजे ! काशिमृताः परामृतम् ॥ [स्कन्दपु. काशी,]

अन्यत्र सद्गति पाउनामा स्थानविशेपको मरण र दुर्मरण (दुर्मृत्यु व्याघ्रादिवाट मर्नु) वाहेकको मरण कारण छ, काशीमा जहाँ-भएपनि जसरी-भए-पनि मरे देखि मुक्त हुन्छ ॥

सूच्यग्रमात्रमपि नास्ति ममास्पदेऽस्मिन् स्थानं सुरेश्वरि ! मृतस्य न यत्र मुक्तिः ।
भूमौ जले वियति वाऽशुचिमध्यतो वा सर्पाग्निदस्युपविभिर्निहतस्य जन्तोः ॥

काशीमा मर्ने-वेलामा खास जगद्गुरु भगवान्-शंकरले तारकोपदेश गर्नुहुन्छ, अरुले देख्ता मर्न-लागेको मानिसमा केही वैलक्षण्य देखिदैन तापनि, वास्तव त्यो-मानिसलाई मरणसमयको कुनै परिश्रम पर्दैन, त्यसवेलामा खास जगज्जननी-पार्वती आफ्ना पछेउराका छेउले हम्कन लाग्नु हुन्छ, र कस्तुरीको वास्ना भएको हावा लाग्दछ, त्यसले गर्दा मरणमा परिश्रम पनि पर्दैन, तारकमन्त्रको श्रवण पनि ठीक ठीक हुन्छ ।

अनिलो मृगनाभिरेणुगन्धैरधिकाशि प्रणवोपदेशकाले ।
हरते मरणश्रमं नराणां हरवामार्धकुचोत्तरीयजन्मा ।

इत्यादि काशीको महिमा काशीखण्ड-काशीरहस्यप्रभृतिमा विस्तारपूर्वक लेखिएको छ ।

तहाँ होय मुनि ऋषय समाजा ❀ जाहिं जे मज्जन तीरथ राजा ॥ ७ ॥
मज्जहिं प्रात समेत उछाहा ❀ कहहिं परस्पर हरिगुण गाहा ॥ ८ ॥

जो स्नानगर्न तीर्थराज (प्रयाग) जान्छन्, ती-मुनि-ऋषिहरूको त्यहाँ समाज (जमात) हुन्छ। तिनीहरु उत्साह-सहित भएर प्रातःकालमा गोता लाउँछन्, परस्परमा हरिका-गुणको-गाथा (रचना = स्तोत्र = पाठ प्रभृति) गाउँछन् ॥ ८ ॥

दोहा—ब्रह्म निरूपण धर्म विधि, वर्णहि तत्त्वविभाग ।
कहहिं भक्ति भगवन्तकी, संजुत ज्ञान विराग ॥५७॥

एकत्र भएका तिनीहरू ब्रह्मनिरूपण (वेदान्तविचार) धर्मविधि (श्रौतस्मार्त धर्मको विधिविधान) तत्त्व-विभाग (सांख्यशास्त्र) र भगवद्भक्ति (उपासना-कांड) लाई ज्ञान-वैराग्य-सहित वर्णन गर्छन् (उक्तविषयमा परस्पर छलफल गर्छन्) ॥ ५७ ॥

चौ०—इहि प्रकार भर मकर नहाहीं ❀ पुनि सवनिजनिज आश्रमजाहीं ॥ १ ॥
प्रति संवत अस होय अनन्दा ❀ मकर मज्ज गवनहिं मुनिवृन्दा ॥ २ ॥

यस्तै-प्रकारले मकरको मेलाभरि स्नान गर्दछन्, अनि सवै आफ्ना-आफ्ना आश्रममा जान्छन् ॥ हरसाल (सूर्य मकरस्थ भएको वेलामा) यस्तो आनन्द हुन्छ, मकरस्नान सकेपछि मुनिवर्ग त्यहाँबाट हिंड्दछन् ॥ १ ॥ २ ॥

एक वार भरि मकर नहाए ❀ सव मुनीस आश्रमहि सिधाए ॥ ३ ॥
जागवलिक मुनि परम विवेकी ❀ भरद्वाज राखेउ पदटेकी ॥ ४ ॥

एकफेरा (१ साल) मकरको मेलाभरि नुहाएर सवैमुनीश्वरहरू आफ्ना २ आश्रम गए। भरद्वाजमुनिले पाउमा परेर (प्रार्थना गरेर) परम-ज्ञानी-याज्ञवल्क्यमुनिलाई आफ्ना आश्रममा राख्नुभयो ॥ ३ ॥ ४ ॥

सादर चरन सरोज पखारे ❀ अति पुनीत आसन वैठारे ॥ ५ ॥
करि पूजा मुनि सुयश बखानी ❀ बोले अति पुनीत मृदुवानी ॥ ६ ॥

आदर-साथ चरणकमल धोएर अति-पवित्र-आसनमा वसाउनुभयो पूजागरेर, मुनि (याज्ञवल्क्य) का यशको प्रशंसा गर्नुभयो र अतिपवित्र-कोमल-वचन बोल्नुभयो ॥ ५ ॥ ६ ॥

नाथ ! एक संशय बड़ मोरे ❀ करतल वेदतत्त्व सव तोरे ॥ ७ ॥
कहत मोहि लागत भय लाजा ❀ जो न कहौं वड होय अकाजा ॥ ८ ॥

स्वामिन् ! मलाई यौटा ठूलो सन्देह लागेको छ। सवै वेदतत्त्व तपाईको हातमा छ (वेदको यथार्थज्ञान तपाईलाइनै छ) भन्दाखेरि मलाई डर र लाज लाग्दछ, (मेरो परीक्षा लिन खोजेको भन्ठान्नुहुन्छकि ? भन्ने डर, यस्तो बूढो भएर-पनि यत्ति नजान्ने भन्नुहोला भन्ने लाज) नभनूँ भने ठूलो अकाज (हानि) हुन्छ ॥ ७ ॥ ८ ॥

ऐसेहि संशय कीह्न भवानी ❀ महादेव तव कहा बखानी ॥ ८ ॥

रामजीको कथा चन्द्रमाको किरणजस्तो (सबैलाई आह्लाद दिने शीतल) छ, साधुसन्तहरू चकोर (च्याखुरा) जस्ता भएर त्यही-रामकथाको पान गर्दछन् । यस्तै संशय पार्वतीले गर्नु भएको थियो र महादेवले विस्तार-पूर्वक बताउनु भएको थियो ॥ ७ ॥८॥ (क)

दोहा—कहौं सो मति अनुहार अब, उमाशंभु संवाद ।
भयउ समय जेहि जेहि, सुनि मुनि ! मिटहिं विषाद ॥६०॥

हे मुने ! अब म त्यही उमा-शंभुसंवाद बुद्धिअनुसार बताउँछु, जुन् समयमा त्यो संवाद भयो, जुनसंवाद सुन्दा विषाद (दुःख) मेटिन्छ, त्यो संवाद सुन्नुहोस् ॥६०॥

(सतीचरित्र)

एक वार त्रेता युग माहीं ❀ शम्भु गए कुम्भजऋषि पाहीं ॥ १ ॥
संग सती जगजननि भवानी ❀ पूजे ऋषि अखिलेश्वर जानी ॥ २ ॥

एक समय त्रेतायुगमा शंकरजी कुम्भजऋषि (अगस्त्यऋषि *) कहाँ जानुभयो, साथमा जगज्जननी-दक्षपुत्री-सतीदेवी पनि हुनुहुन्थ्यो, अगस्त्यऋषिले वहाँलाई संसारका ईश्वर जानेर पूजा गर्नुभयो ॥ १ ॥ २ ॥

राम कथा मुनि वर्य वखानी ❀ सुनी महेश परम सुख मानी ॥ ३ ॥
ऋषि पूछा हरिभगति सुहाई ❀ कही शम्भु अधिकारी पाई ॥ ४ ॥

अगस्त्य मुनिले रामकथा वर्णन गर्नुभो, त्यो सुनेर शंकरजीले आनन्द मान्नुभयो। फेरि अगस्त्यले शंकरजी संग सुन्दर हरिभक्ति सोध्नुभयो र शंकरजीले अधिकारी (लायक पात्र) पाउँदा (हरिभक्तिको विषय) वताउनु भयो ॥ ३ ॥ ४ ॥

कहत सुनत रघुपति गुनगाथा ❀ कछु दिन तहाँ रहे गिरिनाथा ॥ ५ ॥

(क) चकोर पक्षी चन्द्रमाका किरण चुस्त छ । कविहरूले चकोरलाई चन्द्रप्रेमी भनेका छन्, "चन्चूपुटं चटुलयन्ति चिरं चकोराः" ज्योत्स्नाकरम्भमुदरम्भरयश्चकोराः" इत्यादि ।

*"अगस्त्यऋपि मित्रावरुणदेवताका वीर्यले घडाबाट पैदा भएका हुन् । यिनको महत्त्व साह्रै ठूलो छ, यिनले वढेर सूर्यको गति रोक्ने विन्ध्यपर्वतलाई यथास्थित पारेर दुनियाँको दुःख हटाएका छन्, आतापी र इल्वल नाम-भएका दुष्टदैत्यलाई हजम पारेर अगणित-तपस्वीहरूको प्राण यिनले वचाएका छन् । अद्यावधि यी महात्मा ताराूपले आकाशमा दक्षिण-पट्टि सूर्य हस्तनक्षत्रमा जाँदा उदाउँछन्, रोहिणीमा जाँदा अस्ताउँछन् , यी उदाएमा यिनको पूजा-अर्घदान गर्नाले सबैको, विशेष गरेर राजाको कल्याण हुन्छ" भनी वृहत्संहितामा लेखिएको छ ।

स्मरणादपि पापमपाकुरुते किमुत स्तुतिभिर्वरुणाङ्गरुहः ।
मुनिभिः कथितोऽस्य यथार्घविधिः कथयामि तथैव नरेन्द्रहितम् ॥

यसैकारणले ज़गद्गुरु-भगवान्-शंकरजी सपत्नीक भएर यिनको आश्रममा जानुभयो. केहीदिन वस्नु भयो, मित्रताको व्यवहार गर्नुभयो ।

सो कि नाम महिमा मुनिराया ❀ शिव उपदेश करत करि दाया ॥ ५ ॥
राम कवन प्रभु पूछौं तोही ❀ कहहु बुझाय कृपानिधि मोही ॥ ६ ॥

हेमुनिराज ! शिवजी दया गरेर जुन् नामको उपदेश काशीमा गर्नुहुन्छ, त्यो नामको महिमा त्यो (मुक्तिलाभ) हो कि ? प्रभु ! तपाईसँग म सोद्धछु, राम भनेको को हो ? हे कृपानिधान ! मलाई बुझाएर बताउनु होस् ॥ ५ ॥ ६ ॥

एक राम अवधेश कुमारा ❀ तिन कर चरित विदित संसारा ॥ ७ ॥
नारि विरह दुख सहेउ अपारा ❀ भयउ रोष रण रावण मारा ॥ ८ ॥

एउटा-राम अवधराजदशरथका कुमार (छोरा) हुन्, तिनको चरित्र संसार भरमा विदित छ । तिनले स्त्रीवियोगको अपार दुःख सहे, रीस उठ्यो र युद्धमा रावणलाई मारे ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा–प्रभु ! सोइ राम कि अपर कोऊ, जाहि जपत त्रिपुरारि ।
सत्य धाम सर्वज्ञ तुम, कहहु विवेक विचारि ॥ ५९ ॥

प्रभु ! जसलाई त्रिपुरारि (शंकरजी) जप्नु हुन्छ, ती-राम यिनै (दशरथनन्दन) हुन् कि अर्कै कुनै हुन् ? यो कुरा सत्यवादी र सर्वज्ञ भएका तपाई विवेकले-विचार गरेर मलाई भन्नुहोस् ॥ ५९ ॥

चौ०–जैसे मिटे मोह भ्रम भारी ❀ कहो सो कथा नाथ ! विस्तारी ॥ १ ॥
जागवलिक बोले मुसुकाई ❀ तुमहि विदित रघुपति प्रभुताई ॥ २ ॥

हे नाथ ! जसरी मेरो यो ठूलो अज्ञान र भ्रम मेटिन्छ, त्यसैगरी त्यो कथा विस्तार पूर्वक भन्नु होस् ॥ १ ॥ यस्तो भरद्वाजमुनिको प्रश्न सुनेर याज्ञवल्क्यमुनिले मुसुक्क हाँसेर भन्नुभयो कि, "रघुनाथजीको प्रभुत्व तपाईलाई थाहा छ ॥ २ ॥

रामभक्त तुम मन क्रम वानी ❀ चतुराई तुह्मारी मै जानी ॥ ३ ॥
चाहो सुना रामगुण गूढा ❀ कीन्हौं प्रश्न मनहु अतिमूढा ॥ ४ ॥

तपाई मन-कर्म-वाणी ले रामभक्त हुनुहुन्छ । तपाईको चलाकी मैले जानें, रामजीका गूढ (गुप्त) रहस्य सुन्न चाहनुहुन्छ, होइन ? मानौं अत्यन्त मूढ छु भन्ने हिसाबले प्रश्न गर्नु भयो (धन्य ! चलाकी) ॥ ३ ॥ ४ ॥

तात ! सुनहु सादर मनुलाई ❀ कहौं रामकी कथा सुहाई ॥ ५ ॥
महामोह महि शेष विशाला ❀ राम कथा कालिका कराला ॥ ६ ॥

वावु ! भरद्वाज ! मन लाएर आदर-साथ सुन्नु होस्, सुन्दर रामकथा भन्दछु महामोह (ठूलो अज्ञान) जो छ त्यो ठूलो महिषासुर हो, रामकथा जो छ त्यो भयानक-कालिका (दुर्गा) हो (दुर्गाले महिषासुर मारे झैं रामकथाले महामोह मार्दछ) ॥ ५ ॥ ६ ॥

राम कथा ससि किरण समाना ❀ सन्तचकोर करहिं तेहि पाना ॥ ७ ॥

लीन्ह नीच मारीचहि संगा ❀ भएउ तुरत सोइ कपट कुरंगा ॥ ४ ॥

यतातिर शंकरजी त्यसरी शोचविचारको फन्दामा पर्नुभयो, उतातिर त्यहीमौकामा नीच रावण मारीचलाई साथ लिएर दण्डकारण्य आयो, त्यहीं मारीच तुरन्तै कपटमृग (मायाहरिण) भयो (बन्यो) ॥ ३ ॥ ४ ॥

करि छल मूढ हरी वैदेही ❀ प्रभु प्रताप तस विदित न तेही ॥५॥
मृग बधि बन्धु सहित प्रभु आए ❀ आश्रम देख नयन जल छाए ॥ ६ ॥

त्यो मूर्ख-रावणले छल गरेर सीता हर्‍यो, त्यसलाई प्रभुको प्रताप उस्तो विदित थिएन। मायामृगलाई मारेर रघुनाथजी लक्ष्मण-सहित आश्रममा आउनुभयो, आश्रमको अवस्था देखेर प्रभुका नजरमा पानी भरियो ॥ ५ ॥ ६ ॥

विरह विकल नर इव रघुराई ❀ खोजत विपिन फिरत दोउ भाई ॥ ७ ॥
कवहूँ जोग विजोग न जाके ❀ देखा प्रगट विरह दुख ताके ॥ ८ ॥

रघुराज-रामजी विरहले मनुष्यजस्तै व्याकुल हुनुभयो, दुवैभाई जानकीजीलाई खोज्दै जंगल २ घुम्न लाग्नुभयो। जसका हकमा योग र वियोग भन्ने कुरै रहँदैन (शुद्ध-सत्त्व-स्वरूप-ईश्वरकी माया (इच्छाशक्ति) छ भने सँधै छ, छैन भने कहिल्यै पनि छैन, यस रीतले मायाको संयोग छ भन्न पनि शकिँदैन, छैन भन्न पनि शकिदैन र तत्स्वरूप रामजीमा योग वियोग भन्ने कुरै छैन) उस्ता प्रभुको विरहदुःख स्पष्ट देखियो (यो वहाँको लीलामात्र हो) ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा—अति विचित्र रघुपति चरित, जानहिं परम सुजान।
जे मतिमन्द विमोह वश, हृदय धरहिं कछु आन ॥६२॥

यस्तो यो विचित्र रघुनाथजीको चरित्रलाई पूर्ण-ज्ञानीहरू जान्दछन्। जो मन्दबुद्धि छन् तिनीहरूता अज्ञानवश भएर हृदयमा अन्यथा संझन्छन् ॥ ६२ ॥ (क)

चौ०–शम्भु समय तेहि रामहिं देखा ❀ उर उपजा अति छोभ विशेषा ॥ १ ॥
भरिलोचन छवि सिन्धुनिहारी ❀ कुसमय जान न कीह्न चिह्नारी ॥ २ ॥

शंकरजीले त्यसैबखतमा रामजीलाई देख्नुभयो, र मनमा विशेष (ज्यादा) क्षोभ (व्याकुलता) पैदाभयो। त्यसबखतमा प्रभुको विरहव्याकुलताको शोभासमुद्रलाई शंकरजीले आँखाभरि देख्नुभयो, बखत ठीक छैन भन्ने बुझेर चिह्नापरिचय गर्नु–भएन ॥ १ ॥ २ ॥

जय सच्चिदानन्द ! जगपावन ❀ अस कहि चले मनोजनशावन ॥ ३ ॥
चले जात शिव सती समेता ❀ पुनि पुनि हर्षित कृपा निकेता ॥ ४ ॥

(क) रामजीको चरित्र विचित्र (बहुरंगा) छ भनेकोमा "वहाँको तपस्वीवेश शान्तरसमय उज्ज्वल छ, धनुर्बाणधारी-भएका-वेलाको वहाँको वीररसमय चरित्र लाल छ, सीतासमेत रहेका-अवस्थाको श्रृङ्गारमय चरित्र श्याम छ, मारीचवधसमयको रौद्ररसमयचरित्र कालो छ, सीतावियोगका समयको करुण-रसमय चरित्र पहेंलो छ, इत्यादिरूपले कोही २ रसिक टीकाकार हरूले समर्थन गरेका छन्।

मुनि सन बिदा माँग त्रिपुरारी ❁ चले भवन सँग दक्षकुमारी ॥ ६ ॥

श्री रघुनाथजीको गुणानुवाद (गुणकीर्तन) गर्दै सुन्दै गिरिनाथ (कैलासपति-शंकरजी) अगस्त्यका आश्रममा केहीदिन रहनुभयो र पछि अगस्त्यसंग विदा मागेर दक्षकन्या (सती) का साथ आफ्ना भवनमा जानु भयो ॥ ५ ॥ ६ ॥

तेहि अवसर भञ्जन महिभारा ❁ हरि रघुवंश लीन्ह अवतारा ॥ ७ ॥
पितावचन तज लाज उदासी ❁ दंडकवन विचरत अविनाशी ॥ ८ ॥

त्यही अवसरमा (तिनैताक) पृथ्वीको भारभञ्जन (हरण) गर्न विष्णुभगवान्ले रघुराजाका वंशमा अवतार लिएर पिता (दशरथ) का वचनले लाज र दिक्दारी त्याग गरीकन आफू अविकारी हुनाले निर्भयताका साथ दण्डकारण्यमा घुम्न लाग्नु भएको थियो ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा—हृदय विचारत जात हर, केहि विधि दर्शन होय ।
गुप्तरूप अवतरेउ प्रभु, गएँ जान सव कोय ॥६१॥

शंकरजी—"कुन्प्रकारले दर्शन होला ? प्रभु (ब्रह्म) ले गुप्त अवतार लिनु भएको छ. म दर्शन-गर्न जाउँ भने वहाँलाई सवैले (ब्रह्म पो रहेछन् भनेर) चिन्हलान्" यही-कुरा विचार गर्दै जान लाग्नुभयो ॥ ६१ ॥

सोरठा—शंकर उर अति छोभ, सती न जानहि मर्म सोइ ।
तुलसी दर्शन लोभ, मन डर लोचन लालची ॥११॥

शंकरजीका हृदयमा अत्यन्तक्षोभ (असजिलो-खलबल) पऱ्यो, त्यो-मर्म सतीदेवीले जान्नुभएन । तुलसीदास भन्दछन्कि शंकरजीलाई त्यस्वेलामा साह्रै असजिलो पऱ्यो, किन भने ? दर्शनको लोभ पनि पूरा छ (निरञ्जन-निराकार-ब्रह्मले साकार भएर लीला गर्न लागेको हेर्नालाई लोभ किन नहोस् ?) मनमा डर पनि छ । "गुप्त-रूपले लीला गर्न लागेको मलाई भेटेर तिमीले मेरो वास्तव स्वरूप दुनियाँमा प्रकट गरिदियौ, ब्यर्थ किन आयौ ?" यस्तो रामजीवाट आज्ञा हुन्छकि भन्ने डर-पनि हुनै पर्छ । फेरि रामजीका दर्शनका निमित्त २ नेत्रले खूब लालच (उत्कण्ठा) गर्न लाग्दा ती नेत्रको अभिलाषा पनि पूर्ण-गर्नु मुनासिवै थियो र शंकरजीलाई असजिलो पऱ्यो) ॥ ११ ॥

रावण मरण मनुज कर जाँचा ❁ प्रभु विधि वचन कीह्न चह साँचा ॥ १ ॥
जो नहि जाउँ रहे पछितावा ❁ करत विचार न बनत वनावा ॥ २ ॥

रावणको मरण मनुष्यका हातवाट निश्चित छ, प्रभु-रामचन्द्र विधाताको बचनलाई साँचो गर्न चाहनुहुन्छ, दर्शन गर्न नजाउँ भने पछितो रहिरहन्छ (फेरि यस्तो अपूर्व मौका कहाँ पाऊँला ?) यस्तो विचार गर्दा २ बनाव (यसै गर्नु पर्छ भन्ने निश्चय) वनेन (ठहरिएन) ॥ १ ॥ २ ॥

इहि विधि भये शोच वश ईशा ❁ ताहीं समय जाइ दशशीशा ॥ ३ ॥

जद्यपि प्रकट न कहेउ भवानी ❀ हर अन्तर्यामी सव जानी ॥ ५ ॥
सुनहु सती ! तव नारि सुभाऊ ❀ संशय उर न धरिअ अस काऊ ॥ ६ ॥

यद्यपि सती देवीले त्यो सन्देह स्पष्ट भनेको थिएन, तथापि अन्तर्यामी हुनाले शंकरजीले सवै सन्देह जान्नु भयो र "सती ! सुन, तिम्रो स्वभाव स्त्रीस्वभाव हो, हृदयमा यस्तो सन्देह कैल्यै-पनि नराख" [भन्नुभयो] ॥ ५ ॥ ६ ॥

जासु कथा कुम्भज ऋषि गाई ❀ भक्ति जासु मैं मुनिहि सुनाई ॥ ७ ॥
सोइ मम इष्टदेव रघुवीरा ❀ सेवत जाहि सदा मुनिधीरा ॥ ८ ॥

"जसको-कथा अगस्त्यमुनिले मेरा संमुख गाए, जसको-भक्ति मैले अगस्त्यमुनिलाई सुनाएँ, उनै यी मेरा इष्ट देवता रघुवीर (रामजी) हुनुहुन्छ, जसलाई वुद्धिमान् मुनिहरू सेवागर्दछन् ॥ ७ ॥ ८ ॥

छन्द—मुनि धीर योगी सिद्ध संतत विमल मन जेहि ध्यावहिं ।
कहि नेति निगम पुराण आगम जासु कीरति गावहिं ॥
सोइ राम व्यापक ब्रह्म भुवननिकायपति मायाधनी ।
अवतरेउ अपने भक्त हित निजतन्त्र नित रघुकुलमनी ॥२॥

मुनि–धीर (वुद्धिमान्)—योगी–सिद्धहरू निरन्तर निर्मल मनले जसको ध्यान गर्दछन्, वेद–पुराण–शास्त्रहरू नेतिनेति भनेर (यो होइन, यो वाहेकको भनेर व्यावृत्ति रूपले) जस्को कीर्ति गाउँदछन्, उही ब्रह्माण्डकोटिपति–मायापति–स्वतन्त्र–व्यापक–ब्रह्म ऐले आफ्ना भक्तको हित गर्नाका निमित्त रघुकुलमणि–रामरूपले पृथ्वीमा वर्लेको (अवतीर्ण भएको) छ" ॥ २ ॥

सोरठा—लाग न उर उपदेश, यदपि कहेउ शिव वार बहु ।
वोले विहसि महेश, हरि मायावल जानि जिय ॥१२॥

यद्यपि शंकरजीले यो उपदेशवचन धेरैफेरा भन्नुभयो, तथापि त्यो वचन सती देवीका हृदयमा घुसेन । हरिका मायाको प्रभाव हृदयले बुझेर शङ्करजी हाँस्तै भन्न लाग्नुभयो ॥ १२ ॥

चौ०—जो तुह्मरे मन अति सन्देहू ❀ तो कि न जाय परीक्षा लेहू ॥ १ ॥
तव लग वैठ रहौं वट छाहीं ❀ जव लगि तुम ऐहहु मोहि पाहीं ॥ २ ॥

"यदि तिम्रा मनमा ठूलो सन्देह छ, तव गएर परीक्षा किन लिन्नौ ?। म तहाँ सम्म वटवृक्षका छायामा वसीरहूँला, जहासम्म तिमी म भएका ठाउमा न आउली ॥१॥२॥

जैसे जाय मोह भ्रम भारी ❀ करहु सो जतन विवेक विचारी ॥ ३ ॥
चली सती शिव आयसु पाई ❀ करहि विचार करौं का भाई ॥ ४ ॥

त्यसबखतमा कृपानिकेत (करुणानिधान) मनोजनशावन (मन्मथमथन) शंकरजी मनमनमा हर्षित भएर "प्रभो ! सत् (सदारहने) चित् (चैतन्य) आनन्द (खुशी) स्वरूप भएका हजुरको जय रहोस्, जगत्पावन ! (यसरी लीलाविहार गरेर) यिनै-लीलाविहारद्वारा अधमको उद्धार गर्नै (लीलाविहारको कीर्तन स्मरणगर्नैजनलाई पवित्र पार्नै भएका) प्रभुको सदा जय रहोस्" यसो वारंवार भन्दै सतीदेवीका साथ सरासर जानुभयो ॥ ३ ॥ ४ ॥

सती सो दशा शम्भुकै देखी ❀ उर उपजा सन्देह विशेखी ॥ ५ ॥
शंकर जगतवन्द्य जगदीशा ❀ सुर नर मुनि सब नावत शीशा ॥ ६ ॥

शंकरजीको त्यो अवस्था देखेर सती-देवीका हृदयमा विशेष गरेर (बढेर) सन्देह पैदाभयो । कस्तो भने ? "शंकरजी सवैजगत्का वन्दनीय र सवैजगत्का ईश्वर हुनुहुन्छ, देवता-मनुष्य-मुनि-सवैजना शंकरजीका पाउमा शिर निहुराउँछन्'॥ ५ ॥ ६ ॥

तिन नृप सुतहिं कीह्न परनामा ❀ कहि सच्चिदानन्द परधामा ॥ ७ ॥
भये मगन छवि तासु विलोकी ❀ अजहुँ प्रीति उर रहत नरोकी ॥ ८ ॥

उनै शंकरजीले ऐले राजकुमारलाई सच्चिदानन्द परधाम भनेर प्रणाम गर्नुभयो, उनको छवि (शोभा) देखेर खूब प्रसन्न हुनुभयो, ऐलेसम्म त्यो हृदयको प्रीति हृदयमा रोकटोकनभई रहीरहेकी छ ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा—ब्रह्म जो व्यापक विरज अज़, अकल अनीह अभेद ।
सो कि देहधरि होय नर, जाहि न जानत वेद ॥६३॥

जो-ब्रह्म व्यापक (अनन्तकोटिब्रह्माण्ड ढाक्ने) विरज (रजोगुण नहुनाले तज्जन्य प्रवृत्ति नहुने) अज (उत्पत्तिरहित) अकल (अखण्ड) अनीह (क्रियारहित) अभेद (भेदशून्य = एकाकार) छ, जसलाई वेदले-पनि यथार्थ जान्दैनन्, त्यो ब्रह्म देहधारणा गरेर के मानिस होला ? र ॥ ६३ ॥

चौ०–विष्णु जो सुरहित नरतनुधारी ❀ सोइ सर्वज्ञ यथा त्रिपुरारी ॥ १ ॥
खोजत सो कि अज्ञ इव नारी ❀ ज्ञान धाम श्रीपति असुरारी ॥ २ ॥

यदि साकारब्रह्म विष्णुभगवान्‌ले देवताका हितका निमित्त नरशरीर धारण गर्नु भएको हो भने शंकरजीजस्तै वहाँ (विष्णुभगवान्) सर्वज्ञ हुनुपर्दछ ।

के उनै विष्णुभगवान् मूर्खजस्ता भएर स्त्रीलाई खोज्दै हिंड्लान् र ? उ ता लक्ष्मीपति दैत्यघाती ज्ञानधाम (ज्ञान का घर) पो छन् ॥ १ ॥ २ ॥

शम्भु गिरा पुनि मृषा न होई ❀ शिव सर्वज्ञ जान सब कोई ॥ ३ ॥
अस संशय मन भयउ अपारा ❀ होय न हृदय प्रबोध प्रचारा ॥ ४ ॥

फेरि शंकरजीकी वाणी पनि झूठी (असत्य) हुन्न । शंकरजीलाई सबैले सर्वज्ञ भनेर जानेका छन्" यसप्रकारको संदेह सतीदेवीका हृदयमा अपार भएर (अनिवार्य भएर) रह्यो । हृदयमा ज्ञानको प्रचार भएन ॥ ३ ॥ ४ ॥

सती कीह्न चह तहँउ दुराऊ ❀ देखहु नारि स्वभाव प्रभाऊ ॥ ५ ॥
निज माया बल हृदय वखानी ❀ बोले विहँसि राम मृदुवानी ॥ ६ ॥

सतीदेवी त्यहाँपनि (रामजीका हजुरमा पनि) छिपाव (छिपावट) गर्ने दुराग्रह गर्न चाहनुहुन्छ, भरद्वाजजी ! स्त्रीस्वभावको प्रभाव हेर्नुहोस् ॥ ५ ॥

श्रीरामजीले आफ्नी मायाका वलको मनमनमा वखान (प्रशंसा) गर्नुभयो र (मेरीमाया ! तँ वलवतीनै रहिछस्, यस्तायस्तालाई-पनि तैंले मोहित पारिस्, श्यावास् !” यस्ता तरहले तारीफ गर्नुभयो र) मन्दहास्य गरेर मधुरवचन वोल्नु भयो ॥ ६ ॥

जोरि पानि प्रभु कीन्ह प्रनामू ❀ पिता समेत लीन्ह निज नामू ॥ ७ ॥
कहेउ वहोरि कहाँ वृषकेतू ❀ विपिन अकेलि फिरहु केहि हेतू ॥ ८ ॥

प्रभु रघुनाथजीले पितासमेत आफ्नोनाम लिनुभयो र हात-जोडेर सतीलाई प्रणाम गर्नुभयो (“दशरथपुत्र राम म प्रणाम गर्दछु” भनेर हात जोर्नुभयो) ॥ ७ ॥ र “वृषकेतु (ध्वजामा धर्मस्वरूप नन्दीलाई राख्ने शंकरजी) लाई कहाँ छाड्नु भो र जंगलमा एक्लै घुमि रहनुहुन्छ ? के कारणहो” भन्नुभयो ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा–राम वचन मृदु गूढ सुनि, उपजा अति संकोच ।
सती सभीत महेश पहँ, चली हृदय बड शोच ॥६५॥

रामजीको कोमल र गूढ (गंभीर) वचन सुन्दा साह्रैनै संकोच (लज्जाविशेष) भयो र डराएकी-सतीदेवी हृदयमा ठूलो अपसोस मान्दै शंकरका समीप जान लाग्नुभयो ॥ ६५ ॥

चौ०–मै शंकर कहा न माना ❀ निज अज्ञान रामपहँ आना ॥ १ ॥
जाय उतर अव दैहौं काहा ❀ उर उपजा अति दारुण दाहा ॥ २ ॥

“मैले शंकरजीले भनेको मानिन, आफ्नो अज्ञानले रामजीका समीप आएँ, अव गएर के उत्तर दिउँला ?” यस्तो विचार-गर्ने-सतीदेवीका हृदयमा भयानक दाह (पश्चात्ताप) पैदाभयो ॥ १ ॥ २ ॥

जाना राम सती दुख पावा ❀ निज प्रभाव कछु प्रगट जनावा ॥ ३ ॥
सती दीख कौतुक मग जाता ❀ आगे राम सहित सिय भ्राता ॥ ४ ॥

रामजीले जान्नुभयो कि, सतीदेवीले दुःख पाउनुभयो । तव आफ्नो प्रभाव अलिकति प्रकट गर्नुभयो ॥ ३ ॥ सतीदेवीले बाटामा जाँदा-खेरि एउटा कौतुक (अनौठा दृश्य) देख्नु भयो, अघिल्तिर सीता र लक्ष्मण-सहित भएका रामजी (खडा !) ॥ ४ ॥

पुनि चितवा पाछे प्रभु देखा ❀ सहित बन्धु सिय सुन्दर वेखा ॥ ५ ॥
जहँ चितवहि तहँ प्रभु आसीना ❀ सेवहि सिद्ध मुनीश प्रवीना ॥ ६ ॥

(क) “धर्मको झंडा खडागर्ने धार्मिकधुरन्धर शंकरजीलाई छाडेर, पातिव्रत्य-धर्ममा रहने तपाँईको यो के चाला हो ? एक्लैएक्लै यो जङ्गलमा किन हिड्नुभएको हो ? ” इत्यादिरूपले रामजीको मधुर वचन गूढ भएर विचारवान्का हृदयमा झल्कन्छ ।

जसरी तिम्रो मोह र ठुलो भ्रम जान्छ, त्यसैगरी विवेक विचारले त्यो यत्न गर" ॥ ३ ॥ शंकरजीको यस्तो आज्ञा पाएर सतीदेवी "केगरौं भाइ !" (सन्देह निवारणार्थ कुनै उपाय गरौं न ?] यस्तो विचार गर्दै हिड्नुभयो, ॥ ४ ॥

इहाँ शम्भु अस मन अनुमाना ❀ दक्षसुता कहँ नहि कल्याना ॥ ५ ॥
मोरेहु कहे नहि संशय जाहीं ❀ विधि विपरीत भलाई नाहीं ॥ ६ ॥

यता शंकरजीले "दक्षकुमारी (सती) को कल्याण छैन, मैले भन्दा-पनि यिनको संशय जाँदैन; दैव विपरीत भयो, अब भलो छैन" यस्तो अनुमान मनमा गर्नुभयो ॥ ५ ॥ ६ ॥

होइहि सोहि जो राम रचिराखा ❀ को करि तर्क बढ़ावै साखा ॥ ७ ॥
अस कहि जपन लगे हरि नामा ❀ गई सती जहँ प्रभु सुख धामा ॥ ८ ॥

"रामजीले जो रची राख्नुभएको छ (आँट्नु भएको छ) त्यही हुने छ, अनेक तर्क गरेर शाखा (कल्पनाका हाँगा) को बढ़ाओस् ?" यसो भनेर शंकरजी हरिनाम जप्न लाग्नुभयो, सती देवी पनि सुखधाम (आनन्दनिवास = श्रीरामजी) जहाँ हुनुहुन्थ्यो, वहाँ पुग्नुभयो ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा—पुनि पुनि हृदय विचार करि, धरि सीता कर रूप ।
आगे होइ चलि पन्थ तेहि, जेहि आवत सुरभूप ॥६४॥

सतीदेवी पनि वारंवार मनमा विचार गरी सीताजीको रूप धारणगरेर सामुन्ने भई, जुनबाटोबाट देवपति (श्रीरामजी) आउनलाग्नु भएको छ, त्यही-बाटोगरी हिंड्नु भयो ॥ ६४ ॥

चौ० लक्ष्मण देख उमा कृत वेषा ❀ चकित हृदय भ्रम भयउ विसेषा ॥ १ ॥
कहि न सकत कछु अति गंभीरा ❀ प्रभु प्रभाव जानत मति धीरा ॥ २ ॥

लक्ष्मणजी सीताको भेष लिएकी सतीदेवीलाई देखेर मनमनमा छक्क पर्नुभयो, विशेष (ज्यादा) भ्रम पऱ्यो ("अघिल्ला २ अवतारमा रावणवध भए पछि सीताजीसँग भेट हुन्थ्यो, यसपाली पहिल्यै भेट भयो यो क्या हो ?" यस्तो भ्रान्ति पऱ्यो) ता पनि वहां धीरबुद्धि हुनाले प्रभुको प्रभाव अति गहीरो छ भनी जान्नुहुन्थ्यो र केही भन्न शक्नु भएन ॥ १ ॥ २ ॥

सती कपट जानेउ सुरस्वामी ❀ सवदरशी सव अन्तर जामी ॥ ३ ॥
सुमिरत जाहि मिटै अज्ञाना ❀ सोइ सर्वज्ञ राम भगवाना ॥ ४ ॥

जसलाई संझँदा सव अज्ञान मेटिन्छ, जो सर्वदर्शी (सवैदेख्ने) सर्वान्तर्यामी (सवैका भित्र रहेर नियन्ता भएका) छन्, उनै देवपति सर्वज्ञ-राम-भगवानले सतीको त्योकपट जान्नुभयो (के आश्चर्य ?) ॥ ३ ॥ ४ ॥

(क) "के गरौं भाइ !" यो हिन्दी बोलीको मुहाबिरा हो, भाइलाई बोलाएको सोधेको होइन। यस्तो-मौकामा नेपालीयहरू "केगरौं नि ?" भन्दछन्

बहुरि बिलोकेउ नयन उघारी ❀ कछु न दीख तहँ दक्षकुमारी ॥ ७ ॥
पुनि पुनि नाय रामपद सीसा ❀ चली तहाँ जहँ रहे गिरीशा ॥ ८ ॥

नेत्र खोलेर यताउती हेर्दाता दक्षकन्या-सतीदेवीले केहीपनि देख्नुभएन (सबै दृश्य गुम् !) अनि मनले बारंबार रामजीका चरणमा शिर झुकाएर, जहाँ शंकरजी रहनुभएको थियो,–त्यहाँ जानु भयो ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा–गई समीप महेश तव, हँसि पूछी कुशलात ।
लीन परीक्षा कवन विधि, कहहु सत्य सब बात ॥६७॥

सती देवी जब नगीचै पुग्नुभयो अनि शंकरजीले क्षेमकुशल सोधेर "कुन प्रकारले परीक्षा लियौ, सबै कुरा साँचो भन" भन्नु भयो ॥ ६७ ॥

(मासपारायण–द्वितीय विश्राम)

चौ०–सती समुझ रघुवीर प्रभाऊ ❀ भयवश शिवसन कीन्ह दुराऊ ॥ १ ॥
कछु न परीक्षा लीन्ह गुसाईं ❀ कीन्ह प्रणाम तुह्मारी नाईं ॥ २ ॥

सती देवीले रघुवीरको प्रभाव संझेर भयभीत (डरले कायल) भइकन शिवजी संग दुराउ (*छिपावट-कुरालुकाउने काम) गर्नु भयो र "स्वामी ! केहीपरीक्षा लिइन, हजूरलेजस्तै मैले प्रणाम गरें (त्यत्तिकै हो) ॥ १ ॥ २ ॥

जो तुम कहा मृषा न होई ❀ मोरे मन प्रतीत अस सोई ॥ ३ ॥
तव शंकर देखेउ धरि ध्याना ❀ सती जो कीन्ह चरित सबजाना ॥ ४ ॥

(किन भने ?) "जो हजुर्ले भन्नुभयो, त्यो झूठो हुँदैन" यस्तो यो विश्वास मेरो मनमा छ" भन्नु भयो ॥ ३ ॥ तब शंकरजीले ध्यान गरेर, सतीदेवीले जे चरित्र गरेको थियो, त्यो सबै जान्नुभयो ॥ ३ ॥

बहुरि राम मायहि शिर नावा ❀ प्रेरि सती जेहि झूठ कहावा ॥ ५ ॥
हरि इच्छा भावी बलवाना ❀ हृदय विचारत शंभु सुजाना ॥ ६ ॥

जसले प्रेरणा गरेर, सतीलाई झुठो बोल्न लगायो त्यो रामजीको मायालाई शंकर

परीक्षा लिन खोज्दा यसप्रकारले महामोहको वश पर्नु पर्‍यो ता पनि उहाँलाई कोटि २ धन्यवाद छ, किन भने ? राममयजगत् उहाँले देख्नुभयो, ज्ञान नभए नहोस् कत्रो-खाँचो । त्यस्तो-नसीब हाम्रो पनि भए कस्तो हुन्थ्यो ? रावणका फौजका राक्षसहरूलाई-पनि भयले-गर्दा त्यस्तै अवस्था भएको थियो । त्यही अवस्था संझेर कवितार्किकचूड़ामणि-भक्त-श्रीहर्षले पनि "प्रभु ! रघुवीर ! मलाई तत्वज्ञान नवक्से पनि त्यो महामोह बक्सनु होस् (यो मामूलीमोहले मलाई पुगेन) जुनमहामोहले गर्दा रावणका फौजले सारा जगत् हजूरमय देख्यो, त्यो महामोह पाए म अनुगृहीत हुन्छु" भनेका छन्—

नो ददासि यदि तत्वधियं मे यच्छ मोहमपि तं रघुवीर !।
येन रावणचमूर्युधि मूढ़ा त्वन्मयं जगदपश्यदशेषम् ॥ (नैषधचरित सर्ग २१ श्लो. २१)

सतीदेवीले फेरि चिताएर पछिल्तिर हेर्दा भाई लक्ष्मण र सीताजीले सहित भएका सुन्दरभेष लिएका प्रभुलाई देख्नुभयो। जहाँ चिताउनुहुन्थ्ये उहीं प्रभु-रघुनाथजीलाई खडा भएका र सिद्ध-मुनीश्वर-ज्ञानी-हरूले सेवा-गरि-रहेका देख्नु भयो ॥ ५ ॥ ६ ॥

देखे शिव विधि विष्णु अनेका ❀ अमित प्रभाव एकते एका ॥ ७ ॥
वन्दत चरण करत प्रभु सेवा ❀ विविध वेष देखे सब देवा ॥ ८ ॥

अमितप्रभाव (अनन्तशक्तिभएका) एकसे-एक शंकर-ब्रह्मा-विष्णु अनेक (धेरै)। देखिए। रामजीका चरणमा वन्दना गरिरहेका, सेवा गरिरहेका, अनेक-प्रकारको भेष लिएका सबै देवता पनि देखिए ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा—सती विधात्री इन्दिरा, देखी अमित अनूप।
जेहि जेहि वेष अजादि सुर, तेहि तेहि तनु अनुरूप ॥६६॥

सतीदेवीले हेर्दा धेरै अनुपम सती (आफै) सरस्वती र लक्ष्मी देखिए।

ब्रह्मादिदेवता जुन जुन वेषमा थिए त्यही त्यही वेष र त्यही—अनुसारको शरीर भयेका शक्ति (देवीहरू) पनि देखिए ॥ ६६ ॥ (क)

चौ०—देखे जहँ तहँ रघुपति जेते ❀ शक्तिन सहित सकल सुर तेते ॥ १ ॥
जीव चराचर जे संसारा ❀ देखे सकल अनेक प्रकारा ॥ २ ॥

सीतासहित—भएका रघुनाथजी जहाँजहाँ जतिजति देखिए. त्यहाँ—त्यहाँ त्यति २ शक्तिसहित भएका सबै—देवता देखिए। यो संसारमा अनेकप्रकारका जो जो चर र अचर जीव छन् तीपनि देखिए ॥ १ ॥ २ ॥

पूजहिं प्रभुहि देव बहु वेखा ❀ रामरूप दूसर नहि देखा ॥ ३ ॥
अवलोके रघुपति बहुतेरे ❀ सीता सहित न वेष घनेरे ॥ ४ ॥

देवताभने धेरै भेषभएका र प्रभुको पूजा गर्न लागेका देखिए,रामजीको रूपभने अर्को देखिएन (अनेक रामको रूप एक थियो)। सीतासहित—भएका रघुपति (राम) धेरै देखिए परन्तु वेष (भेष) धेरै थिएन ॥ ३ ॥ ४ ॥

सोइ रघुवर सोइ लक्ष्मण सीता ❀ देखि सती अति भई सभीता ॥ ५ ॥
हृदय कंप तनु सुधि कछु नाहीं ❀ नयन मूदि बैठी मग माहीं ॥ ६ ॥

उनै रामजी, उनै लक्ष्मणजी, उनै सीताजी देखेर सतीदेवी अत्यन्त भयभीत हुनु भयो ॥ मुटुकलेजा थर्थर काम्म लाग्यो, शरीरको शुद्धि बुद्धि केही रहेन, आँखा चिम्लेर वाटैमा थचक्क वस्नुभयो ॥ ५ ॥ ६ ॥ (ख)

(क) शुम्भनिशुम्भको युद्धमा तत्तद्देवताका तत्तत्शक्ति तत्तत् रूपले प्रकट भएका थिए.
यस्य देवस्य यद्रूपं यथाभूषणवाहनम्।
तद्वदेव हि तच्छक्तिरसुरान्योद्धमाययौ ॥ (सप्तशती (चंडी) अ. श्लो.)
यहाँ पनि उस्तै भयो।

(ख) सतीदेवीले जगद्गुरु-भगवान्-शंकरजीको वचनमा पूर्ण-विश्वास नमानेर मोहवशभई

यद्यपि सतीले धेरै-तरहसँग सोध्नु भयो, तथापि (तैपनि) त्रिपुराराtiले (पुरारि-शंकरजीले) भन्नु भएन ॥ ८ ॥

दोहा–सती हृदय अनुमान किय, सव जाना सर्वज्ञ ।
कीन्ह कपट मै शंभुसन, नारि सहज जड़ अज्ञ ॥६९॥

सतीदेवीले हृदयमा अनुमान गर्नुभयो कि "सर्वज्ञ-शंकरजीले मेरो सब चरित्र जान्नु भयो" मैले शंकरजीसँग कपट गरें । छिः ! स्वास्नीको जात स्वभावैले जड़ र मूर्ख ॥ ६९ ॥

सोरठा–जल पय सरिस विकाय, देखहु प्रीतिक रीति भलि ।
विलग होय रस जाय, कपट खटाई परतही ॥१३॥

याज्ञवल्क्यमुनि भन्नुहुन्छ की–भरद्वाजजी ! प्रीतिको असल रीति हेर्नुहोस्—के भने ? दूध र पानी एकै भाउमा विक्तछ (वराबर मिलेको दूध र पानी (मेलका प्रभावले) एकै भाउमा विक्तछ, पानी-पाजो को पनि दूध सरहको कदर ! धन्य ! मेल !) ।

सरोवरी-पानीमिलेको दूधमा कपट जस्तो अमिलोचीज पर्नगयो-भने दूध फाट्तछ, पानी वेग्लै दूध बेग्लै हुन्छ (त्यस्तै दुइ जनाको प्रीति पूर्ण-भए पनि चूक जस्तो चहर्‍याउने कपटभाव पर्नगयो भने त्यो प्रीति दूध जस्तै फाट्तछ, यौटा एकातिर, अर्को अर्कातिर हुन्छ) ॥ १३ ॥ (क)

चौ०–हृदयशोच समुझत निजकरनी ❀ चिन्ता अमित जाय नहि वरनी ॥ १ ॥
कृपा सिन्धु शिव परम अगाधा ❀ प्रगट न कहेउ मोर अपराधा ॥ २ ॥

आफ्नो करनी (काम) संझदा हृदयमा शोच (सुर्तो) लाग्दछ। अनन्त-चिन्ताको वयान गर्न शकिदैन। दयासागर-अतिगंभीर-शंकरजीले मेरो अपराध स्पष्ट भन्नुभयन ॥१॥२॥

(क) प्रीतिका विषयमा कुनै एउटा महात्माले खूब राम्रो विचार प्रकट गरेका छन्–के भने ? "आफूसंग राम्ररी मिल्न आएका पानीलाई, दूधले आफ्नो गुण र रूप समेत दिंएर राख्त छ र त्यो पानी इमानदारी-का साथ दूध तताउने वेलामा आफू सुकेर पनि दूधलाई जतिकोतति राख्तछ सुक्न दिदैन, (पानी मिसाएको दूध तताउँदा पानीको हिस्सा छउनूज्याल दूध घट्तैन, पानी सुकीसके पछिमात्रै दूध घटन सुरू लाग्छ) यस्ताप्रकारले पानीले आफ्नो ज्यान छउनूज्याल रक्षागरिएको दूध पानीको नाश (समाप्ति) भए पछि, मानौं प्रेम-व्याकुल भएर आगामा हाम्फाल्न तयारहुन्छ (उम्लन लाग्दछ)। त्यसबेलामा उही मित्रस्वरूप-पानी अलिकति पायो भने थामिन्छ (उम्लनलागेको दूधमा पानीहाल्दा थामिन्छ) जस्तोसुकै आगो लाये पनि बराबर पानी मिलेको दूध खटखटी पाकेर प्रेमीको सहानुभूति गर्दछ, प्रेमी नपाउँदा आत्म-त्याग गर्न वेर लाउँदैन. सज्जनको प्रीति यस्तै हुन्छ !

क्षीरेणात्मगतोदकाय हि गुणा दत्ताः पुरा तेऽखिलाः ।
क्षीरे तापमवेक्ष्य तेन पयसा ह्यात्मा कृशानौ हुतः ॥
गन्तुं पावकमुन्मनस्तदभवत् दृष्ट्वा तु मित्रापदं ।
युक्तं तेन जलेन शाम्यति सतां मैत्री पुनस्त्वीदृशी ॥ १ ॥

जीले वारंवार प्रणाम गर्नुभयो । "हरिको इच्छा र भावी बलवान्" भनी ज्ञानी शंकरजीले मनमा विचार गर्न लाग्नुभयो ॥ ५ ॥ ६ ॥

सती कीन्ह सीता कर वेषा ❀ शिव उर भयउ विषाद विशेषा ॥ ७ ॥
जो अव करौं सतीसन प्रीती ❀ मिटै भक्ति पथ होय अनीति ॥ ८ ॥

सतीदेवीले सीताको वेष गर्नुभयो (तसर्थ) शिवजीका हृदयमा ज्यादैनै विषाद (खेद) भयो । यदि अब सतीसँग प्रीति गरौं, तब ता भक्तिको मार्ग मेटिन्छ अनीति (अन्याय) हुन्छ (इष्टदेवी सीताजीको रूपलिने-सतीलाई स्त्री संझेर प्रीति गर्दा भक्तिमा वट्टा लाग्ने भयो, त्यसो गर्नु अन्याय पनि हो) ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा—परम प्रेम नहिं जाय तजी, किये प्रेम बड़ पाप ।
प्रगट न कहत महेश कछू, हृदय अधिक सन्ताप ॥६८॥

"पूर्ण-प्रेम छाड्न शकिदैन, प्रेम-गर्दा ठूलो पाप लाग्छ" हृदयमा यो विचारगर्दा शंकरजीलाई ज्यादैनै ताप भयो, (तथापि मुखले) केही पनि स्पष्ट भन्नुभएन ॥ ६८ ॥

चौ०–तवहि शंभु प्रभु पद शिरनावा ❀ सुमिरत रामहृदय असआवा ॥१॥
इहि तनु सतिहि भेट मोहि नाहीं ❀ शिव संकल्प कीन्ह मनमाहीं ॥२॥

उसवेला शङ्करजीले प्रभु-रघुनाथजीका पाउमा शिर झुकाउनुभयो र रघुनाथजी लाई संझनाका-साथ वहाँको हृदयमा यस्तो कुरा आयो—"यो शरीरमा (सतीशरीरमा) सतीसँग मेरो भेट हुदैन" यो संकल्प (आँट) शंकरजीले मनैमन्मा गर्नुभयो ॥ १ ॥ २ ॥

अस विचार शंकर मति धीरा ❀ चले भवन सुमिरत रघुवीरा ॥ ३ ॥
चलत गगन भई गिरा सुहाई ❀ जय महेश ! भलि भक्ति दृढाई ॥ ४ ॥
अस प्रण तुम विन करै को आना ❀ रामभक्त समरथ भगवाना ॥ ५ ॥

यो विचार गरेर धीरवुद्धि (गंभीर) भएका शंकर रघुना जीलाई संझदै आफ्ना भवनतर्फ हिंड्नु भयो, हिंडदा "जय महेश ! भलि भक्ति दृढाई" ("शंकरजी ! हजूरको जय होस, भक्तिको मजबूती वेस रहेछ") यस्तो र "अस प्रण तुम बिन करै को आना रामभक्त समरथ भगवाना" ("हजूर वाहेक अर्को कुन सकस यस्तो प्रण गर्दछ ? हजूर रामभक्त ! हजूर समर्थ ! हजूर भगवान् ") यस्तो आकाशवाणी भयो ॥ ३ ॥ ४ ५ ॥

सुन नभ गिरा सती उर सोचा ❀ पूछा शिवहि समेत सँकोचा ॥ ६ ॥
कीन्ह कवन प्रण कहहु कृपाला ❀ सत्यधाम प्रभु दीनदयाला ॥ ७ ॥
जदपि सती पूछा बहुँ भाँती ❀ तदपि न कहेउ त्रिपुर अराती ॥ ८ ॥

यस्तो आकाशवाणी सुनेर सती-देवीका हृदयमा शोच (विचार) भयो र संकोच-साथ शंकरजीसँग सोध्नु भयो ! दयासागर ! सत्यवादिन् ! दीनदयाल ! प्रभु ! हजूर्ले कुन प्रण गर्नुभयो ? ॥ ६ ॥ ७ ॥

तौ मै विनय करहुँ करजोरी ❀ छूटे वेग देह अव मोरी ॥७॥
जो मेरे शिव चरन सनेहू ❀ मन क्रम वचन सत्य व्रत एहू ॥८॥

'हेविधाता ! अव तिम्रो यो·विधिले म वुझ्दिन (मान्दिन) शंकरजी मदेखि विमुख हुनुभयो, तिमी मलाई जीवित राख्तछौ ?"। यस्ता-प्रकारको सतीदेवीका हृदयको ग्लानि वर्णनगर्न शकिदैन। अनि वुद्धिमती-सतीदेवीले मनमा रामजीलाई संझेर (यस्तो प्रार्थना गर्नु भयो कि)। प्रभो ! (राम !) यदि हजूर दीनदयालु हुनुहुन्छ र हुजुर्ले दुःखीका दुःखको हरणगर्दा भएको जस वेदले गाएको साँचो हो भने; म हात जोरेर विन्ति गर्दछू, अव यो मेरो शरीर चाँडैनै छुटोस्। शंकरजीका चरणमा मनसा-कर्मणा-वाचा मेरो स्नेह रहेछ भने, मेरो यो पातिव्रत्यको व्रत साँचो रहेछ भने ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा—तौ समदर्शी सुनिय प्रभु !, करौ सो वेगि उपाय ।
होय मरण जेहि विनहि श्रम, दुःसह विपति विहाय ॥७२॥

हे समदर्शी ! प्रभु ! (राम !) मेरो विन्ति सुनेर चाडैनै त्यो उपाय गर्नुहोस्, यो खपीनशकनु विपत्ति छाडेर विनापरिश्रम जेले मेरो मरण होस्,"

चौ०—इहिविधि दुखित प्रजेशकुमारी ❀ अकथनीय दारुण दुख भारी ॥ १ ॥
वीते संवत सहस सतासी ❀ तजी समाधि शंभु अविनाशी ॥ २ ॥

यसप्रकारले दक्षप्रजापतिपुत्री (सतीदेवी) दुःखित हुनुभयो। उहाँको ठूलो कडा त्यो-दुःख अकथनीय थियो। सतासीहजार (८७०००) वर्ष विते, अनि खेरी निर्विकार-शंकर जीको समाधि खुल्यो ॥ १ ॥ २ ॥

राम नाम शिव सुमिरन लागे ❀ जानेउ सती जगतपति जागे ॥ ३ ॥
जाय शंभु पद वन्दन कीन्हा ❀ संमुख शंकर आसन दीन्हा ॥ ४ ॥
लगे कहन हरिकथा रसाला ❀ दक्ष प्रजेश भए तेहि काला ॥ ५ ॥

शंकरजी रामनामको स्मरण गर्न लाग्नुभयो। सतीदेवीले जगत्पति-भगवान् शंकरजो जाग्नु भयो (समाधिबाट व्युत्थित हुनुभयो) भनी थाहा पाउनुभयो र सामने गई शंकरका चरणकमलको वन्दनागर्नुभयो। शंकरजीले सतीदेवीलाई आफ्ना-सामुन्ने आसन दिनुभयो (सावीकबमोजिम बायाँ काखमा राखनुभएन) अनि शंकरजी रसीलो हरिकथा भन्न लाग्नुभयो (सतीदेवीसँगको सावीकबमोजिमको प्रेमालाप गर्नुभएन)। तिनैताकमा दक्षले प्रजापतिको पदवी पाए ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

देखा विधि विचारि सव लायक ❀ दक्षहि कीन्ह प्रजापति नायक ॥ ६ ॥
बड़ अधिकार दक्ष जव पावा ❀ अति अभिमान हृदय तव आवा ॥ ७ ॥
नहि कोउ जन्मेउ अस जगमाहीं ❀ प्रभुता पाय जाहि मद नाहीं ॥ ८ ॥

ब्रह्माजीले विचार गरेर सव तरहवाट लायक देख्नुभयो र दक्षलाई सवैप्रजापतिमा मुख्य प्रजापति गर्नुभयो ॥ दक्षले जव ठूलो अधिकार पाए, अनि उनका हृदयमा अतिठूलो

शंकर रुख अवलोकि भवानी ❀ प्रभु मोहि तजेउ अकुलानी ॥ ३ ॥
निज अघ समुझि न कछु कहि जाई ❀ तपै अँवा इव उर अधिकाई ॥ ४ ॥

शंकरजीको रुख (आकार इंगित) देखेर सतीदेवी "मलाई प्रभुले त्यागगर्नु भयो" भन्ने मनमा ठानेर व्याकुल हुनुभयो। आफ्नु कसूर संझेर केही भन्न पनि नशक्ने हुँदा अवाल झैं हृदयमा खूब संतप्त हुनुभयो ॥ ३ ॥ ४ ॥ (क)

सती सशोच जान वृषकेतू ❀ कहेउ कथा सुन्दर सुख हेतू ॥ ५ ॥
वर्णत पन्थ विविध इतिहासा ❀ विश्वनाथ पहुचे कैलासा ॥ ६ ॥

वृषकेतु (झंडामा-धर्मरूप-नन्दी-राख्ने = परमधार्मिक शंकरजी) ले सतीदेवीलाई सशोच (सुर्तागर्ने) जानेर उनको आनन्द का निमित्त सुन्दर २ कथा भन्नुभयो ॥ ५ ॥

वाटामा अनेक प्रकारका इतिहास (कहानी) वर्णनगर्दै २ विश्वनाथ (शंकरजी) कैलास पुग्नुभयो ॥ ५ ॥ ६ ॥

तहँ पुनि शंभु समुझि प्रण आपन ❀ बैठे वटतर करि कमलासन ॥ ७ ॥
शंकर सहज स्वरूप सँभारा ❀ लागि समाधि अखंड अपारा ॥ ८ ॥

त्यहाँ पुगेपछि ता शङ्करजी आफ्नो प्रण संझेर वटवृक्षका छायामा पद्मासन बाँधेर वस्नुभयो र अखंड-अपार-समाधि लाग्यो, उहाँले आफ्नो स्वाभाविक-स्वरूप (सच्चिदानन्दरूप अवस्था) सह्माल्नुभयो (लिनुभयो) ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा–सती वसहि कैलाश तव, अधिक शोच मन माहिं।
मर्म न कोऊ जान कछू, जुग सम दिवस सराहिं ॥७१॥

तब सतीदेवी कैलासमै वस्नुभयो, मनमा ज्यादा सुर्ता थियो, कोही पनि यो मर्म केहि पनि जान्दैनथे, १ दिन १ युगजस्तो भएर वित्त लाग्यो ॥ ७१ ॥

चौ०–नित नव शोच सती उर भारा ❀ कव जैहौं दुखसागर पारा ॥ १ ॥
मैं जो कीन्ह रघुपति अपमाना ❀ पुनि पतिवचन मृषाकरि जाना ॥ २ ॥
सो फल मोहि विधाता दीन्हा ❀ जो कछु उचित रहा सो कीन्हा ॥ ३ ॥

सतीदेवीका चित्तमा नित्य नयाँनयाँ-शोक-सुर्ताको वोझा भरिदगयो "म यो दुःखसागरको पार कैले पुगुला ?। मैले जो रघुपतिको अपमान गरें, अनि पतिको वचन झूठो भनेर संझे, त्यसैको फल विधाताले मलाइ दिए, जो-कुछ उचित थियो त्यो गरे ॥१॥२॥३॥

अव विधि अस बूझिअ नहि तोही ❀ शंकर विमुख जिआवहु मोही ॥ ४ ॥
कहि न जाय कछु हृदय गलानी ❀ मनमहँ रामहि सुमिरि सयानी ॥ ५ ॥
जौं प्रभु दीनदयाल कहावा ❀ आरत हरण वेद जस गावा ॥ ६ ॥

(क) अवाल (ईटप्रभृति पोल्ने भट्टा) वाहिरपट्टी उस्तो प्रज्वलित हुँदैन ता पनि त्यसका भित्रपट्टी प्रचण्डअग्निज्वाला रहन्छ।

(शंकरजी बोल्नुभयो) सती ! वेस भन्यौ, योकुरामा मेरो चित्त वुझ्यो । निम्ता-पठाएको भए देखि योकुरा अनुचित (वेमुनासिव) थिएन ॥ दक्षले आफ्ना सवैछोरीहरूलाई वोलाए, म सँगको वैरभाव हुनाले निमिलाई विर्से (यो कुरा उनलाई विपरीत लागेर भएको हो, छोरीको हितका निमित्त जुवाईसंगको वैरभाव विर्सनुपर्दथ्यो, जुवाइसँगको वैरभाव कायम राखेर छोरीलाई विर्सन हुदैनथ्यो) ॥ १ ॥ २ ॥

ब्रह्म सभा हमसन दुख माना ❀ तेहिते अजहुँ करहिं अपमाना । ।३ ॥
जो विन वोले जाहु भवानी ❀ रहै न शील सनेह न कानी ॥ ४ ॥

ब्रह्माजीका सभामा मदेखि दक्षले दुःखमाने (अर्थात् मबाट आदर नपाउँदा दक्षले दुःखित भएर क्रोधसमेत गरी मलाई शापपनि दिए ❀) त्यसैकारणले आजसम्म मेरो अपमान गर्दैछन् ॥ सती ! तिमी विना-निमन्त्रण गयौभने शील (सहिष्णुता प्रभृति सत्स्वभाव) रहनेछैन, स्नेह-पनि रहनेछैन, नातापनि रहनेछैन ॥ ३ ॥ ४ ॥

जदपि मित्र प्रभु पितु गुरु गेहा ❀ जाइय विन वोले न सन्देहा ॥ ५ ॥
तदपि विरोधमान जहँ कोई ❀ तहाँ गये कल्याण न होई ॥ ६ ॥
भाँति अनेक शंभु समुझावा ❀ भावी वश न ज्ञान उर आवा ॥ ७ ॥
कह प्रभु जाहु जो विनहिं वुलाए ❀ नहिं भलि बात हमारे भाये ॥ ८ ॥

यद्यपि विना-निमन्त्रण-पनि मित्रका, मालिकका, बावुका, गुरुका, घरमा जानु पर्दछ, यसकुरामा सन्देह छैन, तथापि जहाँ विरोधी रहेको हुन्छ, त्यहाँ गएर कल्याण हुँदैन” ॥ ५ ॥ ६ ॥ (क)

इत्यादि-अनेकप्रकार-सँग शंकरजीले संझाउनुभयो, परन्तु भवितव्यताका प्रभावले सतीका हृदयमा ज्ञान आएन ॥ ७ ॥ (ख)

(*) “कोहीसमयमा ब्रह्माजीले सत्र (धेरैवर्ष लाएर गर्नुपर्ने यज्ञविशेष) थाल्नु भएको थियो, त्यसमा संसारभरका ठुलाठुलाव्यक्ति उपस्थित हुन्थे, एकदिन ब्रह्माका सभामा विष्णुका साथ म वसेको थिएँ ब्रह्माजी पनी हुनुहुन्थ्यो । पछिवाट दक्ष पनि आए । सवैजनाले उठेर दक्षको स्वागत सत्कार गरे । म पनि उठिन, विष्णु पनि उठ्नुभएन, दक्ष ब्रह्माजीलाई प्रणामगरेर उहाँका आज्ञाले वसे । वसि रहेको-मलाई देख्ता मदान्ध भएका दक्ष प्रजापतिलाई क्रोधले पछाड्यो र नानाप्रकारका दुर्वाच्यको प्रलाप गरायो, आखिरमा “अरू-देवता-सरह यज्ञभाग न पाएस्” भनेर मलाई तिनले शाप दिए । त्यहाँ-देखि यता ती मेरो मानभङ्ग गर्न खूब लागेका छन् । तिमीलाई निमन्त्रण नदिनु-पनि मेरो मानभङ्ग हो” इत्यादिरूपले विस्तार पूर्वक आफ्नो वृत्तान्त शंकरले बताउनुभएको छ ॥

(क) “निमन्त्रण न आए पनि मित्रका, मालिकका, बाबुका, गुरुका घर शिष्टहरु वरावर जाँदैछन्” भनेर सतीदेवीले

“अनाहुता अप्यभियन्ति सौहृदं भर्तुर्गुरोर्देहकृतश्च केतनम्” [श्रीभाग०]

यो-वहस गर्नुभएकोमा शंकरजीले यो उत्तर दिनुभयेको हो ।

(ख) अवश्य हुनुपर्ने कुरामा विधाताको इच्छा वेगवान् वायुजस्तो अप्रतिहत भएर जतातिर दौडन्छ, प्राणीका मनले तृणजस्तो भएर त्यतैतिर हुत्तिनु पर्छ अड्न शक्तैन ।

अभिमान आयो। संसारमा यस्तो कोही जन्मेन, जसलाई प्रभुत्त्व पाएर मद (अभिमान) भएन ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा–दक्ष लिए मुनि बोलि तव, करन लगे बड़ याग ।
नेवते सादर सकल सुर, जो पावत मखभाग ॥७३॥

तब दक्षप्रजापतिले मुनिहरूलाई बोलाए, ठूलो यज्ञ गर्नलागे। जुनजुन देवता यज्ञभाग पाउँदथे, ती-सवैदेवतालाई निमन्त्रण गरे ॥ ७३ ॥

चौ०–किन्नर नाग सिद्ध गन्धर्वा ❀ बधुन समेत चले सुर सर्वा ॥ १ ॥
विष्णु विरिञ्चि महेश विहाई ❀ चले सकल सुर यान वनाई ॥ २ ॥

किन्नर-नाग-सिद्ध-गन्धर्वइत्यादि-सवैदेवता आफ्ना-आफ्ना-स्त्रीले सहित भएर हिंडे। विष्णु-ब्रह्मा-शंकर घाहेक सवै-देवता आफ्नो आफ्नो सवारी सजाएर हिंडे ॥ १ ॥ २ ॥

सती विलोकेउ गगन विमाना ❀ जात चले सुन्दर विधि नाना ॥ ३ ॥
सुर सुन्दरी करहिं कल गाना ❀ सुनत श्रवण छूटहिं मुनि ध्याना ॥ ४ ॥

सतीदेवीले अनेक प्रकारका सुन्दर-सुन्दर-विमान आकाशमार्गले जानलागेको देख्नुभयो। जुन-गाना कानले सुन्दा मुनिहरूको-समेत ध्यान टुट्छ,त्यस्तो मधुर-गाना सुरसुन्दरी (देवी) हरु गरिरहेका थिए ॥ ३ ॥ ४ ॥

पुछेउ कछु शिव कहेउ वखानी ❀ पिता यज्ञ सुनकर हरषानी ॥ ५ ॥
जौं महेश मोहि आयसु देहीं ❀ कछु दिन जाय रहौं मिष एहीं ॥ ६ ॥

सती-देवीले केही सोध्नुभयो, शंकरजीले सब विस्तार गर्नुभयो र सतीदेवी पिताको यज्ञसमाचार सुनेर हर्षित हुनु भयो "शंकरजीले मलाई आज्ञा दिनु भए ता, यही-निउँले माइत गएर केहीदिन वस्नेथिएँ" यस्तो विचार गर्नुभयो ॥ ५ ॥ ६ ॥

पति परित्याग हृदय दुख भारी ❀ कहै न निज अपराध विचारी ॥ ७ ॥
बोली सती मनोहर बानी ❀ भय संकोच प्रेमरस सानी ॥ ८ ॥

हृदयमा पतिले परित्याग गर्दा भएको दुःख ठूलो थियो, तापनि आफ्नो अपराध विचार गरेर (त्यस् विषयमा) केही भन्नुभएन। सतीदेवीले भय-संकोच-प्रेमरस यीं ३ कुराले सानिएकी (मिसिएकी) मनोहर-वाणी बोल्नुभयो ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा–पिता भवन उत्सव परम जो प्रभु आयसु होय ।
तो मै जाउँ कृपायतन सादर देखन सोय ॥७४॥

हे करुणानिधान ! स्वामी ! पिताजीका घरमा ठूलो उत्सव छ, प्रभुको आज्ञा भए देखि त्यो-उत्सवलाई आदर-साथ हेर्न म जाँउकी ? ॥ ७४ ॥

चौ०–कहेउ नीक मोरेहुँ मन भावा ❀ यह अनुचित नहिं नेवत पठावा ॥१॥
दक्षसकल निज सुता वुलाई ❀ हमरे वैर तुमहिं विसराई ॥२॥

जद्यपि जग दारुण दुख नाना ❀ सवते कठिन जाति अपमाना ॥ ७ ॥
समुझिसोसतिहि भयउअतिक्रोधा ❀ वहुविधि जननी कीन्ह प्रवोधा ॥ ८ ॥

यद्यपि संसारमा नानाप्रकारका कडा-कडा दुःख छन्, तथापि सवभन्दा-कडा दुःख जाति (आपस्त) को अपमान हो । यो कुरा संझेर सतीदेवीलाई अत्यन्त-क्रोध चढ्यो । उहाँकी-आमाले धेरैतरहले प्रवोध गरिन् (संझाइन् बुझाइन्) ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा—शिव अपमान न जाय सही, हृदय न होत प्रवोध ।
सकल सभहि हठि हट कि कर वोली वचन सक्रोध ॥७६॥

शंकरजीको अपमान सहन नशकिने भयो, हृदयमा ज्ञान भएन (संसार यस्तै हो, मान-अपमान-लाभ-हानि-सुख-दुःखहुनु सांसारिक स्वभावै हो, सवै प्राणी प्राक्तनकर्मका अधीन छन् इत्यादि विवेक हुन शकेन) र सारा-सभालाई जवर्दस्तीले हट्केर (खवरदार ! मूर्खहो ! थाहा पाउला इत्यादि वोलेर) क्रोधकासाथ सतीदेवीले यो वचन वोल्नुभयो ॥७६॥

चौ०—सुनहु सभासद सकल मुनीन्दा ❀ कही सुनी जिन शंकर निन्दा ॥ १ ॥
सो फल तुरत लहव सव काहू ❀ भली भाँति पछिताय पिताहू ॥ २ ॥

"सभासद् हो ! मुनीन्द्र हो ! सवैजना सुन, जसले शंकरजीको निन्दा गर्दछ, जसले शंकरजीको निन्दा सुन्दछ, त्यसको त्योफल तिमीहरू सवैले पाए, पिता (दक्ष) पनि खूव पछिताऊन् ॥ १ ॥ २ ॥

सन्त शंभु श्रीपति अपवादा ❀ सुनिय जहाँ, तहँ अस मर्यादा ॥ ३ ॥
काढिय तासु जीभ जो वसाई ❀ स्रवन मूदि न हि चलिअ पराई ॥ ४ ॥

भोलानाथ-शंकरजीको र श्रीपति-भगवान्-विष्णुको जहाँ निन्दा हुन्छ, त्यहाँ यस्तो मर्यादा (थिति) छ, कि ताकत छ भने निन्दा गर्नेको जिभ्रो (जिह्वा) लाई चटक्क चुँडी दिनू, छैन भने २ कान थुनीकन भागेर जानू ॥ १ ॥ २ ॥ (क)

जगदात्मा महेश त्रिपुरारी ❀ जगत जनक सवके हितकारी ॥ ५ ॥
पिता मन्दमति निन्दत तेही ❀ दक्षशुक्र संभव यह देही ॥ ६ ॥

(क) "यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ! ॥ अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥
परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ॥ धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे"

यस्तो आश्वासनवचन दिने धर्मरक्षक-परमेश्वरलाई निरङ्कुश (मनूपरीगर्ने-मनपरीबोल्नेदुर्जन) हरूले निन्दागर्न लागेमा, ताकत पुग्दैन भने दुइ कान थुनेर त्यहाँवाट हिंडोस्, ताकत पुग्दछ भने अलच्छिनी बोली बोल्ने त्यो-दुष्ट-जिह्वालाई छ्वाट्ट चूडिदेओस् र त्यसवापत प्राण छाड्नुपर्दछ भने छाडोस्, धर्म त्यही हो " भनी भागवतका दक्षयज्ञोपाख्यानमा पनि भनेको छ—

कर्णौ पिधाय निरियाद्यदकल्प ईशे, धर्मावितर्यसृणिभिर्नृभिरस्यमाने ।
छिन्द्यात् प्रसह्य रूशतीमसतीं प्रभुश्चेज्जिह्वामसूनपि ततो विसृजेत् स धर्मः ॥

अनि फेरि शंकरजीले "नबोलाईकन पनि गयौ-भने, असल हुनेछैन, भन्ने कुरा मेरो हृदयले देख्तछ" भन्नुभयो ॥ ८ ॥ (ग)

दोहा–कहि देखा हर यत्न बहु, रहे न दक्ष कुमारि ।
दिए मुख्य गण संग तव, विदा किये त्रिपुरारि ॥७५॥

त्रिपुरारि (शंकरजी) ले अनेक कोशीस (यत्न) का साथ भनेर हेर्नु-भयो, तर सतीदेवी रहनुभएन । अनि आफ्ना मुख्यगण-साथलाई दिएर सतीदेवीलाई विदागर्नु भयो ॥ ७५ ॥

चौ०–पिता भवन जव गई भवानी ❀ दक्षत्रास काहुन सन्मानी ॥ १ ॥
सादर भलेहि मिली यक माता ❀ भगिनी मिली बहुत मुसकाता ॥ २ ॥

सतीदेवी पिताका घरमा जव जानुभयो, तव दक्षका डरले कसैले पनि सन्मान गरेन । एउटी आमाले आदरसाथ भेटगरिन्, दिदीवहिनीहरूले मुसुक-मुसुक-हाँस्तै भेट गरे ॥ १ ॥ २ ॥

दक्ष न कछु पूछि कुशलाता ❀ सतिहि विलोकि जरे सव गाता ॥ ३ ॥
सती जाय देखेउ तव यागा ❀ कतहुँ न दीख शंभुकर भागा ॥ ४ ॥

दक्षप्रजापतिले कुशल-मंगल (छेमकुसल) केही सोधेनन्, सतीलाई देखेर उनको सव-शरीर रिसले जल्न लाग्यो । तव सतीले गएर यज्ञशाला हेर्नुभयो, शंकरजीको भाग कहीं देखिएन ॥ ३ ॥ ४ ॥

तव चित चढेउ जो शंकर कहेऊ ❀ प्रभु अपमान समुझ उर दहेउ ॥ ५ ॥
पाछिल दुख न हृदय अस व्यापा ❀ जस यह भयउ महा परितापा ॥ ६ ॥

अनि शंकरजीले जो भन्नुभएको थियो, त्यो-कुरा सतीदेवीका हृदयमा चढ्यो । प्रभुशंकरजीको अपमान संझेर उहाँको कलेजा जल्न लाग्यो । अहिले जसरी यो महा संतापले हृदय ढाक्यो, त्यसरी ता अघिल्लो दुःखले (रामपरीक्षाको पर्वमा भएका दुःखले) हृदय ढाकेको थिएन ॥ ५ ॥ ६ ॥

अवश्यभव्येष्वनवग्रहग्रहा यया दिशा धावति वेधसः स्पृहा ।
तृणेन वात्येव तयानुगम्यते जनस्य चित्तेन भृशावशात्मना ॥

[कवितार्किकशिरोमणि श्रीहर्ष]

(ग) यही कुरा "मेरो वचन नाघेर तिमी गयौ भने, तिम्रो भलो हुनेछैन, किन भने ? प्रतिष्ठित (इज्जतदार) व्यक्तिलाई आपस्तवाट तिरस्कार हुन-आयो-भने, त्यो तिरस्कारले तुरन्तै प्राण लिन्छ"

यदि व्रजिष्यस्यतिहाय मद्वचो भद्रं भवत्या न ततो भविष्यति ।
संभावितस्य स्वजनात् पराभवो यदा स सद्यो मरणाय कल्पते ॥

[श्रीमद्भागवत दक्षयज्ञोपाख्यान,]

भनेर भागवतमा स्पष्ट खोलेको छ ।

जद्यपि जग दारुण दुख नाना ❀ सवते कठिन जाति अपमाना ॥ ७ ॥
समुझिसोसतिहि भयउअतिक्रोधा ❀ वहुविधि जननी कीन्ह प्रवोधा ॥ ८ ॥

यद्यपि संसारमा नानाप्रकारका कडा-कडा दुःख छन्, तथापि सवभन्दा-कडा दुःख जाति (आपस्त) को अपमान हो। यो कुरा संझेर सतीदेवीलाई अत्यन्त-क्रोध चढ्यो। उहाँकी-आमाले धेरैतरहले प्रवोध गरिन् (संझाइन् बुझाइन्) ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा—शिव अपमान न जाय सही, हृदय न होत प्रवोध।
सकल सभहि हठि हट कि कर बोली वचन सक्रोध ॥७६॥

शंकरजीको अपमान सहन नशकिने भयो, हृदयमा ज्ञान भएन (संसार यस्तै हो, मान-अपमान-लाभ-हानि-सुख-दुःखहुनु सांसारिक स्वभावै हो, सवै प्राणी प्राक्तनकर्मका अधीन छन् इत्यादि विवेक हुन शकेन) र सारा-सभालाई जवर्दस्तीले हट्केर (खवरदार! मूर्खहो! थाहा पाउला इत्यादि वोलेर) क्रोधकासाथ सतीदेवीले यो वचन बोल्नुभयो ॥७६॥

चौ०—सुनहु सभासद सकल मुनीन्दा ❀ कही सुनी जिन शंकर निन्दा ॥ १ ॥
सो फल तुरत लहव सव काहू ❀ भली भाँति पछिताय पिताहू ॥ २ ॥

"सभासद् हो! मुनीन्द्र हो! सवैजना सुन, जसले शंकरजीको निन्दा गर्दछ, जसले शंकरजीको निन्दा सुन्दछ, त्यसको त्योफल तिमीहरू सवैले पाए, पिता (दक्ष) पनि खूब पछिताऊन् ॥ १ ॥ २ ॥

सन्त शंभु श्रीपति अपवादा ❀ सुनिय जहाँ, तहँ अस मर्यादा ॥ ३ ॥
काढिय तासु जीभ जो वसाई ❀ स्रवन मूदि न हि चलिअ पराई ॥ ४ ॥

भोलानाथ-शंकरजीको र श्रीपति-भगवान्-विष्णुको जहाँ निन्दा हुन्छ, त्यहाँ यस्तो मर्यादा (थिति) छ, कि ताकत छ भने निन्दा गर्नेको जिब्रो (जिह्वा) लाई चटक्क चुँडी दिनू, छैन भने २ कान थुनीकन भागेर जानू ॥ १ ॥ २ ॥ (क)

जगदात्मा महेश त्रिपुरारी ❀ जगत जनक सवके हितकारी ॥ ५ ॥
पिता मन्दमति निन्दत तेही ❀ दक्षशुक्र संभव यह देही ॥ ६ ॥

(क) "यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत! ॥ अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥
परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ॥ धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे"

यस्तो आश्वासनवचन दिने धर्मरक्षक-परमेश्वरलाई निरङ्कुश (मनूपरीगर्ने-मनपरीबोल्नेदुर्जन) हरूले निन्दागर्न लागेमा, ताकत पुग्दैन भने दुइ कान थुनेर त्यहाँवाट हिंडोस्, ताकत पुग्दछ भने अलच्छिनी बोली बोल्ने त्यो-दुष्ट-जिह्वालाई छ्वाट्ट चूडिदेओस् र त्यसवापत प्राण छाड्नुपर्दछ भने छाडोस्, धर्म त्यही हो" भनी भागवतका दक्षयज्ञोपाख्यानमा पनि भनेको छ—

कर्णौ पिधाय निरियाद्यदकल्प ईशे, धर्मावितर्यसृणिभिर्नृभिरस्यमाने।
छिन्द्यात् प्रसह्य रूशतीमसतीं प्रभुश्चेज्जिह्वामसूनपि ततो विसृजेत् स धर्मः ॥

अनि फेरि शंकरजीले "नबोलाईकन पनि गयौ-भने, असल हुनेछैन, भन्ने कुरा मेरो हृदयले देख्तछ" भन्नुभयो ॥ ८ ॥ (ग)

दोहा–कहि देखा हर यत्न बहु, रहे न दक्ष कुमारि ।
दिए मुख्य गण संग तब, बिदा किये त्रिपुरारि ॥७५॥

त्रिपुरारि (शंकरजी) ले अनेक कोशीस (यत्न) का साथ भनेर हेर्नु-भयो, तर सतीदेवी रहनुभएन । अनि आफ्ना मुख्यगण-साथलाई दिएर सतीदेवीलाई बिदागर्नु भयो ॥ ७५ ॥

चौ०–पिता भवन जब गई भवानी ❀ दक्षत्रास काहुन सन्मानी ॥ १ ॥
सादर भलेहि मिली यक माता ❀ भगिनी मिली बहुत मुसकाता ॥ २ ॥

सतीदेवी पिताका घरमा जब जानुभयो, तब दक्षका डरले कसैले पनि सन्मान गरेन । एउटी आमाले आदरसाथ भेटगरिन्, दिदीबहिनीहरूले मुसुक्क-मुसुक्क-हाँस्तै भेट गरे ॥ १ ॥ २ ॥

दक्ष न कछु पूछि कुशलाता ❀ सतिहि बिलोकि जरे सब गाता ॥ ३ ॥
सती जाय देखेउ तब यागा ❀ कतहुँ न दीख शंभुकर भागा ॥ ४ ॥

दक्षप्रजापतिले कुशल-मंगल (छेमकुसल) केही सोधेनन्, सतीलाई देखेर उनको सब-शरीर रिसले जल्न लाग्यो । तब सतीले गएर यज्ञशाला हेर्नुभयो, शंकरजीको भाग कहीं देखिएन ॥ ३ ॥ ४ ॥

तब चित चढेउ जो शंकर कहेऊ ❀ प्रभु अपमान समुझ्झ उर दहेउ ॥ ५ ॥
पाछिल दुख न हृदय अस ब्यापा ❀ जस यह भयउ महा परितापा ॥ ६ ॥

अनि शंकरजीले ज़ो भन्नुभएको थियो, त्यो-कुरा सतीदेवीका हृदयमा चढ्यो । प्रभुशंकरजीको अपमान संझेर उहाँको कलेजा जल्न लाग्यो । अहिले जसरी यो महा संतापले हृदय ढाक्यो, त्यसरी ता अघिल्लो दुःखले (रामपरीक्षाको पर्वमा भएका दुःखले) हृदय ढाकेको थिएन ॥ ५ ॥ ६ ॥

अवश्यभव्येष्वनवग्रहग्रहा यया दिशा धावति वेधसः स्पृहा ।
तृणेन वात्येव तयानुगम्यते जनस्य चित्तेन भृशावशात्मना ॥
[कवितार्किकशिरोमणि श्रीहर्ष]

(ग) यही कुरा "मेरो वचन नाघेर तिमी गयौ भने, तिम्रो भलो हुनेछैन, किन भने ? प्रतिष्ठित (इज्जतदार) व्यक्तिलाई आपस्तबाट तिरस्कार हुन-आयो-भने, त्यो तिरस्कारले तुरन्तै प्राण लिन्छ"

यदि व्रजिष्यस्यतिहाय मद्वचो भद्रं भवत्या न ततो भविष्यति ।
संभावितस्य स्वजनात् पराभवो यदा स सद्यो मरणाय कल्पते ॥
[श्रीमद्भागवत दक्षयज्ञोपाख्यान,]

भनेर भागवतमा स्पष्ट खोलेको छ ।

यो इतिहास सारा संसारले जानेको छ, त्यसै कारणले मैले संक्षेपसँग भने ॥३॥४॥

सती मरत हरिसन वर माँगा ❀ जन्मजन्म शिवपद अनुरागा ॥ ५ ॥
तेहि कारण हिमगिरि गृह जाई ❀ जनमी पार्वती तनु पाई ॥ ६ ॥

"जन्मजन्ममा शङ्करजीका चरणमा प्रेम रहोस्" यस्तो वर सतीदेवीले मर्नैवेलामा रामजीसँग माग्नु भएको थियो, त्यसै-कारणले हिमालयनामक-पर्वतराजका घरमा पुगेर पार्वतीको चोला लिएर जन्मनुभयो ॥ ५ ॥ ६ ॥ (क)

जव ते उमा शैल गृह आई ❀ सकलसिद्धि संपति तहँ छाई ॥ ७ ॥
जहँ तहँ मुनिन सुआश्रम कीन्हे ❀ उचित वास हिमभूधर दीन्हे ॥ ८ ॥

जैले-देखि सतीदेवी पर्वतराज-हिमालयको घर आउनुभयो, त्यसै-वेलादेखि त्यो-घरमा सिद्धि-संपत्ति भरिन लागे। हिमालयले मुनासिब मुनासिब गरेर वासदिएर जहाँतहैं मुनिहरूले राम्रा २ आश्रम बनाये ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा—सदा सुमन फल सहित सव, द्रुम नव नाना जाति ।
प्रगटी सुन्दर शैल पर, मणि आकर बहुभाँति ॥७८॥

त्यो-पर्वतमा (पार्वतीजन्मका उप्रान्त) नानाप्रकारका नयाँनयाँ वृक्ष पैदाभए, ती-वृक्ष सँधै फुल्ने, सँधै फल्ने सुन्दर थिए। अनेकप्रकारका राम्रा २ मणिका खानि-पनी त्यहाँ प्रकटभए ॥ ७८ ॥

चौ०—सरिता सव पुनीत जल वहहीं ❀ खग मृग मधुप सुखी सव रहहीं ॥१॥
सहज वैर सव जीवह त्यागा ❀ गिरिपर सकल करहिं अनुरागा ॥२॥

हिमालयका सव-नदी पवित्रजलवाहिनी भए। पक्षी, मृग, भ्रमर, सवै सुखी भएर रहन लागे। सवै जीव-जन्तुले स्वाभाविक-परस्पर-वैरभाव छाडे। त्यहाँ सवै-प्राणी प्रेम गर्न लागे ॥ १ ॥ २ ॥

शोह शैल गिरिजा गृह आये ❀ जिमि नर रामभक्ति के पाये ॥ ३ ॥
नित नूतन मंगल गृह तासू ❀ ब्रह्मादिक गावहिं जस जासू ॥ ४ ॥

रामभक्ति पाउनाले मानिस सुशोभित भए झैं पार्वती घरमा आउनाले हिमालय सुशोभित भए। तिनको घर नित्य नयाँ-नयाँ मंगल (उत्सव) ले युक्त भयो, जुनघरको यशलाई ब्रह्मादि-देवता पनि तारीफ गर्दछन् ॥ ३ ॥ ४ ॥

नारद समाचार सव पाये ❀ कौतुक हिम गिरि गेह सिधाये ॥ ५ ॥
शैलराज बड़ आदर कीन्हा ❀ चरण पखार वरासन दीन्हा ॥ ६ ॥

(क) नदी-पर्वतप्रभृतिका २।२ रूप हुन्छन्। एउटा-रूप पानी र पहाडको हो, अर्को रूप अरुदेवताकोजस्तो हुन्छ। अत एव गङ्गानदीवाट भीष्मपितामह जन्मेझैं हिमालयपर्वतकी पत्नी मेनावाट पार्वती जन्मनुभयो। पर्वतकी छोरी हुनाले पार्वती नाम रहेको हो।

शंकरजी जगत्का आत्मा, ठूला मालिक, त्रिपुरासुरलाई मारेर संसारको रक्षागर्नें, जगत्पिता, सर्वहितकारी हुनुहुन्छ। उस्ता-उहाँलाई यी-महामूर्ख-मेरा-बावु निन्दा गर्दछन्? यो मेरो शरीर यिनैपापीदक्षका शुक्र (वीर्य) बाट पैदा भएको हो ॥ ५ ॥ ६ ॥

तजिहौं तुरत देह तेहि हेतू ❀ उर धरि चन्द्रमौलि वृषकेतू ॥ ७ ॥
अस कहि योग अग्नि तनु जारा ❀ भयउ सकल मख हाहाकारा ॥ ८ ॥

चन्द्रशेखर-वृषकेतु (धर्मस्वरूपनन्दीकेश्वरलाई झन्डामा राख्ने = महाधार्मिक) शङ्करजीलाई हृदयमा राखेर, म त्यसैकारणले यो-पाजी-शरीर छाड्दछु'' यस्तो बोलेर सतीदेवीले योगाग्निद्वारा (अग्निको धारणागरेर उठाएका अग्निले) आफ्नो शरीर जलाउनु भयो। सारा यज्ञमण्डपमा हाहाकार मच्चियो ॥ ७ ॥ ८ ॥ (ख)

दोहा—सती मरण सुनि शंभु गण, लगे करन मखखीश।
यज्ञविध्वंस विलोकि भृगु, रक्षा कीन्ह मुनीश ॥७७॥

सतीदेवीका मरणको खबर सुनेर शङ्करजीका प्रमथगण यज्ञको विध्वंस गर्नलागे। यज्ञको विध्वंस भएको देखेर भृगुनाम-भएका मुनिपुङ्गवले रक्षा गरे ॥७७॥ (ग)

चौ०—समाचार जब शंकर पाये ❀ वीरभद्र करि कोप पठाये ॥ १ ॥
यज्ञविध्वंस जाय तिन कीन्हा ❀ सकल सुरन विधिवत फल दीन्हा॥ २ ॥

जब शंकरजीले त्यो-समाचार पाउनुभयो तब क्रोधले वीरभद्र पैदागर्नुभयो र पठाउनु भयो। तिनले गएर यज्ञको विध्वंस गरे, त्यहाँ रहेका देवता-ऋषि-प्रभृति-सबैलाई विधिवत् (विधिपुर्‍याएर = जसलाई जसोगर्नुपर्छ उसैगरी, अथवा विधाताले जसरी कर्मको फल दिन्छन् उसैगरी) फल दिए ॥ १ ॥ २ ॥

भइ जगविदित दक्ष गति सोई ❀ जस कछु शंभु विमुखकी होई ॥ ३ ॥
यह इतिहास सकल जग जाना ❀ ताते मैं संक्षेप बखाना ॥ ४ ॥

शङ्करदेखिविमुख-हुने सकसको जस्तो गति (नतीजा) हुनु पर्दछ, दक्षप्रजापतिको जगत्प्रख्यात उस्तै गति भयो (बोकेको टाउको टाँसेर मे मे गर्नुपर्‍या)।

(ख) सतीदेवीको यो चरित्रबाट दुनियाँले उपदेश लिनुपर्दछ, के भने ?
बाबूले यज्ञ गर्दा सब दिदिबहिनी डाकिई रह पर्दा
निम्तासिम्ता नगर्दा पनि गइ हठले बाबुको मन्नपर्दा।
बेपर्दा भै सतीले रिसगरि बहुतै यज्ञका बीच मर्दा
जान्यौ ? सज्ञान-जन्हो ! पर-गृह नगए लोभले बुद्धि हर्दा ॥

पुरुषार्थकल्पवल्ली

(ग) प्रमथगणले यज्ञविध्वंस गर्न लाग्दा भृगुऋषिले यज्ञघ्नघ्न (यज्ञविघ्नगर्नेलाई मार्ने) मन्त्र पढेर होम गरे, त्यताबाट ऋभुनाम भएका अनेकानेक देवता पैदाभए र तिनैले यज्ञवेदीमा बलीरहेका अगुल्टाको प्रहार गरेर प्रमथगणलाई भगाए।

शैलराज ! तपाईंकी छोरी सुलक्षणी (लच्छिनी) छन्, अब यिनका अवगुण (दोष) २४ जो छन्, ती पनि सुन्नुहोस् ॥ ७ ॥

अगुन अमान मातु पितु हीना ❀ उदासीन सब संसय छीना ॥ ८ ॥

[1]गुण कत्तिन भएका, [2]मान (इज्जत) नभएका, [3]आमा-बाबु नभएका, [4]उदासीन (कुनैकाममा पनि तङ् नलाउने) [5]सबै-सन्देहले क्षीण भएका (गलेका)—

दोहा—योगी जटिल अकाम मन, नगन अमंगल भेख ।
अस स्वामी इहिकहँ मिलहि, परी हस्त अस रेख ॥ ८० ॥

"[6]जोगी, [7]जटाधारी, [8]अकाममन (मनले काम-गर्न नचाहने=अल्छी) [9]नगन (नांगा = कंगाली) [10]अमङ्गल-भेष भएका यस्ता-पति यिनले पाउनेछन्, यिनको हस्तरेखा यस्तै परेको छ" ।

चौ०—सुनिमुनिगिरासत्यजियजानी ❀ दुख दम्पति हि उमा हरषानी ॥ १ ॥
नारदहू यह भेद न जाना ❀ दसा एक समुझत बिलगाना ॥ २ ॥

नारदमुनिको वचन सुन्दा मनले साँचो ठानेर ती दम्पतिलाई (हिमालय र मेनालाई) दुःख लाग्यो, पार्वती भने हर्षित हुनुभयो। नारद-समेतले यो भेद जानेनन्, किन भने ? देख्ता-खेरि तीनैजनाको (हिमालय-मेना-पार्वती-यिनको) दशा (हालत) एकैकिसिमको थियो, तर-बुझ्दा तिनको दशा बेग्लै २ थियो (अर्थात् विषादको र हर्षको प्रभावले एकै-प्रकारको अवस्था पाख्योता पनि समुझदार-ज्ञानचक्षु-भएका-व्यक्तिले हेर्दा त्यो अवस्था बेग्लै थियो, (कसरी भने ?) ॥ १ ॥ २ ॥

सकल सखी गिरिजा गिरि मयना ❀ पुलक शरीर भरे जल नयना ॥ ३ ॥
होय न मृषा देवऋषि भाखा ❀ उमा सो वचन हृदयधरि राखा ॥ ४ ॥

पार्वतीका-सबै-संगिनी पार्वती-हिमालय-मेना यिनका शरीरभरी पुलक (रोमाञ्च) उम्र्यो, नेत्रमा जल भरियो (पार्वतीका भविष्यत्पतिको त्यो दुरवस्था सुनेर अरूहरूलाई दुःखले रोमाञ्च भयो, आँसुपनि आयो। आफूले सतीदेह त्यागगर्दा 'सती मरत हरिसन वरमागा, जन्म जन्म शिवपद अनुरागा" यो-वचनको अनुसार हरिसंग मागेको वरबाट जाति-स्मरण भई शिवजीमा अनुराग लागेको हुनाले र आफ्नो प्रार्थना पूर्ण गरिदिने रघुनाथजीमा

---

(१) सत्व-रज-तम-यी ३ गुणदेखि पर रहेर गुणातीत कहलाएका । (२) परिमाण नभएका = यत्राउत्रा भन्न नशकिने, यस्ता-उस्ता भन्नपनि नशकिने अर्थात्-अप्रमेय । (३) उत्पत्तिवर्जित । (४) माया-देखि फरक रहेर केवल साक्षिरूपले मायाको प्रपञ्च देख्ने । (५) सन्देहहीन (सर्वज्ञ) भएका । (६) योगको पराकाष्ठा = समाधिमा फेला पर्ने । (७) नानाप्रकारका रूपमध्ये धूर्जटिरूपलाई रुचाउने । (८) आप्तकाम हुनाले कुनैकामना नगर्ने अर्थात् सर्वैश्वर्यपूर्ण । (९) गन (गण अर्थात् जनसमूह) न हुने अर्थात् "एकं ब्रह्मैवाद्वितीयम् समस्तम्" एको रुद्रो न द्वितीयोऽवतस्थे, भनेर शास्त्रले बखान गरिएका)। (१०) अमंगल (सर्वोपरिरहेको मंगल) वेष भएका । नारदजीका गूढवचनमा यस्तोपारमार्थिक अर्थ बुझिन्छ ।

नारदमुनिले यो सव समाचार पाउनुभयो, लहडलाग्यो र उहाँ हिमालयका घर जानुभयो, पर्वतराजहिमालयले बड़ो आदर गरे, पाउ पखालेर उत्तम आसन दिए ॥ ५ ॥ ६ ॥

नारि सहित मुनिपद शिर नावा ❀ चरणसलिल सव भवन सिंचावा ॥७॥
निज सौभाग्य बहुत गिरि वरना ❀ सुता वोलि मेली मुनि चरना ॥८॥

हिमालयले[स्त्रीसहित भएर मुनिका चरणमा शिर राखे। नारदमुनिको चरणोदक घरमा सर्वत्र छर्के। आफ्ना-भाग्यको तारीफ गरे। छोरी (पार्वती) लाई बोलाएर नारदमुनिका पाउमा राखीदिए ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा–त्रिकालज्ञ सर्वज्ञ तुम, गति सर्वत्र तुम्हारि।
कहो सुताके दोष गुण, मुनिवर ! हृदय विचारि ॥७९॥

"हे मुनिवर ! तपाईं त्रिकालज्ञ (तीनैकालको वृतान्तजान्ने) र सर्वज्ञ हुनुहुन्छ। तपाईंको सर्वत्र गति छ (जहाँ पनि जान शक्नुहुन्छ) हृदयमा विचार गरेर यो छोरीको गुणदोष (शुभाशुभ) बताउनु हवोस् " ॥ ७९ ॥ [भनी गिरिराजले सोधे]

चौ०–कह मुनि विहँसि गूढ़ मृदु बानी ❀ सुता तुम्हारि सकल गुणखानी ॥१॥
सुन्दर सहज सुशील सयानी ❀ नाम उमा अम्बिका भवानी ॥२॥

नारदमुनिले हाँसेर "तपाईंकी छोरी सकल-सद्गुणकी खानि रहिछन्। यी सुन्दर-असल-सीलस्वभावले जन्मैदेखि सुशोभित भएकी र बुद्धिमती रहिछन्, यिनका उमा, अम्बिका भवानी यी नाम प्रसिद्ध हुनेछन्" भनेर गूढ[1] कोमल वचन बोल्नुभयो ॥ १ ॥ २ ॥

सव लक्षण संपन्न कुमारी ❀ होइहि संतत पियहि पियारी ॥३॥
सदा अचल इहिकर अहिवाता ❀ इहिते यश पैहहिं पितु माता ॥४॥
होइहै पूज्य सकल जगमाही ❀ यहि सेवत कछु दुर्लभ नाहीं ॥५॥
इहिकर नाम सुमिरि संसारा ❀ तिय चढिहहिं पतिव्रत असिधारा ॥६॥
शैल ! सुलक्षणि सुता तुह्मारी ❀ सुनहुँजे अव अवगुन दुइचारी ॥७॥

[नारदजीले फेरि भन्नुभयो कि] गिरिराज ! तपाईंकी यी कन्या सर्वलक्षणसंपन्न (सवै-लच्छिनले संयुक्तभएकी) रहिछन्, यी सदासर्वदा पतिकी प्यारी हुनेछन्। यिनको अभिभात (सौभाग्य) सदा अचल रहनेछ। यिनवाट वावु-आमाले जस पाउनेछन् ॥ ३ ॥ ४ ॥

यी जगतमा सर्वत्र पूज्य हुनेछन्। यिनको सेवा गर्‍यो भने कसैलाई केहीं दुर्लभ हुनेछैन। संसारमा यिनको नाम संझेर स्त्रीहरू तरवारकोधारजस्तो (अलिकति तलमाथि पर्दा चोट पुर्‍याउने) पातिव्रत्यधर्ममा चढनेछन् ॥ ५ ॥ ६ ॥

---

(१) नारदका गूढ़वचनवाट "यी तिम्री छोरी सत्वरजतम यी तिनै गुणकी खानि (आधार) हुन् अर्थात् गुणत्रयमयी महामाया हुन् यी तपस्याले प्रसिद्ध भएको नाम (उमा), आफ्ना स्वाभाविक गुणले (जगत् उत्पन्न गर्न र पाल्न शक्नेहुनाले) जगज्जननीत्वलाई प्रकट गर्ने नाम (अम्बिका), भव (शंकरजी) सँगको नाता बुझाउने नाम (भवानी) ले प्रसिद्ध हुनेछन्" यस्तो वास्तविक अर्थ पनि बुझिन्छ ॥

समरथको नहिं दोष गुसाँई ❀ रवि पावक सुरसरिकी नाइँ ॥ ८॥

विष्णुभगवान् सर्पको पलंगमा जो शयन गर्नु हुन्छ, त्यसमा उहाँलाई कुनै-समुझदारले पनि केही दोष लाउदैन। सूर्य र अग्नि सबैरस खान्छन् (यो रस पवित्र यो अपवित्र भन्ने विवेक राख्तैनन्) ती दुइलाई पनि कोही मूर्ख भन्दैन ॥ ५ ॥ ६ ॥

देवनदी-गङ्गाजी पवित्र-अपवित्र सबैचीज धारणागर्नुहुन्छ, अथवा बगाउनुहुन्छ, उहाँलाई कोही अपवित्र भन्दैन। गोस्वामी भन्दछन् की सूर्य-अग्नि-गङ्गाजीलाईजस्तै-समर्थलाई दोष लाग्दैन ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा—जो ऐसेहि ईर्ष्या करहिं, जड विवेक अभिमान।
परहि कल्पभरि नरक महँ, जीव कि ईश समान ॥८२॥

जो-व्यक्ति त्यसै (पूर्णसामर्थ्य नभैकन) जडविवेक (चेतनज्ञान नभएको) हुनाले अभिमानका-साथ ईर्ष्या (उनले गर्नहुने हामीले किन नहुने? यस्तो रिस) गर्दछन्, ती बेवकूफहरू कल्पभर नरक पर्दछन्। तुच्छातितुच्छ जीव ईश्वरसमान हुन्छ र ? ॥ २ ॥

चौ०—सुरसरि जलकृत वारुणिजाना ❀ कबहुँ न सन्त करहि तेहिपाना ॥ १ ॥
सुरसरि मिले सो पावन कैसे? ❀ ईश अनीशहि अन्तर ऐसे ॥ २ ॥

मदिरा गङ्गाजीका पवित्र जलले बनाएको हो भनेर जान्ने सन्तहरू त्यो मदिरा कहिल्यै पिउँदैनन् (किन भने ? गङ्गाजल पवित्र होता-पनि अपवित्र मदिराका पदार्थमा मिलनगएको छ, जसरी निर्मल-ब्रह्म शरीरमा रहँदा मलिन जीव हुन्छ) फेरी त्यो-मदिरा गङ्गाजीका प्रवाहमा पोखिदिंदा-पनि गङ्गाजीको जल पवित्रै हुन्छ, त्यो कसरी ? (त्यती-जावो मदिराले त्यत्री गङ्गाजीलाई अपवित्र पार्न शक्तैन-अर्थात् ठूलामा मिलन गएको सानो पनि ठूलो हुन्छ, सानामा मिलनगएको ठूलो पनि सानो हुन्छ) ईश (ईश्वर) र अनीश (जीव) र ? यी दुइ को अन्तर (भेद) यस्तै छ॥ (अर्थात् व्यापकब्रह्म र परिच्छिन्नब्रह्म (जीव) मा, वास्तव अभेद भए पनि साधनद्वारा व्यापकब्रह्मको तादात्म्य भए पछि-मात्रै परिच्छिन्नब्रह्म (जीव) उच्च-कोटीमा पुग्दछ र "समरथको नहिं दोष गुसाँई" को उदाहरण हुन आउछ व्यापकब्रह्मको तादात्म्य नहुनाले तुच्छकोटिमा रहेको परिच्छिन्न ब्रह्म (जीव) ता "परहिं कल्प भरि नरक महँ" यसको उदाहरण हुनआउछ) [त्यसो हुनाले "कृष्णले यसोयसो गरे, हामीले किन नगर्नू ?" इत्यादि बकवाद गर्नु फगत आफ्नो जडविवेक देखाउनु हो] ॥ १ ॥ २ ॥

शंभु सहज समरथ भगवाना ❀ इहि विवाह सबविधि कल्याना ॥ ३ ॥
दुराराध्य पै अहहिं महेशू ❀ आशुतोष पुनि किये कलेशू ॥ ४ ॥

शंकरजी स्वभावसिद्ध समर्थ र भगवान् (षडैश्वर्यसंपन्न) हुनुहुन्छ, उहाँसँग विवाह भयो भने सबतरहबाट कल्याण हुन्छ। परन्तु महेश (शंकरजी) दुराराध्य (रिझाउन मुश्किल पर्ने) हुनुहुन्छ, क्लेश गरेपछि ता (दुःखपेर सेवागरेता) आशुतोष (चाँडो खुशीहुने) पनि हुनुहुन्छ ॥ ३ ॥ ४ ॥

विशेष भक्ति जाग्रत भएको हुनाले पार्वतीलाई पनि रोमाञ्च र अश्रुपात भयो) तर देख्ने मानिसको ता केकुरा ? नारदजीले पनि यो-भेद बुझ्न शक्नुभएन ।

देवऋषि-नारदजीले जो·बोल्नुभयो त्यो मिथ्या हुनेछैन भनेर पार्वतीले नारदका वचनलाई हृदयमा पक्डीराख्नुभयो (विर्सनु भएन) ॥ ३ ॥ ४ ॥

उपजेउ सिवपदकमल सनेहू ❀ मिलन कठिन भा मन संदेहू ॥ ५ ॥
जानि कुअवसर प्रीतिं दुराई ❀ सखी उछङ्ग बैठी पुनि जाई ॥ ६ ॥
झूठी न होइ दिवऋषि वानी ❀ सोचहिं दम्पति सखी सयानी ॥ ७ ॥
उर धरि धीर कहइ गिरिराऊ ❀ कहहु नाथ ! का करिय उपाऊ ॥ ८ ॥

सिवजीका चरणकमलमा स्नेह (प्रेम) उत्पन्न भयो, तर मनमा "मिलन (भेटहुन) कठिन (मुश्किल) छ" भन्ने सन्देह पनि भयो, कुसमय (बेमौका) जानेर प्रीतिलाई छिपाउनुभयो र गयीकन पार्वतीजी सखीका काखमा वस्नु भयो ॥ ५ ॥ ६ ॥

हिमालय-मेना-चतुरसखीहरू "देवऋषि (नारद) की वाणी झूठी (असत्य) हुन्न" भनेर सुर्ता गर्न लागे। हृदयमा धैर्य धारण गरेर गिरिराजहिमालयले "हेनाथ ! के उपाय गर्नें हो, वताउनु होस्" भने ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा—कह मुनीश हिमवन्त ! सुन, जो विधि लिखा लिलार ।
देव दनुज नर नाग मुनि, कोउ न मेटनहार ॥ ८१ ॥

नारदमुनिले भन्नुभयो कि हे हिमवन्त ! सुन्नुहवोस्, विधाताले ललाटमा जो लेखेको छ, त्यो·कर्मरेखालाई देवता-दानव-मनुष्य-नाग-मुनि कोही पनि मेट्न शक्तैनन् ॥ ८१ ॥

चौ०-तदपि एक मै कहौं उपाई ❀ होय करै जो दैव सहाई ॥ १ ॥
जस वर मै वरणेउँ तुम पाहीं ❀ मिलहि उमहि कछु संशयनाहीं ॥ २ ॥

तै पनि म एउटा उपाय भन्दछु, दैवले सहायता गर्‍यो भने त्यो हुनशक्तछ ॥ १ ॥
मैले तपाइसंग जस्तो वर वर्णनगरें, त्यस्तै—वर पार्वतीले पाउछिन्, यसमाकेही संदेह छैन ॥ २ ॥

जे जे वरके दोष वखाने ❀ ते सव शिवपहि मै अनुमाने ॥ ३ ॥
जो विवाह शंकर सन होई ❀ दोषौं गुणसम कह सव कोई ॥ ४ ॥

मैले वर (पति) का जुनजुन-दोष वखान गरें, ती सवै दोष शिवजीमा छन् भनी मैले अनुमान गरें। शंकरसंग पार्वतीको विवाह भयो—भने सवै-जना ती·दोषलाई गुणसमान भन्नेछन् ॥ ३ ॥ ४ ॥

जो अहिसेज शयन हरि करहीं ❀ बुध कछु तिनकहँ दोष न धरहीं ॥ ५ ॥
भानु कृशानु सर्व रस खाहीं ❀ तिन्हकहँ मन्द कहत कोउनाहीं ॥ ६ ॥
शुभअरुअशुभ सलिलसववहहीं ❀ सुरसरि कोउ न अपावन कहहीं ॥ ७ ॥

यसो भनेर मेना शिर राखेर पतिका चरणमा परिन् । गिरिराज हिमालय स्नेह सहित भएर बोले कि, "वरू चन्द्रमावाट आगो निस्कला, नारदको वचन अन्यथा हुनेछैन ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा–प्रिया शोच परिहरउ सब, सुमिरहु श्रीभगवान ।
पार्वती जिन निर्मयऊ, सोइ करहहिं कल्यान ॥८४॥

प्यारी ! मेना ! शोक-सुर्ता सबै छाड, श्रीभगवान्‌लाई संझ । जसले पार्वतीको जन्म दियो उसैले कल्याण-पनि गर्नें छ ॥ ८४ ॥

चौ०–अव जो तुमहिं सुतापर नेहू ❀ तो अस जाय सिखावन देहू ॥ १ ॥
करै सो तप जेहि मिलहिं महेसू ❀ आन उपाय न मिटे कलेशू ॥ २ ॥

अब छोरीका ऊपर तिम्रो स्नेह छ भने, गएर यस्तो शिक्षा-अर्ति देऊ ती (छोरी) त्यो तपस्या गरून्, जेले शंकरजी मिलून्; अर्को-उपायले यो क्लेश मेटिदैन ॥ १ ॥ २ ॥

नारद वचन सगर्भ सहेतू ❀ सुन्दर सव गुण निधि वृषकेतु ॥ ३ ॥
अस विचार तुम तजु सव शंका ❀ सवहि भाँति शंकर अकलंका ॥ ४ ॥

नारदको वचन सगर्भ (भित्रभित्र धेरै कुरा भरिएको) र कारणसहित भएको छ । शंकरजी-पनि सर्वगुणनिधान र सुन्दर हुनुहुन्छ । यो विचार गरेर तिमी सबै शंका छाड । सवतरहवाट शंकरजी अकलंक (वेदाग = खोट नभएका) हुनुहुन्छ" ॥ ३ ॥ ४ ॥

सुनि पति वचन हरष मनमाहीं ❀ गईं तुरत उठि गिरिजा पाहीं ॥ ५ ॥
उमहि विलोकि नयन भरि वारी ❀ सहित सनेह गोद वैठारी ॥ ६ ॥

मेना पतिको वचन सुनेर मनमा हर्षित भइन्, तुरन्त उठेर पार्वतीका समीप गइन् । पार्वतीलाई देखता नेत्रमा जल भरियो, स्नेहसहित-भएर पार्वतीलाई आफ्ना काखमा राखिन् ॥ ५ ॥ ६ ॥

वारहि वार लेति उर लाई ❀ गद्गद कंठ न कछु कहि जाई ॥ ७ ॥
जगत मातु सर्वज्ञ भवानी ❀ मातु सुखद बोलीं मृदुवानी ॥ ८ ॥

मेना पार्वतीलाई बारम्बार छातिमा लिन (अंगालो हाल्न) लागिन्, कण्ठ गद्गद भएर रोकियो, केही पनि बोल्न नशकिने अवस्था भयो ॥ ७ ॥

अनी जगज्जननी-सर्वज्ञ-पार्वतीले आफ्नी आमालाई आनन्दित गराउने मीठो नरम-वचन बोल्नुभयो ॥ ८ ॥

दोहा–सुनहु मातु मैं दीख अस, सपन सुनाऊँ तोहीं ।
सुन्दर गौर सुविप्रवर, अस उपदेशउ मोहीं ॥८५॥

आमा ! सुन्नु होस्, मैले सपनामा यस्तो देखें, तपाईलाई सुनाउँछु । एउटा राम्रा-गोरा-असल-ब्राह्मणले मलाई यस्तो उपदेश दिए [केभने ?] ॥ ८५ ॥

जो तप करै कुमारि तुह्मारी ❀ भाविउ मेटि सकें त्रिपुरारी ॥ ५ ॥
यद्यपि वर अनेक जगमाहीं ❀ इहि कहँ शिव तजि दूसर नाहीं ॥ ६ ॥

यदि तपाईंकी छोरी तपस्या गरून् ता शंकरजी भावीलाई पनि मेट्न शक्नुहुन्छ। यद्यपि जगत्मा वर अनेक छन्, तथापि यिनका हकमा शिवजी वाहेक अर्को दोस्रो छैन ॥५॥६॥

वरदायक प्रणतारति भञ्जन ❀ कृपासिन्धु सेवक मनरञ्जन ॥ ७ ॥
इच्छित फल विनु शिव आराधे ❀ लहइ न कोटि जोग जपसाधे ॥ ८ ॥

शंकरजी·वरदाता·प्रणतार्तिभञ्जन (शरणागतदुःखहारी) दयासागर र भक्तजन मनरञ्जन हुनुहुन्छ। विना-शंकरजीको-आराधनाले करोडौं उपाय जपतप जोग साधेपनि (गरे पनी) इष्ट-फल पाइदैन ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा—असकहि नारद सुमिरि हरि, गिरिजहि दीन्ह अशीस ।
होइहि इहि कल्याण अव,संशय तजहु गिरीश ! ॥८३॥

यसो भनेर, हरिको स्मरण गरीकन नारदजीले पार्वतीलाई आशीष् दिनुभयो। फेरि "हेगिरिराज ! अव यिनको कल्याण हुनेछ, सन्देह छाड्नुहोस्" । १ ॥

चौ०—कहि असब्रह्म भवन मुनिगयऊ ❀ आगिल चरित सुनहु जस भयऊ॥ १ ॥
पति हि एकान्त पाय कहि मैना ❀ नाथ ! न मै समुझेउँ मुनिवैना ॥ २ ॥

यसोभनेर नारदमुनि ब्रह्मलोक जानुभयो, हेभरद्वाज ! त्यहाँउप्रान्तको जस्तो चरित्र भएको छ त्यो सुन्नुहवोस्।

एकान्तमा पतिलाई भेटेर मेनाले भन्नलागिन् कि "हेस्वामी ! मैले नारदमुनिको वाणी वुझिन ॥ १ ॥ २ ॥

जो घर वर कुल होय अनूपा ❀ करिअ विवाह सुता अनुरूपा ॥ ३ ॥
न तु कन्या वरु रहे कुमारी ❀ कन्त ! उमा मम प्राण पियारी ॥ ४ ॥

हेकान्त ! (प्रिय !) घर १ वर २ कुल ३ यी कुरा अनुपम (वेजोड) असल छन् भने छोरीको अनुरूप (लायक = सुहाउदो) विवाह गर्नु होस्, त्यसोहोइन भने वरू छोरी कुमारी (अविवाहिता) नै रहोस्। यो छोरी मेरी प्राणप्यारी छ ॥ ३ ॥ ४ ॥

जोन मिलहि वर गिरिजहि जोगू ❀ गिरिजड सहज कहहिं सवलोगू ॥ ५॥
सो विचार पति ! करहु विवाहू ❀ जेहि न वहोरि होई उरदाहू ॥ ६ ॥

पार्वतीले योग्य वर पांइनन् (अयोग्यमा परिन्) भने, सवजना "पर्वत स्वभावैले जड हुन्छ" भन्न थाल्नेछन्। स्वामी ! त्यो विचार गरेर विवाह गर्नुहोस्, जसरी हृदयमा ठूलो दाह (संताप) न होस्" ॥ ५ ॥ ६ ॥

अस कहि परी चरन धरि शीशा ❀ बोले सहित सनेह गिरीशा ॥ ७ ॥
वरु पावक प्रकटे शशिमाहीं ❀ नारद वचन अन्यथा नाहीं ॥ ८ ॥

नित नव चरण उपज अनुरागा ❀ बिसरी देह तपहि मन लागा ॥ ३ ॥
संवत सहस मूल फल खाये ❀ शाक खाय शत वर्ष बिताये ॥ ४ ॥
कछु दिन भोजन बारि बतासा ❀ किये कठिन कछु दिन उपवासा ॥ ५ ॥
वेल पात महि परे सुखाई ❀ तीन सहस संवत सो खाई ॥ ६ ॥
पुनि परिहरेउ सुखानेउ परना ❀ उमा नाम तव भयउ अपरना ॥ ७ ॥
देखि उमहि तप छीन सरीरा ❀ ब्रह्म गिरा भइ गगन गँभीरा ॥ ८ ॥

शंकरजीका चरणमा नित्य नयाँनयाँ अनुराग (प्रेम) पैदाभयो र वहाँले आफ्नो शरीर समेत बिर्सनुभयो, तपस्यामा खूब प्रेम लाग्यो ॥ ३ ॥ हजारवर्ष फल-फूल खानुभयो केवल शागपात खाएर शयवर्ष विताउनुभयो ॥ ४ ॥ केही-दिन जल र वायु खानुभयो, केही-दिन कडा उपवास (निराहार) गर्नुभयो ॥ ५ ॥ तीनहजारवर्ष ता भूमिमा खसेका पातपतिगँर सुकाएर त्यही खानुभयो ॥ ६ ॥ फेरी ती-सुकाएका पर्ण (पात पतिगँर) पनि खान छाड्नुभयो र उहाको नाम "अपर्णा" रह्यो ॥ ७ ॥ पार्वतीलाई तपस्याले क्षीणशरीर भएको देखेर आकाशमा गंभीर ब्रह्मवाणी (आकाशवाणी) भयो ॥ ८ ॥

दोहा—भयउ मनोरथ सफल तव, सुन गिरिराज कुमारि ! ।
परिहर दुसह कलेश सब, अब मिलिहहिं त्रिपुरारि ॥८७॥

"हे गिरिराजकुमारि ! सुन, तिम्रो मनोरथ सफल भयो, सहिनशक्नु यो सबै क्लेश छाड, अब शंकरजीलाई पाउनेछौ ॥ ८७ ॥

चौ०–अस तप काहु न कीन्ह भवानी ❀ भये अनेक धीर मुनि ज्ञानी ॥ १ ॥
अब उर धरहु ब्रह्मवर बानी ❀ सत्य सदा संतत शुचि जानी ॥ २ ॥

पार्वति ! धीर (धैर्यवाला) मुनि र ज्ञानी अनेकानेक भए, तर यस्तो तपस्या कसैले गरेन । अब यो ब्रह्मवाणीलाई साँचो र हरहमेशा शुद्ध जानेर मनमा राख ॥ १ ॥ २ ॥

आवैं पिता बुलावन जवहिं ❀ हठ परिहरि घर जायउ तवहीं ॥ ३ ॥
मिलहिं तुमहि जब सप्तऋषीशा ❀ जानहु तव प्रमाण वागीशा ॥ ४ ॥

जैले तिमिलाई बोलाउन तिम्रा पिता आउलान्, उतिखेरै तिमि यो हठ छाडेर घर गए । जब सप्तऋषि (कश्यप-अत्रि भरद्वाज–विश्वामित्र–गौतम–जमदग्नि–वसिष्ठ) सँग भेट होला तब तिमीले यो-आकाशवाणीलाई प्रमाण (सत्य) जाने" ॥ ३ ॥ ४ ॥

सुनत गिरा विधि गगन बखानी ❀ पुलक गात गिरिजा हरषानी ॥ ५ ॥
उमाचरित मै सुन्दर गावा ❀ सुनहु शंभुकर चरित सुहावा ॥ ६ ॥

आकाशमा विधाताले बोलेको वाणी सुनेर पार्वती हर्षित हुनुभयो, उहाँको शरीरमा रोमाञ्च भयो ॥ ५ ॥

भरद्वाजमुनि ! मैले पार्वतीको यहाँ सम्मको चरित्र गाएँ (बताएँ) अब शंकरजीको सुन्दर-चरित्र सुन्नुहवोस् ॥ ६ ॥

करहु जाय तप शैल कुमारी ! ❀ नारद कहा सो सत्यविचारी ॥ १ ॥
मातु पितुहि पुनि यह मन भावा ❀ तप सुखप्रद दुखदोष नशावा ॥ २ ॥

"पर्वतकुमारि ! गएर तपस्या गर, नारदजीले जे भनेको हो, त्यो सत्यहो भन्ने विचार गरेर तिम्रा माता-पितालाई पनि यो मत मनपरेको छ। तपस्या सुखदायक र दुःख-दोष निवारक छ ॥ १ ॥ २ ॥

तपबल रचे प्रपञ्च विधाता ❀ तपबल विष्णु सकल जगत्राता ॥ ३ ॥
तपबल शंभु करहिं संहारा ❀ तपबल शेष धरहिं महि भारा ॥ ४ ॥

विधाता (ब्रह्माजी) तपोबलले यो प्रपञ्चको रचना गर्नुहुन्छ। विष्णुभगवान् तपोबलले सकलजगत्त्राता (सबजगत्को रक्षागर्ने) हुनुभएको छ। शंभु-पनि तपोबलले जगत्को संहार गर्नुहुन्छ। शेषनाग पनि तपोबलले पृथ्वीको भार धारणा गर्नु हुन्छ ॥३॥४॥

तप अधार सब सृष्टि भवानी ❀ करहु जाय तप अस जिय जानी ॥ ५ ॥
सुनत वचन विस्मित महतारी ❀ स्वप्न सुनायहु गिरिहि हँकारी ॥ ६ ॥

पार्वती ! यो सबै सृष्टि तपस्याको आधारमा छ,। यो कुरा मनले जानीकन गएर तपस्या गर" (यस्तो सपनामा बाहुनबाट मैले उपदेश पाएँ भनी पार्वतीले मेनालाई स्वप्नवृत्तान्त सुनाउनु भयो) ॥ ५ ॥

आमा-मेनाले वचन सुन्ने-वित्तिकै आश्चर्य मानेर हिमालयलाई हपारिन् र (बोलाइन् र) स्वप्नवृत्तान्त सुनाइन् ॥ ६ ॥

मातु पितुहि बहुविधि समुझाई ❀ चली उमा तपहित हरषाई ॥ ७ ॥
प्रिय परिवार पिता अरुमाता ❀ भये विकल मुख आव न वाता ॥ ८ ॥

माता-पितालाई धेरैप्रकारले संझाई-बुझाई हर्षित भएर पार्वती तप गर्न जानुभयो। त्यसवेलामा पार्वतीका प्यारा परिवार-(सखी-परिचारिकाहरु) माता-पिता-सबैजना व्याकुल भए। बोलन खोज्दा वाक्य नखुल्ने भयो ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा—वेदशिरा मुनि आय तव, सबहि कहा समुझाय।
पार्वती महिमा सुनत, रहे प्रबोध हि पाय ॥८६॥

तव वेदशिरा-मुनि आएर, सबैलाई सँझाएर बुझाएर पार्वतीको महिमा सुनाए, त्यो सुन्दा सबैलाई ज्ञान भयो ॥ ८६ ॥

चौ०-उरधरि उमा प्राणपति चरना ❀ जाय विपिन लगी तप करना ॥ १ ॥
अति सुकुमार न तनु तप जोगू ❀ पतिपद सुमिरि तजेउ सब भोगू ॥ २ ॥

पार्वती हृदयमा प्राणपति-शंकरजीको चरण राखेर जंगलमा गई तपस्या गर्न लाग्नु भयो, उहाँको शरीर अतिसुकुमार हुनाले तपस्याका योग्य थियेन, तथापि पतिको चरण संझेर (उहाँको संगम खोजेर) सबै भोग (सुख आराम) छाडनु भयो ॥ १ ॥ २ ॥

दोहा—अव विनती मम सुनहु शिव !, जो मो पर निज नेहु ।
जाय विवाहहु शैलजहि, यहि मोहि मागे देहु ॥८९॥

रामजीले भन्नुभयो कि "शिवजी ! अव मेरो विन्ती सुन्नुहोस्, यदि मेरा ऊपर हजूरको स्नेह छ भने गएर पार्वतीसँग विवाह गर्नुहोस्, यही मैले मागेको (वर) दिनुहोस्" ॥ ८९ ॥

चौ०—कह शिव यदपि उचित अस नाहीं ❀ नाथ वचन पुनि मेटि न जाहीं ॥ १ ॥
शिर धरि आयसु करिअ तुम्हारा ❀ परम धरम यह नाथ ! हमारा ॥ २ ॥

शंकरजीले भन्नुभयो कि "नाथ ! यस्तो कुरा उचित छैन, तथापि प्रभुको वचन मेट्न शकिदैन । हजूरको आज्ञा शिरमा धारणा गरेर आज्ञावमोजिम गर्दछु, प्रभु ! यो मेरो परम-धर्म हो ॥ १ ॥ २ ॥

मातु पिता गुरु प्रभुकी वानी ❀ विनहि विचार करिअ शुभ जानी ॥ ३ ॥
तुम सवभाँति परम हितकारी ❀ आज्ञा शिरपर नाथ ! तुम्हारी ॥ ४ ॥

माता-पिता-गुरु-मालिक यिनको वचन विना-विचार असल ठानेर मान्नुपर्दछ ॥ ३ ॥ हे नाथ ! हजूर सवतरहवाट मेरा हितकारी हुनुहुन्छ, हजूरको आज्ञा शिरोपर छ" ॥ ४ ॥

प्रभु तोषेउ सुनि शंकर वचना ❀ भक्ति विवेक धर्म युत रचना ॥ ५ ॥
कह प्रभु हर ! तुम्हार प्रण रहेउ ❀ अव उर राखेउ जो हम कहेऊ ॥ ६ ॥

भक्ति-विवेक-धर्मले युक्त गरेर रचेको शंकरवचन सुन्दा प्रभु-रामजी संतुष्ट हुनुभयो र भन्न लाग्नुभयो कि "शंकरजी ! हजूरको प्रण रह्यो, अव जे भनेकोछु, त्यो हृदयमा राख्नुहोला" ॥ ५ ॥ ६ ॥

अन्तर्धान भये अस भाखी ❀ शंकर सोइ मूरति उर राखी ॥ ७ ॥
तवहि सप्तऋषि शिव पहँ आये ❀ बोले प्रभु अति वचन सुहाये ॥ ८ ॥

यस्तो बोलेर प्रभुरघुनाथजी अन्तर्धान हुनुभयो, शंकरजीले त्यो (दर्शन गरिएका) प्रभुको मूर्तिलाई हृदयमा राख्नुभयो। अनि सप्तर्षिहरू शंकरजीका समीप आए। प्रभु (शंकरजी) ले यस्तो अति सुन्दर-वचन बोल्नुभयो कि— ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा—पार्वती पहँ जाय तुम, प्रेम परीक्षा लेहु ।
गिरिहि प्रेरि पठवहु भवन, दूरि करहु सन्देहु ॥९०॥

"तिमीहरू पार्वतीका समीप गएर प्रेमको परीक्षा लेऊ । अनि हिमालयलाई प्रेरणागरेर पार्वतीलाई घर पठाऊ। तिनीहरूको सन्देह दूर गर (हटाऊ)" ॥ ९० ॥

चौ०—सुनिशिव वचनपरम सुखमानी ❀ चले हरषि जहँ रहीं भवानी ॥ १ ॥
ऋषिन गौरि देखी तहँ कैसी ❀ मूरतिमन्त तपस्या जैसी ॥ २ ॥

जबते सती जाय तनु त्यागा ❀ तबते शिवमन भयउ बिरागा ॥ ७ ॥
जपहिं सदा रघुनायक नामा ❀ जहँ तहँ सुनहिं रामगुनग्रामा ॥ ८ ॥

जैले सतीदेवीले गएर शरीरपरित्याग गर्नुभयो त्यहाँदेखी शंकरजीका मनमा वैराग्य भयो, सँधै रघुनाथजीको नाम जप्ने, जहाँ-तहाँ रामजीको गुणानुवाद सुन्ने हुनुभयो ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा—चिदानन्द सुखधाम शिव, विगत मोहमदकाम ।
विचरहि महि धरि हृदयहरि, सकल लोक अभिराम ॥८८॥

चैतन्यरूप, आनन्दरूप, सुखका स्थान, मोह-मद-काम-रहित, सकललोक-मनोहर, यस्ता शंकरजी हृदयमा हरिलाई राखेर (हरिको ध्यानगर्दै) पृथ्वीमा विचरण गर्न (घुम्न) लाग्नुभयो ॥ ८८ ॥

चौ०-कतहुँ मुनिन उपदेशहि ज्ञाना ❀ कतहुँ रामगुण करहिं बखाना ॥ १ ॥
यदपि अकाम तदपि भगवाना ❀ भक्तविरह दुखदुखित सुजाना ॥ २ ॥

शंकरजी कहीं मुनीहरूलाई ज्ञान उपदेश गर्नुहुन्थ्यो, कहीं रामजीका गुणको वर्णन गर्नुहुन्थ्यो । यद्यपि भगवान शंकरजी कामविकारले रहित र ज्ञानपूर्ण हुनुहुन्छ, तथापि भक्तको विरहका दुःखले दुःखित हुनुहुन्छ (अर्थात् कामलंपट भएर शंकरजीले सतीका विरहको दुःख मानेको होइन, किन्तु भक्तवत्सल-शंकरजीले भक्तभएकी सतीदेवीको विरहले दुःख मानेको हो) ॥ १ ॥ २ ॥

इहि विधि गयउ काल बहुबीती ❀ नित नव होय रामपद प्रीति ॥ ३ ॥
नेम प्रेम शंकर कर देखा ❀ अविचल हृदय भक्तिकी रेखा ॥ ४ ॥

यसै-प्रकारले धेरै-काल वितेर गयो, रामचरणको प्रीति नित्य नयाँनयाँ हुँदैगयो ॥ रामजीले शंकरजीको नियमनिष्ठा प्रेम र हृदयमा स्थिर रहेको भक्तिको रेखा (छाँट) पनि देख्नुभयो ॥ ३ ॥ ४ ॥

प्रकटे राम कृतज्ञ कृपाला ❀ रूपशील निधि तेज विशाला ॥ ५ ॥
बहु प्रकार शंकरहि सराहा ❀ तुम बिन अस व्रतको निरबाहा ॥ ६ ॥

कृतज्ञ (गरेको सेवा नविर्सने) दयालु, रूप (सौन्दर्य) र शील (सुस्वभाव) का खानि, बडा-तेजस्वी यस्ता रामजी प्रकट हुनुभयो र "हजुरबाहेक यस्तो कठोरब्रत कसले पूर्णगरेको छ ?" भनेर शंकरजीलाई सराहनागर्नु भयो ॥ ५ ॥ ६ ॥

बहुविधि राम शिवहि समुझावा ❀ पार्वती कर जन्म सुनावा ॥ ७ ॥
अति पुनीत गिरिजाकी करनी ❀ विस्तर सहित कृपानिधि बरनी ॥ ८ ॥

रामजीले शंकरजीलाई अनेक भाँतीले समझाउनुभयो, पार्वतीको जन्म सुनाउनुभयो, करुणानिधान-रामजीले अतिपवित्र-पार्वतीचरित्र-पनि विस्तारपूर्वक वर्णनगर्नुभयो ॥७॥८॥

चित्रकेतु कर घर उन घाला ❀ कनककशिपुकर पुनि असहाला ॥२॥
नारद शिख जो सुनहिं नर नारी ❀ अवशि भवन तजि होहिं भिखारी ॥३॥
मन कपटी तनु सज्जन चीन्हा ❀ आप सरिस सवही चह कीन्हा ॥४॥

उनै-नारदले चित्रकेतु-राजाको घर विगारीदिए ॥ (ख) ॥ फेरि उनैले-गर्दा हिरण्यकशिपु दैत्यराजको पनि उही हाल भयो (ग) ॥ २ ॥ नारदको शिक्षा जुन्जुन् नरनारीले सुन्दछन् तिनीहरू अवश्यमेव घरद्वार छाडेर भिखारी हुन्छन् ॥ ३ ॥ चिन्हे-पछि "नारद-मनका कपटी, तनका सज्जन" भन्ने-कुरा बुझिन्छ। ती सवैलाई आफूजस्तै (वैरागी) पार्न चाहन्छन् ॥ ४ ॥

तेहिके वचन मानि विश्वासा ❀ तुम चाहत पति सहज उदासा ॥ ५ ॥
निर्गुण निलज कुवेष कपाली ❀ अकुल अगेह दिगम्बर व्याली ॥ ६ ॥

गरी वेपत्ता पारिदिए। अनी दक्षप्रजापतिले रिसाएर "२ घडी-भन्दा वढता एकठाउमा टिक्न नशकेस्" भनेर सराप दिए। त्यस्ता नारदको लहैलहैमा लागेर तिमी तपस्या गर्न आइछौ, घर कसरी फर्कौली ?

(ख) चित्रकेतु-राजाका धेरै रानी थिए, एउटीमा पनि सन्तान थिएन। अङ्गिराऋषिले वरदान दिंदा सव-भन्दा कान्छी-चाहिने-रानीले छोरा पाइन् र राजा तिनै-रानीमा ज्यादा प्रेम गर्नलागे। अरू-रानीहरूलाई ईर्ष्याको डाह हुन लाग्यो र, मौका पारेर विष खुवाई त्यो बालकलाई मारिदिए। राजा र ती-रानीलाई ता वज्रपातै पर्‍यो, आलापविलाप गर्नलागे, आफ्नो अत्याचार छिपाउनकालागि अरु-रानीहरूपनि खूब चिच्याउन लागे। नारदमुनिले आएर संझाए बुझाए, तर राजाको चित्त बुझेन र, त्यो-बालकको प्रेतात्मालाई बोलाएर "आफ्नो शरीरमा रहेर आमाबाबुलाई आनन्दित गराउँदै राज्यको सुखभोग गर न जाऊ" भने। त्यो-प्रेतात्माले "को बाबु ? को आमा ? को छोरो ? अघिल्ला-जन्ममा म पनि राजा थिएँ, विरक्त भएर वनमा तपस्यागर्न लागेको वेलामा एउटी स्त्रीले मलाई एउटा-फल दिई, त्यो फल काँचो रहेछ, मैले आगामा पोलें, त्यसमा लाखौं कमिला रहेछन् सवै मरे, ऐल्हे तिनै-कमिला राजाका-रानी भएका छन्, जसले त्यो फल दिएको हो त्यो बुढ़िया ऐल्हे मेरी आमा हुनआएकी हुन्, तिनै कमिलाका अवतार भएका-रानीहरूले विष खुवाएर मलाई मारेको हो, अव म वस्तिन जान्छु" यति भनेर आफ्नो वाटो लियो। राजा पनि विरक्त भएर राजपाट छाडी जंगलको वाटो लागे, यस्तो भताभुंग पार्ने नारदै हुन् ॥

(ग) हिरण्यकशिपु तपस्या गर्न गएका वेलामा देवताहरूले अघिअघिको अत्याचार संझेर दैत्यहरूका उपर हमला गरे। हिरण्यकशिपुकी रानी (कयाधु) गर्भवती थिइन्, इन्द्रले तिनलाई क्रोधवश भएर घसिट्न (घिच्याउन) लागे, यिनै-महात्मा-नारदजीले इन्द्रलाई संझाई बुझाई कयाधुलाई आफ्ना आश्रममा आश्वासना दिएर हिरण्यकशिपु नफर्कून्ज्याल राखे, वखतवखतमा रानीलाई अनेक उपदेश दिन्थे, हिरण्यकशिपु आए-पछि रानी आफ्ना घर गइन्, तिनलेता नारदको उपदेश भुसुक्क विर्सिन् वेसै भयो। तिनका पेटको बच्चा जन्मेपछि गर्भका संस्कारले गर्दा संसारमा विरक्त भई हरिनाम जप्न लाग्यो, बाबुलाई टेरेन, नटेर्नुता परै रहोस्, वागीजस्तो भएर बाबुका विपक्ष-विष्णुको चाकरी गर्न लाग्यो, त्यो-कुरामा क्रुद्ध भएर हिरण्यकशिपुले त्यो-छोरा (प्रह्लाद) लाई मार्न खोज्दा विष्णुले नृसिंहरूप लिएर उसलाई मारिदिनुभयो, एउटा प्रह्लादलाई केही गर्नु भएन, अरु-दैत्यगणको विध्वंस भयो। नारदको चरित्र यस्तैछ।

शंकरजीको यो वचन सुनेर सप्तर्षिले परमानन्द माने, खुशीसाथ जहाँ भवानी (पार्वती) हुनुहुन्थ्यो, वहाँ पुगे। गौरीले ऋषिहरूलाई त्यहाँ कस्तो देख्नुभयो भने? आफूले गरेको तपस्या मूर्तिमान् भएर खडा भएको जस्तो ॥ १ ॥ २ ॥

बोले मुनि सुन शैल कुमारी ! ❀ करहु कवन कारण तप भारी ॥ ३ ॥
केहि आराधहु का तुम चहहू ❀ हम सन सत्यमर्म सब कहहू ॥ ४ ॥

सप्तर्षिले भने कि–"हे पर्वतपुत्रि ! सुन, तिमी केकारण ठूलो तपस्या गर्दछ्यौ? कसको आराधना गर्दछ्यौ ?, तिमी के चाहन्छ्यौ ? सबै मर्म हामीसँग साँचो-साँचो भन" ॥ ३ ॥ ४ ॥

सुनत ऋषिन के वचन भवानी ❀ बोलीं गूढ मनोहर वानी ॥ ५ ॥
कहत मर्म मन अति सँकुचाई ❀ हँसिहहु सुनि हमारि जडताई ॥ ६ ॥

यस्तो ऋषिहरूको वचन सुनेर पार्वतीले गूढ (गंभीरअर्थ भएको) र मनोहर वचन बोल्नुभयो ॥ ५ ॥ "हे मुनीश्वरहो ! आफ्नो मर्मकुरा भन्दा मन अत्यन्त संकुचित हुन्छ (संकोच मान्दछ) मेरो मूर्खता सुनेर तपाईंहरू हाँस्नुहुनेछ ॥ ५ ॥ ६ ॥

मन हठ परा न सुनै सिखावा ❀ चहत वारिपर भीति उठावा ॥ ७ ॥
नारद कहा सत्य सोइ जाना ❀ विनु पंखन हम चहहिं उडाना ॥ ८ ॥
देखिय मुनि अविवेक हमारा ❀ चाहत पति शंकर अविकारा ॥ ९ ॥

मनमा हठ (जिद्दी) परेको छ, शिक्षा-अर्ति त्यो सुन्दैन। पानीमाथी भित्ति (भित्तो–गाहारो) उठाउन चाहन्छ ॥ ७ ॥ नारदले भनेकाकुरा मैले सत्य जानें, म विना पंख (पखेटा नभैकन) उड्न चाहन्छु ॥ ८ ॥ हे मुनीश्वरहो ! मेरो अज्ञान हेर्नुहोस्न ? मलाई निर्विकार-शङ्करजी पति चाहिन्छन्" ॥ ९ ॥

दोहा–सुनत वचन विहँसे ऋषय, गिरि संभव यह देह ।
नारदकर उपदेश सुनी, कहहु वसेउ को गेह ॥९१॥

यो वचन सुन्नाका-साथ ती-ऋषिहरु [खिलल] हाँसेर भन्नलागे कि "पार्वती ! तिम्रो यो शरीर पर्वतवाट जन्मेको साँचै रहेछ (नत्र जड किन हुन्थ्यो ?)। नारदको उपदेश सुने-पछि घरमा को वसेको छ? लौ भन ! ॥ ९१ ॥

चौ०–दक्षसुतन उपदेशेउ जाई ❀ तिन फिर भवन न देखा आई ॥ १ ॥

नारदजीले गएर दक्षप्रजापतिका छोरालाई उपदेश दिए तिनीहरूले फेरी आएर घर देखेनन् ॥ १ ॥ (क)

(क) दक्षप्रजापतिले हर्यश्व नामभएका दशहजार पुत्र सृष्टिगरेर सृष्टिको वृद्धिका निमित्त तिनीहरूलाई तपस्या गर्न पठाएका थिए, वीचमा नारदले भेटे र उपदेश दिए, त्यो उपदेशले गर्दा तिनीहरू विरक्त भई घरद्वारको माया छाडेर कता गए कता ? फेरी फर्केनन्। दक्षप्रजापतिले दिक्क मानेर फेरि शवलाश्व नामभएका दशहजार पुत्र सृष्टिगरेर तपस्यागर्न पठाए, तिनलाई-पनि नारदले वहकाएर उसै

सत्य कहहु गिरिभव तनु एहा ❀ हठ न छूट छूटे वरु देहा ॥ ५ ॥
कनकौं पुनि पखानते होई ❀ ज़ारेउ सहज न परिहर सोई ॥ ६ ॥

हे मुनीश्वरहो ! तपाईंहरूले साँचो भन्नुभयो । यो शरीर पर्वतवाट जन्मेको हो, त्यसै-हुनाले वरु शरीर छुटोस् हठ छुट्तैन । पाषाण (ढुङ्गा) वाट कनक (सुवर्ण) पैदा हुन्छ र त्यो-सुवर्ण हजारौं फेर गाले पनि आफ्नो उही स्वभाव (साह्रोपना) लाई छाड्दैन ॥ ५ ॥ ६ ॥

नारद वचन न मै परिहरऊँ ❀ वसो भवन उजरो नहि डरऊँ ॥७॥
गुरु के वचन प्रतीति न जेही ❀ सपनेहु सुगम न सुखसिधि तेही ॥८॥

नारदको वचन म छाड्ने-होइन, घर चाहे वसोस् (जमोस्) चाहे-उज्रोस् म डराउन्न । जसलाई गुरुको वचनमा प्रतीति (पत्यार) छैन, त्यसलाई सुख र सिद्धि सपनामा पनि सुलभ छैन ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा—महादेव अवगुन भवन, विष्णु सकल गुणधाम ।
जेहिकर मन रम जाहिसन, ताहि ताहि सन काम ॥९३॥

शंकरजी अवगुण (दुर्गुण = दोष) का भवन (घर) हुनुहुन्छ, विष्णु सवै-गुणका धाम (भवन) हुन्छ लौ, परन्तु जसको मन जससँग रम्‌दछ (राजीहुन्छ) त्यसको त्यसैसँग मतलव छ (अर्काको के मतलव ?) ॥ ९३ ॥

चौ०—जो तुम मिलतेउ प्रथम मुनीशा ❀ सुनतिउँ शिख तुम्हारि धरि शीशा ॥१॥
अव मैं जन्म शंभुहित हारा ❀ को गुण दोषहि करै विचारा ॥२॥

हे मुनीश्वरहो ! तपाईंहरू अघिवाट भेटिनुभएको भए म तपाईंहरूकै शिक्षालाई शिरोपर गरी सुन्नेथियें, अव ता मैले यो जिन्दगी शंकरको हितका निमित्त (उहाँको-सेवाटहलका निंति) हारें (अर्पण गरिसकें) । अव (योशरीर शंकराधीन भै-सके पछि) गुणको र दोषको विचार को गरोस् ? (तपाईंहरुनै भन्नु होस्न) ॥ १ ॥ २ ॥

जो तुमरे हृदय हठ विशेखी ❀ रहि न जाय विन किये वरेखी ॥३॥
तौ कौतुकिअन आलस नाहीं ❀ वर कन्या अनेक जग माहीं ॥४॥

तपाईंहरूका हृदयमा विशेष (ज्यादा) हठ छ भने र वरेखी (लमीपना = वर-कन्याको घटना गराउने काम) नगरीकन रहन शकिदैन भने, यस्तो रहर-गर्ने—सकसलाई आलस्य हुँदैन, जगतमा अनेक वर, र अनेक कन्या छँदैछन् ॥ ३ ॥ ४ ॥

जन्म कोटि लगि रगर हमारी ❀ वरौं शंभु नतु रहौं कुमारी ॥ ५ ॥
तजौं न नारदकर उपदेशू ❀ आपु कहें शतवार महेशू ॥ ६ ॥
मै पापरौं कहे जगदम्बा ❀ तुम गृह गमनहु भयउ विलम्बा ॥ ७ ॥
देखि प्रेम बोले मुनि ज्ञानी ❀ जय जय जय जगदम्ब भवानी ॥ ८ ॥

तिनैका वचनमा विश्वास मानेर, स्वाभाविक, उदासीन, निर्गुण, निर्लज्ज, निन्दितवेष कपाल (खप्पर) धारी, कुल-रहित, गृह-रहित, दिगम्बर, सर्पभूषण यस्ता शिवलाई तिमी पति तुल्याउन चाहन्छ्यौ होइन ? ॥ ५ ॥ ६ ॥ (क)

कहहु कवन सुख अस वर पाये ❀ भल भूलिउ ठगके बौराये ॥ ७ ॥
पंच कहैं शिव सती विवाही ❀ पुनि अवडेरि मराइन ताही ॥ ८ ॥

लौ तिमीनै भन, यस्तो वर पाएर कुन सुख होला ? । ठगलेवहकाउँदा खूब भुल्यौ। पञ्चहरूले भन्दाखेरि शिवले सतीसँग विवाह गरे, आखिरमा हेलाँगरेर तिनलाई मराये ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा—अब सुख सोवत सोच नहीं, भीख माँगि भव खाँहिं ।
सहज एकाकिन के भवन, कबहुँ कि नारि खटाहिं ॥९२॥

अवता ती शिव आनन्दसँग सुत्तछन्, केही फिक्री छैन, भीक मागेर खान्छन्। स्वाभाविक एक्लैरहने (ठिंगे) का घरमा कहिल्यै स्वास्नी ठहर्दछन् ? [खप्तछन् ?] ॥ ९२ ॥

चौ०-अजहु मानहु कहा हमारा ❀ हम तुमकहँ वर नीक विचारा ॥ १ ॥
अतिसुन्दरशुचिसुखदसुशीला ❀ गावहिं वेद जासु जसलीला ॥ २ ॥

पार्वति ! अझपनि हामीले भनेको मान, हामीले तिम्रा-निंति असल–वर विचार गरेका छौं । ती खूब राम्रा, पवित्र, सुखदाता र सुशील छन् । जसको यश र लीलालाई वेदहरू गाउँदछन् (ती लर्तरा हुनन् त ?) ॥ १ ॥ २ ॥

दूषण रहित सकल गुणराशी ❀ श्रीपति पुर वैकुण्ठ निवासी ॥ ३ ॥
अस वर तुमहि मिलाउब आनी ❀ सुनत विहँसि कह वचन भवानी ॥ ४ ॥

दोषरहित र सर्वगुणका समूहजस्ता, लक्ष्मीका पति, वैकुंठपुरीमा निवासगर्ने यस्ता वरलाई ल्याएर तिमिसँग मिलाइदिन्छौं" (यस्तो सप्तऋषिको वचन) सुन्ने-वित्तिकै हाँसेर पार्वतीले वचन बोल्नुभयो ॥ ३ ॥ ४ ॥

(क) "पार्वती ! शिवसँग विवाहगर्दा तिमीमात्रै ठगिने होइनौ, तिमी, तिम्रा बाबु, तिम्री आमा, तिम्रा बाबुका बान्धववर्ग (दाज्यूभाई = फुकी), अरु-इष्ट-मित्र, जम्मै ठगिन्छन् , किन–भने ? कन्याले सुन्दर वर रोज्नुपर्छ (त्यो नहुने भयो)। कन्याका बाबुले शास्त्र इलम जानेको वर रोजिदिनुपर्दछ (त्यो नहुने भयो) । कन्याकी-माताले धनदौलत भएको वर रोज्नुपर्दछ (त्यो नहुने भयो)। कन्या पक्षका बान्धवले कुलघराना रोज्नुपर्दछ (त्यो नहुने भयो) अरु-इष्टमित्रले भोजभतेर राम्रो रोज्नुपर्दछ (त्यो-पनी नहुने भयो) । यो कुरा हामीले फर्माएर भनेको होइन है–

"कन्या वरयते रूपं, माता वित्तं, पिता श्रुतम् ॥
बान्धवाः कुलमिच्छन्ति, मिष्ठान्नमितरे जनाः"

यो-वृद्धवचन तिमीले सुनेकी छैनौकि ? कसो हो ?" यस्तो व्यंग्यार्थ यो-चौपाईवाट निस्कन्छ ।

दोहा–सब सन कहा बुझाय विधि, दनुज निधन तब होय ।
शंभुशुक्र संभूत सुत, इहि जीते रण सोय ॥ ९५ ॥

ब्रह्माजीले सबैलाई बुझायेर "जो शंकरका वीर्यबाट पैदाभएको पुत्र होला, उसैले यसलाई युद्धमा जित्नेछ, तब (उसैबाट) यो दानवको मरण हुनेछ" भन्नु भयो ॥ ९५ ॥

तदपि एक मैं कहहुँ उपाई ❀ होइहि ईश्वर करहि सहाई ॥ १ ॥
सती जो तजी दक्ष मख देहा ❀ जन्मी जाय हिमाचल गेहा ॥ २ ॥

(यद्यपि शंकरजीको सन्तानै छैन, सतीदेवी पनि दग्ध भइसकिन्) तथापि म एउटा उपाय बताउँछु, ईश्वरले सहायता गर्‍यो भने त्यो हुन शक्तछ ॥ १ ॥ के भने? सतीदेवीले दक्षयज्ञमा देह छाडिन् र गएर हिमालयका घरमा जन्मिन् ॥ २ ॥

तेहि तप कीन्ह शंभुपति लागी ❀ शिव समाधि बैठे सब त्यागी ॥ ३ ॥
यदपि अहै असमञ्जस भारी ❀ तदपि बात एक सुनहु हमारी ॥ ४ ॥

तिनले शंकरजीलाई पति पाऊँ भनेर तपस्या गरिन् । शंकरजी सबै-कुरा त्यागेर समाधि चढाएर बस्नु भएको छ ॥ यद्यपि साह्रै असजिलो छ तथापि मेरो एउटा कुरा तिमिहरू सुन ॥ ३ ॥ ४ ॥

पठवहु काम जाय शिवपाहीं ❀ करै क्षोभ शंकर मनमाहीं ॥ ५ ॥
तब हम जाय शिवहि शिरनाई ❀ करवाउब बिवाह बरिआई ॥ ६ ॥

(के भने ?) कामदेवलाई पठाऊ त्यो शिवका समीप गएर शिवको मनमा क्षोभ (चंचलता) गरोस्, अनि म गएर शिवजीलाई शिरसा वन्दन-गरेर पनि जबर्दस्ती विवाह गराइदिनेछु ॥

इह विधि भलेहि देवहित होई ❀ मति अतिनीक कहा सब कोई ॥ ७ ॥
अस्तुति सुरन कीन्ह अति हेतू ❀ प्रकटेउ विषमबाण झषकेतू ॥ ८ ॥

यस-प्रकारले देवताको बेस हित हुनेछ (यति ब्रह्माजीले भन्दा) "यो सम्मति अति-असल हो" भनेर देवताले राय दिए ॥ अनि देवताले यसकामका निमित्त कामदेवको स्तुति गरे, विषमबाण (विजोर अर्थात् ५ बाणलिने) झषकेतु (ध्वजामा माछाराख्ने काम देव) प्रकट भए ॥ ७ ॥ ८ ॥ (क)

(क) कामदेवको धनु पनि फूल को, बाण पनी फूलका ५ छन्, ध्वजामा माछा छ, त्यसै-हुनाले उनलाई "पुष्पधन्वा, कुसुमेषु, पञ्चबाण, र मीनध्वज (झषकेतु) भन्दछन् । ती ५ बाण ५ थरी–फूलका छन्—कमल १, अशोक २, आम्र ३, नवमल्लिका ४ (नेवारे-वसन्ती), नीलकमल ५ यी ५ फूल ५ बाण हुन् । यी ५ वाणको काम-पनि बेग्लैबेग्लै छ, उन्मत्त पार्नु १, संतप्तपार्नु २, शरीर सुकाइदिनु ३, शरीर अकड्याइदिनु ४, मूर्छापारीदिनु ५, ॥

हे मुनीश्वरहो ! यो जन्ममा मात्र होइन कि कोटिजन्ममा मेरो यो रटना लाग्यो, कि ता शङ्करजीलाई वरण गरौं, होइन-भने आवालब्रह्मचारिणी रहूँ ॥ ५ ॥ शंकरजीले आफैं शयफेर भने-पनि नारदको उपदेश छाडिदिने छैन ॥ ६ ॥ (पार्वती भन्नुहुन्छ की) "म पाउपर्दछु, तपाईंहरूलाई घर जान विलम्ब भयो होला" ॥ ७ ॥ यस्तो (अलौकिक) प्रेम देखेर त्रिकालदर्शी भएका सप्तर्षिले भक्तिगद्गद भएर "जय जय जय जगदम्ब ! भवानी" भने ॥८॥

दोहा—तुम माया भगवान शिव, सकल जगत पितु मात ।
नाय चरन शिर मुनि चले, पुनि पुनि पुलकित गात ॥९४॥

"हजूर माया, शिवजी परमेश्वर ब्रह्म, हजूरंहरू दुइ जना सकलजगत्का पिता र माता"। यती-मात्रै बोलेर (अरुकुरा भक्ति-गद्गद-भएका कंठवाट निकाल्न न शकेर) रोमाञ्चले शरीर ढाकिएका (सर्वाङ्गगा रोमाञ्च भएका) ती सप्तर्षिहरू वारंवार पार्वतीका चरणमा शिर राखेर (ढोगेर) हिंडे ॥ ९४ ॥

चौ०—जाय मुनिन हिमवन्त पठाये ❀ करि विनती गिरिजहि घर लाये ॥ १ ॥
वहुरि सप्तऋषि शिवपहँ आई ❀ कथा उमाकी सकल सुनाई ॥ २ ॥

ती-सप्तऋषिले गएर हिमालयलाई पठाए, उनले विन्ती गरेर पार्वतीलाई घर ल्याए ॥ १ ॥ अनी सातै-जना-ती-ऋषिहरूले सदाशिवका समीप गएर पार्वतीको सवै वृत्तान्त सुनाए ॥ २ ॥

भये मगन शिव सुनत सनेहा ❀ हरखि सप्तऋषि गवने गेहा ॥ ३ ॥
मन थिर कर तव शंभु सुजाना ❀ लगे करन रघुनायक ध्याना ॥ ४ ॥

पार्वतीको स्नेह (प्रेम) सुनेर शंकरजी मग्न हुनुभयो (दङ्ग पर्नुभयो)। सप्तर्षि हर्षित-भएर घरघर गए ॥ ३ ॥ अनि ज्ञानी-शङ्करजी मन स्थिर गरेर रघुनाथजीको ध्यान गर्न लाग्नुभयो ॥ ४ ॥

तारक असुर भयउ तेहिकाला ❀ भुज प्रताप बल तेज विशाला ॥ ५ ॥
ते सव लोक लोकपति जीते ❀ भये देव सुख संपति रीते ॥ ६ ॥

त्यहीताकमा भुजाको प्रताप, बल, तेज ठूलो भएको तारकनामभएको असुर (दैत्य) थियो, त्यसले सवैलोक (भूलोक भुवर्लोक, स्वर्लोक आदिगरेका १४ लोक) र इन्द्र-अग्नि-यम आदिगरेका १० दिक्पाललाई जित्यो। देवताहरू सुखले र संपत्तिले रित्ता (शून्य) भए ॥ ५ ॥ ६ ॥

अजर अमर सो जीति न जाई ❀ हारे सुरकर विविध लराई ॥ ७ ॥
तव विरिंचिसन जाय पुकारे ❀ देखे विधि सव देव दुखारे ॥ ८ ॥

त्यो दैत्य (तारकासुर) अजर-अमर-भएका देवताले-पनि जिति नशक्नु थियो, देवताहरूले किसीमकिसीमको लडाई गरे, तर हारे ॥ ७ ॥ अनि-तिनीहरूले ब्रह्माजीसँग गएर दुःखपुकारा गरे,—ब्रह्माजीले सब देवतालाई दुःखी देख्नु भयो ॥ ८ ॥

व्रत नियम धैर्म धर्म ज्ञान (मोक्ष विषयको बोध) विज्ञान (शास्त्र-शिल्प विषयको बोघ) सदाचार, जप, योग, वैराग्य यिनको सवै समूह डराएर भाग्यो ॥ ७ ॥ ८ ॥ (क)

छन्द–भागेउ विवेक सहाय सहित सो सुभट संजुग महि मुरे ।
सद्ग्रन्थ पर्वत कंदरन्हि महँजाय तेहि अवसर दुरे ॥
होनिहार का ? करतार ! को रखवार जग खरभर परा ।
दुइ माथ केहि ? रतिनाथ जेहि कहुँ कोपि कर धनुशर धरा ॥३

विवेक (ज्ञान) सहायसहित (ब्रह्मचर्य-व्रत-संयम इत्यादिले सहित भएर) भाग्यो । त्यसका योद्धाहरू (उनै-ब्रह्मचर्य-व्रत-संयमहरू) युद्धिभूमिबाट भागेर त्यस्वेलामा सद्ग्रन्थ (धर्मशास्त्र-वेद-पुराण) रूपी-पर्वतका गुफामा गएर लुके । (अर्थात् कामदेव-महाराज जागेर जब आफ्नो प्रताप फैलाउन लागेथे, त्यसवेलामा ब्रह्मचर्य-व्रत-संयमहरू अन्त टिक्न शकेनन्, ग्रन्थरूपो-पर्वतका-कन्दरामा गएर लुके, अर्थात् ग्रन्थमा भने ब्रह्मचर्य-व्रत-संयम-लेखेको देखिने भयो, ब्रह्मचर्य-व्रत-संयमगर्नें कुनै सकस दुनियामा देखिएन (यत्र तत्र सवै-प्राणी कामातुर भए) । "के हुने हो ? कुन ? ईश्वर रक्षक होला" यस्तो खलवल संसारमा मच्चियो । "जसदेखि रिसाएर रतिनाथले (कामदेवले) हातमा धनु र वाण लिनु परेको छ, त्यो दुइटाउके को होला ?" (एकटाउकेव्यक्तिका निमित्त ता कामदेवले यत्तिको जाग्न पर्दैनथ्यो") (दुनियाँ यसो भन्न लाग्यो) ॥ ३ ॥

दोहा–जे सजीव जग चर अचर, नारि पुरुष अस नाम ।
ते निजनिज मरजाद तजि, भये सकल वस काम ॥९७॥

"स्त्री" "पुरुष" यस्तो नाउमात्रै परेका, चर-अचर जति जो जीव थिए, ती सवै आफ्नो मर्यादा (थिति) छाडेर कामवश (कामातुर) भए ॥ ९७ ॥

चौ०–सबके हृदय मदन अभिलाषा ❀ लता निहारि नवहि तरुशाखा ॥ १ ॥
नदी उमगि अम्बुधि कहँ धाई ❀ संगम करहिं तलाव तलाई ॥ २ ॥
जहँ असिदसा जड़न्हँ कै बरनी ❀ को कहिसकै सचेतन की करनी ॥ ३ ॥
पशु पच्छी नभ जल थलचारी ❀ भये कामवस समय विसारी ॥ ४ ॥

दर्शनं स्पर्शनं केली रहस्यं गुह्यभाषणम् ।
संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृत्तिरेव च ॥
एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः ।

(क) कामदेवको र विवेकको परस्पर विरोध छ, विवेकरूपी-राजाका परिवार ब्रह्मचर्य-यम-नियम ज्ञान-विज्ञान, जप तप वैराग्य इत्यादि हुन्; कामदेवका परिवार स्त्री, वसन्त, चन्द्रमा, भ्रमरपंक्ति इत्यादि हुन्, विवेकका परिवार अघी आनन्दसाथ संसारमा रहेका थिए, ऐले कामदेवरूपी महाराज आफ्ना परिवारका साथ जागेर आउँदा तिनीहरू डरले भागे ।

दोहा—सुरन कही निज विपति तव, सुनि मन कीह्न विचार ।
शंभु बिरोध न कुशल मोही, विहँसि कहेउ अस मार ॥९६॥

देवताहरूले जव आफ्नो विपत्तिको कुरा गरे, अनि त्यो सुनेर कामदेवले मनमा विचार गरीकन हाँसेर "शंकरसँग विरोध गर्दा मलाई भलो हुँदैन ॥ ९६ ॥

चौ०-तदपि करव मै काज तुम्हारा ❀ श्रुतिकह परम धरम उपकारा ॥ १ ॥
परहित लागि तजै जो देही ❀ सन्तत संन्त प्रशंसत तेही ॥ २ ॥

तै-पनि म तपाईहरूको काम गर्दछू। वेद हरू परमधर्म उपकार हो भन्दछन्। जसले अर्काको हितका निमित्त देहत्याग गर्दछ, सज्जनहरू हमेशा त्यसैलाई सराउँछन्" [यसो भने] ॥ १ ॥ २ ॥

अस कहि चलेउ सवहि शिरनाई ❀ सुमन धनुषकर सहित सहाई ॥ ३ ॥
चलत मार अस हृदय विचारा ❀ शिवविरोध ध्रुव मरण हमारा ॥ ४ ॥

यसो भनेर सवैलाई शिरले वन्दना गरी, हातमा फूलको धनुलाई सहाय लिएर (अरु वसन्तप्रभृतिसहायवर्गका साथ) कामदेव हिंडे, जाँदा-खेरी मनमा "शिवजीसँग विरोध गर्नाले मेरो मरण अवश्य हुन्छ' यस्तो विचार गरे ॥ ४ ॥

तब आपन प्रभाव विस्तारा ❀ निज वश कीन्ह सकल संसारा ॥ ५ ॥
कोपेउ जवहि वारिचर केतू ❀ क्षण महँ मिटेउ सकल श्रुतिसेतू ॥ ६ ॥

अनि कामदेवले आफ्नो प्रभाव फैलाये, सारासंसारलाई आफ्नो अधीन (वश) पारे। मीनकेतु (कामदेव) जव कुपित (क्रुद्ध) भए, तव एकछिनमा वेदशास्त्रको मर्यादा (थिति) सबै मेटियो ॥ ५ ॥ ६ ॥

ब्रह्मचर्य-व्रत संयम नाना ❀ धीरज धर्म ज्ञान विज्ञाना ॥ ७ ॥
सदाचार जप योग विरागा ❀ सभय विवेक कटक सब भागा ॥ ८ ॥

विवेकका (सत् असत्, कर्तव्य अकर्तव्य, इत्यादिको छ्यानरूपीराजाका) कटक (फौजवस्नेठाउँ = छाउनी) स्वरूप भएको ब्रह्मचर्य (आठप्रकारका मैथुन[1]को परित्याग)

अरविन्दमशोकं च चूतं च नवमल्लिका ।
नीलोत्पलं च पञ्चैते पञ्चबाणस्य सायकाः ॥
उन्मादनस्तापनश्च शोषणःस्तम्भनस्तथा ।
संमोहनश्च कामस्य पञ्चबाणाः प्रकीर्तिताः ॥

(१) "मिथुनस्य (स्त्रीपुंसयोः) कर्म (कार्यं) मैथुनम्" यस्तो यौगिकअर्थले स्त्रीपुरुष दुइजनाको अनुरागजन्य कर्मलाई मैथुन भन्दछन्। त्यो-कर्म परस्परहेर्नु १, परस्पर स्पर्शगर्नु २, परस्पर खेल्नु ३, दुइजना एकान्तमा रहनु ४, गुह्यिकुरा गर्नु ५, "संगम भये पछी यसो गरौंला" यस्ता प्रकारको मन्सुवा गर्नु ६, मसक्क आँट्नु ७, आँटेको कुरा......गर्नु ८, यस्ता ८ अवस्थाले रहेको हुन्छ. यी आठैकुरामा एउटा पनि छैन भनेमात्र सच्चा ब्रह्मचारी हुन्छ ।

कसैले पनि धैर्य-धारणा गरेन। मनसिजले (कामदेवले) सबैको मन हरे। जसलाई रघुनाथजीले राख्नुभयो (बचाउनुभयो) तिनीहरू त्यसवखतमा उब्रे (बचे) (ज्ञानको र कर्मको कन्दर्पले ध्वंस पार्‍यो ता पनि, उपासनाको उस्तो नाश भएन, धन्य उपासना ! धन्य भक्ति !) ॥ ८५ ॥

चौ०–उभय घरी अस कौतुक भयऊ ❀ जब लगि काम शंभु पहँ गयऊ ॥ १ ॥
सिवहि बिलोकि ससंकेउ मारू ❀ भएउ यथा थिति सब संसारू ॥ २ ॥

जबतक कामदेव शंकरजीका समीप गए, तबतक (त्यतिञ्जेल) दुइ-घडी-सम्म यो कौतुक (तमाशा) भयो। (क) अनि शंकरजीलाई देखेर कामदेव सशंक भए (झस्के) अनी तुरन्तै सबै-संसार यथास्थित (अघी-अघी-जस्तो) भयो ॥ १ ॥ २ ॥

भए तुरत सब जीव सुखारे ❀ जिमि मद उतरि गए मतवारे ॥ ३ ॥
रुद्रहि देखि मदन भय माना ❀ दुराधरष दुर्गम भगवाना ॥ ४ ॥

तुरन्त सबै-जीव त्यसरी सुखी भए, जसरी मद (नशा) उत्रँदा मतवालाहरू (भंगड-गँजडी-अफीँची-जँड्याहाहरू) सुखी हुन्छन् ॥ ३ ॥

दुराधर्ष (हेप्न शकिने) दुर्गम (नगीचपर्न नशकिने) भगवान् (षडैश्वर्यसंपन्न भएका *) शंकरजीलाई देखेर मदनले डर माने ॥ ४ ॥

फिरत लाज कछु करि नहि जाई ❀ मरन ठानि मनरचेसि उपाई ॥ ५ ॥
प्रकटेसि तुरत रुचिर रितुराजा ❀ कुसमित नवतरु सखा बिराजा ॥ ६ ॥
बन उपवन बापिका तडागा ❀ परम सुभग सबदिसा बिभागा ॥ ७ ॥
जहँ तहँ जनु उमगत अनुरागा ❀ देखि मुएउ मन मनसिज जागा ॥ ८ ॥

"फर्केर त्यसै गए लाज हुनेभयो, गर्न भने केही पनि शकिएन" (भन्ने विचार गरेर) मर्नसमेत आँटेर मदनले उपाय रचे (गरे) ॥ ५ ॥

उसै-वखतमा मदनका-मित्र-वसन्तऋतु प्रकट भए, ती सुन्दर-वसन्त प्रकट हुँदा, नयाँनयाँ भई वृक्षहरू फुलेर शोभायमान भए ॥ ६ ॥

वन-बघैचा-वापिका (बावली), तलाऊ-प्रभृति-सबैजलाशय र, दिशादिशाका हरएक-हिस्सा, परमसुभग (अतिमनोहरसुन्दर) भए ॥ ७ ॥

मानौं जताततै प्रेम उम्लेर आउन लाग्यो। यो दृश्य देखेर मरेको मन पनि मदनका मेहरवानीले जाग्यो ॥ ८ ॥

(क) यो कार्रवाई १ घडी-दिन-बाँकीमा शुरू भएछ, १ घडी रात जाउन्ज्याल-सम्म रहेछ। त्यसै हुनाले "२ घडीको यो तमाशा हुनलागे पछि दिनरात प्राणीहरू कामवश भए" भन्ने कुरा असंगत हुँदैन।

* षडैश्वर्य—"ऐश्वर्यस्य[1] समग्रस्य धर्मस्य[2] यशसः[3] श्रियः[4]। ज्ञान[5]वैराग्ययोश्[6]चैव षण्णांभग इतीरणा" अथवा—उत्पत्तिं[1] प्रलयं[2] चैव भूतानामागतिं[3] गतिम्[4]। वेत्ति विद्याम[5]विद्यां[6] च स वाच्यो भगवानिति" अर्थ स्पष्ट छ,

सवैका हृदयमा काम (संगम) को अभिलाषा वढ्यो । लता-समेतले भर्खर्का (तरुण) वृक्षशाखातर्फ ताक्न लागे। नदीहरु उर्लेर समुद्रतर्फ दौड़न लागे । तलाव (पोखरा) हरू र तलाई (पोखरी) हरु जोरिन लागे । जहाँ जड़हरूको ता यस्तो हाल वयान गरिन्छ, त्यहाँ चेतन–जीवका अवस्था को वयानगर्न शक्तछ ? । नभचर-जलचर-थलचर सवै पशु-पक्षी [१]वखंतको ख्याल छाडेर कामातुर भए ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

मदन अन्ध व्याकुल सव लोका ❀ निशि दिन नहि अवलोकहिं कोका ॥५॥
देव दनुज नर किन्नर व्याला ❀ प्रेत पिशाच भूत वेताला ॥ ६ ॥
इनके दशा नकहेउँ वखानी ❀ सदा कामके चेरे जानी ॥ ७ ॥
सिद्ध विरक्त महामुनि जोगी ❀ तेपि कामवस भये वियोगी ॥ ८ ॥

सवै-प्राणी कामदेवले अन्ध र व्याकुल भए । कोक (चक्रवाक = चखेवा, राती छुट्टिने, दिउसो दिउसो भाले-पोथी मिलेर आनन्द मनाउने पक्षी) पनि दिन[२]रात केही नहेर्नें (हर्वखत नछुट्टिने) भए । देवता, दानव, मनुष्य, किन्नर, सर्प-नाग, प्रेत, पिशाच, भूत, वेताल, यिनको हालसुरतको मैले वखान गरेको होइन, यिनलाई ता म सदासर्वदा कामदेवका चेलानै जान्दछु (ठान्दछु) (सदासर्वदा कामकिङ्कर भएका स्त्रीसहितभएका। यिनको वखान गर्नु व्यर्थैछ।) वियोगी (स्त्रीविरहित भएका) सिद्ध, वैरागी, महामुनि, योगी, यिनीहरूपनि कामदेवका वश भए (त्यसोहुनाले पो हाहा पर्‍यो) ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

छन्द–भए कामवस जोगीस तापस पावरनीकी को कहे ? ।
देखहिं चराचर नारिमय, जे ब्रह्ममय देखत रहे ॥
अवला विलोकहिं पुरुषमय जग पुरुष सव अवलामयं ।
दुइ दण्ड भरि ब्रह्माण्ड भीतर कामकृत कौतुक अयम् ॥४॥

वड़े-वड़े जोगी, वड़े-वड़े-तपस्वी पनि कामवश भए, पामर (नीच = चुत्था) हरूको कुरा को गरोस् ? (तीता सँधै कामवश छँदैछन्) । जो-महात्मा चराचरजगत्‌लाई ब्रह्ममय देख्तथे, तिनै ऐहे स्त्रीमय देख्न लागे । २ घडीसम्म सारा-ब्रह्माण्डभित्र स्त्रीहरू पुरुषमय जगत् देख्न लागे, पुरुषहरू स्त्रीमय जगत् देख्न लागे, कामदेवका-प्रतापले यो कौतुक (तमाशा) भयो ! ॥ ४ ॥

सोरठा–धरी नकाहू धीर, सवके मन मनसिज हरे ।
जे राखे रघुवीर, ते उवरे तेहि काल महँ ॥८५॥

---

(१) पशुपक्षिहरूको कामातुर हुने समय नियमित हुन्छ, यिनीहरु यथाभावी-गरेर वरालिंदैनन्, सुगा-मैना-भ्रमरा-कोइलीहरू वसन्त ऋतुमा, ऊँट-गदहाप्रभृति ग्रीष्मऋतुमा, चकोर-चातक-मृग–मयूर प्रभृति वर्षाऋतुमा, खञ्जन-चक्रवाक-सारस-साँढे-साछा-कुकुरप्रभृति शरदऋतुमा, कामातुर हुन्छन् । इत्यादि । ऐहे यो नियम छाडेर यथाभावी गर्नलागे

(२) कामले अन्ध भए पछि, दिन र रात्रिको निर्णयै हुन शकेन ।

देख्नुभयो र खूव रिस उठ्यो। (उहाँ रिसाउँदा) त्रैलोक्य थर्थर काँप्नलाग्यो ॥ ५ ॥ अनी शंकरजीले ललाटको तेस्रो (अग्निमय) नेत्र उघार्नुभयो (धग्धग्धग्गर्ने आगाको ज्वालासमेत भएको त्यो तृतीयनेत्रले) हेर्ने-वित्तिकै कामदेव जलेर खाग (खरानी) भए ॥६॥ (ख) संसारभरमा ठूलो हाहाकार मच्चियो देवताहरू डराए। असुरहरू सुखीभए ॥ ७ ॥ भोगीहरू (शौकीनहरू) कामका अनुग्रहले पाइने सुख संझेर शोक गर्नलागे, योगीहरू अकंटक भएर साधक (साधना गर्ने) भए ॥ ८ ॥

छन्द–जोगी अकंटक भए, पति गति सुनत रति मुरछित भई।
रोदति वदति बहुभाँति करुना करति शंकर पहि गई ॥
अति प्रेम करि विनती विविधविधि जोरिकर सनमुख रही।
प्रभु आशुतोष कृपाल शिव अबला निरखि बोले सही ॥ ६

जोगीहरूता अकंटक भए, तर पतिको गति सुन्दा रति मूर्छित भइन्, र रुँदै, अनेकप्रकारको विलाप गर्दै, पतिका उपर माया गर्दै शंकरका समीप पुगिन्, अनि अतिप्रेमले हात जोरेर अनेक·प्रकारले विन्तिगरीकन शंकरजीका संमुखमा खड़ी भइन्; ती अबलालाई देखेर आशुतोष (चाँडैखुशीहुने) दयालु–भगवान्-शंकरजीले उचितवचन बोल्नुभयो ॥ ६ ॥

दोहा–अवतें रति ! तव नाथकर, होइहि नाम अनंग।
विनु वपु व्यापिहि सवहि पुनि, सुनु निज मिलन प्रसंग ॥९१॥

हे रति ! अव·उप्रान्त तिम्रा पतिको 'अनंग' यो नाम हुनेछ, फेरि त्यो शरीर विना सवैलाई व्याप्त गर्नेछ। अब उससँग भेटहुने कुराको प्रसंग सुन ॥९१॥

चौ०–जव जदुबंस कृष्ण अवतारा ❀ होइहि हरन महा महिभारा ॥१॥
कृष्णतनय होइहि पति तोरा ❀ वचन अन्यथा होइ न मोरा ॥२॥
रति गवनी सुनि संकर वानी ❀ कथा अपर अब कहौ वखानी ॥३॥
देवन समाचार सव पाये ❀ व्रह्मादिक वैकुण्ठ सिधाये ॥४॥

(ख) यसै-समयका शंकरजीको रूप संझेर शंकरभक्तमुकुटमणि लंकेश्वरले (रावणले)—

"तलतिर (ललाटमा) प्रचण्ड-अग्नि-उठेको देखेर, जटारूपी-कडाहीमा (छिरेर भाग्न नपाइने जटाजूटमा) घबराहटका साथ फनफनी-घुम्न लागेकी गङ्गाजीका लामालामा-चञ्चल-तरङ्गले शिरमा सुशोभित भएका, विशाल-भएको-ललाटका-माझमा "धगत्-धगत्-धगत्" यस्तो-अवाज-गर्ने प्रचण्ड-अग्निज्वालाले-भयानक देखिने, भालस्थल-माथि–रहेको बालचन्द्रलाई सुरक्षित राख्ने, अद्भुतशक्तिमान् शंकरजीमा मेरो हर्हमेशा प्रेम रहोस्" यस्तो प्रार्थना गरको छ।

जटाकटाहसंभ्रमभ्रमन्निलिम्पनिर्झरी–
विलोलवीचिवल्लरीविराजमानमूर्धनि।
धगद्धगद्धगज्ज्वलल्ललाटपट्टपावके
किशोरचन्द्रशेखरे रतिः प्रतिक्षणं मम ॥ [लंकेश्वरकृत शिवताण्डवस्तव]

छन्द–जागेउ मनोभव मुएँहु मन वन सुभगता न परै कही।
सीतल सुगन्ध सुमन्द मारुत मदन अनल सखा सही ॥
विकसे सरन्हि बहुकंज गुंजत पुंज मंजुल मधुकरा।
कल हंस पिक सुक सरस रवकरि गान नाचहिं अपछरा ॥५॥

त्यसवखतमा मदन मरेका-मनमा पनि जागे (जिउँदा मनको के कुरा ?) वनको सौन्दर्य वर्णन गर्न नशकिने भयो। मदनरूपी-अग्निको मित्र (मदन वढाउने) भएको वायु-ठण्ढा पना-सुगन्धता-मन्दता ई३-गुणसहित-भएर चल्न लाग्यो। सरोवर-प्रभृति-जलाशयमा धेरै-जातका कमल फुले। तिनमा बथानकाबथान भएर भ्रमरहरू राम्रोराम्रो गुंजन (अवाज) गर्नलागे। हंस कोइली, सुगा, सारस, यिनीहरू मीठो बोली बोल्न लागे। अप्सराहरू गाउन नाच्न लागे ॥ ४ ॥

दोहा–सकल कलाकरि कोटि विधि, हारेउ सेन समेत।
चली न अचल समाधि शिव, कोपेउ हृदय निकेत ॥

करौडौंतरहले सव उपाय गरेर पनि सैन्यसहित मदन हारे, शिवजीको अचल समाधि डगेन र मदन झन् क्रुद्ध भए ॥ ९८ ॥

चौ०–देखि रसाल विटप वरसाखा ❀ तेहि पर चढेव मदन मन मांखा ॥१॥
सुमन चाप निज सर संधाने ❀ अतिरिस ताकि स्रवन लगिताने ॥२॥
छाडे विषम विशिख उरलागे ❀ छूटि समाधि शंभु तव जागे ॥३॥
भयउ ईसमन छोभ विसेखी ❀ नयन उघारि सकल दिसि देखी ॥४॥

अनि मदनले आम्रवृक्षको राम्रो हाँगा देखे। मनमा क्रोध गरेर त्यसैमा चढे (क) ॥ १ ॥ फूलको धनुमा फुलैको संमोहनवाण जोरेर खूव--झोकका--साथ कानसम्म ताने—अनि हाने। विषम (सहिनसक्नु कडा) त्यो-बाण हृदयमा लाग्यो र शंकरजी समाधि-वाट जाग्नुभयो ॥ २ ॥ ३ ॥ शंकरका मनमा विशेष-गरेर क्षोभ भयो (मन् चंचल भयो) र नजर खोलेर सवैतिर हेर्नुभयो ॥ ४ ॥

सौरभ पल्लव मदन विलोका ❀ भएउ कोप कँपेउ त्रैलोका ॥ ५ ॥
तव सिव तीसर नयन उघारा ❀ चितवत काम भएउ जरिखारा ॥ ६ ॥
हाहाकार भएउ जगभारी ❀ डरपे सुर भये असुर सुखारी ॥ ७ ॥
समुझि कामसुख सोचहिं भोगी ❀ भए अकण्टक साधक जोगी ॥ ८ ॥

मगमग-वास्ना-आउने आँपका-पल्लवको आड गरेर रहेको मदनलाई शंकरजीले

(क) आम्रवृक्षका शाखामा चढ्नाको कारण 'निशाना सोझ्याउनलाई हो' भनी कोही भन्दछन्, कोही 'हाने-पछि आम्रपल्लवले छेकिएर लुक्नाका निमित्त हो' भन्दछन्, कोहीकोही आम्रपल्लव कामको उद्दीपनविभावहुनाले आफ्नो तेजोवृद्धिका निमित्त त्यहाँ चढेको भन्दछन्।

सुनि विधिविनय समुझि प्रभुवानी ❀ ऐसई होउ कहा सुख मानी ॥ ५ ॥
तव देवन दुन्दुभी बजाई ❀ बरखि सुमन जयजय सुरसाई ॥ ६ ॥
अवसर जानि सप्तरिषि आए ❀ तुरतहि विधि गिरिभवन पठाये ॥ ७ ॥
प्रथम गये जहँ रहीं भवानी ❀ बोले मधुर वचन छल सानी ॥ ८ ॥

यस्तो ब्रह्माजीको विन्ती सुनेर, अघिको रघुनाथजीको वचन समेत संझेर शंकरजीले आनन्द मानीकन "लौ तिमिहरूले भने जस्तै होस्" भन्नु भयो ॥ अनी. देवताहरूले दिव्यदुन्दुभि बजायेर पुष्पवृष्टि गरेर "सुरस्वामिन् ! (देवताकामालिक ! प्रभु शंकर !) हजूरको जय होस् जय होस्" भने ॥ ५ ॥ ६ ॥

मौका ठीक ठानेर सप्तऋषिहरू आए । उनलाई ब्रह्माजीले तुरन्तै हिमालयका घर पठाउनुभयो । तिनीहरू जहाँ पार्वती हुनुहुन्थ्यो, पहिले वहाँ गए, र छल (कपट) ले मिलेको मीठो वचन भन्नलागे—॥ ७ ॥ ८ ॥

पार्वतीपरीक्षा

दोहा–कहा हमार न सुनेहु तव, नारदके उपदेश ।
अव भा झूँठ तुम्हार पन, जारेउ काम महेस ॥१०१॥

"लौ पार्वती ! हामीले भनेको कुरा नारदको उपदेश पट्टी लागेर सुनिनथ्यौ, अव तिम्रो प्रण झूठो भयो, शंकरले कामदेव जलाइदिनु भयो" ॥ १०१ ॥

चौ०–सुनि बोली मुसकाई भवानी ❀ उचित कहेउ मुनिवर विज्ञानी ॥ १ ॥
तुम्हरे जान काम अव जारा ❀ अव लगि संभु रहे सविकारा ॥ २ ॥

यो वचन सुनेपछि पार्वतीले मुसुक्क हाँसेर "हे मुनिवर हो ! हे ज्ञानी हो ! तपाईहरूले ठीक भन्नु भयो, तपाईहरूका समुझमा ऐह्लेपो काम जलेछन्, यतिन्ज्याल शंकरजी सविकार (कामविकारसहित) हुनुहुँदोरहेछ (होइन ?) ॥ १ ॥ २ ॥

हमरे जान सदा शिव जोगी ❀ अज अनवद्य अकाम अभोगी ॥ ३ ॥
जो मै सिव सेये अस जानी ❀ प्रीति समेत करम मन वानी ॥ ४ ॥
तौ हमार पन सुनहु मुनीसा ❀ करिहहिं सत्य कृपानिधि ईसा ॥ ५ ॥

मेरा–समुझमा ता शंकरजी सदा–सर्वदा योगी, जन्मशून्य, निर्दोष, निष्काम, भोग शून्यनै हुनु हुन्छ ॥ मैले यस्तै संझेर शंकरजीको प्रीतिसाथ मनसा-कर्मणा-वाचा सेवा गरेकी रहेंछु भने, दयासागर--शंकरजीले मेरो प्रण पूर्ण गर्नुहुनेछ, सुन्नु हवोस् ! मुनीश्वर हो ! ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

तुम जो कहा हर जारेउ मारा ❀ सोइअतिवड़ अविवेक तुम्हारा ॥ ६ ॥
तात ! अनल कर सहज सुभाऊ ❀ हिम ते निकट जाइ नहि काऊ ॥ ७ ॥
गये समीप सो अवसि नसाई ❀ असि मनमथ महेस कइनाई ॥ ८ ॥

"पृथिवीको ठूलो भार हर्नाका निमित्त जव यदुवंशमा कृष्णभगवान्को अवतार होला, अनि तिम्रा पति कृष्णका-पुत्र भएर जन्मने छन्; यो मेरो वचन अन्यथा हुनेछैन" ॥ १ ॥ २ ॥ यस्तो शंकरजीको वचन सुनेर रतिदेवी गइन् ॥ भरद्वाजमुनि! अव अर्कोतिरको कथा विस्तारपूर्वक भन्दछु (सुन्नुहोस्) ॥ ३ ॥ 'ब्रह्मादि देवताले यो समाचार पाए, अनि ती वैकुण्ठधाममा गए ॥४॥

शंकरप्रार्थना

सव सुर विष्णु विरिंचि समेता ❀ गए जहाँ शिव कृपानिकेता ॥५॥
पृथक पृथक तिन्ह कीन्ह प्रशंसा ❀ भए प्रसन्न चन्द्रअवतंसा ॥६॥
बोले कृपासिंधु वृषकेतु ❀ कहहु अमर आयहु केहि हेतू ॥७॥
कह विधि प्रभु! तुम अन्तरजामी ❀ तदपि भगतिवस विनवौं स्वामी ॥८॥

जहाँ करुणासागर-शंकरजी हुनुहुन्थ्यो; विष्णु-ब्रह्मा-सहित सवै देवता त्यहीं गएर, तिनिहरूले पृथक्पृथक् स्तुति गरे । भालचन्द्र-भगवान्-शंकरजी प्रसन्न हुनुभयो ॥५॥६

करूणासागर-वृषकेतु (नन्दिध्वज)-शंकरजीले "हेदेवताहो ! तिमीहरू केका निमित्त ? आएका होऊ, भन" भन्नुभयो ॥७॥ अनि ब्रह्माजीले "प्रभु ! हजूर अन्तर्यामी हुनुहुन्छ (सवैका मनका कुरा जान्नुहुन्छ) तैपनि भक्तिवश भएर विन्तीगर्दछु ॥ ८ ॥

दोहा-सकल सुरन्हके हृदय अस, संकर ! परम उछाह ।
निज नयनन्हि देखा चहैं, नाथ ! तुम्हार विवाह ॥१००॥

"हेनाथ ! शंकर ! सवै-देवताका-मनमा ठूलो अभिलाषा यो छ कि, यिनीहरू खूब उत्साहका साथ हजूरको विवाह हेर्न चाहन्छन् ॥१००॥

चौ०-यह उत्सव देखिअ भरिलोचन ❀ सोइकछु करहु मदनमदमोचन ! ॥१॥
काम जारि रतिकहँ वर दीन्हा ❀ कृपासिन्धु! यह अति भल कीन्हा ॥२॥

हेमदनमदमोचन ! हेदयासागर ! शंकर ! यो उत्सव आँखाभरी देख्न पाऊँ, त्यही कुनै उपाय गर्नुहोस् । कामदेवलाई जलाएर रतिलाई वरदान दिनुभयो, यो कुरा अति असल गर्नुभयो ॥१॥२॥

सासति करि पुनि करहि पसाऊ ❀ नाथ! प्रभुन्हकर सहज सुभाऊ ॥३॥
पारवती तप कीन्ह अपारा ❀ करहु तासु अव अंगीकारा ॥४॥

हेनाथ! शंकर ! सास्तिगरेर (दुःखदिएर) फेरि प्रसाद (अनुग्रह) गर्दछन्; यो प्रभु (समर्थ मालिक) को जन्मसिद्ध स्वभाव हो ॥ ३ ॥ पार्वतीले अपार तपस्या गरेको छ, (खूव सास्ति पाउनु भएको छ) अव उहाँको स्वीकार गर्नु हवोस्" ॥ ४ ॥

समूह त्यो सुन्दा खुशी भए ॥ पुष्पवृष्टि भयो, आकाशमा मङ्गलवाद्य वज्न लागे दशै–दिशामा पूर्ण–मंगल छाइयो ॥ ७ ॥ ८ ॥

पार्वती-मङ्गल

दोहा–लगे सँवारन सकल सुर, वाहन विविध विमान ।
होहिं सगुन मङ्गल सुभद, करहिं अपछरा गान ॥१०३॥

सवैदेवताहरू आफ्ना–आफ्ना अनेक–प्रकारका वाहन र विमानलाई सजिसजाऊ पार्न लागे, सगुन मङ्गलकलश इत्यादि तयार भए, अप्सरा गाउन लागे ॥ १०३ ॥

चौ०–सिवहिं संभुगन करहिं सिंगारा ❁ जटा मुकुट अहि मौर सँवारा ॥ १ ॥
कुंडल कंकन पहिरे व्याला ❁ तन विभूति पट केहरि छाला ॥ २ ॥
ससिललाट सुन्दर सिर गङ्गा ❁ नयन तीन उपवीत भुजङ्गा ॥ ३ ॥
गरल कंठ उर नरशिर माला ❁ अशिव वेष शिवधाम कृपाला ॥ ४ ॥

उतापट्टि शंकरका गणले शंकरजीको श्रृङ्गार गर्न लागे, जटाको मुकुट बनाएर सर्पको मौर (डोरी) ले सजाये। कानमा सर्पको कुंडल, हातमा सर्पको कंकन पहिराए। शरीर भर खरानी घसे, बाघको छालारूपी–बस्त्र लगाये। ललाटमा चन्द्रमा छँदैछन्, शिरमा सुन्दर गङ्गाजी छँदैछन्। नेत्र तीन छँदैछन्। सर्पको जनै छँदैछ। गलामा विषको टीको छँदैछ। छातीमा मुण्डमाला छँदैछ। (यस्ताप्रकारले शंकरजीको श्रृङ्गार भयो) (देख्ने प्राणीका दृष्टिले) शंकरजीको त्यो वेष अमङ्गल थियो ता पनि दयासागर–शंकरजी स्वयं शिवधाम (मंगलको निवास स्थान) हुनुभएको थियो (वेष जस्तोसुकै होस् वेषले के गर्छ ? "अमङ्गल वेष भएर पनि मङ्गलगर्नु" ईश्वरत्व यही हो, "वेष मङ्गल गरायेर आफू अमङ्गलरूप हुनु" ता सारा–संसारका तुच्छातितुच्छ–प्राणीमा चलिरहेको छ) ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

कर त्रिशूल अरु डमरु विराजा ❁ चले वसहँ चढि वाजहिं वाजा ॥ ५ ॥
देखि सिवहि सुरत्रिय मुसुकाहीं ❁ वरलायक दुलहिनि जग नाहीं ॥ ६ ॥

शंकरजीका हातमा त्रिशूल र डमरू सुशोभित भयो, अनी उहाँ वसाहमा चढेर रवाना हुनु भयो, वाजा वज्न लागे। यो दृश्य देखेर देवाङ्गनाहरू मुसुक्क हाँसन लागे। "यस्ता दुलहालाई सुहाउने दुलही संसारमा छैन" [भन्न लागे] ॥ ५ ॥ ६ ॥

विष्णु विरिंचि आदि सुरव्राता ❁ चढि चढि वाहन चले वराता ॥ ७ ॥
सुर समाज सव भाँति अनूपा ❁ न हि वरात दूलह अनुरूपा ॥ ८ ॥

विष्णु–व्रह्मा-आदि-गरेका-देवताका–वर्ग आफ्नाआफ्ना-बाहन चढेर बरियात गए। सव-देवताको-समाज सवतरहले अनुपम थियो, यो वरियात [भने] दुलहाका अनुरूप (रूपकोयोग्य) भएन ॥ ८ ॥

तपाईहरूले "शंकरले मदनलाई जलाउनु भयो' भनेर जो भन्नु भयो, त्यो तपाईं हरूको साह्रै-ठूलो अज्ञान हो ॥ (किन भने ?)

वावा ! मुनीश्वर हो ! अग्निको यस्तो सहज (सदासर्वदा साथमा रहने) स्वभाव छ कि, त्यसको नगीचमा हिम (जाडो) कहिल्यै पनि जाँदैन, गयोभने पनि अवश्य नष्ट हुन्छ, यस्तै कामदेवले शंकरजीमा गरेको हो (कामदेव जोरीखोजेर शंकरका समीपमा न जादा हुन्ता शंकरले के गर्नु हुन्थ्यो र ? जाडो आगाको नगीच गएन भने बाँचि रहन्छ, जानी वुझी आगाको समीप जाडो गयो भने त्यो जाडो मर्दछ, आगाको ता स्वभावसिद्ध जलाउने कामै छ, त्यहाँ हुम्मिन जाने-व्यक्ति आफ्नै मूर्खताले मर्दछ, आगाको के दोष ? त्यस्तै यहाँ पनि शंकरजीले कामदेवलाई जलाएको होइन कि, त्यों-मूर्ख कामदेव आफैं जलेको हो) ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

दौ०-हिय हरखे मुनि वचन सुनि, देखि प्रीति विश्वास ।
चले भवानिहि नाइ शिर, गये हिमाचल पास ॥१०२॥

पार्वतीको यो वचन सुनेर ती मुनिहरू प्रीति र विश्वास देख्ता मनमा हर्षित भएर पार्वतीलाई वन्दना गरीकन हिमालयका समीप गए ॥ १०२ ॥

चौ०-सव प्रसंग गिरिपतिहि सुनावा ❀ मदन दहन सुनि अति दुखपावा ॥ १ ॥
बहुरि कहेउ रति वरगाना ❀ सुनि हिमवन्त बहुत सुखमाना ॥ २ ॥
हृदय विचारि शंभु प्रभुताई ❀ सादर मुनिवर लिये बोलाई ॥ ३ ॥
सुदिन सुनखत सुघरी सोचाई ❀ वेगि वेद विधि लगन धराई ॥ ४ ॥

तिनीहरूले हिमालयलाई सवै वृतान्त भने। कामदेवको दाहवृत्तान्त सुनेर ती दुःखित भए। फेरि तिनीहरूले रतिलाई दिएको वरदानको वृत्तान्त पनि भने, त्यो सुन्दा हिमालय खूब आनन्दित भए ॥ १ ॥ २ ॥

मनले शंकरजीका सामर्थ्यको विचार गरेर, आदरका साथ अरुअरु मुनिवर हरूलाई सनेत बोलायेर असलदिन, असलनक्षत्र, असलघडी, विचार गर्न लगाईकन चाँडै नै वैदिक-विधिका-विवाहको लगन लेखाए ॥ ३ ॥ ४ ॥

पत्री सप्तरिषिन सो दीन्ही ❀ गहि पद विनय हिमाचल कीन्ही ॥ ५ ॥
जाइ विधिहि तिह्न दीह्निसोपाती ❀ वाँचत प्रीति न हृदय समाती ॥ ६ ॥
लगन वाँचि विधि सवहि सुनाई ❀ हरखे मुनि सव सुर समुदाई ॥ ७ ॥
सुमन वृष्टि नभ वाजन बाजे ❀ मंगल सकल दसहु दिसि साजे ॥ ८ ॥

त्यो लग्नपत्रिका सप्तऋषिलाई दिए, अनि हिमालयले तिनीहरूको पाउ समाते र विनय (विन्तिभाउ) गरे। ती ऋषिहरूले गएर त्यो-लग्नपत्रिका ब्रह्माजीलाई दिए, त्यो पत्रिका वाँचता ब्रह्माजीका हृदयमा आनन्द अट्टाएन ॥ ५ ॥ ६ ॥

अनि उहाँले त्यो-लग्नपत्रिका वाँचेर सवैलाई सुनाउनुभयो, मुनि र सबैदेवताका

खर स्वान सुअर सृगाल मुख गन वेष अगनित को गने।
बहु जिनिस प्रेत पिसाच जोगि जमाति वरनत नहि वनै ॥७॥

कोही दुब्ला, कोही खूब-मोटा, कोही-सुग्घरी कोही फोहोरी, भएर हिंडेका थिए। तिनका गहना डरलाग्दा थिए, सवैका हातमा रगतभरिएको खप्पर रहेको थियो, तिनीहरूले-पनि सर्वाङ्गमा ताजा-रगत लाएका थिए, ती गण कोही गदहामुखे, कोही कुकुरमुखे, कोही सुँगुरमुखे, कोही स्यालमुखे थिए, तिनको भेष वेगिन्ती थियो, को गन्न शक्तछ ? धेरै-प्रकारका प्रेत-पिशाच-जोगिका गणको वर्णन गर्न शक्दिन ॥ ७ ॥

सोरठा—नाचहिं गावहिं गीत, परम तरङ्गी भूत सव।
देखत अति विपरीत, बोलहि वचन विचित्र विधि ॥१५॥

ती तरङ्गीभएका भूत-प्रेत-प्रमथहरु वाटावाटामा नाच्तछन्, गीत गाउँदछन्, डरलाग्दोगरी हेर्दछन्, अनेककिसिमले विचित्र २ बोलीबोल्दछन्, [एवं-रीतले हिंडे] ॥ १५ ॥

चौ०-जस दूलह तस वनी वराता ❀ कौतुक विविध होइँ मग जाता ॥ १ ॥
इहाँ हिमालय रचेउ विताना ❀ अति विचित्र नहिं जाइ वखाना ॥ २ ॥

जस्ता दुलहा थिए वरियात-पनि त्यस्तै भयो (अव भने विष्णुभगवान्ले भनेवमोजिम भयो, सुहाउँदो वरियात भयो) जाँदा खेरी बाटामा अनेक प्रकारका कौतुक (तमाशा) हुन्थे। अव दुलहीपट्टी हिमालयले अतिविचित्र वयानगर्न नशकिने वितान (सामियाना) तयार गरे ॥ १ ॥ २ ॥

सैल सकल जहँ लगि जग माहीं ❀ लघु विसाल नहि वरनि सिराहीं ॥ ३ ॥
वन सागर सव नदी तलावा ❀ हिम गिरि सव कहँ नेवत पठावा ॥ ४ ॥

जगतमा भएसम्मका, गिन्तीगरेर पृथक्पृथक् बयानगर्न नशकिने, संपूर्ण-पर्वत-वन-समुद्र-नदीनाला-सरोवरसवैलाई हिमालयले निमन्त्रण पठाएका थिये ॥ ३ ॥ ४ ॥

कामरूप सुन्दर तनु धारी ❀ सहित समाज सहित वरनारी ॥ ५ ॥
गए सकल तुहिनाचल गेहा ❀ गावहि मंगल सहित सनेहा ॥ ६ ॥
प्रथमहि गिरि बहु गृह सँबराए ❀ जथा जोग जहँ तहँ सव छाए ॥ ७ ॥
पुर सोभा अवलोकि सुहाई ❀ लागै विरिंचि लघु निपुनाई ॥ ८ ॥

कामरूप (इच्छानुसार रूप लिन शक्ने) तिनीहरू सुन्दर शरीर धारणा गरेर आफ्ना २ परिवारवर्ग स्त्रीले-सहित भईकन हिमालयका घर गए। अनि प्रेमपूर्वक मंगलगान गर्न लागे ॥ ५ ॥ ६ ॥ पहिल्यै-देखि गिरिराजले (निमन्त्रितहरूकानिमित्त) घर ठीकठाक पारेका थिए, ती निमन्त्रितहरू आएर तिनैघरमा जहाँतही भरिए। सुहाएको नगरशोभा देख्ता ब्रह्माजीको निपुणता (सीप) पनि सानो लाग्दथ्यो ("यहाँका कारीगर ब्रह्माभन्दा पनि सिपालु रहेछन्" भन्नुपर्दथ्यो) ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा–विष्णु कहा अस विहँसि तव, बोलि सकल दिसि राज ।
विलग विलग होइ चलहु सव, निज निज सहित समाज ॥१०४॥

अनि विष्णु–भगवान्‌ले हाँसीकन सवै-दिक्‌पाल-हरुलाई वोलाएर "आफ्ना-आफ्ना जमातलाई साथलिएर तिमीहरू अलग-अलग भएर मिलीकन हिंड" भन्नु भयो ॥ १०४ ॥

चौ०–वर अनुहार वरात न भाई ❀ हँसी करैहहु पर पुर जाई ॥ १ ॥
विष्णुवचन सुनि सुर मुसुकाने ❀ निज निज सेन सहित विलगाने ॥ २ ॥

"भाइ हो ! यो वरियात वर-अनुसारको भएन, अर्काका नगरमा पुगेर तिमीहरूले गिल्ला गराउन आँट्यौ" यस्तो विष्णुभगवान्‌को वचन सुनेर देवताहरूले मन्दहास्य गरे, अनि आफ्ना-आफ्ना-दललाई साथ लिएर छुट्टा-छुट्टा भए (तैपनि वरियात खुलेन) ॥ १ ॥ २ ॥

मनही मन महेश मुसुकाहीं ❀ हरिके व्यङ्ग्यवचन नहि जाहीं ॥ ३ ॥
अति प्रिय वचन सुनत प्रियकेरे ❀ भृंगिहि प्रेरि सकल गन टेरे ॥ ४ ॥

शंकरजी मनैमनमा हाँस्नुभयो, विष्णुभगवान्‌को व्यँग्यवचन हृदयवाट नहट्ने भयो (विष्णुभगवान्‌ले "शंकरजीका गणलाई साथैसाथ लगेदेखी योवरियात खूब खुल्दछ, नत्र-ता दुलहा-यस्ता, वरियाती-देवताहरू यस्ता, हुनाले बेमज्जा भयो" यसो नभनेर 'वरियात वर-अनुसारको भएन' यत्तिमात्रै भनेको सुन्दा त्यो–व्यंग्य-वचन शंकरजीको हृदयमा प्रेम-परिहास हुनाले (प्रेमको ठट्टा हुनाले) खूब गड्यो) अनि शंकरजीले विष्णुभगवान्‌को त्यो-प्रियवचन सुनेर भृंङ्गीनामक-आफ्नो सेवकलाई अह्राएर सवैगण वट्टुल्नुभयो ॥ ३ ॥ ४ ॥

सिव अनुसासन सुनि सव आए ❀ प्रभुपदजलज सीस तिन्ह नाये ॥ ५ ॥
नाना वाहन नाना वेषा ❀ विहँसे सिव समाज निज देखा ॥ ६ ॥
कोउ मुखहीन विपुल मुख काहू ❀ विनु पद कर कोउ बहुपद बाहू ॥ ७ ॥
विपुल नयन कोउ नयन विहीना ❀ रिष्टपुष्ट कोउ अति तन खीना ॥ ८ ॥

शंकरजीको आज्ञा सुनेर सवै गण सामेल भए. तिनलै शंकरजीका चरणकमलमा शिर झुकाए ॥५॥ तिनी-हरू-मध्ये कोही मुखैनभएका, कोही धेरै-मुख भएका, कोही हातखुट्टै नभएका, कोही धेरैहात धेरैखुट्टा भएका, कोही धेरै आँखा भएका, कोही आँखै नभएका, कोही हृष्टपुष्ट-शरीर भएका, कोही क्षीणशरीर भएका थिए ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

छन्द–तन खीन कोउ अति पीन पावन कोउ अपावन गति धरे ।
भूखन कराल कपालकर सद्यसोनित तन भरे ॥

"विकुल वजाएर पल्टन सामेल गराएझैं, शंकरजीले भृंगी (पपीरी नाम भएको वाजा) वजाएर गणलाई सामेल गराउनु भयो" यस्तो व्याख्यान-पनि कसैकसैले गरेका छन् । "भृंगिलाई प्रेरणा गरेर" भन्दा "शंकरसेवकभृंगीलाई अह्राएर" यो अर्थ स्पष्ट र, "वाजाविशेषलाई प्रेरणागरेर" भन्दा "अर्थात् भृंगीवाजावजाएर" यो अर्थ अस्पष्ट र जवर्दस्ती मान्नुपर्ने हुन्छ कि ?

छन्द–तन छार व्याल कपाल भूषन नगन जटिल भयंकरा ।
सँग भूत प्रेत पिसाच जोगिन विकट मुख रजनीचरा ॥
जो जियत रहिहि वरात देखत पुन्य बड़ तेहिकर सही ।
देखिहि सो उमा विवाह घरघर वात असि लरिकहि कही ॥९॥

आङ्भरी खरानी, सर्पका गहना, खप्पर, नांगा, जटा पालेका, डर लाग्दा, ! साथमा भूत-प्रेत-पिशाच–जोगिनी ! डरलाग्दो–मुख–भएका राक्षस ! ॥ (क)

त्यस्तो–वरियात देख्तादेख्तै पनि जो वाँची–रहला ठूलो–पुण्य त्यसैलाई सही ! (हामीता कायल बाबा !) त्यसैलै पार्वतीको विवाह हेर्ला" यस्ता–प्रकारका कुरा घरघरमा केटाकेटीहरूले गरे ।

दोहा–समुझि महेस समाज सव, जननि जनक मुसुकाँहि ।
बाल बुझाए विविध विधि, निडर होउ डर नाँहि ॥१०६॥

आमा–बाबूले शङ्करजीको समाज (परिवार) बुझेर मुसुक्क हाँसे । "तिमीहरू निडर होऊ (नडराऊ) डर छैन" भनेर बालकहरूलाई अनेकप्रकारले बुझाए ।

चौ०–लै अगवान बरातहिं आए ❀ दिए सवहिं जनवास सुहाए ॥ १ ॥
मैना सुभ आरती सँवारी ❀ सँग सुमंगल गावहिं नारी ॥ २ ॥

अगवानहरूले (अगुवानीगर्न गएका हिमालयका इष्टमित्रले) वरियात लिएर आये । सवैलाई सुन्दर जनवास (जन्ती राख्ने स्थान) दिए । मेनाले सुन्दर आरती (आर्ति गर्ने थलिया) सवारिन् (हिफाजतसाथ हातमा लिइन्) स्त्रीहरू संसगै मंगल गाउन लागे ॥ १ ॥ २ ॥

कंचन थार सोह वर पानी ❀ परिछन चलीं हरहि हरखानी ॥ ३ ॥
विकट वेष रुद्रहि जव देखा ❀ अवलन्ह उरभयभएऊ विशेखा ॥ ४ ॥

मेनाका सुन्दर (अलंकृत) हातमा रहेको सुवर्णको थाल सुशोभित भयो, ती मेना हर्षित भएर शङ्करजीलाई पर्छन (आरति गर्न) गइन् ॥ शङ्करजीको भयानक–वेष जव देखे अनि ती अवलाहरूका हृदयमा ज्यादैने भय पैदा भयो ॥ ३ ॥ ४ ॥

भागि भवन पैंठी अति त्रासा ❀ गएउ महेस जहां जनवासा ॥ ५ ॥
मैना हृदय भएउ दुख भारी ❀ लीन्हि वोलि गिरीस कुमारी ॥ ६ ॥

(क) माथिल्लो छैटौं चौपाईमा र यो छन्दका पूर्वार्धमा रहेको न्यूनपदताले (कुरा न पुग्ने, अधूरा वाक्यले) केटाकेटीहरूका त्रासको खूब पोषण गर्दछ र त्यो दोषका वदलामा गुण हुन जान्छ । "उक्तावानन्द मग्नादेः, स्यान्यूनपदता गुणः" [साहित्यदर्पण]

छन्द–लघु लाग विधिकी निपुनता अवलोकि पुर शोभा सही ।
वन वाग कूप तडाग सरिता सुभग सव सक को कही ? ॥
मंगल विपुल तोरन पताका केतु गृह गृह सोहहीं ।
वनिता पुरुष सुन्दर चतुर छवि देखि मुनिमन मोहहीं ॥

अव नगरको शोभा देख्ता विधाताकी चतुरता पनि सानी लाग्न लागी । बन-बघैंचा कूवा-तलाऊ-नदी सवै सुन्दर देखिन लागे, तिनको बयान गर्न को शक्त छ । घर घरमा धेरै मंगलाचार हुन लागे । तोरन-पताकाध्वजा शोभायमान भए । स्त्री पुरुष-सुन्दर र चलाक भएका थिए । यो शोभा देखेर मुनिजनको मन पनि मोहित भयो ॥ ८ ॥

दोहा–जगदम्बा जहँ अवतरी, सो पुर वरनि कि जाय ।
रिधि सिधि संपति सकल सुख, नित नूतन अधिकाय ॥१०४॥

खास जगज्जननी गिरिजाले जहाँ अवतार लिनुभयो, त्यो-नगरको वर्णनगर्न शकिन्छ ? र, ऋद्धि-सिद्धि-संपत्ति-सवै किसिमका सुख, नित्य नयाँ नयाँ भयेर बढि रहेका थिए ॥ १०४ ॥

चौ०–नगर निकट वरात सुनि आई ❀ पुर खरभर सोभा अधिकाई ॥ १ ॥
करि बनाव सजि वाहन नाना ❀ चले लेन सादर अगवाना ॥ २ ॥

वरियात शहरको नगीच आइपुगेको सुनेर सहरमा खलवलको शोभा वढ्यो । हरएक चीजको वनावट ठीक गरेर अनेकप्रकारका वाहन सजेर वरियात लिन अगुवानी गर्न सवै हिंडे ॥ १ ॥ २ ॥

हिय हरखे सुरसेन निहारी ❀ हरिहि देखि अतिभये सुखारी ॥ ३ ॥
सिव समाज जव देखन लागे ❀ विडरि चले सव वाहनं भागे ॥ ४ ॥

तिनीहरू अगाडी अगाडी रहेको देवताको समूहलाई देखेर मनमा खुशी भए । विष्णु-भगवान्लाई देख्ता ता चौपट्टै खुशीभए ॥ ३ ॥ जब तिनले शंकरजीका गणलाई देख्न लागे, अनी तिनका वाहन (हात्ती-घोडा प्रभृति) हरू भड्के भागेर हिंडे ॥ ४ ॥

धरि धीरज तहँ रहे सयाने ❀ बालक सव लै जीव पराने ॥ ५ ॥
गए भवन पूछहिं पितु माता ❀ कहहिं वचन भयकंपित गाता ॥ ६ ॥
कहिअ काह कहिजाइ न वाता ❀ जमकर धारि किधौं वरियाता ॥ ७ ॥
वर बौराह वरद असवारा ❀ व्याल कपाल विभूषन छारा ॥ ८ ॥

त्यहाँ वुढावाँका (वलियावाङ्गा) हरू धैर्य गरेर जिनतिन अडे, केटाकेटीहरु ज्यान लिएर भागे ॥ घर पुगेर वावु-आमाले सोद्धा डरले थरथर काँप्तै भन्न लागे कि "के भनौं ? कुरा गर्नै शकिदैन. जमराजको पलटन हो कि वरियात हो ? दुलहा बौलाहा, गोरुमा चढेको, सर्प ! खप्पर ! गहना ! छाला ! ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

जननिहि विकल विलोकि भवानी ❀ बोली जुत विवेक मृदुवानी ॥ ५ ॥
अस विचारि सोचहि मति माता ❀ सो न टरै जो रचें विधाता ॥ ६ ॥
करम लिखा जो बाउर नाहू ❀ तौं कत दोस लगाइअ काहू ॥ ७ ॥
तुमसन मिटहिं कि विधिके अंका ❀ मातु ! व्यर्थ जनि लेहु कलंका ॥ ८ ॥

आमालाई व्याकुल-भएकी देखेर पार्वतीले विवेकयुक्त मधुरवचन बोल्नु भयो ॥ ५ ॥ आमा ! यस्तो विचार गरेर सोकसुर्ता नगर्नु होस्, विधाताले जे रचेको छ, त्यो-टर्दैन ॥ (किन भने ?) कर्मैमा बौलाहा-पति लेखेको रहेछ, त्यसो-हुनाले कतै अर्को कसैलाई दोष लाउनहुन्छ ? । भावीको कर्मरेखा तपाईंबाट मेटिन्छ र ? आमा ! व्यर्थै कलंक न लिनु होस् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

छन्द—जनि लेहु मातु कलंक करुना परिहरहु अवसर नहीं ।
दुख सुख जो लिखा लिलार हमरे जाब जहँ पाउब तहीं ॥
सुनि उमा वचन विनीत कोमल सकल अवला सोचहीं ।
बहुभाँति विधिहि लगाइ दूषन नयन वारि विमोचहीं ॥११॥

आमा ! कलंक नलिनुहोस्, मेरो माया छाडिदिनुहोस्, यो त्यसोगर्ने-वेला होइन, मेरा पुर्पुरामा दुःख-सुख जे लेखिएको छ, जहाँ-गए-पनि म त्यही-पाउँछु. पार्वतीको यस्तो नम्र-कोमल-वचन सुनेर सबै स्त्रीहरू सुर्ता गर्नलागे, अनेकप्रकारले विधातालाई दोष लगाएर (दैवलाई धिक्कार गरेर) आँसु गिराउन लागे ॥ ११ ॥

दोहा—तेहि अवसर नारद सहित, अरु रिषि सप्त समेत ।
समाचार सुनि तुहिन गिरि, गवने तुरत निकेत ॥१९८॥

त्यसवेलामा त्यो-समाचार (स्त्रीवर्गको रुवावासीको खबर) सुनेर नारद र सप्तर्षि सहित-भएर गिरिराज-हिमालय हतपताउदै घर-भित्र पसे ॥ १०८ ॥

चौ०—तव नारद सवही समुझावा ❀ पूरव कथा प्रसङ्ग सुनावा ॥ १ ॥
मयना ! सत्य सुनहु मम वानी ❀ जगदम्बा तव सुता भवानी ॥ २ ॥
अजा अनादि शक्ति अविनाशिनी ❀ सदा संभु अरधंग निवासिनी ॥ ३ ॥
जगसंभव पालन लय कारिनी ❀ निज इच्छा लीला वपु धारिनी ॥ ४ ॥
जनमी प्रथम दक्षगृह जाई ❀ नाम सती सुन्दर तनु पाई ॥ ५ ॥
तहहुँ सती संकरहि विवाहीं ❀ कथा प्रसिद्ध सकल जगमाहीं ॥ ६ ॥
एक वार आवत सिव संगा ❀ देखेउ रघुकुल कमल पतंगा ॥ ७ ॥
भएउ मोह सिव कहा न कीन्हा ❀ भ्रमवस वेष सियकर लीन्हा ॥ ८ ॥

अनि नारदजीले सबैलाई संझाई-बुझाई पूर्वकथाको प्रसङ्ग सुनाए ॥ १ ॥ (केभने ?)

ज्यादैनै डराएकी मेना भागेर घरभित्र घुसिन् । शङ्करजी फर्केर जनवासमा (जन्ति-घरमा) जानु भयो । मेनाका मनमा ठूलो दुःख लाग्यो र पार्वतीलाई बोलाइन्—॥ ५ ॥ ६ ॥

अधिक सनेह गोद बैठारी ❀ स्याम सरोज नयन भरे वारी ॥ ७ ॥
जेहि विधि तुम्हहिं रूपअस दीन्हा ❀ तेहि जड वर बाउर कस कीन्हा ॥ ८ ॥

ज्यादा प्रेमले काखमा राखिन् । तिनका काला-नजरमा मोतीजस्तो सेतो-पानी भरिएर आयो । ती भन्न लागिन् की "प्यारी ! छोरि ! जुन-विधाताले तिमिलाई यस्तो रूप दियो, उसैले यस्तो (डर लाग्दो) जड-बौलाहा-वर (दुलहा) कसरी दियो ? ॥ ७ ॥ ८ ॥

छन्द—कस कीन्ह वर बौराह विधि जेहि तुमहि सुन्दरता दई ।
जो फल चहिअ सुरतरुहि सो बरबस बबूरहिं लागई ॥
तुम सहित गिरिते गिरौं पावक जरौं जलनिधि महँ परौं ।
घर जाउ अपजस होउ जगजीवत विवाह नहौं करौं ॥१०॥

नानी ! छोरि ! जसले तिमीलाई यस्तो सुन्दरता दियो, त्यही-विधाताले बौलाहा वर (दुलाहा) कसरी दियो ? जुन्-फल कल्पवृक्षलाई चाहिन्थ्यो (कल्पवृक्षमा रहनुपर्दथ्यो) त्यो-फल लाचारीसाथ बबूरका वृक्षमा लाग्यो । बेटी ! तिमीसहित-भएर पहाडबाट हामफाल्दूला, आगामा जल्दूला, समुद्रमा डुबूला, घर जाओस्, दुनियामा अपजस हवोस्, बाचुन्ज्याल हर्गिज म विवाह गर्नेहोइन ॥ १० ॥

दोहा—भई विकल अबला सकल, दुखित देखि गिरि नारि ।
करि विलाप रोदति बदति, सुता सनेह सँभारि ॥१०७॥

गिरिराजपत्नी मेनालाई यसरी दुःखित भएकी देखेर सबै-स्त्रीहरू व्याकुल भए । फेरि मेना छोरीपार्वतीलाई स्नेहले सँभारेर (काखमा च्यापेर = अँगालो हालेर) रुदैं आलाप-विलाप गर्दै भन्नलागिन् ॥ १०७ ॥

चौ०—नारदकर मै काह विगारा ❀ भवन मोर जिन बसत उजारा ॥ १ ॥
अस उपदेस उमहि जिन्ह दीन्हा ❀ बौरे बरहि लागि तप कीन्हा ॥ २ ॥

जसले बसेको (राम्रोगरी जमेको) मेरो घर उजारे (विगारे) जसले यस्तो उपदेश पार्वतीलाई दिए, ती-नारदको मैले के विगारेकी थिएँ ? (हाय ! हाय !) बौलाहा दुलाहाका निमित्त-पनि तपस्या गरिन् ? ॥ १ ॥ २ ॥

साँचेहु उनके मोह न माया ❀ उदासीन धन धाम न जाया ॥ ३ ॥
पर घर घालक लाज न भीरा ❀ बाँझ कि जान प्रसवकै पीरा ॥ ४ ॥

साँच्चै हो उनलाई माया-दया-मोह-ममता केही रहेन छ । ती उदासीनै छन्, न धन छ, न घर छ, न स्त्री छ, ॥ अर्काको घर बरबादपार्नें तिनलाई न लाज छ, न डर छ, । बाँझी-स्वास्नीले प्रसूतिको पीडा के जान्दछे र ? ॥ ३ ॥ ४ ॥ (यसरी)

सो जेवनार कि जाइ बखानी ❀ बसहिं भवन जेहि मातु भवानी ॥ ५ ॥
सादर बोले सकल बराती ❀ विष्णु विरिंचि देव सब जाती ॥ ६ ॥

त्यो जेवनार (खाना) को वयान गर्न शकिन्छ र', जुनघरमा खास जगज्जननी अन्नपूर्णा हुनुहुन्छ। (त्यहाका खानाको के वयान ?) अनी विष्णु ब्रह्मा-प्रभृति-सबैदेवताहरूलाई आदरसाथ बोलाए ॥ ५ ॥ ६ ॥

विविध पाँति बैठी जेवनारा ❀ लागे परसन निपुन सुआरा ॥ ७ ॥
नारिवृन्द सुर जेवत जानी ❀ लगी देन गारी मृदुवानी ॥ ८ ॥

जेवनारगर्नेहरू (भोजखानेहरू) अनेकप्रकारको लश्कर लागेर बसे सिपालुसिपालु भान्सेहरू परोस्न (बाँड्न) लागे। देवताहरू खानलागेको थाहा पाएर स्त्रीहरूले मीठो बोली गरेर गालि गाउन थाले ॥ ७ ॥ ८ ॥ (क)

छन्द–गारी मधुर सुरदेहिं सुन्दरि व्यंग्य वचन सुनावहीं।
भोजन करहिं सुर अति विलम्ब विनोद सुनि सँचु पावहीं ॥
जेवत जो बढ्यो अनन्द सो मुख कोटिहू न परै कह्यो।
अचवाइ दीन्हे पान गवने वास जहँ जाको रह्यो ॥१३॥

सुन्दरीहरू मीठो-मीठो गालि दिनलागे, देवताहरू व्यङ्ग्यवचन (गहीरोठट्टा) सुनाउन लागे। देवताहरू खूब-ढीलो-गरेर भोजनगर्न लागे, त्यो-विनोद सुनेर संचो मान्दथे (रिसाउदैनथे)। त्यो-भोज- हुँदा-खेरि जो आनन्द बढ्यो, त्यो-आनन्द करोडमुखले-पनि वयानगर्न नशकिने थियो। अनि सबैलाई चुठाइ-दिए, पान दिएर देवताहरू जहाँ जसको वास थियो, वहाँ गए ॥ १३ ॥

दोहा–बहुरि मुनिह्न हिमवन्त कहँ, लगन सुनाई आइ।
समय विलोकि विवाह कर, पठए देव बोलाई ॥११०॥

अनि घेरैजना-मुनिहरूले हिमालयसँग "लगनकोवेला आउन लाग्यो" भने र वखत ठीक हेरीकन उनले शंकरजीप्रभृति-सबदेवतालाई बोलाए ॥ ११० ॥

चौ०–बोलि सकल सुर सादर लीन्हे ❀ सबहि यथोचित आसन दीन्हे ॥ १ ॥
वेदी वेदविधान सँवारी ❀ सुभग सुमंगल गावहिं नारी ॥ २ ॥

सबै-देवतालाई आदर-साथ बोलाए, अनि-सबैलाई यथोचित आसन दिए ॥ १ ॥ वेदवचनानुसार वेदी तयार भएको थियो, स्त्री-हरू राम्रोगरी मंगल गाउन लागे ॥ २ ॥

सिंहासन अतिदिव्य सुहावा ❀ जाइ न बरनि विरिंचि बनावा ॥ ३ ॥

(क) दुलहा-जन्तीहरू-खानलागेका वेलामा दुलही-पट्टीका स्त्रीवर्गले गालि गाउँदछन्, यो चलन भारतवर्षमा यत्रतत्र अद्यावधि छँदैछ ॥

"हे मेना ! मेरो सत्यवचन सुन। तिम्री-छोरी खास जगज्जननी भगवती हुन्। यी उत्पत्ति-रहित, आदिरहित (अनादि) शक्ति, अविनाशिनी, शंकरशरीरार्धनिवासिनी, जगदुत्पत्ति-पालन-प्रलय-कारिणी, इच्छानुसारलीलाशरीरधारिणी (महामाया) हुन् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

पहिले यी दक्षको-घरमा "सती" भन्ने नाम पाएर सुन्दरशरीरधारिणी भएर प्रकट भइन्। त्यो-जन्ममा सती शंकरजीसँगै विवाहित भइन्, त्यो-कथा सारा-संसारमा प्रसिद्ध छ, एक फेर शंकरजीसँगै आउँदा उनले रघुकुल-कमल-दिवाकर (रघुराजाका कुलरूपी-कमललाई-प्रफुल्ल-गर्न-सूर्यरूप-भएका अर्थात् रघुनाथजी) लाई देखिन्, उनलाई मोह (अज्ञान) भयो, शंकरले भनेको मानिनन्, भ्रान्तिको फेला परेर सीताजीको भेष लिइन् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

छन्द—सिय वेष सती जो कीन्ह तेहि अपराध शंकर परिहरी ।
हर विरह जाइ बहोरि पितुके जग्य जोगानल जरी ॥
अव जनमि तुह्मरे भवन निजपतिलागि दारुन तप किया ।
अस जानि संसय तजहु गिरिजा सर्वदा शंकर प्रिया ॥१२॥

सतीदेवीले जो सीताको भेष गरिन्, त्यही-अपराधले गर्दा शंकरजीले उनलाई त्याग्नुभयो, अनी ती शंकरको ठूलो-विरहले-गर्दा वावुका-यज्ञमा गएर योगाग्निले जलेर मरिन्। अव तिम्रा घरमा जन्मिन्, आफ्ना पतिको प्राप्तिका निमित्त कठोर तपस्या गरिन्। यो-कुरा जानेर सवै सन्देह छाड, यी पार्वती सदासर्वदा शंकरजीकी नै प्यारी (स्त्री) हुन्" ॥ १२ ॥

दोहा—सुनि नारदके वचन तव, सवकर मिटा विषाद ।
छनमह व्यापेउ सकलपुर, घर घर यह संवाद ॥१०९॥

नारदको यस्तो वचन सुनेर सवैको विषाद (खेद) मेटियो। एकक्षणमा शहरभरी घरघरमा यो-समाचार फैलियो।

चौ०-- तव मयना हिमवन्त अनन्दे ❀ पुनि पुनि पारवती पदवन्दे ॥ १ ॥
नारि पुरुष सिसु जुवा सयाने ❀ नगरलोक सव अति हरखाने ॥ २ ॥

अनि मेना र हिमालय आनन्दित भए। उनले पार्वतीका पाउमा वारवार वन्दना गरे। स्त्री-पुरुष-वालक-तरुण-वृद्ध-सवै-नगरनिवासीहरू अत्यन्त हर्षित भए ॥ १ ॥ २ ॥

लगे होन पुर मंगल गाना ❀ सजे सबहिं हाटक घट नाना ॥ ३ ॥
भाँति अनेक भई जेवनारा ❀ सूपशास्त्र जस कछु व्यवहारा ॥ ४ ॥

शहरमा अनेक मंगलगान हुन लागे, सवैलै घरघरमा नानाप्रकारसंग सुवर्णका पूर्णकलश सिंगारे, सूपशास्त्र (पाकशास्त्र) मा जस्तो चलन छ, तदनुसार अनेकप्रकारको खाना वन्यो ॥ ३ ॥ ४ ॥

चौ०-जस विवाहकी विधि श्रुतिगाई ❀ महा मुनिन्ह सो सब करवाई ॥ १ ॥
गहि गिरीस कुस कन्या पानी ❀ भवहि समर्पी जानि भवानी ॥ २ ॥

वेदले विवाहको जस्तो विधि बताएको छ, त्यहीविधि महामुनिहरूले गराए ॥ गिरिराज-हिमालयले कुशसमेत कन्याको हात-समातेर "यी भवानी भवकी हुन्" यो जानी कन अर्पण गरे ॥ २ ॥ २ ॥ (ख)

पानि ग्रहन जब कीन्ह महेसा ❀ हिय हरखे तब सकल सुरेशा ॥ ३ ॥
वेदमन्त्र मुनिवर उच्चरहीं ❀ जय जय जय शंकर सुरकरहीं ॥ ४ ॥

शंकरजीले जब पार्वतीको पाणिग्रहण गर्नुभयो, अनि सकल-देवता-सहित-दिक्पालहरू मनमा खुशी भए। मुनीश्वरहरू वेदमन्त्र पढ्न लागे, देवताहरू "जय जय जय शंकर" यो ध्वनि गर्नलागे ॥ ३ ॥ ४ ॥

बाजहिं बाजन विविध विधाना ❀ सुमनवृष्टि नभभै विधि नाना ॥ ५ ॥
हर गिरिजाकर भयउ विवाहू ❀ सकल भुवन भरि रहा उछाहू ॥ ६ ॥
दासी दास तुरग रथ नागा ❀ धेनु बसन मनि वस्तु विभागा ॥ ७ ॥
अन्न कनक भाजन भरि जाना ❀ दाइज दीन्ह न जाइ बखाना ॥ ८ ॥

अनेकप्रकारका वाजा वज्न लागे, आकाशवाट अनेककिसिंको पुष्पवृष्टि भयो ॥ ५ ॥ गौरी र शंकरजीको विवाह विधि भइसक्यो, सारा-संसारभरी उत्साह थियो ॥ ६ ॥ गिरिराजले दासी-दास-घोडा-रथ-हात्ती-गाई-वस्त्र भिन्नप्रकारकारत्न-सुवर्णका भाँडामा भरीभरी गरेर हालेको अन्न (भक्ष्य-भोज्य) यान (सवारी = म्याना = डोलीप्रभृति) दाइजो दिए, त्यसको वयान गर्न शकिदैन ॥ ७ ॥ ८ ॥

छन्द—दाइज दियो बहुभाँति पुनि करजोरि हिमभूधर कह्यो ।
का देउँ पूरनकाम ! संकर ! चरन पंकज गहि रह्यो ॥
सिव कृपासागर ससुरकर संतोष सबभाँतिहि कियो ।
पुनि गहे पदपाथोज मयना प्रेम परिपूरन हियो ॥१५॥

अघि अघि पनि (दशरथले र उनका बाबुवराज्युले पनि रामनाम
रामको र विष्णुभगवान्को जस्तै हो।
जप्थे, त्यो-कसरी-भने ? परमात्माको "राम" यो-नाम छदैछ, त्यही संझेर दशरथहरू जप्तथे. पछि-उनै
परमात्मा दशरथनन्दन भएर "राम" नामले प्रसिद्ध भए। समुझदारहरू उनलाई परमात्मा संझेर
रामनाम जप्तछन्, स्थूलबुद्धिहरू "राम भनेका दशरथका छोरा हुन्" यत्ति जान्दछन्। त्यस्तै यहाँपनि
गणेश (ब्रह्म) को २ अवस्था जान्नुपर्दछ। यो कुरा वेदवाट स्पष्ट बुझिन्छ ॥

(ख) 'भव' भनेका शंकरजी हुन्, तिनकी पत्नीलाई "भवानी" भन्दछन्। "भवस्य स्त्री" यस्तो विवक्षा गर्दा "इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणामानुक् ४।१।४९।" यो सूत्रले ङीप् प्रत्यय र आनुक् आगम हुँदा "भवानी" यस्तो रूप सिद्ध हुन्छ।

वैठे सिव विप्रन सिर नाई ❀ हृदय सुमिरि निज प्रभु रघुराई ॥ ४ ॥

दिव्य-सिंहासन अत्यन्त-शोभायमान भयो। त्यसको वयान-गर्न शकिदैन, किन भने? त्यो सिंहासन खास्-ब्रह्माजीवाट वनेको हो ॥ ३ ॥ ब्राह्मणहरुलाई नमस्कार गरेर, हृदयमा आफ्ना-स्वामी-रघुनाथजीलाई संझेर शंकरजी त्यसमा वस्नुभयो ॥ ४ ॥

बहुरि मुनीसन्ह उमा बोलाई ❀ करि सिंगार सखीं ले आई ॥ ५ ॥
देखत रूप सकल सुर मोहे ❀ वरनै छवि असजग कवि कोहे ॥ ६ ॥

मुनीश्वरहरूले पार्वतीलाई वोलाईपठाए, सिंगार गरेर सखीहरूले पार्वतीलाई ल्याए, उनको रूप देखेर सवै-देवताहरू मोहित भए। जो त्यो शोभाको वर्णन गर्ला, त्यस्तो कवि जगत्मा को छ र? ॥ ५ ॥ ६ ॥

जगदम्बिका जानि भवभामा ❀ सुरन्ह मनहिमन कीन्ह प्रनामा ॥ ७ ॥
सुन्दरता मरजाद भवानी ❀ जाइ न कोटिहुँ वदन वखानी ॥ ८ ॥

देवताहरूले शंकरप्रिया-पार्वतीलाई जगज्जननी जानेर मनैमनले प्रणाम गरे ॥ ७ ॥ पार्वती सुन्दरताको मर्यादा (सीमा + हद्द) हुनुहुन्थ्यो, करोडौं मुखले-पनि त्यो शोभा वर्णनगर्न शकिदैनथ्यो ॥ ८ ॥

छन्द—कोटिहुँ वदन नहिं वनै वरनत जगजननि सोभा महा।
सकुचहिं कहत श्रुति सेष सारद मन्दमति तुलसी कहा ॥
छवि खानि मातु भवानि गवनी मध्य मंडप सिव जहाँ।
अवलोकि सकहि न सकुच पति पद-कमल मन मधुकर तहाँ ॥१४॥

जगज्जननीको त्यो-अपूर्वशोभा कोटिमुखले-पनि वर्णनगर्न नशक्किने थियो। वेद, शेष, शारदाहरुसमेत संकोचले बयान गर्दछन्-भने, मन्दमति तुलसीदास जावाको के कुरा? शंकरजी जहाँ वस्नुभएको थियो, त्यहीं मण्डपको माझमा शोभाकी-खानि जगज्जननी-भवानी-पनि पुग्नुभयो, लज्जा-संकोचलेगर्दा शंकरजीलाई हेर्न शक्नुभएन ता-पनि, मनरूपी भ्रमरलाई शंकरजीका-चरणरूपी-कमलमा (पठाउनु भयो) ॥ १४ ॥

दोहा—मुनि अनुसासन गनपतिहि, पूजेउ शंभु भवानि।
कोउ सुनि संसय करै जनि, सुर अनादि जिय जानि ॥१११॥

शंकरजीले र भवानीले मुनिहरूको आज्ञानुसार गणेशजीको पूजा गर्नुभयो। यो-कुरा सुनेर "सवै-देवता अनादिरहेछन्" भनी-जानीकन कसैले-पनि सन्देह नगर्नु ॥१११॥ (क)

(क) गणपतिआदिगरेका पञ्चायतनदेवता अनादि छन्, यी निरञ्जन-निराकार ब्रह्मको पूर्ण शक्तिसम्पन्न-साकार-अवस्था-स्वरूप हुनाले वास्तवमा ब्रह्म हुन्। "गणेश ता पछिपछि पार्वती र शंकर-जीवाट पैदा भएका हुन्, विवाहको वेलामा वावुआमाले छोराको पूजा गरेत?" यस्तो शंका गर्नुहुँदैन, अनादिसिद्ध गणेशजीनै पछि शंकर-गिरिजापुत्र हुन आएका (अवतार लिएका हुन्)। दुवैको एकता

छन्द—जननिहि बहुरि मिलि चली उचित असीस सबकाहू दई ।
फिरिफिरि बिलोकति मातु तन तव सखी लै सिव पहिं गई ॥
जाचक सकल संतोषि संकर उमासहित भवनहिं चले ।
सब अमर हरषे सुमन बरषि निसान नभ बाजे भले ॥१६॥

फर्कंदै आमसँग भेट गर्दागर्दै वल्लवल्ल पार्वती विदा हुनुभयो, सवै-स्त्रीजनले उचित आशिष दिए. वारंवार फर्कंदै आमाको शरीर हेर्दै गरेर सखीहरूलाई साथ-लिई शंकरजीका समीप पुग्नुभयो। शंकरजी त्यहाँका सवै-याचकहरूलाई संतुष्ट पारेर पार्वती-सहित-भई आफ्नो धामतर्फ रवाना हुनुभयो। सब देवता प्रसन्न भए। पुष्पवृष्टि भयो। आकाशमा दुन्दुभिवाजा खूब वज्न लागे ॥ १६ ॥

दोहा—चले सँग हिमवन्त तव, पहुचावन अति हेतु ।
बिबिध भाँति परितोषकर, बिदा कीन्ह वृषकेतु ॥११३॥

त्यसवेलामा अतिप्रेमले पुऱ्याउनाका निमित्त हिमालय पनि सँगै हिंडे, शंकरजीले उनलाई हरतरहले खुशी पारेर विदा गर्नुभयो ॥ ११३ ॥ क)

चौ०—तुरत भवन आए गिरि राई ❀ सकल सैल सर लिए बोलाई ॥ १ ॥
आदर दान बिनय बहुमाना ❀ सबकहँ बिदा दीन्ह हिमवाना ॥ २ ॥

अनि गिरिराजले तुरुन्तै घर आएर सवै पर्वत सरोवर-नदी हरूलाई वोलाए, अनि यथोचित आदर-दान-विनय-बहुमान (अत्यादर) गरेर सवलाई विदागरे ॥ १ ॥ २ ॥

जबहिं संभु कैलासहि आए ❀ सुर सब निजनिज लोक सिधाए ॥ ३ ॥
जगत मातु पितु संभु भवानी ❀ तेहि सिंगार न कहौं बखानी ॥ ४ ॥

जव शंकरजी कैलासमा आउनुभयो अनि सवदेवताहरू आफ्नाआफ्ना लोकमा गए। जगत्पिता-शंकरजी र जगन्माता-भवानीको संभोगश्रृङ्गारलाई विस्तार पूर्वक वर्णनगरे म (याज्ञवल्क्य) भन्दिन (अरू उद्धत, उत्ताउला, वेसमझहरू भने भनून्) (ख) ॥ ३ ॥ ४ ॥

करहिं बिबिधि बिधि भोग बिलासा ❀ गनन्ह समेत बसहिं कैलासा ॥ ५ ॥

(क) "साइत गरेर हिंडेका-व्यक्तिलाई पुऱ्याउन जाँदा टाढासम्म साथ जानुहुँदैन, फेरी त्यो-व्यक्ति फर्कंदा-खेरि भने टाढाटाढासम्म-पनि लिन जानुपर्दछ"। "गएको गयै होस् फेरी न फर्कोस्" यस्तो दुःसंकल्प गर्नेले ता टाढैसम्म पुऱ्याउन जानुपर्दछ। यो कुरा विचारगर्ने जुवाईससुराले उचित व्यवहार गरेको हो।

(ख) "उत्तमदेवताहरूको संभोगश्रृङ्गार वर्णन गर्दा वावुआमाको संभोग बखाने-जस्तो अत्यन्त अत्यन्त अनुचित हुन्छ" भनेर साहित्यसिन्धुकर्णधार-मम्मटभट्टले भनेको छ, जस्तै 'रतिः संभोगश्रृङ्गाररूपा उत्तमदेवताविषया न वर्णनीया तद्वर्णनं हि पित्रोः संभोगवर्णनमिवात्यन्तमनुचितम्" काव्यप्रकाश. उ. ७ ॥

हिमालयले अनेकानेकप्रकारको दाइजो दिए, फेरी हात जोरेर "पूर्णकाम! भगवन्! शंकर! म के दिउँ? (इच्छामात्रले सवै-प्रपंच सृष्टिगर्न हजूर शक्नुहुन्छ, म कति दिउँला? हजुरलाई कुन्-कुराले खाँचो छ?) भनेर शंकरजीको चरणकमल समातीराखे। अनि करुणासागर-शंकरजीले सवतरहवाट ससुरालाई संतुष्ट गर्नुभयो। अनि मेनाले शंकरजोको पाउ समातेर हृदयमा प्रेमपूर्ण भई (भन्न लागिन्) ॥ १५ ॥

दोहा--नाथ! उमा मम प्रान सम, गृह किंकरी करेहू।
छमेहु सकल अपराध अव, होइ प्रसन्न वर देहू ॥११२॥

"प्रभु! ई उमा मेरी प्राणसमान छन्, यिनलाई गृहकिंकरी (घरकी दासी) गर्नुहोस्, अव सवै अपराध क्षमा गर्नु होला, प्रसन्न भएर यो वरदान दिनु होस् ॥११२॥ (क)

चौं०-बहुविधि संभु सास समुझाई ❀ गवनी भवन चरन शिरनाई ॥ १ ॥
जननी उमा बोलि तव लीन्ही ❀ लै उछंग सुन्दर सिख दीन्ही ॥ २ ॥
करेहु सदा संकर पद पूजा ❀ नारि धरम पति देव न दूजा ॥ ३ ॥
वचन कहति भरे लोचन वारी ❀ बहुरि लाय उर लीन्हि कुमारी ॥ ४ ॥

(यो वचन सुनेर) शंकरजीले धेरैप्रकारसँग सासुलाई संझाउनु-बुझाउनु भयो॥ अनी शंकरजीका चरणमा वन्दना गरेर मेना घर गइन् ॥ आमामेनाले पार्वतीलाई बोलाइन् र काखमा राखेर शिक्षा दिन लागिन् ॥ १ ॥ २ ॥

"उमा! तिमी सँधै शंकरजीका चरणको पूजन गरे। स्त्रीधर्ममा पतिनै देवता हुन्, दोस्रा देवता छैनन्।" यति-भन्दा-भन्दै आँखाभरी पानी भरियो, छोरीलाई धेरैवेरसम्म अँगालो हालिन् ॥ ३ ॥ ४ ॥

कत विधि सृजी नारि जग माहीं ❀ पराधीन सपनेहु सुख नाहीं ॥ ५ ॥
भइ अति प्रेम विकल महतारी ❀ धीरज कीन्ह कुसमय विचारी ॥ ६ ॥
पुनि पुनि मिलति परति गहि चरना ❀ परम प्रेम कछु जाइ न वरना ॥ ७ ॥
सव नारिन्ह मिलि भेटि भवानी ❀ जाइ जननि उर पुनि लपटानी ॥ ८ ॥

"पराधीन हुनेलाई सपनामा पनि सुख छैन, जगतमा स्त्रीहरूलाई विधाताले कतावाट (किन) वनाएहुनन्" यस्ताप्रकारको प्रेमव्याकुल भएर वोल्ने-मेनाले पछि विचार गरेर वेमौका जानिन् (छोरी अन्भाउने वेलामा आमाले आलाप-विलाप-गर्नु ठीक छैन भन्ने वुझिन्) र धैर्यधारणा गरिन्। अनि पनि पार्वतीलाई वारंवार अंगालो-हाल्दै पाउ समातेर गिर्दै, गर्न लागीन्। त्यो परमप्रेमको वर्णन हुन शक्तैन। पार्वतीले आफै गएर सवैस्त्रीहरूसँग भेट्घाट गर्नुभयो र फेरि गएर आमाका छातीमा टाँसिएर लुट्टपुट्ट गर्न लाग्नुभयो ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

(क) सतीको जीवनवृत्तान्त सुनेको हुनाले "अघि यिनले अपराध गरेकी रहिछन्, तदनुसारको सजाय पनि हजुरले दिनुभएछ, अव यिनले अपराधै गर्नेछैनन्, कदाचित् गरिहालिन् भने पनि क्षमा गर्नुहोला, यो वरदान म पाऊँ" यस्तो प्रार्थना मेनाले गरिन्।

सिवपद कमल जिन्हहिं रतिनाहीं ❀ रामहि ते सपनेहु न सुहाहीं ॥ ५ ॥
विन छल विस्वनाथ पदनेहू ❀ रामभक्तकर लच्छन एहू ॥ ६ ॥

जसलाई शंकरजीका चरणकमलमा प्रीति छैन, ती प्राणी रघुनाथजीलाई सपनामा पनि असल लाग्दैनन्, विश्वनाथ (जगत्पति-भगवान्-शंकरजी) का चरणमा विनाछल (कामना रहित) भक्ति प्रीति लाग्नुनै रामभक्तहरूको लक्षण हो ॥ ५ ॥ ६ ॥

सिव समको रघुपति व्रत धारी ❀ बिनु अघ तजी सती असिनारी ॥ ७ ॥
पन करि रघुपति भगति देखाई ❀ को सिवसम रामहि प्रियभाई ॥ ८ ॥

रघुपति-रामजीको सेवारूपीव्रत-धारणा-गर्ने शंकरजस्तो अर्को को छ? जसले सतीजस्ती स्त्रीलाई विना अघ (विना दुःख) त्यागिदिनुभयो ॥ (क) ॥ प्रण गरेर वहाँले रघुपतिका भक्तिको नमूना देखाउनु भयो, शंकरसमान रामजीका प्यारो को छ? लौ भाई भन्नुहोस्त ? ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा—प्रथमहि कहि मै शिव चरित, बूझा मरम तुह्मार ।
सुचि सेवक तुम रामके, रहित समस्त विकार ॥११५॥

भरद्वाजजी ! मैले ले शिवचरित्रवर्णन गरेर तपाईको मर्म (गूढ हृदय) बुझें, तपाई सर्व विकारवर्जित (सर्वदोष शून्य) शुद्ध-रामभक्त हुनुहुँदोरहेछ ॥ ११५ ॥

चौ०—मै जाना तुह्मार गुन सीला ❀ कहौं सुनहु अब रघुपति लीला ॥ १ ॥
सुनु मुनि ! आज समागम तोरे ❀ कहि न जाइ जस सुख मन मोरे ॥ २ ॥

मैले तपाइको गुण र स्वभाव जानें, अब रघुपतिका लीलाको वर्णन गर्दछु. सुन्नुहोस् ॥ १ ॥ सुन्नुहोस् भरद्वाजमुनि ! आज तपाईका समागमलेगर्दा मेरा मनमा जो आनन्द भयो, त्यो बयान गर्न सक्दैन ॥ २ ॥

रामचरित अति अमित मुनीशा ❀ कहि न सकहि सतकोटि अहीशा ॥ ३ ॥
तदपि जथाश्रुत कहौं बखानी ❀ सुमिरि गिरापति प्रभु धनुपानी ॥ ४ ॥

हे मुनीश्वर ! शयकरोड-श्लोकले वखानिएको रामचरित्र अमित (अपार) छ. त्यो सबै वर्णन गर्न शेषभगवान् पनि (१००० मुखभएका शेष-नागराज पनि) शक्नु

(क) "विन-अघ" यसको "विना अपराध" यो अर्थ पनि गर्दछन्, तर "सच्चा-रामभक्तले विना-अपराध सतीजस्ती स्त्रीलाई छाडे" भन्दा अल्लि अनुचित ठहर्ला की ? "जो अव करौं सतीसन प्रीति, मिटे भक्ति पथ होय अनीति" यस्तो शंकरजीको वचन छँदाछँदै "सतीदेवीको सीतास्वरूपधारणरूपी अपराधलाई अपराध होइन" भन्न मुश्किलै पर्ला। "अंहो दुःखव्यसनेष्वघम्" यो कोशवचनको अनुसार अघशब्दका पाप-दुःख-कुलत ३ यी अर्थमध्ये दुःख यही अर्थ मुनासिव पनि पर्लाकि ? "सतीजस्ती स्त्रीलाई त्याग गर्दा शंकरजीलाई कत्रो दुःख भय, परन्तु त्यो दुःखलाई दुःख न मानेर (विना दुःख) त्यागेको त्यागैगरीकन आफ्नो प्रण पूर्ण गर्नुभयो" यही अर्थ ठीकहोला भन्ने लाग्दछ, विचारवान्को जो विचार ।

हर गिरिजा विहार नित नयऊ ❀ एहि विधि विपुल काल चलिगयऊ ॥ ६ ॥
तव जनमेऊ षटवदन कुमारा ❀ तारक असुर समर जेहि मारा ॥ ७ ॥
आगम निगम प्रसिद्ध पुराना ❀ षट मुख जनम सकल जगजाना ॥ ८ ॥

गौरी र शंकरजी अनेकप्रकारका भोगविलास गर्नुहुन्थ्यो, आफ्ना गणसहित-भएर कैलासमा वस्नुहुन्थ्यो ॥ ५ ॥ गौरी र शंकरजीका नित्य नयाँ-नयाँ विहार हुन्थे, यही-प्रकारले धेरै समय वित्यो ॥ ६ ॥ अनि जसले युद्धमा तारकासुरलाई मारे, उनै षण्मुख (६ मुख-भएका स्वामि-कार्तिक कुमार) पार्वती वाट जन्मेका हुन् ॥ ७ ॥ षण्मुखको (स्वामिकार्तिकको) जन्म वेदशास्त्रपुराणमा प्रसिद्ध र सवै ससारले जानेको छ (त्यसोहुनाले) त्यसको विस्तार म गर्दिन ॥ ८ ॥

छन्द—जग जान षटमुख जनम करम प्रताप पुरुषारथ महाँ ।
तेहि हेतु मे वृषकेतु सुतकर चरित संछेपहि कहा ॥
यह उमा शंभुविवाह जे नर नारि कहहिं जे गावहीं ।
कल्यान काज विवाह मंगल सर्वदा सुख पावहीं ॥१७॥

षण्मुख (स्वामिकार्तिक) को जन्म-कर्म-प्रताप ठूलो पुरुषार्थ जगत् जान्दछ। त्यसैकारणले उहाँकोचरित्र मैले संक्षेपले भने, यो गौरीशकरको विवाहवृत्तान्तलाई, चाड-कल्याणमा, विवाहमा, अरू-मंगलकार्यमा जो भन्दछन्, जो गाउँदछन्, तिनीहरू सदासर्वदा सुख पाउँदछन् ॥ १७ ॥

दोहा—चरित सिंधु गिरिजा रमन, वेद न पावहिं पार ।
वरने तुलसीदास किमि, अति मतिमन्द गँवार ॥११४॥

गिरिजारमण (पार्वतीप्रिय शंकरजी) को—चरित्ररूपी—समुद्रको वेदहरूपनि पार पाउँदैनन्। अत्यन्त-मन्दबुद्धि-भएको गंवार म तुलसीदास के वर्णन गरूँला ? ॥ ११४ ॥

चौ०—संभु चरित सुनि सरस सुहावा ❀ भरद्वाज मुनि अति सुखपावा ॥ १ ॥
बहु लालसा कथा पर बाढी ❀ नयनन्हि नीर रोमावलि ठाढी ॥ २ ॥

सरस र शोभायमान भएको शंभुचरित्र सुनेर भरद्वाजमुनिले अत्यन्त आनन्द पाउनुभयो, कथामा लालसा (श्रवणको ठूलो इच्छा) बढेर आयो, नेत्रमा नीर (भक्ति भाव वाट पैदाभयेको आँसु) आयो, अर्वाङ्गमा रोमाञ्च भयो ॥ १ ॥ २ ॥

प्रेम विवस मुख आव न वानी ❀ दसा देखि हरके मुनी ज्ञानी ॥ ३ ॥
अहो ! धन्य! तव जनम मुनीसा ❀ तुह्महि प्रानसम प्रिय गौरीसा ॥ ४ ॥

प्रेमपराधीन भएका हुनाले मुखवाट वाक्य खुलेन। भरद्वाज मुनिको यो अवस्था देखेर याज्ञवल्क्य मुनि हर्षित हुनु भयो र (भन्नुहुन्छ की)—"हे मुनीश्वर! भरद्वाज जी! ओहो! तपाईंको जन्मलाई धन्यवाद छ, तपाईंलाई शंकरजो प्राणसमान प्रिय हुनु हुँदो रहेछ ॥ ३ ॥ ४ ॥

शङ्करजीका विश्रामगर्ने वृक्ष भनेको छ। एकदिन शङ्करजी त्यही-वृक्षका छायामा जानुभयो, वृक्ष देखेर मनमा अत्यन्त आनन्द भयो, व्याघ्रको चर्म आफ्नै हातले ओछ्याएर भोलानाथ दयासागर शङ्करजी वस्नुभयो ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

कुन्द इन्दुदर गौर सरीरा ❀ भुजप्रलम्ब परिधन मुनिचीरा ॥ ६ ॥
तरुन अरुन अम्बुज समचरना ❀ नखदुति भगत हृदय तमहरना ॥ ७ ॥
भुजग भूतिभूषण त्रिपुरारी ❀ आनन सरद चंद छबिहारी ॥ ८ ॥

शंकरजीको-शरीर कुन्दपुष्प-चन्द्रमा-शंखजस्तो गोरो, भुजा लामालामा, वस्त्र मुनिहरूकोजस्तो वृक्षका बोक्राप्रभनिका, २ चरण छिप्पिएक लाल-कमल-जस्ता, नखको कान्ति भक्तका-हृदयका-तम-हर्ने, गहना सर्प-र-खरानी थिए। त्रिपुरारिको (त्रिपुरासुरलाई भस्मगर्ने शंकरजीको) मुहार (मुखमंडल) शरत्कालका-चन्द्रमाको-कान्तिलाई खोस्ने (अर्थात् तत्तुल्य) थियो ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा--जटामुकुट सुर सरित सिर, लोचन नलिन विसाल ।
नीलकंठ लावन्य निधि, सोहबाल विधु भाल ॥११७॥

उहाँको जटा मुकुटजस्तो पारेको थियो, शिरमा गङ्गा थिइन्। उहाँका नेत्र कमल-जस्ता विशाल थिए। उहाँको कंठ नीलो थियो। उहाँ लावण्यनिधि (लावण्यका खानि) हुनुहुन्थ्यो (क)। उहाँका ललाटमा बालचन्द्र सुशोभित थिये ॥ ११७ ॥

चौ०-बैठे सोह कामरिपु कैसे ❀ धरे सरीर सान्तरस जैसे ॥ १ ॥
पारवती भल अबसर जानी ❀ गईं संभुपहिं मातु भवानी ॥ २ ॥

त्यहाँ राजभएका-शंकरजी कसरी शोभायमान हुनुभयो भने, शरीर धारण गरेको (मूर्तिमान्) शान्तरस जसरी शोभायमान हुन्छ, [त्यसैगरी] ॥ १ ॥

जगज्जननी-भगवती-पार्वती-भवानी पनि मौका असल ठानेर शंकरजीका समीप जानुभयो ॥ २ ॥

जानि प्रिया आदर अति कीन्हा ❀ वामभाग हर आसन दीन्हा ॥ ३ ॥
वैठी सिव समीप हरखाई ❀ पूरव जन्म कथा चित आई ॥ ४ ॥
पति हिय हेतु अधिक अनुमानी ❀ बिहंसि उमा बोली मृदुवानी ॥ ५ ॥

शंकरजीले थाहापाउनुभयो र प्यारी-पार्वतीको खूब आदर गर्नुभयो, आफ्नो वायाँतर्फ आसन दिनुभयो। अनि पार्वती हर्षित भएर शंकरजीका समीपमा वस्नुभयो। पूर्वजन्मको कथा चित्तमा आयो (सम्झियो)॥ ३ ॥ ४ ॥

(क) जस्तै पानीदार-मोतीमा शोभाको चंचमाहट हुन्छ, त्यस्तै सुन्दरशरीरमा एककिसींको अनौठा-सर्वाङ्गव्यापी-शोभा हुन्छ त्यसैलाई लावण्य भन्दछन्, हिस्सी भनेको त्यही हो।

मुक्ताफलेषु च्छायायास्तरलत्वमिवान्तरा ॥
प्रतिभाति यदङ्गेषु तल्लावण्यमिहोच्यते ॥

हुन्न । तथापि वाणीपति-धनुष्पाणि-प्रभु-रघुनाथजीलाई संझेर यथाश्रुत (सुने अनुसार) विस्तार-सहित वर्णन गर्दछु ॥ ३ ॥ ४ ॥ (क)

सारद दारुनारि सम स्वामी ❀ राम सूत्रधर अन्तरजामी ॥ ५ ॥
जेहि पर कृपा करहिं जन जानी ❀ कविउर अजिर नचावहिं बानी ॥ ६ ॥

शारदा (वाणी-सरस्वती) कठपुतली जस्ती, अन्तर्यामी-प्रभु-रामचन्द्र सूत्रधार जस्ता (धागाका द्वारा कठपुतली नचाउने नटजस्ता) हुनुहुन्छ, जुन-कविका उपर "यो मेरो भक्त हो" यस्तो संझेर रघुनाथजी दया गर्नु हुन्छ, त्यही-कविका हृदयरूपी-चौतारामा कठपुठली-जस्ती वाणीलाई नचाउनुहुन्छ (अरुका हृदयमा भगवत्कीर्तनका निमित्त सरस्वती आउँदिनन्) ॥ ५ ॥ ६ ॥

प्रनवौं सोइ कृपाल रघुनाथा ❀ बरनौं बिसद तासु गुनगाथा ॥ ७ ॥
परमरम्य गिरिवर कैलासू ❀ सदा जहाँ सिव उमा निवासू ॥ ८ ॥

उनै कृपालु रघुनाथजीलाई प्रणाम गर्दछु र उहाँकै निर्मल-गुणचरित्रको वर्णन गर्दछु ॥ ७ ॥ जहाँ शंकर र गौरीको निवास छ, त्यो कैलास नाम भएको एउटा परम रमणीय पर्वत छ ॥ ८ ॥

दोहा-सिद्ध तपोधन जोगिजन, सुर किन्नर मुनि वृन्द ।
वसहिं तहाँ सुकृती सकल, सेवहिं सिव सुख कन्द ॥११६॥

त्यहाँ-सिद्ध-तपस्वी-योगी-देवता-किन्नर-मुनिवर्ग इत्यादि पुण्यवान्-हरू रहन्छन् तिनीहरू सुखकन्द (सुखका मूलकारण) शंकरजीको सेवा गर्दछन् ॥ ११६ ॥

चौ०-हरिहरबिमुख धर्मरति नाहीं ❀ ते नर तहँ सपनेहु नहि जाहीं ॥ १ ॥
तेहि गिरिपर वट बिटप बिसाला ❀ नितनूतन सुन्दर सबकाला ॥ २ ॥

जुन-प्राणी हरि र हरदेखी विमुख छन्, जसलाई धर्ममा प्रीति छैन, ती-मानिसहरू सपनामा पनि त्यहाँ जान पाउँदैनन् । त्यहा-पर्वतमा नित्य नयाँरहने, (नथोत्रिने) सबै-समयमा राम्रै रहने, ठूला २ हाँगा भएका वटवृक्ष (वरको रूख) छ ॥ १ ॥ २ ॥

त्रिबिध समीर सुसीतल छाया ❀ सिव विश्राम बिटप श्रुति गाया ॥ ३ ॥
एकवार तेहि तर प्रभु गएऊ ❀ तरु बिलोकि उर अति सुख भएऊ ॥ ४ ॥
निजकर डासि नागरिपु छाला ❀ वैठे सहजहि सम्भु कृपाला ॥ ४ ॥

त्यहाँ-ठंडा-सुगंध-मन्दमन्द हावा र छाया खूब ठंडा थियो, त्यसलाई वेदले

(क) खास-वाणीपति ता रामचन्द्रजीनै हुनुहुन्छ, शुद्धचैतन्यरूप रामजीकै अधीनमा सरस्वती रहनुभएको छ, उहाँका अनुग्रहले अलिकता अरुभन्दा बढता सरस्वतीको संसर्ग पाएका अरु (देवगुरु-ब्रह्माहरू) पनि, वाक्यति गीर्पति, वाणीपति कहलाएका हुन् । "वाक्यतिं वरदं वाच्यं श्रीपतिं पक्षिवाहनम्" इत्यादिरूपले सनत्कुमारसंहितामा रामजीका प्रशस्ति लेखिएका छन् ॥

हजूर पनि दिनरात आदरका–साथ रामराम जप्नुहुन्छ । उ राम उनै अवधभूपतिपुत्र (अयोध्याधीश दशरथपुत्र) हुन् कि ?, अज–अगुण–अलक्ष्यगति (अज्ञेयचरित्र) अरु कुनै हुन् ? ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा--जो नृपतनय तो ब्रह्म किमि, नारि विरह मति भोरि ।
देखि चरित महिमा सुनत, भ्रमति बुद्धि अतिमोरि ॥११९॥

दशरथराजाका छोरानै राम हुन् भने, स्त्रीविरहले व्याकुलबुद्धि भएका ती ब्रह्म कसरी ?, उनको त्यस्तो चरित्र देख्ता, उनको त्यस्तो महिमा सुन्दा, मेरी बुद्धि अत्यन्त भ्रान्त (भ्रममापरैको) हुन्छे ॥ ११९॥

चौ०--जो अनीह व्यापक विभु कोऊ ❀ कहहु बुझाइ नाथ! मोहि सोऊ ॥ १ ॥
अज्ञ जानि रिस उर जनि धरहू ❀ जेहि विधि मोह मिटै सोइ करहू ॥ २ ॥
मैं बन दीख राम प्रभुताई ❀ अति भय विकल न तुम्हहि सुनाई ॥ ३ ॥
तदपि मलिन मन बोध न आवा ❀ सो फल भलीभाँति हम पावा ॥ ४ ॥

हे नाथ ! यदि राम कोही अनीह (क्रियारहित) व्यापक–समर्थ अर्कै हुन् भने, मलाई बुझाएर उनैको उपदेश गर्नुहोस् । प्रभु ! मलाई अजान जानेर हृदयमा रिसानी नगर्नु हवोस्, जुनप्रकारले मेरो अज्ञान मेटन्छ, त्यहा उपाय गर्नुहोस् ॥ १ ॥ २ ॥

मैले अघि वनमा रामजीको प्रभुता देखें, भयले अत्यन्त व्याकुल भएर हजूरलाई (त्योकुरा) सुनाइन । तैपनि मलिन (मैला) भएको मेरा मनमा ज्ञान आएन, त्यसको फल–पनि मैले भलाभाँती पाए ॥ ३ ॥ ४ ॥

अजहूँ कछु संशय मन मोरे ❀ करहु कृपा विनवौं कर जोरे ॥ ५ ॥
प्रभु ! तव मोहि बहु भाँति प्रबोधा ❀ नाथ ! सो समुझि करहु जनि क्रोधा ॥ ६ ॥
तवकर अस विमोह अब नाहीं ❀ रामकथा पर रुचि मन माहीं ॥ ७ ॥
कहहु पुनीत रामगुन गाथा ❀ भुजगराजभूषन ! सुरनाथा ! ॥ ८ ॥

प्रभु ! अझसंम मेरा मनमा केही संशय छँदैछ, दया गर्नुहोस् हात जोरेर विन्ती गर्दछु । उहिले मलाई हजूरले धेरैप्रकाले बुझाउनु भयेथ्यो, त्यो संझेर रिसानी नगर्नु हवोस् । उहिलेको जस्तो अज्ञानता अब छैन, तर मनमा रामकथाका ऊपर रुचि खूब छ । हेभुजगराजभूषण ! (वासुकिनागाभरण !) हेसुरनाथ ! (महादेव !) पवित्र रामगुणगाथा सुनाउनु होस् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा–वन्दौं पद धरि धरनि सिर, विनय करौं कर जोरि ।
बरनहु रघुवर विसद जस, श्रुतिसिद्धान्त निचोरि ॥१२०॥

प्रभु ! पृथ्वीमा शिर राखेर चरणको वन्दना गर्दछु, हात जोरेर विन्ती गर्दछु,

पतिका हृदयमा प्रेम अधिक रहेछ भन्ने अनुमान गरेर, पार्वती हाँस्तै मीठो वचन बोल्न लाग्नुभयो ॥ ५ ॥

कथा जो सकल लोक हितकारी ❀ सोइ पूछन चह सैलकुमारी ॥ ६ ॥
विश्वनाथ मम नाथ पुरारी ❀ त्रिभुबन महिमा विदित तुह्मारी ॥ ७ ॥
चर अरु अचर नाग नरदेवा ❀ सकल करहिं पदपंकज सेवा ॥ ८ ॥

जुनकथा सकल-लोकको हितकारी छ, गिरिनन्दिनी त्यहीकथा सोध्न चाँहनु हुन्थ्यो र (भन्नुभयो कि) विश्वनाथ ! पुरारी ! मेरा प्राणनाथ ! हजुर्को महिमा त्रिभुवनमा प्रख्यात छ, अचर-चर-नाग नर-देवता सबै हजूरका चरणकमलको सेवा गर्दछन् ॥ ६ ॥ ७॥८॥

दोहा--प्रभु समरथ सरवज्ञ सिव, सकल कला गुन धाम ।
जोग ज्ञान वैराग्य निधि, प्रनत कल्पतरु नाम ॥११८॥

प्रभु ! हजूर समर्थ-सर्वज्ञ कल्याणमूर्ति-सकलकलापूर्ण-सकलगुणपूर्ण-योगनिधि ज्ञाननिधि-वैराग्यनिधि हुनुहुन्छ, हजूरको नाम भक्तहरूको कल्पवृक्ष हो (अर्थात् हजुरको नामकीर्तन नामस्मरण गर्ने भक्तहरूका सबै मनोरथ पूर्ण हुन्छन्) ॥ ११८ ॥

जौं मोपर प्रसन्न सुखरासी ❀ जानिय सत्य मोहि निज दासी ॥ १ ॥
तौ प्रभु ! हरहु मोर अज्ञाना ❀ कहि रघुनाथ कथा विधिनाना ॥ २ ॥
जासु भवन सुरतरु तर होई ❀ सहिकि दरिद्र जनित दुख सोई ॥ ३ ॥
ससि भूषन ! अस हृदय विचारी ❀ हरहु नाथ ! ममसति भ्रमभारी ॥ ४ ॥

हे आनन्दवृन्द ! (सुखसमूहरूप !) प्रभु ! मेरा ऊपर हजूर प्रसन्न हुनुहुन्छ र मलाई आफ्नी दासी साँच्चै संझनुहुन्छ भने, नानाप्रकारका रघुनाथकथा भनेर मेरो अज्ञान हर्नुहस् ॥ १ ॥ २ ॥ हे शशिभूषण ! "जसको घर कल्पवृक्षका छाहारीमा होला, त्यो-व्यक्ति दारिद्र्यजन्य दुःख सहला र ?" यस्तो विचार गरेर मेरा मनको ठूलो भ्रान्तिलाई हर्नुहस् ॥ ३ ॥ ४ ॥

प्रभु ! जे मुनि परमारथ वादी ❀ कहहिं राम कहँ ब्रह्म अनादी ॥ ५ ॥
सेस सारदा वेद पुराना ❀ सकल करहिं रघुपति गुनगाना ॥ ६ ॥
तुह्म पुनि राम राम दिन राती ❀ सादर जपहु अनंग अराती ॥ ७ ॥
राम सो अवध नृपति सुत सोई ❀ की अज अगुन अलखगति कोई ॥८॥

प्रभु ! परमार्थवादी (यथार्थवक्ता) मुनिहरू जो छन् तिनीहरू रामलाई अनादि-ब्रह्म भन्दछन् । शेष-शारदा-वेद-पुराण-सबै रघुपतिको गुणगान गर्दछन् । हे मन्मथध्वंसन !

---

(१) "गीत-वाद्य-नृत्य-नाट्य आदिगरेका ६४ कला छन्. तिनको विशेष वर्णन शैवतन्त्रमा छ" भनी श्रीधरस्वामिले भागवतदशमस्कन्धमा लेखेको छ । (२) गुण अनेकानेक छन् ता पनि महापुरुषमा रहने स्वाभाविक गुण, शोभा-कान्ति दीप्ति-माधुर्य-प्रागल्भ्य-औदार्य धैर्य, इत्यादिनै हुन् यिनको विशेषपरिचय साहित्यदर्पणवाट हुन्छ ।

जो प्रभु ! मै पूछा नहि होई ❀ सोउ दयाल ! राखहु जनि गोही ॥ ४ ॥

प्रभु ! जुन् जान्नाले मुनिहरू ज्ञानी कहलाएका र मस्त रहेका छन्, त्यो तत्त्व-पनि विस्तारपूर्वक बताउनु होस्। फेरि विभागसहित (यतियतिभेद यसका हुन्छन् भन्ने कुरा खोलेर) भक्ति-ज्ञान-विज्ञान-वैराग्यको सबै वर्णन गर्नुहवोस् ॥ १ ॥ २ ॥ हेनाथ ! अतिनिर्मल र विवेकपूर्णभएका रामजीका रहस्य (गुप्त) चरित्र अरूअरू जो छन्, ती पनि वताउनु होस्।

हेदयाल ! प्रभु ! जो कुरा मैले सोधेको होओइन, त्यो पनि वताउनु हवोस्, गुप्त नराखु हवोस् ॥ ३ ॥ ४ ॥ (क)

तुम्ह त्रिभुवनगुरु वेद वखाना ❀ आन जीव पामर का जाना ॥ ५ ॥
प्रश्न उमाके सहज सुहाई ❀ छल-विहीन सुनि सिव मनभाई ॥ ६ ॥
हर हिय रामचरित सब आए ❀ प्रेम पुलक लोचन जल छाए ॥ ७ ॥
श्री रघुनाथरूप उर आवा ❀ परमानन्द अमित सुख पावा ॥ ८ ॥

प्रभु ! हजूरलाई वेदहरू 'त्रिभुवनगुरु' भनेर वखान्दछन्. अरू पामर जीव के जानून् ?" यस्ताप्रकारको निष्कपटभावले गरेको पार्वतीप्रश्न सुन्दा शंकरजीको मनलाई बडो वेस लाग्यो ॥ ५ ॥ ६ ॥

शंकरजीका हृदयमा रामजीका चरित्र सबै आईपुगे, शरीरभरीमा प्रेमको रोमाञ्च, र, नेत्रमा प्रेमाश्रु भरियो, । हृदयमा श्रीरघुनाथजीको दिव्य शरीर झल्कन लाग्यो, शंकरजीले निःसीम (निरवधि) आनन्द र सुख पाउनुभयो ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा—मगन ध्यानरस दंड जुग, पुनि मन बाहेर कीन्ह ।
रघुपति चरित महेस तव, हरषित वरनै लीन्ह ॥१२२॥

शंकरजी दुइघडीसम्म ता रामजीको ध्यानरसमा डुव्नुभयो, अनि उहाँले मनलाई बहिर्मुख गर्नुभयो, र हर्षित भएर रघुपति-रामजीको चरित्र वर्णनगर्न लाग्नुभयो ॥ १२२ ॥

चौ०—झूठेउ सत्य जाहिं विनुजाने ❀ जिमि भुजंग विनुर जु पहिचाने ॥ १ ॥
जेहि जाने जग जाइ हेराई ❀ जागे जथा सपन भ्रम जाई ॥ २ ॥

"डोरी हो" भनेर नजानुन्ज्याल जसरी सर्प सत्य हुन आउँछ (डोरीमा भ्रान्तिले खडागरेको सर्प-पनि सत्य भएर भय-कम्प-गराउन लाग्दछ, "डोरीहो " भनेर चिन्हेपछि त्यो भ्रांतिसर्प हराउँछ डोरीमात्रै सच्चा देखिन्छ) त्यसैगरी, जुन-वस्तु (व्रह्म) लाई नजान्दा, झूटोभएको (अज्ञानले कल्पनागरिएको) यो-संसार सत्य भई रहेको छ, । जुन (व्रह्म) लाई जान्दा विउझेपछी स्वप्नको भ्रम हराएझैं यो जगत् हराएर जान्छ (व्रह्मदेखी अतिरिक्त केही-पनि रहँदैन, सबै हराउँछ) ॥ १ ॥ २ ॥

(क) साधारण-गुरुले पनि दीनवत्सल भएर शिष्यले सोध्न नजानेको कुरा वताउनुपर्दछ, भने, त्रिभुवनगुरु भएका हजुर्ले नवताए मर्यादा कसरी रहला ?

"अनापृष्टमपिब्रूयुर्गुरवो दीनवत्सलाः" भागवत.

वेदको सिद्धान्तको निचोड (सार) स्वरूपभएको, रघुवरका-निर्मल-यशको वर्णन गर्नु होस् ॥ १२० ॥

चौ०-जदपि योषिता अनअधिकारी ❀ दासी मन क्रम वचन तुम्हारी ॥ १ ॥
गूढौ तत्व न साधु दुरावहिं ❀ आरत अधिकारी जहँ पावहीं ॥ २ ॥
अति आरति पूछौं सुरराया ❀ रघुपति कथा कहहु करि दाया ॥ ३ ॥

यद्यपि म स्त्रीहुनाले अनधिकारिणी (गूढतत्व-बुझ्ने-बुद्धि नहुनाले अयोग्य) छु, तथापि मनसाकर्मणावाचा हजूरकी दासी हूँ, (त्यसो हुनाले मलाई गूढतत्व बुझाउनु पर्दछ महात्माहरू जहाँ आर्तभएको (संसारका तापले दुःखी भएको) र अधिकारी (लायक) भएको व्यक्ति पाउँदछन् त्यहाँ तत्व गूढै भए पनि लुकाउँदैनन् (उपदेशै गर्दछन्) हेदेवाधिपति ! प्रभु ! म अत्यन्त आर्तिले (संसार तापले) सोद्धछु, दया गरेर रघुपति-रामको कथा वणन गर्नु हवोस् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

प्रथम सो कारन कहहु विचारी ❀ निर्गुन ब्रह्म सगुन वपुधारी ॥ ४ ॥
पुनि प्रभु ! कहहु राम अवतारा ❀ बालचरित पुनि कहहु उदारा ॥ ५ ॥

प्रभु ! पहिले निर्गुण ब्रह्म सगुण भएर शरीरधारी भएका जुनकारणले हो, त्यो वताउनू हवोस्, अनि रामजीका अवतारका कारण वताउनु हवोस्, अनि रामजीको उदार (महत्वपूर्ण भएका) बालचरित्र वताउनुहवोस् ॥ ४ ॥ ५ ॥

कहहु जथा जानकी विवाही ❀ राज तजा सो दूषन काही ॥ ६ ॥
वनवसि कीन्हे चरित अपारा ❀ कहहु नाथ ! जिमि रावनमारा ॥ ७ ॥
राज वैठि कीन्ही बहु लीला ❀ सकल कहहु संकर ! सुखसीला ! ॥ ८ ॥

प्रभु ! सुखशील ! (आनन्द स्वभाव !) शंकर ! जसरी जानकीजी विवाहित हुनुभयो त्यो वताउनु हवोस्, रामजीले राज्यछाड्नु भयो, त्यसमा के दोष थियो ? । वनमा निवासगर्दा अपार-अपारका चरित्र गर्नुभयो, जसरी रावणलाई मार्नुभयो त्या-सवै चरित्र वताउनु हवोस् । राज्यमा रहेर धेरै-लीला गर्नुभयो त्यो पनि सवै विस्तारपूर्वक वताउनु हवोस् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा-बहुरि कहहु करुनायतन !, कीन्ह जो अचरज राम ।
प्रजा सहित रघुवंश मणि, किमि गवने निज धाम ॥१२१॥

हेकरुणायतन ! फेरी रामजीले जो जो-आश्चर्य-चरित्र गर्नुभयो. त्यो र रामजी प्रजा सहित आफ्ना-धाममा कसरी जानुभया ?, त्यो-पनी वताउनुहवोस् ॥ १२१ ॥

चौ०-पुनि प्रभु! कहहु सो तत्त्व वखानी ❀ जेहि विज्ञान मगन मुनि ज्ञानी ॥ १ ॥
भगति ज्ञान विज्ञान विरागा ❀ पुनि सव वरनहु सहित विभागा ॥ २ ॥
औरौ राम रहस्य अनेका ❀ कहहु नाथ! अति विमल विवेका ॥ ३ ॥

जस्तै हुन् (देख्नालाइ राम्रै भए पनि हेर्नें कुरा नहेर्नें हुन्) ॥ (क) ॥ जुन-शिर हरि-र-गुरुका चरणकमलमा झुक्नैनन् ति शिरलाई "तीतो तुम्बाका डल्लाजस्ता" भनेर उपमा दिए हुन्छ ॥ ३ ॥ ४ ॥

जिन्ह हरिभगति हृदय नहिआनि ❀ जीवत सव समान तेहि प्रानी ॥ ५ ॥
जो नहि करे राम गुन गाना ❀ जीह सो दादुर जीह समाना ॥ ६ ॥
कुलिस कठोर निठुर सोइ छाती ❀ सुनि हरि चरित न जो हरषाती ॥ ७ ॥
गिरिजा ! सुनहु रामकै लीला ❀ सुरहित दनुज विमोहन सीला ॥ ८ ॥

जसले आफ्ना हृदयमा हरिभक्ति राख्न सकेन, त्यो-प्राणी जिउदैमा मृतक (मुर्दा) समान हो । (ख) ॥ ५ ॥ जुन-जिह्वाले रामजीको गुणगान गर्दैन, त्यो जिह्वा दर्दुरजिह्वा समान (भ्याउताको जिभ्रा जस्तो विनाकामले पनि कर्णकटु वोलि बोलीरहने) हो ॥ ६ ॥ (ग)

जसको मन हरिचरित्र सुनेर हर्षित हुदैन, त्यो मन मनहोइन त्यो ता वज्रको साह्रो-चाहिने सार (चुरो) हो ॥ ७ ॥ (घ) हे प्यारि ! गिरिराजकुमारि ! देवताको हितकानिमित्त दैत्यदानवहरूलाई मोहितपार्ने स्वभाव भएका रामजीका लीला सुन ॥ ८ ॥

दोहा—राम कथा सुर धेनु सम, सेवत सव सुख दानि ।
सत समाज सुरलोक सव, को न सुने अस जानि ॥१२४॥

सेवागर्नेलाइ सवै-सुख-दिने रामकथा कामधेनु जस्तो छ । त्यो कामधेनु जस्ती रामकथावाट कृतार्थ-हुने साधु-सज्जनको-समाज देवसमूह-जस्तो छ । यो कुरा जानेपछि हरिकथा को सुनोइन ? ॥ १२४ ॥

(क) "बर्हायिते ते नयने नराणां लिङ्गानि विष्णोर्न निरीक्षतो ये," [श्रीमद्भाग० २।३।२२]

(ख) अवश्यमेव मर्नुपर्ने मानिस भएर पनि भगवान्‌काचरणको धूलिलाई जुन् मानिस शिरसा धारण गर्दैन त्यो नमरीकन मर्‍यो । विष्णुभगवान्‌का चरणमा रहेकी तुलसीको गन्ध जसले सुँघ्न शकेन (अर्थात् जसले धेरैवेर्सम्म विष्णुभगवान्‌का चरणमा शिर राखेन) त्यो-मानिस पनि जीवन्मृत हो ॥—

"जीवञ्छवो भागवताङ्घ्रिरेणुं न जातु मर्त्योऽभिलभेत यस्तु ।
श्रीविष्णुपद्या मनुजस्तुलस्याः श्वसञ्छवो यस्तु न वेद गन्धम्" [श्रीमद्भाग० २।३।२३

(ग) "जिह्वाऽसती दार्दुरिकेव सूत ! न चोपगायत्युरुगायगाथाः" [श्रीमद्भाग० २।३।२०]

(घ) हर्षित भएका मनको लक्षण—नेत्रमा हर्षाश्रु, शरीरमा रोमाञ्च, वचनमा गद्गदता, निर्लज्जता प्रसन्नता पूर्वक नामकीर्तन इत्यादि हो, हरिचरित्र सुन्दा कुनै ई कुरा भएनन् भने, मानिसको मन मन होइन पत्थर हो, यी लक्षण भएको भक्तछ भने, त्यसले संसारैलाई पवित्र पार्दछ (आफ्नु के कुरा ?)

"वाग्गद्गदा द्रवते यस्य चित्तं रुदत्यभीक्ष्णं हसति क्वचिच्च ।
विलज्ज उद्गायति नृत्यते च मद्भक्तियुक्तो भुवनं पुनाति" ॥

यो वचन भगवान् श्रीकृष्णले उद्धवजीलाई सुनाउनु भएको हो । [भाग ११।१४।२४]

वन्दौं बालरूप सोइ रामू ❀ सबसिधि सुलभ जपत जिसुनामू ॥३॥
मंगल भवन अमंगल हारी ❀ द्रवो सो दशरथ अजिर विहारी ॥ ४ ॥

बालरूप धारणागर्नें उनै (ब्रह्मस्वरूपै भएका) रामजीलाई वन्दना गर्दछु, जसको नाम जप्ता सवै-सिद्धि सुलभ हुनआउँछन् । सकलमंगलालय-अमंलहारी-दशरथ-भवनाङ्गण-विहारी, उनै बालमूर्ति भगवान्‌ रामजी मेरा उपर दयाले पग्लून्” ॥ ३ ॥ ४ ॥

करि प्रनाम रामहिं त्रिपुरारी ❀ हरषि सुधासम गिरा उचारी ॥ ५ ॥
धन्य ! धन्य ! गिरिराज कुमारी ❀ तुम समान नहि कोउ उपकारी ॥ ६ ॥
पूँछेहु रघुपति कथा प्रसंगा ❀ सकल लोक जग पावनि गंगा ॥ ७ ॥
तुम रघुवीर चरन अनुरागी ❀ कीन्हिहु प्रश्न जगतहित लागी ॥ ८ ॥

यस्ता-प्रकारले रामजीलाई प्रणाम गर्नुभयो र शंकरजीले अमृततुल्य मीठो वचन बोल्नुभयो ॥ ५ ॥ प्यारि ! गिरिराजकुमारि ! तिमीलाई वारंवार धन्यवाद छ, तिमीबराबरको उपकारी जगत्मा कोही छैन ॥ ६ ॥ तिमीले रघुपतिरामजीको कथाप्रसंग सोध्यौ ? (ओहो ! धन्य !) जस्तै गङ्गाजीले सकललोकलाई पवित्र गर्दछिन्, त्यस्तै रघुवीरचरणानुरागिणी तिमिले पनि जगत्का हितका निमित्त यो प्रश्न गर्‍यौ (गिरिराजहिमालयका दुवैछोरी (उमा र गंगा) दिदीवहिनी भएर जगत्को कल्याणगर्न लागेका छौ, धन्य हो ! श्यावास् !, तिम्रा नाताले गर्दा हिमालयसमेत स्मरणीय भए) ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा–राम कृपा ते हिम सुता !, सपनेहु तव मन माहिं ।
सोक मोह संदेह भ्रम, मम विचार कछु नाहीं ॥१२३॥

हेहिमवत्पर्वतपुत्रि ! मेरा विचारमा ता, रामजीका कृपाले तिम्रा मनमा शोक-अज्ञान-संदेह-भ्रम केही छैन (यस्तो ठहर्दछ) ॥ १२३ ॥

चौ०–तदपि असंका कीन्हिहु सोई ❀ कहत सुनत सबकर हित होई ॥ १ ॥
जिन्ह हरिकथा सुनी न काना ❀ स्रबनरन्ध्र अहिभवन समाना ॥ २ ॥

तथापि तिमिले उही शंका गर्‍यौ, (बेस हो) भन्दा-सुन्दा सवैको हित हुन्छ ॥ १ ॥ जुन कानले हरिकथा सुनेको छैन, ती-कान अहिभवनसमान (सर्पवस्ने प्वाल = दुला) जस्तै हुन् ॥ २ ॥ (क)

नयनन्हि सन्त दरस नहि देखा ❀ लोचन मोर पंख कर लेखा ॥ ३ ॥
ते सिर कटुतूँबरि सम तूला ❀ जे न नमत हरिगुरु पदमूला ॥ ४ ॥

जुन-नेत्रले सन्तदृश्य (साधुसन्तले दर्शन-गरिने भगवान्‌का-लीला शरीर मूर्ति) देखेनन्, ती-नेत्र मयूरका प्वाँखका नेत्रक (आँखाजस्तो आकार परेका मण्डल)

(क) मानिसका जुन कर्णपुट भगवान्‌का गुण सुन्दैनन् ती कर्ण कर्णै होइनन्, सुन्नु पर्ने कुरा सुन्नेलाई पो कर्णभन्दछन्, नचाहिने कुराले भरिने ती ता रछानका खाल्डाजस्ता खाल्डैमात्र हुन् “बिले वतोरुक्रमविक्रमान् ये न श्रृण्वतः कर्णपुटे नरस्य” श्रीमद्भागवत, स्कन्ध २, अ. ३ श्लो. २०

चौ०–अज्ञ अकोविद अन्ध अभागी ❀ काई विषय मुकुर मन लागी ॥ १ ॥
लंपट कपटी कुटिल बिसेखी ❀ सपनेहु सन्त सभा नहिं देखी ॥ २ ॥

जो जडहुनाले विद्याहीन, विद्याहीन हुनाले अन्धा, अन्धा हुनाले अभागी छन्, जस्का मनरूपी-ऐनामा विषयवासनारूपी काई परेको छ, .ती-मानिस विश्यलंपट, कपटी, विशेष-गरीकन-कुटिल हुन्छन्, तिनीहरूले सपनामा–पनि साधुसन्तहरूको सभा देखेको हुँदैन ॥ १ ॥ २ ॥

कहहिं ते वेद असंवत वानी ❀ जिन्हहिं न सूझ लाभ नहिं हानी॥ ३ ॥
मुकुर मलिन नयन विहीना ❀ रामरूप देखहिं किमि दीना ॥ ४ ॥

तिनीहरू वेदविरुद्ध वचन बोल्दछन्, (मूर्तिपूजा नगर, ईश्वर अवतार लिदैन, इत्यादि वकवाद गर्दछन्) जसलाई आफ्नै हानि र लाभको पहिचान छैन (त्यस्ताका कुराको के कुरा ?) विचरा तिनीहरूको मनोदर्पण (मनरूपी ऐना) पनि धमिलो छ, (आफ्नोस्वरूप हेर्न तिनले पाएनन्) शास्त्ररूपी नेत्र पनि छैनन् (अन्धा छन्, तिनले वरपरको ता देख्तैनन् टाढाको के देखून् ? त्यसो हुनाले ती) दीनदुःखीहरू रामजाको रूप कसरी देखून् र (रामजाका रूपको विषयमा ठीकठीक कुरा गर्न शकून् ?) ॥ ३ ॥ ४ ॥

जिन्हके अगुन न सगुन विवेका ❀ जल्पहिं कल्पित वचन अनेका ॥ ५ ॥
हरिमाया बस जगत भ्रमाहीं ❀ तिन्हहिं कहतकछु अघटितनाहीं ॥ ६ ॥

जसलाई सगुण र निर्गुणको ज्ञानै छैन, तिनीहरू कल्पित (कपोलकल्पित = शास्त्र-विरुद्ध) अनेक वचन बोल्दछन् ॥ जो परमात्माका मायाका वशमा परेर जगत्मा घुमि रहेका छन्, त्यस्ता ती–अज्ञानी–जीवले त्यसो–भन्नु केही असंभव होइन ॥ ५ ॥ ६ ॥

वातुल भूत विवस मतवारे ❀ ते नहिं बोलहिं वचन विचारे ॥ ७ ॥
जिन्हकृत महामोह मद पाना ❀ तिन्हकर कहा करिअ नहिंकाना ॥ ८ ॥

वातूल १, (वातपीडित = अर्थात् वातरोगविशेषले ज्यादा बोल्ने = वताहा १,) भूतको आवेश भएको २, मतवाला ३, यी ३ जना विचार नगरीकन झट्टपट्ट बोल्दछन् (यिनका कुराको के भाउ ?) जस्ले महामोहको (ठूला अज्ञानको) मद (नशा) पिएको छ, ती मतवालाको वचन कानमा नपार ॥ ७ ॥ ८ ॥

सोरठा–अस निज हृदय विचारि, तज संसय भजु राम पद ।
सुनु गिरिराज कुमारि !, भ्रम तम रविकर वचन मम ॥१६॥

हे गिरिराजकुमारि ! हृदयमा यस्तो विचार गरेर संशय छाड, रामजीका चरणको भक्ति गर, भ्रमरूपी–तम हटाउनामा सूर्यकिरणस्वरूप भएका मेरा वचन सुन ॥ १६ ॥

चौ०-सगुनहिंअगुनहिं नहिंकछुभेदा ❀ गावहिं मुनि पुरान बुध वेदा ॥ १ ॥
अगुन अरूप अलख अज जोई ❀ भगत प्रेमवस सगुन सो होई ॥ २ ॥

चौ०--राम कथा सुन्दर करतारी ❀ संसय विहँग उडावनि हारी ॥ १ ॥
रामकथा कलि विपट कुठारी ❀ सादर सुनु गिरिराज कुमारी ! ॥ २ ॥

प्यारि ! गिरिराजकुमारी ! रामकथा संशयरूपी-पक्षीलाइ भुर्र उडाइदिने कर-ताल (वाजा विशेष) हो, (अथवा-हातको ताली हो) (जस्तै कर्तालवाजावजाउदा) अथवा हातको ताली वजाउदा बसेका-पक्षी भुर्र उडदछन्-त्यस्तै रामकथा सुन्दा सवै सन्देह भुर्र उड्छन् अर्थात् हट्तछन्) ॥ १ ॥ रामकथा कलिरूपीवृक्षको छेदनगर्नलाई कुठारी (बंचरो) हो, त्यो रामकथा तिमि सुन ॥ २ ॥

रामनाम गुन चरित सुहाए ❀ जनम करम अगनित श्रुतिगाए ॥ ३ ॥
जथा अनन्त राम भगवाना ❀ तथा कथा कीरति गुन गाना ॥ ४ ॥

रामजीका सुन्दर-सुन्दर-नाम-गुण-चरित्र-जन्म-कर्म अगणित छन् भनेर वेदले गाएको छ ॥ ३ ॥ जस्तो राम-भगवान अनन्त हुनुहुन्छ, त्यस्तै कीर्तिको गुणगानले युक्त भएकी रामकथा पनि अनन्त छ ॥ ४ ॥ (क)

तदपि जथा श्रुत जसि मति मोरी ❀ कहिहौं देखि प्रीति अति तोरी ॥ ५ ॥
उमा ! प्रश्न तव सहज सुहाई ❀ सुखद सन्त संमत मोहि भाई ॥ ६ ॥

तैं पनि तिम्रो प्रीति ज्यादा देखेर जानेसुने-अनुसार, मेरी-बुद्धि जस्ती छ तदनुसार, भन्द छु ॥ ५ ॥ उमा ! स्वभावैले सुन्दर-भएको तिम्रो प्रश्नलाई मैले सुखदाता र सन्तसम्मत (साधुसन्तले सन्मान गरिने) ठहराएको छू ॥ ६ ॥

एक वात नहि मोहि सुहानी ❀ जदपि मोहवस कहेउ भवानी ! ॥ ७ ॥
तुह्म जो कहा राम कोउ आना ❀ जेहि श्रुति गाव धरहिं मुनिध्याना ॥ ८ ॥

पार्वति ! यद्यपि तिमिले अज्ञानवश भएर भनेकी होऊ तै पनि एउटा कुरा मलाई मनपरेन । “जसलाई वेद गाँउदछन्, मुनिहरू जसको ध्यान गर्दछन्, ती राम अर्कै कोही हुन्कि” यसो जो भन्यौ (त्यो मलाई मनपरेन) ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा--कहहिं सुनहिं अस अधम नर, ग्रसे जो मोह पिसाच ।
पाखण्डी हरिपद विमुख, जानहिं झूठ न साँच ॥१२५॥

तिमीले-भने-जस्तो कुरा भन्ने र सुन्ने मानिस अधम हुन्, ती मोह-पिशाचले ग्रास गरेका ठहरिन्छन् (तिनले मोहपिशाचको आवेश हुदा ज्यद्वातद्वा बोलेका हुन्) हरिचरण देखि विमुख-भएका मानिस पाखण्डी हुन्छन् , तिनीहरू झूटो र साँचो जान्दैनन् (ठहराउनशक्तैनन्) ॥ १२५ ॥

(क) अनन्तकोटिब्रह्माण्डमा रहेका पृथ्वीका परमाणुलाई पनि ठीकठीक गन्न शक्ने सकस पनि विष्णुभगवान्का लीलापराक्रमको गणना गर्न शक्तैन’’ यस्तो आशय भएका वेदको अनुवाद (उल्था) व्यासजीले श्रीमद्भागवतमा गर्नुभएको छ ।

विष्णोर्नु वीर्यगणनां कतमोर्हतीह यः पार्थिवान्यपि कविर्विममे रजांसि ॥

हे भरद्वाजमुनि ! शंकरजीले "प्रसिद्धपुरुष (पुरुषोत्तम), प्रकाशनिधि (ज्ञानसागर), परावरनाथ (माया र जीवका नियन्ता), (खास यस्ता-रहने पनि) रघुकुलमणि (रघुराजवंशरत्न) भएर प्रकट भएका जो ब्रह्मरूप राम छन्, उनै मेरा स्वामी हुन्" भनेर शिर झुकाउनु भयो (अनि फेरि बोल्न लाग्नुभयो) ॥ १२६ ॥

चौ०--निजभ्रम नहिंसमुझहि अज्ञानी ❀ प्रभुपर मोह धरहिं जड़प्रानी ॥ १ ॥
जथा गगन घनपटल निहारी ❀ झापेउ भानु कहहिं कुविचारी ॥ २ ॥

जस्तै-राम्रो विचारगर्न नशक्ने जड-प्राणीहरू आकाशमा बादलको टाटो देखेर सूर्य छोपिए भन्दछन्, (वास्तवमा सूर्य छोपिएका होइनन्, तिनीहरूका आँखा छोपिएका हुन्, त्यत्रो (भूमिमण्डलभन्दा ठुला) सूर्य, त्यत्रो (अतिसानु) बादलले कसरी छोपिन्थे ?) त्यस्तै-अज्ञानी-भएका जडप्राणीहरू आफ्नो भ्रममोह जान्दैनन् र प्रभुमा भ्रम-मोह कल्पना गर्छन् ॥ (क)

चितव जो लोचन अंगुलि लाये ❀ प्रकट जुगल ससि तेहिके भाए ॥ ३ ॥
उमा रामविषइक अस मोहा ❀ नभ तम धूम धूरि जिमि सोहा ॥ ४ ॥

जो मानिस आँखानेर अंगुलि लाएर हेर्दछ, त्यो यौटै चन्द्रमालाई दोटा स्पष्टै देख्तछ, पार्वति ! जस्तै निर्लेप भएको आकाशमा अन्धकार-धूँवा-धूलो लिप्तभएर (टांसिएर) रहेकोछ भन्ने भान हुन्छ, परन्तु मानिसका दृष्टिदोषले मात्र त्यो-भान भएको हो, अन्धकारहरू आकाशमा लिप्त छैनन्, रामजीका विषयमा पनि त्यस्तै सुखदुःख हर्षविषादको भानमात्र हुन्छ, वास्तवमा रामजीमा ती कुनै-उपाधि छैनन् ॥ ३ ॥ ४ ॥

विषय करन सुर जीव समेता ❀ सकल एकते एक सचेता ॥ ५ ॥
सबकर परम प्रकाशक जोई ❀ राम अनादि अवधिपति सोई ॥ ६ ॥

शब्दादिगरेका ५ विषय, चक्षुआदिगरेका १० इन्द्रिय, दिशाआदिगरेका १०

(क) "मेघले आँखाछोपिएको मूर्ख मानिस, सूर्यलाई मेघले ढाकिएको निस्तेज संझन्छ, त्यस्तै परमात्मालाई पनि मूढबुद्धि-भएको जीव बद्ध (संसारी) नै देख्तछ, वास्तवमा ता त्यो नित्यज्ञान स्वरूपै छ, त्यसको र अहंप्रत्ययग्राह्य जीवको अभेदै छ, त्यस्ता अभेदको अनुभव हुनालाई उच्चकोटिको उपासना (भक्ति) चाहिन्छ" भने र हस्तामलकाचार्यले पनि यही कुरा देखाएको छ ॥

घनच्छन्नदृष्टिर्घनच्छन्नमर्कं
यथा मन्यते निष्प्रभं चातिमूढः ।
तथा बद्धवद्भाति यो मूढदृष्टेः
स नित्योपलब्धिस्वरूपोऽहमात्मा ॥

(१) सूर्यमण्डल पृथ्वीमण्डलभन्दा धेरै ठूलो र यहाँबाट चारकरोड पैंसट्ठीलाख (४६५००००००) कोश टाढा छ। त्यती ठूलो सूर्यमण्डललाई अतिसानो मेघले ढाक्न कदापि शक्तैन, अतिटाढा हुनाले त्यो सानो देखिएको हो। मेघले त्यसलाई ढाकेको देखिन्छ ता पनि त्यस्तो देख्नु भ्रान्ति हो, वास्तवमा मेघले मानिसका आँखालाई ढाकेको हो, सूर्यलाई ढाकेको होइन ।

सगुनमा र निर्गुनमा भेद (फरक) छैन, यो-कुरा मुनिहरू-पुराणहरू-विद्वानहरू र वेदहरूले समेत भनेको छ । जो वस्तु अगुन-अरूप-अलख (अलक्ष्य = लखगर्न नशकिने ।) अज (जन्मवर्जित) छ, त्यही वस्तु भक्तप्रेमपराधीन भएर सगुण पनि हुन्छ ॥ १ ॥ २ ॥

जो गुनरहित सगुन सोइ कैसे ❀ जलहिम उपल विलग नहि जैसे ॥३॥
जासु नाम भ्रम तिमिर पतंगा ❀ तेहि किमि कहिय ·विमोह प्रसंगा ॥४॥

जो गुणरहित छ, त्यही सगुण कसरी भने ? जसरी जल र हिमोपल (असिना), वेग्लै छैनन् त्यसै गरी । (निर्गुण अवस्था जलजस्तो, सगुण-अवस्था असिनाजस्तो हुनाले अवस्थाका भेदले वस्तुभेदको भान भएको हो, वस्तुतः जल र असिनाको अभेद झैं अगुण र सगुण को अभेदै छ) ॥ जसको नाम भ्रमरूपी-अन्धकारको ध्वंस-गर्नेलाई सूर्य-स्वरूप छ, उनलाई अज्ञानको संवन्ध छ भनेर कसरी भन्नु ? ॥३॥४॥

राम सच्चिदानन्द दिनेशा ❀ नहि तहँ मोह निसा लवलेसा ॥ ५ ॥
सहज प्रकास रूप भगवाना ❀ नहिं तह पुनि विज्ञान विहाना ॥ ६ ॥

पार्वती ! रामजी सच्चिदानन्दस्वरूपहुनाले सूर्यजस्ता हुनुहुन्छ र उनमा अज्ञानरूपी रात्रिको लवलेश-पनि रहन शक्तैन । (उसो भने "अज्ञान नरहे पछि ज्ञान ता रहलानि" भनौली) स्वभावशुद्ध-प्रकाशस्वरूप-भगवान्मा ज्ञानरूपी प्रातःकाल-पनि छैन, (जस्तै-अरु-लाई पो रात्रि र दिन, सूर्यलाई रात्रिपनि छैन दिनपनि छैन, त्यस्तै जीवलाई पो अज्ञान र ज्ञानहुन्छ, स्वतःसिद्ध शुद्धज्ञानस्वरूप परमात्मालाई न अज्ञान छ, न ज्ञानछ, [ज्ञानभनेको चीज पनि अविद्यालेनै खडा गरेको हो, जान्नु यो क्रियात्मकवस्तु निष्क्रिय परमात्मामा रहन शक्तैन] ॥ ५ ॥ ६ ॥ (क)

हरष विषाद ज्ञान अज्ञाना ❀ जीव धर्म अहमिति अभिमाना ॥ ७ ॥
राम ब्रह्म व्यापक जग जाना ❀ परमानन्द परेश पुराना ॥ ८ ॥

हर्ष-विषाद-ज्ञान-अज्ञान यी र "अहम्" यस्तो अभिमान-पनि जीवका धर्म हुन्, (परमात्मा-रामजीका होइनन्) रामजी ता जगद्व्यापक-जगत्साक्षी-परमानन्दरूप-परमप्रभु परमपुराणपुरुष-ब्रह्मस्वरूप हुनुहुन्छ ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा—पुरुष प्रसिद्ध प्रकास निधि, प्रकट परावर नाथ ।
रघुकुलमनि मम स्वामि सोई, कहि सिव नाएउ माथ ॥१२६॥

(क) "यथाऽप्रकाशो न तु विद्यते रवौ ज्योतिःस्वभावे परमेश्वरे तथा ।
विशुद्धविज्ञानघने रघूत्तमेऽविद्या कथं स्यात् परतः परात्मनि" ॥
नाहोऽन रात्रिः सवितुर्यथा भवेत् प्रकाशरूपाव्यभिचारतः क्वचित् ।
ज्ञानं तथाऽज्ञानमिदं द्वयं हरौ रामे कथं स्थास्यति शुद्धचिद्घने ॥
पाँचौ-छैटौं—चौपाईको अर्थ जो हो, यी २ श्लोकको अर्थ—पनि उही हो । यी श्लोक शंकरजीले पार्वतीलाई बताएका हुन्, अध्यात्मरामायणमा छन् ।

पछि त्यो-शिरश्छेदको दुःख-पनि हराउँछ, शिर काटिदिने शत्रु-पनि हराउँछ, एउटा अनौठा आनन्द हुन्छ,] ॥१॥२॥

जासु कृपा अस भ्रम मिटि जाई ❀ गिरिजा ! सोई कृपाल रघुराई ॥३॥
आदि अन्त कोउ जासु न पावा ❀ मति अनुमान्न निगम अस गावा ॥४॥

जसका-कृपाले त्यस्तो (रज्जुमा सर्पको, सपनामा शिरश्छेदको जस्तो) भ्रम मेटिन्छ, ती-कृपालु रघुवीरै हुन् (अरूले हज्जार-उपाय गरेपनि त्यो भ्रम मेटिदैन)। गिरिराजकुमारी ! जुन-रघुवीरको आदि-अन्त कसैले पाएन, फगत वेदले बुद्धिका अनुमानले यसो भनेको हो, (उनै-रघुवीरको कृपा भए यो संसारभ्रम मेटिन्छ) ॥ ३ ॥ ४ ॥

विनु पद चलै सुनै विनु काना ❀ करविनु करम करै विधिनाना ॥ ५ ॥
आनन रहित सकल रस भोगी ❀ विनु वानी वकता बड़ जोगी ॥ ६ ॥
तन विनु परस नयनविनु देखा ❀ ग्रहै घ्रानविनु वास असेखा ॥ ७ ॥
अँसि सबभाँति अलौकिक करनी ❀ महिमा जासु जाई नहि वरनी ॥ ८ ॥

प्यारी ! गिरिराजकुमारि ! त्यो परमात्माको पाउ छैन ता पनि त्यो हिड्छ (सबैठाँउमा पुगेकैछ)। त्यसको कान छैन ता पनि त्यो सबैकुरा सुन्दछ (सर्वसाक्षी छ)। त्यसका हात छैनन् ता पनि त्यो नानाप्रकारका कर्म गर्दछ (सर्वकारण त्यो छ)। त्यो मुखरहित छ ता पनि सबैरसको (विषयसुखको) भोगी (भोक्ता) छ । त्यसको वाणी (वागिन्द्रिय) छैन ता पनि, त्यो वडो वक्ता योगी छ (स्वाधीन वाणीप्रेरक छ) । त्यो शरीररहित छ ता पनि, सबैलाई छोई रहेकोछ (सर्वव्यापी छ)। त्यो नेत्ररहित छ ता पनि सबै कुरा देख्त छ (द्रष्टा = सर्वदर्शी छ) त्यसको घ्राण (नाक) छैन ता-पनि सबैवास्ना (सुगन्ध दुर्गन्ध) को ग्रहणगर्छ (सर्वज्ञ छ)। यस्ताप्रकारले त्यसको जम्मै करनी (काम) अलौकिक (दुनियाँका चालचलनमा नमिल्ने) छ । त्यसको प्रभाव वर्णन-गर्न नशकिने (अवर्णनीय) छ ॥५॥६॥७॥८॥ (क)

(क) प्रभुको यस्तै अवर्णनीय प्रभाव मन्मा लिएर एउटा-दासले विनय गरेको छ, त्यसको नमूना, जस्तै–

(१) विना-नेत्रले विश्व देखी-रहेका विना-कानले शब्द सुन्दै-रहेका ।
रसज्ञा-विना चीज चाखी-रहेका त्वचाले-विना सुम्सुम्याई-रहेका ॥
(२) विना-घ्राणले गन्ध सूँघी रहेका विना–वाक्यले वाक्य बोली–रहेका ।
विना–हातले काम गर्दै–रहेका विना–पाउले दौड गर्दै–रहेका ॥
(३) विना–जन्म यौवन् जवानै रहेका पुरापुर्हमेशा पुरानै रहेका ।
विना–प्राणले नित्य बाँची-रहेका विना–भाग्यले भाग्य भोगी–रहेका ॥
(४) अलखूनैं थियौ लख् नपाएर तिम्रो अलख् गर्दथे जो सदा जोश–धारी ।
खरानी घसेका गुफामा वसेका हजारौं विते ती न पायेर पारी ॥
(५) उदायो दया यो लहड्गर्न लाग्यौ लियौ गाथ यो शक्तिका साथ आयौ ।
परस्त्री–परद्रव्यका लालसाको नतीजा भयानक् जगत्मा जतायौ ॥
(६) पढें ब्रह्मविद्या गरें तीर्थयात्रा थियें आजितै आजतक् अल्लमल्ल ।
भुलायौ भलीभाँति ऐले उदायौ हरे ! राम ! लौ चित्तमा वल्लवल्ल ॥

इन्द्रियका १० देवता, जीव, यिनीहरू एकभन्दा एक चेतन छन्, यी–सबैलाई चेतन पारेर प्रकाश गर्ने जुन् प्रभु हुन्, उनै अनादि प्रभु अयोध्याधिपति रामजी हुन् ॥ ५ ॥ ६ ॥ (क)

जगत प्रकास्य प्रकासक रामू ❀ मायाधीस ज्ञान गुन धामू ॥ ७ ॥
जासु सत्यता तें जड माया ❀ भास सत्य इव मोह सहाया ॥ ८ ॥

जो यो जगत् प्रकाशमान भएको छ, त्यसको प्रकाशक (प्रकाशगर्ने) राम हुनुहुन्छ उनै-राम मायाधीश र ज्ञानगुणनिवास हुनुहुन्छ, उहाँकै सत्यता (सच्चापना) ले गर्दा जड-भएकी माया मोहलाई साथ लिएर सत्यझैं भासमान हुन्छे ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा–रजत सीपमहँ भास जिमि, जथा भानुकर वारि ।
जदपि मृषा तिहुँकाल सोई, भ्रम न सके कोउ टारि ॥१२७॥

जसरी सिपिमा चाँदीको भान हुन्छ, जसरी वालुवामा टल्केका सूर्यकिरणमा जलको भानहुन्छ, त्यो भान यद्यपि तीनैकालमा झूटो हो (सिपीमा चाँदी छैन, सूर्यकिरणमा जल छैन) तथापि भ्रमस्वरूप त्यसलाई कोही हटाउन शक्दैन ॥ १२७ ॥

चौ०-एहि विधि जग हरि आश्रित रहई ❀ जदपि असत्य देत दुख अहई ॥१॥
जौं सपने सिर काटै कोई ❀ विनु जागे न दूरि दुख होई ॥२॥

यद्यपि यो जगत् असत्य (मिथ्या) छ, तथापि भ्रान्तिका-सर्पले भय दिएझैं यसले-पनि दुःख दिन्छ। रज्जु (डोरी) मा सर्प रहेझैं परमात्मामा जगत् आश्रित भएर रहेको छ। सपनामा शिरकाटेको दुःख सहनुपर्छ, सपना छन्ज्याल त्योदुःख हट्तैन [जागे

(क) इन्द्रिय—चक्षु-श्रोत्र-घ्राण-रसन-त्वक्-वाक् पाणि-पाद पायु-उपस्थ ई १० हुन्। इन्द्रियका विषय—रूप-शब्द-गन्ध-रस-स्पर्श-वचन-आदान-गमन-उत्सर्ग-आनन्द यी १० हुन् इन्द्रियाधिष्ठातादेवता क्रमैले सूर्य-दशदिशा-अश्विनीकुमार-वरुण-वायु-अग्नि-इन्द्र-विष्णु-यम-प्रजापति यी १० छन्।

इनको स्पष्ट विवरण

इन्द्रियको नाम	इन्द्रियको विषय (भोग्यवस्तु) र कर्म	इन्द्रियका देवता
चक्षु (आँखा)	रूप (शुक्लकृष्णनीलपीतादि ७) (देख्नु)	सूर्य
श्रोत्र (कान)	शब्द (ध्वन्यांत्मक र वर्णात्मक) (सुन्नु)	दशदिशा
घ्राण (नाक)	गन्ध (सुगन्ध र दुर्गन्ध) (सुँघ्नु)	अश्विनीकुमार
रसन (जिउरो)	रस (मधुर-अम्लप्रभृति ६) (चाख्नु)	वरुण
त्वक् (छालाविशेष)	स्पर्श (उष्ण-शीत-मृदु-कठोर) (छुनु)	वायु
वाक् (वाणी)	वचन (बोल्नु)	अग्नि
पाणि (हात)	दानादानादि (दिनु-लिनु प्रभृति)	इन्द्र
पाद (पाउ)	विहरण (हिड्नुडुल्नु)	विष्णु
पायु (गुदद्वार)	उत्सर्ग (मलत्याग)	यम
उपस्थ (लिङ्ग-योनि)	आनन्द (रतिसुख)	प्रजापति

भरद्वाजजी ! अनि पार्वतीले कमलतुल्य-भएका दुइ हात जोरेर, शंकरजीको चरण पक्डेर मनका प्रेमरसले-मिश्रितभएको मधुर-वचन बोल्नुभयो ॥

चौ०–ससिकरसमसुनिगिरातुम्हारी ❀ मिटा मोह सरदा तप भारी ॥ १ ॥
तुम्ह कृपाल सब संसय हरेऊ ❀ राम स्वरूप जानि मोहि परेऊ ॥ २ ॥

"नाथ ! हजूरको चन्द्रकिरणजस्तो शीतल-वचन सुन्दा शरदातपजस्तो (असौज-कार्तिकको घामजस्तो) मेरो ठूलो मोह नष्ट भयो । हे दयासागर ! हजूरले मेरो सबै-सन्देह हरिदिनु भयो । अब मैले रामजीको स्वरूप जानें ॥ १ ॥ २ ॥

नाथकृपा अब गएउ विषादा ❀ सुखी भइउँ प्रभुचरन प्रसादा ॥ ३ ॥
अब मोहिं आपनि किंकरि जानी ❀ जदपि सहज जड नारि अयानी ॥ ४ ॥
प्रथम जो मैं पूछा सोइ कहहू ❀ जौं मोपर प्रसन्न प्रभु अहहू ॥ ५ ॥

अब प्रभुको कृपाले मेरो विषाद (खेद) गयो, प्रभुका-चरणका अनुग्रहले म सुखिनी भए, यद्यपि म स्वभावैले मूर्ख र अज्ञानी स्त्री हूँ, तथापि अब मलाई आफ्नी दासी संझेर, मेरा ऊपर हजूर प्रसन्न हुनुहुन्छ भने अघि मैले जुन्प्रश्न गरें त्यसका उत्तर बताउनुहोस् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

राम ब्रह्म चिन्मय अविनाशी ❀ सर्व रहित सब उर पुर वासी ॥ ६ ॥
नाथ ! धरेउ नर तन केहि हेतू ❀ मोहिं समुझाइ कहहु बृषकेतू ! ॥ ७ ॥
उमा वचन सुनि परम विनीता ❀ राम कथा पर प्रीति पुनीता ॥ ८ ॥

नाथ ! रामजी चैतन्यरूप–अविनाशी–सर्वसंगवर्जित–सर्वहृदयनगरनिवासी ब्रह्मरूप हुनुहुन्छ (त्यो ता मैले बुझें) उहाँले कुनकारण नरशरीरधारणा गर्नुभयो ?, हे वृषकेतु ! (नन्दिध्वज ! धार्मिकधुरन्धर ! शंकर) त्यो मलाई बुझाएर भन्नुहोस् । यस्ता-प्रकारको अत्यन्त नम्रभाव-भएको, रामकथामा प्रीतिहुनाले पवित्र-भएको पार्वती को वचन सुनेर— ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा--हिय हरषे कामारि तव, संकर सहज सुजान ।
बहु विधि उमहि प्रसंस पुनि, बोले कृपानिधान ॥१३०॥

मदनघाती स्वतःसिद्ध–ज्ञानवान् दयावान्–भगवान्–शंकरजी हृदयमा प्रसन्न हुनु भयो र पार्वतीको प्रशंसा गरेर बोल्नुभयो ॥१३०॥

सोरठा--सुनु सुभकथा भवानि, रामचरित मानस विमल ।
कहा भुसुंडि बखानि, सुना विहग नायक गरुड़ ॥१७॥
सो संवाद उदार, जेहि विधिभा आगे कहब ।
सुनहु राम अवतार, चरित परम सुन्दर अनघ ॥१८॥

दोहा–जे इमि गावहिं वेद बुध, जाहि धरहिं मुनि ध्यान ।
सोइ दशरथसुत भगतहित, कोसल पति भगवान ॥१२८॥

जसलाई वेद र विद्वान्‌हरू यसप्रकारले गाउँदछन्, जसको ध्यान मुनिहरू गर्दछन्; उनै परमेश्वर भक्तजनको-हितका-निमित्त अयोध्याधिराज दशरथजीका छोरा हुनुभयो ॥

चौ०–काशी मरत जन्तु अवलोकी ❀ जासु नामबल करउँ बिसोकी ॥ १ ॥
सोइ प्रभु मोर चराचर स्वामी ❀ रघुवर सव उर अन्तरजामी ॥ २ ॥

प्यारी ! गिरिराजनन्दिनी ! जुन-प्रभुका नामको बलले म काशीमा मर्न लागेको-प्राणीलाई देखेर (तारक राममन्त्र सुनाउँछु र) विशोक (शोकरहित = मुक्त) गरिदिन्छु; चरअचरजगत्का मालिक सबैका-हृदयमा अन्तर्यामी-भएर रहेका उनै-प्रभु-रघुनाथजी मेरा प्रभु (मालिक) हुनुहुन्छ ॥ १ ॥ २ ॥

विवसहु जासु नाम नर कहहीं ❀ जनम अनेक रचित अघ दहहीं ॥ ३ ॥
सादर सुमिरन जे नर करहीं ❀ भव वारिधि गोपद इव तरहीं ॥ ४ ॥

जसको नाम विवश (असमर्थ) भएका मानिसले उच्चारण गर्‍यो भने पनि त्यो-मानिस अनेकजन्मका पापलाई दग्ध गर्दछ, (समर्थ अवस्थामा गरेका नामोच्चारणको के कुरा ?) । जो-मानिस आदरपूर्वक रामको नामस्मरण गर्दछन्, ती संसारसमुद्रलाई गोष्पद (गाईका पाउले टेकेर पारेको खाल्डो) जस्तै गरेर तर्दछन् ॥ ३ ॥ ४ ॥

राम सो परमातमा भवानी ! ❀ तहँ भ्रम अति अविहित तव वानी ॥५॥
अस संसय आनत उर माहीं ❀ ज्ञान विराग सकल गुन जाहीं ॥६॥

पार्वति ! उनै राम परमात्मा हुन्, उन्मा पनि भ्रम ? तिम्रो वचन अत्यन्त अयोग्य छ है ! । यस्तो संशयलाई मनमा ल्याउनाका-साथ, ज्ञान-वैराग्य-सकलगुण जान्छन् (हटछन् = होश गर) ॥ ५ ॥ ६ ॥

सुनि सिवके भ्रमभञ्जन वचना ❀ मिटिगै सव कुतरक कै रचना ॥ ७ ॥
भइ रघुपतिपद प्रीति प्रतीती ❀ दारुन असंभावना वीती ॥ ८ ॥

शंकरजीको भ्रमभञ्जन (भ्रान्तिलाई तोडिदिने) वचन सुनेर पार्वतीका कुतर्करचना (कुतर्कले गरेका वाहियात कुरा) मेटिये । रामजीका चरणमा प्रीति र प्रतीति (विश्वास) भयो, भयानक वेपत्यार सिद्धियो ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा–पुनि पुनि प्रभुपद-कमल गहि, जोरि पङ्कुरुह पानि ।
बोली गिरिजा वचन वर, मनहुँ प्रेम रस सानि ॥१२९॥

"असुरलाई मारेर सुरलाई स्थापित गर्नुहुन्छ, आफ्नो वेदरूपी पुल (संसारसमुद्रको पारीजानलाई तयारगरिएको वेदरूपीपुल) राख्नुहुन्छ (वैदिकधर्म र वेदको प्रचार गर्नुहुन्छ) जगत्मा निर्मलयश (कीर्ति) फैलाउनुहुन्छ" वस रामजीले जन्मलिनाको कारण यहीहो ॥ १३३ ॥

चौ०–सोइ जस गाइ भगत भव तरहीं ❀ कृपा सिन्धु जन हित तनु धरहीं ॥ १ ॥
राम जननके हेतु अनेका ❀ परम विचित्र एकतें एका ॥ २ ॥
जनम एक दुइ कहौं वखानी ❀ सावधान सुनु सुमति! भवानी! ॥ ३ ॥

त्यही यश (कीर्ति) गाएर भक्तहरू संसार तर्दछन्, दयासागर-रामजी लोकहितका-निमित्त देहधारण गर्नुहुन्छ। रामजीका जन्मका अनेक कारण छन्, ती-कारण एकभन्दा एक परम-विचित्र छन्। वुद्धिमति ! पार्वति ! रामजीका १।२ जन्म विस्तारपूर्वक भन्दछु, सावधान भएर सुन ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

द्वारपाल हरिके प्रिय दोऊ ❀ जय अरु विजय जान सव कोऊ ॥ ४ ॥
विप्र सापते दोनौ भाई ❀ तामस असुर देह तिन्ह पाई ॥ ५ ॥
कनककशिपु अरु हाटकलोचन ❀ जगत विदित सुरपति मद मोचन ॥ ६ ॥

जय र विजय नाम भएका सवैले जानिएका, विष्णुभगवान्का प्यारा, दुइ भाई द्वारपाल थिए। ती-दुवैभाइले व्राह्मणको शाप पाएका हुनाले तामसी असुरदेह (दैत्य जन्म) पाए । ती दुइ जना जगत्प्रख्यात र इन्द्रको घमंड तोड्ने, हिरण्यकशिपु र हिरण्याक्ष भए ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ (क)

विजयी समर वीर विख्याता ❀ धरि वराह वपु एक निपाता ॥ ७ ॥
होइ नरहरि दूसर पुनि मारा ❀ जग प्रहलाद सुजस विस्तारा ॥ ८ ॥

भगवान्-विष्णुले वराह शरीर धारण गरेर, समरविजयी (युद्धमा जितिछोड्ने) जगद्विख्यात ती दुइ मध्ये एउटा (हिरण्याक्ष) लाई फेरि नउठ्ने गरी पछार्नु भयो (मार्नुभयो) फेरि नरसिंहरूप भएर अर्को (हिरण्यकशिपु) लाई मार्नुभयो, जगत्मा प्रह्लादको सत्कीर्ति फैलाउनुभयो ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा–भए निसाचर जाइ तेई, महावीर बलवान ।
कुम्भकरन रावन सुभट, सुरविजयी जग जान ॥१३२॥

(क) व्रह्माजीका मनवाट पैदा भएका, सनक-सनन्दन-सनातन-सनत्कुमार नाम भएका, संधै ५ वर्षको उमेर कायम रहने, जीवन्मुक्त अवस्थामा पुगेका नाङ्गानाङ्गा सुन्दरसुन्दर ४ जना कुमार घुम्दैघुम्दै विष्णुदर्शनार्थी भएर वैकुंठका विष्णुभवनको द्वारमा पुगेका थिए, द्वारपाल जयविजयले रोकिदिए, त्यसमा रिसाएर "सत्त्वगुणी-भगवान्का द्वारपाल भएर पनि तमोगुणी व्यवहार गरेवापत ३ पटक तिमीदुइले तामसीज्योनि पाए" यो शाप दिए, कर्तुमकर्तुम् अन्यथाकर्तुम् समर्थ भएका भगवान् विष्णुले पनि त्यो शाप मञ्जर गर्नुभयो !

हरि गुन नाम अपार, कथा रूप अगनित अमित ।
मैं निज मति अनुसार, कहौं उमा सादर सुनहु ॥१९॥

[प्र० नवाह]

पार्वती ? अव मानससरोवरजस्ता शीतल-उज्ज्वल-निर्मल रामजीका चरित्रका उत्तम-कथा सुन । यो-कथा काकभुशुण्डीले अघि भनेको, पक्षिराज–गरुडजीले सुनेको हो ।

त्यो दुइ जनाको उत्तमसंवाद जुनप्रकारले भयो, त्यो-कुरा पछि भनौंला । ऐल्हे-अतिसुन्दर–अतिपवित्र–राम-चरित्र सुन ।

उमा ! हरिका गुण र नाम अपार छन्. उहाँको कथा पनि अगणित (गणनातीत) र अमित (अनन्त) छ, तथापि म आफ्ना–बुद्धिको–अनुसार भन्दछु, आदर मानेर सुन ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

चौ०–सुनु गिरिजा हरिचरित सुहाए ❀ विपुल विसद निगमागम गाए ॥ १ ॥
हरि अवतार हेतु जेहि होई ❀ इदमित्थं कहि जाइ न सोई ॥ २ ॥
राम अतर्क्य बुद्धि मन बानी ❀ मत हमार अस सुनहु सयानी ॥ ३ ॥
तदपि सन्त मुनि वेद पुराना ❀ जस कछु कहहिं स्वमतिअनुमाना ॥ ४ ॥
तस मैं सुमुखि ! सुनावौं तोहीं ❀ समुझि परै जस कारन मोहीं ॥ ५ ॥

गिरिनन्दिनि ! सुन्दर-विशाल-निर्मल वेदशास्त्रले गाएको हरिचरित्र सुन । जुन्-कारणले हरिको अवतार हुन्छ, त्यो-कारण इदमित्थम् गरेर (यो यस्तै हो भनेर ठोकुवा गरेर) भन्न शकिदैन ॥ बुद्धिअति ! पार्वती ! “रामजी बुद्धि-मन-वचनका पनि अगोचर (बुद्धिले ठहऱ्याउन नशकिने, मनले अड्कल गर्न नशकिने, वचनले भन्न नशकिने) हुनुहुन्छ” मेरो यो मत छ, तिमी सुनि राख ॥ तै-पनि साधु–सन्तहरू मुनिहरू वेदहरू पुराणहरू आफ्ना बुद्धिका अनुमानले जसरी केहीकेही (थोर बहुत) भन्दछन्, त्यसैगरी म पनि मलाई जस्तो-कारण समुझ परेको छ (मैले जुन कारण संझेको छु) त्यस्तै तिमीलाई सुनाउँछु, सुमुखि ! (प्रियवादिनी ! प्रिये !) सुन ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

जव जव होइ धरमकै हानी ❀ बाढहिं असुर अधम अभिमानी ॥ ६ ॥
करहिं अनीति जाइ नहि वरनी ❀ सीदहिं विप्र धेनु सुर धरनी ॥ ७ ॥
तव तव प्रभु धरि विविध शरीरा ❀ हरहिं कृपानिधि सज्जन पीरा ॥ ८ ॥

जैल्हेजैल्हे धर्मको हानि हुन्छ, अधम-अभिमानी असुरहरू वढ्दछन्, र अवर्णनीय अन्याय गर्न लाग्दछन्, ब्राह्मण-गाई देवता-पृथ्वीमाता दुःखित हुन्छन्, त्यसैत्यसैवखतमा दयानिधान प्रभुजी अनेकप्रकारको शरीरधारणा गरी अवतार लिनुहुन्छ र सज्जनको दुःख हर्नुहुन्छ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा–असुर मारि थापहिं सुरन्ह, राखहिं निज श्रुति सेतू ।
जग विस्तारहिं विसद जस, राम जनम कर हेतू ॥१३१॥

हुनाले जालन्धरदैत्य रावण भई जन्म्यो, रामजीले त्यसलाई युद्धमा मारेर परमपद दिनु भयो ॥ १ ॥ २ ॥ (क)

एक जनम कर कारण एहा ❀ जेहि लगि राम धरी नर देहा ॥ ३ ॥
प्रति अवतार कथा प्रभु केरी ❀ सुनु मुनि वरनी कविन्ह घनेरी ॥ ४ ॥

जसका लागि रामजीले नरदेह ग्रहण गर्नु भयो, यो एउटा (वृन्दाशाप) जन्मको कारण हो। कविहरूले मुनीश्वरहरूका मुखारविन्दवाट प्रत्येक रामावतारको कथा सुनेर विस्तारपूर्वक वर्णन गरेको छ ॥ ३ ॥ ४ ॥

नारद साप दीन्ह एक वारा ❀ कलप एक तेहि लगि अवतारा ॥ ५ ॥
गिरिजा चकित भई सुनि वानी ❀ नारद विष्णु भगत पुनि ज्ञानी ॥ ६ ॥
कारन कवन साप मुनि दीन्हा ❀ का अपराध रमापति कीन्हा ॥ ७ ॥

जालन्धर दैत्यको संक्षिप्त कथा—

(क) जालन्धर नाम भएको दुर्जय-दैत्यले सवै-देवतालाई युद्धमा परास्त गर्‍यो। देवताको सहायताका निमित्त शंकरजी र विष्णु भगवान् समेत युद्धगर्न लाग्नुभयो, तर उहाँहरूको-पनि जोर चलेन, दैत्यराज-जालन्धरकी वृन्दा नाम गरेकी रानी बड़ी-पतिव्रता थिइन्। तिनैका पातिव्रत्य धर्मका प्रभावले जालन्धर नहार्नेभयो र विष्णु भगवान् तिनको धर्म नष्ट गर्न योगीको रूप लिएर जालन्धरका घर जानुभयो, वृन्दाले आफ्ना पतिको युद्धवृत्तान्त सोधन लागिन्, त्यसै-वेलामा छिन्न-भिन्न-भएको जान्धरको लाश त्यहीं गिर्न आयो, त्यो देखेर वृन्दा आलाप-विलाप गर्न लागिन्, योगिवेषधारी हरिले "तिमी साह्रै ठूली पतिव्रता छौ, किन रुन्छयौ? काटिएका अङ्गप्रत्यङ्ग जोरेर सुमसुम्याइदेउ जालन्धर वाँच्तछन्" भन्नु भयो, लौ त भनेर वृन्दाले त्यसै गरिन् त्यो लास जीवित भएर उठ्यो, वृन्दा खूशी भएर पतिसंझेर त्यसको पाउ दाव्न लागिन् त्यसै-वेलामा युद्धगर्न लागेको जालन्धरदैत्यलाई शङ्करले मार्नुभयो, कृत्रिम योगी र कृत्रिमजालन्धर दुवैजना अन्तर्धान भए, परपुरुषको स्पर्श नगर्ने वृन्दाले कपटमा परेर परपुरुषको स्पर्श गरे वावत पातिव्रत्य धर्म नष्ट भयो र जालन्धर मर्‍यो-वृन्दा विधवा भइन्, अनी उनले यो-छलकपट गरेको थाहा पाएर विष्णु-भगवान्लाई "यसरी छल गरेर मेरो सतीत्व नष्ट पारेर मेरा पतिलाई मार्‍यौ, तसर्थ तिमिलाई स्त्रीको विरह होइजाओस्, तिम्री स्त्रीलाई मेरा पतिले हरिहाल्नून्" यस्तो शाप दिइन्।

पातिव्रत्य-महिमा

(१) जसकी स्त्री सच्ची पतिव्रता छ, त्यो पुरुष विजयी-धनी-सुखी हुन्छ।

(२) पतिव्रताका तेजका साम्ने सूर्य प्रभृति-तेजस्वी देवता पनि थर्थर काँपछन्।

(३) पति वाँचे वाँच्ने, पति मरे मर्ने, पति खुशी भएमा खुशी हुने, स्वाभाविक प्रेम रसले पूर्ण भएकी कुलीनकी छोरीको संसारमा उपमै छैन।

(१) यस्य पत्नी भवेत् साध्वी पतिव्रतपरायणा। स जयी सर्वलोकेषु स सुखी स धनी पुमान्।

(२) कम्पन्ते सर्वतेजांसि दृष्ट्वा पातिव्रतं महः।

(३) जीवति जीवति नाथे, मृते मृता या मुदा युता मुदिते।
सहजस्नेहरसाला कुलवनिता केन तुल्यास्ति ॥

फेरि तिनै दुइ जना (जयविजय) रावण र कुम्भकर्ण नाम भएका, जगत्प्रख्यात, सकलदेवविजयी, बलवान्, योद्धा, बड़ावीर राक्षस भए ॥ १३२ ॥

चौ०–मुकुत न भए हते भगवाना ❀ तीनि जनम द्विज वचन प्रमाना ॥ १ ॥
एक वार तिन्हके हित लागी ❀ धरेउ सरीर भगत अनुरागी ॥ २ ॥

"३ जन्म आसुरी योनि होस्" यस्तो ब्राह्मणवचन प्रमाण (सत्य) हुनुपर्ने हुनाले तिनीहरू भगवान्का हातवाट मर्दा·पनि मुक्त भएनन्। भक्तजनानुरागी भगवान्ले तिनीहरूका लागि १ वार शरीरधारण गर्नुभयो ॥ १ ॥ २ ॥

कस्यप अदिति तहाँ पितु माता ❀ दशरथ कौसल्या विख्याता ॥ ३ ॥
एककल्प एहि विधि अवतारा ❀ चरित पवित्र किए संसारा ॥ ४ ॥

त्यहाँ (त्योरामावतारमा) कश्यपप्रजापति-दशरथ, अदिति-कौसल्या, भएका थिए, तिनै दुइ पिता र माता भए। एउटा-कल्पमा यसप्रकारले अवतार लिनुभयो र आफ्ना·चरित्रले संसारलाई पवित्र गर्नुभयो ॥ ३ ॥ ४ ॥

एक कल्प सुर देखि दुखारे ❀ समर जलन्धर सन सब हारे ॥ ५ ॥
संभु कीन्ह संग्राम अपारा ❀ दनुज महावल मरै न मारा ॥ ६ ॥
परम सती असुराधिप नारी ❀ तेहि बल ताहि न जितहिं पुरारी ॥ ७ ॥

एउटा-कल्पमा, देवता-हरूलाई जालन्धरदैत्यसँग युद्ध गर्दा हारेर दुःखित भएका देखेर शंकरले ठूलो युद्ध गर्नुभयो, तर त्यो जालन्धरदैत्य शंकरजीले मार्नखोज्दा पनि मरेन। त्योदैत्यराज-जालन्धरकी रानी अत्यन्त पतिव्रता थिइन्, त्यहीपातिव्रत्यधर्मका प्रभावले त्यसलाई शंकरले जित्न शक्नुभएन ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

दोहा–छल करि टारेउ तासु व्रत, प्रभु सुर कारज कीन्ह।
जब तेइ जानेउ मरम तव, साप कोपकरि दीन्ह ॥१३३॥

भगवान्-विष्णुले छल गरेर र तिनको पातिव्रत्यको भङ्ग गर्नुभयो र सुरकार्य (देवताको काम अर्थात् जालन्धरवध) गर्नुभयो (शंकरद्वारा उसलाई मराउनु भयो) जब तिनले त्यो छल थाहापाइथिन् अनि रिसाएर भगवान्-विष्णुलाई शाप-दिइन् (सरापिन्) ॥ १३३ ॥

चौ०–तासु साप हरि कीन्ह प्रमाना ❀ कौतुकनिधि कृपाल भगवाना ॥ १ ॥
तहाँ जलन्धर रावन भएऊ ❀ रन हति राम परम पद दयऊ ॥ २ ॥

ती–जालन्धर–पत्नीको शापलाई भगवान्–विष्णुले आफू कौतुकनिधि (अनेकानेक प्रकारको लहड गर्ने) हुनाले र दयासागर हुनाले प्रमाण (सत्य) गर्नुभयो ॥ १ ॥ त्यसो

हुनाले जालन्धरदैत्य रावण भई जन्म्यो, रामजीले त्यसलाई युद्धमा मारेर परमपद दिनु भयो ॥ १ ॥ २ ॥ (क)

एक जनम कर कारण एहा ❀ जेहि लगि राम धरी नर देहा ॥ ३ ॥
प्रति अवतार कथा प्रभु केरी ❀ सुनु मुनि बरनी कविन्ह घनेरी ॥ ४ ॥

जसका लागि रामजीले नरदेह ग्रहण गर्नु भयो, यो एउटा (वृन्दाशाप) जन्मको कारण हो। कविहरूले मुनीश्वरहरूका मुखारविन्दवाट प्रत्येक रामावतारको कथा सुनेर विस्तारपूर्वक वर्णन गरेको छ ॥ ३ ॥ ४ ॥

नारद साप दीन्ह एक बारा ❀ कलप एक तेहि लगि अवतारा ॥ ५ ॥
गिरिजा चकित भई सुनि बानी ❀ नारद विष्णु भगत पुनि ज्ञानी ॥ ६ ॥
कारन कवन साप मुनि दीन्हा ❀ का अपराध रमापति कीन्हा ॥ ७ ॥

जालन्धर दैत्यको संक्षिप्त कथा—

(क) जालन्धर नाम भएको दुर्जय-दैत्यले सवै-देवतालाई युद्धमा परास्त गर्‍यो। देवताको सहायताका निमित्त शंकरजी र विष्णु भगवान् समेत युद्धगर्न लाग्नुभयो, तर उहाँहरूको-पनि जोर चलेन, दैत्यराज-जालन्धरकी वृन्दा नाम गरेकी रानी बड़ी-पतिव्रता थिइन्। तिनैका पातिव्रत्य धर्मका प्रभावले जालन्धर नहार्नेभयो र विष्णु भगवान् तिनको धर्म नष्ट गर्न योगीको रूप लिएर जालन्धरका घर जानुभयो, वृन्दाले आफ्ना पतिको युद्धवृत्तान्त सोधन लागिन्, त्यसै-वेलामा छिन्न-भिन्न-भएको जान्धरको लाश त्यहीं गिर्न आयो, त्यो देखेर वृन्दा आलाप-विलाप गर्न लागिन्, योगिवेषधारी हरिले "तिमी साह्रै ठूली पतिव्रता छौ, किन रुन्छयौ? काटिएका अङ्गप्रत्यङ्ग जोरेर सुमसुम्याइदेउ जालन्धर वाँच्तछन्" भन्नु भयो, लौ त भनेर वृन्दाले त्यसै गरिन् त्यो लास जीवित भएर उठ्यो, वृन्दा खूशी भएर पतिसंझेर त्यसको पाउ दाव्न लागिन् त्यसै-बेलामा युद्धगर्न लागेको जालन्धरदैत्यलाई शङ्करले मार्नु भयो, कृत्रिम योगी र कृत्रिमजालन्धर दुवैजना अन्तर्धान भए, परपुरुपको स्पर्श नगर्ने वृन्दाले कपटमा परेर परपुरुषको स्पर्श गरे वावत पातिव्रत्य धर्म नष्ट भयो र जालन्धर मर्‍यो-वृन्दा विधवा भइन्, अनी उनले यो-छलकपट गरेको थाहा पाएर विष्णु-भगवान्लाई "यसरी छल गरेर मेरो सतीत्व नष्ट पारेर मेरा पतिलाई मार्‍यौ, तसर्थ तिमिलाई स्त्रीको विरह होइजाओस्, तिम्री स्त्रीलाई मेरा पतिले हरीहाल्नून्" यस्तो शाप दिइन्।

पातिव्रत्य-महिमा

(१) जसकी स्त्री सच्ची पतिव्रता छ, त्यो पुरुष विजयी-धनी-सुखी हुन्छ।
(२) पतिव्रताका तेजका साम्ने सूर्य प्रभृति-तेजस्वी देवता पनि थर्थर काँप्छन्।
(३) पति वाँचे वाँच्ने, पति मरे मर्ने, पति खुशी भएमा खुशी हुने, स्वाभाविक प्रेम रसले पूर्ण भएकी कुलीनकी छोरीको संसारमा उपमै छैन।

(१) यस्य पत्नी भवेत् साध्वी पतिव्रतपरायणा। स जयी सर्वलोकेपु स सुखी स धनी पुमान्।
(२) कम्पन्ते सर्वतेजांसि दृष्ट्वा पातिव्रतं महः।
(३) जीवति जीवति नाथे, मृते मृता या मुदा युता मुदिते।
सहजस्नेहरसाला कुलवनिता केन तुल्यास्ति ॥

यह प्रसंग मोहि कहहु पुरारी ! ❀ मुनिमन मोह आचरज भारी ॥ ८ ॥

'एउटा कल्पमा एक-फेर नारदमुनिले शाप दिए, त्यसैका-लागि प्रभु-रामजीले अवतार लिनुभयो" यस्तो शंकरजीको वचन सुनेर पार्वती आश्चर्यचकित (आश्चर्य मानेर जिल्ल) हुनुभयोर [उहाँले] "नारद विष्णुभक्त र ज्ञानी हुन्, ती मुनिले केकारण शाप दिए ? लक्ष्मीपति भगवान्ले के अपराध गर्नुभयो ? यो प्रसंग मलाई भन्नुहोस् नाथ ! त्रिपुरघाती ! मुनिका मनमा पनि मोह ? ठूलो आश्चर्य हो" भन्नु भयो ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा—बोले महेस विहँसि तव, ज्ञानी मूढ न कोइ ।
जेहि जस रघुपति करहिं जव, सो तस तेहिछन होइ ॥१३४॥

भरद्वाजजी ! यो-गिरिजाको वचन सुनेर शंकरजी हाँसेर बोल्नुभयो कि, गिरिनन्दिनि ! कोही ज्ञानी छैन, कोही मूर्ख छैन, रामजी जैले जसलाई जस्तो पार्नु हुन्छ, त्यो प्राणी तत्क्षण त्यस्तै हुन्छ (स्वतन्त्रको छ र ?) ॥ १३४ ॥

सोरठा—कहौं रामगुन गाथ, भरद्वाज सादर सुनहु ।
भव भञ्जन रघुनाथ भजु तुलसी तजि मानमद ॥२०॥

(याज्ञवल्क्य मुनि भन्नुहुन्छ) भरद्वाजजी ! आदर-सहित भएर सुन्नुहोस् रामजीका गुणगाथाको वर्णन गर्दछु। तुलसीदास ! मान (अभिमान) र मद (उद्धतपना) छाडेर भज, रघुनाथजी भवभञ्जन (संसारभयहारी) हुनुहुन्छ। (उहाँको भजन भयोभने सप्रिन्छ, मद-मानमा मस्त भइयो भने बिग्रिन्छ। ज्ञानी हुँ, भक्त हुँ भन्न हुदैन) ॥ २० ॥

चौ०—हिमगिरि गुहा एक अति पावनि ❀ वह समीप सुरसरी सुहावनी ॥ १ ॥
आश्रम परम पुनीत सुहावा ❀ देखि देवऋषि मन अति भावा ॥ २ ॥
निरखि सैल सरि विपिन विभागा ❀ भएउ रमापति पद अनुरागा ॥ ३ ॥

हिमालयपर्वतमा अत्यन्त-पवित्र एउटा गुफाछ, त्यसका समीपमा गङ्गाजी शोभायमान भएर बगेकी छन्, त्यहाँ परमपवित्र र सुन्दर एउटा आश्रम देखेर नारदको मन पर्‍यो, पर्वत नदी वनविभाग (वनका छुट्टाछुट्टा हिस्सा) देखेर नारदको भगवान्मा भक्ति बढ्यो ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

सुमिरत हरिहि साप गति बाधीं ❀ सहज विमल मन लागि समाधी ॥४॥
मुनि गति देखि सुरेश डेराना ❀ कामहिं बोलि कीन्ह सनमाना ॥५॥
सहित सहाय जाहु मम हेतू ❀ चलेउ हरषि हिय जलचरकेतू ॥६॥

नारदले हरिस्मरण गर्न लाग्दा शापगति (दक्षप्रजापतिले "२घडीभन्दा बढ्ना १स्थानमा अड्न नपाए" भनेर दिएका शापको प्रभाव) बाधित भयो ("हरिस्मृतिः सर्वविपद्विमोचनम्" यो वचनानुसार हरिस्मरणले त्यो·शापरूपी·विपत्ति काटिदियो) र नारदजीका स्वभावतः निर्मल·भएका मनमा समाधिलाग्यो [हरिस्मरण गर्दागर्दै नारदमुनिको समाधि चढ्यो] ॥ ४ ॥

नारदको समाधि-अवस्था थाहा पाएर इन्द्र डराए, कामदेवलाई बोलाएर सन्मान गरी कन इन्द्रले भने कि—"तिमी मेरा निमित्त सहायसहित भई (नारदका तपस्याको विघ्न गर्न) जाऊ" (यो-हुकुम सुनेपछि) त्यो जलचरकेतु (माछो झंडामा राख्ने-महामूर्ख-अविवेकी कामदेव) मनमा खुशी भएर हिंड्यो ॥ ५ ॥ ६ ॥

सुनासीर मनमहँ असित्रासा ❀ चहत देवऋषि मम पुरवासा ॥ ७ ॥
जे कामी लोलुप जगमाहीं ❀ कुटिल काक इव सवहि डेराहीं ॥ ८ ॥

इन्द्रलाई "नारदमुनि मेरा नगरमा बस्न चाहन्छन् कि ?" भन्ने डर थियो, (इन्द्रले त्यसरी डराउनु मुनासिबै हो किन भने ?) जगत्मा जो जो कामी र लोलुप (लोभले खग्रास पारेका) व्यक्तिछन् तिनीहरू कुटिलै हुन्छन् (सीधासादा चालमा ती चल्दैनन्, तिनलाइ सँधै छक्का-पञ्जा चाहिन्छ) तिनीहरू कागजस्ता हुनाले सबैसँग डराउँछन् ॥ [रछानको खकार-सिंगान-मल-हाड-खोरमा लटट्ू-भएको विचारा-कागलाई कसले के गर्थ्यो र डराउनु पर्थ्यो ? तर त्यो काग स्वयं नीचकर्मका-तासीरले मानिस देख्ने वित्तिकै झस्कन्छ डराउँछ, त्यस्तै-कामी-लोलुप-कुटिलहरू आफ्नो स्वार्थ विग्रला भन्ने दहशतले कुनै-सज्जन नगीच न आओस् भनेर अनेक जाल गर्दछन्] ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा--सूख हाड लै भाग शठ, स्वान निरखि मृगराज ।
छीनि लेइ जनि जान जड, तिमि सुरपति हि न लाज ॥१३५॥

वदमाश-मूर्ख-कुकुर सिंहलाई देखेपछि "खोस्ने पो हो कि ?, खोस्न नपाओस्" यस्तो ख्याल गरेर शुकेको हाड मुखले च्यापेर भाग्दछ, (नासमुझको त्यो-काम-गर्दा त्यस-उल्लूलाई लाज लाग्दैन)। त्यस्तै यो-काम गर्दा इन्द्रलाई लाज लागेन । (तुच्छ-विषय सुकेको-हाडजस्तो हो, किन भने ? त्यो विषयको-भोग-गर्दा अपूर्वलाभ केही हुदैन प्रत्युत हानि हुन्छ, त्यही-हानिलाई कामीहरू सुख संझन्छन्, जस्तै स्त्रीपुरुषको-परस्पर-संगममा जीवनाधार शुक्रको हानि हुन्छ ता पनि त्यो-शुक्रमोचनैलाई मूर्ख-कामी-हरू सुख संझन्छन्, कुकुरले शुकेको हाड चपाउन लाग्छ, (चपाउँदा चपाउँदै त्यसको गीजावाट रगत आउछ, त्यही आफ्नो रगत चुस्तछ र हाड चपाउँदा सुख पाएँ भनी ठान्छ। विषयलम्पट भएका इन्द्र हाडच्यापेर वचाउन खोज्ने कुकुरजस्ता हुन्, नारद सिंहजस्ता हुन् [उनलाई ती तुच्छ विषयको वास्तै थिएन, आफ्ना पुरुषार्थद्वारा सिंहले शिकारवाट सुख हाशील गरेझैं नारद मुनिले आफ्ना साधनाद्वारा इन्द्रानन्दभन्दा कोटि २ गुण बढता भएको ब्रह्मानन्दभन्दा पनि ठूलो हरिसेवानन्द हासिल गरेका थिए] ॥ १४५ ॥

तेहि आश्रमहिं मदन जब गएऊ ❀ निज माया वसन्त निरमयऊ ॥ १ ॥
कुसुमित विविध विटप बहुरंगा ❀ कूजहिं कोकिल गूँजहिं भृङ्गा ॥ २ ॥
चली सुहावन त्रिविध वयारी ❀ काम कृसानु जगावनहारी ॥ ३ ॥
रंभादिक सुर नारि नवीना ❀ सकल असमसर कला प्रवीना ॥ ४ ॥
करहिं गान वहुतान तरङ्गा ❀ बहु विधि क्रीडहिं पानिपतङ्गा ॥ ५ ॥

त्यो आश्रममा कामदेव पुग्यो, वसन्तले आफ्नोमाया (कपट) फैलाउन लाग्यो ॥ १ ॥ अनेकप्रकारका वृक्ष अनेक-प्रकारसँग फुले, कोइली कूजनगर्न, भ्रमर गुञ्जनगर्न लागे ॥ २ ॥ कामरूपी-अग्निलाई जगाउने ३ प्रकारको (मन्द-सुगन्ध-शीतल) सुन्दर हावा चल्न लाग्यो ॥ ३ ॥ कामकलामा प्रवीण भएका (वात्स्यायनले बताएका गीत-वाद्य-नृत्य आदि गरेका औपयिकी ६४ कला र, आलिङ्गन-चुम्बन आदिगरेका सांप्रयोगिक ६४ कलामा पारंगत भएका) तरुणी रम्भा-मेनका आदिगरेका सवै अप्सरा तानका तरङ्गले (दीर्घदीर्घ तानले) गानं गर्नलागे, अनेकप्रकारसँग हात नचाउँदै कन्दुक (हातले खेल्ने भकुँडो) खेल्नलागे ॥ ४ ॥ ५ ॥

देखि सहाय मदन हरषाना ❀ कीन्हेसि पुनि प्रपञ्च विधिनाना ॥ ६ ॥
कामकला किछु मुनिहि न व्यापी ❀ निजभय डरेउ मनोभव पापी ॥ ७ ॥
सीमकि चापि सकै कोउ तासू ❀ बड़ रखवार रमापति जासू ॥ ८ ॥

यस्ताप्रकारले सहायतागर्न लागेका वसन्त-अप्सराप्रभृति-सहायवर्गलाई देखेर मदन हर्षित भयो र फेरी नानाप्रकारको प्रपञ्च (कोशीस) गर्न लाग्यो ॥ ६ ॥

कामदेवका कलाले (चलाकीले) नारदमुनिलाई व्याप्तगर्न (मोहित पार्न) शकिन, पापी (कृतापराध) कामदेव आफ्ना-भयले आफै डराउन लाग्यो (अघेंली गर्ने व्यक्ति पछि आफै डराउन लाग्दछ, कसैले केही गर्नुपर्दैन) ॥ ७ ॥ जसका रक्षक खास-लक्ष्मीपति-भगवान् हुनुहुन्छ त्यसको कोई सीमा नाघ्न शक्तछ र ? (त्यसका नगीच पर्न कोई शक्त छ र ?) ॥ ८ ॥

दोहा--सहित सहाय सभीत अति, मान हारि मन मयन ।
गहेसि जाइ मुनिचरन कहि, सुठि आरत मृदु वयन ॥१३६॥

कामदेवले मनमा हार मानेर, सहायसमेत अत्यन्त डराईकन नारदमुनिका पाउ समात्यो, खूव दुःखित भएर नरम वचन बोल्न लाग्यो ॥ १३६ ॥

चौ०-भयेउ न नारद मन कछु रोषा ❀ कहि प्रिय बचन काम परितोषा ॥ १ ॥
नाइ चरन सिर आयसु पाई ❀ गएउ मदन तव सहित सहाई ॥ २ ॥

नारदका मनमा रिस कत्तिपनि भएनर, प्रियवचन बोलेर उनले कामदेवलाई खुशी पारे ॥ अनि नारदका पाउमा शिर राखेर आज्ञा पाए-पछि सहायसहित कामदेव गयो ॥ १ ॥ २ ॥

मुनि सुसीलता आपनि करनी ❀ सुरपति सभाजाइ सव वरनी ॥ ३ ॥
सुनि सवके मन अचरज आवा ❀ मुनिहि प्रसंसि हरिहि सिरनावा ॥ ४ ॥

उसले इन्द्रका सभामा गएर नारदमुनिका असल-शीलको र आफ्ना-कामको सवै वर्णन गऱ्यो ॥ ३ ॥ त्यो सुनेर सवैका मनमा आश्चर्य लाग्यो, नारदको प्रशंसा गरेर सवैले विष्णुभगवान्‌लाई नमस्कार गरे ॥ ४ ॥

तव नारद गवने सिवपाहीं ❀ जिता काम अहमिति मन माहीं॥ ५ ॥
मार चरित संकरहिं सुनावा ❀ अति प्रिय जानि महेस सिखावा॥ ६ ॥

उतातिर नारदमुनि "मैले कामलाई जितें" त्यस्तो अहंकार मनमा राखेर शिवजीका समीप गए, कामदेवको चरित्र तिनले शिवजीलाई सुनाए, अनि शिवजीले प्यारो मानेर नारदलाई शिक्षा दिनुभयो ॥ ५ ॥ ६ ॥

वार वार विनवौं मुनि ! तोही ❀ जिमि यह कथा सुनायहु मोही ॥ ७ ॥
तिमि जनि हरिहि सुनायहु कबहूँ ❀ चलेहु प्रसंग दुराएहु तबहूँ ॥ ८ ॥

(शिवजीले भन्नुभयो की) नारदमुनि ! तिमीलाई म वारंवार विन्तिगर्दछु—जसरी तिमीले यो वृत्तान्त मलाई सुनायौ, त्यसरी विष्णु-भगवान्-लाई कहिल्यै नसुनाए है, कुराको प्रसंग चल्यो भने-पनि तुरन्तै त्यो-कुरा अलमल्याइदिए है ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा—संभु दीन्ह उपदेश हित, नहि नारदहि सोहान ।
भरद्वाज कौतुक सुनहु, हरि इच्छा बलवान ॥१३७॥

शिवजीले हित उपदेश दिनुभयो, तर नारदलाई मनपरेन, भरद्वाजजी ! तमासा सुन्नुहोस् न, अहा ! हरिइच्छा वडी-वलवती छ ॥ १३७ ॥

चौ०—राम कीन्ह चाहहिं सोइ होई ❀ करय अन्यथा अस नहिं कोई ॥ १ ॥
संभुवचन मुनिम न नहि भाये ❀ तव विरंचिके लोक सिधाये ॥ २ ॥

रामजी जे गर्न चाहनुहुन्छ, त्यही हुन्छ, त्यसमा अन्यथा गर्न शक्ने कोही छैन ॥ १ ॥ शिवजीको वचन नारदजीलाई मन परेन, अनि ती (नारद) व्रह्मलोक गए ॥ २ ॥

एक वार करतल वर वीना ❀ गावत हरिगुन गान प्रवीना ॥ ३ ॥
छीरसिन्धु गवने मुनि नाथा ❀ जइँ वस श्रीनिवास श्रुतिमाथा ॥ ४ ॥

एकसमयमा (कदाचित्) गाउनामा सिपालु ती नारदमुनि हातमा वीणा लिएर विष्णुभगवान्को गुणगान गर्दै जहाँ श्रीनिवास (लक्ष्मीजीका वासभवन) श्रुतिमाथ (वेदकाशिर अर्थात् मालिक) विष्णु-भगवान् रहनुहुन्छ, त्यो क्षीरसमुद्रतर्फ गये ॥ ३ ॥ ४ ॥

हरखि मिले उठि रमा निकेता ❀ बैठे आसन ऋषिहि समेता ॥ ५ ॥
वोले विहँसि चराचर राया ❀ बहुते दिनन्हि कीन्हि मुनि ! दाया॥ ६ ॥

रमानिकेत (श्रीनिवासविष्णुभगवान्) ले खुशीकासाथ उठेर भेट गर्नुभयो, नारदऋषिसमेत (साथ) आसनमा वस्नुभयो। चराचरजगत्का राजा (स्वामी) विष्णुभगवान्ले—"मुनिराज ! नारदजी ! तपाईले धेरैदिन्मा दयागर्नुभयो" ("धेरैदिन्पछि आउने मेहरवानी गर्नुभयो" (यो वचन बोल्नुभयो) ॥ ५ ॥ ६ ॥

कामचरित नारद सव भाखे ❀ जद्यपि प्रथम वरजि शिवराखे ॥ ७ ॥
अतिप्रचण्ड रघुपतिकै माया ❀ जेहि नमोह असको जगजाया ॥ ८ ॥

यद्यपि शिवजीले अघि वर्जित गरिराखेको थियो (मनाहीगरेको थियो) तैपनि नारदजीले कामदेवको चरित्र सबै वताए। रामजीकी प्रचंड (बलवती) मायाले जसलाई मोहित पारेकी छैन, त्यस्तो सकस यो-जगतमा को जन्मेको छ र ? ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा–रुख वदन करि वचन मृदु, बोले श्रीभगवान ।
तुह्मरे सुमिरनते मिटहिं, मोह मार मद मान ॥१३८॥

विष्णु-भगवान्ले मुख रूखो पारेर (मुखहेर्दा स्नेह रहेनछ भन्ने भान पनंगरी) मीठो वचन वोल्नुभयो। "नारदजी ! तपाईका स्मरणले, मोह-मदन-मद-मान ई ४ (चारै) कुरा मेटिन्छन् ।

चौ०–सुनु मुनि ! मोह होइ मनताके ❀ ज्ञान विराग हृदय नहिं जाके ॥ १ ॥
ब्रह्मचरज व्रतरत मति धीरा ❀ तुह्महिं कि करै मनोभव पीरा ॥ २ ॥

मुनिवर ! नारदजी ! सुन्नुहोस्, जसका मनमा ज्ञान-वैराग्य छैन, त्यसैका मनमा मोह हुन्छ। ब्रह्मचर्यव्रतमा तत्पर भएका, धीरवुद्धि भएका तपाईलाई कामदेवले पीडा दिन के शक्तथ्यो ?" ॥ १ ॥ २ ॥

नारद कहेउ सहित अभिमाना ❀ कृपा तुह्मारि सकल भगवाना ! ॥ ३ ॥
करुनानिधि मन दीख विचारी ❀ उर अंकुरेउ गर्व तरु भारी ॥ ४ ॥

(यो भगवान्को वचन सुनेर) नारदले हृदयमा अभिमान लिएर "भगवन् ! यो सबै हजूरको कृपा हो" भने। अनि करुणानिधि-भगवान्ले विचार गरेर "नारदका हृदयमा गर्ववृक्ष (घमण्डरूपीवृक्ष) को अङ्कुर (टुसो) उम्रेछ भनेर देख्नुभयो ॥ ३ ॥ ४ ॥

वेगि सो मै डारिहौं उखारी ❀ प्रण हमार सेवक हितकारी ॥ ५ ॥
मुनिकर हित मम कौतुक होई ❀ अवसि उपाय करवि मै सोई ॥ ६ ॥
तव नारद हरिपद सिरनाई ❀ चले हृदय अहमिति अधिकाई ॥ ७ ॥
श्रीपति निज माया तव प्रेरी ❀ सुनहु कठिन करनी तेहिकेरी ॥ ८ ॥

"त्यो-गर्ववृक्षको अङ्कुरलाई म झट्टै उखेल्ने हूँ, सेवकको हित गर्ने मेरो प्रण छ। मुनिको हित हुने, मेरो लहड हुने जो उपाय छ, अवश्य त्यही उपाय गर्दछु" (यस्तो विचार भगवान्ले गर्नुभयो) ॥ ५ ॥ ६ ॥

अनि नारदजी विष्णु-भगवान्को वन्दना गरेर हिंडे, हृदयमा अहम् यस्तो (अहंकार) झन् बढ्यो। अनि लक्ष्मीपति भगवान्ले आफ्नीमाया (इच्छाशक्ति) लाई प्रेरणागर्नुभयो। भरद्वाजमुनिजी ! त्यो-मायाको भयानक कार्रवाई सुन्नुहोस् ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा--विरचेउ मगमहँ नगरतेहीं, सत योजन विस्तार ।
श्रीनिवास पुरते अधिक, रचना विविध प्रकार ॥१३९॥

ती वैष्णवीमायाले नारदहिंडने वाटैमा शययोजन (४०० कोस) विशाल भएको, नानाप्रकारका-वनावटले-वैकुंठभन्दा-वढ्ताराम्रो, एउटा नगर (शहर) बनाइन् ॥ १३९ ॥

चौ०–वसहिं नगर सुन्दर नरनारी ❀ जनु बहु मनसिज रति तनुधारी ॥ १ ॥
तेहिपुर वसे सीलनिधि राजा ❀ अगनित हयगय सेन समाजा ॥ २ ॥
सत सुरेस सम विभव विलासा ❀ रूप तेज बल नीति निवासा ॥ ३ ॥
विस्व मोहिनी तासु कुमारी ❀ श्रीविमोह जिसु रूप निहारी ॥ ४ ॥

त्यसनगरमा-मानौ धेरै शरीर धारणागरेका कामदेव र रति हुन्की भनेजस्ता सुन्दरसुन्दर नर-नारी रहेका थिये। त्यही-नगरमा वेगिन्ती घोडा-हात्ती-सेना भएका शीलनिधि-नामक राजा रहेका थिये। ती राजा सज्जन, शयइन्द्रतुल्य धनी, शय इन्द्रतुल्य भोगी, रूप-तेज-बल-नीति यी ४ कुराका खास निवास स्वरूप थिये। जसको रूप हेर्दा लक्ष्मीको भ्रान्ति हुन्छ, त्यस्ती परमसुन्दरी, जगन्मोहिनी एउटी छोरी तिनकी थिइन् ॥ १ ॥ २ ॥ ३॥४॥

–सोइ हरिमाया सवगुन खानी ❀ सोभा तासु कि जाइ वखानी ॥ ५ ॥
करै स्वयंवर सो नृपबाला ❀ आये तहँ अगनित महिपाला ॥ ६ ॥
मुनि कौतुकी नगर तेहि गयऊ ❀ पुरवासिन्ह सव पूछत भयऊ ॥ ७ ॥
सुनि सव चरित भूप गृह आए ❀ करिपूजा नृप मुनि वैठाए ॥ ८ ॥

ती सवै-गुणकी-खानो (निधिस्वरूप) भएकी उनै विष्णुमाया हुन्, तिनको शोभा वयानगर्न शकिन्छ र ? ॥ ५ ॥ ती-राजाले तीकन्याको स्वयंवर गर्नलागे, त्यहाँ वेगिन्ती राजाहरू आए ॥ ६ ॥ लहडी-नारदमुनि त्योशहरमा गए, नगरनिवासीहरूसँग सवै-वृत्तान्त सोधे ॥ ७ ॥ सवै-चरित्र सुनेर नारद राजाका महलमा गए, राजाले सत्कार गरेर तिनलाई आसनमा राखे ॥ ८ ॥

दोहा--आनि देखाइ नारदहि, भूपति राज कुमारि ।
कहहु नाथ ! गुनदोष सव, एहिकै हृदय विचारि ॥१४०॥

अनि राजाले राजकुमारी ल्याएर नारदलाई देखाई "स्वामिन् ! इनको गुण-दोष के के छ ? हृदयमा विचार गरेर वताउनुहोस्" भनी सोधे ॥ १४० ॥

चौ०–देखि रूप मुनि विरति विसारी ❀ बड़ीवार लगिरहे निहारी ॥ ९ ॥
लच्छन तासु विलोकि भुलाने ❀ हृदय हरष नहि प्रकट बखाने ॥ २ ॥

नारदमुनि तीकन्याको रूप देखेर वैराग्य विर्सीकन धेरैवेरसम्म टुलटुलु हेरी रहे ॥१॥ अनि तिनको लक्षण हेरेर मोहित भए, तिनले हृदयमा भएको हर्षलाई (गुप्तराखे) प्रकट वयान गरेनन् ॥ १ ॥ २ ॥

जो एहि वरे अमर सोइ होई ❀ समरभूमि तेहि जीत न कोई ॥ ३ ॥
सेवहि सकल चराचर ताही ❀ वरै सीलनिधि ! कन्या जाही ॥ ४ ॥
लच्छन सव विचारि उर राखे ❀ कछुक वनाइ भूपसन भाखे ॥ ५ ॥

(नारदले लक्षण हेरेर विचार गरेकि) "यिनलाई जस्ले वरण गर्लां त्यो पुरुष अमर हुनेछ, त्यसलाई युद्धभूमिमा कसैले जित्न शक्नेछैन। चराचरजगत्‌ले त्यसको सेवा गर्नें छ," (यस्ता-प्रकारले सौन्दर्यमोहित-भयेर कर्तृ-कर्मका प्राधान्यको अव्यस्था गरेर विचार गरेपछि) यो विचार मनैमा राखेर केही कुरा बनाएर राजालाई नारदले भने ॥ ४ ॥ ५ ॥

सुता सुलच्छन कहि नृपपाही ❀ नारद चले सोच मनमाही ॥ ६ ॥
करौं जाई सोइ यतन विचारी ❀ जेहि प्रकार मोहि वरै कुमारी ॥ ७ ॥
जप तप कछु नहोइ एहिकाला ❀ हेविधि! मिले कौन विधि? बाला ॥ ८ ॥

"राजन् ! तपाईको छोरी असल-लक्षण-भएकी रहिछन्" यत्ति भनेर मनमा फिक्री गर्दै नारद हिंडे। "गएर विचारपूर्वक त्यही यत्न गर्नेंहूँ, जुनप्रकारले यी राजकन्या मलाई वरण गर्लिन्, यो-समयमा जप-तप केही हुन शक्तैन, हे विधाता ! ती-बालिका कुनप्रकारले पाइएलिन् ? ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा--एहि अवसर चाहिअ परम, सोभा रूप विसाल।
जो विलोकि रीझे कुँवरि, तव मेलइ जयमाल ॥१४१॥

यो-मौकामा ता ठूलो शोभा र ठूलो रूप चाहिन्थ्यो, जुन २ कुरा देखेर राजकुमारी राजी होऊन्, तब यो स्वयंवरको जयमाला लाइन पाइन्थ्यो, (ती २ कुरा छैनन् अपसोस !)

चौ०--हरिसन माँगौं सुन्दरताई ❀ होइहि जात गहरु अति भाई ॥ १ ॥
मोरे हित हरिसम नहिं कोऊ ❀ एहि अवसर सहाइ सोइ होऊ ॥ २ ॥
बहुविधिविनयकीन्हितेहिकाला ❀ प्रगटेउ प्रभु कौतुकी कृपाला ॥ ३ ॥

भगवान्‌संग गयेर सुन्दरता माँगौ ? (भएन) जाँदाखेरी ज्यादा विलम्ब हुन्छ, के गर्नें हो ? हेविधाता !, भगवान्‌विष्णु-जत्तिको मेरो हित-गर्नें कोही छैन, यो-मौकामा उनै भगवान् मेरो सहाय हुनुहोस्" यसप्रकारसंग नारदले त्यसवेला प्रार्थना-गर्दा कौतुकी (लहडी) र अतिदयालु भगवान् प्रकट हुनुभयो ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

प्रभु विलोकि मुनि नयन जुडाने ❀ होइहि काज हिए हरषाने ॥ ४ ॥
अति आरति कहि कथा सुनाई ❀ करहु कृपा प्रभु होहु सहाई ॥ ५ ॥
आपन रूप देहु प्रभु ! मोही ❀ आन भाँति नहि पावौं वोही ॥ ६ ॥

प्रभुलाई देखेर नारदमुनिका नेत्र ठंडा भए [ताप हट्यों]। कार्य सिद्ध भयो भन्ने ख्यालले मनमा हर्षित भए। अत्यन्त-लाचार भएर सबै वृत्तान्त सुनाए-पछि "प्रभो ! कृपा गर्नुहोस्, सहाय हुनुहोस्; प्रभो ! मलाई आफ्नो रूप दिनुहोस्, अन्यथा म उनलाई (राजकन्यालाई) पाउन्न ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

(क) स्वयंरमा कन्याले पो वरण गर्छेन्, पुरुषता वरंण गरिन्छन्, (कन्यां कर्त्री हो, पुरुष कर्म हो) त्यो कुराको होश रहेन, के गर्नु ? महात्मा-नारदजी त्यस्वेलामा राजकन्याका सौन्दर्यले मोहित हुनुभयेको थियो, विचार लर्वरिन गयो।

जेहिविधि नाथ ! होइ हित मोरा ❀ करहु सो बेगि दास मैं तोरा ॥७॥
निज माया बल देखि बिसाला ❀ हिय हँसि बोले दीन दयाला ॥८॥

हेनाथ ! जुन्‌तरहले मेरो हित हुन्छ, त्यो-कुरा चाडैने गर्नुहोस्, म हजूरको दास हूँ” भने ॥ ७ ॥

आफ्नी-मायाको अद्भुत-ठूलो-प्रभाव देखेर मनमनमा हाँसेर दीनवत्सल-भगवान् बोल्नुभयो ॥ ८ ॥

दोहा--जे विधि होइहि परम हित, नारद! सुनहु तुह्मार।
सोइ हम करब न आन कछू, वचन न मृषा हमार ॥१४२॥

“नारद ! सुन ! जुन-कामले तिम्रो परम-हित हुन्छ, त्यही-काम म गर्नेछु, अरू कुनै-काम गर्नेछैन, मेरो वचन मिथ्या छैन ॥ १४२ ॥

चौ –कुपथ माग रुजव्याकुल रोगी ❀ बैद न देइ सुनहु मुनि! जोगी! ॥१॥
एहिविधिहित तुह्मार मैं ठयऊ ❀ कहि अस अंतरहित प्रभु भयऊ ॥२॥

हेयोगीजी ! नारद ! रोगले व्याकुल भएको रोगी कुपथ माग्दछ, वैद्य दिदैन, यस्तै-तरहले म तिम्रो हित गर्नेछु, यत्ति बोलेर प्रभु अन्तर्धान हुनुभयो ॥ १ ॥ २ ॥

माया बिबस भए मुनि मूढ़ा ❀ समुझि नहिं हरि गिरा निगूढ़ा ॥३॥
गवने तुरत तहाँ ऋषिराई ❀ जहाँ स्वयंवर भूमि बनाई ॥४॥

मायाका फन्दामा परेका ती ऋषिराज-नारदजी मूढ़ भए र प्रभुको गूढ़-वचन तिनले बुझेनन्। जहाँ स्वयंवर-गर्ने-स्थान बनेको थियो, तुरन्त त्यहीं पुगे ॥ ३ ॥ ४ ॥

निज निज आसन बैठे राजा ❀ बहु बनाव करि सहित समाजा ॥५॥
मुनिमन हरष रूप अति मोरे ❀ मोहि तजि आनहिं बरिहि न भोरे ॥६॥

चुनिचुनाव भएर राजाहरू आफ्ना-आफ्ना-जमात-सहित आफ्ना-आफ्ना-आसनमा बसे। मुनिका मनमा “मेरो रूप अति-सुन्दर छ, मलाई छाडेर राजकन्या भुलेर-पनि (झुक्किएर पनि) अरुलाई वरण गर्ने छैनन् (किन झुक्किन्थिन् ?)” यो विचार भयो ॥५॥६॥

मुनिहित कारन कृपा निधाना ❀ दीन्ह कुरूप नजाइ बखाना ॥७॥
सो चरित्र लखि काहु न पावा ❀ नारद जानि सबहि सिर नावा ॥८॥

नारदमुनिका हितका निमित्त करुणानिधान-भगवान्‌ले बयान गरिनशकिने कुरूप दिनुभयो, त्यो-चरित्र कसैले जान्न पाएनन्, नारदै जानेर सबैले प्रणाम गरे ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा--रहे तहाँ दुइ रुद्रगन, ते जानहि सब भेउ।
बिप्रबेष देखत फिरहिं, परम कौतूकी तेउ ॥१४३॥

त्यहाँ रुद्रगणमध्यका २जना थिए(मैले,भनेको कुरा नारदलाई मनपरेन,अब अहंकारी नारदले कुन्-कुन्-भुक्तमान् पाउँछन्? लौ हेरौं त भनेर तिनलाई शंकरजीले नारदको चेवागर्न गुप्तरूपले खटाउनुभएको थियो) ती दुइजना यो सबै-भेद थाहापाउँदथे। ती दुइजना परमकौतुकी (बड़ा-लहड़ी) थिए, ब्राह्मणको रूप लिएर नारदका साथसाथ फिर्दथे ॥१४३॥

चौ०-जेंहि समाज वैठे मुनि जाई ❀ हृदय रूप अहमिति अधिकाई ॥१॥
तहँ वैठे महेस गन दोऊ ❀ विप्र वेष गति लखइ न कोऊ ॥२॥

जुनसमाजमा नारदमुनि गएर बसे, मनमा "रूपका हकमा मैनै छु" यस्तो अभिमान पनि खूब गर्नलागे, त्यहीं गएर ब्राह्मणवेषधारी तीदुइगणपुरुष पनि वसे, तिनीहरूलाई कसैले लख-गर्न शकेन ॥ १ ॥ २ ॥ (क)

करहिं कूटि नारदहि सुनाई ❀ नीकि दीन्हि हरि सुन्दरताई ॥३॥
रीझिहिं राजकुँवरि छवि देखि ❀ इनहि वरिहि हरि जानि विसेखी ॥४॥

नारदले-सुन्ने गरी तीदुइजना "हरिले वेस सुन्दरता दिनुभए छ, यो शोभा देखेर राजकुमारी राजो हुनेछन् , विशेष गरेर (राम्रैसँग) यिनही (इनैलाई) हरि (विष्णुजस्तै) जानेर वरण गर्नेछन्" यस्तो ठट्टा गर्नलागे ॥ ३ ॥ ४ ॥ [ख]

मुनिहि मोह मन हाथ पराए ❀ हँसहि संभुगन अति सँचुपाये ॥५॥
जदपि सुनहिं मुनि अटपटि वानी ❀ समुझि न परे बुद्धि भ्रमसानी ॥६॥

मुनि-नारदको मन मोहले-गर्दा पराइकोहातमाथियो (स्वाधीन थिएन) शिवजीका गणपुरुष खूब-संचोमानेर (आनन्दसँग) हास्न लागे । यद्यपि मुनिले तिनको अण्डवण्ड कुरा सुनेथे, तथापि बुद्धिमा भ्रम मिसिन-गएको हुनाले त्योकुराको यथार्थ समुझ भएन ॥ ५ ॥ ६ ॥

काहु न लखा सो चरित विसेखा ❀ जो सरूप नृपकन्या देखा ॥ ७ ॥
मर्कट वदन भयंकर देही ❀ देखत हृदय क्रोध भा तेही ॥ ८ ॥

(क) त्यसवेलामा नारदमुनि आफ्नोरूप विष्णुभगवान्को-जस्तै देख्तथे, अरुले-देख्ता जस्ताकोतस्तै (उही पुराना नारद) देखिन्थे, राजकन्याका दृष्टिले-नारदजी भयानकशरीर-भएका वानरमुखे देखिन्थे। धन्य ! माया !।

(ख) गणपुरुषको ठट्टामा काकु (स्वरभङ्ग) र श्लेष (द्व्यर्थकशब्दको प्रयोग) ले गर्दा वास्तव (माथीलेखेका अर्थको विपरीत सच्चा) अर्थ झल्कन्छ, कसरी भने ?

"रीझहिं ? राजकुँवरि छबि देखी ❋ इ नहि वरिहि हरि जानि विसेखी"

यस चौपाईको-"राजकुमारी यिनलाई देखेर राजी हुनिन् ? (कदापि राजी हुनेछैनन्) विसेखी (विशेषगरेर = राम्रैगरी) हरि जानि (वानर भनेर जानेपछि) इ (यिनलाई) नहि वरिहि (वरण-गर्ने छैनन्) । अथवा-रीझहि राज कुँवरि छवि देखी ❀ इ नहि वरिहि हरि जानि विसेखी" राज (राज्यमा रहेकी राजकुमारी) यी (कन्या) कुँबरिछवि (कुप्रा बूढाको यो अन्हुवार) देखेर-इत्यादि पूर्ववत्। अथवा-इ हरि (यो वानरलाई) ज-आनि = जानि (ज्-योअक्षर लाएर) वरिहि = जरिहि (जल्नेछन् झोकिने छन्)" इत्यादि अनेकानेक अर्थान्तर हुन शक्तछन् ।

नारदको जुन्-स्वरूप राजकन्याले देखिन्, त्यो अद्भुतचरित्र अरुकसैले ताड्न (लखगर्न) शकेनन् । राजकन्यालई-मुख वानरको, शरीर भयानक देखता मनमा रिसउठ्यो ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा–सखी सँग लै कुँअरि तव, चलि जनु राज मराल ।
देखत फिरइ महीप सव, कर सरोज जयमाल ॥१४४॥

अनि हातमा जयमाला (वरणमाला) लिएकी सखीसहित-भएकी राजकुमारी, सवै-राजालाई हेर्दै, मानौं राजहंसीनै हुन्की भनेजस्तो-गरी ढल्कदै त्यहाँ आइन् ॥ १४४ ॥

चौ०–जेहि दिसि वैठे नारद फूली ❀ सो दिसि तेहि न विलोकी भूली ॥ १ ॥
पुनि पुनि मुनि उसकहिं अकुलाहीं ❀ देखि दसा हरगन मुसुकाहीं ॥ २ ॥

नारदजी फूलेर (फुरुक्कपरेर = गंकेर) जुन–दिशामा (जतातिर) वसेका थिए, ती राजकुमारीले त्योदिशामा (त्यतातिर) भुलेरपनि (झुक्किएर पनि) हेरिनन् ॥ १ ॥ मुनिजी भने वारंवार उकुसपुकुसभए चटपटाउन–व्याकुलहुन लागे, त्यो दशा देखेर गणपुरुषले मुसुक्क २ हाँस्न थाले ॥ १ ॥ २ ॥

धरि नृप तनु तहँ गएउ कृपाला ❀ कुँअरि हरषि मेलेउ जयमाला ॥ ३ ॥
दुलहिनि लैगये लच्छि निवासा ❀ नृपसमाज सव भएउ निरासा ॥ ४ ॥

दीनदयाल–लक्ष्मीनिवास–भगवान् राजाको स्वरूप लिएर त्यहां जानुभएको थियो, राजकुमारीले उहाँलाईनै जयमाला पहिराइन् । दुलहीलाई लिएर भगवान् हिंड्नु भयो, सवै राजाहरू निराश भए (हस्स परे) ॥ ३ ॥ ४ ॥

मुनि अति विकल मोहमति नाठी ❀ मनिगिरि गई छूटिजनु गाठी ॥ ५ ॥
तव हरगन बोले मुसुकाई ❀ निज मुख मुकुर विलोकहु जाई ॥ ६ ॥

नारदमुनि मोहले अति-व्याकुल भए, बुद्धि नष्ट भई, ती–गाँठीवाट (बाँधेर राखेका गाँठोवाट) खसेर मणि हराएको व्यक्तिजस्ता भए ॥ ५ ॥ अनि ती गणपुरुषले हाँसेर "गएर ऐनामा आफ्नो मुख हेर्नु होस् त !" भने ॥ ६ ॥

अस कहि दोउ भागे भयभारी ❀ वदन दीख मुनि वारि निहारी ॥ ७ ॥
वेख विलोकि क्रोध अति बाढ़ा ❀ तिनहि सराप दीन्ह अतिगाढा ॥ ८ ॥

त्यसो–भनेर ती दुइ जना खूव डराएर भागे। नारदले पानि हेरेर आफ्नो मुख देखे । आफ्नोवेष (पुरानोसाविक बमोजिमको मात्रै पनि नभएको विष्णुको जस्तोता परैरहोस वानरको भएको) देखेर मनमा अत्यन्त क्रोध-चढ्यो । ती दुइ जनालाई अतिकडा सराप दिए ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा–होउ निसाचर जाइ तुम, कपटी पापी दोउ ।
हँसेंहु हमहिं सो लेहु फल, बहुरि हँसेउ मुनि कोउ ॥१४५॥

कपटी ! पापी हो ! तिमी दुवैजना राक्षस भए, जाऊ, मलाई हँसी गरेथ्यौं, त्यसको फल पाऊ । यसैगरी कुनैमुनिलाई हँसीगरे है ! ॥ १४५ ॥

चौ०–पुनि जल दीख रूप निज पावा ❀ तदपि हृदय संतोष न आवा ॥ १ ॥
फरकत अधर कोप मनमाहीं ❀ सपदि चले कमलापति पाहीं ॥ २ ॥

फेरि नारदले पानीमा हेरेर आफ्नो स्वाभाविकरूप देखे, तैपनि तिनका हृदयमा सन्तोष आएन ॥ ओठ थरथर काँप्न लाग्यो, मनमा रीस जाग्यो, झटपट विष्णु-भगवान्‌का समीप जान लागे ॥ १ ॥ २ ॥

दैहौं साप कि मरिहौं जाई ❀ जगत मोरि उपहास कराई ॥ ३ ॥
बीचहि पन्थ मिले दनुजारी ❀ सँग रमा सोइ राजकुमारी ॥ ४ ॥

“कि सराप दिउँला, कि उनका अधिल्तिर गएर अपहत्या गरेर मरुला, दुनियामा मेरो हँसी गराए” भन्दै नारद हिंडेका थिए, वीच-वाटैमा भगवान् विष्णु भेटिनु–भयो साथमा लक्ष्मी र उनै राजकन्या थिइन् ॥ ३ ॥ ४ ॥

वोले मधुर वचन सुर साईं ❀ मुनि कह चले विकलकि नाईं ॥ ५ ॥
सुनत वचन उपजा अति क्रोधा ❀ मायावस न रहा मन वोधा ॥ ६ ॥

सुरस्वामी–भगवान्–विष्णुले “मुनिजी ! व्याकुल–जस्तो भएर कता जान लाग्नु भयो ?” यस्तो मधुरवचन बोल्नुभयो ॥ यो–वचन सुन्दा ता झन् रीस चढेर आयो, मायाका प्रभावले मनमा ज्ञान रहेन ॥ ५ ॥ ६ ॥

परसंपदा सकहु नहि देखी ❀ तुह्मरे इरिषा कपट विसेखी ॥ १ ॥
मथत सिन्धु रुद्रहि वौराएहु ❀ सुरन प्रेरि विषपान कराएहु ॥ २ ॥

नारदमुनि क्रोधान्ध भएर भगवान्‌लाई झाँट्न लागे, “तिमी अर्काका संपत्ति देख्न शक्तैनौ, ईर्ष्या (रीस–डाह) र कपट (छल) तिमिलाई बढ्तै छ, ॥ समुद्र–मथन–गर्दा शंकरलाई पागल (सिल्ली) पाऱ्यौ र देवतालाई प्रेरणा गरेर उनलाई विष–समेत खुवायौ (वाः !) ॥ १ ॥ २ ॥

दोहा–असुर सुरा विष संकरहि, आपु रमा मनि चारु ।
स्वारथ साधक कुटिल तुह्म, सदा कपट व्यवहारु ॥१४६॥

दैत्यदानवलाई मदिरा, शंकरजीलाई विष, आफूलाई राम्री-लक्ष्मी, राम्रो मणि ? (वाः !) तिमी स्वार्थसाधक–कुटिल रहेछौ, तिम्रो व्यवहार हर्हमेशा कपटपूर्ण छ ॥ १४६ ॥

चौ०–परम स्वतन्त्र न सिरपर कोई ❀ भावै मनहि करहु तुम सोई ॥ १ ॥
भलेहि मन्द मन्देहि भल करहू ❀ विसमय हरष नहिय कछु धरहू ॥ २ ॥
डहकि डहकि परचेहु सवकाहू ❀ अति असंक मन सदा उछाहू ॥ ३ ॥
करम सुभासुभ तुह्महि नबाधा ❀ अवलगि तुह्महिं नकाहू साधा ॥ ४ ॥

तिमी पूर्ण स्वतन्त्र छौ, तिम्रा-शिरमाथि (ऊपर) कोही छैन, तिमी जे मनपर्छ-उही गर्छौ, तिमी असललाई खराब, खराबलाई असल गर्दछौ । तिम्रा मनमा हर्ष-विषाद केही छैन । तिमी ठगीठगीकन सबैको परीक्षा लिन्छौ । तिम्रा मनमा शंका छैन, सदा उत्साहै रहन्छ । शुभाशुभकर्मले तिमीलाई पिर्दैन । आजसम्म तिमिलाई कसैले सधाएन। ।१।।२।।३।।४।।

भले भवन अब बायन दीन्हा ❀ पावहुगे फल आपन कीन्हा ॥ ५ ॥
बंचेउ मोहि जवनि धरि देहा ❀ सोइ तनु धरहु साप ममएहा ॥ ६ ॥
कपि आकृति तुम्ह कीन्ह हमारी ❀ करिहहिं कीस सहाय तुम्हारी ॥ ७ ॥
मम अपकार कीन्ह तुम भारी ❀ नारी विरह तुम होव दुखारी ॥ ८ ॥

अब असल-घरमा वैनां दियौ, आफुले गरेका कामको फल पाउनेछौ, जुन्-शरीर लिएर मलाई ठग्यौ, त्यही शरीर तिमिले लिए, मेरो सराप यही भो, तिमिले मेरो आकार वानरको पारि दियौ, तसर्थ वानरैको सहायता तिमिले लिनु-परोस् । तिमिले मेरो भारी अपकार गर्‍यौ, तसर्थ स्त्रीका विरहले तिमि दुःखित भए" ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा—साप सीस धरि हरषि हिय, प्रभु बहु विनती कीन्हि ।
निज मायाकै प्रबलता, करषि कृपा निधि लीन्हि ॥१४७॥

यस्ता-प्रकारको नारदका शापलाई शिरोपर गरेर मनमा खुशी भइकन प्रभुले धरै विन्ती गर्नुभयो, अनी करूणानिधान-प्रभुले आफ्नी-मायाको प्रभावलाई खिचेर लिनुभयो (माया प्रपञ्च हरायो, नारद झसंग भए) ॥ १४७ ॥

चौ०—जब हरि माया दूर निवारी ❀ नहि तहँ रमा न राजकुमारी ॥ १ ॥
तब मुनिअति सभीत हरिचरना ❀ गहे पाहि प्रनतारति हरना ॥ २ ॥
मृषा होउ मम साप कृपाला ❀ मम इच्छा कह दीनदयाला ॥ ३ ॥
मै दुर्वचन कहे बहुतेरे ❀ कह मुनि पाप मिटहिं किमिमेरे ॥ ४ ॥

जब हरिले मायालाई हटाइदिनुभयो, अनि ता त्यहां न लक्ष्मी-देखिइन्, न राजकुमारी देखिइन् फगत नारायण देखिनुभयो । अनि नारदमुनि अत्यन्त भयभीत भएर पाउ समातीकन "भगवन् ! भक्तजनपीडाहरण ! प्रभु ! रक्षा गर्नुहोस, भगवन् ! दया-निधे ! मैले दिएको सराप मिथ्या होस् (न लागोस्)" भनेर प्रार्थना गर्न लागे ॥ दीनबन्धु भगवान्ले "मेरो इच्छा" भन्ने जबाव दिनुभयो ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ नारद मुनिले "मैले घेरै दुर्वचन बोलें, कसरि मेरो पाप मेटिन्छ ?" [यो प्रश्न गरे] ॥ ४ ॥

जपउ जाइ शंकर शतनामा ❀ होइहि तुरत हृदय विश्रामा ॥ ५ ॥

---

(१) असल घरमा (इज्जतदारका हातमा) वैना दिए पछि जेको वैनावट्टा भएको छ त्यो काम अवश्य सफल हुन्छ, तिमीले भुक्तमान्का निमित्त मलाई यो-फजीतीरूपी वैना दिएका छौ, लौ भुक्त-मान म दिन्छु, वैनालिइ-सके-पछि त्यो कुरा नदिई भएन के गरौं ? तिमिले पाउने भुक्तमानको प्रोग्राम सुनाईदिन्छु सुन ।

कोउ नहिं सिव समान प्रिय मोरे ❀ असि प्रतीति तजहु जनि भोरे ॥ ६ ॥

अनी भगवान्‌ले नारदजीलाई "गएर शंकरजीको शत[1]नामस्तोत्र जप, तिम्रा हृदयमा चाँडैनै शान्ति हुनेछ, शिवजी बराबरको मेरो प्यारो दुनियामा कोही छैन, यो विश्वास न छाडे है लाटा ! ॥ ५ ॥ ६ ॥

जेहि पर कृपा न करहिं पुरारी ❀ सो न पाव मुनि भगति हमारी ॥ ७ ॥
अस उर धरि महि विचरहु जाई ❀ अव न तुम्हहिं माया नियराई ॥ ८ ॥

शंकरजी जसका ऊपर कृपा गर्नुहुन्न, त्यो-व्यक्तिले मेरो भक्ति पाउँदैन । नारद ! यो कुरा मनमा राखेर पृथ्वीमा विचरण गर, अब तिमीलाई मायाले घच्याउने छैन" ॥७॥ ८॥

दोहा–बहु विधि मुनि प्रबोधि प्रभु, तव भए अन्तरधान ।
सत्यलोक नारद चले, करत राम गुन गान ॥१४८॥

यस्ता-अनेक-प्रकारले नारदलाई बुझाएर प्रभु अन्तर्धान हुनुभयो, रामजीको गुण गान-गर्दै नारदजी सत्यलोक गए ।

चौ०–हरगन मुनिहि जात पथि देखि ❀ विगत मोह मन हरष विसेखी ॥ १ ॥
अति सभीत नारद पहिं आये ❀ गहि पद आरत वचन सुनाये ॥ २ ॥

---

(१)

शिवशतनामस्तोत्र ॥

शिवो महेश्वरः शम्भुः पिनाकी शशिशेखरः । वामदेवो विरूपाक्षः कपर्दी नीललोहितः ॥ १ ॥
शङ्करः शूलपाणिश्च खट्वाङ्गी विष्णुवल्लभः । शिपिविष्टोऽम्बिकानाथः श्रीकण्ठो भक्तवत्सलः ॥ २ ॥
भवः शर्वस्त्रिलोकेशः शितिकण्ठः शिवाप्रियः । उग्रः कपाली कामारिरन्धकासुरसूदनः ॥ ३ ॥
गङ्गाधरो ललाटाक्षः कालकालः कृपानिधिः । भीमः परशुहस्तश्च मृगपाणिर्जटाधरः ॥ ४ ॥
कैलासवासी कवची कठोरस्त्रिपुरान्तकः । वृषाङ्को वृषभारूढो भस्मोद्धूलितविग्रहः ॥ ५ ॥
सामप्रियः स्वरमयस्त्रयीमूर्तिरनीश्वरः । सर्वज्ञः परमात्मा च सोमसूर्याग्निलोचनः ॥ ६ ॥
हविर्यज्ञमयः सोमः पञ्चवक्त्रः सदाशिवः । विश्वेश्वरो वीरभद्रो गणनाथः प्रजापतिः ॥ ७ ॥
हिरण्यरेता दुर्धर्षो गिरीशो गिरिशोऽनघः । भुजङ्गभूषणो भर्गो गिरिधन्वा गिरिप्रियः ॥ ८ ॥
कृत्तिवासाः पुरारातिर्भगवान् प्रमथाधिपः । मृत्युञ्जयः सूक्ष्मतनुर्जगद्व्यापी जगद्गुरुः ॥ ९ ॥
व्योमकेशो महासेनजनकश्चारुविक्रमः । रुद्रो भूतपतिः स्थाणुरहिर्बुध्न्यो दिगम्बरः ॥१०॥
अष्टमूर्तिरनेकात्मा सात्विकः शुद्धविग्रहः । शाश्वतः खण्डपरशुरजःपाशविमोचकः ॥११॥
मृडः पशुपतिर्देवो महादेवोऽव्ययः प्रभुः । पूषदन्तभिदव्यग्रो दक्षाध्वरहरो हरः ॥१२॥
भगनेत्रभिदव्यक्तः सहस्राक्षः सहस्रपात् । अपवर्गप्रदोऽनन्तस्तारकः परमेश्वरः ॥१३॥

इमानि दिव्यनामानि जप्यन्ते सर्वदा मया ।
नामकल्पलतेयं मे सर्वाभीष्टप्रदायिनी ॥ १४ ॥

"सयपटक शिवशिवशिव जप" यो अर्थ पनि कुनै कुनै टीकाकारले गरेका छन् ।

हरगन हम न विप्र मुनिराया ❀ बड अपराध कीन्ह फलपाया ॥ ३ ॥
साप अनुग्रह करहु कृपाला ❀ बोले नारद दीन दयाला ॥ ४ ॥

शिवजीका गणपुरुषले जान लागेका नारदलाई बाटामा देखे, मोह नष्ट-भएका मन मा अति-हर्षित-भएका नारदका समीपमा ती दुइ जना डराउँदै आएर पाउ समातेर आर्त वचन (दीनवाणी) सुनाउन लागे-"हे मुनिराज ! हामी दुइ ब्राह्मण शिवजीका गण हूँ, हामीले ठूलो अपराध गर्‍यौं, फल-पनि पायौं, अब दयालु भएर शापानुग्रह (शापमोचन) गर्नु होस् (यो कुरा सुनेर) दीनदयाल नारदजी बोले ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

निसिचर जाइ होहु तुम दोऊ ❀ वैभव विपुल तेज बल होऊ ॥ ५ ॥
भुजबल विश्व जितब तुम जहिया ❀ धरिहहिं विष्णु मनुजतनु तहिया॥ ६ ॥
समर मरन हरि हाथ तुम्हारा ❀ होइहहु मुकुत न पुनि संसारा ॥ ७ ॥
चले जुगल मुनिपद सिर नाई ❀ भये निसाचर कालहि पाई ॥ ८ ॥

"तिमी दुवैजना गएर राक्षस होओ, धनदौलत-बल-पराक्रम खूब होला । जैले-तिमीहरू भुजबलले विश्वविजयी (संसार जित्ने) होउला, त्यसै-समयमा विष्णु भगवान् मनुष्यशरीरधारण गर्नुहुने छ, (मानिस भएर जन्मनुहुनेछ) ॥ ५ ॥ ६ ॥

उनै प्रभुका हातवाट युद्धमा तिमीहरूको मरण होला, अनि मुक्त हुनेछौ, फेरि तिमीहरूलाई संसारगति हुनेछैन" यो वचन सुनेपछि,-मुनिका पाउमा शिर राखेर (वन्दना गरेर) ती दुइ गये । यथायोग्य-समय पाएर राक्षस भएर जन्मे ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा-एक कलप एहि हेतु प्रभु, लीन्ह मनुज अवतार ।
सुररञ्जन सज्जन सुखद, हरि भञ्जन भुविभार ॥१४९॥

(शंकरजी भन्नुहुन्छकि पार्वति !) एउटा कल्पमा यो-कारणले प्रभुले मनुष्यावतार लिनुभयो । रामजी सुररञ्जन (देववर्गलाई खुशीपार्ने) सज्जनलाई सुखदिने, पृथ्वीका-भारको भंजन (तोड फोड) गर्ने हुनुहुन्छ ॥ १४९ ॥

चौ०-इहि विधि जन्म कर्म हरिकेरे ❀ सुन्दर सुखद विचित्र घनेरे ॥ १ ॥
कलप कलप प्रति प्रभु अवतरहीं ❀ चारु चरित नाना विधि करहीं ॥ २ ॥

यस्तै-तरहले प्रभुका जन्म र कर्म, सुन्दर-सुखदायक-विचित्र-धेरै हुन्छन् ॥ १ ॥ प्रत्येक-कल्पमा (कल्पै पिछे) प्रभुजी अवतार लिनुहुन्छ, नानाप्रकारका सुन्दर २ चरित्र (लीला) गर्नुहुन्छ ॥ १ ॥ २ ॥

तव तव कथा मुनीसन्ह गाई ❀ परम पुनीत प्रवन्ध बनाई ॥ ३ ॥
विविध प्रसंग अनूप बखाने ❀ करहिं न सुनि आचरज सयाने ॥ ४ ॥

तवतव (जैलैजैले अवतार हुन्छ उहिले उहिले) मुनीश्वरहरू अतिपवित्र प्रवन्ध (ग्रन्थ) वनाएर हरिकथाको गान गर्दछन् ॥ १ ॥ ती-प्रबन्धमा अनेकतरहका प्रसंगले

अनूप (अनुपम अनौंठा २) कुरा वयानगरिएका हुन्छन्, त्यो सुनेर बुद्धिमान्हरू आश्चर्य मान्दैनन् [हतवुद्धिहरु कि अतिआश्चर्य मान्दछन्, कि त्यो कुरै पत्याउँदैनन्] ॥ ३ ॥ ४ ॥

हरि अनन्त हरि कथाअनन्ता ❀ कहहिं सुनहिं बहु विधि सवसन्ता ॥ ५ ॥
रामचन्द्रके चरित सुहाये ❀ कलपकोटि लगि जाहिं न गाये ॥ ६ ॥

जसरी हरि अनन्त (अन्त नपाइशकिने) हुनुहुन्छ, उसै-गरी उहाँको कथा-पनि अनन्त छ, अनेक-प्रकारसँग सवै-साधुसन्तहरू त्यो-कथा भन्दछन्पनि, सुन्दछन्पनि । रामचन्द्रजीका सुन्दर-चरित्र कोटिकल्पसम्मका-समयमा गाईरहेपनि सिद्धिंदैनन् ॥ ५ ॥ ६ ॥

यह प्रसंग मै कहा भवानी ❀ हरि माया मोहहिं मुनि ज्ञानी ॥ ७ ॥
प्रभु कौतुकी प्रनत हितकारी ❀ सेवत सुलभ सकल दुख हारी ॥ ८ ॥

पार्वति ! "हरिकी माया बडेबडे मुनि र ज्ञानीलाई मोहित गर्दछिन्" यो कुरा र "प्रभु रामजी कौतुकी (लीलारसिक) प्रणतहितकारी (शरणागतपालक) सेवासुलभ (भजनसुलभ) र सकलदुःखहारी हुनु हुन्छ" यो-कुराको प्रसंग मैले वताएँ ॥ ७ ॥ ८ ॥

सोरठा—सुर नर मुनि कोउ नाहीं, जेहि न मोह माया प्रबल ।
अस विचारि मनमाहिं, भजिय महा माया पतिहि ॥ २१ ॥

प्यारि ! पार्वती ! देवता-मनुष्य मुनि-यिनमा जसलाई बलवती महामायाले मोहित पारेको छैन, त्यस्तो कुनै-सकस छँदैछैन, मनमा यो विचार गरेर महामायापति (भगवान् विष्णु) लाइनै भजनुपर्दछ ("मायाले सवैलाई पिट्टा दिएकी छ, त्यो कुनैप्रकारले पनि हट्तिन, त्यसको पिट्टा खत्ताखत्ता दुनियाँ आजीत भएको छ, त्यसका पतिको आश्रय गरेर रहनेलाई त्यो केही गर्दिन" यो थाहा पाएपछि महामायापतिको सेवाटहल-भजन-कीर्तन नगरेर के गर्ने हो ?) ॥ २१ ॥

चौ०—अपर हेतु सुनु सैलकुमारी ! ❀ कहौं विचित्र कथा विस्तारी ॥ १ ॥
जेहि कारन अज अगुन अरूपा ❀ ब्रह्म भएउ कोसल पुर भूपा ॥ २ ॥

जुनकारणले अज (जन्मरहित) अगुण (गुणवर्जित) अरूप (रूपरहित) ब्रह्म पनि कोसलपुरभूप (अयोध्याधिराज) हुनुभयो, त्यसको अर्को कारणपनि सुन, विस्तारपूर्वक विचित्र कथा सुनाउँछु ॥ १ ॥ २ ॥

जो प्रभु विपिन फिरत तुह्म देखा ❀ वन्धु समेत धरें मुनि वेषा ॥ ३ ॥
जासु चरित अवलोकि भवानी ! ❀ सती सरीर रहिहु वौरानी ॥ ४ ॥
अजहु न छाया मिटति तुह्मारी ❀ तासु चरित सुनु भ्रमरुज हारी ॥ ५ ॥
लीला कीन्हि जो तेहि अवतारा ❀ सो सव कहिहौं मति अनुसारा ॥ ६ ॥

पार्वति ! तिमीले भाइ (लक्ष्मण) सहित मुनिवेष-धारणा-गरेका, सीताविरहले जंगलमा-यताउति-चहारी-रहेका जुनप्रभुलाई देखिथ्यौ, जसको चरित्र देखेर तिमी सती

शरीरमा छउन्ज्याल पागलभएकी (बौल्हाए जस्ता) थियौ, पेल्हे सम्म-पनि तिम्रोर यो छाँट छदै छ, उनै-महाप्रभुको भ्रमरागहरणगर्ने चरित्र सुन ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

त्यो-अवतारमा प्रभुले जुनजुन-लीला गर्नुभएको छ, बुद्धि-अनुसार सबै वर्णन गर्दछु" ॥ ६ ॥

भरद्वाज ! सुनि संकर बानी ❀ सकुचि सप्रेम उमा मुसुकानी ॥ ७ ॥
लगै बहुरि बरनै बृष केतू ❀ सो अवतार भएउ जेहि हेतू ॥ ८ ॥

भरद्वाजमुनि ! शंकरजीको यस्तो वचन सुनेर पार्वती प्रेमका साथ मस्केर मुसुमुसु-हाँस्नुभयो ॥ ७ ॥

अनि भगवान्-वृषकेतु (वृषध्वज = शंकरजी) जुनकारणले त्यो अवतार भएको हो, त्यो-कारणको विस्तारपूर्वक वर्णनगर्न लाग्नुभयो ॥ ८ ॥

दोहा—सो मै तुह्मसन कहौं सब, सुनु मुनीस मन लाइ ।
राम कथा कलिमल हरनि, मंगल करनि सुहाइ ॥१५०॥

भरद्वाजमुनि ! त्यो शंकरजीले वर्णनगरेको कलिमलहारी-मंगलकारी-सुन्दर-राम-चरित्र म तपाईलाई सुनाउँछु मन लगाएर सुन्नुहोस् ॥ १५० ॥

चौ०—स्वायंभू मनु अरु सत रूपा ❀ जिन्हते भइ नरसृष्टि अनूपा ॥ १ ॥
दंपति धरम आचरन नीका ❀ अजहुँ गाव श्रुति जिन्हके लीका ॥ २ ॥
नृप उत्तान पाद सुत तासू ❀ ध्रुव हरि भगत भएउ सुत जासू॥ ३ ॥

जुन-दम्पतिका पालादेखि यो-उत्तम मानवसृष्टि (मनुष्यसृष्टि) हुनलागेको हो, ती स्वायंभुव-मनु र शनरूपा गर्नी मनुष्यजातिका मूलपुरुष हुन् (अघिको सृष्टि प्रायः मानसिक (मनले गरेको) थियो, यिनका-पालादेखि मैथुनसृष्टि हुन लाग्यो) यी दम्पति (स्त्रीपुरुष) को धर्म र आचार अति-असल थियो, अद्यावधि यिनको लीक (मर्यादाको लाइन = नीति-) श्रुतिले गाइरहेका छन् । जसका छोरा हरिभक्त ध्रुवजी हुन्, ती उत्तानपाद-राजा यिनैस्वायंभुव-मनुका छोरा हुन् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

लघु सुत नाम प्रियव्रत ताही ❀ बेद पुराण प्रशंसत जाही ॥ ४ ॥
देवहूति पुनि तासु कुमारी ❀ जो मुनि कर्दमकी अति प्यारी ॥ ५ ॥
आदिदेव प्रभु दीन दयाला ❀ जठर धरउ जेहि कपिल कृपाला ॥ ६ ॥
सांख्य शास्त्र जिन प्रकट बखाना ❀ तत्व विचार निपुन भगवाना ॥ ७ ॥
तेहि मनुराज कीन्ह बहुकाला ❀ प्रभु आयसु बहुविधि प्रतिपाला ॥ ८ ॥

जसलाई वेद र पुराणले प्रशंसा गरेको छ, त्यस्ता ती प्रियव्रत तिनै स्वायंभुवमनुका कान्छा छोरा हुन् (जेठा ता उत्तानपाद भै हाले) तिनै स्वायंभुवमनुकी छोरी देवहूति थिइन्, ती कर्दममुनिकी प्यारी (स्त्री) भइन् । जुनदेवहूतिले आदिदेव-दीनदयाल-प्रभु-विष्णुभगवान्-पैदा गरिन् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥
लाई गर्भमा धारणा गरिन् र दयालु कपिल-मुनि-जस्ता पुत्र

देवहूतिपुत्र–नारायणावतार–तत्वविचारनिपुण-जुन-कपिलदेवले सांख्यशास्त्रको आविष्कार गरेर आफ्नी-आमा-देवहूतिलाई सर्वप्रथम सुनाउनुभयो। उनै (दिगन्तकीर्ति) मनु (स्वायंभुव) ले भगवानको आज्ञानुसार अनेकप्रकारले प्रजाको प्रतिपालन गरेर धेरै-कालसम्म राज्य गरे ॥ ७ ॥ ८ ॥ (१)

सोरठा–होइ न विषय विराग, भवन वसत भा चौथपन ।
हृदय बहुत दुख लाग, जनम गएउ हरिभगतिविनु ॥२२॥

गृहस्थ भएर घरमा वस्तावस्तै उमेरको चतुर्थअवस्था (बुढ्याई) भयो, तर विषयमा वैराग्य भएन, हरिभजन-विना जन्म व्यर्थै वित्यो भनेर स्वायंभुवमनुलाई हृदयमा बडो दुःख लाग्यो ॥ २२ ॥

चौ०–वरवस राज सुतहि नृप दीन्हा ❀ नारिसमेत गवन वन कीन्हा ॥ १ ॥
तीरथ वर नैमिष विख्याता ❀ अति पुनीत साधक सिधिदाता ॥ २ ॥
वसहिं तहाँ मुनि सिद्ध समाजा ❀ तहँहिअ हरषि चलेउ मनुराजा ॥ ३ ॥

लाचारीका साथ छोरालाई राज्य दिएर स्वायंभुवमनु स्त्रीसहित भई वनतर्फ लागे ॥१॥ अत्यन्त–पवित्र, साधकहरूलाई–सिद्धिदिने, जगतप्रख्यात–भएको नैमिषारण्यनामक तीर्थ छ, त्यहाँ मुनीश्वरहरू सिद्धहरू वसिरहेका हुन्छन्, स्वायं–भुव–मनु पनि मनमा हर्षित–भएर त्यतैतिर लागे ॥ २ ॥ ३ ॥

पन्थ जात सोहहिं मति धीरा ❀ ज्ञानभक्ति जनु धरे शरीरा ॥ ४ ॥
पहुचे जाइ धेनुमति तीरा ❀ हरषि नहाने निरमल नीरा ॥ ५ ॥

स्त्रीसहित–भएका धीरबुद्धि ती स्वायंभुवमनु वाटामा हिंड्दा–खेरि मानौं शरीर धारणगरेका (मूर्तिमान्) ज्ञान र भक्तिका जोडानै हुन्कि ? भनेजस्ता भएर सुशोभित भए ॥ ४ ॥ जाँदा २ गोमती–नदीका तीरमा पुगे, खुशी भएर गोमतीका निर्मलजलमा नुहाए ॥५॥

आए मिलन सिद्ध मुनि ज्ञानी ❀ धरम धुरन्धर नृपऋषि जानी ॥ ६ ॥
जहँ जहँ तीरथ रहे सुहाये ❀ मुनिन सकल सादर करवाये ॥ ७ ॥
कृश सरीर मुनिपट परिधाना ❀ सत समाज नित सुनहि पुराना ॥ ८ ॥

धार्मिकधुरन्धर–राजर्षि–स्वायंभुव–मनु आएको थाहापाएर सिद्ध–मुनि–ज्ञानीहरू भेटगर्न आए। जहाँ जहाँ सुन्दर तीर्थ थिए, मुनिहरूले आदर–साथ ती तीर्थ गराए (यात्रा गराए) ॥ ६ ॥ ७ ॥ राजा–स्वायंभुवको शरीर दुब्लो, पहिरने कुरा मुनिपट (मुनिले लाउने

---

(१) यी कर्दममुनि ब्रह्माजीका छायावाट पैदा भएका हुन्, स्वार्यभुवकन्या–देवहूति–सित यिन ले भगवान्का आज्ञानुसार विवाह गरे, देवहूतिमा ९ कन्या र एउटा कपिलनामक पुत्र पैदा भए पछी यिनले सवैकुरा त्याग गरेर हिंडे। यिनको-योगवल अद्भुत थियो, यिनका छोरा कपिलदेव भगवान्–विष्णुका अवतार हुन्। कपिलदेवले आफ्नी-आमा-देवहूतिलाई सांख्ययोगको उपदेश गरेर जीवन्मुक्त गर्नुभयो र आफू दीर्घसमाधि लिएर वस्नुभएको छ।

वृक्षको वोक्राको वस्त्र) थियो, ती नित्य साधुसन्तका जमातमा रहेर पुराण सुन्दथे ॥ ८ ॥

दोहा–द्वादश अच्छर मंत्र पुनि, जपहिं सहित अनुराग।
वासुदेव पदपंक रुह, दम्पति मन अति लाग ॥१५१॥

तिनी–हरू दुइ जना (राजारानी) खूब-प्रेमले भगवान्को द्वादशाक्षर मन्त्र जप्तथे, दुवैको मन भगवान्–विष्णुका–चरणकमलमा दृढ भएर लाग्या ॥ १५१ ॥

करहिं अहार साक फल कन्दा ❀ सुमिरहिं ब्रह्म सच्चिदानन्दा ॥ १ ॥
पुनि हरिहेतु करन तप लागे ❀ वारि अधार मूल फल त्यागे ॥ २ ॥

तीदम्पती सागपात–फलफूल–कन्दमूलको आहार गर्दथे, सच्चिदानन्द ब्रह्मको स्मरण गर्दथे ॥ फेरि तिनीहरूले भगवान्का प्राप्तिका निमित्त तपस्या गर्न लागे र फगत जलको आधारमा रहीकन कन्दमूल–फलफूल–समेत खान छाडे ॥ १ ॥ २ ॥

उर अभिलाष निरन्तर होई ❀ देखिअ नयन परम प्रभु सोई ॥ ३ ॥
अगुन अखण्ड अनन्त अनादी ❀ जेहि चिन्तहिं परमारथवादी ॥ ४ ॥
नेति नेति जेहि वेद निरूपा ❀ निजानन्द निरुपाधि अनूपा ॥ ५ ॥
शंभु विरंचि विष्णु भगवाना ❀ उपजहिं जासु अंसते नाना ॥ ६ ॥
ऐसेउ प्रभु सेवक वस अहई ❀ भगत हेतु लीला तनु गहई ॥ ७ ॥
जौं यह वचन सत्य श्रुति भाखा ❀ तौं हमार पूजहि अभिलाखा ॥ ८ ॥

तिनका हृदयमा उनै–परम–प्रभु–विष्णुभगवान्लाई आंखाले देखनपाँउ भन्ने अभिलाषा निरन्तर भएको थियो। "परमार्थवादी (सत्यवादी महात्माहरू) अगुण-अखंड-अनन्त अनादि भएको जुनपरमेश्वरको ध्यान गर्दछन्, आत्मानन्दस्वरूप उपाधिरहित–उपमावर्जित जुनवस्तुलाई वेदहरू नेतिनेति (यो वाहेकको, यो वाहेकको, भनेर अपोहरूपले मात्र) भनेर निरूपण गर्दछन्, जुनवस्तुका अंशवाट अनेक शंभु, अनेकब्रह्मा, अनेक विष्णु–भगवान्) उब्जन्छन्, उस्ता (अकथनीय शक्तिमान्) प्रभु–पनि भक्तका अधीन हुनुहुन्छ, भक्तैका कल्याणका निमित्त लीलाशरीरधारण गर्नुहुन्छ" भनेर श्रुति (वेद) ले बोलेको वचन सत्य (साँचो) हो भने हाम्रो अभिलाषा पूर्ण हुनेछ" [यो दृढनिश्चय तिनले गरेका थिए।] ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा–एहि विधि वीते वरष षट, सहस वारि आहार।
संवत सप्तसहस्र पुनि, रहे समीर अधार ॥१५२॥

यसप्रकारले फगत जलाहार गरेर रहँदा छहजार (६०००) वर्ष विते, अनि जल-पनि छाडेर फगत वायुमात्रको आहार गरेर तपस्यागर्दा सातहजार (७०००) वर्ष विते ॥ १५२ ॥

चौ०–वरष सहसदस त्यागेउ सोऊ ❀ ठाडे रहे एक पद दोउ ॥ १ ॥
विधि हरिहर तप देखि अपारा ❀ मनु समीप आये बहुवारा ॥ २ ॥
मागहु वर बहुभाँति लोभाए ❀ परम धीर नहि चलहिं चलाये ॥ ३ ॥
अस्थिमात्र होइ रहेउ शरीरा ❀ तदपि मनाग मनहि नहि पीरा ॥ ४ ॥

अनि दश हज्जार (१००००) वर्षसम्म त्योवायुआहार पनि छाडेर (प्राणनिरोध गरेर) एउटै-पाउलेमात्र धर्तीमा टेकेर खडारहीकन दुवैजनाले तपस्यागरे ॥ १ ॥ ब्रह्मा·विष्णु·शंकर त्यो-अपारको·तपस्या देखेर स्वायंभुव-मनुका समीपमा धेरैफेर आए "वर माग" भनेर तिनीहरूले भलीभाँती लोभ्याए; परन्तु; परमधीर·भएका तीमनु विचलित गराउदा·पनि विचलित भएनन् ॥ २ ॥ ३ ॥ तिनको शरीर अस्थिमात्रावशेष (हड्डीमात्रै शेषरहेको) भएर·पनि अडि-रहेको थियो, तै पनि तिनका मनमा दुःख कत्तिपनि थिएन ॥ ४ ॥

प्रभु सर्वज्ञ दास निज जानी ❀ गति अनन्य तापस नृप रानी ॥ ५ ॥
मागु मागु धुनि भइ नभवानी ❀ परम गंभीर कृपामृत सानी ॥ ६ ॥
मृतक जिआवनि गिरा सुहाई ❀ स्रवन रन्ध्र होइ उर जव आई ॥ ७ ॥
रिष्ट पुष्ट तन भये सुहाये ❀ मानहु अवहि भवनते आये ॥ ८ ॥

अनन्यगति (अरूकसैको भरोसा नराख्ने) तपस्वी-भएका राजा र रानीलाई सवज्ञप्रभुले सच्चा-भक्त संझनु·भयो र, अत्यन्तगंभीर दयारूपी–अमृतले मिश्रित भएकी, "माग माग" यस्ती आकाशवाणी भई ॥ ५ ॥ ६ ॥

अत्यन्त-मधुर-भएकी मृतकलाई-पनि वचाउने (मृतसंजीवनीस्वरूप) त्यो आकाशवाणी कानका छिद्रको वाटो गरेर तीदम्पतिका हृदयमा जव पुगी, बस तुरन्तै तिनको शरीर सुन्दर हृष्टपुष्ट, भरखर·घरवाट-आएको हो कि ? भने जस्तो भै·गयो ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा--स्रवनसुधा सम वचन सुनी, पुलक प्रफुल्लित गात ।
बोले मनु करि दण्डवत, प्रेम न हृदय समात ॥१५३

अमृतसमान भएको त्यो·वचन कानले सुन्ने-वित्तिकै तिनको शरीर रोमाञ्चले प्रफुल्ल (फुलेको = कदम्बको फूलजस्तो) भयो । प्रेम हृदयमा नअटाउने भयो, साष्टाङ्ग दण्डवत् गरेर स्वायंभुव-मनुले विन्तीगरे ॥ १५३ ॥

चौ०–सुनु सेवकसुरतरु! सुरधेनू! ❀ विधिहरिहरवन्दितपदरेणू ! ॥ १ ॥
सेवतसुलभ ! सकल सुखदायक ! ❀ प्रनतपाल ! सचराचरनायक ! ॥ २ ॥

हेभक्तकल्पवृक्ष ! हेभक्तकामधेनो ? हे ! ब्रह्मविष्णुशङ्करशिरोधृतचरणधूले ! हेभक्तिगम्य ! हेसकलसुखदायक ! हेप्रणतपालक ! हे चराचरजगत्पते ! सुनिवक्सियोस् ॥ १ ॥ २ ॥

जौं अनाथ हित हमपर नेहू ❀ तौ प्रसन्न होइ यह वर देहू ॥ ३ ॥
जो सरूप वस सिव मनमाहीं ❀ जेहि कारन मुनि जतन कराँहीं ॥ ४ ॥

जो भुसुंडि मन मानसहंसा ❀ सगुन अगुन जेहि निगम प्रसंसा ॥५॥
देखहिं हम सो रूप भरि लोचन ❀ कृपा करहु प्रनतारति मोचन ॥ ६ ॥

हे अनाथनाथ ? मेरा ऊपर स्नेह छ भने प्रसन्न भएर यो वर बक्सनु होस् ॥ ३ ॥ (केभने ?) जुन् हजूरको-स्वरूप शिवजीका-मनमा स्थिर रहेको छ, जसका निमित्त (जुन-देखनाका निमित्त) मुनिहरू यत्न गर्दछन्, जुन·रूप भुशुंडीका चित्तरूपीसरोवरमा हंसस्वरूप भएर खेलि-रहेको छ, जुन-रूपको सगुण-निर्गुण-दुवै-अवस्थालाई वेदहरू प्रशंसा (स्तुति) गर्दछन्, त्यही-रूप हामी (२जना) आँखाभरी देख्नपाऔं, हेप्रणतार्तिमोचन ! भगवन् ! कृपा गरिबक्सियोस ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

दम्पतिवचन परम प्रिय लागे ❀ मृदुल विनीत प्रेमरस पागे ॥ ७ ॥
भगतवल्लभ प्रभु कृपानिधाना ❀ विश्ववास प्रकटे भगवाना ॥ ८ ॥

दम्पतीका ती वचन प्रेमरसको पागमा डुबाएर निकालेका हुनाले (सप्रेम-बोलिएका हुनाले) नरम र मीठा भएका थिए र भगवान्लाई खूब मनपरे। [तृणजातीय-उखुकारसको-पागमा डुबाएका मिठाई ता नरम र मीठा हुन्छन् र सबैलाई मनपर्दछन्, अमृतभन्दा·कोटिगुण अधिकभएको-प्रेमरसको-पनि पाग समेत लायेर (गाढा पारेर) त्यस्मा·डुबाईकन उतारेका वचन किन नरम हुँदैन थे ? किन मीठा हुदैन थे ?, पत्रं पुष्पं ले·पनि खुशीहुने भगवानलाई किन मन्पर्दैनथे ? खूब मन्परे] अनी भक्तवत्सल–कृपानिधान–जगन्निवास–भगवान् प्रकट हुनुभयो ॥ ७ ॥ ८ ॥

भगवान्का स्वरूपको वर्णन

दोहा–नीलसरोरुह नीलमनि, नील नीर धर स्याम ।
लाजहिं तनसोभा निरखि, कोटि कोटि सत काम ॥१५४॥

(भगवान्को) स्वरूप कस्तो छ ? भने) नीलोकमल·नीलोमणि-नीलोवादलजस्तो श्याम–वर्ण-भएको छ, जुनस्वरूपको शोभा देखे भने एकत्रभएका शयकडौं·करोड·कामदेव-पनि लज्जित हुन्छन् ॥ १५४ ॥

चौ०–सरद मयंक वदन छवि सीवाँ ❀ चारु कपोल चिबुक दर ग्रीवा ॥ १ ॥
अधर अरुन रद सुन्दर नासा ❀ विधुकर निकर विनिन्दक हासा ॥ २ ॥
नव अम्बुज अम्बक छवि नीकी ❀ चितवनि ललित भावती जीकी ॥ ३ ॥
भृकुटि मनोज चाप छवि हारी ❀ तिलक ललाट पटल दुति कारी ॥ ४ ॥
कुंडल मकर मुकुट शिर भ्राजा ❀ कुटिल केस जनु मधुप समाजा ॥ ५ ॥
उर श्रीवत्स रुचिर वनमाला ❀ पदिकहार भूषन मनि जाला ॥ ६ ॥
केहरि कन्धर चारु जनेऊ ❀ बाहु विभूषन सुन्दर तेऊ ॥ ७ ॥
करिकर सरिस सुभग भुजदंडा ❀ कटि निषङ्ग कर शर कोदंडा ॥ ८ ॥

शोभाको-सीमा-भएको मुखमण्डल शरत्समयको-चन्द्रमाजस्तो, गाला-सुन्दर, चिवुक (चिउँडो) सुन्दर, घाँटी-शंखजस्तो ३रेखा-परेको छ ॥ १ ॥ ओठ-लाल, दन्तपंक्ति सुन्दर, नासिका सुन्दर, मन्दहास्य (हँसाई) चन्द्रकिरणसमूहको-निन्दागर्नै, ॥ २ ॥ नेत्रको-शोभा नयाँ-कमलको-जस्तो सुन्दर, हेराई अतिसुन्दर-मनोहर, ॥ ३ ॥ भ्रू (आँखिभौं) कामदेवका-धनुको-शोभाहरणगर्नै, तिलक (टीका) निधारको मैदानलाई-सुशोभित-पार्नै, ॥ ४ ॥ कुण्डल मकराकार (ग्राहमुखे), मुकुट शिरमा-सुशोभित-भएको, कुटिलकुटिल केश भ्रमरसमूहजस्ता, ॥ ५ ॥ वक्षस्थल (छाती) सुन्दर श्रीवत्स[1] (भृगुलाञ्छन = चिह्न) र वनमाला[2], हीराको हार र अनेक मणिका-कंठाप्रभृतिगहनाले युक्त भएको, ॥ ६ ॥ गर्दन-सिंहको-जस्तो, जनै सुन्दर, बाहुमा-पहिरेका बाजू-कडाप्रभृति-गहना सुन्दर, ॥ ७ ॥ भुजदंड (कुमदेखि-औँलासम्मको-भुजभाग) हात्तीका-सूँड-जस्तो, पृष्ठभाग (पिठिउँ) मा निषङ्ग (ठोक्रो भिरेको, हातमा-बाण र धनु लिएको ॥ ८ ॥

दोहा--तडित विनिन्दक पीत पट, उदर देख वर तीनि ।
नाभि मनोहर लेति जनु, जमुन भँवर छवि छीनि ॥१५५॥

पीताम्बर विजुलीकोनिन्दागर्नै (विजुलीभन्दा-चमकदार-सुन्दर), पेटमा सुन्दर ३ रेखा (त्रिवलि = लुँदा), सुन्दर-नाभि यमुनानदीका-भुवरीको–शोभा-खोसेर-लिन्छकि भने-जस्तो (बटारिएर गहिरो भएको) ॥ १५५ ॥

चौ०–पदराजीव वरनि नहिं जाई ❀ मुनि मन मधुप वसहि जिन माहीं॥ १ ॥
वाम भाग सोभति अनुकूला ❀ आदि शक्ति छवि निधि जगमूला॥ २ ॥
जासु अंस उपजहि गुन खानी ❀ अगनित लच्छि उमा ब्रह्मानी ॥ ३ ॥
भ्रुकुटि विलास जासु जग होई ❀ राम वाम दिसि सीता सोई ॥ ४ ॥

जसमा मुनिहरूका-मनरूपी-अनन्त-भ्रमर झुम्मिई-रहेका छन्, त्यो चरणकमल-युगलको शोभा अवर्णनीय छ ॥ १ ॥ भगवान्का वायाँतरफ आज्ञाकारिणी अनुपम-अनन्त-शोभाधारिणी, जगत्सृष्टिस्थितिप्रलयकारिणी आद्या-शक्ति शोभायमान हुनुहुन्छ ॥ २ ॥ जुन-आद्याशक्तिका अंशवाट अनन्तगुणपूर्ण-भएका अनेक लक्ष्मी, अनेक-पार्वती, अनेक-ब्रह्माणी पैदाहुन्छन् ॥ ३ ॥ जसका भ्रकुटिविलासले (जसले नजरको इशारा मात्र गर्दा) यो-जगत् पैदाहुन्छ, भगवान्का वायाँतरफ रहेकी आदिशक्ति उनै सीताजी हुन् ॥ ४ ॥

छवि समुद्र हरिरूप विलोकी ❀ एक टक रहे नयन पट रोकी ॥ ५ ॥
चितवहि सादर रूप अनूपा ❀ तृप्ति नमानहि मनु शतरूपा ॥ ६ ॥
हरष विवश तन दसा भुलानी ❀ परे दण्ड इव गहि पद पानी ॥ ७ ॥
सिर परसे प्रभु निज करकञ्जा ❀ तुरत उठाये करुना पुञ्जा ॥ ८ ॥

---

(१) भगवान्का छातीका माझमा दाहिने-बटारिएको रौंको भुँवरी परेको छ, त्यसैलाई "श्रीवत्स = भृगुलाञ्छन" भन्दछन्. श्री (लक्ष्मी) त्यसैमा रहनुहुन्छ ।

(२) सर्वैऋतुका फूलले पाउसम्म पुग्नेगरी वनाएको-मालालाई वनमाला भन्दछन् ।

शोभाको-समुद्रभएको भगवान्‌को रूप देख्ता स्वायंभुव-मनु र शतरूपा-महारानी नजरको-पर्दालाई रोकेर एकटक गरेर आदरसाथ प्रभुको अनुपम रूप हेर्नलागे ॥ ५ ॥ ६ ॥

हर्षविवश भएर तिनका शरीरको अवस्था बिर्सियो (शरीरको सुद्धि रहेन) ती दुइले हातले भगवान्‌का पाउ समातेर साष्टाङ्गदण्डवत् गरिरहे ॥ ७ ॥ दयाराशि-प्रभुले आफ्ना-करकमलले तिनीहरूको शिर सुम्सुम्याउनुभयो र तुरन्त उठाउनुभयो ॥ ८ ॥

दोहा--बोले कृपानिधान पुनि, अति प्रसन्न मोहि जानि ।
मागहु वर जोहि भाव मन, महादानि अनुमानि ॥१५६॥

अनि कृपानिधान·भगवान्‌ले "मलाई अति-प्रसन्न भएको बुझेर, मलाई महादानी छन् भन्ने अनुमान-समेत गरेर, मनमा जे इच्छा छ त्यो वर माग" यस्तो आज्ञा गर्नुभयो ॥ १५६ ॥

चौ०-सुनि प्रभु वचन जोरि जुगपानी ❀ धरि धीरज बोले मृदुवानी ॥ १ ॥
नाथ ! देखि पद कमल तुम्हारे ❀ अव पूरे सव काम हमारे ॥ २ ॥

प्रभुका यी वचन सुनेर ती दुइ ले दुइ हात जोरेर धैर्यधारणा गरीकन (हर्षले भएको विह्वल-पनालाई जिनतिन हटाएर वल्ल २)—"प्रभो ! हजूरका चरण-कमलको दर्शन पायौं, अव हाम्रा सकल-मनोरथ परिपूर्ण भए" यस्तो नरम-वचन बोले ॥ १ ॥ २ ॥

एक लालसा वड़ि उर माहीं ❀ सुगम अगम कहि जाति सो नाहीं ॥ ३ ॥
तुम्हहि देत अति सुगम गुसाईं ❀ अगम लाग मोहि निज कृपिनाईं ॥ ४ ॥
जथा दरिद्र विवुध तरु पाई ❀ बहु संपति मागत सँकुचाई ॥ ५ ॥
तासु प्रभाउ न जानहि सोई ❀ तथा हृदम मम संसय होई ॥ ६ ॥
सो तुम जानहु अन्तर जामी ❀ पुरवहु मोर मनोरथ स्वामी ! ॥ ७ ॥
सकुच विहाइ मागु नृप ! मोही ❀ मोरे नहि अदेय कछु तोही ॥ ८ ॥

"भगवन् ! मेरा मनमा एउटा ठूलो अभिलाषा छ, त्यो-अभिलाषा सुगम पनि भन्न शकिद्दैन, अगम पनि भन्न शकिदैन ॥ ३ ॥ प्रभू ! गोस्वामी ! (इन्द्रियवर्ग र वचनका प्रवर्तक मालिक !) हजूरले दिंदा त्यो मनोरथ अतिसुगम छ। आफ्नो कृपणता (तुच्छता) ले गर्दा (मेरा औकातले विचार गर्दा) मलाई त्यो·मनोरथ अगम लाग्दछ ॥ ४ ॥ जस्तै कोही कंगाली कल्पवृक्ष पाए-पछि संकोच-मानेर धेरै-संपत्ति माग्दछ (जत्ति·भने-पनि खराखर दिने कल्पवृक्षसँग माग्दा संकोच किन गर्नुपर्दथ्यो ? त्यो-कल्पवृक्ष अरुदाता-जस्तो त्यति ता, त्यो ता, दिन शक्तिन भन्ने हो र ?) ॥ ५ ॥ त्यो·कंगाली त्यो-कल्पवृक्षको प्रभाव यथार्थ-जान्दैन (अतएव आफ्नो औकात सानो हुनाले धेरै-माग्दा संकोच मान्दछ)। प्रभू ! मेरा हृदयमा त्यस्तै संशय (पाउँला की पाओइन ? यो सन्देह) भइ-रहेको छ ॥ ६ ॥ त्यो कुरा अन्तर्यामी हजूर जान्नुहुन्छ, प्रभू ! त्यो मेरोमनोरथलाई परिपूर्ण गरिबक्सनुहोस्" ॥ ७ ॥ (यो-वचन सुनेर विष्णु-भगवान्‌ले) राजा ! संकोच छाडेर मसँग माग, तिम्रा-हकमा

मेरो अदेय (दिन न शकिने, दिन नहुने कुरा) क्यही छैन" ॥ ८ ॥ (भन्नुभयो र मनु विन्ती गर्दछन्)

दोहा–दानि सिरोमनि कृपानिधि, नाथ ! कहौं सति भाउ ।
चाहौं तुम्हहि समान सुत, प्रभुसन कवन दुराउ ॥१५७॥

"प्रभु ! करुणानिधान ! दानिशिरोमुकुटमणि ! भगवन् ! सत्य-भाव (आशय= मनसाय) विन्तीगर्दछू, म हजूरजस्तो पुत्र चाहन्छु, प्रभुसँग केको दुराउ (छिपावट = के कुरा छिपाउनु ?) ॥१५७॥

चौ०–देखि प्रीति सुन वचन अमोले ❀ एवमस्तु करुनानिधि बोले ॥ १ ॥
आपु सरिस खोजौं कहँ जाई ❀ नृप ! तव तनय होव मै आई ॥ २ ॥
सतरूपहि विलोकि कर जोरे ❀ देवि ! मागु वर जो रुचि तोरे ॥ ३ ॥

त्यस्तो प्रीति देखेर त्यस्ता-अमूल्य-वचन सुनेर करुणानिधान भगवान्ले "एवमस्तु" ("तथास्तु") (भनिसके-पछी फेरि) "आफूजस्तो (मजस्तो) कहाँ गएर खोजौं ? राजा ! म आफैं आएर तिम्रो छोरो होउँला" (पनि भन्नुभयो) ॥ १ ॥ २ ॥

फेरि महारानी-शतरूपालाई हात-जोरिरहेको देखेर "देवि ! तिमिलाई जे इच्छा छ वर माग" (पनि भन्नुभयो) ॥ ३ ॥ [शतरूपा बोलिन्]

जो वर नाथ ! चतुर नृप मागा ❀ सो कृपाल मोहि अति प्रिय लागा ॥ ४ ॥
प्रभु ! परन्तु सुठि होति ढिठाई ❀ जदपि भगतहित तुम्हहि सुहाई ॥ ५ ॥
तुम्ह ब्रह्मादि जनक जगस्वामी ❀ ब्रह्म सकल उर अन्तरजामी ॥ ६ ॥
अस समुझत मन संसय होई ❀ कहा जो प्रमाण पुनि सोई ॥ ७ ॥
जे निजभगत नाथ ! तव अहहीं ❀ जो सुख पावहिं जो गत लहहीं ॥ ८ ॥

हेनाथ ! हेदीनदयाल ! जुन वर बुद्धिमान्-राजाले माग्नुभयो, त्यो-वर मलाई अति-असल लाग्यो । यद्यपि त्यस्तो वरदानदिनु भक्तहितकारी-भक्तवत्सल-भक्तपराधीन-हजूरलाइनै सुहाउँछ, परन्तु हामीलाई ता त्यस्तो-वरदान-माग्नु खूब ढिढाई (धृष्टता) हो ["प्रभुले दिनुहुन्छ भन्दैमा, त्यस्तो-वरदान मागनहुन्थ्यो ? कस्तो धृष्टता ? परमेश्वरको-पनि बाबु हुन खोज्नू ? धन्य ! धृष्टता" मनले यसोभन्छ] ॥ ४ ॥ ५ ॥

हजूर ब्रह्मादिदेवताका उत्पत्तिकर्ता, जगत्का स्वामी, सवैका हृदयका-अन्तर्यामी, हुनुहुन्छ, यो–कुरा संझदा मनमा संशय हुन्छ । (यो-वर-माग्नु ठीक होकि ? वेठीक हो ? यसको निर्णय-गर्न शकिदैन) तथापि प्रभुले जो भन्नुभयो (एवमस्तु = तथास्तु भन्ने जो वचन दिनुभयो) त्यो प्रमाण (सत्य) छ [वावावाक्यं प्रमाणं भनेजस्तै हजुरको वाक्यलाई प्रमाण मानेर राजाले माग्नुभएको वर ठीक (उचित) रहेछ भनेर जान्नुपर्‍यो] ॥ ७ ॥

["हजूरसँगको सेव्यसेवकभाव अब रहोइन, पितापुत्र माता-पुत्रभाव भए-पछि सेव्यसेवकभावको सुख-गति-भक्ति-स्नेह-विवेक-ज्ञान-परिस्थिति हराउला कि" भन्ने आशंकाले प्रार्थना गर्दछु कि]

हेनाथ ! हजूरका जो आत्मीय भक्त छन्, तिनले जुन सुख पाउँछन्, जुन गति पाउँछन् ॥ ८ ॥

दोहा—सोइ सुख सोइ गति सोइ भगति, सोइ निजचरन सनेहु ।
सोइ विवेक सोइ रहनि प्रभु, हमहिं कृपा करि देहु ॥१५८॥ म

उही सुख, उही गति, उही भक्ति, उही चरणस्नेह, उही विवेक-ज्ञान, उही परिस्थिति मलाई कृपा गरेर दिनुहोस्" ॥ १५८ ॥

चौ०—सुनि मृदु गूढ रुचिर.वचरचना ❀ कृपा सिन्धु बोले मृदु वचना ॥ १ ॥
जो कछु रुचि तुह्मरे मन माहीं ❀ मैं सो दीन्ह सव संसय नाहीं ॥ २ ॥
मातु ! विवेक अलौकिक तोरे ❀ कबहुँ न मिटहि अनुग्रह मोरे ॥ ३ ॥

दयासागर-प्रभुले नरम-गंभीर-सुन्दर-यस्ता यी वचन, सुनेर मीठो वचन बोल्नुभयो ॥ १ ॥ तिम्रो जेजे इच्छा मनमा छ त्यो सप्पै मैले दिएँ, सन्देह नमान ॥ २ ॥

माता ! तिम्रो यस्तो यो विवेक अलौकिक (दुनियाँमा कतै नपाइने) रहेछ, तसर्थ मेरो-अनुग्रह अटूट भएर तिम्रा उपर रहनेछ ॥ ३ ॥

वन्दि चरन मनु कहेउ बहोरी ❀ अवर एक विनती प्रभु ! मोरी ॥ ४ ॥
सुत विषैक तव पदरति होऊ ❀ मोहि वडमूढ कहौ किन कोऊ ॥ ५ ॥

फेरि वारंवार चरणको वन्दना गरेर स्वायंभुव-मनुले "प्रभु ! अर्को एउटा मेरो विन्ती छ, हजूर पुत्र-भएको-वेलामा-पनि पुत्रस्वरूप-हजूरका चरणमा प्रीति लागोस "छोराको पनि त्यो-विघ्नको भक्ति-गर्ने वडो मूढ रहेछ" भनेर कसैले भन्दछ भने भनोस्न [मलाई त्यसकुराको लाज छैन] ॥ ४ ॥ ५ ॥

मनिविनु फनि जिमि जलविनुमीना ❀ ममजीवन तिमि तुह्महि अधीना ॥ ६ ॥
अस वरमागि चरनगहि रहेऊ ❀ एवमस्तु करुनानिधि कहेऊ ॥ ७ ॥
अव तुह्म मम अनुसासन मानी ❀ वसहु जाइ सुरपति रजधानी ॥ ८ ॥

जस्तै मणि—विना सर्प बाँचूतैन (फणाको मणि हरायो—भने सर्प मर्दछ)। जस्तै जल-विना माछो बाँच्तैन (जलसँग छुटिन पर्‍यो—भने माछो मर्दछ)। त्यस्तै मेरो—जिन्दगी हजूरको अधीनमा रहोस् (पुत्ररूप हजूरको वियोग भएपछि बाँच्न नपरोस्) यस्तो वर मागेर भगवान्को चरण समाती—राखे । दयानिधान-भगवान्‌ले "एवमस्तु = तथास्तु" भन्नुभयो ॥ ६ ॥ ७ ॥

फेरी "अव तिमी सपत्नीक मेरो आज्ञा मानेर इन्द्रको—राजधानी (अमरावतीपुरी) मा गएर वस—॥ ८ ॥

सोरठा—तहँ करि भोग विलास, तात ! गये कछु काल पुनि ।
होइहहु अवध भुआल, तव मैं होव तुह्मार सुत ॥१५९॥

वावु ! स्वायंभुव ! अमरावतीमा स्वर्गीय ठूलाठूला भोगविलास गर र केहीकाल-पछि पृथिवीमा अवधभूपाल (अयोध्याधिपति = दशरथ) हुनेछौ, अनि म तिम्रो पुत्र हुनेछु ॥१॥

चौ०–इच्छा मय नरवेष सँवारे ❀ होइहौं प्रकट निकेत तुह्मारे ॥ १ ॥
अंसन सहित देह धरि ताता! ❀ करिहौं चरित भगत सुखदाता॥ २ ॥
जे सुनि सादर नर वड भागी ❀ भवतरिहहिं ममतामद त्यागी ॥ ३ ॥
आदिशक्ति जेहि जग उपजाया ❀ सोउ अवतरिहि मोरियह माया॥ ४ ॥

इच्छामयभएको (इच्छालेवनेको) मनुष्य-वेष धारण गरेर तिम्रा घरमा प्रकट हुनेछु ॥१ ॥ वावु ! स्वायंभुव ! आफ्ना अंसहरू समेत भएर देहधारण गरीकन भक्तजनलाई सुख-दिने अनेक-चरित्र गर्नेछु ॥ २ ॥ जुनचरित्र सादर सुन्न पाएर भाग्यवान्–मानिस ममता रमदलाई त्याग गरीकन संसारसागर तर्नेछन् ॥ ३ ॥ जसले यो जगत् उत्पन्न गरेको हो, ती आद्याशक्ति-पनि अवतार लिनेछन् यी मेरीमाया (शक्ति) हुन् ॥ ४ ॥

पुरव मै अभिलाख तुह्मारा ❀ सत्य सत्य पन सत्य हमारा ॥ ५ ॥
पुनिपुनि असकहि कृपानिधाना ❀ अन्तरधान भए भगवाना ॥ ६ ॥
दंपति उरधरि भगति कृपाला ❀ तेहि आश्रमनि वसे कछुकाला ॥ ७॥
समयपाइ तनु तजि अनयासा ❀ जाइ कीन्ह अमरावति वासा ॥ ८॥

म तिम्रो अभिलाषा पूर्ण गर्नेछु, मेरो प्रण "सत्य ३ छ"। यस्तो कुरा भन्नुभयो र दयानिधान-भगवान अन्तर्धान हुनुभयो ॥ ५ ॥ ६ ॥ ती-दम्पती दयालु–भगवान्‌को भक्ति मनमा राखेर केहीकाल त्यही-आश्रममा वसे ॥ ७ ॥ समय पाएर (वखत पुगे–पछि) अनायासैले (विना तकलीफ) शरीर–परित्याग गरे, अमरावतीमा निवास गर्न लागे ॥ ८ ॥

दोहा–यह इतिहास पुनीत अति, उमहि कहीं वृषकेतु ।
भरद्वाज सुनु अपर पुनि, रामजनमकर हेतु ॥१६०॥

याज्ञवल्क्य–मुनि भन्नुहुन्छ कि हेभरद्वाज मुनि ! 'वृषकेतुले (शंकरजीले) यो अति पवित्र इतिहास पार्वतीलाई भन्नुभयो। अव फेरि रामजीका जन्मको। अर्को कारण–पनि सुन्नुहोस् ॥ १६० ॥

चौ०–सुनु मुनि ! कथा पुनीत पुरानी ❀ जो गिरिजाप्रति संभु बखानी ॥ १ ॥
विस्वविदित एक कैकय देसू ❀ सत्यकेतु तहँ वसे नरेसू ॥ २ ॥
धरम धुरन्धर नीति निधाना ❀ तेज प्रताप सील वलवाना ॥ ३ ॥

भरद्वाज मुनि ! शंकरजीले पार्वतीलाई जुनकथा वताउनु भयो, त्यो पवित्र पुरानो कथा सुन्नुहोस् ॥ १ ॥ संसारमा प्रसिद्ध भएको एउटा कैकयनाम–भएको देश छ, त्यहाँ सत्यकेतु–नाम–भएका राजा थिए ॥ २ ॥ ती राजा धार्मिकधुरन्धर (बडा धार्मिक) नीति-निधान (नीतिनिसाफका खानि) तेजस्वी, प्रतापी, शीलवान्, वलवान् थिए ॥ ३ ॥

तेहिके भये जुगल सुत वीरा ❀ सवगुन धाम महारन धीरा ॥ ४ ॥
राजधनी जो जेठ सुत आही ❀ नाम प्रताप भानु असताही ॥ ५ ॥
अपर सुतहि अरिमर्दन नामा ❀ भुजबल अतुल अचल संग्रामा ॥ ६ ॥

तिनका शूरवीर–सर्वगुणनिवास–महायुद्धधीर दुइ पुत्र थिए ॥ ४ ॥ राज्याधिकारी जेठा छोरा जो थिए, तिनका नाम "प्रतापभानु" यो थियो ॥ ५ ॥ अर्को छोरा "अरिमर्दन" नाम भएका र, भुजवलमा अद्वितीय, संग्राममा अचल (स्थिर) थिए ॥ ६ ॥

भाइहि भाइहि परम समीती ❀ सकल दोष छल वर्जित प्रीति ॥ ७ ॥
जेठे सुतहि राजनृप दीन्हा ❀ हरिहित आपु गवन वनकीन्हा ॥ ८ ॥

भाई–भाईमा खूब सम्मति (एकता) थियो, ती दुइको प्रीति–पनि दोषरहित र छलरहित थियो ॥ ॥ ७ ॥ राजाले जेठाछोरा (प्रतापभानु) लाई राज्य दिएर हरिभजनका निमित्त वनगमन (वनयात्रा) गरे ॥ ८ ॥

दोहा–जव प्रतापरवि भएउ नृप, फिरी दोहाई देस ।
प्रजापाल अति वेदविधि, कतहुँ नहीं अघलेस ॥१६१॥

जव प्रतापभानु राजा भए अनि देशभरमा दुहाई फिर्‍यो (कहीं कहीं दुःखित भएका पुरराष्ट्र निवासी प्रजाले "महाराज प्रतापभानुकी दुहाई" भन्दैमा तिनको दुःख टर्ने भयो) वेदोक्त विधिले प्रजाको पालना हुन लाग्यो कतै पनि पापको लेश–पनि थिएन ॥ १६१ ॥

चौ०–नृपहितकारक सचिव सयाना ❀ नाम धरमरुचि शुक्रसमाना ॥ १ ॥
सचिव सयान बन्धु बलवीरा ❀ आपु प्रताप पुञ्ज रनधीरा ॥ २ ॥

तिनका बुद्धिमान् राजहितकारी, नीतिमा शुक्राचार्यसमान, धर्मरुचि नाम–भएका मन्त्री थिए ॥ १ ॥ आफू प्रतापका थुप्रै हुन्कि भनेजस्ता (अति प्रतापी), भाइ उस्तै बलवान् र वीर, मन्त्री त्यस्ता बुद्धिमान् , ॥ २ ॥

सेन सँग चतुरङ्ग अपारा ❀ अमित सुभट सव समर जुझारा ॥ ३ ॥
सेन विलोकि राउ हरषाना ❀ अरु वाजे गहगहे निसाना ॥ ४ ॥

साथमा चतुरङ्ग (हात्ती–घोडा–प्यादा–रथ यी ४ कुराले पूर्ण भएको) अपार फौज–पनि मौजूद, त्यसफौजका सिपाही–पनि असंख्य र समरयोद्धा (लडाईमा तंसिने = लडाका) थिए [अर्थात् सवतरहवाट युद्धको समय उचित थियो] ॥ ३ ॥ सेना हेरेर राजा खुशी भए (युद्धयात्राका) ठूलाठूला निशान वज्न लागे ॥ ४ ॥

विजय हेतु कटकई बनाई ❀ सुदिन साधि नृपचलेउ बजाई ॥ ५ ॥
जहँ तहँ परी अनेक लराई ❀ जीते सकल भूप वरि आई ॥ ६ ॥
सप्तदीप भुजवल वस कीन्हे ❀ लैलै दंड छाडि नृप दीन्हे ॥ ७ ॥
सकल अवनि मंडल तेहि काला ❀ एक प्रतापभानु महिपाला ॥ ८ ॥

दिग्विजयका निमित्त सेनाका–दलका–दल तयार गरिए, असल साइत गरेर समर-दुन्दुभि वजाएर राजा हिंडे ॥ ५ ॥ जहाँ–तहाँ अनेक लडाई पर्न आए, तर प्रतापभानुले बलवान्–बलवान्–सवराजालाई जिते ॥ ६ ॥ भुजबलले सप्तद्वीप (जम्बू–प्लक्ष–शाल्मलि–कुश क्रौञ्च–शाक–पुष्कर नामभएका सातैद्वीप अर्थात् समग्रभूमण्डल) वश गरे ठाउँठाउँका राजालाई दंड (कर) लिएर छाडि दिए ॥ ७ ॥ त्यसस्वेला संपूर्णभूमंडलमा एउटा प्रताप भानु राजा (चक्रवर्ती) भए ॥८॥

दोहा--स्ववस विश्वकरि बाहुवल, निजपुर कीन्ह प्रवेस ।
अरथ धरम कामादि सुख, सेवै समय नरेस ॥१६२॥

बाहुवलले सारा संसारलाई स्वाधीन पारेर प्रतापभानुले आफ्ना नगरमा प्रवेश गरे । तीराजाले अर्थ-धर्म-काम-सुख, यिनको सेवा यथायोग्य-वखतमा गरे ॥ १६२ ॥*

---

* यहाँ धर्मको प्रधानता देखाउनालाई धर्मको नाम माझमा राखेको हो । वात्स्यायन मुनिले "धर्मार्थकामेभ्यो नमः" भनेर पहिले धर्मको नमस्कार गरेर "एषां समवाये पूर्वः पूर्वो गरीयान्" भनेर कामभन्दा अर्थ, अर्थभन्दा धर्म, प्रधान (मुख्य) छ भन्ने सिद्धान्त गरेको छ ।

(१) जतावाट ऐहलौकिक र पारलौकिक (वरत्र-परत्र) कल्याण पाइन्छ त्यसलाई धर्म भन्दछन् । "यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः" त्यो-धर्मको सामान्य संक्षेप–"यज्ञ; तपस्या; दान, दया, क्षमा, अहिंसा, सत्य, तीर्थसेवा, स्वाध्याय, सत्सङ्ग, देवपूजा, गुरु-मातृ-पितृसेवा. ब्राह्मण-सेवा, इन्द्रियनिग्रह, ब्रह्मचर्य, अमात्सर्य, गङ्गास्नान, हरि-हरपूजन, नारायणध्यान, आत्मचिन्तन, यत्ति हो भनी विष्णुधर्मोत्तरमा लेखिएको छ ।

तस्य द्वाराणि यजनं तपो दानं दया क्षमा । हिंसात्यागस्तथा सत्यं तीर्थानुसरणं शुभम् ॥
स्वाध्यायसेवा साधूनां सहवासः सुरार्चनम् । गुरूणां चैव शुश्रूषा ब्राह्मणानां च पूजनम् ॥
इन्द्रियाणां जयश्चैव ब्रह्म चर्यममत्सरम् । गङ्गास्नानं हरिहराभ्यर्चनं स्वात्मचिन्तनम् ॥
ध्यानं नारायणस्यैतत् संक्षेपाद्धर्मलक्षणम् ॥

(२) विद्या, भूमि, रुपैयापैसा, गाईभैंसीघोड़ाप्रभृतिपशुवर्ग, अन्नपात, भाँडाबर्तन, इष्टमित्र इत्यादि वस्तु (चीज) कमाउनु (आर्जनु) र कमाएकालाई बढाउनुलाई अर्थ भन्दछन् ।

" विद्याभूमिहिरण्यपशुधान्यभाण्डोपस्करमित्रादीनामर्जनमर्जितस्य विवर्धनमर्थः " [वात्स्या०]

(३) श्रोत्रत्वक्-चक्षु-जिह्वा-घ्राण इत्यादिइन्द्रियको शब्द-स्पर्श-रूप-रस-गन्धप्रभृति विषयमा अनुकूलप्रवृत्ति (इच्छानुसार भोग) लाई काम भन्दछन् ।

(४) धर्म-अर्थ काममध्ये एउटाले अर्कालाई बाधा नपार्नेगरी यिनको सेवा गर्नु नै यथायोग्य सेवा हो, धर्मकोमात्रै सेवा गरेर अर्थ र कामको त्याग पनि गर्नुहुँदैन, । अर्थकोमात्रै सेवा गरेर (धनदौलत बटुलेर) धर्मको र कामको त्याग गर्नु पनि हुँदैन । कामकोमात्रै सेवा गरेर (विषयलंपट भएर) धर्मको र अर्थको त्याग गर्न पनि हुँदैन । परस्पर बाधा नपर्नेगरी त्रिवर्गको (धर्म-अर्थ-काम यी तीनैको) सेवा गर्नु पर्दछ ।

"विभज्य कालमन्योन्यानुपघातकं त्रिवर्गं सेवेत" [वात्स्यायन]

(५) त्रिवर्गको सेवागर्दा धर्म-अर्थ काम मध्ये वरू पल्लापल्लालाई बाधा पर्छ भने परोस् अघिल्ला-अघिल्लालाई बाधा हर्गिज न परोस् (अर्थात् धर्मको सेवागर्दा अर्थार्जनमा र कामोपभोगमा

चौ०–भूप प्रताप भानु बल पाई ❀ कामधेनु भै भूमि सुहाई ॥ १ ॥
सब दुख वर्जित प्रजा सुखारी ❀ धरमसील सुन्दर नर नारी ॥ २ ॥
सचिव धरम रुचि हरिपदप्रीती ❀ नृपहित हेतु सिखव नित नीती ॥ ३ ॥
गुरु सुर सन्त पितर महिदेवा ❀ करै सदा नृप सबकै सेवा ॥ ४ ॥

राजा-प्रतापभानुको बल पाएर पृथ्वी कामधेनु भएर सुशोभित भइन् ॥ १ ॥ प्रजाहरू सर्वदुःखवर्जित र सुखी भए। सबैनर-नारीहरू बेस धर्मशील भए ॥ २ ॥ धर्ममा रुचि र हरिचरणमा प्रीति गर्ने मन्त्री (धर्मरुचि) पनि राजाका हितका निमित्त नीतिको उपदेश बराबर गर्दथे ॥ ३ ॥ गुरु–देवता–साधु–सज्जन–पितृ–ब्राह्मण यिनको यथायोग्य सेवा राजा सँधै गर्दथे ॥ ४ ॥

भूप धरम जे वेद बखाने ❀ सकल करै सादर सुख माने ॥ ५ ॥
दिन प्रतिदेइ विविध विधि दाना ❀ सुनै सास्त्र वर वेद पुराना ॥ ६ ॥
नाना वापी कूपतडागा ❀ सुमनवाटिका सुन्दर बागा ॥ ७ ॥
विप्र भवन सुर भवन सुहाये ❀ सब तीरथन्ह विचित्र बनाये ॥ ८ ॥

वेदले जो राजधर्म बताएको छ, त्यो सबै-धर्म आदर साथ आनन्दसाथ यिनले गरे ॥ ५ ॥ प्रतिदिन अनेक-विधिविधानले दान गरे । सच्छास्त्र (बुद्धिभ्रष्ट नपार्नेशास्त्र) र वेद-पुराण सुने ॥ ६ ॥ तीर्थतीर्थमा विचित्रविचित्र वापी (बावली) कूप (इनार) तडाग (तलाऊ) पुष्पबाटिका (फुलवारी) बाग (बघैचा) विप्रभवन (ब्राह्मणभवन) देवभवन (देवमन्दिर) राम्रा-राम्रा बनाए ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा--जहँ लगि कहै पुरान श्रुति, एक एक सब जाग ।
बार सहस्र सहस्र नृप, किये सहित अनुराग ॥१६३॥

वेद–र पुराणले जहाँसम्म (जति जति) यज्ञ याग १।१ गरेर बताएको छ, त्यो त्यो यज्ञयाग हजारहजार पटक प्रेम साथ गरे ॥ १६३ ॥

हृदय न कछु फल अनुसंधाना ❀ भूप विवेकी परम सुजाना ॥ १ ॥
करइ जे धरम करम मनबानी ❀ वासुदेव अर्पित नृप ज्ञानी ॥ २ ॥

ती राजा विवेकी ज्ञानी थिए र मनसा–वाचा–कर्मणा जेजे धर्मकर्म गर्द थे त्यो

बाधा पर्छ भने परोस्, अर्थार्जनगर्दा कामोपभोगमा बाधा पर्छ भने परोस्. कामोपभोग गर्दा अर्थार्जनमा र धर्मार्जनमा बाधा पर्न सर्वथा हुँदैन । धर्मार्जन र धनार्जन बाट कामोपभोग हुन्छ, फलकोमात्रै बास्ता राखेर वृक्षको सर्वनाश गर्नेले फेरि (आघौंपराघौं) फलभोग-गर्न पाउँदैन ।

"त्रिवर्गसाधकं यत् स्याद् द्वयोरेकस्य वा पुनः ।
कार्यं तदपि कुर्वीत न त्वेकार्थं द्विबाधकम् ॥
[वात्स्यायन]
"फलभूताश्च धर्मार्थयोः [कामाः]

धर्मकर्म परमेश्वरलाई अर्पण गर्दथे, मनमा त्यो धर्मकर्मका-फलको अनुसन्धान (खायश) केही राख्तैन थे ॥ १ ॥ २ ॥ (क)

चढि वर वाजि वार एक राजा ❀ मृगया कर सव साजि समाजा ॥ ३ ॥
विन्ध्याचल वन गंभीर गएऊ ❀ मृग पुनीत बहु मारत भएऊ ॥ ४ ॥
फिरत विपिन नृप दीख वराहू ❀ जनु वन दुरेउ ससिहि ग्रसि राहू ॥ ५ ॥
बड विधु नहिं समात मुखमाहीं ❀ मनहु क्रोध वस उगिलत नाहीं ॥ ६ ॥

एक समयमा शिकारलाई चाहिने सव-साज-वाज समाज (मानिस) सजाएर उत्तम घोडा चढेर राजा-प्रताप भानु विन्ध्याचलको घना-जंगलमा गए । तिनले पवित्र (भक्षणीय) धेरै मृग मारे ॥ ३ ॥ ४ ॥ वनवाट फर्कदा तिनले एउटा वराह (बँदेल) देखे-त्यो कस्तो थियो भने मोटा मोटा दाह्रा-निस्केको हुनाले "या चन्द्रमालाई ग्रास गरेर वनमा लुक्न आएको राहु हो की ? ठूला हुनाले चन्द्रमा त्यसका मुखमा न अटाएर वाहिर पट्टि देखिएका हुन् की ? निल्न नसके पछि उगेल्नु पर्नेमा, ज्यादा रिसको झोकले-गर्दा राहुले चन्द्रमा न उगेलेको हो की ?" [यस्तो तर्क गराउने थियो] ॥ ५ ॥ ६ ॥

कोल कराल दशन छवि गाई ❀ तनु विशाल पीवर अधिकाई ॥ ७ ॥
घुरघुरात हय आरव पाये ❀ चकित विलोकत कान उठाये ॥ ८ ॥

त्यो-वदेलका भयानक-दाह्राको शोभा वर्णनीय थियो, त्यसको शरीर ठूलो र, त्यसको मोटाई (मोटापन) पनि खूब थियो ॥ ७ ॥ त्यो घोडाका टापको आवाज सुनेर घुर घुर-शब्द गर्दै झस्केर कान-ठाडा पारेर यता-उति हेर्न लाग्यो ॥ ८ ॥

दोहा--नील महीधर सिखर सम, देखि विसाल वराहु ।
चपरि चलेउ हय सुटिक नृप, हाँकि न होइ निबाहु ॥१६४॥

नीला पहाडको शिखर जस्तो ठूलो बँदेल देखेर राजाले घोडा पिटेर चाँडो दौडाए नहाँकी, नपीटी, निर्वाहै नहुने थियो [बँदेल टाढा थियो केगर्नु ?] ॥ १६४ ॥

(क) उच्चश्रेणीका-विवेकी-ज्ञानी-महात्माहरूको आचरण यस्तै हुन्छ । धर्म कर्म छाडेर वेदान्ती बाबा बन्ने चलन महावाहियात हो, ईश्वरको आज्ञानुसार आफ्नो आफ्नो वर्णाश्रम-धर्म गर्नु पर्दछ, ब्रह्मज्ञान भइसके-पनि पछि ठूलाठूलाले ता लोकसंग्रहका निमित्त कर्म गरीरहनुपर्दछ, त्यो कर्मले तिनलाई बन्धन गर्दैन, किन भने ? कर्तृत्वाभिमान पनि न भएको र त्यो कर्म ईश्वरमा अर्पित भएको हुनाले त्यसको फल ज्ञानीले भोग्नु पर्दैन यही कुरा भगवान्-कृष्णले अर्जुनलाई भन्नु भएको छ ।

यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।
स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥
कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।
मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥
यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।
यत्तपस्यसि कौन्तेय ! तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥ [भगवद्गीता]

चौ०-आवत देखि अधिक रव वाजी ❀ चलेउ वराह मरुत गति भाजी ॥ १ ॥
तुरत कीन्ह नृपसर सन्धाना ❀ महि मिलि गएउ विलोकतवाना ॥ २ ॥
तकि तकि तीर महीस चलावा ❀ करि छल सुअर सरीर वचावा ॥ ३ ॥
प्रगटत दुरत जाइ मृग भागा ❀ रिसवस भूप चलेउ सँग लागा ॥ ४ ॥

वडो-वेगसँग घोडा आउन लागेको देखेर त्यो-वँदेल हावा-समान दौडेर भाग्यो ॥ १ ॥ राजाले झट्टै शरसंधान गरे (धनुमा वाण लाएर छाडे) तर त्यो-वाण जमीनमा गिर्न गयो [उसलाई लागेन] ॥ २ ॥ फेरी राजाले ताकीताकीकन वाण चलाए, वँदेलले छलेर जिउ वचायो ॥ ३ ॥ टाढा-टाढा-देखिने भएर वँदेल भाग्यो, रीसको-वस परेर राजा-पनि पछिपछि (सँग) लागे ॥ ४ ॥

गएउ दूरि वन गहन वराहू ❀ जँहँ नाहिन गजवाजि निवाहू ॥ ५ ॥
अति अकेल वन विपुल कलेसू ❀ तदपि न मृगमग तजइ नरेसू ॥ ६ ॥
कोल विलोकि भूप बड धीरा ❀ भागि पैठ गिरिगुहा गँभीरा ॥ ७ ॥
अगम देखि नृप अति पछिताई ❀ फिरेउ महावन परेउ कुलाई ॥ ८ ॥

त्यो-वँदेल जहाँ हात्तिको घोडाको पहुंच पुग्दैन थ्यो त्यस्तो घना-जंगलमा पस्यो ॥ ५ ॥ राजा फगत एक्ला थिए, त्यो-जंगल दुःखदायक थियो, तथापि राजाले वँदेलको पाइला खेद्न छाडेनन् ॥ ६ ॥ राजालाई पछ्याइ रहेको देखेर वँदेल भाग्यो र पहाडको ठूलो गुफा-भित्र पस्यो ॥ ७ ॥ त्यो-ठाउँ अगम देखेर राजा पछिताउँदै फर्के। ठुलो-जंगल हुनाले राजा अलमलिए ॥ ८ ॥

दोहा-खेद खिन्न छुधित तृषित, राजा वाजि समेत ।
खोजत व्याकुल सरित सर, जल विनु भएउ अचेत ॥१६५॥

घोडा-सहित-राजा थकित क्षुधित (भोकले पीडित भएका) तृषित (प्यासले सताइएका) हुनाले नदी-पोखरी खोजदा व्याकुल भए, आखीर जल नपाउँदा अचेत (साह्रै उद्भ्रान्त) भए ॥ १६५ ॥

चौ०-विपिन फिरत आस्रम एक देखा ❀ तहँ वस नृपति कपट मुनिवेखा ॥ १ ॥
जासु देश नृप लीन्ह छडाई ❀ समरसेन तजि गएउ पराई ॥ २ ॥
समय प्रताप भानु कर जानी ❀ आपन अति असमय अनुमानी ॥ ३ ॥
गएउ न गृह मन बहुत गलानी ❀ मिला न राजहि नृप अभिमानी ॥ ४ ॥
रिस उर मारि रंक जिमि राजा ❀ विपिन वसै तापसकै साजा ॥ ५ ॥

जंगलमा घुम्दा घुम्दै राजाले एउटा आश्रम देखे। त्यहां एउटा राजा कपटले मुनिको भेष लिएर वसेको थियो ॥ १ ॥ (त्यो कस्तो हो भने ?) अघि राजा-प्रतापभानुले युद्धमा त्यसको मुलूक जितेर लिएको थियो, त्यो आफ्नु सैन्यसमेत छाडेर भागेको हो ॥ २ ॥ प्रतापभानुको दिन सप्रेको जानेर, आफ्ना दिन ठीक छैनन् भन्ने अनुमान गर्‍यो र त्यो

राजा घर फर्केन, मनमा धेरै–ग्लानि भयो, अभिमानी पनि थियो, त्यसो–हुनाले विजयी–प्रताप भानु सँग भेट–गर्न–पनि गएन ॥ ३ ॥ ४ ॥ मनको रिस मनैमा मारेर (दवायेर) त्यो जंगलमा तपस्वीको साजवाज देखाईकन राजा होता पनि रंक (कंगाली) जस्तै भएर वसेको थियो ॥ ५ ॥

तासु समीप गवन नृप कीन्हा ❀ यह प्रताप रवि तव तेहि चीन्हा ॥ ६ ॥
राउ तृषित नहि सो पहिचाना ❀ देखि सुवेष महामुनि जाना ॥ ७ ॥
उतरि तुरगते कीन्ह प्रनामा ❀ परम चतुर न कहेउ निजनामा ॥ ८ ॥

राजा–प्रताप–भानु त्यसैका नगीच गए, अनि त्यसले ता यी प्रतापभानु हुन् भनेर चिन्ह्यो ॥ ६ ॥ राजाप्रतापभानुले प्यासको–पीडाले–गर्दा चिन्ह सकेनन् र साधुसन्तको वेष देखे पछि ठूला–मुनीश्वर हुन् भनी ठहराये ॥ ७ ॥ उनले घोडावाट ओर्लेर प्रणाम गरे। तर, परमचतुर हुनाले आफ्नु नाम बताएनन् ॥ ८ ॥

दोहा–भूपति तृषित विलोकि तेहि, सरवर दीन्ह देखाय ।
मज्जन पान समेत हय, कीन्ह नृपति हरषाय ॥१६६॥

त्यो–कपटी–मुनिले राजालाई तृषित (प्यास लागेका) देखेर एउटा सरोवर (ताल) देखाइदियो । राजा–प्रतापभानुले खुशी भएर घोडा–समेत स्नान र जलपान गरे ॥ १६६ ॥

चौ०–गै स्रम सकल सुखी नृप भएऊ ❀ निज आस्रम तापस लै गएऊ ॥ १ ॥
आसन दीन्ह अस्त रवि जानी ❀ पुनि तापस बोलेउ मृदु वानी ॥ २ ॥
को तुम्ह कस वन फिरहु अकेले ❀ सुन्दर जुवा जीव पर हेले ॥ ३ ॥
चक्रवर्ति के लच्छन तोरे ❀ देखत दया लागि अति मोरे ॥ ४ ॥

सवै–परिश्रम हरायो, राजा आनन्दित भए, त्यो कपटमुनिले राजालाई आफ्ना आश्रममा लग्यो ॥ १ ॥ सूर्य अस्ताएको जानेर आसन दियो र त्यो–कपटमुनिले मीठो वचन बोल्यो ॥ २ ॥ "तिमी को होऊ ? वनमा एकलै किन घुमी रहेका ?, तिमी सुन्दर–जवान छौ, आफ्ना जिउका उपर हेलाँ गर्दछौ ? ॥ ३ ॥ तिम्रा लक्षण (चिन्ह) चक्रवर्तिराजाकाजस्ता छन्, देख्ता मलाई अत्यन्त माया लाग्यो" ॥ ४ ॥ (यो वचन सुनेर राजाले–)

नाम प्रताप भानु अवनीसा ❀ तासु सचिव मै सुनहु मुनीसा ॥ ५ ॥
फिरत अहेरे परेउँ भुलाई ❀ बडे भाग देखेउँ पग आई ॥ ६ ॥
हम कहँ दुर्लभ दरस तुम्हारा ❀ जानत हौं कछु भल होनिहारा ॥ ७ ॥
कह मुनि तात ! भएउ अँधियारा ❀ जोजन सत्तरि नगर तुम्हारा ॥ ८ ॥

"जो प्रतापभानु नाम भएका राजा छन्, तिनैको म मन्त्री हूँ, शिकारमा घुम्दा घुम्दै अलमलिएँ, बड़ो भाग्य रहेछ–आएर पाउ देखें ॥ ५ ॥ ६ ॥ तपाईको दर्शन हामीहरूलाई दुर्लभ छ, (त्यो दुर्लभदर्शन पाउनाले) मनमा "केही भलो हुन आँट्यो" भन्ने लाग्दछ" ॥

॥ ७ ॥ [यसो भने], अनि कपट–मुनिले "बाबु ! अँध्यारो भयो, तिम्रो नगर यतावाट सत्तरि (७०) योजन (२८० कोस) छ—

दोहा–निसा घोर गंभीर वन, पन्थ न सूझ सुजान ! ।
वसहु आजु तुम्ह जानि अस, जाएउ होत विहान ॥१६७॥

रात भयंकर छ, जंगल घना छ, वाटो देखिदैन, हे चतुरपुरुष ! यो कुरा वुझेर तिमी आज वस, भोली–विहान जाउला" [भन्यो] ॥ १६७ ॥

तुलसी जासि भवितव्यता, तैसी मिलै सहाय ।
आपुन आवै ताहि पहि, ताहि तहाँ लै जाय ॥१६८॥

तुलसीदास भन्दछन् कि–भवितव्यता जस्तो छ, सहाय उस्तै फेला पर्दछन्, त्यो भवितव्यता त्यो सँग (भुक्तमान् भोग्नुपर्ने–मानिस सँग) आफै आउँदैन, त्यसलाई त्यहाँ (भुक्तमान्–भोग्नुपर्ने ठाउँमा) लैजान्छ (घिच्याउँछ) ॥ १६८ ॥

चौ०–भलेहि नाथ ! आयसु धरि सीसा ❀ वाँधि तुरग तरु बैठ महीसा ॥ १ ॥
नृप बहु भाँति प्रसँसेउ ताही ❀ चरन वन्दि निज भाग्य सराही ॥ २ ॥
पुनि बोलेउ मृदु गिरा सुहाई ❀ जानि पिता प्रभु ! करउँ ढिठाई ॥ ३ ॥
मोहि मुनीश ! सुतसेवक जानी ❀ नाथ ! नाम निज कहहु वखानी ॥ ४ ॥

राजा "अच्छा महाराज !" भनेर त्यो आज्ञा शिरोपर गरीकन वृक्षमा घोडा वाँधेर त्यसका समीप आई वसे ॥ १ ॥ अनि त्यसको अनेकभाँतिले प्रशंशा गरे,–चरणको वन्दना गरेर आफ्ना भाग्यको सराहना (तारीफ) गरे ॥ २ ॥ फेरी राजाले " प्रभु ! पिता संझेर धृष्टता गर्दछु, मलाई पुत्र र सेवक संझीकन आफ्नो शुभनाम वताइदिनुहोस" यस्तो नरम असल वचन बोले ॥ ३ ॥ ४ ॥

तेहि न जान नृप नृपहि सो जाना ❀ भूप सुहृद सो कपट सयाना ॥ ५ ॥
वैरी पुनि छत्री पुनि राजा ❀ छलबल कीन्ह चहै निजकाजा ॥ ६ ॥
समुझि राजसुख दुखित अराती ❀ अवाँ अनल इव सुलगै छाती ॥ ७ ॥
सरल वचन नृपके सुनि काना ❀ वयर संभारि हृदय हरखाना ॥ ८ ॥

राजा त्यसलाई चिन्दैन थे, त्यो राजलाई चिन्दथ्यो, राजा सोझामनका थिए, त्यो कपटचतुर थियो ॥ ५ ॥ एकता त्यो वैरी, दोस्रो क्षत्री, तेस्रो राजा, हुनाले छलबल गरेर आफ्नो कार्य सिद्ध गर्न चाहन्थ्यो ॥ ६ ॥ त्यो दुःखित भएको-दुश्मन अघिकोआफ्नो राज्यसुख संझेर अवालको आगोझैं भित्रै भित्र जलि रहेको थियो, ॥ ७ ॥ ऐले राजाका सरल वचन कानले सुनेर वैरभाव लुकाएर मनमा हर्षित भयो ॥ ८ ॥

दोहा--कपट बोरि वानी मृदुल, बोलेउ जुगुति समेत ।
नाम हमार भिखारि अव, निरधन रहित निकेत ॥१६९॥

त्यसले कपटले-वोरिएको (मिलेको) मीठो (नरम) वचन युक्तिका-साथ बोल्यो कि—"निर्धन र घर-पनि नहुने मेरो नाम ऐले "भिखारी" हो ॥ १६९ ॥

चौ०-कह नृप जे विज्ञान निधाना ❀ तुह्म सरिखे गलित अभिमाना ॥ १ ॥
सदा रहहिं अपनपौ दुराएँ ❀ सव विधि कुशल कुवेष वनाए ॥ २ ॥
तेहिते कहहिं सन्त श्रुति टेरे ❀ परम अकिंचन प्रिय हरिकेरे ॥ ३ ॥
तुह्मसम अधन भिखारि अगेहा ❀ होत विरिंचि सिव हि संदेहा ॥ ४ ॥
जोसि सोसि तव चरन नमामी ❀ मोपर कृपा करिअ अव स्वामी ॥ ५ ॥

राजा वोले—"ज्ञान-विज्ञानका-निधान-भएका तपाईजस्ता महात्मा गलिताभिमान (अभिमान रहित) रहन्छन्। तिनीहरू सवतरहवाट उत्तम (असल) छन्तापनि भेष अधम वनाएर आफुलाई लुकाएर (छिपाएर) रहन्छन् ॥ १ ॥ २ ॥ त्यसै-हुनाले-ता सन्तहरू र वेदहरू चिच्याएर—"पूरा अकिञ्चन (टकटका दरिद्र) भगवानका प्रिय हुन्छन्" भन्दछन् ॥ ३ ॥ तपाईजस्ता धनरहित गृहरहित-भिखारीवाट ब्रह्मा र-शंकरलाई पनि संदेह उठ्तछ [यसले हाम्रो-पद पो लिने हो की ? भन्ने संशय हुन्छ] ॥ ४ ॥ भैगो जोसुकै भए पनि तपाईको चरणकमललाई नमस्कार गर्छु, प्रभु ! अव मेरा ऊपर कुपा गर्नु होस्" ॥ ५ ॥

सहज प्रीति भूपति कै देखी ❀ आफु विषय विस्वास विसेखी ॥ ६ ॥
सव प्रकार राजहि अपनाई ❀ बोलेउ अधिक सनेह जनाई ॥ ७ ॥
सुनु सति भाउ कहौं महिपाला ❀ इहाँ वसत वीते बहुकाला ॥ ८ ॥

त्यो-कपटी महात्माले सवतरहवाट राजाको प्रीति स्वाभाविक र आफ्नु विषयमा विशेष (रांरै) विश्वास देख्यो र राजालाई आफ्नु पारेर (वश गरेर) खूब स्नेह जनाउदै बोल्नलाग्यो ॥ ६ ॥ ७ ॥ "राजा ! सुन्नुहवोस् सत्य आशय भन्दछु यहाँ वस्ता-वस्तै धेरै समय वित्यो ॥ ८ ॥

दोहा--अव लगि मोहि न मिलेउ कोऊ, मै न जनावौं काहु ।
लोक मान्यता अनल सम, कर तप कानन दाहू ॥१७०॥

आजसम्म मैले कोही (योग्य) पाएको थिएन र कसैलाई आफ्नो परिचय दिएको थिइन । किन भने लोकले (दुनियाँले) गरेको मान्यता आगाजस्तो हुन्छ (पोल्दछ) अतएव त्यसले तपस्या-रूपी वनलाई डढाउँछ [दुनियाँले मानगुन गर्नलागे भने कच्चा योगी फुरुक्क-पर्दछ, त्यसको जरतप भुसुक्क हुन्छ] ॥१७०॥

सोरठा-तुलसी देखि सुवेष, भूलहिं मूढ न चतुर नर ।
सुन्दर केकिहि पेख, वचन सुधासम अशन अहि ॥२४॥

तुलसीदास भन्दछन्की-असल भेष देख्ता मूर्खमात्रै ठगिने होइनन् की परमचतुर-भएका नर पनि ठगिन्छन् । राम्रा-राम्रा मयूर हेरन (तीकस्ता हुन्छन् होकि ?) तर तिनको

वचन अमृतसमान मीठो भए-पनि तिनीहरू सर्प खान्छन् [तिनको काम डरलाग्दो हुन्छ] ॥ २४ ॥

चौ०-ताते गुपुत रहौं वन माहीं ❀ हरितजि किमपि प्रयोजन नाहीं ॥ १ ॥
प्रभु जानत सब विनहि जनाए ❀ कहहु कवन सिधि लोक रिझाए ॥ २ ॥

त्यसै हुनाले वनमा गुप्त भएर वसेको छु, हरिवाहेक कुनै-कुराको प्रयोजन (मतलव) छैन ॥ १ ॥ नजनाए पनि प्रभु (हरि) सव जान्नुहुन्छ, तपाइनै भन्नुहोस्न, आफूले कष्ट गरी कमाएको सिद्धि खर्च गरेर दुनियाँलाई को रिझाओस् ? ॥ २ ॥

तुह्म शुचि सुमति परमप्रिय मोरे ❀ प्रीति प्रतीति मोहिपर तोरे ॥ ३ ॥
अव जो तात ! दुरावउँ तोही ❀ दारुन दोष घटै अति मोही ॥ ४ ॥

तपाई शुद्ध-मन-भएका, वुद्धिमान् हुनाले मेरा परमप्रिय (खूब प्यारो) हुनुभयो, मेरा ऊपर तपाईको प्रीति र प्रतीति (विश्वास) पनि छ, ॥ ३ ॥ अव बाबु ! म तपाईसँग आफुलाई छिपाऊँ भने मलाई अत्यन्त भयानक दोष लाग्दछ [त्यसो गर्न भएन हो कि ?] ॥ ४ ॥

जिमि जिमि तापस कथै उदासा ❀ तिमि तिमि नृपहि उपज विस्वासा ॥ ५ ॥
देखा स्ववस करम मन वानी ❀ तव बोला तापस बकध्यानी ॥ ६ ॥
नाम हमार एकतनु भाई ! ❀ सुनि नृपबोलेउ पुनि सिर नाई ॥ ७ ॥
कहहु नामकर अरथ वखानी ❀ मोहि सेवक अति आपन जानी ॥ ८ ॥

त्यो-कूट-महात्मा वडो-निर्लिप्त भएर ज्यौंज्यौं बोल्दथ्यो त्यौंत्यौं त्यसका ऊपर राजाको विश्वास जम्दै जान्थ्यो ॥ ५ ॥ जव मनसा-कर्मणा-वाचा राजा स्वाधीन भएको देख्यौं अनि त्यो-[1]वकुल्लाभगत-महात्माले भन्न लाग्यो ॥६॥ "भाई ! मेरो नाम 'एकतनु' हो" यत्तिबोलेर त्यो चूपलाग्यो र राजा फेरि शिर झुकाएर सोध्न लागे ॥ ७ ॥ "महात्मन् ! मलाई आफ्नो परमसेवक जानेर यो-नामको अर्थ विस्तार-पूर्वक वताउनु हवोस्" ॥ ८ ॥ [राजाको यो प्रार्थना सुनेर त्यो कपटी-साधु भन्न लाग्यो]

दोहा-आदि सृष्टि उपजी जवहिं, तव उत्पति भइ मोरि ।
नाम एकतनु हेतु तेहि, देह न धरी बहोरि ॥१७१॥

---

(१) दम्भ (देखावटीधर्म) गर्नामा सिपालु भएको-व्यक्तिलाई वकुल्लाभगत भन्दछन् । दम्भले कुनैव्यक्तिलाई भ्रष्ट नपारेको छैन । पक्षीहरूमध्ये वकुल्लो खूब दम्भ गर्न जान्दछ, माछा टिप्नाका निमित्त निश्चेष्ट भएर एउटा खुट्टा टेकेर त्यो धेरैवेरसम्म जलाशयका तीरमा उभिन्छ, आफूले-टिप्नशकिने माछा देख्नाका साथ टप्प टिपेर उडदछ-

मत्स्यार्थी चरति तपः सुचिरं निःस्पन्द एकपादेन ।
तीर्थेषु बकतपस्वी तेन विहङ्गान् गतो दम्भः ॥ [कलाविलास १।९३]

बाबु ! जैले आदिसृष्टि उत्पन्न भयो, त्यसै-वेलामा मेरो उत्पत्ति भएको हो। त्यसै कारणले 'एकतनु' नाम रह्यो, मैले धेरै-देह धारण गरिन ॥ १७१ ॥

चौ०-जनि आचरज करहु मनमाहीं ❀ सुत ! तपते दुर्लभ कछु नाहीं ॥ १ ॥
तप बलतै जग सृजे विधाता ❀ तपबल विष्णु भये परित्राता ॥ २ ॥
तपबल संभु करहिं सँघारा ❀ तपते अगम न कछु संसारा ॥ ३ ॥

बच्चा ! मनमा आश्चर्य नमान। तपस्याले दुर्लभ केही छैन ॥ १ ॥ विधाता तपोवलले जगत्सृष्टि गर्दछन्, विष्णु तपोवलले जगतपालक भएका हुन्, शंभुजी तपोवलले संहार गर्दछन्, संसारमा तपोवलले नपाइने कुरा केही छैन " ॥ २ ॥ ३ ॥

भएउ नृपहि सुनि अति अनुरागा ❀ कथा पुरातन कहै सो लागा ॥ ४ ॥
करम धरम इतिहास अनेका ❀ करइ निरूपन विरति विवेका ॥ ५ ॥
उदभव पालन प्रलय कहानी ❀ कहेसि अमित आचरज वखानी ॥ ६ ॥
सुनि महीश तापस वश भएऊ ❀ आपन नाम कहन तव लएऊ ॥ ७ ॥
कह तापस नृप ! जानौं तोही ❀ कीन्हेहु कपट लाग भल मोही ॥ ८ ॥

यस्ता कुरा सुन्दा राजालाई त्यसमाथी प्रेम खूब वस्यो, अनि त्यसले प्राचीन २ कथा भन्न लाग्यो ॥ ४ ॥ धर्म-कर्मको निरूपण, अनेक इतिहासको र वैराग्य-विवेकको वर्णन त्यसले गर्‍यो ॥ ५ ॥ उत्पत्ति-स्थिति-प्रलयको कथापनि खूव विस्तारपूर्वक आश्चर्यका साथ वयान गर्‍यो ॥ ६ ॥ सवै-कुरा सुन्दा राजा त्यसका वश परेर आफ्नो नाम बताउन लागे [तर वताउने सुरसार गर्दैमा त्योमहात्मा वोलिहाल्यो-] राजा ! म तपाईंलाई जान्दछु, कपट गर्नु भयो (अघि मलाई नाम वताउनुभएन) त्यो-पनि मलाई बेस लाग्यो किन ? भन्नुहोस्न] ॥ ७ ॥ ८ ॥

सोरठा-सुनु महीस! असि नीति, जहँ जहँ नाम न कहँहिं नृप ।
मोहि तोहिपर अति प्रीति, सोइ चतुरता विचारि तव ॥२५॥

"राजा ! सुन्नुहोस्, यस्तो नीति छ कि; राजाहरू जहाँ-तहाँ आफ्नो नाम वताउँदैनन् तपाईको त्यही चातुर्य देखेर ता तपाईका उपर मेरो ठूलो प्रीति लाग्यो नि ? ॥ २५ ॥

चौ०-नाम तुम्हार प्रताप दिनेसा ❀ सत्यकेतु तव पिता नरेसा ॥ १ ॥
गुरु प्रसाद सव जानिअ राजा ! ❀ कहिअ न आपन जानि अकाजा ॥ २ ॥
देखि तात ! तव सहज सुधाई ❀ प्रीति प्रतीति नीति निपुनाई ॥ ३ ॥
उपजि परी ममता मन मोरे ❀ कह्यौं कथा निज पूछे तोरे ॥ ४ ॥

राजा ! तपाईको नाम प्रतापभानु (होइन ?) तपाईका पिताजीको नाम राजा-सत्यकेतु (होइन?) ॥ १ ॥ गुरुमहाराजका कृपाले सव जान्दछु राजा ! आफ्नोअकाज (कार्यहानि) हुन्छ भनेर म भन्दिन ॥ २ ॥ बाबु ! तपाईको सुधोस्वभाव-प्रीति-प्रतीति-नीति

चतुरता देखेर मेरा-मनमा ममता उत्पन्न भयो [केगर्नु ? ममता ता नगर्नु पर्नेहो, तर लाचार भएँ] तपाईले सोधेको हुनाले मैले आफ्नो वृत्तान्त भनें ॥ ३ ॥ ४ ॥

अब प्रसन्न मै संसय नाहीं ❀ मागु जो भूप ! भाव मन माहीं ॥५॥
सुनि सुवचन भूपति हरखाना ❀ गहि पद विनय कीन्हि विधिनाना ॥६॥
कृपासिन्धु ! मुनि ! दरसन तोरे ❀ चारि पदारथ करतल मोरे ॥ ७ ॥
प्रभुहि तथापि प्रसन्न विलोकी ❀ मागि अगम वर होउँ विसोकी ॥ ८ ॥

राजा ! अब म प्रसन्न भएँ सन्देह न मान, मनमा जे इच्छा छ त्यो वर माग" ॥ ५ ॥ यस्ता मीठा वचन सुनेर राजा खुशी भए, पाउ समातेर नाना-प्रकारले विन्ती गर्न लागे—॥ ५ ॥ ६ ॥ "दयासागर ! मुनीश्वर ? तपाईको दर्शन पाउँदा चारै-पदार्थ (धर्म-अर्थ-काम-मोक्ष) मेरा हस्तगत भए ॥ ७ ॥ तथापि प्रभुलाई प्रसन्न भएको देखे-पछि अगम (अलभ्य) वर मागेर विशोक (शोकरहित) हुन पाऊँ ॥ ८ ॥

दोहा—जरा मरन दुख रहित तनु, समर जितौ जनि कोउ ।
एकच्छत्र रिपुहीन महि, राज कलप सत होउ ॥ १७२ ॥

प्रभु ! मेरो शरीर बुढ्याइँ-मरण-दुःख यिनले रहित होस्, मलाई युद्धमा कसैले न जितोस्, सयकल्पसम्म निष्कण्टक-एकछत्र पृथ्वीको राज्य रहोस्" ॥ १७२ ॥ [भनेर राजाले वर मागे] ॥

चौ०—कह तापस नृप ! ऐसेइ होऊ ❀ कारन एक कठिन सुनु सोऊ ॥ १ ॥
कालौ तुअ पद नाइहि सीसा ❀ एक विप्रकुल छाडि महीसा ! ॥ २ ॥
तप बल विप्र सदा बरियारा ❀ तिन्हके कोप न कोउ रखवारा ॥ ३ ॥
जो विप्रन वस करहु नरेसा ❀ तौ तुअ वस विधि विष्णु महेसा ॥ ४ ॥

त्यो कपटी तपस्वीले भन्यो कि—"राजा ! यस्तै होला (तथास्तु) तर एउटा ठूलो कारण छ, त्यो सुन ॥ १ ॥ राजा ! एउटा ब्राह्मण-वर्ग-बाहेक काल (मृत्यु) पनि तिम्रा पाउमा शिर राख्नेछ ॥ २ ॥ तपस्याको बल हुनाले ब्राह्मण सँधै बलियै हुन्छ, त्यो ब्राह्मण रिसाएमा रक्षक (त्राणगर्ने) कोही छैन ॥ ३ ॥ तिमीले ब्राह्मणवर्गलाई वश गर्‍यौ भने ब्रह्मा-विष्णु-महेश्वर-पनि तिम्रा वश पर्दछन् ॥ ४ ॥

चलै न विप्रकुल सन बरिआई ❀ सत्य कहौं दोउ भुजा उठाई ॥ ५ ॥
विप्र साप विनु सुनु महिपाला ❀ तोर नाश नहिं कवनेहु काला ॥ ६ ॥
हरषेउ राउ वचन सुनि तासू ❀ नाथ ! न होइ मोर अब नासू ॥ ७ ॥
तव प्रसाद प्रभु ! कृपानिधाना ! ❀ मो कहँ सर्वकाल कल्याना ॥ ८ ॥

ब्राह्मणवर्गसँग कसैको जोर चल्दैन, यो कुरा म दुईहात ठ्याएर (खुल्लमखुल्ला चिच्याएर) साँचो भन्दछु ॥ ५ ॥ राजा ! ब्राह्मणको शाप बाहेक अरु-कुनै-कारणले कहिल्यै

पनि तिम्रो नाश हुनेछैन' ॥ ६ ॥ त्यसको यस्तो वचन सुनेर खुशी भएका राजा भन्न लागे कि-"प्रभु! अव मेरो नाश नहुने भयो! ॥ ७ ॥ हे कृपानिधान! प्रभुका कृपाले मलाई सदा कल्याण हुने भयो" ॥ ८ ॥

दोहा-एवमस्तु कहि कपट मुनि, बोला कुटिल बहोरि ।
मिलव हमार भुलाव निज, कहहु तह महि न खोरी ॥ १७३ ॥

त्यो कपटमुनि "एवमस्तु-तथास्तु" भनेर खूव कपटी कुटिल वचन बोल्नलाग्यो। "राजा! आफू अलमलिएको र मसँग-भेट-भएको कुरा कसैसँग भन्यौ भने मेरो दोष छैन है? [न मालूम तिम्रो के गति होला, म जान्दिन] ॥ १७३ ॥

चौ०-ताते मै तोहिं वरजौं राजा ❀ कहें कथा तव परम अकाजा ॥ १ ॥
छठें स्रवन यह परत कहानी ❀ नास तुम्हार सत्य मम वानी ॥ २ ॥
यह प्रगटे अथवा द्विज सापा ❀ नास तोर सुनु भानुप्रतापा ॥ ३ ॥
आन उपाय निधन तव नाहीं ❀ जो हरिहर कोपहि मनमाहीं ॥ ४ ॥

त्यसो-हुनाले म तिमीलाई मनाई गर्दछु, राजा! यो कुरा कतै खुस्कायौ-भने, तिम्रो अकाज (कार्यनाश) हुनेछ ॥१॥ [तिम्रा दुइ कान, मेरा दुइ कानले यो कुरा सुनेको छ, अव कसैका दुइ कानले समेत] ६ कानले यो कुरा सुने भने, तिम्रो सर्वनाश हुनेछ, यो मेरो वचन सत्य जाने ॥२॥ राजा! भानुप्रताप! कि ता यो-कुरा प्रकट भयो-भने तिम्रो नाश होला, कि ता ब्राह्मणको सराप पर्‍यो भने तिम्रो नाश होला ॥ ३ ॥ अरू-कारणले तिम्रो नाश हुनेछैन [धेरै कुरा किन] हरि-हर झोक्किए पनि तिम्रो नाश हुने छैन" ॥ ४ ॥ (यो वचन सुनेर)-

सत्य नाथ! पद गहि नृप भाखा ❀ द्विज गुरु कोप कहहु को राखा ॥ ५ ॥
राखय गुरु जौं कोप विधाता ❀ गुरू विरोध नहिं कोउ जगत्राता ॥ ६ ॥
जौं न चलव हम कहे तुम्हारे ❀ होउ नास नहिं सोच हमारे ॥ ७ ॥
एकहि डर डरपत मन मोरा ❀ प्रभु! महिदेव साप अति घोरा ॥ ८ ॥

राजाले त्यसको पाउ समातेर बोले की-"प्रभु! सत्य हो, ब्राह्मणकोपले र गुरुकोपले कसलाई वाँकी राखेको छ र? ॥ ५ ॥ विधाताको कोप भयो-भने गुरुले वचाउँछ, गुरूसँग विरोध पर्‍यो-भने जगत्मा वचाउने कोही छैन ॥ ६ ॥ प्रभुले भने-वमोजिम चलिन भने, मेरो सत्यानाश होस्, त्यसमा मलाई फिक्री छैन ॥ ७ ॥ परन्तु एउटा-डरले मेरो मन सारै डराउँछ, प्रभु! ब्राह्मणको सराप अत्यन्त भयानक छ ॥ ८ ॥

दोहा-होहिं विप्रवस कवन विधि, कहहु कृपा करि सोउ ।
तुम्ह तजि दीनदयाल! निज, हितू न देखौं कोउ ॥ १७४ ॥

हे दीनदयाल! प्रभु! कुन-उपायले ब्राह्मण वश हुन्छन्? कृपा गरेर त्यो कुरा वताउनु होस्। तपाईं वाहेक मेरो हित गर्ने म देख्तिन ॥१७४॥ [यो वचन सुनेर कपट-मुनि भन्न लाग्यो कि—]

चौ०-सुनु नृप! बिबिधि जतन जगमाहीं ❀ कष्ट साध्य पुनि होहिकि नाहीं ॥ १ ॥
अहइ एक अति सुगम उपाई ❀ तहाँ परन्तु एक कठिनाई ॥ २ ॥

"राजा ! सुन—जगतमा अनेक-प्रकारका उपाय छन्, तर ती कष्टसाध्य छन्-हुन शक्छन् अथवा हुन शकोइनन् (निश्चय छैन) एउटा-अति-सजिलो उपाय थियो, तर त्यसमा पनि एउटा कठिनता (असजिलो) छ ॥ १ ॥ २ ॥

मम आधीन जुगुति नृप ! सोई ❀ मोर जाव तव नगर न होई ॥ ३ ॥
आजु लगे अरु जवते भयऊँ ❀ काहुके गृह ग्राम न गयऊँ ॥ ४ ॥
जौ न जाउँ तौ होइ अकाजू ❀ बना आइ असमंजस आजू ॥ ५ ॥

राजा ! त्यो युक्ति (उपाय) मेरो अधीन थियो, तर तिम्रा नगरमा मेरो जवाइ (जानु) हुँदैन ॥ ३ ॥ जैले जन्मेथें, त्यहाँ-देखि-लिएर आजसम्म कसैको घर कसैको गाउँ गएको छैन ॥ ४ ॥ न जाऊँभने तिम्रो अकाज (कार्यहानि) हुने, । आज कस्तो असजिलो पर्न आयो [हेर]" ॥ ५ ॥

सुनि महीस बोलेउ मृदुबानी ❀ नाथ! निगम असि नीति बखानी॥ ६ ॥
बड़े सनेह लघुन्ह पर करहीं ❀ गिरि निज सिरन्हि सदातृन धरहीं॥७ ॥
जलधि अगाध मौलि वह फेनू ❀ संतत धरनि धरत सिर रेनू ॥ ८ ॥

कपटमुनिको वचन सुनेर राजाले-मधुर-वचन बोले —"प्रभु ! वेदले यस्तो नीति बताएको छ कि ॥ ६ ॥ ठूलाबडाहरू सानातिनाका उपर स्नेह गर्दछन्। पर्वत सदासर्वदा तृणलाई शिरमा राख्तछ ॥७॥ अगाध-समुद्र फेन (फींज) लाई आफ्ना शिरमा धारण गरि-रहन्छ। धर्ती-माता हरहमेशा धूलालाई शिरमा राखिरहेकी छन्" ॥ ८ ॥

दोहा—अस कहि गहे नरेस पद, स्वामी ! होहु कृपाल ।
मोहि लागि दुख सहिअ प्रभु, सज्जन दीन दयाल ॥१७५॥

यसो भनेर राजाले त्यसको पाउ समाते-फेरि बोल्न लागे "हेसज्जन ! हेदीनदयाल ! प्रभु दयालु हुनुहोस् (दया गर्नुहोस्) मेरा-नींति दुःख सहिदिनुहोस्" ॥ १७५ ॥ [यति राजाले भने पछि]

चौ०—जानि नृपहिं आपन आधीना ❀ बोला तापस कपट प्रवीना ॥ १ ॥
सत्य कहौं सुनु भूपति ! तोही ❀ जग नाहिन दुर्लभ कछु मोही ॥ २ ॥
अवसि काज मैं करिहौं तोरा ❀ मन क्रम वचन भगत तैं मोरा ॥ ३ ॥
जोग जुगुति जप मन्त्र प्रभाऊ ❀ फलैं तबहिं जब करिअ दुराऊ ॥ ४ ॥

कपट-कुशल त्यो-तपस्वी राजालाई पूरा तवरले अधीन भएको जानेर भन्न लाग्यो ॥ १ ॥ "राजा ! म तिमीलाई साँचो भन्दछु, सुन, जगतमा मलाई केही दुर्लभ छैन, ॥ २ ॥ तिम्रो काम म अवश्य गरौंला, किन भने ? तिमि मनसा-कर्मणा-वाचा मेरा भक्त छौ ॥ ३ ॥

योग-जुक्ति-जप-मन्त्र-यिनको प्रभाव यिनको दुराउ (गोपन = गोप्यराखने काम) गरेमात्रै सफल हुन्छ, [यथाभावी योग-युक्ति-जप-मंत्र प्रकाश गर्न लाग्यो भने ती निष्फल हुन्छन्] ॥४॥

जौं नरेश ! मैं करौं रसोई ❀ तुम्ह परसहुँ मोहि जान न कोई ॥ ५ ॥
अन्न सो जोइ जोइ भोजन करई ❀ सोइ सोइ तव आयसु अनुसरई ॥ ६ ॥
पुनि तिन्हके गृह जेवैं जोऊ ❀ तव वस होइ भूप ! सुनु सोऊ ॥ ७ ॥
जाइ उपाइ रचहु नृप एहू ❀ संवत भरि सँकलप करेहू ॥ ८ ॥

राजा ! जब म भोजन तयार गरूँ, तब तिमीले परोस्नु (बाँड्नु) मलाई कसैले नचिन्होस्, त्यो अन्न जो जो खाला, त्योत्यो मानिस तिम्रा आज्ञानुसार चल्नेछ ॥ ६ ॥ फेरि तिनका (तिमीकहाँ खाएर गएका मानिसका) घरमा जो भोजन गर्ला, त्यो पनि तिम्रो वश होला, सुन्यौ ? ॥ ७ ॥ राजा ! गएर यो उपाय रच, १ वर्षभरि यो संकल्प गर ॥ ८ ॥

दोहा–नित नूतन द्विज सहस सत, वरेहु सहित परिवार ।
मैं तुम्हरे संकल्प लगि, दिनहि करवि जेवनार ॥१७७॥

रोज-रोज नयाँ-नयाँ परिवार-सहित (स्वास्नीछोराप्रभृति समेत) १।१ लाख ब्राह्मणलाई निमन्त्रण गरे । म तिम्रा संकल्पका निमित्त दिनदिनै भोजन तयार गर्नेछु ॥१७७॥

चौ०–एहि विधि भूप! कष्ट अति थोरे ❀ होइहहिं सकल विप्र वस तोरे ॥ १ ॥
करिहहिं विप्र होम मख सेवा ❀ तेहि प्रसंग सहजहि वस देवा ॥ २ ॥

राजा ! यसप्रकारले अलिकति कष्ट गर्दा संपूर्ण ब्राह्मण तिम्रा वश हुनेछन् ॥ १ ॥ ती ब्राह्मण-होम-यज्ञ-सेवा (आजापूजा) गर्न्यैं छन्, त्यही प्रसंगले गर्दा (ती ब्राह्मणका घरको भोजन गरेका हुनाले) सहजैमा (विना मिहिनेत) देवता-पनि तिम्रा वश हुने छन् ॥ १ ॥ २ ॥

और एक तोहि कहौं लखाऊ ❀ मै एहि वेष न आउव काऊ ॥ ३ ॥
तुम्हरे उपरोहित कहँ राया ! ❀ हरि आनव मै करि निज माया ॥ ४ ॥
तप बल तेहि करि आपु समाना ❀ रखिहौं इहाँ वरख परमाना ॥ ५ ॥
मैं धरि तासु वेष सुनु राजा ! ❀ सव विधि तोर सँवारव काजा ॥ ६ ॥

फेरि म एउटा-कुरा भन्छु, म यो-वेषले कहिल्यै आउनेछैन ॥ ३ ॥ राजा ! म आफ्नो माया गरेर तिम्रापुरोहितजीलाई हरेर यहाँ ल्याउनेछु, आफ्ना तपोबलले तिनलाई आफूसमान गराएर यही-आश्रममा १ वर्ष-सम्म राख्नेछु ॥ ४ ॥ ५ ॥ राजा ! ("पुरोहितजी नहुँदा १ वर्षसम्म उनले-गर्नु-पर्ने-कामकाज कसलेगर्ला ?" यस्तो फिक्री लिनुपर्दैन) म पुरोहितको वेष लिएर सव तरहले तिम्रा कामकाज सह्यालि-दिनेछु ॥ ६ ॥

गइ निसि वहुत सैन अव कीजै ❀ मोहि तोहि भूप ! भेंट दिन तीजै ॥ ७ ॥
मैं तपबल तोहि तुरग समेता ❀ पहुँचैहौं सोवतहि निकेता ॥ ८ ॥

राजा ! रात धेरै गयो, अव सुत्नु पर्छ सुत, अव तेस्रा दिनमा मेरो र तिम्रो भेट होला म तपोवलले सुतेकासुतैमा घोडा-समेत-तिमीलाई घर पुर्याइदिउँला ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा—मै आउव सोइ वेष धरि, पहिचानेहु तव मोहि ।
जव एकान्त बोलाइ सव, कथा सुनावौं तोहि ॥१७८॥

म उही (पुरोहितको) वेष लिएर आउनेछु र तिमीलाई एकान्तमा बोलाएर अघिको वृत्तान्त सुनाउनेछु, अनि मलाई पहिचाने" ॥ १७८ ॥

चौ०—सयन कीन्ह नृप आयसु मानी ❀ आसन जाय वैठ छल ज्ञानी ॥ १ ॥
श्रमित भूप निद्रा अति आई ❀ सो किमि सोव सोच अधिकाई ॥ २ ॥
काल केतु निसिचर तहँ आवा ❀ जेहि सूकर होइ नृपहि भुलावा ॥ ३ ॥
परम मित्र तापस नृप केरा ❀ जानै सो अति कपट घनेरा ॥ ४ ॥

राजाले आज्ञा मानेर शयन गरे (सुते) त्यो-कपटी-महात्मा आसनमा गएर वस्यो ॥ १ ॥ थाकेका-हुनाले राजालाई भने खूब निद्रा लाग्यो, शोचविचारका प्रपञ्चले त्यो कपटमुनि कसरी सुतोस् ? (सुतेन) ॥ २ ॥

जसले वँदेलको रूप लिएर राजालाई छकाएथ्यो, त्यो "कालकेतु" नाम गरेको राक्षस त्यहीं आयो, त्यो कपटमुनि-भएका राजाको परममित्र थियो, अनेकानेक कपट-गर्न खूब जान्दथ्यो ॥ ३ ॥ ४ ॥

तेहिके सत सुत अरु दस भाई ❀ खल अति अजय देव दुखदाई ॥ ५ ॥
प्रथमहिं भूप समर सव मारे ❀ विप्र सन्त सुर देखि दुखारे ॥ ६ ॥
तेहि खल पाछिल बयर सँभारा ❀ तापसनृप मिलि मन्त्र विचारा ॥ ७ ॥
जेहि रिपुछय सोइ रचेन्हि उपाऊ ❀ भावीवस नजान कछु राऊ ॥ ८ ॥

त्यसका दुर्जन-अजेय-देवदुःखदाता-भएका १०० छोरा र १० भाई थिए ॥ ५ ॥ यी-राजा-प्रतापभानुले ब्राह्मण-साधुसन्त-देवतालाई दुःखित भएको देखेर, अघि तीसवैलाई मारेका थिए ॥ ६ ॥

त्यो-दुष्टले त्यही पछिल्लो वैरभाव संझेर कपटमुनिसँग भेट-घाट-गरी सल्लाह गऱ्यो। जुनहिसावले शत्रुको क्षय (वैरसाधना) हुन्छ, त्यो उपाय रच्यो, भवितव्यताका वश-परेका राजाले केही थाहा पाएनन् ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा—रिपु तेजसी अकेल अपि, लघु करि गनिय न ताहु ।
अजहुँ देत दुख रवि ससिहि, सिर अवसेषित राहु ॥१७९॥

एउटै-भएपनि शत्रु तेजस्वी छ भने, त्यसलाई सानो नसंझनू, टाउको-मात्रै बाँकी रहेको (धड् छुट्टिएको) राहु आजसम्म चन्द्रसूर्यलाई दुःख दिंदैछ। [टाउको काट्टियो अमृत-पिएको-हुनाले मरेन, यसले के गर्न शक्ला ? भनी देवताहरूले छाडीदिएको हुनाले केवल टाउको-मात्रै रहेको तेजस्वी (पानीदार) राहु अद्यावधि पुरानु वैरभाव संझेर,

छिपेर अमृत-पान गर्दा वताइदिने चन्द्रसूर्यलाई वखतवखतमा झंटदैछ, शत्रुको शेष राख्ता यस्तै आपत्ति परि-आउँछ] ॥ १७९ ॥

चौ०-तापस नृप निज सखहि निहारी ❀ हरखि मिले उठि भयऊ सुखारी ॥ १ ॥
मित्रहि कहि सव कथा सुनाई ❀ जातुधान बोला सुख पाई ॥ २ ॥
अव साधेउ रिपु सुनहु नरेसा ! ❀ जौं तुह्म कीन्ह मोर उपदेसा ॥ ३ ॥
परिहरि सोच रहहु तुह्म सोई ❀ विन औषध वियाधि विधिखोई ॥ ४ ॥

त्यो-कपटतपस्वी-राजाले आफ्ना मित्रलाई देखेर खुशीका-साथ उठेर भेट गर्‍यो आनन्दित भयो ॥ १ ॥ त्यो-मित्र-राक्षसलाई सवै कुरा सुनायो, राक्षस पनि आनन्दित भएर भन्न लाग्यो कि -"राजा ! अव शत्रुसाधना गर्नुभयो, तपाईंले मेरो उपदेश मानेको हुनाले ॥ २ ॥ ३ ॥ अव शोक-सुर्ता-फिक्री सवै छाडेर सुति रहनु होस न (यतिका दिनसम्म निद्रा मारीकन जाग्नु भएको थियो) दैवले विना औषधि व्याधि हटाइदियो [कत्तिको मजा भयो हो कि ?] ॥ ४ ॥

कुल समेत रिपु मूल बहाई ❀ चौथे दिवस मिलव मै आई ॥ ५ ॥
तापस नृपहि बहुत परतोषी ❀ चला महाकपटी अतिरोषी ॥ ६ ॥
भानुप्रतापहि वाजि समेता ❀ पहुचायसि छनमाझ निकेता ॥ ७ ॥
नृपहि नारिपहिं सयन कराई ❀ हय गृह वाँधेसि बाजि बनाई ॥ ८ ॥

अव कुलकुटुम्वसमेत राजाप्रतापभानुलाई निर्मूल पारेर आजका चौथा दिनमा म आएर भेटुला ॥ ५ ॥ यस्ता प्रकारले त्यो तपस्वीराजालाई खूब खुशी पारेर महाकपटी क्रोधी त्यो राक्षस हिंड्यो ॥ ६ ॥ प्रतापभानुलाई घोडा-समेत एकछिनमा घर पुर्‍याएर तिन-लाई-रानीनिर सुताइ दिएर घोडालाई तबेलामा ठीक ठीक गरी बाँधिदियो ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा-राजा कै उपरोहितहि, हरि लै गएऊ बहोरि ।
लै राखेसि गिरि खोह महँ, माया करि मति भोरि ॥१८०॥

राजाका पुरोहितजीलाई सुतेका सुत्यै हरेर लग्योर मायाका प्रभावले लठ्ठ पारेर पर्वतका गुफामा राख्यो ॥ १८० ॥

चौ०-आपु विरचि उपरोहित रूपा ❀ परेउ जाइ तेहि सेज अनूपा ॥ १ ॥
जागेउ नृप अनभये विहाना ❀ देखि भवन अति अचरज माना ॥ २ ॥
मुनि महिमा मनमहँ अनुमानी ❀ उठेउ गवहिं जेहि जान न रानी ॥ ३ ॥
कानन गएउ वाजि चढि तेही ❀ पुर नर नारि न जानेउ केही ॥ ४ ॥

अनि आफू पुरोहितको रूप लिएर त्यही-अत्युत्तम-पलँगमा पसारियो ॥ १ ॥ राजा उज्यालो नहुँदै विउँझे, घर देखेर अतिआश्चर्य माने, ॥ २ ॥ मनमनमा मुनिको महिमा अनुमान गरेर रानीले थाहा पाउलिन् भन्ने शंकाले उठने वित्तिकै वाहिर निस्के ॥ ३ ॥ अनि

उहीघोडामा चढेर जंगल तर्फ गए, शहरका नरनारीहरूले समेत यस्तो कार्वाई भएको केही थाहा पाएनन् ॥ ४ ॥

गये जाम जुग भूपति आवा ❀ घर घर उत्सव वाज वधावा ॥ ५ ॥
उपरोहितहि देख जव राजा ❀ चकित विलोकि सुमिरि सोइकाजा ॥६॥

दुइ पहर-दिन-चढदा राजा घर फर्के, घरघरमा उत्सवका वाजा वजे, वधाई (कल्याणकामनाका ध्वनि) भए। जव राजाले पुरोहितलाई देखे अनि झसँग भएर आफ्नो उही काम संझे ॥ ५ ॥ ६ ॥

जुग सम नृपहि गयउ दिन तीनी ❀ कपटी मुनिपद रहि मतिलीनी ॥ ७ ॥
समय जानि उपरोहित आवा ❀ नृपहि मतौ सव कहि समुझावा ॥ ८ ॥

राजाका ३ दिन युगसमान भएर वीते, कपट मुनिका चरणमा वुद्धि (मन) लीन भएर लागेको थियो (त्यसैलाई संझि रहेका थिए) वखत जानेर पुरोहित आए आफ्ना कुरा भनेर राजालाई संझाए ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा–नृप हरषेउ पहिचानि गुरु, भ्रमवस रहा न चेत।
वरे तुरत सतसहस वर, विप्र कुटुम्ब समेत ॥१८१॥

राजा आफ्ना गुरुलाई चिनेर हर्षित भए [जंगलमा भेटिएको कपटमुनिलाई राजाले गुरु मानेका थिए, ऐलेका पुरोहित उनै-गुरु-महाराज हुन् भन्ने ख्याल राजालाई थियोर "गुरुलाई चिन्हेर हर्षित भए" भनेको हो]। भ्रमका वश परेका हुनाले तिनको चेत थिएन (विचेत भएका थिए) तुरन्तै कुटुम्वसहित एकलाख (१०००००) व्राह्मणलाई निमन्त्रण गरे ॥ १८१ ॥

चौ०–उपरोहित जेवनार बनाई ❀ छरस चारि विधि जसि श्रुति गाई ॥१॥
मायामय तेहि कीन्हि रसोई ❀ विंजन वहु गनि सकइ न कोई ॥ २ ॥
विविधि मृगन्हकर आमिष राँधा ❀ तेहि महँ विप्र माँस खल साँधा ॥ ३ ॥
भोजन कहँ सव विप्र बुलाये ❀ पद पखारि सादर वैठाये ॥ ४ ॥

पुरोहितले जिउनार (भोजन) बनाए (पकाए) त्यो भोजन जस्तो वेदमा वर्णन गरिएको छ उस्तै छ (६) रस (गुलियो–अमिलो–नुनिलो–पीरो–टर्रो–तीतो यी ६ रस) यथायोग्य भएको र, चार (४) प्रकारको (भक्ष्य[1]-(चपाएर खानुपर्ने चीज) भोज्य[2] (न चपाएर पनि खाइने चीज) लेह्य[3] (चाटेर खाईने चीज) चोर्ष्य[4] (चूसेर खाइने चीज) चीजले साजियेकोथियो ॥ १ ॥ त्यसले त्यो भोजन मायामय (मायालेवनेको) वनायो, त्यस मा व्यञ्जन (तर्कारी–अचार-प्रभृति परिकार) धेरै थिए तिनको गिन्तिगर्न कोही शक्तैनथ्यो ॥ २ ॥ अनेकप्रकारका मृगको मासु पनि पाकेको थियो, त्यसैमा त्योवदमाशले व्राह्मणको मासु पनि मिलायो ॥ ३ ॥ [राजाले] भोजनका निमित्त सवै व्राह्मणलाई बोलाएर तिनका पाउ धोई कन आदर पूर्वक वसाए ॥ ४ ॥

परुसन जबहिं लाग महिपाला ❀ भई अकासबानी त्यहिकाला ॥ ५ ॥
विप्र वृन्द उठि उठि गृह जाहू ❀ है वडि हानि अन्न जनि खाहू ॥ ६ ॥
भएऊ रसोइ भूसुर मासू ❀ सब द्विज उठे मानि विस्वासू ॥ ७ ॥
भूप विकल मति मोह भुलानी ❀ भावीवस न आव मुख वानी ॥ ८ ॥

गुरु महाराजका आज्ञानुसार जब खास राजा बाँड्न लागे त्यसैवेलामा “ए! ब्राह्मणवर्ग हो उठ उठ, घर जाऊ, बडो हानि छ है, त्यो अन्न नखाऊ, भोजनमा ब्राह्मणको मासु मिलेको छ (खबरदार !)” यस्तो आकाशवाणी भयो* सबै ब्राह्मण आकाशवाणीको विश्वास (पत्यार) मानेर उठे ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ मोह (माया) ले भुलेका राजाको बुद्धि व्याकुल भयो। भवितव्यताका प्रभावले राजाका मुखवाट बोली निस्केन ॥ ८ ॥

दोहा—बोले विप्र सकोप तव, नहि कछु कीन्ह विचार ।
जाइ निसाचर होउ नृप, मूढ ! सहित परिवार ॥१८२॥

अनि ब्राह्मण हरूले केही विचार नगरीकन क्रोधान्ध भएर “मूढ ! राजा ! परिवार सहित राक्षस भएस्—॥ १८२ ॥

चौ०—छत्रबन्धु ! तै विप्र बोलाई ❀ घालै लिये सहित समुदाई ॥ १ ॥
ईश्वर राखा धरम हमारा ❀ जैहसि तैं समेत परिवारा ॥ २ ॥
संवत मध्य नास तव होऊ ❀ जल दाता न रहिहि कुल कोऊ ॥ ३ ॥

हे क्षत्रियाधम ! तैले ब्राह्मणहरुलाई परिवार-सहित बोलाएर विताइहालिथिस् तर,—ईश्वरले हाम्रो धर्म वचायो । तँ सपरिवार वितेर जानेछस् (सुन्) वर्षदिनभित्रमा तेरो सर्वनास हुनेछ, तेरा-कुलमा पानीपिंड दिने कुनै वाँकी रहनेछैन” [भनी शापदिए] ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

नृप सुनि साप विकल अतित्रासा ❀ भइ वहोरि वर गिरा अकासा ॥ ४ ॥
विप्रहु साप विचारि न दीन्हा ❀ नहिं अपराध भूप कछु कीन्हा ॥ ५ ॥
चकित विप्र सब सुनि नभवानी ❀ भूप गएउ जहँ भोजन खानी ॥ ६ ॥

यस्तो सराप सुनेर राजा भयले आकुल व्याकुल भए. अनि असल आकाशवाणी भयो। ‘हे ब्राह्मण हो ! तिमीहरूले सोच विचार नगरीकन सराप दियौ, राजाले केही अपराध गरेको थिएन” यस्तो आकाशवाणी सुनेर ब्राह्मणहरू छक्क परे। राजा भान्सा जहाँ थियो उहीं गए ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

तहँ न असन नहि विप्र सुआरा ❀ फिरेउ राउ मन सोच अपारा ॥ ७ ॥
सब प्रसंग महि सुरन्ह सुनाई ❀ त्रसित परेउ अवनी अकुलाई ॥ ८ ॥

× यो आकाशवाणी कपटमुनिकोमित्र कालकेतु राक्षसलेनै बदमाशी गरेर आकाशमा पैदा गरेको हो ॥

त्यहाँ न भोजन रहेछ, न भान्सेवाहुन् रहेछन्, राजा मनमा अपसोस-मानेर फर्के ॥ ७ ॥ ब्राह्मणलाई सवै प्रसंग (कुरा) सुनाए, अनि भयव्याकुल भएर पृथिवीमा पछारिए ॥ ८ ॥

दोहा–भूपति ! भावी मिटै नहिं, जदपि न दूषन तोर ।
किये अन्यथा होइ नहि, विप्रसाप अति घोर ॥ १८३ ॥

“राजा ! यद्यपि तिम्रो दोष रहेनछ, तथापि भवितव्यता मेटिँदैन, ब्राह्मणको सराप अन्यथागर्न खोजेपनि अन्यथा हुदैन, बडो भयानक हुन्छ” ॥ १८३ ॥

चौ०–असकहि सव महिदेव सिधाए ❀ समाचार पुरलोगन्ह पाये ॥ १ ॥
सोचहिं दूषन दैवहिं देहीं ❀ विचरत हंस काग किअ जेही ॥ २ ॥
उपरोहितहि भवन पहुँचाई ❀ असुर तापसहि खवरि जनाई ॥ ४ ॥

यत्ति भनेर ब्राह्मणहरू हिंडे, नगरनिवासी सवैजनाले यो खवर पाए ॥ १ ॥ तिनीहरू जुन-दैवले डुल्न-फिर्न-लागेको हाँसलाई काग वनायो उही-दैवलाई अपसोस मानेर दोषदिन लागे, ॥ २ ॥ (क)

कालकेतु-राक्षसले पुरोहितजीलाई घर पुऱ्याइदियो, आफुले गरेको सवै उत्पातको खवर कपट-मुनिलाई वतायो ॥ ३ ॥

तेहि खल जहँ तहँ पत्र पठाये ❀ सजिसजि सेन भूप सव आये ॥ ४ ॥
घेरेन्हि नगर निसान वजाई ❀ विविध भाँति नित होत लराई ॥ ५ ॥
जूझे सकल सुभट करि करनी ❀ वन्धु समेत परेउ नृप धरनी ॥ ६ ॥
सत्यकेतु कुल कोउ नहि वाँचा ❀ विप्र साप किमि होइ असाँचा ॥ ७ ॥
रिपुजिति सव नृप नगर वसाई ❀ निजपुर गवने जय जस पाई ॥ ८ ॥

त्यो-वदमाश-कपटी-तपस्वीले जहाँतही चिठ्ठि पठायो। सवै-राजा आफ्ना-आफ्ना फौज सजाएर आए (चढाई गरे) ॥ ४ ॥ निशानवाजा वजाएर शहरलाई घेरे, प्रतिदिन अनेकभाँतिसँग लडाइ हुन लाग्यो ॥ ५ ॥ सवै-योद्धा-हरू भरमगदूर लडे; तर राजाप्रताप-भानु भाइसमेत धर्तीमा गिरे (अर्थात् मरे) ॥ ६ ॥ राजासत्यकेतुका वंशमा कोही वाँचेन, ब्राह्मणको सराप झूठो कसरी हुन्थ्यो र ? ॥ ७ ॥ सवै-राजा मिले र शत्रु-साधना गरे-पछि नगर वसाएर जयको यश कमाई आफ्ना आफ्ना नगरतर्फ हिंडे ॥ ८ ॥

दोहा–भरद्वाज ! सुनु जाहि जव, होइ विधाता वाम ।
धूरि मेरु सम जनक जम, ताहि व्याल समदाम ॥

भरद्वाजमुनि ! सुन्नुहोस् जैले जसको दैव वाम (प्रतिकूल) हुन्छ, त्यसै वखतमा

(क) सवतरहहे उच्चदजामा पुऱ्याएर प्रतापभानुराजालाई एकदम नीचदर्जा (राक्षसता) मा पुऱ्याए, डुल्दा डुल्दैको हाँसलाई कौवा वनाए, यस्ता अधिवेकी विधातालाई धिक्कार ! भन्न लागे ।

धूलाको सानो अंश-पनि सुमेरू-पहाड-समान, जन्मदिने-बाबू यमराज-समान, सुखदिने-माला पनि सर्प-समान हुन-आउँछ ॥ (क)

चौ०-काल पाइ मुनि सुनु सोइ राजा ❀ भयउ निसाचर सहित समाजा ॥१॥
दस सिर ताहि बीश भुजदंडा ❀ रावन नाम वीर वरि वंडा ॥ २ ॥
भूप अनुज अरिमर्दन नामा ❀ भएउ सो कुम्भकरन बलधामा ॥ ३ ॥
सचिव जो रहा धरमरुचि जासू ❀ भएउ विमात्रबन्धु लघु तासू ॥ ४ ॥
नाम विभीषन जेहि जग जाना ❀ विष्णुभगत विज्ञान निधाना ॥ ५ ॥

भरद्वाजमुने ! सुन्नुहोस्, ती-राजा आफ्ना-परिवार-समेत समय पाएर राक्षस भई जन्मन-गए ॥ १ ॥ ती राजा दश शिरभएको, वीस भुजा-भएको, रावण-नाम भएको महावीर भए ॥ २ ॥ तिनका भाई अरिमर्दन-चाहिने बलवान् कुम्भकर्ण भए ॥ ३ ॥ तिनका मन्त्री धर्मरुचि जो थिए ती-चाहिने रावणका-कान्छा विमातृ-(सौतेनी आमा का छोरा) भाई भए ॥ ४ ॥ तिनको नाम जगत्प्रख्यात बिभीषण थियो, ती ज्ञानका निधि (खानि) जस्ता र विष्णु-भगवान्का भक्त थिए ॥ ५ ॥

रहे जे सुत सेवक नृप केरे ❀ भये निसाचर घोर घनेरे ॥ ६ ॥
काम रूप खल जटिल कुभेखा ❀ कुटिल भयंकर विगतविवेका ॥ ७ ॥
कृपा रहित हिंसक सब पापी ❀ वरनि न जाहिं विस्वपरितापी ॥ ८ ॥

ती-राजाकाछोरा-सेवक-हरू जो-जो थिए ती-पनि अनेक भयानक राक्षस भए। ॥ ६ ॥ ती सबै इच्छानुसारको रूप लिन शक्नें, बदमाश, जटाधारी, विकृत (विकराल) वेष भएका, कुटिल (बाँउठा) डरलाग्दा, विवेकरहित, निर्दय (निष्ठुर) हिंसातत्पर, र पापी थिए, संसारैलाई-पिर्ने-तिनको वर्णनै हुन शक्तैन ॥ ७ ॥

दोहा-उपजे जदपि पुलस्त्य कुल, पावन अमल अनूप ।
तदपि महीसुर साप बस, भये सकल अघ रूप ॥

यद्यपि ती-सबै पुलस्त्यऋषिका पवित्र-निर्मल-अतिउत्तम-कुलमा जन्मे, तथापि ब्राह्मणहरूका सरापका प्रभावले ती-सबै (विभीषणबाहेक) मूर्तिमान् पापपुञ्जजस्तै भए ॥ (ख)

(क) दैव विपरीत भएको हुनाले, धूलो समानको कालकेतु-राक्षस-पाजीले प्रतापभानुजस्ता-प्रतापीलाई पहाड़जस्तो भएर थिच्यो । बाबू-समान-मानेको-कपटमुनि यमराजसमान भयो । मालासमान (प्रेमले आदर गरिएको) ब्राह्मणसमाजले सर्पजस्तो भएर डस्यो ।

रावणतर्फको संक्षिप्त परिचय

(ख) ब्रह्माजीका नाभिबाट पैदाभएका पुलस्त्यमुनि सुमेरुपर्वतमा तपस्या गर्न लागेका थिए। तृणविन्दु नाम भएका राजर्षि-पनि त्यहीपर्वतमा आश्रम गरेर सकुटुम्ब रहेका थिए। पुलस्त्य मुनिको आश्रम मनोहर दर्शनीय थियो। एकान्तमा रहेर तपस्या गर्न लागेका ती-महात्मालाई देवकन्या-ऋषिकन्याहरू आश्रममा आएर खलबल-गर्दै पीर्न लागे, पुलस्त्य-मुनिले त्यो-उपद्रव हटाउनाका निमित्त

चौ०–कीन्ह विविधि तप तीनिउ भाई ❀ परम उग्र नहिंवरनि सो जाई ॥ १ ॥
गएउ निकट तप देखि विधाता ❀ माँगहु वर प्रसन्न मैं ताता ! ॥ २ ॥
करि विनती पदगहि दससीसा ❀ बोलेउ वचन सुनहु जगदीसा ! ॥ ६ ॥
हम काहूके मरहिं न मारे ❀ वानर मनुज जाति दुइ बारे ॥ ४ ॥
एवमस्तु तुह्म बड़ तप कीन्हा ❀ मैं व्रह्मा मिलि तेहि वर दीन्हा ॥ ५ ॥

तीनैभाई (रावण–कुम्भकर्ण–विभीषण) ले अनेकप्रकारका परम-उग्र तपस्या गरे, त्यो–तपस्याको वर्णन गर्न शकिदैंन ॥ १ ॥ त्यस्तो तपस्या देखेर व्रह्माजी तिनका समीप जानु भयो र "वावु ! म प्रसन्न भएँ, वर माँग" भन्नुभयो ॥ २ ॥ रावणले व्रह्माजीका पाउ समातेर "हे जगत्पति ! विधाता ! सुनिवक्सियोस्; म वानर र मनुष्य यी २ जात वाहेक अरू–कुनै प्राणिले मार्न–खोज्दा पनि नमरूँ" यस्तो वचन वोल्यो ॥३॥ ४ ॥ व्रह्माजीले "एवमस्तु तथास्तु तिमीले ठूलो तपस्या गर्‍यौ, म व्रह्मा आएर तिमीलाई त्यहीवर दिएँ" भन्नु भयो ॥ ५ ॥

"जुन कन्या मेरा संमुख आउली, त्यो गर्भवती होली" यस्तो सराप दिए। उपद्रव शान्त भयो, एकदिन तृणविन्दु-राजर्षिकी कन्या पुलस्त्यमुनिका संमुख पुगिछन्, तिनलाई सरापको वृत्तान्त थाह थिएन। ती गर्भवती भैछन् , केहीदिन–पछि तृणविन्दुले थाहा पाएर ती–कन्या पुलस्त्य–मुनि–लाईनै दिये, तिनवाट धार्मिकधुरन्धर विश्रवा पैदाभए। तिनलाई योग्य-अवस्थामा भरद्वाजमुनिले कन्या दिए त्यतावाट वैश्रवण (कुवेर) पैदा भए। कुबेरले तपस्या गरेर शंकरजीलाई प्रसन्न पारेका हुनाले दिक्पाल–पदवी–निधिपति पदवी–शंकरमित्र–पदवी पाए। उनले आफ्ना-पिता-विश्रवामुनिका आज्ञानुसार–अघिअघि राक्षसहरुको राजधानी भईरहेकी, विष्णुभगवान्ले–तीदुष्ट-राक्षस-हरुलाई पातालतिर धपाए पछि खाली-रहेकी लंका-नगरीमा निवास गर्न लागे, ती व्रह्माजीले दिएको पुष्पकनामक दिव्यविमानमा चढेर कतै जान लागेका थिए, त्यसैवेलामा परमसुन्दरी आफ्नी कन्या साथमा लिएर योग्य वर खोज्दै हिंडेको सुमाली-राक्षसले कुबेरलाई देख्यो। त्यसलाई "कुबेरजस्तो छोरो मेरी–छोरी–केकसीले पाए वेस हुन्यो" यस्तो रहर लाग्यो र छोरीलाई मनायेर त्यसले विश्रवामुनिका समीप पठायो। ती कन्या–केकसीले आफ्नो अभिप्राय नवताउँदै विश्रवाले ज्ञानदृष्टिद्वारा सवै मनोरथ जानि हाले, र "यो घोर–सन्ध्याकालमा पुत्रार्थिनी भएर आइछौ, घोर (डर· लाग्दा) २ राक्षस पुत्र पाउली" भने, ती-कन्याले "तपाईं जस्ता–महात्माका छोरा राक्षस मात्रै त ?" भन्दा विश्रवा खुशी भएर "एउटा-छोरो धर्मात्मा–पनि जन्मनेछ, लौ" भने, तदनुसार तिनले ३ पुत्र पैदागरिन् रावण र कुंभकर्ण ब्राह्मणवीर्यवाट पैदा भएर पनि दुवै प्रकृतिका–प्रभावले राक्षस भए, विभीषण·चाहिने धर्मात्मा भए। तिनै केकसीवाट शूर्पणखा नाम भएकी एउटी अलच्छिनी छोरी पनि जन्मी, शूर्पणखाको विवाह रावणले विद्युज्जिह्व–नामक–राक्षससँग गरिदियो। रावणको मयदानवकी छोरी मन्दोदरीसँग, कुम्भकर्णको बलिकी छोरीकीछोरी (वलिकी नातिनी) वज्रज्वालासँग, विभीषणको गन्धर्वराज–शैलूषकी छोरी–सरमासँग विवाह भयो, रावणले सारा देवलोक जितेर पातालको विजय गर्न कालकेयहरूसँग युद्ध गर्दा विद्युज्जिह्व (रावणको वहिने जुवाई) कालकेयहरूका दलपट्टी मिलेर युद्ध गर्न खडा भएको थियो, न चिन्हेर त्यसलाई (रावणले) मार्‍यो, त्यो-युद्धमा ब्रह्माजीका आज्ञानुसार रावण र कालकेयहरूको सन्धि (मेल) भयो। विधवा–भएकी–वहिनी–शूर्पणखालाई रावणले १४००० राक्षस र आफ्ना विमातृ–भाई–खर दूषणत्रिशिराका-साथ जनस्थानमा उच्छृङ्खल (छाडा) गराएर राखेको थियो, त्यही–शूर्पणखाका दुश्चरित्रले गर्दा जनस्थानको–र लङ्काको महायुद्ध भएर राक्षसवंशको संहार भयो।

पुन प्रभु कुम्भकरन पहिं गएऊ ❀ तेहि विलोकि मन विसमय भएऊ ॥६॥
जौं एहि खल नित करव अहारू ❀ होइहि सव उजारि संसारू ॥७॥
सारद प्रेरि तासु मति फेरी ❀ माँगेसि नीद मास षट केरी ॥८॥

अनि ब्रह्माजी कुम्भकर्णका समीप जानुभयो, त्यसलाई देख्ता उहाँको मनमा बडो आश्चर्य लाग्यो । "यो-पर्वताकार-शरीर-भएको राक्षसी-प्रकृति-वाला दुष्टले रोजिन्दा आहार गर्न लाग्यो भने , संपूर्ण-संसार उजाड हुनेछ" यस्तो विचार गरेर शारदा (सरस्वती) लाई प्रेरणा गर्नु भयो र त्यसको बुद्धिको परिवर्तन गराउनुभयो (अघि माँग्न आँटेका वरको उल्टो वर माग्ने पार्नुभयो) त्यसोहुँदा कुम्भकर्णले ६ महीनाको निद्रा माग्यो ॥ ६ ॥ ७ ८ ॥ (क)
[ब्रह्माजी तथास्तु भनेर]

दोहा—गए विभीषन पास पुनि, कहेउ पुत्र वर मागु ।
तेहि मागेउ भगवन्त पद, कमल अमल अनुरागु ॥ १८७ ॥

विभीषणका समीप जानुभयो, र "पुत्र ! बाबु ! वर माग" भन्नुभयो । उनले भगवान्का चरणकमलमा विशुद्धप्रेम (पूर्णभक्ति) माँगे ॥ १८७ ॥

चौ०—तिन्हहि देइ वर ब्रह्म सिधाए ❀ हरषित ते अपने गृह आये ॥ १ ॥
मय तनुजा मन्दोदरि नामा ❀ परम सुन्दरी नारि ललामा ॥ २ ॥
सोइ मय दीन्हि रावनहि आनी ❀ होइहि जातुधान पति जानी ॥ ३ ॥
हरषित भयउ नारि भलि पाई ❀ पुनि दोउ बन्धु विआहेसि जाई ॥ ४ ॥

तिनीहरूलाई वर दिएर ब्रह्माजी ब्रह्मलोक जानुभयो । तिनीहरू हर्षित भएर आफ्ना घर आए ॥ १ ॥

मय-दानवकी अत्यन्त सुन्दरी, स्त्रीवर्गकामध्यमा सर्वश्रेष्ठ-भएकी, मन्दोदरीनाम भएकी कन्या थिइन्, मयदानवले रावण राक्षसाधिराज हुनेछ भन्ने जानेर ती-कन्या-ल्याएर रावणलाई दियो ॥ २ ॥ ३ ॥ असल-स्त्री पाउनाले रावण हर्षित भयो, अनि दुवैभाई (कुम्भकर्ण-विभीषण) को विवाह गरायो ॥ ४ ॥

गिरि त्रिकूट एक सिंधु मझारी ❀ विधि निर्मित दुर्गम अति भारी ॥ ५ ॥
सोइ मय दानव बहुरि सँवारा ❀ कनक रचित मनि भवन अपारा ॥ ६ ॥
भोगावति जसि अहिकुल वासा ❀ अमरावति जसि सक्र निवासा ॥ ७ ॥

(क) कुम्भकर्णले १ दिन-सुत्ने ६ महीना-जाग्ने वर माग्न आँटेको थियो, त्यो वरपाएको भए मनुष्याहारी-त्यसले यो-संसार चाँडै सिध्याउने थियो, साह्रै अघँली गर्न-खोज्ने त्यसको मनोरथ पूर्ण भएन र संसार बाँच्यो, ठीक हो—बाघका, दुर्जनका, सर्पका, मनोरथ सबै सिद्ध हुन पाउदैनन् र यो जगत् जिनतिन अडेको छ—

व्याघ्राणां च खलानां च सर्पाणां च मनोरथाः ॥
न सर्वे सिद्धिमायान्ति तेनेदं वर्तते जगत् ॥

तिन्हते अधिक रम्य अति बङ्का ❀ जग विख्यात नाम तेहि लङ्का ॥ ८॥

समुद्रका माझमा विधाताले बनाएको अत्यन्त-दुर्गम-ठूलो एउटा त्रिकूट नाम-भएको पर्वत थियो, त्यसैलाई मयदानवले अवाद गरेर त्यसमा नानाप्रकारका मणिले सुशोभित भएका, सुवर्णका ठूलाठूला घर वनाएर नागहरूको वासस्थान भोगावतीनगरी र इन्द्रको निवास अमरावती–भन्दा पनि अत्यन्त-राम्री र अत्यन्त मजबूत नगरी (शहर) वनाएको थियो, त्यो नगरीको जगत्प्रख्यात नाम लङ्का हो ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा–खाँई सिन्धु गंभीर अति, चारिहुँ दिसि फिरि आव ।
कनक कोट मनि खचित दृढ, वरनि न जाय बनाव ॥१८८॥
हरि प्रेरित जेहि कलप सोइ, जातु धान पति होइ ।
सूर प्रतापी अतुल बल, दल समेत वस सोइ ॥ १८९ ॥

त्यो लंकानगरीका चारैतर्फ वरि परि अत्यन्तगहिरो समुद्ररूपी खाई थियो (किल्लाका वरिपरि कृत्रिम-खाई वनेको हुन्छ, यहाँ स्वतःसिद्ध खाई थियो) त्यहाँ मणिहरूले झकाझक पारेको सुवर्ण को कोट (किल्ला) थियो, त्यसको शोभा र वनावट अवर्णनीय थियो । भगवान् (ईश्वर) का इच्छानुसार जुनकल्पमा जो राक्षसवर्गको राजा हुन्थ्यो, शूर-प्रतापी–बलवान् त्यही राजा आफ्नो दलबल साथ लिएर त्यहीं रहन्थ्यो ॥ १८८ ॥ १८९ ॥

चौ०–रहे तहाँ निसिचर भट भारे ❀ ते सव सुरन्ह समर सँघारे ॥ १ ॥
अव तहँ रहँहि सक्रके प्रेरे ❀ रच्छक कोटि जच्छपति केरे ॥ २ ॥

अघि त्यहाँ वडेवडे–वीर राक्षस रहन्थे, लडाइमा तिनीहरूलाई देवताले संघार गरे (कोही मरे–कोही भागे) । अब त्यहाँ त्रैलोक्यपति–इन्द्रका अह्रावट–अनुसार यक्षपति (कुबेर) का करोडौं यक्षहरू नगरीका रक्षक भएर रहेका थिए ॥ १ ॥ २ ॥

दसमुख कतहुँ खवर असि पाई ❀ सेन साजि गढ घेरेसि जाई ॥ ३ ॥
देखि विकट भट वडि कटकाई ❀ जच्छ जीव लै गये पराई ॥ ४ ॥
फिरि सव नगर दसानन देखा ❀ गएउ सोच सुख भयउ विसेखा ॥ ४ ॥
सुन्दर सहज अगम अनुमानी ❀ कीन्हि तहाँ रावन रजधानी ॥ ५ ॥
जेहि जस जोग वाँटि गृह दीन्हे ❀ सुखी सकल रजनीचर कीन्हे ॥ ६ ॥
एक वार कुबेर पर धावा ❀ पुष्पक जान जीति लै आवा ॥ ८ ॥

यो खवर (लंका खाली छ भन्ने समाचार) रावणले कतैवाट पायो र सेना तयार गरेर लंकानगरीलाई घेर्‍यो ॥ ३ ॥ रावणका फौजका-वडेवडे-भयानक-वीर-हरूलाई देखेर यक्षहरु ज्यान जोगाएर भागे* ॥ ४ ॥ अनि रावणले लंकानगरी सवै हेर्‍यो, त्यसको सुर्ता

---

* तिनताक कुबेर लंकामा थिए, आफ्ना भाई संझेर अतिउद्धत–भएको रावणलाई संझाएबुझाए "ब्रह्माजीका कुलमा पैदा भएकाले यस्तो तामसी काम गर्नु हुँदैन, मूर्ख ! मैले रोक्तारोक्तै अबुझ भएर

(कहाँ राजधानी वनाउँ ? भन्ने फिक्री) हरायो, अति आनन्द भयो ॥ ५ ॥ त्यो-ठाउँ अति अगम ठहराएर रावणले त्यहाँ राजधानी (राजा भएर वस्ने नगरी) वनायो, ॥ ६ ॥ जसलाई जस्तो घर जोग्य थियो तदनुसार घर वाँडि दियो र सवै-राक्षसलाई सुखी गरायो ॥७॥ एक फेर रावणले कुवेरका ऊपर चढाइ गऱ्यो, उनलाई जितेर पुष्पक विमान लिई आयो ॥ ८ ॥

दोहा--कौतुकहीं कैलास पुनि, लीन्हिसि जाइ उठाइ ।
मनहुँ तौलि निज बाहुबल, चला बहुत सुख पाइ ॥१९०॥

फेरी लहडेले कैलास-पर्वत उठाएर लियो (थाम्यो) मनैमनले आफ्ना बाहुका वल को तौल गऱ्यो र खूव आनन्दित भई फर्क्यो ॥ १९० ॥ (ख)

यस्तो उद्धतकाम गर्न लागिस, यस्ता कामको फल कस्तो हुँदो रहेछ, नरक पुगे-पछि थाहा पाउलास्, जुनमूर्ख मूर्खताले मीठो मानेर विष पिउँछ, त्यो विषको परिणाम हुनलागे-पछि विषपानको फल जान्दछ"

"..................युक्तं ? पैतामहे कुले ॥ १७ ॥
यन्मया वार्यमाणस्त्वं नावगच्छसि दुर्मते ! ।
पश्चादस्य फलं प्राप्य ज्ञास्यसे निरयं गतः ॥ १८ ॥
यो हि मोहाद् विषं पीत्वा नावगच्छति दुर्मतिः ।
स तस्य परिणामान्ते जानीते कर्मणः फलम्" ॥ १९ ॥ (वा रा. ७।१५)

यस्ता-प्रकारले वुझाउँदा पनि रावणले हठ छाडेन, कुबेर र रावणको युद्ध भयो, आखिर कुबेरले हारे, लंका र पुप्पक छाड्नु पऱ्यो । कुबेरजो कैलाशका नगीचमा अलकापुरी वनाएर वसे, लंकामा रावणको ढलीमली चल्यो ।

(ख) कुवेरलाई परास्त गरे-पछि रावण कैलाशका–नगीचैको शरवण (कार्तिकेय कुमारको जन्मभूमि) मा पुग्यो, त्यतावाट एउटा पर्वतमार्था पुगेको थियो, अकस्मात् पुष्पक–विमान अड्यो, पुष्पक अडिए पछि त्यसका साथमा रहेका मन्त्री–सेनापतिहरू खल्लवल्ल गर्न लागे, अनि त्यसका सामुन्ने-डर लाग्दा कालो-कैलो-रूप भएका, पुड्का, छोटाछोटा हात भएका, बलवान् नन्दीनाम भएका शंकरजीका प्रधान सेवक आएर "दशकन्धर ! तिमी फर्क, शंकरजी यो-पर्वतमा राज भएको छ, यो-पर्वतमा कोही आउन पाउँदैन" भनेर गए । रावण झोक्किएर "शंकर-भनेको को हो ?" भन्दै पर्वतका फेदीमा गयो र शंकरजी राज-भएका ठाउमा पहरादिन लागेका उनै नन्दिकेश्वरलाई देख्यो । जाज्वल्यमान भएको त्रिशूल हातमा लिएका, वानरकोजस्तो मुख भएका नन्दिकेश्वरलाई देख्ता भदौको मेघ गर्जे जत्तिकै गरेर रावणले अट्टहास गऱ्यो (चिच्याएर हाँस्यो) नन्दिकेश्वर रिसाएर "पाजी ! दशकन्धर ! मेरो रूप देखेर तँ हाँसीस होइन ? मेरै रूप भएका असंख्य वानरले तेरो, तेरा छोराको, तेरा भाई भतीजाको, समेत घमंड तोडेर तेरा कुलको संहार गर्ने छन्, म अहिल्यै तँलाई मार्ने थिएँ, भएन के गरू ? तँ आफ्ना कुकर्मले मृतप्राय भइ सकेको छस्, तँलाई मार्नु कत्रो कुरा थियो र" यसो भन्दा आकाशबाट पुष्पवृष्टि भयो दिव्यदुन्दुभि वज्न लागे, मदान्ध-रावण त्यसकुराको पर्वाह न राखेर कैलास-पर्वतलाई २० हातले हल्लाउन लाग्यो, पर्वत खूव हल्ल्यो, शङ्करजीका गणहरू हल्लखल्ल गर्न लागे, पार्वतीले डराएर शङ्करजीलाई अङ्गालो हाल्नुभयो । शंकरजीले पाउका अङ्गुष्ठले (बुढो औंलाले) कैलाशलाई थिच्नुभयो, त्यसोगर्दा पर्वत उचाल्न छरिएका रावणका २० हातमध्ये केही–हातलाई किच्तै त्यो-पर्वत ठाउँमा वस्यो, हात किचिदा रावण चिच्च्याउन लाग्यो । रावणका चिच्च्याहटले त्रैलोक्य तर्स्यो । प्रलयकालका-मेघको-जस्तो गर्जना त्रैलोक्यमा

सुख संपति सुत सेन सहाई ❀ जय प्रताप बल बुद्धि बढाई ॥ १ ॥
नित नूतन सब बाढत जाई ❀ जिमि प्रतिलाभ लोभ अधिकाई ॥ २ ॥
अतिबल कुम्भकरन अस भ्राता ❀ जेहि कहँ नहि प्रतिभट जगजाता ॥ ३ ॥
करइ पान सोवे षट मासा ❀ जागत होइ तिहूँ पुर त्रासा ॥ ४ ॥

रावणका–सुख, संपति, छोरा, छोरी, सेना, सहाय, जय, प्रताप, बल, बुद्धि, वृद्धि, यी सबै-कुरा नित्य नयाँनयाँ भएर, लाभैपीछे लोभ बढेझैं बढदै गए ॥ १ ॥ २ ॥

जसको प्रतिभट (जोडा-मिलेको योद्धा) जगत्मा कहीं पनि जन्मेन, त्यस्तो अतिबलवान्-कुम्भकर्णजस्तो भाई थियो, जो-सकस (यथेष्ट) मदिरा पिएर ६।६ महीना सुत्तथ्यो त्यो विउँझदा त्रैलोक्यमा हाहाकार हुन्थ्यो ॥ ३ ॥ ४ ॥

जौं दिन प्रति अहार कर सोई ❀ विस्व वेगि सब चौपट होई ॥ ५ ॥
समर धीर नहिं जाइ बखाना ❀ तेहि सम अमित वीर बलवाना ॥ ६ ॥
वारिद नाद जेठ सुत तासू ❀ भट महँ प्रथमलीक जग जासू ॥ ७ ॥
जेहि न होइ रन सँमुख कोई ❀ सुरपुर नितहि परावन होई ॥ ८ ॥

त्यसले रोजिन्दा आहारगर्ने भएको भए सारासंसार झट्टैनै चौपट (खतं) हुने थियो । युद्धमा त्यसको धैर्य अवर्णनीय थियो (भाईको कुरा यो भयो अनि) त्यस्तै अतुलपराक्रमी अतुलबलवान् भएको, दुनियाँमा जसको योद्धामा प्रथम-गणना थियो (पहिला लंवरको योद्धा भनेर दुनियाँ भन्दथ्यो) त्यस्तो मेघनाद (इन्द्रजित्) जस्तो ता जसको जेठो छोरो थियो ॥ युद्धमा जसको संमुख पर्ने कोही थिएन, देवलोकमा समेत सँधै भागाभाग पर्दथ्यो [मेघनाद त्यस्तो हो] ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा–कुमुख अकम्पन कुलिस रद, धूमकेतु अतिकाय ।
एक एक जग जीति सक, ऐसे सुभट निकाय ॥१९१॥

दुर्मुख, अकम्पन, वज्रदँष्ट्र धूमकेतु, अतिकाय, इत्यादि-गरेका रावणका-योद्धाहरू एकसेएक थिए, एउटैले जगत् जित्न शक्तथे, यस्ता योद्धाहरू दलका दल थिए ॥ १९१ ॥

पुग्यो तत्तत्लोकका देवतापर्यन्त डरले कायल भए मन्त्रीहरूले भन्दा रावणले मान्यो र शंकरको अनेक प्रकारले स्तुति गर्‍यो, शंकरले प्रसन्न भएर अंगुष्ठको बोझ हटाइदिंदा रावणले थिचियेका सबै-हाथ झिक्यो र शंकरजीलाई सासुन्ने देख्यो, शंकरजीले "दशकन्धर! तेरो हुंडर देख्ता म खुशी भएँ, तैंले कराएर सारासंसारलाई थर्काइस् त्यसोहुनाले तँलाइ अब-उप्रान्त दुनियाले "रावण" भन्नेछन् , अब जहाँ जान्छस् जा" भन्नुभयो, धृष्टरावणले "मदेखी खुशी हुनुभएको-भए मलाई आफ्नो खड्ग (चन्द्रहास) दिनुहोस्नत" भन्यो । शंकरजीले "ला लैजा, यसको अपमान गरिस् भने यो फर्केर मसँग आउनेछ" भनेर त्यसलाई जगत् प्रसिद्ध-चन्द्रहास-नाम भएको खड्ग दिनुभयो, शंकरलाई ढोगदिएर रावण हिंड्यो ।। (वाल्मीकीय रामायण ७ । १८)

चौ०–कामरूप जानहिं सब माया ❀ सपनेहु जिनके धरम न दाया ॥ १ ॥
दससुख वैठ सभा एक वारा ❀ देखि अमित आपन परिवारा ॥ २ ॥
सुत समूह जन परिजन नाती ❀ गनै को पार निसाचर जाती ॥ ३ ॥
सेन विलोकि सहज अभिमानी ❀ बोला वचन क्रोध मद सानी ॥ ४ ॥

यिनीहरू कामरूपी (इच्छानुसारको रूप लिन शक्ने) थिए, यी सपनामा-पनि धर्म र दया गर्दैनथे ॥ १ ॥ एकदिन रावण सभामा वसेको थियो, त्यसले आफ्ना सबै-परिवार त्यहाँ देख्यो, वथानकाबथान छोरा, नौकर चाकर, नाताका-ताँती, बेगिन्ती-ज्ञाति (स्वजातीय-राक्षस) [त्यसको परिवार यत्रो थियो] ॥ २ ॥ ३ ॥ त्यसले आफ्नो फौज जम्माभएको ता रखेकै थियो। स्वभावैले अभिमानी-भएको [त्यो-सैन्य र परिवार देख्ता अनन्तगुण अभिमान वढेको] रावण क्रोध-र घमंडले मुछिएका वचन बोल्न लाग्यो ॥ ४ ॥

सुनहु सकल रजनीचर जूथा ❀ हमरे वैरी विबुध वरूथा ॥ ५ ॥
ते सनमुख नहिं करहिं लराई ❀ देखि सबल रिपु जाहिं पराई ॥ ६ ॥
तिन्ह कर मरन एक विधि होई ❀ कहौं बुझाइ सुनहु अव सोई ॥ ७ ॥
द्विज भोजन मख होम सराधा ❀ सवकै जाइ करहु तुह्म वाधा ॥ ८ ॥

हेराक्षससैन्यहो ! सवैजना सुन । देवताको समूह हाम्रो वैरी हो ॥ ५ ॥ त्यो (देव-समूह) हाम्रो संमुख भयेर लडाई गर्दैन, बलवान्-शत्रु देख्ता भागेर जान्छ ॥ ६ ॥ तिनीहरुका मरणको एउटा उपाय छ, त्यो वुझाएर भन्दछु, सुन ॥ ७ ॥ व्राह्मणभोजन, यज्ञयाग, श्राद्ध, यी सवैकामको तिमीहरू यत्रतत्र गएर वाधा (विघ्न) गर ॥ ८ ॥

दोहा–छुधा छीन बल हीन सुर, सहजेहि मिलिहहिं आइ ।
तव मारिहौं कि छाडिहौं, भलीभाँति अपनाइ ॥१९२॥

अनि भोकले क्षीण-शरीर भएका, बलहीन-भएका देवताहरू सहजैमा (विना तकलीफ) आएर मिल्नेछन् (शत्रुभाव गर्दैनौं भन्न आउनेछन्) त्यसवेलामा की ता. सवैलाई मारिदिउँला, का ता भलीभाँती स्वाधीन पारेर छाडि–दिउँला ॥ १९२ ॥ [यति-कुरा राक्षसहरूलाई अह्राए–पछि]

चौ०–मेघनाद कह पुनि हँकरावा ❀ दीन्ही सिख वल वयर बढावा ॥ १ ॥
जे सुर समर धीर बलवाना ❀ जिन्हके लरिवे कर अभिमाना ॥ २ ॥
तिनहि जीति रन आनिसु वाँधी ❀ उठि सुत पितु अनुशासन काँधी ॥ ३ ॥

अनि मेघनादलाई बोलायो र बल–वैरभाव बढाउने शिक्षा दिनलाग्यो ॥ १ ॥ "जुन-जुन-देवता युद्धमा धीर र बलवान् छन्, जसलाई लडाईमा अभिमान छ, तिनीहरूलाई युद्धमा जितेर वाँधीकन ल्याएस् है" यस्तो आज्ञा दियो। मेघनादले उठेर त्यो आज्ञा शिरोपर गऱ्यो ॥ २ ॥ ३ ॥

एहि विधि सबहि आज्ञा दीन्ही ❀ आपुन चलेउ गदा कर लीन्ही ॥ ४ ॥
चलत दसानन डोलति अवनी ❀ गर्जत गर्भ स्रवत सुर रवनी ॥ ५ ॥
रावन आवत सुनेउ सकोहा ❀ देवन्ह तके मेरु गिरि खोहा ॥ ६ ॥
दिगपालनके लोक सुहाए ❀ सूने सकल दसानन पाए ॥ ७ ॥
पुनि पुनि सिंहनाद करि भारी ❀ देइ देवतन गारि प्रचारी ॥ ८ ॥

यसप्रकारले सबैलाई आज्ञा दियो र आफू हातमा गदा लिएर हिंड्यो ॥ ४ ॥ रावण हिंड्दा पृथ्वी डग्मगाउथिन्, उसले गर्जंदा देवाङ्गनाको गर्भ-पात गर्भस्राव हुन्थ्यो (देवांगनाहरू तुहुन्थे)। रावण रिसाएर आउन लागेको खवर सुन्दा देवताहरू सुमेरु-पर्वतका गुफा-कन्दरा-खोल्सा ताक्न लाग्दथे ॥ ५ ॥ ; ॥ दिक्पाल-हरुका सुन्दर-सुन्दर-नगर-हरूलाई रावण आएर शून्य देख्तथ्यो र ॥ ७ ॥ वारंवार ठूलो सिंहनाद गरेर देवताहरूलाई गालि-गर्न लाग्दथ्यो ॥ ८ ॥

रन मद मत्त फिरइ जग धावा ❀ प्रतिभट खोजत कतहुँ न पावा ॥ ९ ॥
रवि ससि पवन बरुन धनधारी ❀ अगिनि काल जम सब अधिकारी ॥१०॥
किन्नर सिद्ध मनुज सुर नागा ❀ हठि सबहीके पन्थहि लागा ॥११॥
ब्रह्म सृष्टि जहँ लगि तनु धारी ❀ दस मुख बसवर्ती नर नारी ॥१२॥
आयसु करहिं सकल भय भीता ❀ नवहिं आइ नित चरन विनीता ॥१३॥

यसरा मदमत्त भएर जगत्मा दौडेर घुम्‌-रहेको थियो, खोज्दा-पनि त्यसले आफ्नो प्रतिभट (जोडलाग्ने जोद्धा) कहीं पाएन ॥ ९ ॥ हठ गरेर सूर्य, चन्द्र, वायु, वरुण, कुवेर, अग्नि, काल, यम, यी अधिकारीदेवगण र, किन्नर, सिद्ध, मनुष्य, देवता. नाग, यिनाहरूको रस्तामा लाग्यो (यिनलाई तंग पर्‍यो) ॥ १० ॥ ११ ॥ ब्रह्माजीका-सृष्टिमा जतिसम्म शरीर-धारी नर-नारी थिए, ती-सबै दशमुखवशवर्ती (रावणाधीन) भएर भयभीत भैकन हुकुम मान्दथे, नित्य आएर नम्रताका-साथ चरणमा घोप्टिन्थे ॥ १२ ॥ १३ ॥

दोहा–भुज बल विस्व वस्य करि, राखेसि कोउ न सुतन्त्र ।
मंडलीक मनि रावन, राज करै निज मन्त्र ॥१९३॥
देव जच्छ गन्धर्व नर, किन्नर नाग कुमारि ।
जीति वरी निज बाहुबल, बहु सुन्दरि वर नारि ॥१९४॥

त्यसले भुजबलका प्रभावले सारा-संसारलाई वश पारेर राख्यो, कोही स्वतन्त्र थिएन। माण्डलिक-राजाहरूका मध्यमा मणिजस्तो भएर आफ्नै विचारले राज्य गर्दथ्यो। देवता, यक्ष, गन्धर्व, मनुष्य, किन्नर, नाग यिनलाई आफ्ना बाहुबलले जितेर राम्रा-राम्रा असल-असल यिनका कन्या विवाह गर्‍यो ॥ १९३ ॥ १९४ ॥

चौ०–इन्द्रजीतसन जो कछु कहेऊ ❀ सो सब जनु पहिलेहि करि रहेऊ ॥ १ ॥
प्रथमहि जिन्हकहँ आयसु दीन्हा ❀ तिन्हकर चरित सुनहु जो कीन्हा ॥ २ ॥

रावणले इन्द्रजीतसँग जो-कुछ भनेको (अह्राएको) थियो, त्यो ता मानौं पहिल्यै गरिसकेको थियो (अर्थात् अह्राएको काम पहिल्यै गरिसकेको थियो कि ? भन्ने भान पर्ने गरी फूर्तीका-साथ काम गर्दथ्यो)। सर्वप्रथम जुन्-राक्षसहरूलाई आज्ञा दिएथ्यो, तिनले जे जे काम गरे, त्यो तिनको चरित्र सुन ॥ १ ॥ २ ॥

देखत भीम रूप सब पापी ❀ निसिचर निकर देव परितापी ॥ ३ ॥
करहिं उपद्रव असुर निकाया ❀ नाना रूप धरहिं करि माया ॥ ४ ॥
जेहिविधि होइ धरम निरमूला ❀ सोसब करहिं वेद प्रतिकूला ॥ ५ ॥

देवतालाई-पिर्ने, देख्तैमा-डरलाग्ने; ती-पापी-राक्षसगणहरू माया गरेर नानाप्रकारको रूप लिईकन उपद्रव गर्नलागे ॥ ३ ॥ ४ ॥ जुन-उपायले धर्म निर्मूल हुन्छ, वेदविरुद्ध-त्यही त्यही-उपाय गर्न थाले ॥ ४ ॥

जेहि जेहिदेस धेनु द्विज पावहिं ❀ नगर गाँउपुर आगि लगावहिं ॥ ६ ॥
सुभ आचरन कतहुँ नहि होई ❀ देव विप्र गुरु मान न कोई ॥ ७ ॥
नहि हरि भगति जज्ञ तप ज्ञाना ❀ सपनेहु सुनिय न वेद पुराना ॥ ८ ॥

जुनजुन–ठाउँमा गाई-ब्राह्मण भेट्टाउँथे, त्यो ठाउँमा नगर-गाउँ-पुर-जे-भए पनि आगो सल्काइदिन्थे ॥ ६ ॥ असल आचार कहीं-पनि नहुने-भयो, देवता-ब्राह्मण गुरु-माता पिताको कसैले-पनि मान–गर्न लागेन ! हरि–भक्ति, यज्ञ, तप, ज्ञान, हराए। वेद-पुराण सपनामा-पनि नसुनिने भए ॥ ७ ॥ ८ ॥

छन्द--जप जोग विरागा तप मख भागा श्रवन सुनै दससीसा ।
आपुन उठि धावै रहैन पावै धरि सब घालै षीसा ॥
अस भ्रष्ट अचारा भा संसारा धरम सुनिअ नहि काना ।
तेहि बहुविधि त्रासै देस निकासै जो कह वेद पुराना ॥१८॥

जप, योग, वैराग्य, तप, यज्ञभाग, कतै भएको कुरा कानले सुन्यो भने झट्ट उठेर रावण रिसले चुरिदै दोडन्थ्यो र ती-पुण्यकर्म रहन पाउँदैनथे, पक्डी-पक्डीकन ध्वस्त पार्दथ्यो। संसारमा आचार यस्तो भ्रष्ट भयो कि; कानले धर्मको कुरा सुन्न नपाइने भयो (धर्मगर्नाको ता के कुरा ?) जसले वेद-पुराण पढदथ्यो-पाठ गर्दथ्यो, त्यसलाई अनेक-प्रकारको यातना दिएर देशवाट निकालिदिन्थ्यो ॥ १८॥

सोरठा--वरनि न जाइ अनीति, घोर निसाचर जो करहिं ।
हिंसा पर अति प्रीति, तिन्हके पापहि कवन मिति ॥ २६ ॥

ती-दुष्ट-राक्षस जो अन्याय गर्दथे त्यो वयान गर्न शकिदैन। जसको प्रीति हिंसामा छ (अरुप्राणिमात्रमा प्रीति छैन) तिनका पापको के हिसाव ? (गणनै छैन) ॥ २६ ॥

चौ०–बाढे खल बहु चोर जुआरा ❀ जे लंपट परधन परदारा ॥ १ ॥
मानहिं मातु पिता नहिं देवा ❀ साधुन सन करवावहिं सेवा ॥ २ ॥
जिन्हके यह आचरन भवानी ❀ ते जानेहु निसिचर सम प्रानी ॥ ३ ॥
अतिसय देखि धरमकै हानी ❀ परम सभीत धरा अकुलानी ॥ ४ ॥

पराइका-धनमा र पराइका-स्त्रीमा लंपट–भएका वदमाश, चोर, जुवारी खूव वढे ॥ १ ॥ दुनियाँले आमा-बाबु-देवता मान्न छाड्यो, आफ्नो सेवा-टहल साधुसन्तलाई पकडेर तिनैद्वारा गराउन लाग्यो ॥ २ ॥ पार्वति ! जसका आचरण यस्ता छन् ती-प्राणिलाई (मनुष्यै भए पनि) राक्षससमान जान ॥ ३ ॥ यस्ता-प्रकारले धर्मको खूब हानि (वाधा) भएको देखेर भयभीत-भएकी पृथ्वीमाता अति-व्याकुल भइन् ॥ ४ ॥

गिरि सरि सिन्धु भार नहिं मोही ❀ जस मोहि गरुअ एक परद्रोही ॥ ५ ॥
सकल धरम देखै विपरीता ❀ कहिन सकै रावन भय भीता ॥ ६ ॥
धेनुरूप धरि हृदय विचारी ❀ गई तहाँ जहँ सुरमुनि झारी ॥ ७ ॥
निज संताप सुनाएसि रोई ❀ काहुते कछु काज नहोई ॥ ८ ॥

[पृथ्वीमाता मनैमनमा भन्न लागिन् कि-] "पहाड़, नदी, समुद्रको मलाई उत्तिको गह्रौं भार लाग्दैन, जत्तिको गह्रौं भार परद्रोहीको लाग्दछ" (यो विचारगरेर) सवै-धर्म विपरीत भएको (अहिंसाको ठाउमा हिंसा, सत्यको ठाँउँमा मिथ्या, इत्यादि भएको) देखेर पृथ्वी साह्रै डराइन् ता- पनि रावणका डरले केही बोल्न शकिनन् र गाईको रूपधारण गरेर विचारपूर्वक (ज्यान जोगाउदै) जहाँ देवता र मुनीश्वर थिए; तहाँ गइन् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥(क)

धेनुरूपधारिणि–धर्तीमाताले रोएर आफ्नोसंताप सुनाइन्, कसैवाट केहीउपकारको काम भएन ॥ ८ ॥

छन्द--सुरमुनिगन्धर्वा मिलिकरि सर्वा गे विरिंचि के लोका ।
सँग गोतनुधारी भूमि विचारी परमविकल भय सोका ॥

(क) पृथ्वी-नदी-पर्वत-हरूको २रूप (भौतिक र दैविकरूप) हुन्छ, यिनीहरूलाई पनि सुख दुःखको अनुभव हुन्छ । साधु-सन्त[१], उदारदाता[२], पतिव्रतास्त्री[३], सत्यवादी[४], गाई[५], ब्राह्मण[६], वेद[७], यति ७ चीज ठीक रहेभने पृथ्वी सुविस्ता-साथ रहन्छिन्, यिनमा गडबड भयो भने पृथ्वीमातालाई आपत्ति पर्दछ । पृथ्वीमातालाई आपत्ति परेपछि पृथ्वीमा रहने, पृथ्वीकाउब्जनीले जीविका चलाउने मनुष्यप्रभृति-प्राणिको सर्व-संहार हुन आउँछ ।

साधुभिर्दानवीरैश्च सतीभिः सत्यवादिभिः ।
गोभिर्विप्रैश्च वेदैश्च सप्तभिर्धार्यते मही ॥

दुनियाँलाई सुरक्षित राख्ने (यो-लोक-परलोक दुवै सपारीदिने) आचरणलाई धर्म भन्दछन्, त्यसैले प्रजाको भलो हुन्छ । धर्म भत्क्यो भने सवैकुरा भत्कन्छ ॥

"धारणाद्धर्म इत्याहुर्धर्मो धारयते प्रजाः" मनु

ब्रह्मा सवजाना मनअनुमाना मोरउ कछु न वसाई ।
जाकरि तैं दासी सो अविनासी हमरेउ तोर सहाई ॥१९॥

देवता,मुनि,गन्धर्व इत्यादि–सवै साथसाथ भएर ब्रह्मलोक गए, भय र शोकले अतिव्याकुल भएकी बिचारी-गोरूपधारिणी-पृथ्वी-पनि सँगै गइन् । ब्रह्माजीले मनैका-अनुमान (अडकल)ले सवै कुरा जान्नुभयो र “धेनुरूपधारिणि ! वसुन्धरे ! तिमी जसकी दासी छौ उनै–अविनाशी (विष्णुभगवान्) मेरा र तिम्रा सहायक हुनुहुन्छ (मैलेमात्रै केगर्न शक्छु र ?) [भन्नु भयो] ॥१९॥

सो०--धरनि धरहिं मन धीर, कह विरंचि हरिपद सुमिरु ।
जानत जनकी पीर, प्रभु भंजिहि दारुन विपति ॥२७॥

ब्रह्माजीले, “विष्णुभगवान्का चरणको स्मरण गर, उनै प्रभु भक्तका मनको पीर जान्नु हुन्छ, उनै प्रभु यो भयानक आपत्ति नष्ट पार्नु हुनेछ हेधर्ति ! धैर्य धारण गर” भन्नु भयो ॥२७॥

चौ०–वैठे सुर सव करहिं विचारा ❀ कहँपाइअ प्रभु करिअ पुकारा ॥ १ ॥
पुर वैकुण्ठ जान कह कोई ❀ कोउ कह पयनिधि वस प्रभु सोई ॥ २ ॥
जाके हृदय भगति जसि प्रीती ❀ प्रभु तहँ प्रकट सदा तेहि रीती ॥ ३ ॥
तेहिसमाज गिरिजा ! मै रहेऊँ ❀ अवसर पाइ वचन एक कहेऊँ ॥ ४ ॥

अनि सवै-देवताहरू वसेर विचार गर्न लागे “प्रभु-भगवान्-विष्णु कहाँ भेट्टाइनु होला ? र दुःखपुकार गरौंला हँ ?” यसो कोही भन्दथे, कोही वैकुण्ठपुरी जानुपर्दछ भन्दथे, कोही क्षीरसमुद्रमा प्रभुभगवान् रहनुभएको छ भन्दथे, पार्वति ! जसका हृदयमा जस्तो भक्ति जस्तो प्रीति छ, तदनुसार प्रभुजी सदा-सर्वदा त्यहीं प्रकट हुनुहुन्छ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ गिरिजे ! म-पनि त्यही-समाजमा थिएँ, मौका पाएर एउटा वचन बोलें [के भने ?] ॥ ४ ॥

हरि व्यापक सर्वत्र समाना ❀ प्रेमते प्रगट होहिं मैं जाना ॥ ५ ॥
देसकालदिसि विदिसिहु माहीं ❀ कहहु सो कहाँ जहाँ प्रभु नाहीं ॥ ६ ॥
अग जगमय सव रहित विरागी ❀ प्रेमते प्रभु प्रकटैं जिमि आगी ॥ ७ ॥
मोर वचन सवकै मनमाना ❀ साधुसाधु ! करि ब्रह्म वखाना ॥ ८ ॥

“हरि सर्वत्र समानभावले व्यापक हुनुहुन्छ, ॥ ५ ॥ देश, काल, दिशा, विदिशा (दिशादिशाको माझ) मध्ये कुनदेश,कुनकाल, कुनदिशा, कुनविदिशामा प्रभु हुनुहुन्न; त्यो वताउनु होस्त ? अग (गतिरहित) जगमय (सवरूप) भए पनि प्रेमले प्रभुजी प्रकट हुनुहुन्छ । मेरा-समझमा प्रेमले प्रकट हुनुहुन्छ । जस्तै-अग्नि सर्वत्र फैलिएका अदृश्य छन् ता पनि मथनादिप्रयत्नले प्रकट (दृश्य) हुन्छन्, त्यस्तै परमेश्वर व्यापक हुनुहुन्छ ता-पनि पूर्ण-प्रेमरूपी-प्रयत्नले प्रकट [दृश्य] हुनुहुन्छ ॥ ५ ।' ७ ॥ पार्वति ! यस्तो मेरा वचन सवैलाई मनपर्‍यो [सवैले मुनासिव माने] ब्रह्माजीले साधु ! साधु ! [ठीक ! ठीक !] भनेर वयान गर्नुभयो ॥ ८ ॥

दोहा--सुनि बिरंचि मन हरख तन, पुलक नयन वह नीर ।
अस्तुति करत जोरि कर, सावधान मति धीर ॥१९५॥

मेरो वचन सुनेर मन हर्षित भयो, शरीरमा रोमाञ्च भयो, आठै नेत्रवाट हर्षाश्रुको धारा वग्न लाग्यो, सावधान भएर बुद्धि स्थिर गरेर आठै हात जोरेर (४ अञ्जलि बाँधेर) ब्रह्माजी स्तुति गर्न लाग्नुभया ॥१९५॥

छन्द--जय जय सुरनायक! जनसुखदायक! प्रनतपाल! भगवन्ता !
गोद्विज हितकारी ! जयअसुरारी ! सिन्धुसुता प्रियकन्ता ! ॥
पालन सुरधरनी अद्भुत करनी मरम न जानै कोइ ।
जो सहज कृपाला दीनदयाला करौ अनुग्रह सोइ ॥२०॥

हेसुरनायक ! हजूरको जय होस् [देवताका-नायक-भएका-हजूरले आत्मीयदेवता-वर्गको ऐल्हे रक्षा नगरे रावणद्वारा यिनीहरूको नाश हुनलाग्यो,ऐल्हेता प्रभुले आफ्नो उत्कर्ष (जय) प्रकाश गर्ने समय छ, तस्मात् हजूरको जय जय (डवल उत्कर्ष) होस्]। हेजन सुखदायक ! हजूरको जय जय होस् [प्राणीमात्रलाई सुखदिने-प्रणगर्ने-हजूरले रावणद्वारा दुःखित भएका प्राणीको उद्धारका निमित्त आफ्नो उत्कर्ष (जय) प्रकाशगर्ने समय छ, तस्मात् हजूरको जय जय होस्] हे प्रणतपाल ! हजूरको जय होस् [शरणागतपालक भएका हजूरले शरणागत-भएका-हाम्रो पालनाका निमित्त त्रैलोक्यकण्टक-रावण-प्रभृतिको दमन-गर्नु-पर्ने-हुनाले उत्कर्ष (जय) प्रकाश-गर्ने समय भयो, तस्मात् हजूरको जय जय होस्] हेभगवन् ! हजूरको जय जय होस् ! [षडैश्वर्यसंपन्न भएका-हजूरको जय स्वतःसिद्धै छ, अब रावणको पीर खप्न शकिदैन, त्यो जय प्रकाश गर्नु होस्]। हेगोद्विजहितकारी ! हजूरको जयहोस् [गाई र ब्राह्मणले साह्रै दुःख पाए, यिनको हितका निमित्त उत्कर्ष (जय) प्रकाश गर्नुहोस्]। हेअसुरारी ! हजूरको जय होस् [विषयभोगैलाई परमार्थ-संझने मूढमति असुरहरूलाई पीटेर तहलाउने हुनाले आपाततः (सुन्नेबित्तिकै) दैत्यका (असुरका) शत्रु-भएका हजूरले ती-असुरलाई तहलाउन उत्कर्षदेखाउने वेलाभयो, ती साह्रै भाँडिए, लर्तराचोटले तह लाग्दैनन्, तस्मात् हजूरको जय प्रकट होस्] हेसिन्धुसुताप्रियकान्त ! हजुरको जय जय होस् [भगवती-क्षीरसागरनन्दिनी-लक्ष्मीका प्राणवल्लभ-हजूरै हुनुहुन्छ, लक्ष्मीका भौतिक र दैविक दुइ स्वरूपमध्ये त्रैलोक्यको भौतिकस्वरूप रुपयापैसा, सुनाचाँदी, जर्जवाहारात, जस्मै रावणले गुटमुट्याई सक्यो, लक्ष्मीको अर्धशरीरापहार भयो, अब विलम्ब गर्ने बेला छैन, देवता र पृथिवीका रक्षाका निमित्त हजूरवाट अद्भुत उत्कर्ष (जय जय) प्रकट होस्] प्रभो ! हजूर स्वाभाविक दयालु र दीनदयालु हुनुहुन्छ त्यतिकारणले [हामीले सेवा पूर्ण गर्न शकेका छैनौं ता पनि] अनुग्रह गर्नुहोस् ॥२०॥

जय जय अविनासी सब घट वासी व्यापक परमानन्दा ।
अविगत गोतीतं चरित पुनीतं माया रहित मुकुन्दा ॥

जेहि लागि विरागी अति अनुरागी विगत मोह मुनिवृन्दा ।
निसि वासर ध्यावहिं गुनगन गावहिं जयति सच्चिदानन्दा ॥२१॥

हे भगवन् ! अविनाशी ! घटघटवासी ! व्यापक ! परमानन्दरूप ! हजूरको जय जय होस् । हे गति-र-इन्द्रिय-देखी पररहेका ! (नभेट्टाइने नजानिने भएका) हे पवित्र-चरित्र हे मायारहित ! हे मुकुन्दा ! (हे मुक्तिदाता) ! भगवन् ! जसका लागि (जुन कुराको प्राप्तिका निमित्त) वैराग्यवान्-अत्यन्त-भक्तिमान्-मोहरहित-भएका मुनिवृन्दहरू (मुनीश्वरहरूका समूहकासमूह) अहोरात्र ध्यान गर्दछन्, गुण-गान गर्दछन्, त्यही सत् (नित्य सत्तावान्) चित् (चैतन्यरूप) आमन्द (सुखरूप) हुनाले "सच्चिदानन्द" भनेर वर्णन गरिएको वस्तु हजूरै होइवक्सिन्छ, अत एव हजूरै सर्वश्रेष्ठ होइवक्सिन्छ ॥ २१ ॥

जेहि सृष्टि उपाई त्रिविध बनाई संग सहाय न दूजा ।
सो करउ अघारी चिन्त हमारी जानिय भक्ति न पूजा ॥
जो भवभयभञ्जन मुनिमन रञ्जन गञ्जन विपति वरूथा ।
मन वच क्रम वानी छाड़ि सयानी सरन सकल सुरजूथा ॥२२॥

जसले दोस्रो-सहाय (मद्दत) विना सृष्टिको उपाय तीन प्रकारको (सत्त्वगुणी विष्णु, रजोगुणी म, तमोगुणी रुद्र) वनायो, उनै-हजूर पापहारी हुनुहुन्छ, हाम्रो चिन्ता (मनोरथ) पूर्ण गर्नुहोस् [पापका प्रभावले ऐले-सम्म पूर्ण नभएको हाम्रो मनोरथ ऐले पापहारी-हजूरका स्मरणले पाप नष्ट भएर पूर्ण होस्] भगवन् ! भक्ति र पूजा म जान्दिन [फगत स्मरणमात्रको आधारमा छु] किनकि ? हजूर भवभयभंजन (संसारभयसंहारी) मुनिमनरञ्जन (मुनीश्वर-हर्षकर) र विपत्तिका परंपरा नष्ट गर्नें हुनुहुन्छ, तस्मात् संपूर्ण-देवसमूह चातुर्य-छाडेर (अकलगुम् हुन गएर) ऐले मनसा कर्मणा वाचा, र स्वभावले हजूरको शरण परेको छ ॥ २२ ॥

सारद श्रुति शेषा ऋषय अशेषा जाकहँ कोउ नहि जानाँ ।
जेहि दीन पिआरे वेद पुकारे द्रवो सो श्रीभगवाना ॥
भववारिधि मन्दर ! सव विधि सुन्दर ! गुनमन्दिर ! सुख पुञ्जा ! ।
मुनि सिद्ध सकल सुर परम भयातुर नमत नाथ पदकञ्जा ॥२३॥

जसलाई शारदा, श्रुति, शेष, संपूर्ण-ऋषिमध्ये कसैले जानेन । जसलाई वेदले "दीन वत्सल" भनेर पुकारेको छ, उनै श्रीभगवान् हाम्रा ऊपर दयाले पग्लून् (दयाद्रुत हुऊन्) हे भववारिधिमन्दर ! (संसारसमुद्रको मथनगरेर मुक्तिरूपी अमृत निकाल्नलाई मन्दराचलरूप भएका !) हे सर्वप्रकारसुन्दर ! हे सुखसमूहरूप ! हे नाथ ! भयले अत्यन्त-व्याकुल-भएका मुनि-सिद्ध-देवता-हरू हजूरका-चरणकमलको वन्दना गरिरहेका छन् [प्रभु ! करुणा रहोस्] ॥ २३ ॥

दोहा--जानि सभय सुर भूमि सुनि, वचन समेत सनेह ।
गगन गिरा गम्भीर भइ, हरनि सोक सन्देह ॥ १९६ ॥

देववर्ग र पृथ्वीलाई डराएको जानेर, स्नेहसहितको प्रार्थनावचन सुने-पछी शंका र सन्देहलाई हरणगर्ने अति–गंभीर आकाश-वाणी भयो ॥ १९६ ॥

चौ०–जनि डर पहु मुनि सिद्ध सुरेसा ❀ तुमहिं लागि धरिहौं नरवेशा ॥ १ ॥
अंसन सहित मनुज अवतारा ❀ लैहौं दिनकर वंश उदारा ॥ २ ॥
कस्यप अदिति महातप कीन्हा ❀ तिन्हँ कहँ मै पूरव वर दीन्हा ॥ ३ ॥
ते दसरथ कौशल्या रूपा ❀ कोसल पुरी प्रकट नर भूपा ॥ ४ ॥

“हे मुनि, सिद्ध, देवता हो ! न डराऊ, म तिमीहरूका निम्ती मनुष्यरूप धारणगर्नेछु ॥ १ ॥ सूर्यका उत्तम वंशमा आफा वंशले सहित भएर मनुष्यको अवतार लिने छु ॥ २ ॥ कश्यप-प्रजापति र अदितिले ठूलो तप गरेका थिए, तिनलाई मैले अघि वर दियेको थिएँ ॥ ॥ ३ ॥ ती दुइ जना ऐह्ले कोसलपुरी (अयोध्या) मा राजा दशरथ र कौसल्यारानीको रूपले प्रकट भएका छन् ॥ ४ ॥

तिनके गृह अवतरिहौं जाई ❀ रघुकुल तिलक सुचारिउ भाई ॥ ५ ॥
नारद वचन सत्य सव करिहौं ❀ परम सक्ति समेत अवतरिहौं ॥ ६ ॥
हरिहौं सकल भूमि गरु आई ❀ निर्भय होउ देव समुदाई ॥ ७ ॥
गगन ब्रह्मवानी सुनि काना ❀ तुरत फिरे सुर हृदय जुड़ाना ॥ ८ ॥
तव ब्रह्मा धरनिहि समुझावा ❀ अभय भई भरोस जिय आवा ॥ ९ ॥

रघुकुलतिलक (रघुराजाका कुलको श्रृङ्गारस्वरूप) ४ भाइ भएर तिनैका घरमा अवतार लिन जानेछु ॥ ५ ॥ नारदका सवै-वचन सत्य गर्नेछु, आदिशक्ति–सहित भएर अवतार लिनेछु ॥ ६ ॥ पृथ्वीको सकल भार हर्नेछु, हे देववर्गहो ! तिमी हरू निर्भय होऊ” ॥ ७ ॥ यस्ती-आकाशमा पैदा-भएकी ब्रह्मवाणी (परमात्माकी वाणी) कानले सुनेर देवताहरू चित्त शीतल भएर फर्के ॥ ८ ॥ अनि ब्रह्माजीले पृथ्वीलाई संझाउनुभयो (सान्त्वना दिनुभयो) र ती निर्भय भइन्, तिनका चित्तमा भरोसा आयो ॥ ९ ॥

दोहा--निज लोकहिं विरञ्चि गे, देवन इहै सिखाइ ।
वानर तनु धरि धरि महि, हरिपद सेवहु जाइ ॥ १९७ ॥

देवताहरूलाई “पृथिवीमा वानरको शरीर धारणा गरेर भगवान्का चरणको सेवा गर” यति शिक्षा दिएर ब्रह्माजी आफ्नो लोकमा जानुभयो ॥ १९७ ॥ (क) ॥

“अघिको “सुरमुनि-गन्धर्वा मिलिकरि सर्वा गै विरंचिकै लोका” यो वचनको अनुसार ब्रह्माजीले ब्रह्मलोकमै रहेर भगवान्को प्रार्थना गरेको थियो, अब त्यतावाट ब्रह्मलोक जानुभयो भन्ने कुरा कसरी संगत हुन्छ ?” कोही यस्तो शंका गर्दछन्। त्यस्मा—“देवताहरू अघि खास ब्रह्मलोकमा गएका होइनन्। सुमेरु-पर्वतको ब्रह्मसभामा गएका हुन्, ब्रह्माजीले त्यहीं ईश्वरप्रार्थना गर्नुभयो र त्यतावाट ब्रह्मलोक

चौ०-गये देव सब निजनिज धामा ❀ भूमि सहित मनकहँ बिश्रामा ॥ १॥
जो कछु आयसु ब्रह्मा दीन्हा ❀ हरषे देव बिलम्ब न कीन्हा ॥ २॥
बन चर देह धरी छिति माहीं ❀ अतुलित बल प्रताप तिन्हमाहीं ॥ ३॥
गिरितरु नख आयुध सब बीरा ❀ हरि मारग चितवहिं मति धीरा ॥ ४॥

सबै-देवता आफ्ना-आफ्ना लोकमा गए, पृथ्वीसहित-भएका तिनका मनमा विश्राम (आराम = सुविस्ता) भयो ॥ १ ॥ ब्रह्माजीले जो आज्ञा दिनु भयो,-त्यसकुरामा हर्षित भएर विलम्ब गरेनन् ॥ २ ॥ तिनीहरूले पृथिवीमा वनचर (वानर) को रूप धारणा गरे, तिनमा बल-प्रताप-अतुल (अनुपम) थियो ॥ ३ ॥ वीर भएका-तिनीहरू पर्वतायुध (पर्वतै-हथियार भएका) वृक्षायुध-नखायुध-भएका र धीरबुद्धि भएर भगवान्‌को वाटो हेरिरहेका (भगवान्‌लाई पर्खिरहेका) थिए ॥ ४ ॥

गिरि कानन जहँतहँ महि पूरी ❀ रहे निजनिज अनेक रचि रूरी ॥ ५॥
यह सब रुचिर चरित मै भाखा ❀ अब सो सुनहु जो बिचहि राखा ॥ ६॥

ती जताततै पहाड-जंगल भरिपूर पारेर आफ्ना-आफ्ना-दल राम्रो-गरी तयार गरेर बसे ॥ ५ ॥ पार्वति ! यो-प्रसंगले आएको, सुन्दर-चरित्र मैले बताएँ, अब बीचमा थामिएको (सिलसिला छुटेको) त्यो वृत्तान्त सुनाउँछु सुन ॥ ६ ॥

अवध पुरी रघुकुल मनि राऊ ❀ बेद बिदित तेहि दशरथ नाँऊ ॥ ७॥
धरम धुरन्धर गुननिधि ज्ञानी ❀ हृदय भगति मति साँरगपानी ॥ ८॥

अयोध्यामा रघुकुलमणि राजा थिए, वेदमा-पनि वखानिएका तीराजाको नाम दशरथ थियो ॥ ७ ॥ ती-राजा धार्मिक-धुरन्धर राज-गुणपूर्ण, ज्ञानी थिए । तिनका-हृदयमा भक्ति थियो, तिनका-बुद्धिमा भगवान्-शार्ङ्गपाणि (शार्ङ्गधनुलिने विष्णु) हुनुहुन्थ्यो ॥ ८॥

दोहा--कौसल्यादि नारि प्रिय, सब आचरन पुनीत ।
पति अनु कूल प्रेम दृढ़, हरि पद कमल बिनीत ॥ १९८ ॥

तिनका प्यारा, पवित्रआचरणवाला, अनुकूल (आशय अनुसार चल्ने,) हरिचरणमा दृढ़-प्रेमी, नम्र, कौशल्या-आदिगरेका (कौसल्या-कैकेयी-सुमित्रा यी ३ प्रधान) रानी थिए ॥ १९८ ॥

चौ०-एक समय भूपति मनमाहीं ❀ भै ग्लानि मोरे सुत नाहीं ॥ १॥
गुरु गृह गये तुरत महिपाला ❀ चरनलागि करि बिनय बिसाला ॥ २॥
निज दुख सुख सबगुरुहि सुनायउ ❀ कहि बसिष्ठ बहुबिधि समुझायउ ॥ ३॥

एक समयमा राजा-दशरथका मनमा मेरा छोरा छैनन् भन्ने ग्लानि (खेद) भयो ॥ १ ॥ अनि ती-राजाले झट्टै गुरु वसिष्ठका घर गएर पाउपरीकन विस्तार-पूर्वक विन्ती

जानु भयो" यस्तो समाधान कसैकसैले गरेका छन् । "तिमीहरु आजकाल रावणका त्रासले राती नीद न, दिन भोक भएका छौ, अब—निजलो (नीदाऊ) कहि (भनेर) ब्रह्माजी जानुभयो (भवंनका मित्र पाल्नु भयो)" यस्तो समाधान पनी हुन शक्तछ ।

गरे ॥ २ ।। राजाले आफ्नो दुःख-सुख सव गुरुलाई सुनाए ॥ अनी वसिष्ठजीले धेरैतरहसँग संझाएर भने कि—॥ ३ ॥

धरहु धीर होइहहि सुत चारी ❀ त्रिभुवन विदित भगतभयहारी ॥ ४ ॥
शृङ्गी रिषिहि वसिष्ठ वोलावा ❀ पुत्र काम सुभ जग्य करावा ॥ ५ ॥
भगति सहित मुनि आहुति दीन्हे ❀ प्रकटे अगनि चरुकर लीन्हे ॥ ६ ॥
जो वसिष्ठ कछु हृदय विचारा ❀ सकल काज भा सिद्ध तुह्मारा ॥ ७ ॥
यह हवि वाँटि देउ नृप ! जाई ❀ जथा जोग जेहि भाग वनाई ॥ ८ ॥

"राजन् ! धैर्यधारण गर । त्रैलोक्यमा-प्रख्यात-भएका, आफ्ना-भक्तको-भयहरणगर्ने चार (४) छोरा हुने छन्" यति भनेर वशिष्ठले शृङ्गीऋषि लाई वोलाई-पठाए (ऊ आए-पछी) पुत्रको कामना गरेर शुभ-यज्ञ (पुत्रेष्टि) गराए ॥४॥५॥ ऋष्य-शृङ्गमुनिले भक्ति-सहित भएर आहुति दिए, अग्निनारायण मूर्तिमान् भएर हातमा चरु (पायस—खीर) लिएर प्रकट भए ॥ ६ ॥ अग्निले बोले—राजन् ! वशिष्ठले हृदयमा जो-कुछ विचार गरेको थियो, त्यो तिम्रो सवै काम सिद्ध भयो । गयेर यो हवि (चरु—पायस) यथायोग्य जती भाग गर्नुपर्छ त्यती भाग गरेर रानीहरूलाई वाँडिदेउ ॥ ७ ॥ ८ ॥ (क)

दोहा--तव अदृश्य भए पावक, सकल सभहि समुझाइ ।
परमानन्द मगन नृप, हरष न हृदय समाई ॥१९९॥

(क) दशरथ-राजाकी शान्ता नाम भएकी कन्या थिइन् । अङ्गदेशका राजा रोमपादले ती-कन्यालाई आफ्नी-छोरी गराएर पालेका थिए, यी दुइ राजाहरूको घनिष्ठ मित्रता थियो "अघि-वाट जसको सन्तान जन्मन्छ उसले त्यो-सन्तान मित्रलाई दिनु" यस्तो वार्चाबन्धन गरेको हुनाले दशरथले पहिले जन्मेकी एउटी-छोरी दिनु-परेको हो । ती छोरी दिएपछि कुनै-सन्तान जन्मेका थिएनन्, । उतातिर रोमपादका राज्यमा एकसमय ठूलो अनावृष्टि पर्‍यो, त्यसको शान्तिका निमित्त सल्लाह हुनलाग्दा ऋषि हरूले "विभाण्डकऋषिका छोरा ऋष्यशृङ्ग साह्रै-ठूला तपस्वी छन्, तिनलाई यहाँ ल्याए वृष्टि हुन्छ" यस्तो राय दिए । ऋष्यशृङ्ग आजन्म आफ्नो आश्रम नछाडेका ब्रह्मवर्चस्वी (ब्रह्मतेज पूर्ण भएका) स्त्रीव्यक्ति न देखेका थिए । उनका बाबु विभाण्डक अतिउग्र-स्वभावका समर्थ महातपस्वी थिए । "लोभ-लाल्चाले ऋष्यशृङ्ग अवश्य आउँदैनन्—केही जाल गर्नुपर्छ" यस्तो विचार गरेर राजाले सिपालु सुन्दरी सुन्दरी वेश्याहरू पठाएर तिनी-हरूले विभाण्डक नभएको मौका पारेर नानाप्रकारका स्त्रीचेष्टा गरी ऋष्यशृङ्गलाई वहकाएर अङ्गदेशमा ल्याईपुर्‍याए, ऋष्यशृङ्गले अङ्गदेश छुनाका-साथ यथेष्ट वृष्टि भयो,-विभाण्डक-ऋषि क्रोधले जाज्ज्वल्यमान भएर छोरालाई पछयाउँदै आइपुगे । तिनको क्रोधले विकराल भएको स्वरूप देखेर तिनको तपोबल थाहा पाउने राजालाई साह्रै-ठूलो भय र सन्ताप पर्‍यो । हात जोडेर "महात्मन् ! देशको भलाईका निमित्त विना-तपाईंको-आज्ञाले तपाईंका छोरालाई यहाँ ल्याएँ, क्षमा पाऊँ" भनेर धेरै अनुनय विनय-गर्दा महात्माजीको क्रोध केही शान्त भयो र "छोरालाई बाचुन्ज्याल ब्रह्मचारीनै राख्ने विचार गरेको थिएँ, यी वजीनी-वेश्याहरूले त्यसको ब्रह्मचर्य भ्रष्ट पारेछन् मैले थाहा पाएँ । अव त्यसको विवाह नगरीभए-न, तिम्री छोरी दिन्छौ भने भैगो, होइन भने हेरत" यो वचन बोले । लाचारीका साथ राजाले आफ्नी-छोरी शान्ता ऋष्यशृङ्गलाई दिएर खूव-आदरका-साथ विदा गरे, । उनै-ऋष्यशृङ्गलाई ठूलो-प्रभावभएका तपस्वी र आफ्ना जुवाईं समेत संझेर दीर्घदर्शी-वसिष्ठजीले बोलाएर यज्ञ गर्न लगाए ।

अनि सवै-सभालाई कुरा वुझाएर अग्नि अदृश्य (अन्तर्धान) भए। राजा परमानन्दमा डुवे (मग्नपरे) मनमा हर्ष न अटाउने भयो ॥ १९९ ॥

चौ०–तवहि राय प्रिय नारि बोलाई ❀ कौसल्यादि तहाँ चलि आई ॥ १ ॥
अर्ध भाग कौसल्यहि दीन्हा ❀ उभय भाग आधे कर कीन्हा ॥ २ ॥
कैकेयी कहँ नृप सोइ दयऊ ❀ रह्यो सो उभय भाग पुनि भयऊ॥ ३ ॥
कौसल्या कैकयी हाथ धरि ❀ दीन्ह सुमित्रहि मन प्रसन्न करि ॥ ४ ॥

उत्तिखेरै राजाले प्यारी–रानी–हरूलाई बोलाए। कौसल्या आदिगरेका (३ जना) रानी त्यहाँ (यज्ञमण्डपमा) आए ॥ १ ॥ राजाले त्योपायसको आधाआधा गरेर दुइ भाग लाए, एउटा–अर्धभाग कौशल्यालाई दिए ॥ २ ॥ बाँकीरहेको अर्ध भागको दुइ भाग लाएर एकभाग कैकेयीलाई दिए। अर्को भागको आधाआधा गरेर फेरी दुइ भाग गरे, १।१ भाग कौसल्या र कैकेयीका हातमा राखिदिए, [तिन्द्वारा] मन प्रसन्न गरेर [दुवै भाग] सुमित्रालाई दिए ॥ ३ ॥ ४ ॥ (क)

एहि विधि गर्भ सहित सव नारी ❀ भईं हृदय हरषित सुख भारी ॥ ५ ॥
जा दिन ते हरि गर्भहि आये ❀ सकल लोक सुख संपति छाये ॥ ६ ॥
मन्दिर महँ सव राजहिं रानी ❀ सोभा सील तेजकी खानी ॥ ७ ॥
सुख जुत कछुक काल चलि गयऊ ❀ जेहि प्रभुप्रकट सो अवसर भयऊ॥ ८ ॥

यस्ता-प्रकारले गर्भवती-भएका रानीहरू हृदयमा हर्षित भए, तिनलाई ठूलो सुख थियो ॥ ५ ॥ जुनदिन प्रभु-विष्णु-भगवान्‌ले गर्भमा प्रवेश गर्नुभयो, उसै-दिनदेखि सारासंसारमा सुख र संपत्ति छाइयो (व्याप्तभयो)। शोभा र शीलका खानि (निधि) भएका सवैरानीहरू आफ्ना-आफ्ना भवनमा प्रकाशमान भए ॥ ६ ॥ ७ ॥ सुख-संजुक्त-भएको केहिकाल वित्यो, अनि जुन समयमा प्रभुजीले प्रकट हुनुपर्दथ्यो, त्यो-समय आईपुग्यो ॥ ८ ॥

दोहा--जो लगन ग्रह वार तिथि, सकल भये अनुकूल ।
चर अरु अचर हरष जुत, राम जनम सुख मूल ॥२००॥

योग, लग्न, वार, तिथि, सवै-अनुकूल (भनेजस्ता) भए। सुखको-मूल-कारण-रामजीका जन्ममा चरअचर (स्थावरजङ्गम) सवै हर्षयुक्त भए ॥ २०० ॥

चौ०–नौमी तिथि मधु मास पुनीता ❀ सुकुल पच्छ अभिजित हरि प्रीता ॥१॥
मध्य दिवस अति सीत न घामा ❀ पावन काल लोक विश्रामा ॥ २ ॥
सीतल मन्द सुरभि वह वाऊ ❀ हरषित सुर सन्तन मन चाऊ ॥ ३ ॥

(क) "कौशल्याको-भाग-मध्ये उनले-वंडागरेर-आधा-सुमित्रालाई दिएकी थिइन् र त्यसता-वाट पैदा भएका लक्ष्मण, कौशल्याका-छोरा-रामजीका सहचारी हुन आए। कैकेयीको भागमध्ये उनले वंडागरेर आधा सुमित्रालाई दिएकी थिइन् र त्यतावाट पैदाभएका शत्रुघ्न, कैकेयोका-छोरा-भरतजीका सहचारी भये"—भनि अध्यात्मरामायणमा लेखिएको छ।

नवमी-तिथि, चैत्रको-पवित्र-महीना, शुक्ल-पक्ष, प्रभुको-प्यारो-अभिजित् मुहूर्त, प्रीति-योग, मध्यान्ह-समय, न-ज्यादा-ठंडा न-ज्यादा-घाम भएको, र सवैलाई आरामी-दिने पवित्र मौसम, [आयो] ॥ १ ॥ २ ॥

ठंडा-सुगन्ध-मन्द-हावा चल्न लाग्यो, देवता हर्षित भए, साधु-सन्तको मन हर्षले प्रफुल्ल भयो ॥ ३ ॥

वन कुसुमित गिरिगन मनि आरा ❀ स्रवहिं सकल सरिता मृत धारा ॥ ४ ॥
सो अवसर विरिंचि जव जाना ❀ चले सकल सुर साजि विमाना ॥ ५ ॥
गगन विमल संकुल सुर जूथा ❀ गावहिं गुन गन्धर्व वरूथा ॥ ६ ॥
वरषहिं सुमन सुअञ्जलि साजी ❀ गहगहि गगन दुन्दुभी वाजी ॥ ७ ॥
अस्तुति करहिं नाग मुनि देवा ❀ बहुविधि लावहिं निजनिज सेवा ॥ ८ ॥

सवै वन प्रफुल्लित भए, पर्वतगणहरूमा मणि उत्पन्न भए, सवैनदीहरू अमृतको प्रवाह गर्न लागे, ॥ ४ ॥ जव ब्रह्माजीले त्योमौका थाहापाउनु-भो अनि सवै-देवताहरू विमान सजाएर अयोध्यातर्फ हिंडे ॥ ५ ॥ देवसमूहले साँघुरो-भएको पनि आकाश निर्मलै रह्यो, गन्धर्वगणहरू भगवान्को गुणगान गर्न लागे ॥ ६ ॥ अञ्जलि शोभायमान पारेर देवताले पुष्पवृष्टि गर्न लागे, आकाशमा गम्भीर उच्चस्वरले दुन्दुभि वज्न लागे ॥ ७ ॥ नाग-मुनि-देवताहरू स्तुति गर्न लागे, सवै वस्तु आफ्नोआफ्नो चाकरी जाहेर गर्न लागे ॥ ८ ॥

दोहा--सुर समूह विनती करि, पहुँचे निज निज धाम ।
जग निवास प्रभु प्रकटे, अखिल लोक विश्राम ॥२०१॥

देवताहरू स्तुति गरी सकेर आफ्ना-आफ्ना घर गए। अनि संपूर्ण-संसारलाई आरामी-स्वरूप-भएका जगन्निवास प्रभु प्रकट हुनुभयो ॥ २०१ ॥

छन्द--भये प्रगट कृपाला परम दयाला कौसल्या हितकारी ।
हर्षित महतारी मुनिमन हारी अद्भुत रूप निहारी ॥
लोचन अभिरामं तनु घनस्यामं निज आयुध भुजचारी ।
भूषण वनमाला नयन विशाला सोभा सिन्धु खरारी ॥२४॥

पार्वती ! कृपालु (होइन ! होइन !) परमदयालु कौशल्या हितकारी भगवान् प्रकट हुनुभयो । मुनिजनको मनलाई-हरणगर्ने–अद्भुतरूप देखेर माता-कौशल्याजी हर्षित हुनु भयो। त्योरूप—दृष्टिलाई खिचेर-लिने मेघजस्तो श्याम शरीर भएको, ४ भुजामा–यथायोग्य शंखचक्र गदा पद्म लिएको, अनेक अलंकार र वनमाला–पहिरेको, विशाल नेत्र-भएको, शोभा-को समुद्र-भएको, क्रूरप्रकृति भएका खरदूषणप्रभृति राक्षसगणको ध्वंस पार्ने थियो ॥ २४ ॥

कह दुइ कर जोरी अस्तुति तोरी केहि विधि करउँ अनन्ता !
माया गुन ज्ञानातीत अमाना वेद पुरान भनन्ता ॥

करुना सुख सागर सब गुन आगर जेहि गावहिं श्रुतिसन्ता ।
सो ममहित लागी जन अनुरागी भयउ प्रगट श्रीकन्ता ॥२५॥

कौसल्या-महारानीले दुइ-हात जोरेर स्तुति गर्नु भयो—"भगवन् ! अनन्त ! (अन्त न पाईएका) हजूरको स्तुति कुन तरहले गरौं ? वेद-पुराणहरू पनि हजूरलाई माया[1]-गुण[2]-ज्ञान[3] यी ३ कुरादेखि पररहेका अतएव 'अप्रमेय' (अज्ञेय) भन्दछन् [भने मेरो के ताकत ?] (क) जसलाई वेदहरू र महात्माहरू करुणासागर सुखसागर सर्वगुणनिवास भनेर गाउँछन् उनै-भक्तजनानुरागी-लक्ष्मीपति-हजूर मेरो हित--गर्नाका लागि प्रकट हुनुभयो ! ॥ २५ ॥

ब्रह्माण्ड निकाया निर्मित माया रोम रोम प्रति वेद कहैं ।
मम उरसो वासी यह उपहासी सुनत धीरमति थिर नरहैं ॥
उपजा जव ज्ञाना प्रभु मुसुकाना चरित वहुविधि कीन्ह चहैं ।
कहि कथा सुहाई मातु बुझाई जेहि प्रकार सुत प्रेम लहैं ॥२६॥

मायाले वनाएका अनन्तकोटिव्रह्मांड हजूरका रोमरोममा रहेका छन् भनेर वेद भन्दैछन्, उनै प्रभु मेरा गर्भमा निवास गर्नें ? यो उपहास (ठट्टा) सुन्दा धीर वुद्धि भएका महात्माहरूको वुद्धि पनि स्थिर होओइन [यो के चमत्कार हो ? भनेर चक्कर खानेछ]" (यस्ता प्रकारको स्तुति कौल्याले गर्दा) ज्ञान उब्जेछ भनेर प्रभुजीले मन्दहास्य गर्नुभयो ! अनेकप्रकारको जुनजुन चरित्र प्रभु गर्न चाहनुहुन्थ्यो, त्यो सवैकुरा र जुन-प्रकारले कौशल्या महारानीले पुत्रवात्सल्य (पुत्र प्रेम) पाउनु हुन्छ त्यसको कारण भएको पूर्वकथा (शत रूपा अवस्थाको तपोवृत्तान्त र आफुले दिएको वरदानको कुरा) भनेर सुनाउनुभयो ॥२६॥

माता पुनि वोली सो मति डोली तजहु तात यह रूपा ।
कीजै सिसु लीला अति प्रिय सीला यह सुख परम अनूपा ॥
सुनि वचन सुजाना रोदन ठाना होइ बालक सुरभूपा ।
यह चरित जे गावहिं हरिपद पावहिं ते न परहिं भवकूपा ॥२७॥

त्यो-वुद्धि (ईश्वरसँगको सेव्यसेवकभावको-वुद्धि) दोलायमान भयो (विचलित भयो) र कौशल्या महारानीले विन्तीगर्नुभयो की—"वावु ! यो रूप छाड । अत्यन्त प्यारो-स्वभाव-भएको वाललीला गर, यो-सुख अति अनुपम छ ।" यस्ता वचन सुनेर देवाधिपति भगवान्-विष्णु वालरूप भएर (च्याँ च्याँ गरेर) रुन थाल्नुभयो । पार्वति ! भगवान्को यो जन्म चरित्र जो गाँउदछन् तिनीहरू हरिपद पाउँदछन्, संसारकूपमा पर्दैनन् ॥ २७ ॥

---

(१) मायाका विकारले छुन नशकिएका । (२) सत्व-रज-तम यी ३ गुणदेखि अलग रहेका । (३) ज्ञान देखी पर रहेका (जान्न न शकिने) जेले यो-सवै-प्रपञ्च जानिन्छ त्यसलाई केले जान्ने ? ए वावा ! जान्नेलाई केले जान्ने ? ।

(क) "येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयात्, विज्ञातारमरे ! केन विजानीयात्" [वृहदारण्यक]

दोहा—विप्र धेनु सुर सन्त हित, लीन्ह मनुज अवतार ।
निज इच्छा निर्मित तनु, माया गुन गोपार ॥२०२॥

मायाका-सत्त्व रज तम यी ३ गुण र गो (इन्द्रिय) देखि पार रहेका प्रभुले आफ्ना इच्छाले शरीर बनाएर ब्राह्मण-देवता-साधु-सन्तको हितका निमित्त मनुष्यको अवतार लिनुभयो ॥ २०२ ॥

चौ०—सुनि सिसु रुदन परम प्रियबानी ❀ संभ्रम चलि आई सब रानी ॥ १ ॥
हरषित जहँ तहँ धाई दासी ❀ आनन्द मगन सकल पुरवासी ॥ २ ॥
दसरथ पुत्र जनम सुनि काना ❀ मानहुँ ब्रह्मानन्द समाना ॥ ३ ॥
परम प्रेम मन पुलक शरीरा ❀ चाहत उठन करत मति धीरा ॥ ४ ॥

अति-प्यारो लाग्ने अवाजले बालक रोएको सुनेर झटपट सबैरानीहरू दौडेर आए ॥ १ ॥ सुसारे हरू खुशी भएर यता र उति दौडन लागे। सारा-नगरनिवासी हरू आनन्दमा डुबे ॥ २ ॥ कानले पुत्रजन्मको खबर सुनेर दशरथ-राजाले ब्रह्मानन्दं जस्तो आनन्द माने ॥ ३ ॥ तिनका मनमा परम-प्रेम र शरीरमा हर्षरोमाञ्च भयो, बुद्धिलाई दृढ गरेर उठन खोज्दथे [परन्तु हर्ष-विह्वल भएर उठन शक्तैनथे] ॥ ४ ॥

जाकर नाम सुनत सुभ होई ❀ मोरे गृह आवा प्रभु सोई ॥ ५ ॥
परमानन्द पूरि मन राजा ❀ कहा बोलाइ बजावहु बाजा ॥ ६ ॥
गुरु बसिष्ठ कहँ गएउ हँकारा ❀ आये द्विजन्ह सहित नृपद्वारा ॥ ७ ॥
अनुपम बालक देखिन्हि जाई ❀ रूप रासि गुन कहि न सिराई ॥ ८ ॥

"जसको नाम सुन्दा कल्याण हुन्छ उनै प्रभु मेरा घर आंउनु भयो !" ॥ ५ ॥ यस्तो विचारगर्नै राजाका मनमा परमानन्द भरियो, र नौकरलाई बोलाएर बाजा बजाउ भने ॥६॥ गुरु वसिष्ठकहाँ बोलाहट गयो, ब्राह्मणहरूलाई साथ लिएर ऊ राजद्वारमा आए ॥ ७ ॥ अनि उनका-साथ राजाले अनुपम-बालकलाई हेरे। बालकको रूपराशि र गुन वर्णनगर्न नशकिने थियो ॥ ८ ॥

दोहा--तब नन्दी मुख सराध करि, जात करम सब कीन्ह ।
हाटक धेनु बसन मनि, नृप विप्रन्ह कहँ दीन्ह ॥२०३॥

राजा-दशरथले नान्दीमुख (आभ्युदयिक) श्राद्ध गरेर जातकर्म (छोरा जन्मेका वेलामा गनुपर्नै वैदिक विधि) सबै गरे ॥ ब्राह्मणहरूलाई सुवर्ण-गाई-वस्त्र-मणिइत्यादि (दान गरेर) दिए ॥ २०३ ॥

चौ०-ध्वज पताक तोरन पुर छावा ❀ कहि न जाइ जेहि भाँति बनावा ॥ १ ॥
सुमन वृष्टि अकाशते होई ❀ ब्रह्मानन्द मगन सब लोई ॥ २ ॥
वृन्द वृन्द मिलि चलीं लोगाई ❀ सहज सिंगार किए उठि धाई ॥ ३ ॥

शहर-भरी ध्वजा, पताका, तोरण व्याप्त भए । ती कसरी बनाएका हुन् , त्योकुरा वयान गर्न शकिदैन [ध्वाजापताका-तोरण हरूको विन्यास अवर्णनीय थियो] ॥ १ ॥ आकाशवाट पुष्पवृष्टि भयो । सव-जना ब्रह्मानन्दमा डूवे ॥ २ ॥ स्त्रीवर्ग जुर्मुराउँदै उठेर (हतपतले) साधारण स्वाभाविक श्रृंगारमात्रै गरेर डफ्फाकाडफ्फा भएर हिंडे ॥ ३ ॥

कनक कलस मंगल भरि थारा ❀ गावत पैठहिं भूप दुआरा ॥ ४ ॥
करि आरति निछावर करहीं ❀ वारवार सिसु चरनन्हि परहीं ॥ ५ ॥
मागध सूत वन्दिगन गायक ❀ पावन गुन गावहिं रघुनायक ॥ ६ ॥

सुवर्णको कलश र दहि दुभो फल फूल इत्यादि मंगल पदार्थ थालभरी लिएर गाउँदै राजद्वारभित्र सरासर पसे ॥ ४ ॥ आरती गरेर तिनले निछावर गरे, अनि वारंवार वालकका पाउ पर्नलागे ॥ ५ ॥ मागध (राजाका वंशावलीको गानगर्ने) सूत (पुराना २ राजाका जीवनचरित्र गाउने) वन्दी (राजाको स्तुतिगर्ने भाट) गायक (गवैया) यिनी हरू सवैजना रघुनाथजीको पवित्र-गुणको गान गर्नलागे ॥ ६ ॥

सर्वस दान दीन्ह सव काहू ❀ जेहिं पावा राखा नहि ताहू ॥ ७ ॥
मृग मद चन्दन कुमकुम कीचा ❀ मची सक लवीथिन्ह विचवीचा ॥ ८ ॥

सवैले सर्वस्व-दान गरे, जस्ले पायो त्यसले पनि त्यो दान राखेन दानै गर्‍यो [यो व्याख्यान लहैलहैमा लागेर गरेको हो, किन भने ? आफ्नो सर्वस्व-पनि दान गर्नु, अर्काको सर्वस्व दान-लिएको पनि नराख्नु दानै गर्नु, यस्तो-हुँदा रामजीका जन्मोत्सवमा सवै नङ्गा भएछन् भन्नु पर्दछ, त्यो अव्यवस्था कसरी हुन शक्तछ । तस्मात्—"जेहि पावा राखा नहि ताहू" [त्यो-हर्षव्याकुल-भयेका वखतमा, दिनलायकको जे-जे कुरा भेट्टायो, त्यो-कुरा राखेन] "सर्वसदान दीन्ह सव काहू" [यसप्रकारले सवैले यथायोग्य सर्वस्व-दान गरे "] यस्तो व्याख्यानै ठीक होला कि ?] ॥ ७ ॥ सारा सडकका वीचवीचमा कस्तूरी-चन्दन कुंकुम (केशर) को हीलो फैलियो ॥ ८ ॥

दोहा--गृह गृह बाज वधाव शुभ, प्रगटेउ प्रभुसुख कन्द ।
हरषवन्त सव जहँ तहँ, नगर नारि नर वृन्द ॥२०४॥

सुखका कन्द (मूल) स्वरूप प्रभु प्रकट हुनुभयो र घरघरमा वाजा वज्न लागे, शुभ वधाई (कल्याणकामनाका पुकार, जयजयकार) हुन लागे । नगरका नरनारी सवैजना जहाँतहाँ हर्षित भए ॥ २०४ ॥

चौ०-कैकय सुता सुमित्रा दोऊ ❀ सुन्दर सुत जनमत भईं ओऊ ॥ १ ॥
वोह सुख संपति समय समाजा ❀ कहि न सके सारद अहिराजा ॥ २ ॥
अवध पुरी सोहै यहि भाँती ❀ प्रभुहि मिलन आई जनुराती ॥ ३ ॥
देखि भानु जनु मन सँकुचानी ❀ तदपि वनी सन्ध्या अनुमानी ॥ ४ ॥

कैकयराजाकी-छोरी-कैकयी र सुमित्रा यी २ दुवैले पनि सुन्दर पुत्र जन्माए ॥ १ ॥ त्यो-त्यस्वेलाको सुख-संपत्ति-समय-समाज यिनको वर्णन गर्न शारदा (सरस्वती) र शेषनाग

पनि शक्तैनन् ॥ २ ॥ [मंगलकार्यमा रातै-राता-चीजको ज्यादा व्यवहार गर्नुपर्ने हुनाले अयोध्याभरी रातैराता अवीरप्रभृति चीजवीज व्याप्त भएका थिए] अवधपुरी कसरी शोभामान भइन् ? भने, मानौं, प्रभुसंग भेट गर्न आएकी-रात्रि सूर्य देखेर मनमा संकोच मानीकन मैलेता भयेन तथापि सन्ध्याले ता सूर्यका सामन्ने पर्न होलानि भन्ने अनुमान गरीकन सन्ध्या (प्रातःकाल र सायंकालको रातो टाइम) को स्वरूप लिएर रहेकी हुन्कि ? [भनेजस्तै शोभायमान भइन्] ॥ ३ ॥ ४ ॥

अगर धूप बहु जनु अँधियारी ❀ उडइ अबीर मनहुँ अरु नारी ॥ ५ ॥
मन्दिर मनि समूह जनु तारा ❀ नृप गृह कलस सो इन्दु उदारा ॥ ६ ॥

[रात्रिले सन्ध्याको स्वरूप धारणा गरेर त्यहाँ रहे-पछि सन्ध्याका सवै लक्षण रहनु पर्दछ, रहेका-पनि छन्, कसरी भने ?] धेरैधेरै-अगुरु (धूपी) का धूपको जो-धुवाँ थियो त्यो-फीका-अन्धकारै थियो । वेहिसाव-सँग अवीर उडाइएको जो-थियो, त्यो साँझको-लाली-नै थियो, राजाका दरवारमा मणिहरू जो-टल्कि-रहेका हुन् ती मानौं तारै हुन्, राजाका-घरमा सुवर्णको मंगलकलश जो-राखिएको-थियो, त्यो सन्ध्याका लालीले तिश्रितभएको-रातो पहेंलो-पूर्णचन्द्रनै थियो ॥] ५ ॥ ६ ॥

भवन वेद धुनि अति मृदुवानी ❀ जनु खग मुखर समय सुख सानी॥ ७ ॥
कौतुक देखि पतङ्ग भुलाना ❀ एक मास तेइ जात न जाना ॥ ८ ॥

राजमहलमा वेदध्वनिको मीठो-वोली जो-सुनिन्थ्यो, मानौं, त्यो पक्षीकाकलकल शब्दले-युक्त-भएको सुखमिश्रित-समय थियो । यो-तमाशा देखेर सूर्यनारायण पनि मानौं अलमलिनु-भयो र उहाँले १ महीना गएको थाहा पाउनु भएन [अर्थात् १ महीना-सम्म यस्तै धूमधाम सँग उत्सव भयो] ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा—माँस दिवस कर दिवसभा, मरम न जानै कोइ ।
रथ समेत रवि थाकेउ, निसा कवन विधि होइ ॥२०५॥

१ महीनाका ३० दिनको १ दिनभयो (१ महिना विता १ दिनभयो) यो मर्म (रहस्य) १ महीनाका रथमा राज-भएका सूर्यनारायण (त्यो तमाशा हेर्न) स्थिर भए, कुन-कसैले जानेन । रथमा राज-भएका सूर्यनारायण (त्यो तमाशा हेर्न) स्थिर भए, कुन-कसैले जानेन । रथमा राज-भएका सूर्यनारायण

औरौ एक कहौं निज चोरी ❀ सुनु गिरिजा! अति दृढ़ मति तोरी॥ ३ ॥
काक भुसुंडि सँग हम दोऊ ❀ मनुज रूप जानै नहि कोऊ ॥ ४ ॥
परमानन्द प्रेम सुख फूले ❀ वीथिन्ह फिरहिं मगन मन भूले ॥ ५ ॥
यह सुभ चरित जान पै सोई ❀ कृपा रामके जापर होई ॥ ६ ॥

[शंकरजी भन्नुहुन्छ] पार्वति ! तिम्रो बुद्धि रामचरित्रश्रवणमा अति दृढ छ [“जो प्रभु ! मै पूछा नहि होई * सोउ दयालु ! राखहु जनि गोई” भनेकी थियौ, तिमिले नसोधेको रहस्य रामचरित्र-पनि सुनाउँछु,] एउटा मेरो आफ्नो चोरी (गुप्तरहस्यकर्म) सुन, काकभुशुंडी र म दुइ जना मनुष्यरूप लिएर गएका थियौं कसैले चिह्नेन ॥ ३ ॥ ४ ॥ प्रेमका परम-आनन्दले प्रफुल्ल भएर, आनन्दको-कारणले वेखबर भई अयोध्याका गल्ली-गल्लीमा घुम्यौं, [रामजीका जन्मको महोत्सव आँखैले हेर्‍यौं, कानैले सुन्यौं ?] ॥ ५ ॥ जसका ऊपर रामजीको कृपा हुन्छ, त्यही-भाग्यवान्-प्राणी-मात्र यो-शुभचरित्र जान्न पाउँछ ॥ ६ ॥

तेहि अवसर जो जेहि विधि आवा ❀ दीन्ह भूप जो जेहि मन भावा ॥ ७ ॥
गज रथ तुरग हेम गो हीरा ❀ दीन्हे नृप नाना विधि चीरा ॥ ८ ॥

त्यो-अवसरमा जुनकिसिमसँग जो आएको थियो, त्यसै-किसिमसँग जसलाई जे चाहिन्थ्यो, राजाले त्यही दिए ॥ ७ ॥ हात्ती, रथ, घोडा, सुवर्ण, गाई, हीरापन्ना-प्रभृतिरत्न, नाना-प्रकारका-वस्त्र, पनि राजाले दिए ॥ ८ ॥ (क)

दोहा—मन सन्तोष सवनि के, जहँ तहँ देहिं असीस ।
सकल तनय चिर जीवहु, तुलसीदासके ईस ॥२०६॥

जहाँ-तहाँ रहेका सवैको मन संतुष्ट भयो। सवैले “तुलसीदासका मालिक भएका सवै-छोरा चिरञ्जीवी होऊन्” यस्तो आशिष दिए ॥ २०६ ॥

चौ०—कछुक दिवस बीते यहि भाँती ❀ जात न जानिअ दिन अरु राती ॥ १ ॥
नाम करन कर अवसर जानी ❀ भूप बोलि पठये मुनि ज्ञानी ॥ २ ॥
करि पूजा नृपति अस भाखा ❀ धरिअ नाम जो मुनि ! गुनि राखा॥ ३ ॥

यही-भाँती केहीदिन बीते, दिन र रात वितेको जानिएन ॥ १ ॥ अनि नामकरण (न्वारान) को समय जानेर राजाले मुनि-ज्ञानी-हरूलाई बोलाइ-पठाए ॥ २ ॥ [ती आए-

---

अभ्युदयका समयमा चित्त प्रसन्न रहन्छ, चित्त प्रसन्न भएमा श्रद्धा र भक्ति पूर्ण रहन्छ, श्रद्धा भक्ति-पूर्ण भएका वेलामा गरेका साना-साना-दानका पनि ठूलाठूला फल पूर्ण मिल्दछन्, अत एव पुत्र-जन्म-प्रभृति-अभ्युदय (वृद्धि) का समयमा दानगर्नु उत्तम छ भन्ने शास्त्रको ज्ञान, भएका महाराजा-दशरथले उत्तम मध्यम अधम यी ३ प्रकारका दानभन्दा परम उत्तम दान गरेको हो ।

अम्लं दधि मधु त्राणं गो-भू-रुक्मा-श्व-हस्तिनः ।
दानान्युत्तमदानानि उत्तम द्रव्यदानतः ।

देबलस्मृति ।

पछि] सत्कार गरेर "मुनीश्वरजी ! तपाईंले मनमा जुन् नाम ठमाइ-राख्नु-भएको छ, त्यो नाम राख्नुहोस्" भने ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

इन्हके नाम अनेक अनूपा ❀ मै नृप ! कहब स्वमति अनुरूपा ॥ ४ ॥
जो आनन्द सिन्धु सुखरासी ❀ सीकरते त्रैलोक सुपासी ॥ ५ ॥
सो सुख धाम राम असनामा ❀ अखिल लोक दायक विश्रामा ॥ ६ ॥

[मुनीश्वर (वसिष्ठ) भन्दछन्कि-राजन् !] यिनका नाम अनुपम र अनेक छन्, म आफ्ना बुद्धिको-अनुसार भन्दछु कि—आनन्दसागर र सुखराशी भएका जसका शीकरले (आनन्दसागरका छिटाले) त्रैलोक्य आनन्दी र सुखी हुन्छ, उनको नाम सुखको धाम "राम यो हो, यो नाम सकललोकको विश्रामदायक छ, [संसारयात्राको तकलीफले व्याकुल-भएका प्राणीलाई आराम दिन्छ] ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

विस्व भरन पोषन कर जोई ❀ ताकर नाम भरत अस होई ॥ ७ ॥
जाकै सुमिरनते रिपु नासा ❀ नाम शत्रुहन वेद प्रकासा ॥ ८ ॥

जो यी बालक संसारको पालन पोषण गर्नेछन् ती यिनको नाम "भरत" यो हुनेछ। जसका स्मरणले शत्रुको नाश हुन्छ, त्यस्ता यी बालकको नाम "शत्रुघ्न" भनेर वेदले बखानेको छ, ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा—लच्छन धाम राम प्रिय, सकल जगत आधार ।
गुरु वसिष्ठ तेहि राखा, लछिमन नाम उदार ॥२०७॥

जुनबालक सवै-सुलक्षणका-निवास-स्वरूप, रामका-प्यारा, सकल-जगतका-आधार छन्, तिनको उत्तम नाम वसिष्ठगुरुले "लक्ष्मण" यो राखे ॥ २०६ ॥

चौ०—धरे नाम गुरु हृदय विचारी ❀ वेद तत्त्व नृप ! तव सुतचारी ॥ १ ॥
मुनि धन जन सरवस सिवप्राना ❀ बाल केलि रस तेहि सुखमाना ॥ २ ॥
बारेहि तें निजहित पति जानी ❀ लछिमन रामचरन रति मानी ॥ ३ ॥
भरत सत्रुहन दूनो भाई ❀ प्रभु सेवक जसि प्रीति बडाई ॥ ४ ॥

गुरु-वसिष्ठले हृदयमा विचार गरेर यस्तायस्ता नाम राखेर भने कि—"राजन् ! तपाईंका चारैछोरा वेदतत्त्व (वेदका-तात्पर्यभूत ईश्वररूप) हुन् , यी मुनिजनका धन र जन हुन्, यी शिवजीका प्राण हुन, यिनीहरूले ऐल्हे बाललीलाको रसलाई सुख माने [र तपाईंका छोरा हुन आए]" ॥ १ ॥ २ ॥

अँ—तिनीहरूमध्ये बाल्यकाल देखिनै लक्ष्मणजीले आफ्ना हित र आफ्ना-स्वामी संझेर रामजीका चरणमा प्रीति माने (प्रेमी भए) ॥ ३ ॥ भरत र शत्रुघ्न दुईभाईले प्रभु रामजीमा सेवकको-जस्तो प्रीति बढाए (रामजीलाई सेव्य आफुलाई सेवक संझेर प्रीति गरे) ॥ ४ ॥

औरौ एक कहौं निज चोरी ❀ सुनु गिरिजा! अति दृढ़ मति तोरी ॥ ३ ॥
काक भुसुंडि सँग हम दोऊ ❀ मनुज रूप जानै नहि कोऊ ॥ ४ ॥
परमानन्द प्रेम सुख फूले ❀ वीथिन्ह फिरहिं मगन मन भूले ॥ ५ ॥
यह सुभ चरित जान पै सोई ❀ कृपा रामके जापर होई ॥ ६ ॥

[शंकरजी भन्नुहुन्छ] पार्वति ! तिम्रो बुद्धि रामचरित्रश्रवणमा अति दृढ छ ["जो प्रभु ! मै पूछा नहि होई * सोउ दयालु ! राखहु जनि गोई" भनेकी थियौ, तिमिले नसोधेको रहस्य रामचरित्र-पनि सुनाउँछु,] एउटा मेरो आफ्नो चोरी (गुप्तरहस्यकर्म) सुन, काकभुशुंडी र म दुइ जना मनुष्यरूप लिएर गएका थियौं कसैले चिह्नेन ॥ ३ ॥ ४ ॥ प्रेमका परम-आनन्दले प्रफुल्ल भएर, आनन्दको-कारणले वेखबर भई अयोध्याका गल्ली-गल्लीमा घुम्यौं, [रामजीका जन्मको महोत्सव आँखैले हेर्‍यौं, कानैले सुन्यौ ?] ॥ ५ ॥ जसका ऊपर रामजीको कृपा हुन्छ, त्यही-भाग्यवान्-प्राणी-मात्र यो-शुभचरित्र जान्न पाउँछ ॥ ६ ॥

तेहि अवसर जो जेहि विधि आवा ❀ दीन्ह भूप जो जेहि मन भावा ॥ ७ ॥
गज रथ तुरग हेम गो हीरा ❀ दीन्हे नृप नाना विधि चीरा ॥ ८ ॥

त्यो-अवसरमा जुनकिसिमसँग जो आएको थियो, त्यसै-किसिमसँग जसलाई जे चाहिन्थ्यो, राजाले त्यही दिए ॥ ७ ॥ हात्ती, रथ, घोडा, सुवर्ण, गाई, हीरापन्ना-प्रभृतिरत्न, नाना-प्रकारका-वस्त्र, पनि राजाले दिए ॥ ८ ॥ (क)

दोहा—मन सन्तोष सवनि के, जहँ तहँ देहिं असीस ।
सकल तनय चिर जीवहु, तुलसीदासके ईस ॥२०६॥

जहाँ-तहाँ रहेका सवैको मन संतुष्ट भयो । सवैले "तुलसीदासका मालिक भएका सवै-छोरा चिरञ्जीवी होऊन्" यस्तो आशिष दिए ॥ २०६ ॥

चौ०—कछुक दिवस बीते यहि भाँती ❀ जात न जानिअ दिन अरु राती ॥ १ ॥
नाम करन कर अवसर जानी ❀ भूप बोलि पठये मुनि ज्ञानी ॥ २ ॥
करि पूजा नृपति अस भाखा ❀ धरिअ नाम जो मुनि! गुनि राखा ॥ ३ ॥

यही-भाँती केहीदिन बीते, दिन र रात वितेको जानिएन ॥ १ ॥ अनि नामकरण (न्वारान) को समय जानेर राजाले मुनि-ज्ञानी-हरूलाई बोलाइ-पठाए ॥ २ ॥ [ती आए-

---

(क) अभ्युदयका समयमा चित्त प्रसन्न रहन्छ, चित्त प्रसन्न भएमा श्रद्धा र भक्ति पूर्ण रहन्छ, श्रद्धा भक्ति-पूर्ण भएका वेलामा गरेका साना-साना-दानका पनि ठूलाठूला फल पूर्ण मिल्दछन्, अत एव पुत्र-जन्म-प्रभृति-अभ्युदय (वृद्धि) का समयमा दानगर्नु उत्तम छ भन्ने शास्त्रको ज्ञान, भएका महाराजा-दशरथले उत्तम मध्यम अधम यी ३ प्रकारका दानभन्दा परम उत्तम दान गरेको हो ।

अम्लं दधि मधु त्राणं गो-भू-रुक्मा-श्व-हस्तिनः ।
दानान्युत्तमदानानि उत्तम द्रव्यदानतः ।

देबलस्मृति ।

पछि] सत्कार गरेर "मुनीश्वरजी ! तपाईंले मनमा जुन् नाम ठमाइ-राख्नु-भएको छ, त्यो नाम राख्नुहोस्" भने ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

इन्हके नाम अनेक अनूपा ❀ मैं नृप ! कहब स्वमति अनुरूपा ॥ ४ ॥
जो आनन्द सिन्धु सुखरासी ❀ सीकरते त्रैलोक सुपासी ॥ ५ ॥
सो सुख धाम राम असनामा ❀ अखिल लोक दायक विश्रामा ॥ ६ ॥

[मुनीश्वर (वसिष्ठ) भन्दछन्कि-राजन् !] यिनका नाम अनुपम र अनेक छन्, म आफ्ना बुद्धिको-अनुसार भन्दछु कि—आनन्दसागर र सुखराशी भएका जसका शीकरले (आनन्दसागरका छिटाले) त्रैलोक्य आनन्दी र सुखी हुन्छ, उनको नाम सुखको धाम "राम यो हो, यो नाम सकललोकको विश्रामदायक छ, [संसारयात्राको तकलीफले व्याकुल-भएका प्राणीलाई आराम दिन्छ] ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

विस्व भरन पोषन कर जोई ❀ ताकर नाम भरत अस होई ॥ ७ ॥
जाकै सुमिरनते रिपु नासा ❀ नाम शत्रुहन वेद प्रकासा ॥ ८ ॥

जो यी बालक संसारको पालन पोषण गर्नैछन् ती यिनको नाम "भरत" यो हुनेछ। जसका स्मरणले शत्रुको नाश हुन्छ, त्यस्ता यी बालकको नाम "शत्रुघ्न" भनेर वेदले बखानेको छ, ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा—लच्छन धाम राम प्रिय, सकल जगत आधार ।
गुरु वसिष्ठ तेहि राखा, लछिमन नाम उदार ॥२०७॥

जुनबालक सबै-सुलक्षणका-निवास-स्वरूप, रामका-प्यारा, सकल-जगतका-आधार छन्, तिनको उत्तम नाम वसिष्ठगुरुले "लक्ष्मण" यो राखे ॥ २०६ ॥

चौ०—धरे नाम गुरु हृदय विचारी ❀ वेद तत्त्व नृप ! तव सुतचारी ॥ १ ॥
मुनि धन जन सरवस सिव प्राना ❀ बाल केलि रस तेहि सुखमाना ॥ २ ॥
बारेहि तें निजहित पति जानी ❀ लछिमन रामचरन रति मानी ॥ ३ ॥
भरत सत्रुहन दूनो भाई ❀ प्रभु सेवक जसि प्रीति बडाई ॥ ४ ॥

गुरु-वसिष्ठले हृदयमा विचार गरेर यस्तायस्ता नाम राखेर भने कि—"राजन् ! तपाईंका चारैछोरा वेदतत्त्व (वेदका-तात्पर्यभूत ईश्वररूप) हुन्, यी मुनिजनका धन र जन हुन्, यी शिवजीका प्राण हुन, यिनीहरूले ऐल्हे बाललीलाको रसलाई सुख माने [र तपाईंका छोरा हुन आए]" ॥ १ ॥ २ ॥

अँ—तिनीहरूमध्ये बाल्यकाल देखिनै लक्ष्मणजीले आफ्ना हित र आफ्ना-स्वामी संझेर रामजीका चरणमा प्रीति माने (प्रेमी भए) ॥ ३ ॥ भरत र शत्रुघ्न दुईभाईले प्रभु रामजीमा सेवकको-जस्तो प्रीति बढाए (रामजीलाई सेव्य आफुलाई सेवक संझेर प्रीति गरे) ॥ ४ ॥

स्याम गौर सुन्दर दोउ जोरी ❀ निरखहिं छवि जननी तृन तोरी ॥ ५ ॥
चारिउ सील रूप गुन धामा ❀ तदपि अधिक सुखसागर रामा ॥ ६ ॥
हृदय अनुग्रह इन्दु प्रकासा ❀ सूचत किरिन मनोहर हासा ॥ ७ ॥
कबहुँ उछङ्ग कबहुँ वर पलना ❀ मातु दुलारै कहि प्रिय ललना ॥ ८ ॥

दुई-जोडी दाज्यू भाई श्याम र गोरा थिए (राम-श्याम, लक्ष्मण-गोरा । भरत श्याम, शत्रुघ्न गोरा थिए) यिनको शोभा हेर्दा यिनका आमाहरू तृण तोडेर (नजर नलागोस् भन्ने आशयले दुभाप्रभृति-तृणलाई चुट्टक चुँडेर) हेर्दथे ॥ ५ ॥ चारैजना शील-रूप-गुणका भवनस्वरूप थिए, तथापि बढता सुखसागर रामजीनै हुनुभयो ॥ ६ ॥ रामजीका मनोहर हास्यको चमकले उहाँका हृदयमा-रहेका-दयारूपी-चन्द्रमाका-किरणको भान पार्दथ्यो ॥ ७ ॥ कैले काखमा कैले उत्तम झुलनामा राखेर माताजी प्यारा लालनाका वचनले प्यार गर्नु हुन्थ्यो [हो वावा ! नानीवावा ! नीनी वावा ! इत्यादि फतफताउनु हुन्थ्यो] ॥ ८ ॥

दोहा--व्यापक ब्रह्म निरञ्जन, निर्गुन विगत विनोद ।
सो अज प्रेम भगति वस, कौसल्याके गोद ॥२०८॥

पार्वति ! जुन ब्रह्म, व्यापक, निरञ्जन, (माया रहित) निर्गुन, विगतविनोद (निष्क्रिय) अज (जन्मरहित) छ, प्रेमपूर्ण भएको-भक्तिको पराधीन भएर त्यही-ब्रह्म कौसल्याजीका काखमा रह्यो [हेर भक्तिको प्रभाव] ॥ २०७ ॥

चौ०–काम कोटि छवि स्याम सरीरा ❀ नील कंज वारिद गंभीरा ॥ १ ॥
अरुन चरन पंकज नख जोती ❀ कमल दलन्हि वैठे जनु मोती ॥ २ ॥
रेख कुलिस ध्वज अंकुस सोहे ❀ नूपुर धुनि सुनि मुनि मनमोहै ॥ ३ ॥
कटि किंकिनी उदर त्रय रेखा ❀ नाभि गंभीर जान जिहि देखा ॥ ४ ॥

रामजीका शरीरमा कोटि (करोड) कामदेवको शोभा थियो, त्यो-शोभा (रंग=वर्ण) नीलकमलकोजस्तो र जलपूर्ण मेघको-जस्तो गहीरो श्याम थियो ॥ १ ॥ लाललाल चरणकमलका २० नख (नङ) को ज्योतिःपुञ्जलालकमलका-दलमा-छरिएका-मोतीको पुञ्ज हो कि ? भने-जस्तो थियो ॥२॥ पैतालामा बज्र-ध्वजा-अंकुश यिनको आकार-परेका-रेखा सुशोभित थिए । पाउजेवको मधुर-ध्वनि सुन्दा मुनिहरूको मन पनि मोहित हुन्थ्यो। कम्मरमा घुङुरा, पेटमा त्रिवली सुशोभित थियो। नाभिको गंभीरतालाई जसले देखेको थियो त्यही व्यक्ति जान्ला [भगवान्का नाभिको गहीरो पना ब्रंह्माजीले थाहा-पाएका छन्, अरू के थाहा पाउन् ?] ॥ ३ ॥ ४ ॥

---

(१) "भगवान्का–नाभिकमलमा उत्पन्न–भएका–ब्रह्माजी आफ्नो जन्मभूमिको पत्ता लगाउना निमित्त त्यही–कमलका डाँठको सहारा गरेर खूब तलतल पुगे, सयवर्ष बिते तै पनि कमलको उत्पत्ति स्थान भेट्टिएन" भनेर भागवत तृतीयस्कन्धमा लेखिएको छ ।

स इत्थ मुद्वीक्ष्य तदब्जनालनाडीभिरन्तर्जलमाविवेश ।
नार्वागतस्तत्खरनालनालनाभिं विचिन्वँस्तदविन्दताजः ॥ ८।१९ ॥

भुज बिसाल भूषन जुत भूरी ❀ हिय हरि नख अति शोभा रूरी ॥ ५ ॥
उर मनि हार पदिककी सोभा ❀ बिप्रचरन देखत मन लोभा ॥ ६ ॥
कम्बु कंठ अति चिबुक सुहाई ❀ आनन अमित मदन छबिछाई ॥ ७ ॥
दुइ दुइ दसन अधर अरुनारे ❀ नासा तिलक को बरनै पारे ॥ ८ ॥

भूषण (बाजू-कडाप्रभृतिगहना) ले युक्त-भएका विशाल (लामा र मोटा) भुजा, र हृदयमा बाघका नंग्राहरूको रछमाला खूब शोभायमान थिए। वक्षःस्थल (छाती) मा मणिको कण्ठा र हीराको हार सुशोभित थियो । छातीको भृगुलाञ्छन-चिन्ह देख्ता मन लुब्ध हुन्थ्यो ॥ ५ ॥ ६ ॥ घाँटी शंखजस्तो ३ रेखाले सुशोभित थियो। चिबुक (चिउँडो) अति-मनोहर थियो। मुखमण्डलमा असंख्य कामदेवको-कान्ति छायिएको थियो ॥ ७ ॥ भर्खर उम्रेका २।२ दाँत, लाललाल ओठ, नाक, तिलक, यिनका वर्णनको पार को पाउला ? ॥ ८ ॥

सुन्दर स्त्रवन सुचारु कपोला ❀ अति प्रिय मधुर तोतरे बोला ॥ ९ ॥
नील कमल दोउ नयन बिसाला ❀ बिकट भ्रुकुटि लटकन बर भाला ॥१०॥
चिक्कन कच कुञ्चित गभुँआरे ❀ बहु प्रकार रचि मातु सँवारे ॥११॥
पीत झँगुलिया तनु पहिराई ❀ जानु पानि बिचरनि मोहि भाई ॥१२॥
रूप सकहिं नहि कहि श्रुति सेखा ❀ सो जानै सपनेहु जेहिं देखा ॥१३॥

सुन्दर दुई कान, अतिराम्रा गाला, अति प्यारो मीठो तोते बोली ॥ ९ ॥ नील-कमलका दलजस्ता विशाल दुई नेत्र, धनुजस्ता टेढा आँखिभौं, निधारमा झुंडिएका सुन्दर-सुन्दर केश ॥ १० ॥ आमाले धेरै-प्रकारसँग सम्याएर रचेका चिल्ला-काला-घुङुरिएका-गर्भकेश सुशोभित थिए ॥ ११ ॥ पहेंलो झंगुलिया (कुर्ता = अँगरखा) शरीरमा पहिराएको थियो। पार्वति ! उहाँको दुइ घुँडा र दुइ हात टेकेको हिंडाई मलाई साह्रै मन पर्‍यो ॥ १२ ॥ वेद र शेषले पनि रूपको वर्णन-गर्न शक्तैनन्, जसले सपनामा पनि त्यो रूप देखेको होला त्यही-व्यक्ति त्यो रूप जान्ला ॥ १३ ॥

दोहा—सुख सन्दोह मोह पर, ज्ञान गिरा गोतीत ।
दम्पति परम प्रेम बस, कर सिसुचरित पुनीत ॥२०९॥

पार्वति ! अज्ञानदेखि पर रहेका, ज्ञान-वाणी-इन्द्रिय-यिनले नभेट्टाइने, आनन्द पुञ्ज-स्वरूप भएका प्रभुजी राजा–रानीका प्रेमको वश परेर पवित्र-बालचरित्र गर्न लाग्नु भयो ॥ २०८ ॥

चौ०–एहि बिधि राम जगत पितु माता ❀ कोसलपुर बासिन्ह सुखदाता ॥ १ ॥
जिन्ह रघुनाथ चरन रतिमानी ❀ तिन्हकी यह गति प्रगट भवानी॥ २ ॥
रघुपति बिमुख जतन कर कोरी ❀ कवन सकै भव बन्धन छोरी ॥ ३ ॥
जीव चराचर बस कै राखे ❀ सो माया प्रभु सौं भय भाखे ॥ ४ ॥

यस्प्रकारले सकलजगत्का पितामाता-भएका प्रभुजी अयोध्यावासीहरुलाई सुखदाता हुनुभयो ॥ १ ॥ हे भवानि ! जसले रघुनाथजीका चरणमा प्रीति मानेको छ, तिनको यो परिणाम (नतीजा) स्पष्ट छ ॥ २ ॥ रघुपति-देखि विमुख भएर करोडौं यत्न गरोस् ता-पनि यो-संसार-वन्धन फुकाउन को शक्त छ ? जुन् मायाले यो चराचर-जगत्लाई वश पारि-राखेको छ, ती-माया-पनि प्रभुजीसँग डराई-डराई बोल्दछिन् ॥ ३ ॥ ४ ॥

भ्रुकुटि विलास नचावै ताही ❀ अस प्रभु छाडि भजिय कहु काही ॥५॥
मन क्रम वचन छाँडि चतुराई ❀ भजत कृपा करिहहिं रघुराई ॥६॥
एहि विधि सिसु विनोद प्रभु कीन्हा ❀ सकल नगर वासिन्ह सुख दीन्हा ॥७॥
लै उछङ्ग कवहुँक हलरावै ❀ कवहुँ पालने घालि झुलावै ॥८॥

पार्वति ! त्यस्ती-वलवती-महामायालाई जो आखिभूँका-इशाराले नचाउँछ, त्यस्ता प्रभुजीलाई छाडेर कसको भजन गरौं ? तिमीनै भनन ॥ ५ ॥ बठ्याइँ छाडेर (बुझक्कड छु भन्ने घमंड नगरेर) मन-वचन-कर्मले भजन गर्दा रघुनाथजी कृपा गर्नुहुन्छ ॥६॥ यस्प्रकारले प्रभुजीले वाललीला गर्नुभयो, नगरनिवासी-सवैलाई सुख दिनुभयो ॥ ७ ॥ [कौसल्या महारानी] प्रभुजीलाई कहिले काखमा राखेर हल्लाउनु हुन्थ्यो, कहिले पालनामा राखेर झुलाउनुहुन्थ्यो ॥ ८ ॥

दोहा—प्रेम मगन कौसल्या, निसि दिन जात न जान ।
सुत सनेह वस माता, बाल चरित कर गान ॥२१०॥

कौसल्यामाता प्रेममा मग्न हुनुभयो, रात र दिन वितेको थाहा नहुने भयो । पुत्रःस्नेहको वश भएर प्रभुको बालचरित्र गाउनुहुन्थ्यो ॥ २०९ ॥

चौ०—एकवार जननी अन्हवाए ❀ करि सिंगार पलना पौढाए ॥ १ ॥
निजकुल इष्टदेव भगवाना ❀ पूजा हेतु कीन्ह अस्नाना ॥ २ ॥
करि पूजा नैवेद्य चढ़ावा ❀ आपु गई जहँ पाक बनावा ॥ ३ ॥
बहुरि मातु तहँवा चलिआई ❀ भोजन करत देखि सुत जाई ॥ ४ ॥

एक-फेर माता कौसल्याले प्रभुजीलाई नुहाइदिएर सिंगारपटार गरिकन पलना (झुलना) मा सुताउनु भयो । अनि आफ्नो इष्टदेवता-भगवान्का पूजाका निमित्त आफूलेपनि स्नान गर्नुभयो । पूजा गरेर नैवेद्य चढाउनु भयो र भान्सातर्फ जानुभयो, फेरि तुरन्तै फर्कर त्यहीं आउनुभयो । छोराले त्यहीं गएर नैवेद्यहरू खान लागेको देख्नुभयो ॥१॥२॥३॥४॥

गइ जननी सिसुपहिं भयभीता ❀ देखा बाल तहाँ पुनि सूता ॥ ५ ॥
बहुरि आइ देखा सुत सोई ❀ हृदय कम्प मन धीर न होई ॥ ६ ॥
इहाँ उहाँ दुइ बालक देखा ❀ मतिभ्रम मोरिकि आन विसेखा ॥ ७ ॥
देखि राम जननी अकुलानी ❀ प्रभु हँसि दीन्ह मधुर मुसकानी ॥ ८ ॥

अनि भयभीत भएर छोराका समीप जानुभयो, त्यहाँ पनि बालकलाई जस्ताको तस्तै सुति रहेको देख्नु भयो ॥ ५ ॥ फेरि (पूजाकोठामा) आएर हेर्दा उहीं (नैवेद्य खपाखप खान लागेको) बालकलाई देख्नुभयो, र मुटुकलेजा काँप्न लाग्यो मनमा धैर्य रहेन ॥ ६ ॥ "यहाँ र वहाँ २ बालक देखें, मेरो बुद्धिभ्रम हो कि ? अरु केही कारण विशेषले (इष्टदेवताको प्रसन्नतापूर्वक-प्रादुर्भावले) यस्तो भएको हो" [यस्तो विचार गर्न लाग्नु भयो] ॥७॥ प्रभु-रामजीले आफ्नी जननीलाई आकुल भएको देखेर मधुर-मुस्कान गरेर [अलि-अलि मुसुक्क] हाँसि-दिनु भयो ॥ ८ ॥

दोहा–देखरावा मातहि निज, अद्‌भुत रूप अखण्ड ।
रोम रोम प्रति लागे, कोटि कोटि ब्रह्मण्ड ॥२११॥

प्रभुजीले आफ्नी-मातालाई रोम-रोममा कोटि-कोटि ब्रह्माण्ड रहेको, अखण्ड अद्भुत रूप (विश्वरूप) देखाउनु भयो ॥ २१० ॥

चौ०-अगनित रवि ससि सिव चतुरानन ❀ बहुगिरि सरित सिन्धु महि कानन॥ १॥
काल करम गुन ज्ञान सुभाऊ ❀ सोउ देखा जो सुना न काऊ ॥२॥
देखी माया सव विधि गाढी ❀ अति सभीत जोरे कर ठाढी ॥३॥

अनगिन्ती-सूर्य, चन्द्र, शिव, ब्रह्मा, र धेरै-धेरै पर्वत, नदी, समुद्र, पृथ्वी, जंगल देख्नुभयो ॥ १ ॥ काल, कर्म, गुण, ज्ञान, स्वभाव-पनि देख्नुभयो, जुन-चीज कसैले सुनेको-पनि थिएन त्यो-पनि देख्नुभयो ॥ २ ॥ हरतरहले बलवती-भएकी-प्रभुकी माया लाई कौसल्या महारानीले देख्नुभयो र अति भयभीत भईकन दुइ हात जोडेर खडी हुनुभयो ॥ ३ ॥

देखा जीव नचावे जाही ❀ देखी भगति जो छोरे ताही ॥ ४ ॥
तन पुलकित मुख वचन न आवा ❀ नयन मूँदि चरननि सिरनावा ॥ ५ ॥
विस्मयवन्त देखि महतारी ❀ भये बहुरि सिसुरूप खरारी ॥ ६ ॥
अस्तुति करि न जाइ भयमाना ❀ जगत पिता मैं सुत करि जाना ॥ ७ ॥
हरि जननी बहुविधि समुझाई ❀ यह जनि कतहुँ कहसि सुनु माई ॥ ८ ॥

जसले जीवलाई नचाएको छ (संसारचक्रमा घुमाएको छ) त्यो-मायालाई-पनि देख्नुभयो, जसले-जीवलाई त्यो-फन्दावाट छुटाएको छ (जीवलाई मुक्त पारेको छ) त्यो-भक्तिलाई-पनि देख्नुभयो ॥ ४ ॥ कौसल्या महारानीको शरीर रोमाञ्चित भयो, मुखवाट वचन निस्केन, आँखा चिम्लेर पाउ पर्नुभयो ॥ ५ ॥ आफ्नी मातालाई आश्चर्यचकित भएको देखेर प्रभु-रामजी झट्ट बालरूप हुनुभयो ॥ ६ ॥ "जगत्पिता-भगवान्लाई मैले पुत्र भनेर ठानें" यसप्रकारको डरले कौसल्यावाट स्तुति हुन शकेन ॥ ७ ॥ अनि प्रभुजीले अनेकप्रकारसँग बुझाउनु भयो र "आमा ! यो-वृत्तान्त कतै न भन्नु-होला है, सुन्नु भो ?" यसो भन्नु भयो ॥८॥

दोहा–वार वार कौसल्या, विनय करै कर जोरि ।
अव जनि कबहूँ व्यापहिं, प्रभु ! मोहि माया तोरि ॥२१२॥

कौसल्याले वारंवार हात जोडेर "प्रभु! अब कहिल्यै-पनि हजूरकी–मायाले मलाई न ढाकोस्" यो विन्ती गर्नुभयो ॥ २११ ॥

चौ०–बालचरित हरि बहुविधि कीन्हा ❀ अति अनन्द दासन्हकहँ दीन्हा ॥ १ ॥
कछुक काल बीते सब भाई ❀ बड़े भये परिजन सुखदायी ॥ २ ॥

प्रभुले अनेकप्रकारका बाललीला गर्नुभयो, आफ्ना सेवकहरूलाई खूब आनन्द दिनुभयो । केहीकाल विते-पछि, परिजनसुखदायी (सेवक सुखदायी) चारैभाई ठूला भए ॥ १ ॥ २ ॥

चूडा करन कीन्ह गुरु जाई ❀ विप्रन्ह पुनि दछिना बहु पाई ॥ ३ ॥
परम मनोहर चरित अपारा ❀ करत फिरत चारिउ सुकुमारा ॥ ४ ॥
मन क्रम वचन अगोचर जोई ❀ दसरथ अजिर विचर प्रभु सोई ॥ ५ ॥

खास–गुरुवसिष्ठ आएर चूडाकर्म गरे, त्यसमा-पनि ब्राह्मणहरूले खूब दक्षिणा पाए ॥ ३ ॥ परमोत्तम ती ४ कुमार अतिमनोहर-अपार-चरित्र गर्दै यताउति डुल्न लागे ॥४॥ [पार्वती ! हेर] जुन–प्रभु मन-कर्म-वचनको अगोचर (अविषय) हुनुहुन्थ्यो, उनै-प्रभु दशरथका आँगनमा डुल्न लाग्नुभयो ॥ ५ ॥

भोजन करत बोल जब राजा ❀ नहि आवत तजि बाल समाजा ॥ ६ ॥
कौसल्या जब बोलन जाई ❀ ठुमुक ठुमुक प्रभु चलहिं पराई ॥ ७ ॥
निगम नेति सिव अन्त न पावा ❀ ताहि धरै जननी हठि धावा ॥ ८ ॥
धूसर धूरि भरे तनु आए ❀ भूपति विहँसि गोद बैठाए ॥ ९ ॥

जब राजादशरथले भोजन-गर्दा बोलाए, त्यसवेलामा बालसमाज (आफ्ना साथीको जमात) छाडेर प्रभुजी आउनुभएन ॥ ६ ॥ जब कौसल्या बोलाउन गइन्, अनि प्रभुजी ठुम्ठुम् (टम्टम्) भागेर जानुभयो ॥ ७ ॥ पार्वती ! जसको अन्त (पार) नपाएर वेदहरू नेतिनेति भन्नलागे, शिव-भनाउँदो-मैले-पनि अन्त पाईन, उनैलाई "नसमाती केको छोडौंला" भनेर हठका-साथ दौडेकी कौसल्याले समातिन् [पक्डिन् !] ॥ ८ ॥ (क) आङ्भरी धूलो भरिएका फुस्राधुस्रा-प्रभुजी आए राजाले हाँसेर काखमा राखे ॥ ९ ॥

दोहा–भोजन करत चपल चित, इत उत अवसर पाइ ।
भाजि चले किलकत मुख, दधि ओदन लपटाइ ॥२१३॥

(क) भगवति ! भक्तिदेवि ! तिमीलाई हजारौं-पटक नमस्कार छ । तिम्रो-सहायता पाएर कौसल्या-महारानीले लखेटीकन जुनवस्तु पक्डिन्, त्यही-वस्तुलाई जसोदा-नाउँ-भएकी एउटी गोपालगृहिणीले पकडीकन दाम्लाले समेत बाँधिन् । त्यो वस्तु "म इन्द्रिय-मन-वचन-वेद इत्यादिको अगोचर छु" इत्यादि संझदै रहोस्न, तिम्रा-प्रभावले त्यसको त्यो-दशा भयो, के बयान गरौं ? ।

भक्ते ! सहस्रशस्तुभ्यं नमो यदनुकम्पया । आम्नायाऽगोचरं वस्तु दाम्ना बद्धं यशोदया ॥

भोजन-गर्दा पनि चञ्चल-चित्त भएर मौका-परेका-वेलामा दहिभात-लतपतिएको मुखार विन्दले खिल्ल-खिल्ल हाँस्तै यता र उति भाग्नुहुन्थ्यो ॥ २१२ ॥

चौ०—बालचरित अति सरल सुहाये ❀ सारद शेष शंभु श्रुति गाये ॥ १ ॥
जिन्हकर मन इन्हसन नहिराता ❀ ते जन वंचित किये विधाता ॥ २ ॥
भये कुमार जवहिं सव भ्राता ❀ दीन्ह जनेऊ गुरु पितु माता ॥ ३ ॥
गुरु गृह गये पढ़न रघुराई ❀ अलप काल विद्या सव आई ॥ ४ ॥

प्रभुजीका अति-सरल र सुन्दर बालचरित्र शारदा-शेष-शंकर-वेद-ले गाएको छ ॥ पार्वति! जसको मन यी-प्रभु-रामजीसँग अनुरक्त (प्रेमी) छैन, त्यो-प्राणी विधाताले वञ्चित (ठगिएको) गरेको हो ॥ २ ॥ सवै-भाई जव कुमार भए, अनि गुरु-माता-पिताले जनै दिए (उपनयन गरे) ॥ ३ ॥ रघुनाथजी पढ्न गुरु-गृहमा जानुभयो, थोरै-समयमा सवै-विद्या आए ॥ ४ ॥

जाकी सहज स्वास श्रुति चारी ❀ सो हरि पढ यह कौतुक भारी ॥ ५ ॥
विद्या विनय निपुन गुन सीला ❀ खेलहिंखेल सकल नृपलीला ॥ ६ ॥
करतल वान धनुष अति सोहा ❀ देखत रूप चराचर मोहा ॥ ७ ॥
जिन्ह वीथिन्ह विहरहिं सवभाई ❀ थकित होहिं सव लोग लुगाईं ॥ ८ ॥

चार-वेद जसका स्वाभाविक श्वासवाट प्रकट भएका छन्, उनै-महाप्रभु पढने? योता साह्रै ठूलो तमाशा हो (क) ॥ ५ ॥ विद्यावान्-विनीत (नम्र) निपुण (सिपालु) गुणी शीलवान्-भएका ती ४भाई खेल्दा-पनि राजाको सवै-लीला गरेर (राजा-मन्त्री, सेनापति-इत्यादि सवै वनाएर) खेल्दथे ॥ ६ ॥ हातमा बाण र धनु अतिशोभायमान थियो। त्यो-रूप देख्ता चराचर-सवै मोहित हुन्थे ॥ ७ ॥ चारै-भाई जुनवाटावाट पैदल हिंड्थे, त्यहाँका स्त्रीजनहरू थकित हुन्थे (थाक्तथे) ॥ ८ ॥ (ख)

दोहा- कोसल पुरवासी नर, नारिवृद्ध अरु बाल।
प्रानहुँते प्रिय लागत, सवकहँ रामकृपाल॥२१३॥

अयोध्या-नगरीनिवासी-भएका नर-नारी-वृद्ध-बाल-सवैलाई दयालु प्रभूजी प्राणभन्दा पनी प्यारा लाग्नु-भएको थियो ॥ २१३ ॥

चौ०—बन्धु सखा सँग लेहिं बोलाई ❀ वन मृगया नित खेलहिं जाई ॥ १ ॥
पावन मृगमारहिं जियजानी ❀ दिन प्रतिनृपहिं देखावहिं आनी ॥ २ ॥
जे मृग राम वानके मारे ❀ ते तनु तजि सुरलोक सिधारे ॥ ३ ॥

(क) परमेश्वरका निःश्वासवाट वेदको प्रादुर्भाव हुन्छ भन्नेकुरा "यस्य निश्वसितं वेदाः" इत्यादि-वचनवाट वुझिन्छ । (ख) रामजीमा प्राण अर्पण गर्नें (अतिप्रेमी) स्त्रीवर्ग तदात्मा (रामाभिन्न) भएको थियो, अतएव रामजी पैदल हिंड्दा स्त्रीवर्ग-पनि थाक्तथ्यो ।

रघुनायजी आफ्ना भाई र मित्रवर्गलाई बोलाएर साथसाथै वनमा पुगेर सँधै शिकार खेल्नुहुन्थ्यो ॥ १ ॥ मनले ठहराईकन (वध्य र अवध्यको विचार गरेर) पवित्र मृगहरू मार्नुहुन्थ्यो र त्यापर राजादशरथलाई देखाउनुहुन्थ्यो ॥ २ ॥ जुन-मृग रामजीका बाणले मारिन्थे, ती पशुयोनि छाडेर स्वर्गलोक जान्थे ॥ ३ ॥

अनुज सखासँग भोजन करहीं ❀ मातु पिता अज्ञा अनुसरहीं ॥ ४ ॥
जेहिविधि सुखी होइ पुरलोगा ❀ करहिं कृपानिधि सोइ संजोगा ॥ ५ ॥

करुणानिधान-रामजी आफ्ना-भाईहरू र मित्रवर्गका साथ भोजन गर्नु हुन्थ्यो, माता पिताका आज्ञाको पालन गर्नुहुन्थ्यो ॥ ४ ॥ जे काम गर्नाले नगरनिवासी-प्रजाहरू राजी रहन्थे, त्यही-काम संजुक पारेर गर्नुहुन्थ्यो ॥ ५ ॥

वेद पुरान सुनहिं मनलाई ❀ आपु कहहिं अनुजन्ह समुझाई ॥ ६ ॥
प्रातकाल उठिके रघुनाथा ❀ मातुपिता गुरु नावहिं माथा ॥ ७ ॥
आयसु माँगि करहि पुरकाजा ❀ देखि चरित हरषे मन राजा ॥ ८ ॥

रघुनाथजी मन एकाग्र गरेर वेद-पुराण सुन्नुहुन्थ्यो र भाईहरूलाई बुझाएर आफू पनि भन्नुहुन्थ्यो ॥ ६ ॥ प्रातःकालमा उठेर रघुनाथजी माता-पिता-गुरुका चरणमा शिर राख्नुहुन्थ्यो ॥ ७ ॥ आज्ञा मागेर नगरको काम (अयोध्या-नगरीमा रहेका प्रजावर्गको मामला-मुद्दा हेर्नें, वर-वन्दोवस्तगर्नें काम) गर्नुहुन्थ्यो । यो चरित्र देखेर राजा-दशरथ मनमा हर्षित भए ॥ ८ ॥

दोहा—व्यापक अकल अनीह अज, निर्गुन नाम न रूप ।
भगत हेतु नाना विधि, करत चरित्र अनूप ॥२१४॥

व्यापक, अखण्ड, निष्क्रिय, जन्मरहित, निर्गुण, नामरूपरहित-भएका परमात्मा भक्तका निमित्त अनेकप्रकारका अनुपम-चरित्र गर्नुहुन्छ ॥ २१४ ॥

चौ०—यह सब चरित कहा मैं गाई ❀ आगिल कथा सुनहु मनलाई ॥ १ ॥
विश्वामित्र महामुनि ज्ञानी ❀ वसहि विपिनसुभ आश्रमजानी ॥ २ ॥
तहँ जपजोग जज्ञमुनि करहीं ❀ अति मारीच सुबाहुहि डरहीं ॥ ३ ॥
देखत जज्ञ निसाचर धावहिं ❀ करहिं उपद्रव मुनि दुख पावहिं ॥ ४ ॥

[शंकरजी भन्नुहुन्छ कि] पार्वती ! निमीले सोधेको प्रभुजीको यो वालचरित्र वर्णन गरें, अव-उप्रान्तको कथा पनि मन लाएर सुन ॥ १ ॥

विश्वामित्र नाम भएका ज्ञानवान्-महामुनि यो आश्रम वेस छ भन्ने कुरा जानेर जंगलका सिद्धाश्रममा वसेका थिए ॥ २ ॥ त्यहाँ मुनिहरू जपतप यज्ञयाग गर्दथे, तर मारीच र सुबाहु नाम-भएका दुष्ट-राक्षसदेखि ती-मुनिहरू डराउँथे ॥ ३ ॥ [किन भने ?] यज्ञ देखनाका-साथ ती-राक्षसहरू दौडेर आउँथे र उपद्रव गर्दथे, मुनिहरू दुःख पाउँथे ॥ ४ ॥

गाधितनय मन चिन्ता व्यापी ❀ हरि विन मरहिंन निशिचर पापी ॥५॥
तव मुनिवर मन कीन्ह विचारा ❀ प्रभु अवतरेउ हरन महिभारा ॥६॥
एहिमिषु देखौं प्रभुपद जाई ❀ करि विनती आनौं दोउ भाई ॥७॥
ज्ञान विराग सकल गुन अयना ❀ सोप्रभु मै देखव भरि नयना ॥८॥

गाधिपुत्र-विश्वामित्रका मनमा चिन्ता फैलियो, "यी पापी राक्षस विष्णुभगवान् वाहेक अरूका हातबाट मर्दैनन्" [यस्तो चिन्ता गरेर] मुनिवर-विश्वामित्रले "पृथ्वीको भारहरण गर्न प्रभुजीले अवतार लिनुभएको छ, यसै (राक्षसपीडा) का वहानाले गएर वहाँका चरणको दर्शन गर्छु र विन्ती गरेर दुई भाईलाई ल्याउँछु, ज्ञान-वैराग्य-सकलगुण यिनका आधार भएका उनै-भगवान् विष्णुलाई म आँखाभरी हेर्दछु" [यस्तो विचार गरे] ॥५॥६॥७॥८॥

दोहा–बहुविधि करत मनोरथ, जात लागि नहि वार ।
करि मज्जन सरजूजल, गये भूप दरवार ॥२१५॥

यस्ता अनेक मनोरथ गर्दै जाँदा-खेरी विश्वामित्रलाई बेर लागेन । सरयू-नदीका जलमा स्नान गरेर राजा-दशरथका दर्वारमा पुगे ॥२१५॥

चौ०–मुनिआगमन सुना तव राजा ❀ मिलन गएउ लेइ विप्रसमाजा ॥ १ ॥
करिदन्डवत मुनिहि सनमानी ❀ निज आसन वैठारेन्हि आनी ॥ २ ॥
चरन पखारि कीन्ह अतिपूजा ❀ मोसम आजु धन्य नहि दूजा ॥ ३ ॥
विविधभाँति भोजन करवावा ❀ मुनिवर हृदय हरषअति पावा ॥ ४ ॥

विश्वामित्रमुनिको आगमन सुनेर राजा-दशरथ ब्राह्मण-समाज साथ लिएर भेट्न गए ॥ १ ॥ विश्वामित्रलाई दण्डवत् गरेर सम्मानपूर्वक भित्र ल्याएर आफ्नै-आसनमा वसाए ॥ २ ॥ अनि पाउ पखालेर खूव पूजागरे "तपाई आउनाले आज मजस्तो धन्य (भाग्यवान्) दोस्रो छैन" भनेर अनेकप्रकारको भोजन गराए। मुनिवर-विश्वामित्रका हृदयले खूव आनन्द पायो ॥ ३ ॥ ४ ॥

पुनि चरननि मेले सुतिचारी ❀ राम देखि मुनिदेह विसारी ॥ ५ ॥
भये मगन देखत मुख सोभा ❀ जनुचकोर पूरन ससिलोभा ॥ ६ ॥
तव मन हरषि वचन कह राऊ ❀ मुनि असकृपा न कीन्हिहु काऊ ॥ ७॥

अनिपछि मुनिका चरणमा चारैजना-छोरालाई ढोगाए, रामजी देख्ता मुनिजीले आफ्नो शरीर पनि विर्से ॥ ५ ॥ पूर्णचन्द्रमामा लुब्ध भएको च्याखुरा-जस्तो भएर मस्त भईकन रामजीको मुख-शोभा हेर्न लागे ॥ ६ ॥ अनि राजाले मनमा हर्षित भएर बोले कि– "मुनीश्वर ! यस्तो कृपा ता कहिल्यै गर्नुभएको थिएन [आज बडो कृपा गर्नुभयो]" ॥ ७ ॥

केहि कारन आगमन तुम्हारा ❀ कहहु सो करत न लावौं वारा ॥ ८ ॥
असुर समूह सतावहिं मोहीं ❀ मै जाचन आएउँ नृप तोही ॥ ९ ॥

अनुज समेत देउ रघुनाथा ❀ निशिचर वध मै होव सनाथा ॥१०॥

"के कारणले तपाइं आउनुभयो ? भन्नुहोस्, त्यो-काम गर्दा म बेर लाउने छैन" [राजाले यसो भने, अनि विश्वामित्रले] "मलाई राक्षससमूहले हैरान पार्‍यो, तपाईसँग याचना गर्न आएको हुँ, भाईसहित रघुनाथजी दिनुहोस्. राक्षसको वध पनि होस्, म पनि सनाथ हुन पाऊँ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

दोहा–देहु भूप ? मन हरषित, तजहु मोह अज्ञान ।
धर्म सुजस प्रभु ? तुह्मको, इन्हकहँ अति कल्यान ॥२१६॥

प्रभु ! महाराज ! मनमा हर्षित भएर दिनुहोस्, मोह र अज्ञान छाड्नुहोस्, तपाईलाई धर्म र सुयस, यिनलाई अतिकल्याण हुने छ" [यसो भने] ॥ २१६ ॥

चौ०–सुनि राजा अतिअप्रिय वानी ❀ हृदय कम्प मुख दुति कुँभिलानी ॥१॥
चौथेपन पाएउँ सुतचारी ❀ विप्र ! वचन नहि कहेहु विचारी ॥२॥
माँगहु भूमि धेनु धन कोषा ❀ सर्वस देउँ आजु सह रोषा ॥३॥
देह प्रानते प्रिय कछु नाहीं ❀ सोउ मुनि देउँ निमिष एकमाँहीं ॥४॥

यस्तो अप्रिय-वचन सुन्दा राजाको हृदय कम्पित भयो, मुखको कान्ति वैलायो ॥ १ ॥ [राजाले बोले कि] "ब्राह्मणदेवता ! तपाईले विचार-पूर्वक बोल्नुभएन, उमेरको आखिरीमा ४ छोरा पाएँ; भूमि-गाई, धन, खजाना, सर्वस्व माग्नु होस्, दिन्छु, रिस सहनुहोस् [नरिसाउनु होस्] ॥ २ ॥ ३ ॥ देह-र-प्राण भन्दा प्रिय केही छैन, मुनीश्वर ! त्यो-पनि एक-निमेष (१ पलक) मा दिन्छु ॥ ४ ॥

सव सुत प्रिय मोहि प्रानकि नाईं ❀ रामदेत नहि वनहि गोसाईं ॥ ५ ॥
कहँ निसिचर अतिघोर कठोरा ❀ कहँ सुन्दर सुत परम किसोरा ॥ ६ ॥
सुनि नृप गिरा प्रेमरस सानी ❀ हृदय हरष माना मुनि ज्ञानी ॥ ७ ॥

सवै-छोरा मलाई प्राणजस्तै प्यारा छन्, हेगोसाईंजी ! रामजी दिंदा वन्दैन (रामजी दिन शकिदैन) ॥ ५ ॥ अतिघोर र अतिकठोर राक्षस कहाँ ? अतिसुन्दर र अति-सुकुमार मेरो पुत्र कहाँ ? [यस्ता-लाई त्यसता-सँग भिडाउन कसरी ठीक पर्ला ?]" ॥ ६ ॥ यस्ता प्रेयरसमिश्रितभयेका राजाका वचन सुनेर ज्ञानवान्-मुनिले मनमा हर्ष माने ॥ ७ ॥

तव वसिष्ठ बहुविधि समुझावा ❀ नृप सन्देह नास कहँ पावा ॥ ८ ॥
अति आदर दोउ तनय बोलाये ❀ हृदय लाइ वहुभाँति सिखाये ॥ ९ ॥
मेरे प्रान नाथ ! सुत दोऊ ❀ तुह्म मुनि पिता आननहि कोऊ ॥१०॥

अनि वसिष्ठ[१]जीले राजालाई अनेकभाँतीले बुझाए र राजाको सन्देह नष्ट भयो ॥ ८ ॥

---

(१) वशिष्टजीले विश्वामित्रका अद्भुत तपस्याको प्रभाव, उनका दिव्यज्ञानको व्यवहार, रामजीका जन्मकर्मको रहस्य सुनाउँदा, "कार्यसिद्धि गरेर झट्टै आइहाल्छन्" भन्ने विश्वास मानेर, अघि "मनि

अति-आदरका-साथ दुवै-छोरा (राम लक्ष्मण) बोलाएर आलिङ्गन-गरीकन शिक्षा दिए ॥९॥ “प्रभु ! मुनीश्वर ! यी-दुवै छोरा मेरा प्राण हुन्, तपाईं पराई हुनुहुन्न, मेरा पितृतुल्य हुनुहुन्छ” [यति-मात्रै यथा-कथंचित् बोलेर] ॥ १० ॥

दोहा–सौंपे भूपति ऋषिहि सुत, वहुविधि देइ असीस ।
जननी भवन गये प्रभु, चले नाइ पद सीस ॥२१७॥

अनेक आशिष दिएर राजाले ऋषिलाई छोरा सुम्पिदिए, अनि प्रभुरघुनाथजी कौशल्या-माताकहाँ गएर ढोगभेट गरीकन हिंड्नुभयो ॥ २१७ ॥

सोरठा–पुरुष सिंह दोउ वीर, हरषि चले मुनि भय हरन ।
कृपा सिन्धु मति धीर, अखिल विस्व कारण करन ॥२७॥

पुरुषसिंह (सिंहसमान-वीर, जवाँमर्द) मुनिभयहारी, करुणासागर, समस्त संसारका-कारणलाई-पैदागर्ने दुई जना (राम लक्ष्मण) हिंडे ॥ २७ ॥

चौ०–अरुन नयन उर बाहु विशाला ❀ नील जलद तनु स्याम तमाला ॥ १ ॥
कटि पीतपट कसे वर भाथा ❀ रुचिर चापसायक दुहुँ हाथा ॥ २ ॥
स्याम गौर सुन्दर दोउ भाई ❀ विस्वामित्र महानिधि पाई ॥ ३ ॥
प्रभु व्रह्मन्यदेव मैं जाना ❀ मोहि निति पिता तजेउ भगवाना ॥ ४ ॥

[हे पार्वति ! त्यसवेलामा प्रभुजीको अवस्था कस्तो राम्रो थियो सुन] नजर लाल-लाल थिए, वक्षस्थल विशाल थियो, बाहु-पुष्ट र लामा लामा थिए, शरीर मेघ र तमाल–जस्तो श्याम थियो, ॥ १ ॥ विश्वामित्र–मुनिले श्यामशरीर र गौरशरीर भएका यी दुई भाईरूपी दुई ठूलाठूला निधि (खानी) पाए ॥ २ ॥ [त्यसो–हुनाले विश्वामित्र मनमा विचार गर्न लागे कि–] “प्रभु–रामजी व्रह्मण्य देव (वेद र व्राह्मणका भक्त भएका देवता) हुनुहुंदो रहेछ, यो कुरा मैले जानें, किन भने ? मेरा निम्ति भगवानले मातापितालाई छाडेर आउनु भयो” ॥ ३ ॥ ४ ॥

चले जात मुनि दीन्हि देखाई ❀ सुनि ताडका क्रोध करि धाई ॥ ५ ॥
एकहि वान प्रान हरि लीन्हा ❀ दीन जानि तेहि निज पद दीन्हा ॥ ६ ॥

जाँदा जाँदैमा विश्वामित्र–मुनिले देखाईदिए, मुनिको वचन सुनेर ताडका रिसाएर

विनु फनि जिमि जल विनु मीना, मम जीवन तिमि तुम्हहिं अधीना” यसो भन्ने, १ क्षणपनि विरह न चाहने राजादशरथले रामजीलाई पठाए ।

(२) विश्वामित्र–मुनिले—“सुकेतु–नाम भएका यक्षले तपस्या गरेर व्रह्माजीका वरदानवाट हजार हात्तीको वल भएकी ताडका नाम भएकी छोरी पायो । त्यो ताडका तरुणी भए–पछि सुन्दनामक दैत्यलाई विवाह गरि दियो । ताडकावाट मारीच जन्म्यो, अगस्त्य–ऋषिका सरापले सुन्द मर्‍यो र ताडकाले र मारीचले अगस्त्यलाई झम्टन गए, अगस्त्यका शापले दुवै राक्षस भए । अनी यिनीहरू खूव दुष्ट भएर

दौडी ॥ ५ ॥ प्रभुजीले एउटा-वाणले त्यसको प्राण हरेर त्यसलाई दीन दु:खी संझेर विष्णुपद (वैकुंठ) दिनुभयो ॥ ६ ॥

तव ऋषि निज नाथहि जिय चीन्हा ❀ विद्यानिधि कहँ विद्या दीन्हा ॥ ७ ॥
जाते लाग न छुधा पियासा ❀ अतुलित बल तेज प्रकासा ॥ ८ ॥

तव (ताडकालाई १ वाणले मारेपछि) विश्वामित्रमुनिले रामजीलाई आफ्नो मालिक (परमात्मा महाविष्णु) भनी चिन्हेर, विद्यानिधिभगवान् रामजीलाई जुन् विद्या जान्नाले भोक-प्यास लाग्दैन, बल र तेज अनुपम भएर प्रकाशमान हुन्छ, त्यो विद्या (बला र अतिबला) दिये ॥ ७ ॥ ८ ॥ (क)

दोहा—आयुध सर्व समर्पि कै, प्रभु निज आश्रम आनि ।
कन्द मूल फल भोजन, दीन्ह भगति हिय जानि ॥२१८॥

संपूर्ण अस्त्र-शस्त्र समर्पण गरेर रामजीलाई आफ्ना आश्रममा ल्याए पछि भक्तिले

धर्मबाधा गर्न लागीरहेछन्, ऋषिमुनिहरूलाई ज्यान जोगाउन मुश्किल भयो, बाबू ! राम ! यसलाई मार, स्त्री हो भनेर दया नगर, यो आततायी हो यसलाई मार्दा पाप लाग्दैन ।" भनेको सुनेर ॥ रामजीले—

"कथं नु स्त्रीवधं कुर्यामहमद्य महामुने । स्त्रीवधे तु महत्पापं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥
यस्तो शङ्का गरेर वध गर्न असजिलो मान्नु भयो ॥ फेरी विश्वामित्र महात्माले—

अस्यास्तु निधनाद्राम ! जनाः सर्वे निराकुलाः ॥
भवन्ति सततं तस्माद्स्याः पुण्यप्रदो वधः ॥ [नृसिंह पुराण ।]
न हि ते स्त्रीवधकृते घृणा कार्या नरोत्तम ! ॥
राज्यभारनियुक्तानामेष धर्मः सनातनः ॥
अधर्म्यां जहि काकुत्स्थ ! धर्मो ह्यस्यां न वर्तते ॥
श्रूयते हि पुरा शक्रो विरोचनसुतां नृप ! ॥
पृथिवीं हन्तुमिच्छन्तीं मन्थरामभ्यसूदयत् ॥ [बा० रा०]

इत्यादि शास्त्रसंमति देखाउँदा गुरुको आज्ञा शिरोपर गरेर रामजीले ताडकावध गर्नुभयो।

(क) बला र अतिबला नाउँ भएका दुइ मन्त्रविद्या हुन्, अथर्ववेदमा यी दुइको निरूपण गरेको छ । यी-विद्या सिद्ध गर्न सके भोक–प्यास–थकाई लाग्दैन, बल–तेज खूब बढ्द छ, विश्वामित्रजस्ता नूतनजगत्सृष्टिकर्ता–प्रतापी–महात्माले दिएको (उपदेश गरेको) हुनाले रामजीलाई यी दुइ विद्याले तत्कालमा गुण दिए, पुरश्चरण पनि गर्नुपरेन ।

मन्त्रग्रामं गृहाण त्वं बलामतिबलां तथा । न श्रमो न ज्वरो वा ते न रूपस्य विपर्ययः ।
न च सुप्तं प्रमत्तं वा धर्षयिष्यन्ति नैर्ऋताः ॥...बलामतिबलां चैव पठतस्तात ! राघव ! ॥
इत्यादि–रूपले बला र अतिबलाको बाल्मीकीयरामायणमा धेरे गुण देखाइएका छन् ॥

(१) १ दण्डचक्र, २ धर्मचक्र, ३ कालचक्र, ४ विष्णुचक्र, ५ ऐन्द्रचक्र, ६ वज्रास्त्र, ७ शैवशूलवत, ८ ब्रह्मशिर, ९ ऐषीक, १० ब्रह्मास्त्र, ११ मोदकीगदा, १२ शिखरीगदा, १३ धर्मपाश, १४ कालपाश, १५ वरुणपाश, १६ शुष्कवज्र, १७ आर्द्रवज्र, १८ पिनाकास्त्र, १९ नारायणास्त्र, २० आग्नेयास्त्र, २१ वायव्यास्त्र, २२ हयशिरोस्त्र, २३ क्रौञ्चास्त्र, २४-२५ शक्त्यस्त्र दुइ प्रकारका, २६ वैद्याधरास्त्र, २७ नन्दनखड्ग,

अर्पणगरेको चीज असलै टहलो भन्ने कुरा बुझेर विश्वामित्रले रामजीलाई कन्द-मूल-फलको भोजन दिए ॥ २१८ ॥

प्रात कहा मुनि सन रघुराई ❀ निर्भय जज्ञ करहु तुम्ह जाई ॥ १ ॥
होम करन लागे मुनि झारी ❀ आपु रहे मखकी रखवारी ॥ २ ॥
सुनि मारीच निसाचर कोही ❀ लै सहाय धावा मुनि द्रोही ॥ ३ ॥
विनु फर वान राम तेहि मारा ❀ सत जोजन गा सागर पारा ॥ ४ ॥

रघुनाथजीले प्रातःकालमा मुनिविश्वामित्रलाई "तपाई गएर निर्भय भई यज्ञ गर्नु होस्" भन्नुभयो ॥ १ ॥ सवै-मुनि जम्मा भएर यज्ञ गर्न लागे, रघुनाथजी यज्ञको रखवारी गर्न लाग्नुभयो ॥ २ ॥ त्यो खबर पाएर मुनिद्रोही भएको मारीच-नामक एउटा राक्षस आफना सहाय-सहित दौडेर आयो ॥ ३ ॥ रामजीले फल न भएको (विना पुङ्खको) एउटा वाण हानेर त्यसलाई सययोजन परतिर सागरका किनारामा पुऱ्याईदिनुभयो ॥ ४ ॥

पावक सर सुवाहु पुनि जारा ❀ अनुज निसाचर कटक सँघारा ॥ ५ ॥
मारि असुर द्विज निर्भयकारी ❀ अस्तुति करहिं देव मुनि झारी ॥ ६ ॥
तहँ पुनि कछुक दिवस रघुराया ❀ रहे कीन्हि विप्रन्ह पर दाया ॥ ७ ॥
भगति हेतु बहु कथा पुराना ❀ कहें विप्र जद्यपि प्रभु जाना ॥ ८ ॥

रघुनाथजीले आग्नेयास्त्र प्रयोग गरेर सुबाहुलाई जलाईदिनुभयो । भाईलक्ष्मणजीले राक्षसका फौजको सँघार गर्नुभयो ॥ ५ ॥

यस्ता-प्रकारले दुष्ट-राक्षस मारेर प्रभुजीले व्राह्मणवर्गलाई निर्भय गर्नुभयो । देवता मुनिहरूले एकत्र भएर स्तुति गरे ॥६॥ व्राह्मणहरूका ऊपर दया गरेर प्रभु रघुनाथजी केही दिन त्यही-आश्रमभा रहनु भयो ॥ ७ ॥ यद्यपि प्रभुजीले जान्नु भएको थियो, तथापि व्राह्मणहरू भक्तिका-कारण भएका (भक्ति वढाउने) धेरै कथा भन्दथे ॥ ८ ॥

तव मुनि सादर कहा बुझाई ❀ चरित एक प्रभु देखिअ जाई ॥ ९ ॥
धनुषजज्ञ सुनि रघुकुल नाथा ❀ हरषि चले मुनिवरके साथा ॥१०॥
आश्रम एक दीख मग माँही ❀ खगमृग जीव जन्तु तहँ नाहीं ॥११॥
पूछा मुनिहि शिला प्रभु देखी ❀ सकल कथा मुनि कही विसेखी ॥१२॥

---

२८ गन्धर्वास्त्र, २९ मोहनास्त्र, ३० प्रशमनास्त्र, ३१ वर्षणास्त्र, ३२ सौम्यास्त्र, ३३ शोषणास्त्र, ३४ संतापनास्त्र, ३५ विलापनास्त्र, ३६ मादनास्त्र, ३७ मानवास्त्र, ३८ पिशाचास्त्र, ३९ तामसास्त्र, ४० सौमनास्त्र, ४१ संवर्तास्त्र, ४२ मौसलास्त्र, ४३ सत्यास्त्र, ४४ तेजःप्रभास्त्र, ४५ सोमास्त्र, ४६ त्वाष्ट्रास्त्र, ४७ भगास्त्र, ४८ शातेषु, ४९ मानद, ५० कपाल, किंकिणी, यी–शस्त्रअस्त्र दिए–पछि यिनका–मूर्तिमान्–तेजस्वी–देवताहरू हात जोडेर रामजीका हजूरमा हाजिर भए ! "प्रभु ! यी हामी सवै हाजिर छौं, हजूरको जे इच्छा जो हुकुम छ त्यो सिद्ध गर्छौं" यस्तो विन्ती पनि गरे, रघुनाथजीले "मेरा मनले संझने तित्तिकै विमिहरू आउनु" भनेर तिनीहरूलाई विदा, गर्नुभयो, भनी वाल्मीकीयरामायणमा बालकाण्डका सत्ताइसौं–सर्गमा लेखिएको छ ।

अनि विश्वामित्रमुनिले आदरसाथ प्रभुजीलाई बुझाएर "प्रभु ! गएर एउटा चरि हेर्नुहोस्" भने ॥ ९ ॥ रघुनाथजो धनुषयज्ञको कुरा सुनेर हर्षित भइकन विश्वामित्रका सा हिँड्नुभयो ॥ १० ॥ बाटैमा एउटा आश्रम देखियो, त्यहाँ पक्षी-मृग-आदि गरेका कुनै जी जन्तु थिएनन् ॥ ११ ॥ प्रभुजीले एउटा शिला (पत्थर) देख्नुभयो र त्यसको वृत्तान्त सोधु भयो, मुनिले विस्तारपूर्वक त्यसको कथा भनेर सुनाए ॥ १२ ॥

दोहा—गौतम नारि सापवस, उपल देह धरि धीर ।
चरन कमल रज चाहति, कृपा करहु रघुवीर ! ॥२१९॥

प्रभु ! रघुवीर ! गौतमकी स्त्री अहल्या शापका प्रभावले शिलाको स्वरूप धार गरेर स्थिर भई कन रहेकी छन्, हजुरका चरण-कमलको धूलो चाहन्छिन् (त्यो पाए यिनको उद्धार हुन्छ) कृपा गर्नुहोस् ॥ २१९ ॥ (क)

(क) अघि ब्रह्माजीलाई तपस्याले रिझाउँदा रावणले अतुल-पराक्रम अद्भुत-ऐश्वर्य, पायो । उसक छोरो मेघनाद सकलविजयी भयो, त्यसले इन्द्रलाई-पनि जित्यो र जगत्प्रख्यात भएको "इन्द्रजित्" यस्तो पदवी समेत पायो । रावणको त्यो चकचकी देख्ता र युद्धमा आफ्नु छोरो जयन्त बेपत्ता भएको हुँदा देवरा इन्द्रलाई साह्रै दुःख लाग्यो र चिन्ता-ग्रस्त भई घोरिन लागे । अनि ब्रह्माजी प्रकट हुनुभयो र इन्द्रला "देवराज ! किन शोकाउँछौ ? अघी पाप गरेका थियौ, त्यसैले-गर्दा तिमी पराजित भयौ—सुन । मैले सबै स्त्रीलाई समानाकार (एकैनासको अनुहार, एकैनासको सौन्दर्य भएका) बनाएँ र पछि फरक-फरक पारी स्त्रीको सृष्टिगर्ने इच्छा हुँदा पहिले सबै सौन्दर्यको सारसार लिएर एउटी स्त्री बनाएँ, त्यो स्त्री सर्व-सौन्दर्य पूर्ण भएकी थिई, हल्य (खूनखान = दोष) केही थिएन र त्यसको नाम अहल्या राखें, यस्ती अपूर्व-सुन्दरी यो अहल्या कसलाई दिऊँ ? भन्ने विचार गर्दैथिए, तिमीले त्यसलाई देखेर आफ्नो औकात ठूलो ठानी "त्यो कन्या जसरी-भए-पनि मैं लिउँला" यो विचार गरेका थियौ । मैले त्यो-कन्या गौतम-मुनिलाई नासो राख्न दिएँ, हजारौं-वर्षसम्म गौतमले शुद्ध-अन्तःकरणले त्यो-कन्याको हिफाजत गरेर पछि मलाई बुझाउन ल्याए, मुनिका सच्चरित्रले म खुशीभएँ र त्यो कन्या तिनैलाई दिएँ । धेरैले आँखा गाडेका थिए, सबै निराश भए, गौतम-मुनि अहल्या पाएर प्रसन्न-भई गृहस्ती गर्न लागे, तिमीले गौतम नभएका वेलामा गौतमको रूप लिएर अहल्याको उत्तम-पातिव्रत्य-धर्मलाई नष्ट पार्‍यौ । देवराज ! गौतमले तिम्रो त्यो दुराचार देखेर "योनिलंपट ! दुष्टात्मन् ! १००० योनि तिम्रो शरीरमा प्रकट होस्, तिमी शत्रुका वश परे, कहिल्यै नचलनेको चलन (परस्त्रीगमन) तिमीले चलायौ, अब-उप्रान्त जसले-जसले परस्त्रीगमन गर्ला, त्यसको आधा-पाप तिमीलाई होला" भनेर तिमीलाई सराप दिए । अनि अहल्यालाई "उत्ताउली ! उल्ट मेरो-आसनको नजीक-पनि बस्न न-पा जा, तँ रूपवती यौवनवती छु भन्ने घमण्ड गर्छेस्, तेरो रूप ले संसारका लोहरूलाई बाँडिमोस्, तँ-मात्रै राम्री हुन पाउन्नस्, शिला भएर बसेस्" यस्तो सराप दिए । अहल्याले "अज्ञानले गरेको अपराधमा क्षमा पाऊँ" भनी धेरै प्रार्थना गर्दा "त्रेतायुगमा दशरथनन्दन भई विष्णुभगवान् जन्मनुहुनेछ, उहाँका-चरणको स्पर्श पाए-पछि तेरो उद्धार होला" यस्तो वरदान दिए । गौतमऋषि तपस्या गर्न लागे । देवराज ! गौतमका सरापले तिम्रो यो दुरवस्था भएको हो । धैर्य धारण गर, अनि तिमी निष्पाप र बलवान् अजेय हुनेछौ, तिम्रो छोरो जयन्त मर्‍यो भनेर उसैको मातामह पुलोमादानवले घर लगी सुरक्षित राखेको छ, शोक नगर" भनेर ब्रह्माजी अन्तर्धान हुनुभयो [यो कथा. वा.रा. २० सर्गमा छ]

छन्द–पर सत पद पावन सोक नसावन प्रकट भई तप पुञ्ज सही ।
देखत रघुनायक जनसुख दायक सनमुख होई करजोरिरही ॥
अति प्रेम अधीरा पुलक सरीरा मुख नहि आवे वचन कही ।
अतिसय बडभागी चरनन्हि लागी जुगलनयनन्हिजलधार वही॥२८॥

पवित्र र शोकनाशगर्नें प्रभुकाचरणको स्पर्श हुनाका साथ ती तपस्याको साँचो समूहस्वरूपभएकी (तपोमूर्ति) स्त्री (अहल्या) प्रकट भइन् । भक्तजन-सुखकारी अवध-विहारी रघुनाथजीलाई देख्ने-वित्तिकै सन्मुख गएर हात जोरीकन खडा भइन् । ती गाढप्रेमले अधीर (व्याकुल) भइन्, तिनका-सर्वाङ्गमा रोमाञ्च भयो, मुखवाट वचन ननिस्कने भयो (गला थुनियो) । पूर्ण-भाग्यवती अहल्या प्रभुका पाउमा परिन्, तिनका दुई नेत्रवाट हर्षाश्रु र प्रेमाश्रुको धारा वग्यो ॥ २८ ॥

धीरज मन कीन्हा प्रभु कहँ चीन्हा रघुपति कृपा भगति पाई ।
अति निर्मल वानी अस्तुति ठानी ज्ञान गम्य ? जय रघुराई ॥
मैं नारि अपावन प्रभु जगपावन रावनरिपु जन सुख दायी ।
राजीव विलोचन ! भवभय मोचन ! पाहिपाहि सरनहि आई ॥२९॥

मनमा धैर्य गरिन्, प्रभुलाई चिन्हिन्, रघुनाथजीका कृपाले भक्ति पाइन्, अनि अहल्याले निर्मल–वाणीले स्तुति गर्न लागिन् "ज्ञानद्वारामात्र फेलापर्नें ! हेरघुराज ! हजुर्को जय होस्, म अपवित्र स्त्री-जाति, प्रभु जगत्पवित्रगर्नें, रावणको संहारगर्नें, भक्तजनहरूलाई सुख दिने हुनुहुन्छ, हेकमलदलसदृशनयन ! हे भवभयमोचन ! शरण परेकी मलाई रक्षागर्नु होस् रक्षागर्नु होस् ॥ २९ ॥

मुनिसाप जो दीन्हा अति भल कीन्हा परम अनुग्रहमैं माना ।
देखेउँ भरि लोचन हरि भवमोचन इहै लाभ संकर जाना ॥
विनती प्रभु मोरी मैं मति भोरी ! नाथ ! न वर माँगौं आना ।
पद कमल परागा रस अनुरागा मम मन मधुप करइ पाना ॥३०॥

मेरा-स्वामी-मुनिजीले जो सराप दिनुभएथ्यो त्यो असल-काम गर्नुभएछ, त्यो-सरापलाई मैले अनुग्रह जानें, संसारवन्धन-छुटाउने-प्रभुलाई मैले आँखाभरी देख्न पाएँ, शंजरजीले प्रभुको दर्शनै-लाई परमलाभ संझनुभएको छ । मेरो-मनरूपी-भ्रमर प्रभुका-चरण-कमलका धूलाको रसमा अनुरक्त (प्रेमी) रहोस्, प्रभु ! म अजान अल्पबुद्धि छु, यही वर माग्दछु, अर्को वर माग्दिन, मेरो विन्ती छ ! ॥ ३० ॥

जेहि पद सुरसरिता परमपुनीता प्रकट भई सिव सीस धरी ।
सोइ पदपंकज जेहि पूजत अज मम सिर धरेउ कृपाल हरी ॥

अनि विश्वामित्रमुनिले आदरसाथ प्रभुजीलाई बुझाएर "प्रभु ! गएर एउटा चरित्र हेर्नुहोस्" भने ॥ ९ ॥ रघुनाथजो धनुषयज्ञको कुरा सुनेर हर्षित भइकन विश्वामित्रका साथ हिंड्नुभयो ॥ १० ॥ वाट्टैमा एउटा आश्रम देखियो, त्यहाँ पक्षी-मृग-आदि गरेका कुनै जीव जन्तु थिएनन् ॥ ११ ॥ प्रभुजीले एउटा शिला (पत्थर) देख्नुभयो र त्यसको वृत्तान्त सोध्नु भयो, मुनिले विस्तारपूर्वक त्यसको कथा भनेर सुनाए ॥ १२ ॥

दोहा–गौतम नारि सापवस, उपल देह धरि धीर ।
चरन कमल रज चाहति, कृपा करहु रघुवीर ! ॥२१९॥

प्रभु ! रघुवीर ! गौतमकी स्त्री अहल्या शापका प्रभावले शिलाको स्वरूप धारण गरेर स्थिर भई कन रहेकी छन्, हजुरका चरण-कमलको धूलो चाहन्छिन् (त्यो पाए यिनको उद्धार हुन्छ) कृपा गर्नुहोस् ॥ २१९ ॥ (क)

(क) अघि ब्रह्माजीलाई तपस्याले रिझाउँदा रावणले अतुल-पराक्रम अद्भुत-ऐश्वर्य, पायो । उसको छोरो मेघनाद सकलविजयी भयो, त्यसले इन्द्रलाई-पनि जित्यो र जगत्प्रख्यात भएको "इन्द्रजित्" यस्तो पदवी-समेत पायो । रावणको त्यो चकचकी देख्ता र युद्धमा आफ्नु छोरो जयन्त वेपत्ता भएको हुँदा देवराज-इन्द्रलाई साह्रै दुःख लाग्यो र चिन्ता-ग्रस्त भई घोरिन लागे । अनि ब्रह्माजी प्रकट हुनुभयो र इन्द्रलाई "देवराज ! किन झोक्राउँछौ ? अघी पाप गरेका थियौ, त्यसैले-गर्दा तिमी पराजित भयौ–सुन । मैले सवै-स्त्रीलाई समानाकार (एकैनासको अनुहार, एकैनासको सौन्दर्य भएका) वनाएँ र पछि फरक-फरक पारेर स्त्रीको सृष्टिगर्नें इच्छा हुँदा पहिले सवै सौन्दर्यको सारसार लिएर एउटी स्त्री बनाएँ, त्यो स्त्री सर्व-सौन्दर्य-पूर्ण भएकी थिई, हल्य (खूनखान = दोष) केही थिएन र त्यसको नाम अहल्या राखें, यस्ती अपूर्व-सुन्दरी यो अहल्या कसलाई दिऊँ ? भन्ने विचार गर्दैथिए, तिमीले त्यसलाई देखेर आफ्नो औकात ठूलो ठानेर "त्यो कन्या जसरी-भए-पनि मैं लिउँला" यो विचार गरेका थियौ । मैले त्यो-कन्या गौतम-मुनिलाई नासो राख्न दिएँ, हजारौं-वर्षसम्म गौतमले शुद्ध-अन्तःकरणले त्यो-कन्याको हिफाजत गरेर पछि मलाई बुझाउन ल्याए, मुनिका सच्चरित्रले म खुशीभएँ र त्यो, कन्या तिनैलाई दिएँ । धेरैले आँखा गाडेका थिए, सबै निराश भए, गौतम-मुनि अहल्या पाएर प्रसन्न-भई गृहस्ती गर्न लागे, तिमीले गौतम नभएका वेलामा गौतमको रूप लिएर अहल्याको उत्तम-पातिव्रत्य–धर्मलाई नष्ट पार्‍यौ । देवराज ! गौतमले तिम्रो त्यो दुराचार देखेर "योनिलंपट ! दुष्टात्मन् ! १००० योनि तिम्रो शरीरमा प्रकट होस् , तिमी शत्रुका वश परे, कहिल्यै नचलनेको चलन (परस्त्रीगमन) तिमीले चलायौ, अव-उप्रान्त जसले-जसले परस्त्रीगमन गर्ला, त्यसको आधा-पाप तिमीलाई होला" भनेर तिमीलाई सराप दिए । अनि अहल्यालाई "उत्ताउली ! उल्लू ! मेरो-आश्रमको नगीच-पनि वस्न न.पा जा, तँ रूपवती यौवनवती छु भन्ने घमण्ड गर्छेस् , तेरो रूप सबै संसारका स्त्रीहरूलाई वाँडियोस्, तँ-मात्रै रात्री हुन पाउन्नस् , शिला भएर वसेस्" यस्तो सराप दिए । अहल्याले "अज्ञानले गरेको अपराधमा क्षमा पाऊँ" भनी धेरै प्रार्थना गर्दा "त्रेतायुगमा दशरथनन्दन भएर विष्णुभगवान् जन्मनुहुनेछ, उहाँका-चरणको स्पर्श पाए-पछि तेरो उद्धार होला" यस्तो वरदान दिएर गौतमऋषि तपस्या गर्न लागे । देवराज ! गौतमका सरापले तिम्रो यो दुरवस्था भएको हो । वैष्णव-याग गर, अनि तिमी निष्पाप र बलवान् अजेय हुनेछौ, तिम्रो छोरो जयन्त मर्ला भनेर उसैको मातामह-पुलोमादानवले घर लगी सुरक्षित राखेको छ, शोक नगर" भनेर ब्रह्माजी अन्तर्धान हुनु भयो [यो कथा. वा.रा. ३० सर्गमा छ]

छन्द–पर सत पद पावन सोक नसावन प्रकट भई तप पुञ्ज सही ।
देखत रघुनायक जनसुख दायक सनमुख होई करजोरिरही ॥
अति प्रेम अधीरा पुलक सरीरा मुख नहि आवे वचन कही ।
अतिसय बडभागी चरनन्हि लागी जुगलनयनन्हिजलधार वही॥२८॥

पवित्र र शोकनाशगर्ने प्रभुकाचरणको स्पर्श हुनाका साथ ती तपस्याको साँचो समूहस्वरूपभएकी (तपोमूर्ति) स्त्री (अहल्या) प्रकट भइन् । भक्तजन-सुखकारी अवध-विहारी रघुनाथजीलाई देख्ने-वित्तिकै सन्मुख गएर हात जोरीकन खडा भइन् । ती गाढप्रेमले अधीर (व्याकुल) भइन्, तिनका-सर्वाङ्गमा रोमाञ्च भयो, मुखवाट वचन ननिस्कने भयो (गला थुनियो) । पूर्ण-भाग्यवती अहल्या प्रभुका पाउमा परिन्, तिनका दुई नेत्रवाट हर्षाश्रु र प्रेमाश्रुको धारा वग्यो ॥ २८ ॥

धीरज मन कीन्हा प्रभु कहँ चीन्हा रघुपति कृपा भगति पाई ।
अति निर्मल वानी अस्तुति ठानी ज्ञान गम्य ? जय रघुराई ॥
मैं नारि अपावन प्रभु जगपावन रावनरिपु जन सुख दायी ।
राजीव विलोचन ! भवभय मोचन ! पाहिपाहि सरनहि आई ॥२९॥

मनमा धैर्य गरिन्, प्रभुलाई चिन्हिन्, रघुनाथजीका कृपाले भक्ति पाइन्, अनि अहल्याले निर्मल–वाणीले स्तुति गर्न लागिन् "ज्ञानद्वारामात्र फेलापर्ने ! हेरघुराज ! हजुर्को जय होस्, म अपवित्र स्त्री-जाति, प्रभु जगत्पवित्रगर्ने, रावणको संहारगर्ने, भक्तजनहरूलाई सुख दिने हुनुहुन्छ, हेकमलदलसदृशनयन ! हे भवभयमोचन ! शरण परेकी मलाई रक्षागर्नु होस् रक्षागर्नु होस् ॥ २९ ॥

मुनिसाप जो दीन्हा अति भल कीन्हा परम अनुग्रहमैं माना ।
देखेउँ भरि लोचन हरि भवमोचन इहै लाभ संकर जाना ॥
विनती प्रभु मोरी मैं मति भोरी ! नाथ ! न वर माँगौं आना ।
पद कमल परागा रस अनुरागा मम मन मधुप करइ पाना ॥३०॥

मेरा-स्वामी-मुनिजीले जो सराप दिनुभएथ्यो त्यो असल-काम गर्नुभएछ, त्यो-सरापलाई मैले अनुग्रह जानें, संसारबन्धन-छुटाउने-प्रभुलाई मैले आँखाभरी देख्न पाएँ, शंजरजीले प्रभुको दर्शनै-लाई परमलाभ संझनुभएको छ । मेरो-मनरूपी-भ्रमर प्रभुका-चरण-कमलका धूलाको रसमा अनुरक्त (प्रेमी) रहोस्, प्रभु ! म अजान अल्पबुद्धि छु, यही वर माग्दछु, अर्को वर माग्दिन, मेरो विन्ती छ ! ॥ ३० ॥

जेहि पद सुरसरिता परमपुनीता प्रकट भई सिव सीस धरी ।
सोइ पदपंकज जेहि पूजत अज मम सिर धरेउ कृपाल हरी ॥

एहि भाँति सिधारी गौतम नारी वार वार हरिचरन परी।
जो अति मन भावा सो वर पावा गै पतिलोक आनन्द भरी ॥३१॥

जसका चरणवाट परमपवित्र-गङ्गाजी उत्पन्न भइन्, तथा-उनलाई शिवजीले माथमा धारण गर्नुभयो, जुन-चरणकमललाई ब्रह्माजी पूज्नुहुन्छ, त्यहीे-चरणकमल दीनदयाल-प्रभुले मेरा शिरमा राखिदिनुभयो।" (धन्य! मेरो भाग्य) यस्ता-प्रकारले स्तुति गरेर वारंवार रघुनाथजीका चरणमा शिर राखेर गौतम-पत्नी अहल्या जो चिताएको थियो, त्यो वर पाएर आनन्दपूर्ण भईकन पतिलोक (पतिको आश्रम) गइन् ॥ ३१ ॥

दोहा—अस प्रभु दीनबन्धु हरि, कारन रहित दयाल।
तुलसिदास शठ तेहि भजु, छाडि कपट जंजाल ॥२२०॥

तुलसीदास भन्दछन्, मूर्ख! यस्ता समर्थ, दीनबन्धु, विनाकारण दया-गर्ने, भगवान्लाई कपट र संसारका-मायामोहको जंजाल छाडेर भज ॥ २२० ॥

चौ०—चले राम लछिमन मुनिसँगा ❀ गये जहाँ जग पावनि गङ्गा ॥ १ ॥
गाधिसूनु सब कथा सुनाई ❀ जेहि प्रकार सुरसरि महि आई ॥ २ ॥

रामजी र लक्ष्मणजी विश्वामित्र-मुनिका साथ हिड्नुभयो र जहाँ जगत्-पवित्र गर्ने गङ्गाजी हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ पुग्नुभयो ॥ १ ॥ जुन-प्रकारले गंगाजी भूमितलमा आउनु भएको हो, त्यो-सवै कथा विश्वामित्र-मुनिले रामजीलाई सुनाउनुभयो ॥ २ ॥ (१)

---

(१) विश्वामित्रजीले भने कि "रघुनन्दन! यी गङ्गाजीको उत्पत्ति वयान गर्छु, सुन्नुहोस्। हजूरका वंशमा अघि सगर नाम भएका प्रतापी राजा थिए। तिनका पुत्र साठीहजार (६००००) भए। राजा-सगरले अश्वमेध यज्ञ ९९ पटक गरि-सके-पछि, अर्को अश्वमेध गर्न आफ्ना-छोरा-हरूका-रक्षकतामा यज्ञिय-अश्व छाडेका थिए, इन्द्रले ईर्ष्यावश भएर ["१०० अश्वमेध पूर्ण गरेर मजस्तो हुन केको दिउँला" यस्तो रीस लिएर] त्यो-घोडा लगीकन कपिलमुनिका आश्रममा वाँधीदिए, इन्द्र अदृश्य थिए, त्यो-काम-गर्दा कसैले देखेन, घोडा हराउँदा खल्लवल्ल पऱ्यो। साराभूमण्डलमा घोडा खोजे, कहीं पाईएन, अनि साठी हज्जार-बलवान्-सगरपुत्रले धमाधम पृथ्वी खनेर उपद्रव मचाए, तैपनि घोडा पाइएन र लाचार-भई फर्केर पिता-सगरलाई सवै-वृत्तान्त सुनाए। सगर-राजाले "खन्न पुगेन, अरु खन," भन्ने हुकुम दिए। फेरि तिनीहरूले झोक्किएर धमाधम खन्न थाले. सवै—तिर खनि-सके, आखीरमा ईशानदिशा खनेर तिनीहरू पातालसम्म पुगे, त्यहाँ कपिल-मुनिका आश्रममा आफ्नो घोडा चर्न-लागेको देखे। समाधि चढाएर रहेका कपिल-मुनिलाई पनि देखेर "घोडाचोर यही हो" भनेर हल्लखल्लगर्दै पीट्न जाइलागे, तिनका हल्लखल्लले कपिलदेवमुनिको समाधि वेटाइममा टूट्न गयो र उनले धेरै—कालसम्म चिंली-राखेका आँखा खुले, योगका-प्रभावले धग्धगाकार आगाको मुस्लो आँखावाट निस्क्यो, त्यसले साठी-हजार-राजकुमारलाई एकैघान गरेर भस्म पाऱ्यो। धेरै-काल वित्यो छोराहरू आएनन् र सगर-राजाले आफ्नो नाती अंशुमान्‌लाई वावुहरू-खोज्न पठाए। जाँदा-जाँदा अंशुमान् उही-कपिलाश्रममा पुगे, घोडा-पनि देखे, भस्मका-थुप्राका थुप्रा पनि देखे। विचारवान् भएका अंशुमान्ले आफ्ना—वावुहरू मरेकै ठहराएर विलाप गर्नलाग्दा त्यहाँ पक्षिराजगरुडजी देखिये, तिनले सवै वृतान्त वताएर "आफ्ना वावुहरूको उद्धार गंगाजीका जलले गर, अरु

तब प्रभु ऋषिन्ह समेत नहाये ❀ विविध दान महिदेवन्ह पाये ॥ ३ ॥
हरषि चले मुनि वृन्द सहाया ❀ वेगि विदेह नगर नियराया ॥ ४ ॥
पुर रम्यता राम जब देखी ❀ हरषे अनुज समेत विसेखी ॥ ५ ॥

प्रकारले ब्रह्मदण्डले डढेकाको उद्धार हुँदैन" भने । अंशुमान्ले दुःखपीड़ित भएर कपिलमुनिलाई प्रणाम गरीकन घोडा फर्काएर ल्याये, सगरले सबै-वृतान्त सुने यथाकथंचित् त्यो यज्ञ सिद्धाए, तीसहजार-वर्ष राज्य गरिसकेका थिए, गंगाजी-ल्याउने उपायको सुरसार्ग दैँमा स्वर्गवासी भए। अंशुमाम् राजा भए । तिनका छोरा दिलीप समर्थ भए-पछि, तिनैलाई राज्य दिएर तं। गंगाजीको तपस्या गर्न गए। ती अंशुमान् हजारौं-वर्ष-सम्म तपस्या गर्दागर्दै स्वर्गवासी भए । अनि दिलीपले आफ्ना-छोरा भगीरथलाई राज्य दिएर तपस्या गर्न थाले, ती-पनि कृतार्थ भएनन् त्यसै स्वर्गवासी भए । भगीरथका सन्तान भएका थिएनन्, मन्त्रीका हातमा राज्य सुंपेर आफ्ना पुर्खाको उद्धारका निमित्त "देहं वा पातयामि, कार्यं वा साधयामि" यस्तो संकल्प गरेर उग्र तपस्या गरे, ब्रह्माजी खुशी हुनुभयो र प्रकट भईकन "वरंब्रूहि" भन्नुभयो, उत्साहधुरन्धर भगीरथले "अगति-परेका मेरा पूर्खाको उद्धारका निमित्त गंगाजी पृथ्वीतलमा उत्रून्" यो वर मागे, आफ्नो स्वार्थ-पट्टी न लागेर फगत पितृभक्ति गरेर त्यस्तो वर माग्दा ब्रह्माजी अति खुशी हुनुभयो र "तथास्तु, अन्यं च वरं ब्रूहि" भन्नुभयो, भगीरथले हात जोडेर "महाराजा सगरका कुलमा सन्तानविच्छेद नहोस्" यस्तो वर मागे । ब्रह्माजीले "तथास्तु तथास्तु" भन्नुभयो र "गंगाजी ता पृथ्वीतलमा उत्रलिन्, तिनको वेग थाम्न पृथ्वी शक्तिनन्, शंकरजीलाई मनाऊ, उहाँले माने-पछि गंगाजी उत्रने छन" भन्नुभयो र अन्तर्धान हुनुभयो, राजा-भगीरथले उग्र तपस्या गर्दा आशुतोष-भगवान्-शंकर प्रसन्न हुनुभयो र "गंगाजीको वेग रोकेर सुस्त-सुस्त पृथ्वीतलमा पुस्याई दिउँला" भन्नुभयो भगीरथजीले गंगाजीको स्तुति गरे " शंकरजीलाई हुत्याएर पाताल पुस्याई दिन्छु " यस्तो हौसला गरेर बडो-वेगका-साथ गंगाजी शंकरजीका खुला-जटामा गिर्नुभयो, शंकरले त्यो जटा विशाल-घन-गरी तुरन्तै बाँध्नु भयो, र गंगाजी छिर्न पनि नपाएर धेरैकाल-सम्म जटाजूटमा घुमी-रहनु-भयो । भगीरथले फेरी शंकरजीको स्तुति गरे अनि शंकरजीले जटा-जूटमा ७ प्वाल पारिदिनुभयो र ७ तर्फ लागेर ७ नामले ([१]ह्लादिनी, [२]पावनी, [६]नलिनी, [४]सुचक्षु, [५]सीता सिन्धु[६], अलँकनन्दा) गंगाजीका धारा चले, अघिअघि दिव्यरथमा चढेका भगीरथ, पछि-पछि पतितपावनी-गंगा भएर अपूर्व शोभा भयो । जाँदाजाँदा वाटामा जह्नुराजर्षिको यज्ञमण्डपलाई गंगाजीले वगाइदिनुभयो र समर्थ जह्नुराजर्षिले तपोबलको अद्भुत प्रभाव देखायेर जम्मै गंगाजीलाई पिईदिए । देवता-ऋषि-भगीरथले मनाउँदा जह्नुले कानवाट गंगाजी निकासी-दिये, देवताहरू खुशी भयेर "महाप्रभाव ! राजर्षे ! ई गंगा तपाईकी छोरी भइन्, जह्नुनन्दिनी, जह्नुतनया, जाह्नवी इत्यादि नामले प्रसिद्ध हुनेछन्" भने । अनी सरासर गंगाजीको धारालाई पछि लायेर राजा भगीरथ कपिलाश्रममा पुगे. भस्मावशेष भएका सगरराजाका छोराहरूले विष्णुपदी-धर्मद्रवा पतितपावनी गंगाका जलको स्पर्श पाए (खरानीका थुप्रा गंगाजीका जलमा रयालिए) साठीहज्जार राजकुमार १ डफ्फा भएर सरासर स्वर्ग पुगे । अनि ब्रह्माजी त्यहीं प्रकट हुनुभयो र प्रसन्नताका साथ— "राजन् ! भगीरथ ! श्यावास, तिमिले आफ्ना पुर्खालाई तास्यौ, जहाँ-सम्म गंगाजीको जल पृथ्वीमा रहला तहाँ-सम्म सगरका पुत्रहरू देवतै भएर स्वर्गमा रहने छन्, यिनै गंगाजी तिम्री छोरी भइन् यिनैले भागीरथी (भगीरथपुत्री) इत्यादिनामद्वारा तिम्रो नाम अजर-अमर पार्नेछन्, बाबु ! भगीरथ ! तिमीले आफ्नो पुर्खाको मात्रै उद्धार गरेको होइन, स्वर्ग-मर्त्य-पातालका सबै-प्राणी गङ्गा पाउँदा अनुगृहीत भए, तिमिले गरेको यो धर्म अनन्त छ । अब यिनै गङ्गाका जलजे आफु-पनि स्नान गर, पितृ-पितामहहरूको

अनि रघुनाथ-जीले ऋषि-सहित स्नान गर्नुभयो। ब्राह्मणहरूले अनेकप्रकारको दान पाए ॥ ३ ॥ मुनिवर्गका साथ हर्षित भएर रघुनाथजी छिटोछिटो हिंड्नुभयो, विदेहनगर (जनकपुर) नगीचै आईपुग्यो ॥ ४ ॥ जव रामजीले जनकपुरको रमणीयता देख्नुभयो, अनी ता भाई-समेत खूव हर्षित हुनुभयो ॥ ५ ॥

तर्पण पनि गर, तिम्रो भलो होस्। राजन्! सगरकुलतिलक! यो काम गर्दागर्दा तिम्रा ३ पुस्ता वितेर गये ता पनि तिमिले सिद्ध गरीछाड्यौ अव कृतार्थ भयौ, तिमिलाई धन्यवाद छ, घर जाऊ, राज्य गर, म पनि अव जान्छु है" भनेर अन्तर्धान हुनुभयो। राजा भगीरथले श्रीगङ्गाजीको स्तुति गरे—गङ्गाजी प्रसन्न भयेर—'पिताजी! महाराज! जहाँ–सम्म पृथिवीमा तुलसीको पूजा हुन्छ, जहाँ–सम्म आकाशमा वृहस्पति तारा उदाउँछन्, जहा–सम्म स्वर्गमा कल्पवृक्ष रहन्छ, जहाँ–सम्म समुद्रमा वडवानल रहन्छ, त्यहाँ सम्म तपाईका रथका पाङ्ग्राले खनेका वाटामा म रहने छु" यस्तो आशय भएको—

"यावद्धरण्यां तुलसी प्रपूज्यते गुरुर्नभःस्थो दिवि कल्पपादपः ॥
यावत्समुद्रे वडवानलश्च वसामि राजँस्तव चक्रखाते" ॥

यस्तो प्रतिज्ञा गर्नुभयो। राजा भगीरथ कृतार्थ भएर घर फर्के, कीर्तिरूपी–अमर शरीर यहाँ राखेर, नश्वर–शरीर छाडीकन अमर पदमा गए।

रघुनन्दन! यो-गङ्गावतरणको-कथा कसैलाई सुनाये-मात्रै-पनि सुनाउनेका ऊपर पितृ र देवता प्रसन्न हुन्छन्, जो श्रद्धाका-साथ सुन्दछ. त्यसका मनोरथ पूर्ण हुन्छन्, सुन्ने-सुनाउने दुवैका पाप नष्ट हुन्छन्, आयु र यश वढ्दछ" ॥

यस्ता-प्रकारले गङ्गाजीको महिमा रामायण-महाभारत-अठार-पुराण, उपपुराण, तन्त्रशास्त्र, अरूशास्त्र, वेदसमेतले वर्णन गरिएको छ।

सनत्कुमार-संहितामा रहेको—

कलेर्दशसहस्राणि विष्णुस्तिष्ठतिमेदिनीम्।
तदर्धं जाह्नवीतोयं तदर्धं ग्रामदेवताः ॥

यो-वचन देखेर "कलियुगको ५ हजारवर्ष जाँदा गङ्गाजी जानु भयो। विक्रमसंवत् १९५६ उप्रान्त गंगाजी हुनुहुन्न" यस्तो भ्रममा परेर धेरैजनाले गंङ्गाजीमा श्रद्धाभक्ति घटाउन लागेका छन्। त्यस्ता भ्रमग्रस्त-भएका सज्जनवर्गमा सविनय हात जोडेर गंगाजीको-प्रस्ताव-चलेका-प्रसंगमा उनका-विषयमा अलिकति निवेदन गर्दछु, अघेली नठानेर मेरा-वक्तव्यमा ध्यान दिनुहोला। के? भने—

(१) "लौ कलिका ५ हजारवर्षमा गंगाजी ता जानुभएछ, १० हजारवर्षमा विष्णुपनि जानुहुनेछ होइन?। विष्णु ऐलेसम्म कहाँ हुनुहुन्छ, पछि कहाँ जानु होला?" यस्तो तर्कगरेका खण्डमा व्यापक-विष्णुको सत्ता पृथिवीवाट हटेपछि पृथिवीको-सत्तापनि रहँदैन भन्नु पर्दछ, दशहजारवर्ष पछि पृथ्वी हराउलिन् त? पृथिवी हराए-पछि प्रलय भएन त?, दशै-हजार-वर्षमा प्रलय होइ हाल्लात, इत्यादि असंगत कुरा उठेर आउँछन्, त्यसो हुनाले "विष्णु-जान्छन् भनेको होइन, विष्णुको भक्ति हराउँछ" भनेको हो, त्यस्तै "गंगाजी जान्छिन् भनेको होइन, गङ्गाजीको भक्तिश्रद्धा हराउँछ" भनेको हो" यस्तो विचार कसैकसैले गरेका छन्। तर "यो-विचार सर्वांशमा ठीक हो" भन्न शकिदैन, किन भने?

कलेर्दशसहस्राणि भन्ने-श्लोकको तात्पर्य यो-अठ्ठाईसौं कलिमा छैन यो-श्वेतवराहकल्पका-पछिल्लो-एकहत्तरौं-कलिमा तात्पर्य छ, यो कुरामा—

वापी कूप सरित सर नाना ❀ सलिल सुधासम मनि सो पाना ॥ ६ ॥
गुञ्जत मञ्जु मत्त रस भृङ्गा ❀ कूँजत कल बहु वरन विहङ्गा ॥ ७ ॥
वरन वरन विकसे वन जाता ❀ त्रिविध समीर सदा सुख दाता ॥ ८ ॥

"पृथिवी गङ्गया हीना भविष्यत्यन्तिमे कलौ ।
तदैव विष्णुस्त्यजति मेदिनीं नरपुंगव !"

यो-विष्णुपुराणको-वाक्यसँग एकवाक्यता गर्नु नै प्रमाण हुनआउँछ ॥

(२) फेरि—"यावद्धरण्यां तुलसी प्रपूज्यते गुरुर्नभःस्थो दिवि कल्पपादपः ।
यावत्समुद्रे वडवानलश्च वसामि तावत्तव चक्रखाते ॥"

यो–प्रायश्चित्ततत्वमा–उद्‌धृतगरेका–गङ्गावाक्यको पनि प्रामाण्य हुन आउँछ ।

(३) फेरि—"कल्किभगवान् आखिरमा चित्तग्लानि भएर २ स्त्रीलाई साथ लिई जङ्गल–तिर जानु भयो, जाँदाजाँदा मुनिजनले व्याप्त भएको, गङ्गाजलले पूर्णभएको, देवगणले सेवा-गरिएको मनोहर–हिमालय पर्वतमा पुग्नुभयो, त्यहाँ जाँदा भगवान्–कल्किलाई ४ तर्फवाट देवताहरूले सेवागर्न घेरे, अनि उहाँले गङ्गाजीका–तीरमा चतुर्भुजरूप धारणा गरेर आफ्नो स्वरूप संझनु भयो" यस्तो–आशय–भएका कल्कि-पुराणका–उन्दैशौं–अध्यायका—

प्रययौ क्लिन्नहृदयः पत्नीभ्यां सहितो वनम् ॥ १९ ॥
हिमालयं मुनिगणैराकीर्णं जाह्नवीजलैः ॥
परिपूर्णं देवगणैः सेवितं मनसः प्रियम् ॥ २० ॥
गत्वा विष्णुः सुरगणैर्वृतश्चारु चतुर्भुजः ॥
उषित्वा जाह्नवीतीरे सस्मारात्मानमात्मना ॥ २१ ॥

यी श्लोकवाट-पनि यो कलिका अन्त्यमा पैदा-भएका कल्किभगवान्का पालासम्म आदर-पूर्वक गंगाजीको सेवा हुने कुरा सिद्ध हुन्छ ।

(४) फेरि—यी गङ्गाजीलाई पृथिवीतलमा उतार्ने राजा भगीरथ रामजीका पुर्खा हुन्, सागरले हनूमान्को सत्कार गर्नालाई मैनाक-पर्वतसँग गरेका कुरावाट यो कुरा स्पष्ट छ, । (सुन्दरकाण्ड हेर्नुपर्दछ)

(५) रामचन्द्रको अवतार यही-कल्पका चौवीशौं-कलिमा भएको हो भन्ने-कुरा-हरिवंशका-एक-चालीसौं-अध्यायका—

चतुर्विंशे युगे चापि विश्वामित्रपुरःसरः ।
जज्ञे दशरथस्याथ पुत्रः पद्मायतेक्षणः ॥२१॥
कृत्वाऽऽत्मानं महाबाहुश्चतुर्धा प्रभुरीश्वरः ।
लोके राम इति ख्यातस्तेजसा भास्करोपमः ॥२२॥

यी २ श्लोकवाट स्पष्ट छ ।

अब— कलेर्दशसहस्राणि यो वचनसंझदा चोवीसौं कलिमानै गङ्गाजी गइ–सकेको हुनुपर्दछ भने, अट्ठाईसौं कलिका आदि (द्वापरान्त) मा अवतार लिएका बलरामले र उनका-समकालीन विदुरले तीर्थयात्रा गर्दा गङ्गाको यात्रा गर्नु न पर्नैहो ।

भागवत, दशमस्कन्धमा "गङ्गासागरसंगमे" भनेर बलदेवको यात्रा देखायेको छ, तृतीयस्कन्ध-मा "द्वारि द्युनद्या ऋषभः कुरूणाम्" भनेर विदुरको गङ्गायात्रा देखायेको छ, । तस्मात् "बलरामका समय-

अनेकानेक वापी (वावली) कूवा, नदी, पोखरी थिए, जल अमृतसमान मीठो थियो, मणिका सिंढी वनेका थिए ॥ ६ ॥ पुष्परस पानगर्नाले मस्त भएका भ्रमरहरू मधुर शब्द गर्न-लागेका, अनेकवर्णभएका-पक्षीहरू मीठो वोली बोल्ल-लागेका थिए ॥ ७ ॥ रङ्-रङ्-का-कमल फूलिरहेका थिए, ठण्ढा-सुगन्ध-मन्दभएको, सवै-मौसममा आनन्द-दिने हावा चलिरहेको थियो ॥ ८ ॥

दोहा–सुमन वाटिका वाग वन, विपुल विहङ्ग निवास ।
फूलत फलत सुपल्लवत, सोहत पुर चहुँपास ॥२२१॥

धेरैप्रकारका पक्षी रहेका फुलवारी, वघैचा; वनका वृक्ष कोही फुलि-रहेका, कोही फलिरहेका, कोही-राम्रोपालुवा हालि-रहेका जनकपुरका चारैतर्फ सुशोभित थिए ॥२२१॥

चौ०–वनइ न वरनत नगरनिकाई ❀ जहाँ जाइ मन तहहिं लोभाई ॥ १ ॥
चारु वजार विचित्र अँवारी ❀ मनिमय जनुविधि स्वकर सँवारी ॥ २ ॥
धनिक वनिकवर धनदसमाना ❀ वैठे सकल वस्तु लै नाना ॥ ३ ॥
चौहट सुन्दर गली सुहाई ❀ सन्तत रहहिं सुगन्ध सिचाई ॥ ४ ॥

नगरको निकोपना (शोभा) वर्णनगर्न नशकिने थियो । जहाँजाउ, तहीं मन लोभिन्थ्यो ॥ १ ॥ वजार राम्रो, विचित्र-थियो । त्यसको अँवारी (पङ्क्ति = लहर) मणिमय

सम्म गंगाजी रहेकी थिइन्'' यो कुरा सिद्ध भएपछी ''चौविशौं, पच्चिशौं, छव्विशौं, सत्ताइशौं–कलिसम्म गंगाजी रहनुभयो, अठ्ठाईसौं कलिले के-अपराध गर्‍यो र पाँचहज्जारवर्षैमा गङ्गाजीले पृथ्वी छाडेर जानुपर्‍यो ?'' यस्तो अखण्डनीय प्रत्युत्तर खढाहुन आउँछ । तस्मात् ''अन्तिम-एकहत्तरौं-कलिमा यो-कल्प–समाप्तहुँदा–खेरि महाप्रलयका टाइमसम्म गङ्गाजी रहनुहुन्छ, अनि जानुहुन्छ, ऐले जानुभएको छैन,'' यो कुरा सिद्ध हुन आयो ।

''५ हज्जार–वर्ष वितीसके–उप्रान्त-पनि, यज्ञयागादि-श्रौतकर्म लुप्तप्राय भइ-सकेपछि पनि, नाना प्रकारका तपस्याको प्रचार ध्वस्तभइ सके–पछि पनि, आजकाल गङ्गाजीको आश्रय गरेर अनेकानेकसिद्ध तपस्वी महात्माहरू रहेका छन्, करोडौं भक्तजन पर्वपर्वमा पतितपावनी गङ्गाजीको सेवा गर्न श्रद्धापूर्ण भएर जाँदैछन्, गङ्गाजीको प्रताप कहिल्यै जाँदैन, यो–दुनियाँ–गएपछि पनि गङ्गाजीको प्रताप रहन्छ, जैले सर्वसंहार होला, त्यसै वखतमा गङ्गाको प्रताप जाला'' भनेर श्रुति–स्मृति–पुराणको ऐकमत्य बुझ्ने कुनै गङ्गादासले—

मखानां चर्चायामपि विगलितायां कलिबला–
दपध्वस्ते नानाविघवपुषि सर्वत्र तपसि ।
जनानां यत्कोटिर्भजति भवतीं भक्तिभरिता
प्रतापोऽयं गङ्गे ! तव जयति भङ्गेन रहितः ॥ [गङ्गागौरव]

यस्तो उद्गार निकालेको छ ।

प्रत्येक–हिन्दुसन्तानले प्रतिदिन गङ्गाको सेवा गर्नुपर्दछ, समयका प्रभावले अरू–धर्मकर्म यथार्थ हुन नशक्ने भयो, आफ्नो उद्धार अन्यथा हुन नशके पछि अनन्यभक्तिले पतितपावनी, पापपुञ्जनाशिनी-भगवती–भागीरथीको स्मरण–कीर्तन–दर्शन–स्पर्शनले आफ्नो उद्धार गर्नुपर्दछ ।

(मणिले खचाखच भरिएको) हुनाले मानौं विधातालेनै आफ्ना हातले रचेको होकि भनेजस्तो थियो ॥ २ ॥ कुवेर-समान धनाढ्य-भएका वैश्यहरू नाना प्रकारको-चीजवीज लिएर वसेका थिए ॥ ३ ॥ चौगटा र गल्लीहरू राम्राराम्रा सुशोभित र सधैं गन्धजल (गुलावजल= केवडापानी) ले सिंचिएका (सेचन गरिएका) थिए ॥ ४ ॥

मङ्गलमय मन्दिर सवकेरे ❀ चित्रित जनु रतिनाथ चितेरे ॥ ५ ॥
पुर नरनारि सुभग सुचि सन्ता ❀ धरमसील ज्ञानी गुनवन्ता ॥ ६ ॥
अति अनूप जहँ जनक निवासू ❀ विथकहिं विवुध विलोकि विलासू ॥ ७ ॥
होत चकित चित कोट विलोकी ❀ सकल भुवन शोभा जनु रोकी ॥ ८ ॥

सवैका घर आनन्दमङ्गलपूर्ण, चित्रविचित्रका हुनाले मानौं रतिनाथ (कामदेव) रूपी-चित्रकारले सजाएका हुन्कि भनेजस्ता थिए ॥ ५ ॥ शहरका नर-नारीहरू भाग्यवान्, शुद्ध, सज्जन, धर्मशील, ज्ञानी, गुणी थिए ॥ ६ ॥ जहाँ अतिअनुपम (उपमानैनभएका) जनकराजर्षिको निवास थियो, जहाँका-राजा जनकजोको योग-ज्ञान-सहितका-राज्यभोगको अपूर्व-आनन्द देखेर देवता-हरू थाक्तथे [जनकको राज्यभोगानन्द नहेरी चित्त बुझ्दैन थ्यो, थकित हुन मञ्जूरभएर पनि त्यो-अनौठा आनन्द हेरिरहन्थे] ॥ ७ ॥ त्यहाँको कोट (किल्ला) हेर्दा चित्त चकित हुन्थ्यो, मानौं यो-किल्लामा चौदहभुवनको शोभा थुनिएको छ कि ? भन्ने भान हुन्थ्यो ॥ ८ ॥

दोहा–धवल धाम मनि पुरट पट, सुघटित नाना भाँति ।
सिय निवास सुन्दर सदन, सोभा किमि कहि जाति ॥२२२॥

नाना-प्रकारसँग सुवर्णका–पातामा मणि जडेर जोरेका सेता घर (अरूका) थिए । सीताजीका सुन्दर भवनको शोभा कसरी वर्णनगर्न शकिन्छ ॥ २२२ ॥

चौ०-सुभग द्वार सव कुलिस कपाटा ❀ भूप भीर नट मागध भाटा ॥ १ ॥
वनी विसाल वाजि गजशाला ❀ हय गज रथ संकुल सवकाला ॥ २ ॥
सूर सचिव सेनप बहुतेरे ❀ नृपगृह सरिस सदन सव केरे ॥ ३ ॥
पुर वाहेर सर सरित समीपा ❀ उतरे जहँ तहँ विपुल महीपा ॥ ४ ॥

राजद्वार अति-राम्रो थियो, त्यसको ढोका वज्रसमान दृढ थियो। त्यहाँ राजाहरूको भीड लागिरहन्थ्यो, नट, मागध (राजवंशकीर्तनगर्नें गवैया), भाटहरू त्यहीं रहन्थे ॥ १ ॥ तवेला र हात्तिसार विशाल (ठूलो) थियो, त्यहाँ घोडा, हात्ती रथ, हरहमेशा भरिभराउ रहन्थे ॥ २ ॥ शूरवीरहरू, मन्त्रीहरू, सेनापतिहरू धेरै थिए। सवैका घर राजमहका उचित थिए ॥ ३ ॥ शहरका-वाहिर नगीचैमा नदी र तलाऊ थिए, धेरैराजाहरू देशान्तरवाट आँउदा जहाँ तहाँ त्यहीं उत्रन्थे ॥ ४ ॥

देखि अनूप एक अँवराई ❀ सव सुपास सव भाँति सुहाई ॥ ५ ॥
कौसिक कहेउ मोर मनमाना ❀ इहाँ रहिअ रघुवीर सुजाना ॥ ६ ॥

भलेहि नाथ ! कहि कृपानिकेता ❀ उतरे तहँ मुनिवृन्द समेता ॥ ७ ॥
विश्वामित्र महामुनि आये ❀ समाचार मिथिलापति पाये ॥ ८ ॥

सवै-कुरालाई सजिलो पर्ने, सवतरहवाट राम्रो, अनुपम, एउटा अँवराई (आँपको वघैचा) देखेर विश्वामित्र-मुनिले " मलाई मनपऱ्यो, बुद्धिमन् ! रघुनाथजो ! यहाँ वसौं " भने ॥ ५ ॥ ६ ॥ " अच्छा महाराज ! " भनेर दयानिवास-भगवान्-रघुनाथजी मुनिवर्ग सहित त्यहीं उत्रनुभयो ॥ ७ ॥ मिथिलाधिपति-जनकजोले विश्वामित्र-महामुनि आएको समाचार पाए ॥ ८ ॥

दोहा—सँग सचिव सुचि भूरि भट, भूसुर वर गुरु ज्ञाति ।
चले मिलन मुनिनायकहिं, मुदित राउ एहि भाँति ॥२२३॥

साथमा शुद्ध भएका मन्त्री, अनेक-योद्धावीर, आचारवान्—ब्राह्मण, गुरू, ज्ञातिवर्ग, यसप्रकारले लिएर राजा-जनक मुनीश्वर-विश्वामित्रलाई भेट्न हर्षित भएर गए ॥२२३॥

चौ०-कीन्ह प्रनाम चरन धरि माथा ❀ दीन्हि असीस मुदित मुनिनाथा ॥ १ ॥
विप्र वृन्द सव सादर वन्दे ❀ जानि भाग्य वड राउ अनन्दे ॥ २ ॥
कुसल प्रश्न कहि वारहिंवारा ❀ विश्वामित्र नृपहि वैठारा ॥ ३ ॥

चरणमा शिर राखेर राजाले वन्दना गरे, मुनिनाथ-विश्वामित्रले खुशी भएर आशीष दिए ॥ १ ॥ अनी ब्राह्मणवर्गलाई आदर-सहित वन्दना गरे, ठूलो-भाग्य सझेर राजा आनन्दित भए ॥ २ ॥ वारंवार कुशल-प्रश्न गरे, विश्वामित्रले राजालाई वसाए ॥ ३ ॥

तेहि अवसर आये दोउ भाई ❀ गये रहे देखन फुलवाई ॥ ४ ॥
स्याम गौर मृदु वयस किसोरा ❀ लोचन सुखद विस्व चितचोरा ॥ ५ ॥
उठे सकल जव रघुपति आये ❀ विश्वामित्र निकट वैठाये ॥ ६ ॥

त्यही-वेलामा दुवै-भाई (राम-लक्ष्मण) आउनुभयो, उहाँहरू फूलवारी हेर्न जानुभएको थियो ॥ ४ ॥ श्यामवर्ण र गौरवर्ण भएका, १५ वर्षको कलिलो उमेर भएका, नेत्रलाई आनन्दित गरीदिने, संसारको चित्त-हरणगर्ने, यस्ता रघुनाथजी र लक्ष्मणजी आउँदा, सवै जना उठे। विश्वामित्रजीले उहाँलाई नगीचै वसाउनुभयो ॥ ५ ॥ ६ ॥

भये सव सुखी देखि दोउ भ्राता ❀ वारि विलोचन पुलकित गाता ॥ ७ ॥
मूरति मधुर मनोहर देखी ❀ भएउ विदेह विदेह विसेखी ॥ ८ ॥

दुवैभाईलाई देख्ता सवैका नजरमा हर्षाश्रु भरियो, शरीरमा रोमाञ्च भयो, सवै हर्षित भए। मधुर-मनोहर-मूर्ति देखेर विदेहराजा (जनक राजा) विशेषगरेर (अरूभन्दा वढ्ता, अधिको भन्दा-वढ्ता) विदेह (देहको भान न भएका = देहाभिमानरहित भएका) भए ॥ ८ ॥

दोहा—प्रेम मगन मन जानि नृप, करि विवेक धरि धीर ।
वोलेउ मुनिपद नाइ शिर, गद्गद गिरा गँभीर ॥२२४॥

राजा-जनकले (आफ्नो) मन प्रेमले मग्न भएको जानेर, विवेकले धैर्य धरेर, विश्वामित्रमुनिका पाउमा शिर राखीकन गद्गद र गंभीर वाणीले-॥ २२४ ॥

चौ०-कहहु नाथ! सुन्दर दोउ बालक ❀ मुनिकुलतिलक कि नृपकुलपालक?॥१॥
ब्रह्म जो निगम नेति कहि गावा ❀ उभयवेष धरि की सोइ आवा ॥ २ ॥
सहज विरागरूप मन मोरा ❀ थकित होत जिमि चन्द चकोरा ॥ ३ ॥
ताते प्रभु पूछौं सति भाऊ ❀ कहहु नाथ! जनि करहु दुराऊ ॥ ४ ॥

"हेनाथ! सुन्दर यी दुई बालक मुनिकुलका-तिलक हुन् कि? राजकुलका पालक हुन्? [अर्थात् ब्राह्मण हुन् कि क्षत्रिय हुन्?] कि वेदले नेनिनेति भनेर गाइएका उनै-ब्रह्म दुइरूप धारणा गरेर आएका हुन्?, भन्नुहोस् ॥ १ ॥ २ ॥ स्वाभाविक-रागरहित भएको (कहिल्यै पनि बिषयको सुन्दरताले नभुल्ने) मेरो-मन; यी दुइ बालकलाई देख्ता, चन्द्रमालाई-देख्ता चकोर (च्याखुरा) जस्तो भएर थकित (हेर्दाहेर्दा नअघाउने अर्थात् रागपूर्ण) भयो ॥ ३ ॥ त्यसै-हुनाले राम्रोभावले मैले सोधेको हूँ, हेनाथ! बताउनुहोस्, छिपावट नगर्नुहोस् ॥ ४ ॥

इनहि विलोकत अति अनुरागा ❀ बरबस ब्रह्मसुखहि मन त्यागा ॥ ५ ॥
कह मुनि विहँसि कहेहु नृप! नीका ❀ वचन तुह्मार न होइ अलीका ॥ ६ ॥
ए प्रिय सबहि जहाँलगि प्रानी ❀ मन मुसुकाहिं राम सुनि बानी ॥ ७ ॥
रघुकुल मनि दशरथके जाए ❀ मम हित लागि नरेस पठाये ॥ ८ ॥

यिनलाई देख्ता अनुराग-रहित भएका मनमा अनुराग खूब भयो, मनले जबर्दस्ती-मा-परेजस्तो भएर ब्रह्मानन्दलाई पनि छाड्यो" ॥ ५ ॥ [योवचन बोले] [यस्ता जनकजीका वचन सुनेर] विश्वामित्र-मुनिले हाँसेर—"राजन्! ठीक भन्नुभयो, तपाईको वचन झूटो होइन। यी जहाँतक प्राणीछन् ती सबैप्राणीका प्रिय छन्" यत्ति बोल्दाबोल्दै रामजीले त्यो वाणी सुनेर मनमा अलीकति हाँस्नुभयो [गुप्तरूपले लीला गर्न आँटेको ता गुरुमहाराजले प्रेमका-मस्तीमा कुरा खुस्काएर भन्डाफोर पो गर्न लाग्नुभयो, भन्ने आशयले हाँस्नुभयो] ॥ ७ ॥ [अनि भगवान्का मनको हास्य र अभिप्राय पनि थाहापाउने दिव्यदृष्टि भएका विश्वामित्रले भने] "राजन्! यी दुइ रघुकुलमणि-दशरथका पुत्र हुन् । मेरा-हितका-निमित्त राजा-दशरथले यिनलाई पठाए ॥ ८ ॥

दोहा-राम लषन दोउ बन्धुवर, रूप सील बलधाम ।
मख राखेउ सब साखिजग, जिते असुर संग्राम ॥२२५॥

रूप, शील, बल, इनका-निवासस्वरूप-भएका यी दुई राम र लक्ष्मण नाम भएका दुई भाई हुन्। यिनले युद्धमा राक्षसगणलाई जितेर यज्ञको रक्षा गरे, यज्ञकुरामा सबै जगत् साक्षी छ ॥ २२५ ॥

चौ०-मुनि! तव चरन देखि कह राऊ ❀ कहि न सकौं निज पुन्य प्रभाऊ ॥ १ ॥
सुन्दर स्याम गौर दोउ भ्राता ❀ आनन्दहुके आनन्द दाता ॥ २ ॥

[राजाले भने कि]—"हेमुनीश्वर ! तपाईंको चरण देख्न पाउँदा आफ्ना पुण्यको प्रभाव वताउन शक्तिन । श्याम र गौरवर्ण भएका सुन्दर यी दुई भाई आनन्दका-पनि आनन्ददाता रहेछन् [यिनैले-गर्दा आनन्दपनि आनन्दमा पर्ला] ॥ १ ॥ २ ॥

इन्हकै प्रीति परसपर पावनि ❀ कहि न जाइ मनभाव सुहावनि ॥ ३ ॥
सुनहु नाथ ! कह मुदित विदेहू ❀ ब्रह्म जीव इव सहज सनेहू ॥ ४ ॥

यी दुई भाईको परस्परप्रेम पवित्र रहेछ, सवैलाई-मनपर्ने सुन्दर यो प्रेम वर्णन गर्न नशकिने रहेछ । मुनिमहाराज ! सुन्नुहवोस्, यी दुई जना परमात्मा र जीवात्माजस्ता स्वाभाविक-स्नेहवान् (परस्पर मिलेजुलेका) रहेछन्" [भनेर राजाजनकले खुशी भई बोले] ॥३॥४॥

पुनि पुनि प्रभुहिं चितव नरनाहू ❀ पुलकगात उर अधिक उछाहू ॥ ५ ॥
मुनिहिं प्रसंसि नाइ पद सीसू ❀ चलेउ लवाइ नगर अवनीसू ॥ ६ ॥

राजा वारंवार प्रभुजीलाई हेरेर शरीरमा रोमाञ्चित हृदयमा उत्साहवान् भए। मुनिको प्रशंसा गरेर, पाउमा शिर राखेर मुनि र प्रभुजीहरूलाई नगरतर्फ सँगै लगे ॥५॥६॥

सुन्दर सदन सुखद सवकाला ❀ तहाँ वास लै दीन्ह सुआला ॥ ७ ॥
करि पूजा सव विधि सेवकाई ❀ गएउ राउ गृह विदा कराई ॥ ८ ॥

सवै-समयमा सुविस्ता दिने सुन्दर महल जो थियो, राजाले त्यहीं उहाँहरूलाई वास लिईदिए (राखी दिए) र सत्कार, सवतरहको सेवा, गरेर आफू विदाभई घर गए ॥७॥ ८ ॥

दोहा—ऋषय सँग रघुवंस मनि, करि भोजन विश्राम ।
वैठे प्रभु भ्राता सहित, दिवस रहा भरि जाम ॥२२६॥

रघुराजाका वंशमा मणि-स्वरूप-भएका प्रभुजी ऋषिवर्ग-संसगै भोजन गरेर भाई-लक्ष्मणजीका साथ आरामी (विश्राम) गर्न लाग्नुभयो । दिन १ पहर वाँकी रहेको थियो ॥ २२६ ॥

चौ०—लषन हृदय लालसा विसेखी ❀ जाइ जनकपुर आइअ देखी ॥ १ ॥
प्रभु भय वहुरि मुनिहिं सँकुचाहीं ❀ प्रगट न कहहिं मनहिं मुसुकाहीं ॥ २ ॥

लक्ष्मणजीका मनमा "जनकपुर जाऊँ, हेरेर आऊँ" यस्तो लालसा (प्रवल इच्छा) खूव थियो, तर प्रभुजीलाई मुनिको डरथियो (विश्वामित्र रिसाउनुहोला कि भन्ने शंका थियो) र संकोच मान्नुहुन्थ्यो, स्पष्ट भन्नुभएन, मनैमनमा हाँस्न लाग्नुभयो ॥ १ ॥ २ ॥

राम अनुज मनकी गति जानी ❀ भगतवच्छलता हिय हुलसानी ॥ ३ ॥
परम विनीत सकुचि मुसुकाई ❀ वोले गुरु अनुसासन पाई ॥ ४ ॥

रामजीले लक्ष्मणका मनको अवस्था जान्नुभयो, उहाँका हृदयमा भक्तवत्सलता (भक्तप्रेम) उर्लन लाग्या । अनि अतिविनय (नम्रता) गरेर, संकोच मानेर, मन्दहास्य गरेर गुरुजीको आज्ञा पाए पछि वोल्नुभयो ॥ ३ ॥ ४ ॥

नाथ ! लषन पुर देखन चहहीं ❀ प्रभु सँकोच डर प्रगट न कहहीं ॥ ५ ॥
जौ राउर आयसु मैं पावउँ ❀ नगर देखाइ तुरत लै आवउँ ॥ ६ ॥

"प्रभु! भाईलक्ष्मण जनकपुर हेर्न चाहन्छन्, प्रभुदेखि डराएर, संकोच मानेर स्पष्ट भन्दैनन्। गुरुमहाराजको आज्ञा म पाउछु-भने, यिनलाई जनकपुर देखाएर तुरन्तै ल्याउँछु" ॥ ५ ॥ ६ ॥

सुनि मुनीस कह वचन सप्रीति ❀ कस न राम! तुह्म राखहु नीती ॥ ७ ॥
धरम सेतु पालक तुह्म ताता ❀ प्रेम विवस सेवक सुखदाता ॥ ८ ॥

रामजीको वचन सुनेर विश्वामित्रले प्रीतिका साथ बोले—"रामजी ! तिमी नीति कसरी (किन) राख्तैन थ्यौ (नीतिको उल्लङ्घन किन गर्थ्यौ ?) बाबु ! रामजी ! तिमी धर्म-सेतुपालक (धर्ममर्यादारक्षक) छौ [त्यसो हुनाले गुरुको गौरव राख्नलाई आज्ञा माग्यौ] फेरि तिमी प्रेम-पराधीन भयेर भक्तका सुखदाता छौ [त्यसोहुनाले लक्ष्मणको मनोरथ पूर्ण गर्नाका-निमित्त आराम-लिने-वखतमा पनि आराम न लियेर नगरदर्शन गर्न जान लाग्यौ] ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा—जाइ देखि आवहु नगर, सुखनिधान दोउ भाइ ।
करहु सुफल सबके नयन, सुन्दर वदन देखाइ ॥२२७॥

सुखका निधान (निधि = खानी) स्वरूप भएका दुई-भाई गएर शहर हेरीकन आऊ ॥ सुन्दर-मुखारविंद देखाइ-दिएर सबैका नेत्रलाइ सफल (कृतार्थ) गर" ॥२२७॥

चौ०—मुनि पदकमल वन्दि दोउ भ्राता ❀ चले लोकलोचनसुखदाता ॥ १ ॥
बालक वृन्द देखि अति शोभा ❀ लगे सँग लोचन मन लोभा ॥ २ ॥

[विश्वामित्रको यो वचन सुनेर] दुवै-भाई लाकलोचनसुखदाता (देख्नपाउने मानिसका नेत्रलाई आनन्द दिने) भएर, विश्वामित्रका चरणकमलको वन्दना गरीकन हिंडे ॥ १ ॥ जनकपुर-निवासी बालकहरू ठूलो शोभा देखेर नेत्र र मन लुब्ध हुँदा सँगै हिडे ॥ २ ॥

पीत वसन परिकर कटि भाथा ❀ चारु चाप सर सोहत हाथा ॥ ३ ॥
तनु अनुहरत सुचन्दन खोरी ❀ स्यामल गौर मनोहर जोरी ॥ ४ ॥
केहरि कन्धर बाहु विसाला ❀ उर अति रुचिर नाग मनिमाला ॥ ५ ॥
सुभग सोन सरसीरुह लोचन ❀ वदन मयंक ताप त्रय मोचन ॥ ६ ॥
कानन्हि कनकफूल छवि देहीं ❀ चितवत चितहिं चोरि जनु लेहीं ॥ ७ ॥
चितवनि चारु भृकुटि वर बाँकी ❀ तिलक रेख सोभा जनु चाँकी ॥ ८ ॥

पीताम्वर पहिरेको छ, पीताम्बरैको पटुका छ, पृष्ठभागमा ठोक्रो भिरेको छ, सुन्दर दुई हातमा वाण र धनु शोभायमान छ, शरीरका वर्णलाई सुहाउने केसरका चन्दनको तिलक छ, यस्ता-प्रकारले श्यामवर्ण र गौरवर्ण भएका दुई भाइको जोडा मनोहर थियो ॥ ३ ॥ ४ ॥

काँध सिंहकोजस्तो, बाहु विशाल, वक्षस्थल राम्रो, गजमोतीरको माला लाएको, कान अतिसुन्दर, नजर कमलजस्ता मनोरम-मुखमण्डल तिनप्रकारका (आधिभौतिक-आधिदैविक-आध्यात्मिक) ताप-हटाउने र चन्द्रमा-जस्तो उज्यालो-॥ ५ ॥ ६ ॥ कानमा सुवर्णको फूल (कर्णफूल) शोभा दिइरहेका, मानौं हेर्नें सवैको चित्तलाई चोरेर लिन्छन् की ? भनेजस्ता छन् । हेराई मनोहर छ, भ्रू (आंखिभौं) टेढा र सुन्दर छन्, तिलकका रेखा मानौं शोभाको मर्यादा (सीमाको कीला) छन् ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा–रुचिर चौतनी सुभग सिर, मेचक कुञ्चित केस ।
नख सिख सुन्दर बन्धु दोउ, सोभा सकल सुदेस ॥ २२८ ॥

शिर सुन्दर चौतनी (ताज = सिरपेच) ले सुशोभित भएको छ, केश काला र-धुँगुरिएका छन्, नखदेखी टुपीसम्म राम्रैराम्रा भएका दुई भाई सकलशोभाका सुदेश थिए, [असल देशमा अन्नजल असल पाउँदा मानिसहरू मोटाएझैं यी दुइ-भाईका शरीरमा शोभा मोटायेको थियो] ॥ २२८ ॥

चौ०–देखन नगर भूप सुत आए ❀ समाचार पुरवासिन्ह पाये ॥ १ ॥
धाये धाम काम सब त्यागी ❀ मनहु रंक निधि लूटन लागी ॥ २ ॥

नगरनिवासीहरूले राजकुमार नगर हेर्न आए भन्ने समाचार पाए र मानौं फेला परेको खानि लूटन दौडेका गरीब-गुरुवा हुन्कि भनेजस्तोगरी घर-काम सब छाडेर दौडे ॥ १ ॥ २ ॥

निरखि सहज सुन्दर दोउ भाई ❀ होहिं सुखी लोचन फल पाई ॥ ३ ॥
जुवती भवन झरोखन्हि लागी ❀ निरखहिं रामरूप अनुरागी ॥ ४ ॥
कहहिं परस्पर वचन सप्रीती ❀ सखि ! इन्ह कोटिकाम छविजीती ॥ ५ ॥

स्वभावसुन्दर-दुई भाईलाई देखता नेत्रफल पाएर सुखी हुन्छन्—[भनेर] स्त्रीहरू घरघरका झ्यालमा टाँसिएर प्रेमपूर्ण भईकन रामजीको रूप हेर्न लागे ॥ ३ ॥ ४ ॥ अनि परस्पर प्रीतिको वचन वोल्नलागे—"सखि ! यिनीहरूले करोंडौं कामदेवको शोभा जितेको छ ॥ ५ ॥

सुर नर असुर नाग मुनि माहीं ❀ सोभा असि कहुँ सुनिअति नाहीं ॥ ६ ॥
विष्णु चारिभुज विधि मुखचारी ❀ विकट वेष मुख पञ्च पुरारी ॥ ७ ॥
अपरदेव अस कोउ न आहीं ❀ यह छवि सखि ! पटतरिये जाहीं ॥ ८ ॥

देव, मनुष्य, असुर, नाग, मुनि यिनीहरूमा यस्तो शोभा कहींपनि सुनिदैन ॥ ६ ॥ विष्णुका हात (४) चार छन् [त्यो के राम्रो हो कि ?] ब्रह्माजीका मुख (४) चार छन् [त्यो पनि राम्रो होइन] शंकरजीको ता वेष पनि डरलाग्दो, मुख पनि (५) पाँच छन् [हेरी नशक्नु ढाँचा] जससँग यो-शोभाको तुलना गरौं—त्यस्तो अर्को देवता कोही छैन [अलि-अलि तुलना हुनशक्ने विष्णुप्रभृति ३ जना हुन्, तिनको त्यो गति छ] ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा–वय किसोर सुषमा सदन, स्याम गौर सुखधाम ।
अङ्ग अङ्गपर वारि अहिं, कोटि कोटि सतकाम ॥२२९॥

यिनको उमेर किशोर अवस्थाको (१५।१६ वर्षको) छ, यी-दुवै श्यामवर्ण र गौर वर्ण भएका कुमार परमशोभाका भवनरूप छन्, यिनका एकएक-अङ्गमा सय-सयकरोड कामदेव न्यौछावर हुन्छन् ॥ २२९ ॥

चौ०–कहहु सखी! असको तनु धारी ❀ जो न मोह यह रूप निहारी ॥ १ ॥
कोउ सप्रेम बोली मृदुबानी ❀ जो मैं सुना सो सुनहु सयानी ॥ २ ॥

हे सखि ! लौ भन,—यस्तो कुन शरीरधारी छ, जो यो-रूप देखेर मोहित होओइन। कोही स्त्री प्रेमका साथ मधुर-वचन बोलनलागी कि—“हे सयानि ! (बुद्धिमति !) मैले जे सुने की छु, त्योसुन ॥ १ ॥ २ ॥

ए दोउ दशरथके ढोटा ❀ बाल मरालन्हिके कल जोटा ॥ ३ ॥
मुनि कौसिक मखके रखवारे ❀ जिन्ह रन अजिर निशाचर मारे ॥ ४ ॥

मानौं बालमराल (राजहंसका बच्चा) का सुन्दर जोडानै हुन्कि भनेजस्ता यी दुई भाई दशरथराजाका पुत्र हुन् । यी दुई जना कौशिकमुनि (विश्वामित्र) का यज्ञको रक्षक हुन्, जसले युद्धभूमिमा राक्षस मारे ॥ ३ ॥ ४ ॥

श्याम गात कल कंज विलोचन ❀ जो मारीच सुभुज मदमोचन ॥ ५ ॥
कौसल्या सुत सो सुख खानी ❀ नाम राम धनुसायक पानी ॥ ६ ॥

जसले मारीच–राक्षसको प्रचंड-घमंडलाई नष्ट पारेको हो, श्यामशरीर भएका कमलका-दलजस्ता नेत्र भएका, सुखका खानि (आनन्दमय) हातमा धनुबाण लियेका, तिचाहिने कौसल्यामहारानीका छोरा हुन्, तिनको नाम राम हो ॥ ५ ॥ ६ ॥

गौर किसोर वेष वर काछे ❀ कर शर चाप रामके पाछे ॥ ७ ॥
लछिमन नाम राम लघुभ्राता ❀ सुनु सखि ! तासु सुमित्रामाता ॥ ८ ॥

सखि ! सुन, गौरवर्ण–भएका किशोर-अवस्थाका (१५।१६ वर्षका) उत्तमवेष धारण गरेका, दुई हातमा वाण र धनु लिएका, रामजीका पछिपछि रहने, लक्ष्मण नाम भएका रामजीका भाई हुन्, यिनकी आमा सुमित्रा-महारानी हुन् ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा–विप्र काज करि बन्धु दोउ, मग मुनिवधू उधारि ।
आए देखन चाप मख, सुनि हरषीं सव नारि ॥२३०॥

यी दुई भाई ब्राह्मणहरूको कार्य सिद्ध गरेर वाटामा मुनिपत्नीको उद्धार गरेर धनुष यज्ञ हेर्न आएका हुन्” यस्तो वचन सुनेर सवै-स्त्रीहरू हर्षित भए ॥ २३० ॥

चौ०–देखि राम छवि कोउ एक कहई ❀ जोग जानकिहि यह वर अहई ॥ १ ॥
जौं सखि ! इन्हहि देख नरनाहू ❀ पन परिहरि हठि करइ विवाहू ॥ २ ॥

रामजीको शोभा देखेर कोही एउटी स्त्री "यी वर जानकीजीका योग्य रहेछन्, यिनलाई राजाजनकजीने देखे-भने, आफ्नो प्रण छाडेर पनि अवश्यमेव विवाह गर्नेछन्" यसो भन्न लागी ॥ १ ॥ २ ॥

कोउ कह ए भूपति पहिचाने ❀ मुनि समेत आदर सनमाने ॥ ३ ॥
सखि ! परंतु पन राउ न तजई ❀ विधिवस हठि अविवेकहि भजई ॥ ४ ॥

कोही स्त्री—"सखि ! राजाले यिनलाई चिह्नेको छ, मुनिसहित यिनको आदरका साथ सम्मान गरे, परन्तु राजा आफ्नो प्रण छाडदैनन् [के गर्नु ?] दैवका वश परेका राजा हठ गरेर अज्ञानै लिईराखन लागे" भन्न लागी ॥ ३ ॥ ४ ॥

कोउ कह जौ भल अहइ विधाता ❀ सब कहँ सुनिअ उचित फलदाता ॥ ५ ॥
तौ जानकिहि मिलिहि वर एहू ❀ नाहिन आलि ! इहाँ सन्देहू ॥ ६ ॥

कोही स्त्री—"सखि ! सुन, यदि विधाता भला छन्, सबैलाई उचितउचित फल दिने सुनिएका छन् भने तव जानकीजीलाई यिनै-वर मिल्ने छन्, यसकुरामा सन्देह छैन" भन्न लागी ॥ ५ ॥ ६ ॥

जौं विधिवस असवनइ संजोगू ❀ तौ कृतकृत्य होइ सब लोगू ॥ ७ ॥
सखि ! हमरे आरति अति ताते ❀ कबहुँक ए आवहि यहि नाते ॥ ८ ॥

कोही स्त्री—"यदि दैववश-भएर यो संजोग बन्योभने ता सबैजना कृतकृत्य हुने थिए ॥ ७ ॥ सखि ! मलाई मनमा पीरलाग्यो, त्यसो-भइदिएका खंडमा यहीनाताले कहिलेकाहींता यी आउने थिए [दर्शन पाइने थियो] ॥ ८ ॥

दोहा—नाहित हम कहँ सुनहु सखि !, इन्ह कर दर्शन दूरि ।
यह संघट तव होइ जव, पुन्य पुराकृत भूरि ॥२३१॥

सखि ! सुन, ऐहे भनेजस्तो भएन भने हामीहरूलाई यिनको दर्शनगर्नु दुर्लभै छ। यो संघटना (रामसीतासंबन्ध) तव हुनशक्तछ, जव अघिअघिगरेको पुण्य खूब धेरै हुन आउँछ [अन्यथा यो घटना हुन मुश्किल छ"] भन्नलागी ॥ २३२ ॥

चौ०-बोली अपर कहेउ सखि ! नीका ❀ एहि विवाह अतिहित सबहीका ॥ १ ॥
कोउ कह संकर चाप कठोरा ❀ ए स्यामल मृदुगात किसोरा ॥ २ ॥
सब असमंजस अहइ सयानी ❀ यह सुनि अपर कहई मृदुवानी ॥ ३ ॥

अर्की स्त्री—"सखि ! ठीक भन्यौ, यो-विवाह भइदियो भने सबैलाई अतिहित हुने थियो" (भन्नलागी) ॥ १ ॥ कोही स्त्री—"शंकरजीको धनु अतिकडा छ, यी श्यामशरीर भएका राजकुमार कोमलशरीर र किशोरअवस्थाका (१५।१६ वर्षका) मात्र छन् [कसरी प्रण पूर्ण होला र ?] सबतरहबाट असजिलै छ" (भन्न लागी) यसको वचन सुनेर अर्कीचलाक-स्त्रीले मधुर-वचन बोली ॥ २ ॥ ३ ॥

सखि! इन्हकहँ कोउकोउ असकहहीं ❀ बड़ प्रभाव देखत लघु अहहीं ॥ ४ ॥
परसि जासु पदपंकज धूरी ❀ तरी अहल्या कृत अघ भूरी ॥ ५ ॥
सोकि रहिहि विनु सिव धनुतोरे ❀ यह प्रतीत परिहरिय न भोरे ॥ ६ ॥
जेहि विरंचि रचि सीय सँवारी ❀ तेहि स्यामल वर रचेउ विचारी ॥ ७ ॥
तासु वचन सुनि सव हरषानी ❀ ऐसेउ होउ कहहिं मृदुवानी ॥ ८ ॥

सखि ! यिनलाई कोहीकोही यसो भन्दछन् कि—"यिनको प्रताप ठूलो छ, देख्ताखेरि (मात्रै) यी सानासाना छन् ॥ ४ ॥ जसका चरणकमलका धुलाले छुँदाखेरि अहल्याले अनेकानेक-प्राक्तन-पाप तरिन् (पापमुक्त भइन्) ॥ ५ ॥ ती रामजी शिवधनु नतोडि रहन्छन्? यो-विश्वासलाई विर्सेर पनि नछाड्नु ॥ ६ ॥ जुन-विधाताले सीताजीलाई रचेर (आजसम्म) संभार गरेका छन्, उनै-विधाताले तिनै-श्याममूर्ति-रामजीलाई विचारपूर्वक वर रचेका छन्" सयानीको यो-वचन सुनेर सवै-स्त्री हर्षित भए, तिनले मीठोबोली गरेर "सखिहो ! यस्तैहोस् यस्तैहोस्" भने ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा—हिय हरषहिं वरषहिं सुमन, सुमुखि सुलोचनि वृन्द ।
जाँहि जहाँ जहँ बन्धु दोउ, तहँ तहँ परमानन्द ॥२३३॥

उज्यालो-मुख-भएका, सुन्दर-नेत्र-भएका, स्त्रीहरूका डफ्फाका-डफ्फाले मनमा हर्षित भएर फूल वर्षाए, दुईभाई जहाँजहाँ जान्थे, ताहाँताहाँ परमानन्द हुन्थ्यो ॥ २३३ ॥

चौ०—पुर पूरब दिसि गै दोउ भाई ❀ जहँ धनु मख हित भूमि बनाई ॥ १ ॥
अति विस्तार चारु गच ढारी ❀ विमल वेदिका रुचिर सँवारी ॥ २ ॥
चहुदिसि कंचन मञ्च विसाला ❀ रचे जहाँ बैठहिं महिपाला ॥ ३ ॥
तेहि पाछे समीप चहुपासा ❀ अपर मंच मंडली विसाला ॥ ४ ॥

जहाँ धनुषयज्ञको लायक जमीन वनाएको थियो, त्यतै जनकपुरका पूर्वतर्फ दुवैभाई गए ॥ १ ॥ त्यहाँ खूव-फराक जमीन राम्रो ठस (साह्रो) पानीढलुवा पारेको थियो वीचमा सफा-राम्रो-वेदी पनि उस्तै (ठस र ढालुवा) वनाएको थियो ॥ २ ॥ चारै-तर्फ सुवर्णका फराक-फराक मञ्च (माँच = अर्थात् व्रेञ्च) तयार थिए, जहाँ राजाहरू वस्नेछन् ॥ ३ ॥ त्यसका पछिल्तिर नगीचैमा चारैतिर मंचको घेरा सुशोभित थियो ॥ ४ ॥

कछुक ऊँचि सव भाँति सोहाई ❀ बैठहिं नगरलोक जहँ जाई ॥ ५ ॥
तिन्हके निकट विसाल सोहाये ❀ धवल धाम बहु वरन बनाये ॥ ६ ॥

ती-मञ्चको-घेरा अलीकति अग्लोर शोभायमान थियो, जहाँ नगरनिवासीहरू गयेर वस्नेछन् ॥ ५ ॥ ती-मञ्चमण्डलीका नगीचमा अनेकतरहका सेता-सेता विशाल-विशाल घर वनाएका थिए ॥ ६ ॥

जहँ वैठी देखहिं सव नारी ❀ जथा जोग निजकुल अनुहारी ॥ ७ ॥
पुर बालक कहि कहि मृदु वचना ❀ सादर प्रभुहि देखावहिं रचना ॥ ८ ॥

जहाँ बसेर स्त्रीहरू आफ्ना-आफ्ना कुलको अनुसार (खानदानको इज्जत बमोजिम) यथायोग्य देख्न पाउँथे, [तदनुसारको भवन बनेको थियो] ॥ ७ ॥

नगरका बालकहरू मीठोमीठो बोली गरेर आदरका-साथ प्रभुजीलाई रचना (बनावट) देखाउन लागे ॥ ८ ॥

दोहा—सब सिसु येहि मिस प्रेमबस, परसि मनोहर गात ।
तनु पुलकहिं अति हरष हिय, देखि देखि दोउ भ्रात ॥२३४॥

ती-नगरबालकहरू यही निहुँले प्रेमवश भईकन प्रभुजीको शरीर छोएर शरीरमा रोमाञ्चित हुन्थे, बारंबार दुई-भाईलाई हेरीकन हृदयमा हर्षित हुन्थे ॥ २३४ ॥

चौ०—सिसु सब राम प्रेम बस जाने ❀ प्रीति समेत निकेत बखाने ॥ १ ॥
निज २ रुचि सब लेहिं बोलाई ❀ सहित सनेह जाहिं दोउ भाई ॥ २ ॥
राम देखावहिं अनुजहि रचना ❀ कहि मृदु मधुर मनोहर बचना ॥ ३ ॥

सबै-बालकले रामजी प्रेमले वश हुनुहुँदोरहेछ भनेर जाने, अनि प्रीतिसहित भैकन आफ्ना आफ्ना घरको बयान गरे, सबैले आफ्ना-आफ्ना इच्छानुसार प्रभुलाई बोलाए, स्नेहसहित भएर दुवै भाई [तिनको घर हेर्न] जानुभयो ॥ १ ॥ २ ॥ रामजीले नरम-मीठो-मनोहर-वचन बोलेर नगरको रचना (कारीगरी) लक्ष्मणजीलाई देखाउनुभयो ॥ ३ ॥

लव निमेष महँ भुअन निकाया ❀ रचे जासु अनुसासन माया ॥ ४ ॥
भगति हेतु सोइ दीनदयाला ❀ चितवत चकित धनुष मखसाला ॥ ५ ॥

जसको हुकुमले मायां १ लव (१ निमेषको तृतीयांशकाल) मा अथ वा ढीलो-भएका खण्डमा एकै निमेषमा (१ पलकमा) यो-भुवनसमूह रच्तछिन्, उनै-दीनदयाल प्रभुजी भक्तिको-कारणले-गर्दा आश्चर्यचकित भएर (छक्क परेर) धनुषयज्ञको मण्डप हेर्न लाग्नुभयो ॥ ४ ॥ ५ ॥

कौतुक देखि चले गुरु पाहीं ❀ जानि बिलम्ब त्रास मन माहीं ॥ ६ ॥
जासु त्रास डर कहँ डर होई ❀ भजन प्रभाव देखावत सोई ॥ ७ ॥
कहि बातें मृदु मधुर सुहाई ❀ किये बिदा बालक बरिआई ॥ ८ ॥

त्यो तमाशा (दृश्य) हेर्दा विलम्ब भयो भनी जानेर मनमा डराउँदै प्रभुजी गुरुका समीप जानुभयो ॥ ६ ॥ पार्वति ! हेर, जसका त्रासले डरलाई पनि डर हुन्छ, उनै-प्रभुजीले भक्तिको प्रभाव (यस्तो हुन्छ भनेर) देखाउनुभयो [बुझ्यौ ?] ॥ ७ ॥ अनि प्रभुजीले नरम-मधुर-सुन्दर-वचन बोलेर (आफ्ना साथ लागेका) बालकहरूलाई जिनतिन विदा गर्नु भयो [ती बालक प्रेमपाशले बद्ध भै गए, प्रभुका प्रेरणाले-मात्र विदा भए] ॥ ८ ॥

दोहा—सभय सप्रेम विनीत अति, सकुच सहित दोउ भाइ ।
गुरु पद पंकज नाइ सिर, बैठे आयसु पाइ ॥२३६॥

अत्यन्त-भय, अत्यन्त-प्रेम, अत्यन्त-नम्रता, अत्यन्त-संकोच-ले सहित भएका दुवैभाई गुरुका चरणकमलमा वन्दना गरेर आज्ञा पाए-पछि बसे ॥ २३६ ॥

चौ०-निसि प्रवेस मुनि आयसु दीन्हा ❀ सबहीं सन्ध्यावन्दन कीन्हा ॥ १ ॥
कहत कथा इतिहास पुरानी ❀ रुचिर रजनि जुगजाम सिरानी ॥ २ ॥
मुनिवर सयन कीन्हि तब जाई ❀ लगे चरन चापन दोउ भाई ॥ ३ ॥

मुनिले रात-पर्ने-वेलामा आज्ञा दिए र सबैले सन्ध्यावन्दन गरे ॥ १ ॥ कथा-इतिहास पुराणका राम्रा २ कुरा गर्दा-गर्दै दुई पहर रात बित्यो ॥२॥ अनि विश्वामित्र–मुनिवरले गएर शयन गरे, दुईभाई पाउ दाब्न लागे ॥ ३ ॥

जिन्हके चरन सरोरुह लागी ❀ करत विविध जपजोग विरागी ॥ ४ ॥
तेइ दोउ बन्धु प्रेम जनु जीते ❀ गुरु पद पदम पलोटत प्रीते ॥ ५ ॥
वार वार मुनि आज्ञा दीन्हीं ❀ रघुवर जाइ सयन तब कीन्हीं ॥ ६ ॥

जसका चरणकमलको प्राप्तिका निमित्त विरागी (रागद्वेषरहितभएका मुनिजन) हरू नाना-प्रकारका जप-तप-योगाभ्यास गर्दछन्, उनै दुईभाई मानौं प्रेमले जितिए-जस्ता भएर प्रसन्न-भईकन गुरुका चरणकमलको सेवा गर्न लागे ॥ ४ ॥ ५ ॥ मुनिले वारंवार आज्ञा दिए अनि रघुवरले गएर शयन गर्नुभयो ॥ ६ ॥

चापत चरन लखन उर लाये ❀ सभय सप्रेम परम सँचुपाये ॥ ७ ॥
पुनि पुनि प्रभु कह सोवहु ताता ❀ पौढे धरि उर पद जल जाता ॥ ८ ॥

अनि लक्ष्मणजो मन लाएर, [बिउँझनुहोला कि भन्ने] डरले सहित भईकन [सुस्त २] परम-आनन्द मानेर प्रभुका पाउ दाब्न (गोडा मिच्न) लाग्नुभयो ॥ ७ ॥ प्रभुजीले वारंवार "बाबु ! सुतन" भन्नु-भयो र प्रभुजीका चरणकमल छातिमा राखेर लक्ष्मणजी सुत्नुभयो ॥ ८ ॥

दोहा–उठे लखन निसि विगत सुनि, अरुन सिखा धुनिकान ।
गुरुते पहिलेहि जगतपति, जागे राम सुजान ॥२३७॥

रात बित्यो, लक्ष्मणजीले ताम्रचूड (कुखुरा) को ध्वनि (आवाज) कानले सुन्नुभयो र उठ्नुभयो । जगत्पति-ज्ञानी-रामजी पनि गुरुभन्दा पहिले जागाहुनुभयो ॥२३७॥

चौ०-सकल सौच करि जाइ नहाये ❀ नित्य निवाहि मुनिहि सिरनाये ॥ १ ॥
समय जानि गुरु आयसु पाई ❀ लेन प्रसून चले दोउ भाई ॥ २ ॥

अनि शौच सिध्याएपछि गएर नुहाउनुभयो, नित्यकर्म गरि-सकेर गुरुको वन्दना गर्नुभयो, वखत बुझेर गुरुको आज्ञा पाएपछि दुवैभाई फूल लिन (फूलटिप्न) जानुभयो ॥१॥२॥

भूप बाग वर देखेउ जाई ❀ जहँ वसन्त ऋतु रही लोभाई ॥ ३ ॥
लागे विटप मनोहर नाना ❀ वरन वरन वर वेलि विताना ॥ ४ ॥

नव पल्लव फल सुमन सुहाये ❀ निज संपति सुर रूख लजाये ॥ ५ ॥
चातक कोकिल कीर चकोरा ❀ कूजत विहग नटत कलमोरा ॥ ६ ॥

गएर प्रभुजीले राजाजनकजीको बघैंचा देख्नुभयो, जुन बघैंचामा वसन्तऋतु लोभियेको थियो (वसन्तऋतु रहेको थियो) ॥ ३ ॥ अति-मनोहर नाना-प्रकारका-वृक्ष र तिनमा लागेका रङ्गरङ्गका सुन्दर-लतावितान (लहराका झाङ) थिए ॥ ४ ॥ वृक्षवृक्षमध्ये कसैमा नया पालुवा पलाई-रहेका, कसैमा फल फली-रहेका, कसैमा फूल फूली-रहेका, सुशोभित थिए। ती-वृक्षले आफ्ना पल्लवफलफूलरूपी संपत्तिले कल्पवृक्षलाई पनि लज्जित पारेको थियो ॥ ५ ॥ चातक (काकाकुल) कोइली, सुगा, चकोर इत्यादि पक्षी मीठो बोली रहेका, मयूर नाची-रहेका थिए ॥ ६ ॥

मध्य वाग सर सोह सुहावा ❀ मनि सोपान विचित्र वनावा ॥ ७ ॥
विमल सलिल सरसिज बहुरंगा ❀ जल खग कूजत गुञ्जत भृङ्गा ॥ ८ ॥

बघैंचाको बीच सुशोभित थियो, त्यसमा सुन्दर तलाउ थियो, त्यो-तलाउमा विचित्र मणिको सीढी बनेको थियो। त्यसमा निर्मल-जल र अनेकरङ्गका कमल थिए, जल-पक्षी आफ्नुआफ्नु शब्द गरि-रहेका, भ्रमर गुञ्जन गरि-रहेका थिए ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा–वाग तडाग विलोकि प्रभु, हरषे बन्धु समेत।
परम रम्य आराम यह, जो रामहिं सुखदेत ॥२३८॥

बघैंचा र तलाउ देख्ता प्रभुजी भाईसहित खुशी हुनुभयो। जसले रामजीलाई पनि सुख दियो त्यो आराम (बघैंचा) वास्तवमा परम-रमणीय हो ॥ २३८ ॥

चौ०–चहुँ दिसि चितइ पूछि मालिगन ❀ लगे लेन दल फूल मुदित मन ॥ १ ॥
तेहि अवसर सीता तहँ आई ❀ गिरिजा पूजन जननि पठाई ॥ २ ॥

चारैतिर हेरेर मालीहरूसँग सोधीकन प्रसन्न-चित्त भएर प्रभुजी फूलपत्ती लिन (टिप्न) लाग्नुभयो ॥ १ ॥ त्यहो-वेलामा आमाले पार्वतीको पूजा गर्न पठाएकी जानकीजी तहाँ आइपुग्नुभयो ॥ २ ॥

संग सखी सव सुभग सयानी ❀ गावहिं गीत मनोहर वानी ॥ ३ ॥
सर समीप गिरिजा गृह सोहा ❀ वरनि न जाइ देखि मन मोहा ॥ ४ ॥
मज्जन करि सर सखिन्ह समेता ❀ गई मुदित मन गौरि निकेता ॥ ५ ॥

साथमा सवै सुन्दर-चतुर सखीहरू मनोहर-वाणीले गीत गाइ-रहेका थिए ॥ ३ ॥ तलाउका नगीचमा वर्णन गर्न नशकिने, देख्तै मन मोहित हुने, गिरजा (पार्वती) को मन्दिर सुशोभित थियो ॥ ४ ॥ सखी-सहित तलाउमा स्नान गरेर (जानकीजी) प्रसन्नचित्त भइ-कन गौरीमन्दिर (पार्वती स्थान) मा जानुभयो ॥ ५ ॥

पूजा कीन्हि अधिक अनुरागा ❀ निज अनुरूप सुभग वर माँगा ॥ ६ ॥
एक सखी सिय संग विहाई ❀ गई रही देखन फुलवाई ॥ ७ ॥

तेहि दोउ बन्धु विलोके जाई ❀ प्रेम विवस सीतापहिं आई ॥ ८॥

वड़ो-प्रीतिले पूजा गर्नुभयो र सीताजीले आफू सुहाउँदो सुन्दर वर (दुलाहा) माग्नुभयो ॥ ६ ॥ एउटी सखी सीताजीको साथ छाडेर फुलवारी (वघैचा) हेर्न गएकी थिइन्, तिनले गएर दुईभाईलाई देखिन् र प्रेमले विवश भएर (प्रेमव्याकुल भएर) सीताजीका समीप आइन् ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा–तासु दसा देखी सखिन्ह, पुलक गात जल नयन ।
कहु कारन निज हरष कर, पूछहिं सव मृदुवयन ॥२३९॥

शरीर-भरी रोमाञ्च, आँखाभरी हर्षाश्रु भएको तिनको हालत सवै सखीहरूले देखेर "आफ्नु हर्षको कारण वताऊ" भनेर कोमलवचनले सोध्न लागे ॥ २३९ ॥

चौ०–देखन वाग कुँअर दुइ आये ❀ वय किशोर सव भाँति सुहाये ॥ १ ॥
स्याम गौर किमि कहौं वखानी ❀ गिरा अनयन नयन विनुवानी ॥ २ ॥

[उही सखीभन्द छिन् कि–] "दुइकुमार वघैचा हेर्न आएका छन्, तिनको अवस्था किशोर (१५।१६ वर्षको) छ, सवतरहले शोभायमान छन्, एउटा श्याम, अर्को गोरा छन्, कसरी वर्णन गरौं, वर्णनगर्ने वाणीको आँखा छैन [नदेख्ने वाणीले के बयान गर्नु ?] देख्ने आँखाको वाणी छैन [देखेर मात्रै के गर्नु ? आँखाले बयान गर्न शक्तैन, जसले देख्यो उसैले बयान गर्न पाए ठीकठीक बयान गर्नेथियो, एउटाले देखेका कुराको अर्काले बयान गर्न शक्तै शक्तन] ॥ १ ॥ २ ॥ (क)

सुनी हरषीं सव सखी सयानी ❀ सिय हिय अति उतकंठा जानी ॥ ३ ॥
एक कहहि नृप सुत तेइ आली ! ❀ सुने जे मुनि सँग आए काली ॥ ४ ॥
जिन्ह निजरूप मोहनी डारी ❀ कीन्हे स्ववस नगर नरनारी ॥ ५ ॥
वरनत छवि जहँ तहँ सव लोगू ❀ अवसि देखिअहि देखन जोगू ॥ ६ ॥

यो वचन सुनेर चतुर-सखी–हरू सवै हर्षित भए। सीताजीका हृदयमा अत्यन्त उत्कण्ठा भएको जानेर एउटी सखी भन्न लागिन् कि—"सखि ! हिजो मुनिसँग जो आएका थिए, तिनै राजकुमार हुनन्, जसले आफ्नारूपले मोहिनी लाएर नगरका नरनारीहरूलाई

(क) "हे सखीहो ! अनन्तशक्तिमान्–विधाताको अनुग्रह पाएर मेरी वाणीले देख्न पाओस्, मेरी दृष्टिले यदि बोल्न पाओस् ता, ती दुईजना (वाणी र दृष्टि) मिलेर दशरथकिशोर दुई जनाको परमशोमा ठीक २ बखान्नु पनि शकियोस् एउटाको के ताकत ? " यस्तो अभिप्राय भएको—

"धातुः प्रसादमधिगत्य विशालशक्तेर्वीक्षेत गीर्यदि वदेद्यदि दृङ्मदीया ।
उद्येत सम्यगपि तद्द्वितयेन सख्यः ! साकेतराजसुतयोः सुषमाविशेषः ॥"

यो उक्ति यहाँ संगत हुनेछ ।

(१) जुन वस्तु पाउनाले चक्षुश्रोत्रआदिगरेका सबै इन्द्रिय आनन्दित हुन्छन्, त्यस्ता वस्तु

आफ्नु अधीन पारे, तिनको शोभा जहाँ–तहाँ सबैजना बयान गर्दछन्, अवश्य हेर्नु पर्दछ, हेर्न लायक छन्" ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

तासु वचन अति सियहि सोहाने ❀ दरस लागि लोचन अकुलाने ॥ ७॥
चलीं अग्र करि प्रिय सखि सोई ❀ प्रीति पुरातन लखइ न कोई ॥ ८॥

तिनको-वचन सीताजीलाई मनपर्‍यो, दर्शनगर्नाका लागि नेत्र हत्पताउन लागे ॥ ७ ॥ तिनै-प्यारीसखीलाई अघिलाएर हिड्नुभयो । पार्वति ! प्राचीन–प्रीति कोही जान्दैन हो कि ? ॥ ८ ॥

दोहा–सुमिरि सीय नारद वचन, उपजी प्रीति पुनीत ।
चकित विलोकति सकलदिसि, जनु सिसु मृगी सभीत ॥२४०॥

सीताजीले नारदमुनिको वचन संझनुभयो र पवित्र–प्रीति उद्‌बुद्ध भयो (लक्ष्मी अवस्थाको प्रेम जाग्यो) अनि भयभीत भएकी बाल–हरिणीजस्ती भएर चारैतर्फ पल्याक पुलुक गरी हेर्न लाग्नुभयो ॥ २४० ॥ (क)

चौ०–कंकन किंकिनि नूपुर धुनि सुनि ❀ कहत लषन सन राम हृदय गुनि ॥ १ ॥
मानहुँ मदन दुन्दुभी दीन्ही ❀ मनसा विस्व विजय कहँ कीन्ही ॥ २ ॥
असकहि फिरि चितये तेहिओरा ❀ सियमुख ससि भयेनयनचकोरा॥ ३ ॥

कंकन, घुँगुरा, पाउजेब, को शब्द सुनेर रामजी मनमा विचार गरेर लक्ष्मणजी लाई भन्नुहुन्छ कि—" भाई ! लक्ष्मण ! [सुनत कस्तो मीठो आवाज आयो] मानौं मदन देवले दुन्दुभि वजाएर विश्वविजय गर्न मन्साय गर्‍यो" ॥ १ ॥ २ ॥ यति–बोलेर रामजीले फेरि त्यतैतिर हेर्न लाग्नुभयो, वहाँका नेत्ररूपी–चकोर (च्याखुरा) सीताजीका मुखरूपी चन्द्रमामा लागिहाले ॥ ३ ॥

को संकल्प सहित (त्यो वस्तु पाए यसोयसो गर्नें थिएँ, भन्ने मनोराज्यले सहित भएको) उत्कट इच्छालाई 'उत्कण्ठा' भन्दछन्—

सर्वेन्द्रियसुखास्वादो यत्रास्तीत्यभिमन्यते ।
तत्प्राप्तीच्छां ससंकल्पामुत्कण्ठां कवयो विदुः ॥

(१) पार्वतीको पूजा गर्न सीताजी नित्य जानुहुन्थ्यो । एकदिन पूजा गर्न जाँदा वाटामा नारद मुनि भेट्टिए । नारदजीले "कता हो" भनेर सोधे, सीताजीले "गिरजाजीको पूजा गर्न" भन्नुभयो । नारदजीले खुशी भएर "यहीं फूलवारीमा रामजी आउनुहुनेछ, तपाईंका स्वामी उनै हुनुहुनेछ" यस्तो आशीर्वाद दिए । सीताजीले "मैले कसरी चिनुँ ?" भन्दा "जसको गुणवर्णन सुन्दा, जसको स्वरूप देख्ता, स्वभावशुद्ध भएका तपाईंका हृदयमा प्रेम आसक्ति पैदा होला, तिनैलाई स्वामी संझनुहोला, अरुमा तपाईंको हृदय जानेछैन" भन्ने वर दिएका थिए, त्यहीकुरा ऐले सीताजीले संझनुभयो ।

(क) शुद्ध–मनले जन्मान्तरको प्रीति संझि–राखेको हुन्छ, त्यो प्रीति प्रीतिपात्रको दर्शन पाएमा अकस्मात् उद्बुद्ध भएर (जागेर) आउँछ । "मनोहि जन्मान्तरसंगतिज्ञम्" [कवि–कालिदास]

भये विलोचन चारु अचञ्चल ❀ मनहु सकुचि निमितजे दृगञ्चल ॥४॥
देखि ! सीय सोभा सुख पावा ❀ हृदय सराहत वचन न आवा ॥ ५ ॥
जनु विरिंचि सव निज निपुनाई ❀ विरचि विस्वकहँ प्रगट देखाई ॥ ६ ॥

रामजीका, सुन्दर दुइ नेत्र [जानकीजीको स्वरूप हेर्न] अचञ्चल (स्थिर) भए, मानौं निमि[१]राजले (निमेष = चिम्लनु ले) दृष्टिको प्रान्तभाग (छेउ) लाई संकोच मानेर छाडेको हो कि ? [भनेजस्तो गरी दुवैनेत्र टकटक हेर्ने–मात्रै, नचिम्लिने भए] ॥४॥ सीताजीको शोभा देखेर रामजीका हृदयले सुख पायो र सराउन ता लाग्यो, तर त्यसवाट वचन निस्केन [के गरोस् ? त्यसै खुम्चिन पर्‍यो] ॥ ५ ॥ मानौं विधाताले आफ्नो चातुर्य एकत्र रचेर संसारलाई प्रकट देखायेको होकि ?" [भन्ने ख्याल हुन्थ्यो] ॥ ६ ॥

सुन्दरता कहँ सुन्दर करई ❀ छवि गृह दीप सिखा जनु वरई ॥ ७ ॥
सव उपमा कवि रहे जुठारी ❀ केहि पटतरउँ विदेह कुमारी ॥ ८ ॥

धप्‌धप् वली-रहेको घरभित्रका वित्तिको ज्योतिजस्तो जानकीजीको शोभा सुन्दरतालाई पनि सुन्दर पार्ने थियो । [सुन्दरसुन्दर–पदार्थ पनि दीपज्योति नहून्ज्याल सुन्दर ठहरिदैनन् . त्यस्तै सीताजीका शोभाको चमक परेका सुन्दर-सुन्दर पदार्थ सुन्दर हुन आएका हुन्, अघिवाट तिनीहरू फीका थिए अर्थात् अन्धकारमा रहेका जस्ता सुन्दर–सुन्दर वस्तु दीपज्योति–जस्तो सीताजीको शोभा उदाउँदा झकाझक भए] ॥ सवै उपमालाई कविहरूले मामूली–मामूली–स्त्री–हरूमा दिएर जूठो पारि रहेछन्, [ती-अर्कोले–उपयोग–गरेका जूठा

---

(१) अघि जनकमहाराजका पुर्खामा निमि नाम भएका प्रतापी धार्मिक राजा थिए । उनले यज्ञगर्नाका निमित्त आफ्ना–गुरु–वसिष्ठजीलाई निमन्त्रण गरे, वसिष्ठजी "मलाई यज्ञ गराउन इन्द्रले निमन्त्रण गरेका छन्, इन्द्रको यज्ञ सिध्याएर आउँला, अनि तपाईको यज्ञ गराउँला, ऐले पर्खनुहोस" भनेर गए । "गुरु आउने कैले हो ? कैले हो ? जिन्दगीको के ठेगान ?" भनेर अरुब्राह्मणद्वारा निमिराजाले यज्ञ गरे । पछि वसिष्ठजी आउँदा सवै–खवर पाए राजाको अभिप्राय पनि बुझे । तिमीले मलाई निमन्त्रण गरेर मर्छु भन्ने डरले मेरो अपमान गर्‍यौ, जान्नेतान्ने भयौ, लौ मरिजाऊ; तिम्रो शरीर गिरोस्" भनेर सराप दिए । राजानिमिले पनि झोक्किएर "विना–अपराध यत्रो–सराप, लौ तिम्रो शरीर पनि गिरोस मरे ।" यस्तो सराप दिए । वसिष्ठजीले त्यो–शरीर छाडेर अर्को शरीर धारण गरे । राजानिमिलाई देवता–व्राह्मणले पुनर्जीवित गर्न खोजेथे, उनले न मानेर "मनुष्यप्रभृतिप्राणिका नेत्रप्रान्तमा वायुरूप भएर वस्न पाऊँ" यो वर मागे । देवताहरूले तथास्तु भने । राजाको देहपात भयो, उनको जीव अद्यावधि प्राणिका नेत्रप्रान्तमा निमेष (पलक = झिम्मपार्ने वायु) को रूपले रहेको छ । तिनका सन्तान थिएनन्, राजगद्दी खाली भयो दुनियाँमा मन परी हुन लाग्यो र व्राह्मणदेंवताहरूले तिनको शरीर मथेर त्यतावाट एउटा कुमार खडा गरे । मन्थन गरेर पैदा गरिएका ती–कुमारको नाम मिथिल रह्यो, तिनै–कुमारले मिथिला नगरी वनाएर राजधानी त्यही गरे, निमिराजका वंशमा जति पैदा भए ती–सबै व्रह्मज्ञानी र धार्मिक भए, त्यसखान्दानका सवैराजा 'मैथिल, विदेह, जनक' नामलें प्रख्यात भए, तिनको खास नाम वेग्लै वेग्लै थियो । निमिपुत्र मिथिलराजा देखि पछि एक्काईसौं पुस्तामा "सीरध्वज" नाम भएका जनक पैदा भए । सीताजीका पालकपिता यिनै हुन् ॥

सीताजीलाई आफ्ना कुलकी बच्ची संझने निमेषरूपी-निमिराजाले त्यस्ता मौकामा त्यहां रहनु वेमुनासिब संझेर नेत्रप्रान्त छाडनै पर्‍यो ।

उपमा जगज्जननी–सीताजीलाई कसरी दिनु ?] त्यसो-हुनाले विदेहकुमारीको उपमा को-संग गरौं ? [उपमै छैन, कस्ती भनौं ?] ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा–सिय सोभा हिय वरनि प्रभु, आपनि दसा विचारि ।
बोले सुचि मन अनुज सन, वचन समय अनुहारि ॥२४१॥

प्रभु-रामजी सीताजीको शोभालाई हृदयले वर्णन गरेर, आफ्ना अवस्थाको विचार गरीकन, समय-अनुसारको शुद्ध (कपटरहित) वचन लक्ष्मणसँग भन्न लाग्नुभयो ॥ २४१ ॥

चौ०–तात ! जनक तनया यह सोई ❀ धनुष जज्ञ जेहि कारन होई ॥ १ ॥
पूजन गौरि सखी लेइ आई ❀ करत प्रकास फिरहि फुलवाई ॥ २ ॥
जासु विलोकि अलौकिक सोभा ❀ सहज पुनीत मोर मन छोभा ॥ ३ ॥
सो सव कारन जान विधाता ❀ फरकहिं सुभद अङ्ग सुनु भ्राता ! ॥ ४ ॥

"बाबु ! लक्ष्मण ! जसका-निमित्त धनुषयज्ञ हुन लागेको छ, ऊ जनकनन्दिनी यिनै हुन् ॥ १ ॥ गौरीजीको पूजा गर्न सखीहरूलाई साथ लिएर आएको, उज्यालोपार्दै फुलवारीमा टहल्न लागेकी छन् ॥ २ ॥ जसको अलौकिक-शोभा देख्ता स्वभावशुद्ध-भएका मेरो-मनमा क्षोभ (खलवली) भयो ॥ ३ ॥ त्यो–सबै-कारण विधाता जानून्, भाई ! सुन, मेरो शुभ-सूचनगर्ने दाहिने अङ्ग फर्फराउन लागेको छ ॥ ४ ॥

रघुवंशिन्ह कर सहज सुभाऊ ❀ मन कुपन्थ पग धरै न काऊ ॥ ५ ॥
मोहि अतिसय प्रतीति मन केरी ❀ जेहि सपनेहु पर नारि न हेरी ॥ ६ ॥
जिन्हकै लहहिं न रिपु रन पीठी ❀ नहि पावहिं परतिय मन डीठी ॥ ७ ॥
मंगन लहहिं न जिन्हके नाहीं ❀ ते नरवर थोरे जग माहीं ॥ ८ ॥

भाई ! रघुवंशीठाकुरहरूको यस्तो-जन्मसिद्ध स्वभाव हुन्छ कि तिनीहरू मनले-पनि कुमार्गमा पाइलो कदापि राख्तैनन् ॥ ५ ॥ मलाई मनको यस्तो पूरा विश्वास छ कि मैले परस्त्रीलाई सपनामा पनि हेरेको छैन ॥ ६ ॥ बाबु ! लक्ष्मण ! युद्धमा शत्रुहरू जसको पीठ (पिठ्युं) पाउँदैनन् (जो पीठ देखाएर भाग्दैनन्), जसको मन र दृष्टिलाई परस्त्रीहरूले लिन पाउँदैनन्, जसको "नाहीं" (नाई = नास्ति) यो-लबज मगन्ताहरूले सुन्न पाउँदैनन्, तीं नर-धुरन्धर जगत्मा थोरै छन्" ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा–करत वतकही अनुज सन, मन सिय रूप लोभान ।
मुख सरोज मकरन्द छवि, करइ मधुप इव पान ॥१४२॥

यसप्रकारले भाई-लक्ष्मणजी-सँग बातचीत पनि गर्दैरहनु-भएको थियो, तर रामजी-को मन सीताजीका-रूपमा लोभिएकै थियो । भ्रमरजस्तो भएर सीताजीका-मुखरूपी-कमलको शोभारूपी-मकरन्द (रस) को पान गर्दैरहनु-भएको थियो ॥ २४२ ॥

चौ०-चितवति चकित चहूँदिसि सीता ❀ कहँ गये नृप किसोर मन चिन्ता ॥ १ ॥
जहँ विलोकि मृग सावक नयनी ❀ जनु तहँ वरिस कमल सित श्रेनी ॥ २ ॥

"मेरा मनचिन्तित राजकुमार कहाँ गए ?" भन्ने आशयले सीताजी चकित भईकन चारै-दिशा हेर्न लाग्नुभयो, वालहरिणीका जस्ता नेत्र-भएकी सीताजी जतातिर हेर्नुहुन्थ्यो, उतातिर मानौं सेताकमलको ताँती बर्सेको हो कि ? भनेजस्तो हुन्थ्यो ॥ १ ॥ २ ॥ (क)

लता ओट तव सखिन्ह लखाये ❀ स्यामल गौर किसोर सुहाये ॥ ३ ॥
देखि रूप लोचन ललचाने ❀ हरषे जनु निज निधि पहिचाने ॥ ४ ॥
थके नयन रघुपति छवि देखे ❀ पलकन्हिहूँ परि हरी निमेषे ॥ ५ ॥

अनि सखीहरूले लताका आडमा रहेका (लताले अल्हि छेकिएका) सुन्दर श्यामर गौरवर्ण भएका दुइ कुमार देखाईदिए ॥३॥ हेर्न लालच भयेका सीताजीका दुइ नेत्र प्रभुजीको रूप हेर्न पाउदा, मानौं आफ्नु निधि (खजाना) पहिचानेर (चिह्नेर) खुशी भयका हुन्की ? भनेजस्ता भये ॥ ४ ॥ रघुपतिको शोभा हेर्दाहेर्दा जानकीजीका नयन थाके, तीनयनका दुई पलकले निमेष [चिम्लनेकाम] छाडे ॥ ५ ॥

अधिक सनेह देह भइ भोरी ❀ सरदससिहि जनु चितव चकोरी ॥ ६ ॥
लोचन मग रामहि उर आनी ❀ दीन्हे पलक कपाट सयानी ॥ ७ ॥
जव सिय सखिन्ह प्रेमवस जानी ❀ कहि न सकहिं कछु मन सकुचानी ॥८॥

ज्यादा-स्नेह (प्रेम) लेगर्दा सीताजीको शरीर लाटोजस्तो (निश्चल) भयो र चकोरी (च्याखुराको पोथी) ले शरत्कालका चन्द्रमालाई हेर्न-लागे-जस्तो भान पर्ने भयो ॥ ६ ॥ [अनि वल्लवल्ल] चतुरभएकी-किशोरीजीले आँखाको बाटो-गरेर रामजीलाई हृदयमा ल्याई-पुऱ्याउनु-भये-पछी पलकरूपीढोका वन्द गरीदिनुभयो ["अव ता मैले टुलटुलू हेरेको सखीहरूले न देख्ने भये, मनमित्र लगेका-प्रभुलाई मनैले खूब हेर्छु भन्ने" आशय व्यङ्ग्य छ] ॥ ७ ॥ जव सखीहरूले सीताजीलाई प्रेमका वश परेकी जानेथे, अनि संकोचले केही भन्न शकेनन् ॥ ८ ॥

दोहा-लता भवनतें प्रगट भए, तेहि अवसर दोउ भाइ ।
निकसे जनु जुग विमल विधु, जलद पटल विलगाइ ॥२४३॥

त्यसै-वेलामा दुवैभाई मेघका पटल (टाटा) लाई छाडेर निर्मल दुई चन्द्रमा-निस्के जस्ता भयेर लतागृहवाट प्रकट भये (निस्के) ॥ २४३ ॥

चौ०-सोभा सींव सुभग दोउ वीरा ❀ नीलपीत जल जात सरीरा ॥ १ ॥
मोरपङ्ख सिर सोहत नीके ❀ गुच्छ वीच विच कुसुम कलीके ॥ २ ॥

(क) कविहरू स्त्रीहरूका-हेराईलाई कतै सेतो, कतै कालो वर्णन गर्दछन् । यहाँ सीताजीका हेराईलाई सेतो मानेर त्यस्मा श्वेतकमलका पङ्क्तिका वृष्टिको उत्प्रेक्षा (संभावना) गरेको हो ।

दुवै वीर रामलक्ष्मण खूब-सुन्दर र शोभाका-सीमा, नीलकमल र पीतकमलजस्तो शरीर भयेका हुनुहुन्छ, शिरमा मयूरको प्वाँख खूब-शोभायमान थियो, त्यसका वीचवीचमा फूलका कोपिलाको झुप्पा छ ॥ १ ॥ २ ॥

भाल तिलक श्रमबिन्दु सुहाए ❀ श्रवन सुभग भूषन छवि छाये ॥ ३ ॥
विकट भृकुटि कच घूँघरवारे ❀ नव सरोज लोचन रत नारे ॥ ४ ॥
चारु चिवुक नासिका कपोला ❀ हास विलास लेत मन मोला ॥ ५ ॥

ललाटमा तिलक र पसीनाका बूँद सुशोभित छन्, कानमा सुन्दर मकराकार-कुण्डलको शोभा छाइयेको छ ॥ ३ ॥ आँखिभौं टेढ़ा, केश घुँगुरियेका, नेत्र नयाँ-कमलका दल-जस्ता लाल छन् ॥ ४ ॥ चिवुक (चिउँडो) नासिका (नाक) कपोल (गाला) सुन्दर, हँसाईको ढाँचा चित्तलाई मोल लिने (चित्तलाई किन्ने अर्थात् अधीन पार्ने) छ ॥ ५ ॥

मुख छवि कहि न जाइ मोहि पाहीं ❀ जो विलोकि बहु काम लजाहीं ॥ ६ ॥
उर मनिमाल कम्बुकल ग्रीवाँ ❀ काम कलभ कर भुजबल सीवाँ ॥ ७ ॥
सुमन समेत वाम कर दोना ❀ साँवर कुँअर सखी ! सुठि लोना ॥ ८ ॥

जुन्शोभा देखेर धेरै-कामदेव लज्जित हुन्छन् , त्यो-मुखको शोभा मैले भन्न शकिदैन, छातिमा मणिका माला छन्, घाँटी राम्रो शंखजस्तो (३ रेखा परेको) छ, वलको सीमा-भएको भुजदण्ड मदनरूपी-हात्तिकावच्चाको शुण्डादण्डजस्तो छ, वायाँहातमा फूलसहित भएको दोना (दूना = खोचा) छ। हेसखि ! (ई दुई मध्ये) श्याम-वर्णभयेका कुमार खूब राम्रा छन् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा—केहरि कटि पट पीत धर, सुषमा शील निधान ।
देखि भानुकुल भूषन हि, विसरा सखिन्ह अपान ॥२४४॥

कम्मर सिंहकोजस्तो (सानु) छ, त्यस्मा पीताम्बरको पटुका छ। शोभा र शीलको भवन हुनुहुन्छ, यस्ता सूर्यकुलालंकार-रामजीलाई देखेर सखीहरूले आफुलाई बिर्से [हामी को हूँ, कहाँ छौं, के गर्न आयेका हूँ, के गर्न लाग्यौं, इत्यादि केही खयाल न भयेर सखीहरू पक्क परे] ॥ २४४ ॥

चौ०—धरि धीरज एक आलि सयानी ❀ सीता सन बोली गहि पानी ॥ १ ॥
बहुरि गौरिकर ध्यान करेहू ❀ भूप किसोर देखि कि नलेहू ॥ २ ॥
सकुचि सीय तव नयन उघारे ❀ सनमुख दोउ रघुसिंह निहारे ॥ ३ ॥
नख सिख देखि रामकै सोभा ❀ सुमिरि पिता पन मन अति छोभा ॥ ४ ॥

यौटी चतुर-सखीले धैर्य धरेर हात समातीकन (सख्यभाव-पूर्ण देखाएर) सीतासँग बोलिन् "सखि ! गौरीजीको ध्यान खूब गर्ग्यौ, अब राजकुमारलाई किन हेर्दिनौ ?"

---

(१) सीताजीको त्यो-ध्यानावस्थाको मर्म बुझने चतुर-सखीले "गौरिकर (गौर गरेर अर्थात् खूब गडेर) ध्यान गर्दछ्यौ, अवता तिमिले ध्यान-गरेका राजकुमार नगीचै आइपुगेका छन्, आँखा खोलेर

॥ १ ॥ २ ॥ सीताजीले संकोच मानेर नजर खोल्नुभयो, आफ्ना सन्मुखमा दुई-रघुसिंहलाई देख्नुभयो ॥ ३ ॥ नखदेखी शिखासम्म रामजीको शोभा हेर्दा, पिताजनकजीको प्रण संझनुभयो र वहाँको-मनमा अत्यन्त क्षोभ (व्याकुलता) भयो ॥ ४ ॥

परवश सखिन्ह लखी जब सीता ❀ भएउ गहरु सब कहहिं सभीता ॥ ५ ॥
पुनि आउब एहि बेरिआँ काली ❀ अस कहि मन बिहँसी एक आली ॥ ६ ॥
गूढ-गिरा सुनि सिय सँकुचानी ❀ भएउ बिलम्ब मातु भयमानी ॥ ७ ॥
धरि बड़ धीर राम उर आनी ❀ फिरी अपनपउ पितु बस जानी ॥ ८ ॥

जब सखीहरूले सीताजीलाई प्रेम-परवश भएकी देखे, अनी सबै डरायेर बेर भयो भन्न लागे ॥ ५ ॥ यौटी-छटेल-सखीले–“एहिबेलामा भोली आउँला” भनेर मनमा (छेड हान्नें भन्ठानेर) हाँसी ॥ ६ ॥ सीताजीले त्यो गहीरो वचन सुनेर संकोच मान्नुभयो, बिलम्ब भयो भनेर आमाको डर-पनी मान्नु भयो ॥७॥ बडो-धैर्य धारण गरेर रामजीलाई हृदयमा राखीकन आफुलाई पिताको अधीन जानेर फर्कनुभयो ॥ ८ ॥

दोहा–देखन मिष मृग बिहँग तरु, फिरइ बहोरि बहोरि ।
निरखि निरखि रघुबीर छबि, बाढै प्रीति न थोरि ॥२४५॥

मृग-पक्षी-वृक्ष हेर्ने निउँले वारंवार फर्कनु भयो, रघुवीरको शोभा वारंवार हेर्दा प्रीति अत्यन्त बढ्यो ॥ २४५ ॥

चौ०-जानि कठिन शिवचाप बिसूरति ❀ चली राखि उर श्यामल मूरति ॥ १ ॥
प्रभु जब जात जानकी जानी ❀ सुख सनेह सोभा गुनखानी ॥ २ ॥
परम प्रेम मय मृदु मसि कीन्ही ❀ चारु चित्त भीती लिखि लीन्ही ॥ ३ ॥

शंकरजीका धनुको भञ्जन कठिन ठानेर श्याममूर्त्ति (रामजी) लाई हृदयमा राखेर सीताजी हिंड्नुभयो ॥ १ ॥ प्रभु-रामजीले सुख-प्रेम-शोभा-गुण-इन्की खानीस्वरूप-भयेकी-सीताजीलाई जब जानलागेकी बुझ्नुभयो, अनी वहाँले परमप्रेमरूपी-असल-मसी बनायेर सफाभयेको चित्तरूपी-भित्तामा (सीताजीको तस्वीर) लेखी-हाल्नुभयो ॥ ३ ॥

गई भवानी भवन बहोरी ❀ बन्दि चरन बोली कर जोरी ॥ ४ ॥
जय जय गिरिबर राजकिशोरी ! ❀ जय महेस मुख चन्दचकोरी ! ॥ ५ ॥
जय गजबदन षडानन माता ! ❀ जगतजननि! दामिनिदुतिगाता! ॥ ६ ॥
नहि तव आदि मध्य अवसाना ❀ अमित प्रभाव बेद नहि जाना ॥ ७ ॥
भव भव बिभव पराभव कारिनि ! ❀ बिश्वबिमोहिनि स्वबस बिहारिनि ! ॥८॥

अनी सीताजी फेरी भवानीका भवनमा (गिरिजाको मन्दिरमा) जानुभयो र वहाँको

किन हेर्दैनौ ?” यस्तो व्यङ्ग्यवचन बोलेको हो । (२) सिंहजस्ता पराक्रमी-रामजीलाई देख्ता सीताजीले धनुउठाउनुपर्ने-प्रणको शंका मान्नुहुदैन” यो-आशयले रघुसिंह पदको प्रयोग गरेको हो ।

चरणलाई वन्दना गरेर हात जोरेर बोल्नुभयो [स्तुति गर्न लाग्नुभयो] ॥ ४ ॥ " हेगिरिवर-हिमधराधर नन्दिनि ! हजूरको जय होस् जय होस्, हेशङ्कर-वदन-चन्द्र-चकोरि ! हजूरको-जयहोस्. ॥ ५ ॥ हेगणेश-जननि ! हेषडानन (कुमार) जननि ! हजूरको जय होस् । हेजगज्जननि ! हेविद्युत्प्रभा-सदृश-देहे ! हजूरको जयहोस् ॥ ६ ॥ भगवति ! हजूरको आदि मध्य-अन्त-छैन, हजूरको अतुल-प्रभावलाई वेद-पनि जान्दैनन् ॥ ७ ॥ हजूर भवको (संसारको) भव (उत्पत्ति) विभव (रक्षा) पराभव (नाश) गर्नै हुनुहुन्छ, हजूर संसारलाई मोहित गर्नै, हुनुहुन्छ, हजूर स्वच्छन्दचारिणी हुनुहुन्छ ॥ ८ ॥

दोहा—पतिदेवता सुतीय महँ, मातु प्रथम तव रेख ।
महिमा अमित नसकहिं कहि, सहस सारदा शेख ॥२४६॥

माता ! पतिदेवता-भएका (पतिलाईनै देवता संझने) असल (पतिव्रता) स्त्रीहरूमा हजूरको रेखा पहिला छ [हजूर पहिला-लंबरकी हुनुहुन्छ] हजूरका अतुल महिमाको वर्णन-गर्न हजारौं-शारदा हजारौं-शेष पनी शक्तैनन् ॥ २४६ ॥

चौ०—सेवत तोहि सुलभ फलचारी ❀ वरदायिनी ! पुरारि पियारी ! ॥ १ ॥
देवि पूजि पदकमल तुह्मारे ❀ सुर नर मुनि सवहोहिं सुखारे ॥ २ ॥
मोर मनोरथ जानहु नीके ❀ वसहु सदा उरपुर सवहीके ॥ ३ ॥
कीन्हेउँ प्रगट न कारन तेही ❀ अस कहि चरन गहे वैदेही ॥ ४ ॥

हेवरदायिनि ! हेपुरारि (शंकर) पियारी ! हजूरको सेवा गर्दा, धर्म-अर्थ-काम मोक्ष ई४ फल सुलभ हुन्छन् ॥ १ ॥ हेभगवति ! हजूरका चरणकमलको पूजा गरेर देवता-मनुष्य-मुनि सवै सुखी हुन्छन् ॥ २ ॥ मेरो मनोरथलाई हजूर राम्रोगरी जान्नुहुन्छ, [किन भने ?] सवैका हृदयरूपी-नगरमा हजूर सदा रहनुभयेको छ ॥ ३ ॥ त्यही-कारणले मैले त्यो-मनोरथ प्रकट गरिन" यस्तो प्रार्थनावचन बोलेर विदेहनन्दिनी-सीताजीले गिरिजाको चरण समात्नुभयो ॥ ४ ॥

विनय प्रेम वस भई भवानी ❀ खसी माल मूरति मुसुकानी ॥ ५ ॥
सादर सिय प्रसाद सिर धरेऊ ❀ बोली गौरि हरष हिय भरेऊ ॥ ६ ॥
सुनु सिय! सत्य असीस हमारी ❀ पूजिहि मनकामना तुह्मारी ॥ ७ ॥
नारद वचन सदासुचि साँचा ❀ सो वर मिलिहि जाँहिमन राचा ॥ ८ ॥

भवानी विनय र प्रेमले वश भईन्, माला खस्यो, भवानीको मूर्ति हाँस्यो ॥ ५ ॥ (क) सीताजीले आदर-साथ त्योप्रसाद शिरमा राख्नुभयो, अनी हृदयमा हर्षभरियेकी (हर्षितभयेकी) गौरीले बोलिन् "सीता ! सुन, मेरो आशीष सत्य छ, तिम्रो मनकामना

(क) गौरीलाई अघी (पूजागर्दा) चढायेको माला प्रसादरूप भएर खस्यो, गौरीको मूर्ति हाँस्यो (हामीजस्ता अनन्त गौरीको सृष्टिगर्नै आदिशक्ति-भगवती सीताजी मसँग वर माग्ने धन्य ? लीला ! भनेर गौरी हाँसिन्)' यही अर्थ वास्तव हो, अरुअरुअर्थ टीकाकारहरुका बुद्धिको चमत्कार-देखाउनेमात्रै हुन् ।

पूर्ण हुनेछ, नारदमुनिको वचन सदासर्वदा शुद्ध र साँचो छ, मनले जुन् वर रचेकी छौ, तिनै वर मिल्नेछन् ॥ ८ ॥

छन्द–मन जाहि रचेउ मिलिहि सो वर सहज सुन्दर साँवरो ।
करुनानिधान सुजान शील सनेह जानत रावरो ॥
एहि भाँति गौरि असीस सुनि सिय सहितहिय हरषी अलीं ।
तुलसी भवानिहि पूजि पुनि २ मुदितमन मन्दिर चलीं ॥३४॥

मनले जुन्-वर रोजेकी छौ, तिनै स्वभाव-सुन्दर श्यामलमूर्ति वर मिल्नेछन् । ती-करुणानिधान ज्ञानवान् छन्, तीम्रो शील र स्नेहलाई राम्रोगरी जान्दछन्" ॥ यस्ता-प्रकारको गौरीजीको आशीष सुनेर सखीसहित-सीताजी हृदयमा हर्षित हुनुभयो । गोस्वामीजी भन्द-छन् कि-फेरी वारंवार भवानीको पूजन गरेर हर्षितचित्त भएर जानकीजी आफ्ना-भवनतर्फ हिंड्नुभयो ॥ ३४ ॥

सोरठा–जानि गौरि अनुकूल, सिय हिय हरष न जाइ कहि ।
मंजुल मंगल मूल, वाम अङ्ग फरकन लगे ॥३४॥

गौरी अनुकूल (प्रसन्न) भयेको जानेर सीताजीका हृदयमा जो-हर्ष भयो, त्यस्को बयान गर्न शकिदैन । मंगल (शुभ) को मूलकारण भयेको सुन्दर वाम-अङ्ग (देउरेपट्टिको आँखा-बाहु-ऊरु इत्यादि) फर्फराउन लागे ॥ ३४ ॥

× × × ×

चौ०–हृदय सराहत सीय लोनाई ❀ गुरुसमीप गवने दोउ भाई ॥ १ ॥
राम कहा सब कौशिक पाहीं ❀ सरल सुभाउ छुआछल नाहीं ॥ २ ॥
सुमन पाइ मुनि पूजा कीन्ही ❀ पुनि असीस दोउ भाइन्ह दीन्ही ॥ ३ ॥
सुफल मनोरथ होहु तुह्मारे ❀ राम लषन सुनिभए सुखारे ॥ ४ ॥

दुवै-भाई सीताजीको सौन्दर्यलाई मनमनले सह्राउदै गुरुका समीप जानुभयो ॥ १ ॥ रामजीले कौशिक (विश्वामित्र) का समीपमा सबै-वृत्तान्त भन्नुभयो, उहाँको स्वभाव सरल थियो, छलकपटले उहाँलाई छोयेको थिएन ॥ २ ॥ फूल पाए-पछि मुनिले पूजा गर्नुभयो, अनि दुवै-भाईलाई "तिम्रो मनोरथ सफल होस्" यस्तो आशीष दिनुभयो । यो-वचन सुनेर राम-लक्ष्मण आनन्दित भए ॥ ३ ॥ ४ ॥

करि भोजन मुनिवर विज्ञानी ❀ लगे कहन कछु कथा पुरानी ॥ ५ ॥
बिगत दिवस गुरु आयसु पाई ❀ सन्ध्या करन चले दोउ भाई ॥ ६ ॥
प्राची दिसि ससि उएउ सुहावा ❀ सियमुख सरिसदेखि सुखपावा ॥ ७ ॥
बहुरि विचार कीन्ह मनमाहीं ❀ सीयवदनसम हिमकर नाहीं ॥ ८ ॥

ज्ञानी-मुनिवर-विश्वामित्र भोजन गरेर पुराना कुनै-कथा भन्न लागे ॥ ५ ॥ दिन विते-पछि गुरुको आज्ञा पाएर दुवै-भाई सन्ध्या गर्न गए ॥ ६ ॥ पूर्वदिशामा सुन्दर चन्द्रमा उदाए, सीताजीका मुखमण्डल-जस्तो देखेर रामजीले आनन्द पाउनुभयो ॥ ७ ॥ मनमा घेरै-विचार गर्नुभयो र "चन्द्रमा सीताका मुखतुल्य छैनन्, [किन भने ?]—

दोहा—जनम सिन्धु पुनि बन्धु विष, दिन मलीन सकलंक ।
सियमुख समता पाव किमि, चन्द वापुरो रंक ॥२४७॥

जन्म समुद्र (खारापानीवाला) वाट छ, फेरि यिनको सहोदर-भाई विष हो, दिउसो मलिन (निन्याउरा) हुन्छन्, यी सकलंक (दागी) छन्, [राजाकी छोरी, असल भाईवहिना-भएका, सँधै-उज्यालो, कलंकरहित, भएकी] सीताका मुखको समतालाई वौरा-गरीव चन्द्रमा कसरि पाऊन् ? ॥ २४७ ॥

चौ०—घटैवढै विरहिन्हि दुखदायी ❀ ग्रसै राहु निज सन्धिहि पाई ॥ १ ॥
कोक सोकप्रद पंकज द्रोही ❀ अवगुन बहुत चन्द्रमा! तोही ॥ २ ॥
वैदेही मुख पटतर दीन्हे ❀ होइ दोष वड अनुचित कीन्हे ॥ ३ ॥

कहिले घट्तछौ, कहिले वढ्दछौ, विरहीलाई दुःख दिन्छौ, मौका पाएर राहुले ग्रास गरिन्छौ चक्रवाक (चखेवा) लाई दुःख दिन्छौ, कमलको द्रोह गर्छौ, हे चन्द्रमा ! तिम्रा अवगुण घेरै छन् [सीताको अवगुण केही छैन] ॥ तिम्रो र सीताका मुखको तुलना (तौल) गर्दाखेरि अनुचित काम गरे वावतको ठूलो दोष लाग्दछ " ॥

सियमुख छवि विधुव्याज बखानी ❀ गुरुपहिं चले निसा वड़ि जानी ॥ ४ ॥
करि मुनि चरन सरोज प्रनामा ❀ आयसु पाइ कीन्ह विश्रामा ॥ ५ ॥
विगत निसा रघुनायक जागे ❀ बन्धु विलोकि कहन असलागे ॥ ६ ॥
उएउ अरुन अवलोकहु ताता ! ❀ पंकज कोकलोक सुखदाता ॥ ७ ॥
वोले लषन जोरि जुग पानी ❀ प्रभु प्रभाव सूचक मृदुवानी ॥ ८ ॥

चन्द्रमाका निहुँले सीताजीका मुखको कान्ति वखानेर, रात घेरै गएको वुझीकन रघुनाथजी गुरुका समीप जानुभयो ॥ ४ ॥ मुनिका चरणकमलमा प्रणाम गरेर आज्ञा पाए पछि विश्राम गर्नुभयो ॥ ५ ॥ रात विते-पछि रघुनाथजी जागा-हुनुभयो र भाइ-लक्ष्मणतर्फ हेरेर यसो भन्न लाग्नुभयो ॥ ६ ॥ "भाई ! लक्ष्मण ! कमलसमूह—चक्रवाकपक्षिसमूह—अरु-प्राणिसमूहलाई सुखदिने सूर्य उदाउनुभयो हेर" ॥ ७ ॥ लक्ष्मणजांले दुई हात जोरेर प्रभुको प्रतापलाई सूचनगर्ने मीठो-वचन वोल्नुभयो ॥ ८ ॥

दोहा—अरुनोदय सँकुचे कुमुद, उडगन ज्योात मलीन ।
जिमि तुह्मार आगमन सुनि, भये नृपति बलहीन ॥२४८॥

"प्रभु ! हजूरको सवारी भएको सुनेर राजा-हरु वलहीन-[तेजोहीन] भएजस्तै गरेर

सूर्यनारायणको उदय भएको देखता, कुमुद (चन्द्रकमल) खुम्चिए, तारागणको ज्योति मलिन भयो ॥ २४८ ॥

चौ०-नृप सब नषत करहिं उजिआरी ❀ टारि न सकहिं चापतम भारी ॥ १ ॥
कमल कोक मधुकर खगनाना ❀ हरखे सकल निसा अवसाना ॥ २ ॥
ऐसहि प्रभु! सब भगत तुम्हारे ❀ होइहहिं टूटे धनुष सुखारे ॥ ३ ॥
उयउ भानु बिन श्रम तमनाशा ❀ दुरे नषत जग तेज प्रकासा ॥ ४ ॥
रवि निज उदय व्याज रघुराया ❀ प्रभुप्रताप सब नृपन्ह देखाया ॥ ५ ॥

सबै-राजारूपी-नक्षत्रहरू उज्यालो गर्न खोज्दछन्, परन्तु शिवधनुषरूपी-ठूलो अन्धकार हटाउन शक्तैनन् ॥ १ ॥ रात्रिको समाप्ति भयो, जसरी कमल, चक्रवाक-पक्षी, भ्रमर नानाप्रकारका-पक्षी हर्षित भए, त्यसै-गरी शिवजीको धनुष टूटे पछि हजूरका सबै भक्तहरू हर्षित हुनेछन् ॥ २ ॥ ३ ॥ सूर्य उदाउनु भयो, विना-परिश्रम तम नष्ट भयो, नक्षत्र लुके, जगतमा तेज प्रकाशमान भयो ॥ ४ ॥ प्रभु ! रघुराज ! सूर्यनारायणले आफ्ना-उदयका निहुँले प्रभुको-प्रताप राजाहरूलाई देखाउनुभयो ॥ ५ ॥ २८

तव भुजबल महिमा उदघाटी ❀ प्रगटी धनु विघटन परिपाटी ॥ ६ ॥
बन्धु वचन सुनि प्रभु मुसुकाने ❀ होइ सुचि सहज पुनीत नहाने ॥ ७ ॥
नित्य क्रिया करि गुरुपहिं आए ❀ चरन सरोज सुभग सिरनाए ॥ ८ ॥

धनुविघटनको (धनुर्भङ्गको) परिपाटी (रीति) जो प्रकट भएकी छ, त्यो हजूरका भुजबलको महिमा (प्रताप) रूपी-सूर्यको उदयका-निमित्त उदयाचलपर्वतको-घाँटी (उच्च दुर्गमस्थान) हो [अर्थात् धनुर्भङ्ग-रूपी-उदयाचलका-घाँटीबाट हजूरको-भुजप्रतापरूपी-सूर्य उदाउने वेला भयो]" भाई-लक्ष्मणजीका यस्ता-वचन सुनेर प्रभुजीले मन्दहास्य गर्नुभयो र स्वभावैले पवित्र हुनुहुन्थ्यो ता पनि नुहायेर पवित्र हुनुभयो ॥ ६ ॥ ७ ॥ अनि नित्यकर्म गरेर गुरुका समीप आउनुभयो, र चरणकमलमा सुन्दर शिर राख्नुभयो (वन्दना गर्नुभयो) ।८।

शतानन्द तव जनक बोलाए ❀ कौशिक मुनि पहिं तुरत पठाए ॥ ९ ॥
जनक विनय तिन्ह आइ सुनाई ❀ हरषे बोलि लिए दोउ भाई ॥१०॥

राजा-जनकले पुरोहित-शतानन्दलाई बोलाएर विश्वामित्र-मुनिका समीप तुरन्त पठाए ॥ ९ ॥ तिनले आएर जनकजीको विन्ती सुनाए ! विश्वामित्रले हर्षित भएर दुई भाईलाई बोलाए ॥ १ ॥

दोहा—शतानन्दपद वन्दि प्रभु, बैठे गुरुपहिं जाइ ।
चलहु तात ! मुनि कहेउ तव, पठवा जनक बोलाइ ॥२४९॥

प्रभु (राम लक्ष्मण) शतानन्दमुनिका चरणको वन्दना गरेर गुरुका समीप गई बस्नुभयो । अनि मुनि (विश्वामित्र) ले "बाबु ! रघुवीर ! तिमिहरुलाई जनकजीले बोलाई पठाएको रहेछ हिंड" भने ॥ २४९ ॥

चौ०-सीय स्वयंवर देखिय जाई ❁ ईस काहिधौं देइ बडाई ॥ १ ॥
लषन कहा जस भाजन सोई ❁ नाथ ! कृपा तव जापर होई ॥ २ ॥
हरषे मुनि सव सुनि वरवानी ❁ दीन्हि असीस सवहिं सुखमानी ॥ ३ ॥

"गएर सीताजीको स्वयंवर हेर्नु पर्दछ, (हेरौं) ईश्वरले कसलाई बडाई (महत्व= इज्जत) दिन्छ ?" ॥ १ ॥ [यो विश्वामित्रको वचन सुनेर] लक्ष्मणजीले "प्रभु ! हजूरको जसमाथि कृपा हुन्छ, उही सकस (कीर्तिमान्) हुन्छ" भन्नुभयो ॥ २ ॥ यस्तो नम्र-वाणी सुनेर सवै-मुनिहरु खुशी भए । सवैले आनन्द मानेर आशीष दिए ॥ ३ ॥

पुनि मुनि वृन्द समेत कृपाला ❁ देखन चले धनुष मखशाला ॥ ४ ॥
रङ्गभूमि आए दोउ भाई ❁ असि सुधि सव पुरवासिन्ह पाई ॥ ५ ॥
चले सकल गृह काज विसारी ❁ बाल जुवान जरठ नर नारी ॥ ६ ॥

अनि दीनदयाल-प्रभुजी मुनिवर्ग-सहित भएर धनुषयज्ञको यज्ञशाला हेर्न हिंडनु भयो ॥ ४ ॥ "दुवै-भाई रङ्गभूमि (स्वयंवर स्थान) मा आए" यस्तो खबर सव-नगर-निवासीहरूले पाए ॥ ५ ॥ आफ्ना घरको कामकाज विर्सेर बालक, जवान, बूढा, पुरुष, स्त्री सवै जना दौडे ॥ ६ ॥

देखी जनक भीर भइ भारी ❁ सुचि सेवक सव लिये हँकारी ॥ ७ ॥
तुरत सकल लोकन्ह पहिं जाहू ❁ आसन उचित देहु सवकाहू ॥ ८ ॥

जनकराजाले भारी भीड भएको देखेर, शुद्ध-अन्तःकरणभएका सवै-सेवकलाई वोलाए, र "झटपट सवैजनाका समीप जाऊ र सवैलाई उचित आसन (वस्नेचीज) देऊ" यो हुकुम दिए ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा—कहि मृदु वचन विनीत तिन्ह, बैठारे नरनारि ।
उत्तम मध्यम नीच लघु, निज निज थल अनुहारि ॥२५०॥

तिनीहरूले नम्रभईकन नरम-वचन बोलेर, उत्तम-मध्यम-अधम भएका नरनारीहरूलाई आफ्ना आफ्ना अनुसारका स्थानमा चाँडैने वसाए [इन्तजामको प्रभावले ज्यादा हल्ला भएन] ॥ २५० ॥

चौ०-राजकुँअर तेहि अवसर आए ❁ मनहु मनोहरता तन छाये ॥ १ ॥
गुन सागर नागर वर वीरा ❁ सुन्दर स्यामल गौर सरीरा ॥ २ ॥
राज समाज विराजत रूरे ❁ उडगनमहँ जनु जुग विधु पूरे ॥ ३ ॥
जिन्हके रही भावना जैसी ❁ प्रभु मूरति देखी तिन्ह तैसी ॥ ४ ॥

त्यसैवेलामा गुणका समुद्र, चतुर, उत्तम-वीर, सुन्दर, श्याम र गौरशरीर-भएका राजकुमार (रामलक्ष्मण) आइ-पुग्नुभयो, वहांहरू दुइ जना "मानौं सुन्दरता (शोभा) ले शरीर छोपेर आउनु भएको होकि ?" भनेजस्ता हुनुहुन्थ्यो, ॥ १ ॥ २ ॥ मानौं नक्षत्र

(तारा) का गणका मध्यमा रहेका दोटा पूर्णचन्द्र हुन् कि ?" भनेजस्तो भएर ती दुई भाई राजसमाजमा विराजमान् हुनुभयो ॥ ३ ॥ जसको भावना (संस्कार) जस्तो थियो, तिनले प्रभुको मूर्ति त्यस्तै देखे ॥ ४ ॥

देखहिं भूप महारणधीरा ❀ मनहु वीररस धरे सरीरा ॥ ५ ॥
डरे कुटिल नृप प्रभुहि निहारी ❀ मनहु भयानक मूरति भारी ॥ ६ ॥
रहे असुर छल छोनिप वेषा ❀ तिन्ह प्रभु प्रगट कालसम देखा ॥ ७ ॥
पुरवासिन्ह देखे दोउ भाई ❀ नर भूषन लोचन सुखदायी ॥ ८ ॥

राजाहरूले प्रभुजीलाई मानौं शरीरधारी वीर रसै हुन्कि ? भनेजस्ता महायुद्धमा धीर भएर रहने देखे ॥ ५ ॥ कुटिलचित्तभएका (कपटी) राजाहरूले प्रभुजीलाई मानौं भारी-मूर्तिमान्-भयानक रस हुन्कि ? भनेजस्ता देखेर डराए ॥ ६ ॥ जो असुर (दैत्य-राक्षसहरू) छल गरेर राजाको वेष लिई त्यहाँ रहेका थिए, तिनले प्रभुजीलाई प्रकट भएको काल (मृत्यु) जस्ता रौद्र (अतिउग्र) देखे ॥ ७ ॥ नगर-निवासीहरूले दुवै भाईलाई नर भूषण (मनुष्यालंकार) र लोचनसुखदायी (नयनानन्ददाता) देखे ॥ ८ ॥

दोहा—नारि विलोकहिं हरषि हिय, निज निज रुचि अनुरूप ।
जनु सोहत शृङ्गार धरि, मूरति परम अनूप ॥ २५१॥

स्त्रीजनहरूले मनमा हर्षित भएर प्रभुजीलाई आफ्ना-आफ्ना-रुचि (खायश) को अनुसार मानौं, अति-अनुपम-मूर्ति-धारण-गरेर शोभायमान-भएको शृङ्गार रस हो कि ? भनेजस्ता देखे ॥ २५१ ॥

चौ०-विदुषन्ह प्रभु विराटमय दीसा ❀ बहु मुख कर पग लोचन सीसा ॥ १ ॥
जनक जाति अवलोकहिं कैसे ❀ सजन सगे प्रिय लागहिं जैसे ॥ २ ॥
सहित विदेह विलोकहिं रानी ❀ सिसुसम प्रीति न जाइ बखानी ॥ ३ ॥
जोगिन्ह परमतत्त्वमय भासा ❀ सान्त सुद्ध सम सहजप्रकासा ॥ ४ ॥

विद्वान्हरूले प्रभुजीलाई हज्जारौं-मुख, हज्जारौं-बाहु, हज्जारौं-पाउ, हज्जारौं-नेत्र, हज्जारौं-शिर भएका विराट-रूपी देखे ॥ १ ॥ जनकजीका जातविरादरी (दाज्यूभाई) ले प्रभुजीलाई साख्खै-आतमीय (आपस्त) जस्ता प्यारा लाग्ने देखे ॥ २ ॥ रानी-सहितभएका-राजाजनकले प्रभुजीलाई अवर्णनीय-प्रीतिपात्र-भएको आफ्नो बालकजस्तो देखे ॥ ३ ॥ योगिराजहरूका दृष्टिमा प्रभुजी शान्त-शुद्ध-सम स्वतःप्रकाश भएको परमतत्व (परमात्मा) रूप देखिनुभयो ॥ ४ ॥

हरि भक्तन्ह देखे दोउ भ्राता ❀ इष्टदेव इव सब सुखदाता ॥ ५ ॥
रामहि चितव भाव जेहि सीया ❀ सो सनेह सुख नहिं कथनीया ॥ ६ ॥
उर अनुभवति न कहि सकसोऊ ❀ कवन प्रकार कहइ कविकोऊ ॥ ७ ॥
यहि विधि रहा जाहि जस भाऊ ❀ तेहि तस देखेउ कोसलराऊ ॥ ८ ॥

चौ०-सीय स्वयंवर देखिय जाई ❀ ईस काहिधौं देइ बडाई ॥ १ ॥
लषन कहा जस भाजन सोई ❀ नाथ ! कृपा तव जापर होई ॥ २ ॥
हरषे मुनि सव सुनि वरवानी ❀ दीन्हि असीस सवहिं सुखमानी ॥ ३ ॥

"गएर सीताजीको स्वयंवर हेर्नु पर्दछ, (हेरौं) ईश्वरले कसलाई बडाई (महत्व= इज्जत) दिन्छ ?" ॥ १ ॥ [यो विश्वामित्रको वचन सुनेर] लक्ष्मणजीले "प्रभु ! हजूरको जसमाथि कृपा हुन्छ, उही सकस (कीर्तिमान्) हुन्छ" भन्नुभयो ॥ २ ॥ यस्तो नम्र-वाणी सुनेर सवै-मुनिहरु खुशी भए। सवैले आनन्द मानेर आशीष दिए ॥ ३ ॥

पुनि मुनि वृन्द समेत कृपाला ❀ देखन चले धनुष मखशाला ॥ ४ ॥
रङ्गभूमि आए दोउ भाई ❀ असि सुधि सव पुरवासिन्ह पाई ॥ ५ ॥
चले सकल गृह काज विसारी ❀ बाल जुवान जरठ नर नारी ॥ ६ ॥

अनि दीनदयाल-प्रभुजी मुनिवर्ग-सहित भएर धनुषयज्ञको यज्ञशाला हेर्न हिंडनु भयो ॥ ४ ॥ "दुवै-भाई रङ्गभूमि (स्वयंवर स्थान) मा आए" यस्तो खबर सव-नगर-निवासीहरूले पाए ॥ ५ ॥ आफ्ना घरको कामकाज विर्सेर बालक, जवान, बूढा, पुरुष, स्त्री सवै जना दौडे ॥ ६ ॥

देखी जनक भीर भइ भारी ❀ सुचि सेवक सव लिये हँकारी ॥ ७ ॥
तुरत सकल लोकन्ह पहिं जाहू ❀ आसन उचित देहु सवकाहू ॥ ८ ॥

जनकराजाले भारी भीड भएको देखेर, शुद्ध-अन्तःकरणभएका सवै-सेवकलाई वोलाए, र "झटपट सवैजनाका समीप जाऊ र सवैलाई उचित आसन (वस्नेचीज) देऊ" यो हुकुम दिए ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा—कहि मृदु वचन विनीत तिन्ह, बैठारे नरनारि।
उत्तम मध्यम नीच लघु, निज निज थल अनुहारि ॥ २५० ॥

तिनीहरूले नम्रभईकन नरम-वचन बोलेर, उत्तम-मध्यम-अधम भएका नरनारीहरूलाई आफ्ना आफ्ना अनुसारका स्थानमा चाँडेने वसाए [इन्तजामको प्रभावले ज्यादा हल्ला भएन] ॥ २५० ॥

चौ०-राजकुँअर तेहि अवसर आए ❀ मनहु मनोहरता तन छाये ॥ १ ॥
गुन सागर नागर वर वीरा ❀ सुन्दर स्यामल गौर सरीरा ॥ २ ॥
राज समाज विराजत रूरे ❀ उडगनमहँ जनु जुग विधु पूरे ॥ ३ ॥
जिन्हके रही भावना जैसी ❀ प्रभु मूरति देखी तिन्ह तैसी ॥ ४ ॥

त्यसैवेलामा गुणका समुद्र, चतुर, उत्तम-वीर, सुन्दर, श्याम र गौरशरीर-भएका राजकुमार (रामलक्ष्मण) आइ-पुग्नुभयो, वहांहरू दुइ जना "मानौं सुन्दरता (शोभा) ले शरीर छोपेर आउनु भएको होकि ?" भनेजस्ता हुनुहुन्थ्यो, ॥ १ ॥ २ ॥ मानौं नक्षत्र

(तारा) का गणका मध्यमा रहेका दोटा पूर्णचन्द्र हुन् कि ?" भनेजस्तो भएर ती दुई भाई राजसमाजमा विराजमान् हुनुभयो ॥ ३ ॥ जसको भावना (संस्कार) जस्तो थियो, तिनले प्रभुको मूर्ति त्यस्तै देखे ॥ ४ ॥

देखहिं भूप महारणधीरा ❀ मनहु वीररस धरे सरीरा ॥ ५ ॥
डरे कुटिल नृप प्रभुहि निहारी ❀ मनहु भयानक मूरति भारी ॥ ६ ॥
रहे असुर छल छोनिप वेषा ❀ तिन्ह प्रभु प्रगट कालसम देखा ॥ ७ ॥
पुरवासिन्ह देखे दोउ भाई ❀ नर भूषन लोचन सुखदायी ॥ ८ ॥

राजाहरूले प्रभुजीलाई मानौं शरीरधारी वीर रसै हुन्कि ? भनेजस्ता महायुद्धमा धीर भएर रहने देखे ॥ ५ ॥ कुटिलचित्तभएका (कपटी) राजाहरूले प्रभुजीलाई मानौं भारी-मूर्तिमान्-भयानक रस हुन्कि ? भनेजस्ता देखेर डराए ॥ ६ ॥ जो असुर (दैत्य-राक्षसहरू) छल गरेर राजाको वेष लिई त्यहाँ रहेका थिए, तिनले प्रभुजीलाई प्रकट भएको काल (मृत्यु) जस्ता रौद्र (अतिउग्र) देखे ॥ ७ ॥ नगर-निवासीहरूले दुवै भाईलाई नर भूषण (मनुष्यालंकार) र लोचनसुखदायी (नयनानन्ददाता) देखे ॥ ८ ॥

दोहा—नारि विलोकहिं हरषि हिय, निज निज रुचि अनुरूप ।
जनु सोहत श्रृङ्गार धरि, मूरति परम अनूप ॥ २५१ ॥

स्त्रीजनहरूले मनमा हर्षित भएर प्रभुजीलाई आफ्ना-आफ्ना-रुचि (खायश) को अनुसार मानौं, अति-अनुपम-मूर्ति-धारण-गरेर शोभायमान-भएको श्रृङ्गार रस हो कि ? भनेजस्ता देखे ॥ २५१ ॥

चौ०-विदुषन्ह प्रभु विराटमय दीसा ❀ बहु मुख कर पग लोचन सीसा ॥ १ ॥
जनक जाति अवलोकहिं कैसे ❀ सजन सगे प्रिय लागहिं जैसे ॥ २ ॥
सहित विदेह विलोकहिं रानी ❀ सिसुसम प्रीति न जाइ वखानी ॥ ३ ॥
जोगिन्ह परमतत्त्वमय भासा ❀ सान्त सुद्ध सम सहजप्रकासा ॥ ४ ॥

विद्वान्हरूले प्रभुजोलाई हज्जारौं-मुख, हज्जारौं-बाहु, हज्जारौं-पाउ, हज्जारौं-नेत्र, हज्जारौं-शिर भएका विराट-रूपी देखे ॥ १ ॥ जनकजीका जातविरादरी (दाज्यूभाई) ले प्रभुजोलाई साख्खै-आत्मीय (आपस्त) जस्ता प्यारा लाग्ने देखे ॥ २ ॥ रानी-सहितभएका-राजाजनकले प्रभुजीलाई अवर्णनीय-प्रीतिपात्र-भएको आफ्नो बालकजस्तो देखे ॥ ३ ॥ योगिराजहरूका दृष्टिमा प्रभुजी शान्त-शुद्ध-सम स्वतःप्रकाश भएको परमतत्व (परमात्मा) रूप देखिनुभयो ॥ ४ ॥

हरि भक्तन्ह देखे दोउ भ्राता ❀ इष्टदेव इव सव सुखदाता ॥ ५ ॥
रामहि चितव भाव जेहि सीया ❀ सो सनेह सुख नहिं कथनीया ॥ ६ ॥
उर अनुभवति न कहि सकसोऊ ❀ कवन प्रकार कहइ कविकोऊ ॥ ७ ॥
यहि विधि रहा जाहि जस भाऊ ❀ तेहि तस देखेउ कोसलराऊ ॥ ८ ॥

हरिभक्तहरूले दुइ-भाई-प्रभुजीलाई सर्वसुखदाता-इष्टदेव-जस्ता देखे ॥ ५ ॥ सीताजी जुन-भावले रामजीलाई हेर्नुहुन्थ्यो, त्यो-भावको प्रेमसुख कथनीय छैन (वर्णनगर्न शकिदैन) ॥ ६ ॥ सीताजी-समेत त्यो-प्रेम-सुखलाई हृदयले मात्र अनुभव गर्ने, भन्न नशक्ने हुनुभएको थियो,। कोही अरु-कवि कुनप्रकारले त्यो-प्रेमसुखको वर्णन गरून् ? ॥ ७ ॥ यस्ता-प्रकारले जसको जस्तो भाव थियो, त्यसले प्रभुजीलाई त्यस्तै देख्यो ॥ ८ ॥

दोहा—राजत राज समाज महँ, कोसलराज किसोर ।
सुन्दर स्यामल गौर तन, विस्व विलोचन चोर ॥२५३॥

श्याम र गौर-शरीर-भएका संसारभरका नेत्रलाई चोर्ने कोशलराज (दशरथ) का दुई कुमार राजाहरूका समाजमा विराजमान भए (धन्य यिनको प्रभाव !) ॥२५२॥ (क)

चौ०—सहज मनोहर मूरति दोऊ ❀ कोटि काम उपमा लघु सोऊ ॥ १ ॥
सरद चन्द निन्दक मुख नीके ❀ नीरज नयन भावते जीके ॥ २ ॥
चितवनि चारु मार मद हरनी ❀ भावति हृदय जाति नहि वरनी ॥ ३ ॥
कल कपोल श्रुति कुंडल लोला ❀ चिवुक अधर सुन्दर मृदुबोला ॥ ४ ॥

दुवै-मूर्ति स्वभावसुन्दर थिए, कोटि-कामदेवको उपमा-पनि उनका-निमित सानो हुन्थ्यो [कोटिकामदेवको सौन्दर्यपुञ्जभन्दा यिनको सौन्दर्य बढ्ता थियो] ॥ १ ॥ शरत्कालका चन्द्रको निन्दा गर्ने भए-पनि यिनको मुख असल थियो [अनौठै कुरा हो, अर्काको निन्दा गर्ने मुख पनि असल ?] नीलकमलको निन्दागर्ने यिनका-नयन सबैका मनका र नयनका प्यारा थिए ॥ २ ॥ मार (कामदेव) को मद (घमंड) तोड्ने यिनको हेराई मनलाई भने मनपर्ने, वर्णनगर्न भने न शकिने थियो ॥ ३ ॥ गाला सुन्दर (पुष्ट-स्निग्ध) थिए । कानमा कुण्डल चञ्चल थिये । चिवुक (चिउँडो) र अधर (ओठ) सुन्दर थियो । बोली कोमल थियो ॥ ४ ॥

कुमुद बन्धुकर निन्दक हासा ❀ भृकुटी विकट मनोहर नासा ॥ ५ ॥
भाल विशाल तिलक झलकाहीं ❀ कचविलोकि अलिअवलि लजाहीं ॥ ६ ॥
पीत चौतनी सिरन्ह सुहाई ❀ कुसुम कलीं विचवीच बनाई ॥ ७ ॥
रेखैं रुचिर कम्बुकल ग्रीवाँ ❀ जनु तिभुवन सुषमाकी सीवाँ ॥ ८ ॥

(क) यिनै विश्वविलोचनचोर कोसलराजकिसोरजी केहींदिन—पछि मख्खनटोल (गोकुल-वृन्दावन) मा मख्खन-चोर हुनगएका थिये, त्यसवेलामा पनि यिनको इदमित्थ परिचय कसैल गर्न शकेन, पहलमानका दृष्टिले वज्र, मनुष्यका दृष्टिले पुरुषोत्तम, स्त्रीजनका दृष्टिले मूर्तिमान् मदन, गोपालवर्गका दृष्टिले गोपाल, दुष्ट-राजाका दृष्टिले दण्डधर, बाबुआमाका दृष्टिले बच्चा, कंसका दृष्टिले काल, मूर्खका दृष्टिले मामूली मानिस, योगिजनका दृष्टिले ब्रह्मतत्त्व, यादवहरूका दृष्टिले इष्टदेवता देखिएका थिए ।

मल्लानामशनिर्नृणांनरवरः स्त्रीणां स्मरोमूर्तिमान् गोपानां स्वजनोऽसतांक्षितिभुजां शास्ता स्वपित्रोः शिशुः ।
मृत्युर्भोजपतेर्विराडविदुषां तत्त्वं परं योगिनां वृष्णीनां परदेवतेति विदितो रङ्गं गतः साग्रजः ॥
[श्रीमद्भागवत १०।४३।१७]

हँसाई चंन्द्रमाका किरणको निन्दा (परिहास = ठट्टा) गर्ने थियो । आँखी भौं टेढ़ा। नाक मनोहर थियो ॥ ५ ॥ तिलकले प्रभुजीको विशालभाल (ठूलो ललाट) लाई झल्काएको (उज्यालो पारेको) थियो, केश देखता भ्रमरपङ्क्ति लज्जित हुन्थ्यो॥ ६ ॥ शिरमा पहेंलो ताज (शिरपेच) शोभायमान थियो । त्यसका बीचबीचमा फूलका कोपिला सजाइयेका थिए ॥ ७ ॥ ग्रीवा (घाँटी) शङ्खजस्तो सुन्दर तीनरेखा भएको, मानौं त्रिभुवनका शोभाको सीमा हो कि ? भनेजस्तो थियो ॥ ८ ॥

दोहा—कुञ्जर मनि कण्ठा कलित, उरन्हि तुलसिका माल ।
वृषभकन्ध केहरि ठवनि, बलनिधि बाहु विशाल ॥२५३॥

वक्षस्थल (छाती) मा गजमोतीको कंठा र तुलसीले सहितभएको वनमाला थियो । काँध साँढ़ेको-जस्तो, हिंडाई सिंहको जस्तो थियो । भुजा विशाल र बलनिधि थिए ॥ २५३ ॥

चौ०-कटि तूनीर पीत पट बाँधे ❀ कर सर धनुष वाम वर काँधे ॥ १ ॥
पीत जज्ञ उपवीत सुहाये ❀ नखसिख मञ्जु महाछवि छाये ॥ २ ॥

कम्मरमा तूणीर (ठोक्रो) भिरेको र पहेंलो पटुका बाँधेको थियो । वायाँ-काँधमा सुन्दर धनु, हातमा बाण थियो ॥ १ ॥ पहेंला-जनै सुशोभित थिए । नखदेखि-शिखा सम्म सुन्दर र महाशोभाले ढाकिएका थिए ॥ २ ॥

देखि लोक सब भये सुखारे ❀ एक टक लोचन चलत न तारे ॥ ३ ॥
हरषे जनक दखि दोउ भाई ❀ मुनि पद कमल गहे तब जाई ॥ ४ ॥

दुई-भाई प्रभुजीलाई देखेर सब-जना सुखी भए । सबैका आँखा एकटक भए, नानी-पर्यन्त नहल्लने भयो, जनकजी दुईभाई-प्रभुजीलाई देखेर हर्षित भए, अनि गएर विश्वामित्र-मुनिका चरणकमल तिनले समाते (छोए) ॥ ३ ॥ ४ ॥ (क)

करि विनती निजकथा सुनाई ❀ रंग अवनि सब मुनिहि देखाई ॥ ५ ॥
जहँ जहँ जहिं कुँवर वर दोऊ ❀ तहँ तहँ चकित चितव सबकोऊ ॥ ६ ॥

---

(१) कविहरूका कानूनमा हास्य र कीर्ति श्वेतवर्णका हुन्छन् । "धवलता वर्ण्यते हासकीर्त्योः" [साहि०]

"खाली १प्रकारको तापमात्रै हरणगर्ने चन्द्रमालाई तीन् प्रकारको ताप र अनन्तप्रकारको पाप हरणगर्ने प्रभुका हासले परिहास (टट्टा) गर्दछ, त्यस्तो प्रभुको हास मेरा मनमा रहोस्" भनेर कसैले प्रार्थना गरेको छ ।

त्रिविधामपि तापसन्ततिं भजतां पापभरं च निर्हरन् ।
परिहासकरः सुधारुचेर्हरिहासः श्रयतां मनो मम ॥

[हरिवरिवस्या, ध्यानोल्लास]

विन्ती गरेर (सविनय) आफ्नो कथा सुनाए, मुनिलाई रङ्गभूमि (स्वयंवर-मण्डप) सवै देखाए ॥ ५ ॥ सुन्दर दुई-कुमार जहाँ-जहाँ जानुहुन्थ्यो, ताहाँ ताहाँ सवैजना चकित भएर (छक्क परेर) हेर्दथे ॥ ६ ॥

निज निज रुख रामहि सव देखा ❀ कोउ न जान कछु मरम विसेखा ॥ ७ ॥
भलि रचना मुनि नृपसन कहेऊ ❀ राजा मुदित महासुख लहेऊ ॥ ८ ॥

सवैले रामजीलाई आफ्नाआफ्ना सन्मुख देखे, यसको मर्म कसैले विशेषगरेर जानेन ॥ ७ ॥ विश्वामित्रमुनिले राजालाई "रचना वेस भएको रहेछ" भने (त्योसुनेर) राजा आनन्दित भए, उनले ठूलो सुख पाए ॥ ८ ॥

दोहा--सव मंचन्हते मंच एक, सुन्दर विसद विसाल ।
मुनि समेत दोउ बन्धु तहँ, वैठारे महिपाल ॥२५४॥

सवै-मञ्च (सिंहासन) भन्दा एउटा-मञ्च राम्रो सफ्फा फराक थियो, राजाजनकजीले विश्वामित्रमुनि-सहित दुईभाईलाई तिहीं वसाए ॥ २५४ ॥

---

(१) जनकजीले वताएको आफ्नुकथा–

"अघि यसै-धनुले त्रिपुरदाह गरेर शंकरजीले यो धनु मेरा पितापुर्खाका जिम्मामा नासो राख्न दिनुभएको हो, मैले यज्ञका निमित्त सुनका हलाले पृथ्वीमा जोत्न लाग्दा एउटी कन्या उत्पन्न भइन्, सीता (हलाको सियो) ले जमीन कोर्दा पैदाभएकी हुनाले तीकन्याको नाम "सीता" राखें । कन्या अलौकिक-शील-स्वभाव-सौन्दर्य-भएकी हुनाले र अयोनिज (योनिवाट नजन्मेकी) हुनाले तिनको वर त्यस्तै अलौकिक उचित ठानेर बलपराक्रमको परीक्षाका निमित्त "यो शांकर-धनु जो उठाउन शक्ला, उसैलाई सीता दिउँला" यस्तो प्रण गरेको छू" यस्तो कथा यत्र-तत्र लेखिएको छ ॥

(१) "कसैले-पनि उचाल्न नशकिने यो धनु शहर-वाहिर रहेको थियो, म नित्य त्यसको दर्शन गर्न जान्थें, एकदिन नानी-सीता-पनि मेरा साथ गइन्, धनुषको दर्शन गर्‍यौं, "यत्तिका निंति पिताजीले यहाँसम्म रोजरोज किन आउनु ? यसलाई दर्वारैमा राखे सजिलो होला" भनेर सीताले त्यो-धनु जुरुक्क उचालेर विना–प्रयास दर्वारमा ल्याएर राखीदिइन् म छक्क परें । "जसले त्यो-धनु उचाल्न शक्ला उसैलाई अलौकिक-शक्तिशालिनी सीता दिउँला" यस्तौ प्रण पनि गरें । यस्तो कथा एउटा–कल्पको हो ।

(२) अर्का-कल्पको-"यो शैव-धनु मेरा दर्वारमा धेरै-पहिले-देखि थियो, म यसको नित्य पूजन गर्दथें, मेरी रानी श्रद्धासाथ लिपपोत गरेर पूजनसामग्री तयार गर्दथिन्, अन्त सवै-ठाउँ पोतिन्थ्यो, धनु राखेको ठाउँ कहिल्यै पनि पोतिदैनथ्यो, मेरी रानी रजस्वला भएको वेलाला आमाको साटो काम गर्न सीता गइछन्, मैले पूजा गर्न जाँदा जम्मै पूजाकोठामा लिप–पोत गरीसकेर पूजन–सामग्री समेत तयार गरेर वसि-रहेकी सीतालाई देखें । जिल्ल परेर "यो धनु कसले हटायो र तिमीले लिप-पोत गर्‍यौ" भनी सोधें । "बाबा ! मैलेनै हटाएर लिपपोत गरेको हो" भनी सीताले भनिन्, देख्ने परिचारिका (सुसारेहरू) ले "हो हो" भने, मैले आश्चर्य-चकित भएर "यो धनु जसले उठाउला, उसैलाई सीता दिनेछु" यस्तो प्रण गरें ॥ यस्तो कथा छ ।

(३) फेरी अर्का-कल्पको—"कुनैदिन सखीहरूका-साथ सीता लुकामारी खेल्न लागेकी थिइन्, यता र उति लुक्का-खेरि सीताका हातको झट्का परेछ र त्यो धनु केही हटेछ, मैले थाहा पाएर "जसले यो उठाउला उसैलाई सीता दिनेछू" यस्तो प्रण गरें, यस्तो कथा छ.

यी ३ कथा केवल किंवदन्तीरूपले सुनिएका छन्, प्रामाणिकलेख देखिएको छैन ॥

चौ०-प्रभुहि देखि सब नृप हिय हारे ❀ जनु राकेस उदय भये तारे ॥ १ ॥
असि प्रतीति सबके मनमाहीं ❀ राम चाप तोरब सक नाहीं ॥ २ ॥
बिन भंजेहु भव धनुष बिशाला ❀ मेलिहि सीय राम उर माला ॥ ३ ॥
अस बिचारि गवनहु घर भाई ❀ जस प्रताप बल तेज गँवाई ॥ ४ ॥

प्रभुजीलाई देखेर चन्द्र उदाए-पछि ताराले झैं सबराजाले हृदयमा हारे (हरेस् खाए) सबैका मनमा—"रामचन्द्रजीनै धनुष तोड्दछन्, शंका छैन [पक्का]. यस्तो विश्वास पर्‍यो [र भन्न लागे] ॥ १ ॥ २ ॥ "यो विशाल-शिवधनु न तोडेपनि सीताले रामचन्द्रैका गलामा माला पहिराउँछिन्" भाइहो ! यस्तो विचार गरेर, यश-प्रताप-बल-तेज गुमाएर घरघर जाउँ हिड" ॥ ३ ॥ ४ ॥ [मध्यम-श्रेणीका-राजाहरूका]

बिहँसे अपर भूप सुनि बानी ❀ जे अविवेक अन्ध अभिमानी ॥ ५ ॥
तोरहु धनुष ब्याह अवगाहा ❀ बिनु तोरे को कुँअरि बिआहा ॥ ६ ॥
एक बार कालहु किन होऊ ❀ सिय हित समर जितब हम सोऊ ॥ ७ ॥
यह सुनि अवर महिप मुसुकाने ❀ धरमसील हरिभगत सयाने ॥ ८ ॥

यस्ता-वचन सुनेर, जो अज्ञानले अन्ध-भएका र अभिमानी थिए, ती अरुराजा हाँसे [अनि भन्नलागे] ॥ ५ ॥ धनुष तोडे-पछि पनि ब्याह हुन कठिन (मुश्किल) छ, धनुष नतोडीकन राजकुमारीसँग ब्याह गर्ने को हो ? ॥ ६ ॥ एक-चोटीलाई कालै-नहोस् सीताका-निंती त्यसलाई-पनि हामी युद्धमा जित्तछौं ॥ ७ ॥ [अधमश्रेणीका राजाहरूको] यो-वचन सुनेर धर्मशील—हरिभक्त—चतुर भएका अरुराजाहरू हाँसे ॥ ८ ॥ [अनि भन्न लागे]

सोरठा--सीय बिआहबि राम, गर्व दूरिकरि नृपन्हको ।
जीति को सक संग्राम, दसरथ के रन बाँकुरे ॥३३॥

राजाहरूको घमण्ड दूरगरेर (तोडेर) रामजीनै सीताको ब्याह गर्नेछन्, यिनलाई संग्राममा जित्न को शक्तछ ?, ई दशरथनन्दन हुन्, युद्धमा बलिष्ठ छन् ॥ ३२ ॥

चौ०-ब्यर्थ मरहु जनि गाल बजाई ❀ मन मोदकन्हि कि भूख बुताई ॥ १ ॥
सिख हमारि सुनि परम पुनीता ❀ जगदम्बा जानहु जिय सीता ॥ २ ॥
जगत पिता रघुपतिहि बिचारी ❀ भरि लोचन छबि लेहु निहारी ॥ ३ ॥
सुन्दर सुखद सकल गुनरासी ❀ ए दोउ बन्धु संभु उरवासी ॥ ४ ॥

तिमीहरू गाला बजाएर (बकवाद बोलेर) व्यर्थै न-मर । मनका लड्डूले के भोक मर्छ र ? ॥ १ ॥ हाम्रो परमपवित्र शिक्षा सुन, हृदयले सीताजीलाई जगदम्बा जान ॥ २ ॥ रघुपतिरामचन्द्रलाई जगत्पिता बुझ, अनि आँखा भरि-गरेर शोभा हेरि लेऊ ॥ ३ ॥ सुन्दर-सुखदाता-सकलगुणरासी यी दुई भाई शंकर-हृदयनिवासी (परमात्मा) हुन् ॥ ४ ॥

सुधा समुद्र समीप बिहाई ❀ मृग जल निरखि मरहु कत धाई ॥ ५ ॥

करहु जाइ जाकहँ जोइ भावा ❀ हमतौ आजु जनम फल पावा ॥ ६ ॥
अस कहि भले भूप अनुरागे ❀ रूप अनूप बिलोकन लागे ॥ ७ ॥
देखहिं सुर नभ चढ़े बिमाना ❀ बरषहिं सुमन करहिं कल गाना ॥ ८ ॥

नगीचको सुधासमुद्रलाई छाडेर मृगतृष्णा देखेर कता-तिर दौडेर मर्दछौ ? ॥५॥ जाउ जसलाई जे मनपर्छ गर, हामीलेता आजै जन्मको फल पायौं" यसो भनेर सज्जन-राजाहरू भगवान्मा अनुरक्त (पूर्णप्रेमी) भएर अनुपम भएको भगवान्को रूप हेर्न लागे ॥ ६ ॥ ७ ॥ देवताहरू विमान चढेर आकाशमा आई हेर्न, फूल वर्साउन, मधुर-गान गर्न लागे ॥ ८ ॥

दोहा—जानि सुअवसर सीय तब, पठई जनक बोलाइ ।
चतुरि सखी सुन्दर सकल, सादर चलीं लवाइ ॥२५५॥

अनि जनकजीले ठीक अवसर (मौका) जानेर सीताजीलाई बोलाई-पठाए । चलाक सुन्दर-सबै-सखीहरूले आदरसाथ सीताजीलाई ल्याए ॥ २५५ ॥

चौ०-सिय सोभा नहिं जाय बखानी ❀ जगदम्बिका रूप गुनखानी ॥ १ ॥
उपमा सकल मोहिं लघु लागी ❀ प्राकृत नारि अङ्ग अनुरागी ॥ २ ॥
सिय बरनिय तेइ उपमा देई ❀ कुकबि कहाइ अजसको लेई ॥ ३ ॥

सीताजीका शोभाको वर्णन गर्न शकिदैन, [किन भने ?] रूप र गुणकी खानि स्वरूपभएकी (यावत्संसारले उनैबाट रूप र गुण लिएर रूपवान् गुणवान् हुनुपर्ने अवस्थाकी = गुणमयी आदिशक्ति) सीताजी जगन्माता हुनुहुन्छ ॥ १ ॥ [उहाँको वर्णन गर्न कुनै स्त्रीको उपमा दिऊँभने] मामूली-स्त्रीहरूका अङ्गमा लागिसकेका (चन्द्रजस्तो मुख, नीलकमलजस्ता नेत्र, पल्लवजस्ता पाउ इत्यादि) सबै उपमा मलाई लघु (तुच्छ = जुठा) लागे ॥ सीताको वर्णनगर्दा त्यही उपमा दिनु पर्ला, [त्यसोगरेका खंडमा] कुकवि कहलाएर अपयश को लेला ? ["सीताजीजस्तीको वर्णनगर्दा पनि अरु भारेभुरेस्त्रीको वर्णन-जस्तै गर्‍यो, कस्तो हलम्बु कवि रहेछ" भन्ने बदनामी उठाउन शकिदैन बाबा !! उपमा पाइएन भनेर चुप लाग्नै बेस छ, कुकवि किन कहलाउनु ?] ॥ ३ ॥

जौं पटतरिअ तीय सम सीया ❀ जग असि जुबति कहाँ कमनीया ॥४॥
गिरा मुखर तन अरध भवानी ❀ रति अति दुखित अतनु पतिजानी ॥५॥
बिष बारुनी बन्धु प्रिय जेही ❀ कहिअ रमासम किमि बैदेही ॥६॥

यदि कुनै स्त्री-सँग सीताजीको तुलना गरौं भने, खोइ ? जगत्मा यस्ती रमणीय स्त्री कहाँ छन् ? ॥ ४ ॥ सरस्वती मुखाले छन् [मितवादिनी-सीताको उपमा कसरी दिनु ?] भवानीको शरीरै सिंगो छैन आधा छ [यस्ती सीताको त्यस्तो उपमा दिए दुनियाँ के भन्ला ?] रति आफ्ना-पतिको देहपात भएको जानेर दुःखित भएकी (झोक्रायेकी) छन् [उज्ज्वलमुखी सीताको उपमा कसरी दिनु ?] ॥५॥ जसको-भाई-विष छ, जसकी बहिनी वारुणी (मदिरा) छ, त्यस्ती लक्ष्मीजस्ती जनकनन्दिनी छन् कसरी भन्ने हो ? ॥ ६ ॥

जौं छवि सुधा पयोनिधि होई ❀ परमरूपमय कच्छप सोई ॥ ७ ॥
सोभा रजु मन्दर सिंगारू ❀ मथै पानिपङ्कज निज मारू ॥ ८ ॥

दोहा—एहि विधि उपजै लच्छि जव, सुन्दरता सुख मूल ।
तदपि सकोच समेत कवि, कहहिं सीय समतूल ॥२५६॥

यदि छवि (शरीरको चमक) को सुधासमुद्र होस्, अर्थात् छविनै सुधासमुद्र वनोस् त्यो परम-रूप कछुवा वनोस्, शोभा रज्जु (मथन गर्ने डोरी) वनोस्, शृङ्गार मन्दर-पर्वत वनोस्, कामदेव आफ्ना करकमलले मन्थन गरून् ॥७॥८॥ यसप्रकारले जव सुंदरता र सुखको मूल कारणभएकी (सर्वसुखकारिणी) अर्की लक्ष्मी पैदा होऊन्, तैपनि कविहरू संकोचका साथ (गाह्रो मानेर) ती-लक्ष्मीको र सीताजीको समतुल्यता (वरावरी) छ भन्नेछन् [त्यत्रो-परिश्राट गरेर पैदागराएकी लक्ष्मीजीलाई सीताजीजस्ती ता भइनन् भनेर कसरी अपमान-गर्नु भन्ने ख्याल गरेर यी लक्ष्मी र सीता तुल्यै हुन् भनीटोपल्ले छन्] ॥ २५६ ॥

चौ०—चली सँगलै सखी सयानी ❀ गावत गीत मनोहर वानी ॥ १ ॥
सोह नवल तनु सुन्दर सारी ❀ जगत जननि अतुलित छविभारी॥ २ ॥

मनोहर-बोलीले गीत गाउँदै चतुर-सखीहरूले सीताजीलाई साथ लिएर आये ॥ १ ॥ सीताजीका शरीरमा नयाँ सुन्दर–साडी शोभायमान छ, जगज्जननी–सीताजीको भारी शोभा अतुल छ ॥ २ ॥

भूषन सकल सुदेस सुहाये ❀ अङ्ग अङ्ग रचि सखिन्ह बनाये ॥ ३ ॥
रङ्गभूमि जव सिय पगुधारी ❀ देखि रूप मोहे नरनारी ॥ ४ ॥

सखीहरूले अङ्ग-अङ्गमा रचेर बनाएका (लाइदिएका) संपूर्ण गहना ठीक ठाऊँ पाएर सुशोभित भए ॥ ३ ॥ जव सीताजीले रङ्गभूमि (स्वयंवरमंडप) मा पाउ राख्नुभयो, उहाँको रूप देखेर स्त्री-पुरुष सवै मोहित भए ॥ ४ ॥

हरषि सुरन्ह दुन्दुभी बजाई ❀ वरषि प्रसून अपछरा गाई ॥ ५ ॥
पानि सरोज सोह जयमाला ❀ अवचट चितये सकल भुआला ॥ ६ ॥

देवताले हर्षित भएर दुन्दुभी बजाए, फूल वर्षाएर अप्सराले गाए ॥ ५ ॥ सीताजीका करकमलमा जयमाला (वरणमाला) शोभित थियो, उहाँले अवझटमा (अनिच्छामा) सारा राजाहरुलाई देख्नुभयो ॥ ६ ॥

सीय चकित चित रामहि चाहा ❀ भये मोहवस सव नरनाहा ॥ ७ ॥
मुनि समीप देखे दोउ भाई ❀ लगे ललकि लोचन निधिपाई ॥ ८ ॥

चकितचित्तभएकी-सीताजीले रामजीलाई चाहनुभयो, सव-राजाहरू मोहवश भये ॥ ७ ॥ मुनिजीका समीपमा वसेका दुई भाईलाई देखेर सीताजीका नेत्र खानिफेलापारेकाजस्ता भएर लस्कीलस्की कन उतैतिर लाग्न गए ॥ ८ ॥

दोहा--गुरुजन लाज समाज बड़, देखि सीय सकुचानि ।
लागि विलोकन सखिन्ह तन, रघुवीरहि उरआनि ॥२५७॥

ठूलो-राजसमाज देखेर गुरुजन (पूज्यवर्ग) का लाजले सीताजी संकुचित हुनुभयो र, रघुवीरलाई हृदयमा ल्याएर सखीहरूको शरीरपट्टि हेर्न लाग्नुभयो ॥ २५७ ॥

चौ०-रामरूप अरु सियछवि देखें ❀ नरनारिन्ह परिहरी निमषें ॥ १ ॥
सोचहिं सकल कहत सकुचाहीं ❀ विधिसन विनयकरहिं मनमाहीं ॥ २ ॥
हरु विधि ! वेगि जनक जडताई ❀ मति हमारि असि देहि सुहाई ॥ ३ ॥
विनु विचार पन तजि नरनाहू ❀ सीयरामकर करइ विवाहू ॥ ४ ॥

नरनारीहरू निमेष (चिम्लन) छाडेर रामजीको रूप र सीताजीको शोभा हेर्न लागे ॥ १ ॥ तिनीहरू सबैजना मनमा विचार मात्र गर्दथे, भन्नलाई संकोच मान्दथे, र मनै-मनमा विधातासँग विन्ती गर्न लागे ॥ २ ॥ हेविधाता ! जनकको-मूर्खतालाई "झट्ट हटाई दिनुहोस्, हाम्रोजस्तो सुन्दर-बुद्धि दिनुहोस् ॥ ३ ॥ राजा-जनक विचार गर्नपछि नलागेर आफ्नो-प्रण छाडीकन सीता र रामजीको विवाह गरून् ॥ ४ ॥

जग भल कहहि भाव सवकाहू ❀ हठकीन्हे अन्तहु उरदाहू ॥ ५ ॥
एहि लालसा मगन सव लोगू ❀ वर साँवरो जानकी जोगू ॥ ६ ॥

(यसोगर्नाले) जगत्‌ले भलो (वेस) भयो भन्नेछ, (योकुरा) सवैलाई मन्पर्नेछ, हठ (ढीपी) गर्नाले आखीरमा हृदयदाह (संताप) हुन्छ" ॥ ५ ॥ "श्याम-शकलभएका वर जानकीका योग्य छन्" यहि-लालसामा सवैजना डुवेका थिये ॥ ६ ॥

तव वन्दीजन जनक बोलाये ❀ विरुदावली कहत चलि आये ॥ ७ ॥
कह नृप जाइ कहहु पन मोरा ❀ चले भाट हियहरष न थोरा ॥ ८ ॥

अनि जनकजीले वन्दी (राजस्तुतिगर्ने) हरूलाई बोलाए, तिनीहरू विरूदा-वली (राजप्रशस्ति) भन्दै आए ॥ ७ ॥ राजाजनकले "तिमीहरू (राजसमाजका वीचमा) गएर मेरो प्रण भन (सुनाउ)" भन्दा तिनीहरू खूव हर्षित भएर (उतैतिर) गए ॥ ८ ॥

दोहा-बोले वन्दी वचन वर, सुनहु सकल महिपाल ।
पन विदेहकर कहँहिं हम, भुजा उठाइ विसाल ॥२५८॥

ती-वन्दीहरूले विशाल-हात उठाएर "हामीहरू महाराजा-जनकजीको प्रण सुनाउ दछौं, सव-राजा-हरू सुन्नुहोस्" यस्तो वचन वोले ॥ २५८ ॥

चौ०-नृपभुजवल विधु सिवधनु राहू ❀ गरुअ कठोर विदित सवकाहू ॥ १ ॥
रावन वान महाभट भारे ❀ देखि सरासन गवहिं सिधारे ॥ २ ॥
सोइ पुरारि कोदण्ड कठोरा ❀ राजसमाज आजु जोई तोरा ॥ ३ ॥
त्रिभुवन जय समेत वैदेही ❀ विनहि विचारि वरै हठितेही ॥ ४ ॥

"राजाहरूको वल मानौं चन्द्रमा हो, सिवजीको धनु मानौं राहु हो, [यसले राजाहरूको वलरूपी-चन्द्रमालाई-खग्रास गर्दछ] यो-धनु गह्रौं र कडा छ भन्ने कुरा सवैमा जाहेर छ, ॥ १ ॥ रावण र वाणासुरजस्ता भारी (पराक्रमी) ठूला दुई योद्धा-हरू पनि यो धनु देखेर त्यसै सीधाभएर (लत्रेर) फर्के ॥ २ ॥ उई शंकरजीको कठोर धनुलाई आज यो-राज-समाजमा जसले तोड्दछ, त्यही-वहादूरलाई त्रिभुवनविजयसहित-भएकी जनकनन्दिनीजी विनाविचार आग्रह-साथ वरण गर्नेछन्" ॥ ३ ॥ ४ ॥

सुनि पन सकल भूप अभिलाषे ❀ भटमानी अतिसय मनमाषे ॥ ५ ॥
परिकर बाँधि उठे अकुलाई ❀ चले इष्टदेवन्ह शिरनाई ॥ ६ ॥

[यस्तो वन्दीजनहरूले सुनाएको] प्रण सुनेर सवै-राजाले अभिलाषा-मात्र गरे, मानी (घमंडी) योद्धा-राजाहरू खूव रिसाएर कम्मर कसीकन हडवडाउँदै उठे, आफ्ना-इष्ट-देवलाई प्रणाम गरीटोपलेर हिंडे ॥ ५ ॥ ६ ॥

तमकि ताकि तकि सिवधनु धरहिं ❀ उठइ न कोटि भाँतिबल करहीं ॥ ७ ॥
जिन्हके कछु विचार मनमाहीं ❀ चाप समीप महीप न जाहीं ॥ ८ ॥

तमकदेखायेर (तंसिएर), ताकि ताकेर (अर्थात् एकदृष्टि गरेर) ताकि (हेरेर) सिवधनु समाते, कोटिभाँति बल गरे (धनु) उठेन ॥ ७ ॥ जसजस्का मनमा केही विचार थियो ती राजा धनुका नगीचै गएनन् ॥ ८ ॥

दोहा--तमकि धरहिं धनु मूढ नृप, उठैं न चलहिं लजाइ ।
मनहु पाइ भट बाहु बल, अधिक अधिक गरुआइ ॥२५९॥

मूढ-राजाहरू तंसिएर धनु समात्तथे, धनु उट्तैनथ्यो र लाज मानेर हिंड्थे, मानौं योद्धाहरूको बाहुबल पाउँदापाउँदा (खाँदाखाँदा) त्यो-धनु अधिकअधिक (उत्तरोत्तर) गह्रौं भएको होकि ? [भनेजस्तो भयो] ॥ २५९ ॥

चौ०-भूप सहस दस एकहिवारा ❀ लगे उठावन टरहि न टारा ॥ १ ॥
डगै न संभु सरासन कैसे ❀ कामी वचन सती मन जैसे ॥ २ ॥

दशहज्जार-राजाहरू एकैचोटी उठाउन लागे, सरकदा-पनि सर्केन [वरको पर पनी भएन, उठनाको ता के कुरा ?] ॥ १ ॥ कामी (कामलंपट) का वचन सुन्दा सच्ची-पतिव्रताको मन जसरी डग्दैन (चल्दैन) त्यसै-गरी शंकरको धनु डगेन ॥ २ ॥

सव नृप भए जोग उपहासी ❀ जैसे विनु विराग संन्यासी ॥ ३ ॥
कीरति विजय वीरता भारी ❀ चले चापकर वरवस हारी ॥ ४ ॥

विना-वैराग्यका (वैराग्य नभएका) संन्यासी-जस्तै सव-राजाहरू उपहासयोग्य

---

(१) एउटा वैराग्य-नभएको मानिस रुद्रीपाठ सुनेर आफ्नो श्रीसंपति छाडीकन मुडिएछ, र धुनि जगाउन लागेछ, केही-दिन-पछि त्यो-मानिस चोरीमा पकडियेर ठानामा ल्याइयो। हप्कीधप्की गर्दा त्यसले

राखेर वेदमा श्रद्धा मुडिएँ अरु के गरौं ?।
मिलेन लौ सुन् धुनिमा न चोरौं के उसै मरौं ? ॥ [यस्तो वक्यो]

त्यसले रुद्रीको "तंप्रत्नथा"भन्ने मन्त्रमध्यको "धुनिमा सुन्" यत्ति पकडेको थियो। वैराग्य नभए-का संन्यासीहरू यस्तै ढाँचाका हुन्छन् ॥

(ठट्टागर्न लायकका) भए । तिनीहरू धनुसँग ठूली कीर्ति, ठूलो विजय, ठूली वीरता हारेर लाचार भई हिंडे ॥ ३ ॥ ४ ॥

श्रीहत भये हारि हिय राजा ❀ बैठे निज निज जाइ समाजा ॥ ५ ॥
नृपन्ह विलोकि जनक अकुलाने ❀ बोले वचन रोष जनु साने ॥ ६ ॥

सबराजाहरू हरेस् खाएर श्रीहत (निःश्रीक = निन्याउरा) भएर आफ्नाआफ्ना डफ्कामा गएर बसे ॥ ५ ॥ राजाहरूलाई देखेर जनक आकुल भए र मानौं रिसले मुछिएका हुन्कि ? भनेजस्ता वचन बोल्न लागे ॥ ६ ॥

दीप दीपके भूपति नाना ❀ आये सुनि हम जो पन ठाना ॥ ७ ॥
देव दनुज धरि मनुज सरीरा ❀ विपुल वीर आये रनधीरा ॥ ८ ॥

“मैले जो प्रण ठहराएको थियें, त्यो सुनेर द्वीपद्वीपका (टापूटापूका) राजाहरू आए, वीर र रणधीर भएका देवदानवहरूपनी मनुष्यरूप धरेर आए॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा--कुँअरि मनोहर विजय बड़ि, कीरति अति कमनीय ।
पावनिहार विरिंचि जनु, रचेउ न धनु दमनीय ॥२६०॥

मेरी[1] कुमारी (सीता) मनोहर छन्, विजय[2] (उत्कर्ष) पनि ठुलै हुने थियो, [3]कीर्ति अतिशय कमनीय (खायसगर्न लायककी) हुने थिई, [तर अपसोस !] यो-धनुको दमन (भञ्जन) गर्नलायकको भएर यी ३ कुरा हाशील गर्नशक्ने सकस मानौं विधाताले वनाएकै रहेन छ ॥ २६० ॥

चौ०--कहहु काहि यह लाभ न भावा ❀ काहु न शंकर चाप चढावा ॥ १ ॥
रहौ चढाउव तोरव भाई ❀ तिलभरि भूमि न सकेउ छुडाई ॥ २ ॥
अव जनि कोउ माखै भटमानी ❀ वीरविहीन मही मै जानी ॥ ३ ॥
तजहु आस निजनिज गृहजाहू ❀ लिखा न विधि वैदेही विवाहू ॥ ४ ॥

लौ भन, यो-लाभ कसलाई मन-परेको छैन ?, कसैले पनि शंकरको धनु चढाएन ॥ १ ॥ भाईहो ! चढाउनु र तोड्नु ता परै रहोस्, तिलभर जमीन पनि छोडाउन शकेनौ ॥ २ ॥ अव कुनै-अभिमानीले म योद्धा छु भन्ने घमंड नगरे, मैले यो-भूमण्डललाई वीरविहीन (वीरै-नभएकी) जानीसकें ॥ ३ ॥ आशा छाड, आफ्ना-आफ्ना घर जाओ, सीताको विवाह विधाताले लेखेको रहेनछ ॥ ४ ॥

सुकृत जाइ जौं पन परिहरऊँ ❀ कुंअरि कुंआरि रहौ का करऊँ ॥ ५ ॥
जौं जनतेउँ विनुभट भुमि भाई! ❀ तौंपन करि होतेउँ न हँसाई ॥ ६ ॥

यदि आफ्नो प्रण छाडौं, (तव ता) पुण्य नष्ट भै जान्छ, कुमारी सीता कुमारीनै

(अविवाहितै) रहून् के गरौं ? ॥ ५ ॥ भाईहो ! यदि म पृथ्वी वीररहित छन् भनी जान्दोहुँ ता प्रण गरेर आफ्नो हँसी गराउने थिइन" ॥ ६ ॥

जनक वचन सुनि सव नरनारी ❀ देखि जानकि भये दुखारी ॥ ७ ॥
माषे लषन कुटिल भइ भौंहैं ❀ रदपट फरकत नयन रिसौहैं ॥ ८ ॥

सवै नरनारीहरू जनकको वचन सुनेपछि सीताजीलाई हेरेर दुःखित भए ॥ ७ ॥ लक्ष्मणजी जङ्गिनुभयो, उहाँका भृकुटी टेढाभए, ओठ फर्फराउन लागे, आँखा लाल २ भए ॥८॥

दोहा—कहि न सकत रघुवीर डर, लगे वचन जनु वान ।
नाइ राम पदकमल सिर, बोले गिरा प्रमान ॥२६१॥

जनकजीका वचन वाणसमान भएर हृदयमा गडे, तै-पनि रघुनाथ-जीका डरले केही वोल्न शक्नुभएन, अनि रामजीका चरणकमलमा शिर राखेर लक्ष्मणजीले उचित-वाणी वोल्नुभयो ॥ २६१ ॥

चौ०—रघुवंशिन्हमहँ जहँ कोउ होई ❀ तेहि समाज असकहहि न कोई ॥ १ ॥
कही जनक जसि अनुचित वानी ❀ विद्यमान रघुकुल मनि जानी ॥ २ ॥

रघुकुलमणि श्रीरामजीलाई मौजूद भएको जानीजानीकन जनकजीले जस्तो अनुचितवचन बोल्नुभयो, त्यस्तो अनुचितवचन रघुवंशी-ठाकुर-मध्यको कोही-व्यक्ति जहाँ रहला, त्यो-समाजमा कोही बोल्नेछैन ॥ १ ॥ २ ॥

सुनहु भानुकुल पंकज भानू ! ❀ कहौं सुभाउ न कछु अभिमानू ॥ ३ ॥
जौं तुह्मारि अनुसासन पाउँ ❀ कन्दुक इव ब्रह्माण्ड उडाऊँ ॥ ४ ॥
काचे घट जिमि डारौं फोरी ❀ सकौं मेरु मूलक जिमि तोरी ॥ ५ ॥
तौ प्रताप महिमा भगवाना ! ❀ को वापुरो पिनाक पुराना ॥ ६ ॥

हे भानुकुलपंकजभानु ! (सूर्यका-कुलरूपी-कमलको प्रफुल्लता-गर्ने सूर्य-स्वरूपै भएका !) भगवन् ! (प्रभु !) दाज्यू ! सुन्नुहोस्, स्वभाव (वास्तव कुरा) भन्दछु, अभिमान केही छैन ॥३॥ यदि हजूरको हुकुम पाऊँ ता यो-ब्रह्माण्डैलाई भकुण्डो जत्तिकै गरेर उडाइ दिऊँ ॥ ४ ॥ अथवा माटाको काँचो घडाजस्तै फोरि-दिऊँ, सुमेर-पर्वतलाई मूलाजस्तै उखेलि दिऊँ ॥ ५ ॥ हजूरका प्रतापको प्रभावले जावो थोत्रो धनु कुन् चीज हो ? ॥ ६ ॥

नाथ ! जानि अस आयसु होऊ ❀ कौतुक करउँ विलोकिअ सोउ ॥ ७ ॥
कमल नाल जिमि चाप चढावौं ❀ जोजन सत प्रमान लै धावौं ॥ ८ ॥

हे प्रभु ! यो-कुरा जानेर यस्तो आज्ञा होस्, खेलवाड गरौं न, हजूर त्यो-खेलवाड हेर्नुहोस् ॥ ७ ॥ कमलको डाँठ जस्तै यो-धनु चढाएर (तांदो लाएर) सययोजन (४०० कोस) सम्म यसलाई लिएर दौडौं ? ॥ ८ ॥ [अथ वा]

दोहा—तोरौं छत्रक दण्ड जिमि, तव प्रतापवल नाथ ! ।
जौं न करौं प्रभुपद सपथ, कर न धरौं धनु भाथ ॥२६२॥

हेप्रभु ! हजूरका प्रतापको बलले यो-धनुलाई च्याउको डाँठजस्तै गरेर भाँचिदिऊँ। यति मैले-भने-जति काम नगरौं ता प्रभुका चरणको शपथ (किरिया) गर्दछु, धनु र ठोक्रो हातमा लिने छैन ॥ २६२ ॥

चौ०-लषन सकोप वचन जव वोले ❀ डगमगानि महि दिग्गज डोले ॥ १ ॥
सकल लोग सव भूप डेरानें ❀ सिय हिय हरष जनक सँकुचाने ॥ २ ॥
गुरुरघुपति सव मुनि मनमाहीं ❀ मुदित भए पुनि पुनि पुलकाहीं ॥ ३ ॥
सयनहि रघुपति लषन निवारे ❀ प्रेम समेत निकट वैठारे ॥ ४ ॥

यसरी लक्ष्मणजीले झोक्किएर जव वोल्नुभयो, [तुरन्तै] धर्ती डग्मगाइन् दिग्गजहरू धर्मराउन (चट्पटाउन) लागे ॥ १ ॥ सवै राजा र सवै अरुजना डराए, सीताजीका हृदयमा हर्ष भयो [भाईता यस्ता रहेछन् दाज्यू चाहिने झन् कस्ता होलान् भनेर सीताजी खुशि हुनुभयो] जनकराजा [मैले के बोले छु ? भनेर] संकोच मान्न लागे ॥ २ ॥ गुरु-विश्वामित्र, रघुनाथजी; सवै मुनिहरू मनमा हर्षित भएर वारम्वार रोमाञ्चित (रोमाञ्चयुक्त) भए ॥ ३ ॥ रघुनाथजीले सानगरेर (आँखाहरूका इशाराले) लक्ष्मणजीलाई निवारण (मनाई) गर्नुभयो र प्रेमसहित नगीचै वसाउनु भयो ॥ ४ ॥ (क)

विश्वामित्र समय शुभ जानी ❀ बोले अति सनेहमय वानी ॥ ५ ॥
उठहु राम भञ्जहु भवचापा ❀ मेटहु तात ! जनक परितापा ॥ ६ ॥
सुनि गुरु वचन चरन सिरनावा ❀ हरष विषाद न कछु उर आवा ॥ ७ ॥
ठाढ भये उठि सहज सुभायें ❀ ठवनि जुवा मृगराज लजाएँ ॥ ८ ॥

विश्वामित्रमुनिले समय असल जानेर अत्यन्त स्नेहयुक्त भएको वचन बोले— “वावु ! रघुनाथजी ! उठ, शंकरधनु भाँच, जनकराजको संताप मेट” ॥ ५ ॥ ६ ॥ गुरुका यस्ता वचन सुनेर प्रभुजीले उनका चरणमा शिर राख्नुभयो (वन्दना गर्नुभयो) उहाँका मनमा हर्ष र विषाद केही आएन ॥ ७ ॥

स्वाभाविक-सुन्दर-चालले (गंभीरता-धीरता-सहितको चालले) उठेर प्रभुजी आफ्ना-चालले जवान-सिंहलाई-लज्जित पार्दै (जवानसिंहको भन्दा पनि धीरगति लिंदै) खड़ा हुनुभयो ॥ ८ ॥

(क) प्रभुजीले साह्रै बोलेर लक्ष्मणजीलाई निवारणगरेको भए उनको अपमान हुनेथियो, त्यो दंगलमा भाईको अपमान गर्नु वहुतै अनुचित थियो, त्यसरी झोक्कियेका समर्थ लक्ष्मणजी दाज्यूका इशारैमा शान्त भए, लक्ष्मणजी ! प्रभु ! हजूरको भ्रातृभक्तिलाई कोटिकोटि धन्यवाद छ। प्रभु ! रघुनाथजी ! त्यसरी भाईले प्रतापकीर्तन गर्न-लागेका वेलामा उनलाई चुप पारेर आफ्नु-प्रतापकीर्तन सुन्न नचाहने हजूरको धीरोदात्त-भाव हाम्रा हृदयमा सदा जागा रहोस् र हाम्रो कल्याण गरोस्, लक्ष्मणले आज्ञा माग्दै उनूलाई आज्ञा नदिएर गुरुको अदव कायम राख्ने, (गुरु छँदाछँदै आज्ञादिनु अघेंली ठान्ने) आज्ञा पाए पछि आफु उठ्ने आज्ञा नपाउनूज्याल गंभीर रहने हजूरको गुरुभक्ति र गांभीर्य कल्याणार्थीहरूका हृदयमा झल्की रहोस्।

दोहा—उदित उदय गिरि मञ्चपर, रघुवर बाल पतङ्ग ।
विकसे सन्त सरोज सव, हरषे लोचन भृङ्ग ॥२६३ ॥

मञ्चरूपी-उदयाचलमा रघुनाथजो-रूपी-बालसूर्य उदाउनुभयो। साधुसन्तरूपी-सवै-कमल फुले, नेत्ररूपी-भ्रमर हर्षित भए॥ २६३ ॥

चौ०-नृपन्ह केरि आसा निसि नासी ❀ वचन नषत अवली न प्रकासी ॥ १ ॥
मानी महिप कुमुद सँकुचानें ❀ कपटी भूप उलूप लुकानें ॥ २ ॥
भये विसोक कोक मुनिदेवा ❀ वरिसहिं सुमन जनावहिं सेवा ॥ ३ ॥

राजाहरूको आशारूपी-रात्रि नष्ट भयो, तिनैका वचनरूपी-नक्षत्रावली (तारापंक्ति) प्रकाश हुन छाडे [रामजी उठेको देखेर सवै राजाले आशा मारे, चूँ पनि नगरेर चूपचाप भए] ॥ १ ॥ घमण्डी-राजारूपी-चन्द्रकमल खुम्चिये, कपटीराजारूपी लाटाकोसेरा (भुल्का) लुक्न लागे ॥ २ ॥ मुनि-देवतारूपी-चखेवा शोकरहित :भएर (आफ्नाआफ्ना सहचरसँग रहेर) फूल वर्षाउन सेवा जाहेर गर्न लागे ॥ ३ ॥

गुरु पदवन्दि सहित अनुरागा ❀ राम मुनिन्ह सन आयसु मागा ॥ ४ ॥
सहजहि चले सकल जग स्वामी ❀ मत्त मञ्जुवर कुञ्जर गामी ॥ ५ ॥
चलत राम सव पुर नरनारी ❀ पुलक पूरि तन भए सुखारी ॥ ६ ॥
वन्दि पितर सुर सुकृत संभारे ❀ जौं कछु पुन्य प्रभाउ हमारे ॥ ७ ॥
तौ सिव धनु मृनालकि नाईं ❀ तोरहु राम गनेस गोसाईं ॥ ८ ॥

प्रेम-सहित भएर गुरुको चरणवन्दना गरीकन, रामजीले मुनिहरूसँग आज्ञा माग्नुभयो ॥ ४ ॥ अनि सकलजगत्स्वामी मत्तमञ्जुवरकुञ्जरगामी (मत्ताएको-राम्रो-असल-हात्तिझैं हिडने-स्वभाव-भएका) रघुनाथजी आफ्नै सावीकको चालले हिंडनुभयो ॥ ५ ॥ रामजी हिंडदा नगरका सवै-नरनारीहरू रोमाञ्च-पूर्ण-शरीर (शरीरभरी रोमाञ्च भएका) र सुखी (आनन्दित) भए ॥ ६ ॥ तिनीहरूले देवतापितृको वन्दना गरेर कर्तव्य कुरा सह्माले (गरे) अनि–“यदि हामीहरूको केही पुण्यको प्रभाव छ भने,–हे गणेशजी ! हे परमेश्वर ! रामजो यो-धनुलाई कमलको-डाँठजस्तो गरेर तोड्नू” [यो प्रार्थना गरे] ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा—रामहिं प्रेम समेत लषि, सखिन्ह समीप बोलाइ ।
सीता मातु सनेह वस, वचन कहै विलखाइ ॥२६४॥

सीताजीकी माताले रामजीलाई प्रेमसहित हेरेर आफ्ना सखी-हरूलाई बोलाएर स्नेहवश र विलखवन्द भईकन वचन बोल्न लागिन् ॥ २६४ ॥

चौ०-सखि ! सव कौतुक देखनिहारे ❀ जेउ कहावत हितू हमारे ॥ १ ॥
कोउ न वुझाइ कहहि नृपमाहीं ❀ ए बालक असि हठि भलिनाहीं ॥ २ ॥

रावन बान छुवा नहि चापा ❀ हारे सकल भूप करि दापा ॥ ४ ॥
सो धनु राजकुंअर कर देहीं ❀ बाल मराल कि मन्दर लेहीं ॥ ३ ॥

सखि ! जो मेरा हितू (हितचिन्तक) कहलाएका थिए, ती-सवै तमाशा हेर्नें रहेछन् "यी बालक छन्, यस्तो हठ गर्न (धनु नउठाई छोरी दिन्न भन्ने ढीपी गर्न) वेस छैन" भनेर कसैले महाराजका समीपमा वुझाउदैनन् [हेर] ॥ १ ॥ २ ॥ रावण र वाणासुरले ता यो-धनु छोएनन्, सवराजाहरूले दर्प (घमण्ड) गरेर हारे ॥ ३ ॥ उही-धनु राजकुमार (राम-जी) लाई दिन्छन् [लौ उठाऊ भन्छन्] के हांसको बच्चा मन्दराचल उठाउन शक्त छ ? ॥ ४ ॥

भूप सयानप सकल सिरानी ❀ सखि! विधिगति कछु जानि नजानी ॥ ५ ॥
बोली चतुर सखी मृदुवानी ❀ तेजवन्त लघु गनिअ न रानी ॥ ६ ॥
कहँ कुंभज कहँ सिन्धु अपारा ❀ सोखेउ सुजस सकल संसारा ॥ ७ ॥
रवि मण्डल देखत लघु लागा ❀ उदय तासु तिभुवनतम भागा ॥ ८ ॥

हे सखि ! राजाको बठ्याईं सब हिंडेछ, विधाता (दैव) को गति जान्न-शकिदो रहेनछ" ॥ ५ ॥ [रानीको यो वचन सुनेर-]

चतुर-सखीले कोमल-वाणी बोलिन्-"रानि ! तेजस्वीलाई सानोमा नगन्नुहोस्, ॥ ६ ॥ [हेर्नुहोस्न] कुम्भज (घडावाट जन्मेका अगस्त्यमुनि) कहाँ ? अपार भएको-समुद्र कहाँ ? [दोटाको कत्रो अन्तर छ होकि ?] तै-पनि कुम्भजमुनिले समुद्रलाई सुकाइ दिये (पिइ दिए) उनको त्यो सुजस सकल-संसारमा प्रसिद्ध छ ॥ ७ ॥ (क) ॥ फेरि सूर्य मण्डल देख्ता सानो लाग्दछ, तर त्यस्को उदय हुदा त्रिभुवनको अन्धकार भाग्दछ ॥ ८ ॥

(क) घडाले २।४ पाथी पानी पिउँछ, घडावाट जन्मेका-अगस्त्यमुनिले समुद्रै पिइदिए कोहीकोही सपूत-छोराहरू आफ्ना सच्चरित्रले बाबुवराज्पूहरूलाई पनि माथ गर्दछन्—

कुम्भः परिमितमम्भः पिवत्यसौ कुंभसंभवोऽम्भोधिम् ।
अतिरिच्यते सुजन्मा कश्चन खलु पूर्वजेभ्योऽपि ॥

अगस्त्यमुनिको समुद्रशोषण वृत्तान्त—

कुनै-समयमा एउटा-साना-पक्षीका ३ वच्चा समुद्रले वगाइदिएछ, शोकपीडित-भएको त्यो-पक्षीले क्रोधका साथ "समुद्र नसुकाई छोड्दिन" यस्तो प्रतिज्ञा गरेर आफ्ना चुच्चाले समुद्रको जल लिदै वाहिर मिल्काउँदै गर्न लाग्यो, दैववशात् घुम्दै-फिर्दै अगस्त्य-मुनि त्यहीं आइपुगे। त्यो चरित्र देखेर अगस्त्यले सोध्दा पक्षीले आफ्नो उद्देश्य बतायो, दुःखित भएर-पनि उत्साही भएको पक्षीलाई देख्ता अगस्त्यमुनिका मनमा दया उब्ज्यो र "यो समुद्र जड-उद्धत छ यसलाई चेताउँछु" भन्ने विचारले समुद्रका किनारामा वसेर पाठपूजा गर्न लागे। समुद्रका छालले पूजासामग्री-आसन-पञ्चपात्रप्रभृति हुत्याइदियो। महातपस्वी-समर्थ अगस्त्य-मुनिले तपोवलका अद्भुत-प्रभाले ३ आचमन गर्दैमा जम्मै समुद्र सुकाइदिए। केही-दिन-पछि देवताहरूले प्रार्थना गर्दा अगस्त्य-महात्माले लघुशंका गरेर समुद्रको खाल्डो भरिदिए। त्यसैले समुद्रको पानी नुनिलो हुन गएको हो ॥

दोहा—मन्त्र परम लघु जासु वस, विधि हरिहर सुर सर्व ।
महामत्त गजराज कहँ, वस कर अंकुस खर्व ॥२६५॥

जसका वशमा ब्रह्मा-विष्णु-महेश्वर-प्रभृति-सवै-देवता रहन्छन्, त्यो-मन्त्र अति अति सानो हुन्छ। सानो-भएको अंकुशेले मत्त भएको ठूलो गजराज (हात्ती) लाई वश पार्दछ, [सानो भनेर हुन्छ ?] ॥ २६५ ॥

चौ०-काम कुसुम धनुसायक लीन्हे ❀ सकल भुअन अपने वस कीन्हे ॥ १ ॥
देवि! तजिय संसउ अस जानी ❀ भंजव धनुष राम सुनु रानी ! ॥ २ ॥

फूलको-धनु, फूलैका-वाण लिने कामदेवले सकल-भुवनलाई वश गरेको छ ॥ १ ॥ महारानि ! यो·कुरा जानेर सन्देह छाड्नुहोस्, सुन्नुहोस् महारानी ! रामजीले धनुष तोड्ने छन्” ॥ २ ॥

सखी वचन सुनि भइ परतीती ❀ मिटा विषाद बढ़ी अति प्रीती ॥ ३ ॥
तव रामहि विलोकि वैदेही ❀ सभय हृदय विनवत जेहि तेही ॥ ४ ॥

सखीको वचन सुन्दा रानीलाई प्रतीति (विश्वास) भयो, विषाद (खेद) मेटियो, प्रेम वढ्यो ॥ अनि सीताजी रामलाई हेरेर हृदयमा सभय भएर जुनभयो-उही (सवै) देवतालाई मनाउन लाग्नभयो ॥ ३ ॥ ४ ॥

मनही मन मनाव अकुलानी ❀ होउ प्रसन्न महेस ! भवानी ! ॥ ५ ॥
करहु सुफल आपनि सेवकाई ❀ करि हित हरहु चाप गरुआई ॥ ६ ॥
गननायक ! वरदायक ! देवा ! ❀ आजु लगें कीन्हिउ तुअ सेवा ॥ ७ ॥
वार वार विनती सुनि मोरी ❀ करहु चाप गरुता अति थोरी ॥ ८ ॥

आकुल भएर सीताजी मनैमनमा देवता मनाउन लाग्नुभयो—“हे महेश्वर ! हे महेश्वरि ! मैले गरेको आफ्नो सेवा सफल गर्नुहोस्, धनुको भारीपनालाई हर्नुहोस् मेरो-हित गर्नुहोस् ॥ ५ ॥ ६ ॥

हे वरदायक ! हे गणेशजी ! हे देव ! आजैका-लागि तपाईको सेवा गरेकी हुँ, वारंवार गरेको मेरो विन्ती सुनेर धनुको भारीपनालाई अति थोरै पारिदिनुहोस् ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा—देखि देखि रघुवीर तन, सुर मनाव धरि धीर ।
भरे विलोचन प्रेम जल, पुलकावली शरीर ॥२६६॥

रघुवीरको शरीर हेरिहेरीकन धैर्य-धारण गरेर देवता मनाउनु भयो ॥ (मनाउदामनाउँदै) आँखा-भरी प्रेमजल (प्रेमाश्रु) भरियो। शरीरभरी रोमाञ्चराशि उठ्यो ॥२६६॥

चौ०-नीके निरषि नयन भरि शोभा ❀ पितु पन सुमिरि वहुरि मन छोभा ॥१॥
अहह ! तात ! दारुनि हठठानी ❀ समुझत नहिं कछु लाभ न हानी ॥२॥

सीताजीले आँखाभरी शोभा खूब हेर्नुभयो, बाबुको प्रण संझेर उहाँको-मनमा व्याकुलता खूब भयो र [मनमनमा भन्न लाग्नु भयो कि] "पिताजी ! तपाईले कठोर प्रण गर्नुभयो, तपाईं लाभ र हानि केही संझनु-हुँदो-रहेनछ, अहह ! [अपसोस !] ॥ १ ॥ २ ॥ (क)

सचिव सभय सिष देइ न कोई ❀ बुध समाज बड़ अनुचित होई ॥ ३ ॥
कहँ धनु कुलिसहुँ चाहि कठोरा ❀ कहँ स्यामल मृदुगात किसोरा ॥ ४ ॥
विधि! केहि भाँति धरौं उर धीरा ❀ सिरस सुमन कन वेधिअ हीरा ॥ ५ ॥

मन्त्रीहरू डरायेर कोहीपनि शिक्षा दिदैनन्, विद्वान्का समाजमा बडो अनुचित हुनलाग्यो ॥ ३ ॥ वज्रभन्दा-पनि-कठोर भएको धनु कहाँ ? नरमशरीर-भएका, किशोर-अवस्थाका यी-श्याममूर्ति (राम) कहाँ [यस्तो नसुहाउदो घटनापनि गर्नु हुन्थ्यो ?] ॥ ४ ॥ हे विधाता ! हृदयमा धैर्य कसरी धरौं ?, सिरीषको फूलले हीरा छेड्न कहीं शक्छ ॥ ५ ॥

सकल सभाकै मति भइ भोरी ❀ अव मोहि शंभु चाप ! गति तोरी ॥ ६ ॥
निज जडता लोगन्ह पर डारी ❀ होहि हरुअ रघुपतिहि निहारी ॥ ७ ॥
अति परिताप सीय मनमाहीं ❀ लव निमेष जुग सय सम जाहीं ॥ ८ ॥

सकल-सभाकी बुद्धि भोरी (लाटी) भई, हे शंकरधनु ! अव मेरो आधार तिम्रै छ, आफ्नो जडतालाई यी-जनहरूमाथि मिल्काएर रघुनाथजीलाई हेरीकन हलुको होइदेऊ" ॥७॥ यस्ता-प्रकारले सीताजीका मनमा अत्यन्त-संताप भयो, १ लव (निमेषको तृतीयांश) र निमेष पनि सययुगसमान लामो भएर जान (वित्न) लाग्यो ॥ ८ ॥

दोहा—प्रभुहि चितइ पुनि चितव महि, राजत लोचन लोल ।
खेलत मनसिज मीन जुग, जनु विधुमण्डल डोल ॥२६७॥

प्रभुलाई हेरेर पृथ्वीतिर वरावरहेर्नें [लज्जा र औत्सुक्यको हानाहान हुँदा कैल्हे पृथ्वीतिर, कैल्हे रामतिर छिटोछिटो हेर्नें] जानकीजीका चञ्चल दुई नेत्र, मानौं—उहाँका मुख-चन्द्ररूपी-पीङमा चढेर खेलन (हल्लन) लागेका कामदेवका दुई माछा [ध्वजामा वरावर राख्नुपर्नें हुनाले कामदेवले प्रेमसाथ पालेर पूर्व र पच्छिम हल्लिरहने । चन्द्रमण्डलरूपीपीङमा चढ्न पठाएका माछा] हुन्कि? भनेजस्ता भएर सुशोभित भए ॥ २६७ ॥

(क) "कछुवाका पीठजस्तो कडा यो धनु, मधुर-कोमल-मूर्ति-भएका यी रामजी, यिनले यो धनु कसरी चढाउनु ? पिताजी ! तपाईंको प्रण बड़ो कडा छ, अपसोस !" यो आशय भएको ।

"कमठपृष्ठकठोरमिदं धनुर्मधुरमूर्तिरसौ रघुनन्दनः ।
कथमधिज्यमनेन विधीयतामहह ! तात ! पणस्तव दारुणः ॥"

यो श्लोक हनूमन्नाटकमा छ ।

(१) ती-माछा चन्द्रमण्डलैमा पीङ खेलि रहेका थिए, चन्द्रमण्डलले सीताजीका-मुखको स्वरूप लिएर आउँदा ती दुई माछा पनि सीताजीका दुई आँखाको स्वरूप लिएर साथै आए । माछाको र सुन्दर-आँखाको कविहरूले साद्दश्य मानेको छ, त्यही-साद्दश्य-मूलक यस्तो उत्प्रेक्षा गरेको हो ।

चौ०-गिरा अलिनि मुख पंकज रोकी ❀ प्रगट न लाज निशा अवलोकी ॥ १ ॥
लोचन जलरह लोचन कोना ❀ जैसे परम कृपन कर सोना ॥ २ ॥
सकुची व्याकुलता बड़ि जानी ❀ धरि धीरज प्रतीति उर आनी ॥ ३ ॥
तन मन वचन मोर पन साचा ❀ रघुपति पद सरोज चितराचा ॥ ४ ॥

लाजरूपी-रात्री आएको देखेर वाणीरूपी-भ्रमरी मुखरूपी-कमलभित्र रोकिई [कमल भित्ररहेकी भ्रमरी रातपरे-पछि कमलखुम्चिन्छ र रोकिन्छे, सीताजीकी वाणी लाजले मुख-भित्रै रही] प्रकट भइन ॥ १ ॥ नेत्रको जल नेत्रैका कुनामा रह्यो [गह-भरी आँसु भएको थियो ता पनि लाजले-गर्दा त्यो-आँसु जहाँको-त्यहीं रह्यो खसेन] त्यो-आँसु परमकृपण (मख्खीचूस = कञ्जूस) को सुवर्ण (सुन) जस्तो भयो । व्याकुलता बढेको जानेर सीताजी आफैं संकुचित हुनुभयो [यस्तो व्याकुलता अरुले-देख्ता के भन्ठान्लान् भनी आफै संकोच मान्न लाग्नुभयो]। अनि धैर्य धरेर हृदयमा विश्वास ल्याउनु भयो [मनमा दुक्क हुनुभयो] ॥ ३ ॥ [र मनैमनमा भन्न लाग्नुभयो] "मेरो-प्रण तन-मन-वचनले साँचो रहेछ, मेरो चित्त रघुनाथजीका चरणमा लागेको रहेछ भने ॥ ४ ॥

तौ भगवान सकल उरवासी ❀ करिहहिं मोहिं रघुपति कै दासी ॥ ५ ॥
जेहिके जेहि पर सत्य सनेहू ❀ सो तेहि मिलै न कछु सन्देहू ॥ ६ ॥

सर्व-हृदयनिवासी भगवान् (परमातमा) ले मलाई रघुनाथजीकी दासी (पत्नी) गर्नु हुने छ ॥ ५ ॥ जसको जसका उपर सत्य स्नेह रहन्छ, त्यसले त्यो अवश्य पाउँछ, केहि सन्देह छैन" ॥ ६ ॥

प्रभु तन चितइ प्रेम पन ठाना ❀ कृपानिधान राम सब जाना ॥ ७ ॥
सियहि विलोकि तकेउ धनु कैसे ❀ चितव गरुड़ लघु व्यालहिं जैसे ॥ ८ ॥

सीताजीले प्रभुजीको शरीर हेरेर प्रेमको प्रण गर्नु भयो [रघुनाथजी पाइन भने प्राणपरित्याग गर्नेछु भन्ने संमठ बाँध्नु भयो]। कृपानिधान-रामजीले त्यो-सबै जान्नु भयो ॥ ७ ॥ अनि प्रभुजीले सीताजीलाई देखेर जसरी गरुडले सानो-सर्पलाई हेर्दछ, त्यसैगरी धनुलाई हेर्नु भयो ॥ ८ ॥

दोहा—लषन लखेउ रघुवंसमनि, ताकेउ हर कोदण्ड ।
पुलकि गात बोले वचन, चरन चापि ब्रह्मण्ड ॥२६८॥

---

(१) कृपणले (कंजूसले) सुवर्ण हात पार्‍यो भने, त्यो सुवर्ण कसैलाई दिदाँपनि-दिदैन, आफूपनि-त्यस्को भोग गर्दैन, फगत नपुंसकले स्वास्नी-सुम्सुम्याएझैं सुम्सुम्याईरहन्छ.

न दातुं नोपभोक्तुं च शक्नोति कृपणः श्रियम् ॥
किं तु स्पृशति हस्तेन नपुंसक इव स्त्रियम् ॥

त्यस्तै सीताजीका नेत्रले पाएको आँसुलाई खसाल्दापनि-खसालेनन्, आफूले-पनि पिएनन्, फगत खेलाई-राखे ॥

रघुवंशमणि-भगवान्-रामचन्द्रले शंकरको धनु ताकेको (हेरेको) लक्ष्मणजीले देख्नुभयो र रोमाञ्चित भएर आफ्ना चरणले ब्रह्माण्ड (पृथ्वी) लाई थिची-कन वचन वोल्नु भयो ॥ २६८ ॥

चौ०—दिसि कुंजरहु! कमठ! अहि! कोला! ❀ धरहु धरनि धरि धीर न डोला ॥१॥
राम चहहिं शंकर धनु तोरा ❀ होहु सजग सुनि आयसु मोरा ॥२॥

हेदिग्गजहो ! हेकूर्मराज ! हेशेषनाग ! हेवराह ! धैर्य धरेर नहल्लीकन पृथ्वीलाई धारणा गर, हेर है ? मेरो आज्ञा सुनेर सावधान होऊ, रामजी शंकरधनु तोड्न चाहनुहुन्छ [तोड्न लाग्नुभयो] ॥ १ ॥ २ ॥ (क)

चाप समीप राम जव आये ❀ नर नारिन्ह सुर सुकृत मनाये ॥ ३ ॥
सवकर संसउ अरु अज्ञानू ❀ मन्द महीपन कर अभिमानू ॥ ४ ॥
भृगुपति केरि गर्व गरुआई ❀ सुर मुनिवरन केरि कदराई ॥ ५ ॥
सियकर सोच जनक पछितावा ❀ रानिनकर दारुन दुख दावा ॥ ६ ॥
संभु चाप बड़ वोहित पाई ❀ चढे जाइ सव संग वनाई ॥ ७ ॥
राम बाहुबल सिंन्धु अपारू ❀ चहत पार नहिं कोउ कड़हारू ॥ ८ ॥

रामजी जव धनुका नगीचै पुग्नुभयो, अनि नरनारीहरूले देवता र पुण्य मनाउन लागे ॥ ३ ॥ सवैको संशय[1], अज्ञान[2], मूर्खराजाहरूको अभिमान[3], परशुरामका घमण्डको भारीपना[4], देवता र मुनिवरहरूको कातरता[5], सीताजीको सुर्ता[6], जनकराजाको पश्चात्तापँ, रानीहरूको दारुण-दुःखरूपी-डँढेलो, यती-आठ (८) चीजको-डफ्फा सङसँगै-भएर शंकरजीको-धनुरूपी जहाज फेला पारेर, त्यसमा चढीकन (त्यसको आश्रय गरेर) रामजीको बाहुवलरूपी-अपार समुद्रको पार-जान चाहन्थे, तर, कोही कर्णधार (माझी) थिएन [त्यसो-हुनाले तिनीहरू पार पाउन न शकेर डुब्न आँटे] ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा—राम विलोके लोग सव, चित्र लिखे से देखि ।
चितई सीय कृपायतन, जानी विकल विसेखि ॥२६९॥

रामजीले सवैलाई हेर्नुभयो । सवै चित्र (तस्वीर) मा लेखिएजस्ता निश्चल

(क) "हेपृथिवि ! तिमी स्थिर होऊ, हे शेषनाग ! तिमी यिनलाई राम्ररी धारण गर, हेकूर्मराज ! (हेकच्छप !) तिमी यी दोटैलाई राम्रोगरी थामे, हेदिग्गजहो ! तिमीहरू यी ३ लाई धारण-गर्न चित्त लगाए है ! दाज्यू (रामजी) शिवधनु चढाउन लाग्नु भयो" यो आशय-भएको लक्ष्मणको-उक्ति महानाटकमा लेखिएको छ—

पृथ्वि ! स्थिरा भव, भुजङ्गम ! धारयैतां,
त्वं कूर्मराज ! तदिदं द्वितयं दधीथाः ।
दिक्कुञ्जराः ! कुरुत तत्रितयोद्दिधीर्षा-
मार्यः करोति हरकार्मुकमाततज्यम् ॥

देखिए। करुणानिवास-रामजीले सीताजीलाई हेर्नुभयो र विशेष (अधिक) विकल (व्याकुल) जान्नुभयो ॥ २६९ ॥

चौ०-देखी विपुल विकल वैदेही ❀ निमिष विहात कलपसम तेही ॥ १ ॥
तृषित वारि विनु जो तनु त्यागा ❀ मुऐं करइ का सुधा तडागा ॥ २ ॥
का वरषा सव कृषी सुखाने ❀ समय चुके पुनि का पछिताने ॥ ३ ॥
अस जिय जानि जानकी देखी ❀ प्रभु पुलके लषि प्रीति विसेषी ॥ ४ ॥

एक निमेषलाई एककल्प-समानता-गरेर विताउन लागेकी-सीताजीलाई खूव-व्याकुल-भएकी देखेर ॥ १ ॥ "तृषित (प्यासा) भएको व्यक्तिले पानी-विना शरीर-छाडिहाल्यो भने, मरिसके-पछि अमृतका तलाउले पनि के गर्छ ?। कृषि (खेतीको वाली) सुकिसके-पछि वर्षा भएर के [हुन्छ]। त्यस्तै वखतमा चुके-पछि पछितो गरेर के [हुन्छ] ?" ॥ २ ॥ ३ ॥ यस्तो विचार गरेर प्रभुजीले फेरि सीताजीलाई हेर्नुभयो, उहांको प्रीतिविशेष (प्रेमले भएका आकारइंगित चेष्टाहरू) देखेर रोमाञ्चित हुनुभयो ॥ ४ ॥

गुरुहि प्रनाम मनहिमन कीन्हा ❀ अति लाघव उठाइ धनु लीन्हा ॥ ५ ॥
दमकेउ दामिनि जिमि जव लयऊ ❀ पुनि धनु नभमंडल सम भयऊ ॥ ६ ॥
लैत चढावत खैचत गाढ़े ❀ काहु न लखा देख सव ठाढ़े ॥ ७ ॥
तेहि छन राम मध्य धनु तोरा ❀ भरे भुवन धुनि घोर कठोरा ॥ ८ ॥

मनैमनले गुरुलाई प्रणाम गर्नुभयो र खूव-छिटो धनु उठाएर लिनुभयो ॥ ५ ॥ जव जमीनवाट हातमा धनु लिनुभयो, त्यसवेलामा विजुलीचंकेको जस्तो भयो [उचाल्दाखेरि विजुली-चंकेको जत्तिकै टाइम लाग्यो, त्यो-तेजिलो धनु भईवाट रामजीका हातमा पुग्दा विजुली चंकेको जस्तो देखियो] अनि त्योधनु आकाशमंडलजस्तो तेर्सोको वाटुलो भयो ॥६॥ धनु-लिंदा, चढाउदा, (ताँदो मिलाउदा) खूवखिच्ता, कसैले देखेन, सवै खडा थिए ॥७॥ तत्क्षणैमा रामजीले त्योधनु माझमा भाँच्नुभयो, महाकठोर-भयङ्कर-ध्वनिले भुवन (आकाश पाताल) भरियो ॥ ८ ॥

छन्द--भरे भुवन घोर कठोर रव रवि वाजि तजि मारग चले ।
चिक्करहिं दिग्गज डोल महि अहि कोल कूरम कलमले ॥
सुर असुर मुनिकर कान दीन्हे सकल विकल विचारहीं ।
कोदण्ड खण्डेउ राम तुलसी जयति वचन उचारहीं ॥२४॥

आकाश-पातालमा महाकठोर प्रचंडध्वनि (आवाज) भरियो [आकाशतिर] सूर्यका-रथका-घोडा वाटो छाडेर हिंडे (भट्केर यथाभावी हिड्न लागे) [पाताल तिर] दिग्गजहरू चीत्कार गर्न लागे। धर्ती डग्मगाउन लागिन्। शेष-वराह-कूर्म धर्मराउनलागे, देव-दैत्य-दानव-मुनिहरूले आफ्ना हात कानमा राखे (कान थुने) सवजना व्याकुल भएर विचार गर्न-

लागे, (तुलसीदास भन्दछन्कि) सवजना जय वचन (जयजय-कारको बोली) उच्चारण गर्न लागे ॥

सोरठा--संकर चाप जहाज, सागर रघुवर बाहुबल ।
बूड़ सो सकल समाज, चढ़ा जो प्रथमहि मोहवस ॥३४॥

रघुवरजीको बाहुबल-रूपी-समुद्र थियो, शंकरजीको-धनु जहाज थियो; त्यसमा अघि मोहवस-भएर जो समाज चढेको थियो, त्यो सवै समाज डुव्यो [जहाज दुई-टुक्रा-भएपछि के गरोस् ?] ॥ ३४ ॥ (क)

चौ०–प्रभु दोउ चाप खण्ड महि डारे ❀ देखि लोग सव भये सुखारे ॥ १ ॥
कौसिक रूप पयोनिधि पावन ❀ प्रेमवारि अवगाह सुहावन ॥ २ ॥
राम रूप राकेस निहारी ❀ वढ़त वीचि पुलकावलि भारी ॥ ३ ॥

प्रभुजीले धनुका दुई टुक्रा जमीनमा मिल्काइ–दिनुभयो । सवै-जना देखेर सुखी भए ॥ १ ॥ प्रेमरूपी-मीठोजल भरिएको हुनाले 'प्रवेशगर्नलाई मनचिन्तेभएको (भनेजस्तो-भएको) पवित्र-विश्वामित्ररूपी-सागर [जो छ सो] रामरूपी-पूर्ण-चन्द्रमालाई देखेर ठूलो-रोमाञ्चरूपी-जुवार–भाटाका-रूपले बढ्न लाग्यो [रामजीलाई देखेर विश्वामित्र खुशीले रोमाञ्चित भए] ॥ २ ॥ ३ ॥

वाजे नभ गहगहे निशाना ❀ देववधू नाचहिं करि गाना ॥ ४ ॥
ब्रह्मादिक सुर सिद्ध मुनीसा ❀ प्रभुहि प्रसंसहि देहिं असीसा ॥ ५ ॥
वरिसहिं सुमन रंग बहुमाला ❀ गावहिं किन्नर गीत रसाला ॥ ६ ॥

आकाशमा निशानवाजा घनाघन वज्न लागे । अप्सराहरू गाना गरेर नाच्न लागे ॥ ४ ॥ ब्रह्मादि-देवता, सिद्ध, मुनीश्वरहरू प्रभुको प्रशंसा गर्न लागे, आशीष पनि दिन लागे ॥ ५ ॥ किन्नरहरू फूल-अवीर-माला वर्साउदै रसीलो-गान गाउनलागे ॥ ६ ॥

रही भुवन भरि जय जय वानी ❀ धनुष भंग धुनि जात न जानी ॥ ७ ॥
मुदित कहहिं जहँ तहँ नर नारी ❀ भंजेउ राम संभु धनु भारी ॥ ८ ॥

संसार-भरमा जयजयकारको बोली भरियो, धनुर्भङ्गको ध्वनि चिह्न नशकिने भयो [जयध्वनि र धनुर्भङ्गध्वनि मिसियो] जतातै नरनारीहरू खुशी भएर "रामजीले भारी शंकरधनु तोडे" यहीवचन बोल्न लागे ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा--वन्दी मागध सूत गन, विरद वदहिं मति धीर ।
करहिं निछावरि लोग सव, हयगय धन मनि चीर ॥२७०॥

वन्दी (स्तुतिपाठगर्ने भाट) मागध (कत्थक) सूत (पौराणिक) हरू बुद्धि

(क) २६९ नंबरको दोहाका माथी रहेका ४।५।६। नंबरका चौपाईमा देखाएका ८ थरी समाज यो धनुरूपीजहाजमा अडेका थिए, यो-जहाज भाँचिदा ती सवै डूवे ॥

स्थिर पारेर विरुदावलि (यशःप्रशस्ति) भन्न लागे। सबैजना यथायोग्य घोडा-हात्ती-धन-रत्न-वस्त्रको न्यौउछावर (प्रीतिदान) गर्नलागे ॥ २७० ॥

चौ०–झाँझ मृदंग संख सहनाई ❀ भेरी ढोल दुन्दुभी सुहाई ॥ १ ॥
बाजहिं बहु बाजने सुहाये ❀ जहँ तहँ जुवतिन्ह मंगल गाये ॥ २ ॥
सखिन्ह सहित हरखीं अति रानी ❀ सूखत धान परा जनु पानी ॥ ३ ॥

सुन्दर–झाँझ, मृदंग, शंख, सहनाई (सनही), भेरी, ढोल, दुन्दुभी, इत्यादि-धेरै बाजा राम्रो-गरी बज्न लागे। जहाँ-तहाँ युवति (तरुणी) ले मंगल गाए ॥ १ ॥ २ ॥ सुक्न-लागेका–धानमा पानी-परे-जस्तो हुदाँ रानी सखीसहित अतिहर्षित भइन् ॥ ३ ॥

जनक लहेउ सुख सोच बिहाई ❀ पैरत थके थाह जनु पाई ॥ ४ ॥
श्रीहत भये भूप धनु टूटे ❀ जैसे दिवस दीप छबि छूटे ॥ ५ ॥
सीय सुखहि बरनिय केहि भाँती ❀ जनु चातकी पाइ जल स्वाती ॥ ६ ॥

मानौं–थाकेको–पौडीखेल्ने-मानिसले थाह पाएकै (टेक्ने ठाउँ भेट्टाएकै) हो की भनेझैं जनकराजाले शोकसुर्ता छाडेर सुख पाए ॥ ४ ॥ धनु टूट्ता–खेरि, दिउसो बत्तिको तेज छुटेझैं राजाहरू श्रीहत भए [राजाहरूको श्री (तेज) छुट्यो] ॥ ५ ॥ सीताजीका–आनन्दको कुन-प्रकारले वर्णन गर्नु ? मानौं चातकीले (काकाकुलकी पोथीले) स्वातीनक्षत्रको मेघको पानी पाइएकी हो कि ? [भनेजस्ती हुनुभयो] ॥ ६ ॥

रामहि लषन बिलोकत कैसे ❀ ससिहि चकोर किसोरक जैसे ॥ ७ ॥
सतानन्द तब आयसु दीन्ही ❀ सीता गवन रामपहिं कीन्हीं ॥ ८ ॥

---

(१) चातक (काकाकुल) नाम भएको पक्षी मेघबाट वर्षदावर्षदैको पानी-पाए पिउँछ, अन्यत्र-रहेको-पानी पिउँदैन, बरू मर्न कबूल गर्छ। मेघबाट गिरेका बूँदले-मात्र आफू प्राणधारणगर्ने यो–आदर्शपक्षी स्वातीनक्षत्रमा सूर्यरहेका बेलाको (कार्तिकमहिनामा स्वात्यां रविः भनेका दिनदेखि विशाखायां रविः भनेका दिनका बीचका १२।१३ दिनको) जलका निमित्त हत्ते हाल्छ, त्यो जल पाए अमृतै पाएजस्तो मान्दछ. तिनताक बर्सेर सिपीमा परेको जल मोति बन्दछ।

"असल-पात्रमा बखत-असल पारेर दिएको चीज सानै-भए पनि बहुमूल्य-हुन जान्छ, सिपीमा गिरेको स्वातीनक्षत्रको जल मोती हुन जान्छ, भनी कुनै व्यवहारदर्शी-कविले भनेको पनि छ

सति पात्रे सति समये वस्तु वितीर्णं महर्घतां भजते।
शुक्तौ स्वात्यां पतितं मौक्तिकतां वारि मेघजं भजते ॥

चातकपक्षीका अन्योक्तिमा–"हेमेघ ! गर्जन्छस् (मात्रै) पानी दिंदैनस्, म चातक-पक्षी व्याकुल भएको छु [तेरो-ढाँचा गर्दागर्दै भएको विलम्ब बर्दास्त गर्न शक्तिन] दैवयोगले [तैंले ढाचा गर्दा गर्दै] दक्षिणपट्टिको हावा चल्यो भने तँ कहाँ, म कहाँ, तेरो जलपात कहाँ " यो आशय भएको,

"गर्जसि मेघ ! न यच्छसि तोयं चातकपक्षी व्याकुलितोऽहम्।
दैवादिह यदि दक्षिणवातः क्व त्वं ? क्वाहं ? क्व च जलपातः ॥"
यो श्लोक जगत्प्रसिद्ध छ।

जसरी चकोरपक्षी (च्याखुरा) को वच्चा चन्द्रमालाई (सप्रेम) हेर्दछ, लक्ष्मणजीले रामचन्द्रजीलाई त्यसै-गरी हेर्न-लाग्नुभयो ॥ ७ ॥ अनि शतानन्द-पुरोहितजीले आज्ञा दिएर सीताजी रामचन्द्रका समीप जानुभयो ॥ ८ ॥

दोहा--संग सखी सुन्दरि चतुरि, गावहिं मंगल चार ।
गवनी बाल मराल गति, सुषमा अङ्ग अपार ॥२७१॥

[त्यस-वेलामा] साथ–रहेका सुन्दर-चतुरा-सखीजनहरू मङ्गलाचार (मंगलगान) गाउँन लागे । शरीरमा अपार-शोभा-भएकी-सीताजी राजहँसीको चालले हिड्नु भयो ॥२७१॥

चौ०-सखिन्ह मध्यसिय सोहति कैसी ❀ छवि गन मध्य महाछवि जैसी ॥ १ ॥
कर सरोज जयमाल सुहाई ❀ विस्वविजय शोभा जेहि छाई ॥ २ ॥
तन सँकोच मन परम उच्छाहू ❀ गूढ़ प्रेम लखि परइ न काहू ॥ ३ ॥

छविगणका-मध्यमा (शोभापुञ्जका माझमा) महाछवि (महाशोभा) जस्तो हुन्छ, उस्तै गरी सखीहरूका-मध्यमा सीताजी सुशोभित हुनुभयो ॥१॥ जसमा विश्वविजय (संसारवर्तीवीरजनविजय) को शोभा छाइरहेको थियो, त्यो जयमाला (स्वयंवरमाला) जानकीजीका करकमलमा शोभायमान थियो ॥ २ ॥ शरीरमा संकोच, मनमा परम-उत्साह, भएको त्यो-गूढ-प्रेम कसैले-पनि लख्न (ताड्न) शकेन ॥ ३ ॥

जाइ समीप राम छवि देखी ❀ रहि जनु कुँअरि चित्र अवरेखी ॥ ४ ॥
चतुरि सखी लखि कहा बुझाई ❀ पहिरावहु जयमाल सुहाई ॥ ५ ॥
सुनत जुगल कर माल उठाई ❀ प्रेम विवस पहिराइ न जाई ॥ ६ ॥

जनककिशोरीजीले नगीचमा पुगेर रामजीको शोभा हेर्दा मानौं चित्रलिखित (तस्वीरमा लेखेकी जस्ती निश्चल) जस्ती हुनुभयो ॥ ४ ॥ जव चतुर–भएकी-सखीले त्यो-अवस्था (निश्चलता) देखेर बुझाईकन [रघुनाथजीका कंठमा] “राम्रो-गरी जयमाला पहिराउनु होस्” भनिन् त्यो-वचन सुन्ने-वित्तिकै जानकीजीले दुईहातले माला उठाउनु भयो, प्रेमविह्वल भएर त्यो-माला झट्ट पहिराउन शक्नुभएन ॥ ५ ॥ ६ ॥

सोहत जुग जनु जलज सनाला ❀ ससिहि सभीत देति जयमाला ॥ ७ ॥
गावहिं छवि अवलोकि सहेली ❀ सिय जयमाल राम उर मेली ॥ ८ ॥

मानौं डाँठ-समेतका २ कमलले डराईडराईकन चन्द्रमालाई जयमाला टक्र्याउन लागेका हुन्कि ? भन्ने भान-हुनेगरी जानकीजीका दुई हातमा रहेको जयमाला सुशोभित भयो ॥ ७ ॥ (क) त्यो–शोभा देखेर सहेली (सखी) हरू गाउन लागे, अनि जानकीजीले रामचन्द्रजीका वक्षःस्थलमा जयमाला पहिराउनुभयो ॥ ८ ॥

(क) कमलको र चन्द्रमाको परस्पर विरोध छ, चन्द्रमाले कमललाई जितेको हुनाले चन्द्रोदयमा कमल खुंचिन्छन् । हार्नेले जित्नेलाई जयमाला पहिराएर सत्कार गर्नुपर्छ । जानकीजीका हातरूपी-डाँठसमेतका–कमलले रामजीका मुखरूपी–चन्द्रमालाई डराईडराई जयमाला पहिराउन लाग्यां ।

सोरठा--रघुवर उर जयमाल, देखि देव वरिसहिं सुमन ।
सकुचे सकल भुआल, जनु विलोकि रवि कुमुदगन ॥२७२॥

रघुवरका हृदयमा जयमाला देखेर देवताहरू फूल वर्षाउन लागे। सूर्यलाई देखेर कुमुदगण (चन्द्रकमलसमूह) झैं [जयमालाले शोभित भएका रामजीलाई देखेर] सकल राजाहरू खुंचिए ॥ २७२ ॥

चौ०-पुर अरु व्योम बाजने बाजे ❀ खल भए मलिन साधु सब राजे ॥ १ ॥
सुर किन्नर नर नाग मुनीसा ❀ जय जय जय कहि देहिं असीसा ॥ २ ॥

शहरमा र आकाशमा बाजा बज्न लागे। दुर्जनहरू अँध्यारा, सज्जनहरू, उज्याला भए ॥ १ ॥ देवता, किन्नर, मानिस, नाग, मुनीश्वर, हरू जय जय जय भनेर आशीष् दिन लागे ॥ २ ॥

नाचहिं गावहिं विबुध वधूटी ❀ बार बार कुसुमाञ्जलि छूटी ॥ ३ ॥
जहँ तहँ विप्र वेदधुनि करहीं ❀ वन्दी विरुदावलि उच्चरहिं ॥ ४ ॥
महि पाताल व्योम जस व्यापा ❀ राम वरी सिय भंजेउ चापा ॥ ५ ॥

पट्ठी-पट्ठी-देवाङ्गनाहरू नाच्न लागे गाउँन लागे। वारंवार (आकाशवाट) पुष्पाञ्जली गिर्न लागे॥३॥ जहाँतहाँ ब्राह्मणहरू वेदध्वनि गर्न लागे। वन्दीहरू विरुदावलिको (प्रशस्तिको) उच्चारण गर्न (पढ्न) लागे ॥ ४ ॥ "सीताजीले रामजीको वरण गरिन्, धनु भाँच्चिशे" यस्तो यश स्वर्ग-मर्त्य-पातालमा व्याप्त भयो ॥ ५ ॥

करहिं आरती पुर नर नारी ❀ देहिं निच्छावरि वित्त विसारी ॥ ६ ॥
सोहति सीय रामकै जोरी ❀ छवि सिंगार मनहुँ एक ठोरी ॥ ७ ॥
सखी कहहिं प्रभुपद गहु सीता ❀ करति न चरन परस अति भीता ॥ ८ ॥

नगरका-नरनारीहरू आरती गर्न लागे, आफ्नो धन बिर्सेर (औकात भन्दा बढ्ता) न्यौछावर (प्रीतिदान) दिन लागे ॥ ६ ॥ मानौं शोभा र श्रृङ्गार एकैठाउँमा रहेको होकि भनेजस्तो गरी सीतारामको जोडी शोभायमान भयो ॥ ७ ॥ सखीहरू "सीताजी ! प्रभुको पाउ समात्नु होस्" भन्ने, "सीताजी खूब डराएर रामजीको चरण-स्पर्श नगर्ने" [यस्तो कौतुक भयो] ॥ ८ ॥

दोहा--गौतम तिय गति सुरति करि, नहि परसति पद पानि ।
मन विहंसे रघुवंस मनि, प्रीति अलौकिक जानि ॥२७३॥

गौतमपत्नी (अहल्या) को गति संझेर सीताजीले रामजीको पाउ हातले छुनु-भएन। यस्तो अनौठा प्रीति जानेर रघुवंशमणि (रामजी) मनैमनमा हाँस्नुभयो ॥ २७३ ॥

चौ०-तब सिय देखि भूप अभिलाषे ❀ कूर कपूत मूढ मन माखे ॥ १ ॥
उठि उठि पहिरि सनाह अभागे ❀ जहँ तहँ गाल बजावन लागे ॥ २ ॥

लेहु छडाइ सीय कह कोऊ ❀ धरि बाँधहु नृप बालक दोऊ ॥ ३ ॥
तोरें धनुष चाँड नहिं सरई ❀ जीवत हमहिं कुअरि को वरई ॥ ४ ॥

अनि जानकीजीलाई देखेर राजाहरू लालच गर्न लागे, क्रूर-कपूत मूढअभागी राजाहरु मनमनमा रिसाएर धमाधं उठीकन कवच पहिरे-पछि जताततै गाला-वजाउन (बकवाद बोल्न) लागे ॥ १ ॥ २ ॥ कोही-दुर्जनराजा, "सीताजीलाई खोस र दोटै-राजकुमारलाई पक्डेर बाँध, धनुष तोड्दैमा मनोरथ पूर्ण हुन शक्तैन, हामी जिउँदा छँदाछँदै राजकुमारीलाई व्याह गर्न को शक्तछ? ॥ ३ ॥ ४ ॥

जौं विदेह कछु करइ सहाई ❀ जीतहु समर सहित दोउ भाई ॥ ५ ॥
साधु भूप बोले सुनि वानी ❀ राज समाजहि लाज लजानी ॥ ६ ॥
बल प्रताप वीरता बडाई ❀ नाक पिनाकहि संग सिधाई ॥ ७ ॥
सोइ सूरता कि अब कहुँ पाई ❀ असि बुधितौ विधिमुह मसिलाई॥ ८ ॥

राजा जनक [रामतर्फ लागेर] केही-सहायता गर्दछन् भने, दुई–भाईसहित तिनलाई-पनि युद्धमा जित," [भन्न लागे] ॥ ५ ॥ त्यो-वचन सुनेर सज्जन-राजाहरू बोले "राजाहो! यो-राजसमाजमा लज्जा लज्जित भइछ [यो-राजसमाजका सामुन्ने पर्नलाई लाजले लाजमानेछ,] अतएव निर्लज्ज भएर यस्ताकुरा बक्न लाग्यौ ॥ ६ ॥ बल, प्रताप, वीरता, इज्जत, यी ४ चीज र नाक समेत ५ चीज पिनाक (शिवधनु) सँगसगै गए [भाँच्चिए] ॥ ७ ॥ तिमीहरूको शूरता उही (अघिको) हो कि? अब कतैबाट पाएको (नयाँ) हो? यस्तै बुद्धि छ र ता विधाताले तिम्रा-मुखमा मसी लाइदियो (मुख कालो पारि-दियो) ॥ ८ ॥

दोहा--देखहु रामहिं नयन भरि, तजि इरिषा मद मोहु ।
लषन रोष पावक प्रबल, जानि सलभ जनि होहु ॥२७४॥

ईर्ष्या (रीस) मद (घमंड) मोह (अज्ञान) छाडेर आँखाभरी रामजीलाई हेर। लक्ष्मणको क्रोध प्रचंड अग्नि छ, जानीजानीकन [त्यो-अग्निमा] सलह नहोऊ (सलह-फट्यांग्राजस्ता भएर होमिन न जाऊ) ॥ २७४ ॥

चौ०–वैनतेय बलि जिमि चह कागू ❀ जिमि सस चहै नाग अरि भागू ॥ १ ॥
जिमि चह कुसल अकारनकोही ❀ सब संपदा चहै सिव द्रोही ॥ २ ॥

जसरी काग गरुडको भाग लिन चाहन्छ, जसरी शश (खरायो) सिंहको भाग लिन चाहन्छ, जसरी अकारणक्रोधी (विनाकारण रिसाउने व्यक्ति) कुशल (कल्याण) चाहन्छ, जसरी शिवद्रोही-व्यक्ति पूर्णसंपत्ति चाहन्छ ॥ १ ॥ २ ॥

लोभी लोलुप कल कीरति चहई ❀ अकलंकता कि कामी लहई ॥ ३ ॥
हरि पद विमुख सुगति जिमि चाहा ❀ तस तुम्हार लालच नर नाहा ॥ ४ ॥

जसरी लोभी लोलुप (लोभले अतिलुब्ध भएको) व्यक्ति, असल-कीर्ति चाहन्छ, कामी-व्यक्ति अकलंकता के पाउँछ र? जसरी हरि-पददेखि विमुख भएको व्यक्ति सद्गति चाहन्छ, हेराजाहो! तिमिहरूको यो-लालच (चाहना) त्यसैगरी भएको हो ॥ ३ ॥ ४ ॥

कोलाहल सुनि सीय सकानी ❀ सखीलवाइ गई जह रानी ॥ ५ ॥
राम सुभाय चले गुरु पाहीं ❀ सिय सनेह वरनत मन माहीं ॥ ६ ॥
रानिन्ह सहित सोचवस सीया ❀ अबधौं विधिहि काह करनीया ॥ ७ ॥
भूप वचन सुनि इत उत तकहीं ❀ लषन राम डर वोलि न सकहीं ॥ ८ ॥

सीताजी राजाहरूको यो-कोलाहल (हल्लखल्ल) सुनेर शंकित हुनुभयो र सखीहरूलाई साथ लिई जहाँ रानी थिइन् उहाँ जानुभयो ॥ ५ ॥ रामचन्द्रजी पनि मनमनमा सीताको स्नेह वर्णन गर्दै प्रसन्न भएर गुरुका समीप जानुभयो ॥ ६ ॥ सीताजी रानी-सहित "अव विधाताले के गर्न आँटे ?" यस्तो शोच (सुर्ता) को वश पर्नुभयो ॥ ७ ॥ लक्ष्मणजीले राजाहरूको वचन सुनेर यता-र-उति हेर्न लाग्नुभयो, रामजीका डरले (अदवले) बोल्न शक्नुभएन ॥ ८ ॥

दोहा—अरुन नयन भृकुटी कुटिल, चितवत नृपन्ह सकोप ।
मनहुँ मत्तगजगन निरखि, सिंह किशोरहि चोप ॥२७५॥

लक्ष्मणजीका नेत्र लाल २ भए, भृकुटी (भ्रू) टेढो भयो, क्रोधका-साथ मानौं "मत्ताएका-हात्तीको-झुंड (वथान) देखेर सिंहका वच्चालें जोश (सूर) गर्न लागेको हो कि ?" यस्तो भान पर्नेगरी राजा-हरूलाई हेर्न लाग्नुभयो ॥ २७५ ॥

चौ०—खर भर देखि विकल पुर नारी ❀ सव मिलि देहिं महीपन्ह गारी ॥ १ ॥
तेहि अवसर सुनि शिव धनु भङ्गा ❀ आयेउ भृगुकुल कमल पतङ्गा ॥ २ ॥

खलवल्ल देखेर व्याकुल भएका नरनारीहरू सवै-एकत्र भएर राजाहरूलाई गालि गर्न लागे ॥ १ ॥ त्यसै-वेलामा शंकरको धनु तोडेको सुनेर भृगुकुलकमलपतङ्ग (भृगुऋषिको-कुलरूपी-कमलको प्रकाशगर्न सूर्यरूप-भएका अर्थात् भार्गव = परशुराम) आइपुगे ॥ २ ॥

देखि महीप सकल सकुचाने ❀ बाज झपट जनु लवा लुकाने ॥ ३ ॥
गौर शरीर भूति भलि भ्राजा ❀ भाल विसाल त्रिपुण्ड्र विराजा ॥ ४ ॥
सीस जटा ससि वदन सुहावा ❀ रिसवस कछुक अरुन होइ आवा ॥ ५ ॥

परशुरामलाई देखेर, बाजले-झंटदा लवा (लाभेचरो) लुके-जस्तै गरेर सव-राजाहरु खुंचिए ॥ ३ ॥ उनको गोरो शरीर विभूति (भस्म) ले खूव उज्ज्वल भएको थियो। विशाल-ललाटमा भस्मको त्रिपुण्ड्र सुशोभित थियो ॥ ४ ॥ शिरमा जटा थियो, चन्द्रजस्तो-सुन्दर-गोरो-वदन रीसका-वश-हुनाले केही लाल हुदै आएको थियो ॥ ५ ॥

भृकुटी कुटिल नयन रिस राते ❀ सहजहु चितवत मनहु रिसाते ॥ ६ ॥
वृषभ कन्ध उर बाहु विसाला ❀ चारु जनेउ माल मृग छाला ॥ ७ ॥
कटि मुनिवसन तून दुइ बाँधे ❀ धनु सरकर कुठार कल काँधे ॥ ८ ॥

भृकुटी (भ्रू) टेढो थियो, आँखा-रीसले राता थिए, मामूली चालले हेर्दा पनि

मानौं रिसायेका छन्कि भन्ने भान पर्दथ्यो ॥ ६ ॥ गर्दन साँढेको-जस्तो, छाती ठूलो, बाहु विशाल थिए। राम्रो (सफा) जनै छातोमा, राम्रो रूद्राक्षमाला कंठमा, राम्रो मृगचर्म शरीरमा थियो ॥ ७ ॥ कटिनिर मुनिवस्त्र (कौपीन), थियो । दुइ तूणीर (ठोक्रा) भिरेका, २ हातमा धनु र बाण, काँधमा उज्ज्वल कुठार (बंचरो) लिएका थिए ॥ ८ ॥

दोहा—सान्त वेष करनी कठिन, बरनि न जाइ सरूप ।
धरि मुनि तनु जनु वीर रस, आयउ जहँ सब भूप ॥२७६॥

वेष भने शान्त, चरित्र भने कडा, स्वरूपको वर्णनगर्न शकिदैन। मानौं "वीररस मुनिको रूप लिएर जहाँ सब-राजा रहेका छन्, त्यहाँ आएको हो कि ?" [यस्तो तर्क गर्नु-पर्दथ्यो]॥ २७६ ॥

चौ०—देखत भृगुपति वेष कराला ❀ उठे सकल भय विकल भुआला ॥ १ ॥
पितु समेत कहि कहि निज नामा ❀ लगे करन सब दंड प्रनामा ॥ २ ॥
जेहिसुभायचितवहिहितजानी ❀ सो जानै जनु आयु खुटानी ॥ ३ ॥

वेषले डरलाग्दा परशुरामलाई देखनाका-साथ सबै-राजाहरू भयव्याकुल भएर उठे ॥ १ ॥ अनि बाबुको-समेत आफ्नो नाम लिंदै पाउ परेर दण्डवत् प्रणाम गर्न-लागे ["अमुकराजपुत्रः अमुकराजवर्माऽहम् अभिवादये" भन्दै दण्डवत्-प्रणाम गर्न लागे] ॥ २ ॥ जसलाई साधारण हितै संझेर परशुराम हेर्दथे, त्यो-व्यक्ति (मानिस) आफ्नो आयु खोट्टिएको (छोट्टिएको) जान्दथ्यो [परशुरामले म.सूली-चालसँग हेरि-दिंदा-पनि लौ सिद्धिएँ अब बाँच्तिन भनेर मानिस कहालिन्थे] ॥ ३ ॥

जनक बहोरि आइ सिर नावा ❀ सीय बोलाइ प्रनाम करावा ॥ ४ ॥
आसिष दीन्ह, सखी हरषानी ❀ निज समाज लै गई सयानी ॥ ५ ॥
विश्वामित्र मिले पुनि आई ❀ पद सरोज मेले दोउ भाई ॥ ६ ॥

राजा-जनकले तुरन्तै आएर शिर झुकाए, सीतालाई बोलाएर प्रणाम गर्न लगाए ॥ ४ ॥ [परशुरामले] आशीष् दिए ("सौभाग्यशालिनी भूयाः" भने) अनि चतुर-सखीहरूले हर्षित भएर सीताजीलाई आफ्ना समाजमा (स्त्रीवर्गका डफ्फामा) लगे ॥ ५ ॥ विश्वामित्रले आएर भेट गरे, अनि दुई भाई (रामलक्ष्मण) लाई परशुरामका पाउमा ढोगाए ॥ ६ ॥

राम लषन दशरथ कै ढोटा ❀ दीन्ह अशीष देख भल जोटा ॥ ७ ॥
रामहिं चितइ रहे थकि लोचन ❀ रूप अपार मार मद मोचन ॥ ८ ॥

दशरथका छोरा-रामलक्ष्मण-दुईभाईको मनोहर जोडी देखेर आशीष दिए ॥ ७ ॥ रामचन्द्रजीलाई देख्ता [परशुरामका] नेत्र थकित भए [बारंबार हेर्दा नअघाउने भए] [किनभने ?]रामजीको मारमदमोचन(कामदेवको घमंड तोड्ने) रूप अपारको(लोकोत्तर) थियो ॥ ८ ॥

दोहा--बहुरि विलोकि विदेह सन, कहहु काह अति भीर ।
पूछत जानि अजान जिमि, व्यापेउ कोह सरीर ॥२७७॥

फेरी परशुरामको शरीरलाई क्रोधले व्याप्त गर्‍यो, [त्यसो हुनाले] जानेकोपनि नजाने झैं गरेर, जनकसंग "लौ भन, यो-ठूलो-भीड किन भएको हो ?" भनी सोध्न लागे ॥२७७॥

चौ०-समाचार कहि जनक सुनाये ❀ जेहि कारन महीप सब आये ॥ १ ॥
सुनत वचन फिरि अनत निहारे ❀ देखे चापखंड महि डारे ॥ २ ॥
अतिरिस बोले वचन कठोरा ❀ कहु जड जनक ! धनुष केइ तोरा ॥ ३ ॥
वेगि देखाउ मूढ ! नत आजू ❀ उलटौं महि जहँ लगि तव राजू ॥ ४ ॥

जुनकारणले सबराजाहरू आएका हुन् त्यो-समाचार (सीतास्वयंवरवृत्तान्त) जनकले भनेर सुनाए ॥ १ ॥ वचन सुन्नाका साथ फर्के र अन्त (यताउति) हेरे, जमीनमा मिल्किएका धनुका दुई टुक्रा देखे ॥२॥ अनि अत्यन्त-क्रोधले कठोर-वचन बोल्नलागे—"मूर्ख ! जनक !लौ भन, धनु कसले तोडेको हो ? हेमूढ ! झट्ट देखाइदे, नत्र-भने आज जहाँसम्म तेरो राज्य छ, त्यहाँ- सम्मको पृथ्वीतल घोप्ट्याईदिने हुँ (उल्टाउने हुँ)" ॥ ४ ॥

अति डर उतर देत नृप नाहीं ❀ कुटिल भूप हरषे मन माहीं ॥ ५ ॥
सुर मुनि नाग नगर नर नारी ❀ सोचहिं सकल त्रास उर भारी ॥ ६ ॥
मन पछताति सीय महँतारी ❀ विधि अब सँवरी वात विगारी ॥ ७ ॥
भृगुपति कर सुभाउ सुनि सीता ❀ अरध निमेष कलप सम बीता ॥ ८ ॥

अत्यन्त-डरले राजाजनकले उत्तर नदिने भए । दुष्टराजाहरू मनमनमा हर्षित भए ॥ ५ ॥ देवता-मुनि-नागहरू र नगरका सकल-नरनारीहरू हृदयमा ठूलो त्रास (डर) हुँदा सोच (अपसोस) गर्नलागे ॥ ६ ॥ सीताजीकी माता महारानी मनमा पछिताएर ("विनसित्ति धनुको प्रण गरेको, नगर भन्दा मानेनन्, के गर्नु ?" यस्तो विचार गरेर) "अब विधाताले सह्मालेको (वनाएको) कुरा बिगार्‍यो" भन्न-लागिन् ॥ ७ ॥ सीताजीले जब परशुरामको स्वभाव सुन्नु-भयो अनि ता आधानिमेषको काल-पनि कल्पसमान लामो भएर बित्न लाग्यो ॥ ८ ॥

दोहा--सभय विलोके लोग सब, जानि जानकी भीरु ।
हृदय न हरष विषाद कछु, बोले श्री रघुवीरु ॥२७८॥

श्रीरघुवीर-रामजीले सबैलाई सभय भएका देखेर, जानकीलाई डराएकी जानेर, हृदयमा हर्ष-विषाद केही नलिईकन बोल्नु भयो ॥ २७८ ॥

चौ०-नाथ ! संभुधनु भंजनिहारा ❀ होइहि कोउ एक दास तुम्हारा ॥ १ ॥
आयसु काह कहिअ किन मोही ❀ सुनि रिसाइ बोले मुनि कोही ॥ २ ॥

"प्रभु ! शंकरजं को धनु तोड्ने कोही एउटा तपाईंकै सेवक होला, परंतु आज्ञा के छ ? मलाई किन भन्नुहुन्न ?" रामजीको यो-वचन सुनेर क्रोधी-मुनि (परशुराम) बोले ॥ १ ॥ २ ॥

सेवक सो जो करै सेवकाई ❀ अरि करनी करिअ लराई ॥ ३ ॥
सुनहु राम ! जेहि सिव धनु तोरा ❀ सहसवाहु सम सो रिपुमोरा ॥ ४ ॥
सो विलगाउ विहाइ समाजा ❀ नत मारे जैहहिं सव राजा ॥ ५ ॥

जो-सेवा गर्दछ, सेवक भनेको त्यही हो, शत्रुको करनी (काम) गरे-पछि लड़ाई गर्नुपर्दछ ॥ ३ ॥ राम ! सुन, जसले यो धनु तोड्यो त्या मेरो सहस्रबाहु-(कार्तवीर्य) जत्तिकै शत्रु हा ॥४॥ त्यो-सकस समाज छाडेर छुट्टैहोस् (डफ्फा देखी छुट्टिएर एक्लै खडा होस्) नत्रभने सवै राजा मारिने छन्" ॥ ५ ॥

सुनि मुनि वचन लषन मुसुकाने ❀ बोले परशुधरहि अपमाने ॥ ६ ॥
बहु धनुही तोरी लरिकाईं ❀ कवहुँ न रिस कीन्हि गोसाईं ॥ ७ ॥
एहि धनु पर ममता केहि हेतू ❀ सुनि रिसाइ कह भृगुकुल केतू ॥ ८ ॥

परशुराम-मुनिका यस्ता वचन सुनेर लक्ष्मणजीले मन्दहास्य गर्नुभयो। अनि परशुधारणगर्ने (अतिभयानक) तिनलाई हेपीकन बोल्नुभयो ॥ ५ ॥ "केटाकेटीको अवस्थामा धेरै धनुही (सानुगुलेली) तोडेका थियौं, हेगोसाईं ! कैहिल्यैपनि तपाईंले रिस गर्नु भएन, यही-धनुका-ऊपर के कारणले ममता हो ?" [यस्ता लक्ष्मणजीका वचन] सुनेर भृगुकुलकेतु (भृगुवंशका झंडाजस्ता परशुराम) रिसाएर भन्न लागे—॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा—रे नृप बालक ! कालवश !, बोलत तोहिं न सँभार ।
धनुही सम तिपुरारि धनु ?, विदित सकल संसार ॥२७९॥

"ए राजाका केटा ! ए कालाधीन ! तँलाई बोल्ले शहूर रहेनछ। सकलसंसारमा प्रख्यात-भएको त्रिपुरदाहगर्ने शंकरको धनु-पनि धनुही (गुलेयी) जस्तै हो ? ॥ २७९ ॥

चौ०—लषन कहा हँसि हमरे जाना ❀ सुनहु देव ! सव धनुष समाना ॥ १ ॥
का छति लाभ जून धनु तोरे ❀ देखा राम नयेके भोरे ॥ २ ॥
छुअत टूट रघुपतिहु नदोषू ❀ मुनि ! विनु काज करिअ कतरोषू ॥ ३ ॥

लक्ष्मणजीले हाँसेर भन्नुभयो कि "सुन्नुहोस् देवता ! मेरा सामुझता ता सवै-धनु समानै छन्, जीर्णभएको (थोत्रो) धनु तोड्दा के हानि ? के नाफा छ ? र रामजीलेता भूलपरेर नयाँ भन्ठान्नु भयो र हेर्नु-भएको हो, छुनाका साथ भाँच्चियो, रघुपतिरामजीको दोष छैन, मुनिजी ! विना-काम कतै रिस गर्नुहुन्छ ?" ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ [लक्ष्मणजीका यी वचन सुनेर, परशुराम—]

बोले चितइ परसु की ओरा ❀ रे शठ सुनेहि सुभाव न मोरा ॥ ४ ॥
बालक बोलि वधौं नहि तोही ❀ केवल मुनि जड जानहि मोही ॥ ५ ॥

बाल ब्रह्मचारी अति कोही ❀ विस्वविदित क्षत्रिय कुलद्रोही ॥ ६ ॥
भुजबल भूमि भूपविनु कीन्ही ❀ विपुल वार महिदेवन्ह दीन्ही ॥ ७ ॥
सहसबाहु भुज छेदनि हारा ❀ परसु विलोकु महीपकुमारा ! ॥ ८ ॥

परशु (कुठार) का तर्फ हेरेर बोले—“ए वदमाश ! मेरो-स्वभाव सुनेको छैनस् ?, तँलाई बालक भनि-हालें, त्यसो हुनाले मार्दिन, मूर्ख ! मलाई तँ केवल मुनि (साधारण मुनि) संझन्छस् ? ॥ ४ ॥ ५ ॥ म आबालब्रह्मचारी, अतिक्रोधी, जगत्प्रख्यात, क्षत्रियकुलद्रोही छु ॥ फगत आफ्ना-भुजबलले पृथ्वीमण्डललाई राजरहित गराएँ, र घेरै-पटक ब्राह्मणहरूलाई दान गरेर दिएँ ॥ ६ ॥ ए राजकुमार ! सहस्रवाहु (कार्तवीर्य) का सहस्र बाहु काट्ने कुठार यही हो, हेर ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा--मातु पितहिं जनि सोच वस, करसि महीप किसोर ! ।
गर्भन के अर्भक दलन, परसु मोर अति घोर ॥२८०॥

ए राजकिशोर ! आमाबाबुलाई शोकग्रस्त नगर (नपार) । गर्भमा रहेका अर्भक (वच्चा) लाई पनि छेदन-गर्ने मेरो-कुठार अति-घोर (भयानक) छ” [परशुरामका यस्ता कडा-वचन सुनेर—] ॥ २८० ॥

चौ०-विहंसि लषन बोले मृदुवानी ❀ अहो मुनीश ! महाभट मानी ॥ १ ॥
पुनिपुनि मोहि देखाव कुठारू ❀ चहत उडावन फूँकि पहारू ॥ २ ॥

लक्ष्मणजीले हाँसेर मीठो बोली बोल्नुभयो–‘मुनीश्वर ! तपाई महायोद्धा हुँ भन्ठान्नु-हुँदो रहेछ । वारवार मलाई कुठार देखाउनुहुन्छ, फुकेर पहाड उडाउन-खोज्नु भएका होकि ? ॥ १ ॥ २ ॥

इहाँ कुम्हण वतिया कोउ नाहीं ❀ जे तरजनी देखि मरिजाहीं ॥ ३ ॥
देखि कुठार सरासन वाना ❀ मैं कछु कहा सहित अभिमाना ॥ ४ ॥
भृगुकुल समुझि जनेउ विलोकी ❀ जो कछु कहहु सहउँ रिसरोकी ॥ ५ ॥

यहाँ तर्जनी (चोर औंलो) देखेर मरी-जाने फर्सीका कैंडा कोही छैनन्, ॥ ३ ॥ कुठार, धनु, वाण देखेर मैले अभिमान-सहित भएर केही बकें [त्यत्तिकै हो] तपाई जे भन्नुहुन्छ भन्नुहोस्. म ता भृगुकुललाई सझेर तपाईको जनै देखेर रिस रोकीकन सहन्छु ॥४॥५॥

सुर महिसुर हरिजन अरु गाई ❀ हमरे कुल इन्हपर न सुराई ॥ ६ ॥
वधे पाप अपकीरति हारे ❀ मारतहू पाँपरिअ तुम्हारे ॥ ७ ॥
कोटि कुलिस सम वचन तुम्हारा ❀ व्यर्थ धरहु धनुबान कुठारा ॥ ८ ॥

देवता, ब्राह्मण, विष्णुभक्त, गाई, ४ यी जो छन्. यिनका ऊपर हाम्रा कुलले शुरताई गर्दैन ॥ ६ ॥ [किन भने ?] यिनलाई मारे-देखि पाप[1] लाग्छ, यिनदेखि हारें-भने अपकीर्ति

---

(१) बालहिंसा, स्त्रीवध, न्यासापहरण, नास्तिक्य, क्षत्रिय-वैश्य-शूद्रवध, यी समान पाप हुन् ।

शूद्रवैश्यक्षत्रवधो नास्तिक्यं चापि पातकम् ।
अपहृत्य च निक्षेपं कृत्वा स्त्रीबालघातनम् ॥

"प्रभु ! शंकरजं को धनु तोड्ने कोही एउटा तपाईंकै सेवक होला, परंतु आज्ञा के छ ? मलाई किन भन्नुहुन्न ?" रामजीको यो-वचन सुनेर क्रोधी-मुनि (परशुराम) बोले ॥ १ ॥ २ ॥

सेवक सो जो करै सेवकाई ❀ अरि करनी करिअ लराई ॥ ३ ॥
सुनहु राम ! जेहि सिव धनु तोरा ❀ सहसबाहु सम सो रिपुमोरा ॥ ४ ॥
सो बिलगाउ बिहाइ समाजा ❀ नत मारे जैहहिं सब राजा ॥ ५ ॥

जो-सेवा गर्दछ, सेवक भनेको त्यही हो, शत्रुको करनी (काम) गरे-पछि लड़ाई गर्नुपर्दछ ॥ ३ ॥ राम ! सुन, जसले यो धनु तोड्यो त्या मेरो सहस्रबाहु-(कार्तवीर्य) जत्तिकै शत्रु हो ॥४॥ त्यो-सकल समाज छाडेर छुट्टैहोस् (डफ्फा देखी छुट्टिएर एक्लै खडा होस्) नत्रभने सबै राजा मारिने छन्" ॥ ५ ॥

सुनि मुनि बचन लषन मुसुकाने ❀ बोले परशुधरहि अपमाने ॥ ६ ॥
बहु धनुही तोरी लरिकाईं ❀ कबहुँ न रिस कीन्हि गोसाईं ॥ ७ ॥
एहि धनु पर ममता केहि हेतू ❀ सुनि रिसाइ कह भृगुकुल केतू ॥ ८ ॥

परशुराम-मुनिका यस्ता वचन सुनेर लक्ष्मणजीले मन्दहास्य गर्नुभयो। अनि परशुधारणगर्ने (अतिभयानक) तिनलाई हेपीकन बोल्नुभयो ॥ ५ ॥ "केटाकेटीको अवस्थामा धेरै धनुही (सानुगुलेली) तोडेका थियौं, हेगोसाईं ! कैहिल्यैपनि तपाईंले रिस गर्नु भएन, यही-धनुका-ऊपर के कारणले ममता हो ?" [यस्ता लक्ष्मणजीका वचन] सुनेर भृगुकुलकेतु (भृगुवंशका झंडाजस्ता परशुराम) रिसाएर भन्न लागे—॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा—रे नृप बालक ! कालवश !, बोलत तोहिं न सँभार ।
धनुही सम तिपुरारि धनु ?, बिदित सकल संसार ॥२७९॥

"ए राजाका केटा ! ए कालाधीन ! तँलाई बोल्ले शहूर रहेनछ। सकलसंसारमा प्रख्यात-भएको त्रिपुरदाहगर्ने शंकरको धनु-पनि धनुही (गुलेयी) जस्तै हो ? ॥ २७९ ॥

चौ०—लषन कहा हँसि हमरे जाना ❀ सुनहु देव ! सब धनुष समाना ॥ १ ॥
का छति लाभ जून धनु तोरे ❀ देखा राम नयेके भोरे ॥ २ ॥
छुअत टूट रघुपतिहु नदोषू ❀ मुनि ! बिनु काज करिअ कतरोषू ॥ ३ ॥

लक्ष्मणजीले हाँसेर भन्नुभयो कि "सुन्नुहोस् देवता ! मेरा सामुझता ता सबै धनु समानै छन्, जीर्णभएको (थोत्रो) धनु तोड्दा के हानि ? के नाफा छ ? र रामजीलेता भूलपरेर नयाँ भन्ठान्नु भयो र हेर्नु-भएको हो, छुनाका साथ भाँच्चियो, रघुपतिरामजीको दोष छैन, मुनिजी ! विना-काम कतै रिस गर्नुहुन्छ ?" ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ [लक्ष्मणजीका यी वचन सुनेर, परशुराम—]

बोले चितइ परसु की ओरा ❀ रे शठ सुनेहि सुभाव न मोरा ॥ ४ ॥
बालक बोलि बधौं नहि तोही ❀ केवल मुनि जड जानहि मोही ॥ ५ ॥

बाल ब्रह्मचारी अति कोही ❀ विस्वविदित क्षत्रिय कुलद्रोही ॥ ६ ॥
भुजबल भूमि भूपविनु कीन्ही ❀ विपुल वार महिदेवन्ह दीन्ही ॥ ७ ॥
सहसबाहु भुज छेदनि हारा ❀ परसु विलोकु महीपकुमारा ! ॥ ८ ॥

परशु (कुठार) का तर्फ हेरेर बोले—"ए वदमाश ! मेरो-स्वभाव सुनेको छैनस् ?, तँलाई बालक भनि-हालें, त्यसो हुनाले मार्दिन, मूर्ख ! मलाई तँ केवल मुनि (साधारण मुनि) संझन्छस् ? ॥ ४ ॥ ५ ॥ म आबालब्रह्मचारी, अतिक्रोधी, जगत्प्रख्यात, क्षत्रियकुलद्रोही छु ॥ फगत आफ्ना-भुजबलले पृथ्वीमण्डललाई राजरहित गराएँ, र घेरै-पटक ब्राह्मणहरूलाई दान गरेर दिएँ ॥ ६ ॥ ए राजकुमार ! सहस्रवाहु (कार्तवीर्य) का सहस्र बाहु काट्ने कुठार यही हो, हेर ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा--मातु पितहिं जनि सोच वस, करसि महीप किसोर ! ।
गर्भन के अर्भक दलन, परसु मोर अति घोर ॥२८०॥

ए राजकिशोर ! आमाबाबुलाई शोकग्रस्त नगर (नपार) । गर्भमा रहेका अर्भक (वच्चा) लाई पनि छेदन-गर्ने मेरो-कुठार अति-घोर (भयानक) छ" [परशुरामका यस्ता कडा-वचन सुनेर—] ॥ २८० ॥

चौ०-विहंसि लषन बोले मृदुवानी ❀ अहो मुनीश ! महाभट मानी ॥ १ ॥
पुनिपुनि मोहि देखाव कुठारू ❀ चहत उडावन फूँकि पहारू ॥ २ ॥

लक्ष्मणजीले हाँसेर मीठो वोली बोल्नुभयो–'मुनीश्वर ! तपाई महायोद्धा हुँ भन्ठान्नु-हुदो रहेछ । वारवार मलाई कुठार देखाउनुहुन्छ, फुकेर पहाड उडाउन-खोज्नु भएका होकि ? ॥ १ ॥ २ ॥

इहाँ कुह्मण वतिया कोउ नाहीं ❀ जे तरजनी देखि मरिजाहीं ॥ ३ ॥
देखि कुठार सरासन वाना ❀ मैं कछु कहा सहित अभिमाना ॥ ४ ॥
भृगुकुल समुझि जनेउ विलोकी ❀ जो कछु कहहु सहउँ रिसरोकी ॥ ५ ॥

यहाँ तर्जनी (चोर औंलो) देखेर मरी-जाने फर्सीका कैंडा कोही छैनन्, ॥ ३ ॥ कुठार, धनु, वाण देखेर मैले अभिमान-सहित भएर केही वलें [त्यत्तिकै हो] तपाई जे भन्नुहुन्छ भन्नुहोस्. म ता भृगुकुललाई सझेर तपाईको जनै देखेर रिस रोकीकन सहन्छु ॥४॥५॥

सुर महिसुर हरिजन अरु गाई ❀ हमरे कुल इन्हपर न सुराई ॥ ६ ॥
वधे पाप अपकीरति हारे ❀ मारतहू पाँपरिअ तुह्मारे ॥ ७ ॥
कोटि कुलिस सम वचन तुह्मारा ❀ व्यर्थ धरहु धनुबान कुठारा ॥ ८ ॥

देवता, ब्राह्मण, विष्णुभक्त, गाई, ४ यी जो छन्. यिनका ऊपर हाम्रा कुलले शुरयाई गर्दैन ॥ ६ ॥ [किन भने ?] यिनलाई मारे-देखि पाप[1] लाग्छ, यिनदेखि हार्या-भने अपकीर्ति

---

(१) बालहिंसा, स्त्रीवध, न्यासापहरण, नास्तिक्य, क्षत्रिय-वैश्य-शूद्रवध, यी समान पाप हुन् ।

शूद्रवैश्यक्षत्रवधो नास्तिक्यं चापि पातकम् ।
अपहृत्य च निक्षेपं कृत्वा स्त्रीबालघातनम् ॥

(बदनामी) हुन्छ। [त्यसो हुनाले] तपाईले लात हान्दाहान्दै-पनि तपाईको पाउ-पर्नु-पर्दछ ॥ ७ ॥ तपाईको वचन करोड-वज्र जत्तिकै कडा छँदैछ, व्यर्थै धनु-बाण-कुठार लिनुहुन्छ [यिनलाई मिल्काइदिए-पनि केही हर्जा छैन] ॥ ८ ॥

दोहा--जो विलोकि अनुचित कहेउँ, छमहु महामुनि धीर !।

शूर हरू युद्धमा (गर्नुपर्ने) काम गरि-हाल्छन्, आफ्नु मुखले भनेर काम जनाउँदैनन् [हातले काम देखाउँछन्] कातरहरू-भने-युद्धमा खडाभएको शत्रु भेट्टाउँदा प्रलाप गर्न लाग्दछन् [वेसूरका कुरा गर्न थाल्दछन्] ॥ २८२ ॥

चौ०-तुम्हतौ काल हाँक जनुलावा ❀ वारवार मोहि लागि बोलावा ॥ १ ॥
सुनत लषन कै वचन कठोरा ❀ परसु सुधरि धरेउ कर घोरा ॥ २ ॥
अव जनि देइ दोस मोहिलोगू ❀ कटुवादी बालक वध जोगू ॥ ३ ॥
बाल विलोकि वहुत मैं वाँचा ❀ अव यह मरनिहार भा साँचा ॥ ४ ॥

तपाईंले ता काललाई धपाएर (हाँकेर) सङ्सँगै ल्याउनु भएको छकि क्या हो ? मेरा-निंती बारवार (काललाई) बोलाउनुभयो" ॥ १ ॥

लक्ष्मणजीका यस्ता कठोर-वचन सुन्दा परशुरामले [काँधमा राखेको] कठोर कुठारलाई हातमा सह्मालेर [प्रहारगर्न सजिलो हुने हिसावले] लिए ॥ २ ॥ [अनि बोल्न लागे—] "अव लोकले (दुनियांले) मलाई दोष नदेओस्, कटुवादी (कटुभाषी = नमीठो बोल्ने) यो-बालक वधयोग्य (मार्नलायक) छ ॥ ३ ॥ केटाकेटी देखेर मैले यसलाई धेरै बचाएँ अव यो साँच्चै मर्ने भयो" ॥ ४ ॥

कौसिक कहा छमिअ अपराधू ❀ बाल दोष गुन गनहिं न साधू ॥ ५ ॥
कर कुठार मैं अकरन कोही ❀ आगे अपराधी गुरुद्रोही ॥ ६ ॥

विश्वामित्रले भने कि—"अपराध क्षमा गर्नुहोस, साधुसज्जनहरू बालकको गुणदोष गन्दैनन्" (वास्तै राख्तैनन्) ॥ ५ ॥ [परशुराम भन्दछन्—] हातमा कुठार मौजूद छ, म अकारणक्रोधी छु, अपराधी-गुरुद्रोही अघिल्तिर खडै छ—॥ ६ ॥

उतर देत छाडौं बिनु मारे ❀ केवल कौशिक ! शील तुम्हारे ॥ ७ ॥
न त एहि काटि कुठार कठोरे ❀ गुरुहि उरिन होतेउँ श्रमथोरे ॥ ६ ॥

[उसमाथि पटापट] उत्तर दिंदैछ। हे विश्वामित्र-मुनि ! फगत तिम्रा-शीलस्वभावका मुलाहिजाले यसलाई न-मारीकन छाड्नु पऱ्यो, नत्र भने यो-कठोर-कुठारले यसलाई काटेर अलिकति परिश्रम गर्दैमा गुरुको उऋण (ऋणमुक्त) हुने थिएँ ॥ ७ ॥ ८ ॥ [परशुरामको यो-वचन सुन्दा]

दोहा–गाधिसूनु कह हृदय हँसि, मुनिहि हरि अरै सूझ ।
अयमय खाँड न ऊखमय, अजहुँ न बूझ अबूझ ॥२८३॥

विश्वामित्र हाँसेर मनैमनमा भन्दछन् कि—"यी-मुनिलाई हरि-पनि अरि (शत्रु) सूझे (भानपरे) यो-खाँड (सख्खर) लोहमय हो, इक्षुमय (उखुको) होइन [उखुको सख्खर चपाएझैं, अरु-क्षत्रियलाई चपाएको थिएँ, यसलाई-पनि त्यसै-गरी चपाउँछु भन्ठानेका छन्, तर रामलक्ष्मणरूपी सख्खर इक्षुमय होइन, यो ता लोहमय सख्खर हो, यसलाई चपाउन

खोज्दा वङ्गारा झर्नेछन्]। यो अवुझले अझपनि (शिवधनुर्भङ्गदेखता-पनि) बुझेनन् ॥२८३॥ (क)

चौ०-कहेउ लषन मुनि! सील तुह्मारा ❀ को नहि जान विदित संसारा ॥ १ ॥
माता पितहि उरिन भय नीके ❀ गुरु ऋन रहा सोच वड जीके ॥ २ ॥
सो जनु हमरेहि माथे काढ़ा ❀ दिन चलि गये व्याज बड़बाढ़ा ॥ ३ ॥
अव आनिअ व्यौहरिया बोली ❀ तुरत देउँ मै थैली खोली ॥ ४ ॥

लक्ष्मणजी भन्नुहुन्छ-"मुनिराज! संसारमा प्रख्यात भएको तपाईको स्वभाव को जान्दैन ? ॥ १ ॥ तपाई माता र पिताको ता राम्रै-गरी उऋण हुनुभयो (मातृऋण र पितृ ऋण ता तपाईले राम्रै गरी तिर्नुभयो, बाँकी केही रहेन) गुरु (शंकरजी)को ऋण तिर्नु बाँकी रहेको थियो,—त्यसका-निमित्त तपाईका-मनमा बडो पीर लागेको थियो, ॥ २ ॥ त्यो ऋण मानौं मेरा-टाउकामा बोकाउन आँट्नु भयो [मलाई काटेर गुरुको ऋण तिर्नु आँटे पछि त्यो-ऋण मेरै टाउमाका पस्यो, म नभई नतिरिने भयो, हुन्छ, म साविकवमोजीम त्यो ऋण तिरिदिन तयार छु, तर] दिन धेरै विते, व्याज-खूब बढेको होला, [हिसाव-किताव गर्नुपर्छ] ॥ ३ ॥ अव व्यवहारी (ऋणदिने शङ्करसाहु) लाई बोलाएर ल्याउनु होस्, तुरन्तै म थैली खोली दिन्छु, [बाँकी शून्य गरि दिन्छु, भाका पनि माग्ने छैन] ॥ ४ ॥ (ख)

(क) यो दोहामा—अनेक पाठ भेद छन्, एउटा पाठ—

गाधिसुनु कह हृदय हँसि, मुनिहि हरिअरेइ सूझ ।
अजगव खंडेउ ऊख जिमि, अजहुँ न बूझ अवूझ ॥

गाधिसुनु (विश्वामित्र) हृदयमा हाँसेर भन्छन्कि—"यी मुनिलाई हरियै सूझ्दछ [साउनमा आँखा फुटेको गोरुले सँधै हरियो देख्तछ, "श्रावणे स्फुटितलोचनो वृषः सर्वदैव हरितानि पश्यति" भनेको कुरा साँचो रहेछ, मामूलीमामूली-क्षत्रिय-पुरुषलाई देख्तादेख्ता सवै-क्षत्रियलाई मामूली संझन लागेका हुनाले परशुरामले गोरूझैं भएर रामलक्ष्मणलाई-पनि मामूली-क्षत्रियनै देखे] ऊखुजस्तै-गरेर अजगवनामक शंकर-धनु भाँचिदिए, अझपनि यी अवुझले वुझेनन् ॥ इत्यादि ।

परशुरामजीको वृत्तान्त,

(ख) परशुरामजीका पिता जगदग्नि-मुनि हुन्, माता-राजपुत्री रेणुका हुन्, जमदग्निमुनिको तपोबल लोकोत्तर थियो, एकदिन चोखो जल लिन गएकी रेणुका नदीमा गन्धर्वहरूको जलविहार हेर्न-पछि लागेर पूजाको समय वीते-पछि घर आइन्, रिसले चूर-भएका-जमदग्निले रेणुकाको वध गर्नाका निमित्त छोराहरूलाई क्रमैसँग खटाये, कसैले पनि आमालाई मार्न मञ्जुर गरेनन्, कान्छा-छोरा-परशुरामजी आफ्ना-पिताका तपोवलको प्रभाव खूब जान्दथे र आज्ञा पाउनाका-साथ उनले आफ्नी-आमा रेणुकाको वध गरे, "आज्ञा नमान्ने-दाज्यूहरूलाई पनि मारिदे" भन्ने बाबुको आज्ञा शिरोपर गरेर उनले दाज्यूहरूलाई पनि खतम पारे । अनि जमदग्निले खुशी भएर "लौ वर माग" भने, परशुरामले आफूले-मारेका-आमा दाज्यूहरूका पुनर्जीवन र वधविस्मरण मागे, जमदग्निले सवैलाई जिलाईदिए । "रेणुकाको कंठच्छेदन गरे-पछि मातृऋण राम्रै-गरी तिर्‍यौ" भन्ने छेड लक्ष्मणका व्यंग्य-उक्तिवाट बुझिन्छ ।

स्त्रीवध-पुत्रवध-गराए पछि जमदग्निमुनिले क्रोधतत्वलाई बिलकुल हटाएर पूर्ण शान्तिको अवस्थामा रहेर ? तप गर्न लागे। एकदिन परशुराम नभएका-वेलामा सहस्रवाहु-राजा कार्तवीर्य जमदग्निका आश्रममा ससैन्य आये, ससैन्य-राजाको जमदग्निले खूब आतिथ्यसेवा गरे । उनका आश्रममा एउटी कामधेनु

सुनि कटु वचन कुठार सुधारा ❀ हाय हाय सव सभा पुकारा ॥ ५ ॥
भूगुवर परसु देखावहु मोही ❀ विप्र विचारि वचौं नृपद्रोही ॥ ६ ॥
मिले न कवहु सुभट रन गाढे ❀ द्विज देवता घरहिंके बाढे ॥ ७ ॥
अनुचित कहि सव लोग पुकारे ❀ रघुपति सयनहि लषन निवारे ॥ ८ ॥

लक्ष्मणजीका कटु वचन सुनेर परशुरामले कुठार सोझ्याए, सभावासी सवैले हाई! हाई! भन्नलागे ॥ ५ ॥ [अनि लक्ष्मणजीले फेरि भन्नुभयो–] भृगुवर! मलाई कुठार पनि देखाउछौं? हे राजद्रोही! ब्राह्मण संझेर म आफै हटेको हुं [नत्र...] ॥ ६ ॥ युद्धमा कुनै बलिष्ठ-योद्धा कहिल्यै भेट्टिएनछन्, ब्राह्मणदेवताहरू घरैका ठूला हुन्छन्" [यस्ता लक्ष्मणका वचन सुनेर] सवैलोकले "अनुचित, अनुचित" भन्नलागे, रघुनाथजीले सान (इशारा) गरेर लक्ष्मणजीलाई हट्कनु भयो ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा—लषन उतर आहुति सरिस, भृगुवर कोप कृशानु ।
बढ़त देखि जलसम बचन, बोले रघुकुल भानु ॥२८४॥

भृगुवर-परशुरामको क्रोध अग्नितुल्य थियो, त्यसमा लक्ष्मणजीको वचन आहुति-तुल्य थियो, क्रोधाग्नि बढ्दै-गएको देखेर रघुनाथजीले जलसमानको वचन बोल्नुभयो [क्रोधाग्निलाई निभाउन वचन-जलै समर्थ छ, अर्को-उपायले क्रोधाग्नि निभ्दैन] ॥ २८४ ॥

चौ०-नाथ! करहु बालकपर छोहू ❀ सूधदूध मुख करिअ न कोहू ॥ १ ॥
जौं पै प्रभु प्रभाव कछु जाना ❀ तौकि वरावरि करइ अयाना ॥ २ ॥
जौं लरिका कछु अचगरिकरहीं ❀ गुरु पितु मातु मोदमन भरहीं ॥ ३ ॥
करिअ कृपा सिसु सेवकजानी ❀ तुह्मसम सील धीर मुनिज्ञानी ॥ ४ ॥

प्रभु! बालकका ऊपर दया गर्जुहोस्, यो शुद्ध दुग्धमुख [दूध पिउँदैको वच्चा = ओठ निचोर्दा दूध आउला भने जस्तो] छ, यसका ऊपर क्रोध नगनुहोस्, ॥ १ ॥ यो बालक

वाहेक अरु–कुनै संपत्ति थिएन, राजाले लालच गरेर कामधेनु मागे, न पाउँदा जबर्दस्ती गरेर कामधेनु लगे। जमदग्निले क्रोध बिलकुल हटाएका थिए र जबर्दस्ती गर्दा-पनि चुप लागि रहे। परशुराम आएर सवै खबर पाए। एउटा-कुठारको सहायताले आफ्नी-गाई फर्काएर ल्याए। क्रोधान्ध भएका, राजकुमारहरूले परशुराम नभएको–वेलामा जमदग्निलाई मारेर कामधेनु लगे। रेणुका छाती पीटतै बिलाप गर्न लागेकी थिइन्, परशुराम आएर २१ पटक छाती–पीटे वावत २१ पटक पृथ्वीलाई निःक्षत्रिया पार्ने प्रतिज्ञा गरी सो प्रतिज्ञा पूर्ण पनि गरे। यही–वृत्तान्त संझेर "जमदग्निको शिरश्छेद गराए–पछि पितृऋण पनि राम्रैगरि तिरियो, अब यस्तै किसीमले गुरुऋण पनि तिर्नु पर्छ, "तैं द्वारा गुरुऋण तिर्छू" भनेपछि, तपाईले त्यो–ऋण मलाई बोकाउनु भयो, म तयार छू, तपाईले पितृऋण मातृऋण तिरेझैं गरी गुरुऋण म तिरी दिन्छू, आफ्ना-धनिक गुरुलाई बोलाउनु होस्, थैला (ठोक्रा) वोकी राखेको छू, धनिक खडा हुनाका-साथ ब्याज समेत चुक्ती-हुने गरी थैला खन्याएर (बाण वर्साएर) गुरुऋण तिरिदिउँला, धन्दा न मान्नुहोस् है?" भन्ने छेड लक्ष्मणोक्तिवाट बुझिन्छ,

ले प्रभुको प्रभाव केही जानेको हुँदो हो ता यो अजान यसरी वराबरी गर्नें थियो र? ॥ २ ॥ केटाकेटीहरूले केही अचाक्ली गरे भने-पनि गुरु-माता-पिता हरू मनमा आनन्दित हुन्छन् ॥ ३ ॥ तपाई समशील (समदृष्टि = मानापमानमा समान) धीर, मुनि, ज्ञानी हुनु हुन्छ,—तसर्थ बालक र सेवक जानेर कृपा गर्नु हवोस् ॥ ४ ॥

राम वचन सुनि कछुक जुडाने ❀ कहि कछु लषन बहुरि मुसुकाने ॥ ५ ॥
हँसते देखि नखसिख रिसव्यापी ❀ राम ! तोर भ्राता अति पापी ॥ ६ ॥

रामजीका यस्ता-वचन सुनेर परशुराममुनि केही डण्ढा (शान्त) भए, लक्ष्मणजी सुस्त २ केही बोलेर [धन्य दाज्यू ! यस्ताको पनि त्यस्तो तारीफ इत्यादि बोलेर] वारंवार हाँस्नु लाग्नु भयो ॥ ५ ॥ लक्ष्मणलाई हाँस्न लागेको देखेर तालु-देखि नङ सम्म रिसले ढाक्यो र परशुराम बोले "राम ! तिम्रो भाई अति-पापी छ ॥ ६ ॥

गौर सरीर स्याम मनमाहीं ❀ कालकूट मुख पयमुख नाहीं ॥ ७ ॥
सहज केढ अनुहरै न तोही ❀ नीच मीच सम देख न मोही ॥ ८ ॥

यो शरीरमा-गोरो. मनमा-कालो रहेछ । [तिमीले यसलाई दुग्धमुख भनेथ्यौ] यो दुग्धमुख होइन, कालकूटमुख हो [यसका मुखमा गालकूट विष भरिएको रहेछ] ॥ ७ ॥ स्वभावैले टेढो यो तिमी-अनुसारको रहेनछ । यो नीच मीचसम (मृत्युतुल्य) भई खडारहेको मलाई देख्तैन ॥ ८ ॥

दोहा-लषन कहेउ हँसि सुनहु मुनि, क्रोध पाप कर मूल ।
जेहि बस जन अनुचित करहिं, होहिं विस्व प्रतिकूल ॥२८५॥

लक्ष्मणजीले हाँसेर भन्नु भयो—"मुनिजी ! सुन्नुहोस्—जसको वश पर्दा मानिस अनुचितकर्म गर्दछन् र संसारका प्रतिकूल (वर्खिलाफ) हुन्छन्, त्यो क्रोध पापको मूल (कारण) हो-॥ २८५ ॥

चौ०-मैं तुम्हार अनुचर मुनिराया ❀ परिहरि कोप करिअ अब दाया ॥ १ ॥
टूठ चाप नहि जुरहि रिसाने ❀ बैठिअ होइहहिं पाय पिराने ॥ २ ॥
जौं अति प्रिय तो करिअ उपाई ❀ जोरिअ कोउ वड़ गुनी बुलाई ॥ ३ ॥

हेमुनिराज ! म तपाईको सेवक हूँ,रिस छाडेर अव दया गर्नु होस् ॥ १ ॥ रिसाएर भाँचिएको यो धनु जोरिदैन, वस्नुहोस् (की भने ?) कोही ठूलो (सिपालु) गुनी (सिकर्मी) लाई बोलाएर जोर्न लाउनुहोस् [ज्याला मसित लिनु होला] ॥ १॥ २ ॥ ३ ॥

बोलत लषनहि जनक डेराहीं ❀ मष्ट करहु अनुचित भल नाहीं ॥ ४ ॥
थर थर काँपहि पुरनरनारी ❀ छोट कुमार खोट अति भारी ॥ ५ ॥
भृगुपति सुनि सुनि निरभय वानी ❀ रिसतन जरै होय बल हानी ॥ ६ ॥

लक्ष्मणजीले यस्तो बोल्दा राजो जनक डराए "चूप गर अनुचित वेस हुदैन" भन्नलागे ॥ ४ ॥ नगरका नरनारी हरू थरथर काँपन लागे "साना चाहिने राजकुमार को

अतिठूलो खोट (दोष) रहेछ" भन्न लागे ॥ ५ ॥ निर्भयवाणी सुन्दा अघि-भन्दा बढेर रिसले परशुरामको शरीर जलाउन लाग्यो) बल घट्यो ॥ ६ ॥

बोले रामहिं देइ निहोरा ❀ बचौं विचारि बन्धु लघु तोरा ॥ ७ ॥
मन मलीन तन सुन्दर कैसे ❀ विषरस भरा कनक घट जैसे ॥ ८ ॥

अनि रामजीलाई निहोरा-दियेर (निहोरा = मुलाहिजा गरेर) परशुराम बोले—"राम" ! तिम्रो कान्छो-भाई संझेर यसलाई वचाई दिएँ, सुवर्णको-घडा विषको-रसले भरिए कोजस्तै यो (तिम्रो भाई) शरीर राम्रो, मन कालो भएको रहेछ" ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा—सुनि लछिमन विहँसे बहुरि, नयन तरेरे राम ।
गुरु समीप गवने सकुचि, परिहरि वानी वाम ॥२८६॥

परशुरामका कुरा सुनेर लक्ष्मणजी फेरि हाँस्नुभयो रामजीले आँखा तर्नुभयो । अनि चुमुक परेर टेढाकुरा-गर्न छाडीकन गुरु (विश्वामित्र) का नगीचै जानुभयो ॥ २८६॥

चौ०—अति विनीत मृदु सीतल वानी ❀ बोले राम जोरि जुग पानी ॥ १ ॥
सुनहु नाथ ! तुम्ह सहज सुजाना ❀ बालक वचन करिअ नहि काना ॥ २ ॥
बरै बालक एक सुभाऊ ❀ इनहिं न विदुष विदूषहिं काऊ ॥ ३ ॥
तेहि नाहीं कछु काज विगारा ❀ अपराधी मैं नाथ ! तुम्हारा ॥ ४ ॥

रामजीले दुई हात जोरेर अति-नम्रभईकन नरम-शीतल वचन बोल्नुभयो ॥ १ ॥ "प्रभु ! सुन्नुहोस्, तपाई स्वभावतः ज्ञानवान् हुनुहुन्छ, बालकको वचनमा कान लाउनुहुँदैन ॥ २ ॥ बारुला र केटाकेटीको स्वभाव एकैनासको हुन्छ, समुझदार-भएको कोही-मानिस यिन लाइ छेडछाड गर्दैन ॥ ३ ॥ त्यसले तपाईंको केही-काम विगारेको छैन, प्रभु ! म पो तपाईंको अपराधी (कसूरमन्द) हुँ ॥ ४ ॥

कृपा कोप बध बन्ध गोसाईं ! ❀ मोपर करिअ दास की नाईं ॥ ५ ॥
कहिअ वेगि जेहि विधि रिस जाई ❀ मुनिनायक ! सोइ करउँ उपाई ॥ ६ ॥
कह मुनि राम ! जाइ रिस कैसे ❀ अजहुँ अनुज तव चितव अनैसे ॥ ७ ॥
एहिके कंठ कुठार न दीन्हा ❀ तो मैं काह कोप करि कीन्हा ॥ ८ ॥

हेगोसाईं ! कृपा, क्रोध, बध, बन्धन जे गर्नुपर्छ दासका ऊहर (मेरा-ऊपर) गर्नुहोस्, ॥ ५ ॥ जुन-विधि-विधानले तपाईंको रिस जान्छ, भन्नुहोस्, हेमुनिराज ! म त्यही उपाय गर्दछु ॥ ६ ॥ परशुराम-मुनिले भने—" राम ! मेरो रिस कसरी ? जाला, अझसम्म तिम्रो-भाई टेढो-आँखाले हेरि-रहेको छ ॥ ७ ॥ यसका गर्दनमा कुठारको चोट दिइन भने मैले रिस गरेर के गरें ? ॥ ८ ॥

दोहा—गर्भ स्रवहिं अवनिपरवनि, सुनि कुठारगति घोर ।
परशु अछत देखौं जियत, वैरी भूप किसोर ॥२८७॥

जुन्-कुठारको घोर-गति (प्रचंड पराक्रम) सुनेर राजाहरूका-रानीहरूको गर्भ तुहुन्छ, त्यो-कुठार मौजूद छँदाछँदै पनि वैरी-भएको राजाको-बच्चालाई जिउँदै देखिरहेको छु ॥ २८७ ॥

चौ०-बहै न हाथ दहै रिस छाती ❀ भा कुठार कुंठित नृपघाती ॥ १ ॥
भयउ वाम विधि फिरेउ सुभाऊ ❀ मोरे हृदय कृपा कसि काऊ ॥ २ ॥

हात चल्दैन, रिसले छाती जल्दछ, राजघाती (क्षत्रियध्वंसी) यो कुठार कुंठितभयो (कुंढिएजस्तो भयो) दैव विपरीत भयो, स्वभाव वदलियो, मेरो हृदयमा कसैमा दया कसरी ? [आयो] ॥ १ ॥ २ ॥

आजु दया दुख दुसह सहावा ❀ सुनि सौमित्रि विहँसि सिर नावा ॥ ३ ॥
वाउ कृपामूरति अनुकूला ❀ बोलत वचन झरत जनु फूला ॥ २ ॥
जौं पै कृपा जरहिं मुनि ! गाता ❀ क्रोध भये तनु राख विधाता ॥ ५ ॥

आज दयाले-गर्दा दुःसह-दुःख सहनुपर्‍यो" [यो परशुरामकोवचन] सुनेर हाँसीकन लक्ष्मणजीले प्रणाम गर्नुभयो [र बोल्लुभयो] ॥ ३ ॥ दयाको स्वरूप लिएर अनुकूल (सुखदायी) वायु (हावा) चल्ल लाग्यो, बोल्दा-खेरि मानौं फूलजस्ता वचन झर्नलागे ॥ ४ ॥ मुनिराज ! दयागर्दा ता छाती जल्दछ भने, क्रोध-भएका वेलामा ता तपाईको शरीरलाई विधाताले वचाउँदाहुनन् [क्रोधले तपाईको शरीर खरानी नहुनामा विधाताको अनुग्रह कारण होला]" ॥ ५ ॥ [लक्ष्मणजीको यो-वचन सुनेर परशुराम बोले-]

देखु जनक ! हठि बालक एहू ❀ कीन्ह चहत जड जमपुर गेहू ॥ ६ ॥
वेगि करहु किन आँखिन ओटा ❀ देखत छोट खोट नृप ढोटा ॥७ ॥
विहँसे लषन कहा मुनि पाहीं ❀ मूँदिय आँख कतहुँ कोउ नाहीं ॥ ८ ॥

"ए जनक ! हेर यो हठी, मूढ, बालक यमपुरीमा घर वनाउन खोज्दछ॥६॥ यसलाई चाँडै मेरा-आँखाको ओटमा (न देखिनेठाँउमा) किन गर्दैनौ ?, देख्ता-खेरि यो छोटो (सानो) छ, राजाको छोरो भए-पनि यो खोटो (खराब) हो " ॥ ७ ॥ [यो वचन सुनेर] लक्ष्मणजीले हाँसेर [मलाई हेर्न मन छैन भने] "आँखा चिम्लनुहोस्, कतै पनि कोही हुदैन (कोही देखिदैन)" ॥ ८ ॥ [भन्नुभयो, त्यो सुनेर-]

दोहा-परशुराम तव राम प्रति, बोले उर अति क्रोध ।
संभु सरासन तोरि शठ !, करसि हमार प्रबोध ॥२८८॥

हृदयमा क्रोध अत्यन्त भएका परशुराम रामजीका प्रति बोल्ललागे—"एबदमाश ! शंकरको धनु तोडेर मलाई वुझाउन लागिस ? ॥ २८८ ॥

चौ०-बन्धु कहै कटु संमत तोरे ❀ तू छल विनय करसि कर जोरे ॥ १ ॥
करु परितोष मोर संग्रामा ❀ नाहित छाडु कहाउव रामा ॥ २ ॥

छल तजि करहु समर सिवद्रोही ! ❀ बन्धु सहित नत मारौं तोही ॥ ३ ॥
भृगुपति वकहिं कुठार उठाये ❀ मन मुसुकाहिं राम शिर नाये ॥ ४ ॥

तेरो भाई तेरै-सम्मतिले कटु वचन बोल्ने, तँ छलको विनय गरेर हात जोर्ने, ॥ १ ॥ संग्राममा मलाई खुशी पार [हात जोरेर म खुशी हुन्न बुझिस् ?] होइन-भने राम कहलाउन छाडि-दे (यो नामको परित्याग गर) ॥ २ ॥ हेशिवद्रोही ! छल छाडेर युद्ध गर, नत्र भाई सहित-तँलाई मार्दछु" ॥ ३ ॥ यति बकेर भृगुपति-परशुरामले कुठार उठाए (उचाले) अनि रामजीले मनमा हाँसेर शिर झुकाउनुभयो (प्रणाम गर्नुभयो-) र [बोल्नुभयो] ॥ ४ ॥

गुनह लषन कर हमपर रोषू ❀ कतहुँ सुधाइहुते बड दोषू ॥ ५ ॥
टेढ जानि संका सब काहू ❀ वक्र चन्द्रमहि ग्रसे न राहू ॥ ६ ॥
राम कहेउ रिस तजिय मुनीशा ! ❀ कर कुठार आगे यह सीसा ॥ ७ ॥
जेहि रिस जाइ करिअ सोइ स्वामी ! ❀ मोहि जानिअ आपन अनुगामी ॥ ८ ॥

यो गुनाह (अर्घेली) लक्ष्मणको हो, [भनेर मनले वुझनुभएकै छ] रिस भने मेरा ऊपर (वा:!) सीधापनाले पनि कतैकतै बडो-दोष (ठूलो खराबी हुँदोरहेछ) ॥ ५ ॥ टेढो-जानेर सवैलाई शंका हुँदोरहेछ [टेढो देख्ता सवै झस्कँदा रहेछन्] टेढो-चन्द्रमालाई राहुपनि ग्रास गर्दैन [सोझो-पूर्णचन्द्रमालाई झंटन्छ]" ॥ ६ ॥ रामजीले फेरि भन्नुभयो—हेमुनीश्वर ! त्यो कुठार तपाईंकै हातमा छ, मेरो शिर-पनि सामुन्नेनै छ ॥ ७ ॥ जेले रिस जान्छ, त्यही-उपाय गर्नुहोस्, प्रभु ! मलाई आफ्नो अनुगामी (सेवक) जान्नुहोस् ॥ ८ ॥

दोहा—प्रभुहि सेवकहि समर कस, तजहु विप्रवर ! रोस ।
वेष विलोकि कहेसि कछु, बालकहूँ नहि दोस ॥ २८९ ॥

प्रभुको र सेवकको युद्ध कसरी ?' हेब्राह्मणधुरंधर ! रिस छाडनुहोस्, तपाईंको वेष देखेर (शस्त्र-अस्त्रले-सुसज्जित-भएको वेष देखेर) [यो-बालकले] केही भन्यो लौ, बालकको पनि दोष ता छैन ॥ २८९ ॥

चौ०—देखि कुठार बान धनु धारी ❀ भइ लरिकहि रिस वीर विचारी ॥ १ ॥
नाम जान पै तुम्हहि न चीन्हा ❀ वंस सुभाय उतर तेहि दीन्हा ॥ २ ॥
जौं तुम्ह औतेहु मुनिकी नाईं ❀ पदरज सिर सिसु धरत गोसाईं ॥ ३ ॥
छमहु चूक अनजानत केरी ❀ चहिय विप्र उर कृपा घनेरी ॥ ४ ॥

तपाईंलाई कुठारधारी, धनुर्वाणधारी देखेर वीर हुन् भन्ने विचार गरीकन योलडकालाई रिस उठ्यो, तपाईंको नाम जानेको (सुनेको) थियो ता पनि तपाईंलाई (यस्ले) चिह्नेन र क्षत्रियवंशको स्वभावले उत्तर दियो ॥ १ ॥ २ ॥ तपाईं मुनिजस्ता भएर आउनु हुँदोहो ता, हे गोसाईं ! यो लडका तपाईंको पाउका-धुलालाई शिरमा राख्नेथियो ॥ ३ ॥ अजानको भूलचूक क्षमा गर्नुहोस् । ब्राह्मणका-हृदयमा खूब-करुणा चाहिन्छ ॥ ४ ॥

हमहिं तुम्हहिं सरिवरि कसि नाथा ❀ कहहु न कहाँ चरन कहँ माथा ॥ ॥ ५ ॥
राम मात्र लघु नाम हमारा ❀ परशु सहित बड नाम तुम्हारा ॥ ६ ॥

हेनाथ ! हाम्रो र तपाईको बराबरी कसरी (हुन्छ ?) तपाईंनै भन्नुहोस्न, कहाँ चरण ? कहाँ शिर ? ॥ ५ ॥ मेरो नाम सानो "राम" यत्ति हो, तपाईको ता परशुसहित भएको ठूलो "परशुराम" नाम छ [जातभातले-मात्र होइन कि, नामले-पनि तपाईं मभन्दा धेरैठूला हुनुहुन्छ] ॥ ६ ॥

देव ! एक गुन धनुष हमारे ❀ नवगुन परम पुनीत तुम्हारे ॥ ७ ॥
सव प्रकार हम तुम्ह सन हारे ❀ छमहु विप्र ! अपराध हमारे ॥ ८ ॥

हे देव ! हाम्रो धनु एउटा-गुण-(डोरो) भएको छ, [हाम्रो बल त्यहि हो, त्यसैका-भरमा वाँचि रहेका छौं] तपाईंका-ता परमपवित्र-भएका नौआटा (९) गुण (डोरा र धर्म) छन्, [नौडोरे-जनै तपाईंको बल हो त्यसैका-प्रभावले तपाईंलाई कोही केही गर्दैन । (९) डोरे जनै-मात्र लाउने मामूली ब्राह्मण पनि-वलियो हुन्छ, त्यसमाथी, ऋजुता १, तपस्या २, संतोष ३, शुद्धता ४, मनोनिग्रह ५, इन्द्रियनिग्रह ६, दान ७, विद्या ८, दया९ यी ९ गुण समेत भएका उत्तम-ब्राह्मण तपाईको जोड-लाग्न एउटा गुणहुने-धनुलिने कोही क्षत्रिय शक्ला ?] ॥७॥(क) सवतरहले म तपाईंसंग हारेको छु, हे ब्राह्मणदेवता ! मेरो अपराध क्षमागर्नुहोस् ॥ ८ ॥

दोहा–वार वार मुनि विप्रवर, कहा रामसन राम ।
बोले भृगुपति सरुष हँसि, तँहू बन्धुसम वाम ॥२९०॥

रामजीले परशुरामसँग [कुरा गर्दा] वारंवार मुनि-विप्रवर (मुनि-र ब्राह्मणश्रेष्ठ) भन्नुभयो, [त्यसै-वावतमा] क्रुद्ध भएका परशुरामले हाँसेर—"तँ पनि भाईजस्तै कुटिल रहिछस्—॥ २९०॥

चौ०–निपटहिं द्विजकरि जानहि मोही ❀ मैं जस विप्र सुनाऔं तोही ॥ १ ॥
चाप स्रुवा शर आहुति जानू ❀ कोप मोर अतिघोर कृसानू ॥ २ ॥
समिध सेन चतुरङ्ग सुहाई ❀ महामहीप भये पसु आई ॥ ३ ॥
मैं एहि परशु काटि बलि दीन्हे ❀ समर यज्ञ जग कोटिन्ह कीन्हे ॥ ४ ॥
मोर प्रभाव विदित नहि तोरे ❀ बोलसि निदरि विप्रके भोरे ॥ ५ ॥
भंजेउ चाप दाप बड़ बाढा ❀ अहमिति मनहुँ जीति जग ठाढा ॥ ६ ॥

मलाई कोरा ब्राह्मण ठान्दछस् ?, म जस्तो ब्राह्मण हु, तँलाई सुनाउँछु (सुन्) ॥ १ ॥ धनुलाई स्रुवा, वाणलाई-आहुति जान्, मेरो-रिसलाई प्रचंड-अग्नि जान्, ॥ २ ॥ चतुरङ्गसेनालाई (हात्ती-घोडा-रथ-प्यादा-समेतका फौजलाई) असल-समिधा (बल्ने-

---

(क) "ऋजुस्तपस्वी संतुष्टः शुचिर्दान्तो जितेन्द्रियः, दाता विद्वान् दयालुश्च ब्राह्मणो नवभिर्गुणैः"
[स्मृति०]

दाउरा) जान् ; बडेबडेराजाहरू पशु भएर अघिसरेका थिए, तिनलाई यसै-कुठारले काटेर वलि दिएँ र यसैजगत्मा करोडौ समरयज्ञ गरें ॥ ३ ॥ ४ ॥

मेरो-प्रभाव तँलाई थाह रहेनछ, निर्भय भएर ब्राह्मणै ता होनि भन्ने भूलमा परेर बोलिस् ॥ ५ ॥ एउटा धनुष तोडीस्, घमंड खूब बढ्यो, मानौं खडा रहेको जगतै जितें भन्ठानेर अहं अहं भन्नलागिस् [तेर्सी-रहेको धनु भाँचिस्, खडारहेको कुनै-वीरलाई मार्दो होस् ता अहं अहं भनेको पनि अल्लि सुहाउँथ्यो] ॥ ६ ॥

राम कहा मुनि कहहु विचारी ❀ रिस अति बड़ि लघुचूक हमारी ॥ ७ ॥
छुअतहि टूट पिनाक पुराना ❀ मै केहि हेतु करौं अभिमाना ॥ ८ ॥

अनि रामजीले भन्नुभयो कि,—"मुनिजो ! विचार गरेर बोल्नुहोस्, तपाईंको रीस साह्रैठूलो छ, मेरो चूक सानो छ, । पुरानो-पिनाकधनु छुनाका-साथ भाच्चियो, म केका-निंति अभिमान गर्थें, [अर्कालाई त्यसै अभिमानी भन्न हुन्छ ?] ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा—जौं हम निदरहिं विप्र वदि, सत्य सुनहु भृगुनाथ ! ।
तौ असको जग सुभट जेहि, भय वस नावहिं माथ ॥२९१॥

हे भृगुनाथ ! साँचो कुरा सुन्नुहोस्, यदि म तपाईलाई ब्राह्मण भनेर निरादर गर्दो हुँ ता, जगत्मा यस्तो महायोद्धा को छ, ? जसलाई डराएर म ढोग्दिदोहुँ [मैले आदरै गरेर तपाईंलाई वार २ ढोगद्दिएको हुँ, निरादर गरेर होइन, भित्र-मनमा आदरै नभैकन ढोग्दिनु ता भयको चिन्ह हो, मैले भय मानेर ढोग्दिनु पर्ने सकस दुनियाँमा कुन् छ ? तपाईंनै बताउनुहोस्] ॥ २९१ ॥

चौ०-देव दनुज भूपति भटनाना ❀ समबल अधिक होउ बलवाना ॥ १ ॥
जौ रन हमहिं प्रचारइ कोऊ ❀ लरहिं सुखेन काल किन होऊ ॥ २ ॥
छत्रिय तनु धरि समर सकाना ❀ कुलकलंक तेहि पाँवर आना ॥ ३ ॥
कहौं सुभाउ न कुलहि प्रसंसी ❀ कालहु डरहिं न रन रघुवंसी ॥ ४ ॥
विप्रवंसकै असि प्रभुताई ❀ अभय होइ जौं तुम्हहि डेराई ॥ ५ ॥

देवता होस् कि दानव होस्, अनेक राजा होऊन् कि अनेक योद्धा होऊन्, समबल (वरावरको) होस् कि बढ्ता वलवान् होस्, कोही मलाई युद्धमा हाँक्दिन्छ (ललकार्छ) भने त्यो-सकस कालै्न होस्, मज्जासँग लड्दछु ॥ १ ॥२॥ क्षत्रियको चोला लिएर लडाइमा डराउँछ-भने, कुलकलंक त्यो-पामर अर्कैको हो [क्षत्रियको छोरै होइन, जारपुत्र = दोग्ला हो] ॥ ३ ॥ म कुलको स्वभाव (प्रकुति) भन्दछु, यो-प्रशंसा (तारीफ) गरेको होइन, रघुवंशी ठाकुरहरू युद्धमा कालदेखि-पनि डराउँदैनन् ॥ ४ ॥ [कालदेखि नडराउने-सकसले मलाई हात किन जोरेको त ? भन्नुहोला नि—] ब्राह्मणवंशको प्रभुत्वनै यस्तो छ कि—अभय भएर-पनि तपाईं ब्राह्मणदेखि म सभय भएँ ॥ ५ ॥ (क)

(क) यो-उक्तिवाट रघुनाथजीले-

नमो ब्रह्मण्यदेवाय गोब्राह्मणहिताय च ।
जगद्धिताय कृष्णाय गोविन्दाय नमोनमः ॥

यो-वाक्यले प्रतिपादन-गरिएको आफ्नो विष्णुभाव सूचन गर्नु-भएको हो ।

सुनि मृदु गूढ वचन रघुपतिके ❀ उघरे पटल परसुधर मतिके ॥ ६ ॥
राम रमापति कर धनु लेहू ❀ खैंचहु मोर मिटै सन्देहू ॥ ७ ॥
देत चाप आपुहि चलि गएऊ ❀ परसुराम मन विसमय भएऊ ॥ ८ ॥

रघुनाथजीका नरम र गूढ-भएका वचन सुन्दा परशुरामका बुद्धिको पर्दा उघ्यो (बुद्धिले यी परमेश्वरै हुन् भनी चिह्ने) [अनि भन्न लागे-] ॥ ६ ॥

हेराम ! लक्ष्मीपतिको (विष्णुको) धनु हातमा लिनुहोस् र खिच्नुहोस्, मेरो

---

(१) विश्वकर्माले दुष्टदमनका निमित्त सर्वलोकोत्तर दुई धनु वनाएर देवताहरूलाई बुझाए। ती दुई धनु धारणगर्नलाई लोकपाल-हरूपनि समर्थ थिएनन्, सवैका सम्मतिले एउँटा धनु शंकरजीले लिनु भयो, त्यसै द्वारा अजय्य-भएको त्रिपुरासुरलाई भस्म पार्नु भयो, अर्को धनु विष्णुभगवान्ले लिनु-भएको थियो, "ती दुई धनुमध्यमा कुनचाहिने जवर छ" भनेर उत्सुक भएका लोकपालहरूले प्रेरणा गर्दा ब्रह्माजीले विष्णुको र शंकरको झगरा पार्नु भयो [अदना-अदना-मानिस-पनि झगरा पार्न सिपालु हुन्छन्, ब्रह्माजी जस्ताले विष्णुको र शंकरको झगरापार्नुमा के आश्चर्य ?]। ती दुई धनु लिएर दुई जना (विष्णु र शंकर) परस्परजयार्थी भएर धेरैकालसम्म भयानक युद्ध गर्न लाग्नुभयो। आखीरमा विष्णुका हुंकारले धनुसहित-शंकरजी स्तम्भित हुनुभयो (अकडिनुभयो, नचल्ने-हुनुभयो) शंकरको-धनुभन्दा विष्णुको-धनु जवर ठहरियो। ब्रह्मादि-देवताले प्रार्थना गरेर विष्णुको र शंकरको यथापूर्व (साविक वमोजीम) मेल गराए। शंकरजीले त्यो धनु जनकराजाका पूर्वज (पुर्खा) देवरात-राजाका जिम्मामा नासो राख्नुभयो, (उहाँलाई त्यो-धनु अलिल मनपरेन)। विंष्णु-भगवान्ले पनि आफ्नो-धनु ऋचीक नाम-भएका महात्मा-मुनिका जिम्मामा नासो राख्नु भयो। ऋचीकले आफ्ना-छोरा-जमदग्निलाई दिनु भयो, पिता-जमदग्निवाट मैले पाएँ, यो उही वैष्णवधनु हो, भगवन् ! रामचन्द्र ! हजुरका-अंशको आश्रय पाउँदा मैले आज्ञानुसार दुष्टसंहार गरेर भूमण्डल निःक्षत्रिय पारें, र महेन्द्रपर्वतमा आश्रम गरी वसेको छु, शंकरको उही धनु तोड्दा हजूरलाई मैले विष्णु-भगवान् जस्तै संझें, अरुको ताकतले त्यो धनु उठाउन पनि नशकिने, तोड्नाको के कुरा ? अब यो वैष्णवधनु लिएर ताँदो-चढाई-कन खीचीदिनुभयो भने मेरो शंका विलकुल हट्छ" भनी परशुरामजीले विन्ती चढाएको वृतान्त बाल्मीकीयरामायणका बालकाण्डको ७५ सर्गमा लेखिएको छ।

रामजीले परशुरामका हातको धनु लिएर ताँदो चढाई-कन वाणसंधान गर्नुभयो र "लौ अव यो अमोघ वाण कहाँ हान्ने हो ? तिमी ब्राह्मणका शरीरमा हान्नु भएन" भनी भन्दा परशुराममा रहेको विष्णुको अंश खिचिएर रामजीमा मिल्न आयो, परशुरामले रामजीलाई परमेश्वर जानेर स्तुति गरे।

अनि-"प्रभो राम ! आजपर्यन्त मैले तपस्या गरेर जुन-जुन-पुण्य कमाएको छु, तिनमा हजूरको अमोघ वाण छुटोस्, पुण्यलोकको सुखभोगमा मलाई तृष्णा छैन, हजूरको दर्शन पाएँ कृतार्थ भयें, म अव समुद्रलाई हटाएर वनाएको आफ्नो आश्रम-महेन्द्रपर्वतमा जान्छु, दान गरेर ब्राह्मणलाई दिएको यो भूमण्डलमा मैले रात्रिनिवास गर्न हुँदैन। अनन्तकोटिब्रह्माण्डनायकसँग हारे-वावत मलाई लाज कति छैन, आजसम्म हजूरको शक्तिले म अजय्य थिएँ, त्यो-शक्ति प्रभुले लिइवक्सियो ता पनि मलाई विषाद छैन, अव निर्लेप भएर प्रभुको तादात्म्य पाएँ, अनुग्रहको पराकाष्ठा भयो, * हजूरलाई नमस्कार छ, म विदा भएँ," भनेर रामजीलाई प्रदक्षिणा गरेर परशुराम गएको वृत्तान्त वाल्मीकीयरामायणमा (१।७६) छ ॥

(१) ततः परशुरामस्य देहान्निर्गत्य वैष्णवम् ।
पश्यतां सर्वदेवानां तेजो राममुपागमत् ॥ [नृसिंहपुराण.]

सन्देह मेटियोस् ॥ ७ ॥ [यति भनेर परशुरामले आफुले लिएको वैष्णवधनु दिनखोज्दा भगवान्-रामचन्द्रले त्यो-धनुलिनुभयो] ॥ त्यो वैष्णवधनु दिंदाखेरी आफ्ना-स्वामी-विष्णुभगवान् रामचन्द्रसंग पुग्योर चढ्यो । परशुरामका मनमा आश्चर्य भयो ॥ ८ ॥

दोहा—जाना राम प्रभाउ तव, पुलक प्रफुल्लित गात ।
जोरि पानि बोले वचन, हृदय न प्रेम अमात ॥२९२॥

अनि परशुरामले रामजीको प्रभाव जाने, उनको शरीर रोमाञ्चले प्रफुल्ल भयो । हृदयमा प्रेम न अटाउने भयो । दुई हात जोरेर बोलन लागे—॥ २९२ ॥

चो०-जय रघुवंस वनजवन भानू ! ❀ गहन दनुज कुल दहन कृशानू ! ॥ १ ॥
जय सुरविप्र धेनु हितकारी ! ❀ जय मदमोह कोह भ्रमहारी ! ॥ २ ॥
विनय सील करुना गुनसागर ! ❀ जयति वचन रचना अतिनागर ! ॥ ३ ॥
सेवक सुखद सुभग सवअङ्गा ! ❀ जय सरीर छवि कोटि अनङ्गा ! ॥ ४ ॥

रघुराजाको-वंशरूपी-कमलवनका सूर्यस्वरूप-भएका (हेराम !) हजूरको जय होस् जंगलसमानभएका-राक्षसकुलको दाहगर्न-लाई अग्निसमान भएका (हेराम !) हजूरको जय होस् ॥ १ ॥ देवता-ब्राह्मण-गाईहरूको हितगर्नै भएका (हेराम !) हजूरको जय होस्, मद (घमंड) मोह (अज्ञान) क्रोध, भ्रम हरण गर्नै भएका (हेराम !) हजूरको जय होस् ॥ २ ॥ नम्रता, शीलस्वभाव, करुणा, गुण, यिनका सागर (समुद्र) भएका-वचनरचनामा (बोल्नामा) अतिनागर (अतिकुशल) भएका (हेराम !) हजूरको (सदासर्वदा) जयै छ ॥ ३ ॥ भक्तलाई सुखदिने भएका, सर्वाङ्गसुन्दर भएका, शरीरका शोभाले कोटिकामदेवतुल्य भएका (हेराम !) हजूरको जय होस् ॥ ४ ॥

करौं काह मुख एक प्रशंसा ❀ जय महेश मनमानस हंसा ! ॥ ५ ॥
अनुचित बहुत कहेउँ अज्ञाता ❀ छमहु छमामन्दिर दोउ भ्राता ॥ ६ ॥
कहि जय जय जय रघुकुल केतू ! ❀ भृगुपति गये वनहिं तप हेतू ॥ ७ ॥
अपभय कुटिल महीप डेराने ❀ जह तहँ कायर गँवहि पराने ॥ ८ ॥

प्रभु ! म एउटा मुखले हजूरको प्रशंसा कसरी गरौं ? शंकरजीका मनरूपी-मानस सरोवरमा हंसरूप भएर खेल्नेभएका (हेराम !) हजूरको जय होस् ॥ ५ ॥ मैले नजानीकन धेरै अनुचित बोलें, क्षमामन्दिर (क्षमाभवन) भएका हजूरहरु दुवैभाईले क्षमागर्नुहोस् ॥६॥ रघुकुलका झन्डासमानभएका (हेराम !) हजूरको जय जय जय होस्" यति भनेर भृगुपति

---

(२) देव यद्यत् कृतं पुण्यं मया लोकजिगीषया ।
तत्सर्वं तव बाणाय भूयाद्राम ! नमोऽस्तु ते ॥ [अध्यात्मरामायण.]

* तपस्याले परशुरामजी क्षीणकल्मष (निष्पाप) हुनुभएको थियो, तपस्याको पुण्यको संचय हूको थियो, पापरूपी लोहश्रृङ्खला टुटेको थियो ता पनि, पुण्यरूपी सुवर्णश्रृङ्खलाले परशुरामजी बाँधिनुभएको थियो, अव पुण्य-पाप-वर्जित भई जीवन्मुक्त हुनुभयो, जीवको परम-उच्च-अवस्था यही हो, पुण्यको वन्धनमा रहनु मध्यम अवस्था हो । पापको वन्धनमा रहनु अधम अवस्था हो ।

(परशुराम) तपस्याका निमित्त वनतर्फ गए ॥ ७ ॥ कुटिलराजाहरू आफ्नैडरले डराए ["कृतापराधः स्वयमेव शङ्कते" भने-मुताविक झस्कन लागे] अरु कातरराजाहरू यत्र-तत्र भागेर गए ॥ ८ ॥

दोहा—देवन्ह दीन्ही दुन्दुभी, प्रभु पर वरषहिं फूल ।
हरषे पुर नरनारि सव, मिटी मोह भय शूल ॥२९३॥

देवताहरूले दनादन दुन्दुभी बजाएर प्रभुका ऊपर फूल वर्षाउन लागे। नगरका सवै-नरनारीहरू हर्षित भए, मोह, भय, चिन्ता मेटियो ॥ २९३ ॥

चौ०—अति गह गहे बाजने बाजे ❁ सवहिं मनोहर मंगल साजे ॥ १ ॥
जूथजूथ मिलिसुमुखि सुनयनी ❁ करहिं गान कल कोकिल वयनी ॥ २ ॥
सुख विदेह कर वरनि न जाई ❁ जनम दरिद्र मनहुँ निधि पाई ॥ ३ ॥
विगत त्रास भइ सीय सुखारी ❁ जनु विधु उदय चकोर कुमारी ॥ ४ ॥

बाजाहरू खूब घनाघन वज्न लागे, सवैले सुन्दर २ मङ्गलपदार्थ सजाए ॥ १ ॥ सुन्दरमुखी, सुनयनी, कोकिलकलवादिनी, नारीहरू डप्फा-डप्फा मिलेर मधुर गान गर्ने-लागे ॥ २ ॥ मानौं जन्मदरिद्रले खानि पाए जस्तै हुँदा जनक-राजाको आनन्द अवर्णनीय भयो, ॥ ३ ॥ गतत्रास (भयरहित) भएकी सीताजी, चन्द्रमाको-उदयमा चकोरकिशोरी (चकोरबालिका) झैं आनन्दित हुनुभयो ॥ ४ ॥

जनक कीन्ह कौसिकहि प्रनामा ❁ प्रभु प्रसाद धनु भंजेउ रामा ॥ ५ ॥
मोहि कृतकृत्य कीन्ह दुहु भाई ❁ अव जो उचित सो कहिय गोसाईं ॥ ६ ॥

जनकले कौशिक (विश्वामित्र) लाई प्रणाम गरेर "प्रभुका अनुग्रहले रामजीले धनु तोड्नुभयो, दुवैभाईले मलाई कृतकृत्य गराए, हेगोस्वामी ! अव जे उचित छ सो भन्नुहोस्" ॥ ५ ॥ ६ ॥ [भन्दा]

कह मुनि सुनु नरनाथ ! प्रवीना ❁ रहा विवाह चाप आधीना ॥ ७ ॥
टूटतहीं धनु भएउ विवाहू ❁ सुर नर नाग विदित सव काहू ॥ ८ ॥

विश्वामित्रले "हेप्रवीण ! (चतुर !) राजन् ! जनक ! सुन्नुहोस्, विवाह धनुको अधीन थियो ॥ ७ ॥ धनु-टूटनाका-साथ देवता-मनुष्य-नाग सवैको विदित भएको (सवैले थाहा पाएको) विवाह भइसक्यो [देवता-मनुष्य-अग्निलाई साक्षी राखेर वरको र कन्याको नाताबाँध्नुनै विवाह हो, त्यो ता भइसक्यो] ॥ ८ ॥

दोहा—तदपि जाइ तुह्म करहु अव, जथा वंस व्यवहार ।
बूझि विप्रकुल वृद्ध गुरू, वेद विदित आचार ॥२९४॥

तै-पनि तपाई गएर ब्राह्मणकुलका वृद्धवृद्ध-हरू र गुरुसँग बुझेर आफ्ना-वंशमा चलेको कुलाचार र वेदले-निधान गरेको आचार (विधिविधान) गर्नुहोस् ॥ २९४ ॥

चौ०-दूत अवधपुर पठवहु जाई ❀ आनहिं नृप दशरथहि बोलाई ॥ १ ॥
मुदित राउ कहि भलेहि कृपाला! ❀ पठये दूत बोलि तेहि काला ॥ २ ॥
बहुरि महाजन सकल बोलाए ❀ आइ सवन्हि सादर सिर नाए ॥ ३ ॥

गएर अयोध्यामा दूत पठाउनुहोस्, त्यो गएर राजादशरथलाई बोलाईल्याओस्” [भने] ॥ १ ॥ राजाजनकले खुशी भएर “होस् दयानिधान !” भनेर तत्कालैमा दूत बोलाएर [अयोध्यातर्फ] पठाए ॥ २ ॥ फेरि सकलमहाजनलाई पनि बोलाए, सवै तिनीहरूले आएर आदरसाथ शिर झुकाए ॥ ३ ॥ [अनि राजाले अह्राए]

हाट वाट मन्दिर सुर वासा ❀ नगर सँवारहु चारिहुँ पासा ॥ ४ ॥
हरषि चले निज निज गृह आए ❀ पुनि परिचारक बोलि पठाये ॥ ५ ॥
रचहु विचित्र वितान वनाई ❀ सिर धरि वचन चले सँचुपाई ॥ ६ ॥

“बजार-सडक-घर-देवमन्दिर-लगायत-चारैतर्फ नगरको संस्कार (सफाई) गर” [यो-हुकुम पाएर तिनीहरू] हर्षित भएर हिंडे। आफ्ना-आफ्ना घर आई नोकरचाकर बोलाएर तिनीहरूले “विचित्र-मण्डप वनाएर सजाऊ” भने। मालिकको आज्ञा शिरोपर गरेर ती आनन्दित भईकन गए ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

पठए बोलि गुनी तिन्ह नाना ❀ जे वितान विधि कुसल सुजाना ॥ ७ ॥
विधिहि वन्दि तिन्ह कीन्ह अरम्भा ❀ विरचे कनक कदलिके खंभा ॥ ८ ॥

तिनीहरूले जुन्‌जुन् मण्डपरचनामा सिपालु र समुझदार थिए तिनैतिनै अनेक-प्रकारका-कारीगरलाई बोलाई पठाए ॥ ७ ॥ तिनीहरूले प्रथम विधाताको वन्दना गरेर आरंभ गरे, पहिंले सुवर्णैका केराका थाम वनाए ॥ ८ ॥

दोहा-हरित मनिन्हके पत्र फल, पद्म रागके फूल।
रचना देखि विचित्र अति, मन विरिंचि कर भूल ॥२९५॥

तिनका पात र फल पन्नाका वनाए, त्यसका फूल (बुंगा) माणिक का वनाए। अति-विचित्र त्यो-रचना देखेर ब्रह्माजीको मनमा-पनि भूल हुने भयो [साँच्चिकै केराको वोट ठान्नेसम्म भयो] ॥ २९५ ॥

चौ०-वेनु हरित मनि मय कीन्हे ❀ सरल सपरव परहिं नहि चीन्हे ॥ १ ॥
कनक कलित अहिवेल बनाई ❀ लखि नहिं परहिं सपरन सुहाई ॥ २ ॥
तेहिके रचि पचि बन्ध बनाये ❀ विच विच मुकुता दाम सुहाये ॥ ३ ॥

हरियै-हरियामणिले सोझा-आँख्ला-समेतका वाँस वनाए, ती चिन्ह नशकिने भए ॥ १ ॥ सुवर्णका पानवेल (पानका लहरा) पातसमेतका वनाइए, ती सुन्दर-पानवेलपनि नचिन्हिने [ठीक २ पानै जस्तै] भए ॥ २ ॥ सुवर्णैका-लचका-पट्टा वनाएर मण्डपलाई (यज्ञशालालाई) बाँधे (घेरे) वीचवीचमा सुन्दर मोतीका माला राखे ॥ ३ ॥

मानिक मरकत कुलिस पिरौजा ❀ चीरि कोरि पचि रचे सरोजा ॥ ४ ॥
किये भृङ्ग बहुरङ्ग विहङ्गा ❀ गुंजहि कूजहिं पवन प्रसङ्गा ॥ ५ ॥

माणिक, पन्ना, हीरा, पिरौजा काटी चीरी जडीकन [अनेकरंगका] कमल वनाए ॥ ४ ॥ भ्रमर र अनेक-रंगका-पक्षीहरू पनि हावालाग्दा भँवरै-जस्ता गुञ्जन गर्नें, पक्षीजस्तै कूजनगर्नें (वोल्ने) वनाए ॥ ५ ॥

सुर प्रतिमा खम्भन्हि गढि काढी ❀ मंगल द्रव्य लिये सब ठाढी ॥ ७ ॥
चौकैं भाँति अनेक पुराईं ❀ सिन्धुर मनि मय सहज सुहाईं ॥ ८ ॥

मंगलद्रव्य (फल-फूल-प्रभृति) लिएर खडाभएका देवताका प्रतिमा (पुतली) वनाएर खम्भा–खम्भामा जडिए ॥ ७ ॥ खभावैले सुन्दर भएका आँगनमा गजमोतीमय भएका चौका पुरिए ॥ ८ ॥

दोहा–सौरभ पल्लव सुभग सुठि, किये नील मनि कोरि ।
हेम बौरि मरकत घवरि, लसति पाटमय डोरि ॥२९६॥

नीलमणि-चोरेर खूव-सुन्दर आम्रपल्लव वनाए । तिनमा सुवर्णको वौरी (मुजुर) र पन्नाको कोपिला वनाए, रेशमको डोरीमा ती शोभायमान भए [उनेर टाँगिए] ॥ २९६ ॥

चौ०–रचे रुचिर वर वन्दनिवारे ❀ मनहु मनोभव फन्द सँवारे ॥ १ ॥
मंगल कलश अनेक बनाये ❀ ध्वज पताक पट चमर सुहाये ॥ २ ॥
दीप मनोहर मनिमय नाना ❀ जाइ न वरनि विचित्र विताना ॥ ३ ॥

मानौं कामदेवलाई फसाउन वनाएका ठीक पारेर थापेका फन्दा (पास) हुन्कि भनेजस्ता सुन्दर वन्दनिवार (फुलका मालाका तोरण) वनाए ॥ १ ॥ अनेक मंगल-कलश वनाए, सुन्दर ध्वजा-पताका-वस्त्र-चमर तयार गरे ॥ २ ॥ मणिका दीपहरू नानाप्रकारसँग (यत्रतत्र) राखे, वितान (चँदुवा) को विचित्र-शोभा वर्णन-गर्न नशकिने थियो ॥ ३ ॥

जेहि मण्डप दुलहिनि वैदेही ❀ सो वरने असि मति कवि केही ॥ ४ ॥
दुलहू राम रूप गुन सागर ❀ सो वितान तिहुँलोक उजागर ॥ ५ ॥
जनक भवन कै सोभा जैसी ❀ गृहगृह प्रति पुर देखिअ तैसी ॥ ६ ॥

जुन-मण्डपमा खास जनकनन्दिनी दुलही भएर वस्नु हुनेछ, त्यो-मंडपको वर्णन-गर्ने-जस्तो वुद्धि कुन् कविको छ र ? ॥ जुन-मण्डपमा रूप-गुणसागर-रामजी दुलहा भएर वस्नुहुनेछ, त्यो-मण्डप तीनलोकभन्दा उज्यालो थियो । जनकराजाका दरवारको शोभा जस्तो थियो, जनकपुरका घरघरको शोभा त्यस्तै थियो ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

जेहि तिरहुति तेहि समय निहारी ❀ तेहि लघु लाग भुवनदस चारी ॥ ७ ॥
जो संपदा नीच गृह सोहा ❀ सो विलोकि सुरनायक मोहा ॥ ८ ॥

त्यस्समयमा जसले तिरहुतको (जनकपुरको) शोभा देख्यो, त्यसलाई चतुर्दश-

भुवनको शोभा सानु लाग्दथ्यो ॥ ७ ॥ जनकपुरमा अदना २ मानिसका घरमा जो संपत्ति शोभायमान थियो, त्यो संपत्ति देखेर देवराज-इन्द्रपनि मोहित हुन्थे ॥ ८ ॥

दोहा—वसे नगर जेहि लच्छि करि, कपट नारि वर वेष ।
तेहि पुरकी शोभा कहत, सकुचहिं सारद शेष ॥२९७॥

जुन-नगरमा मायाले सुन्दर-स्त्रीको रूपधारण गरेर साक्षात् लक्ष्मी रहनु भएको छ, त्यो-नगरको शोभा वर्णन-गर्दा शारदा र शेष-पनि संकुचित हुन्छन् ॥ २९७ ॥

चौ०—पहुँचे दूत रामपुर पावन ❀ हरषे नगर विलोकि सुहावन ॥ १ ॥
भूप द्वार तिन्ह खबरि जनाई ❀ दशरथ नृप सुनि लिए बोलाई ॥ २ ॥
करि प्रनाम तिन्ह पाती दीन्ही ❀ मुदित महीप आपु उठि लीन्ही ॥ ३ ॥
वारि विलोचन बाँचत पाती ❀ पुलक गात आई भरि छाती ॥ ४ ॥

दूतहरू पवित्र-रामपुर (अयोध्या) पुगे, सुन्दर नगर देखेर हर्षित भए ॥ १ ॥ तिनीहरूले राजद्वारमा खवर जाहेर गरीपठाए, सुनेर राजादशरथले तिनीहरूलाई बोलाए ॥ २ ॥ प्रणाम गरेर तिनीहरूले पत्रिका (चिट्ठी) दिए, राजादशरथले हर्षित भएर आफैं उठीकन (त्यो पत्रिका) लिए ॥ ३ ॥ पत्रिका वाँच्ता-खेरि आँखाभरी जल (हर्षाश्रु), शरीर भरी रोमाञ्च भयो, छाती भरिएर आयो (छाती भारीभयो) ॥ ४ ॥

राम लषन उर कर वर चीठी ❀ रहि गये कहत न खाटी मीठी ॥ ५ ॥
पुनि धरि धीर पत्रिका बाँची ❀ हरषी सभा वात सुनि साँची ॥ ६ ॥
खेलत रहे तहाँ सुधि पाई ❀ आये भरत सहित हित भाई ॥ ७ ॥
पूछत अति सनेह सँकुचाई ❀ तात ! कहाँ ते पाती आई ॥ ८ ॥

हृदयमा राम लक्ष्मण, हातमा शुभसमाचारको चिट्ठी, वाँच्ता वाँच्तै टप्प अडिए, खट्टा-मीठा केही थाह भएन [प्रेमविह्वल भएर हर्ष र विषाद विर्सिकन पक्क परे] ॥ ५ ॥ फेरी धैर्य धारण गरेर चिट्ठी वाँचे, साँचो कुरा सुनेर सव सभा (वैठकका मन्त्री सेनापतिप्रभृतिको समूह) हर्षित भई ॥ ६ ॥ भरत र शत्रुघ्न जहाँ खेलि रहेका थिये त्यहीं खवर पाएर दुवै भाई आए ॥ ७ ॥ अत्यन्त-स्नेहले संकोच गरीकन "पिताजी ! पत्रिका कहाँ वाट आयो ? ॥ ८ ॥

दोहा—कुसल प्रान प्रिय बन्धु दोउ, अहहिं कहहु केहि देस ।
सुनि सनेह साने वचन, बाँची बहुरि नरेस ॥२९८॥

प्राणप्यारा दाज्यूहरू दुवैजना कुशल हुनुहुन्छ ? कुनदेशमा हुनुहुन्छ ? आज्ञा होस्" भनी सोधे । त्यस्तो स्नेहले मिश्रित भएको वचन सुनेर राजा-दशरथले फेरि पत्रिका वाँचे ॥ २९८ ॥

चौ०—सुनि पाती पुलके दोउ भ्राता ❀ अधिक सनेह समात न गाता ॥ १ ॥
प्रीति पुनीत भरत कइ देखी ❀ सकल सभा सुख लहेउ विसेखी ॥ २ ॥

पत्रिका सुनेर दुवै-भाई रोमाञ्चित भए, वढेको प्रेम शरीरमा न-अट्टाउने भयो। भरतको पवित्र-प्रीति देखेर सकल-सभाले विशेष (अधिक) आनन्द पायो ॥ १ ॥ २ ॥

तव नृप दूत निकट वैठारे ❀ मधुर मनोहर वचन उचारे ॥ ३ ॥
भैआ ! कहहु कुसल दोउ वारें ❀ तुह्म नीके निज नयन निहारे ? ॥ ४ ॥
स्यामल गौर धरें धनु भाथा ❀ वय किसोर कौसिक मुनिसाथा ॥ ५ ॥

अनि राजाले दूतहरूलाई नगीचैमा वसाए, र मधुर मनोहर बोले ॥ ३ ॥ "भाइहो ! भन दुवैभाई कुशल छन् ?, तिमीहरूले आफ्नै-आँखाले तिनलाई कुशल देखेका होऊ ? ॥ ४ ॥ तिनीहरू श्याम र गौर छन्, धनु-लिएका, ठोक्रो भिरेका छन्, तिनको उमेर किशोर छ, साथमा कौशिकमुनि हुनुहुन्छ ॥ ५ ॥

पहिचानहु तुह्म ? कहहु सुभाऊ ❀ प्रेम विवस पुनि पुनि कह राऊ ॥ ६ ॥
जा दिन ते मुनि गये लवाई ❀ तवते आजु साँचि सुधि पाई ॥ ७ ॥
कहहु विदेह कवनि विधि जाने ❀ सुनि प्रिय वचन दूत मुसुकाने ॥ ८ ॥

तिमीहरू उनलाई चिन्दछौ ? स्वभाव [कस्तो छ ?] भन" यस्तो कुरा राजाले प्रेम-परवश भएर वारंवार बोले ॥ ६ ॥ [फेरि राजाले भनेकि] "जुनदिनदेखि विश्वामित्र-मुनिले (तिनीहरूलाई) लिएर जानुभयो उहिले-देखि [वल्ल] आज साँच्चिकै शुद्धि पाएं ॥ ७ ॥ भन राजाजनकजीले कुन-तरहले चिन्हुभयो ?" यो प्रियवचन सुनेर दूतहरूले मन्दहास्य गरे ॥ ८ ॥ [अनि विन्तिगर्न लागे]—

दोहा—सुनहु महीपति मुकुट मनि !, तुह्म सन धन्य न कोउ ।
राम लषन जाके तनय, विस्व विभूषन दोउ ॥२९९॥

"हेमहीपतिमुकुटमणि ! महाराज ! सुनिवक्सियोस्, जसका छोरा, राम र लक्ष्मण संसारका गहना हुनुभएको छ, उस्ता हजूर-वरावरको धन्य अर्को कोही छैन ॥२९९॥

चौ०-पूछन जोग न तनय तुम्हारे ❀ पुरुषसिंह तिहुँपुर उँजियारे ॥ १ ॥
जिन्हके जस प्रतापके आगे ❀ ससि मलीन रवि सीतल लागे ॥ २ ॥
तिन्ह कहँ कहिय नाथ ! किमि चीन्हे ❀ देखिअ रवि कि दीपकर लीन्हे ॥ ३ ॥

हजूरका छोराहरू सोध्नलायक हुनुहुन्न [सोध्नै पर्दैन] [किन भने ?] उहाँहरू पुरुषसिंह (सर्वश्रेष्ठपुरुष) र तीनैलोकमा (सवैभन्दा) उज्याला हुनुहुन्छ ॥ १ ॥ जसका यश र प्रतापका अगाडि, चन्द्रमा मैला, र सूर्य ठंढा लाग्दछन् (भान पर्दछन्) महाराज ! उनैलाई "जनकराजाले कसरी चिन्हे" हुकुम हुन्छ, सूर्यलाई हातमा वत्ति लिएर हेर्नुपर्दछ र ? ॥ २ ॥ ३ ॥

सीय स्वयंबर भूप अनेका ❀ समिटे सुभट एक ते एका ॥ ४ ॥
संभु सरासन काहु न टारा ❀ हारे सकल वीर वरिआरा ॥ ५ ॥
तीनि लोक महँ जे भट मानी ❀ सवकै सकति संभु धनु भानी ॥ ६ ॥

सीताजीका स्वयंवरमा अनेक-राजा र एकसे-एक योद्धाहरू एकत्र भएका थिए-॥४॥ [परं तु] शंकरको-धनुलाई कसैले हल्लाउन-पनि शकेन, बलवान्-भएका सकलवीरले हारे ॥ ५ ॥ तीनैलोकमा जो जोधा भनेर मानिएका थिए, ती-सबैको शक्तिलाई शंकरका-धनुले भाँचिदियो ॥ ६ ॥

सकइ उठाइ सरासुर मेरू ❀ सोउ हिय हारि गएउ करि फेरू ॥ ७ ॥
जेहिं कौतुक सिव सैल उठावा ❀ सोउ तेहि सभा परिभव पावा ॥ ८ ॥

शरासुर (वाणासुर) सुमेरुपर्वत-उठाउन शक्त छ, त्यो-पनि मनमा हरेस खाएर (धनुको) फेरि (परिक्रमा) गरीकन गयो ॥ ७ ॥ जसले लहडवाजीमा कैलास-पर्वत उठायो त्यो-रावणले-पनि त्यो-सभामा (स्वयंवरको दंगलमा) अनादर पायो ॥ ८ ॥

दोहा--तहाँ राम रघुवंसमनि !, सुनिअ महा महिपाल ! ।
भंजेउ चाप प्रयास विनु, जिमि गज पंकजनाल ॥३००॥

हेरघुवंशमणि ! राजाधिराज ! त्यही-सभामा, हात्तीले कमलको डाँठ भाचेझैं-गरी रामजीले विना-प्रयास धनु भाँचिदिनुभयो ॥३००॥

चौ०-सुनि सरोष भृगुनायक आये ❀ बहुत भाँति तिन्ह आँखि देखाये ॥ १ ॥
देखि राम बल निज धनु दीन्हा ❀ करि बहु विनय गवन वनकीन्हा ॥ २ ॥
राजन ! राम अतुल वल जैसे ❀ तेज निधान लषन पुनि तैसे ॥ ३ ॥
कंपहि भूप विलोकत जाके ❀ जिमि गज हरि किसोरके ताके ॥ ४ ॥

धनुर्भङ्गको ध्वनि सुनेर रिसाएका परशुराम आए र अनेकतरले आँखा-देखाए (आँखा तरे) ॥ १ ॥ उनले आफ्नो धनुदिए रामजीको वल देखे पछि धेरै विन्तीभाऊ गरेर वनयात्रा गरे ॥ २ ॥ राजन् ! रामजीजस्ता अतुलबल (अनुपमबलवान्) हुनुहुदोरहे छ, लक्ष्मणजी-पनि उस्तै महातेजस्वी हुनुहुदोरहेछ ॥ ३ ॥ जसले ताक्दा (हेर्दा) राजाहरू सिंहका-वचाले ताकेका-हात्तीजस्ता भएर थरथर काँप्न लाग्दछन् ॥ ४ ॥

देव ! देखि तव बालक दोऊ ❀ अव न आँखितर आवत कोऊ ॥ ५ ॥
दूत वचन रचना प्रिय लागी ❀ प्रेम प्रताप वीर रस पागी ॥ ६ ॥

महाराज ! हजूरका दुई-कुमारलाई देखे-पछि अब कोही-पनि नजरमा आउँदैनन् (आँखा लाग्दैनन्)" ॥ दूतहरूको प्रेम, प्रताप, वीरता, का रसले मिश्रित-भएको यो-वचन-रचना (वोलीको बोलाई) राजालाई प्यारो लाग्यो ॥ ६ ॥

सभा समेत राउ अनुरागे ❀ दूतन्ह देन्ह निछावरि लागे ॥ ७ ॥
कह अनीति ते मूदहिं काना ❀ धरम विचारि सवहिं सुखमाना ॥ ८ ॥

सभासहित-राजा प्रसन्न भए। दूतहरूलाई न्यौछावर (वक्सीस) दिनलागे ॥ ७ ॥ तिनीहरूले अन्याय हुन्छ [दुलहीपट्टिका मानिसले दुलहा-पट्टिवाट लिन बेमुनासीव हुन्छ] भनेर कान थुने। यो धर्म-विचार गरेर सबैले आनन्द माने ॥ ८ ॥

दोहा—तव उठि भूप वसिष्ठ कहँ, दीन्हि पत्रिका जाइ ।
कथा सुनाई गुरुहि सव, सादर दूत बोलाइ ॥३०१॥

अनि राजा उठेर वसिष्ठकहाँ गईकन [आफ्ना हातले वसिष्ठलाई] पत्रिका दिए। दूतहरूलाई आदर-साथ बोलाएर गुरुवसिष्ठलाई सवै-कुरा सुनाउन लगाए ॥३०१॥

चौ०–सुनि वोले गुरु अति सुख पाई ❀ पुन्य पुरुष कहँ महि सुख छाई ॥ १ ॥
जिमि सरिता सागर महँ जाहीं ❀ जद्यपि ताहि कामना नाहीं ॥ २ ॥
तिमि सुखसंपति विनहिंवोलाए ❀ धरम सील पहिं जाहिं सुहाए ॥ ३ ॥
तुह्म गुरु विप्र धेनु सुर सेवी ❀ तसि पुनीत कौसल्या देवी ॥ ४ ॥

[त्यो समाचार] सुनेर गुरुवसिष्ठले अति आनन्द पाएर बोले—"पुण्यात्मा-पुरुष कहाँ संसारभरीका सुख छाइरहन्छन्—॥ १ ॥ जस्तै-यद्यपि त्यसलाई (समुद्रलाई) कामना (खायश) छैन (तथापि) नदीहरू सागरैमा (समुद्रैमा) जान्छन्, त्यस्तै-धर्मशील (पुण्यात्मा) कहाँ सुन्दर-सुन्दर-सुख-संपत्तिहरू नवोलाए-पनि जान्छन् ॥ २ ॥ ३ ॥ तपाईं गुरु-ब्राह्मण-गाई-देवताको सेवागर्नें, महारानी-कोसल्या-पनि उस्तै पवित्र—॥ ४ ॥

सुकृती तुह्म समान जग माहीं ❀ भएउ न हइ कोउ होनेउ नाहीं ॥ ५ ॥
तुह्म ते अधिक पुन्य बड़ काके ❀ राजन ! राम सरिस सुत जाके ॥ ६ ॥
वीर विनीत धरम व्रत धारी ❀ गुन सागर वर बालक चारी ॥ ७ ॥
तुह्म कहँ सर्व काल कल्याना ❀ सजहु वरात वजाइ निसाना ॥ ८ ॥

तपाईंसमानको पुण्यात्मा यो-जगत्मा अघी-पनि कोही भएन, ऐले-पनि कोही छैन, पछि-पनि कोही हुनेछैन ॥ ५ ॥ तपाईंको-भन्दा वढ्ता पुण्य कसको होला ? हे राजन् ! जसका-छोरा रामजस्ता छन् ॥ ६ ॥ चारैओटाछोरा वीर, विनीत, धर्मव्रतधारी, गुणसागर, असल छन् ॥ ७ ॥ तपाईंलाई सदासर्वदा कल्याणै छ, निशान वाजा वजाएर वरियात सज्नुहोस् ॥ ८ ॥

दोहा–चलहु वेगि सुनि गुरु वचन, भलेहि नाथ ! सिरनाइ ।
भूपति गवने भवन तव, दूतन्ह वास दिवाइ ॥३०२॥

चाँडै रवाना हुनुहोस्" यस्तो गुरुवचन सुनेर राजाले "होस् प्रभु !" भर्ना शिर झुकाएर भवनमा गएर दूतहरूलाई वासस्थान दिलाए ॥ ३०२ ॥

चौ०–राजा सव रनिवास बोलाई ❀ जनक पत्रिका वाँचि सुनाई ॥ १ ॥
सुनि सन्देस सकल हरषानी ❀ अपर कथा सव भूप वखानी ॥ २ ॥
प्रेम प्रफुल्लित राजहिं रानी ❀ मनहुँ सिखिनि सुनि वारिद वानी ॥ ३ ॥
मुदित असीस देहिं गुरु नारी ❀ अति आनन्द मगन महतारी ॥ ४ ॥

राजाले सवै-रानीहरूलाई वोलाएर जनकको पत्रिका सुनाए ॥ १ ॥ जनकको सन्देश सुनेर सवै-रानीहरू हर्षित भए। अरू-कुरा राजाले वयान गरे [र सुनाए] ॥ २ ॥ प्रेमले प्रफुल्ल-भएका रानीहरू मेघको आवाज सुनेर प्रफुल्ल–भएका मयूरी झैं शोभायमान भए ॥३॥ गुरुपत्नीहरूले आनन्दित भएर आशिष दिए र, आमाहरू (कौशल्यासुमित्राप्रभृति) आनन्दमग्न भए ॥ ४ ॥

लेहिं परसपर अति प्रिय पाती ❀ हृदय लगाइ जुडावहिं छाती ॥ ५ ॥
राम लषन कै कीरति करनी ❀ वारहिं वार भूप वर वरनी ॥ ६ ॥
मुनि प्रसाद कहि द्वार सिधाये ❀ रानिन्ह तव महिदेव बोलाये ॥ ७ ॥
दिये दान आनन्द समेता ❀ चले विप्रवर आसिस देता ॥ ८ ॥

अतिप्रिय-भएको त्यो-पत्रिका पालैपालाले लिएर हृदयमा लाईकन छाती ठण्ढा गर्नलागे ॥ ५ ॥ राजवर-दशरथजीले वारंवार रामलक्ष्मणको- कीर्ति र कर्मको वर्णन गरे ॥ ६ ॥ [यो सव] विश्वामित्र-मुनिको प्रसाद हो भनेर राजा द्वारतर्फ गए। रानीहरूले ब्राह्मणवरहरूलाई वोलाए र ॥ ७ ॥ आनन्दसहित-भई दान दिए । ब्राह्मणवरहरु,आशीष दिंदै गए ॥ ८ ॥

सोरठा–जाचक लिये हँकारि, कीन्हि निछावरि कोटि विधि ।
चिर जीवहु सुत चारि, चक्रवर्ति दशरत्थके ॥३०३॥

याचक (भिखारी) हरूलाई बोलाएर करोड़ौं-प्रकारले न्यौछावर गरे [इच्छानुसारको अन्नवस्त्र सवैलाई दिए] "चक्रवर्ती (महाराजाधिराज) दशरथका चारैछोरा चिरंजीवी हुउन्"—॥३०३॥

चौ०–कहत चले पहिरे पट नाना ❀ हरषि हने गहगहे निशाना ॥ १ ॥
समाचार सव लोगन्ह पाये ❀ लागे घर घर होन बधाये ॥ २ ॥

भन्दै नानारकंका लुगा-लाएका ती भिखारीहरू हिंडे ॥ हर्षित भएर निशान वाजा दनादन वजाउन लागे ॥ १ ॥ सवैजनाले समाचार पाए, घरघरमा वधाई (कल्याण-प्रार्थना) हुन लागे ॥ २ ॥

भुवन चारिदस भरा उछाहू ❀ जनकसुता रघुवीर विआहू ॥ ३ ॥
सुनि सुभ कथा लोग अनुरागे ❀ मगगृह गली सँवारन लागे ॥ ४ ॥
यद्यपि अवध सदैव सुहावनि ❀ रामपुरी मङ्गल मय पावनी ॥ ५ ॥
तदपि प्रीतिकै रीति सुहाई ❀ मंगल रचना रची वनाई ॥ ६ ॥

चौधै-भुवनमा जनकनंदिनी र रघुनन्दनको विवाह हुन-लागे-वावत उत्साह भरियो ॥३॥ त्यो-शुभवृत्तान्त सुनेर सव-जना प्रसन्न भएर राजमार्ग, घर, गल्ली सजाउन लागे ॥४॥ यद्यपि अवधपुरी (अयोध्या) रामजीकी नगरीहुनाले संधै मंगलमय, संधै पवित्र, सँधैं-सुन्दर

थिई–तथापि प्रीतिका रीतिले (चलनले) मङ्गलवस्तुका रचनाले सजाएर रचिएकी हुँदा खूव सुन्दर भई ॥ ५ ॥ ६ ॥

ध्वज पताक पट चामर चारू ❀ छावा परम पवित्र बजारू ॥ ७ ॥
कनक कलस तोरण मनिजाला ❀ हरद दूव दधि अच्छत माला ॥ ८ ॥

परम-पवित्र-भएको वजार ध्वजा-पताका-वस्त्र-चमरहरूले छायियो ॥ ७ ॥ सुवर्णका कलश, तोरण, मणिका जाली, हरिद्रा (हलेदो) दूभो, दही, अछेता, माला,—(इत्यादिले—)

दोहा–मंगलमय निजनिज भवन, लोगन्ह रचे वनाइ ।
वीथी सीची चतुरसम, चौके चारु पुराई ॥३०४॥

आफ्ना-आफ्ना-घरलाई सजाएर रचीकन दुनियाँले मंगलमय वनाए ॥ सडकसडकमा छिडकाव भयो, सिपालुले वरावर गरेर चौका रांरोगरी पुरे ॥ ३०३ ॥

चौ०-जहँतहँ जूथजूथ मिलिभामिनि ❀ सजि नवसप्त सकलदुतिदामिनि॥ १ ॥
विधुवदनी मृगसावकलोचनि ❀ निजसरूप रतिमान विमोचनि ॥ २ ॥
गावहिं मंगल मंजुल वानी ❀ सुनि कलरव कलकंठ लजानी ॥ ३ ॥

जहाँ-तहाँ सोह्र (१६) शृङ्गारले सजिसजाउ-भएका शोभाले-विजुलीसमान देखिएका, चन्द्रवदनी, मृगवालकनयनी, रतिमदभञ्जनरूपशालिनी सुन्दरीहरू डप्फाडप्फा मिलेर मनोहर-वाणीले मङ्गल गाउन लागे, त्यो मीठो स्वर सुनेर कोइली पनि लज्जित हुन्थे ॥१॥२॥३॥

भूप भवन किमि जाइ बखाना ❀ विस्वविमोहन रचेउ विताना ॥ ४ ॥
मंगलद्रव्य मनोहर नाना ❀ राजत वाजत वितुल निसाना ॥ ५ ॥
कतहुँ विरद वन्दी उच्चरहीं ❀ कतहुँ वेदधुनि भूसुर करहीं ॥ ६ ॥

राजमहलको वयान गर्न कसरी सकिन्छ ? (जहाँ) जगत्लाई मोहितपार्ने सामियाना तयार थियो ॥ ४ ॥ नानाप्रकारका मनोहर-मंगलद्रव्य सुशोभित र धेरै निशान वजिरहेका थिए ॥ ५ ॥ कतै वन्दीहरू विरुदावली पढिरहेका, कतै व्राह्मणहरू वेदध्वनि गरिरहेका थिए ॥ ६ ॥

गावहिं सुन्दरि मंगल गीता ❀ लै लै नाम राम अरु सीता ॥ ७ ॥
बहुत उछाह भवन अति थोरा ❀ मानहु उमगि चला चहुओरा ॥ ८ ॥

राम र सीताको नाम लिई-लिईकन सुन्दरीहरू मंगलगीत गाई-रहेका थिए ॥ ७ ॥ उत्साह धेरै, राजमहल साँघुँरो भयो, मानौं उत्साह उम्लेर चारै-तर्फ फिंजिएको हो कि ? भनेजस्तो भयो ॥ ८ ॥

दोहा–सोभा दसरथ भवन कइ, को कवि वरनै पार ।
जहाँ सकल सुरसीस मनि, राम लीन्ह अवतार ॥३०५॥

जहाँ सकलदेवशिरोमणि रामचन्द्रजीले अवतार लिनुभएको छ त्यो दशरथका भवनको शोभाको पार (इयत्ता) कुनकवि वर्णन गर्ला ? ॥ ३०४ ॥

चौ०-भूप भरत पुनि लिये बोलाई ❀ हय गय स्यन्दन साजहु जाई ॥ १ ॥
चलहुवेगि रघुवीर बराता ❀ सुनत पुलक पूरे दोउ भ्राता ॥ २ ॥
भरत सकल साहनी बोलाये ❀ आयसु दीन्ह मुदित उठिधाये॥ ३ ॥
रचिरुचिजीन तुरग तिन्ह साजे ❀ वरन वरन वरवाजि विराजे ॥ ४ ॥

अनि राजादशरथले भरतलाई बोलाएर "गएर घोडा, हात्ती, रथ, सजाऊ, रामको वरियात चँडै जाँऊ" [भने] त्यो सुनेर दुवै-भाई रोमाञ्चित भए ॥ १ ॥ २ ॥ भरतजीले सवै दरोगा (अश्वाध्यक्ष) लाई बोलाएर आज्ञा दिए, [तिनीहरू] खुशीका साथ उठेर दौडे ॥ ३ ॥ तिनीहरूले सुन्दर-ज़ीन रचेर घोडा सजाए, वर्णवर्णका (अलग-अलग) सुन्दर घोडा सुशोभित भए ॥ ४ ॥ (क)

सुभग सकल सुठि चंचल करनी ❀ अयइव जरत धरत पगधरनी ॥ ५ ॥
नानाजाति न जाहिवखाने ❀ निदरि पवन जनु चहत उडाने॥ ६ ॥

ती-घोडा सवै सुन्दर-चंचल- चालभयेका जल्दो-लोहामाझैं धर्तीमा टाप-राख्तथे (फुर्तीवाज) थिए ॥ ५ ॥ ती घोडा नानाजातीय वखान गर्न नशकिने थिए, (सवै) मानौं हावालाई निरादर गरेर उडन चाहन्छन्कि ? भनेजस्ता थिए ॥ ६ ॥ (ख)

तिन्हसव छयल भये असवारा ❀ भरतसरिस वय राजकुमारा ॥ ७ ॥
सव सुन्दर सव भूषन धारी ❀ कर सरचाप तूनकटि भारी ॥ ८ ॥

भरतजीको-समान-उमेर-भएका छैल (छटेल) राजकुमारहरू ती-घोडामा सवार भए (चढे) ॥ ७ ॥ सवै (राजकुमारहरू) सुन्दर-भूषणधारी (गहनाले सुशोभित भएका) हातमा धनुबाण लिएका, पीठमा भारी ठोक्रो भिरेका [थिए] ॥ ८ ॥

दोहा—छरे छवीले छैल सव, सूर सुजान नवीन ।
जुगपदचर असवार प्रति, जे असिकला प्रवीन ॥३०६॥

[ती राजकुमार] सवै छिटाछरिता, तेजस्वी, छैल (छटेल) शूर, होशियार, भर्खरका (थिए) ॥ प्रत्येक-सवारका पछिपछि, असिकला (खड्गकला = तरवारवाजी) मा कुशल भएका २।२ प्यादा (सिपाही = पैदल) थिए ॥ ३०६ ॥

चौ०-वाँधे विरद वीर रनगाढे ❀ निकसि भये पुर वाहेर ठाढे ॥ १ ॥
फेरहिं चतुर तुरग गतिनाना ❀ हरषहिं सुनिसुनि पनवनिसाना ॥ २ ॥

(क) वर्णभेदले घोडाको संज्ञाभेद हुन्छ, जस्तै कुमैत, सुरंग, सुरखा तोमरा, अवलख, समुन्द, संदली, संजाव, सुरखाव, सिरगा, चौधरा, पंचकल्याण, सजवा, फुलवारी, चिनी, स्याह, स्यामकर्ण इत्यादि ।

(ख) देशभेदले घोडाको जातिभेद हुन्छ—जस्तै—मलयवंव, कठियावार, दोभावा, राजपुताना, कच्छी, अरवी, तुर्की, टाँगन, पयगू, वैला इत्यादि ।

रणमा गाढा (कट्टर) भएका, विरुदबाँधेका (पदक लाएका = तक्मा लाएका) ती-वीर-राजकुमारहरु शहरवाहिर निस्केर खडा भए ॥ १ ॥ अनि अनेक चालले घोडा फेर्न लागे, ढोल र निशानको अवाज सुनेर हर्षित भए ॥ २ ॥

रथ सारथिन्ह विचित्र वनाये ❀ ध्वजपताक मनिभूषन लाये ॥ ३ ॥
चाँवर चारु किंकिनि धुनि करहीं ❀ भानुजान सोभा अपहरहिं ॥ ४ ॥
सावकरन अगनित हय होते ❀ ते तिन्ह रथन्ह सारथिन्ह जोते ॥ ५ ॥
सुन्दर सकल अलंकृत सोहे ❀ जिन्हहिं विलोकत मुनिमनमोहे ॥ ६ ॥

सारथि-हरूले रथलाई ध्वजा-पताका-मणिका-साजले अलंकृत पारेर सजाए ॥ ३ ॥ ती-रथमा सुन्दर-चमर राखे, किंकिणी (घुँघुरा) अवाज गर्दथे, ती-रथ सूर्यका रथको शोभा हरण गर्दथे ॥ ४ ॥ श्यामकर्ण-घोडा वेगिन्ती थिए, सारथिहरूले तिनै-घोडा रथमा जोते ॥ ५ ॥ ती-श्यामकर्ण स्वभावैले सुन्दर थिए, साजले अलंकृत भएपछि झन-शोभायमान भए । तिन्लाई देख्ता मुनिको मन-पनि माहित हुन्थ्यो ॥ ६ ॥

जे जल चलहिं थलहिं की नाईं ❀ टाप न बूड वेग अधिकाईं ॥ ७ ॥
अस्त्र शस्त्र सव साज बनाई ❀ रथी सारथिन्ह लिए बोलाई ॥ ८ ॥

जो श्यामकर्ण-घोडा स्थलमा झैं जलमा हिंड्थे, वेगको अधिकताले तिनको टाप पानीमा बुड्दैनथ्यो ॥ ७ ॥ अस्त्र-शस्त्र-साज-वाज सव ठीक-ठाक गरेर सारथिहरूले रथीलाई बोलाए (खवर दिए) ॥ ८ ॥

दोहा—चढिचढि रथ बाहेर नगर, लागी जुरन बरात ।
होत सगुन सुन्दर सवहिं, जो जेहि कारज जात ॥३०७॥

रथ चढी चढीकन शहर-वाहिर वरियातको लाम लाग्न लाग्यो। जो जे-कामका-निंति जान्थ्यो, त्यो-काम (तुरन्तै) हुन्थ्यो, यस्तरहले सवै-शकुन राम्रो भयो (कुनै-काममा अड्काउ नपरेकोले शकुन असल भयो) ॥ ३०७ ॥

चौ०—कलित करिवरन्हि परी अँवारी ❀ कहि न जाइ जेहि भाँति सँवारी ॥ १ ॥
चले मत्तगज घंट विराजी ❀ मनहु सुभग सावन घनराजी ॥ २ ॥

सुन्दर-हात्तिमा हौदा कसिए, गुन्-किसिमले ती (हौदा) सजाएका थिए त्यो-वर्णन गर्न शकिदैन ॥ १ ॥ घंटाले शोभायमान-भएका मत्ता हात्ती, मानौं साउन-मैनाका सुन्दर (काला) मेघका-ताँतीनै हुन्कि भन्ने भान पारेर हिंडे ॥ २ ॥

वाहन अपर अनेक विधाना ❀ सिविका सुभग सुखासनजाना ॥ ३ ॥
तिन्ह चढि चले विप्रवर वृन्दा ❀ जनु तनु धरे सकल श्रुतिछन्दा ॥ ४ ॥

अरु अनेकप्रकारका वाहन, सुन्दर-आसन (वस्नेठाउँ) सजिलो-भएका पाल्की (म्याना) प्रभृति थिए, तिनमा चढेर, मानौं शरीरधारी-वेदका-ऋचानै हुन्कि भनेजस्ता व्राह्मणश्रेष्ठहरुका वर्ग रवाना भए ॥ ३ ॥ ४ ॥

मागध सूत वन्दि गुनगायक ❀ चले जान चढि जो जेहिलायक ॥ ५ ॥
वेसर ऊट बृषभ बहुजाती ❀ चले वस्तुभरि अगनित भाँति ॥ ६ ॥
कोटिन्ह कावरि चले कहारा ❀ विविधि वस्तु को वरने पारा ॥ ७ ॥
चले सकल सेवक समुदाई ❀ निजनिज साज समाज बनाई ॥ ८ ॥

गुणगान गर्ने मागध, सूत, वन्दीहरू जुनसवारी जसलाई लायक थियो त्यसैमा चढेर रवान भए ॥ ५ ॥ खच्चर, ऊँठ, गोरू. अनेकजातका थिए ती अगणित जिनिस (झिटीमिटी) भरेर (लादेर) हिंडे ॥ ६ ॥ करौडौं कहारहरू काँवरि (वहंगी = खर्पन) लिएर हिंडे, चीजवीज अनेक प्रकारका थिए, तिनको पार (इयत्ता) को वर्णन गर्ला ? ॥ ७ ॥ नौकरचाकरहरु आफ्नोआफ्नो डफ्फाका साथ सजिसजाउ भएर हिंडे ॥ ८ ॥

दोहा–सवके उर निर्भर हरष, पूरित पुलक सरीर ।
कवहुँ देखिवे नयनभरि, रामलषन दोउ वीर ॥३०८॥

सवैका हृदयमा हर्ष खूव थिवो, सवैको शरीर रोमाञ्चपूर्ण थियो । “वीर भएका रामलक्ष्मण दुई भाईलाई आँखाभरी कैल्हे देखौंला” [यस्तो उत्कंठा थियो] ॥ ३०८ ॥

चौ०–गरजहिं गज घंटा धुनि घोरा ❀ रथ रव वाजि हिंसहिं चहुँ ओरा ॥ १ ॥
निदरि घनहिं घुम्मरहि निसाना ❀ निज पराइ कछु सुनिअ न काना ॥ २ ॥
महा भीर भूपति के द्वारे ❀ रज होइ जाइ पखान पवारे ॥ ३ ॥

हात्ती गर्जि-रहेका (चीत्कार गरिरहेका), हात्तीका घंटाका प्रचंड-अवाज भइ-रहेका, रथका घर्घराहट भइ-रहेका, चारैतर्फ घोडाका हिन्‌हिनाहट भइ-रहेका थिए ॥ १ ॥

मेघको निरादर गरेर (मेघको-भन्दा वढ्ता ध्वनि गरेर) वाजाहरू वज्नलागे, आफ्नो र पराइको अवाज कानले नसुनिने भयो ॥ २ ॥ राजद्वारमा ठूलो भीड भयो, ढुङ्गाका डल्ला छरिदिए पनि (त्यो-फौजले कुल्चँदा २) धूलो होइहाल्थ्यो ॥ ३ ॥

चढ़ी अटारिन देखहिं नारी ❀ लिए आरती मंगल थारी ॥ ४ ॥
गावहिं गीत मनोहर नाना ❀ अति आनन्द न जाइ बखाना ॥ ५ ॥
तव सुमन्त्र दुइ स्यन्दन साजी ❀ जोते रवि हय निन्दक वाजी ॥ ६ ॥
दोउ रथ रुचिर भूप पहिं आने ❀ नहि सारद पहिं जाइ वखाने ॥ ७ ॥
राज समाज एक रथ साजा ❀ दूसर तेज पुंज अति भ्राजा ॥ ८ ॥

हेर्नाका निमित्त थालीमा आरती र मंगल-पदार्थ लिएर स्त्रीहरू अटारीमा (कौसीमा) चढे ॥ ४ ॥ नानाप्रकारका मनोहर-गीत गाउन लागे, बखानगन नशकिने भारी आनन्द भयो ॥ ५ ॥ अनि सुमन्त्रले (राजाका प्रधान-सारथिले) साजवाज ठीक गरेर दुई रथ ल्याए, तिनमा सूर्यका-घोडालाई-परास्तगर्ने-घोडा जोतिएका थिए ॥ ६ ॥ दुवैरथ राजाका समीप ल्याए, तिनको-वर्णन सरस्वतीवाट-पनि हुन शक्तैन ॥ ७ ॥ एउटा-रथ राजालाई चाहिने

समाज (अस्त्रशस्त्रप्रभृतिसामग्री) ले सजाएको थियो, अर्को-रथ तेजले झकाझक शोभायमान थियो ॥ ८ ॥

दोहा—तेहिं रथ रुचिर वसिष्ठ कहँ, हरषि चढाइ नरेस ।
आपु चढेउ स्यन्दन सुमिरि, हर गुरु गौरि गनेस ॥३०९॥

खुशी भएर राजादशरथले त्योसुन्दररथमा गुरुवसिष्ठलाई चढाए, अनि जगद्गुरु शंकरजी, गौरी, गणेश, यिनको स्मरण गरेर आफू रथ चढे ॥ ३०९ ॥

चौं०—सहित वसिष्ठ सोह नृप कैसे? ❀ सुर गुरु संग पुरन्दर जैसे ॥ १ ॥
करि कुलरीति वेद विधि राऊ ❀ देखि सवहि सव भाँति वनाऊ ॥ २ ॥
सुमिरि राम गुरु आयसु पाई ❀ चले महीपति संख वजाई ॥ ३ ॥

वसिष्ठ-सहित भएका राजा-दसरथ कसरी शोभित भए ? भने वृहस्पतिसहित भएका इन्द्र जसरी शोभित हुन्छन् [त्यसैगरी] ॥१॥ वेदोक्त-विधि कुलाचारको अनुसार गरेर सवतरहले वनाएको सवचीज (द्वारमा ठीकठाक पारेर राखेका मंगलपदार्थ) हेरीकन ॥ २ ॥ रामजीलाई संझेर, गुरुको आज्ञा पाएर, शंखध्वनि गरेर, राजादशरथ रवाना भए ॥ ३ ॥

हरषे विवुध विलोकि वराता ❀ वरषहिं सुमन सुमङ्गल दाता ॥ ४ ॥
भएउ कोलाहल हयगय गाजे ❀ व्योम वरात वाजने वाजे ॥ ५ ॥

देवताहरू वरियात देखेर हर्षित भईकन सुन्दर-मङ्गलदायक-फूल वर्षाउन लागे ॥४॥ घोडा-हात्ती गर्जदा कोलाहल भयो, आकाशमा पनि वरियातका वाजा वजे ॥ ५ ॥

सुर नर नारि सुमंगल गाई ❀ सरस राग वाजहिं सहनाई ॥ ६ ॥
घंट घंटि धुनि वरनि न जाई ❀ सख करहिं पाइक फहराई ॥ ७ ॥
करहिं विदूषक कौतुक नाना ❀ हास कुसल कलगान सुजाना ॥ ८ ॥

देवाङ्गना र मनुष्याङ्गनाले राम्रो मंगल गाए। सरस-रागसहित सहनाई (सनैवाजा) वज्न लागे ॥ ६ ॥ घंट, घडियालको ध्वनि अवर्णनीय भयो। सख (झन्डाहरू) लाई पाइकले (नौकरहरूले) फहराए (फ्यारफ्यार पार्नलागे) ॥ ७ ॥ हँसाउन सिपालु भएका मीठो-गाना जान्ने विदूषक (भाँडहरू) अनेकप्रकारका कौतुक (तमाशा) गर्न लागे ॥ ८ ॥

दोहा—तुरग नचावहिं कुँअर वर, अकनि मृदंग निशान ।
नागर नट चितवहिं चकित, डगहिं न ताल बँधान ॥३१०॥

चतुर-राजकुमारहरू मृदंग र निशानको अवाज सुनेर [त्यसैको ताल मिलाएर] घोडा नचाउन लागे, सिपालुसिपालु-नटहरू छक्क परेर हेर्न लागे, (घोडाहरू) तालका चालवाट डग्दैन थे ॥ ३१० ॥

चौ०—बनइ न वरनत बनी वराता ❀ होहिं सगुन सुन्दर सुभदाता ॥ १ ॥
चारा चाष वाम दिसि लेई ❀ मनहुँ सकल मंगल कहि देई ॥ २ ॥

दाहिन काग सुखेत सुहावा ❀ नकुल दरस सब काहू पावा ॥ ३ ॥
सानुकूल वह त्रिविध बयारी ❀ सघट सबाल आव वर नारी ॥ ४ ॥
लोआ फिरि फिरि दरस देखावा ❀ सुरभी सन्मुख सिसुहि पिआवा॥ ५ ॥
मृगमाला फिरि दाहिन आई ❀ मंगल गन जनु दीन्हि देखाई ॥ ६ ॥
छेमकरी कह छेम विसेखी ❀ स्याम वाम सुतरू पर देखी ॥ ७ ॥
सनमुख आयउ दधि अरु मीना ❀ कर पुस्तक दुइ विप्र प्रवीना ॥ ८ ॥

सजिएका वरियातको वर्णन हुन शक्तैन, सुन्दर, शुभसूचक, शकुन हुन लागे ॥१॥ चाषपक्षी (नीलकंठ) वायाँपट्टी चारा लिइरहेको (चरि-रहेको), मानौं–सकलमंगल सूचनागरि-रहेको थियो ॥ २ ॥ दाहिनेपट्टि काग राम्रोखेतमा शोभित थियो, सवैले नकुलको (न्याउरे मुसाको) दर्शन पाए ॥ ३ ॥ सुगन्ध-शीतल-मन्द यी ३ गुण-भएको हावा सानुकूल भएर (पछिल्तिरवाट घचेट्तै) चलेको थियो । पूर्णघडा बोकेका, बालक-लिएका सधवा स्त्री सन्मुख आए ॥ ४ ॥ लोखर्के घुमीघुमी देखापर्‍यो, गाई सन्मुख भएर वाछावाछीलाइ दूध पिआउन लागे ॥ ५ ॥ लहर-लागेका-मृगहरू दाहिनेपट्टी आए, मानौं–तिनीहरूले मंगलै–मंगलको ताँतीनै देखाए ॥ ६ ॥ क्षेमकरीले (मुखसेतो, सर्वाङ्ग लाल हुने चीलपक्षीले) विशेष गरीकन क्षेम (कुशल) सूचन गर्‍यो, वायाँपट्टि असलवृक्षमा वसेको श्यामापक्षी देखियो ॥७॥ सन्मुखतिरवाट दहि र माछा आये ॥ हातमा पुस्तक लिएका दुई जना विद्वान्-व्राह्मण देखिए ॥ ८ ॥ (क)

दोहा–मंगलमय कल्यान मय, अभिमत फलदातार ।
जनु सब साँचे होन हित, भए सगुन एकवार ॥३११॥

मानौं–साँच्चै हितहुनाको (सूचनाका) निमित्त सवै शकुन एकैसमयमा मङ्गलमय र आनन्दमय भईकन इष्टफलदायक भएका देखिए ॥ ३१० ॥

चौ०–मंगल सगुन सुगम सव ताके ❀ सगुन ब्रह्म सुन्दर सुत जाके ॥ १ ॥
राम सरिसवर दुलहिनि सीता ❀ समधी दसरथ जनक पुनीता ॥ २ ॥
सुनि अस व्याह सगुन सवनाचे ❀ अव कीन्हे विरंचि हम साँचे ॥ ३ ॥

(क) यात्राका समयमा–भारद्वाज[1]पक्षी (भद्राई) नकुल (न्याउरो) चाष (नीलकण्ठ) वोके, मयूर, देखियेको असल हुन्छ, त्यसमा-पनि वायाँपट्टि चाष[2]पक्षी देखिनु ता बडो असल हुन्छ, । भेरी[3]–मृदङ्ग-मर्दल शंख-वीणा-वेद-मंगलगान-को शब्द सुन्नु असल हुन्छ । छोरो-साथ-भएकी सधवा स्त्री, वाछो-सहित-भएकी गाई, धोएका लुगा लिएर आएको धोवी संमुखमा देखिए भने असल हुन्छ । इत्यादि.

(१) "भारद्वाजो नाकुलश्चाषसंज्ञश्छागो बर्ही शोभनो दृष्टमात्रः" श्रीपतिः ।
(२) "चाषस्य दर्शनं वा स्याद्वामतोऽत्यन्तदुर्लभम्" लल्लः ।
(३) "भेरी-मृदङ्ग-मृदु-मर्दल-शंख-वीणा-वेदध्वनि-मधुरमंगल-गीत-घोषाः ।
पुत्रान्विता च युवतिः सुरभिः सवत्सा धौताम्बरश्च रजकोऽभिमुखः प्रशस्तः" श्रीपतिः ।

सगुनब्रह्म जसका सुन्दर-छोरा हुन आएका छन् (राम भएर पैदा भएका छन्) उनै·दशरथका सकलमंगलमय-सगुन सुलभ भए [के आश्चर्य ?] ॥ १ ॥ रामजीजस्ता दुलहा सीताजोजस्ती दुलही, दशरथ–जनकजस्ता पवित्र–संधी, यस्तो विवाहको खवर पाएर "अव हामीहरूलाई विधाताले साँचा पारे" भन्ने खुशीले सकल–शुभशकुनहरू नाच्न आए ॥२॥३॥

एहि विधि कीन्ह वरात पयाना ❀ हय गय गाजहिं हने निशाना ॥ ४ ॥
आगत जानि भानु कुल केतू ❀ सरितन्हि जनक बँधाए सेतू ॥ ५ ॥
वीच वीच वर वास वनाये ❀ सुर पुर सरिस संपदा छाये ॥ ६ ॥
असन सयन वर वसन सुहाये ❀ पावहिं सव निज २ मन भाये ॥ ७ ॥
नित नूतन सुख लखि अनुकूले ❀ सकल वरातिन्ह मन्दिर भूले ॥ ८ ॥

यसप्रकारले वरियातले प्रयाण गर्‍यो (हिंड्यो) हात्ती-घोडा कराउदै वाजा वजाइँदै रहेका थिए ॥४॥ सूर्यकुलकेतु (सूर्यवंशका-झन्डा समान दशरथ) आउन लागेको जानेर राजा-जनकले नदीनदीमा पुल बँधाइ दिए ॥ ५ ॥ बीचबीचमा [मुकामका निमित्त] अमरावती-पुरीजस्ता संपत्तिले छाइएका वास वनवाइदिए। सवै-वरियातीहरूले आफ्नाआफ्ना-मनमाफिकको सुन्दर खाना-पीना, खाट-पलंग, ओढने·वछ्याउने, पाए ॥ ७ ॥ हररोज (वासै पीछे) नयानयाँ, भने-जस्ता, सुखसामग्री देखेर सकल–वरातीहरूले घर विर्से ॥ ८ ॥

दोहा–आवत जानि वरात वर, सुनि गहगहे निसान ।
सजि गजरथ पदचर तुरग, लेन चले अगवान ॥३१२॥

दूलो-वरियात आउन–लागेको जानेर घनाघन वाजावजेको सुनेर हात्ती-घोडा, रथ, प्यादा, सजिसजाउ पारेर [दुलहीपट्टिवाट] अगवानीगन (वरियात लिन) गए ॥ ३११ ॥

चौ०–कनक कलस कल कोपर थारा ❀ भाजन ललित अनेक प्रकारा ॥ १ ॥
भरे सुधासम सव पकवाने ❀ भाँति भाँति नहि जाहिं बखाने ॥ २ ॥
फल अनेक वर वस्तु सुहाई ❀ हरषि भेंट हित भूप पठाई ॥ ३ ॥

राजा-जनकले भेटका निमित्त (सौगातका निंती) सुवर्णको सुन्दर-कलश अमृत-समान भएका भएभरका पक्वान्न (मिठाई) ले भरीभराउ भएका पराँत (किश्ती), थाल, अनेक प्रकारका सुन्दरसुन्दर भाँडा, पठाए। भाँतीभाँतीका-पक्वान्नको वयानगर्न शकिदैन ॥ १ ॥ २ ॥ अनेकप्रकारका फलफूल र, उत्तमोत्तम-अरु-चीजवीज-पनि पठाएका थिए ॥ ३ ॥ [के के भने-]

भूषन वसन महामनि नाना ❀ खग मृग हय गय बहुविधिजाना ॥ ४ ॥
मंगल सगुन सुगन्ध सुहाये ❀ बहुत भाँति महिपाल पठाये ॥ ५ ॥
दधि चिउरा उपहार अपारा ❀ भरि भरि काँवरि चले कहारा ॥ ६ ॥
अगवानन्ह जव दीखि वराता ❀ उर आनन्द पुलक भरे गाता ॥ ७ ॥
देखि वनाव सहित अगवाना ❀ मुदित वराती हने निसाना ॥ ८ ॥

अनेकतरहका गहना, विविधप्रकारका-वस्त्र, नानावर्णका-महामणि, भाँतीभाँतीका पक्षी, मृग, घोडा, हात्ती, प्रभृतिसवारी, धेरैभाँताका मंगलवस्तु र सगुन, सुन्दरसुन्दर सुगन्ध-वस्तु (अतर-फुलेल-प्रभृति) ॥ कहारहरू काँवरी (वहँगी = खर्पन) भरिभरी दही-चिउरा उपहार (अचार-मुरब्बा-प्रभृति-परिकार) लिएर आए ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ अगवानीगर्न आएका (लिनआएका) मानिसले जव वरियात देखे, अनि तिनका हृदयमा आनन्द र शरीरमा रोमाञ्च भयो ॥ ७ ॥ वनाव (सजावट) सहित-भएका अगुवानहरूलाई देखेर वरियातीहरू खुशीभए, निशान-वाजा खूव ठोकन लागे ॥ ८ ॥

दोहा–हरषि परस्पर मिलन हित, कछुक चले वगमेल ।
जनु आनन्द समुद्र दुइ, मिलत विहाइ सुबेल ॥३१३॥

परस्पर भेट्नाका निमित्त (दुवैतर्फका सवारले) लगाम ढीला गरेर दौडे । मानौं–आनन्दका दुई समुद्र वेला (मर्यादा) छाडेर जोरिन लागे [भनेजस्तो भयो] ॥ ३१३ ॥

चौ०–वरषि सुमन सुरसुन्दरि गावहिं ❀ मुदित देव दुन्दुभी बजावहिं ॥ १ ॥
वस्तु सकल राखी नृप आगे ❀ विनै कीन्हि तिन अति अनुरागे ॥ २ ॥
प्रेम समेत राय सव लीन्हा ❀ भै वक्सीस जाचकन्हि दीन्हा ॥ ३ ॥
करि पूजा मान्यता बडाई ❀ जनवासे कहँ चले लवाई ॥ ४ ॥

फूल वर्षाएर अप्सराहरू गाउन लागे, देवताहरू खुशी भएर दुन्दुभी वजाउन लागे ॥१॥ ती-अगुवानीहरूले त्यो-सव-चीज-वीज राजादशरथका अगाडि राखेर अत्यन्त-प्रेमी भईकन विन्ती गरे ॥ २ ॥ राजाले प्रेमसहित भएर सव-चीज स्वीकार गरे । वक्सीस भयो, याचकहरूलाई दिए ॥ ३ ॥ मान्यता-महत्त्वले सत्कार गरेर [वरियातलाई] जनवासातर्फ (वरियातराख्ने ठाउँतिर) लिएर गए ॥ ४ ॥

वसन विचित्र पाँवड़े परहीं ❀ देखि धनद धनमद परिहरहीं ॥ ५ ॥
अति सुन्दर दीन्हेउ जनवासा ❀ जँह सव कँहँ सव भाँति सुपासा ॥ ६ ॥
जानी सिय वरात पुर आई ❀ कछु निज महिमा प्रकटि जनाई ॥ ८ ॥
हृदय सुमिरि सव सिद्धि बोलाई ❀ भूप पहुनइ करन पठाई ॥ ८ ॥

पांवड़े (पाटंबर = दशरथको-सवारीचलाउन-भईमा-विछ्याइने) विचित्र-विचित्र वस्त्र फैलाइए, त्यो देखेर कुवेरपनि धनको अभिमान छाड्दथे ॥५॥ जहाँ सवैलाई सवतरहको सुविस्ता हुन्छ, त्यस्तो अत्यन्त-राम्रो जनवासा (वरियातवस्ने ठाउँ) दिए ॥ ६ ॥ सीताजीले वरियात शहरमा आइ-पुगेको जानेर आफ्नो महिमा (प्रभाव) केही प्रकट जनाउनुभयो ॥ ७ ॥ [केभने ?] (उहाँले) मनले संझने-वित्तिकै सव सिद्धिलाई बोलाउनुभयो र महाराजा दशरथको पहुनई (अथितिसत्कार) गर्न पठाउनुभयो ॥ ८ ॥

दोहा--सिधि सव सिय आयसु अकनि, गईं जहाँ जनवास ।
लिये संपदा सकल सुख, सुरपुर भोग विलास ॥३१४॥

सवै- सिद्धिहरू सीताजीको आज्ञा सुनेर सकल-संपत्ति, सकल-सुख, स्वर्गीय-भोग-विलास-लिएर जहाँ जनवासा थियो वहीं गए ॥ ३१४ ॥

चौ०–निज निज वास विलोकि वराती ❀ सुर सुख सकल सुलभ सव भाँति ॥१॥
विभव भेद कछु कोउ न जाना ❀ सकल जनक कर करहिं वखाना ॥२॥
सिय महिमा रघुनायक जानी ❀ हरषे हृदय हेतु पहिचानी ॥३॥

सव-तरहवाट सुलभ-भएका, देवताले-मात्र-भोग्न-पाइने सकल-सुखका सामग्री र (तदनुसारका) आफ्ना-आफ्ना-वास (डेरा) वरातीहरूले देखे ॥ १ ॥ [परं तु] त्यो वैभव (ऐश्वर्य)को भेद (मर्म) कसैले केही-पनि जानेन, सवै-जना जनकराजाको तारीफ गर्न लागे ॥ २ ॥ रघुनाथजीले सीताजीको महिमा जान्नुभयो र प्रेमरूपी कारण थाहा पाएर हृदयमा हर्षित हुनुभयो ॥ ३ ॥

पितु आगवन सुनत दोउ भाई ❀ हृदय न अति आनन्द अमाई ॥ ४ ॥
सकुचन्ह कहि न सकत गुरु पाहीं ❀ पितु दर्शन लालच मनमाहीं ॥ ५ ॥
विश्वामित्र विनय बड़ि देखी ❀ उर उपजा आनन्द विशेखी ॥ ६ ॥
हरषि बन्धु दोउ हृदय लगाये ❀ पुलक अङ्ग अम्वक जल छाये ॥ ७ ॥
चले जहाँ दशरथ जनवासे ❀ मनहुँ सरोवर तकेउ पिआसे ॥ ८ ॥

पिता (दशरथ) को आगमन सुन्दा दुवै भाई (रामलक्ष्मण) का हृदयमा अति आनन्द अटाएन ॥ ४ ॥ गुरुसंग संकोचले भन्न नशक्के, मनमा पिताका–दर्शनको ठूलो-इच्छा [यस्तो पर्न-गया] ॥ ५ ॥ त्यस्तो ठूलो विनय देख्ता विश्वामित्रका हृदयमा विशेष (अधिक) आनन्द भयो ॥ ६ ॥ (विश्वामित्रले) दुवै–भाईलाई छातीलाए (आलिङ्गन गरे) उनका शरीरमा रोमाञ्च, नेत्रयुगलमा जल भरियो ॥ ७ ॥ मानौं–पिपासु (प्यासा) ले तलाउ ताकेको हो कि ? भनेझैं गरी जहाँ दशरथ थिए. त्यो जनवासातर्फ गए ॥ ८ ॥

दोहा–भूप विलोके जवहिं मुनि, आवत सुतन्ह समेत ।
उठे हरखि सुख सिंधु महँ, चले थाहसी लेत ॥३१५॥

राजादशरथले छोरा–समेत आउनलागेका विश्वामित्र–मुनिलाई जव देखे [उत्तिखेरै] हर्षित भएर आनन्दसागरको थाह लिन लागेजस्ता–भएर उठे ॥३१५॥

---

(१) अणिमा, लघिमा, गरिमा, महिमा, प्राप्ति, प्राकाम्य, ईशित्त्व, वशित्व, यी आठ-सिद्धि मध्यको प्राकाम्य सिद्धिले चिताएका चीजवीज दिन्छ । यसैले मात्रै-पनि काम चल्लेमा आठै-सिद्धि आएर मौजूद-भए-पछि कसलाइ के कुरा दुर्लभ हुन्थ्यो ? । *

अणिमा लघिमा चैव गरिमा महिमा तथा ।
प्राप्तिः प्राकाम्यमीशित्वं वशित्वं चाष्टसिद्धयः ॥

रामप्रेमी-भरतजीको ससैन्य सत्कार गर्दा भरद्वाजले सिद्धि प्रकट गरेथे, खास रामजीका-पिताको सत्कार गर्नलाई सीताजीवाट सिद्धि खटाउनामा केही आश्चर्य छैन ।

चौ–मुनिहि दण्डवत कीन्ह महीशा ❀ बारबार पदरज धरि शीसा ॥ १ ॥
कौशिक राउ लिए उर लाई ❀ कहि असीस पूछी कुशलाई ॥ २ ॥
पुनि दंडवत करत दोउ भाई ❀ देखि नृपति उर सुख न समाई ॥ ३ ॥
सुत हिय लाइ दुसह दुख मेंटे ❀ मृतक शरीर प्रान जनु भेंटे ॥ ४ ॥

राजादशरथले वारंवार चरणको धूलो शिरमा राखेर विश्वामित्रमुनिलाई प्रणाम गरे (पाउ परे) ॥ १ ॥ विश्वामित्रले राजालाई छाती लगाए (आलिंगन गरे) अनि आशीष दिएर क्षेमकुशल सोधे ॥ २ ॥ उहाँ-पछि दण्डवत् गर्नलागेका दुई–भाईलाई देख्ता राजाका हृदयमा आनन्द अटाएन ॥ ३ ॥ मृतशरीरले प्राण भेट्टाउँदाझैं राजादशरथले दुई छोरालाई छाती लाउँदा सबै-दुःख मेटिए ॥ ४ ॥

पुनि वसिष्ठ पद सिर तिन्हनाए ❀ प्रेम मुदित मुनिवर उर लाए ॥ ५ ॥
विप्र वृन्द वन्दे दुहुँ भाई ❀ मन भावतीं असीसें पाई ॥ ७ ॥

अनि दुई भाईले वसिष्ठका पाउमा शिर राखे, प्रेमले हर्षित भएका वसिष्ठमुनिले तिनलाई छाती लगाए ॥ ५ ॥ अनि दुई–भाईले ब्राह्मणवर्गलाई वन्दनागरे, मनचिन्तित आशीष पनि पाए ॥ ६ ॥

भरत सहानुज कीन्ह प्रणामा ❀ लिए उठाय लाइ उर रामा ॥ ७ ॥
हरखे लषन देखि दोउ भ्राता ❀ मिले प्रेमपरिपूरित गाता ॥ ८ ॥

भाई-सहित-भरतजीले प्रणाम गरे। रामजीले उठाएर छाती लाउनुभयो ॥ ७ ॥ दुईभाईलाई देखेर लक्ष्मणजी हर्षित हुनुभयो, प्रेमपूर्णशरीर भएर भेटनुभयो ॥ ८ ॥

दोहा–पुरजन परिजन जातिजन, जाचक मन्त्री मीत ।
मिले यथाविधि सबहिं प्रभु, परम कृपाल विनीत ॥३१६॥

परमदयालु विनीत (नम्र) भएका प्रभुरामजीले यथायोग्य नगरनिवासीहरु, नोकरचाकरहरु, बान्धवहरु, याचकहरु मन्त्रीहरु,-मित्रहरु-सबैसंग भेट गर्नुभयो ॥३१६॥

चौ०–रामहि देख बरात जुडानी ❀ प्रीति कि रीति न जाति बखानी ॥ १ ॥
नृप समीप सोहहिं सुतचारी ❀ जनु धन धरमादिक तनुधारी ॥ २ ॥
सुतन्ह समेत दसरथहि देखी ❀ मुदित नगरनरनारि विसेखी ॥ ३ ॥

रामजीलाई देखेर बरियात शीतल भयो (मनमा लागेका तापले रहित भयो)। [त्यसका] प्रेमको चाल वर्णनगर्न नशकिने थियो ॥ १ ॥ राजाका नगीचमा रहेका ४ छोरा मानौं-मूर्तिमान् धर्म अथ, काम, मोक्ष, यी ४ पुरुषार्थै हुन्कि [भनेजस्तै देखिए] ॥ २ ॥ छोरा हरुले सहित-भएका राजादशरथलाई देख्ता नगरका नरनारीहरु विशेष गरेर आनन्दित भए ॥ ३ ॥

सुमन वरषि सुर हनहिं निशाना ❀ नाकनटी नाचहिं करि गाना ॥ ४ ॥
सतानन्द अरु विप्र सचिवगन ❀ मागध सून विदुष वंदीजन ॥ ५ ॥
सहित वरात राउ सनमाना ❀ आयसु मागि फिरे अगवाना ॥ ६ ॥

फूल वर्साएर देवताहरू वाजा वजाउन लागे, अप्सराहरू गान गरेर नाच्न लागे ॥ ४ ॥ वरियात-सहित-भएका राजादशरथले शतानन्द-पुरोहित, अरु-ब्राह्मणवर्ग, मन्त्रिमण्डल, मागध, सूत, पंडित, वन्दीहरुलाई सन्मान गरे, आज्ञा मागेर ती अगुवानीहरू फर्के ॥ ५ ॥ ६ ॥

प्रथम वरात लगनते आई ❀ ताते पुर प्रमोद अधिकाई ॥ ७ ॥
ब्रह्मानंद लोग सव लहहीं ❀ बढ़हु दिवस निसि विधिसन कहहीं ॥ ८ ॥

लगनभन्दा पहिल्यै वरियात आईपुग्यो, त्यसोहुनाले शहरमा आनन्दको अधिकता भयो [दिन भेट्किएर वरियात आइदिएको भए नगरनिवासीहरूलाई हाहापर्ने थियो] सवै-जनाले ब्रह्मानन्द पाउन लागे, विधातासंग "दिनपनि रातपनि वढून्" भनी प्रार्थना गर्न लागे ॥ ८ ॥

दोहा—राम सीय सोभा अवधि, सुकृति अवधि दोउ राज ।
जहँ तहँ पुरजन कहहिं अस, मिलि नरनारि समाज ॥३१७॥

जतासतै नगरनिवासी—नरनारीको समाज डफ्फा-डफ्फा भएर "रामजी र सीताजी शोभाका सीमा, दुईराजा (दशरथ र जनक) पुण्यका सीमा हुन्" यसो भन्न लागे ॥ ३१७ ॥

चौ०—जनक सुकृत मूरति वैदेही ❀ दशरथ सुकृत राम धरे देही ॥ १ ॥
इन्ह सम काहु न सिव अवराधे ❀ काहुँ न इन्ह समान फल लाधे ॥ २ ॥
इनसम कोउ न भएउ जगमाहीं ❀ है नहि कतहुँ होनेउ नाहीं ॥ ३ ॥
हम सव सकल सुकृतकै रासी ❀ भए जग जनमि जनक पुरवासी ॥ ४ ॥
जिन्ह जानकी राम छवि देखी ❀ को सुकृती हम सरिस विसेखी ॥ ५ ॥
पुनि देखव रघुवीर विवाहू ❀ लेव भली विधि लोचन लाहू ॥ ६ ॥
कहहिं परस्पर कोकिल वयनी ❀ एहिं विवाह वड़ लाभ सुयननी ॥ ७ ॥
वडे भाग विधि वात वनाई ❀ नयन अतिथि होइहहिं दोउ भाई ॥ ८ ॥

"सीताजी जनक-राजाकी पुण्यकी मूर्ति हुन्, रामजी दशरथ-राजाका देहधारी पुण्य हुन् ॥१॥ यी दुई जनाले-जस्तो शंकरको आराधना कसैले गरेको रहेनछ, यी दुई जनाले जस्तो फल कसैले पाएनन् ॥२॥ यी दुइ जनाजस्तो जगतमा कोही—पनि भएन, छँदा-पनि छैन, हुने-पनि छैन ॥ ३ ॥ हामी-सवैजना सकलपुण्यका राशि (समूह) रहेछौं [किन भने ?]

---

(१) कार्तिकवदित्रयोदशीका दिन राजादशरथ वरियात लियेर आईपुगे, माघसुदिपञ्चमीको लगन थियो, १ महिना र ७ दिनको फुर्सद हुनाले विवाहसंबंधी-प्रवन्धगर्नलाई हड्वड् परेन ।

जगतमा जन्मेर जनकपुर-निवासी भयौं ॥ ४ ॥ जसले जानकीजीको र रामजीको शोभा देख्यो, त्यो-सकस पनि हामीजस्तै विशेष (ज्यादा) पुण्यवान् हो ॥ ५ ॥ अनि रघुवीरको विवाह हेरौंला, भलीभाँति नेत्रको लाभ लिउँला ॥ ६ ॥ यो-विवाह वडो लाभदायक छ, हेसुनयनि ! सखि ! बडो-भाग्यले विधाताले यो कुरा (घटना) वनाए, दुवैभाईने त्रातिथि (नेत्रगोचर) हुने-भए" भनि कोइलीजस्तो मीठो-वोल्ने स्त्रीहरू परस्पर कुरागर्न लागे ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा—वारहिंवार सनेह वस, जनक बोलाउव सीय ।
लेन आइहहिं बन्धु दोउ, कोटि काम कमनीय ॥३१८॥

"स्नेहपराधीन भएर राजा-जनकले सीताजीलाई वारंवार बोलाउने छन् (माइत ल्याउने छन्), कोटिकन्दर्प-सुन्दर भएका यी दुई भाई (आफ्नी दुलहीलाई) लिन आउन्यै छन् ॥ ३१८ ॥

चौ०-विविध भाँति होइहि पहुनाई ❀ प्रिय न काहि अस सासुरमाई ॥ १ ॥
तवतव रामलषनहिं निहारी ❀ होइहहिं सव पुरलोग सुखारी ॥ २ ॥

अनेकप्रकारले पहुनाई (ज्वाइंको सत्कार) हुने छ, यस्तो ससुराली घर र यस्तो माइती कस्लाई प्रिय होओइन । तवतव (पटक पटक] रामलक्ष्मणलाई हेरेर सवै-नगरनिवासीहरू आनन्दित हुनेछन् ॥ १ ॥ २ ॥

सखि ! जस रामलषन कर जोटा ❀ तैसइ भूप सँग दुइ ढोटा ॥ ३ ॥
स्याम गौर सव अङ्ग सुहाए ❀ ते सव कहहिं देखि जे आए ॥ ४ ॥

सखि ! रामलक्ष्मणको जस्तो जोडा छ, त्यस्तै राजा-दशरथ-सँग दोटा [अर्का] कुमार छन्, श्याम र गौर भएका तिनका सवै-अङ्ग शोभायमान छन्,जस्ले देखेर आयो, उसैले भनेको हो" ॥ ३ ॥ ४ ॥

कहा एक मैं आजु निहारे ❀ जनु विरिंचि निज हाथ सँबारे ॥ ५ ॥
भरत रामहीकी अनुहारी ❀ सहसा लखि न सकहिं नरनारी ॥ ६ ॥
लषन शत्रुसूदन एक रूपा ❀ नख सिखतें सव अङ्ग अनूपा ॥ ७ ॥
मन भावहिं मुख वरनि न जाहीं ❀ उपमा कहँ त्रिभुवन कोउ नाहीं ॥ ८ ॥

एउटीले भनी की—"मैले आजै देखें, मानौं-विधाताले आफ्नै-हातले रचेका हुन्कि ? [भनेजस्ता थिए] ॥ ५ ॥ भरतजी रामजीकै अनुहार भएका [छन्], नर-नारी कसैले-पनि झट्ट छुट्ट्याउन शक्तैनन् ॥ ६ ॥ नखदेखि शिखासम्म सवै-अङ्ग अनुपम भएका लक्ष्मण र शत्रुघ्न एकरूप छन् ॥ ७ ॥ यिनीहरू मनभावन (मनपर्ने) छन् , यिनका मुखको वर्णनै-गर्न शकिदैन, त्रिभुवनमा कहीं-पनि कुनै-पनि उपमा छैन ॥ ८ ॥

छन्द—उपमा न कोउ कह दास तुलसी कतहुँ कवि कोविद कहैं ।
बल विनय विद्या सील सोभा सिन्धु इन्हसम एहि अहें ॥

पुर नारि सकल पसारि अंचल विधिहि वचन सुनावहीं।
ब्याहिअहु चारिहु भाइ एहि पुर हम सुमङ्गल गावहीं ॥२५॥

तुलसीदास भन्दछन् कि—उपमा कोही छैन [भने] कवि र पण्डितहरू कहाँबाट वर्णन गर्लान् ? [म भन्दछु कि, उपमा किन छैन ?] बल-विनय-विद्या-शील-शोभा यी ५ चीजका सागरस्वरूप-भएका यी ४ भाइहरू यी ४ भाइ-हरूजस्तै छन् [अर्को उपमा नपाउँदा कवि र पण्डितहरू पक्क परे पनि, म ता यिनैलाई उपमान पनि उपमेय पनि मानेर वर्णन नगरी छोड्दिन] नगरका सकल–नारीहरू पछेउराको छेउ पसारेर (थापेर) “यी चारै–भाई यही–नगरमा ब्याहिऊन्, हामीहरू खूब मंगलगान गरौं” भनी विधातालाई प्रार्थनावचन सुनाउन (प्रार्थना- गर्न) लागे ॥ २५ ॥

सोरठा—कहहिं परस्पर नारि, वारि विलोचन पुलकतन।
सखि ! सब करब पुरारि, पुन्य पयोनिधि भूप दोउ ॥३१९॥

नेत्र–भरी जल, शरीर–भरी रोमाञ्च भएका–स्त्रीजनहरू परस्पर भन्न लागे–“सखि ! शंकरजी सबै–कुरा (पूर्ण) गर्नुहुनेछ, (किन भने ?) दुवै–राजा (दशरथ जनक) पुण्यका समुद्र छन्” [त्यो–पुण्यको प्रभाव लुकी–रहला र ?] ॥३१९॥

चौ०—एहिंविधि सकल मनोरथ करहीं ❀ आनन्द उमगि उमगि उर भरहीं ॥ १ ॥
जे नृप सीय स्वयंवर आये ❀ देखि बन्धु सब तिन्ह सुख पाये ॥ २ ॥
कहत रामजस विसद विसाला ❀ निज निज गेह गये महिपाला ॥ ३ ॥
गए बीति कछु दिन एहि भाँती ❀ प्रमुदित पुरजन सकल बराती ॥ ४ ॥

यस्ता–प्रकारको मनोरथ सबै गर्दथे, सबैका हृदयमा वारंवार आनन्द उलेर भरिन्थ्यो ॥ १ ॥ सीताजीका स्वयंवरमा जोजो–राजा आएका थिए, तिन्ले–पनि ४ भाई देख्ता आनन्द पाए ॥ २ ॥ रामजीको निर्मल र ठूलो–यश गाउँदै सबै–राजा–हरू घरघर वापस गये ॥ ३ ॥ यस्ता–प्रकारले केही दिन विते, नगरनिवासीहरू र वरियातीहरू आनन्दित भए ॥ ४ ॥

मंगल मूल लगन दिन आवा ❀ हिमऋतु अगहन मास सुहावा ॥ ५ ॥
ग्रह तिथि नखत जोग वर वारू ❀ लगन सोधि विधि कीन्ह विचारू ॥ ६ ॥
पठै दीन्हि नारद सन सोई ❀ गनी जनकके गनकन्ह जोई ॥ ७ ॥
सुनी सकल लोगन्ह यह वाता ❀ कहहिं जोतिषी अपर विधाता ॥ ८ ॥

मंगलको मूलकारण–भएको दिन आइपुग्यो, हेमन्तऋतुको सुन्दर मंसीर महिना, ग्रह, तिथि, नक्षत्र, योग, वार सबै असल परेको लग्न ब्रह्माजीले विचारपूर्वक ठहराउनुभयो र त्यही–लग्न नारदमुनिद्वारा पठाइ–दिनुभयो। जनकका ज्योतिषीहरूले पनि गणित गरेर त्यही लग्न ठहराएका थिए ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ सबैजनाले यो वात सुनेर (ब्रह्माजीले भनिपठाएको

र ज्योतिषीले ठहराएको लग्न एउटै रहेछ भनीथाहा पाएर) "ज्योतिषीजी ता दोस्रा ब्रह्माजीनै रहेछन्" भन्न लागे ॥ ८ ॥

दोहा–धेनु धूरि बेला विमल, सकल सुमङ्गल मूल ।
विप्रन्ह कहेउ विदेहसन, जानि सगुन अनुकूल ॥३२० ॥

ब्राह्मण-ज्योतिषीहरूले गुणपूर्ण र अनुकूल (सजोलो) ठहराएर "सकलमंगलको मूलकारणभएको [लग्नका निमित्त] गोधूलीको समय असल छ" भनी राजाजनक-सँग भने ॥ ३२० ॥ (क)

चौ०–उपरोहितहि कहेउ नरनाहा ❀ अब विलम्बकर कारन काहा ॥ १ ॥
सतानन्द तब सचिव बोलाये ❀ मंगल सकल साजि सब लाये ॥ २ ॥

राजाजनकले पुरोहित-शतानन्दलाई बोलाएर "अब विलम्बगर्नै के कारण?" भनी सोधे—॥ १ ॥ शतानन्दले मन्त्रीलाई बोलाए, सब मंगल-सामग्री सजेर ल्याए ॥ २ ॥

संख निसान पनव बहु बाजे ❀ मंगल कलस सगुन सुभ साजे ॥ ३ ॥
सुभग सुआसिनि गावहिं गीता ❀ करहिं वेद धुनि विप्र पुनीता ॥ ४ ॥
लेन चले सादर एहि भाँती ❀ गए जहाँ जनवास वराती ॥ ५ ॥

शंख, निशान, पणव (तम्बूरा) यी वाजा खूब बजे, मंगलकलश र शुभ-शकुन-वस्तु सजे ॥ ३ ॥ सौभाग्यवती-सुन्दर–सुवासिनी–मानिस गीत गाउन लागे, ब्राह्मणहरू पवित्र वेदध्वनि गर्न लागे, ॥ ४ ॥ एस्प्रकारले जहाँ जनवासमा वरियात रहेको थियो, [त्यहाँ त्यसलाई] लिन हिंडे ॥ ५ ॥

कोसलपति कर देखि समाजू ❀ अति लघु लाग तिन्हहि सुरराजू ॥ ६ ॥
भएउ समय अवधारिअ पाऊ ❀ यह सुनि परा निसानन्हि घाऊ ॥ ७ ॥
गुरुहि पूछि करि कुलविधि राजा ❀ चले संग मुनि साधु समाजा ॥ ८ ॥

कोसलपति (राजादशरथ) को समाज देखेर तिनीहरूलाई सुरराज (इन्द्र) पनि अति-साना लागे ॥ ६ ॥ "समय भयो, अब पाउ धर्नुहोस् (पाउकष्ट गर्नुहोस्)" यस्तो

(क) गोधूलिको दुई घडी अघि, दुई घडी पछिको समय उत्तम हुन्छ, हेमन्त-शिशिरऋतुमा सूर्यनारायण डल्लाजस्ता भएमा (अस्ताउने वेलाभएर किरण नदेखिने,–खाली सूर्यविम्बमात्र देखिने भएमा) वसन्त-ग्रीष्मऋतुमा सूर्यविम्ब आधा–अस्ताए पछि, वर्षाऋतुमा सूर्यबिम्ब जम्मै अस्ताए–पछि गोधूलि–समय हुन्छ । यो-समय सकल शुभकार्यमा उत्तम छ ।

गोधूलिवेलामा—नक्षत्र-तिथि-करण-लग्न, वार-अंश-मुहूर्त-योग-अष्टमस्थानशुद्धि-जामित्रदोष केही विचारगर्नु पर्दन, यो वेला सर्वकार्यमा श्रेष्ठ लिएको छ.

नास्यामृक्षं न तिथिकरणं नैव लग्नस्य चिन्ता नो वा वारो न च लवविधिर्नो मुहूर्तस्य चर्चा ।
नो वा योगो न मृतिभवनं नैव जामित्रदोषो गोधूलिः सा मुनिभिरुदिता सर्वकार्येषु शस्ता ॥
[मुहूर्तचिन्तामणि]

तिनीहरूको वचन सुने-पछि निशानवाजामा घाउ पर्न लाग्यो (निशानवाजा खूब ठोकिए) ॥ ७ ॥ राजादशरथले गुरुसँग सोधेर कुलमा चलेका विधिविधान गरे, अनि मुनिवर्ग साधु-सन्तसमाज-हरूका साथ रवाना भए ॥ ८ ॥

दोहा–भाग्य विभव अवधेश कर, देख देव ब्रह्मादि ।
लगे सराहन सहस मुख, जानि जनम निज वादि ॥३२१॥

ब्रह्मादि-देवताहरू राजादशरथको भाग्य र वैभव (चकचकी) देखेर आफ्नो जन्म वृथा जानीकन, हजार-मुखले सराउन लागे ॥ ३२१ ॥

चौ०–सुरन्ह सुमंगल अवसर जाना ❀ वरषहिं सुमन वजाइ निसाना ॥ १ ॥
सिव ब्रह्मादिक विवुध वरूथा ❀ चढे विमानन्हि नाना जूथा ॥ २ ॥
प्रेम पुलक तन हृदय उछाहू ❀ चले विलोकन राम विआहू ॥ ३ ॥
देखि जनकपुर सुर अनुरागे ❀ निज निज लोक सवहि लघु लागे ॥ ४ ॥

देवताहरूले पनि असल-मंगलको मौका जानेर निशान वजाई-कन फूल वर्षाए ॥ १ ॥ शिव-ब्रह्मा-आदिगरेका-देववर्गहरू डप्फाडप्फा भई विमान चढे ॥ २ ॥ [तिनका] शरीरमा प्रेमको रोमाञ्च, हृदयमा उत्साह थियो, सवैजना रामजीको विवाह हेर्न हिंडे ॥ ३ ॥ जनकपुर देख्ता ती-देवताहरू प्रसन्न भए, आफ्नाआफ्ना-लोक तिनीहरूलाई लघु (तुच्छ=चुत्था) लागे ॥ ४ ॥

चितवहिं चकित विचित्र विताना ❀ रचना सकल अलौकिक नाना ॥ ५ ॥
नगरनारि नर रूप निधाना ❀ सुघर सुधरम सुसील सुजाना ॥ ६ ॥
तिन्हहि देखि सव सुरनारी ❀ भये नखत जनु विधु उँजियारी ॥ ७ ॥
विधिहि भएउ आचरज विसेखी ❀ निजकरनी कछु कतहुँ न देखी ॥ ८ ॥

[तिनीहरू] लोकोत्तर नानाप्रकारको विचित्रविचित्र रचना-भएको विवाहमण्डप-लाई चकित-भएर (छक्क परेर) हेर्न लागे ॥ ५ ॥ रूपका-खानी भएका (अतिसुरूप) नगरका नरनारीहरू सुग्घरी, धर्मात्मा, सुशील, समुझदार (थिए) ॥ ६ ॥ तिनीहरूलाई देख्ता देवाङ्गनाहरू चन्द्रमाको चन्द्रिका-फैलएका-वेलामा नक्षत्रजस्ता (निस्तेज) भए ॥ ७ ॥ विधातालाई आफ्नो रचना कतैपनि नदेख्ता विशेष (अरूलाई भन्दा बढता) आश्चर्य भयो (लाग्यो) ॥ ८ ॥

दोहा–सिव समुझाये देव सव, जनि आचरज भुलाहु ।
हृदय विचारहु धीर धरि, सिय रघुवीर विवाहु ॥३२२॥

शिवजीले सवैदेवतालाई संझाउनुभयो कि “(तिमीहरू) भुलेर पनि (झुकिएर पनि) आश्चर्य नगर, धैर्य धरेर हृदयमा विचार गर, (यो) सीताजी र रघुवीरजीको विवाह हो—[वुझ्यौ ?] ॥ ३२२ ॥

चौ०-जिन्ह कर नाम लेत जगमाहीं ❀ सकल अमंगल मूल नसाहीं ॥ १ ॥
करतलहोहिं पदारथ चारी ❀ तेइ सियराम कहेउ कामारि ॥ २ ॥
एहिविधि शंभुसुरन्ह समुझावा ❀ पुनि आगे वर वसह चलावा ॥ ३ ॥
देवन्ह देखे दशरथ जाता ❀ महामोद मन पुलकित गाता ॥ ४ ॥

जगतमा जनका नाम लिंदा-खेरि सकल-अमङ्गल निर्मूल भएर नष्ट हुन्छन्, चारै-पदार्थ (धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष) करतलगत (हत्केलैमा रहेका) हुन्छन्, सीताजी र रामजी तिनै (ईश्वर) हुन्" भनी कन्दर्पवैरी-शंकरले भन्नुभयो ॥ १ ॥ २ ॥ यसप्रकारले शिवजीले देवनाहरूलाई सम्झाउनुभया, अनि आफ्नो वसाह (नन्दी) लाई अघि. लाउनुभयो ॥ ३ ॥ देवताहरूले वरियात जानलागेका दशरथलाई देखे, तिनका मनमा ठूलो आनन्द र शरीरमा रोमाञ्च भयो ॥ ४ ॥

साधु समाज संग महिदेवा ❀ जनु तनु धरे करहिं सुर सेवा ॥ ५ ॥
सोहत साथ सुभग सुतचारी ❀ जनु अपवरग सकल तनुधारी ॥ ६ ॥

दशरथका-साथमा साधुसन्त-ब्राह्मणहरू मूर्तिधारण गरेका देवताहरू सेवागर्न लागेका जस्ता थिए ॥ ५ ॥ साथमा सुन्दर चार-पुत्र सकलतनुधारी (सायुज्य, सारूप्य, सामीप्य, सालोक्य, यी ४ रूप धारण गर्ने) अपवर्गजस्ता (मोक्षजस्ता) थिए ॥ ६ ॥

मरकत कनक वरन तनु जोरी ❀ देखि सुरन्ह भइ प्रीति न थोरी ॥ ७ ॥
पुनि रामहि विलोकि हिय हरषे ❀ नृपहि सराहि सुमन तिन्हवरषे ॥ ८ ॥

मरकतवर्णतनु (पन्नाको-रङ्भएको-शरीर-हुने अर्थात् श्यामवर्ण) र कनकवर्णतनु (सुवर्णको वर्ण-भएको-शरीर-हुने अर्थात् गौरवर्ण) भएका दुई जोडी (राम र लक्ष्मण, भरत र शत्रुघ्न) देख्ता देवताहरूलाई थोरै प्रीति भएन (खूब प्रीति भयो) ॥ ७ ॥ अनि रामजीलाई हेर्दा तिनीहरू हृदयमा हर्षित भए, राजालाई सह्राएर तिनीहरूले फूल वर्षाए ॥ ८ ॥

दोहा--रामरूप नख सिख सुभग, बारहि वार निहारि ।
पुलक गात लोचन सजल, उमा समेत पुरारि ॥३२३॥

गिरिजासहित-भएका शंकरजी नखदेखि-शिखासम्म (पैताला-देखि तालुसम्म) सुन्दर-भएको रामजीको रूप वारंवार हेरेर शरीरमा रोमाञ्चित, नेत्रमा सजल (हर्षाश्रुपूर्ण) हुनुभयो ॥ ३२३ ॥

चौ०-केकिकंठ दुति स्यामल अंगा ❀ तडित विनिन्दक वसन सुरंगा ॥ १ ॥
व्याह विभूषन विविधि बनाये ❀ मंगलमय सवभाँति सुहाये ॥ २ ॥
सरदविमल विधुवदन सुहावन ❀ नयन नवल राजीव लजावन ॥ ३ ॥
सकल अलौकिक सुन्दरताई ❀ कहि नजाइ मनहींमन भाई ॥ ४ ॥

(रामजीका) अङ्ग मयूरका-घांटीको-जस्तो कान्ति भएको श्यामवर्ण छ, असल-रंग-भएको-वस्त्र (पीताम्बर) विजुलीको निन्दा-गर्ने (विजुलीभन्दा चमकदार) छ, ॥ १ ॥

अनेकप्रकारका-विवाहका-गहना यथोचित पहिरेका हुनाले मंगललय भएर सवतरहले सुशोभित छन्, :॥ २ ॥ उहाँको वदन (मुखमण्डल) शरत्कालका-निर्मल-चमद्रमाजस्तो सुन्दर छ, दुई नजर नयाँ-कमललाई-लज्जित-पार्ने (कमलभन्दा सुन्दर) छन्, ॥ ३ ॥ सकल सौन्दर्य अलौकिक छ, मनैमनमा मनपर्ने, भन्न नशकिने छ ॥ ४ ॥

वन्धु मनोहर सोइहि संगा ❀ जात नचावत चपल तुरङ्गा ॥ ५ ॥
राजकुँअर वर वाजि नचावहिं ❀ वंसप्रसंसक विरद सुनावहिं ॥ ६ ॥
जेहि तुरंग पर राम विराजे ❀ गतिविलोकि खगनायक लाजे ॥ ७ ॥
कहिन जाइ सवभाँति सुहावा ❀ वाजिवेष जनु काम वनावा ॥ ८ ॥

साथमा मनोहर तीन्भाई शोभित छन्, चटपटे घोडा नचाउँदै ान जलाग्नुभएको छ, ॥ ५ ॥ राजकुमारहरू घोडालाई राम्रोतवरले नचाउन लागेका छन्, वन्दीहरू विरुदावलीको गाना गरी-रहेका छन् [वाटावाटामा-पनि नाचगान भई रह्यो] ॥ ६ ॥ जुन-घोडामा रामजी विराजमान हुनुभएको थियो, (त्यसको) चाल देखेर पक्षिपति-गरूडजी पनि लज्जित हुन्थे ॥ ७ ॥ सवभाँतिले सुन्दर-भएको त्यो-घोडाको वर्णन गर्न शक्दिैन, मानौं कामले (कामदेवले-अर्थात् संकल्पले) घोडाको वेष वनाएको होकि ? [भनेजस्तो, थियो, अर्थात् त्यो-घोडा रघुनाथजीको मनखुवानै होकि भनेजस्तो इच्छानुसारी थियो] ॥ ८ ॥

छन्द-जनु वाजिवेष बनाइ मनसिज रामहित अति सोहई ।
आपनें वयबल रूपगुन गति सकल भुवन विमोहई ॥
जगमगत जीन जराव जोति सुमोति मनिमानिक लगे ।
किंकिनि ललाम लगाम ललित विलोकि सुरनरमुनि ठगे ॥२६॥

मानौं —रामचन्द्रका निमित्त कामदेव घोडाको वेष वनाएर अत्यन्त-शोभायमान भइ-रहेको हो कि ?, त्यो-घोडाले आफ्नो उमेर; बल, रूप; गुण, गति, ले सकल भुवनलाई मोहित पारेको छ। असल मोती र मणिमाणिक्य लागेको जडाऊ जीन ज्योतिले-गर्दा जगमगाईरहेको (झकाझक भएको) छ। (घाँटीमा रहेको) सुन्दर किंकिणि (घुँघुँरा) र सुन्दर लगाम देख्ता देवता मानिस मुनिहरू ठगिए [कै ठहरिन्थे, अर्थात् "मानिसलेता यस्तो घोडा के पाउलान् !, स्वर्गका देवताले पनि यस्तो घोडा पाएका छैनन्, जावो उच्चैःश्रवा पाउँदा फुरुक्क परेका छन्। मुनिहरूका तपोवलले पनि यस्तोघोडा वन्न शक्दैन, "हाम्रो तपोवल कस्तो न छ" भन्थे, पाइन् देखियो"। यस्तो-समुझ गराउने त्योघोडा अवर्णनीय थियो] ॥ २६ ॥

दोहा-प्रभुमनसहिं लयलीन मन, चलत चाल छवि पाव ।
भूषित उड़ुगन तडित घन, जनुवर वरहि नचाव ॥३२४॥

प्रभुरघुनाथजीका मनसायमा मनलाई लवलीन पारेर (मिलाएर) चालमा चल्दाखेरि

त्यो-घोडाले नक्षत्र (तारा) गणले र विजुलीले शोभायमानभएका मेघले नचाएको सुन्दर-मयूरको जस्तो शोभा पायो ॥ ३२४ ॥ (क)

चौ०-जेहिं वरवाजि राम असवारा ❀ तेहिं सारदउ न वरनै पारा ॥ १ ॥
संकर रामरूप अनुरागे ❀ नयन पञ्चदश अतिप्रिय लागे ॥ २ ॥

जुन्-सुन्दर-घोडामा रामजो सवार हुनुभएको थियो, त्यस्घोडाको पारलाई (सौन्दर्यको इयत्तालाई) शारदा-पनि वर्णन-गर्न शकोइनन् ॥ १ ॥ शंकर[1]जी ता रामचन्द्रजीको रूपमा अनुरक्त हुनुभयो (खूव प्रेमी हुनुभयो) [उहाँलाई] आफ्ना पन्ध्र (१५) आँखा खूव प्यारा लागे [१५ आँखाले रामजीको रूप हेर्न पाउँदा तो आँखा खूव मनपरे] ॥२॥

हरिहित सहित राम जव जोहे ❀ रमासमेत रमापति मोहे ॥ ३ ॥
निरषि रामछवि विधि हरषाने ❀ आठै नयन जानि पछिताने ॥ ४ ॥
सुरसेनप उर बहुत उछाहू ❀ विधिते डेवढ़ सुलोचन लाहू ॥ ५ ॥
रामहि चितव सुरेस सुजाना ❀ गौतम शाप परम हित माना ॥ ६ ॥
देवसकल सुरपतिहि सिहाहीं ❀ आज पुरन्दर सम कोउ नाहीं ॥ ७ ॥
मुदित देवगन रामहिं देखी ❀ नृप समाज दुहुँ हरष विसेखी ॥ ८ ॥

विष्णुले जव घोडामा सवार-भएका रामजीलाई देख्नुभयो तव लक्ष्मीसहित आफू (रमापति) मोहित हुनुभयो ॥ ३ ॥ रामजीको शोभा देखेर व्रह्माजी हर्षित ता हुनुभयो [तर] [2]आफ्ना-आँखा आठै-ओटा-मात्रै जानेर पछिताउनुभयो ॥ ४ ॥ देवसेनापति (कार्तिकेय कुमार) का मनमा उत्साह खूव भयो [किन भने ? उहाँलाई] व्रह्माजीका भन्दा डेउढा (वीहओटा) आँखाको लाभ थियो ॥ ५ ॥ रामजीलाई हेर्दा-खेरि समुझदार-इन्द्रले गौतम मुनिको श[3]रापलाई परमहित ठाने ॥ ६ ॥ सवै-देवताहरू "आज इन्द्रवरावर कोही भएन" भन्दै इन्द्रको डाह (रीस) गर्न लागे ॥ ७ ॥ अनि रामजीतर्फ हेरेर देवताहरू हर्षित भए (त्यो डाह विर्से) । दुवैतर्फका राजसमाजमा ज्यादा हर्ष भयो ॥ ८ ॥

(क) गहनाका मणिले ठाउँठाउँमा शोभित-भएका, पीताम्बर पहिरेका, श्यामवर्ण भएका, रामचन्द्रजी, कतै-कतै तारा-भएको, विजुली-सहितको, कालो-मेघजस्तो हुनुहुन्छ । त्यस्तो-मेघले नचाएको मयूर-जस्तो गरेर छोडा नाची रहेको छ । गहनाका-मणिको र तारागणको, पीताम्बरको र विजुलीको रामजीको र मेघ को, घोडाको-र-मयूरको, घोडाका चालको र मयूरका-नचाईको तुल्यता बुझिन्छ ।

(१) शङ्करजीका मुख ५, आँखा १५ छन् ।

(२) ब्रह्माजीका मुख ४, आँखा ८ छन् । (२) कार्तिकेयकुमारका मुख ६, आँखा १२ छन् ।

(३) अहल्यामा लंपट भएर इन्द्रले गौतममुनिको रूप लिएर अहल्याको पातिव्रत्य भ्रष्ट गरिदिंदा गौतममुनिले रिसाएर "योनिलम्पट भएको तेरा शरीर-भरी हजार ओटा योनि हुउन्" यस्तो शराप दिएका थिए । इन्द्रले त्यो-दुर्दशा हटाउनाका निमित्त भगयज्ञ गरे, त्यसका प्रभावले १००० भग १००० आँखा वने, इन्द्र सहस्राक्ष भये । ऐले "गौतमले शराप दियेको बडो-मोज भयो, हजार आँखाले रामजीलाई हेर्न पाएँ" भन्न लागे ॥

छन्द–अतिहरष राजसमाज दुहुँ दिसिं दुन्दुभी बाजहिं घनी ।
वरषहिं सुमन सुर हरषि कहि जय जयति जय रघुकुलमनी ॥
एहि भाँति जानि वरात आवत बाजने बहु बाजहीं ।
रानी सुवासिनि बोलि परिछनि हेतु मंगल साजहीं ॥२७॥

दुवैतर्फका राजसमाजमा हर्ष ज्यादा भयो, दुन्दुभिवाजा खूब वज्न लागे, देवताहरू हर्षित भएर "जय जय जय रघुकुलमणि !" भनेर फूल वर्षाउन लागे। यस्ताप्रकारले वरियात आउन-लागेको जानेर [दुलहीपट्टि] बाजा खूब वज्न लागे। रानी (सुनयना) सौभाग्यवती स्त्रीजनलाई बोलाएर जन्ती-पर्छनाका निमित्तको मंगलपदार्थलाई ठीकठाक गर्न लागिन् ॥२७॥

दोहा–सजि आरती अनेकविधि, मंगल सकल सँवारि ।
चलीं मुदित परिछनि करन, गजगामिनि वरनारि ॥३२५॥

अनेकप्रकारले आरति सजाएर मंगलवस्तु सवै सँवारेर (हिफाजतसाथ लिएर) गजगामिनी (मत्ताएका-हात्तिझैं मस्त-भएर झुली २ हिंडने सुन्दर-स्त्री) हरू खुशीसाथ जन्ती-पर्छन हिंडे ॥३२३॥

चौ०–विधुवदनी सवसव मृगलोचनि ❀ सव निजतनुछविरतिमदमोचनि ॥ १
पहिरे वरन वरन वर चीरा ❀ सकल विभूषन सजे सरीरा ॥ २ ॥
सकल सुमंगल अङ्ग बनाये ❀ करहिं गान कलकंठि लजाये ॥ ३ ॥
कंकन किंकिनि नुपूर बाजहिं ❀ चाल विलोकि काम गज लाजहिं ॥ ४ ॥

तिनिहरू सवै चन्द्रवदनी, सवै मृगनयनी, सवै आफ्ना-शरीरका-शोभाले कामपत्नीको (रतिको) घमंड तोड्ने, रङरङका-उत्तम-वस्त्र-लाएका, गहनाले सकल-शरीर झकिझकाउ-भएका, सकल-अङ्गलाई मङ्गलमय-पारेका थिए। मीठो गला भएका तिनिहरू लज्जित भैकन गान गर्नलागे ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ कंकण-घुँघुरा-पाउजेव, वज्न थाले, तिनको चलाई देखेर मत्ताएका हात्ती-पनि लज्जित हुन्थे ॥ ४ ॥

बाजहिं बाजन विविध प्रकारा ❀ नभ अरु नगर सुमंगलचारा ॥ ५ ॥
शची शारदा रमा भवानी ❀ जे सुर तिय शुचि सहज सयानी ॥ ६ ॥
कपट नारिवर वेष बनाई ❀ मिलीं सकल रनिवासहिं जाई ॥ ७ ॥
करहिं गान कल मङ्गल वानी ❀ हरष विवश सव काहु न जानी ॥ ८ ॥

अनेकप्रकारका वाजा वज्न लागे, आकाशमा र जनकपुरमा मंगलको खूब प्रचार भयो ॥ ५ ॥ इन्द्राणी, सरस्वती, लक्ष्मी, पार्वती र जुन-जुन-देवाङ्गना स्वभावशुद्ध र चतुर थिए, [तिनीहरू] कपटले सुन्दर-मनुष्याङ्गना-(मनुष्य स्त्री) को रूप वनाएर (लिएर) रनिवासमा (रानीहरू रहने ठाँउँमा) गईकन मिले (एउटैवथानमा संमिलित भए). ॥ ६ ॥

॥ ७ ॥ अनि तिनिहरू मीठो मंगलवाणीले गाउन लागे, हर्षविह्वल-भएका-हुनाले कसैलेपनि (तिनलाई) जानेन (चिह्नेन) ॥ ८ ॥

छन्द–को जान केहि आनन्दवस सब ब्रह्मवर परिछन चलीं ।
कल गान मधुर निसान वरषहिं सुमन सुर सोभा भलीं ॥
आनन्दकन्द विलोक दूलह सकल हिय हरषित भईं ।
अंभोज अम्बक अम्बु उमगि सुअङ्ग पुलकावलि छईं ॥२८॥

को कसलाई चिन्होस् ? [चिन्हापर्चेरी गर्ने वखत थियो र ?] सबै-जना आनन्द विह्वल भएर ब्रह्मरूपी-दुलहा (रामजी) लाई पर्छेन हिंडे, मीठो-गाना [भईरहेछ] मधुर-बाजा [बजीरहेका छन्], देवताहरू फूल वर्षाई-रहेका छन्, शोभा-खूब असल [भईरहेको] छ, सबै-स्त्रीजनहरू आनन्दकन्द (आनन्दमूल)-दुलहालाई हेरेर हृदयमा हर्षिव भए, [तिनका] कमलतुल्य-नयनमा पानी (हर्षाश्रु), हृदयमा आनन्दको उल्लास (उमंग) शरीरमा रोमांच को समुच्चय (समूह) छाइयो ॥ २८ ॥

दोहा--जो सुख भा सिय मातु मन, देखि राम वर वेष ।
सो न सकहिं कहि कलप सत, सहस शारदा शेष ॥३२६॥

रामचन्द्रजीको सुन्दर-वेष देखता सीताजीकी मुमाका मनमा जो आनन्द भयो, त्यो वर्णत-गर्न-शयकल्पको ठाइम लगाए-पनि हज्जार-शारदा हज्जार-शेषले पनि शक्तैनन् ॥ ३२६ ॥

चौ०–नयन नीर हठि मंगल जानी ❀ परिछनि करहिं मुदित मन रानी ॥ १ ॥
वेदविहित अरु कुल आचारू ❀ कीन्ह भली विधि सब व्यवहारू ॥ २ ॥

रानीहरू मंगलको समय जानेर [मंगलका वेलामा अश्रुपात गर्न हुँदैन भनी बुझेर] नेत्रको-आँसुलाई रोकीकन हृदयमा हर्षित भएर पर्छनगर्न (पर्छन) लागे ॥ १ ॥ वेदमा-वताएका-विधि र कुलाचारका विधि, अरु-व्यवहार भलीभाँती राम्रो गरे ॥ २ ॥

पञ्चशब्द धुनि मंगल गाना ❀ पट पाँवड़े परहिं विधिनाना ॥ ३ ॥
करि आरति अरघ तिन्ह दीन्हा ❀ राम गवन मंडप तव कीन्हा ॥ ४ ॥

घंट १, शंख २, वाँसुरी ३, नगारा ४, दुन्दुभी ५, यी ५ चीजको ध्वनि हुन लाग्यो, (अथवा-वेदध्वनि १, वन्दीध्वनि २, जयध्वनि ३, शंखध्वनि ४, वाद्यध्वनि ५, हुनलागे) ॥ मंगल गान हुन-लागे । नानाप्रकारका-पाँवड़ेका (रामजी हिडनलाई ओछयाएका) पट (वस्त्र) परे फैलाइए) ॥ ६ ॥ रानीहरूले आरती गरेर अर्घ दिए, अनि रामजी मण्डपमा जानुभयो ॥ ४ ॥

दशरथ सहित समाज विराजे ❀ विभव विलोकि लोकपति लाजे ॥ ५ ॥
समय समय सुर वरषहिं फूला ❀ सान्ति पढहिं महिसुर अनुकूला ॥ ६ ॥
नभ अरु नगर कोलाहल होई ❀ आपनि पर कछु सुनइ न कोई ॥ ७ ॥
एहि विधि राम मंडपहि आये ❀ अरघ देइ आसन बैठाये ॥ ८ ॥

राजादशरथ वरियातीहरु-सहित जहाँ वसे, [त्यहाँको] विभव (ऐश्वर्य) देखेर लोकपाल-पनि लज्जित हुन्थे ॥ ५ ॥ बखत्‌बखतमा देवताहरू फूल वर्षाउँथे, ब्राह्मणहरु विवाहको अनुकूल शान्तिपाठ पढ्दथे ॥ ६ ॥ आकाशमा र जनकपुरमा कोलाहल (हल्ला) भइ- रह्यो, आफ्नो र पराइको (अवाज) कोही सुन्दैनथ्यो ॥ ७ ॥ यसप्रकारले रामजी विवाह-मण्डपमा आउनु भयो [उहाँलाई] अर्घ दिएर आसनमा राज गराए ॥ ८ ॥

छन्द--वैठारि आसन आरती करि निरषि वर सुख पावहीं ।
मनि वसन भूषन भूरि वारहिं नारि मंगल गावहीं ॥
ब्रह्मादि सुरवर विप्रवेष वनाइ कौतुक देखहीं ।
अवलोकि रघुकुलकमलरविछवि सुफल जीवन लेखहीं ॥२९॥

[रानीप्रभृति-स्त्रीवर्गले] दुलाहालाई आसनमा राखेर आरती गरे, अनि वरलाई राम्रोगरी हेरेर आनन्दित हुन लागे । मणि, वस्त्र, गहना धेरै वाँड्न लागे, स्त्रीहरू मंगल गाउन लागे । ब्रह्मादि- श्रेष्ठदेवताहरू ब्राह्मणको वेष लिएर कौतुक (तमाशा) हेर्न लागे । तिनीहरू रघुकुलकमलरविको (रघुका-कुलरूपी-कमलको, प्रफुल्लता गर्नलाई सूर्यस्वरूप-भएका-रामचन्द्रजीको) छवि (शोभा) देखेर आफ्नो जिन्दगीलाई सुफलमा लेखा-गर्न लागे [सफल संझन लागे] ॥ २९ ॥

दोहा--नाऊ बारी भाट नट, राम निछावर पाइ ।
मुदित असीसहिं नाइ सिर, हरष न हृदय समाइ ॥३२७॥

नाऊ, वारी (जातिविशेष) भाट, नट्टुवाहरू रामचन्द्रवाट न्यौछावर (प्रीतिदान) पाएर हर्षित-भईकन शिर झुकाएर आशीष् दिन लागे, [तिनका] हृदयमा हर्ष अटाएन ॥३२७॥

चौ०—मिले जनक दशरथ अति प्रीती ❀ करि वैदिक लौकिक सव रीति ॥ १ ॥
मिलत महा दोउ राज विराजे ❀ उपमा खोजि खोजि कवि लाजे ॥ २ ॥
लही न कतहुँ हार हिय मानी ❀ इन्ह सम एइ उपमा उर आनी ॥ ३ ॥

[अनि] लौकक-वैदिक-सवै-रीति (विधि) सिध्याएर जनकराजाले दशरथराजासंग अत्यन्त-प्रीतिपूर्वक भेट गरे ॥१॥ भेट गर्दा यी दुई राजा खूव शोभायमान भए । [त्यसवखतको] उपमा खोज्दा-खोज्दा कविहरू लज्जित भए, कहींपनि उपमा पाइएन, मनले हार मानेर "यिनिहरूजस्ता यिनीहरूनै छन्," यस्तो उपमालाई मनमा ल्याए ॥ २ ॥ ३ ॥

समधि देखि देव अनुरागे ❀ सुमन वरषि जस गावन लागे ॥ ४ ॥
जग विरिंचि उपजावा जवते ❀ देखे सुने ब्याह बहु तवते ॥ ५ ॥
सकल भाँति सवसाज समाजू ❀ सम समधी देखे हम आजू ॥ ६ ॥
देव गिरा सुनि सुन्दर साँची ❀ प्रीति अलौकिक दुहुँ दिसि माची ॥ ७ ॥
देत पाँवड़े अरघ सुहाये ❀ सादर जनक मंडपहि ल्याये ॥ ८ ॥

२ समधीहरूलाई देखेर देवता खुशी भए, फूल वर्षाएर जय गाउन लागे ॥४॥ जैल्हे देखि ब्रह्माजीले जगत् पैदा गर्नुभयो,-उहिल्यै-देखि धेरै-विवाह देखिए-सुनिए [तर] सवतरह वाट साज र समाज समान-भएका समान-समधी हामीले आजै देख्यौं ॥ ५ ॥ ६ ॥ सुन्दर र साँचो भएको देवताको यो वचन सुनेर दुवैतर्फ अलौकिक प्रेम फैलियो ॥ ७ ॥ अनि राजा जनकले पावडा (वस्त्र) विछ्याउँदै अर्घदिदै गरेर राजादशरथलाई मण्डपनिर ल्याए ॥ ८ ॥

छन्द–मण्डप विलोकि विचित्र रचना रुचिरता मुनि मन हरे ।
निज पानि जनक सुजान सवकहँ आनि सिंहासन धरे ॥
कुल इष्टसरिस वसिष्ठ पूजे विनय करि आशिष लही ।
कौशिकहि पूजन परम प्रीति कि रीत तौ नपरे कही ॥३०॥

मण्डपको विचित्र-रचना र सुन्दरता मुनिको मनलाई-पनि हर्ने थियो । [त्यहाँ] चतुर-राजा-जनकले आफ्ना-हातले सवका निमित्त सिंहासन ल्याएर राखे । विनय गरेर कुलका-इष्टदेवताजस्ता वसिष्ठको पूजा गरीकन आशिष् लिए, कौशिक (विश्वामित्र) को पूजा गर्दा जो परमप्रीतिको रीति (प्रकार) भयो, त्यो वर्णन गर्न शकिदैन ॥ ३० ॥

दोहा–वामदेव आदिक ऋषय पूजे मुदित महीस ।
दिये दिव्य आसन सवहि सवसन लही असीस ॥३२८॥

राजाजनकले आनन्दित भएर वामदेव-आदिऋषिको पूजा (सत्कार) गरे । सवैलाई दिव्य आसन दिए । सवैवाट आशीष पाए ॥ ३२६ ॥

चौ०–बहुरि कीन्ह कौसलपति पूजा ❀ जानि ईससम भाव न दूजा ॥ १ ॥
कीन्हि जोरिकर विनय बडाई ❀ कहि निज भाग्यविभव बहुताई ॥ २ ॥
पूजे भूपति सकल वराती ❀ समधीसम आदर सव भाँती ॥ ३ ॥
आसन उचित दिये सव काहू ❀ कहौं काह मुख एक उछाहू ॥ ४ ॥

फेरि ईश्वरसमान जानेर दोस्रो-भाव नगरीकन राजादशरथको पूजा गरे ॥ १ ॥ हात जोरेर विनय र सन्मान गरे, आफ्ना-भाग्यका-वैभवको बहुता भन्न लागे [म साह्है-ठूलो भाग्यवान् रहेछु भने] ॥ २ ॥ सकल-वरातीको-पनि समधीको समान पूजा गरे, सवतरहले आदर सन्मान गरे ॥ ३ ॥ सवैलाई उचित आसन दिए । मुख एउटा छ, त्यो-उत्साहको के वयान गरौं ॥ ४ ॥

सकल वरात जनक सनमानी ❀ दान मान विनती वरवानी ॥ ५ ॥
विधिहरिहर दिसिपति दिन राऊ ❀ जे जानहिं रघुवीर प्रभाऊ ॥ ६ ॥
कपट विप्रवर बेष वनाये ❀ कौतुक देखहिं अति सँचुपाये ॥ ७ ॥
पूजे जनक देवसम जाने ❀ दिये सुआसन विनु पहिचाने ॥ ८ ॥

जनकले सवै-वरियातीको दान-मान-विनय-मधुरवचनले सन्मान गरे ॥ ५ ॥ रघुवीरको प्रभाव जो जान्दथे; ती-ब्रह्मा-विष्णु-शंकर-दिक्पाल-सूर्य-प्रभृतिदेवता कपटले ब्राह्मणको सुन्दर-वेष वनाएर अति-सँचो (आनन्द) पाईकन त्यो कौतुक (तमाशा) हेर्न लागेका थिए, राजाजनकले तिनलाई देवसमान जानेर विनाजानपहिचान सत्कार गरे, आसन दिए ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

छन्द–पहिचान को केहिजान सवहिअपान सुधिभोरी भई ।
आनन्दकन्द विलोकि दूलह उभयदिसि आनन्दमई ॥
सुर लखे राम सुजान मानसिक आसन दए ।
अवलोकि सीलसुभाउ प्रभुको विबुधमन प्रमुदित भए ॥३१॥

को कसलाई जानोस् ? पहिचानोस् ?, सवैले आफ्नो शुद्धिवुद्धि भूले । आनन्दकन्द (आनन्दमूल) भएका दुलहा (रामजी) लाई देखेर दुवै पट्टि आनन्दमयी भई । ज्ञानी-रामजीले देवतालाई लख्नुभयो (मनुष्यरूप लिएर आएका ताड्नुभयो) अनि मानसिक आसन दिनुभयो (मनैले आसन दिएर वसाउनुभयो) । प्रभु-रघुनाथजीको शील-स्वभाव देखेर देवताहरू मनमा हर्षित भए ॥३१॥

दोहा--रामचन्द्र मुखचन्द्र छवि, लोचन चारु चकोर ।
करत पान सादर सकल, प्रेमप्रमोद न थोर ॥३२९॥

सवैजनाका नेत्ररूपी–चकोरपक्षी (च्याखुरा) रामचन्द्रजीका मुखरूपी–चन्द्रमाको किरण (शोभा) लाई आदर–साथ पान–गर्न लागे, प्रेम र आनन्द थोरै ता भएन (खूब भयो) ॥ ३२७ ॥

चौ०–समउ विलोकि वसिष्ठ बोलाये ❀ सादर शतानन्द सुनि आये ॥ १ ॥
वेगि कुँअरि अव आनहु जाई ❀ चले मुदित मुनि आयसु पाई ॥ २ ॥
रानी सुनि उपरोहित वानी ❀ प्रमुदित सखिन्ह समेतसयानी ॥ ३ ॥
विप्रवधू कुलवृद्ध बोलाई ❀ करि कुलरीति सुमङ्गल गाई ॥ ४ ॥

समय भएको देखेर वसिष्ठजीले आदर–सहित शतानन्द–पुरोहितलाई बोलाए, उ (शतानन्द) आज्ञा सुनेर आए ॥१॥ “गएर अव राजकुमारीलाई चाँडै ल्याऊ” भनी वसिष्ठले भन्दा मुनिको आज्ञा पाएर ऊ (शतानन्द) खुशी भएर गए ॥ २ ॥ रानीले पुरोहितको वचन सुनेर सखीसहित खुशीभईकन चतुर–भएका–ब्राह्मणपत्नीलाई र कुलका बूढीपाको–स्त्रीलाई बोलाई मंगल–गाएर कुलरीति (कुलमा चलेको चलन) गरिन् ॥ ३ ॥ ४ ॥

नारिवेष जे सुरवर वामा ❀ सकल सुभाय सुन्दरी स्यामा ॥ ५ ॥
तिन्हहि देखि सुख पावहिं नारी ❀ विनु पहिचानि प्रानते प्यारी ॥ ६ ॥

देवताका सुन्दर–स्त्रीहरू जो स्त्रीको वेष–धारण गरेर आएका थिए, ती–सवै

सुशील, सुन्दर, श्यामा (षोडशवार्षिको = नवयौवना) थिए ॥ ५ ॥ तिनलाई देखेर जनकपुरका स्त्रीहरू आनन्दित भए, विना-पहिचान तिनीहरू प्राणभन्दा-पनि प्यारा भए ॥ ६ ॥

वारवार सनमानहिं रानी ❀ उमा रमा सारद सम जानी ॥ ७ ॥
सीय सँवारि समाज बनाई ❀ मुदित मंडपहि चलीं लवाई ॥ ८ ॥

[तिनीहरूलाई] पार्वती-लक्ष्मी-शारदासमान जानेर रानीले वारवार सन्मान गरिन् ॥ ७ ॥ अनि सीताजीलाई सँवारेर (सिंगार पटार पारेर) समाज वनाएर (डफ्फा सजाएर) हर्षित भईकन [सीताजीलाई] मंडपमा लिएर आइन् ॥ ८ ॥

छन्द--चलि ल्याय सीतहि सखी सादर सजि सुमंगल भामिनी ।
नव सप्त साजे सुन्दरी सव मत्तकुञ्जर गामिनी ॥
कलगान सुनि मुनि ध्यान त्यागहिं कामकोकिल लाजहीं ।
मंजीर नूपुर कलित कंकन ताल गतिवर वाजहीं ॥३२॥

सखीहरू र अरु-स्त्रीहरूले मांगलिक-श्रृङ्गार गरेर आदरका-साथ सीताजीलाई लिएर आए। तिनीहरू सोह्लश्रृङ्गारले सजिएका छँदा मत्ताहात्तीको जस्तो (धीमा) चालले हिँड्दथे। [तिनीहरूको] मधुर-मनोहर-गान सुन्दा मुनिको ध्यान छुट्तथ्यो, मस्त-भएका कोइलीहरू लज्जित हुन्थे ॥ असल-चालले हिड्दा-खेरि [तिनीहरूले] लायेका पाउजेव विछवा (अनूठ विच्छिया) कंकणहरू ताल मिल्ने-गरी वज्दथे ॥ ३२ ॥

दोहा-सोहति वनिता वृन्दमहँ, सहज सुहावनि सीय ।
छवि ललना गन मध्यजनु, सुषमा तिय कमनीय ॥३३०॥

स्वभाव-सुन्दरी भएकी सीताजी स्त्रीहरूका समूहमध्यमा, स्त्रीगणको-शोभाका मध्यमा स्त्रीको परमसुन्दर-परमशोभा (सुषमा) झैं शोभित हुनुभयो ॥ ३२८ ॥

चौ०-सिय सुन्दरता वरनि न जाई ❀ लघु मति बहुत मनोहरताई ॥ १ ॥
आवत दीखि वरातिन्ह सीता ❀ रूपरासि सवभाँति पुनीता ॥ २ ॥
सवहि मनहिंमन किये प्रनामा ❀ देखि राम भये पूरन कामा ॥ ३ ॥

सीताजीका सुन्दरताको वर्णन गर्न शकिदैन, बुद्धि सानी, सुन्दरता साह्रै ठूली, [के गर्नु ?] ॥ १ ॥ रूपको राशि (समूह) सव-तरहवाट पवित्र-भएकी-सीताजीलाई वरियातीहरूले आउनलागेकी देखे, सवैले मनैमनले प्रणाम गरे। देखेर रामचन्द्रजी यनि पूर्णकाम (कृतकृत्य) हुनुभयो ॥ २ ॥ ३ ॥

---

(१) सोह्रश्रृङ्गारको विवरण—अङ्गराग १ । स्नान २ । उत्तमवस्त्र ३ । मावुर ४ । केशरचना ५ । सीमन्तमा सिन्दूर ६ । चिबुकमा कालो तिलक ७ । ललाटमा सिन्दूरविन्दु ८ । नखमा मेहदी ९ । शरीरमा अरगजा १० । गन्धतैल (अत्तर) ११ । गहना १२ । पुष्पधारण १३ । मुखराग (ताम्बूलादि) १४ । दन्तराग १५ । अधरराग १६ ।

हरषे दशरथ सुतन्ह समेता ❀ कहि नजाइ उर आनन्द जेता ॥ ४ ॥
सुर प्रनाम करि वरिषहिं फूला ❀ मुनि असीसधुनि मंगलमूला ॥ ५ ॥
गान निसान कोलाहल भारी ❀ प्रेमप्रमोद मगन नरनारी ॥ ६ ॥

राजा-दशरथ पुत्र-सहित हर्षित भए। हृदयमा जति आनन्द थियो, त्यो भन्न शकिंदैन ॥ ४ ॥ देवताहरू प्रणाम गरेर फूल वर्षाउन लागे, मुनीश्वरहरू मंगलको मूलकारण भएको आशीर्वादको-ध्वनि वर्षाउन लागे ॥ ५ ॥ गानाको र वाजाको भारी-कोलाहल भयो, नरनारीहरू प्रेम र हर्षमा मग्न भए ॥ ६ ॥

एहिविधि सीय मण्डपहिं आई ❀ प्रमुदित शान्ति पढहिं मुनिराई ॥७॥
तेहि अवसर कर विधि व्यवहारू ❀ दुहुँ कुलगुरु सवकीन्ह अचारू ॥८॥

यस्ता-विधानले सीताजी मण्डपमा आउनुभयो, मुनिराजहरू खुशी भईकन शान्ति पढ्दथे ॥७॥ दुवैपट्टिका कुलगुरुहरूले त्यसवेलाको व्यवहार र आचार सवै ठीक र गरे ॥८॥

छन्द--आचारु करि गुरु गौरि गनपति मुदित विप्र पुजावहीं।
सुर प्रकटि पूजा लेहिंदेहिं असीस अति सुख पावहीं ॥
मधुपर्क मंगलद्रव्य जो जेहि समय पुनि मनमहँ चहें।
भरे कनक कोपर कलस सो तव लिये परिचारक रहें ॥३३॥

गुरुहरूले त्यसवखतको आचार गरेपछि ब्राह्मणहरू हर्षित भएर गौरी र गणपतिको पूजा गराउन लागे, देवताहरू प्रकट भएर पूजा लिन लागे, आशिष् दिन लागे, अति-आनन्दित पनि भए। मुनिहरू जुनवेलामा मधुपर्क-मंगलद्रव्य-प्रभृति जुनजुन-चीज मनले चिताउँथे, सुवर्णका परात (ठूलाथाल = किस्ती) मा र कलशमा भरेको त्यो चीज लिएर परिचारकहरू खडा थिए ॥ ३३ ॥

छन्द--कुलरीति प्रीतिसमेत रवि कहिदेत सव सादर किये।
एहि भाँति देव पुजाइ सीतहि सुभग सिंघासन दिये ॥
सियराम अवलोकनि परसपर प्रेमकाहु न लखि परै।
मन वुद्धि वरवानी अगोचर प्रगट कवि कैसे करै ॥३४॥

सूर्यनारायण प्रीतिसहित-भएर कुलको रीति वताइदिन्थे, [तदनुसार] आदर सहित सव (रीति) गरिए। यस्ता-प्रकारले देवताको पूजा गराएर सीताजीलाई सुन्दर सिंहासन दिए (सिंहासनमा राखे)। सीताजी र रामजीको परस्पर हेराइ र प्रेम कसैले पनि लख्न (यथार्थ चिन्ह) शक्तैन थे। [त्योकुरा] मन-वुद्धि-श्रेष्ठवाणीको अगोचर [थियो] कवि कसरी प्रकट गरोस् ? ॥ ३४ ॥

दोहा—होम समय तनु धरि अनल, अति सुख आहुति लेहिं।
विप्र वेष धरि वेद सव, कहि विवाह विधि देहिं ॥३३१॥

अग्निनारायण होमका समयमा मूर्ति धारण गरेर अति-आनन्दित भईकन आहुति लिन लागे। चारै-वेद ब्राह्मणको वेष धारण गरेर विवाहको विधि बताइदिन्थे ॥ ३२९ ॥

चौ०-जनक पाट महिषी जग जानी ❀ सीय मातु किमि जाइ बखानी ॥ १ ॥
सुजन सुकृत सुख सुन्दरताई ❀ सब समेटि विधि रची बनाई ॥ २ ॥
समउ जानि मुनिवरन्ह बोलाई ❀ सुनत सुआसिनि सादरल्याई ॥ ३ ॥
जनक वाम दिसि सोह सुनयना ❀ हिमि गिरि संग बनी जनुमयना॥ ४ ॥

जगतमा प्रसिद्ध भएकी, सीताजीकी माता, जनककी पटरानी (राज्याभिषेक भएकी बडामहारानी) कसरी वर्णनगर्न शकिएलीन्—॥ १ ॥ मानौं-विधाताले सुजस, पुण्य, सुख, सुन्दरता यी सबैकुरा एकत्र गरेर (समेटेर) सजाईकन बनाएकी हुन्कि? [भने जस्ती थिइन्] ॥ २ ॥ वखत भयो भनी जानेर मुनीश्वरहरूले (तिनलाई) बोलाए, सुन्नाका-साथ सौभाग्यवती-सुवासिनीहरूले आदर साथ (तिनलाई) ल्याए ॥ ३ ॥ सजिसजाउ भएर हिमालय सँग बसेकी मेना हुन्कि भनेजस्ती भएर तीरानी-सुनयना जनकराजाका वायाँतर्फमा सुशोभित भइन् ॥ ४ ॥

कनक कलस मनिकोपर रूरे ❀ सुचि सुगन्ध मंगल जलपूरे ॥ ५ ॥
निज कर मुदित राय अरु रानी ❀ धरे रामके आगे आनी ॥ ६ ॥
पढहिं वेद मुनि मंगल बानी ❀ गगन सुमन झरि अवसरजानी ॥ ७ ॥
वर बिलोकि दंपति अनुरागे ❀ पायँ पुनीत पखारन लागे ॥ ८ ॥

शुद्ध-सुगन्ध-मंगल जलले भरिएका सुवर्णका सुन्दर घडा झारी र मणिका सुन्दर कोपरा राजा र रानीले हर्षित-भईकन आफ्नै हातले ल्याएर रामचन्द्रजीका अगाडी राखे ॥ ५ ॥ ६ ॥ मुनिहरू मंगल-वचन र वेदमन्त्र पढ्न लागे, मौका जानेर आकाशबाट फूल वर्स्यो ॥ ७ ॥ दुलहा (रामजी) लाई देख्ता दंपति (राजारानी) प्रसन्न भए, अनि पवित्र चरण पखाल्न (धुन) लागे ॥ ८ ॥

छन्द-लागे पखारन पाँय पंकज प्रेम तनु पुलकावली ।
नभ नगर गान निसान जय धुनि उमगि जनु चहुँ दिसि चली ॥
जे पदसरोज मनोज अरि उर सर सदैव विराजहीं ।
जे सकृत सुमिरत विमलता मन सकल कलिमल भाजहीं ॥ ३५ ॥
जे परसि मुनि वनिता लही गति रही जो पातकमयी ।
मकरन्द जिन्हको शंभु सिर सुचिता अवधि सुर वरनई ॥
करि मधुप मन मुनि जोगिजन जे सेइ अभिमत गति लहैं ।
ते पद पखारत भाग्यभाजन जनक जय जय सब कहैं ॥ ३६ ॥

भगवान्-रामचन्द्रजीका चरणकमल धुन लागे, प्रेमले शरीर-भरी पुलकावली

(रोमाञ्चपङ्क्ति) भयो। आकाशमा र जनकपुरमा गानाको-वाजाको-जयजयकारको ध्वनि उलेँर मानौं चारै-दिशातिर फैलियो। जुन-चरणकमल कन्दर्पवैरी-शंकरजीका हृदयरूपी-तलाऊमा सदा-सर्वदा विराजमान भएका छन्, जुन-चरणकमललाई मन निर्मल पारेर एकफेर संझदा संपूर्ण कलिमल (कलिका प्रभावले भएका पाप) नष्ट हुन्छन् ॥ जो पातकमयी (पापपुञ्जस्वरूप) भएकी मुनिवनिता (मुनिपत्नी अहल्या) थिइन्, तिनले जुन्-चरणकमल छुँदा गति पाइन्, जुन-चरणकमलको मकरन्द (पुष्पको-रसजस्ती-भएकी गङ्गाजी) शंकरजीको शिरमा रहेको छ, जसका (जुन्‌गंगाका) पवित्रताको अवधि देवताहरू वर्णन गर्दछन्, मुनि र योगीजनहरू आफ्ना मनलाई भ्रमर वनाएर [जुन चरणकमलमा लायेर अर्थात् निरन्तर संझेर] इष्ट भएको (खायश गरेको) जुन्‌सुकै गतिपनि पाउँदछन, तिनै चरणलाई भाग्यवान्-भएका राजा-जनकजीले धुनलागेका-वेलामा सवैजनाले जय-जय-कार गरे ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

वर कुँअरि करतल जोरि साखो चारु दोउ कुल गुरु करैं।
भयो पानि गहन विलोकि विधि सुर मनुज मुनि आनन्द भरैं॥
सुख मूल दूलह देखि दंपति पुलकतन हुलस्यो हियो।
करि लोक वेद विधान कन्यादान नृपभूषन कियो ॥३७॥

वरको र कुमारीको हत्केला जोरेर (वरको दाहिने हत्केलामाथि कन्याको हात उत्तानु राखेर) दुवैपट्टिका कुलगुरुले शाखोच्चार गरे, पाणिग्रहण यस्ता-प्रकारले भयो, त्योदेखेर ब्रह्मा-आदिगरेका-देवता, मुनि, मनुष्य, आनन्दपूर्ण भए। सुखका-मूलकारण-भएका-दुलहालाई देखेर राजारानीका शरीरमा रोमाञ्च भयो, हृदयमा आनन्दका लहरी उठे। यस्ता प्रकारले राजाजनकले लौकिक-वैदिक-विधि गरेर कन्यादान गरे, अनेक गहना दिए ॥ ३७ ॥

रघुनाथजीपट्टी वसिष्ठले गरेको शाखोच्चार

मायाशबलित–ब्रह्मवाट ब्रह्माजी पैदा हुनुभयो, ब्रह्माका छोरा मरीचि, उनका छोरा कश्यप, उनका छोरा सूर्य, उनका छोरा वैवस्वत मनु, उनका छोरा इक्ष्वाकु, उनका कुक्षि, उनका विकुक्षि, उनका वाण, उनका अनरण्य, उनका पृथु, उनका त्रिशङ्कु, उनका धुन्धुमार, उनका युवनाश्व, उनका मान्धाता उनका सुसन्धि, उनका ध्रुवसन्धि र प्रसनजित्, ध्रुवसन्धिका भरत, उनका असित, उनका सगर, उनका असमञ्ज, उनका अंशुमान, उनका दिलीप, उनका भगीरथ, उनका ककुत्स्थ, उनका रघु, उनका प्रवृद्ध, उनका शंखण, उनका सुदर्शन, उनका अग्निवर्ण, उनका शीघ्रग, उनका प्रशुश्रुक, उनका अम्वरीष, उनका नहुष, उनका ययाति, उनला नाभाग, उनका अज, उनका छोरा महाराजादशरथ, महाराजा दशरथका छोरा राम–लक्ष्मण–भरत शत्रुघ्न।

राजन् ! जनक ! दशरथनन्दनका निमित्त तपाईंका कन्या माग्दछौं.

सीताजीपट्टी शतानन्दले गरेको शाखोच्चार

वैवस्वतमनुका छोरा इक्ष्वाकु, उनका छोरा निमि, उनका मिथि, उनका जनक, उनका उदावसु, उनका नन्दिवर्धन, उनका शूर, (सुकेतु) उनका देवरात, उनका वृहद्रथ, उनका महावीर, उनका सुकृति, उनका धृष्टकेतु, उनका हर्यश्व, उनका प्रतीन्धक, उनका कीर्तिरथ, उनका देवमीढ, उनका विबुध, उनका महीध्रक, उनका कीर्तिरात, उनका महारोमा उनका स्वर्णरोमा, उनका ह्रस्वरोमा, उनका सीरध्वज र कुशध्वज, यी २ भाइका छोरी सीता-उर्मिला-माण्डवी–श्रुतकीर्ति।

राजन् ! दशरथ ! हजूरका पुत्रलाई यी कन्या टक्र्याउँछौ स्वीकारगर्नु होस्.

हिमवन्त जिमि गिरिजा महेसहि हरिहि श्री सागर दई ।
तिमि जनक रामहिं सिय समर्पी विश्वकल कीरति नई ॥
क्यौं करे विनय विदेह कियो विदेह मूरति साँवरी ।
करि होम विधिवत गाँठि जोरि होन लागी भाँवरी ॥३८॥

जसरी हिमालयले महेश्वरलाई पार्वती दिए, सागरले विष्णुभगवान्लाई लक्ष्मी दिए त्यसैगरी जनकजीले रामचन्द्रजीलाई सीता दिए, संसारभरमा सुन्दर कीर्ति फैलियो । श्यामल मूर्तिले (रामजीले) विदेहलाई (जनकलाई) साँच्चिकै विदेह (देहको शुद्धि वुद्धि नभएका) पार्‍यो, अव त्यस्ता विदेहले विन्तिभाउ किन गरुन् ? । विधिपूर्वक ग्रन्थिवन्धन (लगनगाँठो) गरेर होम गरीकन भाँवरी हुन लाग्यो (माडोघुम्ने काम शुरूभयो) ॥ ३८ ॥

दोहा–जय धुनि वन्दी वेद धुनि, मंगल गान निसान ।
सुनि हरषहिं वरषहिं विबुध, सुर तरु सुमन सुजान ॥३३२॥

जय-जयकारको ध्वनि, वन्दीहरूको ध्वनि, वेदको ध्वनि, मङ्गलगानको ध्वनि, वाजाको ध्वनि, सुनेर देवताहरू हर्षित हुनलागे, चतुर-भएका-तिनीहरूले [विवाहको मुख्य-काम हुन लागेको वेलामा अघिअघि वर्षाएका मामूली फूलभन्दा श्रेष्ठ] कल्पवृक्षका फूल वर्षाउन लागे ॥ ३३२ ॥

चौ०–कुँअर कुँअरि कल भाँवरि देहीं ❀ नयन लाभ सव सादर लेहीं ॥ १ ॥
जाइ न वरनि मनोहर जोरी ❀ जो उपमा कछु कहौंसो थोरी ॥ २ ॥
रामसीय सुन्दर प्रति छाहीं ❀ जगमगाति मनि खम्भन माहीं ॥ ३ ॥
मनहु मदन रति धरि बहुरूपा ❀ देखत राम विवाह अनूपा ॥ ४ ॥

दुलहा र दुलही सुन्दर (मजासँग) भाँवरीदिन (माँडोंघुम्न) लागे, सवैजना आदर-साथ नेत्रको लाभ लिन (आँखाभएको सार लिन, अर्थात् युगलमूर्तिको दर्शनगर्न) लागे, त्यो-मनोहर-जोडीको वर्णनगरी-शकिदैन, जो–कुछ-उपमा दिऊँ, त्यो थोरैनै हुन्छ ॥ १ ॥ २ ॥ मणि–जडेका खंवामा रामजीको र सीताको प्रतिच्छाया (पर्छाईं) झकाझक (झल्याक झुलुक) जो पर्दथ्यो, त्यो–मानौं–कामदेव र रति अनेक–रूप–धारण गरेर रामजीको अनुपम–विवाह हेर्न लागेका हुन्कि ? [भन्ने तर्क गराउँथ्यो] ॥ ३ ॥ ४ ॥ [कामदेव र रति विवाह हेर्न आएका हुन् भने अरुदेवतालेजस्तै तिनले अर्कोरूप लिएर खुल्लम–खुल्ला–गरी किन हेरेनन्, खंवामा लुकेर झल्याकझुलुक किन हेरे ? भने–]

दरस लालसा सकुच न थोरी ❀ प्रगटत दुरत बहोरि बहोरी ॥ ५ ॥
भये मगन सव देखनिहारे ❀ जनक समान अपान विसारे ॥ ६ ॥
प्रमुदित मुनिन्ह भाँवरि फेरी ❀ नेग सहित सव रीति निबेरी ॥ ७ ॥

विवाहदर्शनको लालसा (ठूलोइच्छा) थियो, तर संकोच-पनि थोर थिएन; (खूव थियो,) [कट्टर-शत्रु-शंकरजी रहेका ठाउँमा कामदेवले र रतिले निःसंकोच भएर खुल्लम-खुल्ला देखा-पर्न हुदैनथ्यो, यो-अपूर्व-विवाहको-दृश्य-पनि हेर्ने-लायक थियो, त्यसो-हुनाले अग्निको परिक्रमा गर्नलागेका वेलामा कैल्हे देखिने कैल्हे नदेखिने-गरी खंवामा परेका दुलहा दुलहीका परछाईं-रूप कामदेव र रति मानौं वारंवार प्रकट हुन्छन् वारंवार लुक्छन्, यस्तो समुझ हुन्थ्यो] ॥ ५ ॥

देख्ने सवै-जना आनन्द-मग्न भए, तिनीहरूले-पनि जनकले-जस्तै आफूलाई विर्से ॥ ६ ॥ मुनिहरूले हर्षित भएर भाँवरी फेराए (माँडो घुमाए) त्यसवेलाको रीति (चलन) लाई नेगदस्तूर सहित निपटाए (गरिसके) ॥ ७ ॥

राम सीय सिर सेंदुर देहीं ❀ सोभा कहि न जाति विधि केहीं ॥ ८ ॥
अरुन पराग जलज भरि नीके ❀ ससिहि भूष अहि लोभ अमीके ॥ ९ ॥
वहुरि वसिष्ठ दीन्ह अनुशासन ❀ वर दुलहिनि बैठे एक आसन ॥ १० ॥

रामचन्द्रजी सीताजीका शिरमा (सिउँदामा) सिन्दूर दिन (हाल्न) लाग्नु भयो, त्यसको शोभा कुनै-विधिले-पनि वर्णन गर्न शकिदैन ॥ ८ ॥ [शोभावर्णन गर्न नशके पनि अलिकति अडकल गरी-टोपलौं भनेका-खंडमा-] अमृतका लोभले नाग रातो राम्रो धूलो (सिन्दूर) कमलका दलभरि लिएर चन्द्रमालाई भूषितगर्न (सिंगार्न) लागको होकि? [यत्तिसम्म भन्न शकिएला] ॥ ९ ॥ (क) ॥ फेरी वसिष्ठले आज्ञा दिएर दुलहा-दुलही एउटै आसनमा वसे ॥ १० ॥

छन्द--बैठे वरासन राम जानकि मुदित मन दसरथ भये ।
तन पुलक पुनि पुनि देखि अपने सुकृत सुरतरु फल नये ॥
भरि भुवन रहा उछाह राम विवाह भा सवहीं कहा ।
केहि भाँति वरनि सिरात रसना एक यह मंगल महा ॥ ३९ ॥

एउटै-उत्तम-आसनमा राम र जानकी वसे, दशरथ मनमा आनन्दित भए,-आफ्नो पुण्यरूपी-कल्पवृक्षमा नयाँ-फल लागेको (पुण्यवृक्षका नयाँफल (चिचिला) जस्ता मङ्गलकार्य) वारंवार हेरेर ती शरीरमा रोमाञ्चित भए। संसारभरमा उत्साह थियो, सवै-जनाले "रामको विवाह भयो" भने। वर्णन गर्न कुनप्रकारले शकिन्छ र? रसना (जिभ्रो) एउटा, यो-मङ्गल यति ठूलो ! ॥ ३९ ॥

(क) श्यामशरीरभएका रामचन्द्रजीको अउँलासमेतको लामोवाहू, मानौं पाँचफणा-भएको कालो नाग हो। रामचन्द्रको हत्केला मानौं कमलको दल हो, सीताजीको मुख मानौं चन्द्रमा हो, मुखको सौन्दर्य मानौं अमृत हो। वाहुले सिन्दूर-लगाएर सीताजीको-सिउदो-सिंगारेको-कार्रवाई,-मानौं-सँधै-पानीमा वस्ने-नागले अमृतको-लालचागरेर सौन्दर्यरूपी-अमृतले-भरिएको-सीताजीको-मुखरूपी चन्द्रमालाई राता-धूलाले सिंगारेर आफ्नो मनसुवा सिद्ध गर्न [सौन्दर्यामृत लिन] खोजेको हो।

तव जनक पाइ वसिष्ठ आयसु व्याह साज सँवारिकै ।
मांडवी श्रुतिकीरति उर्मिला कुँअरि लई हँकारिकै ॥
कुसकेतु कन्या प्रथम जो गुन सील सुख सोभामयी ।
सव रीति प्रीति समेत करि सो व्याहि नृप भरतहि दई ॥४०॥
जानकी लघु भगिनी सकल सुन्दरि सिरोमनि जानिकै ।
सो जनक दीन्हि व्याहि लषनहि सकलविधि सनमानिकै ॥
जेहि नाम श्रुतिकीरति सुलोचनि सुमुखि सवगुन आगरी ।
सो दई रिपुसूदनहिं भूपति रूप सील उजागरी ॥४१॥

अनि राजा-जनकले वसिष्ठको आज्ञा पाएर विवाहको सर्जाम ठीकठाक पारेर माण्डवी, श्रुतकीर्ति, ऊर्मिला, यी ३ राजकुमारीलाई बोलाईपठाए । आफ्ना-भाई-कुशध्वज-राजाकी जेठीछोरी (माण्डवी) गुणमयी, शीलमयी, सुखमयी, शोभामयी जो थिइन्,-प्रीतिसहित सव (साविक-वमोजिमको) रीति गरेर तिनलाई भरतजीसँग विवाह गरि-दिए ॥ सीताजीकी वहिनी ऊर्मिलालाई सकलसुन्दरीगण-शिरोमणि भएकी, जानेर सवतरहले सन्मान गरीकन लक्ष्मणजीलाई व्याह गरि-दिए । माण्डवीकी वहिनी जो सुन्दरनेत्र, सुन्दर मुख-भएकी सवैगुण-को-निवासभूमिभएकी, थिइन्,-जसको-नाम श्रुतकीर्ति थियो; रूप र शीलले उज्याली भएकी ती कन्या शत्रुघ्नलाई दिए ॥ ४० ॥ ४१ ॥

अनुरूप वर दुलहिनि परसपर लखि सकुचि हिय हरषहीं ।
सव मुदित सुन्दरता सराहहिं सुमन सुरगन वरषहीं ॥
सुन्दरी सुन्दर वरन्ह सह सव एक मण्डप राजहीं ।
जनु जीव उर चारिउ अवस्था विभुन सहित विराजहीं ॥४२॥

अनुरूपभएका (योग्यभएका) दुलहादुलहीहरू परस्पर हेरेर संकोच मान्दथे मनमा खुशी-पनी हुन्थे । आनन्दित भईकन परस्परको सुन्दरतालाई सह्राउँथे । देवता हरू फूल वर्षाउथे । वर्णले सुन्दरी र सुन्दर-भएका सब-जना एउटै–मण्डपमा साथसाथ विराजमान

---

(१) रामजी र भरतजी श्याम वर्णभएका, लक्ष्मण र शत्रुघ्न गौरवर्णभएका थिए । सीता र माण्डवी गौरवर्णभएकी, ऊर्मिला र श्रुतकीर्ति श्यामवर्णभएकी थिइन्, यस्तोहुनाले जोडी अनुरूप (सुहाउने) थिए । जीवका मध्यमा-जाग्रत-स्वप्न-सुषुप्ति-तुरीय, यी ४ अस्था हुन्छन् । जाग्रत-अवस्थाको साक्षी (अनुभवगर्ने) जीवलाई “विश्व”, स्वप्नको-अनुभव गर्नेलाई “तैजस”, सुषुप्तिको-साक्षीलाई “प्राज्ञ,” तुरीयको-साक्षीलाई “ब्रह्म” भन्दछन् । ४ अवस्थाजस्ता ४ दुलही, ४ अवस्थाका-साक्षी मालिक-जस्ता ४ दुलहा, जीवजस्ता दशरथ, जीवको-मध्यजस्तो विवाहमण्डप, । एउटै समयमा ४ अवस्थाको एकठाउमा स्थिति नहुने-हुनाले उत्प्रेक्षा मात्र हो ।

थिए, मानौं–जीवका हृदयरूपीस्थानमा मालिक सहित ४ अवस्था विराजमान भएका हुन्की? [भन्ने भान हुन्थ्यो] ॥ ४२ ॥

दोहा--मुदित अवधपति सकलसुत, वधुन्ह समेत निहारि ।
जनु पाये महिपालमनि, क्रियन सहित फल चारि ॥३३३॥

राजादशरथ स्त्रीसहित–भयेका ४ पुत्रलाई देखेर आनन्दित भए। मानौं–राजरत्न–भएका–दशरथले क्रियां[1]समेतका चार फलै[2] पाए [जस्तोभयो] ॥ ३३३ ॥

चौ०–जसि रघुवीर व्याह विधि वरनी ❀ सकल कुँअर व्याहै तेहि करनी ॥ १ ॥
कहि नजाइ कछु दाइज भूरी ❀ रहा कनक मनि मंडप पूरी ॥ २ ॥
कंबल वसन विचित्र पटोरे ❀ भाँति भाँति बहुमोल न थोरे ॥ ३ ॥
गज रथ तुरङ्ग दास अरु दासी ❀ धेनु अलंकृत कामदुहासी ॥ ४ ॥

रघुवीर–रामचन्द्रजीको व्याह जुनविधिले वर्णन गरियो, सकल–राजकुमार त्यही–विधिले विवाहित भए ॥ १ ॥ दाइजो धेरै थियो, वर्णन गर्न अलिकति पनि शकिदैन, विवाह–मंडप सुवर्ण र रत्नले भरिएको थियो ॥ २ ॥ विचित्र ऊनीवस्त्र, रेशमीवस्त्र, अनेकप्रकारका र वहुमूल्य धेरै थिए ॥ ३ ॥ हाती, रथ, घोडा, दास, दासी, सालङ्कार–भएका कामधेनु–जस्ता–गाई ॥ ४ ॥

वस्तु अनेक करिअ किमि लेखा ❀ कहि न जाइ जानहिं जिन्ह देखा ॥ ५ ॥
लोकपाल अवलोकि सिहाने ❀ लीन्ह अवधपति सव सुखमाने ॥ ६ ॥
दीन्ह जाचकन्हि जो जेहि भावा ❀ उवरा सो जनवासहिं आवा ॥ ७ ॥
तव कर जोरि जनक मृदुबानी ❀ वोले सव वरात सनमानी ॥ ८ ॥

इत्यादिचीज अनेक थिए, तिनको लेखा (गणना) कसरी गर्नु ? वर्णन गर्न शकिदैन, जसले देखेको थियो तिनै जान्दछन् ॥ ५ ॥ त्यो–देखेर लोकपाल (इन्द्र कुबेर प्रभृति) लाई डाह भयो। राजा–दशरथले सव लिएर सुख माने ॥ ६ ॥ याचकहरूलाई जसलाई जे चाहिन्थ्यो त्यही चीज दिए। वाँकी रहेको जनवासामा आयो ॥ ७ ॥ अनि सवैवरियातीलाई सन्मान गरि–सके–पछि राजा–जनकले हात जोरेर [सवैसँग] मधुर–वचन बोले—॥ ८ ॥

छन्द--सनमानि सकल बरात सादर दान विनय बडाइकै ।
प्रमुदित महामुनिवृन्द वन्दे पूजि प्रेम लडाइकै ॥
सिरनाइ देवमनाइ सवसन कहत करसंपुट किये ।
सुरसाधु चाहत भाउ सिन्धु कि तोष जल अञ्जलि दिये ॥४३॥

(१-२) राजादशरथले भक्ति, तपस्या, सेवा, श्रद्धाजस्ता ४ वुहारी र यिनका फल धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष, जस्ता ४ छोरा देख्ता आनन्द माने ॥

सकलवरियातीको आदर-सहितको दान, नम्रता, प्रशंसाले सन्मान गरेर हर्षित भइकन, प्रेम लडाईकन (प्रेमलगाईकन) महामुनिहरूका समूहको पूजा (सत्कार) गरेर वन्दना गरीकन, शिर झुकाईकन सवदेवताहरूलाई मनाए-पछि राजाजनकले करसंपुट गरेर (हातजोरेर) सवैसंग भने (प्रार्थना गरे) कि—"देवताहरू र सज्जनहरू भावभक्ति खोज्दछन्, कहीं [विनाभाव विनाभक्ति] जलको अञ्जलि दिंदा समुद्र खुशी हुन्छन् ?" [भावभक्तिले १ अञ्जलि जल दिंदा पनि समुद्र खुशी हुन्छन्, भावभक्ति छैन भने तेतीजावो-जलले जलनिधि-समुद्र किन खुशी हुन्थे ? अर्थात् मैलेटक्र्याएको सत्कार १ अञ्जलि-जत्तिकै तुच्छ होता पनि, त्यो-प्रेमले गरिएको हुनाले समुद्रजस्ता-अगाधसमृद्धि-भएका तपाईहरू त्यसद्वारा प्रसन्न हुनुभएको होला, तपाईहरूलाई दिएर प्रसन्न पार्न मेरो के ताकत ? फगत भक्तिले संझनामात्र गरेको हूँ] ॥ ४३ ॥

करजोरि जनक बहोरी वन्धु समेत कोसलराय सो ।
बोले मनोहर वयन सानि सनेह सील सुभाय सो ॥
सम्बन्ध राजन ! रावरे हम वडे अब सवविधि भये ।
एहि राज साज समेत सेवक जानिवै विनु गथ लये ॥४४॥

फेरी राजा-जनकले आफ्नाभाई-सहित-भईकन हात जोरेर कोसलराज-दशरथ-सँग स्नेह-शीलस्वभावले-मिश्रित-भएको मनोहर वचन बोले—"महाराज ! हजूरसँगका संवन्धले गर्दा अव म सवतरहले ठूलो (इज्जतदार) भएँ, यो-राजपाटसहित-भएको मलाई विनामूल्यको सेवक जान्नुहोला ॥ ४४ ॥

ए दारिका परिचारिका करि पालवीं करुना नयी ।
अपराध छमिवो बोलि पठये बहुत हौं ढीठ्यौकई ॥
पुनि भानुकुल भूषन सकल सनमान निधि समधी किये ।
कहि जाति नाँहीं विनती परसपर प्रेम परिपूरन हिये ॥४५॥

यी-छोरीहरूलाई परिचारिका (टहलनी) गरेर नयाँनयाँ दयाका साथ पालना गर्नुहोला । महाराज ! हजूरलाई मैले जो बोलाई-पठाए, त्यो वडो धृष्टता गरें, त्यो अपराध क्षमा गर्नु होला" [जनकका यस्ता वचन सुनेर] भानुकुलभूषण-राजादशरथले समधीलाई सकल सम्माननिधि (सवतरहका सन्मानले मानिएका) गराए। प्रेमले परिपूर्णहृदय-भएका (२ समधीको) परस्परका विन्तिभाउको वर्णन गर्नशकिदैन ॥ ४५ ॥

वृन्दारकागन सुमन वरसहिं राउ जनवासेहि चले ।
दुन्दुभी जयधुनि वेदधुनि नभनगर कौतूहल भले ॥
तव सखीं मंगलगान करत मुनीस आयसु पाइके ।
दूलहदुलहिनिन्ह सहित सुन्दरि चलीं कोहवर ल्याइकै ॥४६॥

देवगणले फूल वर्षाउन लागे, राजादशरथ जनवासतर्फ (वरियातीहरू रहेको ठाउँमा] गये। दुन्दुभीको-जयजयकारको-वेदपाठको ध्वनिले आकाश र जनकपुरमा खूब कोलाहल भयो ॥ अनि सुन्दर-सखीहरूले मुनीश्वरहरूको आज्ञा पाएर मंगलगान गर्दै दुलहा दुलही हरूलाई कोहवर (कौतुकागार) तर्फ लिएर गए।

दोहा–पुनि पुनि रामहि चितव सिय, सकुचति मन सकुचै न।
हरत मनोहर मीन छवि, प्रेम पियासे नैन ॥३३२॥

सीताजी वारंवार रामजीलाई हेर्दा संकुचित हुनुहुन्थ्यो, परन्तु उहाँको मन संकुचित थिएन [हेरि-रहन खोज्दथ्यो] प्रेममा प्यासा-भएका- (सीताजीका) नेत्र माछाको मनोहर शोभा चोर्न जागे [माछाजस्तै चञ्चल भए] ॥३३२॥

चौ०–स्याम सरीर सुभाय सुहावन ❀ सोभा कोटि मनोज लजावन ॥ १ ॥
जावकजुत पदकमल सुहाए ❀ मुनिमन मधुप रहत जिन्हछाए ॥ २ ॥
पीत पुनीत मनोपर धोती ❀ हरति बालरवि दामिनि जोती ॥ ३ ॥
कल किंकिनि कटिसूत्र मनोहर ❀ बाहु विसाल विभूषन सुन्दर ॥ ४ ॥
पीत जनेउ महाछवि देई ❀ कर मुद्रिका चोरि चित लेई ॥ ५ ॥

स्वभावैले-सुन्दर-भएका-(रामजीको) श्याम-शरीरको शोभा कोटिकामदेवलाई लज्जित पार्ने थियो, [त्यसमाथी] ॥ १ ॥ जुन चरणरूपी-कमलमा मुनिहरूका मनरूपी-भ्रमर छाइ रहेका छन्, तिनै-चरणकमल माहुरले युक्त भएर सुशोभित भएका छन् ॥ २ ॥ पहेंलो पवित्र मनोहर धोती बालसूर्यको र विजुलीको ज्योति-हरणगर्दछ (उदाउँदा उदाउँदैका-सूर्य र विजुलीजस्तो चमकदार छ, भूषण (गहना) सुन्दर छन् ॥ ४ ॥ पहेंलो-जनैले खूब शोभा दिएको छ, हातको-अउँठी चित्तलाई चोरेर लिने (मन हरण गर्ने) छ ॥ ५ ॥

सोहत ब्याह साज सब साजे ❀ उर आयत उर भूषन राजे ॥ ६ ॥
पियर उपरना काँखा सोती ❀ दुहुँ आँचरन्हि लगे मनिमोती ॥ ७ ॥
नयन कमल कल कुण्डल काना ❀ वदन सकल सौन्दर्य निधाना ॥ ८ ॥

विवाहका-साज (शृगांर) ले सजिएको, उरोभूषणले (छातीका गहनाले) विराजमानभएको-विशाल वक्षस्थल (छाती) शोभायमान छ ॥ ६ ॥ पहेलो उपर्ना जनैजस्तो छट्के पारेर लिएको छ, त्यसका दुवै छेउ (२ किनारा) मा मणि-मोती लागेका छन् ॥ ७ ॥ नेत्र कमल-जस्ता (सुन्दर) छन्, कानमा सुन्दर कुण्डल छन्, मुखमण्डल सकलसौन्दर्य निधान (संपूर्ण सौन्दर्यको खानि) छ ॥ ८ ॥

सुन्दर भ्रुकुटि मनोहर नासा ❀ भालतिलक रुचिरता निवासा ॥ ९ ॥
सोहत मौर मनोहर माथे ❀ मंगलमय मुकुता मनि गाथे ॥१०॥

---

(१) विवाहको होमहवन सिद्धिए पछि दुलहादुलहीलाई राखे-स्थानलाई कौतुकागार भन्दछन्, त्यहाँ राखे पछि दुलहासंग अनेक कौतुक (हंसीठट्ठा) गर्दछन् ।

भृकुटि (आखिभौं) सुन्दर, नासिका (नाक) मनोहर (रहरलाग्दो), निधारमा सुन्दरताको वासस्थान-भएको तिलक (टीका) छ ॥ शिरमा मनोहर-मुकुट शोभायमान छ, जुनमुकुटमा मंगलमय भएका मणि जडिएका छन् ॥ ७ ॥ ८ ॥

छन्द–गाथे महामनि मौर मंजुल अङ्ग सव चित चोरहीं ।
पुरनारि सुरसुन्दरी वरहिं विलोकि सव तिन तोरहीं ॥
मनि वसन भूषन वारि आरति करहिं मङ्गल गावहीं ।
सुर सुमन वरसिहिं सूत मागध वन्दि सुजस सुनावहीं ॥४७॥

ठूलाठूला-मणि-जडिएको मुकुट सुन्दर छ, सवैका शरीर चित्त-चोर्ने (मन हर्ने) छन्, नगरका-नारी (स्त्री) हरू र सुर-सुन्दरी (देवाङ्गना) हरू दुलहाहरूलाई देखेर [नजर लाग्ला र अनिष्ट होला भन्ने शंकाले] तृण तोड्न लागे (दूभो-प्रभृति-तृण लिएर चुँड्न लागे) मणि-वस्त्र-गहना न्यौंछावर गरेर (प्रीतिले अरुलाई दिएर) आरति गर्ने मंगल गाउन लागे देवताहरू फूल वर्षाउन लागे, सूत-मागध-वन्दीहरू सुजस (कीर्ति) सुनाउँन (गाउँन) लागे ॥४७॥

कोहवरहि आने कुँअर कुँअरि सुआसिनिन्ह सुख पाइकै ।
अतिप्रीति लौकिक रीति लागीं करन मंगल गाइकै ॥
लहकौरि गौरि सिखाव रामहिं सीयसन सारद कहैं ।
रनिवास हासविलास रसवस जनमको फल सव लहैं ॥४८॥

यस्ता-प्रकारसँग सौभाग्यवती-स्त्रीहरूले आनन्द पाएर (हर्षित भएर) दुलहा-दुलहीहरूलाई कोहवरमा (कौतुकागारमा) ल्याइ-पुऱ्याए । अनि अत्यन्त प्रीतिका-साथ मंगल गाएर लौकिकरीति (वूढीरूढीले गर्नुपर्ने विधि) गर्न लागे ।

[स्त्रीवेषधारिणी] पार्वतीले रामजीलाई, [स्त्रीवेशधारिणी] सरस्वतीले सीताजीलाई लहकौरी (जूठो खुवाउने विधिविधान) सिकाउन लागे । [यसरी] रनिवास (अन्तःपुर = खोपी) हँसीठट्टाको रसमा लठ्ठ पऱ्यो, सवले जन्मको फल पाए ॥४८॥

निज पानिमनिमहँ देखि प्रति मूरति सरूप निधानकी ।
चालति न भुजवल्ली बिलोकनि विरह भयवस जानकी ॥
कौतुक विनोद प्रमोद प्रेम नजाइ कहि जानहिं अलीं ।
वर कुँअरि सुन्दर सकल सखी लवाइ जनवासहिं चलीं ॥४९॥

आफ्ना-हातका [गहनामा-जडेका] मणिमा स्वरूपनिधान-(सौंदर्यसागर-भएका-रामचन्द्रजी) को प्रतिमूर्ति (प्रतिविम्ब = छाया) देखेर सीताजीले विरहका डरको वश परेर (वियोगको डर मानेर) भुजवल्ली (लहराजस्तो सुकुमार-सुन्दर हात) हल्लाउनुभएन हेरिरहनुभयो [खास-रामचन्द्रजीको स्वरूप टुल्टुलु हेर्दा लाज हुन्थ्यो, आफ्ना-हातका-गहना

का-मणिमा रामचन्द्रजीको प्रतिविम्बपरे पछि, त्यही प्रतिबिम्ब हेरेर सीताजीले मनको धोका पूर्ण गर्नुभयो, हात हल्लाए-देखि त्यो-प्रतिविम्ब हराउला र प्रतिविम्बमूर्ति रामचन्द्रजीको विरह होला भन्ने डरले हात हल्लाउनु भएन] [अनेकप्रकारका] कौतुक (लहड) विनोद (दिलवहलाव) प्रमोद (आनन्द) प्रेमको वर्णन गर्न शकिदैन, [त्यो कुराता तिनै] सखी हरू जान्दछन् । [अनि] सबै-सखीहरूले सुन्दर-दुलहा-दुलहीहरूलाई जनवासतर्फ लिएर गए ॥४९॥

तेहि समय सुनिअ असीस जहँतहँ नगरनभ आनन्द महा ।
चिर जिअहु जोरी चारु चारिउ मुदितमन सबही कहा ॥
जोगीन्द्र सिद्ध मुनीस देव विलोकि प्रभु दुन्दुभि हनी ।
चलै हरषि वरषि प्रसून निज निज लोक जयजय जय भनी ॥५०॥

त्यस-वखतमा जहाँतहाँ आशिष सुनिन लागे, नगरमा र आकाशमा ठूलो आनन्द भयो, प्रसन्नचित्त भएका-सबैले—"सुन्दर यो चार जोडी चिरञ्जीवी होस्" भने। योगीश्वर-सिद्ध-मुनि-देवताले प्रभुलाई हेरेर दुन्दुभि बजाए, अनि हर्षित भईकन फूल वर्षाए "जय जय जय" भनीकन आफ्ना-लोकमा गए ॥ ५० ॥

दोहा–सहित वधूटिन्ह कुँअर सब, तब आये पितु पास ।
सोभा मंगल मोद भरि, उमगेउ जनु जनवास ॥३३३॥

अनि चारै कुमारहरू दुलही-सहित भईकन पिता-दशरथका समीप आए। [त्यस-वेलामा] मानौं जनवासमा शोभा, मंगल, हर्ष यी ३ चीज भरिएर उम्ले, (जनवासमा न अटाएर उम्लीकन फैलिए) ॥ ३३३ ॥

चौ०–पुनि जेवनार भई बहु भाँती ❀ पठये जनक बोलाइ बराती ॥ १ ॥
परत पाँवडे बसन अनूपा ❀ सुतन्ह समेत गवन कियो भूपा ॥ २ ॥
सादर सबके पाय पखारे ❀ जथा जोग पीढन बैठारे ॥ ३ ॥
धोए जनक अवधपति चरना ❀ सील सनेह जाइ नहिं बरना ॥ ४ ॥

अनि अनेकप्रकारको जेवनार (भोज) भयो, [त्यसमा] जनकले वरियातीहरूलाई बोलाई-पठाये ॥१॥ अमूल्यरवस्त्रका पाँवडे (कुल्चेर हिंड्नेलुगा) विछ्याइए, [त्यसमाथि] पुत्रसहित–राजादशरथले गमन गरे (हिंडे) ॥ २ ॥ आदर–सहित सबका पाउ पखाले। यथायोग्य पीढ़ा (पिरुका) मा बसाए ॥ ३ ॥ अवधपति-राजादशरथका पाउ जनकले धोए [त्यसवेलाको] शील-स्वभाव–प्रीति वर्णन गर्न शकिदैन ॥ ४ ॥

बहुरि राम पद पंकज धोये ❀ जे हर हृदय कमल महँ गोये ॥ ५ ॥
तीनिउ भाइ रामसम जानी ❀ धोये चरन जनक निजपानी ॥ ६ ॥
आसन उचित सबहिं नृप दीन्हे ❀ बोलि सूपकारक सब लीन्हे ॥ ७ ॥
सादर लगे परन पनवारे ❀ कनककील मनि पान सँवारे ॥ ८ ॥

फेरी जुन्-चरणकमल शंकरजीका हृदयकमलमा लुकेका छन्, तिनै रामचन्द्रजीका चरणकमल "राजाजनकले धोये । तीनै-भाईलाई रामचन्द्रजीसमान जानेर [तिनका] चरण पनि राजाजनकले आफ्नै हातले धोये ॥ ५ ॥ ६ ॥ राजाजनकले सवैलाई उचित आसन दिए, (अनि) सवै-सूपकारहरू (भान्सेहरू) लाई वोलाए ॥ ७ ॥ आदरसाथ, सुवर्णका-सिन्का, र हरिया-मणिका पातले वनाएका, पनवारा (पतरी = टपरी) राखिन लागे ॥ ८ ॥

दोहा–सूपोदन सुरभी सरपि, सुन्दर स्वाद पुनीत ।
छन महँ सवके परसिगे, चतुर सुआर विनीत ॥३३४॥

चलाक-नम्र-भएका सूपकार (भान्से) हरूले एक-छिनमा सवैलाई घिउको मग-मग वास्ना आउने, असल-स्वाद-भएका पवित्र दालभात परोसेर (पस्केर) गए ॥ ३३४ ॥

चौ०-पंचक बलि करि जेवन लागे ❀ गारिगान सुनि अति अनुरागे ॥ १ ॥
भाँति अनेक परे पकवाने ❀ सुधासरिस नहि जाइ वखाने ॥ २ ॥
परसन लगे सुआर सुजाना ❀ विंजन विविध नाम को जाना ॥ ३ ॥
चारि भाँति भोजन विधिगाई ❀ एक एक विधि वरनि न जाई ॥ ४ ॥

पञ्चकवलि[1] (पञ्चग्रास) गरेर खान लागे । गालि[2] गाएको सुनेर अत्यन्त खुशी भए ॥ १ ॥ अमृततुल्य-भएका अनेकभाँतिका पकान्न बाँडिए, तिनको बखानै गर्न शकिदैन ॥ २ ॥ समुझदार-भान्सेहरू नानाप्रकारको व्यञ्जन (परिकार) टक्र्याउन लागे, तिनको नाम को जान्दछ ? ॥ ३ ॥ भोजनवनाउने विधि[3] चारप्रकारको वताएको छ, एक-एकविधिको पनि वर्णनगर्न शकिदैनथ्यो ॥ ४ ॥

छ रस रुचिर विंजन बहु जाती ❀ एकएक रस अगनित भाँती ॥ ५ ॥
जेवत देहिं मधुर धुनि गारी ❀ लइ लइ नाम पुरुष अरुनारी ॥ ६ ॥
समय सुहावनि गारि विराजा ❀ हसत राउ सुनि सहित समाजा ॥ ७ ॥
एहि विधि सवही भोजन कीन्हा ❀ आदर सहित आचमन लीन्हा ॥ ८ ॥

मधुर (गुलियो) अम्ल (अमीलो) लवण (नुनिलो) कटु (पीरो) कषाय (टर्रो) तिक्त (तीतो) यी ६ रसले स्वादिष्ठ-भएका अनेकभाँतिका-व्यञ्जन् (परिकार) थिए । एक-एकरसका-प्रकार वेगिन्ती थिए (गुलिया परिकार अनन्तप्रकारका, अमिला परिकार अनन्त-

---

(१) प्राण–अपान–समान उदान–व्यान यी पञ्चप्राणको स्वाहान्त–चतुर्थ्यन्त–नाममन्त्रले ५ गाँस खाए ।

(२) विवाहसमाप्तिको भोजमा दुवै-पट्टिका स्त्रीपुरुषले गालिगाउने चलन भारतवर्षमा अद्यावधि छँदैछ । हाम्रोदेशमा जन्ती-खुवाउन लागेमा दुलही-पट्टिका कुनैमानिसले गालि गरिदियो भने, देवासुर-संग्राम हुन लाग्दछ, देश-देशको समयानुसारको चलन उही–उही-देशमा राम्रो हुन्छ ।

(३) खानेकुरा भक्ष्य[1]-भोज्य[2]-लेह्य[3]-चोष्य[4] यी ४ प्रकारका हुन्छन्, दाँतले खूब चपाएर खानु पर्ने-चिउराप्रभृतिलाई भक्ष्य भन्छन्, उस्तो-नचपाएर खानुपर्ने भातप्रभृतिलाई भोज्य, चाटेर खाइनेलाई लेह्य, चूसेर खाइनेलाई चोष्य भन्दछन् ।

प्रकारका, इत्यादि) ॥ ५ ॥ भोजन-हुनलागेका-वेलामा [दुलहीपट्टिका] स्त्रीजन र दुलहा-पट्टिका पुरुषहरू [परस्परपट्टिका मानिसको] नाम लिईलिईकन मीठो-आवाजले गालि-दिन (गालिगर्न) लागे ॥ ६ ॥ समयअनुसारको राम्रो गालि सुनेर समाजसहित-राजा दशरथ हाँस्न लागे ॥ ७ ॥ यस्ता-प्रकारले सवैजनाले भोजन गरे, अनि आदर-सहित आचमन-लिए (पानी अचाए चूठे) ॥ ८ ॥

दोहा-देइ पान पूजे जनक, दशरथ सहित समाज ।
जनवासेहि गवने मुदित, सकल भूप सिरताज ॥३३५॥

जनकले समाजसहित-दशरथलाई पान दिएर सत्कार गरे । [अनि-] सकल-भूप-सिरताज (सकलराजचक्रचूडामणि-दशरथ) हर्षित भएर जनवासमा गये ॥ ३३५ ॥

चौ०-नित नूतन मंगल पुरमाहीं ❀ निमिषसरिस दिन जामिनि जाहीं ॥ १ ॥
बडे भोर भूपति मनि जागे ❀ जाचक गुनगन गावन लागे ॥ २ ॥
देखि कुँअरवर वधुन्ह समेता ❀ किमि कहि जात मोदमन जेता ॥ ३ ॥
प्रात क्रिया करि गै गुरुपाहीं ❀ महाप्रमोद प्रेम मनमाहीं ॥ ४ ॥

जनकपुरमा नित्य नयाँनयाँ मङ्गल (उत्सव) थिए । दिन र रात्रि निमेषतुल्य (चाँडो) जान्थे ॥ १ ॥ राजा-दशरथ खूब-सवेरै जागा भए, याचकहरू गुणगणको गानगर्न लागे ॥ २ ॥ सुन्दर-स्त्रीले-सहित-भएका ४ कुमार देख्ता मनमा जति आनन्द भएको थियो, त्यो कसरी ? भन्न शकिन्छ ॥ ३ ॥ [आफ्नो] प्रातःकृत्य (विहाना गर्नुपर्ने स्नानसन्ध्याप्रभृति) गरेर, मनमा अत्यन्त हर्ष र प्रेम भएका (राजादशरथ) गुरुका समीप गए ॥ ४ ॥

करि प्रनाम पूजा कर जोरी ❀ बोले गिरा अमिअ जनुबोरी ॥ ५ ॥
तुह्मरी कृपा सुनहु मुनिराजा ❀ भएउँ आजु मैं पूरनकाजा ॥ ६ ॥
अव सव विप्र वोलाइ गोसाईं ❀ देहु धेनु सव भाँति बनाई ॥ ७ ॥
सुनि गुरु करि महिपाल बडाई ❀ पुनि पठये मुनि वृन्द वोलाई ॥ ८ ॥

प्रणाम र सत्कार गरी हात जोरेर अमृतले बोरिएको (छ्यासमिस भएको) जस्तो वचन बोले ॥ ५ ॥ "हेमुनिराज ! सुन्नुहोस्, तपाईंका कृपाले आज म पूर्णकाम (पूर्णमनोरथ) भएं ॥ ६ ॥ हेगोस्वामी ! अव सवैब्राह्मणलाई बोलाएर सव-भाँति सँग सजाई (सिंगारी) कन गाई दिनुहोस्" ॥ ७ ॥ [राजाका यस्ता वचन] सुनेर गुरुवसिष्ठले राजाको प्रशंसा गरे, अनि ब्राह्मणवर्गलाई वोलाई-पठाए ॥ ८ ॥

दोहा-वामदेव अरु देवरिषि, वालमीकि जाबालि ।
आये मुनिवर निकर तव, कौसिकादि तपसालि ॥३३६॥

अनि वामदेव, नारद, वाल्मीकि, जावालि, कौशिक (विश्वामित्र) इत्यादिगरेका, तपस्याले-सुशोभितभएका मुनिराजहरूका-समूह आइपुगे ॥ ३३६ ॥

चौ०-दंड प्रनाम सवहि नृप कीन्हे ❀ पूजि सप्रेम वरासन दीन्हे ॥ १ ॥
चारिलच्छ वर धेनु मगाई ❀ काम सुरभि समसील सुहाई ॥ २ ॥
सवविधि सकल अलंकृत कीन्हीं ❀ मुदित महीप महिदेवन्ह दीन्हीं ॥ ३ ॥
करत विनय वहु विधि नरनाहू ❀ लहेउँ आजु जग जीवनलाहू ॥ ४ ॥

राजाले सवैलाई दण्डवत्प्रणाम गरे, अनि प्रेमसहित सत्कार गरेर उत्तम आसन दिए ॥ १ ॥ कामधेनुसमानका शील-स्वभाव असल-भएका सुन्दर चारलाख (४०००००) उत्तम गाई मगाए (झिकाए-) ॥ २ ॥ सवैलाई सवतरहले अलंकृत (सालंकार) गरे [अनि] प्रसन्न भएर राजाले ब्राह्मणहरूलाई दिए ॥ ३ ॥ [अनि] "आज जगतमा जीवनलाभ (वाँच्नाको फल) पाएँ" भनेर राजादशरथले अनेकप्रकारसँग विनय (विन्तीभाउ) गरे ॥ ४ ॥

पाइ असीस महीस अनन्दा ❀ लिये बोलि पुनि जाचकवृन्दा ॥ ५ ॥
कनक वसन मनि हयगय स्यन्दन ❀ दिये बूझि रुचि रविकुलनन्दन ॥ ६ ॥
चले पढ़त गावत गुन गाथा ❀ जय जय जय दिनकर कुलनाथा ॥ ७ ॥
एहि विधि रामविवाह उछाहू ❀ सकइ न वरनि सहसमुख जाहू ॥ ८ ॥

[तिनीहरूवाट] आशिष् पाएर राजा आनन्दित भए, अनि याचक (भिखारी) का-समूहलाई वोलाइपठाए र ॥ ५ ॥ सुवर्ण, वस्त्र, मणि, घोडा, हात्ती, रथ इत्यादि-चीज याचकका इच्छानुसार सूर्यकुलानन्ददाता-दशरथले दिए ॥ ६ ॥ तिनीहरू "हेदिनकर (सूर्य) कुलनाथ ! हजूरको जय जय जय होस्" भनेर गुणकीर्तन गर्दै गाउँदै गए ॥७॥ यस्ता प्रकारले रामजीका विवाहको उत्साह (उत्सव) भयो, त्यसको गर्णन गर्न जसका मुख हजार छन् त्यो सकस पनि शक्तैन ॥ ८ ॥

दोहा—वार वार कौसिक चरन, सीस नाइ कह राउ ।
यह सव सुख मुनिराज ! तव कृपा कटाछ प्रभाउ ॥३३७॥

[अनि] राजा-दसरथले विश्वामित्रमुनिका पाउमा वारंवार शिर राखेर "हेमुनिराज ! यो-सवै-सुख तपाईंका कृपाकटाक्षको प्रभावले भएको हो" भने ॥ ३३७ ॥

चौ०-जनक सनेह सील करतूती ❀ नृप सव राति सराहत वीती ॥ १ ॥
दिन उठि विदा अवधपति माँगा ❀ राखहिं जनक सहित अनुरागा ॥ २ ॥

राजा-दशरथले जनकराजाको स्नेह-शीलस्वभाव-चालचलन सराउदा-सराउँदै सवैरात वित्यो ॥१॥ उज्यालो भएपछि दशरथले विदा माँगे जनकले प्रेमसहित राखे (विदा मंजूर गरेनन्) ॥ २ ॥

नितनूतन आदर अधिकाई ❀ दिनप्रति सहसभाँति पहुनाई ॥ ३ ॥
नितनव नगर अनन्द उछाहू ❀ दसरथ गवन सोहात न काहू ॥ ४ ॥
वहुत दिवस वीते एहि भाँती ❀ जनु सनेहरजु वँधे वराती ॥ ५ ॥

कौसिक सतानन्द तव जाई ❀ कहा विदेह नृपहि समुझाई ॥ ६ ॥

हररोज नयाँ २ आदर बढदै गए, प्रतिदिन हजार-तरहले पहुनाई (अतिथिसेवा) हुन-लाग्यो ॥ ३ ॥ शहरमा दिनदिन नयाँनयाँ आनन्द र उत्सव हुनलागे । दशरथको गमन (जानु) कसैलाई-पनि मनपर्दैनथ्यो ॥ ४ ॥ यस्तैप्रकारले धेरैदिन विते, मानौं-वरियातीहरू प्रेमपाशले बाँधिए [जस्ता भए] ॥ ५ ॥ अनि विश्वामित्रमुनि र शतानन्द-पुरोहित गएर राजा-जनकलाई संझाईबुझाई भने ॥ ६ ॥

अव दसरथ कहँ आयसु देहू ❀ जद्यपि छाडि न सकहु सनेहू ॥ ७ ॥
भलेहि नाथ ! कहि सचिव बोलाये ❀ कहि जयजीव सीस तिन्हनाए ॥ ८ ॥

"राजन् ! यद्यपि स्नेह (प्रेम) छाड्न शक्नुहुन्न, तथापि अव दशरथजीलाई आज्ञा दिनुहोस्" [यो-वचन सुनेर जनकले] "नाथ ! होस् (अच्छा)" भनेर मन्त्रिलाई बोलाए, तिनीहरूले आएर "राजन् ! जय (चिरं) जीव" भनेर शिर झुकाए ॥ ८ ॥

दोहा--अवधनाथ चाहत चलन, भीतर करहु जनाउ ।
भये प्रेमवस सचिव सुनि, विप्रसभासद राउ ॥३३८॥

[अनि जनकले] "अवधनाथ (राजादशरथ) जान चाहनुहुन्छ, भित्र (अन्तःपुरमा) जनाउ गर (खवर देऊ)" [भने] त्यो-वचन सुनेर मन्त्री, ब्राह्मणवर्ग, राजाका-सवै-सभासद-हरू प्रेमविह्वल भए ॥ ३३८ ॥

चौ०-पुरवासी सुनि चलिहि वराता ❀ बूझत विकल परसपर वाता ॥ १ ॥
सत्य गवन सुनि सव विलखाने ❀ मनहुँ साँझ सरसिज सँकुचाने ॥ २ ॥
जहँ जहँ आवत वसे वराती ❀ तहँ तहँ सिद्ध चला बहुभाँती ॥ ३ ॥
विविध भाँति मेवा पकवाना ❀ भोजन साज नजाइ वखाना ॥ ४ ॥

नगरनिवासी-हरूले वरियात (जन्ती) चल्दछ (रवाना हुन्छ) भन्ने खवर सुनेर व्याकुल भईकन परस्पर वात बुझ्न लागे (सोधपुछ गर्न लागे) ॥ १ ॥ साँच्चिकै जाने-कुरा सुनेर सवैजना विलख-वन्द परे, मानौं तिनीहरू साँझमा खुंचिन लागेका कमल हुन्कि ? [भनेजस्ता भए] ॥ २ ॥ वरियातीहरू आउँदा जहाँजहाँ (वास) वसेका थिए, तिनैतिनै मुकाममा अनेकप्रकारको सीधा (रसद) रवाना भयो ॥ ३ ॥ नानाप्रकारका मेवा (मसला फलफूल) मिठाई आदिगरेका भोजनका सरजामको वखान गर्न शकिदैन ॥ ४ ॥

भरिभरि वसह अपार कहारा ❀ पठए जनक अनेक सुआरा ॥ ५ ॥
तुरग लाख रथ सहस पचीसा ❀ सकल सँवारे नख अरु सीसा ॥ ६ ॥
मत्त सहस दस सिन्धुर साजे ❀ तिन्हहि देखि दिसिकुञ्जर लाजे॥ ७ ॥
कनक वसन मनि भरिभरि जाना ❀ महिषीधेनु वस्तु विधि नाना ॥ ८ ॥

जनकले मालतालले-भरिभराउ-भएका गोरू र वेगिन्ती-कहार, अनेक भान्से पनि पठाए ॥ ५ ॥ एक-लाख घोडा, पच्चीस-हजार-रथ, यी पैतालादेखि सिर-सम्म सजिसजाउ

पारेर (पठाइए) ॥ ६ ॥ साजसमेत-दशहज्जार-मत्ताहाती पठाए, तिनलाई देख्ता दिग्गज लज्जित हुन्थे ॥ ७ ॥ छकडा (सग्गड = गाडा) भरिभरि गरेर सुवर्ण, वस्त्र, मणि, [पठाए] भैंसी, गाइ-आदिगरेका वस्तु (चौपाया) नानाप्रकारका [पठाए] ॥ ८ ॥

दोहा--दाइज अमिति न सकिअ कहि, दीन्ह विदेह बहोरि ।
जो अवलोकत लोकपति, लोक संपदा थोरि ॥३३९॥

फेरि-जनकराजाले, जुनदाइजो हेर्दा लोकपालहरूका स्वर्गादिलोकको संपत्ति थोरै लाग्दथ्यो, त्यस्तो दाइजो दिए, त्यसको वर्णन गर्न शकिदैन ॥ ३३९ ॥

चौ०-सवसमाज यहि भाँति बनाई ❀ जनक अवधपुर दीन्ह पठाई ॥ १ ॥
चलिहि वरात सुनत सवरानी ❀ विकल मीनगनजनु लघु पानी ॥ २ ॥
पुनिपुनि सीय गोद करिलेहीं ❀ देइ असीस सिखावन देहीं ॥ ३ ॥
होएहु सन्तत पियहि पियारी ❀ चिर अहिवात असीस हमारी ॥ ४ ॥

यस्ता-प्रकारले सव-समाज (दाइजाको चीजवीज) सजाएर जनकराजाले अयोध्या तर्फ पठायी-दिए ॥१॥ वरियात चलन लाग्यो भन्ने खवर सुनेर रानीहरू थोर-पानिका-माछाका वथानजस्ता भएर व्याकुल भए (छट्पठाउन लागे) ॥ २ ॥ वारंवार सीताजीलाई काखमा लिंदै, आशिष् दिएर शिक्षागर्ति दिदैगर्न लागे ॥ ३ ॥ "पुत्रि ! सीते ! तिमी प्रिय (पति) की सँधै प्यारी भए। [तिम्रो] अहिवात (अभिभात = सौभाग्य) चिरकालसम्म रहोस्, हाम्रो यो आशिष् छ ॥ ४ ॥

सासु ससुर गुरु सेवा करेहु ❀ पतिरुख लखि आयसु अनुसरेहु ॥ ५ ॥
अतिसनेह वस सखी सयानी ❀ नारिधरम सिखवहिं मृदुवानी ॥ ६ ॥
सादर सकल कुँअरि समुझाई ❀ रानिन्ह वारवार उरलाई ॥ ७ ॥
वहुरि वहुरि भेटहिं महतारी ❀ कहहिं विरिंचि रची कत नारी ॥ ८ ॥

सासू-ससुराप्रभृति-गुरु (पूज्य) को सेवा गरे, स्वामीको आशय बुझेर आज्ञापालन गरे" ॥ ५ ॥ [यति रानीहरूले भने पछि] चलाक-सखीहरू अति प्रेमवश भएर मीठो वोलीले स्त्रीधर्म (स्त्रीकर्तव्य) सिकाउन लागे ॥ ६ ॥ रानी-आमाहरूले वारंवार भेट्तै छाती-लाउँदै गरेर चारैवटी राजकुमारीलाई आदरसाथ बुझाए ॥ ७ ॥ सीताजीहरूकी-माताले वारंवार भेट्तै छुट्टिदै गरेर "विधाताले स्वास्नी-मानिस किन वनाएका हुनन्" भन्न लागे ॥८॥

दोहा-तेहिं अवसर भाइन्ह सहित, राम भानकुल केतु ।
चले जनक मन्दिर मुदित, विदा करावन हेतु ॥३४०॥

त्यसैवेलामा सूर्यकुलका-ध्वजा-जस्ता रामचन्द्रजी भाईसहित भएर (दुलही) विदा गराउनाका निमित्त हर्षित भईकन जनकभवनतर्फ जानुभयो ॥ ३४० ॥

चौ०-चारिउ भाय सुभाय सुहाये ❀ नगर नारिनर देखन आये ॥ १ ॥
कोउकह चलन चहतहहिं आजू ❀ कीन्ह विदेह विदाकर साजू ॥ २ ॥

लेहु नयनभरि रूप निहारी ❀ प्रिय पाहुने भूपसुत चारी ॥ ३ ॥
को जानहि केहि सुकृत सयानी ❀ नयन अतिथि कीन्हे विधिआनी ॥ ४ ॥

स्वभावैले सुन्दर-भएका ४ भाई हेर्नाका निमित्त नगरका नरनारी सवै आए ॥ १ ॥ कोई भन्दछ कि—"आजै जान चाहन्छन्, राजाजनकले विदाको सराजाम गरिसके ॥ २ ॥ प्यारा-पाहुना राजाका ४ छोराको रूप आँखाभरी हेरि-लिऊँ ॥ ३ ॥ हे चतुरसखि ! को जान्दछ ? कुन-पुण्यले विधाताले ल्याएर [यी ४ जनालाई] नेत्रातिथि (आँखाका पाहुना) वनाए ॥ ४ ॥

मरन सील जिमि पाव पियूषा ❀ सुरतरु लहै जनमकर भूखा ॥ ५ ॥
पाव नारकी हरि पद जैसे ❀ इन्हकर दरसन हमकहँ तैसे ॥ ६ ॥
निरखि रामसोभा उर धरहू ❀ निजमनफनि मूरति मनि करहू ॥ ७ ॥
एहि विधि सवहिं नयन फल देता ❀ गये कुँअर सव राजनिकेता ॥ ८ ॥

मर्नैलागेको-व्यक्तिले अमृत पायेझैं, जन्मैको-भोको (जन्मद्ररिद्र) व्यक्तिले कल्पवृक्ष पाएझैं, नारकी (पापी = नरकाधिकारी) ले हरिचरण पाएझैं, हामीहरूले यिनीहरूको दर्शन पाएका हौं ॥ ६ ॥ रामजीको शोभा हेरेर हृदयमा राख, रामजीलाई आफ्ना मनरूपी-नागका फणाको मणिस्वरूप गर" ॥ ७ ॥ [यस्ता-वचन नगरनिवासी हरूले भन्दाभन्दैमा] यस्ता-प्रकारले सवैलाई नेत्रको-फल दिंदै चारैकुमार राजमहल गए ॥ ८ ॥

दोहा—रूपसिन्धु सव बन्धु लखि, हरषि उठेउ रनिवासु ।
करहिं निछावरि आरती, महामुदित मनसासु ॥३४१॥

रूपसागर-भएका चारभाईलाई देखेर रनिवास (अन्तःपुर) हर्षित भएर उठ्यो । सासूहरू मनमा खूव खुशी भईकन न्यौछावर (प्रीतिदान) गरेर आरती गर्न लागे ॥ ३४१ ॥

चौ०—देखि रामछवि अति अनुरागी ❀ प्रेमविवस पुनिपुनि पदलागी ॥ १ ॥
रही न लाज प्रीति उरछाई ❀ सहज सनेह वरनि किमि जाई ॥ २ ॥
भाइन्ह सहित उवटि अन्हवाये ❀ छ रस असन अतिहेतु जेंवाये ॥ ३ ॥

रामजीको शरीरशोभा देखेर अतिप्रसन्न भए, प्रेमविह्वल भएर वारंवार पाउ परे ॥ १ ॥ लाज रहेन, प्रीतिले हृदय ढाक्यो, स्वाभाविक स्नेहको वर्णन गर्न कसरि शकिन्छ ? ॥२॥ चारैभाईलाई साथै-साथ-वुकुआ-लगाएर स्नान गराए, अतिप्रीतिले ६ रसभएको भोज्य-पदार्थ जिउनार गराए ॥ ३ ॥

बोले राम सुअवसर जानी ❀ सील सनेह सँकुचमय वानी ॥ ४ ॥
राउ अवधपुर चहत सिधाये ❀ विदा होन हम इहाँ पठाये ॥ ५ ॥
मातु मुदित मन आयसु देहू ❀ बालक जानि करव नित नेहू ॥ ६ ॥
सुनत वचन विलखेउ रनिवासू ❀ बोलि न सकहिं प्रेमवस सासू ॥ ७ ॥
हृदय लगाइ कुँअरि सव लीन्हीं ❀ पतिन सौंपि विनती अतिकीन्हीं ॥ ८ ॥

असल-मौका जानेर रामजीने शील-स्नेह-संकोच यी ३ चीजले पूर्णभएको वचन बोल्नुभयो—॥ ४ ॥ 'महाराज (पिताजी) अयोध्यानगरी जान चाहनुहुन्छ, [उहाँले] विदा हुन हामीहरूलाई यहाँ पठाउनुभयो ॥ ५ ॥ माता ! मन प्रसन्न गरेर आज्ञा दिनुहोस्, [हामीहरूलाई] बालक जानेर नित्य स्नेह गर्नुहोस्" ॥ ६ ॥ [रामजीका] यी वचन सुन्नाकासाथ सारा अन्तःपुर विलखवन्द पर्‍यो, सासूले प्रेम-विह्वल भएर बोल्न शकिनन् ॥ ७ ॥ [अनि] चारैजना राजकुमारीहरूलाई छातीमा लगाएर पतिहरूलाई सुम्पिन् र अत्यन्त विन्ती गर्न लागिन् ॥ ८ ॥

छन्द—करि विनय सिय रामहि समरपी जोरिकर पुनिपुनि कहै ।
बलिजाउँ तात सुजान तुह्मकहँ विदित गति सबकी अहै ॥
परिवार पुरजन मोहि राजहिं प्रानप्रिय सिय जानिबी ।
तुलसी सुसील सनेह लखि निज किंकरीकरि मानिबी ॥५१॥

तुलसीदास भन्दछन् कि [रानीहरूले] विनय (विन्तिभाउ) गरेर रामजीलाई सीता समर्पण गरे, फेरि वारंवार हात जोरेर भन्न लागे—"वावा ! ज्ञानी ! म बलैया लिन्छु । हजूरलाई सबैको गति विदित छ, नौकरचाकर, नगर-निवासी, हामीहरू, राजा सबैकी यी सीता प्राणभन्दा-पनि प्यारी जान्नुहोला, असल-शील-स्नेह देखेर आफ्नी-दासी गराएर [यथोचित) मान्नुहोला ॥५१॥

सोरठा--तुह्म परिपूरन काम, जान सिरोमनि भाव प्रिय ।
जन गुन गाहक राम !, दोष दलन करुनायतन ॥३४२॥

हेराम ! हजूर पूर्णकाम (सिद्धसर्वमनोरथ), ज्ञानिजनशिरोमणि, भक्तिप्रिय, जनगुणग्राहक (सकलसद्गुणग्रहणकारी), दोषहारी, करुणानिवास, हुनुहुन्छ" ॥३४२॥

चौ०-अस कहि रही चरन गहि रानी ❀ प्रेम पङ्क जनु गिरा समानी ॥ १ ॥
सुनि सनेह सानी वर वानी ❀ बहु विधि राम सासु सनमानी ॥ २ ॥
राम विदा मागा कर जोरी ❀ कीन्ह प्रनाम बहोरि बहोरी ॥ ३ ॥
पाइ असीस बहुरि सिरनाइ ❀ भाइन्ह सहित चले रघुराई ॥ ४ ॥

यसो-भनेर रानीले रामजीका चरण समाती राखिन्, तिनको त्यो-वाणी प्रेमको-पङ्क (हिलो) समान थियो (नरम भएको ठण्ढो वग्ने-प्रेमजस्तो थियो) ॥ १ ॥ स्नेहले-मिलेको मधुर-वाणी सुनेर रामजीले अनेकप्रकारसँग सासूको सन्मान गर्नुभयो ॥२॥ वारंवार प्रणाम गर्नुभयो, हात जोरेर रामजीले विदा माग्नुभयो ॥ ३ ॥ फेरी आशिष् पाएपछि सिर झुकाउनु भयोर भाईसहित रघुनाथजी हिंड्नुभयो ॥ ४ ॥

---

(१) स्त्रीहरूले वात्सल्यपूर्वक (प्रेमकासाथ) बोल्दा "बलि जाउँ" 'बाल" "बलैया" इत्यादि बोल्दछन् । प्राचीनहिन्दीमा यस्तो मुहाविरा देखिन्छ ।

मञ्जु मधुर मूरति उर आनी ❀ भई सनेह सिथिल सब रानी ॥ ५ ॥
पुनि धीरज धरि कुँअरि हँकारी ❀ बार बार भेटहिं महतारी ॥ ६ ॥
पहुचावहिं फिरि मिलहिं बहोरी ❀ बढी परसपर प्रीति न थोरी ॥ ७ ॥
पुनि पुनि मिलति सखिन बिलगाई ❀ बाल बछ जिमि धेनु लवाई ॥ ८ ॥

[रामजीको] सुन्दर–मधुर–मूर्ति हृदयमा राखेर (संझेर) सबै स्त्रीहरू स्नेहले शिथिल भए (फतक्क गले) ॥५॥ फेरि धैर्य धरीकन आमाहरु राजकुमारी–हरूलाई बोलाएर वारंवार भेट्न लागे ॥ ६ ॥ वारंवार पर पुर्‍याउदै फर्कदै भेट्तै गर्न लागे, परस्परमा प्रीति खूब बढ्यो ॥ ७ ॥ वारंवार छुट्टिदै भेट्तै गर्न लागेका सखीहरूलाई पन्साएर भरखर–ब्याएका गाई बाछावाछि–तिर–हुर्रिएझैं रानीहरू सीताप्रभृति–राजकुमारीतिर हानिंदै जान्थे ॥ ८ ॥

दोहा--प्रेम विवस नर नारि सब, सखिन्ह सहित रनिवास ।
मानहुँ कीन्ह विदेहपुर, करुना विरह निवास ॥३४०॥

सबै–नरनारीहरू र सखीसहित अन्तःपुर प्रेमविह्वल भयो । मानौं–जनकपुरमा करूणा (माया) र विरहले निवास गर्‍यो ॥ ३४० ॥

चौ०–सुक सारिका जानकी जियाये ❀ कनक पिंजरन्हि राखि पढाये ॥ १ ॥
व्याकुल कहहिं कहाँ वैदेही ❀ सुनि धीरज परिहरै न केही ॥ २ ॥
भये विकल खग मृग एहि भाँती ❀ मनुजदसा कैसे कहि जाती ॥ ३ ॥

सीताजीले पालेका, सुनका–पिंजरामा–राखेर–पढाएका, सुगा र मैनाहरु व्याकुल भएर "कहाँ वैदेही, कहाँ वैदेही' भन्न लागे, त्यो सुनेर कसले धैर्य छाड्दैन थ्यो ॥ १ ॥ २ ॥ यस्तैतरहले [सीताले पालेका] पक्षी–मृगहरु व्याकुल भए, मानिसको जुन दशा थियो त्यो कसरी भन्न शकिन्छ र ? ॥ ३ ॥

बन्धु समेत जनक तव आये ❀ प्रेम उमगि लोचन जल छाये ॥ ४ ॥
सीय विलोकि धीरता भागी ❀ रहे कहावत परम विरागी ॥ ५ ॥
लीन्हि राय उर लाइ जानकी ❀ मिटी महा मरजाद ज्ञानकी ॥ ६ ॥
समुझावत सब सचिव सयाने ❀ कीन्ह विचार अनवसर जाने ॥ ७ ॥
वारहिवार सुता उर लाई ❀ सजि सुन्दर पालकी मगाई ॥ ८ ॥

अनि भाई (कुशध्वज) सहित-राजा-जनक आए, प्रेम उर्लेर आँसुको रूपले आँखामा व्याप्त भएको थियो ॥ ४ ॥ सीताजीलाई देखेर [तिनको] धैर्य भाग्यो, परमविरागी (पूर्ण वैराग्यवान्) कहलायेका थिए [त्यो वैराग्य ऐले वेपत्ता भयो] ॥ ५ ॥ राजाजनकले जानकीजीलाई हृदयमा लगाए, ज्ञानको ठूलो मर्यादा (अनासक्ति) मेटियो ॥ ६ ॥ चतुरभएका सबै मन्त्रीले संझाउन लागे, अनि विचार गरेर [राजाजनकले] अनवसर (वेमौका) जाने ॥ ७ ॥ छोरीजानकीलाई वारंवार-हृदयमा लगाएर सजिसजाउ-भएको सुन्दर पालकी (म्याना) मगाए ॥ ८ ॥

दोहा–प्रेम विवस परिवार सव, जानि सुलगन नरेस ।
कुँअरि चढाई पालकिन्ह, सुमरे सिद्ध गनेस ॥३४१॥

सवै-परिवार प्रेमविह्वल थिए, राजाजनकले असल-लग्नको समय जानेर राजकुमारीहरूलाई पालकी (म्याना) मा चढाएर सिद्धिदाता-गणेशजीको स्मरण गरे ॥ ३४१ ॥

चौ०–बहुविधि भूप सुता समुझाईं ❀ नारि धरम कुलरीति सिखाईं ॥ १ ॥
दासी दास दिये बहुतेरे ❀ सुचि सेवक जे प्रिय सियकेरे ॥ २ ॥
सीय चलत व्याकुल पुरवासी ❀ होहिं सकुन सुभ मंगलरासी ॥ ३ ॥

राजा-जनकजीले छोरी-हरूलाई अनेकप्रकारले संझाए, स्त्रीधर्म र कुलरीति पनि शिकाए ॥ १ ॥ जो-जो शुद्धहृदय र सीताजीका-मनपरेका सेवक थिए, धेरै-ती-दासी-दास-पनी दिए ॥ २ ॥ सीताजी हिंड्दा नगरनिवासीहरू व्याकुल भए, मंगलराशि (मंगलैमंगल प्राय- भएका) शुभशकुन हुन लागे ॥ ३ ॥

भूसुर सचिव समेत समाजा ❀ संग चले पहुँचावन राजा ॥ ४ ॥
समय विलोकि बाजने वाजे ❀ रथ गज वाजि वरातिन्ह साजे. ॥ ५ ॥
दसरथ विप्र बोलि सव लीन्हे ❀ दान मान परिपूरन कीन्हे ॥ ६ ॥

ब्राह्मण, मन्त्री, समाज, यिनले-सहित-भएका-राजाजनक [दुलहा दुलही] पुऱ्याउन सँगै हिंडे ॥ ४ ॥ समय हेरेर वाजा बजाए [दुलही अन्भाउने वखत अनुसारका बाजाबजे] ॥ वरियाती हरूले रथ-हात्ती-घोडा सजाए ॥ ५ ॥ दशरथले सब-ब्राह्मणलाई बोलाएर दानमानले परिपूर्ण गरे ॥ ६ ॥

चरन सरोज धूरि धरि सीसा ❀ मुदित महीपति पाइ असीसा ॥ ७ ॥
सुमिरि गजानन कीन्ह पयाना ❀ मंगल मूल सकुन भये नाना ॥ ८ ॥

ब्राह्मणका चरणकमलको धूलो शिरमा राखेर, आशीर्वाद पाएर हर्षित भइकन- ॥ ७ ॥ श्रीगणेशजीलाई संझेर राजाले प्रयाण (यात्रा) गरे, मंगलका मूलकारण भएका अनेक शकुन भए ॥ ८ ॥

दोहा–सुर प्रसून वरषहिं हरषि, करहिं अपछरा गान ।
चले अवधपति अवधपुर, मुदित वजाइ निसान ॥३४२॥

देवताहरू हर्षित भएर फूल वर्षाउन लागे, अप्सराहरू गाना गर्न लागे । अवधपति (राजादशरथ) हर्षित भई निशान-वाजा वजाउन लाएर अयोध्यातर्फ हिंडे, ॥३४२॥

चौ०–नृप करि विनय महाजन फेरे ❀ सादर सकल माँगने टेरे ॥ १ ॥
भूषन वसन वाजि गज दीन्हे ❀ प्रेम पोखि ठाढे सव कीन्हे ॥ २ ॥
वार वार विरदावलि भाषी ❀ फिरे सकल रामहिं उर राखी ॥ ३ ॥

राजा-दशरथले विनय गरेर ब्राह्मणादि-पूज्यजनलाई फर्काए, अनि सकल-याचकहरूलाई बोलाए र गहना, वस्त्र, घोडा, हात्ती, दिए। प्रेमले पोसेर ती सबलाई ठाडा पारे (खुट्टा टेकाई-दिए) [अनि तिनीहरू] वारंवार विरुदावली पढ्दै रामजीलाई हृदयमा राखेर फर्के ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

बहुरि बहुरि कोसलपति कहहीं ❀ जनक प्रेमबस फिरैं न चहहीं ॥ ४ ॥
पुनि कह भूपति बचन सुहाये ❀ फिरिअ महीस! दूरि बड़ि आये ॥ ५ ॥
राउ बहोरि उतरि भये ठाढे ❀ प्रेम प्रवाह बिलोचन बाढे ॥ ६ ॥

वारंवार दशरथ-राजा भन्दछन्, जनकराजा प्रेमवश भएर फिर्न चाँहदैनन् [यस्तो भयो] ॥ ४ ॥ फेरि राजा दशरथले सुन्दर-वचन बोले कि–"महाराज ! अब फिर्नुहोस्, धेरै टाढा आउनुभयो" [यति बोलेर] राजादशरथ रथबाट उत्रेर खडा भए, नेत्रमा प्रेमको प्रवाह (आँसू) बढ्यो ॥ ५ ॥ ६ ॥

तब बिदेह बोले कर जोरी ❀ बचन सनेह सुधा जनु बोरी ॥ ७ ॥
करौं कवन बिधि बिनय बनाई ❀ महाराज! मोहिं दीन्हि बडाई ॥ ८ ॥

अनि राजा-जनकले हात जोरेर स्नेहरूपी-अमृतसँग सरोवर-भएर मिलिएको वचन बोले "महाराज ! कुनप्रकारले बनाएर विनय (विन्ती) गरौं ?, मलाई हजूरले बडाई (इज्जत) दिनुभयो"—॥ ८ ॥

दोहा—कोसलपति समधी सजन, सनमाने सब भाँति ।
मिलनि परसपर बिनय अति, प्रीति न हृदय समाति ॥३४३॥

राजा-दशरथले सज्जन-समधीको सबतरहले सन्मान गरे । छुट्टिदा खेरी गरेका भेटको परस्पर-विनय अति भयो अत्यन्तस्नेह हृदयमा अटाएन ॥३४३॥

चौ०–मुनि मण्डलिहि जनक सिरनावा ❀ आसिरबाद सबहि सन पावा ॥ १ ॥
सादर पुनि भेटे जामाता ❀ रूप सील गुन निधि सब भ्राता ॥ २ ॥
जोरि पङ्करुह पानि सुहाये ❀ बोले बचन प्रेम जनु जाये ॥ ३ ॥

जनकराजाले मुनिहरूका-समूहलाई सिर झुकाए, सबैबाट आशीर्वाद पाए ॥ १ ॥ अनि आदरसाथ रूप-शील-गुण-इनकानिधि (खानि) भएका जुवाईं चारभाई संग भेट गरे ॥ २ ॥ कमलजस्ता-सुन्दर-हात जोरेर प्रेमैबाट जन्मेका हुन्कि भनेजस्ता वचन बोले ॥३॥

राम ! करौं केहि भाँति प्रसंसा ❀ मुनि महेस मनमानस हंसा ॥ ४ ॥
करहिं जोग जोगी जेहि लागी ❀ कोह मोह ममता मद त्यागी ॥ ५ ॥
ब्यापक ब्रह्म अलख अविनाशी ❀ चिदानन्द निरगुन गुनरासी ॥ ६ ॥
मन समेत जेहि जान न बानी ❀ तरकि न सकहिं सकल अनुमानी ॥ ७ ॥
महिमा निगम नेति कहि कहई ❀ जो तिहुकाल एकरस अहई ॥ ८ ॥

रामजी ! (हजूरको) प्रशंसा कसरी गरौं ?, हेमुनिमहेशमनोमानस हंस ! (मुनिहरू र महादेवका–मनरूपी-मानससरोवरका हंसस्वरूप !) जसका–निंती जोगीहरू क्रोध-मोह-ममता–मद-त्यागेर जोगाभ्यास गर्दछन्, ती–व्यापक, अलक्ष्य (लखन नशकिने)–अविनाशी चैतन्य-आनन्दस्वरूप, निर्गुण, गुणराशि, ब्रह्म [हजूर हुनुहुन्छ] ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ जसलाई मन-सहित भएको-वाणी जान्दिन, सकल-अनुमानी (तार्किक) हरू तर्क गर्न शक्तैनन्. वेद-पनि जसका-महिमालाई [खास वर्णनगर्न नशकेर] नेतिनेति भन्दछ, जो–वस्तु तीनैकालमा एकरस (अविकारी आनन्दरूप) रहेको छ—॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा–नयन विषय मोकहँ भएउ, सो समस्त सुख मूल ।
सवइ सुलभ जग जीव कहँ, भये ईश अनुकूल ॥३४४॥

उही–समस्तसुखमूल (सवै–सुखका–कारण) भएका ब्रह्मरूप–वस्तु (हजूर) मेरा नेत्रको विषय (गोचर) हुनुभयो । जगतमा सवै-जीवलाई सुलभ भएर ईश्वर अनुकूल (हितकारी) हुन आउनु भयो [धन्य करुणा !] ॥ ३४४ ॥

चौ०–सवहिं भाँति मोहि दीन्ह बडाई ❀ निज जनजानि लीन्ह अपनाई ॥ १ ॥
होहिं सहस दस सारद शेषा ❀ करहिं कलप कोटिक भारलेखा ॥ २ ॥
मोर भाग्य राउर गुनगाथा ❀ कहि न सिराहिं सुनहु रघुनाथा ॥ ३ ॥
मैं कछु कहौं एक बल मोरे ❀ तुह्म रीझउ सनेह सुठि थोरे ॥ ४ ॥

सवतरहले मलाई बडाई (इज्जत) दिनुभयो, आफ्नो भक्तजन जानेर मलाई आफ्नो पारीवक्सियो ॥ १ ॥ दशहज्जार–शारदा र शेष हुउन्, कोटिकल्पसम्म (हजूरका गुणको) लेखा गरीरहून् (गुणको गणना गरीरहून्) मेराभाग्यस्वरूप ! रामजी ! सुन्नुहोस्, हजूरको गुणकीर्तन गरी शक्ने छैनन् ॥ ३ ॥ म जो-कुछ भनि-रहेको छू, मलाई एउटा भरोसा छ [के भने ?] हजूर अलिकति राम्रो-प्रेमले रिझिनुहुन्छ ॥ ४ ॥

वार वार माँगौं कर जोरे ❀ मन परिहरै चरन जनि भोरे ॥ ५ ॥
सुनि वर वचन प्रेम जनु पोखे ❀ पूरन काम राम परितोषे ॥ ६ ॥

हात जोरेर वारम्वार माग्दछु (प्रार्थना गर्छु) कि–भुलेर (झुक्किएर) पनि मेरो मन हजूरका–चरणलाई न छाडोस्" ॥ ५ ॥ [राजा जनकका] यस्ता–माँनौं प्रेमै पोखिएजस्ता मधुर–वचन सुनेर पूर्णकाम (सिद्धमनोरथ) भएका रामचन्द्रजी खूब खुशी हुनुभयो ॥ ६ ॥

करि वर विनय ससुर सनमाने ❀ पितु कौसिक वसिष्ठ समजाने ॥ ७ ॥
विनती बहुत भरत सन कीन्ही ❀ मिलि सप्रेम पुनि आशिष दीन्ही ॥ ८ ॥

राम्रो विनय गरेर (रामजीले) ससुराको सन्मान गर्नुभयो, [ससुरालाई] पिता-दशरथ, विश्वामित्र–मुनीश्वर, वसिष्ठमहामुनि-समान जान्नु (ठान्नु) भयो ॥७॥ [अनि–जनकले] भेटेर भरतजीसँग धेरै विनय गरे, प्रेमसहित भएर आशीष दिए ॥ ८ ॥

दोहा—मिले लषन रिपुसूदनहि, दीन्हि असीस महीस ।
भए परसपर प्रेमवस, फिरि फिरि नावहिं सीस ॥३४५॥

राजा-जनकले लक्ष्मणजी र शत्रुघ्नजीसँग भेट गरे र आशिष् दिए । तिनीहरू प्रेमवश भएर फर्कीफर्कि शिर झुकाउन लागे ॥३४५॥

चौ०—वार वार करि विनय बडाई ❀ रघुपति चले सँग सव भाई ॥ १ ॥
जनक गहे कौसिक पद जाई ❀ चरनरेनु सिर नयनन्हि लाई ॥ २ ॥
सुनु मुनीसवर ! दरसन तोरे ❀ अगम न कछु प्रतीत मनमोरे ॥ ३ ॥

वारंवार [जनकसँग] विनय र प्रशंसा गरीकन रघुनाथजी सवै-भाई-सहित रवाना हुनुभयो ॥ १ ॥ जनकले गएर विश्वामित्रका पाउ समाते, पाउको धूलो शिरमा र आँखमा लाए ॥ २ ॥ अनि भन्न लागे- "हेमुनीश्वरवर ! सुन्नुहोस्, तपाईंका दर्शनले केही-कुरा-पनि अगम (दुर्लभ) छैन, [योकुरा] मेरा-मनमा प्रतीत भयो ॥ ३ ॥

जो सुख सुजस लोकपति चहहीं ❀ करत मनोरथ सकुचत अहहीं ॥ ४ ॥
सो सुख सुजस सुलभ मोहिस्वामी ❀ सव विधि तव दरसन अनुगामी ॥ ५ ॥
कीन्हि विनय पुनि पुनि सिरनाई ❀ फिरे महीस आशिष पाई ॥ ६ ॥

जो सुख र सुजस लोकपालहरू चाहन्छन्, जुन्-सुख-सुजसको मनसूवा-गर्दा तिनीहरू संकोचमानी रहन्छन्, तिनै-सुख र सुजस मलाई सुलभ भए । प्रभु ! सवै-सिद्धिहरू तपाईंका-दर्शनका-अनुगामी (पछिलाग्ने) छन्" ॥ ४ ॥ ५ ॥ यस्ता-प्रकारले जनकराजाले वारंवार विनय गरे, अनि आशीर्वाद पाए पछि फिरे ॥ ६ ॥

चली वरात निसान वजाई ❀ मुदित छोट बड़ सव समुदाई ॥ ७ ॥
रामहिं निरखि ग्राम नरनारी ❀ पाइ नयन फल होहिं सुखारी ॥ ८ ॥

[अनि] निशान वाजा वजाएर वरियात रवाना भयो, छोटा-वडा सव-समुदाय आनन्दित थिए ॥ ७ ॥ गाउँगाउँका नरनारीहरू रामजीलाई देखेर नेत्रको फल पाई सुखी हुन्थे ॥ ८ ॥

दोहा—बीच बीच वर वास करि, मगलोगन्ह सुख देत ।
अवध समीप पुनीत दिन, पहुँची आय जनेत ॥३४६॥

बीच-बीचमा सुविस्ता-साथ वास गर्दै, वाटाका मानिसलाई आनन्द दिंदै, पवित्र-दिनमा [पुरप्रवेशको निर्दोष-साइत भएका दिनमा] जन्ती, अयोध्याका नगीच आइ पुग्यो ॥ ३४६ ॥

चौ०—हने निसान पनव वरवाजे ❀ भेरि संख धुनि हयगय गाजे ॥ १ ॥
झाँझ वीन डिंडमी सुहाई ❀ सरस राग बाजहिं सहनाई ॥ २ ॥
पुर जन आवत अकनि वराता ❀ मुदित सकल पुलकावलि गाता ॥ ३ ॥

निज निज सुन्दर सदन सँवारे ❀ हाट वाट चौहट पुर द्वारे ॥ ४ ॥

निशानवाजा ठोकिन लागे, पणव (तम्बूरा) वेस वजे। भेरी-शङ्खको ध्वनि भयो। हात्ती-घोडा गर्जन लागे ॥ १ ॥ झाँझ, वीन, डिमडिम, सहनाई, रसीलो रागमा राम्रोगरी वज्न लागे ॥ २ ॥ वरियात आउन लागेको सुनेर नगरनिवासीहरू आनन्दित भए, (तिनका) शरीरमा रोमाञ्चसमुदाय [भरियो] ॥ ३ ॥ [सवैले] आफ्नो-आफ्नो सुन्दर घर सजाए, वाटो, चौवाटो, नगरद्वार (शहरको ढोका) सजाए (सिंगारे) ॥ ४ ॥

गलीं सकल अरगजा सिचाई ❀ जहँ तहँ चौके चारु पुराई ॥ ५ ॥
बना बजार न जाइ बखाना ❀ तोरन केतु पताक विताना ॥ ६ ॥
सफल पूगफल कदलि रसाला ❀ रोपे बकुल कदम्ब तमाला ॥ ७ ॥
लगे सुभग तरु परसत धरनी ❀ मनिमय आलवाल कलकरनी ॥ ८ ॥

सवै-गल्लीमा अरगजाको सेचन (छिडकाव) भयो, जहाँतहाँ चौका (चौतारा) राम्रोगरी पुरिए ॥ ५ ॥ तोरण, ध्वजा, पताका, चाँदनी, ले वजार सजियो, त्यसको वखान गर्न शकिदैन ॥६॥ फलेका-सुपारीका वृक्ष, परिपक्व भएका केराका वृक्ष, वकुल (मौलसरी) कदम, तमाल यी वृक्ष रोपिए (सारिए) ॥ ७ ॥ [सारेका-] सुन्दर ती वृक्ष [फलफूलका वोझाले] पृथ्वी छुनलागे (लचके)। [तीवृक्षमा] मणिमय-भएको सुन्दर-आलवाल (क्यारी) वनाइयो ॥ ८ ॥

दोहा-विविध भाँति मङ्गल कलश, गृह गृह रचे सँवारि ।
सुर ब्रह्मादि सिहाहिं सव, रघुवर पुरी निहारि ॥३४७॥

घरघरमा भाँती-भाँतीका मङ्गलकलश सजेर रचिएका थिए॥ रघुवरकी नगरी (अयोध्या) हेरेर ब्रह्मादिसवदेवता-पनि डाह गर्दथे ॥३४७॥

चौ०-भूप भवन तेहि अवसर सोहा ❀ रचना देखि मदन मन मोहा ॥ १ ॥
मंगल सगुन मनोहरताई ❀ रिधि सिधि सुख संपदा सुहाई ॥ २ ॥
जनु उछाह सव सहज सुहाये ❀ तनु धरि धरि दसरथ गृहआए ॥ ३ ॥
देखन हेतु राम वैदेही ❀ कहहु लालसा होइ न केही ॥ ४ ॥

त्यो अवसर (मौका) मा राजाको महल सुशोभित भयो, त्यसको रचना देखेर कामदेवको-मन मोहित हुन्थ्यो ॥१॥ मानौं-स्वभावसुन्दर-भएका सवै उत्साह (उत्सवहरू) शरीर-धारण गरी-गरी-कन-मंगलका शकुन-पदार्थ, सुन्दरता, ऋद्धि, सिद्धि, सुख, संपत्ति, यिनको सुन्दर (रूपलिएर) दशरथका घर आएका हुन्कि ? [भन्ने तर्क हुन्थ्यो] ॥ २ ॥३ ॥ [किन भने ?] रामजी र सीताजीलाई हेर्नाकानिंती कसलाई लालचा हुदैन ? भनन ॥ ४ ॥

जूथ जूथ मिलि चलीं सुआसिनि ❀ निज छवि निदरहिं मदनविलासिनि॥५॥
सकल सुमङ्गल सजे आरती ❀ गावहिं जनु वहुवेष भारती ॥ ६ ॥
भूपति भवन कोलाहल होई ❀ जाइ न बरनि समउ सुखसोई ॥ ७ ॥

कौसल्यादि राम महतारी ❀ प्रेम बिबस तन दसा बिसारी ॥ ८ ॥

सौभाग्यवती-स्त्रीहरू डप्फा-डप्फा मिलेर हिंडे, [तिनीहरू] आफ्ना-शोभाले मदनविलासिनी (रति) लाई निरादर गर्दथे ॥ ५ ॥ [तिनीहरूले-] सकल-मङ्गल र आरती सजेका थिए, मानौं-धेरै-वेषधारणा-गरेका सरस्वतीनै हुन्कि ? [भन्ने तर्क गराउँदै] गाउँन लागे ॥६॥ राजाका महलमा कोलाहल भयो, त्यससमयको त्यो सुख वर्णन गर्न शकिदैन ॥७॥ कौसल्या-आदिगरेका-रामजीका आमाहरू प्रेमविह्वल भए, शरीरको हालत बिर्सेका थिए ॥८॥

दोहा-दिए दान बिप्रन्ह बिपुल, पूजि गनेस पुरारि ।
प्रमुदित परम दरिद्रजनु, पाय पदारथ चारि ॥३४८॥

[तिनीहरूले] गणेशजी र शंकरजोको पूजा गरेर ब्राह्मणहरूलाई धेरै-दान दिए। धर्म-अर्थ-काम-मोक्ष यो चारै-पाउँदा परमदरिद्र खुशी-भएझैं खुशी भए ॥ ३४८ ॥

चौ०-प्रेम प्रमोद बिबस सब माता ❀ चलहिं न चरन सिथिल भयेगाता ॥ १ ॥
रामदरसहित अति अनुरागीं ❀ परिछन साज सजन सब लागीं ॥ २ ॥

सबै-आमाहरू प्रेम र आनन्दले विवश (विह्वल) भए, (तिनका) पाउ न चल्ने भए, सब शरीर शिथिल भयो ॥ १ ॥ [ता पनि] रामजीका दर्शनका निमित्त आनन्दित भएर सबैजना पर्छने सरजाम सज्न लागे ॥ २ ॥

बिबिध बिधान बाजने बाजे ❀ मंगल मुदित सुमित्रा साजे ॥ ३ ॥
हरद दूब दधि पल्लव फूला ❀ पान पूग फल मंगल मूला ॥ ४ ॥
अच्छत अङ्कुर रोचन लाजा ❀ मञ्जुल मञ्जरि तुलसि बिराजा ॥ ५ ॥
छुहे पुरट घट सहज सुहाये ❀ मदन सकुन जनु नीड बनाये ॥ ६ ॥

अनेकविधिका-वाजा वज्न लागे, सुमित्रा-महारानीले हर्षित भएर मङ्गलका सब-सरजाम सजाउनुभयो ॥ [के के भने ?] हरिद्रा (काँचोहलेदो), दूभो, दहि, पञ्चपल्लव, फूल, पान, सुपारी, अछेता, अंकुर (जमरा) गोरोचन, लावा, शोभायमान भएका-राम्रा-तुलसीका-मञ्जरी, [इत्यादि मङ्गलका मूलकारण जती पदार्थ हुन्, ती सबै] ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ स्वभावैले सुन्दर-भएका [त्यसमाथि] रंग-रोगनले चित्रकारी-गरिएका सुवर्णका घडा काम-देवरूपी पक्षीले बनाएका नीड (गुँड) जस्ता भएर सुशोभित भए ॥ ६ ॥

सगुन सुगन्ध न जाहिं बखानी ❀ मंगल सकल सजहिं सबरानी ॥ ७ ॥
रचीं आरती बहुत बिधाना ❀ मुदित करहिं कल मंगल गाना ॥ ८ ॥

सगुन-पदार्थ र सुगन्ध-पदार्थको बखान गर्न शकिदैन [किन भने ?] सकल मङ्गल-पदार्थ खास रानीहरूले सजेका थिए ॥ ७ ॥ अनेक-विधिविधानको आरती रचे (तयार गरे) हर्षित-भएर मङ्गलगान गर्न लागे ॥ ८ ॥

दोहा-कनक थार भरि मंगलन्हि, कमल करन्हि लियें मातु ।
चलीं मुदित परिछन करन, पुलक पल्लवित गातु ॥३४९॥

मङ्गलपदार्थले सुवर्णको थाल भरेर करकमलमा (कमलतुल्य-कोमलहातमा) लिएर आमाहरू मनमा आनन्दित र शरीरमा पुलकपल्लवित (रोमाञ्चयुक्त) भईकन (जन्ती) पर्छन हिंडे ॥ ३४९ ॥

चौ०-धूप धूम नभ मेचक भयऊ ❀ सावन घन घमंड जनु ठयऊ ॥ १ ॥
सुरतरु सुमनमाल सुर बरषहिं ❀ मनहुँ बलाक अवलि मन करषहिं ॥ २ ॥
मञ्जुल मनिमय वन्दनिवारे ❀ मनहुँ पाकरिपु चाप सँवारे ॥ ३ ॥
प्रगटहिं दुरहिं अटन्हि पर भामिनि ❀ चारु चपलजनु दमकहिं दामिनी॥ ४ ॥

मानौं-साउनका-मेघले घमण्ड (आडम्बर) गरेको हो कि ! [भन्ने भान पर्ने-गरी] धूपको-धुवाँले आकाश कालो भयो ॥ १ ॥ मानौं-वकुल्लाको-ताँती मन-हरणगर्न लागेको हो की ? [भन्ने भान पर्नेगरी] देवताहरू कल्पवृक्षका फूलको माला-वर्षाउन लागे ॥ २ । मानौं-सजिसजाउ-भएको, पाकरिपु (पाकशासन = इन्द्र) को धनु (इन्द्रयाणी) हो कि ? [भन्ने भान पर्नेगरी] अनेकप्रकारका मणिले युक्तभएका वन्दनमालिका (तोरण) राम्रारामा [तयार गरिए] ॥३॥ मानौं-सुन्दर र चञ्चल-विजुली चंकेका हुन्कि ? [भन्ने भान पर्नेगरी] स्त्रीहरू अटालीमा (कौसीमा) प्रकट हुँदै लुक्तै गर्नलागे ॥ ४ ॥

दुन्दुभि धुनि घन गरजनि घोरा ❀ जाचक चातक दादुर मोरा ॥ ५ ॥
सुर सुगन्ध सुचि बरषाह वारी ❀ सुखी सकल ससि पुरनारी ॥ ६ ॥
समउ जानि गुरु आयसु दीन्हा ❀ पुर प्रवेश रघुकुल मनि कीन्हा ॥ ७ ॥
सुमिरि संभु गिरिजा गनराजा ❀ मुदित महीपति सहित समाजा ॥ ८ ॥

दुन्दुभि (नगारा) रूपी मेघ घोर (कडा) ध्वनि (अवाज) गरेर गर्जन लागे, याचक (मगन्ता-गरीब गुरुवाहरू) चातक (काकाकुल) भ्याउता (व्याङ्) मोर (मयूर) रूपी भए [खुशी-भएर नाचन कराउन लागे] ॥ ५ ॥ [मेघ गर्जेपछि] देवताहरूले सुगन्ध र शुद्धजल [साइत असल पार्नाका निंति] वर्षाउन लागे । [पानी वर्षे पछि] नगरका नारी (स्त्री) जनरूपी·सस्य (धान-जउप्रभृति-अन्नको-वाली·नाली) सुखी भए (सप्रे) ॥ ६ ॥ समय जानेर गुरुले आज्ञा दिए, [अनि] रघुकुलमणि-राजादशरथले-॥ ७ ॥ श्रीशंकर-श्रीपार्वती-श्रीगणेशजीलाई संझेर हर्षित भईकन समाज-सहित भएर नगरप्रवेश गरे ॥ ८ ॥

दौंहा--होहिं सगुन बरषहिं सुमन, सुर दुन्दुभी बजाइ ।
बिबुध बधू नाचहिं मुदित, मञ्जुल मंगल गाइ ॥३५०॥

शुभ-शकुन हुन-लागे, देवताहरू दुन्दुभी वजाइकन फूल वर्षाउन लागे। हर्षित भएर राम्रो-मंगल गाईकन देवाङ्गनाहरू नाच्न लागे ॥ ३५० ॥

चौ०-मागध सूत बन्दि नट नागर ❀ गावहिं जस तिहुँलोक उजागर ॥ १ ॥
जयधुनि बिमल वेद बरबानी ❀ दसदिसि सुनिय सुमंगल सानी ॥ २ ॥
बिपुल बाजने बाजन लागे ❀ नभ सुर नगर लोग अनुरागे ॥ ३ ॥
बने बराती बरनि न जाहीं ❀ महा मुदित मन सुख न समाहीं ॥ ४ ॥

सिपालुसिपालु-मागध-सूत-वन्दी-नट्टुवाहरू तीनै-लोकमा उज्यालो-भएको यश गाउन लागे ॥ १ ॥ दशै दिशामा जयध्वनि, वेदको निर्मलसुन्दर-वाणी, र उत्तम-मंगलवाणी सुनियो ॥ २ ॥ धेरै-वाजाहरू वज्न लागे, आकाशका-देवताहरू र नगरका-मानिसहरू प्रसन्न भए ॥ ३॥ सबै-वरियातीहरू वनेका (खूबसजिसजाउ भएका) [थिए] वर्णन गर्न शकिदैन थे। तिन्को मन अति-आनन्दित, आनन्द नअट्टाउने भयो ॥ ४ ॥

पुरवासिन्ह तव राउ जोहारे ❀ देखत रामहिं भये सुखारे ॥ ५ ॥
करहिं निछावरि मनिगन चीरा ❀ वारि विलोचन पुलक सरीरा ॥ ६ ॥

अनि नगरनिवासी-हरूले राजाको दर्शन गरे, रामजीलाई देख्ता सुखी भए ॥ ५ ॥ आँखाभरी हर्षाश्रु, शरीर भरी रोमाञ्च भएका तिनीहरू मणिसमूह र उत्तमवस्त्र न्यौछावर (प्रीतिदान) गर्न लागे ॥ ६ ॥

आरति करहिं मुदित पुरनारी ❀ हरषहिं निरखि कुँअर वरचारी ॥ ७ ॥
सिविका सुभग ओहार उघारी ❀ देखि दुलहिनिन्ह होहिं सुखारी ॥ ८ ॥

नगरका-नारीहरू प्रसन्न भएर आरति गर्न लागे, चारजना राजकुमार-दुलहाहरूलाई देखेर हर्षित भए, सुन्दर-म्यानाको-ओहार (पर्दा) उघारेर दुलहीहरू हेर्दा सुखी हुन लागे ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा—एहि विधि सवही देत सुख, आये राज दुआर ।
मुदित मातु परिछन करहिं, वधुन्ह समेत कुमार ॥३५१॥

यस्ताप्रकारले सवैलाई सुख दिंदै (जन्ती) राजद्वार (दरवारको ढोकामा) आईपुगे, आमाहरू (कौशल्यासुमित्राहरू) दुलही-सहित-भएका चार-कुमारको पर्छन गर्न लागे (आरती गर्न, पर्छन लागे) ॥ ३५१ ॥

चौ०—करहिं आरती वारंवारा ❀ प्रेम प्रमोद कहइ को पारा ॥ १ ॥
भूषन मनि पट नाना जाती ❀ करहिं निछावरि अगनित भाँती ॥ २ ॥
बधुन समेत देखि सुतचारी ❀ परमानन्द मगन महतारी ॥ ३ ॥
पुनि पुनि सीय राम छवि देखी ❀ मुदित सफल जग जीवन लेखी ॥ ४ ॥

वारंवार आरती गर्दछन्, प्रेम र आनन्दको पार (इयत्ता) को भन्न शक्तछ? ॥ १ ॥ अनेकभाँतीसँग अनेकजातका गहना, मणि, वस्त्र, न्यौछावर (प्रीतिदान) गर्न लागे ॥ २ ॥ आमाहरू चारैछोरालाई दुलहीसहित-भएका देखेर परमानन्दमा मग्न भए ॥ ३ ॥ वारंवार सीताजी र रामजीको शोभा हेर्दा हर्षित भएर आफ्नो जगत्मा (भएका) जन्मलाई सफल गन्न (संझन) लागे ॥ ४ ॥

सखी सीय मुख पुनि पुनि चाहीं ❀ गान करहिं निज सुकृत सराहीं ॥ ५ ॥
वरषहिं सुमन छनहिछन देवा ❀ नाचहिं गावहिं लावहिं सेवा ॥ ६ ॥
देखि मनोहर चारिउ जोरी ❀ सारद उपमा सकल ढँढोरी ॥ ७ ॥

देत न वनइ निपट लघु लागी ❀ एक टक रहीं रूप अनुरागी ॥ ८ ॥

सखीहरू वारंवार सीताजीको मुख हेर्दै गाउँदै आफ्नो पुण्य सह्राउन लागे ॥ ५ ॥ देवताहरू छिनछिनमा फूल-वर्षाउदै नाच्तै गाउँदै चाकरी लाउन (देखाउन) लागे ॥ ६ ॥ चारै-जोडी मनोहर (राम्रो) देखेर सरस्वतीले सकल उपमा ढूँड्नुभयो (खोज्नुभयो) [परन्तु कुनै उपमा पनि] दिन शक्नु भएन, [सबै उपमा] विल्कुल हलुका लागे, [लाचार भइकन] रूपमा मोहित भएर एकटक (हेरेर) खडा हुनुभयो ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा–निगम नीति कुलरीति करि, अरघ पाँवडे देत ।
वधुन्ह सहित सुत परिछि सव, चलीं लवाइ निकेत ॥३५२॥

वेदको विधि कुलको रीति गरेर अर्घदिंदै पाँवडे (कुल्चने वस्त्र) दिदै (विछ्याउदै) दुलहीसमेत-भएका-चारैछोरालाई पर्छेर आमाहरूले घर लगे (भित्र्याए) ॥ ३५२ ॥

चौ०–चारि सिंहासन सहज सुहाये ❀ जनु मनोज निज हाथ बनाए ॥ १ ॥
तिन्ह पर कुँअर कुँअरि बैठारे ❀ सादर पाय पुनीत पखारे ॥ २ ॥
धूप दीप नैवेद वेद विधि ❀ पूजे वर दुलहिन मंगल निधि ॥ ३ ॥
वारहिंवार आरती करहीं ❀ व्यजन चारु चामर सिर ढरहीं ॥ ४ ॥

मानौं कामदेवले आफ्नै-हातले बनाएका हुन्कि [भन्ने तर्कगराउने] चारोटा-सुन्दर सिंहासन (तयार) थिए, तिनैमा दुलहादुलहीलाई वसाएर आदर-साथ 'पवित्र पाउ पखाले (धोए) अनि–वेदका विधिले धूपदीप नैवेद्यगरेर मंगलनिधि (कल्याणनिधान) भएका वधूवरको पूजागरे ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ वारंवार आरती गर्न लागे, अनि सुन्दर पंखा र-चमर शिरनिर डोलाउन लागे ॥ ४ ॥

वस्तु अनेक निछावरि होहीं ❀ भरी प्रमोद मातु सव सोहीं ॥ ५ ॥
पावा परमतत्त्व जनु जोगी ❀ अमृत लहेउ जनु सन्तत रोगी ॥ ६ ॥
जनमरङ्क जनु पारस पावा ❀ अन्धहि लोचन लाभ सुहावा ॥ ७ ॥
मूकवदन जनु सारद छाई ❀ मानहुँ समर सूर जय पाई ॥ ८ ॥

अनेक-चीज वीज न्यौछावर हुन लागे, त्यसवेलामा आनन्दले भरिएका वरमाताहरू सबै जना सुशोभित भए ॥ ५ ॥ त्यसवेलामा "योगीले परमतत्व (ब्रह्म) भेट्टाएमा झैं, दीर्घ रोगीले अमृत पाएमाझैं, जन्मदरिद्रले पारसमणि पाएमाझैं, अन्धाले सुन्दर-आँखा पाएमाझैं, लाटाका मुखमा सरस्वती छाएमाझैं, शूरले युद्धमा विजय पाएमाझैं आनन्द भयो। ॥६॥७॥८॥

दोहा--एहि सुखते सतकोटि गुन, पावहिं मातु आनन्द ।
भाइन सहित विआहि घर, आए रघुकुलचन्द ॥३५३॥
लोकरीति जननी करहिं, वर दुलहिनि सकुचाहिं ।
मोद विनोद विलोकि बड, राम मनहि मुसुकाहिं ॥३५४॥

[लौ म भुलेछु है । विचार कहाँ गए छ ?, त्यस्तै-जावो आनन्द किन हुन्थ्यो ?] माथी वताएको आनन्द-भन्दा रामजीका माताजीहरूले सयकरोडखंड-बढ्ता आनन्द पाए, रघुकुलरूपाकुमुद (रात्रिकमल) का चन्द्रमा-स्वरूप-भएका-रघुनाथजी भाईसहित विवाहित भएर घर आए [यो-मौकाको आनन्द अघीवताएका अनेक-आनन्द-भन्दा सयकरोड-खंड वढ्तानै थियो] । आमाहरू लोकप्रचलितरीति गर्न लागे, दुलहादुलहीहरू संकोच गर्न लागे, त्यस्तो ठूलो हर्ष र विनोद (लहड) देखेर रामजी मनैमनमा हाँस्न लाग्नुभयो ।

चौ०–देव पितर पूजे विधि नीकी ❀ पूजी सकल वासना जीकी ॥ १ ॥
सबहिं वन्दि मागहिं वरदाना ❀ भाइन्ह सहित राम कल्याना ॥ २ ॥
अन्तरहित सुर आसिष देहीं ❀ मुदित मातु अँचल भरिलेहीं ॥ ३ ॥
भूपति बोलि बराती लीन्हें ❀ जान वसन मनि भूषन दीन्हे ॥ ४ ॥

राम्रो-विधिले देवता र पितृको पूजा गरे, सवैका हृदयको वासना (मनोरथ) पूर्ण भयो ॥ १ ॥ [रानीहरू] सवैलाई वन्दनागरेर "भाई-सहित-रामजीको कल्याण होस्" यो वरदान माग्न लागे ॥ २ ॥ अन्तर्हित (अदृश्य) भएका देवताहरू आशिष् दिन लागे [बोल्ने सकस न देखिने, आशीर्वादको वोली मात्रै सुनिने भयो] हर्षित-भएका वर-माता हरूले पछेउराको छेउ थापेर भरीभरी आशिष लिए ॥ ३ ॥ राजा-दशरथले वरियाती हरूलाई वोलाएर यान (घोडारथप्रभृतिसवारी) वस्त्र, रत्न, गहना, दिए ॥ ४ ॥

आयसु पाइ राखि उर रामहिं ❀ मुदित गये सव निजनिज धामहिं ॥ ५ ॥
पुर नरनारि सकल पहिराये ❀ घर घर वाजन लगे वधाये ॥ ६ ॥
जाचक जन जाचहिं जोइ जोई ❀ प्रमुदित राउ देहिं सोइ सोई ॥ ७ ॥
सेवक सकल वजनिआ नाना ❀ पूरन किए दान सनमाना ॥ ८ ॥

आज्ञा पाएर रामजीलाई हृदयमा राखीकन,हर्षित-भएका सवजना आफ्ना आफ्ना घर गए ॥ ५ ॥ नगरका नरनारीहरूलाई वस्त्र-गहना पहिराए, घरघरमा वधाई (कल्याण प्रार्थना) का वाजा वज्न लागे ॥ ६ ॥ याचक (मगन्ता) हरू जुन-जुन-चीज माग्दथे, राजा प्रसन्न भएर त्यहीत्यही-चीज दिन्थे ॥ ७ ॥ सवै-नौकर-चाकर अनेक-प्रकारका वजनिआ (वाजावाला) लाई दान र सम्मानले पूर्ण गरे ॥ ८ ॥

दोहा--देहिं असीस जोहारि सव, गावहिं गुन गन गाथ ।
तव गुरु भूसुर सहित गृह, गवन कीन्ह नरनाथ ॥ ३५५ ॥

सवैले सलामी गरेर आशीष् दिए । गुणगणको गाथा (रचना) गाउन लागे । अनि राजा-दशरथ गुरु-र-ब्राह्मण-सहित-भई घर भित्र गए ॥ ३५५ ॥

चौ०–जो वसिष्ठ अनुसासन दीन्ही ❀ लोक वेद विधि सादर कीन्ही ॥ १ ॥
भूसुर भीर देखि सव रानी ❀ सादर उठीं भाग्य वड जानी ॥ २ ॥

वसिष्ठजीले जोजो आज्ञा दिएका थिए, राजादशरथले आदर-सहित भएर त्यो-त्यो

लौकिक-वैदिक विधि गरे ॥ १ ॥ '[राजाका साथमा आएका] ब्राह्मणको भीड देखेर सबै रानीहरू आफ्नो भाग्य ठूलो जानेर आदर-साथ उठे ॥ २ ॥

पाय पखारि सकल अन्हवाए ❀ पूजि भलीविधि भूप जिंवाये ॥ ३ ॥
आदर दान प्रेम परिपोषे ❀ देत असीस सकल मन तोषे ॥ ४ ॥

सबैको पाउ पखालेर स्नान गराए, राम्रा-तरहले पूजा गरेर भोजन गराए ॥ ३ ॥ आदर, दान, प्रेम, यिनले सबैलाई पुष्ट (तृप्त) पारे। [सबैजना] मनमा संतुष्ट भएर आशिष दिंदै गए ॥ ४ ॥

बहुविधि कीन्हि गाधि सुत पूजा ❀ नाथ ! मोहिसम धन्य न दूजा ॥ ५ ॥
कीन्हि प्रसंसा भूपति भूरी ❀ रानिन्ह सहित लीन्हि पगधूरी ॥ ६ ॥
भीतर भवन दीन्ह वर वासू ❀ मन जोगवत रह नृप रनिवासू ॥ ७ ॥
पूजे गुरुपद कमल बहोरी ❀ कीन्हि विनय उर प्रीति नथोरी ॥ ८ ॥

अनि अनेकप्रकारले गाधिपुत्र (विश्वामित्र) को पूजा गरे—"प्रभु ! म वरावर अर्को धन्य छैन" भनेर राजाले धेरै प्रशंसा गरे, रानीसहित-भएर उनका चरणको धूलो शिरमा राखे ॥ ५ ॥ ६ ॥ रानीहरूपनि दर्शन गर्दैरहून् भन्ने आशयले ॥ ७ ॥ महलभित्रै उनलाई बस्नाका निमित्त असल स्थान दिए, फेरी गुरु (वसिष्ठजी) का चरणकमलको पूजा गरे, हृदयमा धेरै-प्रीति लिएर विन्ती गरे ॥ ८ ॥

दोहा—वधुन्ह समेत कुमार सव, रानिन्ह सहित महीस ।
पुनिपुनि वन्दत गुरुचरन, देत असीस मुनीस ॥३५६॥

दुलहीसहित-सबै (चारैजना) कुमार र रानीसहित-राजा वारंवार गुरुका चरणमा वन्दना गर्न लागे, मुनीश्वर-वसिष्ठजीले आशिष् दिए ॥ ३५६ ॥

चौ०—विनय कीन्हिउर अति अनुरागे ❀ सुतसंपदा राखि सव आगे ॥ १ ॥
नेग मागि मुनिनायक लीन्हा ❀ आसिरवाद बहुत विधि दीन्हा ॥ २ ॥

छोरा-बुहारी-धनदौलत-अघिसारेर राजादशरथले हृदयमा अत्यन्त प्रसन्न भैकन विन्तीगरे ॥ १ ॥ मुनिनायक (वसिष्ठ) ले आफ्नो नेग (दस्तूर = गुरुभाग) मागेर लिए, (अनी) अनेक प्रकारका आशीर्वाद दिए ॥ २ ॥

उरधरि रामहि सीय समेता ❀ हरषि कीन्ह गुरु गवन निकेता ॥ ३ ॥
विप्रवधू सव भूप बोलाई ❀ चैल चारु भूषन पहिराई ॥ ४ ॥

सीता-समेत-भएका (सपत्नीक) रामचन्द्रजीलाई हृदयमा राखेर गुरुवसिष्ठजी घर गए ॥ ३ राजादशरथले विप्रपत्नी (ब्राह्मणीहरू) बोलाएर सुन्दर-वस्त्र-गहना पहिराए ॥ ४ ॥

बहुरि बोलाइ सुआसिनि लीन्ही ❀ रुचि विचारि पहिरावनि दीन्ही ॥ ५ ॥
नेगी नेग जोग सब लेहीं ❀ रुचि अनुरूप भूपमनि देहीं ॥ ६ ॥

प्रिय पाँहुने पूज्य जे जाने ❀ भूपति भलीभाँति सनमाने ॥ ७ ॥
देव देखि रघुवीर विवाहू ❀ वरषि प्रसून प्रसंसि उछाहू ॥ ८ ॥

फेरि सौभाग्यवती (सुवासिनी) हरूलाई बोलाएर रुचि-विचार गरीकन (यथा-रुचि) पहिरने कुरा (वस्त्र गहना) दिए ॥ ५ ॥ नेगीहरू योग्य नेग (दस्तूर) लिन लागे, तिनको इच्छानुसारको नेग (दस्तूर) राजशिरोमणि दशरथले दिए ॥ ६ ॥ जाने-सुने, सम्मका पूज्य-प्रिय-पाहुनाहरूलाई राजाले भलीभाँति सम्मान गरे ॥ ७ ॥ देवताहरुले रघुवीरको विवाह हेरेर, फूल वर्षाए, उत्सवको तारीफ गरे ॥ ८ ॥

दोहा–चले निसान बजाइ सुर, निजनिज पुर सुख पाइ ।
कहत परसपर रामजस, प्रेम न हृदय समाइ ॥३५७॥

देवताहरू वाजा 'वजाएर आनन्दित भईकन परस्पर रामजीको जस वर्णनगर्दै आफ्ना-आफ्ना नगर-तर्फ गए, तिनका-हृदयमा प्रेम अट्टाएको थिएन [त्यसै हुनाले यशोगानको रूप लिएर प्रेम पोखिदै थियो] ॥ ३५७ ॥

चौ०–सवविधि सवहिं समदि नरनाहू ❀ रहा हृदय भरि पूरि उछाहू ॥ १ ॥
जहां रनिवास तहाँ पगुधारे ❀ सहिय वधूटिन्ह कुँअर निहारे ॥ २ ॥
लिये गोद करि मोद समेता ❀ को कहिसकै भये सुख जेता ॥ ३ ॥
वधू सप्रेम गोद बैठारी ❀ वारवार हिय हरषि दुलारी ॥ ४ ॥

राजा-दशरथले सवलाई सवतरहको सत्कार गरे, उनका हृदयमा उत्साह भरपूर (पूर्ण) थियो ॥ १ ॥ अनी जहाँ रानीहरू थिये उहीं पाउराखे (गए) दुलही-सहित भएका कुमारहरूलाई देखे ॥ २ ॥ आनन्द-सहित भएर तिनीहरूलाई काखमा राखे, [त्यसवेलामा] जति आनन्द भयो, त्यो भन्न को शक्तछ ? ॥ ३ ॥ वुहारीहरुलाई पनि प्रेम-सहित काखमा राखेर हृदयमा हर्षित भई वारंवार दुलार (प्यार) गरे ॥ ४ ॥

देखि समाज मुदित रनिवासू ❀ सवकै उर आनन्द कियो वासू॥ ५ ॥
कहेउ भूप जिमि भयउ विवाहू ❀ सुनिसुनि हरष होइ सवकाहू ॥ ६ ॥
जनकराज गुनसील बडाई ❀ प्रीतिरीति संपदा सुहाई ॥ ७ ॥
बहुविधि भूप भाँट जिमि वरनी ❀ रानी सव प्रमुदित सुनि करनी ॥ ८ ॥

अन्तःपुरमा जम्मा भएको राजाको समाज (कुटुम्ब) लाई देखेर खास-आनन्दले सवैका हृदयमा निवास गर्‍यो ॥ ५ ॥ विवाह जसरी भएको थियो, त्योसवैकुरा राजाले भने, त्यो सुन्दा २ सवैलाई हर्ष भयो ॥ ६ ॥ जनकराजाका असल गुण, शील, इज्जत, प्रीति, चलन, संपत्ति, यी सवैकुरालाई राजादशरथले भाटजस्ता भएर आफैंले अनेकप्रकारसंग वर्णन गरे, रानीहरू त्यो-चाल सुनेर हर्षित भए ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा--सुतन्ह समेन नहाइ नृप, बोलि विप्र गुरु ज्ञाति ।
भोजन कीन्ह अनेक विधि, घरी पंच गइ राति ॥३५८॥

राजा-दशरथले छोरा-सहितभई नुहाए, अनि ब्राह्मण, गुरुवसिष्ठ, 'दाज्यूभाईलाई वोलाएर (तिनका साथमा) अनेक भाँतिको भोजन गरे, [त्यतिहुँदा] पांचघडी रात गयो ॥ ३५८ ॥

चौ०-मंगल गान करहिं वर भामिनी ❀ भै सुखमूल मनोहर जामिनी ॥ १ ॥
अचै पान सवकाहू पाए ❀ स्रगसुगन्ध भूषित छवि छाये ॥ २ ॥

सुन्दर-स्त्रीहरू मंगलगान गरीरहेका थिए, त्यो रात सुखको मूलकारण भएको [हुनाले] मनोहर भयो ॥ १ ॥ अनि पानी अचाएर (चुठेर) सवैले पान लिए, सुगन्धमालाले भूषित भए, शोभाले छाइए ॥ २ ॥

रामहिं देखि रजायसु पाई ❀ निजनिज भवन चले सिरनाई ॥ ३ ॥
प्रेम प्रमोद विनोद बडाई ❀ समउ समाज मनोहरताई ॥ ४ ॥
कहि न सकहिं सत सारद सेसू ❀ वेद विरिंचि महेश गनेसू ॥ ५ ॥
सो मै कहौं कवन विधि वरनी ❀ भूमिनाग सिर धरै कि धरनी ॥ ६ ॥

रामजीको दर्शन गरेर आज्ञा पाईकन, सिर झुकाएर [तिनीहरू] आफ्ना २ घर गए ॥ ३ ॥ [या विवाहको जुन्] प्रेम, आनन्द, विनोद (लहड), समयको र समाजको मनोहरता, लाई शयकडौं शारदा, शेष, वेद, ब्रह्मा, महेश्वर, गणेश पनि वर्णनगर्न शक्तैनन्, त्यही मनोहरताको वर्णन म कसरीगरौं ?, भूनाग (गँडेउला) शिरमा पृथ्वीलाई राख्न (पृथ्वीवोक्न) शक्तछ र ? [नाग भन्दैमा भूनाग (गँडेउला) पनि शेषनागजत्तिकै सामर्थ्यवान् भएर पृथ्वीधारण गर्न शक्त छ र ?] ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

नृप सव भाँति सवहि मनमानी ❀ कहि मृदु वचन बोलाई रानी ॥ ७ ॥
बधू लरकिनी परगृह आई ❀ राखेहु नयन पलककी नाई ॥ ८ ॥

राजाले सवतरहसँग सवैको सन्मान गरेपछि रानीहरूलाई वोलाएर मीठो वचन वोले—"हेर बुहारीहरू वालिका छन्, पराईका घरमा आए, पलकले आखालाई झैं तिमीहरूले यिनीहरूलाई राखे (रक्षागरे = जोगाए) ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा--लरिका श्रमित उनींदवस, सयन करावहु जाइ ।
अस कहिगे विश्राम गृह, रामचरण चितलाई ॥३५९॥

छोराहरूपनि थाकेका र निद्राका वश परेका छन्, अव गएर यिनलाई शयन (सुकला) गराउ" यो वचन वोलेर राजादशरथं रामचन्द्रका चरणमा मन लाएर विश्रामगृह (सुकलागर्ने खोपी) तर्फ गए ॥ ३५९ ॥

चौ०-भूपवचन सुनि सहज सुहाये ❀ जटित कनकमनि पलँग डसाये ॥ १ ॥
सुभग सुरभि पयफेन समाना ❀ कोमल कलित सुपेती नाना ॥ २ ॥
उपवरहन वर वरनि न जाहीं ❀ स्रगसुगन्ध मनिमन्दिर माहीं ॥ ३ ॥

रतनदीप सुठि चारु चँदोवा ❀ कहत न वने जान जेहि जोवा ॥ ४॥
सेज रुचिर रचि राम उठाये ❀ प्रेम समेत पलँग पौढाये ॥ ५ ॥

स्वभाव-सुन्दर-भएका राजाका-वचन सुनेर (रानीहरूले) मणिजडेका सुवर्णका पलंग विछ्याए ! सुन्दर, वास्ना आउने, गाईका दूधको फींजजस्ता [नरम र सफ्फा,] नानाप्रकारका धेरै डसना ओछ्याए ॥ १ ॥ ॥ २ ॥ उत्तमोत्तम उपबर्हण (तकिया) को वर्णन गर्न शकिदैन। मणि-जडेका शयनभवनमा मालाहरूको सुगन्ध फैलि-रहेको थियो । ठाउँ २ मा मणिदीप थिए, सुन्दर चाँदनी टाँगिएको थियो, वर्णन गर्न शकिदैन, जसले देख्यो त्यहीसकस जानोस् ॥ ३ ॥ ४ ॥ [यस्ताप्रकारले] पलंग राम्रोगरी रचिसके पछि प्रेमसमेत भई रामचन्द्रजीलाई उठाएर रानीहरूले पलंगमा सुकला गराए ॥ ५ ॥

आज्ञा पुनिपुनि भाइन्ह दीन्ही ❀ निजनिज सेज सयन तिन्ह कीन्ही॥६॥
देखि स्याम मृदु मञ्जुल गाता ❀ कहहिं सप्रेम वचन सव माता ॥ ७॥
मारग जात भयावनि भारी ❀ केहिविधि तात! ताडका मारी ॥ ८॥

[रामचन्द्रजीले] वारंवार भाईहरूलाई आज्ञा दिनुभयो र उनीहरूले [गएर] आफना २ पलंगमा शयन गरे ॥ ६ ॥ रामचन्द्रजीको कोमल-सुन्दर-श्याम शरीर देखेर सवै आमाहरू प्रेमसहितको वचन वोल्न लागे—॥ ७ ॥ "वावु ! रामचन्द्र ! वाटामा जाँदा खेरि डरलाग्दी, ठूली, ताडकालाई कुनप्रकारले मार्‍यौ हँ ? ॥ ८ ॥

दोहा--घोर निसाचर विकट भट, समर गनहिं नहिं काहु ।
मारे सहित सहाय किमि, खल मारीच सुबाहु ॥३६०॥

युद्धमा कसैलाई-पनि [पसंवरावर] नगन्ने भयानक जोद्धा राक्षस सहायभएको दुष्ट मारीच र सुवाहुलाई कसरी मार्‍यौ ? ॥ ३६० ॥

चौ०-मुनिप्रसाद वलि तात! तुम्हारी ❀ ईस अनेक करवरै टारी ॥ १ ॥
मखरखवारी करि दुहुँ भाई ❀ गुरुप्रसाद सव विद्या पाई ॥ २ ॥

वावु ! (मुनि विश्वामित्र) का अनुग्रहका प्रभाव (वल) ले तिम्रा अनेक खडवड (विघ्न) लाई परमेश्वरले टारिदिनुभयो ॥ १ ॥ दुवैभाईले यज्ञको रखवाली गरेर गुरुका अनुग्रहले सवैविद्या पायौ ॥ २ ॥

मुनि तिय तरी लगत पग धूरी ❀ कीरति रही भुवन भरि पूरी ॥ ३ ॥
कमठ पीठ पवि कूट कठोरा ❀ नृप समाज महँ सिवधनु तोरा ॥ ४ ॥
विस्व विजय जस जानकि पाई ❀ आये भवन व्याहि सव भाई ॥ ५ ॥

पाउको धूलो लाग्ने-वित्तिकै मुनिपत्नी (अहल्या) तरिन्, संसारमा भरपूर भएर कीर्ति रह्यो ॥ ३ ॥ कछुवाको पीठजस्तो, वज्रको थुप्रोजस्तो, कडा-शिवधनुलाई राजाहरूका समाजमा तोडिदियौ ॥ ४ ॥ संसारविजयगरेकी कीर्ति र जानकी पायौ, सवै-भाई-सहित विवाहित भएर घर आयौ ॥ ५ ॥

सकल अमानुष करम तुम्हारे ❀ केवल कौसिक कृपा सुधारे ॥ ६ ॥
आजु सुफल जग जनम हमारा ❀ देखि तात! विधु वदन तुम्हारा ॥ ७ ॥
जे दिन गये तुम्हहिं बिनु देखे ❀ ते बिरिंचि जनि पारहिं लेखे ॥ ८ ॥

तिम्रा सबै कर्म (काम) अमानुष (मानिसले गर्न नशकिने) हुन्, फगत विश्वामित्रका कृपाले (त कर्म) सप्रे (सिद्ध भए) ॥ ६ ॥ बाबु! तिम्रो चन्द्रसमान-मुख देखन पाउँदा आज जगतमा मेरो जन्म सुफल भयो ॥ ७ ॥ तिमीलाई देखन नपाएर जतिदिन बितेका छन्, त्यती-दिनलाई विधाताले मेरा आयुमा लेखा (हिसाब) नगरून् [मेरो प्रार्थना छ] [तिमी-गएका-दिन देखि आजका-दिन-सम्मका-दिनलाई विधाताले मेरा आयुमा मिनाहा गरून्, त्यतीदिन् मेरा त्यसै खेर गएका छन्, मेरो नुक्सान न गरून्, त्योमिनाहा पाएँभने त्यतीदिन वढ्ता तिम्रो मुख हेरुला, नत्र ठगिएँ]" ॥ ८ ॥

दोहा--राम प्रतोषी मातु सब; कहि विनीत वर वयन।
सुमिरि संभु गुरु विप्रपद, किए नींदवस नयन ॥३४७॥

रामचन्द्रजीले विनयका-साथ मधुर-वचन बोलेर सबैआमाइरूलाई आनन्दित पर्नुभयो। अनि शंकर-गुरु-ब्राह्मणको चरण संझेर नेत्रलाई निद्रावश पार्नुभयो (निद्राले नेत्र बन्द गरेर सुकला गर्नुभयो) ॥ ३४७ ॥

चौ०-नीदउ वदन सोह सुठि लोना ❀ मनहुँ साँझ सरसीरुह सोना ॥ १ ॥
घर घर करहिं जागरन नारी ❀ देहिं परसपर मंगल गारी ॥ २ ॥
पुरी बिराजति राजति रजनी ❀ रानी कहहिं बिलोकहु सजनी ॥ ३ ॥

निद्रामा पनि रामचन्द्रजीको मुहार राम्रो लावण्य (हिसी) हुनाले, साँझमा सुतेको (मुकुलित भएको) कमल हो कि-भन्ने तर्क गराउने भएर सुशोभित थियो ॥ १ ॥ घरघरमा स्त्रीहरू जागरण गर्न लागे, परस्परमा मंगल गाली दिन (गर्न) लागे ॥ २ ॥ रानीहरू भन्दछन् कि-हेसखि! शहरै शोभायमान हुँदाखेरि रात्रि पनि शोभायमान भइरहिछ, हेरन ॥३॥

सुन्दर बधुन्ह सासु लै सोई ❀ फणिकन्ह जनु सिरमनि उर गोई ॥ ४ ॥
प्रात पुनीत काल प्रभु जागे ❀ अरुन चूडवर बोलन लागे ॥ ५ ॥
वन्दि मागधन्हि गुन गन गाये ❀ पुरजन द्वार जोहारन आये ॥ ६ ॥
वन्दि विप्र सुर गुरु पितु माता ❀ पाइ असीस मुदित सब भ्राता ॥ ७ ॥
जननिन्ह सादर वदन निहारे ❀ भूपति सँग द्वार पगु धारे ॥ ८ ॥

सुन्दर-बुहारीलाई काखमा लिएर सुतेका सासूहरू मानौं फणाको-मणिलाई हृदयमा लुकाएर सुतेका नागिनी हुन्कि? भनेजस्ता [देखिए] ॥ ४ ॥ प्रातःकालको पवित्र समयमा रघुनाथजी जागा हुनुभयो, ताम्रचूड (कुखुरा) राम्रोगरी बोल्न लागे ॥ ५ ॥ वन्दी-मागध-सूतहरूले, गुणगण गाए, नगरनिवासीहरू सलाम गर्न ढोकामा आए ॥ ६ ॥ चारै भाई-

ब्राह्मण, देवता, गुरु, पिता, माताको वन्दनागरी आशिष् पाएर प्रसन्न भए ॥ ७ ॥ आमाहरूले आदर साथ (छोराहरूको) मुख हेरेर राजासँग ढोकामा पाउ राखे (आए) ॥ ८ ॥

दोहा–कीन्हि सौच सव सहज सुचि, सरित पुनीत नहाइ ।
प्रात क्रिया करि तात पहिं, आए चारिउ भाइ ॥३४८॥

रामचन्द्रजीप्रभृति-चारै-भाई स्वभावैले शुद्ध हुनुहुन्थ्यो ता पनि शौच गरीकन पवित्रनदी (सरयू) मा नुहाएर प्रातःकालको कृत्य (संध्यावन्दनादि) गरेर पिताका समीप आउनु भयो ॥ ३४८ ॥

चौ०–भूप विलोकि लिये उर लाई ❀ बैठे हरषि रजायसु पाई ॥ १ ॥
देखि राम सव सभा जुडानी ❀ लोचन लाभ अवधि अनुमानी ॥ २ ॥
पुनि वसिष्ठ मुनि कौसिक आये ❀ सुभग आसनन्हि मुनि बैठाये ॥ ३ ॥
सुतन्ह समेत पूजि पग लागे ❀ निरखि राम दोउ गुरु अनुरागे ॥ ४ ॥

राजाले देखेर सवैलाई आलिङ्गन गरे, अनि ती आज्ञा पाएर हर्षित भई वसे ॥ १ ॥ रामजीलाई देखेर सवै-सभा (राजाका समीप रहेको जनसमूह) [आनन्दले] ठण्ढा भयो। लोचन (नेत्र) का लाभको अवधि (सीमा) यही हो भनेर (त्यसले) अनुमान गर्‍यो ॥ २ ॥ अनि वसिष्ठमुनि र विश्वामित्रमुनि आए, सुन्दर आसन दिएर तिनलाई वसाए ॥ ३ ॥ पूजा गरि-सके पछि छोरा-सहित-भई राजा तिनका पाउ परे, रामजीलाई देखेर दुवैजना गुरु (वसिष्ठ र विश्वामित्र) प्रसन्न भए ॥ ४ ॥

कहहिं वसिष्ठ धरम इतिहासा ❀ सुनहिं महीस सहित रनिवासा ॥ ५ ॥
मुनि मन अगम गाधि सुत करनी ❀ मुदित वसिष्ठ विपुल विधि वरनी ॥ ६ ॥

वसिष्ठजी धर्म-विषयका इतिहास (कथा) भन्दछन्, रानीहरू-सहित राजा सुन्दछन् [यस्तो चलन् भयो] ॥ ५ ॥ हर्षित भएका वसिष्ठ मुनिले, मुनिहरूका-मनले पनि-आँटन-नश कने विश्वामित्रको कर्म (तपस्याप्रभृति) वर्णन गरे ॥ ६ ॥

बोले वामदेव सव साँची ❀ कीरति कलित लोकतिहुँ माँची ॥ ७ ॥
सुनि आनन्द भएउ सव काहू ❀ रामलषन उर अतिहि उछाहू ॥ ८ ॥

वामदेव मुनिले–"सव कुरा साँचो हो, (विश्वामित्र महर्षिकी) कीर्ति तीनैलोकमा छाइएको छ" भने ॥७॥ त्यो–सुनेर सवैलाई आनन्द भयो, राम र-लक्ष्मणजीका हृदयमा उत्साह अत्यन्त भयो [नयाँ–सृष्टि-गर्नशक्ने महाप्रभाव गुरु विश्वामित्रजी हाम्रा ऊपर प्रसन्न हुनु भएको हुनाले हामी संसारमा सर्वोपरि हुन शक्छौं भन्ने उमेद बढ्यो] ॥ ८ ॥

दोहा–मंगल मोद उछाह नित, जाहिं दिवस एहि भाँति ।
उमगी अवध अनन्द भरि, अधिक अधिक अधिकाति ॥३४९॥

नित्य मङ्गल, आनन्द, उत्साह भएर यहीचालले दिन वित्न लागे । अवधदेश-भरी आनन्द उर्लेर अधिक-अधिक-भएर वढन लाग्यो ॥ ३४९ ॥

चौ०-सुदिन साधि कलकंकन छोरे ❀ मंगल मोद विनोद न थोरे ॥ १ ॥
नित नव सुख सुर देखि सिहाहीं ❀ अवध जनम जाचहिं विधिपाहीं ॥ २ ॥

असल-साइत हेरेर [कुमारहरूले] सुन्दर कंकन फुकाए (विवाहका केहिदिन-पछि गर्नु-पर्ने कंकणमोचन नाम भएको विधि गरे) [त्यसमा] मंगल, आनन्द, विनोद (लहड) थोरै भएन (खूबभयो) ॥ १ ॥ देवताहरू नित्य नयाँ-नयाँ सुख देखेर डाह (रिस) गर्दथे, विधातासँग अवधदेशमा जन्म होस् भनेर प्रार्थना गर्दथे ॥ २ ॥

विश्वामित्र चलन नित चहहीं ❀ राम सप्रेम विनय वस रहहीं ॥ ३ ॥
दिन दिन सयगुन भूपति भाऊ ❀ देखि सराह महामुनि राऊ ॥ ४ ॥
मागत विदा राउ अनुरागे ❀ सुतन्ह समेत ठाढ भै आगे ॥ ५ ॥

विश्वामित्र-मुनि सँधै जान चाहन्थे, [तर] रामचन्द्रजीको प्रेमसहित-भएका-विन्तीभाउको वश परेर रहन्थे (जान शक्तैनथे) ॥ ३ ॥ राजादशरथको भक्तिभाव प्रतिदिन सयगुना [हुदै गएको] थियो, त्योदेखेर महामुनि-विश्वामित्रले राजालाई सराहे (तारीफ गरे) ॥ ४ ॥ उन्ले विदा माग्दा राजा प्रसन्न भएर छोरासमेत साम्ने खडा भए ॥ ५ ॥ [अनि भन्न लागे-]

नाथ ! सकल संपदा तुम्हारी ❀ मैं सेवक समेत सुत नारी ॥ ६ ॥
करव सदा लरिकन्ह पर छोहू ❀ दरसन देत रहव मुनि ! मोहू ॥ ७ ॥
अस कहि राउ सहित सुत रानी ❀ परेउ चरन मुख आव न वानी ॥ ८ ॥

"प्रभु ! यो सव संपती तपाईंकै हो, म स्त्रीपुत्रसहित तपाईंको सेवक हुँ ॥ ६ ॥ हेमुनिराज ! यी बालकहरूका ऊपर सदासर्वदा दया गर्नुहोला, मलाई दर्शन दिंदै रहनु होला ॥ ७ ॥

यसो भनेर छोरा-रानीसहित राजा-दशरथ पाउमा परे, मुखबाट वाक्य निस्केन॥८॥

दीन्हि असीस विप्र वहुभाँती ❀ चले न प्रीति रीति कहिजाती ॥ ९ ॥
राम सप्रेम सँग सव भाई ❀ आयसु पाइ फिरे पहुँचाई ॥१०॥

तपोबलका प्रभावले ब्रह्मर्षि-भएका विश्वामित्रले अनेक आशीर्वाद दिए, अनि ती हिंडे, (त्यसवेलाको) प्रीतिका प्रकारको वर्णन गर्न शकिदैन ॥ ९ ॥ सवैभाईसहितभई प्रेमका साथ रामचन्द्रजी (उनलाई पर) पुर्‍याएर आज्ञा पाई फर्कनुभयो ॥ १० ॥

दोहा-रामरूप भूपति भगति, व्याह उछाह अनन्द ।
जात सराहत मनहिमन, मुदित गाधिकुलचन्द ॥३५०॥

गाधिराजाका-कुलमा-चन्द्रमा-जस्ता भएका (विश्वामित्र) मनैमनले रामचन्द्रजीको रूप, राजा-दशरथको-भक्ति, व्याहको-उत्साह र आनन्द, यी चीजको सराहनागर्दै हर्षित भएर गए ॥ ३५० ॥

चौ०-वामदेव रघुकुल गुरु ज्ञानी ❀ बहुरि गाधिसुत कथा बखानी ॥ १॥
सुनिमुनि सुजस मनहिमन राऊ ❀ बरनत आपन पुन्य प्रभाऊ ॥ २॥
बहुरे लोक रजायसु भएउ ❀ सुतन्ह समेत नृपति गृह गएउ ॥ ३॥

फेरि रघुकुलका-गुरु ज्ञानी-वामदेव-मुनिले पनि गाधिपुत्र (विश्वामित्र) को कथा वर्णन गरे, त्यो सुनेर राजा-दशरथले मनैमनमा मुनिका सुयशको र आफ्ना पुण्यप्रभावको वर्णन गर्न लागे ॥ १ ॥ २॥ अनि आज्ञा पाएर सवजना फिरे [आफ्नाघरतर्फ गए] राजा-पनि पुत्रसहित घर गए ॥ ३ ॥

जहँ तहँ राम व्याह सव गावा ❀ सुजस पुनीत लोक तिहुँ छावा ॥ ४॥
आए व्याहि राम घर जवते ❀ वसे अनन्द अवध सव तवतें ॥ ५॥
प्रभु विआह जस भएउ उछाहू ❀ सकहिं न वरनि गिरा अहिनाहू॥ ५ ॥

जहाँतहाँ सवैले रामचन्द्रजीको विवाह गाए, पवित्र सुयश तीनै-लोकमा छाइयो (व्याप्त भयो) ॥ ४ ॥ जैले·देखि रामचन्द्रजी विवाहित भएर घर आउनुभयो, उहिले-देखि अवधदेशमा सव आनन्द वसे (रहे) ॥ ५ ॥ प्रभुजीका विवाहमा जस्तो उत्साह (उत्सव) भयो, त्यो-वर्णन-गर्न सरस्वती र नागनाथ (शेष) पनि शक्तैनन् ॥ ६ ॥

कविकुल जीवन पावन जानी ❀ रामसीय जस मंगल खानी ॥ ६॥
तेहिते मैं कछु कहा वखानी ❀ करन पुनीत हेतु निजवानी ॥ ८॥

रामचन्द्रजी र सीताजीको यश, कविहरूको जीवन (प्राणाधार) र पवित्र-मंगलको खानि जानें, त्यसै-कारणले आफ्नी-वाणीलाई पवित्र गर्नाका निमित्त मैले अलिकति विस्तार गरेर भने ॥ ७ ॥ ८ ॥

---

(१) विश्वामित्र-मुनिको इतिहास-

गाधिनामक राजाका छोरा राजाविश्वामित्रले धेरकालसम्म यथोक्त राज्यशासन गरे । कदाचित १ अक्षौहिणी-सेना साथ लिएर पृथ्वीतलको निरीक्षण गर्दैगर्दै यी राजा वसिष्ठमुनिका आश्रममा पुगे । राजा· विश्वामित्रको वसिष्ठले खूब आतिथ्य गरे, उनले-पालेकी-कामधेनुकी-छोरी शबलानाउँ-भएकी-गाईका प्रभा· वले सैन्य-सहित-राजाको स्वर्गीय-उपचारले पूर्ण-सत्कार भयो । धर्म गर्दा पाप आइलाग्यो, राजाले गाई (शबला) मागे, वसिष्ठले इनकार गरे, धेरै-प्रलोभन देखाए, वसिष्ठले मञ्जूर गरेनन् , आखिर जवर्दस्तीले गाई घिच्याइन-लागिन्, त्यत्रो-फौजले जवर्दस्ती-साथ घिच्याइएकी ती·गाई सबै सिपाहीहरूलाई छितिर-वितिर पारेर चिच्याँडदै वसिष्ठका सन्मुख पुगेर—"भगवन् ! विधिनन्दन ! मलाई तपाईंले त्याग गर्नु भयो कि ? मैले केही अपराध गरें कि ? सिपाहीहरूले जबर्दस्ती गर्दा-पनि तपाईं चुप लाग्नुभयो" यस्तो दीनवचन बोल्न लागिन् । महाप्रभाव-शान्तिप्रिय-वसिष्ठजीले—"नानी ! शबला ! तिमीलाई मैले त्याग गरेको छैन, तिम्रो अपराध-पनि केहीं छैन, बलवान् र मदमत्त भएका-हुनाले तिम्रा ऊपर राजाले यो जबर्दस्ती गरेका हुन् , उ वलीया छन् , म दुर्बल छु,उ राजा हुन्, म तपस्वी हुँ, म के गरौं ?" यो जवाव दिए। शबलाले—"ब्राह्मणको-बल-भन्दा क्षत्रियको बल उत्तम होइन, आफ्नोबल देखाउने इच्छा छैन भने भैगो, मलाई आज्ञा दिनुहोस् , यी निर्दयीहरूलाई म आफ्नो बल देखाएर, आफ्नो वचावट आफै गर्दछु" भन्दा वसिष्ठले "हुन्छ" भने । शबला क्रुद्ध भएर आँग-झार्न हुंकार-गर्न लागिन् , हुँकारवाट, रोमरोमवाट, योनीवाट; गुदद्वारवाट

छन्द–निजगिरा पावनि करन कारन रामजस तुलसी कह्यो।
रघुवीर चरित अपार वारिधि पार कवि कौने लह्यो॥
उपवीत व्याह उछाह मंगल सुनि जे सादर गावहीं।
वैदेहि रामप्रसाद ते जन सर्वदा सुख पावहीं॥५१॥

अनेकानेक वीरपुरुष शस्त्र लिएका उत्पन्न भए। तिनले राजाको सैन्य ध्वस्त पारीदिए, विश्वामित्रका छोरा १०० जना वसिष्ठलाई मार्ने–सुर गरेर आइलागे, तिनीहरू वसिष्ठले हुंकार गर्दा एकैघान भएर डढे। फगत एउटा विश्वामित्र वाँकी रहे, अरु–सवैको संहार भयो, निरतेज–भएका–राजा·विश्वामित्र नगरमा आएर वाँकीरहेको एउटा छोरालाई राजगद्दी दिएर तपस्या गर्न हिमालयपर्वतमा पुगे। कठोर तपस्या गर्दा शङ्करजी प्रसन्न भएर "वरं ब्रूहि" भन्दै प्रकट हुनुभयो। "साङ्गोपाङ्ग धनुर्वेद र ठूला–ठूला अस्त्रशस्त्र सवै पाउँ" भनी विश्वामित्रले माग्दा शंकरजीले ती सवै–कुरा दिनुभयो। अस्त्रशस्त्र पाए·पछि वसिष्ठलाई मरेको-जस्तै ठानेर विश्वामित्रले वसिष्ठका आश्रममा आईकन दिव्यअस्त्र छाडेर आश्रमदाह गर्न लागे, आश्रमका ऋषि–मुनि-मृग-पक्षिहरूको संहार हुन लाग्यो। आखिरमा वसिष्ठमुनि एउटा आफ्नु ब्रह्मदंड हातमा लिएर खडा भए, वसिष्ठका ऊपर विश्वामित्रले, आग्नेयास्त्र, वारुणास्त्र, ऐन्द्रास्त्र, पाशुपतास्त्र, आदिगरेका बडे बडे अस्त्रको प्रहार गरे, ब्रह्मदण्डले सवै-अस्त्रलाई ग्रास गर्‍यो। आखिरमा विश्वामित्रले ब्रह्मास्त्रको प्रयोग गरे, त्यसवेलामा संहारमूर्ति-रुद्रजस्ता भएर वसिष्ठमुनि रोमरोमवाट अग्निज्वाला निकाल्दै ब्रह्मदण्ड घुमाउदै खडा भिए; ब्रह्मदण्डले ब्रह्मास्त्रलाई पनि ग्रास गर्‍यो, देवताहरूले वसिष्ठलाई धन्यवाद दिएर क्रोध-शान्तिको प्रार्थनागर्न लागे। "धिग्बलं क्षत्रियबलं ब्रह्मतेजो बलं बलम्" भन्दै ब्रह्मर्षिहुनाका निमित्त विश्वामित्र राजपाट छाडेर तपस्या गर्न दक्षिण-दिशा गये, त्यहाँ एकहजार वर्ष तपस्या गर्दा ब्रह्माजी प्रसन्न भएर वर दिन प्रकट हुनुभयो। तिमी राजर्षि भयौ (ब्रह्मर्षिहुन पाउँदैनौ) भनेर जानुभयो। विश्वामित्र लज्जित भएर रहेका थिए, तिनैताकमा त्रिशंकु-राजाले आफ्ना–गुरु-वसिष्ठसँग "जिउँदै स्वर्ग जान-पाइने फल भएको यज्ञ गराइदिनुहोस्" भनी प्रार्थना गरे। वसिष्ठले "त्यो-कुरा हुन शक्तैन" भने। अनि त्रिशंकुले वसिष्ठपुत्रहरूसँग प्रार्थना गरे। उनीहरूले–पनि हुने-भए पिताजीनै गराउनु हुन्थ्यो, हामी त्यस्तो यज्ञ गराउँदैनौं" भने। त्रिशङ्कूले "अर्कै·गुरु (आचार्य) गराएर त्यो यज्ञ गर्छु" भन्दा वसिष्ठका-पुत्र १०० जनाले·क्रुद्ध भएर "न चाहिने-काम गर्न खोज्ने, गुरुको-अपमान गर्ने तिमी चण्डाल भए" भनी शराप दिए। त्यो शराप पाउनाका साथ राजात्रिशंकु नीलो–वस्त्र लाएका, नीलवर्णशरीर–भएका, कपाल खुइलिएका, फलामे गहना लाएका, चिताका–खरानीले-फुस्राधुस्रा·भएका चंडालै भए। अनि तिनले विश्वामित्रलाई भेटेर आफ्नो दुःखदर्द–मनोरथ बताए। विश्वामित्रलाई ज्रोश चढ्यो, "हुन्छ, सशरीर स्वर्ग पुर्‍याईदिन्छु, यज्ञको सरजाम ठीकगर" भनेर उनले यज्ञका निमित्त ठूलाठूला तपस्वीहरूलाई (वसिष्ठ र उनका छोराहरूवाहेक) निमन्त्रण गरे। वसिष्ठका–छोराहरूले "अहा! क्या यज्ञ हुन लागेछ, यज्ञगराउने गुरु क्षत्रिय विश्वामित्र, यज्ञ–गर्ने यजमान चंडाल त्रिशंकु, सुहाउँदा-गुरुचेलाले अब के के गर्नेहुन्" यस्तो गिल्लाको हल्ला चलाए। विश्वामित्र क्रुद्ध भएर "तिमीहरुको भस्म होस्" भनी शराप दिए। अनि यज्ञको आरम्भ भयो, वेदमन्त्र र ऋषिमुनिहरूको–तपोवलले हुनलागेको–यज्ञमा आफ्नो-आफ्नो भाग लिनाका निमित्त देवताहरू आएनन्, विश्वामित्र क्रोधले जाज्वल्यमान भएर सुरो खडा गरेर "हेर, मेरो तपस्याको·प्रभाव हेर, लौ राजा! सशरीर स्वर्ग जाऊ, मेरो वचन अमोघ छ" भन्न लागे, पक्षी उडेझैं त्रिशंकुराजा सशरीर उडेर स्वर्ग पुगे। इन्द्रले "गुरुका शरापले चण्डाल भएका, न·चाहिने·काम गर्नें तिमी यहाँ वस्न पाउँदैनौ, गिर" भनेर उनलाई गिराए, "विश्वामित्रकी दुहाई" भन्दै गिर्नलागेका त्रिशङ्कु-

तुलसीदासले आफ्नी-वाणीलाई पवित्र गराउनाका खातिरमा रामयशको वर्णन गरे, रघुवीरको चरित्र अपार-समुद्र हो, त्यसको पार कुनकविले पायो र ? [तर] व्रतबन्धको र विवाहको मंगलस्वरूप-भएको उत्सव सुनेर आदरसहित भएर जो गाउलान्, जानकीजी-र-रामजीका अनुग्रहले ती-मानिस सदा-सर्वदा सुख पाउलान् ॥ ५१ ॥

सोरठा–सिय रघुवीर विवाह, जे सप्रेम गावहिं सुनहिं ।
तिन्ह कहँ सदा उछाहु, मंगलायतन रामजस ॥३५१॥

जो-मानिस सीताजी-र-रघुवीरको विवाहवर्णनलाई प्रेम सहित भएर गाउँदछन् सुन्दछन्, तिनीहरूलाई सदासर्वदा उत्सव [मौजूद रहन्छ, किन भने ?—] रामको यश मंगलायतन छ (गानगर्नेलाई मङ्गलदिने-स्वभाव-भएको छ) ॥ ३५१ ॥

इति श्रीरामचरितमानसे सकलकलिकलुषविध्वंसने सुखसंपादनो
नाम प्रथमः सोपानः समाप्तः

लाई विश्वामित्रले " तिष्ठ तिष्ठ" भनेर बीचैमा अडाए । अनि घोर-तपस्वी-विश्वामित्रले अर्कै सृष्टि गर्न आरंभ गरे, अर्कै सप्तऋषि, अर्कै नक्षत्रमण्डल तुरन्तै वनाए । अर्को इन्द्र बनाउँछु, अथवा इन्द्रलाई खारीज़ गर्छु भन्न लागेका वेलामा कायल भएका देवताहरू प्रार्थना गर्न आए । उनका मुलाहिज़ाले स्वर्गसमानैको अर्को लोक बनाएर त्यसमा त्रिशंकुलाई इन्द्रसमान पारेर राखे । अनि दक्षिणदिशामा तपस्यागरेको सफल भएन भनेर पश्चिमदिशाको पुष्करक्षेत्रमा गई विश्वामित्रले १ हजारवर्ष तपस्या गरे । ब्रह्माजीले वर दिनलागदा "ब्रह्मर्षि हुन पाउँ" यस्तो प्रार्थना गर । "ब्रह्मर्षि होइन, ऋषिमात्र भयौ लौ" भनेर ब्रह्माजी जानुभयो । त्यहाँ रहँदा विश्वामित्रमुनिलाई मेनका–अप्सराले भुलाएर कामासक्त गराई । १० वर्ष मेनका अप्सरासँग भुले–पछि विश्वामित्र–मुनि तपस्या-गर्न उत्तर दिशाको कौशिकी–नदीका-तीरमा गए । त्यहाँ–पनि हज्जारौं वर्ष तपस्या गरे, ब्रह्माजीले "महर्षि भयौ, उठ, कति तपस्या गर्छौ ?" भन्नुभयो, विश्वामित्रले "जितेन्द्रिय-भएको म ब्रह्मर्षि किन न हुनु"भन्दा-"तिमी जितेन्द्रिय छैनौ"भन्ने जवाब दिनु भयो र ब्रह्माजी जानुभयो । अनि विश्वामित्रले ऊर्ध्वबाहु–निरालम्ब–भएर फगत वायुको आहार गरीकन कडा तपस्या गर्न थाले । त्रैलोक्यमा हाहाकार मच्चियो; इन्द्र तपस्याको भङ्ग गर्नाका निमित्त, रम्भा–कामदेव–वसन्त–प्रभृतिलाई साथ लिएर विश्वामित्रका आश्रममा आफूसमेत आए । वसन्तऋतुले आफ्नो प्रभाव फैलायो, कामदेवले आफ्नो धनुमा वाण चढायो, रंभा विश्वामित्रका अगाडी पुगी, विश्वामित्रले आफ्ना मनको विकार थाहा पायेर कारणको विचार गर्दा सबै कुरा बुझे, अकस्मात् क्रोध उठेर आयो । "दशहज़ार–वर्षसम्म शिला भएर रहेस्"यस्तो शराप रंभालाई दिए । अनि "मलाई धिक्कार छ, काम जिते पनि क्रोध जित्न शकिन, म जितेन्द्रिय भइन, भनेर फेरी तपस्या गर्नलागे । मौनधारण गरेर श्वासोच्छ्वास रोकेर, अनेक विघ्नबाधा पर्दापनि अविचलित रहेर, विश्वामित्रले तपस्या गर्दा त्रैलोक्य व्याकुल भयो । सर्वैदेवताले "विश्वामित्रलाई ब्रह्मर्षि पदवीले सम्मानित गर्नु होस्" भनी प्रार्थना-गर्दा ब्रह्माजी सर्वैदेवतालाई साथ लिई विश्वामित्रका आश्रममा आउनु भयो र–"ब्रह्मर्षे ! स्वागतं तेऽस्तु" भन्नुभयो, विश्वामित्रले "म ब्रह्मर्षि भएँ भने, ॐकार, वषट्कार, सर्वै-वेद, मूर्तिमान् भएर मलाई वरण गरून्, ब्रह्मपुत्र–महात्मा-वसिष्ठजी-पनि मलाई ब्रह्मर्षि भनून् त" भने । विश्वामित्रले भनेजस्तै भयो, वसिष्ठजीले-पनि प्रेमपूर्वक ब्रह्मर्षे ! भनेर बोलाईकन विश्वामित्रसँग मित्रता गरे । यी–विश्वामित्रको महिमा अवर्णनीय छ, यी-महामुनि साक्षात् धर्म हुन्, साक्षात् तपस्या हुन्, साक्षात् उत्साह हुन्, साक्षात् पराक्रम हुन्" भनी शतानन्द-मुनिले जनकराजाका र विश्वामित्रका अगाडी वर्णन गरेको विश्वामित्रको चरित्रलाई वामदेवले राजा दशरथका अगाडि वर्णन गरे ॥ यो चरित्र बाल्मीकीयरामायणका बालकाण्डको ५१ सर्गदेखि ६५ सर्ग सम्ममा विस्तारपूर्वक वर्णन गरिएको छ । यो संक्षेप हो ॥

॥ श्रीः ॥

अथ

श्रीमद्गोस्वामितुलसीदासनिर्मितं रामायणम्

तत्रेदं

अयोध्याकाण्डम्

प्रारभ्यते

शार्दूलविक्रीडितछन्द

वामाङ्के च विभाति भूधरसुता देवापगा मस्तके ।
भाले बालविधुर्गले च गरलं यस्योरसि व्यालराट् ॥
सोऽयं भूतिविभूषणः सुरवरः सर्वाधिपः सर्वदा ।
सर्वः सर्वगतः शिवः शशिनिभः श्रीशंकरः पातु माम् ॥१॥

जसका बायाँ–काखमा गिरीराजनन्दिनी-पार्वती, शिरमा देवनदी-गङ्गाजी, ललाटमा बाल–चन्द्रमा, कण्ठमा कालकूट–विष, छातीमा नागराज-वासुकि, शोभायमान भइरहेका छन् विभूति (भस्म) नै छ गहना जसका = अर्थात् विभूतिले सिंगारिएका, देवता-मध्यमा श्रेष्ठ

---

(१) श्रीशंकरजी देवताहरूका सार्वभौम (चक्रवर्ती) हुनुहुन्छ, उहाँको वैभव लोकोत्तर छ, किन भने ? वहाँको बाण राख्ने ठोक्रो मामूली-ठोक्रोजस्तो छैन, समुद्रै ठोक्रो छ [त्रिपुरदाह गर्दा शंकरजीले विष्णु-भगवान्‌लाई बाणरूप बनाउनु भएको थियो, उनै–बाणरूप विष्णु समुद्रमा शेषशय्या गरीरहनुभएको छ, शंकरजीको ठोक्रो समुद्र भयो] अरुदेवताका वाहनहरु आफैंआफैं हिड्छन्, तिनका वाहन छैनन्, शंकरजीका वाहनको ता व्यासवाल्मीकिप्रभृति-बडेबडे महात्मानै वाहन छन्, अर्थात् व्यासप्रभृतिले शंकरजीका वाहनलाई बोकेका छन् [शंकरजीका वाहन नन्दी हुन्, ती धर्मका अवतार हुन्, व्यासबाल्मीकिहरुले धर्मलाई थामेका छन् त्यसोहुनाले शंकरजीका वाहनका अनेक वाहन छन्] शंकरजीको गहना राख्ने सन्दूक पाताल छ [शंकरजीका गहना नाग हुन्, तिनीहरू पातालमा छन्] शंकरजीको फुलवारी आकाश छ [शंकरजी ललाटमा चन्द्रमा लाउनुहुन्छ, फूलजस्ता-चन्द्रमा आकाशमा रहन्छन्] शंकरजीका धोतीप्रभृतिवस्त्रको रखवाली-गर्नाका निमित्त इन्द्र-अग्नि-यम प्रभृति १० जना ठूला २ देवता खटाइएका छन् [शंकरजी दिगम्बर अर्थात् दिशारूपीवस्त्र लाउने नङ्गा हुनुहुन्छ, १० दिशाको रखवाली-गर्ने दिक्पाल १० छन्] शंकरजीका चन्दनको वृक्ष कामदेव छन् [कामदेवलाई भस्म पारेर त्यसैको खरानी चन्दनलाएझैं शंकरले लाउनु भएको छ] शंकरजीको यही वैभवलाई संझेर गोस्वामीजीले "सुरवर" यो विशेषण दिएको हुनुपर्दछ ।

"देवं वन्दे जलधिशरधिं देवतासार्वभौम व्यासप्रष्ठा भुवनविदिता यस्य वाहाधिवाहाः ।
भूषापेटी भुवनमधरं पुष्करं पुष्पवाटी शाटीपालाः शतमखमुखाश्चन्दनद्रुर्मनोभूः"

भनेर कुनै-भक्तले स्पष्टतया शंकरजीको सुरवरत्वलाई देखाएर वन्दता पनि गरेको छ ।

भएका, सबैका मालिक भएका, सर्वस्वरूप भएका, सर्वव्यापी भएका, कल्याणमूर्ति र चन्द्र-तुल्य-श्वेतवर्ण भएका उनै यो [मेरा स्मरणगोचर भएका] श्रीशंकरजी सर्वदा मेरो रक्षा गरून् ॥ १ ॥

वंशस्थछन्द

प्रसन्नतां या न गताऽभिषेकतस्तथा न मम्लौ वनवासदुःखतः ।
मुखाम्बुजश्री रघुनन्दनस्य मे सदाऽस्तु सा मञ्जुलमङ्गलप्रदा ॥२॥

भोली राज्याभिषेक हुन्छ भन्ने वचनले पनि जो प्रसन्न भइन, अहिल्यै वनवास गर्न जाऊ भन्दा-पनि जो मलिन (अध्यारी) भइन, त्यही रघुनन्दन (राम) का मुखकमलकी श्री (शोभा) (हामीहरूलाई) सदा असल-मंगल दिने होस् । [दशरथराजाले भोलि राज्याभिषेक गरिदिन्छु भन्दा पनि, भालिपल्टै (राज्याभिषेकको वेलामा) लौ १४ वर्षका निमित्त कन्दमूलफलाहारी भएर वृक्षका बोक्राको पोशाक लाएर, ऐल्यै जङ्गलजाऊ भन्दा पनि, साविक वमोजिमै रहेको (उज्याली पनि नभएकी, अँध्यारी-पनि नभएको) श्री (शोभा) जसका मुखारविन्दमा रहेको छ, उनै-दशरथनन्दन-महापुरुष-रघुनाथजीकी उही-शोभा हाम्रा हृदयमा झल्की रहोस्, त्यति-भए-पछि पूर्णमङ्गल (शान्ति = स्वरूपस्थिति) हामी पाउने छौं, अन्यथा हामीलाई शान्ति सुख दुर्लभ छ] ॥ २ ॥ (क)

उपजातिछन्द

नीलाम्बुजश्यामलकोमलाङ्गं सीतासमारोपितवामभागम् ।
पाणौ महासायकचारुचापं नमामि रामं रघुवंशनाथम् ॥३॥

(क) हर्षको र विषादको पराकाष्ठा हुनेसमयमा पनि हर्षलेश र विषादलेश नहुनु महापुरुषको लक्षण हो "समुद्र इव गाम्भीर्ये" भनेर रघुनाथजीलाई समुद्रको उपमा दिएको यसै कारणले हो । यही-अवस्थामा सदासर्वदा रहने शान्तिनिवास प्रभु-रामचन्द्रको स्वरूपचिन्तन गरी-रहे हामी-पनि शान्तिरूप-मङ्गल पाउँला भन्ने आशयले यो मङ्गलाचरण गरेको हो ।

"भोलि राजा होऊ, ऐल्यै जङ्गल जाऊ, यी दुई वचनमा एकरूप रहेर, धारणगरेका उत्तम-वस्त्र छोडाएर वृक्षको बल्कल (बोक्रा) पहिरने महापुरुष रामचन्द्रजीका चरणारविन्दलाई सदासर्वदा नमस्कार छ" भनी भक्तजनले नित्य नमस्कार गरे चित्तमा शान्ति आउँनेछ ।

श्वो भूपतिर्भव वनं व्रज सद्य एवेत्युक्तिद्वये श्रितवतः सत ऐकरूप्यम् ।
वासः समुज्झितवतो धृतवल्कलस्य वन्दे महापुरुष ! ते चरणारविन्दम् ॥

"सबैतिरवाट भरिभराउ गर्दा पनि आफ्नो परिस्थिति न छाडेर रहने समुद्रमा जसरि नदीहरू प्रवेश गर्दछन् [समुद्रको स्वरूपमा वृद्धि गराउन नशके-पनि प्रवेश गरीटोपल्छन्] त्यसै-गरी स्रक्-चन्दन-वनिता-प्रभृति-विषय जसमा प्रवेश गर्छन् [आत्माको स्वरूप डगाउन नशकेर केवल भोगका निमित्त हाजीर हुन्छन्] त्यसैले शान्ति पाउँछ, अनेकप्रकारका विषयको खायश गर्नेले शान्ति पाउँदैन," भनी श्रीमद्भगवद्गीतामा पनि लेखिएको छ—

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् ।
तद्वत् कामा यं प्रविशन्ति सर्वे स शान्तिमाप्नोति नकामकामी ॥

नीलकमलजस्तो श्याम-कोमल-अँग भएका, वायाँ-काखमा सीताजीलाई लिइरहेका, हातमा ठूलो-वाण-र-धनु धारणा गरेका, रघुकुलनाथ-रामजीलाई वन्दना गर्दछु ॥ ३ ॥

* * * *

दोहा--श्रीगुरुचरनसरोजरज, निजमनमुकुर सुधारि ।
वरनउँ रघुवर-विमलजस, जो दायक फलचारि ॥१॥

आफ्नो मनरूपी-ऐनालाई श्रीगुरुचरणकमलका धूलाले सुधारेर (मैलाभएका ऐनालाई धूलो दलेर सफ्का पारेझैं सफा पारेर) जो चारैफल (धर्म-अर्थ-काम-मोक्ष) दिने छ, त्यो रघुवर-रामजीका निर्मल यशको वर्णन गर्दछु ॥ १ ॥

* * * *

चौ०-जवते राम व्याहि घर आए ❀ नित नव मंगल मोद बधाये ॥ १ ॥
भुअन चारि दस भूधर भारी ❀ सुकृत मेघ वरषहिं सुखवारी ॥ २ ॥
रिधिसिधि संपति नदी सुहाई ❀ उमगि अवध अम्बुधिकहँ आई ॥ ३ ॥
मनिगन पुर नरनारि सुजाती ❀ सुचि अमोल सुन्दर सवभाँती ॥ ४ ॥

जहिलेदेखि रामचन्द्रजी विवाहित भएर घर आउनुभयो, [उहिले देखि] नित्य नया मंगल र आनन्दका वधाई (प्रशंसा) हुन लागे ॥ १ ॥ चौध-भुवनरूपी (ब्रह्माण्डरूपी) ठूलो पर्वत छ, [त्यसको आश्रय गरेर रहेको] पुण्यरूपी-मेघ सुखरूपी-पानी वर्षाउन लाग्यो ॥ २ ॥ [त्यसरी वर्षा हुन लागे पछि] सुन्दरसुन्दर भएका ऋद्धि-सिद्धि-संपत्ति-रूप-नदीहरू उर्लँदैउर्लँदै अयोध्यारूपीसमुद्रकहाँ आइपुगे ॥ ३ ॥ [त्यो अवधसमुद्रमा] असल-असलजातका शुद्ध, अमोल, सवतरहले-सुन्दर भएका नगरका नरनारीरूपी-मणिकासमूह थिए ॥४॥(क)

कहि न जाइ कछु नगर विभूती ❀ जनु इतनिअ विरिंचि करतूती ॥ ५ ॥
सवविधि सव पुरलोग सुखारी ❀ रामचन्द्र मुखचन्द्र निहारी ॥ ६ ॥
मुदित मातु सव सखी सहेलीं ❀ फलित विलोकि मनोरथ वेलीं ॥ ७ ॥
रामरूप गुनसील सुभाऊ ❀ प्रमुदित होइ देखि सुनि राऊ ॥ ८ ॥

नगरको ऐश्वर्य वर्णन गर्न कत्ति पनि शकिंदैन, मानौं ब्रह्माको करतूत (रचना) यत्तिकै होकि ? [भन्ने संभावना हुन्थ्यो] ॥ ५ ॥ सवै-नगरनिवासीहरू रामचन्द्रजीका मुखरूपी-चन्द्रमाको दर्शन गरेर सवतरहवाट सुखी थिए ॥ ६ ॥ आफ्नो मनोरथरूपी-लता फलित भएको (मनोरथ सफल भएको) देखेर सवै आमाहरू र सखीसहेलीहरू सुखी थिए ॥७॥ राजादशरथ पनि रामजीको रूप-गुण शीलस्वभाव-देखेर सुनेर प्रसन्न भएका थिए ॥८॥

दोहा--सवकें उर अभिलाष अस, कहहिं मनाइ महेस ।
आपु अछत जुवराज पद, रामहि देउ नरेस ॥२॥

(क) समुद्रमा असल-कंसल, सस्ता-महँगा मणि हुन्छन् । अवधरूपी-समुद्रमा असलै-असल-अमोलै-अमोल मनुष्यरूपी-मणि छन्, मामूलीसमुद्रभन्दा अवधसमुद्र श्रेष्ठ छ ।

सवैका हृदयमा "आफू छँदैमा राजादशरथ रामजीलाई युवराज पदवी दिऊन्" यस्तो अभिलाषा थियो, शंकरजीलाई मनाएर (पुकारेर) [यसै] भन्दथे ॥ २ ॥

चौ०–एकसमय सव सहित समाजा ❀ राजसभा रघुराज विराजा ॥ १ ॥
सकलसुकृतमूरति नरनाहू ❀ रामसुजस सुनि अतिहि उछाहू॥ २ ॥

एक-समयमा राजादशरथ सकल-परिजन-सहित भएर राजसभामा विराजमान भएका थिए ॥ १ ॥ रामजीको सुयश (नेकनामी) सुनेर सकलपुण्यमूर्ति राजा-दशरथलाई अत्यन्तै उत्साह भयो ॥ २ ॥

नृप सव रहहिं कृपा अभिलाषें ❀ लोकप करहिं प्रीति रुख राखें ॥ ३ ॥
तिभुअन तीनिकाल जगमाहीं ❀ भूरिभाग दसरथ सम नाहीं ॥ ४ ॥
मंगलमूल राम सुत जासू ❀ जो कछु कहिय थोर सव तासू ॥ ५ ॥

सवैराजा कृपाभिलाषी भएर रहेका छन्, इन्द्रादिलोकपालहरू आशय-वमोजिं प्रीति गरीरहेका छन्, [यस्तो भएको हुनाले] स्वर्ग-मर्त्य-पाताल यी ३ लोकमा र भूत-वर्तमान-भविष्यत् यी ३ कालमा दशरथजस्तो भाग्यवान् पुरुष जगत्मा थिएन ॥ ३ ॥ ४ ॥ जसका छोरा मंगलका मूलकारण श्रीरामजी हुनुहुन्छ, तिनको वारेमा जति जो कुछ वर्णन गरे-पनि सव थोरै हुन्छ ॥ ५ ॥

राय सुभाय मुकुर कर लीन्हा ❀ वदन विलोकि मुकुट समकीन्हा ॥ ६ ॥
स्रवन समीप भये सित केसा ❀ मनहुँ जरठ पन अस उपदेसा ॥ ७ ॥
नृप ! जुवराज रामकहँ देहू ❀ जीवन जनम लाहु कि न लेहू ॥ ८ ॥

राजादशरथले स्वाभाविक-रीतिले (साविकवमोजीमको तरीकाले) हातमा ऐना लिए [अनि] मुख हेरेर सिरपेज सम्याए ॥ ६ ॥ कानका नगीचका केश सेता थिए, मानौं बुढ्याईले—"राजन् ! रामलाई यौवराज्य देऊ, जीवनको र जन्मको लाभ किन लिंदैनौ ?" यस्तो उपदेश दिईरहेको थियो ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा–यह विचार उर आनि नृप, सुदिन सुअवसर पाइ ।
प्रेमपुलकि तन मुदित मन, गुरुहि सुनाएउ जाइ ॥४॥

राजादशरथले यही विचार (रामलाई यौवराज्य दिने मनसुवा) मन्मा ल्याएर असल-दिन असल-मौका पाईकन, गएर शरीरमा रोमाञ्चित, मनमा हर्षित हुँदै गुरुवसिष्ठलाई [त्यो विचार] सुनाए ॥ ३ ॥

चौ०-कहहिभुआलसुनिअमुनिनायक ❀ भये राम सवविधि सवलायक ॥ १ ॥
सेवक सचिव सकल पुरवासी ❀ जे हमरे अरिमित्र उदासी ॥ २ ॥

राजादशरथ भन्दछन्—"हे मुनिनायक ! सुन्नुहोस्, अव राम सवतरहले सवकुरामा लायक भए, नौकरचाकर, मन्त्रीहरू, सकल-नगरनिवासीहरू मेरा जो शत्रु-मित्र-उदासीन (तटस्थ = नशत्रु, नमित्र) छन्—॥ १ ॥ २ ॥

सवहि रामप्रिय जेहिविधि मोही ❀ प्रभुअसीस जनु तनधरि सोही ॥३॥
विप्र सहित परिवार गोसाईं ❀ करहिं छोह सव रौरेहि नाईं ॥४॥
जे गुरुचरण रेनु सिर धरहीं ❀ ते जन सकल विभव वस करहीं ॥५॥

[ती] सवैलाई रामचन्द्र म-जस्तै प्यारा छन्; हेप्रभु ! मानौं तपाईंको आशिष् मूर्तिधारण गरेर शोभायमान भइरहेको छ [भनेजस्तो भयो] ॥ ३ ॥ परिवार-सहित-भएका ब्राह्मणहरू [रामचन्द्रका ऊपर] तपाईंले गरेजस्तै दया गर्दछन् ॥ ४ ॥ गुरुका चरणको धूलीलाई जो शिरसा धारण गर्दछन्, ती मानिस सकल-ऐश्वर्यलाई वश गर्दछन् ॥ ५ ॥

मोहि सम यह अनुभएउ नदूजे ❀ सव पाएउँ रज पावनि पूजे ॥ ६ ॥
अव अभिलाष एक मन मोरे ❀ पूजिहि नाथ ! अनुग्रह तोरे ॥ ७ ॥
मुनिप्रसन्न लखि सहज सनेहू ❀ कहेउ नरेस ! रजायसु देहू ॥ ८ ॥

योकुरा मैलेजस्तो अरुले अनुभव गरेन, प्रभुको पवित्र-चरणको पूजा गरेर सव पाएँ ॥ ६ ॥ अव मेरा मनमा एउटा ठूलो अभिलाषा छ, त्यो पनि तपाईंका अनुग्रहले पूर्ण हुने छ" [यति भनेर] राजादशरथले स्वाभाविक स्नेह भएका मुनिवसिष्ठलाई प्रसन्न भएका देखेर "आज्ञा दिनुहोस्" [अभिलाषा प्रकट गरौंकि ?] भने ॥ ७ ॥ ८ ॥ [वसिष्ठ भन्दछन्]

दोहा—राजन ! राउर नाम जस, सव अभिमत दातार ।
फल अनुगामी महिपमनि, मन अभिलाष तुम्हार ॥ ४ ॥

"हेराजन् ! तपाईंको नाम र यश अभिमत (इष्टभएका) सवै-फलको दातार (दाता) छ, हेराजमणि ! तपाईंका मनको अभिलाषाको फल अनुगामी (पछि लागेको) छ, अर्थात् इच्छा गर्नाका-साथ इच्छाको फल सिद्ध हुन्छ, [केही दुर्लभ छैन, इच्छा गरेपछि सवै अभिलाषा पूर्ण हुनेछ]" ॥ ४ ॥

चौ०-सवविधि गुरुप्रसन्न जिअजानी ❀ बोलेउ राउर हँसि मृदुवानी ॥ १ ॥
नाथ ! राम करिअहि जुवराजू ❀ कहिअ कृपाकरि करिअ समाजू ॥ २ ॥
मोहि अछत यह होइ उछाहू ❀ लहहि लोग सव लोचन लाहू ॥ ३ ॥
प्रभुप्रसाद सिव सवहि निवाहीं ❀ यह लालसा एक मनमाहीं ॥ ४ ॥

गुरुलाई सवतरहले मनमा प्रसन्न भएका जानेर राजाले हाँसीकन मधुर वचन वोले ॥ १ ॥ "हेनाथ ! रामचन्द्रलाई युवराज गर्नुहोस, कृपा गरेर भन्नुहोस् (अह्राउनुहोस्) समाज (यौवराज्याभिषेकको सर्जाम) [तयार] गरौं ॥ २ ॥ म छँदैमा यो उत्सव होस् सवैजना लोचनलाभ (आँखा भएको फाइदा) पाऊन् ॥ ३ ॥ प्रभुका अनुग्रहले शंकरजीले सवै [मनोरथ] पूर्ण गरीदिनुभयो, [अव] मनमा यही-एउटा अभिलाषा (मनोरथ बाँकी) छ ॥ ४ ॥

पुनि न सोच तन रहउ किजाऊ ❀ जेहि न होइ पाछे पछिताऊ ॥ ५ ॥
सुनिमुनि दशरथ वचन सुहाये ❀ मंगल मोद मूल मन भाये ॥ ६ ॥

सुनु नृप! जासु विमुख पछिताहीं ❀ जासु भजन विनु जरनि न जाहीं ॥ ७॥
भएउ तुह्मार तनय सोइ स्वामी ❀ राम पुनीत प्रेम अनुगामी ॥ ८॥

अनि शरीर रहोस् कि जाओस् केही फिक्री छैन, जसमा पछि पछितो नहोस् [त्यो-काम गर्नुपर्दछ] ॥ ५ ॥ मंगलका र आनन्दका मूलकारण भएका, मनमाफीकका, राजा-दशरथका सुन्दर-वचन सुनेर वसिष्ठमुनि [बोले-] ॥ ६ ॥ "राजन्! सुन्नुहोस्, जसदेखी विमुख भएका मानिस पछिताउँछन्, जसको भजन विना [हृदयको] जलन (संताप) जादैन, उनै-स्वामी (ईश्वर) पवित्र-प्रेमका (भक्तिका) अनुगामी (पछिलाने) भएर तपाईंका छोरा राम भएका छन् ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा–वेगि विलम्ब न करिअ नृप, साजिअ सवइ समाज ।
सुदिन सुमंगल तवहिं जव, राम होहिं जुवराज ॥ ५॥

राजन्! विलम्ब नगरीकन सवै सामान (सामग्री) चाँडै सजाउनुहोस् (तयार गर्नुहोस्) जव (जैले) रामचन्द्र युवराज हुनन्, तव (त्यहीदिन) मंगलयुक्त सुदिन होला ॥ ५ ॥

चौ०–मुदित महीपति मन्दिर आए ❀ सेवक सचिव सुमन्त्र बोलाये ॥ १॥
कहि जयजीव सीस तिन्ह नाये ❀ भूप सुमंगल वचन सुनाये ॥ २॥
प्रमुदित मोहि कहेउ गुरु आजू ❀ रामहिं राय देहु जुवराजू ॥ ३॥
जौं पाँचहि मत लागइ नीका ❀ करहु हरषि हिय रामहि टीका ॥ ४॥

राजा-दशरथ प्रसन्न भएर महलमा आए, [अनि उनले] नौकर-चाकर-मंत्री सुमन्त्र-हरूलाई बोलाए ॥ १ ॥ तिनीहरूले राजालाई "जय जीव" भनेर शिर झुकाए (सलामगरे) राजाले असल-मंगलवचन सुनाए ॥ २ ॥ "आज गुरुले प्रसन्न भएर मलाई "राजन्! रामलाई यौवराज्य देऊ" भन्नुभयो ॥ ३ ॥ यो मत पंचलाई असल लाग्दछ भने मनमा हर्षित भएर रामजीलाई यौवराज्यको तिलक (टीका) गर (देऊ) " ॥ ४ ॥

मन्त्री मुदित सुनत प्रिय वानी ❀ अभिमत विरव परेउ जनु पानी ॥ ५॥
विनती सचिव करहिं कर जोरी ❀ जिअउ जगतपति वरिस करोरी ॥ ६॥

[यस्तो] प्रिय-वचन सुन्दा मन्त्रीहरू, चाहिएका वेलामा पानी-पर्दा विरुवा खुशीभएझैं खुशीभए ॥ ५ ॥ मन्त्रीहरू हात जोरेर विन्ती गर्दछन् कि, जगत्पति-हजूर करोड वर्ष जीवित रहनुहोस् ॥ ६ ॥

जगमंगल भलकाज विचारा ❀ वेगिहि नाथ! न लाइव वारा ॥ ७॥
नृपहि मोद सुनि सचिव सुभाषा ❀ बढत वौंड जनु लही सुसाखा ॥ ८॥

जगत्को मंगलदायक असल-काम विचार गरिवक्सियो, प्रभु! चाँडै होस्, वेर नलाइवक्सियोस्" ॥ ७ ॥ [यस्तो] मन्त्रीहरूको सद्वचन सुन्दा, वढन-लागेका-विरुवालाई राम्रो-हाँगा-पाउँदामा झैं (हाँगाहाल्न लागेमा झैं) .राजालाई आनन्द लाग्यो ॥ ८ ॥

दोहा—कहेउ भूप मुनिराजकर, जोइ जोइ आयसु होइ।
राम राज अभिषेकहित, वेगि करहु सोइ सोइ ॥ ६ ॥

राजा-दशरथले भने कि—"मुनिराज-वसिष्ठजीको जो जो आज्ञा हुन्छ, रामचन्द्रको राज्याभिषेकका निमित्त त्यो त्यो काम चाँडो गर" ॥ ६ ॥

चौ०-हरषि मुनीस कहेउ मृदुवानी ❀ आनहु सकल सुतीरथ पानी ॥ १ ॥
औषध मूल फूल फल पाना ❀ कहे नाम गनि मंगल नाना ॥ २ ॥
चामर चरम वसन बहु भाँती ❀ रोम पाट पट अगनित जाती ॥ ३ ॥
मनिगन मंगल वस्तु अनेका ❀ जो जग जोग भूप अभिषेका ॥ ४ ॥

मुनीश्वर-वसिष्ठले हर्षित भएर मधुर-वचन बोले-"ठूलाठूला-सकलतीर्थको जल ल्याओ, (फेरि वसिष्ठले नाम गनी-गनीकन नानाप्रकारका मंगल-पदार्थ फर्माए, के के ? भने) श्वेतचमर, व्याघ्रचर्म, अनेकवर्णका वस्त्र, अनेकप्रकारका ऊनीवस्त्र, पट्टवस्त्र, अनेकप्रकारका रत्न, र अनेकप्रकारका मंगल-पदार्थ, जगत्मा राजाका राज्याभिषेकमा जे जे योग्य हुन्छ, त्यो त्यो चीज [ल्याओ] ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४

वेदविहित कहि सकल विधाना ❀ कहेउ रचहु पुरविविध विताना ॥ ५ ॥
सकल रसाल पूगफल केरा ❀ रोपहु वीथिन पुरचहुँफेरा ॥ ६ ॥
रचहु मञ्जु मनि चौकइ चारू ❀ कहहु वनावन वेगि वजारू ॥ ७ ॥
पूजहु गनपति गुरु कुलदेवा ❀ सवविधि करहु भूमिसुरसेवा ॥ ८ ॥

[फेरि वसिष्ठले] वेदमा विधान गरेको विधि (कार्यक्रम) सवै वताएर भने। शहरमा नानाप्रकारका वितान (चाँदनी) रच, फलसहित-भएका आँप, सुपारी, केराका वृक्ष, शहरका चारौं तरफका वाटा-वाटामा रोप (सार) ॥ ५ ॥ ६ ॥ असल मणिको राम्रो चौका (वेदी) रच, वजार चाँडै सजाउनू भनी अह्राऊ, ॥ ७ ॥ गणपतिको, गुरुको, कुलदेवताको पूजा गर, सवतरहले भूदेव (ब्राह्मण)को सेवा गर ॥ ८ ॥

दोहा--ध्वज पताक तोरन कलस, सजहु तुरग रथ नाग।
सिर धरि मुनिवर वचन सव, निजनिज काजहि लाग ॥ ७ ॥

ध्वजा-पताका-तोरण-मंगलकलश- [तयार गर] । घोडा-रथ-हात्ती सजाऊ" मुनिश्वर-वसिष्ठको यो वचन सुनेर सवैजना आफ्नाआफ्ना काममा लागे ॥ ७ ॥

चौ०-जोमुनीस जेहिआयसु दीन्हा ❀ सो तेहिकाज प्रथम जनु कीन्हा ॥ १ ॥
विप्रसाधु सुर पूजत राजा ❀ करत रामहित मंगल काजा ॥ २ ॥
सुनत रामअभिषेक सुहावा ❀ वाज गहागह अवध बधावा ॥ ३ ॥

मुनिश्वर-वसिष्ठले जसलाई जे-कामको आज्ञा दिए, त्यसले त्यही काम मानौं पहिल्यै (आज्ञा नपाउँदै) गरीसकेको थियो कि ? [भने जस्तो भयो, आज्ञाका साथसाथै

काम तामिल भयो, विलम्ब कत्ति भएन] ॥ १ ॥ राजादशरथ ब्राह्मण र देवता पूज्न लागे, रामका निमित्त मंगलकार्य गर्न लागे ॥ २ ॥ योग्य-भएको रामराज्याभिषेक सुन्नाका-साथ अयोध्यामा घनाघन बाजा वज्न र वधाई (कल्याणप्रार्थना) हुन लागे ॥ ३ ॥

रामसीय तन सगुन जनाये ❀ फरकहिं मंगल अंग सुहाये ॥ ४ ॥
पुलकि सप्रेम परस्पर कहहिं ❀ भरत आगमन सूचक अहहीं ॥ ५ ॥
भये बहुत दिन अति अवसेरी ❀ सकुन प्रतीत भेंट प्रिय केरी ॥ ६ ॥

रामजीका र सीताजीका शरीरमा शकुनसूचना भए, उहाँहरूका सुन्दर-मङ्गलमय अङ्ग फर्फराउन लागे ॥ ४ ॥ रोमाञ्चित भएर परस्पर (सीताराम) प्रेमसहित भन्नलागुभयो कि [यी अङ्गस्फुरणरूपी शकुन] भरतको आगमन (आउनु) सूचनगर्नै हुन्, धेरै दिन भए [भरत मावल गएको] अत्यन्त चिन्ता लागेको छ, [परन्तु] यी शकुनवाट प्यारा भरतको भेटघाट प्रतीत हुन्छ [भेटहोला भन्ने लाग्दछ] ॥ ५ ॥ ६ ॥

भरत सरिस प्रियको जगमाही ❀ इहइ सकुन फल दूसर नाहीं ॥ ७ ॥
रामहि बन्धु सोच दिनराती ❀ अण्डनि कमठहृदय जेहिभाँति ॥ ८ ॥

भरतजस्तो प्यारो जगतमा को छ र ? [प्रियसंगम सूचनगर्नै] यो-अङ्गस्फुरणरूपी शकुनको फल यही [भरतसंगम] हो, अर्को छैन" ॥ ७ ॥ [यस्ता-प्रकारले] रामचन्द्रजीलाई दिनरात आफ्ना अण्ड (फूल) मा कछुआको फिक्रीझैं भरतका विषयमा फिक्री थियो ॥ ८ ॥

दोहा--एहि अवसर मंगल परम, सुनि रहँसेउ रनिवास ।
सोभित लखि विधुबढ़तजनु, वारिधि वीचि विलास ॥ ८ ॥

यही समयमा परममंगल (रामराज्याभिषेक) सुनेर रानीहरू सुन्दर-भएका (अर्थात् पूर्ण) चन्द्रमालाई देखेर वढन लागेका समुद्रका-तरङ्गमालाहरूजस्तै प्रसन्न भए ॥८॥

चौ०-प्रथम जाइ जिन्ह वचन सुनाये ❀ भूषन वसन भूरि तिन्ह पाये ॥ १ ॥
प्रेमपुलकि तन मन अनुरागीं ❀ मंगलकलस सजन सव लागीं ॥ २ ॥

पहिले गएर जसले [रानीहरूलाई] त्यो-मंगलवचन सुनाए, तिनीहरूले गहना वस्त्र खूव पाए ॥ १ ॥ [रानीहरूका] शरीरमा प्रेमको रोमाञ्च भयो मन प्रसन्न भयो, सवैजना मिलेर मंगलकलश सज्न (सिंगार्न) लागे ॥ २ ॥

चौकइ चारु सुमित्रा पूरी ❀ मनिमय विविध भाँति अति रूरी ॥ ३ ॥
आनन्द मगन राम महँतारी ❀ दिये दान बहु विप्र हँकारी ॥ ४ ॥
पूजी ग्रामदेव सुर नागा ❀ कहे बहोरि देन बलि भागा ॥ ५ ॥
जेहि विधि होइ राम कल्यानू ❀ देहु दया करि सो वरदानू ॥ ६ ॥

सुमित्रा-महारानीले अत्यन्तराम्रा अनेकप्रकारका मणिमय भएका चौका (वेदी) राम्रातरहले पुरिन् ॥३॥ रामजीकी माता कौसल्यामहारानी आनन्द मग्न भएर ब्राह्मणहरूलाई

वोलाई धेरै दान दिन लागिन् ॥ ४ ॥ ग्रामदेवता, अरुदेवता, नाग, यिनको पूजा गरिन्, फेरि-बलिभाग दिन भनिन् [वलिदान दिउँला भनी भाकल गरिन्] "जुन्प्रकारले रामको कल्याण हुन्छ, दया गरेर त्यही वरदान दिनु होस्" [भनी प्रार्थना गरिन्] ॥ ५ ॥ ६ ॥

गावहिं मंगल कोकिल वयनी ❀ विधुवदनी मृगसावक नयनी ॥ ७ ॥

कोइलीको जस्तो बोली, चन्द्रमाजस्तो मुखमण्डल, मृगकाबच्चाकाजस्ता आँखा भएका सुन्दरीहरू (मंगल) गाउन लागे ॥ ७ ॥

दोहा--रामराज अभिषेक सुनि, हिय हरषे नरनारि ।
लगे सुमंगल सजन सव, विधि अनुकूल विचारि ॥ ९ ॥

रामचन्द्रजीको राज्याभिषेक सुनेर स्त्री-पुरूष (सवै) हृदयमा हर्षित भए, विधाता (दैव) अनुकूल भए भन्ने विचार गरेर सवैजना मंगलवस्तु सज्न लागे ॥ ९ ॥

चौ०-तव नरनाह वसिष्ठ वोलाये ❀ राम धाम सिख देन पठाये ॥ १ ॥
गुरु आगमन सुनत रघुनाथा ❀ द्वार आइ पद नाएउ माथा ॥ २ ॥
सादर अरघ देइ घर आने ❀ सोरह भाँति पूजि सन माने ॥ ३ ॥
गहे चरन सिय सहित वहोरी ❀ वोले राम कमल कर जोरी ॥ ४ ॥

अनि राजादशरथले वसिष्ठलाई वोलाए, शिक्षा दिन रामजीका महलतर्फ पठाए ॥ १ ॥ गुरुको आगमन सुन्नाका-साथ ढोकामा आएर रामचन्द्रजीले [गुरुका] पाउमा शिर राख्नुभयो ॥ २ ॥ आदरका-साथ अर्घ दिएर घर ल्याउनुभयो र सोह्रप्रकारले पूजा गरेर सन्मान गर्नुभयो ॥ ३ ॥ फेरि-सीतासहित-भई पाउको स्पर्श गरेर कमलतुल्य-हात जोरीकन वोल्लुभयो ॥ ४ ॥

सेवक सदन स्वामि आगमनू ❀ मंगल मूल अमंगल दमनू ॥ ५ ॥
तदपि उचित जन बोलि सप्रीती ❀ पठइअ काज नाथ ! असि नीती ॥ ६ ॥
प्रभुता तजि प्रभु कीन्ह सनेहू ❀ भएउ पुनीत आजु यह गेहू ॥ ७ ॥
आयसु होइ सो करौं गोसाईं ❀ सेवक लहइ स्वामि सेवकाईं ॥ ८ ॥

"सेवकका घरमा स्वामी आउनु मंगलको मूलकारण र अमंगलको नाशकारण हो, तथापि कामका निमित्त प्रीतिपूर्वक-कुनैमानिसद्वारा [मलाई] बोलाइ पढाउनु उचित

---

(१) राजाका निमित्त विधि पूर्वक गरियो भने बलिदान कल्याणकारी छ ।

"बलिभिः साध्यते मुक्तिर्बलिभिः साध्यते सुखम् ।
बलिदानेन सततं जयेच्छत्रून् नृपान् नृपः ॥ [का. पु] अर्थ स्पष्ट छ.

(२) आवाहनाऽऽसने पाद्यमर्घ्यमाचमनीयकम् ।
स्नानं वस्त्रोपवीते च गन्धमाल्ये ततः परम् ॥
धूपं दीपं च नैवेद्यं नमस्कारं प्रदक्षिणाम् ।
उद्वासनं षोडशकमुपचारानिमान्विदुः ॥ अर्थ स्पष्ठ छ

थियो, नीतिपनि त्यही हो ॥ ५ ॥ ६ ॥ प्रभुले प्रभुताई छाडेर स्नेह गर्नुभयो, आज यो घर पवित्र भयो ॥ ७ ॥ हे गोस्वामी ! जो आज्ञा हुन्छ सो गर्छु, सेवकले स्वामिको सेवा गर्न पाओस् ॥ ८ ॥

दोहा--सुनि सनेह साने वचन, मुनि रघुवरहिं प्रसंस ।
राम ! कस न तुह्म कहहु अस, हंस वंस अवतंस ॥ १० ॥

स्नेहले मुछिएका वचन सुनेर वसिष्ठमुनिले रघुनाथजीको प्रशंसागरे कि- हेराम! तिमि सूर्यवंशका अवतंस (भूषण) होउ, तिमी यस्तो किन भन्दैनथ्यौं [आफ्ना कुलीनपनाको अनुकूल वोल्यौ, विनय गर्नुनै कुलीनपना हो] ॥ १ ॥

चौ०-वरनि राम गुन सील सुभाऊ ❀ बोले प्रेम पुलकि मुनि राऊ ॥ १ ॥
भूप सजेउ अभिषेक समाजू ❀ चाह देन तुह्महिं जुवराजू ॥ २ ॥
राम ! करहु सव संजम आजू ❀ जौं विधि कुशल निवाहइ काजू ॥ ३ ॥

मुनिराजवशिष्ठ रामचन्द्रजीका गुण-शीलस्वभावको वर्णन गरेर प्रेमले रोमाञ्चित भएर बोले—॥२॥ "राजाले अभिषेकको सामान सज्नु भयो, तिमीलाई यौवराज्य दिन चाहनु हुन्छ ॥ २ ॥ राम! आज ब्रह्मचर्यादि-सवैनियम गर, जसमा विधाताले कुशल (निर्विघ्नता) पूर्वक यो काम निवाहून् (सिद्ध गरून्)" ॥ ३ ॥

गुरु सिख देइ राम पहिं गएउ ❀ राम हृदय अस विसमय भएउ ॥ ४ ॥
जनमे एक संग सव भाई ❀ भोजन सयन केलि लरिकाई ॥ ५ ॥
करन वेध उपवीत विआहा ❀ संगसंग सव भए उछाहा ॥ ६ ॥
विमल वंस यह अनुचित एकू ❀ बन्धु विहाय वडेहि अभिषेकू ॥ ७ ॥
प्रभु सप्रेम पछितानि सुहाई ❀ हरउ भगत मनकै कुटिलाई ॥ ८ ॥

गुरु-वशिष्ठ रामजीलाइ शिक्षा दिएर गए, रामचन्द्रजीका हृदयमा यस्तो विस्मय (आश्चर्य) भयो ॥ ४ ॥ "सवै भाई सङ्संगै (तुल्यकालमा) जन्म्यौं, खाना-पीना, सुत्नु-खेल्नु इत्यादि वाल्यावस्था (सँगसँगैवित्यो) कर्णवेध, व्रतवन्ध, विवाह, इत्यादिका-उत्सव-पनि सँङ्सँगै भए ॥ ५ ॥ ६ ॥ [हाम्रो] निर्मल (अकलंक) भएको वंशमा "भाई न भएको वेलामा दाज्यूको राज्याभिषेक" यो एउटा कुरा अनुचित छ" ॥ ७ ॥ मर्यादापुरुष-भगवान् रामचन्द्रका प्रेमसहितको यो-पश्चात्ताप (पछितो) भक्तजनका मनको कुटिलतालाई (कापट्यलाई) हरण गरोस् ॥ ८ ॥

दोहा--तेहि अवसर आये लषन, मगन प्रेम आनन्द ।
सनमाने प्रियवचन कहि, रघुकुलकैरवचन्द ॥ ११ ॥

त्यसैवेलामा प्रेम र आनन्दमा मग्न भएका लक्ष्मणजी आउनुभयो. रघका-कुलरूपी-कैरव (रात्रिकमल) को [विकासगर्नेलाई] चन्द्रमा भएका (रामचन्द्रजी) ले प्रियवचन वोलेर सन्मान गर्नु भयो ॥ ११ ॥

चौ०-वाजहिं वाजन विविध विधाना ❀ पुर प्रमोद नहि जाइ बखाना ॥ १ ॥
भरत आगमन सकल मनावहिं ❀ आवहु वेगि नयन फल पावहिं ॥ २ ॥
हाट वाट घर गली अथाई ❀ कहहिं परसपर लोग लुगाई ॥ ३ ॥

अनेकप्रकारका बाजना बज्न लागे, शहरको आनन्द वर्णन गर्न शकिंदैन ॥१॥ सवैजना भरतजीको आगमन (आउनु) मनाउथे. "चाँडै आउन्, नेत्रको फल पाउन्" भनी वजार-बजार, सडक-सडक, घर-घर, गल्ली-गल्ली, स्थान स्थान, मा स्त्री–पुरूषहरू परस्पर भन्दथे ॥३॥ ६॥

कालि लगन भलि केतिक वारा ❀ पूजिहि विधि अभिलाष हमारा ॥ ४ ॥
कनक सिंहासन सीय समेता ❀ वैठहिं राम होइ चित चेता ॥ ५ ॥
सकल कहहिं कव होइहि काली ❀ विघन मनावहिं देव कुचाली ॥ ६ ॥

"भोली कुनवेलामा असल साइत छ ? (जुनवेलामा) विधाताले हाम्रो अभिलाषा पूर्ण गर्छन् । सीतासहित-भएर रामचन्द्रजी सुवर्णका सिंहासनमा वसून्, हाम्रो चित्त आनन्दित होस्, भोलि कैल्हे होला ?" भनी सवै भन्दथे । [तर] कुटिल-देवताहरूभने विघ्न परोस् भनी मनाउँथे ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

तिन्हहिं सोहाइ न अवध बधावा ❀ चोरहिं चन्दिनि राति न भावा ॥ ७ ॥
सारद बोलि विनय सुर करहीं ❀ वारहिंवार पांय लइ परहीं ॥ ८ ॥

तिनिहरूलाई अयोध्याको बधावा (कल्याणको कारवाई) मन-पर्दैन थ्यो । [ठीक हो] चोरहरूलाई जुनेलीरात मनपर्दैन ॥ ७ ॥ सरस्वतीलाई बोलाएर देवताहरू वारंवार पाउपर्दै विनय (विन्ति) गर्दै गर्नलागे ॥ ८ ॥

दोहा--विपति हमारि विलोकि बडि, मातु ! करिअ सोइ आज ।
राम जाहीं वन राज्ञ तजी, होइ सकल सुर काज ॥ १२ ॥

"माता ! हाम्रो विपत्ति हेरेर आज त्यहीकाम गर्नुहोस्–[जुनकाम गर्नाले] रामचन्द्रजी राज्यको त्याग गरेर वन जाऊन्, सकल देवताको कार्य (सिद्ध) होस्" ॥ १२ ॥

चौ०–सुनि सुर विनय ठाढ़ि पछिताती ❀ भइउँ सरोज विपिन हिमराती ॥ १ ॥
देखि देव पुनि कहहिं निहोरी ❀ मातु ! तोहिं नहि थोरिउ खोरी ॥ २ ॥

देवताहरूको विनय सुनेर सरस्वती खडाको-खडै रहेर पछिताउदै [किन आएँ छु नी भन्दै] "म अयोध्यारूपी-प्रफुल्लभएको-कमलवनका हकमा मंसीर-पुसकी-रात्रि भएँ भन्न लागिन् [ढकमक्क भएका-कमलको-वनलाई हेमन्तऋतुकी-रात्रिले खङ्ग्रङ्गपारेझैं मैले अयोध्यालाई खङ्ग्रङ्ग पार्ने भए, धिक्कार ! भन्नलागिन्] । त्यस्तो अवस्था देखेर देवताहरू–"माता ! तपाईंलाई अलिकति पनि दोष छैन" भनेर निहोरा गर्न लागे ॥ १ ॥ २ ॥

विसमय हरष रहित रघुराऊ ❀ तुह्म जानहु सव राम प्रभाऊ ॥ ३ ॥
जीव करम वस सुख दुख भागी ❀ जाइअ अवध देवहित लागी ॥ ४ ॥

वार वार गहि चरन संकोची ❀ चली विचारि विबुधमति पोची ॥ ५ ॥

[देवता भन्दछन् कि माता !] रामचन्द्रजी हर्ष-विषाद-रहित हुनुहुन्छ, तपाईं रामचन्द्रको स्वभाव सवै जान्नुहुन्छ, जीवहरू आफ्ना-आफ्ना कर्मका अधीन भएर (कर्मानुसार) सुखभागी (सुखी) र दुःखभागी (दुःखी) हुन्छन्, देवताहरूको हितका निमित्त अयोध्यातर्फ जानुहोस्” भनेर देवताहरू वारंवार सरस्वतीको पाउ समात्न लागे, अनि सरस्वती संकोचका-साथ “देवताहरूको बुद्धि नीच छ” भन्ने विचार गर्दै हिंडिन् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ [सरस्वती मनमनमा भन्दथिन् की]

ऊँच निवास नीचि करतूती ❀ देखि न सकहिं पराइ विभूती ॥ ६ ॥
आगिल काज विचारि बहोरी ❀ करिहहिं चाह कुशल कवि मोरी ॥ ७ ॥
हरषि हृदय दसरथ पुर आई ❀ जनु ग्रहदशा दुसह दुखदायी ॥ ८ ॥

[देवताहरूको] वासस्थान-भने ऊँचा छ, कर्म (चाल ता नीचो छ, [यिनिहरू] अर्काको ऐश्वर्य देख्न शक्तैनन् ॥ ६ ॥ फेरि आगेका (अब उप्रान्तका) काम (विराध-खर-दूषण-त्रिशिरा, रावण-मेघनादादिवध) विचार गरेर कुशल कविहरू मेरो चाह गर्ने छन् [मलाई तुच्छ संझने छैनन्]” ॥ ७ ॥ [यस्तो विचार गर्दै] हृदयमा हर्षित भएर [सरस्वती] दशरथनगरी (अयोध्या) मा, खपिनशक्नु-दुःख-दिने ग्रहदशा आएझैं आइन् ॥ ८ ॥

दोहा--नाम मन्थरा मन्द मति, चेरि कैकई केरि ।
अजस पेटारी ताहि करि, गई गिरा मति फेरी ॥१३॥

मन्थरा नाउ भएकी मन्दबुद्धि एउटी कैकेयीकी केटी (सुसारे) थिईं । सरस्वती त्यसैको बुद्धि फेरी-दिएर (वदलीदिएर) त्यसलाई अवजसकी पेटारी (अपयशै-अपयश भरिएको सवारी) वनाएर गइन् ॥ १३ ॥

चौ०–देखि मन्थरा नगर बनावा ❀ मंजुल मंगल बाज बधावा ॥ १ ॥
पूछेसि लोगन्ह काह उछाहू ❀ राम तिलक सुनि भा उरदाहू ॥ २ ॥
करै विचारि कुबुद्धि कुजाती ❀ होइ अकाज कवन विधि राती ॥ ३ ॥
देखि लागि मधु कुटिल किराती ❀ जिमि गँवतकइ लेउँ केहि भाँती॥ ४ ॥

मन्थराले नगरको वनावट (संस्कार) सुन्दर मङ्गलका बाजागाजा गाना देखेर मानिसहरूसँग के को उत्सव हो ? भनी सोधी, रामजीको तिलक (राज्याभिषेक) सुनेर त्यसका हृदयमा डाह भयो ॥ १ ॥ २ ॥ कुबुद्धि-कुजात-त्यसले “आजैका रात-भरिमा कुन-प्रकारले अकाज (कार्यनाश) होला ?” भन्ने विचार गरी ॥ ३ ॥ कुटिल (कपटिनी) भएकी किरातिनी मह लागेको (थुप्रियेको) देखे पछी कुन्तरहले लिऊँ भनेर जसरी घार हेर्दछे, [त्यसै गरी मन्थराले घारजस्तो-राज्य ताक्न लागी, राज्यरूपी-घारका राजपुरुषरूपी मौरी-हरूले दिउसो विघ्न गर्लान् भन्ने शंकाले, राती घारको सघार गरौं भन्ने विचार गरी । मह काढ्ने कपटीहरू त्यसै गर्छन्] ॥ ४ ॥

भरत मातु पहिं गइ विलखानी ❀ का अनमनि हँसि हँसि कहि रानी॥ ५ ॥
ऊतर देइ न लेइ उसाँसू ❀ नारि चरित करि ढारइ आसू ॥ ६ ॥
हँसि कह रानि गाल बड तोरे ❀ दीन्हि लखन सिख असमन मोरे॥ ७ ॥
तवहु न बोल चेरि बडि पापिनी ❀ छाडइ स्वास कारि जनु साँपिनी ॥ ८ ॥

विलखवन्द भएर त्यो-मन्थरा भरतकी-आमा (कैकेयी) का समीप पुगी, रानी-कैकेयीले हाँसी-हाँसीकन किन अनमनि (दिक्क) भइस् ? भनी सोधिन् ॥ ५ ॥ [त्यो-मन्थरा] उत्तर दिन्न, लामालामा सास फेर्छे [यस्तो भई] अनि स्त्रियाचरित्र गरेर बरबर आँसु गिराउन लागी । अनि रानी-कैकेयीले हाँसेर "तेरा गाला ठूला छन् (गाला फुलाउँछेस्, झट्टै रिसाउँछेस्), मेरा मनमा ता [चाँडै झोक्किने] लक्ष्मणले तँलाई शिक्षा दिएछन्की भनेजस्तो लाग्दछ" यति भनिन्, ॥ ७ ॥ तैपनि त्यो-महा-पापिनी बजिनी बोल्दै-नबोल्ने, काली-नागिनी-जस्तै लामालामा सास छाड्ने गर्न लागी ॥ ८ ॥

दोहा--सभय रानि कह कहसि किन, कुसल राम महिपाल ।
लषन भरत रिपुदमन सुनि, भा कुबरी उर साल ॥१४॥

अनि कैकेयी-रानीले डराएर भनिन् 'ए किन बोल्दिनस् ? रामचन्द्र, राजा, लक्ष्मण, भरत, शत्रुघ्न, यिनलाई कुशल ता छ ?" [रानीका यी कुरा] सुनेर त्यो कुबरीको (पिठिउँमा साँढेको जुरोजस्तो मांसपिण्ड भएकी मन्थराको) मनमा दुःख भयो ॥१४॥ [अनि बोल्न लागी]

चौ०--कत सिख देइ हमहिं कोउ माई ! ❀ गाल करब केहिकर बल पाई ॥ १ ॥
रामहि छाडि कुसल केहि आजू ❀ जिन्हहिं नरेस देइ जुवराजू ॥ २ ॥
भयउ कौसिलहि विधि अति दाहिन ❀ देखत गरव रहत उर नाहिन ॥ ३ ॥
देखहु कस न जाइ सव शोभा ❀ जो अवलोकि मोर मन छोभा ॥ ४ ॥

मेरो आमा ! महारानी ! मलाई को शिक्षा दिन्थ्यो ? किन दिन्थ्यो ?, कसको बल पाएर गाला फुलाउथें, ॥ १ ॥ जसलाई राजाले यौवराज्य दिन लागे, ती राम-बाहेक आज कसलाई कुशल छ ? [जो-हुने कुशल उनैलाई छ] ॥ २ ॥ विधाता कौशल्याका अत्यन्त दाहिना भए, देखताखेरी उनका हृदयमा घमण्ड छैन [तर हजूरलाई के थाहछ ?] जुन्-शोभा (चक्चकी) देख्ता मेरो मन खलबलियो, आफैं गएर (कौशल्याको) त्यो शोभा (चक्चकी) किन हेर्नुहुन्न ?, [मेरा मुखले के वयान गर्नु ?, शक्तै शक्तैन] ॥ ३ ॥ ४ ॥

पूत विदेस न सोच तुह्मारे ❀ जानतिहहु वस नाथ हमारे ॥ ५ ॥
नीद बहुत प्रिय सेज तुराई ❀ लखहु न भूप कपट चतुराई ॥ ६ ॥

छोरा परदेशमा छन्, यहाँलाई फिक्री छैन, पति मेरै वशमा छन् भनि ठान्नुभएको होला, निद्रा खूव प्यारो छ [सुति-रहन पाए पुग्यो, अरू-केही चाहिंदैन] पलङ्ग-तकिया-डसना

---

(१) "हेर हेर बुद्धि ? सवैभन्दा पहिले रामको कुशल पो सोधिन् ए, अनि राजाको, अनि पछि पो भरतको पालो आएछ" यस्तो विचार गरेर स्वामिभक्तिमती-मन्थराले दुःख मानी ।

प्यारा छन् [थिनलाई एकछिन पनि छाड्न मन लाग्दैन, छोराको ता वास्तै छैन] राजाको कपट र चलाकी [त्यसै हुनाले] देख्नुहुन्न" ॥ ५ ॥ ६ ॥

सुनि प्रिय वचन मलिन मन जानी ❀ झुकी रानि अव रहु अरगानी ॥ ७ ॥
पुनि अस कवहुँ कहसि घर फोरी ❀ तव धरि जीभ कडावौं तोरी ॥ ८ ॥

मन्थराका मुखवाट निस्केको प्रियवचन [रामराज्याभिषेकको समाचार] सुनेर, त्यो मन्थराको मन मैलो रहेछ भन्ने जानेर रानी-कैकेयीले निहुरेर "अव बस, चूप्, अघैंली! घरफोरा ! [बजिनि !] फेरि कहिल्यै यस्तो भनिस् भने तेरो जिभ्रो समातेर उखेल्न लाउनेछु ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा—काने खोरे कूबरे, कुटिल कुचाली जानि ।
तिय विसेखि पुनि चेरि कहि, भरत मातु मुसुकानि ॥१५॥

काना, खोरण्डा, कुप्रा मानिस कपटी र दुराचारी हुन्छन् भनी जानेकी छु, त्यसमा-पनि स्वास्नी-मानिस वढ्ता कपटिनी-दुराचारिणी हुन्छन्, तिनमा-पनि केटी-सुसारे-हरू झन् वढ्ता" भनेर भरतजीकी माता (कैकेयी) हाँसिन् ॥ १५ ॥ [र फेरि बोलिन्]

चौ०-प्रियवादिनि! सिख दीन्हिउँ तोही ❀ सपनेहुँ तोपर कोप न मोही ॥ १ ॥
सुदिन सुमंगल दायक सोई ❀ तोर कहा फुर जेहि दिन होई ॥ २ ॥
जेठ स्वामि सेवक लघु भाई ❀ यह दिनकर कुल रीति सुहाई ॥ ३ ॥
राम तिलक जौं साचेहु काली ❀ देउँ मागु मन भावत आली ! ॥ ४ ॥
कौसल्या सम सव महतारी ❀ रामहिं सहज सुभाय पिआरी ॥ ५ ॥
मोपर करहिं सनेह विसेखी ❀ मैं करि प्रीति परीछा देखी ॥ ६ ॥

"हे प्रियवादिनि ! (प्यारो कुरा (रामराज्याभिषेक) बोल्ने ! मन्थरे !) तिमीलाई मैले शिक्षा दिएको हो, तिम्रा उपर मेरो रीस सपनामा-पनि हुनेछैन ॥ १ ॥ तिमीले भनेको कुरा (रामराज्याभिषेक) जुन् दिन स्फुट (स्पष्ट) होला, सुमंगलदायक सुदिन त्यही दिन हुनेछ ॥ २ ॥ सूर्यनारायणका वंशमा जेठो दाज्यू मालिक, कान्छो भाई सेवक, हुनु यस्तो सुन्दर चलन छ ॥ ३ ॥ हे सखी ! भोली साँच्चैनै रामजीको तिलक (राज्याभिषेक) छ भने, जे माग्न मन छ माग, दिन्छु ॥ ४ ॥ स्वाभाविक-स्वभावले रामलाई सवै-आमाहरू कौसल्या-जत्तिकै प्यारा छन् ॥ ५ ॥ मेरा ऊपर ता विशेष (झन् ज्यादा) स्नेह गर्दछन्, मैले प्रीतिको परीक्षा गरेर [यो कुरा] देखेकी छु ॥ ६ ॥

जौं विधि जनम देइ करि छोहू ❀ होहु राम सिय पूत पतोहू ॥ ७ ॥
प्रानते अधिक राम प्रिय मोरे ❀ तिन्हके तिलक छोभ कस तोरे ॥ ८ ॥

यदि विधाता दया गरेर [फेरि] जन्म दिन्छन् भने [त्यो जन्ममा] राम छोरा होऊन्, सीता वुहारी होऊन् ॥७॥ राम मेरा प्राणभन्दा-पनी अधिक प्यारा छन्, उनको राज-तिलकमा तिमीलाई क्षोभ (मनमा खल्वल्) किन भयो ? ॥ ८ ॥

दोहा–भरत सपथ तोहि सत्य कहु, परि हरि कपट दुराव ।
हरष समय विसमउ करसि, कारण मोहि सुनाव ॥१६॥

तिमीलाई भरतको शपथ (किरिया) छ, कपट र दुराव (छिपावट) छाडेर साँचो भन, हर्षका समयमा विस्मय (विषाद) गर्दछ्यौ, [त्यसको] कारण मलाई सुनाऊ" ॥ १६ ॥ [कैकेयीले यसो भन्दा मन्थरा रिसायेर भन्न लागी]

चौ०–एकहि वार आस सव पूजी ❀ अव कछु कहव जीभ करि दूजी ॥ १ ॥
फोरइ जोग कपार अभागा ❀ भलेउ कहत दुख रौरेहि लागा ॥ २ ॥
कहहिं झूठ फुरि बात बनाई ❀ ते प्रिय तुम्हहिं करुइ मै माई ॥ ३ ॥
हमहुँ कहव अव ठकुर सोहाती ❀ नाहित मौन रहव दिन राती ॥ ४ ॥

"एकै-पल्टमा सवै आशा पूर्ण भए, अव अर्को जिब्रो बनाऊँ अनि केही बोलुँला [यो जिब्रो उखेलिए-पछि पनि सोधेको कुरा भन्नै पर्ने हुनाले जगेरा जिब्रो तयार नपारी ता वोल्नै भएन] यो-अभागी-खप्पर फोर्नै जोग्य छ असल कुरा गर्दा हजूरलाई दुःख लाग्यो । ॥ १ ॥ २ ॥ जो जो झूटा कुरा बनाएर फर्माएर मीठो बोल्दछन्, हजूरलाई तिनै प्यारा छन्, मेरो आमा ! म ता कटु (पीरो बोल्नै) छु ॥ ३ ॥ म पनि अव (सकेंभने) मालिकको मनपर्ने कुरा मात्रै बोल्ने छु, होइन [शकिन] भने दिन-रात मौन रहने छु ॥ ४ ॥

करि कुरूप विधि परवस कीन्हा ❀ बवा सो लुनिअ लहिअ जो दीन्हा ॥ ५ ॥
कोउ नृप होउ हमहि का हानी ❀ चेरि छाडि अव होव कि रानी ॥ ६ ॥
जारइ जोग सुभाउ हमारा ❀ अनभल देखि न जाइ तुम्हारा ॥ ७ ॥
ताते कछुक वात अनुसारी ❀ छमिअ देवि ! वडि चूक हमारी ॥ ८ ॥

विधाताले कुरूप (कुप्री) पारेर पनि पुगेन र अर्काकी चाकर्नी समेत पारि-दियो, [के गर्नु ?] जो रोपिन्छ त्यही काटिन्छ, जो दिइन्छ त्यही पाइन्छ [कोदो रोपेर धान काट्न पाइँदैन, दुःख दिएर सुख लिन पाइँदैन, कर्मको गति यस्तै छ] ॥५॥ जो सुकै राजा होस् मलाई के हानि छ र ? [जेठाले पो के गर्छ ? कान्छाले पो के गर्छ ?] केटी[1]-पदवी छाडेर अव रानी हुँला कि ? ॥ ६ ॥ तिम्रो कुभलो देख्न शकिदैन, यो मेरो स्वभाव आगो लाउनै (सल्काउनै) योग्य छ ॥ ७ ॥ त्यसै हुनाले कुभलाको केही[2] कुरा गर्न-पछि लागेँ, महारानी ! क्षमा गरिवक्सियोस्, मेरो साह्रै ठूलो चूक भयो ॥ ८ ॥

---

(१) "रानीवाट केटीको दर्जामा पुग्न लागेकी तिमिले ता आफ्नो हानि संझिनौ, केटीको केटीनै रहन पाउने, मलाई के हानि छ, जो सुकै राजा होस्, केटी-भन्दा तल्लो दर्जै छैन, मेरो के अनिष्ट थियो र आफ्ना निंती अघेंली हुन्थें, हक मलाई कसैले रानी बनाउने होइन" यो भावार्थ हो ।

(२) "कुभलाको अलिकति कुरा उप्काउदैमा यो छारस्ट गर्‍यौ, सवै-कुभलाको विस्तार गरेको भएता नमाल्रूम के के हुनेथियो" यो भावार्थ केहीपदवाट झल्कन्छ ।

दोहा--गूढ कपट प्रिय वचन सुनि, तीय अधर बुधि रानि ।
सुर माया वस वैरिनिहि, सुहृद जानि पति आनि ॥१७॥

स्त्रीहरूको बुद्धिनै होचो हुन्छ, [त्यसमाथि] रानी [के भन्नु पर्छ ?] गहीरा-कपटपूर्णभएका-वचन सुनेर देवताहरूको छलका वशमा परेर, [कैकेयीले] आफ्नी वैरिणी-मन्थरालाई मित्र जानेर पत्याइन् ॥ १७ ॥

चौ०—सादर पुनि पुनि पूछत ओही ❀ सबरी गान मृगी जनु मोही ॥ १ ॥
तसि मति फिरीअहइ जसि भावी ❀ रहँसी चेरि घात जनु फावी ॥ २ ॥

भिल्लकी स्त्रीको गाना सुनेर मोहित भएकी हरिणीजस्ती भएकी कैकेयी [मन्थरा-सँग] आदरसाथ उही-कुरा वारंवार सोध्न लागिन् ॥ १ ॥ जस्तो भवितव्यता छ, बुद्धि उसैगरी फिरेकी छ । घत फापेकी (घत लागेकी) जस्ती भएर मन्थरा-कमारी खुशी भई ॥२॥

तुह्म पूँछहु मैं कहत डेराऊँ ❀ धरेहु मोर घर फोरी नाऊँ ॥ ३ ॥
सजि प्रतीत बहु विधि गढि छोली ❀ अवध साढसाती तव बोली ॥ ४ ॥

[अनी बोली–] "हजूर-भने सोध्नु हुन्छ, भन्दाखेरी म डराउँछू, [किन भने ?] मेरो नाऊँ "घरफोरा" राख्नु भएको छ" यस्ता अनेकप्रकारले प्रतीति (पत्यार) लाई काट्कुट्-ताछ्तुछ् गरेर [काठको पुतलीझैं] सजिसजाउ पारी [खूब पत्यार पारी] अनि अवधदेशकी साढेसाती दशा (मन्थरा) बोल्न लागी ॥ ३ ॥ ४ ॥

प्रिय सियराम कहा तुह्म रानी ❀ रामहि तुह्म प्रिय सो फुरि बानी ॥ ५ ॥
रहा प्रथम अब ते दिन बीते ❀ समउ फिरे रिपुहोहिं पिरीते ॥ ६ ॥
भानु कमल कुल पोषनि हारा ❀ बिनु जल जारि करइ सो छारा ॥ ७ ॥
जरि तुह्मारि चह सवति उखारी ❀ रूँधहु करि उपाउ वर वारी ॥ ८ ॥

"महारानि ! हजूरले सीता र राम मेरा प्यारा छन्, रामकी म प्यारी छु भन्नुभयो, त्यो वचन स्पष्ट (साँचो) हो ॥ ५ ॥ [परन्तु] त्यो-कुरा पहिले थियो, अब ता ती दिन वितिसके, समय-फिरेपछि प्रीतिमान् (प्रेमीहरू) पनि शत्रु हुन्छन् ॥ ६ ॥ [यसमा दृष्टान्त खोज्ना-लाई टाढा जानुपर्दैन, आफ्नै पुर्खा संझे पुग्छ, सुन्नुहोस्] सूर्य कमलका कुलको पोषण गर्ने होइनन् के ? तिनै सूर्य जल नभएको समयमा (खडेरीपरेको वेलामा) त्यही-कमलका-कुललाई डढाएर खरानी पार्छन् कि ? पार्दैनन् ? [समयका फेरफारले मित्रपनि शत्रु हुदो-रहेछ कि रहेनछ ?] ॥ ७ ॥ हजूरका सौताहरू हजूरको जरो उखेल्न चाहन्छन्, उपायलाई असल जल बनाएर (उपायरूपी पानी-लाएर) [त्योजरा लाई] रोक्नुहोस् [उखेलिन नदिनुहोस्, खूब मजबूत पारेर जमाउनुहोस्] ॥ ८ ॥

दोहा--तुह्महि न सोच सोहाग बल, निज बस जानहु राउ ।
मन मलीन मुहँ मीठ नृप, राउर सरल सुभाउ ॥१८॥

हजूरलाई फिक्रीनै छैन, राजालाई आफ्ना सौभाग्यका प्रभावले वश पारेको ठान्नुहुन्छ । राजासाहेव भने मनमा धमीला, मुखमा मीठा हुनुहुन्छ, हजूरको स्वभाव छ सोझो ॥ १८ ॥

चौ०-चतुर गँभीर राम महतारी ❀ बीच पाइ निज बात सँवारी ॥ १ ॥
पठए भरत भूप ननिऔरे ❀ राम मातु मत जानव रौरे ॥ २ ॥
सेवहिं सकल सवति मोहि नीकें ❀ गरवित भरत मातु बल पीकें ॥ ३ ॥
साल तुह्मार कौसिलहि माई ❀ कपट चतुर नहि होइ जनाई ॥ ४ ॥

रामकी आमा (कौसल्या) बाठी गहीरी छन्, मौका पाएर आफ्नो, बात (काम) सह्यालिन् (सपारिन्) [तिनैका संमतिले] राजाले भरतलाई मावल पठाए, त्यस्मा हजुर रामकी आमाको मत (आँट) जान्नुहोस् ॥ १ ॥ २ ॥ "सवै-सौताहरू मेरो वेस सेवा गर्छन्, पतिको आडले भरतकी आमा गर्वित छ (घमंड गर्दछे)" भनेर कौसल्यालाई हजुरदेखि पीर परिरहेको छ, मेरो आमा ! महारानी ! वाठा-मानिसका कपटको होसै पाइँदैन ॥ ३ ॥ ४ ॥

राजहि तुह्म पर प्रेम विसेखी ❀ सवति सुभाउ सकहि नहि देखी॥ ५ ॥
रचि प्रपञ्च भूपहि अपनाई ❀ राम तिलक हित लगन धराई ॥ ६ ॥
यह कुल उचित राम कहँ टीका ❀ सवहि सोहाइ मोहि सुठि नीका ॥ ७ ॥
आगिल बात समुझि डर मोही ❀ देउ दैव फिरि सो फल ओही ॥ ८ ॥

हजुरका ऊपर राजाको विशेष (वढ्ता) प्रेम छ, सौता (कौसल्या) स्वभावैले (त्यो कुरा) देख्न शक्तिनन् (देखी सहन्नन्) ॥ ५ ॥ [त्यसै-हुनाले] यो प्रपञ्च रचेर राजालाई आफ्नो पारीकन रामको राज्याभिषेकका निमित्त साइतसमेत ठीकठाक पारिसकिन् ॥ ६ ॥ रामलाई राजतिलक हुनु यो कुरा ता कुलको उचितै हो, सवैलाई मन-परेको छ, मलाई-पनी खूव वेस लाग्यो, अघिल्लो अर्को कुरा (भरतलाई पन्साएको पन्सायै पार्ने कुरा) संझदा मलाई डर लाग्दछ, दैव फिरेर त्यस्तो आँटको फल उनैलाई दिऊन् (दैवले गरोस् रामै पन्सिऊन्)" ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा–रचि पचि कोटिक कुटिल पन, कीन्हेसि कपट प्रबोध ।
कहेसि कथा सत सवतिकै, जेहि विधि बाढ विरोध ॥१९॥

मन्थराले करोडौं कुटिलपना बनाईवरी "यो कपटै हो" भन्ने ज्ञान गराई, जुनप्रकारले विरोध बढ्दछ, (त्यस्प्रकारले) सौताहरूका सयकडौं कथा पनि भनी ॥ १९ ॥

चौ०-भावी वस प्रतीत उर आई ❀ पूँछ रानि पुनि सपथ देवाई ॥ १ ॥
का पूँछहु तुह्म अजहुँ न जाना ❀ निज हित अनहित पसुपहि चाना॥ २ ॥
भएउ पाख दिन सजत समाजू ❀ तुह्म पाई सुधि मोहिसन आजू ॥ ३ ॥
खाइअ पहिरिअ राज तुह्मारे ❀ सत्य कहें नहि दोष हमारे ॥ ४ ॥

भावीको वश पर्नुपर्ने हुनाले मन्थराको प्रतीति (पत्यार) कैकेयीका मनमा जम्यो, शपथ गराएर कैकेयी वारंवार [के गर्नें ? कसो गर्नें भनी] सोध्न लागिन् ॥ १ ॥ [मन्थरा झोक्किएर भन्न लागी] "तिमी के सोद्धछ्यौ ? अझ-पनि जानिनौ ? पशु पनि आफ्नो हित र अहित जान्दछ ॥ २ ॥ राज्याभिषेकको सर्जाम सज्न लागेको पन्ध्र दिन भइ-सक्यो, तिमीले आज मवाट थाहा पायौ, ॥ ३ ॥ तिम्रा राज्यमा [वसेर] खाएकी छु, लाएकी छु, सत्य कुरा भन्दछु [निमक-हरामी गर्दिन] मलाई दोष छैन ॥ ४ ॥

जौं असत्य कछु कहव बनाई ❀ तौ विधि देइय हमहि सजाई ॥ ५ ॥
रामहि तिलक कालि जौ भयऊ ❀ तुह्म कहँ विपति बीज विधि वयऊ॥ ६ ॥
रेख खचाइ कहउँ बल भाषी ❀ भामिनि भइहु दूधकइ माषी ॥ ७ ॥
जौं सुत सहित करहु सेवकाई ❀ तौ घर रहहु न आन उपाई ॥ ८ ॥

यदि केही असत्य कुरा बनाएर मैले भनेकी रहेंछु भने–दैवले मलाई सजाय देओस् ॥ ५ ॥ भोलि रामको राज्याभिषेक भयो भने, तिम्रा निंती विधाताले विपत्तिको विउ रोप्यो [भनी जान] ॥ ६ ॥ रेखा खिचेर (धर्को काडेर) प्रतिज्ञा गर्दछु की रिसाही ! महारानि ! तिमो दूधका माखा भयौ, [दूध खान भनेर गएको माखा (झिंगो) दूधैमा डुवेर मरेको जस्तो भयो] ॥ ७ ॥ यदि छोरा-सहित भएर चाकरी गर्छ्यौं, तव ता घर वस, [नत्र घर वस्न] अर्को उपाय छैन ॥ ८ ॥

दोहा–कद्रु विनतहि दीन्ह दुख, तुह्महि कौसिला देव ।
भरत वन्दि गृह सेइहहिं, लखन रामके नेव ॥२०॥

कद्रूले विनतालाई दुःख दिइथिन्, तिमीलाई कौसल्याले दिनेछन्, भरत झ्याल-खानाको वास गर्नेछन्, लक्ष्मण रामका नायव हुनेछन् ॥ २० ॥

चौ०–कैकय सुता सुनत कटुवानी ❀ कहि न सकइ कछु सहमिसुखानी॥ १ ॥
तन पसेव कदली जिमि काँपी ❀ कुबरी दसन जीभ तव चाँपी ॥ २ ॥

कैकेयीले त्यो कटु (कडा) वचन सुन्नाकासाथ केही बोल्न शकिनन्, झसंग

---

(१) कश्यपप्रजापतिका कद्रू र विनता नाम भएका दुई स्त्रीमा सूर्यका घोडाको रङ्गको विषयमा बाजी-थापाथाप पऱ्यो । कद्रू सूर्यका घोडा काला भन्ने, विनता सेता भन्ने । त्यसमा हार्नेले जित्नेको दासी भएर रहने होड थापियो । कद्रूले आफ्ना सन्तान-नागहरूलाई अह्राएर सूर्यका घोडा वेरेर काला पार्ने वन्दोवस्त गरि-हालिन्, दुवैजना गएर टाढावाट हेरे; सूर्यका घोडा काला देखिए, विनताले हारिन्, कद्रूकी दासी भएर चाकरी गर्न लागिन् । धेरैदिन-पछि विनताका-छोरा-गरुडले त्यो वृत्तान्त थाहा पाए । "आमाको दासीत्व केले छाडिदिन्छौ" भनी कद्रु र उनका सन्तान-नागहरूसँग सोद्धा उनले "अमृत पाएदेखि यो दासीलाई पार गरी-दिउँला" भने, गरुडले स्वर्गवाट अमृतहरण गरेर ल्याए, कुश वछ्याउन लगाएर त्यसै-माथि राखि दिए, विनता दासीत्ववाट छुटिन्, नागहरू नुहाएर अमृत पिउने सुरसार गर्दै-थिए, कुशमाथी-राखेको-अमृतकलस इन्द्रले हरण गरेर लगि-हाले । अमृतलुब्ध नागहरू आएर अमृतकलश राखेको ठाउँ चाट्न लागे, अमृतको वदलामा जिउराको छेद पाए । सन्तानदरसन्तान दुइजिउरे भए ।

भइन्, खंग्रङ्ग सुकिन् ॥ १ ॥ तिनको शरीरमा खलखल पसिना आयो, [हुरी-आएका-वेला-की] कद्‌लीजस्तै (केराको बोटजस्तै) काँप्न लागिन्, कुबरी (कुब्जा = मंथरा) ले दाँतले जिभ्रो च्यापी ["अँः ! घरफोरा भन्थ्यौ नि, घरफोरा रहेंछु, कि घरजोरा रहेछु, हुस्सुले वल्ल होस् पाइन्, कठैवरी !" भन्ने आशय देखाई] ॥ २ ॥

कहि कहि कोटिक कपट कहानी ❀ धीरज धरहु प्रबोधिसि रानी ॥ ३ ॥
कीन्हिसि कठिन पढाइ कुपाठू ❀ फिरिन नवइ जिमि उकठि कुकाठू॥ ४ ॥
फिरा करम प्रिय लागि कुचाली ❀ बकिहि सराहइ मानि मराली ॥ ५ ॥

कपटका करोडौं कहानी भनीभनीकन [मन्थराले] "धैर्य धारणा गर" भनेर रानीलाई बुझाई ॥ ३ ॥ सुकेको-कुकाठ फेरि जसरी नुहुदैन [कडा रहन्छ] त्यसैगरी कुपाठ पढाएर [मन्थराले] साह्री (कडा) पारी [कसैको अर्तिउपदेश, लोलो-पोतो-पछि न लाग्ने पारी] ॥ ४ ॥ [कैकेयीको] कर्म (भाग्य) फिर्‍यो, कुचाल प्यारो लाग्यो, बकुल्ला (मन्थरालाई) हंसी जानेर सह्राउन लागिन् ॥ ५ ॥ [कैकेयी भन्दछिन्]

सुनु मन्थरा ! बात फुरि तोरी ❀ दहिनि आँखि नित फरकहि मोरी॥ ६ ॥
दिन प्रति देखउँ राति कुसपने ❀ कहहुँ न तोहि मोहवस अपने ॥ ७ ॥
कहा करौं सखि ! सूध सुभाऊ ❀ दाहिन वाम न जानउँ काऊ ॥ ८ ॥

"मन्थरे ! सुन, तिम्रो कुरा साँचो हो, सँधै मेरो दाहिने आँखा फर्फराइरहेको छ ॥ ६ ॥ प्रतिदिन राती खराव सपना देख्तछू, [परन्तु] आफ्नो मूर्खताको वश भएर तिमीलाई भन्दिन थें ॥ ७ ॥ सखि ! के गरौं ?, [मेरो] स्वभाव सूधो छ, देउरे-दाहिने केही जान्दिन ॥ ८ ॥

दोहा—अपने चलत न आजु लगि, अनभल काहुक कीन्ह ।
केहि अघ एकहि वार मोहिं, दइअ दुसह दुख दीन्ह ॥२१॥

[मैले ता] आफ्नो लागुंज्यालसम्म आजसम्म कसैको कुभलो गरेकी छैन, कुन अपराधले मलाई एकैचोटि दैवले दुःसह दुःख दियो ? ॥ २१ ॥

चौ०—नैहर जनम भरव वरु जाई ❀ जिअत न करवि सवति सेवकाई॥ १ ॥
अरिवस दैव जिआवत जाही ❀ मरन नीक तेहि जीव न चाही ॥ २ ॥
दीन वचन कह बहु विधि रानी ❀ सुनि कुबरी तिय माया ठानी ॥ ३ ॥

वरू माइतैमा गएर जन्म विताउँला, [पानी भरुला] वाचुन्ज्याल सौताको चाकरी गर्नेछैन ॥ १ ॥ दैवले जसलाई शत्रुको वश पारेर बचाई राख्तछ, त्यसलाई मर्नु वेस छ, बाँच्नु ठीक छैन" ॥ २ ॥ यस्ता धेरै प्रकारले कैकेयी-रानीले दीन-वचन वोलिन् । त्यो सुनेर कुबरी (मन्थरा) ले स्त्रियाचरित्र गर्न आँटी ॥ ३ ॥ [अनि बोली]

अस कस कहहु मानि मन ऊना ❀ सुख सोहाग तुम्ह कहँ दिनदूना ॥ ४ ॥
जेहि राउर अति अनभल ताका ❀ सोइ पाइहि यह फल परिपाका ॥ ५ ॥

भावीको वश पर्नुपर्ने हुनाले मन्थराको प्रतीति (पत्यार) कैकेयीका मनमा जम्यो, शपथ गराएर कैकेयी वारंवार [के गर्नें ? कसो गर्नें भनी] सोध्न लागिन् ॥ १ ॥ [मन्थरा झोक्किएर भन्न लागी] "तिमी के सोद्धछ्यौ ? अझ-पनि जानिनौ ? पशु पनि आफ्नो हित र अहित जान्दछ ॥ २ ॥ राज्याभिषेकको सर्जाम सज्न लागेको पन्ध्र दिन भइ-सक्यो, तिमीले आज मवाट थाहा पायौ, ॥ ३ ॥ तिम्रा राज्यमा [वसेर] खाएकी छु, लाएकी छु, सत्य कुरा भन्दछु [निमक-हरामी गर्दिन] मलाई दोष छैन ॥ ४ ॥

जौं असत्य कछु कहव बनाई ❀ तौ विधि देइय हमहि सजाई ॥ ५ ॥
रामहि तिलक कालि जौ भयऊ ❀ तुह्म कहँ विपति बीज विधि वयऊ॥ ६ ॥
रेख खचाइ कहउँ बल भाषी ❀ भामिनि भइहु दूधकइ माषी ॥ ७ ॥
जौं सुत सहित करहु सेवकाई ❀ तौ घर रहहु न आन उपाई ॥ ८ ॥

यदि केही असत्य कुरा बनाएर मैले भनेकी रहेंछु भने–दैवले मलाई सजाय देओस् ॥ ५ ॥ भोलि रामको राज्याभिषेक्ष भयो भने, तिम्रा निंती विधाताले विपत्तिको विउ रोप्यो [भनी जान] ॥ ६ ॥ रेखा खिचेर (धर्को काडेर) प्रतिज्ञा गर्दछु की रिसाही! महारानि ! तिमो दूधका माखा भयौ, [दूध खान भनेर गएको माखा (झिंगो) दूधैमा डुवेर मरेका जस्तो भयो] ॥ ७ ॥ यदि छोरा-सहित भएर चाकरी गर्छ्यौं, तव ता घर वस, [नत्र घर वस्न] अर्को उपाय छैन ॥ ८ ॥

दोहा–कद्रु विनतहि दीन्ह दुख, तुह्महि कौसिला देव ।
भरत वन्दि गृह सेइहहिं, लखन रामके नेव ॥२०॥

कद्रूले विनतालाई दुःख दिइथिन्, तिमीलाई कौसल्याले दिनेछन्, भरत झ्यालखानाको वास गर्नेछन्, लक्ष्मण रामका नायव हुनेछन् ॥ २० ॥

चौ०–कैकय सुता सुनत कटुवानी ❀ कहि न सकइ कछु सहमिसुखानी॥ १ ॥
तन पसेव कदली जिमि काँपी ❀ कुबरी दसन जीभ तव चाँपी ॥ २ ॥

कैकेयीले त्यो कटु (कडा) वचन सुन्नाकासाथ केही बोल्न शकिनन्, झसंग

---

(१) कश्यपप्रजापतिका कद्रू र विनता नाम भएका दुई स्त्रीमा सूर्यका घोडाको रङ्गको विषयमा बाजी-थापाथाप पऱ्यो । कद्रू सूर्यका घोडा काला भन्ने, विनता सेता भन्ने । त्यसमा हार्नेले जित्नेको दासी भएर रहने होड थापियो । कद्रूले आफ्ना सन्तान-नागहरूलाई अह्राएर सूर्यका घोडा वेरेर काला पार्ने वन्दोवस्त गरि-हालिन्, दुवैजना गएर टाढावाट हेरे; सूर्यका घोडा काला देखिए, विनताले हारिन्, कद्रूकी दासी भएर चाकरी गर्न लागिन् । धेरैदिन-पछि विनताका-छोरा-गरुडले त्यो वृत्तान्त थाहा पाए । "आमाको दासीत्व केले छाडिदिन्छौ" भनी कद्रु र उनका सन्तान-नागहरूसँग सोद्धा उनले "अमृत पाएदेंखि यो दासीलाई पार गरी दिउँला" भने, गरुडले स्वर्गवाट अमृतहरण गरेर ल्याए, कुश वछ्याउन लगाएर त्यसै-माथि राखि दिए, विनता दासीत्ववाट छुटिन्, नागहरू नुहाएर अमृत पिउने सुरसार गर्दै-थिए, कुशमाथी-राखेको-अमृतकलस इन्द्रले हरण गरेर लगि-हाले । अमृतलुब्ध नागहरू आएर अमृतकलश राखेको ठाउँ चाट्न लागे, अमृतको वदलामा जिउराको छेद पाए । सन्तानदरसन्तान दुइजिउरे भए ।

भइन्, खंग्रङ्ग सुकिन् ॥ १ ॥ तिनको शरीरमा खलखल पसिना आयो, [हुरी-आएका-वेला-की] कदलीजस्तै (केराको बोटजस्तै) काँप्न लागिन्, कुबरी (कुब्जा = मंथरा) ले दाँतले जिभ्रो च्यापी ["अँः ! घरफोरा भन्थ्यौ नि, घरफोरा रहेंछु, कि घरजोरा रहेछु, हुस्सुले वल्ल होस् पाइन्, कठैवरी !" भन्ने आशय देखाई] ॥ २ ॥

कहि कहि कोटिक कपट कहानी ❀ धीरज धरहु प्रबोधिसि रानी ॥ ३ ॥
कीन्हिसि कठिन पढाइ कुपाठू ❀ फिरिन नवइ जिमि उकठि कुकाठू॥ ४ ॥
फिरा करम प्रिय लागि कुचाली ❀ बकिहि सराहइ मानि मराली ॥ ५ ॥

कपटका करोडौं कहानी भनीभनीकन [मन्थराले] "धैर्य धारणा गर" भनेर रानीलाई बुझाई ॥ ३ ॥ सुकेको-कुकाठ फेरि जसरी नुहुदैन [कडा रहन्छ] त्यसैगरी कुपाठ पढाएर [मन्थराले] साह्री (कडा) पारी [कसैको अर्तिउपदेश, लोलो-पोतो-पछि न लाग्ने पारी] ॥ ४ ॥ [कैकेयीको] कर्म (भाग्य) फिर्‍यो, कुचाल प्यारो लाग्यो, बकुल्ला (मन्थरालाई) हंसी जानेर सह्राउन लागिन् ॥ ५ ॥ [कैकेयी भन्दछिन्]

सुनु मन्थरा ! बात फुरि तोरी ❀ दहिनि आँखि नित फरकहि मोरी॥ ६ ॥
दिन प्रति देखउँ राति कुसपने ❀ कहहुँ न तोहि मोहवस अपने ॥ ७ ॥
कहा करौं सखि ! सूध सुभाऊ ❀ दाहिन वाम न जानउँ काऊ ॥ ८ ॥

"मन्थरे ! सुन, तिम्रो कुरा साँचो हो, सँधै मेरो दाहिने आँखा फर्फराइरहेको छ ॥ ६ ॥ प्रतिदिन राती खराब सपना देख्तछू, [परन्तु] आफ्नो मूर्खताको वश भएर तिमीलाई भन्दिन थें ॥ ७ ॥ सखि ! के गरौं ?, [मेरो] स्वभाव सूधो छ, देउरे-दाहिने केही जान्दिन ॥ ८ ॥

दोहा—अपने चलत न आजु लगि, अनभल काहुक कीन्ह ।
केहि अघ एकहि वार मोहिं, दइअ दुसह दुख दीन्ह ॥२१॥

[मैले ता] आफ्नो लागुंज्यालसम्म आजसम्म कसैको कुभलो गरेकी छैन, कुन अपराधले मलाई एकैचोटि दैवले दुःसह दुःख दियो ? ॥ २१ ॥

चौ०—नैहर जनम भरव वरु जाई ❀ जिअत न करवि सवति सेवकाई॥ १ ॥
अरिवस दैव जिआवत जाही ❀ मरन नीक तेहि जीव न चाही ॥ २ ॥
दीन वचन कह बहु विधि रानी ❀ सुनि कुबरी तिय माया ठानी ॥ ३ ॥

वरू माइतैमा गएर जन्म विताउँला, [पानी भरुला] वाचुन्‌ज्याल सौताको चाकरी गर्नेछैन ॥ १ ॥ दैवले जसलाई शत्रुको वश पारेर बचाई राख्तछ, त्यसलाई मर्नु बेस छ, बाँच्नु ठीक छैन" ॥ २ ॥ यस्ता धेरै प्रकारले कैकेयी-रानीले दीन-वचन वोलिन् । त्यो सुनेर कुबरी (मन्थरा) ले स्त्रियाचरित्र गर्न आँटी ॥ ३ ॥ [अनि बोली]

अस कस कहहु मानि मन ऊना ❀ सुख सौहाग तुम्ह कहँ दिनदूना ॥ ४ ॥
जेहि राउर अति अनभल ताका ❀ सोइ पाइहि यह फल परिपाका ॥ ५ ॥

मनले आफूलाई ऊन (कंती) मानेर यसो किन भन्नुहुन्छ ? [तपाईं कोभन्दा कंती हुनुहुन्छ र ?] तपाईंको सुख र सौभाग्य दिन्दिनै दोवर छ ॥ ४ ॥ जसले तपाईंको कुभलो (गर्न) ताकेको छ, त्यसका फलको परिणाम त्यही पाउनेछ ॥ ५ ॥

जवतें कुमत सुना मैं स्वामिनी ! ❀ भूख न बासर नींद न जामिनी ॥ ६ ॥
पूँछेउँ गुनिन्ह रेख तिन्ह खाँची ❀ भरत भुआल होहिं यह साँची ॥ ७ ॥
भामिनि ! करहु त कहउँ उपाऊ ❀ हैं तुम्हरी सेवा बस राऊ ॥ ८ ॥

जैलेदेखि मैले यो कुमन्त्रणा सुनेथें, महारानि ! (उहिलेदेखि) दिनमा भोक छैन, राती निद्रा छैन ॥ ६ ॥ ज्योतिषी-हरूलाई सोधें, तिनीहरूले रेखा खींचेर (धर्को सर्को तानेर) "भरत राजा हुनेछन्, यो कुरा पक्का हो" भने ॥ ७ ॥ भामिनि ! महारानि ! गर्नुहुन्छ भने एउटा उपाय बताउँछु, [के भने ?—] हजूरका चाकराले राजा वशपर्नुभयेको हुनुहुन्छ-॥ ८॥ [राजालाई बशपार्न नशक्नुभयेको भये उपाय लाग्ने थियेन, राजा बशभयेका हुनाले उपाय लाग्ला की ? भन्ने उमेद छ,] ॥ [कैकेयी भन्दछिन्-]

दोहा—परौं कूप तुअ वचन पर, सकौं पूत पति त्यागि ।
कहसि मोर दुख देखि वड, कस न करव हित लागि ॥२२॥

तिम्रा वचनले (तिमी भन्छ्यौ भने) इनारमा हाम फाल्छु. छोरा र पोइलाई छाडन शक्तछु, मेरो ठूलो दुःख देखेर तिमी भन्दछ्यौ, आफ्नो हितका निमित्त [म त्योकुरा] किन गरोइन ? ॥ २२ ॥

चौ०—कुवरि करि कुबली कैकेयी ❀ कपट छुरी उर पाहन टेई ॥ १ ॥
लखइ न रानि निकट दुख कैसे ❀ चरइ हरित तृन बलि पसु जैसे ॥ २ ॥
सुनत वात मृदु अन्त कठोरी ❀ देति मनहु मधु माहुर घोरी ॥ ३ ॥

कुवरी (मन्थरा) ले कैकेयीलाई कुवलि (बलिदिइने भुच्चुक-पशु) गरी (वनाई)। हृदयरूपी-ढुङ्गामा कपटरूपी-छुरीलाई टेई (उध्यायी)। जसरी [मर्नेवेला भएको बलिको-पशु] हरीयो घाँस चर्दछ [मर्नेदुःख देख्तैन] त्यसै-गरी रानीले [अह्लिवेरमा [चाँडै] आइ पर्ने] दुःख देखिनन् ॥ (क) मानौं महमा विष घोलेर दिन लागेकी हो कि ? भनेजस्तो गरेर मन्थराले सुन्दा-खेरी-नरम आखिरमा-कठोर भएको वचन (बोली) ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

कहइ चेरि सुधि अहइ कि नाहीं ❀ स्वामिनि ! कहिहु कथा मोहिपाहीं॥ ४ ॥
दुइ वरदान भूप सन थाती ❀ मागहु आज जुडावहु छाती ॥ ५ ॥

(क) यहाँ कुवरिको र कुनै-यजमानिनीको, रानीको र वलिपशुको, कपटको र छुरीको, मन्थराका वचनको र हरिया-घाँसको, कैकेयीका हानिको र वधको सादृश्य छ, । भरतको राज्यरूपीफल पाउनाका-निमित्त मन्थराले कैकेयीरूपी वलि दिई, वलिदिनु-मात्र भयो (कैकेयीका मरणतुल्य भएका घटनामात्रै भए, भरतराज्यलाभरूपी फल भएन) वलि ठीक भएन, कुबलि भयो ! वलिदानका विषयमा शास्त्रले "स्त्रीजातीय (पोथी) बलि नदिनु" भनेको छ ।

सुतहि राज रामहि वनवासू ❀ देहु लेहु सब सवति हुलासू ॥ ६ ॥
भूपति राम सपथ जव करई ❀ तव माँगेहु जेहि वचन न टरई ॥ ७ ॥
होइ अकाज आजु निसि वीते ❀ वचन मोर फुर मानेहु जीते ॥ ८ ॥

[मन्थरा-कमारी भन्दछे] "मालिकिनि ! मसँग यौटा-कुरा भन्नु भएको थियो[1], सुद्धि छ की छैन ? राजासँग दुई बरदान थाती [रहेका छन् हो की ?] आज (ती दुई वर) मागनुहोस्, छाती ठण्ढा गर्नुहोस् ॥ ४ ॥ ५ ॥ छोरालाई राज्य, रामलाई वनवास दिनुहोस्, सौताहरूको सवैहर्ष (खोसेर) लिनुहोस् ॥ ६ ॥ राजाले जव रामको शपथ गर्छन् अनि [दुई वर] माग्नु [वर माग्न नहत्पताउनु] जनमा वचन खेर न जाओस् आजको रात वितेपछि अकाज हुनेछ (काम वन्ने छैन) । मेरो वचनलाई जिउभन्दा ठूलो मान्नु होला [यो कुराको कसैलें सुइँको नपाओस्]" ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा–बड कुघात करि पातकिनि, कहेसि कोप गृह जाउ ॥
काज सँवारेहु सजग सव, सहसा जनि पतिआउ ॥२३॥

ठूलो-घात गरेर पापिनी-मन्थराले भनी—"कोप[2]भवनमा जाउ, सावधान भएर, सवै काम सह्माल, [राजालाई] झट्ट नपत्याए है" ॥ २३ ॥

चौ०–कुबरिहि रानि प्रान प्रिय जानी ❀ वारवार वडि बुद्धि बखानी ॥ १ ॥
तोहि समहित न मोर संसारा ❀ वहे जातकइ भइसि अधारा ॥ २ ॥
जौं विधि पुरव मनोरथ काली ❀ करौं तोहि चख पूतरि आली ! ॥ ३ ॥
बहुविधि चेरिहि आदर देई ❀ कोप भवन गवनी कैकेयी ॥ ४ ॥

कुबरीलाई रानीले प्राणसमान प्यारी जानेर त्यसका बुद्धिको वारंवार खूब बखान गरिन्-॥१ ॥ [रानी भन्दछिन्-] मन्थरे ! योसंसारमा तिमीवरावर मेरो हित (कोही) छैन,

---

(१) देवासुरयुद्धमा इन्द्रले हारे, सहायताका-निमित्त महाराजा-दशरथलाई इन्द्रले बोलाइ पठाए। महाराजा-दशरथ निर्भय-भईकन कैकेयी-महारानीलाई समेत साथ लिएर युद्ध गर्न गए। दैत्यहरूसँग घमासान युद्ध गर्दागर्दै दशरथका रथको धुरा टूट्यो, कैकेयीले देखिन्, राजाले देखेनन्, लडाइँमा एकतान भएका थिए, पतिको ज्यान जोगाउनाका-निमित्त धुराको-ठाउँमा आफ्नु हात पसालेर कैकेयीले सवै दर्द दुःख सहिन्। दशरथको विजय भयो, दैत्य भागे। अनि दशरथले कैकेयीको वहादुरी देखे। "धुरा टुटेर रथ-त्रेकम्मा भएको भए म वाच्नेथिइन, तिम्रा सहायताले एक मेरो ज्यान जोगियो, दोस्रो मैले विजय पाएँ, म प्रसन्न भएँ, दुई वर जे माग्दछयौ माग" भनी दशरथले भन्दा "ऐले मलाई केही चाँहिदैन, यी दुइ वर हजुरैमा थाती रहून्" भनी कैकेयीले भनेको थियो, त्यो-कुरा कैकेयीले मन्थरालाई सुनाएकी रहिछन्। कैकेयीले ती दुइ वर विर्सी-सकेकी थिइन्। घरफोराले विर्सेकी रहीनछ।

(२) अघि अघि राजाहरूका-अन्तःपुरमा रीस उठेका वेलामा वस्नाका निमित्त बेग्लैखोपी मुकर्रर गरिएको हुँदोरहेछ, जहाँ-पायो उहीं वसेर रिसाउन हुँदोरहेन छ। यस्तो नियमको फल दूरदर्शी-भइ टोपलेका आधुनिक-सभ्यसमाजले केही-टायम लगाएर विचार गर्नुपर्दछ। अनि शान्तिप्रिय-भएको समाजमा प्रकाश गर्नुपर्दछ।

वगेर जानलागेकी (मेरो) आधार भयौ ॥ २ ॥ हे सखि ! विधाताले भोली मनोरथ पूर्ण गरे-भने तिमीलाई आँखाकी-पुतली (नानी) गरूँला [नानीजत्तिकै प्यारी गराएर सुरक्षित राखुँला]" यस्ताअनेकप्रकारले त्यो-मन्थरादासीलाई आदर दिएंर रानीकैकयी कोपभवनमा गइन् ॥ ३ ॥ ४ ॥

विपति बीज वरखा ऋतु चेरी ❁ भुइँ भइ कुमति कइकई केरी ॥ ५ ॥
पाइ कपट जल अंकुर जामा ❁ वर दोउ दल दुख फल परिनामा ॥ ६ ॥
कोप समाज साजि सव सोई ❁ राज करत निज कुमति विगोई ॥ ७ ॥
राउर नगर कोलाहल होई ❁ यह कुचालि कछु जान न कोई ॥ ८ ॥

कैकेयीकी कुमति भूमि (जमीन) भई, मन्थरादासी वर्षाऋतु भई, विपत्ति विउ भई, [कैकोयीकी वुद्धिरूपी-धर्तीमा, मन्थरारूपी वर्षाकालले-घेर्दा, विपत्तिरूपी-विउ छरियो] ॥ ५ ॥ कपटरूपी-जल पाएर, दुई-वररूपी-दुई पात भएर अंकुर जम्यो (विपत्ति वीज उम्र्यो) परिणामको (पछिको) दुःख त्योअंकुरको फलरूप हुनेछ ॥ ६ ॥

रिसप्रकटगर्ने-सर्जाम (गहना-मिल्काईदिनु, भइँमा पसारिनु, घोक्रो फुलाउनु इत्यादि) सवै सजेर (कैकेयी) सुतिन् (पसारिइन्) राज्यगर्दैरहेकी (ठूलोइज्जतमा रहेकी) कैकेयीलाई कुमतिले विगाऱ्यो (वरवाद पाऱ्यो, वदनाम गरायो) ॥ ७ ॥ राजाका नगरमा कोलाहल भईरहेको छ [यतापट्टीको] यो कुचाल कोही क्यही जान्दैन ॥ ८ ॥

दोहा—प्रमुदित पुर नरनारि सव, सजहिं सुमंगल चार ।
एक प्रविसहिं एक निर्गमहिं, भीर भूप दरवार ॥२४॥

नगरका सवै-नरनारीहरू असल-मंगलचार (मंगलकाचीजवीज) सज्दछन्, हर्षित भएर कोही (भित्र) प्रवेश गर्दछन्, कोही (भित्रवाट) निस्कन्छन्, [यसप्रकारले मानिसको ओहोर दोहोर हुँदा] राजाका दरवारमा भीड (थियो) ॥ २४ ॥

चौ०—वालसखा सुनि हिय हरषाहीं ❁ मिलि दस पाँच रामपहँ जाहीं ॥ १ ॥
प्रभु आदरहिं प्रेम पहिचानी ❁ पूँछहिं कुशल छेम मृदुवानी ॥ २ ॥
फिरहिं भवनप्रिय आयसु पाई ❁ करत परसपर राम बडाई ॥ ३ ॥

[रामचन्द्रजीका] वालमित्रहरू [राज्याभिषेकको समाचार] सुनेर हृदयमा हर्षित हुन्छन्, दश-पाँच-जना मिलेर रामचन्द्रजीका समीप जान्छन्, प्रेम पहिचानेर प्रभुजी आदर गर्नुहुन्छ, मीठो-वोलीले क्षेमकुशल सोध्नुहुन्छ, प्यारा रामचन्द्रजीको आज्ञा पाएर परस्पर रामचन्द्रजीको प्रशंसा गर्दै घर फर्कन्छन् [यस्तो परिवन्द (प्रवन्ध) वरावर भइ रहेको थियो] ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

को रघुवीर सरिस संसारा ❁ सील सनेह निवाहनिहारा ॥ ४ ॥
जेहि जेहि जोनि करम वस भ्रमहीं ❁ तहँ तहँ ईस देउ यह हमहीं ॥ ५ ॥
सेवक हम स्वामी सियनाहू ❁ होहु नात यह ओर निवाहू ॥ ६ ॥

अस अभिलाष नगर सवकाहू ❀ कैकय सुता हृदय अतिदाहू ॥ ७ ॥
को न कुसंगति पाइ नसाई ❀ रहै न नीचमते चतुराई ॥ ८ ॥

संसारमा शील-स्नेहको निर्वाह गर्नें (सर्वदा शीलवान्, सर्वदा स्नेहवान्) रघुवीर जस्तो को छ ? ॥ ४ ॥ कर्माधीन भएर, हामी जुन्जुन जोनिमा घुमौं त्यहीत्यहीजोनिमा हामी सेवक हुन पाऊं, सीतापति-रामजी हाम्रा-स्वामी होऊन्, यही नाता होस्, अरु [त्यो नाताको] निर्वाह होस् [त्यो-नाता कहिल्यै नछुटोस्]" ईश्वरले हामीहरूलाई यही कुरा दिऊन्" यस्तो अभिलाषा नगरका सवजनालाई थियो। कैकेयीका हृदयमा खूब डाह थियो ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ कुसंगति पाए-पछि को नष्ट हुदैन ? बुद्धि नीच हुँदा चतुराई (आफू सप्रने वढ्याई) रहँदैन [विग्रने मूर्ख्याईनै रहन्छ] ॥ ८ ॥

दोहा–साँझ समय सानन्द नृप, गएउ कैकई गेह ।
गवन निठुरता निकट किय, जनु धरि देह सनेह ॥२५॥

साँझका वेलामा राजा-दशरथ आनन्दसहित-भई-मानौं-स्नेहै शरीर-धारण गरेर शरीरधारिणी-निष्ठुरताका समीप गमनगर्नलागेको (जान लागेको) हो की ? भने जस्तो गरेर कैकेयीका घर (खोपीतिर) गए ॥ २५ ॥

चौ०–कोप भवन सुनि सकुचेऊ राऊ ❀ भयवस अगहुँड परइ न पाऊ ॥ १ ॥
सुरपति बसइ बाँहबल जाके ❀ नरपति सकल रहहिं रुखताके ॥ २ ॥
सो सुनि तिय रिस गएउ सुखाई ❀ देखहु काम प्रताप बडाई ॥ ३ ॥

[रानी-कैकेयी] कोपभवनमा [छन्] भन्ने सुनेर राजा-दशरथ संकुचित भए (प्रफुल्लता हरायो, खुम्चिए) उनका दुई-पाउ भयभीत भएर अघी नसर्नें भए ॥१॥ जसका वाहुवलका-प्रभावले इन्द्र [निर्भय भएर] वसेका छन्, जसको रुख (चेहरा) ताकेर (हेरेर) सकल-राजाहरू रहेका छन् [के इशारा हुन्छ, तदनुसार आशय बुझेर हुकुम तामील गरी चाकरी देखाउन मौजूद रहेका छन्]—॥ २ ॥ उनै-राजा-दशरथ स्वास्नीको रिस सुनेर सुकी गए (खंग्रङ्ग भए) । हेर ! कामदेवका प्रतापको महत्व [कस्तो रहेछ ?] ॥ ३ ॥

सूल कुलिस असि अँगवनि हारे ❀ ते रतिनाथ सुमन सर मारे ॥ ४ ॥
सभय नरेस प्रिया पहिं गएऊ ❀ देखि दसा दुख दारुन भयऊ ॥ ५ ॥
भूमि सयन पट मोट पुराना ❀ दिए डारि तन भूषन नाना ॥ ६ ॥

जो त्रिशूल-वज्र-तरवारको चोट खप्ने सकस हुन्, उनै-दशरथलाई रतिनाथ

सज्जनैका सँग वसे, सज्जनै सँग टाँसिए ।
वाबू ! दुर्जनको मैत्री गर्दा दुर्बुद्धि नासिए ॥ १ ॥

(१) संगतिका विषयको सुभाषित–
लहै लहैमा लागेका धेरै विग्रे नविग्र है ! ।
स्वात्मावलम्बी मतिमान् सप्रन्छन् तिमि सप्र है ! ॥ २ १

(कामदेव) ले फूलका वाणले माऱ्यो (वितायो) ॥ ४ ॥ राजादशरथ डराउँदै प्यारी कैकेयीका नजदीक पुगे, [तिनको] दशा देखेर उनलाई दारुण (कडा) दुःख भयो ॥ ५ ॥ [कस्तो दशा थियो भने ?–] भईको सुताई, पुराना–मोटा-कपडाको पहिरन्, शरीरका नाना प्रकारका गहना (यत्र तत्र) छरिएका (मिल्किएका) छन् [यस्तो दशा थियो] ॥ ६ ॥

कुमतिहि कसि कुवेषता फावी ❀ अन अहिवात सूच जनु भावी ॥ ७ ॥
जाइ निकट नृप कह मृदुबानी ❀ प्रान प्रिया केहि हेतु रिसानी ॥ ८ ॥

कुबुद्धि–कैकेयीको त्यो–कुवेषता (खराव वेष) कस्तो शोभायमान भयो भने ?– मानौं भावीले अनभिभाँत (अभिभाँत = सौभाग्य) को नाश अर्थात् वैधव्यको सूचन गरेको हो कि ? भने जस्तो ॥ ७ ॥ राजादशरथले नगीचै गएर मीठो बोलीले 'प्राणप्यारी ! के कारणले रिसायौ" भने ॥ ८ ॥

छन्द–केहि हेतु रानि ! रिसानि, परसत पानि पतिहि नेवारई ।
मानहुँ सरोष भुअङ्गभामिनि विषम भाँति निहारई ॥
दोउ वासना रसना दसन वर मरमठाहर देखई ।
तुलसी नृपति भवितव्यतावस कामकौतुक लेखई ॥ १ ॥

"रानि ! के कारणले रिसायौ" भनेर हातले सुंसुम्याउदा पतिलाई निवारण गरिन् (पतिको हात झट्कारेर हटाइन्) मानौं रिसाएकी सर्पिणी हो कि ? भनेजस्तै गरी कडातवरले हेर्न लागिन्, [कैकेयी साच्चिकै सर्पिणी भइन् किन भने ? तिनका–] दुई जिभ्रा दुई इच्छा (भरताभिषेक १, रामवनवास २ का) थिए, दुई वर [तिनका–तालुमा रहने, टोकेर ठहरै पार्ने, विषालु] दुई दाँत थिए । [ती कैकेयीसर्पिणी] मर्मस्थान (राजादशरथले गरेको रामशपथरूपी ठाउँ) हेर्न लागिन् [रामको शपथगर्ने–वित्तिकै ठाउँपाएर डसुला भन्ने विचारले त्यो–ठाउँ ताक्न लागिन्] । तुलसीदास भन्दछन्कि राजादशरथ भवितव्यताका वशमा परेर [कैकेयीको त्यो दुश्चेष्टालाई–पनि] कामकौतुकमा (कामदेवले देखाएको तमाशा अर्थात् नखरामा) लेखागर्न (ठान्न) लागे ॥ १ ॥

सोरठा–वार वार कह राउ सुमुखि ! सुलोचनि ! पिकवयनि ! ।
कारन मोहि सुनाउ गजगामिनि ! निज कोपकर ॥ २६ ॥

"राजादशरथ वारंवार हेसुमुखि ! हेसुनयनि ! हे कोकिलवादिनि ! हेगजगामिनि ! प्यारि ! आफ्नो क्रोधको कारण मलाई सुनाऊ" भन्न लागे ॥ ॥

चौ०–अनहित तोर प्रिया केइ कीन्हा ❀ केइ दुइ सिर केहि जम चह लीन्हा ॥ १ ॥
कहु केहि रङ्कहि करउँ नरेसू ❀ कहु केहि नृपहि निकासउँ देसू ॥ २ ॥
सकौं तोर अरि अमरउ मारी ❀ काह कीट वपुरे नरनारी ॥ ३ ॥
जानसि मोर सुभाउ वरोरू ❀ मन तव आनन चन्द चकोरू ॥ ४ ॥

[दशरथ फेरी भन्दछन्–] "प्यारि ! कस्ले तिम्रो अनहित (अहित) गर्‍यो ? कसका टाउका दोटा छन् ? [यौटा-टाउको जगेरा राखेर अर्को टाउको कटाउन कसले आँट्यो ?] यमराजले कसलाई लिन आँटे ? ॥ १ ॥ भन कुनचाहिने-कङ्गाललाई राजा बनाइदिऊँ ? भन कुनचाहिने-राजालाई देशवाट निकालि-दिऊँ ? ॥ २ ॥ तिम्रो शत्रु हो भने अमरलाई पनि मार्न शक्दछु, वीरा कीटतुल्यभएका नरनारी के चीज हुन् ? ॥ ३ ॥ सुन्दरऊरू (तिम्रा) ले सुशोभित-भएकी हेसुन्दरि ! मेरो-स्वभाव तिमी जान्दछ्यौ, मेरो मन तिम्रा-मुखरूपी-चन्द्रमामा चकोर (च्याखुरा) भएको छ (तिम्रामुखचन्द्रको चन्द्रिकाले बाँचेको छ) ॥ ४ ॥

प्रिया ! प्रान सुत सरवस मोरे ❀ परिजन प्रजा सकल बस तोरे ॥ ५॥
जौं कछु कहहुँ कपट करि तोही ❀ भामिनि ! रामसपथ सत मोही ॥ ६ ॥
विहँसि मागु मनभावनि बाता ❀ भूषन सजहि मनोहर गाता ॥ ७ ॥
घरी कुघरी समुझि जिय देखू ❀ वेगि प्रिया ! परिहरहि कुवेखू ॥ ८ ॥

प्यारि ! मेरो प्राण, मेरा छोरा, मेरो सर्वस्व, मेरा नोकर-चाकर, मेरा-सकल-प्रजा तिम्रा अधीन छन् (तिम्रै हुन्) ॥ ५ ॥ ए रिसाही ! यदि मैंले कपट गरेर तिमिलाई (योकुरा) भनेको रहेंछु भने, मलाई रामको शयपटक शपथ छ ("रामभन्न नपाऊँ" भनेर शयफेर धर्म भाख्तछु) ॥ ६ ॥ हाँसेर मन्परेको कुरा माग, सुन्दर-शरीरलाई गहनाले सजाऊँ ॥ ७ ॥ मनले घडी-कुघडी (वखत-वेवखत) संझेर विचार गर। प्यारि ! यो कुवेष-लाई चाँडै छाडीहाल" ॥ ८ ॥

दोहा–यह सुनि मन गुनि सपथ बडि, विहँसि उठी मतिमन्द ।
भूषन सजति विलोकि मृग, मनहुँ किराततिनि फन्द ॥२७॥

[राजाको] योवचन सुने-पछि ठूलो शपथ गरे भनी ठहराएर मूर्ख कैकेयी हाँस्तै उठिन् । हरिणलाई देखेर किराततिनीले फन्दा (पासो) लाए झैं गरी गहना लाउन लागिन् ॥ २७ ॥

चौ०–पुनि कह राउ सुहृद जिय जानी ❀ प्रेम पुलकि मृदु मञ्जुल वानी ॥ १ ॥
भामिनि ! भएउ तोर मनभावा ❀ घरघर नगर अनन्द बधावा ॥ २ ॥
रामहिं देउँ कालि जुवराजू ❀ सजहि सुलोचनि ! मंगलसाजू ॥ ३ ॥

फेरि राजा–दशरथले मनमा कैकेयीलाई सुहृद् (राजी भएकी) जानेर प्रेमले रोमाञ्चित भईकन नरम मीठो वचन बोले ॥ १ ॥ ए रिसाही ! तिमीले भनेजस्तै भयो नि [हेर] शहरभरका घरघरमा आनन्दका बधाई (कल्याणकामना) हुनलागे, भोली रामलाई यौवराज्य दिन्छु, हेसुनयनि ! [यस्ता राम्रा आँखाले राम्रो कुरो हेर] मंगलकार्यको सरजाम सजाऊ ॥ २ ॥ ३ ॥

दलकि उठेउ सुनि हृदय कठोरू ❀ जनु छुइ गएउ पाक बरतोरू ॥ ४ ॥
ऐसेउ पीर विहँसि तेहिं गोई ❀ चोर नारि जिमि प्रगटि न रोई ॥ ५ ॥

लखी न भूप कपट चतुराई ❀ कोटि कुटिल मनि गुरू पढाई ॥ ६ ॥

कठोर-भएको कैकेयीको-हृदय त्यो-कुरा-सुन्दा, पाकेको-बालतोड-खटिरा कसैले छोइदिंदामाझैं बल्केर उठ्यो (थरथर काँम्न लाग्यो) चोरनारी (व्यभिचारिणी स्त्री जार मर्दा) जसरी प्रकट रुन्न (मनैमनमा रुवाइलाई लुकाऊँछे) त्यसैगरी कैकेयीले त्यो पीर मनमा लुकाइन् ॥ ४ ॥ ५ ॥ राजादशरथले त्यो-कपटको चलाकी थाहा पाएनन्, [किन भने ?] त्यो-चलाकी कोटिकुटिलमणि (करोडौं कपटीहरूकी शिरोमणि भयेकी मन्थरा) रूपी-गुरुले पढाएको हो [विचरा सोझा राजा त्यो चलाकी के थाहा पाउन् ?] ॥ ६ ॥

जद्यपि नीति निपुन नरनाहू ❀ नारि चरित जलनिधि अवगाहू ॥ ७ ॥
कपट सनेह बढाइ बहोरी ❀ बोली विहँसि नयन मुहमोरी ॥ ८ ॥

यद्यपि राजादशरथ नीतिनिपुण (नीतिमा सिपालू) थिए [केगर्नु ?] स्त्रियाचरित्र रूपी-समुद्र अगाध छ [कस्तै-नीतिनिपुणले पनि अन्त नपाइने छ] ॥ ७ ॥ फेरी कैकेयी कपटको प्रेम बढाएर आँखा र मुख टेढो पारेर (तेर्सो नजर, तेर्सो मुहारको नखरा गरेर) हाँस्तै बोल्न लागिन् ॥ ८ ॥

दोहा—मागु मागु पै कहहु पिय !, कवहु न देहु न लेहु ।
देन कहेउ वरदान दुइ, तेउ पावत सन्देहु ॥२८॥

"हेस्वामिन् ! माग-माग ता भन्नुहुन्छ, कहिल्यै पनि न दिनु छ न लिनु छ ! दोटावरदान दिन्छु भन्नुभएको थियो, त्यही पाउनामा सन्देह छ (पाउने हूँ की होइन)" ॥ २८ ॥

चौ०—जानेउँ मरम राउ हँसि कहई ❀ तुम्हहिं कोहाव परमप्रिय अहई ॥ १ ॥
थाती राखि न माँगिहु काऊ ❀ विसरि गएउ मोहि भोर सुभाऊ ॥ २ ॥
झूँठेहु हमहि दोष जनि देहू ❀ दुइकै चारि माँगि मकु लेहू ॥ ३ ॥

राजादशरथ हाँसेर भन्न लागे "ए मैले मर्म बुझें, तिमीलाई क्रोध साह्रै प्यारो छ [त्यत्तिका निंती रिसाउनुपर्थ्यो ?] ॥ १ ॥ [दुईवर मसँग] थाती राखेर कहिलेपनि मागिनौ, विर्सिएछ, मेरो विर्सने स्वभाव छ (उमेर पनि...) ॥ २ ॥ मलाई झूटो दोष नदेऊ, दुइवरका सट्टामा मसँग चार-वर मागेर लेऊ [अव ता भयो कि ?] ॥ ३ ॥

रघुकुल रीति सदा चलि आई ❀ प्रान जाहु वरु वचन न जाई ॥ ४ ॥
नहि असत्य सम पातकपुञ्जा ❀ गिरिसम होहिंकि कोटिक गुञ्जा ॥ ५ ॥
सत्य मूल सव सुकृत सुहाये ❀ वेद पुरान विदित मनु गाये ॥ ६ ॥

---

(१) "मेरो विर्सने स्वभाव छ" भन्ने-राजाले यत्रतत्र राजगुणमा वर्णन गरिएका स्मृति र प्रतिभा-रूप गुण लुसहुने वार्धक्य अवस्थाको सूचन मात्र गरेको हो । शौकीन-भएका-दशरथले, प्रियतमा-कैकेयीसँग स्पष्टतया वूढो भएँ" भन्नलाई कामशास्त्रवाट विरोध पर्दछ ।

तेहि पर राम सपथ करि आई ❀ सुकृत सनेह अवधि रघुराई ॥ ७ ॥
बात दिढाइ कुमति हँसि बोली ❀ कुमत कुविहँग कुलह जनु खोली ॥ ८ ॥

"बरु प्राण जाओस्, वचन जाँदैन (मिथ्या हुदैन)" यो रीति (चलन) रघुमहाराजका-कुलमा सदासर्वदा चली-आएको छ, ॥ ४ ॥ धेरैपातकको समूह-पनि एउटा-असत्यबराबर छैन (सबैपातकको समूहभन्दा एउटा भए-पनी असत्यरूप-पातक ठूलो छ) करोडौं-गुञ्जा (रातीगेडी) को थुप्रो यौटा पहाडसमान हुन शक्तछ र? [रातीगेडीजस्ता अरू पातक हुन्, पहाडजस्तो असत्य-पातक हो] ॥ ५ ॥ सबै पुण्य सत्यका आधारमा छन् भने सुन्दर छन् [होइन भने ती निर्मूल छन्]। [यो कुरा] वेद[1] पुराण[2]मा प्रसिद्ध छ, आदिराज मनु[3]ले-पनी भनेको छ ॥ ६ ॥ त्यसमाथी जुन-राम पुण्य र स्नेहका सीमा छन्, उनै-रामको शपथ गरायौ [अब केले पुगेन !"] ॥७॥ [राजाले यति बोल्दा] कुमति-भएकी कैकेयी वचन दृढ (पक्का) पारेर हाँसीकन आफ्नो कुमत-(खरा आँट)-रूपी कुपक्षी (बाज) को टोपी खोल्नलागे-जस्तैगरी बोल्न लागिन् [चराका शिकारीहरूले टोपीले आँखाबन्द गरेको बाज साथमा राखेका हुन्छन्, शिकार फेला-परे-पछि बाजको टोपी झिकिदिन्छन्, बाज गएर शिकार-चरालाई पकडन्छ"] ॥ ८ ॥

दोहा-भूप मनोरथ सुभग वन, सुख सुविहङ्ग समाज ।
भिल्लिनि जिमि छाडन चहत, वचन भयंकर बाज ॥२९॥

राजादशरथको मनोरथ सुन्दर वन हो, [त्यहाँ रहेको] सुखसमूह असल-पक्षीको-समाज (बथान) हो। कैकेयीरूप -भिल्लिनीले (कैकेयीकिरातिनीले) भयङ्करभयेको-वचन-रूपी-बाज छोड्न आँटी [सर्व-सुखको संहार गर्न आँटी] ॥ २९ ॥ [कैकेयी भन्दछिन्]

चौ०-सुनहु प्रानप्रिय भावत जीका ❀ देहु एक वर भरतहि टीका ॥ १ ॥
माँगौं दूसर वर कर जोरी ❀ पुरवहु नाथ ! मनोरथ मोरी ॥ २ ॥
तापस वेष विसेष उदासी ❀ चौदह वरिस राम वनवासी ॥ ३ ॥

"प्राणप्रिय ! सुन्नुहोस्, मेरा मनले रोजेको यौटा वर भरतलाई राजतिलक दिनुहोस्; दोस्रावर हात जोरेर माग्दछु, प्राणनाथ ! मेरो मनोरथ पूर्ण गर्नुहोस्; [के भने ?] तपस्वीको वेष लिएर चौदहवर्ष राम वनवासी र विशेषउदासी (विषयभोगपराङ्मुख) होऊन्" ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

---

(१) सत्यमेव जयति नानृतं सत्येन पन्था विततो देवयानः"
इत्यादि वेदले सत्यको महिमा गायेको छ ।

(२) अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम् ।
अश्वमेधसहस्राद्धि सत्यमेव विशिष्यते ॥
इत्यादि-सवैपुराणले सत्यको महिमा गायेको छ ।

(३) सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयान्न ब्रूयात् सत्यमप्रियम् ।
प्रियं च नानृतं ब्रूयादेष धर्मः सनातनः ॥
इत्यादिरूपले मनुले सत्यको महिमा गायेको छ ।

सुनि मृदु वचन भूपहिय सोकू ❀ ससिकर छुअत विकलजिमिकोकू ॥ ४ ॥
गयेउ सहमि नहिं कछु कहिआवा ❀ जनु सचानवन झपटेउ लावा ॥ ५ ॥
विवरन भएउ निपट नरपालू ❀ दामिनि हनेउ मनहु तरु तालू ॥ ६ ॥

[कैकेयीका] मृदु (मसीना) वचन सुन्दा, चन्द्रमाका किरणलाई छुँदा चक्रवाक पक्षीलाई जस्तो विकलता (वेचैनी) हुन्छ, राजादशरथलाई हृदयमा त्यस्तै शोक (विकलता) भयो ॥ [राजादशरथ] सन्न भइगए, केही वाक्य निस्केन, मानौ वनमा वाजले झम्टेको लाव (लाभे) पक्षी हुन् कि ? [भनेजस्ता भए] ॥ ४ ॥ ५ ॥ राजा-दशरथ मानौं-विजुलीले मारेको तालवृक्ष हुन् की ? भनेजस्तै तुरुन्तै विल्कुल विवर्ण भए ॥ ६ ॥

माथे हाथ मूदि दोउ लोचन ❀ तनुधरिसोच लाग जनु सोचन ॥ ७ ॥
मोर मनोरथ सुरतरु फूला ❀ फरत करिनि जिमि हतेउ समूला ॥ ८ ॥
अवध उजारि कीन्ह कैकेयी ❀ दीन्हिसि अचल विपतिकै नेईं ॥ ९ ॥

पुर्पुरामा हात राखेर, दुई आँखा चिम्लेर, मानौं-खास शोकै शोक-गर्न लागेको हो की ? [भनेजस्तो गरेर राजा शोक गर्न लागे] [राजादशरथ मनैमनमा विचार गर्नलागे] मेरो मनोरथरूपी-कल्पवृक्ष फुलेको थियो; फल्न-लागेका वेलामा करिणी (हत्तिनी) ले झैं [यस्ले] निर्मूल गरेर उखेली ॥ ७ ॥ ८ ॥ कैकेयीले अवधदेशै उजार गरी, विपत्तिको दृढ़ जग दिई (बसाली) ॥ ९ ॥

दोहा–कवने अवसर का भएउ, गएउ नारि विस्वास ।
जोगसिद्धि फलसमय जिमि, जतिहि अविद्या नाश ॥३०॥

कुन-वखतमा के हुन आयो [धिक्कार !] स्त्रीको विश्वास गयो । जस्तै यतिलाई (योगाभ्यासीलाई , योगसिद्धिको फल (द्रष्टा-जीवको स्वस्वरूपमा स्थिति) हुन लागेका वेलामा अविद्याले नष्ट पार्दछे (जीवलाई विषयमा भुलाएर विगार्दछे) [त्यसैगरी फलसिद्धि का समयमा यो-पापिनीले फलभोग गर्न दिइन] ॥ ३० ॥

चौ०-एहिविधि राउ मनहिमन झाँखा ❀ देखेकुभाँति कुमति मनमाखा ॥ १ ॥
भरत कि राउर पूत नहोहीं ❀ आनेहु मोल वेसाहि कि मोहीं ॥ २ ॥
जोसुनी सरअस लागतुह्मारे ❀ काहे न बोलेहु वचन सह्मारे ॥ ३ ॥
देहु उतर अनु करहुकि नाहीं ❀ सत्यसन्ध तुह्म रघुकुल माहीं ॥ ४ ॥

राजा-दशरथ यस्ताप्रकारले मनैमनमा दु-खित भएको नराम्रोतरहले (एकतमांस सँग) हेरेर मनमा रीस लिईकन कैकेयी वोल्न लागिन् ॥ १ ॥ "भरत तपाईंका छोरा होइनन् कि ? मलाई वेसाएर मोल तिरेर ल्याएको हो कि ? [म मोल दिएर ल्याएकी कमारी हुँ कि ? म बाट जन्मेको छोरा भरत दासीपुत्र हो कि ?] ॥२॥ किन भने ? [भरतको कुरा सुन्नाकासाथ तपाईंलाई वाणजस्तै लाग्यो, वोली सह्मालेर किन वोल्नु भएन ? [यस्तै हो

योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः, तदा द्रष्टुः स्वरूपे ऽवस्थानम् , वृत्तिसारूप्यमितरत्र, । [पात-योग]

भने रामको शपथ किन गरेको] ॥ ३ ॥ कि उत्तर दिनुहोस् होइन भने, होइन दिन्न भन्नुहोस् तपाईं रघुकुलका सत्यसन्ध (सत्यप्रतिज्ञ) हुनुहुन्छ [होइन के ?] ॥ ४ ॥

देन कहेउ अव जनि वर देहू ❀ तजहु सत्य जग अपजस लेहू ॥ ५ ॥
सत्य सराहि कहेउ वर देना ❀ जानेहु लेइहि माँगि चवेना ॥ ६ ॥
सिवि[1] दधीचि[2] बलि[3] जो कछु भाषा ❀ तन धन तजेउ वचन पनराखा ॥ ७ ॥
अतिकटु वचन कहति कैकेयी ❀ मानहुँ लोन जरे पर देई ॥ ८ ॥

वर दिन्छु भन्नुभैसकेको छ, अव नदिनुहोस्, सत्य छाड्नुहोस्, जगत्मा दुर्यश लिनुहोस् ॥ ५ ॥ सत्यवचनको सराहना (तारीफ) गरेर वर दिन्छु भन्नुभयो, चनाचवेना माँगेर लेली भन्ठान्नु भयेको थियो कि ? । शिवि[1] दधीचि[2], बलि[3] यिनले जो कुछ बोलेका थिए,

---

(१) राजा-शिबिले ९९ अश्वमेध गरी सकेर अर्को अश्वमेध थालेका थिए, इन्द्रले जालगर्न थाले । अग्निलाई परेवा आफूलाई वाज वनाए, बाजका नंग्राले घाइते भएको परेवा स्वाँस्वाँ गर्दै राजाशिबिका काखमा शरणागत भई घुस्न पुग्यो, राजाले त्यसलाई अभय दिए, वाज आएर "मेरो भक्ष्य महाराजले हरणगर्न हुँदैन, हजूरको प्रभुत्व पृथिवीमा-मात्रै हो, आकाशमा रहने हाम्रा ऊपर प्रभुत्व गर्न पाइंदैन, आकाशमा पनी मेरै प्रभुत्व छ भन्ने जवर्दस्ती गर्नुहुन्छ भने भैगो त्यही कुरा सही, आकाशचारी-सवैपक्षी हजूरका प्रजानैभए, तीपक्षीहरू विधाताले दिएको आफ्नो आफ्नो आहारा खान्छन्, आफ्नो आहारा खान लागेका वेलामा कसैले विघ्न गर्‍योभने राजाले विघ्नकारीलाई दण्ड पो दिनुपर्दछ, झन् आफै विघ्नकारी हुन कसरी ठीक पर्ला ?" इत्यादि वहस गर्न लाग्यो । राजाले त्यसलाई अनेकतरहले मनाए, तर मानेन । "यसलाई अभय दिएको छु, जे माग्दछस् माग र आफ्नो क्षुधालाई शान्त गर, यो परेवा ता पाउदैनस्" भनी राजाले भन्दा "परेवा वरावर आफ्नो मासु जोखेर दिनुहोस् त" भनी वाजले भन्यो । राजाले तराजू मगाये, एकातिर परेवा एकातिर आफैले काटेको आफ्नु मासु राखेर जोख्न लागे, मासु पुगेन, फेरि थपे, फेरि पुगेन, फेरि थपे । एवंरीत्या शरीरका-वाहिर-पट्टीको काट्न-हुने--सम्मको मासु काटेर तराजूमा राखे, परेवानै गह्रौं भयो मासु पुगेन, अगाधगाम्भीर्य-अगाधकरुणा-भयेका महाराज-शिबि आफैं गएर तराजूका एकापट्टी वसे, वस ! धैर्यको ! करुणाको ! सत्यभाषण-व्रतको जाँच सिद्धियो, राजा-शिवि पहिला-श्रेणीमा सर्वप्रथम भएर पास भए । इन्द्र र अग्नि प्रकट भए । राजालाई उचित पुरस्कार (इनाम) दिए ।

(२) वृत्रासुरले कोईसमया देवताहरूलाई हालावाला पार्‍यो, देवताहरूले प्रहार-गरीपटाएका-अस्त्रशस्त्रलाई मर्मरी चपाईदिन्थ्यो । त्यसलाई मार्न लोकोत्तर-तपोबलले-पूर्ण-भएको खूब कडा चीज चाहियो र विष्णुप्रभृति देवताका संमतिले त्यस्तो तपोबलले-युक्तभएको कडाचीज त्यसवखतमा दधीचिमुनिको हाड वाहेक केही ठहरिएन र, देवगण आएर दधीचिसंग हाड माग्न लागे, महात्मा-दधीचिले परोपकारका-निमित्त प्राणपरित्याग गरे, उनैका हाडले वज्र वनाये, वज्रको चोट पर्दा वृत्रासुर मर्‍यो ।

(३) दैत्यराज-बलिले त्रैलोक्य जिते, इन्द्रादिदेवता स्वर्गवाट निकालिए । देवमाता-अदितिले पतिका उपदेश-वमोजिम देववर्गको विजयका निमित्त विष्णुभगवान्को उपासना गरिन्, विष्णुभगवान् अदितिका गर्भवाट वामनावतार लिई प्रकट हुनुभयो र दानवीर-वलिका यज्ञमण्डपमा पुग्नुभयो, वहाँलाई देख्ता वलिले जे माग्छौ दिन्छु भने, वामनले ३ पाइला जमीन माग्नुभयो, वलिले मन्जूर गरे, वलिका-गुरु-शुक्राचार्यले "यो कपट हो, ज्यान जोगाउनु पर्छ, ऐले असत्य वोले पनी प्रत्यवाय लाग्दैन" भने। वलि

शरीर-धन त्याग गरेर पनी त्यो-बोल्को प्रण राखी-छोडे ॥ ६ ॥ ७ ॥ [यसरी] मानौं पोलेका ठाँउमा नून छर्कन लागेकी हुन् कि भने-जस्तो-गरी कैकेयी कटुवचन बोल्न लागिन् ॥ ८ ॥

दोहा--धरम धुरन्धर धीर धरि, नयन उघारे राय।
सिर धुनि लीन्हि उसास असि, मारेसि मोहि कुठायँ ॥ ३१ ॥

धर्मका धुरंधर (भारधर्ता) भएका राजादशरथले आँखा उखारे। शिर हल्लाये, लामू सास फेरे, "मलाई कुठाउँमा कैकेयीले तरवार हानी" [यस्तो विचार गर्न लागे, हुनपनि तर्वारैले हानेको जस्तो हो–किन भने ?]

आगे दीखि जरति रिस भारो ❀ मनहु रोष तरवारि उघारी ॥ १ ॥
मूँठि कुबुद्धि धार निठुराई ❀ धरी कूबरी सान बनाई ॥ २ ॥
लखी महीप कराल कठोरा ❀ सत्य कि जीवन लेइहि मोरा ॥ ३ ॥

[राजादशरथले-] ठुलो-रीसले जाज्वल्यमान भएकी कैकेयीलाई मानौं-कुबुद्धिरूपी-मूठ (बींड) भएको, निष्ठुरतारूपी धारभएको, मन्थराले-सानलाएर-राखेको, क्रोधरूपी-नङ्गी तरवार लिएर खडा भएकी हुन् कि ? [भनेजस्ती] देखे ॥ १ ॥ २ ॥ राजादशरथले विकराल-कठोर-भएकी [क्रोधरूपी नङ्गातरवार-लिएकी कैकेयीलाई] देखेर "साँच्चै मेरो ज्यान् पो लिन्छे कि ? भन्ने [डर माने] ॥ ३ ॥

बोले राउ कठिन करि छाती ❀ बानी सविनय तासु सोहाती ॥ ४ ॥
प्रिया ! वचन कस कहसि कुभाँती ❀ भीरु प्रतीत प्रीति करि हाँती ॥ ४ ॥
मोरे भरत राम दुइ आँखी ❀ सत्य कहउँ करि संकर साखी ॥ ६ ॥

राजादशरथले छाती कडा गरेर विनय (नम्रता) का-साथ त्यो-कैकेयी-सुहाउदो वचन बोले—॥ ४ ॥ "प्यारि ! भीरु ! (डराउने = कातरप्रकृतिवालि !) प्रतीति (पत्यार) प्रीति (प्रेम) यी-दुवैचीजलाई हुत्याएर (हटाएर) नराम्रो-हिसावले यस्तावचन कसरि ! बोल्दछ्यौ ॥ ५ ॥ "भरत र राम मेरा दुई आँखा हुन्" यो कुरा म शंकरजीलाई साक्षी राखेर सत्य भन्दछु ॥ ६ ॥

अवसि दूत मै पठउव प्राता ❀ ऐंहहिं सुनत वेगि दोउ भ्राता ॥ ७ ॥
सुदिन सोधि सव साज सजाई ❀ देऊँ भरतकहँ राज बजाई ॥ ८ ॥

भोलीविहाना म दूत (बोलाउन जाने मानिस) पठाउँछुँ, सुन्नाका-साथ दुवै भाई (भरतशत्रुघ्न) चाँडै आउने छन् ॥ ७ ॥ असलदिन ठहराएर सव-सामान सजाईकन बाजागाजा वजाएर (धूमधामकासाथ) भरतलाई राज्याभिषेक दिउँला ॥ ८ ॥

आफ्नो सत्यवचनवाट डगेनन्, ३ पाइला भूमिको संकल्प गरी-छाडे, वामनका २ पाइलाले दुनिया ढाक्यो, १ पाइलाको ठाउँ पुगेन, आफ्नुवचन सत्य गर्नाका निमित्त बढेर त्रिविक्रम भएका तिनूपाइले विष्णुका एकपाइलालाई शिर थापेर दैत्यराज बलि पातालमा धसिये।

दोहा--लोभ न रामहि राजकर, बहुत भरतपर प्रीति ।
मैं बड छोट विचारि जिय, करत रहेउ नृपनीति ॥ ३२ ॥

रामचन्द्रलाई राज्यको लोभ छैन, भरतमाथी धेरै प्रेम छ [त्यसोभए रामलाई राज्य दिन किन आँटेको त ? भनौली नि) म ता मनमा जेठो कान्छो विचार गरेर राजनीति (राजाले गर्नु पर्ने कर्तव्य) पो गर्न लागेको थिएँ [वुझ्नु न सुझ्नु उसै रिसाउन हुन्छ ?]॥३२॥

चौ०-राम सपथ सत कहऊँ सुभाऊ ❀ राम मातु कछु कहेउ नकाऊ ॥ १ ॥
मैं सव कीन्ह तोहि विन पूछे ❀ तेहि ते परेउ मनोरथ छूछे ॥ २ ॥
रिस परिहरु अव मंगल साजू ❀ कछु दिन गये भरत जुवराजू ॥ ३ ॥
एकहि वात मोहि दुख लागा ❀ वर दूसर असमंजस माँगा ॥ ४ ॥

[यस्‌विषयमा] रामकी-आमा-कौसल्याले अलीकति केही भनेको रहेछ भने म सरासर-रामको शपथ शयफेर गर्न शक्छू [राम भन्न न पाऊँ] ॥ १ ॥ तिमीलाई नसोधी मैल्ले सब (प्रबन्ध) गरेको हूँ, त्यसैले ता सवै-मनोरथ फुस्सा भए ॥ २ ॥ अव रिस छाड, मंगल सर्जाम सजाउ, केहीदिन गए पछी (मानिस आवत जावत गर्ने म्याद अनुसार) भरत युवराज हुन्छन् [धन्धा नमान] ॥ ३ ॥ एउटा कुरामा मलाई दुःख लाग्यो, दोस्रोवर तिमिले असजिलो माग्यौ ॥ ४ ॥

अजहूँ हृदय जरत तेहि आँचा ❀ रिस परिहासकि साचेहु साँचा ॥ ५ ॥
कहु तजि रोष राम अपराधू ❀ सव कोउ कहइ राम सुठि साधू ॥ ६ ॥
तुहूँ सराहसि करसि सनेहू ❀ अव सुनि मोहि भयउ संदेहू ॥ ७ ॥
जासु सुभाउ अरिहु अनुकूला ❀ सो किमि करिहि मातुप्रतिकूला॥ ८ ॥

तेही (तिम्रा दोस्रा वरका) आँचले ऐलेसम्म हृदय जली-रहेको छ । [तिमिले भनेको कुरा] रिसको ठट्टा हो कि ? साँच्चै साँच्चै हो ? [भन] ॥ ५ ॥ रीस छाडेर रामको अपराध बताऊ, सवै-जना "राम वेस असल छन्" भन्दछन् ॥ ६ ॥ तिमि पनि सह्राउँथ्यौ, स्नेह गर्थ्यौ, ऐले पो [यो कुरा] सुन्दा मलाई सन्देह भयो ॥ ७ ॥ जसको स्वभाव शत्रुलाई पनि अनुकूल (हितकारी) छ, त्यो-सकस आमाको (तिम्रो) प्रतिकूल (अहितकर्म) कसरी गर्ला ए ? ॥ ८ ॥

दोहा-प्रिया हाँस रिस परिहरहि, मागु विचारि विवेक ।
जेहि देखौं अब नयन भरि, भरत राज अभिषेक ॥ ३३ ॥

प्यारी ! हँसीठट्टाको रीस छाड, विवेक विचार गरेर (संझेर बुझेर) माग, जस्मा म भरतको राज्याभिषेक आँखाभरी देख्न पाउँ ॥ ३३ ॥

चौ०-जिऐ मीन वरु वारि विहीना ❀ मनि विनु फनिक जिऐ दुख दीना ॥ १ ॥
कहउँ सुभाउ न छल मनमाहीं ❀ जीवन मोर राम विनु नाहीं ॥ २ ॥
समुझि देखु जिय प्रिया प्रवीना ❀ जीवन रामदरस आधीना ॥ ३ ॥

वरू पानी नहुँदा माछा बाँच्ला, मणि नहुँदा (मणि हराउँदा) सर्प-पनि दुःखी-दिग्दार भएर बाँच्ला, मेरा मनमा छलकपट छैन, स्वभाव बताऊँछु, राम विना मेरो जिन्दगी छैन ॥ १ ॥ ॥ २ ॥ त्यारी ! तिमि सिपालू (बुद्धिभएकी) छु संझेर मनमा विचार गर [मेरो] जिन्दगी रामदर्शनको अधीन छ [रामलाई देख्न पाइन भने म बाँच्तिन"] ॥ ३ ॥ [दशरथका यी-]

सुनि मृदुवचन कुमति अति जरई ❀ मनहु अनल आहुत घृत परई ॥ ४ ॥
कहइ करहु किन कोटि उपाया ❀ इहाँ न लागिहि राउरि माया ॥ ५ ॥
देहु कि लेहु अजस करि नाहीं ❀ मोहि न बहुत परपंच सुहाहीं ॥ ६ ॥

नरम वचन सुनेर कुबुद्धि-कैकेयी खूब जलिन् (रिसले जरीमरी खाग भइन्) मानौं आगामा घिउको आहुति परेको हो कि ? [भने जस्तो भयो] ॥ ४ ॥ [अनि] भन्न लागिन्—"करौडौं उपाय गर्नुहोस्–न, यहाँ तपाईंको माया (कपट) लाग्न शक्तैन ॥ ५ ॥ कि दिनुहोस्, कि "नाइं–दिन्न" भनेर अवजस लिनुहोस्, मलाई धेरै-प्रपंच मन-पर्दैन ॥ ६ ॥

राम साधु तुह्म साधु सयाने ❀ राम मातु भलि सब पहिचाने ॥ ७ ॥
जस कौसिला मोर भलताका ❀ तसफल उन्हहि देउकरि साका ॥ ८ ॥

राम साधु (सज्जन), तपाइँ-पनि सज्जन र-सिपालू, रामकी-आमा भली, भनेर सबैले चिन्हे [बुझ्नुभो ?] कौसल्याले जस्तो मेरो भलो ताकिन् (गर्न आँटिन्,) त्यसैअनुसारको फल म उनलाई सट्टा दिनेहुँ ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा—होत प्रात मुनिवेष धरि, जौं न राम वन जाहिं ।
मोर मरन राउर अजस, नृप ! समुझिअ मनमाहिं ॥ ३४ ॥

[भोलि] उज्यालो-हुँदा मुनिवेष-धारण गरेर राम वन गएनन् भने, मेरो मरण र तपाईंको दुर्यश [साथसाथै] हुनेछ, राजा ! यो-कुरा मनमा संझनुहोस् [जसो भनेकी थिइँ, उस्तै भयो नि" भनेर पछिताउन नपरोस्"] ॥ ३४ ॥ (क)

चौ०—असकहि कुटिल भई उठिठाढी ❀ मानहु रोषतरंगिनि बाढी ॥ १ ॥
पाप पहार प्रगठ भइ सोई ❀ भरीक्रोध जल जाइ न जोई ॥ २ ॥
दोउ वर कूल कठिन हठ धारा ❀ भँवर कूबरी वचन प्रचारा ॥ ३ ॥
ढाहति भूपरूप तरुमूला ❀ चली विपतिवारिधि अनुकूला ॥ ४ ॥

यस्तो बोलेर कुटिलबुद्धि-भएकी-कैकयी मानौं क्रोधकी नदी बढेकी हुन्कि ? भनेजस्तै गरेर उठेर खडा भइन् ॥ १ ॥ [कैकयी क्रोधकी नदीनै हुन्, किन भने ?] ती पापरूपी-पहाड-

---

(क) "भोलीविहाना मृगचर्म र वृक्षका बोक्राको वस्त्र लाएर रामचन्द्र जङ्गलतर्फ रवाना भएनन् भने तिम्रा अगाडी म कि झुण्डिएर कि विष खाएर मर्नेछु" भनी कैकेयीले प्रतिज्ञा गरेकी छन् ।

वनं न गच्छेद्यदि रामचन्द्रः प्रभातकालेऽजिनचीरयुक्तः ।
उद्बन्धनं वा विषभक्षणं वा कृत्वा मरिष्ये पुरतस्तवाऽहम् ॥ [अध्या० २।३।]

वाट प्रकट भएर क्रोधरूपी-जलले भरिएकी हेर्न-नशकिने (भयङ्कर = प्रचण्ड) थिइन्, [तिनले मागेका] दुई वर २ तीर–रूपी थिए, तिनको हठ (ढिपी) धारा (प्रवाहरूप) थियो, कुबरि (मन्थरा) का अतिशिक्षाका-वचन प्रपञ्च [त्यसनदीका] भुँवरीरूप थिए, [त्यो क्रोधनदी] राजादशरथरूपी-वृक्षका मूललाई ढाल्दै (निर्मूल गर्दै) विपत्तिरूपी-समुद्र-तर्फ चली [प्रवाहित भई = बग्न लागी] ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

लखी नरेस वात सव साँची ❀ तियमिस मीच सीसपर नाँची ॥ ५ ॥
गहिपद विनय कीन्हि वैठारी ❀ जनि दिनकरकुल होसि कुठारी ॥ ६ ॥
मागु माथ अवहीं देउँ तोहीं ❀ रामविरह जनि मारसि मोहीं ॥ ७ ॥
राखु रामकहँ जेहितेहि भाँती ❀ नाहित जरिहि जनमभरि छाती ॥ ८ ॥

राजाले सवैकुरा साँचा देखे (ठाने) [अनि विचार गरे] "स्त्रीका वहानाले (मेरा) शिरमा मृत्यु नाच्न लाग्यो" [यती विचार गरेपछि, कैकेयीका] पाउ समातेर विन्ति गरीकन (वल्लयल्ल) वसाए [अनि भने] "सूर्यकुलमा कुठार (वंचरो) नहोइदेऊ, [मेरो] शिर माग पेल्यै [काटेर] तिमीलाई दिन्छु, रामको विरह (वियोग) पारेर मलाई नमार, जुन-सुकै-प्रकारले भए-पनि रामलाई [यहीं] राख, होइन-भने जन्मभर [तिम्रो] छाती जल्नेछ (पछिताउनेछौ) ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा–देखी व्याधि असाधि नृप, परेउ धरनि धुनि माथ ।
कहत परम आरत वचन, राम ! राम ! रघुनाथ ! ॥३५॥

राजादशरथ व्याधि (कैकेयीको हठरोग) असाध्य (निको नहुने) देखेर शिर हल्लाउदै (पृथ्वीमा) पछारिए, अति-दुःखित भएर "राम ! राम ! रघुनाथ !" यो वचन बोल्न लागे ॥ ३५ ॥

चौ०–व्याकुल राउ सिथिल सवगाता ❀ करिनि कलपतरु मनहु निपाता ॥ १ ॥
कण्ठ सूख मुख आव न वानी ❀ जनु पाठीन दीन विनुपानी ॥ २ ॥

सवै-शरीर शिथिल भएका, आकुल-व्याकुल-भएका राजा-दशरथ मानौं-करिणीले (हस्तिनीले) ढालेका कल्पवृक्ष हुन् कि ? [भनेजस्ता भए] ॥ १ ॥ कण्ठ (गला) सुक्यो, मुखवाट वाक्य निस्केन, [राजा-दशरथ] पानि-विना दुःखित भएका (पानी न भएका ठाउँमा छट्पटाउन लागेका) माछाजस्तै भए ॥ २ ॥

पुनि कह कटु कठोर कैकेई ❀ मनहु घायमहँ माहुर देई ॥ ३ ॥
जौं अन्तहु असकरतव रहेउ ❀ माँगुमागु तुह्मकेहिबल कहेउ ॥ ४ ॥
दुइ कि होहिं एकसमय भुआला ! ❀ हँसव ठठइ फुलाउव गाला ॥ ५ ॥
दानि कहाउव अरु कृपनाई ❀ होइकि खेमकुसल रौताई ॥ ६ ॥
छाडहुँ वचन कि धीरज धरहूँ ❀ जनि अवलाजिमि करुनाकरहू ॥ ७ ॥
तन तिय तनय धामधन धरनी ❀ सत्यसन्धकहँ तृनसम वरनी ॥ ८ ॥

फेरि कैकेयी मानौं घाउमा विष दिन (हाल्न) लागेकी हुन्कि भनेजस्तो-गरी कडा-पीरा-वचन बोल्न लागिन् ।“यदि आखीरमा यस्तो कर्तव्य थियो भने, तपाईंले केका-वलले माँग-माँग भन्नुभएको हो ? ॥ ३ ॥ ४ ॥ महाराज ! खितका-छाडेर हाँस्नु र गाला-फुलाएर ठुस्सिनु यी दुई कुरा एउटैसमयमा हुन शक्छन् र ? ॥५॥ दानी कहलाउन पनि खोज्ने, कृपणता (खोटीपना) पनि गर्ने ? । शूरता भएपछि [सँधै] क्षेमकुशल हुन्छ र ? ॥ ६ ॥ कि (आफूले बोलेको) वचन छाड्नुहास् ॥ ७ ॥ सत्यसन्ध (साँचोप्रतिज्ञा गर्ने) सकसका हकमा शरीर, स्वास्नी, छोराछोरी, घर, धन-दौलत, पृथ्वी यी-सबै चीज तृणसमान हुन्छन् भनेको छ” ॥ ८ ॥

दोहा–मरम वचन सुनि राउकह, कहु कछु दोष न तोर ।
लागेउ तोहि पिसाच जिमि, काल कहावत मोर ॥३६॥

[कैकेयीका यस्ता] मर्मवचन (मुटुकलेजा छेड्ने कुरा) सुनेर राजाले भने “तिम्रो दोष केही-पनि छैन, पिशाचजस्तै भएर मेरो काल तिमीलाई लागेको छ (सवारभएको = चढेको छ) त्यसैले यस्तो बकाएको हो ॥ ३६ ॥

चौ०–चहत नभरत भूपतहि भोरे ❀ विधिवस कुमतिवसी जियतोरे ॥ १ ॥
सो सव मोर पाप परिनामू ❀ भएउ कुठाहर जेहिविधि बामू ॥ २ ॥

भरत भुलेर (झुक्किएर) पनि राजपदवी चाहँदैन (इच्छागर्दैन) [परन्तु] तिम्रा हृदयमा दैववश भएर कुमति वस्नआई ॥ १ ॥ त्यो सबै मेरा-पापको परिणाम (फल) हो, जसले गर्दा कुठाउँमा (कुसमयमा) दैव वाम (प्रतिकूल) भयो ॥ २ ॥

सुवस वसिहि फिरिअवध सुहाई ❀ सवगुन धाम रामप्रभुताई ॥ ३ ॥
करिहहिं भाइ सकल सेवकाई ❀ होइहि तिहुँपुर रामबडाई ॥ ४ ॥
तोर कलंक मोर पछिताऊ ❀ मुएहु न मिटिहि न जाइहिकाऊ ॥ ५ ॥

सुन्दर-अयोध्यापुरी पनि फेरी राम्रै-गरी वस्नेछ (गुल्जार हुनेछ) । (त्यहाँ) सबै-गुणका-निवास-स्वरूप-भएका-रामको प्रभुता (राज्य) हुनेछ ॥ ३ ॥ सबै-भाई रामको सेवा गर्नेछन्, तीनैलोकमा रामको प्रशंसा हुनेछ, तिम्रो कलंक र मेरो पछितो मरेपछि-पनि मेटिने छैन, कहिल्यै जानेछैन ॥ ४ ॥ ५ ॥

अव तोहि नीक लाग करु सोई ❀ लोचन वोट वैठु मुह गोई ॥ ६ ॥
जवलगि जिअउँ कहउँ करजोरी ❀ तवलगि जनिकछु कहसिबहोरी ॥ ७ ॥
फिरिपछितैहसि अन्त अभागी ❀ मारसि गाइ नहारू लागी ॥ ८ ॥

अव तँलाई जे मनपर्छ गर, मुख छोपेर मेरा नजरको ओटमा (नदेखिने ठाउमा) वस् ॥६॥ हात जोरेर विन्ति गर्दछु कि जहाँसम्म म बाँच्तछु, तहाँसम्म फेरि केही नबोल, अभागिनि! फेरि आखिरमा पछिताउनेछस्, सिंहका-निमित्त गाई मारिस् [गाई मारेर सिंहलाई पोस्न लागिस्,परन्तु स्वतन्त्र सिंह अर्काले मारेर दिएको गोमांस खान पछि लाग्दैन, खालि गोहत्या-मात्र

हुन जान्छ, त्यस्तै तैंले रामको घात गर्नु मात्रै हुनेछ त्यसरी दिएको राज्यलाई स्वतन्त्र-स्वधर्म पालक-भरतले स्वीकार गर्नेछैन] ॥ ७ ॥ ८ ॥ (क)

दोहा–परेउ राउ कहि कोटिविधि, काहे करसि निदान ।
कपटसयानि नकहति कछु, जागति मनहु मसान ॥३७॥

राजादशरथ करोडौं तरहले "किन (वंशको) ध्वंस गर्छेस्" भनेर पछारिए, [परन्तु] कपटगर्नामा बाठी-भएकी-कैकेयीले मानौं-मसान-जगाउन–लागेकी हुन्कि? भनेजस्तो गरी केही बोलिनन्, [मसान–जगाउन आसन बाँधेर बसे-पछि साधकले बोल्यो भने विघ्न पर्दछ, त्यस्तै राज्यसिद्धि खोज्ने कैकेयीले कपट-मशान जगाउन खोजेका वेलामा कसरीबोल्नु ?]॥३७॥

चौ०–राम रामरट विकल भुआलू ❀ जनुविनु पंख विहंग वेहालू ॥ १ ॥
हृदय मनाव भोर जनिहोई ❀ रामहि जाइ कहइ जनिकोई ॥ २ ॥
उदउ करहु जनिरविरघुकुलगुर ❀ अवध विलोकि सूलहोइहि उर ॥ ३ ॥
भूपप्रीति कैकइ कठिनाई ❀ उभय अवधि विधि रची बनाई ॥ ४ ॥

"राम राम" भनेर रट्तारट्ता राजा-दशरथ पखेटा–उखेलिदिंदा वेहालभएको पक्षिजस्तै विकल (वेहाल) भए ॥ १ ॥ [राजादशरथ] "प्रातःकालै नहोस्, गएर रामलाई [यो कुरा] कसैले नभनोस्" यस्तो मनाउन लागे ॥ २ ॥ [राजादशरथ सूर्यनारायणको प्रार्थना गर्न लागे कि] "भगवन् ! रघुकुलमूलपूरुष ! रवे ! उदय नगर्नुहोस् (नउदाउनुहोस्) [किन भने ?] अयोध्याको अवस्था देखेर हजूरका हृदयमा ठुलो दर्द हुनेछ" ॥ ३ ॥ विधाताले खूब सजेर, राजाको (मुलायम) प्रेम र कैकेयीको (कठोर) निष्ठुरता यी दुइको अवधि (सीमा) रचे ॥ ४ ॥

विलपत नृपहि भएउ भिनुसारा ❀ वीनावेनु संख धुनि द्वारा ॥ ५ ॥
पढहिं भाट गुन गावहिं गायक ❀ सुनत नृपहि जनु लागहिं सायक॥ ६ ॥
मंगलसकल सोहाहिं न कैसे ❀ सहगामिनिहि विभूषन जैसे ॥ ७ ॥
तेहिनिसि नीदपरी नहिं काहू ❀ रामदरस लालसा उछाहू ॥ ८ ॥

राजा-दशरथले विलाप गर्दागर्दै प्रातःकाल भयो, ढोकामा वीणा, बाँसुरी, शंखको ध्वनि हुन लाग्यो ॥ ५ ॥ भाटहरू (कवित्त) पढन लागे, गवैयाहरू गुणगान गर्न लागे । [त्यो अवाज] सुन्दा राजालाई वाण-लागेजस्तै भयो ॥ ६ ॥ [राज्याभिषेकका निमित्त तयार गरेका] सकल–मङ्गल–पदार्थ कसरी मन नपर्ने भए भने,–॥ ७ ॥ सहगामिनी (सतीजाने स्त्री)

(क) कोही टीकाकार "नाहरूका निमित्त (जुत्ताप्रभृति-सिउने-नहर्नी-बनाउनाका निमित्त) गाई मारिस (त्यति-तुच्छ-चीजका निमित्त गाईको हत्या गरेजस्तो, पाजि-राज्यका निमित्त रामको वनवास गरिस्)" यस्तो व्याख्यान गर्दछन् । कोही टीकाकार "नाहरू (वाजपक्षी) का निमित्त गाई मारिस, वाज-पक्षी गोमांस खादैन गोहत्यामात्र हुन जान्छ, गोमांसतुल्य संझेर भरतले राज्य लिनेछैन, खाली गाईप्राणी-जस्ता-रामको इष्टघात मात्रै गर्न लागिस्" यस्तो व्याख्यान गर्छन् ।

सबै-व्याख्यान उचित छन् ।

लाई जसरी (सौभाग्यका) गहना मन्पर्दैनन् [त्यसैगरी]। रामचन्द्रजीका दर्शनको लालसाले र उत्सवका उत्साहले (गर्दा) त्यो रातमा कसैलाई निद्रा परेन ॥ ८ ॥

दोहा–द्वार भीर सेवक सचिव, कहहिं उदित रविदेखि ।
जागेउ अजहुँ न अवधपति, कारन कवन विसेखि ॥३८॥

ढोकामा मन्त्रीहरूको र सेवकहरूको भीड भयो । सूर्य उदाएको देखेर तिनीहरु "अझपनि अवधपति-महाराजदशरथ जागा भएन, कुन कारणविशेष होला" भन्न लागे ॥३८॥

चौ०–पिछले पहर भूप नित जागा ❀ आजु हमहिं बड़ अजरज लागा ॥ १ ॥
जाहु सुमन्त्र जगावहु जाई ❀ कीजिअ काज रजायसु पाई ॥ २ ॥

"[रात्रिको] पछिल्ला-पहरमा महाराज सँधै जागा हुन्थ्यो, आज हामीलाइ वडो आश्चर्य लाग्यो [अझ जागा भएको छैन] हेसुमन्त्र! (मन्त्रिवर !) जानुहोस्, जागा गराउनुहोस्, आज्ञा पाएर काम गरौं" ॥ १ ॥ २ ॥ [यस्तो सवैको वचन सुने]

गये सुमन्त्र तव राउर माहीं ❀ देखि भयावन जात डेराहीं ॥ ३ ॥
धाइ खाइ जनु जाइ नहेरा ❀ मानहु विपति विषाद वसेरा ॥ ४ ॥
पूछे कोउ न उत्तर देई ❀ गये जेहि भवन भूप कैकेयी ॥ ५ ॥

अनि सुमन्त्र राजाका समीप जान हिंडे। राजभवनको भयानकता देखेर डराउदै जान लागे, मानौं (राजभवन) दौडेर खान्छ कि ? भनेजस्तो [भयानक थियो] हेर्न शकिदैनथ्यो, मानौं विपत्ति र विषादको डेरै होकि ? [भनेजस्तो थियो] ॥ १ ॥ ४ ॥ [सुमन्त्रले] सोधे कसैले उत्तर दिएन, [अनि] महाराज जहाँ हुनुहुन्थ्यो, उहीं कैकेयीभवनमा गए ॥ ५ ॥

कहि जय जीव वैठे शिरनाई ❀ देखि भूपगति गएउ सुखाई ॥ ६ ॥
सोच विकल विवरन महि परेऊ ❀ मानहुँ कमल मूल परिहरेऊ ॥ ७ ॥
सचिव सभीत सकइ नहि पूछी ❀ बोली असुभ भरी सुभ छूछी ॥ ८ ॥

[सुमन्त्रमन्त्री] "राजन् ! जय, राजन् ! जीव" भनेर शिर झुकाइकन वसे, राजाको अवस्था देखेर खंग्रङ्ग सुके ॥ ६ ॥ शोकले व्याकुल भएका, जमीनमा पडीरहेका, मानौं डाँठ न भएको (लत्रीरहेको) कमल हुन्कि ? [भनेजस्ता थिए] मन्त्री भयमीत भए, सोध्न शकेनन्, [अनि कैकेयीले] अशुभले भरिएको शुभले शून्य भएको [झूटो] वचन बोलिन् ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा--परी न राजहि नीद निसि, हेतु जान जगदीस ।
राम राम रटि भोर किय, कहइ न मरम महीस ॥ ३३ ॥

"महाराजलाई राति निद्रा परेन, कारण परमेश्वर जानून्, रामराम रटतारटतै उज्यालो पार्नुभयो (रात विताउनु भयो), महाराज [त्यसकुराको] मर्म वताउनुहुन्न ॥३३॥

आनहु रामहि वेगि बोलाई ❀ समाचार तव पूछेउ आई ॥ १ ॥
चले सुमन्त्र राय रुख जानी ❀ लखी कुचालि कीन्ह कछु रानी ॥ २ ॥

रामलाई चाँडै बोलाएर ल्याऊ, आएपछि सबै समाचार (वृत्तान्त) सोधे"। [कैकेयीको वचन सुनेर] राजाको आशय (यस्तै होला) भनी जानीकन सुमन्त्र हिंडे, [परन्तु तिनले] "रानीकैकेयीले केही कुचाल गरिन्" भनेर लखगरे (ठहराए) ॥ १ ॥ २ ॥

सोच विकल मग परइ नपाऊ ❀ रामहि बोलि कहिहि का राऊ ॥ ३ ॥
उर धरि धीरज गएउ दुआरे ❀ पूछहिं सकल देखि मनमारे ॥ ४ ॥
समाधान करि सो सबहीका ❀ गएउ जहाँ दिनकर कुल टीका ॥ ५ ॥

[सुमन्त्र] शोकले व्याकुल (थिए) जानेवाटामा पाउ अघिसर्दैनथे, "रामलाई बोलाएर राजा के भन्नेहुन्" [यस्तो विचार गर्दथे] ॥ ३ ॥ [ती] हृदयमा धैर्य धारण गरेर राजद्वारमा पुगे, [तिन्लाई] मनोहत (मन् मरेका) देखेर सबैले सोध्न लागे ॥ ४ ॥ ती (सुमन्त्र) सबैका प्रश्नको समाधान गरेर जहाँ सूर्यकुलतिलक-रघुनाथजी हुनुहुन्थ्यो [वहाँ] पुगे ॥ ५ ॥

राम सुमन्त्रहि आवत देखा ❀ आदर कीन्ह पितासम लेखा ॥ ६ ॥
निरखि बदन कहि भूप रजाई ❀ रघुकुल दीपहि चलेउ लेवाई ॥ ८ ॥
राम कुभाँति सचिव सँग जाहीं ❀ देखि लोग जँहतँह बिलखाहीं ॥ ८ ॥

रामजीले सुमन्त्रलाई आउनलागेको देख्नुभयो, पितृतुल्य गरेर आदर गर्नुभयो ॥ ६ ॥ रामजीको मुहार हेरेर राजाको आज्ञा सुनाएर, [सुमन्त्र] रघुकुलदीप (रामचन्द्र) लाई [साथमा] लिएर [दशरथका समीप तर्फ] हिंडे ॥ ७ ॥ रामजी [फगत-एउटा] मन्त्रीसंग नराम्रोतवरले (विना ठाठवाठ) जान लाग्नुभयो, [त्यो देखेर] जहाँ तहाँ मानिसहरू विलखवन्द परे ॥ ८ ॥

दोहा--जाइ दीख रघुबंसमनि, नरपति निपट कुसाज।
सहमि परेउ सिंघिनिहि, मनहु बृद्ध गजराज ॥ ४० ॥

रघुकुलमणि-रामचन्द्रले गएर विलकुल साजवाज नभएका (राजोचित अवस्थामा नरहेका) राजादशरथलाई मानौं सिंहनीलाई देखेर भयव्याकुल-भएको बूढो-हात्तीजस्ता देख्नुभयो ॥ ४० ॥

चौ-सूखहिं अधर जरइ सब अङ्गू ❀ मानहु दीन मनिहीन भुअङ्गू ॥ १ ॥
सरुष समीप दीखि कैकेयी ❀ मानहु मीच घरी गनि लेई ॥ २ ॥
करुनामय मृदु राम सुभाऊ ❀ प्रथम दीख दुख सुना न काऊ ॥ ३ ॥
तदपि धीर धरि समउ बिचारी ❀ पूछी मधुर बचन महतारी ॥ ४ ॥

[राजाका] ओठ सुकि रहेका छन्, सब अङ्ग [संतापले] जलीरहेका छन्, मानौं राजा होइनन्, मणिहराएको हुनाले दुःखी-भएका फणी (नाग) हुन् [भनेजस्ता छन्] ॥ १ ॥ क्रोधान्ध भएर राजाका समीपमा वसेकी कैकेयीलाई मानौं-मरणकालको घडी गन्न लागेकि मृत्युनै हो कि ? भनेजस्ती देख्नुभयो ॥२॥ रामजीको स्वभाव दयामय कोमल थियो [उहाले]

त्यो दुःख प्रथम देख्नु भयो [अघि देख्नुभएकोथिएन]। [यस्तो दुःख] कहिल्यै सुन्नुभएको-पनि थिएन, तथापि समयको विचार गरेर धैर्य धरीकन माता कैकेयीसंग मधुरवचनले सोध्नु भयो ॥ ३ ॥ ४ ॥

मोहि कहु मातु ! तात दुख कारन ❀ करिअ जतन जेहि होइ निवारन ॥ ५ ॥
सुनहु राम ! सब कारन एहू ❀ राजहि तुम्हपर बहुत सनेहू ॥ ६ ॥
देन्ह कहेन्हि मोहि दुइ वरदाना ❀ माँगेउ जो कछु मोहि सोहाना ॥ ७ ॥
सो सुनि भएउ भूप उर सोचू ❀ छाडि न सकहिं तुम्हार सँकोचू ॥ ८ ॥

"हेमाता ! पिताका दुःखको कारण मलाई भन्नुहोस्, जसवाट दुःखको निवारण हुन्छ, त्यो यत्न गरौं," ॥ ५ ॥ [रामजीको यो वचन सुनेर कैकेयी भन्न लागिन्] "राम ! सुन, सवैकारण यही हो [के भने ?] तिम्रा ऊपर महाराजको स्नेह ज्यादा छ ॥ ६ ॥ मलाई दुई-वरदान दिन्छु भन्नुभएको थियो, मलाई जोकुछ इष्ट थियो [त्यो] मैले मागें, त्यो सुनेर महाराजका हृदयमा सुर्ता परेको छ, तिम्रो संकोच छाड्न शक्नुहुन्न ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा—सुत सनेह इत वचन उत, संकट परेउ नरेस ।
सकहुत आयसु धरहु सिर, मेटहु कठिन कलेस ॥४१॥

यता छोराका उपरको स्नेह, उता प्रतिज्ञाको वचन, महाराजलाई संकष्ट पर्‍यो, सक्छौ भने [पिताको] आज्ञालाई शिरसा धारणा गर, कठोर–संकष्टलाई मेटी-देउ ॥ ४१ ॥

चौ०–निधरक वैठि कहै कटुवानी ❀ सुनत कठिनता अति अकुलानी ॥ १ ॥
जीभ कमान वचन शर नाना ❀ मनहुँ महिप मृदु लच्छ समाना ॥ २ ॥
जनु कठोर पन धरे शरीरू ❀ सिखइ धनुष विद्या वर वीरू ॥ ३ ॥
सब प्रसङ्ग रघुपतिहि सुनाई ❀ वैठि मनहु तनुधरि निठुराई ॥ ४ ॥

कैकेयी निर्धक्क भएर वसीकन कठोर-वचन बोल्दथिन्, त्यो सुन्दा खास-कठोरता पनि व्याकुल हुन्थ्यो [अरू–मानिसको के कुरा ?]। कैकेयीको जिभ्रो मानौं कमान (धनु) थियो, नानाप्रकारका-वचन नानाप्रकारका-वाण थिए, राजादशरथ कोमल-लक्ष्य (तारो) थिए, मानौं खासनिष्ठुरतानै शरीरधारण गरेर श्रेष्ठ-वीरस्वरूप-भईकन धनुर्विद्या-शिक्न लागेको हो कि ? [भन्ने भान हुन्थ्यो] [धनुर्विद्याको अभ्यास गर्नेले कमलो तारो राखेर त्यसमा वारंवार वाणप्रहार गर्नुपर्दछ, यहाँ खास निष्ठुरतारूपी धनुर्विद्याका छात्रले कैकेयीको जिभ्रा-लाई धनु, वचनलाई वाण वनाएर दशरथरूपी-कोमल-तारामा वारवार प्रहार गर्न लाग्यो] ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ रघुनाथजीलाई सवैकुराको प्रसङ्ग सुनाएर मानौं शरीर-धारणा-गरेकी खास-निष्ठुरतानै हो कि ? भनेजस्तोगरी कैकेयी [वर लिनाका निमित्त पोल्टो पसारेर] वसिन् ॥ ४ ॥

मन मुसुकाइ भानुकुल भानू ❀ राम सहज आनन्द निधानू ॥ ५ ॥
बोले वचन विगत सब दूषन ❀ मृदु मञ्जुल जनु वाग विभूषन ॥ ६ ॥

भानुकुलमा भानु (सूर्य) तुल्यभएका-रघुनाथजी स्वभावसिद्ध-भएका आनन्दका निधान (खानि)-स्वरूप हुनुभएको हुनाले मनैमनमा हाँसेर सर्वदोषरहित-भएको, कोमल-मनोहर, मानौं-वाग्देवताको गहनानै-हो कि ? भनेजस्तो वचन वोल्न लाग्नुभयो ॥ ५ ॥ ६ ॥

सुनु जननी ! सोइ सुत वड भागी ❀ जो पितु मातु वचन अनुरागी ॥ ७ ॥
तनय मातु पितु तोषनि हारा ❀ दुर्लभ जननि ! सकल संसारा ॥ ८ ॥

"हेमाता ! सुन्नुहोस्, जो पुत्र पितामाताका-वचनमा प्रेमी छ (प्रेमपूर्वक वचनको पालन गर्दछ) त्यही-पुत्र बडो भाग्यवान् हो, हेजननि ! आमाबाबुलाई संतुष्ट पार्ने पुत्र सकल-संसारमा दुर्लभ छ ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा—मुनि गन मिलन विसेखि वन, सवहि भाँति हित मोर।
तेहि महँ पितु आयसु वहुरि, सम्मत जननी तोर ॥४२॥

हेजननि ! सवतरहले मेरो हित हुने मुनिसमूहको भेटघाट विशेष गरेर वनैमा हुन्छ, त्यसमाथि फेरि पिताको आज्ञा, त्यसमाथी-पनि हजूरको मनपरेको कुरा, [यसरी वनवास पाउनु ता मेरो अहोभाग्य ! हो] ॥ ४२ ॥

चौ०—भरत प्रान प्रिय पावहिं राजू ❀ विधि सव विधि मोहि सनमुख आजू ॥ १ ॥
जो न जाउँ वन ऐसेहु काजा ❀ प्रथम गनिअ मोहि मूढ समाजा ॥ २ ॥
सेवहिं अरँड कलपतरु त्यागी ❀ परिहरि अमृत लेहिं विष माँगी ॥ ३ ॥
तेउ न पाय अस समउ चुकाहीं ❀ देखु विचारि मातु मन माहीं ॥ ४ ॥

[मेरा] प्राणप्यारा-भरत राज्य पाउनू, आज विधाता सवतरहले मेरा सन्मुख (अनुकूल) भए ॥ १ ॥ यस्तो-कामका-निमित्त (पिताको आज्ञा संपादन माताको मनोरथ पूरण, मुनिजनको दर्शनप्राप्ति, यिनका निमित्त) म वन गइन भने, मलाई समाजले मूर्खमा पहिलो गन्नेछ (प्रथमश्रेणीको = पहिलानम्बरको मूर्ख ठहरिने छु) ॥ २ ॥

जो-मूर्खहरू कल्पवृक्षलाई छाडेर अरिंडको सेवा गर्दछन्, जो मूर्खहरू अमृतलाई मिल्काईकन विष मागेर लिन्छन्, तिनीहरूपनि यस्तो मौका पाएर चुक्ने छैनन्, आमा ! मनमा विचार गरी हेर्नुहोस्न ॥ ३ ॥ ४ ॥

अम्ब ! एक दुख मोहि विसेखी ❀ निपट विकल नर नायक देखी ॥ ५ ॥
थोरहि वात पितहि दुख भारी ❀ होति प्रतीति न मोहि महतारी ॥ ६ ॥

मुमा ! महाराजलाई विल्कुल व्याकुल भएको देख्ता मलाई एउटा दुःख ज्यादैनै लागिरहेछ, थोरैकुरामा (सानोकुरामा) पिताजीलाई ठूलो दुःख ? हेजननि ! [यस्तो हुँदा भने हजूरले भनेको-कुरामा अलिल] पत्यार लाग्दैन ॥ ५ ॥ ६ ॥

राउ धीर गुन उदधि अगाधू ❀ भा मोहिते कछु वड अपराधू ॥ ७ ॥
जाते मोहि न कहत कछु राऊ ❀ मोरि सपथ तोहि कहु सतिभाऊ ॥ ८ ॥

महाराज धैर्य-गुणका अगाधसमुद्र होइवक्सिन्थ्यो, मवाट केही ठूलो अपराध

भएछ की क्या हो ? जुन-अपराधले गर्दा महाराज मलाई केही भन्नुहुन्न । मुमा ! हजूरलाई मेरो शपथ छ साँचो भन्नुहोस" ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा–सहज सरल रघुवर वचन, कुमति कुटिल करि जान ।
चलइ जोंक जिमि वक्रगति, जद्यपि सलिल समान ॥४३॥

[यस्ताप्रकारको] स्वभावैले सरल (सोझो) भएको रघुनाथजीको वचनलाई कुबुद्धिभएकी-कैकेयीले कुटिल (कपटपूर्ण) भनेर जानिन् ["वनवासको तारीफ गरेको मलाई भ्रम पार्नाका निमित्तै हो" भनी ठानिन्] [ठीकैहो] जस्तै कुटिलभएको जुगा यद्यपि पानी सम्म रहन्छ तापनि (त्यसमाथि) टेढो-गतिले हिड्दछ [टेढाले टेढैचाल लिन्छ] ॥४३॥

चौ०–रहसी रानि राम रुख पाई ❀ बोली कपट सनेह जनाई ॥ १ ॥
सपथ तुह्मार भरत कइ आना ❀ हेतु न दूसर मै कछु जाना ॥ २ ॥

रानी-कैकेयीले रामजीको रुख (आशय) पाइन् र खुशीभइन्, [अनि] कपटको-स्नेह जनाएर बोल्न लागिन् "[राम !] तिम्रो र अरु भरतको शपथ छ, मैले अर्को-कारण केही जानेकीछैन ॥ १ ॥ २ ॥

तुह्म अपराध जोग नहि ताता ! ❀ जननी जनक बन्धु सुखदाता ॥ ३ ॥
राम ! सत्य सव जो कछु कहहु ❀ तुह्म पितु मातु वचन रत अहहु ॥ ४ ॥

बाबु ! तिमी अपराधयोग्य छैनौ, माता-पिता-बान्धवहरूलाई सुखदाता छौ, हेराम ! तिमी जोकुछ भन्दछौ त्यो-सवै-कुरा साँचो हो । तिमी पिता र माताका वचनमा रत (तत्पर) छौ ॥ ३ ॥ ४ ॥

पितहि बुझाइ कहहु बलिं सोई ❀ चौथे पन जेहि अजस न होई ॥ ५ ॥
तुह्म सम सुअन सुकृत जेहि दीन्हे ❀ उचित न तासु निरादर कीन्हे ॥ ६ ॥

हेराम ! पिताजीलाई बुझाएर त्यही कुरा गर, जसमा (पिताजीका) वृद्धावस्थामा दुर्यश नहोस् ॥ ५ ॥ जुन-पुण्यले तिमी-जस्तो सत्पुत्र दियो, त्यही-सत्य-भाषणरूपपुण्यको अनादरगर्नु उचित छैन ॥ ६ ॥

लागहिं कुमुख वचन शुभ कैसे ❀ मगह गयादिक तीरथ जैसे ॥ ७ ॥
रामहि मातु वचन सव भाये ❀ जिमि सुरसरि गत सलिल सुहाये ॥ ८ ॥

कैकेयीका अशुभ-मुखवाट निस्केका ई-वचन कसरी शुभ लाग्ने भए भने [अपवित्र] मगधदेशवाट उत्पन्न भएका गयाप्रभृति-पवित्र-तीर्थजस्तै । रामजीलाई माता कैकेयीका ई सवैवचन गङ्गाजीकाप्रवाहमा रहेका सुन्दरजलजस्तै मनपरे ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा–गइ मुरुछा रामहि सुमिरि, नृप फिरि करवट लीन्हि ।
सचिव राम आगमन कहि, विनय समय सम कीन्हि ॥४४॥

मूर्छा हट्यो, राजाले रामजीलाई संझेर करवटलिए (कोल्टो फेरे) [अनी] मंत्रीले रामजीको आगमन विन्ति गरेर समयानुसारको विनय गरे ॥ ४४ ॥

चौ०-अवनिप अकनि राम पगु धारे ❀ धरि धीरज तव नयन उघारे ॥ १ ॥
सचिव सँभारि राउ बैठारे ❀ चरन परत नृप राम निहारे ॥ २ ॥
लिए सनेह विकल उरलाई ❀ गइ मनि मनहु फनिक फिरिपाई ॥ ३ ॥

राजा-दशरथले जव रामजी आएको सुने, अनी धैर्यधारण गरेर नजर खोले ॥ १ ॥ मन्त्रीले राजालाई सह्मालेर वसाए, राजाले पाउपरेका रामजीलाई देखे ॥ २ ॥ स्नेहव्याकुल-भएर रामलाई छाती लाए (आलिंगन गरे) मानौं नागले हराएको-मणि फेरि पाएको हो कि ? [भनेजस्तो भयो] ॥ ३ ॥

रामहि चितइ रहेउ नरनाहू ❀ चला विलोचन वारि प्रवाहू ॥ ४ ॥
सोक विवस कछु कहइ न पारा ❀ हृदय लगावत वारहिं वारा ॥ ५ ॥
विधिहि मनाउ राउ मन माहीं ❀ जेहि रघुनाथ न कानन जाहीं ॥ ६ ॥

राजा-दशरथ रामजीलाई हेरीरहन लागे, नेत्रवाट जलप्रवाह चल्यो ॥ ४ ॥ शोक-विवश भएर केही कुरा सिद्ध्याउन शकेनन्, वारंवार रामजीलाई हृदयमा लगाउन लागे ॥५॥ राजा-दशरथ मनैमनमा विधाता-लाई मनाउँदथे, जसमा रघुनाथजी जङ्गल नजाउन् ॥ ६ ॥

सुमिरि महेसहि कहइ निहोरी ❀ विनती सुनहु सदासिव मोरी ॥ ७ ॥
आशुतोष तुह्म अवढर दानी ❀ आरति हरहु दीन जन जानी ॥ ८ ॥

महादेवलाई संझेर निहोरा (प्रार्थना) गर्दथे "हेसदाशिव ! मेरो विन्ति सुन्नुहोस्, तपाईं आशुतोष (चाँडे खुशीहुने) र अवढरदानी (अरूले दिन नशकिने कुरा दिने) हुनुहुन्छ, [तसर्थ मलाई] दीन-दुःखीजन जानेर पीडा हर्नुहोस् ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा--तुह्म प्रेरक सवके हृदय, सो मति रामहि देहु ।
वचन मोर तजि रहहिं घर, परिहरि सील सनेहु ॥४५॥

[हेशंकर !] तपाईं सवैका हृदयको प्रेरणा गर्नें हुनुहुन्छ, रामजीलाई त्यो मति दिनुहोस्, [जुनमतिले] मेरो वचन छाडेर (नमानेर।) घरमा रहून्, [आफ्नो] शील-स्नेह छाड्न् ॥ ४५ ॥

चौ०-अजस होउ जग सुजस नसाऊ ❀ नरकपरौं बरु सुरपुर जाऊँ ॥ १ ॥
सव दुख दुसह सहावहु मोहीं ❀ लोचन ओट राम जनि होहीं ॥ २ ॥

जगतमा अपयश होस्, सुयश नष्ट होस्, स्वर्ग भर्सैला परोस्, वरु नरकमा परौं, विधाताले (मलाई) दुःसह-भएका (अरु) सवैदुःख सहाउन्, [परन्तु] रामजी नेत्रका ओट (अप्रत्यक्ष) नहून्" ॥ १ ॥ २ ॥

अस मन गुनइ राउ नहिं बोला ❀ पीपर पात सरिस मन डोला ॥ ३ ॥

रघुपति पितहि प्रेमवस जानी ❀ पुनि कछु कहिहि मातु अनुमानी ॥ ४ ॥
देस काल अवसर अनुसारी ❀ बोले वचन विनीत विचारी ॥ ५ ॥

राजा-दशरथ मनमा यस्तो गुनिरहे, केही बोलेनन्, [तिनको] मन पीपलको पात-जस्तो चञ्चल थियो ॥ ३ ॥ रामचन्द्रजीले पितालाई प्रेमव्याकुल भएको जानेर माता (कैकेयी) फेरी केही भन्दछिन् कि भनी ठानेर, देश-काल-मौका-अनुसारको वचन विचार-गरीकन नम्र भएर बोल्नुभयो ॥ ४ ॥ ५ ॥

तात ! कहौं कछु करौं ढिढाई ❀ अनुचित छमब जानि लरिकाई ॥ ६ ॥
अति लघुबात लागि दुख पावा ❀ काह न मोहि कहि प्रथम जनावा॥ ७ ॥
देखि गोसाँइहि पूछिउँ माता ❀ सुनि प्रसंग भये सीतल गाता ॥ ८ ॥

पिताजी ! केही बोल्दछु, धृष्टता गर्दछु, [मेरो] लडकपना (केटाकेटी प्रकृति) संझेर अनुचित [बोलेकोमा] क्षमा गर्नुहोला । [के भने ?] साह्रै-सानुकुराका लागी दुःख पाउनुभयो, पहिल्यै मलाई भनेर किन जनाउनुभएन ?॥ ६ ॥ ७ ॥ हजूरलाई देखेर माताजीसँग सोधें, कुराको प्रसंग सुन्दा शरीरका अवयव २ ठण्ढा भए, [यति-जावो-कुराका निमित्त हजूरलाई संताप परेको रहेछ भन्ने थाहा पाएँ, थाहा-पाउनाका-साथ मेरो ताप हर्‍यो, यो कत्रो कुरा होर ?]

दोहा—मंगल समय सनेह वस, सोच परिहरिअ तात ! ।
आयसु देइअ हरषि हिय, कहि पुलके प्रभु गात ॥४६॥

“मंगलको समयमा (प्रतिज्ञा पूर्ण पारेर खुशी-हुने वेलामा) स्नेहवश [हुनु-हुन्छ ?] पिताजी ! शोकसुर्ता छाडोदिनुहोस्, हृदयमा हर्षित भएर आज्ञा दिनुहोस्” यो वचन बोलेर रामचन्द्रजी शरीरमा रोमाञ्चित हुनुभयो ॥ ४६ ॥ [अनि बोल्नुभयो]

चौ०—धन्य जनम जगती तल तासू ❀ पितहि प्रमोद चरित सुनि जासू ॥ १ ॥
चारि पदारथ करतल ताके ❀ प्रिय पितु मातु प्रानसम जाके ॥ २ ॥
आयसु पालि जनम फल पाई ❀ ऐहउँ वेगिहि होउ रजाई ॥ ३ ॥

“जसको चरित्र सुनेर पितालाई आनन्द हुन्छ, पृथ्वीतलमा त्यसैको जन्म धन्य हो ॥ १ ॥ माता र पिता जुनसकसका प्राणसमान [प्यारा] छन्, धर्म-अर्थ-काम-मोक्ष ई ४ पुरुषार्थ त्यसै-सकसका करतलगत (स्वाधीन) हुन्छन् । आज्ञाको पालन गरेर जन्मको फल पाईकन चाँडै आउँला आज्ञा होस् ॥ २ ॥ ३ ॥

विदा मातु सन आवौं मागी ❀ चलिहौं वनहि बहुरि पग लागी ॥ ४ ॥
अस कहि राम गवन तव कीन्हा ❀ भूप सोक वस उतर न दीन्हा ॥ ५ ॥

माताजीसँग विदा मागेर फेरि आउँछु र [हजुरको] पाउ परेर जङ्गलतर्फ जान्छु” यसो भनेर रामजी हिंड्नु भयो, शोकवशभएका राजाले केही उत्तर दिएनन् ॥ ४ ॥ ५ ॥

नगर व्यापि गइ वात सुतीछी ❀ छुअत चढी जनु सब तनवीछी ॥ ६ ॥

सुनि भये विकल सकल नरनारी ❀ बेलि विटप जिमि देखि दवारी ॥ ७ ॥
जो जहँ सुनइ धुनइ सिर सोई ❀ बड विषाद नहि धीरज होई ॥ ८ ॥

अत्यन्त-तीक्ष्ण (तीखो) भयेको यो कुरा छुनेवित्तिकै विच्छीको विष शरीरभरमा फैलियेझैं शहरभरमा फैलियो [शहरवासीहरू विच्छीले टोकेजस्ता भए] ॥ ६ ॥ डढेलालाई देख्ता लता र वृक्ष व्याकुल भएझैं [यो कुरा] सुन्दा सकल-नरनारीहरू व्याकुल भए। जो जहाँ सुन्दथ्यो त्यो [त्यहीं] शिर हल्लाउन लाग्दथ्यो, बडो दुःख भयो, धैर्य भएन ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा—मुख सुखाहिं लोचन स्रवहिं, सोक न हृदय समाइ ।
मनहु करुनरस कटकई, उतरी अवध बजाइ ॥४७॥

[सवैका] मुख सुकिरहेका छन्, आँसू वगिरहेका छन्, हृदयमा शोक अट्टाउँदैन, मानौं करुणारसको फौज दुन्दुभी वजाएर अयोध्यामा उत्रेको हो कि? [भने जस्तो भयो] ॥ ४७ ॥

चौ०-मिलेहि माँझ विधि वात विगारी ❀ जहँ तहँ देहिं कैकइहि गारी ॥ १ ॥
एहि पापिनिहि बूझि का परेउ ❀ छाइ भवन पर पावक धरेउ ॥ २ ॥
निज कर नयन काढि चह दीखा ❀ डारि सुधा विष चाहति चीखा ॥ ३ ॥
कुटिल कठोर कुवुद्धि अभागी ❀ भइ रघुवंस वेनु वन आगी ॥ ४ ॥

[नगरनिवासीहरू भन्न लागे-] "माँझ भेट्टाउने-वित्तिकै (आनन्दको मध्य अवस्थामा) विधाताले माम्ला विगारि दियो" [यसो भन्दै-] जहाँतहाँ कैकेयीलाई गाली दिन (गाली गर्न) लागे —"यो-पापिनीलाई के समुझ पर्‍यो ?" छाइसकेको घरमा आगो (पो) राखी ए ! ॥ २ ॥ आफ्ना हातले आफ्ना आँखा झिकेर वत्ति खोज्दी रहिछ, अमृत मिल्काएर विष चाख्न खोज्दी-रहिछ ॥ ३ ॥ कपटिनी, निष्ठुरा. कुवुद्धि, अभागिनी, [यो] रघुकुल-रूपी-वाँसका-वनमा आगो [भई] ॥ ४ ॥

पालव वैठि पेड एहि काटा ❀ सुख महँ सोक ठाट धरि ठाटा ॥ ५ ॥
सदा राम एहि प्रान समाना ❀ कारन कवन कुटिलपन ठाना ॥ ६ ॥

यसले पालुवामा वसेर (पालुवाको आड गरेर) वृक्ष काटी, सुखमा शोकको ठाँट गरेर (शोकको वाना गरेर) ठाँटिइ ॥ ५ ॥ यी कैकेयीलाई रामचन्द्र सदा सर्वदा प्रानसमान प्यारा थिए, आज यिनले कुन कारणले कुटिलता गर्न लागिन् ॥ ६ ॥

सत्य कहहिं कवि नारि सुभाऊ ❀ सव विधि अगहु अगाध दुराऊ ॥ ७ ॥
निज प्रतिविम्ब वरुक गहि जाई ❀ जानि न जाइ नारि गति भाई ॥ ८ ॥

कविहरूले "स्त्रीको स्वभाव, सवतरहवाट अगम, अगाध, गुप्त, हुन्छ" भनि साँचो भनेको छ। वरु आफ्नो-प्रतिविम्ब समात्न सकिएला, भाइहो ! स्त्रीहरूको गति (चरित्र) जान्न शकिदैन ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा–काह न पावक जारि सक, का न समुद्र समाइ ।
का न करइ अबला प्रबल, केहि जग काल न खाइ ॥४८॥

आगाले कसलाई जलाउन शक्तैन ?, समुद्रमा के अट्टाउँदैन ? जवर्दस्त भएकी स्त्री कुनकुरा गर्न शक्तिन ?, जगत्मा कालले कसलाई खाँदैन ? ॥ ४८ ॥

चौ०–का सुनाइ विधि काह सुनावा ❀ का देखाइ चह काह देखावा ॥ १ ॥
एक कहहि भल भूप न कीन्हा ❀ वर विचारि नहि कुमतिहि दीन्हा ॥ २ ॥
जोहठिभएउसकलदुखभाजनु ❀ अबला बिवस ग्यानगुन गाजनू ॥ ३ ॥

“विधाताले के सुनाएर के सुनायो ? के देखाएर के देखाउन खोज्यो ?” ॥१॥ कोही भन्दछ कि–राजाले असल (काम) गरेनन् कुबुद्धि भएकी–कैकेयीलाई विचार गरेर वर दिएनन् । किन भने ? हठ (ढीपी) का कारणले [राजा] सकलदुःखका पात्र हुन आए । स्त्रीको वशपरेर ज्ञान र गुणको नाश गरे ॥ २ ॥ ३ ॥

एक धरम परमिति पहिचाने ❀ नृपहि दोस नहिं देहि सयाने ॥ ४ ॥
शिबि दधीचि हरिचन्द कहानी ❀ एक एकसन कहहिं बखानी ॥ ५ ॥

कोही चतुर धर्मको प्रमाण (मर्यादा) जान्ने मानिस राजालाई दोष दिंदैनथे, कोही कोहीसँग शिबि–दधीचि-हरिश्चन्द्रको कथा विस्तारपूर्वक भन्नलागे ॥ ४ ॥ ५ ॥ (क)

एक भरतकर संमत कहहीं ❀ एक उदास भाय सुनि रहहीं ॥ ६ ॥
कान मूदि कर रद गहि जीहा ❀ एक कहहिं यह बात अलीहा ॥ ७ ॥
सुकृत जाँहि अस कहत तुह्मारे ❀ राम भरत कहँ परम पिआरे ॥ ८ ॥

कोही [रामजीलाई धपाउनामा] भरतको संमति छ भन्ने भए, कोही उदासीनभावले सुनीरहने भए (यसोउसो केही न भनेर टोलाई रहे) ॥ ५ ॥ कोही [समुझदार] दुई हातले कान थुनेर दाँतले जिभ्रो दवाएर “यो-कुरा झूटो हो, यसोभन्दा तिमीहरूको धर्म नष्ट हुनेछ, रामजी भरतजीका परम–प्यारा छन्. ॥ ६ ॥ ७ ॥

(क) शिबि र दधीचिको कथा ४०३,४०४ पत्रमा लेखिएको छ, उहीं हेर्नु । सूर्यवंशमा अघि हरिश्चन्द्र नाम भएका धर्मात्मा राजा थिए, एकफेर वशिष्टजीले विश्वामित्रसँग हरिश्चन्द्रका सत्यभाषणका श्रेष्ठताको विषयमा कुरा गरे, राजाको परीक्षा लिनाका निमित्त विश्वामित्रले अनेक यत्न गरे, अर्थात् जम्मै साम्राज्य दान गराएर लिए, त्यसको दानप्रतिष्ठाको चुक्ती गर्न भाका दिए, सत्यवादी–राजाहरिश्चन्द्रले रानी र छोरा वेचेर दानप्रतिष्ठाको दाम अलीकति चुक्ती गरे, वाँकीका निमित्त आफूसमेत चण्डाल (पोडे) को हातमा बेचिये, काशीपुरीमा चण्डालको नोकर भएर श्मशानको कर (दस्तूर) असूल गर्ने काम लिएर वसे, यिनको वेचेको छोरो सर्पले डसेर मस्यो, वाहुनका घरमा चाकर्नी भएर रहेकी रानीले त्यसलाई जलाउन श्मशानमा ल्याएर विलाप गर्न लागिन् । आखीरमा राजा–हरिश्चन्द्रले आफ्नी रानी र मरेको छोरालाई चिन्हे, तैपनी आफ्नो सत्यवचन पूर्ण गर्नाका निमित्त दस्तूर नलिईकन छोरालाई जलाउन दिएनन्, सत्यवादिनी-सतीसमाजपूजनीया महारानीले आफुले लाएको जीर्णवस्त्र च्यातेर श्मशानको दस्तूर अदागर्न लाग्दा भगवान प्रकट हुनुभयो हरिश्चन्द्रलाई सत्यवचनपरिपालन गरेको उचित फल दिनुभयो ।

दोहा—चन्द चवइ वरु अनलकन, सुधा होइ विष तूल ।
सपनेहु कवहुँ न करहिं कछु, भरत राम प्रतिकूल ।।४९।।

वरु चन्द्रमा आगाका कणाहरु चुहाउला, अमृत विषतुल्य होला, [परन्तु] भरतजी सपनामा-पनि रामजीको प्रतिकूल (अहित) कहिल्यै पनि केहिपनि गर्नेछैनन्” ॥४९॥ [भन्दथे]

चौ०-एक विधातहि दूषन देहीं ❀ सुधा देखाइ दीन्ह विष जेहीं ॥ १ ॥
खर भर नगर सोच सव काहू ❀ दुसह दाहु उर मिटा उछाहू ॥ २ ॥

जसले अमृत देखाएर विष दियो, त्यही विधातालाई कोही दोष दिन लागे ॥ १ ॥ शहरभरमा खलवल (मच्चियो) सवैलाई शोक पऱ्यो, सवैका हृदयमा सन्ताप भयो, सवैको उत्साह मेटियो ॥ २ ॥

विप्रवधू कुलमान्य जठेरी ❀ जे प्रिय परम कैकेई केरी ॥ ३ ॥
लगीं देन सिख सील सराही ❀ वचनवान सम लागहिं ताही ॥ ४ ॥

ब्राह्मणीहरू कुलका मान्यस्त्रीजनहरू, बूढापाका स्त्रीहरू, र कैकेयीका परमप्रिय-भएका-अरुस्त्रीजनहरू जो थिए,-ती सवै कैकेयीको शीलस्वभाव सह्राएर शिक्षा दिन लागे, [तर] तिनीहरूका वचन ती कैकेयीलाई वाणसमान लाग्दथे ॥ ३ ॥ ४ ॥ [सवै स्त्रीहरू भन्दथे कि-]

भरत न मोहि प्रिय रामसमाना ❀ सदा कहहु यह सव जगजाना ॥ ५ ॥
करहु रामपर सहज सनेहू ❀ केहि अपराध आज वनदेहू ॥ ६ ॥
कवहुँ न किएहु सवति आरेसू ❀ प्रीति प्रतीति जान सव देसू ॥ ७ ॥
कौसिल्या अव काह विगारा ❀ तुह्म जेहि लागि वज्रपुर पारा ॥ ८ ॥

“तपाईं सदासर्वदा “मेरो राम-वरावर भरत प्यारो छैन” भन्नुहुन्थ्यो, यो कुरा सवै-जगतले जानेको छ, रामका ऊपर स्वाभाविक प्रेम गर्नुहुन्थ्यो, आज कुनअपराधले [रामजीलाई] वनवास दिनुहुन्छ ? ॥ ५ ॥ ६ ॥ कहिल्यै-पनि सौतासँग सापत्नभाव (सौताहरूले गर्ने रीस = डाह) गर्नु भएन, [तपाईं सौतासौताहरूको] प्रीति-विश्वासलाई सवदेश जान्दछ ॥ ७ ॥ अव कौसल्याले तपाईको के विगार गर्नुभयो ? जसका लागी तपाईंले अयोध्यानगरीमा वज्र पार्नुभयो ॥ ८ ॥

दोहा-सीय कि पियसँग परिहरिहिं, लषन कि रहिहहिं धाम ।
राज कि भूँजव भरतपुर, नृप कि जिइहि विनु राम ।।५०।।

के सीताजी प्रिय (राम) को साथ छाड्लिन् ? के लक्ष्मणजी घरमा रहलान् ? के भरतजी शहरमा राज्यको भोग गर्लान् ? के महाराजादशरथ रामचन्द्र-विना वाँच्लान् ? ॥ ५० ॥

चौ०-अस विचारि उर छाडहु कोहू ❀ सोक कलङ्क कोठि जनि होहू ॥ १ ॥
भरतहि अवसि देहु जुवराजू ❀ कानन काह रामकर काजू ॥ २ ॥
नाहिन राम राजके भूखे ❀ धरम धुरीन विषयरस रूखे ॥ ३ ॥

यस्तो मनले विचार गरेर क्रोध छाड्नुहोस्, शोक र कलङ्क (बदनामी) को कोठी (भकारी) नहुनुहोस् ॥ १ ॥ भरतजीलाई यौवराज्य अवश्य दिनुहोस् [त्यसमा हाम्रो उजुछैन] वन जानामा रामको के काम ? [यहाँ बसेभने रामले उपद्रव मचाउनन् भन्नुहुन्छ भने] रामचन्द्रजी राज्यका भोका हुनुहुन्न (राज्याभिलाषी हुनुहुन्न) [वहाँ ता] धार्मिक धुरन्धर र विषयरसका-हकमा (विषयाभिलाषामा) रूखा (निःस्पृह) हुनुहुन्छ [के को डर ? तैपनि चित्त बुझदैन भने-] ॥ २ ॥ ३ ॥

गुरु गृह बसहु राम तजि गेहू ❀ नृपसन अस वर दूसर लेहू ॥ ४ ॥
जौं नहि लगिहहु कहे हमारे ❀ नहि लागिहि कछु हाथ तुह्मारे ॥ ५ ॥

"आफ्नो घर छाडेर राम गुरुका आश्रममा बसून्" महाराजसँग दोस्रो-वर यस्तो लिनुहोस्न [भैगयो नी] ॥ ४ ॥ यदि हामीले भने जस्तो [बाटामा] लाग्नुहुन्न, [तब ता] तपाईका हातमा केही लाग्ने छैन, [ढिपी पछि लाग्नुभयो भने तपाईंका दुवै हातमा फुस्सा रहला ?] ॥ ५ ॥

जौं परिहास कीन्ह कछु होई ❀ तौ कहि प्रकट जनावहु सोई ॥ ५ ॥
रामसरिस सुत कानन जोगू ❀ काह कहिहि सुनि तुह्मकहँ लोगू ॥ ५ ॥
उठहु वेगि सोइ करहु उपाई ❀ जेहिविधि सोक कलंक नसाई ॥ ८ ॥

यदि तपाईंले केही ठट्टा गरेको हो भने [तब] त्यो कुरा भनेर प्रकट जनाउनुहोस् [ख्याल् ख्याल् गर्दैमा गाल पर्ने चाल गर्नु हुँदैन] ॥ ६ ॥ रामजस्ता छोरा जङ्गलवासका योग्य छन् ?, [यो-कुरा] सुनेर तपाईंलाई लोकले के भन्ला ? [विचार गर्नुहोस्] ॥ ७ ॥ झट्ट उठ्नुहोस र जुनउपायले शोक र कलंक नष्ट हुन्छ, त्यही उपाय गर्नुहोस् ॥ ८ ॥

छन्द-जेहि भाँति सोक कलंक जाइ उपाइ करि कुल पालहीं ।
हठि फेरु रामहिं जात वन जनि वात दूसर चालहीं ॥
जिमि भानुविनु दिन प्रान विनुतन चन्दविनु जिमि जामिनी ॥
तिमि अवध तुलसीदास प्रभु विनु समुझधौं जियभामिनी ॥१॥

जुनतरहले शोक र कलंक जान्छ (नष्टहुन्छ) त्यो उपाय गरेर कुलको पालना गर्नुहोस्, वन जानलागेका रामलाई हठ गरेर फर्काउनुहोस् ॥ दोस्रो-कुरा चलाउदै नचलाउनु होस् । सूर्य-विना दिन जस्तो हुन्छ, प्राण-विना शरीर जस्तो हुन्छ, चन्द्र-विना रात्रि जस्तो हुन्छे, [तुलसीदास भन्दछन्] प्रभु-रामचन्द्र विना अयोध्यानगरी त्यस्तै हुनेछ, हेमहारानी ! [योकुरा] मनले संझनुहोस् ॥ १ ॥

सोरठा--सखिन्ह सिखावन दीन्ह, सुनत मधुर परिनाम हित ।
तेहि कछु कान न कीन्ह, कुटिल प्रबोधी कूबरी ॥१॥

सुन्दामा मीठो, परिणाम (पछीपरन्तु) मा हित भएको शिक्षा सखीहरूले दिए, ती कैकेयीले त्यो कुरा कानमा पारिनन् (सुनिनन्) [किन भने ?–] कुटिल कुबरीमन्थराले [कसैका अर्तिउपदेश पछि नलागे भनेर] बोध गराएकी थिइी ॥ १ ॥

चौ०–उतर न देइ दुसह रिस रूखी ❀ मृगिन्ह चितव जनुबाघिनीभूखी ॥ १ ॥
ब्याधिअसाधिजानितिनत्यागी ❀ चलीं कहत मतिमन्द अभागी ॥ २ ॥

[कैकेयी] कडा रीसले रूखा भएर उत्तर नदिने भइन्, [ती] भोकाएकी हरिण हेर्न लागेकी बाघिनीजस्ती [थिइन्] ॥ सखीप्रभृतिस्त्रीजनले त्यो हठरोग असाध्य जाने, तिनलाई छाडेर "मन्दबुद्धि, अभागिनी" भन्दै फर्के ॥ १ ॥ २ ॥

राजकरत यहि दइअ बिगोई ❀ कीन्हेसि असजस करइ न कोई ॥ ३ ॥
एहि विधि विलपहिं पुरनरनारी ❀ देहिं कुचालिहि कोटिंकगारी ॥ ४ ॥
जरहिं विषम जर लेहिं उसासा ❀ कवनि रामविनु जीवन आसा ॥ ५ ॥

"राज्य गर्दागर्दै यिनलाई दैवले बिगार्‍यो, यिनले यस्तो गरिन्, जस्तो कोई पनि गर्दैन" ॥ ३ ॥ यसप्रकारले नगरका–नरनारीहरू विलाप गर्न लागे, कुचालमा चलेकी कैकेयीलाई करोडौं गालो दिन लागे ॥ ४ ॥ विषमज्वर–चढजस्ता भएर [तातातातातो] सास फेर्नेर "रामजी–विना जिउनाको के आशा" [भन्न लागे] ॥ ५ ॥

विपुल वियोग प्रजा अकुलानी ❀ जनु जलचरगन सूखत पानी ॥ ६ ॥
अतिविषाद वस लोग लोगाई ❀ गये मातुपहिं राम गोसाई ॥ ७ ॥
मुख प्रसन्न चितचौगुन चाऊ ❀ मिटा सोच जनि राखें राऊ ॥ ८ ॥

पानी शुक्दा जलचरजन्तु ब्याकुल भए झैं रामजीका ठूला वियोगले प्रजाहरू ब्याकुल भए ॥ ६ ॥ सबै स्त्रीपुरुषहरू अत्यन्त विषाद (खेद) ग्रस्त भए । प्रभु-रामचन्द्रजी माता-कौशल्याजीका समीप पुग्नुभयो ॥७॥ [उहाँको] मुख प्रसन्न थियो । चित्तमा चाव (उत्साह) चतुर्गुण (चौगुना) थियो । राजा-दशरथले राख्न·ता राखोइनन् भन्ने सुर्ता-शोक मेटियेको थियो[2] ॥ ८ ॥

दोहा–नव गयन्द रघुबीर मन, राज अलान समान ।
छूटजानि वनगवन सुनि, उरअनन्द अधिकान ॥५१॥

---

(१) एक पिताको आज्ञा, दोस्रो कैकेयीको इष्टसिद्धि, तेस्रो प्याराभरतलाई राज्यलाभ, चौथा वनमा ऋषि-मुनि-महात्माहरूको दर्शन, यति ४ कुरा हुनेहुनाले उत्साह चतुर्गुण बढता भयो ।

(२) आफुले मन्जुरी गरेर हिंडदा पिता-दशरथले "भो वन नजाउ" भन्न नशकेको हुनाले रोकियूँला भन्ने शोकसुर्ता मेटिएको थियो ।

5

रघुनाथजीको मन नयाँ·हात्तिजस्तो (स्वच्छन्दताभिलाषी) थियो, राज्य आलान (हात्तिवाँध्ने मौलो) तुल्य हो। वन जानुपर्छ भन्ने कुरा सुन्दा मौलावाट छुटेँ भनि ठानेर रामजीको मन अधिक आनन्दित भयो ॥५१॥

चौ०-रघुकुलतिलकजोरिदोउ हाथा ❀ मुदित मातुपद नाएउ माथा ॥ १ ॥
दीन्हिअसीस लाइउर लीन्हे ❀ भूषनवसन निछावरि कीन्हे ॥ २ ॥
वारवार मुख चूँवति माता ❀ नयन नेहजल पुलकित गाता ॥ ३ ॥

रघुकुलतिलक-रामचन्द्रजीले दुई हात जोरेर हर्षित भईकन माताकौशल्याका पाउमा शिर राख्नुभयो ॥ १ ॥ [कौशल्याले] आशीष दिनुभयो, छातीमा लगाउनुभयो, गहना र वस्त्र नेउछावर (प्रीतिदान) गर्नुभयो ॥ २ ॥ माता-कौशल्या वारंवार रामजीका मुखको चुम्बन गर्न लाग्नुभयो। [वहाँको] नेत्रमा स्नेहजल (प्रेमाश्रु) र शरीरमा रोमाञ्च भयो ॥ ३

गोद राखि पुनि हृदय लगाये ❀ स्रवत प्रेमरस पयद सुहाए ॥ ४ ॥
प्रेम प्रमोद न कछु कहिजाई ❀ रंक धनदपदवी जनु पाई ॥ ५ ॥
सादर सुन्दर वदन निहारी ❀ बोली मधुर वचन महतारी ॥ ६ ॥

काखमा राखेर फेरि छातीमा लाउनुभयो। [वहाँका] सुन्दर स्तन प्रेमरस (प्रेमका प्रभावले पग्रेको दूध) चुहाउन लागे ॥ ४ ॥ प्रेम र आनन्दको केही वर्णन हुन शक्तैन। कंगालले कुबेरको पदवी पाएमा झैं अवर्णनीय आनन्द भयो ॥ ५ ॥ रघुनाथजीको सुन्दर भयेको वदन (मुहार) हेरेर माता कौशल्याले मधुर वचन बोल्नुभयो ॥ ६ ॥

कहहु तात ! जननी बलिहारी ❀ कवहिं लगन मुद मङ्गलकारी ॥ ७ ॥
सुकृत सील सुख सीव सुहाई ❀ जनम लाभ कइ अवधि अघाई ॥ ८ ॥

"वावा ! राम ! आमाको वलिहारी (शुभचिन्तना) छ, आनन्द र मङ्गल गर्ने राज्याभिषेकको लग्न (साइत) कैले हो ? भन। [त्यो लग्न] पुण्यको, शीलको, सुखको, सुन्दर-सीमा हो, जन्मलाभको पूर्ण अवधि हो ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा-जेहि चाहत नरनारि सव, अति आरत एहि भाँति।
जिमि चातक चातकि तृषित, वृष्टि सरदऋतु स्वाति ॥५२॥

जुनलग्नलाई सवैनरनारीहरू अत्यन्त हत्पताएर, शरदऋतुका स्वातिनक्षत्रको वृष्टि चाहने प्यासा भएका चातक र चातकी (काकाकुलका भालेपोथी) हरू जस्तै भएर चाहन्छन् ॥ ५२ ॥

चौ०-तात! जाउँ वलि वेगि नहाहू ❀ जोमन भाव मधुर कछुखाहू ॥ १ ॥
पितुसमीप तवजायहु भैया! ❀ भइ वडिवार जाइ वलि मैया ॥ २ ॥

वावा ! तिम्रो वलै[१]या जान्छु चाँडै नुहाउ, जो मन्पर्छ त्यो मिटाई खाऊ ! भैया ! अनि पिताजीका समीप जाउला, धेरैवेर भयो तिम्रो मुमा वलैया जान्छिन्” ॥ १ ॥ २ ॥

मातु वचन सुनि अति अनुकूला ❀ जनुसनेह सुँरतरुके फूला ॥ ३ ॥
सुख मकरन्द भरे श्रिय मूला ❀ निरखि राममन भवर नभूला ॥ ४ ॥
धरम धुरीन धरम गति जानी ❀ कहेउ मातु सन अतिमृदुवानी ॥ ५ ॥

अति-अनुकूल (हितकारी) भएका स्नेहरूपी कल्पवृक्षका फूलै हुन्कि ? भनेजस्ता माताका वचन सुनेर ॥ ३ ॥ [फेरि] सुखरूपी मकरन्द (पुष्परस) भरिएका, श्री (राज्य-लक्ष्मी) रूपीवृक्षका मूल (जरो) भएका [ती वचन] देखेर रामजीको मनरूपी-भ्रमर भुलेन (ती-वचनपुष्पमा आसक्त भएन) ॥ ४ ॥ धर्मको भार धारणगर्ने, रामचन्द्र धर्मको गति (स्थिति) जानेर माताकौसल्यासँग अति-मधुर वचन बोल्न लाग्नुभयो ॥ ५ ॥

पिता दीन्ह मोहि कानन राजू ❀ जहँ सव भाँति मोर बड काजू ॥ ६ ॥
आयसुदेहि मुदित मन माता ❀ जेहि मुद मंगल कानन जाता ॥ ७ ॥
जनि सनेह वस डरपसि मोरे ❀ आनन्द अम्ब ! अनुग्रह तोरे ॥ ८ ॥

जहाँ सवतरहले मेरो ठूलो काम (थियो) त्यही-वनको राज्य पिताजीले मलाई दिनुभयो ॥ ६ ॥ हेजननि ! चित्त आनन्दित पारेर आज्ञा दिनुहोस्, जसमा मेरो वनयात्रामा आनन्द-मंगल रहोस् ॥ ७ ॥ मेरा उपर स्नेहवश भएर न-डराउनुहोला। माता ! हजूरका अनुग्रहले [मलाई] आनन्द हुनेछ ॥ ८ ॥

दोहा--वरख चारिदस विपिन वसि, करि पितुवचन प्रमान।
आय पाँय पुनि देखिहौं, मन जनि करसि मलान ॥५३॥

पिताजीका वचनलाई प्रमाण मानेर चौध-वर्ष वनमा वसीकन आएर फेरि [हजूरका] पाउको दर्शन गर्नेछु, मनलाई म्लान (दुःखित) नगर्नु होला ॥ ५३ ॥

चौ०-वचन विनीत मधुर रघुवरके ❀ सरसम लगे मातुउर करके ॥ १ ॥
सहमि सूखि सुनि सीतलवानी ❀ जिमि जवास परे पावस पानी ॥ २ ॥
कहिन जाइ कछु हृदय विषादू ❀ मनहु मृगी सुनि केहरि नादू ॥ ३ ॥

रघुवरका नम्र र मधुर भएका वचन माता–कौसल्याका हृदयमा वाणसमान लागेर खडकन लागे ॥ १ ॥ कौशल्या [रघुवरका] शीतल-वचन सुनेर, वर्षाको पानी पर्दा जवासा सुकेझैं खंग्रङ्ग सुक्नुभयो ॥ २ ॥ हृदयको दुःख कत्ति पनि वर्णन गर्न शकिदैन, मानौं-सिंहको गर्जना सुनेर (झसंग भएकी) हरिणीजस्ती हुनुभयो ॥ ३ ॥

---

(१) हिन्दी भाषामा वात्सल्यपूर्ण भएका स्त्रीजनका उक्तिमा “वलि, बलिजाउँ, बलि जाइ, वलैया, बलिहारी” ईपदको प्रयोग प्रायःदेखिन्छ, त्यो हिन्दीभाषाको मुहाविरा हो, नेपालीयभाषामा त्यो वात्सल्य झल्काउने अखण्ड पद मैले पाइन। त्यस्को खास अर्थ–“तिम्रा दिन-दशा-अरिष्ट सवै मेरा ऊपर आउन् तिम्रो कल्याण होस्” यही हो

(१) वर्षाकालमा अरू तृण-गुल्म-वनस्पति-लताहरू वृष्टिले सप्रन्छन् हरिया हुन्छन्। जवासा-नाउँ गरेका तृण र आँकका वृक्ष सप्रदैनन् तिन्का पात झर्दछन् ती शुष्कप्राय हुन्छन्।

नयन सजल तन थरथर काँपी ❀ माँजहि खाइ मीनजनु माँपी ॥ ४ ॥
धरिधीरज सुतवदन निहारी ❀ गद्गदवचन कहति महतारी ॥ ५ ॥
तात ! पितहि तुम्ह प्रानपियारे ❀ देखि मुदितनित चरित तुम्हारे ॥ ६ ॥
राज देन कहँ शुभदिन साधा ❀ कहेउ जान वन केहि अपराधा ॥ ७ ॥
तात ! सुनावहु मोहि निदानू ❀ को दिनकरकुल भएउ कृसानू ॥ ८ ॥

कौसल्याका नेत्र जलपूर्ण भये, शरीर थरथर काम्नलाग्यो। माजा (प्रथमवृष्टिको फींज) खाएर व्याकुल भएको माछा-जस्तै हुनुभयो ॥ ४ ॥ धैर्यधारण गरेर छोराको मुख हेरेर माताकौशल्याले गद्गद-वचन बोल्नुभयो ॥ ५ ॥ बाबु ! तिमी पिताजीका प्राणप्यारा थियौ, तिम्रो चरित्र देखेर पिताजी नित्य आनन्दित हुनुहुन्थ्यो ॥ ६ ॥ राज्य दिन्छु भनेर असल दिन ठहराइयो, के अपराधले वन जान भन्नुभयो ॥ ७ ॥ बाबु ! मलाई कारण सुनाउ, सूर्यनारायणका कुलमा अग्नि को भयो ? [सूर्यकुललाई दुःखदग्ध गर्ने को हो ?] ॥ ८ ॥

दोहा--निरखि राम रुख सचिव सुत, कारण कहेउ बुझाइ ।
सुनि प्रसङ्ग मूक रहि जिमि, दसावरनि नहिजाइ ॥५४॥

रामजीको रूख हेरेर (आशय बुझेर) मन्त्रिपुत्र (सुमन्त्रका छोराअभिनन्दन) ले सबै-कारण बुझाएर भने। त्यो प्रसंग सुनेर [कौसल्याजी] लाटीजस्ती हुनुभयो। [वहाँको] अवस्था वर्णन गर्न शकिदैन ॥ ५४ ॥

चौ०-राखि नसकइ नकहिसक जाहू ❀ दुहूँभाँति उर दारुन दाहू ॥ १ ॥
लिखतसुधाकरगालिखि राहू ❀ विधिगति वामसदा सब काहू ॥ २ ॥

[त्यो अवस्था] भित्र राख्न-पनि नशकिने जा भन्न [बाहिर निकाल्न] पनि नशकिने थियो, दुवै-तरहले हृदयमा भयानक दाह भयो ॥ १ ॥ चन्द्रमा लेख्न लाग्दा राहु लेखिदियो, विधाताको गति सदासर्वदा सबैलाई वाम (प्रतिकूल) छ ॥ २ ॥

धरम सनेह उभय मति घेरी ❀ भइ गति साँप छछुन्दरि केरी ॥ ३ ॥
राखौं सुतहिं करौं अनुरोधू ❀ धरम जाइ अरु बन्धु विरोधू ॥ ४ ॥
कहौं जान वन तो बड हानी ❀ संकट सोच विवस भइ रानी ॥ ५ ॥

कौसल्याका बुद्धिलाई धर्म र स्नेहले घेरा दिए, साँप र छुछुन्द्राको गति भयो ॥ ३ ॥ अनुरोध (मुलाहिजा) गरौं, छोरालाई (घरै) राखौं भने, धर्म जाने-भयो, भाईसँग विरोध-पनि पर्ने-भयो ॥ ४ ॥ वन-जानलाई आज्ञा दिउँ भने ठूलो हानी हुने-भयो, [यसप्रकारले] कौसल्यामहारानी संकट र अपसोचले विवश हुनु भयो ॥ ५ ॥

बहुरि समुझि तिय धरम सयानी ❀ राम भरत दोउ सुत सम जानी ॥ ६ ॥

---

(१) सर्पले छुछुन्द्रो समात्यो भने वडो आपत्ति पर्दछ, छुछुन्द्रो छाडी दिये सर्प अन्धो हुन्छ, छुछुन्द्रो खाये सर्पलाई कुष्ठ हुन्छ ॥

सरल सुभाव राम महतारी ❀ बोली वचन धीर धरि भारी ॥ ७ ॥
तात! जाउँ वलि कीन्हेहु नीका ❀ पितु आयसु सव धरमक टीका ॥ ८ ॥

फेरी चतुरवुद्धिभएकी-कौसल्या महारानीले स्त्रीको पातिव्रत्य-धर्म संझनुभयो, र राभ र भरत दुवै-भाईलाई समान जान्नुभयो ॥ ६ ॥ सोझो (कपटरहित) स्वभाव-भएकी-रामजीकी-माता-कौसल्याले धैर्य गरेर भारी वचन वोल्लु भयो ॥ ७ ॥ वावु! राम ! तिम्रो वलैया लिन्छु, तिमीले वेस गर्‍यौ । पिताको आज्ञापालन सवैधर्मको तिलक हो [पिताको आज्ञा मान्नु सवैभन्दा श्रेष्ठ घर्म हो] ॥ ८ ॥

दोहा–राज देन कहि दीन वन, मोहि न सोच दुख लेस ।
तुम्ह विनु भरतहि भूपतिहि, प्रजहि प्रचंड कलेस ॥५५॥

राज्य दिन्छु भनेर वनवास दिनुभयो, [यस्मा] मलाई शोक र दुःख अलीकति पनि छैन । [परन्तु] तिमि-विना भरतलाई, महाराजलाई, प्रजाहरूलाई प्रचंड दुःख हुनेछ [मलाई यसैमा दुःख लाग्यो] ॥ ५५ ॥

चौ०–जौ केवल पितु आयसु ताता ❀ तौ जनि जाहु जानि वडि माता ॥ १ ॥
जौ पितु मातु कहेउ वन जाना ❀ तौ कानन सत अवध समाना ॥ २ ॥
पितु वनदेव मातु वनदेवी ❀ खग मृग चरनसरोरुह सेवी ॥ ३ ॥

यदि फगत पिताको मात्रै आज्ञा छ भने, वावु! आमालाई वाबुभन्दा[२] ठूली जानेर [उसैका आज्ञानुसार] वन नजाउ ॥ १ ॥ यदि पिता-माता-दुवैले वन जानु भनेको हो भने [वन जाउ] वनपनी सये-अयोध्यानगरीजस्तै हो ॥ २ ॥ वनका देव तिम्रा पिता, वनकी देवी तिम्री माता, वनका पक्षी र मृग तिम्रा चरणकमलसेवक हुन् ॥ ३ ॥

अन्तहु उचित नृपहि वन वासू ❀ वय विलोकि हिय होइ हरासू ॥ ४ ॥
वड भागी वन अवध अभागी ❀ जो रघुवंसतिलक तुम्ह त्यागी ॥ ५ ॥

आखीरमा (वृद्धावस्थामा) राजाहरूलाई वनवास उचित छ, [तिम्रो] उमेर हेर्दा हृदयमा व्याकुलता हुन्छ ॥ ४ ॥ वन वडो-भाग्यवान् भयो । जसलाई रघुकुलतिलक-तिमिले त्याग गर्न लाग्यौ, त्यो-अवधदेश अभागी रहेछ ॥ ५ ॥

जौं सुत कहौं सँग मोहि लेहू ❀ तुम्हरे हृदय होइ सन्देहू ॥ ६ ॥
पूत ! परम प्रिय तुम्ह सवहीके ❀ प्रान प्रानके जीवन जीके ॥ ७ ॥
ते तुम्ह कहहु मातु वन जाऊँ ❀ मै सुनि वचन वैठि पछिताऊँ ॥ ८ ॥

वावु ! मलाई सँगै लै जाऊ भनौं भने तिम्रा हृदयमा सन्देह हुनेछ [कस्ती रहीछन्?

---

(२) वावुभन्दा आमा दशखण्डबढता माननीय छ । आफ्नी आमाको भन्दा सौतेनी-आमाको दशखण्ड वढता आदर गर्नुपर्छ, नत्र धर्म नष्ट हुन्छ ।

'पितुर्दशगुणा माता गौरवेणातिरिच्यते ॥ मातुर्दशगुणा मान्या विमाता धर्मभीरुणा ॥ [स्मृति]

पतिव्रता भएर पनि पतिलाई छाडेर छोरापछि लाग्दी रहीछन् भन्ने पातिव्रत्यविषयमा संशय उठ्ने छ] ॥ ६ ॥ पुत्र ! तिमी सवैका परमप्रिय छौ, प्राणका प्राण, जीवनका जीवन तिमी होऊ ॥ ७ ॥ त्यस्ता ती तिमी "आमा ! वन जान्छु" भन्दछौ, म त्यो वचन सुनेर वसीवसी पछिताउँछु ॥ ८ ॥

दोहा--यह विचारि नहि करौं हठ, झूठ सनेह वढाइ ।
मानि मातुकर नात वलि, सुरति विसरि जनि जाइ ॥५६॥

यो विचार गरेर झूटो स्नेहलाई वढायेर हठ गर्दिन । वलि जाँउँ [तिम्रो भलोहोस्] आमाको नाता मानेर [मेरो] सूरत न विर्सियोस् ॥ ५६ ॥

चौ०–देवपितर सव तुह्महिं गोसाईं ❀ राखहु पलकनयनकी नाईं ॥ १ ॥
अवधिअम्बु प्रियपरिजन मीना ❀ तुह्म करुनाकर धरम धुरीना ॥ २ ॥
असविचारि सोइ करहु उपाईं ❀ सवहि जिअत जेहि भेटहु आईं ॥ ३ ॥

वावा ! देवता-पितृ-ईश्वर यी सवैले आँखाले-पलककोझैं तिम्रो रक्षा गरून् ॥ १ ॥ चौधवर्षको अवधि पानी हो, [त्यस्को आधारमा रहेका] तिम्रा प्यारा जहान माछा हुन्, तिमी दयानिधान धर्मधुरीण छौ ॥ २ ॥ यस्तो विचार गरेर त्यही उपाय गरे, जसमा सवैजना जिउदैछँदामा आएर भेट गरे, [चौधवर्षको अवधिरूपी-जल-सिद्धिए-पछि आयौ भने तिम्रा परिजनरूपी-माछा जीवित रहनेछैनन् अवधि-भित्रै आयौ भने हामीलाई जिउँदै देख्न पाउनेछौ] ॥ ३ ॥

जाहु सुखेन वनहि वलि जाऊँ ❀ करि अनाथ जन परिजन गाऊँ ॥ ४ ॥
सवकर आजु सुकृत फल वीता ❀ भएउ कराल काल विपरीता ॥ ५ ॥

आफ्ना मानिस, नौकर चाकर, गाँऊ, इन्लाई अनाथ पारेर सुखपूर्वक (आनन्द साथ) वन जाउ । तिम्रो भलो होस् ॥४॥ आज सवैको पुण्यको फल सकिएछ, काल (समय) विपरीत भएर भयानक भयो" ॥ ५ ॥ [यस्ताप्रकारले]

वहु विधि विलपि चरन लपटानी ❀ परम अभागिनि आपुहि जानी ॥ ६ ॥
दारुन दुसह दाह उर व्यापा ❀ वरनि न जाइ विलाप कलापा ॥ ७ ॥
राम उठाइ मातु उर लाई ❀ कहि मृदु वचन वहुरि समुझाई ॥ ८ ॥

आफुलाई परम-अभागिनी जानेर धेरैतरहले विलाप गरीकन [कौसल्या-महारानी रामका] पाउमा लुट्पुटिनुभयो ॥ ६ ॥ [उहाँका] हृदयमा कठोर दुःसह सन्ताप फैलियो, आलाप-विलापको वर्णन गर्न शकिदैन ॥ ७ ॥ रघुनाथजीले माताजीलाई उठाएर छातीमा लाउनुभयो, फेरि कोमल-वचन वोलेर संझाउनुभयो ॥ ८ ॥

दोहा--समाचार तेहि समय सुनि, सीय उठी अकुलाइ ।
जाइ सासु पद कमल जुग, वन्दि वैठि शिर नाइ ॥५७॥

त्यही-वखतमा समाचार सुनेर सीताजी व्याकुल भएर उठ्नुभयो, गएर सासुज्यूका चरणकमलका युगलको वन्दना गरेर शिर झुकाईकन वस्नुभयो ॥ ५७ ॥

चौ०–दीन्हि असीस सासु मृदुवानी ❀ अति सुकुमारि देखि अकुलानी ॥ १ ॥
वैठि नमित मुख सोचति सीता ❀ रूप रासि पति प्रेम पुनीता ॥ २ ॥
चलन चहत वन जीवन नाथू ❀ केहि सुकृतीसन होइहि साथू ॥ ३ ॥

सासुकौसल्याले मीठो-वाणीले आशिष् दिनुभयो, [सीताजीलाई] अत्यन्त सुकुमारी देखेर [मनमा] व्याकुल हुनुभयो ꠰ रूपको राशिस्वरूप र पतिप्रेमले पवित्र भएकी-सीताजी वदन झुकाएर विचार गर्दै वस्नुभयो ॥१॥ २ ॥ "प्राणनाथ रामजी वन जान चाहनुहुन्छ, कुन-पुण्यले साथ हुनुहोला ? ॥ ३ ॥

की तनु प्रान कि केवल प्राना ❀ विधि करतव कछु जाइ न जाना ॥ ४ ॥
चारु चरननख लेखति धरनी ❀ नूपुर मुखर मधुर कविवरनी ॥ ५ ॥

[प्रभुजीको साथ] शरीर र प्राण दुवैले हुने हो कि [साथै जान पाएर साथ पाइने हो कि ?] कि केवलप्राणलेमात्र साथ पाइने हो ? [प्राणनाथका साथसाथमा प्राण गएर यो गाथ अयोध्यैमा पसारिने हो कि ?] विधाताको कर्तव्य कत्ति पनि जान्न शकिदैन" ॥ ४ ॥ [यस्तो विचार गर्दै] चरणका सुन्दर नखले धर्तीलाई कोर्न लाग्नुभयो। मधुर अवाज-गर्ने-पाउजेवका विषयमा कविहरूले यस्तो वर्णन गरेको छ कि–॥ ५ ॥

मनहु प्रेमवस विनती करहीं ❀ हमहि सीयपद जनि परि हरहीं ॥ ६ ॥
मञ्जु विलोचन मोचति वारी ❀ बोली देखि राम महतारी ॥ ७ ॥
तात ! सुनहु सिय अति सुकुमारी ❀ सासु ससुर परिजनहिं पियारी ॥ ८ ॥

मानौं पाउजेव प्रेमवश भएर "सीताजीका चरण हामीलाई न छाड्नू" यस्तो विन्ती गर्छन्कि ? [भन्ने भान पर्ने गरी वज्दथे] ॥ ६ ॥ [सीताजीलाई] सुन्दर-नेत्रवाट जल (आँसु) गिराउन लागेकी देखेर श्रीरामजीकी माता बोल्नुभयो ॥ ७ ॥ वावु ! सुन, सीता अतिसुकुमारी छन्, [ई] सासू, ससुरा, परिजन (नौकरचाकर) सवैकी प्यारी छन् ॥ ८ ॥

दोहा–पिता जनक भूपाल मनि, ससुर भानुकुल भानु ।
पति रविकुल कैरव विपिन, विधु गुनरूप निधानु ॥५८॥

यिनका पिता राजमणि जनक, यिनका ससुरा सूर्यकुलका सूर्यजस्ता…। यिनका पति सूर्यकुलरूपी-चन्द्रकमलका वनमा चन्द्ररूप-भएका गुण र रूपका निधान [तिमी छौ] ॥५८॥

चौ०-मैं पुनि पुत्र वधू प्रिय पाई ❀ रूप रासि गुन सील सुहाई ॥ १ ॥
नयन पुतरि करि प्रीति बढाई ❀ राखेउँ प्रान जानकिहिलाई ॥ २ ॥
कलपवेलि जिमि बहुविधि लाली ❀ सीचि सनेह सलिल प्रतिपाली ॥ ३ ॥

मैले ता प्यारी, रूपकी राशि, गुण र शीलले सुन्दर-भएकी, वुहारी पाएर नेत्रको

नानीसमान गरीकन प्रीति बढाएर, प्राणलाई इनै वुहारीमा लाएर (प्राणदिएर) राखें ॥१॥२॥ अनेक-प्रकारले कल्पलता-जत्तिकै लालना गरेर स्नेहरूपी-जलले सेचन गरीगन प्रतिपालना गरें ॥ ३ ॥

फूलत फलत भएउ विधि वामा ❀ जानि न जाइ काह परिनामा ॥ ४ ॥
पलँग पीठ तजि गोद हिंडोरा ❀ सिय न दीन्ह पग अवनि कठोरा ॥ ५ ॥

फुल्ने फल्ने वेलामा विधाता वाम (प्रतिकूल) भए, परिणाम के हुने हो जान्न शकिदैन ॥ ४ ॥ पलङ्, सिंहासन, काख, झुलना, छाडेर सीताले कडा-जमीनमा पाउ राखेको थिएन ॥ ५ ॥

जिअन मूरि जिमि जोगवत रहऊँ ❀ दीपवाति नहि टारन कहऊँ ॥ ६ ॥
सोइ सिय चलन चहति वन साथा ❀ आयसु काह होइ रघुनाथा ! ॥ ७ ॥
चन्द किरिन रस रसिक चकोरी ❀ रवि रुख नयन सकै किमि जोरी ॥ ८ ॥

[जसलाई] जीवनऔषधी (मृतसंजीचनी) को जरा-जस्तै ¦[संझेर] जोगाई-रहेको थिएँ, [काम अह्राउनाका नाँउँमा] दीपको वत्ति उकास्न [सम्मपनो] भनिन [अह्राइन] ॥६॥ उनै-सीता साथसाथ जङ्गल जान चाहन्छिन्, बावु ! रघुनाथ ! के आज्ञा हुन्छ ? ॥ ७ ॥ चन्द्रमाका किरणको [अमृतमय] रसमा रसिक (शौख) भएकी चकोरी (च्याखुरी) सूर्यमण्डलतर्फ नजर जोर्न (लाउन) कसरी शक्तछे ? ॥ ८ ॥

दोहा—करि केहरि निसिचर चरहिं, दुष्ट जन्तु वन भूरि ।
विष वाटिका कि सोह सुत, सुभग सजीवनि मूरि ॥५९॥

वनमा धेरै हात्ती, सिंह-व्याघ्र, राक्षस-आदि-दुष्टजन्तु घुमि-रहन्छन्। बावु! सुकुमार-भएकी संजीवनी-औषधि विषको वाटिकामा (फुलबारीमा) के शोभायमान हुन्छे र ? ॥५९॥

चौ०-वनहित कोल किरात किशोरी ❀ रची विरिंचि विषय सुख भोरी ॥ १ ॥
पाहन कृमिजिमि कठिन सुभाऊ ❀ तिन्हहि कलेस न कानन काऊ ॥ २ ॥
कै तापस तिय कानन जोगू ❀ जिन्ह तपहेतु तजा सव भोगू ॥ ३ ॥
सिय वन वसिहि तात! केहि भाँति ❀ चित्र लिखित कपि देखि डेराती ॥ ४ ॥

विधाताले वनवासका निमित्त विषयसुखमा अजान भएका कोल-किरात (भिल्ल शवरप्रभृति) का, छोकडी (छोरी) हरू रचेका छन् ॥ १ ॥ जसको स्वभाव दुङ्गाका किराको जस्तो कडा छ, तिनलाई वनमा केही क्लेश हुँदैन ॥ २ ॥ कि जसले तपस्याका निंति सवै सुखभोग छोडेको छ, ती-तपस्वीका-स्त्रीहरू वनवासमा योग्य छन् ॥ ३ ॥ वावु ! सीता वनमा-कसरी वस्लिन् ?, तस्वीरमा लेखेको वानर देखता डराउँछिन् ॥ ४ ॥

सुरसर सुभग वनज वन चारी ❀ डावर जोग कि हंस कुमारी ॥ ५ ॥
अस विचारि जस आयसु होई ❀ मैं सिख देउँ जानकिहि सोई ॥ ६ ॥

जौं सिय भवन रहइ कह अम्बा ❀ मोहि कहँ होइ बहुत अवलम्बा ॥ ७ ॥
सुनि रघुवीर मातु प्रियवानी ❀ सील सनेह सुधा जनु सानी ॥ ८ ॥

मानससरोवरका-सुन्दरकमलका वनमा रहने राजहंसी खाल्डाखुल्डाका पानीमा [रहन] योग्य हुन्छे र ? ॥ ५ ॥ यस्तो विचार गरेर जो आज्ञा होला त्यही-अनुसार म सीतालाई शिक्षा दिउँला" ॥ ६ ॥ [यति भने-पछि फेरी] माताकौसल्याले "यदि सीता घरमा रहिन्‌भने मलाई धेरै अवलम्ब (आड = भरोसा = आधार) हुने छ" भन्नुभयो ॥ ७ ॥ शील र स्नेहरूपी-अमृतले साँधेकाजस्ता माताजीका मीठा वचन सुनेर रामचन्द्रले-॥ ८ ॥

दोहा—कहि प्रिय वचन विवेक मय, कीन्ह मातु परितोष ।
लगे प्रबोधन जानकिहि, प्रगटि विपिन गुन दोष ॥६०॥

विवेकपूर्ण भएका प्रियवचन बोलेर माताकौशल्यालाई संतुष्ट पार्नुभयो । अनि वनको गुण-दोष प्रकट गरेर सीताजीलाई बुझाउन लाग्नुभयो ॥ ६० ॥

चौ०—मातु समीप कहत सकुचाहीं ❀ बोले समउ समुझि मनमाहीं ॥ १ ॥
राज कुमारि ! सिखावन सुनहू ❀ आन भाँति जिय जनु कछु गुनहू ॥ २ ॥
आपन मोर नीक जौं चहहू ❀ वचन हमार मानि गृह रहहू ॥ ३ ॥

माताजीका नगीचमा [स्त्रीसंग कुरा गर्दा] [रामजी] संकोच मान्नुहुन्थ्यो [परंतु] मनमा समयको समुझ लिएर (एलै लाज मानेर काज चल्दैन भन्ने विचार गरेर) बोल्नुभयो ॥ १ ॥ हेराजकुमारि ! शिक्षाअर्ति सुन । मनमा अर्कातरहको कुरा नगुने ["मलाई पन्साउने प्रपञ्च देखाउन लागे" भनेर नसंझे] ॥ २ ॥ तिमी आफ्नू र मेरो भलो चाहन्छ्यौ भने, मेरो वचन मानेर घरैमा वस ॥ ३ ॥

आयसु मोर सासु सेवकाई ❀ सव विधि भामिनि भवन भलाई ॥ ४ ॥
एहिते अधिक घरम नहि दूजा ❀ सादर सासु ससुर पद पूजा ॥ ५ ॥

मेरो आज्ञापालन, सासुको सेवा, [यी दुई कुरा सिद्ध हुने हुनाले] हे भामिनि ! घरैमा रहँदा सवतरहवाट भलाई छ ॥ ४ ॥ आदरका-साथ सासु र ससुराका चरणको सेवा गर्नु, योभन्दा ठूलो दोस्रो धर्म छैन ॥ ५ ॥

जब जब मातु करिहि सुधि मोरी ❀ होइहि प्रेम विकल मति भोरी ॥ ६ ॥
तव तव तुह्म कहि कथा पुरानी ❀ सुन्दरि ! समुझायहु मृदुवानी ॥ ७ ॥
कहौं सुभाव सपथ सत मोही ❀ सुमुखि ! मातुहित राखौं तोही ॥ ८ ॥

हेसुन्दरि ! सरलबुद्धि-हुनुभयेकी-मेरो-मुमा जैले-जैले मेरो संझना गरेर व्याकुल हुनुहोला, त्यसै-त्यसै-वेलामा तिमीले पुराना २ कथा सुनाएर मधुर वचनले बुझाए ॥ ६ ॥ ७ ॥ म सच्चा-दिलले भन्दछु, म शयकडौं शपथ गर्दछु हेसुमुखि ! तिमीलाई मुमाका-निंती [घरमा] राख्तछु ॥ ८ ॥

दोहा–गुरु श्रुति संमत धरम फल, पाइअ विनहि कलेस ।
हठ वस सव संकट सहे, गालव नहुष नरेश ॥६१॥

गुरु र वेदले ठहरायेको धर्मको फल विना परिश्रम पाऊ। गालवऋषिले र नहुष-राजाले हठको वश पर्दा सवै संकट सहे [हठ-नगर] ॥ ६१ ॥

चौ०–मैं पुनि करि प्रमान पितुवानी ❀ वेगि फिरव सुनु सुमुखि! सयानी! ॥१॥
दिवस जात नहिं लागहिंवारा ❀ सुन्दरि! सिखवन सुनहु हमारा ॥२॥

हे सुमुखि ! हेशिक्षिते ! म ता पिताजीको वचनलाई प्रमाण गरेर (वहाँका वचना-

---

(१) गालवऋषिले विश्वामित्रसंग सवै विद्या पढि-सकेर "गुरुदक्षिणा के टक्र्याऊँ ?" भनी सोधे। विश्वामित्रले "तिमिले गरेको गुरुसेवानै दक्षिणा भयो, केही दिनु पर्दैन, जाऊ समावर्तन गरेर गृहस्थाश्रममा वस" भने, गालवले "गुरुदक्षिणा माग्नुहोस्, के टक्र्याऊँ" भनी जिद्दी गरे । विश्वामित्रले झोक्किएर "आठसय (८००) श्यामकर्ण-घोडा गुरुदक्षिणा दे त" भने । गालवऋषि श्यामकर्ण-घोडा माग्नलाई दानवीर ययाति-राजाकहाँ पुगे । राजा-ययाति त्यसवेलामा सर्वस्व दान गरेर नङ्गा रहेका थिए। तिनले ब्राह्मणको उपकारका निमित्त घोडाको वदलामा यौटी अद्भुत कन्या दिएर "महात्माजी ! ऐले मँसग श्यामकर्ण घोडा छैनन्, यो-कन्यालाई लैजानुहोस्, २०० श्याम-कर्ण-घोडा जसले दिन्छ, त्यसलाई यौटा-पुत्र पैदा गर्ने पणवन्ध गरेर योकन्या दिनुहोस्, एवं-रीत्या ४ जनालाई यो-कन्या दिएर आठशय श्यामकर्ण घोडा जम्मा पार्नुहोस् र गुरुदक्षिणा वुझाउनुहोस्, यौटै-दातासँग आठशय-श्यामकर्ण-घोडा छैनन्, ई-कन्या पुत्र पैदा गर्नाका-साथ फेरी कुमारी (अक्षतयोनि) हुनेछन्" भने । गालवऋषिले तदनुसार गरेर ३ ठाउँमा ती-कन्या दिंदै घोडा लिंदै गरेर वल्ल २ छशये घोडा जम्मागरे, २०० पुगेनन्, लाचारीसाथ त्यही-कन्या र ६०० घोडा लिएर गुरुविश्वामित्रका समीप गयी सवै-वृत्तान्त विस्तार गरे, अद्भुत-रूपवती अद्भुत-यौवनवती ती-कन्यालाई देख्ता विश्वामित्रको मन विचलित भयो, २०० वाँकीघोडाका सट्टामा त्यही-कन्यालाई सहर्ष स्वीकार गरे । यस्ता-प्रकारले गालवऋषिले हठ गर्दा ठुलो भुक्तमान् भोगेर वल्लवल्ल मनोरथ सिद्ध गरे [त्यत्रा तपस्वीको ता हठले त्यो गति भयो, अरूको के गति ?] ।

(२) ब्रह्महत्या (वृत्तहत्या) लागेर इन्द्र भागेका वेलामा देवताहरूले नहुष-राजालाई इन्द्र-पदमा राखेका थिए । उनको अरूचालचलन अवी वेस थियो, त्रैलोक्यको साम्राज्य (इन्द्रपद) पाए-पछि मदान्ध भए । सवै-कुरामा इन्द्रसमान थिए । पतिव्रता इन्द्राणी पतिका विरहले दुःखित भएर आफ्ना भवनमा रहेकी थिइन् । नहुषलाई तिनको पातिव्रत्य भ्रष्ट पार्ने दुर्बुद्धि उब्ज्यो, इन्द्राणीले हरतरहवाट वुझाइन्, नहुषले हठ छाडेनन्, गुरु-वृहस्पतिको उपदेशानुसार इन्द्राणीले नहुषलाई "वेपत्ता-भयेका स्वामीको प्रतीक्षाका निमित्त आजसम्म मैले आलेटाले गरेकी हूँ, अव म खुशीसाथ तपाईंको आज्ञामा चल्दछू, तर मेरा-स्वामीले गर्न नसकेको कुरा तपाईंले गरेर म-सँग आउनु पर्छ, ऐरावत, उच्चैःश्रवा, विमानमा होइन, वडेवडे-तपस्वी-महात्माहरूले वोकेको पाल्कीमा चढेर आउनुहोस्" यो-समाचार पठाइन्, कामान्ध-नहुष तदनुसार पाल्कीमा तपस्वीहरूलाई जोतेर इन्द्राणीका संगममा हत्पताएर "हिंड हिंड" यस्तो तात्पर्यले संस्कृतवोलीमा "सर्पसर्प" भन्दै जान लागे, अगस्त्यऋषिले क्रुद्ध भएर "सर्पो भव" यस्तो सराप दिए। हठको त्रैलोक्यको साम्राज्यवाट च्युत भएर राजा-नहुष तुरन्तै सर्प भइकन पृथिवीतलमा पछारिन आये । हठको नतीजा यस्तै हुन्छ ।

नुसार १४ वर्ष वनवास भोगेर] चाँडै फर्कनेछु, [यो कुरा कान दिएर] सुन (न हडवडाऊ) ॥ १ ॥ हेसुन्दरि ! दिन जानवेरलाग्दैन, मेरो शिक्षासुन (व्याकुल नहोऊ) ॥ २ ॥

जौ हठ करहु प्रेमवस वामा ❀ तौ तुम्ह दुख पाउव परिनामा ॥ ३ ॥
कानन कठिन भयङ्कर भारी ❀ घोर घाम हिम वारि वयारी ॥ ४ ॥
कुसकंटक मग काँकर नाना ❀ चलव पयादेहि विनु पद त्राना ॥ ५ ॥

हेसुन्दरि ! प्रेमवश भएर तिमिले हठ गर्‍यौ-भने परिणाममा (आखिर) तिमिले दुःख पाउनेछौ ॥ ३ ॥ जंगल वडो दुःखदायक भयङ्कर हुन्छ, [त्यहाँ] प्रचंड घाम प्रचंड हिउँ प्रचण्ड पानी, प्रचण्ड वतास् [खप्नुपर्छ] ॥ ४ ॥ वाटामा कुशका काँढा र अनेक प्रकारका कंकड हुन्छन्, जुत्ता नलाईकन पैदल हिड्नु पर्दछ- ॥ ५ ॥

चरन कमल मृदुमञ्जु तुम्हारे ❀ मारग अगम भूमिधर भारे ॥ ६ ॥
कन्दर खोह नदी नद नारे ❀ अगम अगाध न जाहिं निहारे ॥ ७ ॥
भालु वाघ वृक केहरि नागा ❀ करहिं नाद सुनि धीरज भागा ॥ ८ ॥

तिम्रा चरण कमलजस्ता कोमल र सुन्दर छन्, वाटो अगम छ, अग्लाअग्ला ठुला-ठुला पहाड [नाघ्नुपर्दछ] गुफा-कन्दरा-नदी-नाला अगम र अगाध छन्, [तिनलाई] हेर्न-पनि शकिंदैन ॥ ६ ॥ ७ ॥ भालू-वाघ-ब्वाँसा-सिंह-हात्तीहरू नाद गर्दछन् (कराउछन्) त्यो सुन्दा धैर्य भाग्दछ (मुटुकलेजाले ठाउँ छाड्दछ) ॥ ८ ॥

दोहा-भूमि सयन वलकल वसन, असन कन्द फल मूल ।
ते कि सदा सव दिन मिलहिं, सवुइ समय अनुकूल ॥६२॥

भइँमा सुत्नु-पर्छ, वृक्षका वोक्रा लाउनु पर्छ, कन्द-फल-मूल खानुपर्छ। ती पनि सँधै जहाँतहाँ कहाँ पाइन्छन् र ? यी-सवै-चीज समयअनुसार [पाइछन्] ॥ ६२ ॥

चौ०-नर अहार रजनीचर करहीं ❀ कपट वेष विधि कोटिक धरहीं ॥ १ ॥
लागइ अति पहार कर पानी ❀ विपिन विपति नहि जाइ वखानी ॥ २ ॥
व्यालकराल विहँग वन घोरा ❀ निसिचर निकर नारिनर चोरा ॥ ३ ॥

राक्षसहरू मानिसको आहार गर्दछन्, करोडौं प्रकारले कपटवेष धारण गर्दछन् ॥ १ ॥ [हामी मध्यदेशीयलाई] पहाडको पानी खूव लाग्दछ। जंगलको विपत्ति वर्णन गर्न शकिंदैन ॥ २॥ वनमा डरलाग्दा सर्प-अजगर हुन्छन्, वनका पक्षी-पनि भयानक हुन्छन्, राक्षसहरू वथानकावथान हुन्छन् [तिनीहरू] स्त्रीपुरुषलाई चोरेर लान्छन् [अनिखान्छन्] ॥ ३ ॥

डर पहिं धीर गहन सुधि आये ❀ मृगलोचनि! तुम्ह भीरु सुभाए ॥ ४ ॥
हंस गवनि! तुम नहिं वन जोगू ❀ सुनि अपजस मोहिं देइहि लोगू ॥ ५ ॥

[वडेवडे] धैर्यधारी पुरुषहरू-पनि जङ्गल संझदैमा डराउछन् हे मृगनयनि ! तिमी स्वभावैले भीरु (डरपोक) छयौ। हेहंसगमनि ! तिमी वनप्रवेशमा [पनि] योग्य छैनौ

[वनवासको के कुरा ?] [तिमिलाई वन लगेको कुरा] सुने-पछि दुनियाँले मलाई अवजस दिनेछ ॥ ४ ॥ ५ ॥

मानस सलिल सुधा प्रतिपाली ❀ जिअइ कि लवनपयोधि मराली ॥ ६ ॥
नव रसालवन विहरन सीला ❀ सोह कि कोकिल विपिन करीला ॥ ७ ॥
रहहु भवन अस हृदय विचारी ❀ चन्दवदनि ! दुख कानन भारी ॥ ८ ॥

मानससरोवरको अमृततुल्य-जलले पालिएकी हंसी क्षार-समुद्रमा रहेर बाँचतछे र ? ॥ ६ ॥ नयाँ-आँपको-वनमा विहारगर्ने स्वभाव-भयेकी कोइली करीलको जंगलमा शोभा पाउँछे र ? ॥ ७ ॥ मनमा यस्तो विचार गरेर घरैमा वस, हेचन्द्रवदनि ! जङ्गलमा भारी दुःख हुन्छ ॥ ८ ॥

दोहा-सहज सुहृद गुरु स्वामिसिख, जो न करइ सिरमानि ।
सो पछताइ अघाइ उर, अवसि होइ हितहानि ॥६३॥

स्वभावैले-हितचिन्तन-गर्ने (भलोचाहने) सुहृद्वर्गको, गुरुको, स्वामि (मालिक) को शिक्षालाई जो शिरउपर गर्दैन, त्योमानिस मनमा अघाएर (भुक्तमान भोग्दा वाक्कव्याक्क भएर) पछिताउँछ, त्यसका हितको हानि अवश्यमेव हुन्छ" ॥ ६३ ॥

चौ०-सुनि मृदुवचन मनोहर पियके ❀ लोचन ललित भरे जल सियके ॥ १ ॥
सीतल सिख दाहक भइ कैसे ❀ चकइहि सरद चन्द निसि जैसे ॥ २ ॥
उतर न आव विकल वैदेही ❀ तज न चहत सुचि स्वामिसनेही ॥ ३ ॥

प्रिय-रामचन्द्रजीका मनोहर-मीठा वचन सुनेर सीताजीका सुन्दर नजरमा जल भरिए र आयो ॥ १ ॥ [रामचन्द्रजीको] शीतल शिक्षा [सीताजीलाई] दाह (संताप) गर्ने कसरी भयो भने- शरत्कालका-रात्रिमा चक्रवाकी[१] (चखेवाकी पोथी) लाई चन्द्रमा जसरी दाह (संताप) गर्दछन् त्यसैगरी ॥ २ ॥ सीताजी व्याकुल हुनुभयो, उत्तर-वचन आएन, शुद्ध आचरण-भएकी (पतिव्रता)-आफुलाई प्रेमीभएका-प्रभुले छाड्न आट्नुभयो [यस्तामा झट्ट उत्तर कसरि आओस् ?] ॥ ३ ॥

बरवस रोकि विलोचन वारी ❀ धरि धीरज उर अवनि कुमारी ॥ ४ ॥
लागि सासु पग कह कर जोरी ❀ छमवि देवि वडि अविनय मोरी ॥ ५ ॥

धराकुमारीले (पृथ्वीकीछोरी-सीताजीले) हृदयमा धैर्य धरेर नेत्रको जल (आँसु) लाई वलात्कारले रोक्नुभयो (क) ।। अनी सासुका पाउमा परेर हात जोडीकन "देवि ! (महा-

---

(१) चक्रवाक (चखेवा) दिनभर भालेपोथी मिलीजुली आनन्द मनाउँछन्, रात परे-पछि तिनीहरूको विछोड हुन्छ, एउटा नदी पारी, एउटा नदी वारी रहेर विलाप गर्दै रात विताउँछ । शरत्कालको शीतलचन्द्रमा पनि विरहिणी-चक्रवाकीलाई दाह (ताप) गर्दछ ।

(क) सर्वसहा-भगवती-पृथ्वीकी छोरी हुनाले सीताजीवाट त्यती धैर्य हुन-गयो । जस्तीतस्ती आमाकी-छोरीले त्यो धैर्य गर्न शक्तिन ।

रानि ! सासुज्यू !) मेरो ठुलो अविनय (उद्धतपना) लाई क्षमा गर्नुहोस्” भन्नु भयो ॥ ४ ॥ ५ ॥

दीन्हि प्रानपति मोहि सिख सोई ❀ जेहि विधि मोर परम हित होई ॥ ६ ॥
मैं पुनि समुझि दीख मनमाहीं ❀ पिय वियोग सम दुख जग नाहीं ॥ ७ ॥

[सीताजी सासूसंग विन्ती गर्नुहुन्छ-] मेरा-प्राणेश्वरले जुनतरहले मेरो परमहित हुन्छ, तदनुसारैको शिक्षा मलाई वक्सनुभयो ॥ मैले भने “प्रियका वियोगवरावरको दुःख जगत्मा छैन” भन्नेकुरा मनले संझेर वुझेर देखें ॥ ६ ॥ ७ ॥

दोहा-प्राननाथ ! करुनायतन, सुन्दर ! सुखद ! सुजान! ।
तुह्म विनु रघुकुल कुमुद विधु, सुरपुर नरक समान ॥ ६४ ॥

[रामचन्द्रतर्फ हेरेर सीताजी विन्तीगर्न लाग्नुभयो] हेप्राणनाथ ! हेदयानिधान ! हेसुन्दर ! सुखदायक ! हेपूर्णविवेक ! हेरघुकुलकुमुदचन्द्र ! प्रभो ! हजूरविना मलाई स्वर्ग-पनि नरक-समान छ ॥ ६४ ॥

चौ०-मातुपिता भगिनि प्रिय भाई ❀ प्रिय परिवार सुहृद समुदाई ॥ १ ॥
सासु ससुर गुरु सजन सुहाई ❀ सुत सुन्दर सुसील सुखदाई ॥ २ ॥
जहँ लगिनाथ! नेह अरु नाते ❀ पिअ विनु तिअहि तरनिहु ते ताते॥ ३ ॥

आमा वावु, दिदी-वहिनी, प्यारा-दाज्यू-भाई, प्यारा-परिवार, मित्र-समुदाय, सासु ससुरा, गुरु, आपस्त, सहाय-समूह, सुशील र सुन्दर पुत्र, यी सवै जहाँ-सम्म प्राणनाथको स्नेह र नाता रहन्छ, [त्यहाँसम्म] सुखदाता हुन्छन्, प्राणनाथ (पति) विना स्त्रीका हकमा यिनि हरू सूर्यनारायण-भन्दा-पनि ताता हुन्छन् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

तन धन धाम धरनि पुर राजू ❀ पतिविहीन सव सोक समाजू ॥ ४ ॥
भोग रोग सम भूषन भारू ❀ जम जातना सरिस संसारू ॥ ५ ॥
प्राननाथ! तुम विन जगमाहीं ❀ मोकहँ सुखद कतहुँ कछु नाहीं ॥ ६ ॥

शरीर, धन, घर, जग्गाजिमीन, नगर, राज्य, यी सवै-कुरा पतिहीन-भएकी [स्त्रीलाई] शोकका सर्जाम हुन् ॥ ४ ॥ [पतिरहित-भएकी स्त्रीलाई] सुखभोग रोग-समान छन्, गहना हरू भार (बोझा) हुन्छन् । सारा-संसार यम-यातना-तुल्य हुन्छ ॥ ५ ॥ हेप्राणनाथ ! हजूर-विना जगत्मा मलाई कतै-पनि कोई-पनि सुखदायक छैन ॥ ६ ॥

जिय विनु देह नदी विनु वारी ❀ तैसिय नाथ ! पुरुष विनु नारी ॥ ७ ॥
नाथ! सकल सुख साथ तुह्मारे ❀ सरद विमल विधुवदन निहारे ॥ ८ ॥

हेप्राणनाथ ! जीव (प्राण) विना शरीर जस्तो हुन्छ, पानी-विना नदी जस्ता हुन्छन्, पति-विना स्त्रीहरू त्यस्तै हुन्छन् ॥ ७ ॥ हेनाथ ! हजूरका साथमा रहेर शरत्कालको निर्मल-चन्द्रमण्डलजस्तो हजूरको-मुहार देख्न-पाउँनेछु ॥ ८ ॥

दोहा--खगमृग परिजन नगर वन, वलकल विमल दुकूल।
नाथ ! साथ सुरसदन सम, परन साल सुखमूल ॥६५॥

प्राणनाथका साथमा रहन पाएँ भने पक्षी र हरिणहरूलाई परिजन (नौकर-चाकर-जहान) [ठानुला] वनलाई शहर [ठानुला] वृक्षका वोक्रालाई निर्मल-रेशमीवस्त्र [ठानुला] पर्णशालालाई (पातले छाएको छाप्रालाई) सुखको-कारणभएको-महेन्द्रभवन [ठानुला] ॥ ६५ ॥

चौ०–वनदेवी वनदेव उदारा ❀ करिहहिं सासु ससुरसम सारा ॥ १ ॥
कुसकिसलय साथरी सुहाई ❀ प्रभु सँग मञ्जु मनोज तुराई ॥ २ ॥
कन्द मूल फल अमिअ अहारू ❀ अवध सौध सत सरिस पहारू ॥ ३ ॥

वनदेवी र वनदेवहरू उदारचित्त-भएका हुनाले सासु-ससुराजस्तै भएर [मेरो] सह्यार (रक्षा) गर्नेछन् ॥ १ ॥ प्रभुका साथमा रहन पाएमा कुशका र पातका विछयाउना-पनि विहारगन सुन्दर-पलंगजस्तै शोभायमान लाग्नेछन् ॥ २ ॥ कन्द-मूल-फलको आहार-पनी अमृत-तुल्य हुनेछ, अग्ला-अग्ला-पहाडहरूलाई; अयोध्याका शयकडौं महल संझने छु ॥ ३ ॥

छिनछिन प्रभुपदकमल विलोकी ❀ रहिहौं मुदित दिवस जिमिकोकी ॥ ४ ॥
वन दुख नाथ कहे बहुतेरे ❀ भय विषाद परिताप घनेरे ॥ ५ ॥
प्रभु वियोग लव लेश समाना ❀ सवमिलि होहिं न कृपा निधाना ॥ ६ ॥

छिनछिनमा प्रभुका चरणकमल हेर्दा दिउसो [खुशीभएकी] चक्रवाकी (चखेवी) झैं खुशी रहने छु ॥ ४ ॥ हेदयानिधान् ! प्रभुले भय-दुःख-सन्ताप-घेरैभएका-वनवासका दुःख धेरै बताउनुभयो, [तर] ती वताएका सवै दुःख मिलेर (एकसमूहरूप भएर रहेपनि) प्रभुका-वियोगका-दुःखको लवलेश-वरावर हुदैनन् ॥ ५ ॥ ३ ॥

अस जिय जानि सुजान सिरोमनि! ❀ लेइअ संग मोहि छाडिअ जनि ॥ ७ ॥
विनती बहुत करौं का स्वामी ! ❀ करुनामय उर अन्तरजामी ! ॥ ८ ॥

हेज्ञानवान्का-शिरोमणि ! मनले यो कुरा जानेर मलाई सँग लिनुहोस् न छाड्नु होस् ॥ ७ ॥ हेकरुणामय ! हेहृदयसाक्षिन् ! हेस्वामिन् ! धेरै विन्ती के गरौं ? ॥ ८ ॥

दोहा--राखिअ अवध जौं अवधि लगि, रहत जानिअहि प्रान।
दीनबन्धु सुन्दर सुखद, सील सनेह निधान ॥६६॥

हेदीनबन्धो ! हेसुन्दरसुखदायक ! हेशीलनिधान ! हेस्नेहनिधान ! १४ वर्षको अवधिसम्म [सीताका] प्राण रहलान् भनेर हजूरवाट जानिवक्सिएको छ-भने अयोध्यामा राख्नुहोस् [आफैं सर्वहृदयसाक्षी प्रेमनिधान होइवक्सिन्छ, "चौधचौधवर्ष छाड्दा-पनि सीता वाँचिरहली" भनी पक्का ठहराउनुहुन्छ-भने भैगयो अयोध्यैमा राख्नुहोस्, हजूर स्वामी, म दासी; के विन्तीचढाऊँ, किन जिद्दी गरौं ?, त्यसो ता होइन, "प्राणनाथ-विना सीताका प्राण रहने छैनन्" भनी प्रेमको मर्म बुझेर यथार्थ विचार गरिवक्सिन्छ भने मलाई साथै लैजानुहोस्] [वाटामा वनमा दुःख पाउली भनेर फगत दयादृष्टि गरेको हो भने-]

चौ०-मोहि मग चलत न होइहि हारी ❀ छिनछिन चरन सरोज निहारी ॥ १ ॥
सवहि भाँति पिय सेवा करिहौं ❀ मारगजनित सकल स्रम हरिहौं ॥ २ ॥
पाय पखारि वैठि तरु छाहीं ❀ करिहौं वाउ मुदित मनमाहीं ॥ ३ ॥
स्रमकन सहित स्यामतन देखे ❀ कहँ दुख समउ प्रानपति पेखे ॥ ४ ॥

छिनछिनमा हजुर्को चरणकमल देख्न पाउँदा मलाई वाटामा हिड्दा-खेरि हार हुनेछैन [हिंड्न सकिन भन्ने कुरा हुनेछैन] ॥ १ ॥ हेप्राणनाथ ! सवतरहले सेवा-टहल गर्नेछु [त्यसैले] वाटामा लागेको सवै-थकाईलाई हटाउनेछु ॥ २ ॥ [हजुरका] पाउ पखालेर वृक्षका छायामा वसीकन, मनलाई आनन्दित गराएर हावा गर्नेछु [पछ्यौराले हंकनेछु] ॥३॥ पसिनाका वूँदले सहित भएको हजूरको श्याम-शरीर देखे-पछि दुःख मान्ने समय कहाँ हो र ? प्राणपतिलाई देख्न पाये-पछि दुःख-मान्ने समय कहाँ छ र ? ॥ ४ ॥

सम महि तृन तरुपल्लव डासी ❀ पाय पलोटिहि सव निसि दासी ॥ ५ ॥
वार वार मृदु मूरति जोही ❀ लागिहि ताति वयारि न मोही ॥ ६ ॥
को प्रभु सँग मोहि चितवनिहारा ❀ सिंहवधुहि जिमिससक सिआरा ॥ ७ ॥
मै सुकुमारि नाथ वन जोगू ❀ तुह्महिं उचिततप मोकहँ भोगू ॥ ८ ॥

सम्म-भएको-जमीनमा घाँस-पात वछ्याएर सँधै रातिराति दासी पाउ दाव्ने छ ॥ ५ ॥ वारंवार श्यामल र कोमल-भएको हजूरको मूर्ति देख्न पाउँदा मलाई तातो हावा [लू] लाग्नेछैन ॥ ६ ॥ [नरनारीलाई चोर्ने-खाने राक्षस छन् भन्ने कुरामा] प्रभुसँग रहेकी-मलाई [पुलुक्क] हेर्ने सकस् को छ ? [हर्नैता कुरै छैन] । सिंहकी सिंहीलाई खरायो-स्यालहरूले जसरी हेर्न शक्तैनन् [त्यसैगरी हजुरकी सहचारिणी-भएकी-मलाई राक्षसहरूले हेर्न शक्तैनन्] ॥ ७ ॥ म [दासी] सुकुमारी [वनजानामा अयोग्य], मेरा स्वामी वन जानामा योग्य ? [यो के कुरा हो ?] हजुरलाई मुनिवेषधारण गरेर कन्दमूल-आह्वार गरीकन [वनमा] तपस्या गर्नु उचित, मलाई [घरमा वसेर] भोग गर्नु उचित ? [वाः ! वाः ! यो के कुरा ?] ॥ ८ ॥

दोहा-ऐसेउ वचन कठोर सुनि, जो न हृदय बिलगान ।
तव प्रभु विषम वियोग दुख, सहिहहिं पाँवर प्रान ॥६७॥

हेप्रभु ! यस्ता कठोर-वचन सुनेर-पनि (साथमा नआऊ, घरै वस, भनेको सुन्दा पनि) [यो मेरो] कलेजा फुटेन भने प्रभुका वियोगको कडा दुखलाई पनि [मेरा] पाजी-प्राणले सहनेछन् [मेरो कलेजा साह्रै कडा रहेछ, ऐले थाहा पाएँ, साथ जान नपाउने कुरा सुन्दा-पनि यो कलेजा फाटेन । अव ता हजुरको वियोग पर्‍यो भने-पनि मेरो-प्राण जाओइनकि भनि ठान्दछु; त्यस्ता कडा-कलेजाको आश्रय गरेर रह्हेको पाजी-प्राण-पनि कडानै हुनुपर्दछ । मेरो जीवन र मरणको निश्चय मैले गर्न शक्तिन, केवल हजुरवाट त्यसको निश्चय गर्न शकिवक्सिन्छ] ॥ ६७ ॥

चौ०-अस कहि सीय विकल भइ भारी ❀ वचन वियोग न सकी सँभारी ॥ १ ॥
देखि दसा रघुपति जिअ जाना ❀ हठि राखे नहि राखिहि प्राना ॥ २ ॥
कहेउ कृपालु भानुकुल नाथा ❀ परिहरि सोच चलहु वन साथा ॥ ३ ॥

यसो भनेर सीताजी खूब व्याकुल हुनुभयो, वचनमात्रको वियोगलाई-पनि सहन शक्नुभएन [कुरा गर्दैमा पनि त्यस्तो कडा दुःख मान्नुभयो, साच्चिकै छाडेको भए के गति हुने थियो ?] [सीताजीको]: यो दशा देखेर रघुनाथजीले "यिनलाई यहाँ जबर्दस्ती गरेर राख्ता [ई] प्राण राख्ने छैनन्" भन्ने कुरा मनले ठमाउनु भयो ॥ १ ॥ २ ॥ [अति] दयालु-सूर्यकुलस्वामी-श्रीरामचन्द्रले "[सीते !] शोक-सुर्ता छाडेर साथसाथ वन हिंड भन्नुभयो ॥ ३ ॥

नहि विषादकर अवसर आजू ❀ वेगि करहु वन गवन समाजू ॥ ४ ॥
कहि प्रिय वचन प्रिया समुझाई ❀ लगे मातु पद आसिष पाई ॥ ५ ॥
वेगि प्रजा दुख मेटव आई ❀ जननी निठुर विसरि जनि जाई ॥ ६ ॥

[रामचन्द्रजी भन्नुहुन्छ] आज विषादको [दुःखको] अवसर [मौका] छैन। वन जाने सामान चाँडै [तयार] गर" ॥ ४ ॥ यति प्रियवचन-बोल्नुभयो र प्यारी [सीताजी] लाई संझाउनुभयो, अनि माता कौसल्याका पाउमा पर्नुभयो, आशिष पाउनुभयो ॥ ५ ॥ [अति रामचन्द्रजीकी माता फेरी बोल्नु भयो-] "हेरघुनाथ ! चाँडै आएर प्रजाको दुःख मेट, निष्ठुर-भएकी-मलाई न विर्से है ॥ ६ ॥

फिरहि दसा विधि बहुरि कि मोरी ❀ देखिहौं नयन मनोहर जोरी ॥ ७ ॥
सुदिन सुघरी तात ! कव होइहि ❀ जननी जिअत वदनविधु जोइहि ॥ ८ ॥

हेविधाता ! मेरो दशा फेरि फिर्ला कि ? मनोहर-भएको यो जोडी (छोरा बुहारी) लाई आँखाले देख्न पाउँला कि ? ॥ ७ ॥ बाबु ! रामचन्द्र ! सुदिन र सुघडी कैले होला ? जसमा आमा जिउँदै रहेर छोराबुहारीको मुख देख्न पाउली ॥ ८ ॥

दोहा--बहुरि वच्छ कहि लाल कहि, रघुपति रघुवर तात ।
कवहि बुलाइ लगाइ हिय, हरषि निरषिहौ गात ॥६८॥

बाबु ! रामचद्र ! फेरी कैले "बाबू" भनेर "छोरा" भनेर, "रघुपति !" "रघुवर !" भनि संबोधन गरेर छाती लगाएर (आलिङ्गन गरेर) हर्षित भईकन (तिम्रो) शरीरलाई डुल्डुल् हेर्न पाउँला ॥ ६८ ॥

चौ०-लखि सनेह कातरि महतारी ❀ वचन न आव विकल भइ भारी ॥ १ ॥
राम प्रबोध कीन्ह विधि नाना ❀ समउ सनेह न जाय वखाना ॥ २ ॥
तव जानकी सासु पग लागी ❀ सुनिअ माय ! मैं परम अभागी ॥ २ ॥
सेवा समय दइअ वन दीन्हा ❀ मोर मनोरथ सुफल न कीन्हा ॥ ४ ॥

माता-कौसल्याजीलाई स्नेहले अधीर भएकी, खूव व्याकुल भएर मुखवाट वचन
ननिस्कने भएकी देखेर रामचन्द्रजीले नानाप्रकारसँग प्रवोध गर्नुभयो (वुझाउनु भयो)
त्यो-समय र त्यो-स्नेहको वखान गर्न शकिदैन ॥ १ ॥ २ ॥ अनि जानकीजी सासुज्यूका पाउ
पर्नुभयो [र विन्तीगर्न लाग्नुभयो—] "माता ! सुनिवक्सियोस्, म परम-अभागिनी रहीछु—
सेवाटहल गर्ने-वेलामा दैवले वनवास दियो मेरो मनोरथ सफल गरेन ॥ ३ ॥ ४ ॥

तजव छोभ जनि छाडिअ छोहू ❀ करम कठिन कछु दोष न मोहू ॥ ५ ॥
सुनि सिय वचन सासु अकुलानी ❀ दसा कवन विधि कहौं वखानी ॥ ६ ॥
वारहिंवार लाइ उर लीन्ही ❀ धरिधीरज सिख आसिख दीन्ही ॥ ७ ॥
अचल होहु अहिवात तुम्हारा ❀ जवलग गंगयमुन जलधारा ॥ ८ ॥

क्षोम (चित्तव्याकुलता) छाडीवक्सियोस्, [हाम्रा ऊपर] स्नेह न छाडिवक्सि-
एला । मेरो कर्म निष्ठुर रहेछ, मेरो केही दोष छैन" ॥ ५ ॥ सीताजीका यी वचन सुनेर सासू
आकुलव्याकुल हुनुभयो । त्यो-हालतको कुनप्रकारले विस्तारपूर्वक वर्णन गरौं ? ॥ ६ ॥ कौस-
ल्याजीले सीताजीलाई वारंवार छातीलगाउनुभयो र धैर्यधारण गरीकन अर्तिशिक्षा र
आशिष् दिनुभयो–[सीते !] जहाँसम्म गङ्गा र यमुनाको धारा वगीरहन्छ, त्यहाँसम्म (त्यति
समयसम्म) तिम्रो अभिभाँत (सौभाग्य) अचल रहोस्–॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा–सीतहि सासु असीस सिख, दीन्हि अनेक प्रकार ।
चली नाइ पद पदुमसिर, अतिहित वारहिंवार ॥६९॥

सासूले सीताजीलाई अनेकप्रकारले अर्तिउपदेश र आशिष् दिनु भयो । [अनि
सीताजी] सासुका चरणकमलमा अतिस्नेहले वारंवार शिर राखेर विदा हुनुभयो ॥ ६९ ॥

चौ०-समाचार जव लछिमन पाये ❀ व्याकुल विलखि वदन उठिधाए ॥ १ ॥
कंप पुलक तन नयन सनीरा ❀ गहे चरन अति प्रेम अधीरा ॥ २ ॥
कहि न सकत कछु चितवत ठाढे ❀ मीन दीन जनु जलते काढे ॥ ३ ॥

जव लक्ष्मणजीले यो समाचार पाउनुभयो, [तव] व्याकुल भईकन विलक्षवदन
[जिल्ल परेको चेहरावाला] भएर उठेर [रघुनाथजीका समीप] दौडनुभयो ॥ १ ॥
[वहाँको] शरीरमा कंप र रोमाञ्च थियो, नेत्र सजल (अश्रुपूर्ण) थिए । [वहाँले] गाढ
प्रेमले अधीर भएर [रघुनाथजीका] पाउ समात्नुभयो ॥ २ ॥ [उहाँको अवस्था] केही
वोल्न नशक्ने, खडा भएर टुलुटुलु हेर्ने [यस्तो थियो] । [लक्ष्मणजी–] जलवाट वाहिर-
निकालेको हुनाले दुःखित भएको [छटपटाउने] माछा-जस्तै हुनुहुन्थ्यो ॥ ३ ॥

सोच हृदय विधि का होनिहारा ❀ सव सुख सुकृत सिरान हमारा ॥ ४ ॥
मोकहँ काह कहव रघुनाथा ❀ रखिहहिं भवन कि लेइहहिं साथा॥ ५ ॥

लक्ष्मणजी हृदयमा विचार गर्नुहुन्थ्यो कि–" के हुन लाग्यो ?, हाम्रो सुख र पुण्य
सकियेछ कि ? ॥ ४ ॥ मलाई रामचन्द्रजी के भन्नुहोला ?, घरैमा राख्नु होला कि ? साथ
लैजानुहोला" ॥ ५ ॥

राम विलोकि बन्धु कर जोरे ❀ देह गेह सवसन तृन तोरे ॥ ६ ॥
बोले वचन राम नयनागर ❀ सील सनेह सरल सुख सागर ॥ ७ ॥
तात ! प्रेमवस जनि कदराहू ❀ समुझि हृदय परिनाम उछाहू ॥ ८ ॥

देह (शरीर) गेह (घरद्वार) सवैसँग नाता तोडि–सकेका, (सवैलाई मायामारी सकेका) हात जोडेका भाई-लक्ष्मणजीलाई रामजीले देख्नुभयो ॥ ६ ॥ [अनि] शील, स्नेह, सरलता, आनन्द, यिनका सागरस्वरूप भएका, नीतिमा कुशल भएका रघुनाथजीले वचन बोल्नुभयो ॥ ७ ॥ "बावु ! लक्ष्मण ! प्रेमवश भएर कातर न होऊ, मनमा परिणाम (चौधवर्ष-पछी हुने कल्याण) बुझेर उत्साह गर ॥ ८ ॥

दोहा–मातु पिता गुरु स्वामि सिख, सिरधरि करहिं सुभाय ।
लहेउ लाभ तिन्ह जनमकर, नतरु जनम जग जाय ॥७०॥

जो माता–पिता गुरु-स्वामीको शिक्षालाई स्वभावैले (विना विचार) शिरोपर गरेर [तदनुसारको काम] गर्दछन्, तिनले जन्मको लाभ पाए [तिनको जन्म सफल भयो] नत्र जगत्मा जन्म (वृथा) वित्यो ॥ ७० ॥

चौ०-अस जिय जानि सुनहु सिखभाई ❀ करहु मातु पितु पद सेवकाई ॥ १ ॥
भवन भरत रिपुसूदन नाहीं ❀ राउ वृद्ध मम दुख मनमाहीं ॥ २ ॥

भाई ! लक्ष्मण ! यस्तो मनमा जानेर (मेरो) शिक्षा सुन, माता–पिताका चरणको सेवा गर ॥ १ ॥ भरत र शत्रुघ्न घरमा छैनन्, महाराज वृद्ध हुनुहुन्छ [यत्ति कुराले] मेरा मनमा दुःख छ ॥ २ ॥

मैं वन जाउँ तुम्हहि लइ साथा ❀ होइ सवहि विधि अवध अनाथा॥ ३ ॥
गुरु पितु मातु प्रजा परिवारू ❀ सव कहँ परइ दुसह दुखभारू ॥ ४ ॥
रहहु करहु सव कर परितोषू ❀ नतरु तात ! होइहि बडदोषू ॥ ५ ॥

म तिमीलाई लिएर वन जाऊँ भने सवतरहवाट अवधदेश अनाथ हुनेछ ॥३॥ गुरु, पिता, माता, प्रजा, परिवार, सवैलाई भारी दुःख पर्नेछ ॥ ४ ॥ [त्यसोहुनाले] तिमी [यहीं] रहू र सवैको परितोष (आनन्द) गर, वावु ! लक्ष्मण ! नत्र वडो खरावी हुनेछ ॥ ५ ॥

जासु राज प्रिय प्रजा दुखारी ❀ सो नृप अवसि नरक अधिकारी ॥ ६ ॥
रहहु तात! अस नीति विचारी ❀ सुनत लषन भये व्याकुल भारी ॥ ७ ॥
सिअरें वचन सूखि गये कैसे ❀ परसत तुहिन तामरस जैसे ॥ ८ ॥

जसका राज्यमा प्यारा प्रजा दुःखी हुन्छन्, त्यो-राजा अवश्यमेव नरकनिवासको अधिकारी (लायक) हुन्छ[1] ॥६॥ वावु ! लक्ष्मण ! यस्तो नीति विचार गरेर तिमी [यहीं] रहू"।

---

(१) राजा भएर प्रजाको रक्षा गर्दैन कर (मालपोत) मात्र लिन्छ भने पापको भोग गर्छ (नरक पर्छ)।
"अरक्षिता करहारोऽघमत्ति" [भागवत]

[रामचन्द्रजीका यी वचन-] सुन्दा लक्ष्मणजी खूव व्याकुल हुनुभयो ॥७॥ जसरी [अत्यन्तठण्ढा] तुषारालाई छुनाका-साथ कमल शुक्छ, त्यसैगरी शीतल-भएका-रामजीका-वचन सुन्नाका-साथ लक्ष्मणजी शुक्नुभयो (खंग्रङ्ग हुनुभयो) ॥ ८ ॥

दोहा—उतर न आवत प्रेमवस, गहे चरण अकुलाइ ।
नाथ ! दास मैं स्वामि तुह्म, तजहु त काह वसाइ ॥७१॥

प्रेमवश भएर (प्रेमव्याकुल भयेर) (मुखवाट) उत्तर आएन (निस्केन) आकुल भएर [रामजीका] पाउ समात्नुभयो । [अनि विन्तीगर्न लाग्नुभयो-] "हेनाथ ! म दास हूँ, हजूर मालिक होइवक्सिन्छ, छाडिवक्सिन्छ-भने के वश [मेरो के लाग्दछ ?] ॥ ७१ ॥

चौ०—दीन्ह मोहि सिख नीकि गोसाँई ❀ लागि अगम अपनी कदराई ॥ १ ॥
नरवर धीर धरम धुर धारी ❀ निगम नीति कहँ ते अधिकारी ॥ २ ॥
मैं शिशु प्रभु सनेह प्रतिपाला ❀ मन्दर मेरु कि लेहिं मराला ॥ ३ ॥

हेस्वामी ! मलाई ठूलो शिक्षा वक्सनुभयो, [तर] आफ्नो कातरताले [त्यो शिक्षा] अगम लाग्यो ॥ १ ॥ जो श्रेष्ठ मनुष्य छन्, तिनीहरू धर्मको भार-धारण गर्नलाई समर्थ र वेदनीतिका विषयमा अधिकारी (लायक) हुन्छन्, मँ ता प्रभुवाट प्रेमपूर्वक प्रतिपालन गरिएको बालक हूँ [धर्मको भार उठाउन, वेदनीतिको चालमा चल्ल, मेरो के ताकत ?] मन्दर पर्वत र सुमेरु-पर्वतलाई हंसपक्षी (हाँस) वोक्न शक्तछ र ? ॥ २ ॥ ३ ॥

गुरु पितु मातु न जानौं काहू ❀ कहौं सुभाउ नाथ ! पतिआहू ॥ ४ ॥
जहँ लगि जगत सनेह सगाई ❀ प्रीति प्रतीति निगम निज गाई ॥ ५ ॥
मोरे सवइ एक तुह्म स्वामी ❀ दीन बन्धु उर अन्तर जामी ॥ ६ ॥

गुरु, पिता, माता-कसैलाई जान्दिन, आफ्नु-स्वभाव विन्ती गर्दछु, हेनाथ ! पत्याइ-वक्सियोस् ॥ ४ ॥ जगत्मा खास वेदले जतिसम्म स्नेह, नाता, प्रेम, पत्यार, वयान गरेको छ, हेस्वामी ! मेरा ती-सवैकुराका आधार एउटा दीनवन्धु र हृदयका-अन्तर्यामी-भइवक्सेका-हजुरै होइवक्सिन्छ [हजुरदेखिवाहेक कुनै-व्यक्तिमा स्नेह-पनि गर्दिन, नातापनि मान्दिन, प्रेम-पनि गर्दिन, पत्यार-पनि गर्दिन, अन्तर्यामी हजुरलाई यो कुरा जाहेरैछ] ॥ ५ ॥ ६ ॥

धरम नीति उपदेसिय ताही ❀ कीरति भूति सुगति प्रिय जाही ॥ ७ ॥
मन क्रम वचन चरन रत होई ❀ कृपा सिन्धु परि हरिअ कि सोई ॥ ८ ॥

जसलाई कीर्ति, ऐश्वर्य, सद्गति प्यारो छ [यिनैचीजलाई जो खोज्दछ] त्यसैलाई धर्म र नीतिको उपदेश गर्नुपर्दछ ॥७॥ जो मनसा-कर्मणा-वाचा-चरणरत (चरण-सेवानुरागी) छ, हेकरुणासागर ! त्यो छाड्नलायक छ र ? ॥ ८ ॥

दोहा—करुना सिन्धु सुबन्धुके, सुनि मृदु वचन विनीत ।
समुझाये उरलाय प्रभु, जानि सनेह सभीत ॥७२॥

करुणासागर प्रभु-रामचन्द्रले प्रेमी-भाई-लक्ष्मणजीका नम्र र कोमल भएका वचन सुन्नुभयो र [वहाँलाई] आलिङ्गन गर्नुभयो, स्नेह जानेर डराउँदै संझाउनु भयो ॥ ७२ ॥ (क)

चौ०–मागहु विदा मातु सन जाई ❀ आवहु वेगि चलहु वन भाई! ॥ १ ॥
मुदित भये सुनि रघुवर वानी ❀ भएउ लाभ बड गइ बडि हानी ॥ २ ॥
हरषित हृदय मातु पहिं आए ❀ मनहु अन्ध फिरि लोचन पाए ॥ ३ ॥

[रामजी आज्ञा गर्नुहुन्छ] "भाई ! गएर माताजीसँग विदा माग, चाँडै आउ, वन हिंड" ॥ १ ॥ रघुवरको यो वचन सुनेर लक्ष्मणजी खुशी हुनुभयो । [किन भने ?] वहाँलाई वडो लाभ भयो, ठूलो हानि हट्यो, ॥ २ ॥ अन्धाले फेरि आँखा पाएको वेलामाजस्तै हृदयमा हर्षित भएर लक्ष्मणजी मातासुमित्राका समीप आउनुभयो ॥ ३ ॥

जाइ जननि पद नाएउ माथा ❀ मन रघुनन्दन जानकि साथा ॥ ४ ॥
पूछे मातु मलिन मन देखी ❀ लषन कही सव कथा विसेखी ॥ ५ ॥

लक्ष्मणजीले गएर मातासुमित्राका पाउमा शिर राख्नुभयो, [वहाँको] मन रघुनाथजी र जानकीजीका साथमा थियो ॥ ४ ॥ माता-सुमित्राले [उहाँको] मन मलिन भएको देखेर सोध्नुभयो, लक्ष्मणजीले सवैकुरा विस्तार गर्नुभयो ॥ ५ ॥

गई सहमि सुनि वचन कठोरा ❀ मृगी देखि दव जनु चहुँ ओरा ॥ ६ ॥
लखन लखेउ भा अनरथ आजू ❀ एहि सनेह वस करव अकाजू ॥ ७ ॥
मागत विदा सभय सकुचाहीं ❀ जाइ संग विधि कहिहि कि नाहीं ॥ ८ ॥

लक्ष्मणवाट कठोर-वचन सुनेर चारै-तिर डढेलो देखेर हरिणीझस्केझैं सुमित्रा-महारानी झस्कनुभयो ॥ ६ ॥ लक्ष्मणजीले "आज अनर्थ भयो, यिनले स्नेहवश भएर [मेरो] अकाज गर्छिन् (वन जाने काममा विघ्न पार्छिन्, वन जान दिन्नन्) भन्ने कुरा मनले देख्नुभयो ॥ ७ ॥ विदा माग्दा डराएर संकुचित भईकन लक्ष्मणजी ले "हेविधाता ! [मेरी माता] रामजीसँग जा भन्नुहुन्छकि भन्नुहुन्न" [यस्तो सन्देह गर्नुभएको थियो] ॥ ८ ॥

दोहा–समुझि सुमित्रा राम सिय, रूप सुशील सुभाउ ।
नृप सनेह लखि धुनेउ सिर, पापिनि दीन्हि कुदाउ ॥७३॥

सुमित्रामहारानीले रामजीको र सीताजीको सुन्दररूप-शील-स्वभाव संझेर महाराज-दशरथको स्नेह देखेर (विचार गरेर) शिर हल्लाउनुभयो, "पापिनी [कैकेयी] ले खराव दुःख दिई" भन्नुभयो ॥ ७३ ॥

चौ०–धीरज धरेउ कुअवसर जानी ❀ सहज सुहृद बोली मृदुवानी ॥ १ ॥
तात ! तुम्हारि मातु वैदेही ❀ पिता राम सव भाँति सनेही ॥ २ ॥

(क) साथमा नलगेका पक्षमा प्रेमव्याकुल भएका-लक्ष्मणजीको केही अनिष्ट होला कि भन्ने शंकाहुदा रामजीले डराउँदै संझाउनुभयो ।

अवध तहाँ जहँ राम निवासू ❀ तहँइ दिवस जहँ भानु प्रकासू ॥ ३ ॥

(शोक गर्नलाई) मौका खराव छ भनी जानेर धैर्यधारण गर्नुभयो र स्वभावहित-कारिणी-सुमित्राले नरम-वचन बोल्नुभयो ॥ १ ॥ बावु ! लक्ष्मण ! तिम्री आमा जानकी हुन्, सवतरहवाट स्नेह-गर्ने पिता राम हुन्, जहाँ रामको निवास छ त्यहीजङ्गल अयोध्या छ, [किन भने] जहाँ सूर्यको प्रकाश, त्यहीं दिन ॥ ३ ॥

जौं पै सीय राम वन जाहीं ❀ अवध तुह्मार काज कछु नाहीं ॥ ४ ॥
गुरु पितु मातु बन्धु सुर साईं ❀ सेइअहि सकल प्रानकी नाईं ॥ ५ ॥

सीता र राम वन जान्छन् भने, अयोध्यामा तिम्रो केहीकाम छैन ॥ ४ ॥ गुरु, पिता, माता, दाज्यू , देवता, मालीक, ई-सवैलाई प्राणसमान गरेर सेवा गर्नुपर्दछ ॥ ५ ॥

राम प्रान प्रिय जीवन जीके ❀ स्वारथ रहित सखा सवहीके ॥ ६ ॥
पूजनीय प्रिय परम जहाँते ❀ सव मानिअहि रामके नाते ॥ ७ ॥
अस जिय जानि संग वन जाहू ❀ लेहु तात ! जग जीवन लाहू ॥ ८ ॥

रामचन्द्र सवैका प्राणप्रिय छन् , जीवमात्रका जीवनदायक छन्, सवैका स्वार्थ-रहित मित्र छन् ॥ ६ ॥ जहाँसम्म (जती) परमपूजनीय र परमप्रिय छन्, तीसवै रामका नाताले (रामका संवन्धले) मानिन्छन् ॥ ७ ॥ बावु ! लक्ष्मण ! मनले यो कुरा जानेर रामचन्द्रसँग वन जाऊ । जगतमा जीवनको लाभ लेऊ (जन्म सफल गर) ॥ ८ ॥

दोहा--भूरि भाग भाजन भएउ, मोहि समेत बलि जाउँ ।
जौं तुह्मरे मन छाडि छल, कीन्ह राम पद ठाउँ ॥७४॥

तिमी मसमेत ठूलो-भाग्यका-पात्र (अत्यन्त भाग्यवान्) भयौ । म बलैयालिन्छु (तिम्रो भलो चाहन्छु) किन भने ? तिम्रा-मनले छल छाडेर रामचन्द्रका पाउमा ठाउँ गर्‍यो [तिम्रो मन रामचन्द्रका पाउमा अडियो] ॥ ७४ ॥

चौ०-पुत्रवती जुवती जग सोई ❀ रघुपति भगत जासुसुत होई ॥ १ ॥
नतरु बाँझ भलि बादि विआनी ❀ राम विमुख सुतते हित हानी ॥ २ ॥

जस्को पुत्र रघुनाथको भक्त हुन्छ जगतमा त्यही स्त्री पुत्रवती कहिन्छे ॥ १ ॥ नत्र

---

(१) सुमित्रा–महारानीका नीतिनिपुणता, क्षात्रधर्मप्रवीणता, सहिष्णुता आदिगरेका सद्गुण यो संवादमा स्पष्ट झल्केका छन् , हिन्दूका आदर्शराजमहिलाहरूमा यिनको स्थान परमउच्च रहेछ भनी जानेर यथामति यथागति यिनको अनुसरणगर्नु प्रत्येक महिलाको कर्तव्य छ -

समाचार सुन्नाका साथ आलापविलाप पछि नलागेर "रामजीलाई महाराजा दशरथ संझ, सीतालाई म संझ, जङ्गललाई अयोध्या संझ, बाबु ! लक्ष्मण ! सुविस्ता जसरी हुन्छ, उसरी जाउ" यस्तो धैर्यपूर्वक वोल्ने सुमित्रामहारानी सुमित्रामहारानीजस्तै छन् ।

"रामं दशरथं विद्धि मां विद्धि जनकात्मजाम् । अयोध्यामटवीं विद्धि गच्छ तात ! यथासुखम् ।
[बाल्मीकि]

स्त्री बन्ध्या भयेकी (बाँझ) पनि वैसै हो, ब्याउनु व्यर्थै छ [किन भने ?] रामचन्द्रदेखी विमुख भएका पुत्रबाट हितको हानि हुन्छ ॥ २ ॥

तुह्मरेहि भाग राम वन जाहीं ❀ दूसर हेतु तात ! कछु नाहीं ॥ ३ ॥
सकल सुकृतकर बड फल एहू ❀ राम सीय पद सहज सनेहू ॥ ४ ॥
राग रोष इरिषा मद मोहू ❀ जनि सपनेहु इन्हके वस होऊ ॥ ५ ॥

बाबु ! तिम्रै भाग्यले रामजी वन जान लागे, दोस्रो कारण केही छैन ॥ ३ ॥ सीतासमेत-भएका रामजीका चरणमा स्वाभाविक प्रेम लाग्नुनै सकलपुण्यको ठूलो फल हो ॥ ४ ॥ राग-द्वेष-ईर्ष्या-मद-मोह यिनको, वश सपनामा पनी नभए ॥ ५ ॥

सकल प्रकार विकार विहाइ ❀ मन क्रम वचन करेहु सेवकाई ॥ ६ ॥
तुह्म कहँ वन सब भाँति सुपासू ❀ संग पितु मातु राम सिय जासू ॥ ७ ॥
जेहि न राम वन लहहिं कलेसू ❀ सुत सोइ करेहु इहइ उपदेसू ॥ ८ ॥

सकल-प्रकारका विकारलाई छाडेर मन-कर्म-वचनले सेवा गरे ॥ ६ ॥ बाबु ! जसका साथमा माता सीता, पिता राम छन्, उस्ता-तिमीलाई वनमा सबतरहबाट सुविस्तानै हुनेछ ॥ ७ ॥ जसमा वनमा रामजीले क्लेश (तकलीफ) नपाऊन्, त्यही काम गरे बाबा !, [मेरो] उपदेश यही हो ॥ ८ ॥

छन्द—उपदेस एह जेहि जात तुह्मरे राम सिय सुख पावहीं ।
पितु मातु प्रिय परिवार पुर सुख सुरति वन विसरावहीं ॥
तुलसी प्रभुहि सिख देइ आयसु दीन्ह पुनि आसिष दई ।
रति होउ अविरल अमल सिय रघुवीर पद नित नित नई ॥ ३ ॥

बाबु ! उपदेश यही हो, जसमा तिमी जानाले राम र सीता सुख पाऊन् । पिता, माता, प्यारा-परिवार, नगरनिवासकोसुख, र प्रीति वनमा [रामचन्द्रले] विर्सून्। तुलसीदास भन्दछन् [सुमित्रा-महारानीले] प्रभुलक्ष्मणजीलाई शिक्षा दिएर [साथ जानलाई] आज्ञा दिनुभयो । "सीता र रघुवीरका पाउमा नित्य-नित्य नयाँनयाँ निर्मल-अविच्छिन्न-प्रीति रहोस्" यस्तो आशिष पनि दिनुभयो ॥ ३ ॥

सोरठा—मातु चरन सिर नाइ, चले तुरत संकित हृदय ।
बागुर विषम तोराइ, मनहु भाग मृग भागवस ॥७५॥

लक्ष्मणजी माताका चरणमा शिर राखेर (ढोगेर) भाग्यवश विषम (तोडी नशकिने कडा) पाशलाई तोडेर भागेको हरिणजस्तै भएर हृदयमा शंकित भईकन (फेरि बाँधिन्छु कि भन्ने शंका लिएर) तुरन्तै दौडनुभयो ॥ ७५ ॥

चौ०—गये लषन जहँ जानकि नाथू ❀ भे मन मुदित पाइ प्रिय साथू ॥ १ ॥
वन्दि रामसिय चरण सुहाए ❀ चले सँग नृप मन्दिर आये ॥ २ ॥

लक्ष्मणजी जहाँ जानकीनाथ (रामजी) हुनुहुन्थ्यो [वहाँ] पुग्नुभयो, प्रिय (इष्ट) भएको साथ पाएर मनमा आनन्दित हुनुभयो [अनि] रामजी-र-सीताजीका सुन्दर-चरणको वन्दना गरेर साथ हिंडेर राजमहल आउनुभयो ॥ १ ॥ २ ॥

कहहिं परसपर पुर नर नारी ❀ भलि बनाइ विधि वात विगारी ॥ ३ ॥
तन कृस मन दुख वदन मलीने ❀ विकलमनहु माखी मधु छीने ॥ ४ ॥
कर मीजहिं सिर धुनि पछिताहीं ❀ जनु विनु पंख विहँग अकुलाहीं ॥ ५ ॥

नगरका नरनारीहरू "विधाताले वेस बनाएको कुरा [आफैंले] विगारे" भनी परस्परमा भन्न लागे ॥ ३ ॥ [नगरका सवैनरनारीहरूको] शरीर दुव्लो, मनमा दुःख, [थियो]। तिनको वदन मलिन थियो, तिनीहरू मह खोसिएर व्याकुल भएका मौरीजस्ता थिए ॥ ४ ॥ [तिनीहरू] प्वाँख उखेलिएर व्याकुल भएका पक्षीजस्तै भएर शिर झट्कार्न, हात माड्न लागे ॥ ५ ॥

भइ बडि भीर भूप दर वारा ❀ वरनि न जाइ विषाद अपारा ॥ ६ ॥
सचिव उठाइ राउ वैठारे ❀ कहि प्रिय वचन राम पगु धारे ॥ ७ ॥
सिय समेत दोउ तनय निहारी ❀ व्याकुल भए भूमिपति भारी ॥ ८ ॥

राजाका दरवारमा ठूलो भीड (घुइँचो) भयो, [त्यहाँको] अपार विषाद (खेद) को वर्णन गर्न शक्दैन ॥ ६ ॥ मन्त्रीले राजालाई उठाएर वसाले, रामचन्द्रजी प्रियवचन बोलेर पाउ पर्नुभयो ॥ ७ ॥ सीता-सहित-भएका दुई जना-छोरालाई देखेर राजादशरथ खूब व्याकुल भए ॥ ८ ॥

दोहा—सीय सहित सुत सुभग दोउ, देखि देखि अकुलाइ ।
वारहिं वार सनेह वस, राउ लेइ उर लाइ ॥७६॥

सीतासहित दुई जना सुन्दर-पुत्रलाई वारंवार हेरेर राजा व्याकुल भए। स्नेहवश भएर वारंवार (उनीहरूलाई) हृदयमा लगाए (आलिङ्गन गरे) ॥ ७६ ॥

चौ०—सकइ न बोल विकल नर नाहू ❀ सोक जनित उर दारुन दाहू ॥ १ ॥
नाइ सीस पद अति अनुरागा ❀ उठि रघुवीर विदा तव मागा ॥ २ ॥
पितु असीस आयसु मोहि दीजै ❀ हरष समय विसमउ कत कीजै ॥ ३ ॥

राजा-दशरथले व्याकुल भएर बोल्न शकेनन् । हृदयमा शोकवाट-पैदाभएको भयानक दाह (डाह) थियो ॥ १ ॥ रघुवीरले अति प्रेमका-साथ पाउमा शिर राख्नुभयो अनि उठेर विदा माग्नुभयो ॥ २ ॥ "पिताजी ! मलाई आशीष र आज्ञा वक्सनुहोस्, हर्षका वखतमा विषाद किन गरिवक्सिन्छ ? ॥ ३ ॥

तात ! किये प्रिय प्रेम प्रमादू ❀ जस जग जाइ होइ अपवादू ॥ ४ ॥
सुनि सनेह वस उठि नर नाहा ❀ वैठारे रघुपति गहि वाँहा ॥ ५ ॥

पिताजी ! प्रिय-भएका-मानिसका ऊपर प्रेमले प्रमाद (गल्ती) गर्दा जगत्मा यश नष्ट हुन्छ, लोकापवाद (वदनामी) हुन्छ" ॥ ४ ॥ यो वचन सुनेर महाराजा-दशरथले स्नेहवश भएर जुरुक्क उठिकन दुई हात समातेर रघुनाथजीलाई बसाए ॥ ५ ॥ [अनि भन्न लागे]

सुनहु तात ! तुम्ह कह मुनि कहहीं ❀ राम चराचर नायक अहहीं ॥ ६ ॥
सुभ अरु असुभ करम अनुहारी ❀ ईस देइ फल हृदय विचारी ॥ ७ ॥
करै जो करम पाव फल सोई ❀ निगम नीति असि कह सव कोई ॥ ८ ॥

"बावु ! सुन, मुनिहरू तिमीलाई चराचर-जगत्का-नायक (ईश्वर) हुन् भन्दछन् ॥ ६ ॥ कर्मको-अनुसार हृदयमा विचार गरेर ईश्वरले जीवलाई शुभ र अशुभ फल दिनुहुन्छ ॥ ७ ॥ सवै-वेद र नीतिशास्त्रहरूपनि "जस्तो-कर्म गर्दछ, उस्तै-फल पाउँछ" यसो भन्दछन् [परन्तु यहाँ ता] ॥ ८ ॥

दोहा—और करइ अपराध कोउ, और पाव फल भोग ।
अति विचित्र भगवन्त गति, को जग जानइ जोग ॥७७॥

कोही अर्कौ अपराध गर्दछ, अर्कौ फलभोग पाउँदछ [यस्तो हुन गयो, अपसोस !] ईश्वरको गति अतिविचित्र छ। यो जान्न योग्य को छ? (ईश्वरीयगति को जान्नशक्तछ?) ॥७७॥

चौ०—राय राम राखन हित लागी ❀ बहुत उपाय किए छल त्यागी ॥ १ ॥
लखी रामरुख रहत न जाने ❀ धरम धुरन्धर धीर सयाने ॥ २ ॥

राजादशरथले रामजीलाई राख्नाका निमित्त छल छाडेर धेरै उपाय गरे ॥ १ ॥ धर्मोद्धार-समर्थ, धीर, चतुर-रामचन्द्रजीको रुख (आशय) देखेर रहने (वस्ने) जानेनन् ॥२॥

तव नृप सीय लाइ उर लीन्ही ❀ अतिहित बहुत भाँति सिख दीन्ही ॥ ३ ॥
कहि वनके दुख दुसह सुनाए ❀ सासु ससुर पितु सुख समुझाए ॥४॥

अनि राजा-दशरथले सीताजीलाई छाती लगाए र धेरैतरहले अत्यन्त हित-शिक्षा दिए ॥ ३ ॥ वनका दुःसह दुःखको वर्णन गरेर सुनाए, सासुससुरा-पिताहरूको सुख वर्णन गरेर, [त्यस्ता सुखीहरूकी वुहारी छोरी दुःख खप्न शक्तिनौ भन्ने आशयले] संझाए ॥ ४ ॥

सियमन रामचरन अनुरागा ❀ घर न सुगम वन विषम नलागा ॥५॥
औरौ सवहिं सीय समुझाई ❀ कहि कहि विपिन विपति अधिकाई ॥६॥

सीताजीको मन रामजीका चरणमा अनुरक्त (थियो) [त्यसो हुनाले] घर सुगम लागेन, वन विषम (दुर्गम) लागेन ॥ ५ ॥ सवै-अरूस्त्रीवर्गले-पनि जङ्गलका विपत्तिका अधिकताको वर्णन गरीगरीकन सीताजीलाई संझाए ॥ ६ ॥

सचिव नारि गुरु नारि सयानी ❀ सहित सनेह कहहिं मृदुबानी ॥ ७ ॥
तुम्हकहँ तौ न दीन वनवासू ❀ करहु जो कहहिं ससुर गुरु सासू ॥ ८ ॥

चतुर भएका-मन्त्रीका-स्त्रीहरू गुरुपत्नीहरू स्नेह-सहित भएर नरम-वचन बोल्न

लागे-॥ ७ ॥ "किशोरीजी ! तपाईंलाई ता वनवास दिएको छैन, सासु ससुरा गुरु जे भन्नु हुन्छ [त्यो काम] गर्नुहोस्" ॥ ८ ॥

दोहा–सिख सीतल हित मधुर मृदु, सुनि सीतहि न सोहानि ।
सरद चन्द चन्दिनि लगत, जनु चकई अकुलानि ॥७८॥

शरत्समयका-चन्द्रमाको-चाँदनी (चन्द्रिका) लाग्दा जसरी चखेवी आकुल हुन्छे (त्यो-चन्द्रिका त्यसलाई मनपर्दैन) त्यसै-गरी शीतल, हित, मधुर, कोमल, भएको शिक्षा-वचन सुन्दा सीताजीलाई मनपरेन (त्यो वचनले व्याकुल हुनुभयो) ॥ ७८ ॥

चौ०–सीय सकुच वस उतर न देई ❀ सो सुनि तमकि उठी कैकेयी ॥ १ ॥
मुनि पट भूषन भाजन आनी ❀ आगे धरि बोली मृदुवानी ॥ २ ॥
नृपहि प्रानप्रिय तुह्म रघुवीरा ! ❀ सील सनेह न छाडिहि भीरा ॥ ३ ॥
सुकृत सुजस परलोक नसाऊ ❀ तुह्महि जान वन कहिहि न काऊ ॥ ४ ॥

सीताजीले संकोचवश भएर उत्तर दिन पाएको थिएन, ती (मन्त्रीगुरुहरूका) स्त्रीहरुको वचनसुनेर [त्रीचैमा] कैकेयी झोक्किएर उठिन् र ऋषिमुनिहरूले लाउने वस्त्र (रुखका बोक्रा, मृगचर्म प्रभृति) उन्ले लाउने गहना [तुलसीकाष्ठको माला] उन्ले सुमनें भाँडा [तुम्बा] ल्याएर अघिल्तिर राखीदिइन् , अनि मधुर-वचन बोलिन्-॥ १ ॥ २ ॥ 'हेरामचन्द्र ! तिमी महाराजका प्राणप्रिय छौ, महाराज डरले शील र स्नेह छाड्नुहुनेछैन, पुण्य, सुयश, परलोक-नष्ट भएर जाओस् ता-पनि [महाराज] तिमीलाई वन जान कहिल्यै हुकुम [मुखले] दिनु-हुनेछैन ॥ ३ ॥ ४ ॥

अस विचारि सोइ करहु जो भावा ❀ राम जननि सिख सुनि सुखपावा ॥ ५ ॥
भूपहि वचन वान सम लागे ❀ करहिं न प्रान पयान अभागे ॥ ६ ॥
लोग विकल मुरुछित नरनाहू ❀ काह करिअ कछु सूझ न काहू ॥ ७ ॥
राम तुरत मुनिवेष वनाई ❀ चले जनक जननी सिर नाई ॥ ८ ॥

यस्तो विचार गरेर जो मनपर्छ त्यो गर" [अर्थात् पितालाई मिथ्यावादी गराउने भएर घर वस्छौ भने वस, सत्यवादी गराउन वन जान्छौ भने वन जाऊ] यस्ता-प्रकारको माताकैकेयीको शिक्षा सुन्दा रामजीले सुख पाउनुभयो (आनन्दित हुनुभयो) ॥ ५ ॥ राजा दशरथलाई कैकेयीका तीवचन बाण-समान लागे, "अभागी-प्राण जान पनि जाँदैनन्" भन्न लागे ॥ ६ ॥ राजा मूर्छित भए, सर्वैजना व्याकुल भए, कसैलाई पनि के गर्ने हो, यो कुरा सूझेन ॥ ७ ॥ रामजी तुरुन्तै मुनिको वेष (वृक्षवल्कलको वस्त्र, मृगचर्मको आसन इत्यादि) वनाएर माता-कैकेयी र पिता दशरथजीलाई ढोग्दिएर रवाना हुनुभयो ॥ ८ ॥

दोहा--सजि वनसाज समाज सव, वनिता बन्धु समेत ।
वन्दि विप्र गुरु चरन प्रभु, चले करि सवहि अचेत ॥७९॥

वनवासका साजको सामग्री सवै सजाएर, ब्राह्मण र गुरुका चरणको वन्दना गरेर, सवैलाई अचेत पारेर, प्रभु-रामचन्द्र स्त्री-र भाई-सहित-भईकन रवाना हुनुभयो ॥ ७९ ॥

[वनयात्रा]

चौ०–निकसि वसिष्ठ द्वार भये ठाढे ❀ देखे लोग विरहदव डाढे ॥ १ ॥
कहि प्रियवचन सकलसमुझाये ❀ विप्र वृन्द रघुवीर बोलाये ॥ २ ॥
गुरुसन कहि वरषासन दीन्हे ❀ आदर दान विनय वस कीन्हे ॥ ३ ॥
जाचक दान मान संतोषे ❀ मीत पुनीत प्रेम परितोषे ॥ ४ ॥

[दरवारवाट] निस्केर प्रभुजी गुरुवसिष्ठका ढोकामा खडा हुनुभयो, [वहाँले] सवैलाई विरहरूपी- डढेलाले डढेका देख्नुभयो ॥ १ ॥ अनी प्रियवचन बोलेर सवैलाई संझाउनु भयो र ब्राह्मण-वर्गलाई बोलाउनुभयो ॥ २ ॥ गुरुसँग भनेर [तिनीहरूलाई] वर्षासन दिनुभयो [आफुले नित्य भोजन गराइने ब्राह्मणको हिसाव गरेर १४ वर्षलाई ब्राह्मणभोजनको पेश्की वर्षासन दिनुभयो] आदर, दान, विनयले सवैलाई वश गर्नुभयो ॥ ३ ॥ याचकहरूलाई दान र मानले सन्तुष्ट पार्नुभयो, मित्रहरूलाई पवित्र-प्रेमले प्रसन्न पार्नुभयो ॥ ४ ॥

दासी दास बोलाइ बहोरी ❀ गुरहिं सौंपि बोले कर जोरी ॥ ५ ॥
सवकै सार सँभार गोसाईं ❀ करवि जनक जननी की नाईं ॥ ६ ॥

[अनि] दासीदास (नौकरचाकर) हरूलाई बोलाएर गुरुवसिष्ठजीका जिम्मा सुम्पनुभयो र हात जोरेर बोल्नुभयो ॥ ५ ॥ "प्रभु ! वावु-आमा-जस्तै भएर सवैको सह्मार सँभार गर्नुहोला," ॥ ६ ॥ [गुरूलाई यति विन्ती गरेर]

वारहिंवार जोरि जुग पानी ❀ कहत राम सवसन मृदुवानी ॥ ७ ॥
सोइ सव भाँति मोर हितकारी ❀ जेहिते रहइ भुआल सुखारी ॥ ८ ॥

दुई हात जोरेर रामजीले सवैसँग वारंवार कोमल-वचन बोल्नुभयो- ॥ ७ ॥ "जुनसकसद्वारा महाराज सुखी हुनुहोला, त्यही-सकस सवतरहवाट मेरो हितकारी हुनेछ ॥ ८ ॥

दोहा–मातु सकल मोरे विरह, जेहि न होहिं दुख दीन ।
सोई उपाउ तुह्म करेहु सव, पुरजन परम प्रवीन ॥ ८० ॥

तिमी सवै-नगरनिवासीहरू परमप्रवीण (अतिशिक्षित) छौ, मेरा सवै माताजीहरू जस्मा दुःखले दीन (दिक्क) नहून् त्यही उपाय तिमीहरू गरे है ? ॥ ८० ॥

चौ०-एहि विधि राम सवहि समुझावा ❀ गुरुपदपदुम हरषि सिरनावा ॥ १ ॥
गनपति गौरि गिरीस मनाई ❀ चले असीस पाइ रघुराई ॥ २ ॥
राम चलत अति भएउ विषादू ❀ सुनि न जाइ पुर आरतनादू ॥ ३ ॥
कुसकुन लंक अवध अतिसोकू ❀ हरष विषाद विवस सुरलोकू ॥ ४ ॥

यसप्रकारले रामजीले सबैलाई संझाउनुभयो र हर्षित भईकन गुरुका पाउमा शिर राख्नुभयो ॥ [अनी–] गणपति, गौरी, शंकरजोलाई मनाएर आशिष पाईकन रघुनाथजी रवाना हुनुभयो ॥ १ ॥ २ ॥ रामजी हिंडदा अयोध्यानगरीमा वडो विषाद (खेद) भयो, नगरको आर्तनाद (दुःखको कोकोहोलो) सुन्न नशकिने भयो ॥ ३ ॥ लङ्कामा कुशकुन (स्वामिमृत्युसूचक अनेक निमित्त उत्पात) भए, अयोध्यामा शोक खूव फैलियो, देवताहरू हर्षविषादका वश भए [आफ्ना उद्योगको सफलता हुनलागेको हुनाले हर्ष, रामजीका विरहले व्याकुल भयेका अयोध्यावासीहरूको विषम अवस्था देख्नाले देवताहरूलाई विषाद भयो] ॥४॥

गइ मुरुछा तव भूपति जागे ❀ बोलि सुमन्त्र कहन अस लागे ॥ ५ ॥
राम चले वन प्रान न जाहीं ❀ केहि सुख लागि रहत तनमाहीं ॥ ६ ॥
एहिते कवन व्यथा बलवाना ❀ जो दुख पाइ तजहिं तन प्राना ॥ ७ ॥
पुनि धरि धीर कहइ नरनाहू ❀ लै रथ सँग सखा ! तुम जाऊ ॥ ८ ॥

मूर्छा हट्यो, अनि राजा जागा भये, सुमन्त्रमन्त्रीलाई बोलाएर यसो भन्न लागे ॥१॥ "रामजी जङ्गलतर्फ गए, प्राण जाँदैनन्, कुन्-सुखका लागी शरीरमा रहेका होलान् ? ॥ ६ ॥ जुन-दुःख पाएर शरीरले प्राण छाड्दछ यो-दुःखभन्दा-पनी बलवान् भएको त्यो दुःख कुन् होला ?" ॥ ७ ॥ अनी राजादशरथले धैर्य धरेर भने की–"हेमित्र ! साथमा रथ लियेर तिमी जाऊ ॥ ८ ॥

दोहा–सुठि सुकुमार कुमार दोउ, जनकसुता सुकुमारि ।
रथ चढाई देखराई वन, फिरेहु गये दिन चारि ॥८१॥

दुवै-कुमार (रामलक्ष्मण) अतिसुकुमार छन् । जनकनन्दिनी-पनि सुकुमारी छन्, [त्यसो हुनाले तिनीहरूलाई] रथमा चढाएर वन देखाएर चारदिन वितेपछी [सबैलाई लियेर] फर्के ॥ ८१ ॥

चौ०–जौं नहिं फिरहिं धीर दोउ भाई ❀ सत्यसन्ध दृढव्रत रघुराई ॥ १ ॥
तौ तुह्म विनय करेहु करजोरी ❀ फेरिय प्रभु ! मिथिलेस किसोरी ॥ २ ॥
जव सिय कानन देखि डेराई ❀ कहेहु मोर सिख अवसर पाई ॥ ३ ॥

यदि धीर (स्थिरबुद्धि) भएका दुईभाई फर्कैनन् भने [अनि] सत्यसन्ध (सत्यप्रतिज्ञ) दृढव्रत (नियम नछाड्ने) रघुनाथलाई दुई हात जोरेर "प्रभु ! मिथिलाधिपति-जनककी छोरी (सीताजी) लाई फर्काइदवक्सनुहोस्" भनी तिमीले विन्तीगरे ॥ १ ॥ २ ॥ जव जङ्गल देखेर सीता डराउँछिन् त्यो मौका पाएर मेरो शिक्षा वताये (सुनाये) ॥ ३ ॥ [के भने ?–]

सासु ससुर अस कहेउ सँदेसू ❀ पुत्रि ! फिरिअ वन बहुत कलेसू ॥ ४ ॥
पितु गृह कवहुँ कवहुँ ससुरारी ❀ रहहु जहाँ रुचि होइ तुह्मारी ॥ ५ ॥
यहि विधि करेहु उपाय कदम्बा ❀ फिरइ त होइ प्रान अवलम्बा ॥ ६ ॥

"सासु-ससुराले यस्तो सन्देश (समाचार) भनेको छ कि–"छोरि ! फर्क, वनमा धेरै तकलीफ हुन्छ, कैले माइतमा, कैले घरमा, तिम्रो इच्छा जहाँ होला तहीं वसौली" ॥४॥५॥

यसप्रकारले अनेक उपाय गरे, सीता फर्किन् भने [मेरा] प्राणको अवलम्ब (आधार) हुनेछन् ॥ ६ ॥

नाहित मोर मरन परिनामा ❀ कछु वसाइ न भये विधि वामा ॥ ७ ॥
अस कहि मुरुछि परा महि राऊ ❀ रामलखन सिय आनि देखाऊ ॥ ८ ॥

होइन-भने परिणाममा मेरो मरणै हुनेछ। [आफ्नो] केही वश चलेन (आफ्नो ज़ोर लागेन) विधाता वाम (प्रतिकूल = विपरीत) भए" ॥ ७ ॥ यसो भनेर राजादशरथ "रामलक्ष्मणसीतालाई ल्याएर देखाऊ" भन्दाभन्दै मूर्छित भएर पृथ्वीमा पछारिए ॥ ८ ॥

दोहा--पाइ रजायसु नाइ सिर, रथ अति वेग वनाइ ।
गएउ जहाँ वाहेर नगर, सीय सहित दोउ भाइ ॥ ८२ ॥

सुमन्त्र आज्ञा पाएर शिर झुकाएर रथको वेग वढाईकन, जहाँ सीतासहित दुईभाई (रामलक्ष्मण) पुग्नुभएको थियो त्यहीं शहर-वाहिर पुगे ॥ ८२ ॥

चौ०-तव सुमन्त्र नृपवचन सुनाये ❀ करि विनती रथ राम चढ़ाये ॥ १ ॥
चढि रथ सीयसहित दोउभाई ❀ चले हृदय अवधहि सिरनाई ॥ २ ॥
चलत राम लखि अवधअनाथा ❀ विकल लोग सव लागे साथा ॥ ३ ॥
कृपासिन्धु बहुविधि समुझावहिं ❀ फिरहिं प्रेमवस पुनिफिरि आवहिं ॥ ४ ॥

अनि सुमन्त्रले महाराजा-दशरथको वचन सुनाए, विन्ती गरीकन रामजीलाई रथमा चढाए ॥ १ ॥ सीता-सहित-दुईभाई रथमा चढेर अयोध्यालाई प्रणाम गरीकन गए ॥ २ ॥ रामजी जान लागेको देखेर अयोध्याका अनाथ सवैप्रजाहरू व्याकुल भएर साथ लागे ॥ ३ ॥ दयासागर-रघुनाथजी धेरैप्रकारले संझाउनु हुन्छ, तिनीहरू फर्कन्छन्, फेरि प्रेम वश भएर फर्केर [रामसमीप] आउछन् [यस्ता प्रकारले धेरैफेर फर्काफर्कि भई रह्यो] ॥ ४ ॥

लागति अवध भयावनि भारी ❀ मानहुँ कालराति अँधियारी ॥ ५ ॥
घोर जन्तुसम पुर नरनारी ❀ डरपहिं एकहि एक निहारी ॥ ६ ॥
घर मसान परिजन जनु भूता ❀ सुत हित मीत मनहुँ जमदूता ॥ ३ ॥
वागन्ह विटप वेलि कुँभिलाहीं ❀ सरित सरोवर देखि न जाहीं ॥ ८ ॥

अयोध्यानगरी मानौं कालरात्रिनै होकि ? भनेजस्ती अँध्यारी भएर भयानक लाग्न लागी ॥ ५ ॥ नगरका नरनारीहरू डरलाग्दा जीवजन्तुजस्ता भएर यौटाले यौटालाई देख्ता [परस्पर] डराउन लागे ॥ ६ ॥ घर श्मशान जस्तो भयो, परिजन (घरमा रहेका मानिस) भूतै हुन्कि ? भनेजस्ता [भयंकर] भए। छोरा-छोरी-इष्ट-मित्र मानौं यमदूत हुन्कि भनेजस्ता [त्रास दिने] भए ॥ ७ ॥ वघैंचाका वृक्ष-लताहरू वैलाए, नदी सरोवर (तलाउ) हरू हेर्न नशकिने भए ॥ ८ ॥

दोहा—हय गय कोटिन्ह केलि मृग, पुर पसु चातक मोर ।
पिक रथाङ्ग सुक सारिका, सारस हंस चकोर ॥ ८३ ॥

चौ०-राम वियोग विकल सव ठाढे ❀ जहँतहँ मनहुँ चित्र लिखि काढे ॥ १ ॥
नगर सकल वन गह्वर भारी ❀ खग मृग विपुल सकल नरनारी ॥ २ ॥

घोडा, हात्ती, करोडौं-क्रीडामृग (पालेका हरिण), शहरका गोमहिषादि पशु,काका कुल, मयूर, कोइली, चखेवा, सुग्गा, मैना, सारस, हँस, चकोर (च्याखुरा) यीसवै रामजीका वियोगले व्याकुल भएर (जहाँका तहैं) यत्रतत्र मानौं तस्वीरमा लेखिएका हुन्कि ? भनेजस्ता भएर खडा रहे (निश्चल भए) ॥ ८३ ॥ १ ॥

[अधि] सारा-नगर गहीरो-वन (झाडी) थियो, नगरनिवासी सकलनरनारीहरू घेरै पक्षीमृग (जस्ता सुखी) थिए ॥ २ ॥ [ऐले ता]

विधि कैकइ किरातिनि कीन्ही ❀ जेहि दव दुसह दसहु दिसि दीन्ही ॥ ३ ॥
सहि न सके रघुवर विरहागी ❀ चले लोग सव व्याकुल भागी ॥ ४ ॥
सवहि विचार कीन्ह मनमाहीं ❀ रामलषन सिय विनु सुख नाहीं ॥ ५ ॥

[त्यो-अयोध्यारूपी-वनमा डढेलो लाउनालाई] विधाताले कैकेयीलाई किरातिनी गराये, जुनकैकेयी-किरातिनीले दसैदिशामा खपीनशकिने डढेलो लाईदिई ॥ ३ ॥ रघुवररामजीको विरहरूपी-त्यो अग्निलाई सहन (खप्न) शकेनन् र प्रजाहरू खूव व्याकुल भईकन [अयोध्यावनवाट] भागेर गए ॥ ४ ॥ सवैजनाले मनमा "रामलक्ष्मणसीता-विना सुख छैन" यस्तो विचार गरे ॥ ५ ॥

जहाँ राम तहँ सवइ समाजू ❀ विन रघुवीर अवध नहि काजू ॥ ६ ॥
चले साथ अस मन्त्र हढाई ❀ सुरदुर्लभ सुख सदन विहाई ॥ ७ ॥
रामचरन पंकज प्रिय जिन्हहीं ❀ विषय भोग वस करहिंकि तिन्हहीं ॥ ८ ॥

"जहाँ रामचन्द्र (रहनुहुन्छ) सवै समाज तहीं रहन्छ, रघुवीर-विना अयोध्यामा काम छैन" ॥ यस्तो मन्त्रणा दृढ गरेर देवदुर्लभ भएका सुख र घरद्वार छाडेर [प्रजाहरू रामजीका] साथ लागे ॥ ६ ॥ ७ ॥ जसलाई रामजीका चरणकमल प्यारा छन्, तिनलाई विषयभोगहरू वश गर्दछन् र ? ॥ ८ ॥

दोहा--वालक वृद्ध विहाय गृह, लगे लोग सव साथ ।
तमसातीर निवास किय, प्रथम दिवस रघुनाथ ॥८४॥

सवै-वालवृद्धहरू घर छाडेर साथ लागे, रघुनाथजीले पहिला दिनमा तमसानदीका किनारामा वास गर्नुभयो ॥ ८४ ॥

चौ०-रघुपति प्रजा प्रेमवस देखी ❀ सदय हृदय दुख भयेउ विसेखी ॥ १ ॥
करुनामय रघुनाथ गोसाईं ❀ वेगि पाइअहि पीर पराई ॥ २ ॥

रघुनाथजीले प्रजाहरूलाई प्रेमवश भएका देख्नुभयो । वहाँका दयालु-अन्तःकरणमा अति-दुःख भयो ॥ १ ॥ रघुनाथजी करुणामय र सर्वसामर्थ्यवान् हुनुहुन्छ, अर्कोको पीडा चाँडै पाउनुहुन्छ (परपीडाले पीडित हुनुहुन्छ) ॥ २ ॥

कहि सप्रेम मृदुवचन सुहाये ❀ बहुविधि राम लोग समुझाये ॥ ३॥
किये धरम उपदेस घनेरे ❀ लोग प्रेम वस फिरहिं न फेरे ॥ ४॥

रघुनाथजीले प्रेमसाथ कोमल-सुन्दर-वचन वोलेर हरतरहले प्रजाहरूलाई संझाउनुभयो ॥ ३ ॥ धेरै धर्मोपदेश गर्नुभयो, [तर] प्रजाहरू प्रेमवश भएर फर्काउदा फर्कैनन् ॥ ४॥

शील सनेह छाडि नहि जाई ❀ असमञ्जस वस भे रघुराई ॥ ५॥
लोग सोग श्रम वस गये सोई ❀ कछुक देवमाया मति मोई ॥ ६॥

शील र स्नेह छाडीनशक्नु थियो, र रघुनाथजी असमञ्जस (असजिला) का वश हुनुभयो ॥ ५ ॥ प्रजाहरू शोक र थकाईका वशपरेका हुनाले सुती-हाले, देवताहरूका माया (कपट) ले [तिनको] वुद्धि केही मोहित पनि भयो [त्यसो हुनाले रघुनाथजीको मन्साय सिद्ध हुनलाई उस्तो कठिन परेन] ॥ ६ ॥

जवहिं जाम जुग जामिनि वीती ❀ राम सचिव सन कहेउ सप्रीती ॥ ७॥
खोज मारि रथ हाँकहु ताता! ❀ आन उपाय वनिहि नहि वाता ॥ ८॥

जव रातको दुई-पहर वित्यो, अनि रघुनाथजीले प्रीतिका-साथ सुमन्त्रमन्त्रीसँग भन्नुभयो-कि हेतात! खोज मारेर (खोज्दा पत्ता नलाग्ने गरेर) रथ हाँक्नुहोस्, अर्को उपायले काम वन्ने छैन, [काम चल्ने छैन, यिनले पछ्याए भने वनवासमा विघ्न पर्नेछ] ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोह--रामलषन सिय जान चढि, संभुचरन सिर नाई।
सचिव चलाएउ तुरत रथ, इत उत खोज दुराई ॥८५॥

शंभुका चरणमा शिर राखेर (शंभुको वन्दना गरेर) राम, लक्ष्मण, सीता रथमा चढनु भयो, यता-उति खोज लुकाएर [पाङ्ग्राको अनुसारले रथ फेला नपर्ने हिसावसँग] सुमन्त्रमन्त्रीले तुरन्त रथ हाँके ॥८५॥

चो०–जागे सकल लोक भये भोरू ❀ गे रघुनाथ भयेउ अति सोरू ॥ १॥
रथकर खोज कतहुँ नहिं पावहिं ❀ राम राम कहि चहुँदिसि धावहिं ॥ २॥

रातजाँदा (भोरहुँदा) सवैजना व्यूँझे, “रघुनाथजी गए” भन्ने ठूलो हल्ला मच्चियो ॥ १ ॥ रथको खोज (पत्ता) कतैपनी पाएनन्, “राम राम” भन्दै चारै दिशा दौडन लागे ॥ २ ॥

मनहुँ वारि निधि बूड जहाजू ❀ भएउ विकल बड वनिक समाजू॥ ३॥
एकहिं एक देहिं उपदेसू ❀ तजे राम हम जानि कलेसू ॥ ४॥

जस्तै समुद्रमा जहाज डुब्दा व्यापारीहरूको समूह खूब व्याकुल हुन्छ, (त्यस्तै-सवैजना व्याकुल भए]। “रामजीले हामीलाई दुःखदायी जानेर छाडनुभयो” भनी एउटा अर्कालाई उपदेश दिन्थ्यो ॥ ३ ॥ ४ ॥

निन्दहिं आपु सराहहिं मीना ❀ धिग जीवनु रघुवीर विहीना ॥ ५ ॥
जौं पै प्रिय वियोगु विधि कीन्हा ❀ तौ कस मरनु न माँगे दीन्हा ॥ ६ ॥

तिनीहरू आफूलाई निन्दा गर्न र माछालाई तारीफ गर्न लागे। [ती भन्दथे कि] "विना-रघुवीर जिउनु धिक्कार छ। विधाताले यदि प्रिय-जनको वियोग गऱ्यो, तव उसले माग्दा मरण किन दिंदैन [मरण माग्दा-पनि नदिने, प्रिय-जनको वियोग-पनि गराउने विधाता कस्तो अनौठा-निष्ठुर रहेछ]" ॥ ६ ॥

एहि विधि करत प्रलाप कलापा ❀ आये अवध भरे परितापा ॥ ७ ॥
विषम वियोगु न जाइ वखाना ❀ अवधि आस सव राखहिं प्राना ॥ ८ ॥

यस्ता-प्रकारले अनेक प्रलाप गर्दै तापले-परिपूर्ण-भएका तिनीहरू अयोध्या आइपुगे ॥ ७ ॥ [तिनको] अतिकडा-भएका वियोगका दुःखको वर्णन गर्न शकिदैन, चौधवर्षको अवधिका आशाले सवैजनाले प्राण राखे ॥ ८ ॥

[शृङ्गवेरपुरप्राप्ति]

दोहा–राम दरस हित नेम व्रत, लगे करन नर नारि।
मनहुँ कोक कोकी कमल, दीन विहीन तमारि ॥८६॥

नरनारीहरू रामजीको दर्शन पाउनाका निमित्त नियम व्रत गर्नलागे। तिनीहरू सूर्यले हीन (रहित) भएका कमल र चक्रवाक-चक्रवाकी (चखेवा-चखेवी) जस्तै दीन (दुःखी) भए ॥ ८६ ॥

चौ०–सीता सचिव सहित दोउ भाई ❀ सृङ्गवेर पुर पहुँचे जाई ॥ १ ॥
उतरे राम देवसरि देखीं ❀ कीन्ह दण्डवत हरखु विसेखी ॥ २ ॥

दुवैभाई सीता र सुमन्त्रमन्त्रीले सहित भएर जाँदाजाँदा शृङ्गवेरपुर पुग्नुभयो ॥१॥ श्रीगङ्गाजीलाई देखेर रामजी [रथवाट] वर्लनुभयो र अतिप्रसन्न भईकन [गंगाजीलाई] दण्डवत्प्रणाम गर्नुभयो ॥ २ ॥

लषन सचिव सिय किये प्रनामा ❀ सवहिं सहित सुखु पाएउ रामा ॥ ३ ॥
गङ्ग सकल मुद मङ्गल मूला ❀ सव सुख करनि हरनि सव सूला ॥ ४ ॥

लक्ष्मणजी, सुमन्त्र-मन्त्री, सीताजीले पनि प्रणाम गरे। सवैजना सहित रामजीले आनन्द पाउनुभयो ॥ ३ ॥ "गङ्गाजी सकल-आनन्दकी र सकलकल्याणकी मूलकारण हुन्, सवै-सुखकी उत्पत्तिकारिणी, सवै-दुःखकी हारिणी [इनै] हुन्" ॥ ४ ॥

कहि कहि कोटिक कथा प्रसंगा ❀ राम विलोकहिं गङ्ग तरङ्गा ॥ ५ ॥
सचिवहि अनुजहि प्रियहि सुनाई ❀ विबुध नदी महिमा अधिकाई ॥ ६ ॥

रामजी अनेक कथा भनीभनीकन गङ्गाजीका तरङ्ग हेर्न लाग्नुभयो ॥ ५ ॥ मन्त्री-

सुमन्त्रलाई भाईलक्ष्मणजीलाई प्यारीसीताजीलाई देवनदी (गङ्गा) का माहात्म्यको अधिकता सुनाउनुभयो ॥ ६ ॥

मज्जनु कीन्ह पन्थश्रम गएउ ❀ सुचि जलु पिअत मुदित मन भएउ॥७॥
सुमिरत जाहि मिटे श्रम भारू ❀ तेहि श्रम यहलौकिकव्यवहारू ॥८॥

स्नान गर्नुभयो [त्यसो हुनाले] बाटाको थकाई गयो, शुद्ध जल पिउँदा मन प्रसन्न भयो ॥ ७ ॥ जसलाई संझदा भारी-श्रम (संसाररूपी-झाडीको सफर गर्दा लागेको कडा थकाई) मेटिन्छ [संसारयात्रा सकेर मुक्तिपदमा निरन्तर विश्राम लिन पाइन्छ] उनलाई थकाई-लाग्नु यो कुरा लौकिक व्यवहार हो, [वास्तव होइन] ॥ ८ ॥

दोहा–सुद्ध सच्चिदानन्द मय, कन्द भानु कुल केतु ।
चरित करत नर अनुहरत, संसृतिसागर सेतु ॥८७॥

शुद्ध (मायाविकारवर्जित) सत्-चित्-आनन्द इन्का कन्द (समष्टिरूप) र सूर्यकुलका ध्वजा-स्वरूप-भएका-रामचन्द्रजी लीला गर्दै मनुष्यको अनुकरण गर्नुहुन्छ, संसार रूपी-सागरको [पार-पुग्नाका-निमित्त, ती लीला] पूल भएका छन् [तिनै लीलाको कीर्तनले जीवहरू संसारको पार पुग्दछन्] ॥ ८७ ॥

चौ०–यह सुधि गुह निषादु जव पाई ❀ मुदित लिय प्रिय बन्धु बोलाई ॥ १ ॥
लिये फल मूल भेंट भरि भारा ❀ मिलन चलेउ हिय हरखु अपारा॥ २ ॥

गुह नाम भएका निषादले जव यो खवर पाए, अनि हर्षित भएर आफ्ना प्यारा बान्धव (दाज्यूभाई) लाई बोलाए र भार (खर्पन = वहङ्गी) भरी फल-मूलरूपी-भेट (सौगात) लिएर [रामजोसँग] भेट-घाट गर्न हिंडे, [तिनको] हृदयमा अपार हर्ष थियो ॥ १ ॥ २ ॥

करि दण्डवत भेंट धरि आगे ❀ प्रभुहि विलोकत अति अनुरागे ॥ ३ ॥
सहज सनेह विवस रघुराई ❀ पूँछी कुसल निकट वैठाई ॥ ४ ॥

रामजीका अघिल्तिर सौगात राखी दन्डवत् गरेर अति-प्रेमपूर्ण भई प्रभुजीलाई [ड्लड्लु] हेर्न लागे ॥ ३ ॥ स्वाभाविक-स्नेहको वश भएर रघुनाथजीले कुशलप्रश्न गरेर आफ्ना नगीचमा वसाउनुभयो ॥ ४ ॥

नाथ ! कुसल पदपङ्कज देखे ❀ भएउँ भाग भाजन जन लेखे ॥ ५ ॥
देव ! धरनि धनु धाम तुह्मारा ❀ मैं जनु नीचु सहित परिवारा ॥ ६ ॥
कृपा करिअ पुर धारिअ पाऊ ❀ थापिअ जनु सवु लोगु सिहाऊ ॥ ७ ॥
कहेहु सत्य सव सखा सुजाना ❀ मोहि दीन्ह पितु आयसु आना ॥ ८ ॥

[निषादराज-गुहले विन्ति गरे कि] "हेनाथ ! प्रभुका चरणकमलको दर्शन पाउनाले कुशल छ, [आज] भाग्यवान्-हरूका-लेखामा (गणनामा) भएँ ॥ ५ ॥ हेदेव ! यो धर्ती, यो धन, यो घर, हजुरको हो, म परिवारसहित हजुरको नीच (दास) हुँ ॥ ६ ॥ कृपा गरिवक्सियोस्, शहरमा पाउ राखिवक्सियोस्, [मलाई] स्थापना गरिवक्सियोस

[स्थिर = इज्जतदार गरिवक्सियोस्] [जसमा] सवैजना [मलाई] सहाउन्” ॥ ७ ॥ [गुहका यी वचन सुनेर रघुनाथजीले भन्नुभयो कि] हेज्ञानवान् मित्र ! सवै-कुरा साँचै भन्यौ, [तर] मलाई पिताजीले अर्कैप्रकारको आज्ञा दिनुभयेको छ ॥८ ॥ [के भने ?]

दोहा–वरष चारि दस वासु वन, मुनि व्रत वेषु अहारु ।
ग्राम वासु नहि उचित सुनि, गुहहि भएउ दुख भारु ॥८८॥

“मुनिहरूको व्रत, वेष, आहार गरेर चौधवर्ष वनमा वस्नु” [रामजीका श्रीमुखवाट] ग्रामवास उचित छैन भन्ने कुरा सुनेर गुहलाई भारी दुःख भयो ॥ ८८ ॥

चौ०–राम लषन सीय रूप निहारी ❀ कहहिं सप्रेम ग्राम नर नारी ॥ १ ॥
ते पितु मातु कहहु सखि ! कैसे ❀ जिन्ह पठये वन बालक ऐसे ॥ २ ॥

गाउँगाउँका नरनारीहरू राम-लक्ष्मण-सीताको रूप देखेर प्रेमका साथ “हेसखि ! जसले यस्ता-वालकहरूलाई वनमा पठाए ती-वावु-आमाहरू कस्ता होलान् हँ” भन्न लागे ॥ १ ॥ २ ॥

एक कहहिं भल भूपति कीन्हा ❀ लोयन लाहु हमहिं विधि दीन्हा ॥ ३ ॥
तव निषाद पति उर अनुमाना ❀ तरु सिंसुपा मनोहर जाना ॥ ४ ॥

कोही “राजाले वेस गरे, विधाताले हामीलाई नेत्रको लाभ दिए [रामचन्द्रजीको दर्शन पायौं]” भन्नलागे ॥ ३ ॥ अनि निषादपति (गुह) ले हृदयमा अनुमान (अडकल) गरेर [रामजीलाई राज गराउनाका निमित्त] शिशौको वृक्षलाई मनोहर (असल) ठहराए ॥४॥

लै रघुनाथहिं ठाउँ देखावा ❀ कहेउ राम सव भाँति सुहावा ॥ ५ ॥
पुरजन करि जोहार घर आए ❀ रघुवर सन्ध्या करन सिधाये ॥ ६ ॥

[गुहले] रघुनाथजीलाई लगेर [त्यो] ठाउँ देखाए. रामचन्द्रले “यो ठाउँ सव-तरहवाट वेस रहेछ” भन्नुभयो ॥ ५ ॥ पुरवासीजनहरू (शृङ्गवेरपुरका मानिसहरू) जोहार (दर्शन = सलाम) गरेर घर गये, रघुनाथजी सन्ध्या गर्न [गङ्गातीर] जानुभयो ॥ ६ ॥

गुह सँवारि साथरी डसाई ❀ कुस किसलय मय मृदुल सुहाई ॥ ७ ॥
सुचि फल मूल मधुर मृदु जानी ❀ दोना भरि भरि राखेसि आनी ॥ ८ ॥

गुहले कुश र कोमलपातको नरम र सुन्दर विछ्याउना तयार गरेर ओछ्याए [अनि] पवित्र मीठा, नरम, फल मूल छानेर दूना भरीभरी ल्याईकन [रघुनाथजीका अगाडी] राखिदिए ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा--सिय सुमन्त्र भ्राता सहित, कन्द मूल फल खाइ ।
सयन कीन्ह रघुवंस मनि, पाय पलोटत भाइ ॥८९॥

रघुवंशमणि (रामचन्द्र) ले सीता, सुमन्त्र, लक्ष्मण-सहित भई कन्द-मूल-फल खानुभयो, अनि शयन गर्नुभयो (सुकलाभयो) भाईलक्ष्मण पाउ दाब्न लागे ॥ ९८ ॥

चौ०–उठे लषन प्रभु सोवत जानी ❀ कहि सचिवहि सोवन मृदुवानी ॥ १ ॥
कछुक दूरि सजि वान सरासन ❀ जागन लगे वैठि वीरासन ॥ २ ॥

प्रभुजीलाई सुत्नुभएको (निद्रित भएको) जानेर लक्ष्मणजी उठ्नुभयो र सुमन्त्र-मन्त्रीलाई मधुरवचनले सुत्नलाई अह्राउनुभयो ॥ १ ॥ अनि अल्ली टाढा धनु-वाण सज्जित पारेर वीरासन बाँधीकन वसेर जागा रहन लाग्नुभयो ॥ २ ॥ (क)

गुह बोलाइ पाहरू प्रतीती ❀ ठाँव ठाँव राखे अति प्रीती ॥ ३ ॥
आपु लषनपहिं बैठेउ जाई ❀ कटि भाथी सर चाप चढाई ॥ ४ ॥

गुहले पत्यारवाला (आफ्ना वान्धवलाई) अति प्रीतिका साथ वोलाएर ठाउँठाउँमा पहरा राखे ॥ ३ ॥ आफ्नो पीठमा ठोक्रो भिरेर धनुमा वाण चढाएर लक्ष्मणजीका समीप गएर वसे ॥ ४ ॥

सोवत प्रभुहिं निहारि निषादू ❀ भएउ प्रेमवस हृदय विषादू ॥ ५ ॥
तनु पुलकित जलु लोचन वहई ❀ वचन सप्रेम लषन सन कहई ॥ ६ ॥

प्रभुजीलाई [त्यस्ताप्रकारले] सुकलाभएको देखेर, प्रेमवश भएका गुहका हृदयमा विषाद (खेद) भयो, उनको शरीर रोमाञ्चित हुन गयो, नेत्रवाट जल वग्न लाग्यो, अनि [ऊ] प्रेमवश भई लक्ष्मणजीसँग वोल्न लागे ॥ ५ ॥ ६ ॥

भूपति भवन सुभाय सुहावा ❀ सुर पति सदनु न पट तरपावा ॥ ७ ॥
मनि मय रचित चारु चौवारे ❀ जनु रति पति निज हाथ संवारे ॥ ८ ॥

[हेलक्ष्मणजी !] राजमहल स्वभावैले सुन्दर थियो, इन्द्रको महल पनि [त्यसको] समानता पाउँदैनथ्यो ॥ ७ ॥ कामदेवले खास आफ्ना हातले सजाएकाजस्ता, सुन्दर, मणिमय-चौवारा (चारैतर्फढोका भएका वंगला) थिए ॥ ८ ॥

दोहा–सुचि सुविचित्र सुभोग मय, सुमन सुगन्ध सुवास ।
पलँग मञ्जु मनि दीप जहँ, सव विधि सकल सुपास ॥९०॥

जुन राजमहल पवित्र, खूव-विचित्र, भोगगरिने-नाना-वस्तुले-युक्तभएको, फूलको-सुगन्ध (मगमग वास्ना) आई रहेको छ, जहाँ सुन्दर पलँग र मणिका दीप मौजूद छन्, जो महल सवतरहवाट सवै सुविस्ताभएको छ, ॥ ९० ॥

चौ०–विविध वसन उपधान तुराई ❀ छीर फेन मृदु वसन सुहाई ॥ १ ॥
तहँसियराम सयननिसि करहीं ❀ निज छवि रति मनोज मद हरहीं ॥ २ ॥

(क) एउटापाउका अग्रभागले भूमिमा टेकेर, अर्को पाउ ऊरु (तिघ्रा) मा अड्याएर सोझो वस्नालाई वीरासन भन्दछन् ।

एक पादमधः कृत्वा विन्यस्योरौ तथेतरम् ।
ऋजुकायो विशेद्योगी वीरासनमुदाहृतम् ॥ [योग०]

जहाँ नानाप्रकारका दूधका-फींजजस्ता नरम स्वच्छ सुन्दर वस्त्र, तकिया, डसना मौजूद छन्, तहाँ रात्रिमा सीतासहित रघुनाथजी सुकला हुन्थ्यो, [वहाँहरू दुई जना] आफ्ना शोभाले रति र-कामदेवको घमण्ड (सौन्दर्याभिमान) हरण गर्नुहुन्थ्यो ॥ १ ॥ २ ॥

ते सिय राम साथरी सोए ❀ स्रमित बसन बिनु जाहिं न जोए ॥ ३ ॥
मातु पिता परिजन पुरबासी ❀ सखा सुशील दास अरु दासी ॥ ४ ॥
जोगवहिं जिन्हहिं प्रानकी नाईं ❀ महि सोवत तेहि राम गोसाईं ॥ ५ ॥

उनै-सीताजी र रामजी [आज] थकित भएर घाँसको बिछयाउनामा विनावस्त्र (नाङ्गै) सुकला भएको छ, [उहाँहरू] हेर्न नशकिने हुनुहुन्छ (कसरी हेर्नु ?) ॥ ३ ॥ जस्लाई माता, पिता, नौकर-चाकर, नगरनिवासी, मित्रवर्ग, असलस्वभाव-भएका दास-दासी, यी-सबै आफ्नु प्राणसमान हिफाजत गर्दथे, उनै-प्रभु–रघुनाथजी पृथ्वीमा (भुईंमा) सुकला भएको छ ॥४॥५॥

पिता जनक जग बिदित प्रभाऊ ❀ ससुर सुरेस सखा रघुराऊ ॥ ६ ॥
रामचन्द्र पति सो बैदेही ❀ सोवति महि बिधि बाम न केही ॥ ७ ॥
सिय रघुबीर कि कानन जोगू ❀ करम प्रधान सत्य कह लोगू ॥ ८ ॥

जसका पिता जगत्प्रख्यातप्रभाववाला–जनकमहाराज हुनुहुन्छ, जसका ससुरा इन्द्रका-मित्र रघुराज (दशरथ) हुनुहुन्छ, जसका-पति (स्वनामधन्य) रामचन्द्रजी हुनुहुन्छ, उनै-सीताजी [आज] भुइँमा सुतिरहनुभएको छ, विधाता (दैव) कसको विपरीत हुदोरहेनछ ? [सानाठुला सबैलाई प्रतिकूल भई दैव लाग्दोरहेछ] ॥ ६ ॥ ७ ॥ के सीताजी र रामजी पनि वनवासको योग्य हुनुहुन्थ्यो र ? "कर्मै प्रधान हो" भनि दुनियाँ साँचो भन्दोरहेछ ॥ ८ ॥

दोहा–कैकय नन्दिनि मन्द मति, कठिन कुटिलपन कीन्ह ।
जेहि रघुनन्दन जानकिहिं, सुख अवसर दुख दीन्ह ॥९१॥

मन्दबुद्धि-भएकी-कैकेयीले वडो दुष्टता गरिन्, जसले रघुनाथजी-र-जानकीजीलाई सुखको मौकामा दुःख दिइन् ॥ ९१ ॥

चौ०–भइ दिन कर कुल बिटप कुठारी ❀ कुमति कीन्ह सब बिस्व दुखारी ॥ १ ॥
भएउ बिषाद निषादहि भारी ❀ रामसीय महिसयन निहारी ॥ २ ॥

[कैकेयी] सूर्यकुलरूपी वृक्षका-हकमा कुठारी (बञ्चरो) भईन्, दुर्बुद्धि तिनले सबसंसारलाई दुःखित गराइन्, ॥ १ ॥ रामजी-र-सीताजीको महीशयन (भुइँमा सुताई) देखेर निषादराज-गुहलाई ठूलो विषाद भयो ॥ २ ॥

बोले लषन मधुर मृदुबानी ❀ ज्ञान बिराग भगतिरस सानी ॥ ३ ॥
काहु न कोउ सुख दुखकर दाता ❀ निज कृत करम भोग सबभ्राता ॥ ४ ॥

लक्ष्मणजीले ज्ञान, वैराग्य, भक्ति यिनका-रसले सानिएको (मिसिएको) मीठो र-

नरम-वचन बोल्नुभयो-॥ ३ ॥ "भाई ! सुखको र दुःखको कोही कसैलाई दाता (दिने) छैन सबैजना आफुले गरेका कर्मको भोग गर्दछन् ॥ ४ ॥ (क)

जोग बिजोग भोग भल मन्दा ❀ हित अनहित मध्यम भ्रमफन्दा॥ ५ ॥
जनम मरन जहँलगि जगजालू ❀ संपति बिपति करम अरुकालू ॥ ६ ॥
धरनि धाम धनपुर परिवारू ❀ सरग नरक जहँलगि व्यवहारू ॥ ७ ॥
देखिअ सुनिअ गुनिअ मनमाहीं ❀ मोहमूल परमारथ नाहीं ॥ ८ ॥

संयोग-वियोग, शुभ-अशुभ भोग, हित-अहित-उदासीन, यी सबैकुरा भ्रान्तिका फन्द [बन्धन] हुन् । जन्मदेखि-मरणपर्यन्तको जहाँसम्म जतिसम्मको जगत्को जाल (प्रपञ्च) छ, त्यो-संपत्ति, विपत्ति, कर्म, काल, जग्गा-जमीन, घर-द्वार, धन-दौलत, नगर, परिवार, स्वर्ग-नरक भन्ने व्यवहार, इत्यादि जो देखिन्छ, जो सुनिन्छ, जो चिताइन्छ, ती-सबै-कुरा मोहमूलक (अज्ञानकल्पित) हुन्, वास्तवमा सत्य होइनन् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा-सपने होइ भिषारि नृप, रङ्क नाकपति होइ ।
जागे लाभ न हानि कछु, तिमि प्रपञ्च जिय जोइ ॥९२॥

सपनामा भिखारी (भिक्षुक) राजा हुन्छ, इन्द्र कङ्गाल हुन्छन्, ब्यूँझदा लाभ-हानि केही रहँदैन [राजावस्थाको चञ्चला श्री र रङ्कावस्थाको परमैश्वर्यनाश ब्यूँझदा रहदैन. स्वप्नद्रष्टाको पूर्वावस्थानै रहन्छ] त्यस्तै यो प्रपञ्च [मिथ्या] छ । हृदयले यो कुरा देख ॥९२॥

चौ०-अस बिचारि नहिं कीजिअ रोसू ❀ काहुहि बादि न देइअ दोसू ॥ १ ॥
मोहनिसा सब सोवनिहारा ❀ देखिअ सपन अनेक प्रकारा ॥ २ ॥

यस्तो विचार गरेर रीस नगर, कसैलाई व्यर्थ दोष न देऊ ॥ १ ॥ सबैजना मोह-रूपी-रात्रिमा सुतिरहेका छन्, [त्यसोहुनाले] अनेकप्रकारका सपना देखिन्छन् ॥ २ ॥

एहि जगजामिनि जागहिं जोगी ❀ परमारथी प्रपञ्च बियोगी ॥ ३ ॥
जानिअ तबहिं जीव जग जागा ❀ जब सब बिषय बिलास बिरागा ॥ ४ ॥

परमार्थपट्टि लागेका प्रपञ्च-छाडिसकेका योगीहरू यो-जगत्रूपीरात्रिमा जागा रहन्छन् । जब जम्मै विषयका विलास (चमकदमक, भोगविलास) मा वैराग्य हुन आउँछ, तब-मात्रै जगत्मा जीव जागा भयो भनी जान्नु पर्दछ [विषयभोगमा लागून्ज्याल जीव मोह रात्रिमा सुतेर बेखबर रहेको ठहरिन्छ] ॥ ३ ॥ ४ ॥

होइ बिबेक मोह भ्रम भागा ❀ तब रघुनाथ चरन अनुरागा ॥ ५ ॥
सखा ! परम परमारथ एहू ❀ मन क्रम बचन रामपद नेहू ॥ ६ ॥

(क सुखस्य दुःखस्य न कोऽपि दाता परो ददातीति कुबुद्धिरेषा ।
अहं करोमीति वृथाऽभिमानः स्वकर्मसूत्रग्रथितो हि लोकः ॥ [अध्यात्म. रा.]
यो-श्लोकको र यो-चौपाईको अर्थ समान छ ।

जव विवेक (वस्तुको यथार्थ ज्ञान) हुन्छ अनि अज्ञानवाट पैदा भएको भ्रम (भ्रान्ति) नष्ट हुन्छ, यति-भएपछि रघुनाथजीका चरणकमलमा [सच्चा] प्रेम लाग्दछ, हेमित्र ! मनसा-कर्मणा-वाचा रघुनाथजीका चरणकमलमा प्रेम लाग्नुनै ठूलो परमार्थ हो ॥५॥६॥

राम ब्रह्म परमारथ रूपा ❀ अविगत अलख अनादि अनूपा॥ ७ ॥
सकल विकार रहित गत भेदा ❀ कहि नित नेति निरूपहिं वेदा ॥ ८ ॥

रामचन्द्रजी परमार्थस्वरूप ब्रह्म होइवक्सिन्छ, [वहाँ] अविगत (अविज्ञात गति = चिन्हनशकिने चरित्र गर्ने) अलक्ष्य, (चक्षुश्रोत्रप्रभृति इन्द्रियले र मनले समेत लख गर्न नशकिने) अनादि, (आदिरहित अन्तरहित) अनुपम, (तुल्यतारहित)। सकलविकार रहित, भेदरहित, होइवक्सिन्छ। वेदहरू सँधै नेतिनेति भनेर [प्रपञ्चको व्यावृत्ति गरेर] [वहाँको] निरूपण गर्दछन् [जाति-गुण-क्रिया-द्रव्य-स्वरूप नहुनाले खास ब्रह्मको निरूपण यैहो भनीकन गर्न नसकेर यो-वाहेक यो-वाहेक भन्दै प्रपञ्चका विषयको व्यावृत्ति (हटक) गरेर शेष रहेको वस्तु ब्रह्म हो भनी ब्रह्मको निरूपण गर्दछन्] ७ ॥ ८ ॥

दोहा–भगत भूमि भूसुर सुरभि, सुरहित लागि कृपाल ।
करत चरित धरि मनुजतन, सुनत मिटहिं जगजाल ॥९३॥

उनै-दयालु-ब्रह्म भक्त, पृथ्वी, ब्राह्मण, गाई, देवता यिनको रक्षाका निमित्त मनुष्य शरीर धारण गरेर चरित्र (लीला) गर्नुहुन्छ, [तिनै चरित्र] सुन्दा संसारको जंजाल नष्ट हुन्छ ॥ ९३ ॥

चौ०-सखा! समुझि अस परिहरि मोहू ❀ सिय रघुवीर चरनरत होहू ॥ १ ॥
कहत राम गुन भा भिनुसारा ❀ जागे जगमङ्गल दातारा ॥ २ ॥

हेमित्र ! यस्तो संझेर अज्ञान छाडीकन रघुनाथजीका चरणमा अनुरक्त (प्रेमी) होऊ" ॥१॥ [यस्ता-प्रकारसँग लक्ष्मणजीले] रघुनाथजीको गुणवर्णन गर्दा गर्दै उज्यालो भयो, जगन्मङ्गलदाता (रामचन्द्रजी) जागा हुनुभयो ॥ १ ॥ २ ॥

सकल सौच करि राम नहावा ❀ सुठि सुजान वट छीर मगावा ॥ ३ ॥
अनुज सहित सिर जटा बनाये ❀ देखि सुमन्त्र नयन जलछाये ॥ ४ ॥

अतिचतुर-भएका-रामचन्द्रजीले सवै शौच (दिशा-मुखारी प्रभृति) गरेर नुहाउनुभयो र वरका रुखको दूध मगाउनुभयो, भाईलक्ष्मणसहित-भएर शिरमा जटा वनाउनुभयो [त्यो] देखता सुमन्त्रका-नेत्रमा जल भरियो ॥ ३ ॥ ४ ॥

हृदय दाह अति वदन मलीना ❀ कह कर जोरि वचन अतिदीना ॥ ५ ॥
नाथ ! कहेउ अस कोसलनाथा ❀ लै रथ जाहु राम कै साथा ॥ ६ ॥
वन देखाइ सुरसरि अन्हवाई ❀ आनेहु फेरि वेगि दोउ भाई ॥ ७ ॥
लषन राम सिय आनेहु फेरी ❀ संसय सकल सँकोच निबेरी ॥ ८ ॥

(सुमन्त्रका) हृदयमा संताप, र मुख अत्यन्त निन्याउरो थियो, अत्यन्त दीन भएका ती (सुमन्त्र) हात जोरेर वचन बोल्न लागे ॥ ४ ॥ 'हेनाथ[१] ! कोसलाधिराज (दशरथ) ले यस्तो आज्ञा गर्नुभयोको छ,—कि, "रथ लिएर रामजीको साथमा जाऊ, वन देखाएर गङ्गाजीमा स्नान गराएर, दुवै भाईलाई फर्काएर चाँडै ल्याऊ [उनिहरूका मनमा लागेका] सकल-सन्देह र सकल-संकोचलाई निवारण गरेर [के हुनेहो ? कसरी जाऊँ ? भन्ने सन्देह र संकोच हटाई दिएर] रामलक्ष्मणसीतालाई फर्काएर ल्याऊ" ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा—नृप अस कहेउ गुसाँइ जस, कहहिं करौं बलि सोइ ।
करि विनती पायन्ह परेउ, दीन बाल जिमि रोई ॥९४॥

हेस्वामीं ! महाराजले यस्तो आज्ञा गर्नुभएको छ, जो आज्ञा हुन्छ [तदनुसार] गर्दछु" यस्तो विन्ती गरीसकेपछि दुःखित-भएका-सुमन्त्र बालकजस्तै रोएर [रघुनाथजीका] पाउमा परे ॥ ९५ ॥ [फेरी विन्ती गर्न लागे-]

चौ०-तात ! कृपा करि कीजिअ सोई ❀ जाते अवध अनाथ न होई ॥ १ ॥
मन्त्रिहि राम उठाइ प्रबोधा ❀ तात ! धरम मगु तुह्म सबसोधा ॥ २ ॥

"हेतात ! (बाबु ! रामचन्द्र !) जसमा अवधदेश अनाथ नहोस् दयागरेर त्यही काम गर्नुहोस्" [अनि] रघुनाथजीले मन्त्रीलाई उठाएर बुझाउनुभयो—"हेतात ! तपाइहले धर्मका सबैमार्ग (बाटा) देख्नु भएको छ—॥ १ ॥ २ ॥

सिवि दधीच हरिचन्द नरेसा ❀ सहे धरमहित कोटि कलेसा ॥ ३ ॥
रन्तिदेव बलि भूप सुजाना ❀ धरम धरेउ सहि संकट नाना ॥ ४ ॥

धर्मरक्षाका निमित्त शिवि[१] दधीचि[२], हरिश्चन्द्र[३]-राजा यिनले करोडौं दुःख सहे ॥ ३ ॥ अत्यन्तचतुर राजा—रन्तिदेव[४] र राजा-बलि[५]ले नानाप्रकारको संकष्ट सहेर धर्मको धारणा गरे (धर्मरक्षा गरे) ॥ ३ ॥ ४ ॥

---

(१) विषादले विह्वल भएका हुनाले महाराजा—दशरथले फगत दुईभाईलाई फर्काएर ल्याउने आज्ञा दिए, अनि-पछि अल्लिहोस आयो र राम—लक्ष्मण-सीतालाई फर्काउने आज्ञा दिए, अत एव पुनरुक्तिदोषको यहाँ अवकाश छैन, प्रत्युत तेही पुनरुक्तिदोष विषादातिशयव्यञ्जक हुनाले गुण हुन आयेको छ ।

(१—२) यी २ को कथा अयोध्याकाण्डका ३०३-३०४ पत्रमा छ । (३) यिनको कथा अयोध्याकाण्डको ३०४ पत्रमा छ ।

(४) दानी-र-दयालुका श्रेणीमा परमोच्च रहेका रन्तिदेव-नामक सम्राट् थिए । तिनले राज्यशासन गर्दै धर्मको खूब आचरण गरे, प्राणिदयाले पूर्ण भएका यिनका हृदयमा "धनदौलत भनेको पदार्थ सर्वसाधारण-प्राणिका उपकारका निमित्त ईश्वरले सृष्टि गरिएको हो, बलिष्ठहरूले त्यो-धनदौलत स्वमात्रायत्त गरेर संचय गर्दा प्रजालाई क्लेश पर्न गएर सर्वसंहार हुने अवस्था आइलाग्दछ, धर्मसेतु भत्केपछि दुनियाँको निस्तार हुँदैन, प्राणिदयाको प्रचारले गर्दा राष्ट्रपतिको पूर्ण कल्याण जगत्पतिले अवश्य गर्दछ, राष्ट्रनिवासी-प्रजाहरू परस्पर प्राणिदयाका प्रभावले सुखी र धर्मात्मा रहन्छन्, संसारभरमा शान्ति रहन्छ"

(५) यिनको कथा अयोध्याकाण्ड ४०४ पत्रमा लेखियेको छ ।

धरम न दूसर सत्य समाना ❀ आगम निगम पुरान बखाना ॥ ५ ॥
मैं सोइ धरम सुलभ करि पावा ❀ तजे तिहूँ पुर अपजस छावा ॥ ६ ॥
संभावित कहँ अपजस लाहू ❀ मरन कोटि सम दारुन दाहू ॥ ७ ॥
तुम्हसन तात बहुत का कहऊँ ❀ दिये उतर फिर पातक लहऊँ ॥ ८ ॥

सत्यबराबरको दोस्रो धर्म छैन भनेर वेद-शास्त्र–पुराणले वर्णन गरेको छ ॥ ५ ॥ मैले त्यही सत्यधर्मलाई सुलभ (सहजैमा गर्न शकिने) भनेर संझेको छु. त्यो छाड्दा तीनैलोकमा दुर्यश फैलिन्छ ॥ ६ ॥ संभावित (प्रतिष्ठित) भएका व्यक्तिले दुर्यश पायो भने कोटि-मृत्युसमानको कठोर संताप हुन्छ ॥ ७ ॥ हेतात ! तपाईंसग धेरै के भनौं ? उत्तर-दिंदा-खेरी

यस्तो दिव्य-विचार थियो । तदनुसार तिनले मुक्तहस्त भएर (बद्धमुष्टिपनालाई छाडेर) प्रजाको दारिद्र्य हटाउन लागे । यस्तो चलन चले-पछि राजाको संपत्ति समाप्त भयो । खान-सम्मपनी महाराज-रन्तिदेवले पाएनन्, त्यस्तो दुरवस्थामा पनि तिनले, प्रजाबाट आफ्ना र आफ्नापरिवारको प्राणत्राणका निमित्त अन्यायले अन्नको आर्जन गरेनन् । ४८ दिन सपरिवार निराहार रहनु पर्‍यो, रहे ! ।

उनंचासौं दिनमा कतैबाट खीर, घिउ, मनभोग (हलुवा), पानी यती भक्ष्य पदार्थ अयाचित आईपुग्यो । सकुटुम्ब राजा-रन्तिदेव त्यो भोजन गर्न तयार भएका थिए, त्यसै-वेलामा ब्राह्मण अतिथि आईपुगे । राजाले श्रद्धासाथ तिनलाई भोजन गराउन लागे । ती खाइसकेर उठन लागेका वेलामा भोकले-आकुलव्याकुल-भएको यौटा शूद्र आईपुग्यो । त्यसलाई-पनि आदरसाथ खुवाए । त्यो उठ्न लागेको थियो त्यसैवेलामा २।४ भोका-कुकुर साथमा लिएर भोकले-व्याकुल-भएको दुब्लो दयापात्र अर्को शूद्र आइपुग्यो । राजाले त्यसलाई र त्यसका कुकुरलाई-समेत आदरका-साथ खुवाए । खाने कुरा सिद्धियो, अलीकति पानी बाँकी रह्यो । परिवारलाई दामासाहीले बाँडेर त्यो पानी पिउन लागेका वेलामा “बाबा ! प्राण छुट्न लागे, अलीकति पानी पियाएर बचाइदिनुहोस्” भन्दै यौटा चाण्डाल (पोडे) आइपुग्यो । त्यसको त्यस्तो दुरवस्था देखेर आफ्नु प्राण कण्ठगत भएका वेलामा पनि राजा–रन्तिदेवले त्यो–पानी आफुले नपिएर चण्डाललाई दिए ! । प्राणिदयाको अवधि पूर्ण भयो, ब्रह्मा–विष्णु-महेश्वर प्रकट भएर “वर माग” भन्न लागे । “प्राणीका ऊपर दया गरेर प्राणपर्यन्त अर्पण गर्नालाई पछिसर्न न परोस्, यतिभए मलाई पुग्यो, अरुकुरा मलाई चाहिंदैन” यस्तो जवाव दिएर राजा रन्तिदेवले ती जगत्प्रधान–देवतालाई आश्चर्यचकित पारे, केही मागेनन् , आफ्नै प्राणिदयारूपी पुरुषार्थले मुक्तिलाभ गरे ।

“वरं ब्रूहि” भन्दै ब्रह्मा–विष्णु–महेश्वर प्रकट भएका वेलामा “राज्य-स्वर्ग–मुक्तिकेही चाहन्न, दुःखसन्तप्त भएका प्राणिको दुःखनिवारणगर्न चाहन्छू” भन्ने महाराजा रन्तिदेवको उक्तिलाई प्रत्येक प्राणिले यथाशक्ति काममा परिणत गरिदिए-देखि यही–भूमिमण्डल स्वर्गभन्दा-श्रेष्ठ हुनआउँनेथियो । रन्तिदेवको उक्ति—

न त्वहं कामये राज्यं न स्वर्गं नापुनर्भवम् ।
कामये दुःखतप्तानां प्राणिनामार्तिनाशनम् ॥

(१) यो कुरा भगवान् कृष्णले पनि अर्जुनसँग भन्नुभयेको छ ।

अधिसरि अघि आयौ वीरतानै जनायौ ।
अब समर नगर्नै गर्नलाग्यौ प्रसङ्ग ॥
हतबल कहलायौ मित्र ! कौन्तेय ! पायौ ।
अधिक मरण भन्दा मानमा मानभङ्ग ॥ [गीतासार]
संभावितस्य चाऽकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥ [गीता]

फेरी पाप पाउने हुन्छु [मान्यजनको आज्ञा नमाने वावतको पाप मैले भोग्नु पर्ने हुन्छ, अव मेरो सिद्धान्त बुझे पछि यहाँले नबोल्नुनै वेस छ, त्यसोभए म अनुगृहीत हुन्छु] ॥ ८ ॥

दोहा–पितु पद गहि कोटि नति, विनय करव कर जोरि ।
चिन्ता कवनिहुँ वात कै, तात! करिअ जनि मोरि ॥९५॥

तपाईं गएर मेरा तर्फवाट पिताजीको चरण समातेर हात जोरीकन कोटि साष्टाङ्ग दण्डवत् गरेर, "पिताजी ! मेरा विषयमा कुनै कुराको चिन्ता नगरिवक्सियेला" यस्तो विन्ती गर्नुहोला ॥ ९५ ॥

चौ०–तुह्मपुनि पितुसमअतिहितमोरे ❀ विनती करौं तात ! कर जोरे ॥ १ ॥
सवविधि सोइ करतव्य तुह्मारे ❀ दुख न पाव पित सोच हमारे ॥ २ ॥

तपाईं-पनि मेरा पितृसमान प्रिय-हितैषी हुनुहुन्छ, हेतात ! हात जोरेर विन्ती गर्दछु जुनकामले पिताजीलाई मेरा शोकले दुःख न होस्, त्यहीकाम सवतरहवाट तपाईंले गर्नु पर्दछ" ॥ १ ॥ २ ॥

सुनि रघुनाथ सचिव संवादू ❀ भएउ सपरिजनविकल निषादू ॥ ३ ॥
पुनि कछु कही लषन कटुवानी ❀ प्रभु वरजे वड़ अनुचित जानी ॥ ४ ॥

यस्ताप्रकारको रघुनाथजीको र सुमन्त्रको संवाद (कुराकहानी) सुनेर परिवार सहित भएका गुह व्याकुल भए। फेरि लक्ष्मणजीले [पितादशरथका-विषयमा] केही कडा वचन वोल्नलाग्नु भएथ्यो, रघुनाथजीले [त्योकुरा] बडो–अनुचित जानेर हट्कनुभयो (बोल्न दिनुभएन) ॥ ३ ॥ ४ ॥

सकुचि राम निज सपथ देवाई ❀ लषन सँदेसु कहिअ जनिजाई ॥ ५ ॥
कह सुमन्त्र पुनि भूपसँदेसू ❀ सहिनसकिहिसियविपिनकलेसू ॥ ६ ॥
जेहि विधि अवधआव फिरिसीया ❀ सोइ रघुवरहिं तुह्महिं करनीया ॥ ७ ॥
नतरु निपट अवलम्ब विहीना ❀ मै नजिअव जिमि जलविनु मीना ॥ ८ ॥

रामचन्द्रले संकोच गरेर "गएर (पिताजीलाई) लक्ष्मणको सन्देश न सुनाउनु होला, मेरो शपथ छ (म मारीहत्या)" भनेर सुमन्त्रलाई शपथ दिलाउनुभयो ["लक्ष्मणले भनेको कुरा महाराजलाई सुनाउने छैन, सत्यसत्य" भनी सुमन्त्रले शपथ गरे] ॥ ५ ॥ फेरि सुमन्त्रले राजाको सन्देश भने—"सीता जङ्गलको तकलीफ सहन सक्नेछैनन्, जुनप्रकारले सीता फेरी फर्केर अयोध्या आउँछिन्, त्यो काम रामले र तिमीले गर्नुपर्दछ, नत्र विल्कुल निराधार भएर जलहीन-भएको माछाझैं म वाँच्ने छैन ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा–मइके ससुरे सकल सुख, जवहिं जहाँ मनमान ।
तहँ तव रहहि सुखेन सिय, जवलगि विपति विहान ॥९६॥

माइतमा र घरमा सकल सुख मौजूद छन्, जैले जहाँ मन राजी रहन्छ तैले तहाँ जहाँसम्म पतिवियोगरूपी विपत्तिको विहान (नाश) हुदैन, सीता आनन्द साथ रहून्,

चौ०-विनती भूप कीन्ह जेहि भाँती ❀ आरति प्रीति न सो कहि जाती ॥ १ ॥
पितु सन्देस सुनि कृपानिधाना ❀ सियहि दीन्हि सिख कोटिविधाना ॥ २ ॥

हेरघुनाथ ! महाराजले जुन्प्रकारसँग विन्ती गर्नुभयो, त्यो दीनता र प्रीतिको वर्णन गर्न शक्दिैन" ॥ पिताको यस्ता-प्रकारको सन्देश सुनेर करुणानिधान-रामचन्द्रले करोडौं-प्रकारले सीताजीलाई [घरफर्क भनेर] शिक्षा दिनुभयो ॥ १ ॥ २ ॥

सासु ससुर गुरु प्रिय परिवारू ❀ फिरहुत सबकर मिटै खँभारू ॥ ३ ॥
सुनि पति वचन कहत बैदेही ❀ सुनहु प्रानपति परम सनेही ॥ ४ ॥

"हे जनकनन्दिनि ! तिमी घर फर्कयौं भने सासु, ससुरा, गुरु, प्रिय-परिवार, सवैको दुःख मेटिने थियो" पतिको यस्तो वचन सुनेर सीताजीले भन्नुभयो-"हेप्राणेश्वर ! हेपरमप्रेमी ! सुनिवक्सियोस्-॥ ३ ॥ ४ ॥

प्रभु करुनामय परम विवेकी ❀ तनु तजि रहत छाँह किमि छेकी ॥ ५ ॥
प्रभा जाइ कहँ भानु विहाई ❀ कहँ चन्द्रिका चन्द तजि जाई ॥ ६ ॥

"प्रभु दयामय र परमविवेकी होइवक्सिन्छ, [विचार गरिवक्सियोस् त] छेकथुन्गर्दैमा शरीरलाई छाडेर छाया कसरी रहन शक्तछ ? । सूर्यलाई छाडेर प्रभा (कान्ति) कहाँ जान्छे ?, चन्द्रलाई छाडेर चन्द्रिका कहाँ जान्छे ?" ॥ ५ ॥ ६ ॥

पतिहि प्रेममय विनय सुनाई ❀ कहति सचिव सन गिरा सुहाई ॥ ७ ॥
तुम्ह पितु ससुर सरिस हितकारी ❀ उतर देउँ फिर अनुचित भारी ॥ ८ ॥

यस्ताप्रकारले पति (रघुनाथजी) लाई विन्ती सुनाएर सीताजी मन्त्री (सुमन्त्र) सँग सुन्दर-वचन वोल्न लाग्नुभयो ॥ ७ ॥ तपाईं पिताजी र ससुराज्यू-जस्ता हितकारी हुनुहुन्छ । फेरि (तव) उत्तर दिन लागें, [योकुरा] अत्यन्त-अनुचित भयो ॥ ८ ॥

दोहा-आरति वस सनमुख भइउँ, विलग न मानव तात ! ।
आरजसुत पद कमल विनु, वादि जहाँ लगि नात ॥९७॥

हेतात ! विपत्तिको वश पर्दा तपाईंका सन्मुख भए [विपत्तिले-गर्दा पर्दा हरायो के गरू ?] वूरा नमान्नुहोला [कस्ती नकच्चरी रहीछ ? छिः ! नभन्नु होला] आर्यपुत्र (स्वामी) का चरणकमल नहुँदा सवैनाता वृथा (व्यर्थ) छन् ॥ ९७ ॥

चौ०-पितु वैभव विलास मै डीठा ❀ नृप मनि मुकुट मिलित पद पीठा ॥ १ ॥
सुख निधान अस पितुगृह मोरे ❀ पिय विहीन मन भाव न मोरे ॥ २ ॥

जसका पादपीठ (पाउदान) मा ठूलाठूला राजाहरूका-मुकुट ठक्कर खाईरहेका छन्, त्यस्ता मेरा-पिताजीको वैभव (चकूचकी) र सुखभोग मैले देखेकी छु, सुखको निधान

(खानि) स्वरूपभएको यस्तो मेरा पिताजीको घर पति-रहितभएर रहनलाई मलाई मनपर्दैन ॥ १ ॥ २ ॥

ससुर चक्कवइ कोसलराऊ ❀ भुवन चारिदस प्रकट प्रभाऊ ॥ ३ ॥
आगे होइ जेहि सुरपति लेई ❀ अरध सिंघासन आसन देई ॥ ४ ॥

मेरा ससुराज्यू चौधभुवनमा प्रकटप्रताप-भएका कोसलाधीश चक्रवर्ती होइवक्सिन्छ जसलाई इन्द्र अघिसरेर अभ्युत्थान (अगवानी) गर्दछन्, आफ्नासिंहासनको आधाहिस्सा आसन दिन्छन् (आफ्ना सिंहासनमा वसाउँछन्) ॥ ३ ॥ ४ ॥

ससुर एताहस अवध निवासू ❀ प्रिय परिवार मातु सम सासू ॥ ५ ॥
विनु रघुपति पदपदम परागा ❀ मोहि कोउ सपनेहु सुखद न लागा॥ ६ ॥

ससुराज्यू यस्ता होइवक्सिन्छ, अयोध्यानगरीमा वस्नु छ, परिवार प्रिय छन्, सासूज्यू मातातुल्य होइवक्सिन्छ, [तथापि] रघुनाथजीका चरणकमलको धूलो नहोइदिनाले मलाई सपनामा-पनि कोही सुखदायक लागेन ॥ ५ ॥ ६ ॥

अगम पन्थ वन भूमि पहारा ❀ करि केहरि सर सरित अपारा ॥ ७ ॥
कोल किरात कुरङ्ग विहङ्गा ❀ मोहि सव सुखद प्रानपति संगा ॥ ८ ॥

प्राणपति (रघुनाथ) जीका साथमा रहँदा दुर्गम-मार्ग, दुर्गम-जङ्गल, दुर्गम-भूमि, दुर्गम-पर्वत, हात्ती, सिंह, ताल, अपार नदी-नाला, कोल-भिल्लआदिगरेका-जङ्गली-मानिस, हरिण, जङ्गली-पक्षी, इत्यादि-सवै मलाई सुखदायक छन् ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा–सासु ससुर सन मोरिहुँति, विनय करवि परि पाँय ।
मोरि सोच जनि करिअ कछु, मैं वन सुखी सुभाँय ॥९८॥

मेरातर्फवाट पाउ परेर सासू-ससुराज्यूसँग विन्ती गर्नुहोला–"मेरो केही सुर्ता न गरिवक्सिएला, म वनमा स्वभावैले [सुखसामग्रीको वास्ता नगरी कन] सुखी छू ॥ ९८ ॥

चौ०–प्राननाथ प्रिय देवर साथा ❀ वीर धुरीन धरे धनु भाथा ॥ १ ॥
नहि मग स्रम भ्रम दुख मन मोरे ❀ मोहि लगि सोच करिअ जनि भोरे॥ २ ॥

वीरधुरन्धर भएका, धनु लिएका, ठोक्रो भिरेका, प्राणेश्वर (रघुनाथजी) र प्यारा देवर (लक्ष्मणजी) साथमा हुनुहुन्छ । मलाई वाटाकी थकाई छैन, मनमा भ्रम र दुःख पनि छैन । मेरा निंती भूलेर पनि सुर्ता नगरिवक्सिएला" ॥ १ ॥ २ ॥

सुनि सुमन्त्र सिय सीतल वानी ❀ भएउ विकल जनु फनि मनि हानी॥ ३ ॥
नयन सूझ नहिं सुनइ न काना ❀ कहि न सकै कछु अति अकुलाना ॥ ४ ॥

सुमन्त्र सीताको शीतल वचन सुन्दा मणिहराउँदा व्याकुल भएको सर्प (नाग) झैं व्याकुल भए ॥ ३ ॥ तिनका आँखाले देख्न छाड्यो, कानले सुन्न छाड्यो, ती अति व्याकुल भए, तिनले केही वोल्न शकेनन् ॥ ४ ॥

राम प्रबोध कीन्ह बहु भाँती ❀ तदपि होति नहिं सीतल छाती ॥ ५ ॥
जतन अनेक साथ हित कीन्हे ❀ उचित उतर रघुनन्दन दीन्हे ॥ ६ ॥

रामचन्द्रजीले धेरैतरहले संझाउनुभयो, तैपनि [सुमन्त्रको] हृदय ठण्डा भएन ॥५॥ साथ जानाका निमित्त [तिनले] अनेक यत्न गरे, परन्तु रघुनाथजीले उचित उत्तर दिनुभयो [कुरा काटी-दिनु भयो] ॥ ६ ॥

मेटि जाइ नहिं राम रजाई ❀ कठिन करम गति कछु न वसाई ॥ ७ ॥
राम लषन सिय पद सिरनाई ❀ फिरेउ वनिक जिमि मूर गँवाई ॥ ८ ॥

रामको आज्ञा मेट्न नशाकिने, कर्मको गति अत्यन्त वलवती, [त्यसका अगाडि कसैको] केही नचल्ने, [यस्तो हुनाले] राम-लक्ष्मण-सीताका चरणमा प्रणाम गरेर सुमन्त्र मूलधन (थैलि = डोको = व्यापारको साँऊँ) गुमाएर झोक्रिएको व्यापारीजस्तै भएर फर्के ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा--रथ हाँकेउ हय रामतन, हेरि हेरि हिहिनाहिं ।
देखि निषाद विषाद वस, धुनहिं सीस पछिताहिं ॥९९॥

सुमन्त्रले रथ हाँके । रामचन्द्रतर्फ हेरेर घोडा हिन्हिनाहट गर्न लागे । त्यो देखेर विषादको वश भएका निषाद (गुह) शिर हल्लाउन लागे पछिताउन लागे ॥ ९९ ॥

चौ०-जासु वियोग विकल पसु ऐसे ❀ प्रजा मातु पितु जीहहिं कैसे ॥ १ ॥
वरवस राम सुमन्त्र पठाये ❀ सुरसरि तीर आप तव आए ॥ २ ॥

जस्का विरहले पशु (घोडा) पनि यसरी व्याकुल भए, उनैका प्रजा, माता, पिता, हरू कसरी वाँच्लान् ? रामचन्द्रले आग्रह गरेर (ढिपी गरेर) सुमन्त्रलाई पठाउनुभयो, अनी आफू गङ्गाजीका तीरमा आईपुग्नुभयो ॥ १ ॥ २ ॥

मागी नाव न केवट आना ❀ कहइ तुह्मार मरम मै जाना ॥ ३ ॥
चरन कमल रज कहँ सव कहई ❀ मानुष करनि मूरि कछु अहई ॥ ४ ॥

रामचन्द्रजीले नाउ (डुङ्गा) मगाउनुभयो, माझीले ल्याएन, त्यो भन्न लाग्योकी- "हजूरको मर्म मैले जानेको छु, सवैजना भन्दछन् कि-"हजूरका चरणकमलको धूलो मानिस- वनाउने कोही जरीवूटी हो-॥ ३ ॥ ४ ॥

छुअत सिला भइ नारि सुहाई ❀ पाहनतें न काठ कठिनाई ॥ ५ ॥
तरनिउँ मुनि घरनी होइ जाई ❀ वाट परइ मोरि नाव उडाई ॥ ६ ॥

[किन भने ?-त्यसलाई-] छुनेवित्तिकै शिला-पनि सुन्दर स्त्री भई, ढुङ्गाभन्दा काठ साह्रो हुँदैन। नाउ मुनिपत्नी भईगई भने, नाउ उडायेर [मेरो जीविका] वाटो लाग्यो (हरायो) ॥ ५ ॥ ६ ॥

एहि प्रति पालउँ सव परिवारू ❀ नहिं जानौं कछु अउर कबारू ॥ ७ ॥
जौं प्रभु पार अवसिगा चहहू ❀ मोहि पद पदुम पखारन कहहू ॥ ८ ॥

यसैवाट सबै-परिवारको प्रतिपालना गरेको छु, अर्को जीविका केही-पनी जान्दिन ॥ ७ ॥ हेप्रभु ! हजूर पार जान अवश्य चाहनुहुन्छ भने, मलाई चरणकमल पखाल्नलाई आज्ञा दिनुहोस् ॥ ८ ॥

छन्द–पद कमल धोइ चढाइ नाव न नाथ ! उतराई चहौं ।
मोहि राम राउरि आन दशरथ सपथ सब साँची कहौं ॥
वरु तीर मारहु लषन पै जवलगि न पाय पखारिहौं ।
तव लगि न तुलसीदास नाथ ! कृपालु पार उतारिहौं ॥४॥

हेनाथ ! म चरणकमल धोएर आफ्नो नाउमा प्रभुहरूलाई चढाउँला, उतराई (नाउको दस्तूर = खेवा) म चाहन्न । मलाई हजुरको दुहाई ! औ दशरथमहाराजको शपथ छ, सव साँचो भन्दछु, वरू मलाई लक्ष्मणजी वाणले हान्नुहुन्छ भनेपनि हान्नुहोस् (कवूल छ] परन्तु जहाँ सम्म पाउ पखाल्न पाउँदिन, तहाँसम्म (तुलसीदास भन्द छन्) हेनाथ ! हे दयालो ! म पारी उतार्दिनेछैन ॥ ४ ॥ (अ)

सोरठा--सुनि केवटके बैन, प्रेम लपेटे अट पटे ।
विहँसे करुना अयन, चितै जानकी लखन तन ॥१००॥

प्रेमले लपेटिएका माझीका उट्पटाङ् वचन सुनेर करुणानिवास (रामचन्द्र) सीताजी र लक्ष्मणतर्फ हेरेर हाँस्नुभयो ॥ १०१ ॥ (क)

(अ) यो माझी साधारण माझी होइन । परमभक्त र प्रभुलाई यथार्थ चिह्ने माझी हो, यो लाटो लाटोजस्तो भईकन अत्यन्त वाठो थियो । यसले "हजुर संसारसागरका माझी, म पनि नदीको माझी । माझीसँग माझीले ज्याला के लिनु ? हजामले हजामको कपाल खौरी दिन्छ, ज्याला लिदैन, त्यस्तै हाम्रो पनी परस्पर व्यवहार गर्नुपर्छ" भनी ठट्टाको सूचना गऱ्यो ।

(क) अघि क्षीरसमुद्रमा विष्णुभगवान्का शेषशय्याका नगीचमा एउटा विष्णुभक्त कछुवा रहन्थ्यो, त्यसले विष्णुभगवान्का चरणको स्पर्श गर्ने खायश गरेर मौका विचार गर्न थाल्यो, एकदिन साहस गरेर नगीचै पुगेको थियो; शेषले त्यसलाई देखेर फूँफूँ गर्न लागे, विचारो कछुवा भाग्यो, अर्का दिन हिम्मत गरेर गयो, लक्ष्मीले देख्नुभयो, यो-उल्लु भगवान्का पाउका नगीच आई-पुग्यो भनेर हुत्याईदिनुभयो, एवंरीत्या त्यो भक्त-कछुवाले हत्येदाल्दा पनि भगवान्का चरणको स्पर्श गर्न पाएको थिएन, त्यही तृष्णा गर्दा-गर्दैमा त्यसको आयु सकियो, त्यो मऱ्यो । त्यही कछुवा ऐले यो-माझी भएर जन्मेको थियो. भगवान्का चरणको स्पर्श नगरीकन पारीपुऱ्याउने होइन भन्ने हठ गर्न लाग्यो, भगवान्रामचन्द्रले शेषरूप-लक्ष्मण र लक्ष्मीरूप-सीतातिर हेरेर "अघि तिमीहरूले यसलाई हपकीधपकी गरेर हटाएथ्यौ, मेरो पाउ छुन दिएनथ्यौ, ऐले यसले तिमी २ जनाका सामुन्नेमा पाउ छुन लाग्यो, तिमीहरूले गरेका अपकारको यसले खूब वदला लियो, हो की ?" भन्ने आशयले हाँस्नुभएको हो ।

चौ०-कृपा सिन्धु बोले मुसुकाई ❀ सोइ करु जेहि तव नाव न जाई ॥ १ ॥
वेगि आनु जल पाय पखारू ❀ होत विलम्ब उतारहि पारू ॥ २ ॥

करुणासागर (रामचन्द्र) हाँसेर बोल्नुभयो "हुन्छ, जस्मा तिम्रो नाउ जाँदैन त्यही-काम गर, पानी चाँडै ल्याऊ, पाउ पखाल, ढिलो हुन लाग्यो, पारी उतार ॥ १ ॥ २ ॥

जासु नाम सुमिरत एक वारा ❀ उतरहिं नर भव सिन्धु अपारा ॥ ३ ॥
सोइ कृपालु केवटहि निहोरा ❀ जेहि जग किये तिहुँ पगहुँते थोरा॥ ४ ॥

एकपटक जसको नाम संझदा मानिस अपारभयेका-भवसागरको पार पुग्दछ, जंसले तीनैजगत् (लोक) लाई तीनपाइलाभन्दा साना पारिदिये, उनै-महाप्रभु (रामचन्द्र) दयावान् भएर माझीको निहोरा गर्नें हुनुभयो [धन्य दया !] ॥ ३ ॥ ४ ॥

पद नख निरखि देव सरि हरषी ❀ सुनि प्रभु वचन मोह मति करषी॥ ५ ॥
केवट राम रजायसु पावा ❀ पानि कठवता भरि लेइ आवा ॥ ६ ॥

रघुनाथजीका चरणका नख देखेर देवनदी (गङ्गा) हर्षित भइन् [जन्मभूमि देख्ता को हर्षित होओइन ?] प्रभुको वचन सुन्दा (पारी पुर्‍याइदेउ, नाउ ल्याउ इत्यादि कुरा सुन्दा) मोहले (गंगाजीकी) बुद्धिलाई [आफ्नातरफ] तान्यो [भगवान्का अंगुष्ठ नखदेखि पैदाभएकी गङ्गाजीले रूपान्तर लिएका भगवान्को अङ्गुष्ठ नख चिन्हुभयो र हर्षित हुनुभयो, नाउ मागेको सुन्दा रघुनाथजी–विष्णुभगवान्·हुनुहुदोरहेनछ, विष्णुहुनुभएको भए नाउ किन माग्नुहुन्थ्यो ? भन्ने ख्याल गर्नुभयो र गङ्गाकी बुद्धिलाई मोहले तानेकै ठहरियो] ॥ ५ ॥ रघुनाथजीको आज्ञा पाएर माझीले कठौताभरी पानी लिएर आयो ॥ ६ ॥

अति आनन्द उमगि अनुरागा ❀ चरन सरोज पखारन लागा ॥ ७ ॥
वरषि सुमन सुर सकल सिंहाहीं ❀ एहि सम पुन्य पुञ्ज कोउ नाहीं ॥ ८ ॥

अनुराग (प्रेम) उम्लेर अतिआनन्द भयो (माझी रघुनाथजीका) चरणकमल पखाल्न लाग्यो। सकलदेवताहरू फूल वर्षाएर "योवरावरको पुण्यवान् कोई छैन" भनी सहाउन लागे ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा--पद पखारि जल पान करि, आपु सहित परिवार ।
पितर पार करि प्रभुहिं पुनि, मुदित गएउ लेइ पार ॥१०२॥

[माझीले प्रभुजीका] पाउ पँखालेर परिवारसहितभई चरणामृतको पान गर्‍यो।

---

(१) अघि विष्णुभगवान्ले वामनावतार लिएर बलिराजावाट तीन्पाइलाजमीन दान पाएपछि वढेर ३ पाउभएको विराट्रूप धारण गर्नुभयो, २ पाउले सारा जगत् ढाकियो, आफ्नो वचन सत्य गर्नाका निमित्त वाकीरहेको यौटा पाइलाका निमित्त वलिराजाले आफ्नो टाउको टक्र्याये। यो कथा श्रीमद्भागवत अष्टमस्कन्धमा छ।

(२) रघुनाथजीको परमभक्त भएको यो माझिले लाटोलाटो भएर प्रेमका साथ खूब धोईकन कतै धुलो वाँकी रह्यो की भन्ने निहुँले रघुनाथजीका चरणकमललाई वल्टाईपल्टाई खूब आफ्नो वृत्ति (जीविका र

आफ्ना पितापुर्खालाई संसारसागरको पार पुऱ्यायो, अनि हर्षित भएर प्रभुजीलाई लिएर गङ्गापार गयो ॥ १०२ ॥

चौ०–उतरि ठाढ भये सुर सरिरेता ❀ सीय राम गुह लषन समेता ॥ १ ॥
केवट उतरि दण्डवत कीन्हा ❀ प्रभुहिसकुचएहिनहिकछुदीन्हा ॥ २ ॥

लक्ष्मण र गुहले सहित–भएका सीताजी र रघुनाथजी (गङ्गापार) उत्रेर गङ्गातीरका वालुवामा खडा हुनुभयो ॥ १ ॥ माझीले नाउवाट उत्रेर दण्डवत् गऱ्यो। "यसलाई केही दिइएन" भनेर रघुनाथजीलाई संकोच लाग्यो ॥ २ ॥

पिय हियकी सिय जाननि हारी ❀ मनि मुँदरी मन मुदित उतारी ॥ ३ ॥
कहेउ कृपाल लेहि उतराई ❀ केवट चरन गहे अकुलाई ॥ ४ ॥

प्रिय (रघुनाथजी) का हृदयको कुरा जान्ने जानकीजीले मणिजडेको (जडाऊ) औंठी अँउलाबाट खुशीसाथ उतार्नु भयो। दयासागररामजीले "पार उतारेको दस्तूर लेउ (ग्रहणगर)" भन्नुभयो, माझीले व्याकुल भएर प्रभुजीका पाउ समात्यो ॥ ३ ॥ ४ ॥ [माझी भन्नलाग्यो]

नाथ ! आजु मै काह न पावा ❀ मिटै दोष दुख दारिद दावा ॥ ५ ॥
बहुत काल मैं कीन्हि मजूरी ❀ आजदीन्हिविधि वनि भलि भूरी ॥ ६ ॥

हेनाथ ! आज मैले के पाइन ? [मेरा] दुःख-दारिद्र्यरूपी डढेला र सवैदोष मेटिए। मैले धेरैदिन मजुरी गरें, आज विधाताले असल र धेरै ज्याला दिए ॥ ५ ॥ ६ ॥

अव कछु नाथ ! न चाहिअ मोरे ❀ दीन दयाल अनुग्रह तोरे ॥ ७ ॥
फिरती वार मोहि जोइ देवा ❀ सो प्रसाद मैं सिर धरि लेवा ॥ ८ ॥

हेनाथ ! हेदीनदयाल ! हजुरका अनुग्रहले अव मलाई केही चाहिंदैन। फिरिवक्सँदाखेरि जो वक्सिएला, त्यो वकसलाई म शिरमा राख्नेछु ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा--बहुत कीन्ह प्रभु लषन सिय, नहिं कछु केवट लेइ ।
विदा कीन्ह करुना यतन, भगति विमल वर देइ ॥१०३॥

दयानिवासप्रभुले लक्ष्मणले सीताजीले धेरै (यत्न) गर्नुभयो, माझीले केही लिएन। अनि निर्मल-भक्ति-रूपीवर दिएर प्रभुले त्यसलाई विदा गर्नुभयो ॥ १०३ ॥

चौ०–तव मज्जन करि रघुकुल नाथा ❀ पूजि पारथिव नाएउ माथा ॥ १ ॥
सिय सुरसरिहिं कहेउ कर जोरी ❀ मातु ! मनोरथ पुरउवि मोरी ॥ २ ॥

चरणमा लागेको चित्तवृत्ति) लाई स्थिर गरायो। योमौकाको भगवान्को ध्यान अतिरमणीय छ, जस्तै–

वृत्तेः स्थिरत्वमुशता तरणीश्वरेण प्रक्षाल्य सम्यगपि साधु निभाल्यमानम् ।
मन्देतरस्मितलसन्मुखमण्डलस्य वन्दे महापुरुष ! ते चरणारविन्दम् ॥

अनि रघुनाथजीले स्नान गरेर पार्थिवपूजा गर्नुभयो र प्रणाम गर्नुभयो ॥ १ ॥ सीताजीले हात जोरेर गङ्गाजीलाई प्रार्थना गर्नुभयो “माता ! गङ्गे ! मेरो मनोरथ पूर्ण गर्नुहोला ॥ १ ॥ २ ॥

पति देवर सँग कुसल बहोरी ❀ आइ करौं जेहि पूजा तोरी ॥ ३ ॥
सुनि सिय विनय प्रेम रस सानी ❀ भइ तव विमल वारि वर वानी ॥ ४ ॥

जसमा फेरि प्राणनाथ र देवरका साथ कुशलपूर्वक फर्केर हजूरको पूजा गर्न पाऊँ” ॥ ३ ॥ प्रेमरसले मिश्रित भएको सीताजीको प्रार्थनावचन सुनेर गङ्गाजीका निर्मल जलबाट उत्तम-वचन उत्पन्न भयो ॥ ३ ॥ ४ ॥

सुनु रघुवीर प्रिया ! वैदेही ! ❀ तव प्रभाउ जग विदित न केही ॥ ५ ॥
लोकप होहिं विलोकत तोरे ❀ तोहि सेवहिं सव सिधि कर जोरे ॥ ६ ॥

“हेरघुवीरप्रिये ! जानकि ! सुन, जगतमा तिम्रो प्रभाव कसले जानेको छैन ? तिमीले हेर्दा खेरि [तिम्रो कृपाकटाक्ष पाउँदा साधारण प्राणी] लोकपाल (दिक्पाल) हुन्छन्, अष्टसिद्धिहरू हात जोरेर तिम्रो सेवा गरिरहेका छन् ॥ ५ ॥ ६ ॥

तुम्ह जो हमहिं बडि विनय सुनाई ❀ कृपा कीन्हि मोहि दीन्हि बडाई ॥ ७ ॥
तदपि देवि ! मैं देवि असीसा ❀ सफल होन हित निज वागीसा ॥ ८ ॥

जानकि ! तिमीले मलाई बडो-विनयवचन (प्रार्थना) सुनायौ, कृपा गर्‍यौ, मलाई इज्जत दियौ । तथापि हेदेवि ! जनकनन्दिनि ! आफ्नी-वाणीलाई सफल गराउनाका निमित्त तिमीलाई म आशीष दिन्छु [सुन] ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा–प्रान नाथ देवर सहित, कुसल कोसला आइ ।
पूजिहि सव मन कामना, सुजस रहिहि जग छाइ ॥१०४॥

“तिमी प्राणनाथ (रघुनाथ) र देवरका साथ कुशलपूर्वक कोशलपुरी (अयोध्या) आउनेछौ । तिम्रा सवै मनोरथ पूर्ण हुनेछन्, तिम्रो सुजस जगत्भरी व्याप्त भएर रहनेछ” ॥ १०४ ॥

चौ०–गङ्ग वचन सुनि मङ्गल मूला ❀ मुदित सीय सुरसरि अनुकूला ॥ १ ॥
तव प्रभु गुहहिं कहेउ घर जाहु ❀ सुनत सूख मुख भा उर दाहू ॥ २ ॥

सकलमङ्गलका मूल (कारण) भएका गङ्गाजीका वचन सुनेर “गङ्गामाता अनुकूल (हितकारिणी) भइन्” भन्ने ज्ञान भएर सीताजी हर्षित हुनुभयो ॥ १ ॥ अनि प्रभुजीले गुहलाई “तिमी घर जाऊ” भन्नुभयो । त्यो-कुरा सुन्दा (तिनका) मुख खंग्रंग सुक्यो, हृदयमा ठूलो सन्ताप पर्‍यो ॥ २ ॥

दीन वचन गुह कह कर जोरी ❀ विनय सुनहु रघुकुल मनि मोरी ॥ ३ ॥
नाथ ! साथ रहि पन्थ देखाई ❀ करि दिन चारि चरन सेवकाई ॥ ४ ॥

जेहि वन जाइ रहव रघुराई ❀ परन कुटी मैं करवि सुहाई ॥ ५ ॥
तव मोहि कहँ जसि देव रजाई ❀ सोइ करिहौं रघुवीर! दोहाई ॥ ६ ॥

गुहले हात जोरेर दीनवचन बोले "हेरघुकुलमणे ! मेरो विन्ती सुनिवक्सियोस्, प्रभुका साथमा रहेर जङ्गलको बाटो देखाएर ४ दिन चरणको सेवा गरीकन–॥ ३ ॥ ४ ॥ जुन्वनमा गएर हजूर राज होला [त्यहाँ] म सुन्दर पर्णशाला (कुटी) वनाउँला। अनि मलाई जो आज्ञा होला तदनुसारै गर्नेछु, दोहाई ! रघुवीरकी ॥ ५ ॥ ६ ॥

सहज सनेह राम लखि तासू ❀ सँग लीन्ह गुह हृदय हुलासू ॥ ७ ॥
पुनि गुह ज्ञाति बोलि सव लीन्हे ❀ करि परितोष विदा तव कीन्हे ॥ ८ ॥

रघुनाथजीले गुहको स्वाभाविक प्रेम देखेर त्यसलाई साथमा लिनुभयो। गुहका हृदयमा हर्ष भयो। अनि गुहले सवैज्ञाति (जात) लाई बोलाएर सन्तुष्ट पारीकन विदा गरे ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा–तव गनपति सिव सुमिरि प्रभु, नाइ सुरसरिहि माथ।
सखा अनुज सिय सहित वन, गवन कीन्ह रघुनाथ ॥१०५॥

अनि रघुनाथजीले गणपति र शंकरजीलाई श्रीभागीरथीलाई प्रणाम गरेर गुह, लक्ष्मण, सीतासहित भईकन वनका-तरफ गमन गर्नुभयो ॥ १०५ ॥

चौ०–तेहि दिन भएउ विटपतर वासू ❀ लखन सखा सव कीन्ह सुपासू ॥ १ ॥
प्रात प्रातकृत करि रघुराई ❀ तीरथराज दीख प्रभु जाई ॥ २ ॥

त्यस्‌दिन रुखमनि वास भयो, लक्ष्मण र गुहले सवै सुविस्ताको [प्रवन्ध] गरे ॥ १ ॥ भोलीपल्ट विहान रघुनाथजीले प्रातःकृत्य गरिसक्नुभयो र गएर तीर्थराज (प्रयाग) को दर्शन गर्नुभयो ॥ २ ॥ [तीर्थहरूका राजा प्रयाग हुन्, कसरी भने–]

सचिव सत्य श्रद्धा प्रिय नारी ❀ माधवसरिस मीत हितकारी ॥ ३ ॥
चारि पदारथ भरा भँडारू ❀ पुन्य प्रदेस देस अतिचारू ॥ ४ ॥
छेत्र अगम गढ गाढ सुहावा ❀ सपनेहुँ नहिं प्रतिपच्छिन्ह पावा ॥ ५ ॥
सेन सकल तीरथ वर वीरा ❀ कलुष अनीक दलन रनधीरा ॥ ६ ॥
संगम सिंहासन सुठि सोहा ❀ छत्र अछयवट मुनिमन मोहा ॥ ७ ॥
चवँर जमुन अरु गङ्गतरङ्गा ❀ देखि होहिं दुखदारिद भङ्गा ॥ ८ ॥

तीर्थराजका मन्त्री सत्य हुन्, प्यारी रानी श्रद्धा हुन्, माधव (विष्णुभगवान्) जस्ता जसका हितकारी मित्र छन् ॥३॥ तीर्थराजका भँडारमा धर्म-अर्थ–काम मोक्ष ई ४ पदार्थ परिपूर्ण छन्। तीर्थराजको सुन्दर–राष्ट्र पवित्रपवित्र देश हो ॥४॥ तिनका अगम-मजवूत-सुन्दर-किल्ला वाराहक्षेत्र–हरिहरक्षेत्र प्रभृति क्षेत्रहरू हुन्। ती–किल्लालाई प्रतिपक्षीहरूले (पापका सैन्यले) आक्रमण गर्न पाएका छैनन्। तीर्थराजका शूरवीर–सेना सकल–तीर्थ हुन्, [ती–सेना] पापका–फौजको ध्वंस गर्नाका निमित्त गर्न लागेको युद्धमा धीर रहन्छन् ॥ ५ ॥ ६ ॥

तीर्थराजको अतिसुन्दर सिंहासन संगम (त्रिवेणी) हो। मुनिका मनलाई-पनी-मोहित-पार्ने सुन्दरछत्र अक्षयवट हो। तीर्थराजका २ चँवर यमुनाजी-र-गङ्गाजीका तरँग हुन्, तिनको दर्शनगर्दा दुःख र दारिद्र्यको नाश हुन्छ ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा-सेवहिं जुकृती साधु सुचि, पावहिं सव मनकाम ।
वन्दी वेद पुरान गन, कहहिं विमल गुनग्राम ॥१०६॥

तीर्थराजका सेवक पुण्यात्मा-भएका, भित्रबाहिर शुद्धरहेका सज्जनहरू हुन्। ती सेवक तीर्थराजका सेवाले मनले-चिताएको-कुरा पाउँदछन्। तीर्थराजका वन्दी (स्तुतिपाठक) वेद र पुराणहरू हुन्, तिनीहरू तीर्थराजका गुणगणको गान गरिरहेका छन् ॥ १०६ ॥

चौ०-को कहिसकै प्रयाग प्रभाऊ ❀ कलुष पुञ्ज कुञ्जर मृगराऊ ॥ १ ॥
अस तीरथपति देखि सुहावा ❀ सुखसागर रघुवर सुख पावा ॥ २ ॥

पापको पुञ्ज (समूह) रूपी कुञ्जर (हात्ती) का-समूहका-हकमा सिंहस्वरूप-भएका तीर्थराजको प्रभावलाई वर्णनगर्न को शक्तछ ? ॥ १ ॥ यस्तो सुन्दर तीर्थराजलाई देखेर सुखका-सागर-भएका-रघुनाथजीले सुख पाउनुभयो ॥ २ ॥

कहि सिय लषनहि सखहि सुनाई ❀ श्रीमुख तीरथराज बड़ाई ॥ ३ ॥
करि प्रनाम देखत वन वागा ❀ कहत महातम अति अनुरागा ॥ ४ ॥
एहि विधि आइ विलोकी वेनी ❀ सुमिरत सकल सुमङ्गल देनी ॥ ५ ॥
मुदित नहाइ कीन्हि सिव सेवा ❀ पूजि जथाविधि तीरथ देवा ॥ ६ ॥

श्रीरामचन्द्रजीले आफ्नै-श्रीमुखले तीर्थराजको प्रशंसा भनेर सीता-लक्ष्मण गुहलाई सुनाउनुभयो ॥ ३ ॥ अनि प्रणाम गरेर वन वघैचा हेर्दै हेद, अत्यन्त-प्रेमले (प्रयागको) माहात्म्य वर्णन गर्दैगर्दै यस्प्रकारले आइपुगेर [दर्शनगर्नाको के कुरा] स्मरणमात्र गर्दा पनि सकलकल्याण दिने त्रिवेणी (गंगायमुनासरस्वतीको संगमस्थान) देख्नुभयो ॥ ४ ॥ ५ ॥ अनि आनन्दित भएर नुहाउनुभयो र शिवजीको पूजा गर्नुभयो, उहाँ-पछि विधिपूर्वक तीर्थका देवताहरूको [यथायोग्य] पूजन गर्नुभयो ॥ ६ ॥

तव प्रभु भरद्वाज पहिं आये ❀ करत दण्डवत मुनि उर लाए ॥ ७ ॥
मुनिमन मोद न कछु कहि जाई ❀ ब्रह्मानन्द रासि जनु पाई ॥ ८ ॥

अनि रघुनाथजी भरद्वाजमुनिका समीप आउंनुभयो, दण्डवत् गर्नलागेका [रघुनाथजीलाई उठाएर] भरद्वाजमुनिले छाती लगाए ॥ ७ ॥ मुनिका मनको आनन्द वर्णन गर्न शक्दिैन, मानौं [भरद्वाजले] ब्रह्मानन्दको थुप्रो पाए कि ? [भन्नेभान हुन्थ्यो] ॥ ८ ॥

दोहा--दीन्हि असीस मुनीस उर, अति अनन्द असजानि ।
लोचन गोचर सुकृतफल, मनहुँ किये विधि आनि ॥१०७॥

मुनीश्वर-भरद्वाजले [रघुनाथजीलाई] आशीष दिए। "मानौं-विधाताले पुण्यको

फल ल्याएर नेत्रगोचर (प्रत्यक्ष) गराएको हो कि ?" यस्तो संझेर उनका हृदयमा अति आनन्द भयो ॥ १०७ ॥

चौ०–कुसल प्रश्नकरि आसन दीन्हे ❀ पूजि प्रेम परिपूरन कीन्हे ॥ १ ॥
कन्दमूल फल अंकुर नीके ❀ दिये आनि मुनि मनहुँ अमीके ॥ २ ॥

मुनीश्वर-भरद्वाजले कुशलप्रश्न गरेर आसन दिए, रामजीको पूजन (सत्कार) गरेर वहाँलाई प्रेमपरिपूर्ण गराए ॥ १ ॥ अनि अमृतसमान-भएका कन्द (तरुलप्रभृति) मूल (शतावरी प्रभृति) अङ्कुर (टुसाप्रभृति) ल्याएर दिए ॥ २ ॥

सीय लषन जनसहित सुहाये ❀ अति रुचि राम मूल फल खाये ॥ ३ ॥
भये विगत स्त्रम राम सुखारे ❀ भरद्वाज मृदुवचन उचारे ॥ ४ ॥

रघुनाथजीले सीता–लक्ष्मण-गुह-सहित भईकन अत्यन्त–सुन्दर-ती–फलफूल खूव रुचाएर खानुभयो ॥ ३ ॥ श्रम (थकाई) हटेको हुनाले रामजो सुखी हुनुभयो, भरद्वाजमुनि मधुरवचन बोल्न लागे–॥ ४ ॥

आजु सुफल तप तीरथ त्यागू ❀ आजु सुफल जपजोग विरागू ॥ ५ ॥
सफल सकल सुभसाधन साजू ❀ राम ! तुह्महिं अवलोकत आजू ॥ ६ ॥
लाभ अवधि सुख अवधि न दूजी ❀ तुह्मरे दरस आस सव पूजी ॥ ७ ॥
अव करि कृपा देहु वर एहू ❀ निजपद सरसिज सहज सनेहू ॥ ८ ॥

हेराम ! आज हजुरलाई देखन पाउँदा मेरो तपस्या, तीर्थसेवा, विषयपरित्याग यी सवै कुरा सफल भए, आज जप, योगाभ्यास, वैराग्य, यी सफल भए, आज सवै कल्याणकारी साधनासमूह सफल भए ॥ ५ ॥ ६ ॥ अव लाभको अर्को अवधि छैन [परमावधिको लाभ भयो] अव सुखको अर्को अवधि छैन [परमावधिको सुख पाएँ] हजुरका दर्शनले मेरा सवै मनोरथ पूर्ण भए ॥ ४ ॥ अव कृपा गरेर हजुरका चरणकमलमा सहज (अहैतुक = स्वाभाविक) स्नेह लागोस्, मलाई यही वरदान वक्सनुहोस् ॥ ८ ॥

दोहा—करम वचन मन छाडि छल, जव लगि जन न तुह्मार ।
तव लगि सुख सपनेहुँ नहीं, किए कोटि उपचार ॥१०८॥

हेराम ! जहाँसम्म मनसा–कर्मणा-वाचा-छल छाडेर मानिस हजुरको हुँदैन [आत्मार्पण गरेर हजुरको भक्ति गर्दैन] त्यहाँसम्म करोडौं उपाय गरे-पनि सपनामा पनि सुख हुँदैन ।' १०८ ॥

चौ०–सुनि मुनिवचन राम सकुचाने ❀ भावभगति आनन्द अघाने ॥ १ ॥
तव रघुवर मुनिसुजस सुहावा ❀ कोटि भाँति कहि सवहि सुनावा ॥ २ ॥

मुनिको वचन सुनेर रघुनाथजी संकुचित हुनुभयो, मुनिको भाव भक्ति देखेर भएका

---

(१) उत्तमप्रकृतिवाला उच्चश्रेणीका व्यक्तिहरू आफ्नु प्रशंसा आफ्नै कानले सुन्नु पर्दा संकोच मान्दछन्, मध्यमश्रेणीका व्यक्तिहरू आनन्दित हुन्छन्; अधमश्रेणीका महाशयहरू आफ्नु प्रशंसा आफ्नै मुखले गरेर दङ्ग पर्दछन् ।

आनन्दले पूर्ण हुनुभयो ॥ १ ॥ अनि रघुनाथजीले भरद्वाजमुनिको सुन्दर-सुयश अनेक-भाँतिले भनेर सबैलाई सुनाउनुभयो ॥ २ ॥ [अनि भरद्वाजसंग भन्नुभयो कि-]

सो बड़ सो सब गुनगन गेहू ❀ जेहि मुनीस! तुम आदर देहू ॥ ३ ॥
मुनि रघुबीर परसपर नवहीं ❀ बचन अगोचर सुख अनुभवहीं ॥ ४ ॥

हे मुनीश्वर ! जसलाई तपाईं सम्मान दिनुहुन्छ, त्यही बड़ो, त्यही सर्वगुणगणपूर्ण हो" यस्ताप्रकारले रघुनाथजी र भरद्वाजमुनि परस्पर नम्रता गर्न लागे, वचनको अगोचर (अवर्णनीय) भएका सुखको अनुभव गर्नलागे ॥ ३ ॥ ४ ॥

एहि सुधि पाइ प्रयाग निवासी ❀ बटु तापस मुनि सिद्ध उदासी ॥ ५ ॥
भरद्वाज आश्रम सब आये ❀ देखन दशरथ सुअन सुहाये ॥ ६ ॥

यो खबर पाएर प्रयागनिवासी ब्रह्मचारीबटु, तपस्वी, मुनि, सिद्ध, उदासी, हरू सुन्दर-दशरथनन्दनको दर्शन गर्न भरद्वाजका आश्रममा आए ॥ ५ ॥ ६ ॥

राम प्रनाम कीन्ह सब काहू ❀ मुदित भये लहि लोयन लाहू ॥ ७ ॥
देहिं असीस परम सुख पाई ❀ फिरे सराहत सुन्दरताई ॥ ८ ॥

रघुनाथजीले सबैलाई प्रणाम गर्नुभयो, तिनीहरू नेत्रको लाभ पाएर हर्षित भए ॥७॥ परमसुख पाएर तिनले रघुनाथजीलाई आशीष दिए, अनि सुन्दरताको सराहना गर्दै [आफ्ना आफ्ना आश्रमतर्फ] फिरे ॥ ८ ॥

दोहा-राम कीन्ह विश्राम निसि, प्रात प्रयाग नहाइ ।
चले सहित सियलषनजन, मुदित मुनिहि सिरनाइ ॥१०९॥

रामचन्द्रले त्यो रात त्यहीं विश्राम गर्नुभयो, बिहान प्रयागमा स्नान गरेर सीता-लक्ष्मण-गुह यिनले सहित भईकन भरद्वाज मुनिलाई प्रणाम गरेर हर्ष-सहित भईकन रवाना हुन लाग्नुभयो ॥ १०९ ॥

चौ०-राम सप्रेम कहेउ मुनिपाहीं ❀ नाथ! कहिअ हम केहि मग जाहीं ॥ १ ॥
मुनिमन बिहँसि रामसन कहहीं ❀ सुगमसकलमगतुह्मकहँ अहहीं ॥ २ ॥

रामचन्द्रले प्रेमसाथ भरद्वाज मुनिलाई "प्रभु ! आज्ञा होस् म कुनबाटो जाऊँ ?" भनी सोध्नुभयो । मनमा हाँसेर मुनीश्वरले रामजीसँग "हजुरलाई सबैबाटा सुगम छन्" यो जवाब दिए ॥ १ ॥ २ ॥

साथ लागि मुनि शिष्य बोलाये ❀ सुनि मनमुदित पचासक आये ॥ ३ ॥
सबन्हि रामपर प्रेम अपारा ❀ सकल कहहिं मग दीख हमारा ॥ ४ ॥

साथका लागी भरद्वाजले शिष्यहरूलाई बोलाए, आज्ञा सुनेर मनमा हर्षित भईकन पचासौं शिष्य आए ॥ ३ ॥ श्रीरामजीका ऊपर सबैलाई अपार प्रेम थियो, "बाटो मैले देखेको छ" भनी सबैजना भन्दथे ॥ ४ ॥

मुनि बटु चारि सङ्ग तब दीन्हे ❀ जिन्ह बहुजनम सुकृत सब कीन्हे॥ ५॥
करि प्रनाम ऋषि आयसु पाई ❀ प्रमुदित हृदय चले रघुराई॥ ६॥

अनि भरद्वाजमुनिले जसजस्ले अनेकजन्ममा सबैपुण्य गरेको थियो त्यस्ता चारजना बालब्रह्मचारी [साथका निमित्त] दिए ॥ ५ ॥ रघुनाथजी प्रणाम गरेर मुनिको आज्ञा पाए पछि प्रसन्नहृदय भएर पाल्नुभयो ॥ ६ ॥

ग्राम निकट जब निकसहिं जाई ❀ देखहिं दरस नारि नर धाई॥ ७॥
होहिं सनाथ जनम फल पाई ❀ फिरहिं दुखित मनसँग पठाई॥ ८॥

जाँदाजाँदा जब श्रीरामजी कुनै गाउँका नगीच निस्कनु हुन्थ्यो [त्यस्बेलामा] गाउँका नरनारीहरू दौडेर आइकन दर्शन गर्दथे, जन्मनाको फल पाएर सनाथ हुन्थे, मनलाई साथमा पठाएर दुःखित भइ फर्कन्थे ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा—बिदा किये बटु बिनय करि, फिरे पाइ मन काम ।
उतरि नहाए जमुन जल, जो सरीरसम स्याम ॥११०॥

अनि रघुनाथजीले नम्रता गरेर ब्रह्मचारि-बटुहरूलाई बिदा गर्नुभयो । तिनीहरू मनचिन्तित फल पाएर फर्के । प्रभुजीले पारी उत्रेर (पुगेर) जुन-जल वहाँका शरीर-जस्तो श्यामवर्ण भएको थियो, जमुनाको त्यसै जलमा स्नान गर्नुभयो ॥११० ॥

चौ०—सुनत तीरबासी नरनारी ❀ धाये निजनिज काज बिसारी॥ १॥
लखन राम सिय सुन्दरताई ❀ देखि करहिं निज भाग्य बडाई॥ २॥

[रघुनाथजीको खबर] सुन्नाका साथ यमुनातीरनिवासी-नरनारीहरू आफ्नो आफ्नो काम बिर्सेर दौडे ॥ १ ॥ लक्ष्मण राम सीताजीको सुन्दरता देखेर आफ्ना भाग्यको प्रशंसा गर्नलागे ॥ २ ॥

अतिलालसा बसहिं मनमाहीं ❀ नाउँ गाउँ बूझत सँकुचाहीं॥ ३॥
जे तिन्ह महँ बयबिरिध सयाने ❀ तिन्ह करि जुगुति रामपहिचाने॥ ४॥

[सबैका] मनमा अत्यन्त लालसा रहेको थियो, वहाँहरूको नाउँगाउँ सोध्नलाइ संकोच मान्दथे ॥ ३ ॥ तिनीहरूमा जो वयोवृद्ध (उमेर पाको भयेका) चतुर थिए, तिनले जुक्तिबुद्धि गरेर रामजीलाई चिन्हे ॥ ४ ॥

सकल कथा तिन्ह सबहिं सुनाई ❀ बनहिं चले पितु आयसु पाई॥ ५॥
सुनि सबिषाद सकल पछिताहीं ❀ रानी राय कीन्ह भल नाहीं॥ ६॥

तिनीहरूले सबैलाई सकलवृत्तान्त सुनाए—"यिनीहरू पिताको आज्ञा पाएर जंगल तर्फ हिंडेका हुन्" यो कुरा सुनेर ती-सबैजना विषादयुक्त भई पछिताउन लागे-"रानी-र-राजाले बेस गरेनन्" [भन्न थाले]

तेहि अवसर एकं तापस आवा ❀ तेज पुञ्ज लघु वयस सुहावा ॥ ७ ॥
कवि अलषित गति वेष विरागी ❀ मनक्रम वचन राम अनुरागी ॥ ८ ॥

त्यसैवेलामा तेजःपुञ्जवाला, सानु-उमेर भएका, सुन्दर, कवि (विद्वान्) हरूलेपनि चालवलन लखगर्न नशकिने, भेषले वैरागी ठहरिने, मन-कर्म-वचनले रामजीमा प्रेमी भएका यौटा तपस्वी आए ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा-सजल नयन तन पुलकि निज, इष्ट देउ पहिचानि ।
परेउ दण्ड जिमि धरनि तल, दसा न जाइ वखानि ॥१११॥

आफ्ना इष्टदेव रामचन्द्रजीलाई चिन्हेर ती-वालनपस्वीका नजर जलपूर्ण भए, तिनको शरीर रोमाञ्चित भयो । ती भईँमा लहुरो तेर्सिएझैं तेर्सिए [साष्टांगदण्डवत् गर्न लागे] तिनको अवस्था [भक्तिविह्वलता] वर्णन गर्न शकिदैन ॥ १११ ॥

चौ०-राम सप्रेम पुलकि उरलावा ❀ परम रङ्क जनु पारस पावा ॥१॥
मनहुँ प्रेम परमारथ दोऊ ❀ मिलत धरे तन कह सव कोऊ ॥२॥
वहुरि लषन पायन्ह सोइ लागा ❀ लीन्ह उठाइ उमगि अनुरागा ॥३॥
पुनि सियचरण धूरि धरि सीसा ❀ जननि जानि सिसु दीन्हि असीसा॥४॥

रामजीले प्रेमसहित रोमाञ्चित भईकन तिनलाई आलिङ्गन गर्नुभयो । तिनलाई परमदरिद्रले पारसमणि पाएजस्तो आनन्द लाग्यो ॥ १ ॥ सवैजना-"मानौं शरीरधारी-भएका प्रेम र परमार्थ यी दुई परस्पर भेट गर्न लागेका हुन्कि ?" भन्न लागे ॥ २ ॥

फेरि ती वालतपस्वी लक्ष्मणजीका पाउमा परे, प्रेम उर्लेर आयो र लक्ष्मणजीले उनलाई उठाउनु भयो ॥ ३ ॥

फेरि तिनले सीताजीका चरणको धुलो शिरमा राखे (वन्दना गरे) जगज्जननी सीताजीले वालक जानेर (पुत्र सझेर) आशीष दिनुभयो ॥ ४ ॥

कीन्हि निषाद दंडवत तेही ❀ मिलेउ मुदित लखि रामसनेही ॥ ५ ॥
पिअत नयनपुट रूप पियूषा ❀ मुदित सुअसन पाइ जिमि भूखा॥ ६ ॥

अनि निषाद (गुह) ले वालतपस्वीलाई दण्डवत् गरे, तिनले निषादलाई राम-चरणानुरागी देखेर हर्षित भई भेटगरे (आलिंगन गरे) । ती-वालतपस्वीले रघुनाथजीको रूपरूपीअमृतलाई आफ्ना नेत्रपुट (आँखारूपी-दुना) ले पिउँदाखेरि भोकाएका-मानिसले असल-भोज्य-पदार्थ पाएमाझैं आनन्द पाए ॥ ५ ॥ ६ ॥

ते पितु मातु कहहु सखि ! कैसे ❀ जिन्ह पठये वन वालक ऐसे ॥ ७ ॥
राम लषन सिय रूप निहारी ❀ होहिं सनेह विकल नर नारी ॥ ८ ॥

रामलक्ष्मणसीताको रूप देखेर नरनारीहरू स्नेहले विकल (व्याकुल) हुन्थे,

---

(१) "ई तापस प्रभुको सेवागर्न आएका अग्नि हुन् "भनी कोही भन्दछन् । कोही हनुमान् हुन् भन्दछन्, कोही कामदगिरि (चित्रकूट) हुन् भन्दछन्, कोही ध्यानस्थ तुलसीदास हुन् भन्दछन् । कोही प्रमाण केही नहुनाले अप्रासङ्गिक यो प्रसङ्गका दोहा चौपाईलाई क्षेपक मान्दछन्, वास्तव क्या हो क्या ? हो ?

[विशेष गरेर स्त्रीहरू मनमा अतिखेद हुनाले चुप लाग्न शक्तैन थे र] "हेसखि। जसले यस्तायस्ता बालकहरूलाई वनमा पठाए, ती पितामाताहरू कस्ता हुनन् हँ ? भनन" [भन्दथे] ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा–तव रघुवीर अनेक विधि, सखहि सिखावन दीन्ह ।
राम रजायसु सीस धरि, भवन गवन तेइ कीन्ह ॥११२॥

अनि रघुनाथजीले मित्र (गुह) लाई अनेकप्रकारको शिक्षा दिनुभयो र वहाँको आज्ञालाई शिरउपर गरेर तिनले आफ्ना भवनतर्फ गमन गरे [गए] ॥ ११२ ॥

चौ०–पुनि सिय राम लषन कर जोरी ❀ जमुनहिं कीन्ह प्रनाम बहोरी ॥ १ ॥
चले ससीय मुदित दोउ भाई ❀ रवि तनुजाकै करत बड़ाई ॥ २ ॥

फेरि सीतारामलक्ष्मणले हात जोरेर जमुनाजीलाई वारंवार प्रणाम गर्नुभयो ॥ १ ॥ अनि सीता-सहित दुवैभाई सूर्यपुत्री (यमुनानदी) को प्रशंसा गर्दै हर्षित भई हिंड्नु भयो ॥ १ ॥ २ ॥

पथिक अनेक मिलहिं मगु जाता ❀ कहहिं सप्रेम देखि दोउ भ्राता ॥ ३ ॥
राज लषन सव अङ्ग तुम्हारे ❀ देखि सोच अति हृदय हमारे ॥ ४ ॥

वाटामा जाँदाखेरि अनेक पथिक (वटुवा) भेटिन्थे। ती दुई-भाईलाई देखेर प्रेम-सहित भन्दथे—["हेराम ! लक्ष्मण !] तपाईंहरूका सवै अंग राजलक्षणले युक्त भयेका देखता हाम्रा मनमा अत्यन्त अपसोस लाग्दछ— ॥ ३ ॥ ४ ॥

मारग चलहु पयादेहिं पायें ❀ जोतिष झूठ हमारेहि भाए ॥ ५ ॥
अगम पन्थ गिरि कानन भारी ❀ तेहि महँ साथ नारि सुकुमारी ॥ ६ ॥

वाटामा पैदल पाउले हिंड्न लाग्नुभएको छ, हाम्रा समुझमा ज्योतिषशास्त्र झूटो लाग्द छ [यस्ता लक्षणवालालाई यस्तो कष्ट ! "यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसन्ति" भनेर ज्योतिषीहरू भन्दथे, त्यो कुरा साँचो रहेनछ] [हेर्नुहोस्] ठुलाठुला-पहाड र-जंगलका मार्ग (वाटा) अगम (हिंडिनशक्ना) छन्, त्यसमाथि तपाईंहरूका साथमा सुकुमारी-नारी छन् ॥ ५ ॥ ६ ॥

करि केहरि वन जाइ न जोई ❀ हम सँग चलहिं जो आयसु होई ॥ ७ ॥
जाव जहाँ लगि तहँ पहुँचाई ❀ फिरव बहोरि तुम्हहिं सिरनाई ॥ ८ ॥

हात्तीको र सिंहको जंगल हेर्न पनि शकिदैन, आज्ञा हुन्छ भने हामी साथै आउछौं जहाँसम्म जानुहुन्छ, तहाँसम्म पुर्‍याएर तपाईंहरूलाई प्रणाम गरेर फेरि फर्कौंला ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा--एहि विधि पूँछहिं प्रेमवस, पुलकगात जल नैन ।
कृपासिन्धु फेरहि तिन्हहिं, कहि विनीत मृदु वैन ॥११३॥

यस्ता प्रकारले प्रेमवश भएर शरीरमा रोमाञ्चित, नेत्रमा अश्रुपूर्ण भएका पथिकहरू सोद्धथे, दयासागर-रघुनाथजी नम्रताका साथ नरम-वचन बोलेर तिनीहरूलाई फर्काउनु हुन्थ्यो ॥ ११३ ॥

चौ०–जे पुर गाँव वसहिं मग माहीं ❀ तिनहिं नाग सुर नगर सिहाहीं ॥ १ ॥
केहि सुकृती केहि घरी वसाये ❀ धन्य पुन्यमय परम सुहाये ॥ २ ॥

[रघुनाथजी वन जाने] बाटामा जो नगर र गाउँ वसेका थिए, तिनलाई नागनगरी (भोगावती) र सुरनगरी (अमरावती) सह्राउँथे—"कुन पुण्यात्माले कुन् (शुभ) घडी (साइत) मा परमसुन्दर, [रघुनाथजी नगीचै आइपुग्ने हुनाले] पुण्यमय भएका, धन्यवाद-पाउनलाई योग्यभएका ई-नगर र गाउं वसाएका होलान् " [भन्दथे] ॥१॥२॥

जहँ जहँ रामचरन चलि जाहीं ❀ तिन्ह समान अमरावति नाहीं ॥ ३ ॥
पुन्य पुञ्ज मगनिकट निवासी ❀ तिन्हहिं सराहहिं सुरपुरवासी ॥ ४ ॥

जहाँ-जहाँ रामजीका चरण पुग्दथे, अमरावतीनगरी-पनि ती स्थानको समान भइन । रामजीका बाटाका नगीचमा निवास गरेर रहेका जो जो पुण्यपुञ्जरूप (पुण्यराशिस्वरूप) प्राणी थिए तिनलाई स्वर्गनगरनिवासी-देवताहरू सह्राउँथे ॥ ३ ॥ ४ ॥ [देवताहरू भन्दथे कि–]

जे भरि नयन विलोकहिं रामहिं ❀ सीता लषन सहित घनश्यामहिं ॥ ५ ॥
जे सर सरित राम अवगावहिं ❀ तिन्हहिं देव सर सरित सराहहिं ॥ ६ ॥

"सीतालक्ष्मणसहितभयेका मेघजस्ता श्यामवर्ण हुने रामजीलाई 'जो आँखाभरी हेर्न पाउदछन्, तिनी हरू धन्यछन्" ॥ ५ ॥

जुन ताल, तलाउ, पोखरी, नदोमा रघुनाथजी स्नान गरिदिनुहुन्थ्यो, तिनलाई देवसरोवर (मानससरोवर) देवनदी (गङ्गा) पनि सह्राउँथे ॥ ६ ॥

जेहि तरुतर प्रभु वैठहिं जाई ❀ करहिं कलपतरु तासु बडाई ॥ ७ ॥
परसि रामपद पदुम परागा ❀ मानति भूमि भूरि निज भागा ॥ ८ ॥

जुन-रुखमनि गएर प्रभुजी राज हुन्थ्यो, कल्पवृक्ष-पनि त्यसको प्रशंसा गर्दथ्यो ॥ ७ ॥ रामचन्द्रजीका चरणकमलको धूलो छुन पाउँदा पृथिवीमाता आफ्ना भाग्यलाई ठूलो ठान्दथिन् ॥ ८ ॥

दोहा-छाँह करहिं घन विबुधगन, वरषहिं सुमन सिहाहिं ।
देखत गिरिवन विहँग मृग, राम चले मग जाहिं ॥११४॥

मेघहरू छाया गर्न लागे, देवगणहरू पुष्पवृष्टि गर्न लागे, प्रशंसा गर्न लागे । पहाड जंगल, पक्षी, मृग, यिनलाई हेर्दै रामचन्द्रजी बाटो लाग्नुभयो ॥ ११४ ॥

चौ०–सीता लषन सहित रघुराई ❀ गाँव निकट जव निकसहिं जाई ॥ १ ॥
सुनि सव बाल वृद्ध नरनारी ❀ चलहिं तुरत गृहकाज विसारी ॥ २ ॥

सीतालक्ष्मणसहित रघुनाथजी जाँदाजाँदा जव गाउँका निकटमा निस्कनु हुन्थ्यो (पुग्नु-हुन्थ्या), खबर सुनेर सवै बाल-वृद्ध, नर-नारीहरू घरकाज विर्सेर तुरन्तै [दर्शन गर्न] दौडन्थे ॥ १ ॥ २ ॥

रामलषन सिय रूप निहारी ❀ पाइ नयन फल होहिं सुखारी ॥ ३ ॥
सजल विलोचन पुलक सरीरा ❀ सव भये मगन देखि दोउ वीरा ॥ ४ ॥

राम-लक्ष्मणसीताजीको रूप देखेर नेत्रको फल पाउँदा तिनीहरू सुखी हुन्थे ॥ ३ ॥ ती-सवैजना दुईजना वीरलाई देखेर नेत्रमा अश्रुयुक्त, शरीरमा रोमाञ्चयुक्त र आनन्दले मग्न भए ॥ ४ ॥

वरनि न जाइ दसा तिन्ह केरी ❀ लहि जनु रङ्कन्हि सुरमनि ढेरी ॥ ५ ॥
एकन्हि एक वोलि सिख देहीं ❀ लोचन लाहु लेहु छन एहीं ॥ ६ ॥

तिनको अवस्था वर्णन गर्न शकिदैनथ्यो, मानौं-कंगालीले देवमणि (चिन्तामणि) को थुप्रो पाएको हो कि ? [भन्ने भान पर्दथ्यो] ॥ ५ ॥ यौटाले यौटालाई वोलाएर "यही क्षणमा (ऐल्यै) नेत्रको लाभ लेऊ" भनेर शिक्षा दिन्थ्यो ॥ ६ ॥

रामहिं देखि एक अनुरागे ❀ चितवत चले जाहिं संग लागे ॥ ७ ॥
एक नयनमग छवि उर आनी ❀ होहिं सिथिल तनमन वरवानी ॥ ८ ॥

कोहीकोही रामजीलाई देखेर अनुरक्त भईकन वहाँलाई हेर्द साथ लागेर जान्थे ॥ ७ ॥ कोहीकोही नेत्रको वाटो गराएर रामजीको शोभालाई हृदयमा ल्याईकन शरीर-मन-वचनमा खूव विह्वल हुन्थे [शरीर शिथिल, मन निश्चल, वचन गद्गद, भएका हुन्थे] ॥ ८ ॥

दोहा—एक देखि वट छाँह भलि, डाँसि मृदुल तृन पात ।
कहहिं गँवाइअ छिनुक स्रम, गवनव अवहिंकि प्रात ॥ ११५ ॥

कोहीकोही वटवृक्षको राम्रो छाया देखेर नरमनरम-तृण-र-पात ओछ्याईकन रामचन्द्रजीसंग "एकछिन यहाँ थकाई मार्नुहोस्, आजै पाल्नुहुन्छ कि ? भोली विहान ?" भन्दथे ॥ ११५ ॥

चौ०–एक कलस भरि आनहिं पानी ❀ अँचइअ नाथ ! कहहिं मृदुवानी ॥ १ ॥
सुनि प्रिय वचन प्रीति अति देखी ❀ राम कृपालु सुसील विसेखी ॥ २ ॥

कोहीकोही घडा (गाग्रो) भरेर पानी ल्याउँथ्यो र "हेनाथ ! पिइवक्सनुहोस्" भनी मीठोवोलीले विन्तिगर्दथ्यो । दयालु र अत्यन्त-सुशील रामचन्द्र तिनका प्रियवचन सुनेर प्रीति देखेर ॥ १ ॥ २ ॥

जानी स्रमित सीय मन माहीं ❀ घरिक विलम्ब कीन्ह वट छाहीं ॥ ३ ॥
मुदित नारिनर देखहिं सोभा ❀ रूप अनूप नयन मन लोभा ॥ ४ ॥

सीताजी थकित भएकी छन् भनि मनमा जानेर वटवृक्षको छायामा घडीएक विलम्ब गर्नुभयो ॥ ३ ॥ नरनारीहरू हर्षित भएर शोभा हेर्न लागे, वहाँका अद्भुतरूपले तिनिहरूका आँखा र मन लोभिए ॥ ४ ॥

एक टक सव सोहहिं चहुँ ओरा ❀ रामचन्द्र मुख चन्द चकोरा ॥ ५ ॥
तरुन तमालवरन तन सोहा ❀ देखत कोटि मदन मन मोहा ॥ ६ ॥

रामचन्द्रका-मुखरूपी-चन्द्रमाको [पानगर्ने लागेका] चकोरस्वरूप-भएका तिनिहरू सवै एकटक भएर चारैतिर रहँदा सुशोभित भए। तमालको रंगहुने रामजीको शरीरको शोभा देख्ता कोटिकन्दर्पको मन मोहित हुन्थ्यो ॥ ५ ॥ ६ ॥

दामिनि वरन लषन सुठि नीके ❀ नखसिख सुभग भावते जीके ॥ ७ ॥
मुनि पट कटिन्ह कसे तूनीरा ❀ सोहहिं करकमलनि धनु तीरा ॥ ८ ॥

लक्ष्मणको वर्ण विजुलीको जस्तो खूव राम्रो गौर थियो, वहाँ चरणका नखदेखी टुपीसम्म सवै अवयवमा सुन्दर र हेर्नेमानिसको मनहरण गर्ने, हुनुहुन्थ्यो ॥ ७ ॥ दुवै जनाले मुनिहरूको वस्त्र (वल्कल) धारण गरेको थियो। कम्मरमा ठोक्रो भिरेको थियो। वहाँहरूका दुवैहातमा धनु र बाण शोभित थियो ॥ ८ ॥

दोहा—जटा मुकुट सीसनि सुभग, उर भुज नयन विसाल।
सरद परव विधु वदन वर, लसत स्वेदकन जाल ॥११६॥

वहाँहरूका माथमा सुन्दर जटामुकुट थिए, वहाँहरूका वक्षस्थल (छाती), भुजा, नेत्र, विशाल थिए। वहाँहरूका शरदृतुको पूर्णिमाका चन्द्रमाजस्ता सुन्दर-वदनमा पसीनाका थोपाथोपाका समूह शोभायमान थिए ॥ ११६ ॥

चो०-वरनि न जाइ मनोहर जोरी ❀ सोभा बहुत थोरि मति मोरी ॥ १ ॥
रामलषन सिय सुन्दरताई ❀ सव चितवहिं चित मन मति लाई ॥ २ ॥

त्यो-मनोहर-जोडीको (रामलक्ष्मणको) वर्णन गर्न शकिदैन। शोभा धेरै, मेरी बुद्धि थोरै छ। रामलक्ष्मणसीताजीको सुन्दरतालाई सवै मन-चित्त-बुद्धि लगाएर हेर्न लागे ॥ १ ॥ २ ॥

थके नारिनर प्रेम पिआसे ❀ मनहुँ मृगी मृग देखि दिआसे ॥ ३ ॥
सीय समीप ग्राम तिय जाहीं ❀ पूँछत अति सनेह सकुचाहीं ॥ ४ ॥

प्रेमका प्यासा भएका नरनारीहरू, वत्ती देखेर खडा-भएका हरिण र हरिणीजस्तै वहाँहरूलाई देखेर खडाहुँदाहुँदै थाके। गाउँका स्त्रीहरू सीताजीका समीप जान्थे, स्नेह अत्यन्तै थियो, [.तर] सोधपूछ गर्न संकोच मान्दथे ॥ ३ ॥ ४ ॥

वारवार सव लागहिं पायें ❀ कहहिं वचन मृदु सरल सुभायें ॥ ५ ॥
राजकुमारि विनय हम करहीं ❀ तिय सुभाउ कछु पूछत डरहीं ॥ ६ ॥

ती सवैग्रामनारीहरू वारंवार सीताजीका पाउमा परेर नरम,सरल,स्वाभाविक,बोलीले भन्न लागे—"हेराजकुमारि! हामीहरू विन्ती गर्दछौं, स्त्रीको स्वभावले (प्रायः स्त्रीहरू सकसके हुनाले) केही सोध्न चाहन्छौं, [तर] सोध्न डराउँछौं ॥ ५ ॥ ६ ॥

स्वामिनि! अविनय छमवि हमारी ❀ विलग न मानव जानि गँवारी ॥ ७ ॥
राजकुँवर दोउ सहज सलोने ❀ इन्हते लहि दुति मरकत सोने ॥ ८ ॥

हेस्वामिनि! हाम्रो अविनय (उत्ताउलापना) लाई क्षमा गर्नुहोला, हामीलाई

गंवार (जंगली) जानेर नजाती नमान्नुहोला। यी-दुई-राजकुमार स्वभाव-सुन्दर हुनुहुन्छ, पन्नाले र सुवर्णले यहाँहरूवाटै शोभा पाएको होला ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा—स्यामल गौर किसोर वर, सुन्दर सुषमा अयन ।
सरद सर्वरी नाथ मुख, सरद सरोरुह नयन ॥११७॥

एक जना श्याम, एक जना गोरा, दुवैको अवस्था सुन्दर किशोर, दुवैजना परम-शोभानिधान, दुवैजनाको मुहार शरत्कालका चंद्रमा जस्तो, दुवैजनाका नजर शरत्कालका कमल-जस्ता [ओहो !] ॥ ११७ ॥

चौ०-कोटि मनोज लजावनि हारे ❀ सुमुखि ! कहहु को अहहिं तुम्हारे ॥ १ ॥
सुनि सनेहमय मञ्जुलवानी ❀ सकुची सिय मन महुँ मुसुकानी ॥ २ ॥

हेसुंदरमुखि ! कोटिकंदर्पलाई शरीरशोभाले लज्जित पार्ने यी तपाईंका को हुन् ? भन्नुहोस्” ॥ १ ॥ प्रेममयभएका यस्ता मधुरवचन सुन्दा सीताजी संकुचित हुनुभयो (लाजले मस्कनुभयो) मनमनमा हाँस्नु-पनि भयो ॥ २ ॥

तिन्हहिं विलोकि विलोकति धरनी ❀ दुहुँ सँकोच सकुचति वरवरनी ॥ ३ ॥
सकुचि सप्रेम बाल मृग नयनी ❀ बोली मधुर वचन पिक वयनी ॥ ४ ॥

सुन्दर वर्ण भएकी (सुवर्णवर्णा) सीताजी तीग्रामीणस्त्रीहरूलाई हेर्दै पृथ्वीतिर हेर्दै गर्न लाग्नुभयो। दुवैतर्फका संकोचले संकुचित हुनुभयो [त्यसरी प्रेम गरेर सोधेकोमा जवाफ कसरी नदिनु, ? पतिका अगाडि उनको परिचय कसरी गराउनु ?, यस्तो दोहोरो संकोच पर्‍यो] तैपनि संकोच मानेर, बालहरिणका-जस्ता नजर-भएकी, कोइलीको-जस्तो वचन-भएकी-जनकनन्दिनीले प्रेमका साथ मधुर-वचन वोल्नुभयो ॥ ३ ॥ ४ ॥ (क)

सहज सुभाय सुभग तन गोरे ❀ नाम लषन लघु देवर मोरे ॥५॥
वहुरि वदन विधु अञ्चल ढाँकी ❀ प्रिय तन चितइ भौंह करि बाँकी ॥६॥

(क) “बाटाबाटामा पथिकस्त्रीहरूले आदरका साथ “श्रीमति ! नीलकमलजस्तो शरीर भयेका ई तपाईंका को हुन् ?” भनेर सोद्धा, मन्दहास्यले अलिकति गाला फुलायेर, लाजले नेत्रलाई टल्पल् पारेर, मुख झुकाउँदैमा जानकीजीले [नबोलीकन] “यी मेरा पति हुन्” भनेर स्पष्ट बोल्नु भयो” भनी जानकीजीको मुग्धमनोहर यो अवस्थाको वर्णन महाकविहरूले पनी खूव गरेका छन्—

पथि पथिकवधूभिः सादरं पृच्छ्यमाना
कुवलयदलनीलः कोऽयमार्ये ! तवेति ।
स्मितविकसितगण्डं व्रीडविभ्रान्तनेत्रं
मुखमवनमयन्ती स्पष्टमाचष्ट सीता ॥

यहाँ तृतीयचरणमा लज्जारूप-संचारिभावको शब्दैवाट प्रतिपादन भएको हुनाले शब्दवाच्यता दोष पर्दछ, तस्मात्–

“स्मितविकसितगण्डं प्रान्तविभ्रान्तनेत्रम्”

यस्तो पाठ गरे वेस होला भनी कोही भन्दछन् ।

खञ्जन मञ्जु तिरीछे नैननि ❀ निजपति कहेउ तिन्हहिं सिय सैननि॥७॥
भईं मुदित सव ग्राम वधूटी ❀ रङ्कन्ह रायरासि जनु लूटी ॥८॥

"स्वभावैले-सुन्दर र गोरो-शरीरभयेका वहाँको नाम लक्ष्मण हो, वहाँ मेरा देवर हुनुहुन्छ"। [यति बोलेर] अनि सीताजीले पछेउराका छेउले चन्द्रमाजस्तो आफ्नो मुखमण्डल ढाक्नुभयो र आँखिभौ टेढो पारेर खञ्जनपक्षी (धोविनीचरी) का जस्ता सुन्दरनजरले रामचन्द्रतर्फ तेर्सोगरी हेर्नुभयो। [यस्ताप्रकारले] जानकीजीले तिनीहरूलाई सानसानैले आफ्ना पतिको परिचय गराउनुभयो ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ [सीताजीको त्यस्तो मुग्धमनोहर चेष्टाले] गाउँका सवै-युवतिहरू रत्नको थुप्रो लुट्न पाएका कङ्गालीजस्तै खुशी भए ॥ ८ ॥

दोहा--अति सप्रेम सिय पायँ परि, बहु विधि देहिं असीस।
सदा सोहागिनि होहु तुम्ह, जव लगि महि अहिसीस ॥११८॥

ती-ग्रामस्त्रीहरू अत्यन्त-प्रेमका-साथ सीताजीका पाउमा परेर "जहाँसम्म नागाधिराज-शेषका शिरमा पृथ्वी रहन्छिन्, तहाँसम्म तपाईं सदा-सौभाग्यवती हुनुहोला" यस्ता अनेकप्रकारले आशीष दिन्थे ॥ ११८ ॥

चौ०-पारवती सम पति प्रिय होहू ❀ देवि ! न हमपर छाडव छोहू ॥ १ ॥
पुनि पुनि विनय करिअ कर जोरी ❀ जौं एहिमारग फिरिअ वहोरी ॥ २ ॥

"तपाईं पार्वतीजस्तै पतिप्रिया हुनुहोस्, हेदेवि ! हाम्रा ऊपर माया नमार्नु होला हात जोरेर हामीहरू वारंवार विन्ती गर्दछौं, यदि तपाईंहरू यही वाटोगरेर फेरी फर्कनुभयो भने ॥ १ ॥ २ ॥

दरसन देव जानि निज दासी ❀ लखी सीय सव प्रेम पिआसी ॥ ३ ॥
मधुर वचन कहि कहि परितोषी ❀ जनु कुमुदिनी कौमुदी पोषी ॥ ४ ॥

आफना दासी संझेर हामीहरूलाई दर्शन दिनुहोला। [यस्ताप्रकारको प्रार्थनागर्नें] ग्रामनारीहरूलाई सीताजीले प्रेमका प्यासा (प्रेमाभिलाषिणी) देख्नुभयो र वारंवार मधुरवचन वोलेर चन्द्रिकाले कुमुदिनी (चन्द्रकमलिनी) लाई प्यारो गरेझैं प्यारो गरेर सवैलाई प्रसन्न पार्नु-भयो ॥ ३ ॥ ४ ॥

तवहिं लषन रघुवर रुख जानी ❀ पूँछेउ मग लोगन्हि मृदुवानी ॥ ५ ॥
सुनत नारि नर भए दुखारी ❀ पुलकित गात विलोचन वारी ॥ ६ ॥

उसै वखतमा लक्ष्मणजीले रामचन्द्रको रुख (अभिप्राय) जानेर नरम वचनले तिनीहरूसँग वाटो सोध्नुभयो ॥ ५ ॥ लक्ष्मणजीको कुरा सुन्नाकासाथ [जान आँटेको बुझेर] सवै नरनारीहरू दुःखित भए। तिनको शरीरमा रोमाञ्च भयो, नेत्रमा जल भरियो ॥ ६ ॥

मिटा मोद मन भए मलीले ❀ विधि निधि दीन्ह लेत जनु छीने ॥ ७ ॥
समुझि करम गति धीरज कीन्हा ❀ सोधि सुगममगतिन्ह कहिदीन्हा॥ ८ ॥

तिनको आनन्द मेटियो, मन धमीलो भयो, मानौं–विधाताले निधि (खानी) दिएर फेरि खोसेर लिए कि ? [भनेजस्तो भयो] ॥ ७ ॥ तिनीहरूले कर्मको गति संझेर धैर्य गरे, अनि विचार गरेर सजीलो बाटो वताईदिए ॥ ८ ॥

दोहा--लषन जानकी सहित तव, गवन कीन्ह रघुनाथ ।
फेरे सव प्रिय वचन कहि, लिए लाइ मन साथ ॥११९॥

अनि रघुनाथजी लक्ष्मणजी-र-सीताजीले सहित भई पाल्नुभयो । प्रियवचन बोलेर सवै ग्रामनिवासीहरूलाई फिर्ता गर्नुभयो [तर] उनका मनलाई साथ लगाएर लैजानुभयो ॥ ११९ ॥

चौ०–फिरत नारिनर अति पछिताहीं ❀ दैअहिं दोष देहिं मन माहीं ॥ १ ॥
सहित विषाद परसपर कहहीं ❀ विधि करतव उलटे सव अहहीं ॥ २ ॥

फर्कँदा-खेरि ती-नरनारीहरू खूव पछिताए । तिनीहरू मनैमनमा दैवलाई दोष दिन्थे ॥ १ ॥ अनि विषाद (खेद) युक्त भएर परस्पर भन्दथे "विधाताका सवै कर्तव्य (काम) उल्टा छन् ॥ २ ॥

निपट निरंकुस निठुर निसंकू ❀ जेहि ससि कीन्ह सरुज सकलङ्कू ॥ ३ ॥
रुख कल्पतरु सागर खारा ❀ तेहि पठये वन राज कुमारा ॥ ४ ॥

विधाता विलकुल निरंकुश (उच्छृङ्खल), निष्ठुर, निःशङ्क छन्, । जसले चन्द्रमालाई क्षयरोगी र कलङ्की गराए, कल्पवृक्षलाई रुख गराए, समुद्रलाई खारा गराए, उनै विधाताले ई दुई राजकुमारलाई वन पठाए ॥ ३ ॥ ४ ॥

जौं पै इन्हहिं दीन्ह वन वासू ❀ कीन्ह वादि विधि भोग विलासू ॥ ५ ॥
ए विचरहिं मग विनु पद त्राना ❀ रचे वादि विधि वाहन नाना ॥ ६ ॥

यदि यिनीहरूलाई विधाताले वनवास दिएको हो भने, संसारका भोग-विलास विधाताले व्यर्थै वनाए [भोगविलास गर्नेलाई खूव सुहाउने सकसलाई जङ्गलतर्फ धपाए पछि भोगविलास किन वनाउनु पर्‍यो ?] यिनिहरू वाटामा विना-जुत्ता पैदल हिंड्छन्, विधाताले नानाप्रकारका (घोडा हात्ती-रथ प्रभृति) वाहन व्यर्थै बनाए ॥ ५ ॥ ६ ॥

ए महि परहिं डासि कुस पाता ❀ सुभग सेज कत सृजत विधाता ॥ ७ ॥
तरुतर वास इन्हहिं विधि दीन्हा ❀ धवल धाम रचि रचि श्रम कीन्हा ॥ ८ ॥

यिनिहरू कुस र यात ओछ्याएर जमीनमा सुत्तछन्, विधाताले सुन्दर-पलँग केका निंती वनाए ? ॥ ७ ॥ विधाताले यिनीहरूलाई वृक्षका मनि निवास दिए, सेता-महल बनाई वनाईकन तिनले परिश्रम [व्यर्थ] गरे ॥ ८ ॥

दोहा–जौं ए मुनि पट धर जटिल, सुन्दर सुठि सुकुमार ।
विविध भाँति भूषन वसन, वादि किए करतार ॥१२०॥

यदि अतिसुन्दर र सुकुमार-भएका यिनीहरू जटाजूटधारी भएर मुनिपट (रूखका-बोक्रा) धारणगरी रहन्छन् भने विधाताले अनेकप्रकारका आभूषण र वस्त्र वृथा वनाए ॥१२०॥

चौ०–जौं ए कन्द मूल फल खाहीं ❀ वादि सुधादि असन जग माहीं ॥ १ ॥
एक कहहिं ए सहज सुहाए ❀ आप प्रगट भए विधि नवनाए ॥ २ ॥

यदि यिनीहरू कन्द-मूल, फल-फूल खान्छन् भने, संसारमा अमृत आदिगरेका भोज्यपदार्थ व्यर्थ छन्” ॥१॥ [यस्तायस्ता कुरा हुनलागेमा] कोही “स्वभावैले सुन्दर भएका यिनीहरू आफैं प्रकट भएका हुन्, विधाताले वनाएका होइनन् ॥ २ ॥ [किन भने ?]

जहँ लगि वेद कही विधि करनी ❀ श्रवन नयन मन गोचर वरनी ॥ ३ ॥
देखहु खोजि भुवन दस चारी ❀ कहँ अस पुरुष कहाँ असि नारी ॥ ४ ॥

वेदमा जहाँतक कानले सुनिने, आँखाले देखिने, मनले चिताइने विधाताका कार्य (विधाताले वनाएका वस्तु) वर्णन गरिएका छन्, चौधभुवनमा खोजेर हेर, यस्ता पुरुष कहाँ छन् ? यस्ती स्त्री कहाँछन् ? [विधाताले बनाएका भए एउटा मात्रै बनाउँथे र] ॥३॥४॥

इन्हहिं देखि विधिमन अनुरागा ❀ पट तर जोग वनावइ लागा ॥ ५ ॥
कीन्ह बहुत श्रम एक न आए ❀ तेहि इरिषा वन आनि दुराए ॥ ६ ॥

[स्वयं प्रकट भएका] यिनीहरूलाई देखेर विधाताका मनमा अनुराग (प्रेम भयो र, योग्य अर्को सदृश [यिनीहरूजस्तै अर्को स्त्रीपुरुष] वनाउन लागे, धेर परिश्रम गरे, एउटा-पनि ठीक आयेन [सदृश हुन शकेन] त्यही ईर्ष्या (रीस) ले यिनीहरूलाई जङ्गलमा ल्याएर लुकाए [आफ्नु वदनामी बचाउने उपाय गरे]” ॥ ५ ॥ ६ ॥

एक कहहिं हम बहुत न जानहिं ❀ आपुहि परम धन्य करि मानहिं ॥ ७ ॥
ते पुनि पुन्य पुञ्ज हम लेखे ❀ जे देखहिं देखिहहिं जिन्ह देखे ॥ ८ ॥

कोही “हाम ता धेरै (गन्थन गर्न) जान्दैनौं, आफूलाई परमधन्य भनेर संझन्छौं, जसले अघीअघी यिनीहरूलाई देखे, जो ऐले देखिरहेका छन्, जो पछि देख्नेछन्, ती-सबै द्रष्टाहरू हाम्रा-विचारमा ता पुण्यवान् हुन्” [तिमीहरू जेसुकै भन] भन्दथे ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा--एहि विधि कहि कहि वचन प्रिय, लेहिं नयन भरि नीर ।
किमि चलिहहिं मारग अगम, सुठि सुकुमार सरीर ॥१२१॥

यस्ताप्रकाले प्रियवचन बोल्दाबोल्दै ती ग्रामवासी पुरुषहरू “अतिसुकुमार-शरीर-भएका यिनीहरू अगमवाटामा कसरी हिंड्छन्” भनेर गहभरि आँसु लिन्थे ॥ १२१ ॥

चौ०–नारि सनेह विकल सव होहीं ❀ चकई साँझ समय जनु सोहीं ॥ १ ॥
मृदु पद कमल कठिन मग जानी ❀ गह वरि हृदय कहहिं मृदुवानी ॥ २ ॥

सबै स्त्रीहरू सन्ध्याकालमा शोभायमान भएका [प्रेमले छट्पटाउन लागेका विरहकातर] चखेवी जस्तै प्रेमले व्याकुल भए ॥ १ ॥ तिनीहरू रामचन्द्रहरूका चरण मुलायम, बाटो कडा, जानेर मुटुमा गाँठो परेका छँदा मधुर वचन बोल्न लागे ॥ २ ॥

परसत मृदुल चरन अरुनारे ❀ सकुचति महि जिमि हृदय हमारे॥ ३ ॥
जौं जगदीस इन्हहिं वन दीन्हा ❀ कस न सुमन मय मारग कीन्हा ॥ ४ ॥

"कोमल लाल चरण छुँदा-खेरि पृथ्वी-पनि हाम्रो-हृदय-जस्तै संकुचित हुन्छिन् ॥३॥ यदि परमेश्वरले यिनीहरूलाई वनवास दिए तव मार्गलाई (बाटालाई) पुष्पमय (फुलैफुल विच्छिएको) किन बनायेनन् [यस्तालाई हिंड्नाका निमित्त यस्तो बाटो ? धन्य ईश्वर !] ॥४॥

जौं मागा पाइअ विधि पाहीं ❀ए रखिअहि सखि आँखिन्ह माहीं॥ ५ ॥
जे नर नारिन अवसर आए ❀ तिन्ह सिय राम न देखन पाये ॥ ६ ॥

हेसखि ! यदि ब्रह्माजीबाट मुखले मागेको वर पाइँदो हो ता, "यिनिहरूलाई आँखामा राख्न पाउँ अर्थात् सधै हेर्न पाऊँ"। [यस्तो वर माग्ने थियौं] ॥ ५ ॥ जो नर-नारीहरू वखतमा आई पुगेनन्, तिनीहरूले सीतारामलाई देख्न पाएनन् ॥६॥ [तिनीहरू सीता रामलक्ष्मणलाई अत्यन्त]

सुनि सुरूप बूझहिं अकुलाई ❀ अवलगि गए कहाँ लगि भाई ॥ ७ ॥
समरथ धाइ विलोकहिं जाई ❀ प्रमुदित फिरहिं जनम फल पाई ॥ ८ ॥

सुन्दर छन् भन्ने सुनेर व्याकुल भईकन–"भाई ! एलेसम्म कहाँसम्म पुगे होलान् ?" भनी सोधपूछ गर्दथे र [तिनीहरूमध्यमा] समर्थ (बलिया बाङ्गाहरू) दौडेर भेट्टाईकन हेर्दथे, जन्मको फल पाएर हर्षित भईकन फर्कन्थे ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा--अबला बालक वृद्ध जन, कर मीजहि पछिताहिं ।
होहिं प्रेम वस लोग इमि, राम जहाँ जहँ जाँहिं ॥१२२॥

अवला (स्त्री) हरू, बालकहरू, वृद्धहरूभने पछताउँथे र हत्केला माँड्न लाग्दथे। यस्तातरहले रघुनाथजी जहाँजहाँ जानुहुन्थ्यो, त्यहाँका मानिस प्रेमवश हुन्थे ॥ १२२ ॥

चौ०–गाँव गाँव अस होइ अनन्दू ❀ देखि भानु कुल कैरव चन्दू ॥ १ ॥
जे कछु समाचार सुनि पावहिं ❀ ते नृप रानिहिं दोष लगावहिं ॥ २ ॥

सूर्य-कुलरूपी-कुमुद (रात्रिकमल) का निमित्त चन्द्रमा-स्वरूपभएका रामचन्द्रलाई देखेर गाउँगाउँमा यस्तो आनन्द हुन्थ्यो। जो-मानिस केही समाचार मात्रै सुन्न पाउँदथे, तिनीहरू राजारानीलाई (कैकेयी र दशरथलाई) दोष लगाउँथे ॥ १ ॥ २ ॥

कहहिं एक अति भल नर नाहू ❀ दीन्ह हमहिं जेइ लोचन लाहू ॥ ३ ॥
कहहिं परसपर लोग लुगाई ❀ वातैं सरल सनेह सुहाई ॥ ४ ॥

कोही "जसले हामीलाई नेत्रको लाभ दिए (रामचन्द्रसीताहरूको दर्शन गर्ने, मौका पारीदिए) ती दशरथराजाले खूब असल काम गरे" भन्दथे ॥ ३ ॥ यस्ता प्रकारसँग स्त्री-पुरुषहरू परस्पर सरल र स्नेहले सुन्दर भएका कुरा गर्दथे ॥ ४ ॥

ते पितु मातु धन्य जिन्ह जाये ❀ धन्य सो नगर जहाँते आये ॥ ५ ॥

धन्य सो देस सैल वन गाऊँ ❀ जहँ जहँ जाहिं धन्य सो ठाऊँ ॥ ३ ॥

जसले यिनीहरूलाई पैदागर्‍यो ती पितामाता धन्य हुन्, जहाँवाट यिनीहरू आए त्यो नगर धन्य हो । यिनीहरू जहाँजहाँ जान्छन् त्यो ठाउँ र, त्यो देश, त्यो पर्वत, त्यो वन, त्योगाऊँ, धन्य हो ॥ ५ ॥ ६ ॥ ·

सुख पाएउ विरिञ्चि रचि तेही ❀ जे एहिके सव भाँति सनेही ॥ ७ ॥
राम लषन पथि कथा सुहाई ❀ रही सकल मग कानन छाई ॥ ८ ॥

जो मानिस यिनीहरूका सवतरहले प्रेमी छन्, तिनलाई पैदा गरेर विधाताले आनन्द पाए । यस्ताप्रकारका रामलक्ष्मणका प्रवासका सुन्दर कुरा वनका सकल वाटामा फैलिएका थिए ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा—एहि विधि रघुकुल कमल रवि, मग लोगन्ह सुखदेत ।
जाहिं चले देखत विपिन, सिय सौमित्रि समेत ॥१२३॥

यस्ता-प्रकारसँग रघुकुलकमलदिवाकर-श्रीरामचन्द्रजी सीता-र-लक्ष्मणले सहित भएर वाटावाटाका मानिसलाई आनन्द दिंदै जंगल हेर्दै जान लाग्नुभयो ॥ १२३ ॥

चौ०-आगे राम लषन वने पाछें ❀ तापस वेष विराजत काछे ॥ १ ॥
उभय वीच सिय सोहति कैसे ❀ ब्रह्म जीव विच माया जैसे ॥ २ ॥

अघिअघि रघुनाथजी, पछि-पछि तपस्वीको वेष धारण गर्ने लक्ष्मणजी विराजमान हुनुहुन्थ्यो, परमात्मा र जीवात्माका वीचमा रहेकी मायाजस्तै राम-र-लक्ष्मणका माझमा रहेकी सीताजी शोभायमान हुनुहुन्थ्यो ॥ १ ॥ २ ॥

बहुरि कहौं छवि जसि मन वसई ❀ जनु मधुमदन मध्य रति लसई ॥ ३ ॥
उपमा बहुरि कहौं जिअ जोही ❀ जनु बुध विधुविच रोहिनिसोही ॥ ४ ॥

[तुलसीदास भन्दछन्कि-] मेरा मनमा जस्तो शोभा वसीरहेको छ, त्यो शोभा फेरि भन्दछु, "मानौं वसन्तऋतु र कामदेवका माझमा रति शोभायमान भई रहेकी हुन्कि ?" [भने जस्तो शोभा थियो] ॥३॥ फेरि मनले विचार गरेर उपमा भन्दछु कि-"सीताजी बुध र चन्द्रमाका माझमा रहेकी रोहिणीताराजस्तै शोभायमान हुनुहुन्थ्यो ॥ ४ ॥

प्रभु पद रेख वीच विच सीता ❀ धरति चरन मग चलति सभीता॥ ५ ॥
सीय राम पद अङ्क वरायें ❀ लषन चलहिं मग दाहिन वायें ॥ ६ ॥

प्रभु-रामचन्द्रजीका पाइलाका वीचविचमा सीताजी पाउ राख्नु हुन्थ्यो र [प्रभुका पाइला टेकिएलान् भन्ने शंकाले] डराईडराईकन वाटामा हिड्नुहुन्थ्यो ॥ ५ ॥ सीताजी र रामजीका पाइलालाई वचाईवचाईकन [नटेकेर] दाहिने वायाँ गरेर वाटामा लक्ष्मणजी हिड्नुहुन्थ्यो ॥ ६ ॥

राम लषन सिय प्रीति सुहाई ❀ वचन अगोचर किमि कहि जाई ॥ ७ ॥
खग मृग मगन देखि छवि होहीं ❀ लिये चोरि चित राम बटोहीं ॥ ८ ॥

राम-लक्ष्मण-सीताको सुन्दर परस्परप्रीति वचनको अगोचर थियो, कसरी वर्णन गर्न शकिन्छ ? ॥ ७ ॥ वहाँहरूको शोभा देखेर पक्षी-मृगहरूपनि आनन्दले मग्न हुन्थे, वटोही (वटुवा = पथिक) भएका रामचन्द्रले सबैको चित्तलाई चोरेर लिनुभयो [चित्तहरण गरेको कसैले होशै पाएन] ॥ ८ ॥

दोहा—जिन्हजिन्ह देखे पथिक प्रिय, सिय समेत दोउ भाइ ।
भवमग अगम अनन्द तेइ, विनु श्रम रहे सिराइ ॥१२४॥

पथिकवेषवाला, प्यारा, सीतासहित दुई-भाईलाई जसले देख्यो, उनको विना परिश्रम अगम भएको संसारमार्ग आनन्दकासाथ समाप्त भयो ॥ १२४ ॥

चौ०-अजहुँ जासु उर सपनेहु काऊ ❀ वसहिं लषन सिय राम बटाऊ ॥ १ ॥
राम धाम पथ पाइहि सोई ❀ जो पथ पाव कवहुँ मुनि कोई ॥ २ ॥

[तुलसीदासजी भन्दछन् कि-] अझसम्म कदाचित् सपनामा पनि जसका हृदयमा पथिक (वटुवा अवस्थावाला) रामसीतालक्ष्मण रहन्छन्, त्यो मानिस खास रामजीका धामको त्यो वाटो फेला पार्दछ,—जुनवाटालाई कैलेकाहीं कोहीकोही मुनिहरू फेला पार्दछन् [अर्थात् जङ्गलको वाटामा लागेका यी ३ जनाको स्वरूपचिन्तन र कीर्तनादि गर्दा श्रीरामजीका धामको वाटो फेला पर्दछ] ॥ १ ॥ २ ॥

तब रघुवीर स्रमित सियजानी ❀ देखि निकट वट सीतल पानी ॥ ३ ॥
तहँ वसि कन्दमूल फल खाई ❀ प्रात नहाइ चले रघुराई ॥ ४ ॥

अनि रघुनाथजी सीतालाई श्रमित (थाकेकी) जानेर नगीचमा वटको वृक्ष र ठण्डा पानी देखीकन, तहाँवास वस्नुभयो र कन्द-मूल-फल खाएर भोलिपल्ट विहान नुहाईकन त्यतावाट रवाना हुनुभयो ॥ ३ ॥ ४ ॥

देखत वन सर सैल सुहाये ❀ बालमीकि आस्रम प्रभु आये ॥ ५ ॥
राम देखि मुनि वास सुहावन ❀ सुन्दर गिरि कानन जलपावन ॥ ६ ॥

प्रभुरामचन्द्रजी राम्राराम्रा वन, ताल, पर्वत, हेर्दै बाल्मीकिको आश्रममा आइपुग्नुभयो ॥ ५ ॥ सुन्दर पर्वत, सुन्दर जंगल, निर्मल जल, यिनले सुन्दर भएको बाल्मीकि मुनिको पर्णशाला (कुटी) देख्नु भयो ॥ ६ ॥

सरन्हि सरोज विटप वन फूले ❀ गुञ्जत मञ्जु मधुप रस भूले ॥ ७ ॥
खग मृग विपुल कोलाहल करहीं ❀ विरहित वैर मुदितमन चरहीं ॥ ८ ॥

सरोवरमा कमल, वनमा विविधवृक्ष फुलि रहेका थिए । ती फूलका रसमा भुलेका भँवराहरू मनोहर गुञ्जन गर्दथे । पक्षी-मृगहरू खूब कोलाहल गरि-रहेका थिये । तिनीहरू वैरभावले रहित भएर मनमा आनन्दित भई घुमि-रहेका चरी-रहेका थिये ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा—सुचि सुन्दर आस्रम निरखि, हरषे राजिव नैन ।
सुनि रघुवर आगमन मुनि, आगे आएउ लैन ॥१२५॥

कमलविलोचन-श्रीरामजी पवित्र र सुन्दर भयेको आश्रम देखेर हर्षित हुनुभयो। बाल्मीकिमुनि रघुवरको आगमन सुनेर लिन (अभ्युत्थान = आगवानीगर्न) सामुन्नेवाट आए ॥ १२५ ॥

चौ०-मुनि कहँ राम दण्डवत कीन्हा ❀ आसिरवाद विप्रवर दीन्हा ॥ १ ॥
देखि रामछवि नयन जुडाने ❀ करि सनमान आस्रमहि आने ॥ २ ॥

रघुनाथजीले मुनिलाई प्रणाम गर्नुभयो, ब्राह्मणवर-बाल्मीकिले आशीर्वाद दिए ॥ १ ॥ रामजीका शरीरशोभा देख्ता मुनिका आँखा शीतल भए, तिनले सम्मान गरेर रामजीलाई आश्रममा ल्याए ॥ २ ॥

मुनिवर अतिथिं प्रानप्रिय पाए ❀ कन्दमूल फल मधुर मँगाये ॥ ३ ॥
सिय सौमित्रि रामफल खाये ❀ तव मुनि आसन दिये सुहाये ॥ ४ ॥

मुनिवर-बाल्मीकिले प्राणझैं प्यारा अतिथि (रघुनाथरूपी पाहुना) पाए, मीठामीठा कन्दमूल फल मँगाए सुन्दर आसन दिए। [त्यसमा बसेर] सीता-लक्ष्मण-श्रीरामजीले फल फूल खानुभयो ॥ ३ ॥ ४ ॥

बालमीकि मन आनन्द भारी ❀ मंगलमूरति नयन निहारी ॥ ५ ॥
तव करकमल जोरि रघुराई ❀ बोले वचन स्रवन सुखदायी ॥ ६ ॥

मङ्गलमूर्ति (श्रीरामचन्द्र) लाई आँखाले देख्न पाउँदा बाल्मीकिका मनमा भारी आनन्द भयो। अनि रघुनाथजीले करकमल (हात) जोरेर कानलाई आनन्दित गराउने वचन बोल्नुभयो-॥ ५ ॥ ६ ॥

तुह्म त्रिकाल दरसी मुनिनाथा! ❀ विस्व बदर जिमि तुह्मरे हाथा ॥ ७ ॥
अस कहि प्रभु सव कथा बखानी ❀ जेहि जेहि भाँति दीन्ह वन रानी ॥ ८ ॥

"हेमुनीश्वर ! तपाईं त्रिकालदर्शी हुनुहुन्छ, यो संसार तपाईंका हातको बयरको फल जस्तो [छर्लङ्ग देखिने] छ"। यस्तो बोलेर रघुनाथजीले जुनजुन-तरहले रानीकैकेयीले वनवास दिएकी हुन्, त्यो-सवै कथा वर्णन गर्नुभयो ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा—तात वचन पुनि मातु हित, भाइ भरतअस राउ।
मोकहँ दरस तुह्मार प्रभु, सव ममपुन्य प्रभाउ ॥१२६॥

हेप्रभु ! पिताका आज्ञाको पालन, माता कैकेयीको हित, भरतजस्ता भाईलाई राज्य, मलाई तपाईंको दर्शन, यो सवै कुरा मेरा पुण्यका प्रभावले भएको हो ॥ १२६ ॥

चौ०-देखि पाय मुनिराय तुह्मारे ❀ भये सुकृत सव सुफल हमारे ॥ १ ॥
अव जहँ राउर आयसु होई ❀ मुनि उदवेग न पावइ कोई ॥ २ ॥
मुनि तापस जिन्हते दुख लहहीं ❀ ते नरेस विनु पावक दहहीं ॥ ३ ॥
मङ्गलमूल विप्र परितोषू ❀ दहइ कोटि कुल भूसुर रोषू ॥ ४ ॥

अस जिअ जानिअकहिअ सोइठाऊँ ❀ सिय सौमित्रि सहित तहँजाऊँ॥ ५॥

हेमुनिराज ! तपाईंका चरणको दर्शन पाउँदा मेरा सवै पुण्यकर्म सफल भए ॥१॥ अव तपाईंको आज्ञा जहाँ हुन्छ, जहाँ रहँदा कोही उद्वेग (दिग्दारी) न पाऊन्, "तपस्वी मुनिहरू जसवाट दुःख पाउँछन्, ती राजाहरू विना आगो पोलिन्छन्, व्राह्मणको संतोष मंगलको मूलकारण हो, व्राह्मणका क्रोधले करोडौं पुस्तालाई पोल्दछ" मनमा यस्तो जानेर त्यही [व्राह्मणलाई तकलीफ नपर्ने] ठाउँ वताउनुहोस्, सीता-र-लक्ष्मण-सहित भई त्यही ठाउँमा जाऊँ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

तहँ रचि रुचिर परन तृन साला ❀ वास करौं कछु काल कृपाला ॥ ६ ॥
सहज सरल सुनि रघुवर वानी ❀ साघु साधु बोले मुनि ज्ञानी ॥ ७ ॥
कस न कहहु अस रघुकुल केतू ❀ तुह्म पालक संतत श्रुति सेतू ॥ ८ ॥

हेदयाल ! त्यहाँ राम्रो पर्णतृणशाला (पात-घाँसको छाप्रो = कुटी) वनाएर केही काल वास गरौं" ॥ ६ ॥ स्वभावैले सरल भएका रघुवरका वचन सुनेर ज्ञानवान्-मुनि-वाल्मीकिले "साधु ! साधु !" ("अच्छा अच्छा") भनेर वोल्न लागे-॥ ७ ॥ "हेराम ! रघुकुलका-झंडाजस्ता-भएका हजुर यस्तो किन वोल्नुहुदैनथ्यो ?, हजुर सदास्सर्वदा वेदोक्तमर्यादाका पालक हुनुहुन्छ ॥ ८ ॥

छन्द—श्रुतिसेतु पालक राम तुह्म जगदीस माया जानकी ।
जो सृजति जग पालति हरति रुख पाइ कृपानिधानकी ॥
जो सहससीस अहीस महिधर लषन सचराचर धनी ।
सुरकाज धरि नरराज तनु चले दलनखल निसिचरअनी ॥ ५ ॥

हेराम ! हजुर वेदोक्त-मर्यादाका रक्षक र जगत्पति हुनुहुन्छ । जो माया कृपानिधान (हजुर) को आशय पाएर जगत्को सृष्टि-स्थिति-प्रलय गर्दछिन्, ती माया जानकीजी हुन्, जो हजार-शिर भएका, पृथ्वीको धारणा गर्ने, चराचरजगत्का स्वामी, नागाधिराज शेष छन्,-ती लक्ष्मण हुन् । देवताको कार्यका निमित्त राजाको देह धारण गरेर दुष्टराक्षसका सेनाको ध्वंस गर्नाका निमित्त [हजुरहरू] पाल्नुभएको हो ॥ ५ ॥

सोरठा—राम ! सरूप तुह्मार, वचन अगोचर बुद्धि पर ।
अविगत अकथ अपार, नेतिनेति नित निगम कह ॥ १२७ ॥

हेराम ! हजुरको स्वरूप वचनको अगोचर बुद्धिको पर छ [भन्न शकिदैन, जान्न शकिदैन] त्यो रूप जान्न नशकिने, भन्न नशकिने अपार हुनाले वेदहरू पनि [यथार्थ-निरूपण गर्न नशकेर] नेतिनेति भनी नित्य भन्दछन् [साक्षात् परिचय गराउन नशकेर अपोह-रूपले वताउँछन्] ॥ १२७ ॥

चौ०-जग पेखन तुह्म देखनि हारे ❀ विधि हरि संभु नचावनिहारे ॥ १ ॥
तेउ न जानहिं मरम तुह्मारा ❀ अउर तुह्महिं को जाननि हारा ॥ २ ॥

हेराम ! यो जगत् एउटा प्रेक्षाणक (दृश्य = तमाशा) हो, त्यो देख्ने (द्रष्टा) हजुर हुनुहुन्छ । ब्रह्माविष्णुमहेश्वरहरू [प्रधानसूत्रधारका पारिपार्श्विकजस्ता] जगत्‌लाई नचाउने ठुलाठुला पात्र हुन्,–तिनीहरूपनि [प्रधानसूत्रधारजस्ता] हजुरको मर्म जान्दैनन्, हजुरलाई जान्ने अर्को को होला ? ॥ १ ॥ २ ॥

सोइ जानइ जेहि देहु जनाई ❀ जानत तुम्हहिं तुम्हहि होइजाई ॥ ३ ॥
तुम्हरिहि कृपा तुम्हहि रघुनन्दन ! ❀ जानहिं भगत भगत उरचन्दन ॥ ४ ॥

हजुर जसलाई जनाइ दिनुहुन्छ त्यही जान्दछ, हजुरलाई जान्दा हजुरै होईहाल्छ । हेभक्तजनहृदयचन्दन ! हेरघुनन्दन ! भक्तजनहरू हजुरका कृपाले हजुरलाई जान्दछन् ॥ ३ ॥ ४ ॥

चिदानन्द मय देह तुम्हारी ❀ विगत विकार जान अधिकारी ॥ ५ ॥
नरतन धरेउ सन्त सुरकाजा ❀ कहहु करहु जस प्राकृत राजा ॥ ६ ॥

हजुरको शरीर चैतन्य र आनन्दमय भईकन निर्विकार छ । यो कुरा अधिकारपुगेका भक्तजनहरू जान्दछन् । साधुसन्तहरू र देवताहरूका कार्यका निमित्त नरशरीर धारणगर्नु भएको छ र प्राकृत (मामूली) राजाजस्तै बोल्नुहुन्छ, [त्यसैलाई सुहाउनेकाम] गर्नु हुन्छ ॥ ५ ॥ ६ ॥

राम ! देखि सुनि चरित तुम्हारे ❀ जड़ मोहहिं बुध होहिं सुखारे ॥ ७ ॥
तुम्ह जो कहहु करहु सब साँचा ❀ जस काछिअ तस चाहिअ नाचा ॥ ८ ॥

हेराम ! हजुरका लीलाचरित्र देखता सुन्दा मूर्खहरू मोहित हुन्छन्, समुझदारहरू सुखी हुन्छन् । हजूर जे भन्नुहुन्छ त्यो साँचो गर्नुहुन्छ [ठीकै हो–] जस्तो स्वाङ् लिइन्छ, त्यस्तै नाचनुपर्दछ ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा—पूँछेहु मोहिं कि रहौं कहँ, मैं पूँछत सकुचाउँ ।
जहँ न होहु तहँ देहु कहि, तुम्हहिं देखावौं ठाउँ ॥१२८॥

हजुर सोध्नु हुन्छ कहाँ रहौं भनेर, [परन्तु त्यसरी सोद्धा] म संकुचित हुन्छु, हजुर जहाँ हुनुहुन्न, त्योठाउँ मलाई बताइदिनुहोस् [अनि हजुर रहन–लायकको] ठाऊँ हजूरलाईदेखाई–दिउँला ॥ १२८ ॥

चौ०–सुनि मुनि वचन प्रेमरस साने ❀ सकुचि राम मनमहँ मुसुकाने ॥ १ ॥
बालमीकि हँसि कहँहि बहोरि ❀ बानी मधुर अमिअ रसबोरी ॥ २ ॥

प्रेमरसले–सानिएका बालमीकिमुनिका वचन सुनेर रामचन्द्रजी संकुचित हुनुभयो र मनमा हाँस्नुभयो ॥ १ ॥ फेरि बालमीकिमुनि हाँसेर अमृतका रसमा डुबायेका–जस्ता मधुरवचन बोल्नलागे–॥ २ ॥

---

(१) बाल्मीकिका योउक्तिवाट "ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति, "यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः" इत्यादि उपनिषद्‌वाट बुझिने कुरा बुझिन्छ ।

सुनहु राम ! अब कहहुँ निकेता ❀ जहाँ वसहु सिय लषन समेता ॥ ३॥
जिन्हके स्रवन समुद्र समाना ❀ कथा तुह्मारि सुभग सरि नाना॥ ४॥
भरहिं निरन्तर होहिं न पूरे ❀ तिन्हके हिय तुह्म कहँ गृहरूरे ॥ ५॥

हेराम ! सुन्नुहोस् अब [हजुर रहनलायकका] घर वताउँछु, जहाँ सीतालक्ष्मण सहित वस्नुहोला ॥ ३ ॥ जसजसका कान हजुरका नानाप्रकारका–कथारूपी–नदीका समुद्र-तुल्य छन्, ती कथानदीहरू निरन्तर [कर्णसमुद्रलाई] भर्दछन् परन्तु ती कर्णसमुद्र पूर्ण हुदैनन् (अघाउँदैनन्) तिनै–तिनैका हृदय हजुरका निमित्त सुन्दर घर हुन् ॥ ४ ॥ ५ ॥ (क)

लोचन चातक जिन्ह करि राखे ❀ रहहिं दरस जलधर अभिलाषे ॥ ६॥
निदरहिं सरित सिन्धु सर भारी ❀ रूपविन्दु जल होहिं सुखारी ॥ ७॥
तिन्हके हृदय सदन सुखदायक ❀ वसहु बन्धु सिय सह रघुनायक !॥ ८॥

हेरघुनाथ! जसले आफ्ना नेत्रलाई हजुरको दर्शनरूपी-मेघको अभिलाषागन-चातक (काकाकुल) वनाइ-राखेका छन् [जसका नेत्ररूपी-चातक हजुरको दर्शनरूपी-मेघका भरोसा ले वाँचेका छन्] [अर्काको उच्छिष्ट भएका विषयभोगरूपी ठुलाठुला-नदी-समुद्र-तलाऊलाई निरादर गर्छन्, विषय-भोगमा-आसक्त छैनन्]। हजुरको-रूपरूपी-जलविन्दुले [हजुरका रूपको अलिकति दर्शन-ध्यानले] सुखी रहन्छन्, तिनैका-हृदयरूपी-सुखदायक भवनमा भाईलक्ष्मण र सीताजीले सहित भैकन वस्नुहोस् ॥ (ख) ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा–जस तुह्मार मानस विमल, हंसिनि जीहा जासु ।
मुकुताफल गुनगन चुनइ, राम ! वसहु हिय तासु ॥१२९॥

हेराम ! हजुरको निर्मल यशरूपी-मानससरोवरमा जसकी जिह्वा हंसिनी भएकी छ [जस्को जिभ्रो हजुरको यशको वर्णन र कीर्तनमा डुविरहको छ] जसकी त्यो जिह्वारूपिणी-हाँसिनी हजुरका-गुणगणरूपी-मुक्ताफल (मोतीका दाना) लाई चुन्दछे [हाँसकी पोथीले खाने दाना टपटप टिपेझैं जसका-जिह्वाले हजुरका गुणगणलाई टिप्तछे] तिनैका हृदयमा वस्नु होस् ॥ १२० ॥ (ग)

चौ०-प्रभु प्रसाद सुचि सुभग सुवासा ❀ सादर जासु लहइ नित नासा ॥ १ ॥
तुह्महिं निवेदित भोजन करहीं ❀ प्रभु प्रसाद पट भूषन धरहीं ॥ २ ॥

(क) कथानदीनामतिनिर्मलानां श्रवांसि येषामुदधीभवन्ति ।
मनांसि तेषामतिसत्तमानि रघूत्तम ! त्वद्भवनानि सन्ति ॥

यो श्लोक र यी२ चौपाई तुल्यार्थक छन् । चिह्नानुसार अगाडीका टिप्पणि माथिल्ला दोहा चौपाईका अर्थमा मिल्दछन् ॥

(ख) रघूद्वह ! त्वद्वदनाब्दकामा येषां दृशश्चातकतां व्रजन्ति ।
मनांसि तेषां ननु तावकानि शुभानि सद्मानि समुल्लसन्ति ॥

(ग) उपाददाना गुणमौक्तिकानि लसद्यशोमानसराजहंसी ।
अनाथबन्धो ! रसनाऽस्ति येषां मनांसि तेषां तव मन्दिराणि ॥

सीस नवहिं सुरगुरु द्विज देखी ❀ प्रीति सहित करि विनय विसेखी ॥ ३ ॥
कर नित करहिं रामपद पूजा ❀ राम भरोस हृदय नहिं दूजा ॥ ४ ॥
चरन राम तीरथ चलि जाहीं ❀ राम वसहु तिन्हके मनमाहीं ॥ ५ ॥

हेराम ! जसकी नासिका (नाक) शुद्ध, सुन्दर, सुगन्ध, भएको हजुरको प्रसादलाई नित्य सुँघ्न पाउँछे, जो मानिस हजुरलाई चढाएका नैवेद्यको भोजन गर्दछन्, हजुरको प्रसाद पाएको वस्त्र भूषण धारण गर्छन् ॥ १ ॥ २ ॥ देवता, गुरु, ब्राह्मणलाई देखेर प्रीतिसहित अति नम्रता गरेर शिर झुकाउछन् (ढोग्दिन्छन्) जसका हात नित्य हजुरका पाउको पूजा गर्दछन्, जसका हृदयमा हजुरको-वाहेक अरुको भरोसा रहँदैन, हेराम ! हजुरका चरणरूपी-तीर्थमा जो जाइरहन्छन्, तिनका मनरूपीभवनमा वस्नुहोस् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ (घ)

मन्त्रराज नित जपहिं तुह्मारा ❀ पूजहिं तुह्महिं सहित परिवारा ॥ ६ ॥
तरपन होम करहिं विधिनाना ❀ विप्र जेवाँइ देहिं बहुदाना ॥ ७ ॥
तुह्मते अधिक गुरुहि जिय जानी ❀ सकल भाय सेवहिं सनमानी ॥ ८ ॥

जो जो हजुरको मन्त्रराज (तारकषडक्षरमन्त्र) लाई नित्य जप्तछन्, परिवारसहित भई हजुरको पूजा गर्दछम् ॥ ६ ॥ नानाप्रकारका-शास्त्रोक्त-विधिले होम, तर्पण, [मार्जन] गर्दछन्, [पुरश्चरणको अङ्ग भएको] ब्राह्मणभोजन गराएर धेरै-दान दिन्छन्, मन्मा आफ्ना मन्त्रोपदेशक गुरुलाई हजुर-भन्दा वढ्ता जानेर पूर्ण-भावभक्तिले सन्मान गरेर सेवा गर्दछन् ॥ ७ ॥ ८ ॥ (ङ)

दोहा--सव करि मांगहिं एक फल, रामचरन रति होउ ।
तिन्हके मन मन्दिर वसहु, सिय रघुनन्दन दोउ ॥१३०॥

जो यो सवैकर्मको एउटै फल रामचरण-प्रेम माग्दछन् [सर्वकर्मार्पण गरेर पराभक्ति

(घ) नासा प्रसादोत्थमभीष्टगन्धमासादयेत्प्रत्यहमेव येषाम् ।
बुभुक्षितानां भ्रियते न कुक्षिर्विना च नैवेद्यचयेन येषाम् ॥
पटैस्त्वदीयप्रतिमाप्रसादैः पिधीयतेऽङ्गं भुवनेश ! येषाम् ।
गुरूँश्च देवाँश्च महीसुराँश्च प्रति प्रणामा विलसन्ति येषाम् ॥
करद्वयं त्वच्चरणार्चनायामहर्निशं व्याप्रियते च येषाम् ।
त्वदङ्घ्रितीर्थोत्तमदर्शनार्थं पदद्वयं भ्राम्यति नैव येषाम् ॥
चराचरेऽप्यत्र परेष्वनास्थां दधाति चित्तं रघुनाथ ! येषाम् ।
दयासुधाब्धे ! हृदयानि तेषां प्रियाणि सद्मानि तवेति विद्मः ॥

(ङ) गुरूपदिष्टं जगदिष्टदं ये मनुं त्वदीयं मनुजा जपन्ति ।
सह स्वकीयैर्मिलितैर्जनैस्त्वां यथाविधानं च समर्चयन्ति ॥
विधाय च ब्राह्मणभोजनानि सहोमसन्तर्पणमार्जनानि ।
मनुप्रदं च त्वदन्यरूपं गुरुं च वित्तैः परितोषयन्ति ॥

सुनहु राम ! अब कहहुँ निकेता ❀ जहाँ वसहु सिय लषन समेता ॥ ३ ॥
जिन्हके स्रवन समुद्र समाना ❀ कथा तुह्मारि सुभग सरि नाना॥ ४ ॥
भरहिं निरन्तर होहिं न पूरे ❀ तिन्हके हिय तुह्म कहँ गृहरूरे ॥ ५ ॥

हेराम ! सुन्नुहोस् अब [हजुर रहनलायकका] घर बताउँछु, जहाँ सीतालक्ष्मण सहित वस्नुहोला ॥ ३ ॥ जसजसका कान हजुरका नानाप्रकारका–कथारूपी–नदीका समुद्र-तुल्य छन्, ती कथानदीहरू निरन्तर [कर्णसमुद्रलाई] भर्दछन् परन्तु ती कर्णसमुद्र पूर्ण हुदैनन् (अघाउँदैनन्) तिनै–तिनैका हृदय हजुरका निमित्त सुन्दर घर हुन् ॥ ४ ॥ ५ ॥ (क)

लोचन चातक जिन्ह करि राखे ❀ रहहिं दरस जलधर अभिलाषे ॥ ६ ॥
निदरहिं सरित सिन्धु सर भारी ❀ रूपविन्दु जल होहिं सुखारी ॥ ७ ॥
तिन्हके हृदय सदन सुखदायक ❀ वसहु बन्धु सिय सह रघुनायक !॥ ८ ॥

हेरघुनाथ ! जसले आफ्ना नेत्रलाई हजुरको दर्शनरूपी-मेघको अभिलाषागन-चातक (काकाकुल) बनाइ-राखेका छन् [जसका नेत्ररूपी-चातक हजुरको दर्शनरूपी-मेघका भरोसाले बाँचेका छन्] [अर्काको उच्छिष्ट भएका विषयभोगरूपी ठुलाठुला-नदी-समुद्र-तलाऊलाई निरादर गर्छन्, विषय-भोगमा-आसक्त छैनन्] । हजुरको-रूपरूपी-जलविन्दुले [हजुरका रूपको अलिकति दर्शन-ध्यानले] सुखी रहन्छन्, तिनैका-हृदयरूपी-सुखदायक भवनमा भाईलक्ष्मण र सीताजीले सहित भैकन वस्नुहोस् ॥ (ख) ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा–जस तुह्मार मानस विमल, हंसिनि जीहा जासु ।
मुकुताफल गुनगन चुनइ, राम ! वसहु हिय तासु ॥१२९॥

हेराम ! हजुरको निर्मल यशरूपी-मानससरोवरमा जसकी जिह्वा हंसिनी भएकी छ [जस्को जिब्रो हजुरको यशको वर्णन र कीर्तनमा डुबिरहको छ] जसकी त्यो जिह्वारूपिणी-हाँसिनी हजुरका-गुणगणरूपी-मुक्ताफल (मोतीका दाना) लाई चुन्दछे [हाँसकी पोथीले खाने दाना टपटप टिपेझैं जसका-जिह्वाले हजुरका गुणगणलाई टिप्तछे] तिनैका हृदयमा वस्नुहोस् ॥ १२० ॥ (ग)

चौ०-प्रभु प्रसाद सुचि सुभग सुवासा ❀ सादर जासु लहइ नित नासा ॥ १ ॥
तुह्महिं निवेदित भोजन करहीं ❀ प्रभु प्रसाद पट भूषन धरहीं ॥ २ ॥

(क) कथानदीनामतिनिर्मलानां श्रवांसि येषामुदधीभवन्ति ।
मनांसि तेषामतिसत्तमानि रघूत्तम ! त्वद्भवनानि सन्ति ॥

यो श्लोक र यी२ चौपाई तुल्यार्थक छन् । चिह्नानुसार अगाडीका टिप्पणि माथिल्ला दोहा चौपाईका अर्थमा मिल्दछन् ॥

(ख) रघूद्वह ! त्वद्वदनाब्दकामा येषां दृशश्चातकतां व्रजन्ति ।
मनांसि तेषां ननु तावकानि शुभानि सद्मानि समुल्लसन्ति ॥
(ग) उपाददाना गुणमौक्तिकानि लसद्यशोमानसराजहंसी ।
अनाथबन्धो ! रसनाऽस्ति येषां मनांसि तेषां तव मन्दिराणि ॥

सीस नवहिं सुरगुरु द्विज देखी ❀ प्रीति सहित करि विनय विसेखी ॥ ३ ॥
कर नित करहिं रामपद पूजा ❀ राम भरोस हृदय नहिं दूजा ॥ ४ ॥
चरन राम तीरथ चलि जाहीं ❀ राम वसहु तिन्हके मनमाहीं ॥ ५ ॥

हेराम! जसकी नासिका (नाक) शुद्ध, सुन्दर, सुगन्ध, भएको हजुरको प्रसादलाई नित्य सुँघ्न पाउँछे, जो मानिस हजुरलाई चढाएका नैवेद्यको भोजन गर्दछन्, हजुरको प्रसाद पाएको वस्त्र भूषण धारण गर्छन् ॥ १ ॥ २ ॥ देवता, गुरु, ब्राह्मणलाई देखेर प्रीतिसहित अति नम्रता गरेर शिर झुकाउछन् (ढोग्दिन्छन्) जसका हात नित्य हजुरका पाउको पूजा गर्दछन्, जसका हृदयमा हजुरको-वाहेक अरुको भरोसा रहँदैन, हेराम! हजुरका चरणरूपी-तीर्थमा जो जाइरहन्छन्, तिनका मनरूपीभवनमा वस्नुहोस् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ (घ)

मन्त्रराज नित जपहिं तुह्मारा ❀ पूजहिं तुह्महिं सहित परिवारा ॥ ६ ॥
तरपन होम करहिं विधिनाना ❀ विप्र जेवाँइ देहिं बहुदाना ॥ ७ ॥
तुह्मते अधिक गुरुहि जिय जानी ❀ सकल भाय सेवहिं सनमानी ॥ ८ ॥

जो जो हजुरको मन्त्रराज (तारकषडक्षरमन्त्र) लाई नित्य जप्तछन्, परिवारसहित भई हजुरको पूजा गर्दछन् ॥ ६ ॥ नानाप्रकारका-शास्त्रोक्त-विधिले होम, तर्पण, [मार्जन] गर्दछन्, [पुरश्चरणको अङ्ग भएको] ब्राह्मणभोजन गराएर धेरै-दान दिन्छन्, मन्मा आफ्ना मन्त्रोपदेशक गुरुलाई हजुर-भन्दा बढ्ता जानेर पूर्ण-भावभक्तिले सन्मान गरेर सेवा गर्दछन् ॥ ७ ॥ ८ ॥ (ङ)

दोहा--सव करि मांगहिं एक फल, रामचरन रति होउ ।
तिन्हके मन मन्दिर वसहु, सिय रघुनन्दन दोउ ॥१३०॥

जो यो सर्वैकर्मको एउटै फल रामचरण-प्रेम माग्दछन् [सर्वकर्मार्पण गरेर पराभक्ति

(घ) नासा प्रसादोत्थमभीष्टगन्धमासादयेत्प्रत्यहमेव येषाम् ।
बुभुक्षितानां म्रियते न कुक्षिर्विना च नैवेद्यचयेन येषाम् ॥
पटैस्त्वदीयप्रतिमाप्रसादैः पिधीयतेऽङ्गं भुवनेश ! येषाम् ।
गुरूँश्च देवाँश्च महीसुराँश्च प्रति प्रणामा विलसन्ति येषाम् ॥
करद्वयं त्वच्चरणार्चनायामहर्निशं व्याप्रियते च येषाम् ।
त्वदङ्घ्रितीर्थोत्तमदर्शनार्थं पदद्वयं श्राम्यति नैव येषाम् ॥
चराचरेऽप्यत्र परेष्वनास्थां दधाति चित्तं रघुनाथ ! येषाम् ।
दयासुधाब्धे ! हृदयानि तेषां प्रियाणि सद्मानि तवेति विद्मः ॥

(ङ) गुरूपदिष्टं जगदिष्टदं ये मनुं त्वदीयं मनुजा जपन्ति ।
सह स्वकीयैर्मिलितैर्जनैस्त्वां यथाविधानं च समर्चयन्ति ॥
विधाय च ब्राह्मणभोजनानि सहोमसन्तर्पणमार्जनानि ।
मनुप्रदं च त्वदन्यरूपं गुरुं च वित्तैः परितोषयन्ति ॥

चाहन्छन्] तिनका-मनरूपी-मन्दिरमा सीता-र-लक्ष्मण-सहित वस्नुहोस्, ॥ १३० ॥ (च)

चौ०-काम कोह मद मान न मोहा ❀ लोभ न छोभ न राग न द्रोहा ॥ १ ॥
जिनके कपट दम्भ नहि माया ❀ तिन्हके हृदय वसहु रघुराया ! ॥ २ ॥

जसका मनमा न काम छ, न क्रोध, न मद छ, न अभिमान, न मोह छ, न लोभ, न क्षोभ (हृदयचपलता) छ, न राग-द्वेष, कपट (छल) दम्भ (ढाँचाको धर्माचरण) माया (जालरचना) केही छैन, हे रघुनाथ ! तिनका हृदयमा वस्नुहोस् ॥ १ ॥ २ ॥(छ)

सवके प्रिय सवके हितकारी ❀ दुख सुख सरिस प्रसंसा गारी ॥ ३ ॥
कहहिं सत्य प्रियवचन विचारी ❀ जागत सोवत सरन तुह्मारी ॥ ४ ॥
तुह्महिं छाडि गति दूसर नाहीं ❀ राम ! वसहु तिन्हके मनमाहीं ॥ ५ ॥

हेराम ! जो सवैका प्यारा, सवैका हितकर्ता छन्, जो सुख-दुःख, स्तुति-निन्दामा तुल्य (एकनास) रहन्छन्, जो विचार गरेर सत्य र प्रिय बोल्दछन्। जो जाग्रत अवस्था र स्वप्नावस्थामा हजुरैका शरणमा छन्, जसको हजुर-वाहेक अर्को आश्रय छैन, तिनका हृदयमा वस्नुहोस् ॥ ३ ॥ ५ ॥ ६ ॥ (ज)

जननी सम जानहिं परनारी ❀ धन पराव विषते विष भारी ॥ ६ ॥
जे हरषहिं परसंपति देखी ❀ दुखित होहिं परविपति विसेखी ॥ ७ ॥
जिन्हहिं राम ! तुम प्रान पियारे ❀ तिन्हके मन सुभसदन तुह्मारे ॥ ८ ॥

हेराम ! जो परस्त्रीलाई आफ्नो-जननीसमान जान्दछन्, पराईको-धनलाई विषभन्दा भारी-विष ठान्दछन्। जो अर्काको संपत्ति देखेर हर्षित हुन्छन् [डाह गर्दैनन्], अर्काको विपत्ति देखेर ज्यादैनै दुःखित हुन्छन्, जसलाई हजुर प्राणभन्दा प्यारा लाग्नुहुन्छ, तिनको मन हजुरको उत्तम, महल हो ॥ ६ ॥ ८ ॥ (झ)

(च) समर्जितं स्वैस्तनुवाङ्मनोभिः समर्पन्तः सुकृतं स्वकीयम् ।
फलं त्वदङ्घ्रिद्वितयानुरागमुशन्ति ये नाथ ! विलीनरागाः ॥
कथापथातीतसमस्तलीलः परिभ्रमन्निष्टदसर्वचेष्टः ।
सदा सदारानुज एव तेषां प्रविश्य चेतांसि निषीद तुष्टः ॥

(छ) कामक्रोधद्वेषरागादिदोषैरस्पृष्टानामिष्टकृच्चेष्टितानाम् ।
ध्वस्तध्वान्ते स्वान्तसौधे निषण्णः षण्णां वर्गं ध्वंसय प्राणभाजाम् ॥

(ज) ये त्वद्भक्ताः प्रीतिकृत्सत्यवाचो द्वन्द्वैर्हीनाः प्राणिमैत्रीपवित्राः ।
तेषां चित्तं प्रायशस्तत्त्वविद्भिस्त्वद्वासाय श्रेष्ठमुक्तं मुनीन्द्रैः ॥

(झ) क्ष्वेडं घोरं द्रव्यजातं परेषां तेषां भार्यां मातरं जानते ये ।
अन्योत्कर्षाद्धर्षलाभश्च येषां ये चाऽन्येषां क्लेशलेशाद्व्यथन्ते ॥
ये ये सन्ति श्रीमता प्रीयमाणाः प्राणेभ्योऽपि प्राणभाजः प्रियेण ।
तेषां क्लेशाऽपायशीतं विशालं चित्तं विघ्नस्त्वन्निवासानुरूपम् ॥

दोहा--स्वामि सखा पितु मातु गुरु, जिन्हके सब तुम्ह तात ! ।
मनमन्दिर तिन्हके बसहु, सीय सहित दोउ भ्रात ॥१३१॥

हेराम ! जसका स्वामी पनि, मित्र पनि, माता-पिता पनि, गुरु पनि, सबै हजुरै हुनुहुन्छ । तिनका-मनरूपी-मंदिरमा सीतासहित दुवै-भाई बस्नु होस् ॥ १३१ ॥ (ञ)

चौ०–अवगुन तजि सबके गुन लहहीं ❀ विप्र धेनु हित संकट सहहीं ॥ १ ॥
नीति निपुन जिन्हकइ जग लीका ❀ घर तुम्हार तिन्हकर मन नीका ॥ २ ॥

जो सबैका अवगुण (बेगुन) को त्याग गरेर (वास्ता न राखेर) गुणको ग्रहण गर्दछन् । ब्राह्मण-र-गाईका निमित्त संकट सहनु-परे सहन्छन्, जगत्मा जसको गणना (गिन्ती) नीति-निपुण (न्यायचतुर) मध्यमा छ, तिनीहरूको हृदय हजुरको उत्तम भवन हो ॥१॥२॥ (ट)

गुन तुम्हार समुझें निज दोसा ❀ जेहि सब भाँति तुम्हार भरोसा ॥३॥
राम भगत प्रियलागहिं जेही ❀ तेहि उर बसहु सहित वैदेही ॥४॥

हेराम ! हजुरका गुण र आफ्ना दोष जो जान्दछन्, जसलाई सबतरहबाट हजुरैको भरोसा छ, जसलाई हजुरका भक्त प्यारा लाग्दछन्, तिनैका हृदयमा सीता-सहित बस्नुहोस् ॥ ३ ॥ ४ ॥ (ठ)

जाति पाँति धन धरम बड़ाई ❀ प्रिय परिवार सदन सुखदायी ॥५॥
सब तजि तुम्हहिं रहें लउलाई ❀ तेहिके हृदय रहहु रघुराई ॥६॥

हे रघुनाथ ! जातभात, धन, धर्म, प्रतिष्ठा, प्यारा-मित्र, परिवार, आनन्द-दिने-घर, ई-सबै-कुरा छाडेर जो हजुरैमा एकाग्र गरेर रहेका छन्, तिनैका हृदयमा रहनुहोस् ॥५॥६॥ (ड)

सरग नरक अपवरग समाना ❀ जहँ तहँ देख धरे धनु बाना ॥७॥
करम बचन मन राउर चेरा ❀ राम करहु तेहिके उर डेरा ॥८॥

जसका लेखामा स्वर्ग-नरक-मोक्ष समान छन्, जो धनुर्वाणधारी-हजुरलाई जहाँ-तहीं देख्तछ । कर्मले वचनले मनले हजुरको दास हुन्छ, त्यसका हृदयमा हजूर डेरा गरिबक्सियोस् ॥ ७ ॥ ८ ॥ (ढ)

(ञ) त्वामेवैकं स्वामिनं सद्गुरुं स्वं तातं साम्बं मन्यतेऽनन्यभावः ।
यः पुण्यात्मा मानसे तस्य तिष्ठ श्रीराम ! स्वभ्रातृभार्यासमेतः ॥
(ट) ये गोविप्रत्राणदप्राणलाभा नीत्योपेताः सद्गुणग्राहिणश्च ।
तेषां चित्तं देहिनां सद्विलासं वैदेहीश ! त्वन्निवासं प्रतीमः ॥
(ठ) ये हि प्राज्ञास्त्वत्पदद्वन्द्वसक्ताः स्वीयान् दोषान् जानते त्वद्गुणाँश्च ।
तत्तत्त्वस्त्वद्भक्तसेवारतानां तेषां चित्ते राम ! विश्राममेहि ॥
(ड) जातिं ज्ञातिं वित्तमुत्तुङ्गभावं धर्मं धाम स्वान् सखींश्च त्यजन्तः ।
ये त्वत्पादद्वन्द्वसेवाप्रसक्ताः स्वान्तस्थायी नाथ ! तेषां सदा स्याः ॥
(ढ) ये मन्यन्तेऽनन्यभावास्त्वयीशे स्वर्गं मोक्षं नारकं चैकरूपम् ।
एतद्रूपप्रेक्षिणां नाथ ! तेषां चित्तं स्वीयं सद्म किञ्चिन्न मुञ्चेः ॥

दोहा–जाहि न चाहिय कवहुँ कछु, तुह्मसन सहज सनेहू ।
वसहु निरन्तर तासु मन, सो राउर निज गेहू ॥१३२॥

जसलाई कहिल्यै-पनि केही चाँहिदैन, हजुरसँग जो स्वाभाविक स्नेह गर्दछ । त्यसका मनमा सँधै वस्नुहोस्, त्यो हजुरको खास आफ्नो भवन हो ॥ १३२ ॥ (ण)

चौ०-एहिविधि मुनिवर भवन देखाये ❀ वचन सप्रेम राम मन भाये ॥ १ ॥
कह मुनि सुनहु भानुकुल नायक! ❀ आस्रम कहौं समय सुखदायक ॥ २ ॥

यस्ताप्रकारले मुनिवर-वाल्मीकिले [रामजी रहनलायक] घर देखाए, प्रेम सहित-भएका ती वचन रामजीका चित्तलाई प्रिय लागे ॥ १ ॥ वाल्मीकि-मुनिले फेरि भने कि "हेसूर्यवंशनायक ! राम ! अव समयानुसार सुख दिने आश्रम बताउँछु, सुन्नुहोस्–॥ २ ॥

चित्रकूट गिरि करहु निवासू ❀ तहँ तुह्मार सवभाँति सुपासू ॥ ३ ॥
सैल सुहावन कानन चारू ❀ करि केहरि मृग विहँग विहारू ॥ ४ ॥

चित्रकूट-पर्वतमा निवास गर्नुहवोस्, त्यहाँ हजुरलाई सवतरहवाट सुविस्ता छ ॥३॥ पर्वत सुन्दर छ, हात्ती-सिंह-मृग-पक्षीहरूको विहारस्थान भयेको त्यो जङ्गल राम्रो छ ॥ ४ ॥

नदी पुनीत पुरान बखानी ❀ अत्रि प्रिया निज तप बलआनी ॥ ५ ॥
सुरसरिधार नाउँ मन्दाकिनी ❀ जो सव पातक पोतक डाकिनि ॥ ६ ॥

पुराणहरूले वर्णनगरिएकी, अत्रिमुनिकी-पत्नी-अनसूयाले आफ्ना तपोवलले ल्याइएकी, पातकरूपी-वच्चावच्चीका-हकमा डाकिनी [वालकहरूलाई खाईदिने प्रचण्डदेवी] रूपभयेकी, देवनदी (गङ्गाजी) की धारा-स्वरूप जो मन्दाकिनी नदी हुन्, [ती तहीं छन् ॥ ५ ॥ ६ ॥

अत्रि आदि मुनिवर बसहीं ❀ करहिं जोग जप तप तन कसहीं॥ ७ ॥
चलहु सफल स्रम सवकर करहू ❀ राम ! देहु गौरव गिरि वरहू ॥ ८ ॥

त्यहाँ अत्रिआदि-गरेका मुनिहरू निवास गर्दछन्, योगाभ्यास गर्दछन्, जपतपले शरीरकर्षण (शरीरशोषण) गर्दछन् । हेराम ! पाल्नुहोस्, सवैको परिश्रम सफल गर्नुहोस् ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा–चित्रकूट महिमा अमित, कही महामुनि गाइ ।
आइ नहाए सरितवर, सिय समेत दोउ भाइ ॥१३३॥

महामुनि (वाल्मीकि) ले चित्रकूट-पर्वतको अपार-महिमा गाएर वर्णन गरे । अनि सीतासहित-दुई-भाई आएर मन्दाकिनी-नदीमा स्नान गर्नुभयो ॥ १३३ ॥

चौ०–रघुवर कहेउ लषन भल घाटू ❀ करहु कतहुँ अव ठाहर ठाटू ॥ १ ॥
लषन दीख पय उतर करारा ❀ चहुँदिसि फिरेउ धनुषजिमि नारा॥ २ ॥

(ण) भूत्वाऽकामी स्वामिनि त्वय्यनन्ते प्रेमार्णं यो निष्प्रमाणं विधत्ते ।
दीनंदीनं रक्षतस्ते दयाब्धे ! स्वाधीनं त्वद्धाम चित्तं तदीयम् ॥

अनि रघुनाथजीले "लक्ष्मण ! घाट वेस रहेछ, अव कहीं [कुटी वनाउने] ठाउँठहर ठीक गर" भन्नुभयो । लक्ष्मणजीले पयस्विनी-नदीका उत्तरपट्टीको करारा (भीर) देख्नुभयो । त्यस्का चारैतर्फ धनुजस्तो (धनुराकार = वाङ्गो) नाला फिरेको थियो ॥ १ ॥ २ ॥

नदी पनच सर सम दम दाना ❀ सकल कलुष कलि साउज नाना ॥ ३ ॥
चित्रकूट जनु अचल अहेरी ❀ चुकै न घात मार मुठ भेरी ॥ ४ ॥

"धनुराकार-भएका-नालाको प्रत्यञ्चा (ताँदो) मन्दाकिनी छन्, शम (इन्द्रिय-निग्रह) दम (मनोनिग्रह) दान ई ३ त्यहाँ वाण रहेका हुन्, कलिकालका नानाप्रकारका सकलकल्मष साउज (लक्ष्य = निशाना) हुन्, चित्रकूटपर्वत शिकारी हुन्, हान्दा-खेरी चुक्तैनन्, मुठभेठ भयेमा (भिडियेमा) मारीहाल्छन्" ॥ ३ ॥ ४ ॥

अस कहि लखन ठाँव देखरावा ❀ थल विलोकि रघुवर सुख पावा ॥ ५ ॥
रमेउ राम मन देवन्ह जाना ❀ चले सहित सुर पति परधाना ॥ ६ ॥

यसो भनेर लक्ष्मणजीले ठाउँ देखाउनुभयो, ठाउँ देखेर रघुनाथजीले आनन्द मान्नुभयो ॥ ५ ॥ रामचन्द्रजीको मन त्यहाँ रमायो, देवताहरूले त्यो-कुरा थाहा पाये, अनि इन्द्रलाई अघी-लायेर तिनीहरू आए ॥ ६ ॥

कोल किरात वेष सव आए ❀ रचे परन तृन सदन सुहाये ॥ ७ ॥
वरनि न जाहिं मञ्जु दुइ साला ❀ एक ललित लघु एक विसाला ॥ ८ ॥

[तिनीहरू आफ्ना रूपले आयेनन्] सवैदेवता कोल-किरातको भेष लिएर आए, अनि तिनीहरूले पातको र तृणको सुन्दर दुई घर वनाए ॥ ७ ॥ सुन्दर ती २ घर (कुटी) को वर्णन गर्न शकिदैन, एउटा राम्रो सानो, अर्को राम्रा ठूलो थियो ॥ ८ ॥

दोहा·-लषन जानकी सहित प्रभु, राजत रुचिर निकेत ।
सोह मदन मुनि वेष जनु, रति ऋतुराज समेत ॥१३४॥

मुनिको वेष लिएका, रति-र-वसन्तले-सहित भएका, कामदेव शोभायमान भइ रहेका हुन्कि ? [भन्ने भान पर्ने-गरी] रघुनाथजी सीता-र-लक्ष्मणले सहित भएर त्यो-सुन्दर-पर्णशालामा सुशोभित हुनुभयो ॥ १३४ ॥

चौ०—अमर नाग किन्नर दिसि पाला ❀ चित्रकूट आए तेहि काला ॥ १ ॥
राम प्रनाम कीन्ह सव काहू ❀ मुदित देव लहि लोचन लाहू ॥ २ ॥

त्यसवेलामा अरु [अघि आए वाहेकका] देवता, नाग, किन्नर, दिक्पालहरू चित्रकूट आए, सवैले रामचन्द्रलाई प्रणाम गरे, तिनीहरू नेत्रको लाभ पाएर [रामचन्द्रजी-लाई देखेर] हर्षित भए ॥ १ ॥ २ ॥

वरषि सुमन कह देव समाजू ❀ नाथ ! सनाथ भये हम आजू ॥ ३ ॥
करि विनती दुख दुसह सुनाये ❀ हरषित निजनिज सदन सिधाये ॥ ४ ॥

पुष्पवृष्टि गरेर देवताहरू विन्ती गर्न लागे 'हेनाथ ! आज हामीहरू सनाथ भयौं" यस्तो विन्ती गरेर खपीनशकिने-आफ्नु-दुःख (रावणका अत्याचारवाट भयेको तकलीफ) सुनाये, अनि आनन्दित भईकन आफ्ना-आफ्ना भवनतर्फ हिंडे ॥ ३ ॥ ४ ॥

चित्रकूट रघुनन्दन छाए ❀ समाचार सुनि सुनि मुनि आए ॥ ५ ॥
आवत देखि मुदित मुनि वृन्दा ❀ कीन्ह दण्डवत रघुकुल चन्दा ॥ ६ ॥

रघुनन्दनले चित्रकूटपर्वतमा निवास गर्नुभयो भन्ने समाचार सुनी-सुनीकन सबै-मुनिहरू आए। हर्षित-भएका मुनिहरू आएको देखेर रघुकुलका-चन्द्रमा-भएका-रामचन्द्रजीले दण्डवत्प्रणाम गर्नुभयो ॥ ५ ॥ ६ ॥

मुनि रघुवरहि लाइ उर लेहीं ❀ सुफल होन हित आसिष देहीं ॥ ७ ॥
सिय सौमित्रि राम छवि देखहिं ❀ साधन सकल सफल करि लेखहिं ॥ ८ ॥

मुनिवरहरूले रघुनाथजीलाई छाती लगाए, मनोरथको सफलताका निमित्त आशिष् दिन लागे ॥ ७ ॥ [तिनीहरू] सीता-लक्ष्मण-रघुनाथजीको शोभा देख्तथे, आफ्ना जपतपप्रभृति साधन सफल भयेका संझन्थे (मान्दथे) ॥ ८ ॥

दोहा--जथा जोग सनमानि प्रभु, विदा किए मुनि वृन्द ।
करहिं जोग जप जाग तप, निज आस्रमनि सुछन्द ॥१३५॥

प्रभुरामचन्द्रले यथोचित सन्मान गरेर मुनिवर्गलाई विदा गर्नुभयो। तिनीहरू आफ्ना-आफ्ना आश्रममा आएर स्वच्छन्दतापूर्वक योगाभ्यास, जप, यज्ञ, तप, गर्न लागे ॥१३५॥

चौ०—यह सुधि कोल किरातन्ह पाई ❀ हरषे जनु नव निधि घर आई ॥ १ ॥
कन्द मूल फल भरि भरि दोना ❀ चले रङ्क जनु लूटन सोना ॥ २ ॥

यो खवर कोल-किरात-हरूले पाएर घरमा नौ-निधि आएका-वेलामा-जत्तिकै हर्षित भये ॥ १ ॥ दूना-वोहोता-खोचा-भरी-भरी कन्द-मूल-फल-फूल लिएर, सुवर्ण लुट्न दौडेका कंगालझैं दौडे ॥ २ ॥

तिन्ह महँ जिन्ह देखे दोउ भ्राता ❀ अपर तिन्हहिं पूछहिं मग जाता ॥ ३ ॥
कहत सुनत रघुवीर निकाई ❀ आइ सवन्हि देखे रघुराई ॥ ४ ॥

तिनीहरूमध्यमा जसले [अघी] दुई-भाई-लाई देखेका थिए, वाटामा हिंड्दा-खेरी तिनीहरूसँग अरूहरू सोद्धथे। रघुवीरको सुन्दरता भन्दै सुन्दै गरेर [रामचर्चा गर्दागर्दै] सबै आईपुगेर रघुनाथजीलाई देखे ॥ ३ ॥ ४ ॥

करहिं जोहार भेंट धरि आगे ❀ प्रभुहिं विलोकहिं अति अनुरागे ॥ ५ ॥

---

(१) दिव्य खानी ९ छन्, तिन्को नाम

महापद्मश्च पद्मश्च शङ्खो मकरकच्छपौ ।
मुकुन्दकुन्दनीलाश्च खर्वश्च निधयो नव ॥

चित्र लिखे जनु जहँ तहँ ठाढ़े ❀ पुलक सरीर नयन जल बाढे ॥ ६ ॥

सौगात अगाडी राखेर सलाम गर्न लागे, अत्यन्त-प्रेमी-भएर प्रभुको दर्शन गरे। तस्वीरमा-लेखेका-जस्ता निश्चल भएर जहाँकोतहीं खडा भए, तिनका शरीरमा रोमाञ्च भयो, आँखामा पानीको बाढी आयो ॥ ५ ॥ ६ ॥

राम सनेह मगन सव जाने ❀ कहि प्रिय वचन सकल सनमाने ॥ ७ ॥
प्रभुहिं जोहारि बहोरि बहोरी ❀ वचन विनीत कहहिं कर जोरी ॥ ८ ॥

रामजीले सवैलाई प्रेममग्न भएका ठहराउनुभयो र प्रियवचन वोलेर सवैको सन्मान गर्नुभयो ॥ ७ ॥ तिनीहरू वारंवार प्रभुजीलाई प्रणाम गरेर हात जोरीकन नम्रवचन वोल्न लागे ॥ ८ ॥

दोहा–अव हम नाथ! सनाथ सव, भए देखि प्रभु पाय।
भाग हमारे आगमन, राउर कोसलराय! ॥१३६॥

"हेनाथ! अव हामीहरू सवैजना प्रभुको पाउ देख्न पाउँदा सनाथ भयौं। हेकोसलराज! हाम्रा भाग्यले हजुरको आगमन भयो ॥ १३६ ॥

चौ०–धन्य भूमि वन पन्थ पहारा ❀ जहँ जहँ नाथ! पाउ तुम्ह धारा ॥ १ ॥
धन्य विहङ्ग मृग कानन चारी ❀ सफल जनम भये तुम्हहिं निहारी ॥ २ ॥

हेनाथ! जहाँजहाँ हजुर पाउ राख्नुहुन्छ, त्यो जमीन, त्यो वन, त्यो वाटो, त्यो पर्वत धन्य छ। जङ्गलमा हिंड्ने मृग र पक्षी धन्य छन्, हजूरलाई देखेर तिनीहरू जन्मको सफलताले सहित भए (तिनको जन्म सफल भयो) ॥ १ ॥ २ ॥

हम सव धन्य सहित परिवारा ❀ दीख दरस भरि नयन तुम्हारा ॥ ३ ॥
कीन्ह वास भलि ठाउँ विचारी ❀ इहाँ सकल ऋतु रहव सुखारी ॥ ४ ॥

हामी सवैजना परिवारसहित धन्य भयौं, आँखाभरी हजुरको दर्शन गर्न पायौं। विचार गरेर असल ठाउँमा वास गर्नु भयेछ, यहाँ सवै ऋतुमा सुखी रहनुहुनेछ ॥ ३ ॥ ४ ॥

हम सव भाँति करव सेवकाई ❀ करि केहरि अहि वाघ वराई ॥ ५ ॥
वन वेहड गिरि कन्दर खोहा ❀ सव हमार प्रभु पगपग जोहा ॥ ६ ॥

हात्ती, सिंह, सर्प-अजगर, वाघहरूवाट वचायेर हामीहरू हरतरहले सेवा गर्नेछौं ॥ ५ ॥ ६ ॥ प्रभु! वन, वेहड (दुर्गमस्थान), पर्वत, गुफा, खोल्सा, ई हामीहरूले पाइला-पाइला गरी देखेका छौं ॥ ६ ॥

जहँ तहँ तुम्हहिं अहेर खेलाउव ❀ सर निरझर भल ठाउँ देखाउव ॥ ७ ॥
हम सेवक परिवार समेता ❀ नाथ! न सकुचव आयसु देता ॥ ८ ॥

जहाँतहीं हजुरलाई शिकार खेलाउँला, ताल, छहरा, राम्रा-राम्रा-ठाँऊ, देखाउँला ॥७॥ हामीहरू परिवारसहित हजुरका चाकर हूँ, हेनाथ! आज्ञा दिनामा संकोच नगर्नुहोला ॥ ८ ॥

दोहा—वेद वचन मुनि मन अगम, ते प्रभु करुना अयन।
वचन किरातन्हके सुनत, जिमि पितु बालक वयन ॥१३७॥

वेदवचनका र मुनिहरूका मनका अगम्य भयेका दयानिधान-उनै-प्रभुरामचन्द्र पिताले बालकको-वचन सुनेझ्यैं [मीठो मानेर] किरातहरूको वचन सुन्न लाग्नुभयो ॥१३७॥

चौ०-रामहिं केवल प्रेम पियारा ❀ जानि लेउ जो जाननि हारा ॥ १ ॥
राम सकल वनचर तव तोषे ❀ कहि मृदु वचन प्रेम परि पोषे ॥ २ ॥

[तुलसीदास भन्दछन्] रामचन्द्रजीलाई फगतप्रेम प्यारो छ। जो जान्ने (समुझदार) छ, त्यो जानीहालोस् [अरू हुस्सुलाई यो-कुरा थाह छैन] ॥ १ ॥ अनी रामचन्द्रजीले कोलकिरात-आदिगरेका-वनचर-मानिसलाई मधुरवचन बोलेर प्रसन्न पार्नुभयो, प्रेमले परिपुष्ट पार्नुभयो ॥ २ ॥

विदा किए सिर नाइ सिधाये ❀ प्रभु गुन कहत सुनत घर आए ॥ ३ ॥
एहि विधि सिय समेत दोउ भाई ❀ वसहिं विपिन सुरमुनि सुखदायी ॥ ४ ॥

विदागरिएका-तिनीहरू शिरसा वन्दना गरेर हिंडे, प्रभुजीका गुणको वर्णन गर्दै सुन्दै घर आईपुगे ॥ ३ ॥ यस्ता-तरहले देवता-र-मुनिलाई सुखदिने दुई-भाई सीतासहित वनमा वस्न लाग्नुभयो ॥ ४ ॥

जवते आइ रहे रघुनायक ❀ तवते भएउ वन मङ्गल दायक ॥ ५ ॥
फूलहिं फलहिं विटप विधि नाना ❀ मञ्जु वलित वर वेलि विताना ॥ ६ ॥

जैले-देखी रघुनाथजी आएर वस्नुभयो, तवदेखी जङ्गल-पनि मङ्गलदायक भयो ॥५॥ सुन्दर-लहराका झाङ्ले वेह्रियेका नानाप्रकारका वृक्षहरू फूल्न लागे फल्न लागे ॥ ६ ॥

सुर तरु सरिस सुभाय सुहाए ❀ मनहुँ विवुध वन परि हरि आए ॥ ७ ॥
गुञ्ज मञ्जुतर मधुकर श्रेनी ❀ त्रिविध वयारि वहइ सुख देनी ॥ ८ ॥

ती-वृक्ष कल्पवृक्षजस्तै स्वभावैले सुन्दर हुन गये र, मानौं नन्दनवन छाडेर आयेका हुन्कि ? [भन्ने भान पार्न लागे] भ्रमर-पङ्क्ति राम्रो गुञ्जन गर्नलागे। सुखकारक-तीन-प्रकारको (ठंढा, मन्द, सुगन्ध) हावा वहन (चल्न) लाग्यो ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा—नीलकण्ठ कलकण्ठ सुक, चातक चक्क चकोर।
भाँति भाँति बोलहिं विहँग, स्रवन सुखद चितचोर ॥१३८॥

नीलकण्ठ (चाषपक्षी) कोइली, सुगा, काकाकुल, चखेवा, च्याखुरा, इत्यादि-पक्षी-हरू कानलाई आल्हादित-गराउने, चित्तलाई हरण-गर्ने, भाँतिभाँतिको मीठो-बोली बोल्दथे॥१३८॥

चौ०-करि केहरि कपि कोल कुरङ्गा ❀ विगत वैर विचरहिं सब संगा ॥ १ ॥
फिरत अहेर राम छवि देखी ❀ होहिं मुदित मृग वृन्द विसेखी ॥ २ ॥

हात्ती, सिंह, वानर, वँदेल, हरिण, हरू वैरभाव नलिएर सवै सङ्सँगै घुम्दथे ॥१॥ शिकारमा टहल्दाखेरि रामचन्द्रको शोभा देखेर मृगका-वथान विशेष गरेर आनन्दित हुन्थे ॥ २ ॥

विवुध विपिन जहँ लगि जगमाहीं ❀ देखि राम वन सकल सिहाहीं ॥ ३ ॥
सुर सरि सरसइ दिनकर कन्या ❀ मेकल सुता गोदावरि धन्या ॥ ४ ॥
सव सर सिन्धु नदी नद नाना ❀ मन्दाकिनिकर करहिं वखाना ॥ ५ ॥

जगतमा जतिसम्म देवताहरूका नन्दन, चैत्ररथ-आदि वन छन्, तिनीहरू सवै रामजी वस्नुभएको वनलाई देखेर तारीफ गर्दथे ॥ ३ ॥ गङ्गा, सरस्वती, यमुना, नर्मदा, गोदावरी, इत्यादि-ठुलाठुला-नदी र, सवै सरोवर, समुद्र, अरूनदी-र-नदहरू मन्दाकिनीको वखान गर्दथे ॥ ४ ॥ ५ ॥

उदय अस्त गिरिवर कैलासू ❀ मन्दर मेरु सकल सुर वासू ॥ ६ ॥
सैल हिमाचल आदिक जेते ❀ चित्रकूट जस गावहिं तेते ॥ ७ ॥
विन्ध्य मुदित मन सुख न समाई ❀ स्रम विनु विपुल वडाई पाई ॥ ८ ॥

उदयाचल-र-अस्ताचल नाम भएका पर्वतराज, कैलास-मन्दर-सुमेरु-आदि-गरेका-देवताका-निवास-भयेका पर्वत र, हिमाचल-आदिगरेका जति पर्वत छन्, ती ती चित्रकूट-पर्वतको जस गाउँदथे ॥ ७ ॥ विन्ध्याचल-पर्वत हर्षित थिए, तिनका मनमा हर्ष अट्टाउदैनथ्यो [किन भने ? तिनले] विना-परिश्रम खूव इज्जत पाये [अनेककोटिब्रह्माण्डपति-रघुनाथजीले विन्ध्यपर्वतका चित्रकूट नाउँगरेका शिखरमा वास गर्नुभयो भन्ने ठूलो प्रतिष्ठा पाये] ॥ ८ ॥

दोहा--चित्रकूटके विहँग मृग, वेलि विटप तृन जाति ।
पुन्य पुञ्ज सव धन्य अस, कहहिं देव दिन राति ॥१३९॥

देवताहरू दिनरात "चित्रकूटका पक्षी, मृग, जातजातका लहरा-वृक्ष-तृण, हरूको सवै पुण्यसमूह यस्तो धन्य रहेछ" भन्दथे ॥ १३९ ॥

चौ०-नयनवन्त रघुवरहिं विलोकी ❀ पाइ जनम फल होहिं विसोकी ॥ १ ॥
परसि चरन रज अचर सुखारी ❀ भए परम पदके अधिकारी ॥ २ ॥

आँखाभएका यावत्प्राणीहरू रघुनाथजीलाई देखन पाएर जन्मको फल पाउँदा शोकरहित भए। स्थावरयोनिका तृण-गुल्म-लता-वृक्षहरू पनि रामजीका चरणका धूलाको स्पर्श गर्दैमा मुक्तिपदका अधिकारवाला र सुखी भए ॥ १ ॥

सोवन सैल सुभाय सुहावन ❀ मंगलमय अति पावन पावन ॥ ३ ॥
महिमा कहिअ कवन विधितासू ❀ सुख सागर जहँ कीन्ह निवासू ॥ ४ ॥

ती वन र पर्वत स्वभावैले सुन्दर मंगल-मय, पवित्रमा-अतिपवित्र थिए, तिनको महिमा कुन्तरहले वयान गरौं !, जहाँ सुखसागर-भगवान्-रघुनाथजीले निवास गर्नु भयो ॥ ३ ॥ ४ ॥

पय पयोधि तजि अवध विहाई ❀ जहँ सिय लषन राम रहे आई ॥ ५ ॥
कहि न सकहिं सुषमा जसि कानन ❀ जौं सतसहस होंहिं सहसानन ॥ ६ ॥

क्षीरसागरलाई छाडेर अयोध्यालाई छाडेर स्वयं आईकन जहाँ सीतालक्ष्मण-सहित-रघुनाथजी राज भयो, तेस्‌जङ्गलको शोभा जस्तो थियो, त्यसको वर्णन गर्न हज़ारमुख-भयेका शेष लाखोटा भएपनि शक्तैनन् ॥ ५ ॥ ६ ॥

सो मै वरनि कहौं विधि केही ❀ डावर कमठ कि मन्दर लेहीं ॥ ७ ॥
सेवहिं लषन करम मन वानी ❀ जाइ न सील सनेह वषानी ॥ ८ ॥

त्यो-शोभालाई म कुन्विधिले वर्णन गरेर भनौं ? के पोखरीको ठोटरी (कछुवा) मन्दर-पर्वतलाई उचालेर लिन शक्तछ र ? ॥ ७ ॥ लक्ष्मणजी कर्म-मन-वचनले रामजीको सेवा गर्नुहुन्थ्यो, उहाँको शोलस्वभाव-स्नेह वर्णन-गर्न सकिदैन ॥ ८ ॥

दोहा-छिन छिन लखि सिय राम पद, जानि आपु पर नेह ।
करत न सपनेहु लषन चित, बन्धु मातु पितु गेह ॥१४०॥

क्षणक्षणमा सीताजी र रघुनाथजीका चरण देख्न पाउँदा, आफ्ना ऊपर उहाँहरूको स्नेह थाहा पाउँदा लक्ष्मणजीले सपनामा-पनि दाज्यू-भाई-आमा-वावू-घरद्वारलाई चित्तले संझनु-भयेन ॥ १४० ॥

चौ०-राम सङ्ग सिय रहति सुखारी ❀ पुर परिजन गृह सुरति विसारी ॥ १ ॥
छिन छिन प्रिय विधुवदननिहारी ❀ प्रमुदित मनहु चकोर कुमारी ॥ २ ॥
नाह नेह नित बढत विलोकी ❀ हरषित रहति दिवस जिमि कोकी ॥ ३ ॥
सिय मन रामचरन अनुरागा ❀ अवधसहससम वन प्रियलागा ॥ ४ ॥

सीताजी राजधानी–अयोध्या, नौकर-चाकर-इष्ट-मित्र-घर-द्वारको सुद्धि-वुद्धि विर्सेर रामजीका साथले आनन्दिनी रहनुहुन्थ्यो । छिन्छिन्मा प्रिय–रघुनाथजीका मुखरूपी-चन्द्रमाको दर्शन पाउँदा चकोरकी-वच्चीनै हुन्कि ? [भन्ने भान पर्ने गरी] आनन्दित हुनुहुन्थ्यो ॥ १ ॥ २ ॥ आफ्ना स्वामी-रामचन्द्रजीको प्रेम नित्य वढ्दै गयेको देखेर दिनकी (दिउसोकी) चक्रवाकीजस्तै हर्षित हुनुहुन्थ्यो ॥ ३ ॥ सीताजीको मन रामजीका चरणमा अनुरक्त (प्रेमी) थियो, [त्यसो हुनाले] वन-पनी, उहाँलाई हजार-अयोध्याजत्तिकै प्यारो लाग्यो ॥ ४ ॥

परनकुटी प्रिय प्रियतम सङ्गा ❀ प्रिय परिवार कुरङ्ग विहङ्गा ॥ ५ ॥
सासु ससुर सम मुनितिअ मुनिवर ❀ असन अमिअसम कन्दमूलफर ॥ ६ ॥

प्रियतम (रामजी) साथमा हुनाले पर्णशाला-पनि सीताजीको प्रिय थियो । मृग-र पक्षीहरू परिवारजत्तिकै प्रिय थिए ॥ ५ ॥ मुनिपत्नीहरू सासूजत्तिकै, मुनीश्वरहरू ससुराजत्तिकै प्रिय थिए । कन्द-मूल-फलको आहार-पनि अमृतजत्तिकै मीठो लाग्दथ्यो ॥ ६ ॥

नाथ साथ साथरी सुहाई ❀ मयन सयनसय सम सुखदायी ॥ ७ ॥
लोकप होहिं बिलोकत जासू ❀ तेहि कि मोहि सक विषय विलासू ॥ ८ ॥

आफ्ना-नाथका साथमा रहन पाउँदा साथरी (झार पातको विछ्याउना) पनि सीताजीलाई राम्रो र कामदेवका सय (१००) डसना-जत्तिकै सुखदायी भये ॥ ७ ॥ जसले हेरी-दिंदा (जसका-कृपा-कटाक्ष पर्दा) साधारण-प्राणी लोकपाल हुन्छ, ती [आदिशक्ति महालक्ष्मी-स्वरूपिणी] सीतालाई विषयका चमकदमकले भुलाउन शक्ने हो र ? ॥ ८ ॥

दोहा--सुमिरत रामहिं तजहिं जन, तृन सम विषय विलासु ।
राम प्रिया जग जननि सिय, कछु न आचरज तासु ॥१४१॥

जुन-श्रीरामजीलाई संझदा भक्तजनहरू विषयभोगविलासलाई तृणसमान संझेर छाड्दछन्, उनै-रामजीकी-प्यारी-जगज्जननी-जानकीजीका हकमा [विषयभोगविलास त्याग गर्नु] केही आश्चर्य होइन ॥१४१॥

चौ०-सीय लषन जेहि विधि सुख लहहीं ❀ सोइ रघुनाथ करहिं सोइ कहहीं ॥ १ ॥
कहहिं पुरातन कथा कहानी ❀ सुनहिं लषन सिय अति सुखमानी ॥ २ ॥

जुनतरहले सीताजी र लक्ष्मणजी आनन्द पाउनुहुन्थ्यो, रघुनाथजी त्यही काम गर्नुहुन्थ्यो, त्यही कुरा गर्नुहुन्थ्यो ॥ १ ॥ रघुनाथजी प्राचीन-प्राचीन-कथाकहानी भन्नुहुन्थ्यो, सीताजी र लक्ष्मणजी अत्यन्त-आनन्द मानेर सुन्नुहुन्थ्यो ॥ २ ॥

जब जब राम अवध सुधि करहीं ❀ तब तब बारि बिलोचन भरहीं ॥ ३ ॥
सुमिरि मातु पितु परिजन भाई ❀ भरत सनेह सील सेवकाई ॥ ४ ॥
कृपासिन्धु प्रभु होहिं दुखारी ❀ धीरज धरहिं कुसमउ विचारी ॥ ५ ॥

रघुनाथजी जबजब अयोध्याको स्मरण गर्नुहुन्थ्यो, तब-तब उहाँका नजरमा पानी (आँसु) भरिन्थ्यो ॥ ३ ॥ माता-पिता, इष्टमित्र, नौकरचाकर, भाईहरू, भरतको-शीलस्वभाव-सेवा, यिनलाई संझदा करूणासागर-रघुनाथजी दुःखित हुनुहुन्थ्यो [तर] कुसमय (दुःखमान्न नहुनेवखत) विचार गर्‍ऱकन धैर्यधारण गर्नुहुन्थ्यो ॥ ४ ॥ ५ ॥

लखि सिय लषन बिकल होइ जाहीं ❀ जिमि पुरुषहि अनुसर परिछाहीं ॥ ६ ॥
प्रिया बन्धु गति लखि रघुनन्दन ❀ धीर कृपाल भगत उर चन्दन ॥ ७ ॥
लगे कहन कछु कथा पुनीता ❀ सुनि सुख लहहिं लषन अरु सीता ॥ ८ ॥

जसरी छाया मानिसका अनुसारै रहन्छ [मानिसले जे गर्‍यो छाया उहीगर्छ] त्यसैगरी रघुनाथजीले दुःखमानेको देखेर सीताजी र लक्ष्मणजी व्याकुल भईहाल्नु हुन्थ्यो स्त्रीको र भाईको त्यस्तो गति (प्रकृति) देखेर भक्तजनहृदय-चन्द नकरुणासागर-रघुनन्दन धीर हुनुभयो [दुःखको प्रकाश नगरीकन गंभीर रहनुभयो] ॥ ६ ॥ ७ ॥ अनि पवित्र केही कथा भन्न लाग्नुभयो, त्यो सुनेर लक्ष्मणजी र सीताजी आनन्दित हुनुभयो ॥ ८ ॥

दोहा–राम लषन सीता सहित, सोहत परन निकेत ।
जिमि वासव वस अमरपुर, सची जयन्त समेत ॥१४२॥

पर्णशालामा लक्ष्मण-र-सीतासहित रहेका रघुनाथजी अमरनगरी (अमरावती) मा इन्द्राणी-र-जयन्त (स्वपुत्र) ले सहित भई-रहेका इन्द्रझैं शोभायमान हुनुहुन्थ्यो ॥१४२॥

चौ०–जोगवहिं प्रभु सियलषनहिंकैसे ❀ पलक विलोचन गोलक जैसे ॥ १ ॥
सेवहिं लषन सीय रघुवीरहिं ❀ जिमि अविवेकी पुरुष सरीरहिं ॥ २ ॥
येहिविधि प्रभु वन वसहिंसुखारी ❀ खगमृग सुर तापस हितकारी ॥ ३ ॥
कहेउँ राम वन गवन सुहावा ❀ सुनहुसुमन्त्रअवधजिमिआवा ॥ ४ ॥

पलकले नेत्रका-गोलको जसरी रक्षा गर्दछ, श्रीरामजीले सीता-र-लक्ष्मणको त्यसैगरी रक्षा गर्नु हुन्थ्यो ॥ १ ॥ अविवेकी (अज्ञानी) पुरुषले आफ्ना शरीरको सेवा (हिफाजत) गरेझ्यैं लक्ष्मणजीले सीताजी-र-रामजीको सेवा (हिफाजत) गर्नुहुन्थ्यो ॥ २ ॥ यस्ताप्रकारले पक्षी, मृग, देवता, तपस्वी, हरूको हित गर्दै प्रभु-रघुनाथजी सुखी भएर वनमा वस्नुभयो ॥ ३ ॥ रघुनाथजीका वनगमनको सुन्दर-वृत्तान्त वर्णन गरें, अव [श्रृङ्गवेरपुरवाट] सुमन्त्र-मन्त्री जसरी अयोध्या आये त्यो वृत्तान्त सुन ॥ ४ ॥

फिरेउ निषाद प्रभुहि पहुँचाई ❀ सचिव सहित रथदेखेसि आई ॥ ५ ॥
मन्त्री विकल विलोकि निषादू ❀ कहि नजाइ जस भएउ विषादू ॥ ६ ॥

प्रभुजीलाई पुऱ्याएर निषाद (गुह) फर्कै, आयेर [उही-यमुना-तीरमा] मन्त्री (सुमन्त्र) सहित-भएको रथलाई देखे ॥ ५ ॥ व्याकुल-भइ रहेका सुमन्त्रमन्त्रीलाई देख्ता निषादराज (गुह) लाई जस्तो-विषाद (दुःख) भयो; त्यो वर्णन गर्न शकिदैन ॥ ६ ॥

राम ! राम ! सिय ! लषन ! पुकारी ❀ परेउ धरनितल व्याकुल भारी ॥ ७ ॥
देखि दखिन दिसि हयहिहिनाहीं ❀ जनुविनु पंख विहँग अकुलाहीं ॥ ८ ॥

[सुमन्त्र-] हाराम ! हाराम ! हासीते ! हालक्ष्मण ! यस्ता-प्रकारले विच्याउदै अत्यन्त व्याकुल भएर जमीनमा पछारिइरहेका छन्, घोडाहरू दक्षिणतर्फ [रामजी जानुभएका दिशापट्टि] हेरेर हिनहिनाहट गर्दछन् पखेटा-विनाका (पखेटा उखेलियेका) पक्षीझैं छटपटाइरहेका छन् ; ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा–नहि तृन चरहिं नपिअहिं जल, मोचहि लोचन वारि ।
व्याकुल भए निषाद सव, रघुवरवाजि निहारि ॥१४३॥

घाँस खाँदैनन्, पानी पिउँदैनन्, आँखावाट पानी गिराईरहेका छन्, रघुनाथजीका सवैघोडालाई यस्तो अवस्थामा रहेका देखेर निषाद (गुह) व्याकुल भये ॥१४३॥

चौ०–धरि धीरज तव कहइ निषादू ❀ अवसुमन्त्र परिहरहु विषादू ॥ १ ॥
तुम्ह पंडित परमारथ ज्ञाता ❀ धरहु धीर लखि विमुख विधाता ॥ २ ॥

अनि धैर्यधारण गरेर निषादले भन्न लागे –"हेमन्त्रिवर ! सुमन्त्र ! अव विषाद छाड्नुहोस् ,तपाई परमार्थ-जान्ने विद्वान् हुनुहुन्छ, विधातालाई विमुख भयेको देखेर धैर्यधारण गर्नुहोस् ॥ १ ॥ २ ॥

विविध.कथा कहि कहि मृदुवानी ❀ रथ वैठारेउ वरवस आनी ॥ ३ ॥
सोक सिथिल रथ सकै न हाँकी ❀ रघुवर विरह पीर उर बाँकी ॥ ४ ॥

मीठावचनले नानाप्रकारका कुरा गरीगरीकन जिनतिन समातेर ल्याईकन (गुहले सुमन्त्रलाई] रथमा वसाये, [तर] शोकले शिथिल-भएका तीसुमन्त्रले रथ हाँक्न शकेनन् तिनका हृदयमा रघुनाथजीका विरहको पीडा टेढो (भयङ्कर) थियो ॥ ३ ॥ ४ ॥

चरफराहिं मग चलहिं न घोरे ❀ वनमृग मनहुँ आनि रथ जोरे ॥ ५ ॥
अढुकि परहिं फिरि हेरहिं पीछे ❀ राम वियोग विकल दुख तीछे ॥ ६ ॥

घोडाहरूपनि चटपटाउने, वाटामा नचल्ने, मानौं वनका मृग ल्याएर [भखर] रथमा जोतेका हुन्कि [भनेजस्ता] अडेर पछारिने, फर्केर पछिल्तिर हेर्ने, रामजीका वियोगको कडादुःखले व्याकुल भयेका थिये ॥ ५ ॥ ६ ॥

जो कह लषन राम वैदेही ❀ हिंकरि हिंकरि हय हेरत तेही ॥ ७ ॥
वाजि विरहगति किमिकहिजाती ❀ मनिविनु फनिक विकलजेहिभाँती॥ ८ ॥

जसले राम लक्ष्मण सीता भन्दथ्यो, घोडाहरू हिन्हिनायेर त्यसैलाई हेर्दथे ॥ ७ ॥ घोडाहरूको विरहावस्था कसरी भन्नशाकिन्छ ?, नागहरू मणि-विना (मणिहराउँदा) जुन-प्रकारले व्याकुल हुन्छन् [रामजीले छाडदा घोडा त्यस्तै भये] ॥ ८ ॥

दोहा--भएउ निषाद विषाद वस, देखत सचिव तुरङ्ग ।
बोलि सुसेवक चारि तव, दिए सारथी सङ्ग ॥१४४॥

मन्त्री-सुमन्त्र र घोडालाई देख्ता निषाद विषादवश भए। अनि चारजना आफ्ना होशियार नौकर वोलाएर सारथि (सुमन्त्र) का साथमा दिये ॥१४४॥

चौ०-गुहसारथिहि फिरेउ पहुचाई ❀ विरह विषाद वरनि नहि जाई ॥ १ ॥
चलेअवध लेइ रथहि निषादा ❀ होंहि छनहिछन मगन विषादा ॥ २ ॥

गुह सुमन्त्रसारथिलाई [केही पर] पुर्‍याएर फर्के, तिन्को विरहको दुःख वर्णन गर्न शकिदैन, गुहले खटाएका निषादहरू रथ लिएर अयोध्यातर्फ गए, तिनीहरू छिन्छिन्मा दुःखमग्न (दुःखमा डुबेका) हुन्थे ॥ १ ॥ २ ॥

सोच सुमन्त्र विकल दुख दीना ❀ धिग जीवन रघुवीर विहीना ॥ ३ ॥
रहिहि.न अन्तहु अधमसरीरू ❀ जस न लहेउ विछुरत रघुवीरू ॥ ४ ॥

सुमन्त्र दुःखले व्याकुल र उदास भईकन शोच्न लागे "रघुवीर-विना वाँच्नु धिक्कार हो ? यो अधम-शरीर आखीर रहने होइन, रघुवीरसँग विछोडहुँदा यस्ले जस पायेन

[रघुनाथजीसँग छुट्टिदा झट्ट यो शरीर छुटेको भए ठूलो यश हुने थियो त्यो कुरा भएन अपसोस !] ॥ ३ ॥ ४ ॥

भए अजस अघ भाजन प्राना ❀ कवनहेतु नहिं करत पयाना ॥ ५ ॥
अहह ! मन्द मन अवसरचूका ❀ अजहुँ न हृदय होत दुइ टूका ॥ ६ ॥

प्राण अपजसका र पापका पात्र भए, यिनीहरू केकारणले प्रयाण गर्दैनन् ? (जाँदैनन्) अपसोस् छ ! मूर्ख-हृदयले मौका चूक्यो, अझ पनि यो हृदय दुइ टुक्रा हुँदैन ॥ ५ ॥ ६ ॥

मींजिहाथ सिर धुनि पछिताई ❀ मनहुँ कृपिन धनरासि गँवाई ॥ ७ ॥
विरद ! बाँधि वरवीर कहाई ❀ चलेउ समर जनु सुभट पराई ॥ ८ ॥

दुईहात माँडेर, शिर हल्लाएर मानौं धनको-राशि गुमाउने कृपण हुन्कि ? [भन्ने भान पर्ने-गरी] सुमन्त्र पछिताउन लागे ॥ ७ ॥ सुमन्त्र विरद बाँधेर [तक्मा पदक भिरेर] वडो-बहादूर कहलाएर [पनी] युद्धवाट भागेर गएको महायोद्धाजस्ता भए ॥ ८ ॥

दोहा–विप्र विवेकी वेदविद, संमत साधु सुजाति ।
जिमि धोखे मद पान कर, सचिवसोचतेहि भाँति ॥१४५॥

विवेक-पूर्ण-भएको, वेद जान्ने, सवैले मानियेको, श्रेष्ठ-ब्राह्मण भोर परेर मदिरा पिउँदा जसरी अपसोच गर्दछ, सुमन्त्र पनि त्यसैगरी अपसोच गर्न लागे ॥१४५॥

चौ०–जिमि कुलीनतिय साधुसयानी ❀ पतिदेवता करम मन वानी ॥ १ ॥
रहै करम वस परिहरि नाहू ❀ सचिव हृदयतिमिदारून दाहू ॥ २ ॥

कुलीन (ठूलो खान्दान्की) असल, चतुर वचन-मन-कर्मले पतिभक्ति भएकी, कोही स्त्रीका हृदयमा कर्मवश भएर पतिलाई छाडेर रहनुपर्दा [जसरी दारुण दाह हुन्छ,] मन्त्रीसुमन्त्रका हृदयमा त्यस्तै-दारुण दाह भयो ॥ १ ॥ २ ॥

लोचन सजल डीठि भइ थोरी ❀ सुनइ न स्रवन विकल मति भोरी ॥ ३ ॥
सूखहिं अधर लागि मुहँ लाटी ❀ जिउ न जाइ उर अवधि कपाटी ॥ ४ ॥

[तिनका] नेत्र जलपूर्ण भए, आँखाको दर्शनशक्ति घट्यो, कानले सुन्न छाडे, वुद्धि स्मरणशक्ति न भयेर व्याकुल भई ॥ ३ ॥ ओठ सुके, सुखमा पोतो लाग्यो, तैपनी प्राण निस्केन–[किन भने ?] चौधवर्षको अवधिरूप–ढोका छातिमा बन्द थियो [हृदयवाट प्राण निक्सने थिये, चौधवर्षमा आइहाल्छन् भन्ने ख्यालले प्राण निस्कन दिएन, अर्थात् चौधवर्षको अवधिरूपी–ढोका हृदयमा लागेको हुनाले प्राणले निस्कने वाटो पाएन] ॥ ३ ॥ ४ ॥

विवरन भएउ न जाइ निहारी ❀ मारेसि मनहुँ पिता महतारी ॥ ५ ॥
हानि गलानि विपुल मन व्यापी ❀ जमपुर पन्थ सोच जिमि पापी ॥ ६ ॥

तिनका शरीरको रंगरूप हेरी नसक्नु विवर्ण भयो, मानौं-तिनले पिता-मातालाई

मारेको हो कि ? [भन्ने भान हुने-गरी अध्यारो मुख लायेका थिए] ॥५॥ तिनका मनलाई हानि (नुक्सान) का ठुलो ग्लानिले व्याप्त गर्‍यो, ती यमनगरीका वाटामा झोक्रायेको पापीजस्ता भए. ॥ ६ ॥

वचन न आव हृदय पछिताई ❀ अवध काह मैं देखव जाई ॥ ७ ॥
राम रहित रथ देखिहि जोई ❀ सकुचिहि मोहि विलोकत सोई ॥ ८ ॥

तिनका मुखवाट बोली निस्कँदैनथ्यो, मनमा पछिताई रहेका थिए-"अव म अयोध्या पुगेर के देखतछु ? रामजीले-रहित-भएको रथ जसले देख्ला, त्यसले मेरो मुख हेर्दा संकोच मान्नेछ ॥ ७ ॥ ८ ॥

दौहा-धाइ पूँछिहहिं मोहि जव, विकल नगर नर नारि ।
उतर देव मैं सवहि तव, हृदय वज्र वैठारि ॥१४६॥

जव नगरका व्याकुल-भयेका नरनारीहरू दौडीदौडी आएर मलाई सोध्लान्, तव म तीसवैका हृदयमा वज्र वैठायेर उत्तर दिउँला ! ॥ १४६ ॥

चौ०-पूछिहहिं दीनदुखित सवमाता ❀ कहव काह मै तिन्हहिं विधाता ! ॥ १ ॥
पूछहिं जवहिं लषन महतारी ❀ कहिहहुँ कवन सन्देस सुखारी ॥ २ ॥
राम जननि जव आइहि धाइ ❀ सुमिरि वच्छु जिमि धेनु लवाई ॥ ३ ॥
पूँछत उतर देव मैं तेही ❀ गे वन राम लषन वैदेही ॥ ४ ॥

दीन-दुःखी-भएका रामजीका सवै-माताहरू सोध्नेछन्, हे विधाता ! तिनीहरूलाई म के भनौंला ? ॥ १ ॥ लक्ष्मणजीकी-माताले जव सोध्नुहोला, अनि म सुखसंतोष गर्ने कुन-सन्देश सुनाउँला ? ॥ २ ॥

रघुनाथजीकी-माता-भर्खर-व्यायेकी, वाछो संझेर हानिदै आउने गाईजस्तै जव दौडेर आउनुहोला, उहाँले सोद्धा-खेरि म "राम लक्ष्मण सीता वन गए" यही उत्तर न दिउँला [हाय ! हाय !] ॥ ३ ॥ ४ ॥

जोइ पूछिहि तेहि उत्तर देवा ❀ जाइ अवध अव यह सुखलेवा ॥ ५ ॥
पूछिहिं जवहिं राउ दुखदीना ❀ जिवन जासु रघुनाथ अधीना ॥ ६ ॥
देहौं उतरु कौन मुह लाई ❀ आएउँ कुसल कुअर पहुँचाई ॥ ७ ॥
सुनत लषन सियराम संदेसू ❀ तृन जिमितनु परिहरिहि नरेसू ॥ ८ ॥

जसले सोध्ला, त्यसलाई तेही उत्तर दिनुपर्ला । अयोध्या पुगेर यही मज्जा लिनुपर्ला जसको जीवन रघुनाथजीको,अधीन छ, दुःखले उदास भएका उ महाराज जव सोध्नुहोला तव म "कुमारहरूलाई जङ्गल पुर्‍यायेर कुशलपूर्वक आएँ" यस्तो उत्तर कस्तो मुख लाएर दिउँला ? ॥ लक्ष्मण-सीता-रामचन्द्रको सन्देश सुन्ने-वित्तिकै महाराजदशरथ शरीरलाई तृण-समान गरेर छाड्नुहुनेछ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा—हृदय न विदरेउ पङ्क जिमि, विछुरत प्रीतम नीर।
जानत हौं मोहि दीन्ह विधि, यह जातना सरीर ॥१४७॥

प्यारो-पानीसँग विछोड हुँदा जसरी हिलो पट्ट फाट्‌त छ, त्यसैगरी [प्यारा रामजीहरूको विछोड हुँदा] मेरो हृदय (कलेजा) फाटेन। म ठान्दछु कि विधाताले मलाई यो यातनाशरीर [दुःख भोग्न दिएको नारकीयशरीरजस्तो शरीर] दिएको हो ॥ १४७ ॥

चौ०-एहि विधि करत पन्थ पछितावा ❀ तमसातीर तुरत रथ आवा ॥ १ ॥
विदा किए करि विनय निषादा ❀ फिरे पायँ परि विकल विषादा ॥ २ ॥

यस्ता प्रकारसँग वाटामा सुमन्त्र पछितो गर्दै थिए, रथ चाँडैनै तमसानदीका किनारमा आईपुग्यो। सुमन्त्रले नम्रता गरेर [गुहले-खटाएका] निषाद हरूलाई विदा दिए। दुःखले व्याकुल भएका तिनीहरू सुमन्त्रको पाउ परेर फर्के ॥ ३ ॥ ४ ॥

पैठत नगर सचिव सकुचाई ❀ जनु मारेसि गुरु वाभन भाई ॥ ३ ॥
बैठि विटपतर दिवस गँवावा ❀ साँझ समय तव अवसर पावा ॥ ४ ॥

सुमन्त्र शहरमा प्रवेशगर्दा मानौं-गुरु, व्राह्मण, गाइ यिनलाइ मार्ने खूनी हुन् कि ? [भन्ने भान पर्ने हिसावले] संकोचित भए [झट्ट पस्न सकेनन्] ॥ ३ ॥ वृक्ष-मन्तिर वसेर दिन विताये, अनि साँझका वेलामा मौका पाए ॥ ४ ॥

अवध प्रवेस कीन्ह अँधियारे ❀ पैठि भवन रथ राखि दुवारे ॥ ५ ॥
जिन्ह जिन्ह समाचार सुनि पाये ❀ भूप द्वार रथ देखन आए ॥ ६ ॥

अँध्यारो भए-पछि तिनले अयोध्यामा प्रवेश गरे। ढोकामा रथ राखेर राजमहल भित्र पसे ॥ जस्ले-जस्ले समाचार सुन्न पाए तिनीहरू [खाली छैन कि भन्ने आशाले] रथ हेर्न राजद्वारमा आये ॥ ५ ॥ ६ ॥

रथ पहिचानि विकल लखि घोरे ❀ गरहिं गात जिमि आतपओरे ॥ ७ ॥
नगर नारिनर व्याकुल कैसे ❀ निघटत नीर मीनगन जैसे ॥ ८ ॥

रथ पहिचान्दा (चिन्दा) व्याकुल-भएका घोडा देख्ता नगरका नरनारीहरूका शरीर घामका असिनाजस्तै गल्न लागे ॥ ७ ॥ पानी निखँदा माछाहरू जस्ता [व्याकुल] हुन्छन् त्यस्तै [रित्तोरथ देख्ता] नरनारीहरू व्याकुल भए ॥ ८ ॥

दोहा—सचिव आगमन सुनत सव, विकल भयउ रनिवास।
भवन भयङ्कर लाग तेहि, मानहुँ प्रेत निवास ॥१४८॥

मन्त्री आएको सुनेर सवै अन्तःपुर व्याकुल भयो। त्यहाँका रानीहरूलाई राजमहल-पनि मानौं श्मशान हो कि ? [भन्ने भान गराउने] भयङ्कर भयो ॥ १४८ ॥

चौ०-अति आरति सव पूँछहि रानी ❀ उतर न आव विकल भइवानी ॥ १ ॥
सुनइ न स्त्रवन नयन नहिं सूझा ❀ कहहु कहाँ नृप जेहि तेहि बूझा ॥ २ ॥

सवै रानीहरू अत्यन्त पीडाले सोद्धथे, मुखवाट उत्तर निस्कँदैनथ्यो, वाणी व्याकुल भएकी थिइन् ॥ १ ॥ कानले सुन्दैनथे, आँखाले देख्तैनथे। तिनले जस्तसुँग "भन महाराज कहाँ?" भनी सोधे ॥ २ ॥

दासिन्ह दीख सचिव विकलाई ❀ कौसल्या गृह गईं लेवाई ॥ ३ ॥
जाइ सुमन्त्र दीख कस राजा ❀ अमिअ रहित जनु चन्दविराजा ॥ ४ ॥

दासीहरूले मन्त्रीको व्याकुलता देखेर तिनलाई लिएर कौसल्याका-महलमा गए ॥ ३ ॥ त्यहाँ गए-पछि सुमन्त्रले राजालाई अमृतले-रहित-भईकन विराजमान-भएका चन्द्रमाजस्ता देखे ॥ ४ ॥

आसन सयन विभूषन हीना ❀ परेउ भूमितल निपट मलीना ॥ ५ ॥
लेइ उसास सोच एहि भाँती ❀ सुरपुरतें जनु खँसेउ जजाती ॥ ६ ॥

आसन, विछ्याउना, गहना यिनले रहित भएका, खाली भइँमा मलिन भएर पडी रहेका, मानौं-अमरावती (स्वर्ग नगरी) वाट खसेका ययाति राजाहुन्कि ?" (क) [यस्ता प्रकारको भान-पार्ने-गरी] शोकको उच्छास (लामूसास) फेर्न लागेका ॥ ५ ॥ ६ ॥

लेत सोच भरि छिन छिन छाती ❀ जनु जरि पंख परेउ सँपाती ॥ ७ ॥
राम ! राम ! कह राम सनेही ❀ पुनि कह राम लषन वैदेही ॥ ८ ॥

छिन-छिनमा शोकले छाती-भर्न लागेका [मुटु फुटछ कि भन्ने हालतसम्म पुगेको शोक-वेगलाई हृदयमा राख्न लागेका] मानौं-पखेटा जलेर भइँमा पछारिएका संपाति हुन्कि ? भन्ने भान पार्ने [राजादशरथलाई देखे] रामचन्द्रमा अत्यन्त प्रेम गर्ने, ती राजा-दशरथ राम ! राम ! भनेर, फेरि राम ! लक्ष्मण ! सीते ! भन्दै थिए ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा–देखि सचिव जय जीव कहि, कीन्हेउ दण्ड प्रनाम ।
सुनत उठेउ व्याकुल नृपति, कहु सुमन्त्र कहँ राम ॥१४९॥

यस्ता–राजालाई देखे–पछि सुमन्त्रले "जय महाराजकी, जीव महाराज !" भनेर दण्डवत्-प्रणाम गरे ॥ मन्त्रीको वोली सुन्नाका साथ व्याकुल भएका–राजा "भन सुमन्त्र ! राम कहाँ छन्" भन्दै उठे ॥ १४९ ॥

चौ०–भूप सुमन्त्र लीन्ह उरलाई ❀ बूडत कछु अधार जनु पाई ॥ १ ॥
सहित सनेह निकट बैठारी ❀ पूछत राउ नयन भरि वारी ॥ २ ॥

(क) राजा–ययाति ठूलाठूला पुण्यकर्म गर्नाले स्वर्गमा इन्द्रका साथ साथ उत्तिकै इज्जत पाएर रहन्थे, ईर्ष्यावशभएका इन्द्रले कपटको प्रेम देखाएर "महाराज ! ययाते ! तपाईंले कुन्कुन् ठूलाठूला पुण्यकर्म गर्नुभएको थियो ? मलाई वताउनुहोस् न" भनी सोधे । सीधा-प्रकृतिका ययाति–राजाले आफुले गरेका सवै–पुण्यकर्मको वखान गरे, "पुण्यं क्षरति कीर्तनात्" यो वचनानुसार आफुले-गरेका–पुण्यकर्मको आफैले. वखान गर्दा तिनका पुण्य सवै क्षीण भए, अनि ति तुरन्तै स्वर्गवाट च्युत भए ।

राजादशरथले डुब्न-लागेका-वेलामा केही आधार पाएमाझैं सुमन्त्रलाई छाती लगाए ॥ स्नेहसहित भएर नगीचै वसाए, अनि आँखाभरी पानी गरेर सोध्न लागे ॥१॥२॥

रामकुसल कहु सखा! सनेही! ❀ कहँ रघुनाथ लषन वैदेही ॥ ३ ॥
आने फेरिकि वनहि सिधाये ❀ सुनत सचिव लोचन जलछाये ॥ ४ ॥

"हेप्रेमी मित्र ! रामजीको कुशल भन, रघुनाथ लक्ष्मण सीता कहाँ छन् ? फर्काएर ल्यायौ कि जंगल तर्फ गए" यस्तो राजाको वचन सुन्दा मन्त्रीका नजरमा जल भरियो ॥३॥४॥

सोक विकल पुनि पूँछ नरेसू ❀ कहु सिय राम लषन सन्देसू ॥ ५ ॥
राम रूप गुन सील सुभाऊ ❀ सुमिरि सुमिरि उर सोचतराऊ ॥ ६ ॥
राज सुनाइ दीन्ह वनवासू ❀ सुनि मन भएउ न हरष हरासू ॥ ७ ॥
सो सुत विछुरत गए न प्राना ❀ को पापी वड मोहि समाना ॥ ८ ॥

शोकले व्याकुल भएका राजा फेरि "सीता-राम लक्ष्मणको सन्देस भन" भनी सोद्धथे, रामका रूप, गुण, शीलस्वभाव, हृदयले संझी-संझी अपसोच गर्दथे ॥५॥६॥ राज्य दिन्छु भनेर सुनाई-कन वनवास दिएँ, दुवै-कुरा सुन्दा जसका मनमा हर्ष र विषाद भएन, त्यस्तापुत्रको विछोड हुँदा-पनि प्राण गएनन्, म समानको ठूलो-पापी को होला ? ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा—सखा राम सिय लषन जहँ, तहाँ मोहि पहुँचाउ ।
नाहित चाहत चलन अव, प्रान कहौं सतिभाउ ॥१५०॥

हेमित्र ! राम सीता लक्ष्मण जहाँ छन्, मलाई त्यहाँ पुऱ्याऊ, होइन भने अब मेरा प्राण जान चाहन्छन्, म साँचो भन्दछु ॥ १५० ॥

चौ०–पुनि पुनि पूछत मन्त्रिहि राऊ ❀ प्रियतम सुअन सँदेश सुनाऊ ॥ १ ॥
करहु सखा सोइ वेगि उपाऊ ❀ रामलषन सिय नयन देखाऊ ॥ २ ॥

राजा मन्त्रीसँग वारंवार "मेरा अतिप्रिय-पुत्रहरूको सन्देश सुनाऊ" भनेर सोद्धथे [मन्त्री वोल्न शक्तैनथे] [फेरी राजा-] "हेमित्र ! त्यही-उपाय चाँडो गर र रामलक्ष्मण-सीतालाई यिनै-आँखाले देखाऊ" [भन्दथे] ॥ १ ॥ २ ॥

सचिव धीर धरि कह मृदुवानी ❀ महाराज! तुम पण्डित ज्ञानी ॥ ३ ॥
वीर सुधीर धुरन्धर देवा ❀ साधु समाज सदा तुम्ह सेवा ॥ ४ ॥

अनि सुमन्त्र-मन्त्रीले धैर्य धारण गरेर कोमल वचन बोले । हेमहाराज ! हजुर विवेकवान् ज्ञानी हुनुहुन्छ, हजुर वीरधुरन्धर र धीर-धुरन्धर हुनुहुन्छ । हजुरले सदा-सर्वदा साधुसमाजका सेवा गर्नुभएको छ ॥ ३ ॥ ४ ॥

जनम मरन सव दुख सुख भोगा ❀ हानि लाभ प्रिय मिलनवियोगा ॥ ५ ॥
काल करम वस होहिं गुसाईं ❀ वरवस रात दिवसकी नाईं ॥ ६ ॥

हेस्वामी ! जन्म, मरण, सुखभोग, दुःखभोग, हानि, लाभ, प्रियसंयोग, प्रियवियोग,

यी-सवै-कुरा काल र-प्राक्तनकर्मका अधीनमा रहेर रात्रि-र-दिन-जस्तै भई वरावर फिरी रहेका हुन्छन् ॥ ५ ॥ ६ ॥

सुख हरषहिं जड दुख विलखाहीं ❀ दोउ सम धीर धरहिं मनमाहीं ॥ ७ ॥
धीरज धरहु विवेक विचारी ❀ छाडिअ शोच सकल हितकारी ! ॥ ८ ॥

हेसकलहितकारि ! महाराज ! मूर्खहरू सुखमा हर्षित हुन्छन्, दुःखमा विलखवन्द पर्दछन् (विषादयुक्त हुन्छन्) धीरहरू सुखदुःख दुवैलाई समताले हृदयमा राख्तछन्। विवेकपूर्वक विचार गरेर धैर्यलाई धारणगर्नुहोस् शोकलाई छाड्नुहोस् ॥ ७ ॥

दोहा–प्रथमवास तमसा भएउ, दूसर सुरसरि तीर ।
न्हाइ रहे जलपान करि, सिय समेत दोउ वीर ॥१५१॥

पहिलो वास तमसानदीका किनारामा भयो, दोस्रो वास गङ्गाजीका तीरमा । सीता समेत दुवैवीरहरू नुहाएर [फगत] जलमात्रै पिएर रहनुभयो ॥ १५१ ॥

चौ०–केवट कीन्ह बहुत सेवकाई ❀ सो जामिनि सिंगरौर गँवाई ॥ १ ॥
होत प्रात वट छीर मगावा ❀ जटा मुकुट निज सीस बनावा ॥ २ ॥

गुहले खूब सेवा गरे । त्यो रात शृङ्गवेरपुरमा विताउनुभयो । भोलीपल्ट विहान वरको दूध मगाउनुभयो र आफ्ना शिरमा जटामुकुट बनाउनुभयो ॥ १ ॥ २ ॥

राम सखा तव नाव मँगाई ❀ प्रिया चढाइ चढे रघुराई ॥ ३ ॥
लखन वान धनु धरे वनाई ❀ आपु चढे प्रभु आयसु पाई ॥ ४ ॥

अनि रामचन्द्रका मित्र (गुह) ले नाउ मगाए; त्यसमा प्रिया (सीता) लाई चढाएर रघुनाथजी पनि चढनुभयो । अनि हातमा धनुवाण लिएका लक्ष्मणजी प्रभुको आज्ञा पाएर चढनुभयो ॥ ३ ॥ ४ ॥

विकल विलोकि मोहि रघुवीरा ❀ बोले मधुर वचन धरि धीरा ॥ ५ ॥
तात ! प्रनाम तात सन कहेहू ❀ वारवार पद पङ्कज गहेहू ॥ ६ ॥

मलाई व्याकुल भएको देखेर, धैर्यधारण गरेर रघुनाथजीले मधुर वचन बोल्नुभयो–"हेतात ! पिताजीलाई प्रणाम विन्तीगर्नुहोला, [मेरातर्फवाट] वारंवार पाउ समात्नु (ढोग्नु) होला ॥ ५ ॥ ६ ॥

करवि पाँय परि विनय वहोरि ❀ तात ! करिअ जनि चिन्ता मोरी ॥ ७ ॥
वन मग मङ्गल कुसल हमारे ❀ कृपा अनुग्रह पुन्य तुम्हारे ॥ ८ ॥

फेरि पाउ परेर विन्ती गर्नुहोला "हेतात ! मेरो फिक्रा न गर्नुहोला, हजुरका कृपाले र पुण्यप्रतापले हाम्रो कुशल–मङ्गल छ ॥ ७ ॥

छन्द--तुम्हरे अनुग्रह तात ! कानन जात सव सुख पाइहौं ।
प्रति पालि आयसु कुशल देखन पायँ फिरि आइहौं ॥

जननी सकल परितोषि परिपरि पायँ कर विनती घनी ।
तुलसी करेहु सोइ जतन जेहि कुसली रहहिं कोसलधनी ॥६॥

हेतात ! हजुरका अनुग्रहले म वन जाँदा सवै सुख पाउनेछु, आज्ञाको पालन गरेर कुशलपूर्वक फेरि पाउको दर्शन गर्न आउँनेछु," [यति विन्ती गर्नुहोला र] पाउ परी-परी-कन सवै-जननीहरूलाई प्रसन्न पारेर धेरै विन्तीगर्नु होला [तुलसीदास भन्दछन्] त्यही यत्न (कोशीस) गर्नुहोला जसले कोसलराज (महाराज = पिताजी) कुशल रहनु-हवोस् ॥ ६ ॥

सोरठा—गुरु सन कहव सँदेस, वार वार पद पदुम गहि ।
करव सोइ उपदेस, जेहि न सोच मोहि अवधपति ॥१५२॥

वारंवार चरणकमल पक्डेर (ढोगेर) गुरु (वसिष्ठ) जीसँग मेरो सन्देश भन्नुहोला कि–"गुरु ! त्यही उपदेश गर्नुहोला, जेले अवधाधिराज (पिताजी) मेरो शोक न गर्नुहोला" ॥ १५२ ॥

चौ०–पुरजन परिजन सकल निहोरी ❀ तात ! सुनायेउ विनती मोरी ॥ १ ॥
सोइ सव भाँति मोर हितकारी ❀ जाते रह नरनाह सुखारी ॥ २ ॥

हेतात ! नगरनिवासीहरू र नोकरचाकर–हरूसँग नम्रतापूर्वक मेरा तर्फवाट विन्ती सुनाउनुहोला "त्यही मानिस मेरो सवतरहले हितकारी हो, जसवाट महाराज-पिताजी सुखी रहनुहोला" ॥ १ ॥ २ ॥

कहव सँदेस भरतके आए ❀ नीति न तजिअ राजपद पाए ॥ ३ ॥
पालेहु प्रजहि करम मनवानी ❀ सेएहु मातु सकल समजानी ॥ ४ ॥

भरत आए-पछि मेरो सन्देश भन्नुहोला कि–"भाई ! राजपद पाए-पछि नीति न छाडे, कर्म-मन-वचनले प्रजाको पालना गरे । सवै माताहरूलाई समान संझेर सेवा गरे ॥ ३ ॥ ४ ॥

अउर निवाहेउ भायप भाई ❀ करि पितु मातु सुजन सेवकाई ॥ ५ ॥
तात ! भाँति तेहि राखव राऊ ❀ सोच मोर जेहिं करइ न काऊ ॥ ६ ॥

औ, भाइ ! पिता–माता-सज्जनको सेवा गरेर भ्रातृभाव (भाईपना) को निर्वाह गरे [भाईपनालाई कायम राखे] ॥ वावु ! भरत ! महाराजलाई त्यस्तरीकाले राखे जसमा वहाँ-लाई मेरो केही फिक्री नपरोस्" ॥ ५ ॥ ६ ॥

लषन कहे कछु वचन कठोरा ❀ वरजि राम पुनि मोहि निहोरा ॥ ७ ॥
वारवार निज सपथ दिवाई ❀ कहवि न तात ! लषन लरिकाई ॥ ८ ॥

लक्ष्मणले केही कडा वचन वोलेको थियो, रामजीले उनलाई हटकेर, वारंवार

आफ्नो शपथ गर्न लगाएर "हेतात ! लक्ष्मणको लडकपना न भन्नुहोला ? भनि मलाई मना-
उनुभयो ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा–कहि प्रनाम कछु कहन लिय, सिय भइ सिथिल सनेह ।
थकित वचन लोचन सजल, पुलक पल्लवित देह ॥१५३॥

सीताजी "प्रणाम" यत्ति भनेर केही भन्न लाग्नु भएको थियो, स्नेहले वहाँको शरीर
शिथिल भयो, वोली रोकियो, आँखा जलपूर्ण भए, शरीरमा रोमाञ्च फैलियो ॥ १५३ ॥

चौ०–तेहि अवसर रघुवर रुख पाई ❀ केवट पारहिं नाव चलाई ॥ १ ॥
रघुकुल तिलक चले यहि भाँति ❀ देखहुँ ठाट कुलिस धरि छाती ॥ २ ॥

त्यसै वखतमा रघुनाथजीको आशय पाएर माझीले नाउलाई पारीतर्फ हिंडाए ।
महाराज ! यस्तातरहले रघुकुलतिलक रामजी पाल्नुभयो । वज्र जस्तो छाती राखेर (छाती-
लाई वज्रजस्तो कडा पारेर) खडा रहेर मैले त्यो दृश्य हेरें ॥ १ ॥ २ ॥

मैं आपन किमि कहौं कलेसू ❀ जियतफिरेउँ लेइ राम सन्देसू ॥ ३ ॥
असि कहि सचिव वचन रहि गयउ ❀ हानि गलानि सोच वस भयउ ॥ ४ ॥

"म आफ्नो क्लेश कसरी विन्ति गरूँ ?, रामजीको सन्देश लिएर जिऊँदै फर्कें" ॥ ३ ॥
यस्तोवचन बोलेपछि मन्त्री (सुमन्त्र) टप्प अडिए । इष्टहानि, मन र-शरीरको ग्लानि, शोक,
यी ४ उपद्रवका वशभए [वोल्ल शकेनन्] ॥ ४ ॥

सूत वचन सुनतहि नरनाहू ❀ परेउ धरनि उर दारुन दाहू ॥ ५ ॥
तलफत विषम मोह मन मापा ❀ माँजा मनहुँ मीनकहँ व्यापा ॥ ६ ॥

सारथी (सुमन्त्र) का वचन सुन्दासुन्दै हृदयमा कोठर दाह भयो र राजा दशरथ
जमीनमा गिरे । छट्पटाउन लागे । मनमा महाघोर-मोहले घेरा दियो, मानौं-माँजाले (वर्षात
का रोगले) व्याप्तभएका माछा हुन्कि ? [भनेजस्ता भए] ॥ ५ ॥ ६ ॥

करि विलाप सव रोवहिं रानी ❀ महा विपति किमि जाइ वखानी ॥ ७ ॥
सुनि विलाप दुखहू दुख लागा ❀ धीरजहूकर धीरज भागा ॥ ८ ॥

सवै-रानी विलाप गरेर रुन लागे, त्यो-महाविपत्तिको वर्णन गर्न कसरी शकिन्छ ?
त्यो विलाप सुनेर खास दुःखलाई पनि दुःख लाग्यो, धैर्यको धैर्य पनि भाग्यो ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा–भयउ कोलाहल अवध अति, सुन नृप राउर सोर ।
विपुल विहँग वन परेउ निसि, मानहुँ कुलिस कठोर ॥१५४॥

राजमहलमा भारी शोर (हल्लखल्ल) मच्चिदा अयोध्याभरी कोलाहल भयो । मानौं-
पक्षीहरूको-निवासभएका-वनमा राती कडा वज्र परेको हो कि ? [भनेजस्तो भयो] ॥ १५४ ॥

चौ०–प्रान कंठगत भयउ भुआलू ❀ मनि विहीन जनु व्याकुल व्यालू ॥ १ ॥
इन्द्री सकल विकल भई भारी ❀ जनु सर सरसिज वन विनु वारी ॥ २ ॥

राजाका प्राण कंठगत भए, [ती] मणिहीन-भएका (मणि हराएका) नाग जस्ता व्याकुल भए ॥ १ ॥ तिनका सवै-इन्द्रिय खूव शिथिल भए, र ती पानी-नभएका-तलाउको कमलका-वन-जस्ता हुन गए ॥ १ ॥

कौसल्या नृप दीख मलाना ❀ रविकुल रवि अथिएउ जिय जाना ॥ ३ ॥
उर धरि धीर राम महतारी ❀ बोली वचन समय अनुसारी ॥ ४ ॥

कौसल्याले राजालाई ग्लान (वैलाएका-मलिन) देखेर “सूर्यकुलका सूर्य अव अस्ताउन लागे” भनि मनले जान्नु भयो। रामजीकी-माता कौसल्याले हृदयमा धैर्य धरेर समय अनुसारको वचन वोल्नुभयो ॥ ३ ॥ ४ ॥

नाथ! समुझि मन करिअ विचारू ❀ राम वियोग पयोधि अपारू ॥ ५ ॥
करनधार तुह्म अवध जहाजू ❀ चढेउ सकल प्रिय पथिक समाजू ॥ ६ ॥

“हेनाथ! संझेर मनमा विचार गर्नुहोस्, रामको वियोग अपार समुद्र हो, अयोध्या नगरी जहाज हो, त्यसमा सकल-प्रियवर्गरूपी-पथिकको समाज [मुसाफिरको डफ्फा] चढेको छ, त्यसजहाजको कर्णधार [जहाजचलाउने माझि] हजुर हुनुहुन्छ ॥ ५ ॥ ६ ॥

धीरज़ धरिअत पाइअ पारू ❀ नहिंत बूडिहि सव परिवारू ॥ ७ ॥
जौं जिय धरिअ विनय पिय! मोरी ❀ राम लषन सिय मिलिहिबहोरी ॥ ८ ॥

धैर्य धारणगर्नुभयो भने ता वियोगसागरको पार पाइनेछ, होइन-भने सकल परिवार डुव्नेछ। हेस्वामी! मेरो विन्ती मनमा राख्नुभयो भने राम-लक्ष्मण-सीता फेरि भेटिने छन् ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा–प्रिया वचन मृदु सुनत नृप, चितयेउ आँखि उघारि।
तलफत मीन मलिन जनु, सींचत सीतल वारि ॥ १५५ ॥

प्यारी-कौसल्याको वचन सुन्दा, पानीविना छटपटाउन लागेको मलिन-माछाले पानी छर्किदिदा-खेरि आँखा उघारेझैं राजाले आँखा उघारेर हेरे ॥ १५५ ॥

चौ०–धरि धीरज उठि वैठ भुआलू ❀ कहु सुमन्त्र कहँ राम कृपालू ॥ १ ॥
कहाँ लषन कहँ राम सनेही ❀ कहँ प्रिय पुत्रवधू वैदेही ॥ २ ॥

धैर्यधारण गरेर राजा उठेर वसे [अनि वोल्न लागे—] “हेसुमन्त्र! भन, दयालु राम कहाँ छन्? लक्ष्मण कहाँ छन्? प्रेमी-राम कहाँ छन्?, प्यारी पुत्रवधू (वुहारी) सीता कहाँ छन्? ॥ १ ॥ २ ॥

विलपत राउ विकल बहुभाँती ❀ भइ जुग सरिस सिराति न राती ॥ ३ ॥
तापस अन्ध साप सुधि आई ❀ कौसल्यहि सव कथा सुनाई ॥ ४ ॥

व्याकुल भएर अनेक-प्रकार-संग-राजाले विलाप गर्नलाग्दा त्यो-रात्रि-युगसमान भई, सकिईन । राजालाई अन्धतपस्वीको सराप स्मरण भयो, सवैकथा कौसल्यालाई सुनाए ॥ ३ ॥ ४ ॥ (क)

भएउ विकल वरनत इतिहासा ❀ रामरहित धिग जीवन आसा ॥ ५ ॥
सो तनु राखि करवि मैं काहा ❀ जेहि न प्रेमपन मोर निवाहा ॥ ६ ॥

राजा-दशरथ त्यो इतिहास (कथा) भन्दा-भन्दै व्याकुल भएर फेरि भन्न लागे "राम-विना वाँच्न खोज्नु धिक्कार हो । जसले मेरा प्रेमका पणलाई कायम राख्न शकेन [प्रेम गर्छु भन्ने प्रतिज्ञालाई झुटो पारी दियो, प्रेमगर्नु ता परै रहोस् चौधचौध-वर्ष सम्म विना-कसूर वनवास-दण्ड दिएर दुश्मनको काम गरायो] त्यो पाजी शरीर राखेर म के गरुला ? ॥ ५ ॥ ६ ॥

हा ! रघुनन्दन ! प्रान पिरीते ! ❀ तुम्ह विनु जियत वहुत दिन वीते ॥७॥
हा जानकी ! लषन ! हा रघुवर ! ❀ हा पितु हित चित चातक जलधर ! ॥८॥

प्राणप्रिय ! हे रघुनन्दन ! हाय ! तिमी-विना वाँच्तावाँच्तै धेरै-दिन विते नी ! ॥ हेजनकनन्दिनि ! हाय !......। हेलक्ष्मण !.......। पिताका-निमित्त चित्तरूपी-चातकपक्षीका मेघस्वरूपभएका [पिताको चातकसमान चित्तलाई रक्षणगर्ने मेघसमान भएका] हेरघुवर ! हाय ! ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा-राम राम कहि राम कहि, राम राम कहि राम ।
तनु परिहरि रघुवर विरह, राउ गयउ सुरधाम ॥१५६॥

(क) अन्धतपस्वीको वृत्तांत

कोही-समयमा दशरथ शिकार खेल्न गएका थिए, नदीका किनारमा वास परेको थियो, श्रमण
नाँउँगरेका ऋषिकुमार आफ्ना अन्ध-पिताको प्यास निवारणगर्न राती पानी लिन आए, तुम्बा भर्दा-खेरि
हात्तीले पानी पिउँदा हुने घ्वातघ्वात आवाज भयो, त्यो सुनेर वनैया-हात्तिहो भन्ने विश्वासमा परेर राजा
दशरथले शब्दवेधी बाण छाडे । बाण लाग्यो, ऋषिकुमार "हा तात ! हा तात !' भनी चिच्याउन लागे ।
राजा हड्वडाउदै त्यहीं पुगे, ऋषिकुमारको अवस्था देख्ता राजा पनी बाण लागेजस्तै व्याकुल भए । ऋषि-
कुमारले "मेरा पिता अन्ध छन्, तिनको प्यास हटाउनालाई पानी लिन आएको थिएँ, मेरो
यो गति भयो, मलाई मरणको फिक्री छैन, पिताजीलाई पानी पुऱ्याईदेउ र आएर मेरा शरीरमा गडेको वाण
झिकिदेउ, सुविस्तासाथ मर्दछू" भने । राजा तदनुसार गर्न पानी लिएर अन्धमुनिको आश्रममा गए, प्यास
ले छटपटाउन लागेका अन्धातपस्वीले पाइलाको आवाज सुनेर "बाबु ! पानी ल्याइस् ? किन वेर गरेको हँ
?" भनी सोधे, राजाले लाचार भई आफ्नो सबै वृत्तान्त सुनाएर माफी माग्दा "तिमीलाई ब्रह्महत्या
लाग्दैन, हामी वैश्यतपस्वी हूँ, हामी-दंपतीको एकमात्र आधार यो छोरो थियो, यसको यो गति भए-पछि
हामी वाँच्न चाहँदैनौ, चिता वनाईदेउ, छोराको लाश काखमा राखेर हामी दुईजना चितामा सुत्तछौ, आगो
सल्काइ देउ, शंका न मान, भने वमोजिम गर, हामीले पुत्रशोकले मर्नु पऱ्यो, भोर परेर तिमिले पाप गरेको
हुनाले तिमिलाई कडा सराप दिदैनौं "तिमीं पुत्रशोक परेपछि मरे" भनी अन्धतपस्वीले भन्दा राजाले
तदनुसार गरेका थिए त्यो सराप ऐले पुत्रशोक परेका वेलामा संझेर रानीलाई सुनाए ।

[१]राम [२]राम भनेर, [अलिलवेर-पछि) [३]राम भनेर, [अल्लिवेर-पछि,] [४]राम [५]राम भनेर, [आखीरमा] [६]राम भनेर, महाराजा दशरथ रघुवरका विरहले शरीर छाडेर स्वर्गलोक गए ॥ १५६ ॥

चौ०–जिअन मरन फल दशरथ पावा ❀ अण्ड अनेक अमल जस छावा ॥ १ ॥
जिअत राम विधु वदन निहारा ❀ राम विरह करि मरन सवाँरा ॥ २ ॥

जसको यश अनेक-ब्रह्माण्डमा फैलिएको छ, तिनै-दशरथले जीवनको र मरणको सच्चाफल पाए—[किन भने ?–]वाँचून्ज्याल रामचन्द्रजीको वदनचन्द्र हेरे, रामचन्द्रजीको विरहले मरण-पनि सपारे ॥ १ ॥ २ ॥

सोक विकल सब रोवहिं रानी ❀ रूप सील बल तेज वखानी ॥ ३ ॥
करहिं विलाप अनेक प्रकारा ❀ परहिं भूमितल वारहिं वारा ॥ ४ ॥

सबै-रानीहरू शोकले व्याकुल भएर [दशरथका] रूप-शील, बल, तेजको वर्णन गर्दै रुन लागे। अनेकप्रकारको विलाप गर्न लागे। वारंवार पृथ्वीतलमा पछारिन लागे ॥ ३ ॥ ४ ॥

विलपहिं विकल दास अरुदासी ❀ घरघर रुदन करहिं पुरवासी ॥ ५ ॥
अथएउ आजु भानुकुल भानू ❀ धरम अवधि गुनरूप निधानू ॥ ६ ॥

दास र दासीहरू व्याकुल भएर विलाप गर्दथे, नगरनिवासीहरू घरघरमा रोदन गर्न लागे । [तिनीहरू–] "धर्मका मर्यादा, गुण र रूपका-निधि (खानी) भएका, आज सूर्यकुलका सूर्य, अस्ताए" [भन्दथे] ॥ ५ ॥ ६ ॥

गारी सकल कैकइहि देहीं ❀ नयन विहीन कीन्ह जग जेहीं ॥ ७ ॥
एहि विधि विलपत रैन विहानी ❀ आये सकल महामुनि ज्ञानी ॥ ८ ॥

जसले गर्दा जगत्लाई नयनहीन (अन्धो) पारिन्, तिनै कैकेयीलाई सबैजना गाली–गर्दथे ॥ यस्तातरहले आलाप-विलाप गर्दैमा रात वित्यो, ज्ञानी भएका सकल-महामुनिहरू आए ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा--तव वसिष्ठमुनि समयसम, कहि अनेक इतिहास ।
सोक निवारेउ सवहिंकर, निज विज्ञान प्रकास ॥१५७॥

अनि वसिष्ठमुनिले समय अनुसारका अनेक इतिहास सुनाएर आफ्नो ज्ञान–विज्ञानको प्रकाश गरेर सबैको शोकनिवारण गरे ॥ १५७ ॥ (क)

(क) वसिष्ठजीले भने—महारानि ! प्राणिमात्रले एकदिन न एकदिन पाइने मृत्यु महाराज दशरथले साठी हज्जारवर्ष-पछि पाउनुभयो । वहाँजस्तो धर्मात्मा र भाग्यवान् मैले देखेको छैन, वहाँका निमित्त शोक वृथा छ । आखीरमा सबैले जाने-वाटो त्यही हो, शोक नगर्नुहोस्, म प्राचीन प्राचीन ठूला-ठूला राजाहरूको इतिहास सुनाउँछु, सुन्नुहोस्, त्यो सुन्नाले हजुरको शोक दूर हुनेछ, यो इतिहास ग्रहदशाले-पीडित भएका दुःखग्रस्त भएका प्राणीले सुने-भने तिनको पनि कल्याण हुन्छ—

चौ०-तेल नाव भरि नृप तनु राखा ❀ दूत बोलाई बहुरि अस भाखा ॥ १ ॥
धावहु वेगि भरत पहिं जाहू ❀ नृप सुधि कतहुँ कहहु जनि काहू ॥ २ ॥
इतनेइ कहेहु भरत सन जाई ❀ गुरु बोलाइ पठएउ दोउ भाई ॥ ३ ॥

नाउ (डूँड) मा तेल भरेर राजाको लाश राखे, फेरि दूतहरूलाई बोलाएर यसो भने-"तिमीहरू चाँडै दौड र भरतका समीप जाऊ, राजाका मरणको खबर कतै पनि कसैलाई पनि न भने, भरतका समीप पुगेर "दुवै-भाई-लाई गुरुले बोलाईपठाएको छ" यत्ति भने," ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

---

(१) अघि अवीक्षित राजाका छोरा मरुत्त नाम भएका प्रतापी राजा थिए, तिनले बृहस्पति लाई आचार्य गराएर ९९ अश्वमेध निर्विघ्न गरे। शयौं अश्वमेध गर्न लाग्दा गड्वड् पर्‍यो, इन्द्रका पेचले बृहस्पति नआउने भए, गुरुकुलका भक्त भएका राजा-मरुत्तलाई बडो संताप पर्‍यो, नारदमुनि आएर "राजन् ! तपाईंका गुरु अङ्गिराका छोराहरू-मध्ये एउटा बृहस्पति आएनन् भन्दैमा अाँटेको यत्रो काम बन्द गर्नु हुदैन, अङ्गिरैका छोरा बृहस्पतिकोभन्दा धेरै शक्ति भएका शंकर-भक्त, संवर्त नाम-भएका प्रतापी-ऋषि काशीमा रहन्छन्, ती त्यागी छन्, निःस्पृह छन् ता पनि परमदयालु भएर पनि प्रचण्ड छन्, तिनलाई जसरी हुन्छ प्रसन्न पार्नुहोस्, तपाईंका ९९ अश्वमेधभन्दा उत्तमोत्तम अश्वमेध गराई-दिनेछन्" भने। राजाले तदनुसार गरेर बडो-प्रयासका-साथ आफैं गएर संवर्त-ऋषिलाई ल्याए। साविकबमोजिम तयार गरेको अश्व- मेधको सामग्री देख्ता संवर्तको चित्त बुझेन र उनले कुबेरको निधि खन्न लगाएर अनन्त ऐश्वर्य झिकीकन, त्यसैबाट अपूर्व-सामग्री तयार गराएर अश्वमेध आरंभ गरे। मरुत्तराजा आफुसमान हुन लागे भनेर इन्द्रले सबैदेवताहरूलाई हट्केर त्यो-यज्ञमा जान दिएनन्, मन्त्र पढेर ब्राह्मणहरू होम गर्न लागे, देवताहरू हवि- ग्रहण गर्न आएनन्, संवर्तले इन्द्रको छुचोपना थाहा पाएर आफूले गरेको १ दिनको पुण्य वैदिक-मन्त्रलाई अर्पण गरे, फेरि त्यो मन्त्र पढेर होम गर्न लाग्दा जाज्वल्यमानभएका-मन्त्रका प्रभावले देवताहरू अड्न सकेनन् र ढुन्मुनिदै यज्ञमण्डपमा आए, संवर्तलाई मार्दछु भनेर हातमा वज्र लिईकन इन्द्र दौडँदै आए, संवर्तले केवल हुँकार गर्दा इन्द्र अकडिए, हातै नचल्ने भयो, शंकर-प्रभृतिदेवताले इन्द्रको अर्बेली हो, अब माफ गर भनी संवतलाई शान्त गराए, देवताहरू विनादामका दास भए, धमाधम यज्ञ हुन लाग्यो। प्रति- दिन असंख्य ब्राह्मण भोजन हुन्थ्यो। त्यसमा भान्सेसरह भएर मरुद्गण (४९ मरुतहरू) बाँड्ने पस्क्ने काम गर्दथे, विश्वेदेवा नाम भएका देवगण सदस्य भएर ऋत्विकहरूले गर्नलागेका कर्मको हेरविचार गर्दथे, यस्ताप्रकारसँग मरुत्तराजाको अपूर्व यज्ञ समाप्त भयो, बेगिन्ती ब्राह्मणलाई बेगिन्ती द्रव्य दान गरेर दिए, ब्राह्मणहरूले त्यसरी लगेर बाँकी रहेको दौलत पर्वताकार भएर हिमालयका प्रान्तमा अझसम्म पडी रहेको छ। राजा मरुत्तले १२ वर्षसम्म हात्तीको-सूँडजत्रो घृतधारा दिएर अखण्डयज्ञ गरेका थिए, त्यस्ता-प्रतापी धार्मिक मरुत्तराजालाई पनि मृत्युले छाडेन !।

(२) उतथ्यका-छोरा सुहोत्र-राजा बड़ा प्रतापी थिए, तिनका राज्यमा इन्द्रले १ वर्षसम्म निरवच्छिन्न सुवर्णवृष्टि गरि-दिए। तिनका राज्यभरमा नदीहरू सुवर्णवाहिनी भए, माच्छाकछुवाप्रभृति जलचरजन्तु पनि सुवर्णमय हुन गए, त्यत्रो दौलतलाई तिनले यज्ञयागादिमा समाप्त गरेर अक्षय कीर्ति कमाएका थिए, महाराजा-दशरथ-भन्दा ऊ साह्रै ठुला हुन्, महारानि ! तिनलाई पनि कालले ग्रास गर्‍यो !।

(३) अङ्गदेशका-राजा बृहद्रथले एकपटक यज्ञगर्दा-खेरि सुवर्णको साजबाजसमेतका सेता-घोडा दश लाख, सुवर्णका गहनाले अलंकृत भएका कन्या दश लाख, साजवाज समेतका हात्ती दश लाख. अलं-

सुनि मुनि आयसु धावन धाये ❀ चले बेगि बरबाजि लजाये ॥ ४ ॥
अनरथ अवध अरम्भेउ जबतें ❀ कुसगुन होहिं भरतकहँ तबतें ॥ ५ ॥
देखहिं रात भयानक सपना ❀ जागि करहिं कटु कोटि कलपना ॥ ६ ॥

मुनिको आज्ञा सुनेर दौडबाज-दूतहरू दौडे ती यस्तो-वेगले हिंडेकी असल २ घोडा पनि [तिनका सामु] लज्जित भए ॥ ४ ॥ जैले-देखि अयोध्यामा अनर्थको आरम्भ भयो, उहिल्यै-देखि भरतलाई दुःस्वप्न-प्रभृति-अपशकुन हुनलागेका थिए ॥ ५ ॥ राती भयानक सपना देख्नुहुन्थ्यो ब्यूँझेर खराब २ कल्पना गर्नुहुन्थ्यो ॥ ६ ॥

बिप्र जेवाँइ देहिं दिन दाना ❀ सिव अभिषेक करहिं बिधि नाना ॥ ७ ॥
मागहिं हृदय महेस मनाई ❀ कुसल मातु पितु परिजन भाई ॥ ८ ॥

दिनदिन ब्राह्मणभोजन गराएर गर्दथे नानाप्रकारले शिवजीको अभिषेक (रुद्राभिषेक) गराउनुहुन्थ्यो ॥ ७ ॥ शंकरलाई मनाएर हृदयले माता, पिता, इष्टमित्र-नौकरचाकर, दाज्यूभाई, को कुशलमंगल माग्नुहुन्थ्यो ॥ ८ ॥

कृत-भएका गाई र गोरू लाखौं, दान गरे, यस्ता यज्ञ तिनले शयपटक गरे, त्यस्ता राजा पनि वाँचि रहेनन् १ दिन संसार छाडेर लोकान्तर गए !।

(४) शरणागत-पालक-शिबिको नाम हजुरले-पनि सुन्नुभएको होला, तिनले अदना-परेवाका निमित्त आफ्नु शरीरको पनि त्याग गरे। अखण्ड भूमण्डलको धार्मिक शासन गर्ने र शरणागतको पालन गर्ने सकस यीजस्तो अर्को भएन, ती पनि स्थायी भएनन्, गए !।

(५) शकुन्तलाका गर्भवाट पैदाभएका दुष्यन्तका छोरा भरतले एकसयतेत्तीस (१३३) अश्वमेध गरे, प्रत्येक-यज्ञमा हजार हजार ब्राह्मणलाई बद्धबद्ध (१३०८४।१३०८४) सालंकार गाई दानगरे। मण्णारमा (कुनै पुण्यकर्ममा) चौध नियुत (१४०००००) सालंकार गजदान गरे, त्यस्ता धार्मिक धुरन्धर पनि रहेनन् !।

(६) जसका नाताले पतित-पावनी-गङ्गाजी भागीरथी कहलाएकी छन्, तिनै-राजा-भगीरथले यज्ञ गर्दा-खेरि दशलाख कन्यादान गरे, कन्यामात्र होइन, कन्याकन्या पीछे चारघोडा लागेका एकएक रथ, रथरथ-पीछे सुहाउँदो-सुवर्णको-सिक्रीले-शोभायमान भएका साजवाजसमेतका सयसय हात्ती, हात्तीहात्ती पीछे अलंकृत भएका सयसय गाई, गाई-गाई पीछे हज्जार-हज्जार भेडावाख्रा पनि दानगरे, उनले उग्र तपस्या गरेर ल्याएकी गङ्गाजीमा स्नान गर्छु भनेर वाटो लाग्ने मानिसले पाइलै-पीछे अश्वमेधयज्ञको फल पाउँछ, महारानी ! त्यस्ता भगीरथराजा पनि नाममात्रावशेष भए !।

(७) राजा-दिलीप त्यस्तै प्रतापी थिए, तिनले १०० अश्वमेध गर्दा यज्ञै-पीछे आचार्यलाई हज्जारहज्जार सालंकार हात्ती दानगरेर दिएथे। तिनका यज्ञमा सुवर्णका अनेकानेक यूप (मौला) बनेका थिए, तदनुसार सबै-सामग्री अपूर्व थियो, उनका यज्ञका उत्सवमा गन्धर्वहरू आएर नाच्थे गन्धर्वराज-विश्वावसु गाउँथे, उनको के कुरा ? उनलाई आफ्ना आँखाले देख्ने मानिसले पनि अक्षय स्वर्गवास पाए। महारानी ! ती पनि मृत्युवश भए !।

(८) युवनाश्वका-छोरा मांधाता झन् प्रतापी थिए, तिनले १ दिनमा सप्तद्वीपसहित-सारा पृथिवी मण्डलको विजय गरे। यिनका धनुपको टंकारले आकाश फाटछकी भनेजस्तो हुन्थ्यो। यिनले सय अश्वमेध, सय राजसूय यज्ञ गरे। आखीर यिनलाई पनी कालले छाडेन !।

दोहा–एहि विधि सोचत भरत मन, धावन पहुँचे आइ।
गुरु अनुसासन स्रवन सुनि, चले गनेस मनाइ ॥१५८॥

भरतजी यस्तातरहले मनमा फिक्री गरी रहनुभएको थियो, दूतहरू आई पुगे। गुरुको आज्ञा कानले सुने-पछि [विलम्ब नगरेर भरतजी] गणेशजीको प्रार्थना गरेर हिंड्नुभयो ॥ १५८ ॥

चौ०–चले समीर वेग हय हाँके ❀ नाघत सरित सैल वन वाँके ॥ १ ॥
हृदय सोच बड़ कछु न सोहाई ❀ अस जानहिं जियजाउँ उडाई ॥ २ ॥

---

(९) राजा-नहुषका–छोरा ययातिराजा उस्तै प्रतापी थिए, तिनले पनि सय-अश्वमेध, सय-वाजपेय यज्ञ गरे। सुवर्णका ३ पर्वत वनाएर दान गरे, अखण्डसाम्राज्य गर्दागर्दै विरक्त भएर जङ्गलमा गईकन तिनले पनि प्राण छाडे !।

(१०) महाराज-अम्बरीष पूर्ण भगवद्भक्त थिए, तिनको हिफाजतका निमित्त विष्णुभगवान्ले आफ्नो सुदर्शन-चक्रलाई उनैका समीप राखि-दिनु भएको थियो, यिनका प्रजालाई देवताहरूले सशरीर स्वर्ग लगेर राख्न खोज्दा अम्बरीषका गुणले मोहित-भएका पूर्ण-आनन्दमा रहेका-प्रजाहरूले साफ इन्कार गरे, त्यस्ता महात्मा अम्बरीष राजर्षि पनि कालवश भए !।

(११) प्रतापी-राजा–शशविन्दुका दशलाख छोरा थिए, एकएक छोरालाई सयसय कन्या विवाह गरे। प्रत्येक-कन्याका पछिपछि, सयसय हात्ती, हात्तीहात्ती पीछे चारघोडे सात-सात रथ, रथरथ-पीछे सुवर्णको–साज–भएका सयसय घोडा, घोडै–पीछे सयसय गाई, गाई–गाई–पीछे सयसय भेडाबाख्रा दाइजो आएको थियो, तिनको र तिनका कुटुम्बकोजस्तो समृद्धि त्रैलोक्यमा कसैको थिएन। 'राजा शशविन्दुले गरेको दान संपत्ति-अनुसारको थियो, महारानी ! त्यस्ता भाग्यवानूलाई पनि दुष्टकालले नष्ट पार्‍यो !।

(१२) राजर्षि–गयले सयवर्षसम्म अनवच्छिन्न यज्ञ गरेर यज्ञशेषको भोजन गर्ने नियम गरे। देवताहरूले वर दिन लाग्दा तिनले धर्ममा अटल श्रद्धा रहोस्, अनवच्छिन्न दान गर्न पाऊँ, दौलत अक्षय होस् भनेर वर मागे तदनुसारै भयो। महारानी ! ती पनी परमधाम गये !।

(१३) सगरराजा–पनि हजुरैका वंशका लोकोत्तर पुरुष हुन्, उनका लोकोत्तर कर्म जगत्प्रख्यात छन्, ऊ पनी अदना–मनुष्यजस्तै मुक्त भए !।

(१४) वेनराजाको बाहु मथेर उत्पन्न गराइएका पृथुलाई विष्णु-ब्रह्माप्रभृतिदेवताले आदरका साथ अखण्डभूमण्डलको साम्राज्यमा अभिषेक गरेथे, राज्यशासन राम्रोगरी गरेको हुनाले सर्वप्रथम राजा भन्ने पदवी पाउने तिनै हुन्। गाईको रूप धारण गर्ने धर्तीमातालाई यथेच्छ दुहेर त्रैलोक्यलाई कृतार्थ पार्ने यिनै हुन्, धर्तीमाताले यिनैकी प्रियपुत्री–जस्ती भएर पृथ्वी भन्ने नाम स्वीकार गरेकी हुन्, आदिराज-पुण्यश्लोक–पृथुको स्मरण-मात्रले-पनि दुनियाँका सकलकार्य सिद्ध हुन्थे, महारानि ! त्यस्ता प्रतापी, धर्मात्मा, दयालु, सकलकल्याणकारी पृथुपनि सबैसरह परमधाम गए, संसारमा जन्मेको को वाँचि रहन्छ ?। शोक नगर्नुहोस्, ईश्वरको विधान यस्तै छ, कालस्वरूप ईश्वर तपोबलले बलवान भएको ब्राह्मणवर्गलाई र भुजबलले बलवान् भएको क्षत्रियवर्गलाई समेत भातखाएझैं मृत्युको सितन गरेर खाइदिन्छ, सबैलाई खाइसकेपछि भातखाएर बाँकीरहेको दालतर्कारी–चाट्चुट्–पारेझैं मृत्युलाई समेत चाट्चुद पार्दछ, कहिल्यै अघाउदैन, क्यही पनि वाकी राख्तैन, कहिल्यै पनि मर्दैन, त्यसको गतिलाई कोही जान्दैन।

घोडालाई हाँक्दै, विकट-नदी-नाला, पर्वत, वन हरूलाई पार गर्दै वायुवेगले हिंडनुभयो ॥ १ ॥ भरतजीलाई हृदयमा वडो फिक्री थियो, वहाँलाई कुनैकुरा मनपर्दैनथ्यो, मनमा "उडेर जान पाए हुन्थ्यो" भन्ने ख्याल थियो ॥ २ ॥

एक निमेष वरष समजाई ❀ एहिविधि भरत नगर नियराई ॥ ३ ॥
असगुन होहिं नगर पैठारा ❀ रटहिं कुभाँति कुखेत करारा ॥ ४ ॥

वहाँलाई एक-वर्ष-समान भएर १ निमेष वित्तथ्यो, यस्ताप्रकारले भरत अयोध्या नगरीका नगीच आईपुग्नुभयो ॥ ३ ॥ नगरीमा प्रवेश गर्दा अपशकुन हुन थाले । खराव-ठाउँमा वसेर काग कराउन लाग्यो ॥ ४ ॥

खर सियार बोलहिं प्रतिकूला ❀ सुनिसुनि होइ भरतमन सूला ॥ ५ ॥
श्रीहत सर सरिता वनवागा ❀ नगर विसेखी भयावन लागा ॥ ६ ॥

गदहा र स्याल प्रतिकूल (अनिष्टसूचक भएर) वोल्न (कराउन) लागे, त्यो वारंवार सुन्दा भरतका मनमा पीडा भयो ॥ तलाउ, नदी, वन, वगैंचा यिनीहरू हतश्री (निस्तेज = निन्याउरा) लागे । विशेष-गरेर अयोध्या भयानक (डरलाग्दो) लाग्यो ॥ ५ ॥ ६ ॥

खगमृग हयगय जाहिं न जोये ❀ रामवियोग कुरोग विगोए ॥ ७ ॥
नगर नारिनर निपट दुखारी ❀ मनहुँ सवन्हि सवसंपति हारी ॥ ८ ॥

रामचन्द्रजीका वियोगरूपी कुरोगले सताइएका पक्षी, मृग, घोडा, हात्ती, हरू हेरीनशकिना थिए ॥ ७ ॥ नगरका नरनारीहरू मानौं सवैले सवै संपत्ति हारेछन् कि ? [भनेजस्ता] विल्कुल दुःखी थिए ॥ ८ ॥

दोहा—पुरजन मिलहिं न कहहिं कछु, गँवहि जोहारहिं जाहिं ।
भरत कुसल पूछि न सकहिं, भय विषाद मनमाहिं ॥२५९॥

नगरनिवासीहरू भेटिन्थे, केही वोल्दैनथे, चुपचाप जुहार (दण्डवत्, प्रणाम, सलाम, इत्यादि) गरेर जान्थे । भरतजी कुशल सोध्न शक्नुहुन्नथ्यो, वहाँका मनमा डर र खेद थियो ॥ १५९ ॥

चौ०—हाटवाट नहिं जाहिं निहारी ❀ जनुपुर दहदिसि लागिदवारी ॥ १ ॥
आवत सुतसुनि कैकयनन्दिनि ❀ हरषी रविकुल जलरुह चन्दिनि ॥ २ ॥

वाजार-सडकहरू हेरीनशकिना थिए, मानौं शहरका दशै-दिशामा आगो लागेको हो कि [भनेजस्तो थियो] ॥ १ ॥ सूर्यकुलरूपीकमलकी चन्द्रिका (संकोचकारिणी) भएकी कैकयी छोरा आउनलागेका सुनेर खुशी भइन् ॥ २ ॥

सजि आरती मुदित उठि धाई ❀ द्वारहिं भेंटि भवन लेइ आई ॥ ३ ॥
भरत दुखित परिवार निहारा ❀ मानौं तुहिन वनज वन मारा ॥ ४ ॥

कैकेयी हर्षित भई उठेर आरती सजीवरीकन दौडिन् र ढोकैमा भरतसंग भेट

गरीकन भित्र भवनमा लिएर आइन् ॥ ३ ॥ भरतजीले मानौं तुषाराले मारेको कमलको वन होकि भनेजस्तो, दुःखित भएको परिवारवर्गलाई देख्नुभयो ॥ ४ ॥

कैकेयी हरषित एहि भाँती ❀ मनहुँ मुदित दवलाई किराती ॥ ५ ॥
सुतहि सकोच देखि मनमारे ❀ पूछति नैहर कुशल हमारे ॥ ६ ॥

जंगलमा डढेलो लाइ-सके-पछि जसरी किरातिनी खुशी हुन्छे, कैकेयी यस्तैतरहले खुशी भएकी थिइन् ॥ छोरालाई शोकसहित भएका मन-मारेका (चित्तमा चोट परेका) देखेर "मेरा माइतमा कुशल ता छ' भनी सोध्न लागिन् ॥ ५ ॥ ६ ॥

सकल कुशल कहि भरत सुनाई ❀ पूँछी निजकुल कुशल भलाई ॥ ७ ॥
कहु कहँतात कहाँ सब माता ❀ कहँ सियराम लखन प्रियभ्राता ॥ ८ ॥

भरतजीले सबै-कुशल-समाचार सुनाउनुभयो र आफ्ना कुलको कुशलमंगल सोध्नुभयो। माता ! पिताजी कहाँ हुनुहुन्छ? भन्नुहोस्, सबै-माताजीहरू कहाँ ?, सीता र राम कहाँ हुनुहुन्छ? प्यारा-भाई लक्ष्मण कहाँ छन् ? ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा–सुनि सुतवचन सनेहमय, कपट नीर भरि नयन ।
भरत स्रवनमन सूलसम, पापिनि बोली वयन ॥१६०॥

छोराका प्रेममय-वचन सुनेर, आँखामा कपटका आँसु भरपूर पारेर पापिनी-कैकेयीले भरतका कान-र-मनका शूलाजस्ता [घोचेर मारीहाल्ने] वचन बोलिन् ॥ १६० ॥

चौ०-तात ! बात मैं सकल सँवारी ❀ भइ मन्थरा सहाय विचारी ॥ १ ॥
कछुक काज विधिबीच विगारेउ ❀ भूपति सुरपतिपुर पगु धारेउ ॥ २ ॥

"बाबु ! भरत ! मैले सबै कुरा सह्यालें, विचरा-मन्थरा सहाय भई ॥ १ ॥ विधाताले बीचमा अलीकति काम विगारि-दिए, महाराजले अमरावतीपुरीमा पाउ राख्नुभयो (स्वर्गवासी हुनुभयो) ॥ २ ॥

सुनत भरत भय विवस विषादा ❀ जनु सहमेउ करि केहरिनादा ॥ ३ ॥
तात ! तात ! हा तात ! पुकारी ❀ परे भूमितल व्याकुल भारी ॥ ४ ॥

भरतजी योकुरा सुन्नेवित्तिकै सिंहको नादले हात्ती झस्केजस्तै झस्केर भय-र-विषादका वश हुनुभयो, (खूवडराउनुभयो खूव खिन्न हुनुभयो) ॥ खूव व्याकुल भएर हाय पिता ! हापिता ! हा पिता ! भन्दै जमीनमा पछारिनुभयो ॥ ३ ॥ ४ ॥

चलत न देखन पाएउँ तोही ❀ तात ! न रामहि सौंपेहु मोही ॥ ५ ॥
बहुरि धीरधरि उठे सँभारी ❀ कहु पितुमरन हेतु महतारी ॥ ६ ॥

दशरथको जूठो परेमा कैकेयीले भरतको आरती किन गरेको भनी शंका गर्नु पर्दैन, अरू मरेमा मरणदिनदेखि जूठो लाग्दछ, अग्निहोत्री मरेमा मरेका दिनदेखी होइन, दाह भएका दिन देखी जूठो लाग्दछ । दशरथ अग्निहोत्री थिए, तिनको दाह भएको थिएन ।

दाहाहादाहितारनौ मरणदिवसतोऽन्यत्र कुर्याद्दशाहम् ॥ [धर्मशास्त्र]

[भरतजी विलाप गर्न लाग्नुभयो] "हेतात ! हजुरलाई मैले परलोक हुदा देख्न पनि पाइन नी ! हाय ! । हजुरले मलाई रामचन्द्रका हजुरमा सुम्पनु भएन ! हाय !" यस्तो विलाप गरेर भरतजीले फेरि धैर्य धरेर सह्मालिएर उठनुभयो [अनि सोध्नुभयो] "माताजी ! पिताजी मर्नाको कारण बताउनुहोस्" ॥ ५ ॥ ६ ॥

सुनि सुतवचन कहति कैकेयी ❀ मरम पाँछिजनु माहुर देई ॥ ७ ॥
आदिहुँते सव आपनि करनी ❀ कुटिलकठोर मुदित मनवरनी ॥ ८ ॥

छोराको यस्तो वचन सुनेर, घाउ पुछेर विष लाइ-दिन लागेकीजस्ती भएकी कैकेयी भन्नलागिन् । कुटिल र निष्ठुर भएकी-कैकेयीले आदि-देखि लिएर अन्तसम्मको आफ्नो कार्रवाई मन प्रसन्न गरेर बयान गरिन् ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा--भरतहि विसरेउ पितु मरन, सुनत राम वन गौन ।
हेतु अपनपउ जानि जिअ, थकित रहे धरि मौन ॥१६१॥

रामजीको वनगमन सुनेर भरतजीले पिताको मरण बिर्सनुभयो । मनले आफैलाई वनवासको कारण जानेर थकित (शिथिल) भएर मौन धारण गरी-रहनुभयो ॥ १६१ ॥

चौ०-विकल विलोकि सुतहि समुझावति ❀ मनहुँ जरे पर लोन लगावति ॥ १ ॥
तात ! राउ नहि सोचइ जोगू ❀ विढइ सुकृत जसकीन्हेउ भोगू ॥ २ ॥

कैकेयी, मानौं पोलेका ठाउँमा नून लाउन लागेकी हुन्कि ? [भन्ने भान पर्ने गरी] छोरालाई व्याकुल भएका देखेर संझाउन बुझाउन लागिन् ॥ १ ॥ वावु ! जसले पुण्य र यश कमाएर सुखभोग गर्नुभया, उस्ता महाराज शोक गर्न लायक हुनुहुन्न ॥ २ ॥

जीवत सकल जनमफल पाए ❀ अन्त अमरपति सदन सिधाए ॥ ३ ॥
अस अनुमानि सोच परिहरहु ❀ सहित समाज राजपुर करहू ॥ ४ ॥

वाचुन्ज्याल जन्मको सकल-फल पाउनुभयो, आखीरमा इन्द्रभवनमा पाल्नुभयो, यो कुरा जानेर शोक छाड, आत्मीयवर्गसहित अयोध्यानगरीमा रहेर राज्य गर" ॥ ३ ॥ ४ ॥

सुनि सुठि सहमेउ राजकुमारू ❀ पाके छत जनु लाग अंगारू ॥ ५ ॥
धीरज धरि भरि लेहिं उसासा ❀ पापिनी सवहिं भाँति कुलनासा ॥ ६ ॥

यो-कुरा सुन्दा राजकुमार-भरतजी पाकेको घाउमा आगाको फिलुँगो लागेमा झैं खूब झस्कनुभयो ॥ अनि धैर्यधारण गरेर लामालामा सास फेर्दै भन्न लाग्नुभयो "हेपापिनी ! तिमीले सवतरहबाट कुलको नाश गऱ्यौ ॥ ५ ॥ ६ ॥

जोपै कुरुचि रही अति तोही ❀ जनमत काहे न मारेसि मोही ॥ ७ ॥
पेड काटितैं पालउ सींचा ❀ मीन जिअनहित वारि उलीचा ॥ ८ ॥

यदि तिम्रो यस्तै अतिदुष्ट रुचि (खायश) थियो भने जन्मने वित्तकै मलाई किन मारिनौ ? । तिमीले रुख काटेर पालुवामा पानी छर्कन लाग्यौ ? माछालाई बचाउनाका निमित्त पानी पोख्यौ ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा--हंसवंश दशरथ जनक, राम लषन से भाई।
जननी तू जननी भई, विधिसन कछु न वसाई ॥१६२॥

मेरो खान्दान सूर्यवंश, मेरा पिता दशरथ, मेरा दाज्यूभाई राम-लक्ष्मणजस्ता, हाय! हाय! आमा तिमी जन्मदात्री जननी भयौ नि? विधातासँग केही जोर चल्दो रहेनछ ॥ १६२ ॥

चौ०-जवतैं कुमतिकुमतजिअ ठएउ ❀ खण्डखण्ड होइ हृदय न गयउ ॥ १ ॥
वर मागत मनभइ नहि पीरा ❀ गरि न जीह मुह परेउ न कीरा ॥ २ ॥

ए कुवुद्धि! जव तेरा मनमा यस्तो कुवुद्धि उब्ज्यो, त्यसै-वेलामा तेरो हृदय टुक्रा टुक्रा भएर फाटेन [अपसोस?] २ वर माग्दा-खेरी तेरा मनमा कत्ति दर्द भएन? [वडो अपसोस!] तेरो जिभ्रो झरेन [वढो अपसोस!] तेरा मुखमा किरा परेनन् [वडो अपसोस!] ॥ १ ॥ २ ॥

भूप प्रतीति तोरि किमि कीन्ही ❀ मरनकाल विधिमति हरिलीन्ही ॥ ३ ॥
विधिहु न नारिहृदयगति जानी ❀ सकलकपट अघअवगुन खानी ॥ ४ ॥

महाराजले तेरो विश्वास कसरी गर्नुभयोहोला? विधाताले मर्नेवेलामा वहाँको वुद्धि हरेछन् ॥ विधाताले पनि स्त्रीका-हृदयको दौड जानेका छैनन्, त्यो हृदय सकल-कपट, सकल-पाप, सकल दुर्गुणको खानी रहेछ ॥ ३ ॥ ४ ॥

सरल सुसील धरम रत राऊ ❀ सो किमि जानै तीय सुभाऊ ॥ ५ ॥
अस को जीवजन्तु जगमाहीं ❀ जेहि रघुनाथ प्रानप्रिय नाहीं ॥ ६ ॥

महाराज सरलचित्त भएका, सुशील, धर्मतत्पर हुनुहुन्थ्यो, स्त्रीको स्वभाव वहाँले कसरी जान्नु हुन्थ्यो ॥ ३ ॥ जसलाई रघुनाथजी प्राणजस्ता प्यारा हुनुहुँदैनथ्यो, त्यस्तो जीवजन्तु जगतमा को छ? ॥ ४ ॥

भे अति अहित राम तेउ तोही ❀ को तूँ अहसि सत्य कहु मोही ॥ ७ ॥
जो हसि सो हसि मुहमसि लाई ❀ आँखिओट उठि बैठहि जाई ॥ ८ ॥

उनै-राम तेरा अत्यन्त अहित (शत्रु) भए?, तँ को होस्?, मलाई साँचो वता ॥५॥ तँ जो होस् सोही हो, [जो सुकै हो] मुखमा मसी घसेर, मेरा सामुन्नेवाट उठेर मेरा आँखाले नदेखिने ठाउँमा गएर, वस् ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा—रामविरोधी हृदयतें, प्रगट कीन्ह विधि मोहिं।
मो समान को पातकी, वादि कहौं कछु तोहिं ॥१६३॥

रामचन्द्रको विरोधी भएका तेरा हृदयवाट विधाताले मलाई प्रकट गरे। मसमानको-पापी को होला? तँलाई मैले जो कुछ भने त्यो व्यर्थ हो" ॥ १६३ ॥

चौ०—सुनि सत्रुघन मातु कुटिलाई ❀ जरहिं गात रिसि कछुनवसाई ॥ १ ॥
तेहि अवसर कुबरी तह आई ❀ वसन विभूषन विविध वनाई ॥ २ ॥

आमाकैकेयीको कुटिलपना सुनेर शत्रुघ्नको शरीर रीसले पोलिन लाग्यो रीस-थाम्नलाई केही जोर चलेन ॥ १ ॥ यहीवेलामा नानाप्रकारका वस्त्र र गहनाले सिंगारिएर कुबरी (कुब्जा-मंथरा) त्यहीँ आईपुगी ॥ २ ॥

लखि रिसिभरेउ लषन लघु भाई ❀ वरत अनल घृत आहुति पाई ॥ ३ ॥
हुमकि लात तकि कूबर मारा ❀ परि मुह भरि महि करत पुकारा ॥ ४ ॥

त्यसलाई देख्ता रिसाई रहेका लक्ष्मणजीका-भाई—शत्रुघ्नजीको रीस वलि रहेको आगो घिउको आहुति पाउँदा बढेझैं वढ्यो ॥ ३ ॥ शत्रुघ्नजीले उफ्रेर त्यसको कूबर (पिठिउँको मांसपिण्ड) ताकीकन एकलात जमाउनुभयो त्यो वदमाश चिच्याउँदै मुखको भर परेर जमीनमा पछारिई ॥ ४ ॥

कूबर टूटेउ फूट कपारू ❀ दलित दसन मुख रुधिर प्रचारू ॥ ५ ॥
आह ! दइअ मैं काह नसावा ❀ करतनीक फल अनइस पावा ॥ ६ ॥

त्यसको कूबर (पृष्ठमांसपिंड) फूट्यो, कपाल (टाउको) पनि फूट्यो, दाँत चकनाचूर भए, मुखवाट रगत वग्नलाग्यो ॥ ५ ॥ ऐय्या ! हेदैव ! मैले के विगार गरें, भलोगर्दा कुभलाको फल पाएं" [भन्नलागी] ॥ ६ ॥

सुनिरिपुहन लखि नखसिखखोटी ❀ लगे घसीटन धरिधरि झोंटी ॥ ७ ॥
भरत दयानिधि दीन्ह छुडाई ❀ कौसल्या पहिंगे दोउ भाई ॥ ८ ॥

त्यसको त्यो कुरा सुन्दा त्यसलाई पाउका नखका टुप्पा-देखि चुल्ठाका टुप्पासम्म खोटी (दोषपूर्ण) देखेर (जानेर) शत्रुघ्नजी त्यसको चुल्ठामा समाती-समातीकन घसीट्न (लछार-पछार पार्न) लाग्नुभयो ॥ ७ ॥ दयानिधान-भरतजीले छोडाईदिनुभयो । अनि दुवै भाई कौसल्याका समीप जानुभयो ॥ ८ ॥

दोहा—मलिन वसन विवरन विकल, कृस सरीर दुखभार ।
कनक कलपवर वेलिवन, मानहुँ हनी तुषार ॥१६४॥

कौसल्याले पहिरेको वस्त्र मैलो थियो, वहाँको चेहरा विरूप थियो, दुःखका बोझाले शरीर दुल्लो र व्याकुल थियो । कौशल्या मानौं-तुषाराले-मारेको (सुकाएको) सुवर्णका कल्पलताका लहरा हो कि ? [भन्ने भान पार्ने हुनुभएको थियो] ॥ १६४ ॥

चौ०—भरतहिं देखि मातु उठिधाई ❀ मुरछित अवनि परी झईं आई ॥ १ ॥
देखत भरत विकल भए भारी ❀ परे चरन तन दसा विसारी ॥ २ ॥

माता-कौसल्या भरतजीलाई देख्नाका-साथ उठेर दौडनु भयो [तर] झाईं आएर [रिङटा लागेर झ्याम्म कालो देखेर] मूर्छा परीकन भईंमा पछारिनु भयो ॥ १ ॥ त्यो

अवस्था देखनाका साथ भरतजीले अत्यन्त व्याकुल भएर शरीरको शुद्धिवुद्धि विर्सेर कौसल्याको पाउमा छाँद हाल्नुभयो ॥ १ ॥

मातु ! तात कहँ देहि देखाई ❀ कहँ सियराम लषन दोउ भाई ॥ ३ ॥
कइकइ कत जनमी जगमाझा ❀ जौं जनमित न भइ काहेन वाँझा ॥ ४ ॥

[भरतजी भन्नुहुन्छ] हेमाता ! पिताजी कहाँ हुनुहुन्छ ? देखाइदिनुहोस् । सीताजी कहाँ हुनुहुन्छ ? राम-लक्ष्मण दुई-भाई कहाँ हुनुहुन्छ ? ॥ ३ ॥ जगत्का वीचमा कैकेयी किन जन्मेकी ? यदि जन्मीहालीथी ता वाँझी किन भइन ? ॥ ४ ॥

कुल कलङ्क जेहि जनमेउ मोही ❀ अपजस भाजन प्रियजन द्रोही ॥ ५ ॥
को त्रिभुवन मोहिसरिसअभागी ❀ गतिअसितोरिमातु जेहिलागी ॥ ६ ॥

जुन कैकेयीले कुलाङ्गार, अपजसको पात्र, प्रियजनद्रोही मलाई जन्माई । तीन लोकमा मजस्तो अभागी को होला ? हेमाता ! जस्का निंति हजुरको यो गति भयो ॥ ५ ॥ ६ ॥

पितु सुरपुर, वन रघुवर केतू ❀ मैं केवल सव अनरथ हेतू ॥ ७ ॥
धिग मोहि भएउँ वेनुवनआगी ❀ दुसह दाह दुख दूषन भागी ॥ ८ ॥

पिताजी स्वर्ग तर्फ,रघुवंशका ध्वजा-रामचन्द्र जङ्गलतर्फ जानुभयो । यो सवै अनर्थको-कारण फगत मै भएं ॥ ७ ॥ म वंशाग्नि (वंशरूपी वाँसको आगो) भएको, खपीनशक्नु ताप, दुःख, दोष यिनको आश्रय भएँ ॥ ८ ॥

दोहा–मातु भरतके वचन मृदु, सुनि पुनि उठी सँभारि ।
लिए उठाइ लगाइ उर, लोचन मोचति वारि ॥१६५॥

माता-कौसल्या भरतजीका कोमलवचन सुनेर सह्मालिएर फेरि उठनुभयो । वहाँले भरतजीलाई उठाएर आँखावाट वरवर आँसु गिराउदै छातीमा लगाउनुभयो ॥ १६५ ॥

चौ०–सरल सुभाय मायहियलाये ❀ अतिहितमनहुँ रामफिरि आये ॥ १ ॥
भैंटेउ वहुरि लषन लघुभाई ❀ सोक सनेह न हृदय समाई ॥ २ ॥

सरल-स्वभाव भएकी माता कौशल्याले मानौं फर्केर आएका रामचन्द्र हुन् ? भन्ने संझेर भरतजीलाई अत्यन्त-प्रेमले गलामा लगाउनुभयो ॥ १ ॥ फेरि लक्ष्मणका-छोटा-भाई शत्रुघ्नलाई भेट्नुभयो, वहाँका हृदयमा शोक र स्नेह अटाएन ॥ २ ॥

देखि सुभाउ कहत सवकोई ❀ राम मातु अस काहेन होई ॥ ३ ॥
माता भरत गोद वैठारे ❀ आँसु पोछि मृदु वचन उचारे ॥ ४ ॥

कौसल्याको स्वभाव देखेर सवैजना "रामजीकी आमा यस्ती किन हुनुहुन्नथ्यो ?" भन्न लागे ॥ ३ ॥ अनि कौसल्या-माताले भरतजीलाई काखमा वसाउनु भयो, आँसुपुछेर नरम-वचन वोल्नुभयो ॥ ४ ॥

अजहुँ वत्स ! वलि धीरज धरहू ❀ कुसमय समुझि सोक परिहरहू ॥ ५ ॥

जनि मानहु हिय हानि गलानी ❀ काल करमगति अघटित जानी ॥ ६ ॥
काहुहि दोष देहु जनि ताता ! ❀ भा मोहि सवविधि वाम विधाता ॥ ७ ॥
जो एतेहु दुख मोहि जिआवा ❀ अजहुँ को जाने का तेहि भावा ॥ ८ ॥

वावु ! भरत ! [तिम्रो वलैया लिन्छु] अझ-पनि धैर्य धारण गर, कुसमय (वेमौका) संझेर शोक छाड ॥ ५ ॥ काल र कर्मको गतिलाई अनिवार्य जानेर मनमा इष्टहानि भएको ग्लानि नमान ॥ ६ ॥ वावू ! कसैल,ई दोष नदेऊ। सवतरहवाट मेरा ऊपर दैव प्रतिकूल भयो ॥ ७ ॥ जुनदैवले यत्रो दुःख पर्दा-पनि मलाई बचाइराखेको छ, त्यो दैवलाई अझ के गर्न मन लागेको छ ? त्यो कुरा को जान्दछ ? ॥ ८ ॥

दोहा–पितु आयसु भूषन वसन, तात ! तजे रघुवीर ।
विसमउ हरष न हृदय कछु, पहिरे वल्कल चीर ॥१६६॥

वावू ! रामचन्द्रले पिताका आज्ञाले गहना वस्त्र त्याग गरे। तिनका हृदयमा हर्ष-विषाद केही छैन, वृक्षका वोक्राको वस्त्र पनि पहिरे ॥ १६६ ॥

चौ०-मुख प्रसन्न मन रङ्ग न रोषू ❀ सवकर सवविधि करिपरितोषू ॥ १ ॥
चले विपिन सुनि सिय सँगलागी ❀ रहइ न रामचरन अनुरागी ॥ २ ॥

तिनको मुख प्रसन्न थियो, मनमा राग र द्वेष थिएन, सवतरहवाट सवैलाई सन्तुष्ट (राजी) पारेर ती जङ्गल गए। खवर सुन्नाका-साथ सीता साथ लागिन्, रामचरणानुरागिणी-सीता भरमग्दूर वुझ्काउँदा पनि घरमा वसिनन् ॥ १ ॥ २ ॥

सुनतहि लषन चले उठि साथा ❀ रहहिं न जतन किये रघुनाथा ॥ ३ ॥
तव रघपति सवही सिरनाई ❀ चले सँग सिय अरु लघुभाई ॥ ४ ॥

खवरसुन्नाका साथ उठेर लक्ष्मण साथ लागेर गए। रामले यत्न गरेथे, तर ती घरमा रहेनन् ॥ ३ ॥ अनि रामचन्द्र सवैलाई यथोचित प्रणाम गरेर साथमा सीता-र-भाई-लक्ष्मणलाई लिईकन हिंडे ॥ ४ ॥

राम लषन सिय वनहिं सिधाए ❀ गइउँ नसंग नप्रान पठाए ॥ ५ ॥
एह सव भा इन्ह आँखिन्ह आगे ❀ तउ नतजा तनु जीव अभागे ॥ ६ ॥

राम, लक्ष्मण, सीता वन गए। परन्तु म सँग गइन, मैले प्राणलाई पनि साथ पठाइदिइन। यिनै आँखाका अगाडि यी सवै घटना भए। तैपनि अभागी प्राणले यो-शरीरलाई छाडेनन् ॥ ५ ॥ ६ ॥

मोहि न लाज निज नेह निहारी ❀ रायसरिस सुत मैं महतारी ॥ ७ ॥
जिअइ मरइ भल भूपति जाना ❀ मोर हृदय सतकुलिस समाना ॥ ८ ॥

आफ्नो स्नेह देख्ता मलाई लाज छैन (धिक्कार हो) रामजस्तो-छोरो, मजस्ती आमा [यस्तोपनि हुँदोरहेछ हो कि ?] महाराजले भने वाँच्न पनि मर्न पनि जान्नुभएको

रहेछ [वाँचुन्ज्याल रामको मुख हेर्न पाउनुभयो, मज्जै भयो, उनैको वियोगले रामराम भन्दै मर्नु भयो, त्योपनि वहाँका-हकमा असलै भयो] मेरो हृदय-भने सयकडौं वज्रजस्तो कडा रहेछ [रामको वियोग हुदा पनी फाटेन] ॥ ७ ॥ ७ ॥

दोहा–कौसल्याके वचन सुनि, भरत सहित रनिवास ।
व्याकुल विलपत राजगृह, मानहुँ शोक निवास ॥१६७॥

कौसल्याका वचन सुनेर भरतसहित रनिवास (अन्तःपुर) व्याकुल भईकन विलाप गर्न लाग्यो । राजमहल ता मानौं शोकमहल भयो ॥ १६७ ॥

चौ०-विलपहिंविकल भरतदोउभाई ❀ कौसल्या लिए हृदय लगाई ॥ १ ॥
भाँति अनेक भरत समुझाए ❀ कहि विवेक मय वचन सुनाए ॥ २ ॥

दुवैभाई व्याकुल भएर विलाप गर्न लाग्नुभयो र कौसल्याले उठाएर हृदयमा लाउनुभयो ॥ १ ॥ अनेकप्रकारले विवेकपूर्ण भएका वचन सुनाएर भरतलाई संझाउनुभयो ॥ २ ॥

भरतहु मातु सकल समुझाई ❀ कहि पुरान श्रुति कथा सुहाई ॥ ३ ॥
छल विहीन सुचि सरल सुवानी ❀ बोले भरत जोरि जुग पानी ॥ ४ ॥

भरतजीले पनि पुराण-र-वेदका सुन्दर-कथा सुनाएर सबै-माताहरूलाई संझाउनु भयो ॥ ३ ॥ [वहाँले फेरी] दुईहात जोरेर छलकपट-रहितभएका पवित्र सरल मधुर वचन बोल्नुभयो ॥ ४ ॥

जे अघ मातु पिता सुत मारे ❀ गाइगोठ महिसुर पुर जारे ॥ ५ ॥
जे अघ तिय बालक बध कीन्हे ❀ मींत महीपति माहुर दीन्हे ॥ ६ ॥

“मातृहत्या, पितृहत्या, पुत्रहत्या गर्दा, गाईको गोठ, र ब्राह्मणको वस्ती (टोला) जलाउँदा, जो पाप लाग्दछ, स्त्रीवध, बालकवध, गर्दा र, मित्रलाई राजालाई विष खुवाउँदा जो पाप लाग्दछ–॥ ५ ॥ ६ ॥

जे पातक उपपातक अहहीं ❀ करम वचन मन भव कवि कहहीं ॥ ७ ॥
ते पातक मोहि होउ विधाता ! ❀ जौं एह होइ मोर मत माता ! ॥ ८ ॥

जो जो कायिक. वाचिक, मानसिक यस्ता तीनप्रकारका कविले कहिएका पातक उपपातक छन्, आमा ! यदि यो कुरामा [रामजीलाई वनवास, मलाई राज्य दिलाउना मा] मेरो मत [राय] रहेछ भने ती [पूर्वोक्त] पाप मलाई लागून् है । हेविधाता ! [तिमिलाई साछी राखेर शपथ गर्दछु] ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा–जे परिहरि हरिहर चरन, भजहिं भूतगन घोर ।
तेहि कइ गति मोहि देउ विधि, जौं जननी ! मत मोर ॥१६८॥

हेजननि ! यसकुरामा मेरो संमति रहेछ भने, जो मानिस हरि-हरका-चरणलाई

छाडेर घोर [भयंकर = तामसी] भूतगणको भजन गर्दछन्, तिनको गति विधाताले मलाई दिउन् ॥ १६८ ॥

चौ०–बेचहिं वेद धरम दुहि लेहीं ❀ पिसुन पराय पाप कहि देहीं ॥ १ ॥
कपटी कुटिल कलह प्रिय क्रोधी ❀ वेद विदूषक विश्वविरोधी ॥ २ ॥
लोभी लंपट लोलुप चारा ❀ जे ताकहिं परधन परदारा ॥ ६ ॥
पावौं मैं तिन्हकै गति घोरा ❀ जौं जननी ! एह्न संमत मोरा ॥ ४ ॥

आमा ! यो-कुरा मेरो संमत [रायले भएको] रहेछ भने–जो वेदं वेच्तछन्, जो धर्मलाई दुहिलिन्छन् (दुहुन्छन्), जो छुल्याईं गर्दछन्, जो अर्काको पाप प्रकट गरिदिन्छन्, जो कपटी कुटिल कलह-प्रिय-क्रोधी भएर वेदलाई दूषित गर्दछन् [यथाभावी अर्थ गरेर वेदको तात्पर्यको विरुद्ध कुरा गरी वेदलाई वरवाद पार्दछन्] जो जगत्का विरोधी छन् ॥ १ ॥ २ ॥ जो लोभी विषयलंपट, लालची, धूर्त छन्, जो परधनलाई र परस्त्रीलाई ताक्तछन्, तिनिहरूको घोर गति (पापफल) म पाउँ ॥ ३ ॥ ४ ॥

जे नहिं साधु संग अनुरागे ❀ परमारथ पथ विमुख अभागे ॥ ५ ॥
जे न भजहिं हरि नरतनु पाई ❀ जिन्हहिं न हरिहर सुजस सुहाई ॥ ६ ॥
तजि श्रुतिपन्थ वामपथ चलहीं ❀ वंचक विरचि वेष जग छलहीं ॥ ७ ॥
तिन्हकै गति मोहि संकर देऊ ❀ जननी ! जौं एह्न जानऊँ भेऊ ॥ ८ ॥

जसले सत्संगमा प्रेम गरेको छैन, जो अभागी परमार्थका मार्गवाट विमुख छन् [परमार्थको चर्चै गर्दैनन्, फगत लौकिक व्यवहारले जिन्दगी विताउँदछन्] ॥ ५ ॥ जो मनुष्यको चोला पाएपछि पनि हरिभजन गर्दैनन्, जसलाई हरिहरको यश (सुकीर्ति) मनपर्दैन ॥ ६ ॥

जो वैदिक-मार्ग छाडेर वाममार्गमा चल्दछन्, जो ठग फगत भेष रचेर जगतलाई ठग्दछन्, आमा ! यदि मैले यो भेद (षड्यन्त्र) जानेको रहेछ भने शंकरजी तिनैको गति मलाई दिउन् ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा--मातु भरतकै वचन सुनि, साँचे सरल सुभाय ।
कहति रामप्रिय तात ! तुह्म, सदा वचन मन काय ॥१६९॥

माताकौसल्याले भरतजीका साँचा सरल स्वाभाविक वचन सुन्नुभयो र भन्नुभयो “वावू ! भरत ! तिमी रामजीका मनसा कर्मणा वाचा प्यारा छौ ॥ १६९ ॥

चौ०–रामहुँ प्रानतें प्रान तुह्मारे ❀ तुह्म रघुपतिहिं प्रानतै प्यारे ॥ १ ॥
विधु विष चवइ स्रवइ हिम आगी ❀ होइ वारिचर वारि विरागी ॥ २ ॥

---

(१) द्रव्य लिएर कुपात्रलाई पढाउँदा वेद वेचिन्छ । विना-द्रव्य सत्पात्रलाई वेदपढाउँदा ब्रह्मयज्ञगरेको फल पाइन्छ ।

(२) कन्यालाई र गाईलाई वेच्ता धर्मदुहेको पाप लाग्दछ ।

भए ज्ञान वरु मिटै न मोहू ❀ तुम्ह रामहिं प्रतिकूल न होहू ॥ ३ ॥
मत तुम्हार एह जो जग कहहीं ❀ सो सपनेहुँ सुख सुगति न लहहीं ॥ ४ ॥

राम तिम्रा प्राणका-प्राण (प्राणाधार) छन्, तिमी रामका प्राणभन्दा प्यारा छौ ॥ १ ॥ वावु ! वरू कदाचित् चन्द्रमावाट विष वग्न लागोस्, हिउँवाट आगो फैलिन लागोस्, जलचर-प्राणी जलदेखि विरक्त होओस्, वरू ज्ञानहुँदा-पनि मोह नमेटियोस्, परन्तु तिमी कुनैहालतमा रामका प्रतिकूल (वर्खिलाफ़) हुनेछैनौ ॥ २ ॥ ३ ॥ यो मत तिम्रो हो भनेर [भरतले संमति दिंदा कैकेयीका षड्यन्त्रले राम घपिए भनेर] जो मानिस भन्ला त्यो सपनामा-पनि सुख र सद्गति पाउनेछैन [नरकनिवासको दुःख भोग्नेछ] ॥ ४ ॥

अस कहि मातु भरत सिय लाए ❀ थन पय स्रवहिं नयन जल छाये ॥ ५ ॥
करत विलाप वहुत एहि भाँती ❀ वैठेहि वीति गई सव राती ॥ ६ ॥

यसो भनेर कौसल्यामाताले भरतलाई हृदयमा लाउनुभयो। [त्यसवेलामा कौसल्याको] स्तनवाट दूद चुहुन लाग्यो, वहाँका नजरमा जल भरियो ॥ ५ ॥ यस्ताप्रकारले धेरै विलाप गर्दा-गर्दै, वसेकोवस्यै सव-रात वितिसक्यो ॥ ६ ॥

वामदेउ वसिष्ठ तव आए ❀ सचिव महाजन सकल बोलाये ॥ ७ ॥
मुनि वहु भाँति भरत उपदेसे ❀ कहि परमारथ वचन सुदेसे ॥ ८ ॥

अनि वामदेव र वसिष्ठ-मुनि आए, तिनले मन्त्रीहरूलाई र सवै-महाजनहरूलाई वोलाए। मुनिले भरतजीलाई असल असल-परमार्थका-वचन भनेर धेरैतरहले उपदेश गरे ॥ ७ ॥ ८ ॥ [कस्तो उपदेश भने]

दोहा--तात ! हृदय धीरज धरहु, करहु जो अवसर आज ।
उठे भरत गुरु वचन सुनि, करन कहेउ सव साज ॥१७०॥

"वावु ! भरत ! हृदयमा धैर्यधारण गर्नुहोस्, आज जो अवसर (समय) छ, तदनुसारको काज गर्नुहोस्" गुरुको यस्तो वचन सुनेर भरतजी उठ्नुभयो र [अन्त्येष्टिको] सवै-सर्जाम तयार गर्न आज्ञा दिनुभयो ॥ १७० ॥

चौ०–नृपतन वेदविहित अन्हवावा ❀ परमविचित्र विमान वनावा ॥ १ ॥
गहि पग भरत मातु सव राखीं ❀ रहीं राम दरसन अभिलाषीं ॥ २ ॥

वेदोक्तविधिले राजाको लाशलाई स्नान गराए, अति-विचित्र विमान (खट) वनाए। सती·जान तयार भएका सवै-आमालाई पाऊ परेर भरतजीले संझाईवुझाईकन घरैमा राख्नुभयो, तिनी-हरू-पनि रामदर्शनका अभिलाषाले घरैमा रहे ॥ १ ॥ २ ॥

चन्दन अगरभार वहु आए ❀ अमित अनेक सुगन्ध सुहाए ॥ ३ ॥
सरजुतीर रचि चिता वनाई ❀ जनु सुर पुर सोपान सुहाई ॥ ४ ॥

चन्दन र धूपी भारीका-भारी आए, अनेकप्रकारका कर्पूर-प्रभृति-सुगन्ध-पदार्थ

वेगिन्ती आए ॥ ३ ॥ सरयूनदीका तीरमा अमरावती-नगरीतर्फ जाने राम्रो सिंढी हो की भने जस्तो सुन्दर चिता रचेर तयार गरियो ॥ ४ ॥

एहि विधि दाह क्रिया सब कीन्ही ❀ विधिवत न्हाइ तिलांजलि दीन्ही ॥ ५ ॥
सोधि सुमृति सब वेद पुराना ❀ कीन्ह भरत दसगात विधाता ॥ ६ ॥

यस्ता-तरहले भरतजीले सवै दाहक्रिया गर्नुभयो र विधिपूर्वक स्नान गरेर तिलाञ्जलि दिनुभयो। श्रुति-स्मृति-पुराणको प्रमाण लिएर दशगात्रको विधान समाप्त गर्नु भयो ॥५॥ ६ ॥

जहँ जस मुनिवर आयसु दीन्हा ❀ तहँ तस सहस भाँति सव कीन्हा ॥ ७ ॥
भए विसुद्ध दिए सब दाना ❀ धेनु बाजि गज वाहन नाना ॥ ८ ॥

मुनिवर-वसिष्ठजीले जहाँ जस्तो आज्ञा दिए, त्यहाँ त्यसैगरी हजारौं-प्रकारले सवैकाम भरतजीले गर्नु भयो। गर्नुपने सवै-गोदान, अश्वदान, गजदान, वाहनदानइत्यादि दान गरेर शुद्ध हुनुभयो ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा--सिंघासन भूषन बसन, अन्न धरनि धन धाम।
दिए भरत लहि भूमिसुर, भे परिपूरन काम ॥१७१॥

भरतजीले सिंहासन, भूषन, वस्त्र, अन्न, भूमि, धन, गृह दान गर्नुभयो, त्यो पाएर ब्राह्मण संतुष्ट भए ॥ १७१ ॥

चौ०-पितुहित भरत कीन्हि जस करनी ❀ सो मुख लाख जाइ नहि वरनी ॥ १ ॥
सुदिन सोधि मुनिवर तव आए ❀ सचिव महाजन सकल बोलाए ॥ १ ॥

पिताका निमित्त भरतजीले जस्तो क्रियाकर्म गर्नुभयो लाख-मुखले पनि त्यो वर्णन गर्न शक्दिन ॥ १ ॥ अनि असल-साइत ठहराएर मुनीश्वरहरू आए तिनीहरूले मन्त्रीहरूलाई र महाजनहरूलाई बोलाए ॥ २ ॥

× × ×

वैठे राजसभा सब जाई ❀ पठए वोलि भरत दोउ भाई ॥ ३ ॥
भरत वसिष्ठ निकट वैठारे ❀ नीतिधरम मय वचन उचारे ॥ ४ ॥

सवैजना गएर राजाका सभा (बैठक) मा वसे, अनि भरतलाई भाईसहित बोलाई पठाए। वसिष्ठजीले भरतलाई आफ्ना नगीचमा वसाए र नीतिमय र धर्ममय वचन वोले ॥ ३ ॥ ४ ॥

प्रथम कथा सव मुनिवर वरनी ❀ कइकइ कुटिल कीन्हि जसि करनी ॥ ५ ॥
भूप धरम व्रत सत्य सराहा ❀ जेहि तनु परिहरि प्रेम निवाहा ॥ ६ ॥

पहिले ता मुनिवर-वसिष्ठले जुनतरहले कुटिल-कैकेयीले जस्तो कारवाई गरिन् त्यो सवै कुराको वर्णन गरे। अनि जसले शरीर परित्याग गरेर प्रेमको निर्वाह गरे (प्रेम

कायम राखे] त्यस्ता ती महाराज दशरथको धर्मनिष्ठा, नियमनिष्ठा, सत्यनिष्ठाको तारीफ गरे ॥ ५ ॥ ६ ॥

कहत राम गुन सील सुभाऊ ❀ सजल नयन पुलकेउ मुनिराऊ ॥ ७ ॥
बहुरि लषन सिय प्रीति बखानी ❀ सोक सनेह मगन मुनि ज्ञानी ॥ ८ ॥

मुनिराज-वसिष्ठजी रामचन्द्रजीका गुण, शील, स्वभावको वर्णन गर्दा अश्रुपूर्णनेत्र (आँखाभरी आँसु भरिएका) र पुलकित (शरीरभरी रोमाञ्च उठेका) भये ॥ ७ ॥ फेरि लक्ष्मण-र-सीताको प्रीति वर्णन गरे, त्यसवेलामा ता वसिष्ठमुनि ज्ञानी थिए ता पनि शोक प्रवाहमा र स्नेहप्रवाहमा चुर्लुम्म डुबे ॥ ८ ॥

दोहा—सुनहु भरत ! भावी प्रबल, बिलखि कहेउ मुनि नाथ ।
हानि लाभ जीवन मरन, जस अपजस विधि हाथ ॥१७२॥

मुनीश्वर-वसिष्ठले दुःखित भएर भने—"भरतजी ! सुन्नु होस्, भावी बलवान् छ, हानि-लाभ, जीवन-मरण, सुयश-दुर्यश, सबै विधाताको हातमा छ ॥ १७२ ॥

चौ०-अस विचारि केहि देइअ दोषू ❀ व्यर्थ काहिपर कीजिअ रोषू ॥ १ ॥
तात ! विचार करहु मनमाहीं ❀ सोच जोग दसरथ नृप नाहीं ॥ २ ॥

यस्तो विचार गर्दा कसलाई दोष दिने ?, कसका ऊपर व्यर्थ रीस गर्ने ? ॥ १ ॥ वावु ! मनमा विचार गर्नुहोस्, महाराज-दशरथ शोकयोग्य हुनुहुन्न ॥ २ ॥

सोचिअ विप्र जो वेद विहीना ❀ तजि निजधरम विषय लयलीना ॥ ३ ॥
सोचिअ नृपति जो नीति न जाना ❀ जेहि न प्रजा प्रिय प्रान समाना ॥ ४ ॥
सोचिअ वयस कृपन धनवानू ❀ जो न अतिथि सिवभगति सुजानू ॥ ५ ॥
सोचिअ सूद्र विप्र अवमानी ❀ मुखर मान प्रिय ज्ञान गुमानी ॥ ६ ॥
सोचिअ पुनि पतिवञ्चक नारी ❀ कुटिल कलह प्रिय इच्छाचारी ॥ ७ ॥
सोचिअ वटु निजव्रत परिहरई ❀ जो नहिं गुरु आयसु अनुसरई ॥ ८ ॥

वाबु ! भरत ! जो ब्राह्मण वेदहीन छ, आफ्नु धर्मकर्म छाडेर विषयभोगमा लवलीन (लंपट) छ, त्यसको शोक गर्नुपर्दछ [हाय ! हाय ! अब यिनको के गति होला नी ? भन्नुपर्दछ] ॥३॥ जो राजा भएर नीति जान्दैन, जसलाई आफ्ना प्रजा प्राणसमान प्यारा लाग्दैनन् त्यो-राजाको शोक गर्नुपर्दछ [हाय ! हाय ! अब यिनको के गति होला नी ? भन्नुपर्दछ]॥४॥

जो धनवान वैश्य भएर कृपण (वद्धमुष्टि) रहन्छ, अतिथिसेवामा र शिवभक्तिमा राम्रो होश राख्तैन त्यसको शोक गर्नुपर्दछ [हाय ! हाय ! विचारो वैश्य ठग्दाठग्दा यहाँ पनि ठगियो वहाँपनि ठगियो नी ! भन्नुपर्दछ] ॥ ५ ॥

जो शूद्र भएर ब्राह्मणको अपमान गर्दछ, बढेर बोल्दछ, मानप्रिय (मान मनपर्ने) छ,

ज्ञानको घमंड गर्छ, त्यसको शोक गर्नु पर्छ [हाय ! हाय ! कठैवरी ! यो नीचको नीचता (अधःपात = अवनति) अझ वढन लाग्यो नी ! भन्नुपर्दछ] ॥ ६ ॥

जो स्त्री भएर पतिलाई ठग्दछे (पतिका आँखामा छारो छर्कन्छे) कुटिल कलह-प्रिया, स्वेच्छाचारिणी छ, त्यसको शोक गर्नुपर्दछ [हाय ! हाय ! अव यो अवला कति वलाई पाउली नी ! भन्नुपर्दछ] ॥ ७ ॥

जो वटु (ब्रह्मचारी) भएर आफ्नो ब्रह्मचर्यव्रत छाड्दछ, आफ्ना गुरुको आज्ञानुसार चल्दैन त्यसको शोक गर्नुपर्दछ [हाय ! हाय ! यो ठीटो त्यसै वरवाद भयो नी भन्नुपर्दछ] ॥ ८ ॥

दोहा—सोचिअ गृही जो मोहवस, करइ करम पथ त्याग ।
सोचिअ जती प्रपञ्चरत, विगत विवेक विराग ॥१७३॥

जो गृहस्थ भएर पनि अज्ञानवश भएर कर्म–मार्गको परित्याग गर्दछ त्यसको शोक गर्नुपर्दछ । (क) जो संन्यासी भएर पनि विवेकहीन–वैराग्यहीन भएर प्रपञ्चमा लागी–रहन्छ त्यसको शोक गर्नुपर्दछ ॥ १७३ ॥ (ख)

चौ०–वैखानस सोइ सोचन जोगू ❀ तप विहाइ जेहिं भावइ भोगू ॥ १ ॥
सोचिय पिसुन अकारन क्रोधी ❀ जननि जनक गुरुबन्धु विरोधी ॥ २ ॥
सवविधि सोचिअ पर अपकारी ❀ निजतनु पोषक निरदय भारी ॥ ३ ॥
सोचनीय सवही विधि सोई ❀ जो न छाँडि छल हरिजन होई ॥ ४ ॥

जो तपस्वी भएर तपस्या छाडेर मनपरी–गरी भोग गर्दछ त्यसको शोक गर्नुपर्दछ– ॥ १ ॥ छुल्याई गर्ने, विना–कारण रिसाउने, आमा-वावु-गुरु-दाज्यू-भाइसँग विरोध गर्ने, जो छ, त्यसको शोक गर्नुपर्दछ ॥ २ ॥ अर्काको अपकार गर्ने दया नगर्ने, परिवारको पोषण नगरेर आफ्नो शरीरमात्र पोस्ने व्यक्तिको सवतरहवाट शोक गर्नुपर्दछ ॥ ३ ॥ छलकपट

(क) गृहस्थहरूले मोहवश भएर [पाखण्डीवेदान्तीहरूका सोवतले भ्रष्टबुद्धि भयेर] आफ्ना धर्मकर्म छाड्न आँटेका छन् भने, पूर्ण पछितो मानेर हात जोरीकन–"भगवन् ! गोविन्द ! वेदान्तनामले दुनियालाई भ्रष्टपार्ने पाखण्डमत देखाएर, गृहस्थ रहेर, मनोविजय नहुदैमा द्वन्द्ववाधाले व्याकुल हुने अधम अवस्थैमा मैले आफ्ना धर्मकर्म जम्मै छाड्न खोजें, त्यो अतिठुलोअपराध क्षमा गरिवक्सनुहोस्" यस्तो आशय भएको प्रार्थना गरेदेखी त्योपापको प्रायश्चित्त होला । धर्मकर्म छाडिसकेका गृहस्थले प्रायश्चित्त खोज्दै खोज्दैनन्, तिनका विपयमा वक्तव्य केहो छैन । प्रार्थनाश्लोक—

प्रदर्स्य वेदान्तमतं निजाः क्रिया अदान्तचित्तस्य सतो मुमुक्षतः ।
गृहस्थतामाश्रयतो वृहत्तमं क्षमस्व गोविन्द ! मम व्यतिक्रमम् ॥ [प्रपञ्चचर्चा]

(ख) यस्तातरहका संन्यासीलाई स्पर्श गरे-पनि प्रत्यवाय लाग्दछ भनी शास्त्रमा लेखिएको छ ।

सांसारिकसुखासक्तं ब्रह्मज्ञोऽस्मीति वादिनम् ।
कर्मब्रह्मोभयभ्रष्टं तं त्यजेदन्त्यजं यथा ॥ [गारुड]

छाडेर [शुद्धचित्तले] जो हरिजन हुँदैन (हरिभक्तितत्पर हुदैन) त्यो–मानिस सबतरहबाट शोचनीय छ ॥ ४ ॥

सोचनीय नहिं कोसल राऊ ❀ भुअन चारिदस प्रगट प्रभाऊ ॥ ५ ॥
भएउन अहहिं न अब होनिहारा ❀ भूप भरत! जस पिता तुम्हारा ॥ ६ ॥
विधि हरिहर सुरपति दिसिनाथा ❀ बरनहि सब दसरथ गुनगाथा ॥ ७ ॥

जसको प्रताप चौध–भुवनमा प्रकट छ, उस्ता–महाराज–दशरथको शोक गर्नु मुनासिब छैन। बाबु ! भरत ! तपाईंका पिता महाराज–दशरथ जस्ता हुनुभयो त्यस्ता राजा अघि पनि भएका थिएनन्, ऐले-पनि छैनन् ॥ ६ ॥ ब्रह्माजी, विष्णुभगवान्, शंकरजी, इन्द्रादि-दिक्पालहरूसमेत महाराजा–दशरथका–गुणगाथाको वर्णन गर्दछन् ॥ ७ ॥

दोहा—कहहु तात ! केहि भाँति कोउ, करहि बडाई तासु ।
राम लषन तुम शत्रुहन, सरिस सुअन सुचि जासु ॥१७४॥

बाबु ! भरत ! जसका राम–लक्ष्मण–तपाईं–शत्रुघ्न–जस्ता पवित्र–पवित्र चारचार (४।४) जना छोरा छन् , उस्ता वहाँको प्रशंसा कोही मानिस कसरी गर्नशक्तछ ? तपाईंनै भन्नुहोस् न ॥ १७४ ॥

चौ०–सब प्रकार भूपति बड़ भागी ❀ बादि विषाद करिअ तेहि लागी ॥१॥
एहिसुनि समुझि सोच परिहरहू ❀ सिर धरि राज रजायसु करहू ॥२॥

महाराज सबतरहले ठूला भाग्यवान् हुनुहुन्थ्यो, वहाँका निमित्त विषाद गर्नु व्यर्थ छ ॥ १ ॥ बाबु ! भरत ! यो-कुरा सुनेर संझेर शोक-सुर्ता छाड्नुहोस्, महाराजको आज्ञालाई शिरोपर गरेर तदनुसार गर्नुहोस् ॥ २ ॥

राय राजपद तुम्हकन दीन्हा ❀ पिता बचन फुर चाहिअ कीन्हा ॥ ३ ॥
तजे राम जेहि बचनहिं लागी ❀ तनु परिहरेउ राम बिरहागी ॥ ४ ॥

महाराजले तपाईंलाई राजगद्दी दिनुभएको छ, पिताको वचन सत्य गराउनु पर्छ– ॥ ३ ॥ त्यहीवचन सत्यगराउनाका निंती महाराजले रामजीलाई छाड्नु भयो, [रामजीलाई-मात्रै होइन] आफ्नू शरीरलाई पनि रामजीका–विरहरूपी-अग्निमा (डढाएर) छाड्नु भयो ॥ ४ ॥

नृपहि बचन प्रिय नहि प्राना ❀ करहु तात ! पितु बचन प्रमाना ॥ ५ ॥
करहु सीस धरि भूप रजाई ❀ हइ तुम्हकहँ सब भाँति भलाई ॥ ६ ॥

महाराजलाई सत्यवचन प्यारो थियो, प्राण प्यारा थिएनन् [यो कुरा वहाँका आचरणबाट बुझिएकै छ] बाबु ! भरत ! त्यस्ता पिताजीको वचनलाई प्रमाण (सत्य) गर्नुहोस् ॥ ५ ॥ महाराजको आज्ञालाई शिरोपर गरेर तदनुसार गर्नुहोस् [त्यसैले] तपाईं-लाई सबतरहबाट भलो छ ॥ ६ ॥

परसु राम पितु अज्ञा राखी ❀ मारी मातु लोग सब साखी ॥ ७ ॥
तनय जजातिहि जौवन दयऊ ❀ पितु अज्ञा अघ अजस न भयऊ ॥ ८ ॥

परशुरामले पिताको आज्ञा राखे (पालना गरे) आमालाई-समेत मारिदिए यस-कुरामा सारासंसार साक्षी छ ॥ (क) ॥ ययातिराजाका छोरा पुरुलेपितालाई आफ्नो यौवन दिए, पिताको आज्ञा मानेको हुनाले तिनलाई पाप-पनि लागेन, दुर्यश-पनि भयेन ॥७॥८॥ (ख)

दोहा—अनुचित उचित विचार तजि, जे पालिहिं पितु वयन ।
ते भाजन सुख सुजसकै, वसहि अमरपति अयन ॥१७५॥

उचित-अनुचितको विचार छाडेर जो-सकस पिताका वचनको पालन गर्दछन्, तिनीहरू सुख-र-सुयशको पात्र हुन्छन्, आखीर इन्द्रलोकमा निवास गर्दछन् ॥ १७५ ॥

(क) जमदग्नि नाम भएका अतिउग्र तपस्वी थिए । तिनकी पत्नी रेणुका नाम भएकी थिइन् । राजकन्या-ती-रेणुकाले एकदिन जल लिन नदीतर्फ गएका वेलामा गन्धर्व-र-अप्सरा-हरूको जल-विहार हुन लागेको हेर्ने—पछि लाग्दा विलम्ब गरिन् । ती विलम्ब गरेर आउँदा जमदग्नि अत्यन्त कुपित भए—"परस्त्री—परपुरुषको विहार हेर्ने यसलाईं मार" भनेर जमदग्निले आफ्ना छोराहरूलाई अह्राये, तिनीहरू मध्ये ३ भाईले आफ्नी-जननीको वध गर्न मंजुर गरेनन्, कान्छा—परशुरामले पिताको आज्ञा -मानेर आफ्नी आमाको परशु (कुठार) ले कण्ठछेद गरे, फेरि पिता-जमदग्निले "मेरो आज्ञा नमान्ने तीनैओटा-दाज्यू-हरूको पनि कण्ठच्छेद गर" भनी परशुरामलाई अह्राए, तिनले पिताको त्यो आज्ञासमेत पूर्ण गरे, तीनै-भाईलाई मारे । पछि जमदग्निले प्रसन्न भएर "वर माग" भन्दा परशुरामले आमाको र दाज्यूहरूको पुनर्जीवन मागे, महातपस्वी—जमदग्निले "तथास्तु" भन्ने-वित्तिकै मरेका-सवै-जना जस्ताकातस्ता भएर जुर्मुराउँदै उठे ।

(ख) राजाययातिले शुक्राचार्यकी छोरी देवयानीसँग विवाह गरेका थिए । दुलही—देवयानीलाई घर पठाउदा वृषपर्वादानवकी—छोरी-शर्मिष्ठा हजार (१०००) जना सुसारेलाई साथ लिएर प्रतिज्ञानुसार देवयानीको सेवागर्न साथ गएकी थिइन् । राजा-ययातिले देवयानीमा—यदु र तुर्वसु नाम भएका दुइ पुत्र पैदा गरे, देवयानीका प्रसूतिसमयमा मौका पारेर राजा-ययातिले शर्मिष्ठा (दानवकन्या) का प्रार्थनानुसार तिनी-सँग गान्धर्व विवाह गरेर द्रुह्यु अनु-पूरु नाम भएका ३ पुत्र पैदा गरीकन देवयानीका डरले तिनलाई गुप्त राखेका थिए । देवयानीले पछिवाट थाहा पाइन्, ती जङ्गिएर भुत्भुताउदै पिताशुक्राचार्यका साम्ने पतिको चुक्ली गर्न दौडिन् । "महाप्रभाव-ठूलातपस्वी-शुक्राचार्य रिसाएर के के गर्नें हुन् ?" भन्ने डरले राजा ययाति पनि देवयानीका पछिपछि शुक्राचार्यकहाँ पुगे । समाचार सुन्नाका साथ शुक्राचार्यले क्रूद्ध भएर राजा-ययातिलाई "तिमी ऐल्यै बूढा होऊ" भनी शराप दिए । राजा-ययातिले क्षमा मागेर "तपाईंकी छोरी देव-यानीसँग भोग गर्दा तृप्ति भएको थिएन, यो-सरापले म बूढो हुँदा मेरोमात्र अनिष्ट हुने भएन, तपाईंकी छोरीले पनि जन्मभरी कल्पी-रहनु-पर्ने भयो, जो आज्ञा" भनी प्रार्थना गर्दा कर्तुम्-अकर्तुम्-अन्यथाकर्तुं समर्थ भएका शुक्राचार्यले "उसोभए मैंले शरापेर भएको बुढ्याइँलाई कसैको यौवन (जवानी) सित साटेर आफ्नो इच्छा पूर्ण गर्न पाए" भनी शापोद्धार गरे । राजा-ययातिले आफ्ना छोराहरूसँग बुढ्याइँसित जवानी-साट्ने कुरा गर्दा जेठा-पाका-दाज्यूहरूले नामंजूरी गरे । पछि कान्छा-छोरा—पुरुले वावुको बुढ्याइँसित आफ्नु जवानी हर्षका साथ साटे । पिता—ययाति प्रसन्न भए, छोराको जवानी लिएर १ हजार वर्ष तिनले विषय भोग खूव गरे, अनि तिनै—पुरुलाई प्रधान साम्राज्यगद्दी दिएर वनवास गर्न गए ।

चौ०-अवसि नरेस वचन फुर करहू ❀ पालहु प्रजा सोक परिहरहू ॥ १ ॥
सुरपुर नृप पाइहि परितोषू ❀ तुह्मकहँ सुकृति सुजस नहिदोषू ॥ २ ॥

महाराजको वचनलाई अवश्यमेव सत्य गर्नुहोस्, प्रजाको पालना गर्नुहोस्, शोक-छाड्नुहोस्, स्वर्गमा-रहनु-भएको-महाराज संतोष पाउनुहुनेछ, तपाईंलाई पुण्यात्माको यश मिल्नेछ, दोष [लाग्ने] छैन ॥ १ ॥ २ ॥

वेद विदित सम्मत सबहीका ❀ जेहिपितु देइ सो पावइ टीका ॥ ३ ॥
करहु राज परिहरहु गलानी ❀ मानहु मोर वचन हित जानी ॥ ४ ॥

"पिताले जसलाई दिन्छ, त्यसैले राजतिलक पाउँछ" यो कुरा वेदमा प्रसिद्ध, लोकले मानिएको पनि छ ॥ राज्य गर्नुहोस्. ग्लानि छाड्नुहोस्, हित संझेर मेरो वचन मान्नुहोस् ॥ ३ ॥ ॥ ४ ॥

सुनि सुख लहब राम बैदेही ❀ अनुचित कहब न पण्डित केही ॥ ५ ॥
कौसल्यादि सकल महतारी ❀ तेउ प्रजासुख होहिं सुखारी ॥ ६ ॥

तपाईंले राज्य गर्न लागेको खबर सुनेर रामजी र सीताजी आनन्द मान्नुहुनेछ । कुनै-समुझदार यो-कुरालाई अनुचित भन्नेछैन ॥ ५ ॥ कौसल्यादि-आमाहरू जती छन् तिनी-हरू-पनि सन्तानले सुख पाउँदा सुखी हुनेछन् ॥ ६ ॥

मरम तुह्मार राम कर जानहिं ❀ सो सबविधि तुह्मसन भलमानहीं ॥ ७ ॥
सौंपेहु राज रामके आये ❀ सेवा करेहु सनेह सुहाए ॥ ८ ॥

बाबु ! भरत ! तपाईंको र रामजीको मर्म [प्रेमरहस्य] जसले जानेका छन् तिनीहरू सबतरहले तपाईंलाई वेस ठान्नेछन् ॥ [बरू] रामचन्द्र आए-पछि राज्य सुम्पि-दिनुहोला र प्रेमले शोभायमान-भईकन चाकरी गर्नुहोला" ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा-कीजिअ गुरु आयसु अवसि, कहहिं सचिव करजोरि ।
रघुपति आएँ उचित जस, तस तब करब बहोरि ॥१७६॥

मन्त्रीहरू हात जोरेर "गुरुको आज्ञा अवश्य गर्नुहोस्, फेरि रघुनाथजी आउनुभए पछि जों उचित होला सो गर्नु होला" भन्दथे ॥ १७६ ॥

चौ०-कौसल्या धरि धीरज कहई ❀ पूतपथ्य गुरु आयसु अहई ॥ १ ॥
सो आदरिअ करिअ हितमानी ❀ तजिअ बिषाद कालगति जानी ॥ २ ॥

धैर्य धारण गरेर कौसल्या भन्न लाग्नुभयो "पुत्र ! गुरुको आज्ञा पथ्य छ, त्यसलाई हित संझेर आदर गर, कालको गति (प्रभाव) जानेर विषाद छाड, ॥ १ ॥ २ ॥

बन रघुपति सुरपुर नरनाहू ❀ तुह्म एहिभाँति तात ! कदराहू ॥ ३ ॥
परिजन प्रजा सचिव सब अम्बा ❀ तुह्महीं सुत सबकहँ अवलम्बा ॥ ४ ॥

बाबु ! भरत । राम जंगल गए, महाराज स्वर्ग पाल्नुभयो, तिमी यसरी कातरिन

लाग्यौं। पुत्र ! नौकरचाकर, प्रजावर्ग, मन्त्रिमण्डल, सवैआमाहरू, इत्यादिसवैका एउटा तिमी अवलम्ब (आधार) छौ ॥ ३ ॥ ४ ॥

लखि विधि वाम काल कठिनाई ❀ धीरज धरहु माय वलिजाई ॥ ५ ॥
सिरधरि गुरु आयसु अनुसरई ❀ प्रजापालि परिजन दुखहरई ॥ ६ ॥

विधाताको प्रतिकूलता र कालको निष्ठुरता देखेर धैर्यधारण गर। आमा म तिम्रो वलैया लिन्छु। गुरुको आज्ञा शिरमा राखेर तदनुसार गर। प्रजाको रक्षा गरेर परिवारको दुःख हर ॥५॥६॥

गुरुके वचन सचिव अभिनन्दन ❀ सुने भरत हियहित जनुचन्दन ॥ ७॥
सुनी बहोरि मातुमृदु वानी ❀ सीलसनेह सरल रस सानी ॥ ८ ॥

यस्ताप्रकारका चन्दनजस्तै हृदयका-आनन्ददायक गुरुका वचन र मन्त्रिहरूका अभिनन्दन [राय] भरतले सुन्नुभयो। फेरि शील-र-स्नेहका रसले साँधिएका र सरल भएका, माता कौसल्याजीका कोमल–वचन पनि सुन्नुभयो ॥ ७ ॥ ८ ॥

छन्द–सानी सरल रस मातुवानी सुनि भरत व्याकुल भये।
लोचन सरोरुह स्रवन सींचत विरह उर अंकुर नये ॥
सो दसा देखत समय तेहिविसरी सवहि सुधि देहकी।
तुलसी सराहत सकल सादर सींव सहज सनेहकी ॥ ७ ॥

माताकौसल्याजीका शील-र-स्नेहका रसले साँधिएका सरल-वचन सुन्दा भरतजी व्याकुल हुनुभयो। हृदयमा भरखर उम्रेको रामविरहरूपी-अङ्कुरलाई सेचन गर्दै नेत्रकमलवाट पानीका-विन्दु टपटप चुहुन लागे। वहाँको त्यस्तो हालत देख्ता-खेरि सवैको शरीरको शुद्धि-बुद्धि हरायो। (तुलसीदास भन्दछन्) स्वाभाविक-प्रेमको त्यो सीमा (हद) लाई सवैजना आदरका साथ सह्राउन लागे ॥ ७ ॥

सोरठा–भरत कमल कर जोरि, धीर धुरन्धर धीर धरि।
वचन अमिअ जनुवोरि, देत उचित उत्तर सवहिं ॥१७७॥

धीरधुरन्धर भएका भरतजीले धैर्यधारण गर्नुभयो र हात जोरेर अमृतका रसमा डुवाएका-जस्ता मधुर-वचनले सवैलाई उचित उत्तर दिनुभयो ॥ १७७ ॥

चौ०–मोहि उपदेस दीन्ह गुरु नीका ❀ प्रजासचिव संमत सवहीका ॥ १ ॥
मातु उचित धरि आयसु दीन्हा ❀ अवसि सीसधरि चाहौंकीन्हा ॥ २ ॥

"मलाई गुरुजीले वेस उपदेश दिनुभयो, प्रजा र मन्त्रीहरू सवैको यो कुरा संमत (संमतिभएको) पनि छ। माताजीले पनि उचित संझेर यो आज्ञा दिनुभयो। म अवश्य त्यो-आज्ञालाई शिरमा राखेर तदनुसार गर्न चाहन्छु ॥ १ ॥ २ ॥

गुरुपितु मातु स्वामि हितवानी ❀ सुनिमन मुदित करिअ भलिजानी ॥३॥
उचितकि अनुचित किए विचारू ❀ धरम जाइ सिरपातक भारू ॥ ४ ॥

गुरु, पिता, माता, मालिक-यिनीहरूको हितवचन सुनेर असल संझेर मनलाई आनन्दित पार्नुपर्दछ ॥ ३ ॥ उचित हो कि ? अनुचित हो कि ? यस्तो विचार गर्न लाग्यो भने धर्म भ्रष्ट हुन्छ, शिरमा पापको वोझा पर्दछ ॥ ४ ॥

तुह्मतौ देहु सरल सिख सोई ❀ जो आचरत मोर भल होई ॥ ५ ॥
जद्यपि एह समुझतहौं नीके ❀ तदपि होत परितोष न जीके ॥ ६ ॥

तपाईहरू ता जसका अनुसार आचरणगर्दा मेरो भलो हुन्छ, त्यही सरल-शिक्षा दिनुहुन्छ। यद्यपि म यसकुरालाई भलीभाँति जान्दछु, तथापि मेरा हृदयमा सन्तोष हुँदैन [चित्त वुझ्दैन] ॥ ५ ॥ ६ ॥

अव तुह्म विनय मोरि सुनिलेहू ❀ मोहि अनुहरत सिखावन देहू ॥ ७ ॥
उत्तर देउँ छमव अपराधू ❀ दुखित दोषगुन गनहिं न साधू ॥ ८ ॥

अब तपाईहरू मेरो विन्ती सुन्नुहोस्, अनि मलाई सुहाउँदो शिक्षा दिनुहोस् ॥ ७ ॥ उत्तर दिन लागें यो अपराध क्षमा गर्नुहोला। सज्जनहरू दुःखीहरूका दोषको र गुणको गणना गर्दैनन् (वास्ता राख्तैनन्) ॥ ८ ॥

दोहा–पितु सुरपुर सियराम वन, करन कहहु मोहिराज ।
एहि ते जानहु मोर हित, कै आपन बड़ काज ॥१७८॥

पिताजी स्वर्ग पाल्नुभयो, सीताजी-र-रामजी जंगल पाल्नुभयो, तपाईंहरू मलाई राज्य गर्नाका निमित्त आज्ञा गर्नुहुन्छ ॥ [अव लौ भन्नुहोस्] यसवाट (राज्य गर्ने कामवाट) मेरो हित संझनुहुन्छ कि ? आफ्नु कुनै ठुलो काम सिद्ध होला भनी संझनुहुन्छ ? ॥ १७८ ॥

चौ०–हित हमार सियपति सेवकाई ❀ सो हरिलीन्हि मातु कुटिलाई ॥ १ ॥
मै अनुमानि दीख मनमाहीं ❀ आन उपाय मोर हित नाहीं ॥ २ ॥

मेरो हित ता सीतापति (रामचन्द्र) को सेवामा थियो [अपसोस !] त्यो-सेवालाई माताको कुटिलपनाले हरेर लियो ॥ १ ॥ मैले मनमा अन्दाज गरेर देखि-सकें अर्कोउपायले मेरो हित छैन ॥ २ ॥

सोक समाज राज केहि लेखे ❀ लषनराम सियपद विनु देखे ॥ ३ ॥
वादि वसन विनुभूषन भारू ❀ वादि विरति विनु ब्रह्मविचारू ॥ ४ ॥

लक्ष्मण, राम, सीता यिनका चरणको दर्शन पाइँदैन भने राज्यको कुन गिन्ती ? त्यस्तो राज्य ता शोकको सर्जाम हो। वस्त्र-विना [नाङ्गो रहेको छ भने] गहना व्यर्थ हो, बोझा हो। वैराग्य छैन भने ब्रह्मविचार व्यर्थ हो [विषयलंपट भएको मानिसले ब्रह्मविचारको चर्चा गर्नु समयको बरवादी हो] ॥ ३ ॥ ४ ॥

सरुज शरीर वादि बहुभोगा ❀ विनु हरिभगति जाय जपजोगा ॥ ५ ॥
जाय जीव विनु देह सुहाई ❀ वादि मोर सव विनु रघुराई ॥ ६ ॥

शरीर रोगी छ भने अनेकप्रकारका भोग व्यर्थ छन्, हरिभक्ति छैन भने जप योगाभ्यास जान्छन् (व्यर्थ छन्) प्राण छैन भने सुंदर-शरीर गयो (व्यर्थ छ) रघुनाथजीको साथ पाइन भने मेरा सवै-कुरा व्यर्थ छन् ॥ ५ ॥ ६ ॥

जाउँ रामपहिं आयसु देहू ❀ एकहि आँक मोर हित एहू ॥ ७ ॥
मोहि नृपकरि भल आपन चहहू ❀ सोउ सनेह जडतावस कहहू ॥ ८ ॥

आज्ञा दिनु होस्, म रामजीका समीप जाऊँ। यो एउटै कुरावाट मेरो हित हुन्छ [अन्यथा मेरो हित छैन] ॥ मलाई राजा गराएर आफ्नो हित चाहनुहुन्छ भने, [तपाईंहरूले मनमनले भनेको] त्यो कुरा स्नेहले पैदागरेका मूर्खताका प्रभावले भनेको हो ! ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा--कैकेइ सुअन कुटिल मति, रामविमुख गत लाज ।
तुम्ह चाहत सुख मोहवस, मोहिसे अधमके राज ॥१७९॥

म कैकेयीको छोरो हुँ, म कुटिलवुद्धि छु, म रामचन्द्र-विमुख छु, म निर्लज्ज छु, म जस्ता अधमका राज्यमा रहेर तपाईंहरू सुखको चाहना गर्नुहुन्छ भने, तपाईंहरूको त्यो-चाहना अज्ञानका-प्रभावले भएको हो ॥ १७९ ॥

चौ०--कहौं साँच सबसुनि पतियाहू ❀ चाहिअ धरमसील नरनाहू ॥ १ ॥
मोहिराज हठि देइहहु जबहीं ❀ रसा रसातल जाइहि तवहीं ॥ २ ॥

साँचो भन्दछु, सवैजना पत्याउनुहोस्। धार्मिक-मानिस राजा हुनुपर्दछ ॥ १ ॥ तपाईंहरू मलाई जवर्दस्तीले जब राज्य दिनुहुनेछ, तुरन्तै उसैवखतमा पृथ्वीमाता धसिएर रसातल जानेछन् ॥ १ ॥ १ ॥ २ ॥

मोहि समान को पाप निवासू ❀ जेहिलगि सीयराम वनवासू ॥ ३ ॥
राय रामकहँ कानन दीन्हा ❀ विछुरत गमन अमरपुर कीन्हा ॥ ४ ॥

जसका लागी सीता-र-रामजीको वनवास भयो, त्यस्तो म-वरावरको पापको-घर को होला ?। महाराजले रामजीलाई जंगल दिनुभयो, विछोड हुने वित्तिकै आफु स्वर्ग पाल्नुभयो ॥ ३ ॥ ४ ॥

मैं सठ सव अनरथकर हेतू ❀ वैठ वातसव सुनेउँ सचेतू ॥ ५ ॥
विनु रघुवीर विलोकी अवासू ❀ रहे प्रान सहि जग उपहासू ॥ ६ ॥

सवै-अनर्थको मूलकारण भएको म वदमाश सचेत भएर वसीवसीकन रामजीका वनवासका कुरा सुनी-रहेको छु, रघुनाथजीले रहित-भएका आवास (घर) देखेर पनि, दुनियाँ को उपहास (ठट्टा) सही-सहीकन यी प्राण अडि-रहेका छन् ॥ ५ ॥ ६ ॥

राम पुनीत विषयरस रूखे ❀ लोलुप भूमि भोगके भूखे ॥ ७ ॥
कहँ लगि कहौं हृदय कठिनाई ❀ निदरि कुलिस जेहि लही बडाई ॥ ८ ॥

रामजी विषयरसका विषयमा रूखा हुनु हुन्छ [वहाँलाई विषयरसको वास्ता छैन] लालची मानिस भूमिको भोग गर्न (राज्यगर्न) भूखा हुन्छन्। म आफ्ना हृदयको कठोरता

को कहाँतक वर्णन गरौं, जसले कठोरताको खूब इज्जत पाएको छ, त्यो वज्रलाई पनी मेरा कठोरताले निरादर गर्नेछ ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा–कारनते कारज कठिन, होइ दोष नहि मोर ।
कुलिस अस्थितैं उपलतैं, लोह कराल कठोर ॥१८०॥

कारण भन्दा कार्य कडा हुन्छ, यसकुरामा मेरो दोष छैन । दधीचिका हड्डीवाट वने को वज्र हड्डीभन्दा भयंकर र कठोर हुन्छ । पथ्थरवाट जन्मेको फलाम पत्थरभन्दा भयंकर र कठोर हुन्छ ॥ १८० ॥

चौ०–कैकेयी भव तनु अनुरागे ❀ पामर प्रान अघाँइ अभागे ॥ १ ॥
जौ प्रिय विरह प्रान प्रिय लागे ❀ देखब सुनव वहुत अव आगे ॥ २ ॥

यी-पापी-अभागी-पामर-प्राणलाई कैकेयीवाट-जन्मेका-शरीरमा प्रेम लाग्यो र यी-प्राण लाई प्यारा-रामको विरहनै प्यारो लाग्यो [यो कुसंगको फल] अब अगाडी धेरै-कुरा देखुला सुनुला ॥ १ ॥ २ ॥

लषन राम सिय कहै वन दीन्हा ❀ पठई अमरपुर पतिहित कीन्हा ॥ ३ ॥
लीन्ह विधवपन अपजस आपू ❀ दीन्हेउ प्रजहिं सोक संतापू ॥ ४ ॥
मोहि दीन्ह सुख सुजस सुराजू ❀ कीन्ह कैकेयी सवकर काजू ॥ ५ ॥
एहिते मोर काह अव नीका ❀ तेहि पर देव कहहु तुम्ह टीका ॥ ६ ॥
कैकेइ जठर जनमि जगमाहीं ❀ एह मोहि कहँ कछु अनुचित नाहीं ॥ ७ ॥
मोरिवात सव विधिहि वनाई ❀ प्रजा पाँच कत करहु सहाई ॥ ८ ॥

कैकेयी-महतारीले लक्ष्मण-राम-सीतालाई वन दिएर आफ्ना पतिलाई स्वर्ग पठाईकन वहाँको हित गर्नुभयो, (त्यसवावतमा) वरू आफुले वैधव्य र दुर्यश लिनुभयो, (आफूले लिनुपर्ने) शोकसन्ताप प्रजालाई दिनुभो [आफूलाई ता न शोक छ न सन्ताप छ] ॥३॥ ४ ॥ मलाई सुख, सुयश, साम्राज्य दिनुभयो, कैकेयीमहातारीले सवैको काम गर्नुभयो, यो-भन्दा मेरो भलो के वाँकी छ, जसमाथी-तपाईहरू तिलक-दिने कुरा गर्नुहुन्छ ॥ ५ ॥ ६ ॥ कैकेयी का पेटवाट संसारमा जन्म लिए-पछि मलाई यो-कुरा (राज्य लिनु) केही अनुचित छैन [अनुचितै-अनुचित-कामगर्ने-आमाका छोराले अनुचितै गर्नु उचितछ] ॥ ७ ॥ विधाताले मेरा सवै-कुरा सपारिदिएका छन्, प्रजाहरू र पञ्चहरू किन सहायता गर्दछौ ? ॥ ८ ॥

दोहा–ग्रहगृहीत पुनि वातवस, तेहि पुनि वीछी मार ।
ताहि पिआइअ वारुनी, कहहु कवन उपचार ॥ १८१॥

ग्रह (भूत) लागेको होस्, अनि वातप्रधान-सन्निपातले व्याकुल पारेको होस, फेरी

त्यसैलाई विच्छीले पनी टोकोस्, त्यसैलाई मदिरा-पनी पियाइयोस्; तो लौ भन्नुहोस्, के इलाज गर्नेहो ॥ १८१ ॥ (क)

चौ०–कैकइ सुअन जोग जग जोई ❀ चतुर विरंचि दीन्ह मोहि सोही ॥ १ ॥
दशरथ तनय राम लघु भाई ❀ दीन्हि मोही विधि वादि बडाई ॥ २ ॥

चतुर-विधाताले कैकेयीका-छोरालाई योग्य-भयेको जुन्कुरा थियो त्यही कुरा [महा संकष्ट] मलाई दिनुभयो [यस्माभने चित्त वुझायें. त्यस्तीका-छोराले संकष्ट न पाये कस्ले पाउला ?] तिनै-विधाताले "दशरथका छोरा," "रामका-छोटा भाई" यस्तो इज्जत जो दिए, त्यो दिनु व्यर्थहो [मजस्ता-अधमको त्यस्तात्यस्ता-संग नाता-संबन्ध गराईदिये-पछी विधाता लाई दुनियाँले के भल्ला ?] ॥ १ ॥ २ ॥

तुह्म सव कहहु कढावन टीका ❀ राय रजायसु सव कह नीका ॥ ३ ॥
उतर देउँ केहिविधि केहिकेही ❀ कहहु सुखेन जथारुचि जेही ॥ ४ ॥

तिमिहरूसवैजना राजतिलक गराउनु भन्दछौ, सवैलाई महाराज भएर आज्ञादिनु वेस लाग्दछ [तर म राजा हुन चाहन्न, त्यस्मा कारण जे छ त्यसविषयमा] कुनतरहले कस्कस्लाई कुन्कुन् उत्तर देउँ ? [उत्तर दिएर साध्य छ र ?] जस्लाई जे मन्पर्छ मज्ञासंग भनन ॥ ६ ॥ ४ ॥

मोहि कुमातु समेत विहाई ❀ कहहु कहिहि के कीन्ह भलाई ॥ ५ ॥
मो विनु को सचराचर माहीं ❀ जेहि सियराम प्रान प्रिय नाहीं ॥ ६ ॥

कुमाता-सहित-मलाई छाडेर (मेरी कुमाता र म वाहेक) [रामवनवासलाई] (वेस गरे) भनेर को भल्ला ?, लौ तिमिहरू नै भन ? ॥ ५ ॥ जस्लाई सीताजी-र-रामजी प्राणप्रिय छैनन्, त्यस्तो-सकस चराचरजगतमा म-वाहेक को छ ? ॥ ६ ॥

परम हानि सव कह वड लाहू ❀ अदिन मोर नहि दूषन काहू ॥ ७ ॥
संसय सील प्रेम वस अहहू ❀ सवइ उचित सव जो कछु कहहु ॥ ८ ॥

परमहानिनै सवैको ठूलोलाभ ठहरियो भने [मेरो हानिस्वरूप भयेको राज्य स्वीकार लाई तिमिहरूले आफ्नूलाभस्वरूप मान्यौ भने] यस्मा कसैको दोष छैन, मेरा दिन असल रहेन छन् ॥ ७ ॥ मेरा-ऊपरका-प्रेमको तावेदार भयेका हुनाले, के होला ? कसो होला ? भन्ने विचारले सन्देहशील भयेका छौ, सवैजना जो कुछ भन्दछौ, त्यो सवै कुरा उचितैछ ॥ ८ ॥

दोहा–राममातु सुठि सरलचित्त, मोपर प्रेम विसेखि ।
कहइ सुभाय सनेहवस, मोरि दीनता देखि ॥१८२॥

(क) कैकेयीसित मातृपुत्रको नातालाग्नु ग्रहबाधा हो । पिताको मरण सन्निपात रोग हो । रामजीको घनवास विच्छीको डंक हो । तिमिहरूले जवर्दस्ती दिन लागेको राज्य मदिरा हो । ३ आपत्ति पाउँनज्याल सम्म जिनतिन वाँचीरहेको म चौथौ-आपत्तिमा (राज्यभोगरूपी-मदिराको जवर्दस्तीसाथ पान गर्नामा) परें भने म वाँच्ने कुनै उपाय छैन, ठहरै पर्दछ ।

रामजीकी माता सुन्दर सरलचित्तवाली हुनाले मेरा ऊपर वहाँको प्रेमविशेष (अधिक) छ, त्यसैले स्वभाव र स्नेहका वश परेर मेरो दीनता देखीकन त्यसो भन्नुहुन्छ॥१८२॥

चौ०-गुरु विवेक सागर जगजाना ❀ जिन्हहिं विश्व करबदर समामा ॥१॥
मो कहँ तिलक साज सज सोऊ ❀ भये विधि विमुख विमुख सव कोऊ॥२॥

जसका दृष्टिमा यो संसार हातमा-रहेको-वयरको-फलजस्तो (सुगमैसंग जानिने) छ, ती गुरुजी विवेकसागर भनेर जगत्मा प्रख्यात हुनुभएको छ। वहाँले पनि मेरा निमित्त राजतिलकको सामान सज्नुभयो। विधाता विमुख भएका वेलामा सवै विमुख हुन्छन् ॥ १ ॥ २ ॥

परिहरि रामसीय जगमाहीं ❀ कोऊन कहिहि मोर मत नाहीं ॥ ३ ॥
सो मैं सुनव सहव सुख मानी ❀ अन्तहु कीच तहाँ जह पानी ॥ ४ ॥

रामजी र सीतावाहेक "रामवनवासमा भरतको संमति छैन" भनेर संसारमा कुनैव्यक्ति भन्ने छैन ॥ त्यही म (सारासंसारमा दूषित ठहरिएको म) सुख मानेर ती दुर्वचन सुन्न शकुला ? सहन शकुला ? । जहाँ पानी रहन्छ, पछीपरन्तु त्यहीं हिलो देखिन्छ, [मैले राज्य गरेका पक्षमा दुनियाँले नानाप्रकारका मिथ्या दुर्वचन बोलेको परिणाम के हुन्छ ?] ॥३॥ ४ ॥

डर न मोहि जग कहिहिकि पोचू ❀ परलोकहुकर नाहिन सोचू ॥ ५ ॥
एकइ उर वस दुसह दवारी ❀ मोहि लगि भे सियराम दुखारी ॥ ६ ॥

जगत्ले मलाई खराव भन्दछ की भन्ने डर मलाई छैन, परलोकको फिक्रीपनि छैन। "मेरा निमित्त रामजी र सीताजी दुःखित हुनुभयो" यस्तो समुझरूपी यौटा दुःसह आगोहृदयमा दन्दनाकार भएर वलि-रहेकोछ [यो खप्न मुश्किल पऱ्यो] ॥ ५ ॥ ६ ॥

जीवन लाहु लषन भल पावा ❀ सव तजि रामचरन मनलावा ॥ ७ ॥
मोर जनम रघुवर वन लागी ❀ झूँठ काह पछिताउँ अभागी ॥ ८ ॥

सवै त्याग गरेर रामजीका चरणमा मन लाए, लक्ष्मणजीले जन्मको लाभ वेस पाए। मेरो जन्म रघुनाथजीको वनवासकानिमित्त भएको रहेछ। म अभागी झूठमूठ किन पछिताउँ [रामजीको वनवासका निमित्त जन्मेथें, वनवास भैहाल्यो, अव मेरो पछितो साँचो होइन झूटो हो] ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा--आपन दारुन दीनता, कहउँ सवहि सिरनाइ ।
देखे विनु रघुनाथपद, जिय कै जरनि नजाइ ॥१८३॥

म सवैलाई शिर झुकाएर आफ्नो कठोर दीनता भन्दछु, रघुनाथजीका चरणको दर्शन नगरीकन चित्तको दाह गएन ॥ १८६ ॥

चौ०-आन उपाउ मोहि नहि सूझा ❀ को जियकै रघुवर विन बूझा ॥ १ ॥
एकहि आँक इहै मनमाहीं ❀ प्रातकाल चलिहौं प्रभुपाहीं ॥ २ ॥

अर्को उपाय मलाई सूझेन। रघुनाथजी-वाहेक मेरा मनको कुरा को वुझदछ ? ॥१॥ मनमा यौटा यही निश्चय छ कि-"भोली विहान प्रभुका-समीप रवाना हुन्छु" ॥ २ ॥

त्यसैलाई विच्छीले पनी टोकोस्, त्यसैलाई मदिरा-पनी पियाइयोस्, तो लौ भन्नुहोस्, के इलाज गर्नेहो ॥ १८१ ॥ (क)

चौ०–कैकइ सुअन जोग जग जोई ❀ चतुर विरंचि दीन्ह मोहि सोही ॥ १ ॥
दशरथ तनय राम लघु भाई ❀ दीन्हि मोही विधि वादि बडाई ॥ २ ॥

चतुर-विधाताले कैकेयीका-छोरालाई योग्य-भयेको जुन्कुरा थियो त्यही कुरा [महा संकष्ट] मलाई दिनुभयो [यस्माभने चित्त बुझायें. त्यस्तीका-छोराले संकष्ट न पाये कस्ले पाउला ?] तिनै-विधाताले "दशरथका छोरा," "रामका-छोटा भाई" यस्तो इज्जत जो दिए, त्यो दिनु व्यर्थहो [मजस्ता-अधमको त्यस्तात्यस्ता-संग नाता-संबन्ध गराईदिये-पछी विधाता लाई दुनियाँले के भल्ला ?] ॥ १ ॥ २ ॥

तुह्म सव कहहु कढावन टीका ❀ राय रजायसु सव कह नीका ॥ ३ ॥
उतर देउँ केहिविधि केहिकेही ❀ कहहु सुखेन जथारुचि जेही ॥ ४ ॥

तिमिहरूसवैजना राजतिलक गराउनु भन्दछौ, सवैलाई महाराज भएर आज्ञादितु वेस लाग्दछ [तर म राजा हुन चाहन्न, त्यस्मा कारण जे छ त्यसविषयमा] कुनतरहले कस्कस्लाई कुन्कुन् उत्तर देउँ ? [उत्तर दिएर साध्य छ र ?] जस्लाई जे मन्पर्छ मज्जासंग भनन ॥ ६ ॥ ४ ॥

मोहि कुमातु समेत विहाई ❀ कहहु कहिहि के कीन्ह भलाई ॥ ५ ॥
मो विनु को सचराचर माहीं ❀ जेहि सियराम प्रान प्रिय नाहीं ॥ ६ ॥

कुमाता-सहित-मलाई छाडेर (मेरी कुमाता र म वाहेक) [रामवनवासलाई] (वेस गरे) भनेर को भल्ला ?, लौ तिमिहरू नै भन ? ॥ ५ ॥ जस्लाई सीताजी-र-रामजी प्राणप्रिय छैनन्, त्यस्तो-सकस चराचरजगतमा म-वाहेक को छ ? ॥ ६ ॥

परम हानि सव कह वड लाहू ❀ अदिन मोर नहि दूषन काहू ॥ ७ ॥
संसय सील प्रेम वस अहहू ❀ सवइ उचित सव जो कछु कहहु ॥ ८ ॥

परमहानिनै सवैको ठूलोलाभ ठहरियो भने [मेरो हानिस्वरूप भयेको राज्य स्वीकार लाई तिमिहरूले आफ्नूलाभस्वरूप मान्यौ भने] यस्मा कसैको दोष छैन, मेरा दिन असल रहेन छन् ॥ ७ ॥ मेरा-ऊपरका-प्रेमको तावेदार भयेका हुनाले, के होला ? कसो होला ? भन्ने विचारले सन्देहशील भयेका छौ, सवैजना जो कुछ भन्दछौ, त्यो सवै कुरा उचितैछ ॥ ८ ॥

दोहा–राममातु सुठि सरलचित्त, मोपर प्रेम विसेखि ।
कहइ सुभाय सनेहवस, मोरि दीनता देखि ॥१८२॥

(क) कैकेयीसित मातृपुत्रको नातालाग्नु ग्रहबाधा हो । पिताको मरण सन्निपात रोग हो । रामजीको घनवास विच्छीको डंक हो । तिमिहरूले जवर्दस्ती दिन लागेको राज्य मदिरा हो । ३ आपत्ति पाउँनज्याल सम्म जिनतिन वाँचीरहेको म चौथौ-आपत्तिमा (राज्यभोगरूपी-मदिराको जवर्दस्तीसाथ पान गर्नामा) परें भने म वाँच्ने कुनै उपाय छैन, ठहरै पर्दछ्रू ।

रामजीकी माता सुन्दर सरलचित्तवाली हुनाले मेरा ऊपर वहाँको प्रेमविशेष (अधिक) छ, त्यसैले स्वभाव र स्नेहका वश परेर मेरो दीनता देखीकन त्यसो भन्नुहुन्छ॥१८२॥

चौ०-गुरु विवेक सागर जगजाना ❀ जिन्हहिं विश्व करबदर समाना ॥१॥
मो कहँ तिलक साज सज सोऊ ❀ भये विधि विमुख विमुख सव कोऊ॥२॥

जसका दृष्टिमा यो संसार हातमा-रहेको-वयरको-फलजस्तो (सुगमैसंग जानिने) छ, ती गुरुजी विवेकसागर भनेर जगत्मा प्रख्यात हुनुभएको छ। वहाँले पनि मेरा निमित्त राजतिलकको सामान सज्नुभयो। विधाता विमुख भएका वेलामा सवै विमुख हुन्छन् ॥ १ ॥ २ ॥

परिहरि रामसीय जगमाहीं ❀ कोऊन कहिहि मोर मत नाहीं ॥ ३ ॥
सो मैं सुनव सहव सुख मानी ❀ अन्तहु कीच तहाँ जह पानी ॥ ४ ॥

रामजी र सीतावाहेक "रामवनवासमा भरतको संमति छैन" भनेर संसारमा कुनैव्यक्ति भन्ने छैन ॥ त्यही म (सारासंसारमा दूषित ठहरिएको म) सुख मानेर ती दुर्वचन सुन्न शकुला ? सहन शकुला? । जहाँ पानी रहन्छ, पछीपरन्तु त्यहीं हिलो देखिन्छ, [मैले राज्य गरेका पक्षमा दुनियाँले नानाप्रकारका मिथ्या दुर्वचन वोलेको परिणाम के हुन्छ ?] ॥३॥ ४ ॥

डर न मोहि जग कहिहिकि पोचू ❀ परलोकहुकर नाहिन सोचू ॥ ५ ॥
एकइ उर वस दुसह दवारी ❀ मोहि लगि भे सियराम दुखारी ॥ ६ ॥

जगत्ले मलाई खराव भन्दछ की भन्ने डर मलाई छैन, परलोकको फिक्रीपनि छैन । "मेरा निमित्त रामजी र सीताजी दुःखित हुनुभयो" यस्तो समुझरूपी यौटा दुःसह आगो-हृदयमा दन्दनाकार भएर वलि-रहेकोछ [यो खप्न मुश्किल पऱ्यो] ॥ ५ ॥ ६ ॥

जीवन लाहु लषन भल पावा ❀ सव तजि रामचरन मनलावा ॥ ७ ॥
मोर जनम रघुवर वन लागी ❀ झूँठ काह पछिताउँ अभागी ॥ ८ ॥

सवै त्याग गरेर रामजीका चरणमा मन लाए, लक्ष्मणजीले जन्मको लाभ वेस पाए। मेरो जन्म रघुनाथजीको वनवासकानिमित्त भएको रहेछ । म अभागी झूठमूठ किन पछिताउँ [रामजीको वनवासका निमित्त जन्मेथें, वनवास भैहाल्यो, अव मेरो पछितो साँचो होइन झूटो हो] ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा--आपन दारुन दीनता, कहउँ सवहि सिरनाइ ।
देखे विनु रघुनाथपद, जिय कै जरनि नजाइ ॥१८३॥

म सवैलाई शिर झुकाएर आफ्नो कठोर दीनता भन्दछु, रघुनाथजीका चरणको दर्शन नगरीकन चित्तको दाह गएन ॥ १८६ ॥

चौ०-आन उपाउ मोहि नहि सूझा ❀ को जियकै रघुवर विन बूझा ॥ १ ॥
एकहि आँक इहै मनमाहीं ❀ प्रातकाल चलिहौं प्रभुपाहीं ॥ २ ॥

अर्को उपाय मलाई सूझेन । रघुनाथजी-वाहेक मेरा मनको कुरा को वुझदछ ? ॥१॥ मनमा यौटा यही निश्चय छ कि-"भोली विहान प्रभुका-समीप रवाना हुन्छु" ॥ २ ॥

जद्यपि मैं अनभल अपराधी ❀ भइ मोहि कारन सकल उपाधी ॥ ३ ॥
तदपि सरन सनमुख मोहि देखी ❀ छमि सब करिहहिं कृपा बिसेखी ॥ ४ ॥

यद्यपि म दुष्ट हूँ, अपराधी हूँ मेरै-निमित्त ई सवै उपाधि भए ॥ ३ ॥ तै पनि मलाई सन्मुखमा शरणागत भएको देखेर रघुनाथजी सवै-अपराध क्षमा गरीकन विशेष कृपा गर्नु हुनेछ ॥ ४ ॥

सील सकुचि सुठि सरल सुभाऊ ❀ कृपा सनेह सदन रघुराऊ ॥ ५ ॥
अरिहुक अनभल कीन्ह न रामा ❀ मैं सिसु सेवक जद्यपि वामा ॥ ४ ॥

रघुनाथजी सुशील र संकोच–मान्ने–प्रकृतिवाला सरल-स्वभावका, कृपाभवन प्रेम निवास हुनुहुन्छ। रामजीले शत्रुको-पनि कुभलो गर्नुहुन्न। यद्यपि म प्रतिकूल (हितघाती) छु, तथापि वालक-सेवक हूँ ॥ ५ ॥

तुम्हपै पाँच मोर भलमानी ❀ आयसु आसिष देहु सुवानी ॥ ७ ॥
जेहि सुनि विनय मोहि जन जानी ❀ आवहिं बहुरि राम रजधानी ॥ ८ ॥

तपाईं पंचहरूपनि यस्मा मेरो कल्याण संझेर शुभ वचनले आज्ञा र आशिष दिनु हवोस्, जसमा विन्ती सुनेर मलाई दास संझेर रघुनाथजी फर्केर फेरी राजधानीमा आउनु हवोस् ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा–जद्यपि जनस कुमातु तैं, मै सठ सदा सदोस ।
आपन जानि न त्यागिहहिं, मोहि रघुवीर भरोस ॥१८४॥

यद्यपि मेरो जन्म कुमातावाट भएको छ, म वदमाश सदा दोषी छु, तथापि आपस्त संझेर त्याग गर्नुहुनेछैन। मलाई रघुवीरको भरोसा छ ॥ १८४ ॥

चौ०–भरत वचन सवकहँ प्रियलागे ❀ राम सनेह सुधाजनु पागे ॥ १ ॥
लोग वियोग विषम विषदागे ❀ मंत्र सबीज सुनत जनु जागे ॥ २ ॥

रामप्रेमरूपी-अमृतरसमा पाग लाएका भरतजीका वचन सवैलाई प्रिय लागे ॥ १ ॥ रामवियोगरूपी-कडाविषले दग्ध भएर वेहोश भएका ती-सभ्यहरू मानौं भरतवचनरूपी-बीज सहितमंत्र सुनेर जागेका (होश पाएका) हुन्कि ? [भनेजस्ता भये] ॥ २ ॥

मातु सचिव गुरु पुर नरनारी ❀ सकल सनेह विकल भए भारी ॥ ३ ॥
भरतहिं कहहिं सराहि सराही ❀ राम प्रेम मूरति तनु आही ॥ ४ ॥

माताहरू, मन्त्रीहरू, गुरु-पुरोहितहरू, नगरका-नरनारीहरू भरत-संबन्धी-स्नेहले अत्यन्त व्याकुल भए। वारंवार भरतको सराहना गरेर "भरतजी रामप्रेमका मूर्तिमान् शरीर हुन्" भन्न लागे ॥ ३ ॥ ४ ॥

तात! भरत अस काहे न कहहू ❀ प्रान समान राम प्रिय अहहू ॥ ५ ॥
जो पाँवर अपनीं जडताई ❀ तुम्हहि सुगाइ मातु कुटिलाई ॥ ६ ॥

सो सठ कोटिक पुरुष समेता ❀ वसहि कलपसत नरक निकेता ॥ ७ ॥
अहि अघ अवगुन नहिं मनिगहई ❀ हरइ गरल दुख दारिद दहई ॥ ८ ॥

[कौसल्यालगायत-सवै भन्न लागे-] बाबु ! भरत ! तिमी यसो किन भन्दैनथ्यौ। तिमी रामका प्राणसमान प्यारा छौ ॥ ५ ॥ जो पामर (नरपशु) आफ्नो मूर्खताले तिम्रो आमाका कुटिलताको तिमीमाथि सन्देह गर्ला, त्यो उल्ल कोटि-पुर्खा-सहित शयकल्प-सम्म नरक-निवासमा वस्नेछ ॥ ६ ॥ ७ ॥ सर्पका फणामा रहेका मणिले सर्पको पाप र अवगुण लिंदैन, त्यो मणि अन्यत्र पुग्यो भने विषहरण गर्दछ, दुःखदारिद्र्यलाई डढाउँछ [बुझेकै छौ] ॥८॥

दोहा—अवसि चलिअ वन राम जहँ, भरत! मन्त्र भल कीन्ह ।
सोक सिन्धु बूडत सवहिं, तुह्म अवलम्बन दीन्ह ॥१८५॥

भरत ! असल सल्लाह गर्‍यौ, राम जहाँ छन् त्यो-वनमा अवश्य जानुपर्दछ, शोक-सागरमा डुब्न लागेका सवैलाई तिमिले अवलम्बन (सहारा) दियौ ॥ १८५ ॥

चौ०—भा सवके मन मोद न थोरा ❀ जनु घन धुनिसुनि चातकमोरा ॥ १ ॥
चलत प्रात लखि निरनउ नीके ❀ भरत प्रान प्रिय भे सवहीके ॥ २ ॥

जसरी मेघको ध्वनि सुन्दा चातक (काकाकुल) र-मयूरलाई आनन्द हुन्छ, त्यसैगरी [रामदर्शनका निमित्त वन जानेकुरा सुन्दा] सवैका मनमा खूव आनन्द भयो ॥ १ ॥ भोलिपल्ट विहान जाने निश्चय इदमित्थ बुझेपछि भरतजी सवैजनाका प्राण-प्रिय भए ॥२ ॥

मुनिहि वन्दि भरतहिं सिरनाई ❀ चले सकल घर विदा कराई ॥ ३ ॥
धन्य भरत जीवन जगमाहीं ❀ सील सनेह सराहत जाहीं ॥ ४ ॥

वसिष्ठमुनिको वन्दना गरेर भरतजीलाई प्रणाम गरेर सवैजना विदा मागीकन घर-घर गए। "जगतमा भरतजीको जीवनी धन्य छ" भनेर शील-स्वभाव-र-प्रेमको तारीफ गर्दै जान्थे ॥ ३ ॥ ४ ॥

कहहिं परसपर भा बड़ काजू ❀ सकल चलइकर साजहिं साजू ॥ ५ ॥
जेहि राखहि रहु घर रखवारी ❀ सो जानइ जनु गरदनि मारी ॥ ६ ॥
कोउ कह रहन कहिअ नहि काहू ❀ को न चहे जगजीवन लाहू ॥ ७ ॥

सवैजना आपुसमा "ठूलो काम वन्यो" भन्दथे—सवैजना हिड्ने तयारी गर्न लागे। "रखवाली गर्न घरमा वस" भनी-कन जसलाई भन्दथे, त्यो मानिस गर्दनै-निमोठे-जस्तो ठान्दथ्यो ॥ ५ ॥ ६ ॥ कोही-कोही "वस्नू भनेर कसैलाई न भन, संसारमा जिन्दगीको फायदा को चाहँदैन" भन्दथे ॥ ७ ॥

दोहा—जरउ सो संपति सदन सुख, सुहृद मातु मितु भाई ।
सनमुख होत जो रामपद, करइ न सहज सहाइ ॥१८६॥

रामजीका चरणको संमुख हुँदाखेरि जो स्वाभाविक सहायता गर्दैन, त्यो संपति, घर, सुख, इष्टमित्र, आमा बाबु भाई भर्सैला परोस् [जलोस्] ॥ १८६ ॥

[भरतको चित्रकूटतर्फ प्रयाण]

चौ०–घर घर साजहिं वाहन नाना ❀ हरष हृदय परभात पयाना ॥ १ ॥
भरत जाइ घर कीन्ह विचारू ❀ नगर बाजिगज भवन भँडारू ॥ २ ॥
संपति सब रघुपतिकै आही ❀ जौं विनुजतन चलौं तजि ताही ॥ ३ ॥
तौ परिनाम न मोरि भलाई ❀ पापि सिरोमनि साँइँ दुहाई ॥ ४ ॥

घर–घरमा सवै–जना नाना-प्रकारका सवारी तयार गर्न लागे, विहान हिड्नुपर्छ भनेर सवैका मनमा हर्ष थियो ॥ १ ॥ भरतजीले घरमा गएर विचार गर्नुभयो–“शहर, घोडा हात्ती, दर्वार, भँडार, सवै-संपत्ति रामचन्द्रजीको हो, त्यसका रक्षाको यत्न (प्रवन्ध) नगरीकन त्यसलाई छाडेर जाऊँ भने; परिणाममा मेरो भलो छैन, प्रभुको शपथ गरेर भन्दछु की म पापिशिरोमणि (पापीहरूको सर्दार) कहलाउने छु ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

करइ स्वामिहित सेवक सोई ❀ दूषन कोटि देइ कि न कोई ॥ ५ ॥
अस विचारि सुचि सेवक बोले ❀ जे सपनेहुँ निज धरम न डोले ॥ ६ ॥
कहि सब मरम धरम सब भाखा ❀ जो जेहि लायक सो तेहि राखा ॥ ७ ॥
करि सब जतन राखि रखवारे ❀ राम मातु पहिं भरत सिधारे ॥ ८ ॥

“कोही करोड़ौं दोष किन नदिऊन् ? [दिउन्न] जो स्वामिको हित गर्दछ सेवक त्यही हो ।” यस्तो विचार गरेर भरतजीले, जो सपनामा–पनि सेवाधर्मवाट डगेका छैनन्, त्यस्ता इमान्दार-सेवकलाई बोलाउनु भयो ॥ ५ ॥ ६ ॥ तिनीहरूलाई मर्म बताएर [खजानाहरूको भेद खोलेर] धर्मको उपदेश गर्नुभयो र जो जेलायक थियो त्यसलाई त्यहीं राख्नुभयो ॥ ७ ॥ यस्ताप्रकारले सब यत्न (प्रवन्ध) गरीकन रखवारी राखेर भरतजी कौसल्या-माताका समीप जानुभयो ॥ ८ ॥

दोहा–आरत जननी जानि सब, भरत सनेह सुजान ।
कहेउ वनावन पालकी, सजन सुखासन जान ॥१८७॥

स्नेहका पूर्ण-अनुभवी भएका भरतजीले सवैमाताहरूलाई दुःखी (स्नेहपीडित) जानेर पालकी तयार गर्न र, वस्त्र सजीला भएका अरुसवारी तयार गर्न आज्ञा दिनुभयो ॥ १८७ ॥

चौ०–चक्क चक्कि जिमि पुर नर नारी ❀ चलत प्रात उर आरत भारी ॥ १ ॥
जागत सवनिसि भएउ विहाना ❀ भरत बोलाये सचिव सुजाना ॥ २ ॥

नगरका नरनारीहरू चखेवी–चखेवा–जस्तै हृदयमा अति दुःखित भएर प्रातःकाल चाहन्थे [कैले उज्यालो होला ? भन्दथे] ॥ रातभर जाग्दा–जाग्दै [वल्ल] उज्यालो भयो, भरतजीले चतुर–मन्त्रीहरूलाई बोलाउनु भयो र ॥ १ ॥ २ ॥

कहेउ लेहू सब तिलक समाजू ❀ बनहिं देव मुनि रामहिं राजू ॥ ३ ॥
वेगि चलहु सुनि सचिव जोहारे ❀ तुरत तुरग रथ नाग सँवारे ॥ ४ ॥

भन्नुभयो की–"राजतिलकको सवैसामग्री लिएर हिंड, गुरुवसिष्ठ-मुनि वनैमा रामजीलाई राजतिलक दिनुहोला, चाँडो हिंड ।" यो आज्ञा सुनेर मन्त्रीहरूले प्रणाम गरेर गइकन तुरन्तै घोडा, रथ, हात्ती तयार गरे ॥ ३ ॥ ४ ॥

अरुन्धती अरु अगिनि समाऊ ❀ रथ चढि चले प्रथम मुनि राऊ ॥ ५ ॥
विप्रवृन्द चढि वाहन नाना ❀ चले सकल तप तेज निधाना ॥ ६ ॥

पहिले मुनिराज-वसिष्ठजी आफ्नी-पत्नी-अरुन्धती, र अग्नि, अग्निहोत्रको सामान साथ लिएर रथ चढे, तप र तेजका निधि भएका ब्राह्मणवर्गहरू नाना-प्रकारका-सवारी चढेर रवानो भए ॥ ५ ॥ ६ ॥

नगर लोग सब सजि सजि जाना ❀ चित्रकूट कहँ कीन्ह पयाना ॥ ७ ॥
सिविका सुभग न जाहिं बखानी ❀ चढ़िचढ़ि चलत भई सवरानी ॥ ८ ॥

नगरनिवासी-हरूले सवारी तयार गरीगरि-कन चित्रकूट-तर्फ प्रस्थान गरे ॥ ७ ॥ वयान गर्न नशकिने सुन्दर-सुन्दर पालकी (म्याना) मा चढ़ेर सवै-रानीहरू रवाना भये ॥८॥

दोंहा–सौंपि नगर सुचि सेवकनि, सादर सवहिं चलाइ ।
सुमिरि रामसिय चरन तव, चले भरत दोऊ भाइ ॥१८८॥

आदरका-साथ सवैलाई रवाना गरी-सके-पछि विश्वासी-मन्त्रीहरूलाई राजधानी सुम्पेर, सीतारामका चरणको स्मरण गरीकन भरतजी दुवैभाई हिड्नुभयो ॥ १८८ ॥

चौ०–रामदरसवस सब नरनारी ❀ जनु करि करिनि चले तकिवारी ॥ १ ॥
वन सियराम समुझि मनमाँही ❀ सानुज भरत पयादेहि जाहीं ॥ २ ॥

रामजीका दर्शनको वश परेर सवै-नरनारीहरू मानौं प्यासा भएका हात्ती र हथिनी पानी ताकेर हिंडेका हुन्कि ? भनेझैं सवारी चढेर चले। सीता-र-रामजीलाई मनमा संझेर भाईसहित-भरतजी पैदलै जङ्गल जान लाग्नुभयो ॥ १ ॥ २ ॥

देखि सनेह लोग अनुरागे ❀ उतरि चले हय गयरथ त्यागे ॥ ३ ॥
जाइ समीप राखि निज डोली ❀ राम मातु मृदुवानी वोली ॥ ४ ॥

वहाँको त्यो प्रेम देखेर सवैजना प्रेममग्न भएर उत्रीकन घोडा-हाती-रथ छाडेर पैदल हिंड्नलागे, कौसल्या-महारानी भरतजीका नगीच पुगेर पाल्की अड्याएर मधुर-वचन वोल्न लाग्नुभयो ॥ ३ ॥ ४ ॥

तात ! चढहु रथ वलि महतारी ❀ होइहि प्रियं परिवार दुखारी ॥ ५ ॥
तुम्हरे चलत चलिहि सव लोगू ❀ सकल सोक कृस नहि मगजोगू ॥ ६ ॥

"वाबु ! भरत ! रथ चढ़, म आमा तिम्रो बलैया लिन्छु, प्यारे ! भरत ! तिम्रा

परिवार दुःखी हुनेछन् । तिमी पैदल हिंड्दा सबै पैदलै हिंडनेछन्, सबैजना शोकले कृश (दुवला) भएका हुनाले पैदल बाटो हिंड्न शक्तैनन् ॥ ५ ॥ ६ ॥

सिर धरि वचन चरन सिर नाई ❀ रथ चढि चलत भए दोउ भाई ॥ ७ ॥
तमसा प्रथम दिवस करिवासू ❀ दूसर गोमति तीर निवासू ॥ ८ ॥

मताको आज्ञा शिरसा धारण गरेर वहाँका पाउमा शिर राख्नुभयो र भरतजी दुवैभाई रथ चढेर हिंड्नुभयो ॥ ७ ॥ पहिला-दिन तमसानदीका तीरमा वास गरेर दोस्रा दिन गोमतीका तीरमा वास गर्नुभयो ॥ ८ ॥

दोहा—पय अहार फल असन एक, निसि भोजन एक लोग ।
करत रामहित नेम व्रत, परिहरि भूषन भोग ॥१८९॥

कोइ दूधमात्रै पिउथे; कोई फल-फूल खान्थे, कोई रात्रिमा १छाक खान्थे, यस्तातरहले रामदर्शनाभिलाषी भएका सबै-नरनारीहरू सिंगार-पटार खाना-पीना छाडेर नियम र व्रत गर्दथे ॥ १८९ ॥

चौ०—सई तीर वसि चले विहाने ❀ श्रृङ्गबेर पुर सव सियराने ॥ १ ॥
समाचार सव सुने निषादा ❀ हृदय विचार करे सविषादा ॥ २ ॥

अनि सईनदीका तीरमा वास गरेर भोलिपल्ट-विहान सबैजना श्रृङ्गबेर-पुरका नगीच पुगे । निषादराजले (गुहले) सबै समाचार सुने, खेद-सहित भएर मनमा यस्तो विचार गर्नलागे ॥ १ ॥ २ ॥

कारन कवन भरत वन जाहीं ❀ है कछु कपट भाउ मनमाहीं ॥ ३ ॥
जौं पै जिय नहोति कुटिलाई ❀ तौ कत लीन्हि सँग कटकाई ॥ ४ ॥

के कारणले भरत वन जान लागे ? यिनका मनमा केही कपटभाव बुझिन्छ । यदि कपट नहुँदोहो ता, साथमा फौज किन लिन्थे ? ॥ ३ ॥ ४ ॥

जानहिं सानुज रामहिं मारी ❀ करौं अकण्टक राज सुखारी ॥ ५ ॥
भरत न राजनीति उर आनी ❀ तव कलङ्क अव जीवन हानी ॥ ६ ॥

यी "भाईसहित-रामजीलाई मारेर सुखी भईकन अकण्टक राज्य गरौं" भन्ने विचारमा छन् ॥ ५ ॥ भरतले राजनीतिको विचार गरेनन्, तव [रामलाई वन पठाउँदा] भरतलाई कलङ्कमात्रै लागेको थियो, अव ता प्राणहानि हुन लाग्यो ॥ ६ ॥

सकल सुरासुर जुरहिं जुझारा ❀ रामहिं समर न जीतनिहारा ॥ ७ ॥
का आचरज भरत अस करहीं ❀ नहिं विषवेलि अमिअ फल फरहीं ॥ ८ ॥

जोद्धा भएका सकलदेव-दैत्यहरू जुटे (भिडे) भने-पनि युद्धमा रामजीलाई जित्न शक्तैनन् । भरतले यसो गर्न लागे के आश्चर्य । विषको लहरामा अमृतफल फल्दैन" ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा– अस विचारि गुह ज्ञाति सन, कहेउ सजग सव होहु ।
हथ वाँसहु वोरहु तरनि, कीजिअ घाटारोहु ॥१९०॥

यस्तो विचार गरेर गुहले आफ्ना ज्ञातिवर्गलाई भने की “सवैजना होशियार होऊ, पतवार, डाँडा, वाँस-समेत डुङ्गा डुवाऊ, घाटको रोकावट गर ॥ १९० ॥

चो०–होहु सँजोइल रोकहु घाटा ❀ ठाठहु सकल मरैकै ठाटा ॥ १ ॥
सनमुख लोह भरतसन लेऊँ ❀ जिअत न सुरसरि उतरन देऊँ ॥ २ ॥
समर मरन पुनि सुरसरितीरा ❀ रामकाज छनभङ्ग सरीरा ॥ ३ ॥
भरत भाइ नृप मैं जन नीचू ❀ वड़े भाग असि पाइअ मीचू ॥ ४ ॥

होशियार होऊ, घाट रोक, मरने ठाँठ (ढाँचा) सवै तयार गर ॥ १ ॥ हथियार लिएर भरतका संमुख होऊ, जिउँदै (वाँचुनूज्पाल) यिनलाई गङ्गाजी-तर्न न देऊ ॥ २ ॥ युद्धमा मर्नु छ, फेरि गङ्गाजीको तीर छ, रामजीको काम (सहायतागर्नु परेको) छ, शरीर क्षणभङ्गुर छ, भरत भाई र राजा हुन्, म ता नीच सेवक हूँ, यस्तो मरण ठूलो-भाग्यले पाइन्छ ॥ ३ ॥ ४ ॥

स्वामिकाज करिहहुँ रनरारी ❀ जस धवलिहहुँ भुवन दशचारी ॥ ५ ॥
तजौं प्रान रघुनाथ निहोरे ❀ दुहूँहाथ मुद मोदक मोरे ॥ ६ ॥
साधु समाज न जाकर लेखा ❀ रामभगत महँ जासु न रेखा ॥ ७ ॥
जाय जिअत जग सो महिभारू ❀ जननी जौवन विटप कुठारू ॥ ८ ॥

म स्वामिको कामका निमित्त युद्धमा भिड़ने हुँ, चौधै-भुवनलाई कीर्तिले उज्यालो पार्ने हुँ, रघुनाथजीका निंती प्राण छाड्ने हुँ, मेरा दुवैहातमा आनन्दका लड्डु छन् ॥ ५ ॥ ६ ॥ जसको सज्जनवर्गमा गिन्ति छैन, जसको रामभक्तमा रेखा (नंवर) छैन, त्यो व्यक्ति संसारमा जीवन्मृत (जिउदै मरेको) र भूमिको भारभूत हो, त्यो आफ्ना-आमाका-यौवनरूपी-वृक्षको छेदनगर्ने वञ्चरो हो [त्यस्तो पाजी छोरो जन्माउँदा आमाचाहिनेको जवानी सित्तैं नष्ट हुन जान्छ]” ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा–विगत विषाद निषाद पति, सवहिं बढाइ उछाह ।
सुमिरि राम माँगेउ तुरत, तरकस धनुष सनाह ॥१९१॥

यस्ता-प्रकारसँग निषादपति (गुह) ले सवैको उत्साह बढ़ाए, अनि तुरन्तै रामजीको स्मरण गरेर धनु-वाण कवच-मागे ॥ १९१ ॥ [अनि फेरि उर्दी दिए]

चौ०–वेगहु भाइहु सजहु सँजोगू ❀ सुनि रजाइ कदराइ न कोऊ ॥ १ ॥
भलेहि नाथ ! सव कहहिसहरषा ❀ एकहिं एक बढ़ावै करषा ॥ २ ॥

“भाई हो ! चाँडो गर, तयार होऊ, जुट (एकत्र होऊ) आज्ञा सुने-पछि कोही-

पनि कातर नहोऊ" [यसप्रकारको उर्दी सुने पछि] सवैले सहर्ष भएर "प्रभु ! होस्" भने, परस्पर जोश चढाउन लागे ॥ १ ॥ २ ॥

चले निषाद जुहारि जुहारी ❀ सूर सकल रन रूचै रारी ॥ ३ ॥
सुमिरि रामपद पंकज पनहीं ❀ भाथी बाँधि चढाइन्हि धनुहीं ॥ ४ ॥

ती-निषादहरू प्रणाम (सलाम) गरीगरीकन रवाना हुन लागे, ती-सवै शूर-वीर-लड़ाका थिये, तिनले रामचन्द्रजीका चरणको पादुका (खराऊ) संझेर ठोक्रो भिरे, अनि धनु चढाउन लागे ॥ ३ ॥ ४ ॥

अँगरी पहिरि कूँडि सिर धरहीं ❀ फरसा बाँस सेल सम करहीं ॥ ५ ॥
एक कुसल अति ओउन खाँडे ❀ कूँदहिं गगन मनहु छिति छाँडे ॥ ६ ॥
निज निज साज समाज बनाई ❀ गुह राउतहिं जोहारे जाई ॥ ७ ॥
देखि सुभट सव लायक जाने ❀ लै लै नाम सकल सनमाने ॥ ८ ॥

कवच पहिरेर कूँडि (टोप) शिरमा राखे, कोही कोही फरसा, बाँस, सेल, ठीकठाक गर्न लागे, कोही कोही तरवार-वाजीमा वडा-सिपालू थिए, तिनीहरू मानौं पृथ्वीलाई छाडेर आकाशै-आकाशमा कुदि-रहन्छन्कि–? [भन्ने भान पार्दथे] ॥ ५ ॥ ६ ॥ तीसवै-फौजले आफ्नो-आफ्नो सैसर्जाम ठीकठाक पारे, अनि फेरि गएर निषादराजगुहलाई प्रणाम (सलाम) गरे। ती-वीरहरूलाई देखेर निषादराजले युद्धयोग्य (लायक) जानेर नाउँ लिईलिईकन सवैको सन्मान गरे ॥ ७ ॥ ८ ॥ [अनि भन्न लागे–]

दोहा--भाइहु लावहु धोख जनि, आजु काज बड मोहि ।
सुनि सरोष बोले सुभट, वीर अधीर न होहि ॥१९२॥

"हेभाईहो ! गाफील न पारे (धोखा न खाए) आज मेरो ठूलो काम छ" यो सुनेर वीरयोद्धा-निषादहरू जोशमा आएर "वीर ! निषादराज ! यसरी अधीर नहुनुहोस् [नहड्वडाउनुहोस्, धन्दा छैन] ॥ १९२ ॥

चौ०–राम प्रताप नाथ ! वल तोरे ❀ करहिं कटक विनु भटविनुघोरे ॥ १ ॥
जीवत पाउ न पाछे धरहीं ❀ रुण्ड मुण्ड मय मेदिनि करहीं ॥ २ ॥

हेमालिक ! रामजीका प्रतापले र. तपाईंका सहाराले हामीहरू भरतका-सेनालाई विनावीरका विना-घोडाका पार्नेछौं [वीर र घोडा जम्मै खतं गर्नेछौं] वाचुंज्पाल कदम फर्काउनेछैनौं [पीठ देखाउनेछैनौं] धर्तीलाई (जुद्धभूमिलाई) रुण्डमुण्डमय (काटिएका टाउका र धडैधडले व्याप्त भएकी) पार्नेछौं" ॥ १ ॥ २ ॥

दीख निषाद नाथ ! भल टोलू ❀ कहेउ वजाउ जुझाऊ ढोलू ॥ ३ ॥
एतना कहत छीक भइ वाएँ ❀ कहेउ सगुनिअन्ह खेत सुहाये ॥ ४ ॥

निषादराजले निषादहरूको डप्फा वेस देखे, अनि लडाईंको ढोल बजाऊ भनी

उर्दी दिए ॥ ३ ॥ यति-भन्दैमा वायाँ पट्टि छिका भयो, शकुनजान्ने-हरूले खेत राम्रो भयो (अर्थात् हाम्रो जीत फल्दछ) भने ॥ ४ ॥ (क)

बूढ एक कह सगुन विचारी ❀ भरतहि मिलिअ न होइहि रारी ॥ ५ ॥
रामहिं भरत मनावन जाहीं ❀ सगुन कहइ अस विग्रह नाहीं ॥ ६ ॥

यौटाबूढाले सकुन विचार गरेर "भरतसँग भेट गर्नुहोस्, लडाईं हुनेछैन, भरतजी रामजीलाई मनाउन जानलागेका हुन्, शकुनले यसै भन्द छ (यस्तै सूचन गर्छ) लडाईं हुनेछैन" भन्यो ॥ ५ ॥ ६ ॥

सुनि गुह कहइ नीक कह बूढा ❀ सहसा करि पछिताहिं विमूढा ॥ ७ ॥
भरत सुभाव सील विनु बूझे ❀ बड़ि हितहानि जानि विनु जूझे ॥ ८ ॥

यो-वचन सुनेर गुहले भनेकी "बूढाले ठीक भने, झट्ट काम गर्दा मूर्खहरू पछिताउँछन् ॥ ७ ॥ भरतको शीलस्वभाव नवुझीकन, न-जानी न-वुझी लडाईं गर्दा हितको ठूलो हानि हुन्छ ॥ ८ ॥

दोहा—गहहु घाट भट सिमिटि सव, लेउँ मरम मिलि जाइ ।
बूझि मित्र अरि मध्य गति, तव तसि करिहउ आइ ॥१९३॥

त्यसोहुनाले तिमीहरू सवै एकट्ठा भएर घाट घेर । म गएर भेटीकन भेद लिऊँ, मित्र-शत्रु-उदासीन के रहेछन्, त्यसको पत्ता लाएर आए-पछी तदनुसार गरौंला ॥ १९३ ॥

चौ०—लखव सनेह सुभाय सुहाएँ ❀ वैर प्रीति नहि दुरइ दुराएँ ॥ १ ॥
अस कहि भेंट सँजोवन लागे ❀ कन्दमूल फल खग मृग माँगे ॥ २ ॥
मीन पीन पाठीन पुराने ❀ भरिभरि भार कहारन्ह आने ॥ ३ ॥
मिलन साजु सजि मिलन सिधाए ❀ मङ्गलमूल सगुन सुभ पाए ॥ ४ ॥

उनको स्वभावले सुन्दर-स्नेहको पहिचान गर्नेछु, वैरभाव-र-प्रीति छिपाएर छिप्तैन" यसोभनेर भेट-घाटको सर्जाम जुटाउन लागे, कन्द-मूल-फल चरा, मृग, मगाए ॥ १ ॥ २ ॥ कहारहरूले भार भरीभरी पाठीन (धेरैदाँतहुने माछा विशेष) आदिगरेका मोटामोटा पुराना माछा ल्याए, ॥ यस्ताप्रकारसँग भेट्ने सर्जाम सजेर गुह भेट्न गए। मंगलमूल (कल्याणकारण) भएका शुभशकुन पाए (देखे) ॥ ३ ॥ ४ ॥

देख दूरिते कहि निज नामू ❀ कीन्ह मुनीसहिं दन्ड प्रनामू ॥ ५ ॥
जानि रामप्रिय दीन्ह असीसा ❀ भरतहिं कहेउ वुझाइ मुनीसा ॥ ६ ॥

(क) औषधि खाँदा, सवारी चढ्न लाग्दा, झगडा गर्न लाग्दा, सुत्न लाग्दा, खान लाग्दा, विद्यारम्भगर्दा, व्रिउ छर्दा, यतिमा छिका भएको वेस छ—

औषधे वाहनाऽऽरोहे विवादे शयनेऽशने ।
विद्यारम्भे बीजवापे क्षुतं सप्तसु शोभनम् ॥ [श्रीपतिः]

रामसखा सुनि स्यन्दन त्यागा ❀ चले उतरि उमगत अनुरागा ॥ ७॥
गाउँ जाति गुह नाउँ सुनाई ❀ कीन्ह जोहारु माथ महिलाई ॥ ८॥

टाढै-वाट देखेर आफ्नो नाउँ उच्चारण गरीकन गुहले मुनीश्वर वसिष्ठलाई दण्डवत् प्रणाम गरे ॥ ५ ॥ मुनीश्वर-वसिष्ठले गुहलाई रामजीका प्यारा मित्र जानेर आशीष दिए, भरतजीलाई बुझाएर रामजीका मित्र हुन् भने । त्यो सुनेर भरतजीका हृदयमा रामको प्रेम उम्लेर आयो र रथ छाडेर वर्लनु भयो, गुहले आफ्नो जात नाउँ-गाउँ सुनाएर पृथ्वीमा टाउको टेकाएर प्रणाम गरे ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा—करत दंडवत देखि तेहि, भरत लीन्ह उरलाइ ।
मनहुँ लषनसन भेंट भइ, प्रेम न हृदय समाइ ॥१९४॥

तिनलाई दण्डवत् गर्न लागेको देखेर भरतजीले उठाएर छाती लगाउनुभयो । मानौं लक्ष्मणजीसँग भेट भएको हो कि ? [भन्ने भान पनगरी] प्रेम उम्लेर आयो, हृदयमा अटाएन ॥ १९४ ॥

चौ०—भंटत भरत ताहि अति प्रीति ❀ लोग सिहाहिं प्रेम कै रीती ॥ १॥
धन्य धन्य धुनि मङ्गल मूला ❀ सुर सुराहिं तेहि वरषहिं फूला ॥ २॥

भरतजीले गुहसँग खूव-प्रीतिका-साथ भेट गर्नुभयो, त्यो-प्रेमरीतिको सबैले तारीफ गर्न लागे ॥ १ ॥ देवताहरू मङ्गलको-मूल (कारण) भएको धन्य धन्य ध्वनि गर्दै तिनीहरूलाई सह्राउँदै फूल वर्षाउन लागे ॥ १ ॥ २ ॥

लोकवेद सव भाँतिहि नीचा ❀ जासु छाँह छुइ लेइअ सींचा ॥ ३॥
तेहि भरि अङ्क राम लघुभ्राता ❀ मिलत पुलक परिपूरित गाता ॥ ४॥
रामराम कहि जे जमुहाहीं ❀ तिन्हहिं न पापपुञ्ज समुहाहीं ॥ ५॥
एहि तौ राम लाइ उर लीन्हा ❀ कुलसमेत जगपावन कीन्हा ॥ ६॥

जो लोकव्यवहारमा र वेदका-मतमा समेत नीच संझिएका थिए, जसलाई छुँदाखेरी छीटो हाल्नु पर्दथ्यो, तिनैलाई श्रीरामजीका भाईले प्र मले सर्वाङ्गमा रोमाञ्चित भईकन काखभरी राखेर भेट गर्न (अँगालोहाल्न) लाग्नुभयो ॥ ३ ॥ ४ ॥ राम राम भनेर जो मानिस जंभाई लिन्छन् (हाई गर्दछन्) तिनीहरूका संमुखमा पापका बथान टिक्न शक्तैनन्, यिनलाई ता खास रामचन्द्रजीले छातीलगाउनु (आलिङ्गन गर्नु) भएको छ । जगत्मा रामजीले यिनलाई कुल-सहित पवित्र पार्नुभयो ॥ ५ ॥ ६ ॥

गुहले भरतलाई सौगात लगेका चीजवीज तीनथरी थिये, गुहको आशय के थियो भने "सौगात अगाडी राखे-पछी भरतले कन्दमूलफललाई पहिले स्वीकार गरे-भने ती सात्विक रहेछन्, चरा-हरिणहरू स्वीकार गरे-भने राजस रहेछन्, पुराना-माछा-पट्टी लागे भने तामस रहेछन् भनी झट्टै चिन्हुला र तदनुसारको व्यवहार गरूला" । तर गुणातीत हुनुभएको हुनाले गुहले ल्यायेका तीनथरी-सौगात-मध्ये यौटामा पनि भरतजीले दृष्टि दिनुभयेन ।

करमनास जल सुरसरि परई ❀ तेहिको कहहु सीस नहि धरई ॥ ७ ॥
उलटा नाम जपत जगजाना ❀ बालमीकि भए ब्रह्म समाना ॥ ८ ॥

(१)कर्मनाशानदीको जल गङ्गाजीमा मिसिन्छ, त्यो-गङ्गाजलमिसिएको-कर्मनाशाको जललाई शिरमा को राख्तैन ? भन ॥ ७ ॥ बाल्मीकि उल्टो नाउँ [मरा] जप्ताजप्तै ब्रह्माजी-समान भए भन्ने कुरा जगत्ले जानेको छ ॥ ८ ॥

दोहा–स्वपच सवर खसजमन जड, पाँवर कोल किरात ।
राम कहत पावन परम, होत भुवन विख्यात ॥१९५॥

चाण्डाल, शबर, खस, यवन, कोल, किरात इत्यादिगरेका-मूर्ख-पामरहरूपनि रामजीको नाम जप्ता परम-पवित्र र जगत्प्रख्यात हुन्छन् ॥ १९५ ॥

चौ०–नहि अचरज जुगजुगचलिआई ❀ केहि न दीन्हि रघुवीर बढाई ॥ १ ॥
रामनाम महिमा सुर कहहीं ❀ सुनिसुनि अवधलोग सुखलहहीं ॥ २ ॥

यो-कुरामा केही आश्चर्य छैन। यो-कुरा युगयुगदेखि (सृष्टिकालदेखि) चलेर आएको छ। रघुवीरले कसलाई प्रतिष्ठा दिनुभएकोछैन ?" ॥ १ ॥ यस्ता-प्रकारसँग देवताहरू रामनामका महिमाको वर्णन गर्दथे, त्यो सुनीसुनीकन अयोध्यानिवासीहरू आनन्दित हुन्थे ॥२॥

रामसखहिं मिलि भरत सप्रेमा ❀ पूँछी कुसल सुमङ्गल षेमा ॥ ३ ॥
देखि भरतकर सील सनेहू ❀ भा निषाद तेहि समय विदेहू ॥ ४ ॥

भरतजीले प्रेमसाथ राममित्र (गुह) सँग भेट गरेर, कुशल-मङ्गल-क्षेम सोध्नुभयो। भरतजीको शीलस्वभाव र प्रेम देख्ता निषादराज-गुह त्यसवेलामा विदेह (देहाभिमान-वर्जित, शरीरको समेत शुद्धि बुद्धि न राख्ने = आनन्दले लठ्ठ) भए ॥ ३ ॥ ४ ॥

सकुच सनेह मोद मन बाढा ❀ भरतहिं चितवत एकटक ठाढा ॥ ५ ॥
धरि धीरज पदवन्दि बहोरी ❀ विनय सप्रेम करत करजोरी ॥ ६ ॥

गुहका मनमा संकोच, प्रेम, आनन्द बढ्यो, खडा भएर एकटक गरी भरतजीलाई हेर्न लागे, अनि फेरि धैर्य धरीकन चरणको वन्दना गरेर हात जोरीकन प्रेमसहित विन्तीगर्न लागे ॥ ५ ॥ ६ ॥

कुसल मूल पद पङ्कज पेखी ❀ मैं तिहुँकाल कुसल निजलेखी ॥ ७ ॥
अव प्रभु परम अनुग्रह तोरें ❀ सहित कोटि कुल मंगल मोरें ॥ ८ ॥

प्रभु ! हजुरको कुसलको-मूलकारण-भएको चरणकमल देखें, म भूत-वर्तमान भवि-

---

(१) कर्मनाशानदीको जलस्पर्श गर्‍यो भने पुनःसँस्कार गर्नुपर्दछ भनी शास्त्रले कर्मनाशाका जललाई अति अपवित्र मानेको छ, तेही-कर्मनाशाको जल गङ्गामा मिल्न-गए-पछि गङ्गाजलसरह शिरमा धारण गरिन्छ, ठुलाको-संसर्गले सानुपनि ठूलो हुन्छ ।
"कर्मनाशाजलस्पर्शात् पुनः संस्कारमर्हति" [स्मृति]

ष्यत् तिनै-कालमा आफ्नो कुशल संझन्छु ॥ ७ ॥ प्रभु ! अब हजुरको परम-अनुग्रहले कोटि कुलसहित-भएका-मेरो मंगलै-मंगल छ ॥ ८ ॥

दोहा–समुझि मोरि करतूति कुल, प्रभु महिमा जिय जोइ ।
जो न भजइ रघुवीर पद, जग विधि बञ्चित सोइ ॥१९६॥

मेरो कर्म र मेरो कुल संझदा-खेरि र मनले प्रभुको महिमा देख्ता-खेरि पनि जो मानिस रघुवीरका-चरणको भजन गर्दैन, जगतमा त्यही-मानिस विधाताले ठगिएको हो ॥१९६॥

चौ०–कपटी कायर कुमति कुजाती ❀ लोकवेद बाहेर सब भाँती ॥ १ ॥
रामकीन्ह आपन्ह जबहीं तें ❀ भएउँ भुवन भूषन तबहीं तें ॥ २ ॥

म कपटी, कातर, कुमति, कुजात र लोकले र वेदले सबतरहबाट बहिष्कार गरिएको (अलग्ग पन्साइएको) थिएँ, तथापि जहिलेदेखि मलाई रामजीले आत्मीय पार्नुभयो (मित्रता गरेर घनिष्ठ आपस्त बनाउनुभयो) त्यसै-वेलादेखि म भुवनभूषण (संसारको गहना) बनें [त्यसै हुनाले हजुरले-पनि मलाई गलामा लाईबक्सियो]” ॥ १ ॥ २ ॥ [अनि पछि]

देखि प्रीति सुनि विनय सुहाई ❀ मिलेउ बहोरि भरत लघुभाई ॥ ३ ॥
कहि निषाद निजनाम सुवानी ❀ सादर सकल जोहारी रानी ॥ ४ ॥

भरतजीका भाई-शत्रुघ्नजीले पनि गुहको प्रीति देखेर सुन्दर-विनयवचन सुनेर तिनीसँग भेट गर्नुभयो । वहाँ पछि निषादराज (गुह) ले विनयवचनपूर्वक आफ्नो नाम भनेर सबै-रानीहरूलाई सादर प्रणाम गरे ॥ ३ ॥ ४ ॥

जानि लषन सम देहिं असीसा ❀ जिअहु सुखी सयलाख बरीसा ॥ ५॥
निरखि निषाद नगर नरनारी ❀ भये सुखी जनु लषन निहारी ॥ ६ ॥

रानीहरूले लक्ष्मण-समान मानेर गुहलाई “कोटिवर्ष सुखी रहेर बाँच” यस्तो आशीष दिन लागे ॥५॥ नगरका-नरनारीहरू निषाद (गुह) लाई देख्ता लक्ष्मणजीलाई देखेका-वेलामा जत्तिकै आनन्दित भए ॥ ६ ॥ [अनि भन्न लागे]

कहहिं लहेउ एहि जीवन लाहू ❀ भेंटेउ रामभद्र भरिबाहू ॥ ७ ॥
सुनि निषाद निज भाग बडाई ❀ प्रमुदित मन लैचलेउ लिवाई ॥ ८ ॥

“जसले अँगालो भरेर (आलिङ्गन गरेर) रामचन्द्रसँग भेट गरे, त्यस्ता यिनैले बाँच्नाको लाभ (फल) पाए । यस्ताप्रकारले अरूले-गरेका आफ्ना भाग्यको प्रशंसा सुनेर आनन्दित भएका गुहले आफ्ना साथमा सबैलाई लिएर गए ॥ ७ ॥ ८ ॥ [अनि उनले]

दोहा--सनकारे सेवक सकल, चले स्वामिरुख पाइ ।
घर तरुतर सरबाग बन, बास बनाएन्हि जाई ॥१९७॥

सबैसेवकहरूलाई इशारा गरे, तिनीहरू मालिक (गुह) को आशय पाएर गए ।

गएर तिनीहरूले रुखमन्तिर, तालतलाउका-छेउछाउमा, वाग (वघैचा) मा, वनमा वास तयार गरे ॥ १९८ ॥

चौ०-शृङ्गवेरपुर भरत दीख जव ❀ भे सनेहवस अङ्गशिथिल तव ॥ १ ॥
सोहत दिए निषादहि लागू ❀ जनुतनु धरे विनय अनुरागू ॥ २ ॥

जव भरतजीले शृंगवेरपुर देख्नुभयो, स्नेहवश भएर वहाँका सबै अंग शिथिल भए (हातखुट्टा नचल्ने-सम्मको अवस्था भयो) वहाँले निषादराज (गुह) को हात समात्नु भयो, त्यसवेलामा विनय (नम्रता) र प्रेम मूर्तिमान् (नररूपधारी) भएर खडा भएका हुन्की ? [भन्ने भान पर्ने-गरी] शोभायमान हुनुभयो ॥ १ ॥ २ ॥

एहिविधि भरत सेन सव संगा ❀ दीख जाइ जगपावनि गंगा ॥ ३ ॥
रामघाट कहँ कीन्ह प्रनामू ❀ भा मन मगन मिले जनु रामू ॥ ४ ॥

यस्ताप्रकारसँग भरतजीले सेनासहित भई जाँदा गंगाजी देख्नुभयो। रामघाटलाई (रामजीले स्नानगरेको घाटलाई) प्रणाम गर्नुभयो, रामजीसँग भेट भयो की ? [भन्ने भान पर्नेगरी] आनन्दित हुनुभयो ॥ ३ ॥ ४ ॥

करहिं प्रनाम नगर नरनारी ❀ मुदित ब्रह्ममय वारि निहारी ॥ ५ ॥
करि मज्जन माँगहिं करजोरी ❀ रामचन्द्र पदप्रीति न थोरी ॥ ६ ॥

नगरका-नरनारीहरू खास-परब्रह्म पग्लेर भएको पानी (गंगाजी) लाई सहर्ष प्रणाम गर्न लागे। अनि स्नान गरेर हात जोरीकन रामचन्द्रजीका चरणकमलमा पूर्ण प्रीति माग्नलागे ॥ ५ ॥ ६ ॥ (क)

भरत कहेउ सुरसरि तव रेनू ❀ सकल सुखद सेवक सुर धेनू ॥ ७ ॥
जोरि पानि वर मागहुँ एहू ❀ सीय रामपद सहज सनेहू ॥ ८ ॥

भरतजी भन्नुहुन्छ, “जननि ! गंगे ! हजुरका तीरको धुलो सकलसुखदायक र सेवक (भक्त) को कामधेनुस्वरूप छ। दुईहात जोरेर “सीताजी-र-श्रीरामजीका चरण-कमलमा प्रेम लागोस्” यही वर माग्द छु ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा--एहि विधि मज्जन भरत करि, गुरु अनुसासन पाइ।
मातु नहानी जानि सव, डेरा चले लवाइ ॥१९८॥

यस्ताप्रकार सँग स्नान गर्नुभयो, अनि गुरुको आज्ञा पाएर सबै-माताहरूले स्नान गरि-सकेको जानेर भरतजी सबैलाई साथ लिएर डेरातर्फ जानुभयो ॥ १९८ ॥

(क) “भगवती-भागीरथी-गङ्गा खास पग्लेका-परब्रह्मको स्वरूप हो” भनी यत्र-तत्र श्रुति स्मृति-पुराणमा लेखिएको छ।

विष्णुपादाब्जसंभूते ! गंगे ! त्रिपथगामिनि !। ब्रह्मद्रवेतिविख्याता पापं मे हर जाह्नवि ! । यो-पौराणिकमन्त्रवाट पनि यहीकुरा बुझिन्छ।

चौ०–जहँ तहँ लोगन्ह डेरा दीन्हा ❀ भरत सोध सबहीकर लीन्हा ॥ १ ॥
सुर सेवा करि आयसु पाई ❀ राम मातु पहिं गे दोउ भाई ॥ २ ॥

साथ आएका मानिसले यत्रतत्र डेरा गरेका थिए, भरतजीले सबैको हेर्चाह गर्नुभयो ॥ १ ॥ देवताको पूजा गरि-सके-पछि गुरुको आज्ञा पाएर दुवैभाई कौशल्याका समीप जानुभयो ॥ २ ॥

चरन चाँपि कहि कहि मृदुबानी ❀ जननी सकल भरत सनमानी ॥ ३ ॥
भाइहिं सौंपि मातु सेवकाई ❀ आपु निषादहिं लीन्ह बोलाई ॥ ४ ॥

पाउ दाबीदाबीकन, मीठोबोली बोलीकन सबै–माताहरूको सन्मान गरेर भरतजीले माताहरूको सेवा (हेर्चाह) भाईशत्रुघ्नलाई सुम्पनुभयो [भाई ! तिमी माताजीहरूको टहलमा यहीं बस है भनी अह्राउनुभयो] र आफूले निषादराज (गुह) लाई बोलाउनुभयो ॥ ३ ॥ ४ ॥ [अनि—]

चले सखा करसों कर जोरे ❀ सिथिल सरीर सनेह न थोरे ॥ ५ ॥
पूँछत सखहिं सोठाउँ देखाऊ ❀ नेक नयन मन जरनि जुड़ाऊ ॥ ६ ॥

अत्यन्तस्नेहले [खानापीना छाडेका हुनाले] शिथिलशरीरभएका दुई मित्र (भरतजी र गुह) हातहात समातेर (हातेमालो गरेर) हिंड्न लागे । भरतजीले सोध्नुभयो–"मित्र ! त्यो-ठाउँ देखाउनुहोस्, नेत्रको र मनको ज्वालालाई खूब ठण्ठा पारौंन ॥ ५ ॥ ६ ॥

जहँ सिय रामलषन निसि सोये ❀ कहत भरे जल लोचन कोये ॥ ७ ॥
भरत बचन सुनि भएउ बिषादू ❀ तुरत तहाँ लै गयऊ निषादू ॥ ८ ॥

जहाँ सीता, राम, लक्ष्मण, राती सुत्नुभयो········" यत्ति बोल्दैमा भरतजीका नेत्रगोलमा जल भरियो [अगाडिको वचन निस्केन] भरतजीको त्यत्ति वचन सुन्दा निषादराज (गुह) लाई विषाद (खेद) भयो, तुरन्त तहाँ लिएर गए ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा—जहँ सिंसपा पुनीत तरु, रघुवर किय बिस्राम ।
अति सनेह सादर भरत, कीन्हेउ दण्डप्रनाम ॥१९९॥

जहाँ पवित्र-सिसौका-वृक्षका छायामा रघुनाथजीले विश्राम गर्नुभएथ्यो, अत्यन्त-प्रेम-र-अत्यन्त-आदरका-साथ भरतजीले त्यो-स्थानलाई साष्टाङ्गदण्डवत् गर्नुभयो ॥ १९९ ॥

चौ०–कुस साथरी निहारि सुहाई ❀ कीन्ह प्रनाम प्रदच्छिन जाई ॥ १ ॥
चरन रेख रज आखिन लाई ❀ बनइ न कहत प्रीति अधिकाई ॥ २ ॥

कुशको राम्रो विछ्याउना देख्नुभयो, प्रदक्षिणा गरेर, त्यसलाई प्रणाम गर्नुभयो ॥ १ ॥ रामचन्द्रजीका चरणका वज्र-अंकुश-ध्वजा इत्यादि-रेखाले चिन्हित भएका ठाउँको धुलो उठाएर आँखामा लाउनुभयो, प्रेमको वाढी आयो, बोल्न भने शक्नु भएन ॥ २ ॥

कनक बिन्दु दुइ चारिक देखे ❀ राखे सीस सीयसम लेखें ॥ ३ ॥

सजल विलोचन हृदय गलानी ❀ कहत सखासन वचन सुवानी ॥ ४ ॥

फेरि भरतजीले दुईचार (२।४) सुनौला-सितारा खसेको देख्नु भयो, सीता-समान संझेर [सीताजीका पोशाकवाट खसेका तिनलाई टिपीकन] शिरमा राख्नुभयो ॥ ३ ॥ वहाँका नेत्रभरी जल थियो, हृदयमा ग्लानि थियो, तथापि मित्र (गुह) सँग मधुरवचनले बोल्नु-भयो ॥ ४ ॥

श्रीहत सीय विरह द्युति हीना ❀ जथा अवध नरनारि मलीना ॥ ५ ॥
पिता जनक देउँ पटतर केही ❀ करतल भोग जोग जग जेहीं ॥ ६ ॥
ससुर भानुकुल भानु भुआलू ❀ जेहि सिहात अमरावति पालू ॥ ७ ॥
प्राणनाथ रघुनाथ गोसाईं ❀ जे बड़ होत सो राम बड़ाई ॥ ८ ॥

हाय ! हाय ! सीताजीका विरहले गर्दा यी-सितारा-हरू-पनि अयोध्याका नरनारी-जस्तै श्री-नभएका, मैला, निस्तेज भएछन् ॥ ५ ॥ योग-र-भोग [परस्पर विरुद्धभएका ई दुई कुरा] जसका हत्केलामा रहेका छन्, (स्वाधीन अविरोधी छन्) तिनको उपमा संसार भरमा कोसँग दिऊ? त्यस्ता महाराज-जनक जसका पिता छन्, जसलाई अमरावतीपुरीका पालक (त्रिलोकका सम्राट्इन्द्र) पनि सह्राउँछन्, उस्ता सूर्यकुलका सूर्य महाराज......जसका ससुरा हुन्,। तुच्छतुच्छहरू-पनि जो जो बड़ावड़ा हुन्छन्, त्यो रामजीले दिएको वड़ाई (महत्व) हो। त्यस्ता-प्रभु-रघुनाथजी जसका प्राणनाथ (पति) हुन् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा—पति देवता सुतीय मनि, सीय साथरी देखि ।
बिदरत हृदय न हहरिहर, पविते कठिन विसेखि ॥२००॥

उनै पतिव्रता भएका श्रेष्ठस्त्रीवर्गमा मणिसमान-प्रकाशमान-हुने-सीताजीको यो कुशशय्या देखेर जो मेरो हृदय चर्र चर्र गरेर चिरिदैन, त्यो हृदय वज्रभन्दा अधिक कडा हो ॥२००॥

चौ०-लालन जोग लषन लघु लोने ❀ भे न भाइ अस अहहि न होने ॥ १ ॥
पुरजन प्रिय पितु मातु दुलारे ❀ सिय रघुवीरहिं प्रान पियारे ॥ २ ॥
मृदु मूरति सुकुमार सुभाऊ ❀ तात वाउ तन लाग न काऊ ॥ ३ ॥
ते वन सहहिं विपति सब भाँती ❀ निदरे कोटि कुलिस एहि छाती ॥ ४ ॥

भाई-लक्ष्मण लालना (दुलार) गर्न लायक र हिस्सीदार छन्, त्यस्ता भाई न कसैका भए, न छन्, न हुनेछन् ॥ १ ॥ सारा-नगरनिवासीहरूका प्यारा, मातापिताले दुलार-गरिएका सीताजी-र-रघुनाथजीका प्राणभन्दा-प्यारा, शरीर-र-स्वभाव दुवै सुकुमार भएका, कहिल्यै-पनि शरीरमा तातोहावा (लू) नलागेका ती लक्ष्मणजी सबतरहको विपत्ति खपेर वनमा वस्तछन् [मँ केही परवाह राख्तिन भने] मेरो यो हृदय करोड़ौं-वज्रलाई वज्रमाथ गर्दछ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

राम जनमि जग कीन्ह उजागर ❀ रूप सील सुख सब गुन सागर ॥ ५ ॥
पुरजन परिजन गुरु पितु माता ❀ राम सुभाउ सबहिं सुखदाता ॥ ६ ॥

रूप, शील, सुख, र सवैसद्गुणका सागरस्वरूप भएका, रामजीले जन्मेर जगत्लाई उज्यालो पार्नुभयो, रामजीको स्वभाव नगरनिवासी परिजन (इष्टमित्र, नौकरचाकर) हरू, गुरु, पिता, माताजी सवैलाई सुखदायक छ ॥ ५ ॥ ६ ॥

वैरिउ राम बडाई करहीं ❀ वोलनि मिलनि विनय मन हरहीं ॥ ७ ॥
सारद कोटि कोटि सत सेखा ❀ करि न सकहिं प्रभु गुनगन लेखा ॥ ८ ॥

वैरीहरूसमेत रामजीको प्रशंसा गर्दछन्, वहाँका वोलचाल-मेल-मिलाप-विनय ले सवैको मनलाई हरेर लिन्छन् । करोडौं शारदा र शयकडौं करोड शेषनाग भए-पनि, तिनीहरूले आदरका-साथ गुणगणकोगणना गर्न थाले पनि, प्रभु-रघुनाथजीका गुणगणको गणना गर्न शक्तैनन् ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा–सुख सरूप रघुवंस मनि, मंगल मोद निधान ।
ते सोवत कुस डारि महि, विधि गति अति बलवान ॥२०१॥

कल्याण-र-आनन्दका निधान, सुखस्वरूप, रघुकुलरत्न, उनै रामचन्द्र भइँमा कुश छरेर सुत्नुहुन्छ, [हेर्नुहोस्] विधाताको गति कत्तिको प्रबल रहेछ ? ॥ २०१ ॥

चौ०–राम सुना दुख कान न काऊ ❀ जीवन तरु जिमि जोगवइ राऊ ॥१॥
पलक नयन फनिमनि जेहि भाँती ❀ जोगवहिं जननि सकल दिनराती ॥२॥
ते अव फिरत विपिन पदचारी ❀ कन्दमूल फल फूल अहारी ॥ ३ ॥

रामजीले कहिल्यै-पनि कुनै-दुःख कानले-पनि सुन्नुभएकोथिएन, महाराजले वहाँको संजीवन-वृक्षकोझैं जोगावट (रक्षा) गर्नुहुन्थ्यो, सवै-माताजीहरूले-पनि दिनरात, पलकले आँखाकोझैं, नागले फणाका-मणिकोझैं, वहाँको हिफाजत गर्नुहुन्थ्यो । उनै-रामचन्द्र अव जङ्गलमा कन्द-मूल-फल-फूलको आहार गरेर पैदल हिंड्न लाग्नुभयो ! ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

धिग कैकई अमङ्गल मूला ❀ भइसि प्रान प्रियतम प्रतिकूला ॥ ४ ॥
मैं धिग धिग अघ उदधि अभागी ❀ सव उतपात भएउ जेहि लागी ॥ ५ ॥
कुल कलङ्क करि सृजेउ विधाता ❀ साँइ द्रोह मोहि कीन्ह कुमाता ॥ ६ ॥

जो आफ्ना प्राणप्रिय (पति) की-पनि प्रतिकूल (वर्खिलाफ) भइन्, त्यस्ती अमङ्गलकी-मूलकारण-भयेकी कैकेयीलाई धिक्कार छ ! ॥ ४ ॥ जसका निमित्त यो-सव-उत्पात भयो, त्यो-पापसागर-अभागी मलाई वारंवार धिक्कार छ ! ॥ ५ ॥ विधाताले मलाई कुलको कलङ्क पारेर सृष्टि गरे, कुमाताले मलाई स्वामिद्रोही पारिन्" ॥ ६ ॥

सुनि सप्रेम समुझाव निषादू ❀ नाथ ! करिअ कत वादि विषादू ॥ ७ ॥
राम तुम्हहिं प्रिय, तुम्ह प्रिय रामहिं ❀ एह निरजोस दोस विधि वामहिं ॥ ८ ॥

भरतजीका ई वचन सुनेर निषाद (गुह) ले प्रेमसहित भई संझाउन लागे–"प्रभु ! व्यर्थ शोक किन गर्नुहुन्छ ?, तपाईंलाई रामजी प्यारा, रामजीलाई तपाईं प्यारा हुनुहुन्छ । [यस्मा कसैको दोष छैन] यस्मा फगत प्रतिकूल-भएका दैवको दोष छ ॥ ७ ॥ ८ ॥

छन्द--विधि वामको करनी कठिन जेहि मातु कीन्ही वावरी ।
तेहि राति पुनि पुनि करहिं प्रभु सादर सराहन रावरी ॥
तुलसी न तुह्म सो राम प्रीतम कहत हौं सौं हैं किए ।
परिनाम मङ्गल जानि अपने आनिये धीरज हिये ॥

हेनाथ ! प्रतिकूल (विपरीत) भयेका दैवको गति कठोर हुन्छ, जस्ले माता-कैकेयीलाई वहुलाई वनायो । त्यो-रातमा (मसँग भेट भयेका रातमा) प्रभुजीले आदरकासाथ वारंवार तपाईंको सराहना गर्नुभयंको थियो । (तुलसीदास भन्दछन्) "तपाईंवरावर रामजीको प्रियतम (अतिप्रिय) अर्को कोही छैन," यो कुरा म शपथ गरेर भन्दछु, परिणाममा कल्याण हुनेछ भनी जानेर आफ्ना हृदयमा धैर्य ल्याउनुहोस् ॥

सोरठा--अन्तरजामी राम, सकुच सप्रेम कृपायतन ।
चलिअ करिअ विस्राम, एहि विचार दृढ आनि मन ॥२०२॥

"रामचन्द्रजी संकोची, प्रेमपूर्ण, करुणासागर, अन्तर्यामी हुनुहुन्छ" यो-विचारलाई मनमा दृढ गरेर राख्नुहोस्, अव जाउँ हिंड्नुहोस्, विश्राम गर्नुहोस्" ॥ २०२ ॥

चौ०–सखा वचन सुनि उर धरि धीरा ❀ वास चले सुमिरत रघुवीरा ॥ १ ॥
यह सुधि पाइ नगर नरनारी ❀ चले विलोकन आरत भारी ॥ २ ॥

मित्र (गुह) को वचन सुनेर भरतजीले हृदयमा धैर्य-धारण गर्नुभयो, रघुनाथजी-लाई सँझदै वासतर्फ हिड्नुभयो । यो-खवर पायेर शृङ्गवेर-पुरका नरनारीहरू दुःखित भईकन भरतजीलाई हेर्न आये ॥ १ ॥ २ ॥

परदछिना करि करहिं प्रनामा ❀ देहिं कैकइहि खोरि निकामा ॥ ३ ॥
भरि भरि वारि विलोचन लेहीं ❀ वाम विधातहिं दूषन देहीं ॥ ४ ॥

तिनीहरू भरतजीलाई प्रदक्षिणा गरेर प्रणाम गर्दथे, कैकेयीलाई खूव नजाती-गाली गर्दथे । आँखाभरीभरी पानी गर्दथे, विपरीत-विधातालाई दोष दिन्थे ॥ ३ ॥ ४ ॥

एक सराहहिं भरत सनेहू ❀ कोउ कह नृपति निवाहेउ नेहू ॥ ५ ॥
निन्दहिं आपु सराहिं निषादहिं ❀ को कहिसकै विमोह विषादहि ॥ ६ ॥

कोही भरतजीका-प्रेमको तारीफ गर्दथे, कोही राजा-दशरथले प्रेमको निर्वाह गरे (प्रेम कायम राख्ता प्राण पनि छाडे) भन्दथे, कोही आफ्नो निन्दा, गुहको तारीफ गर्दथे, त्यसवेलाका हडवडको र विषादको वर्णन गर्न को शक्छ ? ॥ ५ ॥ ६ ॥

एहि विधि राति लोग सव जागा ❀ भा भिनुसार गुदारा लागा ॥ ७ ॥
गुरुहिं सुनाव चढाइ सुहाई ❀ नई नाव सव मातु चढाई ॥ ८ ॥
दण्ड चारि महँ भा सव पारा ❀ उतरि भरत तव सवहिं सँभारा ॥ ९ ॥

यस्ता-तरहले सबजना रातभरी जागा रहे, उज्यालो भयो, गुदारा लाग्यो (नदी-तर्ने काम शुरूभया) ॥ ७ ॥ भरतजीले राम्रो-नाउमा गुरुलाई चढाउनुभयो र सबै-माताहरूलाई नयाँ-नाउमा चढाउनुभयो ॥ ८ ॥ चारघडामा सबै-जना पार भये। भरतजीले आफु उत्रेर सबैलाई सह्माल्नुभयो (हिफाजतसाथ उतार्नुभयो) ॥ ९ ॥

दोहा-प्रातक्रिया करि मातुपद, वन्दि गुरुहिं सिरनाइ।
आगे किए निषाद गन, दीन्हेउ कटक चलाई ॥२०३॥

भरतजीले प्रातःकृत्य (पाठपूजाप्रभृति) गरेर माताहरूका पाउको वन्दना गरेर, गुरुको प्रणाम गरे-पछि निषादका डष्फालाई अघी लायेर सेनालाई हिंडाउनुभयो ॥२०३॥

चौ०-किएउ निषाद नाथ अगुवाई ❀ मातु पालकी सकल चलाई ॥ १ ॥
साथ बोलाइ भाइ लघु दीन्हा ❀ विप्रन्ह सहित गमन गुरु कीन्हा ॥ २ ॥

निषादराज (गुह) लाई अगुवा गर्नुभयो, अनि माताहरूका सबै-पालकी रवाना गर्नुभयो. भाई-शत्रुघ्नलाई बोलाएर [वहाँहरूको] साथ लगाईदिनुभयो। गुरुवसिष्ठजी ब्राह्मणवर्ग सहित हिंड्नुभयो ॥ १ ॥ २ ॥

आपु सुरसरिहिं कीन्ह प्रनामू ❀ सुमिरे लषन सहित सिय रामू ॥ ३ ॥
गवने भरत पयादेहि पाये ❀ कोतल संग जाहिं डोरिआये ॥ ४ ॥

आफू (भरतजी) ले गङ्गाजीलाई प्रणाम गर्नुभयो, लक्ष्मण-सहित-सीतारामको स्मरण गर्नुभयो र पाउले पैदलै हिंडनुभयो। वागडोरले डोर्याईएको कोतल (घोडा) साथ-साथ जाँदैथियो ॥ ३ ॥ ४ ॥

कहहिं सुसेवक वारहिं वारा ❀ होइअ नाथ! अश्व असवारा ॥ ५ ॥
राम पयादेहि पाय सिधाये ❀ हमकहँ रथ गज वाजि बनाये ॥ ६ ॥
सिर भर जाउँ उचित अस मोरा ❀ सबतें सेवक धरम कठोरा ॥ ७ ॥
देखि भरत गति सुनि मृदुवानी ❀ सब सेवकगन गरहिं गलानी ॥ ८ ॥

स्वामिभक्त-सेवकहरू' वारंवार "प्रभु! घोडामा सवार होईवक्सियोस्" भन्दथे, [भरतजी जवाव दिनुहुन्थ्यो-] "रामचन्द्रजी पाउले पैदलै पाल्नुभयो, हाम्रा निंती रथ, हात्ती, घोडा बनायेका हुन्?, मलाई ता शिरका भरले (टाउको टेकेर) हिंड्नु मुनासिव थियो [तर लाचाइ छू सकिन] सबैधर्मभन्दा सेवाधर्म कठिन छ", यस्तातरहको मधुर-वचन सुनेर भरतजीको त्यो-हालत हेर्दा सेवकहरू ग्लानिले फतक्क गल्नलागे ॥५॥६॥७॥८॥

दोहा-भरत तीसरे पहर कहँ, कीन्ह प्रवेस प्रयाग।
कहत रामसिय रामसिय, उमगि उमगि अनुराग ॥२०४॥

प्रेम उम्लीउम्लीकन आउन लाग्यो, सीताराम सीताराम भन्दै तेस्रोप्रहरमा भरतजीले प्रयागमा प्रवेश गर्नुभयो (प्रयाग पुग्नुभयो) ॥ २०४ ॥

चौ०–झलका झलकत पायन्ह कैसे ❀ पंकज कोस ओसकन जैसे ॥ १ ॥
भरत पयादेहि आये आजू ❀ भये दुखित सुनि सकल समाजू ॥ २ ॥

कमलका-कोपिलामा ओसका-कण (थोपा) जसरी झ्यल्कन्छन्, भरतजीका-पाउमा परेका-फोका त्यसैगरी झल्कन्थे । भरतजी आज पैदलै आईपुगे भन्ने खवर सुनेर सवैजना दुःखित भये ॥ १ ॥ २ ॥

खवरि लीन्ह सव लोग नहाये ❀ कीन्ह प्रनाम त्रिवेनिहि आए ॥ ३ ॥
सविधि सितासित नीर नहाने ❀ दिए दान महिसुर सनमाने ॥ ४ ॥

आफ्ना डफ्फाका सवैजनाले नुहाई-सकेको खवर लिए पछी भरतजी त्रिवेणी आउनुभयो र प्रणाम गर्नुभयो । अनि विधिपूर्वक सितासिततीर्थका जलमा (सेती र काली गङ्गा र यमुनाका संगमको जलमा) स्नान गर्नुभयो । दान गर्नुभयो, ब्राह्मणको सन्मान गर्नुभयो ॥ ३ ॥ ४ ॥ (क)

देखत स्यामल धवल हलोरे ❀ पुलकि सरीर भरत कर जोरे ॥ ५ ॥
सकल कामप्रद तीरथ राऊ ❀ वेदविदित जग प्रगट प्रभाऊ ॥ ६ ॥
मागौं भीख त्यागि निज धरमू ❀ आरत काह न करइ कुकरमू ॥ ७ ॥
अस जिय जानि सुजान सुदानी ❀ सफल करहिं जग जाचक वानी ॥ ८ ॥

काली (यमुनाजी) का सेती (गङ्गाजी) का तरङ्ग देख्ता भरतजीको शरीर रोमाञ्चित भयो, वहाँले हात जोरेर प्रार्थना गर्नुभयो 'हेतीर्थराज ! तपाईं सवैको कामना पूर्णगर्ने हुनुहुन्छ, तपाईंलाई वेदले यथार्थ चिन्हेको छ, तपाईंको प्रभाव जगत्मा प्रकट छ, म आफ्नू धर्म छाडाकन (क्षत्रियले नमाग्नु भन्ने वेदशास्त्रविहित धर्म छाडेर) भीख माँग्दछु, दुःखी भएपछि कुन् व्यक्ति कुकर्म गर्दैन [दुःख परे-पछि स्वधर्ममा रहन को शक्दछ ?] यो-यस्तो कुरा मन्मा बुझेर समुझदार दानवीरहरू याचकका-वचनलाई सफल गर्दछन् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा–अरथ न धरम न कामरुचि, गति न चहौं निरवान ।
जनम जनम रति रामपद, यह वरदान न आन ॥२०५॥

[महाराज ! तीर्थाधिराज !] मेरो रुचि (अभिलाषा) अर्थ (धनार्जनमा) छैन, धर्मार्जनमा पनि छैन, कामोपभोगमा पनि छैन, निर्वाणगति (मुक्तिपद) पनि म चाहन्न । जन्म जन्मान्तरमा रामजीका-चरणको प्रेम लागोस्, मलाई यही वरदान दिनुहोस्, अर्को केही चाँहिदैन ॥ २०१ ॥

(क) गङ्गा-र-यमुनाको संगम भयेको स्थानलाई सितासिततीर्थ भन्दछन्, त्यसैतीर्थका प्रभावले त्यो-स्थान तीर्थराज कहिन्छ, त्यसको माहात्म्य वेदमा-पनि वर्णन गरियेको छ, त्यसमा गोता लगाउनाले स्वर्ग सुलभ हुन्छ ।

"सितासिते सरितौ यत्र संगते तत्राप्लुतासो दिवमुत्पतन्ति" [वेद]

चौ०–जानहु राम कुटिल कर मोहीं ❀ लोग कहउ गुरु साहिव द्रोही ॥ १ ॥
सीताराम चरनरति मोरे ❀ अनुदिन बढइ अनुग्रह तोरे ॥ २ ॥

रामचन्द्रजी मलाई कुटिल संझे संझनुहोस्, दुनियाँ मलाई गुरुद्रोही र स्वामिद्रोही भन्छ भने भनोस् [परन्तु] हेतीर्थाधिराज ! तपाईंका अनुग्रहले सीताजी-र-रामजीका--चरणमा मेरो प्रेम प्रतिदिन वढोस् ॥ १ ॥ २ ॥

जलद जनमभरि सुरति विसारउ ❀ जाचत जल पवि पाहन डारहु ॥ ३ ॥
चातक रटनि घटे घटि जाई ❀ वढे प्रेम सव भाँति भलाई ॥ ४ ॥

जिन्दगीभर मेघले चातकपक्षिको सुरति (यादखवर) विर्सोस्, पानी माग्दाखेरि वज्र-र-पत्थर (असिना) खसाइदेओस, परन्तु चातकको रटना घटे घटि-पनि हाल्छ [गलासुकाएर चिच्याउँदाचिच्याउँदा आसन्नमरणभएको वेलामा चिच्याहट् घट्ला, तर मेघमा रहेको प्रेम घट्ने होइन] प्रेम वढ्यो भने सवतरहले भलाई छ ॥ ३ ॥ ४ ॥(क)

कनकहि वान चढै जिमि दाहें ❀ तिमि प्रियतम पद नेम निवाहें ॥ ५ ॥
भरत वचन सुनि माँझ त्रिवेनी ❀ भइ मृदुवानि सुमङ्गल देनी ॥ ६ ॥

जसरी पोल्दा-खेरी सुनमा वान चढ्दछ, त्यसैगरी प्रियतम (अतिप्रिय) रामजीका चरणको सेवा का नियमको निर्वाहगर्दा [प्यारा-रामजीको चरणका सेवाको नियमलाई प्राणान्तिक कष्ट सहेर पनि पालना गर्दा] सेवकहरूका सेवाको वान चढदछ " ॥ ५ ॥ भरतजीका वचन सुन्दा त्रिवेणीका माझवाट मङ्गलदायिनी-मधुर-वाणी प्रकट भई (त्रिवेणी-संगमवाट आकाशवाणी जस्ती वाणी उठी) ॥ ६ ॥

तात ! भरत तु सवविधि साधू ❀ रामचरन अनुराग अगाधू ॥ ७ ॥
वादि गलानि करहु मनमाहीं ❀ तुम्ह सम रामहिंकोउ प्रिय नाहीं ॥ ८ ॥

वावु ! भरत ! तिमि सवतरहवाट श्रेष्ठ छौ, रामचरणमा तिम्रो अगाध अनुराग छ ॥ ७ ॥ मनमा व्यर्थ ग्लानि गर्दछौ, रामजीको प्यारो तिमीसमान कोही छैन ॥ ८ ॥

दोहा--तनु पुलकेउ हिय हरष सुनि, वेनिवचन अनुकूल ।
भरत धन्य कहि धन्य सुर, हरषित वरषहिं फूल ॥२०६॥

त्रिवेणीवाट उत्पन्न भएको अनुकूल वचन सुन्दा भरतजीको शरीर रोमाञ्चित भयो, हृदय हर्षित भयो । हर्षित-भयेका देवताले धन्य ! धन्य ! भरत भन्दै फूल वर्षाये ॥२०६॥

(क) चातकपक्षी मेघको वर्षंदावर्षदैको पानी पाये पिउँछ, अन्यत्रको पानी पिउँदैन, वरू चिच्याई–चिच्याई मर्न कवूल गर्छ चिच्माउँदा, चिच्याउँदा चिच्याहटको रटना घट्ला, मेघमाथिको प्रेम घटतैन, अतएव त्यो पक्षी प्रेमीहरूको आदर्श भएको छ ।

' एक एव खगो मानी चिरं जीवतु चातकः । पिपासया वा म्रियते याचते वा पुरन्दरम्"

[भरत र भरद्वाज]

चौ०-प्रमुदित तीरथ राजनिवासी ❀ वैखानस वटु गृही उदासी ॥ १ ॥
कहहिं परसपर मिलि दशपाँचा ❀ भरत सनेह सील सुचि साँचा ॥ २ ॥

वानप्रस्थ तपस्वी, व्रह्मचारी, गृहस्थ, संन्यासी यीचारैप्रकारका प्रयागनिवासीहरू खुसी भए, १०।५ जना एकत्र हुँदै "भरतजाको स्नेह र शील शुद्ध साँचे रहेछ" भनी परस्पर भन्न लागे ॥ १ ॥ २ ॥

सुनत रामगुन ग्राम सुहाये ❀ भरद्वाज मुनिवरपहिं आये ॥ ३ ॥
दण्डप्रनाम करत मुनि देखे ❀ मूरतिमन्त भाग निजलेखे ॥ ४ ॥
धाइ उठाइ लाइ उर लीन्हें ❀ दीन्हि असीस कृतारथ कीन्हें ॥ ५ ॥
आसन दीन्ह नाइ सिर वैठे ❀ चहत सकुच गृहजनु भजि पैठे ॥ ६ ॥

भरतजी रामजीका सुन्दर-गुणगणको वर्णन सुन्दै भरद्वाजमुनिका समीप पुग्नुभयो। भरद्वाज-मुनिले दण्डवत्-प्रणामगर्न लागेका भरतजींलाई देखेपछी [भरतजीलाई] मूर्तिमान् (शरीरधारी) आफ्नो-भाग्य संझे (ठाने) ॥ ३ ॥ ४ ॥ अनि दौडेर नगीच आईकन भरतजी-लाई उठाएर छातीमा लगाए, आशीष दिएर वहाँलाई कृतार्थ गरे ॥ ५ ॥ वस्नलाई आसन दिए। भरतजी घरवाट भागी-गएको मानिस फेरि घरमा पस्ता संकुचित भएझैं संकुचित भएर शिर निहुराइकन आसनमा वस्नुभयो ॥ ६ ॥

मुनि पूँछव किछु यह बड़ सोचू ❀ वोले रिषि लषि सील संकोचू ॥ ७ ॥
सुनहु भरत! हम सव सुधि पाई ❀ विधिकरतव पर कछु न वसाई ॥ ८ ॥

भरतजीलाई मुनिजी कुछ पूछने छन् [केही सोध्नेछन्, कसरी जवावदिनु ?] भन्ने सोचविचार थियो, भरद्वाजले भरतजीको शीलस्वभाव-र-संकोच देखेर बोले "भरतजी ! सुन्नुहोस्, मैले सवै खबर पाएँ, विधाताको कर्तव्यमा केही जोर चल्दैन ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा--तुह्मगलानि जिय जनि करहु, समुझि मातु करतूति ।
तात ! कैकेइहि दोष नहिं, गई गिरा मति धूति ॥२०७॥

आमाको करतूत (कार्रवाई) संझेर तपाईं मनमा ग्लानि नगर्नुहोस्, वाबु ! कैकेयीको पनि दोष छैन, सरस्वतीले उनको वुद्धि धूतेर (ठगेर) गएकी थिइन् ॥ २०७ ॥

चौ०-यहहु कहत भल कहहिं नकोऊ ❀ लोक वेद वुधसम्मत दोऊ ॥ १ ॥
तात! तुह्मार विमल जस गाई ❀ पाइहि लोकउ वेद बड़ाई ॥ २ ॥

यस्तो-भन्दा-पनि कसैले ठीक हो भन्नेछैन [सरस्वतीले बुद्धि भ्रष्ठ पार्दा कैकेयीले यो उधूम मचाएको हो भन्ने कुरालाई कसैले पनि ठीक ठान्नेछैन] लोक-र-वेद दुवै समुझदारहरूले मानिएका छन् [यद्यपि सरस्वतीले बुद्धि भ्रष्ट पार्ने-कुरा वेदवाट सिद्ध छ, तथापि त्यस्तो कुरालाई लोकले मान्दैन, लोकले नमानेको कुरा फगत वेदका भरले समुझ-

दारले मान्नु पनि हुदैन , त्यसोहुनाले कैकेयीको दोष छैन भन्दा दुनियाँको चित्त वुझदैन] तर बावु ! भरत ! तपाईंको निर्मल यश गाउँदा लोक र वेद दुवैले बड़ाई (इज्जत) पाउने छन् [निर्दोषीको यश गाउदा इज्जत को पाउदैन ?] ॥ १ ॥ २ ॥

लोकवेद सम्मत सव कहई ❀ जेहि पितु देहि राज सो लहई ॥ ३ ॥
राउ सत्यव्रत तुम्हहिं बोलाई ❀ देत राज सुख धरम बड़ाई ॥ ४ ॥

"पिताले जसलाई राज्य दिन्छ. त्यसैले राज्य पाउँछ" यो कुरा लोकसंमत र वेदसंमत हो भनी सवै भन्दछन् । सत्यवादी-महाराजा दशरथले तपाईंलाई वोलाएर राज्य दिनुहुँदोहो ता, राज्य, सुख, धर्म रहने-थियो, इज्जत पनि बढने थियो ॥ ३ ॥ ४ ॥

राम गवन वन अनरथ मूला ❀ जो सुनि सकल विस्व भइसूला ॥ ५ ॥
सो भाविवस रानी अयानी ❀ करि कुचालि अन्तहु पछितानी ॥ ६ ॥

[परन्तु] जुन वृत्तान्त सुन्दा सारा-संसारलाई हृदयमा दुःख लाग्यो, रामजीको वनवासको त्यो वृत्तान्त अनर्थको कारण भयो । त्यो-कुरा रानीकैकेयीले भवितव्यताका-वशमा परेर अज्ञानी भएर गरेको हो । अरुको के कुरा, त्यो कुचाल गर्दा आखीरमा उनैलाई पछितो भयो" ॥ ५ ॥ ६ ॥

तहउँ तुम्हार अलप अपराधू ❀ कहै सो अधम अयान असाधू ॥ ७ ॥
करतेहु राज जो तुम्हहिं नदोषू ❀ रामहिं होत सुनत संतोषू ॥ ८ ॥

त्यसमा पनि कसैले "तपाईंको अलिकति अपराध छ" भन्दछ भने त्यो अधम हो, त्यो मूर्ख हो, त्यो दुष्ट हो । तपाईंले राज्य गरेको भए पनि दोष थिएन, त्यो खवर सुन्दा रामजीलाई सन्तोष हुने थियो ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा--अव अति कीन्हेउ भरत भल, तुम्हहि उचित मत एहू ।
सकल सुमङ्गल मूल जग, रघुवर चरन सनेहू ॥२०८॥

भरतजी अव तपाईंले वहुतै असल गर्नुभयो, तपाईंलाई यही मत उचित छ। संसारमा रघुनाथजीका चरणमा प्रेम गर्नु सकलकल्याणको मूलकारण हो ॥ २०८ ॥

चौ०-सो तुम्हार धन जीवन प्राना ❀ भूरिभाग को तुम्हहि समाना ॥ १ ॥
यह तुम्हार आचरज न ताता ! ❀ दसरथ सुअन राम प्रिय भ्राता ॥ २ ॥

उनै-रामचन्द्र तपाईंका सर्वस्व, जिन्दगी, प्राणस्वरूप हुनुहुन्छ, तपाईं-समानको महाभाग्यवान् को छ ॥ १ ॥ बावु भरत ! तपाईं सत्यवादी महाराजा-दशरथका छोरा, मर्यादापुरुषोत्तम-रघुनाथजीका-प्यारा-भाई हुनुहुन्छ, तपाईंको यो कुरामा (राज्यनिस्पृहतामा) आश्चर्य छैन । [त्यस्ताका छोरा, त्यस्ताका भाईले यस्तै गर्नुपर्छ] ॥ २ ॥

सुनहु भरत ! रघुवीर मनमाहीं ❀ प्रेम पात्र तुम्हसम कोउ नाहीं ॥ ३ ॥
लषन राम सीयहि अति प्रीती ❀ निसि सवतुम्हहिसराहत वीती ॥ ४ ॥

जाना मरम नहात प्रयागा ❀ मगन होहिं तुह्मरे अनुरागा ॥ ५ ॥
तुह्म पर अस सनेह रघुवरके ❀ सुखजीवन जग जस जड़नरके ॥ ६ ॥

भरतजी ! सुन्नुहोस्। रघुनाथजीका मनमा तपाईं-वरावरको प्रेमपात्र कोही छैन [रघुनाथजीकोमात्रै होइन] तपाईंका उपर लक्ष्मण-राम-सीता ई३जनाको अत्यन्त प्रीति रहेछ त्योरातमा (मँसग। भेटभएका रातमा) तपाईंको सराहना गर्दागर्दै जम्मै रात वित्यो। मैले प्रयागस्नान गर्दा मर्म (प्रेमरहस्य) वुझें, तपाईंका प्रेममा रामजी मग्न हुनुहुन्छ। ज्ञान नभएका मूर्ख-मानिसलाई सुखपूर्वक जिन्दगानी वितावुन पाउँदा संसारका ऊपर जस्तो स्नेह हुन्छ, तपाईंका ऊपर रघुनाथजीको उस्तै (अनिवार्य) स्नेह छ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

यह न अधिक रघुवीर बडाई ❀ प्रनत कुटुम्बपाल रघुराई ॥ ७ ॥
तुह्मतौ भरत मोर मत एहू ❀ धरे देह जनु राम सनेहू ॥ ८ ॥

यत्तिकुरामा रघुनाथजीको ज्यादा महत्व होइन, वहाँ ता, नम्रभएका (शरणागत-भएका) भक्तका कुटुम्व (जहानवच्चा) समेतको पालना गर्नुहुन्छ ॥ ७ ॥ भरतजी ! तपाईं ता मेरा मतमा रामप्रेमनै शरीरधारी भयेर खडाहुनुभएका हो कि? भनेझैं लाग्दछ ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा—तुह्मकहँ भरत कलङ्क यह, हम सवकहँ उपदेस।
राम भगति रस सिद्धहित, भा यह समउ गनेस ॥२०९॥

भरतजी ! तपाईंलाई यो-कलङ्क लाग्नु क्या हो ? भने, हामी-सवैलाई उपदेश मिल्नु हो। रामभक्तरूपी-अमृतरसलाई सिद्धगर्न (तयार पार्न = वनाउन) लाई यो-श्रीगणेशायनमः भएको (आरंभ भएको) हो [भक्तिरससिद्धिको आरंभ तपाईंको यो-वृत्तान्तवाट भयो = भक्ति यसरी गर्नुपर्दोरहेछ भनी आज हामीले भरखर जान्यौं] ॥ २०९ ॥

चौ०-नव विधु विमल तात! जस तोरा ❀ रघुवर किङ्कर कुमुद चकोरा ॥ १ ॥
उदित सदा अथइहि कवहूँ ना ❀ घटिहि न जगनभ दिनदिनदूना ॥ २ ॥

वावु ! भरत ! संसाररूपी-आकाशमा तपाईंको यशरूपी-निर्मल-नयां-चन्द्रमा उदायो; [यशरूपी-रघुवरका-किङ्कर-हरू (भक्तहरू) कुमुद (रात्रिकमल) र चकोर (च्याखुरा) भए [यशरूपी-चन्द्रमावाट आनन्द पाउने रामभक्त कुमुद र चकोर हुन्]॥ यो-चन्द्रमा उदायो उदायो, कहिल्यै अस्ताउनेछैन, घट्ने-पनि छैन, दिनपरदिन दोवर वढ्नेछ ॥ १ ॥ २ ॥

कोक तिलोक प्रीति अतिकरहीं ❀ प्रभुप्रतापरवि छविहि न हरहीं ॥ ३ ॥
निसिदिन सुखद सदा सव काहू ❀ ग्रसिहि न कैकइ करतव राहू ॥ ४ ॥

[उ-चन्द्रमालाई चखेवाहरू द्वेष [योचन्द्रमा पुरानुचन्द्रमाभन्दा विलक्षण छ] गर्दछन्] यो-यशरूपी चन्द्रमाका ऊपर त्रिलोकरूपी कोक (चखेवा) प्रीति गर्नेछ। [उसको कान्तिलाई सूर्यले हरणगर्दछन्] रामजीको प्रतापरूपीसूर्यले यसको कान्तिहरण गर्दैन ॥ ३ ॥ [उसलाई राहुले ग्रास गर्दछ] यसलाई कैकेयीको-कुकर्तव्यरूपी राहुले ग्रास गर्न शक्तैन ॥ ४ ॥ [उस्वाट सँधै सवैलाई सुख हुदैन] यो-सदासर्वदा सवैलाई सुखदायक छ।

पूरन राम सुप्रेम पियूषा ❀ गुरु अपमान दोष नहि दूषा ॥ ५ ॥
राम भगत अव अमिअ अघाहू ❀ कीन्हेउ सुलभसुधा वसूधाहू ॥ ६ ॥

[उ चन्द्रमा मामूली-अमृतले पूर्ण छ] यो चन्द्रमा रामजीको-दृढप्रेमरूपी-अमृतले पूर्ण छ। [उसलाई कलंक लागेको छ] यो गुरु (पूज्यवर्ग) को अपमानरूपी-कलंकले दूषित भएको छैन। अव रामभक्तहरू अमृतले अघाऊन्, तपाईंले पृथ्वीमा अमृतलाई सुलभ गरिदिनु भयो ॥ ५ ॥

भूप भगीरथ सुरसरि आनी ❀ सुमिरत सकल सुमंगल खानी ॥ ७ ॥
दशरथ गुनगन वरनि न जाहीं ❀ अधिक कहा जेहि सम जगनाहीं ॥ ८ ॥

राजा भगीरथले पनि संझदैमा सकलसुमंगलकी-खानी-हुने (सकलकल्याणकारिणी) गंगाजीलाई ल्याउनुभएको हो [तपाईंको खान्दान यस्तै लोकहितकारी छ] दशरथमहाराजका गुणगणको वर्णन गर्न शर्किदैन, ज्यादा कहाँतक, दशरथसमान जगतमा [अर्को] छैन ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा--जासु सँकोच सनेहवस, राम प्रकट भए आइ।
जे हर हिय नयननि कबहुँ, निरखे नही अघाइ ॥२१०॥

जसको संकोच (मुलाहिजा) र स्नेहका वशमा परेर श्रीरामजी आईकन प्रकट हुनु भयो। जुन-श्रीरामजीको दर्शन गर्दा शंकरजीका हृदय र नेत्र कहिल्यै अघाउँदैनन् ॥ २१० ॥

चौ०-कीरति विधु तुह्म कीन्हि अनूपा ❀ जहँ वस रामप्रेम मृगरूपा ॥ १ ॥
तात! गलानि करहु जिय जाये ❀ डरहु दरिद्रहिं पारस पाये ॥ २ ॥

वावु! भरत! जस्मा रामप्रेमरूपी हरिण निश्चल भएर अडीरहेको छ त्यस्तो कीर्तिरूपी-अनौठा-चन्द्रमा तपाईंले सृष्टि गर्नुभयो [पुरानु चन्द्रमामा रहेको हरिणता छटपटाई रहन्छ, निश्चल छैन] ॥ १ ॥ वावु! मनमा ग्लानि नगर्नुहोस्, पारसमणि पाए पछि-पनि दारिद्र्यदेखि डराउनु हुन्छ? ॥ २ ॥

सुनहु भरत! हम झूठ न कहहीं ❀ उदासीन तापस वन रहहीं ॥ ३ ॥
सव साधन कह सुफल सुहावा ❀ लषन राम सिय दरसन पावा ॥ ४ ॥

बावु! भरत! सुन्नुहोस्, म झूटो वोल्दिन, उदासीन (अनासक्त) छु, तपस्वी छु, वनमा रहन्छु ॥ ३ ॥ सवै-साधनको सुन्दर-उत्तम-फल लक्ष्मण-राम-सीताको दर्शन पाएँ (मेरा साधन सफल भए) ॥ ४ ॥

तेहि फलकर फल दरस तुह्मारा ❀ सहित प्रयाग सुभाग हमारा ॥ ५ ॥
भरत! धन्य तुह्म जग जस जयऊ ❀ कहि अस प्रेममगन मुनि भयऊ ॥ ६ ॥

त्यहीफलको फल तपाईंको दर्शन पाएँ [फलमाथि फल फल्यो] यसमा प्रयाग-समेत मेरो अहो भाग्य हो (प्रयागतीर्थ र म भाग्यवान रहेछौं) भरतजी! धन्य! तपाईंले,

संसारमा यश लूट्नुभयो” यसो भनेर भरद्वाजमुनि भरतप्रेमरसमा डुब्नु भयो, [वचन वन्द भए] ॥ ५ ॥ ३ ॥

सुनि मुनि वचन सभासद हरषे ❀ साधु सराहि सुमन सुर वरषे ॥ ७ ॥
धन्य धन्य धुनि गगन प्रयागा ❀ सुनि सुनि भरत मगन अनुरागा ॥ ८ ॥

भरद्वाजमुनिका वचन सुनेर सभासद (त्यो सभामा रहेका मानिस) हर्षित भए, साधु साधु ! (ठीक ! ठीक !) भनेर भरतजीको सराहना गर्दै देवताहरूले फूल वर्षाए ॥ ७ ॥ प्रयागमण्डलको आकाशमा धन्य धन्य यस्तो ध्वनि हुनलाग्यो, त्यो-ध्वनिलाई वारंवार सुन्दा भरतजी रामजीका प्रेममा झन् डुब्नुभयो ॥ ८ ॥

दोहा--पुलक गात हिय राम सिय, सजल सरोरुह नयन ।
करि प्रनाम मुनि मण्डलिहिं, बोले गदगद वयन ॥२११॥

भरतजीका शरीरमा रोमांच खडा भयो, हृदयमा रामजी र सीताजी खडा हुनु भयो। कमलतुल्यनेत्रमा जल भरियो। अनि मुनिमण्डल (मुनिवर्ग) लाई प्रणाम गरेर भरत जीले गद्गद-वचन वोल्नु भयो ॥२११॥

चौ०-मुनि समाज अरु तीरथराजू ❀ साँचिहुँ सपथ अघाइ अकाजू ॥ १ ॥
एहि थल जौं कछु कहिअ बनाई ❀ एहि सम अधिक न अघ अधमाई ॥ २ ॥

यो मुनिहरूको समाज हो, यो तीर्थराज हो, यहाँ साच्चै कुराको शपथ गर्दा पनि भरपूर हानि हुन्छ, [वृथा शपथले अन्यत्र-पनि प्रत्यवाय लाग्दछ, मुनीश्वरहरूका अगाडी तीर्थराजमा शपथ गर्दा कत्रो हानि होला ?] यसठाउँमा वनाएर (कल्पनागरेर) केही वोलियो भने (वनावटी कुरा गरियो भने) यो-वरावरको पाप र यो-वरावरको अधमता (नीचता) छैन ॥ १ ॥ २ ॥

तुम्ह सर्वज्ञ कहौं सतिभाऊ ❀ उर अन्तरजामी रघुराऊ ॥ ३ ॥
मोहि न मातु करतव कर सोचू ❀ नहिं दुखजिय जग जानहिं पोचू ॥ ४ ॥
नाहिन डर विगरहिं परलोकू ❀ पितहु मरनकर मोहि न सोकू ॥ ५ ॥
सुकृत सुजस भरि भुवन सुहाये ❀ लछिमन रामसरिस सुत पाये ॥ ६ ॥

तपाईंहरू सर्वज्ञ हुनुहुन्छ। म सच्चा-भावले भन्दछु, रघुनाथजी हृदयका अन्तर्यामी (सवै थाहापाउने) हुनुहुन्छ ॥ ३ ॥ मलाई आफ्नीआमाका कर्तव्यमा शोक छैन, जगत्ले मलाई नीच संझ्यो भनेर हृदयमा दुःख पनि छैन ॥ ४ ॥ परलोक विग्रला भन्ने डर पनि छैन। पिताजीका मरणको शोक पनि मलाई छैन ॥ ५ ॥ [किन भने ?] वहाँको पुण्य-र-सुयश संसार-भरि भरिएर शोभायमान भई रहेको छ, जसले रामचन्द्र-र-लक्ष्मणजस्ता छोरा पैदा गर्नुभयो ॥ ६ ॥

राम विरहतजि तनु छनभंगू ❀ भूप सोचकर कवन प्रसंगू ॥ ७ ॥
रामलषन सिय विनु पग पनहीं ❀ करि मुनिवेष फिरहिं वनवनहीं ॥ ८ ॥

रामजीका-विरहले क्षणभंगुर (क्षणक्षणमा नष्टहुने) शरीर छाड्नुभयो, महाराजका निमित्त शोक गर्ने के प्रसंग छ र ? [किन्तु] राम लक्ष्मण, सीता मुनिवेश धारण गरेर, विना-वाटो (यत्रतत्र) विना-जूता (नांगा-पाउले) जंगलजंगल चहार्न लाग्नुभयो ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा--अजिन वसन फल असन महि, सयन डासि कुस पात ।
वसि तरुतर नित सहत हिम, आतप वरषा वात ॥२१२॥

रुखका छालाको (वोक्राको) वस्त्र छ, फलफूलको आहार छ, कुश-पात पतिगँर वछ्यायेर भूइमा सुत्नुछ, यस्ताप्रकारले सँधै सर्दी-गर्मी-वर्षा, वतास, सँहदै, रुख-मनि वस्नु हुन्छ ॥ २१२ ॥

चौ०–एहि दुख दाह दहइ दिनछाती ❀ भूख न वासर नींद न राती ॥ १ ॥
एहि कुरोगकर औषध नाहीं ❀ सोधेउँ सकल विश्व मनमाहीं ॥ २ ॥

यसै-दुःखका-दाहले दिनदिन छाती जलि-रहेको छ, दिउसो भोक छैन, राती निद्रा छैन ॥ १ ॥ मनमा (मनले) सारा-संसारमा तलाश गरिसकें यसकुरोगको ओषधिनै छैन ॥ २ ॥

❀मातु कुमत वढई अघमूला ❀ तेहि हमार हित कीन्ह वसूला ॥ ३ ॥
कलि कुकाठकर कीन्ह कुजंत्रू ❀ गडि अवध पढि कठिन कुमंत्रू ॥ ३ ॥
मोहि लगि यह कुठाट तेहि ठाटा ❀ घालेसि सव जग वारह वाटा ॥ ५ ॥
मिटइ कुजोग राम फिरि आएँ ❀ वसै अवध नहि आन उपाएँ ॥ ६ ॥

मेरी-माता-कैकेयीको कुमति (दुर्विचार) वढई (सिकर्मी) हो । तिनले मेरो हितलाई (राजागराउने इरादालाई) वसूला (वोसिला) वनाइन् , त्यस-वासिलाको मूल (वींड) पाप हो । कलिरूपी-कुकाठको (कलहरूपी-वर्राका काठको) कुयंत्र (उच्चाटन गराउने

❀ ''तान्त्रिकहरू वर्राकावृक्षको (कलिद्रुम भनेर प्रख्यात भएको, कलियुगले निवास गराएको अलच्छिनी वृक्षको) काठ खोजेर ल्याउँछन्, कुनै-कर्मीलाई लगाएर बलीयो-वींड-भएका-वोसिलाले त्योकाठको पुतला (काष्ठप्रतिमा) वनाउँछन्, कसैले उपदेशगरेको मन्त्र पढेर त्योपुतलालाई, जहाँ उच्चाटन (मानिसलाई रहन नदिएर भगाउने दुष्कर्म) गर्नुपरेको छ त्यसैठाउँमा गाडिदिन्छन्, त्यो गाडेपछि त्यहाँका मानिस त्यहाँ रहन शक्तैनन्, दशदिशा लाग्दछन्, त्योठाउँ उजाड हुन्छ । ठाउँ उजाड भए-पछि जसका निमित्त उच्चाटन कर्म गरेको हो, त्यो पनि त्यहाँ टिक्न शक्तैन, परिणाममा अनिष्टै हुन्छ, कुनै प्रभावशाली व्यक्ति आएर त्यो ठाउँमा वसि–दियो भने, त्यो उच्चाटनको दुर्योग मेटिन्छ र त्यो ठाउँ फेरि गुल्जार हुन आउँछ'' यति कुरा मनमा राखेर यी ४ चौपाइ पढेपछि अर्थ बुझिन्छ ।

(१) त्यो पुतला बनाउँदा बोसिलाप्रभृति-हथियारको बीड–सिंड भाँच्चियो, कर्मीलाई चोटपटक लाग्यो भने उच्चाटनकर्ताहरू विघ्नपरेको संझन्छन् । त्यसो-हुनाले वोसिलाको बलीयो पापरूपी वींड वनायेको हो ।

पुतला) वनाइन् । कडा-कुमन्त्र पढेर त्यसलाई (कुयंत्रलाई) अयोध्यामा गाडिन् [मन्थराले उपदेश गरेको “राज्यं प्राप्नोतु भरतः काननं यातु राघवः” याकुमन्त्र पढेर त्यो-उच्चाटन यन्त्र-लाई अयोध्या मा गाडिन्] तिनले यो-कुठाट (ढाँचा) मेरानिमित्त रचेको हो । त्यसोगर्दा सवै जगत्लाई (अयोध्यानिवासी र अरूलाईसमेत) बारह तर्फको बाटामा हालिन् (उच्चाटन सिद्ध भयो, अयोध्यानिवासीहरू वाह (१२) तर्फ लागे) ॥ ३ ॥ ४ ॥५ ॥ रामजी फर्केर अब आउनुभयो भने यो उच्चाटनको कुयोग मेटिने थियो र अयोध्या फेरि गुल्जार हुनेथियो, अब अयोध्यालाई गुल्जार पार्ने अर्को उपाय छैन ॥ ६ ॥

भरत वचन सुनि मुनि सुखपाई ❀ सवहि कीन्हि बहुभाँति बडाई ॥ ७ ॥
तात! करहु जनि सोच विसेखी ❀ सव दुख मिटिहि रामपद देखी ॥ ८ ॥

भरतजीका वचन सुन्दा भरद्वाजमुनि आनन्दित भए। सवैले भरतजीको अनेक भाँतिसँग प्रशंसा गरेर “बाबु ! भरत ! ज्यादा सुर्ता नगर्नुहोस्, रामजीका चरणको दर्शन पाए पछि सवै दुःख मेटिने छन्” [भने] ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा–करि प्रबोध मुनिवर कहेउ, अतिथि प्रेमप्रिय होहु ।
कन्दमूल फल फूल हम, देहिं लेहु करि छोहु ॥२१३॥

फेरि भरद्वाजमुनिले संबोधन गरेर भने “बाबु ! भरत ! प्रेमले प्यारा-भएका तपाईं मेरा अतिथि (पाहुना) होईदिनुहोस् । म कन्दमूल फलफूल टक्र्याउँछु, कृपा गरेर स्वीकार गर्नुहोस् ॥ २१३ ॥

चौ०–सुनि मुनिवचन भरत हियसोचू ❀ भएउ कुअवसर कठिन सँकोचू ॥ १ ॥
जानि गरुइ गुरुगिरा बहोरी ❀ चरन वन्दि बोले कर जोरी ॥ २ ॥

मुनिको वचन सुन्दा भरतजीका मनमा विचार भयो की असमयमा (वेमोकामा) कडा-संकोच (मुलाहिजा) भयो (पर्न आयो)” ॥ १ ॥ फेरि गुरु (पूज्यभरद्वाजजी) का वचन (आज्ञा) लाई गरीयसा (अतिठूली = माननीय) संझेर पाउमा वन्दना गरीकन दुई हात जोरेर भरतजी बोल्नुभयो ॥ १ ॥ २ ॥

सिर धरि आयसु करिअ तुह्मारा ❀ परम धरम यह नाथ! हमारा ॥ ३ ॥
भरत वचन मुनिवर मन भाए ❀ सुचि सेवक सिख निकट वोलाए ॥ ४ ॥

“प्रभु ! मुनीश्वरजी ! तपाईको आज्ञा शिरसा धारण गरेर तदनुसार गर्नु मेरो परम-धर्म हो” भरतजीको यस्तो वचन मुनिवर भरद्वाजजीका मनलाई अतिप्रिय लाग्यो । मुनि-भरद्वाजले पवित्र-सेवक-र-शिष्यवर्गलाई समीप वोलाए ॥ ३ ॥ ४ ॥ [अनि तिनीहरूलाई अह्राए]

---

(१) मोह, दैन्य भय, ह्रास, हानि, ग्लानि, क्षुधा, तृषा, मृत्यु, क्षोभ, व्यथा, अकीर्ति, ई १२ प्रकारका वाटाहुन्, यो षड्यन्त्र रचे-पछि अयोध्यानिवासीहरू-तिनैवाटामा लागे, अयोध्यानिवासीहरूको त्यो-गति भए-पछि, तिनका प्रेमीभएका सारासंसारको त्यही-गति हुन आयो ।

मोहो दैन्यं भयं ह्रासो हानिर्ग्लानिः क्षुधा तृषा ॥
मृत्युः क्षोभो व्यथाऽकीर्तिर्वाटा द्वादश कीर्तिताः ॥

चहिअ कीन्हि भरत पहुनाई ❀ कन्दमूल फल आनहु जाई ॥ ५ ॥
भलेहि नाथ! कहि तिन्ह सिरनाए ❀ प्रमुदित निजनिज काजसिधाये ॥ ६ ॥

"भरतजीको पहुनाई (आतिथ्य) गर्नुपर्दछ, गएर कन्दमूल फलफूल ल्याओ" ॥ ५ ॥ [यो आज्ञा सुने पछि] "प्रभु ! होस्" भनेर तिनोहरू मुनिलाई प्रणाम गरीकन आफ्ना आफ्ना काममा गए ॥ ५ ॥ ६ ॥

मुनिहि सोच पाहुन बड़नेवता ❀ तसिपूजा चाहिअ जस देवता ॥ ७ ॥
सुनि रिधिसिधि अनिमादिकआईं ❀ आयसु होइसो करहिं गोसाईं ॥ ८ ॥

भरद्वाजमुनि "ठूला-पाहुनालाई निमन्त्रण गरियो, देउता जस्ता हुन्छन्, पूजा-सर्जाम त्यस्तै चाहिन्छ" यस्तो भुट्भुटी गर्न लागे । त्यो-सुनेर ऋद्धि (सपत्तिदेवता) र अणिमा-लघिमा आदिगरेका अष्टसिद्धले हाजीर भईकन "प्रभु ! जो आज्ञा हुन्छ, सो काम सिद्ध गर्दछौं" भनी विन्ती गरे ॥ ७ ॥ ८ ॥

दो०--रामविरह व्याकुल भरत, सानुज सहित समाज ।
पहुनाई करि हरहु स्रम, कहा मुदित मुनिराज ॥२१४॥

मुनीश्वर-भरद्वाजले प्रसन्न भएर "रामजीका विरहले व्याकुल भएका भरतजी भाई-सहित, परिवार-सहित, सैन्य-सहित, आउनुभएको छ, वहाँको आतिथ्य गरेर परिश्रमहरण गर" भने ॥ २१४ ॥

चौ०-रिधिसिधि सिरधरि मुनिवर वानी ❀ वड़ भागिनि आपुहि अनुमानी ॥ १ ॥
कहहिं परसपर सिधि समुदाई ❀ अतुलित अतिथि रामलघु भाई ॥ २ ॥
मुनिपद वन्दि करिअ सोइ आजू ❀ होहि सुखी सव राज समाजू ॥ ३ ॥
असकहि रचेउ रुचिर गृहनाना ❀ जेहि विलोकि विलखाहिं विमाना ॥ ४ ॥

ऋद्धिसिद्धिहरूले मुनिको वचनलाई शिरऊपर गरेर आफुलाई ठूला भाग्यवती संझे ॥ १ ॥ ऋद्धिसिद्धिको डफ्फा संमिलित भएर परस्पर भन्न लाग्यो "रामचन्द्रजीका छोटा-भाई अतुल (अनुपम = वेजोडका) अतिथि (पाहुना) हुन्, भरद्वाजमुनिका चरणको वन्दना गरेर आज जुनकाम गर्दा सवै राजपरिवार सुखी हुन्छ, त्यही काम गर्नु पर्‍यो" यसो भनेर तिनीहरूले जुनघरलाई देख्ता विमानहरूपनि छक्क पर्दथे, त्यस्ता अनेक प्रकारका सुन्दर-सुन्दर घर तयार गरे [१ मिनटको पनि बिलम्ब भएन] ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

भोग विभूति भूरिभरि राखे ❀ देखत जिन्हहिं अमरअभिलाषे ॥ ५ ॥
दासी दास साज सव लीन्हे ❀ जोगवत रहहिं मनहिं मनदीन्हे ॥ ६ ॥
सव समाज सजि सिधि पलमाहीं ❀ जे सुख सुरपुर सपनेहु नाहीं ॥ ७ ॥
प्रथमहि वास दिए सवकेही ❀ सुन्दर सुखद जथारुचि जेही ॥ ८ ॥

ती-घरमा नानातरहका भोगसामग्री र ऐश्वर्य (धनदौलत) खूव भरेर राखिदिये, जुन-भोग-र जुन्-ऐश्वर्यलाई देख्ता देवताहरू-पनि अभिलाषा गर्दथे (कल्पन्थे) ॥ ५ ॥

ती·घरमा मालिकका-मनमा आफ्नो मन मिलाएका [मालीकले इच्छागरेको कुरा तुरन्त तामिल गर्नें] सैसर्जाम लिएका दासीदासहरू सुसार गर्न खडा भए। ऋद्धिसिद्धिहरूले १ पलामा त्यो सैसर्जाम सजाई दिए, जुन सुख स्वर्गमा सपनामा·पनि पाइदैनथ्यो, [त्यो सुख ऐले यहाँ तुरन्त तयार भयो] ॥ ६ ॥ ७ ॥ पहिले सबैलाई सुखदायक सुन्दर इच्छानुसारका वास (वस्नेमहल) दिए ॥ ८ ॥

दो०--बहुरि सपरि जन भरतकहँ, ऋषि अस आयसु दीन्ह ।
विधि विसमयदायक विभव, मुनिवर तपबल कीन्ह ॥२१५॥

अनि परिवारसहित भएका भरतजीलाई वस्नाका निमित्त (घर देखाएर) भरद्वाज मुनिले [यसैमा राज होस् भनी] आज्ञा दिए । मुनिवरभरद्वाजजीले आफ्ना-तपोवलले ब्रह्माजीका मनमा पनि आश्चर्यदिने वैभव तयार गरेका थिए ॥ २१५ ॥

चौ०-मुनिप्रभाउ जव भरतविलोका ❀ सव लघु लगे लोकपति लोका ॥ १ ॥
सुखसमाज नहिं जाइ वखानी ❀ देख विरति विसारहिं ज्ञानी ॥ २ ॥

जव भरतजीले भरद्वाजमुनिको प्रभाव देख्नुभयो अनि लोकपालहरूका स्वर्गादिलोकपनि वहाँलाई तुच्छ लागे। सुखका सामानको वयान गर्न शकिदैन, त्यस्ता सुखका सामान देख्नेवित्तिकै वडेवडे ज्ञानीहरूपनि वैराग्यलाई विर्सन्थे [देख्तैमा त्यो हाल हुन्थ्यो, भोग गर्न पाए के गति हुँदो हो ?] ॥ १ ॥ २ ॥

आसन सयन सुवसन विताना ❀ वन वाटिका विहँग मृगनाना ॥ ३ ॥
सुरभि फूल फल अमिअ समाना ❀ विमल जलाशय विविध विधाना॥ ४ ॥
असन पान सुचि अमिअ अमीसे ❀ देखि लोग सकुचात जमीसे ॥ ५ ॥
सुर सुरभी सुरतरु सवहीके ❀ लखि अभिलाष सुरेश सचीके ॥ ६ ॥
ऋतु वसन्त वह त्रिविध वयारी ❀ सव कहँ सुलभ पदारथ चारी ॥ ७ ॥
स्रकचन्दन वनितादिक भोगा ❀ देखि हरष विसमयवस लोगा ॥ ८ ॥

नानाप्रकारका असल वस्त्रका चाँदनी, वस्ने नानाप्रकारका आसन, शयन-गर्ने पलंग, नानाप्रकारका असल वस्त्रका चाँदनी, वन, वगैचा, नानाप्रकारका पक्षी र मृग, अमृतसमानका खुस्बूदार फलफूल, अनेकतरहले वनाएका निर्मल जलशय (पोखरी, वावली इत्यादि) अमृतभन्दा-पनि अतिमीठा नानाप्रकारका खानेपिइने कुरा, देखेर सवैजना संन्यासी-जस्तै संकुचित भए [नानाप्रकारका भोगविलासका सामग्री देख्ता संन्यासीहरूले त्यसको भोगगर्ने अधिकार आफूलाई छैन भनेर संकुचित हुनुपर्दछ, (खुंचिनु पर्छ, मर्यादा छाड्न पाइदैन)। भरद्वाजमुनिका तपोबलले खडागरेका अलौकिक भोगसामग्री देख्ता भरतजीका अनुयायीहरू वाजेवराज्यू-हरूले देख्न नपाएका चीजवीजलाई हामीले झट्ट देख्तैमा कसरी छुने ? कसरी खाने ? कसरी उपभोग गर्ने? आफ्नू औकातले नहुने कुरामा कसरी अघिसर्ने ? भनेर संकुचित भए] ॥ ३॥४॥५॥ सवैका महलै-पीछे कामधेनु गाई र कल्पवृक्ष देख्ता इन्द्र र इन्द्राणी पनि [त्यो अलौकिक वैभवको] अभिलाषा गर्दथे [अभिलाषा किन नगरून्, उनका मुलूकभरीमा जम्मापूँजि एउटै कामधेनु

एउटै कल्पवृक्ष न हो ?, यहाँ ता घरघर कामधेनु घरघर कल्पवृक्ष !] ॥६॥ त्यसवेलामा त्यहाँ वसन्तऋतुको प्रादुर्भाव भयो, मन्द-सुगन्ध-शीतल तीनप्रकारको वतास चल्न लाग्यो। धर्म-अर्थ-काम-मोक्ष चारैपदार्थ सवैलाई सुलभ भए [जसलाई जुनपदार्थ मनपर्थ्यो उसैको भोग गर्थ्यो] ॥ ७ ॥ नानाप्रकारका माला, अनेकतरहका-चन्दनादिगरेकालेपन-पदार्थ, देखैमा मनहरण-गर्ने नव-यौवना-सुन्दरीहरू देख्ता सवैजना विस्मयवश (आश्चर्यका तावेदार) भए ॥ ८ ॥

दोहा—संपति चकइ भरत चक, मुनि आयसु खेलवार ।
तेहि निसि आस्रम पिंजरा, राखे भा भिनुसार ॥२१६॥

संपत्ति चक्रवाकी (चखेवी), भरत चक्रवाक (चखेवा) थिए। [त्यो संपत्तिको भोग गर्नेलाई भरतजी योग्य हुनुहुन्थ्यो, त्यसोहुनाले संपत्ति चखेवीजस्ती, भरतजी चखेवाजस्ता हुनुहुन्थ्यो, रात्रिका समयमा चखेवा-र-चखेवीको एकत्रवास हुँदैनथ्यो तर] त्यो-रातमा भरद्वाजको आज्ञारूपी वहेलनी (व्याधस्त्री) ले दुवैलाई आश्रमरूपी पिंजरामा राखी [व्याधस्त्रीले जवर्दस्त साथ एउटैपिंजरामा राखे पनि राती चखेवा र चखेवीको भोगविलास केही हुदैन, त्यो-संपत्ति-र-भरतजी एउटै पिंजराजस्तो आश्रममा जवर्दस्तीले रहे ता पनि भरतचक्रवाकले संपत्ति-चक्रवाकीको भोग गरेनन्] प्रातःकाल भयो (रात वित्यो, उज्यालो भयो) ॥११६॥

[प्रयागवाट प्रस्थान]

चौ०-कीन्ह निमज्जन तीरथ राजा ❀ नाइ मुनिहि सिर सहित समाजा ॥१॥
ऋषि आयसु असीस सिर राखी ❀ करि दण्डवत विनय बहु भाखी ॥२॥

भरतजीले तीर्थराज (त्रिवेणी) मा स्नान गर्नुभयो, आफ्ना डफ्फा सहितभएर भरद्वाजमुनिलाई प्रणाम गर्नुभयो, उनको आज्ञा र आशीर्वादलाई शिरोपर गरेर फेरि विनयवचन वोलेर दंडवत्‌गर्नुभयो ॥ १ ॥ २ ॥

पथ गतिकुसल साथ सव लीन्हे ❀ चले चित्रकूटहि चित दीन्हें ॥ ३ ॥
राम सखाकर दीन्हे लागू ❀ चलत देह धरि जनु अनुरागू ॥ ४ ॥
नहिं पदत्रान सीस नहिं छाया ❀ प्रेम नेम व्रत धरम अमाया ॥ ५ ॥
लषन राम सिय पन्थ कहानी ❀ पूछत सखहि कहत मृदुवानी ॥ ६ ॥

पैदल हिंड्न सिपालु-भएका सवैजनालाई साथ लिएर चित्रकूटतर्फ चित्त दिएर भरतजी रवाना हुनुभयो ॥ ३ ॥ राममित्र (गुह) को काँधमा हात राखेर (अँगालोहालेर) मानौं मूर्तिमान् (शरीरधारी) प्रेमै हुन्कि ? भनेजस्तो-गरी भरतजी हिंड्न लाग्नुभयो, पाउमा जुत्ता थिएन, शिरमा छाया थिएन, [केहीपनि थिएन भन्ने कुरा ता होइन नि] निष्कपट-भएका प्रेम, निष्कपट-भएका नियम, निष्कपट-भएको व्रत, निष्कपट-भएको धर्म, ई ४ व.ज मिलीजुली भरतजीका साथमा थिए ॥ ५ ॥ वाटामा गुहसँग लक्ष्मण-राम-सीताको कुरा-कहानी सोध्नुहुन्थ्यो, मधुर-वाणीले गुहजी वर्णन गर्दथे ॥ ६ ॥

राम वासथल विटप विलोके ❀ उर अनुराग रहत नहिं रोके ॥ ७ ॥
देखि दसा सुर वरषहिं फूला ❀ भइ मृदु महि मग मङ्गल मूला ॥ ८ ॥

रामजीको वास परेका ठाउँका वृक्ष देख्ता भरतजीका हृदयमा प्रेम अट्टाउँदैनथ्यो, रोक्ता रोकिंदैनथ्यो (उम्लेर आउँथ्यो) त्यो अवस्था देखेर देवताहरूले फूल वर्षाए। पृथ्वी नरम भइन् [टेक्ता कष्ट नपर्ने भयो] मार्ग (वाटो) मङ्गलको मूल (कल्याणकारी) भयो ॥७-८॥

दोहा—किए जाहिं छाया जलद, सुखद बहइ वर वात ।
तस मग भएउन राम कहँ, जस भा भरतहि जात ॥२१७॥

मेघहरू छाया दैं जान लागे, सुखदायक-वतास चल्न लाग्यो, भरत जाँदा-खेरि मार्ग (वाटो) जत्तिको सुखदायक भयो, रामजो जाँदा उत्तिको थिएन ॥ २१७ ॥

चौ०-जड चेतन मग जीव घनेरे ❀ जे चितये प्रभु जिन्ह प्रभु हेरे ॥ १ ॥
ते सव भए परमपद जोगू ❀ भरत दरस मेटा भव रोगू ॥ २ ॥

वाटामा धेरै जड-चेतन-जीव-जन्तु थिए तिनीहरू-मध्ये जसजसले रामजोलाई हेरेथे, ती र जसजसलाई रामजीले हेर्नु भएथ्यो ती सवैपनि परमपद (मुक्ति) पाउनालाई योग्य (अधिकारी) सम्म भए, भरतजीलाई हेर्दा र भरतजीले हेर्दा ता तिनिहरू (हेर्ने र हेरिने) को भवरोग (संसाररूपी राग) मेटियो [ती जीवन्मुक भई-हाले] ॥ १ ॥ २ ॥

यह वड़ि वात भरतकइ नाहीं ❀ सुमिरत जिन्हहिं राम मनमाहीं ॥ ३ ॥
वारक राम कहत जग जेऊ ❀ होत तरन तारन नर तेऊ ॥ ४ ॥
भरत रामप्रिय पुनि लघु भ्राता ❀ कस न होइ मग मङ्गलदाता ॥ ५ ॥

जनलाई रामजी मनमा संझीरहनुहुन्छ, उस्ता भरतजीका हृदमा यो कुरा (वाटामा सुविस्ता हुनु र दर्शनमात्रले प्राणिमात्रलाई भवरोगरहित पार्नु) केही ठुलो कुरा होइन ॥३॥ संसारमा जो मानिस १ (एक) फेर "राम" भन्द छ, त्यो मानिस-पनि तरनतारन (आफु तर्ने, अर्कालाई तार्ने हुन्छ, [मामूलीमानिसको ता यो कुरा] भरतजी ता रामजीका प्यारा छोटा भाई हुनुहुन्थ्यो, वहाँलाई मार्ग (वाटो) कल्याणकारी कसरी नहोस् ? त्यस्ता-भरतजी वाटामा जडचेतनप्राणीलाई कल्याणकारी कसरी नहुनुहोस् ?" ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

सिद्ध साधु मुनिवर अस कहहीं ❀ भरतहि निरषि हरष हिय लहहीं ॥ ६ ॥
देखि प्रभाउ सुरेसहि सोचू ❀ जग भल भलेहि पोच कहँ पोचू ॥ ७ ॥
गुरु सन कहेउ करिअ प्रभु सोई ❀ रामहिं भरतहिं भेट न होई ॥ ८ ॥

सिद्ध–साधु–मुनिहरू यसो (अघिभनेकोकुरा) भन्दथे। भरतजीलाई देखेर हृदयमा हर्षित हुन्थे ॥ ६ ॥ भरतजीको यस्तो प्रभाव देखेर इन्द्रलाई सुर्ता पर्‍यो, यो–जगत् भलालाई भलै छ, नीचलाई नीचै छ [आफु भलो ता जगत् भलो, आफु कुभलो ता जगत् कुभलो] इन्द्रले गुरुवृहस्पतिसँग भने कि–"प्रभु ! गुरुजी ! भरतको र रामको भेट जुन्कामले हुँदैन त्यहीकाम गर्नुहोस् ॥ ७ ॥ ८ ॥ [किन भने ?]

दोहा--राम सँकोची प्रेमवस, भरत सुप्रेम पयोधि।
वनी वात विगरन चहति, करिअ जतन छल सोधि ॥२१८॥

रामजी सँकोची-प्रकृति-वाला (मुलाहिजादार) र प्रेमले वश हुने छन्, भरत गाढप्रेमका सागर छन्, वनीवनाउ हुन लागेको कुरा विग्रन लाग्यो, यस् निमित्त तलाश गरेर छल गर्नु पर्छ ॥ २१८ ॥

चौ०–वचन सुनत सुरगुरु मुसुकाने ❀ सहस नयन विनु लोचन जाने ॥ १ ॥
कह गुरु वादि छोभ छल छाडू ❀ इहाँ कपटकर होइहि भाडू ॥ २ ॥
मायापति सेवकसन नाया ❀ करइत उलटि परइ सुर राया! ॥ ३ ॥
तव कछु कीन्ह रामरुख जानी ❀ अव कुचाल करि होइहि हानी ॥ ४ ॥

इन्द्रका वचन सुन्दा बृहस्पति हाँसे, सहस्रनयन-भयेका (हजार आँखा हुने) इन्द्रलाई विना-आँखाको (अन्धा) सँझे ॥ अनि बृहस्पति भन्न लागे-"इन्द्र! व्यर्थको घवराहट र छलकपट छाडनुहोस्, यहाँ कपटगर्दा भंडाफोर हुनेछ ॥ १ ॥ २ ॥ हे देवराज! मायापति (परमेश्वर) का सेवकसँग माया (छल) गर्दा त्योछलको फल उल्टो हुन्छ (आफ्नै टाउकामा वज्रन आउँछ) ॥ ३ ॥ उसवेलामा (रामराज्याभिषेक हुन लागेमा) रामजीको आशय जानेर केही छल गर्नुभयो, [त्यसको परिणाम देखी-रहनुभएको छ, दुनियामा कत्रो चिल्लीविल्ली पर्‍यो ?] अव कुचाल (कपट) गर्नुभयो भने हानि हुने छ ॥ ४ ॥

सुनु सुरेस! रघुनाथ सुभाउ ❀ निज अपराध रिसाहिं न काऊ ॥ ५ ॥
जो अपराध भगतकर करई ❀ रामरोषपावक सो जरई ॥ ६ ॥
लोकहुँ वेद विदित इतिहासा ❀ एह महिमा जानहिं दुरवासा ॥ ७ ॥
भरत सरिस को राम सनेही ❀ जगजप राम राम जप जेही ॥ ८ ॥

देवराज! सुन्नुहोस , आफ्नु अपराध गर्‍या भने पनि कसैका ऊपर रिसाउनुहुन्न, रामजीको स्वभाव यस्तो छ ॥ [तर] वहाँका भक्तका जो अपराध गर्दछ, त्यो व्यक्ति रामजीका-क्रोधाग्निले जलीहाल्छ ॥ ५ ॥ ६ ॥ योकुरा लोक वेद, इतिहासहरूमा प्रख्यात छ। यस्को (भक्तापराधको) महिमालाई दुर्वासाऋषिले जानेको छ ॥ ७ ॥ भरतसमानको रामप्रेमी को

---

(१) अम्वरीप नामक-भगवद्भक्त राजर्षिका दरवारमा कोहीदिन दुर्वासा नाउँ भयेका महातपस्वी-ऋषि प्रातःकालमा आए। द्वादशीको दिन, पारणाको समय, दुर्वासा जस्ता तपस्वीको आगमन, हुँदा राजाले हर्षित भई भोजनका निमित्त उन्लाई प्रार्थना गरे, स्नान गरेर आउँछु भनी दुर्वासा हिंडे। पारणाको समय व्यतीत भई एकादशीको व्रतमा वैगुण्य हुन लाग्यो, ऋषि आइ-पुगेनन्। राजा ब्राह्मणहरूका आज्ञाले जलमात्र पियेर पारणा सिद्ध गरी दुर्वासाको प्रतीक्षा गर्न लागे। दुर्वासा आये, वृत्तान्त थाहा पाएर, निमन्त्रण गरेका ब्राह्मणको वास्तै नराखेर जलपान गर्‍यै भनी रिसाएर राजालाई मार्नाका निमित्त आफ्ना जटाका केशवाट कृत्या (संहारकारिणी आसुरी नारी) पैदा गरेर राजालाई मार भनी अह्राएर पठाए। ऐकान्तिक-विष्णुभक्त राजा-अम्वरीषलाई विना-अपराध मार्न आएकी त्यो कृत्या विष्णुभगवान्ले अम्वरीषको रक्षाका निमित्त खटाइएका सुर्शनचक्रको फेला परी तुरन्तै डढेर मरी।

छ ?। जगत्‌ले रामजीको जप गर्दछ, (रामराम भन्दछ) उनैराम जसलाई जप्नु हुन्छ, (प्रेमवश भएर सँधै संझनुहुन्छ, वातैपाछे भरत भरत यस्तै उच्चारण गर्नुहुन्छ) ॥ ८ ॥

दोहा–मनहुँ न आनिअ अमरपति, रघुवर भगत अकाज ।
अजस लोक परलोक दुख, दिन दिन सोक समाज ॥२१९॥

हेदेवराज ! रघुनाथजीका भक्तको काम विगार्ने इच्छालाई मनमा पनि नल्याउनु होस्। त्यसोगर्नाले यो-लोकमा दुर्यश र परलोकमा दुःख हुन्छ, प्रतिदिन शोकको ढर्रा लाग्द छ ॥ २१९ ॥

चौ०–सुनु सुरेस! उपदेस हमारा ❀ रामहिं सेवक परम पिआरा ॥ १ ॥
मानत सुख सेवक सेवकाई ❀ सेवक वैर वैर अधिकाई ॥ २ ॥

हेदेवराज ! मेरो उपदेस सुन्नुहोस्, रामजीलाई सेवक परम-प्यारो लाग्दछ। सेवक (भक्त) को सेवागर्दा सुख मान्नुहुन्छ, सेवक (भक्त) सँग वैरभाव गर्दा वहाँसँग ठूलो वैरभाव पर्दछ ॥ १ ॥ २ ॥

जद्यपि सम नहिं राग न रोषू ❀ गहहिं न पाप पुन गुन दोषू ॥ ३ ॥
करम प्रधान विस्व करि राखा ❀ जो जस करइ सो तस फलचाखा ॥ ४ ॥

यद्यपि [रामजी] समदर्शी हुनुहुन्छ, वहाँलाई न राग छ न द्वेष। न पाप छ न पुण्य। न गुण छ न दोष, वहाँले संसारलाई कर्मप्रधान (कर्मानुसारी) वनाएर राख्नुभएको छ, जसले जस्तो कर्म गर्दछ, त्यसले त्यस्तै फल भोग्नु पर्छ ॥ ३ ॥ ४ ॥

तदपि करहिं सम विषम विहारा ❀ भगत अभगत हृदय अनुसारा ॥ ५ ॥
अगुन अलेप अमान एक रस ❀ राम सगुन भए भगत प्रेमवस ॥ ६ ॥

तथापि भक्तको र अभक्तको हृदयअनुसार सम (अनुकूल) विषम (प्रतिकूल) व्यवहार गर्नुहुन्छ। निर्गुण, निर्लेप, निरहंकार, एकरूपरहने रामजी सगुण अवस्थामा भक्तका प्रेमको वश पर्नुहुन्छ ॥ ५ ॥ ६ ॥

राम सदा सेवक रुचि राखी ❀ वेद पुरान साधु सुर साखी ॥ ७ ॥
अस जिय जानि तजहु कुटिलाई ❀ करहु भरत पद प्रीति सुहाई ॥ ८ ॥

कृत्यालाई डढाएर सुदर्शनचक्र दुर्वासालाई डढाउन दौड्यो, ऋषि भागे, चक्रले लखेट्यो। ब्रह्माजीकहाँ, शंकरजीकहाँ शरण जाँदा दुर्वासाले शरण पाएनन्, विष्णुभगवान्को शरण जाँदा "ब्राह्मण-देवता ! म ता भक्तका अधीनमा छू, मेरा-भक्तको अपराध गर्नेलाई म माफी दिन शक्तिन, जाऊ जसको अपराध गरेका छौ उसैको शरण पर" यस्तो जवाव पाए। लाचार भईकन अम्वरीषको शरण पर्दा दुर्वासाको ज्यान जोगियो, दयालु-राजाले स्तुति गरी सुदर्शनचक्रलाई शान्त गराएर आदरका-साथ दुर्वासालाई भोजन गराए, त्यतिको वेलासम्म तिनलाई पर्खेर खानापीना केही गरेका थिएनन्। अनि आफूले कुटुम्बसहित भई भोजन गरे, भक्तका उपर गरेका अपराधको महिमालाई खूब जानेर दुर्वासा विदा भए।

रामजीले सदा-सर्वदा भक्तको मनोरथ पूर्ण गर्नुभएको छ, यसकुरामा वेद-पुराण र महात्माहरू साक्षी छन्। यस्तो कुरा मनमा संझेर कुटिलपनालाई छाडिदिनुहोस् र भरतजीका चरण-कमलमा राम्रो प्रीति गर्नुहोस् ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा–राम भगत परहित निरत, पर दुख दुखी दयाल ।
भगत सिरोमनि भरत तें, जनि डरपहु सुरपाल ! ॥२२०॥

हेदेवराज ! रामजीका साधारण-भक्तहरूपनि परहिततत्पर, र पराईका दुःखले दुःखित हुने, दयालु हुन्छन् , भरतजी ता भक्तमात्र होइन कि भक्तजनशिरोमणि हुनुहुन्छ, त्यस्ता-भरतजीदेखि न डराउनुहोस् ॥ २२० ॥

चा०–सत्य सन्ध प्रभु सुर हितकारी ❀ भरत राम आयसु अनुसारी ॥ १ ॥
स्वारथ विवस विकल तुम्ह होहू ❀ भरत दोस नहिं राउर मोहू ॥ ५ ॥

प्रभु रामचन्द्र सत्यसन्ध (साँचो प्रतिज्ञा गर्ने) र देवताहरूको हितकारी हुनुहुन्छ, भरतजी रामजीका आज्ञाकारी हुनुहुन्छ ॥ १ ॥ तपाईं स्वार्थको वश परेर घवराउनुहुन्छ, भरतजीमा केही दोष छैन, तपाईंको मोह (अज्ञान) मात्र हो ॥ २ ॥

सुनि सुरवर सुरगुरु वर वानी ❀ भा प्रमोद मन मिटी गलानी ॥ ३ ॥
वरषि प्रसून हरषि सुरराऊ ❀ लगे सराहन भरत सुभाऊ ॥ ४ ॥

बृहस्पतिको उत्तम वचन सुनेर इन्द्रका मनमा आनन्द भयो, ग्लानि मेटियो ॥ ३ ॥ देवराज (इन्द्र) हर्षित भएर फूल वर्षाईकन भरतजीका स्वभावको तारीफ गर्न लागे ॥ ४ ॥

एहि विधि भरत चले मग जाहीं ❀ दसा देखि मुनि सिद्ध सिहाहीं ॥ ५ ॥
जवहि राम कहि लेहिं उसासा ❀ उमगत प्रेम मनहुँ चहुँ पासा ॥ ६ ॥

यस्ता प्रकारले भरतजी वाटामा जान लाग्नुभयो, त्यो अवस्था देखेर मुनिहरू र सिद्धहरू तारीफ गर्दथे ॥ ५ ॥ जव भरतजी "राम" भनेर लामू सास फेर्नुहुन्थ्यो, त्यसवेलामा चारैतर्फ वाट प्रेम उम्लेर आएको हो कि ? [भन्ने भान हुन्थ्यो] ॥ ६ ॥

द्रवहिं वचन सुनि कुलिस पखाना ❀ पुरजन प्रेम न जाइ वखाना ॥ ७ ॥
वीच वास करि जमुनहिं आये ❀ निरखि नीर लोचन जल छाये ॥ ८ ॥

भरतजीको वचन सुन्दा वज्र र पत्थर-पनि पग्लन्थ्यो, [त्यसवेलाको] नगरनिवासीहरूका-प्रेमको वर्णन गर्न शर्किदैन ॥ ७ ॥ वीचमा मुकाम गरेर भरतजी यमुनानदीमा आई पुग्नुभयो, यमुनाजीको श्यामवर्ण भएको जल देख्ता भरतजीका नजरमा पानी भरियो ॥ ८ ॥

दोहा–रघुवर वरन विलोकि वर, वारि समेत समाज ।
होत मगन वारिधि विरह, चढ़े विवेक जहाज ॥२२१॥

रघुनाथजीको विरहरूपी-समुद्रमा विवेकरूपी-जहाज चढेका (विवेक राखेर अडेका) भरतजी रघुनाथजीको शरीरजस्तो श्यामवर्णभएको यमुनाजीको जल देख्ता रामविरहसमु-

द्रमा आफ्नो समाजसहित हुनुभयो [श्यामवर्णभएको जल देख्ता रघुनाथजीलाई संझेर अगाध विरह मान्नुभयो] ॥ २२१ ॥

चौ०-जमुन तीर तेहि दिन करि वासू ❀ भएउ समय सम सवहि सुपासू ॥ १ ॥
रातहिं घाट घाटकि तरनी ❀ आईं अगनित जाहिं न वरनी ॥ २ ॥

त्यसदिन यमुनाजीका किनारमा मुकाम भयो। समयानुसार सवैलाई सुविस्ता भयो ॥१॥ रातारात नगरेर घाटघाटका वेगिन्तीनाउहरू आइपुगे, तिनको वर्णन गर्न शकिदैन॥२॥

प्रात पार भए एकहि खेवा ❀ तोषे राम सखाकी सेवा ॥ ३ ॥
चले नहाइ नदिहि सिर नाई ❀ साथ निषादनाथ दोऊ भाई ॥ ४ ॥

विहान एकै-खेपमा सवैजना पार पुगे, राममित्र-गुहको त्यो-सेवाले सवैजना प्रसन्न भए ॥ ३ ॥ यमुनाजीमा नुहाएर तिनलाई नमस्कार गरीकन निषादनाथ (गुह) का साथमा दुवैभाई (भरत–शत्रुघ्न) रवाना हुनुभयो ॥ ४ ॥

आगे मुनिवर वाहन आछे ❀ राज समाज जाइ सव पाछे ॥ ५ ॥
तेहि पाछे दोउ बन्धु पयादे ❀ भूषन वसन वेष सुठि सादे ॥ ६ ॥

अघिअघि श्रेष्ठश्रेष्ठ-मुनिहरूको सवारी पछिपछि भरतजीको समाज जान्थ्यो। तिनका पछिपछि सादावस्त्र सादा-भूषण पहिरेका, सादा-वेषमा रहेका दुईभाई पैदल हिंड्नुहुन्थ्यो ॥ ५ ॥ ६ ॥

सेवक हृदय सचिव सुत साथा ❀ सुमिरत लषन सीय रघुनाथा ॥ ७ ॥
जहँ जहँ राम वास विस्रामा ❀ तहँ तहँ करइँ सप्रेम प्रनामा ॥ ८ ॥

वहाँका साथमा सेवक (अठपहरिया) मित्रवर्ग, मन्त्रिपुत्र, थिए। सवैजना राम-लक्ष्मण-सीताका गुणका गाथा (गन्थन) संझदै जान्थे ॥ ७ ॥ जहाँ-जहाँ रामजीले मुकाम र विश्राम गर्नुभएको थियो, त्यहाँत्यहाँ प्रेमसहित भई प्रणाम गर्दथे ॥ ८ ॥

दोहा–मगवासी नरनारि सुनि, धाम काम तजि धाइ ।
देखि सरूप सनेह वस, मुदित जनम फल पाइ ॥२२२॥

मार्गनिवासी-नर-नारीहरू खबर सुनेर घरद्वार-कामकाज छाडीकन दौडीदौडी आए। भरतशत्रुघ्नको स्वरूप देख्ता जन्मनाको फल पाएर आनन्दित भए ॥ २२२ ॥

चौ०-कहहिं सप्रेम एकएक पाहीं ❀ रामलषन सखि होहिं कि नाहीं ॥ १ ॥
वय वपु वरन रूप सोइ आली ❀ सील सनेह सरिस समचाली ॥ २ ॥

[अनि स्त्रीवर्गहरूमा] एउटी-सँग एउटी प्रेमसाथ बोल्न लागी—"सखि ! यिनीहरू रामलक्ष्मण हुन्कि होइनन् ?" [अर्की भन्दछे-] "सखि ! उमेर, शरीर, वर्ण, रूप, उही हो, शील र परस्पर प्रेम उस्तै छ, हिंडाइ उस्तै छ" ॥ १ ॥ २ ॥ [अर्की बोल्न लागी-]

वेष, न सो, सखि ! सीय न संगा ❀ आगे अनी चली चतुरंगा ॥ ३ ॥

नहिं प्रसन्न मुख मानस खेदा ❀ सखि! सन्देह होइ एहि भेदा ॥ ४ ॥

सखि ! वेष उही होइन, ऊ ता होइनन्, सीता साथमा छैनन्, अघिअघि चतुरंग (हात्ती-घोडा-रथ-प्यादा भएकी) सेना हिंडि-रहेकी छ। मुख उज्यालो छैन, मनमा विषाद छ, सखि ! यत्ति फरक हुनाले सन्देह लाग्छ" ॥ ३ ॥ ४ ॥

तासु तरक तिय गन मन मानी ❀ कहहिं सकल तोहि सम न सयानी ॥५॥
तेंहि सराहि वानी फुरि पूजी ❀ बोली मधुर वचन तिय दूजी ॥६॥

त्यो–स्त्रीको तर्क स्त्रीगणलाई मनपऱ्यो, सवैजना सखि ! तिमीजस्ती बाठी कोही छैन वा !" भन्न लागे। त्योस्त्रीलाई र त्यसकी सत्यवाणीलाई आदर गरेर (वा ! सखि ! ठीक भन्यौ भनेर) अर्की स्त्री मधुरवचन बोल्न लागी ॥ ५ ॥ ६ ॥

कहि सप्रेम सव कथा प्रसंगू ❀ जेहि विधि राम राज रस भंगू ॥ ७ ॥
भरतहि बहुरि सराहन लागी ❀ सील सनेह सुभाय सुभागी ॥ ८ ॥

जुन–तरहले रामजीका राज्याभिषेकका आनन्दमा विघ्न परेको हो, त्यो-कथाको सवै-प्रसङ्ग भनेर, त्यो सौभाग्यवती स्त्री फेरि भरतजीका शीलस्वभाव र प्रेमको सराहना गर्न लागी ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा--चलत पयादे खात फल, पिता दीन्ह तजि राज ।
जात मनावन रघुवरहिं, भरत सरिस को आज ॥२२३॥

"पिताजीले राज्य दिएका थिए, त्यसको त्याग गरेर फल-फूल खाँदै पैदल-हिंड्दै रघुनाथजीलाई मनाउन जान लाग्नुभयो, आज भरत वरावरको (प्रभुप्रेमी) को छ ? ॥२२३॥

चौ०–भायप भगति भरत आचरनू ❀ कहत सुनत दुख दूषन हरनू ॥ १ ॥
जो किछु कहव थोर सखि! सोई ❀ राम बन्धु अस काहे न होई ॥ २ ॥
हम सव सानुज भरतहि देखे ❀ भइन्ह धन्य जुवती जन लेखे ॥ ३ ॥
सुनि गुन देखि दसा पछिताहीं ❀ कैकइ जननि जोग सुत नाहीं ॥ ४ ॥

भरतको भ्रातृभाव (भ्रातृप्रेम) भक्ति र आचरण भन्दापनि सुन्दापनि दुःखहरण दोष-हरण हुन्छ ॥ १ ॥ भरतका विषयमा जो कुछ वर्णन गरिन्छ त्यो थोरै हुन्छ, रामजीका-भाई भने-पछि यस्ता किन नहून् ॥ २ ॥ हामीहरू सवैजना भरतजीको दर्शन पाउँदा स्त्रीजनका लेखामा धन्य भयौं" ॥ ३ ॥ [कोई स्त्रीहरू] भरतजीका गुण सुनेर वहाँको अवस्थालाई

---

(१) मुखको छाँट देख्तैमा मनमा विषाद भएको कुरा यिनले जानिन्, यिनले नीति जानेकी रहिछन्, नीतिशास्त्रमा—"भित्र विषाद रहे-पछि मुख उज्यालो कसरी रहन शक्तछ, जुनवृक्षका धोत्राभित्र आगो सल्केको छ, त्यो वृक्षका-पात हरिया कसरी रहलान् ?" भनेको छ। जस्तै—

अन्तर्गतविषादस्य प्रसन्नमुखता कुतः ।
कुतः शाद्वलता तस्य यस्याऽग्निः कोटरे तरोः ॥

देख्ता पछिताउँथे र "यी छोरा कैकेयीजस्ती-आमाका योग्य (उनलाई सुहाउने) रहेन-छन्" भन्दथे ॥ ४ ॥

कोउ कह दूषन रानिहि नाहिन ❀ विधि सब कीन्ह हमहिं जो दाहिन ॥५॥
कहँ हम लोक बेद विधि हीना ❀ लघु तिय कुल करतूति मलीना ॥६॥

कोही भन्दथे कि—"रानी कैकेयीको दोष छैन. हाम्रा दाहिना (अनुकूल) जो विधाता छन्, उनैले सब गरेको हो। लोकविधि र वेदविधिले रहित भएका सानाकुलका मलिनकर्म गर्ने स्त्रीजाति, हामीहरू कहाँ ?—॥ ५ ॥ ६ ॥ [हामीहरू-]

बसहिं कुदेस कुगाँव कुबामा ❀ कहँ यह दरस पुन्य परिनामा ॥ ७ ॥
अस अनन्द अचरज प्रतिग्रामा ❀ जनु मरुभूमि कलपतरु जामा ॥ ८ ॥

कुदेशमा कुगाउँमा बसेका छौं, हामीहरू कुबामा (कुनारी) हूँ [यस्ता हामीहरू कहाँ !] पुण्यको परिणाम (फल) स्वरूप भएको (पुण्यले मात्रै पाइने) यो दर्शन कहाँ ? [यस्तो ठूलो अन्तर छँदा पनि यो दर्शन पाउनु विधातैका अनुकूलताले हुन्छ, नत्र असंभवै हो]" ॥ यस्तो आनन्द र आश्चर्य मरुदेशमा (निर्जल-मारवाडमा) कल्पवृक्ष जमेमा (उम्रेमा) झैं गाउँगाउँमा भयो ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा--भरत दरस देखत खुलेउ, मग लोगन्ह कर भाग।
जनु सिंघल बासिन्ह भयउ, विधिबस सुलभ प्रयाग ॥२२४॥

भरतजीको दर्शन पाउँदा मार्गसमीपनिवासीहरूको भाग्य खुल्यो। मानौं-सिंहल-द्वीपनिवासीहरूलाई भाग्यवशले प्रयाग सुलभ (नगीच) भयेको हो कि ? [भनेजस्तो भयो]॥ २२४॥

चौ०-निज गुन सहित राम गुन गाथा ❀ सुनत जाहिं सुमिरत रघुनाथा ॥ १ ॥
तीरथ मुनिआस्रम सुर धामा ❀ निरखि निमज्जहिं करहिं प्रनामा ॥ २ ॥

भरतजी आफ्ना गुणले सहित भएका रामजीका गुणको गाथा (कीर्तन) सुन्दै, रघुनाथजीलाई संझदै जान लाग्नुभयो ॥ तीर्थ, मुनिका आश्रम, देवताका मन्दिर, देखेपछि स्नान गर्नुहुन्थ्यो प्रणाम गर्नुहुन्थ्यो र- ॥ १ ॥ २ ॥

मनही मन माँगहिं बर एहू ❀ सीय राम पद पदुम सनेहू ॥ ३ ॥
मिलहिं किरात कोल बनबासी ❀ बैखानस बटु जती उदासी ॥ ४ ॥
करि प्रनाम पूछहिं जेहिं तेहीं ❀ केहि बन लषन राम बैदेही ॥ ५ ॥
ते प्रभु समाचार सब कहहीं ❀ भरतहिं देखि जनम फल लहहीं ॥ ६ ॥

मनैमनमा "सीता-र-रामजीका चरणकमलमा प्रेम लागोस्" यही वर माग्नुहुन्थ्यो॥ बाटामा किरात-कोल-इत्यादि-वनवासीहरू र, वानप्रस्थ, ब्रह्मचारी, संन्यासी, उदासीहरू जो जो भेटिन्थे, प्रणाम गरेर तिनीतिनीहरूसँग "लक्ष्मण राम सीता कुन्-वनमा बस्नुभएको छ ?" भनी सोध्नुहुन्थ्यो ॥ तिनीहरू सबै समाचार बताउँथे, भरतजीको दर्शन गरेर जन्मनाको फल पाउँथे ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

जे जन कहहिं कुसल हम देखे ❀ ते प्रिय राम लषन सम लेखे ॥ ७ ॥
एहि विधि बूझत सवहि सुवानी ❀ सुनत राम वनवास कहानी ॥ ८ ॥

"हामीले रामजीलाई कुशल देख्यौं" भनी जो भन्दथे तिनीहरू भरतजीका रामलक्ष्मणजत्तिकै प्यारा हुन्थे। यस्ता-प्रकारले सवैसँग मधुरवचनले सोद्धै पूछ्तै, रामजीका वनवासको कुरा सुन्दै जानुहुन्थ्यो ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा—तेहि वासर वसि प्रातही, चले सुमिरि रघुनाथ ।
राम दरस की लालसा, भरत सरिस सव साथ ॥२२५॥

त्यो-दिन मुकाम गरेर भोलिपल्ट विहाना रघुनाथजीलाई संझेर भरतजी हिंड्नु भयो। साथमा रहेका सवैलाई भरतजीलाईजस्तै रामदर्शनको अभिलाषा थियो ॥२२५॥

चौ०—मंगल सगुन होहिं सव काहू ❀ फरकहिं सुखद विलोचन बाहू ॥ १ ॥
भरतहि सहित समाज उछाहू ❀ मिलिहहिं राम मिटिहि दुखदाहू॥ २ ॥

सवैलाई शुभसूचक शकुन हुनलागे, सुखको सूचना गर्ने आँखा र बाहु फर्फराउन लागे ॥ १ ॥ समाजसहित भरतजीलाई "रामजी अव भेटिनुहुन्छ, दुःख र संताप मेटिन्छ" यस्ता प्रकारको उत्साह भयो ॥ २ ॥

करत मनोरथ जस जिअ जाके ❀ जाहिं सनेह सुरा सव छाके ॥ ३ ॥
सिथिल अंग पग मग डगि डोलहिं ❀ विहवल वचन पेमवस बोलहिं ॥ ४ ॥

प्रेमरूपी-मदिराले छकाइएका (लट्ठ भएका) तिनीहरू जसको मन जस्तो छ, उस्तै मनोरथ गर्दै (मनमुताविकको मनोरथ गर्दै) अङ्गशिथिल भएका, वाटामा पाउ डगमग पार्दै (धरमराउदै) विह्वल भएर प्रेमवश भईकन बोल्दै [मदिरा-मत्तजस्ता भएर] जान लागे ॥३॥४॥

रामसखा तेहि समय देखावा ❀ सैलसिरोमनि सहज सुहावा ॥ ५ ॥
जासु समीप सरित पयतीरा ❀ सीय समेत वसहिं दोउ वीरा ॥ ६ ॥

त्यसैवेलामा राममित्र (गुह) ले जुन्-पर्वतका समीपकी-नदी (मन्दाकिनी) का प्रवाहका किनारामा सीतासहित-दुईवीर विराजमान हुनुहुन्थ्यो, त्यो स्वभावैले सुन्दर भएको पर्वतशिरोमणि (चित्रकूट) देखाए ॥ ५ ॥ ६ ॥

देखि करहिं सव दण्ड प्रनामा ❀ कहि जय जानकि जीवन रामा ॥ ७ ॥
प्रेम मगन अस राज समाजू ❀ जनु फिरि अवध चले रघुराजू ॥ ८ ॥

चित्रकूट-पर्वतलाई देख्ने-वित्तिकै सवैले "जय जय जानकि जीवन ! राम !" भनेर साष्टांग दण्डवत् गरे। मानौं रघुनाथजी फर्केर अयोध्यामा आउनुभयो कि" भने जस्तै गरी भरतजीको जम्मै डफ्फा प्रेमले मग्न भयो ॥ ७ ॥

दो०—भरतप्रेम तेहि समय जस, तस कहि सकइ न शेषु ।
कविहि अगम जिमि ब्रह्मसुख, अह मम मलिन जनेषु ॥२२६॥

त्यसवखतमा भरतजीको प्रेम जस्तो थियो, त्यसको त्यस्तो वर्णन गर्न शेष पनि शक्नैनन्। जस्तै-अहंकार-र-ममताले मलिन भएका मानिसका हकमा ब्रह्मानंद अगम छ, त्यस्तै त्यो प्रेम कविहरूका हकमा अगम छ (कविहरूका कल्पनाको अगोचर–अनिर्वचनीय छ) ॥ २२६ ॥

चौ०–सकल सनेह सिथिल रघुवरके ❀ गए कोस दुइ दिनकर ढरके ॥ १ ॥
जलथल देखि वसे निसि वीते ❀ कीन्ह गवन रघुनाथ पिरीते ॥ २ ॥

सवैजना रघुनाथजीका प्रेमले शिथिल भएका थिए ता पनि सूर्य अस्ताइ-सके-पछि पनि दुईकोश हिंडे। अनि मुकाम गर्ने ठाउँ र पानी हेरेर (दुई कुराको अनुकूल पारेर) वास वसे। रघुनाथजीका प्रीतिले युक्त भएका तिनिहरू रात वित्नेवित्तिकै फेरि हिंडे ॥ १ ॥ २ ॥

उहाँ राम रजनी अवसेखा ❀ जागे सीय सपन अस देखा ॥ ३ ॥
सहित समाज भरत जनु आये ❀ नाथ विजोग ताप तन ताये ॥ ४ ॥

उतातिर केही रात वाँकी छँदैमा रामजी जागा हुनुभयो, त्यसै वेलामा सीताजीले यस्तो सपना देख्नु भयो—[कस्तो भने ?] प्रभुको विरहरूपी-अग्निले संतप्तभएका भरतजी समाजसहित मानौं आउन लाग्नुभयेको छ ॥ ३ ॥ ४ ॥

सकल मलिन मन दीन दुखारी ❀ देखीं सासु आन अनुहारी ॥ ५ ॥
सुनि सिय सपन भरे जल लोचन ❀ भये सोचवस सोचविमोचन ॥ ६ ॥

सवैजनाको मन धमिलो छ, सवै दीन दुःखी छन्। सासूहरूको अनुहार पनि अर्कै देख्नुभयो ॥ ५ ॥ सीताजीको यस्तो स्वप्नवृतान्त सुन्दा शोकमोचन-श्रीरामजी शोकवश हुनु भयो र नजरभरी पानी भरियो ॥ ५ ॥ ६ ॥

लषन सपन यह नीक न होई ❀ कठिन कुचाह सुनाइहि कोई ॥ ७ ॥
अस कहि बन्धुसमेत नहाने ❀ पूजि पुरारि साधु सनमाने ॥ ८ ॥

"लक्ष्मण ! यो सपना ठीक होइन, कडा नचाहिने कुरा कोई सुनाउला" भन्नुभयो र रामजीले भाई लक्ष्मण सहित भई स्नान गर्नुभयो, शंकरजीको पूजा गरेर साधुहरूको सन्मान गर्नुभयो।

छन्द–सनमानि सुरमुनि वन्दि वैठे उतर दिसि देखत भये।
नभ धूरि खग मृग भूरि भागे विकल प्रभु आस्रम गए ॥
तुलसी उठे अवलोकि कारन काह चित सचकित रहे।
सव समाचार किरात कोलन्हि आइ तेहि अवसर कहे ॥

देवतामुनिहरूलाई पूजा वन्दना गरेर प्रभुजी राज हुनुभयो ता उत्तरदिशा पट्टी आकाशमा धेरैधुलो देखनुभयो, सकलपक्षीमृगहरू प्रभुजीका आश्रमतर्फ भाग्दै (दौड़दै) आए। (तुलसीदास भन्दछन्) त्यो देखेर के कारण हो ? भनी प्रभुजी उठ्नुभयो र आश्चर्य

चकित भएर खडा हुनुभयो, उतिखेरै कोल-किरातहरूले आएर सबै-समाचार भने (विन्ती गरे) ॥

सो०-सुनत सुमंगल वैन, मन प्रमोद तन पुलक भर।
सरद सरोरुह नैन, तुलसी भरे सनेह जल ॥२२७॥

मंगलवचन (भरतागमन) सुन्ने-वित्तिकै प्रभुजीको शरीर आनन्दले रोमांचित भयो (तुलसीदास भन्दछन्) वहाँका शरत्कालका कमलजस्ता (सुन्दर) नजरमा प्रेमजल (प्रेमाश्रु) भरियो ॥२२७॥

चौ०-बहुरि सोचवस भे सियरमनू ❀ कारन कवन भरत आगमनू ॥ १॥
एक आइ अस कहा बहोरी ❀ सेनसंग चतुरंग न थोरी ॥ २॥

अनि "कुन कारणले भरत आए ?" भनि जानकीवल्लभ प्रभुजी विचार गर्न लाग्नुभयो- फेरी एउटाले आएर "साथमा हात्ती-घोडा-रथ-प्यादा भएको चतुरंग सैन्य धेरै छ" भनी खबर सुनायो ॥ २ ॥

सो सुनि रामहिं भा अति सोचू ❀ इत पितु वच उत बन्धु संकोचू ॥ ३॥
भरत सुभाउ समुझि मनमाहीं ❀ प्रभुचित हित थिति पावत नाहीं ॥ ३॥

त्यो-खवर-सुन्दा प्रभुका चित्तमा अत्यन्त सोच विचार पर्‍यो [कस्तो भने ?] यता पिताजीको वनवास गर्नु भन्ने वचन, उता भाई-भरतको संकोच (मुलाहिजा) [घर फर्कनु पर्छ भन्ने भरतजीको मुलाहिजा तोड्न पनि कठिन, वनवास गर भन्ने पिताजीको आज्ञाभंग पनि कसरी गर्ने ?]। मनमा भरतको स्वभाव संझदा प्रभुजीको चित्तले उचितस्थिति (स्थिरता) पाएन (चित्त ठेगानमा रहेन, दोलायमान भयो) ॥ ३ ॥ ४ ॥

समाधान तव भा यह जाने ❀ भरत कहे महँ साधु सयाने ॥ ५॥
लषन लखेउ प्रभुहृदय खँभारू ❀ कहत समय सम नीति विचारू ॥ ६॥

अनि "भरत साधुजन-र-बुद्धिमान-हरूका भनाइमा लाग्दछन्" भनेर-संझे-पछि प्रभुजीका-चित्तमा समाधान (स्थिरता) भयो। उता प्रभुजीका हृदयको व्यग्रता (फिक्री) देखेर लक्ष्मणजीले समयानुसारको नीति विचार गरेर बोल्नुभयो ॥ ५ ॥ ६ ॥

विनु पूँछे कछु कहउँ गोसाईं! ❀ सेवक समय न ढीठ ढिठाई ॥ ७॥
तुम्ह सर्वज्ञ सिरोमनि स्वामी ❀ आपन समुझि कहउँ अनुगामी ॥ ८॥

"हेस्वामी ! नसोधीकन केही विन्ती गर्दछु, वखतमा सेवकको धृष्टता धृष्टता हुँदैन [मालीकका अगाडी धृष्टता गर्नु दोष हो ता-पनि उस्तै वखत्मा धृष्टता दोष हुदैन] हजुर मालीक र सर्वज्ञशिरोमणि होइवक्सिन्छ, त्यसो हुनाले अनुचर (दास) म हजुरलाई आफ्नै संझेर विन्ति गर्दछु ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा-नाथ ! सुहृद सुठि सरल चित, सील सनेह निधान।
सब पर प्रीति प्रतीति जिय, जानिअ आप समान ॥२२८॥

प्रभु! हजुर स्वच्छचित्त, सरलहृदय, शील-निधान, प्रेम-निधान होइवक्सिन्छ। प्रभुका चित्तमा सवैका ऊपर प्रीति र प्रतीति रहन्छ, सवैलाई आफुजस्तै संझिवक्सिन्छ ॥२२८॥

चौ०-विषयी जीव पाइ प्रभुताई ❀ मूढ मोह वस होहिं जनाई ॥ १ ॥
भरत नीति रत साधु सुजाना ❀ प्रभुपद प्रेम सकल जग जाना ॥ २ ॥

विषयी (विषयभोगतत्पर) जीवहरू प्रभुत्व पाए-पछि अज्ञानवश भएर मूढ हुन्छन् र आफुलाइनै सर्वश्रेष्ठ संझन लाग्दछन्। भरतजी नीतितत्पर, सज्जन, बुद्धिमान्, स्वामिभक्त हुनुहुन्छ, यो-कुरा सकल-जगत्‌ले जानेको छ ॥ १ ॥ २ ॥

ते ऊ आज राज पद पाई ❀ चले धरम मरजाद मेटाई ॥ ३ ॥
कुटिल कुबन्धु कुअवसर ताकी ❀ जानि राम वनवास एकाकी ॥ ४ ॥
करि कुमन्त्र मन साजि समाजू ❀ आए करइ अकण्टक राजू ॥ ५ ॥
कोटि प्रकार कलपि कुटिलाई ❀ आए दल बटोरि दोउ भाई ॥ ६ ॥

उ पनि आज राज्यपद (राजाको दर्जा) पाउँदा धर्म र मर्यादा मेटेर चलन लागे ॥ ३ ॥ कपटी-कुभाई (भरत) खराब मौका ताकेर रामजी एक्लै वनमा बसेका छन् भन्ने जानेर कुमन्त्रणा (खराव सल्लाह) गरीकन फौजसौज तयार पारेर आफूले पाई-सकेको राज्यलाई अकण्टक पार्न आए ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ प्रभु! करौडौंप्रकारको कुटिलनपना कल्पना गरेर (पछी केहुने हो इत्यादि कुकल्पना गरेर) दलबल वटुलीकन दुईभाई आए ॥ ६ ॥

जौं जिअ होति न कपट कुचाली ❀ केहि सोहाति रथवाजि गजाली ॥ ७ ॥
भरतहिं दोष देइको जाये ❀ जग बौराइ राजपद पाए ॥ ८ ॥

यदि मनमा कपट कुचाल नहुँदो हो ता, रथ घोडा हात्तीका ताँतीका ताँती? कस्लाई मन पर्थ्यो? । भरतलाई वृथा दोष किन दिऊँ, राजपद पाए-पछि सवै वौलाउँछन् ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा--ससि गुरु तियगामी नहुष, चढेउ भूमि सुर जान ।
लोक वेदतें विमुख भा, अधम न वेन समान ॥२२९॥

चन्द्रमाले[1] गुरु पत्नी (तारा) सँग गमन गरे, नहुषले[2] ब्राह्मणले-बोकेको पालकीमा

---

(१) चन्द्रमाले त्रैलोक्यविजय गरेर राजसूय यज्ञ गरे, त्यसवावत ती संसारभरीका ब्राह्मणवर्गका मालीक (सम्राट्) भए। तिनले आफ्ना खास गुरुकी पत्नी (तारा) लाई हरणगरे, त्यस् निमित्त लडाई पर्‍यो, दैत्यवर्गले चन्द्रमालाई, देववर्गले बृहस्पतिलाई मदत दिए। धेरैकालसम्म घोर-संग्राम हुँदा अगणित-प्राणीको संहार भयो, ब्रह्माजी आएर दुवै पक्षलाई संझाई-बुझाई लडाई वन्द गराउनुभयो, तारालाई चन्द्रमाले छाडे, वृहस्पतिले लिए। ती गर्भवती थिइन्, तिनवाट छोरो जन्म्यो, छलफल गर्दा चन्द्रमाको ठहर्‍यो र त्यसलाई चन्द्रमाले लिए, वडो बुद्धिमान हुनाले त्यो बालकको नाम बुध रह्यो। तारा वृहस्पतिकी गृहिणी भइन्।

(२) नहुषको कथा अघि वर्णन गरिएको छ। ४३० पृष्ट हेर्नु।

चडे। वेन[३]राजा लोक र-वेददेखी विमुख भए, तीवरावरको अधम अर्को भएन ॥ २२१ ॥

सहसबाहु सुरनाथ त्रिसङ्कू ❀ केहि न राजमद दीन्ह कलङ्क ॥ १ ॥
भरत कीन्ह यह उचित उपाऊ ❀ रिपुरिन रंच नराखव काऊ ॥ २ ॥

सहस्रबाहु (राजा-कार्तवीर्य) देवराज (इन्द्र) राजा-त्रिशङ्कु यीमध्यमा कुन चाहिनेलाई राजमदले कलङ्कित पारेन ? ॥ १ ॥ भरतले यो उपाय उचितै गरेका हुन् [किन भने ?] शत्रु-र-ऋणको अलीकति पनि वाँकी राख्नु छैन ॥ २ ॥ (क)

एक कीन्ह नहिं भरत भलाई ❀ निदरे राम जानि असहाई ॥ ३ ॥
समुझि परिहि सोउ आज विसेखी ❀ समर सरोष राममुख पेखी ॥ ४ ॥

एउटा-कुरा भरतले ठीक गरेनन् [के भने ?] रामलाई असहाय जानेर अनादर गरे ॥ ३ ॥ [तर] युद्धमा क्रुद्ध भएका रामजीको मुख देख्ता त्यो कुरा (असहाय राम कस्ता रहेछन् भन्ने कुरा) आज खूव मालूम हुनेछ ॥ ४ ॥

एतना कहत नीतिरस भूला ❀ रनरस विटप पुलक मिसफूला ॥ ५ ॥
प्रभुपद वन्दि सीस रज राखी ❀ बोले सत्य सहज बल भाखी ॥ ६ ॥

यति भन्दा भन्दै नीतिको रस विर्सियो, लक्ष्मणजीको युद्धरसरूपीवृक्ष रोमाञ्चका छलले फुल्यो (वीररसको स्थायीभाव उत्साह बढ्यो, त्यस्को संचारीभाव रोमाञ्च खडा भयो) वहाँले रघुनाथजीका चरणको वन्दना गरेर चरणको धूलो आफ्ना शिरमा राख्नुभयो, अति स्वाभाविक र साँचोभएको आफ्नो बल प्रकट गर्दै बोल्नुभयो ॥ ५ ॥ ६ ॥

अनुचित नाथ ! न मानव मोरा ❀ भरत हमहिं उपचार न थोरा ॥ ७ ॥

---

(३) अङ्ग नाम भएका राजाका वेननामक छोरा थिए, ती बाल्यावस्थै-देखि निर्दयी र उपद्रवी भए। तिनको-दुराचारले दुःखित भएका राजाअङ्गले विरक्त भईकन राज्यपरित्याग गरिकन त्रै मालूम वनप्रवेश गरे। वेनले राज्याभिषेक पाए। तिनको दुराचार शतखंड बढ्यो, "दान, धर्म, जप, तप केही गर्नुपर्दैन, सर्वेश्वर मैं हूँ, मेरो हरतरहले सेवा गर"यस्तो उर्दी दुनियाँले पाये। ऋषि-मुनि-महात्मा-हरूले आएर सँझाँउदा वुझाउँदा वेनले "तिमीहरू वेवकूफ होऊ, म भन्दा ठूलो ईश्वर को छ ?" इत्यादि दुर्वाच्य वोल्न लागे, क्रुद्ध-भएका-ऋपिहरू वज्र-ध्वनिलाई मात-गर्ने अत्युच्चध्वनिले "हूँ हूँ हूँ" गर्नलागे, वेन ठहरै परे मरे। तिनको लाशलाई तिनकी-आमा सुनीथाले हिफाजत साथ राखेकी थिइन्। राजा नहुँदा दुनियाले दुःख पाउन लागे र ऋषिमुनिहरूले वेनका लाशको तल्लो-भाग छुव्याएर मथ्न लागे, त्यतावाट कालो पुड्को विरूप मानिस पैदा भयो, त्यसलाई राजयोग्य ठहरायेनन्। फेरी बाहु (हात) छुव्याएर मथनगरे, त्यतावाट लक्ष्मी–र–नारायणका अंशले महारानी अर्चि र महाराजा पृथु पैदा भए। तिनैले धर्मपूर्वक राज्यशासन गरे, धेनुरूपधारिणी धर्तीलाई दुहेर यिनले वेनका अत्याचारले लुप्त भएका पदार्थलाइ फेरी सर्वसुलभ गराए। इन्की-छोरी हुनाले धर्तीलाई पृथ्वी भन्ने नाम रह्यो। पृथुमहाराज आदर्श राजा भए, यिनको चरित्र भागवत-चतुर्थस्कन्धमा विस्तारसँग वर्णन गरिएको छ।

(क) ऋणको, अग्निको, शत्रुको, रोगको, शेष रहन गयो भने आस्ते आस्ते त्यो शेष फेरि वढदछ, तसर्थ तिनको शेष नराख्नू भनी नीतिले भनेको छ।

ऋणशेषोऽग्निशेषश्च शेषः प्रत्यर्थिरोगयोः।
शनकैर्वर्धते तस्मादेतान्निःशेषतां नयेत् ॥

कहँलगि सहिअ मनमारे ❀ नाथ साथ ! धनु हाथ हमारे ॥ ८ ॥

'हेनाथ ! मेरो वचन अनुचित नमानिबक्सिएला । भरतले हामीहरूलाई खूब उपचार गरे (हाम्रो खूब पूजा गरे) ॥ कहाँसम्म मन मारेर सहीसहीकन रहीरहने हो । हेनाथ ! धनु मेरा हाथमा साथै छ ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा–छत्रिजाति रघुकुल जनम, रामअनुग जगजान ।
लातहुँ मारे चढति सिर, नीच को धूरि समान ॥२३०॥

एकता मेरो जात क्षत्रिय, दोस्रो मेरो जन्म रघुकुलमा, तेस्रो कुरा रामको अनुचर, भनेर सारासंसारले मलाई थाहा पाएको छ। धुलोसमान नीच (चुत्थो) को छ ? [संसारमा सर्वोपरि सानु धुलो हो] त्यो-पनि लात्तले हान्दा टाउकामा चढ्दछ" ॥ २३० ॥ (ख)

चौ०-उठि करजोरि रजायसु माँगा ❀ मनहुँ वीररस सोवत जागा ॥ १ ॥
बाँधि जटा सिर कसि कटि भाथा ❀ साजि सरासन सायक हाथा ॥ २ ॥

लक्ष्मणजीले उठेर हाथ जोरीकन आज्ञा माग्नुभयो । मानौं-सुतिरहेको-वीररस जागेर (जुरुक्क) उठेको हो कि ? [भन्ने भान पर्न लाग्या ।] अनि जटालाई शिरमा कसेर बाँध्नुभयो, पृष्ठभागमा ठोक्रो भिर्नुभयो, हातमा धनु र वाण लिएर ॥ १ ॥ २ ॥ [बोल्नुभयो]

आजु रामसेवक जस लेऊँ ❀ भरतहिं समर सिखावन देऊँ ॥ ३ ॥
राम निरादर कर फल पाई ❀ सोवहु समर सेज दोउ भाई ॥ ४ ॥

"आज म रामसेवकको यश लिने हूँ [रामका सेवक यस्ता पराक्रमी हुँदा रहेछन् भनी दुनियामा कीर्ति चलाउने हूँ] आज भरतलाई युद्धशिक्षा दिनेहूँ [युद्ध भनेको ता यस्तो पो हुँदोरहेछ भनी आज भरत थाहा पाउलान्] रामका अनादरको फल पाएर दुवैभाई युद्धशय्यामा सुतून् ॥ ३ ॥ ४ ॥

आइ बना भल सकल समाजू ❀ प्रगटकरउँ रिसि पाछिलिआजू ॥ ५ ॥
जिमि करनिकर दलइ मृगराजू ❀ लेइ लपेटि लवा जिमि बाजू ॥ ६ ॥
तैसेहि भरतहि सेन समेता ❀ सानुज निदरि निपातउँ खेता ॥ ७ ॥
जौं सहायकर संकर आई ❀ तउ मारउँ रन राम दोहाई ॥ ८ ॥

सवैजना समाज भएर (एकट्ठा भएर) आइदिनाले मेरो भलो भयो, पछिल्लो रीस (वन धपाउँदा उठेको रीस) आज प्रकट गर्दछु ॥ ५ ॥ जसरी मृगराज (सिंह) हस्तिनी (हथिनी) हरूका वथानलाई ध्वस्त पार्दछ, जसरी वाज लाभेचरालाई लपेटेर

(ख) "अपमानुहुदाँ पनि चुंकिएर चुपचाप लाग्ने मानिसभन्दा लात खाए पछि उठेर लातहान्नेको टाउकामा टेक्न जाने धूलो असल हो" भनी कविवरहरूले भनेका पनि छन्

पादाहतं यदुत्थाय मूर्धानमधिरोहति ।
स्वस्थादेवापमानेऽपि देहिनस्तद्वरं रजः ॥ [माघ]

लिन्छ, त्यसैगरी सैन्यसहित भाई-सहित भरतलाई पसंवरावर गरेर युद्धक्षेत्रमा पछार्नें हूँ। संकर आएर सहायता गर्छन् भने पनि युद्धमा मारीदिने छू, हजुरको शपथ छ" ॥६॥७॥८॥

दोहा–अति सरोष भाषे लषन, लखि सुनि सपथ प्रमान।
सभयलोक सव लोकपति, चाहत भभरि भगान ॥२३१॥

लक्ष्मणजीले अत्यन्त क्रुद्ध भैकन यो कुरा बोल्नुभयो। वहाँको भयानक-चेहरा देख्ता त्यस्ता-वचन र सत्य भएको त्यो शपथ सुन्दा, सवैजना भयभीत भए। इन्द्रादि-लोकपालहरूपनि भडाभड भाग्न आँटे ॥ २२१ ॥

चौ०–जगभयमगन गगनभइवानी ❀ लषन बाहुबल विपुल वखानी ॥ १ ॥
तात! प्रताप प्रभाउ तुह्मारा ❀ को कहि सकइ को जाननिहारा ॥ २ ॥

सारासंसार भयसागरमा डुब्यो, अनि लक्ष्मणजीका अतुल बाहुबलको वर्णन गर्दै आकाशवाणी भयो–"वावु! लक्ष्मण! तिम्रो प्रताप र प्रभावको वर्णन गर्न को शक्तछ? को जान्नशक्तछ? ॥ १ ॥ २ ॥

अनुचित उचित काज कछु होऊ ❀ समुझिकरिअ भलकह सवकोऊ ॥ ३ ॥
सहसाकरि पाछे पछिताहीं ❀ कहहिं वेद बुध ते बुध नाहीं ॥ ४ ॥

काम उचित होस् या अनुचित जो कुछ होस्, संझीवुझीकन गर्नु वेस छ भनी सवैजना भन्दछन्। झट्ट (विनाविचार) काम गर्दा पछि पछिताउँछन्, वेद र बुद्धिमान्-हरू त्यस्ता (जल्दीवाज) लाई बुद्धिमान् होइनन् भन्दछन् ॥ ३ ॥ ४ ॥

सुनि सुर वचन लषन सकुचाने ❀ रामसीय सादर सनमाने ॥ ५ ॥
कही तात! तुह्म नीति सुहाई ❀ सवते कठिन राजमद भाई ॥ ६ ॥

देवता हरूको वचन (आकाशवाणी) सुनेर लक्ष्मणजी संकुचित हुनुभयो।

(क) "कामगर्दा विनाविचार झट्ट गर्नुछैन। हिताहितको विचारपूर्वक निश्चय भएर काम भएन भने वड़ेवड़े आपत्ति परिआउँछन्, गुणानुरागिणी भएका-नानातरहका-संपत्तिहरू विचारपूर्वक-कामगर्ने बुद्धिमान् लाई खोज्दैखोज्दै आफैं आउछन्" भनी-महाकवि, भारविले पनि भनेको छ।

सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम्।
वृणते हि विमृश्यकारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव संपदः ॥

"समुझदार-मानिसले उचित-अनुचित जुनसुकै कामगर्दा-पनि कोशीसका-साथ कामको नतीजा ठहराउनुपर्दछ। खूव-हड़बड़ीका साथ गरिएका कामको नतीजा गडेको बाणजस्तै जिन्दगीभरी कलेजा जलाउन लाग्दछ" भनी महाराज-भर्तृहरिले पनि भनेको छ–

उचितमनुचितं वा कुर्वता कार्यमादौ
परिणतिरवधार्या यत्नतः पण्डितेन।
अतिरभसकृतानां कर्म्मणामाविपत्ते–
र्भवति हृदयदाही शल्यतुल्यो विपाकः ॥

रामजी-र-सीताजीले लक्ष्मणजीलाई आदर सहित सन्मान गर्नुभयो ॥ ५ ॥ [रामजीले भन्नुभयो की] भाई लक्ष्मण ! तिमीले वेस नीतिका कुरा भन्यौ, राजमद (राजा भएँ भन्ने नशा) सवैनशाभन्दा कडा हुन्छ ॥ ६ ॥

जो अँचवत मातहिं नृप तेई ❀ नाहिन साधुसभा जेहि सेई ॥ ७ ॥
सुनहु लषन भल भरत सरीसा ❀ विधि प्रपञ्च महँ सुना न दीसा ॥ ८ ॥

जस्ले साधुसभाको सेवा गरेको छैन (सत्सङ्गति पाएको छैन) तिनैराजाहरू (मदिरातुल्य भएको) राजमदको [धेरै भोग गर्नाको ता के कुरा] आचमन गर्ने वित्तिकै मात्तिन्छन् (पागल हुन्छन्) ॥ ७ ॥ बावु लक्ष्मण ! सुन भरतजस्तो भलो-मानिस ब्रह्माजीका सृष्टिमा न-सुनियो, न-देखियो ॥ ८ ॥

दोहा–भरतहि होइ न राजमद, विधिहरिहर पद पाइ ।
कवहुँ किकाञ्जीसीकरनि, छिरसिन्धु विनसाइ ॥२३२॥

ब्रह्माविष्णुमहेश्वरको पद पाउँदा-पनि भरतलाई राजमद हुनेछैन। के कांञ्जीका छीटाले क्षीरसमुद्र कहिल्यै नष्ट हुन्छ ? ॥ २३२ ॥

चौ०-तिमिर तरुन तरनिहिमकुगिलई ❀ गगन मगन मकु मेघहिमिलई ॥ १ ॥
गोपद जल बूडहिं घटजोनी ❀ सहज छमा वरु छाड़इ छोनी ॥ २ ॥
मसक फूंक मकु मेरु उडाई ❀ होइ न नृपमद भरतहिं भाई ॥ ३ ॥

वरु अन्धकार मध्याह्नका सूर्यलाई निलोस्, वरु आकाश मेघमा डुवेर मिलोस्, वरु अगस्त्यमुनि (समुद्रलाई ३ आचमनमा सुकाउने ऋषि) गोष्पदमा (गाइका पाइलाका खाल्डाका पानीमा) डुवून्, वरु पृथ्वीमाता स्वाभाविक सहनशीलतालाई छाडून्, वरु लाम्खुट्टे (मच्छड) फूकेर सुमेरुपर्वतलाई उडाओस्, भाईलक्ष्मण ! भरतलाई राजमद हुने संभव हुनेछैन [असंभवजति जम्मै संभव हुन आएपनि भरतलाई राजमद हुने संभव छैन] ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

लषन ! तुह्मार सपथ पितु आना ❀ सुचिसुवन्धुनहिंभरत समाना ॥ ४ ॥
सुगुन खीर अवगुन जल ताता ! ❀ मिलइ रचइ परपञ्च विधाता ॥ ५ ॥
भरतहंस रविवंस तड़ागा ❀ जनमि कीन्ह गुनदोष विभागा ॥ ६ ॥

भाई लक्ष्मण ! तिम्रो र पिताजीको शपथ गर्दछु, भरतसमानको पवित्र असल भाई कोही छैन। बावु ! लक्ष्मण ! सद्‌गुण दूद हो, दुर्गुण पानी हो, विधाताले ई दुईलाई मिलाएर सृष्टिरचना गर्दछन् [अर्थात्-ब्रह्माजीका-सृष्टिभरी सद्गुण र दुर्गुण मिलेका हुन्छन्] सूर्यवंशरूपी-तलाउमा भरतजी हंस हुन्, तिनले जन्मेदेखि [हाँसले दूदपानी छुट्याएझैं] गुण-र-दोषको विभाग गरेका छन् (गुणदोष छुट्याएका छन्, दोष छाडेर गणको मात्र ग्रहण गरेका छन्) ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

---

(१) अनेक जरीवुटीका औषधी र पानी मिलाएर केहीदिनु कुहाईकन नशादिने-गरी तयार पारेको वस्तुलाई वैद्यविद्यावेत्ताहरू काञ्जी भन्दछन्।

गहि गुनपय तजि अवगुन वारी ❀ निज जस जगत कीन्हि उँजियारी॥ ७ ॥
कहत भरतगुन सील सुभाऊ ❀ प्रेमपयोधि मगन रघुराऊ ॥ ८ ॥

भरतरूपी-हंसले, गुणरूपी-दूधको ग्रहण र दोषरूपी-जलको त्याग गरेर आफ्ना कीर्तिले संसारलाई उज्यालो पारेको छ” यस्ता-प्रकारसँग भरतजीका गुण-शील-स्वभावको वर्णन गर्दा गर्दै रघुनाथजी प्रेमसमुद्रमा मग्न हुनुभयो (डुब्नुभयो) ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा--सुनि रघुवरवानी विबुध, देखि भरत पर हेतु ।
सकल सराहत राम सो, प्रभुको कृपानिकेतु ॥२३३॥

रामचन्द्रको वाणी सुन्दा र भरतजीका ऊपर वहाँको प्रेम देख्ता सकल-देवताहरू “रामजीजस्ता दयानिवास स्वामी को छन् ?” भनी सह्राउन लागे ॥ २३३ ॥

चौ० जौं नहोत जग जनम भरतको ❀ सकल धरमधुर धरनि धरत को ॥ १ ॥
कविकुलअगम भरतगुनगाथा ❀ को जानइ तुम्ह विनु रघुनाथा ! ॥ २ ॥

“यो संसारमा भरतजीको जन्म यदि न हुँदो हो ता पृथिवीतलमा धर्मको भारलाई कस्ले धारणगर्ने (बोक्ने = थाम्ने) थियो ? हे रघुनाथ ! कविहरूका कुलको अगम (वर्णनगर्न नशकिने) भएको भरतजीका गुणको कथालाई हजुरवाहेक अर्को को जान्दछ ?” ॥ १ ॥ २ ॥

लषन राम सिय सुनि सुरवानी ❀ अतिसुख लहेउ नजाइ वखानी ॥ ३ ॥
इहाँ भरत सव सहित सहाये ❀ मन्दाकिनी पुनीत नहाये ॥ ४ ॥

देवताको यो वाणी सुनेर लक्ष्मणजी रामजी सीताजीले अत्यन्त आनन्द पाउनुभयो, त्यो-आनन्दको वर्णन गर्न शकिदैन ॥ ३ ॥ यतातिर भरतजीले सवै सहाय (साथी) ले सहित भैकन पवित्र-मन्दाकिनीमा स्नान गर्नुभयो ॥ ४ ॥

सरित समीप राखि सव लोगा ❀ मागि मातुगुरु सचिवनियोगा ॥ ५ ॥
चले भरत जहँ सिय रघुराई ❀ साथ निषादनाथ लघुभाई ॥ ६ ॥

सवैजनालाई मन्दाकिनीका समीपमा राखेर माता-गुरु-मन्त्री-हरूको संमति माँगेर निषादनाथ (गुह) र छोटेभाई शत्रुघ्नलाई साथ लिएर, भरतजी जहाँ सीतासमेत-रघुनाथजी राजहुनुभएको थियो त्यही ठाउँमा पुग्नलाग्नुभयो ॥ ६ ॥

समुझि मातु करतव सकुचाहीं ❀ करत कुतरक कोटि मनमाहीं ॥ ७ ॥
राम लषन सियसुनिमम नाऊँ ❀ उठि जनि अनत जाहिं तजि ठाऊँ ॥ ८ ॥

माता-कैकेयीको कर्तव्य संझेर भरतजी संकुचित हुनुहुन्थ्यो, मनमा अनेकतरका कुतर्क गर्नुहुन्थ्यो “ रामजी-लक्ष्मणजी सीताजी मेरो नाऊँ सुन्दा (म आएको खवर सुन्दा) उठेर ठाउँछाडीकन कहीं अन्त ता जानुहुन्न ? ॥ ७ ॥ ॥ ८ ॥

दो०—मातुमते महँ मानि मोहि, जो कछु कहहिं सो थोर ।
अघ अवगुन छमि आदरहिं, समुझि आपनी ओर ॥२३४॥

मलाई माताको मतमा मानेर (मतियार ठानेर) जो कुछ भन्नुहोला त्यो थोरै हो
[त्यस्तीआमाका छोरालाई त्यत्ति भनेर कैले पुग्थ्यो] [परन्तु] आफ्ना-तरफ दृष्टि दिएर
(आफ्ना सौजन्यको ख्याल राखेर) रामचन्द्रजी मेरा अपराध र दोषलाई क्षमा गर्नु
हुनेछ ॥ २३४ ॥

चौ०–जौं परिहरहिं मलिनमन जानी ❀ जौं सनमानहिं सेवक मानी ॥ १ ॥
मोरे सरन रामकी पनहीं ❀ रामसुस्वामि दोस सब जनहीं ॥ २ ॥

चाहे मनमा मलिन संझेर मलाई छाड्नुहोस् चाहे मलाई सेवक ठानेर आदर
गर्नुहोस्, हरहालतमा मेरो शरण ता रामचन्द्रजीका जुत्ता छन्, रामचन्द्रजी ता श्रेष्ठ
स्वामी होइवक्सिन्छ, सबै दोष दासैको [मेरै] न हो ! ॥ १ ॥ २ ॥

जग जस भाजन चातक मीना ❀ नेम प्रेम निज निपुन नवीना ॥ ३ ॥
अस मन गुनत चले मग जाता ❀ सकुच सनेह सिथिल सवगाता ॥ ४ ॥
फेरति मनहिं मातुकृत खोरी ❀ चलत भगतिबल धीरज धोरी ॥ ५ ॥
जब समुझत रघुनाथ सुभाऊ ❀ तव पथ परत उताइल पाऊ ॥ ६ ॥

जगतमा चातक (काकाकुल पक्षी) र माछा यशोभाजन (कीर्तिपात्र = कीर्तिमान्)
छन्, [किन भने ?] तिनीहरू आफ्नु नियम र प्रेमलाई नित्य नयाँ बनाउनामा (नियम र प्रेम
लाई ताजा राख्नामा) सिपालू छन्"। भरतजी बाटामा यस्तै कुरा मनमा गुन्दैगुन्दै जान
लाग्नुभयो, वहाँको सबै-शरीर संकोच र स्नेहले शिथिल थियो ॥ ३ ॥ ४ ॥ आमाले गरेको
खराबी (कुकर्म) वहाँ का मनलाई फर्काउँथ्यो (नजाउँ की भन्ने आँटपट्टि ढल्काउँथ्यो) धैर्य
धारण गरेर भक्तिका बलले रामजी तर्फ हिंडनुहुन्थ्यो (भक्तिले तान्दथ्यो र रामजीतर्फ
हिंड्नुहुन्थ्यो)। जब रघुनाथजीको स्वभावलाई संझनुहुन्थ्यो अनि वहाँका पाइला छीटा-
छीटा लामालामा भएर बाटामा पर्दथे ॥ ५ ॥ ६ ॥

भरत दसा तेहि अवसर कैसी ❀ जलप्रवाह जलअलिगति जैसी ॥ ७ ॥
देखि भरतकर सोच सनेहू ❀ भा निषाद तेहि समय विदेहू ॥ ८ ॥

त्यसवेलामा भरतजीको अवस्था कस्तो थियो भने ? जलप्रवाहमा जलभ्रमरको
जस्तो गति हुन्छ त्यस्तै थियो ॥७॥ भरतजीको सोचविचार र स्नेह देख्ता त्यसवेलामा निषाद
राज (गुह) विषादले गर्दा विदेह (शरीरसम्मको शुद्धिबुद्धि नगर्ने) भए ॥ ८ ॥

---

(१) चेपटो, कालो, पानीमा·खूबछिटो-गरी-हिंड्ने किरालाई जलभ्रमर (भँवरी) भन्दछन्,
त्यो किरो एकछिन् पानीमा फन्फनी घुम्छ र हाँनिदै दौडन्छ। भरतजी पनि कैकेयीका दुष्कर्म संझदा जाउँकी
नजाऊँ भन्ने विचारले एकछिन् त्यहीकिरो घुमेझैं घुम्नुहुन्थ्यो, रामजीको स्वभाव संझदा फुर्तीसाथ त्यही
किरोजस्तो छीटोछिटो हिड्नुहुन्थ्यो । पानीका प्रवाहले हुत्याउँदा पनि त्यो किरो हटतैन, एकछिन् विचार
गर्दै घुम्दछ, अनि हिम्मत गरेर जतातिरवाट प्रवाह आउछ उतैतिर दौडन्छ । भरतरूपी जलभ्रमर पनि
कैकेयीका दुष्कर्मरूपीजलप्रवाहले हुत्तिन लाग्दा पनि त्यो जलप्रवाहको मूल (नियन्ता-रामचन्द्र) पट्टि
जानलाई हिम्मतसाथ कोशीस गर्न लाग्यो ॥

दो०--लगे होन मङ्गल सगुन, सुनिगुनि कहत निषाद ।
मिटिहि सोच होइहि हरष, पुनि परिनाम विषाद ॥२३५॥

मङ्गलसूचक शकुन हुन लागे, निषाद (गुह) ले त्यो सुनेर मन्मा गुनीकन "शोक मेटिने छ, हर्ष हुनेछ, फेरी परिणाममा विषाद हुनेछ" भनी (शकुनको फल) वताए ॥ २३५॥

चौ०–सेवक वचन सत्य सव जाने ❀ आश्रम निकट जाइ नियराने ॥ १ ॥
भरत दीख वनसैल समाजू ❀ मुदित छुधितजनु पाइ सुनाजू ॥ २ ॥

भरतजीले सेवक (गुह) को वचनलाई साँचो ठान्नुभयो, आश्रमका समीप पुगेर रामजीका नगीच पुग्नुभयो ॥ १ ॥ भरतजी त्यो-वन र पर्वतको दृश्य देख्ता भोकाएका वेलामा असल-भक्ष्यपदार्थ पाउँदा प्रसन्नहुने व्यक्तिजस्तै हुनुभयो ॥ २ ॥

ईतिभीति जनु प्रजा दुखारी ❀ त्रिविधताप पीडित ग्रहभारी ॥ ३ ॥
जाइ सुराज सुदेस सुखारी ❀ होहिं भरतगति तेहि अनुहारी ॥ ४ ॥

ईतिका[1] भीतिले दुःखित भएको, तीनै[2]प्रकारका तापले पीडित भएको, ठुला-ग्रह-बाधाले वाधित भएको, प्रजासमूह, असलधार्मिकराजाले पालनागरिएको, असलदेशमा वस्न-जाँदा जत्तिको सुखी हुन्छ, भरतज को तदनुसार गति भयो (उत्तिकै सुखी हुनुभयो) ॥३॥४॥

रामवास वनसंपति भ्राजा ❀ सुखीप्रजा जनु पाइ सुराजा ॥ ५ ॥
सचिव विराग विवेक नरेसू ❀ विपिन सुहावन पावन देसू ॥ ६ ॥
भट जम नियम सैल रजधानी ❀ सान्तिसुमति सुचि सुन्दररानी ॥ ७ ॥
सकल अङ्ग संपन्न सुराऊ ❀ रामचरन आस्रित चितचाऊ ॥ ८ ॥

असल-धार्मिक-राजा पाउँदा प्रजावर्ग जसरी सुखी हुन्छ, रामजी राज हुँदा वनको संपत्ति (जंगलीवस्तु) त्यसैगरी शोभायमान सुखी थियो ॥ ५ ॥ सुन्दर-वन पवित्र-देश (राष्ट्र) थियो, त्यसमा विवेक राजा, वैराग्य मन्त्री थिए ॥ ६ ॥ चित्रकूट पर्वत [विवेकराजाको] राजधानीहो [त्यहाँ] अहिंसा-सत्यवचन-अस्तेय (चोरीनगर्नु) ब्रह्मचर्य-अपरिग्रह यी पाँच यम र शौच-संतोष-तप-स्वाध्याय-ईश्वरानुसन्धान यी ५ रूपीनियम विवेकराजाका योद्धा (सिपाही) थिए । शान्ति-र-सुबुद्धि यी दुई विवेकराजाका पतिव्रता-सुन्दर-रानी थिए ॥ ७ ॥ यस्ताप्रकारले विवेकको त्यो साम्राज्य सवै-अङ्गले पूर्णभएको थियो [साम्राज्यमा चाहिने स्वामी-मन्त्री-नगर-राष्ट्र-कोश-किल्ला-फौज यी ७ अङ्ग त्यहाँ ठीकठीक थिए] त्यो-साम्राज्य चित्तका चाहले (प्रेमले) रामजीका चरणमा आश्रित थियो [त्यो-साम्राज्यलाई रामजीकै भरोसा थियो, अर्थात् त्यो पूर्ण आस्तिक थियो] ॥ ८ ॥

---

(१) अतिवृष्टि, अनावृष्टि, मूसा, सलह, सुगा, छिमेकी राजा, यी ६ लाई ईति (उपद्रव) भन्दछन्, प्रजाहरू प्रायः यिनैवाट दुःखित हुन्छन् ।

अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मूषकाः शलभाः शुकाः ।
अत्यासन्नाश्च राजानः षडेता ईतयः स्मृताः ॥

(२) आध्यात्मिक, आधिभौतिक, आधिदैविक यी ३ प्रकारका ताप हुन्छन् ।

दो०–जीति मोह महिपाल दल, सहित विवेक भुआल।
करत अकण्टक राजपुर, सुखसंपदा सुकाल ॥२३६॥

यहाँका महाराजा विवेक दलबलसहित भएका (काम-क्रोध-लोभ–राग-द्वेष–प्रभृतिले युक्त भयेका) मोहमहाराजलाई जितेर आफ्नु राजधानो (चित्रकूट) मा अकण्टक राज्य गरीरहेका छन्, यहाँ सुख-संपत्ति-सुकाल छ [दुःख-दारिद्र्य अनिकाल छैन] ॥ २३६ ॥

चौ०–वनप्रदेस मुनिवास घनेरे ❀ जनुपुर नगर गाउँगन खेरे ॥ १ ॥
विपुल विचित्र विहँग मृगनाना ❀ प्रजासमाज नजाइ बखाना ॥ २ ॥
खगहा करि हरि बाघ वराहा ❀ देखि महषवृक साज सराहा ॥ ३ ॥
वयर विहाय चरहिं एकसंगा ❀ जहँतहँ मनहुँ सेन चतुरङ्गा ॥ ४ ॥

वनका ठाउँठाउँमा जो धेरै मुनिहरूका वस्ती छन् , तिनीहरूनै यो-साम्राज्यका पुर, नगर, ग्राम, खेट, हुन् ॥ १ ॥ नानाप्रकारका विचित्रविचित्र अनेकानेक जो पक्षी र मृग छन्, तिनीहरूनै यो साम्राज्यका प्रजावर्ग हुन् । तिनको विस्तारपूर्वकको वर्णन गर्न शकिन्न ॥ २ ॥ गैंडा. हात्ती, सिंह, वाघ, वदेल,अर्ना, ब्वाँसा, इनको वथान देख्ता तारीफ गर्नुपर्दथ्यो । तिनीहरू वैरभाव छाडेर यत्रतत्र संसगै हिंडिरहेका वसिरहेका थिये, यो-साम्राज्यको चतुरङ्गसेना त्यही हो ॥ ३ ॥ ४ ॥ (क)

झरना झरहिं मत्तगज गाजहिं ❀ मनहुँ निसान विविध विधिवाजहिं ॥५॥
चकचकोर चातक सुक पिक गन ❀ कूजत मञ्जु मराल मुदितमन ॥ ६ ॥
अलिगन गावत नाचत मोरा ❀ जनु सुराज मंगल चहुँओरा ॥ ७ ॥
वेलि विटप तृन सफल सफूला ❀ सवसमाज मुदमङ्गल मूला ॥ ८ ॥

मानौं अनेकप्रकारका वाजा वजेका हुन्कि ? भनेजस्तो गरेर छहरा झरी-रहेकाछन् , मत्त-हात्ती गर्जी-रहेका छन् , मनमा मस्त भयेर चखेवा, च्याखुरा, चातक, सुगा, कोइलि, हाँस, इनिहरूका वथानका–वथान मीठो बोली वोली–रहेका छन् [त्यो भँवराका गानाको र मयूरका नाचको तारीफ गर्ने धन्यवादध्वनि हो] ॥ ६ ॥ भ्रमरहरू गाउन लागेका, मयूरहरू नाच्न लागेका थिये । यस्तोहुँदा विवेकराजाका-साम्राज्यमा चारैतर्फ मंगल (उत्सव) हुन लागेको हो कि ? [भन्ने भान पर्दथ्यो] ॥ ७ ॥ लहरा, वृक्ष, तृणहरू फूलेका फलेका थिए, त्यो देख्ता विवेकका साम्राज्यमा सवैसमाज सुख र कल्याण पाउनाले आनन्दित छन् (फुलेका छन्, फलेका छन्) भन्ने भान हुन्थ्यो ॥ ८ ॥

दो०–रामसैल सोभा निरखि, भरत हृदय अतिप्रेम।
तापस तपफल पाइ जिमि, सुखी सिराने नेम ॥२३७॥

(क) ''हिंसादेखी हटेका महात्माहरूका नगीचमा रहने प्राणीहरू परस्परविरोधी-भयेपनी बैर-भाव छाडेर मित्रतागरेर मिलीजुली रहछन्'' भनी योगशास्त्र पातञ्जलदर्शनमा लेखियेको छ, 'अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्सन्निधौ वैरत्यागः' ।

तपस्वी आफ्ना नियम (साधन) सकिये पछी तपस्याको फल पाउँदा जसरी सुखी हुन्छ। त्यसैगरी भरतजीको हृदय रामजीराजभयेका-पर्वतको शोभा देख्ता अत्यन्त प्रेमी भयो ॥ २३७ ॥

चौ०-तव केवट ऊँचे चढि धाई ❀ कहेउ भरत सन भुजा उठाई ॥ १ ॥
नाथ! देखिअहि विटप विसाला ❀ पाकरि जम्बु रसाल तमाला ॥ २ ॥
तिन्ह तरुवरन्ह मध्य वटसोहा ❀ मञ्जु विसाल देखि मनमोहा ॥ ३ ॥

अनि दौडेर गुहले अग्ला ठाउँमा चढीकन दुईहात उठाएर भरतजीलाई भने "प्रभु! ठूलाठूला पाखरी, जामुना, आँप, तमालकावृक्ष देखिन्छन्, ती-श्रेष्ठवृक्षहरूका माँझमा राम्रो, विशाल, मनलाई मोहित पार्ने, यौटा वरकोवृक्ष (वटको रुख) शोभायमान छ ॥ १॥ २॥ ३॥

नील सघन पल्लव फल लाला ❀ अविरल छाँह सुखद सवकाला ॥ ४ ॥
मानहुँ तिमिर अरुनमय रासी ❀ विरचि विधि सकेलि सुषमासी ॥ ५ ॥
ए तरु सरित समीप गोसाई! ❀ रघुवर परनकुटी जहँ छाई ॥ ६ ॥
तुलसी तरुवर विविध सुहाये ❀ कहुँ कहुँ सिय कहुँ लषन लगाये ॥ ७ ॥
वट छाया वेदिका वनाई ❀ सियनिज पानि सरोज सुहाई ॥ ८ ॥

त्यसका पात घना (वाक्ला) र नीला छन्, फल लाल छन्, छाया घना छ, यो वटवृक्ष वाह्रैमैनामा सुखदायक छ ॥ ४ ॥ मानौं व्रह्माजीले संसारभरका सकल अन्धकार र लालीलाई एकत्र थुप्रो लाएर खडागरेको परमशोभा हो कि? [भन्ने भान पर्दछ] ॥ ५ ॥ प्रभु! जहाँ रघुनाथजीको पर्णशाला (कुटी) छाएको छ त्यो-वृक्ष नदीका समीपमा छ ॥ ६ ॥ कहीं कहीं सीताजीले, कहींकहीं लक्ष्मणजीले लाएका, सुन्दरसुन्दर-तुलसीका-वृक्ष देखिन्छन् ॥ ७ ॥ वटवृक्षका छायामा सीताजीले खास आफ्ना-हातले वनाएको सुन्दर वेदी (चौतारो) देखिन्छ ॥ ८ ॥

दो०--जहाँ वैठि मुनिगन सहित, नित सियराम सुजान।
सुनहिं कथा इतिहास सव, आगम निगम पुरान ॥२३८॥

मुनीश्वरहरूको समाजले सहित भईकन जहाँ वसेर बुद्धिमान्-सीतासमेत रामजी वेद-शास्त्र पुराणका सवै कथा र इतिहास नित्य सुन्नुहुन्छ [त्यो वटवृक्ष यही हो]" ॥२३८॥

चौ०-सखावचन सुनि विटप निहारी ❀ उमगे भरत विलोचन वारी ॥ १ ॥
करत प्रणाम चले दोउ भाई ❀ कहत प्रीति सारद सकुचाई ॥ २ ॥

मित्र (गुह) का वचन सुनेर भरतजीले त्यो वटवृक्ष हेर्नुभयो, आँखामा उम्लेर पानी आयो ॥ १ ॥ अनि दुवैभाई साष्टाङ्गदण्डवत् गर्दै त्यतैतिर जानुभयो, त्यो-प्रीतिको वर्णन गर्दा सरस्वती पनि संकुचित हुन्छिन् (सरस्वती धकाउछिन्) ॥ १ ॥ २ ॥

हरषहिं निरषि रामपद अङ्का ❀ मानहुँ पारस पाएउ रङ्का ॥ ३ ॥
रजसिर धरिं हिय नयनन्हि लावहिं ❀ रघुवर मिलनसरिस सुखपावहीं ॥ ४ ॥

धूलामा रामजीका पैतालाका चिन्ह देखता मानौं कङ्गालीले पारसमणि पाएको हो कि ? [भन्ने भान पर्ने-गरी] दुवै-जना हर्षित हुँदै त्यो-धुलो सिरमा धारण गर्दै छातीमा र आँखामा लाउदै गर्न लाग्नुभयो । त्यसवेलामा भरतशत्रुघ्न-दुवैजनाले खास रघुनाथजीसँग भेट-भयेका वेलाको आनन्द पाउनुभयो ॥ ३ ॥ ४ ॥

देखि भरतगति अकथ अतीवा ❀ प्रेम मगन मृग खग जड़जीवा ॥ ५ ॥
सखहि सनेह विवस मग भूला ❀ कहि सुपन्थ सुर वरषहिं फूला ॥ ६ ॥

भरतको अत्यन्त अवर्णनीय भएको अवस्था देखेर मृग-पक्षी, जड़चेतन सवै प्रेममा डूवे ॥ ५ ॥ दुवैजना मित्र (भरत गुह) ले प्रेमका नशाले चूर भएर वाटोसम्म विर्सेका थिए, तर देवताहरूले वाटो वताउँदै फूल वर्षाउन लागे [यिनीहरूले जताजता जानुपर्दथ्यो उतैउतै फूल वर्षन लाग्यो] ॥ ५ ॥ ६ ॥

निरखि सिद्ध साधक अनुरागे ❀ सहज सनेह सराहन लागे ॥ ७ ॥
होत न भूतल भाउ भरतको ❀ अचर सचर चर अचर करतको ॥ ८ ॥

सिद्ध (समाधिसिद्धि भैसकेका) र साधक (समाधिसिद्धिका निमित्त यम-नियमादि साधनको अभ्यासगर्ने, सिद्धभन्दा तल्लाश्रेणीका योगी) हरू यो अवस्था देखेर अनुरक्त भए, स्वाभाविकप्रेमको सराहना गर्न लागे ॥ ७ ॥ भरतको यो प्रेमभाव पृथ्वीमा नहुँदो हो ता अचर (जड़) लाई चर (चेतन) । चरलाई (चेतनलाई) अचर, को गर्दथ्यो ? [यही भरतप्रेमलेगर्दा जड़पदार्थ चेतन भए ,चेतनपदार्थ जड़ भए] ॥ ८ ॥ (क)

दोहा--प्रेम अमिअ मन्दर विरह, भरत पयोधि गँभीर ।
मथि प्रकटेउ सुर साधुहित, कृपासिन्धु रघुवीर ॥२३९॥

विरहलाई मन्दराचल
करुणासागर रघुनाथजीले सज्जनरूपी-देवताका-निमित्त प्रकट गर्नुभयो [सज्जनरूपी
वनाएर भरतरूपी गहिरो-समुद्र मथीकन, प्रेमरूपी-अमृतलाई] त्योअमृत भरतरूपी
देवताहरू भगवत्प्रेमरूपी-अमृत पिउनाले अजर अमर भए = मुक्त भए भयोर भरत-
सागरमा लुकेको थियो, ऐले भगवान् (राम) ले विरहलाई मन्दराचल वनाउनु भाग स्पष्ट
सागरलाई मथ्नुभयो, विरहमथित भएका भरतसागरमा प्रेमामृतको जम्मै [अघि परमेश्वरले
भएर उत्र्यो वस ! त्यसका प्रभावले सज्जनदेवताहरूको उद्धार भयो देवताका
अजित अवतार लिएर आफुसमेत लागेर मन्दराचललाई घुमाएर मन्थनगरीकन गर्नु
निमित्त अमृत पैदा गर्नुभएको हो । ऐले ता सागरको रूप लिएर सागरको मन्थन

जड़देवताहरू भरतजीका प्रेमभावका
(क) अघि रामजीको वर्खिलाफ चल्न तयार भएका जड़ पनि चेतन भए ।
प्रभावले चेतन भएर रामजीका आश्रमको वाटो देखाउन आए, यस्तातरहले प्रेमभावरूपी-नशाले
रामजीमा अत्यन्त-प्रेमी भएर चेतनहरूमा सर्वोपरि भएका गुहजी त्यही
चूर हुन गएर वाटो नदेख्ने जड़ भए, यस्तातरहले चेतन पनि जड़ भए ।

(१) करुणासागर सागरै हो ।

भया, अघिल्लो अमृतभन्दा अत्युत्तम अमृत पैदागर्नुभया, यो अघटित घटना हो, त्यो-अमृतपानगर्न स्वर्ग जानुपर्दैन, फगत सप्रिदिएदेखि (सज्जन भइदिएदेखि) त्यो अमृत यहीं पाइन्छ। धन्य परमेश्वरको दया !] ॥ २३९ ॥

[बन्धुमिलन]

चौ०सखा समेत मनोहर जोटा ❀ लखेउ न लखन सघनवन ओटा ॥ १ ॥
भरतदीख प्रभु आश्रमपावन ❀ सकल सुमङ्गल सदन सुहावन ॥ २ ॥

घना (वाक्ला) वनको आड (छेका) पर्नाले लक्ष्मणजीले मित्र (गुह) सहित भएका-मनोहरजोड़ी (भरतशत्रुघ्न) लाई देख्नुभएन। भरतजीले ता अत्यन्त-पवित्र, मंगल (कल्याण) को-निवास भएको, सुन्दर-प्रभुरघुनाथजीको आश्रमलाई देख्नुभयो ॥ १ ॥ २ ॥

करत प्रवेस मिटे दुख दावा ❀ जनु जोगी परमारथ पावा ॥ ३ ॥
देखे भरत लषन प्रभु आगे ❀ पूँछे वचन कहत अनुरागे ॥ ४ ॥

त्यो-आश्रममा प्रवेश गर्नाका साथ भरतजीको दुःखदाह मेटियो, योगाभ्यासीले परमार्थ (मुक्ति) पाएजस्तो भयो ॥ ३ ॥ भरतजीले रामचन्द्रका अगाड़ि खड़ाभएका लक्ष्मणलाई रामजीसँग केही सोध्नलागेका र राजभएका रामजीलाई सोधेको कुरा वताउन लागेका अवस्थामा देख्नुभयो ॥ ४ ॥

सीस जटा कटि मुनिपट वाँधे ❀ तून कसे करसर धनु काँधे ॥ ५ ॥
वेदीपर मुनिसाधु समाजू ❀ सीय सहित राजत रघुराजू ॥ ६ ॥
वलकल वसन जटिल तनु स्यामा ❀ जनु मुनिवेष कीन्ह रतिकामा ॥ ७ ॥
करकमलनि धनु सायक फेरत ❀ जियकी जरनि हरत हँसि हेरत ॥ ८ ॥

लक्ष्मणजीका शिरमा कसिएको जटामुकुट, कम्मरमा वाँधिएको वल्कल वस्त्र थियो, पृष्ठभागमा ठोक्रो, काँधमा धनु, हातमा वाण थियो ॥ ५ ॥ चौतारामा मुनीश्वर साधुसन्तहरूको समाज थियो, सीतासहित-रघुनाथजी त्यहीं राज भएको थियो ॥ ६ ॥ वहाँको वस्त्र वृक्षकावल्कल (वोक्रा) को, शरीर जटामुकुटशोभित श्यामवर्णको मानौं मुनिको वेष लिएका रति-र-कामदेव हुन्कि ? [यस्तो संभावना गराउने थियो] ॥ ७ ॥ [यही सातौं चौपाईमा साथ रहेका-सीताजीका पनि रामजीका साथै वर्णन गरिएको छ] जस्तै-सीताजी श्यामा (षोडशवार्षिकी) हुनुहुन्थ्यो वहाँको वस्त्र वर[१] कल (श्रेष्ठ र सुन्दर) थियो। वहाँको शरीर जटिल (केश फैलिएको) थियो। अत एव सीताजी मुनिपत्नीको वेषमा रहेकी कामपत्नी (रतिदेवी) हुन्कि ? [यस्तोसंभावना गराउनु हुन्थ्यो] ॥७॥ रामजी कमलजस्ता कोमलसुन्दर हातमा धनुवाण घुमाईरहन लाग्नुभएको थियो। हाँसेर हेर्दाखेरी अन्तःकरणको तापज्वाला हर्नुहुन्थ्यो ॥८ ॥

---

(१) रेफ र लकारको एकता शास्त्रसंमत हुनाले वर-कल शब्दवाट बलकल (वल्कल) को बोध हुन्छ।

दोहा–लसत मञ्जु मुनिमण्डली, मध्य सीय रघुचन्द ।
ज्ञान सभाजनु तनु धरे, भगति सच्चिदानन्द ॥२४०॥

मुनीश्वरहरूको मनोहर मण्डली (घेरा) का वीचमा राजभएका सीताजी-र-रामजी ज्ञानका सभामा मूर्तिमान् भएर रहेका भक्ति र ईश्वरजस्तै शोभायमान हुनुहुन्थ्यो ॥ २४० ॥

चौ०–सानुज सखासमेत मगन मन ❀ विसरे हरष सोक सुख दुखगन ॥ १ ॥
पाहिनाथ! कहि पाहि गोसाईं ! ❀ भूतलपरे लकुट कि नाईं ॥ २ ॥
वचन सप्रेम लषन पहिचाने ❀ करत प्रनाम भरत जिय जाने ॥ ३ ॥

भाई-सहित-मित्र [गुह) सहित भरतजीको मन आनन्दमा डुब्यो, सवैहर्ष-शोक, सुख-दुःख विर्सिए ॥ १ ॥ "हेनाथ ! रक्षा गर्नुहोस, हेप्रभो ! रक्षा गर्नुहोस्" भन्दै लहुरो तेर्सिएझैं जमीनमा तेर्सिनुभयो (साष्टाङ्गदण्डवत् गर्नुभयो)। भरतजीका प्रेमसहित-वचन लक्ष्मणजीले चिन्हुभयो, भरतजी प्रणाम गर्न लाग्नुभयो भनी मनले जान्नु भयो (क) ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

बन्धु सनेह सरस यहि ओरा ❀ इत साहिव सेवा वस जोरा ॥ ४ ॥
मिलि नजाइ नहि गुदरत वनई ❀ सुकविलषनमनकी गति भनई ॥ ५ ॥
रहे राखि सेवा पर भारू ❀ चढी चंगजनु खैच खेलारू ॥ ६ ॥

यतापट्टी भाईको सरस प्रेम छ। उतातिर स्वामिका सेवाको कड़ा नियम छ। लक्ष्मणजी भरतजीसँग न भेट्न शक्नुहुन्थ्यो, न उपेक्षागर्न (नीचमार्न) शक्नुहुन्थ्यो । प्रतिभाशाली (अक्किलदार) कविहरू लक्ष्मणजीका मनको गति यसरी वर्णन गर्दछन् कि "जसरी खेलाड़ी (चंगाउडाउने मानिस) चढेको चङ्गालाई लट्टाईका आश्रयले खिच्तछ (फेरि ढिल्दछ, लट्टाइकै आधारमा चङ्गालाई राख्तछ, उडेको उड्यै हुन दिंदैन) त्यसैगरी लक्ष्मणजी सेवामा भार राखेर रहनुभयो [भेटघाट भलाकुसारी गर्नलाई चङ्गाजस्तोभई चढेको (उडेको) मनलाई लट्टाईजस्ता-चाकरीले खिचनुभयो, अर्थात् "कर्तव्यचाकरी छाडेर विना हुकुप आपस्नसँग भेटघाट गर्नु सेवाधर्मको विरुद्ध कुरा हो" भनि सेवाधर्मलाई प्रधान संझेर भाईसँग भलाकुसारी गर्नपछि लाग्नुभएन] ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

कहत सप्रेम नाइ महिमाथा ❀ भरत प्रनाम करत रघुनाथा ॥ ७ ॥
उठे राम सुनि प्रेम अधीरा ❀ कहुँ पट कहूँ निषङ्ग धनु तीरा ॥ ८ ॥

अनि लक्ष्मणजीले प्रेमसाथ जमीनमा शिर टेकीकन "रघुनाथ ! भरतजी प्रणाम

(क) "सच्चा सेवक (आटपहरियाजवान) ले स्वामि (मालिक) को साथ वाहेक अन्यत्र दृष्टिनै दिन हुनेरहेनछ" भन्ने कुरा यतावाट बुझिन्छ। भरतजी आएर साष्टाङ्गदण्डवत् गरून्ज्याल सम्म पनि लक्ष्मणजीले चिन्हुभएन [हेरेको भए चिन्हुहुन्थ्यो नहेरीकन कसरी चिन्हे ?] भरतको अवाज सुने पछि वल्ल चिन्हुभयो ।

गरिरहनु भएको छ" भनि विन्ती गर्नुभयो ॥ ७ ॥ लक्ष्मणको वचन सुनेर रामजी अधीर भएर (हड़बडाउँदै झट्ट) उठनु भयो। झट्पट् हड़बड़-साथ उठता एकातिर वृक्षका बोक्राको उत्तरीय (दुपट्टा) खस्यो, एकातिर ठोक्रो, एकातिर धनु, एकातिर वाण खस्यो ॥ ८ ॥

दोहा--वरवसलिए उठाइ उर, लाये कृपानिधान।
भरतरामकी मिलनि लखि, विसरे सवहिं अपान ॥२४१॥

करुणानिधान-रामचन्द्रले झट्ट उठाएर भरतजीलाई छाती लगाउनुभयो। भरतजी र रघुनाथजीको मिलन (भेट) देखेर सवैले आफुलाई विर्से ॥ २४१ ॥

चौ०-मिलनि प्रीति किमि जाइ बखानी ❀ कविकुलअगम करममन वानी ॥ १ ॥
परमप्रेम पूरन दोउ भाई ❀ मनबुधि चितअहमिति विसराई॥ २ ॥

त्यो-मिलन (भेट) का प्रीतिको वर्णन कसरी गर्न शकिन्छ ? त्यो ता कविहरूका समूहका र, अरूका कर्म-मन-वचनको पनि अगम छ। दुवैभाई (राम-भरत) प्रेमपूर्ण हुनुभएको थियो, दुवैजनाले मन-बुद्धि-चित्तले म भन्ने कुरा विर्सनु भएको थियो ॥ १ ॥ २ ॥

कहहु सुप्रेम प्रगट को करई ❀ केहि छाया कविमति अनुसरई ॥ ३ ॥
कविहिं अरथ आखर बलसाँचा ❀ अनुहरि तालगतिहि नट नाचा ॥ ४ ॥

सज्जनहो ! तपाईंहरूनै भन्नुहोस् त्यो-दृढ-रमणीय-प्रेमलाई प्रकट गर्न को शक्तछ? कुन्-कविकी वुद्धि त्यस प्रेमका छायामात्रको पछिलाग्न शक्तछे [प्रेमका पछि लागेर त्यसका यथार्थस्वरूपको निरूपण कविहरू गर्लान् भन्ने ता आशै छैन, प्रेमको "छायापछि (अलीअली मिल्ने छाँटपछि) पनि लाग्न शक्तैनन्]। "कविहरूको वल वर्ण अर्थ हो" यो कुरा सत्य छ [वर्णको अर्थ लिएर कविहरू वर्णन गर्छन्] तालका गतिको अनुसरण गरेर नट नाच्तछ [तालको वास्ता नराखि नट नाच्न शक्तैन, जस्तो ताल उस्तै नाच हुनुपर्दछ अर्थात्, त्यो-प्रेम वचनगोचर भइदिएको भए वर्णको अर्थ पाउँथे र कविहरू अक्किल लडाएर त्यसको वर्णन गर्दथे। त्यसो नहुनाले वर्णन गर्न शक्तैनन्, ताल छैन भने जसरी नट नाच्तैन, त्यसै गरी त्यो-प्रेम मनोगोचर छैन भने त्यसको वर्णन गर्न कविहरूका मुखवाट एउटा वर्ण पनि निस्कन शक्तैन, वर्णन कसरी गर्छन्] ॥ ३ ॥ ४ ॥

अगम सनेह भरत रघुवरको ❀ जहँनजाइ मन विधिहरिहरको ॥ ५ ॥
सो मैं कुमति कहऊँ केहिभाँति ❀ बाज सुराग कि गाँडर ताँती ॥ ६ ॥

जहाँ ब्रह्मा-विष्णु-महेश्वरको मन प्रवेशगर्न शक्तैन, त्यस्तो त्यो रघुनाथजीर-भरतजीको प्रेम अगम (कसैले पनि वुझ्न नशकिने) छ। त्यो-प्रेमको वर्णन म कसरी गरौं?, गाँडरको तन्तुवाट (धुनीहरूको कपास धुन्ने धनुका। ताँदावाट) राम्रो राग वज्दछ र ? ॥ ५ ॥ ६ ॥

मिलनि विलोकि भरत रघुवरकी ❀ सुरगन सभय धकधकी धरकी ॥ ७ ॥
समुझाये सुरगुरु जड जागे ❀ वरषि प्रसून प्रसंसन लागे ॥ ८ ॥

भरतजी र रघुनाथजीको मिलनि (भेट) देख्ता देवगणहरू डराए, उनको छाती

ढुक्ढुक् गरेर धड्कन लाग्यो [रघुनाथजीलाई भरतले फर्काएर अयोध्या लगे भने रावणको अत्याचार ज्यौंका त्यौं रहने छ, अव हामीले त्यो अत्याचार कसरी खप्नेहो भनेर दुःखित भए] ॥ ७ ॥ अनि बृहस्पतिले संझाए (बुझाए) र स्वार्थले जड-भएका देवगणले होश पाए, फूल वर्षाएर तिनीहरू रामचन्द्रको प्रशंसा गर्न लागे ॥ ८ ॥

दोहा–मिलि सप्रेम रिपुसूदन हि, केवट भेंटेउ राम ।
भूरि भाय भेंटे भरत, लछिमन करत प्रनाम ॥२४२॥

रामचन्द्रले प्रेमसाथ शत्रुघ्नसंग मिलेर (भेटगरेर) गुहसँग भेट गर्नुभयो । अनि प्रणाम गर्ने (ढोग्न) लागेका लक्ष्मणजीसंग भरतजीले खूब प्रेमका साथ भेट गर्नुभयो ॥२४२॥

चौ०–भेंटेउ लषन ललकि लघुभाई ❀ बहुरि निषाद लीन्ह उरलाई ॥ १ ॥
पुनि मुनिगन दुहुभाइन्ह वन्दे ❀ अभिमत आसिस पाइ अनन्दे ॥ २ ॥

लक्ष्मणजीले लस्केर कान्छाभाई शत्रुघ्नसग भेट गर्नुभयो, फेरि गुहलाई छाती लगाउनु भयो ॥ १ ॥ फेरि दुवै-भाईले मुनिवर्गको वन्दना गर्नुभयो, मनमुताविक आशीष पाउँदा आनन्दित हुनुभयो ॥ २ ॥

सानुज भरत उमगि अनुरागा ❀ धरि सिर सिय पद पदुमपरागा ॥ ३ ॥
पुनिपुनि करत प्रनाम उठाये ❀ सिर करकमल परसि वैठाये ॥ ४ ॥

भाईसहित भरतजी प्रेम उम्लेर आउँदा सीताजीका चरणकमलको धुलो शिरमा राखेर वारंवार ढोग्दिन लाग्नुभयो, सीताजीले माथमा हात राखेर उठाउनुभयो र बसाउनु भयो ॥ ३ ॥ ४ ॥

सीय असीस दीन्हि मनमाहीं ❀ मगन सनेह देह सुधि नाहीं ॥ ५ ॥
सव विधि सानुकूल लखि सीता ❀ भे निसोच उर अपडर वीता ॥ ६ ॥

सीताजीले मनैमनले आशीष् दिनुभयो, [किन भने ?] वहाँ स्नेहमा डुब्नुभएको थियो, शरीरसम्मको शुद्धिबुद्धि थिएन ॥५॥ सीताजीलाई सवतरहवाट प्रसन्न देख्ता भरतजीको शोक हट्यो, हृदयमा लागेको व्यर्थको डर पनि समाप्त भयो ॥ ६ ॥

कोउ किछु कहइ न कोउ किछु पूछा ❀ प्रेम भरा मन निजगति छूछा ॥ ७ ॥
तेहि अवसर केवट धीरज धरि ❀ जोरि पानि विनवत प्रनाम करि ॥ ८ ॥

त्यसवेलामा न कोही केही भन्दथे, न कोही केही सोद्धथे । मन प्रेमले भरिपूर भएको थियो, मनको गति (संकल्पविकल्प = आँट) विलकुल थिएन ॥ ७ ॥ त्यसैवेलामा गुहले धैर्य धारण गरेर दुईहात जोरी कन प्रणाम गर्दै विन्ती गरे ॥ ८ ॥

दोहा–नाथ ! साथ मुनिनाथके, मातु सकल पुरलोग ।
सेवक सेनप सचिव सव, आये विकल वियोग ॥२४३॥

"हेनाथ ! वशिष्ठ-मुनीश्वरका-साथमा वियोगले व्याकुल-भएका सकल-माताजीहरू नगरनिवासी-नरनारीहरू, सेवकहरू, सेनापति-र-मन्त्रीहरू सवै आएका छन् ॥ २४३ ॥

चौ०–सील सिन्धु सुनि गुरु आगवनू ❀ सिय समीप राखे रिपुदमनू ॥ १ ॥
चले सवेग राम तेहि काला ❀ धीर धरमधुर दीन दयाला ॥ २ ॥

शीलका सागर धैर्य र धर्मका हकमा धुरन्धर, दीनकाऊपर दयालु, यस्ता रामचन्द्रजीले गुरुको आगमनवृत्तान्त सुन्नुभयो र, सीताजीका साथमा शत्रुघ्नजीलाई राखेर आफू तत्कालैमा वेगका साथ [केही लम्केर] पाल्नुभयो ॥ १ ॥ २ ॥

गुरुहि देखि सानुज अनुरागे ❀ दण्ड प्रनाम करन प्रभु लागे ॥ ३ ॥
मुनिवर धाइ लिए उरलाई ❀ प्रेम उमगि भेंटे दुइ भाई ॥ ४ ॥

गुरुको दर्शन पाउँदा भाईसहित रघुनाथजी प्रसन्न हुनुभयो र साष्टांगदण्डवत प्रणाम गर्न लाग्नुभयो, मुनिवर-वसिष्ठका प्रेम उर्लेर आयो, उनले दुवैभाईलाई लंकीकन उठाएर छाती लगाए, भेटघाट गरे ॥ ३ ॥ ४ ॥

प्रेम पुलकि केवट कहि नामू ❀ कीन्ह दूरितें दण्ड प्रनामू ॥ ५ ॥
राम सखा ऋषि वरवस भेंटा ❀ जनु महि लुटत सनेह समेटा ॥ ६ ॥

प्रेमले रोमाञ्चित भएर गुहले आफ्नूनाम वताईकन टाढैवाट दण्डवत् प्रणाम गरे ॥५॥ वसिष्ठमुनिले [आफ्ना साथसाथै आएका हुन् ता पनि रामजीका प्रेमले मस्त भएर अरुले प्रणाम गर्दा गतानुगतिले प्रणाम गर्न लागेका] रामजीका मित्र गुहसँग आग्रहसाथ भेट गरे, (उठाएर छाती लगाए) [उठाएर गुहलाई छातीलाउनु क्या हो भने ?] जमीनमा लटपट गर्नलागेको प्रेमलाई समेटेर अँगालो हालेको हो ॥ ६ ॥

रघुपति भगति सुमंगल मूला ❀ नभ सराहि सुर वरषहिं फूला ॥ ७ ॥
एंहि सम निपट नीच कोउ नाहीं ❀ वड वसिष्ठ सम को जगमाहीं ॥ ८ ॥

कल्याणको मूलकारणभएकी-रघुनाथजीका-भक्तिको सह्राहना गरेर देवताहरू आकाशवाट फूल वर्षाउन लागे [अनि ती भन्नलागे–] यो निषादजस्तो विल्कुल नीच जगत्मा कोही छैन, वसिष्ठजस्तो ठूलो व्यक्ति जगत्मा को छ ? [तथापि] ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा–जेहि लखि लषनहूँ ते अधिक, मिले मुदित मन राउ ।
सो सीतापति भजनको, प्रगट प्रताप प्रभाउ ॥२४४॥

जसलाई देखेर वसिष्ठजीले लक्ष्मणका पालामा-भन्दा वढता गरेर मनलाई आनन्दित गराईकन भेट गरे, त्यो सीतापति–रामचन्द्रका-भजनका-प्रतापको प्रभाव प्रकट भएको हो ॥ २४४ ॥

चौ०–आरत लोग राम सव जाना ❀ करुनाकर सुजान भगवाना ॥ १ ॥
जो जेहि भाय रहा अभिलाखी ❀ तेहि तेहिकै तसितसि रुख राखी ॥ २ ॥
सानुज मिलि पलमहँ सवकाहू ❀ कीन्ह दूरि दुख दारुन दाहू ॥ ३ ॥

दयानिधान-ज्ञानवान्-भगवान्-रामचन्द्रले सर्वैजनालाई दुःखित जान्नुभयो ॥ १ ॥ जो-व्यक्ति जुन-भावको अभिलाषा गर्दथ्यो त्यस्‌त्यस्‌लाई त्यस्तैत्यस्तै भाव (ख्याल) राखेर भाई-सहित-भई भेट गरीकन एकछिन्मा सबैको दुःख र कडा-सन्तापलाई दूर गर्नुभयो ॥२॥३॥

एहि बड़ि बात राम कै नाहीं ❀ जिमि घट कोटि एक रविछाहीं ॥ ४ ॥
मिलि केवटहि उमगि अनुरागा ❀ पुरजन सकल सराहहिं भागा ॥ ५ ॥
देखी राम दुखित महतारी ❀ जनु सुवेलि अवली हिम मारी ॥ ६ ॥

जस्तै करोडौं-घडामा यौटा-सूर्यको प्रतिविम्ब पर्नु बड़ो बात होइन, त्यस्तै रामजीका हकमा यो बड़ो बात होइन ॥४॥ अयोध्यानिवासीहरूले प्रेम उर्लेर आयो र गुहसँग भेट गरीकन आफ्ना भाग्यको सराहना गर्न लागे ॥ ५ ॥ तुषाराले मारेका असल-लताहरूजस्तै भएर दुःखित हुनगएका आफ्नी माता हरूलाई रामजीले देख्नुभयो ॥ ६ ॥

प्रथम राम भेंटी कैकेयी ❀ सरल सुभाय भगति मति भेई ॥ ७ ॥
पग परि कीन्ह प्रबोध बहोरी ❀ काल करम विधि सिर धरि खोरी ॥ ८ ॥

सरल-स्वभाव भैसकेकी, बुद्धिलाई भक्तिले भिजाएकी, (भक्तिभावले आर्द्रचित्त भएकी) कैकेयी सँग रामजीले पहिले भेट गर्नुभयो । अनि जम्मै दोषलाई काल, कर्म, विधाता, यिनका टाउकामा हालेर (योसवै घटना गराउने काल हो, कर्म हो, विधाता हो भनेर) कैकेयीका पाउमा परीकन ज्ञानोपदेश गर्नुभयो ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा–भेंटी रघुवर मातु सव, करि प्रबोध परितोष ।
अम्ब ईस आधीन जग, काहु न देइअ दोष ॥२४५॥

अनि रघुनाथजीले अरू-सवैमाताहरूसँग भेट गर्नुभयो र "माता ! यो जगत् ईश्वरको अधीनमा छ, कसैलाई दोष दिनुछैन" भनी बुझाएर सवैलाई प्रसन्न पार्नुभयो ॥२४५॥

चौ०–गुरु तिय पद चन्दे दुहु भाई ❀ सहित विप्रतिय जे सँग आई ॥ १ ॥
गङ्ग गौरि सम सव सनमानी ❀ देहिं असीस मुदित मृदुवानी ॥ २ ॥

ब्राह्मणका स्त्रीहरू जो साथमा आएका थिए, तिनीहरूले सहित भएका गुरुपत्नीहरूलाई दुवै-भाईले वन्दना गर्नुभयो र सवैलाई गङ्गा-गौरी समान संझेर सम्मान गर्नुभयो । तिनीहरूले हर्षित भईकन आशीष दिए ॥ १ ॥ २ ॥

गहि पद लगे सुमित्रा अंका ❀ जनु भेटी संपति अति रंका ॥ ३ ॥
पुनि जननी चरननि दोउ भ्राता ❀ परे प्रेम व्याकुल सव गाता ॥ ४ ॥

अनि दुवैभाई सुमित्राका पाउमा परेर काखमा लुट्पुट्ट गर्न लाग्नुभयो, अत्यन्त-कंगालले ठूलो-दौलत भेट्टाएजस्तो भयो । फेरी प्रेमले अङ्गअङ्ग शिथिल-भएका दुवैभाई कौशल्यामाताका पाउमा पर्नुभयो ॥ ३ ॥ ४ ॥

अति अनुराग अम्ब उर लाये ❀ नयन सनेह सलिल अन्हवाये ॥ ५ ॥
तेहि अवसर कर हरष विषादू ❀ किमि कवि कहई मूकजिमिस्वादू ॥ ६ ॥

माता-कौसल्याजीले अत्यन्त-प्रेमकासाथ उठाएर हृदयमा लगाउनुभयो, दुवैभाईलाई नेत्रका प्रेमजलले (प्रेमाश्रुत्ले) नुहाई-दिनुभयो [हर्षाश्रुको धारा चल्यो, दुवैभाई भिजे] त्यसवेलाका हर्ष-विषादको वर्णन कविहरू कसरी गरून् ? लाटाले मिठा-पदार्थको स्वाद वर्णन गर्न नशकेजस्तै भयो ॥ ६ ॥

मिलि जननिहि सानुज रघुराऊ ❀ गुरुसन कहेउ कि धारिअ पाऊ ॥ ७ ॥
पुरजन पाइ मुनीस नियोगू ❀ जलथल तकि तकि उतरे लोगू ॥ ८ ॥

भाई समेत-रघुनाथजीले माताहरूसंग भेट गरीसके-पछि गुरुवसिष्ठजीलाई "आश्रममा जाउँ पाल्लुहोस्" भन्नुभयो । नगरनिवासीहरू वसिष्ठजीको आज्ञा पाएर जलथल हेर्दीहेरी [त्यत्रो समाजलाई सुविस्ता हुने ठाँउँको र पानीको अनुकूल पारीपारी] उत्रे (वासको तर्खर गर्नलागे ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा—महिसुर मन्त्री मातु गुरु, गने लोग लिए साथ ।
पावन आस्रम गवन किए, भरत लषन रघुनाथ ॥२४६॥

ब्राह्मण, मन्त्री, माताहरू, गुरु—इत्यादिमुख्य-मुख्य—मानिसलाई साथमा लिएर भरत-लक्ष्मणसहित रघुनाथजी आफ्नो पवित्र-आश्रमतर्फ पाल्लुभयो ॥ २४६ ॥

चौ०—सीय आइ मुनिवर पगलागी ❀ उचित असीस लही मन माँगी ॥१॥
गुरु पतिनिहिं मुनि तियन्ह समेता ❀ मिली प्रेम कहिजाइ न जेता ॥२॥

सीताले आएर गुरुलाई पाउलागी गर्नुभयो. मनमाफीक उचित आशीष्पाउनुभयो ॥ १ ॥ अनि मुनिपत्नीहरूले सहित भएका गुरुपत्नीहरूसंग भेट गर्नुभयो, त्यसवेलाको प्रेम जति थियो, त्यो वर्णन गर्न शकिंदैन ॥ १ ॥ २ ॥

वन्दि वन्दि पग सिय सवहीके ❀ आसिर वचन लहे प्रिय जीके ॥ ३ ॥
सासु सकल जव सीय निहारी ❀ मूँदे नयन सहमि सुकुमारी ॥ ४ ॥

सीताजीले वन्दनागर्नु-पर्ने-सवैजनाका पाउमा वन्दना गर्नुभयो, मनचिन्तित आशीर्वाद पनि पाउनुभयो। सुकुमारी सीताजीलाई हेर्दा सवै-सासूहरूले भरंग भएर आँखा चिम्ले ॥ ३ ॥ ४ ॥

परी वधिक वस मनहुँ मराली ❀ काह कीन्ह करतार कुचाली ॥ ५ ॥
तिन्ह सिय निरखि निपट दुखपावा ❀ सो सव सहिअ जो दैव सहावा ॥ ६ ॥

.. सीताजी मानौं व्याधाका कब्जामा परेकी हंसिनी हुन्कि ? [भनेजस्ती हुनुहुन्थ्यो] "ईश्वरले यो के कुचाल गरेको होला" भनि सवैले मनमा विचारगरे ॥ ५ ॥ तिनीहरूले सीताजीलाई देख्ता फगत दुःखमात्रै पाए, [के लाग्दछ ?] दैवले जे सहाउँछ त्यो सवै सहनु पर्छ ॥ ६ ॥

जनकसुता तव उर धरि धीरा ❀ नील नलिन लोयन भरि नीरा ॥ ७ ॥
मिली सकल सासुन्ह सिय जाई ❀ तेहि अवसर करुना महि छाई ॥ ८ ॥

अनि [गुरुपत्नीहरूसँग भेट गरि-सके-पछि] नीलकमलजस्ता-नयनमा भरिभराउ जलभयेकी (गहभरी आँसु भएकी) सीताजी धैर्य धारणा गरेर गईकन सासूहरूका समाजको भेट गर्न लाग्नुभयो। त्यस वेलामा करुणाले रामाश्रमको-जमीनलाई ढाक्यो ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा–लागि लागि पग सवनि सिय, भेंटति अति अनुराग।
हृदय असीसहिं प्रेमवस, रहिअहु भरी सोहाग ॥२४७॥

सीताजी सवैको पाउ परी-परी अत्यन्तप्रेमले भेट गर्न लाग्नुभयो, प्रेमवश भएका [मुखले वोल्न नशक्ने] सासूहरू हृदयले सौभाग्यवती भए भनि आशीष् दिन्थे ॥ २४७ ॥

चौ०–विकल सनेह सीय सव रानी ❀ वैठन सवहिं कहेउ गुरु ज्ञानी ॥ १ ॥
कह जग गति मायिक मुनिनाथा ❀ कहे कछुक परमारथ गाथा ॥ २ ॥

सीताजी र सवै-रानीहरू स्नेहले व्याकुल भए, ज्ञानवान्-वसिष्ठ-गुरुले सवैलाई वस्ने आज्ञा दिए ॥ १ ॥ अनि उनले मायाले-रचना-गरिएका [वस्तुतः मिथ्या भएका] जगत्को गति वताएर केही केही परमार्थका कुरा गरे ॥ २ ॥

नृपकर सुरपुर गवन सुनावा ❀ सुनि रघुनाथ दुसह दुखपावा ॥ ३ ॥
मरन हेत निज नेह विचारी ❀ भे अति विकल धीर धुरधारी ॥ ४ ॥

वसिष्ठले महाराजा-दशरथको स्वर्गवास सुनाए, त्यो सुन्दा रघुनाथलाई दुःसह दुःख लाग्यो ॥ ३ ॥ पिताजीका मरणको कारण आफ्ना-ऊपरको स्नेह भएछ भन्ने विचार गर्दा धीरधुरन्धर-रघुनाथजी अत्यन्त-व्याकुल हुनुभयो ॥ ४ ॥

कुलिस कठोर सुनत कटुवानी ❀ विलपत लषन सीय सव रानी ॥ ५ ॥
सोक विकल अति सकल समाजू ❀ मानहुँ राज अकाजेउ आजू ॥ ६ ॥

वज्रजस्तो कठोर भएको अप्रिय-वचन सुन्दा लक्ष्मण, सीता, सवैरानीहरू विलाप गर्न लाग्नुभयो ॥ ५ ॥ सारा समाज शोकले अत्यन्त व्याकुल भयो, मानौं आजै राजादशरथको मरण-भएको हो की ? [भनेजस्तो भयो] ॥ ६ ॥

मुनिवर बहुरि राम समुझाये ❀ सहित समाज सुसरित नहाये ॥ ७ ॥
व्रत निरम्वु तेहिदिन प्रभु कीन्हा ❀ मुनिहु कहे जल काहु न लीन्हा ॥ ८ ॥

फेरि मुनीश्वर-वसिष्ठजीले रामजीलाई संझाए, अनि सवैजनाले सहित-भई रामजीले श्रेष्ठनदी (मंदाकिनी) मा स्नान गर्नुभयो। त्यसदिन रघुनाथजीले निरम्वुव्रत (जलसमेत न पिउने नियम) गर्नुभयो, वसिष्ठमुनिले भन्दा-पनि कसैले पानी-पनि पिएन ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा-भोर भये रघनन्दनहिं, जो मुनि आयसु दीन्ह।
श्रद्धा भगति समेत प्रभु, सो सव सादर कीन्ह ॥२४८॥

भोलीपल्ट- विहाना भए-पछि वसिष्ठ-मुनिले जेजे-आज्ञा दिए त्यो-त्यो काम रघुनाथजीले श्रद्धा-भक्ति-सहित भैकन आदरसाथ गर्नुभयो ॥ २४८ ॥

चौ०–करि पितु क्रिया वेद जसि बरनी ❀ भे पुनीत पातकतमतरनी ॥ १ ॥
जासु नाम पावक अघतूला ❀ सुमिरत सकल सुमंगल मूला ॥ २ ॥
सुद्ध सो भएउ साधुसम्मतअस ❀ तीरथ आवाहन सुरसरि जस ॥ ३ ॥

वेदमा जस्तो वर्णन गरेको छ तदनुसार पिताको क्रिया गरेर पातक-तम-तरणि (पापरूपी-अन्धकार हटाउनालाई सूर्यस्वरूप भएका रघुनाथजी) शुद्ध हुनुभयो ॥ १ ॥ "जसको नाम पापरूपीकपासका हकमा आगो छ, जसको नाम संझिने-वित्तिकै सकलकल्याणको मूल कारण हुन आउँछ, "उनै-रामचन्द्रजी क्रिया गर्दा शुद्ध हुनुभयो" यस्तो शिष्टहरूको संमति छ, यो संमति गङ्गाजी प्रभृतिमा स्नान गर्दा अरुतीर्थको आवाहनगर्नु भनेजस्तै हो ॥१॥२॥३॥ (क)

शुद्धभएँ दुइ वासर वीते ❀ बोले गुरुसन रामपिरीते ॥ ४ ॥
नाथ ! लोक सव निपट दुखारी ❀ कन्द मूल फल अम्बु अहारी ॥ ५ ॥
सानुज भरत सचिव सव माता ❀ देखि मोहि पल जिमि जुग जाता ॥ ६ ॥

शुद्ध भएर दुई-दिन विते-पछि रामचन्द्रजीले प्रीतिसाथ गुरुसंग भन्नुभयो–"प्रभु ! सवैजना कन्दमूलफलफूल-पानी मात्रै खाँदा विल्कुल दुःखित भए ॥ ४ ॥ ५ ॥ भाईसहित-भरतलाई र मन्त्रिवर्ग-र-सवैमाताहरूलाई देख्ता मलाई १पलापनि १युगसमान भएर वित्ताछ ॥ ६ ॥

सव समेत पुर धारिअ पाऊ ❀ आपु इहाँ अमरावति राऊ ॥ ७ ॥
बहुत कहेउँ सव कियेउँ ढिठाईं ❀ उचित होइ तस करिअ गोसाईं ॥ ८ ॥

तपाईं सवैजनाका-साथ अयोध्यातर्फ पाउकष्ट गर्नुहोस्, तपाईं यहाँ, महाराज-अमरावतीनगरीमा [अयोध्याको के गति होला ?] मैले धेरै बढेर कुरा गरें, यो जम्मै धृष्ठता गरेको हुँ, प्रभु ! जो उचित छ, त्यही गर्नुहोस", ॥ ७ ॥ ८ ॥ [वशिष्ठजी भन्दछन्]

दोहा–धरम सेतु करुनायतन, कस न कहहु अस राम ! ।
लोग दुखित दिन दुइ दरस, देखि लहहुँ विस्राम ॥२४९॥

हे राम ! धर्मसेतु (धर्मरक्षक) करुणानिवास हजुर यस्तो किन भन्नुहुदैनथ्यो ? दुःखित भएका सवैजना दुईदिन हजुरको दर्शन गरेर विश्राम गरिरहेका छन् ॥ २४९ ॥

(क) पतितपावनी-त्रैलोक्यपवित्रा गङ्गाजी स्वतःपवित्र हुनुहुन्छ, वहाँलाई पावित्र्यका निमित्त तीर्थान्तरको गरज छैन, तथापि गङ्गाजीमा स्नानादि गर्दा शिष्टहरूले तीर्थान्तरको स्मरण गरिआएका छन्, "गङ्गाजी अशुद्ध छन् र अरूतीर्थ गुहार्नुपर्‍यो ? " भनि सोद्धा "त्यसो ता होइन वाबु ! शिष्टहरूले गरिआएको चलन गर्नुपर्छ, तीर्थान्तरको स्मरणजन्य-धर्म पनि हुन्छ, मर्यादा-पनि सुरक्षित हुन्छ, तीर्थान्तरको स्मरण गर्दा तिम्रो केही हानि हुन्छ भने नगर, गङ्गाजीमा स्नान गरे पछि अवश्य शुद्ध हुन्छौ" भन्दछन्। अर्थात् लोकसंग्रहलाई उद्देश्य गर्ने मर्यादापुरुषोत्तम-रामचन्द्रजीलाई केवल आदर्श पुरुषमात्र मान्ने-दृष्टिवालालाई लिएर रामचन्द्र शुद्ध हुनुभयो भनेको हो, वहाँको शुद्धता स्वाभाविक छ, शुद्धताका निमित्त वहाँले कर्मगरेको मनुष्यको कर्तव्य देखाएको हो ।

चौ०-रामवचन सुनि सभय समाजू ❀ जनु जलनिधि महँ विकल जहाजू ॥ १ ॥
सुनि गुरु गिरा सुमंगल मूला ❀ भएउ मनहुँ मारुत अनुकूला ॥ २ ॥

रामजीका वचन सुन्दा [अयोध्या फर्कने कुरा सुन्दा] सारा·समाज समुद्रमा जहाज डुब्न लागेका वेलामाझैं भयभीत भएथ्यो [दुईदिन विश्राम गरून् थाकेका छन् यस्तो] मंगलकारी गुरुवसिष्ठको वचन सुन्दा मानौं समुद्रको हावा अनुकूल भयो [अब जहाज डुब्दैन, हावा ठीक चल्यो] भनेजस्तो भयो [र निर्भय भयो] ॥ १ ॥ २ ॥

पावन पय तिहुँकाल नहाहीं ❀ जो विलोकि अघ ओघ नसाहीं ॥ ३ ॥
मंगलमूरति लोचन भरि भरि ❀ निरखहिं हरषि दण्डवत करि करि ॥ ४ ॥
रामसैल वन देखन जाहीं ❀ जहँ सुख सकल सकल दुख नाहीं ॥ ५ ॥

तिनीहरू जसका दर्शनमात्रले पापका समूह नष्ट हुन्छन्, त्यस्ती-मन्दाकिनीका पवित्र जलमा तीनैकाल (प्रातःकाल-मध्याह्न-सायाह्न) मा नुहाउँथे ॥ ३ ॥ मंगलमूर्ति-भगवान्-रामचन्द्रलाई सहर्ष भईकन वारंवार दण्डवत् गरेर आँखाभरी हेर्दथे ॥ ४ ॥ जहाँ सवै-तरहको सुख मौजूद छ, कुनै दुःख छैन- त्यस्तो रामजीले-निवासगरेको चित्रकूट र त्यतातिरको वन हेर्न जान्थे ॥ ५ ॥

झरना झरहिं सुधासम वारी ❀ त्रिविध तापहर त्रिविध वयारी ॥ ६ ॥
विटप वेलि तृन अगनित जाती ❀ फल प्रसून पल्लव बहु भाँती ॥ ७ ॥
सुन्दर सिला सुखद तरु छाहीं ❀ जाइ वरनि वन छवि केहि पाहीं ॥ ८ ॥

जहाँ छहराहरू अमृतसमान जल झारीरहेका छन्, जहाँतीनप्रकारको (ठण्डा मन्द, सुगन्ध) हावा तीनप्रकारको ताप (आध्यात्मिक, आधिदैविक, आधिभौतिकताप) हरण गर्दछ ॥ ६ ॥ अगणितजाति (अनगिन्ति जातका) वृक्ष लता तृण छन्, अनेकभाँतिका फल,फूल,पल्लव छन् ॥ ७ ॥ वृक्षका छाया-छायामा सुविस्ता-दिने राम्रा राम्रा पत्थर पडि रहेकाछन्, त्यस-वनको शोभा कुन्सकसबाट वर्णन गर्न शकियेला ? ॥ ८ ॥

दोहा--सरनि सरोरुह जल विहग, कूजत गुञ्जत भृंग ।
वैर विगत विहरत विपिन, मृग विहंग बहुरंग ॥२५०॥

तलाउ-तलाउमा कमल फूलि रहेका छन्, जलपक्षी मीठोवोली वोली रहेका छन्। भ्रमरहरू गुञ्जन गरीरहेका छन्, परस्पर वैरभाव नगर्नै अनेक वर्णभएका हरिण, पक्षी वनवनमा टहलीरहेका छन् ॥ २५० ॥

चौ०-कोल किरात भिल्ल वनवासी ❀ मधु सुचि सुन्दर स्वादु सुधासी ॥ १ ॥
भरि भरि परन पुटी रचि रूरी ❀ कन्दमूल फल अंकुर जूरी ॥ २ ॥
सवहिं देहिं करि विनय प्रनामा ❀ कहि कहि स्वाद भेद गुन नामा ॥ ३ ॥

कोल, किरात, भिल्ल,इत्यादि-वनवासीहरू, राम्रा·राम्रा-पर्णपुट (दोना = खोचा) वनाएर, तिनमा सफा राम्रो-अमृतजस्तो-मीठो मह, कन्द-मूल-फल·फूल अंकुर भरीभरी झूसी

पारेर विनयपूर्वक प्रणाम गरीकन ती पदार्थको स्वाद, भेद, गुण, नाम वताई-वताईकन सबैलाई दिन्थे ॥ १ ॥ १ ॥ ३ ॥

देहिं लोग बहुमोल न लेहीं ❀ फेरत राम दोहाई देहीं ॥ ४ ॥
कहहिं सनेह मगन मृदुवानी ❀ मानत साधु प्रेम पहिचानी ॥ ५ ॥
तुह्म सुकृती हम नीच निषादा ❀ पावा दरसन रामप्रसादा ॥ ३ ॥
हमहिं अगम अति दरस तुह्मारा ❀ जस मरुधरनि देवधुनिधारा ॥ ७ ॥
रामकृपाल निषाद नेवाजा ❀ परिजन प्रजउ चहिय जस राजा ॥ ८ ॥

तिनीहरू किरात-कोल-हरूलाई मालको मोल धेरै दिन्थे, किरातहरू लिदैनथे, माल फिर्ता गर्दा रामको दुहाई दिन्थे [राम ! राम ! के भन्नु भएको ? भन्थे] तिनीहरू प्रेम पहिचानेर भरतजीका मानिसलाई वेस ठान्दथे, प्रेममग्न भएर मधुर-वचन वोल्दथे—"तपाईंहरू पुण्यात्मा, हामीहरू नीच निषाद हूँ, रामजीका अनुग्रहले तपाईंहरूको दर्शन पायौं ॥ ४ ॥ ५ ॥ ॥ ६ ॥ तपाईंहरूको दर्शन हामीहरूलाई मरुभुमि [मारवाडदेश] मा गंगाजीको धाराजस्तै अति दुर्लभ हो ॥ ७ ॥ रामजी दयालु-र-निषादका ऊपर करुणा गर्नें हुनुहुन्छ, वहाँका नौकर चाकर, आपस्तहरूले पनि जस्ता मालीक उस्तै हुनुपर्छ ॥ ८ ॥

दोहा—यह जिय जानि सकोच तजि, करिअ छोहु लखि नेहु ।
हमहिं कृतारथ करन लगि, फल तृन अंकुर लेहु ॥२५१॥

यो-कुरा मनमा जानेर संकोच छाडीकन, हाम्रो प्रेम देखेर दया गर्नुपर्दछ, हामीहरूलाई कृतार्थ गर्नाका निमित्त यो फल-तृण-अंकुर लीदिनुहोस् ॥ २५१ ॥

चौ०—तुह्म प्रिय पाहुन वन पग धारे ❀ सेवा जोग न भाग हमारे ॥ १ ॥
देव काह हम तुह्महिं गोसाईं ! ❀ इन्धन पात किरात मिताई ॥ १ ॥
यह हमारि अति वडि सेवकाई ❀ लेहिं न वासन वसन चोराई ॥ ३ ॥

तपाईंहरू प्यारा पाहुना भएर वनमा पाल्लुभयो, हाम्रो भाग्य तपाईंहरूको सेवा-गर्नलायक छैन ॥ १ ॥ प्रभु ! तपाईंहरूलाई हामी के दिउँला ? किरात-भिल्ल-हरूसंगको मित्रताहुँदा हुने फाइदा दाउरा पात यत्ति न हो ? ॥ २ ॥ हामीहरू भाँडा-वर्तन लत्ता-कपडा चोर्दैनौं, हाम्रो-अत्यन्त ठुलो सेवा (चाकरी) यही हो ॥ ३ ॥

हम जड जीव जीवगन घाती ❀ कुटिल कुचाली कुमति कुजाती ॥ ४ ॥
पाप करत निसिवासर जाहीं ❀ नहिं पट कटि नहि पेट अघाहीं ॥ ५ ॥
सपनेउ धरमबुद्धि कस काऊ ❀ यह रघुनन्दन दरस प्रभाऊ ॥ ६ ॥

हामीहरू जीवजन्तुलाई मार्ने जडजन्तु (प्राणी) हूँ, कुटिल छौं, अनाचारी छौं, कुबुद्धि छौं, कुजात छौं, ॥४॥ पाप-गर्दागर्दै रातदिन वित्तछन्, कम्मर ढाक्ने धरो छैन, पेट अघाउँदैन ॥ ५ ॥ सपनामा-पनि धर्मबुद्धि भनेको कस्तो हो ? (थाहा छैन) । यो-रघुनन्दन-रामजीका दर्शनको प्रभाव हो ॥ ६ ॥ [के भने ?]

जवते प्रभुपद पदुम निहारे ❀ मिटे दुसह दुख दोष हमारे ॥ ७ ॥
वचन सुनत पुरजन अनुरागे ❀ तिन्हके भाग सराहन लागे ॥ ८ ॥

जैलेदेखी प्रभुरामचन्द्रजीका चरणकमलको दर्शन पाएथ्यौं, उहिलेदेखि हाम्रा असह्य दुःख र दोष मेटिए" । यस्ता-प्रकारका वचन सुन्दा नगरनिवासीहरू प्रसन्न भए, ती कोल-किरातहरूका भाग्यको सराहना गर्न लागे ॥७॥८॥

छन्द--लागे सराहन भाग सव अनुराग वचन सुनावहीं ।
बोलनि मिलनि सियरामचरण सनेह लखि सुख पावहीं ॥
नरनारि निदरहिं नेह निज सुनि कोल भिल्लन की गिरा ।
तुलसी कृपा रघुवंसमनिकी लोह लै नौका तिरा ॥

कोल-किरात-भिल्ल-हरूका वचन सुन्दा नगरनिवासी-नरनारीहरू तिनका भाग्यको तारीफ गर्न लागे, प्रेमवचन सुनाउन लागे, तिनको बोलचाल मेल मिलाप र सीतारामका-चरणमा प्रेम देख्ता आनन्दित भएर आफ्ना-प्रेमको (आफूले रामजी का ऊपर गरेका प्रेम को) अनादर गर्न लागे [हाम्रो के प्रेम ? यिनिहरूको प्रेम पो प्रेम, श्यावास ! भन्न लागे] (तुलसीदास भन्दछन्) लोह (डुब्नुपर्ने फलामजस्तो कोल-किरातको समाज) रघुनाथजीको कृपारूपी-नाउलाई लिएर (नाउमा लागेर) तर्‍यो (पार भयो) [यहाँ फलाम पनी कीला काँटा-भएर नाउमा लाग्दा तर्दछ, सहाय पाएको छैन भने एउटा सियो पनि स्वयं तर्न शक्तैन, सहाय (नाउ) पाउँदा धार्नीका-धार्नि फलाम पनि, पानी-माथी उत्रन्छ, पारी-पनि पुग्दछ, हुब्दा पनि डुब्दैन, गड्नलायक-भएका कोलकिरातहरू रामजीका-कृपामा टाँसिएका (लागेका) हुनाले तरे, सद्गति पाए]।

सो०-विहरहिं वन चहुँओर, प्रतिदिन प्रमुदित लोग सव ।
जल ज्यों दादुर मोर, भये पीन पावस प्रथम ॥२५२॥

जसरी वर्षाको प्रारंभमा जल पाउँदा भ्याउता र मयूरहरू पुष्ट हुन्छन् र आनन्दित हुन्छन्, त्यसैगरी नगरनिवासी-तिनीहरू सवैजना प्रतिदिन वनका चारौं तर्फ विहार गर्दथे र आनन्दित हुन्थे ॥ २५२ ॥

चौ०-पुरजन नारि मगन अतिप्रीति ❀ वासर जाहिं पलक सम वीती ॥ १ ॥
सीय सासु प्रति वेष वनाई ❀ सादर करइ सरिस सेवकाई ॥ २ ॥
लखा न मरम राम विन काहु ❀ माया सव सिय माया माहू ॥ ३ ॥
सीय सासु सेवा वस कीन्ही ❀ लिन्ह लहि सुखसिख आसिखदीन्हीं॥४॥

नगरका नरनारीहरू प्रीतिमा अत्यन्त-मग्न थिए, एकपलाजस्तै भएर दिन वितेर जान्थे ॥ १ ॥ सीताजीले सासुपीछे १।१वेष वनाएर (सासू जतिजना थिए उतिरूप लिएर) आदरका साथ समान-सेवा गर्नुहुन्थ्यो ॥ २ ॥ रामजी वाहेक 'यो-रहस्य कसैले थाहा पाएन ।

[किन भने ?] महामायासीताजीका मायामा सवै-माया रहेका छन् [त्यसैले त्यो-मायालाई अरुले जानेन, मायापतिले जान्नुभयो] ॥ ३ ॥ सीताजीले सासुहरूलाई सेवाले वश पार्नुभयो (रिझाउनुभयो) तिनीहरूले सुख पाएर सीताजीलाई अतिशिक्षा र आशीष् दिए ॥ ४ ॥

लखि सिय सहित सरल दोउ भांई ❀ कुटिल रानि पछितानि अघाई ॥ १ ॥
अवनि जमहिं जाँचति कैकेयी ❀ महि न बीचु विधि मीचु न देई ॥ २ ॥

सीतासहित दुवैभाईलाई (रामलक्ष्मणलाई) सरल-स्वभाव देख्ता कुटिल-रानी कैकेयी खूव पछिताउँथिन् । पृथ्वी र यमराजसँग प्रार्थना गर्दथिन्, [प्रार्थना पूर्ण हुदैनथ्यो र] "मलाई पृथ्वीले अन्तर (फाटेर परेका भ्वाङ्) पनि दिन्नन्, यमराजले त्यही भ्वाङ्मा खसालेर मार्दैनन् विधाताले मृत्यु पनि दिदैनन्" भन्दथिन् ॥ १ ॥ ॥ २ ॥

लोकहु वेद विदित कवि कहहीं ❀ रामविमुख थल नरक नलहहीं ॥ ३ ॥
यह संसउ सवके मनमाहीं ❀ रामगँवन विधि अवध कि नाहीं ॥ ४ ॥

यो कुरा लोक र वेदमा प्रसिद्ध छ, कविहरूपनि भन्दछन्, [के भने ?] रामजी-देखि विमुख भएका व्यक्ति नरकमा पनि ठाउँ पाउँदैनन् [नरकनिवासीहरूपनि तिनीहरूलाई छीछी-दूरदूर गर्दछन्] ॥ ३ ॥ सवैका मनमा "हेविधाता ! रामजी अयोध्या जानुहुन्छ कि जानुहुन्न" यही संशय थियो ॥ ४ ॥

दो०—निसि न नींद नहि भूख दिन, भरत विकल सुचिसोच ।
नीच कीच विच मगन जस, मीनहि सलिल सँकोच ॥२५३॥

भरतलाई ठूलो फिक्री थियो, राती नींद थिएन, दिउसो भोक थियेन । पानीको न्यूनताले तल हिलामा रहेका माछालाई जत्तिको कष्ट हुन्छ, त्यत्तिकै कष्ट थियो ॥ २५३ ॥

चौ०—कीन्हि मातुमिस कालकुचाली ❀ ईतिभीति जस पाकत साली ॥ १ ॥
केहिविधि होइ राम अभिषेकू ❀ मोहि अव कलत उपाय न एकू ॥ २ ॥

कालले मेरो-माताको छल गरेर यो कुचाल गर्‍यो, धान पाक्न लाग्दा सलह-सुगा-मूसा-इत्यादिको उपद्रव भएजस्तो भयो ॥ १ ॥ रामजीको राज्याभिषेक कुनप्रकारले होला ? मलाई यौटा उपाय पनि सूझ्दैन ॥ २ ॥

अवसि फिरहिं गुरु आयसु मानी ❀ मुनि पुनि कहव रामरुचि जानी ॥ ३ ॥
मातु कहेहुँ वहुरहिं रघुराऊ ❀ रामजननि हठ करवि कि काऊ ॥ ४ ॥
मोहि अनुचरकर केतिक वाता ❀ तेहिमहँ कुसमउ वाम विधाता ॥ ५ ॥
जौं हठ करउँत निपट कुकरमू ❀ हरगिरितें गुरुसेवक धरमू ॥ ६ ॥

रामचन्द्रजी गुरुको आज्ञा मानेर अवश्य अयोध्यातर्फ फिर्नुहुन्थ्यो, [तर के गर्नु ?] गुरुपनि रामजीको आशयवमोजिम वोल्नुहुनेछ ॥ ३ ॥ माता-कौशल्याजीले भन्दा-पनि रघुनाथ ॥ ४ ॥ म-जी फर्कनुहुनेथियो, [तर के गर्नु ?] रामजीकी माता कहिल्यै हठ गर्नुहोला र ? ॥ ४ ॥ सेवकका कुराको के जोर चल्ला ?, त्यसमाथि आजकाल मेरा दिनदशा ठीक छैनन्, दैव विपरीत

भई रहेको छ ॥ ५ ॥ हठ गरौं भने त्यो विलकुल कुकर्म हो, सेवाधर्म कैलासपर्वत-भन्दा पनि गह्रौं छ ॥ ६ ॥

एकउ जुगुति न मन ठहरानी ❀ सोचत भरतहिं रैनि विहानी ॥ ७ ॥
प्रात नहाइ प्रभुहिं सिर नाई ❀ वैठत पठये ऋषय बोलाई ॥ ८ ॥

एउटा-युक्ति पनि भरतजीका मनमा ठीक ठहरेन, सोच-विचार गर्दागर्दै रात सकियो विहाना भयो ॥ ७ ॥ विहाना नुहाएर रघुनाथजीका पाउमा दण्डवत् गरेर वस्ने-वित्तिकै ऋषि वसिष्ठले भरतजीलाई बोलाई-पठाए ॥ ८ ॥

दो०–गुरुपद पदुम प्रनाम करि, बैठे आयसु पाइ ।
विप्र महाजन सचिव सव, जुरे सभासद आइ ॥२५४॥

भरतजी गुरुका चरणकमलमा प्रणाम गरेर आज्ञा पाएपछि वस्नुभयो । त्यसैवेलामा व्राह्मणवर्ग साहु-महाजन, मन्त्रीहरू सवै आएर एकत्र भए ॥ २५४ ॥

चौ०–बोले मुनिवर समय समाना ❀ सुनहु सभासद! भरत! सुजाना ॥ १ ॥
धरमधुरीन भानुकुल भानू ❀ राजाराम स्ववस भगवानू ॥ २ ॥
सत्यसन्ध पालक श्रुतिसेतू ❀ रामजनम जग मङ्गल हेतू ॥ ३ ॥
गुरु पितु मातु वचन अनुसारी ❀ खल दल दलन देवहित कारी ॥ ४ ॥

मुनिवर-वसिष्ठले समयअनुसार बोले—"बुद्धिमान् सभ्यहो ! भरतजी ! सुन्नुहोस् ॥ १ ॥ राजा रामचन्द्र स्वतन्त्र, सूर्यकुलका-सूर्य, धर्मधुरन्धर, साँचो प्रतिज्ञा गर्ने, वेदोक्त-मर्यादापालक, हुनुहुन्छ । रामजीको जन्म जगत्का कल्याणको कारण हो ॥ २ ॥३॥ रामचन्द्रजी गुरु-पिता माताका वचनको अनुसार चल्नुहुन्छ, दुष्टहरूका समूहको संहार, र देवताको हित गर्नुहुन्छ ॥ ४ ॥

नीति प्रीति परमारथ स्वारथ ❀ कोउ न रामसम जान जथारथ ॥ २॥
विधि हरिहर ससिरवि दिसिपाला ❀ मायाजीव करम कुलि काला ॥ ६ ॥
अहिप महिप जहँलगि प्रभुताई ❀ जोगसिद्धि निगमागमगाई ॥ ७ ॥
करि विचार जिय देखहु नीके ❀ रामरजाइ सीस सवहीके ॥ ८ ॥

नीति, प्रीति, परमार्थ, स्वार्थ यी कुरालाई रामजीवरावर अर्को कोही यथार्थ जान्दैन ॥ ५ ॥ व्रह्मा, विष्णु महेश्वर, चन्द्रमा, सूर्य, दिक्पाल, माया, जीव, कर्म, भूतभविष्यत्वर्तमान-काल, शेषनाग, राजा, यिनीहरूमा जहाँ-सम्मको प्रभुत्व छ, वेदशास्त्रले वर्णन गरिएको योग-सिद्धि पनि जति छ, ती सवैका शिरका ऊपर (तिनमाथि) रामजीको आज्ञा छ, योकुरा मनमा खूव विचार गरेर देख (जान) ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

दो०–राखे राम रजाइ रुख, हम सवकर हित होइ ।
समुझि सयाने करहु अव, सव मिलि संमत सोइ ॥२५५॥

यसनिमित्त रामजीको आज्ञा र आशय राख्यौं भने (तदनुसार चल्यौं भने) हामी सवैको हित हुन्छ। यस्तो संझेर अव सवैजना मिलेर यही सम्मति गर, तपाईंहरू स्वयं वुद्धिमान हुनुहुन्छ ॥ २५५ ॥ [के त ? भने]

चौ०–सवकहँ सुखद राम अभिषेकू ❀ मंगलमोद मूल मगएकू ॥ १ ॥
केहिविधि अवध चलहिं रघुराऊ ❀ कहहु समुझि सोइ करिअ उपाऊ॥ २ ॥

रामचन्द्रजीको राज्याभिषेक सवैलाई सुखदायक छ, कल्याणको र आनन्दको मूलवाटो त्यही हो ॥ १ ॥ रामचन्द्रजी अयोध्या कुन् उपायले जानुहोला ? सोच-विचार गरेर भन्नुहोस्, त्यही उपाय गर्नुपर्ला ॥ २ ॥

सव सादर सुनि मुनिवर वानी ❀ नय परमारथ स्वारथ सानी ॥ ३ ॥
उतर न आव लोग भए भोरे ❀ तव सिर नाइ भरत करजोरे ॥ ४ ॥

वसिष्ठ मुनीश्वरको नीति, परमार्थ, स्वार्थ यिनले संमिलितभएका वचनलाई सवैले आदर पूर्वक सुने, कसैका मुखवाट उत्तरवचन निस्केन, [सवै अक्कन वक्क भए] अनि-भरतजीले शिर झुकाएर हात जोर्नुभयो र [वोल्नुभयो] ॥ ३ ॥ ४ ॥

भानुवंस भए भूप घनेरे ❀ अधिक एकतें एक वडेरे ॥ ५ ॥
जनमहेतु सवकहँ पितु माता ❀ करम सुभासुभ देइ विधाता ॥ ६ ॥
दलि दुखसजइ सकल कल्याना ❀ असि असीस राउरि जग जाना ॥ ७ ॥
सोइगोसाँइँ विधिगति जेहिछेकी ❀ सके को टारि टेक जो टेकी ॥ ८ ॥

" सूर्यवंशमा धेरै राजा भए, ती एकभन्दा एक वढेर ठूला थिए। ती-सवैका जन्मदाता मातापिता हुन्, शुभाशुभकर्म दिने विधाता हुन् ॥ ५ ॥ ६ ॥ तपाईंको आशीर्वाद दुःखको ध्वंस गरेर सकलकल्याण उत्पन्न गर्दछ, यो कुरा जगत्‌ले जानेको छ, जसले विधाताको गतिलाई पनि छेकेको हो (भवितव्यतालाई टारेको हो) त्यस्ता तपाईंले जुनटेकमा टेक्नु भएको छ [जुनकुराको टेक गर्नु भएको छ = जुनकुरा मसक्क आँट्नुभएको छ] त्यो टार्ने को शक्तछ ? ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा--बूझिअ मोहि उपाउ अव, सो सव मोर अभाग ।
सुनि सनेहमय वचन गुरु, उर उमगा अनुराग ॥२५३॥

ऐले उनै तपाईं मसँग उपाय सोध्नुहुन्छ, त्यो सवै मेरो अभाग्य हो" । भरतजीका यस्ता प्रममय-वचन सुन्दा गुरुवसिष्ठका हृदयमा प्रेम उभ्र्डेर आयो ॥ २५६ ॥ [वसिष्ठले फेरि भने-]

चौ०–तात ! वात फुरि रामकृपाहीं ❀ रामविमुखसिधि सपनेहुनाहीं ॥ १ ॥
सकुचौंतात ! कहतएकवाता ❀ अरध तजहिं वुध सरवस जाता ॥ २ ॥
तुम्हकानन गवँनहु दोउ भाई ❀ फेरिअहि लषन सीय रघुराई ॥ ३ ॥

वावु ! भरत ! रामजीका कृपाले त्यो कुरा साँचो हो, रामजीदेखि विमुख-भएकालाई

सपनामा-पनि कार्यसिद्धि हुन शक्तैन ॥ १ ॥ बाबु ! एउटा कुरा भन्दा मलाई संकोच लाग्दछ
[के गर्नु ?] सर्वस्व जानलागेमा बुद्धिमान्‌हरू आधा छाडदछन् ("सर्वनाशे समुत्पन्ने अर्धं
त्यजति पण्डितः" योनीतिवचनको अनुसार सर्वस्वको आधा माया मारेर सर्वनाश हुन दिदैनन्
आधा जोगाउछन्) [त्यसोहुनाले लागेको संकोचलाई पन्साएर भन्दछु, के भने ?–] ॥ २ ॥
तपाईंहरू दुवैभाई वनवास गर्नुहोस्, लक्ष्मण-सीता-रामचन्द्रलाई फर्काउँ त । [यसोगरेका
खंडमा चारभाई मध्ये २भाई जङ्गलमा, २भाई अयोध्यामा रहने भए । यसो नगरेका खंडमा
तपाईंहरू दुवैभाईले जङ्गलमा आयेर रामजी लक्ष्मणजीसँग धर्ना वस्ता अयोध्याको शासन
गर्ने कोई नहुने भयो, येन-केन-प्रकारेण दुईभाई अयोध्यामा वसेर राज्यशासन गर्न लागे-भने
प्रजाको यथाकथंचित् कल्याण छ, नत्र सर्वनाश हुनलाग्यो]" ॥ ३ ॥

सुनि वचन हरषे दोउ भ्राता ❀ भे प्रमोद परिपूरन गाता ॥ ४ ॥
मन प्रसन्न तनतेज विराजा ❀ जनुजिय राउराम भये राजा ॥ ५ ॥
वहुतलाभ लोगन्ह लघु हानी ❀ सम दुख सुख सब रोवहिं रानी ॥ ६ ॥

वसिष्ठमुनिको वचन सुन्दा दुवैभाई हर्षित हुनुभयो । वहाँका शरीरमा परिपूर्ण
आनन्द भयो । मन प्रसन्न भयो, शरीरमा तेज सुशोभित भयो [मुखप्रभृतिको अँध्यारोपना
हराइहाल्यो] महाराजादशरथ वाँचे, रामचन्द्र राजा हुनुभयो [भनेजस्तै लाग्यो]॥ ५ ॥ त्यसो
भएको खंडमा अरुहरूलाई लाभ ठूलो, हानि सानु हुन्थ्यो [त्यसोहुनाले ज्यादा रुनुपर्दैनथ्यो]
रानीहरूसवैलाई दुवैपक्षमा सुखदुःख वरावरी हुनाले तिनीहरू [कुरा सुन्दैमा] रुनलागे ॥६॥

कहहिं भरत मुनिकहा सो कीन्हे ❀ फलजगजीवन्हअभिमत दीन्हे ॥ ७ ॥
कानन करउँ जनमभरि वासू ❀ एहिते अधिक न मोर सुपासू ॥ ८ ॥

भरतजी भन्नुहुन्छ "मुनीश्वरले जसो भन्नुभयो त्यसोगर्नेकामले जगत्मा वाँचना
को इष्टफल दिन्छ । [रामजी फर्कनुहुन्छ भने] जन्मभर जङ्गलमा वास गर्न तयार छु, मलाई
योभन्दा वढ़ता सुविस्ता छैन ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा--अन्तरजामी राम सिय, तुम्ह सरवग्य सुजान ।
जौं फुर कहहु त नाथ ! निज, कीजिअ वचन प्रमान ॥२५७॥

हेप्रभु ! [रामचन्द्रजी र सीताजी अन्तर्यामी हुनुहुन्छ, तपाईं सर्वज्ञ र बुद्धिमान्
हुनुहुन्छ, यदि यो तपाईंले साँचोभन्नु भएको हो भने आफ्नो वचनलाई पूर्ण गर्नुहोस् ॥२५७॥

चौ०-भरतवचन सुनिदेखि सनेहू ❀ सभासहित मुनि भएउ विदेहू ॥ १ ॥
भरत महा महिमा जलरासी ❀ मुनि मति ठाढि तीरअबलासी ॥ २ ॥
गा चह पार जतन हिय हेरा ❀ पावत नाव न बोहित वेरा ॥ ३ ॥
अउर करहि को भरत बड़ाई ❀ सरसी सीपि कि सिन्धु समाई ॥ ४ ॥

भरतको वचत सुन्दा प्रेम देख्ता सभासहित वसिष्ठमुनि विदेह [शरीरसम्मको
शुद्धि-बुद्धि नरहेर पक्षपरेका] भए ॥ १ ॥ भरतको महिमा ठूलो समुद्र (महासागर) हो,

स्वास्नीमानिसजस्ती वसिष्टकी वुद्धि त्यो महासागरका किनारामा खडाभई पार जान खोज्दछे, मनले अनेक उपाय विचार गर्दछे, परन्तु न नाउ पाउँछे, न वहित्र (वहना) पाउँछे, न वेडा ? पाउँछे, [त्यो बुद्धि हिस्स परी, पार पुग्नाको ता के कुरा? महासागरको स्पर्श गर्न पनि शकिन] ॥ २ ॥ ३ ॥ अर्को कुन् सकस भरतको प्रशंसा गर्न शक्तछ ? ताल-तलाउको सिपिमा समुद्र अटाउँ छ र ? [क्षुद्रबुद्धिले भरतको प्रशंसागर्न शक्तछ र ?] ॥ ४ ॥

भरत मुनिहिं मन भीतर भाये ❀ सहित समाज रामपहिं आये ॥ ५ ॥
प्रभु प्रनाम करि दीन्ह सुआसन ❀ बैठे सव सुनि मुनिअनुसासन ॥ ६ ॥

भरतजी वसिष्ठमुनिका मनको भित्रिभागलाई (अन्तर्मनलाई) असल लाग्नुभयो (वसिष्ठका अन्तःकरणले भरतजीलाई असल ठहरायो) अनि समाजसहित भई वसिष्ठजी रामजीका समीप आए । रघुनाथजीले प्रणाम गरेर असल आसन दिनुभयो, सवैजना रामजीको आज्ञा सुनि सुनि वसे [विना आज्ञा कोही वसेन] ॥ ५ ॥ ६ ॥

वोले मुनिवर वचन विचारी ❀ देसकाल अवसर अनुहारी ॥ ७ ॥
सुनहु राम ! सरवज्ञ ! सुजाना ! ❀ धरमनीति गुनज्ञान निधाना ! ॥ ८ ॥

मुनीश्वरवसिष्ठजीले विचार गरेर देश, काल, मौका अनुसारको वचन वोले- "हेसर्वज्ञ ! हेवुद्धिमन् ! हेधर्मनिधान ! हेनीतिनिधान ! हेगुणनिधान ! हेज्ञाननिधान ! हेराम ! सुन्नुहोस् ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा--सवके उर अन्तर वसहु, जानहु भाउ कुभाउ ।
पुरजन जननी भरत हित, होइ सो कहिअ उपाउ ॥२५८॥

तपाईं सवैका हृदयका भित्र रहनु हुन्छ र असल कंसल भाव जान्नुहुन्छ । जतावाट नगरनिवासीहरू, माताहरू, भरतजी यिनको हित हुन्छ, त्यो उपाय बताउनुहोस् ॥२५८॥

चौ०–आरत कहहिंविचारि नकाऊ ❀ सूझ जुआरिहि आपन दाऊ ॥ १ ॥
सुनि मुनि वचन कहत रघुराऊ ❀ नाथ ! तुह्मारेहि हाथ उपाऊ ॥ २ ॥

दुःखीहरू केही विचार नगरीकन बोल्दछन्, जुवारीहरूलाई आफ्नैदाऊ सूझदछ [जुन्सुकैदाऊ परेपनि आफ्नैदाउ वोल्दछन्]" मुनिका यस्ता वचन सुनेर रघुनाथजीले जवाव दिनुभयो कि "हेनाथ ! त्योउपाय तपाईंकै हातमा छ ॥ १ ॥ २ ॥

सवकर हित रुख राउरि राखे ❀ आयसु किये मुदित फुरभाखे ॥ ३ ॥
प्रथम जो आयसु मो कहँ होई ❀ माथे मानि करौं सिख सोई ॥ ४ ॥

तपाईंको आशय राख्नाले [तदनुसार गर्नाले] सवैको हित हुन्छ, आज्ञापालन गर्दा स्पष्ट वोल्दा (सत्य वोल्दा) सवैआनन्दित हुन्छन् ॥ ३ ॥ पहिले मलाई जो आज्ञाहुन्छ, म त्यो शिक्षाको आज्ञालाई माथमा चढाएर तदनुसार गर्नेछु ॥ ४ ॥

पुनि जेहिकहँ जस कहब गोसाईं ❀ सोसब भाँति घटिहि सेवकाई ॥ ५ ॥
कह मुनि राम! सत्य तुम्ह भाखा ❀ भरत सनेह विचार न राखा ॥ ६ ॥

अनि प्रभुले जसलाई जे भन्नुहोला त्यो सेवा सबतरहबाट सिद्ध हुनेछ" ॥ ५ ॥ वसिष्ठमुनिले भने-"हेराम ! तपाईले साँचो भन्नुभयो, तर भरतका प्रेमको विचार राख्नुभएन, ॥ ६ ॥

तेहिते कहौं बहोरि बहोरी ❀ भरत भगतिबस भइमति भोरी ॥ ७ ॥
मोरे जान भरत रुचि राखी ❀ जो कीजिय सोसुभ सिवसाखी ॥ ८ ॥

त्यसैले म बारंबार भन्दछु । मेरी बुद्धि भरतजीका भक्तिको वशहुँदा भोलि (लाटी) भई ॥ ७ ॥ मेरा समुझमा ता भरतजीको रुचि (खायश) राखेर (पूर्णगरेर) जो कुछ गरिएला त्यो असल होला (यस्तो लाग्दछ) यसमा शंकरजी साक्षी हुनुहुन्छ ॥ ८ ॥

दोहा--भरत विनय सादर सुनिअ, करिअ बिचार बहोरि ।
करब साधुमत लोकमत, नृपनय निगम निचोरि ॥२५९॥

पहिले भरतजीको विन्ति सुन्नुहोस् , अनि विचार गर्नुहोस् र राजनीति र वेदलाई निचोरेर (राजनीति र वेदको सार लिएर) सज्जनको र लोकको जे मत छ त्यही गर्नुहोस् ॥ २५९ ॥

चौ०-गुरु अनुराग भरत पर देखी ❀ रामहृदय आनन्द बिसेखी ॥ १ ॥
भरतहिं धरमधुरन्धर जानी ❀ निज सेवक तन मानसबानी ॥ २ ॥
बोले गुरु आयसु अनुकूला ❀ बचन मञ्जु मृदु मङ्गल मूला ॥ ३ ॥

भरतजीका ऊपरमा गुरुको प्रेम देख्ता रामजीका हृदयमा विशेष आनन्द भयो ॥१॥ भरतजीलाई धर्मधुरन्धर, ज्ञानी, मनसा-कर्मणा-वाचा आफ्ना सेवक, जानेर रामचन्द्रजीले गुरुका आज्ञाको अनुसार मनोहर, कोमल, कल्याणकारी, वचन बोल्नुभयो ॥ २ ॥ ३ ॥

नाथ! सपथ पितुचरन दोहाई ❀ भएउ न भुवन भरतसम भाई ॥ ४ ॥
जे गुरुपद अम्बुज अनुरागी ❀ ते लोकहुँ वेदहुँ बड़ भागी ॥ ५ ॥
राउर जापर अस अनुरागू ❀ को कहि सकइ भरतकर भागू ॥ ६ ॥

हेनाथ ! तपाईंको र पिताजीका चरणको शपथ गरेर भन्दछु कि दुनियाँभरमा भरतसमानको भाई छैन ॥ ४ ॥ जो मानिस गुरुका चरणकमलमा प्रेमी हुन्छन्, ती लोकमा र वेदमा महाभाग्यवान् कहिएका छन् ॥ ५ ॥ जसका ऊपर तपाईंको यस्तो प्रेम छ, त्यस्ता भरतका भाग्यको वर्णन गर्न को शक्छ ? ॥ ६ ॥

लखि लघुबन्धु बुद्धि सकुचाई ❀ करत बदन पर भरत बढ़ाई ॥ ७ ॥
भरत कहहिं सोइ किए भलाई ❀ अस कहि राम रहे अरगाई ॥ ८ ॥

भरतजी मेरा छोटा भाई हुन्, भरतका अगाड़ि उनको प्रशंसा गर्दा मेरी बुद्धि

संकोच मान्दछे, भरत जो भन्दछन् त्यहीकुरा गर्नाले भलो छ” यस्तो बोलेर रामचन्द्रजी चुप लाग्नुभयो ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा--तव मुनि बोले भरत सन, सव संकोच तजि तात !।
कृपासिन्धु प्रियबन्धु सन, कहहु हृदय कइ वात ॥२६०॥

अनि वसिष्ठमुनिले भरतजीलाई-‘ बाबु ! भरत ! संकोच छाडेर करुणासागर प्यारा-दाज्यूसँग मनको कुरा भन्नुहोस्” भने ॥ २६० ॥

चौ०-सुनिमुनिवचन रामरुख पाई ❀ गुरु साहिव अनुकूल अघाई ॥ १ ॥
लखि अपनेसिर सवछरुभारू ❀ कहिनसकहिंकछु करहिंविचारू ॥ २ ॥

मुनिवसिष्ठको वचन सुनेर रामचन्द्रजीको आशय बुझेर; गुरु र मालिकको पूर्ण अनुकूलता जानेर, सवतरहको भार आफ्नै शिरमा रहेको देखेर (कुराको छिन्छान आफैंले गर्नुपरेको जानेर) भरतजीले केही बोल्न शक्नु भएन, केही विचार गर्न लाग्नुभयो ॥१॥२॥

पुलकि सरीर सभा भए ठाढे ❀ नीरज नयन नेह जल बाढे ॥ ३ ॥
कहव मोर मुनिनाथ निवाहा ❀ एहितें अधिफ कहौं मे काहा ॥ ४ ॥
मैं जानौं निजनाथ सुभाऊ ❀ अपराधिहु पर कोह न काऊ ॥ ५ ॥
मोपर कृपा सनेह विसेखी ❀ खेलत खुनिस कवहुँ नहि देखी ॥ ६ ॥

भरतजी शरीरमा रोमाञ्चित भएर सभामा खडा हुनुभयो, वहाँका कमलसमान नजरमा प्रेमाश्रुको बाढिआएको थियो [वहाँले भन्नुभयो-] मैले भन्नु पर्ने कुरा मुनीश्वरले पूर्ण गर्नुभयो (भन्नुभयो) यो भन्दा वढता म के भनौं ? ॥ ३ ॥ ४ ॥ म आफ्ना मालिक (रामजो) को स्वभाव जान्दछु, अपराधीका उपर पनि वहाँ क्रोध गर्नु हुन्न, ॥ ५ ॥ मेराउपर विशेष (झन्) करुणा र प्रेम छ । मैले खेल्दा पनि वहाँलाई रिसले ठुस्सिएको कहिल्यै देखिन ॥ ६ ॥

सिसुपनतें परिहरेउँ न संगू ❀ कवहुँ न कीन्ह मोर मन भंगू ॥ ७ ॥
मै प्रभुकृपारीति जिय जोही ❀ हारेहु खेल जितावहिं मोहीं ॥ ८ ॥

मैले वाल्यावस्था-देखि वहाँको साथ छाडेकोछैन, वहाँले मेरो मनोभङ्ग (मनभाँची-दिने काम) कहिल्यै गर्नु भएन ॥ ७ ॥ मैले प्रभुका-कृपाको रीति (तरीका) मनले देखेको छु मैले हारेको खेल पनि मलाई जिताउनु हुन्थ्यो ॥ ८ ॥

दो०-महूँ सनेह सकोच वस, सनमुख कहे न वयन ।
दरसन तृपित न आजुलगि, प्रेम पियासे नयन ॥२६१॥

मैले-पनि आजसम्म प्रेम-र-संकोच (धाक) को वश परेर वहाँका सन्मुखमा [मुख हेरेर] वचन उच्चारण गरिन, प्रेमका प्यासा भएका मेरा नजर आजसम्म दर्शनमा अघाएका छैनन् ॥ २६१ ॥

चौ०-विधि न सकेउ सहि मोर दुलारा ❀ नीच वीच जननी मिस पारा ॥ १ ॥
यहउकहत मोहिआजु नसोभा ❀ अपुनी समुझि साधुसुचि को भा ॥ २ ॥
मातु मन्द मैं साधु सुचाली ❀ उर अस आनत कोटि कुचाली ॥ ३ ॥
फरै कि कोदव बालि सुशाली ❀ मुकता प्रसवकि सम्बुक ताली ॥ ४ ॥

"दाज्यूले गरेको मेरो दुलार (प्यार) लाई विधाताले सहन शकेन, त्यो-नीच (विधाता) ले आमाको वहानाले (आमाको रूप लिएर) प्यारको वीच पारी-दियो [फरक = अन्तर] पारी-दियो, यसो भन्दा-पनि आज मलाई शोभा छैन [यसोभन्नु मलाई सुहाउँदैन, किन भने ?] आफ्नै समुझले सज्जन र शुद्ध को भयो र ? [अर्काले पत्याए पो सज्जन र शुद्ध हुन्छ] ॥ १ ॥ २ ॥ "आमा खराव, म सज्जन सदाचारी" यस्तो ख्याल मनमा ल्याउदा-खेरी करोडौं खरावी हुन्छन् [मातृद्वेष गर्दा वेगिन्ती दोष लाग्दछन्]। कोदाले उत्तम-धानको वाला फलाउन शक्तछ र ?, ताल-तलाउका सीपिले मोती पैदा गर्न शक्तछ र ? ॥ ३ ॥ ४ ॥

सपनेहु दोष कलेस न काहू ❀ मोर अभाग उदधि अवगाहू ॥ ५ ॥
विन समझे निज अघपरिपाकू ❀ जारिउँ जाइ जननि कहिकाकू ॥ ६ ॥
हृदय हेरि हारेउँ सव ओरा ❀ एकहि भाँति भलेहिभल मोरा ॥ ७ ॥
गुरुगोसाइँ साहिव सियरामू ❀ लागत मोहि नीक परिनामू ॥ ८ ॥

सपनामा-पनि कसैको दोष र क्लेश छैन, मेरो अभाग्य (वदनसीवी) रूपी-समुद्र अगाध छ [साँचो कुरा यही हो]। आफ्ना पापको परिणाम नवुझेर मैलेआफ्नी-जन्मदायिनी जननीलाई छारष्ट गरेर झारें (कुवाच्य वोलेर गाली गरें) ॥ ५ ॥ ६ ॥ चारै-तर्फ हेरें, अव मनले हार खाएं, अव एउटैप्रकारका भलाईले मेरो भलो छ, [के भने] "मेरा-गुरु-महाराज तपाईं, मेरा मालिक सीताजी र रामजी" यत्ति हुनाले मेरो परिणाम असल होला भन्ने लाग्दछ ॥ ७ ॥ ८ ॥

दो०–साधुसभा गुरुप्रभु निकट, कहउँ सुथल सतिभाउ ।
प्रेम पपञ्च कि झूठ फुर, जानहि मुनि रघुराउ ॥१६२॥

साधुसज्जनहरूको सभामा, गुरु-र-मालिकका नगीचमा, तीर्थस्थानमा, सत्य-भावले यी कुरा भनेको हुँ। [मैले भनेका कुरामा] प्रेम होकि, कुराको परिपञ्चमात्र हो, झूटो हो कि, साँचो हो, यो कुरा गुरुजीमहाराज र प्रभुरामचन्द्रजी जान्नुहुन्छ [सर्वज्ञ र अन्तर्यामी भएका दुई जनाले किन जान्नु होओइन ?] ॥ १६२ ॥

चौ०–भूपति मरन प्रेम पन राखी ❀ जननी कुमति जगत सवसाखी ॥ १ ॥
देखि न जाहिं विकल महतारी ❀ जरहिं दुसह जर पुरनरनारी ॥ २ ॥

महाराजका मरणले वहाँको प्रेमपणलाई राखीदियो (कायम गरायो)। मेरी-माताको कुबुद्धिका-हकमा सारा-संसार साक्षी छ ॥ १ ॥ शोकव्याकुल भएका माताजीहरूका तर्फ हलुक्क हेर्न शकिदैन, नगरका-नरनारीहरू दुःसह-भएका-तापले जलिरहेका छन् ॥ २ ॥

मैंही सकल अनरथ कर मूला ❀ सोसुनि समुझि सहिउँ सव सूला ॥ ३ ॥
सुनि वनगवन कीन्ह रघुनाथा ❀ करि मुनि वेष लषन सिय साथा ॥ ४ ॥
विन पानहिन्ह पयादेहि पाएँ ❀ संकर साखि रहेउँ एहि घाएँ ॥ ५ ॥

यो-सवै अनर्थको मूलकारण मैं हुँ, यो-सव सुनेर वुझेर सवै दुःख सहि-रहेको छु ॥ ३ ॥ रघुनाथजो मुनिवेष धारण गरेर लक्ष्मण-र-सीताजीका साथ विनाजुत्ता पैदले जङ्गल तर्फ पाल्नुभयो भन्ने खवर सुने-पछि दौडेर आएको हूँ, शंकरजी साक्षी छन् ॥ ४ ॥ ५ ॥

बहुरि निहारि निषाद सनेहू ❀ कुलिस कठिन उर भयेउ न वेहू ॥ ६ ॥
अव सव आँखिन्ह देखेउँ आई ❀ जिअत जीवजड सवइ सहाई ॥ ७ ॥
जिन्हहि निरखिमग सापिनि वीछी ❀ तजहिं विषम विष तामस तीछी ॥ ८ ॥

फेरि निषादराज (गुह) को स्नेह देखता-पनि जुन्हृदयमा छिद्र परेन (कलेजा पट्ट फाटेन) त्यो मेरो हृदय वज्रसमान कठोरै हो ॥ ६ ॥ अव आएर आँखाले सवैलाई देखें, [त्यती हुँदा पनि] वाँचि-रहेको यो जडजीवले सवैकुरा सहायो [यो पाजी जीव वाँचिरहेको हुनाले सवै सहनुपर्‍यो] ॥ ७ ॥ जुन्-रामचन्द्र-सीता-लक्ष्मणजीलाई देखता-खेरि वाटावाटामा रहेका तमोगुणी सर्पिणीहरू र विच्छी-हरु समेत कडाकडा विषलाई छाड्दछन् (निर्विष = शान्त हुन्छन्) ॥ ८ ॥

दो०—तेइ रघुनन्दन लषन सिय, अनहित लागे जाहि ।
तासु तनय तजि दुसह दुख, दैव सहावै काहि ॥२६३॥

उनै-रघुनन्दन-लक्ष्मण-सीताजी-पनि जसलाई अनहित लागे (शत्रुजस्ता लागे) तिनै कैकेयीका छोरा (म) लाई छाडेर दैवले कसलाई दुःसह-दुःख सहाओस् [त्यस्ती आमाको छोरालेनै दुःसह-दुःख भोग्नु मुनासिव ठानेर दैवले मलाई दुःसह दुःख भोगायो]" ॥ २६३ ॥

चौ०-सुनि अति विकल भरत वरवानी ❀ आरति प्रीति विनय नयसानी ॥ १ ॥
सोक मगन सव सभा खभारू ❀ मनहुँ कमल वन परेउ तुषारू ॥ २ ॥

अत्यन्त-व्याकुल-भएका भरतजीको दुःख-प्रीति-नम्रता-नीति यिनले संमिलित भएको वचन सुन्दा सवै-सभावासीहरू सोच-विचारमा डूवे, मानौं कमलका वनमा तुषारो परेमाझैं तिनीहरूमा वडो आपत्ति पर्‍यो ॥ १ ॥ २ ॥

कहि अनेक विधि कथ ।पुरानी ❀ भरत प्रवोध कीन्ह मुनि ज्ञानी ॥ ३ ॥
वोले उचित वचन रघुनन्दू ❀ दिनकरकुल कैरववन चन्दू ॥ ४ ॥

ज्ञानी-वसिष्ठमुनिले अनेकप्रकारका प्राचीनकथा भनेर भरतजीको प्रवोध गरे (भरत-जीलाई वुझाए) ॥ ३ ॥ अनि सूर्यकुलरूपी-चन्द्रकमलको-विकासगर्नलाई-चन्द्रमा-भएका-रघुनाथजीले उचित वचन वोल्नुभयो ॥ ४ ॥

तात ! जाय जिय करहु गलानी ❀ ईश अधीन जीवगति जानी ॥ ५ ॥
तीनिकाल त्रिभुवन मत मोरें ❀ पुन्यसिलोक तात ! तर तौरें ॥ ६ ॥
उर आनत तुह्म पर कुटिलाई ❀ जाइ लोक परलोक नसाई ॥ ७ ॥
दोष देहिं जननिहि जड तेई ❀ जिन्ह गुरुसाधु सभा नहि सेई ॥ ८ ॥

वावु ! भरत ! जीवको गति ईश्वराधीन छ भनि जानेर मनमा व्यर्थ ग्लानि नगर ॥ ५ ॥ वावु ! "जति पुण्यश्लोक [कीर्तिले संसारलाई पवित्र पार्ने महात्मा] तीनैलोकमा थिये, छन्, हुनेछन्, ती·सवै तिमीभन्दा तल्ला दर्जाका हुन्" यो मेरो मत छ ॥ ६ ॥ तिम्रा ऊपर कुटिलपना संझदा-पनि परलोक नष्ट भएर जान्छ [नरक परिन्छ] । माताकैकेयीलाई·पनि जसले गुरु-र-सज्जनका सभाको सेवा गरेको छैन (सज्जन-साधुहरूको सोवत पाएको छैन) तिनै-मूर्खहरूमात्रै दोष दिन्छन् ॥ ७ ॥ ८ ॥

दो०--मिटिहहिं पाप प्रपञ्च सव, अखिल अमङ्गल भार ।
लोक सुजस परलोक सुख, सुमिरत नाम तुह्मार ॥२६४॥

वावु ! भरत ! तिम्रा नामको स्मरणमात्र गर्दा-पनि संसारीमनुष्यका पापप्रपञ्च (अनेक पाप) र संपूर्ण-अमङ्गलका भार (वोझा) नष्ट हुनेछन्, यो·लोकमा सुयश र परलोक·मा सुख मिल्नेछ ॥ २६४ ॥

चौ०-कहौं सुभाउ सत्य सिवसाखी ❀ भरत भूमिरह राउरि राखी ॥ १ ॥
तात! कुतरक करहु जनि जाए ❀ वैर प्रेम नहिं दुरइ दुराए ॥ २ ॥
मुनिगननिकट विहङ्ग मृगजाहीं ❀ बाधक वधिक विलोकि पराहीं ॥ ३ ॥
हित अनहित पसुपन्छिउ जाना ❀ मानुष तन गुनज्ञान निधाना ॥ ४ ॥

वावु ! भरत ! म शिवजीलाई साक्षी राखेर स्वभावैले साँचो भन्दछु कि तिमीले राख्ता पृथ्वीमाता रहेकीछन् ॥ (क) ॥ वावु ! व्यर्थ कुतर्क नगर, वैरभाव छिपाएर छिप्तैन ॥ १ ॥ २ ॥ [हेर] पक्षीहरू हरिणहरू मुनिसमूहका नगीचमा सराल्लर जान्छन्, वाधा गर्ने व्याधालाई देख्नाका साथ भाग्दछन्, हित र अहित पशु-पक्षीहरू-पनि जान्दछन्, मनुष्यको चोला ता गुण-र-ज्ञानको निधानै (स्थानै) हो ॥ ४ ॥

तात ! तुह्महिं मइँ जानउँ नीके ❀ करउँ काह असमञ्जस जीके ॥ ५ ॥
तनु परिहरेउ प्रेमपन लागी ॥ ६ ॥
राखेउ राय सत्य मोहि त्यागी ❀ तनु परिहरेउ प्रेमपन लागी ॥ ६ ॥

वावु ! भरत ! तिमीलाई म खूव जान्दछु [तर] के गरौं, मेरा मनमा साह्रै असजिलो परेको छ ॥ ५ ॥ महाराजले मलाई त्यागेर आफ्नो सत्यवचनलाई राख्नुभयो (कायम गर्नुभयो) फेरी आफ्नो प्रेमको पणलाई कायम राख्नाका निमित्त शरीर-पनि छाड्नुभयो ॥ ५ ॥ ६ ॥

तासु वचन मेटत मन सोचू ❀ तेहितें अधिक तुह्मार सँकोचू ॥ ७ ॥
तापर गुरु मोहि आयसु दीन्हा ❀ अवसि जो कहहु चहौं सोइकीन्हा ॥ ८ ॥

(क) यसविषयमा २०५ पृष्ठको टिप्पणि हेर्नु ।

वहाँ (पिताजी) को वचन मेटना मनमा बडो अपसोस लाग्दछ, त्यो-भन्दा-पनि तिम्रो संकोच (मुलाहिजा) बढता छ, त्यसमाथि गुरुजीले मलाई आज्ञा दिनुभयो। त्यस निमित्त तिमी जे भन्छौ म अवश्य त्यो गर्न चाहन्छु ॥ ७ ॥ ८ ॥

दो०--मन प्रसन्न करि सकुच तजि, कहहु करउँ सोइ आज ।
सत्यसन्ध रघुवर वचन, सुनि भा सुखी समाज ॥२६५॥

भाई ! तिमी मन प्रसन्न गरेर संकोच छाडेर जे भन्दछौ आज म त्यही काम गर्दछु" सत्यप्रतिज्ञ (प्रतिज्ञापालक) रघुनाथजीका यस्ता वचन सुन्दा त्यो-समाज आनन्दित भयो ॥ २६५ ॥

चौ०-सुरगनसहित सभय सुरराजू ❀ सोचहिं चाहत होन अकाजू ॥ १ ॥
वनत उपाय करत कछुनाहीं ❀ रामसरन सव गे मनमाहीं ॥ २ ॥

देवताका गणले सहित भएका इन्द्र भयभीत भएर "अव काम विग्रन आँट्यो" यस्तो फिक्री गर्नलागे। "केही उपाय गर्न नशक्ने भइयो" भनेर सवैजना मनमनले रामचन्द्र जीको शरण गए (परे) ॥ १ ॥ २ ॥

बहुरि विचारि परसपर कहहीं ❀ रघुपति भगत भगति वसअहहीं ॥ ३ ॥
सुधिकरि अंबरीस दुरवासा ❀ भे सुर सुरपति निपट निरासा ॥ ४ ॥
सहे सुरन्ह बहुकाल विषादा ❀ नरहरि किये प्रगट प्रहलादा ॥ ५ ॥
लगिलगि कान कहहिं धुनिमाथा ❀ अव सुरकाज भरतके हाथा ॥ ६ ॥

फेरि देवताहरू विचार गरेर परस्पर भन्न लागे "रघुनाथजी भक्तजनका भक्तिका वशमा हुनुहुन्छ" यो कुरा तिनीहरूले अम्बरीषराजा र दुर्वासाऋषिलाई संझेर भने। अनि इन्द्र र -देवताहरू विल्कुल निराश (हताश) भए ॥ ३ ॥ ४ ॥ अनि तिनीहरू कानकानमा टाँसिएर शिर हल्लाई हल्लाईकन भन्न (साउतिगर्न) लागे—"अघि देवताहरू (हामी) ले धेरैकाल-सम्म विषाद (दुःख) सहनुपर्‍यो, प्रह्लादजीले नृसिंहलाई प्रकटगरे [अनि हाम्रो दुःख हटेथ्यो] अव देवताहरूको काम [रावणवध] भरतजीका हातमा छ ॥ ५ ॥ ६ ॥

आन उपाइ न देखिअ देवा ❀ मानत राम सुसेवक सेवा ॥ ७ ॥
हिय सप्रेम सुमिरहु सव भरतहि ❀ निज गुन सील राम वस करतहि ॥ ८ ॥

देवताहो ! अर्को उपाय देखिदैन, रामजी सच्चाभक्तको सेवा मान्नुहुन्छ (सेवाका वश हुनुहुन्छ)। सवैजना आफ्ना गुण-र-शीलस्वभावले रामजीलाई वश पार्ने भरतजीलाई प्रेम सहित भैकन मनमा संझ" ॥ ७ ॥ ८ ॥

दो०-सुनि सुरमत सुरगुरु कहेउ, भल तुह्मार बड भागु ।
सकल सुमङ्गल मूल जग, भरत चरन अनुरागु ॥२६६॥

देवताहरूको मन्त्रणा सुनेर बृहस्पतिले भने—"ठीक हो, तिमीहरूको ठुलो भाग्य रहेछ। भरतजीका चरणमा प्रेम लाग्नु संसारमा सकलकल्याणको मूलकारण हो" ॥ २६६ ॥

चौ०-सीतापति सेवक सेवकाई ❀ कामधेनु सय सरिस सुहाई ॥ १ ॥
भरत भगति तुम्हरे मन आई ❀ तजहु सोच विधि वात वनाई ॥ २ ॥
देखु देवपति ! भरत प्रभाऊ ❀ सहज सुभाय विवस रघुराऊ ॥ ३ ॥
मन थिर करहु देव ! डर नाहीं ❀ भरतहिं जानि राम परिछाहीं ॥ ४ ॥

सीतापति-भगवान् रामचन्द्रका भक्तको सेवा सये (१००) कामधेनुजस्तै सुन्दर छ ॥ १ ॥ तपाईंहरूका मनमा भरतको भक्ति आयो (लाग्यो) अव फिक्री छाड्नुहोस्, विधाताले काम वनायो (सपार्‍यो) ॥२॥ हेदेवराज ! भरतजीको प्रभाव हेर्नुहोस् न, वहाँका स्वाभाविक सुशीलताले रघुनाथजी परवश (परतन्त्र) हुनुभयो ॥ २ ॥ देवताहो ! भरतजीलाई रामजीको छाया संझेर मनलाई स्थिर गर्नुहोस्, अव डर छैन ॥ ४ ॥

सुनि सुर गुरु सुर संमत सोचू ❀ अन्तरजामी प्रभुहिं संकोचू ॥ ५ ॥
निज सिर भार भरत जिय जाना ❀ करत कोटि विधि उर अनुमाना ॥ ६ ॥

अन्तर्यामी-रामचन्द्रजीलाई देवताहरू र बृहस्पतिको संमति सुन्दा संकोच पर्‍यो ॥ ५ ॥ भरतजीले मनमा आफ्नै शिरमा सवै भार परेको जानेर हृदयमा अनेक तर्क गर्न लाग्नुभयो ॥ ६ ॥

करि विचार मन दीन्हीं ठीका ❀ राम रजायसु आपन नीका ॥ ७ ॥
निजपन तजि राखेउपन मोरा ❀ छोह सनेह कीन्ह नहि थोरा ॥ ८ ॥

विचार गरेर मनलाई ठीक पार्नुभयो, रामजीका आज्ञानुसार चल्नाले आफ्नो भलो छ, रामजीले आफ्नो प्रण छाडेर मेरो प्रण पूर्ण गर्नुभयो. [वनवास गर्छु भन्ने प्रण छाडेर, तिमीजस्तो भन्छौ उसै गर्छु" भनेर, रामजीलाई फर्काउँछु भन्ने मेरोप्रणलाई पूर्ण गर्नुभयो, मैले फर्कनुहोस भनेका खंडमा फर्कनुहुने भयो] दया-माया र प्रेम थोरै ता गर्नु भएन (खूव दया, खूवप्रेम गर्नुभयो) ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा—कीन्ह अनुग्रह अमित अति, सव विधि सीतानाथ ।
करि प्रनाम बोले भरत, जोरि जलज जुग हाथ ॥२६७॥

सीतापति-रामजीले अत्यन्त-अतुल-अनुग्रह गर्नुभयो । [यति विचार गरेर] भरतजी कमलतुल्य-दुईहात जोरेर प्रणाम गरीकन बोल्नुभयो ॥ २६७ ॥

चौ०- कहौं कहावौं का अव स्वामी ❀ कृपा अम्बुनिधि अन्तरजामी ॥ १ ॥
गुरु प्रसन्न साहिव अनुकूला ❀ मिटी मलिन मन कलपित सूला ॥ २ ॥
अपडर डरेउँ न सोच समूले ❀ रविहि न दोष देव दिसि भूले ॥ ३ ॥
मोर अभाग मातु कुटिलाई ❀ विधिगति विषम काल कठिनाई ॥ ४ ॥
पाउँ रोपि सव मिलि मोहि घाला ❀ प्रनतपाल पन आपन पाला ॥ ५ ॥

प्रभु ! अव के भनौं ? के भनाऊँ ? हजूर करुणासागर र अन्तर्यामी हुनुहुन्छ ॥ १ ॥

गुरुजी पनि प्रसन्न, मालीक पनी अनुकूल, मलिनमनले-कल्पनागरेकादु :खदर्द मेटिए ॥ २ ॥ म आफ्नै डरले डरायेथें (डरको कारण थिएन) मेरो सोक निर्मूल (विनाकारणको) हो। दिशा भुलियो भने [आफ्नैदोष हो] सूर्यलाई दोष दिनुछैन ॥ ३ ॥ मेरो भाग्य १, माताको कुटिलता २, विधाताको विषमगति ३, कालको कठोरता ४, यी चारैचीजले खुट्टा दह्र्याएर (वलीयोगरी खुट्टा टेकेर = मजवूत भएर) मलाई विताई हालेथे, तर हेप्रणतपाल ! (भक्तवत्सल !) हजूरले आफ्नो प्रणको (भक्तरक्षारूपी प्रणको) पालना गर्नुभयो [म वाँचे] ॥४॥५॥

यह नइ रीति न राउरि होई ❀ लोकहु वेदविदित नहिं गोई ॥ ६ ॥
जग अनभव भल एक गोसाईं ❀ कहिअ होइ भल कासु भलाईं ॥ ७ ॥
देव ! देवतरुसरिस सुभाऊ ❀ सनमुख विमुख न काहुहि काऊ ॥ ८ ॥

यो हजुरको नयाँ रीत होइन, लोकप्रसिद्ध र वेदवर्णित हो, छिपेको छैन ॥ ६ ॥ यो संसार भलो छैन, एउटा हजुर भलो होइवक्सिन्छ, तसर्थ जगत्को भलो कसको भलाईले हुन शक्तछ, ? आज्ञा होस्॥ (सच्चाभलाईवाला को छ र जगत्ले हजुरवाहेकवाट भलो पाउला) ॥ ७ ॥ हजुरको स्वभाव कल्पवृक्षकोजस्तो छ, कैल्यैपनि कसैको विमुख हुनुहुन्न, सदा सन्मुखै हुनुहुन्छ (धाएर आएका सवैलाई कृतार्थ गराउनुहुन्छ) ॥ ८ ॥

दोहा—जाइ निकट पहिचानितरु, छाँह समनि सव सोच ।
मागत अभिमत पाव जग, राउ रङ्क भल पोच ॥२६८॥

कल्पवृक्षलाई चिह्नेर नगीचमा गयो भने मात्रै पनि त्यसका छायाले सवै सुर्ता शान्तगर्दछ । माग्दा-खेरी राजा, कङ्गाल, सज्जन, दुर्जन-सवै-जगत्ले मनचिन्तित फल पाउँछ ॥ २६८ ॥

चौ०—लखिसवविधिगुरुस्वामिसनेहू ❀ मिटेउ छोभ नहिमन सन्देहू ॥ १ ॥
अव करुणाकर कीजिय सोई ❀ जनहित प्रभुचित छोभ न होई ॥ २ ॥
जो सेवक साहिवहिं सँकोची ❀ निजहितचहइ तासुमतिपोची ॥ ३ ॥
सेवकहित साहिव सेवकाई ❀ करइ सकल सुख लोभविहाई ॥ ४ ॥

सवतरहले गुरुको र स्वामीको स्नेह देख्ता मनको क्षोभ (हडवड) मेटियो, मनमा सन्देह पनि छैन । हृदयानिधान ! अव जुनकामले सेवकको हित हुन्छ, प्रभुका चित्तमा क्षोभ (हडवढ) हुँदैन, त्यही काम गरिवक्सियोस् ॥ १ ॥ २ ॥ जो सेवक स्वामीलाई संकोच पारेर आफ्नो हित चाहन्छ, त्यसको बुद्धि नीच हो । सेवकको हित ता सकल सुख र लोभलाई छाडेर गरिएका स्वामीका सेवाले गर्दछ ॥ ३ ॥ ४ ॥

स्वारथ नाथ ! फिरे सवहीका ❀ किए रजाइ कोटिविधि नीका ॥ ५ ॥
यह स्वारथ परमारथ सारू ❀ सकलसुकृत फलसुगतिसिंगारू ॥ ६ ॥

प्रभु फिरि वक्सियो भने मात्रै पनि सवैको स्वार्थ सिद्ध हुन्छ, प्रभुको आज्ञापालन गर्दा ता करोडौं प्रकारको भलाई छ ॥ ५ ॥ प्रभुको आज्ञा स्वार्थ-र-परमार्थको सार हो सकलपुण्यपुञ्जको फल हो, सद्गतिको शृङ्गार हो ॥ ६ ॥

देव एक विनती सुनि मोरी ❀ उचित होइ तस करव बहोरी ॥ ७ ॥
तिलक समाज साजि सवआना ❀ करिअ सुफल प्रभुजौं मनमाना ॥ ८ ॥

प्रभु ! मेरो एउटा विन्ती सुनेर अनि-पछि जो उचित ठहरिन्छ त्यसै गरिबक्सियोस्। राजतिलकको सवैसर्जाम तयार गरेर ल्याएको छू, प्रभुका मनले मान्दछ भने त्यसलाई, सफल गरिवक्सनुहोस् ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा--सानुज पठइअ मोहिवन, कीजिअ सवहिं सनाथ ।
नतरु फेरिअहि बन्धु दोउ, नाथ ! चलउँ मइँ साथ ॥२६९॥

हेनाथ ! भाई (शत्रुघ्न) सहित मलाई वन पठाइवक्सनुहोस्, सवैलाई (राज्य-स्वीकार गरेर) सनाथ गरिवक्सनुहोस्। होइन भने दुवैभाईलाई (लक्ष्मण र शत्रुघ्नलाई) अयोध्यातर्फ फर्काईवक्सियोस्, हेनाथ ! हजूरका साथमा म जान्छु ॥ २६९ ॥

चौ०–नतरु जाहिंवन तीनिउँ भाई ❀ बहुरिअ सीयसहित रघुराई ॥ १ ॥
जेहिविधि प्रभुप्रसन्न मनहोई ❀ करुना सागर कीजिअ सोई ॥ ३ ॥
देव दीन्ह सव मोहि अभारू ❀ मोरे नीति न धरम विचारू ॥ ३ ॥
कहौं वचन सव स्वारथ हेतू ❀ रहत न आरत के चित चेतू ॥ ४ ॥

नत्र (होइन भने–) हामी तीनैभाई वन जाऊँ, सीतासहित हजूर फिरिबक्सियोस् हेदयासागर ! रघुनाथ ! जुन-तरहले प्रभुको मन प्रसन्न हुन्छ, तदनुसारै गरिवक्सियोस् ॥ १ ॥ २ ॥ प्रभुले मलाई सवैभार (राज्यभार) वक्सनुभयो, परन्तु ममा न नीतिज्ञान छ, न धर्मविचार छ, [त्यो भार कसरी थाम्ने ?]। म सवैकुरा स्वार्थैका निंती (आफ्नैमतलव सिद्ध गर्न) भन्दछु [के गरौं ?] दुःखित भएको व्यक्तिका चित्तमा चेत (ज्ञान) रहँदैन ॥ ३ ॥ ४ ॥

उतर देइ सुनि स्वामि रजाई ❀ सो सेवक लखि लाज लजाई ॥ ५ ॥
अस मैं अवगुन उदधि अगाधू ❀ स्वामि सनेह सराहत साधू ॥ ६ ॥

जो मालिकको आज्ञा सुनेर उत्तर दिन्छ (आज्ञामा टीकाटिप्पणी गर्दछ) त्यस्ता-सेवकलाई देखता लाज-पनि लज्जित हुन्छ (यस्ता अधमको मुख हेर्छु भनि लाजले लाज मान्दछ) म यस्तो दुर्गुणको अगाध समुद्र छु, हजूर फगत प्रेमवश भएर वेस छ भनेर मलाई सह्राउनु हुन्छ ॥ ५ ॥ ६ ॥

अव कृपाल मोहिसो मत भावा ❀ सकुच स्वामिमन जाइ न पावा ॥ ७ ॥
प्रभुपद सपथ कहौं सति भाऊ ❀ जगमङ्गल हित एक उपाऊ ॥ ८ ॥

हेदयालु ! अव मलाई त्यही मत (राय) मनपर्‍यो [के भने ?] प्रभुको मन संकोच तर्फ जान नपाओस् (प्रभुका-मनलाई संकोच नपरोस्) ॥ ७ ॥ प्रभुका चरणको शपथ गरेर सत्य-आशयले जगत्को कल्याणका-निमित्त एउटा उपाय विन्ती गर्दछु ॥ ८ ॥

दोहा–प्रभु प्रसन्न मन सकुच तजि, जो जेहि आयसु देव ।
सो सिर धरिधरि करिहि सव, मिटिहि अनट अवरेव ॥२७०॥

हजूरले मन प्रसन्न पारेर संकोच छाडीकन जसलाई जे आज्ञा वक्सनुहुन्छ, त्यसलाई शिरमा राखीराखी-कन सवैले तदनुसार गर्नेछन्, अनि अनट (टार्नंनशकिने) अवरेव (उल्झन = अल्झो) मेटिने छ [ऐले कैकेयीको वरदान पट्टि लाग्दा दुनियाले दुःख पाएका छन्, दुनियाँको सुविस्तातर्फ लाग्दा (राज्यलिंदा) कैकेयीको वरदान मिथ्या हुन आउँछ, यस्तो असजिलो अल्झो (माँखे साँग्लो) परेको छ, त्योकुरा प्रभुका आज्ञाले मेटिन्छ] ॥ २७० ॥

चौ०–भरतवचनसुचिसुनिहियहरषे ❀ साधु सराहि सुमन सुर वरषे ॥ १ ॥
असमञ्जसवसअवधनिवासी ❀ प्रमुदितमन तापस वनवासी ॥ २ ॥
चुपहि रहे रघुनाथ सँकोची ❀ प्रभुगति देखि सभा सव सोची ॥ ३ ॥

भरतजीका पवित्र वचन सुन्दा मनमा हर्षित भएका देवताहरूले "साधु ! साधु!" (वाः वाः) भनेर तारीफ गरीकन फूलवर्षाए (भरतजीले हठ नगरेर रामचन्द्रको आज्ञानुसारै चल्ने आशय बुझ्दा देवताहरूले आफ्नो इष्टसिद्धि हुन लाग्यो र पुष्पवृष्टि समेत गरेर भरतजीलाई प्रोत्साहना दिए) ॥ १ ॥ अयोध्यानिवासीहरू असमंजस (असजिला) का वश भए, वनवासी-तपस्वीहरूका मनमा आनन्द भयो ॥ २ ॥ रघुनाथजी संकोचमा परेर चुप लाग्नुभयो, प्रभुको त्यो अवस्था देखेर सभासद्हरू सोचविचार गर्न लागे ॥ ३ ॥

[जनकागमन]

जनक दूत तेहि अवसर आए ❀ मुनिवसिष्ठ सुनि वेगि बोलाए ॥ ४ ॥
करि प्रनाम तिन्ह राम निहारे ❀ वेष देखि भए निपट दुखारे ॥ ५ ॥

त्यसै-वेलामा जनकराजाका दूत आए, वसिष्ठमुनिले त्यो खवर सुनेर तिनीहरूलाई झट्ट वोलाए ॥ ४ ॥ तिनीहरूले प्रणाम गरेर रामचन्द्रजीका तर्फ हेरे, वहाँको वेष देख्ता अत्यन्त दुःखित भए ॥ ५ ॥

दूतन्ह मुनिवर बूझी वाता ❀ कहहु विदेह भूप कुसलाता ॥ ६ ॥
सुनि सकुचाइ नाइ महि माथा ❀ बोले चरवर जोरे हाथा ॥ ७ ॥
बूझव राउर सादर साईं ❀ कुसलहेतु सो भएउ गोसाईं ॥ ८ ॥

मुनिवर-वसिष्ठजीले दूतहरूसँग "महाराज जनकको कुशल-समाचार भन (कसो छ ? के छ ?)" भनि सोधे ॥ ६ ॥ दूतकर्ममा श्रेष्ठ भएका तिनीहरूले त्यो सुनेर संकोचका साथ पृथ्वीमा शिर झुकाएर हात जोरीकन विन्तीगरे ॥ ७ ॥ हेस्वामी ! स्वामीले आदरका साथ कुशलमङ्गल सोध्नुनै महाराज-जनकको कुशलमंगलको कारण भयो ॥ ८ ॥

दोहा—नाहिंत कोसल नाथके, साथ कुसल गइ नाथ ! ।
मिथिला अवध विसेखतें, जग सव भएउ अनाथ ॥२७१॥

हेनाथ ! नत्र भने महाराजादशरथजीका साथमा कुशलमंगल गयो । संपूर्ण जगत् र विशेष गरेर मिथिला देश र अवधदेश अनाथ भयो ॥ २७१ ॥

चौ०—कोसलपतिगतिसुनिजनकौरा ❀ भे सवलोग सोकवस बौरा ॥ १ ॥
जेहिदेखे तेहि समय विदेहू ❀ नाम सत्य अस लाग नकेहू ॥ २ ॥

कोशलाधिराज (दशरथ) को त्यो अवस्था सुन्दा जनकपुरनिवासीसवैजना शोकवश भएर पागल भए । त्यसवेलामा जसजसले महाराजा विदेह (जनक) लाई देख्यो तिनीहरूका मध्यमा "विदेह" यो नाम सत्य हो भनेर कसले जानेन ? [सवैका मनमा देहको सुद्धिवुद्धि हराए पछि त्यसवेलामा सवै विदेह भए, महाराजको नामता पहिल्यै विदेह थियो ऐले त्योनाम साँचो भयो" यस्तो विचार भयो] ॥ १ ॥ २ ॥

रानि कुचालि सुनत नरपालहि ❀ सूझनकछुजसमनिविनव्यालहि ॥ ३ ॥
भरत राज रघुवर वनवासू ❀ भा मिथिलेसहि हृदय हराँसू ॥ ४ ॥

रानी (केकेयी) को कुचाल सुन्दा, मणि हराएको सर्पलाईझैं महाराजलाई केही सुझेन ॥ ३ ॥ भरतलाई राज्य रघुनाथजीलाई वनवास सुन्दा मिथिलापतिका हृदयमा वडो खेद भयो ॥ ४ ॥

नृप वूझे वुध सचिव समाजू ❀ कहहु विचारि उचित का आजू ॥ ५ ॥
समुझि अवध असमञ्जस दोऊ ❀ चलिअ कि रहिअ नकह कछु कोऊ ॥ ६ ॥

महाराजले विद्वान्-र-मन्त्रिका-वर्गलाई "विचार गरेर भन, आज के गर्नु उचितछ" भनि सोध्नुभयो । अयोध्याजाँदा दुवैतरहवाट असजिलो वुझेर जाने होकि रहने हो (नजाने हो) यो दुई कुरामा एउटा कुरा कसैले भन्न (उचित ठहराएर वताउन) सकेन [अयोध्या गएर रामको वनवास भरतको राज्यप्राप्तिमा अपसोच प्रकट गरेका पक्षमा कैकेयीका पक्षलाई मन न पर्नै, भरतको राज्यप्राप्तिमा हर्ष-प्रकट गरेका पक्षमा कौसल्यालगायतका चित्तमा चोट पर्नै हुनाले कैलेयी-र-कौसल्या दुवैजना-संधिनीको चित्त वुझाउन नशकिने हुनाले अयोध्या जानु उचित छैन भनेर कसैले भन्न शकेन, त्यस्तो आपत्तिका समयमा संझाउन वुझाउन जानैपर्छ भनेर पनि कसैले भनेन, समानसंवन्ध भएका दुईजनाको झगरा परेका वेलामा नातादारले केही वोल्नु हुन्छ र ? तसर्थ जाने हो कि ? न जाने हो ? यी २ कुरामा सवैजना चुपलागे] ॥ ५ ॥ ६ ॥

नृपहि धीर धरि हृदय विचारी ❀ पठये अवध चतुर चर चारी ॥ ७ ॥
वुझि भरत सति भाउ कुभाऊ ❀ आएहु वेगि न होइ लखाऊ ॥ ८ ॥

अनि महाराजैले धैर्यधारण गरेर मनमा विचार गरीकन "भरतको सद्भाव (राम्रो आशय) र दुर्भाव (खरावनियत) के छ, गुप्तरीतिले त्यो वुझेर चाँडै आऊ, कसैले थाह नपाओस्" भनि अह्राएर चलाक, चारजना चर (जासूस) पठाउनुभयो ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा–गये अवध चर भरत गति, बूझि देखि करतूति ।
चले चित्रकूटहि भरत, चार चले तिरहूति ॥२७२॥

तीधजना चरहरू अयोध्या पुगेर भरतको अवस्था बुझेर त्यहाँको कार्वाई देखेर भरतजी चित्रकूटतर्फ हिँडेपछि तिरहूत (मिथिला) तर्फ आए ॥ २७२ ॥

चौ०–दूतन्ह आइ भरतकै करनी ❀ जनक समाज जथामति वरनी ॥ १ ॥
सुनिगुरुपरिजनसचिवमहीपति ❀ भेसव सोच सनेहविकलअति ॥ २ ॥

दूतहरूले आएर जनकराजाका सभामा भरतजीको कर्तव्य यथावुद्धि (बूझेसंमको) वर्णन गरे, त्यो सुन्दा गुरु, आपस्तवर्ग, मन्त्री, राजा-सवैजना शोक-र-प्रेमले अत्यन्त व्याकुल भए ॥ १ ॥ २ ॥

धरिधीरज करि भरत बड़ाई ❀ लिये सुभट साहनी बोलाई ॥ ३ ॥
घर पुर देश राखि रखवारे ❀ हयगय रथ वहु जान सवाँरे ॥ ४ ॥
दुघरि साधि चले ततकाला ❀ किअ विश्राम न मग महिपाला ॥ ५ ॥
भोरहिं आजु नहाइ प्रयागा ❀ चले जमुन उतरन सव लागा ॥ ६ ॥

अनि महराजले धैर्य धारण गरेर भरतजीको तारीफ गर्नुभयो र असल योद्धाहरू र सेनापतिलाई वोलाउनुभयो। घर-नगर-देशका रक्षाको प्रबंध गरेर, घोडा, हात्ती, रथ इत्यादि-सवारी तयार गराउनुभयो ॥ ३ ॥ ४ ॥ द्विघटिकामुहूर्तको साइत हेरेर तत्कालैमा हिँड्नुभयो, वाटामा महाराजले विश्राम पनि गर्नुभएन ॥ ५ ॥ आजविहान प्रयाग नुहाएर सवै जना जमुनानदी तर्न लाग्नुभयो ॥ ६ ॥

खवरि लेन हम पठये नाथा ! ❀ तिन्ह कहि अस महि नाएउ माथा ॥ ७ ॥
साथ किरात छ सातक दीन्हे ❀ मुनिवर तुरत विदा चर कीन्हे ॥ ८ ॥

प्रभु ! हामीहरूलाई यहाँको खवर लिन पठाउनुभयो" यसो भनेर ती दूतहरूले पृथ्वीमा माथ राखे (प्रणाम गरे) ॥ ७ ॥ अनि वसिष्ठजीले छसातोटा (६-७) किरातहरूलाई साथलाइ-दिएर दूतहरूलाई तुरन्तै विदागरे ॥ ८ ॥

दोहा–सुनत जनक आगमन सव, हरषेउ अवध समाज ।
रघुनन्दहिं संकोच बड़, सोच विवस सुरराज ॥२७३॥

जनकजी आएको सुन्दा अयोध्यावासी-सवै-समाज हर्षित भयो, रघुनाथजीलाई ठूलो संकोच पर्‍यो, देवराज (इन्द्र) सोचविचारका वश परे ॥ २७३ ॥

चौ०–गरइ गलानि कुटिल कैकेयी ❀ काहि कहहि केहि दूषन देई ॥ १ ॥
अस मन आनि मुदित नरनारी ❀ भएउ बहोरि रहव दिनचारी ॥ २ ॥

कुटिलवुद्धि-भएकी कैकेयी "जनकले के भन्ने हुन् ? कसलाई दोष दिने हुन् ?" भने

र ग्लानिले गल्दैगइन्‌। "दुईचारदिन फेरि वस्नुपर्नै भयो भला !" यस्तो ख्याल मनमा ल्याएर नरनारीहरू आनन्दित भए ॥ १ ॥ २ ॥

एहि प्रकार गत वासर सोऊ ❀ प्रात नहान लाग सव कोऊ ॥ ३ ॥
करि मज्जन पूजहिं नरनारी ❀ गनपति गौरि पुरारि तमारी ॥ ४ ॥

यस्ता-प्रकारले त्यो-दिन वित्यो, भोलीपल्ट विहान सवैजना नुहाउन लागे ॥ ३ ॥
नरनारीहरू स्नान गरेर गणपति, गौरी, शंकर, सूर्य यिनको पूजन गर्न लागे ॥ ४ ॥

रमारमन पद वन्दि बहोरी ❀ विनवहिं अञ्जलि अंचल जोरी ॥ ५ ॥
राजाराम जानकी रानी ❀ आनन्द अवधि अवध रजधानी ॥ ६ ॥

फेरि तिनीहरू लक्ष्मीपति-भगवान्‌-विष्णुको वन्दना गरेर हात जोरेर अंचल (पछेउराको छेऊ) फैलाएर (थापेर) "रामचन्द्र राजा होऊन्‌, जानकी रानी होऊन्‌, अयोध्या आनन्दको परमावधि राजधानी होओस्‌" ॥ ५ ॥ ६ ॥

सुवस वसउ फिर सहित समाजा ❀ भरतहि राम करहु जुवराजा ॥ ७ ॥
एहि सुख सुधा सींचि सव काहू ❀ देव देहू जग जीवन लाहू ॥ ८ ॥

सव-समाज सहित भएर रामजी फेरि मजासंग वसून्‌, भरतजीलाई युवराज गराऊन्‌, हेलक्ष्मीपते ! देव ! यस्तो यो सुखरूपी अमृतले सवैलाई सेचन गरेर जगत्मा वाँचिरहनाको लाभ (फायदा) दिनुहोस्‌ ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा—गुरु समाज भाइन्ह सहित, रामराज पुर होउ ।
अछत राम राजा अवध, मरिअ माँग सव कोउ ॥२७४॥

अयोध्यानगरीमा गुरु, आपस्त-भाईहरूले सहित-भईकन रामजीको राज्य होस्‌, अयोध्यामा रामजी राजा छँदाछँदैमा हामी मर्न पाऊँ" यस्तो प्रार्थना सवै गर्दथे ॥ २७४ ॥

चौ०—सुनि सनेहमय पुरजन वानी ❀ निन्दहिं जोग विरति मुनि ज्ञानी ॥ १ ॥
एहि विधि नित्य करमकरि पुरजन ❀ रामहिं करहिं प्रनाम पुलकितन ॥ २ ॥

नगरका नरनारीहरूका यस्ता प्रेमपूर्ण भएका वचन सुन्दा मुनीश्वरहरू र ज्ञानीहरू-पनि आफ्नो योगाभ्यासको र वैराग्यको निन्दा गर्न लाग्दथे। यस्तातरहले नगरनिवासीहरू नित्यकर्म गरीसक्तथे र शरीरमा रोमांचित भैकन रामजीलाई प्रणाम गर्दथे ॥ १ ॥ २ ॥

ऊच नीच मध्यम नरनारी ❀ लहहिं दरसनिज निज अनुहारी ॥ ३ ॥
सावधान सवही सनमानहिं ❀ सकल सराहत कृपानिधानहीं ॥ ४ ॥

उत्तम, मध्यम, अधम-श्रेणीका नरनारीहरू आफ्नो-आफ्नो-भावभक्ति अनुसार रामजीको दर्शन पाउँथे, करुणानिधान-रघुनाथको सावधान भएर सन्मान गर्दथे र सवैजना सराहना गर्दथे ॥ ३ ॥ ४ ॥

लरकाइहि तें रघुवर वानी ❀ पालत नीतिप्रीति पहिचानी ॥ ५ ॥

सील संकोच सिन्धु रघुराऊ ❀ सुमुख सुलोचन सरल सुभाऊ ॥ ६ ॥
कहत राम गुनगन अनुरागे ❀ सब निज भाग सराहनलागे ॥ ७ ॥
हम सम पुन्य पुञ्ज जग थोरे ❀ जिन्हहिं राम जानत करि मोरे ॥ ८ ॥

"रामचन्द्रको केटाकेटी-अवस्थै-देखि प्रीतिको पहिचान गरेर नीतिको पालनागर्ने वानी थियो, रघुनाथजी शीलस्वभाव र संकोच (मुलाहिजा) का सागर हुनुहुन्थ्यो, वहाँको वदन सुन्दर, नजर सुन्दर थियो, स्वभाव सरल थियो" ॥ ५ ॥ ६ ॥ यस्ताप्रकारसंग रामजीका गुणको प्रशंसा गर्दागर्दै तिनीहरू प्रेमपूर्ण भये, फेरि "जसलाई खास रामचन्द्रजी आफ्ना भनेर संझनुहुन्छ, त्यस्ता-हामीहरूजस्ता पुण्यपुञ्जवाला प्राणी संसारमा थोरैनै होलान्" भनि आफ्नाभाग्यको सराहना गर्न लागे ॥ ७ ॥ ८ ॥

दो–प्रेममगन तेहि समय सब, सुनि आवत मिथिलेसु ।
सहित सभा संभ्रम उठेउ, रविकुल कमल दिनेसु ॥२७५॥

उसै-वखतमा मिथिलानरेश (जनकजी) आउपुग्न लागेको सुनेर सबैजना प्रेममा डूबे, दिनकरकुलकमलदिवाकर (सूर्यकुलरूपीकमलको प्रकाश गर्नेलाई सूर्यस्वरूप) श्रीरामजी समाज-सहित हडवडका-साथ उठनुभयो ॥ २७५ ॥

चौ०–भाइ सचिवगुरुपुरजन साथा ❀ आगे गवन कीन्ह रघुनाथा ॥ १ ॥
गिरिवर दीख जनकपति जबहीं ❀ करि प्रनाम रथ त्यागेउ तबहीं ॥ २ ॥

भाई, मन्त्री, गुरु, र नगरनिवासीहरूलाई साथ लिएर रघुनाथजी अघि-अघि हिंड्नुभयो ॥ १ ॥ राजा-जनकले जब चित्रकूटपर्वतलाई देखे, प्रणाम गरेर उतिखेरै रथ छाडे (वर्ले) ॥ २ ॥

राम दरस लालसा उछाहू ❀ पथ स्रम लेस कलेस न काहू ॥ ३ ॥
मन तहँ जहँ रघुवर बैदेही ❀ बिनु मन तन दुख सुख सुधिकेही ॥ ४ ॥

रामचन्द्रजीको दर्शन गर्ने लालसा र उत्साहले गर्दा वाटामा कसैलाई थकाईको र क्लेशको लेश पनि थाह भएन ॥ ३ ॥ रघुनाथजी-र-सीताजी जहाँ हुनुहुन्थ्यो, सबैको मन उहीं थियो, मन-विना शरीरका सुख-दुःखको सुध (खवर) कसलाई होस् ? ॥ ४ ॥

आवत जनक चले एहि भाँती ❀ सहित समाज प्रेम मति माँती ॥ ५ ॥
आये निकट देखि अनुरागे ❀ सादर मिलन परसपर लागे ॥ ६ ॥

यस्तैभाँतिले प्रेमले बुद्धि मस्त (लट्ठ) भएका समाजसहित जनक आउँदै थिए ती नगीचै आइपुगे पछि परस्परलाई देखेर प्रेमयुक्त भएका, दुवै दल आदरका साथ मिल्न (भेट्न) लागे ॥ ५ ॥ ६ ॥

लगे जनक मुनिजन पद बंदन ❀ रिषिन्ह प्रनाम कीन्ह रघुनन्दन ॥ ७ ॥
भाइन्ह सहित राम मिलि राजहिं ❀ चले लवाइ समेत समाजहिं ॥ ८ ॥

राजाजनक मुनिहरूका-चरणको वन्दना गर्न लागे, रामचन्द्रजीले ऋषिहरूलाई प्रणाम गर्नुभयो ॥ ७ ॥ भाईहरू-सहित-भएका-रामचन्द्रले जनकराजासँग भेट गर्नुभयो र समाजसहित-उनलाई आश्रमतर्फ लैजानुभयो ॥ ८ ॥

दो०–आस्रम सागर सांत रस, पूरन पावन पाथ ।
सेन मनहुँ करुना सरित, लिये जाहिं रघुनाथ ॥२७६॥

मानौं रामचन्द्रजी शान्तिरसरूपी-पवित्रजलले परिपूर्णभएकी-सेनारूपी-करुणाकी नदीलाई आफ्नो-आश्रमरूपी-सागरतर्फ लैजान लाग्नुभयो कि ? [भन्ने भान भयो] ॥ २७६ ॥

चौ०–बोरति ग्यान बिराग करारे ❀ वचन ससोक मिलत नद नारे ॥ १ ॥
सोच उसास समीर तरंगा ❀ धीरज-तट-तरु-वर कर भंगा ॥ २ ॥
विषम विषाद तोरावति धारा ❀ भय भ्रम भँवर अवर्त अपारा ॥ ३ ॥
केवट बुध विद्या बड़ि नावा ❀ सकहिं न खेइ एक नहिं आवा ॥ ४ ॥
वनचर कोल किरात विचारे ❀ थके बिलोकि पथिक हिय हारे ॥ ५ ॥
आश्रम-उदधि मिली जब जाई ❀ मनहुँ उठेउ अंबुधि अकुलाई ॥ ६ ॥

त्यो-आश्रमसमुद्र-तिर जान लागेकी सेनारूपी-करुणानदी ज्ञान-र-वैराग्यरूपी-किनारा लाई डुवाउँदै, शोकसहित भएका-वचनरूपी-नदीनाला सँग मिल्दै, शोकका लामालामा सासरूपी तरङ्गले-युक्त भयेर, धैर्यरूपी ठुलाठुला तीरवृक्षहरूलाई भाँच्तै, कडा-विषादरूपी छीटो धाराले (प्रवाहले) युक्त भएकी, भएर भ्रान्तिरूपी भुवँरी र ठुलाठुला आवर्त (चक्र) ले युक्त भएकी थिई ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ त्यो-नदीका माझी विद्वान् थिए, विद्यानै ठुलो नाऊ थियो, त्यो विद्याथिई ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ त्यो-नदीका माझी विद्वान् थिए, विद्यानै ठुलो नाऊ थियो, त्यो विद्या- नाउलाई खियाउन सक्नाका निमित्त कोही-पनि अघि सरेन ॥ ४ ॥ त्यो करुणा-नदीका किनाराको वाटो हिड्ने कोल-किरात-आदिगरेका-विचारा-वनचर-हरू थिये, तिनीहरूपनि त्यो-नदीलाई देख्ना थकित भए, तिनले मन्मा हार खाये ॥ ५ ॥ त्यो-सेनारूपी करुणानदी गएर जब आश्रमरूपी-समुद्रमा मिली, त्यसवेलामा आश्रमसमुद्र मानौं ब्याकुल भएर उम्ल्यो कि ? [भनेजस्तो भयो] ॥ ६ ॥

सोक बिकल दोउ राज समाजा ❀ रहा न ग्यानु न धीरजु लाजा ॥ ७ ॥
भूप-रूप-गुन-सील सराही ❀ रोवहिं सोकसिंधु अवगाही ॥ ८ ॥

दुवैतरफका राजपरिवार शोकले ब्याकुल थिए। तिनमा ज्ञान, धैर्य, लाज केही रहन शकेन ॥ ७ ॥ तिनीहरू राजादशरथका रूप, गुण, शीलको सराहना गर्दथे, शोकसागरमा डुवेर रुन्थे ॥ ८ ॥

छन्द–अवगाहि सोक समुद्र सोचहिं नारि नर ब्याकुल महा ।
दै दोष सकल सरोष बोलहिं वाम विधि कीन्हो कहा ॥
सुर सिद्ध तापस जोगिजन मुनि देखि दसा बिदेह की ।
तुलसी न समरथु कोउ जो तरि सकै सरित सनेह की ॥

नरनारीहरू शोकसागरमा डुबेर अत्यन्त व्याकुल भैकन सोच-विचार गर्दथे। तिनीहरू सबैजना क्रोधका साथ प्रतिकूल-दैवले के गर्‍यो नी ? भन्दथे। (तुलसीदास भन्दछन्) जनकराजाको त्यो दुरवस्था देखे-पछि देवता, सिद्ध, तपस्वी, योगी, मुनि-हरू-मध्यमा जो प्रेमको नदीलाई तर्न शक्ता त्यस्तो समर्थ सकस कोही थिएन ॥

सो०—किए अमित उपदेस जहँ तहँ लोगन्ह मुनिवरन्ह ।
धीरजु धरिअ नरेस कहेउ वसिष्ठ विदेह सन ॥२७७॥

जहाँतहाँ मुनीश्वरहरूले शोकव्याकुल-भएका ती-सबैजनालाई अनुपम उपदेश गरे। वसिष्ठमुनिले जनकराजालाई "हे राजन् ! धैर्य धारण गर्नुहोस्" भने ॥ २७७ ॥

चौ०-जासुग्यानुरवि भवनिसि नासा ❀ वचनकिरनमुनि-कमल-विकासा ॥ १ ॥
तेहि कि मोह ममता निअराई ❀ यह सिय–राम–सनेह बड़ाई ॥ २ ॥

जसका-ज्ञानरूपी-सूर्यले संसार-रूपी-रात्रिको नाश गरेको छ, वचन-रूपी-किरणले मुनिरूपी-कमलको विकास (प्रफुल्लता) गरेको छ, तिनै (जनक) का नजीकमा मोह के आउन-शक्थ्यो, यो ता सीतारामका-स्नेहको महिमा हो [मोह र ममता होइन] ॥ १ ॥ २ ॥

विषयी साधक सिद्ध सयाने ❀ त्रिविध जीव जग वेद बखाने ॥ ३ ॥
राम-सनेह सरस मन जासू ❀ साधुसभा बड़ आदर तासू ॥ ४ ॥

वेदहरूले वर्णन गरेको छ कि, "संसारमा विषयी (विषयभोगलम्पट), साधक (नानाप्रकारका साधनागरेर मुक्ति सिद्ध गर्न लागेका) सिद्ध (योगसिद्धि पाएका) यस्ता तीनप्रकारका जीव हुन्छन्, यिनीहरूमध्ये जसको-चित्त रामजीका प्रेमरसले भिजेको छ, सज्जनका-समाजमा त्यसैको ठूलो आदर हुन्छ" ॥ ३ ॥ ४ ॥

सोह न राम प्रेम बिनु ग्यानू ❀ करनधार बिनु जिमि जलजानू ॥ ५ ॥
मुनि बहु बिधि विदेह समुझाए ❀ रामघाट सब लोग नहाए ॥ ६ ॥

जस्तै कर्णधार (माझी) नभैकन नाउको शोभा छैन, त्यस्तै रामचन्द्रजीका ऊपर प्रेम नभैकन ज्ञानको शोभा हुदैन" ॥ ५ ॥ वसिष्ठजीले जनकलाई अनेकतरहले संझाए, अनि सबैजनाले रामघाटमा स्नान गरे ॥ ६ ॥

सकल सोक संकुल नरनारी ❀ सो बासरु बीतेउ बिनु बारी ॥ ७ ॥
पसु खग मृगन्ह न कीन्ह अहारू ❀ प्रिय परिजन कर कवन बिचारू ॥ ८ ॥

सबैनरनारीहरू शोकले पूर्ण थिए, त्योदिन विनाजल [पानीपनि नपिएर) बित्यो ॥ ७ ॥ पशुपक्षीमृगले समेत आहार गरेनन्, प्यारा परिजन (कुटुम्ब) का विषयमा के भन्नु ? ॥ ८ ॥

दो०—दोउ समाज निमिराज रघु, राज नहाने प्रात ।
बैठे सब बट-विटप तर, मन मलीन कृसगात ॥२७८॥

निमिराज (जनक) र रघुराज (रामचन्द्र) यी दुवैतर्फको समाज प्रातःकालमा स्नान गरेर बटवृक्षका तल (छाया) मा आएर वसे, सवैको मन मलिन, शरीर दुब्लो-थियो ॥ २७८ ॥

चौ०-जे महिसुर दसरथ-पुर-वासी ❀ जे मिथिला-पति-नगर-निवासी ॥ १ ॥
हंस-बंस-गुर जनकपुरोधा ❀ जिन्ह जगुमगु परमारथु सोधा ॥ २ ॥
लगे कहन उपदेश अनेका ❀ सहित धरम नय बिरति विवेका ॥ ३ ॥
कौसिक कहि कहि कथा पुरानी ❀ समुझाई सब सभा सुवानी ॥ ४ ॥

जो अयोध्यानिवासी, जो जनकपुरनिवासी ब्राह्मण थिए, ती र जसले संसारमा मुक्तिमार्गको पत्ता पाएको छ ती सूर्यवंशका गुरु वसिष्ठ, र जनकजीका-पुरोहित शतानन्द, पनि धर्म-नीति-वैराग्य-विवेकले युक्तभएको अनेक उपदेश दिन लागे ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ विश्वामित्रले प्राचीन कथा सुनाईसुनाईकन सवैसमाजलाई मधुरवचनले संझाए ॥ ४ ॥

तव रघुनाथ कौसिकहिं कहेऊ ❀ नाथ! कालि जल-विनु सव रहेऊ॥ ५ ॥
मुनि कह उचित कहत रघुराई ❀ गयेउ बीति दिन पहर अढ़ाई ॥ ६ ॥

उहाँपछि रघुनाथजीले विश्वामित्रसँग "हेनाथ! हिजो विना-जल सवैजना रहे" भन्नुभयो ॥ ५ ॥ विश्वामित्रले "रघुनाथजी ठीक भन्नुहुन्छ, आज पनि अढाई पहर दिन विती-सक्यो" भने-॥ ६ ॥

रिषिरुख लखि कह तिरहुतिराजू ❀ इहाँ उचित नहिं असन अनाजू ॥ ७ ॥
कहा भूप भल सबहिं सुहाना ❀ पाइ रजायसु चले नहाना ॥ ८ ॥

विश्वामित्रको आशय देखेर जनकराजाले "यहाँ अन्न खानु उचित छैन" भने ॥ ७ ॥ राजाजनकले-भनेको कुरामा सवैको चित्त वुझ्यो, आज्ञा पाएर नुहाउन गए ॥ ८ ॥

दो-तेहि अवसर फल फूल दल, मूल अनेक प्रकार ।
लै आए वनचर विपुल, भरि भरि काँवरि भार ॥२७९॥

त्यसैवेलामा कोलभिल्ल. आदिगरेका वनचर-हरूले ठुलाठुला वहँगी (खरपन) भरिभरि अनेकप्रकारका फलफूल-शाक-पात लिएर आए ॥ २७९ ॥

चौ०-कामद भे गिरि राम प्रसादा ❀ अवलोकत अपहरत विषादा ॥ १ ॥
सर सरितावनभूमि विभागा ❀ जनु उमगत आनँद अनुरागा ॥ २ ॥

रामचन्द्रका-अनुग्रहले चित्रकूट-पर्वत कामद (मनोरथ पूर्णगर्ने) र दर्शन गर्दैमा विषाद हर्ने भयो, त्यहाँका नदी, वन, मैदानमा पनि मानौं आनन्द र प्रेम उम्लेको हो कि ? [भनेजस्तो थियो] ॥ १ ॥ २ ॥

वेलि विटप सव सफल सफूला ❀ बोलतखगमृगअलि अनुकूला ॥ ३ ॥
तेहि अवसर वन अधिक उछाहू ❀ त्रिविधसमीर सुखद सव काहू ॥ ४ ॥

लता-वृक्ष-सवै फल-फूल सहित थिए। अनुकूल (शुभसूचक) भएर पक्षी, मृग, भ्रमर बोल्न लागे ॥३॥ त्यसवेलामा वनमा ज्यादा उत्सव थियो, तीनप्रकारको (मन्द-सुगन्ध-शीतल) सवैलाई आनन्द दिने वतास चलिरहेको थियो ॥ ४ ॥

जाइ न वरनि मनोहरताई ❀ ❀ जनु महि करति जनक पहुनाई ॥ ५॥
तब सव लोग नहाइ नहाई ❀ राम जनक मुनि आयसु पाई ॥ ६॥
देखि देखि तरुवर अनुरागे ❀ जहँ तहँ पुरजन उतरन लागे ॥ ७॥
दल फल मूल कंद विधि नाना ❀ पावन सुन्दर सुधा समाना ॥ ८॥

सुन्दरताको वर्णन गर्न शकिदैन, मानौं पृथ्वीमाताले जनकमहाराजको पहुनाई (आतिथ्य) गर्नलागेकी हुन्कि ? [भन्ने भान हुन्थ्यो] ॥५॥ अनि सवैजना जनकपुरनिवासीहरू रामचन्द्रजी जनकराजा विश्वामित्रमुनिको आज्ञा पाएर नुहाई-नुहाई-कन सुन्दर-सुन्दर वृक्ष हेरेर त्यतै-तिर उत्रन (डेरागर्न) लागे। पवित्र-सुन्दर-अमृतसमान-मीठा-नानाप्रकारका कन्द-मूल-फल-फूल साग-पात-॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा—सादर सव कहँ रामगुरु, पठए भरि भरि भार ।
पूजि पितर सुर अतिथि गुरु, लगे करन फलहार ॥२८०॥

इत्यादि रामचन्द्रजीका गुरु-वसिष्ठजीले खरपन-भरीभरी गरेर आदरसाथ सवैलाई पठाइदिए। पितृ-देवता, अतिथि, गुरु, यिनको पूजा गरेर सवैजना फलाहार गर्न लागे ॥२८०॥

चौ०—एहि विधि वासर बीते चारी ❀ राम निरखि नरनारि सुखारी ॥ १॥
दुहुँसमाजअसि रुचि मनमाहीं ❀ विनु सियराम फिरव भलनाहीं ॥ २॥

यस्ता प्रकारले चार दिन विते, नरनारीहरू रामजीका दर्शनले सुखी (प्रसन्न) थिए ॥ १ ॥ दुवैतर्फका समाजका मनमा "सीताजी-रामजी-विना फर्कनु वेस छैन" भन्ने इच्छा थियो- ॥ २ ॥ [तिनीहरू भन्दथे-]

सीताराम संग वनवासू ❀ कोटि अमरपुर सरिस सुपासू ॥ ३॥
परिहरि लषन राम वैदेही ❀ जेहि घरु भाव वाम विधि तेही ॥ ४॥
दाहिन दइउ होइ जब सबहीं ❀ राम समीप बसिअ वन तवहीं ॥ ५॥

सीतारामजीका साथ वनवास गर्नु करोड़स्वर्गको तुल्य सुखदायक छ। लक्ष्मण राम-सीता-लाई छाडेर जसलाई घर मनपर्छ त्यसका हकमा दैव विपरीत भएछ भन्नुपर्दछ, जैले दैव दाहिनु (अनुकूल) हुन्छ, त्यसै-समयमामात्रै रामजीका नगीच वस्न पाइन्छ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

मंदाकिनि मज्जन तिहूँ काला ❀ राम दरसु मुद मंगल माला ॥ ६॥
अटन रामगिरि वन तापसथल ❀ असन अमिय सम कंदमूलफल ॥ ७॥
सुख समेत संवत दुइ साता ❀ पल समहोहिं न जनिअहिजाता ॥ ८॥

मन्दाकिनीमा तीनैकाल स्नान गर्नु छ, आनन्द र कल्याणको परम्परा स्वरूप-भएको रामचन्द्रको दर्शन गर्नु छ, चित्रकूट-पर्वतमा, वनमा, तपस्वीका आश्रमआश्रममा डुल्नु छ, अमृतसमान कन्दमूल-फलफूल खानु छ, आनन्दका साथ चौधवर्ष १ पल-समान हुने छन्, वितेको थाहा हुनेछैन" ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ [फेरि तिनीहरू परस्पर-]

दोहा–एहि सुख जोग न लोग सब, कहहिं कहाँ अस भागु ।
सहज सुभाय समाज दुहुँ, राम-चरन अनुरागु ॥२८१॥

भन्दथे; हामी-सबैजना यस्तो सुखका योग्य (लायक) छैनौं, यस्तो भाग्य कहाँ हुन्थ्यो" यस्ता-तरहले दुवैतर्फका समाजलाई स्वाभाविक-सद्भावले रामचन्द्रजीका चरणमा अनुराग थियो ॥ २८१ ॥

चौ०–एहिविधिसकलमनोरथकरहीं ❀ वचन सप्रेम सुनत मन हरहीं ॥ १ ॥
सीयमातु तेहि समय पठाई ❀ दासी देखि सुअवसरु आई ॥ २ ॥

सबैजना यस्तातरहको मनोरथ गर्दथे, प्रेमका साथ यस्ता वचन बोल्दथे कि, जुन वचन-सुन्दा मन-हरण हुन्थ्यो ॥ १ ॥ सीताजीकी माताले (सुनयनारानीले) त्यसैवेलामा यौटी दासी पठाइन्, त्यो आयेर मौका हेरेर गई (फर्की) ॥ २ ॥

सावकास सुनि सब सिय सासू ❀ आयेउ जनक-राज-रनिवासू ॥ ३ ॥
कौसल्या सादर सनमानी ❀ आसन दिए समय सम आनी ॥ ४ ॥

सीताजीका सबै-सासूहरू सावकाशमा (फुर्सतमा) छन् भन्ने सुनेर जनकराजाका रानीहरू आए। कौसल्या-महारानीले आदरका साथ सन्मान गर्नुभयो, बखत अनुसारको आसन ल्याएर दिनुभयो ॥ ३ ॥ ४ ॥

सीलु सराह सकल दुहुँ ओरा ❀ द्रवहिंदेखि सुनि कुलिस कठोरा ॥ ५ ॥
पुलक सिथिल तनुवारि विलोचन ❀ महि नख लिखन लगीं सबसोचन॥ ६ ॥

दुवैतर्फका स्त्रीसमाजको त्यो सबै शीलस्वभाव र प्रेम देख्ता सुन्दा कठोर वज्र पनि पग्लन्थ्यो ॥ ५ ॥ सबैका शरीर शिथिल र रोमाञ्चित थिए, नजरमा आँसु भरिभराउ थियो, सबैजना पाउका अंगुष्ठले जमीनमा लेख्न (कोर्न) र शोक गर्न लागे ॥ ६ ॥

सबसिय-राम-प्रीति किसि मूरति ❀ जनु करुना बहु वेष विसूरति ॥ ७ ॥
सीयमातु कह विधि बुधि बाँकी ❀ जो पयफेनु फोर पवि टाँकी ॥ ८ ॥

सबैजना सीतारामको प्रेमका मूर्ति हुन्की ? धेरै मूर्ति धारण गरेर चिन्ता गरी-रहेका करुणा हुन्की ? [भनेजस्ता थिए] ॥ ७ ॥ सीताजीकी माता (सुनयना) ले भनिन् "विधाताकी बुद्धि वक्र (कुटिल) रहीछ, जुन-विधाताले दूधका फीजलाई वज्रको टाँकीले फोर्ओ (सुकुमार-केटाकेटीलाई वनवास दिनु दूधका-फींजलाई वज्रले फोर्नुजस्तै हो) ॥ ८ ॥

दोहा–सुनिअ सुधा देखिअहि गरल, सब करतूति कराल ।
जहँ तहँ काक उलूक बक, मानस सकृत मराल ॥२८२॥

विधाताको सबै-कार्रवाई डरलाग्दो छ, अमृत सुनिन्छ [पिउन देखन पाँइदैन] विप देखिन्छ [त्यसले जतातत्तै पिरेकै छ]। काग, लाटाकोसेरा, वकुल्ला जतातत्तै देखिन्छन्, हँस ता फगत मानससरोवरमा मात्र देखिन्छन् ॥ २८२ ॥

चौ०–सुनि ससोच कह देवि सुमित्रा ❀ विधिगति बड़ि विपरीत विचित्रा ॥ १ ॥
जो सृजि पालइ हरइ बहोरी ❀ बाल-केलि-सम विधिमति भोरी ॥ २ ॥

यो वचन सुनेर सुमित्रा अपसोस मान्दै भन्न लागिन् "विधाताको गति विपरीत र विचित्र छ, जो विधाता संसारलाई वनाएर पालनागर्छ, फेरि नाश पनि गर्दछ। विधाताकी वुद्धि केटाकेटीकैजस्ती लाटी छ, तिनको चाल केटाकेटीको खेलवाडजस्तो छ ॥ १ ॥ २ ॥

कौसल्या कह दोसु न काहू ❀ करमविवस दुखसुख छति लाहू ॥ ३ ॥
कठिन करमगति जान विधाता ❀ जो सुभ असुभ सकल फलदाता ॥ ४ ॥
ईस-रजाइ सीस सवही के ❀ उतपति थिति लय विषहु अमीके ॥ ५ ॥
देवि ! मोहवस सोचिअ वादी ❀ विधिप्रपंच अस अचल अनादी ॥ ६ ॥
भूपति जियव मरव उर आनी ❀ सोचिअ सखि! लखि निज-हित-हानी ॥ ७ ॥
सीयमातु कह सत्य सुवानी ❀ सुकृतीअवधि अवधपति-रानी ॥ ८ ॥

कौसल्याले भन्नुभयो—"कसैको दोष छैन, सुख-दुःख-हानि-लाभ कर्माधीन छन् ॥ ३ ॥ कर्मको गतिलाई उहीविधाता जान्दछ [अरु जान्दैनन्] उही विधाता शुभ र अशुभ भएका सवैकर्मफलको दाता हो ॥ ४ ॥ ईश्वरको मर्जी उत्पत्ति, स्थिति, प्रलय, विष अमृत इत्यादि सवैका शिर ऊपर छ [ईश्वरैका आज्ञानुसार यी चल्दछन्] महारानि! मोहवश भएर शोक गरिन्छ, त्यो वृथा हो। विधाताको यस्तो प्रपंच अटल छ अनादि छ। हे सखि ! [संधिनीज्यू !] महाराजाको जीवन र मरणलाई संझदा आफ्नै हितको हानि देखेर शोक गरिन्छ [वाँची-रहनु-भएको भए हामी सुख पाउने थियौं, त्यसो ता भएन र हामीले दुःख पायौं भनेर शोक गरिन्छ, सवै संसार आफ्नै भलो खोज्दो रहेछ, को कस्को प्रेमी रहेछ र ?, आत्मानै सवभन्दा प्यारो बुझियो] सीताजीकी-माता (सुनयना) ले भनिन् "साँचो हो, ठीक कुरा हो, महारानि ! अयोध्याधिपति-महाराज हद्द पुण्यात्मा हुनुहुदो रहेछ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा–लषन रामु सिय जाहु वन, भल परिनाम न पोचु ।
गहबरि हिय कह कौसिला, मोहि भरत कर सोचु ॥२८३॥

कौसल्यामहारानीले गहभरि आँसुगरेर गद्गद भईकन भन्नुभयो, "लक्ष्मण, सीता, राम, वन जाऊन् त्यसको परिणाम असल हुनेछ, खराव हुनेछैन, तर मलाई भरतको सुर्ता लाग्दछ ॥ २७३ ॥

चौ०–ईसप्रसाद असीस तुम्हारी ❀ सुत-सुतबधू देव-सरि-वारी ॥ १ ॥
रामसपथ मैं कीन्ह न काऊ ❀ सो करि कहौं सखी सतिभाऊ ॥ २ ॥

भरत सीलगुन विनय वडाई ❀ भायप भगति भरोस भलाई ॥ ३ ॥
कहत सारदहुकर मति हीचे ❀ सागर सीप कि जाहिं उलीचे ॥ ४ ॥
जानौं सदा भरत कुलदीपा ❀ वार वार मोहि कहेउ महीपा ॥ ५ ॥
कसे कनक मनि पारिषि पाए ❀ पुरुष परिषिअहि समय सुभाए ॥ ६ ॥
अनुचित आजु कहब अस मोरा ❀ सोक सनेह सयानप थोरा ॥ ७ ॥
सुनि सुरसरि सम पावनि वानी ❀ भईं सनेह विकल सव रानी ॥ ८ ॥

महारानी ! ईश्वरको कृपाले र हजुरको आशीर्वादले मेरा चारै-छोरा र चारै-बुहारी गङ्गा-जलसमान निर्मल छन् । सखि ! मैले कहिल्यै-पनि रामको शपथ गरेकी थिईन, आज त्यो-रामको शपथ गरेर शुद्ध भावले भन्दछु, भरतको-शील, गुण, विनय, महत्त्व; भ्रातृप्रेम, भक्ति, भरोसा, भलो-पना, को वर्णन गर्दा सरस्वतीकी बुद्धि पनि हच्कनेछ, सीपिले सागरको पानी उल्चेर सिध्याउन शकिन्छ र ? ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ म भरतलाई कुलको दीप (वत्ति) जान्दछु (ठान्दछु), महाराज-पनि वारंवार त्यसै-भन्नुहुन्थ्यो । कसी लाउँदा सुवर्णको, पारख गर्ने मानिस पाउँदा मणिको मोल थाहा पाइन्छ, वखतमा पुरुषको परीक्षा हुन्छ ॥ ५ ॥ ६ ॥ आज मैले यसोभन्दा अनुचित हुन्छ [किन भने ? कौसल्यालाई] शोक-प्रेम-चतुरता-थोरै रहेछ [भनी सवै भन्ने छन्]" । गङ्गाजीजत्तिकै पवित्र भएकी यो वाणी सुनेर सवै-रानीहरू प्रेमले व्याकुल भए ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा—कौसल्या कह धीर धरि, सुनहु देवि मिथिलेसि ! ।
को विवेक-निधि-वल्लभहि, तुम्हहिं सकै उपदेसि ॥२८४॥

कौसल्यामहारानीले धैर्यधारण गरेर फेरि भन्नुभयो—"सखि ! महारानी !! मिथिलेश्वरि ! सुन्नुहोस्, विवेकका खानीभएका-महाराजा-जनककी धर्मपत्नी भएकी हजुरलाई उपदेश गर्न को शक्तछ ? ॥ २८४ ॥

चौ०—रानि ! राय सन अवसरु पाई ❀ अपनी भाँति कहव समुझाई ॥ १ ॥
रखिअहिं लषन भरत गवनहिं वन ❀ जौं यह मत मानै महीपमन ॥ २ ॥
तौ भल जतन करब सुबिचारी ❀ मोरे सोच भरत कर भारी ॥ ३ ॥
गूढ़ सनेह भरत मन माहीं ❀ रहें नीक मोहि लागत नाहीं ॥ ४ ॥

महारानि ! मौका पाएर आफ्ना-तरफवाट [मैलेभनेको जस्तो नपर्नेगरी] महाराज-जनकजीलाई संझाएर भन्नुहोला, यदि योकुरामा महाराजको चित्त बुझ्दछ भने लक्ष्मण घरै रहून्, भरत रामका साथ वन जाऊन्, त्यसोहुन शक्ने रहेछ भने खूव विचार गरेर यत्न गर्नु होला । मलाई भरतको भारी सुर्ता छ, भरतका मनमा गुप्त प्रेम छ [भरत अरूजस्तो मुखले प्रेमप्रकाश गर्नै होइनन्]। ती घर रहेभने वेस होला भनेजस्तो मलाई लाग्दैन [राम-भन्दा हत्ते हाल्दछन्, रामलाई छाडेभने तिनको के गति होला ?] ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

लखि सुभाउ सुनि सरल सुवानी ❀ सब भईं मगन करुनरस रानी ॥ ५ ॥

नभ प्रसून झरि धन्य धन्य धुनि ❀ सिथिल सनेह सिद्ध जोगी मुनि ॥ ६ ॥

कौसल्याको स्वभाव देखेर, करुणरसले भिजेका सरल-वचन सुनेर सवै रानीहरू करुण-रसमा डूवे ॥ ५ ॥ आकाशवाट फूल वर्स्यो, धन्य धन्य भन्ने ध्वनि निस्क्यो, सिद्ध-योगी मुनिहरू प्रेमले सिथिल भए ॥ ५ ॥ ६ ॥

सवु रनिवासु विथकि लखि रहेउ ❀ तव धरि धीर सुमित्रा कहेऊ ॥ ७ ॥
देवि ! दंडजुग जामिनि वीती ❀ राममातु सुनि उठी सप्रीती ॥ ८ ॥

सवैमहारानीहरू छक्क परेर हेरीरहन लागे, अनि सुमित्रामहारानीले धैर्य धारणा गरेर "महारानी दिदी ज्यू ! दुईघडी रात गईसक्यो," भनिन् । त्यो सुनेर कौसल्या-महारानी प्रीतिका साथ उठनुभयो ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा-बेगि पाउ धारिअ थलहिं, कह सनेह सतिभाय ।
हमरे तौ अव ईसगति, कै मिथिलेस सहाय ॥२८५॥

कौसल्या-महारानीले सुनयना-महारानीसँग प्रेम र सद्भावले "अव हजुर चाँडै डेरा तर्फ पाल्नुहोस्, हामी ता अव परमेश्वरैको भरोसामा रहन्छौं, की ता मिथिलाधिपति (जनक) सहाय होइदिनुहुन्छ ॥ २८५ ॥

चौ०-लखि सनेह सुनि वचन विनीता ❀ जनकप्रिया गहि पाय पुनीता ॥ १ ॥
देवि ! उचित असि विनय तुम्हारी ❀ दसरथ-घरनि राम-महतारी ॥ २ ॥
प्रभु अपने नीचहु आदरहीं ❀ अगिनि धूम गिरि सिर तिनु धरहीं ॥ ३ ॥
सेवक राउ करम-मन-वानी ❀ सदा सहाय महेस भवानी ॥ ४ ॥
रउरे अंग जोग जग को है ❀ दीप सहाय कि दिनकर सोहै ॥ ५ ॥
रामु जाइ वन करि सुरकाजू ❀ अचल अवधपुर करिहहिं राजू ॥ ६ ॥
अमर नाग नर राम-बाहु-बल ❀ सुख वसिहहिं अपने अपने थल ॥ ७ ॥
यह सव जागवलिक कहि राखा ❀ देवि ! न होइ मुधा मुनि भाखा ॥ ८ ॥

कौसल्याको स्नेह देखेर नम्रवचन सुनेर जनकप्रिया (सुनयना) ले वहाँको पवित्रपाउ समातेर भनिन् ॥१॥ "महारानि ! दशरथमहाराजकी धर्मपत्नी, रामजीकी माता हजूरको यस्तो विनय मुनासिव छ ॥ २ ॥ मालिकहरू आफ्ना भने-पछि चुत्थाचुत्थाको पनि आदर गर्दछन्, अग्निले धुवाँलाई, पर्वतले तृणलाई शिरमा राख्तछन् ॥ ३ ॥ महाराज (जनक) हजूरका कर्मणा-मनसा-वाचा सेवक हुनुहुन्छ । सहायक ता शंकरजी र गिरिजा हुनुहुन्छ ॥ ४ ॥ महारानि ! हजुरको सहायता गर्नलायक जगतमा को छ ? वत्तिका सहायताले सूर्य उज्याला हुन्छन् र? ॥ ५ ॥ रामजी जंगल गएर देवकार्य गरेर अयोध्यानगरीमा अटल राज्य गर्नु हुने छ ॥ ६ ॥ देवता, नाग, मनुष्य ई ३ थरी प्राणीहरू रामजीका बाहुबलका प्रभावले आनँन्दसँग आफ्नाआफ्ना लोकमा (स्वर्ग-पाताल-मर्त्यलोकमा) वस्नेछन् ॥ ७ ॥ यो कुरा याज्ञवल्क्य नाउँ भएका योगिराजले भनीराखेको छ, महारानि ! मुनिको वचन मिथ्या हुँदैन ॥८॥

दोहा- अस कहि पगपरि प्रेम अति, सियहिय विनय सुनाइ ।
सिय समेत सिय मातु तव, चली सुआयसु पाइ ॥२८६॥

सीताजीकी-माता-सुनयना-महारानीले यस्तो विन्तिगरिन् र वड़ोप्रेमका साथ कौसल्याका पाउमा शिर राखेर सीताजीका निंती विदा विन्तिगरीकन आज्ञा पाए पछि सीताजीलाई साथ लिएर डेरातर्फ गइन् ॥ २८६ ॥

चौ०-प्रियपरिजनहिं मिली वैदेही ❀ जो जेहि जोगु भाँति·तेहितेही ॥ १ ॥
तापसवेष जानकी देखी ❀ भा सवु विकल विषाद विसेखी ॥ २ ॥

जानकीजीले जो जेलायक थियो त्यसैत्यसै-तरहले प्यारामाइतका कुटुम्व (परिवार) सँग भेट गर्नुभयो ॥ १ ॥ तपस्विनीको भेषमा रहेकी जानकीजीलाई देखता सवैलाई ज्यादा विषाद भयो ॥ २ ॥

जनक राम-गुरु-आयसु पाई ❀ चले थलहिं सिय देखी आई ॥ ३ ॥
लीन्हि लाइ उर जनक जानकी ❀ पाहुनि पावन प्रेम प्रान की ॥ ४ ॥

जनकराजा रामगुरु (वसिष्ठ) को आज्ञा पाएर वासस्थान तर्फ लागे, आएर तिन्ले सीतोजीलाई देखे ॥ ३ ॥ तिन्ले प्रेम र प्राणकी पवित्र अतिथि भएकी (जनकका प्रेमका घरमा र प्राणका घरमा पाहुना लाग्न आएकी = अतिप्यारी) जाकीजीलाई हृदयमा लगाए ॥४॥

उर उमगेउ अंवुधि अनुरागू ❀ भयेउ भूपमनु मनहुँ पयागू ॥ ५ ॥
सियसनेह वटु बाढ़त जोहा ❀ तापर राम-प्रेम-सिसु सोहा ॥ ६ ॥

जनकजीका हृदयमा जानकीका प्रेमको समुद्र उर्लेर आयो, जनकराजाको मन मानौं प्रयागराज भयो ॥ ५ ॥ त्यो·मनरूपी-प्रयागराजमा सीताको-प्रेमरूपी अक्षयवट बढ्दैगएको देखियो, त्यो-प्रेमवटवृक्षमा रामचन्द्रको प्रेमरूपी बालमुकुन्द शोभायमान थियो ॥ ६ ॥

चिरजीवी मुनि ग्यान विकलजनु ❀ बूड़त लहेउ बालअवलंबनु ॥ ७ ॥
मोह-मगन-मति नहि विदेह की ❀ महिमा सिय-रघुवर-सनेहकी ॥ ८ ॥

राजाजनकको [ज्ञानरूपी चिरञ्जीविमुनि (मार्कण्डेय) ले डुव्नलागेका वेलामा रामप्रेमरूपी वालमुकुन्दको अवलम्वन (आश्रय) पाए [जनकको नष्ट हुन लागेको ज्ञान राम-प्रेम पाएर अड्यो] राजाजनकको बुद्धि (ज्ञानरूपीमार्कण्डेय, अघिपछि) मोहमा डुब्ने होइन तर ऐले यो ता सीतारामजीका प्रेमको महिमा हो [वहाँके प्रेमले एकछिन डुवेजस्ती भए की हो] ॥ ७ ॥ ८ ॥ (क)

(क) मार्कण्डेयमुनिले तपस्या गरेर परमेश्वरसँग प्रलयको कौतुक हेर्न पाउँ भनि वर मागे, भगवान्ले तथास्तु भन्नुभयो । केही-दिन पछि मार्कण्डेयले वेलुका सन्ध्या गर्न लागेका वेलामा धूमधामको वर्षा भयो चारैतिरवाट समुद्र वढ्दै आयो, मार्कण्डेयलाई वगायो, सारासंसार जलमय भयो, मुनिमार्कण्डेय समुद्रमा पौडी खेल्दैखेल्दै घेरैकालसम्म हैरान भये, आखीरमा समुद्रको सानु-टापुमा वरका-रुखको-पातमा सुतेका तेजस्वी यौटा बालक देखिये । सोधपूछ गरौं भनेर मार्कण्डेयमुनि जिनतिन त्यहीं पुगे । नगीचै पुग्दा तिनै-

दोहा--सिय पितु-मातु सनेह-बस, विकल न सकी सँभारि ।
धरनिसुता धीरजु धरेउ, समउ सुधरमु विचारि ॥२८७॥

सीताजीका-मातापिताले-भने प्रेमवश भएर व्याकुलतालाई सह्मालन सकेनन् । सर्वसहनशीलभएकी पृथिवीकी छोरी हुनाले सीताजीले ता वखत र आफ्ना धर्मको विचार राखेर धैर्य धारण गर्नुभयो ॥ २८७ ॥

चौ०–तापसवेष जनक सिय देखी ❀ भयेउ पेमु परितोषु विसेषी ॥ १ ॥
पुत्रि! पवित्र किए कुल दोऊ ❀ सुजस धवल जगु कह सव कोऊ ॥ २ ॥

सीताजीलाई तपस्विनीको वेषमा रहेकी देख्ता जनकलाई ज्यादैनै प्रेम ज्यादैनै संतोष भयो ॥ १ ॥ [जनकले भने] "नानि ! छोरि ! तिमीले दुवै-कुललाई (पितृकुल र भर्तृकुललाई) पवित्र गर्‍यौ । तिम्रा सुयशले सारा-संसार उज्यालो भयो भनि सवै जना भन्दछन् ॥ २ ॥

जिति सुरसरि कीरतिसरि तोरी ❀ गवनु कीन्ह विधि-अंड करोरी ॥ ३ ॥
गंग अवनिथल तीनि बड़ेरे ❀ एहि किए साधु समाज घनेरे ॥ ४ ॥

नानि ! सीते ! तिम्री-कीर्तिरूपी-नदी गङ्गाजीलाई जितेर अनन्तकोटिव्रह्माण्डमा पुगिन् । (गङ्गाजी ता यौटैव्रह्माण्डमा मात्रै नछन्) फेरि गंगाजीका ठुलाठुला ठाउँ पृथ्वीभरमा

बालक (बालमुकुन्द) का नाकका हावाले तान्यो र तीमुनि हुरीले-तानेको तृणजस्तै भएर बालमुकुन्दका पेटमा पुगे । त्यहाँ तिनले आफ्नु आश्रम लगायत सवै संसार देखे, पक्क परेर हेर्न लागेका थिये बालमुकुन्दका सासले फेरी वाहिर हुत्यायो, बालमुकुन्दलाई ईश्वर भनी चिन्हेर अँगालो हाल्न लागेका थिये, वालमुकुन्द-पनि अन्तर्धान भये, त्यो-प्रलयको कौतुक पनि अन्तर्धान भयो, मार्कण्डेयमुनिले आफुलाई आफ्नै आश्रममा सावीकवमोजीम रहेको देखे, उनको प्रलयको तमाशा हेर्ने रहर पुग्यो । यो कथा श्रीमद्भागवत द्वादश स्कन्धमा लेखियेको छ ।

यही कथालाई लियेर कुनै-अधमभृत्यले—"वेटायममा भक्तको मनोरथ पूर्ण गर्नाका निमित्त प्रलयको कल्पना गर्नुपर्दा केटाकेटीको काममा केटाकेटीनै हुनुपर्छ भनेर बालमुकुन्दको रूप लिने, नचाहिने काम गरेवापतको सजाय सर्वले भोग्नुपर्छ भन्ने सूचना दिनाका निमित्त, बालकलाई अत्यन्त चाहिने खानू र सुविस्तासाथ सुत्नू ई दुइ-कुरा नपाएर आफ्नु पाउ चुस्ने, वटवृक्षका पातमा सुत्ने, त्यती गरेर पनि संसारको रक्षागर्ने भगवानूलाई वारंवार नमस्कार छ" यस्तो वन्दना गरेको छ ।

अकालकल्पान्तनिभालनस्पृहासमुल्लसद्बालमुकुन्दमूर्तये ।
निजाङ्घ्रिभोक्त्रे वटपत्रशायिने प्रपञ्चगोप्त्रे हरये मुहुर्नमः ॥

प्रयागको अक्षयवट उही बालमुकुन्दवाला वटवृक्षहो । प्रलयकालमा पनि प्रयागको अक्षयवट रही रहन्छ ।

(१) गङ्गाजीको महिमा अन्यत्र पनि ठुलै छ, ३ ठाउँमा गङ्गाजीको महिमा अत्यन्त ठूलो छ भन्ने आशयले "गङ्गाजी सर्वत्र सुलभ छन्, हरिद्वारमा, प्रयागमा, गङ्गासागरसंगममा, गङ्गाजी अतिदुर्लभछन्" भनी विलक्षण-रीतिले पुराणहरू गङ्गाजीको विषयया स्थानविशेषले महिमाको विशेष वताउँछन् ।

सर्वत्र सुलभा गङ्गा त्रिषु स्थानेषु दुर्लभा ।
हरिद्वारे प्रयागे च गङ्गासागरसंगमे ॥

तिनैवटा नहुन् ? तिम्री कीर्तिनदीले ता अनेकानेक साधुसमाजलाई ठुलाठुला स्थान बनाएकी छन्” ॥ ३ ॥ ४ ॥

पितु कह सत्य सनेह सुबानी ❀ सीय सकुच महुँ मनहुँ समानी ॥ ५ ॥
पुनि पितु मातु लीन्हि उर लाई ❀ सिख आसिष हित दीन्हि सुहाई ॥ ६ ॥

पिता जनक स्नेहले साँचो कुरा गर्दथे, सीताजी-भने मानौं संकोचमा लीन हुनुभयोकि ? [भनेजस्तो भयो]। अनि फेरि पिता-माता-दुवैले वहाँलाई हृदयमा लगाएर सुन्दर शिक्षाअर्ति र आशीष दिए ॥ ५ ॥ ६ ॥

कहति न सीय सकुचि मन माहीं ❀ इहाँ बसब रजनी भल नाहीं ॥ ७ ॥
लखि रुख रानि जनायेउ राऊ ❀ हृदय सराहत सीलु सुभाऊ ॥ ८ ॥

सीताजीले मनमा संकोच हुनाले “राती यहाँ वस्नु ठीक छैन” भन्न शक्नु भएन ॥ ७ ॥ रानी (सुनयना) ले सीताजीको आशय ताडेर मनैमनले वहाँका शीलस्वभावको प्रशंसा गरेर सीताजीको आशय राजालाई सूचन गरिन् ॥ ८ ॥

दोहा--बार बार मिलि भेंटि सिय, विदा कीन्हि सनमानि ।
कही समय सिर भरत गति, रानि सुबानि सयानि ॥२८८॥

वारंवार सीताजीसँग भेटेर सन्मान गरीकन विदा गरे। चलाक मधुरभाषिणी सुनयनारानीले मौका पारेर भरतको हाल भलीभाँति [एकएकगरेर] सुनाइन् ॥ २८८ ॥

चौ०-सुनि भूपाल भरत व्यवहारू ❀ सोन सुगंध सुधा ससि सारू ॥ १ ॥
मूँदे सजल नयन पुलके तन ❀ सुजसु सराहन लगे मुदित मन ॥ २ ॥

राजाजनकले सुनमा-असल-सुगन्ध-जस्तो चन्द्रमामा असल-अमृतजस्तो भरतको व्यवहार सुनेर अश्रुपूर्ण-भएका नजर वन्द गरे, शरीरमा रोमाञ्च भयो, मनमा आनन्दित भएर भरतका सुयशको सराहना गर्न लागे ॥ १ ॥ २ ॥

सावधान सुनु सुमुखि! सुलोचनि! ❀ भरतकथा भव-बंध-विमोचनि ॥ ३ ॥
धरम राजनय ब्रह्मविचारू ❀ इहाँ जथामति मोर प्रचारू ॥ ४ ॥
सो मति मोरि भरत महिमाहीं ❀ कहै काह, छलि छुअति न छाहीं ॥ ५ ॥
विधि गनपति अहिपति सिवसारद ❀ कवि कोविद बुध बुद्धिविसारद ॥ ६ ॥
भरत चरित कीरति करतूती ❀ धरम-सील गुन विमल विभूती ॥ ७ ॥
ससुझत सुनत सुखद सब काहू ❀ सुचि सुरसरि रुचि निदर सुधाहू ॥ ८ ॥

“हेसुमुखि ! हेसुनयने ! सावधान भएर संसारबन्धन फुकाउने भरतकथा सुन, ॥३॥ धर्म, राजनीति, ब्रह्मविचार यति तीनकुरामा बुद्धिको अनुसार मेरो प्रचार (प्रवेश) छ [बुद्धिअनुसार यी ३ कुरा म जान्दछु] त्यो मेरी बुद्धि भरतका महिमाको वर्णन ता के गर्ली ? छलले [झुक्याएर] त्यो महिमाको छाया छुन पनि शक्तिन ॥ ४ ॥ ५ ॥

ब्रह्मा, गणेश, शेष, शिव, शारदा, कवि, विद्वान्, चतुर-बुद्धिमान्, यी सवैलाई भरतका चरित्र-कीर्ति-कर्म-धर्म-शील-निर्मल-गुण, ईंकुरा संझदा, सुन्दा, सुखदायक छन्, इनै-कुरा शुद्धताले गङ्गाजीलाई, रुचिले (स्वादले) अमृतलाई अनादर गर्दछन् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा–निरवधि गुन निरुपम पुरुषु, भरतु भरतसम जानि ।
कहिअ सुमेरु कि सेर सम, कवि-कुल-मति सकुचानि ॥२८९॥

भरतजी निरवधिगुण (अनन्तगुण भएका) निरुपमपुरुष (उपमा न भएका पुरुष) छन्, भरतसमान भरतै छन् [संसारमा भरतजस्तो कोही छैन] यो जानेर कवीश्वरहरूकी बुद्धि (सुमेरुपर्वतको वर्णन गर्नुपरेमा) सुमेरुपर्वत १ सेरजत्रो (धार्नीको तृतीयांशजत्रो) छ भन्दा जत्तिको संकुचित हुन्छे, भरतको तुल्य यो छ भन्दा त्यत्तिकै संकुचित हुनेछ ॥२८९॥

चौ०–अगम सवहिं वरनत वरबरनी ❀ जिमि जलहीन मीन गमु धरनी ॥ १ ॥
भरत अमित महिमा सुनु रानी ! ❀ जानहिं रामु न सकहिं वखानी ॥ २ ॥

जस्तै माछालाई पानीनभएका स्थानमा हिंडाई अगम छ- त्यस्तै कवीश्वरहरूकी वर्णनवाणीलाई भरतको महिमा अगम छ ॥ १ ॥ रानि ! सुन, भरतको अमित (अनन्त) महिमालाई रामचन्द्रजी जान्नुहुन्छ, वहाँ पनि वयान गर्न ता शक्नुहुन्न ॥ २ ॥

वरनि सप्रेम भरत अनभाऊ ❀ तियजिय की रुचि लखि कह राऊ ॥ ३ ॥
वहु रहिं लषनु, भरतु, वन जाहीं ❀ सव कर भल सवके मन माहीं ॥ ४ ॥
देवि ! परंतु भरत रघुवरकी ❀ प्रीतिप्रतीति जाइ नहिं तरकी ॥ ५ ॥
भरतु अवधि सनेह ममता की ❀ जद्यपि राम सींव समता की ॥ ६ ॥
परमारथ स्वारथ सुख सारे ❀ भरत न सपनेहुँ मनहुँ निहारे ॥ ७ ॥
साधन सिद्धि रामपग नेहू ❀ मोहि लखि परत भरतमत एहु ॥ ८ ॥

राजाजनकले प्रेमका साथ भरतको प्रभाव वर्णन गरे पछि रानीका मनको इरादा थाहा पाएर भन्न लागे—“लक्ष्मणजी अयोध्या फर्कून्, भरत वन जाऊन्, सवैका मनमा यस्तै छ, भलाई पनि यसैमा छ ॥ ३ ॥ ४ ॥ [तर] भरतको र रामचन्द्रको प्रीति प्रतीतिको तर्क गर्न एनि शकिदैन (अगमछ) ॥ ५ ॥ यद्यपि रामजी समदर्शिताको सीमा (हद) हुनु हुन्छ, तथापि भरतजी प्रेम र ममताकोअवधि (हद] हुनुहुन्छ, [प्रेम र ममताले समतालाई जित्ने संभव पनि छ] ॥ ६ ॥ भरतजीले स्वार्थ-सुख-र परमार्थसुखलाई समेत सपनामा पनि मनले चिताउनु भएको छैन, ॥ ७ ॥ “रामचन्द्रजीका चरणमा प्रेम लाग्नुनै सकलसाधनको सिद्धि हो” भरतको मत मलाई यस्तो मालूम पर्दछ ॥ ८ ॥

दोहा–भोरेहुँ भरत न पेलिहहिं, मनसहुँ रामरजाई ।
करिअ न सोच सनेहवस, कहेउ भूप विलखाइ ॥२९०॥

जनकराजाले प्रेमले विह्वल भएर, “भरतजी मनले पनि भुलेर (झुक्कियेर) पनि रामजीको आज्ञालाई उल्लंघन गर्नुहुने छैन, प्रेमवश भएर अफसोस नगर” भने ॥ २९० ॥

चौ०-राम-भरत गुन गनत सप्रीति ❀ निसि दंपतिहिं पलकसम वीती ॥ १ ॥
राजसमाज प्रात जुग जागे ❀ न्हाइ न्हाइ सुर पूजन लागे ॥ २ ॥

रामजी-र भरतजीका-गुणलाई गन्दा-गन्दै राजा-र-रानीको त्यो रात वित्यो ॥ १ ॥
दुवैराजाका-समाज विहान जागा भए, नुहाई धुवाई देवताको पूजा गर्न लागे ॥ २ ॥

गे नहाइ गुरु पहिं रघुराई ❀ बंदि चरन वोले रुख पाई ॥ ३ ॥
नाथ ! भरतु पुरजन महतारीं ❀ सोकविकल वनवास दुखारी ॥ ४ ॥
सहितसमाज राउ मिथिलेसू ❀ बहुत दिवस भए सहत कलेसू ॥ ५ ॥
उचित होइ सोइ कीजिअ नाथा ! ❀ हित सवही कर रउरे हाथा ॥ ६ ॥

रघुनाथजी पनि स्नान गरेर गुरुका समीप जानुभयो र चरणमा प्रणाम गरीकन
गुरुको आशय पाएर वोल्नुभयो ॥ ३ ॥ "हेनाथ ! भरत, माताजीहरू, नगरनिवासीहरू, सवै
जना शोकले व्याकुल छन्, वनमा वस्नाले दुःखित छन् ॥ ४ ॥ महाराजा-मिथिलाधिराज-पनि
समाजसहित तकलीफ सहि-रहनु भएको छ, धेरै दिन भए ॥५॥ हेनाथ ! जो मुनासिव छ, त्यही
गर्नुहोस्, सवैको हित तपाईंको हातमा छ" ॥ ६ ॥

अस कहि अति सकुचे रघुराऊ ❀ मुनि पुलके लखि सीलु सुभाऊ ॥ ७ ॥
तुम्ह विनु राम ! सकल सुख साजा ❀ नरकसरिस दुहुँ राज समाजा ॥ ८ ॥

यसो भनेर रघुनाथजी संकुचित हुनुभयो, वहाँको शीलस्वभाव देख्ता वशिष्ठ
मुनि रोमाञ्चित भए ॥ ७ ॥ [उनले भने कि] "हेराम ! तपाईं-विना दुवैतर्फका राजाको
समाजका सकल सुखका सामग्री नरकतुल्य छन् ॥ ८ ॥

दोहा-प्रान प्रानके, जीव के जिव, सुख के सुख राम ।
तुम्ह तजि तात ! सुहातगृह, जिन्हहिं तिन्हहिं विधि वाम ॥२९१॥

सुखका सुख, हुनु हुन्छ । प्यारे ! बाबू !
हेराम ! तपाईं प्राणका प्राण, जीवका जीव, भएको हो ॥२९१॥
राम ! तपाईं लाई छाडेर जसलाई घर मन पर्छ तिनका उपर दैव विपरीत

चौ०-सो सुख धरमु करमु जरि जाऊ ❀ जहँ न राम-पद-पंकज भाऊ ॥ १ ॥
जोग कुजोगु ग्यान अग्यानू ❀ जहँ नहिं रामपेम परधानू ॥ २ ॥
तुम्ह विनु दुखी सुखी तुम्ह तेही ❀ तुम्ह जानहु जिय जो जेहि केही ॥ ३ ॥
राउर आयसु सिर सवही के ❀ विदित कृपालहिं गति सव नीके ॥ ४ ॥

---

(१) "कुनै-प्राणीपनि प्राणले र अपानले वाँच्तैन, अर्कैकोही चीजले तिनीहरू वाँच्तछन्, जुन-
चीजका आधारमा प्राण-र-अपान अडेका छन्, त्यही वस्तु (ब्रह्म) प्राणको प्राण हो चक्षुको चक्षु हो
श्रोत्रको श्रोत्रहो " इत्यादि उपनिषत्मा वतायेका कुरा यो दोहावाट झल्कन्छन् ।

न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन ।
इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ......प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुः......॥ इत्यादि

आपु आश्रमहिं धारिअ पाऊ ❀ भयेउ सनेहसिथिल मुनिराऊ ॥ ५ ॥
करि प्रनामु तव राम सिधाए ❀ रिषि धरि धीर जनक पहिं आए ॥ ६ ॥

जसमा रामचन्द्रजीका चरणको प्रेम छैन, त्यस्ता ती सुख-धर्म-कर्ममा मा आगो सल्कोस् ॥ १ ॥ जहाँ रामको प्रेम प्रधान छैन, त्यो योग होइन कुयोग हो, त्यो ज्ञान होइन अज्ञान हो ॥ २ ॥ तपाईं विना-सवै दुःखी हुन्छन्, तपाईंवाट सवै सुखी हुन्छन्, जसका मनमा जो कुछ छ तपाईं जान्नु हुन्छ ॥३॥ तपाईंको आज्ञा सवैका शिरऊपर छ, दीनदयाल-तपाईंलाई सवैको गति जाहेर छ ॥ ४ ॥ अव तपाईं आफ्ना-आश्रममा पाल्लुहोस, ” यति भन्दा-भन्दै मुनीश्वर वसिष्ठजी प्रेमले शिथिल भए ॥ ५ ॥ अनी-रामचन्द्रजी गुरुलाई प्रणाम गरेर पाल्नु भयो । वसिष्ठमुनि धैर्य धारण गरेर जनकराजाका समीप गए ॥ ६ ॥

राम वचन गुरु नृपहिं सुनाए ❀ सील सनेह सुभाय सुहाए ॥ ७ ॥
महाराज ! अब कीजिअ सोई ❀ सबकर धरम सहित हित होई ॥ ८ ॥

गुरुवसिष्ठले शीलस्वभाव र प्रेमले, सुन्दर-भएका-रामजीका वचन राजाजनकलाई सुनाए र, भनेकी—“महाराज ! अव जसमा सवैको धर्मसहित हित हुन्छ त्यही-काम गर्नुपर्दछ ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा—ग्यान निधान सुजान सुचि, धरमधीर नरपाल ।
तुम्ह बिनु असमंजस समन, को समरथ एहिकाल ॥२९२॥

राजन् ! तपाईं ज्ञानका निधान, बुद्धिमान्, पवित्र, धर्ममा स्थिर, हुनुहुन्छ, ऐले तपाईं वाहेक यो-असमंजस (गहारो = असजिलो) टार्न को शक्त छ ?” ॥ २९२ ॥

चौ०-सुनि मुनि वचन जनक अनुरागे ❀ लखि गति ज्ञानुं विरागु विरागे ॥ १ ॥
सिथिल सनेह गुनत मनमाहीं ❀ आए इहाँ कीन्ह भल नाहीं ॥ २ ॥

वसिष्ठमुनिको वचन सुनेर राजाजनक प्रेममा डुबे, तिनको त्यो गति देख्ता ज्ञान र वैराग्य पनि विरक्त भए (शिथिल भए) ॥ १ ॥ स्नेहशिथिल भएर जनक मनमनमा “यहाँ आउन असल गरिएन, [विनसित्ति आइएछ]” यस्तो विचार गर्नलागे ॥ २ ॥

रामहिं राय कहेउ वन जाना ❀ कीन्ह आपु प्रिय प्रेम प्रमाना ॥ ३ ॥
हम अब वन तें वनहिं पठाई ❀ प्रमुदित फिरब विवेक बड़ाई ॥ ४ ॥

“राजा-दशरथले रामजीलाई वन जाने आज्ञा दिनुभयो ता पनि आफ्नु प्रेमलाई प्रमाण (सच्चा) गर्नुभयो ॥ ३ ॥ अव म रामजीलाई वनवाट वन पठाएर खुशीसाथ ज्ञानलाई वढाएर फर्कने भएँ [मेरो ज्ञानलाई धिक्कार छ !].॥ ४ ॥

तापस मुनि महिसुर सुनि देखी ❀ भए प्रेम वस विकल विसेखी ॥ ५ ॥
समउ समुझि धरि धीरज राजा ❀ चले भरत पहिं सहित समाजा ॥ ६ ॥

तपस्वी, मुनि, ब्राह्मणहरु, जनकको त्यो हाल देख्ता सुन्दा प्रेमवश भएर ज्यादैनै

व्याकुल भए ॥ ५ ॥ राजा-जनक समयको विचार राखेर धैर्य धारण गरीकन समाजसहित भएर भरतजीका समीप गए ॥ ६ ॥

भरत आइ आगे भइ लीन्हे ❀ अवसर सरिस सुआसन दीन्हे ॥ ७ ॥
तात ! भरत ! कह तिरहुतिराऊ ❀ तुम्हहिं विदित रघुवीर सुभाऊ ॥ ८ ॥

भरतजीले अगाडि आएर उनलाई लैजानु भयो र मौका-अनुसारको उत्तम आसन दिनुभयो ॥ ७ ॥ तिरहूँतदेशाधिपति-जनकले भने कि-"हे तात ! तपाईंलाई रघुवीरको स्वभाव विदित छ ॥ ८ ॥

दोहा—राम सत्यव्रत धरम रत, सबकर सीलु सनेहु ।
संकट सहत सँकोच वस, कहिअ जो आयसु देहु ॥२९३॥

रामचन्द्रजी सत्यवादी, धर्मपरायण हुनाले सवैका शील-र-प्रेमका कारणले संकोच का साथ तकलीफ सहीरहनुभएको छ, अब जो आज्ञा हुन्छ होस् ॥ २९३ ॥

चौ०-सुनितन पुलकिनयन भरिवारी ❀ बोले भरतु धीर धरि भारी ॥ १ ॥
प्रभु प्रिय पूज्य पितासम आपू ❀ कुल-गुरु-सम हित माय न बापू ॥ २ ॥
कौसिकादि मुनि सचिवसमाजू ❀ ग्यान-अम्बु-निधि आपुन आजू ॥ ३ ॥
सिसु सेवकु आयसु-अनुगामी ❀ जानि मोहि सिख देइअ स्वामी ! ॥ ४ ॥

यो वचन सुन्दा भरतजीका शरीरमा रोमाञ्च, नजरमा प्रेमजल भरियो, ठूलो धैर्य धारण गरेर वहाँले भन्नुभयो—"महाराज ! हजुर मेरा प्रभु, प्रिय पूज्य पितृतुल्य हुनुहुन्छ ! कुलगुरुवसिष्ठजी-समान हितकारी ता मेरी माता र मेरा पिता पनि हुनुहुन्न ॥ १ ॥ २ ॥ ज्ञानसागर भएका विश्वामित्र-आदि गरेका मुनिवर्ग र मन्त्रिमण्डलहरू आज आफैं एकत्र भएका छन् ॥ ३ ॥ प्रभु ! मलाई बालक सेवक आज्ञापालक जानेर शिक्षा दिनुपर्दछ ॥ ४ ॥

एहि समाज थल बूझब राउर ❀ मौन मलिन मैं बोलब बाउर ॥ ५ ॥
छोटे बदन कहौं बड़ि बाता ❀ छमब तात ! लखि वाम विधाता ॥ ६ ॥

यस्तो यो समाजमा हजुर म-सँग सोध्नुहुन्छ, लाटो मलिनमन भएको म उल्ल बोल्दछु, सानुमुखले ठूलो कुरा गर्दछु, दैव विपरीत भएको वेला देखेर क्षमा गर्नुहोला ॥५॥६॥

आगम निगम प्रसिद्ध पुराना ❀ सेवाधरमु कठिन जगु जाना ॥ ७ ॥
स्वामि-धरम स्वारथहिं विरोधू ❀ बैरु अंध प्रेमहिं न प्रबोधू ॥ ८ ॥

सेवाधर्म अत्यन्त-कठिन[1] छ भनेर वेद·शास्त्रपुराणमा लेखिएको प्रसिद्ध छ, त्यो-

---

(१) मौन लिएर रहँदा कस्तो लाटो ? कस्तो कपटी ? इत्यादि भन्दछन्, खुब बोल्दा गफ्फी बताहा-फटाहा-वकवादी इत्यादि भन्दछन्, नगीचै वस्न जाँदा कस्तो बढेको ? कस्तो धृष्ट ? भन्दछन्, टाढै वस्ता कस्तो शर्मिन्दा ? कस्तो वेसोमती कस्तो जङ्गली ? इत्यादि भन्दछन्, सहनशील हुँदा कस्तो लाच्छी ? कस्तो लूते ? कस्तो नामर्द ? इत्यादि भन्दछन्, अर्घेली न सहँदा कस्तो वेऔकातको कस्तो छूचो ? कस्तो

कुरा जगत्ले अनुभव गरेको पनि छ। स्वामिधर्म (मालीकसँग गर्नुपर्ने व्यवहार) र स्वार्थ (आफ्नु मतलव) को परस्पर विरोध छ, वैरभावले अन्धो भएकालाई प्रेमको ज्ञान हुँदैन [वैरभाव र प्रेमभावकोजस्तै स्वामिधर्मको र स्वार्थको परस्पर विरोध छ] ॥७॥८॥

दोहा–राखि रामरुख धरमुव्रतु, पराधीन मोहि जानि।
सवके संमत सर्वहित, करिअ पेम पहिचानि ॥२९४॥

तपाईंहरू मलाई पराधीन [जसोभने पनि मान्ने] जानेर, रामजीको आशय, धर्म, नियम, यी ३ कुरालाई वचाईकन प्रेमको पहिचान गरीकन सवैलाई हित हुने, सवैले मंजूरी गर्ने काम गर्नुहोस्" ॥ २९४ ॥

चौ०-भरत वचन सुनि देखि सुभाऊ ❀ सहित समाज सराहत राऊ ॥ १ ॥
सुगम अगम मृदु मंजु कठोरे ❀ अरथ अमित अति आखर थोरे ॥ २ ॥

भरतजीका वचन सुनेर वहाँको स्वभाव देखेर समाजसहित राजाजनकले तारीफ गरे। भरतजीका ती वचन सुगम भईकन अगम थिए [सुन्दा सरल थिए वुझ्दा गहिरा थिए] नरम र राम्रा भईकन कठोर थिए। ती वचनको अर्थ अपार अनन्त थियो, अक्षर भने थोरै थिए ॥ १ ॥ २ ॥

ज्यों मुखु मुकुरु, मुकुरु निजपानी ❀ गहि न जाइ अस अद्भुत वानी ॥३॥
भूप भरतु मुनि साधु समाजू ❀ गे जहँ विबुध-कुमुद-द्विज-राजू ॥४॥

जस्तै मुख ऐनामा, ऐना आफ्ना हातमा हुँदा पनि पक्डन सकिदैन, त्यस्तै भरतको वाणी अद्भुत थिई [त्यसको मतलव अतिगूढ थियो] ॥ ३ ॥ अनि राजाजनक, भरत, वसिष्ठ, साधुसन्त यिनका समाज, देवतारूपी चन्द्रकमलको प्रफुल्लता गर्नलाई चन्द्रमा स्वरूप भएका रामचन्द्रजो जहाँ हुनुहुन्थ्यो वहाँ गए ॥ ४ ॥

सुनि-सुधि सोच विकल सब लोगा ❀ मनहुँ मीनगन नवजल-जोगा ॥ ५ ॥
देव प्रथम कुल-गुर-गति देखी ❀ निरखि विदेह सनेह बिसेखी ॥ ६ ॥
राम-भगति-मय भरतु निहारे ❀ सुर स्वारथी हहरि हिय हारे ॥ ७ ॥
सव कोउ राम प्रेममय पेखा ❀ भए अलेख सोचवस लेखा ॥ ८ ॥

यो खवर पाएर सवैजना नयाँ-वर्षाती पानीको संजोग पर्दा माछा छट्पटाएझैं छट्पटाएर व्याकुल भए ॥ ५ ॥ देवताहरूले वसिष्ठको गति (प्रेमव्याकुलता) देखे, अनि

अकुलीन ? इत्यादि भन्दछन्, यो-सेवाधर्म अतिकठिन छ, यसको पालन गर्न योगिराजहरूलाई-पनि मुश्किल पर्दछ, भनि नीतिशास्त्रले भनेको छ—

मौनान्मूकः प्रवचनपटुर्वातुलो जल्पको वा
धृष्टः पार्श्वे वसति नियतं दूरतस्त्वप्रगल्भः।
क्षान्त्या भीरुर्यदि न सहते प्रायशो नाभिजातः
सेवाधर्मः परमगहनो योगिनामप्यगम्यः ॥

जनकर जीको विशेष स्नेह देखे ॥ ६ ॥ रामजीका भक्तिमा तल्लीन भएका भरतजीलाई देखेर
स्वार्थी देवताहरू हड्बडाये, मनमा हरेस खाए [यसरी हत्येहाल्ने यिनीहरूलाई छाडेर
रामजी जगल जानेछैनन् , रावणवध हुने छाँट् बुझियेन, भनेर नाउम्मेद भए] ॥ ७ ॥ देवता-
हरूले जब अरू सबैलाई पनि रामजीका प्रेममा तन्मय भएका देखे, अनि ता ती-देवताको जो
अवस्था भयो त्यो लेख्न शकिंदैन [अवर्णनीय व्याकुलता भयो] ॥ ८ ॥

दोहा—रामु सनेह सकोच बस, कह ससोच सुरराजु ।
रचहु प्रपंचहिं पंच मिलि, नाहिं त भयेउ अकाजु ॥२९५॥

देवताका-राजा इन्द्र सोचका वश भएर भन्नलागे—"रामजी स्नेह र संकोच
(मुलाहिजा) का वश पर्नुभयो, अब हामी सबै पंच मिलेर केही प्रपञ्च (छलकपट = षड्-
यन्त्र) गरौं, नत्र भने काम बरबाद भयो ॥ २९५ ॥

चौ०—सुरन्ह सुमिरि सारदा सराही ❀ देवि ! देव सरनागत पाही ॥ १ ॥
फेरि भरतमति करि निजमाया ❀ पालु बिबुधकुल करि छलछाया ॥ २ ॥

देवताहरूले सरस्वतीको स्मरण गरे [ऊ आइन्] अनि स्तुति गरेर— 'देवि ! हामी
शरणागत छौं, रक्षा गर्नुहोस् , आफ्ना मायाले भरतका बुद्धि फेरि दिनुहोस् र अलीकति
छल गरेर पनि देवसमूहको रक्षा गर्नुहोस्" [भनि प्रार्थना गरे] ॥ १ ॥ २ ॥

बिबुध बिनय सुनि देवि सयानी ❀ बोली सुर स्वारथ जड़ जानी ॥ ३ ॥
मो सन कहहु भरत-मति फेरू ❀ लोचन सहस न सूझ सुमेरू ॥ ४ ॥
बिधि हरिहर माया बड़ि भारी ❀ सोउ न भरतमति सकै निहारी ॥ ५ ॥
सो मति मोहि कहत करु भोरी ❀ चंदिनि कर कि चंड कर चोरी ॥ ६ ॥
भरतहृदय सिय-राम-निवासू ❀ तहँ कि तिमिरि जहँ तरनि प्रकासू ॥ ७ ॥
असकहि सारद गइ बिधिलोका ❀ बिबुध बिकल निसि मानहुँ कोका ॥ ८ ॥

चतुर-सरस्वतीले विन्तीभाउ सुनेपछि देवतालाई स्वार्थले जड भएका जानेर भनिन्-
"भरतको बुद्धि फेरिदेउ (बदलि-देउ) भनि मसँग भन्दछौ, हजार-हज्जार आँखा हुँदा-पनि
सुमेरु देख्तैनौ [निमीहरूलाई धन्यवाद छ] ॥ ३ ॥ ४ ॥ मेरो ता के कुरा ब्रह्मा-विष्णु महेश्वर
ले ठूलो माया (कपट) गरे भने-पनि त्यो-मायाले भरतकी-बुद्धिलाई हेर्न सम्म पनि शक्तिन,
फेर्न के शक्ली ? ॥ ५ ॥ त्यही-भरतकी-बुद्धिलाई लाटी पारिदेउ भन्दछौ ? लौ भन चन्द्रिकाले
चन्द्रमा का किरण चोर्न शक्तछे ? ॥ ६ ॥ भरतजीका हृदयमा सीताजी र श्रीरामजीको निवास
छ, जहाँ सूर्यको प्रकाश छ, त्यहाँ अन्धकार रहन्छ र ? ॥ ७ ॥ यस्तो बोलेर सरस्वती ब्रह्म-
लोकतर्फ गइन्, देवताहरू रातीका-चक्रवाक (चखेवा) जस्तै व्याकुल भए ॥ ८ ॥

दोहा—सुर स्वारथी मलीन मन, कीन्ह कुमन्त्र कुठाटु ।
रचि प्रपंचु माया प्रबल, भय भ्रम अरति उचाटु ॥२९६॥

स्वार्थी (मतलवी) र मलिन मन भएका देवताले खराब सल्लाह गरेर कुठाट

कुरा जगत्ले अनुभव गरेको पनि छ। स्वामिधर्म (मालीकसँग गर्नुपर्ने व्यवहार) र स्वार्थ (आफ्नु मतलब) को परस्पर विरोध छ, वैरभावले अन्धो भएकालाई प्रेमको ज्ञान हुँदैन [वैरभाव र प्रेमभावकोजस्तै स्वामिधर्मको र स्वार्थको परस्पर विरोध छ] ॥७॥८॥

दोहा–राखि रामरुख धरमुब्रतु, पराधीन मोहि जानि।
सवके संमत सर्वहित, करिअ पेम पहिचानि ॥२९४॥

तपाईंहरू मलाई पराधीन [जसोभने पनि मान्ने] जानेर, रामजीको आशय, धर्म, नियम, यी ३ कुरालाई वचाईकन प्रेमको पहिचान गरीकन सवैलाई हित हुने, सवैले मंजूरी गर्ने काम गर्नुहोस्" ॥ २९४ ॥

चौ०-भरत वचन सुनि देखि सुभाऊ ❀ सहित समाज सराहत राऊ ॥ १ ॥
सुगम अगम मृदु मंजु कठोरे ❀ अरथ अमित अति आखर थोरे ॥ २ ॥

भरतजीका वचन सुनेर वहाँको स्वभाव देखेर समाजसहित राजाजनकले तारीफ गरे। भरतजीका ती वचन सुगम भईकन अगम थिए [सुन्दा सरल थिए वुझ्दा गहिरा थिए] नरम र राम्रा भईकन कठोर थिए। ती वचनको अर्थ अपार अनन्त थियो, अक्षर भने थोरै थिए ॥ १ ॥ २ ॥

ज्यों मुखु मुकुरु, मुकुरु निजपानी ❀ गहि न जाइ अस अद्‌भुत वानी ॥३॥
भूप भरतु मुनि साधु समाजू ❀ गे जहँ विबुध-कुमुद-द्विज-राजू ॥४॥

जस्तै मुख ऐनामा, ऐना आफ्ना हातमा हुँदा पनि पक्डन सकिदैन, त्यस्तै भरतको वाणी अद्‌भुत थिई [त्यसको मतलब अतिगूढ थियो] ॥ ३ ॥ अनि राजाजनक, भरत, वसिष्ठ, साधुसन्त यिनका समाज, देवतारूपी चन्द्रकमलको प्रफुल्लता गर्नलाई चन्द्रमा स्वरूप भएका रामचन्द्रजी जहाँ हुनुहुन्थ्यो वहाँ गए ॥ ४ ॥

सुनि-सुधि सोच विकल सब लोगा ❀ मनहुँ मीनगन नवजल-जोगा ॥ ५ ॥
देव प्रथम कुल-गुर-गति देखी ❀ निरखि विदेह सनेह बिसेखी ॥ ६ ॥
राम-भगति-मय भरतु निहारे ❀ सुर स्वारथी हहरि हिय हारे ॥ ७ ॥
सव कोउ राम प्रेममय पेखा ❀ भए अलेख सोचवस लेखा ॥ ८ ॥

यो खवर पाएर सवैजना नयाँ-वर्षाती पानीको संजोग पर्दा माछा छट्पटाएझैं छट्पटाएर व्याकुल भए ॥ ५ ॥ देवताहरूले वसिष्ठको गति (प्रेमव्याकुलता) देखे, अनि

अकुलीन ? इत्यादि भन्दछन्, यो-सेवाधर्म अतिकठिन छ, यसको पालन गर्न योगिराजहरूलाई-पनि मुश्किल पर्दछ, भनि नीतिशास्त्रले भनेको छ—

मौनान्मूकः प्रवचनपटुर्वातुलो जल्पको वा
धृष्टः पार्श्वे वसति नियतं दूरतस्त्वप्रगल्भः।
क्षान्त्या भीरुर्यदि न सहते प्रायशो नाभिजातः
सेवाधर्मः परमगहनो योगिनामप्यगम्यः ॥

जनकर जीको विशेष स्नेह देखे ॥ ६ ॥ रामजीका भक्तिमा तल्लीन भएका भरतजीलाई देखेर स्वार्थी देवताहरू हड्वडाये, मनमा हरेस खाए [यसरी हत्येहाल्ने यिनीहरूलाई छाडेर रामजी जगल जानेछैनन् , रावणवध हुने छाँट् वुझियेन, भनेर नाउम्मेद भए] ॥ ७ ॥ देवताहरूले जव अरू सवैलाई पनि रामजीका प्रेममा तन्मय भएका देखे, अनि ता ती-देवताको जो अवस्था भयो त्यो लेख्न शकिदैन [अवर्णनीय व्याकुलता भयो] ॥ ८ ॥

दोहा–रामु सनेह सकोच बस, कह ससोच सुरराजु ।
रचहु प्रपंचहिं पंच मिलि, नाहिं त भयेउ अकाजु ॥२९५॥

देवताका-राजा इन्द्र सोचका वश भएर भन्नलागे—"रामजी स्नेह र संकोच (मुलाहिजा) का वश पर्नुभयो, अव हामी सवै पंच मिलेर केही प्रपञ्च (छलकपट = षड्यन्त्र) गरौं, नत्र भने काम वरवाद् भयो ॥ २९५ ॥

चौ०–सुरन्ह सुमिरि सारदा सराही ❀ देवि ! देव सरनागत पाही ॥ १ ॥
फेरि भरतमति करि निजमाया ❀ पालु बिबुधकुल करि छलछाया ॥ २ ॥

देवताहरूले सरस्वतीको स्मरण गरे [ऊ आइन्] अनि स्तुति गरेर— 'देवि ! हामी शरणागत छौं, रक्षा गर्नुहोस् , आफ्ना मायाले भरतका वुद्धि फेरि दिनुहोस् र अलीकति छल गरेर पनि देवसमूहको रक्षा गर्नुहोस्" [भनि प्रार्थना गरे] ॥ १ ॥ २ ॥

बिबुध बिनय सुनि देवि सयानी ❀ बोली सुर स्वारथ जड़ जानी ॥ ३ ॥
मो सन कहहु भरत-मति फेरू ❀ लोचन सहस न सूझ सुमेरू ॥ ४ ॥
बिधि हरिहर माया बड़ि भारी ❀ सोउ न भरतमति सकै निहारी ॥ ५ ॥
सो मति मोहि कहत करु भोरी ❀ चंदिनि कर कि चंड कर चोरी ॥ ६ ॥
भरतहृदय सिय–राम–निवासू ❀ तहँ कि तिमिरि जहँ तरनि प्रकासू ॥ ७ ॥
असकहि सारद गइ बिधिलोका ❀ बिबुध बिकल निसि मानहुँ कोका ॥ ८ ॥

चतुर-सरस्वतीले विन्तीभाउ सुनेपछि देवतालाई स्वार्थले जड भएका जानेर भनिन्-"भरतको वुद्धि फेरिदेउ (वदलि-देउ) भनि मसँग भन्दछौ, हजार-हज्जार आँखा हुँदा-पनि सुमेरु देख्तैनौ [निमीहरूलाई धन्यवाद छ] ॥ ३ ॥ ४ ॥ मेरो ता के कुरा ब्रह्मा-विष्णु महेश्वरले ठूलो माया (कपट) गरे भने-पनि त्यो-मायाले भरतकी-वुद्धिलाई हेर्न सम्म पनि शक्तिन, फेर्न के शक्ली ? ॥ ५ ॥ त्यही-भरतकी-वुद्धिलाई लाटी पारिदेउ भन्दछौ ? लौ भन चन्द्रिकाले चन्द्रमा का किरण चोर्न शक्तछे ? ॥ ६ ॥ भरतजीका हृदयमा सीताजी र श्रीरामजीको निवास छ, जहाँ सूर्यको प्रकाश छ, त्यहाँ अन्धकार रहन्छ र ? ॥ ७ ॥ यस्तो वोलेर सरस्वती ब्रह्मलोकतर्फ गइन्, देवताहरू रातीका-चक्रवाक (चखेवा) जस्तै व्याकुल भए ॥ ८ ॥

दोहा–सुर स्वारथी मलीन मन, कीन्ह कुमन्त्र कुठाटु ।
रचि प्रपंचु माया प्रबल, भय भ्रम अरति उचाटु ॥२९६॥

स्वार्थी (मतलवी) र मलिन मन भएका देवताले खराव सल्लाह गरेर कुठाट

(प्रपंच) रचे, [कस्तो प्रपञ्च भने ?] तिनले आफ्ना प्रबल मायाले, भय भ्रम, अरति (बेचैनी) उच्चाटन (चित्तचाञ्चल्य) उत्पन्न गराए ॥ २९६ ॥

चौ०–करि कुचालि सोचत सुरराजू ❀ भरत हाथ सबु काजु अकाजू ॥ १ ॥
गए जनक रघुनाथ समीपा ❀ सनमाने सब रबिकुल दीपा ॥ २ ॥

इन्द्र यस्तो कुचाल गरेर, अब भरतका हातमा कार्य सिद्धि र कार्यहानि छ भन्ने विचार गर्नलागे [भरतबाहेक सबैका मनमा भय, भ्रम, अरति, उच्चाटन पैदा भयो अरुता अब अयोध्यातर्फै जाने कोशीस गर्लान्, भरतका ऊपर माया चल्दैन, इनले के के गर्नें हुन्? हाम्रो काम बन्ने हो कि ? बिग्रने हो ? भन्नेविचार गर्न लागे] त्यसैबेलामा जनकराजा रघुनाथ जीका समीप पुगे। रघुनाथजीले सबैलाई सन्मान गर्नुभयो ॥ १ ॥ २ ॥

समय समाज धरम अबिरोधा ❀ बोले तब रघु–बंस पुरोधा ॥ ३ ॥
जनक भरत संवाद सुनाई ❀ भरत कहाउति कही सुहाई ॥ ४ ॥
तात ! राम जस आयस देहू ❀ सो सबु करै मोर मत एहू ॥ ५ ॥

अनि सूर्यवंशका-पुरोहितजी-वसिष्ठमुनिले समय, समाज, धर्म, यिनको अविरोधी (अनुकूल) वचन बोले, जनक-र-भरतको संवाद पनि सुनाए, भरतजीको सुन्दर-कथन-पनि सुनाए। फेरि उनले भनेकी—"बाबु ! रामचन्द्र ! अब जस्तो आज्ञा दिनुहुन्छ, तदनुसार सबैजना गरौं, मेरो मत यही छ" ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

सुनि रघुनाथ जोरि जुग पानी ❀ बोले सत्य सरल मृदु बानी ॥ ६ ॥
बिद्यमान आपुन मिथिलेसू ❀ मोर कहब सब भाँति भदेसू ॥ ७ ॥
राउर राय रजायसु होई ❀ राउरि सपथ सही सिर सोई ॥ ८ ॥

वसिष्ठको यो वचन सुनेपछि दुई हात जोरेर रामचन्द्रजीले साँचो, सरल, मधुर, वचन बोल्नुभयो—॥ ६ ॥ "गुरुजी ! तपाईं-र-मिथिलाधिराज छँदाछँदैमा मैले बोल्नु सबतरह-बाट बेठीक हो, तपाईं र महाराजा मिथिलाधिपति जो आज्ञा दिनुहोला, त्यसैलाई तपाईंको शपथका साथ सही गरेर शिरउपर गर्नेछु ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा–रामसपथ सुनि मुनि जनकु, सकुचे सभा समेत ।
सकल बिलोकत भरत मुखु, बनै न ऊतरु देत ॥२९७॥

रामचन्द्रको शपथ सुन्दा वसिष्ठमुनि र जनकराजा समाज समेत संकुचित भए। सबैजना भरतजीको मुख हेर्न लागे, उत्तर दिन कसैले शकेन ॥ २९७ ॥

चौ०-सभा सकुचबस भरत निहारी ❀ रामबन्धु धरि धीरज भारी ॥ १ ॥
कुसमउ देखि सनेहु सँभारा ❀ बढ़त बिंधि जिमि घटज निवारा ॥ २ ॥

भरतजीले सारा समाजलाई संकोचवश भएको देखेर रामजीका भाईहुनाले मात्र भारी धैर्य धारण गर्नुभयो [अर्को कोही भए धैर्य रहने थिएन] अनि वहाँले कुसमय

(वेमौका) देखेर बढ्न लागेको प्रेमलाई विन्ध्यांचललाई अगस्त्यमुनिले रोकेझैं रोक्नुभयो ॥ १ ॥ २ ॥

सोक कनकलोचन मति छोनी ❀ हरी विमल-गुन-गन जग जोनी ॥ ३ ॥
भरतविवेक वराह विसाला ❀ अनायास उधरी तेहि काला ॥ ४ ॥

शोकरूपी-हिरण्याक्षदैत्यले गुणगणरूपी-प्रजाको उत्पत्तिकारिणी-भएकी वुद्धिरूपी-पृथ्वीलाई [दैन्यरूपी-सागरमा डुवाई-दिएको थियो] भरतजीको विवेकरूपी महावराहले तत्कालमा विनापरिश्रम त्यो वुद्धिरूपी पृथ्वीको उद्धार गरे ॥ ३ ॥ ४ ॥

करि प्रनामु सब कहँ कर जोरे ❀ राम राउ गुरु साधु निहोरे ॥ ५ ॥
छमब आजु अति अनुचित मोरा ❀ कहौं वदन मृदु वचन कठोरा ॥ ६ ॥

भरतजीले सवैलाई हात जोरेर प्रणाम गर्नुभयो, रामचन्द्रजीको, राजाजनकको, गुरु वसिष्ठको, साधुसन्तहरूको निहोरा (अनुनय) गरेर भन्नुभयो—“आज मेरो भारी अनौचित्य लाई क्षमा गर्नुहोस्, मुख नरम पारेर कठोर वचन बोल्दछु ॥ ५ ॥ ६ ॥

हिय सुमिरी सारदा सुहाई ❀ मानस तें मुखपंकज आई ॥ ७ ॥
विमल-विलेक--धरम-नय-साली ❀ भरतभारती मंजु मराली ॥ ८ ॥

[तुलसीदास भन्दछन्, यति भनेर भरतजीले] हृदयमा संझने वित्तिकै भरतजीका मनरूपी मानससरोवरमा रहने, निर्मलविलेक, धर्म, नीति ई ३ कुराले शोभायमान भएकी सरस्वतीरूपी सुन्दर-हँसी मनरूपी-मानससरोवरवाट भरतजीका मुखरूपी-कमलमा आइपुगी ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा--निरखि विवेक विलोचनन्हि, सिथिल सनेह समाजु ।
करि प्रनामु बोले भरतु, सुमिरि सीय रघुराजु ॥२९८॥

भरतजीले सारासमाजलाई आफ्ना विवेक (ज्ञान) रूपीनेत्रले व्याकुल भएको देख्नुभयो, अनि रामजी-र-सीताजीको स्मरण गरेर सवैलाई प्रणाम गरीकन वोल्नुभयो—॥ २९८ ॥

---

(१) विन्ध्याचल को कथा

अघि कुनैकालमा सुमेरुपर्वतलाई सूर्यले परिक्रमा गरिदिंदा त्यो पर्वत सर्वश्रेष्ठ भइरहेछ, म त्यसलाई परास्त गर्दछु र सर्वोपरि हुन्छु भनेर विन्ध्याचल वढ्न लाग्यो, वढदा वढदा सूर्यको रथ पनि रोकियो, जतापट्टी सूर्यनारायण रोकिएर रहे त्यतापट्टी प्रचंड घामले प्रलय गर्न लाग्यो, अर्कोपट्टी सूर्यको प्रकाश न पुग्दा अन्धकारले र जाडाले प्रलय गर्न लाग्यो, त्रैलोक्यमा हाहाकार मच्चियो, विन्ध्यपर्वतलाई कसैले दमन गर्न शकेन, काशीमा तपस्या गरिरहेका अगस्त्यमुनिको शरण परेर देवताहरूले विन्ध्यपर्वतका उपद्रवको निवारण गरिदिनु होस् भनि प्रार्थना गर्दा अगस्त्यमुनिले त्रैलोक्यको कल्याणका निमित्त काशीवास छाडेर विन्ध्याचल जानु पर्‍यो, रीसले जाज्वल्यमान-भएका-महाप्रभावशाली-अगस्त्यमुनिलाई देख्ता विन्ध्यपर्वत कायल भएर साष्टांगदण्डवत् गर्न पसारियो ! “खवरदार ! म न आउन् ज्याल तैंले नउठनु” भनेर अगस्त्यमुनि दक्षिणदिशापट्टी लागे, विन्ध्याचलपर्वत अघीको-भन्दा-पनि होचो भएर आजसम्म पसारीरहेको छ, सानाले ठूलाको स्पर्धा गर्दा यस्तै नतीजा हुन्छ भनि स्कन्दपुराणमा लेखिएको छ ।

चौ०–प्रभु पितु मातु सुहृद गुर स्वामी ❀ पूज्य परम हित अंतरजामी ॥ १ ॥
सरल सुसाहिबु सील-निधानू ❀ प्रनतपाल सर्वग्य सुजानू ॥ २ ॥
समरथ सरनागत हितकारी ❀ गुनगाहकु अवगुन-अघ हारी ॥ ३ ॥
स्वामि गोसाइंहि सरिस गोसाईं ❀ मोहि समान मैं साँई! दोहाई ॥ ४ ॥

हेप्रभु ! हजुर–पिता, माता, मित्र, समर्थगुरु, पूज्य, परम-हित, अन्तर्यामी, सरल-स्वभाव, उत्तम-मालिक, शील-निवास, भक्तवत्सल, सर्वज्ञ, चतुर, समर्थ, शरणागतहितकारी गुणग्राही, दुगुणहारी पापहारी होइवक्सिन्छ। प्रभु स्वामीजस्तै स्वामी होइवक्सिन्छ, म (नीच) मजस्तै छु, प्रभुको शपथ गरेर भन्दछु ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

प्रभु-पितु-वचन मोहवस पेली ❀ आयेउँ इहाँ समाज सकेली ॥ ५ ॥
जग भल पोच ऊँच अरु नीचू ❀ अमिअ अमरपद, माहुर मीचू ॥ ६ ॥
रामरजाइ मेट मन माहीं ❀ देखा सुना कतहुँ कोउ नाहीं ॥ ७ ॥
सो मैं सव विधि कीन्हि ढिठाई ❀ प्रभु मानी सनेह सेवकाई ॥ ८ ॥

प्रभु ! म मोहवश भएर पिताजीको वचन नाघीकन समाज एकत्र गरेर यहाँ आयें। संसारमा असल कंसल, ऊच, नीच अमृत, अमरपद, विष, मृत्यु, सवै छन् [के गरौं ? आफ्ना इच्छानुसार नहुने रहेछ] ॥ ५ ॥ ६ ॥ परन्तु हजुरको आज्ञालाई जसले मनले-पनि मेट्ला त्यस्तो सकस ता कहीं पनि कुनै-पनि न देखियो न सुनियो ॥ ७ ॥ मैलेभने तिनै (निषिद्ध) सवै धृष्टता गरें, तर-प्रभुले त्यो धृष्टतालाई प्रेम र सेवा संझिवक्सियो ॥ ८ ॥

दोहा–कृपा भलाई आपनी, नाथ कीन्ह भल मोर ।
दूषन भे भूषनसरिस, सुजसु चारु चहुँ ओर ॥२९९॥

प्रभु ! हजुरका कृपाले र हजुरका भलाई (भलो गर्ना) ले मेरो भलो गर्‍यो। मेरा दूषण (दोष) पनि भूषण (गहना) जस्ता भए। चारैतर्फ सुन्दर सुयश फैलियो ॥ २९९ ॥

चौ०–राउरि रीति सुवानि बड़ाई ❀ जगत विदित निगमागम गाई ॥ १ ॥
क्रूर कुटिल खल कुमति कलंकी ❀ नीच निसील निरीस निसंकी ॥ २ ॥
तेउ सुनि सरन सामुहे आए ❀ सुकृत प्रनाम किहें अपनाए ॥ ३ ॥
देखि दोष कवहुँ न उर आने ❀ सुनि गुन साधुसमाज वखाने ॥ ४ ॥

हेनाथ ! हजुरको रीति (रिवाज), वाणी, महत्त्व, यी ३ कुरा जगत्प्रख्यात र वेद-शास्त्रले वर्णन गरियेका छन् ॥ १ ॥ क्रूर, कुटिल, दुष्ट, दुर्बुद्धि, कलंको (दागी), नीच, दुःशील, नास्तिक, निःशंक, यिनीहरू पनि शरणपर्न संमुख आएभने प्रणाम गर्ने वित्तिकै एकदम प्रभुले तिनलाई आत्मीय (आफ्ना) पार्नुहुन्छ ॥ २ ॥ ३ ॥ तिनको दोष देखे-पनि त्यो दोषलाई मनमा राख्नुहुन्न [विर्सनुहुन्छ]। तिनको गुण सुन्नुभयो भने साधु-सज्जनका समाजमा तीगुणको वखान गर्न लाग्नुहुन्छ ॥ ४ ॥

को साहिब सेवकहि नेवाजी ❀ आपु समाज साज सब साजी ॥ ५ ॥

निज करतूति न समुझिअ सपने ❀ सेवक सकुच सोचु उर अपने ॥ ६ ॥
सो गोसाईं नहि दूसर कोपी ❀ भुजा उठाइ कहौं पन रोपी ॥ ७ ॥
पसु नाचत सुक पाठ प्रवीना ❀ गुनगति नट पाठक आधीना ॥ ८ ॥

जो सर्वै-साजले (सजाउने सामर्थ्यले) सजाएर सेवकलाई आफूसमान पार्दछ (आफ्नु सारूप्य दिन्छ) त्यस्ता सेवकका-ऊपर-निगाहगर्ने स्वामी प्रभुवाहेक को छ ? आफूले गरेका कर्तव्य (उपकार) लाई सपनामा पनि जो संझदैन, सेवकले गरेका सेवाको संकोच र सोचविचारलाई आफ्ना हृदयमा जो राखन्छ त्यस्तो प्रभुवाहेक स्वामी दोस्रो कोही पनि छैन यो कुरा म दुईहात ठड्याएर प्रण गरेर (ठोकुवा गरेर) भन्दछु ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ पशु नाच्तछन्, सुगाहरू पढ्नलाइ सिपालू हुन्छन् ,तो दुवैथरीको गुणका गति नचाउने नट र पढाउने पाठकका अधीन हुन्छ [नटले जसरी नचाउँछ, पाठकले जसरी पढाउँछ, त्यसैगरी नाच्तछन्, त्यसैगरी पढदछन्] ॥ ८ ॥

दोहा- यों सुधारि सनमानि जन, किए साधु सिरमोर ।
को कृपाल विनु पालिहै, विरदावलि वरजोर ॥३००॥

यस्तातरहले आफ्ना सेवकको सुधारणा गरेर त्यसलाई सन्मान गरीकन साधुजन शिरोमणि (सर्वश्रेष्ठ) जस्ले वनाउँछ, त्यस्ता दयासागर-प्रभु वाहेक आफ्ना विरुदावलि (अनुग्रहगर्दा पैदाभएका यशका प्रशस्ति) लाई वलात्कारले (पालना नगरी छाड्ने होइन यस्ता हठले) को पालना गर्ला ? ॥ ३०० ॥

चौ०-सोकसनेह कि बाल सुभाएँ ❀ आयेउँ लाइ रजायसु बाएँ ॥ १ ॥
तवहुँ कृपालु हेरि निज ओरा ❀ सवहि भाँति भल मानेउ मोरा ॥ २ ॥
देखेउँ पाय सुमंगल-मूला ❀ जानेउँ स्वामि सहज अनुकूला ॥ ३ ॥
बड़े समाज विलोकेउँ भागू ❀ बड़ी चूक साहिबअनुरागू ॥ ४ ॥

म शोकले, या स्नेहले, या वालस्वभावले हजुरका आज्ञालाई वाग्गाँ लाएर (उल्लंघन गरेर) आएँ, तै-पनि प्रभुले आफ्ना तर्फ हेरेर (आफ्नो उदारतामा दृष्टि दिएर) मलाई सव तरहले वेस ठान्नुभयो ॥ १ ॥ २ ॥ शुभकल्याणको मूलकारण भएका पाउको दर्शन पाएँ, प्रभु स्वभावैले अनुकूल हुनुहुँदो रहेछ भनेर जानें, यत्राठूलो समाजमा आफ्नु भाग्य देखें, बड़ाभारी चूकमा पनि प्रभुको यो प्रेम ! ॥ ३ ॥ ४ ॥

कृपा अनुग्रहु अंग अघाई ❀ कीन्हि कृपानिधि सव अधिकाई ॥ ५ ॥
राखा मोर दुलार गोसाईं ❀ अपने सील सुभायँ भलाई ॥ ६ ॥

---

(१) भक्तले गरेका अनेकानेक अपराधलाई विर्सनु र भक्तले एकपटक गरेको उपकारलाई सँधै संझीरहनु, त्रैलोक्यदुर्लभ ई २ कुरा रामजीमा रहेकाछन्

न स्मरत्यपकाराणां शतमप्यात्मवत्तया ।
कथं चिदुपकारेण कृतेनैकेन तुष्यति ॥ [वाल्मीकि]

प्रभुका कृपाले र अनुग्रहले मेरा अंगप्रत्यंग भरिए, करुणानिधि-प्रभुले [जो गरि वक्सियो] सव वढ्तै गरिवक्सियो ॥ ५ ॥ प्रभुले आफ्ना शीलस्वभावश्रेष्ठताले मेरो दुलार (वात्सल्य = लाड-प्यार) लाई कायम राखिवक्सियो ॥ ६ ॥

नाथ ! निपट मैं कीन्हि ढिठाई ❀ स्वामि समाज सकोच विहाई ॥ ७ ॥
अविनय विनय जथारुचि बानी ❀ छमिहि देउ अति आरति जानी ॥ ८ ॥

हेनाथ ! मैले मालिक-र-समाजको संकोच छाडीकन (निर्धक्क भएर) यथाभावी (यद्वातद्वा) उद्धत नम्र वचन जो बोलें त्यो विलकुल धृष्टता गरे, त्यसमा मलाई अत्यन्त दुःखी संझेर प्रभुले क्षमा गर्नुहुनेछ ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा—सुहृद सुजान सुसाहिबहि, बहुत कहव बड़ि खोरि ।
आयसु देइअ देव अब, सवइ सुधारिअ मोरि ॥ ३०१ ॥

मित्र, वुद्धिमान्, समुझदार मालिक, ई ३ जनासँग धेरै वोल्नु (झिजोगर्नु) वडो दोष हो, प्रभु ! अव मेरा सवैकुरालाई सच्याएर आज्ञा वक्सनुहोस् ॥ ३०१ ॥

चौ०—प्रभु-पद-पदुम-परागु दोहाई ❀ सत्य सुकृत सुखसीवँ सुहाई ॥ १ ॥
सो करि कहौं हिये अपने की ❀ रुचि जागत सोवत सपनेकी ॥ २ ॥
सहज सनेह स्वामिसेवकाई ❀ स्वारथ छल फल चारि विहाई ॥ ३ ॥
अग्यासम न सुसाहिवसेवा ❀ सो प्रसादु जन पावै देवा ॥ ४ ॥

सत्य, पुण्य, र सुन्दर-आनन्दका परमावधि-स्वरूपभएका-हजुरका चरणकमलका धुलाको शपथ छ, त्यो-शपथ गरेर आफ्ना मनको कुरा विन्ति गर्दछु, [के भने ?] जागा रहेमा, सुतेमा, सपनामा, यो अभिलाषा छ कि स्वार्थ, छल- धर्मलालसा, अर्थलालसा, कामलालसा, मोक्षलालसा, यीसवैलाई छाडेर स्वाभाविक प्रेमले स्वामीको सेवा गर्नु पर्दछ। समुझदार स्वामीको आज्ञापालन गर्नुवरावरको अर्को सेवा छैन। प्रभु ! त्यही-अनुग्रह यो सेवकले पाओस् [सदासर्वदा प्रभुको आज्ञापालन गर्न पाउँ] ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

अस कहि प्रेमविवस भए भारी ❀ पुलक सरीर, विलोचन वारी ॥ ५ ॥
प्रभुपदकमल गहे अकुलाई ❀ समय सनेहु न सो कहि जाई ॥ ६ ॥

यसो भनेर भरतजी विल्कुल प्रेमका वश हुनुभयो, शरीर भरी रोमांच, नजरभरी प्रेमाश्रु भरियो ॥ ५ ॥ आकुल भएर वहाँले रामजीका पाउमा छाँद हाल्नु भयो, त्यसवखतका प्रेमको वर्णन गर्न शकिदैन ॥ ६ ॥

कृपासिंधु सनमानि सुवानी ❀ वैठाए समीप गहि पानी ॥ ७ ॥
भरतविनय सुनि देखि सुभाऊ ❀ सिथिल सनेह सभा रघुराऊ ॥ ८ ॥

करुणासागर-रघुनाथजीले मधुरवचनले सन्मान गर्नुभयो र हात समातेर वहाँलाई नगीचै वसाउनुभयो ॥ ७ ॥ भरतजीको विनयवचन सुनेर स्वभाव देखेर सारा-समाज र रामचन्द्र स्नेहले शिथिल हुनुभयो ॥ ८ ॥

छंद—रघुराउत सिथिल सनेहु साधु समाज मुनि मिथिलाधनी ।
मन महुँ सराहत भरत भायप-भगति की महिमा घनी ॥
भरतहिं प्रसंसत विबुध वरषत सुमन मानस मलिन से ।
तुलसी विकल सव लोग सुनि सकुचे निसागम नलिन से ॥

रघुनाथजी, साधुसमाज, मुनिवर्ग, मिथिलाधिराज-जनक, सवै-स्नेहले शिथिल भए तिनीहरू मनमा भरतको भ्रातृभाव (भ्रातृप्रेम) र भक्तिको ठूलो महिमालाई सह्राउन लागे। देवताहरू पनि मन धमीलोजस्तो पारेर प्रशंसा गर्दै फूल वर्षाउन लागे । (तुलसीदास भन्द छन्) रात पर्दा कमल खुंचिएझैं सवैजना यो वृतांत सुन्दा संकुचित भए (खुंचिए) ।

सोरठा—देखि दुखारी दीन दुहुँ समाज नरनारि सव ।
मघवा महामलीन मुए मारि मंगल चहत ॥३०२॥

दुवैतर्फ सवै नरनारीहरूलाई दीन दुःखी देखे पछि मलिन-मन-भएका इन्द्र मरेकालाई मारेर आफ्नु कल्याण चाहन्थे ॥ ३०२ ॥ (क)

चौ०-कपट-कुचालि-सींव सुरराजू ❀ पर-अकाज प्रिय आपन काजू ॥ १ ॥
काकसमान पाक रिपु-रीती ❀ छली मलीन कतहुँ न प्रतीती ॥ २ ॥

इन्द्र कपटी र दुराचारीका सीमा हुन् । अर्काको काम विगारेर आफ्नु काम सपार्नुनै उनलाई मनपर्दछ ॥ १ ॥ पाकशत्रु (पाकनामक दैत्यलाई मार्ने = पाकशासन = इन्द्र) को रीति कागैको जस्तो छ, (क) । ती छली र मलिन छन् तिनलाई कसैका ऊपर विश्वास छैन ॥ २ ॥

प्रथम कुमत करि कपटु सँकेला ❀ सो उचाटु सबके सिर मेला ॥ ३ ॥
सुरमाया सव लोग विमोहे ❀ रामप्रेम अतिसय न बिछोहे ॥ ४ ॥

पहिले तिनले कुमन्त्रणा (खरावसल्लाह) गरेर कपट एकट्ठा गरे, अनि त्यो उच्चाटनरूपी कपटलाई सवैका शिरमा मढे [सवैलाई कसो गरौं, कता जाऊँ भन्ने उच्चाटन गराए] ॥ ३ ॥ देवताका मायाले सवैजना मोहित भए, ता पनि रामचन्द्रजी का प्रेमवाट विचलित भएनन् ॥ ४ ॥

(क) रामजीका विरहले मरेतुल्य भएका सवैजनालाई फेरि मायाले उच्चाटन गराउन आँटेका हुनाले आफ्ना स्वार्थले अन्धा भएर मरेकालाई मार्नुजस्तो अधम काम गर्ने देवताहरुको मन धमीलै (मलिनै) हुनुपर्दछ, अधमकर्म गर्न आट्नेको मन धमिलो हुन्छ ता पनि तिनीहरू परीआयेको काम जिनतिन गरि-रहन्छन् ॥

(क) कागपनि पाकशत्रु (पकाएका कुरा देख्यो भने उत्पात मचाउने) हुन्छ, भोज—भतेरमा यो कुरा प्रत्यक्ष देखिन्छ, त्यो अरुलाई झुक्याउन खोज्ने छली र कालो हुन्छ, त्यसले कसैको विश्वास गर्दैन, सदासर्वदा सशंक रहन्छ । कागको र इन्द्रको रीति एकै प्रकारको भयो ॥

भए उचाटवस मन थिर नाहीं ❀ छन वन रुचि, छन सदन सुहाहीं ॥ ५ ॥
दुविध मनोगति प्रजा दुखारी ❀ सरित-सिंधु-संगम जनु वारी ॥ ६ ॥

दुवैसमाज उच्चाटनका वश परे, तिनको मन स्थिर रहेन, कैले एकछिन वनको अभिलाषा गर्नै, कैले एकछिन घर रुचाउने भए। नदी-र-समुद्रको संगम-भएका वेलाका पानी-कोजस्तै तिनका-मनको गति कैले यता कैले उता लाग्दा तिनीहरू दुःखित भए ॥५॥६॥

दुचित कतहुँ परितोषु न लहहीं ❀ एक एक सन मरमु न कहहीं ॥ ७ ॥
लखि हिय हँसि कह कृपानिधानू ❀ सरिस स्वान मघवान जुवानू ॥ ८ ॥

दुइचित्तभएका (दुविधामा परेका) तिनीहरू कहीं-पनि प्रसन्नता नपाउने भए, आफ्ना मनको मर्म एउटाले अर्कालाई वताउँदैनथ्यो ॥ ७ ॥ त्योकुरा ताडेर करुणानिधान रामचन्द्रले मनैमनमा हाँसेर "कुकुर, इन्द्र, जवान (यौवनमदमत्तभएको पुरुष), ई तीन्जना परस्पर तुल्य छन्" भन्नु भयो ॥ ८ ॥ (ख)

दोहा–भरतु जनकु मुनिजनु सचिव, साधु सचेत विहाइ ।
लागि देव माया सवहिं, जथा जोगु जनु पाइ ॥३०३॥

सचेतभएका (ज्ञानी-सदाचारी भएका) भरत, जनक, मुनिवर्ग, मन्त्रिमण्डल, साधुसन्त, यीवाहेक यथायोग्य [अर्काको टुनाटानी लाग्ने] मानिस पाउँदा देवताहरूको माया (उच्चाटन कर्म) सवैलाई लाग्यो ॥ ३०३ ॥ (ग)

चौ०–कृपासिंधु लखि लोग दुखारे ❀ निजसनेह सुरपति छल भारे ॥ १ ॥
सभा राउ गुर महिसुर मंत्री ❀ भरतभगति सबकै मति जंत्री ॥ २ ॥

करुणासागर रामचन्द्रले सवैजनालाई आफ्ना स्नेहले र इन्द्रका ठूला·छलले दुःखित भएका र सारासमाज, राजाजनक, गुरुवसिष्ठ, व्राह्मणवर्ग, मन्त्रिमण्डल, यी सवैकी वुद्धिलाई भरतकी भक्तिले जकडेको (वाँधेको) पनि देख्नुभयो ॥ १ ॥ २ ॥

रामहिं चितवत चित्र लिखे से ❀ सकुचत बोलत वचन सिखे से ॥ ३ ॥
भरत-प्रीति नति विनय बडाई ❀ सुनत सुखद वरनत कठिनाई ॥ ४ ॥

भरतजी मानौं चित्रमा लेखेका (तस्वीर) हुन्कि ? [भन्ने भान पर्नेगरी, निश्चल

(ख) "यस्तै खराब प्रकृति लिएका हुनाले त्रैलोक्यका मालिक-इन्द्रलाई कसैले गन्दैन टेर्दैन। अरूको ता के कुरा, उचित-अनुचितको विचार गर्नुपर्ने पाणिनि-आचार्यले समेत कुकुर, तरुण, इन्द्र ई ३जना-लाई समानै संझेर यौटैसूत्रमा वाँधिदिए" भनि कुनै-रसिककविले पनि भनेको छ—

दुर्वृत्ततायां महतो महीयान् लघीयसामृच्छति तुल्यभावम् ।
इतीव किं कोऽपि मुनिः समानं श्वानं युवानं मघवानमाह ॥

पाणिनिव्याकरणको "श्वयुवमघोनामतद्धिते" यो सूत्रको अनुसन्धान गर्नुपर्दछ ॥

(ग) "अर्कोले कस्तै टुनाटानी, मारण-मोहन-उच्चाटन गरोस् ता पनि ईश्वरको पूर्ण भरोसा राख्ने सकसलाई त्यसले आपत्ति गर्नशक्तैन" यो कुरा यो–दोहावाट वुझिन्छ ॥

भएर] रामचन्द्रजीलाई हेर्नुहुन्थ्यो, बोल्दा खेरि कसैले सिकाएका वचन हुन्कि [भन्ने भान-पर्ने गरी धकाई धकाईकन] बोल्नुहुन्थ्यो ॥ ३ ॥ भरतजीका प्रीति, नम्रता, विनय, महत्त्व, यी कुरा सुन्दा-खेरि आनन्द दायक छन्, तर वर्णन-गर्दा वड़ो कष्ट पर्दछ ॥ ४ ॥

जासु विलोकि भगति लवलेसू ❀ प्रेम मगन मुनिगन मिथिलेसू ॥ ५ ॥
महिमा तासु कहै किमि तुलसी ❀ भगतिसुभायसुमतिहिय हुलसी॥ ६ ॥

जसका भक्तिको लवलेश देख्ता मुनिवर्ग र मिथिलाधिपति-जनक-प्रेममा डुबे, तिनै-भरतजीको वर्णन तुलसीदास कसरी गरोस्? भक्तिका प्रभावले मेरा हृदयवाट सद्‌वुद्धि उम्लेरआई [त्यत्तिहुँदा अलीकति वोली-टोपलेको हूँ] ॥ ५ ॥ ६ ॥

आपु छोटि महिमा वड़ि जानी ❀ कविकुल कानिमानि सकुचानी ॥ ७ ॥
कहि न सकति गुन रुचि अधिकाई ❀ मतिगति बाल वचन की नाईं ॥ ८ ॥

मेरीवुद्धि आफुलाई सानी भरतजीकी महिमालाई ठूली ठानेर कवीश्वरहरूका कुलको लाज मानीकन ["यस्ती-तुच्छ-वुद्धिले भरतजीको महिमा-वर्णन-गर्न खोजेर कविहरूको वदनामी गराउन आँट्यो" भनि कविहरू भन्लान् कि ? भन्ने लाजले] संकुचित भई, भरतजीका गुणमा रुचि भने खूव थियो, तर भन्न (वर्णनगर्न) शक्तिन। वुद्धिको गति वालकको वचन जस्तो भयो [मनमा लागेको कुरा वालकले वोल्न जान्दैन, भरतका गुणमा रुचि भए-पनि मेरी-वुद्धिले त्यो प्रकाश गर्न शक्तिन] ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा—भरत-विमल-जसु विमल विधु, सुमति चकोर-कुमारि ।
उदित विमल जनहृदय नभ, एकटक रही निहारि ॥३०४॥

भरतको शुद्ध यश निर्मल चन्द्रमा हो, मेरी वुद्धि चकोरकुमारी (च्याखुराकी-वच्ची) हो। त्यो-चन्द्रमा भक्तजनका हृदयाकाशमा उदाइरहेको छ, त्यो-चकोरकुमारी एकटक रहेर त्यसैलाई हेरी-रहेकी छ ॥ ३०४ ॥

चौ०-भरत सुभाउ न सुगम निगमहूँ ❀ लघुमति चापलता कवि छमहूँ ॥ १ ॥
कहत सुनत सति भाउ भरतको ❀ सीय-राम-पद होइ न रत को ॥ २ ॥

भरतजीको स्वभाव वेद्‌लाईपनि सुगम छैन (वेदले वर्णन गर्न शक्तैनन्), हे कवीश्वरहो ! मेरी तुच्छबुद्धिको चञ्चलतामा क्षमा गर्नुहोला, भरतजीको सद्भाव भन्दा सुन्दा कुन मानिस सीतारामका-चरणमा अनुरक्त होओइन ? भरतजीको सद्भाव रामजीका चरणमा अनुराग पैदा गर्ने छ, [तसर्थ रामप्रेमी हुन खाज्ने मानिसले भरतको सद्भाव भन्नै पर्छ सुन्नै पर्छ] ॥ १ ॥ २ ॥

सुमिरत भरतहिं प्रेमु रामको ❀ जेहि न सुलभु तेहि सरिस वामको ॥३॥
देखि दयालु दसा सवही की ❀ राम सुजान जानि जन जी की ॥४॥

भरतजीलाई संझनाकासाथ जसलाई रामजीमा प्रेम सुलभ हुन आउँदैन, त्यो-वरावरको वाम (उल्टो व्यक्ति) को होला ? ॥ ३ ॥ दीन-दयाल-चतुर रामचन्द्रले सवैको त्यो अवस्था देख्नु भयो, आफ्ना-भक्त-भरतजीका मनको कुरा पनि जान्नुभयो ॥ ४ ॥ [अनि-]

धरम धुरीन धीर नयनागर ❀ सत्य सनेह शील सुखसागर ॥ ५॥
देसु कालु लखि समउ समाजू ❀ नीति-प्रीति-पालक रघुराजू ॥ ६॥
बोले वचन वानि सरवसु से ❀ हित परिनाम सुनत ससिरसु से ॥ ७॥
तात ! भरत तुम्ह धरम धुरीना ❀ लोक–वेद–विद पेम प्रवीना ॥ ८॥

धर्मधुरन्धर, धैर्यधारी, नीतिनिपुण, सत्यसागर, स्नेहसागर, शीलसागर, नीतिपालक, प्रीतिपालक, रघुनाथजीले, देश-काल-मौका-समाज-ई चार कुराको विचार राखेर परिणाममा हितकारी भएका, सुन्दाखेरि चन्द्ररस (अमृत) जस्ता सरस्वतीका सर्वस्वजस्ता वचन बोल्नुभयो ॥ "वावु ! भरत ! तिमी धर्मधुरन्धर, लोकव्यवहारकुशल, वेदका ज्ञाता र प्रेमकुशल छौ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा–करम वचन मानस विमल, तुम समान तुम्ह तात ! ।
गुर समाज लघु बंधु-गुन, कुंसमय किमि कहि जात ॥३०५॥

वावु ! भरत ! मनसा-कर्मणा-वाचा निर्मल रहेका तिमि तिमीजस्तै छौ, पूज्यजनहरूका समाजमा वेमौकामा आफ्ना भाईका गुण कसरी भन्न शकिन्छन् ? [त्यसोहुनाले पो म तिम्रो तारीफ गर्न शक्तिन] ॥ ३०५ ॥

चौ०-जानहु तात ! तरनि कुल-रीती ❀ सत्यसंध पितु कीरति प्रीती ॥ १॥
समउ समाजु लाज गुरजनकी ❀ उदासीन हित अनहित मनकी ॥ २॥

वावु ! तिमी सूर्यकुलको रीति (रिवाज) जान्दछौ, साँचो-प्रतिज्ञागर्ने-पिताजीको कीर्ति र प्रीति पनि जान्दछौ । समय, समाज, पूज्यजनको लज्जा, उदासीन मित्र-शत्रुका मनको कुरा, [पनि जान्दछौ] ॥ १ ॥ २ ॥

तुम्हहिं विदित सवही कर करमू ❀ आपन मोर परम हित धरमू ॥ ३॥
मोहि सव भाँति भरोस तुम्हारा ❀ तदपि कहौं अवसर अनुसारा ॥ ४॥

तिमीलाई सवैको कर्तव्य थाहा छ । आफ्नो र मेरो परमहित र धर्म पनि जान्दछौ॥३॥ मलाई सवतरहवाट तिम्रो भरोसा छ, तथापि अवसर अनुसार भन्दछु ॥ ४ ॥

तात ! तात विनु वात हमारी ❀ केवल गुर-कुल कृपा सँभारी ॥ ५॥
नतरु प्रजा पुरजन परिवारू ❀ हमहिं सहित सवु होत खुआरू॥ ६॥
जौं बिनु अवसर अथव दिनेसू ❀ जग केहि कहहु न होइ कलेसू ॥ ७॥
तस उतपातु तात ! विधि कीन्हा ❀ मुनि मिथिलेस राखिसवु लीन्हा॥ ८॥

वावु ! पिताजी नहुँदा पनि मेरा सवैकुरालाई गुरुकुलका कृपाले (गुरुघरानाका मेहर्वानीले) सम्हालेको छ, नत्र-प्रजा, नगरनिवासी, परिवार हामीहरू सवै दुःखित हुनेथियौं ॥ ५ ॥ ६ ॥ अस्ताउने वेला नभैकन सूर्य अस्ताए भने जगत्मा कसलाई कलेश हुँदैन भाई ! तिमीनै भनन ॥ ७ ॥ वावु ! भरत ! विधाताले त्यस्तो उत्पात गर्‍यो, गुरुजीले र मिथिलाधिराजले सवैलाई वचाउनु भयो ॥ ८ ॥

दोहा–राजकाज सब लाज पति, धरम धरनि धन धाम ।
गुर प्रभाउ पालिहि सबहिं, भल होइहि परिनाम ॥३०६॥

राजकाज, सबतरहको लाज, प्रतिष्ठा, धर्म, पृथिवी, धन, घर-द्वार, यी सबैलाई गुरुका प्रभावले पालना गर्नेछ, परिणाममा सबैलाई भलो हुनेछ ॥ ३०६ ॥

चौ०–सहित समाज तुम्हार हमारा ❀ घर बन गुरप्रसाद रखवारा ॥ १ ॥
मातु पिता गुरु स्वामि निदेसू ❀ सकल धरम धरनीधरु सेसू ॥ २ ॥

भाई ! भरत ! समाजसहित भएर घरमा रहेका तिम्रो र जङ्गल जङ्गल फिरन्ता भएका मेरो रक्षा गर्ने गुरुकै अनुग्रह छ [अरुको भरोसा छैन] ॥ १ ॥ बाबु ! भरत ! माता, पिता, गुरु, मालिक, यिनको आज्ञा पालन गर्नु सबैको धर्म हो, त्यही धर्म [साह्रै गह्रौं हुनाले] पृथिवी हो, तिमी शेषस्वरूप भएर त्यो (धर्मरूपी पृथिवीलाई) धारण गर ॥ २ ॥

सो तुम्ह करहु करावहु मोहू ❀ तात ! तरनि–कुल–पालक होहू ॥ ३ ॥
साधक एक सकल सिधि देनी ❀ कीरति सुगति भूतिमय बेनी ॥ ४ ॥

बाबु ! भरत ! त्यही धर्म तिमीपनि गर, मलाईपनि गराऊ । सूर्यकुलका पालक होऊ ॥ ३ ॥ सिद्धिको खायशगर्ने साधकका निंती यही यौटा साधना (आज्ञापालन) सर्वसिद्धिदायिनी छ, त्यो आज्ञापालनरूपी–धर्म कीर्ति, सद्गति, ऐश्वर्य, यी ३ कुराको त्रिवेणी हो [आज्ञापालनमा कीर्ति-सद्गति-ऐश्वर्य मिल्दछन्] ॥ ४ ॥

सो बिचारि सहि संकट भारी ❀ करहु प्रजा परिवार सुखारी ॥ ५ ॥
बाँटी बिपति सबहि मोही भाई ❀ तुमहिं अवधि भरिबड़ि कठिनाई॥ ६ ॥

त्यो विचार गरेर भारीभारी संकष्ट सहेर पनि प्रजालाई र परिवारलाई सुखी गराउ ॥५॥ हामीसबैलाई विपत्ति बाँडिएको छ [सबैले विपत्ति पाइ-रहेका छौं] तथापि चौधवर्षसम्म तिमीलाई साह्रैकष्ट पऱ्यो, [मेरा वियोगको दुःख र राज्यशासनको दुःख तिमीले भोग्नुपऱ्यो] ॥ ६ ॥

जानि तुम्हहिं मृदु कहहुँ कठोरा ❀ कुसमय तात ! न अनुचित मोरा ॥ ७ ॥
होहिं कुठाय सुबंधु सहाये ❀ ओड़ियहि हाथ असनिहु के घाये ॥ ८ ॥

बाबु ! भाई ! तिमीलाई सुकुमार जानीजानीकन कठोर-वचन बोलिरहेकोछु, यो समय यस्तै कुसमय छ, यसमा मेरो दोष छैन [यस्तो समयमा लाचारीसाथ यस्तै कुरा मैले गर्नुपऱ्यो] ॥ ७ ॥ यस्तै अप्ठेरो परेका वेलामा सज्जनभाईहरू सहाय हुन्छन्, वज्रले घायल हुन लागेका वेलामा हातले आड गर्दछ [छेक्दछ] ॥ ८ ॥

दो०–सेवक कर पद नयन से, मुख सो साहिबु होइ ।
तुलसी प्रीति कि रीति सुनि, सुकबि सराहहिं सोइ ॥३०७॥

सेवक हात-पाउ-आँखाजस्तो होस्, साहेब (स्वामी) मुखजस्तो होस्, [मुखका

उपर कुनै चोटपटक प्रमृतिको आपत्ति पर्नलाग्दा आँखाले सूचना दिन्छ, हातले यथाशक्ति बचावट गरिदिन्छ, केहीसीप नलागेका खण्डमा पाउले दौडाउँछ र मुखलाई जोगाउँछ,सेवकले स्वामीको रक्षा त्यसैगरी गर्नुपर्दछ] (तुलसीदास भन्दछन्) यस्तै प्रकारकी प्रीतिको रीति-सुन्दा सत्कविहरू त्यसै प्रीतिको प्रशंसा गर्दछन्" ॥ ३०७ ॥

चौ०–सभा सकल सुनि रघुवर-वानी ❀ प्रेम-पयोधि-अमिअ जनु सानी ॥ १ ॥
सिथिल समाजु सनेह समाधी ❀ देखि दसा चुप सारद साधी ॥ २ ॥

सारा-सभाले प्रेमको समुद्रस्वरूप भयेकी, अमृतले साँधिएकीजस्ती रघुनाथजीकी वाणी सुने । त्यसवेलामा सारासमाजलाई प्रेमको समाधि चढ्यो, सबै शिथिल भए, यो दशा-देखेर रघुनाथजीका मुखारविन्दमा रहेकी सरस्वतीले मौन साधिन् [चुपलागिन्] ॥ १ ॥ २ ॥

भरतहिं भएउ परम संतोषू ❀ सनमुख स्वामि विमुखदुखदोषू ॥ ३ ॥
मुख प्रसन्न मन मिटा विषादू ❀ भा जनु गूँगेहि गिरा-प्रसादू ॥ ४ ॥

भरतजीलाई अत्यन्त सन्तोष भयो, [किन भने ?–] स्वामी रामचन्द्रजी सन्मुख (अनुकूल = प्रसन्न) हुनुभयो, दुःख र दोष विमुख भए (हटे) ॥ ३ ॥ मुख उज्यालो भयो, मनको विषाद (खेद) हट्यो । लाटालाई सरस्वतीको अनुग्रहभए जस्तै भयो ॥ ४ ॥

कीन्ह सप्रेम प्रनाम बहोरी ❀ बोले पानिपंकरुह जोरी ॥ ५ ॥
नाथ ! भयेउ सुखु साथ गए को ❀ लहेउँ लाहु जग जनमु भएको ॥ ६ ॥
अब कृपाल ! जस आयसु होई ❀ करौं सीस धरि सादर सोई ॥ ७ ॥
सो अवलंब देव ! मोहि देई ❀ अवधि-पारु पावौं जेहि सेई ॥ ८ ॥

भरतजीले फेरी प्रेमपूर्वक प्रणाम गर्नुभयो र करकमल जोरेर विन्ती गर्नुभयो "हेनाथ ! हजुरका साथ जानाको सुख पाएँ, जगतमा जन्महुनाको लाभ पाएँ ॥ ५ ॥ ६ ॥ अब करुणासागरवाट जस्तो आज्ञा हुन्छ, त्यसलाई शिर उपर गरेर आदरका साथ तदनुसारै गर्नेछु ॥ ७ ॥ हेदेव ! मलाई त्यो अवलम्ब (आधार) बक्सनुहोस्, जसको सेवा गरेर म अवधिरूप-चौधवर्षको पार पाऊँ [चौधवर्षसम्म जसको आधारमा रहेर प्रभुको दर्शन गर्न म पाउँछू, त्यस्तो केही आधार वक्सनुपर्दछ] ॥ ८ ॥

दो०--देव ! देवअभिषेक हित, गुरअनुसासन पाइ ।
आनेउँ सब तीरथसलिलु, तेहि कहँ काह रजाइ ॥३०८॥

हेप्रभु ! गुरुको आज्ञा पाएर प्रभुको अभिषेकका निमित्त सर्वैतीर्थको जल ल्याएको छु, त्यसका निमित्त के आज्ञा हुन्छ ? ॥ ३०८ ॥

चौ०–एकु मनोरथ बड मन माहीं ❀ सभय सँकोच जात कहि नाहीं ॥ १ ॥
कहहु तात ! प्रभुआयसु पाई ❀ बोले बानि सनेह सुहाई ॥ २ ॥

हेप्रभु ! मेरा मनमा एउटा ठूलो मनोरथ छ, भय-र-संकोचले विन्तीगर्न शकिन ॥ १ ॥

[भरतजीले यति विन्ती गर्दा रामचन्द्रजीले] "भाई ! भनन" भन्नुभयो । अनि प्रभुको आज्ञा पाएर भरतजीले स्नेहले-सुंदर-भएको वचन बोल्नुभयो ॥ २ ॥

चित्रकूट सुचि थल तीरथ बन ❀ खग मृगसरि सरनिर्झर गिरिगन ॥ ३ ॥
प्रभु-पद-अंकित अवनि बिसेखी ❀ आयसु होइ त आवौं देखी ॥ ४ ॥

"प्रभु ! प्रभुको आज्ञा भए ता चित्रकूटपर्वतका पवित्र स्थान, तीर्थ, वन. पक्षी मृग, नदी, ताल, छहरा, पर्वत-श्रेणी, हरूलाई र विशेष गरेर प्रभुका पाइलाले चिह्नित भएका-स्थानलाई हेरेर आउने थिएँ" ॥ ३ ॥ ४ ॥

अवसि अत्रि आयसु सिर धरहू ❀ तात ! बिगत भय कानन चरहू ॥ ५ ॥
मुनिप्रसादु बन मंगलदाता ❀ पावन परम सुहावन भ्राता ! ॥ ६ ॥
रिषिनायकु जहँ आयसु देही ❀ राखेहु तीरथुजलु थल तेही ॥ ७ ॥
सुनि प्रभुवचन भरत सुख पावा ❀ मुनि-पद-कमलमुदित सिरुनावा ॥ ८ ॥

[रामचन्द्रजीले आज्ञा गर्नुभयो] "भाई ! अवश्यमेव तिमी अत्रिमुनिको आज्ञालाई शिरमा राखेर (आज्ञा लिएर) निर्भय भईकन जङ्गलमा घुम ॥ ५ ॥ भाई ! भरत ! अत्रिमुनिका अनुग्रहले यो वन मङ्गलदायक, पवित्र, परम सुन्दर भएको छ ॥ ६ ॥ ऋषीश्वर अत्रिले जहाँ आज्ञा दिनुहुन्छ, तिमीले ल्याएको तीर्थजल त्यहीं राखे" ॥ ७ ॥ यस्ता प्रभुजीका वचन सुन्दा भरतजीले आनन्द मान्नुभयो, हर्षित भएर अत्रिमुनिका चरणकमलमा शिर राख्नुभयो ॥ ८ ॥

दोहा--भरत राम-संबाद सुनि, सकल-सुमंगल-मूल ।
सुर स्वारथी सराहि कुल, बरषत सुर-तरुफूल ॥३०९॥

सकलकल्याणको मूलकारण-भएको भरतरामसंवाद सुन्दा स्वार्थी (मतलवी) भएका देवताहरू सूर्यकुलको-सह्राहना गरेर कल्पवृक्षका फूल वर्षाउन लागे ॥ ३०९ ॥

[रामवनमा भ्रमण]

चौ०-धन्य भरत जयराम गोसाईं ❀ कहत देव हरषत बरिआईं ॥ १ ॥
मुनि मिथिलेस सभा सब काहू ❀ भरत वचन सुनि भयेउ उछाहू ॥ २ ॥

"भरतजीलाई धन्यवाद छ, स्वामी रामचन्द्रजीको जय होस्" भन्दै देवताहरू जवर्दस्ती-साथ (नाकका चाल्ले) हर्षित भए ॥ १ ॥ वसिष्ठ, राजा-जनक, सभा सबैलाई भरतजीको वचन सुन्दा आनन्द लाग्यो ॥ २ ॥

भरत-राम-गुन-ग्राम-सनेहू ❀ पुलकि प्रसंसत राउ विदेहू ॥ ३ ॥
सेवक स्वामि सुभाउ सुहावन ❀ नेमु पेमु अति पावन पावन ॥ ४ ॥

राजा-जनक शरीरमा रोमाञ्चित भएर भरतजीका र रामजीका गुणगणको र प्रेमको प्रशंसा गर्दथे [तिनले भनेकि-] "सेवक स्वामी दुवैजनाको स्वभाव सुहाउँदो (योग्ययोग्य) छ, वहाँहरूको नियम र प्रेम पवित्रभन्दा-पनि अतिपवित्र छ" ॥ ३ ॥ ४ ॥

मतिअनुसार सराहन लागे ❀ सचिव सभासद सब अनुरागे ॥ ५ ॥
सुनि सुनि राम-भरत-संबादू ❀ दुहुँ समाज हिय हरषु विषादू ॥ ६ ॥

मन्त्रीहरू र सभोसद्-हरू पनि सवै अनुरक्त भएर आफ्ना बुद्धि-अनुसार सह्राउन लागे ॥ ५ ॥ रामजी-र-भरतजीको सवाद सुन्दा सुन्दा दुवै-समाजलाई हर्ष र विषाद दुवैथोक थियो ॥ ६ ॥

राममातु दुखु-सुखु-सम जानी ❀ कहि गुन राम प्रबोधी रानी ॥ ७ ॥
एक कहहिं रघुवीर बड़ाई ❀ एक सराहत भरत भलाई ॥ ८ ॥

रामजीकी-माता-कौसल्या-महारानीले सुख र दुःख दुवैलाई समान जानेर रामजीका गुणको वर्णन गरीकन अरु-रानीहरूलाई बुझाउनुभयो ॥ ७ ॥ कोई रघुनाथजीको प्रशंसा गर्दथे, कोई भरतजीको भलाई (भलोपना) लाई सह्राउँथे ॥ ८ ॥

दो०--अत्रि कहेउ तब भरत सन, सैलसमीप सुकूप ।
राखिअ तीरथतोय तहँ, पावन अमिअ अनूप ॥३१०॥

अनि अत्रिऋषिले भरतसँग भने कि—"यो-पर्वतका नगीचमा एउटा वेस कूवाँ छ, यो पवित्रता गराउने अमृतजस्तो अतुलतीर्थको जल त्यहीं हाली-दिनुहोस् ॥ ३१० ॥

चौ०-भरत अत्रिअनुसासन पाई ❀ जलभाजन सब दिए चलाई ॥ १ ॥
सानुज आपु अत्रिमुनि साधू ❀ सहित गए जहँ कूप अगाधू ॥ २ ॥

भरतजीले अत्रिमुनिको आज्ञा पाएर तीर्थजलका घडाहरू रवाना गरि-दिनुभयो, अत्रिमुनि र साधुसन्तका साथमा भाई समेत भई, जहाँ त्यो अगाध (गहिरो) कूवाँ थियो त्यहीं जानुभयो ॥ १ ॥ २ ॥

पावन पाथ पुन्य-थल राखा ❀ प्रमुदित प्रेम अत्रि अस भाखा ॥ ३ ॥
तात ! अनादि सिद्ध थल एहू ❀ लोपेउ काल विदित नहिं केहू ॥ ४ ॥

त्यो-पवित्रजल त्यही-पवित्रस्थान (कूवा निर) राखियो, अत्रिऋषि प्रसन्न भएर यसो भन्न लागे—"वावु ! भरत ! यो स्थान अनादिकालदेखिको सिद्धस्थान हो, कालले लुप्त भएको थियो, कसैलाई थाहा छैन" ॥ ३ ॥ ४ ॥

तब सेवकन्ह सरस थलु देखा ❀ कीन्ह सुजल हितकूप विसेखा ॥ ५ ॥
विधिवस भयेउ विस्व-उपकारू ❀ सुगम अगम अति धरम-विचारू ॥ ६ ॥
भरतकूप अब कहिहहिं लोगा ❀ अति पावन तीरथ जलजोगा ॥ ७ ॥
प्रेम सनेम निमज्जत प्रानी ❀ होइहिं बिमल करम मनवानी ॥ ८ ॥

अनि भरतजीका सेवक हरूले जलमय स्थान देखेर तीर्थजलका निमित्त त्यो कूवाँलाई विशेष गरेर सुजल पारे (माटो कीचड झिकेर सफा पारे अनि तीर्थजल त्यहीं हाले) ॥५॥ दैवयोगले संसारको उपकार भयो, धर्मको विचार सुगम पनि छ अगम पनि छ। [कतैकतै अल्प-

प्रयासले ठूलो धर्म हुन आउँछ, कतैततै ठूलाप्रयासले सानुधर्म हुन आउँछ] ॥ ६ ॥ [अत्रिमुनिले भने-] "अब संसारले यो-कूवाँलाई भरतकूप भन्नेछ, यो कूप तीर्थजलको संयोग पाएर अतिपवित्र भयो ॥ ७ ॥ यसमा प्रेम र नियमले स्नान गर्दा प्राणीहरू, मन, कर्म, वचनमा शुद्ध हुनेछन् [यहाँका स्नानले प्राणीहरूका मन-वचन-कर्म पवित्र हुनेछन्]" ॥ ८ ॥

दोहा—कहत कूप महिमा सकल, गए जहाँ रघुराउ ।
अत्रि सुनायेउ रघुवरहिं, तीरथ-पुन्य प्रभाउ ॥३११॥

अनि सबैजना त्यसकूपको महिमा वर्णन गर्दैगर्दै रामचन्द्रजी जहाँ हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ आइ-पुगे । अत्रिऋषिले रघुनाथजीलाई त्यो पवित्रतीर्थको माहात्म्य सुनाए ॥ ३११ ॥

चौ०-कहत धरम इतिहास सप्रीती ❀ भयेउ भोर निसि सो सुख बीती ॥१॥
नित्य निवाहि भरतु दोउ भाई ❀ राम अत्रि गुर आयसु पाई ॥२॥
सहित समाज साज सब सादे ❀ चले राम वन अटन पयादे ॥३॥

प्रीतिका-साथ धर्मका इतिहास (कथा) भन्दा-भन्दै त्यो-रात सुखैले वित्यो भोर भयो। भरतजी दुवै-भाई नित्यकर्म सिध्याएर, रामचन्द्र, अत्रि, गुरु-वसिष्ठ यिनको आज्ञा लिईकन सादा (मामूली) साजवाला समाजले सहित भएर रामवनमा घुस्नाका निमित्त पैदल हिंड्नुभयो ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

कोमल चरन चलत विनु पनहीं ❀ भइ मृदु भूमि सकुचि मन मनहीं॥४॥
कुस कंटक काँकरी कुराई ❀ कटुक कठोर कुवस्तु दुराई ॥५॥
महि मंजुल मृदु मारग कीन्हे ❀ वहत समीर त्रिविध सुख लीन्हे ॥६॥
सुमन वरषि सुर घन करि छाँहीं ❀ विटप फूलि फल तृन मृदुताहीं ॥७॥
मृग विलोकि खग बोलि सुवानी ❀ सेवहिं सकल रामप्रिय जानी ॥८॥

कोमल-पाउ-भएका भरतजी विना जुत्ता पैदल हिंड्न लाग्नुभयो, मनैमनमा संकुचित भएर पृथ्वीमाता कोमल भइन् ॥ ४ ॥ कुश, काँढा, कंकड़, कुह्रो, इत्यादि वस्तुलाई अलग गरेर, कटु (पीरा) कडा चीजवीजलाई लुकाएर पृथ्वीमाताले मार्ग (वाटो) लाई राम्रो र नरम पारिन् । तीन-प्रकारको सुख लिएको (शीतल, सुगन्ध, मन्द) वतास चल्न लाग्यो— ॥ ५ ॥ ६ ॥ भरतजीलाई रामचन्द्रजीका-प्याराभाई जानेर देवताहरू फूल बर्षाएर, मेघहरू छाया गरेर, लतावृक्षहरू फुलेर फलेर, तृणहरू कोमल भइ-दिएर, मृगहरू हेरेर, पक्षीहरू मीठो वोली वोलेर, सेवा गर्दथे ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा—सुलभ सिद्धि सब प्राकृतहु, राम कहत जमुहात ।
राम प्रान प्रिय भरत कहुँ, यह न होइ बड़ि बात ॥३१२॥

अदना-अदना-मानिसलाई हाई गर्दा-खेरि राम राम भन्दैमा सकल सिद्धि सुलभ हुन्छन् भने, रामजीका प्राणप्रिय-भएका-भरतजीका हकमा यो केही ठूलो कुरा होइन ॥३१२॥

चौ०-एहिविधिभरतुफिरतवनमाँहीं ❀ नेमु प्रेमु लखि मुनि सकुचाहीं ॥ १ ॥
पुन्य जलाश्रय भूमि विभागा ❀ खग मृग तरु तृन गिरि वन बागा ॥ २ ॥
चारु विचित्र पवित्र विसेखी ❀ बूझत भरतु दिव्य सब देखी ॥ ३ ॥
सुनि मन मुदितकहत रिषिराऊ ❀ हेतु नाम गुन पुन्य प्रभाऊ ॥ ४ ॥

यस्ताप्रकारले भरतजी वनमा घुम्फिर गर्न लाग्नुभयो, वहाँको नियम र प्रेम देख्ता मुनिहरू पनि संकोच मान्दथे ॥ १ ॥ पवित्र जलाशय, पवित्र भूमिखण्ड, पक्षी, मृग, वृक्ष, तृण, पर्वत, वन, वगैंचा इत्यादि सवै चीजलाई विचित्र, राम्रा, विशेष गरेर पवित्र दिव्य (स्वर्गीय), देख्ता भरतजी सोध्नुहुन्थ्यो, मनमा आनन्दित भएका ऋषिराज-अत्रि भरतजीको प्रश्न सुनेर ती-चीजको कारण, नाम, गुण, पुण्य, प्रभाव वताउँथे ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

कतहुँ निमज्जन कतहुँ प्रनामा ❀ कतहुँ विलोकत मन अभिरामा ॥ ५ ॥
कतहुँ वैठि मुनि आयसु पाई ❀ सुमिरत सीय सहित दोउ भाई ॥ ६ ॥

भरतजी कतै स्नान गर्नुहुन्थ्यो, कतै प्रणाम गर्नुहुन्थ्यो, कतै मनोहर स्थानलाई हेरिरहनुहुन्थ्यो, कतै अत्रिमुनिको आज्ञा पाएर वसीकन सीतासहित दुइभाई (रामलक्ष्मण) लाई संझनुहुन्थ्यो (ध्यान गर्नुहुन्थ्यो) ॥ ५ ॥ ६ ॥

देखि सुभाउ सनेहु सुसेवा ❀ देहिं असीस मुदित वनदेवा ॥ ७ ॥
फिरहिं गए दिनु पहर अढाई ❀ प्रभु-पद-कमल विलोकहिं आई ॥ ८ ॥

भरतजीको स्वभाव, स्नेह, राम्रो सेवा, देखेर वनदेवताहरू हर्षित भइकन आशीष् दिन्थे। अढाइ पहर दिन चढ्दा (मध्याह्न ढल्की-सकेको अलिलवेर-पछि) फर्कनुहुन्थ्यो र आएर रामचन्द्रजीका चरणकमलको दर्शन गर्नुहुन्थ्यो ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा-देखे थल तीरथ सकल, भरत पाँच दिन माँझ।
कहत सुनत हरिहर सुजसु, गयेउ दिवसु भइ साँझ ॥३१३॥

पाँच-दिनका वीचमा भरतजीले सकल-तीर्थको दर्शन गरी-सक्नुभयो। पाँचौंदिनमा हरिहरका यशको कीर्तन श्रवण गर्दागर्दै दिन वीत्यो, साँझ पर्‍यो ॥ ३१३ ॥

[अन्तिम सभा]

चौ०-भोर न्हाइ सव जुरा समाजू ❀ भरत भूमिसुर तिरहुति-राजू ॥ १ ॥
भल दिन आजु जानि मनमाहीं ❀ रामु कृपाल कहत सकुचाहीं ॥ २ ॥

भोलिपल्ट विहान भरतजी, ब्राह्मणवर्ग, जनकराजा-लगायत दुवै समाजले स्नान गरे ॥ १ ॥ आज असल दिन हो भनेर जाने-पनि दयासागर रामचन्द्रजी [अब जाओ] भन्न लाई संकोच मान्नुहुन्थ्यो ॥ २ ॥

गुर-नृप-भरत-सभा अवलोकी ❀ सकुचि राम फिरि अवनि विलोकी ॥ ३ ॥
सील सराहि सभा सव सोची ❀ कहुँ न राम सम स्वामि सँकोची ॥ ४ ॥

रामचन्द्रजी-वशिष्ठजीलाई, राजाजनकलाई, भरत-लाई, समाजलाई हेर्दै फेरि-संकोचका-साथ जमीनतर्फ हेर्दै गर्न लाग्नुभयो ॥ ३ ॥ सारा-समाजले मनमा रामचन्द्रजीका शीलको प्रशंसा गरेर—"रामचन्द्रजीजस्ता संकोची स्वामी कहीं छैनन्" यस्तो विचार गरे ॥ ४ ॥

भरत सुजान रामरुख देखी ❀ उठि सपेम धरि धीर बिसेखी ॥ ५ ॥
करि दंडवत कहत कर जोरी ❀ राखी नाथ ! सकल रुचि मोरी ॥ ३ ॥
मोहि लगि सबहि सहेउ संतापू ❀ बहुत भाँति दुखु पावा आपू ॥ ७ ॥
अब गोसाइँ ! मोहि देउ रजाई ❀ सेवौं अवध अवधि भरि जाई ॥ ८ ॥

समुझदार-भरतजीले रामजीको अभिप्राय बुझेर प्रेमका साथ उठीकन खूब धैर्य धरेर दण्डवत् गरेपछि दुईहात जोरीकन विन्ती गर्नुभयो—"हेनाथ ! मेरो सबै मनोरथ पूर्ण गर्नुभयो मेरा निम्ती हजुरले सबै सन्ताप सहनुभयो, आफूले नानातरहका दुःख पाउनुभयो । प्रभु ! अब मलाई आज्ञा बक्सनुहोस्, म चौधवर्षको अवधि पूर्ण नहून्ज्याल अयोध्याको सेवा गरौं ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा—जेहि उपाय पुनि पायँ जनु, देखै दीनदयाल ! ।
सो सिख देइअ अबधि लगि, कोसलपाल ! कृपाल ! ॥ ३१४ ॥

हेदीनदयाल ! हेकोशलदेशपाल ! हेकृपाल ! जुन्-उपायले यो-दास प्रभुका पाउको दर्शन पाउला, चौधवर्षको अवधि सम्मलाई तदनुसारको शिक्षा बक्सनुहोस् ॥ ३१४ ॥

चौ०—पुरजन परिजन प्रजा गोसाईं ! ❀ सब सुचि सरस सनेह सगाईं ॥ १ ॥
राउर बदि भल भव-दुख-दाहू ❀ प्रभु बिनु बादि परम-पद-लाहू ॥ २ ॥

प्रभु ! हजूरको कहलाएर [रामको भक्त भन्ने प्रसिद्धि पाएर] रहँदा नगरनिवासीहरू, परिवारहरू, प्रजाहरू, सबैजना पवित्र-प्रेमी-रसीला-नातेदार बेसैछन्, संसारको दुःख र सन्ताप पनि बेसै छ, प्रभु-विना [प्रभुको फरक भएर रहँदा] परमपद (मुक्ति) को लाभपनि वृथा छ ॥ १ ॥ २ ॥

स्वामि सुजानु जानि सबही की ❀ रुचि लालसा रहनि जन जी की ॥ ३ ॥
प्रनतपालु ! पालहिं सब काहू ❀ देव दुहूँ दिसि ओर निबाहू ॥ ४ ॥

सर्वज्ञ-हजूर सबैको मनोरथ, लालचा र भक्तजनका मनको परिस्थिति जानीबक्सिन्छ हेप्रणतपाल ! प्रभु ! प्रभु सबैको रक्षा गर्नुहुन्छ । दुवैतर्फको निर्वाह गरिबक्सनुहुन्छ (वनवासी र नगरवासीलाई सपारी बक्सनुहुन्छ) ॥ ३ ॥ ४ ॥

अस मोहि सब बिधि भूरि भरोसो ❀ किए बिचारु न सोच खरो सो ॥ ५ ॥
आरति मोर नाथ कर छोहू ❀ दुहुँ मिलि कीन्ह ढीठ हठि मोहू ॥ ६ ॥

मलाई सबतरहबाट यस्तो भरोसा छ, विचार गर्दा अलीकति पनि फिक्री लाग्दैन । मेरो दुःख र हजूरको प्रेम यी-दुईले मिलेर जबर्दस्तीका साथ मलाई धृष्ट पारेका छन् ॥ ५ ॥ ६ ॥

यह वड़ दोष दूरि करि स्वामी ! ❀ तजि सकोच सिखइअ अनुगामी ॥ ७॥
भरतविनय सुनि सवहि प्रशंसी ❀ खीर-नीर-विवरन-गति हंसी ॥ ८॥

प्रभु ! यो ठूलो दोषलाई दूर गरेर [धृष्टता गरेकामा माफी वक्सेर] संकोच छाडीकन अनुचर (भृत्य) लाई शिक्षा वक्सियोस् ॥ ७ ॥ भरतजीकी विनयवाणी गुणदोष छुट्याउने हुनाले, दूध र पानी छुट्याउनामा गतिपुगेकी (समर्थभएकी) हंसी·पक्षिणी·जस्तै थिई, त्यो·वाणी सुन्दा सवैले प्रशंसा गरे ॥ ८ ॥

दोहा—दीनबंधु सुनि बंधुके, वचन दीन छलहीन ।
देस-काल-अवसरु-सरिस, वोले रामु प्रवीन ॥३१५॥

दीनवन्धु-ज्ञानवान्-रामचन्द्रजीले भाई-भरतजीका दीन-र-छलहीन (निष्कपट) भएका वचन सुनेर देश-काल-मौका-अनुसारको वचन वोल्नुभयो ॥ ३९५ ॥

चौ०—तात ! तुम्हारि मोरि परिजन की ❀ चिन्ता गुरहिं नृपहिं घर वन की ॥ १॥
माथे पर गुर मुनि मिथिलेसू ❀ हमहिं तुम्हहिं सपनेहुँ न कलेसू ॥ २॥
मोर तुम्हार परमपुरुषारथु ❀ स्वारथु सुजसु धरमु परमारथु ॥ ३॥
पितुआयसु पालिअ दुहुँ भाई ❀ लोक वेद भल भूप भलाई ॥ ४॥

वावु ! भरत ! तिम्रो, मेरो, हाम्रा परिवारको, घरको, वनको, फिक्री गुरुजीलाई र महाराजा-मिथिलाधिराजलाई छ [हामीलाई के को धन्धा ? केको सुर्ता ?] ॥१॥ गुरुजी र मिथिलाधिराज हाम्रा शिरका ऊपर हुनुहुन्छ, हामीलाई तिमीलाई सपनामा-पनि दुःख हुनेछैन ॥२॥ दुई-भाई मिलेर पिताका-आज्ञाको पालना गरौं, लोकव्यवहारमा र वेदोक्तआचारमा असल गनियूँ, महाराज-पिताजीको असल होस्, [यति कुरा गर्‍यौं भने] तिम्रो र मेरो परमपुरुषार्थ त्यही हो, स्वार्थ पनि त्यही हो, सुयश पनि त्यही हो, धर्मपनि त्यही हो, परमार्थ पनि त्यही हो ॥ ३ ॥ ४ ॥

गुर-पितु-मातु-स्वामि-सिख पाले ❀ चलेहु कुमग पग परहिं न खाले ॥ ५॥
अस विचारि सव सोच विहाई ❀ पालहु अवध अवधि भरि जाई ॥ ६॥
देसु कोसु पुरजन परिवारू ❀ गुरपद-रजहिं लाग छरुभारू ॥ ७॥
तुम्ह मुनि·मातु-सचिव-सिख मानी ❀ पालेहु पुहुमि प्रजा रजधानी ॥ ८॥

गुरु·पिता-माता-स्वामी यिनको शिक्षा पालन गर्नाले कुमार्गमा हिंडेपनि पाउ तल पर्दैन [प्रधान गरेर यिनको शिक्षापालन गरेपछि कुमार्गमा जाँदै जादैन, कदाचित् भूलचूकले गईहाल्यो भनेपनि त्योमार्गमा पैताला राख्तैन तुरन्तै त्यो मार्ग छाडेर सन्मार्गमा लाग्दछ] यस्तो विचार गरेर सवै सोचविचारलाई छाडेर जाऊ र चौधवर्षको अवधिभरी अयोध्याको पालन गर ॥ ५ ॥ ६ ॥

देश, खजाना; पुरवासी-जन, परिवार, यिनको अभिभार ता गुरुजीका चरणको धुलालाई लागेको छ (गुरुजीका चरणका धुलाले यिनको रक्षागर्ने भार (जिम्मेदारी) लिएको

छ) तिमी गुरुजो, माताहरू, मन्त्री यिनको शिक्षा मानेर पृथ्वी, प्रजा, राजधानी, को रक्षा गरे ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा–मुखिआ मुखु सो चाहिये, खान पान कहुँ एक ।
पालै पोषै सकल अंग, तुलसी सहित विवेक ॥३१६॥

(तुलसीदास भन्दछन्) खानापीना गर्नलाई एउटा मुखजस्तो एउटा मुखिया (नेता) चाहिन्छ, त्योमुखियाले विवेकसाथ सबै अङ्गप्रत्यङ्गको पालनपोषण गर्नुपर्दछ [शरीरका हात-पाउ-नाक-कान-आँखाइत्यादि-सकलअङ्गप्रत्यङ्ग सबै उपयोगी, सबै रक्षणीय, सबै पालनीय, सबै पोषणीय छन् । यी अङ्गप्रत्यङ्ग–मध्ये कुनै-एउटा बिग्र्यो भने शरीरै खूनी हुनाले निन्दनीय हुन्छ, यिनको रक्षा अत्यावश्यक छ, यिनले पनि आहार पाउनु पर्दछ, पाउछन् पनि, कसरी पाउछन् भने यी-अङ्गप्रत्यङ्गले एउटा मुखलाई मुखिया (मुख्य = नेता) बनाएका छन् त्यो-मुखरूपी-मुखिया नानाप्रकारको आहार आफूले गरेर त्यही-आहार भिन्नभिन्न सबै अङ्गप्रत्यङ्ग-लाई पुर्याउँछ र तिनलाई हृष्ट-पुष्ट पार्दछ । त्यसोहुनाले नियमका साथ यो शरीर चलि रहन्छ । हाम्रोपनि हक छ, हामी पनि मुखजस्तै हूँ, के खाँचाले काम गर्दछौ ? आफ्नु पालन पोषण आफै गर्दछौ भनेर अङ्गप्रत्यङ्गका प्रत्येक व्यक्तिले दुराग्रह पूर्वक आफ्नोआफ्नो काम छाडेर आहारमात्र गर्न लागे भने शरीरको के गति होला ? व्यवहार कसरी चल्ला ? । एवंरीत्या एउटा राष्ट्रपतिले राष्ट्रको आमदानी लिएर त्यतावाट राष्ट्रको स्वामी, (आफू) अमात्य, पुर, राष्ट्र,कोश, दुर्ग, फौज, प्रजा, यी अङ्गको यथोचित पालन-पोषण गर्नुपर्दछ, राष्ट्रका अङ्ग-भएका व्यक्तिले यथेच्छ गरेर राष्ट्रको लाभ लिन लागे, मुखिया (नेता) को बिरुद्ध चले-भने व्यवस्था भङ्ग हुन्छ र राष्ट्रको र राष्ट्रपतिको सर्वनाश हुन्छ] ॥ ३१६ ॥

चौ०–राज–धरम–सरवसु एतनोई ❀ जिमि मन माँह मनोरथ गोई ॥ १ ॥
बंधुप्रबोधु कीन्ह बहु भाँती ❀ बिनु अधार मन तोषु न साँती ॥ २ ॥

भाई ! भरत ! जसरी मनोरथ मनमा गुप्त रहेको हुन्छ, [त्यसैगरी पूर्वोक्त कुरा राजधर्ममा गुप्तरहेको छ] राजधर्मको सर्वस्व (सार) यत्ति हो ॥ १ ॥ यस्ता अनेक प्रकार-सँग रघुनाथजीले भाईभरतजीलाई बुझाउनुभयो । तर आधार नपाईकन वहाँलाई संतोष पनि भएन, शान्ति पनि भएन ॥ २ ॥

[पादुका प्रदान]

भरत–सीलु गुर–सचिव समाजु ❀ सकुच सनेह–बिवस रघुराजु ॥ ३ ॥
प्रभु करि कृपा पाँवरी दीन्ही ❀ सादर भरत सीस धरि लीन्ही ॥ ४ ॥

भरतजीको शीलस्वभाव, गुरु-मन्त्री-समाजको संकोच, र स्नेहले विवश (परतन्त्र) भएका रघुनाथजीले कृपा गरेर खराऊ दिनु भयो, भरतजीले आदरका साथ ती खराऊलाई शिरमा राख्नुभयो ॥ ३ ॥ ४ ॥

चरनपीठ करुना निधान के ❀ जनुजुग जामिक प्रजा प्रान के ॥ ५ ॥
संपुट भरतसनेह—रतन के ❀ आखर जुग जनु जीवजतन के ॥ ६ ॥

कुलकपाट कर कुसल करम के ❀ विमल नयन सेवा–सु–धरम के ॥ ७ ॥
भरत मुदित अवलंब लहे तें ❀ अस सुख जस सियराम रहे तें ॥ ८ ॥

करुणानिधान-रामचन्द्रका ती दुइ खराऊ मानौं प्रजाहरूका प्राणको रखवारीगर्ने पहरेदार हुन्कि ? अथ वा भरतको प्रेमरूपी रत्न राख्ने वट्टा हुन्कि, या भरतजीको वचावटको कोशीसस्वरूप भएका दुई अक्षर (रा म) हुन्कि ? सूर्यवंशका रक्षक दुई कपाट (दहिला का द्वार) हुन्कि ? शुभकर्म गर्ने भरतका दुई हात हुन्कि ? या सेवाधर्मका निर्मल दुई आँखा हुन्कि ? [भन्ने नानाप्रकारका संभावना गराउँथे] ॥ भरतजी त्यो अवलम्ब (आधार) पाउँदा सीताजी-र-रामजी साथ रहँदा-जस्तो सुख मान्नु हुन्थ्यो त्यस्तै सुख मान्न लागुभयो ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

[भरतविदाई]

दोहा–माँगेउ विदा प्रनामु करि, राम लिए उर लाइ ।
लोग उचाटे अमरपति, कुटिल कुअवसर पाइ ॥३१७॥

भरतजीले प्रणाम गरेर बिदा माग्नुभयो । रामचन्द्रजीले भरतजीलाई छातीमा लगाउनुभयो । त्यो नराम्रो मौका फेला पारेर कपटी इन्द्रले सवैलाई उच्चाटन गराए [सवैलाई अयोध्या जान मिथिला जान मन लाग्यो] ॥ २१७ ॥

चौ०–सो कुचालि सब कहँ भइ नीकी ❀ अवधिआस सम जीवन जीकी ॥ १ ॥
नतरु लषन-सिय-राम वियोगा ❀ हहरि मरत सबु लोग कुरोगा ॥ २ ॥

त्यस्तो कुचाल पनि सवैका निंती वेस हुन आयो, चौधवर्षको अवधि सम्म सवैलाई वाँच्ने आशा [मन] लाग्यो ॥ नत्र भने लक्ष्मण-सीता-राम यिनको वियोगरूपी-कुरोगले सवैजना धडाधड मर्ने थिए ॥ १ ॥ २ ॥

रामकृपा अवरेव सुधारी ❀ बिवुधधारि भइ गुनद गोहारी ॥ ३ ॥
भेंटत भुज भरि भाइ भरत सो ❀ राम-प्रेम-रसु कहि न परत सो ॥ ४ ॥

रामजीका कृपाले सवै उल्झन (झमेला) सुधारिदियो । देवताहरूको कुचाल पनि गुणकारी र सहायक भयो ॥ ३ ॥ अंगालो-भरी गरेर भरतजी सँग रामजी भेटगर्न (आलिङ्गन गर्न) लाग्नुभयो, त्यसवेलाको रामजीका प्रेमरसको वर्णन गर्न शकिंदैन ॥ ४ ॥

तन मन वचन उमग अनुरागा ❀ धीर-धुरंधर धीरज त्यागा ॥ ५ ॥
वारिजलोचन मोचत बारी ❀ देखि दसा सुरसभा दुखारी ॥ ६ ॥

श्रीरामजीका शरीरमा मनमा वचनमा प्रेम उलर आयो । धीरधुरन्धर भएका श्रीरामजीले त्यसवेलामा धैर्य छाड्नुभयो ॥ ५ ॥ वहाँका कमलदलजस्ता नजरले पानी गिराउन लागे, वहाँको त्यो अवस्था देखेर देवताहरूको समाज-पनि दुःखित भयो ॥ ६ ॥

मुनिगन गुर धुर धीर जनक से ❀ ग्यानअनल मन कसे कनक से ॥ ७ ॥

जे विरंचि निरलेप उपाये ❀ पदुमपत्र जिमि जग जलजाये ॥ ८ ॥

जसले ज्ञानरूपी-अग्निमा मनरूपी-सुवर्णलाई खूव-पोलेको छ [ज्ञानले मनलाई निर्मल पारेको छ] जसलाई विधाताले जलमा जन्मेका कमलका पातलाई झैं संसारमा निर्लेप उत्पन्न गरेका छन् , त्यस्ता-मुनिगण, वसिष्ठ, धीरधुरन्धर-राजाजनक-जस्ता— ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा–तेउ विलोकि रघुवर भरत, प्रीति अनूप अपार ।
भए मगन मन तन वचन, सहित विराग विचार ॥३१८॥

तिनीहरू पनि रघुनाथजी-र-भरतजीको अपार-अतुल-प्रीति देखेर ज्ञानवैराग्य-सहित तनमनवचनले मग्न भए ॥ ३१८ ॥

चौ०–जहाँ जनक गुर गति मति भोरी ❀ प्राकृत प्रीति कहत बड़ि खोरी ॥ १ ॥
बरनत रघुवर–भरत–वियोगू ❀ सुनि कठोर कवि जानिहि लोगू ॥ २ ॥

जहाँ महाराजाजनक र गुरुवसिष्ठ मुनिकी बुद्धि समेत कुण्ठित हुन्छे, त्यही प्रीति-लाई प्राकृतप्रीति (संसारकी साधारण प्रीति) भन्दाखेरी ठूलो दोष लाग्दछ ॥ १ ॥ रघुनाथ जी र भरतजीका वियोगको वर्णन गर्दा, त्यो वर्णन सुने पछि वर्णन-गर्ने-कविलाई दुनियाँले कठोर-कवि ठान्नेछ ॥ २ ॥

सो सँकोच रस अकथ सुवानी ❀ समउ सनेह सुमिरि सकुचानी ॥ ३ ॥
भेँटि भरतु रघुवर समुझाए ❀ पुनि रिपुदवन हरषि हिय लाए ॥ ४ ॥

त्यसवेलाका संकोच-रसको उच्चश्रेणीकी वाणीले पनि कथनगर्न शक्तिन । त्यो समय र त्यो स्नेह संझेर [मेरी] वाणी संकुचित भई ॥ ३ ॥ रघुनाथजीले भेट गरेर भरतजी लाई संझाउनुभयो । अनि हर्षित भएर शत्रुघ्नजीलाई छातीमा लगाउनुभयो ॥ ४ ॥

सेवक सचिव-भरत-रुख पाई ❀ निज निज काज लगे सब जाई ॥ ५ ॥
सुनि दारुन दुखु दुहुँ समाजा ❀ लगे चलन के साजन साजा ॥ ६ ॥

सेवक र मन्त्रीहरू भरतजीको आशय पाएर गईकन आफ्नाआफ्ना काममा लागे ॥ ५ ॥ तिनीहरूले भरतजीका सवारीको सैसर्जाम तयार गर्न लागे, त्यो खवर सुन्दा दुवै-समाजलाई कडा दुःख लाग्यो ॥ ६ ॥

प्रभु-पद-पदुम बंदि दोउ भाई ❀ चले सीस धरि रामरजाई ॥ ७ ॥
मुनि तापस वन देव निहोरी ❀ सब सनमानि बहोरि बहोरी ॥ ८ ॥

दुवैभाई प्रभुरामजी को चरणकमलको वन्दना गरेर वहाँको आज्ञालाई शिरोपर गरेर मुनिवर्ग, तपस्वीहरू, वनदेवताहरूलाई मनाएर वारंवार सवैलाई सन्मान गरीकन हिंड्नुभयो ॥ ७ ॥ ८ ॥

दो०–लषनहिं भेँटि प्रनामु करि, सिर धरि सिय पद धूरी ।
चले सप्रेम असीस सुनि, सकल सुमंगल मूरी ॥३१९॥

भरतजी लक्ष्मणजीसँग भेट गरेर वहाँलाई प्रणाम समेत गरीकन, सीताजीका चरणका धूलालाई माथमा राखेर, सकलकल्याणको मूलकारणभएको प्रेमसहितको आशिष सुनेर रवाना हुनुभयो ॥ ३१९ ॥

चौ०-सानुज राम नृपहिं सिर नाई ❀ कीन्हि बहुत बिधि विनय बड़ाई ॥ १॥
देव! दयावस बड़ दुख पायेउ ❀ सहित समाज काननहिं आयेउ ॥ २॥
पुर पगु धारिअ देइ असीसा ❀ कीन्ह धीर धरि गवनु महीसा ॥ ३॥

लक्ष्मणसहित रामचन्द्रजीले राजाजनकलाई प्रणाम गर्नुभयो र अनेकप्रकारले विनय र उनको प्रशंसा गर्नुभयो—"महाराज! दयावश भएर धेरै दुःख पाइवक्सनुभयो, समाजसहित जंगलमा आउनुभयो ॥ १ ॥ २ ॥ अब आर्शीर्वाद दिएर आफ्ना राजधानीतर्फ पाल्नुहोस्" [यस्ता वचन सुनेर] राजाजनक धैर्य धारण गरेर हिंडे ॥ ३ ॥

मुनि महिदेव साधु सनमाने ❀ बिदा किए हरि-हर-समजाने ॥ ४॥
सासुसमीप गए दोउ भाई ❀ फिरे बंदि पग आसिष पाई ॥ ५॥
कौसिक वामदेव जाबाली ❀ परिजन पुरजन सचिव सुचाली ॥ ६॥
जथाजोगु करि विनय प्रनामा ❀ विदा किए सब सानुजरामा ॥ ७॥
नारि पुरुष लघु मध्य बडेरे ❀ सब सनमानि कृपानिधि फेरे ॥ ८॥

अनि रामचन्द्रजीले मुनिहरूको र ब्राह्मणहरूको सन्मान गर्नुभयो, तिनीहरूलाई हरिहर-समान जानेर विदा गर्नुभयो ॥ ४ ॥ अनि दुवैभाई सासु (सुनयनामहारानी) का समीप जानुभयो, पाऊको प्रणाम गरेर आशीष पाएपछि दुवैभाई फर्कनुभयो ॥ ५ ॥ विश्वामित्र, वामदेव, जाबालि, इत्यादि ऋषि र नौकर-चाकर, नगर-निवासी, भक्त-मन्त्री, यिनीहरूलाई यथायोग्य विनय-प्रणाम इत्यादि गरेर सवैलाई विदा दिनुभयो। स्त्री-पुरुष-साना-मझौला ठूला-सवैलाई सन्मान गरेर करुणानिधान प्रभुजीले फर्काउनु भयो ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा—भरत-मातु पद बंदि प्रभु, सुचि सनेह मिलि भेंट।
विदा कीन्हि सजि पालकी, सकुच सोच सव मेंटि ॥३२०॥

प्रभु-रामचन्द्रजीले भरतजीकी माता-कैकेयीका चरणको वन्दना गरेर पवित्र-प्रेमकासाथ उनीसंग भेट गरेर उनको संकोच र अपसोचलाई निःशेष गरेर मेटिदिनुभयो ॥ ३२० ॥

चौ०-परिजन मातु पितहिं मिलि सीता ❀ फिरी प्रान-प्रिय-प्रेम पुनीता ॥ १॥
करि प्रनामु भेंटी सव सासू ❀ प्रीति कहत कवि हिय न हुलासू ॥ २॥

प्राणप्रिय-रामजीका-प्रेमले पवित्र भएकी सीताजी नौकरचाकर, माता, पिताजीसंग यथायोग्य भेट गरेर फर्कनुभयो ॥ १ ॥ अनि सवैसासूको पाउमा दर्शन गरेर भेट गर्नुभयो, त्यसवेलाका प्रीतिको वर्णन गर्नलाई कविका हृदयमा हिम्मतै हुदैन ॥ १ ॥ २ ॥

सुनि सिख अभिमत आशिष पाई ❀ रही सीय दुहुँ प्रीति समाई ॥ ३॥
रघुपति पटु पालकी मँगाई ❀ करि प्रवोधु सव मातु चढ़ाई ॥ ४॥

अर्तिशिक्षा सुनेर आशीष पाएर सीताजी दुवैतर्फको (माइती र घरको) प्रीतिमा तल्लीन भएर रहनुभयो ॥ ३ ॥ रघुनाथजीले सुन्दर पाल्की (म्याना) मगाउनुभयो र संझाई बुझाईकन सवै-माताजी-हरूलाई चढाउनुभयो ॥ ४ ॥

वार वार हिलि मिलि दुहुँ भाई ❀ सम सनेह जननी पहुँचाई ॥ ५ ॥
साजि वाजि गज वाहन नाना ❀ भूप भरतदल कीन्ह पयाना ॥ ६ ॥
हृदय राम सिय लषन समेता ❀ चले जाहिं सव लोग अचेता ॥ ७ ॥
वसह वाजि गज पसु हिय हारे ❀ चले जाहिं परवस मनमारे ॥ ८ ॥

दुवैभाईले वारंवार लुट्टपुट्ट गरेर सवै-आमाहरूलाई समानप्रेमले केहीटाढा-सम्म पुऱ्याउनुभयो ॥ ५ ॥ महाराजा-जनक-र भरतजीका तर्फका दलले घोडा, हात्ती, नानाप्रकारका अरूवाहन तयार गरेर यात्रा गरे ॥ ६ ॥

हृदयमा सीता-राम-लक्ष्मणले सहित भएका सवैजना विचेत भएर हिंड्न लागे ॥७॥ वैल (गोरू) घोडा, हात्तिइत्त्यादि पशुहरू मनमा हरेस खाएर परतन्त्र हुनाले मन मारीकन हिंड्नलागे ॥ ८ ॥

दोहा–गुर गुरतिय पद बंदि प्रभु, सीता लषन समेत ।
फिरे हरष विसमय सहित, आए परननिकेत ॥३२१॥

प्रभु-रघुनाथजी सीता-र लक्ष्मणजीले सहित भईकन गुरु-र गुरुपत्नीका चरणको वन्दना गरेर हर्ष र विषादले युक्त भएर फर्कनुभयो पर्णकुटी (पर्णशाला) मा आउनुभयो ॥ ३२१ ॥

चौ०–विदा कीन्ह सनमानि निषादू ❀ चलेउ हृदय वड़ विरह विषादू ॥ १ ॥
कोल किरात भिल्ल वनचारी ❀ फेरे फिरे जोहारि जोहारी ॥ २ ॥

संमान गरेर निषाद (गुह) लाई विदा गर्नुभयो, ती पनी हृदयमा विरहको ठूलो विषाद लिएर हिंडे ॥१॥ कोल-किरात-भिल्ल आदिगरेका वनचरलाई पनि प्रभुजीले फर्काउनुभयो, तिनीहरू वारंवार प्रणाम गरेर फर्के ॥ ३ ॥

प्रभु सिय लषन वैठि वट छाहीं ❀ प्रिय परिजन वियोग विलखाहीं ॥ ३ ॥
भरत सनेह सुभाउ सुवानी ❀ प्रिया अनुज सन कहत वखानी ॥ ४ ॥

प्रभुजी सीताजी-र लक्ष्मणजीका साथमा वटवृक्षका छायामा वसेर प्रियजन (प्यारा भाई प्रभृति) र परिजन (आत्मीय नौकरचाकर परिवारप्रभृति) का वियोगले विलखवन्द हुनुभयो ॥ ३ ॥ सीताजी र भाईसंग भरतजीको प्रेम-स्वभाव-सद्वचनको विस्तारपूर्वक वयान गर्न लाग्नुभयो ॥ ४ ॥

प्रीति प्रतीति वचन मन करनी ❀ श्रीमुख राम प्रेसवस बरनीं ॥ ५ ॥
तेहि अवसर खग मृग जलमीना ❀ चित्रकूट चर अचर मलीना ॥ ६ ॥

श्रीरामजीले प्रेमवश भएर आफ्नै श्रीमुखले (मुखारले) भरतजीका प्रीति, प्रतीति,

वचन, मन, कर्मको वर्णन गर्नुभयो ॥ ५ ॥ त्यसवेलामा चित्रकूटपर्वतमा रहने पक्षी, मृग, जल, माछा, इत्यादि चर-अचर सवै खिन्न भये ॥ ६ ॥

विवुध विलोकि दसा रघुवर की ❀ वरषिसुमनकहिगति घर घरकी ॥ ७ ॥
प्रभु प्रनामु करि दीन्ह भरोसो ❀ चले मुदित मन डर न खरोसो ॥ ८ ॥

देवताहरूले प्रभुको अवस्था देखेर फूल वर्षाएर आफ्ना घरघरको अवस्था (रावणका उपद्रवले भएको दुर्दशा) विन्ती गरे । रामचन्द्रजीले तिनलाई प्रणाम गर्नुभयो र भरोसा दिनुभयो । तिनीहरू आनन्दित भएर हिंडे, तिनका मनमा डर अलीकति पनि रहेन ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा—सानुज सीयसमेत प्रभु, राजत परनकुटीर ।
भगति ग्यान वैराग्य जनु, सोहत धरे सरीर ॥३२२

भाईलक्ष्मणजी-र-सीताजीले सहित भईकन प्रभुजी पर्णकुटीरमा राज हुँदाखेरि शरीर-धारण गरेर भक्ति ज्ञान वैराग्य ई३जना सुशोभित भएका हुन्कि ? [भन्ने भान पर्ने शोभा भयो] ॥ ३२२ ॥

चौ०—मुनिमहिसुरगुरभरतभुआलू ❀ रामविरह सबु साजु विहालू ॥ १ ॥
प्रभु—गुनग्राम गुनत मनमाहीं ❀ सव चुपचाप चले मग जाहीं ॥ २ ॥

मुनि,ब्राह्मण, गुरु, भरत, जनकराजा, यी-सवैजना रामजीका विरहले खूब वेहाल (वेहोश) भएर मनमा प्रभुजीका गुणगणको मनन गर्दै वाटामा चुपचाप जान लागे ॥ १ ॥ २ ॥

जमुना उतरि पार सबु भयेऊ ❀ सो वासरु बिनु भोजन गयेऊ ॥ ३ ॥
उतरि देवसरि दूसर बासू ❀ रामसखा सव कीन्ह सुपासू ॥ ४ ॥
सई उतरि गोमती नहाए ❀ चौथे दिवस अवधपुर आए ॥ ५ ॥

तिनीहरू यमुना तरेर सवैजना पार पुगे, विना-भोजन त्यो दिन त्यसै वित्यो ॥ ३ ॥ दोस्रा दिन गंगाजी तरे पछि वास पर्‍यो, त्यहाँ राममित्र गुहजीले सव वन्दोवस्त गरे ॥ ४ ॥ तेस्रा दिन सईनदी पार गरेर गोमतीमा स्नान भयो (त्यहींवास भयो) चौथा दिन अयोध्या आइपुगे ॥ ५ ॥

जनक रहे पुर वासर चारी ❀ राज काज सव साज सँभारी ॥ ६ ॥
सौंपि सचिव गुर भरतहि राजू ❀ तिरहुति चले साजि सव साजू ॥ ७ ॥
नगर—नारि नर गुर सिख मानी ❀ वसे सुखेन राम—रजधानी ॥ ८ ॥

जनक-महाराजले चारदिन अयोध्यामा रहेर सवै राजकाजको सुप्रबन्ध गरे ॥ ६ ॥ अनि ती अयोध्याको राज्य मन्त्रिवर्ग, गुरुवसिष्ट, भरतजीलाई सुंपेर आफ्नो सवै तयारी गरीकन तिरहूँत तिर लागे ॥ ७ ॥ रामजीका राजधानीमा नगरका नरनारीहरू गुरुवसिष्ठको आज्ञानुसार आनन्दसँग रहन लागे ॥ ८ ॥

दोहा-रामदरस लगि लोग सब, करत नेम उपवास।
तजितजि भूषन भोगसुख, जिअत अवधिकीआस ॥३२३॥

अयोध्यानिवासीहरू रामजीका दर्शनका निमित्त नियम र व्रतउपवास गर्नलागे। सिंगार पटार, भोग-विलास छाडेर चौधवर्षका अवधिको आशाले जीवितै रहे ॥ ३२३ ॥

चौ०-सचिवसुसेवक भरत प्रबोधे ❀ निज निज काज पाइ सिखओधे ॥ १ ॥
पुनिसिखदीन्हिबोलिलघुभाई ❀ सौंपी सकल मातु सेवकाई ॥ २ ॥

भरतजीले मन्त्रिवर्ग र विश्वासपात्र भएका सवै-सेवकलाई बुझाउनु भयो, शिक्षा पाएर तिनीहरू आफ्नाआफ्ना काममा लागे ॥ १ ॥ अनि भरतजीले शत्रुघ्नलाई बोलाउनु भयो र शिक्षा दिनुभयो, सवैमाताहरूको सेवाटहल गर्नेकाम सुम्पनुभयो ॥ २ ॥

भूसुर बोलि भरत कर जोरे ❀ करि प्रनाम बरविनय निहोरे ॥ ३ ॥
ऊँच नीच कारजु भल पोचू ❀ आयसु देव न करब सँकोचू ॥ ४ ॥

अनि भरतजीले ब्राह्मणहरूलाई बोलाएर हात जोरेर प्रणाम गरीकन नम्रताका साथ-"तपाईंहरू ठूलो-सानो असल-कसल जस्तो काम पर्दछ आज्ञा दिनुहोला, संकोच नगर्नुहोला" यस्तो खूब विनय गर्नु भयो ॥ ३ ॥ ४ ॥

परिजन पुरजन प्रजा बुलाए ❀ समाधानु करि सुवस वसाए ॥ ५ ॥
सानुज गे गुरगेह बहोरी ❀ करि दंडवत कहत कर जोरी ॥ ६ ॥

अनि भरतजीले नौकर चाकर, नगर-निवासी, प्रजावर्गहरूलाई बोलाउनु भयो। उनका मनको समाधान गरेर (चित्त बुझाएर) राम्रो वन्दोवस्तका साथ राख्नु भयो ॥ ५ ॥ अनि भाई-सहित भएर गुरुवसिष्ठजीका घर जानुभयो र दण्डवत् गरीकन हात जोरेर निवेदन गर्नुभयो ॥ ६ ॥

आयसु होइ त रहउँ सनेमा ❀ बोले मुनि तन पुलकि सपेमा ॥ ७ ॥
समुझब कहब करब तुम्ह जोई ❀ धरमसारु जग होइहि सोई ॥ ८ ॥

"गुरु ! आज्ञा भए-देखि नियमपूर्वक रहौं कि ?" यस्तो निवेदन सुन्दा वसिष्ठमुनि रोमाञ्चित भयेर प्रेमका साथ बोले-"बावु ! भरतजी ! तपाईं जे ठीक ठान्नु हुन्छ, जे भन्नु हुन्छ, जे गर्नु हुन्छ, जगतमा त्यहीकुरा धर्मको सार ठहरिनेछ" ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा--सुनि सिख पाइ असीस बड़ि, गनकबोलि दिनुसाधि।
सिंघासन प्रभुपादुका, बैठारे निरुपाधि ॥३२४॥

भरतजीले यो वचन सुनेर शिक्षा-अर्ति र आशीर्वाद समेत पाएर ज्योतिषीहरूलाई बोलाइकन असल-दिन ठीक-गरेर रामजीका चरणपादुका (खराऊ) लाई सिंहासनमा (गद्दीमा) निर्विघ्नतापूर्वक स्थापित गर्नुभयो ॥ ३२४ ॥

चौ०–राममातु गुरपद सिरु नाई ❀ प्रभु·पद पीठ रजायसु पाई ॥ १॥
नंदिगाँव करि परनकुटीरा ❀ कीन्ह निवास धरम धुर धीरा ॥ २॥

धार्मिकधुरन्धर-धीर-भरतजी राममाता–कौसल्याजी र गुरुवसिष्ठजीका पाउमा वन्दना गरेर प्रभुका चरणपादुकाको आज्ञा पाएर नन्दिग्राममा पर्णकुटीर तयार गरेर त्यहीं रहन लाग्नुभयो ॥ १ ॥ २ ॥

जटाजूट सिर मुनिपट धारी ❀ महि खनि कुससाथरी सवाँरी ॥ ३॥
असन वसन वासन व्रत नेमा ❀ करत कठिन रिषिधरम सपेमा ॥ ४॥

भरतजीका शिरमा जटाजूट सुशोभित थियो, वहाँले वृक्षवल्कलको वस्त्र पहिरनु भएको थियो, वहाँका शयनका निमित्त जमीन खनेर त्यस्माथि कुशको आसन तयार गरेको थियो। भोजन, वस्त्र, पात्र, व्रत, नियम, इत्यादि सवैकुरा ऋषिमुनिहरूकैजस्तो [थियो]। वहाँले प्रेमका साथ कठोर ऋषिधर्म धारण गर्नुभयो ॥ ३ ॥ ४ ॥

भूषन वसन भोग सुख भूरी ❀ मन तन वचन तजे तिनु तूरी ॥ ५॥
अवधराजु सुरराजु सिहाई ❀ दसरथ धन सुनि धनदु लजाई ॥ ६॥

भरतजीले नानाप्रकारका वस्त्र-भूषण-धेरैधेरै-भोग-विलासलाई मनसा-कर्मणा-वाचा तृणतुल्य गरेर परित्याग गर्नुभयो ॥ ५ ॥ जुन अयोध्याको राज्यलाई इन्द्रपनि डाह गर्दथे, जुन-दशरथका धनको खवर सुन्दा कुबेरपनि लज्जित हुन्थे ॥ ६ ॥

तेहि पुर वसत भरत विनु रागा ❀ चंचरीक जिमि चंपक–वागा ॥७॥
रमाविलासु रामअनुरागी ❀ तजत वमन जिमिजनवड़भागी ॥ ८॥

उहा-अयोध्यानगरीमा भरतजी चाँपको वघैचामा भ्रमँरजस्तो भएर विना-राग (आसक्त नभैकन) रहनुभयो ॥ ७ ॥ रामचन्द्रजीका चरणमा अनुरागी (प्रेमी) भएका महाभाग्यवान्-हरू धनदौलत-संवन्धी-भोगविलासलाई वमनजस्तै संझेर त्याग गर्दछन् [अर्काले भोग गरेर छाडेका विषयभोग वान्त गरेका भक्ष्यजस्तै हुन् भनेर तिनदेखि परै रहन्छन्] ॥ ८ ॥

दोहा–राम पेम भाजन भरत, वड़े न येहि करतूति।
चातक हंस सराहिअत, टेक विवेक विभूति ॥३२५॥

---

(१) "भ्रमर सवैफूलमा वस्तछ र रसपान गर्दछ, चाँपको फूललाई छुँदापनि छुँदैन, टाढैवाट हट्तछ, चाँपको फूल खराव होइन, भ्रमर पनि वेवकूफ होइन, ईश्वरकी बलवती इच्छाले यस्तो पारेको हो" भन्ने आशयको उद्गार कविहरूले गरेका छन्।

भ्रमन् वनान्ते सुमनस्सु गुञ्जन्
न षट्पदो गन्धफलीमजिघ्रत् ॥
नासौ नरम्या न च सोऽप्यरन्ता।
बलीयसी केवलमीश्वरेच्छा ॥

भरतजी रामजीका प्रेमपात्र हुनुहुन्थ्यो, वहाँका हकमा यो कर्तव्य ठुलो होइन। टेक (आग्रह) र विवेक ई२गुणका प्रभावले चातक र हंस सह्राइन्छन् ॥३२५॥ (क)

चौ०-देह दिनहुँदिन दूवरि होई ❀ घटै तेजु वल मुखछवि सोई ॥ १ ॥
नित नव राम पेमपनु पीना ❀ वढ़त धरमदलु मन न मलीना ॥ २ ॥

भरतजीको शरीर दिनपरदिन दुव्लो हुँदै गयो, तेज घट्यो, वल घट्यो- मुखको कान्ति उही थियो ॥ १ ॥ रामप्रेमको पण भने नित्य नयाँ भएर मोटाउँदै गयो, धर्मका दल (यम-नियम-प्रमृति) वढ्दै गए, वहाँको मन उज्यालो हुदैगयो ॥ २ ॥

जिमिजल निघटत सरद प्रकासे ❀ विलसत वेतस वनज विकासे ॥ ३ ॥
सम दम संजम नियम उपासा ❀ नखत भरतहियविमलअकासा ॥ ४ ॥
ध्रुव विस्वासु अवधि राका सी ❀ स्वामिसुरतिसुरविथि विकासी ॥ ५॥
राम पेम विधु अचल अदोखा ❀ सहित समाज सोह नित चोखा ॥ ६ ॥

जसरी शरद्ऋतुको प्रकाश (आविर्भाव) हुँदा-खेरि जल-भने घट्तै जान्छ, जलमा पैदाहुने वेत-कमल-हरू वढेर विकसित (प्रफुल्ल) भईकन शोभायमान हुन्छन्, त्यसैगरी ऋषिव्रत-रूपी-शरदऋतुको आविर्भाव भयो र भरतजीको शरीर घट्तै गएपनि त्यही-शरीर-वाट हुने शम (इन्द्रियनिग्रह) दम (मनोनिग्रह) संयम (धारणा-ध्यान-समाधि) नियम (शौच-सन्तोष-तप-स्वाध्याय-ईश्वरानुसन्धान, ई ५) व्रत-उपवास यिनीहरू बढ्दै गएर भरतजीका हृदयाकाशमा नक्षत्रगण भएर शोभायमान भए। भरतजीका हृदयाकाशमा विश्वासरूपी ध्रुवतारा चमाचम ऴकीरहेको थियो। त्योऋषिव्रतरूपी-शरत्कालको पूर्णिमा तिथि चोधवर्षको अवधिरूप थियो। त्योशरत्कालको सुरवीथी (आकाशगंगा भनेर व्यवहार गरिएको नदीप्रवाहजस्तो लामू नक्षत्रपुञ्ज) रामचन्द्रको स्मरणरूपी-भएर सुशोभित थियो। त्यो-व्रतरूपी शरत्कालमा रामप्रेमरूपी-चन्द्रमा अचल र निर्दोष भईकन उदाई रहेको थियो। त्यो-प्रेमचन्द्रमा नित्य निर्मल रहेर समाजरूपी-नक्षत्र-गणले सहित भएर सुशोभित थियो ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

भरत रहनि समुझनि करतूती ❀ भगतिविरतिगुनविमलविभूति ॥ ७ ॥
वरनत सकल सुकवि सकुचाहीं ❀ सेस गनेस गिरा–गमु नाहीं ॥ ८ ॥

भरतजीको रहन, सहन,समुझ, कर्तव्य, भक्ति, वैराग्य, गुण, निर्मल (न्यायले कमाएको) ऐश्वर्यको वर्णन गर्दा सत्कविहरू पनि संकुचित हुन्छन् [किन भने] त्योकुरामा शेष-गणेश,सरस्वती पनि गम पाउँदैनन् ॥ ७ ॥ ८ ॥

(क) मेघवाट गिर्दागिर्दैको पानी वाहेक अरुपानी नपिउने चातकपक्षी आफ्नाटेकका प्रभावले दुनियामा सह्राइन्छ। दूध र पानी छुट्याउने हंसपक्षी आफ्ना विवेकका प्रभावले सह्राइन्छ। एउटै गुणले पक्षीपाजीहरू सहाइन्छन् भने अनेक–गुण–भएको–रामप्रेमलाई पेवा-पार्ने भरतजीका हकमा यो कन्त्रो कुरा हो र ?

दोहा–नित पूजत प्रभुपाँवरी, प्रीति न हृदय समाति ।
माँगि माँगि आयसुकरत, राजकाज बहु भाँति ॥३२६॥

भरतजो प्रभुका चरणपादुका (खराऊ) को नित्य पूजा गर्नुहुन्थ्यो, त्यसवेलाको प्रीति हृदयमा अटाउँदैनथ्यो [त्यो प्रीति आँसुवनेर आँखावाट झर्न लाग्दथ्यो, रोमाञ्च वनेर शरीरका वाहिरपट्टि सर्वत्र फैलिन्थ्यो,] तिनै चरणपादुकासँग आज्ञा माँगीमाँगीकन नानातरहका राजकाज गर्नुहुन्थ्यो ॥ ३२६ ॥

चौ०–पुलकगातहिय सियरघुवीरू ❀ जीह नाम जप लोचन नीरू ॥ १ ॥
लषनरामसिय कानन वसहीं ❀ भरतुभवन वसि तप तनुकसहीं ॥ २ ॥

वहाँका शरीरमा रोमाञ्च, हृदयमा सीताराम, जिह्वामा नाम जप, नेत्रमा पानी रहन्थ्यो ॥ १ ॥ लक्ष्मण राम सीता जङ्गलमा वस्नु भएको थियो [त्यत्तिन हो ?] भरतजी भवनमा वसेर तपस्याले शरीरकर्षण (शोषण) गरीरहनुभयेको थियो ॥ १ ॥ २ ॥

दोउ दिसि समुझि कहत सव लोगू ❀ सव विधि भरत सराहन जोगू ॥ ३ ॥
सुनि व्रत नेम साधु सकुचाहीं ❀ देखि दशा मुनिराज लजाहीं ॥ ४ ॥

दुवैतर्फको तारतम्य वुझेर सवैजना "सवतरहवाट भरतजीनै तारीफगर्नलाई योग्य छन्" भन्दथे, वहाँको नियम र व्रतको समाचार सुन्दा साधुसन्तहरू संकुचित हुन्थे। वहाँको अवस्था देख्ता वड़ेवड़ेमुनिहरू लज्जित हुन्थे ॥ ३ ॥ ४ ॥

परम पुनीत भरतआचरनू ❀ मधुर मंजु मुद मंगल करनू ॥ ५ ॥
हरन कठिन कलि कलुष कलेसू ❀ महा मोह निसि दलन दिनेसू ॥ ६ ॥

भरतजीको आचरण परम-पवित्र छ, मधुर छ, राम्रो छ, आनन्ददायक छ, कल्याणकारी छ। कलिका पाप र क्लेशलाई हर्दछ, त्यो-भरतको-आचरण महामोहरूपी-रात्रिको ध्वंस गर्नलाई सूर्यरूप छ ॥ ५ ॥ ६ ॥

पाप––पुंज––कुंजर––मृग–राजू ❀ समन सकल–संताप–समाजू ॥ ७ ॥
जनरंजन भंजन भवभारू ❀ रामसनेह सुधाकरसारू ॥ ८ ॥

त्यो [आचरण] पापपुञ्जरूपी-हात्तीका-हकमा सिंहरूप छ, त्यो संतापका-सवै-समाजको [आध्यात्मिक-आधिभौतिक-आधिदैविक-रूपले मुख्य तीन् प्रकारको भएर राग-द्वेष, सर्प-व्याघ्र भूकंप-वज्रपात–इत्यादि–अनन्तवस्तुवाट हुने अनन्तप्रकारका तापको] शमन गर्दछ ॥ ७ ॥ त्यो भरतको आचरण जनरञ्जन (प्राणिका हृदयलाई अनुरक्त पार्ने) र भवभारभंजन (संसारको वोझालाई भाँचकुँच पार्ने = नष्टपार्ने) छ। रामप्रेमरूपी चन्द्रमाको सार (निचोड = अमृत) हो ॥ ७ ॥ ८ ॥

छंद–सिय राम पेम पियूष पूरन होत जनम न भरत को ।
मुनि मन अगम जम नियम सम दम विषम व्रत आचरत को ॥

दुखदाह दारिद दंभ दूषन सुजस मिस अपहरत को ।
कलिकाल तुलसी से सठन्हि हठिराम सनमुख करत को ॥

सीतारामका-प्रेमरूपी-अमृतले-परिपूर्ण-भएका भरतजीको जन्म नहुदो हो ता मुनिराजहरूका-मनको-पनि-अगम-भएका [वड़ेवड़े मुनिले पनि आँट्न नशकिने] यम[1]–नियम[2]-शम[3]-दम[4]इत्यादिको कठोर व्रत को गर्दो हो ? सत्कीर्तिका वहानाले दुनियाँको दुःख-ईर्ष्या दारिद्य-दंभ[5]ईत्यादि–दोषलाई को हर्दो हो ? कलिकालमा तुलसीदासजस्ता स्वाँठलाई जवर्दस्ती का साथ रघुनाथजीका सन्मुखमा को लैजाँदो हो ?

सो०–भरतचरित करि नेमु, तुलसी जो सादर सुनहिं ।
सीय राम पद पेमु, अवसि होइ भव रस विरति ॥३२७॥

तुलसीदास भन्दछन्–नियम गरेर आदरका साथ जो भरतचरित्र सुन्दछन्, तिनीहरूलाई अवश्यमेव सीतारामका चरणमा प्रेम लाग्नेछ, संसारी विषयका रसमा वैराग्य पैदा हुनेछ ॥ ३२७ ॥

इति श्रीरामचरितमानसे सकलकलिकलुषविध्वंसने विमलविज्ञानवैराग्य-
संपादनो नाम द्वितीयः सोपानः समाप्तः
शुभं भूयात् ।

---

(१) अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य, अपरिग्रह । (२) शौच-सन्तोष-तपः-स्वाध्याय-ईश्वरानुसंधान । (३) इन्द्रियनिग्रह । (४) मनोनिग्रह । (५) अर्कालाई ठग्नाका निमित्त गरेको देखावटी धर्मकर्म ।

॥ श्रीः ॥

अथ

श्रीमद्गोस्वामितुलसीदासनिर्मितं रामायणम्

तत्रेदम्

अरण्यकाण्डम्

प्रारभ्यते

शार्दूलविक्रीडित छन्द २

मूलं धर्मतरोर्विवेकजलधेः पूर्णेन्दुमानन्ददं
वैराग्याम्बुजभास्करं ह्यघघनध्वान्तापहं तापहम् ।
मोहाम्भोधरपूगपाटनविधौ स्वःसंभवं शङ्करं
वन्दे ब्रह्मकुलं कलङ्कशमनं श्रीरामभूपप्रियम् ॥ १ ॥

धर्मरूपीवृक्षका-मूलस्वरूप, विवेकरूपीस मुद्रका आनन्ददायक-पूर्णचन्द्रस्वरूप, वैराग्यरूपी-कमलका पापरूपी-गाढ-अन्धकार-नाशगर्नै-सूर्यस्वरूप, तापको नाश गर्नै, मोहरूपी-मेघपटलको-नाशगर्नामा वायुस्वरूप-भएका, ब्राह्मणकुलका कलङ्कको शमन (नाश) गर्नै, श्रीरामचन्द्र-महाराजका-प्यारा शंकरजीलाई नमस्कारगर्दछु ॥ १ ॥

सान्द्रानन्दपयोदसौभगतनुं पीताम्बरं सुन्दरं
पाणौ बाणशरासनं कटिलसत्तूणीरभारं वरम् ।
राजीवायतलोचनं धृतजटाजूटेन संशोभितं
सीतालक्ष्मणसंयुतं पथिगतं रामाभिरामं भजे ॥ २ ॥

घना-आनन्ददायक-मेघको-सौन्दर्यले शरीर भरिएका,(मेघजस्तो श्यामशरीर भएका) पीताम्बर धारणगर्नै, वाहुमा वाण-र-धनु धारण गर्नै, पृष्ठभागमा ठोक्राका भारले सुशोभित भएका, कमलदलजस्ता विशाल नेत्र भएका, शिरमा धारणागरेका जटाजूटले-सुशोभित भएका, सीता-र-लक्ष्मणले सहित-भईकन जङ्गलको वाटो-लागेका, सुन्दर-मनोहर-मूर्ति श्रीरामजीलाई म भज्दछु ॥ २

सोरठा—उमा रामगुन गूढ़, पंडित मुनि पावहिं विरति ।
पावहिं मोह विमूढ़, जे हरि विमुख, न धरमरति ॥ १ ॥

हेपार्वति ! रामजीका गुण अतिगूढ छन्, तिनवाट पण्डित-मुनिहरू शान्ति पाउँछन् जो–हरिभक्तिदेखि विमुख छन् ती-मूढहरू मोह पाउँछन्, धर्ममा प्रेम पाउँदैनन् ॥ १ ॥

चौ०–पुरनर–भरत–प्रीति मैं गाई ❀ मति–अनुरूप अनूप सुहाई ॥ १ ॥
अव प्रभुचरित सुनहुअतिपावन ❀ करत जे वन सुरनरमुनि भावन ॥ २ ॥

[तुलसीदास भन्दछन्] अयोध्यानिवासी नरनारीहरूको र भरतजीको अनुपम सुन्दर-प्रीति मैले वुद्धिअनुसार वर्णन गरें, अब रामजी वनमा देवता-मनुष्य-मुनिलाई-प्रिय-लाग्ने जुनजुन चरित्र गरिरहनुभएको थियो, अति-पवित्र-ती चरित्र सुन ॥ १ ॥ ॥ २ ॥

[जयन्तकथा]

एक बार चुनि कुसुम सुहाए ❀ निज कर भूषन राम बनाए ॥ ३ ॥
सीतहि पहिराए प्रभु सादर ❀ वैठे फटिकसिला पर सुंदर ॥ ४ ॥

एक-फेर रामजीले आफ्ना-हातले फूल टिप्नुभयो र सुन्दर-गहना बनाउनु भयो ॥३॥ फटिकको-सुन्दर-शिलामा वसेर प्रभुजीले प्रेमका-साथ त्योगहना सीताजीलाई पहिराउनुभयो ॥ ४ ॥

सुरपति सुत धरि वायस बेखा ❀ सठ चाहत रघुपति बल देखा ॥ ५ ॥
जिमि पिपीलिका सागर थाहा ❀ महामंद मति पावन चाहा ॥ ६ ॥

वदमाश-इन्द्रपुत्र (जयन्त) ले कागको वेष धारण गरेर रघुनाथजीको पौरुष हेर्न खोज्यो । जस्तै कमीलाले समुद्रको थाह (यत्तिकैगहिरो, यत्तिकै विशाल रहेछ भन्ने पत्ता) लिन चाहोस्, त्यो महामन्दवुद्धिले-त्यस्तै चाहना गऱ्यो ॥ ५ ॥ ६ ॥

सीता चरन चोंच हति भागा ❀ मूढ़ मंदमति कारन कागा ॥ ७ ॥
चला रुधिर रघुनायक जाना ❀ सींक धनुष सायक संधाना ॥ ८ ॥

त्यसै-कारणले काग भएको [वास्तवमा देवपुत्र] त्यो मन्दवुद्धि [काखमा शिर राखेर रामजी सुकलाभएका वेलामा] सीताजीका पाउमा चूचाले ठुँगेर भाग्यो ॥ ७ ॥ रगत वग्न लाग्यो, रामजीले थाहापाउनुभयो, एउटा सिन्को लिएर धनुमा बाणजस्तै जोर्नु भयो [र छोड्नु भयो] ॥ ८ ॥

दोहा--अति कृपालु रघुनायक, सदा दीन पर नेह ।
तासनु आइ कीन्ह छलु, मूरख अवगुनगेह ॥२॥

रघुनाथजी अत्यन्त-दयालु र सदासर्वदा दीनदुःखीका-ऊपर-प्रेमगर्ने हुनु हुनुहुन्छ, तथापि दुर्गुणको-घरभएको (दुर्गुणपूर्ण) त्यो-मूर्खले वहाँसँग-पनि [जोरी खोज्दै] आएर छल गऱ्यो ॥ २ ॥

चौ०–प्रेरितमंत्र ब्रह्म सर धावा ❀ चला भाजि वायस भयपावा ॥ १ ॥
धरि निजरूप गयेउ पितु पाहीं ❀ रामविमुख राखा तेहि नाहीं ॥ २ ॥

मन्त्रले प्रेरणागरेको त्यो-तृण ब्रह्मास्त्र भएर दौड्यो, त्यो काग डराएर भाग्यो, आफ्नु रूप लिएर वावु (इन्द्र) का समीप गयो, रामजीदेखि विमुखभएका त्यसलाई तिनले राखेनन् [रक्षा गरेनन्] ॥ १ ॥ २ ॥

भा निरास उपजी मन त्रासा ❀ जथा चक्रभय रिषि दुर्वासा ॥ ३ ॥
ब्रह्मधाम सिवपुर सब लोका ❀ फिरा श्रमित व्याकुल भयसोका ॥ ४ ॥

त्यो निराश भयो, जसरी सुदर्शन-चक्र देखि दुर्वासा-ऋषिलाई (भय) भएथ्यो त्यस्तै त्यसलाई-पनि मनमा त्रास पैदा भयो ॥ भयले र शोकले व्याकुल भईकन ब्रह्मलोक-शिवलोक-आदि-सवैलोकमा [शरणार्थी भएर] घुम्यो ॥ २ ॥ ४ ॥ (क)

काहू बैठन कहा न ओही ❀ राखि को सकै राम कर द्रोही ॥ ५ ॥
मातु मृत्यु पितु समन-समाना ❀ सुधा होइ विष सुनु हरिजाना ॥ ६ ॥

कसैले त्यसलाई वस्नु पनि भनेन [रक्षागर्नुको केकुरा ?] रामद्रोहीलाई को राख्न शक्त छ ? हेगरुडजी ! सुन्नुहोस्, [रामद्रोहीका हकमा] त्यसकी आमा मृत्युसमान, वावु-यमराजसमान, अमृत विषसमान हुन-जान्छ ॥ ५ ॥ ६ ॥

मित्र करै सत रिपु कै करनी ❀ ता कहुँ विबुधनदी वैतरनी ॥ ७ ॥
सव जग तेहि अनलहु तें ताता ❀ जो रघुबीर-विमुख सुनु भ्राता ! ॥ ८ ॥

त्यसको एउटा-मित्र शयदुश्मनको काम गर्नलाग्दछ, त्यसका-हकमा गङ्गाजी-पनि वैतरणी (नरकनदी) हुन्छिन्, हेभाई ! सुन्नुहोस् जोरघुवीरजीदेखि विमुख हुन्छ, त्यसका हकमा सारा-संसार आगोभन्दा तातो हुन्छ (त्यसलाई संसारैले पोल्दछ) ॥ ७ ॥ ८ ॥

दो०-जिमि जिमि भाजत सक्रसुत, व्याकुल अति दुखदीन ।
तिमि तिमि धावत रामसर, पाछे परम प्रवीन ॥ ३ ॥

(क) "भगवद्भक्त-अम्वरीष-नामक राजाले एकादशीको निराहार-व्रत गरेर द्वादशीका-दिन पारणा गर्न लागेका-वेलामा दुर्वासा-ऋषि आइ-पुगे, राजाले भोजनका-निमित्त तिनलाई निमन्त्रण दिए । स्नान-गर्न दुर्वासा गए, द्वादशी व्यतीत भएर पारणाको काल वित्न लाग्दा अरुब्राह्मणको संमति लिएर राजाले फगत विष्णुचरणामृतको जलमात्रै पिएर दुर्वासाको प्रतीक्षा गर्न लागे ! दुर्वासा वल्लवल्ल आये । "निमन्त्रण गरेका-ब्राह्मणको वास्तै नराखेर जल पिउने" भनेर क्रुद्ध भैकन तिनले राजालाई मार्नाका निमित्त जटाको केश चुँडेर जमीनमा पटकीकन एउटी कृत्या राक्षसी पैदा गरे । राजालाई मार्न कृत्या झमूटन लागेकी थियी, भगवान्को सुदर्शनचक्र प्रकट भयो, त्यसले कृत्यालाई भस्म पार्‍यो, दुर्वासालाई लखेट्यो, दुर्वासा यत्र-तत्र भागे, चक्रले पछ्याउन छाडेन । वैकुण्ठमा पुगेर विष्णु-भगवान्का शरण परे, "म भक्तपराधीन छु, भक्तको द्रोह गर्नेलाई म वचाउन शक्तिन, राजा-अम्बरीषैका शरण पर" भन्ने जवाफ पाएर दुर्वासा ऋषि लाचारीका-साथ अम्बरीषका शरण-पर्न आये, अनि उनले, चक्रको स्तुति गरेर ब्राह्मणदेवता (दुर्वासा) लाई निर्भय गराए" भन्ने कथा श्रीमद्भागवतमा छ ।

"यदुवंशको संहार होस्" भनेर सराप दिने दुर्वासालाई भगवान्ले केही-सजाय दिनुभएन । आफ्ना-भक्त-अम्बरीषराजाको द्रोह गर्दा तिनैलाई त्यसरी चेताउनुभयो । भगवान् भक्तपराधीन हुनुहुन्छ भन्ने कुरा यो-इतिहासवाट स्पष्ट वुझिन्छ ।

इन्द्रपुत्र (त्यो काग) दुःखले दीन-र-व्याकुल-भईकन जतिजति भाग्दथ्यो, परम चतुर-भएको राम-वाण उतिउति पछि दौडन्थ्यो (लखेट्तथ्यो) ॥ ३ ॥

चौ०–बचहि उरग बरु ग्रसे खगेसा ! ❀ रघुवर सर छुटि बचब अँदेसा ॥ १ ॥
नारद देखा विकल जयंता ❀ लागि दया कोमलचित संता ॥ २ ॥

हेगरुडजी ! तपाईंले ग्रास गरेको सर्प वरू वाँचला, रघुवरबाट छुटेका वाणवाट बच्न ता संदेहै छ ॥ १ ॥ नारदमुनिले जयन्तलाई व्याकुल भएको देखे, उनलाई माया लाग्यो, सन्तहरू कोमलचित्त (चित्त कमलो भएका) हुन्छन् ॥ २ ॥

दूरिहि ते कहि प्रभु–प्रभुताई ❀ भजे जात बहु विधि समुझाई ॥ ३ ॥
पठवा तुरत राम पहिं ताही ❀ कहेसि पुकारि प्रनतहित पाही ॥ ४ ॥

भागी-भागी-जानलागेका-त्यसलाई भलीभाँती संझाएर ती-नारदजीले प्रभु-रघुनाथजीको प्रभुत्व वताए (वर्णन गरे) ॥ त्यसलाई रामजीका समीप पठाए, त्यसले टाढै वाट चिच्याएर "हेशरणागतरक्षक ! राम ! मेरो रक्षा गर्नुहोस्" भनि प्रार्थना गऱ्यो ॥ ३ ॥ ४ ॥

आतुर सभय गहेसि पद जाइ ❀ त्राहि त्राहि दयालु ! रघुराई ! ॥ ५ ॥
अतुलित बल अतुलित प्रभुताई ❀ मैं मतिमन्द जानि नहिं पाई ॥ ६ ॥

नगीच पुगे-पछि भयले आत्तिएर पाउ समात्यो र "हेदीनदयाल ! हेरघुनाथ ! रक्षा गर्नुहोस्, रक्षा गर्नुहोस्, मन्दबुद्धि-मैले हजुरको अतुल-बल र अतुल-प्रभुत्व जान्नै-पाएको थिइन—॥ ५ ॥ ६ ॥

निज कृत करमजनित फल पायेउँ ❀ अब प्रभु ! पाहिसरन तकि आयेउँ ॥ ७ ॥
सुनि कृपाल अति आरत वानी ❀ एक नयन करि तजा भवानी ॥ ८ ॥

आफूले गरेका कर्मले पैदागरेको फल पाएँ, प्रभुजीलाईनै शरण ताकेर आएँ, प्रभु ! अव रक्षा गर्नुहोस् [यो विन्ति गऱ्यो] ॥ ७ ॥ हेपार्वति ! त्यो आर्तवाणी (दुःखपुकार) सुनेर अतिशय-दयालु-रामजीले त्यसलाई एकाक्ष पारेर (एउटा-आँखा-मात्रै आफ्ना-अस्त्रलाई दिलाएर, एउटा आँखा बाँकी रहेको कानु पारेर) छाडि-दिनुभयो ॥ ८ ॥

सो०–कीन्ह मोह वस द्रोह, जद्यपि तेंहि कर वध उचित ।
प्रभु छाँड़ेउ करि छोह, को कृपाल रघुवीर सम ॥४॥

त्यसले मोहवश भएर द्रोहै गरेको हो, त्यसको वध गर्नुनै मुनासीव थियो, तर प्रभुजीले दया गरेर छाडी-दिनुभयो । रामजीसमान करुणानिधान को छ ? ॥ ४ ॥

चौ०–रघुपति चित्रकूट वसि नाना ❀ चरित किए श्रुति सुधा समाना ॥ १ ॥
वहुरि राम अस मन अनुमाना ❀ होइहि भीर सवहि मोहि जाना ॥ २ ॥

चित्रकूटमा राज भएर रामजीले कानलाई-अमृतसमान भएका-(सुन्दैमा-पनि-अत्यन्त-आनन्द-दिने) अनेक चरित्र गर्नुभयो । अनि उहाँले "मलाई सवैले चिन्हे, अव यहाँ मानिसको भीड हुनेछ" मनले यो कुरा अनुमान गर्नुभयो ॥ १ ॥ २ ॥

[अत्रिमुनिका आश्रममा सवारी]

सकल मुनिन्ह सन विदा कराई ❀ सीतासहित चले दोउ भाई ॥ ३ ॥
अत्रि के आश्रम जव प्रभु गयेऊ ❀ सुनत महामुनि हरषित भयेऊ ॥ ४ ॥

सवै-मुनिहरूसंग विदा मागेर दुवैभाई प्रभु सीतासहित त्यतावाट हिंडनुभयो ॥३॥ जव प्रभुजी अत्रिमुनिको आश्रममा जानुभयो, खवर सुन्नाका साथ ती-महामुनि अत्यन्त हर्षित भए ॥ ४ ॥

पुलकित गात अत्रि उठि धाए ❀ देखि रामु आतुर चलि आए ॥ ५ ॥
करत दंडवत मुनि उर लाए ❀ प्रेमवारि ? द्वौ जन अन्हवाए ॥ ६ ॥

शरीरमा रोमांचित भएका अत्रिमुनि उठेर दौडे, रामजीले उनलाई देख्नुभयो र उहाँ·पनि छिटोछिटो उनका सन्मुख आउनुभयो ॥ ५ ॥ रामजीले दण्डवत् गर्दागर्दैमा अत्रिमुनिले उहाँलाई उठाएर हृदयमा लगाए। दुवैजनाले प्रेमाश्रुले नुहाए (भिजे) ॥ ६ ॥

देखि रामछवि नयन जुड़ाने ❀ सादर निज आस्रम तव आने ॥ ७ ॥
करि पूजा कहि वचन सुहाए ❀ दिए मूल फल प्रभु मनभाए ॥ ८ ॥

रामजीको शोभा देखेर अत्रिमुनिका नेत्र शीतल भए, उनले उहाँलाई आदरसाथ आफ्ना आश्रममा ल्याए। पूजा गरेर, मधुर-वचन-वोलेर, प्रभुजीलाई मनपर्ने फल·फूल टक्र्याए ॥ ७ ॥ ८ ॥

सो०–प्रभु आसन-आसीन, भरि लोचन सोभा निरखि।
मुनिवर परम प्रवीन, जोरि पानि अस्तुति करत ॥ ५ ॥

प्रभुजी आसनमा राज भएको थियो, उहाँको शोभा आँखाभरी हेरेर परमचतुर-भएका अत्रि-मुनीश्वर दुई-हात जोरेर स्तुति गर्न लागे ॥ ५ ॥

(प्रमाणिका छन्द)

नमामि भक्तवत्सलं कृपालु-शील कोमलम्।
भजामि ते पदाम्बुजं अकामिनां स्वधामदम् ॥१॥
निकाम-श्याम-सुंदरं भवाम्बु-नाथ-मंदरम्।
प्रफुल्ल-कंज-लोचनं मदादि-दोष-मोचनम् ॥२॥

हेभक्तवत्सल ! दयालु·शीलवान्-कोमलचित्त-भएका हजूरलाई नमस्कार गर्दछु। निष्काम-भएका-भक्तजनलाई आफु स्वरूपपार्ने हजूरका-चरणकमलको भजन (सेवा = वन्दना) गर्दछु ॥ १ ॥ अतिसुन्दर–श्याम-शरीर-भएका, संसारसागरका-मन्दराचलस्वरूप (मन्थनगर्न सक्ने) प्रफुल्लभएका-कमलजस्ता नेत्र भएका, मद-मान-काम-क्रोधइत्यादि दोष हटाइ-दिने [हजूरलाई नमस्कार गर्दछु] ॥ २ ॥

प्रलंब-बाहु-विक्रमं प्रभोऽप्रमेयवैभवम् ।
निषंग-चाप-सायकं धरं त्रि-लोक-नायकम् ॥३॥
दिनेश-वंश-मंडनं महेश-चाप-खंडनम् ।
मुनींद्र-संत-रंजनं सुरारि-वृंद-भंजनम् ॥४॥

हेप्रभो ! पराक्रमी-लामा-वाहु-भएका, अप्रमेय (अडकलै गर्न नशकि ने) ऐश्वर्य (प्रभुत्व) भएका, ठोक्रो-धनु-वाणधारण गर्ने, तीनलोकका स्वामी ॥ ३ ॥ सूर्यकुलका अलंकार (गहना), शंकरजीको-धनु-तोड्ने, मुनीश्वरहरू र- सन्तहरूलाई आनन्दित गर्ने, राक्षसहरूका-शमूहको नाशगर्ने [हजूरलाई नमस्कार गर्दछु] ॥ ४ ॥

मनोज-वैरि-वंदितं अजादि-देव-सेवितम् ।
विशुद्ध-बोध-विग्रहं समस्तदूषणापहम् ॥५॥
नमामि इंदिरापतिं सुखाकरं सतां गतिम् ।
भजे सशक्तिसानुजं शची-पति-प्रियानुजम् ॥६॥

हेराम ! कन्दर्पवैरी (शंकरजी) ले वन्दना गरिएका, ब्रह्मादिदेवताले सेवा गरिएका विशुद्ध (निरूपाधि) ज्ञानस्वरूप-भएका, समस्तदोष–हरण गर्ने ॥ ५ ॥ महालक्ष्मीका-पति, सुखका-स्वामी, सज्जनका आधार, इन्द्रका-प्यारा–भाई (वामन-त्रिविक्रम-रूपलिने) ऐल्हे-भाई (लक्ष्मणजी) र शक्ति (आदिशक्तिसीताजी) ले॰ सहित भएका [हजूरलाई नमस्कार गर्दछु, भज्दछु] ॥ ६ ॥

त्वदंघ्रिमूल ये नरा भजंति हीनमत्सराः ।
पतंति नो भवार्णवे वितर्क-वीचि-संकुले ॥ ७ ॥
विविक्तवासिनस्सदा भजंति मुक्तये मुदा ।
निरस्य इन्द्रियादिकं प्रयांति ते गतिं स्वकम् ॥ ८ ॥

हेराम ! जो मनुष्य मात्सर्यरहित-भएर (पराइका-भलाईलाई नसहने नभएर) हजूरका चरणकमलको भजन (सेवा) गर्दछन्, तिनीहरू कुतर्करूपी-तरङ्गले परिपूर्ण भएको भवसागरमा पर्दैनन् ॥ ७ ॥ जो-मनुष्य एकान्त-शुद्ध-स्थानमा रहेर मुक्तिका-निमित्त खुशीका-साथ इन्द्रिय-अन्तःकरणलाई वश पारेर हजूरको भजन गर्दछन्, तिनीहरू हजूर (ब्रह्म) रूपी गति पाउँछन् (ब्रह्मस्वरूपै हुन्छन्) ॥ ८ ॥

त्वमेकमद्भुतं प्रभुं निरीहमीश्वरं विभुम् ।
जगद्गुरुं च शाश्वतं तुरीयमेव केवलम् ॥ ९ ॥

भजामि भाववल्लभं कुयोगिनां सुदुर्लभम् ।
स्वभक्त-कल्प-पादपं समं सुसेव्यमन्वहम् ॥१०॥

हजूर एक, अद्भुत, सर्वसामर्थ्यवान्, निःस्पृह, प्रभावपूर्ण, व्यापक, जगद्गुरू, अविनाशी, तुरीय (जाग्रत्-स्वप्न-सुषुप्तिअवस्था देखि पररहेर यो-तीनै-अवस्थाका-साक्षी-भएका) मायाविकारले रहित-भएका होइवक्सिन्छ ॥ ९ ॥ भक्तिभावलाई रुचाउने, कुयोगीहरूले पाइन विल्कुल-नशकिने, आफ्ना भक्तका-कल्पवृक्षस्वरूप भयेका, सर्वत्र-समान रहेका, प्रतिदिन-सेवागर्न-योग्य भएका हजूरको भजन (वन्दना) गर्दछु ॥ १० ॥

अनूप-रूप-भूपतिं नतोऽहमुर्विजापतिम् ।
प्रसीद मे नमामि ते पदाब्जभक्ति देहि मे ॥११॥
पठंति ये स्तवं इदं नरादरेण ते पदम् ।
व्रजंति नात्र संशयं त्वदीयभक्तिसंयुताः ॥१२॥

अनुपम (अतुल-सुन्दर) रूप भएका, राजाको-रूपलिएका, पृथिवीकी-छोरी (सीताजी) का-पति भएका हजूरलाई नमस्कार गर्दछु, मेरा-ऊपर प्रसन्न होईवक्सियोस, हजूरलाई नमस्कार गर्दछु, मलाई चरणकमलको भक्ति वक्सियोस् ॥११॥ हेराम ! जो मानिस आदरका साथ हजूरका भक्तिले युक्त भयेर यो-स्तोत्र पढ्दछन्, ती मानिस हजूरको पद (वैकुण्ठपद) जान्छन्, यसमा सन्देह छैन" ॥ १२ ॥

दोहा–विनती करि मुनि नाइ सिरु, कह कर जोरि बहोरि ।
चरन सरोरुह नाथ ! जनि, कबहुँ तजै मति मोरि ॥ ६ ॥

यस्तो स्तुति गरेर अत्रिमुनिले हात जोरेर फेरि विन्ति गरे–हेनाथ ! हजूरका चरणकमललाई मेरी-बुद्धिले कहिल्यैपनि नछाडोस् ॥ ६ ॥

चौ०–जनम जनम तव पद सुखकंदा ❀ बढ़ै प्रेम चकोर जिमि चंदा ॥ १ ॥
देखि राम मुनिविनय प्रनामा ❀ विविध भाँति पायेउ विश्रामा ॥ २ ॥

चन्द्रमामा चकोरपक्षीकोझैं सुखको-मूलकारण-भएका-हजूरका-चरण-कमलमा मेरो-प्रीति जन्मजन्मान्तरमा-पनि बढि-रहोस् ॥ १ ॥ रामजीले अत्रिमुनिको विनय र वारंवार-गरेको-प्रणाम देख्नुभयो, अनेक-प्रकारले आनन्द पाउनुभयो ॥ २ ॥

अनसूया के पद गहि सीता ❀ मिली बहोरि सुसील विनीता ॥ ३ ॥
जो सिय सकल लोक सुखदाता ❀ अखिल लोक ब्रह्मांड कि माता ॥ ४ ॥
तेउ पाइ मुनिवर मुनिभामिनि ❀ सुखी भई कुमुदिनि जिमि जामिनि ॥ ५ ॥

अनि शीलवती-विनीता (नम्र) सीताजीले भेट गरेर अनसूया (अत्रिपत्नी) का पाउ समात्नुभयो (दण्डवत् गर्नुभयो) ॥ ३ ॥ जो-सीताजी सकललोकसुखदायिनी-सकल-

जगज्जननी-हुनुहुन्छ ॥ ४ ॥ उनै-सीताजी मुनीश्वर-अत्रिकी-पत्नी (अनसूया) लाई पाउँदा रात्रिलाई-पाउँदा कुमुदिनी (चन्द्रकमलिनी) झैं आनन्दित हुनुभयो ॥ ५ ॥

रिषि-पतिनी-मन सुख अधिकाई ❀ आसिष देइ निकट बैठाई ॥ ६ ॥
दिव्य वसन भूषन पहिराए ❀ जे नित नूतन अमल सुहाए ॥ ७ ॥
जाहि निरखि दुख दूरि पराहीं ❀ गरुड़ जानि जिमि पन्नग जाहीं ॥ ८ ॥

ऋषिपत्नी (अनसूया) का मनमा खूब आनन्द पैदा भयो, तिनले आशिष दिएर सीताजीलाई आफ्ना नगीचै वसाइन् ॥ ६ ॥ दिव्य (अलौकिक) वस्त्र-र-गहना पहिराइन्, जो-वस्त्र नित्य नयाँ निर्मल (झकाझक) सुन्दर रहन्थे ॥ ७ ॥ जुन वस्त्रको-दर्शनमात्रले-पनि गरुडलाई जानेर (देखेर) सर्पभागेझैं सबै-दुःख दूरदूर भाग्दथे ॥ ८ ॥

दोहा—ऐसे वसन विचित्र सुठि, दिए सीय कहँ आनि ।
सनमानी प्रियवचन कहि, प्रीति न जाइ बखानि ॥ ७ ॥

त्यस्ता-विचित्र (अद्भुत) सुन्दर-वस्त्र ल्याएर अनसूयाले सीताजीलाई दिइन्, प्रिय-वचन बोलेर सन्मान गरिन्, त्यो-प्रीतिको वर्णन गर्न शकिदैन ॥ ७ ॥

चौ०—कह रिषिवधू सरस मृदु वानी ❀ नारिधरम कछु व्याज बखानी ॥ १ ॥
मातु, पिता, भ्राता हितकारी ❀ मितप्रद सब सुनु राजकुमारी! ॥ २ ॥

ऋषिपत्नी (अनसूया) ले वहानाले (कुशलप्रश्नका-छलले) केही स्त्रीधर्मको वर्णन हुने गरी सरस-र-कोमल वचन बोलिन्। "हेराजकुमारि ! सुन्नुहोस्, माता-पिता-दाज्यू-भाई यी सबै मित (परिमित = हदभएको) सुख दिने हुन् ॥ १ ॥ २ ॥

अमितदानि भर्ता वैदेही ! ❀ अधम सो नारि जो सेव न तेही ॥ ३ ॥
धीरजु धरम मित्र अरु नारी ❀ आपदकाल परिखियहि चारी ॥ ४ ॥

भर्ता (पति) ता अमित-सुखदाता (वेहद्को सुख दिने) हुन्, तिनलाई जो सेवा गर्दिन त्यो स्त्री अधम हो। धैर्य-धर्म-मित्र-स्त्री यी (४) चारको आपत्कालमा परीक्षा हुन्छ। [आपत्कालमा रहने धैर्य सच्चा धैर्य हो, आपत्कालमा वचाउने धर्म सच्चा धर्म हो, आपत्कालमा सहायता-गर्ने मित्र सच्चा मित्र हो, आपत्कालमा सहयोग दिने स्त्री सच्ची स्त्री हो] ॥ ३ ॥ ४ ॥

वृद्ध रोगबस जड़ धन हीना ❀ अंध बधिर क्रोधी अति दीना ॥ ५ ॥
ऐसेहु पति कर किए अपमाना ❀ नारि पाव जमपुर दुख नाना ॥ ६ ॥
एकइ धरम एक व्रत नेमा ❀ काय वचन मन पतिपद-प्रेमा ॥ ७ ॥
जग पतिव्रता चारि बिधि अहहीं ❀ वेद पुरान संत सब कहहीं ॥ ८ ॥

पति वूढो-, रोगग्रस्त-मूर्ख-धनहीन-अन्धो-बहिरो-क्रोधी-अतिदुःखी छ भने-पनि त्यसको अपमान गर्दा स्त्री यमपुरका नानाप्रकारका दुःख (यातना) पाउँछे ॥ ५ ॥ ६ ॥

स्त्रीका हकमा मनसा-कर्मणा-वाचा पतिका चरणमा प्रेम गर्नु, यही एउटा कुरा धर्म हो, यही एउटा कुरा नियम हो ॥ ७ ॥ संसारमा पतिव्रता स्त्री चार-प्रकारका हुन्छन्, वेद-पुराण-सन्त-हरूले यस्तै बताएका छन् ॥ ८ ॥

दोहा–उत्तम मध्यम नीच लघु, सकल कहौं समुझाइ ।
आगे सुनहिं ते भव तरहिं, सुनहु सीय चितु लाइ ॥ ८ ॥

उत्तम १, मध्यम २, नीच ३, लघु ४ यी चारैप्रकारका स्त्रीको लक्षण बुझाएर भन्दछु सीते! चित्त लाएर सुन्नुहोस्, 'मैले अगाडि गरिने स्त्रीको वर्णन जो स्त्री सुन्दछन् [त्यस कुरालाई पत्याएर तदनुसार चल्दछन्] तिनीहरू भवसागर तर्दछन् ॥ ८ ॥

चौ०–उत्तमके अस बस मन माहीं ❀ सपनेहुँ आन पुरुष जग नाहीं ॥ १ ॥
मध्यम परपति देखै कैसे ❀ भ्राता पिता पुत्र निज जैसे ॥ २ ॥

उत्तम-स्त्रीका मनमा यस्तो दृढ समुझ रहन्छ कि, जगतमा सपनामा-पनि अर्को पति वाहेक पुरुषै छैन [यो-प्रथमश्रेणीकी पतिव्रता हो]। मध्यम, श्रेणीकी स्त्री अर्कीस्त्रीका-पतिलाई (परपुरुषलाई) आफ्ना-दाज्यू-भाई-बाबू छोरा-समान देख्तछे ॥ १ ॥ २ ॥

धरम विचारि समुझि कुल रहई ❀ सो निकृष्ट तिय श्रुति अस कहई ॥ ३ ॥
विनु अवसर भय तें रह जोई ❀ जानेहु अधम नारि जग सोई ॥ ४ ॥

नीच (अधम) श्रेणीकी स्त्री धर्मको र कुलको विचार गरेर [धर्म नष्ट होला, कुलमा कलङ्क लाग्ला भन्ने डरले] सद्दे रहन्छे, त्यो स्त्री निकृष्ट स्त्री हो भनि वेद भन्दछन् ॥३॥ मौका नपाउनाले र भयवश हुनाले जो सद्दे रहन्छे, त्यसलाई चतुर्थश्रेणीकी लघु (अधमाधम) स्त्री जान्नुहोला ॥ ४ ॥

पतिबंचक पर-पति-रति करई ❀ रौरव नरक कलप सत परई ॥ ५ ॥
छन सुख लागि जनम सत कोटी ❀ दुख न समुझ तेहि सम को खोटी ॥ ६ ॥

जो स्त्री आफ्ना-पतिलाई ठगेर परपुरुषमा प्रीति गर्दछे, त्यो शयकल्पसम्म रौरव नरकमा पर्दछे। एकछिन्का-सुखका-निमित्त शयकरोडजन्मका दुःखलाई संझन्न, त्यो बराबर दुष्ट को होला ? ॥ ५ ॥ ६ ॥

विनु श्रम नारि परम गति लहई ❀ पति-व्रत-धरम छाँडि छल गहई ॥ ७ ॥
पति प्रतिकूल जनम जहँ जाई ❀ विधवा होइ पाइ तरुनाई ॥ ८ ॥

जो स्त्री छल छाडेर पातिव्रत्य-धर्म लिन्छे, त्यो-विना-परिश्रम परम-गति पाउँछे ॥७॥ पतिको प्रतिकूल भएको स्त्री जहाँ जन्मन जान्छे, त्यहाँत्यहाँ तरुणी भए-पछि विधवा हुन्छे॥८॥

सोरठा–सहज अपावनि नारि, पति सेवत सुभ गति लहै ।
जसु गावत श्रुति चारि, अजहुँ तुलसिका हरिहि प्रिय ॥ ९ ॥

सुनु सीता ! तव नाम, सुमिरि नारि पतिव्रत करहिं ।
तोहि प्रानप्रिय राम, कहेउँ कथा संसारहित ॥१०॥

स्त्रीको जात स्वभावैले अपवित्र छ, तथापि पतिको सेवा गर्दा त्यसले शुभगति पाउँछे। आजसम्म-पनि तुलसी विष्णुभगवान्‌की प्यारी छन्, तिनको यश चारैवेदले गाइरहेका छन् ॥ ९ ॥ हेसीते ! सुन्नुहोस्, तपाईंको नाम संझेर स्त्रीहरू पातिव्रत्य गर्नेछन्, श्रीरामजी तपाईंका प्राणप्रियै हुनुहुन्छ [तपाईंलाई उद्देश्य गरेर यो-उपदेश गरेको होइन] संसारको हितको कुरा गरेको मात्रै हो" ॥ १० ॥

चौ०–सुनि जानकी परम सुख पावा ❀ सादर तासु चरन सिरु नावा ॥ १ ॥
तब मुनि सन कह कृपानिधाना ❀ आयसु होइ जाउँ वन आना ॥ २ ॥

जानकीजीले यो-कुरा सुन्दा अत्यन्त-आनन्द मान्नुभयो, अनसूयाका पाउमा आदरसाथ प्रणाम गर्नुभयो ॥ १ ॥ उहाँपछि करुणानिधान-रामजीले अत्रिमुनिसँग "आज्ञा भए अर्को-वनमा जाउँ कि ? ॥ २ ॥

संतत मो पर कृपा करेहू ❀ सेवक जानि तजेहु जनि नेहू ॥ ३ ॥
धरम धुरंधर प्रभुकै बानीं ❀ सुनि सप्रेम बोले मुनि ग्यानी ॥ ४ ॥

मेरा ऊपर सदा-सर्वदा कृपा गर्नुहोला, सेवक जानेर स्नेह नछाड्नुहोला" [भन्नुभयो] ॥३॥ धार्मिक धुरन्धर-प्रभुजीका कुरा सुनेर ज्ञानी-मुनीश्वर-अत्रिले प्रेमका-साथ बोले॥४॥

जासु कृपा अज सिव सनकादी ❀ चहत सकल परमारथवादी ॥ ५ ॥
ते तुम्ह राम अकाम पियारे ❀ दीनबंधु मृदु वचन उचारे ॥ ६ ॥

"ब्रह्माजी-शिवजी-सनकादि-मुनि, यी-सवै परमार्थवादी (ब्रह्मवादी हरूपनि जसको कृपा खोज्दछन्, दीनजनका-वान्धव निष्काम-भक्तका–प्यारा, उनै-हजूर "मेरा-ऊपर कृपा राख्नुहोला" यस्ता कोमल वचन वोल्नुहुन्छ ॥ ५ ॥ ६ ॥

अव जानी मैं श्रीचतुराई ❀ भजिय तुम्हहि सव देव विहाई ॥ ७ ॥
जेहि समान अतिसय नहिं कोई ❀ ता कर सील कस न अस होई ॥ ७ ॥

ऐल्हे मैले हजूरको वठ्याई बुझें, सव-देवतालाई छाडेर हजुरलाई भज्नुपर्दछ, जसको समान, जस्भन्दा-वढ्ता अर्को-कोही छैन, उसको शीलस्वभाव-यस्तो कसरी न होस ! [हुनै पर्दछ] ॥ ७ ॥ ८ ॥

---

(१) जालन्धरकी स्त्री वृन्दा वडी-पतिव्रता थिइन् । तिनका पातिव्रत्यका प्रभावले, जालन्धर प्रतापी अजय्य थिये । विष्णुभगवान् र शंकरजीले युद्ध गर्दा-पनि जालन्धर जितिएनन् । विष्णुले छल गरेर वृन्दाको पातिव्रत्य नष्ट पारे पछि शंकरजीले जालन्धरलाई मार्नुभयो । वृन्दाले विष्णुभगवान्‌लाई पत्थर भए भनि शराप दिइन्, विष्णुले तिमी वृक्षजाति भए भनि शराप दिनु भयो । विष्णु पत्थर (शालिग्राम) हुनुभयो, वृन्दा वृक्ष (तुलसी) भइन् । ती-तुलसी विष्णुभगवान्‌की अत्यन्त प्यारी हुन-गईन् । दुनियाँले "नमस्तुलसि ! कल्याणि ! गोविन्दचरणप्रिये !" भन्दै तुलसीको वन्दना गर्नुपर्ने भयो ।

केहि बिधि कहौं जाहु अब स्वामी ❀ कहहु नाथ! तुम्ह अंतरजामी ॥ ९ ॥
अस कहि प्रभु बिलोकि मुनि धीरा ❀ लोचन जल बह पुलक सरीरा ॥ १० ॥

हेस्वामी ! जानुहोस् भनेर म कसरी भनौं ?, हेनाथ ! हजूर अन्तर्यामी हुनुहुन्छ, हजूरै भन्नुहोस्न" ॥ ९ ॥ यति-बोलेर धैर्यधारी-मुनि (अत्रि) ले प्रभुजीलाई टुलूटुलु हेरे। उनका नेत्रबाट जल वगि–रहेको थियो, शरीर रोमांचपूर्ण थियो ॥ १० ॥

छंद–तन पुलकनिर्भर प्रेमपूरन नयन मुख-पंकज दिए ।
मन-ग्यान-गुन-गोतीत प्रभु मैं दीख जप तप का किए ॥
जप जोग धरम समूह ते नर भगति अनुपम पावई ।
रघुवीर-चरित पुनीत निसि दिनु दास तुलसी गावई ॥ १ ॥

मुनिको शरीर रोमांचपूर्ण भयो, पूर्ण-प्रेम उर्लेर आयो, उनले आफ्ना नेत्र प्रभुजीका मुख-कमललाई अर्पणगरे [लक्ष्मीपति-भगवान्‌लाई दिनयोग्य अर्को कुरा देखेनन्, प्रेमले हेरै पात्रैपनि उहाँ प्रसन्न हुनुहुन्छ भन्ने समुझले टुलूटुलु हेर्न लागे] अनि उनले—"मन-ज्ञान-गुण इन्द्रिय-इनका अगोचर-भएका प्रभुजीलाई मैले नेत्र-गोचर गरें (देखें) मैले त्यस्तो जप-तप के गरेको रहेंछु", भनि विन्तिगरे। (तुलसीदास भन्दछन्) जो मानिस रातदिन रघुवीरको पवित्र चरित्र गाउँछन्, ती भक्तहरू अनुपम (अतुल) भएको जपयोग-धर्मसमूह पाउँछन् [केवल रामचरित्रको प्रेमपूर्वक कीर्तन गर्नाले जप योग-धर्म सवैको फल सिद्ध हुन्छ] ॥ १ ॥

दोहा–कलि-मल-समन दमन दुख, रामसुजसु सुखमूल ।
सादर सुनहिं जे तिन्हाह पर, राम रहहिं अनुकूल ॥ ११ ॥

कलिमल (पाप) को शमन (नाश) गर्ने दुःखको दमन गर्ने, सुखको-मूल-कारण-भएको, रामजीको सुयशलाई आदरका-साथ जो सुन्दछन्, तिन्का ऊपर रामजी सदा प्रसन्न रहनुहुन्छ ॥ ११ ॥

सो०—कठिन काल मल कोस, धरम न ग्यान न जोग जप ।
परिहरि सकल भरोस, रामहिं भजहिं ते चतुर नर ॥ १२ ॥

यो-कलिकालको-समय बडो कठिन र पापको ढुकुटी–स्वरूप छ, यसमा धर्म हुन शक्तैन, ज्ञान हुन शक्तैन, योग हुन शक्तैन, जप-तप हुन शक्तैन, सवैको भरोसा छाडेर जो-मानिस रामजालाई भज्दछन्, तिनै मानिस चतुर हुन् ॥ २ ॥

दोहा–मुनिहुँ कि अस्तुति कीन्ह प्रभु, दीन्ह सुभग वरदान ।
सुमनवृष्टि नभ संकुल, जय जय कृपानिधान ! ॥ १३ ॥

प्रभुजीले-पनि अत्रिमुनिको स्तुति गर्नुभयो, अनि उनलाई असल वरदान दिनुभयो,

आकाशवाट पुष्पवृष्टि खूब भयो, "हेकृपानिधान ! हजूरको जय जय होस्" यस्तो आकाशवाणी भयो ॥ १३ ॥

चौ०—मुनि-पद-कमल नाइ करि सीसा ❀ चले वनहिं सुर-नर मुनि ईसा ॥ १ ॥
आगे राम अनुज पुनि पाछे ❀ मुनि वर वेष वने अति काछे ॥ २ ॥

अत्रि-मुनिका पाउमा माथ राखेर (प्रणाम गरेर) देवता-मुनि-मनुष्यका-स्वामी (रामजी) जङ्गलतर्फ हिंड्नुभयो । मुनीश्वर-हरूका-वेषले ठीकठीक सजाइएका रामजी अघि-अघि-हुनुहुन्थ्यो, [उस्तै] लक्ष्मणजी पछिपछि हुनुहुन्थ्यो ॥ १ ॥ २ ॥

उभय बीच सिय सोहै कैसी ❀ ब्रह्म जीव बिच माया जैसी ॥ ३ ॥
सरिता वन गिरि अवघट घाटा ❀ पति पहिचानि देहिं वर वाटा ॥ ४ ॥

उहाँहरू-दुई-जनाका वीचमा रहनु-भएकी सीताजी ब्रह्म (परमात्मा) र जीवात्माका वीचमा रहेकी माया जसरी शोभायमान हुन्छिन्, त्यसैगरी शोभायमान हुनुहुन्थ्यो, [माया परमात्माका पछि लागेकी, परमात्माको आज्ञानुसारिणी, दासीजस्ती छन्, तिनै-माया जीवात्माका अघि लागेकी जीवात्मालाई आफ्नाआज्ञामा नचाउने मालिकिनीजस्ती छन्, रामजीपरमात्माजस्ता, लक्ष्मणजी जीवात्माजस्ता, सीताजी मायाजस्ती, हुनुहुन्थ्यो] ॥ ३ ॥ नदी-वन-पर्वत-कुवाटा-सुवाटा-घाटसवैले प्रभुजीलाई चिन्हेर असल वाटो दिए ॥ ४ ॥

जहँ जहँ जाहिं देव रघुराया ❀ करहिं मेघ तहँ तहँ नभ छाया ॥ ५ ॥
आश्रम विपुल देखि मग माहीं ❀ देवसदन तेहि पटतर नाहीं ॥ ६ ॥

देवाधिदेव-रघुनाथजी जहाँजहाँ जानुहुन्थ्यो, तहाँतहाँ मेघहरू आकाशवाट छाया गर्दथे ॥५॥ रामजीले वाटामा ठूलो आश्रम देख्नुभयो, देवभवन-पनि त्यसको तुल्य थिएन ॥६॥

बहु तड़ाग सुंदरि अँवराई ❀ भाँति भाँति सव मुनिन्ह लगाई ॥ ७ ॥
तेहि दिंन तहँ प्रभु कीन्ह निवासा ❀ सकल मुनिन्ह मिलि कीन्ह सुपासा ॥ ८

त्यहाँ धेरै तलाऊ थिए, राम्राराम्रा-आँपका-वघैचा थिए, मुनिहरूले ती-सवै भाँति-भाँति-संग लगाएका थिए ॥ ७ ॥ त्यसदिन प्रभुजीले तहीं निवास गर्नुभयो, सकल-मुनिहरू मिलेर उहाँलाई सुविस्ता गरे (दिए) ॥ ८ ॥

दोहा—आनि सुआसन मुदित मन, पूजि पहुनई कीन्ह ।
कंद मूल फल अमियसम, आनि राम कहँ दीन्ह ॥ १४ ॥

मुनिहरूले सुन्दर-आसन ल्याएर उहाँलाई खुशीसाथ पूजा गरीकन आतिथ्य (अथितिसत्कार) गरे, अमृतसमानका कन्द-मूल-फल-फूल ल्याएर रामजीलाई टक्र्याए ॥१४॥

चौ०—अनुज सीय सह भोजन कीन्हा ❀ जो जेहि भाव सुभग वर दीन्हा ॥ १ ॥
होत प्रभात मुनिन्हु सिरु नावा ❀ आसिरवाद सवन्हि सन पावा ॥ २ ॥

रामजीले भाई-लक्ष्मण-र सीता-सहित-भई भोजन गर्नुभयो, जसलाई जो इच्छा

थियो त्यही-वरदान दिनुभयो ॥ १ ॥ प्रातःकाल भए-पछि मुनिहरूलाई प्रणाम गर्नुभयो, सवै वाट आशीर्वाद पाउनुभयो ॥ २ ॥

सुमिरि उमा सिव सिद्ध गनेसा ❀ पुनि प्रभु चले सुनहु उरगेसा ! ॥ ३ ॥
वन अनेक सुंदर गिरि नाना ❀ लाँघत चले जाहिं भगवाना ॥ ४ ॥

हेगरुड़जी ! सुन्नुहोस्, अनि पार्वती-शंकर-सिद्धिदातागणेश-लाई संझेर प्रभुजी हिडनु भयो ॥ ३ ॥ नानाप्रकारका अनेक-अनेक सुन्दर वन नाँघदै भगवान् जान लाग्नुभयो ॥ ४ ॥

[विराधवध]

मिला असुर विराध मग जाता ❀ गरजत घोर कठोर रिसाता ॥ ५ ॥
रूप भयंकर मानहुँ काला ❀ वेगवंत धायेउ जिमि व्याला ॥ ६ ॥

वाटामा जाँदाजाँदा खूब रिसाएको घनघोर-गर्जन लागेको विराधनाम-गरेको राक्षस भेट्टियो ॥५॥ मानौं कालै हो कि ? [भन्ने भानपार्ने] त्यसको रूप अतिभयंकर थियो, साँपजस्तै वेगवान् भएर त्यो दौड्यो ॥ ६ ॥

गगन देव मुनि किन्नर नाना ❀ तेहि छन हृदय हारि कछु माना ॥ ७ ॥
तुरतहि सो सीतहि लै चलेऊ ❀ राम हृदय कछु बिसमउ भयेऊ ॥ ८ ॥

आकाशमा रहेका देवता-किन्नर-मुनिइत्यादि-नानाप्रकारका-प्राणीहरूले त्यसवेलामा मनमा केही हारमाने (हरेस खाए) ॥ ७ ॥ त्यसले झटपट सीताजीलाई उठाएर लग्यो । राम जीका हृदयमा केही विषाद पैदाभयो ॥ ८ ॥

समुझा हृदय केकईकरनी ❀ कहा अनुज सन बहु बिधि वरनी ॥ ९ ॥
बहुरि लषन रघुवरहि प्रबोधा ❀ पाँच वान छाँड़े करि क्रोधा ॥ १० ॥

उहाँले त्यसवेलामा कैकेयीका कार्रवाई संझनुभयो, भाई-लक्ष्मणजीसंग तिनको वर्णन अनेकप्रकारले गर्नुभयो ॥ ९ ॥ (क)

अनि-लक्ष्मणजीले रामजीलाई संझाउनु-बुझाउनुभयो, र क्रोधगरेर पाँच-वाण छाड्नुभयो ॥ १० ॥

(क) "भाई ! लक्ष्मण ! हेर महाराज-जनककी छोरी, मेरी-प्राणप्रिय भार्या भएकी सदाचारवती सीता ई विराधको कब्जामा परिन् । यी अत्यन्तसुखमा वढेकी राजकुमारी, नामूद-आदर्श-महिला हुन्, के गर्नु ? भाई लक्ष्मण ! हाम्रा-ऊपर कैकेयीले जे चिताएर वरदान मागेकी हुन् , त्यो कुरा आज झट्टैनै सिद्ध भयो होकि ?। छोराका निमित्त खूबदूरदर्शिनी-भएर राज्यमात्रले नअघाईकन जसले जगत्प्रिय-भएका हामीलाई जङ्गलतर्फ धपाएकी थिईन् ती-मेरी-सपत्नमाता कैकेयी आज पूर्णमनोरथा 'भइन् । पिताको स्वर्गवास, र न्याय्यप्राप्त-राज्यको हरण-हुँदा लागेको दुःखभन्दा पनि ऐलेको यो सीताको परशरीरस्पर्शदेख्ता भएको दुःख अधिक कठोर लाग्यो भाइ !" यस्ता रामजीवाट वोलिवक्सिएको व्याकुल वचन सुनेर लक्ष्मणजीले शोकको अश्रुधारा वगाउँदै क्रोधले लामा २ सास फेद–"प्राणीमात्रका नाथ (मालिक) भएका हजूर स्वयं इन्द्रतुल्य पराक्रमी होइवक्सिन्छ, दाज्यू ! म तावेदार मौजूद छु, अनाथजस्तै भएर किन अपसोस गरिवक्सिन्छ ? ऐल्यै यो-राक्ष-

छंद-भए क्रुद्ध लषन संधानि धनु मारि तेहि व्याकुल कियो।
पुनि उठा निसिचर राखि सीतहि सूल लै छाँडत भयो॥
जनु कालदंड कराल धावा विकल सव खग मृग भए।
धनु तानि श्री-रघुवंसमनि पुनि मारि तन जर्जर किए॥३॥

लक्ष्मणजीले क्रुद्ध-भईकन धनुमा संधान (योग) गर्नु भयो र वाण छाडेर त्यसलाई व्याकुल पार्नुभयो। अनि त्यो राक्षसले सीताजीलाई भूमिमा राखेर उठीकन त्रिशूल लिएर [लक्ष्मणजीका उपर] छाड्यो। त्यो-कालदण्डजस्तै दौडेर आयो, पक्षीमृगहरू सवै व्याकुल भए रघुवंशमणि-श्रीरामजीले धनु तान्नु भयो र [वाण] हानीकन त्यसका शरीरलाई छियाछिया पार्नुभयो॥ (ख)॥ ३॥

दो०-बहुरि एक सर मारा, परा धरनि धुनि माथ।
उठेउ प्रबल पुनि गरजेउ, चलेउ जहाँ रघुनाथ॥१५॥

अनि रामजीले एउटा वाण हान्नु भयो, टाउको हल्लाउँदै त्यो जमीनमा पछारियो।

सलाई बाणले मार्दछु, धर्तीमाताले यसको तातोतातो रगत ऐल्यै पिउने छन् (नजर होस्)। राज्यलुब्ध-भएका-भरतका ऊपर मेरो क्रोध जो (गुस्स) रहेको थियो, त्यो-क्रोधलाई पहाडका ऊपर इन्द्रले वज्र गिराएझैं यसैका उपर गिराउँछु, मेरा-भुजबलका-प्रभावले वेगवान्-भएको ठूलो बाण यसका ठूला छातीमा वज्ने वेला भयो, यसको प्राण—जानेवेला भयो, यो-ढुन्मिुनिदै पछारिने—वेला भयो (नजरहोस्)" यस्ता वचन बोलेको कुरा बाल्मीकीयरामायणमा लेखिएका छन्।

"पश्य सौम्य ! नरेन्द्रस्य जनकस्यात्मसंभवाम्। मम भार्यां शुभाचारां विराधाङ्के प्रवेशिताम्॥
अत्यन्तसुखसंवृद्धां राजपुत्रीं यशस्विनीम्। यदभिप्रेतमस्मासु प्रियं वरवृतं च यत्॥
कैकेय्यास्तु सुसंवृत्तं क्षिप्रमद्यैव लक्ष्मण !। या न तुष्यति राज्येन पुत्रार्थे दीर्घदर्शिनी॥
ययाहं सर्वभूतानां प्रियः प्रस्थापितो वनम्। अद्येदानीं सकामा सा या माता मध्यमा मम॥
परस्पर्शात्तु वैदेह्या न दुःखतरमस्ति मे। पितुर्विनाशात्सौमित्रे ! स्वराज्यहरणात्तथा॥"

इति ब्रुवति काकुत्स्थे बाष्पशोकपरिप्लुतः।
अब्रवील्लक्ष्मणः क्रुद्धो रुद्धो नाग इव श्वसन्॥

अनाथ इव भूतानां नाथस्त्वं वासवोपमः। मया प्रेष्येण काकुत्स्थ ! किमर्थं परितप्यसे ?॥
शरेण विहतस्याद्य मया क्रुद्धेन रक्षसः। विराधस्य गतासोर्हि मही पास्यति शोणितम्॥
राज्यकामे मम क्रोधो भरते यो बभूव ह। तं विराधे विमोक्ष्यामि वज्री वज्रमिवाचले॥

मम भुजबलवेगवेगितः पततु शरोऽस्य महान् महोरसि।
व्यपनयतु तनोश्च जीवितं पततु ततश्च महीं विघूर्णितः॥

[वाल्मी० रामा० ३। २। १७-२७]

(ख) विराधराक्षसले प्राण छाड्ने वेलामा "हेराम ! मलाई खाल्डामा हालि—दिनुहोला, मरेका राक्षसहरूलाई खाल्डामा हालि—दिनाले ती सद्गति पाउँछन् यस्तो हामीराक्षसहरूको आचार (धर्म) छ"। भनी विन्तीगरेको-हुनाले रामजीले तदनुसार गर्नुभयो।

त्यो-जबर्दस्त-राक्षस फ़ेरि जुर्मुराउँदै उठ्यो, गर्ज्यो, अनि रघुनाथ जतातिर हुनुहुन्थ्यो, उतै हानियो ॥ १५ ॥

चौ०-ऐसै कहत निसाचर धावा ❀ अब नहिं वचहु तुम्हहिं मैं खावा ॥ १ ॥
आव प्रबल एहि विधि जनु भूधर ❀ होइहि काह कहहिं व्याकुल सुर ॥ २ ॥

"अब तँ वाँच्तैनस्, तँलाई म खान्छु" यसो-भन्दै त्यो-राक्षस दौड्यो, पहाडजस्तै त्यो राक्षस यसरी आउनलागेको थियो, व्याकुल-भएका देवताहरू "अब के हुनेहो ?" भन्दथे ॥ १ ॥ २ ॥

तासु तेज सत मरुत समाना ❀ टूटहिं तरु, उड़ाहिं पाषाना ॥ ३ ॥
जीव जंतु जहँ लगि रहे जेते ❀ व्याकुल भाजि चले तहँ तेते ॥ ४ ॥

त्यसको वेग सये-हावा-समानको थियो, त्यसका-वेगका-हावाले वृक्ष भाँचिन्थे पत्थर उड्दथे ॥ ३ ॥ त्यो-जंगलमा जतिसम्म जो-जो-जीव-जन्तु थिए, ती-सवै व्याकुल भएर भागेर दौडे ॥ ४ ॥

उरगसमान जोरि सर साता ❀ आवत ही रघुवीर निपाता ॥ ५ ॥
तुरतहिं रुचिर रूप तेहिं पावा ❀ देखि दुखी निज धाम पठावा ॥ ६ ॥

रघुवीरले सर्पसमान सात-बाण धनुमा जोरेर छाड्नु भयो , आउँदा आउदैको त्यसलाई मारेर गिराउनु भयो ॥ ५ ॥ त्यसले तुरन्तै सुन्दररूप (दिव्यशरीर) पायो, त्यसलाई दुःखी संझेर भगवान्‌ले आफ्नोधाम (वैकुण्ठ) पठाउनुभयो ॥ ६ ॥ (क)

तासु अस्थि गाड़ेउ प्रभु खनी ❀ देवन्ह मुदित दुंदुभी हनी ॥ ७ ॥
सीता आइ चरन लपटानी ❀ अनुज सहित तब चले भवानी ! ॥ ८ ॥
पुनि आए जहँ मुनि सरभङ्गा ❀ सुन्दर अनुज जानकी सङ्गा ॥ ९ ॥

प्रभुजीले जमीन खनेर त्यसका हाडखोर गाडि दिनु भयो, देवताहरूले हर्षित भएर

(क) यस्तो व्याख्यान लहैलहैमा लागेर गरेको हो । वास्तव ता यो विराधराक्षस पूर्वजन्ममा तुम्बुरूनामक गन्धर्व थियो, त्यो रम्भा-अप्सरामा आसक्त भयो र कुबेरका शापले राक्षस भई जन्मेको हो कुबेरकैवचनानुसार रामजीका हातवाट मर्‍यो र निजलोक (गन्धर्वलोक) गयो, यो कुरा––

अभिशापादहं घोरां प्रविष्टो राक्षसीं तनुम् । तुम्बुरुर्नाम गन्धर्वः शप्तो वैश्रवणेन हि ॥
प्रसाद्यमानस्तु मया सोऽब्रवीन्मां महायशाः । यदा दाशरथी रामस्त्वां वधिष्यति संयुगे ॥
तदा प्रकृतिमापन्नो भवान् स्वर्गं गमिष्यति । अनुपस्थीयमानो मां स क्रुद्धो व्याजहार ह ॥
इति वैश्रवणोराजा रम्भासक्तमुवाच ह । तव प्रसादान्मुक्तोऽहमभिशापात् सुदारुणात् ॥

इत्यादि वाल्मीकीयरामायण (३।४।) वाट प्रमाणित छ ।
निजधाम भन्नाले गन्धर्वलोक लिंदा कुनै आपत्ति पर्दैन ॥

दुन्दुभि वजाए ॥ (क) ॥ सीताजीले आएर पाउमा लुट्टपुट्ट गर्नुभयो । हेपार्वती ! अनि प्रभुजी भाई-र-सीता-सहित रवाना हुनुभयो । सुन्दर भाई र सुन्दरी-जानकीजीलाई साथ लिएर शरभङ्गमुनिका आश्रममा आउनुभयो ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

[शरभङ्गदर्शन]

दो०--देखि राम-मुख-पकज, मुनि-वर-लोचन भृग ।
सादर पान करत अति, धन्य जनम सरभग ॥१६॥

रामचन्द्रजीको मुखरूपी-कमल देखेर शरभङ्ग-मुनीश्वरका नेत्र-रूपी-भ्रमर आदरका साथ [शोभारूपीरसको] पान गर्न लागे । शरभङ्गमुनि धन्य धन्य हुन् [जसले त्यसरी दर्शनगरे] ॥ १६ ॥

चौ०–कह मुनि सुनु रघुवीर! कृपाला ! ❀ सङ्कर – मानस–राज–मराला ! ॥ १ ॥
जात रहेउँ विरंचि के धामा ❀ सुनेउँ श्रवन वन अइहहिं रामा ॥ २ ॥

शरभङ्गमुनिले विन्ति गरे—"हेदीनदयाल ! शंकरजीका–चित्तरूपी-मानससरोवरका राजहंसस्वरूप-भएका (शंकरजीले निरवच्छिन्न संझिएका) हेरघुवीर ! सुनिबक्सियोस् ॥१॥ म ब्रह्माजीको धाम (ब्रह्मलोक) जानै-लागेको थिए, (त्यसैवेलामा) "रामजी वनमा पाल्नु हुन्छ" भन्ने खवर कानले सुनें—॥ २ ॥

चितवत पंथ रहेउ दिन राती ❀ अब प्रभु देखि जुड़ानी छाती ॥ ३ ॥
नाथ ! सकल साधन मैं हीना ❀ कीन्ही कृपा जानि जन दीना ॥ ४ ॥

दिन-रात हजूरको वाटो हेरी-रहेको थिएँ, बल्ल अव प्रभुको दर्शन पाएर चित्त ठण्ढा भयो ॥ ३ ॥ हेनाथ ! म सकल-साधन-रहित थिएँ (केही साधना गर्न सकेको थिइन) तथापि मलाई दीन सेवक जानेर प्रभुले कृपा गर्नुभयो ॥ ४ ॥

सो कछु देव न मोहि निहोरा ❀ जिन पन राखेहु जनमन चोरा ! ॥ ५ ॥
तब लगि रहहु दीनहित लागी ❀ जबलगि मिलौं तुम्हहिं तनुत्यागी ॥ ६ ॥

(क) चौ०—सुनासीर प्रभु तेहि छन देखा । तेजनिधान सुभ्र अति बेखा ॥
तुरग चारि बल मरुतसमाना । रथ रविसम नहिं जाइ वखाना ॥
छिति न परस अंतरहित रहई । स्वेत छत्र चामर सिर ढरई ॥
अनुजहि प्रियहि कहा समुझाई । सुर–पतिमहिमा–गुन प्रभुताई ॥
जेहि कारन वासव तहँ आए । सो कछु वचन कहै नहिं पाए ॥
बीचहि सुनि आउब प्रभु केरा । कहि सारथिहि तुरत रथ फेरा ॥
दूरहि तें करि प्रभुहि प्रनामा । हरषि सुरेस गयेउ निज धामा ॥
कुनै २ पुस्तकमा ई ७चोपाई अधिक छन् , कसैले इन्लाई प्रक्षिप्त भन्दछन् । अर्थ स्पष्ट छ ।

हेप्रभु ! यो मेरा उपरको मुलाहिजामात्रै होइन, हेजनमनचोर ! आफ्नो पण (भक्तको उद्धार अवश्यमेव गर्दछु भन्ने प्रतिज्ञा) राखि वक्सियो (पूर्ण गराइवक्सियो) ॥ ५ ॥ हेप्रभु ! जहाँसम्म शरीर छाडेर हजूरमा म मिल्दिन, त्यहाँसम्म दीनजनको हितका निमित्त यहीं राजहोस्" ॥ ६ ॥

जोग जग्य जप तप जत कीन्हा ❀ प्रभु कहँ देइ भगति बर लीन्हा ॥ ७ ॥
एहि बिधि सर रचि मुनि सरभङ्गा ❀ बैठे हृदय छाँड़ि सब सङ्गा ॥ ८ ॥

[यति विन्ति गरेर] शरभङ्गमुनिले योग-जप-तप जति गरेका थिए, ती-सवै-पुण्य कर्म प्रभुजीलाई चढाए (कायेन वाचा गरेर रामार्पणगरे) प्रभुजीवाट भक्तिरूप वरलिए (गए) ॥ ७ ॥ यसप्रकारले शरभङ्गमुनि हृदयमा सवै-प्रपञ्चको संग (आसक्ति) छाडेर चिता वनाईकन त्यसैमा वसे ॥ ८ ॥

दोहा–सीता अनुज समेत प्रभु, नील जलद तनु श्याम ।
मम हिय वसहु निरंतर, सगुन रूप श्रीराम ॥१७॥

[अनि तिनले–] "मेघजस्ता-श्यामवर्ण-भएका सीताजी–र-लक्ष्मणजीले सहित-भएका सगुणब्रह्मस्वरूप-श्रीराम हजूर मेराहृदयमा निरन्तर रहि–रहनुहोस्" ॥ १७ ॥

चौ०–असकहि जोग अग्नितनु जारा ❀ रामकृपा वैकुण्ठ सिधारा ॥ १ ॥
ताते मुनि हरिलीन न भयऊ ❀ प्रथमहिं भेदभक्ति वर लयऊ ॥ २ ॥

यस्तो विन्ति गरेर शरीरैमा [आग्नेयधारणाले] अग्नि प्रकट गरेर शरीर जलाए, रामजीका कृपाले वैकुण्ठ गए ॥ १ ॥ ती-मुनिले अघिवाटै भक्तिरूप-वर पायेका थिए, त्यसैहुनाले ती हरिमा लीन भएनन् (कैवल्य-मुक्ति तिनले लिएनन् , भजन गरेर वैकुण्ठमा रहने-भए) ॥ २ ॥

रिषिनिकाय मुनिवर गति देखी ❀ सुखी भए सब हृदय विसेखी ॥ ३ ॥
अस्तुति करहिं सकल मुनिवृंदा ❀ जयति प्रनतहित ! करुनाकंदा ! ॥ ४ ॥

ऋषिवर्गहरू शरभंगमुनिको गति देखता सवैजना हृदयमा ज्यादैनै आनन्दित भए ॥ ३ ॥ सवै ऋषिवर्ग "हेशरणागतहितकारक ! हेकरुणा-कल्याणकारक ! हेराम ! हजूरको जयहोस् " भनि स्तुतिगर्न लागे ॥ ४ ॥

पुनि रघुनाथ चले वन आगे ❀ मुनि-वर-वृंद विपुल संग लागे ॥ ५ ॥
अस्थिसमूह देखि रघुराया ❀ पूछा मुनिन्ह लागि अति दाया ॥ ६ ॥

अनि रघुनाथजी अगाडीको वनतर्फ जानुभयो, धेरै-मुनीश्वर-हरूका डप्फा साथ लागे ॥ ५ ॥ रघुनाथजीले हाडका थुप्रा देख्नुभयो, अत्यन्त दया लाग्यो र मुनिहरूसँग [ती-हाडका थुप्राको वृत्तान्त] सोध्नुभयो ॥ ६ ॥

जानतहू पूछिय कस स्वामी ! ❀ समदरसी तुम्ह अंतरजामी ॥ ७ ॥
निसिचर निकर सकल मुनि खाए ❀ सुनि रघुवीर नयन जल छाए ॥ ८ ॥

[मुनिहरूले-] "हेप्रभु ! जानी-जानी-कन कसरी सोधिबक्सिन्छ ?, हजूर सर्वदर्शी र सर्वान्तर्यामी होइबक्सिन्छ, राक्षसका समूहले सबैमुनिहरूलाई खाइ-सके [यी हाड उनै मुनिहरूका हुन्]" भनि विन्ति गरे। त्यो-वृत्तान्त सुन्दा रघुवीरका नजर जलले (आँसुले) भरिए ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा—निसिचर हीन करौं महि, भुज उठाइ पन कीन्ह ।
सकल मुनिन्ह के आश्रमन्हि, जाइ जाइ सुखदीन्ह ॥१८॥

अनि रामजीले दुई हात खडा गरेर "पृथिवीलाई दुष्ट-राक्षस-रहित गर्दछु" भन्ने प्रतिज्ञा गर्नुभयो, र मुनिहरूका आश्रम-आश्रममा गएर सबैलाई आनन्दित गर्नुभयो ॥ १८ ॥

[सुतीक्ष्णमुनिदर्शन]

चौ०—मुनिअगस्त्यकर सिष्य सुजाना ❀ नाम सुतीच्छन रति भगवाना ॥ १ ॥
मन-क्रम-वचन राम पद सेवक ❀ सपनेहु आन भरोस न देवक ॥ २ ॥

अगस्त्य-मुनिका, सुतीक्ष्णनाम-भएका भगवद्भक्त एउटा बुद्धिमान् शिष्य थिए ॥ १ ॥ ती मनसा-कर्मणा-वाचा रामजीका चरणको सेवा गर्दथे, तिनलाई अरू-देवताको भरोसा सपनामा-पनि थिएन ॥ २ ॥

प्रभु-आगवनु श्रवन सुनि पावा ❀ करत मनोरथ आतुर धावा ॥ ३ ॥
हे विधि ! दीनबन्धु रघुराया ❀ मो से सठ पर करिहहिं दाया ॥ ४ ॥

तिनले प्रभुजीको सवारी भएको खबर कानले सुन्न पाएर, मनमा मनोरथ-गर्दै हड्बड-साथ दौडे ॥ ३ ॥ "हेविधाता ! दीनबन्धु-रघुनाथजी मजस्ता-दुष्टका ऊपर-पनि दया गर्नुहोला ? ॥ ४ ॥

सहित अनुज मोहि राम गोसाईं ❀ मिलिहहिं निज सेवक की नाईं ॥ ५ ॥
मोरे जिय भरोस दृढ़ नाहीं ❀ भगति विरति न ग्यान मनमाहीं ॥ ६ ॥

के प्रभुजीले भाई-सहित-भईकन आफ्ना-सेवक-सँग-जस्तै म-सँग-पनि भेट गर्नुहोला ?, ॥ ५ ॥ मलाई ता मनमा दृढविश्वास छैन, मेरा मनमा भक्ति-ज्ञान-वैराग्य केही छैन [कसरी भेट दिनुहोला ?] ॥ ६ ॥

नहिं सतसङ्ग जोग जप जागा ❀ नहिं दृढ़ चरनकमल अनुरागा ॥ ७ ॥
एक बानि करुनानिधान की ❀ सो प्रिय जाके गति न आनकी ॥ ८ ॥

न मैले सत्सङ्ग गरेको छु, न जोगाभ्यास-जप-यज्ञ गरेको छु, न उहाँका चरण-कमलमा दृढ प्रेम छ, [कसरी दर्शन पाउँला ?] [तर दर्शन भेट-घाट पाउँला-पनि, किन-भने ?] करुणानिधान-रामजीको जुनप्राणीको-अन्यत्र-गति-छैन (अनन्यगति-भएर-शरण-परेको छ) त्यही-प्राणी प्यारो हुन्छ, यस्तो बानी छ ॥ ७ ॥ ८ ॥

छंद-सोउ प्रिय अति पातकी जिन्ह कबहुँ प्रभु सुमिरन कर्‍यो ।
ते आजु मैं निज नयन देखिहौं पूरित पुलकित हिय भर्‍यो ॥
जे पदसरोज अनेक मुनि कर ध्यान कबहुँ न आवहीं ।
ते राम श्री-रघुवंस-मनि प्रभु प्रेम ते सुख पावहीं ॥३॥

अत्यन्त-पातकी-भए-पनी जसले कुनैहालतमा प्रभुको स्मरण गर्दछ, त्यो-व्यक्ति-पनि जुन्प्रभुजीको अत्यन्त प्यारो हुन्छ । उनै-प्रभुजीलाई आज म आफ्ना आँखाले देखौंला ! [यति मनोरथ गर्दा-गर्दै] सुतीक्ष्ण–मुनिका शरीर–भरी रोमांच भयो, तिनको हृदय प्रेमले भरियो । [अनि फेरी विचार गर्नलागे] "जुन-चरणकमल अनेक-मुनिका ध्यानमा कहिल्यै आउँदैनन् (ध्यानगोचर हुँदैनन्) उनै-रघुवंशमणि-प्रभु-रामजी प्रेममात्रले आनन्दित हुनुहुन्छ " ॥ ३ ॥

दो०-पन्नगारि ! सुनु प्रेमसम भजन न दूसर आन ।
यह विचारि मुनि पुनि पुनि करत राम-गुन गान ॥ १९ ॥

[काकभुशुण्डी भन्दछन्] हेगरुडजी ! सुन्नुहोस्, प्रेमसमान अर्को भजन छैन, यो कुरा विचार गरेर मुनिहरू वारंवार रामजीका गुणको गान (कीर्तन) गर्दछन् ॥ १९ ॥

चौ०-होइहहिंसुफलआजुममलोचन ❀ देखि बदनपंकज भवमोचन ॥ १ ॥
निर्भर प्रेम मगन मुनि ग्यानी ❀ कहि न जाइ सो दसा भवानी ॥ २ ॥

[सुतीक्ष्ण-मुनि मनमा निश्चय गर्न लागे-] संसारभयमोचन गर्ने मुखकमल देखेर आज मेरा लोचन (नेत्र) सुफल हुनेछन्," हेपार्वति ! ती-ज्ञानी-मुनि (सुतीक्ष्ण) यस्ता-प्रकारले, गाढ-प्रेममा डुबेका थिए, त्यो-अवस्थाको वर्णन गर्न शकिदैन ॥ १ ॥ २ ॥

दिसि अरु बिदिसि पंथ नहिं सुझा ❀ को मैं चलेऊँ कहाँ नहिं बूझा ॥ ३ ॥
कबहुँक फिरि पाछे पुनि जाई ❀ कबहुँक नृत्य करै गुन गाई ॥ ४ ॥

ती-मुनिलाई दिशा-विदिशा-वाटो केही सूझेन [यतातिर यो दिशा हो, यतातिर यो विदिशा (आग्नेय-नैर्ऋत्य-वायव्य-ईशान) हो, यता वाटो हो, यता अवाटो हो, यो भान रहेन] मँ कोहुँ, कहाँ जान लागिरहेछु, यो कुरा पनि तिनले जानेनन् । कहिले पछि-फर्केर हिड्थे र फेरि फर्केर सोझो हिंड्थे, कैले रामजीको गुणगान गरेर नाच्न लाग्दथे ॥ ३ ॥ ४ ॥

अविरल प्रेम भगति मुनि पाई ❀ प्रभु देखहिं तरुओट लुकाई ॥ ५ ॥
अतिसय प्रीति देखि रघुवीरा ❀ प्रगटे हृदय हरन भवभीरा ॥ ६ ॥

ती-मुनिले अविच्छिन्न (अटूट) प्रेम-भक्ति पायेका थिए, प्रभुजी वृक्षको आडमा लुकेर त्यो अवस्था हेरिरहनुभएको थियो ॥ संसारभयहारी-रघुवीरले अत्यन्त प्रीति देख्नुभयो र तिनका हृदयमा प्रकट हुनुभयो ॥ ५ ॥ ६ ॥

मुनि मग माँझ अचल होइ वैसा ❀ पुलकसरीर पनसफल जैसा ॥ ७ ॥

तब रघुनाथ निटक चलि आए ❀ देखि दसा निज जन मन भाए ॥ ८ ॥

[रघुनाथजी हृदयमा झल्लमल्ल प्रकट हुनेविक्तिकै] ती-सुतीक्ष्णमुनि वाटैका माझमा थचक्क वसेर निश्चल भए। तिनको शरीर रोमाञ्चित भएर कटहरको फलजस्तो भयो ॥ ७ ॥ अनि रघुनाथजी तिनका नगीचै आउनुभयो, आफ्ना-भक्तको त्यो-अवस्था देखेर उहाँलाई त्यो (अवस्था) साह्रै मन्पर्‍यो ॥ ८ ॥

मुनिहिं राम बहु भाँति जगावा ❀ जाग न ध्यानजनित सुख पावा ॥ ९ ॥
भूपरूप तब राम दुरावा ❀ हृदय चतुर्भुजरूप देखावा ॥ १० ॥

रामजीले ती-मुनिलाई अनेक-प्रकारले जगाउनुभयो, ध्यानवाट-पैदा-भएको-सुख पाइरहेका (ध्यानानन्दमा डुविरहेका) ती-मुनि जागेनन् [आँखा चिम्लेर अन्तर्दृष्टिनै रहे] ॥९॥

अनि-रामजीले राजाको रूप (वर्तमान-अवस्थाको राजकुमारको रूप) लुकाउनुभयो (अन्तर्धान गर्नुभयो) तिनका-हृदयमा चतुर्बाहु-रूप देखाउनुभयो ॥ १० ॥

मुनि अकुलाइ उठा तब कैसे ❀ विकल हीन मनि फनिवरजैसे ॥११॥
आगें देखि राम तनु स्यामा ❀ सीता अनुज सहित सुखधामा ॥१२॥

अनि ती-मुनि, मणि हराउँदा नाग जसरी आत्तिन्छ, त्यसै-गरी आत्तियेर उठे ॥११॥ श्यामसुन्दर-शरीरभएका-सुखधाम-रामजीलाई सीता-लक्ष्मण-सहित अगाडि देखे ॥ १२ ॥

परेउ लकुट इव चरनन्हि लागी ❀ प्रेम मगन मुनिवर बड़ भागी ॥१३॥
भुज विसाल गहि लिये उठाई ❀ परम प्रीति राखे उर लाई ॥१४॥

महाभाग्यवान्-ती-मुनि प्रेममा डुवेर रामजीको चरणमा लाग्नेगरी (शिरले पाउ छोएर) लहुरोढलेझैं ढले ॥ १३ ॥ श्रीरामजीले विशाल वाहु पसारेर तिन्लाई उठाउनुभयो, परम-प्रीतिका-साथ तिन्लाई [धेरैवेरसम्म] छातीमा टाँसि-राख्नुभयो ॥ १४ ॥

मुनिहिं मिलत अस सोह कृपाला ❀ कनक तरुहिं जनु भेंट तमाला ॥१५॥
राम वदन विलोकि मुनि ठाढ़ा ❀ मानहुँ चित्र माँझ लिखि काढ़ा ॥१६॥

मुनिसँग त्यसरी जोरिदा-खेरी प्रभुजी सुवर्णको-वृक्षसँग-जोरिएको-तमाल वृक्षजस्तै सुशोभित हुनुभयो ॥१५॥ रामजीको वदन हेर्न खडा भएका ती मुनि तस्वीरका-मध्यमा-लेखिएका-चित्र (मूर्ति) झैं निश्चल भए ॥ १६ ॥

दो०—तब मुनि हृदय धीर धरि, गहि पद बारहिंबार।
निज आस्रम प्रभु आन करि, पूजा विविध प्रकार॥ २० ॥

अनि ती-मुनिले धैर्य-धारण गरेर प्रभुजीका चरणलाई वारंवार सुम्सुम्याएर प्रभुजीलाई आफ्नो-आश्रममा ल्याईकन अनेकप्रकारले पूजा गरे ॥ २० ॥

चौ०—कह मुनि प्रभु सुनु विनती मोरी ❀ अस्तुति करौं कवन विधि तोरी ॥ १ ॥
महिमा अमित मोरी मति थोरी ❀ रवि सनमुख खद्योत अँजोरी ॥ २ ॥

अनि मुनिले विन्तीगरे–"प्रभु ! मेरो विन्ति सुनिबक्सियोस् हजूरको स्तुति म कसरी गरौं ?, हजूरको महिमा अनन्त छ, मेरी बुद्धि थोरैछ, सूर्यका-अगाडि जुन्किरीको उज्यालो [कसरी पार्नै ?] ॥ १ ॥ २ ॥

छन्द–स्याम-तामरस-दाम-सरीरं । जटा-मुकुट-परिधन-मुनि-चीरं ।
पानि-चाप-सर-कटि-तूनीरं । नौमि निरंतर श्री-रघु-वीरं ॥ १ ॥

नीलकमलको-मालाजस्तो श्याम शरीर भएका, जटाको मुकुट धारण गरेका.मुनिवस्त्र (वृक्षको बोक्रा) पहिरेका, हातमा धनु-बाण लिएका, कटिभागमा ठोक्रो भिरेका, श्रीरघुवीरजी लाई निरन्तर नमस्कारगर्छु ॥ १ ॥

मोह-विपिन-घन-दहन-कृसानुः । संत-सरोरुह-कानन-भानुः ।
निसि चर-करि-वरूथ मृगराजः ।त्रातुसदानोभव-खग-बाजः॥२॥

मोहरूपी-घन।जङ्गलका-हकमा अग्नि (डढेलो) स्वरूप-भएका, सन्तरूपी-कमल-वनका-हकमा सूर्य-स्वरूप भएका राक्षसवर्गरूपी-हात्तीका-वथानमा सिंहस्वरूप–भएका, संसार रूपी-पक्षीका हकमा वाजस्वरूप-भएका रघुनाथजी मेरो रक्षा गरून् ॥ २ ॥

अरुन-नयन-राजीव-सुवेसं । सीता-नयन-चकोर-निसेसं ।
हर-हृदि-मानस-राज-मरालं । नौमि राम-उर-बाहुविसालं ॥ ३ ॥

लाल–कमलजस्ता नजर भएका, सीताजीका–नेत्ररूपी–चकोरका–हकमा चन्द्रमा–स्वरूप भएका, शङ्करजीका–हृदयरूपी–मानससरोवरमा राजहंसस्वरूप भएका, छाती र बाहु विशाल भएका, श्रीरामजीलाई नमस्कारगर्दछु ॥ ३ ॥

संसय सर्प-ग्रसन-उरगादः । समन-स-कर्क सतर्क विषादः ।
भव-भंजन-रंजन-सुर-जूथः । त्रातु सदा नो कृपावरूथः ॥४॥

सन्देहरूपी–सर्पको–ग्रास–गर्नामा गरुडस्वरूप भएका, कठोर (नरकदायक) भएका कुतर्कको र विषाद (खेद) को शमन गर्नै, संसारको भञ्जन (निवृत्ति) गर्नै, देवसमूहको रञ्जन (आनन्द) गर्नै, कृपाका समूहस्वरूप-भएका रामजी सदासर्वदा मेरो रक्षागरून् ॥ ४ ॥

निर्गुन-सगुन-विषम-समरूपं । ज्ञान-गिरा-गो-तीतमरूपं ।
अमलमखिलमनवद्यमपारं । नौमि राम भंजन-महि-भारं ॥५॥

निर्गुण–पनि सगुण–पनि रहेका, विषम (भिन्नदृष्टि) र सम (समदृष्टि) पनि भएका, ज्ञान–वाणी–इन्द्रियका–अगोचर (अग्राह्य) भएका, रूपरहित–भएका, निर्मल–सर्व-स्वरूप–निर्दोष–अपार- भएका, पृथ्वीभारहरण गर्नै रामजीलाई नमस्कारगर्दछु ॥ ५ ॥

भक्त-कल्प-पादप-आरामः । तर्जन-क्रोध लोभ मद-कामः ।
अति-नागर-भव-सागर-सेतुः । त्रातु सदा दिन-कर कुल-केतुः॥६॥

भक्तजनका-हकमा कल्पवृक्षै-कल्पवृक्षका-वघैंचा-स्वरूप-भएका, क्रोध-लोभ-मद-काम-यिनकासमूहलाई-हटाउने, अत्यन्तचतुर,-संसारसागरका सेतु (पूल) स्वरूप भएका, सूर्यकुलका-केतु (झण्डा) स्वरूप-भएका रामजी मेरो रक्षा गरून् ॥ ६ ॥

अतुलित-भुज-प्रताप-बल-धामा। कलि-मल-विपुल-विभंजन-नामा।
धर्म वर्म नर्मद गुन ग्रामः। संतत संतनोतु मम रामः ॥७॥

भुजदण्डको-प्रताप-अतुल (उपमारहित) भएका, बलका-महल-स्वरूप अनेक कलिमल (पाप) को नाशगर्ने-नाम-भएका, धर्मका कवच (रक्षक) भएका, कल्याणकारी गुणगण-भएका, रामजी सदासर्वदा मेरो कल्याण गरून् ॥ ७ ॥

जदपि विरजव्यापक अविनासी। सबके हृदय निरंतर वासी।
तदपि अनुज-श्री-सहित खरारी। वसतु मनसि मम काननचारी।८।

भगवन् ! राम ! यद्यपि हजूर मायारहित-व्यापक-अविनाशी र सर्वप्राणीका हृदयमा-निरन्तर-निवासी होइवक्सिन्छ, तथापि भाई (लक्ष्मण) र महालक्ष्मी-सीताजीले सहित भएका जङ्गलजङ्गल-चहार्न लागीरहेका यही-रामरूपले मेरा मनमा राजहोस् ॥ ८ ॥

जे जानहिं ते जानहु स्वामी!। सगुन अगुन उर-अंतर जामी।
जो कोसलपति राजिवनयना। करौ सो राम हृदय मम अयना॥९॥

हजूरलाई सगुण-निर्गुण-हृदयान्तर्यामी भनेर जो जान्दछन् ती जानून् [त्यसपक्षमा म छैन] हेराम ! जो कमलदलजस्तानयन-भएका अयोध्याधीश हजूर होइवक्सिन्छ, उनै-दशरथनन्दन-हजूर मेरा हृदयलाई आफ्नो निवासस्थान बनाइ-वक्सियोस् [यति भए म अनुगृहीत हुन्छु] ॥ ९ ॥

सोरठा—माया बस जग जीव रहहिं विवस संतत मगन।
तिमि लागहु मोहिं प्रीय करुनाकर सुन्दर सुखद ॥२१॥

हेकरुणानिधान ! हेसुन्दर ! हेसुखद ! जसरी मायाका वश-रहेका-जीवहरू विवश-भएर [लाचारीकासाथ=नाकका चालले] यो-जगतमा निरन्तर मग्न (डुवेका) [छन् र तिनलाई त्यहीजगत् प्यारो लाग्दछ] त्यसैगरी मलाई हजूर प्यारो लाग्नुहोस् [संसारी जीवले संसारलाई प्यारो मानेझैं मैले हजूरलाई प्यारो मान्न पाऊँ] ॥ २१ ॥

चौ०—अस अभिमान जाय जनि भोरे ❀ मैं सेवक रघुपति पति मोरे ॥ १ ॥
राम-भगति तजि चह कल्याना ❀ सो नर अधम सृगाल समाना ॥ २ ॥

"म सेवक हुँ, मेरा पति (मालिक) रघुपति होइवक्सिछ" यस्ता-प्रकारको-अभिमान भोर-परेर पनि नछुटोस्, ॥ १ ॥ जो-मानिस रामभक्तिलाई छाडेर कल्याण चाहन्छ, त्यो-नराधम शृगाल-समान हो" ॥ २ ॥

सुनि मुनिवचन राममन भाए ❀ वहुरि हरषि मुनिवर उर लाए ॥ ३ ॥
परम प्रसन्न जानु मुनि मोही ❀ जो वर मांगु देउँ सो तोही ॥ ४ ॥

मुनिका वचन सुनेर रामजीका मनलाई ती वचन प्रिय लागे। फेरि उहाँले हर्षित भएर मुनिलाई हृदयमा लगाउनुभयो, अनि उहाँले "हेमुने! मलाई परमप्रसन्न जान, जे वर माग्दछौ त्यही वर दिन्छु" [यस्तो आज्ञा गर्नुभयो] ॥ ३ ॥ ४ ॥

मुनि कह मैं वर कबहुँ न जाँचा ❀ समुझि न परै झूठका साँचा ॥ ५ ॥
तुम्हहिं नीक लागै रघुराई ❀ सो मोहि देहु दास-सुख-दाई ॥ ६ ॥

मुनि (सुतीक्ष्ण) ले "प्रभु! मैले वर कहिल्यै मागेको छैन, कुन-कुरा झूटो हो? कुन-कुरा सत्य हो? यही-कुरा समुझमा-आएको छैन (वुझेको छैन) हेसेवक-सुखदाता! हेरघुनाथ! हजूरैलाई जो-ठीक लाग्दछ, त्यही-वर मलाई वक्सनुहोस्" भनि विन्ती गरे ॥५॥६॥

अविरल भगति विरत विग्याना ❀ होहु सकल-गुन-ग्यान-निधाना ॥ ७ ॥
प्रभु जो दीन्ह सो वर मैं पावा ❀ अब सो देहु मोहिं जो भावा ॥ ८ ॥

[रामजीले आज्ञा गर्नुभयो] "हेमुने! तिमी, पूर्ण-भक्तिमान्, निरवच्छिन्न-वैराग्यवान्, ज्ञानवान्, विज्ञानवान्, सकल-गुण-निधान भए" ॥ ७ ॥ [मुनिले विन्तीगरे] "प्रभु! हुजूरले जो वर वक्सनुभयो त्यो मैले पाएँ, अव मलाई जे मनपरेकोछ, त्यो वर वक्सनुहोस्॥८॥

दोहा–अनुज जानकी-सहित प्रभु!, चाप-वान–धर राम!।
मम हियगगन इन्दुइव, वसहु सदा निहकाम ॥२२॥

"हेप्रभु! निष्काम-भएका-मेरा हृदयमा धनुर्वाणधारी-सीता-र-लक्ष्मणजीले-सहित भएका हजूर आकाशमा-चन्द्रमाझैं निरन्तर रहनुहोस्" ॥ २२ ॥

चौ०–एवमस्तु कहि रमानिवासा ❀ हरषि चले कुंभज रिषि पासा ॥१॥
मुनि प्रनाम करि कह कर जोरी ❀ सुनहु नाथ! कछु विनती मोरी ॥२॥

लक्ष्मीनिवास भगवान् "एवम्-अस्तु" (तथास्तु) भनेर अगस्त्यमुनिका समीप जान लाग्नुभयो ॥ १ ॥ सुतीक्ष्णमुनिले हात जोरेर प्रणाम गरीकन विन्ती गरे "हेनाथ! मेरो केही विन्ती सुनिवक्सियोस् ॥ २ ॥

वहुत दिवस गुरुदरसन पाएँ ❀ भए मोहि एहि आश्रम आएँ ॥३॥
अब प्रभुसँग जाउँ गुरु पाहीं ❀ तुम्ह कहुँ नाथ! निहोरा नाहीं ॥४॥

"गुरुको दर्शन पाएर म यो आश्रममा आएको धेरै-दिन भए, हेप्रभु! अव हजूरका साथैमा गुरुका समीप जान पाऊँ, यसमा हजूरलाई केही असजिलो पर्दैन ॥ ३ ॥ ४ ॥

चले जात मग तव पदकंजा ❀ देखिहौं जो विराध-मद-गंजा ॥ ५ ॥
देखि कृपानिधि मुनिचतुराई ❀ लिए सँग विहँसे दोउ भाई ॥ ६ ॥

जुन-पाउले विराधका घमण्डलाई तोडेको हो "वाटामा हिंडदा-खेरि तिनै-पाउ हेर्दै

हिंडौंला" ॥ ५ ॥ कृपानिधान-रामजी मुनिको-वठ्याईं देखेर दुवै-भाइ हाँस्नुभयो, तिनलाई साथ लिनुभयो ॥ ६ ॥

पंथ कहत निज भगति अनूपा ❀ मुनिआश्रम पहुँचे सुरभूपा ॥ ७ ॥
आश्रम देखि महा सुचि सुंदर ❀ सरित सरोवर हरषित भूधर ॥ ८ ॥
वनचर जलचर जीव जहीं ते ❀ वैर न करहिं प्रीति सबहीं ते ॥ ९ ॥

बाटामा आफ्ना अतुलप्रभाववती-भक्तिको वर्णन गर्दै देवदेव-रामजी अगस्त्यका आश्रममा पुग्नुभयो ॥ ७ ॥ उहाँले नदी-तलाउ-पर्वतले-सुशोभित-भएको राम्रो ठूलो आश्रम देख्नुभयो, र हर्ष मान्नुभयो ॥ ८ ॥ त्यहाँ जलचर-स्थलचर-जति जीव-जन्तु थिए, ती-सबै वैरभाव गर्दैनथे, सबै परस्पर-प्रीति गर्दथे ॥ ९ ॥

दोहा–तरुवर विविध विहंगमय, बोलत विविध प्रकार ।
वसहिं सिद्ध मुनि तप करहिं, महिमा-गुन-आगार ॥२३॥

अनेकप्रकारले बोल्ने पक्षिगणले जताततै भरिएका जातजातका असल वृक्ष थिए। महिमा (महत्त्व = प्रभाव] र गुणका भवनस्वरूप-भएका सिद्ध-मुनिहरू वसि-रहेका, तप गरी रहेका थिए ॥ २३ ॥

चौ०–तुरत सुतीच्छन गुरु पहिं गयेऊ ❀ करि दंडवत कहत अस भयेऊ ॥ १ ॥
नाथ ! कोसलाधीसकुमारा ❀ आए मिलन जगत-आधारा ॥ २ ॥
राम अनुज समेत वैदेही ❀ निसि दिनु देव जपतहहु जेही ॥ ३ ॥

सुतीक्ष्णमुनि तुरन्तै गुरु (अगस्त्य) का समीप गएर दण्डवत्-गरीकन "हेनाथ! जगत्का-आधार-भएका अयोध्याधिराज-दशरथका-कुमार भेट्न पाल्नुभएको छ । हेनाथ! रातदिन जुन-इष्टदेवलाई जपि–रहनुभएको छ, उनै-रामजी सीताजी-र-लक्ष्मणजी-सहित हुनुहुन्छ" ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

[अगस्त्यमुनिदर्शन]

सुनत अगस्त तुरत उठि धाए ❀ हरि विलोकि लोचन जल छाए ॥ ४ ॥
मुनि-पद-कमल परे दोउ भाई ❀ रिषि अति प्रीति लिए उर लाई ॥ ५ ॥

यो-वचन सुन्नाका-साथ तुरन्तै उठेर अगस्त्यमुनि दौडे, भगवान्लाई देख्ता उनका नेत्रमा जल भरियो। दुवैभाई अगस्त्यमुनिका पाउमा पर्नुभयो, उनले अतिप्रेमका-साथ उहाँहरूलाई हृदयमा लगाए ॥ ४ ॥ ५ ॥

सादर कुसल पूँछि मुनि ग्यानी ❀ आसन पर बैठारे आनी ॥ ६ ॥
पुनि करि बहु प्रकार प्रभुपूजा ❀ मोहि सम भाग्यवन्त नहिं दूजा ॥ ७ ॥
जहँ लगि रहे अपर मुनिबृंदा ❀ हरषे सब विलोकि सुखकंदा ॥ ८ ॥

ज्ञानी-ती-मुनिले कुशलप्रश्न गरेर आफैंले आसन ल्याईकन प्रभुजीलाई राज गराए ॥ ६ ॥ अनि अनेकप्रकारले उहाँका चरणको पूजा गरेर "म-चराचरको भाग्यवान् दोस्रो छैन" भने ॥ ७ ॥ त्यो-आश्रममा जतिसम्म मुनिवर्ग थिए, ती-सबै सुखका-मूलकारण-रामजी लाई देखेर हर्षित भए ॥ ८ ॥

दोहा–मुनिसमूह महँ बैठे, सनमुख सब की ओर ।
सरदइंदु तन चितवत, मानहुँ निकर चकोर ॥२४॥

रामचन्द्रजी सबैको सन्मुख भएर मुनिसमूहमा राज भयो। चकोरपक्षीको-समूह शरत्कालका-चन्द्रमाका-तर्फ हेर्न लागेको हो कि ? [भन्ने-भान-पर्ने-गरी] मुनिसमूह रामचन्द्रजीको-मुहारलाई एकटक-भई हेर्न लाग्यो ॥ २४ ॥

चौ०-पाइ सुथल जल हरषित मीना ❀ पारसु पाइ सुखी जिमि दीना ॥ १ ॥
प्रभुहिंनिरखिसुखभाएहिभाँती ❀ चातक जिमि पाए जल स्वाँती ॥ २ ॥

जसरी असलै स्थलमा (जिनतिन) रहेको माछा जल पाउँदा हर्षित हुन्छ, जसरी दीनदुःखी-प्राणी पारस पाउँदा सुखी हुन्छ, जसरी स्वातिनक्षत्रका मेघको जल पाउँदा चातक प्रसन्न हुन्छ, त्यसै-गरी प्रभुजीलाई देखता मुनिसमूह आनन्दित भयो ॥ १ ॥ २ ॥

तब रघुवीर कहा मुनि पाहीं ❀ तुम्ह सन प्रभु दुराव कछु नाहीं ॥ ३ ॥
तुम्ह जानहु जेहि कारन आयेउँ ❀ तातें तात ! न कहि समुझायेउँ ॥ ४ ॥

अनि रघुवीरले अगस्त्यमुनिका समीपमा निवेदन गर्नुभयो "मुनीश्वर ! प्रभु ! तपाईंमा कुनै कुरो छिपेको छैन, जुनकारणले आएको हूँ, तपाईं जान्नुहुन्छ, हेतात ! त्यसै कारणले मैले खुलासा गरेर बताइन ॥ ३ ॥ ४ ॥

अव सो मंत्र देहु प्रभु मोही ❀ जेहि प्रकार मारौं मुनि द्रोही ॥ ५ ॥
निसिचर अव न बचहिं मुनिराई ❀ जिमि पंकजवन हिम रितु आई ॥ ६ ॥

हेप्रभु ! अव मलाई त्यही सल्लाह दिनुहोस्, जुनप्रकारले म मुनिद्रोही-राक्षसहरूलाई मार्न पाऊँ, हेमुनिराज ! जसरी हेमन्तऋतु, आए-पछि कमल बाँच्तैनन्, त्यसैगरी अब (म आए पछि) राक्षस बाँच्नेछैनन् ॥ ५ ॥ ६ ॥

मुनि मुसुकाने सुनि प्रभु वानी ❀ पूछेहु नाथ ! मोहि का जानी ॥ ७ ॥
तुम्हरे भजन प्रभाव अघारी ❀ जानौं महिमा कछुक तुम्हारी ॥ ८ ॥

अगस्त्यमुनि प्रभुजीको वचन सुनेर हाँसे, [अनि विन्ती गर्नलागे] प्रभु ! मलाई के जानी-वक्सियो र यसरी सोधिवक्सिन्छ ? । हेपापशत्रो ! हजूरैका भक्तिका प्रभावले हजूरको महिमा अलिकति जान्दछु ॥ ७ ॥ ८ ॥

अति कराल सब पर जगु जाना ❀ औरो कहा सुनिअ भगवाना ॥ ९ ॥
ऊमरितरु विसाल तव माया ❀ फल ब्रह्मांड अनेक निकाया ॥१०॥

हेभगवन् ! हजूरकी-माया सवैका उपर अतिभयदायिनी छ, और मैले-विन्ती गरेको सुनिवक्सियोस् ॥ ९ ॥ हजूरकी-माया डुम्रीको ठुलो-वृक्ष हो, अनेकतरहका-ब्रह्माण्ड त्यसका फल हुन् ॥ १० ॥

जीव चराचर जंतुसमाना ❀ भीतर बसहिं न जानहिं आना ॥११॥
ते फलभक्षक कठिन कराला ❀ तव भय डरत सदा सोउ काला ॥१२॥

चराचरजीव त्यो-फलका जन्तु (भुसुना) हुन्, भित्र रहेका छन्, तिनीहरु अरूलाई जान्दैनन् ॥११॥ त्यो डुम्रीको फललाई [काप्पकाप्प] खाने काल हो, त्यो-कालपनि हजूरका भयले सँधै डराइ-रहन्छ ॥ १२ ॥

ते तुम्ह सकल लोकपति साइँ ❀ पूछेहु मोहि मनुज की नाइँ ॥१३॥
यह वर माँगौं कृपानिकेता ❀ बसहु हृदय सिय-अनुज-समेता॥१४॥

हेस्वामी ! त्यस्ता सकललोकपति भएका हजूरले मामूली-मनुष्यजस्तो भएर मलाई सोध्नुभयो ॥ १३ ॥ हेकृपानिधान ! मेरा हृदयमा सीता-लक्ष्मण-सहित सदा राज होईवक्सियोस्, म यही वर माग्दछु ॥ १४ ॥

अविरल भगति विरति सतसंगा ❀ चरनसरोरुह प्रीति अभंगा ॥१५॥
जद्यपि ब्रह्म अखंड अनंता ❀ अनुभवगम्य भजहिं जेहि संता ॥१६॥

मलाई अखण्ड-भक्ति, वैराग्य, सत्सङ्ग, हजूरका चरणमा·अखण्ड-प्रेम वक्सनु होस् ॥ १५ ॥ यद्यपि हजूर अखण्ड-अनन्त-ब्रह्मरूप होइवक्सिन्छ, सन्त (ब्रह्मनिष्ठ) हरू जुन स्वरूपको भजन गर्दछन् त्यो (निर्गुण) स्वरूप अनुभवगम्य (अनुभवगर्दा थाहा पाइने वचनको अगोचर) छ, ॥ १६ ॥

अस तब रूप बखानौं जानौं ❀ फिरि फिरि सगुनब्रह्म रति मानौं ॥१७॥
संतत दासन्ह देहु बड़ाई ❀ तातें मोहि पूँछेहु रघुराई ॥१८॥

हजूरको यस्तो (निर्गुण) रूप म वर्णन पनि गर्दछु (अरूलाई उपदेश गर्दछु) आफूपनि जान्दछु, तर [निर्गुणरूपवाट] फर्की-फर्की-कन सगुण-ब्रह्ममा आनन्द मान्दछु ॥१७॥ हेरघुनाथ ! हर्हमेशा सेवकहरूलाई प्रतिष्ठा वक्सिन्छ, त्यसैले मसँग सोधिवक्सनु भएको हो ॥ १८ ॥

है प्रभु परम मनोहर ठाउँ ❀ पावन पंचवटी तेहि नाउँ ॥१९॥
गोदावरि पुनीत तहँ बहई ❀ चारिहु जुग प्रसिद्ध सो अहई ॥२०॥

अत्यन्त-रमणीय-भएको एउटा पवित्र स्थान छ, त्यसको नाम पंञ्चवटी हो ॥ १९ ॥

---

(१) कुनैवखतमा जनस्थानमा (पञ्चवटीमा) अनिकाल पर्‍यो र मुनिहरू प्राणवचाउनालाई महाप्रभाव गौतम-मुनिका शरण-पर्न गए। उनले आफ्ना-तपोबलका प्रभावले सव-मुनिवर्गलाई पालन-पोषण गरेर आफ्ना आश्रममा राखे। दुर्भिक्ष (अनिकाल) हटे-पछि मुनिवर्गलाई पञ्चवटी जाने मनसुवा लाग्यो, तर घेरैकालसम्म पालनपोषण-गर्ने गौतममुनिको संकोच मानेर तिनीहरूले अब जान्छौ भनेर बोल्न सकेनन्,

त्यहाँ पवित्र-गोदावरी-नदी वगिरहेकी छन्, ती-नदी चारैयुगमा प्रसिद्ध छन् [सनातनी हुन्] ॥ २० ॥

दंडक वन पुनीत प्रभु करहू ❀ उग्र श्राप मुनिवर कै हरहू ॥२१॥
वास करहु तहँ रघु-कुल-राया ! ❀ कीजै सकल मुनिन्ह पर दाया ॥२२॥

हेप्रभु ! दण्डकारण्यलाई पवित्र पारिवक्सियोस्, मुनीश्वरको उग्र शाप (सराप) लाई हटाईवक्सनुहोस् ॥ १९ ॥ हेरघुकुलराज ! त्यहीं निवास गरिवक्सियोस् र सकल-मुनिहरूका ऊपर दया गरीवक्सनुहोस् ॥ २० ॥

[दण्डकारण्य (पञ्चवटी) प्रवेश]

चले राम मुनिआयसु पाई ❀ तुरतहिं पंचवटी निअराई ॥२३॥
दिव्य लता द्रुम प्रभु मन भाए ❀ निरखि राम तेउ भए सुहाए ॥२४॥
लषन-राम-सिय-चरन निहारी ❀ काननअघ गा, भा सुखकारी ॥२५॥

रामजी मुनिको आज्ञा पाएर हिंडी-हाल्नुभयो, तुरन्तै पञ्चवटीका समीप पुग्नुभयो ॥ २३ ॥ सुन्दर-लता-वृक्ष प्रभुजाका मनलाई प्रिय लागे। तिनीहरू पनि रामजीको दर्शन पाए-पछि सुंदर भए ॥ २४ ॥ लक्ष्मण-सीता-सहित रामजीका चरणको दर्शन गर्दा दण्डकारण्यको पाप नष्ट भयो, त्यो-जंगल सुखदायी भयो ॥ २५ ॥

दो०-गीधराज सों भेंट भइ, बहु बिधि प्रीति दृढ़ाइ ।
गोदावरी निकट प्रभु, रहे परनगृह छाइ ॥२५॥

त्यहाँ गृध्रराज-जटायु-सँग भेट भयो, प्रभुजीले तिनसँग प्रेमको दृढता गर्नुभयो अनि गोदावरीका नगीचमा पर्णशाला (पत्रकुटी) वनाएर प्रभुजी रहन-लाग्नु-भयो ॥ २५ ॥

पछि स्वार्थी-भएका-तीमुनिहरूले कपट गरेर मायाले एउटी गाई बनाई-कन गौतममुनिका धान्यालय (अन्न राखेको घर) मा हुलि-दिए, गौतमजीले हटाउनलाई हातले छुने-वित्तिकै ती गाई ढलेर मरिन्। मुनिवर्गहरू गौतमजीलाई गोहत्याको दोष लगाएर आफ्नो पुरानो-निवास-पञ्चवटीतर्फ गए। गौतमजीले त्यो छल पछि-वाट थाहा पाएर "जुन-स्थानका लोभले मुनिहरूले यो छल गरेको हो, त्यो-स्थान (जनस्थान) अव-उप्रान्त (रामचन्द्रजीका चरणको स्पर्श नपाउन्ज्याल) अपवित्र-अशुभ-राक्षसहरूको निवास होइजाओस्" यस्तो सराप दिएका, थिए।

"भोजवंशीय-दाण्डक्यनामक-राजा शिकारका निमित्त वन्धुवर्ग-र सैन्यले सहित भैकन जङ्गल गएका थिए। तिनले भार्गवमुनिकी यौवन-वती-सुन्दरी कन्यालाई भार्गवाश्रममा देखे। कामविवश भएर जवर्दस्तीका-साथ हुल-मच्चाएर तीकन्यालाई रथमा राखीकन आफ्ना राज्यतर्फ रवाना भए। समिधा-कुश-फल-फूल-लिन-गएका भार्गवऋषिले आश्रममा आए-पछि सवै-वृत्तान्त थाहा-पाएर-"यो-अत्याचार गर्ने राजा र त्यसका सहायवर्ग र राष्ट्रसमेत तुरन्त नष्ट होइजाओस्" यस्तो सराप दिए। अकस्मात् भयानक-तातो धूलो वर्षन लाग्यो, सपरिवार-राजा-दाण्डक्य-त्यसैले मरे, तिनको-राज्य प्रचण्ड-धूलिवृष्टिले नष्ट भयो। तिनको त्यो नष्ट भएको राज्य कालक्रमले दण्डकारण्य नामले प्रख्यात भयो, त्यहाँ राक्षसहरूका-समूह रहन लागे" यस्तो वृत्तान्त पनि यत्र-तत्र लेखिएको छ।

चौ०-जब तें राम कीन्ह तहँ बासा ❀ सुखी भए मुनि बीती त्रासा ॥ १ ॥
गिरि वन नदी ताल छबिछाए ❀ दिन दिन प्रति अति होहिं सुहाए ॥ २ ॥

जैले-देखि रामजीले त्यहाँ निवास गर्नुभयो, त्यहाँ-उप्रान्त मुनिहरू सुखी भए, त्रास (डर) हट्यो ॥ १ ॥ दिनदिन-प्रति पर्वत-वन-नदी-तालहरू शोभा-पूर्ण भएर अति-सुन्दर हुन-लागे ॥ २ ॥

खग-मृग-बृंद अनंदित रहहीं ❀ मधुप मधुर गुंजत छबि लहहीं ॥ ३ ॥
सो वन बरनि न सक अहिराजा ❀ जहाँ प्रगट रघुबीर बिराजा ॥ ४ ॥

पक्षी-र-मृगका बथान आनन्दित रहन्थे, भ्रमरहरू मधुर-गुञ्जन गर्दा शोभा पाउँदथे ॥ ३ ॥ जहाँ रघुनाथजी विराजमान हुनुहुन्थ्यो, त्यो-वन-को वर्णन-गर्न शेषनाग पनि शक्तैनथे ॥ ४ ॥

एक बार प्रभु सुख आसीना ❀ लछिमन बचन कहे छलहीना ॥ ५ ॥
सुर नर मुनि सचराचर साईं ! ❀ मैं पूछौं निज प्रभु की नाईं ॥ ६ ॥

एक-समयमा प्रभुजी आनन्दसँग राज भएको थियो, लक्ष्मणजीले निष्कपट-वचन बोल्नुभयो ॥ १५ ॥ हेदेवता-मनुष्य-मुनिआदिगरेका-चराचरजगत्का स्वामी ! म आफ्ना प्रभु-सँगजस्तै हजूरसँग सोद्धछु ॥ ६ ॥

(रामलक्ष्मणसंवाद)

मोहि समुझाइ कहहु सो देवा ! ❀ सब तजि करौं चरन-रज-सेवा ॥ ७ ॥
कहहु ग्यान बिराग अरु माया ❀ कहहु सो भगति करहु जेहि दाया ॥ ८ ॥

हेदेव ! मलाई बुझाएर त्यो उपदेश गर्नुहोस्, जसमा म सब छाडेर हजूरका चरण-रजको (पाउकाधूलाको) सेवा गर्न पाऊँ ॥ ७ ॥ ज्ञान-वैराग्य-र-मायाको उपदेश गर्नुहोस्, जसवाट हजूर दया गरीवक्सिन्छ, त्यो भक्तिको पनि उपदेश गर्नुहोस् ॥ ८ ॥

दो०-ईश्वर जीवहि भेद प्रभु, कहहु सकल समुझाइ ।
जातें होइ चरन रति, सोक मोह भ्रम जाइ ॥ २६ ॥

ईश्वर र जीवको भेद (फरक) सबै संझाएर आज्ञा होस्, जसमा हजूरका चरणमा प्रेम लागोस्, शोक मोह-भ्रम नष्ट होऊन् ॥ २६ ॥

चौ०-थोरेहि महँ सब कहौं बुझाई ❀ सुनहु तात ! मति मनु चितलाई ॥ १ ॥
मैं अरु मोर तोर तैं माया ❀ जेहि बस कीन्हे जीवनिकाया ॥ २ ॥

[रामजीले आज्ञाभयो] बाबु ! लक्ष्मण ! संक्षेपमा भन्दछु, बुद्धि-मन-चित्त लगाएर सुन ॥ १ ॥ जसले साराजीवलाई वश गरेको छ त्यो-माया-भनेको-चीज ‘म, मेरो, तँ, तेरो' यही हो ॥ २ ॥

गो गोचर जहँ लगि मन जाई ❀ सो सब माया जानेहु भाई ॥ ३ ॥
तेहि कर भेद सुनहु तुम्ह सोऊ ❀ बिद्या अपर अबिद्या दोऊ ॥ ४ ॥

इन्द्रियका-गोचर-भएका-पदार्थ र, जहाँसम्म मन जान्छ ती-पदार्थ (मनोगोचर पदार्थ) जति छन् ती-सबै माया-स्वरूप हुन् , हेभाई ! यो कुरा तिमी जान ॥ ३ ॥ त्यो-माया का ती-भेद-पनि तिमी सुन, एउटा विद्या, दोस्रो अविद्या (यी २ मायाका भेद (प्रकार) हुन्) ॥ ४ ॥

एक दुष्ट अतिसय दुखरूपा ❀ जा बस जीव परा भवकूपा ॥ ५ ॥
एक रचै जग गुन बस जाके ❀ प्रभु प्रेरित नहिं निज बल ताके ॥ ६ ॥

एउटा-मायाको भेद (अविद्या) अत्यन्त दुःख-रूप छ, जसका-वशमा पर्नाले जीव संसाररूपीकुवामा गिरेको छ ॥ ५ ॥ अर्कोचाहिने-मायाको-भेद (विद्या) यो संसारको रचना गर्दछ, त्यसका वशमा सत्व-रज-तम यी ३ गुण रहन्छन् , त्यो विद्या प्रभुका प्रेरणाले चल्दछे, त्यसको खास आफ्नो सामर्थ्य छैन ॥ ६ ॥

ग्यान मान जहँ एकौ नाहीं ❀ देख ब्रह्म समान सब माहीं ॥ ७ ॥
कहिअ तात ! सो परम बिरागी ❀ तृनसम सिद्धितीनि-गुनत्यागी ॥ ८ ॥

जसमा ज्ञानको अभिमान विल्कुल रहँदैन, जो सबैमा समानरूपले ब्रह्मदृष्टि गर्दछ (सबैमा ब्रह्म देख्तछ) बाबु ! लक्ष्मण ! त्यसैलाई सच्चा-वैरागी भन्नुपर्दछ। त्यसले ऋद्धि, सिद्धि, तीनगुण सबै छाडेको हुन्छ ॥ ७ ॥ ८ ॥

दो०-माया ईस न आपु कहँ, जान कहिअ सो जीव ।
बंध मोच्छप्रद सर्बपर, माया प्रेरक सीव ॥२७॥

जो आफूलाई मायाको ईश (मालिक] हुँ भनि जान्दैन जीव-भनेको त्यही हो, मायालाई अह्राउने, बन्ध-मोक्ष दिने सबै प्रपञ्चदेखि फरक रहेको जो वस्तु हो, कल्याणरूप ब्रह्म त्यही हो ॥ २७ ॥

चौ०-धर्मतें बिरति जोग तें ग्याना ❀ ग्यान-मोच्छ-प्रद बेद बखाना ॥ १ ॥
जा तें बेगि द्रवौं मैं भाई ❀ सो मम भगति भगतसुखदाई ॥ २ ॥

धर्मबाट वैराग्य, वैराग्यबाट योग, योगबाट ज्ञान, ज्ञानबाट मोक्ष हुन्छ भनि वेदले निर्णय गरेको छ, म जसबाट चाँडो प्रसन्न हुन्छु, त्यो-उपाय मेरो भक्तिनै हो, भाई ! त्यो-भक्ति भक्तसुखदायिनी छ ॥ १ ॥ २ ॥

सो सुतंत्र अवलंब न आना ❀ तेहि आधीन ग्यान बिग्याना ॥ ३ ॥
भगति तात ! अनुपम सुखमूला ❀ मिलै जो संत होहिं अनकूला ॥ ४ ॥

त्यो भक्ति स्वतन्त्र छ, त्यसलाई अर्को अवलम्ब [आड] चाहिदैन, ज्ञान (शाब्दज्ञान) विज्ञान (निरुपाधिज्ञान) यी दुवै भक्तिका अधीन छन् [भक्तिमान्‌ले ज्ञान विज्ञान-दुवै पाउँछ]

बाबु ! यदि-सन्तसाधुहरू अनुकूल भए-भने (सन्तसाधुले मेहरबानी गरे भने) त्यो सुखको-मूलकारण-भएकी अनुपम-भक्ति पाइन्छे ॥ ३ ॥ ४ ॥

भगति के साधन कहौं बखानी ❀ सुगम पंथ मोहि पावहिं प्रानी ॥ ५ ॥
प्रथमहिं बिप्रचरन अति प्रीति ❀ निज निज धरम निरत श्रुतिरीति॥६ ॥

जुनभक्तिरूप-सुगम-मार्गले प्राणीहरू मलाई पाउँछन् त्यो-भक्तिका साधन विस्तार पूर्वक बताउँछु ॥ ५ ॥ पहिला-साधन ब्राह्मणचरणमा दृढप्रेम हो, दोस्रो-साधन वेदले बताए बमोजीम आफ्नाआफ्ना-धर्ममा श्रद्धापूर्वक-प्रवृत्ति हो, ॥ ६ ॥

यहिकर फल पुनि विषयविरागा ❀ तब मम चरन उपज अनुरागा ॥ ७॥
श्रवनादिक नव भगति दृढ़ाहीं ❀ मम-लीला-रति अति मनमाहीं ॥ ८॥

यी दुई साधनको फल विषयवैराग्य हो, अनि पो मेरा चरणमा प्रेम पैदा हुन्छ [त्यत भए पछि] श्रवण-कीर्तन-आदिगरेका ९ उपायले त्यो-प्रेमभक्ति बढ्दछे (बलिष्ठ हुन्छे) [त्यति भए पछि] मेरा-लीलामा अत्यन्त प्रीति लाग्दछ ॥ ७ ॥ ८ ॥

संत-चरन-पंकज अति प्रेमा ❀ मन क्रम वचन भजन दृढ़ नेमा ॥ ९॥
गुरु पितु मातु बंधु पति देवा ❀ सब मोहिं कहँ जानै दृढ़ सेवा ॥१०॥
मम गुन गावत पुलक सरीरा ❀ गदगद गिरा नयन बह नीरा ॥११॥
काम आदि मद दंभ न जाके ❀ तात ! निरंतर बस मैं ताके ॥१२॥

जसको साधुसन्तका-चरणकमलमा अत्यन्त-प्रेम होस्, भजनमा-मनसा कर्मणा-वाचा दृढ:नियम रहोस्, मलाईनै गुरु-पिता-माता-बान्धव-पति-देवता-सबै जानेर मेरो सेवा दृढ रहोस् ॥ ९ ॥१०॥ मेरा-गुणको गान-गर्दा शरीर रोमाञ्चित होस्, वचन गद्गद होस्, नजर-बाट जल (अश्रु) बगोस्, काम-क्रोध-दम्भ इत्यादि न रहून्, बाबु ! लक्ष्मण ! म त्यसैका वशमा रहन्छु ॥ ११ ॥ १२ ॥ (क)

---

(१) भगवन्नामश्रवण १, भगवन्नामकीर्तन २, भगवद्रूपचिन्तन ३, भगवच्चरणसेवन ४, भगवच्चरणपूजन ५, भगवद्वन्दन ६, भगवद्दासभाव ७, भगवत्सख्यभाव ८, आत्मार्पण ९, यी ९ उपाय प्रेमभक्तिलाई बढाउँछन् ।

(क) यस्ताप्रकारका-लक्षणले परिपूर्ण भएका भक्तका हृदयमा भगवान्‌को निरन्तर वास रहन्छ । जसको चित्त-चैतन्य-सुखसागर-परमात्मामा लीन भएको छ, त्यसको कुलै पवित्र हुन्छ, त्यसकी जननी (आमा) सच्ची जननी हुन आउँछे, त्यसका संबन्धले भगवती-धर्मीमाता पवित्र हुन्छिन् ।

कुलं पवित्रं जननी कृतार्था वसुन्धरा पुण्यवती च तेन ।
अपारसंवित्सुखसागरेऽस्मिन् लीनं परे ब्रह्मणि यस्य चेतः ॥

त्यस्ता-सद्भक्तहरूले-गर्दा तीर्थहरू तीर्थ (पवित्र) हुन आएका हुन्, तिनैले-गर्दा कर्महरू सत्कर्म कहलाएका हुन् । तिनैले-गर्दा शास्त्रहरू सच्छास्त्र कहलाएका हुन् ।

तीर्थीभवन्ति तीर्थानि, सुकर्मीभवन्ति कर्माणि, सच्छास्त्रीभवन्ति शास्त्राणि, [नारदभक्तिसूत्र]

दो०-वचन करम मन मोरि गति, भजनु करहिं निःकाम ।
तिन्ह के हृदय कमल महुँ, करौं सदा विश्राम ॥ २८ ॥

मनसा-कर्मणा-वाचा मेरै आधारमा जो रहन्छन् , जो निष्काम भईकन मेरो भजन गर्द छन्, तिनका हृदयकमलमा म सदासर्वदा विश्राम गर्दछु ॥ २८ ॥

चौ०-भगतिजोगसुनिअतिसुखपावा ❀ लछिमनप्रभुचरनन्हि सिरुनावा ॥ १ ॥
नाथ! सुने गत मम संदेहा ❀ भयेउ ग्यान उपजेउ नव नेहा ॥ २ ॥

यस्तो भक्तियोग सुन्दा लक्ष्मणजी अत्यन्त आनन्दित हुनुभयो, उहाँले प्रभुजीका चरणमा माथ राख्नुभयो ॥ १ ॥ [अनि विन्ती गर्नुभयो] हेनाथ ! यो-उपदेश सुन्नाले मेरो सन्देह नष्ट भयो, नयाँ प्रेम उब्ज्यो ॥ २ ॥

अनुजवचन सुनि प्रभु मन भाए ❀ हरषि राम निज हृदय लगाए ॥ ३ ॥
एहि विधि गए कछुक दिन बीती ❀ कहत विराग ग्यान गुन नीती ॥ ४ ॥

प्रभुजीलाई भाईका वचन सुन्दा तीं वचन प्रिय लागे, रामजीले हर्षित भएर उहाँ लाई हृदयमा लगाउनुभयो ॥ ३ ॥ यस्तै-प्रकारले ज्ञान-गुण-वैराग्य-नीति-इत्यादिको निरूपण गर्दागर्दै केही-दिन वितेर गए ॥ ४ ॥

[शूर्पणखादुश्चरित्र]

सूपनखा रावन कै वहिनी ❀ दुष्टहृदय दारुन जसि अहिनी ॥ ५ ॥
पंचवटी सो गइ एक वारा ❀ देखि विकल भइ जुगल कुमारा ॥ ६ ॥

शूर्पणखा नाँउँ भएकी रावणकी वहिनी [त्यहीं जनस्थानमा] थिई, त्यो-सर्पिणी-जस्तै दुष्टहृदय भएकी र भयानक थिई ॥ ५ ॥ त्यो एकदिन पञ्चवटी पुगी, दुईकुमार (राम लक्ष्मण) लाई देखेर व्याकुल भई ॥ ६ ॥

भ्राता पिता पुत्र उरगारी! ❀ पुरुष मनोहर निरखत नारी ॥ ७ ॥
होइ विकल सक मनहिं न रोकी ❀ जिमि रविमनि द्रव रविहिंविलोकि॥ ८ ॥

हेगरुडजी ! सुन्दर-भएको पुरुष दाज्यू-भाई-वाबु-छोरो-जोसुकै-होस् ता-पनि त्यसलाई देख्नाका साथ जसरी सूर्यलाई देख्नाका-साथ सूर्यकान्तमणि आगो निकाल्छ त्यसै-गरी स्त्रीव्यक्ति व्याकुल हुन्छे (कामज्ज्वाला निकाल्छे) ॥ ७ ॥ ८ ॥ (क)

(क) सुरूपं पुरुषं दृष्ट्वा भ्रातरं यदि वा सुतम् ।
योनिः क्लिद्यति नारीणामामपात्रमिवाम्भसा ॥ [सुभाषित]

यं कंचिदुज्ज्वलं पुरुषं दृष्ट्वा स्त्री कामयते, तथा पुरुषोऽपि योषितम् अपेक्षया तु न प्रवर्तते । न स्त्री धर्ममधर्मं चापेक्षते...पुरुषस्तु धर्मस्थितिमार्यसमयं चापेक्ष्य कामयमानोऽपि व्यावर्तते...। [वात्स्यायन ५।१]

दोहा—अधम निसाचरि कुटिल अति, चली करन उपहास ।
सुनु खगेस ! भावी प्रवल, भा चह निसि-चर-नास ॥ २९ ॥

त्यो अधम-अतिकुटिल–राक्षसीले ठट्टागर्न थाली । हेगरुडजी ! सुन्नुहोस्, भावी बलवान् छ, राक्षसहरूको नाश हुनुपर्दथ्यो, [त्यसैको पूर्वरङ्ग हुन लाग्यो] ॥ २९ ॥

चौ०—रुचिर रूप धरि प्रभु पहिं जाई ❀ बोली वचन बहुत मुसुकाई ॥ १ ॥
तुम सम पुरुष न मो सम नारी ❀ यह सँजोग विधि रचा विचारी ॥ २ ॥

राम्रो-रूप धारण गरेर प्रभुजीका नगीचमा पुगीकन धेरैपटक मुसुकमुसुक हाँसेर वचन बोल्न लागी ॥ १ ॥ "तपाईंजस्तो पुरुष र म-जस्ती स्त्री कहीं छैनन्, विधाताले विचार पुऱ्याएर यो-सँयोग रचेका हुन्–[दैवले हाम्रो भेट गराएको हो] ॥ २ ॥

मम अनुरूप पुरुष जग माहीं ❀ देखिउँ खोजि लोक तिहुँ नाहीं ॥ ३ ॥
ता तें अब लगि रहिउँ कुमारी ❀ मन माना कछु तुम्हहिं निहारी ॥ ४ ॥

ममाफिकको (मलायक) पुरुष संसारभरभा खोजी-खोजी हेरें, तीनै लोकमा [त्यस्तो पुरुष] छैन, त्यसै-हुनाले अझसम्म-पनि कुमारी (अविवाहिता) नै रहें, तपाईंलाई देख्ता अलिअलि चित्त बुझ्यो" ॥ ३ ॥ ४ ॥

सीतहि चितै कही प्रभु वाता ❀ अहै कुमार मोर लघु भ्राता ॥ ५ ॥
गइ, लछिमन रिपुभगिनि जानी ❀ प्रभु विलोकि बोले मृदु वानी ॥ ६ ॥

सीताजीलाई पुलुक्क हेरेर प्रभुजीले "मभन्दा कान्छा भाई कुमार (अविवाहित) छन्" भन्नुभयो । त्यो उतै-तिर गई, लक्ष्मणजीले त्यसलाई शत्रुकी-बहिनी जान्नुभयो, प्रभु तर्फ हेरेर उहाँले मधुर-वचन बोल्नुभयो ॥ ५ ॥ ६ ॥

सुंदरि ! सुनु मैं उन्ह कर दासा ❀ पराधीन नहिं तोर सुपासा ॥ ७ ॥
प्रभु समरथ कोसल-पुर-राजा ❀ जो कछु करहिं उन्हहिं सब छाजा ॥ ८ ॥

हेसुन्दरि ! सुन, म ता उहाँको दास हुँ, पराधीन-संग वस्ता तिमिलाई सुविस्ता हुनेछैन ॥ ७ ॥ उहाँ ता समर्थ र अयोध्यानगरीका राजा समेत होइबक्सिन्छ, उहाँले जे गर्नुहुन्छ उहाँलाई सबै सुहाएकै छ ॥ ८ ॥ (क)

सत्यवादी-प्रभुजीले लक्ष्मणजीलाई कुमार (अविवाहित) भन्नुभयो, लक्ष्मणजी कुमार हुनुहुन्नथ्यो, उहाँ-पनि विवाहितै हुनुहुन्थ्यो । रामजीका उक्तिबाट ठट्टाप्रभृतिका समयमा झूठो-बोल्दा दोष लाग्दैन भन्ने शास्त्रीयवचन चरितार्थ हुन्छ ।

स्त्रीषु नर्मविवाहे च वृत्त्यर्थे प्राणसंकटे ।
गोब्राह्मणार्थे हिंसायां नानृतं स्याज्जुगुप्सितम् ॥ [भाग ८।२०।४२]

(क) "राजाहरूलाई एउटीस्त्रीले पुग्दैन, रामजीका साथमा एउटी स्त्री देखेर किन फर्क्यौ ? उहाँले तिमिलाई राख्नुहुनेछ, उतै जाऊ" यस्तो परिहास लक्ष्मणोक्तिवाट बुझिन्छ ।

दोहा–केहरिसम नहिं करिवर, लवा कि वाजसमान ।
प्रभुसेवक इमि जानहु, मानहु वचन प्रमान ॥ ३० ॥

हात्ती ठूलै-भए-पनि सिंहको-समान हुन शक्दैन, के लाभे-चरो वाजजस्तो हुनशक्छ र? स्वामी र सेवकमा पनि यस्तै (भेद) जान, मेरो सत्यवचन मान ॥ ३० ॥

चौ०–सेवक सुख चह, मान भिखारी ❀ व्यसनी धन सुभ गति बिभिचारी ॥१॥
लोभी जसु चह चार गुमानी ❀ नभ दुहि दूध चहत ये प्रानी ॥ २ ॥

सुखको चाह (खायश) गर्ने सेवक, मानको चाह गर्ने भिखारी, धनको चाह गर्ने व्यसनी (कुलतवाला), शुभगतिको चाह गर्ने व्यभिचारी, यशको खायश गर्ने लोभी, घमंड गर्ने दूत, यी ६ जना-प्राणी आकाश दुहेर दूध लिन चाहने हुन् ॥ १ ॥ २ ॥ [लक्ष्मणजीका यी वचन सुनेर]

पुनि फिरि राम निकट सो आई ❀ प्रभु लछिमन पहिं बहुरि पठाई ॥ ३ ॥
लछिमन कहा तोहि सो बरई ❀ जो तृन तोरि लाज परिहरई ॥ ४ ॥

त्यो–शूर्पणखा फर्केर फेरि रामजीका समीप आई, उहाँले त्यसलाई [त्यसको चित्त बुझने कुरा[1] गरेर] फेरि लक्ष्मणजी-तर्फ पठाउनुभयो ॥ ३ ॥ लक्ष्मणजीले "जो-सकस लाजलाई तृणजस्तै-गरी चटक्क-चुँडेर मिल्काइ–देला, त्यही-सकस तिमीलाई वरण गर्ला (स्त्रीरूपले ग्रहणगर्ला)" यो जवाब दिनुभयो ॥ ४ ॥

तब खिसिआनि राम पहिं गई ❀ रूप भयंकर प्रगटत भई ॥ ५ ॥
बिथुरे केस रदन विकराला ❀ भृकुटी कुटिल करन लगि गाला ॥ ६ ॥

अनि त्यो झोक्किदै रामजीका समीप आई, त्यसले भयङ्कर (आफ्नो) रूप प्रकट गरी ॥ ५ ॥ त्यसका जगल्टा फिंजारिएका थिए, दाँत भयङ्कर थिए, आखीभौं टेढा, गाला कानसम्म टम्म जोरिएका थिए ॥ ६ ॥

सीतहि सभय देखि रघुराई ❀ कहा अनुज सन सैन बुझाई ॥ ७ ॥
अनुज राममनकी गति जानी ❀ उठे रिसाइ तब सुनहु भवानी! ॥ ८ ॥

---

(१) "सुन्दरि ! श्रीमति ! तिमीले देखि–हाल्यौ, मेरो-साथ कहिल्यै–पनि एकछिन–पनी नछाड्ने एउटी स्त्री मौजूद छ, यस्तामा सौता पर्न आयौ भने तिमीले के सुख पाउली ? मलाई ता के छ र ? । तिम्रा लायक मेरा भाई छँदैछन्, उनैसँग जाउ, तिम्रो मनसुवा पूर्ण हुनेछ ।" इत्यादि भनेर त्यसलाई भाईतर्फ पठाउनुभयो ।

कृतदारोऽस्मि भवति ! भार्येयं दयिता मम । त्वद्विधानां तु नारीणां सुदुःखा ससपत्नता ।
अनुजस्त्वेष मे भ्राता शीलवान् प्रियदर्शनः । श्रीमानकृतदारश्च लक्ष्मणो नाम वीर्यवान् ॥
अपूर्वी भार्यया चार्थी तरुणः प्रियदर्शनः । अनुरूपश्च ते भर्ता रूपस्यास्य भविष्यति ।
एनं भज विशालाक्षि ! भर्तारं भ्रातरं मम । असपत्ना वरारोहे ! मेरुमर्कप्रभा यथा ॥

[वाल्मी० ३।१८।२]

सीताजीलाई भयभीत भएकी देखेर रघुनाथजीले भाईसँग सान (इशारा) द्वारा बुझायेर कुरा गर्नुभयो ॥ (क) ॥ हेपार्वति ! भाईलक्ष्मणजीले रामजीका मनको कुरा जान्नुभयो र झोक्किएर उठनुभयो ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा–लछिमन अति लाघव सौं, नाक कान बिनुकीन्हि ।
ता के कर रावन कहँ, मनहुँ चुनौती दींन्हि ॥३१॥

लक्ष्मणजीले अत्यन्त-फुर्तीका-साथ त्यसलाई नासिकारहित-कर्णरहित (नकटी, कनकटी) पारीदिनु-भयो । मानौं त्यसैका-हातद्वारा रावणलाई चुनौती (चेतावनी) दीपठाउनुभयो ॥ ३१ ॥

चौ०–नाक कान बिनु भइ विकरारा ❀ जनु स्रव सैल गेरु कै धारा ॥ १ ॥
स्यामघटा देखत घन केरी ❀ तहँ वासव-धनु मनहुँ उयेरी ॥ २ ॥

नाक-र-कानले रहित भएकी त्यो गेरूको-धारा-वगाउने-पहाडजस्ती अतिविकराल भई, त्यो मेघको-कालो-घटा–जस्ती छदैथिई, त्यहाँ (रगतका धाराले गर्दा) मानौं इन्द्रधनु (इन्द्राणी) उदाएको होकि ? [भन्ने भान पर्न लाग्यो] ॥ १ ॥ २ ॥

खरदूषन पहिं गइ बिलखाता ❀ धिग धिग तव बल पौरुष भ्राता ! ॥ ३ ॥
तेहि पूछा सब कहेसि बुझाई ❀ जातुधान सुनि सेन बनाई ॥ ४ ॥

"भाई ! तिम्रा वललाई र पौरुषलाई धिक्कार छ" भन्दै, विलाप गर्दै त्यो खरदूषणका समीप पुगी ॥ ३ ॥ त्यसले सोध्यो, अनि शूर्पणखाले बुझायेर सवै-वृत्तान्त भनी, त्यो-राक्षसले सुन्नाका साथ फौज तयार गऱ्यो ॥ ४ ॥

[खरदूषणसैन्यविध्वंस]

चौदह सहस सुभट सँग लीन्हे ❀ जिन्ह सपनेहुँ रन पीठि न दीन्हे ॥ ५ ॥
धाए निसिचर वरनबरूथा ❀ जनु सपच्छ कज्जल-गिरि-जूथा ॥ ६ ॥

जसले सपनामा-पनि युद्धमा पीठ देखाएका (भागेका) थियेनन्, त्यस्ता चौधहजार वीर राक्षसहरूलाई साथ लियो। पखेटावाला गाजलका पहाड़का डफ्फा हुन्कि ? भन्ने भान् पार्ने राक्षसवीरहरूका डफ्फा दौडे ॥ ५ ॥ ६ ॥

(क) रघुनाथजीले ४ (चार) औंला आकाशतर्फ ठाडो पारेर देखाउनु-भयो त्यो-सानको-अर्थ लक्ष्मणजीले बुझनु-भयो र शूर्पणखाको कान र नाक काटी-दिनुभयो । चार औंलाले ४ वेदको बोध, त्यतावाट वेदशब्दले श्रुति (कान) को वोध भयो । आकाशतर्फ ठाडो पार्नाले आकाशको पर्याय नाकशब्दको बोध, त्यतावाट (नाकशब्दवाट) लौकिक भाषामा बुझिने नाक (नासिका) को बोध भयो भनि बरवारामायणमा भनेको छ ।

"वेद नाम गनि अंगुरिन खंड प्रकाश । शूर्पणखा प्रभु पठई लक्ष्मण पास" ।
"विहायसोऽपि नाकोऽपि" [अमरकोश]

नाना वाहन नानाकारा ❀ नानायुधधर घोर अपारा ॥ ७ ॥
सूपनखा आगे करि लीन्ही ❀ असुभरूप श्रुति-नासा-हीनी ॥ ८ ॥

तिनीहरू नानाप्रकारका-वाहन, नानाप्रकारका-आकार, नानाप्रकारका-हतियार-धारण गरेका र अत्यन्त भयानक थिए, तिनीहरूले नाक-कान-नभएकी अशुभरूप (अलच्छिनीरूप-परेकी) शूर्पणखालाई अघिअघि लगायेका थिये ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा–निज निज बल सब मिलि, कहहिं एक सुनाइ ।
बाजन लाग जुझाऊ, हरष न हृदय समाइ ॥३२॥

तीराक्षसहरू परस्परमा मिलीजुलीकन एउटाले-अर्कालाई सुनाएर आफ्नाआफ्ना बलको बखान गर्दथे, युद्धका बाजा बज्न लागे, तिनीहरूका हृदयमा हर्ष अट्टाउँदैनथ्यो ॥३२॥

चौ०–असगुनअमितहोहिंभयकारी ❀ गनहिं न मृत्यु बिवस सब झारी ॥ १ ॥
गर्जहिं तर्जहिं गगन उड़ाहीं ❀ देखि कटक भट अति हरषाहीं ॥ २ ॥

भयकारी-अपशकुन बेगिन्ती हुन लागे। मृत्युका वश-भई-सकेका जम्मै-राक्षस ती अपशकुनलाई गन्दैनथे ॥ १ ॥ तिनीहरू गर्जन्थे, ललकार्थे, आकाशमा उड्दथे, योद्धाहरू फौज देख्ता अत्यन्त हर्षित हुन्थे ॥ २ ॥

कोउ कह जिअत धरहु दोउ भाई ❀ धरि मारहु तिय लेहु छुडाई ॥ ३ ॥
कोउ कह सुनहु सत्य हम कहहीं ❀ कानन फिरहिं वीर कोउ अहहीं ॥ ४ ॥

कोही राक्षस "दुईभाईलाई जिउँदै समात र मार, अनि स्त्रीलाई फुत्काऊ" भन्दथे। कोही राक्षस "सुन, म साँचो कुरा गर्दछु, यी जङ्गलजङ्गल घुमी–रहेका छन्, यी कोही वीर हुन् (लर्तरा होइनन्)" भन्दथे ॥ ३ ॥ ४ ॥

एकै कहा मष्ट भै रहहू ❀ खर के आगे अस जनि कहहू ॥ ५ ॥
बहु बिधि कहत बचन रनधीरा ❀ आए सकल जहाँ रघुवीरा ॥ ६ ॥

एउटा-राक्षसले "चूप लागेर वस, खरका अगाडि यसो नभने है" भन्यो। यस्ता-अनेक-प्रकारका कुरा गर्दै, युद्धमा-धीर भएका सकल-राक्षसहरू, जहाँ रामजी राज भएको थियो त्यहीं आईपुगे ॥ ५ ॥ ६ ॥

धूरि पूरि नभमंडल रहा ❀ राम बोलाइ अनुज सन कहा ॥ ७ ॥
लै जानकिहि जाहु गिरिकंदर ❀ आवा निसि-चर-कटकु भयंकर ॥ ८ ॥
रहेहु सजग सुनि प्रभु कै वानी ❀ चले सहित सिय सर-धनु-पानी ॥ ९ ॥
देखि राम रिपुदल चलि आवा ❀ विहँसि कठिन कोदंड चढ़ावा ॥१०॥

धूलाले आकाशमण्डल ढाक्यो, रामजीले भाईलाई बोलाउनुभयो र उहाँलाई "भाई ! तिमी सीताजीलाई लिएर पहाडका गुफामा जाऊ, राक्षसको भयङ्कर फौज आइपुग्यो, ॥ ७ ॥ ८ ॥ होशियार रहे" [यस्तो आज्ञा गर्नुभयो] प्रभुजीको वचन सुनेर लक्ष्मणजी

हातमा धनु-बाण लिईकन सीता-सहित जानुभयो ॥ ९ ॥ रामजीले शत्रुको दल आउन लागेको देख्नुभयो र हाँसीकन प्रचंडधनुमा ताँदो चढाउनुभयो ॥ १० ॥

छन्द–कोदण्ड कठिन चढ़ाइ सिर जटजूट बाँधत सोह क्यों।
मरकत सैल पर लसत दामिनी कोटि सों जुग भुजग ज्यौं॥
कटि कसि निषंग बिसाल भुज गहि चाप बिसिख सुधारिकै।
चितवत मनहुँ मृगराज प्रभु गजराज घटा निहारिकै ॥ ४ ॥

प्रचंड-धनुमा ताँदो चढाएर प्रभुजीले जटामुकुट बाँध्दा (कस्ता) शोभा कस्तो भयो भने ? पन्नाका पहाडमाथी कडोरौं विजुली-सर्पसहित-भएर चंकेजस्तो [शोभा भयो] कटिभागमा ठोक्रो कसेर, विशाल-भुजामा धनु र बाण सह्मारेर [ठीकठाक पारेर), मानौं सिंह मत्ताहात्तीका-वथान-लाई हेर्न लागेको हो कि ? [भन्ने भान पर्नेगरी] प्रभुजी राक्षसको वथानलाई [गंभीरभावले] हेर्न लाग्नुभयो ॥ ४ ॥

सो०–आइ गए बगमेल धरहु धरहु धावत सुभट।
जथा बिलोकि अकेल बालरबिहिं घेरत दनुज ॥ ३३ ॥

जसरी एउटा (अकेला) देखेर मंन्देहनाम-भएका-राक्षसहरू सूर्यलाई घेर्दछन्, त्यसै गरी ती-राक्षस-योद्धाहरू पक्ड़--पक्ड़-भन्दै वगमेल गरेर (वकुल्लाको ताँतीजस्तै लहरै लागेर) आइपुगे ॥ ३३ ॥

चौ०–घेरि रहे निसिचर समुदाई ❀ दंडक-खग-मृग चले पराई ॥ १ ॥
प्रभु बिलोकि सर सकहिं न डारी ❀ थकित भई रजनी-चर-धारी ॥ २ ॥

राक्षसका समूहले रामजीलाई चारै-तर्फवाट घेरे, दण्डकारण्यका पक्षीमृगहरू भागे। राक्षसहरूको-समुदायले प्रभुजीलाई देख्ता बाण छाड्न शकेनन्, सवै शिथिल भए॥ १ ॥ २ ॥

सचिव बोलि बोले खरदूषन ❀ यह कोउ नृपबालक नरभूषन ॥ ३ ॥
नाग असुर सुर नर मुनि जेते ❀ देखे जिते हते हम केते ॥ ४ ॥

खर-दूषणले मन्त्रिलाई बोलाएर "यो मनुष्यहरूको गहनाजस्तो बालक राजकुमार हो। नाग, दैत्य, देवता मनुष्यहरू जती छन्, तिनीहरूमध्ये हामीले कतीलाई देखेका छौं, कतीलाई मारेका छौं ॥ ३ ॥ ४ ॥

हम भरि जनम सुनहु सब भाई! ❀ देखी नहिं असि सुन्दरताई ॥ ५ ॥
जद्यपि भगिनी कीन्हि कुरूपा ❀ बध लायक नहिं पुरुष अनूपा ॥ ६ ॥

भाइहो ! सवैजना सुन। हामीले जन्म-भरी यस्तो सौन्दर्य देखेको थिएन, यद्यपि यसले हाम्री-वहिनी-लाई कुरूप पार्‍यो, तथापि अनुपम (उपमारहित) भएको यो-पुरुष मार्नलाई योग्य छैन ॥ ५ ॥ ६ ॥

---

(१) रुन्धन्ति ह्यभ्रमुद्यन्तं मन्देहा नाम राक्षसाः।
पतन्ति तोयाञ्जलिभिर्वज्रैरिव समर्पितैः ॥

देहु तुरत निज नारि दुराई ❀ जीवत भवन जाहु दोउ भाई ॥ ७ ॥
मोर कहा तुम्ह ताहि सुनावहु ❀ तासु वचन सुनि आतुर आवहु ॥ ८ ॥

"लुकाई-राखेकी आफ्नी-स्त्रीलाई तुरन्तै देऊ, दुवै-भाई जिउँदै घर जाऊ" यस्तो हाम्रो वचन तिमीहरू गएर त्यसलाई सुनाऊ, त्यसको वचन सुनेर झट्टै आऊ ॥ ७ ॥ ८ ॥

दो०–भए काल वस मूढ सब, जानहिं नहिं रघुवीर ।
मसक फूक की मेरु उड़, सुनहु गरुड़ मतिधीर ॥३४॥

सवै-राक्षस कालका-वश भइ–रहेका थिए, रघुवीरलाई जान्दैनथे । हेगम्भीरवुद्धे ! गरुड़ ! सुन्नुहोस्, मच्छर (भुसुना) का फूकले (फू गरेका हावाले) के सुमेरुपर्वत उड्दछ र ! ॥ ३४ ॥

चौ०–दूतन्ह कहा राम सन जाई ❀ सुनत राम बोले मुसुकाई ॥ १ ॥
आजु भयेउ बड भाग हमारा ❀ तुम्हरे प्रभु अस कीन्ह विचारा ॥ २ ॥

दूतहरूले रामजीसंग गएर [अह्राएका कुरा] भने, त्यो-सुनेर रामजीले हाँसीकन वोल्नुभयो–-"आज मेरो बडो भाग्य रहेछ, तिम्रा मालिकले यस्तो विचार गरेछन् ॥ १ ॥ २ ॥

हम क्षत्री मृगया वन करहीं ❀ तुम्ह से खलमृग खोजत फिरहीं ॥ ३ ॥
रिपु बलवंत देखि नहिं डरहीं ❀ एक वार कालहु सन लरहीं ॥ ४ ॥

म क्षत्रिय हूँ, वनमा शिकार खेलि-रहेको थिएँ, तिमीहरूजस्ता-दुष्टरूपी-हरिणहरूलाई खोज्दै घुमेको थिए । बलवान्-शत्रुलाई देखेर म डराउन्न, कालै-भए-पनि एकफेर त्यससंग लडदछु ॥ ३ ॥ ४ ॥

जद्यपि मनुज दनुज-कुल घालक ❀ मुनिपालक खल सालक बालक ॥ ५ ॥
जौं न होइ बल घर फिरि जाहू ❀ समरविमुख मैं हतौं न काहू ॥ ६ ॥

यद्यपि म मनुष्यको बालक हु, तथापि राक्षसकुलको घालक (संहारकर्ता) मुनि-कुलको पालक, दुष्टहरूको ध्वंसकर्ता हुँ । यदि बल छैन भने फर्केर घर जाऊ । युद्धवाट विमुख भएको कुनै-व्यक्तिलाई म मार्दिन ॥ ५ ॥ ६ ॥

रन चढि करिअ कपट चतुराई ❀ रिपु पर कृपा परम कदराई ॥ ७ ॥
दूतन्ह जाई तुरत सब कहेउ ❀ सुनि खर दूषन उर अति दहेउ ॥ ८ ॥

युद्धमा चढे-पछि (युद्ध गर्छु भनेर खडा भए-पछि) कपटको बठ्याँई र शत्रुका उपर कृपागर्नु परमकातरता.(लाच्छीपना) हो" । दूतहरूले रामजीको यो जवाव सव वताए, त्यो सुनेर खर-दूषण मनमा रिसले जाज्वल्यमान भयो ॥ ७ ॥ ८ ॥

छन्द–उर दहेउ कहेउ कि धरहु धाए विकट भट रजनीचरा ।
सर-चाप-तोमर सक्ति सूल कृपान परिघ परसु धरा ॥

प्रभु कीन्ह धनुषटँकोर प्रथम कठोर घोर भयावहा।
भए बधिर ब्याकुल जातुधान न ग्यान तेहि अवसर रहा ॥५॥

हृदयमा जाज्ज्वल्यमान भयो र त्यसले भन्यो कि समात, त्यो–सुनेर भयंकर राक्षस योद्धाहरू दौडे, तिनिहरूले-बाण-धनु-तोमर-शक्ति-त्रिशूल-खड्ग-परिघ-फर्सा धारण गरेका थिए प्रभुजीले पहिले अत्यन्त कडा प्रचंड भयानक धनुष्टङ्कार गर्नुभयो, त्यसवेलामा ती राक्षसहरू बहिरा र व्याकुल भए, तिनीहरूको शुद्धिबुद्धि केही रहेन ॥ ५ ॥

दो०–सावधान होइ धाए, जानि सबल आराति।
लागे बरषन राम पर, अस्त्र सस्त्र बहु भाँति ॥३५॥
तिन्ह के आयुध तिल, सम करि काटे रघुवीर।
तानि सरासन श्रवन, लगि पुनि छाँड़े निज तीर ॥३६॥

शत्रुलाई बलवान् जाने-पछि तिनीहरू सावधान भएर दौडे, र रामजीका ऊपर अनेनप्रकारका शस्त्र-अस्त्र वर्षाउन लागे ॥ ३५ ॥ रघुवीरले तिनका अस्त्रशस्त्रलाई तिलसमान गरेर (टुक्रा-टुक्रा-पारी) काट्नुभयो, अनि कानसम्म धनुको ताँदो तानेर आफ्ना बाण छाड्नु भयो ॥ ३६ ॥

छन्द–तब चले बान कराल। फुंकरत जनु बहु ब्याल।
कोपेउ समर श्रीराम। चले बिसिख निसित निकाम ॥ १ ॥
अवलोकि खरतर तीर। मुरि चले निसिचर बीर।
एक एक को न सँभार। करैं तात भ्रात पुकार ॥ २ ॥

अनि मानौं धेरै-सर्प फूँफूँ-गर्न लागेका हुन्कि ? भनेजस्ता धेरै भयङ्कर बाण चले, रामजी युद्धमा क्रुद्ध हुनुभयो, अत्यन्त-तीक्ष्ण-तीक्ष्ण बाण चले ॥ १ ॥

तीक्ष्ण-तीक्ष्ण-बाण देखेर राक्षसवीरहरू युद्धबाट विमुख भए। कसैले कसैको हिफाजत गरेन, (आफ्नो आफ्नो ज्यान जोगाउँदै भाग्न लागे) [फगत] बाबा ! भाई ! भनि चिच्याउँथे [त्यत्तिकै हो] ॥२॥

भए क्रुद्ध तीनिउ भाइ। जो भागि रन तें जाइ।
तेहि बधब हम निज पानि। फिरे मरन मन महुँ ठानि ॥ ३ ॥
आयुध अनेक प्रकार। सनमुख तें करहिं प्रहार।
रिपु परम कोपे जानि। प्रभु धनुष सर सन्धानि ॥ ४ ॥

तीनै-भाई (खर-दूषण-त्रिशिरा) क्रुद्ध भए, तिनीहरूले लडाईंबाट भागेर जो जाला, त्यसलाई हामी आफ्ना हातले मार्नेछौं भने, अनि तिनीहरू मनले मर्ने–आँट गरेर फर्के ॥३॥

तिनीहरू सन्मुख भएर अनेकप्रकारका आयुध (हतियार) को प्रहार गर्न लागे। प्रभुजीले शत्रुहरू अत्यन्त क्रुद्ध भएको जान्नुभयो र धनुमा वाण चढाएर ॥ ४ ॥

छाँड़े विपुल नाराच । लगे कटन विकट पिसाच ।
उर सीस भुज कर चरन । जहँ तहँ लगे महि परन ॥ ५ ॥
चिक्करत लागत बान । धर परत कुधर समान ।
भट कटत तन सत खंड । पुनि उठत करि पाखण्ड ॥ ६ ॥

असंख्य वाण छाड्नु भयो, भयानक-राक्षसहरू [धमाधम] काटिन लागे, तिनका तिघ्रा-टाउका-हात-भुजा-खुट्टा जताततै जमीनमा गिर्न लागे ॥५॥

वाण लाग्नाका-साथ चिच्याएर पहाड़ ढलेझैं जमीनमा ढल्द थे । ती-योद्धाहरूका शरीर शयशय-टुक्रा भएर काटिन्थे ता पनि तिनीहरू माया गरेर फेरी उठ्तथे ॥ ६ ॥

नभ उड़त बहु भुज मुण्ड । विनु मौलि धावत रुण्ड ।
खग कङ्क काक सृगाल । कटकटहिं कठिन कराल ॥७॥

आकाशमा धेरै-हात र मुण्ड उड्न लागे, जमीनमा विना मुण्डका रुण्ड (धड) दौड्न लागे। डर-लाग्दा चील-गिद्ध काग आदि गरेका पक्षी-र श्याल-हरू, कडा आवाजले दाँत कटकटाउन लागे ॥७॥

छन्द—कटकटहिं जंबुक भूत प्रेत पिसाच खप्पर सञ्चहीं ।
बेताल वीर कपाल ताल बजाइ जोगिनि नंचहीं ॥
रघुवीर-बान प्रचण्ड खण्डहिं भटन्ह के उर भुज सिरा ।
जहँ तहँ परहिं उठि लरहिं धर धरु धरु करहिं भयकर गिरा ॥६॥

श्यालहरू दाँत कटकटाउन लागे, भूत-प्रेत-पिशाच खप्पर जम्मा गर्न लागे, वेताल-हरू वीरहरूका-खप्परको ताल बजाउन लागे, जोगिनीहरू नाच्न लागे। रघुवीरजी प्रचण्ड वाणले तीराक्षसहरूका छाती-भुजा शिर काट्न लाग्नुभयो, ती जोद्धाहरू जताततै पछारिन्थे, फेरी उठ्तथे, र लड्न थाल्दथे, पक्ड पक्ड-भन्ने भयङ्कर आवाज गर्दथे ॥६॥

अंतावरी गहि उड़त गीध, पिसाच कर गहि धावहीं ।
संग्राम-पुर-वासी मनहुँ बहुबाल गुड़ी उड़ावहीं ॥
मारे पछारे उर विदारे विपुल भट कहँरत परे ।
अवलोकि निज दल विकल भट तिसिरादि खरदूषन फिरे ॥७॥

मरेका-योद्धाका-आन्द्राको एकछेउ समातेर गिद्ध उड्न लागे, अर्कोछेउ हातमा

लिएर पिशाच दौड्न लागे, मानौं संग्राम-नगरनिवासी-बालकहरू गुड्डी (चङ्गा) उडाउन लागेका हुन्कि ? [भन्ने भान पर्दथ्यो]। धेरै योद्धा मारिए। धेरै छाती फोरेर पछारिए, धेरै योद्धा जमीनमा पछारिएर कन्न लागे, आफ्ना-फौजलाई व्याकुल देखेर त्रिशिरा-दूषण-खर सब फर्के ॥ ७ ॥

सर सक्ति तोमर परसु सूल कृपान एकहिं बारहीं।
करि कोप श्रीरघुवीर पर अगनित निसाचर डारहीं ॥
प्रभु निमिष महुँ रिपुसर निवारि प्रचारि डारे सायका।
दस दस बिसिख उर माँझ मारे सकल निसिचर नायका ॥८॥

राक्षसहरू क्रुद्ध भएर रामजीका ऊपर एकैचोटि असंख्य बाण-बर्छा-तोमर-फर्सा-भाला-तरवारको प्रहार गर्दथे, रघुवीरजीले ललकारेर एक-क्षणमा आफ्ना बाणले शत्रुका बाणहरूलाई काटेर जमीनमा गिराउनुभयो। अनि उहाँले सेनापति राक्षस-हरूका छातीका माझमाझमा दशदश बाण मार्नुभयो ॥ ८ ॥

महि परत भट,उठि भिरत,मरत न,करत माया अति घनी।
सुर डरत चौदहसहस प्रेत बिलोकि एक अवध धनी ॥
सुर मुनि सभय देखि मायानाथ अति कौतुक कर्‍यो।
देखहिं परसपर राम करि संग्राम रिपुदल लरि मर्‍यो ॥९॥

राक्षसयोद्धाहरू जमीनमा पछारिन्थे, तुरन्तै उठेर भिड्दथे, अत्यन्त धेरै माया गर्दथे। देवताहरू अवधपति-रामजीलाई अकेला, राक्षसहरूलाई चौध-हज्जार देखेर डराउन लागे, मायापति-रघुनाथजीले देवताहरू डराएको देखेर एउटा तमाशा गर्नुभयो, शत्रुगण परस्पर (आफ्ना आफ्ना दृष्टिले आफ्नाआफ्ना साथिलाई) रामस्वरूप देख्न लाग्यो, शत्रुको फौज आफुसै-आफुसमा लड़ाई गरेर मर्‍यो ॥ ९ ॥

दो०—राम राम कहि तनु तजहिं, पावहिं पद निर्बान।
करि उपाय रिपु मारे, छन महुँ कृपानिधान ॥३७॥
हरषित बरषहिं सुमन सुर, बाजहिं गगन निसान।
अस्तुति करि करि सब चले, सोभित बिबिध बिमान ॥३८॥

राक्षसहरू रामराम भनेर शरीर छाड्दथे, मुक्तिपद पाउँथे, कृपानिधान रामजीले यो उपाय गरेर एकछिन्मा सकलशत्रु मार्नुभयो ॥३७॥ अनेकप्रकारका विमानमा सुशोभित भएका देवताहरू हर्षित भएर फूल वर्षाउन लागे, आकाशमा दुन्दुभि वज्न लागे, अनि रामजीको स्तुति गरेर सबै देवता गए ॥३८॥

चौ०-जब रघुनाथ समर रिपु जीते । सुर नर मुनि सबके भय बीते ।
तब लछिमनु सीतहिं लै आए । प्रभु पद परत हरषि उर लाए ॥१॥२॥

जब रघुनाथजीले युद्धमा शत्रुहरूलाई जित्नु भयो, अनिपछि भने देवता-मनुष्य-मुनिहरूका मनको भय हरायो । अनि लक्ष्मणजीले सीताजीलाई लिएर आउनुभयो । पाउमा पर्नलागेकी सीताजीलाई उठाएर प्रभुजीले हृदयमा लगाउनु भयो ॥१॥२॥

सीता चितव स्याम मृदु गाता ❀ परम प्रेम लोचन न अघाता ॥ ३ ॥
पंचवटी बसि श्रीरघुनायक ❀ करत चरित सुर-मुनि सुखदायक ॥४॥

सीताजी परमप्रेमपूर्ण भयेर प्रभुजीको श्याम-कोमल-शरीर हेर्न लाग्नुभयो, उहाँका नजर अघाउँदैनथे ॥ ३ ॥ रामचन्द्रजी पञ्चवटीमा राजभएर देवता र मुनिहरूलाई आनन्ददिने चरित्र गर्न लाग्नुभयो ॥४॥

[शूर्पणखाबाट रावणको उत्तेजना]

धुआँ देखि खर दूषण केरा ❀ जाइ सुपनखा रावनु प्रेरा ॥ ५ ॥
बोली वचन क्रोध करि भारी ❀ देस कोस कै सुरति बिसारी ॥ ६ ॥

शूर्पणखाले खरदूषणको धुआँ देखेर (मरण देखेर) गईकन रावणलाई प्रेरणा गरी ॥५॥ खूब क्रोध गरेर त्यो बोलन लागी—"तिमीले आफ्ना मुलुकको र संपत्तिको स्मरण-पनि विर्स्यौ ? ॥६॥

करसि पान सोवसि दिनु राती ❀ सुधि नहिं तव सिर पर आराती ॥ ७ ॥
राजु[1] नीति विनु धन विनु धर्मा[2] ❀ हरिहि समर्पे विनु सतकर्मा[3] ॥ ८ ॥

मदिराको पान गर्दछौ, रातदिन सुति-रहन्छौ, तिमीलाई शुद्धिनै छैन, शत्रु तिम्रा टाउकामा चढेका छन् ॥ ७ ॥ विना नीतिको राज्य, विना धर्मको धन, विना ईश्वरार्पणको सत्कर्म,—॥ ८ ॥

विद्या[4] विनु विवेक उपजाए ❀ श्रमफल पढ़े किए अरु पाए ॥ ९ ॥
सङ्ग तें जती कुमंत्र तें राजा ❀ मान तें ग्यान पान तें लाजा ॥१०॥
प्रीति प्रनय विनु मद तें गुनी ❀ नासहिं बेग नीति असि सुनी ॥११॥

विना विवेकको विद्या, यी-चार-कुरा क्रमैले (राज्य र धन) उपजाएपनि, (सत्कर्म) गरेपनि, (विद्या) पढेपनि तिनकोफल परिश्रममात्र हो [त्यतावाट अरुफायदा हुँदैन] ॥ ९ ॥ सङ्गलेगर्दा यति (संन्यासी) नष्ट हुन्छ, कुमन्त्रणाले राजा नष्ट हुन्छ, अभिमानले ज्ञान नष्ट हुन्छ, मदिराप्रभृतिका पानले लाज नष्ट हुन्छ, नम्रता न हुँदा प्रीति नष्ट हुन्छ, घमण्डवाट गुणी नष्ट हुन्छ, यस्तोनीति मैले सुनेको छ ? ॥ १० ॥ ११ ॥

सो०—रिपु रुज पावक पाप, प्रभु अहि गनिअ न छोट करि ।
असकहि विविध विलाप, करि लागि रोदन करन ॥३९॥

शत्रु १. रोग २, आगो ३, पाप ४, मालिक ५, सर्प ६, यी-छओटालाई सानामा गिन्ती गर्नु हुँदैन (यी सानासाना भएपनि यिनलाई हेलाँगर्न हुदैन, ठूलै संझनुपर्दछ) यति बोलेर त्यो-शूर्पणखा अनेक प्रकारको विलापगर्दै रुन लागी ॥ ३९ ॥

दो०-सभा माँझ परि व्याकुल, बहु प्रकार कह रोइ ।
तोहि जिअत दसकन्धर !, मोरि कि असि गति होइ ॥४०॥

"हेदशकंधर ! तिमी जिउँदाजिउँदै के मेरो यस्तै गति हुने हो त ?" भन्दै शूर्पणखा सभाका बीचमा व्याकुल-भईकन लडीबुडी-गरेर अनेक-प्रकारले रुनलागी ॥ ४० ॥

चौ०-सुनत सभासद उठे अकुलाई ❀ समुझाई गहि बाँह उठाई ॥ १ ॥
कह लंकेस कहसि निज बाता ❀ केइ तव नासा कान निपाता ॥ २ ॥

शूर्पणखाका कुरा सुन्नाका-साथ सभासद्हरू व्याकुल भएर उठे। तिनी-हरूले शूर्पणखालाई हात समातेर उठाए ॥ १ ॥ अनि रावणले "आफ्नो वृत्तांत बता, तेरो नाक कस्ले काट्यो ?" भनि सोध्यो ॥ २ ॥

अवधनृपति दशरथ के जाए ❀ पुरुषसिंह बन खेलन आए ॥ ३ ॥
समुझि परी मोहि उन्ह कै करनी ❀ रहित निसाचर करिहहिं धरनी ॥ ४ ॥

[त्यो भन्न लागी-] "अयोध्याका राजा दशरथका छोरा, पुरुषहरूमा-सिंहजस्ता जो छन्, ती वनमा शिकार खेल्न आएका छन्, उनको काम देख्ता, उ पृथ्वीलाई राक्षसरहित पार्नेछन् भन्ने कुरा मैले बुझें ॥ ३ ॥ ४ ॥

जिन्ह कर भुजबल पाइ दसानन ! ❀ अभय भए बिचरत मुनि कानन ॥ ५ ॥
देखत बालक काल समाना ❀ परम धीर धन्वी गुन गाना ॥ ६ ॥

हेदशानन ! जसको भुजबल पाएर मुनिहरू निर्भय भए, जङ्गल-जङ्गल-घुम्न लागे॥५॥ देख्ता-खेरी त्यो बाल (केटो) छ, तर कालसमान छ, अत्यन्त धीर छ, धनुर्धारी छ, गुणगण पूर्ण छ ॥ ६ ॥

अतुलित बल-प्रताप दोउ भ्राता ❀ खल-बध रत सुर मुनि सुखदाता ॥ ७ ॥
सोभाधाम राम अस नामा ❀ तिन्हके संग नारि एक स्यामा ॥ ८ ॥

दुवैभाई अतुलबल र अतुलप्रताप छन्, तिनीहरू दुष्टहरूको वधगर्नामा तत्पर छन्, देवता-र-मुनिहरूका सुखदाता छन् । शोभाका घर-भएका एउटा राम यस्तो नाम भएका छन्, तिनका-साथमा एउटी श्यामा (षोडशवार्षिकी = तरुणी) सुन्दरी स्त्री छन् ॥ ७ ॥ ८ ॥

रूपरासि बिधि नारि सँवारी ❀ रति सतकोटि तासु बलिहारी ॥ ९ ॥
तासु अनुज काटे श्रुति नासा ❀ सुनितवभगिनिकरहिपरिहासा ॥१०॥

विधाताले त्यो-स्त्रीलाई रूपका-राशिले (थुप्राले) तयार पारेको होला । शयकरोड-रति (कामपत्नी) पनि त्यसका न्यौछावर (नैवेद्यतुल्य) हुन्छन् । त्यसैका भाईले मेरो कान-नाक काट्यो, तिम्री बहिनी भनेर सुने-पछि [आदरगर्नु ता कता हो कता ?] ठट्टा पो गर्‍यो ॥९॥१०॥

खर दूषन सुनि लगे पुकारा ❀ छन महँ सकल कटक उन्ह मारा ॥ ११ ॥
खर दूषन तिसिरा कर घाता ❀ सुनि दससीस जरे सब गाता ॥ १२ ॥

खर-दूषणले वृत्तान्त सुने, मेरो दुःखपुकार पछि-लागे, एक-छिनमा तिनले सारा फौज मारे ॥ ११ ॥ खर-दूषण-त्रिशिराको वध सुनेर रावण सर्वाङ्गमा (क्रोधले) जाज्वल्यमान भयो ॥ १२ ॥

दोहा–सूपनखहि समुझाई करि, बल बोलेसि बहु भाँति ।
गयेउ भवन अति-सोच-वस, नींद परइ नहिं राति ॥४१॥

रावणले शूर्पणखालाई संझाईवरि आफ्नाबलको अनेकभाँतिले बखान गर्‍यो । अनि त्यो महलमा गयो, त्यो-चिन्ताले अत्यन्त-ग्रस्त भयो, रातभर त्यसलाई निद्रा परेन ॥ ४१ ॥

चौ०–सुर नर असुर नाग खग माहीं ❀ मोरे अनुचर सम कोउ नाहीं ॥ १ ॥
खरदूषन मोहि सम बलवंता ❀ तिन्हहि को मारै विनु भगवंता ॥ २ ॥

देवता-मनुष्य दैत्य-नाग-पक्षी-यीसवैमा मेरा नोकर बरावर-पनि कुनै छैन ॥ १ ॥ खर-दूषण ता मसमान वलवान् हुन्. विना-भगवान् विष्णु तिनलाई को मार्दथ्यो ? ॥ २ ॥

सुररंजन भंजन महिभारा ❀ जौं जगदीस लीन्ह अवतारा ॥ ३ ॥
तौ मैं जाइ वयरु हठि करऊँ ❀ प्रभुसर प्रान तजे भव तरऊँ ॥ ४ ॥

यदि देवताहरूलाई प्रसन्न पार्ने, पृथ्वीको भारलाई हरण गर्ने, जगदीश्वरले अवतार लिनुभएको हो भने, म गएर बलात्कारले वैरभाव गरूँ र, प्रभुजीका बाणका प्रहारले प्राणको परित्याग गरेर संसारसागर तरूँ ॥ ३ ॥ ४ ॥

होइहि भजनु न तामस देहा ❀ मन क्रम वचन मंत्र दृढ़ एहा ॥ ५ ॥
जौं नररूप भूपसुत कोऊ ❀ हरिहौं नारि जीति रन दोऊ ॥ ६ ॥

यो-तामसी (तमोगुणी) शरीरले भजन हुने-होइन, [वस] मनसा-कर्मणा-वाचा यहीमन्त्रणा (राय) दृढ भयो, यदि मनुष्यको-रूप-भएका कुनै-राजकुमारै रहेछन् भने, तीदुवैलाई युद्धमा जितेर त्यो-स्त्रीलाई हरणगर्दछु ॥ ५ ॥ ६ ॥ [यति विचार गरेर]

चला अकेल जान चढ़ि तहवाँ ❀ बस मारीच सिंधु तट जहँवा ॥ ७ ॥
इहाँ राम जसि जुगति बनाई ❀ सुनहु उमा सो कथा सुहाई ॥ ८ ॥

रावण रथमा चढीकन एकलै, जहाँ समुद्रका-किनारमा मारीच (राक्षस) रहन्थ्यो उहीं गयो ॥ ७ ॥ हेपार्वति ! यतातिर रामजीले जुन-तर्कीव गर्नुभयो, त्यो-सुन्दर-वृत्तान्त सुन ॥ ८ ॥

(रावणमारीचसंवाद)

दोहा–लछिमन गए वनहिं जब, लेन मूल फल कंद ।
जनकसुता सन बोले, बिहँसि कृपा-सुख-वृंद ॥४२॥

जव लक्ष्मणजी फल-फूल-कन्द-मूल लिन जङ्गल तर्फ जानु भयो, त्यसै-मौकामा करुणा र-आनन्दका-समुदाय-स्वरूप भएका रामजीले हाँसीकन सीताजीलाई आज्ञा गर्नु भयो ॥ ४२ ॥

चौ०–सुनहु प्रिया ! व्रत रुचिर सुसीला ! ❀ मैं कछु करव ललित नरलीला ॥ १ ॥
तुम्ह पावक महँ करहु निवासा ❀ जौं लगि करौं निसाचर नासा ॥ २ ॥

सुन्दरव्रतचारिणि ! सुशीलवति ! प्यारि ! जानकि ! सुन, म केही सुन्दर मनुष्य-लीला गर्दछु, जहाँसम्म राक्षसहरूको नाश गरि-सक्किन, त्यहाँ सम्म तिमी अग्निमा निवास गर ॥ १ ॥ २ ॥

जबहिं रामु सबु कहा बखानी ❀ प्रभुपद धरि हिय अनल समानी ॥ ३ ॥
निज प्रतिबिंब राखि तहँ सीता ❀ तैसइ सील रूप सुविनीता ॥ ४ ॥

रामजीले जव सवै-कुरा खुलस्त गरेर वताउनु भयो, अनि सीताजीले प्रभुको पाउ मन्मा राखेर अग्निमा प्रवेश गर्नुभयो। सीताजी आफ्नै-जस्तो शीलस्वभाव-नम्रता-भएको प्रतिविंव (छाया) त्यहाँ छाडेर जानुभयो ॥ ३ ॥ ४ ॥

लछिमनहूँ यह मरम न जाना ❀ जो कछु चरित रचा भगवाना ॥ ५ ॥
दसमुख गयेउ जहाँ मारीचा ❀ नाइ माथ स्वारथ रत नीचा ॥ ६ ॥

रामजीले यो चरित्र जो कुछ गर्नुभयो, यो-रहस्य लक्ष्मणजीले पनि जान्नुभएन ॥५॥ स्वार्थतत्पर-भएको रावण शिर झुकाएर (नम्रताका साथ) मारीच जहाँ थियो उहीं पुग्यो ॥६॥

नवनि नीच कै अति दुखदाई ❀ जिमि अंकुस, धनु, उरग, बिलाई ॥ ७ ॥
भयदायक खल कै प्रिय वानी ❀ जिमि अकाल के कुसुम भवानी ! ॥ ८ ॥

नीचहरूको झुकाई (नम्रता = निहुराई) पनि अंकुशेको, धनुको, सर्पको, विरालाको निहुराई (नम्रता) जस्तै अतिभयदायक हुन्छ ॥ जस्तै वेवखतको फूल भयदायक हुन्छ, त्यस्तै खल (दुष्ट) हरूको मधुरवचन भयदायक हुन्छ ॥ ७ ॥ ८ ॥ (क)

दो०–करि पूजा मारीच तब, सादर पूछी बात ।
कवन हेतु मन व्यग्र अति, अकसर आयेउ तात ! ॥ ४३ ॥

"हेतात ! तपाईंको मन के कारणले व्यग्र छ, एक्लै किन आउनुभयो ?" भनि मारीचले आदरका साथ पूजा-सत्कार गरेर रावणसंग सोध्यो—॥ ४३ ॥

चौ०–दसमुख सकल कथा तेहि आगे ❀ कही सहित अभिमान अभागे ॥ १ ॥
होहु कपटमृग तुम्ह छलकारी ❀ जेहि बिधि हरि आनौं नृपनारी ॥ २ ॥

(क) सत्यार-संह्मार गरेको वृक्ष (रोपेको वृक्ष) अकालमा (वेमौसिममा) फुल्यो-फल्यो भने राष्ट्रप्रतिलाई पिर्दछ भनी वाराहीसंहिताका उत्पातप्रकरणमा लेखिएको छ ।

पूजितवृक्षे झनृतौ कुसुमफलं नृपवधाय निर्दिष्टम् ॥

Batuk Raj

अभागी-रावणले अभिमान-सहित भएर त्यसका-अगाडि सकलवृत्तान्त बतायो ॥१॥ [अनि भन्यो] "मारीच ! तिमी छलगर्नें कपट-मृग होउ, जसमा म राजपत्नीं (सीता) लाई हरेर ल्याऊँ" ॥ २ ॥

तेहि पुनि कहा सुनहु दससीसा ! ❀ ते नररूप चरा–चर–ईसा ॥ ३ ॥
ता सों तात ! बयरु नहिं कीजै ❀ मारे मरिअ जिआए जीजै ॥ ४ ॥

अनि मारीचले भन्यो "हेरावण ! सुन्नुहोस्, ती ता मनुष्यरूप-धारण-गरेका चराचर जगत्स्वामी (ईश्वर) हुन् , हेतात ! उहाँसँग वैरभाव नगर्नुहोस्, उनले मारे मर्नुहोस् , उनले वचाए वाच्नुहोस [त्यत्तिकै हो] ॥ ३ ॥ ४ ॥

मुनिमख राखन गयेउ कुमारा ❀ विनु फरसर रघुपति मोहि मारा ॥ ५ ॥
सत जोजन आयेउँ छन माहीं ❀ तिन्ह सन बयरु किए भल नाहीं॥ ६ ॥

कुमार (केटाकेटी) अवस्थाका-राम मुनिका यज्ञको रक्षागर्न गएका थिए, तिनले विनाफलको एउटा बाण मलाई हाने, म एकछिनमा (त्यो बाणले उडाउँदा) शय-योजन-पर पुगेर पछारिएँ, तिनसँग वैरभाव गर्नाले भलो हुँदैन ॥ ५ ॥ ६ ॥

भइ मति कीट भृंग की नाई ❀ जहँ तहँ मैं देखौं दोउ भाई ॥ ७ ॥
जौं नर तात ! तदपि अति सूरा ❀ तिनहिं विरोधि न आइहि पूरा ॥ ८ ॥

मेरी बुद्धि कुमालकोटीले-ल्याएको-कीरो-जस्तै भई, म जताततै ती-दुईभाईलाई देख्न लागे ॥ ७ ॥ हेतात ! यदि ती मानिसै हुन् लौ ! तथापि अत्यन्तशूर छन् तिनसँग विरोध गर्नाले काम वन्ने छैन ॥ ८ ॥

दो०–जेंहि ताड़का सुबाहु हति, खँडेउ हरकोदँड ।
खरदूषन तिसिरा बधेउ, मनुज कि अस बरिबँड ॥४४॥

जसले सुवाहु र ताडकालाई मास्यो, शंकरको धनु तोड्यो, खर-दूषण-त्रिशिरा लाई मास्यो, यस्तो-बलिष्ठ पनि कहीं मानिस हुन शक्तछ ? ॥ ४५ ॥

चौ०–जाहु भवनकुलकुसल विचारी ❀ सुनत जरा दीन्हेसि बहु गारी ॥ १ ॥
गुर जिमि मूढ़! करसि मम बोधा ❀ कहु जग मोहि समान को जोधा॥ २ ॥

तपाईं आफ्नाकुलको कल्याण विचार गरेर घर जानुहोस्" मारीचको यो कुरा सुन्दा रावण रोसले जल्यो, त्यसले [मारीचलाई] धेरै गालि गर्‍यो ॥ १ ॥ "हेमूढ ! गुरुजस्तै मलाई उपदेश गर्दछस् ? लौ भन् संसारमा मसमानको-वीर को छ ?" ॥ २ ॥

तव मारीच हृदय अनुमाना ❀ नवहि विरोधे नहिं कल्याना ॥ ३ ॥
सस्त्री, मर्मी, प्रभु, सठ, धनी ❀ वैद्य, वँदि, कवि, मानसगुनी ॥ ४ ॥

अनि मारीचले हृदयमा अस्त्रशस्त्रलिएको व्यक्ति १, आफ्नो मर्म जान्ने व्यक्ति २, मालिक ३, दुष्ट ४, धनी ५, वैद्य ६, कैदी ७, कवि ८, गुणी (मन्त्रतन्त्रजान्ने) व्यक्ति ९, यी (९ मानिससँग विरोध गर्दा कल्याण हुदैन यस्तो अनुमान (तर्क = विचार) गर्‍यो ॥३॥४॥

उभय भाँति देखा निज मरना ❀ तब ताकेसि रघुनायक-सरना ॥ ५ ॥
उतरु देत मोहि बधव अभागे ❀ कस न मरौं रघुपति-सर लागे ॥ ६ ॥

दुबै-तरहले (रावणको हुकुम माने-पनि नमाने पनि,) आफ्नो मरण देख्यो, अनि मारीचले रघुनाथजीको शरण ताक्यो । उत्तर दिऊँ-भने यो-अभागीले मलाई मार्दछ रघुनाथजीको बाण लागेर किन नमर्नु ? ॥ ५ ॥ ६ ॥

अस जिय जानि दसानन सङ्गा ❀ चला राम-पद-प्रेम अभंगा ॥ ७ ॥
मन अति हरष जनाव न तेही ❀ आजु देखिहौं परम सनेही ॥ ८ ॥

यस्तो विचार गरेर मारीच रावणका साथ लागेर रामजीका चरणमा अखण्ड प्रेम राखीकन हिंड्यो ॥ ७ ॥ त्यसका मनमा अत्यन्त हर्ष थियो, तर रावणलाई त्यो-हर्ष जनाउदैन थ्यो, "आज परम-प्रेमी-रामजीलाई देख्तछु" [यस्तै विचार गर्दथ्यो] ॥ ८ ॥

छन्द-निज परम प्रीतम देखि लोचन सुफल करि सुख पाइहौं ।
श्रीसहित अनुजसमेत कृपा-निकेत-पद मन लाइहौं ॥
निर्वानदायक क्रोध जाकर भगति अवसहिं वस करी ।
निज पानि सर सँधानि सो मोहि बधिहि सुखसागर हरी ॥ १० ॥

आफ्ना परमप्रियतम रामजीलाई देखेर आँखालाई सफल गरीकन आनन्द पाउँला । लक्ष्मीसहित-भाईसहित-कृपानिधान-रामजीका चरणमा मन लाउँला, जसको क्रोध मुक्तिदायक छ, अवशभएका [स्वतन्त्र] जसलाई भक्तिले वश गर्दछे, उनै सुखसागर-हरि (राम) आफ्ना-हातले धनुमा बाण जोरेर मलाई मार्नुहुनेछ ॥ १० ॥

दो०-मम पाछे धर धावत, धरे सरासन बान ।
फिरि फिरि प्रभुहिं बिलोकिहौं, धन्य न मो सम आन ॥ ४५ ॥

मेरा प्रभुलाइ धनुर्बाणधारण गरेर-पछि-पछि दौडन लागेका वेलामा फर्की-फर्की हेर्नेछु, मबराबरको धन्य अर्को छैन" ॥ ४५ ॥

चौ०-सीता लषन सहित रघुराई ❀ ज़ेहि वनबसहिंमुनिन्ह सुखदाई ॥ १ ॥
तेहि वन निकटदसाननगयेऊ ❀ तब मारिच कपटमृग भयेऊ ॥ २ ॥

मुनिवर्गलाई-आनन्द-दिने-प्रभुरामजी-सीता र-लक्ष्मणले-सहित भईकन जुन वनमा राजभएको थियो, रावण त्यसै-वनका नगीच पुग्यो, अनि मारीच कपटमृग [मायामृग] भयो (बन्यो) ॥ १ ॥ २ ॥

अति विचित्र कछु बरनि न जाई ❀ कनकदेह मनि रचित बनाई ॥ ३ ॥
सीता परम रुचिर मृग देखा ❀ अंग अंग सुमनोहर बेखा ॥ ४ ॥

त्यसले बनाएको मणि-जडाउ-भएको-सुवर्णमय-हरिण-शरीर अत्यन्त-विचित्र

थियो, त्यसको वर्णन गर्न शकिदैन ॥ ३ ॥ सीताजीले अङ्ग-अङ्गमा मनोहर-वेष भएको परम-सुन्दर त्यो-मृगलाई देख्नुभयो ॥ ४ ॥

सुनहु देव ! रघुवीर ! कृपाला ! ❀ एहि मृगकर अति सुंदर छाला ॥ ५ ॥
सत्यसंध प्रभु बध कर एही ❀ आनहु चर्म कहति वैदेही ॥ ६ ॥

अनि सीताजीले "देव ! हेदयाल ! हेरघुवीर ! सुनिवक्सियोस्, यो-मृगको-छाला अति-राम्रो रहेछ, हेसत्यसन्ध ! (साँचो प्रतिज्ञा गर्ने ! हेप्रभु !) यसलाई मारेर छाला ल्याइ वक्सियोस्" भनी विन्ती गर्नुभयो ॥ ५ ॥ ६ ॥

तव रघुपति जानत सब कारन ❀ उठे हरषि सुरकाज सँवारन ॥ ७ ॥
मृग विलोकि कटि परिकर बाँधा ❀ करतल चाप रुचिर सर साँधा ॥ ८ ॥

अनि सवै-कारण जान्दाजान्दैपनि देवताको कार्य सिद्ध गर्नाका निमित्त हर्षित भएर रघुनाथ उठि-वक्सियो ॥ ७ ॥ मृगलाई देखेर प्रभुजीले कम्मर कस्नुभयो, हातमा राम्रो-धनु र वाण लिइ-वक्सियो ॥ ८ ॥ (क)

प्रभु लछिमनहिं कहा समुझाई ❀ फिरत विपिन निसिचर बहु भाई ॥ ९ ॥
सीता केरि करेहु रखवारी ❀ बुधि विवेक बल समय विचारी ॥ १० ॥

प्रभुजीले लक्ष्मणलाई संझाएर—"भाई ! वनमा धेरैराक्षस घुमि-रहन्छन्, बुद्धि-विवेक-बल-समय यिनको विचार गरेर सीताको हिफाजत गरे" ॥ ९ ॥ १० ॥

दो०—अस कहि चले तहाँ प्रभु, जहाँ कपटमृग नीच ।
देव हरष विस्मउ विवस, चातक वरषा बीच ॥४६॥

प्रभुजी यस्तो आज्ञा गरेर त्यो-नीच-मारीच जतातिर थियो उतैतिर जानुभयो । देवताहरू वर्षाऋतुका-माझका-चातकपक्षीझैं हर्ष र विषादका वश भए ॥ ४६ ॥

चौ० प्रभुहिविलोकि चलामृगभाजी ❀ धाए राम सरासन साजी ॥ १ ॥
निगम नेतिसिवध्यान न पावा ❀ मायामृग पाछे सो धावा ॥ २ ॥

प्रभुजीलाई देखे पछि मृग भागेर हिंड्यो, रामजी धनु तयार पारेर दौड्नुभयो । वेदहरू जसलाई नेतिनेति भनेर पुकार्छन्, शिवजी ध्यान गर्नुहुन्छ, उनै-परमात्मा मायामृगका पछिपछि दौड्न लाग्नुभयो ॥ १ ॥ २ ॥ (क)

कबहुँ निकट पुनि दूरि पराई ❀ कबहुँक प्रगटै कबहुँ छपाई ॥ ३ ॥

(क) सारा-राज्यसुखभोगलाई छाडेर साथमा रहन पाउँदा सन्तुष्ट रहने (परम-प्रिया) सीता-जीको खायश पूर्ण पार्नाका निमित्त मायाहरिणलाई ल्याउँछु भनी कम्मर कस्ने महापुरुष (रामचन्द्र) को चरणारविन्दको वन्दना गर्दछु भनी कुनैदासले भनेको छ ।

उत्सृष्टसर्वसुख-सन्निधिलब्धितुष्ट-जायाजनोदितमनोरथपूर्तिहेतोः ।
मायाहिरण्यहरिणाहरणोद्यतस्य वन्दे महापुरुष ! ते चरणारविन्दम् ॥

प्रगटत दुरत करत छल भूरी ❀ एहि विधि प्रभुहि गयेउ लै दूरी ॥ ४ ॥

त्यो-हरिण कहिले नगीचै हुन्थ्यो, अनि टाढा भाग्दथ्यो, कहिले प्रकट हुन्थ्यो कहिले अदृश्य हुन्थ्यो ॥ ३ ॥ अनेक छल गरेर प्रकट हुँदै अदृश्य हुँदै गर्नै यस्तैकिसिमले प्रभुजीलाई टाढा पुऱ्यायो ॥ ४ ॥

(मारीचवध)

तब तकि राम कठिन सर मारा ❀ धरनि परेउ करि घोर पुकारा ॥ ५ ॥
लछिमन कर प्रथमहि लै नामा ❀ पाछे सुमिरेसि मन महुँ रामा ॥ ६ ॥

अनि प्रभुजीले ताकेर कठोर बाण हान्नुभयो, त्यो भयङ्कर पुकार गर्दै जमीनमा पछारियो ॥ ५ ॥ त्यसले अघिबाट (हा ! लक्ष्मण ! भनेर) लक्ष्मणजीको नाम लियो, पछि बाट मनमा रामजीलाई संझ्यो ॥ ६ ॥

प्रान तजत प्रगटेसि निज देहा ❀ सुमिरेसि राम समेत सनेहा ॥ ७ ॥
अंतर प्रेमु तासु पहिचाना ❀ मुनि-दुर्लभ-गति दीन्हि सुजाना ॥ ८ ॥

प्राण छाड्ने वेलामा आफ्नो (राक्षसी) शरीर प्रकट गऱ्यो, प्रेमका-साथ रामजीलाई संझ्यो ॥ ७ ॥ चतुर-रामजीले त्यसका हृदयको प्रेम पहिचान्नुभयो र त्यसलाई मुनि-दुर्लभ-गति बक्सनुभयो ॥ ८ ॥ (क)

दो०—विपुल सुमन सुर बरषहिं, गावहिं प्रभु-गुन-गाथ ।
निज पद दीन्ह असुर कहुँ, दीनबन्धु रघुनाथ ॥४७॥

देवताहरू खूब फूल वर्षाउन लागे, प्रभुका गुणगाथाको गान गर्न लागे । दीनबन्धु रघुनाथजीले त्योराक्षसलाई आफ्नो धाम (वैकुण्ठ) बक्सनुभयो ॥ ४७ ॥

चौ०—खल बधि तुरत फिरे रघुबीरा ❀ सोह चाप कर कटि तूनीरा ॥ १ ॥
आरतगिरा सुनी जब सीता ❀ कह लछिमन सन परम सभीता ॥ २ ॥

त्यो दुष्टलाई मारेर रघुनाथजी तुरन्तै फर्कनुभयो, उहाँका हातमा धनु र कटि-भागमा ठोक्रो सुशोभित थियो ॥ १ ॥ जब सीताजीले आर्तनाद (हा ! लक्ष्मण ! यस्तो दुःख पुकार) सुन्नुभयो, अनि उहाँ अत्यन्त डराएर लक्ष्मणजी संग भन्न लाग्नुभयो ॥ २ ॥

जाहु बेगि सङ्कट अति भ्राता ❀ लछिमन बिहँसि कहा सुनु माता ! ॥ ३ ॥
भृकुटिविलास सृष्टि लय होई ❀ सपनेहु सङ्कट परै कि सोई ॥ ४ ॥

(क) ब्राह्मण होस्, अथवा राक्षस होस्, पापी होस्, अथवा धर्मात्मा होस्, जोसुकैभयेपनि शरीर छाड्ने (मर्ने) वेलामा रामजीलाई संझन्छ भने सद्गति पाउँछ ।

द्विजो वा राक्षसो वापि पापी वा धार्मिकोऽपि वा ।
त्यजन् कलेवरं रामं स्मृत्वा याति परं पदम् ॥ [अध्यात्मरा ३।७।२४]

"लक्ष्मणजी ! चाँडै जानुहोस्, दाज्यूलाई अति संकष्ट परेको छ" । लक्ष्मणजीले हाँसेर भन्नुभयो कि--"हे माता ! सुन्नुहोस् ! जसका भ्रुकुटिका विलासले (आँखीभौंका इशाराले) सृष्टि र प्रलय हुन्छ, उनै-प्रभु संकष्टमा के पर्नु हुन्थ्यो ? ॥ ३ ॥ ४ ॥

सौंपि गए माहि रघुपति थाती ❀ जौं तजि जाउँ तोषु नहिं छाती ॥ ५ ॥
यह जिय जानि सुनहु मम माता ! ❀ पूछत कहब कवनि मैं बाता ॥ ६ ॥

रघुनाथजीले मलाई नासो (हजूर) सुम्पेर पाल्नु भएको छ, यदि छाडेर जाऊँ भने मनमा संतोष हुदैन (चित्त बुझ्दैन) हे माता ! यो-कुरा मनले बुझेर मेरो विन्ती सुन्नुहोस् । उहाँले (सीतालाई छाडेर किन आइस् ? भनी) सोधेका वेलामा म के कुरा विन्ती चढ़ाउँला ?" ॥५॥६॥

मरम वचन जब सीता बोला ❀ हरिप्रेरित लछिमन मन डोला ॥ ७ ॥
चहुँ दिसि रेख खँचाइ अहीसा ❀ बारहिं बार नाइ पद सीसा ॥ ८ ॥

अनि सीताजीले मर्मवचन बोल्नुभयो, परमेश्वरको इच्छाले लक्ष्मणजीको मन पनि विचलित भयो ॥७॥ शेषांश-लक्ष्मणजी सीताका चारैतर्फ (धनुले) रेखा (धर्को) खिच्नु भयो र उहाँका पाउमा माथ राखेर ॥ ८ ॥

वन दिसि देव सौंपि सब काहू ❀ चले जहाँ रावन-ससि राहू ॥ ९ ॥
चितवहिं लषन सीय फिरि कैसे ❀ तजत बच्छ निज मातुहिं जैसे ॥१०॥

सीताजीलाई सबै-वनदेवता-र-सबै-दिग्देवताका जिम्मामा सुम्पेर, जहाँ रावणरूपी चन्द्रमाका राहुरूपी-रामजी हुनुहुन्थ्यो उहीं जानुभयो ॥९॥ (क) ॥ आमालाई छाड्दा-खेरि जसरी वाछो फर्कीफर्की हेर्दछ, लक्ष्मणजी त्यसैगरी सीताजीलाई हेर्नुहुन्थ्यो ॥ १० ॥

दो०–एक डर डरपत रामके, दुसरि सीय अकेलि ।
लषन तेज तन हत भयो, जिमि डाढ़ी दव बेलि ॥४८॥

---

(१) लक्ष्मणजीले श्रीरामजीको आर्तनाद होइन, हजूरलाई छाड़ेर कसरी जाऊँ ? भन्दा सीताजीले "खराब किसिमको दया देखाएर अनुचित काम गर्न आँट्ने तिमी घातक र कुलाङ्गार रहेछौ । रामजीलाई संकष्ट परेको तिमीलाई वेस लाग्दो रहेछ । यसैकारणले रामजीको विपत्ति देखे पछि पनि यस्ता कुरा गर्‍यौ । लक्ष्मण ! तिमीजस्ता कपटी घातक शत्रुहरूमा पाप हुनु केही आश्चर्य छैन । तिमी साह्रै-दुष्ट हुनाले एक्ला रामजीका पछिपछि लागेका रहेछौ, मेरा निंती तिमी नकली–प्रेमले–ढाकिएका वास्तवमा शत्रुभाव लिएर भरतको आज्ञानुसार आएका रहेछौ ।

हे सुमित्रापुत्र ! तिम्रो या भरतको त्यो मनसुवा सिद्ध हुन शक्तैन ! नीलकमलजस्ता श्यामवर्ण भएका, कमलजस्ता नजर भएका रामजीको आश्रय गरे पछि नीचलाई म कसरी इच्छा गरुला ? तिम्रा–अगाढि नै प्राणपरित्याग, गर्दछु, विना–राम एकक्षण–पनि रहने–होइन" यस्तो मर्मवचन वोलेका कुरा वाल्मीकि रामायण (३ । ४५ । २१–२२–२३–२४–२५–२६) मा लेखिएका छन् ।

(क) सीताजीका कठोर मर्मवचन सुनेर लक्ष्मणजी—"रक्षन्तु त्वां विशालाक्षि ! समग्रा वन-देवताः" भनेर (सीतालाई वनदेवताका जिम्मा लाएर) राभजीतर्फ हिँड्नुभयो ।

एक ता लक्ष्मणजी रामजीका डरले डराई रहनुभयेको थियो, दोस्रो सीता एक्लै हुनुभयो । त्यसो-हुनाले, डढेलाले डढ्नलागेका-वनको-लताजस्तै लक्ष्मणजीको शरीर हततेज (निस्तेज) भयो ॥ ४८ ॥

(सीताहरण)

चौ०-सून बीच दसकंधर देखा ❀ आवा निकट जती के भेखा ॥ १ ॥
जाके डर सुर असुर डेराहीं ❀ निसि न नींद दिन अन्न न खाहीं ॥ २ ॥
सो दससीस स्वान की नाईं ❀ इत उत चितै चला भडिहाईं ॥ ३ ॥

यसै-बीचमा रावण सबैतिर शून्य देखेर भिक्षुको भेष लिएर सीताजीका समीप आयो ॥ १ ॥ जस्का डरले देव-दैत्य डराउँछन्, राती निदाउँदैनन्, दिउसो खाँना खाँदैनन्, ॥ २ ॥ त्यही-रावण चोर-कुकुर-जस्तो भएर [जुठा-भाँडा चाट्न पल्केको कुकुरले जुठा भाँडा-तिर जाँदा यताउति पल्याकपुलुक हेरेजस्तो गरेर] यताउति हेर्दै [चोर्न] हिंड्यो [चोरीको तासीर यस्तै हुन्छ] ॥ ३ ॥

इमि कुपन्थ पगु देत खगेसा ! ❀ रह न तेज तन बुधिबल लेसा ॥ ४ ॥
करि अनेक विधि छल चतुराई ❀ माँगेउ भीख दसानन जाई ॥ ५ ॥
अतिथि जानि सियकन्दमूल फल ❀ देन लगी तेहि कीन्ह बहुरि छल ॥ ६ ॥

हेगरुडजी ! यस्तैप्रकारले कुमार्गमा पाइलाले टेक्ने-बित्तिकै शरीरमा तेज-पनि रहँदैन, बुद्धि र बलको लेश-पनि बाँकी रहँदैन ॥ ४ ॥ अनेक प्रकारको-छल बठ्याईं गरीकन गयेर रावणले भीख माग्यो ॥ ५ ॥ अतिथि जानेर सीताजी कन्दमूलफलको भिक्षा दिन लाग्नु भयो, त्यसले फेरि छल गर्‍यो ॥ ६ ॥

कह दससुख सुनु सुन्दरि! बानी ❀ बाँधी भीख न लेउँ सयानी ! ॥ ७ ॥
विधिगति बाम कालकठिनाई ❀ रेख नांघि सिय बाहर आई ॥ ८ ॥

रावणले भन्यो—"हेचतुरे ! हेसुंदरि ! मेरो वचन सुन, म बाँधेको भीख लिन्न," (घर्को-भित्रबाट दिएको भीख लिन्न)। दैवको उल्टै-रहने गतिले र कालको निष्ठुरताले गर्दा सीताजी रेखा नाघेर बाहिर आउनुभयो ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा-विस्वभरनि अघदल-दलनि, करनि सकल सुरकाज ।
समुझि परी नहीं समय तेहि, बंचक जती समाज ॥४९॥

सारासंसारको पालनपोषण गर्ने, पापपुञ्जको नाश गर्ने, देवताको सकलकार्यसिद्ध गर्ने, सीताजीलाई भिक्षुसमाजमध्यको-ठग (रावण) को साजबाज (ढाँचा) त्यस्बेलामा समुझ-परेन (ज्ञात भएन = उहाँले थाहा पाउनु भएन) ॥ ४९ ॥

चौ०-नाना विधि कहि कथा सुहाई ❀ राजनीति भय प्रीति देखाई ॥ १ ॥
कह सीता सुनु जती! गोसाईं! ❀ बोलेहु वचन दुष्ट की नाईं ॥ २ ॥

रावणले अनेकप्रकारका सुन्दरसुन्दर कुरा सुनाएर राजनीति, भय, प्रीति देखायो ॥१॥ (क) [सीताजीले जवाब दिनुभयो] हेसंन्यासी ! हेगोसाईं ! सुन, तिमीले दुष्टहरूको-जस्तो वचन बोल्यौ ॥ २ ॥

तव रावन निज रूप देखावा ❀ भई सभय जब नाम सुनावा ॥ ३ ॥
कह सीता धरि धीरजु गाढ़ा ❀ आइ गयेउ प्रभु खल ! रहु ठाढ़ा ॥ ४ ॥

अनि रावणले आफ्नो खास-रूप देखायो, जव त्यसले आफ्नो नाम सुनायो अनि सीताजी डराउनुभयो, ॥ ३ ॥ अनि-सीताजीले खूब हिम्मत गरेर भन्नुभयो "हेदुष्ट ! खडा ता हो, प्रभुजी आइ-पुग्नुभयो" ॥ ४ ॥

जिमि हरिवधुहि छुद्र सस चाहा ❀ भयेसि कालवस निसिचर नाहा ! ॥ ५ ॥
वायस कर चह खग-पति-समता ❀ सिंधुसमान होहिं किमि सरिता ॥ ६ ॥

सिंहकी-स्त्रीलाई क्षुद्र खरायोले खायश गरझैं, [तैले मलाई खायश गरिस्] ए राक्षसराज ! तं कालवश भइछस् ॥ ५ ॥ कौवा-पनि गरुडजीको समता गर्न चाहने ?, नदीहरू समुद्रसमान कसरी हुन शक्तछन् ? ॥ ६ ॥

खरि कि होइ सुरधेनु समाना ❀ जाहि भवन निज सुनु अग्याना ॥ ६ ॥
सुनत वचन दससीस रिसाना ❀ मन महुँ चरन बंदि सुख माना ॥ ८ ॥

(क) "जसले साराब्रह्माण्डलाई थर्काएको छ, राक्षस-गणको-मालिक त्यो रावण मैं हुँ । सुवर्णको-जस्तो-वर्ण हुने-शरीकोशोभाले-संयुक्त—भएकी, रेशमी-वस्त्र-पहिरेकी, तिमीलाई देखता, मेरा आफ्ना-स्त्रीहरूमा प्रीति हरायो । जतातत्तैवाट ल्याएका अनेकानेक-एकभन्दा-एक सुन्दरी-स्त्रीहरूमध्ये तिमी सर्वोपरि भएर मेरी मुख्य-महारानी होऊ । समुद्रका माझमा चित्रकूटपर्वतमाथि लङ्का नाम भएकी विशाल-नगरी मेरी राजधानी हो, त्यहाँ मेरा साथमा वनविहार गर्नेछौ, सुन्दरी ! यस्तो यो दुःखदायी-वनवासलाई चाहनेछैनौ, तिमी मेरी भार्या (स्त्री) हुन्छ्यौ भने ५००० (पांचहजार) सुन्दरीहरू नानाप्रकारका-गहनाले-सुशोभित भएर तिम्रो चाकरी-गर्न मौजूद रहनेछन्" यस्तातरहले रावणले बोल्यो ।

येन वित्रासिता लोकाः सदेवासुरमानुषाः । अहं स रावणो नाम सीते ! रक्षोगणेश्वरः ॥
त्वां तु काञ्चनवर्णाभां दृष्ट्वा कौशेयवासिनीम् । रतिं स्वकेषु दारेषु नाधिगच्छाम्यनिन्दिते ! ॥
बह्वीनामुत्तमस्त्रीणामाहृतानामितस्ततः । सर्वासामेव भद्रं ते ममाग्रमहिषी भव ॥
लङ्का नाम समुद्रस्य मध्ये मम महापुरी । सागरेण परिक्षिप्ता निविष्टा गिरिमूर्धनि ॥
तत्र सीते ! मया सार्धं वनेषु विचरिष्यसि । न चास्य वनवासस्य स्पृहयिष्यसि भामिनि ! ॥
पञ्च दास्यः सहस्राणि सर्वाभरणभूषिताः । सीते ! परिचरिष्यन्ति भार्या भवसि मे यदि ॥
[वाल्मीकि० ३।४७।२६–३१]

सीताजीले रावणका प्रलोभनवचन सुनेर क्रोधका र निर्भयताका साथ "ए पाजी ! सुन्, म पूर्णचन्द्रसमान सुन्दरवदनभएका राजाधिराजकुमार-जितेन्द्रिय-कीर्तिमान्-पराक्रमशाली-रामजीमा अनुरागिणी छु, तँ-पाजी स्याल सिंहिनी-मलाई चाहन्छस् ?, म दुर्लभ छु वुझिस् ? । म सूर्यकी प्रभा (दीप्ति) तुल्य छु, तँ मलाई छुन शक्तैनस्" इत्यादि बोलेको मनोहर वृत्तान्त बाल्मीकीय रामायणमा (३।४७) विस्तार गरिएको छ ।

के गदही-पनि कामधेनु-समान हुन शक्तछे ? एमूर्ख ! सुन आफ्नोघर जा" ॥ ७ ॥ यो-वचन सुनेर रावण रिसायो, मनमनलेता सीताका चरणमा वन्दना गर्‍यो र आनन्दित भयो ॥ ८ ॥

दोहा–क्रोधवंत तब रावन, लीन्हेसि रथ बैठाइ ।
चला गगनपथ आतुर, भय रथ हाँकि न जाइ ॥५०॥

अनि क्रोधवान्-भयेका रावणले सीताजीलाई उठाएर रथमा राख्यो । छिटो-छिटो गरेर आकाश-मार्गले जान लाग्यो, तर डरकामारे त्यसबाट रथ हाकिन नशकिने थियो ॥५७॥

चौ०–हा ! जकदेकवीर रघुराया ! ❀ केहि अपराध बिसारेहु दाया ॥१॥
आरतिहरन ! सरन-सुख-दायक ! ❀ हा ! रघु-कुल-सरोज-दिन-नायक ! ॥२॥

[सीताजी विलाप गर्न लाग्नुभयो] हाय ! हेजगदेकवीर ! (सर्वोपरिवीर) हा ! रघुनाथ ! कुन्-कसूरले माया विर्सनुभयो ?, हेपीडाहरण ! हेशरणागतसुखदायक ! हेरघुकुल-कमलदिनकर ! ॥ १ ॥ २ ॥

हा ! लछिमन ! तुम्हार नहिं दोसा ❀ सो फल पायेउँ कीन्हेउँ रोसा ॥ ३ ॥
कैकेइ के मन जो कछु रहेऊ ❀ सो विधि आजु मोहि दुख दयेऊ ॥ ४ ॥

हा ! लक्ष्मण ! तपाईंको दोष छैन, मैले रिस गरेथें, फल पाएँ, कैकेयीका मनमा जो-कुछ थियो, त्यो-दुःख दैवले आज मलाई दियो" ॥ ३ ॥ ४ ॥ (क)

विविध विलाप करत वैदेही ❀ भूरि कृपा प्रभु दूरि सनेही ॥ ५ ॥
पंचवटी के खग-मृग-जाती ❀ दुखी भए जलचर बहु भाँती ॥ ६ ॥

सीताजी यस्ता अनेकप्रकारले विलाप गर्न लाग्नुभयो, "प्रभुजीको कृपा ता खूब थियो, परन्तु परमप्रेमी उहाँनै टाढा हुनुभयो" भन्नुहुन्थ्यो ॥ पञ्चवटीका पशुपक्षीका-समूह र जलचर-जीवजन्तु-समेत सबै दुःखित भए ॥ ५ ॥ ६ ॥ [सीताजी फेरि भन्न लाग्नुभयो]

विपति मोरि को प्रभुहिं सुनावा ❀ पुरोडास चह रासभ खावा ॥ ७ ॥
सीता कै विलाप सुनि भारी ❀ भए चराचर जीव दुखारी ॥ ८ ॥

"मेरो विपत्ति प्रभुजीलाई को सुनाइदेला ?, गदहा यज्ञको हवि (पुरोडाश) खान चाहन्छ" । सीताजीका यस्ता भारी-विलाप सुन्दा चराचर-जीव दुखी भए ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा–बहु विधि करति विलाप नभ, लिए जात दससीस ।
डरत न खल वर पाइ भल, जो दीन्हेउ अज ईस ॥५१॥

(क) कैकेयीले हामीलाई वनैमा नष्ट होऊन् भन्ने मनसायले वनतर्फ धपाएकी हुन्, तिनको त्यो मनसुवा आज पूर्ण भयो, मेरो यो गति भए पछि रामजीको जिन्दगी कसरी रहला ? हा दैव ! कैकेयीद्वारा हामीलाई यस्तो आपत्ति दिइस् नि ! ।

सीताजी अनेक प्रकारले विलाप गर्दै-हुनुहुन्थ्यो, रावण उहाँलाई लिएर जाँद-थियो, त्यो दुष्ट ब्रह्माजी-र-शिवजीले दिएको असल-वर पाएको हुनाले डराउँदै-डराउँदैनथ्यौ ॥ ५१ ॥

[जटायुरावणयुद्ध]

चौ०-गीधराज सुनि आरत बानी ❀ रघु-कुल-तिलक-नारि पहिचानी ॥ १ ॥
अधम निसाचर लीन्हे जाई ❀ जिमि मलेछबस कपिला गाई ॥ २ ॥

गृध्रराज-जटायुले सीताजीको आर्तनाद (दुःखपुकार) सुनेर उहाँलाई रघुकुल-तिलक रामजीकी महारानी भनी चिह्ने । अधमराक्षस (रावण) उहाँलाई, आफ्ना वश पारेकी गाईलाई म्लेच्छले लगेझैं, लैजान लागेको थियो ॥ १ ॥ २ ॥

अहह! प्रथम तन मम बल नाहीं ❀ तदपि जाय देखौं बल ताहीं ॥ ३ ॥
सीते! पुत्रि ! करसि जनि त्रासा ❀ करिहौं जातुधान कै नासा ॥ ४ ॥

जटायुले विचार गरे "हाय ! हाय ! मेरा-शरीरमा पहिलेको बल छैन, तैपनि गएर त्यसको बल हेरौं," [यति विचार गरेर जटायु बोले] "हेपुत्रि ! सीते ! नडराऊ, म यस्-राक्षसको ध्वंस गर्दछु," ॥ ३ ॥ ४ ॥ [यति बोलेर]

धावा क्रोधवंत खग कैसे ❀ छूटै पवि पर्वत कहुँ जैसें ॥ ५ ॥
रे रे दुष्ट ! ठाढ़ किन होही ❀ निर्भय चलेसि न जानेसि मोही ॥ ६ ॥

"एदुष्ट ! किन खडा हुँदैनस् ?, निर्भय भएर जान्छस्, मलाई चिन्दैनस्" भन्दै जसरी पर्वतका ऊपर वज्र छुट्तछ, त्यसैगरी क्रोधवान् ती जटायु रावणका ऊपर छूटे ॥ ५ ॥ ६ ॥

आवत देखि कृतांतसमाना ❀ फिरि दसकंधर कर अनुमाना ॥ ७ ॥
की मैनाक कि खगपति होई ❀ मम बल जान सहित पति सोई ॥ ८ ॥
जाना जरठ जटायू एहा ❀ मम कर तीरथ छाँड़िहि देहा ॥ ९ ॥

जटायुलाई यमराजजस्तै भएर आउन-लागेको देखे-पछि रावण फर्क्यो र "यो मैनाक पर्वत हो कि ?, कि गरुड हो ? [गरुडता होइन, किन भने ?] त्यो (गरुड) आफ्नो मालिक (विष्णु) सहित (आफु-र-विष्णुसमेत) मेरो बल जान्दछ ॥ ७ ॥ ८ ॥ जानें लौ, यो बूढो जटायु हो, अब यसले मेरो हातरूपी-तीर्थमा देह छाड्ला ॥ ९ ॥

दोहा—मम भुजबल नहिं जानत, आवत तपन सहाइ ।
समर चढ़इ तो येहि हतौं, जियत न निज थल जाइ ॥५२॥

यो मेरा भुजाको बल जान्दैन, त्यसैले तपस्वी (राम) को सहाय भएर आइ-रहेछ, युद्धमा खडा भयो-भने यसलाई मार्दछु, जिउँदै आफ्नो स्थानमा जानेछैन' [भन्न लाग्यो] ॥ ५२ ॥

चौ०-सुनत गीध क्रोधातुर धावा ❀ कह सुनु रावन! मोर सिखावा ॥ १ ॥
तजि जानकिहि कुसलगृह जाहू ❀ नाहिं त अस होइहि बहुबाहू! ॥ २ ॥

यो-कुरा सुन्नाका-साथ गृध्रराज-जटायु क्रोधातुर भएर दौडे, [अनि भन्न लागे] "ए रावण ! मेरो शिक्षाअर्ति सुन्, जानकीजीलाई छाडेर कुशलपूर्वक घर जा। हेबहुवाहो! [वीसहाते ! चोर !] होइन-भने यसो हुनेछ [सुन्] ॥ १ ॥ २ ॥

राम-रोष-पावक अति घोरा ❀ होइहि सलभ सकल कुल तोरा ॥ ३ ॥
उतरु न देत दसानन जोधा ❀ तबहिं गीध धावा करि क्रोधा ॥ ४ ॥

"रामजीका क्रोधरूपी-भयानक-आगामा तेरो कुल शलभ (पतङ्ग = पुतली) हुनेछ" । जोद्धा-भयेको-रावणले जव उत्तर दिएनथ्यो, अनि तुरन्तै जटायु क्रोध गरेर त्यसका उपर छुटे ॥ ३ ॥ ४ ॥

धरि कच विरथ कीन्ह महि गिरा ❀ सीतहिं राखि गीध पुनि फिरा ॥ ५ ॥
दसमुख उठि कृत सर संधाना ❀ गीध आइ काटेउ धनु बाना ॥ ६ ॥
चोचन मारि बिदारेसि देही ❀ दंड एक भइ मुरुछा तेही ॥ ७ ॥

त्यसका केशमा समातेर रथवाट खसाले, रावण जमीनमा पछारियो, अनि जटायु सीताजीलाई एकातिर राखेर रावणतर्फ फिरे ॥ ५ ॥ रावण उठ्यो, त्यसले धनुमा बाण पनि जोड्यो, गृध्रराज-जटायुले झंटेर धनु-पनि [चुचाले] काटिदिए ॥ ६ ॥ अनि चुचैचुचाले रावणको शरीर चिराचिरा पारे, त्यसलाई एक-घडी-सम्म मूर्छा भयो ॥ ७ ॥

दोहा-जेहि रावन निज वस किये, मुनिगन सिद्ध सुरेस ।
तेहि रावन सन समर कर, धीर वीर गिद्धेस ॥५३॥

जुन-रावणले मुनिगण, सिद्धगण-र इन्द्रलाई समेत वश गरेको थियो, त्यही-रावण-सँग धीर-वीर-भएर गृध्रराज-जटायु युद्ध गर्नलागे ॥ ५६ ॥

चौ०-तव सक्रोध निसिचर खिसियाना ❀ काढ़ेसि परम कराल कृपाना ॥ १ ॥
काटेसि पंख परा खग धरनी ❀ सुमिरि रामकै अद्भुत करनी ॥ २ ॥

अनि क्रुद्ध भएको रावण झन् क्रुंद्ध भयो, त्यसले अति भयानक-खड्ग [दापवाट] झिक्यो, पखेटा काटी-दियो, रामजीको अद्भुतलीला संझेर जटायु जमीनमा पछारिए ॥१॥२॥

मन महुँ गीध परम सुख माना ❀ रामकाज मम लागेउ प्राना ॥ ४ ॥
सीतहि जान चढ़ाइ बहोरी ❀ चला उताइल त्रास न थोरी ॥ ५ ॥

गृध्रराज-जटायुले "मेरा प्राण रामजीका काममा लागे" भन्ने संझेर मनमा परम आनन्द माने ॥ ३ ॥ रावण सीताजीलाई फेरी रथमा चढाएर छिटोछिटोगरी गयो, त्यसलाई त्रास थोरै ता थिएन ॥ ४ ॥

करति विलाप जात नभ सीता ❀ व्याधविवस जनु मृगी सभीता ॥ ६ ॥

गिरि पर बैठे कपिन्ह निहारी ❀ कहि हरिनामु दीन्ह पटडारी ॥ ७ ॥
एहि विधि सीतहि सो लै गयेऊ ❀ वन असोक महुँ राखत भयेऊ ॥ ८ ॥

सीताजी व्याधाका-वशमा–परेकी-हरिणीजस्तै भयभीत भएर विलाप गर्दै आकाश मार्गले जान लाग्नुभयो ॥ ५ ॥ पहाडमाथि वसेका वानरहरूलाई देखेर उहाँले रामजीको नाम उच्चारण-गर्दै आफ्नो वस्त्र गिराई-दिनुभयो ॥ ६ ॥ यस्तारीतले रावणले सीताजीलाई लग्यो र अशोक (असौ) का वनमा राख्तोभयो ॥ ७ ॥

दो०–हारि परा खल बहुविधि, भय अरु प्रीति देखाइ ।
नव असोकपादप तर, राखेसि जतनु कराइ ॥५४॥
जेहि विधि कपटकुरङ्ग सँग, धाइ चले श्रीराम ।
सो छवि सीता राखि उर, रटति रहति हरिनाम ॥५५॥

त्यी-दुष्ट-रावण अनेकप्रकारसँग डर र प्रीति देखाउँदा हार्‍यो, (केही-सीप लागेन) अनि त्यसले नयाँ अशोकवृक्षका छायामा यत्न गराएर (हिफाजतका साथ) सीताजीलाई राख्यो ॥ ५४ ॥

श्रीरामजी कपटमृग (मायामृग) का साथ-साथ दौडेर जुन-छाँटकाँटले जानुभएको हो, त्यही-छाँटकाँटको शोभालाई मनमा राखेर सीताजी रामनामको रटना गरेर रहन लाग्नुभयो ॥ ५५ ॥

चौ०–रघुपति अनुजहि आवत देखी ❀ बाहिज चिंता कीन्हि 'विसेखी ॥ १ ॥
जनकसुता परिहरेउ अकेली ❀ आयेहु तात! वचन मम पेली ॥ २ ॥

रघुनाथजी भाईलाई आउन लागेको देखेर वाहिरी-चिन्ता ज्यादैनै गर्न लाग्नुभयो । [उहाँले भाईलाई आज्ञा गर्नुभयो] "भाई ! जानकीलाई एकले छाड्यौ ? बाबु ! मेरो-वचन-पनि नाघेर आयौ ? ॥ १ ॥ २ ॥

निसि-चर-निकर फिरहिं वनमाहीं ❀ मम मन सीता आश्रम नाहीं ॥ ३ ॥
अहह! तात ! भल कीन्हेहु नाहीं ❀ सीय विना मम जीवन नाहीं ॥ ४ ॥

राक्षसका दलकादल जङ्गलमा घुमि–रहेका छन्, मेरा मनमा ता सीता आश्रममा छैनन् भन्ने लाग्दछ ॥ ३ ॥ हाय ! हाय ! भाई ! तिमीले बेसकाम गरेनौ, विना-सीता मेरो जिन्दगीनै रहँदैन ॥ ४ ॥

एहि तें कवनि विपति वडि भाई! ❀ छाँड़ेहु सीय काननहिं आई ॥ ५ ॥
गहि पदकमल अनुज कर जोरी ❀ कहेउ नाथ! कछु मोरि न खोरी ॥ ६ ॥

भाई ! जङ्गलमा आएर सीतालाई छाड्यौ, यो-भन्दा-ठुलो-विपत्ति के होला ?" ॥ ५ ॥ भाई-लक्ष्मणजीले रामजीको पाउ समातेर हात जोरीकन "हेनाथ ! मेरो अपराध कत्ति छैन" [भनी सवै-वृत्तान्त विन्तिगर्नुभयो] ॥ ६ ॥

अनुज समेत गए प्रभु तहवाँ ❀ गोदावरितट आस्रम जहवाँ ॥ ७ ॥

आश्रम देखि जानकी हीना ❀ भए बिकल जस प्राकृत दीना ॥ ८॥

प्रभुजी भाई-सहित भैकन जहाँ गोदावरीका-तीरमा आश्रम थियो, उहीं जानुभयो ॥ ७ ॥ आश्रमलाई जानकीरहित देख्नुभयो र प्रभुजी मामूली (प्राकृत) मानिस-जस्तै दुःखी र व्याकुल हुनुभयो ॥ ८ ॥

दोहा—कानन रहेउ तड़ाग इव, चक चकई सिय राम ।
रावन-निसि बिछुरन भयेउ, सुख बीते चहुँ जाम ॥५६॥

दण्डकारण्य तलाऊजस्तो थियो, त्यसमा रामजी-र-सीताजी चखेवा र चखेवी जस्ता भएर रहनुभएको थियो, रावणरूपी-रात्रिका-प्रभावले दुवैको विछोड भयो, चार-प्रहरका सुख समाप्त भए । [जङ्गलमा भई-रहेको मङ्गल अब सकियो] ॥ ५६ ॥

(श्रीरामजीको विलाप)

चौ०-पर·दुख-हरन सो कस दुख ताही ❀ भा बिषाद तिन्हहूँ मन माहीं ॥ १ ॥
हा! गुनखानि! जानकी! सीता! ❀ रूप सील ब्रत नेम पुनीता! ॥ २ ॥

रामजी पर-दुःख-हरण गर्ने (अर्काको दुःख हर्ने) हुनुहुन्थ्यो, उहाँलाई दुःख कसरी हुन शक्तछ, तथापि उहाँका मनमा-पनि विषाद (खेद) भयो ॥ १ ॥ [अनि विलाप गर्न लाग्नुभयो–] "हा ! गुणकी खानि ! हा ! जनकनन्दिनि ! हा ! पवित्ररूपे ! हा ! पवित्रशीले ! हा ! पवित्रव्रते ! हा ! पवित्रनियमे !..." ॥ २ ॥

लछिमन समुझाए बहु भाँती ❀ पूछत चले लता तरु पाँती ॥ ३ ॥
हे खग ! मृग! हे मधुकर श्रेनी! ❀ तुम्ह देखी सीता मृगनैनी ॥ ४ ॥

लक्ष्मणजीले अनेक-प्रकारसँग सँझाउनु भयो, अनि रामजी लता र वृक्षका पङ्क्तिसँग

---

(१) रामजीलाई विषादग्रस्त भएका, ठूलो—भासमा-धसिएर—खिन्नभएको-गजराज (हात्ती) जस्ता देखेर लक्ष्मणजीले उहाँको धैर्यवृद्धि गर्नलाई "प्रभु ! यसरी विषाद नगरी—बक्सियोस्, हजूर महाबुद्धिमान् होइबक्सिन्छ, मेरा साथ यत्न गरिबक्सियोस् । यो पर्वत धेरैकन्दराले शोभायमान छ, सीताजीलाई वनविहार मनपर्दथ्यो, वन देख्ता खेरि उहाँलाई खूब खुशी लाग्दथ्यो । उहाँ घनावनमा पस्नुभएको छ कि ? हामीलाई तर्साउनाका निंती र हजूरको र मेरो अवस्था बुझ्नाका निंती कतै लुकि-रहनु-भएको छ कि ? प्रभू ! दाज्यू ! अब झट्टै उहाँलाई खोजौं, सबैवनमा खोजौं, जहाँ सीताजी हुनुहोला उहाँ पुग्नेछौं, मेरो विन्ती लाग्दछ भने यसै गरौं, शोकतर्फ मनलाई नलाईबक्सियोस्" इत्यादिप्रकारले विन्ती गरेको वृत्तान्त वाल्मीकीयरामायणमा लेखिएको छ ।

पङ्कमासाद्य विपुलं सीदन्तमिव कुञ्जरम् । लक्ष्मणो राममत्यर्थमुवाच हितकाम्यया ॥
मा विषादं महाबुद्धे! कुरु यत्नं मया सह । इमं गिरिवरं वीर! बहुकन्दरशोभितम् ॥
प्रियकाननसंचारा वनोन्मत्ता च मथिली । सा वनं वा प्रविष्टा स्यान्नलिनीं वा सुपुष्पिताम् ॥
सरितं वापि संप्राप्ता मीनवञ्जुलसेविताम् । वित्रासयितुकामा वा लीना स्यात्कानने क्वचित् ॥
जिज्ञासमाना वैदेही त्वां मां च पुरुषर्षभ । तस्या ह्यन्वेषणे श्रीमन् ! क्षिप्रमेव यतावहे ॥
वनं सर्वं विचिनुवो यत्र सा जनकात्मजा । मन्यसे यदि काकुत्स्थ! मास्म शोके मन कृथाः ॥
[३।६१।१३-१८]

सोद्धै हिडनैं लाग्नुभयो । "हेपक्षिन् । हेहरिण ! हेभ्रमरवर्ग ! तिमीहरूले मृगनयनी-सीतालाई देख्यौ कि ? ॥ ३ ॥ ४ ॥

खंजन सुक कपोत मृग मीना ❀ मधुपनिकर कोकिला प्रवीना ॥ ५ ॥
कुन्द कली दाड़िम दामिनी ❀ कमल सरद ससि अहिभामिनी ॥ ६ ॥
वरुनपास मनोजधनु हँसा ❀ गज केहरि निज सुनत प्रसंसा ॥ ७ ॥
श्रीफल कनक कदलि हरषाहीं ❀ नेकु न संक सकुच मनमाहीं ॥ ८ ॥

खञ्जनपक्षी, (बाहुनीचरी) सुगा, परेवा, हरिण, माछा, भ्रमरसमूह, चतुर–कोइली कुन्दपुष्पको कोपिला, दाडिम, विजुलो, कमल, शरत्कालका चन्द्रमा, सर्पिणी, वरुणको पाश, कामदेवको धनु, हँस, हात्ती, सिंह, यिनीहरू र वेलका फल, सुवर्ण कदली (सुनकेरा) का वृक्ष, यिनीहरूसमेत आफ्नो प्रशंसा सुन्दाखेरि मनमा संकोच पनि मान्नेछैनन्, अलिकति शंका पनि मान्नेछैनन् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ (क)

सुनु जानकी ! तोहि बिन आजू ❀ हरषे सकल पाइ जनु राजू ॥ ९ ॥
किमि सहि जात अनख तोहि पाहीं ❀ प्रिया बेगि प्रगटसि कस नाहीं ॥१०॥

---

(२) "हेवृक्षहो ! तिमीहरू पर्वतमा (उच्चदेशमा) रहेका हुनाले सबैकुरा छर्लङ्ग देख्ता हौ, तिमीहरू पर्वतका दुर्गमस्थानका लतामा लागेर आएका वायुले हम्किएका छौ [धन्य तिम्रो भाग्य !] म दशरथको छोरो शोकाग्निले दग्ध–भएको व्याकुलचित्त राम हुँ [वुझ्यौ ?] विम्व (गोलकाँक्री) का फल जस्ता ओठ-भएकी, आँखा राम्रा भएकी, पुष्ट-जंघा भएकी, सर्पजस्तो काञ्ची (कमरपेटी) बाँधेकी, मेरा हृदयमा हर्हमेशा रहेकी सीतालाई कसले लग्यो हँ ? तिमीहरूमध्ये कसैले तिनलाई देखेथ्यौ कि ? कहाँ देख्यौ हँ ?" इत्यादिरूपले सीताविरहले विह्वल-भएका प्रभुजीले वृक्षहरूसँग सोधपूछ गर्नुभएको छ ।

रे वृक्षाः ! पर्वतस्था ! गिरिगहनलता-वायुना वीज्यमाना
रामोऽहं व्याकुलात्मा दशरथतनयः शोकशुक्रेण दग्धः ॥
बिम्बोष्ठी चारुनेत्री सुविपुलजघना बद्धनागेन्द्रकाञ्ची
सा सीतां केन नीता मम हृदयगता केन दृष्टा ? क्व दृष्टा ? ॥ [महानाटक]

(क) खञ्जनपक्षी अघी (तीमी छउनूज्याल) आफ्नो प्रशंसा (सौन्दर्यको तारीफ) सुन्दा तिम्रा-नेत्रलाई संझन्थ्यो र संकोच शंका मान्दथ्यो [सीताजीका नेत्र छँदाछँदै मलाई राम्रो किन भनेको होला ?! सीताजीका नेत्र छदाछँदै मैले आफ्नो प्रशंसा सुने भने मेरो के गति होला ? ? भन्ने विचार गर्दथ्यो] अब तिमी नहुनाले खञ्जनपक्षी निर्धक्क भएर आफ्नो प्रशंसा सुन्नेछ । खञ्जन-सुगा-परेवा-प्रभृति-सबै-उपमान-लाई तिम्रा नेत्र नासिका-कण्ठप्रभृति-उपमेयले जितेका थिए र कसैले तिनका सोन्दर्यको प्रशंसा गर्न लाग्यो भने तिनीहरू संकोच मान्दथे, शंका (डर) मान्दथे [हार्नेले आफ्नो प्रशंसा सुन्दा जित्ने-सकसलाई संझन्छ र संकोच मान्दछ, डराउँछ] अब ती-नेत्र-नासिका-कण्ठप्रभृति-उपमेय वेपत्ता भए, अब ता खञ्जन-सुगा-परेवा-प्रभृतिउपमानले आफ्नो प्रशंसा निर्धक्क भएर सुन्ने भए ।

हेजनकनन्दिनि ! सुन, आज तिमी नहुँदामा यिनीहरूसबै राज्यपाएमा जत्तिकै हर्षित भएका छन् , तिमीवाट यो ईर्ष्या कसरी सहनशकिएको ? [यिनीहरूको यो-रोसलाई तिमी कसरी सहन्छ्यौ ?] हे प्यारि ! तिमो झट्ट किन प्रकट हुन्नौ ? ॥ ९ ॥ १० ॥

दोहा—फनि मनिहीन, मीन जिमि, त्यागत सीतल वारि ।
तिमि व्याकुल भये लषन तहँ, रघुवरदसा निहारि ॥५७॥

मणिले हीन हुँदा सर्प र, ठण्डापानि छाड्दा माछा जसरी व्याकुल हुन्छ, रघुनाथजीको त्यो-विरहदशा देख्ता लक्ष्मणजी त्यसैगरी व्याकुल हुनुभयो ॥ ५७ ॥

उपमेय-सीताजीका-नेत्र-नासिकादि-अङ्ग	सादृश्यप्रयोजक-धर्म	उपमान
नेत्र (आँखा)	चञ्चलता-श्वेतकृष्णता	खञ्जनपक्षी
नासिका (नाक)	सुन्दरता	सुगा (शुकनासिका)
कण्ठ (घाँटी)	सुन्दरता	कपोत (परेवाकोकंट)
नेत्र (आँखा)	स्निग्धता—चञ्चलता-कृष्णता	हरिणनेत्र
नेत्र (आँखा)	स्निग्धता—विशालता	माछाका नेत्र
केश (रउँ)	नील—कृष्ण—स्निग्धता	भ्रमरसमूह
स्वर (अवाज)	मधुरता	कोइलीको बोली
दन्तपङ्क्ति (दाँत)	सुन्दरता	कुंदपुष्पको कोपिला
दन्तपङ्क्ति (दातको लहर)	परस्परदृढलग्नता	दारिमका बीजपुञ्ज
दन्तद्युति (दाँतकोचमक)	सुन्दरता	विजुली
मुखमण्डल (मुहार)	कोमलता सुगन्धता	कमल
मुखमण्डल (मुहार)	तेजस्विता—आह्लादकता	चन्द्रमण्डल
केशपाश (चुल्ठो)	सुन्दरता—स्निग्ध—दीर्घता	कृष्णसर्पिणी
कण्ठरेखा (घाँटीका रेखा)	सुन्दरता	वरुणपाश
भ्रू (आँखिभूँ)	कुटिलता	कामदेवको धनु
गति (हिंडाई)	सुन्दरता—मन्दता	हंसगति
गति (हिंडाई)	गंभीरता—सुन्दरता	गज (हात्ती) को गति
कटी (कम्मर)	कृशता	सिंहकटि
स्तन (कुच)	पुष्टता—कठिनता	विल्वफल
ऊरु (तिघ्रा)	पीतता—पुष्टता—क्रमपीनता	सुवर्णकदलीस्तम्भ

यहाँ सीताजीका परमभक्त भएका तुलसीदासजीले श्रीरामजींद्वारा उपमेय (सीताजीका तत्तत् अवयव) को उल्लेख नगरीकन केवल उपमान (खञ्जनप्रभृति) को उल्लेख गरेर अतिरमणीय-भक्तिसूचक औचित्यसूचक वर्णन गरेको हो । गहीरो विचार गर्नेले यो अनुभव गर्न पाउँछ ।

चौ०-धरि उर धीर बुझावहिं रामहिं ❀ तजहिं न सोक अधिक सुखधामहिं॥१॥
एहिविधिखोजतविलपतस्वामी ❀ मनहुँ महा विरही अति कामी॥२॥

आफूले हृदयमा धैर्य धारण गरेर रामजीलाई बुझाउनु हुन्थ्यो ॥ सुखधाम (आनन्दनिवास) भएका रामजी त्यो-ठूलो-शोकलाई छाड्नुहुन्नथ्यो ॥ यस्तैप्रकारसँग प्रभुजी मानौं अत्यन्त-कामी र महाविरही हुनुहुँदोरहेछ कि ? [भन्ने भान पर्नेगरी] विलाप गर्दै सीतालाई खोज्न लाग्नुभयो ॥ १ ॥ २ ॥

पूरन काम राम सुखरासी ❀ मनुजचरित कर अज अविनासी ॥३॥
सरवर अमित नदी गिरि खोहा ❀ बहु विधि लषन राम तहँ जोहा ॥४॥

अज (जन्मरहित) अविनाशी, सुखसमूहरूप, पूर्णकाम (सत्यसंकल्प) भएका रामजी मनुष्यलीला गर्न लाग्नुभयो ॥ ३ ॥ रामजी र लक्ष्मणजीले वेगिन्ती-सरोवर (ताल) नदी-पर्वत-खोल्सा-अनेकप्रकारले हेर्नुभयो ॥ ४ ॥

सोच हृदय कछु कहि नहिं आवा ❀ टूट धनुष सर आगे पावा ॥ ५ ॥
कहुँ कहुँ सोनित देखिअ कैसे ❀ सावनजल भर डावर जैसे ॥ ६ ॥

---

(१) "प्रभु ! धैर्यधारण गर्नुहोस् । कुन्प्राणीलाई अग्निका-ज्वालाजस्ता-आपत्तिले च्वास्स पोलेको छैन ? महाराज ! यी आपत्तिरूपी-अग्निज्वाला एकछिन पोलेर हटिहाल्छन् नि [धैर्य गर्नुहोस्] प्रभु ! संसारको स्वभाव यही हो । नहुषका-छोरा-ययातिमहाराज इन्द्रसमान हुनुभएको थियो, उहाँलाई-पनि दुःखले छोयो [अकस्मात् स्वर्गवाट च्युत हुनुभयो] । हाम्रा-गुरु-पुरोहित-महात्मा-वसिष्टमहर्षिका सय (१००) पुत्र पैदा भएका थिए, ती-सवै एकैदिन (विश्वामित्रद्वारा) मारिए [कत्रो चोट पर्‍यो ?] । महाराज ! सवैले-मानिएकी-सवैकी-माता-यी-पृथ्वी पनि कैलेकाहीं दुःखले थर्थर काँप्छिन् [सर्वंसहा भनेर प्रख्यात भएकी पृथ्वीलाई पनि सहननशकिने दुःख वरावर पर्दैछन्] । जगत्का नेत्र-भएका,जगत्का आधार-भएका वलवान-तेजस्वी सूर्य-चन्द्र-पनि ग्रहण लागेर वरावर दुःखित हुन्छन् [अरूको के कुरा ?] सीताजी सर्वथा हराए पनि [हराउनुता के] मरेकीभये पनि, अरू—पामरले शोक गरेझैं हजूरले यस्तो शोक गर्नु मुनासिव छैन । दाज्यू ! हजूरजस्ता सर्वदर्शी उत्साही महापुरुषले शोक गर्दैनन् । ठूलाठूला कष्ट परेमा—पनि तिनीहरू अनिर्विण्ण (दिकदार नभएका) देखिन्छन् । मैले विन्तीगरेका यी—सवैकुरा हजूरैले मलाई उपदेश गर्नुभएको थियो । खास वृहस्पतिनै भए—पनि हजूरलाई उपदेश गर्न को शक्तछ ?" भनी लक्ष्मणजीले रामजीलाई बुझाउनु-भएको छ ।

आश्वसिहि नरश्रेष्ठ ! प्राणिनः कस्य नापदः । संस्पृश्यन्त्यग्निवद्राजन् ! क्षणेन व्यपयान्ति च ।
लोकस्वभाव एवैष ययातिर्नहुषात्मजः । गतः शक्रेण सालोक्यमनयस्तं समस्पृशत् ॥
महर्षियोवसिष्ट स्तु यः पितुर्नः पुरोहितः । अह्ना पुत्रशतं जज्ञे तथैवाऽस्य पुनर्हतम् ॥
या चेयं जगतो माता सर्वलोकनमस्कृता । अस्याश्च चलनं भूमेर्दृश्यते कोशलेश्वर ! ॥
यौ धर्मौ जगतो नेत्रे यत्रसर्वं प्रतिष्ठितम् । आदित्यचन्द्रौ ग्रहणमभ्युपेतो महाबलौ ॥
मृतायामपि वैदेह्यां नष्टायामपि राघव ! । शोचितुं नार्हसे वीर ! यथान्यः प्राकृतस्तथा ॥
त्वद्विधा नहि शोचन्ति सततं सर्वदर्शनाः । सुमहत्स्वपि कृच्छ्रेषु रामाऽनिर्विण्णदर्शनाः ॥

(वाल्मीकीय० ३।६६।६-७ ।)

उहाँका हृदयमा अपसोस थियो, केही-बोल्न नशकिने अवस्था थियो। उहाँले अगाडितिर भाँच्चिएको धनु-र-बाण फेला-पार्नुभयो ॥ ५ ॥ कतैकतै रगत कस्तो देखिन्थ्यो भने ? साउनमहिनाको गदला-पानि-जस्तो (साउनका भेल्को वाक्लो-धमीलो-पानी-जस्तो) [देखिन्थ्यो] ॥ ६ ॥

(जटायुको मोक्ष)

कहत राम लछिमनहिं बुझाई ❀ काहू कीन्ह जुद्ध एहि ठाई ॥ ७ ॥
आगे परा गीधपति देखा ❀ सुमिरत रामचरन की रेखा ॥ ८ ॥

रामजीले लक्ष्मणलाई बुझाएर—"योठाउँमा कसैले युद्ध गरेछ" भन्नुभयो। अघिल्तिर रामजीका चरणका रेखा (वज्र अंकुश-ध्वज-कमल इत्यादि चिह्न) संझी-रहनलागेका, जमीनमा पसारिएका-गृध्रराज (जटायु) देखिए ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा—करसरोज सिर परसेउ, कृपासिंधु रघुवीर ।
निरखि राम छवि धाम मुख, विगत भई सब पीर ॥५७॥

दयासागर-रघुवीरले तिनका शिरमा आफ्ना-करकमल (हात) ले स्पर्श गर्नुभयो। शोभाको भवन-भएको (शोभापूर्ण) रामजीको मुहार देखे र तिनका सबैपीडा हटेर गए ॥५८॥

चौ०—तब कह गीध वचन धरि धीरा ❀ सुनहु राम ! भञ्जन ! भवभीरा ॥१॥
नाथ ! दसानन यह गति कीन्ही ❀ तेहि खल जनकसुता हरि लीन्ही ॥२॥

अनि धैर्यधारण गरेर गृध्रराज-जटायुले यो-वचन विन्तीगरे—"हेसंसारभयभञ्जन ! हेराम ! सुनिबक्सियोस्, हेनाथ ! रावणले यो गति पाऱ्यो। त्यसैदुष्टले जनकनन्दिनीलाई हरेर लग्यो ॥ १ ॥ २ ॥

लै दच्छिन दिसि गयेउ गोसाईं ! ❀ विलपति अति कुररी की नाईं ॥ ३ ॥
दरस लागि प्रभु राखेउँ प्राना ❀ चलन चहत अब कृपानिधाना ! ॥ ४ ॥

हेप्रभु ! कुररी (न्याउलीचरी) झैं विलाप गर्न लागेकी सीतालाई लिएर दक्षिण दिशा पट्टि गयो। हेकरुणानिधान ! प्रभु ! हजूरको दर्शन गर्नाका निमित्त प्राणलाई रोकी राखेको थिए, अब ती-प्राण जान लागे ॥ ३ ॥ ४ ॥

राम कहा तनु राखहु ताता ! ❀ मुख मुसुकाइ कही तेहि बाता ॥ ५ ॥
जाकर नाम मरत मुख आवा ❀ अधमहुँ मुकुत होइ श्रुति गावा ॥ ६ ॥

रामजीले "हेपिता ! शरीर राख्नु होस् (प्राण न छाड्नुहोस्) " भन्नुभयो, तीजटायुले मुख मुसुक्क पारेर (धीमा हाँसेर) वचन बोले—"जस्को नाम मर्ने-वेलामा आउँदा अधमहरू-पनि मुक्त हुन्छन् भनी वेदले वताएको छ ॥ ५ ॥ ६ ॥

सो मम लोचन गोचर आगे ❀ राखौं देह नाथ ! केहि खागे ॥ ७ ॥
जल भरि नयन कहहिं रघुराई ❀ तात ! कर्म निज तें गति पाई ॥ ८ ॥

उनै-प्रभु मेरा अगाडी नेत्र-गोचर भइवक्सिएको छ, अव के खाँचाले शरीर राखौं ?" ॥ ७ ॥ रघुनाथजीले गद्दभरी आँसु गराएर "हेपिता ! आफ्ना सत्कर्मले त्यही-सद्गति पाउनु भयो ॥ ८ ॥

परहित वस जिनके मनमाहीं ❀ तिन्ह कहुँ जग दुर्लभ कछु नाहीं ॥ ९ ॥
तनु तजि तात ! जाहु मम धामा ❀ देउँ काह तुम्ह पूरनकामा ॥१०॥

जसका मनमा (परहित परहिताभिलाषा) रहन्छ, तिनलाई जगत्मा दुर्लभ केही छैन ॥ ९ ॥ हेतात ! शरीर छाडेर मेरो धाम (वैकुण्ठ) जानुहोस् । तपाईंलाई के दिऊँ ? तपाई पूर्णकाम (सिद्धमनोरथ) हुनुहुन्छ ॥ १० ॥

दोहा-सीताहरन तात ! जनि, कहेउ पिता सन जाइ ।
जौं मैं राम त कुल सहित, कहिहि दसानन आइ ॥५९॥

हेतात ! मेरापिताजी (दशरथमहाराज) संग जाँदा [वहाँसंग भेट भएमा] सीता हरणको वृतांत वहाँलाई नभन्नुहोला । यदि म राम रहेंछु भने कुलकुटुम्वसहित भईकन रावण आफैं आएर (गएर) उहाँलाई [त्योवृतांत] भन्नेछ ॥ ५९ ॥

चौ०-गीध देह तजि धरि हरिरूपा ❀ भूषन वहु पट पीत अनूपा ॥ १ ॥
स्याम गात विसाल भुज चारी ❀ अस्तुति करत नयन भरि वारी ॥ २ ॥

जटायुले गृध्रशरीर छाडे, विष्णुभगवान्को चतुर्बाहु-स्वरूप धारण गरे, त्यो विशाल चार-भुजा-भएको, श्यामशरीर-भएको अतुल (अद्वितीय सुन्दर) पीताम्वर-धारण-गरेको धेरै-गहनाले शोभित भएको विष्णुसमानको रूपले नजरभरी जलपूर्ण भएर स्तुति गर्न लागे ॥ १ ॥ २ ॥

छन्द-जय राम रूप अनूप निर्गुन सगुन गुनप्रेरक सही ।
दस-सीस-वाहु-प्रचण्ड-खंडन चण्डसर मण्डन मही ॥
पाथोद-गात सरोजमुख राजीव-आयत-लोचनं ।
नित नौमि राम कृपाल वाहुविसाल भव-भय-मोचनं ॥११॥

हेअतुलरूप ! हेराम ! हजूरको जय होस्, हजूर निर्गुण पनि सगुण पनि गुणप्रेरक-पनि होइ-वक्सिन्छ । रावणका प्रचण्ड भुजदण्डको खण्डन गर्ने, प्रचण्ड वाण धारण गर्ने, पृथ्वीमण्डललाई सुशोभित पार्ने, मेघसमान-श्याम-शरीर-भएका, कमलजस्तो-वदन-भएका, कमलकादलजस्ता-विशाल नेत्र-भएका, विशालभुजा-भएका, संसारको भयहरण-गर्ने ! हे-दयालू ! राम ! म हजूरलाई नित्य नमस्कार गर्दछु ॥ ११ ॥

वलमप्रमेयमनादिमजमव्यक्तमेकमगोचरं ।
गोविन्द गोपद द्वंदहर विग्यानघन धरनीधरं ॥

जे राममंत्र जपंत संत अनंत जन-मन-रंजनं।
नित नौमि राम अकाम प्रिय कामादि-खल-दल-गंजनं ॥१२॥

हजूर अप्रमेयवल (अपरिमितसामर्थ्य) होइवक्सिन्छ, अनादि-अज-अव्यक्त-एक-(सुख-दु:ख प्रभृति द्वन्द्ववाधा हर्ने) विज्ञानघन (अखण्डज्ञानरूप) वराहादिरूहले-पृथ्वी अगोचर-गोविन्द (उपनिषत्का द्वारा जानिने)-गोपद (इन्द्रियवर्गका अधिष्ठाता) द्वन्द्वहर धारण-गर्ने होइवक्सिन्छ। राममन्त्रको जप गर्ने जो अनन्त (नाशवर्जित अर्थात् मुक्त भएका) सन्तहरू छन् तिनका मनलाई हजूर आनन्दित गर्नुहुन्छ, काम क्रोधादि-दुष्टवृत्तिका-समुदाय को नाश गर्ने, निष्काम-भएका भक्तलाई प्यारो मान्ने हजूरलाई नित्य नमस्कार गर्दछु ॥१२॥

जेहि श्रुति निरञ्जन ब्रह्म व्यापक विरज अज कहि गावहीं।
करि ध्यान ग्यान विराग जोग अनेक मुनि जेहि पावहीं॥
सो प्रगट करुनाकन्द सोभावृन्द अग जग मोहई।
मम हृदय-पंकज-भृङ्ग अङ्ग अनङ्ग बहु छवि सोहई ॥१३॥

जसलाई बेदहरू निरञ्जन (मायाविकारवर्जित) व्यापक-निष्क्रिय-अजर (जन्मरहित) ब्रह्म (परमात्मा) भनेर गाउँदछन्, अनेकमुनिहरू ध्यान-ज्ञान-वैराग्य-योग इत्यादि साधना गरेर जसलाई पाउँदछन्, अहा ! उही-करुणापुञ्ज, स्वरूपका शोभासमूहले-चरावर जगत्लाई-मोहित-पार्ने, प्रभु मेरा हृदयरूपी-कमलमा भ्रमरस्वरूप हुनुभयो, (मैले उही-हजूरलाई हृदयमा झलमल्ल देखी रहेको छु) हजूरका अङ्ग अङ्गमा अनेक-अनङ्ग (कामदेव) को शोभा सुशोभित भइ-रहेछ ॥१३॥

जो अगम निगम सुभावनिर्मल असम सम सीतल सदा।
पश्यंति ये जोगी जतनु करि करत मन गो-बस जदा॥
सो राम रमानिवास सन्तत दासवस त्रि-भुवन-धनी।
मम उर वसौ सो समन संसृति जासु कीरति पावनी ॥१४॥

जो अगम-पनि सुगम-पनि होइवक्सिन्छ, जो स्वभावैले निर्मल (निर्लेप) रहेर सम-पनि विषम-पनि भएर शीतल होइवक्सिन्छ, जव योगीहरू यत्न गरेर मनलाई र इन्द्रिलाई-वश गर्दछन् अनि जसलाई देखतछन्, उनै लक्ष्मीनिवास-रामजी त्रिभुवनका-धनी (स्वामी) भएर-पनि सेवकहरूका वशमा सदासर्वदा रही वक्सिन्छ, जसको पवित्र-कीर्ति संसारशान्ति दायिनी छ, उनै-प्रभु-रामजी मेरा हृदयमा वसुन् ॥ १४ ॥

दोहा-अविरल भगति माँगि वर, गीध गयेउ हरिधाम।
तेहि कै क्रिया जथोचित, निज कर कीन्ही राम ॥६०॥

अखण्डभक्तिको वर मागेर जटायु वैकुण्ठ गए। रामजीले तिनको यथोचित-क्रिया कर्म आफ्ना हातले गर्नुभयो ॥ ६० ॥ (क)

चौ०–कोमलचित अति दीनदयाला ❀ कारन विनु रघुनाथ कृपाला ॥ १ ॥
गीधअधम खग आमिषभोगी ❀ गति दीन्ही जो जाँचत जोगी ॥ २ ॥

रामजी अत्यन्त-दीनदयाल-र-कोमल-चित्त हुनुहुन्छ, रघुनाथजी विनाकारण कृपा गर्नुहुन्छ। योगीहरू जुनगति माग्दछन्, त्यहीगति मांसाहारी-अधमपक्षी-गिद्धलाई दिनु भयो ॥ १ ॥ २ ॥

सुनहु उमा ! ते लोग अभागी ❀ हरि तजि होहिं विषय-अनुरागी ॥ ३ ॥
पुनि सीतहि खोजत दोउ भाई ❀ चले विलोकत वन बहुताई ॥ ४ ॥

हेपार्वति ! सुन, जो व्यक्ति हरिलाई छाडेर विषयानुरागी हुन्छन्, ती अभागी हुन्। अनि दुवैभाई सीताजीलाई खोज्दैखोज्दै वनको घनता (वाक्लोपना) हेर्दैहेर्द हिड्नुभयो ॥३॥४॥

(कबन्धमोचन)

संकुल लता विटप घन कानन ❀ बहु खग मृग तहँ गज पंचानन ॥ ५ ॥
आवत पन्थ कबन्ध निपाता ❀ तेहि सब कही श्राप कै बाता ॥ ६ ॥

त्यो घना-जङ्गलमा लताहरूले वेष्टितभयेका वृक्ष जताततै थिए, त्यहाँ पक्षी-मृग-हात्ती-सिंहहरूपनि धेरै थिए। जाँदाजाँदा वाटामा वहाँले कबन्धलाई मार्नुभयो। त्यसले आफूले-पाएका-शापका सवै-कुरा वतायो ॥ ५ ॥ ६ ॥ (ख)

दुर्वासा मोहि दीन्ही श्रापा ❀ प्रभुपद देखि मिटा सो पापा ॥ ७ ॥
सुनु गन्धर्व ! कहौं मैं तोही ❀ मोहिं न सुहाई ब्रह्म-कुल द्रोही ॥ ८ ॥

(क) "रामजीले लक्ष्मणद्वारा चिता तयार गराएर जटायुको दाह गर्नुभयो, अनि स्नान गरेर, अञ्जलि दिनुभयो। पछिवाट मृग र माछाका मासुका टुक्राटुक्रा पारेर चौरमा त्यसैले पिंड दिनुभयो, मत्स्य मांस पक्षीहरूलाई पनि खुवाउनु भयो, अनि—"हेबलवन् ! गृध्रराज ! मैले संस्कार गरिएका तिमी मेरा आज्ञानुसार उत्तम लोकमा जाउ लौ" भनेर जटायुलाई वैकुण्ठ पठाउनुभयो"। भनी आदिकवि वाल्मीकिले भन्नु भएको छ [३। ६। २७–३६]

(ख) कबन्धले––"अघि म ब्रह्माजीका वरदानले अवध्य भएको गन्धर्व थिएँ, ऋषिलाई देख्ता यौवन-र-रूपले-मत्तभएको म हाँसें, ऋषिले राक्षस भएस् भनि सराप दिए, प्रार्थना गर्दा ऋषिले रामजीवाट हात काटिए पछि राक्षसयोनिवाट मुक्त होलास् भनी अनुग्रह गरे। म राक्षस भएँ, एक-फेर मैले इन्द्रका ऊपर आक्रमण (हमला) गरें, इन्द्रले वज्रप्रहार गरे, ब्रह्माजीका-वरदानका प्रभावले म मरिन, तर मेरो टाउको र दुइखुट्टा पेटपट्टि घुसारिए, मांसपिण्डजस्तो भएर २ हातमात्र वाकी रहेर-पनि वाँचि-रहेको मलाई देख्ता देवताहरूलाई दया लाग्यो र तिनीहरूले प्रार्थना गर्दा इन्द्रले "लौ ! तेरो मुख पेटमा प्रकट होला, तेरा २ हात चार कोस-लामा हुनेछन्, हलन-चल भएपनि हातले फेला पारेका जीवजन्तु खाएर वाँचेस्" भनेर छाडि दिएका थिए, म तदनुसार भएर तदनुसार गर्दथें, आज हजुरको दर्शन पाउँदा त्यो-पापवाट मुक्त भएँ भनी कबन्धले विन्ती गरेको कुरा अध्यात्मरामायणमा विस्तार गरिएको छ। [२।९]

दुर्वासा-ऋषिले मलाई शाप दिएको थियो, प्रभुका चरणको दर्शन पाउँदा त्यो पाप मेटियो, [भनी विन्ती गर्‍यो, अनि रामजीले आज्ञा गर्नुभयो] "हेगन्धर्व ! म तिमीलाई भन् छु, सुन, मलाई ब्राह्मणवर्गको द्रोहगर्नें व्यक्ति मन्पर्दैंन ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा—मन क्रम वचन कपट तजि, जो गुरं-भू-सुर-सेव ।
मोहि समेत विरंचि सिव, वश ता के सब देव ॥६१॥

जो-व्यक्ति कपट छाडेर मनमा-कर्मणा-वाचा देवता-र-ब्राह्मणको सेवा गर्दछ, म-सहित-ब्रह्माजी र शिवजी त्यसका वशमा रहन्छन् ॥ ६१ ॥

चौ०—श्रापत ताड़त परुष कहन्ता ❀ विप्र पूज्य अस गावहिं सन्ता ॥ १ ॥
पूजिअ विप्र सील गुन हीना ❀ सूद्र न गुन गन ग्यान प्रवीना ॥ २ ॥

गालि-गर्न, सराप्न लागेको, कुट्न लागेको, कठोर-वचन.बोल्न लागेको भए-पनि ब्राह्मण पूजनीयै छ भनी साधु-सन्तहरू भन्दछन् ॥ १ ॥ शील-र-गुणले रहित भए-पनि ब्राह्मणको सत्कार गर्नुपर्दछ, गुण-गणले र ज्ञानले पूर्ण भए-पनि शूद्र पूजनीय छैन" ॥ २ ॥

कहि निज धर्म ताहि समुझावा ❀ निज पद प्रीति देखि मनभावा ॥ ३ ॥
रघुपति चरन कमल सिरु नाई ❀ गयेउ गगन आपनि गति पाई ॥ ४ ॥

अनि रामजीले स्वधर्मको उपदेश गरेर त्यसलाई बुझाउनुभयो । आफ्नाचरणमा त्यसको प्रीति देखेर प्रभुजीलाई त्यो प्रिय लाग्यो ॥ ३ ॥ त्यो आफ्नु गन्धर्वगति (रूप) पाएर प्रभुजीका पाउमा शिर झुकाईकन आकाशमार्गले गयो ॥ ४ ॥

(शबरीसंवाद)

ताहि देइ गति रामु उदारा ❀ सबरी के आश्रम पगु धारा ॥ ५ ॥
सबरी देखि रामु गृह आए ❀ मुनि के वचन समुझि जिय भाए ॥ ६ ॥

उदार-रामजीले त्यसलाई सद्गति दिएर शबरीका आश्रममा पाउ राख्नुभयो । रामजी आफ्नो आश्रममा पाल्नुभएको देखेर शबरीले आफ्ना गुरु (मतङ्गमुनि) का वचन संझिन् । (सच्चा-हुनाले तीवचन शबरी लाई) प्रिय लागे ॥ ५ ॥ ६ ॥

सरसिज लोचन बाहुविशाला ❀ जटामुकुट सिर उर वनमाला ॥ ७ ॥
स्याम गौर सुन्दर दोउ भाई ❀ सबरी परी चरन लपटाई ॥ ८ ॥

(क) 'कवन्धले दिव्यगन्धर्वरूप पाएपछि रामजीको स्तुति गर्‍यो " जटामुकुटले सुशोभित भएको, धनुर्वाणधारण गर्नें, वृक्षका वोक्राको वस्त्र लाउने, लक्ष्मणसहित भएर सीताजीलाई खोज्न लागेको यौवनपूर्ण भएको सुन्दर यो हजूरको रूप मेरा हृदयमा सदा रहोस् " यस्तो प्रार्थना गरेर "यतावाट सरासर अगाडि पाल्नुहोस्, त्यतातिर नगीचैमा शबरीको आश्रम छ, ती हजूरकी भक्ता छन्, तिनीसंग भेट भए-पछि सबैकुरा जाहेर हुनेछ" भनेर त्यो विमान चढीकन स्वर्गतर्फ गयो", भनी अध्यात्मरामायणमा बिस्तार गरिएको छ [३।१०]

कमलजस्ता-सुन्दर-नेत्र भएका, विशालबाहु-भएका, शिरमा जटामुकुट-भएका, वक्षस्थल (छाती) मा वनमालाले सुशोभित भएका श्याम र गौर-शरीर-भएका दुई-भाईलाई देखेर शवरी उहाँका पाउ परेर लुट्पुट्ट गर्न लागिन् ॥ ७ ॥ ८ ॥

प्रेममगन मुख वचनु न आवा ❀ पुनि पुनि पदसरोज सिरुनावा ॥ ९ ॥
सादर जल लै चरन पखारे ❀ पुनि सुन्दर आसन बैठारे ॥ १० ॥

ती प्रेममा डुविन्, मुखवाट वाक्य निस्केन, वारंवार पाउमा शिर राख्न लागिन् ॥९॥ आदरका-साथ पानी ल्याएर पाउ पखालिन् , अनि सुन्दर-आसनमा राज गराइन्॥ १० ॥

दोहा–कंद मूल फल सुरस अति, दिये राम कहुँ आनि ।
प्रेमसहित प्रभु खाये, वारंवार बखानि ॥६२॥

शवरीले रामजीलाई अतिरसिला (स्वादिष्ठ) कन्द-मूल-फल-फूल ल्याएर टक्र्याइन् प्रभुजीले वारंवार तिनको वयान गर्दै प्रेमका साथ जिउनार भयो ॥ ६२ ॥

चौ०–पानि जोरि आगे भइ ठाढ़ी ❀ प्रभुहिं विलोकि प्रीति अतिबाढ़ी॥ १ ॥
केहि बिधि अस्तुतिकरौं तुह्मारी ❀ अधम जातिमैं जड़मति भारी ॥ २ ॥

फेरि ती हात जोरेर प्रभुजीका अगाडि खडी भइन्, प्रभुजीलाई देख्ता तिनको प्रेम अत्यन्त वढेर आयो, [तिनले विन्ती गरिन्] "हेनाथ ! हजूरको स्तुति कुन-प्रकारले गरौं ?, म अधम-जातिकी हुँ, अत्यन्त जडबुद्धि छु ॥ १ ॥ २ ॥

अधम तें अधम अधम अति नारी ❀ तिन्ह महँ मैं मतिमन्द अघारी ॥ ३ ॥
कह रघुपति सुनु भामिनि बाता ❀ मानौं एक भगति कर नाता ॥ ४ ॥

स्त्रीजाति अधमाधम-भन्दा पनि अत्यन्त अधम हो, हेपापनाशन ! प्रभो ! तिनमा-पनि म मन्दवुद्धि छु" ॥ ३ ॥ रामजीले आज्ञा गर्नुभयो, "हेभामिनि ! मेरा कुरा सुन, म ता फगत-एउटा भक्तिको नाता मान्दछु [नातादार भए-पनि भक्ति छैन भने त्यसलाई पराई संझन्छु, भक्ति छ भने पराईलाई-पनि नातादार संझन्छु] ॥ ४ ॥

जाति पाँति कुल धर्म बड़ाई ❀ धन बल परिजन गुन चतुराई ॥ ५ ॥
भगतिहीन नर सोहै कैसा ❀ विनु जल वारिद देखिअ जैसा ॥ ६ ॥

विना-पानीका वादल जस्ता शोभायमान देखिन्छन्, भक्तिहीन-भएका मानिसका जातभात, कुल, धर्म, प्रतिष्ठा, धन, बल, परिवार, गुण, चातुर्य त्यस्तै शोभायमान हुन्छन् [जल नभयेको वादल निष्फल छ, भक्तिरहित भएका व्यक्तिका जाति, कुल–धर्म–प्रतिष्ठा–धन प्रभृति सवै-निष्फल छन्,] ॥ ५ ॥ ६ ॥

नवधा भगति कहौं तोहि पाहीं ❀ सावधान सुनु, धरु मन माहीं ॥ ७ ॥
प्रथम भगति संतन्ह कर संगा ❀ दूसरि रति मम कथा-प्रसंगा ॥ ८ ॥

हेभक्तिमति ! तिमीलाई नउ (९) प्रकारको भक्ति बताउँछु, सावधान भएर सुन र

मनमा स्थिर राख ॥ ७ ॥ पहिला-भक्ति सत्सङ्ग-गर्नुनै हो। दोस्रो भक्ति मेरा कथाको प्रसङ्गमा प्रेम गर्नु हो ॥ ८ ॥

दोहा–गुरु-पद-पंकज–सेवा, तीसरि भगति अमान।
चौथि भगति मम गुनगन, करै कपट तजि गान ॥६३॥

तेस्री भक्ति अभिमानरहित भएर गुरुका चरणकमलको सेवा-गर्नु हो। चौथी-भक्ति कपटको त्याग गरेर मेरा गुणगणको गान गर्नु (गुणकीर्तन) हो ॥ ६३ ॥

चौ०–मंत्र जाप मम दृढ़ विस्वासा ❀ पंचम भजनु सो वेद प्रकासा ॥ १ ॥
छठ दम सील विरति बहु कर्मा ❀ निरत निरन्तर सज्जन धर्मा ॥ २ ॥

पाँचौं भक्ति मेरा उपर दृढ़-विश्वास राखेर मेरा मन्त्रको जप-गर्नु, मेरो भजन-गर्नु हो, यो-कुरा वेदमा-पनि प्रकाशित छ ॥ १ ॥ छैटौं भक्ति इन्द्रियलाई वश पार्नु (दम) शील-असल पार्नु, धेरै-सांसारिक कामबाट-हट्नु, सद्धर्म (सदाचरण) गर्नु हो ॥ २ ॥

सातवँ सम मोहि मय जग देखा ❀ मो तें संत अधिक करि लेखा ॥ ३ ॥
आठवँ जथालाभ संतोषा ❀ सपनेहु नहिं देखै परदोषा ॥ ४ ॥

सातौं भक्ति संसारलाई मन्मय (ईश्वरमय) देख्नु, मभन्दा मेरा भक्तलाई अधिक मान्नु हो। आठौं भक्ति यथालाभसंतुष्ट हुनु (आफ्ना कर्मानुसारका भोगमा राजी रहनु) र अर्काका दोष-तर्फ दृष्टि नदिनु हो ॥ ३ ॥ ४ ॥

नवम सरल सब सन छलहीना ❀ मम भरोस हिय हरष न दीना ॥ ५ ॥
नव महुँ एकउ जिन्ह कें होई ❀ नारि पुरुष सचराचर कोई ॥ ६ ॥
सोइ अतिसय प्रिय भामिनि! मोरे ❀ सकल प्रकार भगति दृढ़ तोरे ॥ ७ ॥

नवम भक्ति सबै-सँग कपटरहित भएर सरलभावले रहनु, मेरै-भरोसामा रहनु, हृदयमा हर्ष र विषाद नमान्नु हो ॥ चराचरजगत्मा स्त्री-पुरुष जो-सुकै-भए-पनि जसको यी नौ (९) भक्तिमध्यमा एउटै भक्ति पनि छ, त्यो प्राणी मेरो अत्यन्त प्यारो हुन्छ, हेभामिनि! तिम्रो ता नौप्रकारको भक्ति जम्मै छ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ (क)

जोगि-बृंद-दुर्लभ-गति जोई ❀ तो कहुँ आजु सुलभ भइ सोई ॥ ८ ॥
मम दरसनफल परम अनूपा ❀ जीव पाव निज सहज सरूपा ॥ ९ ॥

योगीहरूलाई जुन्-गति दुर्लभ छ, त्यही गति तिमिलाई आज सुलभ भएको छ, हेभामिनि! मेरा-दर्शनको फल परम-अद्भुत छ, [त्यसले] जीव आफ्नो-स्वाभाविक-स्वरूप (ब्रह्मभाव) पाउँछ ॥ ८ ॥ ९ ॥

(क) यस्ताप्रकारले नवविधा (नौ तरह की) भक्ति पाए-पछि पाउनुपर्नेकुरा सबै पाइए भनी सम्झनु-पर्दछ, पाइनेकुरा केही बाँकी रहेन। अमृतपान गरे-पछि पिउनेकुरा केही बाँकी रहँदैन।

भक्तिं लब्धवतः साधोः किमन्यदवशिष्यते।
पीत्वा पीयूषममृतं पातव्यं नावशिष्यते ॥ [श्रीमद्भागवत]

दोहा—सब प्रकार तव भाग बड़, मम चरनन्हि अनुराग।
तव महिमा जेहि उर वसिहि, तासु परम जग भाग ॥६४॥

मेरा चरणमा तिम्रो प्रेम छ, [त्यसैले] तिम्रो भाग्य सवतरहले ठूलो छ, तिम्रो-महिमा जसका हृदयमा रहला [जसले उच्चकोटिकी भक्तिमती तिम्रो करामात मनले संझी-रहला] संसारमा त्यसको भाग्य-पनि ठूलो हो" ॥ ६४ ॥

चौ०—वचन सुनत सबरी हरषाई ❀ पुनि वोले प्रभु गिरा सुहाई ॥१॥
जनकसुताकैसुधिकहु भामिनि! ❀ जानहि कछुजौ करि-वर-गामिनि!॥२॥

रामजीका यस्ता वचन सुनेर शवरी हर्षित भइन्, प्रभुजीले फेरि मनोहर-वचन वोल्नुभयो "हेभामिनि ! हेगजेन्द्रगामिनि ! (भक्तिले मस्त भएर हात्तीको हिंडाईले हिंड्ने !) यदि केही जान्दछ्यौ भने जनकनन्दिनीको खवर वताऊ ॥ १ ॥ २ ॥

पंपासरहि जाहु रघुराई! ❀ मुनिवर विपुल रहे जहँ छाई ॥ ३ ॥
रिषिमतंग महिमा गुन भारी ❀ जीव चराचर रहत सुखारी ॥ ४ ॥

[शवरीले विन्ती गरिन्] "हेरघुनाथ ! पम्पा-सरोवरमा पाल्नुहोस् , त्यहाँ धेरै मुनीश्वरहरू रहन्छन्, मतङ्गऋषिको महिमा र प्रभाव ठूलो छ, त्यसैले त्यहाँ चराचरजीव सुखी रहन्छन्, ॥ ३ ॥ ४ ॥

वैर न कर काहू सन कोऊ ❀ जा सनु वैर प्रीति कर सोऊ ॥ ५ ॥
सिखर सुहावन, कानन फूले ❀ खग मृग जीव जंतु अनुकूले ॥ ६ ॥

त्यहाँ कोही-पनि कसैसँग-पनि वैरभाव गर्दैन, जो-सँग स्वाभाविक वैरभाव छ, त्यो-सँग-पनि प्रीति गर्दछ। त्यहाँ पर्वत सुन्दर छन्, जङ्गल फूलेको छ, पक्षीमृगप्रभृति जीव-जन्तु सव अनुकूल (आनन्ददायक) छन् ॥ ५ ॥ ६ ॥

करहु सफल श्रम सब कर जाई ❀ तहँ होइहि सुग्रीवमिताई ॥ ७ ॥
सो सब कहिहि देव ! रघुवीरा ! ❀ जानतहू पूँछहु मति धीरा ! ॥ ८ ॥
बार बार प्रभुपद सिरु नाई ❀ प्रेम सहित सब कथा सुनाई ॥ ९ ॥

प्रभु ! त्यहाँ गएर सवैको परिश्रम सफल गर्नुहोस्, त्यतैतिर सुग्रीवसँग मितेरी हुनेछ। हेदेव ! हेरघुवीर ! उनैले सव वृत्तान्त वताउनेछन्, हेधीरबुद्धि–धुरन्धर ! जानी–जानीकन सोध्नुभएको हो"। [यति भनेर शवरीले] प्रभुका चरणमा वारंवार प्रणाम गरिन्, प्रेमका साथ सवै[1]कथा सुनाइन् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

---

(१) "प्रभु ! सीताजीलाई रावणले हरेर लगेको हो, सीताजी ऐले लङ्कामा हुनुहुन्छ। पम्पानाम–भएको सरोवर यहाँवाट नगीचैछ, त्यसका नगीचमा ऋष्यमूक पर्वत छ, त्यहाँ सुग्रीवनाम–भएका वानरराज रहन्छन्, तिनीसित मित्रता गरीवक्सियोस, तिनले हजूरको कार्यसिद्धि गरि-दिनेछन्, २ घडी पर्खि-वक्सियोस्, हेराम ! हजूरका अगाडि यो शरीर दग्ध पारेर हजूरको धाम जान्छु" इत्यादि कथा शवरीले सुनाएकी छन्।

छन्द–कहि कथा सकल विलोकि हरिमुख हृदय पदपंकज धरे।
तजि जोगपावक देह हरिपद लीन भइ जहँ नहिं फिरे॥
नर! विविध कर्म अधर्म बहु मत सोकप्रद सब त्यागहू।
विस्वास करि कह दास तुलसी रामपद अनुरागहू॥१५॥

सकल-कथा बतायेर प्रभुको मुखमण्डल खूब हेरिन्, अनि त्योमुखमण्डललाई हृदयमा राखिन्, अनि योगाग्निले (आग्नेय-धारणा गरेर शरीरैमा उत्पन्न गराइएका अग्निले) देह जलाइन्, जहाँ-पुगे-पछि फेरी फर्कनुपर्दैन, त्यही-हरिपदमा (ब्रह्मपदमा) लीन भइन्। तुलसीदास भन्दछन् कि हे मनुष्यभाईहो ! नानाप्रकारका अधर्मकर्म (पापकर्म) र नानाप्रकारका धेरै मत शोकदायक हुन्, ती-सबैलाई छाड, विश्वास गरेर रामजीका चरणकमलमा अनुराग (दृढप्रेम) गर ॥ १५ ॥

दोहा–जातिहीन अघ जनम महि, मुकुत कीन्हि असि नारि।
महा-मन्द ! मन ! सुख चहसि, ऐसे प्रभुहि बिसारि॥६५॥

पृथिवीमा हीनजातिमा पापीकुलमा जन्मेकी यस्ती स्त्रीलाई पनि श्रीरामजीले मुक्त पार्नुभयो (मोक्ष दिनुभयो) हे महामूर्ख ! मन ! यस्ता प्रभुजीलाई विर्सेर तँ सुखको इच्छा गर्दछस् ? [धन्य तेरो मूर्खता !] ॥ ६५ ॥

चौ०–चले राम त्यागा वन सोऊ ❀ अ-तुलित-बल नरकेहरि दोऊ॥१॥
विरही इव प्रभु करत विषादा ❀ कहत कथा. अनेक संवादा॥२॥

रामजी अगाडि बढ्नुभयो त्यो-वन छाड्नुभयो, अतुल-बल-भएका दुवै नरकेसरी (मनुष्यको-रूप-भएका-सिंह = रामलक्ष्मण) [एउटा-जङ्गलबाट अर्कोजंगलमा पस्नु भयो] ॥ १ ॥ रामजी विरहीजस्ता भएर विषाद (खेद) गर्दै अनेक प्रकारका-कुराको संवाद (प्रश्नउत्तर) गर्दै पाल्नुभयो ॥ २ ॥

लछिमन ! देखु विपिन कै सोभा ❀ देखत केहि कर मन नहिं छोभा॥३॥
नारि सहित सब खग-मृग-वृन्दा ❀ मानहुँ मोरि करतहहिं निंदा॥४॥

[रामजी भन्नुहुन्छ] हेलक्ष्मण ! वनको शोभा हेर। यो शोभा देख्ता कसको मन खलबलिने नहोला ? सबै-पक्षिवर्ग, सबै-मृगवर्ग स्त्री-सहित छन्, यिनीहरू मेरो उपहास (ठट्टा) गर्दछन्‌कि ? भनेजस्तो मलाई लाग्दछ ॥ ३ ॥ ४ ॥

हमहिं देखि मृगनिकर पराहीं ❀ मृगी कहहिं तुम्ह कहँ भय नाहीं॥५॥
तुम्ह आनंद करहु मृगजाए ❀ कंचनमृग खोजन ए आए॥६॥

मलाई हेरेर हरिणहरू भाग्दछन्, हरिणीहरू "नभाग तिमीलाई डर छैन, तिमी आनन्द गर, तिमी मामूलीहरिणका छोरा होउ, यी ता सुवर्णको हरिण खोज्न पो आएका हुन्" [यसरी छेडेर बोल्दछन्कि भनेजस्तो लाग्दछ] ॥ ५ ॥ ६ ॥

संग लाइ करिनी करि लेहीं ❀ मानहुँ मोहि सिखावन देहीं ॥ ७ ॥
सास्त्र सुचिंतित पुनि पुनि देखिअ ❀ भूप सुसेवित वस नहिं लेखिअ ॥ ८ ॥
राखिअ नारि जदपि उर माहीं ❀ जुवती सास्त्र नृपति वस नाहीं ॥ ९ ॥
देखहु तात ! बसंत सुहावा ❀ प्रियाहीन मोहि भय उपजावा ॥ १० ॥

हेर लक्ष्मण! हात्तीहरू हतिनीलाई साथ लिइ-रहेका छन्, यिनीहरू मलाई "वेसरी पढेको घोकेको शास्त्रपनि वारंवार हेरिरहनु पर्दछ, राम्रैगरी रिझाएको भएपनि राजालाई आफ्ना वशमा छन् भनी संझनुहुँदैन, तरुणी-स्त्रीलाई छातीमा टाँसेर राखोस् ता पनि त्यो वश हुन्न, तरुणीस्त्री-शास्त्र-राजा यी तीन (३) वश हुँदैनन्" [यस्तो नीतिशास्त्रानुसारी-शिक्षा दिइरहेका हुन्कि ? भनेजस्तो मलाई लाग्दछ] ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

वावु ! लक्ष्मण ! सुन्दर-वसन्तलाई हेर । यसले प्यारी-सीताले रहित-भएका मलाई भय पैदा गऱ्यो ॥ १० ॥

दोहा–विरहविकल बलहीन मोहि, जानेसि निपट अकेल ।
सहित विपिन मधुकर खगन, मदन कीन्हि बगमेल ॥६६॥
देखि गए भ्राता सहित, तासु दूत सुनि बात ।
डेरा कीन्हेउ मनहुँ तब, कटक हटकि मनजात ॥६७॥

कामदेवले मलाई विरहले–विकल-भएको, दुर्बल भएको, विल्कुल अकेला भएको, जानेर, जङ्गलका भ्रमर-गण-र-पक्षिगणलाई साथ लिएर मेरा ऊपर हमला गर्न लागेको हो । तर त्यसको दूत-भएको-मलयाचलका-हावाले [सुस्तसुस्त सुट्टुक्क] आएर । मलाई तिमीभाई-सहित-भएको देखेर कुरा समेत सुनेर गयो । त्यसैले कामदेवले आफ्नाफौजलाई अड्याएर मेरा वाटामा डेरा गरेको हो" [भन्ने मलाई लाग्दछ] ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

चौ०–विटप विशाल लता अरुझानी ❀ विविध वितान दिए जनु तानी ॥ १ ॥
कदलि तालवर ध्वजा पताका ❀ देखि न मोह धीर मन जाका ॥ २ ॥

ठूला-ठूला-वृक्षका वरिपरि घना-लहराहरू अल्झेका छन्, कामदेवले अनेक किसिमका सामियानापाल-टाँगेका हुन्कि ? भनेजस्तो लाग्दछ, केराका-वृक्ष कामदेवका ध्वजा हुन्, अग्ला-अग्ला-तालवृक्ष त्यसैका पताका हुन्, जसका मनमा धैर्य छ, त्या-भने यिनलाई देखेर मोहित हुँदैन [मजस्तो अधीर-पुरुष मोहित हुनै पर्दछ] ॥ १ ॥ २ ॥

विविध भाँति फूले तरु नाना ❀ जनु वानैत बने बहु बाना ॥ ३ ॥
कहुँ कहुँ सुंदर विटप सुहाए ❀ जनु भट विलग विलग होइ छाए ॥ ४ ॥

अनेक-प्रकारकावृक्ष अनेकतरहले फूलि-रहेका छन्, यिनीहरू कामदेवका अनेक-वानाले सिंगारिएका वाणधारी-सेवक हुन्कि ? [भनेजस्तो लाग्दछ] कहीं-कहीं (छुट्टाछुट्टा) सुन्दर-वृक्ष सुशोभित छन्, यिनीहरू कामदेवका वीर योद्धा अलग-अलग रहेर घेरा-दिन लागेका हुन्कि ? [भन्ने लाग्दछ] ॥ ३ ॥ ४ ॥

कूजत पिक मानहुँ गज माते ❀ ढेक महोख ऊँट विसराते ॥ ५ ॥
मोर चकोर कीर वर वाजी ❀ पारावत मराल सब ताजी ॥ ६ ॥

कोइलीहरू बोली-रहेकाछन्, ती-बोली कामदेवका-मत्ताहात्तीका-चीत्कार हुन्कि भनेजस्तो लाग्दछ, बोल्नलागेका ढेक (कुलिङ्गपक्षी) चिच्याउन-लागेका ऊँटहुन्। महोक्ष पक्षी त्यसैका खच्चर हुन्, चिच्याइ-रहेका छन् ॥ ५ ॥ मयूर-चकोर-सुगा-कामदेवका वेस-वेस घोडा हुन्, परेवा-र-हाँस ताजी घोडा हुन् ॥ ६ ॥

तीतर लावक पदचर जूथा ❀ वरनि न जाइ मनोजवरूथा ॥ ७ ॥
रथ गिरिसिला दुंदुभी झरना ❀ चातक वंदी गुनगन बरना ॥ ८ ॥

तित्रा-र-लाभे कामदेवका पैदल-सिपाही हुन्, कामदेवका-सेनाको वर्णन-गर्न शक्दैन, पहाडका-ढुङ्गाका ठूला-चट्टान कामदेवका रथ हुन्, छहरा दुन्दुभि-बाजा हुन्, चातक (काकाकुल) हरू कामदेवका गुणगणको-वर्णन-गर्ने-वन्दी हुन् ॥ ७ ॥ ८ ॥

मधु-कर-मुखर भेरि सहनाई ❀ त्रिविध वयारि वसीठी आई ॥ ९ ॥
चतुरंगिनी सेन सँग लीन्हे ❀ विचरत सवहिं चुनौती दीन्हे ॥ १० ॥

मुखाले-भँवराहरू त्यसका भेरी र सनाई बाजाहुन्, तीन-प्रकारको (मन्द-सुगन्ध-शीतल) वतास् त्यसको वसीठी (युद्धको-घोषणा) हो। चतुरंगिणी (हात्ती-घोडा-रथ-प्यादासहित) सेना साथ लिएर सवै-लाई जनाउ-दिंदै कामदेव डुल्न लागेको छ ॥ ९ ॥ १० ॥

लछिमन ! देखत कामअनीका ❀ रहहिं धीर तिन्ह कै जग लीका ॥ ११ ॥
एहि के एक परमबल नारी ❀ तेहितें उवर सुभट सोइ भारी ॥ १२ ॥

हेलक्ष्मण ! कामदेवको यो-सेना देख्ता-पनि जो धीर (धैर्यवान्) रहन्छन्, तिनैको जगत्मा गिन्ती हुन्छ ॥ ११ ॥ (क) ॥ यो-कामदेवको एउटा-ठूलो-बल स्त्री हो, त्यसबाट जो वच्न शक्छन् तिनीहरू वीरमात्रै-होइनन्कि प्रवीर हुन् ॥ १२ ॥ (ख)

(क) उद्दीपनेषु विपुलेषु समुल्लसत्सु नोद्दीप्यते मनसि यस्य भवन्मनोभूः।
तस्मै प्रयच्छति विधिर्मनुजाग्रणीत्वं तेनैव भूरियमभंगुरतां विभर्ति ॥ [सूक्तिसंग्रह]

अर्थ—अनेकप्रकारका उद्दीपक पदार्थ मौजूद हुँदा पनि जसका मनमा सूक्ष्मरूपले रहिरहेको कामाग्नि प्रज्वलित हुँदैन, त्यहीसकसलाई दैवले मनुष्याग्रगण्यको पदवी दिन्छ, यो भूमिमंडल त्यसैले अडेको हुन्छ।

(ख) दृष्टाः श्रुताश्च कृतभूरिविधास्त्रसर्गप्रत्यर्थिवर्गदलने बहवः प्रवीराः।
रामाजनैः प्रकटिते कुटिले कटाक्षे कन्दर्पदर्पदलने विरलाः प्रवीराः ॥ (सूक्तिसंग्रह)

अर्थ—नानाप्रकारका-अस्त्रशस्त्रवर्षाउने-दुश्मनलाई-मर्दनगर्ने वहादुरहरू धेरैनै देखिए-सुनिएका छन्, परं तु सुन्दरीहरूले कटाक्ष प्रकटगरेका वेलामा कामदेवका घमंडलाई मर्दन-गर्न शक्ने वहादूर-मानिस विरल (थोर) हुन्छन्।

दोहा—तात ! तीनि अति प्रवल खल, काम क्रोध अरु लोभ ।
मुनि विग्यानधाम मन, करहिं निमिष महुँ छोभ ॥६८॥
लोभ के इच्छा दम्भ बल, काम के केवल नारि ।
क्रोध के परुषवचन बल, मुनिवर कहहिं विचारि ॥६९॥

वावु ! लक्ष्मण ! काम-क्रोध-लोभ-यी तीनै-ओटा अत्यन्त बलवान् र दुष्ट छन् । ज्ञानको-भवनस्वरूप-भएको-मुनिका-मनलाई-पनि यिनीहरूले एकछिनमा खलवलयाउँछन् ॥६८॥ (ग)

लोभको बल इच्छा र दम्भ (ढाँचा) हो, कामको बल केवल स्त्री हो; क्रोधको बल कठोर-वचन हो, यो-कुरा मुनीश्वरहरूले खूब विचार गरेर भनेका छन् ॥ ६९ ॥

चौ०-गुनातीत स-चराचर स्वामी ❀ राम उमा ! सब अन्तर्जामी ॥ १ ॥
कामिन्ह कै दीनता देखाई ❀ धीरन्ह के मन विरति दृढ़ाई ॥ २ ॥

हेपार्वति ! रामजी सत्व-रज-तम-यी तीन-गुणदेखी पर रहेका (गुणातीत) चराचर जगत्का स्वामी, सर्वान्तर्यामी हुनुहुन्छ, तथापि उहाँले संसारी-कामी-पुरुषको दुःखदीनता देखाएर धीरपुरुषका मनमा वैराग्य दृढ गर्नुभएको हो ॥ १ ॥ २ ॥

क्रोध मनोज लोभ मद माया ❀ छूटहिं सकल राम की दाया ॥ ३ ॥
सो नर इन्द्रजाल नहिं भूला ❀ जा पर होइ सो नट अनुकूला ॥ ४ ॥

रामजीका दयाले क्रोध-काम-मद-माया सबै छुट्तछन् । जसका उपर त्यो नट (वाजीगर = चटक गर्ने खेलाडी) अनुकूल (प्रेमी) रहन्छ, त्यो मानिस इन्द्रजालको भूलमा पर्दैन (इन्द्रजाललाई साँचो ठहराउँदैन) ॥ ३ ॥ ४ ॥

उमा ! कहौं मैं अनुभव अपना ❀ सत हरि भजन जगतसवसपना ॥ ५ ॥
पुनि प्रभु गए सरोवर तीरा ❀ पंपा नाम सुभग गंभीरा ॥ ६ ॥

हे पार्वति ! म आफ्नो अनुभव बताउँछु, हरिभजन साँचो हो, सारासंसार सपना (मिथ्या) हो" । अनि प्रभुजी सुन्दर गहीरो पम्पा नाम भएका सरोवरका तीरमा पुग्नु भयो ॥ ५ ॥ ६ ॥

(पम्पावर्णन)

सन्तहृदय जस निर्मल वारी ❀ बाँधे घाट मनोहर चारी ॥ ७ ॥
जहँतहँ पिअहिं विविध मृग नीरा ❀ जनु उदारगृह जाचकभीरा ॥ ८ ॥

(ग) काम-क्रोध-लोभ यी ३ ले आत्मालाई वरवाद पार्दछन्, यी नरकका द्वार हुन्, यी ३ लाई छाड्नुपर्दछ, भनी भगवद्गीतामा-पनि भनेको छ ।

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।
कामः क्रोधस्तथा लोभ स्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥

त्यो-सरोवरको पानी सज्जनको-हृदय-जस्तो निर्मल थियो। [चारतर्फ] मनोहर चार घाट बाँधेका (बनाइएका) थिए। उदार (दिल्दार) मानिसका-घरमा-याचकहरूको भाड-लागे-जस्तै गरेर जताततै अनेक-प्रकारका-मृगहरू त्यहाँ पानी पिउँदथे ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा—पुरइन सघन ओट जल, बेगि न पाइअ मर्म।
मायाछन्न न देखिअ, जैसे निर्गुन ब्रह्म ॥७०॥
सुखी मीन सब एकरस, अति अगाध जल माहिं।
जथा धर्मसीलन्ह के दिन, सुख संजुत जाहिं ॥७१॥

जस्तै मायाले ढाकिएको हुनाले मानिस निर्गुण-ब्रह्मलाई देख्तैन, त्यस्तै कमलका घना-बोटले ओट गरेको (ढाकेको = छेकेको) हुनाले त्यहाँका जलको मर्म (पत्ता) चाँडै जानिदैनथ्यो (कमलले ढाकेको हुनाले पानी कति छ? कस्तो छ? केही थाहा हुँदैनथ्यो) ॥ ७० ॥ जसरी धर्मात्मा-प्राणीका दिन सुखसंयुक्त भएर बित्तछन्, त्यसैगरी सदा-सर्वदा एकरस रहने र, अगाध भएका जलमा रहने माछाहरू सुखी थिए ॥ ७१ ॥

चौ०—बिकसे सरसिज नाना रङ्गा ❀ मधुर मुखर गुञ्जत बहु भृङ्गा ॥ १ ॥
बोलत जल कुक्कुट कल हंसा ❀ प्रभु बिलोकि जनु करत प्रसंसा ॥ २ ॥

नाना-वर्ण-भएका कमल फुलेका थिए। अनेक-भ्रमरहरू मधुर-गुञ्जन गरीरहेका थिए। जलकुक्कुट र हाँसहरू मीठो बोली बोली-रहेका थिए। मानौं प्रभुजीलाई देखेर प्रशंसा गर्न लागेका हुन्कि? [भन्ने भान पर्दथ्यो] ॥ १ ॥ २ ॥

चक्रवाक—बक-खग—समुदाई ❀ देखत बनै बरनि नहिं जाई ॥ ३ ॥
सुन्दर खग-गन-गिरा सुहाई ❀ जात पथिक जनु लेत बोलाई ॥ ४ ॥

चखेवा-बकुल्ला-हरूका-बथान देख्नैलायक थिये, वर्णन गर्न शकिदैन। सुन्दर-पक्षि-गणको मधुर-बोली मानौं हिंड्न-लागेका पथिक (बटुवा) हरूलाई बोलाउन लागेको हो कि? [भन्ने भान पर्दथ्यो] ॥ ३ ॥ ४ ॥

ताल समीप मुनिन्ह गृह छाए ❀ चहुँ दिसि कानन बिटप सुहाए ॥ ५ ॥
चंपक बकुल कदंब तमाला ❀ पाटल पनस पलास रसाला ॥ ६ ॥

त्यो-सरोवरका नगीचमा मुनिहरूले छाप्रा छाएका थिए, तिनका चारैतिर सुन्दर जङ्गल थियो। चाँप-मौलसरी-कदम-तमाल-पाडरी-कटहर-पलाश आँपका वृक्ष थिए॥५॥६॥

नवपल्लव कुसुमित तरु नाना ❀ चंचरीक पटली कर गाना ॥ ७ ॥
सीतल मन्द सुगन्ध सुभाऊ ❀ संतत बहै मनोहर बाऊ ॥ ८ ॥
कुहू कुहू कोकिल धुनि करहीं ❀ सुनि रव सरस ध्यान मुनि टरहीं॥ ९ ॥

अनेकजातका वृक्षहरू भर्खर पालुवा हालेका, कोही फुलेका थिए। भ्रमरका ताँती नानाप्रकारका गाना गरी-रहेका थिए ॥ ७ ॥ वसन्तऋतुको शीतल-मन्द-सुगन्ध-मनोहर-हावा

निरवच्छिन्न चली-रहन्थ्यो ॥ ८ ॥ कोइलीहरू कुहूकुहू गरेर बोलि-रहेका थिए, त्यो सरस बोली सुन्दा मुनिको ध्यान पनि छुट्तथ्यो ॥ ९ ॥

दोहा—फल भर नम्र विटप सब, रहे भूमि निअराइ ।
परउपकारी पुरुष जिमि, नवहिं सुसम्पति पाइ ॥७२॥

परोपकारी-पुरुषहरू ठूलो-दौलत पाउँदा जसरी नुहुन्छन्, त्यसै-गरी लटरम्म-फलेका वृक्षहरू फलका बोझाले नुहेर भइँका नगीचै पुगेका थिए ॥ ७२ ॥

चौ०-देखि राम अति रुचिर तलावा ❀ मज्जनु कीन्ह परम सुख पावा ॥ १ ॥
देखी सुन्दर तरु-वर-छाया ❀ बैठे अनुज सहित रघुराया ॥ २ ॥

रामजीले अत्यन्त-सुन्दर-सरोवर देख्नुभयो र स्नान गर्नुभयो, उहाँलाई अत्यन्त आनन्द लाग्यो । अनि अतिप्रसन्न भएका प्रभुजी राजहुनुभयो र भाईसँग सरस कुरा गर्न लाग्नुभयो ॥ १ ॥ २ ॥

[नारदागमन]

विरहवन्त भगवंतहिं देखी ❀ नारद मन भा सोच विसेखी ॥ ३ ॥
मोर श्राप करि अङ्गी कारा ❀ सहत राम नाना दुख भारा ॥ ४ ॥

प्रभुजीलाई विरहव्याकुल भएको देख्ता नारदका मनमा ज्यादैनै चिन्ता भयो (पर्‍यो)। "मेरो शाप (सराप) लाई स्वीकार गरेर राम-भगवान्‌लाई नानाप्रकारका दुःखको भार (भोग्नु) पर्‍यो ॥ ३ ॥ ४ ॥

ऐसे प्रभुहिं विलोकौं जाई ❀ पुनि न बनिहि अस अवसर आई ॥५॥
यह विचारि नारद करवीना ❀ गए जहाँ प्रभु सुख आसीना ॥६॥

यस्ता (विरह-व्याकुल भएका) प्रभुलाई हेरौं, फेरि यस्तो-मौका आइ-पर्नेछैन । यो विचार गरेर हातमा वीणा लिएका नारदमुनि प्रभुजो जहाँ आनन्द साथ राज भएको थियो, उहीं गए ॥ ५ ॥ ६ ॥

गावत राम चरित मृदुवानी ❀ प्रेमसहित बहु भाँति बखानी ॥ ७ ॥
करत दण्डवत लिए उठाई ❀ राखे बहुत वार उर लाई ॥ ८ ॥
स्वागत पूछि निकट वैठारे ❀ लछिमन सादर चरन पखारे ॥ ९ ॥

मीठो-बोलीले प्रेमका-साथ अनेक-प्रकारले बखानी-बखानीकन रामचरित्रको गाना गर्दै आएर दण्डवत् गर्न लंपसार परेका नारदमुनिलाई देखेर प्रभुजीले उठाईकन धेरैवेरसम्म हृदयमा लगाउनु भयो। अनि क्षेमकुशल सोधेर नगीचै वसाउनुभयो, अनी लक्ष्मणजीले आदरका साथ नारदका पाउ पखाल्नुभयो ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

दोहा—नाना विधि विनती करि, प्रभु प्रसन्न जिय जानि ।
नारद बोले वचन तव, जोरि सरोरुहपानि ॥७३॥

त्यो-सरोवरको पानी सज्जनको-हृदय-जस्तो निर्मल थियो। [चारतर्फ] मनोहर चार घाट बाँधेका (वनाइएका) थिए। उदार (दिल्दार) मानिसका-घरमा-याचकहरूको भाड-लागे-जस्तै गरेर जताततै अनेक-प्रकारका-मृगहरू त्यहाँ पानी पिउँदथे ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा–पुरइन सघन ओट जल, बेगि न पाइअ मर्म।
मायाछन्न न देखिअ, जैसे निर्गुन ब्रह्म ॥७०॥
सुखी मीन सब एकरस, अति अगाध जल माहिं।
जथा धर्मसीलन्ह के दिन, सुख संजुत जाहिं ॥७१॥

जस्तै मायाले ढाकिएको हुनाले मानिस निर्गुण-ब्रह्मलाई देख्तैन, त्यस्तै कमलका घना-बोटले ओट गरेको (ढाकेको = छेकेको) हुनाले त्यहाँका जलको मर्म (पत्ता) चाँडै जानिदैनथ्यो (कमलले ढाकेको हुनाले पानी कति छ ? कस्तो छ ? केही थाहा हुँदैनथ्यो) ॥ ७० ॥ जसरी धर्मात्मा-प्राणीका दिन सुखसंयुक्त भएर वित्तछन्, त्यसैगरी सदा-सर्वदा एकरस रहने र, अगाध भएका जलमा रहने माछाहरू सुखी थिए ॥ ७१ ॥

चौ०–विकसे सरसिज नाना रङ्गा ❀ मधुर मुखर गुञ्जत बहु भृङ्गा ॥ १ ॥
बोलत जल कुक्कुट कल हंसा ❀ प्रभु विलोकि जनु करत प्रसंसा ॥ २ ॥

नाना-वर्ण-भएका कमल फुलेका थिए। अनेक-भ्रमरहरू मधुर-गुञ्जन गरीरहेका थिए। जलकुक्कुट र हाँसहरू मीठो बोली बोली-रहेका थिए। मानौं प्रभुजीलाई देखेर प्रशंसा गर्न लागेका हुन्कि ? [भन्ने भान पर्दथ्यो] ॥ १ ॥ २ ॥

चक्रवाक—बक-खग—समुदाई ❀ देखत बनै बरनि नहिं जाई ॥ ३ ॥
सुन्दर खग-गन-गिरा सुहाई ❀ जात पथिक जनु लेत बोलाई ॥ ४ ॥

चखेवा-वकुल्ला-हरूका-वथान देख्नैलायक थिये, वर्णन गर्न शक्दिन। सुन्दर-पक्षिगणको मधुर-बोली मानौं हिंड्न-लागेका पथिक (वटुवा) हरूलाई बोलाउन लागेको हो कि? [भन्ने भान पर्दथ्यो] ॥ ३ ॥ ४ ॥

ताल समीप मुनिन्ह गृह छाए ❀ चहुँ दिसि कानन विटप सुहाए ॥ ५ ॥
चंपक वकुल कदंब तमाला ❀ पाटल पनस पलास रसाला ॥ ६ ॥

त्यो-सरोवरका नगीचमा मुनिहरूले छाप्रा छाएका थिए, तिनका चारैतिर सुन्दर जङ्गल थियो। चाँप-मौलसरी-कदम-तमाल-पाडरी-कटहर-पलाश आँपका वृक्ष थिए॥५॥६॥

नवपल्लव कुसुमित तरु नाना ❀ चंचरीक पटली कर गाना ॥ ७ ॥
सीतल मन्द सुगन्ध सुभाऊ ❀ संतत बहै मनोहर बाऊ ॥ ८ ॥
कुहू कुहू कोकिल धुनि करहीं ❀ सुनि रव सरस ध्यान मुनि टरहीं॥ ९ ॥

अनेकजातका वृक्षहरू भर्खर पालुवा हालेका, कोही फुलेका थिए। भ्रमरका ताँती नानाप्रकारका गाना गरी-रहेका थिए ॥ ७ ॥ वसन्तऋतुको शीतल-मन्द-सुगन्ध-मनोहर-हावा

निरवच्छिन्न चली-रहन्थ्यो ॥ ८ ॥ कोइलीहरू कुहूकुहू गरेर बोलि-रहेका थिए, त्यो सरस बोली सुन्दा मुनिको ध्यान पनि छुट्तथ्यो ॥ ९ ॥

दोहा—फल भर नम्र विटप सव, रहे भूमि निअराइ ।
परउपकारी पुरुष जिमि, नवहिं सुसम्पति पाइ ॥७२॥

परोपकारी-पुरुषहरू ठूलो-दौलत पाउँदा जसरी नुहुन्छन्, त्यसै-गरी लटरम्म-फलेका वृक्षहरू फलका बोझाले नुहेर भइँका नगीचै पुगेका थिए ॥ ७२ ॥

चौ०-देखि राम अति रुचिर तलावा ❀ मज्जनु कीन्ह परम सुख पावा ॥ १ ॥
देखी सुन्दर तरु-वर-छाया ❀ बैठे अनुज सहित रघुराया ॥ २ ॥

रामजीले अत्यन्त-सुन्दर-सरोवर देख्नुभयो र स्नान गर्नुभयो, उहाँलाई अत्यन्त आनन्द लाग्यो । अनि अतिप्रसन्न भएका प्रभुजी राजहुनुभयो र भाईसँग सरस कुरा गर्न लाग्नुभयो ॥ १ ॥ २ ॥

[नारदागमन]

विरहवन्त भगवंतहिं देखी ❀ नारद मन भा सोच विसेखी ॥ ३ ॥
मोर श्राप करि अङ्गी कारा ❀ सहत राम नाना दुख भारा ॥ ४ ॥

प्रभुजीलाई विरहव्याकुल भएको देख्ता नारदका मनमा ज्यादैनै चिन्ता भयो (पर्‍यो)। “मेरो शाप (सराप) लाई स्वीकार गरेर राम-भगवान्‌लाई नानाप्रकारका दुःखको भार (भोग्नु) पर्‍यो ॥ ३ ॥ ४ ॥

ऐसे प्रभुहिं विलोकौं जाई ❀ पुनि न बनिहि अस अवसर आई ॥५॥
यह विचारि नारद करवीना ❀ गए जहाँ प्रभु सुख आसीना ॥६॥

यस्ता (विरह-व्याकुल भएका) प्रभुलाई हेरौं, फेरि यस्तो-मौका आइ-पर्नेछैन। यो विचार गरेर हातमा वीणा लिएका नारदमुनि प्रभुजो जहाँ आनन्द साथ राज भएको थियो, उहीं गए ॥ ५ ॥ ६ ॥

गावत राम चरित मृदुवानी ❀ प्रेमसहित बहु भाँति बखानी ॥ ७ ॥
करत दण्डवत लिए उठाई ❀ राखे बहुत वार उर लाई ॥ ८ ॥
स्वागत पूछि निकट वैठारे ❀ लछिमन सादर चरन पखारे ॥ ९ ॥

मीठो-बोलीले प्रेमका-साथ अनेक-प्रकारले बखानी-बखानीकन रामचरित्रको गाना गर्दै आएर दण्डवत् गर्न लंपसार परेका नारदमुनिलाई देखेर प्रभुजीले उठाईकन धेरैवेरसम्म हृदयमा लगाउनु भयो। अनि क्षेमकुशल सोधेर नगीचै वसाउनुभयो, अनी लक्ष्मणजीले आदरका साथ नारदका पाउ पखाल्नुभयो ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

दोहा-नाना विधि विनती करि, प्रभु प्रसन्न जिय जानि ।
नारद बोले वचन तव, जोरि सरोरुहपानि ॥७३॥

नारदले नानाप्रकारको स्तुति गरेर प्रभुजीलाई प्रसन्न हुनुभएको मनभा ठहराईकन दुई करकमल (हात) जोरेर विन्ती गरे ॥ ७३ ॥

चौ०–सुनहु उदार ! परम रघुनायक ! ❀ सुंदर ! अगम ! सुगम ! वरदायक ! ॥१॥
देहु एक वरु माँगौं स्वामी ! ❀ जद्यपि जानत अन्तरजामी ॥२॥

हे परमोदार ! हेसुन्दर ! हेअगम ! हेसुगम ! हेवरदायक ! हेरघुनायक ! सुनिबक्सियोस्, हेस्वामी ! यद्यपि हजूर अन्तर्यामी सबैकुरा जानीबक्सिसन्छ, तथापि यौटा वरदान माग्दछु, बक्सियोस् ॥ १ ॥ २ ॥

जानहु मुनि तुम्ह मोर सुभाऊ ❀ जन सन कवहुँ कि करौं दुराऊ ॥ ३ ॥
कवनि वस्तु असि प्रिय मोहि लागी ❀ जो मुनि वर ! न सकहु तुम्ह माँगी॥ ४ ॥

[रामजीले आज्ञा गर्नुभयो] "हेमुने ? तिमी ता मेरो स्वभाव जान्दछौ, म भक्तसँग केही कुरा छिपाउँछु र ? ॥३॥ हे मुनिवर ! जुनवस्तु तिमी माग्न शक्तैनौ, त्यस्तो मलाई प्यारो लागेको वस्तु के छ र ? ॥ ४ ॥

जन कहुँ कछु अदेय नहिं मोरे ❀ अस विस्वास तजहु जनि भोरे ॥ ५ ॥
तव नारद बोले हरषाई ❀ अस वर माँगौं करौं ढिठाई ॥ ६ ॥

मेरो वस्तु भक्तलाई अदेय (दिन नशकिने) छँदैछैन, यो विश्वास भूल-परेर-पनि तिमी न छाडे" ॥५॥ अनि नारदजी हर्षित भएर बोले–प्रभु ! यस्तो वर माग्ने धृष्टता गर्दछु कि॥६॥

जद्यपि प्रभु के नाम अनेका ❀ श्रुति कह अधिक एक तें एका ॥७॥
राम सकल नामन्ह ते अधिका ❀ होउ नाथ ! अघ-खग-गन-बधिका ॥८॥

"हेप्रभो ! यद्यपि हजूरका नाम अनेक छन्, ती-नाम एकभन्दा-एक-वढ्ता (श्रेष्ठ) छन् भनी वेद भन्दछन्, हेनाथ ! हजूरको "राम" यो-नाम सबभन्दा वढ्ता (श्रेष्ठ) भईकन यो-नाम पापसमूहरूपी-पक्षिगणका हकमा व्याधा-स्वरूप (सर्वपापसंहारी) होस् [म यही वर माग्दछु] ॥ ७ ॥ ८ ॥

दो०–राका रजनी भगति तव, रामनाम सोइ सोम ।
अपर नाम उडुगन विमल, वसहु भगत उर व्योम ॥७४॥
एवमस्तु मुनि सन कहेउ, कृपासिंधु रघुनाथ ।
तव नारद मन हरष अति, प्रभुपद नायेउ माथ ॥७५॥

हजूरकी-भक्ति पूर्णिमाकी रात्रि हो, हेराम ! हजूरको यो-नाम चन्द्रमा हो । अरूनाम अति निर्मल-नक्षत्र गण हुन्, ती सबै भक्तहरूका हृदयरूपी-आकाशमा सदा रहून् ॥ ७४ ॥ अनि करुणासागर-रघुनाथजीले मुनिनारदसँग "एवम् अस्तु" ("तथास्तु") भन्नुभयो । अनि नारद-मुनिले मनमा अत्यन्त-हर्षित भएर प्रभुका चरणमा शिर राखे ॥ ७५ ॥

चौ०–अति प्रसन्न रघुनाथहि जानी ❀ पुनि नारद बोले मृदुवानी ॥ १ ॥

राम! जवहिं प्रेरेहु निज माया ❀ मोहेहु मोहि सुनहु रघुराया! ॥ २ ॥

रघुनाथजीलाई अत्यन्त-प्रसन्न-हुनुभएको जानेर नारदजीले फेरि विन्ती चढाए ॥१॥ "हेरघुनाथ! सुनिवक्सियोस्, हेराम! जब आफ्नी-मायालाई प्रेरणागरेर हजूरले मलाई मोहित पारिवक्सिएथ्यो ॥ २ ॥

तव विवाह मैं चाहौं कीन्हा ❀ प्रभु केहि कारन करै न दीन्हा ॥ ३ ॥
सुनु मुनि! तोहि कहौं सह रोसा ❀ भजहिंजेमोहितजिसकलभरोसा॥ ४ ॥

त्यसवेलामा मैले विवाह गर्न खोजेथें, प्रभुजीले विवाहगर्न के कारणले दिनुभएन?" [रामजीले भन्नुभयो] "हेमुने! सुन; म तिमिलाई प्रतिज्ञापूर्वक भन्दछु, जो सवै-भरोसा छाडेर मलाई भज्दछन् ॥ ३ ॥ ४ ॥

करौं सदा तिन्ह कै रखवारी ❀ जिमि बालकहिं राख महतारी ॥ ३ ॥
गह सिसु बच्छ अनल अहि धाई ❀ तहँ राखै जननी अरु गाई ॥ ४ ॥

सदा सर्वदा जसरी बालकको रक्षा आमा गर्दछे त्यसैगरी तिनको रखवाली म गर्दछु, ॥ ५ ॥ बालक-वच्चा आगातिर सर्पतिर दौडन लाग्यो भने, त्यसअवस्थामा [मानुषी आमाको ता के कुरा ?] पशु-गाई·पनि वच्चालाई समात्तछे (रोक्तछे) र रक्षागर्दछे ॥ ६ ॥

प्रौढ़ भए तेहि सुत पर माता ❀ प्रीति करै नहिं पाछिलि बाता ॥ ५ ॥
मोरे प्रौढ-तनय-सम ग्यानी ❀ बालक सुत सम दास अमानी ॥ ६ ॥

उही-वच्चा प्रौढ (समर्थ) भए-पछि आमा र गाई अघिवताए-मुताविक प्रीति गर्दिन। नारद! ज्ञानीहरू मेरा प्रौढपुत्रजस्ता छन् [तिनको ज्यादा फिक्री गर्नुपर्दैन]। अभिमान नभएका भक्तहरू मेरा बालक-वच्चाजस्ता हुन्। [तिनको फिक्री मैले गर्नुपर्दछ] ॥७॥८॥

जनहि मोर बल निज बल ताही ❀ दुहुँ कहुँ काम क्रोध रिपु आही ॥ ७ ॥
यह विचारि पंडित मोहिं भजहीं ❀ पाएहु ग्यान भगति नहिं तजहीं॥ ८ ॥

भक्तलाई मेरो-मात्रै वल रहन्छ [ती स्वयं दुर्बल हुन्छन्] ज्ञानीलाई आफ्नै बल रहन्छ [ज्ञानबलले ती बलवान् हुन्छन्] तर दुवैथरीका हकमा काम-र-क्रोध-रूपीशत्रु [मौका ताकि-रहेका] हुन्छन् [तिनले आक्रमण गर्न लागेमा वलियो·चाहिने (ज्ञानी) सकस आफ्नो रक्षा आफै गर्नशक्तछ। दुर्बल (भक्त) लाई मैले रक्षागर्नुपर्दछ] यही विचार गरेर समुझदार हरू मलाई भज्दछन्, ज्ञान पाए-पछि-पनि भक्तिलाई छाडदैनन् [जसका वदौलत ज्ञानजस्तो दुर्लभ-पदार्थ पाइयो, त्यहीभक्तिलाई छाडे-भने धोका-पनि पाउँछन्, कृतघ्न पनि कहलाउँछन्] ॥ ९ ॥ १० ॥

दो०-काम-क्रोध-लोभादि-मद, प्रबल मोह कै धारि।
तिन्ह महँ अति दारुन दुखद, माया रूपी नारि ॥७६॥

---

(१) नारदजीलाई मायाले मोहित पारेको वृत्तान्त १५२ पृष्ठदेखी १६६ पृष्टसम्म विस्तार गरिएको छ।

काभ-क्रोध-लोभ-मद-इत्यादि-सबै मोह (अज्ञान) का फौज हुन्। ती फौज मध्यमा खास-मायाको-स्वरूप-भएकी-स्त्री अति-दारुणदुःख-दायिनी छ ॥ ७६ ॥

चौ०-सुनु मुनि ! कह पुरान श्रुति संता ❀ मोहविपिन कहुँ नारि वसंता ॥ १ ॥
जप तप नेम जलासय झारी ❀ होइ ग्रीषम सोखै सब नारी ॥ २ ॥

हेमुने ! सुन । वेद-पुराण-सन्तहरू भन्दछन् कि—मोहरूपी-जंगलका निमित्त स्त्री वसन्तऋतु हो [स्त्रीरूपीवसन्तऋतुले मोहरूपी-जंगललाई झकाझक पार्दछ]। फेरी त्यही स्त्री ग्रीष्मऋतुस्वरूपिणी हुन्छेर जप-तप-नियम-व्रतइत्यादि-साधनारूपी-जलाशयलाई त्यासै सुकाइदिन्छे ॥ १ ॥ २ ॥

काम क्रोध मद मत्सर भेका ❀ इनहिं हरषप्रद वरषा एका ॥ ३ ॥
दुर्वासना कुमुदसमुदाई ❀ तिन्ह कहँ सदा सरद सुखदाई ॥ ४ ॥

[फेरि त्यही स्त्री] काम-क्रोध-मद-मात्सर्य यिनो-रूपी-भ्याउतालाई हर्षदिने प्रथमश्रेणीकी (उच्चदर्जाकी) वर्षाऋतु-स्वरूपिणी पनि हुन्छे । [त्यही स्त्री] दुर्वासनारूपी चन्द्र-कमलका-समुदायका-हकमा सदासर्वदा सुखदिने शरदऋतु-स्वरूपिणी हुन्छे, ॥३॥ ४॥

धर्म सकल सरसीरुह-वृन्दा ❀ होइ हिम तिन्हहिं देति दुखदंदा ॥ ५ ॥
पुनि ममता जवास बहुताई ❀ पलुहै नारि सिसिररितु पाई ॥ ६ ॥

[त्यही स्त्री] सकलधर्मरूपी-कमलवनका-हकमा हेमन्तऋतु-स्वरूपिणी भएर तिनीहरूलाई अनेकदुःख र टण्टा दिन्छे ॥ ५ ॥ अनि त्यही स्त्री-रूपी-शिशरऋतु पाउँदा ममतारूपी जवासा (पूस-माघ-तिर पह्लाउने कण्टकवृक्षजाति) पल्हाउन लाग्दछन् ॥ ६ ॥

पाप उलूकनिकर सुखकारी ❀ नारि निविड़ रजनी अँधियारी ॥ ७ ॥
बुधि बल सील सत्य सब मीना ❀ बनसी सम त्रिय कहहिंप्रवीना ॥ ८ ॥

स्त्री पापरूपी-लाटाकोसेरा (भुल्का) का समुदायलाई सुखदिने गाढ अन्धकार भएकी (कृष्णपक्षकी) रात्रि हो । स्त्री बुद्धि-बल-शील-सत्य-यिनै-रूपी-माछाका-हकमा वल्छीसमान छ भनी शिक्षितहरू भन्दछन् ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा–अवगुनमूल सूलप्रद, प्रमदा सब दुखखानि ।
ता तें कीन्ह निवारन, मुनि मैं यह जिय जानि ॥७७॥

प्रमदा (स्त्री) दुर्गुण रूपी-विषवृक्षको मूलजरो हो, त्यो पीडाकर (दर्दगर्ने) र सबदुःखको खानी हो । यो कुरा मनमा जानेर त्यसैहुनाले तिमिलाई [विवाहवाट] निवारण गरेको हुँ ॥ ७७ ॥

चौ०-सुनिरघुपति के वचन सुहाए ❀ मुनि तन पुलक नयन्न भरि आए ॥ १ ॥
कहहु कवन प्रभु कै अस रीति ❀ सेवक पर ममता अरु प्रीति ॥ २ ॥

रघुनाथजीका सुंदर-वचन सुन्दा नारदमुनि शरीरमा रोमाञ्चित भए, तिनका

नेत्रमा जल भरिएर आयो ॥१॥ [फेरि तिनले विन्ती गरे] "प्रभु ! बताइबक्सनुहोस्, सेवकका उपर ममता र प्रीति राख्ने कुनचाहिने प्रभुको यस्तो रीति छ ? ॥ २ ॥

जे न भजहिं अस प्रभु भ्रम त्यागी ❀ ग्यानरंक नर मंद अभागी ॥ ३ ॥
पुनि सादर बोले मुनि नारद ❀ सुनहु राम ! विग्यान विशारद ॥ ४ ॥

यस्ता-प्रभुजीलाई भ्रान्ति छाडेर जो भज्दैनन्, ती मानिस [अरुकुराले तालिवर भए-पनि] ज्ञानले कङ्गाल हुन्, मूर्ख हुन्, अभागी हुन्," । नारद आदरका-साथ फेरि विन्ती गर्न लागे । हे विज्ञानविशारद ! (ज्ञानोज्ज्वल !) हेराम ! सुनिबक्सियोस् ॥ ३ ॥ ४ ॥

संतन्ह के लच्छन रघुवीरा ! ❀ कहहु नाथ ! भंजन ! भवभीरा ॥ ५ ॥
सुनु मुनि ! संतन्ह के गुन कहऊँ ❀ जिन्ह ते मैं उन्ह के वसरहऊँ ॥ ६ ॥

"हेभवभयभञ्जन ! हेनाथ ! हेरघुनाथ ! सन्तहरूको लक्षण बताइबक्सियोस्" [रामजीले भन्नुभयो] जुनकारणले म संतको अधीन रहन्छु, ती-सन्तका लक्षण बताउँछु, सुन ॥ ५ ॥ ६ ॥

(सन्तको लक्षण)

षट-विकार-जित अनघ अकामा ❀ अचल अकिंचन सुचि सुखधामा ॥ ७ ॥
अमित बोध अनीह मितभोगी ❀ सत्यसार कवि कोविद जोगी ॥ ८ ॥
सावधान मानद मदहीना ❀ धीर भगतिपथ परम प्रवीना ॥ ९ ॥

ती सन्त काम–क्रोध–लोभ–मोह–मद-मात्सर्य यी ६ विकारलाई जितेका, पाप-रहित, कामना–रहित, स्थिरबुद्धि, ममतारहित, भित्र–बाहिर शुद्ध रहेका, सुखका निवासस्वरूप, (आनन्दी) पूर्णज्ञानवान्, निःस्पृह, उचित आहार-विहार-गर्ने, सत्यलाई सर्वश्रेष्ठ संझने, कवि (कान्तदर्शी = सर्वहितैषी) विवेकवान, योगाभ्यासी, हुन्छन् । तिनीहरू सावधान रहन्छन्, अर्कालाई मान दिन्छन्, आफू मानरहित रहन्छन्, धैर्यधारण गरेर भक्तिमार्गमा अतिनिपुण हुन्छन् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

दो०–गुनागार सँसार-दुख, रहित विगत सन्देह ।
तजि मम चरनसरोज प्रिय, जिन्ह कहु देह न गेह ॥७८॥

तिनीहरू गुणसमूहका भवन (गुणपूर्ण) सांसारिक-दुःखले रहित भएका, निःसंदेह रहने हुन्छन्, जसलाई मेरा चरणकमल–बाहेक देह–पनि प्यारो छैन, गेह (घरद्वार) पनि प्यारो छैन [सन्त–भनेका तिनै हुन्] ॥ ७८ ॥

चौ०-निजगुन श्रवन सुनत सकुचाहीं ❀ परगुन सुनत अधिक हरषाहीं ॥ १ ॥
सम सीतल नहिं त्यागहिं नीति ❀ सरल सुभाउ सवहिं सन प्रीति ॥ २ ॥

सन्तहरू आफ्ना गुणको वयान सुंदा संकोच मान्ने हुन्छन्, अर्काको गुण सुन्दा

अत्यन्त आनन्दित हुन्छन्, समदर्शी हुन्छन्, शीतल-स्वभाव-वाला हुन्छन्, नीति छाड्दैनन् सरल-स्वभाववाला हुन्छन्, सबैसँग प्रेम गर्दछन् ॥ १ ॥ २ ॥

जप तप व्रत दम संजम नेमा ❀ गुरु-गोविंद-विप्र-पद पेमा ॥ ३ ॥
श्रद्धा छमा मइत्री दाया ❀ मुदिता मम पदप्रीति अमाया ॥ ४ ॥

जप-तप-व्रत-दम (मनोनिग्रह) संयम (इन्द्रिनिग्रह) नियम अहिंसा-सत्य अस्तेय-अपरिग्रह-ब्रह्मचर्य)—गर्दछन्, गुरु-विष्णुभगवान्, ब्राह्मणका चरणमा प्रेम गर्दछन् श्रद्धा (अटल विश्वास) क्षमा-मैत्री-दया-मुदिता (आनन्दीपना) मेराचरणमा-निष्कपट-प्रीति, गर्दछन् ॥ ३ ॥ ४ ॥

बिरति बिबेक बिनय बिग्याना ❀ बोध जथारथ बेद पुराना ॥ ५ ॥
दंभ मान मद करहिं न काऊ ❀ भूलि न देहिं कुमारग पाऊ ॥ ६ ॥

जसमा त्याग-विवेक-विनय-शास्त्रज्ञान-छ, जसलाई वेद-शास्त्र-पुराणको ठीकठीक ज्ञान छ, जो पाखण्ड (वेदविरुद्ध धर्म) र घमण्ड, कसैसँग गर्दैनन्, जो झुक्किएर-पनि कुमार्गमा पाइला राख्तैनन् [सन्त-भनेका तिनै हुन्] ॥ ५ ॥ ६ ॥

गावहिं सुनहिं सदा मम लीला ❀ हेतु-रहित पर-हित-रत-सीला ॥ ७ ॥
सुनु मुनि ! साधुन के गुन जेते ❀ कहि न सकहिं सारद श्रुति तेते ॥ ८ ॥

जो मेरा चरित्रलाई गाउँछन्, सुन्दछन्, विना-कारण परहित-गर्नामा तत्पर रहन्छन्, [सन्त भनेका तिनै हुन्] ॥ ७ ॥ हेमुने ! सन्तका जती गुण छन् त्यतिजम्मै-ता शारदा र वेद पनि बताउन शक्तैनन् ॥ ८ ॥

छन्द-कहि सक न सारद सेष नारद सुनत पद पङ्कज गहे ।
अस दीनबन्धु कृपालु अपने भगतगुन निज मुख कहे ॥
सिरु नाइ बारहिं बार चरनन्हि ब्रह्मपुर नारद गए ।
ते धन्य तुलसीदास आस बिहाइ जे हरिरँग रए ॥ १६ ॥

"शेष-र-शारदा पनि (सन्तका जम्मै गुण) बताउन शक्तैनन्" यो वचन सुन्नाका साथ नारदजीले रामजीका चरणकमल समाते, अनि—"प्रभुजी यस्ता दीनदयाल र दीनबन्धु हुनुहुन्छ लौ ! यहाँले आफ्ना मुहारले आफ्ना भक्तका गुण बताई बक्सियो" यस्तो बिन्ती गरे, अनि बारम्बार प्रभुजीका चरणमा प्रणाम गरेर नारदजी ब्रह्मलोक गए। (तुलसीदास भन्दछन्) जो अरूको आस छाडेर प्रभुजीका रंग (आशय) सँग रँगिन्छन् (अनुरक्त हुन्छन्=आशयानुसार चल्दछन्) ती प्राणी धन्य हुन् ॥ १६ ॥

दो०-रावनारि जस पावन, गावहिं सुनहिं जे लोग ।
रामभगति दृढ़ पावहीं, बिनु बिराग जप जोग ॥ ७९ ॥

दीप-सिखा–सम जुवतिजन, मन! जनि होसि पतङ्ग ।
भजहि राम तजि काम मद, करहि सदा सतसङ्ग ॥८०॥

जो मानिस रावणारि (रामजी) को पवित्र यश गाउँछन् सुन्दछन्, तिनीहरू विना-वैराग्य विनाजप-तप, विना योग, रामजीमा दृढ–भक्ति पाउँछन् ॥ ७९ ॥ हेमन ! तरुणी जनहरू वत्तीका ज्वाला-जस्ता छन् , तँ पुतली नभएस् है ! काम-र-मदलाई छाडेर रामलाई भज, सदा सत्सङ्ग गर ॥ ८० ॥

इति श्रीरामचरितमानसे सकलकलिकलुषविध्वंसने विमलवैराग्यसंपादनो नाम
तृतीयः सोपानः समाप्तः
शुभं भूयात्

॥ श्रीः ॥

अथ

श्रीमद्गोस्वामितुलसीदासनिर्मितं रामायणम्

तत्रेदम्

किष्किन्धाकाण्डम्

प्रारभ्यते

शार्दूलविक्रीडित छन्द २

कुन्देन्दीवरसुन्दरावतिबलौ विज्ञानधामावुभौ
शोभाढ्यौ वरधन्विनौ श्रुतिनुतौ गोविप्रवृन्दप्रियौ ।
मायामानुषरूपिणौ रघुवरौ सद्धर्म्मवर्म्मौ हितौ
सीतान्वेषणतत्परौ पथि गतौ भक्तिप्रदौ तौ हि नः ॥१॥

कुन्द-पुष्पजस्ता श्वेतवर्ण र नीलकमलजस्ता श्यामवर्ण हुनाले सुन्दर भएका,
अत्यन्त-बलवान्, विज्ञान (निरुपाधिज्ञान) का घर भएका, शोभाले परिपूर्ण भएका, धनु-
र्धारिमा सर्वोच्च रहेका, वेदले स्तुति-गरिएका, गाई-ब्राह्मणलाई प्यारो-मान्ने, मायाले मनुष्य-
रूप धारण गर्ने, रघुकुलमा श्रेष्ठ, सनातनधर्मका-कवचस्वरूप भएर हित गर्ने, सीताजीको
खोज गर्नामा तत्पर भएका, वनको बाटो लागेका, ती-दुई-भाई (राम-लक्ष्मण) हामीलाई
भक्तिदायक होऊन् ॥ १ ॥

ब्रह्माम्भोधिसमुद्भवं कलिमलप्रध्वंसनं चाव्ययं
श्रीमच्छम्भुमुखेन्दुसुन्दरवरं संशोभितं सर्वदा ।
संसारामयभेषजं सुखकरं श्रीजानकीजीवनं
धन्यास्ते कृतिनः पिबन्ति सततं श्रीरामनामामृतम् ॥२॥

वेदरूपी-समुद्रबाट पैदा भएको, कलिकल्मषलाई नष्ट पार्ने, आफु नष्ट नहुने, श्रीमान्
शंकरजीका-मुखरूपीचन्द्रमामा-सुशोभित-भएको, संसाररूपी-रोगको-औषधस्वरूप, सुख-
दायक, श्रीजानकीजीको-प्राणस्वरूप, यस्तो-श्रीरामजीको नाम (राम) रूपी-अमृतकन जो
सदासर्वदा पिउँछन् [कानले सुन्दछन् र हृदयमा राख्तछन्] ती कुशलबुद्धि (पुण्यात्मा)
हरू धन्य छन् ॥ २ ॥

सोरठा—मुक्तिजन्म महि जानि, ग्यानखानि अघहानि कर ।
जहँ बस सम्भुभवानि, सो कासी सेइअ कस न ॥१॥
जरत सकल सुरबृन्द, विषमगरल जेहि पान किअ ।
तेहि न भजसि मन ! मन्द, ! को कृपाल सङ्करसरिस ? ॥२॥

पृथ्वीमा मुक्तिको जन्मभूमि भएकी (मुक्तिले निवास गरिएकी), ज्ञानकी खानि (ज्ञानपूर्ण) भएकी, पापको नाश–गर्ने, जानेर जहाँ शङ्करजी र पार्वती राज भएको छ, त्यस्ती ती [1]काशीपुरीको सेवा किन नगर्ने ? [शङ्करजीले र पार्वतीजीले समेत सेवागरिएकी काशीपुरीको सेवा कल्याणाभिलाषी प्राणिमात्रले खूब गर्नु–पर्दछ] ॥ १ ॥ सकल–देवतावर्ग जल्न लागेका वेलामा जसले अतिभयानक-भएका-कालकूट-विषको पान गर्‍यो, हेमूर्ख ! मन ! त्यस्ता तिनलाई तँ किन भज्दैनस् ?, शंकरसमान दयालु को छ ? ॥ २ ॥ (क)

[ऋष्यमूकगमन]

चौ०—आगे चले बहुरि रघुराया ❀ रिष्यमूक पर्वत निअराया ॥ १ ॥
तहँ रह सचिव सहित सुग्रीवाँ ❀ आवत देखि अतुल बल-सीवाँ ॥ २ ॥

अनि रघुनाथजी अगाडि जानुभयो, ऋष्यमूक–पर्वत नगीचै आईपुग्यो, त्यहाँ सुग्रीव मन्त्रीहरूले सहित भएर रहन्थे, अतुलबलका–सीमा–भएका–रामजीलाई आउन लागेका देखेर—॥ १ ॥ २ ॥

अति सभीत कह सुनु हनुमाना ❀ पुरुष जुगल बल-रूप निधाना ॥ ३ ॥
धरि बटुरूप देखु तैं जाई ❀ कहेसु जानि जिय सैन बुझाई ॥ ४ ॥

अत्यन्त भयभीत भईकन तिनले हनूमान् (आफ्नोमन्त्री) लाई भने—"हेहनूमन् ! सुन, यी दुई मानिस बल-र-रूपका खानि रहेछन् , तिमी ब्रह्मचारीको रूप लिएर गई-कन हेर, तिनको मन बुझेपछि सान (इशारा) ले बुझाईकन बताई दिए ॥ ३ ॥ ४ ॥

---

(१) "पुण्यराशिको प्रकाश गर्ने (जन्मजन्मान्तरको पुण्यपुञ्ज साह्रै-ठूलो रहेछ र काशीको वास हुन गएको हो भनी सूचन गर्ने) काशीपुरीलाई शीघ्रनाशी (चाँडै मर्ने) मानिसले हाय ! हाय ! किन ? छाड्दछ" इत्यादि–रूपले स्कन्दपुराण–काशीखण्डमा काशीको महिमा खूब गाइएको छ ।

"काशीं प्रकाशीकृतपुण्यराशिं हा ! शीघ्रनाशी विसृजेन्नरः किम्" इत्यादि ।

(क) "अघि समुद्रमन्थन गर्दा सर्वप्रथम समुद्रवाट अत्यन्त-कडा कालकूट-विष पैदा भयो, त्यसका गन्धमात्रले देव-दैत्यहरू व्याकुल भए, अनि ती सवै शंकरजीका शरण पर्न गए, पार्वती-जगज्जननीको राय (संमति) लिएर चराचरजगत्का महेश्वर अपारकरुणासागर शंकरजीले परहित-सिद्धिका निमित्त त्यो-कालकूट पिइदिनुभयो, महाप्रचण्ड त्यो विषको तासीरले शंकरजीको कंठ नीलो भयो, उहाँले नीलकंठ भएर पनि त्यो विष उकेल्नु-भएन, ठूलो-दाहले व्याकुल भएर पनि परहितसिद्धिलाई सिद्धै गर्नुभयो" यो कथा भागवतमा वर्णित छ ।

अपारकरुणासिन्धुस्तदपर्णानुमोदितः । पपौ परहितप्रार्थी चराचरमहेश्वरः ॥

पठए बालि होहिं मन मैला ❀ भागौं तुरत तजौं यह सैला ॥ ५ ॥
विप्ररूप धरि कपि तहँ गयेऊ ❀ माथ नाइ पूछत अस भयेऊ ॥ ६ ॥

बालीले पठाएका-भए यिनीहरू मनका मैला (स्वच्छमन नभएका = कपटी) हुनन् । म तुरन्तै भागौंला, यो पर्वत छाडौंला ॥ ५ ॥ ब्राह्मणको रूप-धारणा गरेर हनूमान्‌जी तहाँ गए, शिर झुकाएर यसरी सोध्न लागे ॥ ६ ॥

(हनूमान् र रामको संवाद)

को तुम्ह स्यामल-गौर-सरीरा ❀ छत्रीरूप धरहु वन वीरा ॥ ७ ॥
कठिनभूमि कोमल-पद-गामी ❀ कवन हेतु विचरहु वन स्वामी! ॥ ८ ॥

"श्याम-र-गौर-शरीर भएका तपाईंहरू को हुनुहुन्छ ?, हेवीर ! क्षत्रियका रूपले वनमा विचरण गर्न लाग्नुभएको छ ॥ ७ ॥ कडा-जमीनमा कोमल-पाउले पैदल-हिंड्न लाग्नुभएको छ, हेस्वामी ! वनमा के कारणले घुमिरहनु भएको हो ? ॥ ८ ॥

मृदुल मनोहर सुन्दर गाता ❀ सहत दुसह वन आतप बाता ॥ ९ ॥
की तुम्ह तीनि देव महँ कोऊ ❀ नरनारायन की तुम्ह दोऊ ॥१०॥

हजूरहरूको मुलायम-मनोहर-सुन्दर शरीर जङ्गलमा दुःसह (खप्न मुश्कील पर्ने) भएको घाम-र-हावालाई सहि-रहेको छ ॥ ९ ॥ हजूरहरू तीन्देवता (ब्रह्मा-विष्णु-महेश्वर) मध्ये कोही हुनुहुन्छ कि ?, कि हजूरहरू दुईभाई नर-नारायण हुनुहुन्छ ? ॥१०॥

दोहा—जगकारन तारन भव, भञ्जन धरनीभार ।
की तुम्ह अखिल भुवनपति, लीन्ह मनुज अवतार ॥३॥

कि जगत्का कारण, संसारका तारण, भूमिभारभञ्जन, संपूर्ण-ब्रह्माण्ड-पति ईश्वरै हजूरले मनुष्यको अवतार लिनु-भएको हो" ॥ ३ ॥ [यो कुरा सुनेर]

चौ०-हँसि बोले रघुवंस-कुमारा ❀ विधि कर लिखाको मेटनहारा ॥ १ ॥
कोसलेस दसरथ के जाए ❀ हम पितु वचन मानि वन आए ॥ २ ॥

रघुनन्दन-रामजीले हाँसेर बोल्नुभयो—"विधाताले लेखेको कर्मरेखा मेट्ने सकस को छ ? ॥ १ ॥ हामी अयोध्याधिराज-दशरथका पुत्र हौं, पिताको वचन मानेर वनमा आएका-छौं ॥ २ ॥

नाम राम लछिमन दोउ भाई ❀ संग नारि सुकुमार सुहाई ॥ ३ ॥
इहाँ हरी निसिचर बैदेही ❀ विप्र! फिरहिं हम खोजत तेही ॥ ४ ॥

राम-लक्ष्मण-नामभएका हामी दुईभाई हौं, साथमा सुकुमारी सुन्दरी स्त्री थिइन् । ती विदेहपुत्रीलाई यहाँ राक्षसले हर्‍यो, हेब्राह्मणदेवता ! हामी तिनैलाई खोज्दै घुमेका हौं ॥३॥४॥

सोरठा–मुक्तिजन्म महि जानि, ग्यानिखानि अघहानि कर ।
जहँ बस सम्भुभवानि, सो कासी सेइअ कस न ॥१॥
जरत सकल सुरवृन्द, विषमगरल जेहि पान किअ ।
तेहि न भजसि मन ! मन्द, ! को कृपाल सङ्करसरिस ? ॥२॥

पृथ्वीमा मुक्तिको जन्मभूमि भएकी (मुक्तिले निवास गरिएकी), ज्ञानकी खानि (ज्ञानपूर्ण) भएकी, पापको नाश–गर्ने, जानेर जहाँ शङ्करजी र पार्वती राज भएको छ, त्यस्ती ती काशीपुरीको सेवा किन नगर्ने ? [शङ्करजीले र पार्वतीजीले समेत सेवागरिएकी काशीपुरीको सेवा कल्याणाभिलाषी प्राणिमात्रले खूब गर्नु–पर्दछ] ॥ १ ॥ सकल–देवतावर्ग जल्न लागेका वेलामा जसले अतिभयानक-भएका-कालकूट-विषको पान गऱ्यो, हेमूर्ख ! मन ! त्यस्ता तिनलाई तँ किन भज्दैनस् ?, शंकरसमान दयालु को छ ? ॥ २ ॥ (क)

[ऋष्यमूकगमन]

चौ०–आगे चले बहुरि रघुराया ❀ रिष्यमूक पर्वत निअराया ॥ १ ॥
तहँ रह सचिव सहित सुग्रीवाँ ❀ आवत देखि अतुल वल-सीवाँ ॥ २ ॥

अनि रघुनाथजी अगाडि जानुभयो, ऋष्यमूक–पर्वत नगीचै आईपुग्यो, त्यहाँ सुग्रीव मन्त्रीहरूले सहित भएर रहन्थे, अतुलबलका–सीमा–भएका–रामजीलाई आउन लागेका देखेर—॥ १ ॥ २ ॥

अति सभीत कह सुनु हनुमाना ❀ पुरुष जुगल बल-रूप निधाना ॥ ३ ॥
धरि बटुरूप देखु तैं जाई ❀ कहेसु जानि जिय सैन बुझाई ॥ ४ ॥

अत्यन्त भयभीत भईकन तिनले हनूमान् (आफ्नोमन्त्री) लाई भने—"हेहनूमन् ! सुन, यी दुई मानिस बल-र-रूपका खानि रहेछन् , तिमी ब्रह्मचारीको रूप लिएर गई-कन हेर, तिनको मन वुझेपछि सान (इशारा) ले वुझाईकन बताई दिए ॥ ३ ॥ ४ ॥

---

(१) "पुण्यराशिको प्रकाश गर्ने (जन्मजन्मान्तरको पुण्यपुञ्ज साह्रै-ठूलो रहेछ र काशीको वास हुन गएको हो भनी सूचन गर्ने) काशीपुरीलाई शीघ्रनाशी (चाँडै मर्ने) मानिसले हाय ! हाय ! किन ? छाड्दछ" इत्यादि–रूपले स्कन्दपुराण–काशीखण्डमा काशीको महिमा खूब गाइएको छ ।

"काशीं प्रकाशीकृतपुण्यराशिं हा ! शीघ्रनाशी विसृजेन्नरः किम्" इत्यादि ।

(क) "अघि समुद्रमन्थन गर्दा सर्वप्रथम समुद्रबाट अत्यन्त-कडा कालकूट-विष पैदा भयो, त्यसका गन्धमात्रले देव-दैत्यहरू ब्याकुल भए, अनि ती-सबै शंकरजीका शरण पर्न गए, पार्वती-जगज्जननीको राय (संमति) लिएर चराचरजगत्का महेश्वर अपारकरुणासागर शंकरजीले परहित-सिद्धिका-निमित्त त्यो-कालकूट पिइदिनुभयो, महाप्रचण्ड त्यो विषको तासीरले शंकरजीको कंठ नीलो भयो, उहाँले नीलकंठ भएर पनि त्यो विष उकेल्नु-भएन, ठूलो-दाहले ब्याकुल भएर पनि परहितसिद्धिलाई सिद्धै गर्नुभयो" यो कथा भागवतमा वर्णित छ ।

अपारकरुणासिन्धुस्तदपर्णानुमोदितः । पपौ परहितप्रार्थी चराचरमहेश्वरः ॥

पठए बालि होहिं मन मैला ❀ भागौं तुरत तजौं यह सैला ॥ ५ ॥
विप्ररूप धरि कपि तहँ गयेऊ ❀ माथ नाइ पूछत अस भयेऊ ॥ ६ ॥

बालीले पठाएका-भए यिनीहरू मनका मैला (स्वच्छमन नभएका = कपटी) हुनन्। म तुरन्तै भागौंला, यो पर्वत छाडौंला ॥ ५ ॥ ब्राह्मणको रूप-धारणा गरेर हनूमान्‌जी तहाँ गए, शिर झुकाएर यसरी सोध्न लागे ॥ ६ ॥

(हनूमान् र रामको संवाद)

को तुम्ह स्यामल-गौर-सरीरा ❀ छत्रीरूप धरहु वन वीरा ॥ ७ ॥
कठिनभूमि कोमल-पद-गामी ❀ कवन हेतु विचरहु वन स्वामी! ॥ ८ ॥

"श्याम-र-गौर-शरीर भएका तपाईंहरू को हुनुहुन्छ?, हेवीर! क्षत्रियका रूपले वनमा विचरण गर्न लाग्नुभएको छ ॥ ७ ॥ कडा-जमीनमा कोमल-पाउले पैदल-हिंड्न लाग्नु-भएको छ, हेस्वामी! वनमा के कारणले घुमिरहनु भएको हो? ॥ ८ ॥

मृदुल मनोहर सुन्दर गाता ❀ सहत दुसह वन आतप बाता ॥ ९ ॥
की तुम्ह तीनि देव महँ कोऊ ❀ नरनारायन की तुम्ह दोऊ ॥१०॥

हजूरहरूको मुलायम-मनोहर-सुन्दर शरीर जङ्गलमा दुःसह (खप्न मुश्कील पर्ने) भएको घाम-र-हावालाई सहि–रहेको छ ॥ ९ ॥ हजूरहरू तीन्देवता (ब्रह्मा-विष्णु-महेश्वर) मध्ये कोही हुनुहुन्छ कि?, कि हजूरहरू दुईभाई नर-नारायण हुनुहुन्छ? ॥१०॥

दोहा—जगकारन तारन भव, भञ्जन धरनीभार।
की तुम्ह अखिल भुवनपति, लीन्ह मनुज अवतार ॥३॥

कि जगत्का कारण, संसारका तारण, भूमिभारभञ्जन, संपूर्ण–ब्रह्माण्ड-पति ईश्वरै हजूरले मनुष्यको अवतार लिनु-भएको हो" ॥ ३ ॥ [यो कुरा सुनेर]

चौ०-हँसि बोले रघुवंस-कुमारा ❀ विधि कर लिखाको मेटनहारा ॥ १ ॥
कोसलेस दसरथ के जाए ❀ हम पितु वचन मानि वन आए ॥ २ ॥

रघुनन्दन-रामजीले हाँसेर बोल्नुभयो—"विधाताले लेखेको कर्मरेखा मेट्ने सकस को छ? ॥ १ ॥ हामी अयोध्याधिराज-दशरथका पुत्र हौं, पिताको वचन मानेर वनमा आएका–छौं ॥ २ ॥

नाम राम लछिमन दोउ भाई ❀ संग नारि सुकुमार सुहाई ॥ ३ ॥
इहाँ हरी निसिचर बैदेही ❀ विप्र! फिरहिं हम खोजत तेही ॥ ४ ॥

राम-लक्ष्मण-नामभएका हामी दुईभाई हौं, साथमा सुकुमारी सुन्दरी स्त्री थिइन्। ती विदेहपुत्रीलाई यहाँ राक्षसले हर्‍यो, हेब्राह्मणदेवता! हामी तिनैलाई खोज्दै घुमेका हौं ॥३॥४॥

सोरठा—मुक्तिजन्म महि जानि, ग्यानिखानि अघहानि कर।
जहँ वस सम्भुभवानि, सो कासी सेइअ कस न ॥१॥
जरत सकल सुरवृन्द, विषमगरल जेहि पान किअ।
तेहि न भजसि मन! मन्द, ! को कृपाल सङ्करसरिस? ॥२॥

पृथ्वीमा मुक्तिको जन्मभूमि भएकी (मुक्तिले निवास गरिएकी), ज्ञानकी खानि (ज्ञानपूर्ण) भएकी, पापको नाश-गर्ने, जानेर जहाँ शङ्करजी र पार्वती राज भएको छ, त्यस्ती ती काशीपुरीको सेवा किन नगर्ने ? [शङ्करजीले र पार्वतीजीले समेत सेवागरिएकी काशीपुरीको सेवा कल्याणाभिलाषी प्राणिमात्रले खूब गर्नु-पर्दछ] ॥ १ ॥ सकल-देवतावर्ग जल्न लागेका वेलामा जसले अतिभयानक-भएका-कालकूट-विषको पान गऱ्यो, हेमूर्ख! मन! त्यस्ता तिनलाई तँ किन भज्दैनस्?, शंकरसमान दयालु को छ? ॥ २ ॥ (क)

[ऋष्यमूकगमन]

चौ०—आगे चले बहुरि रघुराया ❀ रिष्यमूक पर्वत निअराया ॥ १ ॥
तहँ रह सचिव सहित सुग्रीवाँ ❀ आवत देखि अतुल बल-सीवाँ ॥ २ ॥

अनि रघुनाथजी अगाडि जानुभयो, ऋष्यमूक-पर्वत नगीचै आईपुग्यो, त्यहाँ सुग्रीव मन्त्रीहरूले सहित भएर रहन्थे, अतुलबलका-सीमा-भएका-रामजीलाई आउन लागेका देखेर— ॥ १ ॥ २ ॥

अति सभीत कह सुनु हनुमाना ❀ पुरुष जुगल बल-रूप निधाना ॥ ३ ॥
धरि बटुरूप देखु तैं जाई ❀ कहेसु जानि जिय सैन बुझाई ॥ ४ ॥

अत्यन्त भयभीत भईकन तिनले हनूमान् (आफ्नोमन्त्री) लाई भने—"हेहनूमन्! सुन, यी दुई मानिस बल-र-रूपका खानि रहेछन्, तिमी ब्रह्मचारीको रूप लिएर गई-कन हेर, तिनको मन बुझेपछि सान (इशारा) ले बुझाईकन बताई दिए ॥ ३ ॥ ४ ॥

---

(१) "पुण्यराशिको प्रकाश गर्ने (जन्मजन्मान्तरको पुण्यपुञ्ज साह्रै-ठूलो रहेछ र काशी वास हुन गएको हो भनी सूचन गर्ने) काशीपुरीलाई शीघ्रनाशी (चाँडै मर्ने) मानिसले हाय! हाय! किन ? छाड्दछ" इत्यादि—रूपले स्कन्दपुराण—काशीखण्डमा काशीको महिमा खूब गाइएको छ।

"काशीं प्रकाशीकृतपुण्यराशिं हा! शीघ्रनाशी विसृजेन्नरः किम्" इत्यादि।

(क) "अघि समुद्रमन्थन गर्दा सर्वप्रथम समुद्रवाट अत्यन्त-कडा कालकूट-विष पैदा भयो, त्यसका गन्धमात्रले देव-दैत्यहरू व्याकुल भए, अनि ती-सवै शंकरजीका शरण पर्न गए, पार्वती-जगज्जननीको राय (संमति) लिएर चराचरजगत्का महेश्वर अपारकरुणासागर शंकरजीले परहित-सिद्धिका-निमित्त त्यो-कालकूट पिइदिनुभयो, महाप्रचण्ड त्यो विषको तासीरले शंकरजीको कंठ नीलो भयो, उहाँले नीलकंठ भएर पनि त्यो विष उकेल्नु-भएन, ठूलो-दाहले व्याकुल भएर पनि परहितसिद्धिलाई सिद्धै गर्नुभयो" यो कथा भागवतमा वर्णित छ।

अपारकरुणासिन्धुस्तदपर्णानुमोदितः । पपौ परहितप्रार्थी चराचरमहेश्वरः ॥

पठए बालि होहिं मन मैला ❀ भागौं तुरत तजौं यह सैला ॥ ५ ॥
विप्ररूप धरि कपि तहँ गयेऊ ❀ माथ नाइ पूछत अस भयेऊ ॥ ६ ॥

बालीले पठाएका-भए यिनीहरू मनका मैला (स्वच्छमन नभएका = कपटी) हुनन्। म तुरन्तै भागौंला, यो पर्वत छाडौंला ॥ ५ ॥ ब्राह्मणको रूप-धारणा गरेर हनूमान्‌जी तहाँ गए, शिर झुकाएर यसरी सोध्न लागे ॥ ६ ॥

(हनूमान् र रामको संवाद)

को तुम्ह स्यामल-गौर-सरीरा ❀ छत्रीरूप धरहु वन वीरा ॥ ७ ॥
कठिनभूमि कोमल-पद-गामी ❀ कवन हेतु विचरहु वन स्वामी! ॥ ८ ॥

"श्याम-र-गौर-शरीर भएका तपाईंहरू को हुनुहुन्छ ?, हेवीर ! क्षत्रियका रूपले वनमा विचरण गर्न लाग्नुभएको छ ॥ ७ ॥ कडा-जमीनमा कोमल-पाउले पैदल-हिंड्न लाग्नुभएको छ, हेस्वामी ! वनमा के कारणले घुमिरहनु भएको हो ? ॥ ८ ॥

मृदुल मनोहर सुन्दर गाता ❀ सहत दुसह वन आतप बाता ॥ ९ ॥
की तुम्ह तीनि देव महँ कोऊ ❀ नरनारायन की तुम्ह दोऊ ॥१०॥

हजूरहरूको मुलायम-मनोहर-सुन्दर शरीर जङ्गलमा दुःसह (खप्न मुश्कील पर्ने) भएको घाम-र-हावालाई सहि-रहेको छ ॥ ९ ॥ हजूरहरू तीन्देवता (ब्रह्मा-विष्णु-महेश्वर) मध्ये कोही हुनुहुन्छ कि ?, कि हजूरहरू दुईभाई नर-नारायण हुनुहुन्छ ? ॥१०॥

दोहा—जगकारन तारन भव, भञ्जन धरनीभार ।
की तुम्ह अखिल भुवनपति, लीन्ह मनुज अवतार ॥३॥

कि जगत्‌का कारण, संसारका तारण, भूमिभारभञ्जन, संपूर्ण-ब्रह्माण्ड-पति ईश्वरै हजूरले मनुष्यको अवतार लिनु-भएको हो" ॥ ३ ॥ [यो कुरा सुनेर]

चौ०—हँसि बोले रघुवंस-कुमारा ❀ विधि कर लिखाको मेटनहारा ॥ १ ॥
कोसलेस दसरथ के जाए ❀ हम पितु वचन मानि वन आए ॥ २ ॥

रघुनन्दन-रामजीले हाँसेर बोल्नुभयो—"विधाताले लेखेको कर्मरेखा मेट्ने सकस को छ ? ॥ १ ॥ हामी अयोध्याधिराज-दशरथका पुत्र हौं, पिताको वचन मानेर वनमा आएका-छौं ॥ २ ॥

नाम राम लछिमन दोउ भाई ❀ संग नारि सुकुमार सुहाई ॥ ३ ॥
इहाँ हरी निसिचर बैदेही ❀ विप्र ! फिरहिं हम खोजत तेही ॥ ४ ॥

राम-लक्ष्मण-नामभएका हामी दुईभाई हौं, साथमा सुकुमारी सुन्दरी स्त्री थिइन्। ती विदेहपुत्रीलाई यहाँ राक्षसले हर्‍यो, हेब्राह्मणदेवता ! हामी तिनैलाई खोज्दै घुमेका हौं ॥३॥४॥

आपन चरित कहा हम गाई ❀ कहहु विप्र! निज कथा बुझाई ॥ ५ ॥
प्रभु पहिचानि परेउ कपि चरना ❀ सो सुख उमा! जाइ नहिं बरना ॥ ६ ॥

हेब्राह्मण ! मैंले-ता आफ्नो वृत्तान्त विस्तार गरें, तिमी आफ्नो वृत्तान्त हामीलाई बुझाएर भन" । हनूमान्‌जी प्रभुजीलाई चिह्नेर पाउमा परे, हेपार्वति ! त्यसवेलाका-सुखको वर्णन गर्न शकिंदैन ॥ ५ ॥ ६ ॥

पुलकित तन मुख आव न वचना ❀ देखत रुचिर वेष कै रचना ॥ ७ ॥
पुनि धीरज धरि अस्तुति कीन्ही ❀ हरष हृदय निज नाथहिं चीन्ही ॥ ८ ॥

हनूमान्‌जीको शरीर रोमाञ्चित भयो, मुखवाट वाक्य निस्कैन, रामजीको सुन्दर-वेषरचना (मुनिवेषको वनावट) हेरि-रहन लागे ॥ ७ ॥ मनले आफ्नो मालिक चिह्नेर हर्षित भए, अनि धैर्यधारण गरेर हनूमान्‌जीले स्तुति गरे [अनि विन्ती गर्न लागे] ॥ ८ ॥

मोर न्याउ मैं पूँछा साईं ! ❀ तुम्ह पूँछहु कस नर की नाईं ॥ ९ ॥
तव मायावस फिरौं भुलाना ❀ ता तें मैं नहिं प्रभु पहिचाना ॥ १० ॥

हेस्वामी ! मेरा मुनासिवीले (म वानरहुँनाले तदनुसार) मैले सोधें, परन्तु हजूर मनुष्यजस्तै भएर कसरी सोधिवक्सिन्छ ? हजूरकी मायाका वशमा परेर भुलीकन घुमि-रहेको छु, त्यसै-हुनाले प्रभुलाई मैंले चिह्निन ॥ ९ ॥ १० ॥

दोहा—एक मंद मैं मोह बस, कुटिल हृदय अग्यान ।
पुनि प्रभु मोहि बिसारेउ, दीनबंधु भगवान ॥ ४ ॥

एक ता म मन्दबुद्धि, मोहाधीन, कुटिलहृदय, अज्ञान, त्यसमाथी दीनबन्धु-भगवान्-प्रभुले पनि मलाई विर्सि-वक्सियो ॥ ४ ॥

चौ०—जदपि नाथ! बहु अवगुन मोरें ❀ सेवक प्रभुहिं परै जनि भोरें ॥ १ ॥
नाथ ! जीव तव माया मोहा ❀ सो निस्तरै तुम्हारेहि छोहा ॥ २ ॥

हेनाथ ! मेरा दुर्गुण जद्यपि धेरै छन्, तथापि यो सेवक प्रभुवाट विर्सिन लायक छैन, हेनाथ ! हजूरकी-मायाले जीव मोहित छ, त्यो हजूरैका दयाले निस्तार पाउँछ (वच्तछ) ॥ १ ॥ २ ॥

ता पर मैं रघुवीर ! दोहाई ❀ जानौं नहिं कछु भजन उपाई ॥ ३ ॥
सेवक-सुत पति-मातु भरोसें ❀ रहै असोच बनै प्रभु पोसें ॥ ४ ॥

त्यसमा म प्रभुजीको शपथ गर्दछु, हेरघुवीर ! म भजनको उपाय कत्ति पनि जान्दिन । सेवकलाई स्वामीको, पुत्रलाई आमाको भरोसा रहन्छ, र निश्चिन्त भई-रहन्छ, प्रभुले (मेरो) पोषण गर्नै-पर्दछ" ॥ ३ ॥ ४ ॥

अस कहि परेउ चरन अकुलाई ❀ निज तनु प्रगटि प्रीति उर छाई ॥ ५ ॥
तव रघुपति उठाइ उर लावा ❀ निज-लोचन-जल सींचि जुड़ावा ॥ ६ ॥

यो विन्ति गरेर हनूमान्जी प्रभुजीका पाउमा परे, हडबडाएर आफ्नो असलीरूप (वानररूप) प्रकट गरे, तिनका हृदयलाई प्रेमले छोप्यो ॥ ५ ॥ अनि रघुनाथजीले तिनलाई उठाएर हृदयमा लगाउनुभयो, आफ्ना नेत्रका जलले (आँसुले) सेचन गरेर तिनलाई शीतल (ठण्डा) पार्नुभयो ॥ ६ ॥

सुनु कपि! जिय मानसि जनि ऊना ❀ तैं मम प्रिय लछिमन ते दूना ॥ ७ ॥
समदरसी मोहि कह सब कोऊ ❀ सेवकप्रिय अनन्यगति सोऊ ॥ ८ ॥

[अनि रामजीले आज्ञा गर्नुभयो] हेकपे! सुन, तिमी मनमा कुनैप्रकारको न्यूनता (कमी) नमाने, तिमी लक्ष्मणभन्दा दोवर मेरा प्यारा छौ ॥ ७ ॥ सवैजना मलाई समदर्शी भन्दछन्, परन्तु जो अनन्यगति (अरुको आधार नभएको)छ, त्यही-भक्त मेरो प्यारो छ ॥८॥

दोहा–सो अनन्य जाके असि, मति न टरै हनुमंत! ।
मैं सेवक सचराचर, रूप स्वामि भगवंत ॥ ५ ॥

हेहनूमन्! "म सेवक हुँ, मेरा स्वामी चराचरजगम्मूर्ति भगवान् हुन्" यस्तो समुझ जसका वुद्धिवाट हट्‌तैन, अनन्यभक्त-भनेको त्यही हो ॥ ५ ॥

चौ०–देखि पवनसुत पति अनुकूला ❀ हृदय हरष, बीती सब सूला ॥ १ ॥
नाथ! सैल पर कपिपति रहई ❀ सो सुग्रीव दास तव अहई ॥ २ ॥

पवनकुमार (हनूमान्) प्रभुजीलाई अनुकूल (रिझिएका) देखेर मनमा हर्षित भए। तिनका सवै दुःखदर्द सिद्धिए ॥ १ ॥ [अनि ती विन्ती गर्न लागे] हेनाथ! यो-पर्वतका-उपर वानरपति-सुग्रीव रहन्छन्, ती हजूरका दास (भक्त) छन् ॥ २ ॥

तेहि सन नाथ! मइत्री कीजै ❀ दीन जानि तेहि अभय करीजै ॥ ३ ॥
सो सीता कर खोज कराइहि ❀ जहँ तहँ मरकट कोटि पठाइहि ॥ ४ ॥

तिनीसँग मित्रता गरिवक्सियोस्, हेनाथ ! तिनलाई दीन-अनाथ जानेर निर्भय गरि-वक्सियोस् ॥ ३ ॥ ती सीताजीको खोज गराउनेछन्, जहाँ-तहाँ करोडौं-वानर पठाउने छन्" ॥ २ ॥

एहि बिधि सकल कथा समुझाई ❀ लिये दुवौ जन पीठि चढ़ाई ॥ ५ ॥
जब सुग्रीव राम कहुँ देखा ❀ अतिसय जनम धन्य करि लेखा ॥ ६ ॥

यस्ता–प्रकारले सुग्रीवको [सौजन्यसम्बन्धी] सवै-कथा वुझाएर हनूमान्जीले दुवै-भाईलाई आफ्ना पीठमा चढाए (दुईकाँधमा दुईजना चढाए) ॥ ५ ॥ जव सुग्रीवले रामजीलाई देखेथे आफ्ना जन्मलाई अत्यन्त धन्य संझे ॥ ६ ॥

[सुग्रीवमैत्री]

सादर मिलेउ नाइ पद माथा ❀ भेंटेउ अनुजसहित रघुनाथा ॥ ७ ॥
कपि कर मन बिचार एहि रीती ❀ करिहहिं बिधि मो सन ये प्रीती ॥ ८ ॥

आदरका साथ पाउमा शिर राखेर सुग्रीवले भेंट गरीकन भाई-सहित-रामजीलाई आलिङ्गन गरे। "हेविधाता ! यी मसंग प्रीति गर्लान् कि ?" यस्तै प्रकारको विचार सुग्रीव मनमा गर्दथे ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा–तब हनुमन्त उभय दिसि, की सब कथा सुनाइ।
पावक साखी देइ करि, जोरी प्रीति दृढ़ाइ ॥ ६ ॥

अनि हनूमान्‌जीले दुवैतर्फको वृत्तान्त सुनाएर (रामजीको वृत्तान्त सुग्रीवलाई, सुग्रीवको वृत्तान्त रामजीलाई सुनाएर) अग्निलाई साक्षी राखीकन दुवैको पक्का (दृढ) मित्रता जोरिदिए (मितेरी लाइ-दिए) ॥ ६ ॥

चौ०–कीन्हि प्रीति कछु बीच न राखा ❀ लछिमन रामचरित सब भाखा ॥ १ ॥
कह सुग्रीवँ नयन भरि वारी ❀ मिलिहि नाथ ! मिथिलेसकुमारी ॥ २ ॥

रामजीले सुग्रीवसँग मित्रताको योग्य प्रीति गर्नुभयो, केही अन्तर (फरक = पर्दा) राख्नुभएन, लक्ष्मणजीले रामजीको सब चरित्र (सुग्रीवलाई) बताउनुभयो ॥ १ ॥ अनि सुग्रीवले गहभरी आँसू गरेर "हेनाथ ! मिथिलाधिपति–महाराज–जनककी छोरी (सीताजी) भेट्टिनु–हुनेछ" भनी विन्ती गरे ॥ २ ॥ [अनि फेरि विन्ती गर्न लागे]

मन्त्रिन्ह सहित इहाँ एक वारा ❀ बैठ रहेउँ मैं करत विचारा ॥ ३ ॥
गगनपंथ देखी मैं जाता ❀ परवस परी बहुत बिलपाता ॥ ४ ॥

"हेनाथ ! एकदिन म मन्त्रिहरूसँग यहाँ केही–कुराको विचार गर्दै बसि–रहेको थिएँ, मैले अर्काको वश परेकी विलाप गर्दै आकाश–मार्गले जान लागेकी सीताजीलाई देखें ॥ ३ ॥ ४ ॥

राम ! राम ! हा ! राम ! पुकारी ❀ हमहिं देखि दीन्हेउ पट डारी ॥ ५ ॥
माँगा राम तुरत तेहि दीन्हा ❀ पट उर लाइ सोच अति कीन्हा ॥ ६ ॥

उहाँले मलाई देखेर "राम ! राम ! हा ! राम !' भनीकन वस्त्र खसालि-दिनुभयो" [सुग्रीवले यति विन्तिगर्नै विच्तिकै] रामजीले त्यो वस्त्र माग्नुभयो, सुग्रीवले टक्र्याए। रामजीले त्यो–वस्त्र छातीमा लगाएर अत्यन्त शोक गर्नुभयो ॥ ५ ॥ ६ ॥ (क)

(क) रामजीले त्यो वस्त्र (पछ्यौरा) र त्यसमा पोको पारेका अङ्गद (बाजू), कुण्डल, पाउजेव देख्नुभयो र सीताजीका वस्त्र-भूषण हुन् भनी चिन्हुभयो, अनि उहाँका नजरबाट अविछिन्न अश्रुधारा बग्न लागे। उहाँले "हेर भाई ! लक्ष्मण ! हरण-गरिन लागेका हालतमा सीताले जमीनमा गिराइदिएका वस्त्र-भूषण हुन्कि भनेजस्तो लाग्दछ, तिमीले पनि चिन्हुपर्दछ" यस्तो आर्तवचन बोल्दा भ्रातृभक्त-सच्चरित्र-लक्ष्मणजीले "दाज्यू ! अङ्गद (बाजू) र कुण्डल मैले चिह्नेको छैन, प्रतिदिन पाउमा ढोगदिने गरेको हुनाले पाउजेव चिन्दछु, [सीताजीकै हुन्]" भनी विन्ती चढाएका कुराको उल्लेख गरेर प्राचीनसभ्यता र सच्चरित्रको दिग्दर्शन वाल्मीकिमहामुनिले आत्मीय-रामायणमा गरेको छ।

नाहं जानामि केयूरे नाहं जानामि कुण्डले।
नूपुरे त्वभिजानामि नित्यं पादाभिवन्दनात्। [वा. रा. ४।५।२२]

कह सुग्रीव सुनहु रघुवीरा ! ❀ तजहु सोच मन आनहु धीरा ॥ ७ ॥
सब प्रकार करिहौं सेवकाई ❀ जेहि विधि मिलिहि जानकी आई॥ ८ ॥

सुग्रीवले विन्तीगरे "मेरो विन्ती सुनिवक्सियोस्, हेरघुवीर ! शोक-सुर्ता छाडि वक्सियोस् । मनमा धैर्य ल्याइ वक्सियोस् । जुनप्रकारले जानकीजी आएर भेट गर्नु हुनेछ त्यो सव-प्रकारले सेवा गर्नेछु ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा–सखावचन सुनि हरषे, कृपासिंधु बल सीवँ ।
कारन कवन बसहु वन, मोहि कहहु सुग्रीवँ ॥ ७ ॥

वलका-सीमा (अवधि = हद्द) स्वरूप-भएका रामजी मित्रका वचन सुनेर हर्षित हुनुभयो । [उहाँले सोध्नुभयो] "हेसुग्रीव ! तपाईं केकारणले वनमा वस्नुभएको हो, मलाई वताउनुहोस्" ॥ ७ ॥ [सुग्रीवले विन्तीगरे]

चौ०–नाथ ! बालि अरु मैं दोउ भाई ❀ प्रीति रही कछु बरनि न जाई ॥ १ ॥
मयसुत मायावी तेहि नाऊँ ❀ आवा सो प्रभु हमरे गाऊँ ॥ २ ॥

"हेनाथ ! बाली र म दुईजना भाईभाई हौं, प्रीति थियो, त्यसको वर्णन गर्न शकिदैन । मायागर्नामा मशहूर भएको हुनाले नाउँ-पनि मायावी भएको मयदानवको छोरो थियो, हेप्रभु ! त्यो हाम्रो गाउँ (किष्किन्धापुरी) मा आयो ॥ १ ॥ २ ॥

अर्धराति पुरद्वार पुकारा ❀ बाली रिपुबल सहै न पारा ॥ ३ ॥
धावा बालि देखि सो भागा ❀ मैं पुनि गयउँ बंधु सँग लागा ॥ ४ ॥

आधा-रातमा शहरको मूल-ढोकामा आएर त्यसले पुकार्‍यो (हाँक दियो) बालीले शत्रुको बल (घमण्ड) सहन शकेनन्, र दौडे । बालीलाई देखेर त्यो भाग्यो । म पनि दाज्यू (बाली) को सँग लागेर गएँ ॥ ३ ॥ ४ ॥

गिरि-वर-गुहा पैठ सो जाई ❀ तब बाली मोहिं कहा बुझाई ॥ ५ ॥
परिखेसु मोहिं एक पखवारा ❀ नहिं आवौं तब जानेसु मारा ॥ ६ ॥

त्यो गएर पहाडका गुफा-भित्र पस्यो, अनि बालीले मलाई बुझाएर "मलाई एकपक्ष (पन्ध्रदिन) पर्खनु, त्यतिमा आइन भने मर्‍यो भनी जानेस्" भने ॥ ५ ॥ ६ ॥

मास दिवस तहँ रहेउँ खरारी ! ❀ निसरी रुधिरधार तहँ भारी ॥ ७ ॥
वालि हतेसि मोहि मारिहि आई ❀ सिला देइ तहँ चलेउँ पराई ॥ ८ ॥

हेखरारे ! (खर राक्षसवैरिन् ! राम !) म त्यहाँ एकमहिनादिन–सम्म रहें (पर्खें) (आखिरमा) त्यहाँ रगतको ठूलो धारा निक्ल्यो । "बालीलाई मार्‍यो, अब आएर मलाई मार्दछ" [यस्तोमनमा लाग्यो र] त्यो गुफाका द्वारमा (अतिठूलो) पत्थर राखेर म भागें ॥ ७ ॥ ८ ॥

मंत्रिन्ह पुर देखा विनु साईं ❀ दीन्हेउँ मोंहि राजु वरिआई ॥ ९ ॥

बाली ताहि मारि गृह आवा ❀ देखि मोहि जिय भेद बढ़ावा ॥ १० ॥

मन्त्रिहरूले राजधानीनगरी (किष्किन्धा) लाई विना—राजाको देखेर जवर्दस्तीले (मेरो संमति नहुँदैमा) मलाई राज्य दिए ॥ ९ ॥ त्यसलाई मारेर बाली घर आए, मलाई देखेर तिनले मनमा भेद (वैरभाव) बढाए ॥ १० ॥

रिपुसम मोहि मारेसि अति भारी ❀ हरि लीन्हेसि सर्वसु अरु नारी ॥ ११ ॥
ताके भय रघुवीर ! कृपाला ! ❀ सकल भुवन मैं फिरेउँ विहाला ॥ १२ ॥

शत्रुलाई पीटेझैं मलाई खुव पीटे, तिनले मेरो सर्वस्व र स्त्री-समेत जफत गरे। हेदीनदयाल ! रघुनाथ ! तिनैको डरले विह्वल भएर म सकल-भुवनमा घुमन्ता भएँ ॥११॥१२॥

इहाँ श्रापवस आवत नाहीं ❀ तदपि सभीत रहौं मन माहीं ॥ १३ ॥
सुनि सेवकदुख दीनदयाला ❀ फरकि उठीं दोउ भुजा विशाला ॥ १४ ॥

मुनिका शापं (सराप) का प्रभावले त्यो यहाँ आउँदैन, तै-पनि म मनमा भयभीत भएर रहेको छु ॥ १३ ॥ [यस्तांप्रकारले वताएको] भक्तको दुःख सुन्दा दीनदयाल-रामजीका विशाल दुवै-भुजा (बाहु) फर्फराउन लागे ॥ १४ ॥

[वालिवधप्रतिज्ञा]

दोहा--सुनु सुग्रीवँ ! मारिहौं, बालिहि एकहि बान ।
ब्रह्म-रुद्र-सरनागत, गए न उबरिहि प्रान ॥८॥

[रामजीले प्रतिज्ञा गर्नुभयो] ‘सुग्रीव ! सुन्नुहोस्, म एउटै-बाणले बालीलाई मारुला। व्रह्माजी र शंकरजीको शरण पऱ्यो भने-पनि त्यसको प्राण वच्नेछैन ॥ ८ ॥

चौ०—जे न मित्र दुख होहिं दुखारी ❀ तिन्हहिं विलोकत पातक भारी ॥ १ ॥
निज-दुख-गिरि-समरज करि जाना ❀ मित्र क दुखरज मेरुसमाना ॥ २ ॥

जो-व्यक्ति मित्रका दुःखले दुःखित हुँदैनन् , तिनलाई हेर्दापनि ठूलो पाप लाग्द छ॥१॥ “आफ्नो पर्वतसमानको दुःखलाई धूलाका कणको समान र, मित्रको धूलाका कणको समान

---

(१) अघि दशहज्जार-हात्तिको-बल-हुने, महिष (राँगो) को-स्वरूप-लिएको, दुन्दुभिनाम-भएको राक्षस बलमत्त भएर जोरी-खोज्दै बालीसंग युद्धगर्न आएको थियो, महाबली—बालीले त्यसलाई युद्धमा मास्यो, पर्वताकार—त्यसको—लाश (मुर्दा) लाई बालीले चारकोश—पर पुग्ने गरी दुई—हातले हुत्याईदियो। त्यो लाश मतङ्गमुनिका आश्रममा गिर्न पुग्यो, हावाले उडाएका रगतका थोपा मतङ्गमुनिका शरीरमा गिर्न गए। मुनिले क्रुद्ध भएर “जसले यो महिष यतातिर मिल्काएको हो, त्यो वानर मेरा आश्रमका मण्डलभित्र (ऋष्यमूकपर्वतमा) आयो भने मर्ला” भनी शाप दिए। बालीले धेरै प्रार्थना गऱ्यो, मुनि प्रसन्न भएनन्। त्यसै दिन—देखि बाली र त्यसका आपस्त वानरहरू यो ऋष्यमूकपर्वतमा आउँदैनन्। शापवृत्तान्त थाहा पाउने हुनाले बालीको विरोधी हुन गएको म निःसंक भएर यहाँ रहेको छु” भनी सुग्रीवले विस्तार गरेका छन्।

दुःखलाई पर्वत-समान मान्नुपर्दछ, [आफ्नो दुःखभन्दा मित्रको-दुखलाई ठूलो देख्नु पर्दछ]" ॥ १ ॥ २ ॥

जिन्ह के असि मति सहज न आई ❀ ते शठ हठि कत करत मिताई ॥ ३ ॥
कुपथ निवारि सुपन्थ चलावहिं ❀ गुन प्रकटै अवगुनन्हि दुरावहिं ॥ ४ ॥

यस्तो स्वाभाविक-वुद्धि जसलाई आएकी छैन, ती-स्वाँठहरू जवर्दस्ती मितेरी किन गर्दछन् ? [मित्रका दुःखको पर्वाह नगर्नै स्वाँठले मित्रता-गर्नु मित्रशब्दको वेइज्जती गर्नु हो ? त्यस्ताले मित्रता-गर्दा सच्चामित्र-पनि विश्वास-पात्र नहुने भये, आफू ता विग्रेविग्रे, ती-कुमित्र ले अरूको-समेत ठूलो-खरावी गरे, संसारमा विश्वासै हराउने भयो] । [सच्चा–मित्र–हरू] मित्रलाई कुमार्गवाट हटाएर सुमार्गमा चलाउँछन्, मित्रका गुण प्रकट गर्दछन्, दुर्गुण छिपाउँछन् ॥ ३ ॥ ४ ॥

देत लेत मन सङ्क न धरई ❀ बल अनुमान सदा हित करई ॥ ५ ॥
विपतिकाल कर सतगुन नेहा ❀ श्रुति कह सन्त मित्र गुन एहा ॥ ६ ॥

दिंदा-लिंदा (लेन्देन् गर्दा) मनमा शंका लिंदैनन्, आफ्ना-शक्ति-अनुसार सदा–सर्वदा हित गर्दछन्, विपत्तिका–समयमा [अघिपछिभन्दा] शयगुण वढ्ता प्रेम गर्दछन्" वेदले सज्जन–मित्रका यिनै गुण (लक्षण) वताएका छन् ॥ ५ ॥ ६ ॥ (क)

आगे कह मृदुवचन वनाई ❀ पाछे अनहित मन कुटिलाई ॥ ७ ॥
जा कर चित्त अहि-गति सम भाई ! ❀ अस कुमित्र परिहरेहि भलाई ॥ ८ ॥

अगाडि भने वनाएर नरम–वचन वोल्दछन्, पछाडि दुश्मन्को काम गर्दछन्, मनमा दुष्टता राख्तछन् । जसको चित्त सर्पको–हिंडाईजस्तो छ (टेढोमेढो छ) भाई ! सुग्रीव ! यस्ता कुमित्रलाई छाड्नालेनै भलो छ ॥ ७ ॥ ८ ॥

सेवक सठ, नृप कृपन, कुनारी ❀ कपटी मित्र सूलसम चारी ॥ ९ ॥
सखा ! सोच त्यागहु बल मोरें ❀ सव विधि घटब काज मैं तोरें ॥ १० ॥

शठ (दुर्वुद्धि = स्वाँठ) नोकर १, कृपण (कञ्जूस) राजा २, व्यभिचारिणी स्त्री ३, शठ (दुर्वुद्धि = स्वाँठ) नोकर १, कृपण (कञ्जूस) राजा २, व्यभिचारिणी स्त्री ३,

---

(क) पापाचरण गर्नलाग्दा जोगाइदिनु, हितको वाटो देखाइदिनु, छिद्र छिपाइदिनु, गुणलाई प्रख्यात गरीदिनु, आपत्तिका समयमा न छाड्नु, वखतमा दिनु, यी ६ सन्मित्रका लक्षण हुन् भनी नीतिशास्त्रको वचन छ ।

पापान्निवारयति योजयते हिताय गुह्यानि गूहति गुणान्प्रकटीकरोति ।
आपद्गतं च न जहाति ददाति काले सन्मित्रलक्षणमिदं प्रवदन्ति सन्तः ॥

(क) अटेर-नोकर, कपटी-मित्र, कन्जूस-राजा, स्वच्छन्दचारिणी-स्त्री, ई ४ मस्तकशूल (शिरोव्यथा) हुन् भनी कुनै नीतिज्ञले पनि भनेको छ ।

अविधेयो भृत्यजनः शठानि मित्राण्यदायकः क्षितिपः ।
अविनयवती च भार्या मस्तकशूलानि चत्वारि ॥

ले (मेरो भरोसामा रहेर) फिक्री छाडिदिनुहोस्। म तपाईंका काममा सवतरहले चेष्टा (कोशीस) गर्नेछु" ॥ १० ॥

कह सुग्रीव सुनहु रघुवीरा ! ❀ बालि महाबल अति-रन-धीरा ॥ ११ ॥
दुन्दुभिअस्थि ताल देखराए ❀ विनु प्रयास रघुनाथ ढहाए ॥ १२ ॥

सुग्रीवले विन्ती गरे—"हेरघुवीर ! सुनिवक्सियोस्, बाली अत्यन्त बलवान् र युद्धमा खूव कट्टर छ" ॥ ११ ॥ [यति भनेर सुग्रीवले] दुंदुभिराक्षसको हड्डी र सातओटा तालवृक्ष देखाए, रामजीले विनाप्रयास तिनलाई (यथोचित) हड्डीलाई [पाउकाअंगुष्ठले हुत्याएर दशयोजन पर] पुऱ्याइ-दिनुभयो, तालवृक्षलाई एउटैबाणले छेडीदिनुभयो ॥१३॥ (ख)

देखि अमित बल बाढी प्रीति ❀ बालि बधै कै भइ परतीती ॥१३॥
बार बार नावै पद सीसा ❀ प्रभुहि जानि मन हरष कपीसा ॥१४॥

रामजीको बल अतुल देखेर सुग्रीवका हृदयमा प्रीति वढ्यो, बालीलाई मार्न शक्नुहुन्छ भन्ने विश्वास पनि भयो। वारंवार प्रभुजीका पाउमा शिर राखे, प्रभुजीलाई चिन्हेर सुग्रीवको मन हर्षित भयो ॥ १३ ॥ १४ ॥

उपजा ग्यान वचन तव बोला ❀ नाथ—कृपा मन भयेउअलोला ॥१५॥
सुख संपति परिवार बड़ाई ❀ सब परिहरि करिहौं सेवकाई ॥१६॥

जव तिनलाई ज्ञान उब्ज्यो अनि तिनले विन्ती गरे—"हेनाथ ! अव हजूरका कृपाले मन स्थिर भयो, सुख-संपति-परिवार-प्रतिष्ठा (मान) सव छाडेर प्रभुजीको सेवा गरुला ॥ १५ ॥ १६ ॥

ए सव राम ! भगति के बाधक ❀ कहहिं संत तव-पद-अवराधक ॥१७॥
सत्रु मित्र सुख दुख जगमाहीं ❀ मायाकृत, परमारथ नाहीं ॥१८॥

यी सवै हजूरका भक्तिका बाधक (नाशकारी) हुन् भनेर हजूरका चरणको सेवा गर्ने भक्तहरू भन्दछन्, संसारमा शत्रु-मित्र-सुख-दुःख सवै मायाले कल्पना गरिएका हुन् वस्तुतस्तु सत्य होइनन् ॥ १७ ॥ १८ ॥

(ख) श्रीरामजीका बलको परीक्षाका निमित्त ऋष्यमूकपर्वतमा सुकेर पडि-रहेको दुन्दुभिराक्षसको अस्थिपञ्जर देखाए, वहाँले त्यसलाई पाउका अंगुष्ठले (बुढीऔंलाले) धक्याएर दशयोजन (चालीस कोश) पर पुऱ्याउनुभयो । तै पनि सुग्रीवको चित्त बुझेन । "भरखरमरेका दुन्दुभिका आलो (मांसरुधिर वसापूर्ण) लाशलाई बालीले ४ कोशपर पुग्नेगरी हुत्याएथ्यो, यो अस्थिपञ्जर सुकेको मांसरुधिरवसारहित छ, यसलाई ४० कोशपर पुऱ्याउँदैमा बालीभन्दा बलिया भन्न शकिदैन' भन्न लागे । "एकैपटकमा सातओटा यी ठूलाठूलाताल (साल) वृक्ष हल्लाएर वालीले सवैवृक्षका पात जम्मै झार्दथ्यो, यी ७ वृक्षलाई एउटैबाणका प्रहारले छेड्न शक्नुहुन्छभने मेरो चित्त बुझ्दछ" भनेर सुग्रीवले ती वृक्ष देखाए । रामजींले बाण हान्नुभयो, त्यो बाण सातैवटावृक्षलाई र अतल-वितल-सुतल-तलातल-महातल-रसातललाई छेडदै गएर फेरि फर्किं प्रभुका ठोक्रामा पस्न आयो, सुग्रीवको चित्त बुझ्यो ।

बालि परमहित जासु प्रसादा ❀ मिलेहु राम ! तुम्ह समन-विषादा ॥१९॥
सपने जेहि सन होइ लराई ❀ जागे समुझत मन सकुचाई ॥२०॥

जसका-बदौलत खेद-हरणगर्नें हजूर भेट्टिनुभयो ती बाली (वास्तवमा) मेरा परम-कल्याणकारी रहेछन् ॥ १९ ॥ जसूसँग सपनामा लडाई (झगडातगडा) हुन्छ, बिउँझे-पछि त्यो (लडाई) संझदा (त्यसकाहकभा) मन संकुचित हुन्छ [सपनामा झगडातगडा परेको मानिस-संग विपनामा झगडातगडा गर्न कोही खोज्दैन, ऐले ज्ञान आउँदा सब व्यवहारलाई सपनाजस्तो मिथ्या जानें, ऐले मलाई विपनां भयो, बालीसंगको विरोध सपना भए पछि अब विपनामा त्यससंग के को विरोध छ र ?, विरोधगर्न आँटौं भने-पनि मन मान्दैन, संकुचित हुन्छ] ॥ २० ॥

अब प्रभु कृपा करहु एहि भाँती ❀ सब तजि भजनु करौं दिनुराती ॥२२॥
सुनि विरागसंयुत कपिबानी ❀ बोले बिहँसि रामु धनुपानी ॥२२॥

हेप्रभो ! अब यस्ताप्रकारको कृपा गरिबक्सियोस् कि, जसमा सबप्रपञ्च छाडेर दिनरात हजूरको भजन गर्न पाऊँ ॥ २१ ॥ यस्ता वैराग्यपूर्ण भएका सुग्रीवका वचन सुनेर धनुर्धारी-रामजी हाँसेर बोल्नुभयो ॥ २२ ॥

जो कछु कहेहुँ सत्य सब सोई ❀ सखा ! बचन मम मृषा न होई ॥२३॥
नट मरकट इव सबहिं नचावत ❀ रामु खगेस ! बेद अस गावत ॥२४॥

"हेमित्र ! तपाईंले जोकुछ भन्नुभयो त्यो सब साँचो हो, मेरो वचन कहिल्यै मिथ्या (असत्य, हुँदैन" । [काकभुशुण्डी भन्दछन्] हेगरुडजी ! रामजी नटले (नट्टुवा = वानरभालु नचाउने व्यक्तिले) वानर नचाएझैं सबैप्राणीलाई नचाउनुहुन्छ, भनी वेदहरू वर्णन गर्दछन् [उहाँले आँटेको कुरा जीवमात्रले गर्नैंपर्दछ] ॥ २३ ॥ २४ ॥

(बालिवध)

लै सुग्रीवँ सँग रघुनाथा ❀ चले चापसायक गहि हाथा ॥२५॥
तब रघुपति सुग्रीवँ पठावा ❀ गर्जेसि जाइ निकट बल पावा ॥२६॥

रघुनाथजी हातमा धनुबाण लिईकन सुग्रीवलाई साथ लिएर हिंड्नुभयो ॥ २५ ॥ अनि रामजीले सुग्रीवलाई बालीका समीप पठाउनुभयो । तिनले रामजीको बल पाएर बालीका नगीच गईकन गर्जना गरे ॥ २६ ॥

सुनत बालि क्रोधातुर धावा ❀ गहि कर चरन नारि समुझावा ॥२७॥
सुनु पति ! जिन्हहिं मिलेउ सुग्रीवाँ ❀ ते दोउ बंधु तेज-बल-सीवाँ ॥२८॥

गर्जना सुन्नाका साथ बाली क्रुद्ध भएर दौड्न लाग्यो, उसकी स्त्री (तारा) ले पाउ समातेर संझाइन् "हेस्वामी ! सुन्नुहोस्, सुग्रीव जोसँग मिलेको छ, ती दुईभाई तेज र बलका सीमा (अवधि) र तेजस्वी छन् , ॥ २ ॥

कोसलेससुत लछिमन रामा ❀ कालहु जीति सकहिं सँग्रामा ॥२९॥

सोइ रघुवीर हृदय महँ आनहु ❀ ममता छाँड़ि कहा मम मानहु ॥३०॥

अयोध्याधिराज-दशरथका-छोरा राम र लक्ष्मण संग्राममा काललाई-पनि जित्न शक्तछन्। तिनै-रघुवीरलाई ममता छाडेर हृदयमा राख्नुहोस्, मैले भनेको मान्नुहोस्" [भनिन्] ॥ २९ ॥ ३० ॥

दो०--कहा बालि सुनु भीरु! प्रिय, समदरसी रघुनाथ ।
जौं कदाचि मोहि मारहिं, तौ पुनि होउँ सनाथ ॥९॥

बालीले भन्यो—"हेभीरू ! (भयकातरे !) प्यारी ! सुन, रघुनाथजी समदर्शी छन्, यदि कदाचित् तिनले मलाई मारे-भने म सनाथ (नाथवान् = अनुगृहीत) हुनेछु" ॥ ९ ॥

चौ०-अस कहि चलामहा अभिमानी ❀ तृनसमान सुग्रीवँहिं जानी ॥ १ ॥
भिरे उभौ, बाली अति तरजा ❀ मुठिका मारि महा धुनिगरजा ॥ २ ॥

यसो भनेर महाअभिमानी भएको बाली सुग्रीवलाई तृणसमान संझेर हिंड्यो। दुवैजना भिडे, बालीले खूब तर्सायो, सुग्रीवलाई मुक्का हानेर ठूलो अवाज गरी त्यो गर्ज्यो ॥ १ ॥ २ ॥

तव सुग्रीवँ विकल होइ भागा ❀ मुष्टिप्रहार वज्रसम लागा ॥ ३ ॥
मैं जो कहा रघुवीर कृपाला ❀ बंधु न होइ, मोर यह काला ॥ ४ ॥

अनि वज्रप्रहार-समानको मुष्टिप्रहार जव लाग्यो सुग्रीव व्योकुल भएर भागे, [अनि तिनले रामजीलाई भने] "हेरघुवीर ! हेदयाल ! म ता भन्दैथिएँ, यो मेरो दाज्यू होइन, काल हो" ॥ ३ ॥ ४ ॥

एकरूप तुम्ह भ्राता दोऊ ❀ तेहि भ्रम तें नहिं मारेउँ सोऊ ॥ ५ ॥
कर परसा सुग्रीवँ-सरीरा ❀ तनु भा कुलिस, गई सव पीरा ॥ ६ ॥

रामजीले "तपाईंहरु दुवैभाई समानरूप हुनुहुँदोरहेछ, त्यसले भ्रम पर्‍यो र मैले उसलाई मारिन" भनेर सुग्रीवको शरीरलाई हातले सुम्सुम्याउनुभयो, तिनको शरीर वज्र-समान भैगयो, सवै पीडा नष्ट भयो ॥ ५ ॥ ६ ॥

मेलि कण्ठ सुमन कै माला ❀ पठवा पुनि बल देइ विसाला ॥ ७ ॥
पुनि नाना विधि भई लराई ❀ विटपओट देखहिं रघुराई ॥ ८ ॥

सुग्रीवका गलामा फूलको माला लाईदिनुभयो, अनि तिनलाई ठूलो बल दिएर (उत्साहसंपन्न पारेर) फेरो पठाउनुभयो ॥ ७ ॥ फेरि नानाप्रकारले ती-दुईजनाको लडाई हुन लाग्यो, वृक्षको आड गरेर रघुनाथजी हेर्न लाग्नुभयो ॥ ८ ॥ (क)

(क) "दूरदर्शी-व्यवहारविशारद-श्रीरामजीले "दाज्यूभाईको झगडा-पनि हुदै-रहन्छ, मेल-पनि हुदै-रहन्छ, दाज्यूको पीटाई पाएर भाईले मेल गर्‍यो भने पनि वेसै भयो, भाईलाई देख्ता दाज्यूका मनमा दया जाग्यो भने-पनि वेसै भयो, हम्मेशी परप्राणहरण किन गरौं ?" भन्ने आशयले पहिला-पटकमा बाण छाड्न-लाई आलेटाले गर्नुभयो, दोस्रा-पटक माला लाएर युद्धगर्न आएको सुग्रीवलाई देखे-पछि बालीले धेरै

दो०--बहु छलबल सुग्रीवँ करि, हिय हारा भय मानि ।
मारा बालिहि राम तव, हृदय माँझ सर तानि ॥१०॥

सुग्रीवले धेरै छलबल (दाउ-पेच) गरे, आखिर मनमा भय मानेर हार खाए। त्यसैवेलामा रामजीले धनुमा जोरेको बाण कानसम्म तानेर वालीका छातीका माझमा हान्नुमयो ॥ १० ॥

चौ०-परा विकल महि सर के लागें ❀ पुनि उठि बैठ देखि प्रभु आगे ॥ १ ॥
स्यामगात सिर जटा बनाए ❀ अरुननयन सर चाप चढाएँ ॥ २ ॥

बाण लाग्नाले बाली व्याकुल भएर जमीनमा पछारियो, अगाडी रामजीलाई देखेर त्यो फेरि उठेर वस्यो। श्यामशरीर-भएका, जटामुकुट बाँधेका, लाल-नजर-भएका, धनुमा वाण चढाई रहेका, रामजीलाई ॥ १ ॥ २ ॥

(बालिरामसंवाद)

पुनि पुनि चितै चरन चित दीन्हा ❀ सुफल जनम माना प्रभु चीन्हा ॥ ३ ॥
हृदय प्रीति मुख वचन कठोरा ❀ बोला चितै राम की ओरा ॥ ४ ॥

वारंवार हेरेर बालीले उहाँका चरणमा आफ्ना चित्तलाई दृढ-गरी लगायो, प्रभुजीलाई चिन्हेर आफ्ना जन्मलाई सफल सझ्यो ॥ हृदयमा प्रेम, मुखमा कठोर-वचन गरेर रामजीका तर्फ हेरीकन वालीले बोल्यो ॥ ३ ॥ ४ ॥

धर्महेतु अवतरेहु गोसाईं ! ❀ मारेहु मोहिं व्याध की नाईं ॥ ५ ॥
मैं बैरी सुग्रीवँ पिआरा ❀ अवगुन कवन नाथ! मोहि मारा ॥ ६ ॥

हेस्वामी ! धर्मरक्षाका निमित्त अवतार लिनु भएको हो, मलाई व्याधाजस्तो भएर मार्नुभयो। म वैरी, सुग्रीव प्यारो मित्र, किन भयो ?, हेनाथ ! के अपराध थियो र मलाई मार्नुभयो ? ॥ ५ ॥ ६ ॥

अनुजबधू भगिनी सुतनारी ❀ सुन सठ! कन्या सम ए चारी ॥ ७ ॥
इन्हहिं कुद्रिष्टि बिलोकै जोई ❀ ताहि बधें कछु पाप न होई ॥ ८ ॥

[रामजीले भन्नुभयो] "हेदुष्ट ! सुन , भाईबुहारी, वहिनी, बुहारी, आफ्नीछोरी,

---

शोचविचार गर्नुपर्दथ्यो, त्यसो न गरेर युद्धैमा तत्पर भए-पछि वालीको निर्दयता र मदान्धताले युक्तभएको अन्याय बुझ्नुभयो र उहाँले बाणप्रहार गर्नुभयो" भनि कुनैकुनै-टीकाकारले लेखेका छन्। "मनुष्यलीला गर्न लागेका प्रभुजीले मर्यादापुरुषको उचित व्यवहार गर्नुपर्छ, मुखमा एक कुरा पेटमा एक कुरा गर्नुहुँदैन, तसर्थ पूर्वोक्तकल्पना अनुचित हो" भनी धेरै सज्जन भन्दछन्।

यी चार समान (एकै) हुन्, जसले इनलाई कुदृष्टिले हेर्दछ (पापचिताउँछ) त्यसलाई मार्दा पाप कत्तिपनि लाग्दैन ॥ ७ ॥ ८ ॥ (क)

मूढ़ तोहिं अतिशय अभिमाना ❀ नारि सिखावन करेसि न काना ॥ ९ ॥
मम-भुज-बल आश्रित तेहि जानी ❀ मारा चहसि अधम अभिमानी ॥१०॥

हेमूर्ख ! तँलाई अभिमान अत्यन्त छ, स्त्रीको शिक्षालाई सुन्दैसुन्दैनस्, सुग्रीवलाई मेरा भुजबलको आधारमा रहेको जानीजानीकन अधम अभिमानी तँ मार्न चाहन्छस् ॥९॥१०॥

दोहा—सुनहु राम ! स्वामी ! सकल, चलन चातुरि मोरि ।
प्रभु अजहूँ मैं पातकी, अन्तकाल गति तोरि ॥२१॥

[बालीले विन्ती गर्‍यो]—"हेराम ! प्रभुसँग मेरो चलाकी चल्दैन (म लाचारछु, कायल भएँ) हेप्रभु ! अब पनि म पापी छु त ? अन्तकालमा (मरणसमयमा) ता मेरो आधार हजूरैको छ ॥ ११ ॥

चौ०—सुनत राम अति कोमल बानी ❀ बालिसीस परसेउ निज पानी ॥ १ ॥
अचल करौं तनु राखहु प्राना ❀ बालि कहा सुनु कृपानिधाना ! ॥ २ ॥

बालीको अति मधुर वचन सुनेर रामजीले आफ्ना हातले त्यसको शिर सुम्सुम्याउनुभयो ॥ १ ॥ अनि "तिमी भन्छौ भने तिम्रो शरीरलाई अचल गराइदिन्छु, प्राण राख त (बाँच त)" भन्नुभयो । बालीले भने—"हेकृपानिधान ! सुन्नुहोस् ॥ १ ॥ २ ॥

जनम जनम मुनि जतन कराहीं ❀ अन्त राम कहि आवत नाहीं ॥ ३ ॥
जासु नामबल संकर कासी ❀ देत सबहिं समगति अविनासी ॥ ४ ॥
मम लोचन गोचर सोइ आवा ❀ बहुरि कि प्रभु अस बनहिं बनावा ॥ ५ ॥

श्रीरामजीले भरतजीलाई पादुका दिएर अयोध्यातर्फ फिर्ता गराउँदा "भाई भरत ? तिमी मनुष्यहरूका राजा होउ, म जङ्गलनिवासी–पशुवर्गको (वानर–राक्षसप्रभृतिको) राजा (शासनकर्ता) हुन्छु । खुशीसाथ अयोध्यातर्फ जाऊ, म पनि खुशीका साथ दण्डकारण्यमा प्रवेश गर्दछु" इत्यादि–वचन बोल्नुभएको थियो, तदनुसार उहाँले जङ्गलनिवासी–बालिको अपराधमा उचित भएको प्राणान्तिकदण्ड त्यसलाई दिनुभयो अत एव "पापीप्राणीहरू राजाबाट यथोचित दण्डित भए भने पुण्यात्मा–सज्जनजस्तै निष्पाप भयेर स्वर्ग जान्छन्" यस्तो धर्मशास्त्रानुसार बालीले सद्गति पायेको हो, श्रीरामजीले पनि त्यसलाई मार्न (प्राणान्तिक-दण्ड दिन) संकोच नगर्नुभएको हो । सर्वात्मना-राजभाव (राजा-पना) छाड्नुभयेको भये वहाँलाई बालिनिग्रहगर्ने अधिकारै हुनेथियेन ।

त्वं राजा भरत ! भव स्वयं नराणां वन्यानामहमपि राजराण्मृगाणाम् ।
गच्छ त्वं पुरवरमद्य संप्रहृष्टः संहृष्टस्त्वहमपि दण्डकान् श्रयिष्ये ॥ [वा. रा. २।१०७।१७]

राजभिर्धृतदण्डाश्च कृत्वा पापानि मानवाः ।
विमलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ॥ [वा. रा. ४।१८।३१॥]
राजा त्वशासन् पापस्य तदवाप्नोति किल्विषम् ।

मुनिहरू जन्म–जन्मान्तर–सम्म यत्न गर्दै–रहन्छन् ता पनि अन्तकालमा तिनलाई "राम" भन्ने अवाज मुखवाट आउँदैन ॥ ३ ॥ जसका-नामका वलले अविनाशी-भएका शंकर-जी काशीमा मर्ने सवैप्राणीलाई समानरूपले (पापी-र-धर्मात्माको भेद नराखीकन) मुक्ति-दिनुभई-रहेको छ ॥४॥ (क) ॥ उनै प्रभु हजूर मेरो दृष्टिगोचर भएर पाल्नुभयो, हेप्रभु ! फेरि यस्तो वनिवनाऊँ भएको संयोग पर्दछ र ? ॥ ५ ॥

छन्द–सो नयन गोचर जासु गुन नित नेति कहि श्रुति गावहीं ।
जिति पवन मन गो निरस करि मुनि ध्यान कबहुँक पावहीं ॥
मोहि जानि अति-अभिमान वस प्रभ कहेहु राखु सरीरही ।
अस कवन सठ हठि काटि सुरतरु वारि करिहि बबूरही ॥१॥

वेदहरू नेतिनेति भनेर [सवै प्रपंचको निरूपण गरेर, यो वाहेकको ब्रह्म हो भन्ने तरीकाले] जसका गुणको नित्य वर्णन गर्दछन् , प्राणलाई जितेर (प्राणायाममा स्थिर रहेर) मन र इन्द्रियलाई विषयवाट विमुख पारीकन ध्यान गर्दागर्दा मुनिहरू जसलाई कहिलेकाहीं फेला पार्दछन् , उनै प्रभुले मलाई अभिमानवश भएको (अभिमानी) जानेर "शरीर राख" यस्तो आज्ञा दिनु भयो, तर त्यस्तो स्वाँठ को होला ? जो कल्पवृक्षलाई मूढेवल गरीकन काटेर ववूरको वृक्षमा पानी लाउला ? ॥ १ ॥

अब नाथ ! करि करुना विलोकहु देहु जो वर मागऊँ ।
जेहि जोनि जममौं कर्मवस तहँ राम पद अनुरागऊँ ॥
यह तनय मम सम विनयबल कल्यानपद प्रभु ! लीजिए ।
गहि बाँह सुर-नर-नाह ! आपन दास अङ्गद कीजिए ॥२॥

हेनाथ ! अव दया गरेर मलाई हेर्नुहोस् र जो माग्दछु त्यो वर वक्सनुहोस् , कर्माधीन भएर जुन जोनिमा जन्मन जाउँ, त्यसमा हजूरका चरणमा प्रेमी हुन पाऊँ, हेप्रभु ! यो मेरो छोरो मजस्तै नम्र, मजस्तै बलवान् छ, हेकल्याणास्पद ! (हेमङ्गलमूर्ते ! भगवन् !) यसलाई [मैले टक्राएँ) पीछा लिइवक्सियोस् , हेनिर्जरनाथ ! (देवसमूहनाथ) हेनरनाथ ! यो अङ्गदलाई हातले समातेर (हस्तावलम्ब दिएर) आफ्नो दास गराइवक्सियोस् ॥ २ ॥

दोहा–रामचरन दृढ़ प्रीति करि, बालि कीन्ह तनु त्याग ।
सुमनमाल जिमि कंठ तें, गिरत न जानै नाग ॥१२॥

(क) श्रीरामराज्याभिषेकका उत्सवमा संमिलित भएका देवताहरूमध्ये शंकरजीले स्तुति गर्दा—"श्रीराम ! म हजूरका नामजपका प्रभावले कृतार्थ भएर भवानीका साथ काशीमा रहन्छु, त्यहाँ मर्न-लागेका प्राणिको मुक्तिका–निमित्त हजूरका-नामरूपी मन्त्रको उपदेश गर्दछु" भन्नुभएको छ,

अहं भवन्नाम गृणन् कृतार्थो वसामि काश्यामनिशं भवान्या ।
मुमूर्षमाणस्य विमुक्तयेऽहं दिशामि मन्त्रं तव राम ! नाम ॥ [अध्यात्म रा. ६।१५।६२]

वालीले रामजीका चरणमा दृढ़ प्रेम गरेर जसरी घाँटीवाट फूलको माला खस्ता हात्तीले थाहै पाउदैन (त्यस्तैगरी विना परिश्रम) शरीर छाडे ॥ १२ ॥

(तारा विलाप)

चौ०–राम बालि निज धाम पठावा ❀ नगरलोक सब व्याकुल धावा ॥ १ ॥
नाना विधि विलाप कर तारा ❀ छूटे केस न देह सँभारा ॥ २ ॥

रामजीले बालीलाई आफ्नो धाम (वैकुण्ठ) मा पठाउनु भयो । किष्किन्धानिवासीहरू व्याकुल भएर दौडदै आए । तारा (बालिपत्नी) अनेक प्रकारले विलाप गर्न लागिन्, तिनका केश फिजारिएका थिए, शरीरको सह्माल थिएन [वेपर्दा भएको पनि थाहा पाउन्न थिन्] ॥ १ ॥ २ ॥

[ताराप्रबोध]

तारा विकल देखि रघुराया ❀ दीन्ह ग्यान हरि लीन्ही माया ॥ ३ ॥
छिति जल पावक गगन समीरा ❀ पञ्च-रचित यह अधम शरीरा ॥ ४ ॥

रघुनाथजीले तारालाई व्याकुल भएको देख्नुभयो र ज्ञान दिएर माया (मोह)

---

(१) ताराले अनेकप्रकारको विलाप गरेर श्रीरामजीसँग राम ! "स्त्रीका विरहले पीडित भएको सुकुमार पुरुष ठूलो दुःख पाउँछ" भन्ने कुरा तपाईं खूब जान्नुहुन्छ, तसर्थ मेरा विरहको दुःख बालीले धेरैबेर भोग्न नपरोस्, मलाई झट्ट मारेर वालीभएका ठाउँमा पुऱ्याईदिनुहोस्, तपाईं ठूला–बडा–महात्मा-हुनाले स्त्रीवध-गर्दा दोष लाग्ला भन्ने शंका गर्नुहोला, त्यस्तो शंका गर्नुपर्दैन, मलाई बालीको खास आत्मा (जीव-पुरुष) संझेर मार्नुहोस्, हेराजकुमार ! तपाईंलाई स्त्रीवधको दोष लाग्नेछैन" इत्यादि नानाप्रकारले आक्षेप गरेका कुरा वाल्मीकीयरामायणमा अतिमनोहर छन् ।

"हेराम ! म ताड़का होइन, म सातओटा तालवृक्षकी पंक्ति पनि होइन, फगत स्वर्गमर्त्यपाताळमा मात्रै प्रतापले प्रख्यात भएको (अन्यत्रका प्राणीले चिन्दैनचिनेको) बाली म होइन, मेरो कलेजा वज्र समान कड़ा छ, म बाणले भेदन गर्न शकिने होइन, मलाई बाणले छिन्नभिन्न नपारीकन तपाईं कसरी धनुर्धारी कहलाउनु हुन्छ [मलाई छिन्नभिन्न पार्नुभयो भने तपाईं सच्चा धनुर्धारी] मलाई बाणले छिन्नभिन्न पार्नुहोस्, आफ्नो धनुर्धारीपनालाई सुरक्षित गर्नुहोस्" भनी ताराको विलापसमेतको-प्रलाप रामायणचंपूमा विस्तार गरिएको छ ।

त्वं वेत्थ तावद्वनिताविहीनः प्राप्नोति दुःखं पुरुषः कुमारः ।
तत्वं प्रजानन् जहि मां न बाली दुःखं ममादर्शनजं भजेत ॥
यच्चापि मन्येत भवान् महात्मा स्त्रीघातदोषस्तु भवेन्न मह्यम् ।
आत्मेयमस्येति हि मां जहि त्वं न स्त्रीवधः स्यान्मनुजेन्द्रपुत्र ! ॥

[बाल्मी० रामा० ४ । २४ । ३६ । ३७]

नाहं सुकेतुतनया न च सप्ततालो बाली च न त्रिभुवनप्रथितप्रतापः ।
तारास्मि वज्रहृदया विशिखैरभेद्या धन्वी कथं भवसि राघव ! मामविद्ध्वा ॥

[रामायणचम्पू]

हरेर लिनुभयो ॥ "पृथिवी-जल-तेज-वायु-आकाश-यी पाँच तत्वले वनेको यो शरीर अधम (जड) छ ॥ ३ ॥ ४ ॥

प्रगट सो तनु तव आगे सोवा ❀ जीव नित्य केहि लगि तुम्ह रोवा ॥५॥
उपजा ग्यान चरन तव लागी ❀ लीन्हेसि परम भगति-वर माँगी ॥६॥

त्यो तिम्रा अगाडि सुति-रहेको (तेर्सिएको) छ, [त्यसैको शोक गरेको हो भने, त्यो छँदैछ, शोक किन गर्दछ्यौ? होइन जीवात्माको शोक गरेको हो भने] जीवात्मा नित्य (अविनाशी) छ, (त्यो कहिल्यै पनि मर्दैन) तिमी केकानिंती रुन्छ्यौ? ॥ ५ ॥ [यस्ता अनेक उपदेश पाउँदा तारालाई] ज्ञान उत्पन्न भयो, अनि ती प्रभुजीका पाउमा परिन्, तिनले प्रभुजीमा परम (श्रेष्ठ) भक्तिरूपी वर मागिन् ॥ ६ ॥ [शंकरजी भन्नुहुन्छ]

उमा! दारुजोषित की नाईं ❀ सवहिं नचावत रामु गोसाईं ॥ ७ ॥
तव सुग्रीवहिं आयसु दीन्हा ❀ मृतककर्म विधिवत सव कीन्हा ॥ ८ ॥

हेपार्वति! स्वामी-रामचन्द्रजी सवै-जीवलाई कठपुतली-जस्तै-नचाई-रहनुभएको छ॥७॥ अनि उहाँले सुग्रीवलाई आज्ञा दिनुभयो र तिनले विधिपूर्वक दाहादि सव क्रिया गरे॥८॥

[सुग्रीवराज्याभिषेक]

राम कहा अनुजहिं समुझाई ❀ राज देहु सुग्रीवँहिं जाई ॥ ९ ॥
रघुपति चरन नाइ करि माथा ❀ चले सकल प्रेरित रघुनाथा ॥१०॥

रामजीले भाई-लक्ष्मणजीलाई "गएर सुग्रीवलाई राज्यतिलक देऊ" भनी संझाएर (गर्नु पर्ने काम बुझाएर) बताउनुभयो ॥ ९ ॥ रामजीले-प्रेरणा-गरिएका-सुग्रीव-लक्ष्मण लगायत-सवैजना उहाँका चरणमा प्रणाम गरेर हिंडे ॥ १० ॥

दोहा—लछिमन तुरत बोलाए, पुरजन विप्रसमाज।
राजु दीन्ह सुग्रीव कहुँ, अङ्गद कहुँ युवराज ॥१३॥

लक्ष्मणजीले तुरुन्तै नगरनिवासी र ब्राह्मणहरूलाई बोलाउनुभयो र सुग्रीवलाई राज्य, अङ्गदलाई यौवराज्य दिनुभयो ॥ १३ ॥

चौ०-उमा! राम सम हित जगमाहीं ❀ गुर पितु मातु बन्धु कोउ नाहीं ॥ १ ॥
सुर नर मुनि सबकै यह रीती ❀ स्वारथ लागि करहिं सब प्रीती ॥ २ ॥

हेपार्वति! संसारमा रामजी-समानको-हितकारी गुरु-पिता-माता-बान्धव कोही छैन, देवता-मनुष्य-मुनि सवैको यही चाल छ कि तिनीहरू आफ्ना मतलव सिद्ध गर्नाका निंती प्रीति गर्दछन् ॥ १ ॥ २ ॥

बालि-त्रास-व्याकुल दिन राती ❀ तनु बहु ब्रन, चिंता जर छाती ॥ ३ ॥
सोइ सुग्रीवँ कीन्ह कपिराऊ ❀ अति कृपाल रघुवीर सुभाऊ ॥ ४ ॥

जो-सुग्रीव बालीका-त्रासले रातदिन व्याकुल भएका, शरीरमा धेरै [चोट-पटकका] घाउ लागेका, चिन्ताले छाती जली-रहेका थिए, तिनै सुग्रीवलाई वानराधिपति वनाउनुभयो, रघुवीरको स्वभाव अत्यन्त दयालु छ ॥ ३ ॥ ४ ॥

जानतहूँ अस प्रभु परिहरहीं ❀ काहेन न विपति जाल नर परहीं ॥ ५ ॥
पुनि सुग्रीवहिं लीन्ह बोलाई ❀ बहु प्रकार नृप नीति सिखाई ॥ ६ ॥

यस्तो जान्दाजान्दै जो मानिस प्रभुजीलाई छाड्दछन् , तिनीहरू विपत्तिका जालमा किन पर्दैनन् ? [अवश्यमेव पर्दछन्] ॥ ५ ॥ फेरि प्रभुजीले सुग्रीवलाई-बोलाई-पठाउनुभयो र धेरैप्रकारको राजनीति सिकाउनुभयो ॥ ६ ॥

कह सुग्रीव सुनहु रघुराया ❀ दीन जानि पुर कीजिय दाया ॥ ७ ॥
कह प्रभु सुनु सुग्रीवँ ! हरीसा ! ❀ पुर न जाउँ दस-चारि वरीसा ॥ ८ ॥

सुग्रीवले विन्ती गरे-"हेरघुनाथ ! मेरो विन्ती सुनिवक्सियोस्, मलाई दीन-दुःखी जानेर मेरा नगरमा जाने कृपा गरिवक्सियोस् (कृपापूर्वक मेरा नगरमा पाल्नुहोस्)" ॥ ७ ॥ प्रभुजीले भन्नुभयो—"हे वानराधिपते ! सुग्रीव ! सुन्नुहोस् , म चौधवर्ष शहरभित्र प्रवेश गर्दिन ॥ ८ ॥

गत ग्रीषम, वरषा रितु आई ❀ रहिहौं निकट सैल पर छाई ॥ ९ ॥
अंगद सहित करहु तुम्ह राजू ❀ संतत हृदय धरेहु मम काजू ॥ १० ॥
तव सुग्रीवँ भवन फिरि आए ❀ राम प्रवरषन गिरि पर छाए ॥ ११ ॥

ग्रीष्मऋतु (ज्येष्ठ-आषाढ़) गइ-सक्यो, अव वर्षाऋतु आउँछ, नगीचै पहाडमा छाया (ओत) मा निवास गर्नेछु । तपाईं अङ्गदसहित भएर राज्य गर्नुहोस् । मेरो कामलाई हमेशा हृदयमा राख्नुहोला" ॥ ९ ॥ १० ॥ अनि सुग्रीव फर्केर घर आए, रामजीले प्रवर्षण-पर्वतमा डेरा गर्नुभयो ॥ ११ ॥

(प्रवर्षणवास)

दोहा—प्रथमहिं देवन्ह गिरि-गुहा, राखी रुचिर बनाइ ।
रामु कृपानिधि कछुक दिन, वास करहिंगे आइ ॥ १४ ॥

करुणासागर-रामजी आएर केहीदिन निवास गर्नुहुनेछ भनेर देवताहरूले अघिवाटै त्यो-पर्वतमा सुन्दर गुफा वनाइ-राखेको थियो ॥ १४ ॥

चौ०-सुंदर वन कुसुमित अति सोभा ❀ गुंजत मधुप निकर मधुलोभा ॥ १ ॥
कन्द मूल फल पत्र सुहाए ❀ भए बहुत जवतें प्रभु आए ॥ २ ॥

फुलेका-वनको शोभा अतिसुन्दर थियो । पुष्परसमा लुब्ध भएका भ्रमरसमूह गुञ्जन गरीरहेका थिए । जैलेदेखि प्रभुजी त्यहाँ पाल्नुभयो, त्यहाँउप्रान्त त्यहाँ कन्द-मूल-फल फूल-पत्र-ज्यादैनै सुन्दर भए [सप्रे] ॥ १ ॥ २ ॥

देखि मनोहर सैल अनूपा ❀ रहे तहँ अनुज सहित सुरभूपा ॥ ३ ॥
मधुकर-खग मृग-तनु धरि देवा ❀ करहिं सिद्ध मुनि प्रभु कै सेवा ॥ ४ ॥

अद्वितीय-सुंदर पर्वत देखेर देवाधिराज (रामजी) भाई-सहित त्यहीं राजभयो ॥३॥ देवताहरू सिद्धहरू मुनिहरू भ्रमरको पक्षीको हरिणको शरीर धारण गरेर प्रभुको सेवागर्न लागे ॥ ४ ॥

मंगल रूप भयेउ वन तवतें ❀ कीन्ह निवास रमापति जव तें ॥ ५ ॥
फटिकसिला अति सुभ्र सुहाई ❀ सुख-आसीन तहाँ दोउ भाई ॥ ६ ॥

जैलेदेखि लक्ष्मीपति–भगवान्–रामजीले निवास गर्नुभयो, उहिले-देखि त्यो वन मङ्गलमय भयो ॥ ५ ॥ अत्यन्त-सेतो-सुन्दर फटिकमणिको शिला (चट्टान) थियो, त्यसैमा दुवैभाई आनन्दसाथ राज हुन्थ्यो ॥ ६ ॥

कहत अनुज सन कथा अनेका ❀ भगति विरति नृप नीति विवेका ॥ ७ ॥
वरषाकाल मेघ नभ छाए ❀ गर्जत लागत परम सुहाए ॥ ८ ॥

रामजी भाईसँग भक्ति-वैराग्य–राजनीति–ज्ञानका अनेक कथा भन्दै राज हुन्थ्यो। वर्षाकाल आयो, आकाशमा बादल छाइए। गर्जन लागेका ती–बादल अत्यन्त मनोहर लाग्दथे ॥ ७ ॥ ८ ॥

(वर्षावर्णन)

दोहा—लछिमन देखहु मोरगन, नाचत वारिद पेखि ।
गृही विरतिरत हरष जस, विष्णुभगत कहुँ देखि ॥१५॥

[रामजीले भन्नुभयो] "लक्ष्मण ! हेर, जसरी वैराग्यप्रेमी भएको विष्णुभक्तलाई देखेर गृहस्थहरू हर्षित हुन्छन्, त्यसैगरी मेघलाई देखेर मयूरगण हर्षित भईकन नाच्न लागे ॥ १५ ॥

चौ०–घन घमंड नभ गरजत घोरा ❀ प्रिया-हीन डरपत मन मोरा ॥ १ ॥
दामिनि दमकि रह न घन माहीं ❀ खल कै प्रीति जथा थिर नाहीं ॥ २ ॥

आकाशमा घोर–घमण्ड गरेर मेघ गर्जन्छन्, प्रियाले–रहित–भएका मेरो मन भयभीत भइ–रहेको छ। जस्तै दुर्जनको प्रीति स्थिर हुँदैन, त्यस्तै विजुलीहरू यता र उती चंकीरहेका छन्। मेघमा स्थिर रहँदैनन् ॥ १ ॥ २ ॥

वरषहिं जलद भूमि नियराए ❀ जथा नवहिं बुध विद्या पाए ॥ ३ ॥
बुन्द अघात सहहिं गिरि कैसे ❀ खल के वचन सन्त सह जैसे ॥ ४ ॥

जसरी समुझदार-मानिस विद्या पाउँदा नुहुन्छ, त्यसैगरी नुहेर भुईंसम्म पुगेका मेघ वर्षन लागे। जसरी दुर्जनहरूका दुर्वचनलाई सन्तसज्जनहरू सहन्छन्, त्यसैगरी पर्वतहरू पानीका थोपाका चोट्लाई सहन लागे ॥ ३ ॥ ४ ॥

छुद्र नदी भरि चलीं तोराई ❀ जस थोरेहु धन खल इतराई ॥ ५ ॥
भूमि परत भा ढावर पानी ❀ जिमि जीवहि माया लपटानी ॥ ६ ॥

जसरी अलिकति दौलत पाउँदा-पनि दुर्जनहरू उम्लन्छन्, त्यसैगरी छुद्रनदीहरू
भरिएर (उम्लियेर) तोडसँग हिँड्न लागे ॥ जसरी मायामा लटपटिँदा जीव धमिलो
(अज्ञानी) हुन्छ, त्यसैगरी भुइँसा गिर्दा सफ्फा-पानी गदला (हिलो) भयो ॥ ५ ॥ ६ ॥

सिमिटि सिमिटि जल भरहि तलावा ❀ जिमि सदगुन सज्जन पहिं आवा॥ ७ ॥
सरिता जल जलनिधि महुँ जाई ❀ होहि अचल जिमि जिव हरिपाई॥ ८ ॥

जसरी सज्जनव्यक्तिमा सद्गुण [तँछाड् की मछाड्गरेर] आउँछन्, त्यसैगरी
[चारैतर्फका] जल समेटीई–समेटीईकन [एकत्र भएर] तलाउमा आउन लागे ॥ ७ ॥ जसरी
हरिलाई पाएर (हरिमा मिलेर = मुक्त भएर) जीव अचल हुन्छन् [फेरि नफर्कने स्थिर
तन्मय हुन्छन्] त्यसैगरी नदीका जल समुद्रमा पुगेर अचल [स्थिर तन्मय] हुन लागे ॥८॥

दोहा–हरित भूमि तृनसङ्कुल, समुझि परहिं नहिं पन्थ ।
जिमि पाखण्ड-वाद तें, गुप्त होहिं सदग्रन्थ ॥१६॥

जसरी पाखण्डीहरूका वकवादले गर्दा सद्ग्रंथ (ऋषिमुनिले ज्ञानदृष्टिले आविष्कार
गरेका उत्तम-ग्रन्थ) गुप्त हुन्छन् (ढाकिन्छन्) त्यसैगरी जमीनका हरियाघाँसले व्याप्तभएका
मार्ग (वाटा) जानिदैनन् (ढाकिन्छन्) ॥ १६ ॥

चौ०–दादुर धुनि चहुँ दिशा सुहाई ❀ वेद पढ़हिं जनु वटु समुदाई ॥ १ ॥
नव पल्लव भए विटप अनेका ❀ साधक मन जस मिले विवेका ॥ २ ॥

चारैदिशामा भ्याउताको सुन्दर अवाज हुन लाग्यो, ब्रह्मचारी-बालक (स्वरमिलाएर
वेद पढ्न नजान्ने सिकारू केटाहरू) वेद पढ्न लागेका हुन्कि ? [भन्ने भान पर्दछ] ॥ १ ॥
जसरी विवेक (वस्तुस्वरूपको यथार्थज्ञान) पाउँदा साधकहरूका मन पलाउँछन् [तापतप्त
भएका पनि शान्तशीतल हुन्छन्] त्यसैगरी [ग्रीष्मले शुष्क पारेका] अनेक-वृक्षहरू [पानी
पाउँदा] पल्लवित भए [पलाए] ॥ २ ॥

आँक जवास पात विनु भयेऊ ❀ जस सुराज खल उद्यम गयेऊ ॥ ३ ॥
खोजत कतहुँ मिलै नहिं धूरी ❀ करै क्रोध जिमि धर्महि दूरी ॥ ४ ॥

जसरी असल–राज्यमा (धर्मात्मा–राजाका–मुल्लूकमा) दुष्टहरूका उद्योग (षड्य-
न्त्रका चालबाजी) नष्ट हुन्छन्, त्यसैगरी आँक र जवासा हरूका पात सबै नष्ट भए ॥ ३ ॥
जसरी क्रोधगर्दा धर्म दूर हुन्छ [कताजान्छ कताजान्छ फेला पर्दैन] त्यसैगरी खोज्दा-
खोज्दा-पनि धूलो कतै पाइँदैन ॥ ४ ॥

ससंसंपन्न सोह महि कैसी ❀ उपकारी कै सम्पति जैसी ॥ ५ ॥
निसि तम घन खद्योत विराजा ❀ जनु दम्भिन कर मिला समाजा ॥ ६ ॥

उपकारी-व्यक्तिको संपत्ति जसरी शोभायमान हुन्छ, त्यसैगरी पृथिवीमा संयुक्त-भएको वालीनाली शोभायमान भइ-रहेको छ ॥ ५ ॥ दाम्भिक (देखावटी सदाचारी) हरूको समाजै एकत्र भएको होकि ? [भनेजस्तो] जुन्किरीको बथान रात्रिको गाढ-अन्धकारमा चंकन लाग्यो ॥ ६ ॥

महावृष्टि चलि फूटि किआरी ❀ जिमि सुतन्त्र भए विगरहिं नारी ॥७॥
कृषी निरावहिं चतुर किसाना ❀ जिमि बुध तजहिं मोह मद माना ॥८॥

जसरी स्वतन्त्र-भएका स्वास्नीमानिसहरू ज्यथाभावी चलेर (मर्यादा तोडेर) विग्रन्छन्, त्यसैगरी ठूलोवृष्टि-हुनाले आली-फुट्ता ज्यथाभावी गरेर खेतका पानी जताततै जान लागे ॥ ७ ॥ जसरी विद्वान्हरू मोह-मद-मानलाई मिल्काउछन् (आत्मालाई शुद्ध पार्छन्) त्यसैगरी चतुर किसान (खेतीवाला) हरू आफ्नो खेती गोड्दछन् (घाँसपात उखेलेर फाल्दछन्, वालीनालीलाई सफा राख्तछन्) ॥ ८ ॥

देखिअत चक्रवाक खग नाहीं ❀ कलिहि पाइ जिमि धर्म पराहीं ॥ ९ ॥
ऊषर वरषै तृन नहिं जामा ❀ जिमिहरि-जन-हिय उपज न कामा॥ १०॥

जसरी कलियुग प्राप्त भएपछि धर्म भाग्दछ, त्यसैगरी आजकाल चक्रवाकपक्षी (चखेवा) देखिदैन (भाग्दछ) ॥ ९ ॥ जसरी विष्णुभक्तका हृदयमा (विषयलाभ भएपनि) काम (विषयेच्छा) उब्जदैन, त्यसैगरी पानी वर्षे पनि ऊखर जमीनमा तृण उम्रदैन ॥ १० ॥

विविध जन्तुसंकुल महि भ्राजा ❀ प्रजा बाढ़ जिमि पाइ सुराजा ॥११॥
जहँ तहँ रहे पथिक थकि नाना ❀ जिमि इन्द्रियगन उपजें ग्याना ॥१२॥

जसरी असल-राजा पाउँदा प्रजाहरू बढेर आउँछन् र पृथ्वी-माता शोभायमान हुन्छिन्, त्यसैगरी पृथ्वीमा अनेकप्रकारका जीवजन्तुहरू बढेर आए र पृथ्वी शोभायमान भइन् ॥ ११ ॥ जसरी ज्ञान उत्पन्न भएपछि इन्द्रियहरू थन्किन्छन् [यताउति दौड्दैनन्] त्यसैगरी अनेकप्रकारका पथिकहरू थन्किएर रहेका छन् ॥ १२ ॥

दोहा--कवहुँ प्रवल चल मारुत, जहँ तहँ मेघ बिलाहिं ।
जिमि कपूत के उपजें, कुल सद्धर्म नसाहिं ॥१७॥
कवहुँ दिवस महुँ निविड़तम, कवहूँक प्रगट पतङ्ग ।
विनसै उपजै ग्यान जिमि, पाइ कुसङ्ग सुसङ्ग ॥१८॥

जसरी कुपुत्र जन्मनाले कुलमा चलेका सनातनधर्म नष्ट हुन्छन् (बेपत्ता हुन्छन्) त्यसैगरी कहिलेकाहीं जोरदार-हावा चल्नाले जमिरहेका-मेघ यत्रतत्र उड्दछन् र वेपत्ता हुन्छन् ॥ १७ ॥ जसरी सत्सङ्ग पाउदा ज्ञान उब्जन्छ (प्रकटहुन्छ) कुसंग पाउँदा नष्ट हुन्छ, त्यसैगरी कहिले सूर्य झलमल्ल प्रकट हुन्छन्, कहिले दिउसै-पनि गाढ अन्धकार रहन्छ॥१८॥

[शरद्वर्णन]

चौ०—वरषा विगत सरद रितु आई ❀ लछिमन ! देखहु परम सुहाई ॥ १ ॥
फूले कास सकल महि छाई ❀ जनु वरषाकृत प्रगट बुढ़ाई ॥ २ ॥

भाई ! लक्ष्मण ! वर्षाऋतु वीत्यो । हेर अतिमनोहर शरद्ऋतु आयो ॥ १ ॥ मानौं वर्षाऋतुले आफ्नो वुढ्याईं प्रकट गरेको हो कि ? [भन्ने भान पार्नेगरी] सारा-पृथ्वीमण्डल छाएर कास (सिरुढड्डीहरू) फुल्न लागे ॥ २ ॥

उदित अगस्त पंथजल सोखा ❀ जिमि लोभहि सोखै संतोषा ॥ ३ ॥
सरितसर निर्मल जल सोहा ❀ संतहृदय जस गत-मद-मोहा ॥ ४ ॥

जसरी सन्तोषले लोभलाई सुकाउँछ, त्यसैगरी उदाएका-अगस्त्यताराले वाटा वाटाका पानी सुकाए ॥ ३ ॥ मोह र मद हटेको सज्जनको—हृदय-जस्तै निर्मल-भएको नदी-नाला-तलाउ-हरूको जल सुशोभित भयो ॥ ४ ॥

रस रस सूख सरित-सर-पानी ❀ ममता त्याग करहिं जिमि ग्यानी॥ ५ ॥
जानि सरद रितु खंजन आए ❀ पाइ समय जिमि सुकृत सुहाए ॥ ६ ॥

जसरी ज्ञानी-व्यक्ति आस्ते आस्ते ममता छाड्दछ, त्यसैगरी नदी-तलाउहरूको-पानी अलि—अलि-गरेर घट्न लाग्यो । जसरी समय पाएर पुण्य शोभायमान हुन्छन् [देशकालका अनुसार गरिएका पुण्य जसरी शोभित हुन्छन्] त्यसैगरी शरद्‌तु जानेर आएका खञ्जन-पक्षी शोभित भए ॥ ५ ॥ ६ ॥

पंक न रेनु सोह असि धरनी ❀ नीति-निपुन-नृप कै जसि करनी ॥ ७ ॥
जलसंकोच विकल भै मीना ❀ अबुध कुटुंबी जिमि धनहीना ॥ ८ ॥

नीतिमा—निपुण—भएका—राजाका कामकार्रवाईजस्तै, न हिलो, नधुलो भएकी धर्ती शोभायमान भइन् । जसरी धनहीन हुदैंगएको मूर्ख कुटुम्बी (जहानियाँ) व्याकुल हुन्छ, त्यसैगरी माछाहरू जल घट्तैजानाले व्याकुल हुन-लागे ॥ ७ ॥ ८ ॥

विनु घन निर्मल सोह अकासा ❀ हरिजन इव परिहर सब आसा ॥ ९ ॥
कहुँ कहुँ वृष्टि सारदी थोरी ❀ कोउ एक पाव भगति जसि मोरी ॥१०॥

मेघ नहुनाले निर्मल—भएको आकाश, सबै-आसत्रास छाडेर रहेको हरिभक्तझैं सुशोभित भयो । जस्तै कोही एक व्यक्तिमात्र मेरी भक्ति पाउँदछ, त्यस्तै कतैकतै अलिकति शरत्कालको (झारझुर) वृष्टि हुँदैछ ॥ ९ ॥ १० ॥

दोहा--चले हरषि तजि नगर नृप, तापस बनिक भिखारि ।
जिमि हरिभगति पाइ श्रम, तजहिं आस्रमी चारि ॥१९॥

जसरी ब्रह्मचारी-गृहस्थ-वानप्रस्थ संन्यासी यी चारआश्रममा रहेका चार-थरीव्यक्ति

हरिभक्ति (पूर्ण) पाए-पछि आश्रम-धर्मका टण्टा छाड्दछन्, त्यसैगरी राजा-तपस्वी-वनियाँ-भिखारीहरू हर्षित भएर नगर (निवासस्थान) छाडेर हिंड्न लागे ॥ १९ ॥

चौ०-सुखी मीन जे नीर अगाधा ❀ जिमि हरिसरन न एकौ बाधा ॥ १ ॥
फूले कमल सोह सर कैसे ❀ निर्गुन ब्रह्म सगुन भए जैसे ॥ २ ॥

जो माछा अगाधजलमा छन्, तिनीहरू हरिको शरण परेर एउटा वाधा (तकलीफ) पनि न भएका भक्तजनझैं सुखी छन् । जसरी निर्गुणब्रह्म सगुण हुँदा शोभित हुन्छ त्यसैगरी तलाउमा रहेका कमल प्रफुल्लहुँदा शोभित भए ॥ १ ॥ २ ॥

गुंजत मधुकर मुखर अनूपा ❀ सुंदर खगरव नाना रूपा ॥ ३ ॥
चक्रवाक-मन दुख निसि पेखी ❀ जिमि दुरजन परसंपति देखी ॥ ४ ॥

अनौठा-अवाज-गर्नें भ्रमरहरू गुञ्जन गर्न लागे । नानाप्रकारका पक्षी सुन्दर-वोली वोलि-रहेका छन् । जसरी पराईको संपत्ति देख्ता दुर्जन दुःखित हुन्छ, त्यसैगरी आजकालको राम्रो रात्रि देख्ता चक्रवाकहरू मनमा दुःखित भएका छन् ॥ ३ ॥ ४ ॥

चातक रटत तृषा अति ओही ❀ जिमि सुख लहै न संकर द्रोही ॥ ५ ॥
सरदातप निसि ससि अपहरई ❀ संतदरस जिमि पातक टरई ॥ ६ ॥

जसरी शिवद्रोही-व्यक्ति सुख पाउँदैन [रोईकराई रहन्छ] त्यसैगरी चातक-पक्षी चिच्याइ-रहेको छ, त्यसलाई प्यास पनि खूब छ [चिच्याउँदा चिच्याउँदै मर्दछ, पानीको थोपा पाउँदैन] जसरी साधुसन्तको दर्शनले पातक टर्दछ, त्यसैगरी शरद्ऋतुका-घामको-सन्तापलाई रात्रिका समयमा देखिएका चन्द्रमाले हरण गर्दछ ॥ ५ ॥ ६ ॥

देखि इंदु चकोरसमुदाई ❀ चितवहिं जिमि हरिजन हरि पाई ॥ ७ ॥
मसकदंस बीते हिमत्रासा ❀ जिमि द्विजद्रोह किए कुलनासा ॥ ८ ॥

जसरी हरिजनहरू (हरिभक्तहरू) हरिलाई पाउँदा एकटक हेरी-रहन्छन्, त्यसैगरी चकोर (च्याखुरा) का वथान चन्द्रमालाई देख्ता एकटक गरी हेरि-रहेका छन् ॥ ७ ॥ जसरी ब्राह्मणद्रोह गर्दा कुल नष्ट हुन्छ (वेपत्ता हुन्छ) त्यसैगरी जाडाका त्रासले डाँस मच्छड हरू वीते (वेपत्ता भए) ॥ ८ ॥

दोहा-भूमि जीव-संकुल रहे, गए सरद रितु पाइ ।
सदगुरु मिलें जाहिं जिमि, संसय-भ्रम-समुदाइ ॥२०॥

जसरी सद्गुरु पाउँदा सन्देह र भ्रमका समुदाय हराउँछन्, त्यसैगरी शरद्ऋतु पाउँदा जमीनमा यत्रतत्र रहेका किरा-फिट्याङ्ग्रा-प्रभृति जीवजन्तु हराए ॥ २० ॥

[सुग्रीवभर्त्सना]

चौ०-वरषा गत निर्मल रितु आई ❀ सुधि न तात ! सीता कै पाई ॥ १ ॥
एक बार कैसेहुँ सुधि जानौं ❀ कालहु जीति निमिष महुँ आनौं ॥ २ ॥

भाई ! लक्ष्मण ! वर्षा वितेर शरद्‌ऋतु-पनि आइ-सक्यो, सीताको खवर पाइएन ॥ १ ॥ एकफेर कुनैतरहले खवरसम्म पाउँदो हुँ ता, काललाई-पनि जितेर एकनिमेषमा तिनलाई ल्याउनेथिएँ ॥ २ ॥

कतहुँ रहौ जौं जीवति होई ❀ तात ! जतन करि आनौं सोई ॥ ३ ॥
सुग्रीवँहु सुधि मोरि बिसारी ❀ पावा राज कोस पुर नारी ॥ ४ ॥

सीता जहाँसुकै रहून्, वाँचेकी रहीछन्‌भने यत्न (कोशीस) गरेर तिनलाई ल्या छाडौंला ॥ ३ ॥ सुग्रीवले मेरो स्मरणसम्म-पनि विर्से, राज्य पाए, ढुकुटी पाए, नगरनिवास पाए, स्वास्नी पाए ॥ ॥ ४ ॥

जेहि सायक मारा मैं बाली ❀ तेहि सर हतौं मूढ कहुँ काली ॥ ५ ॥
जासु कृपा छूटहिं मद मोहा ❀ ताकहुँ उमा कि सपनेहु कोहा ॥ ६ ॥

भाई ! जुनवाणले वालिलाई मैले मारें, त्यहीवाणले त्यो-मूढलाई भोलीनै मार्दछु" [शङ्करजी भन्नुहुन्छ] हेपार्वति ! जसका कृपाले मद-मोह छुट्‌तछन्, उहाँलाई सपनामापनि क्रोध हुन शक्तछ र ? ॥ ५ ॥ ६ ॥ (क)

जानहिं यह चरित्र मुनि ज्ञानी ❀ जिन्ह रघु-वीर-चरन-रति मानी ॥ ७ ॥
लछिमन क्रोधवंत प्रभु जाना ❀ धनुष चढ़ाइ गहे कर बाना ॥ ८ ॥

जसले रामजीका चरणमा प्रेम लगाएको छ, तिनै-ज्ञानीमुनिहरू यो चरित्र (मर्म) जान्दछन्" ॥ ७ ॥ लक्ष्मणजीले प्रभुजीलाई क्रुद्ध हुनुभएको जान्नुभयो र धनुमा ताँदो चढाएर हातमा वाण लिनुभयो ॥ ८ ॥

दोहा-तब अनुजहिं समुझावा, रघुपति करुनासीवँ ।
भय देखाइ लै आवहु, तात ! सखा सुग्रीवँ ॥ २१ ॥

अनि करुणाका सीमा (हद) भएका रघुनाथजीले भाईलाई संझाउनुभयो, अनि "वावु ! लक्ष्मण ! डर देखाएर मित्र-सुग्रीवलाई लिएर आऊ" भनी आज्ञा दिनुभयो, ॥ २१ ॥

(क) केवल-संसारीहरूको आदर्शचरित्र देखाउनाका निमित्त मनुष्यशरीर धारण गर्ने परमात्मा (रामजी) लाई वस्तुतः क्रोध थिएन, मित्र (सुग्रीव) लाई "जुनवाटावाट वाली गयो, त्यो वाटो साँघुरिएको छैन, आफ्नो (प्यारो) दाज्यूको दर्शन गर्न मन लाग्यो कि ?" इत्यादि-रूपले अनुचित निष्ठुर सन्देश पठाउन-खोज्ने-रामजीले "आपत्तिका समयमा चित्तवृत्ति यहाँसम्म विग्रन्छ" भन्ने वुझाएर अल्लिवेर पनि मधुर-वचनको सन्देश पठाउँदा "क्रोधका समयमा विचारले क्रोधको वेग रोक्नुपर्दछ" भन्ने कुरा वुझाउ भएको हो । यही-प्रसङ्गलाई लिएर कुनैभृत्यले महापुरुष (रामजी) को वन्दना पनि गरेको छ ।

किं द्रष्टुमेव निजमग्रजमिच्छसीति
सन्देष्टुमिच्छत उदीतरुषः स्वमित्रम् ।
आपत्तरङ्गतरलीकृतचित्तवृत्ते-
र्वन्दे महापुरुष ! ते चरणारविन्दम् ॥

चौ०-इहाँ पवनसुत हृदय बिचारा ❀ रामकाज सुग्रीवँ बिसारा ॥ १ ॥
निकट जाइ चरनन्हि सिरु नावा ❀ चारिहु बिधि तेहि कहि समुझावा ॥ २ ॥

यतातिर हनूमान्‌ले "सुग्रीवले रामजीको काम बिर्से" यो विचार मनमा गरे । अनि तिनले नगीच गएर सुग्रीवका पाउमा प्रणाम गरीकन साम-दान-भेद-दण्ड यी चारै उपायको उपदेश गरेर तिनलाई बुझाए ॥ १ ॥ २ ॥

सुनि सुग्रीवँ परम भय माना ❀ बिषय मोर हरि लीन्हेउ ग्याना ॥ ३ ॥
अब मारुतसुत ! दूतसमूहा ❀ पठवहु जहँ तहँ बानरजूहा ॥ ४ ॥

त्यो सुनेर सुग्रीव अत्यन्त डराए "विषयभोगले मेरो ज्ञान हरेर लियो" [यस्तो विचार गरेर तिनले हनूमानलाई] "हेहनूमन् ! अब वानरका बथानलाई र दूतहरूलाई जहाँतहाँ पठाऊ ॥ ३ ॥ ४ ॥

कहेहु पाख महुँ आव न जोई ❀ मोरे कर ता कर बध होई ॥ ५ ॥
तब हनुमंत बोलाए दूता ❀ सब कर करि सनमान बहूता ॥ ६ ॥

"पन्ध्रदिन भित्रमा जो आओइन, मेरा हातबाट त्यसको वध हुनेछ" भनी भनिदिए" ॥ ५ ॥ अनि हनूमान्‌जीले धेरै दूत बोलाए, सबैको खूब सन्मान गरेर ॥ ६ ॥

भय अरु प्रीति नीति देखराई ❀ चले सकल चरनिन्ह सिरु नाई ॥ ७ ॥
एहि अवसर लछिमन पुर आए ❀ क्रोध देखि जहँ तहँ कपि धाए ॥ ८ ॥

भय, प्रीति, नीति देखाए, सबै-वानर हनूमान्‌जीका चरणमा प्रणाम गरेर हिंडे ॥ ७ ॥ यही-मौकामा लक्ष्मणजी किष्किन्धापुरीमा पुग्नुभयो, उहाँलाई क्रुद्ध भएको देखेर वानरहरू जहाँतहाँ दौड्न लागे ॥ ८ ॥

दोहा--धनुष चढ़ाइ कहा तब, जारि करौं पुर छार ।
ब्याकुल नगर देखि तब, आयेउ बालिकुमार ॥२२॥

लक्ष्मणजीले धनुष चढाएर "तिम्रो नगरलाई जलाएर खरानी पारूँ !" भन्नुभयो, सारानगर व्याकुल भएको देखे-पछि बालिकुमार (अङ्गद) आए ॥ २२ ॥

चौ०-चरन नाइ सिरु बिनती कीन्ही ❀ लछिमनु अभय बाँह तेहि दीन्ही ॥ १ ॥
क्रोधवंत लछिमनु सुनि काना ❀ कह कपीस अति भय अकुलाना ॥ २ ॥

लक्ष्मणजीका पाउमा माथ राखेर अङ्गदले विन्ती गरे, लक्ष्मणजीले तिनको हात समातेर उठाईकन अभय दिनुभयो । वानरराज-सुग्रीव लक्ष्मणजीलाई क्रुद्ध भएको कानले सुनेर भयले अत्यन्त व्याकुल भए ॥ १ ॥ २ ॥

सुनु हनुमंत ! संग लै तारा ❀ करि बिनती समुझाउ कुमारा ॥ ३ ॥
तारासहित जाइ हनुमाना ❀ चरन बंदि प्रभु सुजसु बखाना ॥ ४ ॥

[अनि सुग्रीवले हनूमान्‌लाई] "हेहनूमन् ! सुन, तिमी तारालाई साथमा लिएर

जाऊ, विन्ती गरेर लक्ष्मणजीलाई बुझाऊ" भनी अह्राए ॥ ३ ॥ हनूमान्जीले तारासहित भैकन गएर लक्ष्मणजीका पाउमा वन्दना गरेपछि रामजीका सुयशको वर्णन गरे ॥ ४ ॥

करि विनती मंदिर लै आए ❀ चरन पखारि पलंग बैठाए ॥ ५ ॥
तब कपीस चरनिन्ह सिरु नावा ❀ गहि भुज लछिमन कंठ लगावा ॥ ६ ॥

अनि विन्ती गरेर लक्ष्मणजीलाई राजमहलमा लिएर आए, वहाँको पाउ पखालेर पलंगमा राज गराए ॥ ५ ॥ उहाँपछि सुग्रीव आएर उहाँका पाउमा प्रणाम गर्न लागे, लक्ष्मणजीले झट्ट हात समातेर सुग्रीवलाई गलामा लगाउनुभयो ॥ ६ ॥

नाथ ! विषयसम मद कछु नाहीं ❀ मुनिमन मोह करै छन माहीं ॥ ७ ॥
सुनत विनीत वचन सुख पावा ❀ लछिमन तेहि बहुविधि समुझावा ॥ ८ ॥
पवनतनय सब कथा सुनाई ❀ जेहि विधि गए दूतसमुदाई ॥ ९ ॥

अनि सुग्रीवले—"हेनाथ ! विषयवराबरको मद (नशा) केही रहेनछ, त्यो मद एक क्षणमा मुनिको मनलाई-पनि मोहित गर्दछ" यस्तो विन्ती गरे ॥७॥ त्यो नम्रवचन सुन्दा लक्ष्मणजी आनन्दित हुनुभयो, तिनलाई उहाँले अनेकप्रकारसंग संझाउनु भयो ॥८॥ जुनतरहले दूतका समूह (यत्रतत्र) गएका थिए, त्योसबै-वृतान्त हनूमान्जीले विस्तार गरे ॥ ९ ॥

दोहा--हरषि चले सुग्रीव तब, अङ्गदादि कपि साथ ।
रामानुज आगे करि, आए जहँ रघुनाथ ॥२३॥

अनि अङ्गद-हनूमान्-प्रभृति-वानरवीरलाई साथ लिएर हर्षित भईकन सुग्रीव हिंडे, लक्ष्मणजीलाई अघि लगाएर, जहाँ रघुनाथजी राजभएको थियो उहीं आए ॥ २३ ॥

चौ०-नाइ चरन सिरु कह कर जोरी ❀ नाथ! मोहि कछु नाहिन खोरी ॥ १ ॥
अतिसय प्रबल देव तव! माया ❀ छूटै राम करहु जौ दाया ॥ २ ॥

सुग्रीवले पाउमा दर्शन गरीकन हात जोरेर "हेनाथ ! मेरो केही गल्ती (विराम) छैन, हेदेव ! हजूरकी माया अत्यन्त जवर्दस्त छन्, यदि दया गर्नुभयो भने त्यो मायावाट छुटकारा पाइन्छ ॥ १ ॥ २ ॥

विषयवस्य सुर नर मुनि स्वामी! ❀ मैं पाँवर पसु कपि अतिकामी ॥ ३ ॥
नारि-नयन-सर जाहि न लागा ❀ घोर-क्रोध-तम-निसि जो जागा ॥ ४ ॥

हेप्रभु ! देवता-मनुष्य-मुनिहरू विषयका वश पर्दछन्, म ता पामर-अतिकामी-पशु-वानर हुँ ॥ ३ ॥ जसलाई स्त्रीका नयनरूपीवाण लागेका छैनन्, जो क्रोधरूपी भयानक-अँध्यारी-रात्रिमा जागा रहन्छ ॥ ४ ॥

लोभफाँस जेहि गर न बँधाया ❀ सो नर तुम्ह समान रघुराया ! ॥ ५ ॥
यह गुन साधन तें नहिं होई ❀ तुम्हरी कृपा पाव कोइ कोई ॥ ६ ॥

जसले लोभरूपी-पाशले गलालाई बँधाएको छैन, हेरघुनाथ ! त्यो मानिस ता

हजूरसमान भइ-हाल्छ। यो गुण साधना गर्दागर्दा हुने होइन, हजूरको कृपा भयोभने कोही कोही व्यक्ति योगुण पाउँदछ ॥ ५ ॥ ६ ॥

तब रघुपति बोले मुसुकाई ❀ तुम्ह प्रिय मोहि भरत जिमि भाई! ॥ ७ ॥
अब सोइ जतन करहु मन लाई ❀ जेहि विधि सीता कै सुधि पाई ॥ ८ ॥

अनि रामजीले हाँसेर "हेभाई! तिमी मेरा भरतजत्तिकै प्यारा छौ, अब चित्त लगाएर त्यही यत्न गरे, जुनप्रकारले सीताको खवर पाइन्छ" यस्तो आज्ञागर्नुभयो ॥ ७ ॥ ८ ॥

[सीतान्वेषण]

दोहा–एहि विधि होत बतकही, आये वानरजूथ।
नाना वरन सकल दिसि, देखिअ कीसबरूथ ॥२४॥

यस्ताप्रकारले वातचीत हुदै थियो वानरका झुण्ड आइपुगे। नानावर्णभएका नाना रूप-भएका वथान्कावथान वानर चारैतिर देखिन लागे ॥ २४ ॥

चौ०–वानरकटक उमा मैं देखा ❀ सो मूरुख जो कर चह लेखा ॥ १ ॥
आइ रामपद नावहिं माथा ❀ निरखि वदनु सव होहिं सनाथा ॥ २ ॥

[शिवजी भन्नुहुन्छ] हेपार्वति! मैले वानरको फौज देखें, जो व्यक्ति त्यो फौजको गिन्ती गर्न चाहन्छ, त्यो मूर्ख हो [गिन्ती हुनै शक्तैन] तिनीहरू आएर रामजीका पाउमा माथ राख्तथे, उहाँको मुहार हेर्दथे, सवै सनाथ हुन्थे ॥ १ ॥ २ ॥

अस कपि एक न सेना माहीं ❀ राम कुसल जेहि पूँछा नाहीं ॥ ३ ॥
यह कछु नहिं प्रभु कै अधिकाई ❀ विस्वरूप व्यापक रघुराई ॥ ४ ॥

रामजीले जसलाई कुशलप्रश्न गर्नुभएन. त्यस्तो- वानर फौजमा एउटापनि थिएन, [सवैसँग कुशलप्रश्न गर्नुभयो]। प्रभुजीका-हकमा यो कुरा केही विशेष ठूलो होइन, रघुनाथ जी विश्वरूप [ज़गन्मय] र विश्वव्यापक होइवक्सिन्छ ॥ ३ ॥ ४ ॥

ठाढ़े जहँ तहँ आयसु पाई ❀ कह सुग्रीव सवहिं समुझाई ॥ ५ ॥
रामकाजु अरु मोर निहोरा ❀ वानरजूथ! जाहु चहुँ ओरा ॥ ६ ॥

सुग्रीवको आज्ञा पाएर सव वानर जहाँतहाँ (अगाडि) खडाभए, अनि सुग्रीवले सवैलाई संझाएर—"हेभाइहो! एक ता रामजीको काम, दोस्रो मेरो मुलाहिजा, तिमीहरू चारैतर्फ जाऊ ॥ ५ ॥ ६ ॥

जनकसुता कहँ खोजहु जाई ❀ मासदिवस महुँ आएहु भाई! ॥ ७ ॥
अवधि मेटि जो विनु सुधि पाएँ ❀ आवै बनिहि सो मोहिं मराएँ ॥ ८ ॥

गएर जानकीजीलाई खोज, भाईहो! एक-महीना-भित्रमा आइपुगे, जानकीजीको खवर नपाईकन मियाद नाघेर जो आउला, त्यो मवाट मराइएको हुनेछ [त्यसलाई म मार्नेछु] ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा—वचन सुनत सव वानर, जहँ तहँ चले तुरन्त ।
तब सुग्रीवँ बोलाए, अङ्गद नल हनुमन्त ॥२५॥

वचन सुन्नाकासाथ तुरन्तै सव-वानर जहाँतहाँ हिंडे, अनि सुग्रीवले अंगद-नल हनूमान्‌इत्यादि-प्रधानवानर-हरुलाई बोलाए ॥ २५ ॥

[हनूमदादिप्रेषण]

चौ०-सुनहु नील! अंगद! हनुमाना! ❀ जामवंत! मतिधीर! सुजाना! ॥ १॥
सकल सुभट मिलि दच्छिन जाहू ❀ सीतासुधि पूँछेहु सव काहू ॥ २॥

"हेनील! अङ्गद! हेधीरबुद्धे! हेचतुरबुद्धे! हेहनूमन्! हेजाम्बवन्! वीर-योद्धा-भएका तिमीहरू दक्षिणदिशापट्टी जाओ, सवैसंग सीताजीको खवर दरियाफ्त गर ॥ १ ॥ २॥

मन क्रम वचन सो जतनु विचारेहु ❀ रामचंद्र कर काज सँवारेहु ॥ ३॥
भानुपीठि सेइअ उर आगी ❀ स्वामिहि सर्वभाव छल त्यागी ॥ ४॥

मन-वचन-कर्मले कोशीस गरे, रामजीको काम सपारे ॥ ३ ॥ पृष्ठभागले (पिठिउँ पट्टीवाट) सूर्यको सेवा गर्नुपर्दछ (पछिल्तिरवाट सूर्यको सेवा (घामको तपाइ) गरिन्छ) छातीतर्फवाट अग्निको सेवा गर्नुपर्दछ, छलकपट छाडेर अगाडिपछाडि दुवैतर्फबाट मालिकको सेवा गर्नुपर्दछ ॥ ४ ॥ (क)

तजि माया सेइअ परलोका ❀ मिटिहि सकल भवसंभव सोका ॥ ५॥
देह धरे कर यह फलु भाई! ❀ भजिअ राम सव काम विहाई ॥ ५॥

माया (मोह) को त्याग गरेर परलोकको सेवा गर्नुपर्दछ, त्यसो-भयो-भने सांसारिक सकल शोक मेटिन्छन् ॥ ५ ॥ हेभाईहो! सव काम छाडेर रामको भजन गर्नुपर्दछ, शरीरधारण गरेको फल यही हो ॥ ६ ॥

सोइ गुनग्य सोई बड़भागी ❀ जो रघु-वीर-चरन-अनुरागी ॥ ७॥
आयसु माँगि चरन सिरु नाई ❀ चले हरषि सुमिरत रघुराई ॥ ८॥

जो रघुवीरका चरणमा प्रेमी छ, गुणज्ञ (गुणजान्ने गुणी) त्यही हो, महाभाग्यवान्‌पनि त्यही हो [सुग्रीवको यो आज्ञा सुनेपछि, तिनीहरू] रामजीसंग आज्ञा मागेर वहाँका पाउँमा शिर राखीकन हर्षित भएर उहाँलाई संझदै रवाना भए ॥ ७ ॥ ८ ॥

पाछे पवनतनय सिर नावा ❀ जानि काजु प्रभु निकट बोलावा ॥ ९॥
परसा सीस सरोरुह पानी ❀ करमुद्रिका दीन्हि जन जानी ॥१०॥

हनूमान्‌जीले सवैभन्दा पछिवाट पाउमा दर्शन गरे, प्रभुजीले कामको व्यक्ति जानेर

(क) पृष्ठतः सेवयेदर्कं जठरेण हुताशनम्। स्वामिनं सर्वभावेन परलोकममायया। [नीति] अर्थ स्पष्ट छ।

(कामगर्न लायकको बुझेर) नगीच बोलाउनुभयो र कमलजस्ता-आफ्ना-वाहुलीले हनूमान्को शिर सुम्सुम्याउनुभयो, आफ्नो खास भक्त संझेर वाहुलीको औंठी वक्सनुभयो ॥९॥१०॥ [अनि अह्राउनुभयो]

बहु प्रकार सीतहिं समुझायेहु ❀ कहि बल विरह बेगि तुम्ह आयेहु॥११॥
हनुमंत जनम सुफल करि माना ❀ चलेउ हृदय धरि कृपानिधाना ॥१२॥
जद्यपि प्रभु जानत सब बाता ❀ राजनीति राखत सुरत्राता ॥१३॥

"हनूमन् ! सीतालाई धेरैप्रकारले संझाए है, मेरो वल, मेरो विरहावस्था, बताएर तिमी चाँडै आए" हनूमान्जीले आफ्नो जन्मलाई सफल माने, करुणानिधान रामजीलाई हृदयमा राखेर हिंडे । यद्यपि रामजी सबै-कुरा जान्नुहुन्थ्यो, तथापि देवताका-रक्षक-रामजी राजनीतिको पालन गर्न (नीति-अनुसार चल्न) लाग्नु-भएको हो ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

दो०--चले सकल वन खोजत, सरिता सर गिरि खोह ।
राम-काज़-लव-लीन मन, विसरा तन कर छोह ॥२६॥

सबै-वानर वन-नदी-तलाउ-पहाड-गुफा-सर्वत्र सीताजीलाई खोज्दैखोज्दै हिंडे, तिनको मन रामजीका काममा लवलीन (तन्मय) भएको थियो, तिनीहरूले आफ्ना शरीरको माया विर्सेका थिए ॥ २६ ॥

चौ०-कतहुँ होइ निसिचर सन भेटा ❀ प्रान लेहिं एक एक चपेटा ॥ १ ॥
बहुप्रकार गिरि कानन हेरहिं ❀ कोउ मुनि मिलै ताहि सब घेरहिं ॥ २ ॥

कतै कोही राक्षससँग भेट भयो-भने, एकएक थप्पड लगाउँदैमा त्यसको प्राण लिन्थे । अनेक-प्रकारले पहाड र जङ्गल हेर्दथे, कोही मुनि भेट्टियो भने त्यसलाई [सोधपुछ गर्नलाई] सबैजना घेर्दथे ॥ १ ॥ २ ॥

लागि तृषा अतिसय अकुलाने ❀ मिलै न जल घन गहन भुलाने ॥ ३ ॥
मन हनुमान कीन्ह अनुमाना ❀ मरन चहत सब विनु जलपाना ॥ ४ ॥

तिनलाई प्यास (तिर्खा) लाग्यो र अत्यन्त व्याकुल भए, जल पाइएन, घना जंगलमा अल्मलिए ॥ ३ ॥ हनुमान्जीले "सबैजना पानी-विना मर्न लागे" यस्तो अनुमान मनमा गरे ॥ ४ ॥

(गुहादर्शन)

चढि गिरिसिखर चहूँ दिसि देखा ❀ भूमिविवर एक कौतुक पेखा ॥ ५ ॥
चक्रवाक बक हंस उड़ाहीं ❀ बहुतक खग प्रविसहिं तेहिमाहीं ॥ ६ ॥

अनि पर्वतको टाकुरामा चढेर तिनले चारैतर्फ हेरे, एउटा-गुफामा तमाशा देखे ॥५॥ चखेवा-वकुल्ला–हाँसइत्यादि–जलपक्षी त्योगुफावाट उड्दै निस्कन्थे, धेरै-पक्षी त्यो-गुफामा प्रवेश पनि गर्दथे ॥ ६ ॥

गिरि तें उतरिं पवनसुत आवा ❀ सब कहु लै सोइ विवर देखावा ॥ ७॥
आगे कै हनुमंतहिं लीन्हा ❀ पैठे विवर विलंबु न कीन्हा ॥ ८॥

हनूमानूजीले पर्वतका टाकुरावाट ओर्लेर सवैलाई साथ लिएर त्यो गुफा देखाए। वानरहरू हनूमानजीलाई अघि लाएर गुफामा पसि-हाले, तिनीहरूले विलम्ब गरेनन् ॥ ७।८॥

दो०--दीख जाइ उपवन वर, सर विकसित बहुकँज ।
मँदिर एक रुचिर तहँ, बैठि नारि तपपुँज ॥२७॥

भित्र पुगे-पछि तिनीहरूले सुंदर वघैंचा, धेरैकमल फुलिरहेको तलाउ, एउटा-सुंदर देवमन्दिर, एउटी–तहीं वसेकी तपस्विनी तेजस्विनी, स्त्री देखे ॥ २७ ॥

(स्वयंप्रभा (योगिनी) दर्शन)

चौ०-दूर तें ताहि सवन्हि सिरुनावा ❀ पूँछे निज वृत्तांत सुनावा ॥ १॥
तेहि तव कहा करहु जलपाना ❀ खाहु सु-रस सुन्दर-फल नाना ॥ २॥

टाढैवाट तपस्विनीलाई प्रणाम गरे, तिनले सोधेपछि आफ्नो वृत्तान्त वताए ॥ १॥ तपस्विनीले "जलपान गर, रसीला-मीठा-राम्रा-अनेकप्रकारका फल खाऊ" भनिन् ॥ २॥

मज्जन कीन्ह मधुर फल खाए ❀ तासु निकट पुनिसवचलि आए ॥ ३॥
तेहि सब आपनि कथा सुनाई ❀ मैं अव जाव जहाँ रघुराई ॥ ४॥
मूँदहु नयन विवर तजि जाहू ❀ पैहहु सीतहिं जनि पछिताहू ॥ ५॥
नयन मूँदि पुनि देखहिं वीरा ❀ ठाढे सकल सिंधु के तीरा ॥ ६॥

तिनीहरूले नुहाए, मीठा-फल खाए, अनि सवैजना तपस्विनीका समीप आए। तिनले आफ्नो सवै वृत्तान्त सुनाइन् र "अव म जहाँ रघुनाथजी हुनुहुन्छ, उहीं जान्छु ॥ ३ ॥ ४ ॥ तिमीहरू आँखा चिम्ल, गुफा छोडेर जाऊ [आँखा चिम्ल्यौ भने वाहिर पुग्नेछौ] सीतालाई पाउनेछौ, पछितो नगर" भनिन् ॥ ५ ॥ ती वीरहरू आँखा चिम्लेर फेरि आँखा खोल्छन् ता सवैजना समुद्रका किनारामा खडा भएका ! [यस्तो अद्भुत घटना भयो] ॥ ६ ॥

---

(१) "विश्वकर्माकी–छोरी–हेमादेवीले नृत्यकला (नाचगान) द्वारा शंकरजीलाई प्रसन्न पारिन् उनलाई शंकरजीले यो दिव्यनगर वक्सनुभयो। उनैहेमादेवीकी सखी म हुँ, मेरा पिता दिव्यनाम भयेका गन्धर्व हुन्, मेरो नाम स्वयम्प्रभा हो, हेमादेवी यो–दिव्यनगरमा लाखौं वर्ष वसेर ब्रह्मलोक गइन्। जाँदा-खेरि मोक्षको इच्छा गरेर विष्णुभक्ति गरिरहेकि मलाई तिनले—"तिमी यही–दिव्यनगरमा रहेर भक्तियोगको अभ्यास गर, त्रेतायुगमा भगवान्–विष्णुले मनुष्यको अवतार लिनुहुनेछ. उहाँकी धर्मपत्नीलाई राक्षसले हर्नेछ, उहाँलाई खोज्दै २ वानरहरू तिमीवसेका-दिव्यनगरका-गुफामा आइपुग्नेछन्, तिनीहरूको सत्कार गरेर रामजी स्वरूप-विष्णु-भगवानूको दर्शन र स्तुति गरेपछि तिमी वैकुण्ठधाम जानेछौ" भनेकी थिइन्, तदनुसार सवै कुरा मिले "भनी ती-तपस्विनीले आफ्नो वृत्तान्त सुनायेको विस्तार अध्यात्म रामायण (४।६।५१-५७)मा लेखियेको छ।

सो पुनि गई जहाँ रघुनाथा ❀ जाइ कमलपद नाएसि माथा ॥ ७ ॥
नाना भाँति विनय तेहि कीन्ही ❀ अनपायनी भगति प्रभु दीन्ही ॥ ८ ॥

ती तपस्विनी जहाँ रघुनाथजी हुनुहुन्थ्यो उहीं गइन् र उहाँका चरणकमलमा तिनले प्रणाम गरिन्, तिनले अनेकप्रकारसँग स्तुति गरिन्, प्रभुजीले तिनलाई अनपायिनी (स्थिर) भक्ति वक्सनु भयो ॥ ७ ॥ ८ ॥

दो०-बदरीवन कहुँ सो गई, प्रभुअग्या धरि सीस ।
उर धरि राम-चरन-जुग, जे वंदत अज ईस ॥२८॥

ती तपस्विनी प्रभुजीको आज्ञालाई शिरोपर गरेर जुन-चरणकमललाई ब्रह्माजी र शंकरजी वन्दना गर्दछन्, प्रभुजीका तिनैचरणकमललाई हृदयमा राखेर वदरिकाश्रमतर्फ गइन् ॥ २८ ॥

(संपातिदर्शन)

चौ०-इहाँ विचारहिं कपि मनमाही ❀ बीती अवधि काज कछु नाहीं ॥ १ ॥
सव मिलि कहहिं परसपर बाता ❀ विनु सुधि लए करव का भ्राता ! ॥ २ ॥

यतातिर वानरहरू मनमा "मियाद विति-सक्यो, काम केही भएन" यस्तो विचार गर्न लागे ॥ १ ॥ सवैजना मिलेर परस्परमा, "भाइहो ! सीताजीको खवर नलिईकन हामीले के गर्ने हो ?" [भन्न लागे] ॥ २ ॥

कह अंगद लोचन भरि वारी ❀ दुहुँ प्रकार भइ मृत्यु हमारी ॥ ३ ॥
इहाँ न सुधि सीता कै पाई ❀ उहाँ गए मारिहि कपिराई ॥ ४ ॥

गहभरी आँसु पारेर अंगद भन्न-लागे—"मेरो ता दुवैतर्फवाट मरण हुन लाग्यो, यता सीताजीको खवर पाइएन, उता त्यसै गए-पछि सुग्रीवले मार्ने भए ॥ ३ ॥ ४ ॥

पिता वधे पर मारत मोही ❀ राखा राम, निहोर न ओही ॥ ५ ॥
पुनि पुनि अंगद कह सव पाहीं ❀ मरन भएउ कछु संसय नाहीं ॥ ६ ॥

मेरा वावुलाई मारे-पछि मलाई-पनि अवश्य मार्ने थिए, मित्र-रामजीको मुलाहिजा [पर्नगयो] तिनको मुलाहिजा होइन [ती मुलाहिजा गर्ने होइनन्] ॥ ५ ॥ अङ्गद वारंवार सवैसँग "अव मरण भयो, सन्देह छैन" भन्न लागे ॥ ६ ॥

अंगदवचन सुनत कपिवीरा ❀ बोलि न सकहिं नयन वहनीरा ॥ ७ ॥
छन एक सोचमगन होइ रहेऊ ❀ पुनिअसवचन कहत सवभयेऊ ॥ ८ ॥

अंगदका वचन सुनेर वानरवीरहरूले बोल्नै शकेनन्, तिनका आँखावाट पानी वग्न-लाग्यो । एक छिन सवैजना शोकमग्न (अपसोसमा डुवेका) भए, फेरि तिनीहरू सवैजनाले यो वचन बोल्दाभए ॥ ७ ॥ ८ ॥

हम सीता कै सोध विहीना ❀ नहिं जैहहिं जुवराज प्रवीना ॥९॥
अस कहि लवन-सिंधु-तट जाई ❀ बैठे कपि सव दर्भ डसाई ॥१०॥

"हेवुद्धिमन् ! युवराज ! (अङ्गद !) हामी-सवैजना सीताजीका खवरले रहित भैकन (खवर नलिईकन) जाने होइनौं"। यसो भनेर सवैजना वानर समुद्रका किनारामा कुश ओछ्याएर [प्रायोप्रवेश गर्न = निराहारगरेर प्राण छाड्न] वसे ॥ ९ ॥ १० ॥

जामवंत अंगददुख देखी ❀ कही कथा उपदेस विसेखी ॥११॥
तात! राम कहुँ नर जनि मानहु ❀ निर्गुन ब्रह्म अजित अज जानहु ॥१२॥
हम सव सेवक अति-बड़-भागी ❀ संतत स-गुन-ब्रह्म-अनुरागी ॥१३॥

जाम्ववान्ले अङ्गदलाई ज्यादैनै दुःखित भएका देखेर धेरै-कुराको उपदेश गरे, र भने—"वावु ! युवराज ! रामजीलाई मानिस नठान्नुहोस्, उहाँलाई अजित (कसैले नजितिएका) अज (जन्मरहित) निर्गुण ब्रह्म जान्नुहोस्, हामी वहाँका सेवक सवजना महाभाग्यवान् छौं, किन भने ? सगुण-ब्रह्म-रामजीमा निरवच्छिन्न प्रेमी छौं ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

दो०—निजइच्छा प्रभु अवतरै, सुर-महि-गो-द्विज लागि ।
सगुन-उपासक सँग तहँ, रहै मोच्छसुख त्यागि ॥२९॥

प्रभुजीले आफ्नाइच्छाले देवता-पृथ्वी-गाई-ब्राह्मणका हितका निमित्त अवतार लिनुभएको हो। सगुणब्रह्मको उपासना गर्नेले मोक्षसुखलाई पनि छाडेर उहाँकै साथमा रहनुपर्दछ ॥ २९ ॥

चौ०—एहिविधि कथाकहहिं वहुभाँती ❀ गिरिकन्दरा सुना संपाती ॥ १ ॥
वाहर होइ देखे वहु कीसा ❀ मोहि अहारु दीन्ह जगदीसा ॥ २ ॥

यस्ता-प्रकारले तिनीहरू अनेकतरहका कुरा गर्न लागे।पर्वतका गुफामा रहेका संपातीले (गृध्रराजले) सुने। वाहिर निस्केर तिनले धेरै वानर देखे। अनि—"आज मलाई परमेश्वरले आहारा दिए॥ १ ॥ २ ॥

आज सवन कर भच्छन करऊँ ❀ दिन वहु चल अहार विनु मरऊँ ॥ ३ ॥
कवहुँ न मिल भरि उदर अहारा ❀ आजु दीन्ह विधि एकहि वारा ॥ ४ ॥

आज सवैलाई खाने हुँ, धेरै-दिन विति-सके, आहार विना मरि-रहेको छु, पेट-भरी आहार कहिल्यै पाएको थिइन, आज विधाताले एकै चोटि दिए" [यसो भने] ॥ ३ ॥ ४ ॥

डरपे गीधवचन सुनि काना ❀ अव भा मरन सत्य हम जाना ॥ ५ ॥
कपि सव उठे गीध कहँ देखी ❀ जामवन्त मन सोच विसेखी ॥ ६ ॥

गृध्रको त्यो वचन कानले सुन्दा सवै डराए "अव हाम्रो मरण पक्का भयो, हामीले जान्यौं" भन्दै सवै वानर उठे। तिनले त्यो-गृध्रलाई देखे। जाम्ववान्का मनमा विशेष चिंता थियो ॥ ५ ॥ ६ ॥

कह अङ्गद विचारि मनमाहीं ❀ धन्य जटायू सम कोउ नाहीं ॥ ७ ॥
राम-काज-कारन तनु त्यागी ❀ हरिपुर गयेउ परम वड़ भागी ॥ ८ ॥

अङ्गदले मनमा विचार गरेर—"जटायु-वरावरको धन्य संसारमा कोही रहेन छ, जो रामजीका निमित्त शरीर छाडेर वैकुण्ठ-धाम गए, ती अत्यन्त महाभाग्यवान् हुन्" यो उद्गार निकाले ॥ ७ ॥ ८ ॥ (क)

सुनि खग हरष-शोक-जुत बानी ❀ आवा निकट कपिन्ह भयमानी ॥ ९ ॥
तिन्हहिं अभय करि पूछेसि जाई ❀ कथा सकल तिन्ह ताहि सुनाई ॥ १० ॥
सुनि संपाति बन्धु कै करनी ❀ रघुपति महिमा बहु विधि वरनी ॥ ११ ॥

ती गृध्र हर्ष-र-शोकले युक्तभएको वचन सुनेर वर्वर आए, सवै वानरले डर माने। तिनले वानरहरूलाई अभय दिएर नगीचै गईकन सवैकुरा सोधे, वानरहरूले तिनलाई सकल वृत्तान्त सुनाए। संपातीले आफ्ना भाईको करामात सुनेर रघुनाथजीका प्रभावको अनेकप्रकारले वर्णन गरे ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ [अनि भने]

दोहा—मोहि लै जाहु सिंधुतट, देउँ तिलांजलि ताहि ।
वचनसहाय करव मैं, पैहहु खोजहु जाहि ॥३०॥

"मलाई समुद्रका नगीच पुऱ्याइ-देऊ, ती-भाई जटायुलाई तिलाञ्जलि दिन्छु, अनि म ववनले (तिमीहरूको) सहायता गरूला, गएर खोज, सीताजीलाई पाउनेछौ" ॥३०॥

चौ०—अनुज क्रिया करि सागर तीरा ❀ कह निज कथा सुनहु कपिवीरा ! ॥ १ ॥
हम दोउ बन्धु प्रथम तरुनाई ❀ गगन गए रवि निकट उड़ाई ॥ २ ॥

संपातीले आफ्ना भाईको तिलांजलिदानरूपी-क्रिया समुद्रतीरमा गरीसके-पछि आफ्नो वृत्तान्त वताउन लागे—"हेवानरवीर हो ! सुन, हामी दुई-दाज्यूभाई यौवनावस्थाको प्रारम्भमा आकाशमा उडदै सूर्यका समीप पुग्यौं ॥ १ ॥ २ ॥

तेज न सहि सक सो फिरि आवा ❀ मैं अभिमानी रवि निअराया ॥ ३ ॥
जरे पंख अति तेज अपारा ❀ परेउँ भूमि करि घोर चिकारा ॥ ४ ॥

सूर्यतेज सहन नशकेर भाई—जटायु फर्केर आयो, अभिमानी भएको म सूर्यका नगीचै पुगें, अत्यन्त अपार-तेजले मेरा पखेटा वले (जले) घनघोर-चीत्कार गर्दै जमीनमा पछारिएँ ॥ ३ ॥ ४ ॥

मुनि एक नाम चन्द्रमा ओही ❀ लागी दया देखि करि मोही ॥ ५ ॥
वहु प्रकार तेहि ग्यान सुनावा ❀ देह-जनित अभिमान छँड़ावा ॥ ६ ॥

चन्द्रमा नाम भएका एउटा मुनि थिए, मलाई देखता उनलाई दया लाग्यो ॥ ५ ॥

(क) अन्तर्यामी परमात्माका प्रेरणाले अङ्गदका मुखवाट जटायुका गुणको कीर्तन हुनगयो। नत्र जटायुको गुणकीर्तन यो-अवस्थामा आवश्यक थिएन ।

तिनले धेरै प्रकारसँग ज्ञानका कुरा सुनाए र मेरो देहमा पैदा भएको अभिमान (देहाभिमान) छोडाई-दिए ॥ ५ ॥ ६ ॥ (क)

त्रेता ब्रह्म मनुज तनु धरिहीं ❀ तासु नारि निसि-चरपतिहरिहीं ॥७॥
तासु खोज पठइहि प्रभु दूता ❀ तिन्हहिं मिले तैं होव पुनीता ॥८॥
जमिहहिं पंख करसि जनि चिंता ❀ तिन्हहिं देखाइ दिहेसु तैं सीता ॥९॥
मुनि कै गिरा सत्य भइ आजू ❀ सुनि मम वचन करहु प्रभुकाजू ॥१०॥

"त्रेता-युगमा परब्रह्मले मनुष्यशरीर धारण गर्नुहुनेछ, उहाँकी स्त्रीलाई राक्षसले हर्नेछ, प्रभुजीले तिनलाई खोज्न दूत पठाउनुहुनेछ, तिनीहरूसँग भेट भए-पछि तँ पवित्र हुनेछस् ॥ ७ ॥ ८ ॥ तेरा प्वाँख-पनि उम्रनेछन्, चिन्ता नगर, ती-दूतहरूलाई सीता देखाइ-दिएस्" [भनी उपदेस पनि गरे] ॥ ९ ॥ आज ती-मुनिको वचन सत्य भयो, मेरो वचन सुनेर प्रभुजीको काम गर ॥ १० ॥

गिरि त्रिकूट ऊपर बस लंका ❀ तहँ रह रावन सहज असंका ॥११॥
तहँ असोक उपवन जहँ रहई ❀ सीता बैठि सोचरत अहई ॥१२॥

त्रिकूट-पर्वतका शिखरमा लंकानगरी रहेकी छ, स्वभावैले निःशंक (निर्भय) भएको रावण त्यहाँ रहन्छ। त्यहीं अशोकवृक्षको वघैंचा छ, जहाँ (त्यहाँ) वसेर सीताजी शोक गर्न लागि-रहनु-भएको छ ॥ ११ ॥ १२ ॥

दोहा—मं देखौं तुम्ह नाहीं, गीधहि दृष्टि अपार।
बूढ़ भयेउँ न त करतेउँ, कछुक सहाय तुम्हार ॥३१॥

म देख्तछु, तिमीहरू देख्तैनौ, गृध्रको दृष्टि अपार (तीखो) हुन्छ। वूढ़ो भएँ, नत्र तिम्रो केही सहायता गर्ने-थिएँ ॥ ३१ ॥

चौ०-जो नांघै सतयोजन सागर ❀ करै सो रामकाज मति आगर ॥ १ ॥
जो कोउ करै राम कर काजू ❀ तेहि सम धन्य आन नहिं आजू ॥ २ ॥

(क) चन्द्रमा नाम भएका-मुनिले संपातिलाई जन्म-जरा-मरणको वृत्तान्त सुनाएर "संसार दुःखमय छ, जाग्रत्-स्वप्न-सुषुप्ति अवस्थाले रहित भएको, सत्य-ज्ञान-आनन्दस्वरूप, शुद्ध, बुद्ध, शान्त-रहेको-आत्मालाई अनुभव गर्‍यो-भने जीव मोक्षसुख पाउँछ, आत्मानु-भव-भयेपछि अज्ञानवाट पैदा-हुने मोह छुट्त छ र देहाभिमान नष्ट हुन्छ, देह रहोस् कि नरहोस्-आत्मानुसन्धान सिद्ध भएका योगिलाई सुख-दुःखको केही पर्वाह हुँदैन" इत्यादि उपदेश दिएर संपातिको देहाभिमान छुटाइ-दिएको वृत्तान्त अध्यात्मरामायण (४ । ८ । ४४-४५) मा लेखिएको छ।

जाग्रदादिविनिर्मुक्तं सत्यज्ञानादिलक्षणम् ॥
शुद्धं बुद्धं सदा शान्तमात्मानमवधारयेत् ॥
चिदात्मनि परिज्ञाते नष्टे मोहेऽज्ञसंभवे ॥
देहः पततु वाऽऽरब्धकर्मवेगेन तिष्ठतु ॥
योगिनो न हि दुखं वा सुखं वाऽज्ञानसंभवम् ॥

सययोजन (चारसयकोश) प्रमाण भएको समुद्रलाई नाघ्न जो शक्ला, बुद्धिमान् त्यही सकल रामजीको काम गर्न शक्ला ॥ १ ॥ जो कोही रामको काम गर्ला, आज त्यो-वरावरको अर्को हुनेछैन ॥ २ ॥

मोहि विलोकि धरहु मन धीरा ! ❀ रामकृपा कस भयेउ सरीरा ॥ ३ ॥
पापिउ जाकर नाम सुमिरहीं ❀ अति अपार भवसागर तरहीं ॥ ४ ॥

हेवानरवीरहो ! मलाई हेरेर धैर्यधारण गर न । रामजीका कृपाले यो शरीर कस्तो भयो [अघि कस्तो थियो ?] ॥ ३ ॥ पापीहरूपनि जसको नाममात्र संझदा अत्यन्त अपार भएका भवसागरको पार तर्दछन् ॥ ४ ॥

तासु दूत तुम्ह तजि कदराई ❀ रामु हृदय धरि करहु उपाई ॥ ५ ॥
अस कहि उमा ! गीध जव गयऊ ❀ तिन्हके मन अति विस्मय भयेऊ ॥ ६ ॥

तिमीहरूता उहाँकै दूत छौ, कातरपना छाडेर उहाँलाई हृदयमा राखीकन उपाय गर" ॥ ५ ॥ हेपार्वति ! यसो भनेर ती गृध्र गए। ती-वानरहरूका मनमा अति आश्चर्य भयो ॥ ६ ॥

निज निज वल सव काहु भाखा ❀ पार जाइ कर संशय राखा ॥ ७ ॥
जरठ भयेउँ अव कहै रिछेसा ❀ नहिं तनु रहा प्रथम-बल-लेसा ॥ ८ ॥
जवहिं त्रिविक्रम भयेउ खरारी ❀ तव मैं तरुन रहेउँ बलभारी ॥ ९ ॥

सवैले आफ्नोआफ्नो बल वताए। समुद्रपार पुग्नालाई सवैले सन्देह राखे (देखाए) ॥ ७ ॥ ऋक्षपति (भालूका राजा जाम्बवान्) ले—"अब बूढो भएँ, शरीरमा पहिलेका बलको लवलेश पनि छैन ॥ ८ ॥ जैले रामजीले त्रिविक्रम-अवतार (वामनअवतार लिएर वलिसँग तीनपाइला जमीन दान लिएपछि उत्पन्न भएको तीनपाइले विराटअवतार) लिनुभएथ्यो, त्यसवेलामा म जवान थिएँ, वल खूव थियो ॥ ९ ॥

दोहा—वलि बाँधत प्रभु बाढ़ेउ, सो तनु बरनि न जाइ ।
उभय घरी महुँ दीन्ह मैं, सात प्रदच्छिन जाइ ॥३२॥

वलिलाई बाँधदा प्रभुजी खूव बढ्नु-भएको थियो, त्यो-शरीरको वर्णन गर्न शकिदैन दुईघडीमा दौडेर मैले उहाँलाई सातपटक प्रदक्षिणा टक्र्याएको हूँ" ॥ ३२ ॥ [भने]

चौ०—अङ्गद कहै जाउँ मैं पारा ❀ जिय संसय कछु फिरती वारा ॥ १ ॥
जामवन्त कह तुम्ह सव लायक ❀ पठइअ किमि सबही कर नायक ॥ २ ॥

अङ्गदले—"म पार ता जान शक्तछु, फर्कदा-खेरिलाई मेरा मनमा केही सन्देह छ, (शक्तछु कि शक्तिन)" [भने]। जाम्बवान्ले—तपाईं सवतरहवाट लायक हुनुहुन्छ, तर, सवैका मालिक तपाईंलाई कसरी पठाउनु र ? [भने] ॥ १ ॥ २ ॥

(हनूमत्प्रोत्साहना)

कहइ रिच्छपति सुनु हनुमाना ! ❀ का चुप साधि रहेहु वलवाना ॥ ३ ॥
पवन-तनय-वल पवन समाना ❀ बुधि-विवेक विग्यान निधाना ॥ ४ ॥
कवन सो काज कठिन जगमाहीं ❀ जो नहिं तात ! होइ तुम्ह पाहीं ॥ ५ ॥
रामकाज लगि तव अवतारा ❀ सुनतहिं भयेउ पर्वताकारा ॥ ६ ॥

अनि ऋक्षपति (भल्लूकाधिपति जाम्ववान्) ले—हेहनूमन् ! सुन, वलवान् भएका तिमी मौन साधेर (मौनलिएर = चुपचाप) के वसीरहेका ? । तिमी पवनकुमार हौ, तिमी वलमा वायु-समान छौ, बुद्धि-विवेक-विज्ञानका खानि छौ ॥ ३ ॥ ४ ॥ वावु ! तिमीवाट जो काम सिद्ध होओइन, त्यस्तो कठिन काम संसारमा के छ ? ॥ रामजीको कामका निमित्त तिम्रो अवतार भएको हो” [यसरी प्रोत्साहना दिएर वोले] त्यो सुन्नाका साथ महावीर हनूमान्जी पर्वताकार भए (वढे) ॥ ५ ॥ ६ ॥

कनक-वरन-तन तेज विराजा ❀ मानहुँ अपर गिरिन्हकर राजा ॥ ७ ॥
सिंघनाद करि वारहिं वारा ❀ लीलहिं नाघौं जलधि अपारा ॥ ८ ॥
सहित सहाय रावनहिं मारी ❀ आनौं इहाँ त्रिकूट उपारी ॥ ९ ॥
जामवन्त ! मैं पूछौं तोही ❀ उचित सिखावन दीजै मोही ॥ १० ॥

हनूमान्जीको सुनौला-वर्ण भएको शरीरमा तेज प्रकट भयो (धप्धप् तेज निस्कन लाग्यो) मानौं दोस्रा गिरिराज हुन्कि ? [भनेजस्ता देखिए] ॥ ७ ॥ वारम्वार सिंहनाद गरेर [हनूमान्जी वोले]—“अपार यो-समुद्रलाई खेल गरेर नाघन शक्छु, ॥ ८ ॥ सहाय-सहित-भएको रावणलाई मारेर त्रिकूटपर्वतलाई उखेलेर यहाँ ल्याउन शक्छु ॥ ९ ॥ हे जाम्ववान् ! म तपाईंसँग सोद्धछु, मलाई उचित शिक्षा दिनुहोस् [मैले केके गर्ने हो ?] ॥ १० ॥

एतना करहु तात ! तुम्ह जाई ❀ सीतहि देखि कहहु सुधि आई ॥ ११ ॥
तव निज-भज-वल राजिवनैना ❀ कौतुक लागि सङ्ग कपि सैना ॥ १२ ॥

[जाम्ववान्ले भने]—“वावु ! महावीर ! सीताजीलाई हेरेर यहाँ आईकन खवर वताऊँ ” यत्तीकाम तिमी गएर गर । अनि कमलका-दलजस्ता-नजर-भएका भगवान् रामचन्द्रजी, तमाशाका निंती वानरको फौजलाई साथमा लिएर खास आफ्नै भुजाका वलले ॥ ११-१२ ॥

छन्द--कपि-सेन-संग सँघारि निसिचर रामु सीतहिं आनिहैं ।
त्रैलोक-पावन-सुजस सुर मुनि नारदादि बखानिहैं ॥
जो सुनत गावत कहत समुझत परमपद नर पावई ।
रघुवीर-पद-पाथोज-मधुकर दास तुलसी गावई ॥ ३ ॥

वानरको सैन्य साथ लिएर राक्षसहरूको संघार गरेर सीताजीलाई रामजी आफैं ल्याउनुहुनेछ । उहाँको त्रैलोक्यलाई-पवित्रपार्ने त्यो-सुयशलाई देवताहरू र नार-

दादि मुनीश्वरहरू गानगर्नेछन्। जुन-यशलाई सुन्दा-गाउँदा-भन्दा-बुझ्दा (संझदा) मनुष्य-हरू परमपद (मोक्ष) पाउँनेछन्, रघुनाथजीका चरणकमलमा भ्रमररूप भयेका (भक्त) तुलसीदास त्यसै यशलाई गाउँछन् ॥ ३ ॥

दोहा—भवभेषज रघुनाथजसु, सुनहिं जे नर अरु नारि ।
तिन्हकर सकल मनोरथ, सिद्ध करहिं त्रिसिरारि ॥३३॥

रघुनाथजीको यश संसाररूपी रोगको औषध हो । जो स्त्री-पुरुष त्यो-यश सुन्दछन् तिनका सकल मनोरथलाई त्रिशिरारि [त्रिशिरा राक्षसलाई मारेर तीनप्रकारका तापको नाशगर्ने-कीर्तिलाई फैलाउने रामचन्द्रजी] सिद्ध (पूर्ण) गर्नुहुन्छ ॥ ३३ ॥

सोरठा--नीलोत्पल-तन-स्याम, काम कोटि सोभा अधिक ।
सुनिअ तासु गुनग्राम, जासु नाम अघ-खग-बधिक ॥३४॥

नीलकमलजस्तो-श्याम-शरीर-भएका करोड़ौं-कामदेवको-भन्दा अधिक-शोभा भएका, जुन रामचन्द्रजीको नाम पातकरूपी-पक्षीका-हकमा व्याधारूप (पातक-घातक) छ, उनै राचन्द्रजीका गुणगण (प्राणिमात्रले) सुन्नुपर्दछ ॥ ३४ ॥

इति श्रीरामचरितमानसे सकलकलिकलुषविध्वंसने विशुद्ध
सन्तोषसम्पादनो नाम चतुर्थः सोपानः समाप्तः ॥

शुभं भूयात्

॥ श्रीः ॥

अथ

श्रीमद्गोस्वामितुलसीदासनिर्मितं रामायणम्

तत्रेदम्

सुन्दरकाण्डम्

प्रारभ्यते

श्लोकाः ३

शान्तं शाश्वतमप्रमेयमनघं निर्वाणशान्तिप्रदं
ब्रह्माशम्भुफणीन्द्रसेव्यमनिशंवेदान्तवेद्यं विभुम् ।
रामाख्यं जगदीश्वरं सुरगुरुं मायामनुष्यं हरिं
वन्देऽहं करुणाकरं रघुवरं भूपालचूड़ामणिम् ॥ १ ॥

शान्त, नित्य, प्रत्यक्ष-अनुमानप्रभृति-प्रमाणले-जान्न-नशकिने, निष्पाप, मोक्षको शान्ति-दिने, ब्रह्मा-शङ्कर-शेषले-निरन्तरसेवा-गरिएका, वेदान्तद्वारा-जानिने, व्यापक, जगत्का मालिक, देवता-हरुमध्ये-पनि-ठूला, मायाले-मनुष्य-भएका, करुणाका-खानि, राजाहरूका-शिरोमणि, रघुकुलमा-श्रेष्ठ, रामनाम-भएका हरि (परमेश्वर) लाई म नमस्कार गर्दछु ॥ १ ॥

नान्यास्पृहारघुपतेहृदयेऽस्मदीयेसत्यंवदामि च भवानखिलान्तरात्मा ।
भक्तिं प्रयच्छरघुपुङ्गव ! निर्भरां मे कामादिदोषरहितं कुरु मानसं च ॥ २ ॥

हेरघुनाथ ! हजूर सकलसंसारका अन्तरात्मा होइबक्सिन्छ, म साँचो विन्ती गर्दछु, मेरा हृदयमा अर्को इच्छा छैन, हेरघुश्रेष्ठ ! परिपूर्ण-भक्ति मलाई बक्सनुहोस, चित्तलाई कामक्रोधादिदोषले रहित पारीबक्सियोस् ॥ २ ॥

अतुलितबलधामंस्वर्णशैलाभदेहं दनुजवनकृशानुंज्ञानिनामग्रगण्यम् ।
सकलगुणनिधानं वानराणामधीशं रघुपतिवरदूतं वातजातंनमामि ॥३॥

अतुल-बलका-घर, सुवर्णपर्वतजस्तो-(देदीप्यमान) शरीर-भएका, राक्षससमूहरूपी-वनका अग्निस्वरूप (दाहक)-भएका, ज्ञानिहरूका-मध्यमा-सर्वप्रथम भएका, संपूर्ण-सद्गुणका-

निधि (खानि) स्वरूप-भएका, वानरवर्गका-अधिपति, रामचन्द्रका उत्तम-दूत, पवनकुमार (हनुमान्‌जी) लाई नमस्कार गर्दछु ॥ ३ ॥

[हनुमान्‌जीको लंकायात्रा]

चौ०–जामवंत के वचन सुहाए ❀ सुनि हनुमंत हृदय अति भाए ॥ १ ॥
तवलगिमोहि परिखेहु तुम्ह भाई! ❀ सहि दुख कंद मूल फल खाई ॥ २ ॥
जव लगि आवौं सीतहिदेखी ❀ होइ काज मोहि हरष विसेखी ॥ ३ ॥
असकहिनाइ सबन्हि कहुँमाथा ❀ चलेउ हरषि हिय धरि रघुनाथा ॥ ४ ॥

जाम्बवान्‌का सुन्दर वचन सुन्दा हनुमान्‌लाई ती (वचन) हृदयमा अतिप्रिय लागे। हनूमान्‌ले भने कि–"भाईहो ! कन्द मूल-फल खाएर दुःख खपीकन-पनि तपाईंहरू म जहाँसम्म सीताजीलाई देखेर फर्कि आउँछु, त्यहाँसम्म पर्खि रहनुहोस्, काम सिद्ध हुन्छ, किन भने? मेरा मनमा हर्ष ज्यादा छ" यसो भनेर सबैलाई प्रणाम गरेर हृदयमा रघुनाथजी-लाई राखीकन हनुमान्‌जी हर्षित भई हिंडे ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

सिंधुतीर एक भूधर सुन्दर ❀ कौतुक कूदि चढ़ेउ ता ऊपर ॥ ५ ॥
बार बार रघुवीर सँभारी ❀ तरकेउ पवनतनय बल भारी ॥ ६ ॥

समुद्रका तीरमा एउटा सुन्दर पर्वत थियो, हनूमान्‌जी लहडले कूदेर त्यसैका ऊपर चढ़े ॥ ५ ॥ अनि वारंवार रघुनाथजीलाई संझेर अत्यन्तबलवान् पवनकुमार (हनूमान्) उफ्रे ॥ ६ ॥

जेहि गिरि चरन देइ हनुमंता ❀ चलि सो गा पाताल तुरंता ॥ ७ ॥
जिमि अमोघ रघुपतिकर बाना ❀ तेही भाँति चला हनुमाना ॥ ८ ॥
जलनिधि रघुपति-दूत विचारी ❀ तैं मैनाक होहि श्रमहारी ॥ ९ ॥

हनुमान्‌जीले (उफ्रँदाखेरि) जुनपर्वतमा चरन (खुट्टा) राखेथे, त्यो-पर्वत तुरन्तै (घसिएर) पाताल पुग्यो ॥ ७ ॥ रघुनाथजीको वाण-जस्तै अमोघ (अव्याहतगति) छ त्यसैगरी हनूमान्‌जी हुर्रिए ॥ ८ ॥ समुद्रले रघुनाथजीका दूत हुन् भन्ने विचार गरेर, "हेमैनाकपर्वत ! तिमी (यिनका) श्रमहारी (थकाईहर्ने-विश्राम दिने) होइ-देऊ (भने) ॥ ९ ॥(क)

[मैनाकदर्शन]

सो०—सिंधुवचन उर आनि, तुरत उठेउ मैनाक तब ।
कपिकहुँ कीन्हप्रनाम, पुलकिततनुकर जोरिकरि ॥१॥

(क) यो चौपाईमा सीतादर्शनार्थी-हनूमान्‌जत्ति कै हत्पते भएका तुलसीदास-महात्माले क्रियापद (भने) नराखेकोमा क्रियापद-राखेमा-भन्दा अधिक चमत्कार छ।

दोहा--हनूमान तेहि परसा, करपुनि कीन्ह प्रनाम।
रामकाजु कीन्हे विनु, मोहि कहाँ विश्राम ॥२॥

समुद्रको वचन सुनेर मैनाकपर्वत झट्ट उठे, तिनले रोमाञ्चित भएर हात जोरीकन हनूमान्लाई प्रणाम गरे, ॥ १ ॥ हनूमान्जीले तिनलाई हातले छोएर प्रणाम गरे "रामजीको काम नसिध्याईकन मलाई कहाँको विश्राम ?" [भनेर हिंडि पनि हाले] ॥ २ ॥

चौ०-जात पवनसुत देवन्ह देखा ❀ जानै कहुँ बल बुद्धि विसेखा ॥ १ ॥
सुरसा नामअहिन्हकै माता ❀ पठइन्हि आइ कही तेही वाता ॥ २ ॥

देवताहरूले हनूमान्जी जान लागेको देखे, तिनको विशेष बल-बुद्धि जान्नाका निमित्त सुरसा नाम भएकी नागमातालाई पठाये, तिनले आएर भन्न लागिन् ॥ १ ॥ २ ॥

(सुरसाहनूमत्संवाद)

आजु सुरन्ह मोहि दीन्हअहारा ❀ सुनत वचन कह पवनकुमारा ॥ ३ ॥
रामकाजु करि फिरिं मैं आवौं ❀ सीता कै सुधि प्रभुहि सुनावौं ॥ ४ ॥

"वल्ल आज देवताहरूले मलाई आहारा दिए" यो वचन सुनेर हनूमान्जीले "रामजीको काम सिद्ध गरीकन सोताजीको खवर प्रभु-रामजीलाई सुनाईदिऊँ ॥ ३ ॥ ४ ॥

तव तब वदन पैठिहौं आई ❀ सत्य कहौं मोहि जान दे माई ! ॥ ५ ॥
कवनेहु जतन देइ नहिं जाना ❀ ग्रससि न मोहि कहेउ हनुमाना ॥ ६ ॥

अनि आएर तपाईंको मुखमा प्रवेश गरुला हेमाता ! साँचो भन्दछु, मलाई जान दिनुहोस्" ॥ ५ ॥ भने। इत्यादि-कुनै यत्नले पनि जान दिइनन् र [फेरि हनूमान्ले] मलाई किन खान्नौ त ? भने ॥ ६ ॥

जोजन भरि तेहि वदनु पसारा ❀ कपि तनु कीन्ह दुगुन विस्तारा ॥ ७ ॥
सोरह जोजन मुख तेहि ठयेऊ ❀ तुरत पवनसुत वत्तिस भयेऊ ॥ ८ ॥

सुरसाले एक-योजन-भरीको (चारकोस ठूलो) मुख वाइँ, हनूमान्ले द्विगुण (आठकोशको) ठूलो शरीर गरे। सुरसाले सोह्रयोजन (६४ कोश) को मुख वाइन, हनूमान्जी झट्टै वत्तीसयोजनका (१२८ कोशका) भए ॥ ७ ॥ ८ ॥

जस जस सुरसा वदनु बढ़ावा ❀ तासु दून कपि रूप देखावा ॥ ९ ॥
सत जोजन तेहि आनन कीन्हा ❀ अति लघुरूप पवनसुत लीन्हा ॥१०॥

ज्यौंज्यौं सुरसाले मुख वढाउँथिन्, त्यौंत्यौं हनूमान्जी त्यसको दोवर ठूलो रूप देखाउथे, सुरसाले सययोजन (४००कोश) को मुख गरिन्, हनूमान्जीले अत्यन्त सानुरूप लिए ॥ ११ ॥ १२ ॥

वदन पैठि पुनि बाहेर आवा ❀ माँगी विदा ताहि सिरु नावा ॥ ११॥

निधि (खानि) स्वरूप-भएका, वानरवर्गका-अधिपति, रामचन्द्रका उत्तम-दूत, पवनकुमार (हनुमान्जी) लाई नमस्कार गर्दछु ॥ ३ ॥

[हनुमान्जीको लंकायात्रा]

चौ०-जामवंत के वचन सुहाए ❀ सुनि हनुमंत हृदय अति भाए ॥ १ ॥
तवलगिमोहि परिखेहु तुम्ह भाई! ❀ सहि दुख कंद मूल फल खाई ॥ २ ॥
जव लगि आवौं सीतहिंदेखी ❀ होइ काज मोहि हरष विसेखी ॥ ३ ॥
असकहिनाइ सबन्हि कहुँमाथा ❀ चलेउ हरषि हिय धरि रघुनाथा ॥ ४ ॥

जाम्बवान्का सुन्दर वचन सुन्दा हनुमान्लाई ती (वचन) हृदयमा अतिप्रिय लागे। हनूमान्ले भने कि-"भाईहो ! कन्द मूल-फल खाएर दुःख खपीकन-पनि तपाईंह म जहाँसम्म सीताजीलाई देखेर फर्कि आउँछु, त्यहाँसम्म पर्खि रहनुहोस्, काम सिद्ध हुन्छ, किन भने? मेरा मनमा हर्ष ज्यादा छ" यसो भनेर सबैलाई प्रणाम गरेर हृदयमा रघुनाथजी-लाई राखीकन हनुमान्जी हर्षित भई हिंडे ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

सिंधुतीर एक भूधर सुन्दर ❀ कौतुक कूदि चढ़ेउ ता ऊपर ॥ ५ ॥
वार वार रघुवीर सँभारी ❀ तरकेउ पवनतनय बल भारी ॥ ६ ॥

समुद्रका तीरमा एउटा सुन्दर पर्वत थियो, हनूमान्जी लहडले कूदेर त्यसैका ऊपर चढ़े ॥ ५ ॥ अनि वारंवार रघुनाथजीलाई संझेर अत्यन्तबलवान् पवनकुमार (हनूमान्) उफ्रे ॥ ६ ॥

जेहि गिरि चरन देइ हनुमंता ❀ चलि सो गा पाताल तुरंता ॥ ७ ॥
जिमि अमोघ रघुपतिकर बाना ❀ तेही भाँति चला हनुमाना ॥ ८ ॥
जलनिधि रघुपति-दूत विचारी ❀ तैं मैनाक होहि श्रमहारी ॥ ९ ॥

हनुमान्जीले (उफ्रँदाखेरि) जुनपर्वतमा चरन (खुट्टा) राखेथे, त्यो-पर्वत तुरुन्तै (घसिएर) पाताल पुग्यो ॥ ७ ॥ रघुनाथजीको बाण-जस्तै अमोघ (अव्याहतगति) छ त्यसैगरी हनूमान्जी हुर्रिए ॥ ८ ॥ समुद्रले रघुनाथजीका दूत हुन् भन्ने विचार गरेर, "हेमैनाकपर्वत ! तिमी (यिनका) श्रमहारी (थकाईहर्ने-विश्राम दिने) होइ-देऊ (भने) ॥ ९ ॥(क)

[मैनाकदर्शन]

सो०—सिंधुवचन उर आनि, तुरत उठेउ मैनाक तब ।
कपिकहुँ कींन्हप्रनाम, पुलकिततनुकर जोरिकरि ॥१॥

(क) यो चौपाईमा सीतादर्शनार्थी-हनूमानूजत्तिकै हत्पते भएका तुलसीदास-महात्माले क्रियाप (भने) नराखेकोमा क्रियापद-राखेमा-भन्दा अधिक चमत्कार छ ।

दोहा--हनूमान तेहि परसा, करपुनि कीन्ह प्रनाम।
रामकाजु कीन्हे विनु, मोहि कहाँ विश्राम ॥२॥

समुद्रको वचन सुनेर मैनाकपर्वत झट्ट उठे, तिनले रोमाञ्चित भएर हात जोरीकन हनूमान्‌लाई प्रणाम गरे, ॥ १ ॥ हनूमान्‌जीले तिनलाई हातले छोएर प्रणाम गरे "रामजीको काम नसिध्याईकन मलाई कहाँको विश्राम ?" [भनेर हिडि पनि हाले] ॥ २ ॥

चौ०-जात पवनसुत देवन्ह देखा ❀ जानै कहुँ बल बुद्धि विसेखा ॥ १ ॥
सुरसा नामअहिन्हकै माता ❀ पठइन्हि आइ कही तेही वाता ॥ २ ॥

देवताहरूले हनूमान्‌जी जान लागेको देखे, तिनको विशेष बल-बुद्धि जान्नाका निमित्त सुरसा नाम भएकी नागमातालाई पठाये, तिनले आएर भन्न लागिन् ॥ १ ॥ २ ॥

(सुरसाहनूमत्संवाद)

आजु सुरन्ह मोहि दीन्हअहारा ❀ सुनत वचन कह पवनकुमारा ॥ ३ ॥
रामकाजु करि फिरिं मैं आवौं ❀ सीता कै सुधि प्रभुहि सुनावौं ॥ ४ ॥

"वल्ल आज देवताहरूले मलाई आहारा दिए" यो वचन सुनेर हनूमान्‌जीले "रामजीको काम सिद्ध गरीकन सीताजीको खवर प्रभु–रामजीलाई सुनाईदिऊँ ॥ ३ ॥ ४ ॥

तव तब वदन पैठिहौं आई ❀ सत्य कहौं मोहि जान दे माई! ॥ ५ ॥
कवनेहु जतन देइ नहिं जाना ❀ ग्रससि न मोहि कहेउ हनुमाना ॥ ६ ॥

अनि आएर तपाईंको मुखमा प्रवेश गरुला हेमाता! साँचो भन्दछु, मलाई जान दिनुहोस्" ॥ ५ ॥ भने। इत्यादि-कुनै यत्नले पनि जान दिइनन् र [फेरि हनूमान्‌ले] मलाई किन खान्नौ त ? भने ॥ ६ ॥

जोजन भरि तेहि वदनु पसारा ❀ कपि तनु कीन्ह दुगुन विस्तारा ॥ ७ ॥
सोरह जोजन मुख तेहि ठयेऊ ❀ तुरत पवनसुत वत्तिस भयेऊ ॥ ८ ॥

सुरसाले एक–योजन–भरीको (चारकोस ठूलो) मुख वाइं, हनूमान्‌ले द्विगुण (आठकोशको) ठूलो शरीर गरे। सुरसाले सोह्रयोजन (६४ कोश) को मुख वाइन, हनूमान्‌जी झट्टै वत्तीसयोजनका (१२८ कोशका) भए ॥ ७ ॥ ८ ॥

जस जस सुरसा वदनु बढ़ावा ❀ तासु दून कपि रूप देखावा ॥ ९ ॥
सत जोजन तेहि आनन कीन्हा ❀ अति लघुरूप पवनसुत लीन्हा ॥१०॥

ज्यौंज्यौं सुरसाले मुख वढाउँथिन्, त्यौंत्यौं हनूमान्‌जी त्यसको दोवर ठूलो रूप देखाउथे, सुरसाले सययोजन (४००कोश) को मुख गरिन्, हनूमान्‌जीले अत्यन्त सानुरूप लिए ॥ ११ ॥ १२ ॥

वदन पैठि पुनि बाहेर आवा ❀ माँगी विदा ताहि सिरु नावा ॥ ११॥

मोहि सुरन्ह जेहि लागि पठावा ❀ बुधि बल मरमु तोर मैं पावा ॥१२॥

हनूमान्जी उनका मुखमा पसेर फेरी वाहिर आए, तिनलाई प्रणाम गरेर विदा माग्न लागे– [सुरसाले भनिन्] "मलाई देवताहरूले जेकानिन्ति पठाएका थिए, त्यो-तपाईंको बुद्धि-बलको मर्म मैले पाए ॥ १३ ॥ १४ ॥

दोहा--राम-काजु सव करिहहु, तुम्ह बल-बुद्धि-निधान ।
आसिष देइ गई सो, हरषि चलेउ हनुमान ॥ ३ ॥

तपाईं बल-र-बुद्धिका खानि हुनुहुदोरहेछ रामजीका सवैकाम सिद्ध गर्नुहुनेछ" यस्तो आशिष् दिएर सुरसा गइन्, हनूमान्जी हर्षित भएर, हिंडे ॥ ३ ॥

[छायाग्रहनिग्रह]

चौ०– निसिचरि एक सिंधुमहँरहई ❀ करि माया नभ के खग गहई ॥१॥
जीव जंतु जे गगन उड़ाहीं ❀ जलविलोकितिन्हकै परिछाहीं ॥२॥

समुद्रमा एउटी राक्षसी रहन्थी, त्यो माया (छल-कपट) गरेर आकाशका पक्षी लाई पक्रन्थी, आकाशमा जो-जीव-जन्तु उड्दथे, जलमा तिनको छाया देख्नेवित्तिकै ॥ १ ॥२॥

गहै छाँह सक सो न उड़ाई ❀ एहि विधि सदा गगनचर खाई ॥३॥
सोइ छल हनुमान तें कीन्हा ❀ तासु कपट कपि तुरतहिंचीन्हा ॥४॥

छाया पक्रन्थी, तिनीहरू आकाशमा उड्न शक्तैनथे (खस्तथे) यस्तैप्रकारले त्यो आकाशचारी-हरूलाई सँधै खान्थी ॥३॥ हनूमान्-सँग पनि त्यही छल गरी, परन्तु हनूमान्ले त्यो-कपट झट्टै थाहा पाए ॥ ४ ॥

ताहि मारि मारुत-सुत-वीरा ❀ वारिधिपार गयेउ मतिधीरा ॥५॥
तहाँ जाइ देखी वनशोभा ❀ गुंजत चंचरीक मधुलोभा ॥६॥

[लङ्कादर्शन]

धीरबुद्धि–वीर–हनूमान्जी त्यसलाई मारेर समुद्रपारी पुगे ॥ ५ ॥ त्यहाँ गएर वनको शोभा देखे। पुष्परसमा लुब्ध भएका भ्रमर गुञ्जन (मधुरध्वनि) गरिरहेका थिए ॥६॥

नाना तरु फल फूल सुहाए ❀ खग-मृग-बृन्द देखि मन भाए ॥७॥
सैल विसाल दीख एक आगे ❀ तापर धाइ चढेउ भय त्यागे ॥८॥

नाना-प्रकारका-वृक्ष फल फूलले सुशोभित थिए, वथान्कावथान भएर देखिएका पक्षी र मृग हनूमान्जीका मनलाई प्रिय लागे ॥ ७ ॥ अगाडि एउटा ठूलो पर्वत देखियो हनूमान्जी निर्भय भई दौडेर त्यसमा चढे ॥ ८ ॥

उमा ! न कछु कपि कै अधिकाई ❀ प्रभुप्रताप जो कालहि खाई ॥९॥

गिरि पर चढि लंका तेहि देखी ❀ कहि न जाइ अति दुर्ग विसेखी ॥ १० ॥
अति उतङ्ग जलनिधि चहुँ पासा ❀ कनककोट कर परम प्रकासा ॥ ११ ॥

हेपार्वति ! यी-हनूमानको कत्तिपनि विशेषता (प्रभाव) होइन, जसले काललाई पनि खाइदिन्छ त्यो (कालकाल) प्रभुको प्रताप हो ॥ ९ ॥ तिनले पर्वतमथि चढेर लंकालाई हेरे, यस्तो ठूलो किल्ला थियो कि वर्णन गर्न शकिदैन ॥ १० ॥ त्यो किल्लाका चौतर्फ समुद्र थियो, त्यो किल्ला सुवर्णमय र अत्यन्त ऊँचो थियो, त्यसको प्रकाश (चमक) अत्यन्त थियो ॥ ११ ॥

छन्द–कनक कोट विचित्र मनिकृत सुन्दरायत अति घना ।
चउहट्ट हट्ट सुवट्ट वीथीं चारु पुर बहु विधि बना ॥
गज बाजि खच्चर निकर पदचर रथ वरूथन्हि को गनै ।
बहुरूप निसिचर जूथ अति बल सेन बरनत नहिं बनै ॥१॥

त्यो कोट (किल्ला) विचित्र-विचित्र-मणिले खचित-भएको, सुवर्ण-मय, राम्रो, ठूलो थियो, त्यसमा चौवाटा (चौमुहानी), वजार, सुन्दरगल्ली, ले अनेकप्रकारसंग सुशोभित भएको नगर वनेको थियो । हात्ती-घोडा-खच्चरका वथान, र पैदल हिंड्ने प्राणी र रथका-समूह को गिन्ती को गरोस् ? अनेक-अनेक-रूपभएका बलवान्-राक्षसका-फ़ौजका-दलका-दलको वर्णन गर्नै शकिदैन ॥ १ ॥

वन बाग उपवन वाटिका सर कूप वापी सोहहीं ।
नर-नाग-सुर-गंधर्व-कन्या-रूप मुनिमन मोहहीं ॥
कहुँ माल देह विशाल सैलसमान अति बल गर्जहीं ।
नाना अखारेन्ह भिरहिं बहु विधि एक एकन्ह तर्जहीं ॥ १ ॥

वन-वाग-वघैचा-फुलवारी-तलाऊ-इनार-वावली सुशोभित थिए । मनुष्य-नाग-देवता गन्धर्व-यिनीहरूका कन्याहरू रूपले मुनिको मनलाई हरण गर्दथे । कहीं पर्वतसमान-विशाल शरीर-भएका अत्यन्तबलवान् मल्लहरू (पहलवान) अखाडा-अखाडामा गर्जि-रहेका भीडी-रहेका, र एउटाले अर्कालाई ललकारी-रहेका (हाँक् दीई-रहेका) थिए ॥ २ ॥

करि जतन भट कोटिन्ह विकट तन नगर चहुँ दिसि रच्छहीं ।
कहुँ महिष मानुष धेनु खर अज खल निसाचर भच्छहीं ॥

---

(१) "एउटाहाँगावाट अर्कोहाँगामा उफ्रनु" वानरको पराक्रम (प्रताप) यत्तिकै हो । "उफ्रेर चारसयकोशको समुद्र नाघ्नु ता प्रभुरामजीको प्रताप हो, वानरको के ताकत ? "

शाखामृगस्य शाखायाः शाखां गन्तुं पराक्रमः ।
उदलङ्घि यदम्भोधिः प्रभावः प्राभवो हि सः ॥

एहि लागि तुलसीदास इन्हकी कथा कछुयक है कही।
रघुवीर-सर-तीरथ सरीरन्हि त्यागि गति पैहैं सही ॥३॥

भयङ्कर-शरीर-भएका-करोडौं योद्धाहरू यत्नका-साथ नगरका चारौंतर्फ रखवाली गरी-रहेका (पहरा दिई-रहेका) थिए। कहीं दुष्टराक्षसहरू धमाधम राँगा-भैंसी-मानिस-गाई-गदहा-बोका-वाखा खाई-रहेका थिए। यसैका निमित्त (दारुण कर्म गर्नेको वर्णन धेरै के गरौं ? भन्ने आशयले) यिनको वर्णन तुलसीदासले अलिकति गरी-दिएको हो। यिनीहरू-पनि रघुनाथजीका वाणरूपी तीर्थमा शरीर त्यागेर सद्गति पक्कै पाउनेछन् ॥ ३ ॥

दोहा—पुररखवारे देखि बहु, कपि मन कीन्ह विचार।
अति लघु रूप धरौं निसि, नगर करौं पैसार॥

हनूमान्ले धेरै पुररक्षक (पहरेदार) लाई देखेर मनमा "अति सानोरूप लिऊँ र राती नगरमा प्रवेश गरौं" यस्तो विचार गरे ॥ ४ ॥

[लङ्किनीदण्डन]

चौ०—मसकसमान रूप कपि धरी ❀ लंकहि चले सुमिरि नरहरी ॥ १ ॥
नाम लंकिनी एक निसिचरी ❀ सो कह चलेसि मोहि निंदरी ॥ २ ॥

मच्छर (लामखुट्टे = भुसुना) समानको रूप धारण गरेर रामजीलाई संझीकन हनूमान्जी लङ्काका तर्फ लागे। लङ्किनी-नामभएकी एउटी राक्षसी थिई, त्यसले (भेटेर) भनी कि—"मलाई नटेरीकन कहाँ जान्छस् ? ॥ १ ॥ २ ॥

जाने नहीं मरम सठ ! मोरा ❀ मोर अहार जहाँ लगि चोरा ॥ ३ ॥
मुठिका एक महाकपि हनी ❀ रुधिर वमत धरनी ढनमनी ॥ ४ ॥

हेदुष्ट ! तँ मेरो मर्म जान्दैनस् ? चोरहरू जति छन्, ती-सवै मेरा आहार हुन्"। हनूमान्जीले त्यसलाई एक मुक्का लगाए, रगत छाद्दै धर्तीमा ढुन्मुनाउन लागी ॥ ३ ॥ ४ ॥

पुनि संभार उटी सो लंका ❀ जोरि पानि कर विनय ससंका ॥ ५ ॥
जव रावनहि ब्रह्म वरु दीन्हा ❀ चलत विरंचि कहा मोहि चीन्हा ॥ ६ ॥

अनि त्यो लंकिनी सह्मालिएर उठी र दुई हात जोरेर धकाउँदै विन्ती गर्न लागी। जव ब्रह्माजीले रावणलाई वरदान दिनुभयो, त्यसवेलामा उहाँले फर्कंदा—खेरि मलाई चिन्ह वताउनुभएको थियो ॥ ५ ॥ ६ ॥ [के भने ?]

विकल होसि तैं कपि के मारे ❀ तव जानेसु निसिचर सङ्घारे ॥ ७ ॥
तात ! मोर अति पुन्य बहूता ❀ देखेउँ नयन राम कर दूता ॥ ८ ॥

जव तँ वानरले ठोक्ता व्याकुल होलिस्, तव राक्षसहरूको संहार भयो भनी जानेस्" वावु ! मेरो पुण्य साह्रै ठूलो रहेछ, यिनै आँखाले रामजीका दूतलाई देखें ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा--तात ! स्वर्ग-अपवर्ग-सुख, धरिय तुला एक अङ्ग ।
तूल न ताहि सकल मिलि, जो सुख लव सतसङ्ग ॥५॥

वावु ! स्वर्गको र मोक्षको सुखलाई तराजू (काँटा) का एकातिर राखेर [अर्कातिर सतसङ्गसुखलाई राखेर] तौल्दा पनि ती जम्मै स्वर्गसुख र मोक्षसुख मिल्दा-पनि जो सतसङ्गको एकक्षणको सुख हो त्यो वरावर हुन शकेन ॥ ५ ॥

चौ०-प्रविसि नगर कीजै सव काजा ❀ हृदय राखि कोसलपुर-राजा ॥ १ ॥
गरल सुधा रिपु करै मिताई ❀ गोपद सिंधु अनल सितलाई ॥ २ ॥
गरुअ सुमेरु रेनुसम ताही ❀ राम कृपा करि चितवा जाही ॥ ३ ॥

हृदयमा अयोध्यापति-रामजीलाई राखेर नगरमा प्रवेश गरेर सवै काम गर्नुहोस् ॥१॥ जसलाई कृपागरेर रामजी कृपाकटाक्षले हेर्नुहुन्छ, उसका हकमा विष-पनि अमृत हुन्छ, शत्रुपनि मित्रता गर्छ, समुद्र गोष्पद (गाईका पाइलाले टेकेका खाल्डाको पानी), आगो शीतल हुन्छ, सुमेरुपर्वत धूलाको कणजत्तिकै गह्रौं हुन्छ ॥ २ ॥ ३ ॥

अति लघु रूप धरेउ हनुमाना ❀ पैठा नगर सुमिरि भगवाना ॥ ४ ॥
मंदिर मंदिर प्रति करि सोधा ❀ देखे जहँ तहँ अगनित जोधा ॥ ५ ॥
गयेउ दशानन मंदिर माँहीं ❀ अति विचित्र कहि जात सो नाहीं ॥ ६ ॥

हनूमान्‌जीले अत्यन्त-सानोरूप धारणगरे, अनि भगवान्-रामचन्द्रजीलाई संझेर नगरमा प्रवेश गरे ॥ ४ ॥ घरघरमा खोजी गरे, यत्रतत्र वेगिन्ती योद्धाहरू देखे ॥ ५ ॥ रावणका घरमा पनि पुगे, त्यो-घर अतिविचित्र थियो, वर्णन गर्न शकिदैन ॥ ६ ॥

सयन किए देखा कपि तेही ❀ मंदिर महुँ न दीखि वैदेही ॥ ७ ॥
भवन एक पुनि दीख सुहावा ❀ हरिमंदिर तहँ भिन्न बनावा ॥ ८ ॥

हनूमान्‌जीले रावणलाई सुतेको देखे, परन्तु त्योघरमा सीताजी देखिनुभएन ॥ ७ ॥ अनि एउटा सुन्दर घर देखे, त्यहाँ छुट्टै विष्णुमन्दिर पनि बनाएको थियो ॥ ८ ॥

[विभीषणसंगम]

दोहा–रामायुध अंकित गृह, सोभा बरनि न जाइ ।
नव तुलसी के वृंद तहँ, देखि हरषि कपिराइ ॥६॥

त्यो घर रामजीका चिन्ह (धनु-बाण) ले अंकित (चिन्हित) थियो, त्यसको शोभा

---

(१) हनूमान्‌जीले निद्रित (सुती-रहेको) रावणलाई देखे। त्यसवेलामा त्यो द्विभुज (दुइ-हाते) एकशीर्ष (एकट.उके) थियो, एतावता "युद्धादिका समयमामात्र इच्छानुसार रावण दशमुख-विंशतिभुज हुन्थ्यो, अन्यदा द्विभुज-एकशीर्ष रहन्थ्यो" भन्ने कुरा स्पष्ट बुझिन्छ। वाल्मीकीयरामायण सुन्दरकाण्ड सर्ग१०का १५-२२ श्लोकवाट योकुरा सिद्ध हुन्छ।

वर्णन गर्न शकिदैनथ्यो। त्यहाँ हरिया तुलसीवनका खालखाल देख्ता हनूमान्जी प्रसन्न भए ॥ ६ ॥

चौ०–लंका निसिचर निकर निवासा ❀ इहाँ कहाँ सज्जन कर वासा ॥ १ ॥
मन महुँ तरक करै कपि लागा ❀ तेही समय विभीषनु जागा ॥ २ ॥

"लंकामा राक्षसहरूका समूहको निवास छ, यहाँ सज्जन कतावाट आएर वसेछन्" ॥ १ ॥ हनूमान्जी यस्तो तर्क गर्न लागेका थिए, त्यसैवेलामा विभीषण जागा भए (विउँझे) ॥ २ ॥

राम राम तेहि सुमिरन कीन्हा ❀ हृदय हरष कपि सज्जन चीन्हा ॥ ३ ॥
एहि सनु हठि करिहौं पहिचानी ❀ साधु तें होइ न कारज हानी ॥ ४ ॥

विभीषणजी रामराम भन्दै रामको स्मरण गर्नलागे, हनूमान्जीले, सज्जन हो भनी तिनलाई चिन्हेर हृदयमा हर्षित भए ॥ ३ ॥ "यिनीसंग जसरी-भए-पनि जानपहिचान गर्दछु सज्जनवाट कार्यहानि हुदैन" ॥ ४ ॥ [यो विचार गरेर]

विप्ररूप धरि वचन सुनाए ❀ सुनत विभीषनु उठितहँ आए ॥ ५ ॥
करि प्रनाम पूछी कुसलाई ❀ विप्र कहहु निज कथावुझाई ॥ ६ ॥

ब्राह्मणको रूप धारण गरेर हनूमान्ले आफ्नो वोली सुनाए, सुन्नाका साथ उठेर विभीषण त्यहाँ आए ॥ ५ ॥ प्रणाम गरेर कुशलप्रश्न गरे "हेब्राह्मण! आफ्नो समाचार बुझाएर भन्नुहोस्" ॥ ६ ॥

की तुम्ह हरिदासन महुँ कोई ❀ मोरे हृदय प्रीति अति होई ॥ ७ ॥
की तुम्ह राम–दीन–अनुरागी ❀ आयेहु मोहि करन वड़ भागी ॥ ८ ॥

के तपाई विष्णुभक्तमध्येका कोही हुनुहुन्छ ? मेरा हृदयमा अत्यन्त प्रीति हुन लाग्यो ॥ ७ ॥ कि तपाई दीनवत्सल-रामजीनै मलाई महाभाग्यवान् पार्न आउनु भएको हो ?" ॥ ८ ॥

दोहा–तव हनुमंत कही सव, रामकथा निज नाम।
सुनत जुगलतन पुलकमन, मगन सुमिरि गुनग्राम ॥ ७ ॥

अनि हनूमान्जीले रामजीको सवैवृत्तान्त र आफ्नो नाम वताए। त्यो-सुन्दा र वताउँदा खेरि दुवैजना रामजीका गुणगणलाई सँझेर शरीरमा रोमाञ्चित र मनमा प्रेममग्न भए ॥ ७ ॥

चौ०–सुनहु पवनसुत! रहनि हमारी ❀ जिमि दसनन्हि महुँ जीभ विचारी ॥ १ ॥
तात! कबहुँ मोहि जानि अनाथा ❀ करिहहिं कृपा भानु-कुल-नाथा ॥ २ ॥

[विभीषणले भने] हेहनूमन्! मेरो रहनी (जसरी रहेको छु, त्यो वृत्तान्त) सुन्नुहोस। [कसरी म रहेको छु भने ?] दाँतहरूका माझमा जिब्रो जसरी रहन्छ [त्यसै गरी] ॥ १ ॥ हेतात! मलाई अनाथ जानेर रघुनाथजी मेरा उपर कृपा कहिल्यै गर्नु होला के? ॥ २ ॥

तामस तनु कछु साधन नाहीं ❀ प्रीति न पद सरोज मन माहीं ॥ ३ ॥
अब मोहि भा भरोस हनुमंता ❀ बिनु हरिकृपा मिलहिं नहिं संता ॥ ४ ॥

तामसी (राक्षसी) शरीर छ, त्यसमाथी साधन केही थियेन। मनमा रामजीका चरणकमलको प्रीति-पनि थिएन ॥ ३ ॥ हेहनूमन्! अबभने मेरा मनमा भरोसा लाग्यो, विना प्रभुका कृपाले सन्त-सज्जन भेट्टिदैनन् ॥ ४ ॥

जौं रघुबीर अनुग्रह कीन्हा ❀ तौ तुम्ह मोहि दरसु हठि दीन्हा ॥ ५ ॥
सुनहु बिभीषन ! प्रभु कै रीती ❀ करहिं सदा सेवक पर प्रीती ॥ ६ ॥

जब रघुनाथजीले अनुग्रह गर्नुभयो, तब-पो तपाईंले आग्रह गरीकन [घरैमा आएर] दर्शन दिनुभयो" ॥ ५ ॥ [अनि हनूमान्‌जीले भने] "विभीषणजी ! सुन्नुहोस, भगवान्-रामजीको गति कस्तो छ भने ? उहाँ सेवकका उपर सदा प्रीति गर्नुहुन्छ ॥ ६ ॥

कहहु कवन मैं परम कुलीना ❀ कपि चंचल सबही बिधि हीना ॥ ७ ॥
प्रात लेइ जो नाम हमारा ❀ तेहि दिन ताहि न मिलै अहारा ॥ ८ ॥

लौ तपाईंनै भन्नुहोस्, म कुन ठूलो कुलीन (घरानियाँ) हुँ, सबतरहबाट हीन-भएको चकचके वानर न हुँ ॥ ७ ॥ उठनेबित्तिकै जो मानिस मेरो जातीयनाम लिन्छ (वानर-शब्दको उच्चारण गर्छ) त्यसलाई दिनभरी आहारा मिल्दैन [म त्यस्तो अलच्छिनी जातको हुँ] ॥ ८ ॥

दोहा–अस मैं अधम सखा ! सुनु, मोहू पर रघुबीर ।
कीन्ही कृपा सुमिरि गुन, भरे बिलोचन नीर ॥ ८ ॥

म यस्तो अधमजातको हुँ, हेमित्र ! सुन्नुहोस्, तथापि रघुनाथजीले मेरा उपरपनि करुणा गर्नुभएको छ" यति भन्दाभन्दै हनूमान्‌जीले रामजीकागुणलाई संझे, उनका आँखाभरी पानी भरियो ॥ ८ ॥

चौ०–जानतहूँ अस स्वामि बिसारी ❀ फिरहिं ते काहे न होहिं दुखारी ॥ २ ॥
एहिबिधिकरत राम-गुन-ग्रामा ❀ पावा अनिर्बाच्य बिश्रामा ॥ २ ॥

[अनिहनूमान्‌जी बोले] "जान्दाजान्दै-पनि यस्ता-प्रभुलाई विर्सेर यतार-उति जो भड्कन्छन् ती किन दुःखी नहोलान्" ॥ १ ॥ यस्ताप्रकारले रामजीका गुणगणको वर्णन गर्दा हनूमान्‌जीले अनिर्वचनीय (वर्णन गर्न नशकिने) आनन्द पाए ॥ २ ॥

पुनि सब कथा बिभीषन कही ❀ जेहि बिधि जनकसुता तहँ रही ॥ ३ ॥
तब हनुमंत कहा सुनु भ्राता ! ❀ देखा चहौं जानकी माता ॥ ४ ॥

उहाँ-पछि जानकीजी जुनप्रकारले त्यहाँ (लङ्कामा) रहनुभएको थियो, त्यो-सबैकुरा विभीषणले बताए ॥ ३ ॥ अनि हनूमान्‌जीले "हेभाई ! सुन्नुहोस्, म जानकी-मातालाई देख्न चाहन्छु" भने ॥ ४ ॥

जुगुति बिभीषन सकल सुनाई ❀ चलेउ पवनसुत बिदा कराई ॥५॥
करि सोइ रूप गयेउ पुनि तहवाँ ❀ बन असोक सीता रह जहवाँ ॥६॥

विभीषणले सब युक्ति बताइदिए, हनूमान्‌जी विदा भएर हिंडे ॥ ५ ॥ जहाँ अशोकवृक्षका-वनमा सीताजी रहनुहुन्थ्यो, हनूमान्‌जी उही-पहिलेको-सानो-वानरको-रूपले त्यहाँ गए ॥ ६ ॥

(सीतादर्शन)

देखि मनहिं महु कीन्ह प्रनामा ❀ बैठेहि बीति जात निसि जामा ॥७॥
कृस तनु सीस जटा एक बेनी ❀ जपति हृदय रघुपति-गुन-श्रेनी ॥८॥

सीताजीलाई देखेर तिनले मनैमनले प्रणाम गरे । बस्तावस्तैमा एकप्रहर रात बित्यो ॥ ७ ॥ सीताजीको शरीर दुब्लो थियो, माथमा लट्टापरेको एउटै वेणी (चुल्ठो) थियो। हृदयमा रघुनाथजीका गुणगणलाई जपि-रहनुभएको थियो ॥ ८ ॥

दोहा–निज पद नयन दिए मन, रामचरन महँ लीन ।
परम दुखी भा पवनसुत, देखि जानकी दीन ॥ ९ ॥

उहाँले आफ्ना नजर आफ्ना पाउमा लाउनुभएको थियो, मन रामजीका चरणमा लीन भएको थियो । जानकीजीलाई दीन (दिग्दार) देख्ता हनूमान्‌जी अत्यन्त दुःखित भए ॥९॥

(रावण-सीतासंवाद)

चौ०–तरुपल्लव महु रहा लुकाई ❀ करै बिचार करौं का भाई ! ॥१॥
तेहि अवसर रावनु तहँ आवा ❀ संग नारि बहु किए बनावा ॥२॥

हनूमान्‌जी वृक्षका पातमा लुकेर बसेका थिए "भाई ! अब के गरौं" यही विचार गर्दथे, त्यसैवेलामा धेरै-स्त्रीजनका-साथमा ठाँटिएको रावण त्यहाँ आइपुग्यो ॥ १ ॥ २ ॥

बहु बिधि खल सीतहिं समुझावा ❀ साम दान भय भेद देखावा ॥ ३॥
कह रावनु सुनु सुमुखि ! सयानी ! ❀ मंदोदरी आदि सब रानी ॥४॥
तब अनुचरी करौं पन मोरा ❀ एक बार बिलोकु मम ओरा ॥५॥

त्यो-दुष्टले सीताजीलाई अनेकतरहसँग संझायो, साम (मधुरवचन) दान (प्रलोभन) भय-भेद सबैकुरा देखायो ॥ ३ ॥ रावणले भन्यो "हेसुमुखि ! हेचतुरमते ! सीते ! सुन, मन्दोदरी-आदि-गरेका जति रानी छन् ती-सबैलाई तिम्रा दासी गरि-दिउँला, यो मेरो प्रतिज्ञा छ। एकफेर मेरा तर्फ हेरिता-देऊ" ॥ ४ ॥ ५ ॥

तृन धरि ओट कहति बैदेही ❀ सुमिरि अवधपति परम सनेही ॥६॥
सुनु दसमुख ! खद्योत प्रकासा ❀ कबहुँ कि नलिनी करै बिकासा ॥७॥

अस मन समुझु कहति जानकी ❀ खल! सुधि नहिं रघुबीर-बानकी ॥ ८ ॥
सठ ! सूने हरि आनेहि मोही ❀ अधम ! निलज्ज ! लाज नहिं तोही ॥ ९ ॥

सीताजीले वीचमा एउटा तृण राखेर अयोध्याधीश-परमप्रिय-रामजीलाई संझदै भन्नुभयो कि ॥ ६ ॥ "दशवदन ! सुन्, जुन्किरीका उज्यालाले के कहिल्यै कमलिनीलाई विकसित (प्रफुल्ल) गर्न शक्तछ" ? ॥ ७ ॥ यति भनेपछि फेरि भन्नुभयो-हेदुष्ट ! यस्तो मनमा वुझ। तँलाई रघुनाथजीका बाणको स्मरण छैन ? ॥ ८ ॥ वदमाश ! मलाई एक्ल-भएका-वेलामा हरेर ल्याइस्, पाजी ! निर्लज्ज ! तँलाई लाज छदैछैन ?" ॥ ९ ॥ [यस्तो निर्भय-वचन सुन्यो]

दोहा--आपुहि सुनि खद्योतसम, रामहिं भानुसमान ।
परुष वचन सुनि काढ़ि असि, बोला अति खिसियान ॥१०॥

आफुलाई जुनकीरीजस्तो, रामजीलाइ सूर्यजस्तो भनेको कठोर-वचन सुन्दा खूब झोक्रिएर तरवार निकालेर (खींचेर) भन्न लाग्यो ॥ १० ॥

चौ०-सीता तैं मम कृत अपमाना ❀ कटिहौं तव सिर कठिन कृपाना ॥ १ ॥
नाहि त सपदि मानु मम बानी ❀ सुमुखि ! होत न त जीवनहानी ॥ २ ॥

"सीता ! तैंले मेरो अपमान गरिस्, तेरो शिर यही कठोर-खड्गले काट्तछु, ॥ १ ॥ होइन-भने मैले भनेको कुरा झट्ट मान। सुन्दरमुखि ! होइन-भने जीवनहानि (जिन्दगीको इतिश्री) हुनेछ" ॥ २ ॥

स्याम-सरोज-दाम-सम सुंदर ❀ प्रभु भुज करि-कर-सम दसकंधर! ॥ ३ ॥
सो भुज कंठ कि तव असि घोरा ❀ सुनु सठ ! अस प्रमान पन मोरा ॥ ४ ॥

[सीताजीले भन्नुभयो] हेदशकन्धर ! नीलकमलका-मालाजस्तो राम्रो, हात्तीको शुण्डादण्डजस्तो पुष्ट लामू जो बाहुली छ ॥ ३ ॥ मेरा कण्ठमा कि त्यही बाहुली रहनेछ, कि ता तेरो प्रचण्ड यो तैले उजाएको तरवार रहला, सुन् वदमाश ! यस्तो मेरो सत्य प्रण छ ॥ ४ ॥ [यसरी रावणलाई जवाब दिएर सीताजी रावणका तरवारको प्रार्थना गर्न लाग्नुभयो] (क)

चन्द्रहास ! हर मम परितापं ❀ रघुपति विरह अनल संजातम् ॥ ५ ॥
सीतल निसित वहसि वर धारा ❀ कह सीता हरु मम दुखभारा ॥ ६ ॥

"हेचन्द्रहास ! तिमी शीतल र निशित (तीक्ष्ण) भएको असल धारा (धार)

(क) सीताजीले रावणको खड्ग (चन्द्रहास) सँग मेरो कण्ठ काटि-देऊ भनेर स्थानविशेष (कंठ) को निर्देश गरेमा झल्कने व्यङ्ग्यार्थलाई कसैले वाच्यार्थ गराएर वर्णन गरेको छ–जस्तै

"चित्तवीच कहिं घाउ नलाऊ, छन् तहाँ प्रभुजिका दुइ पाऊ ।
चन्द्रहास ! अव वेर नलाऊ, कण्ठ काटि सव कष्ट हटाऊ ॥

धारण गर्छौ, मेरा दुःखको भार हरि-देऊ” रघुनाथजीका-विरहरूपी-अग्निवाट-पैदा-भएको मेरो-संतापलाई हरि-देऊ (ख)

सुनत वचन पुनि मारन धावा ❀ मयतनया कहि नीति बुझावा ॥ ७॥
कहेसि सकल निसिचरिन्ह बोलाई ❀ सीतहि बहु विधि त्रासहु जाई ॥ ८॥
मास दिवस महुँ कहा न माना ❀ तौ मैं मारव काढि कृपाना ॥ ९॥

यो वचन सुनेर रावण फेरि मार्न दौड्यो, मयकन्या (मन्दोदरी) ले नीति वताएर त्यसलाई बुझाइन् ॥ ६ ॥ राक्षसीहरूलाई बोलाएर अह्रायो, गएर हरतरहवाट सीतालाई भयभीत पार ॥ ७ ॥ महिनादिन-भित्रमा भनेको मानिन भने तरवार निकालेर मार्नेछु ॥ ८॥ [यती भनेर]

दो०-भवन गयेउ दसकंधर, इहाँ पिसाचिनिबृंद ।
सीतहिं त्रास देखावहिं, धरहिं रूप बहु मंद ॥११॥

रावण घर गयो। यतातिर मूर्ख पिशाचिनी-राक्षसीहरू डफ्फाका-डफ्फा भएर सीताजीलाई भय (त्रास) देखाउन लागे ॥ ११ ॥

* * * *

चौ०-त्रिजटा नाम राच्छसी एका ❀ राम-चरन-रति निपुन विवेका ॥ १॥
सबन्हौं वोली सुनायेसि सपना ❀ सीतहिं सेइ करहु हित अपना ॥ २॥

त्रिजटा नाउँभयेकी एउटी-राक्षसी थिई, त्यो रामजीका चरणमा प्रीति गर्ने र विवेकमा (छ्यानविचारमा) सिपालु थिई ॥ १ ॥ त्यसले सवैलाई बोलाएर “सीताको सेवा गरेर आफ्नो हित गर” भनीकन आफ्नो सपना सुनाई ॥ २ ॥ [त्यसले भनी कि]

सपने वानर लंका जारी ❀ जातुधानसेना सव मारी ॥ ३॥
खरआरूढ़ नगर दससीसा ❀ मुंडित सिर खँडित-भुज-बीसा॥ ४॥
एहि विधि सो दच्छिन दिसि जाई ❀ लङ्का मनहुँ विभीषन पाई ॥ ५॥

“सपनामा वानरले लंका जलायो, राक्षसहरूको सेना माऱ्यो ॥ ३ ॥ वीसैहात काटिएको कपाल-मुडिएको, गदहामा-चढेको, यस्ताकिसिमको रावण लंकानगरीवाट दक्षिण-दिशा पट्टि गयो, लंकापनि विभीषणले पाएजस्तो लाग्यो ॥ ४ ॥ ५ ॥

नगर फिरि रघुवीर-दोहाई ❀ तव प्रभु सीता बोलि पठाई ॥ ६॥

(ख) यो चौपाई

चन्द्रहास ! हर मे परितापं रामचन्द्रविरहानलजातम् ।
त्वं हि कान्तिजितमौक्तिकचूर्णं धारया वहसि शीतलमम्भः [प्रसन्नराघव]

यो श्लोकको समानार्थक हुनाले “सीतल निसि तव असिवर धारा” यस्तो-पाठ धेरै पुल देखिन्छ ता-पनि त्यो-पाठ ठीक होइन ।

यह सपना मैं कहौं पुकारी ❀ होइहि सत्य गए दिन चारि ॥ ७ ॥
तासु वचन सुन ते सब डरीं ❀ जनकसुता के चरनन्हि परीं ॥ ८ ॥

लंकानगरी-भरीमा रघुवीरकी दुहाई ! भन्ने अवाज फैलियो, अनि रामजीले सीता-लाई बोलाइ-पटाए ॥ ६ ॥ यो सपना चारदिनपछि साँचो हुनेछ, म सफ्फा (स्पष्ट) भन्दिन्छु" ॥ ७ ॥ त्यो त्रिजटाको वचन सुनेर सबै डराए, अनि जनकनन्दिनीका पाउमा परे ॥ ८ ॥

दो०--जहँ तहँ गइँ सकल तब, सीता कर मन सोच ।
मास दिवस बीते मोहि, मारिहि निसिचर पोच ॥१२॥

सबै यता-उति गए, अनि सीताजीलाई मनमा "एकमहिना विते-पछि नीच-राक्षसले मलाई मार्नेछ" यस्तो फिक्री लाग्यो ॥ १२ ॥

चौ०-त्रिजटा सन बोली करजोरी ❀ मातु ! विपतिसंगिनि तैं मोरी ॥ १ ॥
तजौं देह करु वेगि उपाई ❀ दुसह विरह अब नहिं सहि जाई ॥ २ ॥
आनि काठ रचु चिता बनाई ❀ मातु अनल पुनि देहि लगाई ॥ ३ ॥
सत्य करहि मम प्रीति सयानी ! ❀ सुनै को श्रवन सूलसम बानी ॥ ४ ॥

सीताजी हात जोरेर त्रिजटासँग भन्न लाग्नुभयो । "हेमाता ! तपाईं मेरो विपत्ति परेको वेलामा सँगिनी हुनुभयो, ॥१॥ चाँडै उपाय गरि-दिनुहोस् , अब शरीर छाडौं, दुःसह विरह अब खप्न शकिदैन ॥ २ ॥ काठ (दाउरा) ल्याएर चिता बनाइ-दिनुहोस्, आमा ! अनि आगो लाइ-दिनुहोस्, ॥ तपाईं मेरो प्रेमलाई सत्य पारि-दिनुहोस् , हेबुद्धिमति ! सुइरा-जस्ता कठोर-वचन कानले को सुनी-रहोस् ?" ॥ ४ ॥

सुनत वचन पद गहि समुझायेसि ❀ प्रभु-प्रताप-बल-सुजस सुनायेसि ॥ ५ ॥
निसि न अनल मिलु सुनु सुकुमारी ! ❀ अस कहि सो निज भवन सिधारी ॥ ६ ॥

त्रिजटाले यो-वचन-सुनेर पाउ समातीकन सीताजीलाई संझाइन् । रामजीको प्रताप-बल-सुयश सुनाइन् ॥ ५ ॥ [अनि भनिन्] "हेसुकुमारि ! सुन्नुहोस्, राती आगो पाइँदैन" यसो भनेर ती-त्रिजटा आफ्ना-घर-तिर गईन् ॥ ६ ॥

कह सीता विधि भा प्रतिकूला ❀ मिलहि न पावक मिटहि न सूला ॥ ७ ॥
देखिअत प्रगट गगन अङ्गारा ❀ अवनि न आवत एकौ तारा ॥ ८ ॥

अनि सीताजी (एक्लै) बोल्न लाग्नुभयो—"विधाता प्रतिकूल (विपरीत) भए, आगो-पनि नपाइने भयो नी, दर्दपनि हट्तैन [कसो गरौं ?] ॥ ७ ॥ आकाशमा आगाका फिलुंगैफिलुंगा देखिन्छन्, एउटैतारा (फिलुंगा) पनि भुइँमा खस्तैन ॥ ८ ॥ (क)

पावकमय ससि श्रवत न आगी ❀ मानहुँ मोहि जानि हतभागी ॥ ९ ॥

(क) विरहणीस्त्रीहरूका हकमा पूर्ण चन्द्रमा सूर्यजस्तै सन्तापकारी हुन्छन् । आकाशका ताराहरू आगाका फिलुङ्गाजस्तै तापकारक हुन्छन् ।

सुनहि विनय मम विटप असोका ! ❀ सत्य नाम करु हरु मम सोका ॥१०॥

चन्द्रमा अग्निमय (आगैआगाको पुञ्जरूप) हुन्, तर आगो चुहाउँदैन् (टाढैवाट पोलिरहेका छन्) शायद् मलाई हतभाग्य (अभागिनी) जानेर होला ॥ ९ ॥ हेअशोकवृक्ष ! मेरो विन्ती सुन र आफ्नोनाउँ साँचो पार, मेरो शोक हर ॥ १० ॥

नूतन किसलय अनलसमाना ❀ देहि अगिनि जनि करहिनिदाना ॥११॥
देखि परम विरहाकुल सीता ❀ सो छन कपिहि कलपसम बीता ॥१२॥

तिम्रा नयाँनयाँ पालुवा अग्निजस्तै [दाहपनि गर्ने रातारातापनि] छन्। मलाई अग्नि देऊ, मेरो दुर्दशा नगर" ॥ ११ ॥ सीताजीलाई विरहले अत्यन्त व्याकुल भएको देख्ता हनूमान्जीलाई त्यसवेलामा एक-एक-क्षण एकएक-कल्पजस्तै भएर वित्यो ॥ १२ ॥

[मुद्रिकार्पण]

सो०--कपि करि हृदय विचार, दीन्हि मुद्रिका डारि तव ।
जन असोक अँगार, दीन्ह हरषि उठि कर गहेउ ॥१३॥

अनि हनूमान्जीले मनमा विचार गरेर औंठी खसालि-दिए, अशोकवृक्षले आगाको फिलुङ्गो दिएको हो कि भन्ने आशाले हर्षित भएर सीताजीले उठेर त्यो औंठीलाई हातले उठाउनुभयो ॥ १३ ॥

चौ०-तव देखी मुद्रिका मनोहर ❀ राम नाम-अँकित अति सुन्दर ॥ १॥
चकित चितव मुदरी पहिचानी ❀ हरष विषाद हृदय अकुलानी ॥ २॥

अनि रामजीका नामले चिह्नित भएको अतिसुन्दर मनोहर औंठी देख्नुभयो ॥ १॥ औंठी चिह्नेपछि जिल्ल परेर हेर्न लाग्नुभयो । हृदयका हर्षले र विषादले सीताजी व्याकुल हुनुभयो ॥ २ ॥ [अनि विचार गर्न लाग्नुभयो]

जीति को सकै अजय रघुराई ❀ माया तें असि रचि नहिं जाई ॥ ३॥
सीता मन विचार कर नाना ❀ मधुर वचन बोलेउ हनुमाना ॥ ४॥

रघुनाथजीलाई जित्न को शक्तछ ? [उहाँको गाथमा तलमाथि परेको हुनुपर्दैन] ॥ ३ ॥ यस्तामायावाट यस्तो औंठी वन्न शक्तैन [रावणका मायाले यो औंठी बनेकोहोइन] ॥ ३ ॥ यस्ता- प्रकारले सीताजी मनमा अनेक विचार गर्न लाग्नुभयो, अनि हनूमान्जीले मधुरवचन बोले ॥ ४ ॥

रामचन्द्र-गुन बरनै लागा ❀ सुनतहि सीता कर दुख भागा ॥ ५॥
लागी सुनै श्रवन मन लाई ❀ आदिहुँ तें सब कथा सुनाई ॥ ६॥

---

(१) श्रीरामजीको नामले अंकित भएको औंठी देख्ता सीताजीलाई हर्ष भयो। (२) श्री जीका-बाहुलीको-औंठी अकस्मात् लंकामा आइपुगेको देख्ता श्रीरामजीका हकमा अनेक-अनिष्टको पर्न जाँदा सीताजीका हृदयमा विषाद भयो ।

हनूमान्‌जी रघुनाथजीका गुणको वर्णन गर्न लागे। त्यो अलिकति सुन्नेवित्तिकै सीताजीको दुःख भाग्यो ॥ ५ ॥ मन लाएर कानले गुणवर्णन सुन्न लाग्नुभयो, हनूमान्‌जीले पहिलेदेखिको वृत्तान्त सुनाए ॥ ६ ॥ [अनि वहाँले भन्नुभयो]

श्रवनामृत जेहिं कथा सुनाई ❀ कहि सो प्रगट होत कि न भाई ? ॥ ६ ॥
तव हनुमंत निकट चलि गयेउ ❀ फिर वैठी मन विसमउ भयेउ ॥ ८ ॥

"कानका निमित्त अमृत भएको कथा भनेर जसले सुनायो, भाई ! त्यो प्रकट किन हुँदैन ?" ॥ ७ ॥ अनि हनूमान्‌जी नगीचै गए। सीताजीका मनमा शंका लाग्यो, मुख अर्कोतिर फर्काएर वस्नुभयो ॥ ८ ॥

रामदूत मैं मातु ! जानकी ! ❀ सत्य सपथ करुनानिधान की ॥ ९ ॥
यह मुद्रिका मातु मैं आनी ❀ दीन्हि राम तुम्ह कहँ सहिदानी ॥१०॥
नर वानरहि संग कहु कैसे ❀ कही कथा भइ संगति जैसे ॥११॥

[हनूमान्‌ले भने] "माता ! जानकीमहारानी ! म रामजीको दूत हुँ, सत्य हो, करुणानिधान-रामजीको शपथ छ ॥ ९ ॥ माता ! यो-औंठी मैले ल्याएको हो, रामजीले हजूरलाई आफ्नो निशानी (पहिचान) दिनुभएको हो।" ॥ १० ॥ [सीताजीले] "नर (मानिस) को र वानरको समागम कसरी भयो ?" [भनी सोध्नुभयो हनूमान्‌ले जसरी समागम भएको हो] त्यो सवैवृत्तान्त भने ॥ ११ ॥

(सीताहनूमत्संवाद)

दो०—कपि के वचन सप्रेम सुनि, उपजा मन विश्वास।
जाना मन क्रम वचन यह, कृपासिंधु कर दास ॥ १४ ॥

हनूमान्‌जीका प्रेमसहित वचन सुन्दा सीताजीका मनमा विश्वास पैदा भयो। यी [हनूमान्] मन-वचन-कर्मले करुणासागर-रामजीका भक्त (दास) हुन् भनी जान्नुभयो ॥ १४ ॥

चौ०-हरिजन जानि प्रीति अति बाढ़ी ❀ सजल नयन पुलकावलि ठाढ़ी ॥ १ ॥
बूड़त बिरहजलधि हनुमाना ❀ भयेहु तात ! मो कहुँ जलयाना ॥ २ ॥

भगवान्-रामजीका भक्त भनी जान्दा सीताजोको प्रीति खूब बढ्यो, उहाँका नजर अश्रुपूर्ण भए, शरीरमा रोमाञ्च खडा भयो ॥ १ ॥ [अनि सीताजीले भन्नुभयो-] बाबु ! हेहनूमन् ! विरहरूपी-समुद्रमा डुब्नलागेकी-मेराहकमा तिमी जहाज भयौ ॥ २ ॥

अव कहु कुसल जाउँ बलिहारी ❀ अनुजसहित सुखभवन खरारी ॥ ३ ॥
कोमल चित कृपालु रघुराई ❀ कपि ! केहि हेतु धरी निठुराई ॥ ४ ॥

बाबु ! म बलैया लिन्छु (तिम्रो भलो चाहन्छु) आनन्दनिवास भाईसहित रामजीको क्षेमकुशल वताऊ ॥ ३ ॥ हे हनूमन् ! कमलो-चित्त-हुने दयालु-रामजीले के-कारण निष्ठुरपना धारण गर्नु भयो ? ॥ ४ ॥

सहज बानि सेवक-सुख-दायक ❀ कबहुँ क सुरति करत रघुनायक ॥ ५॥
कबहुँ नयन मम सीतल गाता ❀ होइहहि निरखि स्याम मृदुगाता ॥ ६॥

सेवकहरूलाई सुख दिनु ता उहाँको जन्मसिद्ध स्वभाव थियो, रघुनाथजी कहिले-काहीं मेरो स्मरण गर्नु हुन्छ कि ? ॥ ५ ॥ उहाँको श्याम-मुलायम-गाथ देख्न पाएर मेरो शरीर र मेरा आँखा कहिल्यै शीतल होलान् के ?" ॥ ६ ॥

वचन न आव नयन भरि बारी ❀ अहह ! नाथ ! हौं निपट बिसारी ॥ ७॥
देखि परम बिरहाकुल सीता ❀ बोला कपि मृदु वचन विनीता ॥ ८॥

[यति बोल्दाबोल्दै] सीताजीको वचन निस्केन, नजरभरी पानी भरियो, [अनि फेरी बोल्नुभयो] हाय ! प्रभुजीले मलाई बिलकुल बिर्सनुभयो नि !" ॥ ७ ॥ सीताजीलाई बिरहले अत्यन्त व्याकुल-भएकी देखेर हनूमान्‌जीले नम्रताका साथ कोमल-वचन बोले ॥ ८॥

मातु ! कुसल प्रभु अनुजसमेता ❀ तव दुख दुखी सु-कृपा-निकेता ॥ ९॥
जनि जननी ! मानहु जिय ऊना ❀ तुम्ह तं प्रेम राम के दूना ॥ १०॥

माता ! भाईसहित करुणानिवास-प्रभुजो कुशल हुनुहुन्छ । हजूरका दुःखले दुःखित हुनुहुन्छ । हेजननि ? मनमा [उहाँको प्रेमलाई] कम्ती नठान्नुहोस्, हजूरको-भन्दा रामजीको प्रेम दोवर छ ॥ ९ ॥ १० ॥

दोहा–रघुपति कर सदेसु अब सुनु, जननी ! धरि धीर ।
अस कहि कपि गदगद भयेउ, भरे सुलोचन नीर ॥१५॥

"हेजननि ! अब धैर्य धारण गरेर रघुनाथजीको सन्देश सुन्नुहोस्" यसो भनेर हनूमान्‌जी गद्गद भए (भक्भकाउन लागे) आँखाभरी पानी भरियो ॥ १५ ॥

चौ०–कहेउ राम वियोग तव सीता ❀ मो कहुँ सकल भए बिपरीता ॥ १ ॥
नव-तरु-किसलय मनहुँ कृसानू ❀ काल-निसा-समनिसिससिभानू ॥ २ ॥

[अनि हनूमानजी फेरि बोले] रामजीले भन्नुभएको छ कि—"हेसीते ! तिम्रा वियोगले गर्दा मेराहकमा सबैकुरा विपरीतै भएका छन् ॥ १ ॥ नयाँनयाँ पालुवा अग्निसमान भए, रात्रि कालरात्रिजस्ती भई, चन्द्रमा सूर्यजस्ता भए ॥ २ ॥

कुवलयविपिन कुंत वन-सरिसा ❀ वारिद तपत तेल जनुवरिसा ॥ ३ ॥
जेहि तरु रहे करत तेइ पीरा ❀ उरग स्वास सम त्रिविध समीरा ॥ ४ ॥

कमलकावन भालाकाबथानजस्ता भए । बादलबाट तताएको-तेलजस्तो बीज वर्षन्छ । जुनवृक्षका छाहारीमा बसौं, त्यसैले पीडा गर्दछ, तीनप्रकारको (सुगन्ध-मन्द-शीतल) हावा सर्पको-सासजस्तो छ ॥ ३ ॥ ४ ॥

कहे ते कछु दुख घाटि न होई ❀ काहि कहौं यह जान न कोई ॥ ३ ॥
तत्त्व प्रेम कर मम अरु तोरा ❀ जानत प्रिया ! एकु मन मोरा ॥ ४ ॥

सो मन सदा रहत तोहि पाहीं ❀ जानु प्रीतिरसु एतनहि माहीं ॥ ५ ॥

वंताए देखि दुःख केही घट्‌तैनथ्यो र ?, कसलाई वताउँ, यो मर्म कोही जान्दैन प्यारि ! तिम्रो र मेरो प्रेमको तत्त्व (रहस्य) लाई एउटामेरो-मन जान्दथ्यो, त्योमन सदा सर्वदा तिमोसितैछ, यत्तिमा प्रीतिको रस जान" ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

प्रभुसंदेसु सुनत वैदेही ❀ मगन प्रेम तनु-सुधि नहिं तेही ॥ ६ ॥
कह कपि हृदय धीर धरु माता ! ❀ सुमिरु राम सेवक-सुख-दाता ॥ ७ ॥
उर आनहु रघुपति-प्रभुताई ❀ सुनि मम वचन तजहु कदराई ॥ ८ ॥

प्रभुजीको सन्देश सुन्दा जानकीजी प्रेममा डुब्नूभयो। उहाँलाई शरीरको शुद्धि-वुद्धि रहेन ॥ ८ ॥ हनूमान्‌जीले भने–"हेजननी ! हृदयमा धैर्य धारण गर्नुहोस्, सेवकलाई सुखदिने रघुनाथजीलाई संझनुहोस् ॥ ९ ॥ रघुनाथजीको प्रभावलाई मनमा ल्याउनुहोस् (संझनुहोस्)। मेरो वचन सुनेर कातरपनालाई छाडि-दिनुहोस् ॥ १० ॥

दो०—निसि-चर-निकर पतङ्गसम, रघुपति-बान कृसानु ।
जननी ! हृदय धीर धरु, जरे निसाचर जानु ॥ १६ ॥

हेजननी ! धैर्य धारण गर्नुहोस्, रघुनाथजीका वाण अग्नि हुन्, राक्षसका समूह पुतलीजस्ता हुनेछन् । [आइला-ग्ने ता छन्, तर] ती राक्षस समूहलाई जलेका संझनुहोस् ॥१६॥

चौ०–जो रघुवीर होति सुधि पाई ❀ करते नहिं बिलंवु रघुराई ॥ १ ॥
रामवान रवि उए जानकी ! ❀ तमवरूथ कहँ जातुधान की ॥ २ ॥

यदि रघुनाथजीले हजूरको खवर पाउनु हुँदोहो ता विलम्ब गर्नुहुनेथिएन ॥ १ ॥ जानकीमहारानी ! रामजीका वाणरूपी-सूर्य उदाए पछि राक्षसरूपी-अन्धकार कहाँ रहन शक्छन् र ? ॥ २ ॥

अवहिं मातु मैं जाउँ लैवाई ❀ प्रभुआयसु नहिं रामदोहाई ॥ ३ ॥
कछुक दिवस जननी ! धरु धीरा ❀ कपिन्ह सहित अइहहिं रघुवीरा ॥ ४ ॥

माताजी ! म एल्यै हजूरलाई लैजानेथिएँ, परन्तु म रामजीको शपथ गर्दछु, मलाई आज्ञा भएको छैन ॥ ३ ॥ हेजननि ! केहीदिन धैर्य धर्नुहोस्, वानरहरूकासाथ रघुवीर पाल्नुहुनेछ ॥ ४ ॥

निसिचर मारि तोहि ले जैहहिं ❀ तिहुँ पुर नारदादि जस गैहहिं ॥ ५ ॥
है सुत ! कपि ! सव तुम्हहिं समाना ❀ जातुधान भट अति वलवाना ॥ ६ ॥

---

(१) जस्तोसुकैठूलो दुःख भए पनि हित्‌चित्‌मिलेको मित्र, स्वामिभक्त भृत्य, प्यारी स्त्री, दयालु मालिक, यी ४जनामध्ये कसैसँग दुःखविसाउन पाए देखि दुःखको वोझा केही हल्को हुन्छ ।

सुहृदि निरन्तरचित्ते गुणवति भृत्ये प्रियासु नारीषु ।
स्वामिनि दयार्द्रचित्ते निवेद्य दुःखं जनः सुखी भवति ॥

राक्षसहरूलाई मारेर हजूरलाई लगिवक्सनेछ, नारदादिमुनिहरू तीनैलोकमा यश गाउनेछन्" ॥ ५ ॥ [हनूमान्का यीवचन सुनेर सीताजीले भन्नु भयो-] ॥ वावू ! सवैवानर तिमिजत्रै होलान्, राक्षसका जोद्धाहरू खूव वलवान् छन्— ॥ ६ ॥

मोरे हृदय परम संदेहा ❀ सुनि कपिप्रगटकींन्ह निजदेहा ॥७॥
कनक — भूधराकार — सरीरा ❀ समरभयंकर अति वल-वीरा ॥८॥
सीता मनभरोस तव भयेऊ ❀ पुनि लघु रूप पवनसुत लयेऊ ॥९॥

यसैले मेराहृदयमा ठूलो सन्देह छ" । योवचन सुनेर हनूमानजीले आफ्नो शरीर प्रकट गरे ॥ ७ ॥ उनको शरीर सुवर्णको पर्वतजस्तो (ठूलोतेजिलो रातोपहेलो) युद्धमा भयङ्कर, अत्यन्त बलवान्, वीर थियो ॥ ८ ॥ त्यो देख्ता सीताजीका मनमा भरोसा भयो। अनि पवनकुमारले सानु रूप लिए ॥ ९ ॥

दोहा—सुनु माता ! साखामृग, नहिं बल-बुद्धि-बिसाल ।
प्रभुप्रताप तें गरुड़हिं, खाइ परम लघुव्याल ॥१७॥

हेमाता ! सुन्नुहोस्, बानरहरूको ठूलो बुद्धि र ठूलो बल हुँदैन, तर-प्रभुजीका प्रतापले (रामजीको कृपाकटाक्ष पाउनाले) अति-सानु-सर्प गरुड़लाई खान शक्तछ ॥ १७ ॥

चौ०—मनसंतोष सुनत कपिबानी ❀ भगति-प्रताप-तेज-बल-सानी ॥ १ ॥
आसिष दीन्हिंरामप्रियजाना ❀ होहु तात ! बल-सील-निधाना ॥ २ ॥

हनुमान्जीका भक्ति-प्रताप-तेज-बल यी४पदार्थले मिश्रितभएका वचन सुन्नाका-साथ सीताजीका मनमा सन्तोष भयो ॥ १ ॥ रामजीका प्रेमपात्र जान्नुभयो र "वावु ? तिमी बलनिधान-बुद्धिनिधान भए ॥ २ ॥

अजर अमर गुननिधि सुत होहू ❀ करहु वहुत रघुनायक छोहू ॥ ३ ॥
करहुकृपा प्रभु अस सुनि काना ❀ निर्भर प्रेममगन हनुमाना ॥ ४ ॥

बाबु ! तिमी अजर, अमर, गुणनिधान भए, रघुनाथजी तिम्रा उपर खूव प्रेमी हुनुहोस् , प्रभुजी कृपागर्नुहोस्" यस्तो आशिष दिनुभयो, त्योआशिष कानले सुन्दा हनूमान्जी गाढ़प्रेममा पूर्ण मग्न भए ॥ ३ ॥ ४ ॥

वार वार नायेसि पद सीसा ❀ बोला वचन जोरि कर कीसा ॥ ५ ॥
अव कृतकृत्य भयेउँ मैं माता ! ❀ आसिष तव अमोघबिख्याता ॥ ६ ॥

हनूमान्जीले सीताजीका पाउमा वारंवार माथ राखे, अनि हात जोरेर बोले-"हेमाता ! अव म कृतकृत्य भएँ, हजूरको अशिष अमोघ छ भनेर प्रख्यात छ ॥ ५ ॥ ६ ॥

सुनहु मातु ! मोहि अतिसय भूखा ❀ लागि देखि सुंदर भल रूखा ॥ ७ ॥
सुनु सुत ! करहिं विपिन रखवारी ❀ परम सुभट रजनीचर भारी ॥ ८ ॥
तिन्ह कर भय माता ! मोहि नाहीं ❀ जौं तुम्ह सुख मानहु मनमाहीं ॥ ९ ॥

माता ! सुन्नुहोस् यी वृक्षमा राम्राराम्राफल लागेको देखेर मलाई चौपट्टै भोक लागेको छ ॥ ७ ॥ [सीताजीले भन्नुभयो-] "बाबु ! सुन, ठूलाठूला, बलवान्-राक्षसहरू यो बघैचाको रखवाली गर्दछन, तिनीहरू परमजोद्धा (जोधा) छन्'' [केगर्नु ?] [हनूमान्जीले भने कि] माताजी हजूर प्रसन्न हुनुहुन्छ (यसकुरालाई मञ्जूर गर्नुहुन्छ) भने मलाई तिनको डर छैन ॥ ८ ॥ ९ ॥

दोहा–देखि बुद्धि-बल-निपुन कपि, कहेउ जानकी जाहु ।
रघुपति-चरन हृदय धरि, तात ! मधुर फल खाहु ॥१८॥

हनूमान्जीलाई बुद्धि र बलमा कुशल देखेर सीताजीले "बाबु ! जाउ, रघुनाथजीका चरणको चिन्तना गरेर मीठामीठा-फल खाऊ" भन्नुभयो ॥ १८ ॥

[वाटिका-विध्वंस]

चौ०–चलेउ नाइ सिरु पैठेउ बागा ❀ फल खायेसि तरु तोरै लागा ॥ १ ॥
रहे तहाँ बहु भट रखवारे ❀ कछुमारेसि कछु जाइ पुकारे ॥ २ ॥

हनूमान्जी सीताजीको पाउमा दण्डवत् गरेर बघैचामा घुसे, फल खाए, वृक्ष भाँच्न लागे ॥ १ ॥ त्यहाँ धेरै-योद्धा रखवार थिए, तीमध्यमा हनूमान्जीले कसैलाई मारे, कोही भागेर रावणका समीप पुगेर पुकार गर्न लागे ॥ २ ॥

नाथ ! एक आवा कपि भारी ❀ तेहि असोकवाटिका उजारी ॥ ३ ॥
खायेसि फल अरु बिटप उपारे ❀ रच्छक मर्दि मर्दि महिं डारे ॥ ४ ॥

"हेनाथ ! एउटा ठूलो वानर आएको छ, त्यसले अशोकवाटिका उजारि-सक्यो ॥३॥ फल खायो, रुख उखेल्यो, रक्षकहरूलाई माडीमाडीकन भैमा पछार्‍यो" ॥ ४ ॥

सुनि रावन पठए भट नाना ❀ तिन्हहिं देखि गर्जेउ हनुमाना ॥ ५ ॥
सब रजनीचर कपि संघारे ❀ गए पुकारत कछु अधमारे ॥ ६ ॥

रावणले यो खबर सुनेर अनेक योद्धाहरूलाई पठायो, तिनलाई देखेर हनूमान्जीले गर्जना (सिंहनाद) गरे ॥ ५ ॥ हनूमान्ले सबैको संहार गरे, अध-मरा-भएका (आधामरे-जस्ता) कोही चिच्याउँदै भागे ॥ ६ ॥

पुनि पठयेउ तेहि अच्छकुमारा ❀ चला सँग लै सुभट अपारा ॥ ७ ॥
आवत देखि बिटप गहि तर्जा ❀ ताहि निपाति महाधुनि गर्जा ॥ ८ ॥

फेरि रावणले अक्षकुमार (आफ्नोछोरा) लाई पठायो, त्यो अपार-जोद्धा-फौज-लिएर गयो ॥ ७ ॥ त्यस्लाई आउन लागेको देखेर हनूमान्ले एउटा वृक्ष उखेले र लिए, अनि सिंहनाद गरेर त्यसलाई ठोकेर गिराए, फेरि ठूलो गर्जना गरे ॥ ८ ॥

दोहा--कछु मारेसि कछुमर्देसि, कछु मिलयेसि धरि धूरि ।
कछु पुनि जाइ पुकारे, प्रभु मर्कट बलभूरि ॥१९॥

कतिलाई मारे, कतिलाई माँडे, कतिलाई समातेर रगड़ीरगड़ीकन धुलामा मिलाए। कति गएर "प्रभु ! वानर बड़ो बलवान् छ" भनी चिच्याउन लागे ॥ १९ ॥

चौ०–सुनिसुत-बध लंकेस रिसाना ❀ पठयेसि मेघनाद बलवाना ॥ १ ॥
मारेसुजनिसुत बाँधेसु ताही ❀ देखिअ कपिहि कहाँकर आही ॥ २ ॥

पुत्रवध सुनेर रावण झोक्कियो र त्यसले बलवान्-मेघनाद (इन्द्रजीत) लाई बोलाएर 'पुत्र ! त्यसलाई मार्न ता नमारेस्, बाँधेस्, त्यो-वानर कहाँको हो, हेरौं" भनीकन पठायो ॥ १ ॥ २ ॥

चला इन्द्रजीत अतुलित जोधा ❀ बंधुनिधन सुनि उपजा क्रोधा ॥ ३ ॥
कपि देखा दारुन भट आवा ❀ कटकटाइ गर्जा अरु धावा ॥ ४ ॥

भाईको बध सुनेर हृदयमा क्रोध उठेको अद्वितीय-योद्धा-भएको इन्द्रजीत हिंड्यो, हनूमान्‌ले बलवान्-भयङ्कर-योद्धा आएको देखे, दाँत किटकिटाई-कन गर्जेर दौडे ॥ ३ ॥ ४ ॥

अति बिसाल तरु एक उपारा ❀ बिरथ कीन्ह लंकेशकुमारा ॥ ५ ॥
रहे महाभट ता के संगा ❀ गहिगहि कपिमर्दइनिज अंगा ॥ ६ ॥

एउटा खूब ठूलो-वृक्ष उखेले, त्यसैका प्रहारले; लङ्केशकुमार [मेघनाद] लाई विरथ पारे [त्यसकोरथ चकनाचूर पारिदिए] ॥ ५ ॥ त्यसका-साथमा बड़ेबड़े-योद्धाहरू थिए, तिनलाई पक्रोपक्रीकन आफ्ना आँङ्मा दलीदलीकन खतमपार्न लागे ॥ ६ ॥

तिन्हहिं निपाति ताहि सन बाजा ❀ भिरे जुगल मानहुँ गजराजा ॥ ७ ॥
मुठिका मारि चढ़ा तरु जाई ❀ ताहि एक छन मुरुछा आई ॥ ८ ॥
उठि बहोरि कीन्हेसि बहु माया ❀ जीति न जाय प्रभंजन जाया ॥ ९ ॥

ती-सबैलाई मारिसकेपछि मेघनादसँग भिडे, दुवैजना मत्ताएका दुई हात्ती झैं भिडे ॥ ७ ॥ हनूमान्‌ले मेघनादलाई एक मुक्का ठोकेर वृक्षमा चढे, त्यसलाई एकछिन मूर्च्छा आयो ॥ ८ ॥ अनि उठेर त्यसले खूब-माया फैलायो, तर प्रभंजनपुत्र (वायुपुत्रहनूमान्) जित्न शकिएनन् । [मायाका प्रयोगले पनि हनूमान्‌लाई जित्न शकेन] ॥ ९ ॥

दोहा–ब्रह्म अस्त्र तेहि साधा, कपि मन कीन्ह विचार ।
जौं न ब्रह्म सर मानौं, महिमा मिटै अपार ॥२०॥

अनि मेघनादले ब्रह्मास्त्रको संधान गऱ्यो (ब्रह्मास्त्रलिएर धनुमा जोड्यो) हनूमान्‌ले "ब्रह्मास्त्रलाई मैले मानिन भने, त्यसको अपार महिमा मेटिने छ" भनी विचार गरे ॥२०॥

(हनूमद्बन्धन)

चौ०–ब्रह्मवान कपि कहँ तेहि मारा ❀ परतिहुँ वार कटकु संघारा ॥ १ ॥
तेहि देखा कपि मुरुछित भयेऊ ❀ नागपास बाँधेसि लै गयऊ ॥ २ ॥

त्यसले हनुमान्‌जीलाई ब्रह्मास्त्रको प्रहार गऱ्यो, हनुमान्‌ले ढल्दाढल्दै पनि धेरैसेना

लाई [पर्वताकार शरीरले थिचेर] संहार गरे ॥ १ ॥ मेघनादले हनूमान्‌लाई मूर्छित भएको देखेर नागपाशले बाँध्यो, बिउझे जस्तो भए-पछि लिएर हिंड्यो ॥ २ ॥

जासु नाम जपि सुनहु भवानी! ❀ भवबंधन काटहिं नर ग्यानी ॥ ३ ॥
तासु दूत कि बँध तर आवा ? ❀ प्रभुकारज लगि कपिहि बँधावा ॥ ४ ॥

हेपार्वति ! सुन, जसको नाम जपेर मानिस ज्ञानी हुन्छन् र संसारबन्धनलाई काट्तछन् ॥ ३ ॥ उहाँको दूत वन्धनका वशमा पर्न शक्तछ ? स्वामीका कार्यका निमित्त हनूमान्‌जी स्वयं वाँधिएका हुन् ॥ ४ ॥

कपि बन्धन सुनि निसिचर धाए ❀ कौतुक लागि सभा सव आए ॥ ५ ॥
दस-मुख-सभा दीखि कपि जाई ❀ कहि न जाइ कछु अति प्रभुताई ॥ ६ ॥

वानर वाँधियो भन्ने खवर सुनेर राक्षसहरू दौडे, तमाशा हेर्नाका लागि सवै रावणका सभामा आइपुगे ॥ ५ ॥ गएर हनूमान्‌जीले रावणको सभा देखे, त्यसको प्रभाव कत्तिपनि वर्णन-गर्न शक्दिनथ्यो ॥ ६ ॥

कर जोरे सुर दिसिप विनीता ❀ भृकुटि विलोकत सकल सभीता ॥ ७ ॥
देखि प्रताप न कपि मन संका ❀ जिमि अहिगन महु गरुड़ असंका ॥ ८ ॥

त्यहाँ देवताहरू र इन्द्रादिदिक्पालहरू सवै नम्र भएर हात जोरीकन रिसाएका रावणको कुटिल-भृकुटिलाई डराईडराई कन हेरेर खडा भएका थिए। त्यसको त्यो प्रताप देख्ता-पनि हनूमान्‌का मनमा शंका भएन (हनूमान्‌ले धक्काधार केही मानेनन्) जसरी सर्पका वथानलाई देख्ता-पनि गरुड निःशंक रहन्छन् [हनूमान् त्यस्तै निःशंक भए] ॥७॥८॥

(रावण हनूमत्संवाद)

दोहा–कपिहि विलोकि दसानन, विहँसा कहि दुर्वाद ।
सुत-वध-सुरति कीन्ह पुनि, उपजा हृदय विषाद ॥२१॥

हनूमान्‌लाई देखेर रावण दुर्वचन बोलेर हाँस्यो। अनि पुत्रवधको स्मरण गरेर (छोरा मारेको संझेर) त्यसका हृदयमा विषाद भयो ॥ २१ ॥

चौ–कह लङ्केस कवन तैं कीसा ! ❀ केहिके बल घालेहि वन खीसा ॥ १ ॥
की धौं श्रवन सुने नहिं मोही ❀ देखौं अति असङ्क सठ ! तोही ॥ २ ॥

रावणले–"भन्यो ए वानर! तँ को होस् ? कसको वल (आड) ले तैंले वगैचा उजारिस् ?, माल्यूम पर्दछ कि तैंले कानले मेरो नाम सुनेको रहिनछस्, वदमाश ! म तँलाई अत्यन्त निःशंक पो देख्तछु ए ॥ १ ॥ २ ॥

मारे निसिचर केहि अपराधा ❀ कहु सठ ! तोहि न प्रान कै बाधा ॥ ३ ॥
सुनु रावन ! ब्रह्मांडनिकाया ❀ पाइ जासु बल विरचति माया ॥ ४ ॥

तैंले के कसूरमा राक्षसलाई मारिस्, वदमाश ! भन्, तँलाई प्राणबाधा छैन ?

(प्राण जाला भन्ने डर छैन ?) ॥ ३ ॥ [हनूमान्ले भने] "रावण ! सुन, जसको बल पाएर माया अनेकब्रह्माण्डको रचना गर्दछिन् ॥ ४ ॥

जाके बल विरञ्चि हरि ईसा ❀ पालत सृजत हरत दससीसा ! ॥ ५ ॥
जा बल सीस धरत सहसानन ❀ अण्डकोस समेत गिरिकानन ॥ ६ ॥

हेरावण ! जसका बलले ब्रह्माजी सृष्टि गर्नुहुन्छ, विष्णुभगवान् पालन (स्थिति) गर्नुहुन्छ, शंकरजी संहार गर्नुहुन्छ ॥ ५ ॥ जसका बलले हज्जार-शिर-भएका शेषजी अनेक-पर्वत-जंगलले-युक्त भएको यो-ब्रह्माण्डलाई शिरसा धारणा गरीरहनु-भएको छ ॥ ६ ॥

धरे जो विविध देह सुरत्राता ❀ तुम्ह से सठन्ह सिखावनदाता ॥ ७ ॥
हरकोदण्ड कठिन जेहि भंजा ❀ तोहि समेत नृप-दल-मद गंजा ॥ ८ ॥
खर दूषन त्रिसिरा अरु बाली ❀ बधे सकल अतुलित-बल-साली ॥ ९ ॥

जो देवताका रक्षाका निमित्त अनेक देह धारण गर्नुहुन्छ, जो तिमीजस्ता-शठलाई शिक्षा (दण्ड) दिनुहुन्छ ॥ ७ ॥ जसले महाकठोर शंकरजीको धनुलाई भाँच्नुभयो, जसले तिमीलगायत-राजाहरूको घमण्डलाई तोड्यो ॥ ८ ॥ जसले अद्वितीय बलवान्-भएका-खर-दूषण-त्रिशिरा,-बाली यी-सबैलाई मार्‍यो ॥ ९ ॥

दोहा—जा के बल लवलेस तें, जितेहु चराचर झारि ।
तासु दूत मैं जा करि, हरि आनेहु प्रिय नारि ॥२२॥

जसका बलको लवलेश पाउँदा खेरि तिमीले चराचर जगत्लाई जितेर हारावार खेलाएका छौ, जसकी प्यारी-स्त्रीलाई तिमीले चोरेर ल्याएका छौ, म उनैको दूत हुँ ॥२२॥

चौ०—जानौं मैं तुम्हारि प्रभुताई ❀ सहसबाहु सन परी लराई ॥ १ ॥
समर बालि सन करि जसु पावा ❀ सुनि कपि वचन बिहँसि बहरावा ॥ २ ॥

हेरावण ! म तिम्रो प्रभाव जान्दछु, सहस्रबाहु (कार्तवीर्य) सँग तिम्रो लड़ाई भएको थियो, होइन ? ॥ ३ ॥ बालीसँग युद्ध गरेर तिमीले जस पाएका छौ" हनूमान्का यी-वचन सुनेर रावण हाँस्यो र हनुमान्का कुरालाई अलमल्याउन लाग्यो ॥ ४ ॥ (क)

खायेउँ फल प्रभु लागी भूखा ❀ कपि सुभाव तें तोरेउँ रूखा ॥ ३ ॥
सबके देह परम प्रिय स्वामी ! ❀ मारहिं मोहि कुमारग-गामी ॥ ४ ॥

हेप्रभु ! भोक लागेको थियो, फल खाइदिएँ । वानरको स्वभावले रुख भाँचें ॥ ३ ॥ हेस्वामी ! सबैलाई आफ्नो शरीर प्यारो हुन्छ, कुमार्गगामी (कुबाटो हिंड्ने राक्षसहरू) मलाई पीट्न लागे ॥ ४ ॥

(क) मदान्धभएर जोरी-खोज्दै युद्ध गर्न आएका रावणलाई सहस्रबाहु-राजाकार्तवीर्यले गिरिफ्तार गरेर कैद गरेका थिए, रावणका-पितामह (बाजे) पुलस्त्यमुनिले आएर कार्तवीर्यसँग प्रार्थना गरिकन नाती-रावणलाई कैदबाट छुटाएर लगेका थिए । युद्धगर्न जोरी-खोज्दै आएका-रावणलाई बालीले काखमा च्यापेर चेतवावा ! पारेका थिए । यी दुई कुरा उठाउँदा धूर्तरावणले ती कुरा अलमल्याउन लाग्यो ।

जिन्ह मोहिं मारा ते मैं मारे ❀ तेहि पर बाँधेउ तनय तुम्हारे ॥ ५ ॥
मोहिं न कछु बाँधे कर लाजा ❀ कीन्ह चहौं निज प्रभु कर काजा ॥ ६ ॥

जसले मलाई पीट्यो, उसलाई मैले पीटें, त्यसै-बाबत तिम्रा-छोराले मलाई बाँध्यो ॥ ५ ॥ मलाई बाँधिएको लाज केही छैन, आफ्ना प्रभुको काम गर्न चाहन्छु ॥ ६ ॥

विनती करौं जोरि कर रावन ! ❀ सुनहु मान तजि मोर सिखावन ॥ ७ ॥
देखहु तुम निज कुलहि विचारी ❀ भ्रम तजि भजहु भगत-भय-हारी ॥ ८ ॥

हे रावण ! दुई हात जोरेर विन्ती गर्दछु, अभिमान छाडेर मेरो शिक्षा सुन ॥ ७ ॥ तिमी विचार गरेर आफ्ना खान्दानका उपर दृष्टि देउ, भ्रान्ति छाडेर भक्तभयहारी-रघुनाथजी लाई भज ॥ ८ ॥

जा के डर अति काल डेराई ❀ जो सुर असुर चराचर खाई ॥ ९ ॥
ता सों बैरु कबहुँ नहिं कीजै ❀ मोरे कहे जानकी दीजै ॥ १० ॥

जो देव-दैत्य-आदिगरेको—चराचरजगत्‌लाई खान्छ, त्यो-काल-पनि जस्का डरले कायल हुन्छ, उनसँग वैरभाव कहिल्यै नगरे, मैले भने-पछि जानकीलाई (फिर्ता) देऊ ॥ ९-१० ॥

दोहा—प्रनतपाल रघुनायक, करुनासिंधु खरारि ।
गए सरन प्रभु राखिहिं, तव अपराध बिसारि ॥ २३ ॥

खर-राक्षसका शत्रु, करुणाका सागर, भक्तवत्सल, रघुनाथजी शरण गयौ भने तिम्रो अपराध बिर्सेर रक्षा गर्नुहुनेछ ॥ २३ ॥

चौ०—रामचरन-पंकज उर धरहू ❀ लंका अचल राज तुम्ह करहू ॥ १ ॥
रिषि-पुलस्ति-जस विमल मयंका ❀ तेहि ससि महँ जनि होहु कलंका ॥ २ ॥

रामजीका चरणकमललाई हृदयमा राख र तिमी लङ्काको अटल-राज्य गर ॥ १ ॥ पुलस्त्यऋषिको यश निर्मल-चन्द्रमा हो, त्यो-चन्द्रमामा तिमी कलंक न होऊ ॥ २ ॥

राम नाम बिनु गिरा न सोहा ❀ देखु विचारि त्यागि मद मोहा ॥ ३ ॥
बसनहीन नहिं सोह सुरारी ! ❀ सब-भूषन-भूषित बर नारी ॥ ४ ॥

विना-रामनाम वाणीको शोभा छैन, मद-मोहलाई छाडेर विचार गरी हेर, हे देववैरी ! सबै-अंगमा गहनाले भूषित भएकी छ भने-पनि वस्त्रहीन (नग्न) छ भने सुन्दरी स्त्री-पनि सुशोभित हुन्न ॥ ३ ॥ ४ ॥

राम विमुख संपति प्रभुताई ❀ जाइ रही पाइ बिनु पाई ॥ ५ ॥
सजल मूल जिन्ह सरितन्ह नाहीं ❀ बरषि गए पुनि तबहिं सुखाहीं ॥ ६ ॥

रामदेखि—विमुख—भएका—व्यक्तिको संपत्ति र प्रभुत्व रहेको—पनि गइ-रहेको हुन्छ, पाए-पनि नपाएकै हो ॥ ५ ॥ जुन-नदीको मूल जलयुक्त (सर्वदा पानी रहने) छैन, त्यो-नदी वर्षा सिद्धिए पछि तत्कालैमा शुक्तछे ॥ ६ ॥

सुनु दसकण्ठ ! कहौं पन रोपी ❀ विमुख राम त्राता नहिं कोपी ॥ ७ ॥
संकर सहस विष्णु अज तोही ❀ सकहिं न राखि रामकर द्रोही ॥ ८ ॥

हेदशकण्ठ ! सुन, प्रण गरेर (यसैहो भनी ठोकेर) भन्दछु, रामदेखि-विमुख हुनेको कोही पनि रक्षक छैन । रामजीको द्रोह गर्नें तिमीलाई हज्जार शंकर, हज्जार विष्णु, हज्जार ब्रह्माले पनि वचाउन शक्तैनन् ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा–मोहमूल बहु सूलप्रद, त्यागहु तम अभिमान ।
भजहु राम रघुनायक, कृपासिंधु भगवान ॥२४॥

अज्ञानवाट–पैदाभएको, अनेक-दुःख-दिने, तमोगुणी–अभिमानलाई छाड । करुणा-सागर-सर्वसामर्थ्यवान्-रघुनाथजीलाई भज ॥ २४ ॥

चौ०-जदपि कही कपि अतिहित वानी ❀ भगति-विवेक-विरति-नय-सानी ॥ १ ॥
बोला विहँसि महा अभिमानी ❀ मिला हमहिं कपि गुर बड़ ज्ञानी ॥ २ ॥

यद्यपि हनूमान्‌जीले अत्यन्त-हितकारी-भएकी भक्ति-ज्ञान-वैराग्य-नीति-ले-मिश्रित-भएकी वाणी बोलेका हुन्, तै-पनि महा-अभिमानी रावण उच्चहास गरेर (खूव हाँसेर) वोल्यो–-“यो वानर वडो ज्ञानी गुरु पो भेट्टियो ॥ १ ॥ २ ॥

मृत्यु निकट आई खल तोही ❀ लागेसि अधम सिखावन मोही ॥ ३ ॥
उलटा होइहि कह हनुमाना ❀ मतिभ्रम तोहि प्रगट मैं जाना ॥ ४ ॥

दुष्ट ! मृत्यु तेरा निकट (समीप) आयो, हेअधम ! मलाई सिकाउन लागिस् ?”। हनूमान्‌ले भने–“तैंले भनेको कुरा उल्टा हुनेछ (अर्थात् मृत्यु तेरै निकटमा आएछ) तँलाई वुद्धिको भ्रान्ति भएको मैले स्पष्ट जानें” ॥ ३ ॥ ४ ॥

सुनि कपि वचन बहुत खिसिआना ❀ वेगि न हरहु मूढ़ कर प्राना ॥ ५ ॥
सुनत निसाचर मारन धाए ❀ सचिवन्ह सहित विभीषन आए ॥ ६ ॥

हनूमानजीको वचन सुनेर रावण जङ्गियो र भन्न लाग्यो–-“ए ! यो मूर्खको प्राण झट्टै किन लिदैनौ हँ ? ” यो वचन सुन्नाका-साथ हनूमान्‌लाई मार्न राक्षसहरू दौडेका थिए, त्यसैवेलाभा आफ्ना-मन्त्रीले सहित भएका विभीषण आई-पुगे ॥ ५ ॥ ६ ॥

नाइ सीस करि विनय बहूता ❀ नीतिविरोध न मारिअ दूता ॥ ७ ॥
आन दंड कछु करिअ गोसाईं ! ❀ सवही कहा मंत्र भल भाई ॥ ८ ॥
सुनत विहँसि वोला दसकंधर ❀ अंगभंग करि पठइअ बंदर ॥ ९ ॥

तिनले शिर झुकाएर धेरै विन्ती गरेर—“दूतलाई नमारिवक्सियोस्, यो-काम नीतिविरुद्ध हो, प्रभु ! अर्कै केही दण्ड (सजा) गरिवक्सियोस्” यसो भने, सवैजना “हजूरका भाईले गरेको मन्त्रणा वेस हो” भन्न लागे । त्यो सुन्ने-वित्तिकै रावणले हाँसेर भन्यो—“यो वानरलाई अङ्गभङ्ग गरेर पठाउनुपर्दछ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

[लंकादहन]

दोहा--कपि कै ममता पूँछ पर, सवहिं कहेउ समुझाय ।
तेल बोरि पट बाँधि पुनि, पावक देहु लगाय ॥२५॥

रावणले सबैलाई संझाएर भन्यो कि—"वानरहरूलाई पुछरमा ममता हुन्छ, त्यसैमा लत्ताकपडा वाँधेर तेलमा डुवाईकन आगो लगाइ-देऊ ॥ २५ ॥

चौ०-पूँछहीन वानर तहँ जाइहि ❀ तव सठ निज नाथहिं लै आइहि ॥ १ ॥
जिन्ह कै कीन्हेसि बहुत बड़ाई ❀ देखौं मैं तिन्ह कै प्रभुताई ॥ २ ॥

पुच्छर नभएको यो वदमाश वानर त्यहाँ जाला, आफ्ना मालिकलाई यहाँ ल्याउला, जसको यसले खूव तारीफ गरेको छ, त्यसको प्रभाव म हेरुँला" ॥ १ ॥ २ ॥

वचन सुनत कपि मन मुसुकाना ❀ भइ सहाय सारद मैं जाना ॥ ३ ॥
जातुधान सुनि रावनवचना ❀ लागे रचै मूढ़ सोइ रचना ॥ ४ ॥

यो वचन सुनेर हनूमान् हाँसे, "सरस्वती सहाय भइन्, मैले जानें" यस्तो विचार गर्न लागे [रावणको महाअनिष्ट गर्नु परेको थियो, सरस्वतीले रावणका मुखवाट यस्तो वचन निकाली-दिइन्, अहा ! अव सजिलो भयो भन्ने विचार गरे] ॥ ३ ॥ मूर्खराक्षसहरू रावणको वचन सुनेर त्यही-रचना रच्न (रावणले भने मुताविक गर्न) लागे ॥ ४ ॥

रहा न नगर वसन घृत तेला ❀ बाढ़ी पूँछ कीन्ह कपि खेला ॥ ५ ॥
कौतुक कहँ आए पुरवासी ❀ मारहिं चरन करहिं बहु हाँसी ॥ ६ ॥

नगरमा वस्त्र-घिउ-तेल बाँकी रहेन, हनूमान्ले खेल गरे, पुछर वढ्यो ॥ ५ ॥ त्यो तमाशा हेर्न नगरनिवासीहरू आए, तिनीहरू लात्तले हान्दथे, खूव हँसी गर्दथे ॥ ६ ॥

बाजहिं ढोल देहिं सव तारी ❀ नगर फेरि पुनि पूँछ प्रजारी ॥ ७ ॥
पावक जरत देखि हनुमंता ❀ भयेउ परम लघु रूप तुरंता ॥ ८ ॥
निबुकि चढ़ेउ कपि कनक अटारी ❀ भईं सभीत निसाचर-नारी ॥ ९ ॥

ढोलवाजा वज्न लागे, सबैजना ताली पीट्न लागे, शहर घुमाएर पुछरमा आगो सल्काइ-दिए ॥ ७ ॥ आगो-सल्केको देखे-पछि हनूमान्जीले तुरन्तै अत्यन्त-सानु-रूप धारण गरे ॥ ८ ॥ अनि हनूमान्जी उफ्रेर सुवर्णमय अटाली (कौसी) मा चढे, राक्षसीहरू भयभीत भए ॥ ९ ॥

दोहा--हरिप्रेरित तेहि अवसर, चले मरुत उनचास ।
अट्टहास करि गर्जा, कपि बढ़ि लाग अकास ॥२६॥

ईश्वरका प्रेरणाले त्यसवेलामा उनन्चासै-वायुगण चले । हनूमान् वढेर आकाश-छुने भईकन अट्टहास गरेर गर्जे ॥ २६ ॥

चौ०–देह बिसाल परम हरुआई ❀ मंदिर तें मंदिर चढ़ धाई ॥ १ ॥
जरै नगर भा लोग बिहाला ❀ झपट लपट बहु कोटि कराला ॥ २ ॥

हनूमान्को शरीर-भने खूब ठूलो भयो, तर शरीरको हलूका-पन खूब थियो (शरीर फूर्तिलो थियो, भद्दा थिएन) ॥ यो-महल-बाट उ-महलमा दौडीदौडी चढ्न लागे ॥ १ ॥ नगर सल्क्यो, नगरनिवासी विह्वल भए । आगाका भयानक करोडौं ज्वालाका लपट चारैतिर झंटन लागे ॥ २ ॥

तात ! मातु ! हा ! सुनिअ पुकारा ❀ एहि अवसर को हमहिं उबारा ॥ ३ ॥
हमजो कहा यह कपि नहिं होई ❀ बानररूप धरे सुर कोई ॥ ४ ॥

बाबा ! आमा ! हाय ! यस्तो चिल्लाहट सुनिन लाग्यो, "यो-बेलामा हामीलाई को बचाउला ? ॥ ३ ॥ हामीले यो बानर होइन, बानरको-रूप-धारणगर्ने कुनै देवता हो भनेथैं थियौं ॥ ४ ॥

साधुअवग्या कर फल ऐसा ❀ जरै नगर अनाथ कर जैसा ॥ ५ ॥
जारा नगरु निमिष एक माहीं ❀ एक बिभीषन कर गृह नाहीं ॥ ६ ॥

सज्जनका-अपमानको फल यस्तै हुन्छ, सारा-शहर अनाथ (बेवारीस) जस्तो भएर सल्क्यो" [यस्तो हल्ला चल्यो] ॥ ५ ॥ हनूमान्ले एकछिन्मा नगर जलाए, एउटा विभीषणको घर केही भएन (बाँच्यो) ॥ ६ ॥

ता कर दूत अनल जेहि सिरिजा ❀ जरा न सो तेहि कारन गिरिजा ! ॥ ७ ॥
उलटि पलटि लंका सब जारी ❀ कूदि परा पुनि सिंधु मझारी ॥ ८ ॥

हेपार्वति ! जसले अग्निलाई सृष्टिगरेको हो (जसले अग्नि पैदागरेको हो) उनै (परमेश्वर) का दूतलाई त्यसैकारणले [उत्पत्तिकर्ताको विरुद्ध-काम गर्न नहुने-हुनाले] अग्निले जलाएनन् ॥ ७ ॥ हनूमान्ले ओल्टाईपल्टाईकन ।(ओहोरो दोहोरो गरेर) सबैलंकालाई जलाए, अनि ती समुद्रमा कुदे ॥ ८ ॥

दोहा--पूँछ बुझाइ खोई श्रम, धरि लघु रूप बहोरि ।
जनकसुता के आगे, ठाढ़ भयेउ कर जोरि ॥२७॥

हनूमान्ले पुच्छरको आगो निभाए, अनि थकाई मारे, फेरि सानोरूप धारण गरेर सीताजीका अगाडी दुई हात जोरेर खडा भए ॥२७ ॥

चूडामणिसमर्पण

चौ०–मातु ! मोहि दीजै कछु चीन्हा ❀ जैसे रघुनायक मोहि दीन्हा ॥ १ ॥
चूडामनि उतारि तब दयेऊ ❀ हरषसमेत पवनसुत लयेऊ ॥ २ ॥

[हनूमान्ले बिन्ती गरे] माता ! जसरी रघुनाथजीले (औंठी) मलाई बक्सनुभएको थियो, त्यसैगरी मलाई केही चिन्ह (चिन्हु) बक्सनुहोस्," अनि सीताजीले चूडामणि (शिरोरत्न) उतारेर दिनुभयो, हनूमान्ले हर्षसहित भएर लिए ॥ १ ॥ २ ॥

[सीतासन्देश]

कहेउ तात ! अस मोर प्रनामा ❀ सब प्रकार प्रभु पूरनकामा ॥ ३ ॥
दीन-दयालु-विरुद संभारी ❀ हरहु नाथ ! मम संकट भारी ॥ ४ ॥

[सीताजीले भन्नुभयो] “वावु ! मेरो दण्डवत् विन्ती गरेर यस्तो विन्ती चढाए कि-“प्रभु सवतरहवाट पूर्णकाम (सिद्धमनोरथ = इच्छागर्नेकोकुरा पूर्णगर्ने) होइवक्सिन्छ, हे नाथ ! दीनदयाल-भन्ने-पदवीलाई वचाएर (दया माया न छाडेर) मेरो भारी संकष्ट हरीवक्सनुहोस्” ॥ ३ ॥ ४ ॥

तात ! सक्र-सुत-कथा सुनायेहु ❀ बानप्रताप प्रभुहिं समुझायेहु ॥ ५ ॥
मास दिवस महुँ नाथु न आवा ❀ तौ पुनि मोहि जिअत नहिं पावा ॥ ६ ॥

वावु ? हनुमान् ? यति विन्ती गरेपछि इन्द्रपुत्र (जयन्तकाग) को कथा सुनाए। वहाँका वाणको प्रताप उहाँलाई संझाए। महिना-दिन-भित्रमा प्रभु पाल्नु-भएन भने मलाई जिउँदी देख्न पाउनुहुनेछैन ॥ ५ ॥ ६ ॥

कहु कपि! केहि विधि राखौं प्राना ❀ तुम्हहूँ तात ! कहत अब जाना ॥ ७ ॥
तोहि देखि सीतल भइ छाती ❀ पुनि मो कहुँ सोइ दिनु सोइ राती॥ ८ ॥

हेहनूमन् ! तिमिनै भनन। म कुन-तरहले प्राण राखौं ?, वावु ! तिमी पनि अव जान्छु भन्दछौ, ॥ ७ ॥ तिमीलाई देखता छाती शीतल भएथ्यो, अव ता मलाई उही दिन उही रात” ॥ ८ ॥

दोहा–जनकसुतहिं समुझाइ करि, बहु विधि धीरजु दीन्ह ।
चरनकमल सिरु नाइ कपि, गवनु राम पहिं कीन्ह ॥२८॥

हनूमान्जीले जानकीजीलाई संझाईवरि अनेकप्रकारले धैर्य दिए। अनि उहाँका चरणकमलमा शिर झुकाएर रामजीका समीपतर्फ प्रस्थान गरे (हिंडे) ॥ २८ ॥

चौ०–चलत महाधुनि गर्जेसि भारी ❀ गर्भ श्रवहिं सुनि निसिचर नारी॥ १ ॥
नाँघि सिंधु एहि पारहिं आवा ❀ सबद किलकिला कपिन्ह सुनावा॥ २ ॥

जाँदा-खेरि ठूलो अवाज गरेर खूब गर्जे, त्यो-सुनेर राक्षसका-स्त्रीहरूले आफ्ना गर्भसमेत तुहाए ॥ १ ॥ समुद्र नाघेर वल्लो-पार आयि-पुगे, अनि वानरहरूलाई आफ्नो किलकिलशब्द सुनाए ॥ २ ॥

हरषे सब विलोकि हनुमाना ❀ नूतन जनम कपिन्ह तब जाना ॥ ३ ॥
मुख प्रसन्न तन तेज बिराजा ❀ कीन्हेसि रामचंद्र कर काजा ॥ ४ ॥

हनूमान्लाई देखेर सवैवानर हर्षित भए, सवैले आफ्नो पुनर्जन्म भएको ठाने।

---

(१) जयन्तकागको कथा अरण्यकाण्ड-आरम्भैमा तेस्रा-चौपाईदेखि शुरू भएर चौथा सोरठामा समाप्त भएको छ।

हनूमान्‌जीको मुख प्रसन्न, शरीर तेजले-देदीप्यमान भएको देखेर, रामचन्द्रको काम सिद्ध गरेछन् भनी जाने [भन्नुपरेन] ॥ ३ ॥ ४ ॥

मिले सकल अति भए सुखारी ❀ तलफत मीन पाव जनु वारी ॥ ५ ॥
चले हरषि रघुनायक पासा ❀ पूँछत कहत नवल इतिहासा ॥ ६ ॥

सबै आएर मिले (भेटे) अत्यन्त सुखित भए, पानिविना छटपटाउन लागेका माछाले पानी-पाए-जस्तो भयो ॥ ५ ॥ अनि हर्षित भएर लंकाको नयाँ वृत्तान्त सोद्धै भन्दै सबैजना रघुनाथजीका तर्फ हिंडे ॥ ६ ॥

[मधुवनधर्षण]

तब मधुवन भीतर सब आए ❀ अंगदसंमत मधुफल खाए ॥ ७ ॥
रखवारे जब बरजन लागे ❀ मुष्टिप्रहार हनत सब भागे ॥ ८ ॥

अनि तिनीहरू मधुवनभित्र आइ-पुगे, अंगद्का संमतिले सबैले मह र फल खाए। वनका रखवालाहरूले हट्के, मुष्टिप्रहार (मुक्का) को चोट पाउँदा तिनीहरू भागे ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा—जाइ पुकारे ते सब, वन उजार जुवराज ।
सुनि सुग्रीव हरष कपि, करि आए प्रभुकाज ॥२९॥

तिनीहरूले गएर "युवराज-अङ्गदले सबै-वन उजारि-सके" भनेर सुग्रीवका सामने चिच्याए। त्यो-सुनेर सुग्रीव हर्षित भए, "वानरहरू प्रभुको काम सिद्ध गरेर आए ॥ २९ ॥

चौ०—जौं न होति सीतासुधि पाई ❀ मधुवन के फल सकहिं कि खाई ॥ १ ॥
एहि बिधि बिचार कर राजा ❀ आइ गए कपि सहित समाजा ॥ २ ॥

यदि तिनीहरूले सीताजीको खवर नपाएको हुँदो होता के तिनीहरू मधुवनको फल र मह खान शक्तथे?" यस्तो विचार मनमा गरि-रहेका थिए, सबै समाज एकत्र भएर वानरहरू आइ-पुगे ॥ १ ॥ २ ॥

आइ सबन्हि नावा पद सीसा ❀ मिले सबन्हि अति प्रेम कपीसा ॥ ३ ॥
पूँछी कुसल कुसलपद देखी ❀ राम कृपा भा काजु बिसेखी ॥ ४ ॥

आएर सबैले सुग्रीवका पाउमा शिर राखे, वानरराज सुग्रीवले प्रेमसाथ सबैसँग भेट गरे, अनि कुशलप्रश्न गरे। वानरहरूले "हजूरका पाउको दर्शन पाउँनालेनै कुशल छ, रामजीका कृपाले विशेष काम सिद्ध भयो ॥ ३ ॥ ४ ॥

नाथ ! काजु कीन्हेउ हनुमाना ❀ राखे सकल कपिन्ह के प्राना ॥ ५ ॥
सुनि सुग्रीवँ बहुरि तेहि मिलेऊ ❀ कपिन्हसहित रघुपति पहिं चलेऊ ॥ ६ ॥

हेनाथ ! काम हनूमान्‌जीले गरे। यिनैले सबैवानरको प्राण राखि-दिए" ॥ ५ ॥ यो वचन सुनेर सुग्रीवले फेरि हनूमान्‌सँग भेट गरे, अनि सबैवानरहरूले सहित भईकन रघुनाथजीका समीप गए ॥ ६ ॥

राम कपिन्ह जब आवत देखा ❀ किए काजु मन हरष बिसेखा ॥ ७ ॥
फटिकसिला बैठे दोउ भाई ❀ परे सकल कपि चरनन्हि जाई ॥ ८ ॥

रामजीले जव वानरहरूलाई आउन-लागेका देख्नुभयो, काम गरेछन् भन्ने संझेर मनमा अति-हर्षित हुनुभयो ॥ ७ ॥ दुवै-भाई स्फटिकमणिका चट्टानमा राज भएको थियो, सवै-वानर गएर उहाँका पाउमा परे ॥ ८ ॥

दोहा–प्रीतिसहित सब भेंटे, रघुपति करुनापुंज ।
पूँछी कुसल नाथ! अब, कुसल देखि पदकंज ॥३०॥

करुणाकासमूह-रघुनाथजीले प्रेमका-साथ सवैसँग भेट-मुलाकात गर्नुभयो, क्षेम-कुशल सोध्नुभयो, वानरहरूले "हेनाथ! हजूरका चरणकमलको दर्शन पाउँदा ऐले कुशल छ" भनी विन्ती गरे ॥ ३० ॥

चौ०–जामवंत कह सुनु रघुराया ! ❀ जापर नाथ! करहु तुम्ह दाया ॥ १ ॥
ताहि सदा सुभ कुसल निरंतर ❀ सुर नर मुनि प्रसन्न ता ऊपर ॥ २ ॥

जाम्ववान्ले विन्ती गरे "हेरघुनाथजी! सुनिवक्सियोस् हेनाथ! जसका उपर हजूर दया गरी-वक्सिन्छ, त्यसलाई सदासर्वदा निरवच्छिन्न कुशल-मङ्गलै रहन्छ,त्यसका उपर देवता-मनुष्य-मुनि-सवै प्रसन्न रहन्छन् ॥ १ ॥ २ ॥

सोइ विजई विनई गुनसागर ❀ तासु सुजसु त्रयलोक-उजागर ॥ ३ ॥
प्रभु की कृपा भएउ सबु काजू ❀ जनम हमार सुफल भा आजू ॥ ४ ॥

त्यही-व्यक्ति विजयी हुन्छ, त्यही विनयी (नम्र) हुन्छ, त्यही गुणसागर (महागुणी) हुन्छ, त्यसैका यशले तीनलोक उज्यालो पार्दछ ॥ ३ ॥ प्रभुका कृपाले सवैकाम सिद्ध भयो, आज हाम्रो जन्म सफल भयो ॥ ४ ॥

नाथ! पवनसुत कीन्हि जो करनी ❀ सहसहुँ मुख न जाइ सो बरनी ॥ ५ ॥
पवनतनय के चरित सुहाए ❀ जामवंत रघुपतिहि सुनाए ॥ ६ ॥

हेनाथ! पवनकुमारले जो काम गरे, त्यो काम हजारौं मुखले पनि वर्णन-गर्न शकिदैन" । यति विन्ती गरेर जाम्बवान्ले हनूमान्जीका सुन्दर-चरित्र प्रभुजीलाई सवै सुनाए ॥ ५ ॥ ६ ॥

सुनत कृपानिधि मन अति भाए ❀ पुनि हनुमान हरषि हिय लाए ॥ ७ ॥
कहहु तात! केहि भाँति जानकी ❀ रहति करति रच्छा स्वप्रान की ॥ ८ ॥

सुन्दा-खेरि करुणासागर-रामजीलाई मनमा अत्यन्त प्रसन्नता भयो, फेरि हर्षित भएर हनूमान्लाई हृदयमा लाउनु भयो (आलिङ्गन गर्नुभयो) ॥ ७ ॥ [अनि सोध्नुभयो] "वत्स! आफ्ना प्राणको आफै रक्षा गरेर जानकी कुन्तरहले रहेकी छन्? भन ॥ ८ ॥

(सीतावृत्तान्तवर्णन)

दोहा—नाम पाहरू दिवस निसि, ध्यान तुम्हार कपाट ।
लोचन निज-पद-जंत्रित, जाहिं प्रान केहि बाट ॥३१॥

[हनूमान्ले विन्ती गरे] प्रभु ! रातदिन हजूरका-नामका-२ अक्षर २ जना पहरेदार (पाले) भएर रहेका छन्, हजूरको-ध्यान-रूपी-ढोका लागि-रहेको छ (ढोका बन्दछ)। उहाँका- २ नजरको ताल्चा पाउमा लागेको छ, प्राणले कुन्-बाटो गरेर निस्कने ? [निस्कन खोज्दैमा निस्कन पाउँथे र ?] ॥ ३१ ॥

चौ०—चलति मोहि चूड़ामनि दीन्ही ❀ रघुपति हृदय लाइ सोइ लीन्ही ॥ १॥
नाथ ! जुगल लोचन भरि बारी ❀ वचन कहे कछु जनककुमारी ॥ २॥

हिंडने-बेलामा मलाई चूडामणि बक्सनुभएको छ” [यति विन्ती गरेर हनूमान्ले चूडामणि टक्र्याए] रामजीले त्यसलाई छातीमा लाउनुभयो । [फेरि हनूमान्ले विन्ती गरे] हेनाथ ! जनकनन्दिनीजीले दुवैनजरमा पानी भरेर केही वचन बोल्नुभएको छ ॥ १ ॥ २॥ [के भने ?]

अनुजसमेत गहेहु प्रभुचरना ❀ दीनबंधु प्रनतारतिहरना ॥ ३॥
मन क्रम वचन चरन अनुरागी ❀ केहि अपराध नाथ ! हौं त्यागी ॥ ४॥

“भाईले-सहित-भएका-प्रभुजीको पाउ समातेर विन्ती-गरी-दिनू-कि, हेदीनबन्धो ! हेशरणागतरक्षक ! हेनाथ ! मनले-वचनले-कर्मले चरणको अनुराग (प्रेम) गर्ने-मलाई कुन-अपराधले छाडि-बक्सनुभयो ? ॥ ३ ॥ ४

अवगुन एक मोर मैं माना ❀ बिछुरत प्रान न कीन्ह पयाना ॥ ५॥
नाथ ! सो नयनन्हि कर अपराधा ❀ निसरत प्रान करहिं हठि बाधा ॥ ६॥

मेरो एउटा दोष छ, त्यो म कबूल गर्दछु, वियोग हुदा-पनि (छुट्टिंदा पनि) यी-प्राणले प्रयाण गरेनन् (प्राण छुटेनन्) [यो मेरो दोषै हो] प्रभु ! त्यसमा पनि [मेरो-मात्रै सोह्रै-आना दोष होइन.] [साँच्चै विन्ती गरौं-भने] त्यो अपराध यिनै-दुई-आँखाको हो, प्राण निस्कन लागेका वेलामा [हजूरका दर्शनमा लुब्ध भएका यी दुवै आँखा] हठ गरेर बाधा पार्दछन् [प्राणलाई निस्कनै दिदैनन्] ॥ ५ ॥ ६ ॥ [कसरी भने ?]

विरह अगिनि तनु तूल समीरा ❀ स्वास जरै छन माहँ सरीरा ॥ ७॥
नयन श्रवहिं जल निजहित लागी ❀ जरै न पाव देह विरहागी ॥ ८॥
सीता कै अति विपति विसाला ❀ बिनहिं कहे भलि दीनदयाला ! ॥ ९॥

विरह-रूपी-अग्नि, शरीररूपी-रुवो (कपास), सासरूपी-बतास, भए पछि एक छिन्मा शरीर जल्नेथियो (भस्मीभूत हुने-थियो , तर आफ्ना हितका निमित्त (आफूपनि सिद्धिउँला भन्ने-डरले आफ्नो बचावट गर्नाका निमित्त) आँखा पानी वर्षाउन लागि-रहेका छन्, विरहरूपी अग्निमा यो-शरीर जल्न पाउँदैन” । [हनूमान्जी भन्दछन्, उहाँले

विन्ति गरेको यही हो] उहाँको विपत्ति अति-ठूलो छ, हेदीनदयाल ! [के विन्ती चढ़ाऊँ ?] विन्ती नचढाउनुनै वेस छ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

दोहा–निमिष निमिष करुनानिधि, जाहिं कलप सम बीति ।
बेगि चलिअ प्रभु! आनिअ, भुजबल खलदल जीति ॥३२॥

हेकरुणानिधान ! एक-एक-निमेष कल्पसमान भएर विति-रहेका छन्, प्रभु ! चाँडै पाल्नुहोस्, भुजवलले दुष्ट (रावण) लाई जितेर उहाँलाई ल्याइ-वक्सियोस् ॥ ३२ ॥

चौ०–सुनिसीतादुखप्रभुसुखअयना ❀ भरि आए जल राजिवनयना ॥ १ ॥
वचन काय मन मम गति जाही ❀ सपनेहु बूझिअ विपति कि ताही ॥ २ ॥

सुखका-निवासभवन-भएका-प्रभुजीले जानकीजीको दुःखवृत्तान्त सुन्नुभयो र उहाँका कमलतुल्यभएका-नयनमा जल भरिएर आयो ॥ १ ॥ [रामजीले आज्ञा गर्नुभयो] मनसा-कर्मणा-वाचा जसको गति (आधार) म छु, त्यसलाई के सपनामा पनि विपत्ति हुन शक्छ र ? ॥ २ ॥

कह हनुमंत विपति प्रभु! सोई ❀ जव तव सुमिरन भजनु न होई ॥ ३ ॥
केतिक बात प्रभु! जातुधान की ❀ रिपुहि जीति आनिबी जानकी ॥ ४ ॥

हनूमान्जीले भने—"हेप्रमु ! जव हजूरको स्मरण र भजन हुदैन, विपत्ति ता त्यही हो ॥ ३ ॥ प्रभु ! राक्षस-भन्ने-कुरा कत्रो चीज हो र ?, दुश्मनलाई जितेर जानकीजीलाई ल्याई वक्सनुपर्छ ॥ ४ ॥

सुनु कपि! तोही समान उपकारी ❀ नहिं कोउ सुर नर मुनि तनुधारी ॥ ५ ॥
प्रतिउपकार करौं का तोरा ❀ सनमुख होइ न सकत मन मोरा ॥ ६ ॥

[रामजीले आज्ञा गर्नुभयो]—हेहनुमन् ! सुन, तिमी-समान मेरो उपकार गर्ने देवता-मनुष्य-मुनिहरूमा कोही प्राणी छैन ॥ ५ ॥ म तिम्रो के प्रत्युपकार (उपकारको वदला उपकार) गरौं ? । मेरो मन तिम्रो सन्मुख हुन-पनि शक्तैन [तिमीलाई संम्झदा-पनि उपकार गर्न नशक्केको हुनाले लाज लाग्दछ] ॥ ५ ॥ ६ ॥

सुन सुत! तोहि उरिन मैं नाहीं ❀ देखेउँ करि विचार मन माहीं ॥ ७ ॥
पुनि पुनि कपिहि चितव सुरत्राता ❀ लोचन नीर पुलक अति गाता ॥ ८ ॥

हेवत्स ! (वावु !) सुन । मैले मनमा विचार गरेर हेरें, म तिम्रो उऋण (ऋणमुक्त) हुन शक्तिन" ॥ यति भनेर देवताका-रक्षक-रामजी वारंवार हनूमान्जीलाई हेर्न लाग्नुभयो, उहाँका नजरमा पानी, शरीरमा रोमाञ्च खूव भरियो ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा–सुनि प्रभुवचन विलोकि मुख, गात हरषि हनुमंत ।
चरन परेउ प्रेमाकुल, त्राहि त्राहि भगवंत ! ॥३३॥

प्रभुजीका वचन सुन्दा उहाँको मुहार हेर्दा हनूमान्जीका शरीर-भरी हर्ष भरियो । त्राहि त्राहि भगवन् ! भन्दै प्रेमले व्याकुल भएर पाउमा परे ॥ ३३ ॥

चौ०–वार वार प्रभु चहहिं उठावा ❀ प्रेममगन तेहि उठव न भावा ॥ १ ॥
प्रभु-कर-पंकज कपि कै सीसा ❀ सुमिरि सो दसा मगन गौरीसा ॥ २ ॥

वारंवार प्रभुजी 'तिन्लाई उठाउन खोज्नुहुन्थ्यो, प्रेमले मग्न-परेका तिनलाई उठ्न मन् लाग्दैनथ्यो ॥ १ ॥ भगवान्को बाहुली-रूपीकमल हनूमान्का शिरमा थियो, त्यो अवस्था संझेर शंकरजी प्रेममा डुब्नुभयो ॥ २ ॥

सावधान मन करि पुनि सङ्कर ❀ लागे कहन कथा अति सुन्दर ॥ ३ ॥
कपि उठाइ प्रभु हृदय लगावा ❀ कर गहि परम निकट बैठावा ॥ ४ ॥

अनि शंकरजीले मनलाई सावधान गरेर अतिसुन्दर-कथा वर्णनगर्न लाग्नुभयो। [हेपार्वति !] प्रभुजीले उठाएर हनूमान्‌जीलाई छातीमा लगाउनुभयो, हात समातेर नगीचै वसाउनुभयो ॥ ३ ॥ ४ ॥ [अनि सोध्नुभयो]

कहु कपि ! रावनपालित लंका ❀ केहि विधि दहेउदुर्ग अतिबंका ॥ ५ ॥
प्रभु प्रसन्न जाना हनुमाना ❀ बोला वचन विगत अभिमाना ॥ ६ ॥

"हेहनूमन् ! रावणका भुजबलले रक्षा-गरिएकी-लंकाको दुर्गम–किल्लालाई तिमीले कसरी जलायौ ? भन ।" हनूमान्‌ले प्रभुजीलाई प्रसन्न हुनुभएको जानेर अभिमान-रहित-भईकन बोले ॥ ५ ॥ ६ ॥

साखामृग कै बड़ि मनुसाई ❀ साखा तें साखा पर जाई ॥ ७ ॥
नाँघि सिंधु हाटकपुर जारा ❀ निसिचरगन बधि विपिन उजारा ॥ ८ ॥
सो सव तव प्रताप रघुराई ! ❀ नाथ ! न कछु मोरी प्रभुताई ॥ ९ ॥

"प्रभु ! एउटा हाँगावाट अर्को हाँगामा जानु, वानरको ठूलो पराक्रम यत्तिकै हो। समुद्र नाघेर सुवर्णमय-लंकानगरीलाई जो जलाएँ, राक्षसका वथान्कावथान मारेर वधैंचा जो उजारें, त्यो-सवै प्रभुको प्रताप हो। हेनाथ ! हेरघुनाथ! मेरो ताकत केही होइन ॥७॥८॥९॥(क)

दोहा--ता कहुँ प्रभु कछु अगम नहिं, जा पर तुह्म अनुकूल ।
तव प्रभाव वड़वानलहि, जारि सकै खलु तूल ॥३४॥

हेप्रभु ! जसका उपर हजूर अनुकूल रहनुहुन्छ, त्यसका हकमा कुनैकुरा दुर्गम हुँदैन । प्रभु ! हजूरको प्रतापले रुवाले-पनि वडवाग्निलाई जलाउन शक्तछ, यो-कुरा पक्का छ ॥ ३४ ॥

चौ०–नाथ! भगति अति सुखदायिनी ❀ देहु कृपा करि अनपायिनी ॥ १ ॥
सुनि प्रभु परम सरल कपिवानी ❀ एवमस्तु तव कहेउ भवानी ! ॥ २ ॥

हेनाथ ! मलाई परमसुखदायिनी-अनपायिनी (निश्चल) भक्ति कृपा गरेर वक्सनु

(क)शाखामृगस्य शाखायाः शाखां गन्तुं पराक्रमः ।
उदलङ्घि यदम्भोधिः प्रभावः प्राभवो हि सः ॥
यस्को अर्थ पनि इनै-चौपाइको-जस्तो हो।

होस्" हेपार्वति ! भगवान्ले हनूमान्जीका यस्ता परम-सरल वचन सुन्नुभयो र "एवम् अस्तु "(तथास्तु)" भन्नुभयो ॥ १ ॥ २ ॥

उमा ! रामसुभाव जेहि जाना ❀ ताहि भजनु तजि भाव न आना ॥ ३ ॥
यह संवाद जासु उर आवा ❀ रघुपति चरन भगति सोइ पावा ॥ ४ ॥

हेपार्वति ! जसले रामजीको स्वभाव जानेको छ, त्यसलाई भजनवाहेक अर्कोचीज मन-पर्दैन ॥ ३ ॥ यो रामहनूमत्संवाद जसका हृदयमा आउँछ (स्थिर रहन्छ) त्यो·प्राणीले रघुनाथजीका चरणको भक्ति पाउँछ ॥ ४ ॥

[श्रीरामजीको विजययात्रा]

सुनि प्रभुवचन कहहिं कपिवृंदा ❀ जय जय जय कृपाल सुखकंदा ॥ ५ ॥
तव रघुपति कपिपतिहिं बोलावा ❀ कहा चलै कर करहु बनावा ॥ ६ ॥

प्रभुजीको वचन सुनेर वानरगणहरू "हेदीनदयाल ! हजुरको जय होस्, हेआनन्द कन्द ! हजूरको जय होस्" भन्न लागे ॥ अनि रघुनाथजीले सुग्रीवलाई वोलाउनुभयो र— "रवानाहुने तयारी गर्नुहोस् ॥ ५ ॥ ६ ॥

अव विलंबु केहि कारन कीजै ❀ तुरत कपिन्ह कहुँ आयसु दीजै ॥ ७ ॥
कौतुक देखि सुमन वहु वरषी ❀ नभ तें भवन चले सुर हरषी ॥ ८ ॥

अव के कारणले विलम्ब गर्ने, झटपट वानरहरूलाई आज्ञा दिनुहोस् ।" [भन्नुभयो] यो कौतुक (वानरसंमेलनको तमाशा) देखेर देवताहरू खूव हर्षित भए, आकाशवाट फूल वर्षाएर घरघर गए ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा—कपिपति बेगि बोलाए, आए जूथप जूथ ।
नानावरन अतुल-बल, वानर-भालु-बरूथ ॥३५॥

सुग्रीवले तुरन्तै बोलाए र वानरका फौज र सेनापति सव आए ॥ नाना वर्ण नाना रूप भएका बलवान् वानर र भालूका फौज आइ-पुगे ॥ ३५ ॥

चौ०—प्रभु-पद-पंकज नावहिं सीसा ❀ गर्जहिं भालु महाबल कीसा ॥ १ ॥
देखी राम सकल कपि सैना ❀ चितै कृपा करि राजिवनयना ॥ २ ॥

महाबलवान्-भएका भालू र वानरहरू आएर धमाधम प्रभुजीका पाउँमा दण्डवत् गर्दै गर्जदै गर्नलागे । रामजीले वानरको सकल-सेना नजर्गरिवक्सियो । कमलका·दलजस्ता नजरले [एकएक गरेर] वानरहरुलाई हेरि-वक्सियो ॥ १ ॥ २ ॥

राम कृपा बल पाइ कपिंदा ❀ भए पच्छजुत मनहुँ गिरिंदा ॥ ३ ॥
हरषि राम तव कीन्ह पयाना ❀ सगुन भए सुंदर सुभ नाना ॥ ४ ॥

रामजीका कृपाकटाक्षको वल पाएर बडाबडा-वानरहरू पखेटाले संयुक्त भएका पर्वतराजजस्ता हुन गए ॥ ३ ॥ अनि रघुनाथजीले सहर्ष प्रस्थान गर्नुभयो, त्यसवेलामा नाना-प्रकारका शुभसूचक सुन्दर-सुन्दर-शकुन भए ॥ ४ ॥

जासु सकल मङ्गलमय कीती ❀ तासुपयान सगुन यह नीती ॥ ५॥
प्रभुपयान जाना वैदेही ❀ फरकि वाम अङ्ग जनु कहि देही ॥ ६॥

जसको कृति (काम) सकल-जगत्को मङ्गलकारी छ, उहाँका प्रस्थानमा शुभशकुन हुनु मुनासिवै हो ॥ ५ ॥ वायाँ अंगले (आँखा = ऊरुप्रभृति देब्रे अङ्गले) फर्फराएर मानौं भनी दिएकोहुनाले सीताजीले रामजीको प्रस्थान थाहा-पाउनुभयो ॥ ६ ॥

जोइ जोइसगुन जानकिहि होई ❀ असगुन भयेउ रावनहि सोई ॥ ७॥
चला कटकु को बरनै पारा ❀ गर्जहिं वानर भालु अपारा ॥ ८॥

जानकीजीलाई जो शुभशकुन हुन्थे, तिनै शकुन रावणलाई अपशकुन भए [पुरुषको दाहिने-अङ्ग फर्फराएको शुभ हुन्थ्यो, वायाँ-अङ्ग फर्फराउदा रावणलाई अपशकुन भयो] ॥ ७॥ फौज चल्यो, त्यसको वर्णन गरेर पार को पाउला ? अपारअपारका वानर र भालू गर्जना गर्दथे ॥ ८ ॥

नखआयुध गिरि–पादप–धारी ❀ चले गगन महि इच्छाचारी ॥ ९॥
केहरिनाद भालु कपि करहिं ❀ डगमगाहिं दिग्गज चिक्करहीं ॥१०॥

नङ्ग्रैरूपी-हथियार-भएका वानर र भालुहरू वृक्ष र पर्वत लिएर इच्छानुसार आकाशमार्गले र पृथ्वीमार्गले उडे हिंडे । भालू र वानर सिंहनाद गर्दथे, दिग्गजहरू (पृथ्वी-मण्डल थाम्ने ८ दिशाका आठ हात्तीहरू) डग्मगाएर चीत्कार गर्न लाग्दथे ॥ ७ ॥ ८ ॥

छन्द–चिक्करहिं दिग्गज डोल महि गिरि लोल सागर खरभरे ।
मन हरष दिनकर सोम सुर मुनि नाग किन्नर दुख टरे ॥
कटकटहिं मर्कट विकट भट बहु कोटि कोटिन्ह धावहिं ।
जय राम ! प्रबलप्रताप ! कोसलनाथ ! गुनगन गावहिं ॥४॥

दिग्गजहरू चीत्कार गर्थे, पृथ्वीमण्डल डगमगाउँथ्यो, समुद्रहरू खल्बलिन्थे, दुःख टर्‍यो भनेर सूर्य-चन्द्र-देवता-मुनि-नाग-किन्नरहरू मनमा हर्षित हुन्थे । करोडौं वड़ेवड़े वीरवानरहरू दाँत कटकटाएर (दाह्रा कीटेर) दौडन्थे, "रामजीकी जय" भन्दै प्रवलप्रताप-अयोध्याधिपति-रामजीका गुणगणको गान गर्दथे ॥ ४ ॥

छन्द–सहिसक न भार उदार अहिपति बार बारहिं मोहई ।
गहि दसन पुनि पुनि कमठपृष्ट कठोर सो किमि सोहई ॥
रघुवीर-रुचिर-पयान-प्रस्थिति जानि परम सुहावनी ।
जनु कमठखर्पर सर्पराज सो लिखत अविचल पावनी ॥५॥

शेषनाग ठूलो-भार उठाउन नशकेर वारंवार मूर्छित हुन्थे, र वारंवार कूर्मराज (शेषाधार कछुवा) का पृष्ठमा दाँतले समात्न पुग्थे (कूर्मका पृष्ठभागमा दाँतले टक्र खाने गरी निहुरन्थे) त्यो-अवस्था कसरी शोभायमान हुन्थ्यो भने ?. मानौं सर्पराज (शेषनाग)

रघुनाथजीको परमसुन्दर-भएका-युद्धयात्राको-प्रशास्तिलाई स्थिर हुनेगरी कछुवाका पीठमा (आफ्नादाँतरूपी टाँकीले) लेख्न लागेका हुन्कि ? [यस्तो तर्क गराउने गरी त्योअवस्था शोभायमान हुन्थ्यो] ॥ ५ ॥ (क)

दोहा–एहि विधि जाइ कृपानिधि, उतरे सागरतीर ।
जहँ तहँ लागे खान फल, भालु विपुल कपिवीर ॥३६॥

यस्ताप्रकारले करुणानिधान-रघुनाथजी जाँदाजाँदा समुद्रका तीरमा पुग्नुभयो । धेरैधेरै-वानरवीर-र-भालूवीरहरू यत्रतत्र फल खान लागे ॥ ३६ ॥

[विभीषणशरणागति]

चौ०–उहाँनिसाचर रहहिं ससंका ❀ जब तें जारि गयेउ कपि लंका ॥ १ ॥
निजनिजगृहसबकरहिंविचारा ❀ नहिं निसिचर-कुल केर उवारा ॥ २ ॥

उतातिर जैले–देखि लंका जलाएर हनूमान् हिंडेथे, तैलेदेखि राक्षसहरू शङ्कित रहन्थे, आफ्ना-आफ्ना घरमा "अब राक्षसका कुलको रक्षा छैन" यस्तै विचार गर्दथे ॥ १ ॥ २ ॥

जासु दूतबल बरनि न जाई ❀ तेहि आएँ पुर कवनि भलाई ॥ ३ ॥
दूतिन्ह सन सुनि पुर-जन-बानी ❀ मंदोदरी अधिक अकुलानी ॥ ४ ॥

जसका दूतका बलको पनि वर्णन गर्न शकिंदैन, उनै यो नगरमा आए-भने के भलो होला ?" ॥ ३ ॥ दूतीहरूद्वारा नगरनिवासीहरूका कुरा सुनेर मन्दोदरी अत्यन्त व्याकुल भइन् ॥ ४ ॥

रहसि जोरि कर पतिपद लागी ❀ बोली बचन नीति-रस-पागी ॥ ५ ॥
कंत ! करष हरि सन परिहरहू ❀ मोर कहा अति हित हिय धरहू ॥ ६ ॥

एकान्तमा मन्दोदरी हात जोरेर पति (रावण) का पाउमा परिन् र नीतिरसले पाग लाएका (अतिमधुर) वाणी बोल्न लागिन्–"हेप्रिय ! हरिसँग वैरभाव छाडिदिनुहोस् मैले भनेका अत्यन्त-हित कुरा मनमा राख्नुहोस् ॥ ५ ॥ ६ ॥

समुझत जासु दूत कै करनी ❀ श्रवहिं गर्भ रजनीचर-घरनी ॥ ७ ॥
तासु नारि निज सचिव बोलाई ❀ पठवहु ! कंत जौ चहहु भलाई ॥ ८ ॥

जसका दूतले गरेको काम संझदा खेरि राक्षसका गृहिणी (स्त्री) हरूको गर्भ

(क) यो छन्द–हनूमन्नाटकका—

नृपतिमुकुटरत्न ! त्वत्प्रयाणप्रशस्तिं
प्लवगबलनिमज्जद्भूधराक्रान्तदेहः ।
लिखति दशनटङ्कैरुत्पतद्भिः पतद्भि-
र्जरठकमठभर्तुः खर्परे सर्पराजः ॥

यो–श्लोकको समानार्थक छ ।

तुहुन्छ, तिनकी स्त्री (सीता) लाई आफ्नो भलो चाहनुहुन्छ भने मन्त्रीहरूलाई वोलाएर तिनैका साथमा लाई-दिएर पठाइ-दिनुहोस् ॥ ७ ॥ ८ ॥

तव कुल-कमल-विपिन-दुख-दाई ❀ सीता सीत-निसा-सम आई ॥९॥
सुनहु नाथ ! सीता विनु दीन्हे ❀ हित न तुम्हार संभु अज कीन्हे ॥१०॥

हेनाथ ! हजूरका-कुलरूपी-कमलवनको दुःखदायिका (ध्वंसकारिणी) यी-सीता शीतनिशा (जाड़ाको रात्रि) जस्तै भएर आएकी हुन्। हेनाथ ! सीतालाई न दिईकन शंकरजी र व्रह्माजीले गरेपनि हजूरको कल्याण हुन शक्तैन, मेरो कुरा सुनीवक्सियोस् ॥ ९ ॥ १० ॥

दोहा—रामवान अहि-गन-सरिस, निकर निसाचर भेक।
जवलगि ग्रसत न तवलगि, जतनु करहु तजि टेक ॥३७॥

रामजीका वाण सर्पका-समूहजस्ता छन्, राक्षसका-समूह भ्याउताका समूहजस्ता छन्, जहाँसम्म ग्रास गर्न लाग्दैनन्, त्यहाँभन्दा पहिले हठ छाडेर यत्न गर्नुहोस् ॥३७॥

चौ०—श्रवनसुनी सठ ताकरि वानी ❀ विहँसा जगतविदितअभिमानी ॥१॥
सभय सुभाउ नारिकरसाँचा ❀ मंगलमहुँ भय मनअति काँचा ॥२॥

दुष्ट-रावणले जव मन्दोदरीको वचन कानले सुन्यो, अनि त्यो जगतप्रख्यात-अभिमानी हाँस्यो र भन्न लाग्यो—“स्त्रीहरूको स्वभाव भीरु (डराउने) हुन्छ भन्ने कुरा साँचो हो, तिनको मन अति-कच्चा हुन्छ र मङ्गलोदय हुँदा-पनि डराउँछन् ॥ १ ॥ २ ॥

जौं आवै मर्कट-कटकाई ❀ जियहिं विचारे निसिचर खाई ॥ ३ ॥
कंपहिं लोकप जा की त्रासा ❀ तासु नारि सभीत बड़ि हाँसा ॥ ४ ॥

यदि वानरका फौज आए भने, विचरा-राक्षसहरू खाएर जिउनेछन्। (वानरको मांसप्रभृति खूब खाएर वलिया भईकन धेरै वाच्ने छन्) जसका डरले लोकपालहरू थर्थर काँप्तछन्, उसैकी स्त्री (मानिस-र वानर-देखि) डराउँछे, बडो-हँसीको कुरा हो” ॥ ३ ॥ ४ ॥

अस कहि विहँसिताहि उर लाई ❀ चलेउ सभा ममता अधिकाई ॥ ५ ॥
मंदोदरी हृदय कर चिंता ❀ भयेउ कंत पर विधि विपरीता ॥ ६ ॥

यसो भनेर रावण हाँस्यो, मन्दोदरीलाई प्रेमले आलिङ्गन गरेर, खूब ममताका-साथ सभामा गयो। मन्दोदरी मनमा “हाय ! हाय ! स्वामीका उपर दैव विपरीत भयो नि” यस्तो चिन्ता गर्नलागिन् ॥ ५ ॥ ६ ॥

वैठेउ सभा खवरि असि पाई ❀ सिंधु पार सेना सव आई ॥ ७ ॥
बूझेसि सचिवउचित मत कहहू ❀ ते सव हँसे मष्ठ करि रहहू ॥ ८ ॥
जितेहु सुरासुर तव श्रम नाहीं ❀ नर वानर केहि लेखे माहीं ॥ ९ ॥

सभामा गएर रावण वस्यो अनि त्यसले समुद्रका पारीपट्टि वानरसैन्य आइपुग्यो भन्ने खवर पायो ॥ ७ ॥ मन्त्रीहरूलाई उचित-सल्लाह [मत] वताऊ भनेर सोध्यो,

तिनीहरूले हाँसेर "चुपचाप-लागेर वस्नुहोस् [हजूरले बोल्ने काममै छैन] ॥ ८ ॥ देव-दैत्य-सबैलाई जित्नुभयो, तैपनि हजूरलाई परिश्रम परेन, यी मानिस र वानर कुन-गिन्तीमा छन् ?" भने ॥ ९ ॥

दोहा--सचिव वैद गुर तीनि जौं, प्रिय बोलहिं भय आसू ।
राज धर्म तम तीनि कर, होइ बेगिही नास ॥३८॥

हेपार्वती ! मन्त्री-वैद्य-गुरु यी३जना डरले र आशाले मीठो वोल्न लागे भने राज्य, शरीर, धर्म, ई तीनै-चीजको चाँडैनै सर्वनाश हुन्छ ॥ ३८ ॥

चौ०-सोइ रावन कहुँ बनी सहाई ❀ अस्तुति करहिं सुनाइ सुनाई ॥ १ ॥
अवसरजानि विभीषनु आवा ❀ भ्राताचरन सीसु तेहि नावा ॥ २ ॥

तिनीहरूनै रावणका सहाय (हजूरिया) वनि-रहेका थिए, सुनाई-सुनाईकन स्तुति गर्दथे [तिनैका लहैलहैमा चलेर रावणले दुर्दशाको भोग गर्ने समय आइ-पुग्यो] ॥ १ ॥ मौका जानेर विभीषण आए, तिनले दाज्यू-रावणका चरणमा माथ राखेर ढोग्दिए ॥ २ ॥

पुनि सिरुनाइ बैठ निज आसन ❀ बोला वचन पाई अनुसासन ॥ ३ ॥
जौ कृपाल ! पूँछेहु मोहिं बाता ❀ मति अनु-रूप कहौं हिततातां ! ॥ ४ ॥

अनि शिर झुकाएर आफ्ना आसनमा वसे, आज्ञा पाए-पछि वचन बोले—"हेदयाल ! हेपिताजी ! मसँग सोध्नु-भएको हुनाले म आफ्ना बुद्धि-अनुसार हित-कुरा विन्तीगर्दछु ॥३॥४॥

जो आपन चाहै कल्याना ❀ सुजसु सुमति सुभगति सुख नाना ॥५॥
सो पर नारि लिलारु गोसाईं ! ❀ तजै चौथि के चन्द कि नाईं ॥६॥

हेप्रभु ! जो व्यक्ति सुयश, सद्‌बुद्धि, सद्गति, नानाप्रकारका सुख र कल्याण, चाहन्छ, त्यो-व्यक्तिले चतुर्थीका चन्द्रमा-जस्तो (आकारले र तासीरले चतुर्थीतिथिका चन्द्रमाले तुल्य भएको) परस्त्रीको ललाट त्याग गर्नुपर्छ [हेर्नुहुँदैन] ॥ ५ ॥ ६ ॥ (क)

चौदह भुवन एक पति होई ❀ भूतद्रोह तिष्टै नहिं सोई ॥ ७ ॥
गुनसागर नागर नर जोऊ ❀ अलप लोभ भल कहै न कोऊ ॥ ८ ॥

चौधैभुवनको–एउटै-मालिक-भएको (चतुर्दशलोकाधिपति) होस्ता पनि प्राणिद्रोह गर्छ भने त्यो टिक्तैन ॥ ७ ॥ जो व्यक्ति गुणको समुद्र छ, होशियार (चतुर) पनि छ, त्यस-लाई-पनि अलीकति लोभ भइ-दियो भने कुनै-भलेमानिसले भलो भन्दैनन् ॥ ८ ॥

(क) परस्त्रीको ललाट (निधार) आकारले चतुर्थीतिथिको-चन्द्रमाजस्तो हुन्छ, भनी सबै जान्दछन्, आकारले मात्र होइन, कि तासीर (गुण) ले पनि त्यो निधार चतुर्थीको चन्द्रमाजस्तै हुन्छ । चतुर्थीको चन्द्रमा हेर्‍यो भने कल्याण (सुयश-सद्‌बुद्धि-सद्गति-सुख इत्यादि) नष्ट हुन्छ, परस्त्रीको ललाट (निधार) हेर्‍यो (परस्त्रीमा आसक्तभयो) भने पनि पूर्वोक्त कल्याण नष्ट हुन्छ । परिणाममा (पछि-परन्तु सम्म) कल्याणको इच्छा गर्ने बुद्धिमान्‌ले परस्त्रीको ललाट हेर्नुछैन ।

उदर्कभूतिमिच्छद्भिः सद्भिः खलु न दृश्यते ।
चतुर्थीचन्द्रलेखेव परस्त्रीभालपट्टिका ॥ [महाकवि जयदेव]

दोहा—काम क्रोध मद लोभ सव, नाथ ! नरक के पन्थ ।
सव परिहरि रघुवीरही, भजहु भजहिं जेहि सन्त ॥३९॥

हेनाथ ! काम-क्रोध-मद-लोभ यी नरकका मार्ग हुन् । यी-सवैलाई छाडेर जसलाई सज्जनहरू भज्दछन् उनै-रघुनाथजीलाई भज्नुहोस् ॥ ३९ ॥

चौ०—तात ! राम्रु नहिं नर भूपाला ❀ भुवनेश्वर कालहुँ कर काला ॥ १ ॥
ब्रह्म अनामय अज भगवन्ता ❀ व्यापक अजित अनादि अनन्ता ॥ २ ॥

हेतात ! राम मनुष्यहरूका-राजा होइनन् , उ ब्रह्माण्डपति हुन् , कालका-पनि काल हुन् । उ अनामय (सर्वबाधा रहित), अज (जन्मरहित), भगवान् (सर्वैश्वर्यपूर्ण) व्यापक, अजित (नजितिने), अनादि, अनन्त, ब्रह्म हुन् ॥ १ ॥ २ ॥

गो-द्विज धेनु-देव हितकारी ❀ कृपासिंधु मानुष-तनु-धारी ॥ ३ ॥
जनरञ्जन भञ्जन खलव्राता ❀ वेद—धर्म—रच्छक सुनु भ्राता ! ॥ ४ ॥

कृपासागर-उनै-भगवान्ले पृथ्वी—गाई—व्राह्मण—देवताको हित गर्नालाई मनुष्यको शरीर धारण गर्नु भएको हो, दाज्यू ! सुनिवक्सियोस्, उहाँ सज्जनजनरञ्जन र दुर्जनजन समूहभञ्जन र वैदिक-धर्मका-प्रतिपालक हुनुहुन्छ ॥ ३ ॥ ४ ॥

ताहि वयरु तजि नाइअ माथा ❀ प्रनतारति-भंजन रघुनाथा ॥ ५ ॥
देहु नाथ ! प्रभु कहँ वैदेही ❀ भजहु राम विनु हेतु सनेही ॥ ६ ॥

उहाँसग वैरभाव छाडेर उहाँका पाउमा माथ राख्नुहोस् , रघुनाथजी नम्र-शरणागत भएका व्यक्तिको दुःखलाई हरणगर्ने बानी भएका हुनुहुन्छ । हेनाथ ! रघुनाथजीलाई सीता सुम्पि-दिनुहोस्, विनाकारण-प्रेमगर्ने उहाँलाईनै भज्नुहोस् ॥ ६ ॥

सरन गए प्रभु ताहु न त्यागा ❀ विस्व-द्रोह-कृत अघ जेहि लागा ॥७॥
जासु नाम त्रयताप नसावन ❀ सोइ प्रभुप्रगट समुझु जियरावन! ॥८॥

जसलाई संपूर्णसंसारको द्रोह गरे-वावतको पाप लागेको छ, शरण परे-देखि प्रभुजीले त्यसको पनि त्याग गर्नुहुन्न (रक्षा गर्नुहुन्छ) । दाज्यू ! जसको नाम तीनप्रकारका तापको नाश गर्छ, उनै प्रभु प्रकट हुनुभएको हो भनी मनमा संझनुहोस् ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा--वार वार पद लागौं, विनय करौं दससीस ! ।
परिहरि मान मोह मद, भजहु कोसलाधीस ॥४०॥

हेदशग्रीव ! म वारम्वार पाउमा पर्दछु, विन्ती गर्दछु, मान-मोह-मदलाई छाडेर अयोध्यापति रामजीलाई भज्नुहोस् ॥ ४० ॥

दो०—मुनि पुलस्ति निज शिष्य सन, कहि पठई यह बात ।
तुरत सो मैं प्रभु सन कही, पाई सुअवसरु तात ! ॥४१॥

हेतात ! यो-कुरा पिताजी-पुलस्त्य—मुनिले आफ्ना शिष्यमार्फत भनी-पठाउनु-भएको हो, असल-मौका पाएको हुनाले मैले तुरन्तै प्रभुमा जाहेर गरेको हुँ ॥ ४१ ॥

चौ०-माल्यवंत अति सचिव सयाना ❀ तासु वचन सुनि अति सुख माना ॥१॥
तात! अनुज तव नीतिविभूषन ❀ सोइ उर धरहु जोकहत विभीषन ॥२॥

माल्यवान्-नाम-भएका मन्त्री अत्यन्त-बुद्धिमान् थिए, तिनले विभीषणको वचन सुन्दा अत्यन्त-आनन्द माने। [अनि ती भन्नलागे] हेतात! तपाईंका भाई-विभीषण नीतिका गहनारूप हुनुहुन्छ, विभीषणले जे भन्नुभयो त्यही कुरा मनमा राख्नुहोस्" ॥ १ ॥ २ ॥

रिपु-उतकरष कहत शठ दोऊ ❀ दूरि न करहु इहाँ हइ कोऊ ॥ ३ ॥
माल्यवन्त गृह गएउ बहोरी ❀ कहै विभीषनु पुनि करु जोरी ॥ ४ ॥

[रावणले भन्यो] दुवैदुष्टहरू शत्रुका उत्कर्ष (महत्त्व) को वर्णन पो गर्दछन् ए! यहाँ कोही छ ? यी दुष्टलाई हटाउन। [रावणको यो दुर्वचन सुनेर] माल्यवान् आफ्ना घर गए। विभीषण हात जोरेर फेरि बोल्न लागे ॥ ३ ॥ ४ ॥

सुमति कुमति सबके उर रहहीं ❀ नाथ! पुरान निगम अस कहहीं ॥५॥
जहाँ सुमति तहँ संपति नाना ❀ जहाँ कुमति तहँ विपति निधाना ॥६॥

"हेनाथ! सवैका हृदयमा सुमति र कुमति हुन्छ, जहाँ सुमति रहन्छ, तहाँ अनेक-प्रकारका संपत्ति रहन्छन्, जहाँ कुमति रहन्छ, तहाँ आखीरमा विपत्तिनै हुन्छ, वेद र पुराणहरू यसै भन्दछन् ॥ ५ ॥ ६ ॥

तव उर कुमति वसी विपरीती ❀ हित अनहित मानहु रिपु प्रीती ॥ ७ ॥
कालराति निसिचर-कुल केरी ❀ तेहि सीता पर प्रीति घनेरी ॥ ८ ॥

हजूरको हृदयमा सुमतिको विरुद्ध कुमति वसि-रहेकाछ, त्यसै हुनाले हितलाई अहित मान्नुहुन्छ, दुश्मनका उपर प्रीति छ, जुन-सीता राक्षस-कुलको संहारगर्ने कालरात्रि हुन् तिनैका उपर एकोहोरो प्रीति खूव छ ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा--तात! चरन गहि माँगौ, राखहु मोर दुलार।
सीता देहु राम कहँ, अहित न होइ तुम्हार ॥४२॥

हेतात! म पाउ समातेर प्रार्थना गर्दछु, मेरो दुलार (प्यार) को रक्षा गर्नुहोस्, रामलाई सीता फिर्ता दिनुहोस्, यसमा हजूरको अनिष्ट हुने छैन ॥ ४२ ॥

चौ०-बुध पुरान श्रुति संमत वानी ❀ कही विभीषन नीति बखानी ॥ १ ॥
सुनत दसानन उठा रिसाई ❀ खल! तोहि निकटमृत्यु अवआई ॥ २ ॥

यस्ताप्रकारसँग विभीषणले वेद पुराण-विद्वान्-सवैले संमति-गरिएकी नीतिकी वाणी विस्तार गरे। सुन्नाका-साथ रावण झोक्किएर जुरुक्क उठ्यो र बोल्यो-"वदमाश! अव तेरा नगीचमा मृत्यु आइ-पुग्यो ॥ १ ॥

जियसि सदा सठ! मोर जिआवा ❀ रिपुकर पच्छ मूढ़! तोहि भावा ॥ ३ ॥
कहसि न खल! असको जगमाहीं ❀ भुजबल जेहि जीता मैं नाहीं ॥ ४ ॥

दुष्ट! मैले वचाउँदा वाँचेको छस् [मेरा अन्नले वाँचेको छस्]। स्वाँठ! तँलाई

शत्रुको पक्ष मनपर्‍यो ? हेदुष्ट ! जसलाई मैले आफ्ना बाहुबलले जितेको छैन, त्यस्तो-सकस संसारमा को छ ? [लौ भन] किन भन्दैनस् ? ॥ ३ ॥ ४ ॥

मम पुर बसि तपसिन्ह पर प्रीती ❀ सठ! मिलु जाइ तिन्हहिं कहुनीती॥ ५ ॥
अस कहि कीन्हेसि चरन प्रहारा ❀ अनुज गहे पद बारहिं बारा ॥ ६ ॥

मेरै-नगरमा वसेर मेरै-शत्रुसँग प्रीति ?, वदमाश ! जा, उसैसँग मिल, उसैलाई नीति वता" ॥ यस्तो बोलेर रावणले लात्तले हान्यो, भाई-विभीषणले वारंवार पाउ समाते ॥५॥६॥

उमा ! संत कै इहै बड़ाई ❀ मंद करत जो करै भलाई ॥ ७ ॥
तुम्ह पितुसरिसभलेहिमोहिमारा ❀ राम भजे हित नाथ ! तुम्हारा ॥ ८ ॥
सचिव संग लेइ नभपथ गयेऊ ❀ सवहिं सुनाइ कहत अस भयेऊ ॥ ९ ॥

[शंकरजी भन्नुहुन्छ] हेपार्वति ! जो बुराई गर्नेका उपर भलाई गरिन्छ, सज्जनको महत्त्व यही हो । [विभीषणले भने] "हजूर मेरा पिता-समान हुनुहुन्छ, लात्तले हान्नु भो वेसै हो [त्यसमा-पनि अझ म विन्ती गर्दछु कि] "हेप्रभु ! रामजीको सेवालेनै हजूरको हित छ ।" यति भनेर आफ्ना मन्त्री साथ लिईकन विभीषण आकाशमार्गमा गएर, अनि सवैलाई सुनाएर तिनले यस्तो भने—॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

दोहा--रामु सत्यसंकल्प प्रभु, सभा काल-बस तोरि ।
मैं रघुवीर-सरन अव, जाउँ देहु जनि खोरि ॥४३॥

"रामजी सत्यसंकल्प (आँटेको कुरा पुर्‍याउने) सामर्थ्यवान् हुनुहुन्छ । हजूरको सभा (मन्त्रि-सेवकमण्डल) कालका कब्जामा परि-सकेछन् । अब म रघुनाथजीको शरण जान्छु, मलाई दोष न दिनू" ॥ ४३ ॥

चौ०-अस कहि चला विभीषन जवहीं ❀ आयुहीन भए सब तवहीं ॥ १ ॥
साधु अवग्या तुरत भवानी ! ❀ कर कल्यान अखिल कै हानी ॥ २ ॥

विभीषण यस्तो भनेर जव हिंडे । उत्तिखेरै सवैको आयु क्षीण भयो ॥१॥ हेपार्वति ! सज्जनपुरुषको अपहेलनाले सकलकल्याणको हानि गर्दछ ॥ २ ॥

रावन जवहिं विभीषन त्यागा ❀ भयेउ विभवविनु तबहिंअभागा॥ ३ ॥
चलेउ हरषि रघुनायक पाहीं ❀ करत मनोरथ बहु मन माहीं ॥ ४ ॥

रावणले जैले विभीषणको परित्याग गर्‍यो, उसैवेलामा त्यो अभागी र ऐश्वर्यहीन भयो ॥ ३ ॥ विभीषण हर्षित भएर मनमा अनेक मनोरथ गर्दै रामजीका समीप जान हिंडे ॥४॥

देखिहौं जाइ चरन-जल-जाता ❀ अरुन मृदुल सेवक-सुखदाता ॥ ५ ॥
जे पद परसि तरी रिषिनारी ❀ दंडक–कानन–पावन–कारी ॥ ६ ॥
जे पद जनकसुता उर लाए ❀ कपट–कुरङ्ग–सङ्ग धर धाए ॥ ७ ॥
हर–उर–सर–सरोज पद जेई ❀ अहोभाग्य ! मैं देखिहौं तेई ॥ ८ ॥

[विभीषण मनमा विचार गर्दथे कि] आज गएर लाल, कोमल, भक्तजनसुखदायक, चरणकमल देख्तछु. ॥ ५ ॥ जुन्‌चरणकमलको स्पर्श गर्दैमा ऋषिपत्नी (अहल्या) तरिन्, जो चरण कमल दण्डकारण्यलाई पवित्र पार्ने हुन् ॥ ६ ॥

जुनचरणकमललाई सीताजीले हृदयमा लाई-राख्नुभएको छ, जुन-चरणकमल मायाहरिणका साथ लागेर दौडे। जुनचरणकमल शंकरजीका हृदयसरोवरका कमल छन् (शंकरजीले ध्यान गरिएका छन्) तिनै चरणकमल म आँखाले देख्न पाउँछु, धन्य ! मेरो भाग्य ! ॥ ७ ॥ ८ ॥

दो०-जिन्ह पायन्ह के पादुकन्हि, भरत रहे मन लाइ।
ते पद आज विलोकिहौं, इन्ह नयनन्हि अब जाइ ॥४४॥

जुनचरणका खराउमा भरतजी मनलाई लाई-रहेका छन्, अब गएर म तिनैचरणलाई इनै-आँखाले देख्ने-भएँ ॥ ४४ ॥

चौ०-एहि विधि करत सप्रेम विचारा ❀ आयेउ सपदि सिंधुएहि पारा ॥ १ ॥
कपिन्ह विभीषनु आवत देखा ❀ जाना कोउ रिपुदूत विसेखा ॥ २ ॥

यस्ताप्रकारले प्रेमका-साथ विचार गर्दै गर्दै विभीषणजी चाडैनै समुद्रको वल्लो पार आइपुगे ॥ १ ॥ वानरहरूले विभीषण आउन लागेको देखे, तिनीहरूले शत्रुको कोही विशेष (मामूलीदूतभन्दा वढ्ता दर्जाको) दूत जाने (संझे) ॥ २ ॥

ताहि राखि कपीस पहिं आए ❀ समाचार सव ताहि सुनाए ॥ ३ ॥
कह सुग्रीवँ सुनहु रघुराई ! ❀ आया मिलन दसानन भाई ॥ ४ ॥

तिनीहरू विभीषणलाई राखेर (देखेकै-ठाँउमा वसालेर) सुग्रीवका समीप आए। तिनलाई सवै समाचार सुनाए। सुग्रीवले "रघुनाथजी ! सुनिवक्सियोस्, रावणको भाई भेट गर्न आएको छ अरे" भनी विन्ती चढाए ॥ ३ ॥ ४ ॥

कह प्रभु सखा वूझिये काहा ❀ कहै कपीस सुनहु नरनाहा ! ॥ ५ ॥
जानि न जाइ निसाचर माया ❀ कामरूप केहि कारन आया ॥ ६ ॥

प्रभुजीले—"हेसखे ! सोध्नुहोस्, त्यो के चाहन्छ" यस्तो आज्ञा गर्नुभयो। फेरि सुग्रीवले—"सुनिवक्सियोस् प्रभु ! राक्षसहरूको माया (कपट) जान्न शकिदैन, इच्छानुसार रूप लिन शक्ने यो न-मालूम के-कारणले आयो ? ॥ ५ ॥ ६ ॥

भेद हमार लेन सठ आवा ❀ राखिअ बाँधि मोहि अस भावा ॥ ७ ॥
सखा ! नीति तुम्ह नीकि विचारी ❀ मम पन सरनागत-भय-हारी ॥ ८ ॥
सुनि प्रभुवचन हरष हनुमाना ❀ सरनागतवच्छल भगवाना ॥ ९ ॥

यो-वदमाश हाम्रो भेद लिन आएको हो, यसलाई वाँधि-राख्नुपर्दछ, मलाई ता यस्तै ठीक लाग्यो [भनी विन्तिचढाए] [रामजीले आज्ञा गर्नुभयो] "हेमित्र ! तपाईंले नीतिको विचार वेस गर्नुभयो, तर शरणागतको भयहरणगर्ने मेरो प्रतिज्ञा छ" ॥ ८ ॥ प्रभुजी-

को वचन सुनेर हनूमान् हर्षित भए, तिनले विचार गरे कि—"प्रभुजी शरणागतवत्सल (शरणआउनेका उपर अति प्रेमगर्ने) हुनुहुन्छ ॥ ९ ॥

दो०–सरनागत कहुँ जे तजहि, निज अनहित अनुमानि।
ते नर पाँवर पापमय, तिन्हहि बिलोकत हानि ॥४५॥

आफ्नो दुश्मन् हो कि? भन्ने तर्क गरेर जसले शरणागतको परित्याग गर्दछन् ती प्राणी मूर्ख हुन्, पापी हुन्, तिनलाई हेरे पनि हानि हुन्छ ॥ ४५ ॥

चौ०–कोटि बिप्रबध लागहि जाहू ❀ आए सरन तजौं नहिं ताहू ॥ १ ॥
सनमुख होइ जीव मोहि जबहीं ❀ जनम कोटि अघ नासहिं तबहीं ॥ २ ॥

रामजीले आज्ञा गर्नु भयो, "करोड-ब्रह्महत्या गरेको पाप जसलाई लागेको छ, शरण पर्न आयो भने त्यसलाई-पनि छाड्दिन (बचाउँछु) जीव (प्राणी) हरू जब मेरा सम्मुख हुन्छन् (मतिर फर्कन्छन् = विषयविमुख हुन्छन्) त्यसैवेलामा कोटिजन्मका पाप नष्ट भैहाल्छन् ॥ १ ॥ २ ॥

पापवंत कर सहज सुभाऊ ❀ भजनु मोर तेहि भाव न काऊ ॥ ३ ॥
जौं पै दुष्ट हृदय सोइ होई ❀ मोरे सनमुख आव कि सोई ॥ ४ ॥

पापीहरूको जन्मसिद्ध-स्वभाव यस्तो हुन्छ कि तिनीहरूलाई मेरो भजन कहिल्यै-पनि मन पर्दैन ॥ ३ ॥ यदि त्यो दुष्टचित्त हुँदो हो ता मेरा सन्मुखमा त्यो आउँथ्यो र? ॥ ४ ॥

निर्मल मन जन सो मोहि पावा ❀ मोहि कपट छल छिद्र न भावा ॥ ५ ॥
भेद लेन पठवा दससीसा ❀ तबहुँ न कछु भय हानि कपीसा! ॥ ६ ॥

जो व्यक्ति निर्मलचित्त हुन्छ त्यहीव्यक्ति मलाई भेट्टाउँछ, मलाई छल-कपट-छिद्र मन्पर्दैन ॥ ५ ॥ हेकपीश्वर! रावणले भेद लिन पठाएकै होस्न, तथापि (त्यस्तै भएपनि) केही डर पनि छैन, हानि पनि छैन ॥ ६ ॥

जग महुँ सखा! निसाचर जेते ❀ लछिमनु हनइ निमिष महुँ तेते ॥ ७ ॥
जौं सभीत आवा सरनाई ❀ रखिहौं ताहि प्रान की नाई ॥ ८ ॥

हेमित्र! संसारभरीमा जतिजति राक्षस छन्, लक्ष्मणजी त्यतित्यति (सबै) लाई एकनिमेषमा मार्न शक्तछन् ॥ ७ ॥ यदि भयभीत भएर शरण आएको रहेछ भने त्यसलाई प्राणसमान गरेर सुरक्षित राख्नेछु ॥ ८ ॥ (क)

दो०--उभय भाँति तेहि आनहु, हँसि कह कृपानिकेत।
जय कृपालु! कहि कपि चले, अंगद-हनू-समेत ॥४६॥

---

(१) "एकफेर म तिम्रो भएँ भनेर शरण पर्न आउने-व्यक्तिलाई सबतरहबाट म अभय दिन्छु, यो मेरो व्रत छ" भनी श्रीरामजीले विभीषणलाई शरण लिएर अभय बक्सनुभएको हो।

सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च याचते। अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद्व्रतं मम ॥ [वारा. ६।१८।३३]

करुणाभवन-रामजीले हाँसेर "दुवै-किसिमले (भेद लिन आएको भए पनि, शरण पर्न आएको भए पनि) त्यसलाई ल्याओ" यस्तो आज्ञा भयो । "दयानिधान-श्रीरामजीको जय" भन्दै अङ्गद-हनूमान्‌सहित वानरगण (विभीषणलाई लिन) हिंडे ॥ ४६ ॥

चौ०-सादर तेहि आगे करि बानर ❀ चले जहाँ रघुपति करुनाकर ॥ १ ॥
दूरहि तें देखे दोउ भ्राता ❀ नयनानन्द—दान के दाता ॥ २ ॥

वानरहरू आदरका-साथ विभीषणलाई अघी-लगाएर जहाँ करुणानिधान-रघुनाथजी राज भएको थियो त्यहाँ आए ॥ १ ॥ विभीषणले टाढेवाट नेत्रलाई आनन्ददान-दिने–दुईभाईलाई देखे ॥ २ ॥

बहुरि राम छबिधाम बिलोकी ❀ रहेउ ठठुकि एकटक पल रोकी ॥ ३ ॥
भुज प्रलंब कंजारुनलोचन ❀ स्यामल गात प्रनत-भय-मोचन ॥ ४ ॥
सिंघकंध आयत कर सोहा ❀ आनन अमित-मदन-छबि मोहा ॥ ५ ॥
नयन नीर पुलकित अति गाता ❀ मन धरि धीर कही मृदु बाता ॥ ६ ॥

फेरि [नगीचैवाट] शोभाका-भवन-भएका-रामजीलाई देखेर, पलक रोकीकन (आँखा नचिम्लेर) एकटक-भईकन खडा-भएर रहे ॥ ३ ॥ रामजीका लामालामा बाहु, लाल-कमलजस्ता लाललाल-नेत्र, शरणागतको-भय-छुटाउने-श्यामवर्ण भएको-गाथ, ॥ ४ ॥ सिंहको-जस्तो काँध, विशाल सुन्दर छाती, अनन्त–कामदेवको-शोभाभएको मुहार, देखेर विभीषण नेत्रमा प्रेमाश्रुपूर्ण, शरीरमा प्रेमरोमाञ्चपूर्ण भए, अनि धैर्य–धारण गरेर मधुर-नरम-वचन बोल्न लागे ॥ ५ ॥ ६ ॥

नाथ ! दसानन कर मैं भ्राता ❀ निसिचर-वंस-जनम सुरत्राता ! ॥ ७ ॥
सहज पापप्रिय तामस देहा ❀ जथा उलूकहिं तम पर नेहा ॥ ८ ॥

हेनाथ ! म रावणको भाई हुँ, हेदेवगणरक्षक ! मेरो जन्म राक्षसका वंशमा भएको हो । मेरो देह अन्धकारमा प्रेम-गर्ने लाटाकोसेराकोजस्तो पापमा प्रेमगर्ने तामसी छ ॥ ७॥८॥

दोहा–श्रवनसुजसु सुनि आयेउँ, प्रभु ! भंजन भवभीर ।
त्राहि त्राहि आरति हरन !, सरन सुखद रघुबीर ! ॥४७॥

हेभवभयभंजन ! प्रभु ! कानले हजूरको सुयश सुनेर आएको हुँ, हेपीडाहरण ! हेशरणागतसुखद ! हेरघुवीर ! रक्षा गरिवक्सियोस् ॥ ४७ ॥

चौ०-अस कहि करत दंडवत देखा ❀ तुरत उठे प्रभु हरष बिसेखा ॥ १ ॥
दीन बचन सुनि प्रभु मन भावा ❀ भुज बिसाल गहि हृदय लगावा ॥ २ ॥

यसो भनेर दण्डवत् गर्न लागेका विभीषणलाई देख्नुभयो र अत्यन्त हर्षित भईकन रामजी झट्ट उठ्नुभयो, तिनका दीनवचन सुन्दा रामजीको मन प्रसन्न भयो, विशाल-बाहुले समातेर तिनलाई छातीमा लाउनुभयो (आलिङ्गन गर्नुभयो) ॥ १ ॥ २ ॥

अनुजसहित मिलि ढिग बैठारी ❀ बोले बचन भगत-भय-हारी ॥ ३ ॥
कहु लंकेस ! सहित परिवारा ❀ कुसल कुठाहर बास तुम्हारा ॥ ४ ॥

भाईसहित-भईकन तिनसँग भेट गर्नुभयो र तिनलाई नगीचैमा राख्नुभयो। अति भक्तभयहारी-भगवान्-रामजीले मधुर-वचन बोल्नुभयो ॥ ३ ॥ "हेलंकाधिपते! परिवारसहित तिमीलाई कुशल छ? भन। तिम्रो निवास कुठाउँमा छ ॥ ४ ॥

खलमंडली वसहु दिनु राती ❀ सखा! धर्म निवहै केहि भाँती ॥ ५ ॥
मैं जानौ तुह्मारि सव रीति ❀ अति नयनिपुन न भाव अनीति ॥ ६ ॥

मित्र! तिमी दिनरात दुष्टहरूका डफ्फामा वस्तछौ, तिम्रो धर्म कसरी निभ्दोहो? [वचेर रहँदोहो] म तिम्रो रहनसहन जान्दछु, तिमी नीतिमा अतिनिपुण छौ, तिमीलाई अन्याय मनपर्दैन ॥ ६ ॥

वरु भल वास नरक कर ताता! ❀ दुष्ट संग जनि देइ विधाता ॥ ७ ॥
अव पद देखि कुसल रघुराया! ❀ जौ तुम्ह कीन्हि जानि जन दाया ॥ ८ ॥

हेतात! वरु नरकको वास वेस छ, विधाताले दुष्टको संगति नदेओस्" ॥ ७ ॥ [यस्ता वचन सुनेर विभीषणले विन्ती गरे] "हेरघुनाथजी! हजुरका चरणकमलको दर्शन पाउनाले र हजूरले सेवक जानेर दया गर्नाले ऐले मलाई कुशल छ ॥ ८ ॥

दो०–तव लगि कुसल न जीव कहुँ, सपनेहु मन विश्राम।
जव लगि भजत न राम कहु, सोकधाम तजि काम ॥ ४८ ॥

जहाँसम्म शोकका-घरभएका-सकलकामना छाडेर रामको भजन गर्दैन, तहाँसम्म जीवलाई कुशल पनि हुँदैन, मनको शान्ति सपनामा पनि हुँदैन ॥ ४८ ॥

चौ०–तवलगिहृदयवसत खलनाना! ❀ लोभ मोह मत्सर मद माना ॥ १ ॥
जव लगि उर न वसतरघुनाथा! ❀ धरे चापसायक कटि भाथा ॥ २ ॥

हेरघुनाथ! जहाँसम्म धनुर्वाण धारण गरेका, पृष्ठभागमा ठोक्रो भिरेका हजूर हृदयमा रहनुहुन्न, त्यहाँसम्म हृदयमा लोभ-मोह-मात्सर्य-मद-मानइत्यादि नानाप्रकारका दुष्ट वसिरहन्छन् ॥ १ ॥ २ ॥

ममता तरुन तमी अँधियारी ❀ राग द्वेष उलूक सुखकारी ॥ ३ ॥
तव लगि वसत जीव मन माही ❀ जव लगि प्रभु प्रताप रवि नाहीं ॥ ४ ॥

जहाँसम्म जीवका मनमा प्रभुको-प्रतापरूपी सूर्य उदाएको हुँदैन, त्यहाँसम्म राग-द्वेषरूपी-उलूक [लाटाकोसेरा] लाई सुख दिने यौवन-अवस्थारूपी-रात्रिको ममतारूपी-अन्धकार, रहन्छ [प्रभुको प्रतापरूपी-सूर्य उदाएपछि ममतारूपी-अन्धकार, यौवनरूपी-रात्री, रागद्वेषरूपी-लाटाकोसेरा हराउछन्] ॥ ३ ॥ ४ ॥ (१)

---

(१) यहीभाव लिएर कुनै-भृत्यले राघवालङ्कारका रूपकालंकारका प्रपञ्चमध्येका श्लिष्टरूपकमा उदाहरण दिएको छ। जस्तै—

छुट्यो सवैको तम अल्लमल्लमा।
तमाम उल्लूहरु भीतिले भुले ॥
प्रतापसूर्य प्रभुको उदाउँदा।
जहाँतहाँ–का–कलिका स्वयं खुले ॥

अब मैं कुसल मिटे भय भारे ❀ देखि राम ! पद कमल तुम्हारे ॥ ५ ॥
तुम्ह कृपाल जा पर अनुकूला ❀ ताहि न व्यापत्रिविध भवसूला ॥ ६ ॥

हेराम ! हजूरका चरणकमलको दर्शन पाउँदा मेरा भयका भार (समूह) मेटिए, अब मलाई कुशल छ ॥ ५ ॥ हेदीनदयाल ! जसका उपर हजूर अनुकूल हुनुहुन्छ, त्यसलाई तीनप्रकारका (आध्यात्मिक-आधिदैविक-आधिभौतिक) सांसारिक-दुःखले व्याप्त गर्न शक्तैनन् ॥ ६ ॥

मैंनिसिचरअति-अधम-सुभाऊ ❀ सुभ आचरनु कीन्ह नहिं काऊ ॥ ७ ॥
जासु रूप मुनि ध्यान न आवा ❀ तेहिप्रभु हरषिहृदय मोहिलावा ॥ ८ ॥

म राक्षसीपुत्र हुँ, अतिअधम-स्वभावको हुँ, मैले कहिल्यै कुनै शुभ-आचरण गरेको थिइन ॥ ७ ॥ जसको रूप मुनिका ध्यानमा आउँदैन (ध्यानगोचर हुँदैन) उनै-प्रभुजीले उही मलाई हर्षित भएर हृदयमा लगाइवक्सनुभयो ॥ ८ ॥

दोहा—अहोभाग्य मम अमित अति, राम कृपा-सुख-पुंज ।
देखेऊँ नयन विरंचि-सिव, सेव्य जुगल-पद-कंज ॥४९॥

हेकरुणासमूह ! हेसुखपुञ्ज ! हेराम ! अत्यन्त-अतुल (उपमा विल्कुल न भएको) मेरो भाग्य बडो चमत्कारको रहेछ। जुन् चरणकमलको ब्रह्माजी-र शंकरजी सेवा गर्दछन्, तिनै चरणकमल यिनै आँखाले देखें ॥ ४९ ॥

चौ०–सुनहु सखा ! निजकहौंसुभाऊ ❀ जान भुसुंडि संभु गिरिजाऊ ॥ १ ॥
जो नर होइ चराचरद्रोही ❀ आवै सभय सरन तकि मोही ॥ २ ॥
तजिमदमोह कपटछलनाना ❀ करौं सद्य तेहि साधु समाना ॥ ३ ॥

[रामजीले आज्ञा गर्नुभयो-] हेमित्र ! आफ्ना स्वभावको वर्णन गर्दछु, सुन। [मेरो स्वभावलाई] 'काकभुशुण्डी-शङ्करजी-पार्वती-यिनीहरू जान्दछन् ॥ १ ॥ यदि चराचर-जगत्को द्रोह गर्ने हो भने-पनि भयभीत भैकन मलाई ताकेर (अनन्यदृष्टि भएर) मद-मोह-छल-कपट छाड़ीकन शरण पर्दछ भने, म त्यसलाई तत्कालैमा सत्पुरुषै-जस्तो वनाइ-दिन्छु ॥ २ ॥ ३ ॥

जननी जनक बंधु सुत दारा ❀ तनु धन भवन सुहृद परिवारा ॥ ४ ॥
सव कै ममताताग बटोरी ❀ मम पद मनहिं बाँध वरि डोरी ॥ ५ ॥
समदरसी इच्छा कछु नाहीं ❀ हरष सोक भय नहिं मनमाहीं ॥ ६ ॥
अस सज्जन मम उर बस कैसे ❀ लोभी हृदय वसै धन जैसे ॥ ७ ॥
तुम्ह सारिखे संत प्रिय मोरें ❀ धरौं देह नहिं आन निहोरें ॥ ८ ॥

आमा-वावु, दाज्यू-भाई-पुत्र-स्त्री-शरीर-धन-घरद्वार-इष्टमित्र-कुरऽकुटुम्ब यीसवैमा लागेको ममतारूपी-धागो वटुलेर बलियो डोरी बाटीकन मेराचरणको आधार गरेर मनलाई बाँधेर समदर्शी, इच्छा-कत्ति नभएको, मनमा हर्ष-विषाद-भय केही नभएको, यस्तोसज्जन

मेराहृदयमा कसरी वस्तछ भने ? लोभीका मनमा धन जसरी वस्तछ, त्यसै गरी [वस्तछ] हेमित्र ! तिमीजस्ता सज्जन मेरा प्यारा हुन्छन्। अर्काका वास्ताले मैले देहधारण गरेको होइन (सज्जनको परित्राणका निमित्तमात्र म देहधारण गर्दछु) ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा–सगुनउपासक परम हित, निरत नीति-दृढ़-नेम ।
ते नरप्रानसमान मम, जिन्हके द्विज-पद-प्रेम ॥५०॥

जो सगुणका (साकारका) उपासक (सेवक) छन्, जो परकल्याणमा तत्पर छन्, जो नीति र नियम (मर्यादा) मा दृढ़ रहन्छन्, जसको प्रेम ब्राह्मणका चरणमा छ, ती-व्यक्ति मेरा प्राणसमान प्रिय छन् ॥ ५० ॥

चौ०–सुनु लंकेस ! सकल गुन तोरें ❀ ताते तुम्ह अतिसय प्रिय मोरें ॥ १
रामबचन सुनि बानरजूथा ❀ सकल कहहिं जय कृपाबरूथा ! ॥ २ ॥

हेलङ्कापति ! विभीषण ! सुन। तिमीमा पूर्वोक्त सबै गुण छन्, त्यसोहुनाले तिमी मेरा अत्यन्त प्यारा छौ” ॥ १ ॥ रामजीका यी वचन सुनेर वानरका डफ्फाकाडफ्फाले “बोलो करुणासमूह रामजीकी जय !” भने ॥ २ ॥

सुनत बिभीषनु प्रभु कै बानी ❀ नहिं अघात श्रवनामृत जानी ॥ ३ ॥
पदअंबुज गह बारहिं बारा ❀ हृदय समात न प्रेमु अपारा ॥ ४ ॥

प्रभुका वचन सुन्दा विभीषण अघाएनन्, तिनले ती वचनलाई कानका अमृत जाने ॥ ३ ॥ वारंवार प्रभुका चरणकमल सुम्सुम्याउन लागे, अपार-प्रेम तिनका हृदयमा अटाएन ॥ ४ ॥

सुनहु देव ! स–चराचर स्वामी ❀ प्रनतपाल ! उर-अन्तर-जामी ! ॥ ५ ॥
उर कछु प्रथम बासना रही ❀ प्रभु-पद-प्रीति-सरित सो बही ॥ ६ ॥

[विभीषणले विन्ती गरे]–“हेदेव ! हेचराचरजगत्स्वामिन् ! हे प्रणतपाल ! हेहृदयान्तर्यामिन् ! सुनिवक्सियोस्, अघि मेरा हृदयमा केही वासना (भोगलालसा) थियो, अब त्यो प्रभुका चरणको प्रीतिरूपी-नदीमा वग्यो [वासना अब छैन] ॥ ५ ॥ ६ ॥

अब कृपाल निज भगति पावनी ❀ देहु सदा सिव-मन-भावनी ॥ ७ ॥
एवमस्तु कहि प्रभु रनधीरा ❀ माँगा तुरत सिंधु कर नीरा ॥ ८ ॥
जदपि सखा ! तव इच्छा नाहीं ❀ मोर दरसु अमोघ जग माहीं ॥ ९ ॥
अस कहि राम तिलक तेहि सारा ❀ सुमनवृष्टि नभ भई अपारा ॥१०॥

हेदयाल ! अब शंकरजीका मनलाई मनपरेकी परमपवित्र हजूरकी-भक्ति मलाई वक्सनुहोस्” ॥ ७ ॥ [विभीषणको यो प्रार्थना सुनेर] युद्धमा-धैर्यधारी भएका रामजीले–“तथास्तु” भन्नुभयो र तुरन्तै समुद्रको जल मगाउनुभयो ॥ ८ ॥ [अनि फेरि आज्ञा भयो] “हेमित्र ! यद्यपि तिमीलाई इच्छा छैन, तथापि संसारमा मेरो दर्शन अमोघ (अनिष्फल) छ,” ॥ ९ ॥ यस्तो आज्ञा गरेर विभीषणलाई राजतिलक गरिवक्सियो। आकाशवाट फूलको वर्षा धूमधामसित भयो ॥ १० ॥

दोहा-रावनक्रोध अनल निज, स्वास समीर प्रचण्ड ।
जरत विभीषन राखेऊ, दीन्हेउ राजु अखण्ड ॥५१॥
जो संपति सिव रावनहिं, दीन्हि दिए दस माथ ।
सोइ संपदा विभीषनहिं, सकुचि दीन्हि रघुनाथ ॥५२॥

आफ्नै-श्वासरूपीहावाले-प्रचण्ड-भएको-रावणका-क्रोधरूपी-अग्निले जल्न लागेका विभीषणको रक्षा गर्नुभयो, अखण्ड राज्य समेत वक्सनुभयो ॥ ५१ ॥ दश टाउका काटेर चढाउँदा-खेरि शिवजीले रावणलाई जुनसंपत्ति दिनुभएको थियो, त्यही-संपत्ति रघुनाथजीले संकोच मानीकन (यस्ता भक्तलाई यतिजावो चीज दिनुपर्‍यो भन्ने संकोच गरेर) विभीषणलाई वक्सनुभयो ॥ ५२ ॥ *

चौ०-अस प्रभु छाँड़ि भजहिं जे आना ❀ ते नर पसु विनु पूँछ विषाना ॥ १ ॥
निज जन जानि ताहि अपनावा ❀ प्रभु सुभाव कपि-कुल-मन भावा ॥ २ ॥

यस्ता-प्रभु-रघुनाथजीलाई छाडेर जो अर्काको भजन गर्दछन्, ती-मानिस सीङ पुच्छर नभएका पशु हुन् ॥ १ ॥ आफ्ना भक्त जान्नेविक्तिकै विभीषणलाई आपस्त पार्नुभयो, प्रभुको त्यो स्वभाव वानरवर्गलाई अति मनपर्‍यो ॥ २ ॥

पुनि सर्वग्य सर्व-उर-वासी ❀ सर्वरूप सवरहित उदासी ॥ ३ ॥
वोले वचन नीति-प्रति-पालक ❀ कारनमनुज दनुज-कुल-घालक ॥ ४ ॥

फेरि सर्वज्ञ-सर्वहृदयनिवासी-सर्वरूप-निर्लेप-तटस्थ-नीतिप्रतिपालक—कारणवशले मनुष्यभएका-राक्षसकुलहन्ता-रामजीले आज्ञागर्नुभयो ॥ ३ ॥ ४ ॥

[समुद्रबन्धन]

सुनु कपीस ! लंकापति ! वीरा ❀ केहिविधि तरिअ जलधि गंभीरा ॥ ५ ॥
संकुल मकर उरग झष जाती ❀ अति अगाध दुस्तर सव भाँती ॥ ६ ॥

हेकिष्कन्धाधिपते ! सुग्रीव ! हेलङ्काधिपते ! विभीषण ! हेवीरहो ! सुन । अगाध यो समुद्र कुनतरहले तर्नें हो ? ॥ ५ ॥ ग्राह–सर्प-माछा यिनका समूहले भरिएको अत्यन्त-अगाध-भएको-समुद्र सवतरहले दुस्तर छ” ॥ ६ ॥

---

* श्रीरामजीको उदारतालाई लिएर कुनै भृत्यले पनि हेतूपमाका प्रसङ्गमा यसै भनेको छ जस्तै-

धैर्यले भूमिको तेजले सूर्यको
कान्तिले चन्द्रको तुल्यता लेखियो ।
रामका दानको तुल्यता संझदा
पक्क पर्छन् सवै अक्कलै रोकियो ॥

योइलोकमा प्रतिपादन गरिएको श्रीरामजीको दानवीरतालाई समर्थन गर्नाका निमित्त-आक्षेपमूलक काव्यालिङ्गपनि दिएको छ, जस्तै—

काटिकाटिकन मस्तक छुट्टै चौध लोक लुटि जो हुन आयो ।
एक मुष्टगरि त्योधन झट्टै शत्रुका अनुजले किन पायो ? ॥ [राघवालङ्कार]

कह लंकेस सुनहु रघुनायक ! ❀ कोटि-सिंधु-सोषक तव सायक ॥७॥
जद्यपि तदपि नीति असि गाई ❀ विनय करिअ सागर सन जाई ॥८॥

[विभीषणले विन्ती गरे–] "हेरघुनाथजी ! सुनी–वक्सियोस्, हजूरको वाण करोड़समुद्रलाई सुकाउन शक्ने छँदैछ, तथापि यस्तो नीति बताइएकी छ कि, समुद्र सँग गएर विनय (नम्रता) गर्नुपर्दछ [नरम–उपायले कार्य सिद्ध हुन्छ भने, कड़ा–उपाय नगर्नु भनी नीतिले भन्दछ] ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा–प्रभु ! तुम्हार कुलगुर जलधि, कहिहि उपाय विचारि ।
विनु प्रयास सागर तरिहि, सकल भालु-कपि-धारि ॥५३॥

हेप्रभु ! समुद्र हजूरका कुलपूज्य हुन् (कुलले मान्नुपर्ने हुन्) ती विचारगरेर उपाय बताउनेछन् । विना-परिश्रम सकल-भालू र वानर जम्मै समुद्र तर्नेछन् ॥ ५३ ॥

चौ०-सखा ! कही तुम्ह नीकि उपाई ❀ करिअ दैव जौ होइ सहाई ॥१॥
मंत्र न यहलछिमनमनभावा ❀ रामवचन सुनिअति दुखपावा ॥२॥

[रामजीले आज्ञा गर्नुभयो]–"हेमित्र ! तिमीले वेस उपाय बतायौ, दैव सहाय भयो भने त्यसै गरौंला" ॥ १ ॥ यो सल्लाह लक्ष्मणजीलाई मनपरेन, रामजीको वचन सुनेर उहाँलाई अत्यन्त दुःख लाग्यो ॥ २ ॥

नाथ ! दैव कर कवन भरोसा ❀ सोखिअ सिंधु करिअ मनरोसा ॥३॥
कादर मन कहुँ एक अधारा ❀ दैव दैव आलसी पुकारा ॥४॥

[लक्ष्मणजीले भन्नुभयो] हेनाथ ! दैवको के भरोसा ?, मनमा क्रोध गरिवक्सनु होस् र समुद्रलाई सुकाइवक्सनुहोस् ॥ ३ ॥ कातरहरूका मनलाई एउटा दैवको आधार हुन्छ- अल्छीहरू दैव-दैव भनेर चिच्याउँछन्" ॥ ४ ॥

सुनत विहँसि बोले रघुवीरा ❀ ऐसइ करव धरहु मन धीरा ॥५॥
अस कहि प्रभु अनुजहि समुझाई ❀ सिंधु समीप गए रघुराई ॥६॥
प्रथम प्रनाम कीन्ह सिरु नाई ❀ बैठे पुनि तट दर्भ डसाई ॥७॥
जबहिं विभीषन प्रभु पहिं आए ❀ पाछे रावन दूत पठाए ॥८॥

यत्ति वचन सुन्दैमा रामजी हाँसेर बोल्नुभयो, "भाई ! मनमा धैर्य धारण गर यसै गरौंला (तिमीले भनेजस्तै गरौंला)" ॥ ५ ॥ यसो भनेर भाईलाई संझाईकन प्रभुजी समुद्रका नगीच पाल्नुभयो ॥ ६ ॥ पहिले उहाँले शिर झुकाएर समुद्रलाई प्रणाम गर्नुभयो अनि तीरमा कुश विच्छाएर राज भयो ॥ ७ ॥ जव विभीषण प्रभुका समीप आए, रावणले उनका पछि पछि जासूस पठाएको थियो ॥ ८ ॥

[शुकको गिरिफ्तारी]

दोहा–सकल चरित तिन्ह देखे, धरे कपट कपिदेह ।
प्रभुगुन हृदय सराहहिं, सरनागत पर नेह ॥५४॥

त्यसले वानरको कपट वेष (देह) धारण गरेर सव हालचाल देख्यो। त्यो मनैमनले रामजीका गुणको र शरणागतका उपरका प्रेमको तारीफ गर्दथ्यो ॥ ५४ ॥

चौ०-प्रगट बखानहिं रामसुभाऊ ❀ अति सप्रेम गा बिसरि दुराऊ ॥ १ ॥
रिपु के दूत कपिन्ह तव जाने ❀ सकल बाँधि कपीस पहिं आने ॥ २ ॥

त्यस्ले आफु रामजीमा अत्यन्त प्रेमी भएको हुनाले आफ्नो कपट विर्स्यो (आफुले-लिएको कपटपूर्ण वानररूप हटेर सात्विकवमोजिमको, रूपभएको होशैपाएन) आफ्नैरूपमा प्रकट भईकन रामजीका स्वभावको वर्णन गर्नलाग्यो [प्रेमले पागल भए-पछि रावणको नौकर हुँ भन्ने ध्यान गर्न शकेन] त्यसो हुनाले त्यसलाई दूतहो भनी सवैवानरले जाने। अनि वाँधेर सुग्रीवका समीप लगे ॥ १ ॥ २ ॥

कह सुग्रीव सुनहु सव वानर ! ❀ अंगभंग करि पठवहु निसिचर ॥ ३ ॥
सुनि सुग्रीववचन कपि धाए ❀ बाँधि कटक चहुँ पास फिराए ॥ ४ ॥

सुग्रीवले भने—"हेवानरहो ! सुन, यो राक्षसलाई अंगभंग गरेर पठाइदेऊ" सुग्रीवको वचन सुनेर वानरहरू दौडे, त्यसलाई बाँधेर फौजका चारैतर्फ घुमाए ॥ ३ ॥ ४ ॥

वहु प्रकार मारन कपि लागे ❀ दीन पुकारत तदपि न त्यागे ॥ ५ ॥
जो हमार हर नासा काना ❀ तेहि कोसलाधीस कै आना ॥ ६ ॥

वानरहरू त्यसलाई अनेकतरहले पीट्न लागे, त्यो दुःखी भएर चिच्याउँथ्यो, तैपनि छाडेनन् ॥ ५ ॥ [त्यसले] "मेरो नाक र कान जसले काट्ला, त्यसलाई अयोध्यापति-रामको शपथ छ" [रामजीकी दुहाइ ! भन्यो] ॥ ५ ॥ ६ ॥

सुनि लछिमन सव निकट बोलाए ❀ दया लागि हँसि तुरत छोड़ाए ॥ ७ ॥
रावन कर दीन्हेहु यह पाती ❀ लछिमनवचन बाँचु कुलघाती ॥ ८ ॥

त्यो-चिल्लाहट सुनेर लक्ष्मणजीले सवैलाई नगीच बोलाउनुभयो, उहाँलाई माया लाग्यो, हाँसेर तुरन्तै वन्धनवाट छोडाइदिनुभयो र भन्नुभयो कि—"हेकुलघाती ! यो लक्ष्मणको वचन हो वाँच" भनेर यो पत्र रावणका हातमा दिएस् ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा--कहेउ मुखागरमूढ़ सन, मम संदेस उदार ।
सीता देइ मिलहु न त, आवा काल तुह्मार ॥५५॥

अनि त्यो मूर्खलाई कल्याणकारी मेरो सन्देश मुखाग्रै (कण्ठस्थपारीराखेर) भनेस् [के भने ?] "सीताजीलाई फिर्ता दिएर भेट्न आइज, होइन भने तेरो काल आयो" ॥ ५५ ॥

चौ०-तुरत नाइ लछिमनपद माथा ❀ चले दूत वरनत गुनगाथा ॥ १ ॥
कहत रामजसु लंका आए ❀ रावनचरन सीस तिन्ह नाए ॥ २ ॥

त्यो-जासूस लक्ष्मणजीका पाउमा शिर राखेर रामजीका गुणको वर्णन गर्द हिंड्यो, रामजीका यशको वर्णनगर्दागर्दै लंकामा आइपुग्यो र त्यसले रावणका पाउमा शिर राख्यो ॥ १ ॥ २ ॥

विहँसि दशाननन पूँछी बाता ❀ कहसि न सुक! आपनि कुसलाता॥ ३ ॥
पुनि कहु खबरि विभीषन केरी ❀ जाहि मृत्यु आई अति नेरी ॥ ४ ॥

रावणले हाँसेर वृत्तान्त सोध्यो—"हेशुक ! आफ्नो कुशलसमाचार भन्दैनस, अनि-जसका अत्यन्त-नगीचमा मृत्यु-आइपुगेको छ, त्यो विभीषणको खवर सुना ॥ ३ ॥ ४ ॥

करत राजु लंका सठ त्यागी ❀ होइहि जव कर कीट अभागी ॥ ५ ॥
पुनि कहु भालु कीस कटकाई ❀ कठिन कालप्रेरित चलि आई ॥ ३ ॥

त्यो-मूर्खले राज्यगर्दागर्दै लंका छाड्यो, त्यो-अभागी जौको घुन-जस्तो हुनेछ, (जौ पिंधदा घुन पिंधिएझैं वानर-भालूसंग मिसिन गएको विभीषण वानर-भालूका घानमा परेर मर्नेछ) ॥ ५ ॥ अनि कठोर-कालका प्रेरणाले आएका भालू र वानर फौजको वर्णन गर ॥६॥

जिन्हके जीवन्ह कर रखवारा ❀ भयो मृदुलचित सिंधु बेचारा ॥ ७ ॥
कहु तपसिन्ह कै बात बहोरी ❀ जिन्ह के हृदय त्रास अति मोरी ॥ ८ ॥

कोमलचित्त भएको विचरा समुद्र फेरि जसका जिन्दगीको रक्षा गर्ने भइरहेछ, जसका हृदयमा मेरो त्रास (डर) अत्यन्त छ, ती तपस्वी (रामलक्ष्मण) को वृत्तान्त बता ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा--की भइ भेंट कि फिरि गए, श्रवन सुजसु सुनि मोर ।
कहसि न रिपु-दल-तेज-बल, बहुत चकित चित तोर ॥५६॥

ती तपस्वी (रामलक्ष्मण) संग भेट ता भयो ?, कि तिनीहरू कानले मेरो सुयश सुनीकन फर्केर गए ? । शत्रुहरूका दलको बल तेज केही भन्दैनस्, तेरो चित्त खूबै चकित (जिल्ल परेको) छ" ॥ ५६ ॥

चौ०–नाथ ! कृपा करि पूँछेहु जैसे ❀ मानहू कहा क्रोध तजि तैसे ॥ १ ॥
मिला जाइ जव अनुज तुह्मारा ❀ जातहि राम तिलक तेहि सारा ॥ २ ॥

[शुकले भन्यो] हेनाथ ! जसरी कृपा गरेर सोध्नुभयो, त्यसैगरी क्रोध छाडेर मैले विन्ती चढाएको कुरा मान्नुहोस् ॥ १ ॥ जव हजूरका भाई गएर मिले, जानेवित्तिकै तिनलाई रामजीले राजतिलक दिए ॥ २ ॥

रावनदूत हमहिं सुनि काना ❀ कपिन्ह बाँधि दीन्हे दुख नाना ॥ ३ ॥
श्रवन नासिका काटै लागे ❀ रामसपथ दीन्हे हम त्यागे ॥ ४ ॥

मलाई रावणको दूत भनेर सुन्ने-वित्तिकै वानरहरूले बाँधे, नानाप्रकारको दुःख दिए । मेरो नाक र कान काट्न लागेका थिए, मले रामजीको शपथ दिएँ, अनि मलाई छाडे ॥ ३ ॥ ४ ॥

पूँछेहू नाथ ! रामकटकाई ❀ वदन कोटि सत वरनि न जाई ॥ ५ ॥
नाना वरन भालु-कपि-धारी ❀ विकटानन विसाल भयकारी ॥ ६ ॥

हेनाथ ! रामजीका फौजको वृत्तान्त सोध्नुभयो, सयकरोड-मुखले पनि त्यसको

वर्णन गर्न शकिदैन ॥ ५ ॥ नानाप्रकारको वर्ण धारण गर्ने, विकराल-मुख भएका,ठूलाठूला-भयंकर भालू र वानर छन् ॥ ६ ॥

जेहि पुर दहेउ हतेउ सुत तोरा ❀ सकल कपिन्ह महँ तेहि बलु थोरा ॥ ७ ॥
अमित नाम भट कठिन कराला ❀ अमित-नागबल विपुल विसाला ॥ ८ ॥

जसले लंका जलायो—हजूरको छोरालाई माऱ्यो, त्यो ता सवैवानर–मध्यमा निर्वलियो (कंजोर) रहेछ। असंख्य नाम भएका कठोर डरलाग्दा जोद्धाहरू रहेछन्, असंख्य-हात्तिको बलभएका ठूलाठूला जोद्धाहरू धेरै रहेछन् ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा--द्विविद मयंद नील नल, अंगदादि विकटासि।
दधिमुख केहरि कुमुद गव, जामवंत बलरासि ॥५७॥

द्विविद–मैन्द–नील-नल-अंगद-विकटास्य-दधिमुख-केसरी-कुमुद, गव-बलवान्‌जाम्बवान्–॥ ५७ ॥

चौ०–ए कपि सब सुग्रीव समाना ❀ इन्ह सम कोटिन्ह गनै को नाना ॥ १ ॥
रामकृपा अतुलित-बल तिन्हहीं ❀ तृनसमान त्रैलोकहिं गनहीं ॥ २ ॥

यी-सवै·वानरहरू सुग्रीवजत्तिकै बलवान् रहेछन्, यीजस्ता अनेक-करोड छन्, को गनोस्? ॥ १ ॥ रामजीका कृपाले तिनको बल अद्वितीय छ, त्रैलोक्यलाई तृणवरावर संझन्छन् ॥ २ ॥

अस मैं श्रवन सुना दसकन्धर! ❀ पदुम अठारह जूथप बन्दर ॥ ३ ॥
नाथ! कटक महँ सो कपि नाहीं ❀ जो न तुम्हहिं जीतै रन माहीं ॥ ४ ॥

हेदशकंधर! "अट्ठारह, पद्म वानर सेनापति छन्" यस्तो कुरा मैले कानले सुनेको हुँ [गन्न शकिएन, गन्न पाइएन] ॥ ३ ॥ हेनाथ! जो युद्धमा हजूरलाई जित्न शक्तैन त्यस्तो वानर ता फौजमा एउटा-पनि छैन ॥ ४ ॥

परम क्रोध मीजहिं सब हाथा ❀ आयसु पै न देहिं रघुनाथा ॥ ५ ॥
सोषहिं सिंधु सहित झषव्याला ❀ पूरहिं न त भरि कुधर विसाला ॥ ६ ॥

सवैजना खूब रिसाएर हात माडि-रहेका छन्, तर रामजीले आज्ञा दिएको छैन ॥ ५ ॥ "माछा-सर्पसहितभएको-समुद्रलाई पिएर सुकाऊँ, होइन-भने ठूलाठूलापर्वत भरेर समुद्रलाई पुरौं ॥ ६ ॥

मर्दि गर्द मिलवहिं दससीसा ❀ ऐसेइ वचन कहहिं सब कीसा ॥ ७ ॥
गर्जहिं तर्जहिं सहज असंका ❀ मानहु ग्रसन चहतहहिं लंका ॥ ८ ॥

दशमुखे-रावणलाई माडीमाडीकन धूलामा मिलाऊँ" यस्तै वचन सवै वानर बोल्दछन् ॥ ७ ॥ तिनीहरू स्वभावैले निःशंक (धक्काधार नभएका) छन्, गर्जन्छन्, तर्साउँछन्, मानौं लंकालाई ग्रासगर्न चाहन्छन् कि? भनेजस्ता छन् ॥ ८ ॥

दोहा -सहज सूर कपि भालु सव, पुनि सिर पर प्रभु राम ।
रावन काल कोटि कहुँ, जीति सकहिं संग्राम ॥५८॥

सवै वानर र भालुहरू स्वभावैले शूर-वीर छन्, फेरी त्यसमाथि सवैका शिरमा (सर्वोपरि) रामजी छन्, हेरावण! तिनीहरू संग्राममा करोड-काललाई पनि जित्न शक्तछन् ॥ ५८ ॥

चौ०–राम-तेज·बल-बुधि-विपुलाई ❀ सेष सहस सत सकहिं न गाई ॥ १ ॥
सक सर एक सोखि सत सागर ❀ तव भ्रातहिं पूछेउ नय नागर ॥ २ ॥

रामजीको तेज-बल-बुद्धिको महत्त्वलाई सयहज्जार (लाख) शेषले-पनि वर्णन गर्न शक्तैनन् ॥ १ ॥ सयसमुद्रलाई एउटै-बाणले सुकाउन शक्तछन् ॥ तथापि नीतिमा निपुण भएका-रामजीले हजूरका भाईलाई सोधे ॥ २ ॥

तासु वचन सुनि सागर पाहीं ❀ माँगत पंथ कृपा मन माहीं ॥ ३ ॥
सुनत वचन विहँसा दससीसा ❀ जौ असि मति सहायकृत कीसा ॥ ४ ॥

उनको (विभीषणको) वचन सुनेर समुद्रसँग बाटो माग्न लागेका छन्, उनका मनमा (क्रोध छैन) कृपा छ" ॥ ३ ॥ यो वचन सुनेर रावण हाँस्यो, [अनि बोल्न लाग्यो]- यस्तै बुद्धि छ, त्यसैले ता वानरलाई सहायक वनाएको हो ॥ ४ ॥

सहज भीरु कर वचन दृढ़ाई ❀ सागर सन ठानी मचलाई ॥ ५ ॥
मूढ़ ! मृषा का करसि बड़ाई ❀ रिपु–बल–बुद्धि–थाह मैं पाई ॥ ६ ॥

स्वभावैले भीरु (डरछेरुवा विभीषण) का वचनमा दृढता गरेर समुद्रसँग धर्ना वस्न आँट्यो, ॥ ५ ॥ हेमूर्ख ! त्यस्ताको प्रशंसा व्यर्थै किन गर्दछस् ? शत्रुको बुद्धि र वल मैले थाहा पाएँ ॥ ६ ॥

सचिव सभीत विभीषनु जा कें ❀ विजय विभूति कहाँ लगि ताकें ॥ ७ ॥
सुनि खलवचन दूतरिसि बाढ़ी ❀ समय विचारि पत्रिका काढ़ी ॥ ८ ॥

जसको मन्त्री डरछेरुवा-विभीषण छ, त्यसको विजय र ऐश्वर्म कहाँ-तक होला ?" ॥७॥ दुष्ट–रावणका यस्ता-वचन सुन्दा शुक-जासूसको रिस बढ्यो । मौका विचार गरेर लक्ष्मणजीको पत्र (चिट्ठी) झिक्यो र ॥ ८ ॥

रामानुज दीन्ही यह पाती ❀ नाथ ! बँचाइ जुड़ावहु छाती ॥ ९ ॥
विहँसि वाम कर लीन्ही रावन ❀ सचिव बोलि सठ लाग बचावन ॥१०॥

[त्यसले] "हेनाथ ! रामजीका भाईले यो पत्र दिएको छ, वँचाएर (वाज्न लाएर) छाती ठण्ढा गर्नुहोस्" भन्यो ॥ ९ ॥ मूर्ख-रावणले त्योपत्र वायाँहातले लियो र मन्त्रीलाई वोलाएर वाज्न लगायो ॥ १० ॥

दो०—बातन्ह मनहिं रिझाइ सठ, जनि घालेसि कुल खीस ।
रामविरोध न उबरसि, सरन विष्णु अज ईस ॥५९॥

की तजि मान अनुज इव, प्रभु-पद-पंकज-भृंग ।
होहि कि रामसरानल, खल कुलसहित पतंग ॥६०॥

[पत्रमा]–"हेदुष्ट ! कुरामा मनलाई रिझाएर (फटाहाहरूका कुराले मनलाई दङ्ग पारेर) आफ्ना कुलको संहार नपार। विष्णु–ब्रह्मा–शंकरको शरण परे–पनि रामजीसँग विरोध गरिस् भने उव्रने छैनस् (बाँकीरहने छैनस् = सिद्धिनेछस्) ॥ ५९ ॥ हेखल ! कि ता अभिमान छाडेर विभीषणजस्तै रामजीका चरणकमलमा भ्रमर हो, कि ता रामजीका–वाणरूपी–अग्निमा कुलकुटुम्वसहित पुतली हो" ॥ ७० ॥

चौ०-सुनत सभय मन मुख मुसुकाई ❀ कहत दसानन सबहिं सुनाई ॥ १ ॥
भूमि परा कर गहत अकासा ❀ लघु तापस कर वागविलासा ॥ २ ॥

यो–पत्र सुन्दा रावण मनमा डराउँदै मुखले हाँसेर सवैलाई सुनाईकन भन्न लाग्यो "सानुचाहिने–तपस्वी (लक्ष्मण) का कुराको फुर्ती ता "भुईंमा तेर्सिणकाले आकाश समात्न खोजेजस्तो रहेछ" ॥ १ ॥ २ ॥

कह सुक नाथ ! सत्य सव वानी ❀ समुझहु छाँड़ि प्रकृत अभिमानी॥ ३ ॥
सुनहु वचन मम परिहरि क्रोधा ❀ नाथ ! राम सन तजहु विरोधा ॥ ४ ॥

शुक (दूत) ले भन्यो–"हेनाथ ! अभिमानी–स्वभावलाई छाडेर बताएका–सवै–कुरालाई सत्य संझनुहोस्, क्रोध छाडेर मेरा वचन सुन्नुहोस्, हेनाथ ! रामसँग विरोध छोड्नुहोस् ॥ ३ ॥ ४ ॥

अति कोमल रघुवीर-सुभाऊ ❀ जद्यपि अखिल लोक कर राऊ ॥ ५ ॥
मिलत कृपा तुम्ह पर प्रभु करिहीं ❀ उर अपराध न एकौ धरिहीं ॥ ६ ॥

यद्यपि रामजी सवैलोकका राजा हुनुहुन्छ, तथापि उहाँको स्वभाव अतिकोमल छ, ॥ ५ ॥ भेट्नाका–साथ हजूरका ऊपर दया गर्नुहुनेछ, मनमा एउटा अपराधपनि राख्नु (संझनु) हुनेछैन ॥ ६ ॥

जनकसुता रघुनाथहि दीजै ❀ एतना कहा मोर प्रभु ! कीजै ॥ ७ ॥
जव तेहि कहा देन वैदेही ❀ चरन-प्रहार कीन्ह सठ तेही ॥ ८ ॥

सीताजी रघुनाथजीलाई दिइ-हाल्नुहोस्, हेप्रभु ! मैले भनेको यति मान्नुहोस् (गर्नुहोस्)" ॥ ७ ॥ जव शुकले सीता दिनु भन्यो, वदमाश रावणले त्यसलाई चरणप्रहार गर्‍यो (लात्तले ठोक्यो) ॥ ८ ॥

नाइ चरन सिरु चला सो तहाँ ❀ कृपासिंधु रघुनायक जहाँ ॥ ९ ॥
करि प्रनामु निज कथा सुनाई ❀ रामकृपा आपनि गति पाई ॥१०॥

त्यो रावणका पाउमा शिर झुकाएर जहाँ दयासागर रघुनाथजी राज भएको थियो

उहीं गयो, त्यसले प्रणाम गरेर आफ्नो कथा सुनायो, रामजीका कृपाले आफ्नो गति पायो ॥ ९ ॥ १० ॥

रिषि अगस्ति कै श्राप भवानी ❀ राच्छस भयेउ रहामुनि ग्यानी ॥ ७ ॥
वंदि राम पद बारहिं बारा ❀ मुनि निज आश्रम कहुँ पगुधारा ॥ ८ ॥

हेपार्वती ! त्यो ज्ञानी मुनि हो, अगस्त्यऋषिका शापले राक्षस भएको थियो, वारंवार रामजीका चरणको वन्दना गरेर मुनिस्वरूप भईकन आफ्ना आश्रमतर्फ गयो ॥ ११ ॥ १२ ॥

[समुद्रनिग्रह]

दोहा—विनय न मानत जलधि जड़, गये तीनि दिन बीति ।
बोले राम सकोप तब, भय विन होइ न प्रीति ॥ ६१ ॥

तीन दिन विति-सके, जड़समुद्रले विनयलाई (रामजीको नम्रतालाई) मानेन (टेरेन)। अनि रामजी क्रुद्ध भएर बोल्नुभयो—“विना डर प्रीति हुदोरहेनछ-॥ ६१ ॥

चौ०—लछिमन बानसरासन आनू ❀ सोखौं बारिधि बिसिखकृसानू ॥ १ ॥
सठसनविनयकुटिलसनप्रीती ❀ सहज कृपिन सन सुंदर नीती ॥ २ ॥
ममतारत सन ग्यान कहानी ❀ अति लोभीसन बिरति बखानी ॥ ३ ॥
क्रोधिहिं समकामिहिंहरिकथा ❀ ऊसर बीज बएँ फल जथा ॥ ४ ॥

लक्ष्मण ! ल्याऊ धनु र बाण । अग्निबाण (आग्नेयास्त्र) ले समुद्रलाई सुकाउछु, ॥ १ ॥ दुष्टसँग विनय, कपटीसँग मित्रता, स्वाभाविक-कृपणसँग सुन्दर-नीति; ॥ २ ॥ ममतामातत्पर-भएका-व्यक्तिसँग ज्ञानको कुरा, अतिलोभीसँग वैराग्यको बखान, क्रोधीसँग शान्तिका कुरा, कामीसँग हरिकथाको चर्चा, इत्यादिगर्नाको फल उखरमा-विउ-छर्नाको-फल-जस्तै छ” ॥ ३ ॥ ४ ॥

---

(१) यो शुक पूर्वजन्ममा सदाचारी—स्वकर्म—निष्ठ ब्राह्मण थियो, त्यसले देवप्रीतिका निमित्त निरन्तर यज्ञ गर्न लाग्यो, त्यसो हुनाले राक्षसहरू त्यसका विरोधी हुन गए। कदाचित् अगस्त्यमहामुनि शुकब्राह्मणका घर अतिथि भएर आए, शुकब्राह्मणले तिनलाई भोजन गराउन प्रार्थना गरे, अगस्त्यमुनि “हुन्छ स्नान गरेर आउँछू” भनीकन स्नान गर्न गए, यही—मौका पारेर वज्रदंष्ट्र—नाम—भएको—राक्षसले अगस्त्यको रूप लिएर शुकब्राह्मणका समीप आईकन “धेरै—भयो मैले मासु खाएको छैन, आज मेरा निंति मासुसहित भोजन तयार गराये है, म नुहाएर आउँछू” भन्यो शुकब्राह्मणले त्यो कुरा स्वीकार गरे। अगस्त्यरूपधारी—राक्षसले फेरि अगस्त्यमुनिलाई भोजन गराउने वेलामा शुकब्राह्मणकी पत्नीको रूप लिएर पाकेको मनुष्यमांस अगस्त्यलाई टक्रयायो, अगस्त्यले भोजन गर्न लाग्दा थाहा पाएर अत्यन्त क्रुद्ध भईकन विचार नगरेर “मलाई मनुष्यमांस खान दिइस्, तँ राक्षस भएस्” भनी शाप दिए। शुकब्राह्मणले जवाव दिंदा ज्ञानदृष्टिका प्रभावले सवै-वृत्तान्त अगस्त्यमुनिले वुझे। “मेरो वचन अन्यथा हुँदैन, राक्षस भएर रावणको सहायता गर्दै रहे, रामावतार भयेपछि रामजीको दर्शन पाउला, रावणलाई उपदेश गरौला, अनि मुक्त हुनेछौ” भनी अगस्त्य गएका थिए, तदनुसार राक्षसशरीरधारी-शुकब्राह्मणले ऐल्हे सद्गति पाए।

अस कहि रघुपति चाप चढ़ावा ❀ यहमत लछिमन के मनभावा ॥ ५ ॥
संधानेउ प्रभु बिसिख कराला ❀ उठी उदधि उर अंतर ज्वाला ॥ ६ ॥

यसो भनेर रामजीले धनु चढ़ाउनुभयो, यो मत (पराक्रमपक्षमा लाग्ने, प्रार्थनापक्ष छाड्ने मत) लक्ष्मणजीलाई मनपर्‍यो । प्रभुजीले भयानकबाण झिकेर धनुमा जोर्नुभयो । समुद्रका भित्रपट्टि आगाको ज्वाला उठ्यो ॥ ५ ॥ ६ ॥

मकर–उरग–झष–गन अकुलाने ❀ जरत जंतु जलनिधि जबजाने ॥ ७ ॥
कनकथार भरि मनिगन नाना ❀ बिप्ररूप आयो तजि माना ॥ ८ ॥

ग्राहा-सर्प-माछा आकुलव्याकुल भए, जब समुद्रले जीवजन्तु जल्न लागेको जाने अनि अभिमान छाडेर ब्राह्मणरूप धारण गरेर सुवर्णका थाल (किश्ती) भरी नानाप्रकारका मणि लिएर आए ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा–काटेहि पइ कदली फरै, कोटि जतन कोउ सींच ।
बिनय न मान-खगेस ! सुनु, डाँटेहि पै नव नीच ॥६२॥

[काकभुशुण्डी भन्दछन्–] हेगरुड़जी ! सुन्नुहोस्, करोडौं-यत्नले कसैले पानी सेचन गरोस् न, [अँहँ ! केरा फल्दैन] काटे-पछि (छिमले पछि) केरा फल्छ । नीच-पनि विनय-गरून्ज्याल टेर्दैन, डाँटेपछि (धम्की दिए पछि) नम्र हुन्छ ॥ ६२ ॥

चौ०–सभयसिंधु गहिपद प्रभुकेरे ❀ छमहु नाथ ! सब अवगुन मेरे ॥१ ॥
गगन समीर अनल जल धरनी ❀ इन्ह कै नाथ ! सहज जड़ करनी ॥ २ ॥

समुद्र भयभीत भएर प्रभुजीका पाउ पकडेर भन्न लागे–',हेनाथ ! मेरो अपराध क्षमा गर्नुहोस् ॥ १ ॥ हेनाथ ! आकाश-वायु-अग्नि, जल, पृथ्वी यिनका काम स्वभावैले जड़ हुन्छन्– ॥ २ ॥

तव प्रेरित माया उपजाए ❀ सृष्टि हेतु सब ग्रंथन्हि गाए ॥ ३ ॥
प्रभुआयसु जेहि कहँ जस अहई ❀ सो तेहि भाँति रहै सुख लहई ॥ ४ ॥

यिनीहरू हजूरले प्रेरणागरेकी मायाले सृष्टिका निमित्त पैदा गरिएका हुन् भनी सबै ग्रन्थ (शास्त्र) ले भनेका छन् ॥ ३ ॥ जसलाई जस्तो प्रभुको आज्ञा छ, त्यसले त्यही-अनुसार चल्यो भने सुख पाउँछ ॥ ४ ॥

प्रभुभलकीन्ह मोहि सिख दीन्ही ❀ मरजादापुनि तुम्हरिअ कीन्ही ॥ ५ ॥
ढोल गवाँर सूद्र पसु नारी ❀ सकल ताड़ना के अधिकारी ॥ ६ ॥

प्रभुले मलाई शिक्षा दिनुभयो, वेस गर्नुभयो, मर्यादा ता हजूरैले गरेको न हो ? ॥५॥ ढोलवाजा, गवाँरव्यक्ति, शूद्र, पशु, स्त्री, यीसबै ताड़नका अधिकारी हुन् [पीटे मात्रै ठीक रहन्छन्, नत्र बिग्रन्छन्] ॥ ६ ॥

---

(१) दुर्जनाः शिल्पिनो दासा दुष्टाश्च पटहाः स्त्रियः ।
ताडिता मार्दवं यान्ति न ते सत्कारभाजनम् ॥ [गर्गसंहिता]

यसै-श्लोकको छाया लिएर महात्मा-तुलसीदासजीले यो चौपाई बनाएको हो, आधुनिक-धीसमाजले तुलसीदासजीका उपर विरोधिदृष्टि गर्नु उचित हुनेछैन, दोषमानेका-पक्षमा गर्गमुनिको दोष हो ।

प्रभुप्रताप मैं जाव सुखाई ❀ उतरिहि कटकु न मोरि बड़ाई ॥ ७॥
प्रभु-आग्या अपेल श्रुति गाई ❀ करै सो वेगि जो तुम्हहिं सुहाई ॥ ८॥

प्रभुका प्रतापले म शुष्क हूँला (सुकुला) फौजपनि पारी जाला, [तर त्यसमा] मेरो महत्त्व रहँदैन [प्रभुले वक्सेको महत्त्व प्रभुले लिइवक्से पनि] प्रभुको आज्ञा अपेल (अनिवार्य-उजूरगर्ननहुने) हो भनेर वेदले भनेको छ। हजूरलाई जुन्कुरा मञ्जूर छ, त्यो झट्टै गर्नुपर्दछ" ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा—सुनत विनीत वचन अति, कह कृपाल मुसुकाइ ।
जेहि विधि उतरै कपिकटकु, तात ! सो कहहु उपाइ ॥६३॥

समुद्रका अत्यन्त-नम्र-वचन सुनेर दयालु प्रभुजीले मन्दहास्य गरेर "हेतात ! वानरको फौज जुनप्रकारले पार हुन्छ, त्यो उपाय वताऊ" भन्नुभयो ॥ ६३ ॥

चौ०--नाथ ! नीलनल कपिदोउ भाई ❀ लरिकाई रिषिआसिष पाई ॥ १ ॥
तिन्हके परस किए गिरि भारे ❀ तरिहहिं जलधि प्रताप तुम्हारे ॥ २ ॥

[समुद्रले विन्तीगरे-] हेनाथ ! नल-र-नील-नाम-भएका दुईभाई वानर छन्, यिनले वाल्यावस्थामा ऋषिको आशिष पाएको छ। हजूरका प्रतापले तिनले छोएर हालेका ठूला-ठूला पहाड-पनि मेरा जलमा उत्रि-रहने छन् ॥ १ ॥ २ ॥ (क)

मैं पुनि उर धरि प्रभु प्रभुताई ❀ करिहौं बलअनुमान सहाई ॥ ३ ॥
एहि विधि नाथ ! पयोधि बँधाइअ ❀ जेहियह सुजसुलोक तिहुगाइअ ॥ ४ ॥

अनि म-पनि प्रभुको प्रभुत्त्वलाई मनमा राखेर आफ्ना-ताकतले भेट्टेसम्म सहायता गर्नेछु, ॥ ३ ॥ हेप्रभु ! यसप्रकारले समुद्रवन्धन गराइवक्सियोस्, जसमा तीनैलोक हजूरको यश गाऊन् ॥ ४ ॥

एहि सर मम उत्तर-तट-वासी ❀ हतहु नाथ ! खल नर अघरासी ॥ ५ ॥
सुनि कृपालु सागर-मन-पीरा ❀ तुरतहि हरी राम रनधीरा ॥ ६ ॥

हेनाथ ! हजूरको अमोघ भएको योवाणले मेरा उत्तरपट्टिका किनारामा रहने पापराशि-दुष्टहरूलाई मारिवक्सियोस्!" ॥ ५ ॥ युद्धमा धैर्यधारी भएका रामजीले समुद्रका मनको पीड़ा सुन्नुभयो र तुरन्तै त्यो पीड़ा हर्नुभयो ॥ ६ ॥

(क) "नल-नील नाम भएका २वानर विश्वकर्माका छोरा हुन् । यी२दाज्यूभाई अतिचक्चके थिए । इन्को वासस्थान कुनै तपोवनमा थियो । तपोवनका ऋषिमुनिहरू ध्यान गर्न लागेका वेलामा यी उपद्रवी वानरहरू ऋषिमुनिहरूले नित्यपूजागरिने शालग्रामप्रभृति-देवतालाई लगेर पानिमा डुवाइदिन्थे, येनकेनप्रकारेण आफ्नाआफ्ना देवताहरूलाई ऋषिमुनिहरू ऊपरगर्दथे, एवंरीत्या यी२वानरले "अव ऋषिमुनिहरूलाई हैरान पारे, शान्त-प्रकृति-प्राणिदयापूर्ण-भएका-ऋषिमुनिहरूले सल्लाह गरेर उप्रान्त ई उपद्रवि २वानरले पानिमा हालि-दिएको चीज नडुवोस्, नवगोस्, उत्रि-रहोस, यस्तो अनौठा शापदिए, तिनै २ महावानरलाई सेतुवन्धन गर्दा प्रधान कारीगर वनाइवक्सियोस्" भनी समुद्रले विन्ति गरेको छ ।

देखि राम-बल-पौरुष भारी ❀ हरषि पयोनिधि भयेउ सुखारी ॥ ७ ॥
सकल चरितकहिप्रभुहिंसुनावा ❀ चरन बंदि पाथोधि सिधावा ॥ ८ ॥

रामजीको ठूलो बल र पौरुष देखेर समुद्र हर्षित र सुखित भए ॥ ७ ॥ प्रभुजीलाई सकल·वृत्तान्त विन्तीगरेर सुनाए, अनि समुद्र प्रभुका चरणको वन्दना गरेर गए ॥ ८ ॥

छन्द--निज भवन गवनेउ सिंधु श्रीरघुपतिहि यह मत भायेऊ ।
यह चरित कलि-मल-हर जथामतिदास तुलसी गायेऊ ॥
सुखभवन संसयसमन दमनविषाद रघुपति-गुन-गना ।
तजि सकल आस भरोस गावहिं सुनहि संतत सठ मना ! ॥६॥

समुद्र आफ्ना घर गए । रामजीलाई यो मत (समुद्रको राय) मनपर्‍यो, कलियुगको मल (पाप) हरणगर्ने यो चरित्रलाई तुलसीदासले बुद्धिअनुसार वर्णन गर्‍यो । हेदुष्ट ! मन ! सवैतिरको आस भरोस छाडेर सदासर्वदा सुखका-भवनस्वरूप संशयलाई-नष्टगर्ने विषादलाई-ध्वस्तपार्ने-रघुनाथजीका गुणगणको, गान गर, श्रवण गर ॥६॥

दोहा--सकल-सु-मंगल-दायक, रघुनायक-गुन-गान ।
सादर सुनहिं ते तरहिं, भव-सिंधु विना जलजान ॥६४॥

रघुनाथजीका गुणको कीर्तन सकल-सुमंगल-दायक छ, त्यसलाई जो आदरसाथ सुन्दछन्, तिनीहरू विनाजहाज संसारसागर तर्दछन् ॥ ६४ ॥

इति श्रीरामचरितमानसे सकलकलिकलुषविध्वंसने विमलविज्ञानवैराग्य-
संपादनो नाम पञ्चमः सोपानः समाप्तः
शुभं भूयात् ।

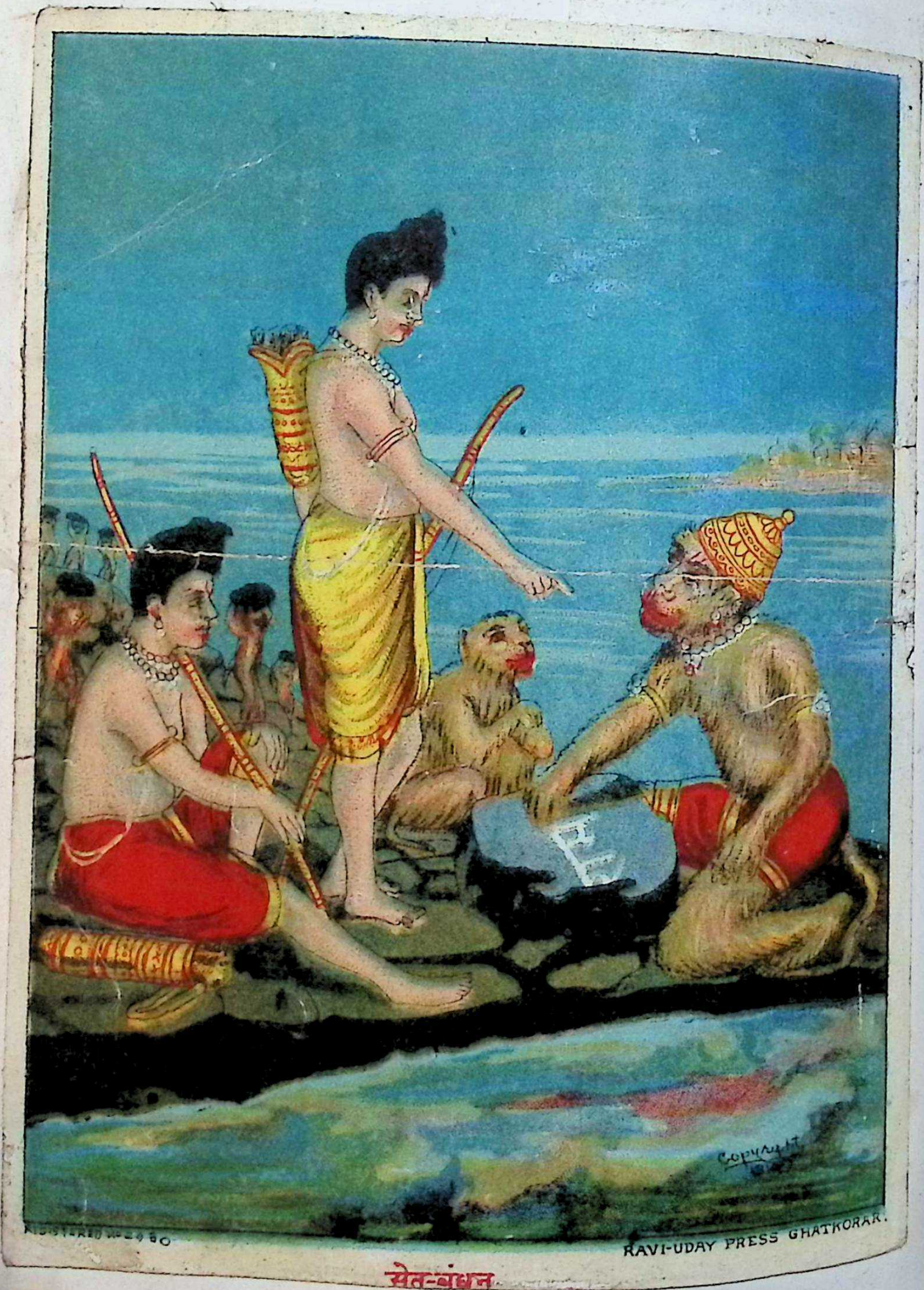

REGISTERED No 2480
RAVI-UDAY PRESS GHATKORAR.

सेत-बंधन

॥ श्रीः ॥

अथ

श्रीमद्गोस्वामीतुलदासनिर्मितं रामायणम्

तत्रेदम्

लङ्काकाण्डम्

प्रारभ्यते

[स्रग्धरा छंद]

रामं कामारिसेव्यं भवभयहरणं कालमत्तेभसिंहं
योगीन्द्रज्ञानगम्यं गुणनिधिमजितं निर्गुणं निर्विकारम् ।
मायातीतं सुरेशं खलवधनिरतं ब्रह्मवृन्दैकदेवं
वन्दे कन्दावदातं सरसिजनयनं देवमुर्वीशरूपम् ॥ १ ॥

शंकरजीले-पनि सेवागर्नु-पर्ने, संसारको-भयहरण-गर्ने, कालरूपी-मत्ताहात्तीका-हकमा-सिंहरूप-भएका, योगीश्वरहरूले-ज्ञानद्वारा-जानिने,सद्गुणका निधान, नजितिने, निर्गुण, निर्विकार, मायादेखि-पर-रहेका, देवताका-स्वामी, दुष्टहरूको-संहारगर्नतत्पर-भएका, ब्राह्मण-वर्गका-मुख्य-देवता, मेघजस्तो-श्याम-शरीर-भएका, कमलजस्ता नजर-भएका, पृथ्वीपति (राजा) का रूपमा-रहेका, परमात्मा-रामजीको वन्दना गर्दछु ॥ १ ॥

[शार्दूलविक्रीडित छन्द]

शङ्खेन्द्वाभमतीवसुन्दरतनुं शार्दूलचर्म्माम्बरं
कालव्यालकरालभूषणधरं गङ्गाशशाङ्कप्रियम् ।
काशीशं कलिकल्मषौघशमनं कल्याणकल्पद्रुमं
नौमीड्यं गिरिजापतिं गुणनिधिं कन्दर्पहं शङ्करम् ॥ २ ॥

शङ्ख र चन्द्रमाजस्तो (श्वेत) कान्ति-भएका, अत्यन्त-सुन्दर-शरीर-हुने, व्याघ्रको चर्म-ओढेका, भयानक-कालासर्पका-गहना पहिरेका, गङ्गाजी-र-चन्द्रमामा प्रेमगर्ने [ती-दुई-लाई शिरमा राख्ने] काशीपुरीका-अधिपति, कलिकल्मषका-समूहको-नाश गर्ने, कल्याणगर्नेमा-कल्पवृक्षस्वरूप-भएका, सद्गुणका-निधान, कन्दर्पका-घातक, कल्याणका-कर्ता, स्तुतियोग्य-श्रीपार्वतीपति-शिवजीलाई नमस्कारगर्दछु ॥ २ ॥

[अनुष्टुप् छन्द]

यो ददाति सतां शम्भुः कैवल्यमपि दुर्लभम् ।
खलानां दण्डकृद्योऽसौ शङ्करः शं तनोतु माम् ॥ ३ ॥

जुन-शम्भु सज्जनहरूलाई दुर्लभ कैवल्यमुक्ति-पनि दिन्छन्, जुन-शम्भु दुष्टको दण्ड गर्दछन्, उनै कल्याणकारी शम्भु मेरो कल्याण गरून् ॥ ३ ॥

दोहा–लव निमेष परमान जुग, वरष कल्प सर चंड ।
भजसि न मन ! तेहि राम कहुँ, काल जासु कोदंड ॥ १ ॥

जसको धनु काल छ, जसका प्रचण्ड-बाण लव-निमेष-परमाणु-युग-वर्ष-कल्प छन् । हे मन ! तँ उनै रामकन किन भज्दैनस् ? ॥ १ ॥

[सेतुबन्ध]

सोरठा–सिंधुवचन सुनि राम, सचिव बोलि प्रभु अस कहेउ ।
अब विलंबु केहि काम, करहु सेतु उतरै कटकु ॥ २ ॥
सुनहु भानु-कुल-केतु, जामवंत कर जोरि कह ।
नाथ ! नाम तव सेतु, नर चढ़ि भवसागर तरहिं ॥ ३ ॥

समुद्रका वचन सुन्नु-भए-पछि रामजीले मन्त्रीहरूलाई बोलाउनुभयो र “अब विलम्ब गर्नाको के काम ?, पुल वनाओ, सैन्य पार जाओस्” यस्तो आज्ञा गर्नुभयो ॥ २ ॥ जाम्बवान्ले हात-जोरेर विन्ती गरे “हेभानुकुलकेतो ! (हेसूर्यवंशध्वज ! राम !) सुनिबक्सियोस्, हेनाथ ! हजूरको नामरूपी-पुलमा चढेर प्राणिहरू भवसागर तर्दछन् ॥ ३ ॥

चौ०–यहि लघु जलधितरत कति बारा ❀ अस सुनि पुनि कह पवनकुमारा ॥ १ ॥
प्रभुप्रताप बड़वानल भारी ❀ सोखेउ प्रथम पयोनिधि-वारी ॥ २ ॥
तव रिपु-नारि-रुदन-जल-धारा ❀ भरेउ बहोरि भयेउ तेहि खारा ॥ ३ ॥
सुनि अति उक्ति पवनसुत केरी ❀ हरषे कपि रघुपति-तन हेरी ॥ ४ ॥

- यी सानु समुद्र तर्न कतिवेर लाग्ला ?” जाम्बवान्को यो वचन सुनेर हनूमान्जीले विन्तीगरे ॥१॥ “प्रभुको प्रतापरूपी-ठूलो-वडवानलले अघि समुद्रको पानी जम्मै सुकायो ॥२॥ अनि हजूरका-शत्रुहरूका स्त्रीवर्गका–आँसुका–धाराले समुद्रको खाल्डो भरियो, त्यसै-कारणले त्यो–समुद्र खार (नुनिलो) भएको हो” हनूमान्जीको यो अंत्युक्ति सुनेर वानरहरू हर्षित भएर रामजीका–शरीर–तर्फ टुलुटुलु हेर्नलागे ॥ ३ ॥ ४ ॥

---

(१) अद्भुत र मिथ्या (असत्य) भएको शौर्य–औदार्य–प्रतापको वर्णनगर्दा अत्युक्ति अलंकार हुन्छ । “रामजीका प्रतापले पानी जम्मै सुकाएर खाल्डोमात्र शेष रहन गएका समुद्रलाई पति–पुत्रादिको

जामवंत बोले दोउ भाई ❀ नल नीलहिं सब कथा सुनाई ॥ ५ ॥
राम प्रताप सुमिरि मन माहीं ❀ करहु सेतु प्रयास कछु नाहीं ॥ ६ ॥

जाम्बवान्‌ले नल-नील-दुवै-भाई-लाई वोलाएर सवै-कुरा सुनाए, अनि "रामजीको प्रतापलाई मनमा संझेर पूल वनाऊ, प्रयास (मिहिनेत) केही छैन" भनी अह्राए ॥ ५ ॥ ६ ॥

वोलि लिए कपिनिकर बहोरी ❀ सकल सुनहु बिनती कछु मोरी ॥ ७ ॥
राम-चरन-पंकज उर धरहू ❀ कौतुक एक भालु कपि करहू ॥ ८ ॥

फेरि वानरका फौजलाई वोलाएर "सवै-जना मेरो केही विन्ती सुन ॥ ७ ॥ मनमा रामजीका चरणकमल राख र भालू-वानर-जम्मै भएर एउटा तमाशा गर ॥ ८ ॥ [के भने ?]

धावहु मरकट विकट बरूथा ❀ आनहु विटप गिरिन्ह के जूथा ॥ ९ ॥
सुनि कपि भालु चले करि हूह हा ❀ जय रघुवीर ! प्रतापसमूहा ! ॥१०॥

"वलीया-वलीया-तिमीहरू डफ्फाका-डफ्फा दौड र वृक्ष र पर्वतका समूहका-समूह ल्याओ" यो वचन सुनेर वानर र भालूहरू हाहा र हूहू गर्दै "वोलो प्रतापपुञ्जरूपी रामजीकी जय !" भन्दै दौडे ॥ ९ ॥ १० ॥

दोहा—अति उतंग तरुसैलगन, लीलहिं लेहिं उठाइ ।
आनि देहिं नल नीलहि, रचहिं ते सेतु बनाइ ॥ ४ ॥

अग्लाअग्ला वृक्ष र पहाडलाई लीलाले (खेलवाडैले = सहजै) उठाउँथे र ल्याएर नल-नील-लाई दिन्थे, ती-दुईजना तिनलाई ठीकठाक पारेर धमाधम पूल वनाउँथे ॥ ४ ॥

चौ०—सैल बिसाल आनि कपि देहीं ❀ कंदुक इव नल नील ते लेहीं ॥ १ ॥
देखि सेतु अति सुंदर रचना ❀ बिहँसि कृपानिधि बोले बचना ॥ २ ॥

वानरहरू ठूला-ठूला-पहाड ल्याएर दिन्थे, नल-र-नील ती-पहाडलाई भकुण्डा समान गरेर लिन्थे ॥ १ ॥ पूलको सुन्दर रचना देखेर करुणानिधान-रामजीले हाँसीकन आज्ञा गर्नुभयो ॥ २ ॥

परम रम्य उत्तम यह धरनी ❀ महिमा अमित जाइ नहिं बरनी ॥ ३ ॥
करिहौं इहाँ संभुथापना ❀ मोरे हृदय परम कलपना ॥ ४ ॥

"यो स्थान अत्यन्त-रमणीय र उत्तम छ, यसको महिमा अपार छ वर्णन गर्न शकिदैन ॥ ३ ॥ यहाँ शिवस्थापना गर्दछु, मेरा मनमा दृढ़संकल्प भयो" ॥ ४ ॥

सुनि कपीस ! बहु दूत पठाए ❀ मुनिबर सकल बोलि लै आए ॥ ५ ॥
लिंग थापि बिधिवत करि पूजा ❀ सिवसमान प्रिय मोहि न दूजा ॥ ६ ॥

मरणले रुने शत्रुपत्नीहरूका अश्रुधाराले भर्‍यो र साविकैजस्तो पारी–दियो, त्यसको पानी अघि सद्दे थियो, ऐह्ले आँसुस्वरूप हुनाले खारा भएको हो" यस्तो वर्णन अनौठा र झूटो हुनाले यो अत्युक्ति हो । अत्युक्ति गरेर वोलेको सैन्यलाई हँसाएर सवैको उत्साह वढाउनाका निमित्त हो ।

यो वचन सुनेर सुग्रीवले धेरै दूत पठाए, (आसपासका वनवासी) सकल-मुनीश्वरहरूलाई बोलाएर ल्याए ॥ ५ ॥ विधिपूर्वक लिङ्गस्थापना र पूजा गरिसकेपछि [रामजीले आज्ञा गर्नुभयो] "शिवजीजत्तिको मेरो प्यारो दोस्रो छैन, ॥ ६ ॥

सिवद्रोही मम भगत कहावा ❀ सो नर सपनेहु मोहि न पावा ॥ ७ ॥
संकरविमुख भगति चह मोरी ❀ सो नारकी मूढ़ मति थोरी ॥ ८ ॥

मेरो भक्त कहलाएर पनि शिवजीको द्रोह गर्दछ भने, त्यो-व्यक्ति सपनामा-पनि मलाई पाउँदैन ॥ ७ ॥ शंकरजी-देखि विमुख भएर मेरो भक्ति गर्न चाहन्छ भने पनि त्यो-मूर्ख नरकाधिकारी हो, अल्पबुद्धि हो ॥ ८ ॥

दोहा–संकरप्रिय मम द्रोही, सिवद्रोही मम दास ।
ते नर करहिं कलप भरि, घोरनरक महुँ वास ॥ ५ ॥

जो व्यक्ति शंकरको भक्त, मेरो द्रोही छ, [अथ वा] मेरो भक्त, शंकरको द्रोही छ, ती-दुवैप्रकारका मानिस कल्पकालसम्म घोर-नरकमा निवास गर्दछन् ॥ ५ ॥

चौ०–जो रामेस्वर दरसन करिहहिं ❀ ते तनु तजि हरिलोक सिधरिहहिं ॥ १ ॥
जो गंगाजल आनि चढ़ाइहि ❀ सो साजुज्य मुक्ति नर पाइहि ॥ २ ॥
होइ अकाम जो छल तजिसेइहि ❀ भगति मोरि तेहि संकरु देइहि ॥ ३ ॥
मम कृत सेतु जो दरसन करिही ❀ सो विनु श्रम भवसागर तरिही ॥ ४ ॥

जो मनुष्य रामेश्वरको दर्शन गर्लान्, तिनीहरू शरीर छाडेपछि विष्णुलोक जानेछन्, जो मनुष्य गङ्गाजल ल्याएर चढाउलान्, तिनीहरू सायुज्यमुक्ति पाउनेछन् ॥ १ ॥ २ ॥ निष्काम भएर छल छाडेर जो रामेश्वरको सेवा गर्लान्, तिनीहरूलाई शंकरजीले मेरो भक्ति दिनुहुनेछ, ॥ ३ ॥ मैले वनाएका सेतुको (पूलको) जो दर्शन गर्लान्, तिनीहरू विना-परिश्रम संसारसागर तर्लान्" ॥ ४ ॥

रामवचन सब के जिय भाए ❀ मुनिवर निज निज आश्रम आए ॥ ५ ॥
गिरिजा ! रघुपति कै यह रीती ❀ संतत करहिं प्रनत पर प्रीती ॥ ६ ॥

रामजीका वचन सवैका मनलाई प्रिय लागे। मुनीश्वरहरू आफ्नाआफ्ना आश्रममा आए ॥ ५ ॥ हेपार्वति ! रघुनाथजीको यस्तो रीतिं छ कि उहाँ शरणागतका उपर सदा-सर्वदा प्रीति गर्नुहुन्छ ॥ ६ ॥

बाँधेउ सेतु नील नल नागर ❀ रामकृपा जसु भयेउ उजागर ॥ ७ ॥
बूड़हिं आनहिं बोरहिं जेई ❀ भए उपल वोहित सम तेई ॥ ८ ॥
महिमा यह न जलधि कै वरनी ❀ पाहन गुन न कपिन्ह कै करनी ॥ ९ ॥

सिपालु-भएका नल-र-नीलले पूल बाँधी-सके। रामजीका कृपाले तिनको उज्यालो-यश फैलियो ॥ ७ ॥ हेपार्वति ! जो पत्थर आफू-पनि डुब्छन् अर्कालाई-पनि डुवाउँछन्, तिनै पत्थर जहाजजस्ता भए [ती आफूपनि उत्रे, तिनले अर्कालाई पनि उतारे] ॥ ८ ॥ यो महिमा

समुद्रको हो भनिने छैन, पत्थरको गुण (तासीर) भनिने छैन, वानरको करामात पनि भनिने छैन ॥ ९ ॥

दोहा–श्रीरघुवीर-प्रताप तें, सिंधु तरे पाषान ।
ते मतिमंद जे राम तजि, भजिहि जाइ प्रभु आन ॥६॥

श्रीरघुवीरका प्रतापले पत्थरहरू समुद्रमा उत्रे । जो रघुवीरलाई छाडेर अर्को-प्रभुलाई भज्दछन् , ती मन्दबुद्धि (मूर्ख) हुन् ॥ ६ ॥

चौ०–बाँधि सेतु अति सुदृढ़ बनावा ❀ देखि कृपानिधि के मन भावा ॥ १ ॥
चली सेन कछु बरनि न जाई ❀ गरजहिं मरकट-भट-समुदाई ॥ २ ॥

नल-नीलले पूल बाँधेर खूब मज़बूत पारे । त्यो-देख्ता करुणानिधान-रामजीको मन प्रसन्न भयो ॥ १ ॥ उहाँ पछि फौज चल्यो, त्यसको वर्णन गर्न शकिदैन, वानरका योद्धाहरू सिंहनाद गर्दथे ॥ २ ॥

सेतु-बंध ढिग चढ़ि रघुराई ❀ चितव कृपाल सिंधुबहुताई ॥ ३ ॥
देखन कहँ प्रभू करुनाकंदा ❀ प्रगट भए सब जल-चर-वृंदा ॥ ४ ॥

दयालु रघुनाथजी सेतुबंधका ढिस्कामा (उच्चदेशमा) चढेर समुद्रको विस्तार (फैलावट) हेर्न लाग्नुभयो ॥ ३ ॥ करुणाका-मूलस्वरूप-उहाँलाई हेर्न जलजन्तु हरूका वथान का-वथान प्रकट भए ॥ ४ ॥

नाना मकर नक्र झख व्याला ❀ सत-जोजन-तनु परम बिसाला ॥ ५ ॥
ऐसेउ एक तिन्हहि जे खाहीं ❀ एकन के डर तेपि डेराहीं ॥ ६ ॥

अनेकप्रकारका ग्राह-गोही-माछा-सर्प प्रकट भए, कोहीकोही सययोजनलामूशरीर भएका थिए, कोही यस्तापनि थिए कि सययोजनप्रमाण भएका माछालाई सुलुक्क निल्दथे[२] । फेरि तिनीहरूपनि कुनैयौटा तीभन्दा ठूला माछादेखि डराउँथे ॥ ५ ॥ ६ ॥

---

(१) जो पत्थर आफूपनि डुब्दछन् अर्कालाई-पनि डुबाउँछन् , तिनै-पत्थर अगाधसमुद्रमा-उत्रन लागे, बडेबडे-वानरहरूलाई उतार्न (पारी पुऱ्याउन) लागे । यी पत्थरका गुण (तासीर = प्रभाव) होइनन् , समुद्रका गुण होइनन् , वानरका गुणपनि होइनन् , यो-सब भगवान्-दशरथनन्दन-श्रीरामजीका प्रतापको महिमा प्रकट भएको हो ।

ये मज्जन्ति निमज्जयन्ति च परांस्ते प्रस्तरा दुस्तरे
वार्धौ वीर ! तरन्ति वानरभटान् सन्तारयन्तेऽपि च ॥
नैते ग्रावगुणा न वारिधिगुणा नो वानराणां गुणाः
श्रीमद्दाशरथेः प्रतापमहिमा सोऽयं समुज्जृम्भते ॥

(२) तिमि नाम भएको माछा सययोजन (४००कोश) लामो हुन्छ । त्यसलाई सुलुक्क निल्न शक्ने तिमिङ्गिल नाम भएको माछो हुन्छ । त्यसलाई निल्ने तिमिङ्गिलगिल नाम भएको माछा हुन्छ । त्यसलाईपनि निलि-दिने राघव नाम भएको माछो हुन्छ ।

अस्ति मत्स्यस्तिमिर्नाम शतयोजनमायतः ।
तिमिङ्गिलगिलोऽप्यस्ति तद्गिलोऽप्यस्ति राघवः ॥ [महानाटक]

प्रभुहि विलोकहिं टरहिं न टारे ❀ मन हरषित सब भए सुखारे ॥ ७ ॥
तिन्ह की ओट न देखिअ वारी ❀ मगन भए हरिरूप निहारी ॥ ८ ॥
चला कटकु कछु वरनि न जाई ❀ को कहि सक कपि-दल-विपुलाई ॥ ९ ॥

तीसवै प्रभुजीलाई हेरि-रहन लागे, हटाउँदा-पनि हट्तैनथे। सवै मनमा हर्षित थिए, सवै सुखी थिए ॥ ७ ॥ तिनले छेकिएको हुनाले समुद्रको पानी देखिदैनथ्यो। सवै जलजन्तुहरू प्रभुजीको रूप देखेर आनन्दमा डुबे ॥ ८ ॥ फौज चलि-रहेको थियो, त्यसको वर्णनै हुन शक्तैन। वानरका दलका महत्वको वर्णन गर्न को शक्त छ? ॥ ९ ॥

दोहा--सेतुबंध भइ भीर अति, कपि नभपंथ उड़ाहिं।
अपर जलचरन्हि ऊपर, चढ़ि चढ़ि पारहिं जाहिं ॥७॥

सेतुवन्धमा (पूलमा) खूव भीड भयो, वानरहरू आकाशमार्गले उड्न लागे, कोही कोही [रामजीलाईहेर्न उत्रिरहेका] जलजन्तुका ऊपर (पीठपीठमा) चढि-चढीकन (टेकी टेकीकन) पारी जान लागे ॥ ७ ॥

चौ०-अस कौतुक विलोकि दोउ भाई ❀ विहँसि चले कृपाल रघुराई ॥ १ ॥
सेनसहित उतरे रघुवीरा ❀ कहि न जाइ कपि-जूथप-भीरा ॥ २ ॥

दयालु-रामजी यो कौतुक (तमाशा) देखेर दुवैभाई हाँस्तै पाल्नुभयो। सेनासहित रामजी पारी पुगी-वक्सनुभयो, वानरका सेनापतिको भीड वर्णनगर्न नशकिने थियो ॥१॥२॥

सिंधुपार प्रभु डेरा कीन्हा ❀ सकल कपिन्ह कहुँ आयसु दीन्हा ॥ ३ ॥
खाहु जाइ फल मूल सुहाए ❀ सुनत भालु कपि जहँ तहँ धाए ॥ ४ ॥

प्रभुजीले समुद्रका पारी डेरा गरि-वक्सनुभयो। सकलवानरलाई असलअसल-फलफूल-कन्दमूल खाओ भनी आज्ञाबक्सनुभयो। आज्ञा सुन्नाका साथ भालू र वानर यत्रतत्र दौडे ॥ ३ ॥ ४ ॥

सब तरु फरे राम हित लागी ❀ रितु अनरितु अकालगति त्यागी ॥ ५ ॥
खाहिं मधुर फल विटप हलावहिं ❀ लंका सनमुख सिखर चलावहिं ॥ ६ ॥

रामजीको हितका निमित्त वखत र वेवखत भन्ने समयको नियमलाई छाडेर सवै वृक्ष (लटरम्म) फले। वानरहरू मीठामीठाफल खान्थे, वृक्षहल्लाउँथे, लंकाको सन्मुख (लंकातर्फ) ठूलाठूला पत्थर फेक्तथे ॥ ५ ॥ ५ ॥

जहँ कहुँ फिरत निसाचर पावहिं ❀ घेरि सकल वहु नाच नचावहिं ॥ ७ ॥
दसनन्हि काटि नासिका काना ❀ कहि प्रभु सुजसु देहिं तब जाना ॥ ८ ॥

वानरहरू जहाँ कतै घुम्न-फिर्न लागेको राक्षस भेट्टाउथे, त्यसलाई सवैजना भएर घेर्दथे र अनेकतरहको नाच नचाउँदथे। अनि दाँतले त्यसको नाक कान काट्तथे, रामजीको सुयश बोल्न लगाउँथे, अनि छाडि-दिन्थे ॥ ७ ॥ ८ ॥

जिन्ह कर नासा कान निपाता ❀ तिन्ह रावनहिं कही सब बाता ॥ ९ ॥

सुनत श्रवन वारिधि-बंधाना ❀ दसमुख बोलि उठा अकुलाना ॥१०॥

जुनजुन-राक्षसका नाक-कान काटिएका थिए, तिनीहरूले रावणलाई सबै वृत्तान्त भने। समुद्रवन्धन भएको कानले सुन्दा रावण व्याकुल भयो, दशौओटा मुखले सोध्न लाग्यो ॥९॥१०॥

दोहा--बाँधे वननिधि नीरनिधि, जलधि सिंधु वारीस।
सत्य तोयनिधि कंपती, उदधि पयोधि नदीस ॥८॥

के? वननिधि, नीरनिधि, जलधि, सिन्धु, वारीश., तोयनिधि, कंपति, उदधि, पयोधि, नदीशलाई साच्चै बाँधे? (क) ॥ ८ ॥

चौ०--व्याकुलता निज समुझि बहोरी ❀ बिहँसि चला गृह करि भय भोरी ॥ १ ॥
मंदोदरी सुनेउ प्रभु आयो ❀ कौतुकहीं पाथोधि बँधायो ॥ २ ॥

फेरि रावण आफ्नो व्याकुलता संझेर, डरभर बिर्सीकन, हाँस्तैहाँस्तै भवनभित्र गयो ॥ १ ॥ मन्दोदरीले रामजी आउनुभएको, लहडै-लहडले समुद्रमा पूल बाँधेको सुनिन् ॥२॥

कर गहि पतिहि भवनु निज आनी ❀ बोली परम मनोहर बानी ॥ ३ ॥
चरन नाइ सिरु अँचलु रोपा ❀ सुनहु वचन पिय! परिहरि कोपा ॥ ४ ॥

तिनले हात समातेर पति (रावण) लाई आफ्ना खोपीमा लगिन् र परम-मनोहर वचन बोल्न लागिन् ॥ ३ ॥ पाउमा शिर राखिन्, पछेउरा को छेउ थापेर याचना गरिन्-- "हेप्रिय! रिसलाई छाडेर मेरो वचन सुन्नुहोस् ॥ ४ ॥

नाथ! वैर कीजै ताही सों ❀ बुधिबल सकिअ जीति जाही सों ॥ ५ ॥
तुम्हहिं रघुपतिहिं अंतर कैसा ❀ खलु खद्योत दिनकरहिं जैसा ॥ ६ ॥

हेनाथ! जसलाई बुद्धिले र बलले जित्न शकिन्छ, त्यसैसँग वैरभाव गर्नु-पर्दछ। जुन्किरीको र सूर्यको जत्तिको अन्तर (फरक) छ, हजूरको र रामजीको अन्तर त्यत्तिकै छ ॥ ४ ॥ ६ ॥

अति बल मधुकैटभ जेहि मारे ❀ महाबीर दितिसुत संहारे ॥ ७ ॥
जेहि बलि बाँधि सहसभुज मारा ❀ सोइ अवतरेउ हरन महिभारा ॥ ८ ॥
तासु विरोध न कीजिअ नाथा! ❀ काल करम जिव जा के हाथा ॥ ९ ॥

जसले अत्यन्त-बलवान्-भएका मधु-कैटभलाई मारे, जसले महाबलवान्-भएका

(क) वननिधि-नीरनिधि-आदिगरेका १० शब्द सबै समुद्रवाचक हुन्, रावणको संभ्रम (घबराहट) देखाउनाका निमित्त कविले यो वृत्तांतलाई यसरी उल्लेख गरेको हो। यसैको भाव लिएर कुनै-कविले---

श्रुत्वा सागरबन्धनं दशशिराः सर्वैर्मुखैरेकदा
तूर्णं पृच्छति वार्तिकान् स चकितो भीत्या परं संभ्रमात् ॥
बद्धः सत्यमपांनिधिर्जलनिधिः कीलालधिस्तोयधिः
पाथोधिर्जलधिः पयोधिरुदधिर्वारांनिधिर्वारिधिः ॥

यस्तो रचना गरेको छ।

दितिपुत्र (हिरण्याक्ष–हिरण्यकशिपु) को संहार गरे, जसले बलिलाई बाँधे, जसले सहस्रबाहु (कार्तवीर्य) लाई मारे, उनैप्रभुले पृथ्वीको भारहरण गर्न अवतार लिएको छ, ॥ ७ ॥ ८ ॥ हेनाथ ! काल, कर्म, जीव, जसका हातमा छन् (जसका अधीन छन्) उनैसँग विरोध नगर्नु-होस् ॥ ९ ॥

दोहा--रामहिं सौंपहु जानकी, नाइ कमल पद माथ ।
सुत कहुँ राजु समर्पि वन, जाइ भजिअ रघुनाथ ॥ ९ ॥

हेनाथ ! रघुनाथजीका चरणकमलमा माथ राखेर सीता सुम्पि·दिनुहोस्, छोरालाई राज्य सुम्पेर वनमा गईकन रघुनाथजीको भजन गर्नुहोस् ॥ ९ ॥

चौ०--नाथ ! दीनदयाल रघुराई ❀ बाघौ सनमुख गए न खाई ॥ १ ॥
चाहिअ करन सो सबु करि बीते ❀ तुम्ह सुर असुर चराचर जीते ॥ २ ॥

हेनाथ ! रघुनाथजी दीनदयाल हुनुहुन्छ, वाघ पनि सोझो भएर सामुन्ने जाँदा खाँदैन ॥ १ ॥ जो गर्नुपर्ने [पुरुषार्थ] गरि–सक्नुभयो, हजूरले देव–दैत्य, चराचरजगत् सवै जित्नुभयो ॥ २ ॥

संत कहहिं असि नीति दसानन ! ❀ चौथे पन जाइहि नृप कानन ॥ ३ ॥
तासु भजन कीजिअ तहँ भरता ! ❀ जो करता पालक संहरता ॥ ४ ॥

हेनाथ ! दशानन ! सज्जनहरू "वृद्धावस्थामा राजाले जंगल जानुपर्दछ" यस्तो नीतिपूर्ण वचन भन्दछन् । हेभर्ता ! जो जगत्का कर्ता छन् , पालक छन्, संहर्ता (संहारगर्ने) छन् , उनैको भजन गर्नुहोस् ॥ ३ ॥ ४ ॥

सोइ रघुवीर प्रनतअनुरागी ❀ भजहु नाथ ! ममता सब त्यागी ॥ ५ ॥
मुनिवर जतन करहिं जेहि लागी ❀ भूप राजु तजि होहिं विरागी ॥ ६ ॥
सोइ कोसलाधीस रघुराया ❀ आए करन तोहि पर दाया ॥ ७ ॥
जो पिय ! मानहु मोर सिखावन ❀ होइ सुजसु तिहुँ पुरअति पावन ॥ ८ ॥

राम उनै हुन्, ती शरणागतका ऊपर प्रेम गर्दछन्, हेनाथ ! माया मोह छाडेर उनैको भजन गर्नुहोस् ॥ ५ ॥ जसका निंती (जसलाई भेट्टाउन) मुनीश्वरहरू यत्न गर्दछन्, राजाहरू राज्य छाडेर विरक्त हुन्छन् ॥ ६ ॥ उनै-परमेश्वर कोशलाधिपति-रघुनाथजीका रूपले हजूरका ऊपर दया गर्न आएका हुन् ॥ ७ ॥ हेप्रिय ! मेरो प्रार्थना मन्जूर गर्नुभयो भने तीनैलोकमा अत्यन्त-पवित्र कीर्ति फैलिने छ" ॥ ८ ॥

दो०–अस कहि लोचन वारि भरि, गहि पद कंपित गात ।
नाथ ! भजहु रघुवीर–पद, अचल होइ अहिवात ॥ १० ॥

यसो भनेर, आँखाभरी आँसू पारेर थर्थर काँप्तै रावणका पाउमा परेर मन्दोदरीले "हेनाथ ! रामका चरणको सेवा गर्नुहोस्, मेरो अहिवात (अभिभाँत = सौभाग्य) अचल रहोस्" यसो भनिन् ॥ १० ॥

चौ०-तब रावन मयसुता उठाई ❀ कहै लाग खल निज प्रभुताई ॥ १ ॥
सुनु तैं प्रिया ! वृथा भय माना ❀ जग जोधा को मोहि समाना ॥ २ ॥

अनि रावणले मन्दोदरीलाई उठायो । त्यो दुष्ट आफ्नै प्रभावको वर्णन गर्न लाग्यो "हेप्रिये ! तिमी सुन । तिमी व्यर्थै डर मान्दछ्यौ । जगत्मा मसमानको योद्धा को छ ? ॥१॥२॥

वरुन कुवेर पवन जम काला ❀ भुजवल जितेउँ सकल दिगपाला॥ ३ ॥
देव दनुज नर सव बस मोरें ❀ कवन हेतु उपजा भय तोरें ॥ ४ ॥

वरुण-कुवेर-वायु-यम-काल-इत्यादि सकलदिक्पाललाई भुजवलले जितें, देवता-दानव मनुष्य-सवै मेरा वशमा छन्, के कारण तिमीलाई भय पैदा भयो ? ॥ ३ ॥ ४ ॥

नाना विधि तेहि कहेसि बुझाई ❀ सभा बहोरि बैठ सो जाई ॥ ५ ॥
मंदोदरी हृदय अस जाना ❀ कालविवस उपजा अभिमाना ॥ ६ ॥

मन्दोदरीलाई नानाप्रकारसँग बुझाएर भन्यो, अनि त्यो सभामा गएर वस्यो । मन्दोदरीले मनमा—"कालको वश परेर अभिमान उठेको हो" यो कुरा जानिन् ॥ ५ ॥ ६ ॥

सभा आइ मंत्रिन्ह तेहि बूझा ❀ करव कवनि विधि रिपु सैं जूझा ॥ ६ ॥
कहहिं सचिव सुनु निसिचर नाहा ! ❀ वार वार प्रभु पूँछहु काहा ॥ ७ ॥
कहहु कवन भय करिअ विचारा ❀ नर कपि भालु अहार हमारा ॥ ८ ॥

सभामा आएर रावणले—"शत्रुसँग कुनप्रकारले युद्ध गर्नें हो" भनेर मन्त्रिहरूसँग सोध्यो ॥ ७ ॥ मन्त्रीहरूले भने कि—"हेराक्षसाधिपते ! सुनिवक्सियोस्, प्रभु वारवार के सोध्नुहुन्छ ? वताउनुहोस् कुन भय आइ-लाग्यो र विचार (मन्त्रणा) गर्नुपर्‍यो ? मानिस-वानर भालू ता हाम्रा आहारै हुन्" ॥ ८ ॥ ९ ॥

दो०—वचन सवहिं के श्रवन सुनि, कह प्रहस्त कर जोरि ।
नीति विरोध न करिअ प्रभु, मंत्रिन्ह मति अति थोरि ॥११॥

सवैका वचनलाई कानले सुनेर प्रहस्त (रावणपुत्र) हात जोरीकन भन्न लाग्यो "हेप्रभु ! मन्त्रिहरूको बुद्धि अत्यन्त कम रहेछ, नीतिविरुद्ध काम नगरिवक्सियोस् ॥ ११ ॥

चौ०-कहहिं सचिव सव ठकुर सोहाती ❀ नाथ ! न पूर आव एहि भाँती ॥ १ ॥
वारिधि नाँघि एक कपि आवा ❀ तासु चरित मन महुँ सवगावा ॥ २ ॥

सवै-मन्त्रीहरू ठकुरसोहाती (मालिकलाईमात्रै मनपर्नेकुरा) भन्दछन्, हेनाथ ! यस्तातवरले काम पार लाग्नेछैन ॥ १ ॥ एउटा वानर समुद्र नाघेर आएथ्यो, त्यसको चरित्र मनमा सवै गाउँदैछन् ॥ २ ॥

छुधा न रही तुम्हहि तव काहू ❀ जारत नगर न कस धरि खाहू ॥ ३ ॥
सुनत नीक आगे दुख पावा ❀ सचिवन्ह अस मत प्रभुहिं सुनावा॥ ४ ॥

[हेमन्त्रिवरहो !] त्यसवेलामा तिमीहरूकसैलाई-पनि भोक थिएन कि ? [अग्निमान्द्यको व्यथा लागेको थियो कि कसो हो ?] लंका जलाउँदा-खेरी त्यसलाई समातेर किन

खाएनौ ? हेनाथ ! मन्त्रीहरूले सुन्दाखेरि निको-लाग्ने पछिपरन्तु दुःख-दिलाउने मत (राय) प्रभुलाई सुनाए ॥ ३ ॥ ४ ॥

जेहिं वारीस बँधायेउ हेला ❀ उतरेउ सेन समेत सुबेला ॥ ५ ॥
सो मनु मनुज खाव हम भाई ❀ वचन कहहिं सब गाल फुलाई ॥ ६ ॥

जसले हेपेर समुद्रलाई बँधायो, सैन्यसहित भएर जो सुबेलपर्वतसम्म आइ-पुग्यो, मानौं त्यो मानिस हो रे ! त्यसलाई हामी खाइदिन्छौ रे (वाः ! यी सबै भाईहरू गाला उकासेर कुरागर्छन् [त्यत्तिकै हो] ॥ ५ ॥ ६ ॥

तात ! वचन मम सुनु अति आदर ❀ जनि मन गुनहु मोहि करि कादर ॥ ७ ॥
प्रियवानी जे सुनहिं जे कहहीं ❀ ऐसे नर निकाय जग अहहीं ॥ ८ ॥

पिताजी ! मेरो वचन आदरका साथ सुन्नुहोस्, मलाई कातर हो भनेर मनमा नसंझनुहोला ॥ ७ ॥ जो मीठो बोली सुन्दछन्, जो मीठो बोली बोल्दछन्, त्यस्ता-मानिस संसारमा वथानका-वथान छन् ॥ ८ ॥ (क)

वचन परमहित सुनत कठोरे ❀ सुनहिं जे कहहिं ते नर प्रभु ! थोरे ॥ ९ ॥
प्रथम बसीठ पठव सुनु नीति ❀ सीता देइ करहु पुनि प्रीति ॥ १० ॥

हेप्रभु ! सुन्दाखेरि कठोर भएका, परिणाममा परमहित गर्ने वचनलाई जो सुन्दछन् जो भन्दछन् त्यस्ता मानिस थोरै छन् ॥ ९ ॥ नीति सुन्नुहोस्, पहिले दूत पठाउनुहोस्, अनि सीता सुम्पेर रामसँग प्रीति गर्नुहोस् ॥ १० ॥

दोहा—नारि पाइ फिरि जाहिं जौं, तौ न बढ़ाइअ रारि ।
नाहिं त सनमुख समर महि, तात ! करिअ हठि मारि ॥ १२ ॥

यदि स्त्री पाएर राम फर्कें भने (भै गो) झगरा नबढाउनुहोस्, हेपिताजी ! होइन-भने समरैमा (युद्धैमा) सन्मुख भएर बलात्कारका-साथ मारपीट गर्नुहोस् ॥ १२ ॥

चौ०—यह मत जौं मानहु प्रभु मोरा ❀ उभय प्रकार सुजसु जगतोरा ॥ १ ॥
सुत सन कह दसकंठ रिसाई ❀ असिमति सठ ! केहितोहि सिखाई ॥ २ ॥
अबहीं ते उर संसय होई ❀ वेनुमूल सुत भयेउ घमोई ॥ ३ ॥

हे प्रभु ! यदि यो मेरो मत मान्नुभयो भने संसारमा हजूरको दुवैतरहले सुयश हुनेछ" ॥१॥ [यो वचन सुनेर] रावण रिसाएर छोरा (प्रहस्त) लाई भन्नलाग्यो-"ए वदमाश ! तँलाई यस्तो बुद्धि कसले सिकायो ? ॥ २ ॥ ऐह्लेदेखि मनमा सन्देह भयो [यतिन्ज्याल,

---

(क) सुलभाः पुरुषा राजन् ! सततं प्रियवादिनः ।
अप्रियस्य च पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः ॥ [महाभारत]

अर्थात्—महाराज ! हर्हंमेशा मीठा-वचन बोल्ने-मानिस सुलभ छन् , (जतिभने-पनि पाइन्छन्) नमीठा-र-हितकारी-वचन बोल्ने मानिस पनि दुर्लभ छन् , त्यस्ता न वचन सुन्ने-मानिस-पनि दुर्लभ छन् (विरलै पाइन्छन्) ।

छोरो हो भनेर दुक्क थिएँ] तँछोरो ता वाँसका फेदमा पैदा भएको घमोइ (घुन) पो भइछस् ॥ ३ ॥ (ख)

सुनि पितुगिरा परुष अति घोरा ❀ चला भवन कहि वचन कठोरा ॥ ४ ॥
हितमत तोहि न लागत कैसे ❀ कालविवस कहुँ भेषज जैसे ॥ ५ ॥

वावुको अतिकठोर-रूखो-वचन सुन्दा "जस्तै कालले विवश पारेका व्यक्तिलाई औषधि मन्पर्दैन, त्यस्तै हजूरलाई हित भएको संमति लागेन (मनपरेन)" यस्तो कठोर-वचन बोलेर प्रहस्त घर गयो ॥ ४ ॥ ५ ॥

संध्या समय जानि दससीसा ❀ भवन चलेउ निरखत भुजवीसा ॥ ६ ॥
लंका सिखर उपर आगारा ❀ अति विचित्र तहँ होइ अखारा ॥ ८ ॥
बैठ जाइ तेहि मंदिर रावन ❀ लागे किन्नर गुनगन गावन ॥ ८ ॥
बाजहिं ताल पखाउज वीना ❀ नृत्य करहिं अपछरा प्रवीना ॥ ९ ॥

साँझको समय जानेर रावण आफ्ना वीस भुजा हेर्दै महलतर्फ गयो ॥ ६ ॥ त्यसको महल लंकाका शिखरमा थियो, त्यहाँ अद्भुत-अद्भुत नाचतमाशा हुदै-रहन्थे ॥ ७ ॥ रावण त्यहीमहलमा गएर वस्यो, किन्नरहरू गुणगणको गान गर्नलागे ॥ ८ ॥ ताल-पखावज-वीन वज्न लागे, सिपालु-सिपालु-अप्सरा नृत्य गर्न लागे ॥ ९ ॥

दोहा—सुनासीर—सत—सरिस सोइ, संतत करै विलास ।
परम-प्रबलरिपु सीसपर, तदपि न कछु मन त्रास ॥ १३ ॥

त्यो रावण सयइन्द्रको-जति भोगविलास हमेशा गर्दथ्यो । परमप्रवल (अतिशय-वलिष्ठ) शत्रु शिरमा चढेको थियो, तैपनि त्यसका मनमा त्रास कत्ति थिएन ॥ १३ ॥

[सुवेलशैलवृत्तांत]

चौ०– इहाँ सुवेल सैल रघुवीरा ❀ उतरे सेन सहित अति भीरा ॥ १ ॥
सैलशृंग एक सुन्दर देखी ❀ अति उतंग सम सुभ्र विसेखी ॥ २ ॥
तहँतरु-किसलय-सुमनसुहाए ❀ लछिमन रचिनिज हाथ डसाए ॥ ३ ॥
तापर रुचिर मृदुलमृगछाला ❀ तेहि आसन आसीन कृपाला ॥ ४ ॥

यतातिर—रामजी सेनासहित भएर सुवेल पर्वतमा उत्रनु (पुग्नु) भयो, त्यहाँ भीड़ खूब भयो ॥ १ ॥ अति-अग्लो एउटा समथर सफा राम्रो टाकुरो देखेर त्यहीं लक्ष्मणजीले

(ख) "वाँसका फेदमा झाँगियेर वाँसका थानलाई विगार्नें घाँस (झारपात) लाई पनि घमोई भन्दछन्" भनी कसैले व्याख्यान गरेको छ । "घमोई भन्ने वाँसको रोग हो, त्यो रोग लागे पछि वासका फेदमा धेरै साना–अंकुर (टुसा) निस्कन्छन्, तिनलेगर्दा वाँसका तामा पलाउन छाड्दछन्, वाँसको-थान उठ्रेर जान्छ" भनी कोही भन्दछन् ।

राम्राराम्रा पालुवा र फूल विछ्याउनुभयो—॥ २ ॥ ॥ ३ ॥ त्यसमाथि राम्रो-नरम-मृगचर्म विछ्याउनुभयो, करुणानिधान-रामजो त्यसै-आसनमा राज भयो ॥ ४ ॥

प्रभु कृत सीस कपीसउछंगा ❀ वाम दहिन दिसि चाप निषंगा ॥ ५ ॥
दुहुँ करकमल सुधारत वाना ❀ कह लंकेस मंत्र लगि काना ॥ ६ ॥
बड़भागी अंगद हनुमाना ❀ चरन कमल चाँपत विधि नाना ॥ ७ ॥
प्रभु पाछे लछिमन वीरासन ❀ कटि निषंग कर बान सरासन ॥ ८ ॥

प्रभुजीले [कोल्टो पल्टेर] सुग्रीवका काखमा शिर राख्नुभयो, वायाँ-पट्टि धनु, दाहिने-पट्टि ठोक्रो राखेको थियो ॥ ५ ॥ कमलसमान-कोमलभएका दुवै हातले वाण सम्याउन लाग्नुभएको थियो, लङ्कापति-विभीषण कानै-नेर मन्त्रणा (सल्लाह) का कुरा गरि-रहेका थिए ॥ ६ ॥ महाभाग्यवान्-अङ्गद-र-हनुमान् अनेकप्रकारले चरणकमल (पाउ) दाबि-रहेका थिए ॥ ७ ॥ प्रभुजाका पछिल्तिर ठोक्रा भिरेका हातमा धनु र वाण लिएका लक्ष्मणजी वीरासन गरेर राज भएको थियो ॥ ८ ॥

दोहा--एहि विधि करुनासील, गुन-धाम राम आसीन ।
ते नर धन्य जे ध्यान एहि, रहत सदा लयलीन ॥१४॥
पूरव दिसा बिलोकि प्रभु, देखा उदित मयंक ।
कहत सबहिं देखहुससिहि, मृग-पति-सरिस असंक ॥१५॥

यसप्रकारले करुणा शील-गुण-यिनका भवनस्वरूप रामजी राजभएको थियो। जो मानिस यस्तातरहका-यो-ध्यानमा लवलीन भएर सदासर्वदा रहन्छन् ती-मानिस धन्य हुन् ॥ १४ ॥ प्रभुजीले पूर्वदिशामा चन्द्रमा उदाएको देख्नुभयो, अनि सबैलाई भन्नुभयो "चन्द्रमालाई हेर, यी सिंहजस्ता निःशङ्क छन्—॥ १५ ॥

चौ०—पूरवदिसिगिरि-गुहा-निवासी ❀ परम-प्रताप—तेज—बल—रासी ॥ १ ॥
मत्त—नाग-तम-कुंभ- विदारी ❀ ससि केसरी गगन-बन-चारी ॥ २ ॥

पूर्वतिरका उदयाचल-पर्वतको गुफामा बस्ने, प्रताप-तेज-बल-इनका ठूलासमूह स्वरूप-भएका, अन्धकाररूपी-मत्ताहात्तीको-गण्डस्थल (टाउको) फोर्ने, चन्द्रमा-रूपी सिंह आकाशरूपी-वनमा विहार गर्ने (टहलिन) लागे ॥ १ ॥ २ ॥ ॥

बिथुरे नभ मुकुताहल तारा ❀ निसि सुंदरी केर सिंगारा ॥ ३ ॥
कह प्रभु ससि महँ मेचकताई ❀ कहहु काह निज निजमति भाई ! ॥ ४ ॥

रात्रिरूपी-सुन्दरी-स्त्रीका श्रृङ्गार (गहनाका सर्जाम) भएका तारारूपी-गजमोती आकाशरूपी-वनमा छरिएका छन्" ॥३॥ यति भनेर प्रभुजीले "चन्द्रमामा यो कालोपना क्या हो ?, आफ्नाआफ्ना-वुद्धिमा सूझेको कुरा भन" भन्नुभयो ॥ ४ ॥

कहँ सुग्रीव सुनहु रघुराईं ! ❀ ससि महुँ प्रगट भूमि कै झाँई ॥ ५ ॥
मारेहु राहु ससिहि कह कोई ❀ उर महँ परी स्यामता सोई ॥ ६ ॥

सुग्रीवले "हेरघुनाथ ! चन्द्रमामा पृथ्वीको छाया प्रकट भएको (परेको) हो" भने ॥ ५ ॥ कसैले "राहुले चन्द्रमालाई छातीमा फहराएको थियो, त्यसै-घाउको कालो ठेला परेको हो" भने ॥ ६ ॥

कोउकहजब विधिरतिमुखकीन्हा ❀ सारभाग ससिकर हरि लीन्हा ॥ ६ ॥
छिद्र सो प्रगट इंदुउर माहीं ❀ तेहि मग देखिअ नभ परिछाहीं ॥ ८ ॥

कसैले—"विधाताले जब रति (कामपत्नी) को मुख बनाउन लाग्नुभयो, त्यसवेलामा चन्द्रमाको सारभाग (माझको असल-शोभापूर्ण-हिस्सा) झिकेर (कपेर) लिनुभयो, चन्द्रमाका माझमा त्यो (कपेको) छिद्र स्पष्ट देखिन्छ। त्यही-छिद्रद्वारा कालो आकाशको-छाया देखिएको हो" भने ॥ ७ ॥ ८ ॥

प्रभु कह गरल बंधु ससि केरा ❀ अतिप्रिय निजउर दीन्हवसेरा ॥ ९ ॥
विषसंयुत करनिकर पसारी ❀ जारत विरहवंत नरनारी ॥१०॥

प्रभुजीले—"चन्द्रमा कालकूट विषका सहोदर भाई हुन्, तिनले अत्यन्त-प्यारो भएको-त्योविषरूपी-भाईलाई आफ्ना-हृदयमा स्थान दिएका छन्, । ती-चन्द्रमा विषको लस्पस् भएका किरण फैलाएर विरही-नरनारीहरूलाई जलाउँछन्" भन्नुभयो ॥ ९ ॥ १० ॥

दोहा—कह मारुतसुत सुनहु प्रभु, ससि तुम्हार निज दास ।
तव मूरति विधुउर वसति, सोइ स्यामता अभास ॥१६॥
पवनतनय के वचन सुनि, विहँसे राम सुजान ।
दच्छिनदिसिअवलोकिपुनि, बोले कृपानिधान ॥१७॥

हनूमान्जीले—"प्रभु ! सुनि-वक्सियोस्, चन्द्रमा हजुरका सेवक (भक्त) हुन्, हजुरको मूर्ति तिन्का ।हृदयमा रहन्छ, त्यसैको कालोपना भासमान (प्रकाशमान) भएको हो" भने ॥ १६ ॥ पवनकुमारको वचन सुनेर परमचतुर-रघुनाथजी हाँस्नुभयो, अनि करुणानिधान-वहाँले दक्षिणदिशातिर हेर्नुभयो र बोल्नुभयो—॥ १७ ॥

चौ०—देखुविभीषन ! दच्छिन आसा ❀ घन घमंड दामिनी विलासा ॥ १ ॥
मधुर मधुर गरजै घन घोरा ❀ होइ वृष्टि जनु उपल कठोरा ॥ २ ॥

"हेविभीषण ! दक्षिणदिशातिर हेर, बादल उभ्ड़ी रहेका, बिजुली चंकी-रहेका छन्, मेघ सुस्तसुस्त र साह्रैसाह्रै गर्जी-रहेका छन्, असीनाको कड़ा वृष्टि हुने हो कि ? ॥१॥२॥

कहै विभीषन सुनहु कृपाला ! ❀ होइ न तड़ित न वारिदमाला ॥ ३ ॥
लंकासिखर रुचिर आगारा ❀ तहँ दसकंधर देख अखारा ॥ ४ ॥

विभीषणले विन्ती गरे- "हेकृपाल ! सुनि-वक्सियोस्, न यो विजुली हो, न यो मेघ हो ॥ ३ ॥ लंकाका शिखरमा राम्रो महल छ, त्यहाँ रावण अखाड़ा (नाचतमाशा) हेर्न लागेको छन् ॥ ४ ॥

छत्र मेघडम्बर सिर धारी ❀ सोइजनु जलदघटा अति कारी ॥ ५ ॥
मंदोदरी — श्रवन — ताटंका ❀ सोइप्रभु जनु दामिनी दमंका ॥ ६ ॥

ती बादलका-आकारको छत्र शिरमा ओढ्दछन्, त्यही-छत्र अत्यन्तकालो बादलको घटाजस्तो हो, मन्दोदरीका कानको ताटङ्क (गहना) जो छ, त्यही विजुली चंकेको जस्तो हो ॥ ५ ॥ ६ ॥

वाजहिं ताल मृदंग अनूपा ❀ सोइ रव सरस सुनहु सुरभूपा! ॥ ७ ॥
प्रभु मुसुकान समुझि अभिमाना ❀ चाप चढ़ाइ बान संधाना ॥ ८ ॥

अनौठा-किसिमले ताल र मृदङ्ग बजीरहेका छन्, हेदेवाधिपति ! प्रभु ! त्यही सरसमधुर अवाज हजूरले सुन्नुभईरहेकोछ" ॥ ७ ॥ प्रभुजी रावणको अभिमान बुझेर हाँस्नुभयो। वहाँले धनु चढ़ाएर वाण जोर्नुभयो ॥ ८ ॥

दोहा--छत्र मुकुट ताटंक तव, हते एक ही बान।
सब के देखत महि परे, मरम न कोऊ जान ॥१८॥
असकौतुककरि रामसर, प्रविसेउ आइ निषंग।
रावन सभा ससंक सब, देखि महा-रस-भंग ॥१९॥

अनि प्रभुजीले एउटा वाण हान्नु भएथ्यो, रावणको छत्र-मुकुट, मन्दोदरीको ताटंक, सवैले देख्तादेख्तै जमीनमा गिरे। त्यो मर्म कसैले जानेन (केकारणले गिरे, त्यो कसैले थाहापाएन) ॥ १८ ॥ यस्तो तमाशा गरेर त्यो रामजीको वाण आएर ठोक्रामा पस्यो। यस्तो ठूलो रंगमा भङ्ग भएको देखेर रावणको सभा सशंक भयो (झस्क्यो) ॥ १९ ॥

चौ०-कंपनभूमि न मरुत विसेखा ❀ अस्त्र सस्त्र कछु नयन न देखा ॥ १ ॥
सोचहिं सव निज हृदयमँझारी ❀ असगुन भयेउ भयंकर भारी ॥ २ ॥

सवैजना आफ्नाआफ्ना मनमा "भूकंप भएको छैन, ज्यादा बतास चलेको छैन, आँखाले अस्त्रशस्त्र केही देखिएन, भारी अपशकुन भयो" यस्तो शोचविचार गर्न लागे ॥१॥२॥

दसमुख देखि सभा भय पाई ❀ विहँसि वचन कह जुगुतिबनाई ॥ ३ ॥
सिरौ गिरे संतत सुभ जाही ❀ मुकुट खसे कस असगुन ताही ॥ ४ ॥

रावणले सकलसभा डराएको देख्यो, अनि जुक्ति कमाएर हाँसीकन त्यसले भन्यो—"जसलाई शिरै-गिर्दा-खेरि-पनि हर्हमेशा कल्याणै छ, त्यसलाई मुकुट-गिर्दा-खेरि केको अपशकुन ?— ॥ ३ ॥ ४ ॥

सयन करहु निज गृह जाई ❀ गवने भवन सकल सिर नाई ॥ ५ ॥
मंदोदरी सोच उर बसेऊ ❀ जब तें श्रवनपूर महि खसेऊ ॥ ६ ॥

जाओ आफ्नाआफ्ना घर गएर सयन गर (सुत)"। [यो वचन सुनेर] सवैजना शिर झुकाएर घर गये ॥ ५ ॥ जैले देखि कर्णपूर (ताटङ्क) जमीनमा खसेथ्यो, त्यहाँदेखि मन्दोदरीका मनमा सुर्ताले वास गर्‍यो ॥ ६ ॥

[मन्दोदरीले गरेको प्रबोध]

सजल नयन कह जुग कर जोरी ❀ सुनहु प्रानपति ! विनती मोरी ॥ ७॥
कंत ! रामविरोध. परिहरहू ❀ जानि मनुज जनि मन हठ धरहू ॥ ८॥

आँखाभरी आँसु पारेर हात जोरीकन मन्दोदरीले विन्तीगरिन्-"हेप्राणेश्वर ! मेरो विन्ती सुनि-बक्सियोस्, ॥ ७ ॥ हेकान्त ! (हेप्रिय !) रामजीसँग विरोध छाड़िदिनु होस्, उनलाई मनुष्य ठानेर मनमा हठ नलिनुहोस् ॥ ८ ॥

दोहा--विस्वरूप रघु-वंस-मनि, करहु वचन विस्वासु ।
लोककलपना वेद कर, अंग अंग प्रति जासु ॥२०॥

रघुवंशमणि रामजी विश्वरूप (विराट्ब्रह्माण्डरूप) हुनुहुन्छ, मेरा वचनमा विश्वास गर्नुहोस्। जसका प्रत्येक अङ्गअङ्गमा लोक र लोकपालको कल्पना वेदले गर्दछ [ती विश्वरूप नभए के हुन्त ?] ॥२०॥

चौ०-पद पाताल सीस अजधामा ❀ अपर लोक अँग अँग विश्रामा ॥ १ ॥
भृकुटि विलास भयंकरकाला ❀ नयन दिवाकर कच घनमाला ॥ २ ॥
जासु घ्रान अस्विनीकुमारा ❀ निसि अरुदिवस निमेषअपारा ॥ ३ ॥
श्रवन दिसा दस वेदबखानी ❀ मारुत स्वास निगम निजवानी ॥ ४ ॥
अधर लोभजमदसनकराला ❀ माया हास बाहु दिगपाला ॥ ५ ॥
आनन अनलअम्बुपति जीहा ❀ उतपति पालन प्रलय समीहा ॥ ६ ॥
रोमराजि अष्टादस भारा ❀ अस्थि सैल सरिता नस जारा ॥ ७ ॥
उदर उदधि अधगो जातना ❀ जगमय प्रभु का बहु कलपना ॥ ८ ॥

जसको चरण पाताल हो, जसको शिर ब्रह्मलोक हो, जसका अङ्गअङ्गमा अरुअरु लोक रहेका छन् ॥ १ ॥ जसका भ्रूकुटिको कुटिलपना भयङ्कर काल हो, जसको नेत्र सूर्य:हो, जसका केश मेघमण्डल हुन् ॥ २ ॥ जसका नासिकाद्वार अश्विनीकुमार हुन्, जसको अद्भुत निमेष रात्रि र दिन हो ॥ ३ ॥ जसका कान दश दिशा हुन् भनेर वेदले वखानेको छ, जसको श्वास वायु हो, जसकी वाणी वेद हो ॥ ४ ॥ जसको ओठ लोभ हो, जसका भयंकर-दाह्रा यमराज हुन्, जसको हँसाई माया हो, जसका वाहु दिक्पाल हुन् ॥ ५ ॥ जसको-मुख अग्नि हो, जसको जिह्वा वरुण हो, जसको चेष्टा सृष्टि-स्थिति-प्रलय हो ॥ ६ ॥ जसका रउँका परस्परा अठारप्रकारका वनस्पति हुन्। जसका हड्डी पर्वत हुन्, जसका नसा का-जाल नदीहरू हुन् ॥ ७ ॥ जसको पेट समुद्र हो, जसको गुदद्वार नरक हो, तिनै-जगन्मय (विश्वरूप) प्रभुका अनेकअनेक कल्पना (रचना) छन् ॥ ८ ॥

दोहा--अहंकार सिव बुद्धिअज, मन ससि चित्त महान ।
मनुज वास चर-अचर-मय, रूप राम भगवान ॥२१॥

अस विचारि सुनु प्रानपति !, प्रभु सन वैर विहाइ ।
प्रीति करहु रघु-वीर-पद, मम अहिवात न जाइ ॥२२॥

वहाँको अहंकार शंकर-स्वरूप हो, वहाँकी बुद्धि ब्रह्मा-स्वरूप हुन्, वहाँको मन चन्द्रमारूपी हो, वहाँको चित्त महत्तत्व (अव्याकृतबुद्धि) हो, उनै-मनुष्यप्रभृतिका निवास (आधार) भएका र चराचरमय-भएका भगवान् रामजी हुन् ॥ २१ ॥ हेप्राणेश्वर ! सुन्नुहोस् यो विचार गरेर प्रभु-रघुवीर-संग वैरभाव छाडीकन वहाँका पाउमा प्रेमभाव गर्नुहोस्, मेरो अहिवात (अभिभाँत = सौभाग्य) नजाओस् ॥ २२ ॥

चौ०–विहँसा नारिवचन सुनि काना ❀ अहो ! मोहमहिमा बलवाना ॥ १ ॥
नारिसुभाउ सत्य कवि कहहीं ❀ अवगुन आठ सदा उर रहहीं ॥ २ ॥

स्त्रीको वचन कानले सुनेर रावण हाँस्यो, [अनि भन्न लाग्यो] "ओहो ! मोहको महिमा साह्रै बलवान् छ ! ॥ १ ॥ कविहरूले स्त्रीको स्वभाव ठीकठीक वर्णन गरेका छन्, स्त्रीका हृदयमा आठ दुर्गुण सदासर्वदा रही-रहन्छन् ॥ २ ॥

साहस, अनृत, चपलता, माया ❀ भय, अविवेक, असौच, अदाया ॥ ३ ॥
रिपु कर रूप सकल तैं गावा ❀ अति विसाल भय मोहि सुनावा ॥ ४ ॥

साहस (हितअहितको विचार न राखेर गरिनेकाम), अनृत २ (झूठो भाषण), चपलता ३ (चञ्चलपना), माया४ (कपट), भय ५ (डर), अविवेक ६ (छ्यान न गर्नु), अशौच ७ (भित्र-बाहिर फोहोरी रहनु) अदया ८ (निष्ठुरता) यीआठ स्त्रीका दुर्गुण हुन्छन् तिमिले शत्रुको त्यस्तोरूप बयान गर्‍यौ, मलाई साह्रैठूलो डरको कुरा सुनायौ ॥ ३ ॥ ४ ॥

सो सव प्रिया ! सहज बस मोरे ❀ समुझि परा प्रसाद अव तोरे ॥ ५ ॥
जानेउँ प्रिया ! तोरि चतुराई ❀ एहि मिस कहहि मोरि प्रभुताई ॥ ६ ॥

[चराचरजगत् मेरा वशमा भएपछि] त्यही जगत्स्वरूपी तिम्रा ती-ईश्वर मेरा वश भैगए नि, प्यारी ! तिम्रा मेहर्वानीले ऐले यो कुरा मैले बुझें ॥ ५ ॥ प्यारी ! तिम्रो वठ्याई मैले बुझें, यसै-वहानाले (मलाई डरदेखाउने निउँले) मेरा प्रभाव वर्णन गरीरहेकी छौ ॥ ६ ॥

तव वतकही गूढ़ मृगलोचनि ! ❀ समुझत सुखद सुनत भयमोचनि ॥ ७ ॥
मन्दोदरि मन महुँ अस ठयेऊ ❀ पियहि कालवस मतिभ्रम भयेऊ ॥ ८ ॥

हेमृगलोचनि ! तिम्रा कुरा गूढ़ (गहीरा) छन्, ती कुरा सुन्दैमा भय छुटाउने, बुझ्दा आनन्द दिने छन् " ॥ ७ ॥ [रावणका यस्ता वचन सुनेर] मन्दोदरीले मनैमनमा "पतिलाई कालले वश पारेछ, बुद्धिको भ्रम त्यसैले भएको हो" यस्तो ठानिन् ॥ ८ ॥

दोहा–बहु विधि जल्पसि सकल निसि, प्रात भए दसकन्ध ।
सहज असंक सु-लंक-पति, सभा गयेउ मदअन्ध ॥२३॥

रातभर अनेकप्रकारले अण्डबण्ड बक्यो, विहान भएपछि स्वभावैले निर्भय भएको मदान्ध-रावण सभामा गयो ॥ २३ ॥

सो०--फूले फरै न वेत, जदपि सुधा वरषहिं जलद ।
मूरख हृदय न चेत, जौं गुर मिलहिं विरंचि सम ॥२४॥

यद्यपि मेघले [पानी ता के] अमृतै वर्षाओस् न, तथापि वेत फुल्दा-पनि फुल्दैन, फल्दा-पनि फल्दैन ॥ ब्रह्माजस्तो गुरु पाइए-पनि मूर्खका हृदयमा चेत (ज्ञान) आउँदैन ॥ २४ ॥ (क)

[अङ्गदप्रेषण]

चौ०-इहाँ प्रात जागे रघुराई ❀ पूछा मत सव सचिव बोलाई ॥ १ ॥
कहहु वेगि का करिअ उपाई ❀ जामवंत कह पद सिरु नाई ॥ २ ॥

यतातिर प्रातःकाल भए-पछि रघुनाथजी जागा हुनुभयो, सवै-मन्त्रीहरूलाई बोलाएर "अब चाँडै वताऊ, के उपाय गर्ने हो ?" भनी सवैको मत सोध्नुभयो। जाम्ववान्ले वहाँका पाउमा शिर राखेर विन्ती गरे ॥ १ ॥

सुनु सर्वग्य ! सकल गुनरासी ! ❀ सत्यसंध ! प्रभु ! सव उर बासी ! ॥ ३ ॥
मंत्र कहौं निज-मति-अनुसारा ❀ दूत पठाइअ बालिकुमारा ॥ ४ ॥

"हेसर्वज्ञ ! हेसकलगुणराशे ! हे सत्यप्रतिज्ञ ! हेसर्वहृदयान्तर्यामिन् ! हेप्रभो ! आफ्ना बुद्धिअनुसार मन्त्रणा विन्ती गर्दछु, सुनिवक्सियोस्, वालिकुमार (अंगद) लाई दूत पठाइ वक्सिएजाओस् " ॥ ३ ॥ ४ ॥

नीक मन्त्र सव के मन माना ❀ अङ्गद सन कह कृपानिधाना ॥ ५ ॥
बालितनय ! बल-बुधि-गुन-धामा ❀ लङ्का जाहु तात ! मम कामा ॥ ६ ॥
बहुत बुझाइ तुम्हहिं का कहऊँ ❀ परम चतुर मैं जानत अहऊँ ॥ ७ ॥
काजु हमार तासु हित होई ❀ रिपु सन करेहु बतकही सोई ॥ ८ ॥

जाम्ववान्को मन्त्रणा सवैका मनलाई वेस लाग्यो। कृपानिधान-रामजीले अंगदलाई आज्ञा गर्नुभयो—"हेबलनिवास ! हेवुद्धिगुणनिवास ! हेवालिनन्दन ! बाबु ! तिमी मेरा कामले लंका जाऊ ॥ ५ ॥ ६ ॥ तिमीलाई बुझाएर धेरै के भनौं ? म तिमीलाई परमचतुर जानि-रहेको छु ॥ ७ ॥ जसवाट मेरो काम र त्यसको (रावणको) हित हुन्छ, त्यही-कुरा त्यो बैरीसँग गरे ॥ ८ ॥

सो०--प्रभुअग्याँ धरि सीस, चरन बंदि अंगद उठेउ ।
सोइ गुनसागर ईस, राम कृपा जापर करहु ॥३५॥

(क) कसैकसैले वेत शब्दलाई वियत् शब्दको अपभ्रंश मानेर "जति सुकै पानी परे पनि आकाशमा फल-फूल हुँदैन" यस्तो अर्थ गरेका छन्। वेत (वृक्ष) को फल-फूल हुन्छ भन्ने ख्यालले त्यो अर्थ गरेको हो धेरैले पूर्वोक्त अर्थ गरेका छन्। योग्यायोग्यको विचार बुद्धिमान्-प्रकृतिवेत्ता-महाशयहरूका अधीनमा छ।

स्वयंसिद्ध सब काजु, नाथ ! मोहि आदर दियेउ ।
अस विचारि जुवराजु, तन पुलकित हरषित हिये ॥२६॥

प्रभुजीको आज्ञालाई शिरमा राखी उठे र वहाँका चरणको वन्दना गरीकन अंगदले विन्ती गरे—"हेप्रभु ! हेराम ! जसका ऊपर कृपा गरिबक्सिन्छ, त्यहीव्यक्ति गुणसागर हो [यति विन्ती चढाएर] " । "प्रभुजीका सवैकाम स्वयं सिद्ध छन् , मलाई [काम सुम्पेर] आदर वक्सिएको हो" यस्तो विचार गरेर अंगद मनमा हर्षित भए, उनको शरीर रोमाञ्चित भयो ॥ २५ ॥ २६ ॥

चौ०—बंदि चरन उर धरि प्रभुताई ❀ अङ्गद चलेउ सवहिं सिरु नाई ॥ १ ॥
प्रभुप्रताप उर सहज असङ्का ❀ रनबाँकुरा बालिसुत बङ्का ॥ २ ॥

प्रभुका चरणको वन्दना गरेर वहाँको प्रभुत्वलाई मनमा राखेर, सवैलाई शिर झुकाईकन अंगद हिंडे ॥ १ ॥ ती वालिपुत्र प्रभुको प्रतापलाई हृदयमा राखेको हुनाले निःशंक भएका, युद्धमा विकट-पराक्रमगर्नें, वलिष्ठ, थिए ॥ २ ॥

पुर पैठत रावन कर बेटा ❀ खेलत रहा सो होइ गइ भेंटा ॥ ३ ॥
बातहिं बात करष वढ़ि आई ❀ जुगल अतुल बल पुनि तरुनाई ॥ ४ ॥

रावणको एउटा छोरो खेल्न लागेको थियो, अंगदले लंकाप्रवेश गर्नें-वित्तिकै त्यस संग भेट भयो ॥ ६ ॥ कुराकुरैमा रिस बढेर आयो, दुवैजना अद्वितीय-वलवान् थिए, दुवैजना जवान् थिए ॥ ४ ॥

तेहि अङ्गद कहँ लात उठाई ❀ गहि पद पटकेउ भूमि भवाँई ॥ ५ ॥
निसि-चर-निकर देखि भट भारी ❀ जहँ तहँ चले न सकहिं पुकारी ॥ ६ ॥

त्यसले अंगदलाई लात उठायो, अंगदले खुट्टा समातेर घुमाईघुमाईकन जमीनमा पछारि-दिए ॥ ५ ॥ राक्षसहरूका वथान ठूलो जोद्धा देखेर जतातत‍ै भागे, तिनीहरूले [सातै गएको हुनाले कसैलाई] पुकार्न शकेनन् ॥ ६ ॥

एक एक सन मरमु न कहहीं ❀ समुझि तासु बध चुप करि रहहीं ॥ ५ ॥
भयउ कोलाहल नगर मँझारी ❀ आवा कपि लंका जेहि जारी ॥ ६ ॥

एउटा-व्यक्ति अर्का-सँग त्यो-मर्म (रावणपुत्रवध) वताउदैनथ्यो, त्यसको वध भएको जानीजानीकन सवै चुप्चाप रहन्थे ॥ ५ ॥ नगरभरी "जसले लंका जलाएथ्यो, उही जङ्गी-वानर आयो" यस्तो कोलाहल मच्चियो ॥ ६ ॥

अब धौं काह करिहि करतारा ❀ अति सभीत सब करहिं विचारा ॥ ७ ॥
विनु पूँछे मगु देहिं देखाई ❀ जेहि विलोक सोइ जाइ सुखाई ॥ ८ ॥

"अव ईश्वरले के गर्नें हो ?" यहीविचार अत्यन्त भयभीत भएका सवैले गर्न लागे ॥ ७ ॥ विना-पूछताछ [अङ्गदले नसोद्धैमा] बाटो देखाइ-दिन लागे, अंगद जसलाई [पुलुक] हेर्दथे, त्यो व्यक्ति खँग्रङ्ग सुक्तथ्यो ॥ ८ ॥

दो०-गयेउ सभा दरवार तव, सुमिरि राम-पद-कंज ।
सिंघठवनि इत उत चितव, धीर-वीर-बल-पुंज ॥२७॥

रामजीका चरणकमलको स्मरण गरेर दरवारको सभा-द्वारमा पुगे, अनी धीर-वीर-बलवान् अँगद सिंहका ढाँचाले यता र उति हेर्न लागे ॥ २७ ॥

चौ०-तुरित निसाचर एक पठावा ❀ समाचार रावनहिं जनावा ॥ १ ॥
सुनत विहँसि बोला दससीसा ❀ आनहु बोलि कहाँ कर कीसा ॥ २ ॥

तिनले एउटा-राक्षसलाई तुरन्तै पठाएर आफू आएको समाचार रावणलाई जनाए ॥ १ ॥ सुन्नेवित्तिकै रावणले हाँसेर "बोलाएर ले, कहाँको वानर हो ?" भन्यो ॥ २ ॥

आयसु पाइ दूत बहु धाए ❀ कपिकुँजरहि बोलि लै आए ॥ ३ ॥
अँगद दीख दसानन वैसा ❀ सहित प्रान कज्जलगिरि जैसा ॥ ४ ॥

आज्ञा पाए-पछि धेरै दूत दौडे, कपिकुञ्जर (वानरवर्गमा हात्तीसमान भएको अँगद) लाई बोलाएर ल्याए ॥ ३ ॥ अँगदले वसीरहेको रावणलाई प्राणसहित-भएको गाजलको-पहाडजस्तो देखे ॥ ४ ॥

भुजा विटप सिर श्रृंग समाना ❀ रोमावली लता जनु जाना ॥ ५ ॥
मुख नासिका नयन अरु काना ❀ गिरि कन्दरा खोह अनुमाना ॥ ६ ॥

[त्यो गाजलकोपहाडजस्तो रावणका] हातहरू वृक्षजस्ता, टाउका टाकुराजस्ता, रुँ लहराजस्ता, भान पर्दथे। मुख-नाक-आँखा-कान गुफा, कन्दरा, खोल्सा-समान थिए॥५॥६॥

गयेउ सभा मन नेकु न मुरा ❀ बालितनय अतिबल बाँकुरा ॥ ७ ॥
उठे सभासद कपि कहँ देखी ❀ रावनउर भा क्रोध विसेखी ॥ ८ ॥

वालिपुत्र-अँगद बलिष्ठ-र-लायक (बाँका) थिए, सभामा जाँदा पनि तिनको मन कतिपनि हच्केन ॥ ७ ॥ अँगदलाई देखेर सभासदहरू (जुर्मुराउँदै) उठे, रावणका मनमा क्रोध खूब उठ्यो [उता किन उठ्थ्यो र ?] ॥ ८ ॥

दोहा-जथा मत्त गज जूथ मँह, पंचानन चलि जाइ ।
रामप्रताप सँभारि उर, बैठ सभा सिरु नाइ ॥ ८ ॥

जसरी सिंह मत्ताएका हात्तिका बथानमा जान्छ, (त्यसैगरी) अँगद गएका थिए रामजीको प्रतापलाई मनमा संझेर वहाँलाई (मनैले) प्रणाम गरीकन सभामा वसे ॥ २८ ॥

[अङ्गदरावणसँवाद]

चौ०--कह दसकंठ कवन तैं बंदर ! ❀ मैं रघु-वीर-दूत दसकंधर ! ॥ १ ॥
मम जनकहि तोहिरही मिताई ❀ तव हितकारन आयेउँ भाई ! ॥ २ ॥

स्वयंसिद्ध सब काजु, नाथ ! मोहि आदर दियेउ ।
अस विचारि जुवराजु, तन पुलकित हरषित हिये ॥२६॥

प्रभुजीको आज्ञालाई शिरमा राखी उठे र वहाँका चरणको वन्दना गरीकन अंगदले विन्ती गरे—"हेप्रभु ! हेराम ! जसका ऊपर कृपा गरिबक्सिन्छ, त्यहीव्यक्ति गुणसागर हो [यति विन्ती चढाएर]" । "प्रभुजीका सबैकाम स्वयं सिद्ध छन् , मलाई [काम सुम्पेर] आदर बक्सिएको हो" यस्तो विचार गरेर अंगद मनमा हर्षित भए, उनको शरीर रोमाञ्चित भयो ॥ २५ ॥ २६ ॥

चौ०—बंदि चरन उर धरि प्रभुताई ❀ अङ्गद चलेउ सबहिं सिरु नाई ॥ १ ॥
प्रभुप्रताप उर सहज असङ्का ❀ रनबाँकुरा बालिसुत बङ्का ॥ २ ॥

प्रभुका चरणको वन्दना गरेर वहाँको प्रभुत्वलाई मनमा राखेर, सबैलाई शिर झुकाईकन अंगद हिंडे ॥ १ ॥ ती बालिपुत्र प्रभुको प्रतापलाई हृदयमा राखेको हुनाले निःशंक भएका, युद्धमा विकट-पराक्रमगर्ने, बलिष्ठ, थिए ॥ २ ॥

पुर पैठत रावन कर बेटा ❀ खेलत रहा सो होइ गइ भेंटा ॥ ३ ॥
बातहिं बात करष बढ़ि आई ❀ जुगल अतुल बल पुनि तरुनाई ॥ ४ ॥

रावणको एउटा छोरो खेल्न लागेको थियो, अंगदले लंकाप्रवेश गर्ने-वित्तिकै त्यस संग भेट भयो ॥ ६ ॥ कुराकुरैमा रिस बढेर आयो, दुवैजना अद्वितीय-बलवान् थिए, दुवैजना जवान् थिए ॥ ४ ॥

तेहि अङ्गद कहँ लात उठाई ❀ गहि पद पटकेउ भूमि भवाँई ॥ ५ ॥
निसि-चर-निकर देखि भट भारी ❀ जहँ तहँ चले न सकहिं पुकारी ॥ ६ ॥

त्यसले अंगदलाई लात उठायो, अंगदले खुट्टा समातेर घुमाईघुमाईकन जमीनमा पछारि-दिए ॥ ५ ॥ राक्षसहरूका वथान ठूलो जोद्धा देखेर जताततै भागे, तिनीहरूले [सातै गएको हुनाले कसैलाई] पुकार्न शकेनन् ॥ ६ ॥

एक एक सन मरमु न कहहीं ❀ समुझि तासु बध चुप करि रहहीं ॥ ५ ॥
भयउ कोलाहल नगर मँझारी ❀ आवा कपि लंका जेहि जारी ॥ ६ ॥

एउटा-व्यक्ति अर्का-सँग त्यो-मर्म (रावणपुत्रवध) बताउदैनथ्यो, त्यसको वध भएको जानीजानीकन सबै चुप्चाप रहन्थे ॥ ५ ॥ नगरभरी "जसले लंका जलाएथ्यो, उही जङ्गी-वानर आयो" यस्तो कोलाहल मच्चियो ॥ ६ ॥

अब धौं काह करिहि करतारा ❀ अति सभीत सब करहिं विचारा ॥ ७ ॥
बिनु पूँछे मगु देहिं देखाई ❀ जेहि बिलोक सोइ जाइ सुखाई ॥ ८ ॥

"अब ईश्वरले के गर्ने हो ?" यहीविचार अत्यन्त भयभीत भएका सबैले गर्न लागे ॥ ७ ॥ विना-पूछताछ [अङ्गदले नसोद्धैमा] बाटो देखाइ-दिन लागे, अंगद जसलाई [पुलुक] हेर्दथे, त्यो व्यक्ति खँग्रङ्ग सुक्तथ्यो ॥ ८ ॥

दो०–गयेउ सभा दरवार तव, सुमिरि राम-पद-कंज ।
सिंघठवनि इत उत चितव, धीर–वीर–बल–पुंज ॥२७॥

रामजीका चरणकमलको स्मरण गरेर दरवारको सभा-द्वारमा पुगे, अनी धीर-वीर-बलवान् अँगद सिंहका ढाँचाले यता र उति हेर्न लागे ॥ २७ ॥

चौ०–तुरित निसाचर एक पठावा ❀ समाचार रावनहिं जनावा ॥ १ ॥
सुनत बिहँसि बोला दससीसा ❀ आनहु बोलि कहाँ कर कीसा ॥ २ ॥

तिनले एउटा-राक्षसलाई तुरन्तै पठाएर आफू आएको समाचार रावणलाई जनाए ॥ १ ॥ सुन्नेबित्तिकै रावणले हाँसेर "बोलाएर ले, कहाँको वानर हो ?" भन्यो ॥ २ ॥

आयसु पाइ दूत बहु धाए ❀ कपिकुँजरहि बोलि लै आए ॥ ३ ॥
अँगद दीख दसानन वैसा ❀ सहित प्रान कज्जलगिरि जैसा ॥ ४ ॥

आज्ञा पाए-पछि धेरै दूत दौडे, कपिकुञ्जर (वानरवर्गमा हात्तीसमान भएको अंगद) लाई बोलाएर ल्याए ॥ ३ ॥ अँगदले बसीरहेको रावणलाई प्राणसहित-भएको गाजलको-पहाडजस्तो देखे ॥ ४ ॥

भुजा विटप सिर शृंग समाना ❀ रोमावली लता जनु जाना ॥ ५ ॥
मुख नासिका नयन अरु काना ❀ गिरि कन्दरा खोह अनुमाना ॥ ६ ॥

[त्यो गाजलकोपहाडजस्तो रावणका] हातहरू वृक्षजस्ता, टाउका टाकुराजस्ता, रउँ लहराजस्ता, भान पर्दथे। मुख-नाक-आँखा-कान गुफा, कन्दरा, खोल्सा-समान थिए॥५॥६॥

गयेउ सभा मन नेकु न मुरा ❀ बालितनय अतिबल बाँकुरा ॥ ७ ॥
उठे सभासद कपि कहँ देखी ❀ रावनउर भा क्रोध विसेखी ॥ ८ ॥

वालिपुत्र-अँगद बलिष्ठ-र-लायक (बाँका) थिए, सभामा जाँदा पनि तिनको मन कत्तिपनि हच्केन ॥ ७ ॥ अँगदलाई देखेर सभासदहरू (जुर्मुराउँदै) उठे, रावणका मनमा क्रोध खूब उठ्यो [उता किन उठ्थ्यो र ?] ॥ ८ ॥

दोहा–जथा मत्त गज जूथ मँह, पंचानन चलि जाइ ।
रामप्रताप सँभारि उर, बैठ सभा सिरु नाइ ॥ ८ ॥

जसरी सिंह मत्ताएका हात्तिका बथानमा जान्छ, (त्यसैगरी) अँगद गएका थिए रामजीको प्रतापलाई मनमा संझेर वहाँलाई (मनैले) प्रणाम गरीकन सभामा बसे ॥ २८ ॥

[अङ्गदरावणसँवाद]

चौ०–कह दसकंठ कवन तैं बंदर ! ❀ मैं रघु-वीर-दूत दसकंधर ! ॥ १ ॥
मम जनकहि तोहिरही मिताई ❀ तव हितकारन आयेउँ भाई ! ॥ २ ॥

रावणले सोध्यो ए वन्दर ! तँ को होस् ? । [अँगदले भने] हे दशकन्धर ! म रामजीको दूत हुँ, भाईजी ! मेरा बाबुको र तपाईंको मित्रता थियो, तपाईंको हित गर्न मन लाग्यो र त्यसै कारणले आएको हुँ ॥ १ ॥ २ ॥

उत्तमकुल पुलस्ति कर नाती ❀ सिव विरञ्चि पूजेहु बहु भाँती ॥ ३ ॥
वर पायेहु कीन्हेउ सब काजा ❀ जीतेहु लोकपाल सब राजा ॥ ४ ॥

तपाईं उत्तमकुलका हुनुहुन्छ, तपाईं पुलस्त्यका नाति, अनेकभाँतिले तपाईंले ब्रह्माजी र शिवजीको पूजा गर्नुभएको छ ॥ ३ ॥ वर पाउनुभयो, सबै कार्य सिद्ध गर्नुभयो। लोकपालहरूलाई र राजाहरूलाई समेत जित्नुभयो ॥ ४ ॥

नृपअभिमान मोहवस किंवा ❀ हरि आनेउ सीता जगदम्बा ॥ ५ ॥
अब सुभ कहा सुनहु तुम्ह मोरा ❀ सब अपराध छमिहि प्रभु तोरा ॥ ६ ॥

राजा हुँ भन्ने अभिमानले अथ वा अज्ञानवशले जगज्जननी-सीताजीलाई हरेर ल्याउनुभएको छ, ॥ ५ ॥ अब तपाईं मेरा शुभवचन सुन्नुहोस्, प्रभुजी तपाईंका सबै अपराध माफ गर्नुहुनेछ ॥ ६ ॥

दसन गहहु तृन, कण्ठ कुठारी ❀ परिजन सहित सँग निज नारी ॥ ७ ॥
सादर जनकसुता करि आगे ❀ एहि विधि चलहु सकल भयत्यागे ॥ ८ ॥

दुईतिरका दाँतले घाँस च्याप्नुहोस्, गलामा कुठार (वंचरो) [झुण्ड्याउनुहोस्] परिवार-सहित-आफ्नी-स्त्रीलाई साथमा लिनुहोस्, आदरका साथ जानकीजीलाई अघिलाउनुहोस्, यसप्रकारले सकल-भय छाडेर हिंडनुहोस् ॥ ७ ॥ ८ ॥

दो०--प्रनतपाल रघु-वंस-मनि, त्राहि त्राहि अब मोहि ।
सुनतहि आरत वचन प्रभु, अभय करहिंगे तोहि ॥२९॥

[अनि] "हेशरणागतरक्षक ! हेरघुकुलशिरोमणे ! अब मलाई रक्षागर्नुहोस् रक्षागर्नुहोस्" यसो भन्नुहोस् । यस्ता आर्तवचन (दुःखपुकार) सुन्नेवित्तितै प्रभुजी तपाईंलाई अभय दिनुहुनेछ" ॥ २९ ॥

चौ०-रे कपिपोत ! न बोल सँभारी ❀ मूढ़ ! न जानसि मोहि सुरारी ॥ १ ॥
कहु निज नामु जनक कर भाई! ❀ केहि नाते मानिए मिताई ॥ २ ॥

[रावणले भन्यो] "अरे ! वानरका वच्चा ! मुख सह्मालेर बोल्दैनस् । मूर्ख ! तँ मलाई देवताको दुश्मन् जान्दैनस् ? भाई ! आफ्नो र आफ्ना बाबुको नाम बता । के-कोसाहिनाले मित्रता मानेको छस् " ॥ १ ॥ २ ॥

अङ्गद नाम बालि कर बेटा ❀ ता सों कबहुँ भई ही भेंटा ॥ ३ ॥
अङ्गदवचन सुनत सकुचाना ❀ रहा बालि वानर मैं जाना ॥ ४ ॥

[अँगदले भने] "मेरो नाम अँगद हो, म बालीको छोरो हुँ, वहाँसँग यहाँको कहिल्यै भेट भएको थियो कि थिएन ?" ॥ ३ ॥ अँगदका वचन सुन्दा रावण संकुचित भयो

[घुमुक्क पर्‍यो] [अनि भन्नलाग्यो] म जान्दछु, वाली नाम-भएको यौटा वानर थियो ॥ ४ ॥

अङ्गद ! तही बालि कर बालक ❀ उपजेहु वँस-अनल कुलघालक ॥ ५ ॥
गर्भ न गयेउ व्यर्थ तुम्ह जायेहु ❀ निजमुख तापसदूत कहायेहु ॥ ६ ॥

ए अँगद ! बालीको छोरो तैं होस ?, वंशाग्नि-कुलाङ्गार जन्मिछस्। गर्भैमा किन मरिनस् ? तँ व्यर्थै जन्मिस्, आफ्नै-मुखले तपस्वीको दूत कहलाइस् ॥ ५ ॥ ६ ॥

अब कहु कुशल बालि कहँ अहई ❀ विहँसि वचन तव अँगद कहई ॥ ७ ॥
दिन दस गए बालि पहिं जाई ❀ बूझेहु कुशल सखा उर लाई ॥ ८ ॥

बाली अब कहाँ छन् ?, कुशल छ ?, बता न। अनि अङ्गदले हाँसेर भने "दश दिन विते पछि तिमी बालीका समीप गएर मित्र-बालीलाई आलिङ्गन गरीकन कुशलसमाचार आफैं सोधे ॥ ७ ॥ ८ ॥

रामविरोध कुशल जसि होई ❀ सो सव तोहि सुनाइहि सोई ॥ ९ ॥
सुनु सठ ! भेद होइ मन ताके ❀ श्री-रघु-वीर हृदय नहिं जाके ॥१०॥

रामजीसँग विरोध गर्दा जुन-किसिमको कुशल हुन्छ, त्यो-सवै-कुरा तिमीलाई उनै सुनाउनेछन्। हेशंठ ! जसका हृदयमा श्रीरघुवीर रहनुभएको छैन, त्यसैका हृदयमा भेद (विरोध) रहन्छ ॥ ९ ॥ १० ॥

दो०–हम कुलघालक सत्य तुम्ह, कुलपालक दससीस ! ।
अंधउ बहिर न अस कहहिं, नयन कान तव बीस ॥३०॥

म कुलाङ्गार (कुलनाशक) रहेछु, तिमी कुलपालक रहेछौ। हेदशकण्ठ। यस्ता-कुराता अन्धा र बहिराहरूपनि गर्नै छैनन् , तिम्रा ता बीस आँखा वीस कान छन् [के देख्यौ ? के सुन्यौ ? र यसो भन्दछौ, तिनै-आँखा तिनै-कानलाई आफ्ना चरित्रतर्फ पठाऊ] ॥ ३० ॥

चौ०-सिव-विरंचि-सुर-मुनि-समुदाई ❀ चाहत जासु चरन-सेवकाई ॥ १ ॥
तासु दूत होइ हम कुल बोरा ❀ ऐसिहु मति उर विहरु न तोरा ॥ २ ॥

शंकरजी-ब्रह्माजी-देवता-मुनिका समुदाय जसका चरणको सेवा गर्न चाहन्छन्, मैले उनको दूत भएर कुलको अधोगति (अवनति) गरें ? यस्तो मतिहुँदा-पनि तिम्रो मुटु-कलेजा फाट्तैन [आश्चर्यै हो]" ॥ १ ॥ २ ॥

सुनि कठोर बानि कपी केरी ❀ कहत दसाननु नयन तरेरी ॥ ३ ॥
खल ! तव कठिन वचन सव सहऊँ ❀ नीति धर्म मैं जानत अहऊँ ॥ ४ ॥

अंगदका यस्ता कठोर-वचन सुन्दा रावण आँखा तरेर बोल्न-लाग्यो—"ए दुष्ट ! तेरा कठोर-कठोर-वचन सव सही-रहेको छु, म नीति र धर्म (दूतलाई मार्न हुँदैन भन्ने नीतिवचन र धर्मशास्त्रवचन) जानि-रहेको छु" ॥ ३ ॥ ४ ॥

कह कपि धर्मशीलता तोरी ❀ हमहु सुनी कृत पर-तिय-चोरी ॥ ५ ॥
देखेउ नयन दूत रखवारी ❀ बूड़ि न मरहु धर्म-व्रत-धारी ॥ ६ ॥

रावणले सोध्यो ए वन्दर ! तँ को होस् ? । [अँगद्ले भने] हेदशकन्धर ! म रामजीको दूत हुँ, भाईजी ! मेरा बाबुको र तपाईंको मित्रता थियो, तपाईंको हित गर्न मन लाग्यो र त्यसै कारणले आएको हुँ ॥ १ ॥ २ ॥

उत्तमकुल पुलस्ति कर नाती ❀ सिव विरञ्चि पूजेहु बहु भाँती ॥ ३ ॥
वर पायेहु कीन्हेउ सब काजा ❀ जीतेहु लोकपाल सब राजा ॥ ४ ॥

तपाईं उत्तमकुलका हुनुहुन्छ, तपाईं पुलस्त्यका नाति, अनेकभाँतिले तपाईंले ब्रह्माजी र शिवजीको पूजा गर्नुभएको छ ॥ ३ ॥ वर पाउनुभयो, सवै कार्य सिद्ध गर्नुभयो। लोकपालहरूलाई र राजाहरूलाई समेत जित्नुभयो ॥ ४ ॥

नृपअभिमान मोहवस किंवा ❀ हरि आनेउ सीता जगदम्बा ॥ ५ ॥
अब सुभ कहा सुनहु तुम्ह मोरा ❀ सब अपराध छमिहि प्रभु तोरा ॥ ६ ॥

राजा हुँ भन्ने अभिमानले अथ वा अज्ञानवशले जगज्जननी-सीताजीलाई हरेर ल्याउनुभएको छ, ॥ ५ ॥ अव तपाईं मेरा शुभवचन सुन्नुहोस् , प्रभुजी तपाईंका सवै अपराध माफ गर्नुहुनेछ ॥ ६ ॥

दसन गहहु तृन, कण्ठ कुठारी ❀ परिजन सहित सँग निज नारी ॥ ७ ॥
सादर जनकसुता करि आगे ❀ एहि विधि चलहु सकल भयत्यागे ॥ ८ ॥

दुईतिरका दाँतले घाँस च्याप्नुहोस्, गलामा कुठार (वंचरो) [झुण्ड्याउनुहोस्] परिवार-सहित-आफ्नी-स्त्रीलाई साथमा लिनुहोस्, आदरका साथ जानकीजीलाई अघिलाउनुहोस, यसप्रकारले सकल-भय छाडेर हिंडनुहोस् ॥ ७ ॥ ८ ॥

दो०--प्रनतपाल रघु-वंस-मनि, त्राहि त्राहि अब मोहि ।
सुनतहि आरत वचन प्रभु, अभय करहिंगे तोहि ॥२९॥

[अनि] "हेशरणागतरक्षक ! हेरघुकुलशिरोमणे ! अव मलाई रक्षागर्नुहोस् रक्षागर्नुहोस्" यसो भन्नुहोस्। यस्ता आर्तवचन (दुःखपुकार) सुन्नेवित्तितै प्रभुजी तपाईंलाई अभय दिनुहुनेछ" ॥ २९ ॥

चौ०–रे कपिपोत ! न बोल सँभारी ❀ मूढ़ ! न जानसि मोहि सुरारी ॥ १ ॥
कहु निज नामु जनक कर भाई! ❀ केहि नाते मानिए मिताई ॥ २ ॥

[रावणले भन्यो] "अरे ! वानरका वच्चा ! मुख सह्मालेर वोल्दैनस्। मूर्ख ! तँ मलाई देवताको दुश्मन् जान्दैनस् ? भाई ! आफ्नो र आफ्ना बाबुको नाम वता। के-कोसाहिनाले मित्रता मानेको छस् " ॥ १ ॥ २ ॥

अङ्गद नाम बालि कर बेटा ❀ ता सों कबहुँ भई ही भेंटा ॥ ३ ॥
अङ्गदवचन सुनत सकुचाना ❀ रहा बालि वानर मैं जाना ॥ ४ ॥

[अँगद्ले भने] "मेरो नाम अँगद् हो, म बालीको छोरो हुँ, वहाँसँग यहाँको कहिल्यै भेट भएको थियो कि थिएन ?" ॥ ३ ॥ अँगद्का वचन सुन्दा रावण संकुचित भयो

[घुमुक्क पख्यो] [अनि भन्नलाग्यो] म जान्दछु, वाली नाम-भएको यौटा वानर थियो ॥ ४ ॥

अङ्गद ! तही बालि कर बालक ❀ उपजेहु वँस-अनल कुलघालक ॥ ५ ॥
गर्भ न गयेउ व्यर्थ तुम्ह जायेहु ❀ निजमुख तापसदूत कहायेहु ॥ ६ ॥

ए अँगद ! बालीको छोरो तैं होस ?, वंशाग्नि-कुलाङ्गार जन्मिछस्। गर्भैमा किन मरिनस् ? तँ व्यर्थै जन्मिस्, आफ्नै-मुखले तपस्वीको दूत कहलाइस् ॥ ५ ॥ ६ ॥

अब कहु कुशल बालि कहँ अहई ❀ विहँसि वचन तव अँगद कहई ॥ ७ ॥
दिन दस गए बालि पहिं जाई ❀ बूझेहु कुशल सखा उर लाई ॥ ८ ॥

वाली अब कहाँ छन् ?, कुशल छ ?, बता न। अनि अङ्गदले हाँसेर भने "दश दिन विते पछि तिमी बालीका समीप गएर मित्र-बालीलाई आलिङ्गन गरीकन कुशलसमाचार आफैं सोधे ॥ ७ ॥ ८ ॥

रामविरोध कुशल जसि होई ❀ सो सव तोहि सुनाइहि सोई ॥ ९ ॥
सुनु सठ ! भेद होइ मन ताके ❀ श्री-रघु-वीर हृदय नहिं जाके ॥१०॥

रामजीसँग विरोध गर्दा जुन-किसिमको कुशल हुन्छ, त्यो-सवै-कुरा तिमीलाई उनै सुनाउनेछन्। हेशंठ ! जसका हृदयमा श्रीरघुवीर रहनुभएको छैन, त्यसैका हृदयमा भेद (विरोध) रहन्छ ॥ ९ ॥ १० ॥

दो०—हम कुलघालक सत्य तुम्ह, कुलपालक दससीस ! ।
अंधउ बहिर न अस कहहिं, नयन कान तव बीस ॥३०॥

म कुलाङ्गार (कुलनाशक) रहेछु, तिमी कुलपालक रहेछौ। हेदशकण्ठ। यस्ता-कुराता अन्धा र बहिराहरूपनि गर्नै छैनन्, तिम्रा ता बीस आँखा वीस कान छन् [के देख्यौ ? के सुन्यौ ? र यसो भन्दछौ, तिनै-आँखा तिनै-कानलाई आफ्ना चरित्रतर्फ पठाऊ] ॥ ३० ॥

चौ०-सिव-विरंचि-सुर-मुनि-समुदाई ❀ चाहत जासु चरन-सेवकाई ॥ १ ॥
तासु दूत होइ हम कुल बोरा ❀ ऐसिहु मति उर विहरु न तोरा ॥ २ ॥

शंकरजी-ब्रह्माजी-देवता-मुनिका समुदाय जसका चरणको सेवा गर्न चाहन्छन्, मैले उनको दूत भएर कुलको अधोगति (अवनति) गरें ? यस्तो मतिहुँदा-पनि तिम्रो मुटु-कलेजा फाट्तैन [आश्चर्यै हो]" ॥ १ ॥ २ ॥

सुनि कठोर बानि कपी केरी ❀ कहत दसाननु नयन तरेरी ॥ ३ ॥
खल ! तव कठिन वचन सव सहऊँ ❀ नीति धर्म मैं जानत अहऊँ ॥ ४ ॥

अंगदका यस्ता कठोर-वचन सुन्दा रावण आँखा तरेर बोल्न-लाग्यो—"ए दुष्ट ! तेरा कठोर-कठोर-वचन सव सही-रहेको छु, म नीति र धर्म (दूतलाई मार्न हुँदैन भन्ने नीतिवचन र धर्मशास्त्रवचन) जानि-रहेको छु" ॥ ३ ॥ ४ ॥

कह कपि धर्मशीलता तोरी ❀ हमहु सुनी कृत पर-तिय-चोरी ॥ ५ ॥
देखेउ नयन दूत रखवारी ❀ बूड़ि न मरहु धर्म-व्रत-धारी ॥ ६ ॥

अँगदले भने [क्यावात !] तिम्रो धर्मशीलता मैले सुनेको छ, परस्त्रीको चोरी गर्‍यौ [यहीन रहेछ तिम्रोधर्म] दूतरक्षा-पनि आँखाले देखें [वधैचा ध्वस्त पार्दा, छोरो-मार्दा, लंका-जम्मै जलाउँदा पनि दूतलाई केही गरेनौ] धर्मको नियम धारणगर्ने तिमी डुवेर किन मर्दैनौ ? [निर्लज्ज भएर मुख देखाउनु-भन्दा ता डुवेर मर्नै असल थियो] ॥ ५ ॥ ६ ॥

नाक कान विनु भगिनि निहारी ❀ छमा कीन्ह तुम्ह धर्म विचारी ॥ ७ ॥
धर्मसीलता तव जग जागी ❀ पावा दरसु हमहुँ बड़भागी ॥ ८ ॥

नाक-र-कान नभएकी वहिनीलाई देख्ता-पनि तपाईंले धर्मको विचार गरेर क्षमा गर्नुभयो । तपाईंको धर्मशीलता संसारभरमा जाग्रत छ, तपाईंको दर्शन पाएँ, म पनि महाभाग्यवान् रहेछु" ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा–जनि जल्पसि जड़ जन्तु कपि, सठ विलोकु मम बाहु ।
लोक-पाल-बल-विपुल-ससि, ग्रसन हेतु जिमि राहु ॥३१॥
पुनि नभसर मम कर-निकर, कमलन्हि पर करि वास ।
सोभत भयेउ मराल इव, संभुसहित कैलास ॥३२॥

[रावणले भन्यो]—ए जडजन्तु ! वानर ! वडवड़ नगर । ए शंठ ! लोकपालहरूको वलरूपी-चन्द्रमालाई ग्रास गर्नाका-निमित्त राहुस्वरूप-भएका मेरा-बाहु हेर्न ॥ ३१ ॥ अनी–आकाशरूपी-सरोवरमा-रहेका-मेरा २० हातरूपी-कमलवनमा वासगर्दा (रहँदा) शंकरजी सहित-भएको-कैलाशपर्वत हाँसजस्तै सुशोभित भएको थियो [बुझिस् ?] ॥ ३२ ॥

चौ०-तुम्हरे कटक माँझ सुनु अङ्गद ! ❀ मोसन भिरहि कवन जोधा बद ॥ १ ॥
तब प्रभु नारि विरह बलहीना ❀ अनुज तासु दुख दुखी मलीना ॥ २ ॥

अङ्गद ! सुन, तिमीहरूका फौजमध्यमा कुन–जोद्धा मसँग भिड्ला भन्त ?, तेरो मालिक स्त्रीका विरहले-दुर्वल-भएको होला, उसका दुःखले उसको भाई दुःखी मलिन भएको होला ॥ १ ॥ २ ॥

तुम्ह सुग्रीवँ कूलद्रुम दोऊ ❀ अनुज हमार भीरु अति सोऊ ॥ ३ ॥
जामवन्त मन्त्री अति बूढ़ा ❀ सो कि होइ अव समर-अरूढ़ा ॥ ४ ॥

तँ र सुग्रीव दुवैजना नदीका-किनाराका-वृक्ष-समान छौ, [बाढ़ी नआउनून्ज्याल अडेका छौ, युद्धको बाढी आएपछि दुवै हुत्तिनेछौ] मेरो-भाई विभीषण छनता छ, त्यो पनि अति कातर छ ॥ ३ ॥ जाम्बवान्-मन्त्री अत्यन्त-बूढ़ो छ, त्यो अव युद्धमा के खडा होला ॥४॥

सिल्पकर्म जानहिं नल नीला ❀ है कपि एक महा-बल-सीला ॥ ५ ॥
आवा प्रथम नगर जेहि जारा ❀ सुनि हँसि बोलेउ बालिकुमारा ॥ ६ ॥

नल-र-नील शिल्पकर्म (कारीगरी) जान्दछन् [त्यत्तिकै हो] । हँ ! एउटा महावलवान् वानर छ, जसले यहाँ आएर नगर जलाएथ्यो-यत्ति सुन्दैमा बालिकुमार हाँसेर बोले ॥ ५ ॥ ६ ॥

सत्य वचन कहु निसिचर-नाहा ! ❀ साँचेहु कीस कीन्ह पुरदाहा ॥ ७ ॥
रावननगरु अलप कपि दहई ❀ को अस झूठ सुनै को कहई ॥ ॥ ८ ॥

"हेराक्षसनाथ ! साँचो कुरा गर्नुहोस्, त्यो-वानरले लंकाजलाएको साँच्चै हो त ?, "रावणजस्ताको नगरलाई अदना-वानरले जलायो" यस्तो झूटो कुरा को सुनूला ? को भन्ला ? ॥ ७ ॥ ८ ॥

जो अति सुभट सराहेहु रावन ! ❀ सो सुग्रीवँ केर लघु धावन ॥ ९ ॥
चलइ बहुत सो वीर न होई ❀ पठवा खबरि लेन हम सोई ॥१०॥

हेरावण ! जसलाई वलवान्-योद्धा भनेर सह्रायौ, त्यो ता सुग्रीवको हल्का हल्कारा हो। जो धेरै हिड्न शक्तछ, त्यो वीर हुन शक्तैन [धेरै र चाँडो हिड्दैमा वीर भन्ने नाम पाइँदैन] हामीहरूले सीताको खवर लिन त्यसलाई पठाएको हो ॥ ९ ॥ १० ॥

दोहा–अब जानेउ पुर दहेउ कपि, विनु प्रभुआयसु पाइ ।
फिरि न गयेउ सुग्रीवँ पहिं, तेहि भय रहा लुकाइ ॥३३॥
सत्य कहेहु दसकंठ ! सब, मोहि न सुनि कछु कोह ।
कोउ न हमरे कटक अस, तो सन लरत जो सोह ॥३४॥

भरखर मैले थाहा पाएँ, मालिकको आज्ञा नपाईकन त्यो-वानरले लंका जलाएको रहेछ, तव पो फर्केर सुग्रीवको समीपमा गएन, त्यसै-डरले लुकी-रहेको छ ॥३३॥ हेदशकण्ठ ! सवैकुरा साँचो भन्यौ, त्यो-सुन्दा मलाई रिस कत्तिपनि छैन, तिमीसँग लड्दा सुहाउने यस्तो सकस हाम्रा फौजमा कोही छैन ॥ ३४ ॥

प्रीति विरोध समान सन, करिअ नीति असि आहि ।
जौं मृगपति बध मेडुकन्हि, भल कि कहै कोउ ताहि ॥ ३५ ॥
जद्यपि लघुता राम कहुँ, तोहि बधें बड़ दोष ।
तदपि कठिन दसकंठ ! सुनु, छत्रिजाति कर रोष ॥३६॥
हँसि बोलेउ दसमौलि तव, कपि कर बड़ गुन एक ।
जो प्रतिपालै तासु हित, करैं उपाय अनेक ॥३७॥

नीति यस्तो छ कि प्रीति र विरोध आफूसमानका-व्यक्तिसँग गर्नुपर्दछ, सिंहले भेडालाई मार्न लाग्यो भने त्यसलाई कोही भलो भनूला ? ॥ ३५ ॥ यद्यपि तिमीलाई मार्दाखेरि रामजीलाई लघुता (हल्कापन) र दोष समेत हुन्छ, तथापि हेदशकंठ ! क्षत्रिय-जातिको रीस न नजाति हुन्छ है"॥३६॥ अनि रावण हाँसेर बोल्यो "वानरको यौटा गुण ठूलो हुन्छ, जसले त्यसलाई पाल्दछ, त्यसको त्यो अनेक-उपायले हित गर्दछ ॥ ३७ ॥

चौ०-धन्य कीसजो निज प्रभु-काजा ❀ जहँ तहँ नाचै परिहरि लाजा ॥ १ ॥

नाँचि कूदि करि लोग रिझाई ❀ पतिहित करै धर्म-निपुनाई ॥ २ ॥

मालिकका निमित्त लाज छाडेर जो जहाँ-तहाँ नाच्तछ, त्यो वानरलाई धन्यवाद छ ॥ १ ॥ नाच-कूद गरेर दुनियाँ रिझाई-कन पालक-स्वामीका निमित्त वानर धर्म पनि गर्दछ बठ्याई पनि गर्दछ [धन्य हो !] ॥ २ ॥

अङ्गद ! स्वामिभक्त तव जाती ❀ प्रभुगुन कस न कहसि एहि भाँती ॥ ३ ॥
मैं गुनगाहक परम सुजाना ❀ तव कटु रटनि करौं नहिं काना ॥ ४ ॥

हेअंगद ! तेरो जातै स्वामिभक्त हो, तँ यसरी स्वामीका गुण किन गाओइनस् ? ॥ ३ ॥ म परमगुणग्राही र समुझदार हुनाले तेरा कटुवचनमा कानै दिन्न" ॥ ४ ॥

कह कपि तव गुनगाहकताई ❀ सत्य पवनसुत मोहि सुनाई ॥ ५ ॥
वन विधंसि सुत बधि पुर जारा ❀ तदपि न तेहि कछुकृत अपकारा ॥ ६ ॥

अंगदले भने—"तिम्रो गुणग्राहकपना हनूमान्‌ले मलाई सुनाएको पनि थियो, साँचो हो [तिमी गुणग्राही छौ] हनूमान्‌ले वघैंचाको विध्वंस पारे, छोरा मारे, राजधानी जलाए, तै पनि तिमीले अपकार कत्ति गरेनौ, [तिमी भन्दा ठूलो गुणग्राही को होला ?]॥५॥६॥

सोइ विचारि तव प्रकृति सुहाई ❀ दसकँधर मैं कीन्हि ढिठाई ॥ ७ ॥
देखेउँ आइ जो कछु कपि भाषा ❀ तुम्हरे लाज, न रोष, न माषा ॥ ८ ॥

हेदशकन्धर ! तिम्रो त्यही सुंदर-स्वभाव विचार गरेर मैले केही धृष्ठता गरेको हुँ, हनूमान्‌ले जे भनेथे त्यो कुरा आएर देखें, तिमीलाई लाज पनि रहेन छ, रीसराग पनि रहेनछ, [बडा सहनशील रहेछौ]" ॥ ७ ॥ ८ ॥

दो०—वक्रउक्ति धनु वचन सर, हृदय दहेउ रिपुकीस ।
प्रति उत्तर सडसिन्ह मनहुँ, काढ़त भट दससीस ॥३८॥

वक्रोक्ति (छेडछाडको उक्ति) रूपी-धनु र वचनरूपी-वाण द्वारा अंगदले वैरी-रावणको कलेजा छेडे, मानौं बहादूर भएको रावण प्रत्युत्तर (जवाफ) रूपी सणासीले ती-गडेका वचनबाणलाई [पक्डीपक्डीकन] निकाल्न लाग्यो ॥ ३८ ॥

चौ०-जौं असि मति पितु खायेहुकीसा ❀ कहि अस वचन हँसा दससीसा ॥ १ ॥
पितहि खाइ खातेउँ पुनि तोही ❀ अवही समुझि परा कछु मोही ॥ २ ॥

[रावणले भन्यो] "यस्तै बुद्धि रहेछ र पो तैंले बावुलाई खाइछस्" यो वचन बोलेर रावण हाँस्यो ॥ १ ॥ [अँगदले भने] वावुलाई खाए पछि मीतवाबुलाई-पनि खाने थियें, अहिल्यै मलाई एउटा केहीकुरा याद आयो ॥ २ ॥

बालि–विमल–जस–भाजन जानी ❀ हतौं न तोहि अधम ! अभिमानी! ॥ ३ ॥
कहु ! रावन रावन जग केते ❀ मैं निज स्रवन सुने सुनु जेते ॥ ४ ॥

हेनीच ! अभिमानी ! तिमीलाई बालीका उज्ज्वल-कीर्तिको पात्र जानेर, [बालीको कीर्तिलाई सुरक्षित गरेर चिरस्थायी गराउने कीर्ति-स्तम्भजस्ता तिमीनै छौ भन्ने जानेर] म

खान्न (मार्दिन) ॥ ३ ॥ हेरावण ! संसारमा कतिओटा रावण छन् ? भनन । मैले आफ्ना कानले जतिओटा सुनेको छु, तिनलाई सुन ॥ ४ ॥

बलिहि जितन एकु गयेउ पताला ❀ राखा बाँधि सिसुन्ह हयसाला ॥ ५ ॥
खेलहिं बालक मारिहिं जाइ ❀ दया लागि बलि दीन्ह छोड़ाई ॥ ६ ॥

एउटा रावण बलिलाई जित्न पाताल गएको थियो, केटाकेटीहरूले बाँधेर तबेलामा राखि-दिए, केटीकेटीहरू गएर खेल्दथे (जिस्क्याउँथे) त्यसलाई पिट्तथे, माया लागेछ र बलिले त्यसलाई छोडाइ-दिए ॥ ५ ॥ ६ ॥

एकु बहोरि सहसभुज देखा ❀ धाइ धरा जिमि जंतुबिसेखा ॥ ७ ॥
कौतुक लागि भवन लै आवा ❀ सो पुलस्ति मुनि जाइ छोड़ावा ॥ ८ ॥

फेरि एउटा-रावणलाई सहस्रबाहु (कातवीर्य) ले देखे, अनौठा-जन्तुजस्तो ठानेर तिनले त्यसलाई लगारेर पकडे । तमाशाका-निमित्त घरमा ल्याए, त्यसलाई पुलस्त्यमुनिले स्वयं (आफैं) गएर छोडाए ॥ ७ ॥ ८ ॥

दो०-एक कहत मोहि सँकुच अति, रहा बालि की काँख ।
तिन्ह महुँ रावन तै कवन, सत्य बदहि तजि माख ॥३९॥

एउटा-रावणको कुरा गर्दा-पनि मलाई अत्यन्त संकोच लाग्दछ, त्यो रावण बालीका काखिमा [च्यापिएर धेरैकालसम्म] रहेको थियो, तिनीहरू-तीनमध्ये तिमी कुन-चाहिने होऊ ? रीस छाडेर साँचो भन ॥ ३९ ॥

चौ०-सुनु सठ ! सोइ रावन बल सीला ❀ हरगिरि जान जासु भुजलीला ॥ १ ॥
जान उमापति जासु सुराई ❀ पूजेउँ जेहि सिर सुमन चढ़ाई ॥ २ ॥

[रावणले भन्यो] हेशंठ ! जसका भुजको लोला (खेलवाड) लाई कैलासपर्वत जान्दछ, म तेही बलवान् रावण हुँ, ॥ १ ॥ जसलाई मैले शिररूपी-फूल चढाएर पूजें, तिनै-पार्वतीपति-शंकर मेरो शूरतालाई जान्दछन् ॥ २ ॥

सिरसरोज निज करन्हि उतारी ❀ पूजेउँ अमित बार त्रिपुरारि ॥ ३ ॥
भुजबिक्रम जानहिं दिगपाला ❀ सठ ! अजहूँ जिन्ह के उर साला ॥ ४ ॥

आफ्नै हातले आफ्ना शिररूपी-कमल उतारेर कैयौं-पटक शंकरको पूजा गरें ॥ ३ ॥ हेशठ ! जसका हृदयमा अद्यावधि म सुइरो भएर गडेको छु, तिनै दिक्पालहरू मेरो पराक्रम जान्दछन् ॥ ४ ॥

जानहिं दिग्गज उर कठिनाई ❀ जब जब भिरेउँ जाइ बरिआई ॥ ५ ॥
जिन्ह के दसन कराल न फूटे ❀ उर लागत मूलक इव टूटे ॥ ६ ॥

दिग्गजहरू मेरा छातीको कडापनालाई जान्दछन्, जैले-जैले गएर म जबर्दस्तीसँग भिडें, जसका डरलाग्दा दाँत कहिल्यै टुटेका थिएनन्, तिनै-दाँत मेरा छातीमा लाग्ने-बित्तिकै मूलाझैं [पुड्कपुड्क] भाँच्चिए ॥ ५ ॥ ६ ॥

जासु चलत डोलति इमि धरनी ❀ चढ़त मत्त गज जिमि लघु तरनी ॥ ७ ॥
सोइ रावन जगविदित प्रतापी ❀ सुने न स्रवन अलीकप्रलापी ! ॥ ८ ॥

मत्ता हात्ती चढ्दा-खेरि सानो नाउ जसरी दोलायमान हुन्छ, त्यसैगरी जो हिंड्दा यी-धर्ती डगमगाउछिन्, जगत्प्रख्यात भएको प्रतापी त्यही-रावणलाई तैंले कानले सुनेको थिएन ? ए फटाहा ! [भन्न] ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा–तेहि रावन कहँ लघु कहसि, नर कर करसि बखान ।
रे कपि ! बर्बर ! खर्व ! खल !, अब जाना तव ग्यान ॥४०॥

त्यही रावणलाई सानो भन्दछस्, मानिसको बखान गर्दछस्, अरे! वकवादी ! नीच ! दुष्ट ! तेरो ज्ञान अब जानें ॥ ४० ॥

चौ०–सुनि अंगद सकोप कह बानी ❀ बोलु सँभारि अधम अभिमानी ! ॥ १ ॥
सहस-बाहु-भुज-गहन अपारा ❀ दहन अनलसम जासु कुठारा ॥ २ ॥
जासु परसु-सागर-खर-धारा ❀ बूड़े नृप अगनित बहु बारा ॥ ३ ॥
तासु गर्व जेहि देखत भागा ❀ सो नर क्यों दससीस ! अभागा ॥ ४ ॥

यो वचन सुनेर अङ्गद क्रोधपूर्ण भएर बोले "हेअभिमानी ! अधम ! मुख सह्मालेर बोल् ॥ १ ॥ सहस्रबाहु (कार्तवीर्य) को अपार-भुजारूपी-वनलाई डढाउनाका-निमित्त जसको कुठार (बंचरो) अग्नितुल्य थियो (अर्थात् जसले सहस्रबाहुका हज्जारै बाहुलाई कुठारले काटे) ॥ २ ॥ जसका कुठारको तीक्ष्णधारारूपी-सागरमा अगणित राजाहरू अनेक-पटक डुबे (अर्थात् जसले समस्त-राजाहरूको एउटै कुठारद्वारा संहार गरे) ॥ ३ ॥ त्यस्ता सकस (परशुराम) को घमंड जसलाई देख्ता-खेरि भाग्यो, हेअभागी ! रावण ! त्यो-सकस मानिस होइन के ? ॥ ४ ॥

रामु मनुज कस रे सठ बंगा ❀ धन्वी कामु, नदी पुनि गंगा ॥ ५ ॥
पसु सुरधेनु, कलपतरु रूखा ❀ अन्न दान, अरु रस पीयूखा ॥ ६ ॥
वैनतेय खग, अहि सहसानन ❀ चिंतामनि की उपल दसानन ॥ ७ ॥
सुनु मतिमन्द ! लोक बैकुंठा ❀ लाभु किरघु-पति-भगति-अकुंठा ॥ ८ ॥

हेकुटिल ! हेदुष्ट ! रामजी (केवल) मनुष्य कसरी हुन् ?, के कामदेव [केवल] धनुर्धारी हुन् ?, अनि के गङ्गाजी [केवल] नदी हुन् ?, ॥ ५ ॥ के कामधेनु [केवल] पशु हुन् ?, के कल्पवृक्ष [केवल] वृक्ष हुन्। के अन्नदान [केवल] दान हो ?, के अमृत [केवल] रस (झोल) हो ? ॥ ६ ॥ के गरुड [केवल] पक्षी हुन् ?, के हज्जार-फणाभएका-शेष [केवल] सर्प हुन् ?, हे दशमुख ! के चिन्तामणि [केवल] पत्थर हो ? ॥ ७ ॥ सुन् वेवकूफ ! के वैकुण्ठ पनि [केवल] लोक हो ?, के रघुनाथजीमा अखण्ड-भक्ति लाग्नु पनि [केवल] लाभ हो ? ॥ ८ ॥

दोहा–सेनसहित तव मान मथि, वन उजारि पुर जारि ।
कसरे सठ ! हनुमान कपि, गयेउ जो तव सुत मारि ॥४१॥

सेनासहित-तेरो अभिमानलाई मथेर (चकनाचूर पारेर) बघैंचा उजारेर, तेरो छोरो मारेर, लङ्का जलाएर जो गयो, ए दुष्ट ! त्यो हनूमान् कसरी [केवल] वानर हो ? ॥४१॥

चौ०–सुनु रावन ! परिहरि चतुराई ❀ भजसि न कृपासिंधु रघुराई ॥ १ ॥
जौं खल भयेसि राम कर द्रोही ❀ ब्रह्म रुद्र सक राखि न तोही ॥ २ ॥

हे रावण ! वठ्याईं छाड़ेर सुन् । करुणासागर-रघुनाथजीलाई किन भज्दैनस् ? ॥१॥ हेदुष्ट ! रामद्रोही भइस् भने तेरो रक्षा गर्न ब्रह्माजी र शंकरजी पनि शक्तैनन् ॥ २ ॥

मूढ़ ! मुधा जनि मारसि गाला ❀ रामबैर होइहि अस हाला ॥ ३ ॥
तव सिरनिकर कपिन्ह के आगें ❀ परिहहिं धरनि रामसर लागें ॥ ४ ॥

हेमूढ ! व्यर्थैं दङ् नहाँक । रामजीसँग वैरभाव भयो भने यस्तो हाल हुनेछ, [सुन] तेरा शिरका समूह रामजीका बाण लागेर वानरहरूका अगाडि धर्तीमा गिर्नेछन्॥३॥४॥

ते तव सिर कंदुक इव नाना ❀ खेलिहहिं भालु कीस चौगाना ॥ ५ ॥
जबहिं समर कोपिहिं रघुनायक ❀ छुटिहहिं अति कराल बहु सायक॥ ६ ॥

वानरहरू र भालुहरू तिनै-तेरा-शिरलाई भकुण्डाझैं पारेर मैदानमा खेल्नेछन् । जब रामजी युद्धमा क्रुद्ध हुनुहुनेछ, त्यसवेलामा जब अत्यन्त भयङ्कर धेरै वाण छुट्नेछन् ॥५॥६॥

तव कि चलिहि अस गाल तुम्हारा ❀ अस विचारि भजु राम उदारा ॥ ७ ॥
सुनत वचन रावनु परजरा ❀ जरत महानल जनु घृत परा ॥ ८ ॥

अनि पनि तेरो गाला यसैगरी चल्लान् [यसैगरी वकवाद गर्लास् ?] यो विचार गरेर उदारचित्त-भएका रामजीलाई भज्" ॥ ७ ॥ यो वचन सुन्दा बलीरहेका आगामा घिउ परे-जस्तै भएर रावण प्रज्वलित भयो ॥ ८ ॥

दोहा–कुंभकरन अस बंधु मम, सुत प्रसिद्ध सक्रारि ।
मोर पराक्रम सुनेसि नहिं, जितेउँ चराचर-झारि ॥४२॥

[अनि भन्न लाग्यो] "ए दुष्ट ! कुम्भकर्णजस्तो मेरो भाई छ, छोरो इन्द्रलाई जित्ने भनेर प्रख्यात छ, तैंले मेरो पराक्रम सुनेकोछैनस् ? [सुन्] जम्मै चराचर-जगत्लाई जितेको छु, ॥ ४२ ॥

चौ०–सठ ! साखामृग ! जोरि सहाई ❀ बाँधा सिंधु इहै प्रभुताई ॥ १ ॥
नाँघहिं खग अनेक बारीसा ❀ सूर न होहिं ते सुनु जड़ कीसा! ॥ २ ॥

स्वाँठ ! वानर ! वानरहरूको सहायता जोरजाम पारेर समुद्र बाँध्यो, तेरा प्रभुको प्रभुता यत्तिकैन हो ? ॥ १ ॥ मूर्ख ! वानर ! अनेक-पक्षीहरू समुद्र नाघ्दछन्, सुन् ती शूर कहलाउँदैनन् ॥ २ ॥

मम भुज-सागर-बल-जल-पूरा ❀ जहँ बूड़े बहु सुर नर सूरा ॥ ३ ॥
बीस पयोधि अगाध अपारा ❀ को अस वीर जो पाइहि पारा ॥ ४ ॥

बलरूपी-जलले परिपूर्णभएका मेरा-भुजारूपी बीस समुद्र छन्, जुनभुजा-समुद्रमा

शूरवीर-भएका धेरै देवता र मनुष्य डुबि-सके, ती बीससमुद्र अगाध छन्, अपार छन्, जो तिनको पार पाउन शक्ता, त्यस्तो वीर को छ ? [एउटै समुद्र तर्दा यत्रो घमण्ड !] ॥ ३ ॥ ४ ॥

दिगपालन्ह मैं नीर भरावा ❀ भूप सुजसु खल ! मोहि सुनावा ॥ ५ ॥
जौं पै समरसुभट तव नाथा ❀ पुनि पुनि कहसि जासु गुनगाथा ॥ ६ ॥
तौ बसीठ पठवत केहि काजा ❀ रिपु सन प्रीति करत नहिं लाजा ॥ ७ ॥
हर-गिरि-मथन निरखु मम बाहू ❀ पुनि सठ! कपि! निज प्रभुहि सराहू ॥ ८ ॥

मैले दिक्पालहरूलाई पानी भराएको छु [कमाराहरूलाईझैं काममा जोतेको छु] तँ दुष्ट ! मानिसको सुयश मलाई सुनाउँछस्, त्यो तेरो मालिक लडाईंमा जोद्धा छ भने, त्यसले के कामका निमित्त दूत पठाउँथ्यो ? दुश्मन सँग प्रीति गर्दा (मिल्नखोज्दा) लाजै लागेन ? ॥ ६ ॥ ७ ॥ एस्वाँठ ! वानर ! पैले कैलासपर्वतलाई मथनगर्ने मेरा प्रचण्ड-भुजदण्ड हेर्, अनि आफ्ना मालिकको तारीफ गर् ॥ ८ ॥

दोहा—सूर कवन रावन सरिस, स्वकर काटि जेहि सीस ।
हुने अनल महुँ बार बहु, हरषि साषि गौरीस ॥४३॥

जसले आफ्ना हातले आफ्ना शिर काट्यो, र हर्षित भैकन कईएकपटक अग्निमा हवन गर्‍यो, यसकुरामा शंकर साक्षी छँदैछन्, त्यो रावणजस्तो शूर को छ ? ॥ ४३ ॥

चौ०—जरत विलोकेउँ जबहिं कपाला ❀ विधि के लिखे अङ्क निज भाला ॥ १ ॥
नर के कर आपन बध बाँची ❀ हँसेउँ जानि विधिगिरा असाँची ॥ २ ॥

जब मैले विधाताले लेखेका कर्मरेखाले युक्त भएका ललाटसमेतका आफ्ना खप्पर (होमाग्निमा) जल्नलागेका देखें, अनि मानिसका हातबाट आफ्नो वध हुने बेहोरा बाँचें, विधाताको वचनलाई असत्य ठहराएर म हाँसे ॥ १ ॥ २ ॥

सोउ मन समुझि त्रास नहिं मोरें ❀ लिखा विरंचि जरठमति भोरें ॥ ३ ॥
आन वीरबल सठ ! मम आगे ❀ पुनि पुनि कहसि लाज पति त्यागे ॥ ४ ॥

त्यसकुरालाई मनले सँझदा-पनि मलाई डर लाग्दैन, बूढा हुनाले भ्रष्टबुद्धि-भएका विधाताले लेखेका हुनन् [भन्ने सँझेको छु] ए स्वाँठ ! त्यस्ता मेरा अगाडि लाज र मर्यादा छाडेर अरुवीरका बलको वारंबार बखान गर्दछस् ?," ॥ ३ ४ ॥

कह अङ्गद सलज्ज जग माहीं ❀ रावन ! तोहि समान कोउ नाहीं ॥ ५ ॥
लाजवन्त तव सहज सुभाऊ ❀ निजमुखनिजगुनकहसि नकाऊ ॥ ६ ॥

अङ्गदले भने"-हेरावण ! सँसारमा तँसमानको लज्जावाला कोही छैन ॥ ५ ॥ तेरो जन्मसिद्ध स्वभावै लज्जालु छ, आफ्ना मुखले आफ्ना गुणको बखान कहिल्यै गर्दैनस् [लाज हुने कुरा तँ किन गर्दथिस् ?] ॥ ५ ॥ ६ ॥

सिर अरु सैल कथा चित रही ❀ ता तें बार बीस तैं कही ॥ ७ ॥
सो भुजबल राखेहु उर घाली ❀ जीतेहु सहसबाहु बलि बाली ॥ ८ ॥

फगत आफ्ना शिरको र कैलासपर्वतको कथा मनमा गडेको थियो, त्यसैले त्यो कथा तैंले वीस फेर भनेको हो, [हो कि ?] ॥ ७ ॥ जेले सहस्रवाहु (कार्तवीर्य), वलि, वाली, यिनलाई जितेको थिइस्, त्यो भुजवल ता मनैमा हालेर राखेकोछस् [मुखले भन्दै-भन्दैनस्,] ॥ ८ ॥

सुनु मतिमंद ! देहि अब पूरा ❀ काटे सीस कि होइअ सूरा ॥ ९ ॥
बाजीगर कहँ कहिअ न वीरा ❀ काटै निज कर सकल सरीरा ॥१०॥

ए मन्दमते ! सुन् , शिर काट्तैमा के कोही वीर शूर कहलाउँछ ? दे पूरा जवाब । वाजीगरहरू (चटकगर्नेहरू) आफ्ना हातले सकलशरीर काटे पनि वीर कहलाउँदैनन्, ॥ ९ ॥ १० ॥

दोहा–जरहिं पतंग विमोहवस, भार बहहिं खरवृंद ।
ते नहिं सूर कहावहिं, समुझि देखु मतिमंद ! ॥४४॥

मोहवश भएर पतंग (पुतली) जल्दाछन्, गदहाका बथान भारी बोक्ताछन्, ती शूरवीर कहलाउँदैनन् । हेमन्दबुद्धे ! संझेर [भित्रका आँखाले] हेर ॥ ४४ ॥

चौ०–अबजनिबत-बढ़ावखलकरही ❀ सुनु मम वचन मानपरिहरही ॥ १ ॥
दसमुख ! मैं न बसीठी आयेउँ ❀ अस विचारि रघुवीर पठायेउँ ॥ २ ॥

हेदुष्ट ! अब, बतबढ़ाव (कुराको बढ़ाबढ़ी) नगर । अभिमान छाडेर मेरा वचन सुन् ॥ १ ॥ हेरावण ! म दूतका तरीकाले आएको होइन, रघुनाथजीले यस्तो विचार गरेर मलाई पठाएको हो कि— ॥ २ ॥

बार बार असि कहेउ कृपाला ❀ नहिं गजारि जस बधैंसृगाला ॥ ३ ॥
मन महँ समुझि वचन प्रभु केरे ❀ सहेउँ कठोरवचन सठ तेरे ॥ ४ ॥

दयालु-रामजीले बारंबार यसो भन्नु भएको थियो कि–श्याललाई मार्दा सिंहलाई यश हुँदैन, हेशठ ! प्रभुका यिनै वचन मनमा संझेर तेरा कठोर वचन सहें ॥ ३ ॥ ४ ॥

नाहिं त करि मुखभंजन तोरा ❀ लै जातेउँ सीतहिं बरजोरा ॥ ५ ॥
जानेउँ तब बल अधम सुरारी ! ❀ सूने हरि आनेसि परनारी ॥ ६ ॥

नत्र-भने तेरा मुख फोरेर जबर्दस्तीका-साथ सीताजीलाई लैजाने-थिएँ, हेनीच ! हेदेवशत्रो ! तेरो बल मैले जानेको छु, शून्य-सन्नाटामा परस्त्रीलाई हरेर ल्याइस् ॥ ५ ॥ ६ ॥

तैं निसि-चर-पति गर्व बहूता ❀ मैं रघु-पति-सेवक कर दूता ॥ ७ ॥
जौं न रामअपमानहिं डरउँ ❀ तोहि देखत अस कौतुक करऊँ ॥ ८ ॥

तँ राक्षसहरूको राजा होस्, त्यसैले तँलाई घमंड खूब छ, म रामजीको सेवक (सुग्रीव) को दूत हुँ, रामजीका अपमानदेखी न डराउँदो हूँ ता, तेरा देखादेखीमा (अगाड़ी) यो तमाशा गर्ने थिएँ कि— ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा—तोहि पटकि महि सेन हति, चौपट करि तव गाउँ।
मंदोदरी समेत सठ!, जनकसुतहि लेइ जाउँ ॥४५॥

हेशंठ! तँलाई धर्तीमा पछारेर, तेरा सैन्यलाई मारेर, तेरा गाउँ (लङ्कापुरी) लाई चौपट (चकनाचूर) गरेर मन्दोदरी समेत सीताजीलाई लैजाने-थिएँ ॥ ४५ ॥

चौ०-जौंअस करौंतदपि न बड़ाई ❀ मुयेहि बधे कछु नहिं मनुसाई ॥ १ ॥
कौल कामवस कृपिन विमूढ़ा ❀ अति दरिद्र अजसीअति बूढ़ा ॥ २ ॥
सदा रोगबस संतत क्रोधी ❀ विष्णुविमुख श्रुति-संत-विरोधी ॥ ३ ॥
तनुपोषक निंदक अघखानी ❀ जीवत सवसम चौदह प्रानी ॥ ४ ॥

यदि यसो गरि-हालौं भने पनि यसमा मेरो बड़ाइ (महत्त्व) हुँदैन, मरेकालाई मार्दा केही पुरुषार्थ हुँदैन ॥ १ ॥ कौल १, (जँड्याहा = रक्सीवाज) कामी २ (स्त्रीलम्पट), कृपण३ (कञ्जूस), पटमूर्ख४, अतिकङ्गाल ५, वदनामभएको६, अतिवृद्ध७, सदा-सर्वदा-रोगी ८, निरन्तर-क्रोधी ९, विष्णु-विमुख १०, श्रुति (वेद) सज्जन-विरोधी ११, स्वशरीरमात्र-पोषक १२, पर-निन्दा-तत्पर १३, अनेकपापकारी १४, यी चौध (१४) प्राणी जीवन्मृत (जिउँदै-मरेका) हुन् ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

अस विचारि खल बधउँ न तोही ❀ अव जनिरिसउपजावसिमोही ॥ ५ ॥
सुनिसकोप कह निसिचर-नाथा ❀ अधर दसन दसि मींजत हाथा ॥ ६ ॥

हेदुष्ट! यस्तो विचार गरेर तँलाई मार्दिन, अव तँ मेरो क्रोध पैदा नगरेस् (मलाई न रिसउठाएस्)" ॥ ५ ॥ यो वचन सुनेर रावण ओठ टोक्दै, हात माड्दै, क्रोधले चूर भएर बोल्न लाग्यो— ॥ ६ ॥

रे कपि! अधम! मरन अब चहसी ❀ छोटे बदन बात बड़ि कहसी ॥ ७ ॥
कटु जल्पसि जड़ कपि! बल जाकें ❀ बल प्रताप बुधि तेज न ताकें ॥ ८ ॥

"अरे वानर! अब मर्न खोजिस्, छोटा मुखले वड़ावड़ा वात वक्न लागिस् ॥ ७ ॥ हेजड़! बन्दर! जसका बलले तँ कड़ाकड़ा वात बोल्दछस्, त्यसको ता बल-प्रताप-बुद्धि-तेज केहीं छैन [तेरो के कुरा?] ॥ ८ ॥

दोहा—अगुन अमान विचारि तेंहि, दीन्ह पिता वनवास।
सो दुख अरु जुवतीविरहु, पुनि निसिदिन ममत्रास ॥४६॥
जिन्हके बल कर गर्व तोहि, ऐसे मनुज अनेक।
खाहिं निसाचर दिवस निसि, मूढ़ समुझ तजि टेक ॥४७॥

त्यसलाई निर्गुण, निर्मान विचार गरेर बाबुले वनवास दियो, फेरि त्यो स्त्रीविरहले दुःखित छ, त्यसमाथि त्यसलाई रातदिन मेरो त्रास छ ॥ ४६ ॥ जसका बलको तँलाई यस्तो अभिमान छ, यस्तायस्ता-अनेक-मानिसलाई (हाम्रा) राक्षसहरू रातदिन खाइ-रहेका छन्। बेवकूफ! यो कुरा हठ छाडेर बुझ्" ॥ ४७ ॥

चौ०--जब तेहिंकीन्ह राम कै निंदा ❀ क्रोधवंत अति भयेउ कपिंदा ॥ १ ॥
हरि-हर-निंदा सुनै जो काना ❀ होइ पाप गो-घात-समाना ॥ २ ॥

जब त्यसले रामको निन्दा गऱ्यो, अनि वानरेन्द्र (अङ्गद) अत्यन्त क्रुद्ध भए ॥१॥ कानले हरि-र-हरको निन्दा सुन्यो भने, गोवधगरे-जस्तो पाप लाग्दछ ॥ २ ॥

कटकटान कपिकुंजर भारी ❀ दुहुँ भुजदण्डतमकि महिमारी ॥ ३ ॥
डोलत धरनि सभासद खसे ❀ चले भागि भय मारुत ग्रसे ॥ ४ ॥

कपिकुञ्जर (हात्तीसमानका वानर अङ्गद) ले दात खूब किटकिटाए तमक (जोश) गरेर आफ्ना दुवै-भुजदण्डलाई जमीनमा पट्के ॥ ३ ॥ पृथ्वीमण्डल डगमगाउन लाग्यो, सभासदहरू [बसेका बस्यै] पछारिए, अनि भयरूपी-हुरीले ग्रास-गरेका तिनीहरू भागे [हुत्तिए] ॥ ४ ॥

गिरत दसानन उठेउ सँभारी ❀ भूतल परे मुकुट षट चारी ॥ ५ ॥
कछुतेहिलैनिज सिरन्हि सँवारे ❀ कछु अङ्गद प्रभुपास पवारे ॥ ६ ॥

रावण पछारिंदा-पछारिंदै सह्मालिएर उठ्यो, त्यसका दशैओटा मुकुट जमीनमा गिरे ॥ ५ ॥ केही मुकुट उठाएर त्यसले आफ्ना शिरमा राख्यो, केही मुकुट अङ्गदजीले रामजीका तरफ फ्याँकि-दिए ॥ ६ ॥

आवत मुकुट देखि कपि भागे ❀ दिनही लूक परन विधि लागे ॥ ७ ॥
की रावन करि कोप चलाए ❀ कुलिस चारि आवत अति धाए ॥ ८ ॥

मुकुट आउनलागेको टाढैबाट देखेर वानरहरू "हेविधाता ! दिउसै लूक (तारा) गिर्न लागे, कि, रावणले क्रोध गरेर चलाएका चार-ओटा वज्र खूब दौडेर आउन लागेका हुन्" [भन्दै भागे] ॥ ७ ॥ ८ ॥

कह प्रभुहँसि जनि हृदय डेराहू ❀ लूक न असनि केतु नहिं राहू ॥ ९ ॥
ए किरीट दसकंधर केरे ❀ आवत बालितनय के प्रेरे ॥१०॥

रामजीले हांसेर—"नडराऊ, लूक (तारा) पनि होइनन्, वज्र पनि होइनन्, राहु-केतु केही होइनन् ॥९॥ यी बालिकुमारले फ्याँफेका दशकण्ठका किरीट आइ-रहेछन्" यस्तो आज्ञा भयो ॥१०॥

दोहा—कूदि गहे कर पवनसुत, आनि धरे प्रभु पास ।
कौतुक देखहिं भालु कपि, दिन-कर-सरिस प्रकास ॥४८॥

हनूमान्‌जीले कुदेर तिनलाई समाते, ल्याएर प्रभुजीका समीपमा राखे । भालू र वानर तमाशा हेर्न लागे, तीमुकुटको प्रकाश (तेज) सूर्यकोजस्तो थियो ॥ ४८ ॥

चौ०–उहाँ कहत दसकंध रिसाई ❀ धरि मारहु कपि भागि न जाई ॥ १ ॥
एहिविधिबेगिसुभटसवधावहु ❀ खाहु भालु कपि जहँतहँ पावहु ॥ २ ॥

उतातिर (लंकामा) रावण रिसाएर भन्न लाग्यो–"यो वानरलाई समात र मार,

भागेर नजाओस् ॥ १ ॥ यस्तैतरहले सवैयोद्धाहरू दौड र जहाँजहाँ पाउँछौ भालू र वानरलाई खाऊ- ॥ २ ॥

मरकटहीन करहु महि जाई ❀ जिअत धरहु तापस दोउभाई ॥ ३ ॥
पुनि सकोप बोलेउ जुवराजा ❀ गाल बजावत तोहि न लाजा ॥ ४ ॥

जम्मै-पृथ्वीमण्डल मर्कटहीन (वानररहित) पार, दुईभाई-तपस्वीलाई जिउँदै गिरिफ्तार गर" ॥ ३ ॥ फेरि अङ्गद क्रुद्ध भएर बोले-"गाल-बजाउँदा (वकवादगर्दा) तँलाई लाजलाग्दैन ? ॥ ४ ॥

मरुगर काटि निलज कुलघाती ❀ बलविलोकिविहरति नहिंछाती ॥ ५ ॥
रे तियचोर ! कु-मारग-गामी ! ❀ खल! मलराजि! मंदमति ! कामी! ॥ ६ ॥
सन्निपात जल्पसि दुर्बादा ❀ भयेसि कालवस खलमनुजादा ॥ ७ ॥
याकर फल पावहुगे आगे ❀ वानर-भालु-चपेटन्हि लागे ॥ ८ ॥

हेनिर्लज्ज ! हेकुलघाती ! गला काटेर आँफै मर । आफ्नो बल देखता तेरो छाती फाट्तैन ॥ ५ ॥ ए परस्त्रीचोर ! ए कुमार्गगामी ! ए खल ! ए मन्दवुद्धि ! ए कामी ! ॥ ६ ॥ तँलाई सन्निपात भयो र प्रलाप गर्न लागिस् ? हेदुष्ट ! राक्षस ! कालको अधीन भइस् ॥ ७ ॥ यो-बदमाशीको फल पछि वानर र भालूका थप्पड़ लागे पछि पाउनेछस् ॥ ८ ॥

राम मनुज बोलत असि वानी ❀ गिरहि न तवरसना अभिमानी! ॥ ९ ॥
गिरिहहिं रसना संसय नाहीं ❀ सिरन्हि समेत समरमहिमाहीं ॥ १० ॥

हेअभिमानी ! "राम मनुष्य हुन्" यस्ती वाणी बोल्दा-खेरि तेरो जिभ्रो गिर्दैन ? युद्धभूमीमा शिर-सहित भएर त्यो जिभ्रो गिर्नेछ, सन्देह छैन- ॥ ९ ॥ १० ॥

सोरठा-सो नर क्यों दसकंध, बालि बधेउ जेहि एक सर ।
बीसहु लोचन अंध, धिग तव जनम कुजाति जड़ ॥ ४९ ॥
तव सोनित की प्यास, तृषित राम-सायक-निकर ।
तजौं तोहि तेहि त्रास, कटुजल्पक निसिचर अधम ॥ ५० ॥

हेदशकन्धर ? जसले एउटै-वाणले बालीलाई मारे, ती के मानिस हुन् ? हेकुजात ! हेजड़ ! हेबीसआँखे अन्धा ! तेराजन्मलाई धिक्कार छ ॥ ४९ ॥ रामजीका वाणका समूह तेरा रगतका प्यासले प्यासा छन्, हेकटुवादिन् ! राक्षसाधम ! त्यसै-डरले म तँलाई छाड़िदिन्छु, [रामजीका वाणले पिउन आँटेको तेरो रगत मैले जमीनलाई पिलाउन हुँदैन, रामजीका वाणदेखी म डराउँछु, तँदेखी डराएको होइन] ॥ ५० ॥

चौ०-मैं तव दसन तोरिवे लायक ❀ आयसु मोहिं नदीन्हरघुनायक ॥ १ ॥
असिरिसिहोतिदसउमुखतोरौं ❀ लंका गहि समुद्र महँ बोरौं ॥ २ ॥

म तेरा बंगारा झार्नालाई लायकछु, तर रघुनाथजीले मलाई आज्ञा दिनुभएको

छैन, ॥ १ ॥ यस्तो रिस उठेको छ कि-"तेरा दशै-ओटा मुख फोरूँ, लङ्कालाई समातेर समुद्रमा बोरूँ (डुबाऊँ) [भन्ने झोक चल्दछ] ॥ २ ॥

गूलर-फल-समान तव लंका ❀ बसहु मध्य तुम्ह जंतु असंका ॥ ३ ॥
मैं बानर फल खात न बारा ❀ आयसु दीन्ह न राम उदारा ॥ ४ ॥

तेरो लङ्का गुल्लर (डुम्री) को फल-जस्तो हो, त्यसैका माझमा बसेका तिमिहरू डुम्रीफलका भुसुनातुल्य छौ, म वानरहुँ, फल खान वेर लाग्दैन, [एकै बुजामा लङ्कालाई खतं गर्नें थिएँ] तर उदारचित्त भएका प्रभुजीले आज्ञा दिनुभएकोछैन" ॥ ३ ॥ ४ ॥

जुगुति सुनत रावन मुसुकाई ❀ मूढ सीख कहँ बहुत झुठाई ॥ ५ ॥
बालि न कबहु गाल्ह अस मारा ❀ मिलितपसिन्ह तैं भयेसिलबारा ॥ ६ ॥

अङ्गदको यो युक्ति सुन्दा रावण हाँसेर बोल्न लाग्यो "ए मूढ़ ! तैंले यतिको झूटो बोल्न कहाँ सिकिस् ?, तेरो बाबु-बालीले ता कहिल्यै-पनि यस्तो दङ् हाँकेको थिएन, तपस्वीहरूको हिम्‌खिम्‌ले तँ लवारपाँडे भइछस् " ॥ ५ ॥ ६ ॥

साँचेहुँ मैं लवार भुजबीहा ! ❀ जौं न उपारौं तव दस जीहा ॥ ७ ॥
रामुप्रतापु सुमिरि कपि कोपा ❀ सभा माँझ पन करि पद रोपा ॥ ८ ॥

अङ्गदले भने-ए बीसहाते राक्षस !—"यदि तेरा दशै-ओटा जिब्रा उखेल्न शकिन भने ता म साँच्चै लवारपाँडेनै हूँ" । अंगदले रामजीको अद्भुतप्रतापलाई संझेर सभाका माझमा पण (होड) गरेर पाउ टेके (जमाए) [अनि बोल्न लागे]—॥ ७ ॥ ८ ॥

जौं मम चरन सकसि सठ ! टारी ❀ फिरहिं राम सीता मैं हारी ॥ ९ ॥
सुनहु सुभट ! सब कह दससीसा ❀ पद गहि धरनि पछारहु कीसा ॥ १० ॥

"हेदुष्ट ! यदि मेरो यो पाउ हटाउन सकिस् भने, रामजी फर्कनुहोला, मैंले सीतालाई हारें," (लौ तेरो पाइन् हेरूँ त) ॥ ९ ॥ रावणले भन्यो—"ए वीरहो ! सुन ! खुट्टामा समातेर यो-वानरलाई पछार" ॥ १० ॥

इन्द्रजीत आदिक बलवाना ❀ हरषि उठे जहँ तहँ भट नाना ॥ ११ ॥
झपटहिं करि बल बिपुल उपाई ❀ पद न टरै बैठहिं सिरु नाई ॥ १२ ॥

इन्द्रजीत आदिगरेका नानाप्रकारका बलवान्-राक्षसहरू हर्षित भएर जताततै उठे, तिनोहरूले जोर लगाए, अनेक उपाय गरे, झट्का दिए, तर अंगदको पाउ चलेन, तिनीहरू शिर निहुराएर बसे ॥ ११ ॥ १२ ॥

पुनि उठि झपटहिं सुरआराती ❀ टरै न कीसचरन एहि भाँति ॥ १३ ॥
पुरुष कुजोगी जिमि उरगारी ! ❀ मोहबिटप नहिं सकहिं उपारी ॥ १३ ॥

देवशत्रु (राक्षस) हरू पटक-पटक गरेर झप्टन्थे, [काकभुशुण्डी भन्दछन्] हे गरुड़जी ! वानर (अंगद) को पाउ जसरी कच्चा-योगीले मोहरूपी-वृक्षलाई उखेल्न शक्तैन, त्यसैगरी [उखेलिनुता परै रहोस्] [रउँभर पनि खस्केन] ॥ १३ ॥ १४ ॥

दो०—कोटिन्ह मेघ-नाद-सम, सुभट उठे हरषाइ ।
झपटहिं टरै न कपिचरन, पुनि बैठहिं सिरु नाइ ॥५१॥
भूमि न छाँड़त कपिचरन, देखत रिपुमद भाग ।
कोटि विघ्न तें संत कर, मन जिमि नीति न त्याग ॥५२॥

मेघनादजस्तै करोडौं ठूलाठूला-वीर हर्षित भएर उठे, तिनले झप्टे [धक्काधुक्की=तानातानी गरे] वानरको पयर हल्लेन, अनि तिनीहरू शिर झुकाएर बसे ॥ ५१ ॥ जस्तै कोटि विघ्न पर्दा पनि सज्जनका मनले नीति छाड्दैन, त्यस्तै अंगदका पाउले [राक्षसहरूले अनेक यत्न गर्दा पनि] ठाउँ छाडेन, त्यो देखेर शत्रु (रावण) को अभिमान भाग्यो ॥ ५२ ॥

चौ० -कपिबलु देखि सकल हिय हारे ❀ उठा आपु जुवराज पचारे ॥ १ ॥
गहत चरन कह बालिकुमारा ❀ मम पद गहे न तोर उबारा ॥ २ ॥

अंगद-वानरको बल देखेर सवैले मनमा हरेस् खाए। अनि युवराज (अंगद) लाई पच्कारेर [ललकारेर = पर्खी भनेर] रावण आफैं उठ्यो ॥ १ ॥ पाउ समात्न लागेका वेलामा बालिकुमार (अंगद) ले "मेरो पाउ समातेर उद्धार हुँदैन ॥ २ ॥

गहसि न रामचरन सठ ! जाई ❀ सुनत फिरा मन अति सकुचाई ॥ ३ ॥
भयेउ तेजहत श्री सब गई ❀ मध्यदिवस जिमि ससि सोहई ॥ ४ ॥

हेशठ ! [अझ] गएर रामजीका चरण समात्तैनस्" भने ॥ त्यो-वचन सुन्नाका-साथ रावण खूब खुम्चिएर फर्क्यो ॥ ३ ॥ त्यो हततेज (तेज मरेको = निस्तेज) भयो, त्यसको सकल-शोभा हरायो, मध्याह्नमा चन्द्रमा जस्ता शोभित हुन्छन् [त्यस्तै भयो] ॥४॥

सिंघासन बैठेउ सिर नाई ❀ मानहुँ सम्पति सकल गवाँई ॥ ५ ॥
जगदातमा प्रानपति रामा ❀ तासु विमुख किमि लह विश्रामा ॥ ६ ॥

मानौ सकल-संपत्ति गुमाएछ कि? [भन्ने भान हुने गरी] शिर झुकाएर सिंहासनमा बस्यो ॥ ५ ॥ [हेगरुडजी !] रामजो जगत्का आत्मा र प्राणका स्वामो हुनुहुन्छ। वहाँसंग विमुख भए-पछि कसैले-पनि शान्ति कसरी पाउँछ ? ॥ ६ ॥

उमा ! राम कर भृकुटि-विलासा ❀ होइ विस्व, पुनि पावै नासा ॥ ७ ॥
तृनतें कुलिस, कुलिस तृन करई ❀ तासु दूतपन कहु किमि टरई ॥ ८ ॥

हेपार्वति ! रामजोका विलासले (आँखीभौका इशाराले) संसार पैदा हुन्छ, फेरि नष्ट हुन्छ। रामजी तृणलाई वज्र, वज्रलाई तृण पार्नुहुन्छ, वहाँका दूतको प्रण कसरी टर्न शक्तछ ? ॥ ७ ॥ ८ ॥

पुनि कपि कही नीति विधि नाना ❀ मान न ताहि काल नियराना ॥ ९ ॥
रिपुमद मथि प्रभु-सु-जस सुनायेउ ❀ यह कहि चलेउ बालि नृप जायेउ ॥ १० ॥

फेरि अंगदले नानाप्रकारका नीति बताए, त्यस्ले मानेन, काल त्यसका नगीचै आए

को थियो ॥ ९ ॥ शत्रुका घमण्डलाई ध्वस्त पारेर प्रभुजीको सुयश सुनाए। अनि वानर-राज-वालीका-छोराले यो-कुरा गरेर हिंडे ॥ १० ॥ [के भने ?]

हतौं न खेत खेलाइ खेलाई ❀ तोहि, अवहिं का करौं बड़ाई ॥ ११ ॥
प्रथमहिं तासु तनय कपि मारा ❀ सोसुनि रावनु भयेउ दुखारा ॥ १२ ॥
जातुधान अङ्गदपन देखी ❀ भय-व्याकुल सव भए विसेखी ॥ १३ ॥

"तँलाई युद्धक्षेत्रमा खेलाई-खेलाईकन मार्नैनछु, अहिल्यै के (आफ्नु) तारीफ गरूँ" ॥ ११ ॥ अंगदले पहिल्यै रावणका छोरालाई [नगरप्रवेशका साइतमा] मारेका थिए। त्यो खवर वल्ल रावणले सुन्यो र दुःखित भयो ॥ १२ ॥ अंगदको वल देखेर सवै राक्षस ज्यादैनै व्याकुल भए ॥ १३ ॥

दो०—रिपुबल धरषि हरषि कपि, बालितनय बलपुंज ।
सजल नयन, तन पुलक अति, गहे राम-पद-कञ्ज ॥५३॥
साँझ जानि दसमौलि तव, भवन गयेउ बिलखाइ ।
मंदोदरी निसाचरहि, बहुरि कहा समुझाइ ॥५४॥

शत्रुको बललाई कुल्चिमिल्चि पारेर, हर्षित भईकन बलका-समूहरूप-भएका-वालिकुमारले नेत्रमा अश्रूपूर्ण, शरीरमा रोमाञ्चित, भएर रामजीका चरणकमल समाते ॥ ५३ ॥ [उतातिर] अनि रावण साँझ परेको जानेर बिलखबन्द (जिल्ल) भएर महलमा गयो, मन्दोदरीले त्यो-राक्षसलाई फेरि संझाएर भन्न लागिन् ॥ ५४ ॥

[मंदोदरीले फेरि गरेको प्रबोध]

चौ०-कंत! समुझि मन तजहु कुमतिही ❀ सोह न समर तुम्हहिं रघुपतिही ॥ १ ॥
रामानुज लघुरेख खँचाई ❀ सोउ नहिं नाँघेहु असि मनुसाई ॥ २ ॥

हेकान्त ! (हे प्रिय !) मनमा संझेर कुमतिलाई छाड्नुहोस्, तपाईंमा र रघुनाथजीमा युद्ध सुहाउँदैन ॥ १ ॥ रामजीका भाईले सानो रेखा खीचेको थियो, त्यो पनि नाघ्न शक्नु भएन [तपाईंको] पौरुष यस्तै न हो ॥ २ ॥

पिय! तुम्ह ताहि जितव संग्रामा ❀ जा के दूत केर अस कामा ॥ ३ ॥
कौतुक सिंधु नाँघि तव लङ्का ❀ आयेउ कपिकेसरी असङ्का ॥ ४ ॥

हेप्रिय ! जसका दूतको ता यस्तो काम छ. तपाईं उनलाइ जित्नुहोला ? ॥ ३ ॥ खेलवाडैले समुद्रलाई नाघेर एउटा कपिकेसरी (सिंहजस्तो वानर-हनूमान्) निःशंक भएर तपाईंको लंकामा आयो ॥ ४ ॥

रखवारे हति विपिन उजारा ❀ देखत तोहि अच्छ तेहि मारा ॥ ५ ॥
जारि नगर सबु कीन्हेसि छारा ❀ कहाँ रहा बल गर्व तुम्हारा ॥ ६ ॥

रखवालाहरूलाई मारेर बघैचा उजाऱ्यो, तपाईंले देख्तादेख्तैमा त्यसले अक्षकुमारलाई माऱ्यो। सारा-नगर जलाएर खरानी पाऱ्यो, त्यसवेलामा तपाईंको वल र घमण्ड कहाँ थियो ? ॥ ५ ॥ ६ ॥

अव पति ! मृषा गाल जनि मारहु ❀ मोर कहा कछु हृदय विचारहु ॥ ७ ॥
पति ! रघुपतिहि नृपति मति मानहुँ ❀ अज जगनाथ अ-तुल-बलंजानहु ॥ ८ ॥

हेस्वामिन् ! अव व्यर्थै गाला न मार्नुहोस् [दङ् नहाँक्नुहोस्] मैले भनेका कुरा मनमा अलीकति विचार गर्नुहोस् ॥ ७ ॥ हेस्वामिन् ! रघुपतिलाई [केवल] नरपति (राजा) नठान्नुहोस् , वहाँलाई अतुलबलभएका चराचरजगत्का पति जान्नुहोस् ॥ ८ ॥

बानप्रताप जान मारीचा ❀ तासु कहा नहिं मानेहु नीचा ॥ ९ ॥
जनकसभा अगनित महिपाला ❀ रहे तुम्हउ बल विपुल बिसाला ॥ १० ॥

वहाँका बाणको प्रताप मारीचलाई थाहा थियो, नीच बुद्धि गरेर उसले भनेको मान्नुभएन। जनकराजाका सभामा खूब-बलवान्-भएका ठूलाठूला राजा थिए, तपाईं पनि हुनुहुन्थ्यो ॥ ९ ॥ १० ॥

भंजि धनुष जानकी बिआही ❀ तव संग्राम जितेहु कि न ताही ॥ ११ ॥
सुर-पति-सुत जानै बल थोरा ❀ राखा जियत आँखि गहि फोरा ॥ १२ ॥
सूपनखा कै गति तुम्ह देखी ❀ तदपि हृदय नहिं लाज बिसेखी ॥ १३ ॥

रामजीले धनु तोडेर जानकीलाई विवाह गरे, त्यसवेलामा युद्धमा तिनलाई किन जित्नुभएन ? ॥ ११ ॥ रामजीको बल अलीकति इन्द्रको छोरो (जयन्तकाग) जान्दछ, त्यसलाई रामले जिउँदै ता राखे, तर आँखो फोरेर लिए ॥ १२ ॥ शूर्पणखाको गति तपाईंले देखिहाल्नुभयो, तै-पनि हृदयमा विशेष (वडै) लाज छैन ॥ १३ ॥

दो०—बधि विराध खर दूषनहिं, लीला हतेउ कबंध ।
बालि एक सर मारेउ, तेहि जानहु दसकंध ॥

विराध-खर-दूषणलाई मारेर सहजैमा कबन्धलाई पनि मारे। बालीलाई एउटै-बाणले मारे, हेस्वामी ! तिनलाई चिन्हुहोस् ॥ ५५ ॥

चौ०—जेहि जल नाथ बँधायेउ हेला ❀ उतरे प्रभु दल सहित सुबेला ॥ १ ॥
कारुनीक दिन-कर-कुल-केतू ❀ दूत पठायेउ तव हित हेतू ॥ २ ॥

जसले समुद्रलाई खेल-गरे-जस्तै गरेर बाँधे, जो प्रभु दलबल-सहित भएर सुबेल-पर्वतमा उत्रेका (आएका) छन्। ती दिनकरकुल-केतु (सूर्यवंशका झण्डा) दयालु-रामजीले तपाईंको हितका-निमित्त दूत पठाए ॥ १ ॥ २ ॥

सभा माँझ जेहि तव बल मथा ❀ करिवरूथ महुँ मृगपति जथा ॥ ३ ॥
अङ्गद हनुमंत अनुचर जाके ❀ रनबाँकुरे वीर अतिबाँके ॥ ४ ॥

हात्तीका बथानमा सिंहले झैं सभाका माझमा त्यसले तपाईंको वल मथ्यो (तोड्यो) ॥ ३ ॥ युद्धमा वडा-बाँका (लायक) भएका-हनुमान् र अङ्गद-जसका सेवक छन् ॥ ४ ॥

तेहि कहुँ पिअ ! पुनि पुनि नर कहहू ❀ मुधा मान ममता मद बहहू ॥ ५ ॥
अहह ! कंत ! कृत राम विरोधा ❀ कालविवस मन उपज न बोधा ॥ ६ ॥

हेस्वामिन् ! तपाई उनैलाई वारंवार मनुष्य भन्नुहुन्छ, व्यर्थैको अभिमान-ममता-मद धारण गरी-रहनुभएको छ ॥५॥ स्वाभिन् ! अहह ! (अफसोस छ) रामसँग विरोध गर्नुभयो, कालको अधीन हुँदा मनमा ज्ञान उब्जेन ॥ ६ ॥

कालु दंड गहि काहु न मारा ❀ हरै धर्म बल बुद्धि विचारा ॥ ७ ॥
निकट काल जेहि आवै साईं ! ❀ तेहि भ्रम होहि तुम्हारिहि नाईं ॥ ८ ॥

कालले डण्डा लिएर कसैलाई मार्दैन, [मार्न आँट्यो भने] धर्म-वल-बुद्धि-विचार हरेर लिन्छ ॥ ७ ॥ हेस्वामी ! जसका नगीचमा काल आउँछ, त्यसलाई तपाईंकै-जस्तो भ्रम हुन्छ ॥ ८ ॥

दो०–दुइ सुत मारेउ दहेउ पुर, अजहुँ पूर पिअ देहु ।
कृपासिंधु रघुपतिहि भजि, नाथ ! विमल जस लेहु ॥५६॥

हेप्रियतम ! वारनद्वारा दुई-छोरा मार्नुभयो, नगर जलाउनुभयो, अझ-पनि ढाढस (धैर्य) दिनुहुन्छ । हेनाथ ! करुणासागर-रघुनाथजीलाई भजेर निर्मल यश लिनुहोस् ॥ ५६ ॥

चौ०-नारिवचन सुनि विसिखसमाना ❀ सभा गयेउ उठि होत विहाना ॥ १ ॥
बैठ जाइ सिंघासन फूली ❀ अतिअभिमान त्रास सव भूली ॥ २ ॥

स्त्रीका बाणसमान वचन सुनेर विहाना भए-पछि रावण उठ्यो र सभामा गयो । अत्यन्त अभिमानले फूलेर (मस्त भएर) सवै-डर विर्सीकन गएर सिंहासनमा वस्यो ॥१॥२॥

इहाँ राम अङ्गदहिं बोलावा ❀ आइ चरन-पंकज सिरु नावा ॥ ३ ॥
अति आदर समीप बैठारी ❀ बोले विहँसि कृपाल खरारी ॥ ४ ॥

यतातिर रामजीले अंगदलाई बोलाउनुभयो, तिनले आएर वहाँका चरणकमलमा शिर राखे ॥ ३ ॥ दयालु-रामचन्द्रले अत्यन्त-आदरले नगीचमा वसाउनुभयो, अनि हाँसेर आज्ञा गर्नुभयो ॥ ४ ॥

बालितनय ! अति कौतुक मोही ❀ तात ! सत्य कहु पूछौं तोही ॥ ५ ॥
रावन जातुधान-कुल-टीका ❀ भुजबल अतुल जासु जग लीका॥ ६ ॥
तासु मुकुट तुम्ह चारि चलाए ❀ कहहु तात! कवनी विधि पाए ॥ ७ ॥

"हेबालिनन्दन ! मलाई अत्यन्त-कौतुक (उत्सुकपना) लाग्यो, तिमीलाई सोद्धछु, बाबु ! साँचो भन ॥ ५ ॥ जसको बल अद्वितीयका श्रेणीमा छ, त्यो-रावण राक्षसकुलको तिलक हो ॥ ६ ॥ त्यसका चारमुकुट तिमीले (यस्तर्फ) चलायौ (पठायौ) बाबु ! तिमीले कुनप्रकारले पायौ भन ? ॥ ७ ॥

सुनु सर्वग्य ! प्रनत-सुख-कारी ! ❀ मुकुट न होहिं भूपगुन चारीं ॥ ८ ॥

साम दाम अरु दंड बिभेदा ❀ नृपउर बसहिं नाथ! कह वेदा ॥ ९॥
नीतिधर्म के चरन सुहाए ❀ अस जिय जानि नाथ पहिं आए ॥१०॥

[अंगदले विन्तीगरे] “हेसर्वज्ञ ! हेशरणागतसुखदायक ! ती मुकुट होइनन् ती राजाका चार गुण हुन् ॥ ८ ॥ हेनाथ ! साम-दान-दण्ड-भेद, यी ४ राजाका हृदयमा बस्तछन् भनी वेद भन्दछन् ॥ ९ ॥ यो कुरा मनमा जानेर नीतिधर्मका चार चरण (साम-दान-दण्ड भेद) प्रभुका समीप आएका हुन् ॥ १० ॥

दो०–धर्महीन प्रभु-पद-विमुख, कालविवस दससीस ।
आए गुन तजि रावनहि, सुनहु कोसलाधीस ! ॥५७॥
परमचतुरता श्रवन सुनि, बिहँसे रामु उदार ।
समाचार पुनि सब कहे, गढ़ के बालिकुमार ॥५८॥

हेअयोध्याधीश ! सुनिबक्सियोस् । रावण धर्महीन, प्रभुका-पाउदेखि-विमुख, कालको-अधीन भयो । ती पूर्वोक्त-चार-गुण रावणलाई छाडेर आए ॥ ५७ ॥

अंगदको ठूलो चातुर्य कानले सुन्दा उदारचित्त-रामजी हाँस्नु भयो, अनि बालिकुमारले लंकागढको सबै-समाचार विन्ती गरे ॥ ५८ ॥

[युद्धको आरम्भ]

चौ०–रिपु के समाचार जब पाए ❀ राम सचिव सब निकट बोलाए ॥ २॥
लंका बाँके चारि दुआरा ❀ केहि बिधि लागिअ करहु बिचारा॥ २॥

रामजीले जब शत्रुको समाचार पाउनुभयो, अनि सबै मन्त्रीहरूलाई समीप बोलाउनुभयो ॥ १ ॥ [अनि सोध्नु भयो] “लंकाका चार द्वार मजबूत छन्, कुनविधिले लाग्ने हो ? (भिड्ने हो ?) विचार गर ॥ २ ॥

तब कपीस रिच्छेस बिभीषन ❀ सुमिरिहृदय दिनकरकुलभूषन ॥ ३॥
करि बिचार तिन्ह मँत्र दृढावा ❀ चारि अनी कपिकटकु बनावा ॥ ४॥

अनि सुग्रीव, जाम्बवान् विभीषण यी ३ जनाले हृदयमा सूर्यकुलालंकार रामजीलाई संझेर विचार (छलफल) गरीकन मन्त्र (राय) लाई दृढ़ गरे, अनि जम्मा-फौजको चार-फौज बनाए ॥ ३ ॥ ४ ॥

यथाजोग सेनापति कीन्हे ❀ जूथप सकल बोलि तब लीन्हे ॥ ५॥
प्रभुप्रताप कहि सब समुझाए ❀ सुनि कपि सिंहनाद करि धाए ॥ ६॥

यथायोग्य [४भाग फौजलाई हिफाजत गर्न शक्ने] सेनापति खटाए, अनि सबै यूथपतिहरू-लाई (डफ्फाडफ्फाका सर्दारहरूलाई) बोलाए । सबैलाई प्रभुजीको प्रताप वर्णन गरेर [युद्धमा गर्नुपर्ने कर्तव्य] सँझाए । त्यो सुने-पछि वानरहरू सिंहनाद गरेर दौडे ॥५॥६॥

हरषित रामचरन सिर नावहिं ❀ गहिगिरिसिखरवीरसवधावहिं ॥ ७ ॥
गर्जहिं तर्जहिं भालु कपीसा ❀ जय रघुवीर कोसलाधीसा ॥ ८ ॥

सवै वोरहरू हर्षित भएर रामजीका पाउमा शिर राख्तथे, अनि पर्वतको शिखर लिएर दौडन्थे ॥ ७ ॥ "जय रघुवीर, जय कोशलाधीश" भनेर भालू र वानर गर्जन्थे, तर्जना (तर्साउने चेष्टा) गर्दथे ॥ ८ ॥

जानत परमदुर्ग अति लङ्का ❀ प्रभुप्रताप कपि चले असङ्का ॥ ९ ॥
घटाटोप करि चहुँ दिसि घेरी ❀ मुखहि निसान बजावहिं भेरी ॥१०॥

लङ्का अत्यन्त दुर्गम छ भनी जान्दाजान्दै-पनि ती वानरवीरहरू प्रभुको प्रतापले निःशङ्क भैकन दौडे ॥ ९ ॥ घटाटोप गरेर (वर्षारम्भका वादलको-चाल गरेर) चारैतिर घेरे। तिनीहरू मुखैले डङ्का र भेरी बाजा बजाउन लागे ॥ १० ॥

दोहा—जयति राम भ्राता सहित, जय कपीस सुग्रीवँ ।
गर्जहिं केहरिनाद कपि, भालु महा-बल-सीवँ ॥ ५९ ॥

ठूलोबलका-सीमा-भएका वानर र भालूहरू "भाई सहित-रामजीको जय होस् वानरपति सुग्रीवको जय होस्" भन्दै सिंहगर्जेझैं गर्जन्थे ॥ ५९ ॥

चौ०—लङ्का भयेउ कोलाहलु भारी ❀ सुने दसानन अतिअहँकारी ॥ १ ॥
देखहु बनरन्ह केरि ढिठाई ❀ विहँसि निसाचर सेन बोलाई ॥ २ ॥

लङ्कामा ठूलो कोलाहल मच्चियो। अत्यन्त-अहङ्कारी-रावणले सुन्यो। अनि "हेर-हेर वानरको वन्दरघुर्की" भनेर राक्षसको फौजलाई बोलायो ॥ १ ॥ २ ॥

आए कीस काल के प्रेरे ❀ छुधावन्त रजनीचर मेरे ॥ ३ ॥
अस कहि अट्टहास सठ कीन्हा ❀ गृह बैठे अहार विधि दीन्हा ॥ ४ ॥

"कालले प्रेरणा गरेका (कालले घेरेका) वानरहरू आए, मेरा राक्षसहरू भोकाएका छन्, घरैमा वस्ता-पनि दैवले आहारा दियो" यसो भनेर शठ-रावणले अट्टहास (प्रचँड हँसाई) गऱ्यो ॥ ३ ४ ॥

सुभट सकल चारिहु दिसि जाहू ❀ धरि धरि भालु कीस सब काहू ॥ ५ ॥
उमा! रावनहि अस अभिमाना ❀ जिमिटिट्टिभ खग सूत उताना ॥ ६ ॥

[फेरि त्यसले] "हेवीरहो !' चारै-दिशातिर जाऊ, पक्डी-पक्डीकन भालू-वानर जम्मै खाऊ" भन्यो ॥ ५ ॥ [शङ्करजी भन्नुहुन्छ] हेपार्वति ! जस्तै हुटिट्याऊँ-नाउँ-भएको चरो उत्तानु परेर (खुट्टा ठाडा पारेर) सुत्तछ [सगर थाम्छु भन्ने अभिमान गर्दछ] रावणको अभिमान त्यस्तै हो ॥ ६ ॥

चले निसाचर आयसु माँगी ❀ गहि कर भिंडिपाल बर साँगी ॥ ७ ॥
तोमर मुद्गर परिघ प्रचंडा ❀ सूल कृपान परसु गिरिखण्डा ॥ ८ ॥

राक्षसहरू आज्ञा मागेर हातमा भिन्दिपाल-भाला-तोमर-मुद्गर-परिघ-प्रचण्ड-त्रिशूल खड्ग-फर्सा-पर्वतका टुका लिईकन हिंडे ॥ ७ ॥ ८ ॥

जिमि अरुनोपलनिकर निहारी ❀ धावहिं सठ खग मांसअहारी ॥ ९ ॥
चोंच-भंग-दुख तिन्हहिं न सूझा ❀ तिमि धाए मनुजाद अबूझा ॥ १० ॥

जस्तै रातारातो-ढुङ्गाका-थुप्रालाई देखेर मांसाहारी-बदमाश-पक्षीहरू दौडन्छन् चूच्चो भाँचिदाको-दुःख तिनलाई सुझ्दैन, त्यस्तै भएर अबुझ राक्षसहरू-दौडे ॥ ९ ॥ १० ॥

दोहा—नानायुध सर-चाप-धर, जातुधान बलवीर ।
कोटि कँगूरन चढ़ि गए, कोटि कोटि रनधीर ॥ ६० ॥

युद्धमा धीर भएका, बलले वीर भएका करोडौं राक्षस धनु-बाण र नानाप्रकार का शस्त्रअस्त्र धारण गरेर किल्लाका कँगूराकँगूरामा चढे ॥ ६० ॥

चौ०—कोट कँगूरन्हि सोहहिं कैसे ❀ मेरु के सृंगनि जनु घन बैसे ॥ १ ॥
बाजहिं ढोल निसान जुझाऊ ❀ सुनि धुनि होहि भटन्ह मनचाऊ ॥ २ ॥

किल्लाका कँगूरामा चढेका राक्षसहरू सुमेरुपर्वतका टाकुरामा चढेका मेघ जस्ती शोभायमान हुन्छन् त्यसैगरी शोभायमान भए ॥ १ ॥ ढोल र युद्धका डंका बज्न लागे, त्यो ध्वनि सुन्दा वीरहरूका मनमा उत्साह बढ्दथ्यो ॥ २ ॥

बाज नफीरी भेरि अपारा ❀ सुनि कादर उर जाहिं दरारा ॥ ३ ॥
देखि न जाइ कपिन्ह के ठट्टा ❀ अति बिसाल-तनु भालु सुभट्टा ॥ ४ ॥

नफीरी-बाजा र भेरीबाजा खूब बज्यो, त्यो सुन्दा कातरका मनमा दरार (चीरा) पर्दथे ॥ ३ ॥ वानरहरूको ठट्टा हेर्नै-नसकिने थियो । भालूहरू ठूला-ठूला शरीर-भएका महा-योद्धा थिए ॥ ४ ॥

धावहिं गनहिं न अवघट घाटा ❀ पर्बत फोरि करहिं गहि घाटा ॥ ५ ॥
निसिचर सिखरसमूह ढहावहिं ❀ कूदि धरहिं कपि फेरि चलावहिं ॥ ६ ॥

तिनीहरू दौडन्थे, खाल्डा-खुल्डी बाटो-अबाटो केही गन्दैनथे, [बाटो पाएनन् भने] पर्वत फोरेर बाटो बनाउँथे ॥ ५ ॥ करोड़ौं वीर दाँत कट्कटाउँथे, गर्जन्थे, दाँतले ओठ टोक्थे, तर्साउने चेष्टा खूब गर्दथे ॥ ६ ॥

उत रावन इत राम दोहाई ❀ जयति जयति जय परी लराई ॥ ७ ॥
निसिचर सिखरसमूह ढहावहिं ❀ कूदि धरहिं कपि फेरि चलावहिं ॥ ८ ॥

उतातिर रावणको, यतातिर रामजीको पुकार गरेर जयति-जयति जय जय भन्दै लडाई पर्‍यो ॥ ७ ॥ राक्षसहरू पर्वत-शिखरले हान्दथे, वानरहरू कूदेर [त्यहीं] शिखर समात्तथे र फेरि [राक्षसतर्फ] हान्दथे ॥ ८ ॥

छन्द—धरि कु-धर-खंड प्रचंड मर्कट भालु गढ़ पर डारहीं ।
झपटहिं चरन गहि पटक महि भजि चलत बहुरि पचारहीं ॥

अति तरल तरुन प्रताप तर्जहिं तमकि गढ़ चाढ़चढ़ि गए।
कपि भालु चढ़ि मंदिरन्हि जहँ तहँ राम जसु गावत भए ॥ १ ॥

प्रचण्ड-वानर र भालूहरू पर्वतका टुक्रा लिईलिईकन किल्लाका उपर फ्याँक्तथे, राक्षसहरूका खुट्टा समातेर भईमा पछार्दथे, भागेर हिंड्न लाग्दा ललकार्थे (हाँकदिन्थे)। जवान-जवान-चञ्चल-प्रतापी-वानर-हरू तर्साउँदै उफ्रेर धमाधम किल्लामा चढे। वानर-भालू-हरू घरघरमा यत्रतत्र चढेर रामजीको यश गाउन लागे ॥ १ ॥

दोहा—एक एक गहि रजनिचर, पुनि कपि चले पराइ।
ऊपर आपुनि हेठ भट, गिरहिं धरनि पर आइ ॥ ६१ ॥

वानरहरू एउटा-एउटा-राक्षसलाई समात्दै भाग्दै गर्न लागे। राक्षसलाई समातेर आफू-माथी राक्षस-तल पर्ने-गरी किल्लावाट भईमा खँगारिएर आउँथे ॥ ६१ ॥

चौ०—राम-प्रताप-प्रबल कपिजूथा ❀ मर्दहिं निसि-चर-निकर—बरूथा ॥ १ ॥
चढ़े दुर्ग पुनि जहँ तहँ बानर ❀ जय रघु—वीर—प्रताप—दिवाकर ॥ २ ॥

रामजीका प्रतापले अत्यन्त-बलवान्-भएका वानरका-वथान् राक्षससमूहका फौजलाई मर्दन गर्न लागे ॥ १ ॥ वानर फेरि किल्लामा जहाँतहाँ चढ्दथे, रामजीका प्रताप-रूपी सूर्यको जय होस् भन्दथे ॥ २ ॥

चले निसाचर—निकर पराई ❀ प्रबल पवन जिमि घन समुदाई ॥ ३ ॥
हाहाकार भयेउ पुर भारी ❀ रोवहिं आरत बालक नारी ॥ ४ ॥

जोरदार-हावा-चलेमा मेघ भागेजस्तै राक्षसका समूह भागेर गए ॥ ३ ॥ नगरमा ठूलो हाहाकार भयो, दुःखित भएका स्त्रीवर्ग बालकवर्ग रुन लागे ॥ ४ ॥

सब मिलि देहिं रावनहिं गारी ❀ राज करत एहि मृत्यु हँकारी ॥ ५ ॥
निज दल विचल सुना जब काना ❀ फेरि सुभट लंकेस रिसाना ॥ ६ ॥

सबै-जना एकत्र भएर "यस्ले राज्यगर्दा-खेरि मृत्युलाई बोलायो" भनेर रावणलाई गालि-दिन लागे ॥ ५ ॥ रावणले जब आफ्नो फौज विचलित भएको सुन्यो तब त्यो क्रुद्ध भयो ॥ ६ ॥

जो रन विमुख फिरा मैं जाना ❀ सो मैं हतव करालकृपाना ॥ ७ ॥
सरबसु खाइ भोग करि नाना ❀ समरभूमि भए दुर्लभ प्राना ॥ ८ ॥

[त्यसले भन्यो-] "म जसलाई युद्धवाट विमुख-भएको (भागेको) जानुला, म त्यसलाई भयानक-खड्गले मार्नेछु ॥ ७ ॥ मेरो सर्वस्व खायेर नाना-प्रकारका भोग (ऐश) गरे, एैले युद्धभूमिमा प्राण दुर्लभ भये !" ॥ ८ ॥

उग्र वचन सुनि सकल डेराने ❀ फिरे क्रोध करि वीर लजाने ॥ ९ ॥
सनमुख मरन वीर कै सोभा ❀ तब तिन्ह तजा प्रान कर लोभा ॥ १० ॥

रावणका उग्र-वचन सुनेर सबै डराए, वीरहरू लज्जित भएर क्रोध गरीकन फेरि फर्के ॥ ९ ॥ वीरहरूलाई सन्मुखमा मर्नैमा शोभा छ [यो विचार गरेर] तिनीहरूले लोभ छाडेर युद्धमा प्राण छाडे ॥ १० ॥

दोहा—बहु आयुध-धर सुभट सब, भिरहिं पचारि पचारि ।
कीन्हे ब्याकुल भालु कपि, परिघ त्रिसूलन्ह मारि ॥६२॥

अनेक-हथियार धारण गरेर राक्षसवीरहरू ललकारी-ललकारीकन भिड्दथे, परिघ-त्रिशूलका प्रहारले वानर र भालूलाई व्याकुल पारे ॥ ६२ ॥

चौ०—भयआतुर कपि भागन लागे ❀ जद्यपि उमा! जीतिहहिं आगे ॥ १ ॥
कोउ कह कहँ अङ्गद हनुमन्ता ❀ कहँ नल नील दुबिद बलवंता ॥ २ ॥

हेपार्वति ! भयले आकुल-भएका वानरहरू, यद्यपि पछि जित्नेछन्, तथापि ऐले भागे ॥ १ ॥ तिनीहरूमध्ये कोही "अङ्गद र हनूमान् कहाँ छन् ?" भन्न लागे, कोही "बलवान्नल-नील-द्विविद कहाँ छन्" भन्न लागे ॥ २ ॥

निज दल बिचल सुना हनुमाना ❀ पच्छिम द्वार रहा बलवाना ॥ ३ ॥
मेघनाद तहँ करै लराई ❀ टूट न द्वार परम कठिनाई ॥ ४ ॥

बलवान्-हनूमान् पश्चिम-ढोकामा थिए, तिनले आफ्नो दल विचलित भएको सुने। त्यहाँ मेघनाद युद्ध गरि–रहेको थियो, त्यो द्वार टूट्तैनथ्यो (सर हुदैनथ्यो) बडो-मुश्कील परेको थियो ॥ ३ ॥ ४ ॥

पवन-तनय-मन भा अति क्रोधा ❀ गर्जेउ प्रबल-काल-सम जोधा ॥ ५ ॥
कूदि लंकगढ़ ऊपर आवा ❀ गहि गिरि मेघनाद कहुँ धावा ॥ ६ ॥

हनूमान्‌जीका मनमा अत्यन्त-क्रोध उठ्यो, कालतुल्य जबर्दस्त भएका ती योद्धा (हनूमान्) गर्जे, अनि कूदेर लङ्काका किल्लाका ऊपर चढेर पहाड लिएर मेघनादतिर दौडे ॥ ५ ॥ ६ ॥

भंजेउ रथ सारथी निपाता ❀ ताहि हृदय महुँ मारेसि लाता ॥ ७ ॥
दुसरे सूत बिकल तेहि जाना ❀ स्यंदन घालि तुरत गृह आना ॥ ८ ॥

तिनले मेघनादको रथ तोडे, सारथिलाई गिराए, मेघनादलाई छातीमा लात्तले बजाए ॥ ७ ॥ अर्को-सारथिले मेघनादलाई मूर्च्छा-परेको जानेर अर्को-रथमा राखीकन तुरुन्त घर ल्यायो ॥ ८ ॥

दोहा—अंगद सुनेउ पवनसुत, गढ़ पर गयेउ अकेल ।
समरबाँकुरा बालिसुत, तरकि चढ़ेउ कपिखेल ॥ ६३ ॥

युद्धमा जबर्दस्तवीर-भएका-अङ्गदले हनूमान् एक्लै किल्लामा गएका छन् भन्ने खबर सुने, अनि ती (अङ्गद) अनायासैले उफ्रीकन किल्लामा चढे ॥ ६३ ॥

चौ०–जुद्ध विरुद्ध क्रुद्ध दोउ बानर ❀ रामप्रताप सुमिरि उरअंतर ॥ १ ॥
रावन भवन चढ़े दोउ धाई ❀ करहिं कोसलाधीस-दोहाई ॥ २ ॥

युद्धमा रावणको विरुद्ध भएर क्रुद्ध भएका दुवै वानर हृदयमा रामका प्रतापको स्मरण गरेर रावणका महलमा चढे, अनि दुवैभाईले अयोध्याधिपति-रामको दोहाई गर्न लागे ॥ १ ॥ २ ॥

कलससहित गहि भवन ढहावा ❀ देखि निसा-चर-पति भय पावा ॥ ३ ॥
नारिबृंद कर पीटहिं छाती ❀ अब दुइ कपि आए उतपाती ॥ ४ ॥

ती-दुवैले कलसा-सहित समातेर महललाई हल्लाइ-दिए, यो देखेर रावण डरायो ॥ ३ ॥ स्त्रीवर्गहरू छाती पीट्‌तथे "अव उत्पाती-दुईदुईवानर आए" भन्दथे ॥ ४ ॥

कपिलीला करि तिन्हहिं डेरावहिं ❀ रामचंद्र कर सुजस सुनावहिं ॥ ५ ॥
पुनि कर गहि कंचन के खंभा ❀ कहेन्हि करिअ उतपात अरंभा ॥ ६ ॥

दुवै-वानर वानरीचेष्टा गरेर तिनीहरूलाई तर्साउँथे, रामजीको सुयश सुनाउँथे ॥५॥ फेरि हातले सुवर्णको थाम समातेर तिनीहरूले अब उत्पात गर्न थालौं ? भने ॥ ६ ॥

कूदि परे रिपुकटक मँझारी ❀ लागे मर्दै भुजबल भारी ॥ ७ ॥
काहुहि लात चपेटन्हि केहू ❀ भजहु न रामहिं सो फल लेहू ॥ ८ ॥

तिनीहरू शत्रुका-फौजको माझमा कूदे, आफ्ना ठूला भुजबलले राक्षसलाई मर्दन गर्न लागे ॥ ७ ॥ "रामलाई भज्‌दैनौ, त्यसको फल लेऊ" भन्दै कसैलाई लातले कसैलाई थप्पड़ले पीट्‌न लागे ॥ ८ ॥

दोहा–एक एक सन मर्दि करि, तोरि चलावहि मुंड ।
रावन आगे परहिं ते, जनु फूटहिं दधिकुंड ॥ ६४ ॥

एउटासँग अर्कालाई जुधाएर (ठक्करखुवाएर) शिर तोड्‌दथे र ती शिर (टाउका) फ्याँक्‌थे, । ती शिर रावणका अगाडि खस्तथे र दहिका हाँडीझैं फुट्‌तथे ॥ ६४ ॥

चौ०–महा-महा–मुखिआ जे पावहिं ❀ ते पद गहि प्रभु पास चलावहिं ॥ १ ॥
कहहिं विभीषन, तिन्हके नामा ❀ देहिं रामु तिन्हहू निज धामा ॥ २ ॥

ठूला-ठूला-सरदार-राक्षसमध्ये जसलाई भेट्टाउँथे, तिनीहरूका खुट्टा समातेर रामजीका तर्फ फ्याँक्‌थे, विभीषण तिनका नाम वताउँथे, रामजी तिनलाई-पनि आफ्नो धाम (वैकुण्ठ) वक्सनुहुन्थ्यो ॥ १ ॥ २ ॥

खल मनुजाद द्विजामिषभोगी ❀ पावहिं गति जो जाँचत जोगी ॥ ३ ॥
उमा ! राम मृदुचित करुनाकर ❀ वैरभाव सुमिरत मोहि निसिचर॥ ४ ॥
देहिं परम गति सो जिअ जानी ❀ अस कृपालु को कहहु भवानी ! ॥ ५ ॥

योगीहरू जुन-गति माग्दछन्, ब्राह्मणमांसाहारी दुष्ट राक्षसहरूले त्यही गति

पाए ॥ ३ ॥ हेपावति ! कोमलचित्तवाला-करुणानिधान-रामजी "राक्षसहरू वैरभावले मेरो स्मरण गर्दछन्" यस्तो ख्याल मनमा राखेर त्यो परमगति वक्सनुहुन्थ्यो, हेपार्वति ! वताऊ यस्ता दयालु को छन् ? ॥ ४ ॥ ५ ॥

सुनि अस प्रभु न भजहिं भ्रम त्यागी ❀ नर मतिमंद ते परम अभागी ॥ ६ ॥
अङ्गद अरु हनुमंत प्रवेसा ❀ कीन्ह दुर्ग अस कह अवधेसा ॥ ७ ॥
लंका दोउ कपि सोहहिं कैसे ❀ मथहिं सिंधु दुइ मंदर जैसे ॥ ८ ॥

प्रभुजी यस्ता हुनुहुन्छ भनेर सुने-पछि पनि भ्रान्ति छाडेर जो भज्दैनन्, ती मानिस मन्दवुद्धि र परम-अभागी हुन् ॥ ६ ॥ अयोध्याधिपति-रामजीले "अङ्गद-र-हनूमान्‌ले लंकामा प्रवेश गरेछन् [उनैले हुत्त्याएका यी राक्षस हुन्]" यो वचन वोल्नुभयो ॥ ७ ॥ लङ्कामा ती दुईवानर कसरी शोभायमान भए भने, दोटा-मन्दराचल-पर्वत समुद्रलाई मथ्न लाग्दो जसरी शोभायमान हुन्छन् [त्यसै गरी] ॥ ८ ॥

दोहा–भुजबल रिपुदल दलमलेउ, देखि दिवस कर अंत ।
कूदे जुगल प्रयास विनु, आए जहँ भगवंत ॥ ६५ ॥

आफ्ना भुजबलले शत्रुका दललाई दलीमलीकन दिन समाप्त भएको (साँझपरेको) देखेर ती दुई वानर जहाँ भगवान् राज भएको थियो, विना प्रयास त्यहीं कूदे ॥ ६५ ॥

चौ०–प्रभु-पद-कमल सीस तिन्ह नाए ❀ देखि सुभट रघुपति-मन भाए ॥ १ ॥
राम कृपा करि जुगल निहारे ❀ भए विगतश्रम परम सुखारे ॥ २ ॥

तिनीहरूले प्रभुजीका चरणकमलमा शिर झुकाए, महायोद्धाहरूलाई देखेर प्रभुजी मनमा प्रसन्न हुनुभयो ॥ १ ॥ उहाँले कृपा गरेर दुवै-नजरले नजरभयो, त्यसलेगर्दा तिनीहरू थकाईले रहित भएका सुखी भए ॥ २ ॥

गए जानि अंगद हनुमाना ❀ फिरे भालु मर्कट भट नाना ॥ ३ ॥
जातुधान प्रदोषबल पाई ❀ धाए करि दस-सीस-दोहाई ॥ ४ ॥
निसिचर अनी देखि कपि फिरे ❀ जहँ तहँ कटकटाइ भट भिरे ॥ ५ ॥

अङ्गद-र-हनूमान् फर्केको थाहा पाएर भालूयोद्धा र वानरयोद्धा फर्के ॥ ३ ॥ राक्षसहरू सन्ध्याकालको वल पाएर रावणको दुहाई वोल्दै दौडे ॥ ४ ॥ राक्षसको सेना देखेर वानरहरू फेरि फर्के, सवै वीर जहाँतहाँ दाँत कटकटाएर भिडे ॥ ५ ॥

दोउ दल प्रबल पचारि पचारी ❀ लरत सुभट नहिं मानत हारी ॥ ६ ॥
वीर तमीचर सब अति कारे ❀ नाना वरन बलीमुख भारे ॥ ७ ॥
सबल जुगल दल समबल जोधा ❀ विविध प्रकार भिरत करि क्रोधा ॥ ८ ॥

खूब ललकारी-ललकारीकन दुवैदलका वलवान्-योद्धाहरू लड्न लागे, मनमा हार मान्दैनथे ॥ ६ ॥ वीर-राक्षसहरू अत्यन्त-काला थिए, जङ्गीजङ्गीवानरहरू नानावर्णका थिए, दुवैदलका समानवल-भएका योद्धाहरू क्रोध गरेर अनेकप्रकारसँग भिडे ॥ ७ ॥ ८ ॥

प्राविट-सरद-पयोद घनेरे ❀ लरत मनहुँ मारुत के प्रेरे ॥ ९ ॥
अनिप अकंपन अरु अति काया ❀ विचलत सेन कीन्हि इन्ह माया ॥१०॥
भयेउ निमिष महँ अति अधिआरा ❀ वृष्टि होइ रुधिरोपलछारा ॥११॥

मानौं हावाले प्रेरणा-गरेका वर्षाकालका र शरत्कालका धेरै-मेघ लड्न लागेका हुन्कि ? [यस्तो भान पर्दथ्यो] ॥ ९ ॥ अकम्पन-अतिकाय-नामभएका सेनापतिले आफ्नो दल विचलित भएको देखेर यी (पछिदेखाइने) माया गरे ॥ १० ॥ [कस्तो भने ?] एकछिनमा खूब अँध्यारो भयो, रगत-पत्थर-खरानीको वृष्टि हुन लाग्यो ॥ ११ ॥

दोहा–देखि निबिड़ तम दसहुँ दिसि, कपिदल भयेउ खभार ।
एकहि एक न देखहिं, जहँ तहँ करहिं पुकार ॥६६॥

दशैदिशामा गाढ-अन्धकार देखता वानरका दलमा हलखल्ल पर्‍यो, एउटाले एउटालाई देख्तैनथ्यो, जहाँतहाँ पुकार मच्चियो ॥ ६६ ॥

चौ०–सकल मरम रघुनायक जाना ❀ लिए बोलि अंगद हनुमाना ॥ १ ॥
समाचार सब कहि समुझाए ❀ सुनत कोपि कपिकुंजर धाए ॥ २ ॥

रघुनाथजीले सबै मर्म बुझ्नुभयो, अङ्गद-र-हनूमान्‌लाई बोलाउनुभयो ॥ १ ॥ उहाँले सबै-वृत्तान्त भनेर बुझाउनुभयो, सुन्नाका-साथ कपिकुञ्जर (हात्तीसमान वानर = अङ्गद हनूमान्) क्रुद्ध भएर दौडे ॥ २ ॥

पुनि कृपाल हँसि चाप चढ़ावा ❀ पावकसायक सपदि चलावा ॥ ३ ॥
भयेउ प्रकास कतहुँ तम नाहीं ❀ ग्यानउदय जिमि संसय जाहीं ॥ ४ ॥

अनि दयाल-रघुनाथजीले हाँसेर धनु चढाउनुभयो र झट्ट आग्नेयास्त्र चलाउनुभयो, ज्ञानको उदय भए-पछि जसरी सन्देह रहँदैन, त्यसैगरी [आग्नेयास्त्रको प्रयोग भये पछि] उज्यालो भयो, अन्धकार कतै रहेन ॥ ३ ॥ ४ ॥

भालु बलीमुख पाइ प्रकासा ❀ धाए कोपि विगत-श्रम-त्रासा ॥ ५ ॥
हनूमान अंगद रन गाजे ❀ हाँक सुनत रजनीचर भाजे ॥ ६ ॥

उज्यालो पाउँदा थकाईले र त्रासले रहित भएका वानर र भालूहरू क्रुद्ध भएर दौडे ॥ ५ ॥ हनूमान् र अङ्गद युद्धमा गर्जन लागे, तिनको हाँक सुन्दैमा राक्षसहरू भागे ॥६॥

भागत भट पटकहिं धरि धरनी ❀ करहिं भालु कपिअदभुत करनी॥ ७ ॥
गहि पद डारहिं सागर माहीं ❀ मकर उरग झष धरि धरि खाहीं ॥ ८ ॥

भाग्दाभाग्दैका-राक्षसलाई समातेर जमीनमा पछारे, भालू र-वानरले अद्भुत कर्म गर्न लागे ॥ ७ ॥ तिनीहरू राक्षसलाई खुट्टामा समातेर समुद्रमा हुत्याइ-दिन्थे, ग्राह-सर्प-माछाहरू टप्पटप्प समाती-समाती खान्थे ॥ ८ ॥

दो०--कछु घायल कछु रन परे, कछु गढ़ चले पराइ ।
गर्जहिं मर्कट भालु भट, रिपु-दल बल विचलाइ ॥६७॥

केही घाइते भए, केही लडाइमा परे (मरे), केही भागेर किल्लातर्फ गए। शत्रुको दललाई विचलित पारेर भालू र वानर गर्जन लागे ॥ ६७ ॥

चौ०-निसा जानि कपि-चारिउ अनी ❀ आए जहाँ कोसलाधनी ॥ १॥
रामकृपा करि चितवा सवहीं ❀ भए विगतश्रम वानर तवहीं ॥ २॥

रात भएको संझेर वानरका चार-भाग लाएका जम्मै फौज जहाँ अयोध्यापति रामजी राज भएको थियो उहीं आए ॥ १ ॥ रामजीले जव कृपा गरेर नजर भयो, तव उतिखेरै ती वानर हरू श्रमरहित भैगए ॥ २ ॥

उहाँ दशानन सचिव हँकारे ❀सव सन कहेसि सुभट जे मारे ॥ ३॥
आधा कटक कपिन्ह संहारा ❀कहहु वेगि का करिअ विचारा ॥ ४॥

उतातिर रावणले मन्त्रिहरूलाई वोलायो, त्यसले तिनीहरूलाई जो जो वीरहरू मारिएका थिए त्यो वृतान्त वतायो ॥३॥ "वानरहरूले आधा-फौजको संहार गरीसके, विचार गरेर भन, अव झटपट के गर्ने हो ?" [भनी सोध्यो] ॥ ४ ॥

[माल्यवान्‌ले गरेको उपदेश]

माल्यवंत अतिजरठ निसाचर ❀ रावनु-मातु--पिता-मंत्री-वर ॥ ५॥
बोला वचन नीति अति पावन ❀सुनहु तात ! कछु मोर सिखावन ॥ ६॥

माल्यवान्-नाम-भएको एउटा बूढो राक्षस थियो, त्यो रावणकी-आमाको-वावु [रावणको मातामह] हो, त्यो [रावणैको] प्रधान मन्त्री पनि थियो ॥ ५ ॥ त्यसले नीतिको अत्यन्त पवित्र-वचन वोल्यो--"वावु ! मेरो केही:शिक्षा सुन ॥ ६ ॥

जव तें तुम्ह सीता हरि आनी ❀असगुन होहिं न जाहिं वखानी ॥ ७॥
वेद पुरान जासु जस गावा ❀रामविमुख काहु न सुखु पावा ॥ ८॥

जैल्हे तिमीले सीतालाई हरेर ल्यायौ, उहिलेदेखि अपशकुन हुन लागेका छन्, वयानै गर्न शकिदैन ॥ ७ ॥ जसको यश वेद र पुराणले गाएको छ, त्यस्ता रामजी देखि विमुख हुने कसैले पनि सुख पाएका छैनन् ॥ ७ ॥

दो०--हिरन्याक्ष भ्रातासहित, मधुकैटभ बलवान ।
जेहि मारे सोइ अवतरेउ, कृपासिंधु भगवान ॥६८॥
कालरूप खल-वन-दहन, गुनागार घनबोध ।
सिव विरंचि जेहिं सेवहिं, तासों कवन विरोध ॥६९॥

वलवान्-भएको भाईसहित हिरण्याक्षलाई र मधुकैटभलाई जसले मारेको हो, उनै करुणासागर भगवान्‌ले अवतार लिएको छ ॥ ६८ ॥ जो कालस्वरूप छन्, जो खलवनदहन (दुष्टरूपी-वनका अग्निरूप) छन् , जो गुणका घर, पूर्णबोध, छन् , जसको सेवा शंकरजी र व्रह्मा गर्दछन् , तिनसंग के को विरोध ? ॥ ६९ ॥

चौ०-परिहरि बैरु देहु बैदेही ❀ भजहु कृपानिधि परम सनेही ॥ १ ॥
ता के वचन बानसम लागे ❀ करियामुख करि जाहि अभागे ॥ २ ॥

वैरभाव छाडेर सीता देउ, करूणानिधान-परमप्रेमवान्-रामजीलाई भज" ॥ १ ॥ त्यो-माल्यवान्का यी-वचन रावणलाई वाणसमान विझे, [त्यसले भन्यो] "अभागी ! कालो-मुख लाएर जाइजा ॥ २ ॥

बूढ़ भयसि न त मरतेउँ तोही ❀ अब जनि वदन देखावसि मोही ॥ ३ ॥
तेहि अपने मन अस अनुमाना ❀ बध्यौ चहत एहि कृपानिधाना ॥ ४ ॥

बूढो भइस्, नत्र तँलाई मारि-हाल्ने थिएँ, अब मलाई मुख न देखाएस्" [रावणको यस्तो वचन सुनेर] त्यसले आफ्ना मनमा--"अब यसलाई कृपानिधान-रामजीले मार्न आँटनु भएछ" यस्तो अनुमान गऱ्यो ॥ ३ ॥ ४ ॥

सो उडि गयेउ कहत दुर्बादा ❀ तब सकोप बोलेउ घननादा ॥ ५ ॥
कौतुक प्रात देखिअहु मोरा ❀ करिहौं बहुत कहौं का थोरा ॥ ६ ॥

त्यो दुर्वचन बोल्दै (भुत्भुताउदै) उठेर गयो, अनि क्रुद्ध भएर मेघनाद बोल्यो ॥५॥ "मेरो करामात भोली-विहान देख्नुहोला, म बहुतकुछ गर्नेछु, अहिले अलिकति के बोलूं ?"।६।

सुनि सुतवचन भरोसा आवा ❀ प्रीति समेत अंक बैठावा ॥ ७ ॥
करत विचार भयेउ भिनुसारा ❀ लागे कपि पुनि चहूँ दुआरा ॥ ८ ॥

छोराको वचन सुन्दा रावणलाई भरोसा आयो, प्रेमसहित भएर त्यसलाई काखमा बसायो ॥ ७ ॥ सोच-विचार गर्दागर्दै उज्यालो भयो, वानरहरू चारैद्वारमा डटे ॥ ८ ॥

[मेघनादको युद्ध]

कोपि कपिन्ह दुरघट गढ़ु घेरा ❀ नगर कोलाहलु भयेउ घनेरा ॥ ९ ॥
विविधायुधधर निसिचर धाए ❀ गढ़ तें पर्वत सिखर ढहाए ॥ १० ॥

क्रुद्ध भएका वानरले दुर्घट (अप्ठेरो) किल्ला घेरे, शहरमा भारी कोलाहल भयो। अनेक-प्रकारका शस्त्र लिएर राक्षसहरू दौड़े, तिनीहरूले किल्लावाट पहाडका शिखर ढल्काए (लडाए) ॥ ९ ॥ १० ॥

छंद--ढाहे मही-धर-सिखर कोटिन्ह विविध विधि गोला चले।
घहरात जिमि पविपात गर्जत जनु प्रलय के बादले ॥
मर्कट विकट भट जुटत कटत न लटत तन जर्जर भए।
गहि सैल तेइ गढ पर चलावहिं जहँ सो तहँ निसिचर हए ॥२॥

पहाडका-शिखर ढल्काए, अनेकप्रकारसँग करोडौं गोला चले, जसरी प्रलयकालका वादल गर्जंदा वज्र गिर्दा जमीन थर्कन्छ [त्यस्तै हाल भयो]। विकट (विकराल) भएका

वानरहरू भिडिन्थे, शरीर जर्जर भएपनि ती लड्दै-रहन्थे, त्यो शरीर काटिदैनथ्यो, त्यही पहाड लिएर किल्लातर्फ जहाँ चलाउथे, तहाँ राक्षस मर्दथे ॥ २ ॥

दो०--मेघनाद सुनि श्रवन अस, गढु पुनि छेंका आइ।
उतरि दुर्ग तें वीरवर, सनमुख चला वजाइ ॥७०॥

मेघनादले "आएर वानरहरूले किल्ला घेरे" यस्तो समाचार जव कानले सुन्यो, अनि त्यो किल्लामाथिवाट उत्रेर वाजा वजाउँदै वानरका संमुख हिंड्यो ॥ ७० ॥

चौ०–कहँ कोसलाधीस दोउ भ्राता ❀ धन्वी सकल–लोक–विख्याता ॥ १ ॥
कहँ नल नील द्विविद सुग्रीवाँ ❀ अङ्गद हनूमंत वलसीवाँ ॥ २ ॥

[मेघनाद भन्न लाग्यो] "धनुर्धारी भनेर जगतमा प्रख्यात भएका अयोध्यापति दुई-भाई कता छन् ? ॥१॥ बलका-सीमा- भएका नल-नील-द्विविद-सुग्रीव-अङ्गद-हनूमान कता छन् ? ॥ २ ॥

कहाँ विभीषनु भ्राताद्रोही ❀ आजु सठहि हठि मारौं ओही ॥ ३ ॥
अस कहि कठिन बान संधाने ❀ अतिसय कोप श्रवन लगि ताने ॥ ४ ॥

भ्रातृद्रोही विभीषण कता छ ?, आज म त्यो-शठलाई हठले (जवर्दस्तीले) मार्दछु" ॥ ३ ॥ यसो भनेर त्यसले भयंकर-वाण धनुमा लगायो, खूव झोक्किएर कान सम्म तान्यो ॥४॥

सरसमूह सो छाँड़ै लागा ❀ जनु सपच्छ धावहिं बहु नागा ॥ ५ ॥
जहँ तहँ परत देखिअहि वानर ❀ सनमुख होइ न सके तेहि अवसर ॥ ६ ॥

मानौं पखेटा-भएका धेरै नाग दौड्न लागेका हुन्कि ? [भन्ने भान पर्नेगरी] त्यो मेघनाद वाणका समूह छाड्न लाग्यो ॥ ५ ॥ जतातते पछारिएका वानर देखिन लागे, त्यस वेलामा त्यसका सन्मुख हुन कसैले सकेन ॥ ६ ॥

जहँ तहँ भागि चले कपि रिच्छा ❀ बिसरी सवहिं युद्ध कै इच्छा ॥ ७ ॥
सो कपि भालु न रन महुँ देखा ❀ कीन्हेसि जेहि न प्रान अवसेखा ॥ ८ ॥

वानर-भालू जतातते भागे, लडाईको इच्छा सवैले विर्से ॥ ७ ॥ जसलाई मेघनादले प्राणमात्र शेष रहेको पारेको थिएन त्यस्तो वानर भालू युद्धभूमीमा देखिदै-देखिएन ॥ ८ ॥

दो०--मारेसि दस दस विसिख, सव परे भूमि कपि वीर।
सिंघनाद करि गर्जा, मेघनाद बलधीर ॥७१॥

दश-दश-बाण सवैलाई हान्यो, सवै वीरवानर जमीनमा गिरे। अनि बलले धीर भएको मेघनाद सिंहनाद गर्न लाग्यो ॥ ७१ ॥

चौ०–देखि पवनसुत कटकु बिहाला ❀ क्रोधवंत धायेउ जनु काला ॥ १ ॥
महा महीधर तमकि उपारा ❀ अति रिसि मेघनाद पर डारा ॥ २ ॥

फौजको त्यो वेहाल देख्ता हनूमान्जी क्रुद्ध भएर कालजस्ता भईकन दौडे ॥ १ ॥ अत्यन्त-रिसाएर तिनले एउटा पहाड झोकका साथ उखेले र मेघनाद माथि गिराए ॥२॥

आवत देखि गयेउ नभ सोई ❀ रथ सारथी तुरग सव खोई ॥ ३ ॥
वार वार पचार हनुमाना ❀ निकट न आव मरमु सो जाना ॥ ४ ॥

पहाड आउन लागेको देख्यो र रथ-सारथि-घोडा सव छाडेर त्यो मेघनाद आकाशमा गयो ॥ ३ । हनूमान् वरावर ललकार्थे, त्यो नगीचै आउँदैनथ्यो, ललकार्नाको मर्म त्यसले जानेको थियो ॥ ४ ॥

रघुपति निकट गयेउ घननादा ❀ नाना भाँति कहेसि दुर्वादा ॥ ५ ॥
अस्त्र सस्त्र आयुध सव डारे ❀ कौतुकही प्रभु काटि निवारे ॥ ६ ॥

मेघनाद रघुनाथजीका समीप गयो, नानाप्रकारका दुर्वचन वोल्न लाग्यो ॥५॥ त्यसले नानाप्रकारका शस्त्र-अस्त्ररूप-हथियारले प्रहार गऱ्यो, प्रभुजीले खेलवाडको तवरले काटेर-गिराउनुभयो ॥ ५ ॥ ६ ॥

देखि प्रभाउ मूढ़ खिसिआना ❀ करै लाग माया विधि नाना ॥ ७ ॥
जिमि कोउ करै गरुड़ सन खेला ❀ डर पावै गहि स्वल्प सँपेला ॥ ८ ॥

रघुनाथजीको प्रभाव देखेर त्यो मूढ़ जंगियो, नानाप्रकारका माया गर्न लाग्यो ॥७॥ सानो सर्प समातेर कसैले गरुडलाई तर्साउने खेलवाड गरे जस्तो [काम भयो किन भने] ॥८॥

दो०--जासु प्रबल-माया-विवस, सिव विरंचि बड़ छोट ।
ताहि देखावे निसिचर, निज माया मतिखोट ॥७२॥

शंकरजी–व्रह्माजी-लगायत छोटा वडा जसकी-बलवती-मायाका वशमा छन् , खोटो-वुद्धि-भएको मेघनाद उनै-मायापतिलाई आफ्नो [तुच्छ] माया देखाउन लाग्यो ॥ ७२ ॥

चौ०-नभ चढ़ि वरषै विपुल अङ्गारा ❀ महि तें प्रगट होहिं जलधारा ॥ १ ॥
नाना भाँति पिसाच पिसाची ❀ मारु काटु धुनि वोलहिं नाची ॥ २ ॥

आकाशमा चढेर प्रशस्त आगाका फिलिङ्गा वर्षाउँथ्यो, भूतलवाट जलको धारा प्रकट हुन्थे ॥ १ ॥ नानाप्रकारका पिशाच र पिशाचिनीहरू नाचीनाचीकन मार, काट, यस्तै ध्वनि निकाल्न लागे ॥ २ ॥

विष्ठा पूय रुधिर कच हाडा ❀ वरषै कबहुँ उपल बहु छाँडा ॥ ३ ॥
वरषि धूरि कीन्हेसि अँधियारा ❀ सूझ न आपन हाथु पसारा ॥ ४ ॥

कहिले विष्ठा-पीप-रगत-रौं-हाड वर्सन्थे, कहिले पत्थर खूव गिराउँथ्यो ॥ ३ ॥ धूलो वर्षाएर अँध्यारो पाऱ्यो, पसारेको (तेर्स्याएको) आफ्नै हात देखिँदैनथ्यो ॥ ४ ॥

कपि अकुलाने माया देखें ❀ सव कर मरनु वना यहि लेखें ॥ ५ ॥
कौतुक देखि रामु मुसुकाने ❀ भए सभीत सकल कपि जाने ॥ ६ ॥

माया देखेर वानर व्याकुल भए, "सवैको मरण हुन लाग्यो" यस्तै ठहराउन लागे ॥ ५ ॥ यो तमाशा देखेर सवै वानर भयभीत भए भनी जान्नुभयो र रामजी मन्दमन्द हाँस्नुभयो ॥ ६ ॥

एक बान काटी सब माया ❀ जिमि दिनकर हर तिमिरनिकाया ॥७॥
कृपादृष्टि कपि भालु विलोकें ❀ भए प्रबल रन रहहिं न रोके ॥८॥

जसरी सूर्यनारायण अन्धकारको समूहलाई हर्दछन्, त्यसैगरी रामजीले एउटै बाणले त्यसको सबैमाया काट्नुभयो (हर्नुभयो) ॥ ७ ॥ अनि प्रभुजीले कृपाकटाक्षले वानर र भालूलाइ हेर्नुभयो, ती बलवान् भए, युद्धमा रोक्ता पनि नरोकिने (तंसिने) भए ॥ ८ ॥

दो०—आयसु माँगि राम पहिं, अङ्गदादि कपि साथ ।
लछिमनु चले सकोप अति, बान सरासन हाथ ॥७३॥

प्रभुजीसँग आज्ञा मागेर अङ्गदप्रभृति–बानरलाई साथ लगाएर लक्ष्मणजी हातमा धनुवाण लिएर अत्यन्त-क्रुद्ध भईकन हिड्नुभयो ॥ ७३ ॥

चौ०—छतजनयन उर बाहुविसाला ❀ हिम गिरि निभतनु कछुएक लाला ॥१॥
इहाँ दसानन सुभट पठाए ❀ नाना सस्त्र अस्त्र गहि धाए ॥२॥

उहाँका नजर रगतजस्ता लाल थिए, उहाँका बाहु र वक्षस्थल (छाती) विशाल थिए, शरीर हिमालयपर्वतजस्तो गोरो र अलिकति लाल थियो ॥१॥ यतातिर रावणले वीर वीर-योद्धाहरू पठायो, तिनीहरू नानाप्रकारका शस्त्रअस्त्र लिएर दौडे ॥ २ ॥

भू–धर–नख–बिटपायुध धारी ❀ धाए कपि जय राम पुकारी ॥ ३ ॥
भिरे सकल जोरिहि सन जोरी ❀ इत उत जय–इच्छा नहिं थोरी ॥ ४ ॥

पर्वत, नङ्ग्रा, वृक्षरूपी-हतियार-धारणगर्ने वानरहरू पनि "रामकी जय" यस्तो ध्वनि गर्दै दौडे ॥ ३ ॥ सबैजना जोडीसँग जोडिएर भिडे, यता-पनि उतापनि विजयको इच्छा थोरै ता थिएन (खूब थियो) ॥ ४ ॥

मुठिकन्ह लातन्ह दाँतन्ह काटहिं ❀ कपि जयसील मारिपुनिडाटहिं ॥ ५ ॥
मारु मारु धरु धरु धरु मारू ❀ सीस तोरि गहि भुजा उपारू ॥ ६ ॥
असि रव पूरी रही नव खंडा ❀ धावहिं जहँ तहँ रुंड प्रचंडा ॥ ७ ॥
देखहिं कौतुक नभ सुरबृंदा ❀ कबहुँक बिसमउ कबहुँ अनंदा ॥ ८ ॥

वानरहरू मुक्कीले लात्तले ठोक्थे, दाँतले चिथोर्थे, जितबाजीमा शौकीन भएका वानरहरू, राक्षसलाई पीटेपछि पनि फेरि डाँट्थे (हपकाउँथे) ॥ ५ ॥ "मार मार, पक्डी पक्डी मार, टाउको फोरेर; हात समातेर उखेल्" ॥ ६ ॥ यस्तै अवाज आकाशमण्डलमा फैलिएको थियो, जताततै प्रचंड रुण्ड (मुर्कट्टा) दौडि–रहेका थिए ॥ ७ ॥ आकाशबाट देवताका-समूह यो कौतुक (दृश्य). हेरि–रहेका थिए, तिनलाई कैले हर्ष, कैले विषाद हुन्थ्यो ॥ ८ ॥

दो०—रुधिर गाड़ भरि भरि जमेउ, ऊपर धूरि उड़ाई ।
जिमि अङ्गाररासिन्ह पर, मृतकधूम रह छाई ॥७४॥

खाल्डाखाल्डामा भरीभरी रगत जम्यो, त्यसमाथि उडेको धूलो अडियो, चिताका आगाका थुप्रामाथि धूँवा-रङ्मगिए-जस्तो भयो ॥ ७४ ॥

चौ०-घायल वीर बिराजहिं तैसे ❀ कुसुमित किंसुक के तरु कैसे ॥ १ ॥
लछिमन मेघनाद दोउ जोधा ❀ भिरहिं परसपरकरि अति क्रोधा ॥ २ ॥

फुलेका पलाशका वृक्ष कस्ता हुन्छन्? घायल भएका वीरहरू त्यस्तै शोभायमान भए ॥ १ ॥ लक्ष्मणजी र मेघनाद दुवै जोधाहरू खूव क्रोध गरेर परस्पर भिडे ॥ २ ॥

एकहिं एक सकै नहिं जीती ❀ निसिचर छल वल करै अनीती ॥ ३ ॥
क्रोधवंत तव भयेउ अनंता ❀ भंजेउ रथु सारथी तुरंता ॥ ४ ॥

एउटा अर्कालाई जित्न शक्तैनथ्यो, राक्षस (मेघनाद) छल-वल अन्याय गर्दथ्यो ॥ ३ ॥ अनि शेषावतार लक्ष्मणजी क्रुद्ध हुनुभयो र तुरन्तै उहाँले त्यसको रथ र सारथिलाई ध्वस्त पार्नुभयो ॥ ४ ॥

नाना विधि प्रहार कर सेषा ❀ राच्छस भयेउ प्रानअवसेषा ॥ ५ ॥
रावनसुत निज मन अनुमाना ❀ संकट भयेउ हरिहि मम प्राना ॥ ६ ॥

शेषस्वरूप-लक्ष्मणजीले नानाप्रकारको प्रहार गर्नुभयो, त्यो राक्षस प्राणमात्रावशेष भयो (मार्नुमात्रै वाकी रह्यो) ॥ ५ ॥ रावणका छोराले मनमा "वडो संकष्ट पर्‍यो, मेरो प्राण हर्न लाग्यो" यस्तो अनुमान (तर्क) गर्‍यो ॥ ६ ॥

[लक्ष्मणमूर्च्छा]

वीरघातिनी छाँड़ेसि साँगी ❀ तेजपुंज लछिमन उर लागी ॥ ७ ॥
मुरछा भई सक्ति के लागे ❀ तव चलि गयेउ निकट भय त्यागे ॥ ८ ॥

अनि त्यसले वीरघातिनी (वीरलाई नमारि नछोड्ने) शक्ति (वर्छी) छाड्यो-तेजःपुञ्ज (जाज्वल्यमानतेजःस्वरूप भएकी) त्यो शक्ति लक्ष्मणजीका छातीमा लागी ॥ ७ ॥ शक्ति लाग्नाले लक्ष्मणलाई मूर्छा भयो, अनि मेघनाद भय छाडेर (निर्भय भएर) लक्ष्मणजीका नगीच गयो ॥ ८ ॥

दो०--मेघ-नाद-सम कोटिसत, जोधा रहे उठाइ ।
जगदाधार अनंत किमि, उठे चले खिसिआइ ॥७५॥

मेघनाद-र-मेघनादजस्ता करोडौं वीर लक्ष्मणजीलाई उठाउन (उचाल्न) लागे । जगत्काआधार (ब्रह्माण्डधारी अत्यन्त गह्रौं) शेष (लक्ष्मणजी) किन उठ्नुहुन्थ्यो ? तिनीहरू (उठाउन तंसिएका राक्षसहरू) लज्जित भएर (खिस्रिक्क परेर) हिंडे ॥ ७५ ॥

चौ०सुनु गिरिजा! क्रोधानल जासू ❀ जारै भुवन चारिदस आसू ॥ १ ॥
सक संग्राम जीति को ताही ❀ सेवहिं सुर नर अग जग जाही ॥ २ ॥

हेपार्वति! सुन। जसको क्रोधाग्नि चौधै-भुवनलाई झट्टै जलाउँछ, देवता-मनुष्य चर-अचर जसको सेवा गर्दछन्, तिनलाई संग्राममा जित्न को शक्छ? ॥ १ ॥ २ ॥

यह कौतूहल जानै सोई ❀ जा पर कृपा राम कै होई ॥ ३ ॥
संध्या भई फिरी दोउ वाहिनी ❀ लगे सँभारन निज निज अनी ॥ ४ ॥

जसका ऊपर रामजीको कृपा हुन्छ, त्यही-सकस यो कौतूहल (लक्ष्मणलाई उठाउन नशकेको तमाशा) जान्दछ (बुझ्दछ) ॥ ३ ॥ साँझ पर्‍यो दुवैतर्फका फौज फिरे, आफ्ना-आफ्ना दलको उचित संभार गर्न लागे ॥ ४ ॥

व्यापक ब्रह्म अजित भुवनेस्वर ❀ लछिमनु कहाँ बूझ करुनाकर ॥ ५ ॥
तव लगि लै आयेउ हनुमाना ❀ अनुज देखि प्रभुअति दुखमाना ॥ ६ ॥

व्यापक-अजित-ब्रह्मस्वरूप–करुणा·निधान रामजी "लक्ष्मण कहाँ ?" भनी सोध्न लाग्नुभएको थियो ॥ ५ ॥ उत्तिखेरै हनूमान्‌जीले लक्ष्मणजीलाई बोकेर ल्याए। भाईलाई देखेर प्रभुजीले अत्यन्त-दुःख मान्नुभयो ॥ ६ ॥

जामवंत कह बैद सुषेना ❀ लंका रहै, कोउ पठइअ लेना ॥ ७ ॥
धरि लघु रूप गयेउ हनुमंता ❀ आनेउ भवन समेत तुरंता ॥ ८ ॥

जाम्बवान्‌ले—"सुषेण-नाम-भएका वैद्य लंकामा रहन्छन्, तिनलाई ल्याउन कसैलाई पठाउनुपर्दछ" भनी विन्तीगरे ॥ ७ ॥ सानो रूप धारणा गरेर हनूमान्‌जी गए, तुरन्तै घरैसमेतको सुषेणलाई ल्याए ॥ ८ ॥

दोहा—रघु-पति-चरन-सरोज सिरु, नायेउ आय सुषेन ।
कहा नाम गिरि औषधी, जाहु पवनसुत ! लेन ॥ ७ब ॥

सुषेणले आएर रघुनाथजीका चरणकमलमा शिर राखे, अनि औषधिको नाम र औषधिहुने पर्वतको पत्ता बताएर "हनूमन् ! औषधि लिन जाउ" भने ॥ ७६ ॥

चौ०-राम-चरन-सरसिज उर राखी ❀ चले प्रभंजनसुत बल भाखी ॥ १ ॥
उहाँ दूत एक मरमु जनावा ❀ रावनु कालनेमि-गृह आवा ॥ २ ॥

वायुपुत्र-हनूमान्‌जी रामजीका चरणकमललाई मनमा राखेर आफ्नो बल बताएर [त्यो औषधि ल्याउने सानो कामलाई म के मान्थें ? इत्यादिरूपले फूर्ती देखाएर] हिंडे ॥ १ ॥ उतातिर एउटादूत (जासूस) ले यो रहस्य जाहेर गर्‍यो, रावण कालनेमिका घर आयो ॥ २ ॥

दसमुख कहा मरमु तेहिं सुना ❀ पुनि पुनि कालनेमि सिरु धुना ॥ ३ ॥
देखत तुम्हहिं नगर जेहि जारा ❀ तासु पंथ को रोकनिहारा ॥ ४ ॥

रावणले आफ्नो मर्म बतायो, त्यसले सुन्यो, अनि कालनेमिले वारंवार शिर हल्लायो [नामंजूरीको सूचना दियो] ॥ ३ ॥ [अनि कालनेमिले भन्यो] तपाईंले देख्तादेख्तैमा जसले नगर जलायो, त्यसको वाटो रोकन शख्ने कुन-सकस होला ? ॥ ४ ॥

भजि रघुपति करु हित आपना ❀ छाँड़हु नाथ ! वृथा जल्पना ॥ ५ ॥
नील-कंज-तनु सुन्दर श्यामा ❀ हृदय राखु लोचन अभिरामा ॥ ६ ॥

हेस्वामी ! रघुनाथजीको भजन गरेर आफ्नो हित गर्नुहोस्, यो-व्यर्थको-कुरा छाडि दिनुहोस् ॥ ५ ॥ नीलकमलजस्तो-सुन्दर-श्याम-शरीर भएका, लोचनाभिराम (नेत्रलाईआनन्द दिने) रामलाई हृदयमा राख्नुहोस् ॥ ६ ॥

अहंकार ममता मद त्यागू ❀ महा मोहनिसि सोवत जागू ॥ ७ ॥
कालव्याल कर भच्छक जोई ❀ सपनेहु समर कि जीतिअ सोई ॥ ८ ॥

अहङ्कार र ममतालाई त्याग गर्नुहोस्, महामोहरूपी-रात्रिमा सुत्नुभएको छ, अव जाग्नुहोस् ॥ ७ ॥ जो सकस कालरूपी–सर्पको भक्षक छ (कालको काल छ) त्यही-सकस के सपनामा पनि जित्न शकिन्छ र ? ॥ ८ ॥

दो०–सुनि दसकंध रिसान अति, तेहि मन कीन्ह विचार ।
राम–दूत--कर मरौं वरु यह, खल रत मलभार ॥७७॥

यो वचन सुनेर रावण खूव रिसायो । त्यो कालनेमिले मनमा “वरु रामजीको दूतका हातवाटै मरौं, यो-दुष्ट पापको बोझ उठाउनैमा तत्पर छ [बिताइ–हाल्छ कि ? के वेर ?] यस्तो विचार गर्‍यो ॥ ७७ ॥

चौ०–असकहिचलारचेसिमगमाया ❀ सर मन्दिर बर बाग बनाया ॥ १ ॥
मारुतसुत देखा सुभ आश्रम ❀ मुनिहिबूझिजलुपिऔंजाइश्रम ॥ २ ॥

[मनैमनमा] यसोभनेर त्यो हिंड्यो, वाटैमा त्यसले मायाको प्रयोग गरेर तलाउ मन्दिर-वन-वघैंचा बनायो ॥ १ ॥ वायुपुत्र—हनूमान् ले राम्रो आश्रम देखे, अनि “मुनिसँग सोधेर जल पिऊँ, थकाई ता जाओस्” यस्तो विचार गरे ॥ १ ॥ २ ॥

राच्छस–कपट–वेष तहँ सोहा ❀ माया–पति–दूतहि चह मोहा ॥ ३ ॥
जाइ पवन सुत नायेउ माथा ❀ लाग सो कहै राम-गुन–गांथा ॥ ४ ॥

कालनेमि-राक्षस कपटले मुनिवेष लिएर शोभायमान भयो, मायापतिका दूतलाई मायाले मोहित गर्न चाहन्थ्यो ॥ ३ ॥ हनूमान्ले गएर प्रणाम गरे, त्यो रामजीका गुणको वखान गर्न लाग्यो ॥ ४ ॥ [त्यसले भन्यो]

होत महा रन रावनरामहिं ❀ जितिहहिं रामु न संसय या महिं ॥ ५ ॥
इहाँ भए मैं देखौं भाई ! ❀ ग्यान-दृष्टि-बल मोहिं अधिकाई ॥ ६ ॥

“रावणको र रामजीको महायुद्ध भइ-रहेको छ, रामजीनै जित्नु हुनेछ, यसमा सन्देह छैन ॥ ५ ॥ भाई ! यहाँ भए-पनि म (उहाँको कुरा) देखि-रहेको छु, मलाई ज्ञानदृष्टिको वल निकै छ” ॥ ६ ॥

माँगा जल तेहि दीन्ह कमण्डल ❀ कह कपि नहिं अघाउँ थोरे जल ॥ ७ ॥
सरमज्जनु करि आतुर आवहु ❀ दिच्छा देउँ ग्यान जेहि पावहु ॥ ८ ॥

अनि हनूमांन्जीले जल माँगे, त्यसले कमण्डलु दियो “अघांउन्न, पानी थोरै भयो” भनी हनूमान्ले भने । कालनेमिले “तलाउमा गएर नुहाएर पनि आऊ, म दीक्षा दिन्छु, जसमा तिमी ज्ञान पाउला” भन्यो ॥ ७८ ॥

दोहा–सर पैठत कपिपद गहा, मकरी तव अकुलान।
मारी सो धरि दिव्यतनु, चली गगन चढ़ि जान ॥ ७८ ॥

तलाउमा पस्ता-खेरि मकरी (ग्राहकी पोथी) ले हनूमान्‌को पाउ टोक्री, अनि हनूमान्‌ले आकुल भएर लात हाने, दिव्यशरीर धारणा गरेर विमानमा चढीकन लो जान लागी ॥ ७८ ॥

चौ०-कपि! तव दरस भइउँ निष्पापा ❀ मिटा तात! मुनिवर कर श्रापा ॥ १ ॥
मुनि न होइ यह निसिचर घोरा ❀ मानहु सत्य वचन प्रभु! मोरा ॥ २ ॥

'हेहनूमान् ! म तपाईंका दर्शनले निष्पाप भएँ, हेतात ! मुनीश्वरको शाप (सराप) मेटियो (क) ॥ १ ॥ यो मुनि होइन, यो भयानक राक्षस हो, हेप्रभु ! मेरो वचनलाई साँचो मान्नु होला" ॥ २ ॥

अस कहि गई अपछरा जबहीं ❀ निसि-चर निकट गयेउ सोतबहीं ॥ ३ ॥
कह कपि मुनि ! गुरदछिना लेहू ❀ पाछे हमहिं मन्त्र तुम्ह देहू ॥ ४ ॥

यसो भनेर जब अप्सरा गई, अनि तुरन्तै हनूमान्‌जी राक्षसका समीप गए ॥ ३ ॥ अनि हनूमानले "हे मुनि ! पहिले गुरुभेटी ता लिनुहोस् पछिबाट म लाई मन्त्र दिनुहोला" भने ॥ ४ ॥

सिर लंगूर लपेटि पछारा ❀ निज तनु प्रगटेसि मरती बारा ॥ ५ ॥
राम राम कहि छाँड़ेसि प्राना ❀ सुनि मन हरषि चलेउ हनुमाना ॥ ६ ॥

हनूमानजीले पुच्छरले त्यसको टाउको बेहेर जमीनमा पछारे, मर्ने-बेलामा त्यसले आफ्नो खास रूप प्रगट गर्‍यो ॥ ५ ॥ राम-राम भन्दै प्राण छाड्यो, त्यो सुनेर हनुमान् हर्षित भईकन हिंडे ॥ ६ ॥

देखा सैल न औषध चीन्हा ❀ सहसा कपि उपारि गिरि लीन्हा ॥ ७ ॥
गहिगिरि निसि नभ धावत भयेउ ❀ अवध-पुरी ऊपर कपि गयेऊ ॥ ८ ॥

हनूमान्‌ले पर्वत ता देखे औषधि चिन्हेनन्, तिन्ले झट्टै पहाडै उखेले र हातमा लिए, पहाड बोकेर रात्रिका समयमा आकाशमार्गले ती दौडे, [दौडदा दौडदै] ती अयोध्या-नगरीका माथि पुगे ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा–देखा भरत विसाल अति, निसिचर मन अनुमान।
विनु फर सरतकि मारेउ, चाप श्रवन लगि तान ॥ ७९ ॥

भरतजीले अति-ठूलो चीज देख्नु भयो, मनमा राक्षसको अनुमान गरेर कानसम्म धनुको ताँदो तानेर विना फलको (फाल नभएको) वाण हान्नुभयो ॥ ७९ ॥

चौ०-परेउ मुरुछि महि लागत सायक ❀ सुमिरत राम राम रघुनायक ॥ १ ॥
सुनि प्रिय वचन भरत उठि धाए ❀ कपि समीप अति आतुर आए ॥ २ ॥

(क) दुर्वासाका शापले एउटा गन्धर्व कालनेमि राक्षस भयेको छ, म अप्सरा मकरी भए की थिएँ।

हनूमान्‌जी वाण लाग्नाका साथ रामराम रघुनाथ भन्दै मूर्छा परेर जमीनमा गिरे ॥ १ ॥ त्यो प्रिय-वचन सुनेर भरतजी उठेर दौडनुभयो, अत्यन्त-व्याकुल भएर हनूमान्‌जीका नजीक आइ-पुग्नु भयो ॥ २ ॥

विकल बिलोकि कीस उर लावा ❀ जागत नहिं बहु भाँति जगावा ॥ ३ ॥
मुख मलीन मन भए दुखारी ❀ कहत वचन लोचन भरि वारी ॥ ४ ॥

हनूमान्‌जीलाई विकल देखेर उहाँले छातीमा लाउनुभयो, अनेकतरहले जगाउँदा पनि हनूमान् जागेनन् ॥ ३ ॥ भरतजीको मुख मलिन भयो, उहाँको मन दुःखी भयो, आँखाभरी आँसु आए, उहाँ बोल्नुभयो ॥ ४ ॥

जेहिविधि राम विमुख मोहिं कीन्हा ❀ तेहि पुनि यह दारुन दुखु दीन्हा ॥५॥
जौं मोरे मन बच अरु काया ❀ प्रीति राम-पद-कमल अमाया ॥६॥

जुनविधाताले मलाई रामजी-देखि विमुख पार्‍यो, उसैले फेरि यो कठोर दुःख दियो ॥ ५ ॥ यदि विना छल-कपट मेरो मन वचन कर्मले रामजीका चरणमा प्रीति रहेछ भने ॥ ६ ॥

तौ कपि होउ बिगत-श्रम-सूला ❀ जौं मो पर रघुपति अनुकूला ॥ ७ ॥
सुनत बचन उठि बैठ कपीसा ❀ कहि जय जयति कोसलाधीसा ॥ ८ ॥

मेरा ऊपर रघुनाथजी अनुकूल हुनुहुदो-रहेछ भने, हेवानर ! श्रमरहित, पीडारहित होइ-जाऊ, यो वचन सुन्नाका साथ हनूमान्‌जी "अयोध्यापतिको जय होस्" भन्दै उठेर वसे ॥ ७ ॥ ८ ॥

सो०--लीन्ह कपिहि उर लाइ, पुलकित तन लोचन सजल ।
प्रीति न हृदय समाइ, सुमिरि राम रघु-कुल-तिलक ॥८०॥

भरतजीले शरीरमा रोमाञ्चित, नेत्रमा अश्रुपूर्ण भएर तिनलाई छातीमा लगाउनुभयो, रघुकुल-तिलक-रामजीलाई संझदा उहाँका हृदयमा प्रेम अट्टाएन ॥ ८० ॥

चौ०-तात!कुसलकहु सुखनिधानकी ❀ अनुज सहित अरु मातु जानकी ॥ १ ॥
कपि सब चरित सछेप बखाने ❀ भए दुखी मन महुँ पछिताने ॥ २ ॥

[भरतजीले भन्नुभयो]—"हेतात ! भाईले र माताजानकीजीले सहित भएका सुखनिधान-रामजीको क्षेमकुशल बताऊ" ॥ १ ॥ हनूमान्‌जीले खवै-वृत्तांत संक्षेपमा वयान गरे। भरतजी दुःखित हुनुभयो, उहाँले मनमा पछिताउनुभयो ॥ २ ॥

अहह ! दैव! मैं कत जग जायेउँ ❀ प्रभु के एकहु काज न आयेउँ ॥ ३ ॥
जानि कुअवसर मन धरि धीरा ❀ पुनि कपि सन बोले बल बीरा ॥ ४ ॥

"अहह ! (अपसोस !) हेविधाता ! म संसारमा किन जन्में ? प्रभुजोको एउटा-काममा पनि आइन (काम लागिन)" ॥ ३ ॥ कुसमय जानेर मनमा धैर्य धरीकन बलवान्-धैर्य-धारी भरतजी फेरि हनूमान्‌सँग बोल्नुभयो ॥ ४ ॥

तात ! गहरु होइहि तोहि जाता ❀ काजु नसाइहि होत प्रभाता ॥ ५ ॥
चढु मम सायक सैल समेता ❀ पठवौं तोहिं जहँ कृपानिकेता ॥ ६ ॥

हेतात ! तिमीलाई जान बेर लाग्ला, उज्यालो भइ-हाल्यो भने काम नष्ट हुनेछ॥ ५॥ पर्वतसमेत मेरा बाणमा चढ़, तिमीलाई जहाँ करुणाभवन-रामजी हुनुहुन्छ उहीं पुऱ्याइ दिन्छु" ॥ ६ ॥

सुनि कपिमन उपजा अभिमाना ❀ मोरे भार चलिहि किमि बाना ॥ ७ ॥
रामप्रभाव बिचारि बहोरी ❀ बंदि चरन कपि कह कर जोरी ॥ ८ ॥

यो कुरा सुनेर हनूमान्‌जीका मनमा "मेरा बोझाले बाण कसरी चल्ला" यस्तो अभिमान पैदाभयो ॥ ७ ॥ फेरि रामजीको प्रताप विचार गरेर भरतजीका चरणको वन्दना गरेर २ हात जोरीकन हनूमान्‌जीले भने ॥ ८ ॥

तब प्रताप उर राखि गोसाईं ! ❀ जैहौं राम बान की नाईं ॥ ९ ॥
भरत हरषि तब आयसु दयेऊ ❀ पद सिर नाइ चलत कपि भयेऊ ॥ १० ॥

हेस्वामी ! तपाईंको प्रतापलाई हृदयमा राखेर रामजीको वाणजस्तै (वेगले) जानेछु ॥ ९ ॥ भरतजीले हर्षित भएर आज्ञा दिनुभयो, पाउमा वन्दना गरेर हनूमान्‌जी हिंडे ॥ १० ॥

दोहा--भरत बाहु बल सील गुन, प्रभु पद प्रीति अपार ।
जात सराहत मनहिं मन, पुनि पुनि पवनकुमार ॥ ८१ ॥

पवनकुमार (हनूमान्‌जी) भरतजीको बाहुवल, शीलस्वभाव, गुण, रामजीका-चरणमा-अपारप्रेम, यिनको मनैमनमा बारम्बार सराहना गर्दै जाँदा-भए ॥ ८१ ॥

[रामविलाप]

चौ०-उहाँ राम लछिमनहिं निहारी ❀ बोले बचन मनुज अनुहारी ॥ १ ॥
अर्धरात्रि गइ कपि नहि आवा ❀ राम उठाइ अनुज उर लावा ॥ २ ॥

उतातिर मनुष्यको अनुसरण गर्ने (मनुष्यलीला गर्ने) रामजी लक्ष्मणजीलाई [मूर्छित] देखेर बचन बोल्न लाग्नुभयो ॥ १ ॥ "आधारात विति-सक्यो, हनूमान् आएनन्," यति भनेर रामजीले लक्ष्मणलाई उठाएर छातीमा लाउनुभयो ॥ २ ॥

सकहु न दुखित देखि मोहिं काऊ ❀ बंधु सदा तव मृदुल सुभाऊ ॥ ३ ॥
मम हित लागि तजेहु पितु माता ❀ सहेउ बिपिन हिम आतप बाता ॥ ४ ॥

[अनि विलाप गर्न लाग्नुभयो] "भाई ! तिमी मलाई दुःखित भएको देख्न शक्तैनथ्यौ, तिम्रो स्वभाव कोमल थियो । मेरो हितका निमित्त बाबु आमा छाड्यौ, जङ्गलमा हिउँ-घाम-वतास सह्यौ ॥ ३ ॥ ४ ॥

सो अनुराग कहाँ अब भाई ! ❀ उठहु न सुनि मम बच बिकलाई ॥ ५ ॥
जौं जनत्यों बन बंधु बिछोहू ❀ पिता वचन मनत्यों नहिं ओहू ॥ ६ ॥

हेभाई ! त्यो प्रेम अब कहाँ गयो, मेरो व्याकुल वचन सुन्दा-पनि तिमी उठ्तैनौ। भाईको वियोग हुनेछ भनी जान्दोहुँ ता म पिताजीको त्यो वचनलाई मान्नेथिइन ॥ ५ ॥ ६ ॥

सुत बित नारि भवन परिवारा ❀ होहिं जाहिं जग बारहिं बारा ॥ ७ ॥
अस विचारि जिय जागहु ताता ! ❀ मिलै न जगत सहोदर भ्राता ॥ ६ ॥

बाबु ! संसारमा छोरा-दौलत-स्त्री-घर-परिवार-हरू बारंबार हुन्छन् पनि जान्छन् पनि, तर संसारमा सहोदर-भाई पाइदैन, मनमा यो विचार गरेर जागा होऊ ॥ ७ ॥ ८ ॥

जथा पंख विनु खग अति दीना ❀ मनि विनु फनि करिवर कर हीना॥ ९ ॥
अस मम जिवन बंधु विनु तोही ❀ जौं जड़ दैव जियावै मोही ॥१०॥

प्वाँख-विनाको पक्षी जत्तिको दुःखित हुन्छ, मणि-विनाको नाग र, सूँड-विनाको गजराज जत्तिको दुःखी हुन्छ, यदि जड-दैवले मलाई बचाइ-राख्यो भने भाई ! तिमी नहुँदा मेरो-जिन्दगी त्यत्तिकै दुःखित हुनेछ ॥ ९ ॥ १० ॥

जैहौं अवध कवन मुँह लाई ❀ नारि हेतु प्रिय भाइ गवाँई ॥११॥
बरु अपजस सहत्यों जग माहीं ❀ नारि हीन विसेष छति नाहीं ॥१२॥

स्वास्नीका निंतीमा प्यारो-भाई गुमाये-पछि कुन-मुख लिएर अयोध्या जाउँला ? बरू दुनियाँमा अपजस सहनेथिएँ, स्वास्नीका अभावले विशेष क्षति (हानि) थिएन ॥ ११ ॥ १२ ॥

अब अपलोक सोक सुत ! तोरा ❀ सहिहि निठुर कठोर उर मोरा ॥१३॥
निज जननी के एक कुमारा ❀ तात ! तासु तुम्ह प्राण अधारा ॥१४॥

बाबु ! अब ता लोकापवाद र तिम्रो शोक दुवैकुरालाई मेरा-कठोर-हृदयले सहनु पर्‍यो ॥ १३ ॥ बाबु ! तिमी आफ्नी आमाका एकमात्र पुत्र थियौ, तिनका प्राणका आधार तिमी एउटा थियौ ॥ १४ ॥ (क)

सौंपेसि मोहि तुम्हहिं गहि पानी ❀ सब विधि सुखद परमहित जानी॥१५॥
उतरु काह दैहौं तेहि जाई ❀ उठि किन मोहि सिखावहु भाई ॥१६॥

माता-सुमित्राले मलाई सबतरहबाट शुभचिन्तक र सुखदायक जानेर तिम्रो हात समातेर मलाई सुम्पेको हो, म गएर उहाँलाई के उत्तर दिउँला ? ए भाई ! उठेर मलाई किन सिकाउँदैनौ ? ॥ १५ ॥ १६ ॥

(क) सुमित्रा महारानीका लक्ष्मण र शत्रुघ्न २ पुत्र हुनू। रामजीले शोकको प्रलाप गर्दा यस्तो बोल्नुभयेको हो। कसैले एक शब्दको मुख्य अर्थ गरेर सङ्गति देखाएका छन्। शोकाधिक्य बुझाउने हुनाले प्रथम अर्थ ठीक छ।

बहु विधि सोचत सोच विमोचन ❀ स्रवत सलिल राजिव दल लोचन ॥१७॥
उमा ! एक अखण्ड रघुराई ❀ नर गति भगत कृपाल देखाई ॥१८॥

[शिवजी भन्नुहुन्छ] पार्वति ! एक-अखंडस्वरूप-भक्तवत्सल रघुनाथजी मनुष्य हरूको गति (चलन) देखाएर आफु शोकविमोचन हुनु हुन्थ्यो ता पनि अनेक प्रकारले शोक गर्न लाग्नुभयो । वहाँका कमलका दलजस्तो नजरबाट पानि (शोकाश्रु) चुहि-रहेको थियो । [यो रामजीको मनुष्य लीला हो, बुझ्यौ ?] ॥ १७ ॥ १८ ॥

सोरठा—प्रभु विलाप सुनि कान, विकल भये वानर निकर ।
आइ गयेउ हनुमान, जिमि करुना महँ वीररस ॥८२॥

प्रभुजीको विलाप कानले सुन्दा वानरका समूह व्याकुल भए, त्यसैवेलामा करुणारसमा वीररस आएझैं हनूमान्जी आई-पुगे ॥ ८२ ॥

चौ०—हरषि राम भेंटेउ हनुमाना ❀ अति कृतग्य प्रभु परम सुजाना ॥ १ ॥
तुरत वैद तव कीन्हि उपाई ❀ उठि बैठे लछिमनु हरषाई ॥ २ ॥

अत्यन्त-कृतज्ञ-परमबुद्धिमान्-प्रभुजीले उठेर हर्षकासाथ हनूमान्जीसँग भेट गर्नु भयो, वैद्य-सुषेणले तुरन्तै उपाय गरे, लक्ष्मणजी उठेर हर्षित भईकन वस्नुभयो ॥ १ ॥ २ ॥

हृदय लाइ भेंटेउ प्रभु भ्राता ❀ हरषे सकल भालु-कपि-व्राता ॥ ३ ॥
पुनि कपि वैद तहाँ पहुँचावा ❀ जेहि विधि तबहिं ताहिलेइआवा ॥ ४ ॥

प्रभुजीले भाईलाई हृदयमा लगाइ-वक्सनुभयो, वानर र भालूका सकल-फौज हर्षित भए ॥३॥ हनूमान्ले वैद्य-सुषेणलाई अघि जसरी ल्याएका थिए उसैगरी उहीं पुऱ्याइदिए ॥४॥

[कुम्भकर्णवध]

यह वृत्तांत दसानन सुनेऊ ❀ अतिविषाद पुनि पुनि सिर धुनेऊ ॥ ५ ॥
व्याकुल कुंभकरन पहिं गयेऊ ❀ करि बहु जतन जगावत भयेऊ ॥ ६ ॥

यो वृत्तान्त जब रावणले सुन्यो, अत्यन्त-खेदले वारंवार शिर हल्लायो ॥ ५ ॥ व्याकुल भएर त्यो कुम्भकर्णका समीप गयो, वडो प्रयत्न गरेर त्यसलाई जगाउदोभयो ॥ ६ ॥

जागा निसिचर देखिअ कैसा ❀ मानहुँ कालु देह धरि वैसा ॥ ७ ॥
कुंभकरन बूझा सुनु भाई ! ❀ काहे तव मुख रहे सुखाई ॥ ८ ॥

विउँझेको कुंभकर्ण—राक्षस कस्तो देखिन्थ्यो भने ? शरीर धारण गरेको कालै जस्तो [देखिन्थ्यो] ॥ ७ ॥ कुम्भकर्णले "सुन्नुहोस् दाज्यू ! तपाईंको मुख किन सुकि-रहेको छ !" भनी सोध्यो ॥ ८ ॥

कथा कही सब तेहि अभिमानी ❀ जेहि प्रकार सीता हरि आनी ॥ ९ ॥
तात ! कपिन्ह सब निसिचर मारे ❀ महा—महा—जोधा संघारे ॥१०॥

अभिमानी-रावणले सबैवृत्तान्त त्यसलाई बतायो, जुनप्रकारले सीतालाई हरेर

ल्याएको हो [त्यो पनि बतायो] ॥ ९ ॥ [अनि भन्यो] "बाबु ! बानरहरूले सब राक्षस मारिसके, ठूलाठूला-जोद्धाहरूको पनि संहार गरे ॥ १० ॥

दुर्मुख सुररिपु मनुजअहारी ❀ भट अतिकाय अकंपन भारी ॥११॥
अपर महोदर आदिक बीरा ❀ परे समरमहि सब रनधीरा ॥१२॥

देवताहरूका–वैरी भएका, मनुष्यको आहार गर्ने, दुर्मुख अतिकाय अकम्पन महोदर आदिगरेका युद्धमा धीररहने ठूला-ठूला जोद्धाहरू युद्धमा मरेर जमीनमा गिरे" ॥११॥१२॥

दोहा–सुनि दस-कंधर-बचन तब, कुंभकरनु बिलखान ।
जगदंबा हरि आनि अब, सठु चाहत कल्यान ॥८३॥

रावणको वचन सुनेर कुम्भकर्ण पक्क पऱ्यो, [अनि भन्न लाग्यो] "हेमूर्ख ! जगदम्बाजानकीजीलाई हरेर ल्याएपछि पनि कल्याण चाहन्छौ ? ॥ ८३ ॥

चौ०-भल न कीन्हतैं निसि-चर-नाहा! ❀ अब मोहि आइ जगायेहि काहा ॥ १ ॥
अजहूँ तात! त्यागि अभिमाना ❀ भजहु राम होइहि कल्याना ॥ २ ॥

हेराक्षसनाथ ! तिमीले भलो काम गरेनौ, अब आएर मलाई किन जगायौ ? हे तात ! अझपनि अभिमान छाडेर रामजीलाई भज, कल्याण हुनेछ ॥ १ ॥ २ ॥

हैं दससीस ! मनुज रघुनायक ❀ जा के हनूमान से पायक ॥ ३ ॥
अहह ! बंधु ! तैं कीन्हि खोटाई ❀ प्रथमहिं मोहि न सुनायेहि आई ॥ ४ ॥

हेदशवदन ! हनुमान् जस्ता ता जसका सेवक छन्, ती-रघुनाथ मनुष्य हुन् ?, हाय ! हाय ! दाज्यू ! तिमीले खोटापन (दुष्टता) गऱ्यौ, पहिल्यै आएर मलाई सुनाएनौ ॥ ३ ॥ ४ ॥

कीन्हेहु प्रभुबिरोध तेहि देवक ❀ सिव बिरंचि सुर जाके सेवक ॥ ५ ॥
नारद मुनि मोहि ग्यान जो कहा ❀ कहतेउँ तोहि समय निरबहा ॥ ६ ॥

शंकर–ब्रह्मा-आदिगरेका देवता जसका सेवक छन्, तिनै-देवता (रामजी) को तिमीले विरोध गऱ्यौ ॥ ५ ॥ नारदमुनिले मलाई जो ज्ञान बताएको थियो, तिमीलाई त्यही ज्ञान बताउने थिएँ, अब ता वखत गुज्र्यो ॥ ६ ॥

अब भरि अंक भेंटु मोहि भाई! ❀ लोचन सुफल करौं मैं जाई ॥ ७ ॥
स्यामगात सरसी-रुह-लोचन ❀ देखौं जाइ ताप-त्रय-मोचन ॥ ८ ॥

अब मलाई काख-भरी लिएर भेट, म गएर आफ्ना नेत्रलाई सफल गरौं ॥७॥ गएर तीन-तापलाई छुटाउने, कमलकादलजस्ता-नेत्र-हुने श्यामशरीर-भएका रामजीलाई हेरौं ॥ ८ ॥

दोहा–राम-रूप गुन सुमिर मन, मगन भयेउ छन एक ।
रावन माँगेउ कोटि घट, मद अरु महिष अनेक ॥८४॥

कुम्भकर्ण एक-छिन, रामजीको रूप-गुण सम्झेर प्रेमले मनमा मग्न (आनन्दमा डुबेको) भयो, अनि रावणले मदिराका करोडौं घडा र अनेक-महिष (राँगा) मगायो ॥८४॥

चौ०–महिषखाइ करि मदिरापाना ❀ गर्जा वज्राघातसमाना ॥ १ ॥
कुंभकरन दुर्मद रनरंगा ❀ चला दुर्ग तजि सेन न संगा ॥ २ ॥

राँगा खाएर मदिरा पिएर कुम्भकर्ण वज्राघातजस्तै (वज्रपर्दा चट्केझैं) गर्ज्यौं। युद्धभूमीरूपी-अखाडामा घमण्डी-भएको कुम्भकर्ण किल्ला छाडेर हिंड्यो, साथमा सेना पनि लिएन ॥ १ ॥ २ ॥

देखि विभीषनु आगे आयेउ ❀ परेउ चरन निज नाम सुनायेउ ॥ ३ ॥
अनुज उठाइ हृदय तेहि लावा ❀ रघु-पति-भगत जानि मन भावा॥ ४ ॥

त्यसलाई देखेर विभीषण अगाडि आए, त्यसका पाउमा परेर आफ्नो नाम सुनाए ॥ ३ ॥ त्यसले भाई-विभीषणलाई छातीमा लगायो, रघुनाथको भक्त भनी जान्यो र त्यसलाई विभीषण प्रिय लागे ॥ ४ ॥ [विभीषणले भने]

तात लात ! रावन मोहि मारा ❀ कहत परमहित मंत्रविचारा ॥ ५ ॥
तेहि गलानि रघुपति पहिं आयेउँ ❀ देखि दीन प्रभु के मन भायेउँ ॥ ६ ॥

“हेतात ! मन्त्रणाको विचार गर्नें वेलामा मैले परमहित-कुरा गर्दा रावणले मलाई लात मारे । त्यसै-दिग्दारीले रघुनाथजीका समीप आएँ, दुःखी देखता प्रभुको मनपरें” ॥५॥६॥

सुनु सुत ! भयेउ कालवस रावनु ❀ सो कि मान अब परम सिखावनु॥ ७ ॥
धन्य धन्य तैं धन्य विभीषन ! ❀ भयेउ तात ! निसि-चर-कुल-भूषन॥ ८ ॥
बंधु ! वंस तैं कीन्ह उजागर ❀ भजेहु राम सोभा–सुख–सागर॥ ९ ॥

[कुम्भकर्णले भन्यो] “हेवत्स ! सुन, रावण कालका वश भए, ती अब उत्तम-शिक्षा किन मान्दथे ? ॥ ७ ॥ हेविभीषण ! तिमी धन्य-धन्य-धन्य छौ, बाबु ! तिमी राक्षस कुलका भूषण भयौ ॥ ८ ॥ भाई ! तिमीले वंशलाई उज्यालो पार्‍यौ, शोभा र सुखका सागर भएका रामजीलाई भज्यौ ॥ ९ ॥

दोहा–वचन कर्म मन कपटु तजि, भजेहु राम रनधीर ।
जाहु न निज पर सूझ मोहिं, भयेउँ कालबस बीर ॥८५॥

हेरणधीर ! हेवीर ! कपट छाडेर मनसा-कर्मणा-वाचा रामजीलाई भजे है। तिमी जाऊ, मलाई ऐले आफ्नो हो कि पराइ हो केही सुझ्दैन, कालको वश भैसकेको छु ॥ ८५ ॥

चौ०–बंधुवचन सुनि फिरा विभीषन ❀ आयेउ जहँ त्रै-लोक-विभूषन ॥ १ ॥
नाथ ! भूधरा–कार–सरीरा ❀ कुंभकरन आवत रनधीरा ॥ २ ॥

दाज्यूको वचन सुनेर विभीषण फर्के, जहाँ त्रैलोक्यभूषण–रामजी राज भएको थियो त्यहीं आए ॥ १ ॥ [तिनले] “हेनाथ ! पर्वताकार-शरीरभएका, युद्धमा धीर-रहने कुम्भकर्ण आइ–रहेका छन्” [भनी विन्तीगरे]॥ २ ॥

एतना कपिन्ह सुना जब काना ❀ किलिकिलाइ धाए बलवाना ॥ ३ ॥

लिए उपारि विटप अरु भूधर ❀ कटकटाइ डारहिं ता ऊपर ॥ ४ ॥

वानरहरूले जव कानले यति सुने, बलवान्-तिनीहरू किलकिल-शब्द गर्दै दौडे ॥ ३ ॥ वृक्ष र पर्वत उखेलेर लिंदै कुम्भकर्णका उपर गिराउँदै गर्न लागे ॥ ४ ॥

कोटि कोटि गिरि-सिखर-प्रहारा ❀ करहिं भालु कपि एक एक बारा ॥ ५ ॥
मुरै न मन तन टरै न टारा ❀ जिमि गज अर्क फलन्हि कर मारा ॥ ६ ॥

भालू र वानरहरू एकएक-पटकमा (सवैमिलेर) करोडौं पर्वत-शिखरले प्रहार गर्न लागे ॥ ५ ॥ आँकका फलले कुटिएका हात्तिको झैं, कुम्भकर्णको मन:मोडिदैनथ्यो (यताउति जादैनथ्यो = युद्धाभिमुखै थियो) त्यसको शरीर पनि कति हटाउदा-पनि हट्तैनथ्यो ॥ ६ ॥

तब मारुतसुत मुठिका हनेऊ ❀ परेउ धरनि व्याकुल सिर धुनेऊ ॥ ७ ॥
पुनि उठि तेहि मारेउ हनुमंता ❀ घुर्मित भूतल परेउ तुरंता ॥ ८ ॥

अनि हनूमान्‌जीले मुक्काले हाने, त्यो ढुन्मुनाउदै जमीनमा गिरेर टाउको नचाउन लाग्यो ॥ ७ ॥ अनि त्यसले उठेर हनूमान्‌लाई मुक्काले हान्यो, हनूमान् फन्न घुमेर जमीनमा पछारिए ॥ ८ ॥

पुनि नल नीलहि अवनि पछारेसि ❀ जहँ तहँ पटकि पटकि भटडारेसि ॥ ९ ॥
चली बली-मुख-सेन पराई ❀ अति-भय-त्रसित न कोउ समुहाई ॥ १० ॥

अनि नल-नीललाई पनि त्यसैगरी जमीनमा पछार्‍यो । अरू-जोद्धाहरूलाई पनि जतातती पछार्दै मार्दै गर्न लाग्यो ॥ ९ ॥ वानरको सैन्य भागेर गयो, अत्यन्त-भयभीत हुनाले कोही-पनि सन्मुख भएन ॥ १० ॥

दो०--अङ्गदादि कपि मुर्छित, करि समेत सुग्रीवँ ।
काँख दावि कपिराज कहुँ, चला अमित-बल-सीवँ ॥८६॥

अतुलबलको-सीमाभएको-कुम्भकर्ण सुग्रीव-समेत-अंगदआदि-वानरवीरहरूलाई मूर्छित पारेर सुग्रीवलाई काखि-च्यापेर हिंड्यो ॥ ८६ ॥

चौ०-उमा! करत रघुपति नरलीला ❀ खेल गरुड़ जिमि अहिगन मीला ॥ १ ॥
भृकुटि भंग जो कालहि खाई ❀ ताहि कि सोहै ऐसि लराई ॥ २ ॥

[शंकरजी भन्नुहुन्छ] "हेपार्वति ! जसरी गरुड़ सर्पका समूहसंग मिलेर खेलवाड गर्दछ, रघुनाथजो-पनि त्यस्तै लीला गर्न लाग्नुभएको हो ॥ १ ॥ जसको भ्रूभंग (आखिभौंको टेढोपना) काललाई खाईदिन्छ, उस्ता उहाँलाई यस्ता लडाइले शोभा दिन्थ्यो र ? ॥ २ ॥

जगपावनि कीरति बिस्तरिहहिं ❀ गाइ गाइ भवनिधि नर तरिहहिं ॥ ३ ॥
मुरछा गइ मारुतसुत जागा ❀ सुग्रीवहिं तव खोजन लागा ॥ ४ ॥

"मानिसहरू जगतपवित्र गर्ने कीर्ति फैलाउनन्, त्यो कीर्ति गाईगाईकन संसार-सागर

तर्लान्" [यही अभिप्रायले लीला गर्नुभएको हो] ॥ मूर्छा हट्यो, हनुमान्जी विउँझे, अनि सुग्रीवलाई खोज्न लागे ॥ ४ ॥

सुग्रीवँहुँ कै मुरुछा बीती ❀ निबुकि गयेउ तेहि मृतक प्रतीति ॥ ५ ॥
काटेसि दसन नासिका काना ❀ गरजि अकाश चला तेहि जाना ॥ ६ ॥

सुग्रीवको-पनि मूर्छा गयो, अनि तीं मरेछ भन्ने त्यसलाई पत्यार पारेर उम्के, [उम्कदाखेरि] त्यसको नाक र कान दाँतले टोकेर उखेले. अनि गर्जेर आकाश तिर उफ्रे, अनि वल्ल [नाक-कानकाटिएको] कुम्भकर्णले थाहा पायो ॥ ५ ॥ ६ ॥

गहेउ चरन धरि धरनि पछारा ❀ अति लाघव उठि पुनि तेहि मारा ॥ ७ ॥
पुनि आयेउ प्रभु पहिं बलवाना ❀ जयति जयति जय कृपानिधाना ॥ ८ ॥

त्यसले खुट्टामा समातेर सुग्रीवलाई भुईंमा पछार्‍यो, फुर्तीका-साथ उठेर सुग्रीवले त्यसलाई मुक्काले पीटे, अनि बलवान्-सुग्रीव रामजीका समीप आएर "कृपानिधान की जय जय जय" भन्न लागे ॥ ७ ॥ ८ ॥

नाक कान काटे सोइ जानी ❀ फिरा क्रोध करि भइ मन ग्लानी ॥ ९ ॥
सहज भीम पुनि विनुश्रुति नासा ❀ देखत कपिदल उपजी त्रासा ॥ १० ॥

नाक-कान-काटिएको जानेर त्यो मनमा क्रोध र ग्लानि गरेर फर्क्यो ॥ ९ ॥ त्यो स्वभावैले डरलाग्दो थियो, त्यसमाथि भरखर नाक कान काटिएको, त्यसलाई देख्नाका-साथ वानरका दलमा त्रास पैदा भयो ॥ १० ॥ [तै पनि]

दो०—जय जय जय रघु-वंस-मनि, धाए कपि दइ हूह ।
एकहि बार जो तासु पर, छाड़ेन्हि गिरि-तरु-जूह ॥८७॥

वानरहरू "रघुवंशमणि-रामजीको जय होस् जय होस् जय होस्" भन्दै हूह गर्दै दौडे, एकै-साथ सबैले त्यसका ऊपर पर्वत-शिखर र वृक्षका-समूह गिराए ॥ ८७ ॥

चौ०—कुंभकरन रनरंग विरुद्धा ❀ सनमुख चला काल जनु क्रुद्धा ॥ १ ॥
कोटि कोटि कपि धरि धरि खाई ❀ जनु टीडी गिरिगुहा समाई ॥ २ ॥

युद्धका रङ्ग (नशा) ले क्रुद्ध भएको कुम्भकर्ण क्रुद्ध-भएको काल होकि ? भन्ने भान पर्नेगरी सन्मुख आयो ॥ १ ॥ करोडौं वानरलाई पकडी-पकडीकन खान लाग्यो । [त्यति का वानर] पहाडको गुफामा सलह अट्टाए झैं [कुम्भकर्णका मुखमा] अट्टाए ॥ १ ॥ २ ॥

कोटिन्ह गहि सरीर सन मर्दा ❀ कोटिन्ह मीजि मिलव महि गर्दा ॥ ३ ॥
मुख नासा श्रवनन्हि की बाटा ❀ निसरि पराहिं भालु-कपि-ठाटा ॥ ४ ॥

करोडौं-वानरलाई समातेर शरीरले थिच्यो, करोडौं-वानरलाई हातले माडेर भईका धूलामा मिलाइ-दियो ॥ ३ ॥ त्यसले मुखमा हालेका भालु र वानर नाक र कानको बाटो गरेर निस्केर भाग्थे र खडा हुन्थे ॥ ४ ॥

रन-मद-मत्त निसाचर दर्पा ❀ विस्व ग्रसिहि जनु एहि विधिअर्पा ॥ ५ ॥

मुरे सुभट रन फिरहिं न फेरे ❀ सूझ न नयन सुनहिं नहिं टेरें ॥ ६ ॥

युद्धमा मदमत्त भएका कुम्भकर्णको घमण्डले मानौं सकलसंसारलाई ग्रासको अर्पण गर्नै संकल्पगरेको छ कि ? [भन्ने भान गराउँथ्यो] ॥५॥ भागेका योद्धाहरू फर्काउँदा फर्कँनन् न आँखाले केही देख्तथे, न बोलाउँदा कानले सुन्दथे ॥ ६ ॥

कुंभकरन कपिफौज विदारी ❀ सुनि धाई रजनी-चर धारी ॥ ७ ॥
देखी राम विकल कटकाई ❀ रिपुनीक नाना विधि आई ॥ ८ ॥

कुम्भकर्णले वानरको फौज छितिरवितिर पारेको खवर सुनेर राक्षसको फौज धारो लागेर दौड्यो ॥ ७ ॥ रामजीले आफ्नो फौज व्याकुल भएको र शत्रुको सैन्य नाना तरहले आउन लागेको देख्नुभयो ॥ ८ ॥

दो०—सुनु सौमित्र ! कपीस ! तुम, सकल सँभारेहु सैन ।
मैं देखौं खल-दल-बलहि, बोले राजिवनैन ॥८८॥

अनि कमलजस्ता-नेत्र-भएका रामजीले—“हेलक्ष्मण ! सुन, तिमी सकल-सैन्यलाई सह्माले, म दुष्टराक्षसको दल र बल हेरौं हैं ? ” भन्नुभयो ॥ ८८ ॥

चौ०—कर सारंग साजि कटि भाथा ❀ अरि दल-दलनि चले रघुनाथा ॥ १ ॥
प्रथम कीन्ह प्रभु धनुषटकोरा ❀ रिपुदल बधिर भयेउ सुनि सोरा ॥ २ ॥

अरिदलदलन (शत्रुका फौजको ध्वंसगर्नें) रघुनाथजी कटिभागमा ठोक्रो वाहुमा धनु सज्जित पारेर हिड्नुभयो ॥ १ ॥ उहाँले पहिले धनुको टंकार गर्नुभयो, त्यो आवाज सुनेर शत्रुको दल बहिरो भयो ॥ २ ॥

सत्यसंध छाँड़े सर लच्छा ❀ कालसर्प जनु चले सपच्छा ॥ ३ ॥
जहँ तहँ चले विपुल नाराचा ❀ लगे कटन भट विकट पिसाचा ॥ ४ ॥

सत्यसंध-(साँचो प्रतिज्ञा गर्नें) रामजीले लाख बाण हान्नुभयो, ती बाण प्वाँख भएका काला-सर्प-जस्तै चले, जहाँतहाँ असंख्य वाण चले, भयंकर-भयंकर वीर-राक्षस-पिशाचहरू काटिन लागे ॥ ३ ॥ ४ ॥

कटहिं चरन उर सिर भुजदंडा ❀ बहुतक वीर होहिं सत खंडा ॥ ५ ॥
घुर्मि घुर्मि घायल महि परहीं ❀ उठि संभारि सुभट पुनि लरहीं ॥ ६ ॥

तिनका खुट्टा-तिघ्रा-शिर-भुजदण्ड काटिन लागे, धेरैजसो वीरहरू ता सयसय टुक्रा हुन्थे, घायलमात्रै भएका वीरहरू घुमीघुमीकन जमीनमा पछारिन्थे, झट्ट उठेर सह्मालिईकन फेरि लड्न लाग्दथे ॥ ५ ॥ ६ ॥

लागत बान जलद जिमि गाजहिं ❀ बहुतक देखि कठिन सर भाजहिं ॥ ७ ॥
रुंड प्रचंड मुंड विनु धावहिं ❀ धरु धरु मारु मारु धुनि गावहिं ॥ ८ ॥

वाण लाग्दा-खेरि तिनीहरू वादल झैं गर्जन्थे, धेरैजसो ता कडा-बाण देख्नाका साथ भाग्दथे ।' ७ ॥ विना-मुण्डका रुण्ड (मुर्कट्टा) हरू दौडन्थे, पकड, पक्ड, मार, मार, यस्तै-अवाज गर्दथे ॥ ८ ॥

दो०–छन महँ प्रभु के सायकन्हि, काटे विकट पिसाच ।
पुनि रघुवीर निषंग महँ, प्रविसे सव नाराच ॥८९॥

प्रभुजीका वाणले क्षणभरमा भयानक-पिशाच (राक्षस) हरूलाई काटे, अनि सवै ती बाण आएर प्रभु–रघुवीरका ठोक्रामा पसे ॥ ८२ ॥

चौ०–कुंभकरन मन दीख विचारी ❀ हती निमिष महँ निसिचर-धारी ॥ १ ॥
भयेउ क्रुद्ध दारुन बल वीरा ❀ करि मृगनायक नाद गँभीरा ॥ २ ॥

कुम्भकर्णले मनमा विचार गरेर "रामले क्षणभरमा राक्षसका फौजलाई काटि·सके" यो कुरा देख्यो, अनि त्यो भयानक–बलवान्‌वीर (कुम्भकर्ण) ले क्रुद्ध भएर गंभीर-सिंहनाद गर्‍यो ॥ १ ॥ २ ॥

कोपि महीधर लेइ उपारी ❀ डारै जहँ मर्कटभट भारी ॥ ३ ॥
आवत देखि सैल प्रभु भारे ❀ सरन्हि काटि रजसम करि डारे ॥ ४ ॥

क्रोधपूर्ण भएर त्यो पर्वतलाई उखेल्दै जहाँजहाँ ठूलाठूला-वानरवीर छन् त्यहाँत्यहाँ हान्दै गर्न लाग्यो ॥३॥ प्रभुजीले ठूलाठूला-पर्वत आफ्नो फौजतर्फ आउन लागेको देखेर वाणले तिनलाई काटीकन धूलासमान पार्नुभयो ॥ ४ ॥

पुनि धनु तानि कोपि रघुनायक ❀ छाँड़े अति कराल बहु सायक ॥ ५ ॥
तन महँ प्रविसि निसरि सर जाहीं ❀ जनु दामिनि घन माँझ समाहीं ॥ ६ ॥

फेरि रघुनाथजीले क्रुद्ध भएर धनु तान्नुभयो र अत्यन्त भयंकर-भएका धेरै वाण छाड्नुभयो ॥५॥ जसरी मेघका माझमा विजुली पस्तछ र निस्कन्छ त्यसैगरी त्यसका शरीरमा बाण पस्तै [छेडेर] निस्कँदै गर्न लागे ॥ ६ ॥

सोनित स्रवत सोह तन कारे ❀ जनु कज्जलगिरि गेरुपनारे ॥ ७ ॥
विकल विलोकि भालु कपि धाए ❀ विहँसा जवहिं निकट भट आए ॥ ८ ॥

त्यसका काला-शरीरमा वग्नलागेका रकतका धारा गाजलका पर्वतमा वग्न लागेका गेरुका·पनाला (धारा) झैं शोभित हुन्थे ॥ ७ ॥ त्यसलाई व्याकुल भएको देखेर भालू र वानर दौडे, ती-योद्धाहरू जव नगीच आइ–पुगे, अनि त्यो [विकराल आवाजले] हाँस्यो ॥८॥

दो०–गर्जत धायेउ वेग अति, कोटि कोटि गहि कीस ।
महि पटकै गजराज इव, सपथ करे दससीस ॥९०॥

त्यो गर्जदै अत्यन्त वेगले दौड्यो, करोडौं·वानरलाई समातेर हात्तीले-जस्तै त्यसले तिनलाई भुईंमा पछार्‍यो, रावणको शपथ गर्‍यो (रावणकी दुहाई भन्यो) ॥ ९० ॥

चौ०–भागे भालु बलीमुख जूथा ❀ वृक विलोकि जिमि मेषवरूथा ॥ १ ॥
चले भागि कपि भालु भवानी! ❀ विकल पुकारत आरतवानी ॥ २ ॥

भालू र वानरका बथान, जसरी ब्वाँसालाई देख्ता भेडाका बथान भाग्दछन्, त्यसै गरी भागे ॥ १ ॥ [शंकरजी भन्नुहुन्छ] हेपार्वति ! भालू र वानरहरू व्याकुल भएर आर्तनाद् (दुःखको चिह्लाहट) गर्दै भागेर गए ॥ २ ॥

यह निसिचर दुकाल सम अहई ❁ कपिकुल देस परन अब चहई ॥ ३ ॥
कृपा वारि धर राम खरारी ! ❁ पाहि पाहि प्रनतारतिहारी ! ॥ ४ ॥

"हेशरणागतपीडाहारी ! हेखरारी ! यो राक्षस दुर्भिक्ष (अनिकाल) जस्तो छ, वानरकुलरूपी-देशमा यो (अनिकाल) पर्न लाग्यो [वानरलाई सिध्याउन लाग्यो] हेराम ! कृपारूपी-मेघद्वारा [यसबाट हामी हरूलाई] बचाइ-बक्सनुहोस् बचाइ-बक्सनुहोस् ।३।४।

सकरुन वचन सुनत भगवाना ❁ चले सुधारि सरासन बाना ॥ ५ ॥
राम सेन निज पाछे घाली ❁ चले सकोप महा बलसाली ॥ ६ ॥

"दीनताले युक्त भएका यस्ता वचन सुन्दा भगवान्-रामजी धनु र बाण सज्जित गरेर हिँडी-हाल्नुभयो । महाबलवान्-र-क्रुद्धभएका-रामजीले आफ्ना-सेनालाई पछि-पारेर (सेना नलिईकन) हिँड्नुभयो ॥ ५ ॥ ६ ॥

खैंचि धनुष सर सत संधाने ❁ छूटे तीर सरीर समाने ॥ ७ ॥
लागत सर धावा रिसभरा ❁ कुधर डगमगत डोलति धरा ॥ ८ ॥

धनु तानेर सय बाण जोर्नु भयो, छुटेका बाण त्यसका शरीरमा समाए (भित्रै लुके) बाण लाग्दा क्रुद्ध भएको त्यो दौड्यो, पर्वत डग्मगाउन लागे, पृथ्वीमण्डल-पनि डगमगायो ॥ ७ ॥ ८ ॥

लीन्ह एक तेहि सैल उपाटी ❁ रघु-कुल-तिलक भुजा सोइ काटी ॥ ९ ॥
धावा वामबाहु गिरि धारी ❁ प्रभु सोउ भुजा काटि महि पारी ॥१०॥

त्यसले यौटा-पर्वत उखेलेर लियो, रघुकुलतिलक-रामजीले पर्वत-समेतको हात काटी-दिनुभयो । अनि वायाँहातमा पर्वत लिएर त्यो दौड्यो, प्रभुजीले त्यो-हात-पनि काटेर जमीनमा गिराइ-दिनुभयो ॥ ९ ॥ १० ॥

काटे भुजा सोह खल कैसा ❁ पच्छहीन मंदरगिरि जैसा ॥११॥
उग्र बिलोकनि प्रभुहि बिलोका ❁ ग्रसन चहत मानहुँ त्रैलोका ॥१२॥

पखेटा-काटेको-मन्दर-पर्वत जसरी शोभित हुन्छ, हात-काटिएको-त्यो दुष्ट-पनि त्यसैगरी शोभित भयो ॥ ११ ॥ त्यसले मानौं त्रैलोक्यैलाई ग्रास गर्न चाहन्छ कि ? भन्ने भान पर्ने-गरी प्रभुजीलाई गुर्राएर हेर्‍यो ॥ १२ ॥

दोहा—करि चिक्कार घोर अति, धावा बदन पसारि ।
गगन सिद्ध सुर त्रासित, हाहा हेति पुकारि ॥ ९१ ॥

अनि घोर-चित्कार (चिच्याहट) गरेर मुख बाईकन खूब दौड्यो । आकाशमा सिद्धगण र देवगण डराए, हा ! हा ! हा ! भनेर चिच्याउन लागे ॥ ९१ ॥

चौ०–सभय देव करुनानिधि जानेउ ❀ श्रवन प्रजंत सरासन तानेउ ॥ १ ॥
विसिखनिकरनिसि-चर-मुखभरेऊ ❀ तदपि महाबल भूमि न परेऊ ॥ २ ॥

करुणानिधान-रामजीले देवताहरू डराएको जान्नुभयो र धनुलाई कानसम्म तान्नुभयो ॥ १ ॥ बाणसमूहले त्यो-राक्षसको मुख भरि–दिनुभयो, तैपनि महाबलवान् त्यो जमीनमा गिरेन ॥ २ ॥

सरन्हि भरा मुख सनमुख धावा ❀ कालत्रोन सजीव जनु आवा ॥ ३ ॥
तब प्रभु कोपि तीव्र सर लीन्हा ❀ धरतें भिन्न तासु सिर कीन्हा ॥ ५ ॥

बाणैबाणले मुख भरिएको त्यो कुम्भकर्ण कालको चैतन्यवाला ठोक्रो आएजस्तै प्रभुजीका सन्मुख आयो ॥ ३ ॥ अनि प्रभुजीले क्रुद्ध भएर एउटा कडा बाण लिनुभयो, त्यसको शिरलाई धडदेखि छुट्टा (अलग) पार्नुभयो ॥ ४ ॥

सो सिर परेउ दसानन आगें ❀ विकलभयेउजिमिफनिमनित्यागे॥५॥
धरनि धसै धर धाव प्रचण्डा ❀ तब प्रभु काटि कीन्हि दुइ खण्डा॥६॥

त्यो शिर रावणका अगाडि गिर्न पुग्यो, मणिलाई त्याग्दा (छाड्दा) फणी (नाग) जस्तो व्याकुल हुन्छ, रावण त्यस्तै व्याकुल भयो ॥ ५ ॥ कुम्भकर्णको प्रचण्ड धड दौड्दाखेरि पृथ्वी धसिन (भासिन) लागिन्, प्रभुजीले त्यसलाई काटेर दुई-टुक्रा गरि–दिनुभयो॥६॥

परे भूमि जिमि नभतें भूधर ❀ हेठ दावि कपि भालु निसाचर ॥ ७ ॥
तासु तेज प्रभुवदन समाना ❀ सुर मुनि सबहिं अचंभौ माना ॥ ८ ॥
नभ दुन्दुभी बजावहिं हरषहिं ❀ जयजय करि प्रसून सुर बरषहिं ॥ ९ ॥

वानर–भालु–राक्षस हरुलाई आफ्ना तलितर पारेर थिच्तै आकाशवाट २ पहाड गिरेझैं ती दुईटुक्रा जमीनमा गिरे ॥ ७ ॥

त्यसको तेज (जीवज्योति) प्रभुजीका वदनमा पस्यो, देवता-मुनि-सवैले आश्चर्य माने । देवताहरू आकाशमा दुन्दुभि वजाउन लागे, हर्षित भएर जयजयकार गर्दै फूल वर्षाउन लागे ॥ ८ ॥ ९ ॥

करि विनती सुर सकल सिधाए ❀ तेही समय देवरिषि आए ॥ ९ ॥
गगनोपरि हरि–गुन–गन गाए ❀ रुचिर वीररस प्रभुमन भाए ॥१०॥
वेगि हतहु खल कहि मुनि गए ❀ राम समर महि सोहत भए ॥११॥

विन्ती गरेर सवैदेवताहरू गए, त्यसै-समयमा देवर्षि (नारद) आए ॥ ९ ॥ तिनले आकाशमाथि रहेर प्रभुजीका वीररसले राम्रो भएको गुणगणको गाना गरे, त्योगाना प्रभुजीलाई पनि मनपर्‍यो ॥ १० ॥ दुष्टहरूलाई चाँडै मारि–वक्सनुहोस भनी प्रार्थना गरेर नारदमुनि गए, रामजी युद्धभूमिमा सुशोभित हुनुभयो ॥ ११ ॥

छन्द–संग्रामभूमि विराज रघुपति अतुलबल कोसलधनी ।
श्रमविन्दु मुख राजीवलोचन रुचिरतन सोनितकनी ॥

भुजयुगल फेरत सर सरासन भालु कपि चहुँ दिसि बने ।
कह दास तुलसी कहि न सक छबि सेष जेहि आनन घने ॥ २ ॥

अतुलबल-भएका-अयोध्याधीश-रघुनाथजी युद्ध भूमिमा शोभायमान हुनुभयो, कमलका-दलजस्तानजर-हुने-उहाँका मुहारमा पसीनाका बूँद थिए, उहाँको श्याम-सुन्दर शरीरमा रगतका छिटा परेका थिए। दुई-बाहुले बाण र-धनु घुमाउन लाग्नुभएको थियो, चारैतर्फ भालू र-वानरले घेरेका थिए [तुलसीदास भन्दछन्] त्यो शोभाको वर्णन, जसका मुख धेरै (हजार) छन् ती शेष-पनि गर्न शक्तैनन् ॥ २ ॥

दोहा–निसिचर अधम मलायतन, ताहि दीन्ह निज धाम ।
गिरिजा ते नर मंदमति, जे न भजहिं श्रीराम ॥ ९२ ॥

त्यो राक्षसाधम (कुम्भकर्ण) पापको घर थियो, त्यसलाई-पनि आफ्नो–धाम (वैकुण्ठ) वक्सनुभयो । हेपार्वति ! जो श्रीरामजीलाई भज्दैनन्, ती मानिस मन्दबुद्धि (मूर्ख) हुन् ॥ ९२ ॥

चौ०–दिन के अन्त फिरी दोउ अनी ❀ समर भई सुभटन्ह श्रम घनी ॥ १ ॥
रामकृपा कपिदल बल बाढ़ा ❀ जिमि तृन पाइ लाग अति डाढ़ा ॥ २ ॥

दिनका आखीरमा दुवैतर्फका फौज फर्के, युद्धमा वीरयोद्धाहरूलाई खूब थकाई लागेको थियो ॥ १ ॥ रामजीका कृपाले तृण (सुकेकोझार) पाएर आगो बढेझैं वानरका दलमा बल खूव बढ्यो ॥ २ ॥

छीजहिं निसिचर दिनु अरु राती ❀ निज मुख कहे सुकृत जेहि भाँती ॥ २ ॥
बहु बिलाप दसकन्धर करई ❀ बंधुसीस पुनि पुनि उर धरई ॥ ४ ॥

जसरी आफ्ना मुखले वषान गर्दा आफ्नो पुण्य क्षीण हुँदै जान्छ, त्यसैगरी राक्षसहरू रातदिन क्षीण हुदै गए ॥ ३ ॥ रावण वारंवार कुम्भकर्णको शिरलाई छातीमा राख्तथ्यो धेरै विलाप गर्दथ्यो ॥ ४ ॥

रोवहिं नारि हृदय हति पानी ❀ तासु तेज बल विपुल बखानी ॥ ५ ॥
मेघनाद तेहि अवसर आवा ❀ कहि बहु कथा पिता समुझावा ॥ ६ ॥

स्त्रीहरू हातले छाती पीटीपीटीकन कुम्भकर्णको ठूलो-तेजरबलको वखान गर्दै रुन लागे, ॥ ५ ॥ त्ससै वेलामा मेघनाद आयो, धेरै कुराकहानी गरेर पिता (रावण) लाई बुझायो ॥ ६ ॥

देखेहु कालि मोरि मनुसाई ❀ अबहिं बहुत का करौं बड़ाई ॥ ७ ॥
इष्टदेव सौं बल रथ पायेउँ ❀ सो बल तात! न तोहिं देखायेउँ ॥ ८ ॥

भोली मेरो पुरुषार्थ देख्नुहोला, एल्हे आफ्नो धेरै तारीफ के गरूँ ? इष्टदेववाट मैले वरदान-र-रथ पाएको छु, पिताजी ! त्यो बल मैले तपाईंलाई देखाएकै छैन ॥ ७ ॥ ८ ॥

[मेघनादवध]

एहि विधि जलपत भयेउ बिहाना ❀ चहुँ दुआर लागे कपि नाना ॥ ९ ॥
इत कपि भालु कालसम वीरा ❀ उत रचनीचर अति-रन-धीरा ॥१०॥
लरहिं सुभट निज निज जय हेतू ❀ बरनि न जाइ समर खगकेतू ! ॥११॥

यस्ताप्रकारले कुरा गर्दागर्दै विहान भयो, वानरहरू चारैद्वारमा भिडे ॥ ९ ॥ यतातिर भालू-र-वानर कालजस्तै वीर थिए, उतातिर पनि राक्षसहरू युद्धधीर थिए ॥१०॥ [काकभुशुण्डी भन्दछन्] हेगरुडजी ! महायोद्धाहरू आफ्नोआफ्नो जयका निमित्त लड्दथे, त्यो-लड़ाइको वर्णन गर्न शकिदैन ॥ ११ ॥

दोहा–मेघनाद मायारचित, रथ चढ़ि गयेउ अकास ।
गर्जेउ प्रलय-पयोद जिमि, भइ कपिकटकहि त्रास ॥९३॥

मेघनाद मायाले बनाएको रथमा चढेर आकाशमा गयो र प्रलयकालको मेघ गर्जेझैं गर्ज्यो, वानरका फौजमा त्रास फैलियो ॥ ९३ ॥

चौ०–सक्ति सूल तलवारि कृपाना ❀ अस्त्र सस्त्र कुलिसायुध नाना ॥ १ ॥
डारै परसु परिघ पाषाना ❀ लागेउ वृष्टि करै बहु बाना ॥ २ ॥

त्यो शक्ति-त्रिशूल-तरवार-खुँडा, वज्र इत्यादि अरु अस्त्रशस्त्र, फर्सा, परिघ, पाषाण, यिनको अनेकप्रकारसँग वृष्टि गर्न लाग्यो ॥ १ ॥ २ ॥

रहे दसहु दिसि सायक छाई ❀ मानहुँ मघा मेघ झरि लाई ॥ ३ ॥
धरु धरु मारु सुनिअ धुनि काना ❀ जो मारै तेहि कोउ न जाना ॥ ४ ॥

मानौं–मघाका मेघले झरी लाएको हो कि ? [भन्ने भान पर्ने गरी] दशैदिशामा वाण छाइए ॥ ३ ॥ कानले पक्डी-पक्डी, मार-मार, यस्तो अवाज सुनिन्थ्यो, तर जसले मार्दथ्यो त्यसलाई कसैले-पनि [यहाँ छ उहाँ छ भनी] जान्दैनथ्यो ॥ ४ ॥

गहि गिरि तरु अकास कपि धावहिं ❀ देखहिं तेहि न दुखित फिरि आवहिं ॥ ५ ॥
अवघट घाट बाट गिरि कन्दर ❀ मायाबल कीन्हेसि सरपंजर ॥ ६ ॥

पर्वत-र-वृक्ष लिएर वानरहरू आकाश-तर्फ दौडन्थे, त्यसलाई देख्तैनथे र दुःखित भईकन फर्केर आउँथे ॥ ५ ॥ [मेघनादले] वाटो-अवाटो, खाल्डा-खुल्डा, पर्वत-गुफा सबै-ठाउँमा मायाका बलले वाणको पिंजरा बनायो, (वाणले सर्वत्र घेर्‍यो) ॥ ६ ॥

जाहिं कहाँ भए व्याकुल बन्दर ❀ सुरपति बन्दि परे जनु मन्दर ॥ ७ ॥
मारुतसुत अङ्गद नल नीला ❀ कीन्हेसि सकल विकल बलसीला ॥ ८ ॥

वानरहरू व्याकुल भए, कहाँ जाऊन् ? इन्द्रका कैदखानामा परेका अनेक मन्दर-पर्वतजस्ता भए ॥ ७ ॥ अतिबलिष्ठ-भएको, त्यसले वायुपुत्र (हनूमान्जी) अङ्गद-नल-नील इत्यादि सकल-वीरलाई विकल (व्याकुल) पार्‍यो ॥ ८ ॥

पुनि लछिमन सुग्रीवँ विभीषन ❀ सरन्हि मारि कीन्हेसि जर्जरतन ॥ ९ ॥
पुनि रघुपति सन जूझै लागा ❀ सर छाँड़ै होइ लागहिं नागा ॥१०॥
व्याल-पास-वस भयेउ खरारी ❀ स्ववस अनन्त एक अविकारी ॥११॥
नटइव कपट चरित कर नाना ❀ सदा स्वतन्त्र राम भगवाना ॥१२॥
रनसोभा लगि प्रभुहिं बँधावा ❀ देखि सदा देवन्ह भय पावा ॥१३॥

अनि लक्ष्मण–सुग्रीवँ–विभीषण, यिनीहरूलाई पनि बाण हानेर तिनको शरीर जर्जर (छियाछिया) पास्यो ॥ ९ ॥ अनि रघुनाथजीसँग युद्ध गर्न लाग्यो, बाण छाड्थ्यो, ती-बाण नाग भएर लाग्न जान्थे ॥ १० ॥ स्वाधीन–रहेका, अनन्त (नाशरहित = अन्तरहित) भएका, अखण्ड र अविकारी भएका प्रभुजी नागपाशका वशमा पर्नुभयो ॥ ११ ॥ रामजी सदा स्वतन्त्र रहने र सर्वैश्वर्यपूर्ण हुनुहुन्छ ता पनि नटको-जस्तो कपटवेष धारण गरेर अनेक लीला गर्नुहुन्छ ॥ १२ ॥ युद्धको शोभा देखाउनाका निमित्त प्रभुजी बाँधिनुभयो, त्यो अवस्था देखेर देवताहरू डराए ॥ १३ ॥

दोहा–खगपति ! जाकर नामु जपि, मुनि काटहिं भवपास ।
सो प्रभु आव कि बन्ध तर, व्यापक विस्वनिवास ॥९४॥

[काकभुशुण्डी भन्दछन्] हेगरुडजी ! मुनिहरू जसको नाम जपेर संसारपाशलाई काट्तछन्, उनै व्यापक, विश्वनिवास, प्रभु बन्धनका फन्दामा पर्नुहुन्थ्यो र ? ॥ ९४ ॥

चौ०–चरित रामके सगुन भवानी ❀ तरकि न जाहिं बुद्धि बल बानी ॥ १ ॥
अस विचारि जे तग्य विरागी ❀ रामहिं भजहिं तर्क सब त्यागी ॥ २ ॥

[शंकरजी भन्नुहुन्छ] हेभवानि ! [निर्गुणको के कुरा] सगुण-रामजीका चरित्र-पनि बुद्धिका बलले तर्क गर्न शकिदैनन् । यो विचार गरेर जो तत्त्वजान्ने र वैराग्ययुक्त छन्, तिनीहरू सबै तर्क छाडेर रामजीलाई भज्दछन् ॥ १ ॥ २ ॥

व्याकुल कटक कीन्ह घननादा ❀ पुनि भा प्रगट कहै दुर्बादा ॥ ३ ॥
जामवन्त कह खल ! रहु ठाढ़ा ❀ सुनिकरि ताहि क्रोध अति बाढ़ा ॥ ४ ॥

मेघनादले फौजलाई व्याकुल पास्यो, अनि त्यो प्रकट भएर दुर्वचन बोल्न लाग्यो— ॥ ३ ॥ जाम्बवान्ले "दुष्ट ! खडा ता हो" भने, त्यो सुनेर त्यसलाई अत्यन्त क्रोध बढ्यो ॥४॥ [त्यो भन्न लाग्यो]—

बूढ़ जानि सठ ! छाँड़ेउँ तोही ❀ लागेसि अधम पचारै मोही ॥ ५ ॥
अस कहि तीव्र त्रिसूल चलावा ❀ जामवन्त सो कर गहि धावा ॥ ६ ॥

"बदमाश ! तँलाई बूढ़ो ठानेर मैले छाडि-दिएको थिएँ, अधम ! मैलाई ललकार्न लागिस् ?" यति भनेर त्यसले भयंकर त्रिशूल चलायो, जाम्बवान्ले त्यही-त्रिशूल [बीचैमा] पक्डे, अनि मेघनादैतिर दौडे—॥ ५ ॥ ६ ॥

मारेसि मेघनाद कै छाती ❀ परा धरनि घुर्मित सुरघाती ॥ ७ ॥

पुनि रिसान गहि चरन फिरावा ❀ महि पछारि निज बलु देखरावा ॥ ८॥

मेघनादका छातीमा त्यही त्रिशूलले हाने, देवघाती (देवता मार्ने) त्यो मेघनाद ढुन्मुनिदै धर्तीमा पछारियो ॥ ७ ॥ जाम्बवान्ले रिसाएर फेरी त्यसका खुट्टामा समातेर घुमाईकन भुइँमा पछारेर आफ्नो ताकत देखाए ॥ ८ ॥

वरप्रसाद सो मरै न मारा ❀ तब गहि पद लङ्का पर, डारा ॥ ९॥
इहाँ देवरिषि गरुड़ पठावा ❀ रामसमीप सपदि सो आवा ॥१०॥

वरदानका प्रभावले त्यसरी मार्दा पनि त्यो मरेन, जाम्बवान्ले खुट्टामा समातेर लङ्कातर्फ मिल्काइ-दिए ॥ ९ ॥ यतातिर नारदमुनिले गरुडजीलाई पठाए, ती रामजीका समीपमा झट्टै आए ॥ १० ॥

दोहा–पन्नगारि खाए सकल, छन महुँ ब्याल-बरूथ ।
भए विगत माया तुरित, हरषे वानरजूथ ॥९५॥
गहि गिरि पादप उपल नख, धाए कीस रिसाइ ।
चले तमीचर विकलतर, गढ पर चढ़े पराइ ॥९६॥

गरुडजीले एकक्षणमा सर्पका बथानलाई खाए । रामजी मायावाट तुरन्तै छुट्नुभयो बानरका बथान हर्षित भए ॥ ९५ ॥ अनि वानरहरू रिसाएर पर्वत-वृक्ष-पत्थर-नङ्ग्रा लिएर दौडे । राक्षसहरू व्याकुल भएर भागीकन किल्लामा चढ्न पुगे ॥ ९६ ॥

चौ०–मेघनाद कै मुरुछा जागी ❀ पितहि बिलोकि लाज अतिलागी ॥ १ ॥
तुरत गयेउ गिरि-वर-कंदरा ❀ करै अजय मख अस मन धरा ॥ २ ॥

मेघनादको मूर्छा छुट्यो, बाबुलाई देख्ता त्यसलाई अत्यन्त लाज लाग्यो ॥१॥ त्यो-तुरन्त पर्वतका कन्दरामा गयो, त्यसले "अजय-यज्ञ गर्छु" यस्तो संकल्प मनमा राख्यो ॥२॥

सो सुधि पाइ विभीषन कहई ❀ सुनु प्रभु ! समाचार अस अहई ॥ ३ ॥
मेघनाद मख करै अपावन ❀ खल मायावी देवसतावन ॥ ४ ॥

त्यो खबर विभीषणले पाएर विन्ती गर्न लागे—"प्रभु ! समाचार यस्तो छ कि–अपवित्र-दुष्ट-मायावी-देवशत्रु मेघनाद यज्ञ गर्न लागेको छ ॥ ३ ॥ ४ ॥

जौं प्रभु सिद्ध होइ सो पाइहि ❀ नाथ ! बेगि रिपु जीति न जाइहि ॥ ५ ॥
सुनि रघुपति अतिसय सुखमाना ❀ बोले अङ्गदादि कपि नाना ॥ ६ ॥

त्यो यज्ञ सिद्ध हुन शक्यो भने, "हेनाथ ! त्यो हत्पति जित्न नशकिने हुन्छ ।" यो विन्ती सुनेर रघुनाथजीले अत्यन्त आनन्द मान्नुभयो, अङ्गद–आदिगरेका–अनेक वानरलाई बोलाउनु भयो ॥ ५ ॥ ६ ॥ [अनि अह्राउनु भयो]

लछिमन संग जाहु सब भाई ! ❀ करहु विधंस जग्य कर जाई ॥ ७ ॥
मारेहु तेहि बल बुद्धि उपाई ❀ जेहि छीजै निसिचर सुनु भाई ! ॥ ८ ॥

तुम्ह लछिमन ! मारेहु रन ओही ❀ देखि सभय सुर दुख अति मोही ॥ ९ ॥

"भाईहो ! तिमीहरू लक्ष्मणसँग जाऊ । गएर यज्ञको विध्वंस गर ॥ ७ ॥ सुन भाई-हो ! जसमा त्यो-राक्षस क्षीण होस्, तदनुसारको बल-बुद्धि उपाय गरेर त्यसलाई मारे॥ ८ ॥ भाई ! लक्ष्मण ! त्यसलाई युद्धमा तिमी मारे, देवताहरू डराएको देख्ता मलाई अत्यन्त दुःख लाग्यो ॥ ९ ॥

जामवन्त कपिराज विभीषन ❀ सेन समेत रहेउ तीनिउँ जन ॥१०॥
जब रघुवीर दीन्हि अनुसासन ❀ कटि निषंग कसि साजि सरासन ॥११॥
प्रभुप्रताप उर धरि रन धीरा ❀ बोले घन इव गिरा गँभीरा ॥१२॥

जाम्बवान्-सुग्रीव विभीषण यी तीनै जना सेनासहित साथ रहून्" । रघुनाथजीले जब यस्तो हुकुम बक्सनुभयो, अनि युद्धमा धीर भएका लक्ष्मणजीले पृष्ठभागमा ठोक्रो भिर्नुभयो धनु ठीक गर्नुभयो ! रामजीको प्रताप हृदयमा राख्नुभयो र मेघ गर्जे झैं गम्भीर-वचन बोल्नुभयो ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

जौं तेहि आजु बधे बिनु आवौं ❀ तौ रघुपति सेवकु न कहावौं ॥१३॥
जौं सत संकर करहिं सहाई ❀ तदपि हतौं रघुवीर दोहाई ॥१४॥

"यदि आज म त्यसलाई नमारीकन आएँ भने रामजीको सेवक न कहलाऊँ, शय-ओटा शंकरले सहायता गरून्, तैपनि त्यसलाई मारौंला, रघुनाथजीको शपथ छ ॥१३॥१४॥

दोहा–वन्दि राम-पद-कमल जुग, चलेउ तुरन्त अनन्त ।
अंगद नील मयंद नल, संग सुभट हनुमन्त ॥९७॥

शेषस्वरूप-लक्ष्मणजी रामजीका चरणकमलको वन्दना गरेर तुरन्त हिंड्नुभयो । साथमा अङ्गद-नील-मन्द-नल-हनूमान् इत्यादि कट्टर योद्धा थिए ॥ ९७ ॥

चौ०–जाइ कपिन्ह सो देखा बैसा ❀ आहुति देत रुधिर अरु भैंसा ॥ १ ॥
कीन्ह कपिन्ह सब जग्य विधंसा ❀ जब न उठै तव करहिं प्रसंसा ॥ २ ॥

वानरहरूले गएर त्यसलाई रगत-र-राँगाको आहुति दिंदै बसेको देखे । वानरहरूले जम्मै यज्ञको विध्वंस गरे । जब उठेन अनि त्यसको प्रशंसा गर्न लागे (कस्तो कट्टर रहेछ भनी तारीफ गरे) ॥ १ ॥ २ ॥

तदपि न उठे धरेन्हि कच जाई ❀ लातन्हि हति हति चले पराई ॥ ३ ॥
लेइ त्रिशूल धावा कपि भागे ❀ आए जहँ रामानुज आगे ॥ ४ ॥

तै-पनि उटेन, अनि गएर टुपी समाते, लात हान्दै भाग्दै गर्न लागे ॥ ३ ॥ अनि त्यो त्रिशूल लिएर दौड्यो, वानर भागे, जहाँ लक्ष्मण अगाडि खडा हुनुहुन्थ्यो उहाँ पुगे ॥ ४ ॥

आवा परम क्रोध कर मारा ❀ गर्ज घोररव बारहिं बारा ॥ ५ ॥
कोपि मरुतसुत अङ्गद धाए ❀ हति त्रिसूल उर धरनि गिराए ॥ ६ ॥

अत्यन्त-क्रोधले-अन्ध भएको मेघनाद आयो, वारंवार घोर गर्जना गर्न लाग्यो, क्रुद्ध

भएर हनूमान्‌जी र वीर-अंगद आए, त्यसले तिनका छातीमा त्रिशूलको प्रहार गर्‍यो र तिनलाई जमीनमा गिरायो ॥ ५ ॥ ६ ॥

प्रभु कह छाँड़ेहि सूल प्रचंडा ❀ सर हति कृत अनंत जुग खंडा ॥ ७ ॥
उठि बहोरि मारुति जुवराजा ❀ हतहिं कोपि तेहि घाउ न बाजा ॥ ८ ॥

अनि त्यसले प्रभु-लक्ष्मणका उपर प्रचंड-त्रिशूल छाड्यो-लक्ष्मणजीले वाण हानेर दुई टुक्रा पारि-दिनुभयो ॥ ७ ॥ फेरि हनूमान्-अंगद उठेर क्रुद्ध भईकन त्यसलाई पीट्न लागे, त्यसलाई घाउसाउ केही लागेन ॥ ८ ॥

फिरे वीर रिपु मरै न मारा ❀ तव धावा करि घोर चिकारा ॥ ९ ॥
आवत देखि क्रुद्ध जनु काला ❀ लछिमन छाँड़े विसिख कराला ॥ १० ॥

शत्तुर मार्दापनि मर्दैन भनेर ती दुई वीर फर्के। अनि त्यो भयानक चिल्लाहट गर्दै दौड्न लाग्यो। क्रुद्ध-भएको-कालजस्तो भएर आउन-लागेको त्यसलाई देखेर लक्ष्मणजीले भयंकर बाण छाड्नुभयो ॥ ९ ॥ १० ॥

देखेसि आवत पविसम बाना ❀ तुरत भयेउ खल अन्तरधाना ॥ ११ ॥
विविध वेष धरि करै लराई ❀ कवहुँक प्रगट कवहुँ दुरि जाई ॥ १२ ॥

वज्रसमानको-बाण आउन लागेको देखेर त्यो दुष्ट झट्ट अन्तर्धान भयो ॥ ११ ॥ अनेक-अनेक वेष धारण गरेर लडाई गर्थ्यो, कैले प्रकट हुन्थ्यो, कैले छिप्तथ्यो ॥ १२ ॥

देखि अजय रिपु डरपे कीसा ❀ परम क्रुद्ध तव भयेउ अहीसा ॥ १३ ॥
एहि पापहिं मैं बहुत खेलावा ❀ अबवध उचितकपिन्ह भयपावा ॥ १४ ॥

शत्रुलाई अजय्य (जित्ननशकिने) देखेर वानरहरू डराए, अनि लक्ष्मणजी अत्यन्त क्रुद्ध हुनुभयो। "यो-पापीलाई मैले धेरै खेलाएँ, अव मार्नु मुनासिव छ, वानरहरू डराए" यस्तो विचार गर्नुभयो ॥ १३ ॥ १४ ॥

सुमिरि कोसला धीस प्रतापा ❀ सरसंधान कीन्ह करि दापा ॥ १५ ॥
छाँड़ेहुँ बान माँझ उर लागा ❀ मरती वार कपटु सव त्यागा ॥ १६ ॥

श्रीरामजीको प्रताप संझेर, लक्ष्मणजीले जोशका-साथ धनुमा बाण जोरेर छाड्नुभयो, छातीका माझैमा लाग्यो, मर्ने-वेलामा त्यसले सबै-कपट छाड्यो ॥ १५ ॥ १६ ॥

दो०--रामानुज कहँ राम कहँ, अस कहि छाँड़ेसि प्रान।
धन्य सक्रजित मातु तव, कह अंगद हनुमान ॥ ९८ ॥

"रामको भाई कहाँ छ? राम कहाँ छ?" यसो भन्दै त्यसले प्राण छाड्यो। अंगदले र हनूमान्‌ले "हेइन्द्रजित्! तिम्री-मातालाई धन्यवाद छ" [जसको कोखावाट तिमीजस्ता प्रतापी र सद्गति-पाउने छोरा जन्मे] भने ॥ ९८ ॥

चौ०--विनु प्रयास हनुमंत उठावा ❀ लंका द्वार राखि तेहि आवा ॥ १ ॥
तासु मरन सुनि सुर गंधर्वा ❀ चढि विमान आए नभ सर्वा ॥ २ ॥

हनूमान्‌जोले विना-प्रयास (सजिलैसंग) त्यसलाई उठाएर लंकाका द्वारमा राखेर आए। त्यसको मरण सुनेर देव-गन्धर्वहरू सवै विमान चढेर आकाशमा आए ॥ १ ॥ २ ॥

वरषि सुमन दुंदुभी बजावहिं ❀ श्री-रघु-वीर-विमल जस गावहिं ॥ ३ ॥
जय अनंत ! जय जगदाधारा ! ❀ तुम प्रभु सव देवन्ह निस्तारा ॥ ४ ॥

तिनीहरू फूल वर्षाएर दुन्दुभि वजाउँथे, श्रीरघुनाथजीको निर्मल यश गाउँथे। "हे अनन्त ! हेजगदाधार ! शेष ! हजूरको जय होस् , हेप्रभु ! सवैदेवताको हजूरले उद्धार गर्नु भयो" ॥ ३ ॥ ४ ॥

अस्तुति करि सुर सिद्ध सिधाए ❀ लछिमन कृपासिंधु पहिं आए ॥ ५ ॥
सुतवध सुनेउ दसानन जवहीं ❀ मुरछित भयेउ परेउ महि तवहीं ॥ ६ ॥

यस्तो स्तुति गरेर देवताहरू र सिद्धहरू गए, लक्ष्मणजी करुणासागर-रामजीका समीप आउनुभयो ॥५॥ जवरावणले पुत्रवध सुन्यो, उत्तिखेरै मूर्छित भएर जमीनमा गिर्‍यो ।६।

[रामरावण युद्ध]

मंदोदरी रुदन करि भारी ❀ उर ताड़त बहु भाँति पुकारी ॥ ७ ॥
नगर लोग सव व्याकुल सोचा ❀ सकल कहहिं दहकंधरु पोचा ॥ ८ ॥

मन्दोदरी खूव रोइन्, छाती पीट्तै अनेकप्रकारको विलाप गर्न लागिन् ॥ ७ ॥ नगर निवासीहरू सवै व्याकुल भइ अपसोस गर्न लागे, सवैजना रावणलाई अधम भन्दथे ॥ ८ ॥

दो०--तव दसकंध अनेक विधि, समुझाई सव नारि ।
नस्वररूप प्रपंच सव, देखहु हृदय विचारि ॥९९॥

अनि रावणले सवै-स्त्रीवर्गलाई "यो सवै संसार क्षणभंगुर छ, सवैजना हृदयमा विचार गरेर यो कुरा देख" इत्यादि नानाप्रकारले संझायो ॥ ९९ ॥

चौ०-तिन्हहिं ग्यान उपदेसा रावन ❀ आपुन मंद कथा सुभ भावन ॥ १ ॥
परउपदेश कुसल बहुतेरे ❀ जे आचरहिं ते नर न घनेरे ॥ २ ॥

रावणले तिनीहरूलाई ज्ञानको उपदेश गर्‍यो, तर त्यसलाई आफ्ना-निति अशुभ-कुरा शुभ लाग्दथे ॥१॥ अर्कालाई उपदेश गर्न धेरैजना सिपालु हुन्छन् , जो तदनुसार आचरण गर्दछन् त्यस्ता मानिस ता धेरै हुँदैनन् ॥ १ ॥

निसा सिरानि भयेउ भिनुसारा ❀ लगे भालु कपि चारिहुँ द्वारा ॥ ३ ॥
सुभट बोलाइ दशानन बोला ❀ रनसनमुख जाकर मन डोला ॥ ४ ॥
सो अवहीं वरु जाउ पराई ❀ संजुगविमुख भए न भलाई ॥ ५ ॥
निज भुज बल मैं वैरु बढ़ावा ❀ देइहौं उतरु जो रिपु चढ़ि आवा ॥ ६ ॥

रात सकियो, प्रातःकाल भयो, भालु र वानरहरू चारैढोकामा आएर डटे ॥ ३ ॥

वीर-वीर-राक्षस-हरूलाई बोलाएर रावणले भन्यो "युद्धको सम्मुख गएपछि जसको मन डगमगाउँछ ॥ ४ ॥ त्यो ऐल्यै वरु भागेर जाओस्, लडाईमा विमुख हुनाले भलाई छैन ॥ ५ ॥ मैले आफ्नै भुजवलले वैरभाव बढाएको हुँ, शत्रु चढेर आए त्यसको उत्तर मैं दिउला" ॥ ६ ॥

अस कहि मरुतवेग रथ साजा ❀ बाजे सकल जुझाऊ बाजा ॥ ७ ॥
चले वीर सव अतुलित बली ❀ जनु कज्जल कै आँधी चली ॥ ८ ॥
असगुन अमित होहिं तेहि काला ❀ गनै न भुजबल गर्व विसाला ॥ ९ ॥

यसो भनेर वायुसमानको वेगवान्-रथ तयार गरायो, युद्धका सकल वाजा वज्न लागे ॥ ७ ॥ अतुल-बल-भयेका वीरहरू रवाना भए, मानौं गाजलका पहाडै-पहाडको आँधी (हुरी) चलेको कि ? [यस्तो भान पर्दथ्यो] ॥ ८ ॥ त्यसवेलामा अनेक अपशकुन हुन्थे, आफ्ना भुजबलको ठूलो घमण्डी रावण तिनलाई टेर्दैनथ्यो ॥ ९ ॥

छंद--अतिगर्व गनै न सगुन असगुन स्रवहिं आयुध हाथ तें।
भट गिरत रथ तें वाजि गज चिक्करत भागहिं साथ तें॥
गोमायु गीध कराल खररव स्वान रोवहिं अति घने।
जनु कालदूत उलूक बोलहिं वचन परम भयावने ॥३॥

अत्यन्त-घमण्ड-हुनाले त्यो रावण शुभ-शकुन अशुभ-शकुन, केही गन्दैनथ्यो। हात-वाट हथियार खस्तथे, योद्धाहरू रथवाट लोट्नथे, घोडा हात्ती चिच्याउँदै साथ-छोडेर भाग्दथे, स्याल-गिद्ध-गदहा विकृत-शब्द गरेर कराउँथे, कुकुर खूव रुन्थे, मानौं कालका-दूत हुन्कि ? भने जस्ता लाटाकोसेरा (भुल्का) हरू अत्यन्त भयानक बोली बोल्दथे ॥ ३ ॥

दो०--ताहि कि संपति सगुन सुभ, सपनेहु मन विश्राम।
भूत-द्रोह-रत मोहवस, रामविमुख रतकाम ॥१००॥

जो सकस मोहवश भएर प्राणिद्रोहमा तत्पर रहन्छ, रामदेखी विमुख भएर काम (विषयभोग) मा आसक्त हुन्छ, के त्यसलाई पनि संपत्ति हुन्छ र ?, शुभशकुन हुन्छन् र ?, मनको शान्ति सपनामा पनि हुन्छ र ? ॥ १०० ॥

चौ०--चलेउ निसाचर कटक अपारा ❀ चतुरंगिनी अनी बहुधारा ॥ १ ॥
विविध भाँति वाहन रथ जाना ❀ विपुल-वरन पताक ध्वज नाना ॥ २ ॥

राक्षसहरूको अपार फौज रवाना भयो, चतुरंगिणी (हात्ती-घोडा-रथ-प्यादा यी चारै-चीज भएकी) सेना अनेक-चालले चल्न लागी ॥ १ ॥ अनेकप्रकारका वाहन-रथ-सवारी हरू र अनेकरंगका ध्वजा-पताका-थिए ॥ २ ॥

चले मत्त गजयूथ घनेरे ❀ प्राविट-जलद मरुत जनु प्रेरे ॥ ३ ॥
वरन वरन विरदैत निकाया ❀ समरसूर जानहिं बहु माया ॥ ४ ॥

हावाले प्रेरणागरेका वर्षाऋतुका वादलका घटाजस्ता मत्ताहात्तीका धेरैझुण्ड रवाना

भए ॥ ३ ॥ अनेकअनेक-वर्ण भएका, युद्धमा शूर भएका, धेरै मायाजान्ने दैत्यका समूह पनि रवाना भए ॥ ४ ॥

अति विचित्र वाहिनी विराजी ❀ वीर वसंत सेन जनु साजी ॥ ५ ॥
चलत कटकु दिगसिंधुर डगहीं ❀ छुभित पयोधि कुधर डगमगहीं ॥ ६ ॥
उठी रेनु रवि गयेउ छपाई ❀ पवन थकित वसुधा अकुलाई ॥ ७ ॥
पवन निसान घोररव बाजहिं ❀ महाप्रलय के घन जनु गाजहिं ॥ ८ ॥

अतिविचित्र-भएकी राक्षससेना मानौं-वीररूपी वसन्तले सजाएकी होकि ? [भन्ने भान पर्नेगरी] सुशोभित भई ॥ ५ ॥ त्यो फौज चल्दा दिग्गजहरू डग्मगाए, समुद्र क्षुब्ध (खलूवलिएका) भए, पर्वत डग्मग गर्नलागे ॥ ६ ॥

धूलो उड्यो, सूर्य छोपिए, वायु रोकिये, पृथ्वी व्याकुल भइन् ॥ ७ ॥ महाप्रलयका मेघ गर्जेका हुन्कि ? [भन्ने भान पर्ने गरी] ढोल र डंका भयानक अवाज गरेर वज्न लागे ॥८॥

भेरि नफीर वाज सहनाई ❀ मारू राग सुभट सुखदाई ॥ ९ ॥
केहरिनाद वीर सव करहीं ❀ निज निज बल पौरुष उचरहीं ॥१०॥

नगारा-नफीरी-सहनाई-इत्यादिवाजा ठूला-वीरलाई आनन्द दिने मारूरागमा वज्न लागे ॥ ९ ॥ सवै-वीर सिंहनाद गर्दै आफ्नो आफ्नो बल र पौरुष बखान्न लागे ॥ १० ॥

कहै दशानन सुनहु सुभट्टा! ❀ मर्दहु भालु कपिन्ह के ठट्टा ॥११॥
हौं मारिहौं भूप दोउ भाई ❀ अस कहि सनमुख फौज रेंगाई ॥१२॥
यह सुधि सकल कपिन्ह जव पाई ❀ धाए करि रघुवीर दोहाई ॥१३॥

रावणले भन्यो—“हेबलवान् वीरहो ! सुन, भालुर-वानरका झुंड (वथान) लाई रगड ॥ ११ म दुईभाई राजा (रामलक्ष्मण) लाई मार्दछु” यसो भनेर सेनालाई रावणले अगाडि चलायो ॥ १२ ॥ यो खवर वानरले जव पाए, रघुनाथजीकी दुहाई भन्दै दौडे ॥ १३ ॥

छन्द—धाए विसाल कराल मरकट भालु काल समान ते ।
मानहुँ सपच्छ उड़ाहिं भूधरबृन्द नाना बान ते ॥
नख-दसन-सैल-महाद्रुमायुध सबल संक न मानहीं ।
जय राम-रावन-मत्त-गज-मृगराज सुजस बखानहीं ॥ ४ ॥

ठूला-ठूला भयङ्कर-कालसमान ती भालू र वानर दौडे, मानौं पखेटा सहित भएका र नानाप्रकारको वाना (भेष) भएका पहाडका समूह हुन्कि ? [भन्ने भान हुन्थ्यो] नंग्रा-दाँत-पर्वत-महावृक्ष रूपी हथियार भएका बलवान्-तिनीहरू शङ्का मान्दैनथे (निःशंक थिए)। रावणरूपी-मत्ता हात्तीका हकमा सिंहस्वरूप-भएका-रामजीको जय होस्” भन्थे र रामजीका सुयशको वखान गर्दथे ॥ ४ ॥

दोहा—दुहुँ दिसि जय जयकार करि, निज निज जोरी जानि ।
भिरे वीर इत रघुपतिहिं, उत रावनहिं बखानि ॥१०१॥

दुवै-तर्फका वीरहरू जयजयकार गरेर, आफ्ना आफ्ना जोडी जानेर, यता रामजी-को, उता रावणको वखान गर्दै भिडे ॥ १०१ ॥

चौ०-रावन रथी विरथ रघुवीरा ❀ देखि विभीषन, भयेउ अधीरा ॥ १ ॥
अधिक प्रीति मन भा संदेहा ❀ बंदि चरन कह सहित सनेहा ॥ २ ॥

रावण रथमा थियो, रघुनाथजी रथरहित हुनुहुन्थ्यो, त्यो देखेर विभीषण कातरिये, प्रीति अधिक हुनाले तिनका मनमा सन्देह भयो, रामजीका चरणको वन्दना गरेर प्रेमसहित वचन बोले—॥ १ ॥ २ ॥

नाथ! न रथ नहिं तनु पदत्राना ❀ केहि विधि जितव वीर बलवाना ॥३॥
सुनहु सखा! कह कृपानिधाना ❀ जेहि जय होइ सो स्यंदन आना ॥४॥

"हेनाथ! हजूरको न रथ छ, न पाउमा जुत्ताछ, यो बलवान्-वीर रावणलाई कुन-प्रकारले जिति-बक्सिन्छ" ॥ ३ ॥ कृपानिधान रामजीले आज्ञा गर्नुभयो—"हेमित्र! सुन, जस-वाट जय हुन्छ, त्यो रथ अर्कैंछ ॥ ४ ॥

सौरज धीरज तेहि रथ चाका ❀ सत्य सील दृढ़ ध्वजा पताका ॥ ५ ॥
बल विवेक दम परहित घोरे ❀ छमा कृपा समता रजु जोरे ॥ ६ ॥
ईसभजन सारथी सुजाना ❀ विरति चर्म संतोष कृपाना ॥ ७ ॥
दान परसु बुधि सक्ति प्रचण्डा ❀ वर विग्यान कठिन कोदंडा ॥ ८ ॥
अमल अचल मन त्रोनसमाना ❀ सम जम नियम सिलीमुख नाना ॥ ९ ॥
कवच अभेद विप्र-गुर-पूजा ❀ यहि सम विजयउपाय न दूजा ॥१०॥
सखा! धर्म मय असरथ जाके ❀ जीतन कहँ न कतहुँ रिपु ता के ॥११॥

शौर्य-र-धैर्य त्यो-रथका पांग्रा छन्, दृढ़-सत्य ध्वजा हो, दृढ़-शील पताका हो। ॥ ५ ॥ बल-विवेक-दम-परहित यी ४ घोडा हुन्, ती क्षमा-कृपा-समता यी-तीनरूपी डोरीले बाँधिएका छन् ॥ ६ ॥ ईश्वर-भजन बुद्धिमान् सारथि हो, वैराग्य ढाल हो, सन्तोष खड्ग हो ॥ ७ ॥ दान परशु (फर्सा) हो, बुद्धि प्रचंड शक्ति हो, दृढ़-ज्ञान मजबूत धनु हो ॥ ८ ॥ संयम-र-नियम नानाप्रकारका वाण हुन्, निर्मल-स्थिर-मन ठोक्रो हो ॥ ९ ॥ ब्राह्मणका-चरणको पूजा अभेद्य कवच हो, यो-बरावर विजयको अर्को उपाय छैन ॥ १० ॥ हेमित्र! जसका पासमा यो धर्मरूपी रथ रहन्छ, त्यसका जित्नु पर्ने वैरी कतै रहँदैनन् [विजय स्वतः सिद्ध हुन्छ, रथमात्रै तयार गरे पुग्दछ,] ॥ ११ ॥ (क)

(क) धर्मरथको यो-रूपक अत्यन्त-राम्रो र अत्यन्त हितकारी छ। यसको विचार खूब गर्‍यो भने, तदनुसार चल्यो भने, मानिस त्रैलाक्य-विजयी हुन शक्त छ। शके सबै नशके यथाशक्ति यस्मा लेखिए अनुसारको आचरण हुन गयो भने पनि प्रत्येक मानिसको जन्म सफल हुन जान्छ। यी ७ चौपाईको साधारण-अर्थ माथि टीकामा देखाइएको छ, यिनको विस्तारपूर्वकको अर्थ गरौं भने एउटा अर्को ठूलो ग्रन्थ तयार हुन्छ, तसर्थ यिनको पूरा-तात्पर्य-बुझ्नाको-इच्छा-हुने-सज्जनले योग्य-विद्वान्‌को सहवास गर्नुपर्दछ।

दोहा–महा अजय संसाररिपु, जीति सकै सो वीर ।
जाके अस रथ होइ दृढ़, सुनहु सखा ! मतिधीर ! ॥१०२॥

धीरबुद्धे ! हेमित्र ! जसका समीपमा यो दृढ़-रथ रहन्छ, त्यो वीर महा-अजय (अत्यन्तदुर्जय) भएको–संसाररूपी-शत्रुलाई जित्न शक्तछ ॥ १०२ ॥

दोहा–सुनत विभीषन प्रभु वचन, हरषि गहे पदकञ्ज ।
एहि मिस मोहि उपदेसिअ, राम कृपा सुखपुञ्ज ॥१०३॥
उत पचार दसकण्ठ भट, इत अङ्गद हनुमान ।
लरत निसाचर भालु कपि, करि निजनिज प्रभुआन ॥१०४॥

प्रभुजीका यी–वचन सुनेर विभीषणले हर्षित भईकन प्रभुजीका पाउ समाते, अनि तिनले "करुणा–र–सुखका–समूह–स्वरूप-भएका-हजूरले यही-बहानाले मलाई उपदेश बक्सनुभयो" भनी विन्ती गरे ॥ १०३ ॥ उतातिर रावण ललकारी–रहेको थियो, यतातिर अङ्गद-र-हनुमान् यी दुईयोद्धा लडि-रहेका (युद्धगर्न लागेका) थिए, राक्षस–वानर–भालूहरू आफ्ना आफ्ना मालिकको दुहाई दिन्थे ॥ १०४ ॥

चौ०–सुरब्रह्मादि सिद्ध मुनि नाना ❀ देखत रन नभ चढ़े विमाना ॥ १ ॥
हमहूँ उमा ! रहे तेहि संगा ❀ देखत राम-चरित-रन रंगा ॥ २ ॥

ब्रह्मादि–देवता, सिद्ध, अनेक–मुनिहरू, विमान चढेर आकाशमा आए, पार्वति ! म पनि तिनीहरू सँगै रामजीका रणका दङ्गलका चरित्र हेरिरहेको थिएँ ॥ १ ॥ २ ॥

सुभटसमर रस दुहुँ दिसि माँते ❀ कपि जयसील राम बल ताते ॥ ३ ॥
एक एक सन भिरहिं पचारहिं ❀ एकन्ह एक मर्दि महि पारहिं ॥ ४ ॥

दुवैतर्फका वीर–योद्धाहरू युद्धका रसले मत्त भएका थिए। रामजीका बलको नाताले वानरहरू जयशील (विजयी) थिए, एक–सँग एक ललकार्थे र भिड्दथे। (द्वन्द्व-युद्ध गर्दथे) एउटाले एउटालाई समातेर जमीनमा पछार्दथ्यो ॥ ३ ॥ ४ ॥

मारहिं काटहिं धरनि पछारहिं ❀ सीस तोरि सीसन्ह सन मारहिं ॥५॥
उदर विदारहिं भुजा उपाटहिं ❀ गहि पद अवनि पटकि भट डाटहिं ॥६॥

वीरहरू मार्दथे, काट्तथे, पछार्दथे, शिर तोडेर तिनै शिरले अर्कालाई हान्दथे ॥ ५ ॥ पेट फोर्दथे, हात उखेल्दथे, खुट्टा समातेर भुईंमा पछार्थे र डाँट्तथे ॥ ६ ॥

निसिचर भट महि गाडहिं भालू ❀ ऊपर डारि देहिं बहु बालू ॥ ७ ॥
वीर बलीमुख जुद्ध विरुद्धे ❀ देखिअत विपुल काल जनु क्रुद्धे ॥ ८ ॥

भालूहरू राक्षसवीरहरूलाई जमीनमा गाड्दथे र तिनका ऊपर बालू (वालुवा) हालिदिन्थे ॥ ७ ॥ वीरवानरहरू युद्धमा खूब विरुद्ध भएका (भिडेका) थिए। तिनीहरू क्रुद्ध भएको कालजस्तै देखिन्थे ॥ ८ ॥

छन्द--क्रुद्धे कृतांत समान कपि तनु स्रवत सोनित राजहीं ।
मर्दहिं निसाचर कटक भट बलवंत घन जिमि गाजहीं ॥
मारहिं चपेटन्हि डाँटि दातन्ह काटि लातन्ह मींजहीं ।
चिक्करहिं मरकट भालु छल बल करहिं जेहि खल छीजहीं ॥५॥

वानरहरू यमराज-समान क्रुद्ध भएका थिए, 'तिनका शरीरबाट रगत बगि-रहेको थियो, ती शोभायमान थिए, बलवान् तिनीहरू राक्षसका फौजका वीरहरूलाई मर्दन गर्दथे र मेघजस्तै गर्जन्थे, डाँटेर चपेटा (थप्पड) ले हान्दथे, दाँतले टोकेर लातले कुल्चन्थे, भालु र वानर चीत्कार गर्दथे, तिनीहरू जसले दुष्टराक्षस क्षीण हुन्थे त्यस्तो छलबल गर्दथे ॥ ५ ॥

छन्द--धरि गाल फारहिं उर विदारहिं गल अँताबरि मेलहीं ।
प्रहलादपति जनु विविध तनु धरि समरअंगन खेलहीं ॥
धरु मारु काटु पछारु घोर गिरा गगन महि भरि रही ।
जय राम जो तृन तें कुलिस कर कुलिस तें तृन कर सही ॥६॥

वानरहरू राक्षसहरूलाई समातेर गाला च्यात्तथे, छाती चिर्दथे र तिनका आन्द्रा आफ्ना गलामा लाउँथे, धेरै मूर्ति लिने नृसिंह हुन्कि ? [भन्ने भान पार्दै] युद्धभूमीमा खेल्दथे, समात, मार, काट, पछार, यस्तै घोर-वचन र, "जो-तृणबाट वज्र, वज्रबाट तृण पार्न अवश्यमेव शक्त-छन् उनै रामजीको जय होस्" यस्ता वचन आकाश र पृथ्वीमा फैलिएका थिए ॥ ६ ॥

दोहा—निज दल विचल विलोकि तव, बीस भुजा दस चाप ।
रथ चढि चलेउ दसानन, फिरहु फिरहु करिदाप ॥१०५॥

अनी आफ्ना फौजलाई विचलित भएको देखेर वीस-हात-मध्ये (दशहातमा) दशोटा धनु लिईकन रथमा चढेर तिमीहरू फर्कफर्क भन्दै घमण्ड गरीकन रावण हिंड्यो ॥ १०५ ॥

चौ०—धायेउ परम क्रुद्ध दसकंधर ❀ सनमुख चले हूह देइ बंदर ॥ १ ॥
गहि कर पादप उपल पहारा ❀ डारेहिं ता पर एकहिं बारा ॥ २ ॥

अत्यन्त-कुद्धभएको रावण दौड्यो, वानरहरू हूहू गर्दै त्यसका सन्मुख आए, हातमा वृक्ष-पत्थर-पहाड लिएर त्यसका ऊपर एकैचोटी गिराउने गरे ॥ १ ॥ २ ॥

लागहिं सैल वज्रतनु तासू ❀ खंड खंड होइ फूटहिं आसू ॥ ३ ॥
चला न अचल रहा रथ रोपी ❀ रनदुर्मद रावन अति कोपी ॥ ४ ॥

त्यसका वज्रसमान-शरीरमा पत्थर-पहाडहरू लाग्दथे र खण्डखण्ड भएर तुरुन्तै फुट्तथे । युद्धमा वडो घमण्ड गर्ने (रणदुर्मद) भएको रावण क्रुद्ध भएर रथ अड्याई-कन अचल रह्यो, हटेन ॥ ३ ॥ ४ ॥

इत उत झपटि दपटि कपिजोधा ❁ मर्दै लाग भयेउ अति क्रोधा ॥ ५ ॥
चले पराइ भालु कपि नाना ❁ त्राहि त्राहि अङ्गद ! हनुमाना ! ॥ ६ ॥

वानर-योद्धाहरूलाई यता-र-उता झंटेर दपटेर मर्दन गर्न लाग्यो, त्यो अत्यन्त क्रुद्ध थियो। अनेक भालू र वानरहरू हेअंगद ! हेहनूमान् ! बचाऊ-बचाऊ भन्दै भागे ॥ ५ ॥ ६ ॥

पाहि पाहि रघुवीर ! गोसाईं ! ❁ यह खल खाइ काल की नाईं ॥ ७ ॥
तेहि देखे कपि सकल पराने ❁ दसहुँ चाप सायक संधाने ॥ ८ ॥

हेस्वामी ! हेरघुवीर ! रक्षा गरिबक्सनुहोस् रक्षा गरिबक्सनुहोस्, यो दुष्ट काल-समान भएर हामीलाई खान लागि-रहेछ" भन्न लागे ॥ ७ ॥ त्यसलाई देखेर सबै वानर भागे त्यसले दशैओटा धनुमा बाणसन्धान गऱ्यो ॥ ८ ॥

छन्द—संधानि धनु सरनिकर छाँडेसि उरग जिमि उड़ि लागहीं ।
रहे पूरि सर धरनी गगन दिसि बिदिसि कहँ कपि भागहीं ॥
भयो अति कोलाहलु बिकल कपिदल भालु बोलहिं आतुरे ।
रघुवीर ! करुनासिंधु ! आरतबंधु ! जनरच्छक ! हरे ! ॥७॥

दशैओटा-धनुमा बाण-सन्धान गरेर धेरै बाण छाड्यो, ती बाण उड्दथे र सर्पजस्ता लाग्दथे, ती-बाण पृथिवी-आकाश-दिशा-विदिशामा भरिए, वानर कहाँ भागून् ? अत्यन्त कोलाहल भयो; वानरको दल व्याकुल भएर आर्त्तिईकन "हेरघुवीर ! हेकरुणासागर ! हेदीनबन्धो ! हेभक्तरक्षक ! हेहरे !" भनी राम पुकार्न लागे ॥ ७ ॥

दोहा—बिचलत देखि अनीक निज, कटि निषंग धनु हाथ ।
लछिमन चले सकोप तब, नाइ रामपद माथ ॥१०६॥

आफ्नो फौजलाई व्याकुल भएको देखेर लक्ष्मणजी क्रुद्ध हुनुभयो र पृष्ठभागमा ठोक्रो भिरेर हातमा धनु लिएर रामजीका चरणमा माथ राखेर हिंड्नुभयो ॥१०६॥

चौ०—रे खल ! का मारसि कपि भालू ❁ मोहि बिलोकु तोर मैं कालू ॥ १ ॥
खोजत रहेउँ तोहि सुतघाती ❁ आजु निपाति जुड़ावौं छाती ॥ २ ॥

[लक्ष्मणजीले भन्नुभयो] "ए दुष्ट ! वानर-भालूलाई कं मार्छस् ?, मलाई हेर, म तेरो काल हुँ" । [रावणले भन्यो] मेरा पुत्रलाई मार्ने ! हेदुष्ट ! म तँलाई खोजि-रहेको थिए, तँलाई मारेर छाती ठण्डा पार्दछु" ॥ १ ॥ २ ॥

अस कहि छाँडेसि बान प्रचंडा ❁ लछिमन किए सकल सतखंडा ॥ ३ ॥
कोटिन्ह आयुध रावन डारे ❁ तिल प्रवान करि काटि निवारे ॥ ४ ॥

यसो भनेर प्रचंड बाण छाड्यो, लक्ष्मणजीले सबै बाणका सयसय टुक्रा पारि-दिनुभयो, ॥ ३ ॥ रावणले करोडौं हतियार चलायो, लक्ष्मणजीले तिल-तिल-प्रमाणले काटेर गिराउनुभयो ॥ ४ ॥

पुनि निज बानन्ह कीन्ह प्रहारा ❀ स्यंदन भञ्जि सारथी मारा ॥ ५ ॥
सत सत सर मारे दस भाला ❀ गिरिस्रिंगन्हजनुप्रविसहिंब्याला ॥ ६ ॥

अनि आफूले वाण प्रहार गर्नुभयो र त्यसको रथ तोड्नुभयो, सारथिलाई मार्नुभयो, त्यसका दशैओटा ललाट (निधार) मा सयसयबाण गाड्नुभयो, पहाडका टाकुरामा सर्प पस्न लागेजस्तो [देखियो] ॥ ५ ॥ ६ ॥

सत सर पुनि मारा उर माहीं ❀ परेउ अवनितल सुधि कछु नाहीं ॥ ७ ॥
उठा प्रबल पुनि मुरुछा जागी ❀ छाँड़ेसि ब्रह्मदीन जो साँगी ॥ ८ ॥

फेरि सय-बाण छातीमा हान्नुभयो, जमीनमा पछारियो, शुद्धि-वुद्धि रहेन (मूर्छा-पऱ्यो) फेरि मूर्छावाट विउँझेर जवर्दस्त-रावणले, ब्रह्माजीले जुन शक्ति (वर्छा) दिनुभएको थियो, त्यही-शक्ति छाड्यो ॥ ७ ॥ ८ ॥

छन्द--सो ब्रह्मदत्त प्रचंडसक्ति अनंत उर लागी सही ।
पऱ्यो वीर विकल उठाव दसमुख अतुलबल महिमा रही ॥
ब्रह्मांड भुवन विराज जा के एक सिर जिमि रजकनी ।
तेहि चह उठावन मूढ रावन जान नहिं त्रि-भुवन-धनी ॥८॥

ब्रह्माजीले दिएको त्यो-प्रचण्डशक्ति लक्ष्मणजीका छातीमा वडो-जोरले वज्र्यो, वीर-लक्ष्मणजी मूर्छा परेर पछारिनुभयो, रावण उहाँलाई उठाउन लाग्यो, परन्तु लक्ष्मणजीमा अतुलबलको महिमा थियो। जसको एउटा शिरमा चौध-लोकसहित-भएको-यो ब्रह्माण्ड धूलाको एउटा-कणाजत्तिकै भएर रहेको छ, उनैलाई मूढ-रावण उठाउन खोज्दथ्यो, त्रिभुवनका स्वामी भनेर जान्दैनथ्यो ॥ ८ ॥

दोहा–देखत धायेउ पवनसुत, बोलत वचन कठोर ।
आवत ही उर महुँ हनेउ, मुष्टिप्रहार प्रघोर ॥१०७॥

त्यो देखेर कठोर-वचन बोल्दै हनूमान्जी दौडे, आउँदा-आउँदै रावणले तिनका छातीमा घोर मुक्काको प्रहार गऱ्यो ॥ १०७ ॥

चौ०–जानु टेकि कपि भुमि न गिरा ❀ उठा सँभारि बहुत रिसभरा ॥ १ ॥
मुठिका एक ताहि कपि मारा ❀ परेउ सैल जनु वज्रप्रहारा ॥ २ ॥

हनूमान्ले घुँडा टेके, तर पछारिन–ता पछारिएनन्, सह्मालिएर रिसले, चुर्दै उठे ॥ १ ॥ तिनले एक–मुक्का रावणलाई लगाए, त्यो वज्रप्रहारले पर्वत लडेझैं लड्यो ॥ २ ॥

मुरुछा गइ बहोरि सो जागा ❀ कपिबल विपुल सराहन लागा ॥ ३ ॥
धिग धिग मम पौरुष धिग मोहीं ❀ जौं तैं जिअत उठेसि सुरद्रोही ॥ ४ ॥

फेरि मूर्छा गए-पछि त्यो जाग्यो र, हनूमान्का बलको तारीफ गर्न लाग्यो,

[हनूमान्ले] "मेरा पुरुषार्थलाई वारंवार धिक्कार छ ! मलाई धिक्कार ! किन भने ? देवद्रोही तँ उठिस्" [भने] ॥ ३ ॥ ४ ॥

असकहि कपि लछिमन कहुँल्यायो ❀ देखि दसासन बिसमउ पायो ॥ ५ ॥
कह रघुवीर समुझु जिय भ्राता ! ❀ तुम्ह कृतांतभच्छक सुरत्राता ॥ ६ ॥

यसो भनेर हनूमान्जीले लक्ष्मणजीलाई उठाएर लगे, त्यो देखेर रावण छक्क पर्‍यो ॥ ५ ॥ रामजीले मूर्छापरेका-लक्ष्मणजीलाई "भाई ! तिमी आफूलाई मनले संझ, तिमी मृत्युभक्षक र देवरक्षक पो होऊ" भन्नुभयो ॥ ६ ॥

सुनत वचन उठि बैठ कृपाला ❀ गगन गई सो सक्ति कराला ॥ ७ ॥
पुनि कोदंड बान गहि धाए ❀ रिपुसनमुख अतिआतुर आए ॥ ८ ॥

त्यो वचन सुन्नाका-साथ कृपालु-लक्ष्मणजी उठेर वस्नुभयो, त्यो भयङ्करशक्ति आकाशतिर गई ॥ ७ ॥ अनि लक्ष्मणजी धनुबाण लिएर अत्यन्त-चाँडो शत्रुका सन्मुख आउनुभयो ॥ ८ ॥

छन्द–आतुर बहुरि बिभंजि स्यंदन सूत हति व्याकुल कियो ।
गिर्‍यो धरनि दसकंधर विकलतर बानसत बेध्यो हियो ॥
सारथी दूसर घालि रथ तेहि तुरत लंका लेइ गयो ।
रघु-वीर-बंधु प्रतापपुंज बहोरि प्रभुचरनन्हि नयो ॥९॥

उहाँले फूर्तीका-साथ रथ तोडेर सारथिलाई मारेर रावणलाई व्याकुल पार्नुभयो, त्यो जमीनमा गिर्‍यो, त्यसका छातीमा लक्ष्मणजीले सय बाण हान्नुभयो, त्यो मूर्छा पर्‍यो, अर्को-सारथिले अर्को-रथमा राखेर त्यसलाई लङ्का लग्यो । अनि प्रतापका-समूहरूप-श्रीरामजीका–भाईलक्ष्मणजीले गएर रामजीका पाउमा प्रणाम गर्नुभयो ॥ ९ ॥

दोहा--उहाँ दसानन जागि करि, करै लाग कछु जग्य ।
जय चाहत रघुपति बिमुख, सठ हठवस अतिअग्य ॥१०८॥

उतातिर रावण मूर्छाबाट बिउँझ्यो, कुनै–यज्ञ गर्न लाग्यो, त्यो मूर्ख (शठ) हठको अत्यन्त वश भएर रघुनाथजीदेखि विमुख भएर पनि जय चाहन्थ्यो ॥ १०८ ॥

चौ०–इहाँ बिभीषन सब सुधि पाई ❀ सपदि जाइ रघुपतिहिं सुनाई ॥ १ ॥
नाथ ! करै रावनु एक जागा ❀ सिद्ध भए नहिं मरिहि अभागा ॥ २ ॥

यतातिर विभीषणले सबै खबर पाए, झट्ट गएर रघुनाथजीलाई सुनाए [तिनले विन्ती गरे कि] हेनाथ ! रावण एउटा यज्ञ गर्न लागेको छ, त्यो अभागी यज्ञ सिद्ध भयो भने मर्नेछैन ॥ १ ॥ २ ॥

पठवहु देव ! बेगि भट बंदर ❀ करहिं बिधंस आव दसकंधर ॥ ३ ॥
प्रात होत प्रभु सुभट पठाए ❀ हनुमदादि अंगद सब धाए ॥ ४ ॥

हेदेव ! चाँडैने वीर-वानर-हरूलाई पठाइवक्सियोस्, तिनीहरू यज्ञको विध्वंस गरून् र रावण आओस्" ॥ ३ ॥ रघुनाथजीले प्रातःकाल हुने-वित्तिकै अङ्गद र-हनूमान्-आदिगरेका वीरवानरलाई पठाउनुभयो, सवै दौडे ॥ ४ ॥

कौतुक कूदि चढ़े कपि लंका ❀ पैठे रावन-भवन असंका ॥ ५ ॥
जबहीं करत जग्य सो देखा ❀ सकल कपिन्ह भा क्रोध विसेखा ॥ ६ ॥

वानरहरू खेलवाडैले (अनायासैले) कुदेर लंकामा चढ़े, निःशङ्क भएर रावणका महलमा पसे ॥ ५ ॥ जव तिनीहरूले त्यसलाई यज्ञ गर्न लागेको देखे, अनि तिनीहरू सवैलाई खूब रिस उठ्यो ॥ ६ ॥

रन तें निलज भाजि गृह आवा ❀ इहाँ आइ बकध्यानु लगावा ॥ ७ ॥
अस कहि अंगद मारेउ लाता ❀ चितव न सठ स्वारथ मनु राता ॥ ८ ॥

"ए निर्लज्ज ! (वेशरम !) युद्धवाट भागेर घर आइस्, यहाँ आएर तैंले वकध्यान (वकुल्लाको जस्तो ध्यान) लगाइस् (गर्न थालिस्)" ॥ ७ ॥ यसो भनेर अङ्गदले लात हाने, त्यो-शठले हेर्दैहेरेन, त्यसको मन स्वार्थमा लम्पट भएको थियो ॥ ८ ॥

छन्द—नहि चितव जब कपि कोपि तब गहि दसन लातन्ह मारहीं ।
धरि केस नारि निकारि बाहेर तेऽतिदीन पुकारहीं ॥
तव उठेउ क्रुद्ध कृताँतसम गहि चरन बानर डारई ।
एहि बीच कपिन्ह बिधंसकृत मख देखि मन महँ हारई ॥१०॥

जब त्यसले हेर्दैहेरेन, अनि वानरहरू झन् रिसाएर त्यसलाई दाँतले समातेर (टोकेर) लातले भकुर्न लागे। चुल्ठामा समातेर त्यसका स्त्रीहरूलाई वाहिर निकालेर ल्याए, तिनीहरू अत्यन्त दीन भएर रावणलाई पुकार्न लागे। अनि क्रुद्ध भएको यमराज-जस्तो रावण उठ्यो, र खुट्टा समातेर वानरलाई पछार्न लाग्यो, त्यसै-वीचमा विध्वंसगरेको यज्ञ देख्यो, त्यसले मनमा हार खायो ॥ १० ॥

दो०--मख विधंसि कपि कुसल सव, आए रघुपति पास ।
चलेउ लंकपति क्रुद्ध होइ, त्यागि जिवन कै आस ॥१०९॥

यज्ञको विध्वंस गरेर वानरहरू रघुनाथजीका सपीप आए, लंकेश्वर-रावण क्रुद्ध भएर वाँच्ने आशा छाडीकन [युद्धका निमित्त] हिंड्यो ॥ १०९ ॥

चौ०-चलत होहिं अतिअसुभभयंकर ❀ बैठहिं गीध उडाइ सिरन्ह पर ॥ १ ॥
भयेउ कालवस काहु न माना ❀ कहेसि वजावहु जुद्धनिसाना ॥ २ ॥

त्यो हिंड्दा अत्यन्त-भयंकर-अपशकुन हुन लागे, गिद्धहरू उडीउडीकन (चक्कर दिएर) त्यसका सवै-शिरका ऊपर वस्न लागे, ॥ १ ॥ त्यो कालको वश भइ-रहेको थियो, त्यसले कुनै-अपशकुनको-पनि परवाह मानेन "बजाओ युद्धका डंका" भन्यो ॥ २ ॥

चली तमी-चर-अनी अपारा ❀ बहु गज रथ पदाति असवारा ॥ ३ ॥
प्रभु सनमुख धाए खल कैसे ❀ सलभसमूह अनल कहुँ जैसे ॥ ४ ॥

राक्षसको अपार फौज चल्यो (रवानाभयो), त्यसमा हात्ती-रथ-प्यादा-सवारहरू धेरै थिए, जसरी शलभ (सलह) का समूह आगातिर हुम्मिन्छन्, ती-दुष्टहरू त्यसैगरी रामजीका सन्मुख गए ॥ ३ ॥ ४ ॥

इहाँ देवतन्ह विन्ती कीन्ही ❀ दारुन विपति हमहिं एहि दीन्ही ॥ ५ ॥
अव जनि राम ! खेलावहु एही ❀ अतिसय दुखित होति वैदेही ॥ ६ ॥

यतातिर देवताहरूले रामजीसँग "यसले हामीलाई कडा दुःख दिएको छ, अव यसलाई नखेलाइ-वक्सियोस्, हेराम ! सीताजी अत्यन्त दुःखित भइ-रहनु-भएको छ" भनी विन्ती गरे ॥ ५ ॥ ६ ॥

देववचन सुनि प्रभु मुसुकाना ❀ उठि रघुवीर सुधारे बाना ॥ ७ ॥
जटाजूट दृढ़ बाँधे माथे ❀ सोहहिं सुमन वीच विच गाँथे ॥ ८ ॥
अरुननयन वारिद-तनु-स्यामा ❀ अखिल-लोक-लोचन-अभिरामा ॥ ९ ॥
कटितट परिकर कसेउ निषंगा ❀ कर कोदंड कठिन सारंगा ॥१०॥

देवताको वचन सुनेर प्रभुजीले मन्दहास्य गर्नुभयो, उहाँले उठेर बाण टीकठाक पार्नुभयो ॥७॥ शिरमा वलियो-गरी जटाजूट कस्नुभयो, वीचवीचमा घुसारेका फूल शोभायमान हुन लागे ॥ ८ ॥ वहाँका लाललाल नजर र मेघजस्तो श्याम शरीर, संपूर्ण-संसारका नेत्रलाई प्रसन्न पार्ने, थिए, ॥ ९ ॥ कम्मरमा पटुका र ठोक्रो कस्नुभयो, बाहुमा कठोर शार्ङ्गधनु लिइ-वक्सियो ॥ १० ॥

छन्द--सारंग कर सुंदर निषंग सिलीमुखाकर कटि कस्यौ ।
भुजदंड पीन मनोहरायत उर धरा-सुर-पद लस्यौ ॥
कह दास तुलसी जवहिं प्रभु सरचाप कर फेरन लगे ।
ब्रह्मांड दिग्गज कमठ अहि महि सिंधु भूधर डगमगे ॥११॥

'उहाँले हातमा सुन्दर शार्ङ्गधनु लिइ-वक्सियो, कटिभागमा बाणको-खानि-ठोक्रो कसि वक्सियो, उहाँका भुजदण्ड मोटा-मनोहर-लामा थिए, उहाँको वक्षस्थल भृगुमहर्षिका-चरणचिह्नले-सुशोभित थियो, (तुलसीदास भन्दछन्) जव प्रभुजीले धनुबाण घुमाउन लागिवक्सियो, त्यसवेलामा ब्रह्माण्ड, दिग्गज, कूर्म, शेषनाग, पृथ्वी, समुद्र, पर्वत, सवै डग्मगाउन लागे ॥ ११ ॥

दो०--हरषे देव विलोकि छवि, वरषहि सुमन अपार ।
जय जय प्रभु गुन-ग्यान बल, धाम हरन महिभार ॥११०॥

त्यो शोभा देखेर हर्षित भएका देवताहरू फूलको अपार वर्षा गर्न लागे। हेराम !

गुण-ज्ञान-बल यिनका घरस्वरूप-भएका, पृथ्वीको-भार-हरणगर्नै हजूरको जय होस् जय होस्" भन्न लागे ॥ ११० ॥

चौ०-एही बीच निसाचर अनी ❀ कसमसाति आई अतिघनी ॥ १ ॥
देखि चले सनमुख कपि भट्टा ❀ प्रलय काल के जनु घनघट्टा ॥ २ ॥

यसै-वीचमा ठेलमठेल भएर हस्याङ्फस्याङ् गर्दै राक्षसको फौज आइ-पुग्यो ॥ १ ॥ त्यो देखेर प्रलयकालका मेघका घटाजस्ता वानरका-योद्धाहरू संमुख हिंडे ॥ २ ॥

बहुकृपान तरवारि चमँकहिं ❀ जनु दस दिसि दामिनी दमकहिं ॥३ ॥
गज रथ तुरग चिकार कठोरा ❀ गर्जहिं मनहुँ बलाहक घोरा ॥ ४ ॥

दशौदिशामा विजुली चंकेझैं तरवार-खुडा चंकन लागे, मानौं ? मेघ प्रचंड गर्जन लागेका हुन्कि ? [भन्ने मान पर्ने-मरी] हात्ती रथ घोडाको ठूलो चीत्कार हुन लाग्यो ॥३॥४॥

कपिलंगूर विपुल नभ छाए ❀ मनहुँ इन्द्रधनु उए सुहाए ॥ ७ ॥
उठी ’धूरि मानहुँ जलधारा ❀ बान बुँद भइ वृष्टि अपारा ॥ ६ ॥

सुन्दर-इन्द्रधनु (इन्द्याणी) परेका हुन्कि भनेजस्ता अनेकानेक वानरका पुच्छर आकाशमा छाइए ॥ ५ ॥ पानीको निरवच्छिन्न धारा होकि भन्ने भान पर्ने गरी आकाशमा धूलो फैलियो । वाणरूपी बूँद भएको अपार वृष्टि हुन लाग्यो ॥ ६ ॥

दुहुँ दिसि पर्वत करहिं प्रहारा ❀ वज्रपात जनु बारहिं बारा ॥ ७ ॥
रघुपति कोपि बान झरि लाई ❀ घायल भइ निसिचर-समुदाई ॥ ८ ॥

दुवैतर्फवाट पर्वतले हानाहान हुनलाग्यो, [पर्वतपर्वतको ठक्कर लाग्दा] वारम्वार वज्रपात भएजस्तो हुन्थ्यो । रघुनाथजीले क्रुद्ध भएर वाणको झरी लाई-दिनुभयो, सारा-राक्षस घायल भए ॥ ७ ॥ ८ ॥

लागत बान वीर चिक्करहीं ❀ घुर्मि घुर्मि जहँ तहँ महि परहीं ॥ ९ ॥
स्रवहिं सैल जनु निर्झरवारी ❀ सोनित सरि कादर भयकारी ॥१०॥

वाण लाग्दा वीरहरू चीत्कार गर्दथे (चिच्याउँथे) घुमीघुमीकन यत्रतत्र पछारिन्थे ॥ ९ ॥ कातरहरूका भयदायक (सातोलिने) रगतका-खोला पहाडवाट छहरा बगेझैं बग्न लागे ॥ १० ॥

छन्द-कादर भयङ्कर रुधिर सरिता चली परम अपावनी ।
दोउ कूल दल रथ रेत चक्र अवर्त्त बहति भयावनी ॥
जलजंतु गज पदचर तुरग खर विविध वाहन को गने ।
सर सक्ति तोमर सर्प चाप तरंग चर्म कमठ घने ॥१२॥

कातरहरूकी-भयदायिनी-भएकी परम-अपवित्र रुधिर-नदी बग्न लागी, त्यसका दुई-तिर दुईदल (वानरदल र राक्षसदल) थिए [वीचमा रुधिरनदी बग्दथी]। त्यसका

रेत (वालुकामय उच्च प्रदेश) रथ थिए, त्यसका आवर्त (भुँमरी) रथका-पाङ्ग्रा थिए, भयानक त्यो नदी बगी-रहन्थी, त्यो-नदीका-जलजन्तु मरेका-हात्ती-प्यादा-घोड़ा-गदहा इत्यादिसवारीनै थिए, तिनको गिन्ती गर्न को शक्तछ, त्यो-नदीका सर्प वाण-शक्ति-तोमर इनै थिए, त्यसका तरङ्ग धनु थिए, त्यसका-धेरै कछुवा ढाल थिए ॥ १२ ॥

दोहा–वीर परहिं जनु तीर तरु, मज्जा बहु वह फेन ।
कादर देखत डरहिं तेहि, सुभटन के मन चेन ॥१११॥

वीरहरू तीरका वृक्षझैं त्यसैमा ढल्दथे, मरेका-प्राणीको-मज्जा (गिदी) रूपी-फीँज खूब बगि-रहेको थियो, कातरहरू त्यसलाई देख्ता डराउँथे, वीरशूर-योद्धाहरूका-मनमा चैन (आनन्द) हुन्थ्यो ॥ १११ ॥

चौ०–मज्जहिं भूत पिसाच बेताला ❀ प्रमथ महा झोटिंग कराला ॥ १ ॥
काक कंक लेइ भुजा उड़ाहीं ❀ एक ते छीनि एक लेइ खाहीं ॥ २ ॥

त्यो–नदीमा भूत-पिशाच-बेताल-प्रमथ-ठूलाठूला-भयानक झोटिङ्ग (रुद्रगणविशेष) गोता लगाइ–रहेका थिए, काग-कंकआदि-गरेका पक्षीहरू काटिएको हात लिएर उड्दथे, एउटा सँग खोसेर अर्को खान लाग्दथ्यो ॥ १ ॥ २ ॥

एक कहहिं ऐसिउ सौंघाई ❀ संठहु ! तुम्हार दरिद्र न जाई ॥ ३ ॥
कहँरत भट घायल तट गिरे ❀ जहँ तहँ मनहुँ अर्ध जल परे ॥ ४ ॥

एउटा—“यस्तो सहकाल परेमा–पनि हे स्वाँठहो ! तिमीहरूको दारिद्र्य गएन नि !” भन्दथ्यो । जहाँतहाँ तीरमा पछारिएका घायल वीरहरू अर्धजल परेका हुन्कि भनेजस्तो गरी कनेर कराई–रहेका थिए ॥ ३ ॥ ४ ॥

खैंचहिं गीध आँत तट भए ❀ जनु बनसी खेलहिं चित दए ॥ ५ ॥
बहु भट बहहिं चढ़े खग जाहीं ❀ जनु नावरि खेलहिं सरि माहीं ॥ ६ ॥

पाखामा वसेर नदीका मुर्दाको आन्द्रा तान्न लागेका गिद्धहरू मानौं—चित्त लाएर (एकाग्र भएर) वनशी खेल्न (माछाको शिकार खेल्न) लागेका हुन्कि ? भन्ने भान पार्दथे, धेरै-योद्धाहरू वगि–रहेका थिए, तिनमा चढेर पक्षीहरू नदीमा नावरी (नाउचढेर गरिने खेल) गर्न लागेका हुन्कि ? [भन्ने भान पार्दथे] ॥ ५ ॥ ६ ॥

जोगिनि भरि भरि खप्पर संचहिं ❀ भूत-पिसाच–बधू नभ नंचहिं ॥ ७ ॥
भट कपाल करताल बजावहिं ❀ चामुण्डा नाना विधि गावहिं ॥ ८ ॥

जोगिनीहरू खप्परमा भरीभरीकन रगतको संचय गर्नलागेका थिए, आकाशमा भूतिनी-पिशाचिनीहरू नाच्न लागेका थिए। चामुण्डाहरू खप्परको करताल बजाउँथे, नाना प्रकारले गाउँथे ॥ ७ ॥ ८ ॥

जंबुनिकर कटक्कट कट्टहिं ❀ खाहिं हुआहिं अघाहिं दपट्टहिं ॥ ९ ॥
कोटिन रुंड मुंड विनु चल्लहिं ❀ सीस परे महि जयजय बोल्लहिं ॥१०॥

स्यालका बथान मुर्दालाई कटक्कटक्क गरेर दाँतले काट्तथे, खान्थे, अनि हूँआहूँआ गरी कराउँथे, अघाउँथे ता पनि (अर्कालाई) डाँट्तथे। करोड़ौं रुण्ड विनामुण्ड हिंडि-रहेका थिए, जमीनमा गिरेका मुण्ड जयजय बोल्दथे ॥ ९ ॥ १० ॥

छन्द–बोल्लहिं जो जय जय मुंड रुंड प्रचंड सिर विनु धावहीं।
खप्परिन्ह खग्ग अलुज्झि जुज्झहिं सुभट सुरपुर पावहीं॥
निसिचर-वरूथ विमर्दि गरजहिं भालु कपि दर्पित भए।
संग्राम अंगन सुभट सोवहिं राम-सर-निकरन्हि हए ॥१३॥

मुण्ड जय जय बोल्दथे, प्रचंड-रुंड विना–मुण्ड दौडन्थे, पक्षीहरू खप्परमा अल्झेका थिए (परस्पर) जुद्धथे, बलवान् योद्धाहरू योद्धाहरूलाई काटी–काटी ढलाउँथे, घमण्डी–भएका भालू र वानर राक्षसहरूका बथानको मर्दन गरेर गर्जन गर्दथे, रामजीका बाणवृष्टिले मारिएका ठूला– ठूला-राक्षसयोद्धाहरू संग्राम–भूमिमा (पसारिएका) थिए ॥ १३ ॥

दोहा--हृदय विचारेसि दसवदन, भा निसि-चर-संहार।
मैं अकेल कपि भालु बहु, माया करौं अपार ॥११२॥

रावणले मनमा "राक्षसहरूको संहार भै–सक्यो, म एकलो रहें, वानर-भालू धेरै छन्, अब अपार माया गरौं" यस्तो विचार गऱ्यो ॥ ११२ ॥

चौ०–देवन्ह प्रभुहिं पयादे देखा ❀ उपजा उर अतिछोभ विसेखा ॥१॥
सुरपति निज रथ तुरत पठावा ❀ हरष सहित मातलि लई आवा ॥२॥

देवताहरूले प्रभुजीलाई पैदल देखे, उनका मनमा बडो क्षोभ (खुल्दुली) पैदा भयो ॥ १ ॥ इन्द्रले तुरन्तै आफ्नो रथ पठाए, मातलि-सारथि हर्षयुक्त भएर त्यो रथ लिइ–कन–आए ॥ २ ॥

तेजपुंज रथ दिव्य अनूपा ❀ विहँसि चढे कोसलपुर भूपा ॥ ३ ॥
चंचल तुरग मनोहर चारी ❀ अजर अमर मन-सम-गतिकारी ॥ ४ ॥

त्यो रथ तेजःपुञ्जमय (तेजले झलमल्ल भएको) दिव्य (अलौकिक) अनुपम थियो ॥ ३ ॥ अयोध्याधिराज-रामजी हाँसेर त्यसमा चढ्नुभयो। त्यसका चार-घोडा अजर-अमर, मन–वरावर-दौड्ने, र चट्पटे, मनोहर, थिए ॥ ४ ॥

रथारूढ रघुनाथहिं देखी ❀ धाए कपि बलु पाइ विसेखी ॥ ५ ॥
सही न जाइ कपिन्ह कै मारी ❀ तव रावन माया विस्तारी ॥ ६ ॥

रघुनाथजीलाई रथमा चढेको देखेर वानरहरू विशेष बल पाएर दौडे, जब वानरको मार (पिटाई) खपी–नशक्नुभयो, अनि रावणले माया फैलायो ॥ ५ ॥ ६ ॥

सो माया रघुवीरहि बाँची ❀ सब काहू मानी करि साँची ॥ ७ ॥
देखी कपिन्ह निसाचर अनी ❀ वहु अङ्गद लछिमन कपिधनी ॥ ८ ॥

त्यो-मायालाई एउटा रामजीवाहेक सवैले साँचो ठाने, वानरहरूले राक्षसका फौज देखे, धेरै अंगद, धेरै लक्ष्मण, धेरै सुग्रीव पनि देखे ॥ ७ ॥ ८ ॥

छन्द-बहु बालिसुत लछिमन कपीस विलोकि मरकट अपडरे ।
जनु चित्रलिखित समेत लछिमन जहँ सो तहँ चितवहिं खरे ॥
निज सेन चकित विलोकि हँसि सर चाप सजि कोसलधनी ।
माया हरी हरि निमिष महुँ हरषी सकल मरकटअनी ॥१४॥

अंगद-लक्ष्मण-सुग्रीव धेरै देखता वानरहरू भयभीत भए । लक्ष्मणजी-पनि तस्वीरमा लेखेजस्ता (निश्चल) भई जहाँको तहाँ खडाको-खडै-रहेर हेर्न लाग्नुभयो, श्रीहरि-अयोध्यापतिरामजीले आफ्नो फौज भयभीत भएको देखेर धनुवाण ठीक गरीकन एकनिमेषमा त्यो-माया हर्नुभयो, अनि सकल-वानर हर्षित भए ॥ १४ ॥

दोहा-बहुरि राम सब तन चितै, वोले वचन गँभीर ।
द्वंदजुद्ध देखहु सकल, श्रमित भए अति वीर ॥११३॥

अनि रामजीले सवै वानर-भालूतिर हेरेर "हेवीरहो ! तिमीहरू सवै थकित भयौ, अब द्वन्द्वयुद्ध (अकेला-अकेलीको लडाई) हेर" यो गंभीर-वचन बोल्नुभयो ॥ ११३ ॥

चौ०-असकहि रथ रघुनाथ चलावा ❀ विप्र चरन पंकज सिरु नावा ॥ १ ॥
तब लंकेस क्रोध उर छावा ❀ गर्जत तर्जत सनमुख धावा ॥ २ ॥

यस्तो वोलेर रामजीले रथ चलाउन लाउनुभयो, ब्राह्मणको चरणकमल संझेर प्रणाम गर्नुभयो ॥ १ ॥ अनि हृदयमा क्रोधले परिपूर्ण भएको रावण गर्जदै-ललकार्दै रामजीका सन्मुख दौड्यो ॥ २ ॥

जीतेहु जे भट संजुग माहीं ❀ सुनु तापस ! मैं तिन्ह सम नाहीं ॥ ३ ॥
रावन नाम जगत जस जाना ❀ लोकप जाके बंदीखाना ॥ ४ ॥

[रावण भन्न लाग्यो] "ए तपस्वी ! सुन्, तैले लडाईमा जुनजुन वीरलाई जितिस् म तिनीहरूजस्तो होइन, ॥ ३ ॥ मेरो-नाम रावण हो, मेरो यश जगतले जानेको छ । जसका कैदखानामा लोकपाल पडि-रहेका छन् ॥ ४ ॥

खर-दूषन-कबंध तुम्ह मारा ❀ बधेहु व्याधइव बालि विचारा ॥ ५ ॥
निसिचर निकर सुभट संघारेहु ❀ कुंभकरन घननादहिं मारेहु ॥ ६ ॥
वैरु आजु सब लेउँ निवाही ❀ जौं रन भूप भाजि नहिं जाही ॥ ७ ॥
आजु करौं खलु काल हवाले ❀ परेहु कठिन रावन के पाले ॥ ८ ॥

तैंले खर-दूषण-कवन्धलाई मारिस्, विचारा-बालीलाई-पनि व्याधजस्तो भएर मारिस् ॥ ५ ॥ राक्षसका-फौजको र ठूलाठूलावीरको पनि संहार गरिस्, कुम्भकर्ण र मेघनाद-लाई पनि मारिस् ॥ ६ ॥ आज म त्यो सवै-वैरभावको निर्वाह (वैरसाधना = वदला) लिन्छु

राजा ! यदि युद्धवाट भागेर गइनस् भने आज तँलाई अवश्यमेव कालको हवाला (सुपुर्द) गर्दछु, भयानक रावणको फेला परिस् ॥ ७ ॥ ८ ॥

सुनि दुर्वचन कालवस जाना ❀ विहँसि वचन कह कृपानिधाना ॥ ९ ॥
सत्य सत्य सव तव प्रभुताई ❀ जलपसि जनि देखाउ मनुसाई ॥१०॥

रावणका दुर्वचन सुनेर करुणानिधान-रामजीले त्यसलाई कालवश भएको जान्नुभयो र हाँसीकन "तेरो प्रभुत्व साँचो हो, व्यर्थ वकवाद नगर, पौरुष देखा" भन्नुभयो ॥ ९ ॥ १० ॥

छन्द–जनि जलपना करि सुजसु नासहि नीति सुनहिं करहि छमा ।
संसार महँ पूरुष त्रिविधि पाटल–रसाल–पनस–समा ॥
एक सुमनप्रद एक सुमनफल एक फलइ केवल लागहीं ।
एक कहहिं, कहहिं करहिं अपर, एक करहिं कहत न बागहीं ॥१५॥

[रामजीले भन्नुभयो] व्यर्थको वकवाद गरेर आफ्ना सुयशलाई वरवाद नपार । [एकछिन] क्षमा गरेर [रिसलाई पन्साएर] नीतिका कुरा सुन । संसारमा गुलाव-जस्ता१, आँप–जस्ता २, कटहर–जस्ता ३, तीनथरी पुरुष हुन्छन्, क्रमैले एकथरी फूलमात्रै दिन्छन्, एकथरी फूल र फल दिन्छन्, एकथरीमा फलमात्र लाग्दछन्, अर्थात् एकथरी (पुरुष) वोल्दछन् मात्रै, एकथरी वोल्दछन्-पनि गर्दछन्-पनि, एकथरी गर्दछन्-मात्रै, वचनले भन्दैनन्" (क)

दो०–रामवचन सुनि विसँसि कह, मोहि सिखावत ग्यान ।
वैरु करत नहिं तव डरे, अव लागे प्रिय प्राम ॥११४॥

रामजीका वचन सुनेर रावणले हाँसीकन "मलाई ज्ञान सिकाउँछस् ?, वैरभाव गर्दा अघि डराइनस् ऐले प्राण प्योरा लागे ? [हो कि ?] भन्यो ॥ ११४ ॥

चौ०–कहि दुर्वचन क्रुद्ध दसकंधर ❀ कुलिससमान लाग छाँडै सर ॥ १ ॥
नानाकार सिलीमुख धाए ❀ दिसि अरु विदिसिगगनमहिछाए ॥ २ ॥

यस्तो दुर्वचन वोलेर क्रुद्ध भएको रावण वज्रसमान बाण छाड्न लाग्यो ॥ १ ॥ नानाप्रकारका वाण दौडे, दिशा-विदिशा-आकाश-पृथ्वी सर्वत्र व्याप्त भए ॥ २ ॥

(क) केवल–बोलीले अरूलाई खुशी–पार्ने (दङ् हाकेर दङ्गपार्ने) काम विल्कुल नगर्ने मानिस वास्नाले-सवैलाई-खुशीपार्ने फल नफल्ने गुलावजस्ता हुन् ।

बोलीले–पनि, कामले–पनि, अरूलाई खुशी पार्ने मानिस, फूलले–पनि, फलले–पनि सवैलाई खुशीपार्ने आँपजस्ता हुन् ।

विलकुल बोल्दै–नवोलेर (चुपचाप) काम सिद्ध पारेर अरूलाई खुशी पार्ने मानिस फुल्दै-नफुलेर फलले दुनियाँलाई खुशी–पार्ने कटहरजस्ता हुन् ।

कटहरजस्ता मानिस उत्तम श्रेणिका, आँपजस्ता मध्यमश्रेणिका, गुलावजस्ता मानिस अधम श्रेणिका कहिन्छन् ।

अनलबान छाँड़ेउ रघुबीरा ❀ छन महँ जरे निसा-चर तीरा ॥ ३ ॥
छाँड़ेसि तीव्र सक्ति खिसिआई ❀ बान सङ्ग प्रभु फेरि पठाई ॥ ४ ॥

रघुनाथजीले अग्निबाण छाड्नुभयो, एकक्षणमा राक्षसका वाण जले ॥ ३ ॥ अनि त्यसले झोक्कियेर शक्ति (बर्छी) छाड्यो, प्रभुजीले आफूले हानेका वाणसँगै त्यसलाई फर्काइ-दिनु भयो ॥ ४ ॥

कोटिन्ह चक्र त्रिशूल पबारै ❀ विनु प्रयास प्रभु काटि निवारै ॥ ५ ॥
निफल होहिं रावन सर कैसे ❀ खल के सकल मनोरथ जैसे ॥ ६ ॥

त्यसले करोड़ौं-चक्र र त्रिशूल छाड्यो, प्रभुजीले विनाप्रयास काटेर गिराइ-दिनु-भयो ॥५॥ दुर्जनका सकल मनोरथ जसरी निष्फल हुन्छन् , रावणका वाण त्यसैगरी निष्फल भए ॥ ६ ॥

तब सतबान सारथी मारेसि ❀ परेउ भूमि जय राम पुकारेसि ॥ ७ ॥
राम कृपा करि सूत उठावा ❀ तब प्रभु परम क्रोध कहँ पावा ॥ ८ ॥

अनि त्यसले सारथि (मातलि) लाई सय-बाणले हान्यो, त्यो जयराम भन्दै जमीनमा गिर्‍यो ॥ ७ ॥ रामजीले कृपा गरेर सारथिलाई उठाउनु भयो, अनि प्रभुजीलाई अत्यन्त रिस उठ्यो ॥ ८ ॥

दोहा--भए क्रुद्ध जुद्धविरुद्ध रघुपति त्रोन सायक कसमसे ।
कोदण्डधुनि अतिचंड सुनि मनुजाद सब मारुत ग्रसे ॥
मन्दोदरी उर कम्प कम्पति कमठ भू भूधर त्रसे ।
चिक्करहिं दिग्गज दसन गहि महि देखि कौतुक सुर हँसे ॥१६॥

क्रुद्ध भएका प्रभुजी युद्धमा विरुद्ध (एकछिन अडिएका) हुनुभयो, ठोक्राका वाण (आफै) छटपटाउन लागे, रघुनाथजीका धनुको अत्यन्त प्रचण्ड टङ्कार सुनेर सबै-राक्षस वातग्रस्त (लकुवा लागेर हलचल गर्न नशक्ने जस्ता) भए । मन्दोदरीको छाती ढुक्ढुक् गर्न लाग्यो र ती थर्थर काप्न लागिन् , पृथ्वीधारण-गर्ने-कछुवा-पृथ्वी-पर्वत डराए । दिग्गजहरू दाँतले पृथ्वी अड्याएर चीत्कार गर्नलागे, यो तमाशा देखेर देवताहरू हाँसे ॥१६॥

दोहा--तानि सरासन श्रवन लगि, छाँड़े विसिख कराल ।
राम-मारगन-गन चले, लहलहात जनु ब्याल ॥११५॥

रामजीले कानसम्म धनुको ताँदो तानेर भयङ्कर बाण छाडनुभयो । रामजीका वाणका परम्परा सर्पजस्तै सलसलाएर चले ॥११५॥

चौ०-चले बान सपच्छ जनु उरगा ❀ प्रथमहिं हतेउ सारथी तुरगा ॥ १ ॥
रथ विभञ्जि हति केतु पताका ❀ गर्जा अति अंतर बल थाका ॥ २ ॥

बाणका समूह प्वाँख भएका–सर्पजस्तै चलनलागे, रामजीले पहिल्यै त्यसका सारथी र घोडा मारि–दिनुभयो, रथ तोडेर ध्वजा–पताका काटि–दिनुभयो; रावण खूब गर्ज्यो, तर त्यसको मनोबल थाकेको थियो ॥ १ ॥ २ ॥

तुरत आन रथ चढ़ि खिसियाना ❀ छाँडेसि अस्त्र सस्त्र विधि नाना ॥ ३ ॥
विफल होहिं सब उद्यम ता के ❀ जिमि पर-द्रोह-निरत-मनसा के ॥ ४ ॥

अनि त्यो तुरन्तै अर्को रथमा चढेर क्रुद्ध भईकन नानाप्रकारका शस्त्र अस्त्र छाडन लाग्यो ॥ ३ ॥ त्यसका सबै उद्योग परद्रोहमा लागि–रहने व्यक्तिका मनसाय (मनोरथ) जस्तै निष्फल हुन–लागे ॥ ४ ॥

तब रावन दस सूल चलाए ❀ बाजि चारि महि मारि गिराए ॥ ५ ॥
तुरत उठाइ कोपि रघुनायक ❀ खैंचि सरासन छाँड़े सायक ॥ ६ ॥

अनि रावणले दशोटा त्रिशूल चलायो, रामजीका चार–घोडालाई हानेर जमीनमा गिरायो, रामजीले क्रुद्ध भएर तिनलाई उठाईकन धनु तानेर बाण छाड्नुभयो ॥ ५ ॥ ६ ॥

रावन सिर सरोज वन चारी ❀ चलि रघुवीर सिलीमुख धारी ॥ ७ ॥
दस दस बान भाल दस मारे ❀ निसरि गए चले रुधिरपनारे ॥ ८ ॥

रघुनाथजीका शिलीमुख (वाणरूपी भुँमरा) का परम्परा रावणका शिररूपी-कमलवनमा संचरण-गर्न (घुमफिर गर्न) हिंडे ॥ ७ ॥ दशोटा–ललाटमा दश दश बाण हान्नुभयो, रगतका पनाला (ढूँड) निस्केर बग्न लागे ॥ ८ ॥

स्रवत रुधिर धायेउ बलवाना ❀ प्रभु पुनि कृत धनु-सर संधाना ॥ ९ ॥
तीस तीर रघुवीर पवारे ❀ भुजन्ह समेत सीस महि पारे ॥ १० ॥

बलवान्-रावण रगत चुहुँदैमा दौड्यो, प्रभुजीले धनुमा बाण फेरि जोर्नुभयो ॥ ९ ॥ रघुवीरले तीस बाण छाड्नुभयो, रावणका २० भुजा सहित १० शिर जमीनमा गिराउनुभयो ॥ १० ॥

काटतही पुनि भए नवीने ❀ राम बहोरि भुजा सिर छीने ॥ ११ ॥
कटत झटिति पुनि नूतन भए ❀ प्रभु बहु वार बाहु सिर हए ॥ १२ ॥

काट्ने-वित्तिकै फेरि नयाँ [हात-शिर] भए । रामजीले फेरि काट्नुभयो । फेरि काट्ने वित्तिकै झट्ट नयाँ पैदा भए, प्रभुजीले धेरैपटक बाहु र शिर काटनुभयो ॥ ११ ॥ १२ ॥

पुनि पुनि प्रभु काटत भुज सीसा ❀ अतिकौतुकी कोसलाधीसा ॥ १३ ॥
रहे छाइ नभ सिर अरु बाहू ❀ मानहुँ अमित केतु अरु राहू ॥ १४ ॥

अत्यन्त–लहडी-रामजी वारंवार भुजा-र-शिर काट्न लाग्नुभयो, काटिएर आकाशमा अडेका वेलाका रावणका शिर र बाहु मानौं अनेक केतु र राहु हुन्कि ? [भन्ने भान पार्न लागे] ॥ १३ ॥ १४ ॥

छंद---जनु राहु केतु अनेक नभपथ स्रवत सोनित धावहीं ।
रघु-वीर-तीर प्रचंड लागहिं भूमि गिरत न पावहीं ॥
एक एक सर सिरनिकर छेदे नभ उड़त इमि सोहहीं ।
जनु कोपि दिन-कर-कर निकर जहँ तहँ विधुंतुद पोहहीं ॥१७॥

मानौं आकाशमार्गमा अनेक-केतु र राहु रगत चुहाउदै दौडेका हुन्कि ? [यस्तो तर्क हुने भयो] रघुवीरका प्रचंड वाण [वरावर] लाग्दथे र ती जमीनमा खस्न पाँउदैनथे, एउटाएउटा-वाणले धेरै-शिर छेडेर [तिनलाई झुंड्याईकन] उडदा—मानौं सूर्यका-किरण समूह क्रुद्ध भएर राहुहरूलाई आफूमा उन्न लागि-रहेका हुन्कि ? [यस्तो तर्फ हुन्थ्यो] ॥१७॥

दो०--जिमिजिमि प्रभु हर तासु सिर, तिमि तिमि होहिं अपार ।
सेवत विषय विवर्ध जिमि, नितनित नूतन मार ॥११६॥

जसरी विषयका सेवाले नित्यनित्य नयाँ भएर, काम (भोगेच्छा) वढ्दछ, त्यसैगरी प्रभुजी ज्यौं-ज्यौं त्यसका सिर काट्नु हुन्थ्यो, त्यौं त्यौं असंख्य हुन्थे ॥ ११६ ॥

चौ०-दसमुख देखि सिरन्ह कै वाढ़ी ❀ विसरा मरन भई रिस गाढ़ी ॥ १ ॥
गर्जेउ मूढ़ महा अभिमानी ❀ धायेउ दसउ सरासन तानी ॥ २ ॥

शिरको वृद्धि देखेर रावणले मरण विर्स्यौं, त्यसलाई गाढ (अन्यन्त) क्रोध आयो, महाअभिमानी त्यो मूर्ख दशौओटा धनु तानेर दौड्यो ॥ १ ॥ २ ॥

समरभूमि दसकन्धर कोपेउ ❀ वरषि बान रघु-पति-रथ तोपेउ ॥ ३ ॥
दण्ड एक रथ देखि न परा ❀ जनु निहार महँ दिनमनि दुरा ॥ ४ ॥

युद्धभूमिमा रावण क्रुद्ध भयो, वाण वर्षाएर रघुनाथजीको रथ ढाकि-दियो ॥ ३ ॥ एक-घडीसम्म रघुनाथजीको रथ देखा-परेन, कुइरामा (हुस्सूमा) सूर्य छिपेजस्तै भयो ॥ ४ ॥

हाहाकार सुरन्ह जव कीन्हा ❀ तव प्रभु कोपि कार्मुक लीन्हा ॥ ५ ॥
सर निवारि रिपु के सिर काटे ❀ ते दिसि विदिसि गगन महि पाटे ॥ ६ ॥

जब देवताहरूले हाहाकार गरे, अनि प्रभुजीले क्रुद्ध भएर धनु उठाउनुभयो, बाणले रावणका बाणलाई काटेर शिर समेत काट्नु भयो, तिनीहरूले (काटिएका बाण र टाउकाले) दिशा-विदिशा-आकाश-जमीन ढाके ॥ ५ ॥ ६ ॥

काटे सिर नभमारग धावहिं ❀ जय जय धुनि करिभयउपजावहिं ॥ ७ ॥
कहँ लछिमनु हनुमान कपीसा ❀ कहँ रघुवीर कोसलाधीसा ॥ ८ ॥

काटिएका शिर आकाशमार्गमा दौडन्थे, जयजयको ध्वनि गरेर भय पैदा गराउँथे। "लक्ष्मण-हनूमान्-सुग्रीव कता छन् ?, अयोध्यापति-राम कहाँ छ ?" भन्दथे ॥ ७ ॥ ८ ॥

छंद--कहँ राम कहि सिरनिकर धाए देखि मर्कट भजि चले।
संधानि धनु रघु-वंस-मनि हँसि सरन्ह सिर भेदे भले॥
सिरमालिका गहि कालिका कर वृंद वृंदन्हि बहु मिलीं।
करि रुधिरसरि मज्जन मनहुँ संग्रामवट पूजन चलीं॥१८॥

राम कता छन्? भन्दै शिर दौडेको देखेर वानरहरू भागेर गए, रघुवंशमणि-रामजीले हाँसेर धनु तानेर ती शिरलाई वाणमा उन्न लाग्नुभयो, कालिकादेवीका वथानका वथान एकत्र भएर ती वाणमा उनेका मुण्डमाला लिईलिईकन रुधिरनदीमा स्नान गरेर संग्रामरूपी वटवृक्षको पूजा गर्न हिंडे कि? [भन्ने भान पर्न्नेगरी वाणमा उनिएका मुण्डमाला युद्धभूमीमा खस्न लागे]॥ १८॥

दो०--पुनि रावण अति कोप करि, छाँडेसि सक्ति प्रचंड।
सनमुख चली विभीषनही, मनहुँ काल कर दंड॥११७॥

फेरि रावणले अतिक्रुद्ध भएर प्रचंड शक्ति (वर्छी) छाड्यो, त्यो वर्छी मानौं काल-दण्ड हो कि? भनेजस्तो गरी विभीषणका साम्ने आई॥ ११७॥

चौ०–आवत देखि सक्ति खरधारा ❀ प्रनतारतिहर विरदु सँभारा॥ १॥
तुरत विभीषनु पाछे मेला ❀ सनमुख राम सहेउ सो सेला॥ २॥

त्यो शक्ति (वर्छी) आउन लागेको देखेर रामजीले "प्रणतार्तिहर" "(शरणागत पीडानिवारक)" यस्तो आफ्नो विरुद (प्रशस्ति) लाई सम्झाल्नुभयो (कायम राख्नुभयो)। झटपट विभीषणलाई आफ्ना पछिल्तिर पारेर रामजीले त्यो-शक्ति (वर्छी) लाई सन्मुख भएर सहनुभयो (थाप्नु भयो)॥ १॥ २॥

लागि सक्ति मुरुछा कछु भई ❀ प्रभु कृत खेल सुरन्ह विकलई॥ ३॥
देखि विभीषनु प्रभु स्रम पायेउ ❀ गहि कर गदा क्रुद्ध होइ धायेउ॥ ४॥

शक्ति लाग्दा रामजीलाई अलिकति मूर्छा भयो, प्रभुजीले खेलवाड गर्नुभएको थियो, देवताहरूलाई व्याकुलता भयो॥ ३॥ विभीषणले प्रभुजीले क्लेश पाएको देखे, अनि झोक्किएर हातमा गदा लिईकन दौडे॥ ४॥

रे! कुभाग्य! सठ! मंद! कुवुद्धे! ❀ तैं सुर नर मुनि नाग विरुद्धे॥ ५॥
सादर सिव कहुँ सीस चढ़ाए ❀ एक एक के कोटिन्ह पाए॥ ६॥

[विभीषणले रावणलाई भने—] "ए हतभाग्य! ए वदमाश! ए नीच! ए कुबुद्धि! तैंले शिवजीलाई आदरका-साथ शिर चढाइस्, एकएक-शिरका कोटि कोटि शिर पाइस्॥५॥६॥

तेहि कारन खल! अव लगि बांचा ❀ अब तव काल सीस पर नाँचा॥ ७॥
रामविमुख सठ! चहसि संपदा ❀ अस कहि हनेसि माँझ उर गदा॥ ८॥

त्यसै कारणले तँ ऐलेसम्म वाँचिस्, अव तेरा शिरका उपर काल नाच्न लाग्यो। स्वाँठ ! रामदेखि-विमुख भएर-पनि संपत्ति चाहन्छस् ?" यती भनेर विभीषणले त्यसका छातीका माझमा गदाको प्रहार गरे ॥ ७ ॥ ८ ॥

छंद–उर माँझ गदाप्रहार घोर कठोर लागत महि पर्‌यो ।
दसवदन सोनित स्रवत पुनि संभारि धायेउ रिस भर्‌यो ॥
दोउ भिरे अतिबल मल्ल जुद्ध विरुद्ध एकु एकहि हने ।
रघु-वीर-बल-गर्वित विभीषनु घालि नहिं ता कहुँ गने ॥१९॥

घोर शब्द गर्दै आएकी गदाको कडा-चोट छातीमा लाग्ने-वित्तिकै रावण जमीनमा गिर्‌यो। दशैओटा-मुखवाट रगत बग्न लाग्यो। त्यो फेरि सह्मालिएर क्रोधपूर्ण भईकन दौड्यो, परस्पर अत्यन्त-बलवान्‌भएका ती दुईजना मल्लयुद्धमा (कुस्तीकुस्ती-मुक्कामुक्कीमा) भिडेर गन्दैन पीट्न लागे, रघुनाथजीका बलले मस्त भएका विभीषण त्यो रावणलाई घलुवामा पनि गन्दैनथे। (फोसा जत्तिको पनि मान्दैनथे) ॥ १९ ॥

दो०–उमा ! विभीषनु रावनहिं, सनमुख चितव कि काउ ।
भिरत सो कालसमान, अव श्री-रघुवीर प्रभाउ ॥११८॥

हेपार्वति ! के ती विभीषण रावणको सन्मुख कहिल्यै हेर्न शक्ने हुन् र ? श्रीरामजीका प्रभावले आज ती कालसमान भएर लड्न-भिड्न लागे ॥ ११८ ॥

चौ०–देखा श्रमित विभीषनु भारी ❀ धायेउ हनूमान गिरिधारी ॥ १ ॥
रथ तुरंग सारथी निपाता ❀ हृदई माँझ तेहि मारेसि लाता ॥ २ ॥

विभीषणलाई खूव थाकेको थाहा पाएर हनूमान्‌जी पहाड लिएर दौडे ॥ १ ॥ रथ-घोडा-सारथिलाई गिराए, छातीका माझमा लातले ठोके ॥ २ ॥

ठाढ़ रहा अतिकंपित गाता ❀ गयेउ विभीषनु जहँ जनत्राता ॥ ३ ॥
पुनि रावण तेहि हतेउ पचारी ❀ चला गगन कपि पूँछ पसारी ॥ ४ ॥

शरीर अत्यन्त काँप्न लाग्यो ता पनि त्यो रावण खडै रह्यो (पछारिएन) विभीषण जहाँ भक्तरक्षक-रघुनाथजी हुनुहुन्थ्यो उतैतिर गए ॥ ३ ॥ रावणले हनूमान्‌जीलाई लल्कारेर पीट्यो, ती पुच्छर लम्याएर आकाशतिर उडे ॥ ४ ॥

गहेसि पूँछ कपिसहित उड़ाना ❀ पुनि फिरि भिरेउ प्रबल हनुमाना ॥ ५ ॥
लरत अकाश जुगल सम जोधा ❀ हनत एकु एकहिं करि क्रोधा ॥ ५ ॥

रावणले पुच्छर समात्यो, त्यो हनूमान् समेत उड्यो, अनि बलवान्-हनूमान् फर्केर भिडे, ती-दुई योद्धा वरावरीले लड्न लागे, क्रुद्ध भएर एउटाले अर्कालाई पीट्दथ्यो ॥५।६॥

सोहहिं नभ छल बल बहु करहीं ❀ कज्जलगिरि सुमेरु जनु लरहीं ॥ ७ ॥

छंद--कहँ राम कहि सिरनिकर धाए देखि मर्कट भजि चले ।
संधानि धनु रघु-वंस-मनि हँसि सरन्ह सिर भेदे भले ॥
सिरमालिका गहि कालिका कर वृंद वृंदन्हि बहु मिलीं ।
करि रुधिरसरि मज्जन मनहुँ संग्रामवट पूजन चलीं ॥१८॥

राम कता छन् ? भन्दै शिर दौडेको देखेर वानरहरू भागेर गए, रघुवंशमणि-राम जीले हाँसेर धनु तानेर ती शिरलाई वाणमा उन्न लाग्नुभयो, कालिकादेवीका वथानका वथान एकत्र भएर ती वाणमा उनेका मुण्डमाला लिईलिईकन रुधिरनदीमा स्नान गरेर संग्रामरूपी वटवृक्षको पूजा गर्न हिंडे कि ? [भन्ने भान पर्नेगरी वाणमा उनिएका मुण्डमाला युद्धभूमीमा खस्न लागे] ॥ १८ ॥

दो०--पुनि रावण अति कोप करि, छाँडेसि सक्ति प्रचंड ।
सनमुख चली विभीषनही, मनहुँ काल कर दंड ॥११७॥

फेरि रावणले अतिक्रुद्ध भएर प्रचंड शक्ति (वर्छी) छाड्यो, त्यो वर्छी मानौं काल-दण्ड हो कि ? भनेजस्तो गरी विभीषणका साम्ने आई ॥ ११७ ॥

चौ०--आवत देखि सक्ति खरधारा ❀ प्रनतारतिहर विरदु सँभारा ॥ १ ॥
तुरत विभीषनु पाछे मेला ❀ सनमुख राम सहेउ सो सेला ॥ २ ॥

त्यो शक्ति (वर्छी) आउन लागेको देखेर रामजीले "प्रणतार्तिहर" "(शरणागत पीडानिवारक)" यस्तो आफ्नो विरुद (प्रशस्ति) लाई सह्माल्नुभयो (कायम राख्नुभयो)। झटपट विभीषणलाई आफ्ना पछिल्तिर पारेर रामजीले त्यो-शक्ति (वर्छी) लाई सन्मुख भएर सहनुभयो (थाप्नु भयो) ॥ १ ॥ २ ॥

लागि सक्ति मुरुछा कछु भई ❀ प्रभु कृत खेल सुरन्ह विकलई ॥ ३ ॥
देखि विभीषनु प्रभु स्रम पायेउ ❀ गहि कर गदा क्रुद्ध होइ धायेउ ॥ ४ ॥

शक्ति लाग्दा रामजीलाई अलिकति मूर्छा भयो, प्रभुजीले खेलवाड गर्नुभएको थियो, देवताहरूलाई व्याकुलता भयो ॥ ३ ॥ विभीषणले प्रभुजीले क्लेश पाएको देखे, अनि झोक्किएर हातमा गदा लिईकन दौडे ॥ ४ ॥

रे ! कुभाग्य ! सठ ! मंद ! कुबुद्धे ! ❀ तैं सुर नर मुनि नाग विरुद्धे ॥ ५ ॥
सादर सिव कहुँ सीस चढ़ाए ❀ एक एक के कोटिन्ह पाए ॥ ६ ॥

[विभीषणले रावणलाई भने—] "ए हतभाग्य ! ए वदमाश ! ए नीच ! ए कुबुद्धि ! तैंले शिवजीलाई आदरका-साथ शिर चढाइस्, एकएक-शिरका कोटि कोटि शिर पाइस् ॥५॥६॥

तेहि कारन खल ! अव लगि बांचा ❀ अब तव काल सीस पर नाँचा ॥ ७ ॥
रामविमुख सठ ! चहसि संपदा ❀ अस कहि हनेसि माँझ उर गदा ॥ ८ ॥

त्यसै कारणले तँ ऐलेसम्म वाँचिस्, अव तेरा शिरका उपर काल नाच्न लाग्यो।
स्वाँठ ! रामदेखि-विमुख भएर-पनि संपत्ति चाहन्छस् ?" यती भनेर विभीषणले त्यसका छाती
का माझमा गदाको प्रहार गरे ॥ ७ ॥ ८ ॥

छंद--उर माँझ गदाप्रहार घोर कठोर लागत महि पर्‍यो ।
दसवदन सोनित स्रवत पुनि संभारि धायेउ रिस भर्‍यो ॥
दोउ भिरे अतिबल मल्ल जुद्ध विरुद्ध एकु एकहि हने ।
रघु-वीर-बल-गर्वित विभीषनु घालि नहिं ता कहुँ गने ॥१९॥

घोर शब्द गर्दै आएकी गदाको कडा-चोट छातीमा लाग्ने-वित्तिकै रावण जमीनमा
गिर्‍यो। दशौओटा-मुखवाट रगत वग्न लाग्यो। त्यो फेरि सह्मालिएर क्रोधपूर्ण भईकन दौड्यो,
अत्यन्त-बलवान्भएका ती दुईजना मल्लयुद्धमा (कुस्तीकुस्ती-मुक्कामुक्कीमा) भिडेर परस्पर
पीट्न लागे, रघुनाथजीका बलले मस्त भएका विभीषण त्यो रावणलाई घलुवामा पनि गन्दैन
थे। (फोसा जत्तिको पनि मान्दैनथे) ॥ १९ ॥

दो०—उमा ! विभीषनु रावनहिं, सनमुख चितव कि काउ ।
भिरत सो कालसमान, अव श्री-रघुवीर प्रभाउ ॥११८॥

हेपार्वति ! के ती विभीषण रावणको सन्मुख कहिल्यै हेर्न शक्ने हुन् र ? श्रीरामजी
का प्रभावले आज ती कालसमान भएर लड्न-भिड्न लागे ॥ ११८ ॥

चौ०—देखा श्रमित विभीषनु भारी ❀ धायेउ हनूमान गिरिधारी ॥ १ ॥
रथ तुरंग सारथी निपाता ❀ हृदई माँझ तेहि मारेसि लाता ॥ २ ॥

विभीषणलाई खूव थाकेको थाहा पाएर हनूमान्जी पहाड लिएर दौडे ॥ १ ॥ रथ-
घोडा-सारथिलाई गिराए, छातीका माझमा लातले ठोके ॥ २ ॥

ठाढ़ रहा अतिकंपित गाता ❀ गयेउ विभीषनु जहँ जनत्राता ॥ ३ ॥
पुनि रावण तेहि हतेउ पचारी ❀ चला गगन कपि पूँछ पसारी ॥ ४ ॥

रावण खडै रह्यो (पछारिएन) विभी-
शरीर अत्यन्त काँप्न लाग्यो ता पनि त्यो
षण जहाँ भक्तरक्षक-रघुनाथजी हुनुहुन्थ्यो उतैतिर गए ॥ ३ ॥ रावणले हनूमान्जीलाई
लल्कारेर पीट्यो, ती पुच्छर लम्याएर आकाशतिर उडे ॥ ४ ॥

गहेसि पूँछ कपिसहित उड़ाना ❀ पुनि फिरि भिरेउ प्रबल हनुमाना ॥ ५ ॥
लरत अकाश जुगल सम जोधा ❀ हनत एकु एकहिं करि क्रोधा ॥ ६ ॥

रावणले पुच्छर समात्यो, त्यो हनूमान् समेत उड्यो, अनि बलवान्-हनूमान् फर्केर
भिडे, ती-दुई योद्धा वरावरीले लड्न लागे, क्रुद्ध भएर एउटाले अर्कालाई पीट्तथ्यो ॥५।६॥

सोहहिं नभ छल बल बहु करहीं ❀ कज्जलगिरि सुमेरु जनु लरहीं ॥ ७ ॥

बुधिबल निसिचर परै न पारा ❀ तब मारुतसुत प्रभु संभारा ॥ ८॥

ती दुईजना आकाशमा घेरै दाउपेच गर्दथे, मानौं-गाजलको पर्वत र सुमेरुपर्वत लड्न लागेका हुन्कि ? [भन्ने भान पार्नेगरी] शोभित भएका थिए। बुद्धि-र-बलले पछार्न खोज्दा त्यो राक्षस पछारिएन, अनि हनूमान्जीले श्रीरामजीलाई सँझे ॥ ८ ॥

छन्द—सँभारि श्रीरघु-वीर धीर पचारि कपि रावन हन्यौ ।
महि परत पुनि उठि लरत देवनजुगलकहँजयजयभन्यौ ॥
हनुमन्त संकट देखि मर्कट भालु क्रोधातुर चले ।
रनमत्त रावन सकल सुभट प्रचण्ड भुजबल दलमले ॥२०॥

श्रीरघुवीरलाई सँझेर धीर-भईकन हनूमानजीले रावणलाई ललकारेर पीटे, दुवै-जना जमीनमा पछारिदै उठ्तै लड्नलागे। देवताहरूले दुवैलाई जय जय भने। हनूमान्जीलाई संकष्ट परेको देखेर भालू-वानर-क्रुद्ध भईकन दौडे, युद्धमा मत्त भयेको-रावणले ती-सबै-वीरलाई प्रचंड-भुजदंडका बलले थिलिथला पार्‍यो ॥ २० ॥

दोहा—राम प्रचार वीर तब, धाये कीस प्रचण्ड ।
कपिदल प्रवल बिलोकि तेहि, कीन्ह प्रगट पाखंड ॥११९॥

रामजीले ललकार्नु भयो, अनि सबै-प्रचंडवीर वानर दौडे,रावणले प्रचंड भएको त्यो वानरको दललाई देख्योर र माया प्रकट गर्‍यो ॥ ११९ ॥

चौ०—अन्तरधान भएउ छन एका ❀ पुनि प्रगटे खल रूप अनेका ॥ १ ॥
रघुपति कटक भालु कपि जेते ❀ जहँ तहँ प्रगट दसानन तेते ॥ २ ॥

एकछिन त्यो अन्तर्धान (अदृश्य) भयो, उहाँ पछि त्यो दुष्ट अनेकरूपले प्रकट भयो, रघुनाथजीका फौजमा भालू र वानर जती थिए जहाँ तहाँ उत्ति रावण प्रकट भए ।१।२

देखे कपिन्ह अमित दससीसा ❀ भागे भालु बिकल भट कीसा ॥ ३ ॥
चले बलीमुख धरहिं न धीरा ❀ त्राहि त्राहि लछिमन ! रघुवीरा ! ॥ ४ ॥

वानरहरूले असंख्य रावण देखे, भालू भागे, वानर व्याकुल भए ॥ ३ ॥ वानरले पनि धैर्य धारण गरेनन्, "हेलक्ष्मण ! हेरघुवीर !" भन्दै भागे ॥ ४ ॥

दह दिसि कोटिन्ह धावहिं रावन ❀ गर्जहिं घोर कठोर भयावन ॥ ५ ॥
डरे सकल सुर चले पराई ❀ जय कै आस तजहु अब भाई ॥ ६ ॥

दशै दिशामा करोडौं भयङ्कर-रावण कडा डरलाग्दो-गरी गर्जन्थे, देवता-पनि डराए, "भाईहो ! अब जयको आशा छोड" ॥ ५ ॥ ६ ॥

सब सुर जिते एक दसकंधर ❀ अब बहु भए तकहु गिरिकंदर ॥ ७ ॥
रहे बिरंचि संभु मुनि ग्यानी ❀ तिन्हजिन्हप्रभुमहिमाकछुजानी॥ ८ ॥

एउटा रावणले ता सबै-देवतालाई जितेको थियो, अब ता धेरै रावण भए, अब पर्वतका गुफा-कन्दरा (लुकलाई) ताक” भन्दै भागे ॥ ७ ॥ जसले प्रभुजीको महिमा केही जानेका थियो, ती ब्रह्मा-शंकर-ज्ञानीमुनिहरू रहे (भागेनन्) ॥ ८ ॥

छन्द--जाना प्रताप ते रहे निर्भय कपिन्ह रिपु माने फुरे ।
चले बिचलि मर्कट भालु सकल कृपाल ! पाहि भयातुरे ॥
हनुमंत अंगद नील नल अतिबल लरत रनबाँकुरे ।
मर्दहिं दसानन कोटि कोटिन्ह कपटभू भट अंकुरे ॥२१॥

जो प्रभुको प्रताप जान्दथे, ती निर्भय भएर खडा रहे, वानरहरूले दुश्मन रावणहरूलाई साँचै ठानेका थिए, भयले व्याकुल भएर “हेदयालु ! हेराम ! बचाउनुहोस्” यस्तो पुकार गर्दै तिनिहरू भागे । अत्यन्त-बलवान् युद्धमा-कट्टर-भएका हनूमान् अङ्गद-नील-नल यिनीहरू लडि-रहेका थिए, तिनीहरू कपट (माया) रूपी-जमीनमा अंकुरजस्तै उब्जेका करोडौं-रावणलाई पक्डी-पक्डीकन माड्दथे ॥ २१ ॥

दोहा--सुर वानर देखे विकल, हँसे कोसलाधीस ।
सजि बिसिखासन एक सर, हते सकल दससीस ॥१२०॥

देवताहरू र वानरहरूलाई व्याकुल देखेर अयोध्याधीश (रामजी) हाँस्नुभयो, धनुमा एउटा बाण चढ़ाएर त्यसैले सकल-रावणलाई मार्नुभयो ॥ १२० ॥

चौ०–प्रभु छन महुँ माया सब काटी ❀ जिमि रबि उए जाहिं तम फाटी ॥ १ ॥
रावनु एक देखि सुर हरषे ❀ फिरे सुमन बहु प्रभु पर बरषे ॥ २ ॥

प्रभुजीले एक-क्षणमा सबै-माया काट्नुभयो, जस्तै सूर्य उदाए-पछि अन्धकार फाटेर जान्छ [त्यस्तै भयो] ॥ १ ॥ एउटा-रावण देखिन लागे-पछि देवता हर्षित भए । ती फर्के, तिनले प्रभुजीका उपर खूब फूल वर्षाए ॥ २ ॥

भुज उठाइ रघुपति कपि फेरे ❀ फिरे एक एकन्ह तब टेरे ॥ ३ ॥
प्रभुबलु पाई भालु कपि धाए ❀ तरल तमकि संजुग महि आए ॥ ४ ॥

प्रभुजीले भुजा उठाएर (बाहुली ठाडो पारेर) सबै-वानरलाई फर्काउनुभयो, परस्पर बोलाउँदै तिनीहरू फर्के ॥ ३ ॥ प्रभुजीका बल पाएर भालू र वानर दौडे, फूर्तीका-साथ उफ्रदै युद्धभूमीमा आए ॥ ४ ॥

अस्तुति करत देव तेहि देखे ❀ भयेउ एक मैं इन्ह के लेखे ॥ ५ ॥
सठहु सदा तुम्ह मोर मरायल ❀ कहि अस कोपि गगनपथ धायल ॥ ६ ॥

रावणले देवताहरूलाई रामजीको स्तुति गर्न लागेका देख्यो, [त्यसले मनमा] “म इनका समुझमा फेरि एउटाको एउटै भएछु” [यस्तो विचार गर्‍यो] [अनि भन्न

लाग्यो] "हेवदमाशहो ! तिमीहरू सदासर्वदा मैले पीटिएका होऊ" यसो भनेर क्रुद्ध भईकन आकाशमार्गतर्फ दौड्यो ॥ ५ ॥ ६ ॥

हाहाकार करत सुर भागे ❀ खलहु जाहु कहँ मोरें आगे ॥ ७ ॥
बिकल देखि सुर अंगदु धावा ❀ कूदि चरन गहि भूमि गिरावा ॥ ८ ॥

देवताहरू हाहाकार गर्दै भागे, रावणले "बदमाशहो ! मसँग भागेर कहाँ जाउला ?" [भन्यो] देवताहरूलाई व्याकुल देखेर अङ्गद दौडे, कुदेर रावणका खुट्टा समातीकन भुईंमा खसाले ॥ ७ ॥ ८ ॥

छन्द–गहि भूमि पार्‍यौ लात मार्‍यौ बालिसुत प्रभु पहिं गयो ।
संभारि उठि दसकंठ घोर कठोर रव गर्जत भयो ॥
करि दाप चाप चढाइ दस संधान सर बहु बरषई ।
किए सकल भट घायल भयाकुल देखि निज बलु हरषई ॥२२॥

अङ्गदले त्यसलाई समातेर जमीनमा पछारे, अनि लातले हाने, [त्यति गरेर] ती रामजीका समीप गए । रावण सह्मालिएर उठ्यो, अनि अति कट्टर–भएका त्यसले भयंकर सिंहनाद गर्‍यो । घमंडका–साथ दशैओटा धनुमा बाण जोर्दै वर्षाउदै गर्न लाग्यो, त्यसले सकलवीरलाई घायल र व्याकुल पार्‍यो, आफ्नो वल देखेर आफैं दङ्ग पर्‍यो ॥ २२ ॥

दोहा–तब रघुपतिलंकेस के, सीस भुजा सर चाप ।
काटे भए बहोरि बहु, जिमि तीरथ कर पाप ॥१२१॥

अनि रघुनाथजीले रावणका शिर–हात–धनु–बाण सबै काट्नुभयो, तर काटिएका थिए ता पनि तिनीहरू तीर्थमा गरेका पापजस्तै फेरि बढे ॥ १२१ ॥

चौ०–सिर भुज बाढ़ि देखि रिपु केरी ❀ भालुकपिन्ह रिस भई घनेरी ॥ १ ॥
मरत न मूढ़ कटेहुँ भुज सीसा ❀ धाए कोपि भालु भट कीसा ॥ २ ॥

शत्रुका शिर र भुजा बढेको देखता भालू–वानर–हरूलाई खूब रिस उठ्यो । "यो मूढ हात–टाउका काटिंदा–पनि मर्दैन ए !" भन्दै जङ्गिएर भालू वानर दौडे ॥ १ ॥ २ ॥

बालितनय मारुति नल लीला ❀ दुबिद कपीस पनस बलसीला ॥ ३ ॥
बिटप महीधर करहिं प्रहारा ❀ सोइ गिरि तरु गहि कपिन्ह सो मारा ॥ ४ ॥

अङ्गद–हनूमान्–नल–नील–द्विविद–सुग्रीव–पनस इत्यादि–बलवान्‌वानरहरू वृक्षले र पर्वतले प्रहार गर्न लागे, तिनै–वृक्ष तिनै–पर्वत समातेर रावण उनै–वानरहरूलाई हान्न लाग्यो ॥ ३ ॥ ४ ॥

एक नखन्ह रिपुबपुष बिदारी ❀ भागि चलहिं एक लातन्ह मारी ॥ ५ ॥
तब नल नील सिरन्हि चढ़ि गए ❀ नखन्हि लिलार बिदारत भए ॥ ६ ॥

कोही वानर त्यो-वैरीका शरीरलाई नँग्राले फहराउन लागे, कोही लात मारेर भाग्ने भए, अनि नल र नील त्यसका टाउकामा चढे, नंग्राले त्यसका निधार फार्न लागे ॥ ५ ॥ ६ ॥

रुधिर विलोकि सकोप सुरारी ❀ तिन्हहिं धरन कहँ भुजा पसारी ॥ ७ ॥
गहे न जाहिं सिरन्ह पर फिरहीं ❀ जनुजुगजुगमधुपकमलवनचरहीं ॥ ८ ॥

रावणले रगत बगेको देखेर तिनलाई समात्न हात पसाऱ्यो, तिनीहरू पक्डिएनन् मानौं दोटा भँवरा कमलका वनमा घुम्न लागेका हुन्कि ? [भन्ने भान पार्दै] टाउकाटाउकामा घुम्न लागे ॥ ७ ॥ ८ ॥

कोपि कूदि दोउ धरेसि बहोरी ❀ महि पटकत भजे भुजा मरोरी ॥ ९ ॥
पुनि सकोप दस धनु कर लीन्हे ❀ सरन्ह मारि घायल कपि कीन्हे ॥१०॥

अनि झोक्किएर उफ्रीकन रावणले तिनलाई समात्यो, जमीनमा पछार्न लाग्दा तिनले त्यसका हात निमोठि-दिए, अनि ती भागे। रावणले क्रुद्ध भएर दशोटा धनु हातमा लियो, वाण हानेर वानरहरूलाई घायल पाऱ्यो ॥ ९ ॥ १० ॥

हनुमदादि मुरुछित करि बन्दर ❀ पाइ प्रदोष हरष दसकंधर ॥११॥
मुरुछित देखि सकल कपिबीरा ❀ जामवंत धायेउ रनधीरा ॥१२॥

हनूमान्प्रभृति-वानरहरूलाई मूर्छित पाऱ्यो, साँझको-वेला पाउँदा रावण हर्षित भयो ॥ ११ ॥ सकल-वानरवीरलाई मूर्छित देखेर युद्धमा-धीर-भएका जाम्बवान् दौडे ॥१२॥

संग भालु भूधर तरु धारी ❀ मारन लगे पचारि पचारी ॥१३॥
भयेउ क्रुद्ध रावनु बलवाना ❀ गहि पद महि पटकै भट नाना ॥१४॥
देखि भालुपति निज-दल-घाता ❀ कोपि माँझ उर मारेसि लाता ॥१५॥

तिनका साथमा पर्वतजस्तो-शरीर-भएका (जङ्गीजङ्गी) भालु थिए, तिनीहरू ललकारी-ललकारीकन रावणलाई पिट्टा दिन लागे ॥ १३ ॥ बलवान्-रावण क्रुद्ध भएर अनेक-भालूवीरलाई खुट्टामा समातेर जमीनमा पछार्न लाग्यो ॥ १४ ॥

भालूपति (जाम्बवान्) ले आफ्ना दलको घात (नाश) देखेर क्रुद्ध भईकन रावणका छातीका माझमा लातले ठोके ॥ १५ ॥

छन्द–उर लात घात प्रचंड लागत विकल रथ तें महि परा ।
गहि भालु बीसहु कर मनहुँ कमलन्ह बसे निसि मधुकरा ॥
मुरुछित विलोकि वहोरि पद हति भालुपति प्रभु पहिं गयो ।
निसि जानि स्यंदन घालि तेहि तब सूत जतनु करत भयो ।२३।

छातीमा लातको प्रचण्ड चोट पर्दा त्यो व्याकुल भएर रथवाट जमीनमा पछारियो, पछारिदा-पनि त्यसले वीसै-हातमा राती कमलसमूहमा-वसेका-भँवराजस्ता भालूलिपकै थियो,

अनि जाम्बवान् त्यसलाई मूर्छित देखेपछि पनि एक–लात ठोकेर प्रभुजीका समीप गए, रात परेको जानेर सारथिले त्यसलाई रथमा हाल्यो र बिउँझाउने यत्न गर्न लाग्यो ॥ २३ ॥

दोहा–मुरुछा विगत भालु कपि, सब आए प्रभु पास ।
निसिचर सकल रावनहिं, घेरि रहे अतित्रास ॥१२२॥

उतातिर मूर्छा हटे पछि भालू र वानरहरू प्रभुजीका समीप आए । राक्षसहरू अत्यन्त डराएर रावणलाई घेरेर खडारहे ॥ १२२ ॥

चौ०–तेहि निसि सीतापहिं जाई ❀ त्रिजटा कहि सब कथा सुनाई ॥ १ ॥
सिर भुज बाढ़ि सुनत रिपु केरी ❀ सीता उर भइ त्रास घनेरी ॥ २ ॥

त्यसैरातमा सीताजीका समीप गएर त्रिजटाले सबै–वृत्तान्त सुनाई ॥ १ ॥ शत्रुका शिर–भुजा बढेको सुन्दा सीताजीलाई अत्यन्त डर लाग्यो ॥ २ ॥

मुख मलीन उपजी मन चिंता ❀ त्रिजटा सन बोली तब सीता ॥ ३ ॥
होइहि काह कहसि किन माता ! ❀ केहिबिधिमरहिविश्व-दुख-दाता॥ ४ ॥

उहाँको मुख मलिन भयो, मनमा चिन्ता पऱ्यो, अनि त्रिजटासँग बोल्नुभयो "आमा ! किन भन्दिनौ ?, के हुने हो ?, संसारलाई दुःखदिने (रावण) कुनप्रकारले मर्ला ? ॥ ३ ॥ ४ ॥

रघु-पति-सर सिर कटेहु न मरई ❀ विधि विपरीत चरित सब करई ॥ ५ ॥
मोर अभाग्य जिआवत ओही ❀ जेहि हौं हरिपद कमल बिछोही ॥ ६ ॥

रघुनाथजीले शिर काट्ता–पनि त्यो मर्दैन, विपरीत–भएका–हाम्रा दैवले यो-सव-चरित्र गरेको हो ॥ ५ ॥ जुन अभाग्यले म प्रभुजीका चरणकमलदेखि छुट्टै रहेकी छु, त्यही-मेरा–अभाग्यले त्यसलाई वचाइ-रहेको छ ॥ ५ ॥ ६ ॥

जेहि कृत कपट कनक मृग झूठा ❀ अजहुँ सो दैव मोहि पर रूठा ॥ ७ ॥
जेहि विधि मोहि दुखदुसह सहाए ❀ लछिमन कहँ कटु वचन कहाए ॥ ८ ॥
रघुपति विरह सविष सर भारी ❀ तकि तकि मार बार बहु मारी ॥ ९ ॥
ऐसेहु दुख जो राखु मम प्राना ❀ सोइ विधि ताहि जिआव न आना ॥ १० ॥

जुन-दैवले कपटले झूठा सुवर्णको हरिण बनायो, त्यो-दैव अझसम्म मेरा ऊपर रिसाएकै छ ॥ ७ ॥ जुन दैवले लक्ष्मणजीलाई मेरा मुखवाट दुर्वचन बोलायो, र मलाई दुःसह दुःख भोगायो ॥ ८ ॥ मलाई ताकी-ताकी-कन कामदेवले रघुनाथजीको विरहरूपी विषालु वाण वरावर वर्षाइरहेको छ ॥ ९ ॥ यस्ता दुःखमा-पनि जसले मेरा-प्राणलाई वचाइ-राखेको छ, त्यही-दैवले रावणलाई वचाएको हो, अर्काले होइन ॥ १० ॥

बहु विधि करति विलाप जानकी ❀ करि करि सुरति कृपानिधान की ॥ ११ ॥
कह त्रिजटा सुनु राजकुमारी ! ❀ उर सर लागत मरै सुरारी ॥ १२ ॥
प्रभु ता तें उर हतै न तेही ❀ एहि के हृदय वसति वैदेही ॥ १३ ॥

यस्ताप्रकारले करुणानिधान-रामजीको स्मरण गरीगरीकन सीताजी विलाप गर्न लाग्नुभयो ॥ ११ ॥ त्रिजटाले भनी—"हेराजकुमारि ! सुन, छातीमा वाण लागे देखि त्यो देवशत्रु (रावण) मर्नैथियो, यसका हृदयमा सीता वसेकी छन् भनेर रामजी त्यसका हृदयमा वाण हान्नुहुन्न ॥ १२ ॥ १३ ॥

छन्द--एहि के हृदय बस जानकी जानकी उर मम बास है ।
मम उदर भुवन अनेक लागत बान सब कर नास है ॥
सुनि वचनहरष विषाद मन अति देखिपुनि त्रिजटा कहा ।
अव मरिहि रिपुएहि विधिसुनहि सुंदरि ! तजहिसंसयमहा॥२४॥

"यसका हृदयमा जानकी रहेकी छन्, जानकीका हृदयमा मेरो वास छ, मेरा पेटमा अनेक-व्रह्माण्ड रहेका छन्, यसका हृदय (छाती) मा वाण लाग्यो भने सवैको सर्वनाश हुन्छ" [यस्तो विचार गरेर रामजीले त्यसका हृदयमा वाण नहानेको हो] त्रिजटाको यो वचन सुन्दा सीताजीका मनमा हर्ष र विषाद भयो, त्रिजटाले "हेसुन्दरि ! ठूलो सन्देह छाड, अव शत्रु यसप्रकारले मर्नेछ सुन ॥२४॥

दोहा--काटत सिर होइहि विकल, छुटि जाइहि तव ध्यान ।
तव रावनहि हृदय महुँ, मरिहहिं राम सुजान ॥१२३॥

अव शिरकाट्ता-खेरि रावण व्याकुल हुनेछ र तिम्रो ध्यान छुटनेछ, अनि [रावणका हृदयमा तिमी नभएको मौका पाएर] वुद्धिमान्-रामजी रावणका हृदयमा वाण हान्नुहुनेछ" ॥ १२३ ॥

चौ०-अस कहि बहुत भाँति समुझाई ❀ पुनि त्रिजटा निज भवन सिधाई ॥ १ ॥
रामसुभाउ सुमिरि वैदेही ❀ उपजी विरहव्यथा अति तेही ॥ २ ॥

यसो भनेर अनेकप्रकारसँग संझाई । अनि त्रिजटा आफ्ना घर गई ॥ १ ॥ सीताजीले रामजीको स्वभाव संझनुभयो, उहाँलाई हृदयमा अत्यन्त पीडा पैदा भयो ॥ २ ॥

निसिहि ससिहि निंदति बहु भाँती ❀ जुग समभई नराति सिराती ॥ ३ ॥
करति विलाप मनहि मन भारी ❀ रामविरह जानकी दुखारी ॥ ४ ॥

रात्रिमा-पनि अनेकप्रकारले चन्द्रमाको निन्दा गर्नु हुन्थ्यो, "हाय ! यो रात्रि युगसमान भई, वित्तै-वित्तिन" भन्नुहुन्थ्यो ॥ ३ ॥ रामजीका विरहले दुःखित भएकी सीताजी मनैमनमा भारी विलाप गर्नुहुन्थ्यो ॥ ४ ॥

जब अति भयेउ विरह उर दाहू ❀ फरकेउ वाम नयन अरु बाहू ॥ ५ ॥
सगुन विचारि धरी मन धीरा ❀ अब मिलिहहिं कृपाल रघुवीरा ॥ ६ ॥

जब उहाँका हृदयमा विरहको ज्वाला अति भयो, अनि उहाँको वायाँ नजर र बाहु फर्फराउन लाग्यो ॥ ५ ॥ उहाँले शुभशकुनका विचार गर्नुभयो र "अब दयाल रघुनाथजी भेटिनुहुन्छ" भनी संझेर धैर्य लिनुभयो ॥ ६ ॥

इहाँ अर्ध निसि रावनु जागा ❀ निजसारथि सन खीझन लागा॥७॥
शठ ! रणभूमि छँड़ायसि मोही ❀ धिग! धिग ! अधम! मन्दमति! तोही ॥८॥

यतातिर रात आधा भए-पछि रावण जाग्यो, आफ्ना सारथिसँग हेशठ ! मलाई युद्धभूमीवाट हटाइस् , हेअधम ! हे वेवकूफ ! तँलाई धिक्कार ! छ, भनी रिसाउन लाग्यो॥७॥८॥

तेहि पद गहि बहु विधि समुझावा ❀ भोर भए रथ चढ़ि पुनि धावा ॥ ९ ॥
सुनि आगमन दसानन केरा ❀ कपिदल खरभर भयेउ घनेरा ॥१०॥
जहँ तहँ भूधर विटप उपारी ❀ धाए कटकटाइ भट भारी ॥११॥

त्यसले पाउ समातेर धेरै संझायो, विहान भए-पछि फेरि रावण रथ चढेर दौड्यो ॥ ९ ॥ रावणको आगमन सुनेर वानरका दलमा खूब खलवल पर्‍यो ॥ १० ॥ ठूला-ठूला-योद्धाहरू जहाँतहाँ पहाड-वृक्ष उखेलेर दाँत कटकटाउँदै दौडे ॥ ११ ॥

छन्द-धाए जो मर्कट विकट भालु कराल कर भूधर धरा ।
अति कोपि करहिं प्रहार मारत भजि चले रजनीचरा ॥
बिचलाइ दल बलवंत कीसन्ह घेरि पुनि रावन लियो ।
चहुँदिसि चपेटन्हि मारि नखन्हिविदारितनु ब्याकुल कियो ॥२५॥

हातमा पर्वत लिएका विकराल-भालू र भयंकर वानर दौडे, तिनीहरूले जब खूव क्रुद्धभई प्रहार गर्नलागे मार्न लागे तब राक्षसहरू भागे । फौजलाई विचलित पारेर (भगाएर) बलवान्-वानरले रावणलाई चारैतर्फवाट घेरे, थप्पड मारेर, दाँतले त्यसको शरीर फहराएर, त्यसलाई व्याकुल गरे ॥२५॥

दोहा-देखि महा मर्कट प्रबल, रावन कीन्ह विचार ।
अंतरहित होइ निमिषमहँ, कृत माया विस्तार ॥१२४॥

वानरहरूलाई महाजवर्दस्त देखेर रावणले विचार गर्‍यो, अन्तर्धान (अदृश्य) भएर एकछिन्-पछि माया फैलायो ॥ १२४ ॥

छन्द-जब कीन्ह तेहि पाखण्ड । भए प्रगट जंतु प्रचण्ड ॥
बेताल भूत पिसाच । कर धरें धनु नाराच ॥१॥
जोगिनि गहें करबाल । एक हात मनुजकपाल ॥
करि सद्य सोनित पान । नाचहिं करहिं बहु गान ॥२॥

जव त्यसले पाखण्ड (माया) गर्‍यो, अनि प्रचण्ड-प्रचण्ड-जन्तु प्रकट भए। वेताल-भूत-पिशाच-हातमा धनु-वाण लिएका प्रकट भए ॥१॥ धेरै जोगिनीहरू एक हातमा खप्पर लिएका छँदा ताजाताजा रगत पिएर नाच्न लागे गाउन लागे ॥२॥

धरु मारु बोलहिं घोर । रहि पूरि धुनि चहुँ ओर ॥
मुख बाइ धावहि खान । तब लगे कीस परान ॥३॥
जहँ जाहिं मर्कट भागि । तहँ बरात देखहिं आगि ॥
भए विकल वानर भालु । पुनि लाग बरषै बालु ॥४॥

तिनीहरू भयानक-स्वरले "समात, मार" भन्दथे, त्यो अवाज चारैतिर फैलिन्थ्यो। तिनीहरू मुख बाएर खान जाइ-लागे, अनि वानरहरू भाग्न लागे ॥३॥ वानरहरू भागेर जहाँ जान्थे, त्यहाँ आगो वर्षन लागेको देख्तथे, भालू र वानर व्याकुल भए, फेरि वालुवैवालुवा वर्षन लाग्यो ॥४॥

जहँ तहँ थकित करि कीस । गर्जेउ बहुरि दससीस ॥
लछिमन कपीस समेत । भए सकल वीर अचेत ॥५॥
हा राम ! हा रघुनाथ ! । कहि सुभट मीजहिं हाथ ॥
एहि विधि सकल बल तोरि । तेहि कीन्ह कपट बहोरि ॥६॥

यस्ता-तरहले जहाँतहाँ वानरलाई रावणले थकित पान्यो, अनि त्यो गर्जन लाग्यो, लक्ष्मणजी-सुग्रीवसमेत सकल वीरहरू अचेत भए ॥ ५ ॥ हाराम ! हारघुनाथ ! भन्दै वीरहरू हात माड्न लागे, यस्ता-प्रकारले सवैको बल तोडिसके-पछि त्यसले फेरि अर्को माया रच्यो ६

प्रगटेसि विपुल हनुमान । धाए गहें पाषान ॥
तिन्ह राम घेरे जाइ । चहुँ दिसि बरूथ वनाइ ॥७॥
मारहु धरहु जनि जाइ । कटकटहिं पूँछ उठाइ ॥
दह दिशि लँगूर बिराज । तेँहि मध्य कोसलराज ॥८॥

त्यसले धेरै हनूमान् प्रकट गऱ्यो, तिनीहरू पत्थर लिएर दौडे, तिनीहरूले आफ्नो डफ्फा बनाएर चारै-तिरवाट रामजीलाई घेरे ॥ ७ ॥ पुच्छर उचालेर दाँत कटकटाएर "मार, पक्ड जान नपाओस्" भन्न लागे, दसै-दिशामा वानरका पुच्छरै पुच्छर देखिए रामजी तिनका माझमा हुनुहुन्थ्यो ॥८॥

छन्द--तेहि मध्य कोसलराज सुन्दर स्यामतन सोभा लही ।
जनु इन्द्रधनुष अनेक की बर बारि तुंग तमालही ॥
प्रभु देखि हरष विषाद उर सुर बदत जयजयजय करी ।
रघुवीर एकहि तीर कोपि निमेष महँ माया हरी ॥२६॥

तिनका माझमा अयोध्याधिपति-रामजीको सुन्दर-श्याम-शरीर शोभा पाइ-रहेको थियो, मानौं अग्लो-तमाल वृक्षका वरि-परि इन्द्रधनु (इन्द्राणी) को वार (घेरा) लागेको हो कि ? [यस्तो भान हुन्थ्यो]। प्रभुजीलाई त्यस्ता देखेर देवताहरूका हृदयमा हर्ष र विषाद हुन्थ्यो, तिनीहरू जय जय जय भन्दथे, प्रभुजीले रिसाएर बाण प्रहार गरीकन एक निमेषमा त्यो माया हर्नुभयो ॥२६॥

छन्द--माया विगत कपि भालु हरषे विटप गिरि गहि सब फिरे ।
सरनिकर छाँड़े राम रावन-बाहु-सिर पुनि महि गिरे ॥
श्री-राम-रावन समर चरित अनेक कल्प जो गावहीं ।
सत सेष सारद निगम कवि तेउ तदपि पार न पावहीं ॥

माया गए-पछि भालू-वानर हर्षित भएर वृक्ष-पर्वत लिईलिईकन सबै फर्के । रामजीले बाणका धारा छाड्नुभयो, रावणका हात शिर फेरि जमीनमा गिरे । श्रीरामजीको र रावणको युद्ध भएको चरित्रलाई सयजना शेष, सयजना शारदा, सयओटा वेद, सयओटा कवि यिनले अनेक-कल्पकालसम्म गाऊन् तथापि पार पाउने छैनन् ॥२७॥

दोहा--ता के गुनगन कछु कहे, जड़मति तुलसीदास ।
निज पौरुष अनुसार जिमि, मसक उड़ाहिं अकास ॥१२५॥

जसरी भुसुना-हरूपनी आफ्नो-आफ्नो पौरुष अनुसार आकाशमा उड्दछन्, त्यसैगरी जडमति-तुलसीदासले उहाँका केहीकेही गुणगण बखानेको हो ॥ १२५ ॥

[रावणवध]

दोहा--काटे सिरभुज वार बहु, मरत न भट लंकेस ।
प्रभु क्रीड़त मुनि सिद्ध सुर, ब्याकुल देखि कलेस ॥१२६॥

शिर भुजा-काट्तापनि वीर-रावण मर्दैनथ्यो, प्रभुजी खेलवाड गरिरहनुभएको थियो, उहाँको क्लेश देखेर मुनि-सिद्ध-देवताहरू व्याकुल थिए ॥ १२६ ॥

चौ०-काटत बढ़हिं सीस समुदाई ❀ जिमि प्रति लाभ लोभ अधिकाई ॥१॥
मरै न रिपु श्रम भयेउ विसेखा ❀ राम विभीषन तन तव देखा ॥२॥

काट्ता-पनि शिरको समुदाय लाभै-पीछे लोभ वढेझैं बढ्दथ्यो ॥ १ ॥ शत्रु मरेन, परिश्रम निक्कैभयो, अनि रघुनाथजीले विभीषण तर्फ हेर्नुभयो ॥ २ ॥

उमा ! काल मरु जा की ईछा ❀ सोइ प्रभु कर जन-प्रीति-परीछा ॥३॥
सुनु सर्वग्य ! चराचर नायक ! ❀ प्रनतपाल ! सुर-मुनि-सुखदायक ! ॥४॥

[शंकरजी भन्नुहुन्छ] हेपार्वति ! जसका इच्छाले काल मर्दछ, उनै प्रभु सेवकका प्रीतिको परीक्षा गर्न लाग्नुभएको हो ॥ ३ ॥ [विभीषणले विन्ती गरे]—"हेसर्वज्ञ ! हेचराचर नायक ! हेप्रणतपाल ! हेसुरमुनिसुखदायक ! सुनिबक्सियोस् ॥ ४ ॥

नाभीकुण्ड सुधा बस या के ❀ नाथ ! जिअत रावनु बल ता के ॥ ५ ॥
सुनत विभीषन वचन कृपाला ❀ हरषि गहे कर बान कराला ॥ ६ ॥

यसका नाभिकुण्डमा अमृत रहेको छ, हेनाथ ! त्यसैका–बलले यो बाँचि-रहेको हो, ॥ ५ ॥ विभीषणका वचन सुन्दा दयालु रामजी हर्षित हुनुभयो, उहाँले भयानक वाण हातमा लिनुभयो ॥ ६ ॥

असगुन होन लगे तब नाना ❀ रोवहिं बहु सृगाल खर स्वाना ॥ ७ ॥
बोलहिं खग जग-आरति-हेतू ❀ प्रगट भए नभ जहँ तहँ केतू ॥ ८ ॥

अनि अनेकप्रकारका अपशकुन हुनलागे, स्याल–गदहा–कुकुर खूब रुन लागे ॥७॥ जगत्को पीडा सूचनागर्नें स्वरले पक्षीहरू बोल्नलागे। आकाशमा जहाँतहाँ धूमकेतु प्रकट भए ॥ ८ ॥

दस दिसि दाह होन अति लागा ❀ भयेउ परव विनु रविउपरागा ॥ ९ ॥
मन्दोदरि उर कम्पति भारी ❀ प्रतिमा स्रवहिं नयनमग वारी ॥१०॥

दशै–दिशामा दिग्दाह हुन लाग्यो, विना–पर्व (औंसी बाहेकको दिनमा) पनि सूर्यग्रहण लाग्यो ॥ ९ ॥ मन्दोदरीका छातीमा भारी कम्प हुन लाग्यो, देवताहरूका प्रतिमा (मूर्ति) हरू आँखावाट पानि चुहाउन लागे ॥ १० ॥

छन्द–प्रतिमा स्रवहिं पवि पात नभ अतिवात बहु डोलति मही ।
बरषहिं बलाहक रुधिरु कच रज असुभ अति सक को कही ॥
उतपात अमित विलोकि नभ सुर मुनि विकल बोलहिं जयजये ।
सुर सभय जानि कृपाल रघुपति चाप सर जोरत भये ।२८।

देवप्रतिमा पानी चुहाउन लागे, आकाशवाट वज्र गिर्न लागे, प्रचण्ड आँधी चले, पृथ्वी खूब हल्लन लागिन्, मेघहरू रगत-रौं-धूलो वर्षन लागे, अत्यन्त अशुभ शकुन भए, को वर्णन गर्न शक्तछ, अनन्त उत्पात देखेर व्याकुल भएका देवताहरू आकाशमा आएर जय–जय पुकार्न लागे। देवता डराएको जानेर करुणासागर रघुनाथजीले आफ्ना धनुमा वाण जोर्नुभयो ॥२८॥

दोहा–खैंचि सरासन स्रवन लगि, छाँड़े सर एकतीस ।
रघुनायक-सायक चले, मानहुँ काल फनीस ॥१२७॥

कानसम्म धनुको ताँदो खिचेर एकतीस–वाण छाड्नुभयो । मानौं कालसर्प हुन्कि ? [भन्ने भान पर्नेगरी] रघुनाथजीका वाण चले ॥ १२७ ॥

चौ०–सायक एक नाभिसर सोखा ❀ अपर लगे सिर भुज करि रोखा ॥ १ ॥
लेइ सिर बाहु चले नाराचा ❀ सिर-भुज-हीन-रुंड-महि नाचा ॥ २ ॥

एउटा-बाणले नाभिको अमृतकुण्ड सुकायो, अरुबाण क्रुद्ध भएर शिरमा र बाहुमा लागे। शिर र बाहुलाई लिएर बाण उडे, शिर र बाहु नभएको रुण्ड जमीनमा नाच्न लाग्यो ॥ १ ॥ २ ॥

धरनि धसै धर धाव प्रचंडा ❀ तब प्रभु सरहति कृतजुग खंडा ॥ ३ ॥
गर्जेउ मरत घोररव भारी ❀ कहाँ राम रन हतौं पचारी ॥ ४ ॥

प्रचण्ड धड धड्कँदा धर्ती धसिन लागिन्। अनि प्रभुजीले बाण हानेर धड्को दुई-टुक्रा पारिदिनु भयो। मर्दा पनि त्यसले घनघोर अवाज गरेर "कहाँ छ राम ? ललकारेर युद्धमा मारिदिन्छु" भनि गर्ज्यो ॥ ३ ॥ ४ ॥

डोली भूमि गिरत दसकंधर ❀ छुभित सिंधु सरि दिग्गज भूधर ॥ ५ ॥
धरनि परेउ दोउ खण्ड बढ़ाई ❀ चापि भालु मर्कट समुदाई ॥ ६ ॥

रावण गिर्दा-खेरि पृथ्वी कम्पायमान भइन् , समुद्र, नदी, दिग्गज, पर्वत यिनीहरू विचलित भए ॥५॥ भालू र वानरका समुदायलाई थिच्ने-गरी त्यसका शरीरका दुई-टुक्रा जमीनमा गिरे ॥६॥

मन्दोदरि आगे भुज सीसा ❀ धरि सर चले जहाँ जगदीसा ॥ ७ ॥
प्रविसे सब निषंग महँ जाई ❀ देखि सुरन्ह दुन्दुभी बजाई ॥ ८ ॥

शिर र भुजालाई मन्दोदरीका अगाडि-राखी-दियेर जम्मैबाण जहाँ रघुनाथ उहीं आयेर ठोक्रामा गएर पसे। त्यो देखेर देवताले दुन्दुभी वजाए ॥ ७ ॥ ८ ॥

तासु तेजु समान प्रभु आनन ❀ हरषे देखि संभु चतुरानन ॥ ७ ॥
जय जय धुनि पूरी ब्रह्मंडा ❀ जय रघुवीर प्रबल भुज-दण्डा ॥ ८ ॥
बरषहिं सुमन देव मुनि वृन्दा ❀ जय कृपालजय जयतिमुकुन्दा ॥ ९ ॥

त्यसको तेज (जीवज्योति) प्रभुजीका मुहारमा पस्यो, त्यो देखेर शंकरजी व्रह्माजी हर्षित हुनुभयो ॥ ७ ॥ व्रह्माण्डभरमा जयजयकारको ध्वनि भरियो । "प्रचण्डभुजदण्डहुने रघुवीरको जय होस्, दयालुको जय होस्, मुकुन्दको जय होस् जय होस् भन्दै देवता र मुनिका समूह पुष्पवृष्टि गर्न लागे ॥ ८ ॥ ९ ॥

छन्द–जय कृपाकन्द! मुकुन्द! द्वंदहरन! सरन-सुख-प्रद! प्रभो! ।
खल-दल-विदारन! परमकारन! कारुनीक! सदा विभो! ॥
सुर सिद्ध मुनि गन्धर्व हरषे बाज दुन्दुभि गहगही ।
संग्रामअंगन रामअंग अनंग बहु सोभा लही ॥२९॥

हेकृपानिधान ! हेमुकुन्द ! हेद्वन्द्वहरण ! हेशरणागतसुखदायक ! हेप्रभो ! हजूरको जय होस । हेखलदलविदारण ! हेपरमकारण ! हेसदाव्यापक ! हजूरका जय होस् । यसो भन्दै देवता-सिद्ध-मुनि-गन्धर्व हर्षित भए । घनाघन दुन्दुभी बाजा बज्न लागे । संग्रामभूमिमा राज भएका प्रभुजीका अङ्ग (शरीर) ले अनेकानेक अनङ्ग (कामदेव) को शोभा पायो ॥२९॥

सिर जटामुकुट प्रसून बिच बिच अति मनोहर राजहीं ।
जनु नीलगिरि पर तड़ित पटल समेत उडुगुन भ्राजहीं ॥
भुजदण्ड सरकोदण्ड फेरत रुधिरकन तन अति बने ।
जनु रायमुनी तमाल पर बैठीं विपुल सुख आपने ॥३०॥

उहाँका शिरमा जटामुकुट थियो, त्यसका बीचवीचमा (घुसारेका) मनोहर पुष्प शोभायमान थिए। मानौं नीलपर्वतका शिखरमा विजुलीका समूहले सहित-भएका तारागण शोभायमान भइ-रहेका हुन्कि ? [यस्तो भान हुन्थ्यो]। दुई-भुज-दण्डले वाण र धनु घुमाइ-रहनु भएको थियो, उहाँका गाथमा रगतका छिटा अत्यन्त बनेका (सुहाएका) थिए, मानौं–तमाल वृक्षका उपर धेरै राजमुनियापक्षी आफ्नो आनन्दले (निश्चल भईकन) बसि-रहेका हुन्कि ? [यस्तो भान पर्दथ्यो] ॥ ३० ॥

दोहा–कृपादृष्टि करि वृष्टि प्रभु, अभय किए सुरवृन्द ।
हरषे वानर भालु सब, जय सुखधाम ! मुकुन्द ! ॥१२८॥

प्रभुजीले कृपादृष्टिको वृष्टि गरेर (कृपापूर्वक हेरेर) देवताको समुदायलाई अभय गर्नुभयो, भालु 'वानर सवै हर्षित भएर "हेसुखधाम ! हेमुकुन्द ! हजूरको जय जय होस्" भन्न लागे ॥ १२८ ॥

चौ०–पतिसिर देखत मंदोदरी ❀ मुरुछित विकल धरनि खसिपरी ॥ १ ॥
जुवतिवृंद रोवत उठि धाईं ❀ तेहि उठाइ रावन पहिं आईं ॥ २ ॥

पतिको शिर देख्ने-वित्तिकै व्याकुल भएकी मन्दोदरी मूर्छित भएर जमीनमा पछारिइन्, स्त्रीवर्गहरू रुँदै उठेर दौडे, तिनलाई उठाएर रावणका समीप ल्याए ॥ १ ॥ २ ॥

पतिगति देखि ते करहिं पुकारा ❀ छूटे चिकुर न देह सँभारा ॥ ३ ॥
उरताड़ना करहिं विधि नाना ❀ रोवत करहिं प्रताप बखाना ॥ ४ ॥

पतिको गति देखेर तिनीहरू चिल्लाउन लागे, तिनका केश फुकेका थिए, शरीरको सह्मार थिएन (वेपर्दा भएको पनि होश थिएन) ॥ ३ ॥ नानाप्रकारले छाती पीट्तथे, रावणका प्रतापको कीर्तन गर्दै रुन्थे ॥ ४ ॥

तव बल नाथ ! डोल नित धरनी ❀ तेजहीन पावक ससि तरनी ॥ ५ ॥
सेष कमठ सहि सकहिं न भारा ❀ सोइ तनु भूमि परेउ भरिछारा ॥ ६ ॥

हेनाथ ! हजूरका बलले पृथ्वी सँधै कम्पायमान थिइन्, अग्नि-चन्द्र-सूर्य निस्तेज थिए ॥ ५ ॥ जुन् शरीरको भारलाई शेष र कच्छप पनि धारणगर्न शक्तैनथे, हाय ! हाय ! आज उही-शरीर धूलाले धुस्रोफुस्रो भएर जमीनमा पडि–रहेको छ ! ॥ ६ ॥

वरुन कुबेर सुरेस समीरा ❀ रनसनमुख धर काहु न धीरा ॥ ७ ॥
भुजबल जितेहु काल जम साईं ! ❀ आजु परेउ अनाथ की नाईं ॥ ८ ॥

वरुण-कुबेर-इन्द्र-वायु यिनीहरू कुनैले-पनि हजूरका सामुन्ने युद्धमा धैर्य धारण गर्न शक्तैनथे, हेस्वामी ! भुजबलले काललाई पनि जित्नुभएको थियो, आज अनाथजस्तो भएर जमीनमा पड़ि–रहनुभएको छ ! ॥ ७ ॥ ८ ॥

जगतविदित तुम्हारि प्रभुताई ❀ सुत परिजन बल बरनि न जाई ॥ ९॥
रामविमुख अस हाल तुम्हारा ❀ रहा न कोउ कुल रोवनिहारा ॥१०॥

हजूरको प्रभुत्व जगत्प्रख्यात थियो, हजूरका छोराको र नौकरहरूको बल-पनि वर्णन गर्न सकिदैनथ्यो, रामजीसँग विमुख हुँदा आज हजूरको यो हाल भयो, कुलमा रोइ–दिने पनि कोही बाँकी रहेन ॥ ९ ॥ १० ॥

तव बस विधिप्रपंच सब नाथा! ❀ सभयदिसिप नित नावहिंमाथा ॥११॥
अब तव सिर भुज जंबुक खाहीं ❀ रामविमुख यह अनुचित नाहीं ॥१२॥
कालविवस पति ! कहा न माना ❀ अग-जग नाथु मनुज करि जाना ॥१३॥

हेनाथ ! ब्रह्माजीको साराप्रपञ्च (सृष्टि) हजूरका वशमा थियो, दिक्पालहरू भयभीत भएर सँधै शिर झुकाउँथे ॥ ११ ॥ ऐल्हे हजूरको शरीरलाई स्यालहरू खान लागे, रामजीको विरुद्ध भए-पछि यो कुरा बेमुनासिब होइन ॥ १२ ॥ हेस्वामी ! कालको वश परेर भनेको मान्नुभएन, चराचरजगत्का-स्वामीलाई मनुष्य भनेर जान्नुभयो– ॥ १३ ॥

छन्द–जानेउ मनुजकरि दनुज-कानन-दहन-पावक हरि स्वयं।
जेहि नमत सिव ब्रह्मादि सुर पिअ ! भजेहु नहि करुनामयं ॥
आजनम तें पर-द्रोह-रत पापौघमय तव तनु अयं।
तुम्हहूँ दियो निजधाम राम नमामि ब्रह्म निरामयं ॥३१॥

हेप्यारे ! जसलाई शिव-ब्रह्माआदिगरेका-देवताहरू नमस्कार गर्दछन्, राक्षसरूपी-जङ्गलको-दाह–गर्नलाई अग्निस्वरूप-भएका, खास तिनै-हरिलाई मनुष्य ठान्नुभयो, दयामय-भएका-तिनलाई भज्नुभएन । हजूरको यो शरीर जन्मैदेखि परद्रोहमा तत्पर भएको र पापको समूहरूप थियो, तथापि हजूरलाई-पनि जसले आफ्नोधाम (वैकुण्ठ) दिनुभयो, उनै निरामय (निर्विकार) ब्रह्मरूपभएका-रामजीलाई नमस्कार गर्दछु ॥ ३१ ॥

दोहा–अहह ! नाथ ! रघुनाथसम, कृपासिंधु को आन ।
मुनिदुर्लभ जो परमगति, तोहि दीन्हि भगवान ॥१२९॥

हाय ! हाय ! हेनाथ ! हजूरलाई-पनि जसले मुनिहरूले हमेशा नपाइने परमगति दिनुभयो, त्यस्ता भगवान् रामजीवाहेक अर्को करुणासागर को छ ? ॥ १२९ ॥

चौ०–मंदोदरी वचन सुनि काना ❀ सुर मुनि सिद्ध सबन्हि सुखमाना ॥ १ ॥
अज महेस नारद सनकादी ❀ जे मुनिवर परमारथवादी ॥ २ ॥

मन्दोदरीका वचन कानले सुन्दा देवता-मुनि-सिद्ध-सवैले आनन्द माने ॥ १ ॥ व्रह्माजी-शंकरजी-नारद्-सनकादि-इत्यादि र परमार्थ-तत्व जान्ने जो मुनीश्वर छन्– ॥ २ ॥

भरि लोचन रघुपतिहिं निहारी ❀ प्रेममगन सब भए सुखारी ॥ ३ ॥
रुदन करत विलोकि सब नारी ❀ गयेउ विभीषनु मन दुख भारी ॥ ४ ॥

ती-सवै रघुनाथजीलाई आँखाभरी हेरेर प्रेममा मग्न भईकन सुखी भए ॥ ३ ॥ सवै स्त्रीहरूलाई रुन लागेको देखेर विभीषणका मनमा-पनि भारी दुःख भयो ॥ ४ ॥

बंधुदसा देखत दुख कीन्हा ❀ राम अनुज कहुँ आयसु दीन्हा ॥ ५ ॥
लछिमन जाइ ताहि समुझायेउ ❀ बहुरि विभीषनुप्रभु पहिआयेउ ॥ ६ ॥

दाज्यूको त्यो दशा देखेर विभीषणले दुःख माने, रामजीले भाई (लक्ष्मणजी) लाई आज्ञा दिनु भयो ॥ ५ ॥ लक्ष्मणजीले गएर तिन्लाई धेरैतरहले संझाउनुभयो, अनि– विभीषण प्रभुजीका समीप आए ॥ ६ ॥

कृपादृष्टि प्रभु ताहि विलोका ❀ करहु क्रिया परिहरिसब सोका ॥ ७ ॥
कीन्हि क्रिया प्रभुआयसु मानी ❀ विधिवत देसकाल जिय जानी ॥ ८ ॥

प्रभुजीले तिनलाई कृपादृष्टिले हेर्नुभयो, "सवै शोक छाडेर क्रिया गर" भनी अह्राउनुभयो ॥ ७ ॥ तिनले प्रभुको आज्ञा मानेर मनमा देशकालको विचार गरीकन विधिपूर्वक दाहादिक्रिया गरे ॥ ८ ॥

दोहा–मयतनयादिक नारि सब, देइ तिलांजलि ताहि ।
भवन गईं रघुवीर-गुन, गन वरनत मन माहि ॥१३०॥

मन्दोदरी-लगायत-सवैस्त्रीहरू रावणलाई तिलाञ्जलि दिईकन मनमा रामजीका गुणगणको वर्णन गर्दै महलतर्फ गए ॥ १३० ॥

चौ०–आइ विभीषन पुनि सिर नायेउ ❀ कृपासिंधु तबअनुज बोलायेउ ॥ १ ॥
तुम्ह कपीस अंगद नललीला ❀ जामवंत मारुति नयसीला ॥ २ ॥
सबमिलिजाहु विभीषनसाथा ❀ सारेहु तिलक कहेउ रघुनाथा ॥ ३ ॥

विभीषणले आएर फेरी शिर झुकाए, करुणासागर रघुनाथजीले भाई-लक्ष्मणजीलाई बोलाउनुभयो ॥ १ ॥ "भाई ! तिमी-सुग्रीव-अङ्गद-नल-नील-जाम्बवान्-नीतिनिपुण-हनूमान्— ॥ २ ॥ सवै मिलेर विभीषणका साथ जाऊ र विभीषणको राजतिलक विधिपूर्वक गर" भनी उहाँले अह्राउनुभयो ॥ ३ ॥

पितावचन मैं नगर न आवौं ❀ आपु सरिस कपि अनुज पठावौं ॥ ४ ॥
तुरत चले कपि सुनि प्रभुवचना ❀ कीन्ही जाइ तिलक कै रचना ॥ ५ ॥
सादर सिंघासन बैठारी ❀ तिलक कीन्ह अस्तुति अनुसारी ॥ ६ ॥

"पिताजीका वचन-अनुसार म नगरभित्र आउन्न, आफू समानका भाई र मित्रका

परिवार समेत पठाएको छु" ॥ ४ ॥ [भन्नुभयो] प्रभुजीका वचन सुनेर वानरहरू तुरन्त हिंडे। गएर राजतिलकको विधिविधानको तयारी गरे ॥ ५ ॥ आदरका साथ विभीषणलाई सिंहासनमा राखे, तिलक गरे, अनि उनको स्तुति गरे ॥ ६ ॥

जोरि पानी सबहीं सिरु नाए ❀ सहित विभीषनप्रभुपहिं आए ॥ ७ ॥
तब रघुवर बोलि कपि लीन्हे ❀ कहि प्रियवचनसुखीसब कीन्हे ॥ ८ ॥

सबैले हात जोरेर शिर झुकाए, अनि विभीषणसमेत सबैजना प्रभुजीका समीप आए ॥ ७ ॥ अनि प्रभुजीले वानरहरूलाई बोलाउनुभयो, प्रियवचन बोलेर सबैलाई आनन्दित गर्नुभयो ॥ ८ ॥

छन्द–किए सुखी कहि वानी सुधासम बल तुम्हारे रिपु हयो ।
पायो विभीषन राजु तिहुँ पुर जस तुम्हारो नित नयो ॥
मोहि सहित सुभ कीरति तुम्हारी परम प्रीति जे गाइहैं ।
संसारसिंधु अपार पार प्रयास विनु नर पाइहैं ॥३२॥

अमृतसमान वचन बोलेर सबैलाई आनन्दित गर्नुभयो– "भाईहो ! तिमीहरूकै बलले शत्रु मारियो, विभीषणले राज्य पाए, तिमीहरूको यश तिनैलोकमा नित्य नयाँ भएर रह्यो, मैलेसहितभएका-तिमीहरूको (मेरो र तिमीहरूको) कीर्ति र तिमीहरूको परमप्रीति जो जो गाँउनन्, ती-मानिसहरू विना-परिश्रम अपार-भएका-संसार-सागरको पार पाउनेछन् ॥३२॥

दोहा–बारहिं बार बिलोकि मुख, नहिं अघाहिं कपिपुञ्ज ।
सुनत राम के बचन मृदु, गहहिं सकल पदकञ्ज ॥१३१॥

वानरका समूह वारंवार प्रभुजीको मुहार हेर्दा-पनि अघाउँदैनथे, उहाँको कोमल वचन सुनेर सबैले चरणकमल समाते ॥ १३१ ॥

चौ०–पुनि प्रभु बोलि लियेउ हनुमाना ❀ लंका जाहु कहेउ भगवाना ॥ १ ॥
समाचार जानकिहिं सुनायेहु ❀ तासुकुसललेइतुह्मचलिआयेहु ॥ २ ॥

अनि प्रभुजीले हनूमान्जीलाई बोलाउनुभयो, र "हेहनूमन् ! तिमी लंका जाऊ, जानकीलाई समाचार सुनाए, तिनको कुशलसमाचार लिएर फेरि आए" भनी अह्राउनु भयो ॥ १ ॥ २ ॥

तब हनुमंत नगर महुँ आए ❀ सुनि निसिचरी निसाचर धाए ॥ ३ ॥
बहु प्रकार तिन्ह पूजा कीन्ही ❀ जनकसुता दिखाइ पुनि दीन्ही ॥ ४ ॥

अनि हनूमान्जी लंका-नगरीमा आए, खवर सुनेर राक्षसहरू र राक्षसीहरू दौडे, तिनीहरूले हनूमान्को धेरैप्रकारले सत्कार गरे, अनि जानकीजीलाई देखाइ-दिए ॥ ३ ॥ ४ ॥

दूरहिं तें प्रनाम कपि कीन्हा ❀ रघु-पति-दूत जानकी चीन्हा ॥ ५ ॥
कहहु तात ! प्रभु कृपानिकेता ❀ कुसल अनुज-कपि सेन समेता ॥ ६ ॥

टाढैवाट तिनले प्रणाम गरे । जानकीजीले रघुनाथजीका दूतलाई चिन्हुभयो ॥ ५ ॥ [अनि सोध्नुभयो] "वावू ! हनूमन् ! करुणानिधान-प्रभुजी भाई र वानरवर्ग-सहित कुशल हुनुहुन्छ ? भन" ॥ ५ ॥ ६ ॥

सव विधि कुसल कोसलाधीसा ❀ मातु ! समर जीतेउ दससीसा ॥ ७ ॥
अविचल राजु विभीषन पावा ❀ सुनि कपिवचन हरष उर छावा ॥ ८ ॥

[हनूमान्‌जीले विन्तीगरे] "हेमाता ! अयोध्याधिराज-प्रभुजी सवतरहवाट कुशल हुनुहुन्छ, उहाँले युद्धमा रावणलाई जित्नुभयो, विभीषणले अकण्टक राज्य पाए" हनूमान्‌जीका यी वचन सुन्दा सीताजीका हृदयमा हर्ष भरियो ॥ ७ ॥ ८ ॥

छन्द--अति हरष मन तन पुलक लोचन सजल कह पुनि पुनि रमा ।
का देउँ तोहि त्रैलोक्य महुँ कपि किमपि नहिं वानी समा ॥
सुनु मातु ! मैं पायेउँ अखिल-जग राज आजु न संसयं ।
रन जीति रिपुदल बंधुगत पस्यामि राममनामयं ।३३।

महालक्ष्मी-जानकीजीका-मनमा अत्यन्त हर्ष भयो, उहाँको शरीर रोमाञ्चित भयो, नेत्र अश्रुपूर्ण भये, उहाँले भन्नुभयो कि–"हेहनूमन् ! तिमीलाई के दिऊँ ? त्रैलोक्यमा वचनसमान (उत्तम) केही-पनि छैन" हनूमान्‌जीले विन्तीगरे—"माता ! सुनि-वक्सियोस्, युद्धमा शत्रुको दललाई जितेर भाईसहित निर्विकार भईकन राज भएका रामजीलाई देख्न पाएँ, आज मैले सकलजगत्‌को साम्राज्य पाएँ, यसमा सन्देह छैन । [अव मलाई के चाहिन्छ र ?] ॥३३॥

दो०--सुनु सुत ! सदगुन सकल तव, हृदय वसहु हनुमंत ! ।
सानुकूल रघुवंश मनि, रहहु समेत अनंत ॥१३२॥

सीताजीले--"बाबु ! पुत्र ! हनूमन् ! सकल-सद्गुण तिम्रा हृदयमा वसून्, लक्ष्मण-समेत-रघुनाथजी तिम्रा उपर सदा सर्वदा अनुकूल रहून् ॥ १३२ ॥ [भन्नुभयो]

चौ०-अव सोइ जतनु करहु तुम्ह ताता ! ❀ देखौं नयन स्याम मृदुगाता ॥ १ ॥
तव हनुमान राम पहिं जाई ❀ जनकसुता कै कुसल सुनाई ॥ २ ॥

[फेरि सीताजीले]--"बाबु ! अव तिमी त्यही यत्न गर, जसमा म आँखाले प्रभुजीको श्याम-कोमल-शरीर देख्न पाउँ" [भन्नुभयो] ॥ १ ॥ अनि हनूमान्‌जीले रामजीका समीप आएर जनकनन्दिनीको क्षेमकुशल सुनाए ॥ २ ॥

सुनि संदेस भानु-कुल-भूषन ❀ बोलि लिए जुवराज विभीषन ॥ ३ ॥
मारुतसुत के संग सिधावहु ❀ सादर जनकसुतहिं लेइ आवहु ॥ ४ ॥

सीताजीको सन्देश सुनेपछि सूर्यकुलालंकार-प्रभुजीले युवराज-अंगद र लंकाधिराज

विभीषणलाई बोलाउनुभयो र "हनूमान्‌का साथमा तिमीहरू जाऊ, आदरसाथ सीतालाई लिएर आऊ" भनी अह्राउनुभयो ॥ ३ ॥ ४ ॥

तुरतहिं सकल गए जहँ सीता ❀ सेवहिं सब निसिचरी विनीता ॥ ५ ॥
वेगि विभीषन तिन्हहिं सिखावा ❀ सादर तिन्ह सीतहिं अन्हवावा ॥ ६ ॥

सवैजना जहाँ सीताजी हुनुहुन्थ्यो उहाँ पुगे, सवै राक्षसीहरू नम्रताका साथ सीताजीको सेवा गरी-रहेका थिए—॥ ५ ॥ विभीषणले झट्ट तिनीहरूलाई अह्राए, तिनीहरूले आदरका साथ सीताजीलाई स्नान गराए ॥ ६ ॥

बहु प्रकार भूषन पहिराए ❀ सिबिका रुचिर साजि पुनि लाए ॥ ७ ॥
ता पर हरषि चढ़ी वैदेही ❀ सुमिरि राम सुखधाम सनेही ॥ ८ ॥

अनेकप्रकारका गहना पहिराए । अनि सजी-सजाउ पारेको राम्रो स्याना ल्याए ॥७॥ सीताजी सुखभवन-प्रेमी-रामजीलाई संझेर हर्षका साथ त्यसमा चढ्नुभयो ॥ ८ ॥

बेतपानि रच्छक चहुँ पासा ❀ चले सकल मन परम हुलासा ॥ ९ ॥
देखन भालु कीस सब आए ❀ रच्छक कोपि निवारन धाए ॥ १० ॥

हातमा बेतको छडी लिएका सकल सिपाहीहरू मनमा अत्यन्त हर्षित भईकन स्यानाका चौतर्फ हिंडे ॥ ९ ॥ भालू र वानर सवै हेर्न आए, सिपाहीहरू तिनलाई हटाउन रिसाएर दौडे ॥ १० ॥

कह रघुवीर कहा मम मानहु ❀ सीतहिं सखा! पयादे आनहु ॥ ११ ॥
देखहिं कपि जननी की नाईं ❀ विहँसि कहा रघुनाथ गुसाईं ॥ १२ ॥

अनि प्रभुरामजीले हाँसेर "हेमित्र मैले भनेको मान, सीतालाई पैदलै ल्याऊ, सवैजना आमालाई हेरेझैं हेरून्न" यो आज्ञा गर्नुभयो ॥ ११ ॥ १२ ॥

सुनि प्रभुवचन भालु कपि हरषे ❀ नभ तें सुरन्ह सुमन बहु वरषे ॥ १३ ॥
सीता प्रथम अनल महुँ राखी ❀ प्रगट कीन्हि चह अंतर साखी ॥ १४ ॥

प्रभुजीको वचन सुनेर वानर र भालू हर्षित भए, देवताहरूले आकाशवाट फूल खूव वर्षाए ॥ १३ ॥ अन्तर्यामी-प्रभुजीले अघि अग्निमा राखेकी सीताजीलाई प्रकट गर्न आँट्नु भयो ॥ १४ ॥

दो०--तेहि कारन करुनायतन, कहे कछुक दुर्वाद ।
सुनत जातुधानी सकल, लागीं करै बिषाद ॥१३३॥

त्यसैकारणले करुणानिवास प्रभुजीले केही दुर्वचन बाल्नुभयो । ती वचन सुन्दा सवै-राक्षसीहरू मनमा विषाद (खेद) गर्न लागे ॥ १३३ ॥

चौ०-प्रभु के वचन सीस धरि सीता ❀ बोली मन-क्रम वचन पुनीता ॥ १ ॥
लछिमन होहु धरम कै नेगी ❀ पावक प्रगट करहु तुम्ह वेगी ॥ २ ॥

मन-वचन-कर्मले पवित्र-भएकी सीताजी प्रभुजीका वचनलाई शिर उपर गरेर "हे लक्ष्मणजी ! धर्मका नेगी (धर्मभोगी) हुनुहोस् तपाई चाँडै अग्नि प्रकट गरिदिनुहोस्' भन्नुभयो ॥ १ ॥ २ ॥

सुनि लछिमन सीताकै बानी ❀ बिरह-बिवेक-धरम-नय सानी ॥ ३ ॥
लोचन सजल जोरि कर दोऊ ❀ प्रभु सन कछु कहि सकत न ओऊ ॥ ४ ॥

लक्ष्मणजीले-विरह-विवेक-धर्म नम्रताले मिलेका सीताजीका वचन सुन्नुभयो, उहाँका नजर जलपूर्ण भए, दुई हात जोर्नुभयो, तर उहाँले प्रभुजीसंग केही बोल्न शक्नुभएन ।३।४।

देखि राम रुख लछिमनु धाए ❀ प्रगटि कृसानु काठ बहु लाए ॥ ५ ॥
प्रबल अनल देखि बैदेही ❀ हृदय हरष कछु भय नहिं तेही ॥ ६ ॥

रामजीको आशय देखेपछि लक्ष्मणजी दौडनु भयो, आगो तयार गरेर धेरै लकडी (काठ) ल्याउनुभयो । सीताजीले प्रज्ज्वलित-भएको आगो देख्नुभयो, उहाँका हृदयमा हर्ष भयो, उहाँलाई डर कत्ति थिएन ॥ ५ ॥ ६ ॥

जौं मन बच क्रम मम उर माहीं ❀ तजि रघुबीर आन गति नाहीं ॥ ७ ॥
तौ कृसानु सब कै गति जाना ❀ मो कहँ होहु श्रिखंड समाना ॥ ८ ॥

[सीताजीले अग्निलाई प्रार्थना गर्नुभयो] "यदि मनसा-कर्मणा-वाचा मेरा हृदयमा रघुवीर वाहेक अर्को आधार छैन भने । हेअग्निनारायण ! तपाईं सर्वसाक्षी हुनुहुन्छ, मेरा-हकमा श्रीखण्डचन्दनसमान (शीतल) हुनुहोला" ॥ ७ ॥ ८ ॥

छन्द--श्री-खंड-सम पावक प्रबेसु कियो सुमिरि प्रभु मैथिली ।
जय कोसलेस महेस-बंदित-चरन रति अति निर्मली ॥
प्रतिबिंब अरु लौकिक कलंक प्रचंड पावक महुँ जरे ।
प्रभुचरित काहु न लखे नभ सुर सिद्ध मुनि देखहिं खरे ॥३४॥

अग्नि श्रीखंड-समान (शीतल) भए, जनकनन्दिनीले रघुनाथजीको स्मरण गरेर अग्निमा प्रवेश गर्नुभयो, शंकरजीले वन्दनागरेका–अयोध्याधिपति-रामजीका चरणमा लागेकी अत्यन्त–निर्मल–प्रीतिको जयहोस् [धन्य प्रीति !] सीताजीको प्रतिविम्ब (छायामूर्ति), र लौकिक–कलंक, यी दुवैकुरा प्रचंड अग्निमा जले, प्रभुको यो चरित्र कसैले लख्न (चिह्न) शकेन । देवता-सिद्ध-मुनिहरू आकाशमा खडा रहेर हेरि–रहेका थिए ॥ ३४ ॥

छन्द--तब अनल भूसुररूप कर गहि सत्य सिय श्रुतिबिदित जो ।
जिमि छीरसागर इंदिरा रामहिं समर्पी आनि सो ॥
सो राम बाम बिभाग राजति रुचिर अति सोभा भली ।
नव-नील-नीरज निकट मानहुँ कनक-पंकज की कली ॥३५॥

अग्निनारायणले ब्राह्मणको रूप लिएर जो सीता श्रुतिप्रसिद्ध (सनातनी आद्या शक्ति) हुनुहुन्थ्यो उहाँलाई ल्याएर (प्रकट गराएर) क्षीरसागरले विष्णुभगवान्‌लाई लक्ष्मी अर्पण-गरेझैं रामजीलाई अर्पण गरे। उहाँ (सत्यसीता) रामजीका तर्फ गएर सुशोभित हुनु भयो, त्यसवखत्को शोभा अतिराम्रो अतिअसल थियो। मानौं-नयाँ-नीलकमलका नगीचैमा सुनौला कमलको कोपिला रहेको हो कि ? [भन्ने भान पर्दथ्यो] ॥ ३५ ॥

दो०—हर्षि सुमन वरषहिं विंबुध बाजहिं गगन निसान।
गावहिं किन्नर अपछरा नाचहिं चढ़ी विमान ॥१३४॥
श्री-जानकी-समेत प्रभु सोभा अमित अपार।
देखत हरषे भालु कपि जय रघुपति सुखसार ॥१३५॥

देवताहरू हर्षित भएर फूल वर्षाउन लागे, आकाशमा दुन्दुभि बज्न लागे, विमान चढेर किन्नर गाउन लागे, अप्सराहरू नाच्न लागे ॥ १३४ ॥ श्रीजानकीजी साथरहेका वेलामा प्रभुजीको शोभा अपार भयो, त्यो शोभा हेर्न लागेका भालू र वानरहरू हर्षित भएर “सुखकासारस्वरूप-भएका रघुनाथजीको जय होस्” भन्न लागे ॥ १३५ ॥

चौ०—तव रघुपति अनुसासन पाई ❀ मातलि चलेउ चरन सिरुनाई ॥ १ ॥
आए देव सदा स्वारथी ❀ वचन कहहिं जनु परमारथी ॥ २ ॥

अनि रघुनाथजीको आज्ञा पाए-पछि उहाँका पाउमा दण्डवत्-प्रणाम गरेर मातलि हिंडे ॥ १ ॥ अनि सदा-सर्वदा स्वार्थी (मतलवी) भएका देवता आए, तिनीहरूले मानौं परमार्थीनै रहेछन्कि ? भन्ने भानपार्नै वचन बोले ॥ २ ॥

दीनबंधु दयाल रघुराया ❀ देव कीन्ह देवन्ह पर दाया ॥ ३ ॥
विस्व-द्रोह-रत यह खल कामी ❀ निज अघ गयेउ कुमारग-गामी ॥ ४ ॥

“हेदीनबन्धो ! हेदयालो ! हेरघुनाथ ! हजूरले देवताका ऊपर दया गरिवक्सनुभयो। संसारद्रोही, दुष्ट, कामी, कुमार्गगामी, रावण आफ्नै पापले नष्ट भयो ॥ ३ ॥ ४ ॥

तुम्ह सम रूप ब्रह्म अविनासी ❀ सदा एकरस सहज उदासी ॥ ५ ॥
अकल अगुन अज अनघ अनामय ❀ अजित अमोघसक्ति करुनामय ॥ ६ ॥

हजूर समरूप, अविनाशी, एकरस, स्वभावैले तटस्थ, अखण्ड, निर्गुण, जन्मरहित, पापरहित, निर्विकार, अजित, अमोघशक्ति, करुणामय, ब्रह्मस्वरूप होइ-वक्सिन्छ ॥ ५ ॥ ६ ॥

मीन कमठ सूकर नरहरी ❀ वामन परसुराम वपु धरी ॥ ७ ॥
जव जव नाथ ! सुरन्ह दुख पावा ❀ नाना तनु धरि तुम्हहिं नसावा ॥ ८ ॥

मत्स्य-कच्छप-वराह-नृसिंह-वामन-परशुरामको रूप हजूरले धारणगर्नुभयो। हेनाथ ! जैलेजैले हामी देववर्गले दुःख पाउछौं, उहीले-उहीले हजूरले नानारूप धारण गरेर ती दुःख नष्ट पार्नुभएको छ ॥ ७ ॥ ८ ॥

रावन पापमूल सुरद्रोही ❀ काम लोभ मद रत अति कोही ॥ ९ ॥
सोऊ कृपाल! तव धाम सिधावा ❀ यह हमरे मन बिसमौ आवा ॥१०॥

रावण पापको मूलकारण, देवताको द्रोही, कामलम्पट, लोभी, मदमत्त, अतिक्रोधी थियो, हेदयाल ! त्यो पनि हजूरको धाम (वैकुण्ठ) गयो, यो देखता हाम्रा मनमा आश्चर्य लागेको छ ॥ ९ ॥ १० ॥

हम देवता परम अधिकारी ❀ स्वारथ रत भगति बिसारी ॥११॥
भवप्रवाह संतत हम परे ❀ अव प्रभु! पाहि सरन अनुसरे ॥१२॥

हामी-देवताहरू पूर्ण-अधिकारवाला भएर पनि हजूरको भक्ति बिर्सेर स्वार्थलम्पट भएका छौं, हामीहरू संसारसागरको प्रवाहमा निरवच्छिन्न पर्‍यौं हेप्रभो ! अव शरण आयौं, रक्षा गरिवक्सनुहोस्” ॥ ११ ॥ १२ ॥

दो०—करि बिनती सुर सिद्ध सव, रहे जहँ तहँ कर जोरि ।
अतिसय प्रेम सरोज-भव, अस्तुति करत बहोरि ॥१३६॥

यस्तो विन्ती गरेर देवता-सिद्धहरू हात जोरीकन जहाँतहाँ खडा भए, अनि अत्यन्त प्रेमवश-भएर ब्रह्माजी स्तुति गर्न लाग्नुभयो ॥ १३६ ॥

[तोटकच्छन्द]

जयराम सदा सुख धाम ! हरे ! । रघुनायक ! सायक-चाप-धरे ! ।
भव-वारन-दारन सिंह ! प्रभो ! । गुनसागर ! नागर! नाथ! बिभो! ॥१॥

हेसुखनिवास ! हेहरे ! हेरघुनाथ ! हेधनुर्वाणधर ! हेराम ! हजूरको सदासर्वदा जय होस् । संसाररूपी-हात्तीको विदारणगर्नामा सिंहस्वरूप-भएका ! हेप्रभो ! हेगुणसागर ! हेपरमचतुर ! हेनाथ ! हेसमर्थ ! हजूरको सदा जय होस् ॥ १ ॥

तन काम अनेक अनूप छवी । गुन गावत सिद्ध मुनींद्र कवी ।
जसु पावन रावन नाग महा । खगनाथ जथा करि कोप गहा ॥२॥

प्रभो ! हजूरका शरीरमा अनेक-कामदेवको अतुल-शोभा विराजमान छ, सिद्ध-मुनीश्वर-कविहरू हजूरका गुण गाउँछन् । हजूरको यश परम-पवित्र छ, हजूरले क्रोध गरेर ठूलो नाग-जस्तो रावणलाई गरुडजस्तो भएर गाँजीवक्सियो ॥ २ ॥

जनरंजन भंजन सोक भयं । गतक्रोध सदा प्रभु बोधमयं ।
अवतार उदार अपारगुनं । महि-भार-विभंजन ग्यानघनं ॥३॥

हजूर भक्तजनहरूको रञ्जन (प्रसन्नता) गरिबक्सिन्छ, शोक र भयको भञ्जन (नाश) गरिवक्सिन्छ । हजूर निष्क्रोध, र सदा ज्ञानमय होइवक्सिन्छ । हजूरका अवतार उदार (महत्वपूर्ण) अपार-गुण-भएका पृथ्वीको-भारहरणगर्ने, ज्ञानपूर्ण छन् ॥ ३ ॥

अज व्यापकमेकमनादि सदा । करुनाकर ! राम ! नमामि मुदा ।
रघु–वंस–विभूषन ! दूषनहा ! । कृत भूप विभीषन दीन रहा ॥४॥

हजूर जन्मरहित भएर व्यापक होइ–वक्सिन्छ, एक (द्वितीयरहित) अनादि (उत्पत्तिवर्जित) होइ–वक्सिन्छ, हेकरुणानिधान ! हेराम! प्रसन्नताका-साथ हजूरलाई प्रणाम गर्दछु, हेरघुवंशभूषण ! हजूरले दूषणलाई मारी–वक्सियो, जो दुःखी थियो त्यो विभीषणलाई राजा गराई–वक्सियो ॥ ४ ॥

गुन-ग्यान-निधान अमान अजं । नित राम नमामि विभुं विरजं ।
भुज– दंड–प्रचंड– प्रताप– बलं । खल-वृंद-निकंद-महाकुसलं ॥५॥

गुण–र–ज्ञानका खानि-भएका प्रमाणरहित (अपरिच्छिन्न) भएका, अज (जन्मरहित) भएका, व्यापक र रजोगुणरहित भएका हजूरलाई नमस्कार गर्दछु, हजूरका भुजदण्डको प्रताप र बल प्रचण्ड छ, हजूर दुष्टहरूका समूहको नाश गर्नामा महाकुशल होइ–वक्सिन्छ ॥ ५ ॥

विनु कारन दीनदयाल हितं । छवि धाम ! नमामि रमासहितं ।
भवतारन कारन काजपरं । मन–संभव-दारुन-दोष–हरं ॥६॥
सर चाप मनोहर त्रोनधरं । जलजारुन-लोचन भूपवरं ।
सुखमन्दिर सुंदर श्रीरमनं । मद मार महा-ममता-समनं ॥७॥

हेभगवन् ! हजूर-विनाकारण दीनजनका उपर करुणा गरेर हित गरिवक्सिन्छ, हेछविधाम ! (शोभानिधान !) महालक्ष्मी (सीता) सहित भएका हजूरलाई नमस्कार गर्दछु, संसारलाई भवसागरवाट पार पुर्‍याउने कामकाजैमा तत्पर भएका, मनमा पैदाहुने कामक्रोधादि ठूलादोषहरणगर्ने हजूरलाई नमस्कार गर्दछु ॥ ६ ॥ मनोहर-धनु-बाण र ठोक्रो धारण गर्ने, लालकमलजस्ता सुन्दर-नजर भएका, महाराजाधिराजको-स्वरूपमा रहेका, सुखका निवासभवन भएका, लक्ष्मीजीलाई आनन्दित गराउने–सुन्दर भएका, मद (घमंड) कामदेव-असत्य-ममता इत्यादिदोषलाई शान्त गर्ने हजूरलाई नमस्कार गर्दछु ॥ ७ ॥

अनवद्य अखंड न गोचर गो । सव रूप सदा सव होइ न सो ।
इत वेद वदंति न दंतकथा । रवि आतपभिन्न न भिन्नजथा ॥८॥
कृतकृत्य विभो ! सव वानर ए । निरखंत तवानन सादर जे ।
धिग जीवन देव सरीर हरे ! । तव भक्ति विना भव भूमि परे ॥९॥

भगवन् ! हजूर निर्दोष, अखण्ड, वचनका अगोचर होइ-वक्सिन्छ, सदासर्वदा सर्वस्वरूप भएर पनि त्यो सवै होइवक्सिन्न, यो कुरा वेदले वर्णन गरेको छ, दन्तकथा (निर्मूल किस्सा) होइन, जस्तै सूर्यनारायण घामदेखि पृथक् (भिन्न) पनि हुन् अभिन्न (घामैस्वरूप)

पनि हुन् (त्यस्तै हजूर सर्ववस्तु-स्वरूप-पनि, सर्ववस्तुभिन्न पनि होइवक्सिन्छ) ॥ ८ ॥ हेप्रभो ! यी सवै वानर [हजूरको सेवा गर्न पाएर] कृतकृत्य भए। यिनीहरू प्रेमका साथ हजूरको मुहार हेरि-रहेका छन्। हेहरे ! देवताको शरीर भए ता पनि हामीलाई धिकार छ। हजूरको भक्ति नहुनाले संसारमा भूलि-रहेका छौं ॥ ९ ॥

अव दीनदयाल ! दया करिए। मति मोरि विभेदकरी हरिए।
जेहि तें विपरीत क्रिया करिए। दुख सो सुखमानिसुखीचरिए॥१०॥

हेदीनदयाल ! दया गरि-वक्सनुहोस्, जसका प्रेरणाले विपरीत-कर्म गरीरहिएको छ, दुःखलाईने सुख संझेर निर्धक्क भईकन त्यसैमा लागिएको छ, भेदभावना खडा गरिदिने त्यो भ्रान्तिपूर्ण भएकी वुद्धिलाई हरिवक्सनुहोस् ॥ १० ॥

खलखंडन ! मंडन रम्य छमा। पद-पंकज सेवित संभु उमा।
नृपनायक ! दे वरदानमिदं। चरनांबुज प्रेम सदा सुभदं॥११॥

हेभगवन् ! हजूर दुष्टहरूको खण्डन (नाश) गर्ने, पृथ्वीमण्डलका रमणीय मण्डन (गहनारूप) होइ-वक्सिन्छ। हजूरको चरणकमल शंकर र पार्वतीले समेत सेवागरिएको छ हेमहाराजहरूकामहाराज ! हजूरका चरणकमलमा सर्वदा-कल्याणकारी प्रेम लागोस्, यही वरदान मलाई वक्सनुहोस् ॥ ११ ॥

दो०-विनय कीन्हि विधि भाँति बहु, प्रेम पुलक अति गात।
वदन विलोकत राम कर, लोचन नाहिं अघात॥१३७॥

ब्रह्माजीले यस्ताअनेकप्रकारसँग शरीरमा रोमाञ्चित भईकन स्तुति गर्नुभयो, वहाँका नजर रामजीको मुहार हेर्दा अघाउँदैनथे ॥ १३७ ॥

चौ०तेहि अवसर दसरथु तहँ आए ❀ तनय विलोकि नयन जल छाए॥ १ ॥
सहित अनुज प्रभु वंदन कीन्हा ❀ आसिर्वाद पिता तव दीन्हा ॥ २ ॥

त्यसैवेलामा महाराज-दशरथ त्यहाँ आए, छोरालाई देखता उनका नेत्रमा जल भरियो ॥ १ ॥ भाई-सहित-प्रभुजीले उनको वन्दना गर्नुभयो, अनि पिता-दशरथले आशीर्वाद दिए ॥ २ ॥

तात ! सकल तव पुन्य प्रभाऊ ❀ जीतेउँ अजय निसाचर राऊ ॥ ३ ॥
सुनि सुतवचन प्रीति अति बाढ़ी ❀ नयन सलिल रोमावलि ठाढ़ी ॥ ४ ॥

[रामजीले भन्नुभयो] "हेपिताजी ! यो सब हजूरका पुण्यको प्रताप हो। अजय्य भएको राक्षसराज (रावण] लाई जिते" पुत्रका यी वचन सुनेर दशरथका हृदयमा प्रेम उर्लेर आयो, नेत्रमा जल भरियो, शरीरमा रोमाञ्च खडा भए ॥ ३ ॥ ४ ॥

रघुपति प्रथम प्रेम अनुमाना ❀ चितै पितहिं दीन्देउदृढ़ ग्याना ॥ ५ ॥
ताते उमा ! मोच्छ नहिं पावा ❀ दसरथ भेदभगति मनु लावा ॥ ६ ॥

रघुनाथजीले अघिका प्रेमको अनुमान (स्मरण) गर्नुभयो, पिताजीलाई कृपादृष्टिले हेर्दैमा दृढ ज्ञान दिनुभयो। हेपार्वति! दशरथले भेदभक्ति (सेव्य र सेवक मानेर गरिने भक्ति) मा मन लाएका थिए, त्यसैकारणले तिनले मोक्ष पाएनन् ॥ ५ ॥ ६ ॥

सगुनोपासक मोच्छ न लेहीं ❀ तिन्ह कहुँ रामु भगति निज देहीं ॥ ७ ॥
बार बार करि प्रभुहिं प्रनामा ❀ दसरथ हरषि गए सुरधामा ॥ ८ ॥

सगुणब्रह्मको उपासना गर्ने भक्तहरू [दिए पनि] मुक्ति लिंदैनन्, रामजी तिनलाई आफ्नो भक्ति दिनुहुन्छ ॥ ७ ॥ दशरथ वारंवार प्रभुजीलाई प्रणाम गरेर हर्षित भईकन देवलोक गए ॥ ८ ॥

दोहा—अनुज-जानकी-सहित प्रभु, कुसल कोसलाधीस ।
छवि विलोकि मन हरष अति, अस्तुति करि सुरईस ॥१३८॥

भाई-लक्ष्मणजी-र-जानकीजीले सहित भएका प्रभु-अयोध्याधिनाथको शोभा देखेर अति हर्षित भएका देवराज (इन्द्र) स्तुति गर्न लागे ॥ १३८ ॥

छन्द—जय-जय राम! सोभा धाम! । दायक प्रनत विश्राम ।
धृत त्रोन वर सर चाप । भुज दंड प्रबल प्रताप ॥ १ ॥
जय दूषनारि खरारि । मर्दन-निसाचर-धारि ।
यह दुष्ट मारेउ नाथ! । भए देव सकल सनाथ ॥ २ ॥

शोभाका घर, शरणागतलाई विश्राम दिने, हेराम! हजूरको जय जय होस। ठोक्रो धनु-बाण धारण गर्ने, भुजदण्डको प्रताप प्रचण्ड भएका हजूरको जय होस। दूषणराक्षसका शत्रु खरराक्षसका शत्रु, राक्षससैन्यको मर्दन गर्ने हजूरको जय होस्, हेनाथ! हजूरले यो दुष्टलाई मार्नुभयो, सकलदेवताहरू सनाथ भए ॥ १ ॥ २ ॥

जय हरन धरनीभार । महिमा उदार अपार ।
जय रावनारि कृपाल । किए जातुधान बिहाल ॥ ३ ॥
लंकेस अति बल गर्व । किए वस्य सुर गंधर्व ।
मुनि सिद्ध खग नर नाग । हटि पंथ सब के लाग ॥ ४ ॥

उदार-अपार-महिमा भएका, पृथ्वीको भारहरणगर्ने हजूरको जय होस्। राक्षसगणको ध्वंस गर्ने, रावणका घातक, दयापूर्ण-भएका हजूरको जय होस्। रावण अत्यन्त-अभिमानी अत्यन्त-बलवान् थियो, त्यसले देवता र गन्धर्वलाई वश पारेको थियो, मुनि-सिद्ध-मनुष्य-पक्षी-नाग यी-सबैका पछिपछि बलात्कारले लागेको (यिनलाई पछ्याई पछ्याई कन हैरान पार्न लागेको) थियो ॥ ३ ॥ ४ ॥

पर-द्रोह-रत अतिदुष्ट । पायो सो फलु पापिष्ट ।
अब सुनहु दीनदयाल ! । राजीव-नयन-विसाल! ॥ ५ ॥
मोहि रहा अति अभिमान । नहिं कोउ मोहि समान ।
अब देखि प्रभु-पद-कंज । गत मानप्रद दुखपुंज ॥ ६ ॥

त्यो परद्रोहमा तत्पर थियो, अतिदुष्ट थियो, त्यो पापिष्ठले उचितफल (वध) पायो। हेदीनदयाल ! हेकमलदलविशालनयन ! अब मेरो प्रार्थना सुनि-बक्सियोस् । म-समान कोही छैन भन्ने मलाई ठूलो अभिमान थियो, एेल्हे प्रभुका चरणकमलको दर्शन पाउँदा, दुःख-परम्परा-दिने-त्यो-अभिमान हट्यो ॥ ५ ॥ ६ ॥

कोउ ब्रह्म निर्गुन ध्याव । अव्यक्त जेहि स्रुति गाव ।
मोहि भाव कोसलभूप । श्रीराम सगुनसरूप ॥ ७ ॥
वैदेहि-अनुज-समेत । मम हृदय करहु निकेत ।
मोहि जानिए निजदास । दे भगति रमा निवास! ॥ ८ ॥

जसलाई वेदहरू पनि अव्यक्त (थाहानपाइने)] भनेर गाउँछन्, त्यस्तो निर्गुण ब्रह्मलाई कुनै महात्मा (ध्यानगर्छन् भने) ध्यान गरून्, हेअयोध्याधिराज ! मलाई ता हजूरको सगुणस्वरूप यही श्रीराममूर्ति मनपर्दछ। प्रभु ! सीताजी-र लक्ष्मणजीले सहित भईकन मेरा हृदयमा निवास गर्नुहोस, आफ्नोदास जानिबक्सियोस्, हेलक्ष्मीनिवास ! मलाई भक्ति बक्सनुहोस् ॥ ७ ॥ ८ ॥

छन्द—दे भक्ति रमानिवास! त्रासहरन सरन-सुख-दायकं ।
सुखधाम राम ! नमामि काम अनेकछबि रघुनायकं ॥
सुर-वृंद-रंजन द्वंदभंजन मनुजतनु अतुलितबलं ।
ब्रह्मादि-संकर-सेब्य राम ! नमामि करुनाकोमलं ॥३६॥

हेलक्ष्मीनिवास ! हेत्रासनाशक ! हेशरणागतसुखदायक ! मलाई भक्ति बक्सनुहोस्, हेसुखधाम ! हेराम ! हेरघुनाथ ! अनेक कामदेवको-शोभा हुने हजूरलाई नमस्कार गर्दछु। हेराम ! देवताका-समुदायलाई आनन्दित गर्नें, द्वन्द्व (हर्ष-विषाद, सुख-दुःख, मान-अपमान, राग-द्वेषइत्यादि) हरण गर्नें, मनुष्य-मूर्ति, अतुलबल-भएका, ब्रह्मा-र-शंकरले समेत सेबा गर्नुपर्नें, करुणाले कोमलचित्त भएका, हजूरलाई नमस्कार गर्दछु ॥ ९ ॥ १० ॥

दोहा—अब करि कृपा विलोकि मोहि, आयसु देहु कृपाल ।
काह करौं सुनि प्रिय वचन, बोले दीन दयाल ॥१३९॥

हेदीनदयाल ! अव कृपादृष्टिले मलाई हेरेर आज्ञा वक्सनुहोस्, म के गरौं ?" यस्ता प्रिय वचन सुनेर दीनदयाल-रामजीले आज्ञा गर्नुभयो ॥ १३९ ॥

चौ०–सुनु सुरपति ! कपि भालु हमारे ❀ परे भूमि निसिचरन्ह जे मारे ॥ १ ॥
मम हित लागि तजे इन्ह प्राना ❀ सकल जियाउ सुरेस ! सुजाना ॥ २ ॥

हेदेवराज ! सुन, जसलाई राक्षसले मारेका थिए, ती मेरा भालू र वानर जमीनमा परि–रहेका छन्, हेवुद्धिमन् ! इन्द्र ! यिनले मेरा निमित्त प्राण छाडेका छन्, यी-सबैलाई बचाइदेऊ ॥ १ ॥ २ ॥

सुनु खगपति ! प्रभु कै यह वानी ❀ अति अगाध जानहिं मुनि ज्ञानी ॥ ३ ॥
प्रभु सक त्रिभुवन मारि जियाई ❀ केवल सक्रहि दीन्हि बड़ाई ॥ ४ ॥

[काकभुशुण्डी भन्दछन्] हेगरुडजो ! सुन्नुहोस्, प्रभुजीको अतिगंभीर यो वचनलाई ज्ञानीमुनिहरूमात्र जान्दछन् (बुझ्दछन्) [के भने ?] प्रभुजी त्रैलोक्यलाई मार्न र जिलाउन शक्नुहुन्छ, केवल इन्द्रलाई इज्जत दिएको हो ॥ ३ ॥ ४ ॥

सुधा वरषि कपि भालु जियाए ❀ हरषि उठे सब प्रभु पहिं आए ॥ ५ ॥
सुधा वृष्टि भइ दुहुँ दल ऊपर ❀ जिए भालु कपि नहिं रजनीचर ॥ ६ ॥

इन्द्रले अमृत वर्षाए र भालूर वानरलाई जीवित गराए, तिनीहरू हर्षित भएर उठीकन प्रभुजीका समीप आए । अमृतवृष्टि ता [युद्धभूमिमा पडि–रहेका] दुवै-दलका उपर भएको हो, तर भालू र वानर जीवित भए, राक्षस जीवित भएनन् ॥ ५ ॥ ६ ॥

रामाकार भए तिन्ह के मन ❀ गए ब्रह्मपद तजि सरीर रन ॥ ७ ॥
सुरअंसिक सब कपि अरु रीछा ❀ जिये सकल रघुपति की ईछा ॥ ८ ॥

ती राक्षसका मन रामाकर (रामरूप) भएका थिए, तिनीहरू युद्धमा शरीर छाडेर ब्रह्मपदमां पुगे [त्यसैले जीवित भएनन्] ॥ ७ ॥ वानर र भालूहरू देवताका अंशले [रामजीको सेवाका निमित्त] पैदा भएका हुन्, अत एव रामजीका इच्छाले तिनीहरू जीवित भए ॥ ८ ॥

रामसरिस को दीन-हित-कारी ❀ कीन्हे मुक्त निसाचर-झारी ॥ ९ ॥
खल मलधाम कामरत रावन ❀ गति पाई जो मुनिवर पावन ॥ १० ॥

रामजी-जस्तो दीनजनहितकारी को छ ?, जसले जम्मै-राक्षसहरूलाई मुक्त गरायो ॥ ९ ॥ दुष्ट पापपूर्ण कामलम्पट रावणले जुन गति पायो, त्यो गति मुनीश्वरहरूपनि पाउँदैनन् ॥ १० ॥

दोहा–सुमन वरषि सब सुर चले, चढ़ि चढ़ि रुचिर विमान ।
देखि सुअवसर राम पहिं, आएसंभु सुजान ॥ १४० ॥
परम प्रीति कर जोरि जुग, नलिननयन भरि वारि ।
पुलकिततन गदगदगिरा, विनय करत त्रिपुरारि ॥ १४१ ॥

देवताहरू सुन्दर–विमानमा चढीचढीकन फूल वर्षाएर गए । अनि असल मौका देखेर शंकरजी रामजीका समीप आउनुभयो ॥ १४० ॥ अत्यन्त–प्रेमले हात जोरीकन नेत्र-कमललाई जलपूर्ण गराएर, शरीरलाई रोमाञ्चित पारेर, त्रिपुरारि (शंकरजी) गद्गदवचनले स्तुति गर्न लाग्नुभयो ॥ १४१॥

छन्द-मामभिरक्षय रघु-कुल-नायक ! धृत वर-चाप रुचिर-कर-सायक ।
मोह महा घनपटल प्रभंजन संसय-विपिन-अनल सुररंजन ॥१॥

“हेरघुकुलनायक ! हातमा श्रेष्ठ धनु र सुन्दर बाण धारणा गर्ने हजूर मेरो रक्षा गर्नुहोस् । मोहरूपी-बाद्लका-घटा (समूह) का हकमा हुरीस्वरूप-भएका, सन्देहरूपी-जङ्गलका-हकमा डढेला-स्वरूप भएका, देववर्गलाई आनन्दित गर्ने–॥ १ ॥

सगुन अगुन गुनमंदिर सुंदर भ्रम-तम प्रबल-प्रताप-दिवाकर ।
काम-क्रोध-मद-गज-पंचानन बसहु निरंतर जन-मन-कानन ॥२॥

सगुण र निर्गुण स्वरूप भएका, गुणका भवनस्वरूप भएका, अत्यन्त-सुन्दर, भ्रान्तिरूपी-अन्धकारको-हकमा प्रबल-प्रतापवान्-सूर्यस्वरूप भएका, काम-क्रोधरूपी-मत्ता-हात्तीका-हकमा सिंहरूप भएका, हजूर भक्तका मनरूपी-वनमा निरन्तर रहनुहोस् ॥ २ ॥

विषय-मनोरथ-पुंज-कंज-वन प्रबल तुषार उदार पार मन ।
भव-वारिधि-मंदर-परमंदर वारय तारय संसृति दुस्तर ॥३॥

हजूर विषयतृष्णारूपी कमलवनका-समूहका-हकमा अतिजवर्दस्त तुषारो-स्वरूप होइबक्सिन्छ । हजूर संसारसमुद्रको मथनगर्नेलाई मन्दराचल-स्वरूप होइबक्सिन्छ [हजूर-रूपी-मन्दराचलले संसाररूपी-सागरको मन्थनगर्दा, मोक्षरूपी अमृत निस्कन्छ] हेभगवन् ! मेरो भयानक-भयलाई हटाउनुहोस्, दुस्तर-भएका संसारसागरबाट पार पुर्याइ-दिनुहोस् ॥३॥

स्यामगात राजीवविलोचन दीनबन्धु प्रनतारतिमोचन ॥
अनुज-जानकी-सहित निरन्तर बसहु राम! नृप मम उरअंतर॥४॥
मुनिरंजन महि-मंडल-मण्डन तुलसि-दास-प्रभु त्रासविखण्डन ॥

हेराम ! शरीर श्याम-भएका, नजर कमलजस्ता-भएका, दीनजनका बन्धुस्वरूप, शरणागतका पीडा हर्ने, हजूर भाईलक्ष्मणजी र सीताजीले सहित भएर मेरा अन्तःकरणमा नित्य निवास गर्नुहोस्, हजूर मुनिजनका आनन्ददाता, पृथ्वीमण्डलका अलङ्कार स्वरूप, तुलसीदासका स्वामी, त्रासको विनाश गर्ने होइबक्सिन्छ ॥ ४ ॥

दोहा–नाथ जबहिं कोसलपुरी, होइहि तिलकु तुम्हार ।
कृपासिंधु मैं आउब, देखन चरित उदार ॥१४२॥

हेनाथ ! अयोध्यामा जैले हजरको राज्याभिषेक होला, हेकरुणासागर ! त्यसवेलामा-पनि हजूरको उदार-लीला हेर्न म आउनेछु ॥ १४२ ॥

चौ०–करि बिनती जब संभु सिधाए ❀ तब प्रभु निकट बिभीषनु आए ॥ १ ॥
नाइ चरन सिर कह मृदु वानी ❀ विनय सुनहु प्रभु ! सारंगपानी ! ॥ २ ॥

स्तुति गरि-सकेर जब शंकरजी जानु भयो, अनि बिभीषण प्रभुजीका समीप आए। तिनले शिर झुकाएर कोमल-वचन बोले,–“हेशार्ङ्गपाणे ! (शार्ङ्गनामकधनु हातमा-लिने = अर्थात् हेविष्णो !) हेराम ! मेरो विन्ती सुनि–वक्सियोस् ॥ १ ॥ २ ॥

सकुल सदल प्रभु रावन मारा ❀ पावन जसु त्रिभुवन विस्तारा ॥ ३ ॥
दीन मलीन हीनमति जाती ❀ मो पर कृपा कीन्हि वहु भाँती ॥ ४ ॥

प्रभु ! हजूरले कुलसहित दलबलसहित रावणलाई मारि–वक्सियो र संसारमा पवित्र यश फैलाइवक्सियो ॥ ३ ॥ बुद्धिहीन-जातिहीन-मलिन-दीन मेरा उपर अनेकप्रकारसँग करुणा गरि–वक्सियो ॥ ४ ॥

अब जनगृह पुनीत प्रभु ! कीजै ❀ मज्जनु करिअ समरश्रम छीजै ॥ ५ ॥
देखि कोस मन्दिर संपदा ❀ देहु कृपाल ! कपिन्ह कहुँ मुदा ॥ ६ ॥

प्रभु ! अब सेवकको घरलाई पवित्र पारि-वक्सियोस् , स्नान गरि-वक्सियोस् जसा युद्धको परिश्रम घटोस् । हेकृपाल ! ढुकुटी-महल -श्रीसम्पति नजर भएर यी वानरहरूलाई खुशीका साथ (बकस) बक्सियोस् ॥ ५ ॥ ६ ॥

'सब विधि नाथ ! मोहि अपनाइअ ❀ पुनिमोहिसहितअवधप्रभु ! जाइअ ॥ ७ ॥
सुनत वचन मृदु दीनदयाला ❀ सजल भए दोउ नयन विसाला ॥ ८ ॥

हेनाथ ! मलाई सवतरहवाट आफ्नो अन्तरङ्ग (आपस्त) पारि–वक्सियोस् । अनि मसङ्गै अयोध्या पाल्नुहोस्” यस्ता कोमल वचन सुन्दा दीनदयाल-प्रभुजी विशाल-भएका दुवैनजरमा अश्रुपूर्ण हुनुभयो ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा–तोर कोस गृह मोर सब, सत्य वचन सुनु भ्रात ! ।
दसा भरत कै सुमिरि मोहि, निमिष कल्पसम जात ॥१४३॥
तापस वेष सरीर कृस, जपत निरन्तर मोहि ।
देखौं वेगि सो जतन करु, सखा ! निहोरौं तोहि ॥१४४॥
बीते अवध जाउँ जौं, जियत न पावौं वीर ।
प्रीति भरत कै समुझि प्रभु, पुनि पुनि पुलक सरीर ॥१४५॥
करेहु कल्प भरि राज तुह्म, मोहि सुमिरेहु मन माहिं ।
पुनि मम धाम सिधाइहहु, जहाँ संत सब जाहिं ॥१४६॥

[अनि आज्ञा गर्नुभयो] "भाई ! तिम्रो ढुकुटी महल सब मेरैन हो, सत्य-वचन सुन, भरतको अवस्था सँझदा मलाई एक-निमेष-पनि कल्पसमान भएर बित्तछ ॥ १४३ ॥ तपस्वीका वेषमा छन्, शरीर दुव्लो छ, निरन्तर मलाई जपि-रहेका छन् , तिनलाई चाँडै देखौं, त्यो वन्दोवस्त गर, हेमित्र ! म तिमीलाई प्रार्थना गर्दछु ॥१४४॥ अवधि (मियाद) बितिसके-पछि गएँभने वीर-भरतलाई जिउदै पाउने छैन-" यति बोल्दैमा भरतको प्रेम सँझेर प्रभुजी वारंवार शरीरमा रोमाञ्चित हुनुभयो ॥ १४५ ॥ [अनि फेरि उहाँले आज्ञा गर्नु भयो-] "हेविभीषण ! तिमी कल्पकालसम्म राज्यशासन गरे, मनमा मलाई संझे, अनि जहाँ सन्तहरू जान्छन् त्यही मेरोधाम (वैकुण्ठ) गए ॥ १४६

चौ०-सुनत बिभीषन वचन राम के ❀ हरषि गहे पद कृपाधाम के ॥ १ ॥
वानर भालु सकल हरषाने ❀ गहि प्रभुपद गुन विमल बखाने ॥ २ ॥

रामजीका वचन सुन्दा विभीषण हर्षित भए, तिनले करुणानिवास-रामजीका पाउ समाते, भालू र वानर सबै हर्षित भए, तिनले पनि पाउ समातेर प्रभुजीका निर्मल गुणको प्रशंसा गरे ॥ १ ॥ २ ॥

बहुरि बिभीषन भवन सिधावा ❀ मनि-गन-वसन बिमानु भरावा ॥ ३ ॥
लेइ पुष्पक प्रभु आगे राखा ❀ हँसि करि कृपा सिंधु तव भाखा ॥ ४ ॥

अनि विभीषणले फेरि घर गएर मणिसमूह र वस्त्रले पुष्पक-बिमानलाई भरि-भराउ पारे, त्यो विमान त्यापर प्रभुजीका अगाडि राखे, करुणासागर-प्रभुजीले हाँसेर बोल्नु भयो- ॥ ३ ॥ ४ ॥

चढ़ि बिमान सुनु सखा ! बिभीषन! ❀ गगन जाइ बरषा पट भूषन ॥ ५ ॥
नभ पर जाइ बिभीषन तबहीं ❀ बरषि दिए मनि अंबर सबही ॥ ६ ॥

"हेमित्र ! विभीषण ! सुन, तिमी विमान चढेर आकाशमा जाऊर वस्त्र-गहना वर्षाउ (गिराऊ)" ॥ ५ ॥ उत्तिखेरै विभीषणले आकाशमा गएर सबै वस्त्र-गहना वर्षाइ-दिए ॥६॥

जोइ जोइ मन भावै सोइ लेहीं ❀ मनि मुख मेलि डारि कपि देहीं ॥ ७ ॥
हँसे राम श्री-अनुज-समेता ❀ परमकौतुकी कृपानिकेता ॥ ८ ॥

वानरहरू जुन-कुरो मनपर्दथ्यो त्यहीकुरा लिन लागे, मणिलाई मुखमा हालेर थुक्न लागे ॥ ७ ॥ परम-लहडी-करुणानिधान रामजी भाई सहित हाँस्नु भयो ॥ ९ ॥

दोहा-ध्यान न पावहिं जासु मुनि, नेति नेति कह बेद ।
कृपासिंधु सोइ कपिन्ह सन, करत अनेक बिनोद ॥१४७॥
उमा ! जोग जप दान तप, नाना व्रत मख नेम ।
रामकृपा नहिं करहिं तसि, जसि निस्केवल प्रेम ॥१४८॥

मुनिहरू जसलाई ध्यानमा-पनि फेला पार्दैनन् , वेदहरू [खोज्दाखोज्दा पत्ता लाउन नशकेर माया प्रपञ्चको अपोह गरेर] नेतिनेति भनि-रहेका छन् , उनै करुणासागर प्रभु वानर

हरूसँग खेलवाड गर्न लाग्नुभयो [धन्य करुणा !] ॥ १४७ ॥ हेपार्वति ! अनेकप्रकारका योग-जप-दान-तप-नानातरहका व्रत-यज्ञ-नियम गर्दा पनि रामजी त्यत्तिको कृपा गर्नु हुन्न, जत्तिको कृपा विशुद्धप्रेम गर्दा गर्नुहुन्छ ॥ १४८ ॥

चौ०—भालु कपिन्ह पट भूषन पाए ❀ पहिरि पहिरि रघुपति पहिं आए ॥ १ ॥
नाना जिनिस देखि प्रभु कीसा ❀ पुनि पुनि हँसत कोसलाधीसा ॥ २ ॥

भालू-र-वानरले वस्त्र भूषण पाए, पहिरि-पहिरि-कन रामजीका समीप आए। अनेक अनेक-ढाँचाका वानरलाई देखेर अयोध्याधीश-रामजी वारंवार हाँस्नुहुन्थ्यो ॥ १ ॥ २॥

चितै सबन्ह पर किन्ही दाया ❀ बोले मृदुल वचन रघुराया ॥ ३ ॥
तुम्हरे बल मैं रावनु मारा ❀ तिलकु बिभीषन कहुँ पुनि सारा ॥ ४ ॥

रामजीले सबैका उपर कृपादृष्टि वक्सनुभयो, अनि उहाँले कोमल-वचन बोल्नु भयो ॥ ३ ॥ "भाइहो ! तिमीहरूकै बलले मैले रावणलाई मारें, अनि विभीषणलाई राजतिलक दिएँ ॥ ४ ॥

निज निज गृह अब तुम्ह सब जाहू ❀ सुमिरेहु मोहि डरेहु जनि काहू ॥ ५ ॥
वचन सुनत प्रेमाकुल वानर ❀ पानि जोरि बोले सब सादर ॥ ६ ॥

अब तिमीहरू आफ्नाआफ्ना घर जाओ। मलाई सँझदै गरे, कसै देखि न डराए ॥ ५ ॥ त्यो वचन सुनेर प्रेमले व्याकुल भएका वानरहरूले हात जोरेर आदरका साथ बोले- ॥ ६ ॥

प्रभु ! जोइ कहहु तुम्हहिं सब सोहा ❀ हमरे होत वचन सुनि मोहा ॥ ७ ॥
दीन जानि कपि किए सनाथा ❀ तुम्ह त्रैलोक ईस रघुनाथा ! ॥ ८ ॥

"प्रभु ! हजुर जो कुछ आज्ञा हुन्छ, त्यो हजूरलाई भने सुहाउँछ, हामीलाईता त्यो वचन सुन्दा मोह हुन्छ। हेराम ! हामीलाई दीन-दुःखी वानर जानेर सनाथ गर्नुभयो, हेरघुनाथ! हजूर ता त्रैलोक्यनाथ ! ॥ ७ ॥ ८ ॥

सुनि प्रभवचन लाज हम मरहीं ❀ मसककतहुँखग-पति-हितकरहीं ॥ ९ ॥
देखि रामरुख वानर रीछा ❀ प्रेममगन नहिं गृह कै ईछा ॥ १० ॥

प्रभुका वचन सुन्दा हामीहरू लाजले मर्दछौं, कहीं भुसुनाहरूपनि गरुडजीको हित गर्न शक्तछन् ?" [यति भन्दाभन्दै] रामजीको चेहरा देखेर भालू-वानरहरू प्रेम समुद्रमा डुवे, घरको इच्छा रहेन ॥ ९ ॥ १० ॥

दोहा—प्रभप्रेरित कपि भालु सब, रामरूप उर राखि ।
हरष विषाद समेत तब, चले विनय बहु भाषि ॥ १४९ ॥
जामवन्त कपिराज नल, अङ्गदादि हनुमान ।
सहित विभीषन अपर जे, जूथप कपि कपिबलवान ॥ १५० ॥

कहि न सकहिं कछु प्रेमवस, भरि भरि लोचन वारि।
सनमुख चितवहिं रामतन, नयननिमेष निवारि ॥१५१॥

प्रभुजीका प्रेरणाले सवै भालु र वानरहरू उहाँको रूपलाई हृदयमा राखेर घेरै बिन्तीभाउ गरी हर्षविषाद-सहित भएर हिंडे ॥ १४९ ॥ जाम्बवान्-सुग्रीव-अङ्गद-हनूमान् इत्यादि-बलवान्-यूथपति (सर्दार) हरू र विभीषण समेत प्रेमवश भएर केही बोल्न शक्तैनथे, फगत आँखाभरी भरी पानी गरेर निमेष (चिम्लनु) नगरीकन रामजीका सन्मुख हेरी-रहेका थिए ॥ १५० ॥ १५१ ॥

चौ०-अतिसय प्रीति देखि रघुराई ❀ लीन्हे सकल विमान चढाई ॥ १ ॥
मन महुँ विप्रचरन सिर नावा ❀ उत्तर दिसिहिं विमान चलावा ॥ २ ॥

रघुनाथजीले तिनको अतिशय प्रेम देखेर ती-सवैलाई विमानमा चढाउनु भयो ॥१॥ मनै-मनले ब्राह्मणका चरणमा प्रणाम गरेर विमानलाई उत्तरदिशातर्फ चलाउनु भयो ॥ २ ॥

चलत विमानु कोलाहलु होई ❀ जय रघुवीर! कहहिं सब कोई ॥ ३ ॥
सिंघासनु अतिउच्च मनोहर ❀ सियसमेत प्रभु बैठे ता पर ॥ ४ ॥
राजत रामसहित भामिनी ❀ मेरुसृङ्ग जनु घनु दामिनी ॥ ५ ॥

विमान चल्दा कोलाहल भयो। सवैले "रघुवीरको जय" भने ॥ ३ ॥ विमानमा अग्लो राम्रो सिंहासन थियो, प्रभुजी सीतासहित त्यसैमा राज भयो ॥ ४ ॥ सीतासहित-हुनु-भएका-रामजी सुमेरुका शिखरको विजुलीसहित मेघजस्तै शोभायमान हुनुभयो ॥ ५ ॥

रुचिर विमानु चलेउ अतिआतुर ❀ कीन्ही सुमनवृष्टि हरषे सुर ॥ ६ ॥
परम सुखद चलि त्रिविध वयारी ❀ सागर सर सरि निर्मल वारी ॥ ७ ॥
सगुन होहिं सुंदर चहुँ पासा ❀ मन प्रसन्न निर्मल सुभ आसा ॥ ८ ॥

सुन्दर विमान खूव छिटो हिंड्यो, हर्षित भएका देवताले पुष्पवृष्टि गरे ॥६॥ अत्यन्त सुखदायक तीनप्रकारको (सुगन्ध-शीतल-मन्द) हावा चल्यो, समुद्र-तलाऊ-नदीहरूका जल निर्मल भए ॥ ७ ॥ चारैतर्फ शुभशकुन हुन लागे, सवैको मन प्रसन्न भयो, दिशाहरू र आकाश निर्मल भए ॥ ८ ॥

कह रघुवीर देखु रन सीता ! ❀ लछिमन इहाँ हतेउ इंद्रजीता ॥ ९ ॥
हनूमान अंगद के मारे ❀ रन महिं परे निसाचर भारे ॥१०॥
कुम्भकरन रावन दोऊ भाई ❀ इहाँ हते सुर-मुनि-दुख-दाई ॥११॥

रामजीले आज्ञा गर्नुभयो—"सीता ! युद्धभूमि हेर। यहाँ लक्ष्मणले मेघनादलाई मारे ॥ ९ ॥ हेर हनूमान् र अङ्गदले मारेका ठूलाठूला वीर राक्षसहरू जमीनमा पडी-रहेका छन् ॥ १० ॥ यहाँ देवता र मुनिलाई दुःख दिने रावण र कुम्भकर्ण दुवैभाई मारिए ॥ ११ ॥

दो०-इहाँ सेतु बाँधेउ अरु, थापेउँ सिव सुखधाम।
सीतासहित कृपायतन, संभुहि कीन्ह प्रनाम ॥१५२॥

जहँ जहँ करुनासिंधु वन, कीन्ह वास विश्राम ।
सकल देखाए जानकिहिं, कहे सवन्हि के नाम ॥१५३॥

यहाँ कल्याणनिवास-शिवजीको स्थापना गरें, अनि पूल बधाँएँ । भनेर कृपाभवन रामजीले सीतासहित भैकन (सपत्नीक भएर) शिवजी (रामेश्वर) लाई प्रणाम गर्नुभयो ॥ १५२ ॥

करुणासागर रामजीले अघि वनमा जहाँजहाँ निवास र विश्राम गर्नु भएको थियो, ती·सवै-स्थानको नाम वताईकन सीताजीलाई देखाउनुभयो ॥ १५३ ॥

चौ०-सपदि विमानु तहाँ चलि आवा ❀ दंडकवन जहँ परम सुहावा ॥ १ ॥
कुंभजादि मुनिनायक नाना ❀ गए राम सव के अस्थाना ॥ २ ॥

जहाँ परमसुन्दर-दण्डकारण्य थियो, विमान त्यहीं झट्ट आइ-पुग्यो, रामजी अगस्त्य आदिगरेका सवै अनेकमुनीश्वरका स्थानस्थानमा जानुभयो ॥ १ ॥ २ ॥

सकल रिषिन्ह सन पाइ असीसा ❀ चित्रकूट आयेउ जगदीसा ॥ ३ ॥
तहँ करि मुनिन्ह करे संतोखा ❀ चला विमान तहाँ ते चोखा ॥ ४ ॥

सवैऋषीश्वरहरूवाट आशिष् पाएर जगत्स्वामी-रामजी चित्रकूट आइ-पुग्नुभयो । त्यहाँ सवैमुनीश्वरहरूलाई संतुष्ट पार्नुभयो, त्यहाँवाट विमान ठूलोवेगले चल्यो ॥ ३ ॥ ४ ॥

बहुरि राम जानकिहि देखाई ❀ जमुना कलि-मल-हरनि सुहाई ॥ ५ ॥
पुनि देखी सुरसरी पुनीता ❀ राम कहा प्रनाम करु सीता ! ॥ ६ ॥

अनि रामजीले जानकीजीलाई कलिकल्मषनाशिनी-सुंदर-यमुनानदी देखाउनु भयो । अनि उहाँले पवित्रगङ्गाजी देख्नुभयो, र सीताजीलाई "सीता ! गंगाजीलाई प्रणाम गर" ॥ ५ ॥ ६ ॥

तीरथपति पुनि देखु प्रयागा ❀ देखत जनम-कोटि-अघ भागा ॥ ७ ॥
देखु परमपावनि पुनि वेनी ❀ हरनि सोक हरि-लोक-निसेनी ॥ ८ ॥
देखी अवधपुरी अति पावनि ❀ त्रि-विध-ताप भवरोग नसावनि ॥ ९ ॥

तीर्थराज प्रयागको दर्शन गर, इनको दर्शन गर्नाका साथ कोटिजन्मको पाप नष्ट हुन्छ. परमपवित्र त्रिवेणीको दर्शन गर, यी त्रिवेणी शोकहारिणी र हरिलोक निःश्रेणी (वैकुण्ठजाने सिढीस्वरूप) हुन् । अनि त्रिविधताप (आध्यात्मिक-आधिभौतिक-आधिदैविकसंताप) लाई हरणगर्नें संसाररूपी रोगलाई नष्टपार्नें अयोध्यापुरीलाई हेर" [भन्नुभयो] ॥७॥ ८ ॥ ९ ॥

दोहा-तव रघुनन्दन सिय सहित, अवधहिं कीन्ह प्रनामु ।
सजल विलोचन पुलकि तन, पुनिपुनि हरषत रामु ॥१५४॥
बहुरि त्रिवेनी आइ प्रभु, हरषित मज्जनु कीन्ह ।
कपिन्ह समेत महीसुरन्ह, दान विविध विधि दीन्ह ॥१५५॥

अनि रघुनन्दनजीले सीतासहित भईकन अयोध्यालाई प्रणाम गर्नुभयो। रामजी वारंवार हर्षित भएर नेत्रमा अश्रुपूर्ण शरीरमा रोमाञ्चित हुनुभयो ॥ १५४ ॥ रामजी फेरी त्रिवेणीमा आउनु भयोर हर्षित भईकन स्नान भर्नुभयो। वानरवर्गका साथ रहेर ब्राह्मणवर्गलाई अनेक विधिविधानले दान दिनुभयो ॥ १५५ ॥

चौ०--प्रभु हनुमंतहि कहा बुझाई ❀ धरि बटुरूप अवधपुर जाई ॥ १ ॥
भरतहिं कुसल हमारि सुनायेहु ❀ समाचार लेइ तुम्ह चलि आयेहु ॥ २ ॥

प्रभुजीले संझाई-बुझाईकन हनूमान्‌जीलाई आज्ञा दिनुभयो "हेहनूमन्! तिमी ब्रह्मचारीको वेष धारण गरेर अयोध्या जाऊ र भरतलाई हाम्रो कुशलसमाचार सुनाऊ, अनि उनको कुशलसमाचार लिएर यहाँ आऊ" ॥ १ ॥ २ ॥

तुरत पवनसुत गवनत भयेऊ ❀ तव प्रभु भरद्वाज पहिं गयेऊ ॥ ३ ॥
नाना विधि मुनि पूजा कीन्ही ❀ अस्तुति करिपुनिआसिषदीन्ही ॥ ४ ॥

हनूमान्‌जी तुरुन्तै अयोध्यातर्फ गए, अनि प्रभुजी भरद्वाजमुनिका समीप पाल्नु भयो। भरद्वाजमुनिले प्रभुजीको अनेकप्रकारले सत्कार गरे, अनि आशिष् दिए ॥ ३ ॥ ४ ॥

मुनिपद बंदि जुगल कर जोरी ❀ चढ़ि विमान प्रभु चले बहोरी ॥ ५ ॥
इहाँ निषाद सुना हरि आए ❀ नाव नाव कहँ लोग बुलाए ॥ ६ ॥

अनि प्रभुजी भरद्वाजमुनिको वन्दना गरेर विमान चढीकन रवाना हुनुभयो। यता निषाद (गुह) ले प्रभुजी पाल्नुभएको खबर सुने, "नाउ ल्याओ, नाउ ल्याओ" भनी माझीहरूलाई बोलाए ॥ ५ ॥ ६ ॥

सुरसरि नाँघि जान अव आवा ❀ उतरेउ तट प्रभुआयसु पावा ॥ ७ ॥
तव सीता पूजी सुरसरी ❀ बहु प्रकार पुनि चरनन्हि परी ॥ ८ ॥

विमान जव गंगापार पुग्यो, अनि प्रभुजीको आज्ञा पाएर त्यो (विमान) गंगाजीका तीरमा उत्र्यो। अनि सीताजीले अनेकप्रकारसँग गंगाजीको पूजा गर्नुभयो र गंगाजीलाई दण्डवत् गर्नुभयो ॥ ७ ॥ ८ ॥

दीन्हि असीस हरषि मन गंगा ❀ सुन्दरि! तव अहिवात अभंगा ॥ ९ ॥
सुनत गुह धायेउ प्रेमाकुल ❀ आयेउ निकट परम-सुख-संकुल॥१०॥

गंगाजी हर्षित हुनुभयो, उहाँले मनैमनमा "हेसुन्दरि! तिम्रो अहिवात (अभिभाँत = सौभाग्य) अखण्ड रहोस्" यस्तो आशिष् दिनुभयो। रामजीको खवर पाउनाका-साथ प्रेमले व्याकुल भएका गुहजी परमानन्दले हडवडाउदै उहाँका समीप आइ-पुगे ॥ ९ ॥ १० ॥

प्रभुहि विलोकि सहित वैदेही ❀ परेऊ अवनि तनसुधि नहिं तेही ॥ ११ ॥
प्रीति परम विलोकि रघुराई ❀ हरषि उठाइ लियो उर लाई ॥ १२ ॥

प्रभुजीलाई सीतासहित देखेर प्रेमले पागल भएका गुहजी जमीनमा लोटपोट गर्न लागे, शरीरको शुद्धिबुद्धि तिनलाई थिएन ॥ ११ ॥ परम-प्रेम देखेर रघुनाथजीले हर्षित भईकन तिनलाई हृदयमा लगाउनुभयो (प्रेमालिङ्गन वक्सनुभयो) ॥ १२ ॥

छन्द–लियो हृदय लाइ कृपानिधान सुजान राय रमापती।
बैठारि परम समीप बूझी कुसल सो करि बीनती॥
अब कुसल पदपँकज विलोकि बिरँचि-सँकर-सेव्य जे।
सुखधाम पूरनकाम राम! नमामि राम! नमामि ते॥३७॥

बुद्धिमान्का राजा (सर्वोपरिबुद्धिमान्) महालक्ष्मीपति–करुणानिधान–भगवान् रामचन्द्रजीले गुहलाई हृदयमा लगाई–वक्सियो । नगीचै राखेर कुशलप्रश्न गर्नुभयो। तिनले विन्ती गरेकि—“जुन–चरणकमल ब्रह्माजी र शंकरजीका पनि सेवनीय छन्, तिनै हजूरका चरणकमलको दर्शन पाउँदा मलाई ऐल्हे कुशल छ, हेसुखधाम! हेपूर्णकाम! हेराम! हजूरलाई नमस्कार गर्छु, हेराम! हजूरलाई नमस्कार गर्दछु” ॥ ३७ ॥

सब भाँति अधम निषाद सो हरि भरतज्यों उरलाइयो।
मतिमंद तुलसीदास सो प्रभु मोहवस बिसराइयो॥
यह रावनारिचरित्र पावन राम–पद–रति–प्रद सदा।
कामादिहर बिग्यानकर सुर सिद्ध मुनि गावहिं मुदा॥३८॥

सबतरहबाट अधम भएका ती–निषादलाई प्रभुजीले भरतजीजस्तै गरेर हृदयमा लाइवक्सियो। [तुलसीदास आफैंलाई भन्दछन्] हेमन्दबुद्धि! तुलसीदास! तैंले उनैप्रभुजीलाई मोहवश भएर बिर्सिस् नि! रावणारि (रामजी) को, उहाँका चरणमा प्रेमभक्ति लाइदिने, कामक्रोधादिलाई हरणगर्ने, ज्ञानलाई उत्पन्नगर्ने यो पवित्रचरित्रलाई देवता-सिद्ध मुनिहरू खुशीका साथ गाउँदछन् ॥ ३८ ॥

दो०–समर विजय रघुवीर के, चरित जें सुनहिं सुजान।
बिजय बिवेक बिभूति नित, तिन्हहिं देहिं भगवान॥१५६॥
यह कलिकाल मलायतन, मन करि देखु बिचार।
श्रीरघुनायक–नामु तजि, नहिं कछु आन अधार॥१५७॥

जो बुद्धिमान् रघुवीरको समरविजयचरित्र (रावणवधवृत्तान्त) सुन्दछन्, तिनलाई भगवान्-रामचन्द्रजी विजय-विवेक-ऐश्वर्य नित्य वक्सनुहुन्छ ॥ १५६ ॥ हेमन! यो कलिकाल पापको घर हो। यो कुरा विचारगरी हेर। श्रीरघुनाथजीको नाम-चाहेक अर्कोंआधार केही छैन ॥ १५७ ॥

* * * *

इति श्रीरामचरितमानसे सकलकलिकलुषविध्वंसने विमलविज्ञानसंपादनोनाम
षष्ठः सोपानः समाप्तः
शुभं भूयात्

॥ श्रीः ॥

अथ

श्रीमद्गोस्वामीतुलदासनिर्मितं रामायणम्

तत्रेदम्

उत्तरकाण्डम्

प्रारभ्यते

[स्रग्धरा छन्द]

केकीकण्ठाभनीलं उरवरविलसद्विप्रपादाब्जचिह्नं
शोभाढ्यं पीतवस्त्रं सरसिजनयनं सर्वदा सुप्रसन्नम् ।
पाणौ नाराचचापं कपिनिकरयुतं बन्धुना सेव्यमानं
नौमीड्यं जानकीशं रघुवरमनिशं पुष्पकारूढरामम् ॥१॥

[रथोद्धता छन्द २]

कोशलेन्द्रपदकञ्जमञ्जुलौ कोमलावजमहेशवन्दितौ ।
जानकीकरसरोजलालितौ चिन्तकस्य मनभृङ्गसङ्गिनौ ॥२॥
कुन्दइन्दुदरगौरसुन्दरं अम्बिकापतिमभीष्टसिद्धिदम् ।
कारुणीककलकञ्जलोचनं नौमि शङ्करमनङ्गमोचनम् ॥३॥

मयूरीका कण्ठको जस्तो नीलवर्ण भएका, सुन्दर-छातीमा ब्राह्मणका-चरणकमलका चिह्न (भृगुलाञ्छन) ले सुशोभित भएका, शोभाले परिपूर्ण भएका, पीताम्बर पहिरेका, कमलजस्ता नेत्रभएका, सदासर्वदा प्रसन्नवदन रहेका, २ बाहुमा धनु र बाण लिएका, वानरसमूहले युक्त भएका, भाईलक्ष्मणले सेवागरिएका, पुष्पकविमानमा चढेका, जानकीका प्राणनाथ भएका, रघुका-कुलमापनि :सर्वश्रेष्ठ भएका, जगद्वन्दनीय भएका, रामचन्द्रजीलाई नमस्कार गर्दछु ॥ १ ॥

ब्रह्माजीर शंकरले समेत वन्दना गरिएका, जानकीजीका करकमलले लालना गरिएका (प्रेमले सुम्सुम्याइएका), ध्यानगर्नें (भक्त) का मनरूपी भ्रमरले संयुक्त भएका, सुन्दर भएका, कोशल (अयोध्या) का अधिपति श्रीरामजीका चरणकमललाई [नमस्कार गर्दछु] ॥ २ ॥

कुन्दपुष्प-चन्द्रमा-शंखजस्ता गोरा र राम्रा, जगज्जननीगिरिजाका पति भएका, इष्ट सिद्धिदिने, दयावान्, कमलजस्ता सुन्दर नेत्र भएका, कामदेवका झंझटवाट वचाउने (निष्काम पारेर मुक्ति दिने) श्रीशंकरजीलाई नमस्कार गर्दछु ॥ ३ ॥

[भरतमिलाप]

दो०-रहा एक दिन अवधि कर, अति आरत पुरलोग ।
जहँ तहँ सोचहिं नारिनर, कृसतन रामवियोग ॥१॥
सगुन होहिं सुन्दर सकल, मन प्रसन्न सव केर ।
प्रभुआगमन जनाव जनु, नगर रम्य चहुँ फेर ॥२॥

चौधवर्षका अवधिको एकदिन बाँकी रह्यो, नगरनिवासीहरू अतिदुःखित थिए। यत्रतत्र रामजीका विरहले शरीर कृश भएका नरनारीहरू सोच (फिक्री) गरि-रहेका थिए ॥ १ ॥ [त्यसैवेलामा] सवैतरहका सुन्दर सगुन हुनलागे, सवैका मन [अकारण] प्रसन्न भए। अयोध्यानगर चारैतर्फ रम्य (रमाइलो) भयो, मानौं त्यसले प्रभुजीको आगमन (अवाई) जनायो ॥ २ ॥

कौसल्यादि मातु सव, मन अनन्द अस होइ ।
आए प्रभु सिय-अनुज-युत, कहन चहत अव कोइ ॥३॥
भरत-नयन-भुज दच्छिन, फरकत वारहिं वार ।
जानि सगुन मन हरष अति, लागे करै विचार ॥४॥

कौसल्याआदिगरेका सवैमाताहरूका मनमा कोही आएर प्रभुरामचन्द्र सीता र भाईले सहित भैकन आउनुभयो भन्न लाग्योकी भने जस्तो मानेर विलक्षण आनन्दभयो ॥ ३ ॥ भरतजीका दाहिने आँखा भुजा वारंवार फर्फराउन लागे। शुभ-सूचक शकुन जानेर मनमा अत्यन्त हर्षित भैकन भरतजी विचार गर्न लाग्नु भयो ॥ ४ ॥

चौ०-रहेउ एक दिन अवधि-अधारा ❀ समुझत मन दुख भयेउ अपारा ॥ १ ॥
कारन कवन नाथु नहिं आयेउ ❀ जानिकुटिलकिधौंमोहिविसरायेउ ॥२॥

अव चौधवर्षका अवधिको वाँकीरहेको एकदिन प्राणको आधार छ, यो कुरा संझेर वहाँका मनमा अपार दुःख भयो। के कारण हो ? प्रभुजी आउनुभएन, शायद मलाई कुटिल संझेर विसर्नुभयो कि ? ॥ १ ॥ २ ॥

अहह! धन्य लछिमन बड़ भागी ❀ राम पदारविन्द अनुरागी ॥ ३ ॥
कपटी कुटिल मोहि प्रभु चीन्हा ❀ ता तें नाथ संग नहिं लीन्हा ॥ ४ ॥

ओहो! लक्ष्मणजी धन्य रहेछन्, बडा भाग्यमानी रहेछन्, [किन भने ?] रामचन्द्र जीका चरणारविन्दमा सच्चा-प्रेमी तिनै रहेछन् ॥ ३ ॥ मलाई ता प्रभुजीले कपटी र कुटिल भनेर चिह्नुभएछ की क्या हो, यसैले मलाई साथमा लिनुभएन ॥ ४ ॥

जौं करनी समुझैं प्रभु मोरी ❀ नहिं निस्तार कलपसत कोरी ॥५॥
जनअवगुन प्रभु मान न काऊ ❀ दीनबंधु अति मृदुल सुभाऊ ॥ ६ ॥

मेरा कर्मलाई प्रभुले संझनुभयो भने शयकरोडकल्पसम्ममा पनि मेरो निस्तार (उद्धार) छैन ॥ ५ ॥ [तर] प्रभुजी भक्तका दुर्गुणलाई मान्नुहुन्न (वास्ता राख्नु हुन्न) प्रभुजी दीनबंधु, र कोमल स्वभाव भएका हुनुहुन्छ ॥ ६ ॥

मोरे जिय भरोस दृढ़ सोई ❀ मिलिहहिं रामु सगुन सुभ होई ॥ ७ ॥
बीते अवधि रहहिं जौं प्राना ❀ अधम कवन जग मोहि समाना ॥ ८ ॥

मेरा मनमा ता त्यही दृढ-विश्वास छ, रामजी पाल्नुहुन्छ, शुभशकुन भइ-रहेका छन् ॥७॥ अवधि विते-पछि पनि मेरा प्राण रहे भने ता संसारमा मजस्तो अधम को होला ? ॥८॥

दोहा–राम-विरह-सागर महुँ, भरत मगन मन होत ।
विप्ररूप धरि पवनसुत, आइ गयेउ जनु पोत ॥५॥
बैठे देखि कुसासन, जटामुकुट कृसगात ।
राम राम रघुपति जपत, स्रवत नयन जलजात ॥६॥

रामजीको विरहरूपी–सागरमा भरतजीको मन डूवी–रहेको थियो, उत्निखेरै जहाज जस्तो भएर ब्राह्मण–वेशधारी पवनकुमार (हनूमान्‌जी) आइ–पुगे ॥ ५ ॥

हनूमान्‌जीले कुशासनमा वसेका, जटामुकुट धारणागरेका, शरीर दुब्लो भएका, कमलका दलजस्ता-नेत्रवाट प्रेम (आँसु) चुहाउँदै "राम ! राम ! रघुनाथ !" जपी–रहेका भरतजीलाई देखे ॥ ६ ॥

चौ०–देखत हनूमान अति हरषेउ ❀ पुलकगात लोचनजलु बरषेउ ॥ १ ॥
मन महुँ बहुत भाँति सुख मानी ❀ बोलेउ श्रवन-सुधा-सम बानी ॥ २ ॥

हनूमान्‌जी वहाँलाई देखता अत्यन्त हर्षित भए, उनका शरीरमा रोमाञ्च भयो, नेत्रवाट जल वर्षन लाग्यो, मनमा अत्यन्त आनन्द मानेर हनूमान्‌जीले सुन्दाखेरी अमृतसमान मीठो लाग्ने वचन बोले ॥ १ ॥ २ ॥

जासु बिरह सोचहु दिनु राती ❀ रटहु निरंतर गुन-गन-पाँती ॥ ३ ॥
रघु-कुलतिलक सु-जन-सुख-दाता ❀ आयेउ कुसल देव-मुनि-त्राता ॥ ४ ॥

जसका विरहमा हजूर रातदिन चिन्ताग्रस्त हुनुभएको छ, जसका गुणगणका परम्परा लाई निरन्तर रटि–रहनुभएको छ, ऊ सुजन-सुखदाता, देवमुनि-त्राता रघुकुलतिलक रामजी कुशलमंगलपूर्वक पाल्नुभयो ॥ ३ ॥ ४ ॥

रिपु रन जीति सुजसु सुर गावत ❀ सीता अनुज सहित पुर आवत ॥ ५ ॥
सुनत बचन बिसरे सब दूखा ❀ तृषावंत जिमि पाव पियूषा ॥ ६ ॥

प्रभुजी युद्धमा शत्रुलाई जितेर सीताजी-र-भाईले सहित भैकन यसतर्फ आइ-रहनुभयेको छ, देवताहरू सुयश गाइ-रहेका छन्" ॥ ५ ॥ यस्ता वचन सुन्दा भरतजीका सवै दुःख विर्सिए, प्यासले व्याकुल भएका मानिसले अमृत पाएजस्तो भयो ॥ ६ ॥

को तुह्म तात ! कहां तें आए ❀ मोहि परम प्रिय वचन सुनाए ॥ ७ ॥
मारुतसुत मैं कपि हनुमाना ❀ नाम मोर सुनु कृपानिधाना ! ॥ ८ ॥

[भरतजीले सोध्नुभमो] "हेतात ! तिमी को होउ ? कहाँबाट आएका होऊ ? मलाई परमप्रिय वचन सुनायौ " [हनूमान्‌जीले भने] "म वायुको पुत्र वानर हूँ, हेकृपानिधान ! मेरो नाम सुन्नुहोस्, मेरो नाम हनूमान् हो ॥ ७ ॥ ८ ॥

दीनबंधु रघुपति कर किंकर ❀ सुनत भरत भेंटेउ उठि सादर ॥ ९ ॥
मिलत प्रेमु नहि हृदय समाता ❀ नयन स्रवत जल पुलकित गाता ॥ १० ॥

म दीनवन्धु-रघुनाथजीको किंकर (चाकर) हूँ", यो वचन सुन्नाका साथ भरतजीले आदरका साथ [जुर्मुराउँ दै] उठेर हनुमान्‌लाई गला जोरेर आलिंगन गर्नुभयो ॥ ९ ॥ त्यसरी भेट गर्दा भरतजीका हृदयमा प्रेम अटाएन, नेत्रवाट पानी झर्नलाग्यो, शरीर रोमांचित भयो ॥ १० ॥ [भरतजीले भन्नुभयो]

कपि ! तव दरस सकल दुख बीते ❀ मिले आजु मोहि राम पिरीते ॥ ११ ॥
वार वार बूझी कुसलाता ❀ तो कहुँ देउँ काह सुनु भ्राता ! ॥ १२ ॥

हेकपिराज ! तिम्रा दर्शनले मेरा सवै दुःख समाप्त भए, आज मलाई प्यारा रामजी मिल्नु भयो । यति भनेर भरतजीले वारंवार कुशल सोध्नुभयो । "भाई ! सुन, तिमीलाई के दिउँ ? [के चाहन्छौ ? र] ॥ ११ ॥ १२ ॥

एहि संदेससरिस जग माहीं ❀ करि विचार देखेउँ कछु नाहीं ॥ १३ ॥
नाहिंन तात ! उरिन मैं तोही ❀ अव प्रभुचरित सुनावहु मोही ॥ १४ ॥

यो सन्देश [समाचार] वरावरको चीज संसारमा केही छैन, मैले विचार गरेर हेरें । हेतात ! म तिम्रो उऋण (ऋणतिरीसक्ने) हुन-शक्तिन, अव मलाई प्रभुजीको चरित्र सुनाऊ ॥ १३ ॥ १४ ॥

तव हनुमंत नाइ पद माथा ❀ कहे सकल रघुपति गुन गाथा ॥ १५ ॥
कहु कपि ! कवहुँ कृपाल गुसाईं ❀ सुमिरिहिं मोहि दास की नाईं ॥ १६ ॥

अनि हनुमान्‌जीले भरतजीका पाउमा शिर राखेर (ढोगेर) रघुनाथजीका गुणका सवैकथा सुनाए ॥ १५ ॥ [फेरि भरतजीले सोध्नुमयो] हेहनूमन् ! भन, दीनदयाल रघुनाथजी कहिलेकाहीं दासलाई संझेझैं मलाई पनि संझनुहुन्थ्यो कि ? ॥ १६ ॥

छन्द—निज दास ज्यों रघु-वंस-भूषन कबहु मम सुमिरन कर्‍यो ।
सुनि भरत वचन विनीत अति कपि पुलकि तन चरनन्हि पर्‍यो ॥

रघुवीर निजमुख जासु गुनगन कहत अग-जग-नाथ जो।
काहे न होइ विनीत परम पुनीत सद-गुन-पाथ सो ॥१॥

"रघुकुलभूषण-रामचन्द्रजीले कहिलेकाहीं आफ्ना दासकोजस्तो मेरो पनि स्मरण गर्नुहुन्थ्यो कि ?"। भरतको यस्तो अत्यन्तविनयपूर्ण भएको वचन सुन्दा हनूमान्‌जी शरीरमा रोमाञ्चित भएर भरतजीका पाउ परे। [अनि तिनले विचारगरे] "चराचरजगत्का स्वामी ऊ रघुनाथजी आफ्ना मुखले जसका गुणगणको वर्णन गर्नुहुन्थ्यो, ती भरतजी सद्गुणका समुद्र र परमनम्र किन हुनुहुँदैनथ्यो ? ॥ १ ॥

दोहा—राम प्रान प्रिय नाथ ! तुम्ह, सत्य वचन मम तात !।
पुनि पुनि मिलत भरत सुनि, हरष न हृदय समात ॥ ७ ॥

[हनूमान्‌जीले भने] "हेतात ! हेनाथ ! हजुर रामजीका प्राणसमान प्यारा हुनुहुदोरहेछ, हेतात ! मेरो वचन सत्य हो," यो वचन सुन्दा भरतजी वारंवार हनूमान्‌लाई आलिङ्गनगर्न लाग्नुभयो, वहाँका हृदयमा हर्ष अटाएन ॥ ७ ॥

सोरठा—भरतचरन सिरु नाइ, तुरित गयेउ कपि राम पहिं।
कही कुसल सब जाइ, हरषि चलेउ प्रभु जान चढ़ि ॥ ८ ॥

हनूमान्‌जी भरतजीका चरणमा शिर राखेर (प्रणामगरेर) तुरन्तै रामजीका समीप गए, गएर सबै कुशलसमाचार वताए, अनि रघुनाथजी हर्षित भएर विमान चढीकन रवाना हुनुभयो ॥ ८ ॥ [उतातिर]

चौ०—हरषि भरत कोसलपुर आए ❁ समाचार सब गुरहिं सुनाए ॥ १ ॥
पुनि मंदिर महुँ बात जनाई ❁ आवत नगर कुसल रघुराई ॥ २ ॥

भरतजी हर्षित भएर नन्दिग्रामवाट अयोध्या आउनुभयो, गुरु-वसिष्ठजीलाई सवैवृत्तान्त सुनाउनुभयो। अनि राजमहलमा "कुशलमङ्गलपूर्वक रामजी अयोध्यामा आउँदै हुनुहुन्छ" भन्ने शुभसमाचारको सूचना दिनुभयो ॥ १ ॥ २ ॥

सुनत सकल जननी उठि धाईं ❁ कहि प्रभुकुसल भरत समुझाईं ॥ ३ ॥
समाचार पुरवासिन्ह पाए ❁ नर अरु नारि हरषि सब धाए ॥ ४ ॥

त्यो खवर सुन्नाका साथ रघुनाथजीका सवै माताजीहरू जुर्मुराउदै उठेर दौडे, भरतजीले सवै वृत्तान्त भनेर सवैलाई संझाउनुभयो, सवै नगरनिवासीहरूले खबर पाए, नरनारी सवैजना हर्षित भएर दौडे ॥ ३ ॥ ४ ॥

दधि दुर्वा रोचन फल फूला ❁ नव तुलसीदल मंगलमूला ॥ ५ ॥
भरि भरि हेमथार भामिनी ❁ गावत चलीं सिंधुरगामिनी ॥ ६ ॥

हस्तिनीकोजस्तो हिंडाई भएका सौभाग्यवती स्त्रीहरू सुवर्णका थालभरीभरी दही,

दुभो, रोरी, फल, फूल, र सकलकल्याणको मूलकारणभएको तुलसीदल लिएर गाउँदै हिंडे ॥ ५ ॥ ६ ॥

जो जैसेहिं तैसेहिं उठि धावहिं ❀ बाल वृद्ध कहुँ संग न लावहिं ॥ ७ ॥
एक एकन्ह कहँ बूझहिं भाई ! ❀ तुम्ह देखे दयाल रघुराई ॥ ८ ॥

जो जुनअवस्थामा थिए (जेगर्नलागेका थिए) त्यसै उठेर दौडनलागे (थालेको काम चटक्क छाडेर हिंडे) कोहीपनि बूढा र बालकलाई आफूसित लैजाँदैनथ्यो ॥ ७ ॥ एउटा एउटा मानिस अर्काअर्कासँग "भाईसाहेब ! तपाईंले दीनदयाल रघुनाथजीलाई देख्नु भयो कि ?" भनी सोद्धथ्यो ॥ ८ ॥

अवधपुरी प्रभु आवत जानी ❀ भई सकल सोभा कै खानी ॥ ९ ॥
भइ सरजू अति-निर्मल-नीरा ❀ बहै सुहावन त्रिविध समीरा ॥१०॥

प्रभुजी पाल्नुहुनलागेको जानेर अयोध्यानगरी सकलशोभाकी खानी (निधि) भइन् । सरयूनदी निर्मलनीरा (निर्मलपानीले युक्त भएकी) भइन्, तीनप्रकारको (मन्द-सुगन्ध-शीतल) मनोहर हावा चल्नलाग्यो ॥ ९ ॥ १० ॥

दोहा—हरषित गुर परिजन अनुज, भू—सुर—वृंद—समेत ।
चले भरत अति प्रेम मन, सनमुख कृपा निकेत ॥ ९ ॥
बहुतक चढ़ीं अटारिन्ह, निरखहिं गगन विमान ।
देखि मधुर सुर हरषित, करहिं सुमंगल गान ॥१०॥

गुरु-वसिष्ठ, सकलपरिवार, भाई, ब्राह्मणवर्ग, यिनले सहित भएर भरतजी मनमा अत्यन्त प्रेम लिएर करुणानिवास-रामजीका सन्मुखतर्फ जानुभयो ॥ ९ ॥

धेरै स्त्रीहरू अटाली (कौसी) मा चढेर आकाशमा विमान हेर्नलागे । विमान देखेपछि हर्षित भएर मधुर (मीठो) स्वरले मङ्गलगान गर्नलागे ॥ १० ॥

दोहा—राकाससि रघुपति पुर, सिंधु देखि हरषान ।
बढ़ेउ कोलाहल करत जनु, नारि तरंग-समान ॥११॥

रामचन्द्रजी पूर्णिमाका चन्द्रमाजस्ता हुनुहुन्थ्यो, अयोध्यानगर समुद्रसमान थियो, त्यो वहाँलाई देखेर हर्षितभयो र कोलाहल गर्दै वढ्यो, स्त्रीहरू तरङ्गसमान भए (यतार उति दौडधूप गर्नलागे) ॥ ११ ॥

चौ०—इहाँ भानु-कुल-कमल-दिवा-कर ❀ कपिन्ह देखावत नगरु मनोहर ॥ १ ॥
सुनु कपीस ! अंगद ! लंकेसा ! ❀ पावन पुरी रुचिर यह देसा ॥ २ ॥

यतातिर सूर्यकुलरूपी—कमलको—प्रफुल्लता—गर्नलाई सूर्यस्वरूप भएका (दिनकरकुल-कमलदिवाकर) रामचन्द्रजी वानरहरूलाई मनोहर अयोध्यानगर देखाउन लाग्नु भयो,

[वहाँले भन्नुभयो] "मित्र ! कपिराज ! अङ्गद ! विभीषण ! सुन, यो पवित्र नगरी हो, यो सुन्दर देश हो ॥ १ ॥ २ ॥

जद्यपि सब वैकुंठ बखाना ❀ वेद-पुरान-बिदित जग जाना ॥ ३ ॥
अवध सरिस प्रिय मोहि न सोऊ ❀ यह प्रसंग जानै कोउकोऊ ॥ ४ ॥

यद्यपि सबैजना वैकुण्ठको बयान गर्दछन्, त्यो वेद र पुराणमा प्रख्यात पनि छ, जगत्ले जानेको पनि छ, तै पनि त्यो वैकुण्ठ अयोध्याजत्तिको मेरो प्यारो छैन, यो कुरा कोहीकोही मात्र जान्दछन् ॥ ३ ॥ ४ ॥ (क)

जनमभूमि मम पुरी सुहावनि ❀ उत्तर दिसि बह सरजू पावनि ॥ ५ ॥
जा मज्जन तें बिनहिं प्रयासा ❀ मम समीप नर पावहिं बासा ॥ ६ ॥

यो सुन्दर-नगरी मेरी जन्मभूमि हो, यसका उत्तरतर्फ पवित्र सरयूनदी वही-रहेकी छन्, जसमा स्नानगर्नाले मानिस विनापरिश्रम मेरा समीपमा वस्न पाउँछन् ॥ ५ ॥ ६ ॥

अतिप्रिय मोहि इहाँ के बासी ❀ मम धामदा पुरी सुखरासी ॥ ७ ॥
हरषे सब कपि सुनि प्रभुबानी ❀ धन्य! अवध जो राम बखानी ॥ ८ ॥

यहाँका वासिन्दाहरू मेरा अत्यन्त प्यारा छन्, सुखको समूहरूप-भएकी यो नगरी मेरो धाम (वैकुण्ठ) दिने हो" ॥ प्रभुजीको यो वचन सुनेर सबैवानरहरू हर्षित भए "जसलाई खास-रामचन्द्रजीले वर्णन गर्नुभयो, त्यो नगरी धन्य हो" भन्नलागे ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा—आवत देखि लोग सब, कृपासिंधु भगवान ।
नगर निकट प्रभु प्रेरेउ, उतरेउ भूमि बिमान ॥१२॥
उतरि कहेउ प्रभु पुष्पकहिं, तुम्ह कुबेर पहिं जाहु ।
प्रेरित राम चलेउ सो, हरष बिरहु अति ताहु ॥१३॥

सबै नगरनिवासी-हरूलाई-आउन लागेका देखेर करुणासागर-भगवान्-प्रभु रामचन्द्रजीले प्रेरणागर्नुभयो र अयोध्याका समीपका जमीनमा पुष्पकविमान उत्र्या (वर्‍यो) ॥ १२ ॥

(क) पद्म पुराणमा

"मन्वन्तरसहस्त्रेषु काशीवासेन यत्फलम् ।
तत्फलं समवाप्नोति सरयूदर्शने कृते ॥ १ ॥
अयोध्या च परं ब्रह्म सरयूः सगुणः पुमान् ।
तन्निवासी जगन्नाथः सत्यं सत्यं वदामि ते ॥ २ ॥
चिन्तामणिमयी नित्या चतुर्विंशतियोजना ।
परितो भात्ययोध्यायाः भूमिः सच्चिन्मयी मृदुः ॥ ३ ॥

इत्यादिरूपले अयोध्याको माहात्म्य विस्तारका साथ वर्णनगरिएको छ । अयोध्यादिगरेका मुक्तिदायक सप्तपुरीमा पहिला-लम्बर अयोध्याको छ ।

वलैंर प्रभुले पुष्पकविमानलाई "तिमी कुवेरका समीप जाऊ" भन्नुभयो, रामले प्रेरणा गरिएको त्यो विमान रवाना भयो, त्यसलाई हर्ष पनि थियो, विरहको विषाद पनि थियो ॥१३॥

चौ०–आए भरत संग सव लोगा ❀ कृसतन श्री-रघु-वीर-वियोगा ॥ १ ॥
वामदेव वसिष्ठ मुनिनायक ❀ देखे प्रभु महि धरि धनु सायक ॥ २ ॥
धाइ धरे गुरु-चरन-सरोरुह ❀ अनुजसहितअति-पुलक-तनोरुह ॥ ३ ॥
भेटि कुसल बूझी मुनिराया ❀ हमरे कुसल तुम्हारिहि दाया ॥ ४ ॥

भरतजीका साथमा सवजना आए, सवैजना श्रीरघुवरका वियोगले कृशशरीर थिए । वामदेव वसिष्ठ आदिगरेका मुनीश्वरलाई देखेर प्रभुजीले धनुबाण पृथ्वीमा राखीकन ॥ १ ॥ २ ॥

शरीरमा रोमाञ्चित भएर भाईसहित दौडेर गुरुको चरणकमल समात्नुभयो, मुनिराज–वसिष्ठजीले प्रेमालिङ्गन गरेर कुशलप्रश्न गर्नुभयो । प्रभुजीले "तपाईंकै दयाले मेरो कुशल छ" भन्नुभयो ॥ ३ ॥ ४ ॥

सकल द्विजन्ह मिलि नायेउ माथा ❀ धरम-धुरं-धर रघुकुल-नाथा ॥ ५ ॥
गहे भरत पुनि प्रभु-पद-पंकज ❀ नमतजिन्हहिंसुरमुनिसंकरअज॥ ६ ॥
परे भूमि नहिं उठत उठाए ❀ बर करि कृपासिंधु उर लाए ॥ ७ ॥
स्यामलगात रोम भए ठाढ़े ❀ नव–राजीव–नयन जल वाढ़े ॥ ८ ॥

धर्मधुरन्धर–रघुकुलनाथ–रामचन्द्रजीले सवैब्राह्मणसँग भेट गर्नुभयो, सवैलाई प्रणाम गर्नुभयो ॥ ५ ॥ जसलाई देवता, मुनि, शंकरजी, ब्रह्माजी टाढैवाट नमस्कार गर्दछन्, प्रभुजीका तिनैचरणकमललाई भरतजीले समात्नुभयो ॥ ६ ॥

भरतजी पृथ्वीमा लंपसार पर्नुभयो, उठाउँदापनि उठ्नुभएन, वलवल्ल उठाएर रामचन्द्रजीले वहाँलाई आलिङ्गन गर्नुभयो ॥ ७ ॥ रामजीका श्यामशरीरमा रोम खडा भए, ताजा कमलका दलजस्ता नजरमा जलको वाढी आयो ॥ ८ ॥

छन्द–राजीवलोचन स्रवत जल तन ललित पुलकावलि बनी ।
अति प्रेम हृदय लगाइ अनुजहिं मिले प्रभु त्रि-भुवन-धनी ॥
प्रभु मिलत अनुजहिं सोह मो पहिं जाति नहिं उपमा कही ।
जनु प्रेम अरु सिंगार तनु धरि मिले वर सुषमा लही ॥२॥

त्रैलोक्यका नाथ (स्वामी) भएका प्रभु–रघुनाथजीले, कमलतुल्यनेत्रवाट प्रेमजल वर्षाउदै, सुन्दरशरीरमा रोमाञ्चपरम्परा उठाउँदै, अत्यन्तप्रेमका साथ हृदय (छाती) मा लगाएर भाईसँग मिल्नु (भेटनु) भयो । प्रभुजी भरतजीसँग मिल्दाखेरि जसरी शोभायमान हुनुभयो, मवाट त्यसको उपमा वताउन नशकिने भयो । मानौं प्रेमरसले र श्रृङ्गाररसले शरीरधारण गरेर परस्पर मिल्दाखेरि परमशोभा पाएको हो कि ? [यस्तो भान पर्दथ्यो] ॥२॥

बूझत कृपानिधि कुसल भरतहिं वचनु वेगि न आवई ।
सुनु सिवा ! सो सुख वचनमन ते भिन्न जान जो पावई ॥
अव कुसल कोसलनाथ! आरत जानि जन दरसन दियो ।
बूड़त विरहवारीस कृपानिधान मोहि कर गहि लियो ॥३॥

करुणानिधि-रामचन्द्रजी कुशलप्रश्न गर्नुहुन्थ्यो, भरतजीका मुखवाट झट्ट उत्तरको वचन निस्कदैनथ्यो । पार्वति ! सुन, त्यो सुख मन र वचन देखि भिन्न (टाढारहेको = अचिन्तनीय-अनिर्वचनीय) छ, जसले त्यो सुख पायो त्यसैले त्यो सुख जान्दछ । [भरतजीले विन्ति गर्नु भयो] प्रभु ! अयोध्याधिपते ! अव ता कुशल छ, सेवकलाई दुःखित भएको जानेर दर्शन वक्सनुभयो, हेकरुणानिधान ! विरहसमुद्रमा डुब्न लागेको मलाई हात समातेर उतार्नु भयो ॥ २ ॥ ३ ॥

दो०—पुनि प्रभु हरषित सत्रुहन, भेंटे हृदय लगाइ ।
लछिमनु भरत मिले तव, परम प्रेम दोउ भाइ ॥१४॥

अनि प्रभुजीले हर्षित भएर हृदयमा लगाईकन शत्रुघ्नसंग भेट गर्नुभयो। अनि लक्ष्मणजी र भरतजी दुवैभाईले परमप्रेमपूर्ण भएर भेट गर्नुभयो ॥ १४ ॥

चौ०—भरतानुज लछिमनु पुनि भेंटे ❀ दुसह विरहसंभव दुख मेटे ॥ १ ॥
सीताचरन भरत सिरु नावा ❀ अनुज समेत परम सुख पावा ॥ २ ॥

अनि लक्ष्मणजी र शत्रुघ्नजीले भेट गर्नुभयो, विरहवाट उठेको दुःसह-दुःख मेटियो। र भाईशत्रुघ्नले सहित-भएका भरतजीले सीताजीका पाउमा माथ राख्नुभयो, अत्यन्त आनन्द मान्नुभयो ॥ १ ॥ २ ॥

प्रभु विलोकि हरषे पुरवासी ❀जनित वियोग विपति सव नासी ॥ ३ ॥
प्रेमातुर सव लोग निहारी ❀ कौतुक कीन्ह कृपाल खरारी ॥ ४ ॥

प्रभुजीलाई देखेर नगरनिवासीहरू हर्षित भए, वियोगवाट पैदाभएका सवै आपत्ति नष्ट भए ॥ ३ ॥ सवैलाई प्रेमले व्याकुल भएका देखेर दीनदयाल खरारि (रामजी) ले कौतुक (लहड) गर्नु भयो ॥ ४ ॥ [के भने ?]

अमित रूप प्रगटे तेहि काला ❀जथाजोग मिले सवहिं कृपाला ॥ ५ ॥
कृपादृष्टि रघुवीर विलोकी ❀ किए सकल नर नारि विसोकी ॥ ६ ॥

त्यसवेलामा दीनदयाल-रामचन्द्रजी असंख्यरूपले प्रकट हुनुभयो र सवैसंग एकैचोटी यथायोग्य भेट गर्नुभयो, वहाँले सवैनरनारीहरूलाई कृपाकटाक्षले हेरेर शोकरहित पार्नु भयो ॥ ५ ॥ ७ ॥

छन महुँ सवहिं मिले भगवाना ❀ उमा! मरमु यह काहु न जाना ॥ ७ ॥

एहि विधि सवहिं सुखी करि रामा ❀ आगे चले सील गुन धामा ॥ ८॥
कौसल्यादि मातु सव धाईं ❀ निरखि वच्छ जनु धेनु लवाईं ॥ ९॥

भगवान्-रामचन्द्रजीले एकछिनमा सवैसंग भेट गरी-सक्नुभयो। हेपार्वति! यो मर्म कसैले जानेन। यसप्रकारले शीलनिवास-गुणनिवास रामजी सवैलाई आनन्दित गराएर अघी-लाग्नुभयो। कौसल्याआदिगरेका माताजीहरू वाछो देखेर दौडने लैनागाईजस्तै दौडे ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

छन्द–जनु धेनु बालक वच्छ तजि गृह चरन वन परवस गईं।
दिनअंत पुर रुख स्रवत थन हुँकार करि धावत भईं॥
अतिप्रेम प्रभु सव मातु भेंटी वचन मृदु वहु विधि कहे।
गइ विषम विपति वियोग भव तिन्ह हरष सुख अगनित लहे॥४॥

जसरी सानासाना-वाछालाई घर (गोठ) मा छाडेर परवश (पराधीन) भएका गाईहरू वनमा चर्न जान्छन् तापनि साँझ भएपछि घरतिर फर्केर कचौंडावाट दूध चुहाउँदै हुंकार गर्दै दौडेर आउँछन्, त्यसैगरी आएका सवै माताजीहरूसंग प्रभुजीले भेट गर्नुभयो, अनेकतरहले कोमल-वचन बोल्नुभयो। तिनीहरूको विरहवाट पैदाभएको दुःसह-विपत्ति नष्ट भयो, तिनीहरूले अत्यन्त आनन्द पाए ४ ॥

दो०–भेंटेउ तनय सुमित्रा, राम-चरन-रति जानि।
रामहिं मिलत कैकई, हृदय बहुत सकुचानि॥१५॥

सुमित्रा-महारानीले लक्ष्मणजीलाई रामचन्द्रजीका चरणमा अनुरक्त भएको जानेर वहाँसंग सहर्ष भेट गर्नुभयो। रामजीसँग भेट-गर्दा-खेरि कैकेयी-महारानीले संकोच मान्नु भयो ॥ १५ ॥

लछिमन सव मातन्ह मिलि, हरषे आसिष पाइ।
कैकई कहुँ पुनि पुनि मिले, मन कर छोभ न जाइ॥१६॥

लक्ष्मणजीले सवैमाताहरूसंग भेट गर्नु भयो। आशीष पाएर वहाँ हर्षित हुनुभयो। वहाँले कैकेयीसंग वारंवार भेट गर्नुभयो, वहाँका मनको चञ्चलता हट्तैनथ्यो [जस्का वदौलत १४ वर्षसम्म रामचन्द्रजीको अखण्डसेवा आफ्नु पेवाजस्तो भयो, त्यस्ती माता कैकेयीसंग अरूसरह एकपटकमात्रै भेट कसरी गर्नु ? भन्ने खुल्दुली लागेर वारंवार भेट गर्नु भयो] ॥ १६ ॥

चौ०–सासुन्ह सवन्ह मिली वैदेही ❀ चरनन्हि लागि हरष अति तेही ॥ १॥
देहिं असीस बूझि कुसलाता ❀ होहु अचल तुम्हार अहिवाता ॥ २॥

सीताजीले सवै-सासूहरूसंग भेट गर्नुभयो, वहाँहरूको पाउमा पर्दा वहाँलाई अत्यन्त

हर्ष लाग्यो । कुशलप्रश्न गरेपछि सासूहरू "तिम्रो अहिवात (सौभाग्य) अचल रहोस" भनी आशीर्वाद दिन्थे ॥ १ ॥ २ ॥

सव रघुपति मुख कमल विलोकहिं ❀ मंगल जानि नयनजल रोकहिं ॥ ३ ॥
कनकथार आरती उतारहिं ❀ वार वार प्रभुगात निहारहिं ॥ ४ ॥

सवैजना रघुनाथजीको कमलजस्तो मुहार हेर्दथे, मंगलको समय जानेर आँसुलाई रोकि-रहेका थिए। सुवर्णका थलियाले प्रभुजोको आरती उतार्दै वारंवार प्रभुको गाथ हेर्दै गर्नलागे ॥ ३ ॥ ४ ॥

नाना भाँति निछावरि करहीं ❀ परमानंद हरष उर भरहीं ॥ ५ ॥
कौसल्या पुनि पुनि रघुवीरहिं ❀ चितवहिं कृपासिंधु रनधीरहिं ॥ ६ ॥

अनेकप्रकारका न्यौछावर (प्रतिदान) गर्दथे, हृदयमा परमानन्द र हर्ष भरिभराउ गर्दथे, कौसल्या-महारानी करुणासागर-रणधीर (युद्ध धैर्यधारी) रामजीलाई वारंवार हेर्नु हुन्थ्यो ॥ ५ ॥ ६ ॥

हृदय विचारति वारहिं वारा ❀ कवन भाँति लंकापति मारा ॥ ७ ॥
अतिसुकुमार जुगल मेरे वारे ❀ निसिचर सुभट महावल भारे ॥ ८ ॥

वारंवार मनमा विचार गर्नुहुन्थ्यो "लंकापति-रावणलाई कसरी मारेको होला? मेरा दुवैबच्चा अतिसुकुमार, राक्षसहरू भने महावली महायोद्धा, भारी कट्टर, ॥ ७ ॥ ८ ॥

दो०—लछिमन अरु सीतासहित, प्रभुहिं विलोकति मात ।
परमानंद-मगन-मन, पुनि पुनि पुलकित गात ॥१७॥

लक्ष्मणजी र सीताजीले सहित भएका प्रभुजीलाई हेर्दा खेरि माताजीहरूको मन परमानन्दमा डुब्दथ्यो, वारंवार शरीरमा रोमाञ्च हुन्थ्यो ॥ १७ ॥

चौ०—लंकापति कपीस नल नीला ❀ जामवंत अंगद सुभशीला ॥ १ ॥
हनुमदादि सव वानर वीरा ❀ धरे मनोहर मनुजसरीरा ॥ २ ॥

लंकापति (विभीषण) वानराधिराज (सुग्रीव) नल, नील, जाम्बवान्, इत्यादि गरेका मनोहर-शीलस्वभाव-हुने सवै-वानरहरूले सुन्दर मनुष्यशरीर धारणगरेको थियो ।१।२।

भरत--सनेहु--सील-व्रत-नेमा ❀ सादर सव वरनहिं अतिप्रेमा ॥ ३ ॥
देखि नगरवासिन्ह कै रीती ❀ सकल सराहहिं प्रभु-पद प्रीति ॥ ४ ॥

तिनीहरू सवै भरतजीका शील-स्वभाव-व्रत-नियमको आदरका साथ अत्यन्त-प्रेमले वर्णन गर्दथे । नगरनिवासीहरूको रीति देखेर रामचन्द्रजीका चरणमा लागेको प्रीतिलाई सहाउँथे ॥ ३ ॥ ४ ॥

पुनि रघुपति सव सखा बोलाए ❀ मुनिपद लागहु सकल सिखाए ॥ ५ ॥
गुरु वसिष्ठ कुलपूज्य हमारे ❀ इन्हकी कृपा दनुज रन मारे ॥ ६ ॥

अनि रघुनाथजीले आफ्ना सहायवर्गलाई बोलाउनुभयो र गुरु-वसिष्ठजीका पाउमा पर भनेर सिकाउनुभयो र "यहाँ मेरा कुलपूज्य गुरु वसिष्ठजी हुनुहुन्छ, यहाँका कृपाले मैले युद्ध मा राक्षसहरुलाई मारेको हूँ" [भनी चिह्नाउनुभयो] ॥ ५ ॥ ६ ॥

ए सब सखा सुनहु मुनि ! मेरे ❀ भए समरसागर कहुँ बेरे ॥ ७ ॥
मम हित लागि जनम इन्ह हारे ❀ भरतहुँ तें मोहि अधिक पिआरे ॥ ८ ॥
सुनि प्रभुवचन मगन सब भए ❀ निमिष उपजत सुख नए ॥ ९ ॥

[अनि वसिष्ठजीलाई भन्नुभयो की] "हेमुनीश्वर ! सुन्नुहोस् , यी सवै मेरा मित्र हुन्, यिनीहरू युद्धरूपी-समुद्रमा जहाज भए (यिनका मेहर्वानीले म युद्धसागरको पार पुगें) ॥ ७ ॥ यिनीहरूले मेरो हितका निमित्त आफ्नो ज्यान अर्पण गरे, यिनीहरू भरतभन्दा पनि मेरा अधिक प्यारा छन्" ॥ ८ ॥ प्रभुजीका यी वचन सुनेर सवैजना आनन्दमग्न भए। यस्तातरहले निमेषनिमेषमा (पलपलमा) तयाँनयाँ आनन्द हुन लागे ॥ ९ ॥

दोहा–कौसल्या के चरनन्हि पुनि, तिन्ह नायेउ माथ ।
आसिष दीन्हि हरषि प्रिय, मम जिअ रघुनाथ ॥१८॥
सुमनवृष्टि नभ संकुल भवन, चले सुखकंद ।
चढ़ी अटारिन्ह देखहिं नगर, नगर-नारि-नर-वृंद ॥१९॥

तिनीहरूले कौसल्या-महारानीका पाउमा माथ राखे, वहाँले हर्षित भएर आशीष् दिनुभयो, "तिमीहरू सवैजना रघुनाथजत्तिकै मेरा प्यारा भयौ" भन्नुभयो ॥ १८ ॥ आकाश ढाकिने-गरी पुष्पवृष्टि भयो, सुखका-मूलकारण-भगवान्-रामचन्द्रजी राजमहलतर्फ पाल्नुभयो। नगरका नरनारीहरू बथानका–बथान भएर अटारीमा चढीचढी हेर्न लागेका थिए ॥ १९ ॥

चौ०–कंचनकलस बिचित्र सँवारे ❀ सबहिं धरे सजि निज निज द्वारे ॥ १ ॥
बंदनवार पताका केतू ❀ सबन्हि बनाए मंगलहेतू ॥ २ ॥

सवैले आफ्नाआफ्ना ढोकामा विचित्र–गरी सिंगारेका सुवर्णका कलश सजि-सजाउ पारेर राखेका थिए। मङ्गलका निमित्त सवैले तोरण, पताका, ध्वजा, झण्डा, वनाएका थिए ॥ १ ॥ २ ॥

बीथी सकल सुगंध सिंचाईं ❀ गजमनि रचि बहु चौक पुराईं ॥ ३ ॥
नाना भाँति सुमंगल साजे ❀ हरषि नगर निसान बहु बाजे ॥ ४ ॥

सवैमार्ग (गल्ली-सडक) सुगन्ध जलले सेचनगरिएका थिए, गजमोतीले सजेर धेरै चौतारा पूरिएका (वनाइएका) थिए ॥ ३ ॥ नानाप्रकारका मङ्गलपदार्थ सजाइएका थिए, आनन्दित भएका अयोध्या-नगरीमा हर्षका साथ अनेकानेक डङ्कावाजा वजि-रहेका थिए ॥ ४ ॥

जहँ तहँ नारि निछावरि करहीं ❀ देहिं असीस हरष उर भरहीं ॥ ५ ॥
कंचनथार आरती नाना ❀ जुवती सजे करहिं सुभ गाना ॥ ६ ॥

करहिं आरती आरतिहर कै ❀ रघुकुल-कमल-विपिन-दिन-करकै ॥ ७ ॥
पुर सोभा संपति कल्याना ❀ निगम सेष सारदा बखाना ॥ ८ ॥
तेउ यह चरित देखि ठगि रहहीं ❀ उमा! तासुगुन नर किमि कहहीं ॥ ९ ॥

स्त्रीहरू जताततै न्यौछावर (प्रीतिदान) गरि-रहेका थिए, आशीर्वाद दिन्थे र तिनीहरू हृदयमा हर्षपूर्ण हुन्थे। सुवर्णका थलियामा नानाप्रकारका आरती सजाएर युवतीहरू मङ्गलगान गर्दथे र–॥५॥६॥ रघुकुलकमलवनदिवाकर (रघुका कुलरूपी-कमलवनको विकास गर्नलाई सूर्यरूप भएका) आर्तिहर (पीडाहरणगर्ने) भएका रामचन्द्रज को आर्ति गर्दथे ॥७॥ त्यो नगरको शोभा, संपति, कल्याण, लाई वेद-शेष-शारदाले बयान गरेको छ, ॥ ८ ॥ तर तिनीहरू पनि यसवखतको यो चरित्र देख्ता ठगिएर रहन्थे (बयानगर्न शक्तैनथे) पार्वति ! त्यही नगरीका गुणको बयान मनुष्य कसरी गर्ला ? ॥ ९ ॥

दोहा–नारि कुमुदिनी अवध सर, रघु-पति-विरह दिनेस ।
अस्त भए विगसत भईं, निरखि रामु राकेस ॥२०॥
होंहि सगुन सुभ विविध विधि, बाजहिं गगन निसान ।
पुर–नर नारि सनाथ करि, भवन चले भगवान ॥२१॥

स्त्रीहरू कुमुदिनी (चन्द्रकमलका लहरा) थिए, अयोध्या सरोवर (ताल) थियो, रघुनाथजीको विरह सूर्य थियो, त्यो सूर्य ऐल्यै अस्तायो, रामचन्द्ररूपीपूर्णचन्द्र उदाएको देख्ता स्त्री-कुमुदिनीहरू प्रफुल्ल भए ॥ २० ॥ (क) ॥ अनेकप्रकारका शुभ शकुन हुनलागे, आकाशमा दुन्दुभिबाजा वज्न लागे । यस्ताप्रकारसँग प्रभुजीले नगरका नरनारीहरूलाई सनाथ गर्नुभयो र राजमहलभित्र पाल्नु भयो ॥ २१ ॥

चौ०–प्रभु जानी कैकई लजानी ❀ प्रथम तासु गृह गए भवानी ! ॥ १ ॥
ताहि प्रबोधि बहुत सुख दीन्हा ❀ पुनि निजभवनगमनु हरिकीन्हा ॥ २ ॥

कैकेयी–महारानी लज्जित हुनुभएको जानेर प्रभुजी सबभन्दा पहिले वहाँकै खोपीमा पाल्नुभयो, पार्वति ! [बुझिनौ के ? त्यसको कारण] वहाँलाई बुझाएर अत्यन्त आनन्द दिनुभयो, उहाँ पछि प्रभु-रघुनाथजीले आफ्ना भवनमा प्रवेश गर्नुभयो ॥ १ ॥ २ ॥

[रामराज्याभिषेक]

कृपासिंधु जब मन्दिर गए ❀ पुर-नर नारि सुखी सब भए ॥ ३ ॥
गुर वशिष्ठ द्विज लिए बोलाई ❀ आज सुघरी सुदिनु सुभदाई ॥ ४ ॥

(क) रात्रिमा फुल्ने कमललाई कुमुदिनी भन्दछन् , सूर्य नअस्ताउन्ज्याल् त्यो मलिन रहन्छ फुल्दैन, सूर्य अस्ताएर चन्द्रमा उदाए पछि त्यो ढकमक्क भएर फुल्दछ । अयोध्यारूपी तलाउका स्त्रीवर्गरूपी कुमुदिनीहरू रामविरहरूपी-सूर्य अस्ताए पछि, रामचन्द्ररूपीचन्द्रमाको दर्शन पाएर आनन्दले प्रफुल्ल भए ।

सब द्विज देहु हरषि अनुसासन ❀ रामचन्द्र बैठहिं सिंहासन ॥ ५ ॥

उहाँ पछि करुणासागर-रघुनाथजी जब आफ्ना खोपीमा पुग्नुभयो, नगरका-भवनका नरनारीहरू सबै आनन्दित भए ॥ ३ ॥ गुरु-वशिष्ठजीले ब्राह्मणहरूलाई बोलाएर-"आज कल्याणकारी असल दिन असल साइत छ, हेब्राह्मण हो ! सबै जना हर्षित भएर उर्दी दिन लगाऊ, जसमा रामचन्द्र सिंहासनमा राज हुनुहोओस्" ॥ ४ ॥ ५ ॥

मुनि वसिष्ठ के वचन सुहाए ❀ सुनत सकल विप्रन्ह अति भाए ॥ ६ ॥
कहहिं वचन मृदु विप्र अनेका ❀ जगअभिराम रामअभिषेका ॥ ७ ॥
अब मुनिवर विलम्बु नहिं कीजै ❀ महाराज कहुँ तिलकु करीजै ॥ ८ ॥

वशिष्ठजीका यस्ता सुन्दर वचन सुन्दा सबै ब्राह्मणलाई त्यो कुरा खूब मनपर्‍यो ॥६॥ अनेक ब्राह्मणहरू मधुर वचन बोल्न लागे-"रामजीको राज्याभिषेक सारा संसारलाई रमाइलो छ, हेमुनीश्वर ! अब विलम्ब न गर्नुहोस् [श्रेयांसि बहुविघ्नानि भन्ने कुरा जाहेरै छ] महाराज रामचन्द्रजीलाई राजतिलक गर्नुहोस् ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा-तब मुनि कहेउ सुमन्त्र सन, सुनत चलेउ सिरु नाइ ।
रथ अनेक बहु वाजि गज, तुरत सँवारेउ जाइ ॥२२॥
जहँ तहँ धावन पठै पुनि, मंगल द्रव्य मँगाइ ।
हरष समेत वसिष्ठपद, पुनि सिरु नायेउ आइ ॥२३॥

अनि वसिष्ठमुनिले सुमन्त्रलाई अह्राउनु भयो, सुन्नाका साथ प्रणाम गरेर ती गए। तिनले गएर अनेकानेक रथ, अनेकानेक घोडा, अनेकानेक हात्तीलाई तुरन्तै ठीकठाक गरे।२२। तिनले हल्काराहरूलाई यत्र तत्र पठाएर मंगल द्रव्य झिकाये ॥ अनि सहर्ष आएर वसिष्ठजीका पाउमा माथ राखे ॥ २३ ॥

चौ०-अवधपुरी अति रुचिर बनाई ❀ देवन सुमन वृष्टि झरिलाई ॥ २ ॥
राम कहा सेवकन्ह बोलाई ❀ प्रथम सखन्ह अन्हवावहु जाई ॥ २ ॥

अयोध्या-नगरीलाई अत्यन्त राम्री पारे. देवताहरूले पुष्पवृष्टिको झरी पारे ॥ १ ॥ रामजीले सेवकहरूलाई बोलाएर "गएर मेरा मित्रवर्गलाई स्नान गराऊ" भन्नुभयो ॥ २ ॥

सुनत वचन जहँ तहँ जन धाए ❀ सुग्रीवादि तुरत अन्हवाए ॥ ३ ॥
पुनि करुनानिधि भरत हँकारे ❀ निज कर राम जटा निरुआरे ॥ ४ ॥

सेवकहरू आज्ञा सुन्नाका साथ यत्र तत्र दौडे, सुग्रीव विभीषण-प्रभृति सबैलाई स्नान गराए ॥ ३ ॥ अनि करुणानिधान रामजीले भरतजीलाई बोलाउनुभयो र आफ्ना हातले भरतजीको जटाको लट्टा फुकाउनुभयो ॥ ४ ॥

अन्हवाए प्रभु तीनउँ भाई ❀ भगतवछल कृपाल रघुराई ॥ ५ ॥
भरतभाग्य प्रभु-कोमल-ताई ❀ शेष कोटि सत सकहिं न गाई ॥ ६ ॥

कृपालु-भक्तवत्सल-रघुनाथजीले तीनै-भाईलाई स्नान गराउनुभयो। भरतजीको भाग्य र रघुनाथजीको कोमलतालाई सयकरोड-शेषनागले पनि बयानगर्न शक्तैनन् ॥५॥६॥

पुनि निज जटा राम बिबराए ❀ गुरु अनुसासन माँगि नहाए ॥ ७ ॥
करि मज्जनु प्रभु भूषन साजे ❀ अंग अनंग कोटि छवि छाजे ॥ ८ ॥

अनि रामचन्द्रजीले आफ्ना जटा सफा गर्नुभयो, गुरुसँग आज्ञा मागेर स्नान गर्नुभयो ॥ ७ ॥ स्नान गरि-सकेर वस्त्र-भूषण (गहना) पहिरनुभयो। वहाँका शरीरमा कोटि-कामदेवको शोभा व्याप्त भयो ॥ ८ ॥

दोहा—सासुन्ह सादर जानकिहि, मज्जनु तुरत कराइ।
दिव्यवसन वर भूषन, अँग अँग सजे बनाइ ॥२४॥
राम-वाम-दिसि सोभति, रमारूप गुनखानि।
देखि मातु सब हरषीं, जनम सुफल निज जानि ॥२५॥

सासूहरूले तुरन्तै आदरका साथ जानकीजीलाई स्नान गराए। अनि अंगअंगलाई दिव्यवस्त्र-दिव्यगहनाले सुशोभित पारे ॥ २४ ॥ रामजीका वायाँपट्टि महालक्ष्मीस्वरूपिणी गुणनिधान-सीताजी विराजमान हुनुभयो, त्यो देख्न पाउँदा सबै माताजीहरू आफ्नो जन्मलाई सफल ठानेर हर्षित भए ॥ २५ ॥

दोहा—सुनु खगेस! तेहि अवसर, ब्रह्मा सिव मुनिबृंद।
चढि बिमान आए सब, सुर देखन सुखकंद ॥२६॥

हेगरुडजी! सुन, त्यसवेलामा ब्रह्माजी, शंकरजी, मुनिवर्ग हरू विमान चढेर आनन्दकन्द-रघुनन्दनको दर्शन गर्न आए ॥ २६ ॥

चौ०—प्रभु बिलोकि मुनि मनु अनुरागा ❀ तुरत दिव्य सिंघासनु माँगा ॥ १ ॥
रबिसम तेज सो बरनि न जाई ❀ बैठे राम द्विजन्ह सिरु नाई ॥ २ ॥

प्रभुजीलाई देख्ता वसिष्ठमुनिको मन अनुरक्त भयो, तुरन्तै दिव्यसिंहासन मँगाए। ॥१॥ त्यो सिंहासन सूर्यजस्तै तेजिलो थियो, वर्णनगर्न शकिदैन। ब्राह्मणहरूलाई प्रणाम गरेर रामजी त्यसमा राजहुनुभयो ॥ २ ॥

जनक-सुता-समेत रघुराई ❀ पेखि प्रहरषे मुनिसमुदाई ॥ ३ ॥
बेदमंत्र तब द्विजन्ह उचारे ❀ नभ सुर मुनि जय जयति पुकारे ॥ ४ ॥

सिंहासनमा विराजमान भएका सीतासहित रघुनाथजीलाई देखेर मुनिवर्ग खूब हर्षित भए ॥ ३ ॥ अनि ब्राह्मणहरूले वैदिक-मन्त्र पढे, आकाशमा देवताहरूले र देवर्षिहरूले जयजय-ध्वनि गरे ॥ ४ ॥

प्रथम तिलक बसिष्ठ मुनि कीन्हा ❀ पुनि सब बिप्रन्ह आयसु दीन्हा ॥ ५ ॥

सुत विलोकि हरषी महतारी ❀ बार बार आरती उतारी ॥ ६ ॥

पहिले वसिष्ठ-मुनीश्वरले तिलक गरे (टीका चढाए) अनि अरुब्राह्मणहरूलाई आज्ञा दिए, (तिनीहरूले पनि तिलक गरे) पुत्रलाई देखेर माताजीहरू हर्षित भए, वारंवार आरती उतार्न (नीराजनगर्न) लागे ॥ ५ ॥ ६ ॥

विप्रन्ह दान विविध विधि दीन्हे ❀ जाचक सकल अजाचक कीन्हे ॥ ७ ॥
सिंघासन पर त्रि-भुवन-साईं ❀ देखि सुरन्ह दुंदुभी बजाई ॥ ८ ॥

ब्राह्मणहरूलाई अनेकप्रकारका दान दिइये, सकल याचक (माग्ने) हरू अयाचक (कहिल्यैनमाग्ने = धनाढ्य) गरिए ॥ ७ ॥ त्रिभुवनस्वामी (रामजी) लाई सिंहासनमा विराजमान भएको देखेर देवताहरूले दुन्दुभि बजाए ॥ ८ ॥

छन्द—नभ दुंदुभी बाजहिं विपुल गंधर्व किन्नर गावहीं ।
नाचहिं अपछरावृंद परमानंद सुर मुनि पावहीं ॥
भरतादि अनुज विभीषनांगद हनुमदादि समेत ते ।
गहे छत्र चामरव्यजनधनु असिचर्म सक्तिविराजते ॥५॥
सियसहित दिन-कर-वंस-भूषन कामबहु छविसोहई ।
नव-अंबु-धर-वर-गात-अंबर पीत मुनिमन मोहई ॥
मुकुटांगदादि विचित्र भूषन अङ्ग अङ्गन्हि प्रति सजे ।
अंभोजनयन विसाल उर भुज धन्य नर निरखंत जे ॥६॥

आकाशमा धेरै दुंदुभि बजि-रहेका थिए, गन्धर्व र किन्नरहरू गाई-रहेका थिए, अप्सराहरू नाचि-रहेका थिए, देवता र मुनिहरू परमआनन्द पाइ-रहेका थिए । भरत, लक्ष्मण, शत्रुघ्न, विभीषण, अङ्गद, हनूमान् इत्यादि छत्र, चँवर, पंखा धनु, तरवार, ढाल, शक्ति (बर्छा) लिएर शोभायमान थिए ॥ ५ ॥

सीताजीले सहित भएका दिनकरवंशभूषण [सूर्यकुलका गहना] रामचन्द्रजीका शरीरमा अनेक-कामदेवको शोभा छाइएको थियो । नयाँ-मेघजस्तो श्यामवर्णभएको गाथमा रहेको पीताम्बरले मुनिहरूका मनलाई पनि मोहित पार्दथ्यो । अंगअंगमा, मुकुट, बाजु, आदि गरेका चित्रविचित्र गहना सजिएका थिए । वहाँका कमलजस्ता नजर, विशाल वक्षस्थल, जानुसम्म (घुँडासम्म) पुग्ने विशाल बाहु, जसले जसले देख्यो, त्यसलाई धन्यवाद छ [भाग्यवान् त्यही हो] ॥ ६ ॥

दोहा—वह सोभा समाज सुख, कहत न बने खगेस ! ।
बरनै सारद सेष श्रुति, सो रसजान महेस ॥२७॥

त्यो शोभा, त्यो समाज, त्यो आनन्दको वर्णनगर्न शकिदैन । हेगरुडजी ! शारदा, शेष, वेदलेपनी वर्णन ता गर्दछन्, तर त्यसका रसलाई ता शंकरजीनै जान्नुहुन्छ ॥ २७ ॥

दोहा–भिन्न भिन्न अस्तुति करि, गे सुर निज निज धाम ।
बंदिवेष धरि बेद तव, आए जहँ श्रीराम ॥२८॥
प्रभु सर्वग्य कीन्ह अति, आदर कृपानिधान ।
लखेउ न काहू मरम कछु, लगे करन गुनगान ॥२९॥

देवताहरू वेग्लै वेग्लै स्तुति गरेर आफ्नाआफ्ना धाममा गए । अनि वेदहरू वन्दीहरूको वेषधारण गरेर रामजी जहाँ राजभएको थियो, त्यहाँ आइ–पुगे ॥ २८ ॥

सर्वज्ञ-करुणानिधान-प्रभुजीले खूव आदर गर्नुभयो, यो मर्म कसैले पनि अलीकति पनि लखगर्न (ताड्न) शकेन । तिनीहरू (वन्दिरुपधारी वेदहरु) गुणगान गर्न लागे ॥ २९ ॥

[सामवेदले गरेको रामस्तुति]

छन्द–जय सगुन-निर्गुनरूप रूपअनूप भूप सिरोमने !
दसकंधरादि प्रचंड निसिचर प्रबल खल भुजबल हने ॥
अवतार नर संसारभार विभंजि दारुनदुख दहे ।
जय प्रनतपाल ! दयाल ! प्रभु ! संजुक्तसक्ति नमामहे ॥७॥

हेअनुपम ! (उपमारहित !) हेराजशिरोमणे ! हेराम ! हजुरको जय होस् । हजुर सगुणरूप होइवक्सिन्छ (अर्थात् धर्मको ग्लानि, अधर्म को उत्थान भएका समयमा मायालाई स्वीकार गरेर अनेक रूप लिईकन धर्मको रक्षा, अधर्मको दमन गरिवक्सिन्छ) हजुर निर्गुण पनि होइवक्सिन्छ (अर्थात् मायाले खडा गरेको प्रपञ्चलाई मायाले संहार गराएर आफु सत् चित्-आनन्दरूपले रहिवक्सिन्छ) प्रभो ! हजुरले रावण आदिगरेका प्रचंड राक्षसहरूलाई र अरुअरु बलवान् दुष्टहरुलाई आफ्ना भुजबलले मारी–वक्सियो । मनुष्यको अवतार लिएर संसारको भारलाई नष्ट पारीकन संसारका कठोर कष्टलाई जलाइ-वक्सनुभयो । हेप्रणतपाल ! (भक्तजनरक्षक !) हजुरको जय होस् । हेदीनदयाल ! प्रभो ! आफ्नीशक्तिस्वरुपिणी सीताजीले संयुक्त भएका हजुरलाई नमस्कार गर्दछौं ॥ ७ ॥

---

(१) यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ! ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहम् ॥
परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगेयुगे ॥ [श्रीमद्भगवद्गीता]

धर्मको जैलेजैले ग्लानि (ह्रास) हुन्छ, अधर्मको चारैतर्फ उत्थान (उन्नति) हुन्छ त्यसवेलामा म आफुलाई उत्पन्न गर्दछु (अवतार लिन्छु) । सज्जनको रक्षा, पापीको ध्वंस, धर्मको स्थापना गर्नाका निमित्त म युगयुगमा उत्पन्न हुन्छु ।

[यजुर्वेदले गरेको रामस्तुति]

तव विषम मायावस सुरासुर नाग नर अग जग हरे ! ।
भवपंथ भ्रमत श्रमित दिवस निसि काल कर्म गुनन्हि भरे ॥
जे नाथ ! करि करुना विलोके त्रिविध दुख ते निर्वहे ।
भव-खेद-छेदन-दच्छ हम कहँ रच्छ राम ! नमामहे ॥८॥

हेहरे ! हजुरकी विषम (वलवती) मायाका वशमा देवता, दैत्य, नाग, मनुष्य चर अचर सवै जगत् रहेको छ। काल र कर्मका गुणले भरिभराउ भएको त्यो जगत् संसारमार्गमा रातदिन घुम्दाघुम्दा थकित भएको छ, हेनाथ! जसलाई हजुर कृपाकटाक्षले हेर्नुहुन्छ, तिनीहरुले मायावाट पैदाहुने आध्यात्मिक आधिदैविक आधिभौतिक यी तीनप्रकारका तापवाट छुटकारा पाएका छन् [हजुरको कृपाकटाक्ष नपाउनेहरु त्रिविधतापले जलीरहेका छन्] हेभवखेदछेदनदक्ष ! (हेसंसार दुःखदलनकुशल !) हेराम ! हामीहरूको रक्षा गर्नुहोस्, हामीहरु हजुरलाई नमस्कार गर्दछौं ॥ ८ ॥

[अथर्ववेदले गरेको रामस्तुति]

जे ग्यान मान-विमत्त तव भवहरनि भगति न आदरी ।
ते पाइ सुर-दुर्लभ-पदादपि परत हम देखत हरी ॥
विस्वास करि सव आस परिहरि दास तव जे होइ रहे ।
जपि नाम तव विनु स्रम तरहि भव नाथ ! सोइ स्मरामहे ॥९॥

हेहरे ! ज्ञानका अभिमानले खूव मत्त (पागल) भएर जो मानिस संसारबन्धहारिणी भएकी हजुरकी भक्तिको आदर गर्दैनन्, तिनीहरू देवदुर्लभ-भएका-उच्चउच्च पद पाएर पनि त्यतावाट पछारिन्छन्, त्यो कुरा हामीले देखेका छौं॥ (क) ॥ हजुरको भरोसामा

(क) "केवल ज्ञानमार्गै कल्याणकारी छ, ज्ञान नभै मुक्ति पाइँदैन भनी वेदले समेत भनेको छ" भनेर भक्तिमार्गको वास्ता नराखीकन यथाकथंचित् ठूलो प्रयास गरेर अनुभवशून्य भएको शास्त्रीय ज्ञान हाशील गर्दैमा मुक्त भयौं भनिठान्ने शठहरू उच्चदर्जामा पुगेपछि पनि एकदम पछारिन्छन्। भगवद्भजनमा प्रेम गर्दैमा भगवान्‌सँग स्वस्वामिभावको नाता पर्न गएका, अतएव भगवान्‌ले हिफाजत गरिएका भक्तजनहरू निर्भय भएर भयङ्करभएका मृत्युहरूका टाउकामा टेक्न शक्ने हुन्छन्—

येऽन्येऽरविन्दाक्ष ! विमुक्तमानिन-
स्त्वय्यस्तभावादविशुद्धबुद्धयः ।
आरुह्य कृच्छ्रेण परं पदं ततः
पतन्त्यधोऽनादृतयुष्मदङ्घ्रयः ॥
तथा न ते माधव ! तावकाः क्वचिद्
भ्रश्यन्ति मार्गात्त्वयि बद्धसौहृदाः ।
त्वयाऽभिगुप्ता विचरन्ति निर्भया
विनायकानीकपमूर्धसु प्रभो ! ॥ [श्रीमद्भागवत. स्क. १०]

रहेर सबै तृष्णालाई परित्याग गरीकन जो हजुरका दास (अनन्यभक्त) भइ-रहेकाछन्, तिनी-हरू फगत हजुरको नाम जप्ताजप्तै विना-परिश्रम संसारसागर तर्दछन्, हेनाथ ! उनै (अनन्य भक्तलाई नामकीर्तनमात्रले संसारसागरको पार पुऱ्याउने) हजुरलाई स्मरण गर्दछौं ॥ ९ ॥

जे चरन सिव अजपूज्य रज सुभ परसि मुनिपतिनी तरी ।
नखनिर्गता मुनिवंदिता त्रै-लोक्य-पावनि सुरसरी ॥
ध्वज-कुलिस अंकुस कंज जुत वन फिरत कंटककिन लहे ।
पद कंज द्वंद मुकुन्द ! राम ! रमेस ! नित्य भजाम हे ॥१०॥

शंकरजी र ब्रह्माजीका पनि पूजनीय भएका जुनचरणका कल्याणकारी-धुलाको स्पर्श पाउँदा मुनिपत्नी (अहल्या) तरिन्, जुनचरणका अंगुष्ठको नखवाट पैदाभएकी गंगाजी त्रैलोक्यलाई पवित्रपार्ने र मुनिवर्गले समेत वन्दना गरिने भइन्, जुनचरण ध्वजा, वज्र, अंकुश, कमल इत्यादि चिह्नका रेखाले युक्तभएका, र जङ्गलमा पदल घुम्नाले काँढा बिझेर ठेलापरेका छन्, हेमुकुन्द ! (हेमुक्तिदायक !) हेरमेश ! (हेलक्ष्मीवल्लभ !) हेराम ! तिनै-चरणकमल-युगलको हामी नित्य सेवागर्दछौं ॥ १० ॥

[ऋग्वेदले गरेको रामस्तुति]

अव्यक्त-मूल-मनादि तरु त्वच चारि निगमागम भने ।
षट कंध साखा पंचवीस अनेक पर्न सुमन घने ॥
फलजुगल विधि कटुमधुर वेलिअकेलि जेहि आस्रित रहे ।
पल्लवत फूलत नवल नित संसारविटप नमामहे ॥११॥

अव्यक्त (माया) रूपी-फेद भएको, आदिरहित भएको, अंडज-स्वेदज-उद्भिज्ज-जरायुज यी ४ प्रकारको बोक्राले युक्त छ भनेर हामी-वेदहरूले र शास्त्रले वर्णन-गरिएको, पृथिवी-जल-तेज-वायु-आकाश-मन ई ६ स्कन्ध (काप) भएको, पञ्चतत्वका* ५ प्रकृतिरूपी २५ शाखा-भएको, शुभ र अशुभकर्मरूपी अनन्त पात भएको, बासनारूपी धेरै-फूल भएको, सुखरूपी मधुर-फल र दुःखरूपी पीरो (आँसु चुहाइ-दिने) फलले युक्त भएको, अविद्यारूपी एउटै लहराले जेलिएको, (पुण्य र पापरूपी २ बीजभएको,) वासनारूपी फूल र कर्मरूपी फलले सदा

---

* पञ्चतत्त्वका ५ प्रकृति-

(१) आकाशका—काम-क्रोध-लोभ-मद-मान यी ५ प्रकृति हुन् ।
(२) वायुका—उत्क्षेपण (उचाल्नु) । अपक्षेपण (वह्राल्नु) खुंच्याउनु, पसार्नु हिड्नु यी ५ हुन्
(३) तेजका—क्षुधा-कान्ति-निद्रा-आलस्य-जृंभा यी ५ प्रकृति हुन् ।
(४) जलका—वीर्य, पित्त, पसीना, रक्त, राल यी ५ प्रकृति हुन् ।
(५) पृथ्वीका—हाड-मासु-छाला-नसा-रऊँ यी ५ प्रकृति हुन् ।

सर्वदा संयुक्त भएको, हर्हमेशा न्याँ–रहने, यस्तो संसाररूपी जो वृक्ष छ, तत्स्वरूप भएका हजुरलाई नमस्कार गर्दछौं ॥ ११ ॥ (क)

जे ब्रह्म अजमद्वैत--मनु–भव–गम्य मन पर ध्यावहीं ।
ते कहहु जानहु नाथ! हम तव सगुनजस नित गावहीं ॥
करुनायतन ! प्रभु ! सदगुनाकर ! देव ! यह वर माँगहीं ।
मन वचन कर्मविकार तजि तव चरन हम अनुरागहीं ॥१२॥

"ब्रह्म जन्मरहित (अज) छ, त्यो अद्वैत (द्वितीयरहित एकमात्र) छ, त्यो अनुभवमात्रले गम्य (जानिने) छ, त्यो मनदेखि पर (मनको अगोचर) छ" भनेर जो ध्यान गर्दछन्, हेनाथ ! तिनीहरूनै (निर्गुणब्रह्मलाई) जानून्, तिनीहरूनै उपदेश-पनि गरून् [निर्गुण-ब्रह्मको निरूपण-गर्न हामी ता शक्तैनौं, लाचारछौं]। सगुण ब्रह्मको यश नित्य गाउँछौं [त्यसमा-भने हाम्रो पहुँछ पुगेको छ]। हेकरुणानिवास ! हेसद्गुणाकर ! (सद्गुणले परिपूर्णभएका !=सगुण !) हेरघुनाथ ! "हामीहरू मन-वचन-कर्मका विकारलाई छाडेर हजुरका चरणमा अनुरक्त हुन पाऊँ" यही वर माग्दछौं [राज्याभिषेकका महोत्सवमा यतिकुरा हामीलाई वक्सियोस्] ॥ १२ ॥

दो०–सव के देखत देवन्ह, विनती कीन्हि उदार ।
अंतरधान भए पुनि, गए ब्रह्मआगार ॥३०॥
वैनतेय ! सुनु संभु तव, आए जहँ रघुवीर ।
विनयकरतगदगदगिरा, पूरित पुलक सरीर ॥३१॥

सवैले देखतादेख्तै वेदहरूले यस्तो उदार (महत्त्वपूर्ण) स्तुति गरे, अनि तिनीहरू अन्तर्धान भएर ब्रह्मलोक गए ॥ ३० ॥

(क) यो संसारवृक्षको रूपक "ऊर्ध्वमूलमधः शाखम्" इत्यादिरूपले गीतामा र "ऊर्ध्वमूलो ह्यवाक्शाखः" इत्यादिरूपले कठोपनिषत्मा पनि देखाइएको छ, त्यसको विस्तार भाष्यमा खोलिएको छ ।

(१) मनका विकार (दोष) ३ प्रकारका हुन्छन् । परद्रव्याभिलाषा १, परानिष्टचिन्तन २, दुराग्रह, ३ । वचनका विकार ४ प्रकारका छन्, कठोरवचन १, असत्यवचन २, पैशुन्य३ (चुक्ली३), असंवद्धभाषण ४ । कर्म (शरीर) का विकार ३ छन्, अदत्तादान १ (अर्कोले नदिएको कुरा लिनु १) ज्यथाभावी हिंसागर्नु २, परस्त्रीगमन ३ । मानसिक वाचनिक-दैहिक-पाप यिनै १० हुन् ।

परद्रव्येष्वभिध्यानं परानिष्टानुचिन्तनम् ।
वितथाभिनिवेशश्च मानसं त्रिविधं स्मृतम् ॥
पारुष्यमनृतं चैव पैशुन्यं चापि सर्वशः ।
असंवद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्विधम् ॥
अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाऽविधानतः ।
परदारोपसेवा च कायिकं त्रिविधं स्मृतम् ॥ [स्कन्द० पु.]

हेगरुडजी ! सुन, अनि शंकरजी जहाँ रघुनाथजी हुनुहुन्थ्यो वहाँ आउनुभयो शरीर मा रोमाञ्चपूर्ण भएर गद्गदवचनले स्तुति गर्न लाग्नुभयो ॥ ३१ ॥

[शंकरकृतरामस्तुति, तोटकछन्द १०]

जयराम रमा रमनं समनं । भव-ताप-भयाकुल पाहि जनं ।
अवधेस! सुरेस! रमेस! विभो! । सरनागत माँगत पाहि प्रभो ॥१॥
दस-सीस-विनासन! वीस भुजा । कृत दूरि महा-महि-भूरिरुजा ॥
रजनीचर वृंद पतंग रहे । सर पावक तेज प्रचंड दहे ॥२॥

हेरमारमण ! (हेलक्ष्मीवल्लभ !) हेभवतापशमन ! (हेसंसारतापहारक !) हेराम ! हजूरको जय होस् , भयले आकुल भएका सेवकको रक्षागरिवक्सियोस् । हेअयोध्याधिराज ! हेदेवाधिराज ! हेलक्ष्मीपते ! हेव्यापक ! हेप्रभो ! म शरण आउन चाहन्छु, मेरो रक्षागरिवक्सिनुहोस् ॥ १ ॥ हेदशशीर्षविनाशन ! (हेरावणप्राणहर !) हेविंशतिभुजदशवदनध्वंसकर ! हेराम ! हजुरले पृथ्वीको ठूलो रोगलाई दूर गरिवक्सिनुभयो । हेभगवन् ! राक्षसका समूहरूपी जो पतङ्ग (सलह = फट्यांग्रा) थिए, तिनीहरू हजुरका वाणाग्निको प्रचंडज्वाला मा डढे ॥ २ ॥

महि मंडल मंडन चारुतरं । धृत सायक चाप निषंग वरं ।
मद मोह महा ममता रजनी । तमपुंज दिवाकर तेज अनी ॥३॥
मनजात किरात निपात किये । मृग लोग कुभोग सरेन हिये ।
हतिनाथ! अनाथन्हि पाहि हरे । विषयावन पाँवर भूलि परे ॥४॥

हेराम ! हजुर पृथ्वीमण्डलका सुन्दर गहना होइवक्सिन्छ, हजुरले धनु-वाण-ठोक्रो धारण गर्नुभएको छ । मद (घमंड) महामोह (अविद्या) ममता यी ३ स्वरूप-भएकी रात्रिको अन्धकार हरणगर्नलाई हजुर तेजःपुञ्जज्वाला सूर्य होइवक्सिन्छ ॥ ३ ॥ हृदयमा भोगविलासरूपी वाण हानेर कामदेवरूपीकिरात (व्याधा) मनुष्यरूपीहरिणहरूको ध्वंस गरि-रहेको छ, हेनाथ ! हेहरे ! त्यो कामकिरातलाई मारेर अनाथको रक्षागरि-वक्सनुहोस् ॥ ४ ॥ ती पामर (मूर्ख) हरू विषयरुपी-जङ्गलमा अलमलिएका छन् ,

बहु रोग वियोगिन्ह लोग हए । भवदंघ्रिनिरादर के फल ए ।
भवसिंधु अगाध परे नर ते । पद-पंकजप्रेमु-न जे करते ॥५॥
अतिदीन मलीन दुखी नितहीं । जिन्ह के पदपंकज प्रीति नहीं ।
अवलंव भवंत कथा जिन्ह के । प्रिय संतअनन्त सदा तिन्हके ॥६॥

धेरै जना रोग र वियोगले मारिएका छन् , यो हजूरका-चरणको अनादर गर्नाको फल

हो [चरणको आदर गरेको भए रोगले र वियोगले मर्नुपर्दैनथ्यो] जो हजुरका चरणकमलमा प्रेम गर्दैनन् , तिनीहरू अगाधभएको भवसागरमा पडी-रहेकाछन् ॥ ५ ॥ हजुरका चरणकमलमा जसको प्रेम छैन, ती सदासर्वदा अत्यन्त दीन (दिक्दार) निन्याउरा र दुःखी रहन्छन्। जसलाई भगवान्–हजुरका कथाको अवलम्ब (आधार) छ, तिनीहरूलाई सदासर्वदा साधु-सन्तहरू अत्यन्त प्यारा लाग्दछन् ॥ ६ ॥

नहि राग न लोभ न मान मदा । तिन्हके सम वैभव वा विपदा ।
एहि तें तव सेवक होत मुदा । मुनि त्यागतजोग भरोस सदा ॥७॥
करि प्रेमु निरंतर नेमु लिये । पदपंकज सेवित सुद्ध हिये ।
सम मानि निरादर आदरहीं । सव भाँतिसुखी विचरंति मही ॥८॥

ती कथाको आधारमा रहने भक्तहरूलाई राग (विषयाभिलाषा) हुँदैन, लोभ पनि हुँदैन, अभिमान पनि हुँदैन,घमण्ड पनि हुँदैन। तिनीहरूलाई संपत्ति अथवा विपत्ति समान हुन्छ। यसैकारणले मुनिहरू खुशीसाथ सदासर्वदा हजूरका सेवक (भक्तिमार्गको अवलम्वन गर्ने भक्त) हुन्छन् र योगाभ्यासको भरोसा छाड्दछन् ॥ ७ ॥ तिनीहरू निरंतर नियमका साथ शुद्ध हृदयले प्रेम गरेर हजूरका चरणकमलको सेवा गर्दछन् , आदर र अनादरलाई तुल्य ठानेर सबतरहवाट सुखी भइ–कन पृथ्वीतलमा विचरण गर्दछन् ॥ ८ ॥

मुनि मानस पंकज भृंग भजे । रघुबीर ! महा-रन-धीर अजे ।
तवनाम जपामि नमामि हरी ! । भवरोग महा मद मान अरी ॥९॥
गुनसील कृपापरमायतनम् । प्रनमामि निरंतर श्रीरमनम् ।
रघुनन्द ! निकंदय द्वंदघनम् । महिपाल ! विलोकय दीनजनम् ॥१०॥

मुनिहरूका कमल-तुल्य-भएको हृदयमा भ्रमरतुल्य भएर रहने, महायुद्धमा धैर्यवान् रहने, अजेय भएका रघुवीरको भजन गर्दछु । हेहरे ! हजुरलाई नमस्कार गर्दछु र संसारका मद-मान प्रभृति भयानक रोगशत्रु (नाशकारी) भएका हजुरका नाम जपि–रहन्छु ॥ ९ ॥

गुण-शील-करुणा यिनको निवासभवन भएका, महालक्ष्मीका प्राणवल्लभ भएका हजुरलाई म निरन्तर नमस्कारगर्दछु । हेरघुनंदन ! घना–भएका (वाक्ला = निरन्तररहने) द्वन्द्वहरूलाई (शीत-उष्ण, मान-अपमान, हर्ष-विषाद, सुख-दुःख, इत्यादिलाई) ध्वस्त पारि दिनुहोस् , [हजुर अनन्तकोटिब्रह्मांडका पालक भएर पनि लीलाका निमित्त ऐले भूमिपाल (राजा) भएको हुनुहुन्छ] महाराज ! दीनजनका उपर करुणाकटाक्ष वक्सनुहोस् ॥ १० ॥

दो०–वार वार वर माँगौं, हरषि देहु श्रीरंग ! ।
पदसरोज अनपायनी, भगति सदा सतसंग ॥३२॥
वरनि उमापति रामगुन, हरषि गए कैलास ।
तव प्रभु कपिन्ह दिवाए, सव विधि सुखप्रद वास ॥३३॥

हेश्रीरंग ! (हेरमारञ्जन ! कतैपनि नरमाउने (चंचला) लक्ष्मीलाई रमाइदिने-श्रीनिवास !) म वारंवार वर माग्दछु, प्रसन्न भएर वक्सनुहोस्, हजुरका चरणकमलमा अनपायिनी (निश्चल) भक्ति रहोस्, सदासर्वदा सत्संग मिलोस् [यतिभए मलाई पुग्दछ] ॥ ३२ ॥ यस्ताप्रकारसंग पार्वतीपतिशंकरजीले रामजीका गुणको वर्णन गर्नुभयो र हर्षित भैकन कैलास जानुभयो। अनि प्रभु–रघुनाथजीले वानरवीरहरूलाई सर्वसुखदायक वास दिलाउनुभयो ॥ ४३ ॥

चौ०–सुनु खगपति!यह कथा पावनी ❀ त्रिविध ताप भव-भय-दावनी ॥ १ ॥
महाराज कर सुभ अभिषेका ❀ सुनत लहहिं नर विरति विवेका ॥ २ ॥

हेगरुड ! जो तीनैताप र संसारका सवै भयलाई दमन गर्दछ त्यो पवित्र कथा सुन। महाराज–रामचन्द्रजीको शुभ–राज्याभिषेकवृत्तान्त सुन्दा–खेरि मनुष्यहरू विषयमा वैराग्य र विवेक पाउँदछन् ॥ १ ॥ २ ॥

जे सकाम नर सुनहिं जे गावहिं ❀ सुख संपति नाना विधि पावहिं ॥ ३ ॥
सुरदुर्लभ सुख करि जग माहीं ❀ अंतकाल रघुपतिपुर जाहीं ॥ ४ ॥

जो मनुष्य कामना (मनोरथ) सहित भएर यो रामराज्याभिषेककथालाई सुन्दछन् अथवा गाउँछन् तिनीहरु नानाप्रकारको सुख र संपत्ति पाउँछन्, संसारमा देवताका दुर्लभ भएका सुखको भोग गरेर आखीरमा रघुनाथजीको धाम (वैकुण्ठ) मा जान्छन् ॥ ३ ॥ ४ ॥

सुनहि विमुक्त विरत अरु विषई ❀ लहहिं भगति गति संपति नई ॥ ५ ॥
खगपति ! रामकथा मैं वरनी ❀ स्व-मति-विलास त्रास-दुख-हरनी ॥६॥

यो-कथालाई जीवन्मुक्त भैसकेका महात्माहरु[1], वैराग्ययुक्त भएका मुमुक्षुहरु[2], र विषय लंपट भएका संसारीहरू ३, सुन्दछन्–भने यथाक्रम तिनीहरु भक्ति १, सद्गति २, नवीनसंपत्ति ३, पाउँछन् ॥ ५ ॥ हेगरुड़जी ! मैले आफ्नावुद्धिअनुसार भय र दुःखको हरणगर्ने रामकथाको वर्णन गरें ॥ ६ ॥

विरति विवेक भगति दृढ़ करनी ❀ मोह नदी कहुँ सुन्दर तरनी ॥ ७ ॥
नित नव मंगल कोसलपुरी ❀ हरषित रहहिं लोग सव पुरी ॥ ८ ॥

यो रामकथा वैराग्य, विवेक, भक्ति यिनलाई दृढ़ (मजबूत) गर्दछ, मोहरूपीनदीका हकमा यो सुन्दर नाउहो [यो रामकथारूपी-नाउँको आश्रय गरे-पछि मोहनदीले हुत्याउन शक्तिन, पार पुगिन्छ] ॥७॥ अयोध्यानगरीमा नित्य नयाँनयाँ उत्सव भइ-रहेका थिए, सवैजना सवै-कुरावाट हर्षित थिए ॥ ८ ॥

नित नइ प्रीति राम पदपंकज ❀ सवके जिन्हहिं नमत सिव मुनि अज ।९।
मंगन बहु प्रकार पहिराए ❀ द्विजन्ह दान नाना विधि पाए ॥१०॥

जुन् चरणलाई शंकरजी, मुनिवर्ग, ब्रह्माजी, नमस्कार गर्नुहुन्छ, रामचन्द्रजीका तिनै चरणकमलमा अयोध्यानिवासी-सवैजनाको नित्य नयाँ प्रेम लागेको थियो। मगन्ताहरूले धेरै प्रकारको वस्त्र र ब्राह्मणहरूले धेरैप्रकारका दान पाए ॥ ९ ॥ १० ॥

दोहा–ब्रह्मानन्दमगन कपि, सव के प्रभुपदप्रीति ।
जात न जाने दिवस तिन्ह, गए मास षट बीति ॥३४॥

वानरवर्ग ब्रह्मानन्दमा डुबेका थिए, सवैका हृदयमा रघुनाथजीका चरणको प्रेम थियो । तिनीहरूले दिन वितेको थाहा पाएनन्, ६ महीना वीती–सके ॥ ३४ ॥

चौ०–विसरे गृह सपनेहुँ सुधि नाहीं ❀ जिमि परद्रोह संत मन माहीं ॥ १ ॥

तिनीहरूले घरद्वार ता विर्सि-हाले, जसरी सज्जनका मनमा परद्रोहको ख्याल सपनामा पनि रहँदैन, त्यसैगरी तिनका मनमा घरद्वारको ख्याल सपनामा पनि रहेन ॥ १ ॥

[वानरवीरको विदाई]

तव रघुपति सव सखा बोलाए ❀ आइ सवन्हि सादर सिर नाए ॥ २ ॥
परम प्रीति समीप बैठारे ❀ भगत सुखद मृदु वचन उचारे ॥ ३ ॥
तुम्ह अति कीन्हि मोरि सेवकाई ❀ मुख पर केहि विधि करौं बड़ाई ॥ ४ ॥

अनि रघुनाथजीले आफ्ना मित्र (वानरवर्ग) लाई बोलाउनुभयो, सवैले हाजीर भएर प्रणाम गरे ॥ २ ॥ भक्तसुखदाता–रामचन्द्रजीले अत्यन्तप्रेमका साथ तिनीहरुलाई नगीचै वसाउनुभयो र मधुरवचन वोल्नुभयो ॥ ३ ॥ तिमीहरूले मेरो ठूलो सेवा गर्‍यौ, तिम्रा अगाडि तिम्रो प्रशंसा कसरी गरौं ? ॥ ४ ॥

तातें मोहि तुम्ह अतिप्रिय लागे ❀ मम हित लागि भवन सुख त्यागे ॥ ५ ॥
अनुज राज संपति वैदेही ❀ देह गेह परिवार सनेही ॥ ६ ॥

मेरा हितका निमित्त तिमीहरूले घरद्वार-सुख सवै छाड्यौ, त्यसै हुनाले तिमीहरू मलाई अत्यन्तप्यारा लाग्यौ ॥ ५ ॥ मेरा-राज्य-संपत्ति-सीता-शरीर-घर-परिवार-प्रेमी ॥ ६ ॥

सव मम प्रिय नहिं तुम्हहिं समाना ❀ मृषा न कहौं मोर यह बाना ॥ ७ ॥
सब के प्रिय सेवक यह नीती ❀ मोरें अधिक दास पर प्रीती ॥ ८ ॥

यी–सवै तिमीहरूजत्तिका प्यारा छैनन्, मैले मिथ्या भनेको होइन, मेरो यही वानी छ। सेवकहरू सवैका प्यारा हुन्छन्, यो मुनासिव पनि हो, तर मेरो ता सेवकका ऊपरको प्रेम अत्यन्त अधिक रहन्छ ॥ ७ ॥ ८ ॥

दो०–अव गृह जाहु सखा ! सव, भजेहु मोहि दृढ़ नेमु ।
सदा सर्वगत सर्वहित, जानि करेहु अति प्रेमु ॥३५॥

हे दोस्तहो ! अव घर जाऊ। दृढ़ नियम गरेर मलाई भज्नू, मलाई सदासर्वदा सर्व हित जानेर अत्यन्त प्रेम गर्नु ॥ ३५ ॥

चौ०–सुनि प्रभु वचन मगन सब भए ❀ को हम कहाँ विसरि तन गए ॥ १ ॥
एकटक रहे जोरि कर आगे ❀ सकहिं न कहि कछु अति अनुरागे ॥ २ ॥

प्रभुजीका वचन सुनेर सबैजना प्रेममा मग्न भए। म को हुँ? यो कुराको ता के कुरा
तिनले आफ्नो शरीर सम्म-पनि बिर्से। हात जोरेर एकटक भईकन अगाडी खड़ा भए, अनुराग
(प्रेम) को अधिकताले केहीपनि बोलन सकेनन् ॥ १ ॥ २ ॥

परम प्रेमु तिन्हकर प्रभु देखा ❀ कहा विविध विधि ग्यान विसेखा ॥३॥
प्रभु सनमुख कछु कहै न पारहिं ❀ पुनि पुनि चरन सरोज निहारहिं ॥४॥

प्रभुजीले तिनीहरूको परमप्रेम देख्नु भयो र अनेकप्रकारसँग ज्ञानको विशेष (तत्त्व)
बताउनुभयो ॥ ३ ॥ तिनीहरू प्रभुका अगाडि केही बोलन नसक्ने भएर बारम्बार प्रभुका
चरणकमल हेर्नलागे ॥ ४ ॥

तब प्रभु भूषन बसन मँगाए ❀ नाना रङ्ग अनूप सुहाए ॥ ५ ॥
सुग्रीवँहिं प्रथमहिं पहिराए ❀ बसन भरत निज हाथ बनाए ॥ ६ ॥

अनि प्रभुजीले नानारङ्गका अनुपम सुन्दर वस्त्र र भूषण मगाउनुभयो । पहिले
भरतजीले आफ्नाहातले कायदासाथ सुग्रीवलाई वस्त्र र भूषण पहिराउनुभयो ॥ ५ ॥ ६ ॥

प्रभुप्रेरित लछिमन पहिराए ❀ लंकापति रघुपति मन भाए ॥ ७ ॥
अंगद बैठि रहा नहिं डोला ❀ प्रीति देखि प्रभु ताहि न बोला ॥ ८ ॥

प्रभुजीको प्रेरणा पाएर लक्ष्मणजीले लंकापति (विभीषण) लाई वस्त्र-भूषण पहि-
राउनु भयो, त्यो पहिरन रामजीलाई पनि मन पर्‍यो ॥ ७ ॥ अङ्गद बसि-रहे, हल्लँदा-पनि
हल्लेनन्, प्रभुजीले तिनको प्रीति देख्नु भयो र तिनलाई बोलाउनुभएन ॥ ८ ॥

दोहा–जामवन्त नीलादि सब, पहिराए रघुनाथ ।
हिय धरि रामरूप सब, चले नाइ पद माथ ॥३६॥

रघुनाथजीले जाम्बवान्, नील, नल, इत्यादिलाई वस्त्र-भूषण पहिराउनु भयो ।
तिनीहरू सबै प्रभुजीका पाउमा माथ राखेर वहाँको रूपलाई हृदयमा लिएर विदा भए ॥३६॥

दोहा–तब अङ्गद उठि नाइ सिरु, सजल नयन कर जोरि ।
अति विनीत बोलेउ वचन, मनहुँ प्रेमरस बोरि ॥३७॥

अनि अङ्गद उठी-कन प्रणाम गरेर हात जोरी-कन नेत्र अश्रुपूर्ण गराएर प्रेमरसमा
डुबाएकाजस्ता नम्र-वचन बोल्नलागे ॥ ३७ ॥

चौ०-सुनु सर्वग्य! कृपा-सुख-सिंधो! ❀ दीन-दया-कर! आरतबन्धो! ॥ १ ॥
मरती बार नाथ! मोहिं बाली ❀ गयेउ तुम्हारेहिं कोछें घाली ॥ २ ॥
अ-सरन सरन विरुद संभारी ❀ मोहिजन तजहु भगत-हितकारी ॥३॥
मोरें तुम्ह प्रभु गुरु पितु माता ❀ जाउँ कहाँ तजि पद-जलजाता ॥४॥

हेसर्वज्ञ! हेकरुणासागर! हेआनन्दसमुद्र! हेदीनदयाल! हेआर्तबन्धो! मेरो विन्ती

सुनि–वक्सियोस् ॥ १ ॥ "हेनाथ ! मर्नें वेलामा मेरा पिता–वालीले मलाई हजुरैका पीछामा राखेर जानुभएको हो ॥ २ ॥ आफ्नो "अशरणशरण" यस्तो विरुदावलीलाई सुरक्षित राखेर मलाई नछाडी-वक्सियोस् । हजुर भक्तजनहितकारी होइवक्सिन्छ ॥३॥ प्रभु ! मेरा ता मालिक गुरु-पिता-माता-सवै हजुरै होइवक्सिन्छ, हजूरको चरणकमललाई छाडेर म कहाँ जाऊँ ॥४॥

तुम्हइ विचारि कहहु नरनाहा ! ❀ प्रभु तजि भवन काजु मम काहा ॥५॥
बालक ग्यान-बुद्धि-बल-हीना ❀ राखहु सरन जानि जन दीना ॥६॥
नीचि टहल गृहकै सब करिहौं ❀ पद-पंकज विलोकि भव तरिहौं ॥७॥
अस कहि चरन परेउ प्रभु पाही ❀ अब जनि नाथ ! कहहु गृह जाही ॥८॥

प्रभु ! हजूरै विचार गरिवक्सनुहोस् र आज्ञागर्नुंहोस् , महाराज ! प्रभुलाई छाडेर घरमा मेरो के काम छ ? र म जाऊँ , वालक छु, ज्ञानहीन-बुद्धिहीन वलहीन छु, दीनदुःखी सेवक जानेर शरणमा (पीछामा) राखी-वक्सियोस् ॥ ५ ॥ ६ ॥ प्रभु ! हजुरका भवनमा रहेर परि–आएका सानातिना टहल गरुला, प्रभुका चरणकमलको दर्शन गरी–गरीकन भवसागर तरुला" ॥ ७ ॥ यति विन्ती गरेर अंगद पाउमा घोप्टिएर "प्रभु ! रक्षागरिवक्सियोस्, हेनाथ ! अब घर जा भन्ने आज्ञा नगरी–वक्सियोस् " भन्नलागे ॥ ८ ॥

दोहा–अंगद वचन विनीत सुनि, रघुपति करुनासींवँ ।
प्रभु उठाइ उर लायेउ, सजल नयन राजीव ॥३८॥
निज उरमाल वसन मनि, बालितनय पहिराइ ।
बिदा कीन्ह भगवान तब, बहु प्रकार समुझाइ ॥३९॥

करुणाका सीमा (परमावधि) स्वरूप भएका रघुनाथजीले अंगदका यस्ता नम्र वचन सुन्नुभयो र नेत्रकमललाई अश्रुपूर्ण पारेर तिनलाई उठाएर वक्षस्थलमा लाउनुभयो (प्रेमालिङ्गन वक्सनुभयो) ॥ ३८ ॥ अनि आफूले पहिरि–राखेका हार-मणि-वस्त्र बालिपुत्र अंगदलाई पहिराउनुभयो । अनेकप्रकारलें संझाई-बुझाईकन भगवान्ले अंगदलाई विदा गर्नुभयो ॥ ३९ ॥

चौ०–भरत-अनुज-सौमित्रि-समेता ❀ पठवन चले भगत कृतकेता ॥ १ ॥
अंगदहृदय प्रेमु नहिं थोरा ❀ फिरि फिरि चितव रामकी ओरा ॥ २ ॥

भक्तले गरेका सेवामा ख्याल राख्ने रामचन्द्रजी भाई-सहित-लक्ष्मणले-सहितभई-कन (चारैभाई भएर) तिनीहरूलाई पुऱ्याउन (अलीकति टाढा) जानुभयो ॥ १ ॥ अंगदका हृदयमा अत्यन्त प्रेम थियो, ती फर्की फर्कीकन रामजीका तर्फ हेर्दथे ॥ २ ॥

बार बार कर दंड प्रनामा ❀ मन अस रहन कहहिं मोहिं रामा ॥ ३ ॥
राम विलोकनि बोलनि चलनी ❀ सुमिरिसुमिरिसोचतहँसिमिलनी ॥ ४ ॥

वारंवार दण्डवत्प्रणाम गर्दथे, तिनका मनमा रामचन्द्रजी मलाई वस्नु भन्नुहुन्छ-

की भन्ने आशा लागी-रहेको थियो ॥ ३ ॥ ती सबैजना रामजीको हेराई, बोलाई, चालचलन हँसाई, मेलमिलाप, संझी-संझीकन त्यसैको सोच (संझना) गरी-रहेका थिए ॥ ४ ॥

प्रभु रुख देखि विनय बहु भाखी ❀ चलेउ हृदय पद-पंकज राखी ॥ ५ ॥
अति आदर सब कपि पहुँचाये ❀ भाइन्ह सहित राम फिरि आये ॥ ६ ॥

प्रभुको आशय देखेर तिनीहरू धेरै विनय-वचनले विन्ती-गरीकन प्रभुजीको चरण-कमललाई आफ्ना हृदयकमलमा राखेर हिंडे ॥ ५ ॥ रामजीले आदरका साथ सबै वानरवीरहरूलाई पुऱ्याउनु भयो र भाईसहित फर्केर आउनु भयो ॥ ६ ॥

तव सुग्रीव चरन गहि नाना ❀ भाँति विनय कीन्ही हनुमाना ॥ ७ ॥
दिन दस करि रघुपति-पद-सेवा ❀ पुनि तव चरन देखिहौं देवा! ॥ ८ ॥

अनि हनूमन्जीले सुग्रीवका पाऊ समातेर अनेक तरहको विन्तिगरे, "राजन्! म दशदिन रामचन्द्रजीका चरणको चाकरी गरेर तपाईंका चरणको दर्शन गर्नेछु" [त्यति विदा पाऊँ] ॥ ७ ॥ ८ ॥

पुन्यपुञ्ज तुम्ह पवनकुमारा! ❀ सेवहु जाइ कृपाआगारा ॥ ९ ॥
अस कहि कपि सब चले तुरन्ता ❀ अङ्गद कहै सुनहु हनुमन्ता! ॥१०॥

[सुग्रीवले भने]-"हेपवनकुमार! तिमी पुण्यका पुञ्ज-स्वरूप छौ, गएर करुणा-भवन-भगवान्-रामचन्द्रको सेवा गर" यति भने-पछि सबै वानर तुरन्तै हिंडे। अंगदले भने-हनूमन्! सुन-॥ ९ ॥ १० ॥

दोहा—कहेउ दण्डवत प्रभु सन, तुम्हहिं कहौं कर जोरि।
बार बार रघुनायकहिं, सुरति करायेहु मोरि ॥४०॥

म तिमीलाई हात जोरेर भन्दछु "प्रभुजीका हजुरमा मेरो दण्डवत् विन्ती गरि-दिए, रघुनाथजीलाई बारंबार मेरो संझना गराए" ॥ ४० ॥

दोहा—अस कहि चलेउ बालिसुत, फिरि आयेउ हनुमन्त।
तासु प्रीति प्रभु सन कही, मगन भए भगवन्त ॥४१॥

यसो भनेर वालिपुत्र अंगद हिंडे, हनूमान् फर्केर आये। तिनले प्रभुजीका हजुरमा अंगदका प्रेमको वयान गरे, भगवान्-रघुनाथजी प्रसन्न हुनुभयो ॥ ४१ ॥

दो०—कुलिसहु चाहि कठोर अति, कोमल कुसुमहु चाहि।
चित खगेस! अस राम कर, समुझि परै कहु काहि ॥४२॥

हेगरुड! रामजीको चित्त[1] वज्रभन्दा-पनि कडा छ, फूलभन्दा-पनि कोमल छ, यस्तो

---

(१) रघुनाथका चित्तको यस्तै प्रकृतिलाई संझेर कविकुल शिरोमणि भवभूतिले—

त्यो चित्त कसका समुझमा आउँछ ? (त्यस्तो चित्तलाई कसले चिन्दछ ?) भन ॥ ४२ ॥

चौ०-पुनि कृपाल लियो बोलि निषादा ❀ दीन्हे भूषन बसन प्रसादा ॥ १ ॥
जाहु भवन मम सुमिरन करेहू ❀ मन क्रम बचन धरम अनुसरेहू ॥ २ ॥
तुम्ह सखा भरतसम मम भ्राता ❀ सदा रहेहु पुर आवत जाता ॥ ३ ॥
बचन सुनत उपजा सुख भारी ❀ परेउ चरन लोचन भरि बारी ॥ ४ ॥

अनि दीनदयाल-प्रभुजीले निषाद-राज-गुहलाई बोलाउनुभयो, र वस्त्र-भूषणको प्रसाद बक्सनुभयो । [अनि आज्ञा गर्नुभयो]—"तिमी पनि घर जाऊ, मेरो स्मरण बराबर गर्दैरहे, मनसा कर्मणा वाचा धर्मलाई पछ्याये, तिमी मेरा मित्र र भाई-भरत-समान प्रेमपात्र छौ, हर्हमेशा अयोध्यामा आवत-जावत गर्दैगरे" यो वचन सुन्दा गुहलाई ठूलो आनन्द पैदा भयो, नेत्रभरी पानी भरियो, पाउमा परे ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

चरननलिन उर धरि गृह आवा ❀ प्रभु सुभाउ परिजनन्हि सुनावा ॥५॥
रघुपति चरित देखि पुरवासी ❀ पुनि पुनि कहहिं धन्य सुखरासी ॥६॥

रामचन्द्रजीका चरणकमललाई हृदयमा राखेर गुहजी घर आए, तिनले आफ्ना जहानलाई र इष्टमित्रलाई रामजीको स्वभाव सुनाए ॥५॥ अयोध्यानगरनिवासीहरू रघुनाथजीको चरित्र देखेर सुखका समूहस्वरूप-भएका रामजी धन्यधन्य हुनुहुन्छ भन्नलागे ॥ ६ ॥

[रामको सौराज्य]

राम राज बैठे त्रैलोका ❀ हरषित भए गए सब सोका ॥ ७ ॥
बयरु न कर काहू सन कोई ❀ रामप्रताप बिषमता खोई ॥ ८ ॥

रामजी राजगद्दीमा राज भएपछि तीनैलोक आनन्दित भए, सबै शोक हटे ॥७॥ कोही पनि कसैसँग वैरभाव गर्दैनथ्यो, रामजीका प्रतापले विषमभाव (शत्रुता) नष्ट भयो ॥ ८ ॥

दोहा–बरनाश्रम निज निज धरम, निरत बेदपथ लोग ।
चलहिं सदा पावहिं सुख, नहिं भय शोक न रोग ॥४३॥

ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्य-शूद्र-यी ४ वर्ण र ब्रह्मचारी-गृहस्थ-वानप्रस्थ-संन्यासी यी ४ आश्रम आफ्नाआफ्ना धर्ममा तत्पर थिए । सबैजना वेद मार्गमा चलेका थिए । तिनीहरू सदा सर्वदा सुख पाइ-रहेका थिए । न डर थियो, न रोग थियो ॥ ४३ ॥

"वज्रादपि कठोराणि मृदूनि कुसुमादपि ।
लोकोत्तराणां चेतांसि को हि विज्ञातुमर्हति ॥" [उत्तररामचरित]

यस्तो उद्गार निकालेका छन् ।

(२) प्रेमका साथ पछ्याइयो भने मित्रतुल्य भएर सनातनधर्मले मुलाहिजा राख्तछ ।

सुहृदिव दिवसे दिवसे प्रणयस्य वशे स्थितो महतः ।
अनुरुन्धेऽनुसरन्तं सन्तं सन्तं सनातनो धर्मः ॥ [सूक्तिसंग्रह]

चौ०–दैहिक दैविक भौतिक तापा ❀ रामराज नहिं काहुहि ब्यापा ॥ १ ॥
सब नर करहिं परसपर प्रीती ❀ चलहिं स्वधर्म निरत श्रुतिरीती ॥ २ ॥

रामजीले राज्यगर्दा देहमा कफ-पित्त-वातका प्रकोपले हुने ज्वर-अतिसारइत्यादि-रोगका ताप, दैवप्रकोपले हुने वज्रपात-भूकम्प इत्यादिवाट भएका ताप, प्राणिका उपद्रवबाट (व्याघ्र-सर्प-हरूका उपद्रवबाट) हुने तापले पनि कसैलाई व्याप्त गरेन ॥ १ ॥ सवैजना परस्पर प्रीति गर्दथे, वेदोक्तरीतिमा तत्पर भएर स्वधर्ममा चल्दथे ॥ २ ॥

चारिहु चरन धरम जग माहीं ❀ पूरि रहा सपनेहुँ अघ नाहीं ॥ ३ ॥
राम-भगति रत नर अरु नारी ❀ सकल परम गति के अधिकारी ॥ ४ ॥

चारैपाउले (सत्य-दया-दम-दान यिनले) युक्त भएर संसारमा परिपूर्ण धर्म रहेको थियो, सपनामा–पनि कसैले पाप गर्दैनथ्यो। नरनारी–सवैजना रामभक्तिमा तत्पर थिए, सवैजना मुक्तिपदका अधिकारी (लायक) थिए ॥ ३ ॥ ४ ॥

अल्प मृत्यु नहिं कवनिउँ पीरा ❀ सब सुंदर सब विरुज सरीरा ॥ ५ ॥
नहिं दरिद्र कोउ दुखी न दीना ❀ नहिं कोउ अबुध न लच्छनहीना ॥ ६ ॥

अकालमृत्यु, र कुनैप्रकारको पीरपिराऊ थिएन, सवै सुन्दर (हृष्टपुष्ट) थिए, सवैको शरीर नीरोग थियो। दीन–दुःखी–दरिद्र कोही थिएन। मूर्ख कोही थिएन, लक्षणहीन (अलच्छिनी) कोही थिएन ॥ ५ ॥ ६ ॥

सब निर्दंभ धर्मरत घृनी ❀ नर अरु नारि चतुर सब गुनी ॥ ७ ॥
सब गुनग्य पंडित सब ग्यानी ❀ सब कृतग्य नहिं कपट सयानी ॥ ८ ॥

सवै जना दम्भरहित (नकलीधर्म नगर्ने) सत्यधर्ममा तत्पर भएका, दयालु थिए. नरनारी सवैजना चलाक र गुणी थिए ॥ ७ ॥ सवै गुणज्ञ (गुणको तारतम्य जान्ने) विवेकी ज्ञानी थिए, सवै कृतज्ञ (उपकार संझेर तदनुसार प्रत्युपकार गर्ने) थिए, कपटको चातुर्य कहीं थिएन ॥ ८ ॥

दोहा–रामराज नभगेस! सुनु, सचराचर जग माहिं।
काल कर्म सुभाव गुन, कृत दुख काहुहि नाहिं ॥४४॥

हेगरुडजी! सुन, रामराज्यका समयमा चराचर–जगत्मा कसैलाई–पनि काल-कर्म-स्वभाव-गुण-वाट-पैदाभएको दुःख थिएन ॥ ४४ ॥

चौ०–भूमि सप्त सागर मेखला ❀ एक भूप रघुपति कोसला ॥ १ ॥
भुवन अनेक रोम प्रति जासू ❀ यह प्रभुता कछु बहुत न तासू ॥ २ ॥

सात-समुद्ररूपी-मेखला (कर्दनी = कम्मरपेटा) लाएकी पृथिवीका मण्डलमा एउटै राजा (सम्राट्) भएका रामजी अयोध्यामा राज हुन्थ्यो ॥ १ ॥ जसका रोमरोममा अनेक

ब्रह्माण्ड रहेका छन्, उस्ता उनै परमेश्वर-रघुनाथजीका हकमा यो प्रभुता केही ठुलो-कुरा होइन ॥ २ ॥ (क)

सो महिमा समुझत प्रभु केरी ❀ यह बरनत हीनता घनेरी ॥ ३ ॥
सो महिमा खगेस जिन्ह जानी ❀ फिरियेहि चरित तिन्हहुँ रतिमानी ॥ ४ ॥

प्रभुजीको त्यो वास्तविक महिमा संझदा-खेरि ("रामजी सप्तसागरमेखला पृथिवीका एउटै अधिपति थिए") यसो भन्नु ता पूर्ण हीनता देखाउनु हो, तथापि हेपक्षिराज ! त्यो प्रभुको वास्तव महिमा जसले जानेका छन्, तिनीहरूले समेत यसै-चरित्रमा (अखण्ड-भूमण्डलको साम्राज्यगर्नुरूपी चरित्रमा) खूब प्रीति मानेका छन् ॥ ३ ॥ ४ ॥

सोउ जाने कर फल यह लीला ❀ कहहिं महा मुनिवर दमसीला ॥ ५ ॥
रामराज कर सुख संपदा ❀ बरनि न सकै फनीस सारदा ॥ ६ ॥

यो रामलीलामा प्रेम-लाग्नुनै त्यो-वास्तविक-महिमा जान्नाको फल हो, यो कुरा दान्त (मनोनिग्रहवाला) महामुनीश्वरहरू भन्दछन् ॥ ५ ॥ शेष र शारदा पनि रामराज्यका सुखको र संपत्तिको वर्णन गर्न शक्तैनन् ॥ ६ ॥

सब उदार सब परउपकारी ❀ विप्र-चरन-सेवक नरनारी ॥ ७ ॥
एक-नारि-व्रत-रत सब झारी ❀ ते मन वच क्रम पति-हित-कारी ॥ ८ ॥

सबै नरनारीहरू उदार (दिल्दार), सबै परोपकारी, सबै ब्राह्मणचरणसेवक थिए। जम्मै पुरुषहरू एकनारी-व्रतमा आनन्द मान्दथे, जम्मै स्त्रीहरू मनसा-कर्मणा-वाचा पतिसेवा गर्दथे ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा—दंड जतिन्ह कर भेद जहँ, नर्तक नृत्यसमाज ।
जितहु मनहिं अस सुनिअ, जग रामचंद्र के राज ॥३५॥

रामचन्द्रले राज्य गर्दा-खेरि "दण्ड" भन्ने पदार्थ संन्यासीका हातमा-मात्रै थियो [सबै प्रजा कायदासाथ चल्दथे, तिनलाई दण्ड (सजाय) दिनु पर्दैनथ्यो, सबै-माण्डलिक राजाहरू यथोचित रहेका थिए तिनीसँग दण्ड (युद्ध) गर्नु पर्दैनथ्यो, सबैसाम र दानले वश थिए। अर्थात् दण्डभन्नेकुरा छँदैथिएन, दण्ड छ कि ? छैन त ? भनेर राम्रैगरी निरूपणगर्ने लागेका पक्षमा त्रिदण्डी-संन्यासीहरूका हातमा दण्ड (बाँसको लठ्ठी) देखिन्थ्यो, बस, त्यत्तिकै हो] "भेद" भन्ने पदार्थ नाच्ने-मानिसका समाजमा-मात्रै थियो [कसैका ऊपर भेद

(क) ईश्वरको महत्त्व अनिर्वचनीय छ, वहाँका लीलामूर्तिका रोमरोममा (आँखीझ्यालबाट पसेका सूर्यप्रकाशमा देखिने धूलाका अणु झैं) अगणितब्रह्माण्ड नाचि-रहेका छन्। वहाँको वर्णन सातवित्ते (३॥ हात-लमाई-वाला) मानिस के गर्ला ?।

क्वाऽहं तमोमहदहंखचराग्निवार्भू-
संवेष्टिताण्डघटसप्तवितस्तिकायः ।
क्वेदृग्विधाविगणिताण्डपराणुचर्या
वाताध्वरोमविवरस्य च ते महित्वम् ॥ [श्रीमद्भागवत स्क. १०]

नीतिको (फूट गराएर कलह पैदा गराउने नीतिको) प्रयोग गर्नुपर्दैनथ्यो, सवै काइदामा चलेका थिए, भेद कहीं थिएन नाच्ता खेरि भेद (ताल र सुरको फरक) हुन्थ्यो, वस, त्यत्तिकै हो] जित्नुपर्ने वस्तु फगत-एउटा मन थियो [झगडा-तगडा कहीं नहुँदा फलानालाई जित्नुपर्दछ भन्ने कुरै थिएन,] हुँ ! मनलाई जित्नु पर्दछ (जितेन्द्रिय हुनुपर्दछ) भन्ने कुरा घरघरमा सुनिन्थे ॥४५॥

चौ०—फूलहिं फरहिं सदा तरु कानन ❀ रहहिं एक सँग गज पंचानन ॥ १ ॥
खग मृग सहज वयरु बिसराई ❀ सबन्हि परसपर प्रीति बढ़ाई ॥ २ ॥

वनमा समेत वृक्षहरू सदा फुलि-रहन्थे फलि-रहन्थे, हात्ती र सिंह एकसाथ रहन्थे ॥१॥ स्वाभाविक-वैरभाव विर्सेर पक्षीर मृगहरूले परस्परमा प्रीति बढाएका थिए ॥२॥

कूजहिं खग मृग नाना वृंदा ❀ अभय चरहिं वन करहिं अनंदा ॥ ३ ॥
सीतल सुरभि पवन बह मंदा ❀ गुंजत अलि लइ चलि मकरंदा ॥ ४ ॥

नानाप्रकारका पक्षिगण मधुर-बोली बोल्दथे, हरिणहरू बथान्का-बथान भएर निर्भय भैकन वनमा चर्दथे, आनन्दका साथ रहन्थे ॥ ३ ॥ शीतल र सुगन्ध हावा मन्दमन्द चल्दथ्यो, भ्रमरहरू पुष्परस लिंदै मधुर-गुञ्जन गर्दै-रहन्थे ॥ ४ ॥

लता विटप माँगे मधु चवहीं ❀ मनभावतो धेनु पय स्रवहीं ॥ ५ ॥
सससंपन्न सदा रह धरनी ❀ त्रेता भइ कृतजुग कै करनी ॥ ६ ॥

लता र वृक्षहरू माँग्दा-खेरि मह चुहाउँथे, गाईहरू चाहिए-जति दूध दिन्थे। धर्तीमाता हर्हमेशा बालीनालीले सुशोभित थिइन्, त्रेतायुगमा पनि सत्ययुगको चलन चल्यो ॥ ५ ॥ ६ ॥

प्रगटी गिरिन्ह विविध मनिखानी ❀ जगदातमा भूप जग जानी ॥ ५ ॥
सरिता सकल बहहिं वर वारी ❀ सीतल अमल स्वादु सुखकारी ॥ ६ ॥

जगत्का आत्मा (परमेश्वर) जगत्का राजा हुनुभएकोछ भनी जानेर पर्वतहरूले नानाप्रकारका रत्नका खानी प्रकट गरेका थिए। सवै नदीहरू शीतल-निर्मल-स्वादिष्ठ-सुखदायक उत्तम जल बहाउँथे ॥ ५ ॥ ६ ॥

सागर निज मरजादा रहहीं ❀ डारहिं रतन तटन्हि नर लहहीं ॥ ७ ॥
सरसिज-संकुल सकल तड़ागा ❀ अति प्रसन्न दस-दिसा-विभागा ॥ ८ ॥

समुद्र आफ्ना मर्यादामा रहन्थे, तिनीहरू रत्नहरूलाई पाखा-लाइ-दिन्थे, मानिसहरू (रत्न) पाउँथे ॥ ७ ॥ सव तलाऊ कमल-वनले पूर्ण थिए, दशौदिशाका हरएक हिस्सा अत्यन्त प्रसन्न थिए ॥ ८ ॥

दोहा—विधु महि पूर मयूखन्हि रवि, तप जेतनेहिं काज ।
माँगे वारिद देहिं जल, रामचन्द्र के राज ॥४६॥

चन्द्रमा आफ्ना अमृतमय-किरणले पृथ्वीलाई भरि-दिन्थे, सूर्यनारायण जत्तिको चाहिन्छ उत्तिकै तप्तथे। रामचन्द्रजीका राज्यकालमा मेघहरू मागेका वेलामा पानी दिन्थे ॥४६॥

चौ०—कोटिन्ह बाजिमेध प्रभु कीन्हे ❀ दान अनेक द्विजन्ह कहुँ दीन्हे ॥ १ ॥
श्रुति-पथ-पालक धरम-धुरं-धर ❀ गुनातीत अरु भोगपुरंदर ॥ २ ॥

प्रभुजीले करोडौं अश्वमेध गर्नुभयो, ब्राह्मणहरूलाई अनेक दान दिनुभयो ॥ १ ॥ रामचन्द्रजी वैदिकमार्गका रक्षक, धर्मधुरन्धर, गुणातीत (सत्व-रज-तम—यिनदेखि फरक रहेका) र भोगविलासगर्नामा पनि इन्द्रसमान हुनुहुन्थ्यो ॥ २ ॥ (क)

पतिअनुकूल सदा रह सीता ❀ सोभाखानि सुसील विनीता ॥ ३ ॥
जानति कृपा-सिंधु-प्रभुताई ❀ सेवति चरनकमल मनु लाई ॥ ४ ॥

शोभा (सौन्दर्य) की खानी र सुशील भएकी सीताजी सदासर्वदा नम्रताका साथ स्वामी-रामजीकी अनुकूल—चारिणी (आशयानुसारिणी) हुनुहुन्थ्यो। सीताजी करुणासागर-रघुनाथजीको प्रभुत्त्व (सामर्थ्य) जान्नुहुन्थ्यो, उहाँ मनलाएर वहाँका चरणकमलको सेवा गर्नुहुन्थ्यो ॥ ३ ॥ ४ ॥

जद्यपि गृह सेवक सेवकिनी ❀ विपुल सकल सेवाविधि-गुनी ॥ ५ ॥
जिन कर गृहपरिचरजा करई ❀ राम-चंद्र-आयसु अनुसरई ॥ ६ ॥

यद्यपि सवतरहका सेवा गर्नामा सिपालु-भएका अनेकानेक दासी र दासहरू मौजूद थिए, तथापि घरको कामकाज र पतिको सेवा सीताजी आफैं गर्नुहुन्थ्यो। रामजीका आज्ञाको सदा अनुसरण गर्नुहुन्थ्यो ॥ ५ ॥ ६ ॥

जेहि विधि कृपासिंधु सुख मानई ❀ सोइ कर श्री सेवाविधि जानई ॥ ७ ॥
कौसल्यादि सासु गृह माहीं ❀ सेवइ सबन्हि मान मद नाहीं ॥ ८ ॥
उमा—रमा—ब्रह्मादि—वंदिता ❀ जगदंबा संततमनिंदिता ॥ ९ ॥

करुणासागर-रघुनाथजी जसो-गर्नाले सुख मान्नुहुन्थ्यो (राजी हुनुहुन्थ्यो), सीताजी त्यसै गर्नुहुन्थ्यो, श्रीस्वरूपिणी-श्रीमती-सीताजी सेवाका सवै तरीका जान्नुहुन्थ्यो ॥ ७ ॥ घरमा रहेका कौसल्या—आदिगरेका सासूहरू जति थिए, ती सवैको सेवाटहल गर्नुहुन्थ्यो, वहाँलाई सौन्दर्य-सौकुमार्यको अभिमान थिएन, त्रैलोक्यमाननीय—श्रीरामजीकी प्रियतमा हूँ भन्ने घमण्ड पनि थिएन ॥ ८ ॥ सीताजी, पार्वती—लक्ष्मी—ब्रह्मादिदेवताले वन्दना गरिएकी जगज्जननी र अनिन्दित (निर्दोष = कुनैखोटनभएकी) होइवक्सिन्थ्यो ॥ ९ ॥

दोहा—जासु कृपाकटाच्छ सुर, चाहत चितवन सोइ।
राम-पदारविंद-रति करति, सुभावहिं खोइ ॥४७॥

जसका कृपाकटाक्षलाई देवताहरू चाहन्छन्, परन्तु जो ती देवताका उपर दृष्टिनै

(क) स्रक्‌चन्दनवनितादिपदार्थका गुणातीत—आत्मवेत्ताहरूद्वारा—अनुगृहीत (उपभुक्त) गराउने-अदृष्टका—प्रभावले गुणातीतहरूपनि भोगविलास गर्दछन्, तर कर्तृत्वाभिमान नहुनाले निर्लेप रहन्छन्,

आदृता हि विषयैकतानता ज्ञानधौतमनसं न लिम्पति।
[कवितार्किकचूडामणि श्रीहर्ष]

दिन्नन्, त्यस्ती तिनै महालक्ष्मीस्वरूपिणी सीताजी आफ्नो चाँचल्य-स्वभावलाई छाडेर रामचन्द्रजीका चरणारविन्दको सेवागर्नामा प्रीति गर्नुहुन्थ्यो (सेवागर्न पाउँदा खुशी हुनुहुन्थ्यो) ॥ ४७ ॥

चौ०-सेवहिं सानुकूल सब भाई ❀ राम-चरन-रति अति अधिकाई॥ १ ॥
प्रभु-मुख-कमलबिलोकतरहहीं ❀ कबहुँ कृपाल हमहिं कछु कहहीं ॥ २ ॥

भाईहरू सबैजना सानुकूल रहेर रामजीको सेवा गर्नुहुन्थ्यो, वहाँहरूलाई रामजीका चरणमा अत्यन्त प्रीति थियो। वहाँहरू कैले के आज्ञागर्नुहुन्छ भनेर रामजीको मुहार हेरि रहनुहुन्थ्यो ॥ १ ॥ २ ॥

रामु करहिं भ्रातन्ह पर प्रीती ❀ नाना भाँति सिखावहिं नीती ॥ ३ ॥
हरषित रहहिं नगर के लोगा ❀ करहिं सकल सुरदुर्लभ भोगा ॥ ४ ॥

रामजी पनि भाईहरूका उपर प्रीति गर्नुहुन्थ्यो, अनेकप्रकारका नीति सिकाउनुहुन्थ्यो ॥ ३ ॥ नगरनिवासीहरू हर्हमेशा हर्षित रहन्थे, सबैजना देवताहरूले पनि नपाउने सुखको भोग गर्दथे ॥ ४ ॥

अहनिसि बिधिहिं मनावत रहहीं ❀ श्री-रघु-वीर-चरन-रति चहहीं ॥ ५ ॥
दुइ सुत सुंदर सीता जाए ❀ लवकुश वेदपुराणन्ह गाए ॥ ६ ॥

अहोरात्र विधातालाई मनाउँथे (प्रार्थनागर्दथे) रघुनाथजीका चरणमा प्रेम चाहन्थे। सीताजीले वेद र पुराणले प्रशंसा गरिएका लव र कुश नाउँ-भएका सुन्दर दुईपुत्र पैदा गर्नुभयो ॥ ५ ॥ ६ ॥

दोउ बिजई बिनई गुनमंदिर ❀ हरि-प्रति-बिंब मनहुँ अतिसुंदर ॥ ७ ॥
दुइ दुइ सुत सब भ्रातन्ह केरे ❀ भए रूप गुन सील घनेरे ॥ ८ ॥

विजयी विनयी गुणभवन भएका ती दुवैजना मानौं रामजीका प्रतिविम्ब (छाया) हुन्कि ? भनेजस्ता अतिसुन्दर थिए ॥ ७ ॥ सबैभाईका बडा सुन्दर, गुणी, शीलवान् दुईदुई पुत्र पैदा भए ॥ ८ ॥ (क)

दोहा—ग्यान-गिरा-गो-ऽतीत अज, माया-मन-गुन-पार ।
सोइ सच्चिदानंदघन कर, नरचरित उदार ॥४८॥

जो ज्ञान-वाणी-इन्द्रियका अगोचर, जन्मरहित, माया मन-गुणका पर रहने, सत्-चित् आनन्द-मय हुनुहुन्छ, उनैप्रभु उदार (श्रेष्ठ) मनुष्यलीला गर्नुहुन्थ्यो ॥ ४८ ॥

चौ०-प्रातकाल सरजू करि मज्जन ❀ बैठहिं सभा संग द्विज सज्जन ॥ १ ॥
वेद पुरान वसिष्ठ बखानहिं ❀ सुनहिं रामु जद्यपि सब जानहिं ॥ २ ॥

(क) भरतजीका पुष्कल र तक्षक, लक्ष्मणजीका अङ्गद र चित्रकेतु, शत्रुघ्नजीका श्रुतसेन र सुबाहु पुत्र भए।

विहान सवेरै सरयूमा स्नान गरेर रामजी ब्राह्मण र सज्जनहरूका साथमा सभामा राजहुन्थ्यो, वसिष्ठजी वेदपुराणको व्याख्यान गर्दथे, यद्यपि रामजी स्वयं सब जान्नुहुन्थ्यो, तथापि सुन्नुहुन्थ्यो ॥ १ ॥ २ ॥

अनुजन्ह संजुत भोजन करहीं ❀ देखि सकल जननी सुख भरहीं ॥ ३ ॥
भरत शत्रुहन दूनउ भाई ❀ सहित पवनसुत उपवन जाई ॥ ४ ॥

भाईहरूले संयुक्त भएर भोजन गर्नुहुन्थ्यो, वहाँहरूलाई देखेर सबै-जननीहरू आनन्दपूर्ण हुनुहुन्थ्यो ॥ ३ ॥ भरतजी र शत्रुघ्नजी दुवैभाई वायुपुत्र-हनूमान्‌जीलाई साथ लिएर वगैंचामा गईकन ॥ ४ ॥

बूझहिं बैठि राम-गुन-गाहा ❀ कह हनुमान सुमति अवगाहा ॥ ५ ॥
सुनत विमल गुन अति सुखपावहिं ❀ बहुरिबहुरि करि विनय कहावहिं ॥ ६ ॥

वसेर हनूमान्‌जी सँग रामजीका गुणको कथा सोध्नुहुन्थ्यो, हनूमान्‌जी आफ्नी सद्बुद्धिलाई कथामा डुबाएर (तन्मय-भएर) बताउँथे ॥ ५ ॥ रामजीका निर्मलभएका गुणगणको कथा सुन्दा वहाँहरू अति-आनन्दित हुनुहुन्थ्यो र विनय गरीकन वारंवार त्योकथा भनाउनुहुन्थ्यो [भरतजीले विनयगर्दा हनूमान्‌जी उनैकथालाई दोहोर्‍याई तेहर्‍याई भन्दथे] ॥ ६ ॥

सब के गृह गृह होहिं पुराना ❀ रामचरित पावन विधि नाना ॥ ७ ॥
नर अरु नारि राम-गुन-गानहिं ❀ करहिं दिवस निसिजातनजानहिं ॥ ८ ॥

सबैका घरघरमा नानाप्रकारका विधिविधानका-साथ पवित्र रामचरित्रको पुराण हुन्थ्यो। नरनारीहरू रामजीको गुणगान गर्दथे, दिन र रात बितेको थाहा पाउँदैनथे ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा—अवध-पुरी-वासिन्ह कर, सुख संपदा समाज ।
सहस सेष नहिं कहि सकहिं, जहँ नृप राम विराज ॥ ४९ ॥

जहाँ रामजी राजा भएर विराजमान हुनुभयेको थियो, त्यो अयोध्यापुरीमा रहने मानिसका सुख-संपत्तिका सामग्रीकी हजार-शेषले पनि वर्णनगर्न शक्दैनन् ॥ ४९ ॥

चौ०—नारदादि सनकादि मुनीसा ❀ दरसन लागि कोसलाधीसा ॥ १ ॥
दिनप्रति सकल अजोध्या आवहिं ❀ देखि नगरु विराग बिसरावहिं ॥ २ ॥

नारद आदि गरेका र सनक आदिगरेका (सनक सनन्दन-सनातन-सनत्कुमार) मुनिहरू अयोध्याधिपति रामजीका दर्शनका निमित्त दिनदिनै आउँथे, अयोध्यानगरीलाई देखेर वैराग्य विर्सन्थे [अयोध्याका सौन्दर्यले मोहित हुन्थे] ॥ १ ॥ २ ॥

जातरूप-मनि-रचित अटारी ❀ नानारंग रुचिर गच ढारी ॥ ३ ॥
पुर चहुँ पास कोट अति सुंदर ❀ रचे कँगूरा रंग रंग वर ॥ ४ ॥
नवग्रह निकर अनीक वनाई ❀ जनु घेरी अमरावति आई ॥ ५ ॥

महि बहुरंग रचि गच काँचा ❀ जोविलोकि मुनिवर मन नाचा ॥ ६ ॥

सुवर्ण र मणि सजाएका अटालीमा नानारङ्ग-गरेर गच सुन्दर वनाएको थियो,
शहरका चारैतर्फ पर्खाल र त्यसमा ठाउँठाउँमा रङ्गरङ्गका सुन्दर-कंगूरा वनाएका थिए ॥३॥
॥ ४ ॥ [त्यो देखता]

नवग्रहका समूहले आफ्नो सेना वनाएर मानौं अमरावतीपुरीलाई घेरेको हो कि ?
[भन्ने भान पर्दथ्यो] ॥ ५ ॥

जमीनमा अनेकरंगका काँचले गच (फर्श) रचेको थियो, जसलाई देखताखेरि मुनीश्वरहरूको मन-पनि चञ्चल हुन्थ्यो ॥ ६ ॥

धवल धाम ऊपर नभ चुंबत ❀ कलस मनहुँ रवि-ससि-दुति-निंदत ॥७॥
बहु मनिरचित झरोखा भ्राजहिं ❀ गृह गृह प्रति मनिदीप विराजहिं ॥ ८ ॥

माथिमाथि पुगेका सेतासेता घर आकाशलाई चुम्बन गर्दथे, तिनमा वनाएका कलशाहरू मानौं सूर्यचन्द्रलाई निन्दा गर्छन्कि ? [भन्ने भानपार्ने उज्याला थिए] ॥७॥ अनेकप्रकारका मणिले वनाएका आँखीझ्याल शोभायमान थिए, घरघरमा मणिदीप देदीप्यमान थिए ॥ ८ ॥

छन्द–मनिदीप राजहिं भवन भ्राजहिं देहरी विद्रुम रची ।
मनिखंभ भीति विरंचि विरची कनकमनि मरकत खची ॥
सुन्दर मनोहर मंदिरायत अजिर रुचिर फटिक रचे ।
प्रतिद्वार द्वार कपाट पुरट बनाइ बहु वज्रन्हि खचे ॥१३॥

घरघरमा मणिदीप देदीप्यमान थिए, देहली (दहिलाको ठेला) सूगाले बनाइएका
हुनाले सुशोभित थिए, खम्भा (थाम) मणिका थिए। मानौं व्रह्माजीलेनै रचेका हुन्कि भने
जस्ता मरकतमणि (पन्ना) ले खचितभएका (जडिएका) सुवर्णका भित्ता थिए। भवनलाई
सुहाउने लामालामा आँगन (पटाङ्गिनी) राम्रा फटिकले वनाएका खूव राम्रा मनोहर थिए।
प्रत्येक-ढोकामा हीराजडाउ भएका सुवर्णका द्वार (पल्ला) थिए ॥ १३ ॥

दो०–चारु चित्रसाला रुचिर, प्रतिगृह लिखे बनाइ ।
रामचरित जे निरख मुनि, ते मन लेहिं चोराइ ॥५०॥

प्रत्येक-घरमा लेखेर तयार गरेका रामजीका चरित्रवाला-चित्र (तस्वीर) ले राम्रा भयेका चित्रशाला (तस्वीरघर) थिए, जसलाई देखता मुनिको मनपनि चोरिन्थ्यो (हरिन्थ्यो) ॥ ५० ॥

चौ०–सुमनवाटिका सवहिं लगाईं ❀ विविध भाँति करि जतन बनाईं ॥ १ ॥
लता ललित बहु जाति सुहाईं ❀ फूलहिं सदा वसंत कि नाईं ॥ २ ॥

सवैले अनेकप्रकारसंग कोशीसका साथ तयार गरेका फुलवारी लगाएका थिए,
त्यहाँ वसन्त-ऋतुमाझैं अनेकजातका राम्राराम्रा लता सदासर्वदा शोभायमान थिए ॥ १ ॥ २ ॥

गुंजत मधुकर मुखर मनोहर ❀ मारुत त्रिविध सदा बह सुंदर ॥ ३ ॥
नाना खग बालकन्हि जिआये ❀ बोलत मधुर उड़ात सुहाए ॥ ४ ॥

मुखाले-भ्रमरहरू गुञ्जन गर्दथे। तीनप्रकारको (मन्द-सुगन्ध-शीतल) हावा संधै राम्रो-गरी चलि-रहन्थ्यो । बालकहरूले पालेका नानाप्रकारका पक्षी मीठोमीठो बोल्दथे, उड्दा-खेरि राम्रा देखिन्थे ॥ ३ ॥ ४ ॥

मोर हँस सारस पारावत ❀ भवनन्हि पर सोभा अति पावत ॥ ५ ॥
जहँ तहँ देखहिं निज परिछाहीं ❀ बहु विधि कूजहिं नृत्य कराहीं ॥ ६ ॥

मजुर, हाँस, सारस, परेवाहरू घरघरका माथिमाथि अत्यन्त शोभायमान हुन्थे, तिनीहरू [जडाऊजमीनमा] जताततै आफ्नो प्रतिविम्ब देख्तथे र अनेकप्रकारसंग बोल्दथे, किसिम-किसिमले नाच्तथे ॥ ५ ॥ ६ ॥

सुक सारिका पढ़ावहिं बालक ❀ कहहु राम रघुपति जनपालक ॥ ७ ॥
राजदुआर सकल विधि चारू ❀ बीथी चौहट रुचिर बजारू ॥ ८ ॥

केटाकेटीहरू सुगा-मैनालाई पढो वेटू "राम, रघुपति, जनपालक" भनेर पढाउँथे ॥ ७ ॥ राजद्वार सवतरहवाट राम्रो थियो, गल्ली सडक-चौवाटा-वजार राम्रा थिए ॥ ८ ॥

छन्द—बाजार चारु न बनै वरनत वस्तु विनु गथ पाइए ।
जहँ भूप रमानिवास तहँकी संपदा किमि गाइए ॥
बैठे बजाज सराफ वनिक अनेक मनहुँ कुबेर ते ।
सव सुखी सव सच्चरित सुंदर नारि नर सिसु जरठ जे ॥१४॥

वजार राम्राराम्रा थिए, तिनको वर्णन गर्नशकिदैन। विनामूल्य पनि सवै वस्तु पाइन्थ्यो [किन्न मन्लागेको कुरा दुनियाले उतिखेरै मोल नतिरीकन पनि ल्याउँथे, इमानदारीका प्रभावले दुकानदारहरू दिन्थे, पछिवाट मूल्य लिन्थे, त्यो-इमानदारीको व्यहारले व्यापारको पूर्ण उन्नति थियो, दुनियाँलाई पनि सुविस्ता थियो]। जहाँ खास श्रीनिवास भगवान्-रामचन्द्र राजा-भएर राजभएको थियो, त्यहाँका संपत्तिको वर्णन कसरी गर्नें ? मानौं कुबेरै हुन्कि ? भनेजस्ता वजाज (महाजन) सराफी, वनियाहरू सवैवसि-रहेका हुन्थे। नर, नारी, वाल, वृद्ध जति थिए ती सवै सुखी, सवै सच्चरित्र, सुंदर थिए ॥१४॥

दो०—उत्तर दिसि सरजू बहइ निर्मलजल गम्भीर ।
बाँधे घाट मनोहर, स्वल्प पङ्क नहिं तीर ॥५१॥

---

(१) "विनामूल्य सवै-वस्तु पाइन्थ्यो" यसको सोझो अर्थ गर्दा बजारको बजारपनामा व्याघात पर्दछ, त्यस्तो व्यवहारै चल्न शक्तैन" भन्नेविचारले [यस्तो] कोष्ठकमा त्यस्को तात्पर्य लेखेको हो, सवैटीकाकारले यथाश्रुत अर्थ गरेका छन्, यसमा उचित-अनुचित-विचारगर्नु विचारवान्को कर्तव्य हो ।

अयोध्याका उत्तरपट्टि सरयू वहि-रहेकी छन्, तिनमा निर्मल गहीरो जल थियो। राम्राराम्रा घाट वनेका थिए, पाखामा हिलो अलीकति पनि हुदैनथ्यो ॥ ५१ ॥

चौ०-दूरि फराक रुचिर सो घाटा ❀ जहँ जल पिअहिं वाजि-गज-ठाटा ॥१॥
पनिघट परम मनोहर नाना ❀ तहाँ न पुरुष करहिं अस्नाना ॥ २ ॥

कुनै घाट शहरवाट ठाढा टाढा पनि थिए, ती राम्रा र फराक थिए, जहाँ घोडाका र हात्तिका बथान पानी पिउँथे ॥ १ ॥ अतिमनोहर र धेरै पानीघाट थिए, त्यहाँ लोग्ने-मानिस स्नान गर्दैनथे ॥ २ ॥

राजघाट सब विधि सुंदर वर ❀ मज्जहिं तहाँ वरन चारिउ नर ॥ ३ ॥
तीर तीर देवन्ह के मंदिर ❀ चहुँ दिसि जिन्हके उपवन सुंदर ॥ ४ ॥

सवतरहवाट राम्रो उत्तम राजघाट थियो, त्यहाँ चारैवर्णका मानिस स्नान गर्दथे ॥ ३ ॥ सरयूका तीरतीरमा देवमन्दिर थिए, तिनका चारैतर्फ सुन्दरसुन्दर वघैंचा थिए ॥४॥

कहुँ कहुँ सरितातीर उदासी ❀ वसहिं ग्यानरत मुनि संन्यासी ॥ ५ ॥
तीर तीर तुलसिका सुहाई ❀ वृंद वृंद बहु मुनिन्ह लगाई ॥ ६ ॥

नदीका किनारामा कहींकहीं वैरागीहरू, मुनिहरू, सन्यासीहरू रहन्थे, ती सवैजना ज्ञानप्राप्तिमा तत्पर भएका थिए। मुनिहरूले किनारा-किनारामा खायल-खायल छुट्याएर सुन्दर-तुलसी लगाएका थिए ॥ ५ ॥ ६ ॥

पुरसोभा कछु वरनि न जाई ❀ बाहिर नगर परम रुचिराई ॥ ७ ॥
देखत पुरी अखिल अघ भागा ❀ वन उपवन वापिका तड़ागा ॥ ८ ॥

नगरका शोभाको वर्णनै गर्न शकिदैन, नगरका वाहिरपट्टि पनि शोभा खूव थियो ॥ ७ ॥ वन-वघैंचा-वावली-तलाउ-अयोध्यानगरी, यिनको दर्शन गर्दा सवै-पाप भाग्दथे ॥ ८ ॥

छन्द-वापी तड़ाग अनूप कूप मनोहरायत सोहहीं।
सोपान सुन्दर नीर निर्मल देखि सुर मुनि मोहहीं ॥
बहु रंग कंज अनेक खग कूजहिं मधुप गुँजारहीं।
आराम रम्य पिकादि-खग-रव जनु पथिक हँकारहीं ॥१५॥

उपमा नभएका (अद्वितीय-राम्रा) वावली-तलाउ-कूवा (इनार) हरू मनोहर र विशालविशाल हुनाले शोभायमान थिए। राम्राराम्रा सिंढी र निर्मलनिर्मल जल देख्ता-खेरि देवता र मुनिहरू पनि मोहित हुन्थे। कमल अनेकवर्णका थिए, अनेकप्रकारका पक्षी बोली-रहन्थे, भ्रमर गुञ्जन गरि-रहन्थे। मानौं-सुन्दर-भएका वघैंचा कोइलीप्रभृति-पक्षीका अवाजले पथिक हरूलाई बोलाइ-रहेका हुन्कि ? [भन्ने भानपर्दथ्यो] ॥ १६ ॥

दो०-रमानाथ जहँ राजा सो, पुर बरनि कि जाइ।
अनिमादिक-सुख-संपदा, रहीं अवध सब छाइ ॥५२॥

जहाँ महालक्ष्मीपति-भगवान्-रामचन्द्र राजा भएर राज-हुनुभएको थियो, त्यो नगरको वर्णन कसरि गर्नशकिन्छ ?। अयोध्यामा अणिमा लघिमाप्रभृति आठ सिद्धि र सुख-संपत्ति छाइ-रहेका थिए ॥ ५२ ॥

चौ०-जहँतहँ नर रघुपति-गुन गावहिं ❀ बैठि परस्पर इहै सिखावहिं ॥ १ ॥
भजहुप्रनत-प्रति-पालक रामहिं ❀ सोभा-सील-रूप-गुन-धामहिं ॥ २ ॥

जहाँतहाँ मानिसहरू वसेर रामजीका गुणको गान गर्दथे, "प्रणतप्रतिपाल (शरणागतरक्षक) शोभानिवास-शीलनिवास-रूपनिवास गुणनिवास भएका रामजीको भजन गर" भनेर परस्पर उपदेश गर्दथे ॥ १ ॥ २ ॥

जलज-विलोचन स्यामल गातहिं ❀ पलक नयन इव सेवकत्रातहिं ॥ ३ ॥
धृत-सर-रुचिर-चाप-तूनीरहिं ❀ संत-कंज-वन-रवि रन-धीरहिं ॥ ४ ॥
काल कराल व्याल खगराजहिं ❀ नमत राम अकाम ममता जहिं ॥ ५ ॥

"कमलजस्ता-नयन-हुने, श्याम-शरीर भएका, नेत्रलाई पलकले वचाएझैं सेवकलाई बचाउने, धनु-बाण-ठोक्रो धारणगर्ने, सज्जनवर्गरूपी-कमलवनको प्रफुल्लतागर्नामा सूर्य-भएका, युद्धमा धीर रहने, कालरूपी-भयानक-सर्पका त्रासको नाश गर्नामा गरुडरूप-भएका, रामजीलाई निष्काम भएर ममता छाडी-कन नमस्कार गर" [भनी परस्पर उपदेश गर्दथे]॥३॥४॥५॥

लोभ-मोह-मृग-जूथ-किरातहिं ❀ मनसिजकरि हरिजनसुखदातहिं ॥ ६ ॥
संसय-सोक-निविड़-तमभानुहिं ❀ दनुज गहन घन दहन कृसानुहिं ॥ ७ ॥
जनक—सुता—समेत रघुवीरहिं ❀ कस न भजहु भंजन भवभीरहिं ॥ ८ ॥

लोभ-र-मोहरूपी-हरिणका-बथानको ध्वंस-गर्नलाई किरात (शिकारी) भएका, कामदेवरूपी-हात्तिको नाश गर्नालाई सिंहरूप-भएका, भक्तजनलाई सुखदिने भएका, [रामजीलाई भज] ॥ ६ ॥ सन्देह-र-शोकरूपी-गाढ अन्धकारको नाश-गर्नालाई सूर्यरूप-भएका, दैत्य-दानव-राक्षस-रूपी-घनाजङ्गलको दाहगर्नालाई दावानल (डढेलो) स्वरूप-भएका [रामजीलाई भज] ॥ ७ ॥ संसारको दुःखभञ्जन गर्ने भएका, जनकनन्दिनीले सहित भएका रघुनाथजीलाई किन भजदैनौ ? [भनी परस्पर उपदेश गर्दथे] ॥ ८ ॥

बहु वासना मसक हिम रासिहिं ❀ सदा एकरस अज अविनासिहिं ॥ ९ ॥
मुनिरंजन भंजन महिभारहिं ❀ तुलसिदास के प्रभुहिं उदारहिं ॥ १० ॥

अनेकप्रकारका वासनारूपी-मशक (मच्छड = लामखुट्टे) को ध्वंसगर्नाका निमित्त हिमराशि (तुषाराको थुप्रो) स्वरूप भएका, सदासर्वदा एकरस-रहने (विकारवर्जित),

---

(१) जुनसिद्धिले अतिसानो हुन शकिन्छ त्यो सिद्धिलाई अणिमा भन्दछन् । हलुको हुनशकिने सिद्धिलाई लघिमा, गह्रौं हुनशकिने सिद्धिलाई गरिमा, ठूलो हुनशकिने सिद्धिलाई प्रथिमा, आँटेको ठाउँमा पुग्नशकिने लाई प्राप्ति, आँटेकोकुरा पुऱ्याउनेलाई प्राकाम्य, प्रभुत्वगर्न (हुकूमचलाउन) शकिनेलाई ईशित्व, वश पार्न शक्ने सिद्धिलाई वशित्व भन्दछन् ।अष्टसिद्धि यिनै हुन् ।

जन्मवर्जित, अविनाशी भएका, मुनिजनरञ्जन-पृथ्वीभारभञ्जन भएका, तुलसीदासका[१] [तुलसी-सेवकवैष्णवका] ठूला (सर्वोपरि) स्वामि भएका रामजीलाई भज [भनी परस्पर उपदेश गर्दथे] ॥ ९ ॥ १० ॥

दो०—एहि विधि नगर नारि नर, करहिं राम-गुन-गान ।
सानुकूल सब पर रहहिं, सन्तत कृपानिधान ॥५३॥

यस्ताप्रकारले नगरका नरनारीहरू रामजीको गुणगान गर्दथे । करुणानिधान रामजी सबैका ऊपर सदासर्वदा अनुकूल रहनुहुन्थ्यो ॥ ५३ ॥

चौ०—जब तें रामप्रताप खगेसा ❀ ऊदित भयेउ अति प्रबलदिनेसा ॥ १ ॥
पूरि प्रकास रहेऊ तिहुँ लोका ❀ बहुतेन्ह सुख बहुतेन्ह मन सोका ॥ २ ॥

हेगरुड ! जैलेदेखी रामजीको अत्यन्त-वलवान्-भएको प्रतापरूपी-सूर्य उदायो, त्यस वेलादेखि । तीनैलोकलाई पूर्ण गरेर प्रकाश रह्यो, धेरैलाई-सुख, धेरैलाई मनमा शोक पनि भयो ॥ १ ॥ २ ॥

जिन्हहिं सोक ते कहौं बखानी ❀ प्रथम अविद्यानिसा नसानी ॥ ३ ॥
अघ उलूक जहँ तहाँ लुकाने ❀ काम—क्रोध—कैरव सकुचाने ॥ ४ ॥

जसजसलाई शोक भयो, त्यो-कुरा विस्तारपूर्वक भन्दछु [सुन्नुहोस्] सबभन्दा पहिले अविद्यारूपी-रात्रि नष्ट भई [त्यसलाई कत्रो कष्ट पर्‍यो होला ?] पापरूपी लाटाकोसेरा जहातहां लुके [तिनलाई पनि आपत्तिनै पर्‍यो] कामक्रोधरूपी चन्द्रकमल (अँध्यारामा फुल्ने-कमल) खुंचिए [तिनको पनि दुर्दशा भयो] ॥ ३ ॥ ४ ॥

बिबिध कर्म गुन काल सुभाऊ ❀ ए चकोर सुख लहहिं न काऊ ॥ ५ ॥
मत्सर मान मोह मद चोरा ❀ इन्ह कर हुनर न कवनिहुँ ओरा ॥ ६ ॥

अनेकप्रकारका कर्म, सत्वादिगुण, काल, स्वभाव, यी ४ प्रकारका वस्तुरूपीचकोर-मध्ये कुनै-चकोरले पनि सुख पाएन (क) ॥५॥ मत्सर (डाह) मान (अभिमान) मोह (अज्ञान)

---

(१) यहाँ तुलसीदासकविको बोध व्यङ्गरूपले हुन्छ ।

(क) श्रीरामजीको प्रतापरूपी-सूर्य उदाउँदा चकोरले तुल्यभएका (मोहरूपीरात्रिमा जीवरूपी चन्द्रमाका किरणलाई चुस्ने) कर्म-गुण-काल-स्वभावरूपी-चकोरले सुख पाएनन्. मायाप्रपञ्चस्वरूप-भएका कर्म-गुण-काल-स्वभावहरू मायान्धकारहारी-रावणारि-भगवान्-रामचन्द्रजीका समीपमा कैले सुख पाउँथे ? हटे ।

“काल-दैव-कर्म-जीव-स्वभाव-द्रव्य-शरीर-प्राण-अहंकार इन्द्रिय स्थूल-सूक्ष्म-भूत यिनीहरूको वीजांकुरन्यायले अनादिकालदेखि चलि आएको यो संसारप्रवाह हजूरकी मायाको प्रपञ्च हो । भगवन् ! हजूर यिनका निपेधरूप (अपोहरूप) होइवक्सिन्छ, काल-दैव-कर्मप्रभृति मायाप्रपंच हजूरमा छैन, त्यस्ता (मायाप्रपंचपरवर्ती) हजूरलाई भज्दछु” भनी बाणासुरसंग्राममा माहेश्वरज्वरले श्रीकृष्णभगवान्को स्तुति गरेको छ । यहाँ काल-कर्म-गुण-स्वभाव यी ४ वस्तुले पूर्वोक्त-मायाप्रपंच सबै लिनुपर्दछ ।

कालो दैवं कर्म जीवः स्वभावो द्रव्यं क्षेत्रं प्राण आत्मा विकारः ।
तत्संघातो बीजरोहप्रवाहस्त्वन्मायैषा तन्निपेधं प्रपद्ये ॥ [श्रीमद्भा १०।६३]

मद (घमंड) यी चार-वस्तुरूपी-चोरहरूको हुनर (बल) कुनैतर्फवाटपनि चलेन [यी चोरहरूको कतैपनि केहीसीप लागेन] ॥ ६ ॥

धरम तड़ाग ग्यान विग्याना ❀ ए पंकज विकसे विधि नाना ॥ ७ ॥
सुख सन्तोष विराग विवेका ❀ विगत सोक ए कोक अनेका ॥ ८ ॥

धर्मरूपी–तलाउमा ज्ञान र विज्ञानरूपी (शास्त्रीय ज्ञान र अनुभवरूपी) कमल अनेक-प्रकाले फूले ॥ ७ ॥ सुख-संपत्ति, विरति-विवेक, रूपी चक्रवाक र चक्रवाकीहरू शोक-रहित भए [सुख र संपत्तिको संगम भयो, विरति र विवेकको संगम भयो] ॥ ८ ॥ (क)

दो०–यह प्रतापरवि जा के, उर जब करै प्रकास ।
पछिले बाढहिं प्रथम जे, कहे ते पावहिं नास ॥ ५४ ॥

यो रामप्रताप-रूपी-सूर्य जसका हृदयमा जैले प्रकाश (उज्यालो) गर्दछ, त्यसबेलामा पछिवाट बताइएका ज्ञान-विज्ञानप्रभृति बढ्दछन्, अघिवाट जो बताइएका छन् तिनीहरू (अविद्यारात्रि पापउलूक हरू) नाश पाउँछन् (नष्ट हुन्छन्) ॥ ५४ ॥

[उपवनदर्शन]

चौ०–भ्रातन्ह सहित राम एक बारा ❀ संग परमप्रिय पवनकुमारा ॥ १ ॥
सुन्दर उपवन देखन गए ❀ सब तरु कुसुमित पल्लव नए ॥ २ ॥

एक-फेर भाईहरूले सहित-भइ-कन, रामजी परम-प्रिय-हनूमान्जीलाई साथ लिएर सुन्दर उपवन (बधैंचा) हेर्न जानुभयो, सबै वृक्ष नवपल्लवले युक्तभएका (पलायेका) र फूलेका थिए ॥ १ ॥ २ ॥

जानि समय सनकादिक आए ❀ तेजपुञ्ज गुनसील सुहाए ॥ ३ ॥
ब्रह्मानंद सदा लयलीना ❀ देखत बालक बहुकालीना ॥ ४ ॥

मौका जानेर तेजःपुञ्जवाला, गुण र शीलले सुशोभित भएका सनक, सनन्दन सनातन-सनत्कुमार नाम भएका (ब्रह्माजीका मानसपुत्र) मुनिहरू आए ॥ ३ ॥ तिनीहरू ब्रह्मानन्दमा तल्लीन भएका, देख्ता-खेरि बालक (५ । ६ वर्षका जस्ता) तर धेरै-प्राचीन थिए ॥ ४ ॥

रूप धरे जनु चारिउ वेदा ❀ समदरसी मुनि विगतविभेदा ॥ ५ ॥
आसा वसन व्यसन यह तिन्हहीं ❀ रघुपति–चरित होइ तहँ सुनहीं ॥ ६ ॥

ती-मुनिहरू समदृष्टि भएका, भेदभावना हटेका हुनाले मूर्तिमान् चारवेदजस्ता

(क) सुख र संपत्ति, विरति र विवेकको दाम्पत्यभाव व्यङ्ग्य गराएर चक्रवाकदम्पतित्वको आरोप गर्नु परेको हुनाले यहाँ संतोषशब्दले सन्तोषको कारण सम्पत्ति बुझ्नुपर्दछ कार्यकारणको अभेद सर्वसंमत छदैछ । विरागशब्दवाट विरक्तिको बोधगरेर यथाकथंचित् विवेकसँग दाम्पत्यभाव मिलाउनुपर्दछ ।

थिए ॥५॥ तिनीहरू दिगम्बर (नङ्गा) थिए । जहाँजहाँ रघुनाथजीको चरित्रको कीर्तन हुन्थ्यो त्यहाँ गएर तिनीहरू सुन्दथे, तिनीहरूलाई यस्तै लत लागेको थियो ॥ ६ ॥

तहाँ रहे सनकादि भवानी ❀ जहँ घटसम्भव मुनिवर ग्यानी ॥ ७ ॥
रामकथा मुनि बहु विधि बरनी ❀ ज्ञान जोनि पावक जिमि अरनी ॥ ८ ॥

हेपार्वति ! तिनीहरू जहाँ ज्ञानी-अगस्त्यमुनि थिए, अघि त्यहीं (अगस्त्याश्रममा) रहेका थिए ॥ ७ ॥ मुनिवर-अगस्त्यजीले अग्निको उत्पत्तिगराउने अरणिजस्ती ज्ञानको-उत्पत्ति गराउने रामकथाको वर्णन गरे [त्योसुनेर तिनीहरू ऐले यहाँ आएका हुन्] ॥ ८ ॥ (क)

दो०—देखि राम मुनि आवत, हरषि दंडवत कीन्ह ।
स्वागत पूँछि पीतपट, प्रभु बैठन कहँ दीन्ह ॥५५॥

रामजीले आउन-लागेका यी-मुनिहरूलाई देखेर दण्डवत्प्रणाम गर्नुभयो। स्वागत गरेर (तपाईंहरूको आगमन बडो असल लाग्यो भनेर) कुशलप्रश्न गर्नुभयो र उनीहरूलाई वस्ना कां निमित्त आफूले ओढेको पीताम्बर विछ्याई-दिनुभयो ॥ ५५ ॥

चौ०—कीन्ह दण्डवत तीनिउँ भाई ❀ सहित पवनसुत सुख अधिकाई ॥ १ ॥
मुनिरघुपतिछविअतुल विलोकी ❀ भए मगन मन सके न रोकी ॥ २ ॥

पवनपुत्र हनूमान्जीले सहित तीनैभाईले दण्डवत् गर्नुभयो, सवैलाई बडो आनन्द लाग्यो । ती-मुनिहरू रघुनाथजीको अतुल छवि देखेर आनन्दमग्न भए, तिनले मन रोक्न शकेनन् (विह्वल भए) ॥ १ ॥ २ ॥

स्यामलगात सरोरुह लोचन ❀ सुन्दरतामन्दिर भवमोचन ॥ ३ ॥
एकटक रहे निमेष न लावहिं ❀ प्रभु कर जोरे सीस नवावहिं ॥ ४ ॥

श्यामशरीर-भएका, कमलजस्ता-नेत्र भएका, सौन्दर्यका निवास र संसारबन्धनको मोचन-गर्ने भएका, प्रभुजीलाई देखेर तिनीहरू आँखा चिम्लन छाडीकन एकटक गरेर हेर्नलागे प्रभुजी हात जोरेर शिर झुकाइ-रहनुभएको थियो ॥ ३ ॥ ४ ॥

तिन्ह कै दशा देखि रघुवीरा ❀ स्रवत नयन जल पुलक सरीरा ॥ ५ ॥
कर गहि प्रभु मुनिवर बैठारे ❀ परम मनोहर वचन उचारे ॥ ६ ॥

रघुवीरले तिनीहरूको-आँखावाट अश्रुधारा वगि-रहेको, शरीरभरी रोमाञ्च उठिरहेको अवस्था देख्नुभयो र हात समातीकन तिनीहरूलाई वसाउनुभयो, अनि परम-मनोहर वचन वोल्नुभयो ॥ ५ ॥ ६ ॥

आजु धन्य मैं सुनहु मुनीसा! ❀ तुह्मरे दरस जाहिं अघ खीसा ॥ ७ ॥
विनहि प्रयास होइ भवभङ्गा ॥ ८ ॥
बड़े भाग पाइअ सतसङ्गा ❀

(क) मन्थन गरेर अग्नि उत्पन्न गर्ने काष्ठको यन्त्रलाई अरणि भन्दछन् ।

"हेमुनीश्वरहो ! आजम धन्य भएं, सुन्नुहोस्, तपाईंहरूका दर्शनले पाप नष्ट हुन्छन्, ठूलो-भाग्यले-मात्रै सत्संग पाइन्छ, त्यो-सत्संगका प्रभावले विनाप्रयास संसारका कष्ट नष्ट हुन्छन् ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा–संतसङ्ग अपवर्ग कर कामी, भव कर पंथ ।
कहहिं संत कवि कोबिद, स्रुति पुरान सदग्रंथ ॥५६॥

"साधुसन्तहरू मोक्षका मार्ग हुन् (मुक्तिका द्वार हुन्). कामी (स्त्रीलम्पट) हरू संसारका (बन्धनका) मार्गहुन्", भनी साधुसन्त, कवि, पण्डित, वेद, पुराण, सद्ग्रन्थ सबैले भनेको छ" ॥ ५६ ॥ (क)

चौ०–सुनिप्रभुवचनहरषिमुनिचारी ❀ पुलकिततनु अस्तुति अनुसारी ॥ १ ॥
जय भगवंत ! अनंत अनामय ❀ अनघ अनेक एक करुनामय ॥ २ ॥

प्रभुजीका यीवचन सुन्दा चारैजना मुनिहरू हर्षित भएर शरीरमा रोमाञ्चित भईकन स्तुति गर्नलागे "हेभगवन् ! हजुर अनन्त (अन्तरहित), अनामय (रोग-रहित), अनघ (पापरहित), अनेकरूप, एकरूप र करुणामय होइबक्सिन्छ, हजुरको जय होस् ॥१॥२॥

जय निर्गुन ! जय जय गुनसागर ! ❀ सुखमंदिर ! सुंदर ! अति नागर ! ॥ ३ ॥
जय इंदिरारमन ! जय भूधर ! ❀ अनुपम ! अज ! अनादि ! सोभाकर ! ॥ ४ ॥

हेनिर्गुण ! हजुरको जय होस्, हेगुणसागर ! हजुरको जय जय होस्, हेसुखमन्दिर ! हेअतिचतुर ! हजुरको जय होस् ॥ ३ ॥ हेलक्ष्मीरमण ! हजुरको जय होस्, हेपृथिवीधर ! हजुरको जय होस्, हेअतुल ! हेजन्मरहित ! हेआदिरहित ! हेशोभानिधे ! हजूरको जय होस् ॥ ४ ॥

ग्याननिधान ! अमान ! मानप्रद ! ❀ पावन सुजस पुरान बेद बद ॥ ५ ॥
तग्य कृतग्य अग्यताभंजन ❀ नाम अनेक अनाम निरंजन ॥ ६ ॥

हेज्ञाननिधान ! हेमानवर्जित ! हेमानदायक ! हेपवित्र ! हेराम ! हजुरको सुयश वेद र पुराणले वर्णन गरिएको छ ॥ ५ ॥ हजुर तत्त्ववेत्ता कृतज्ञ होइबक्सिन्छ, हजुर मूर्खताको-नाशकारी होइबक्सिन्छ, हजुरका नाम अनेक छन्, हजुरको नामै छैन, हजुर निरञ्जन (निर्लेप) होइबक्सिन्छ ॥ ६ ॥

सर्व सर्बगत सर्बउरालय ❀ बससि सदा हम कहँ परिपालय ॥ ७ ॥
द्वंद बिपति भयफंद बिभंजय ❀ हृदि बसि राम ! काममद गंजय ॥ ८ ॥

(क) "महत्सेवां द्वारमाहुर्विमुक्तेस्तमोद्वारं योषितां सङ्गिसङ्गम्" । [भाग·स्क० ५]
"मुक्तिः सत्सङ्गतः प्राप्या स्त्रैणसङ्गादधोगतिः" [भाग० मञ्जरी, स्क० ५]

"संसार ! तव निस्तारपदवी न दवीयसी ।
अन्तरा दुस्तरा न स्युर्यदि रे! मदिरेक्षणाः" [भर्तृहरि]

प्रभु ! हजुर सर्वस्वरूप, सर्वव्यापी, सर्वान्तर्यामी, भएर रहिवक्सिएको छ, सदा-सर्वदा हाम्रो रक्षागरिवक्सियोस् ॥ ७ ॥ शीत-उष्ण, सुख-दुःख, मान-अपमान, इत्यादिद्वन्द्ववाट हुने आपत्तिलाई र भयका फन्दालाई तोडिदिनुहोस्, हेराम ! हाम्रा हृदयमा वसेर कामको मदलाई नष्ट पारिदिनुहोस् ॥ ८ ॥

दोहा—परमानंद ! कृपायतन, मन-परि-पूरन काम ! ।
प्रेम भगति अनपायिनी, देहु हमहिं श्रीराम ! ॥५७॥

हेपरमानन्द ! हेकरुणाभवन ! हेमनःकामनापरिपूरक ! हेराम ! हामीहरूलाई अनपायिनी (अचल) प्रेमभक्ति वक्सनुहोस् ॥ ५७ ॥

चौ०-देहु भगति रघुपति!अतिपावनि ❀ त्रिविध-ताप-भव-दाप-नसावनि॥ १ ॥
प्रनत काम सुरधेनु ! कलपतरु! ❀ होइ प्रसन्न दीजै प्रभु ! यह वरू ॥ २ ॥

हेरघुनाथ ! तीनप्रकारको तापलाई र संसारका दर्प (घमंड) लाई नष्टपार्ने अत्यन्त पवित्र भक्ति वक्सनुहोस् ॥ १ ॥ शरणागत भयेका व्यक्तिको कामना पूर्ण गर्नालाई कामधेनु र कल्पवृक्ष-स्वरूप-भएका ! हेराम ! हेप्रभु ! प्रसन्न भएर यही वरदान वक्सनुहोस् ॥ १ ॥ २ ॥

भव-वारिधि-कुंभज ! रघुनायक! ❀ सेवकसुलभ! सकल-सुख-दायक!॥ ३ ॥
मन-संभव-दारुन-दुख दारय ❀ दीनबंधु ! समता विस्तारय ॥ ४ ॥

संसाररूपी-समुद्र सुकाउनामा अगस्त्य-मुनि-स्वरूप-भएका ! हेरघुनाथ ! हेसेवक सुलभ ! हेसकलसुखदायक ! हेराम ! मनवाट पैदाहुने कठोर-दुःखलाई छिन्नभिन्न पारि-दिनुहोस्, हेदीनवन्धो ! समदृष्टिलाई फैलाइ-दिनुहोस् ॥ ३ ॥ ४ ॥

आस-त्रास -इरिषादि-निवारक! ❀ विनय-विवेक-विरति-विस्तारक!॥ ५ ॥
भूप-मौलि-मनि ! मंडन ! धरनी ❀ देहि भगति संसृति-सरि-तरनी ॥ ६ ॥

त्रास (डर) आस (तृष्णा) ईर्ष्या (रीस) लाई निवारण-गर्ने-भएका ! हेराम !, विनय (नम्रभाव) विवेक (ज्ञान) विरति (वैराग्य) यिनको विस्तार-गर्ने-भएका ! हेराम !, राजाहरूका मुकुटमणिस्वरूप-भएका ! पृथिवीमण्डलका भूषण-स्वरूप-भएका !, संसारनदीका नौका-स्वरूप-भएका ! हेराम ! हामीलाई भक्ति दिनुहोस् ॥ ५ ॥ ६ ॥

मुनि-मन-मानस-हँस ! निरंतर ❀ चरनकमल वंदित अज संकर ॥ ७ ॥

---

(१) आध्यात्मिक-आधिदैविक आधिभौतिक-नाम भएका तीनप्रकारका ताप (दुःख) ले सारा संसार संतप्त छ, संसारका यावत् ताप (दुःख) यिनै ३ मा अन्तर्गत हुन्छन् । आन्तरोपाय (भित्रका उपायले (औषधपान सद्विचारप्रभृतिले) साध्य हुने ज्वर-कास-अतीसारप्रभृति शारीरक-तापलाई र काम-क्रोध-लोभप्रमृति-मानसिकतापलाई आध्यात्मिक ताप (दुःख) भन्दछन् । देववर्ग (यक्ष-राक्षस-भूत-प्रेत-गन्धर्व-ग्रहप्रभृति) का आवेशवाट र कोपवाट पैदा हुने ताप (दुःख) लाई (उन्माद-अपस्मार प्रभृति र अतिवृष्टि अनावृष्टिप्रभृतिलाई) आधिदैविक ताप भन्दछन् । मनुष्य-पक्षी-पशु-प्रभृतिप्राणीवाट हुने तापलाई आधिभौतिक-ताप भन्दन्छन् ।

रघु-कुल-केतु! सेतु स्रुतिरच्छक! ❀ काल-कर्म-सुभाव-गुन-भच्छक! ॥८॥
तारन तरन हरन सब दूषन ❀ तुलसिदासप्रभुत्रि-भुवन-भूषन ॥९॥

मुनिहरूका-मनरूपी-मानससरोवरमा हंस-स्वरूप-भएर निरन्तर-रहेका ! शंकरप्रभृतिले चरणकमलमा वन्दना गरिएका !, रघुकुलका झंडा-स्वरूप-भएका !, वेद-मर्यादाका रक्षक भएका; काल-कर्म-स्वभाव-गुण यिनका भक्षक भएका ! हेराम ! हजुर तारन (अरूलाई तार्ने) तरन (स्वयं तरिरहेका = बन्धनवर्जित) होइबक्सिन्छ, सर्वदुःखहरण र, त्रैलोक्यभूषण भईकन तुलसीदासका (वैष्णवका) प्रभु (स्वामी) होइबक्सिन्छ" ॥७॥८॥९॥

दोहा–बार बार अस्तुति करि, प्रेमसहित सिरुनाइ ।
ब्रह्मभवन सनकादि गे, अतिअभीष्ट वर पाइ ॥५८॥

वारंवार यस्ताप्रकारको स्तुति गरेर प्रेमका साथ प्रभुजीका पाउमा माथ राखी-कन अति-इष्ट वरदान पाएपछि सनकादिमुनिहरू ब्रह्मलोकतर्फ गए ॥ ५८ ॥

चौ०–सनकादिक बिधिलोक सिधाए ❀ भ्रातन्ह रामचरन सिर नाए ॥ १ ॥
पूँछत प्रभुहिं सकल सकुचाहीं ❀ चितवहिं सब मारुतसुत पाहीं ॥ २ ॥

सनकादि-मुनि ब्रह्मलोक गएपछि भाईहरूले रामचन्द्रजीका पाउमा माथ राख्नु भयो ॥ १ ॥ सबैजना प्रभुसँग सोध्नलाई संकोच मान्नुहुन्थ्यो, सबैजना हनूमान्‌जी-तर्फ हेर्न लाग्नुभयो ॥ २ ॥

सुनी चहहिं प्रभुमुख कै बानी ❀ जो सुनि होइ सकल-भ्रम-हानी ॥ ३ ॥
अंतरजामी प्रभु सब जाना ❀ बूझत कहहु काह हनुमाना ! ॥ ४ ॥

जुन-वाणी-सुन्दा सकल-भ्रान्तिको नाश हुन्छ, प्रभुजीका मुखारविन्दकी त्यो वाणी सुन्न चाहनुहुन्थ्यो । अन्तर्यामी-प्रभु-रामजीले सबकुरा जान्नुभयो र "हनूमन् ! क्या हो ?" भनेर सोध्नुभयो ॥ ३ ॥ ४ ॥

जोरि पानि कह तब हनुमंता ❀ सुनहु दीनदयाल ! भगवंता ! ॥ ५ ॥
नाथ ! भरत कछु पूँछन चहहीं ❀ प्रस्न करत मन सकुचत अहहीं ॥ ६ ॥

हनूमान्‌जीले हात जोरेर "हेदीनदयाल ! भगवन् ! सुनिबक्सियोस्, हेनाथ ! भरतजी केही सोध्न चाहनुहुन्छ, प्रश्नगर्दा (सोद्धां) मनमा संकुचित पनि हुनुहुन्छ" ॥ ५ ॥ ६ ॥
[रामजीले आज्ञागर्नुभयो]

तुम्ह जानहु कपि ! मोर सुभाऊ ❀ भरतहिं मोहि न कछु दुराऊ ॥ ७ ॥
सुनि प्रभुवचन भरत गहे चरना ❀ सुनहु नाथ ! प्रनतारतिहरना ॥ ८ ॥

"हेहनूमन् ! तिमी मेरो स्वभाव जान्दछौ, भरतजीमा र ममा केही छिपावट (अप्रकाश्य कुरा) छैन" ॥ ७ ॥ प्रभुजीको यस्तो वचन सुनेर भरतजीले वहाँका पाउ समात्नुभया, र बिन्ती गर्नुभयो "हेशरणागतक्लेशहरण ! प्रभु ! सुनिबक्सियोस् ॥ ८ ॥

दोहा–नाथ ! न मोहि सँदेह कछु, सपनेहुँ सोक न मोह ।
केवल कृपा तुह्मारिही, कृपा–नंद–संदोह ! ॥५९॥

हेनाथ ! मलाई केही सन्देह छैन, शोक र मोह सपनामा पनि छैन। हेकृपासमूहमूर्ते ! हेआनन्दमूर्ते ! यो सव हजूरको कृपा हो ॥ ५९ ॥

चौ०–करौं कृपानिधि ! एक ढिठाई ❀ मैं सेवक तुम्ह जन–सुख–दाई ॥ १ ॥
संतन कै महिमा रघुराई ! ❀ बहु विधि वेद पुरानन्हि गाई ॥ २ ॥

हेकृपानिधान ! एउटा धृष्टता (वेअदवी) गर्दछु, म सेवक हुँ, हजुर सेवकसुखदायी होइवक्सिन्छ ॥ १ ॥ हेरघुनाथ ! वेद र पुराणहरूमा धेरैप्रकारले साधुसन्तहरूको महिमा वर्णन गरिएको छ ॥ २ ॥

श्रीमुख तुम्ह पुनि कीन्हि बड़ाई ❀ तिन्ह पर प्रभुहिं प्रीति अधिकाई ॥३॥
सुना चहौं प्रभु तिन्ह कर लच्छन ❀ कृपासिंधु ! गुन-ग्यान-बिचच्छन ! ॥४॥

हजुरले-पनि आफ्ना-श्रीमुखले तिनको प्रशंसा गरिवक्सियो, ती-साधुसन्तका उपर हजुरको प्रेम-पनि बढतै छ. प्रभु ! म तिनीहरूको लक्षण सुन्न चाहन्छु, हजुर करुणासागर र गुणप्रवीण ज्ञानप्रवीण होइवक्सिन्छ [जो आज्ञा] ॥ ३ ॥ ४ ॥

संत असंत भेद बिलगाई ❀ प्रनतपाल ! मोहि कहहु बुझाई ॥ ५ ॥
संतन्ह के लच्छन सुनु भ्राता ! ❀ अगनित श्रुति पुरान विख्याता ॥ ६ ॥

हेप्रणतपाल ! सन्त र असन्तको भेद छुट्याएर मलाई बुझाईकन आज्ञाहोस" [भरतजीको यो प्रार्थना सुनेर रामजीले आज्ञागर्नुभयो] "भाई ! सन्तका लक्षण अनन्त छन्, वेद र पुराणमा प्रख्यात-भएका केही लक्षण सुन ॥ ५ ॥ ६ ॥

[सन्तका र असन्तका लक्षण]

संत असंतन्ह कै असि करनी ❀ जिमि कुठार चंदन आचरनी ॥ ७ ॥
काटै परसु मलय सुनु भाई ! ❀ निजगुन देइ सुगंध बसाई ॥ ८ ॥

भाई ! जस्तै कुठार (वञ्चरो) र चन्दनको आचरण फरक–फरक छ. त्यस्तै सन्त र असन्तको आचरण फरक हुन्छ, भाई ! म त्यो वताउँछु सुन। कुठार (वञ्चरो) चन्दनलाई काट्नछ, चन्दन-चाहिने आफ्ना-सुगन्धरूपी-गुणले त्यसलाई सुवासित गरिदिन्छ (आफुलाई-काट्नेको-पनि उपकार गर्दछ) ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा–ता तें सुरसीसन्ह चढ़त, जगबल्लभ श्रीखंड ।
अनल दाहि पीटत घनहिं, परसुवदन यह दंड ॥६०॥

त्यसै हुनाले श्रीखण्डचन्दन संसारभरको प्यारो भएर देवताहरूका शिरमा चढन पाउँछ। त्यो-कुठारका-मुखलाई आगामा पोलेर घनले पीट्न छन् (कुण्ठतभएर (कुँढयेर)

पनि अर्कालाई जिनतिन काटी–रहने, सद्दे·भएमा सबैलाई छपाछप पार्ने त्यो-दुष्टकुठारको लायक भएको) यो दंड हो ॥ ६० ॥ (क)

चौ०–विषय अलंपट सोलगुनाकर ❀ परदुख दुख सुख सुख देखें पर ॥ १ ॥
सम अभूतरिपु विमद विरागी ❀ लोभामरष हरष भय त्यागी ॥ २ ॥

भाई ! भरत ! सन्तहरू विषयमा लम्पट हुँदैनन्, शील र गुणका खानी हुन्छन्, पराईका दुःखमा दुःखी, पराईका सुखमा सुखी रहन्छन्, ॥ १ ॥ सर्वत्र समदृष्टि रहन्छन्, अजातशत्रु (शत्रुभाव कसैसँग नगर्ने) घमण्ड नगर्ने, संसारमा विरक्त रहने, लोभ, रीस, हर्ष, भयलाई छाडेका हुन्छन् ॥ २ ॥

कोमलचित दीनन्ह पर दाया ❀ मन वच क्रम मम भगति अमाया ॥ ३ ॥
सबहिं मानप्रद आपु अमानी ❀ भरत ! प्रानसम मम तें प्रानी ॥ ४ ॥

सन्तहरू कोमलचित्त-भएका, दीनदयाल, र निष्कपट भई–कन मनसा-कर्मणा-वाचा मेरो भक्ति गर्ने हुन्छन् ॥ ३ ॥ तिनीहरू आफू अमानी (अभिमान नगर्ने र मान नखोज्ने) हुन्छन्, अर्कालाई मान (सत्कार) दिन्छन्, भाई भरत ! त्यस्ता प्राणी मेरा प्राण–समान प्यारा छन् ॥ ४ ॥ (ख)

विगतकाम मम नाम परायन ❀ सांति विरति विनती मुदितायन ॥ ४ ॥
सीतलता सरलता मइत्री ❀ द्विज–पद–प्रीति धरमजनयित्री ॥ ५ ॥

जो कामनारहित भएर मेरो नामकीर्तनमा तत्पर रहन्छन्, शान्ति-वैराग्य-नम्रता-प्रसन्नता यिनका निवास-भवन भएका र शीतलता, सरलता, प्राणिमैत्री यिनले युक्त भएका हुन्छन्-, तिनीहरूलाई परमधर्म (आत्मज्ञान) पैदा गराउने ब्राह्मण-चरण-प्रीति लागेको हुन्छ ॥ ५ ॥ ६ ॥

ये सब लच्छन बसहिं जासु उर ❀ जानहु तात ! संत संतत फुर ॥ ५ ॥

(क) "आफ्नै छेदन गर्न लागेको कठोर-कुठार (वंचरो) लाई पनि सुगन्धित पारिदिने हुनाले घोटेर छियाछिया-पारेको–चन्दनलाई पनि देवताहरूले आफ्ना शिरमा राख्तछन् । [यो त्यसका गुणको फल हो] राम्रैगरी कुँढिएर पनि यथाकथंचित् त्यो-चन्दनवृक्षलाई काट्टि-रहन-लागेका कुठारको "आगामा तताएर घेरैबेरसम्म घनले पिट्नु" [यो त्यसका दोषको मुनासिब दण्ड हो]

सुगन्धतां नीतवतः स्वकीय-च्छिदाप्रसक्तं कठिनं कुठारम् ।
कणीकृतस्याऽपि निघृष्य देवैः स्थितिः कृता शीर्षणि चन्दनस्य ॥
सुकुण्ठितस्याऽपि कथं चिदेतं शनैःशनैश्छिन्दत एव तस्य ।
युक्तश्च वह्नौ परितापितस्य घनाभिघातः सुचिराय दुण्डः ॥ २ ॥ [सूक्ति०]

(ख) सच्चा-हरिभक्तले अभिमान गर्नेहुँदैन, आफ्नो सन्मानको दरकार राख्नुहुदैन, चराचरजगत्मा ईश्वरको व्यापकता संझेर सर्वत्र सबैवस्तुलाई आदर गर्नुपर्दछ, आफूलाई तृणभन्दापनि हलको संझनुपर्दछ, वृक्षभन्दापनि सहनशील हुनुपर्दछ ।

"तृणादपि सुनीचेन तरोरपि सहिष्णुना ।
अमानिना मानदेन सेवनीयः सदा हरिः"

सम दम नियम नीति नहिं डोलहिं ❀ परुष वचन कबहुँ नहिं बोलहिं ॥ ६ ॥

बाबु ! भरत ! यी बताएका लक्षण जसका हृदयमा स्थिर भएर रहेका हुन्छन्, तिनीहरूलाई तिमी हर्हमेशा साँचा सन्त जान ॥ ७ ॥ शम[१]-दम[२]-नियम[३] नीति[४]वाट जो विचलित हुदैनन्, कैल्यैपनि कठोर-वचन बोल्दैनन् ॥ ८ ॥

दोहा–निन्दा अस्तुति उभय सम, ममता मम पद कंज ।
ते सज्जन मम प्रान प्रिय, गुन मंदिर सुखपुंज ॥६१॥

जो निन्दा र स्तुति दुवैलाई तुल्य संझन्छन्, मेरा चरणकमलमा–मात्रै ममता (मेरो भन्नेबुद्धि) गर्दछन् [अरुकुनै–पदार्थलाई मेरो भनेर संझदैनन्]। सकलगुणगणका–भवन भएका, सुखका–समूहरूप ती-सज्जनहरू मेरा प्राणसमान प्यारा छन् ॥ ६१ ॥

चौ०–सुनहु असंतन केर सुभाऊ ❀ भूलेहु संगति करिअ न काऊ ॥ १ ॥
तिन्हकर संग सदा दुखदाई ❀ जिमि कपिलहि घालै हरहाई ॥ २ ॥

अब असन्तको स्वभाव सुन । झुक्किएर–पनि कहिल्यै तिनको संगति नगरे है ! । तिनको संगति सदासर्वदा दुःखदायी छ, जसरी हरहाई (चोरेर बालीखाने-वानी–लागेकी–गाई) ले सीधासादा कपिलागाईलाई बिताउँछे [त्यसै-गरी असन्तले सन्तलाई बिताउँछन् अर्थात्–चोरेर बालीनाली–खाने–वानीलागेकी-चोर्नी–गाईको संगति गरेर सीधासादा-कपिला-गाई कसैको बालीखान संसर्गै–गइन्–भने, बाली–नालीका धनीको गन्धमात्रै पाउँदा चोर्नी-गाई भागी–हाल्छिन्, कपिलागाई पिटाईमा पर्दछिन्, असन्तको संगति गर्ने सन्तको त्यही गति हुन्छ] ॥ १ ॥ २ ॥

खलन्ह हृदय अतिताप बिसेखी ❀ जरहिं सदा परसंपति देखी ॥ ३ ॥

---

(१) श्रवण-कीर्तनप्रभृति-साधनदेखि-अतिरिक्त (भिन्न) भएका विषयबाट मनलाई हटाउनुलाई शम भन्दछन् । "शमस्तावच्छ्रवणादिव्यतिरिक्तविषयेभ्यो मनसो निग्रहः" [वेदान्तसार]

(२) श्रवण-कीर्तनप्रभृतिसाधनदेखि-भिन्न भएका विषयवाट चक्षु-श्रोत्रप्रभृति-बाह्य इन्द्रियलाई हटाउनुलाई दम भन्दछन् । "दमो बाह्येन्द्रियाणां तद्व्यतिरिक्तविषयेभ्यो निवर्तनम्" [वेदान्तसार]

(३) "शौच-सन्तोष-तप-स्वाध्याय-ईश्वरप्रणिधान ई ५ नियम कहिन्छन् ।" "शौच (मृत्तिका-जलप्रभृतिले शरीरशुद्ध पार्नु, काम-क्रोध-प्रभृति छाडेर मनलाई निर्मल पार्नु) ले आफ्नैशरीरमा पनि घृणा (घिन) लाग्ने हुन्छ र अरूको संसर्ग नगर्ने उत्तम प्रकृति वस्न आउँछ । सन्तोषले उत्तमोत्तम सुख हाशील हुन्छ । तपले इन्द्रिय-मन-शरीर शुद्ध हुन्छन् । स्वाध्यायले इष्टदेवताको दर्शन हुन्छ । ईश्वरप्रणिधान (चिन्तन) ले समाधिसिद्धि हुन्छ," भनी योगशास्त्रमा लेखिएको छ । "शौच-सन्तोष-तपः-स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः, शौचात् स्वाङ्गजुगुप्सा परैरसंसर्गः, सन्तोषादनुत्तमसुखलाभः, कायेन्द्रियसिद्धिरशुद्धिक्षयात्तपसः, स्वाध्यायादिष्टदेवतासंप्रयोगः । समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात्" [पातञ्जलदर्शन]

(४) यहाँ नीति भनेर वर्णाश्रम-धर्मपरिपालन लिइन्छ ।

जहँ कहुँ निंदा सुनहिं पराई ❀ हरषहिं मनहुँ परी निधि पाई ॥ ४ ॥

खल (दुष्ट) हरूका हृदयमा अरुको-भन्दा ताप (गर्मीहट) बढ्ता हुन्छ, तिनीहरू पराईको संपत्ति देखेका वेलामा जल्दछन् , तिनको यो–चलन हमेशा रहन्छ ॥ ३ ॥ तिनीहरू कतै-अर्काको निन्दा सुन्न पाए-भने, मानौं नयाँ-खानी पाएछन्कि ? [भन्ने भान-पर्नेगरी] हर्षित हुन्छन् ॥ ४ ॥

काम-क्रोध मद लोभ परायन ❀ निर्दय कपटी कुटिल मलायन ॥ ५ ॥
वयरु अकारन सब काहू सों ❀ जो कर हित अनहित ताहू सों ॥ ६ ॥

तिनीहरू काम-क्रोध-लोभ-मद-मा लंपट भएका र निष्ठुर, कपटी, कुटिल, कालो-दिल भएका हुन्छन् ॥ ५ ॥ विना-कारण सवैसँग वैरभाव गर्दछन् , जसले तिनको उपकार गरेको छ, तिनका-ऊपर पनि तिनिहरू दुश्मनी गर्दछन् ॥ ६ ॥ (क)

झूठइ लेना झूठइ देना ❀ झूठइ भोजन झूठ चबेना ॥ ७ ॥
बोलहिं मधुर वचन जिमि मोरा ❀ खाहिं महा अहि हृदय कठोरा ॥ ८ ॥

तिनीहरूको लेनदेन-खुवाई-पियाई-सवैकुरा झूटैझूटा हुन्छन्। (कुनैकुरा विश्वसनीय हुँदैनन्) ॥ ७ ॥ तिनीहरू मयूरको जस्तो मीठो बोली वाल्दछन् , तिनका-हृदय साह्रै कडा हुन्छ, ठुलाठुला-सर्पलाई खाइ–दिन्छन् ॥ ८ ॥

दोहा--परद्रोही पर-दार-रत, परधन पर अपवाद ।
ते नर पाँवर पापमय, देह धरे मनुजाद ॥६२॥

तिनीहरू परद्रोही, परस्त्री–लम्पट, परधन-लुब्ध, परनिन्दा-तत्पर हुन्छन् । पापपुञ्ज-स्वरूप-भएका ती (भ्रष्ट) पामर–मनुष्यहरू मनुष्यै होइनन् , मनुष्यको रूप लिएका राक्षस हुन् ॥ ६२ ॥ (१)

(क) सर्पलाई दूध-पिलाउन्ज्याल् त्यो चुप लाग्दछ, पछिवाट दूध पिलाउने सकसलाई सर्व-प्रथम डस्तछ ।

कृतमपि महोपकारं पय इव पीत्वा निराशङ्कः ।
प्रत्युत हन्तुं यतते काकोदरसोदरः खलो जगति ॥

(१) कुनै-कविले वनमध्यमा भेट्टिएका यौटा–दुष्ट मनुष्य र साधारण-कुनै मनुष्यको संवाद लेखेर परद्रोहको नमूना देखाएको छ । जस्तै—

साधारणमनुष्यले सोध्यो—	भलेआदमी ! तिमी को होऊ हँ ?
दुष्टमनुष्यले भन्यो—	म खलाधिराज हूँ ।
सा० म० ,,	यो घोर जङ्गलमा किन वसीरहेका छौ ?
दु० म० ,,	बाघ-आदिगरेका-खूनी जानवरले खाइदेलान्की भन्ने आशाले वसी–रहेको छू,
सा० म० ,,	तिमीले यस्तो मुश्कील काम किन गर्न आँट्यौ ?
दु० म० ,,	मेरा शरीरको मासु खाए-पछि ती-बाघहरू मानिसका मासुसा पल्कून् र मेरा-दुश्मन-भएका यावत्-मानिसलाई मारून् भन्नाका निमित्त (यो काम गर्न आँटेको छु) ।

चौ०–लोभइ ओढन लोभइ डासन ❀ सिस्नोदरपर जमपुर त्रासन ॥ १ ॥
काहू कै जौं सुनहिं बड़ाई ❀ स्वास लेहिं जनु जूड़ी आई ॥ २ ॥

तिनको ओढना (सिरक-दोलाई-प्रभृति) पनि लोभै हुन्छ, विछ्याउना–पनि लोभै हुन्छ (लोभले गर्दा भईंमा नांगै-सुत्न कबूल गर्दछन् पैसा खर्च गर्ने होइनन्) तिनीहरू लिङ्ग र पेटको अधीन हुन तत्पर रहन्छन् , तिनलाई यमपुर को डरै हुँदैन। यदि कदाचित् कसैको प्रशंसा (तारीफ) सुने–भने तिनीहरूलाई कामज्वरो आउनलागेजस्तो हुन्छ र लामालामा (तातातातात) सास फेर्न लाग्दछन् (स्वाँस्वाँ हुन्छ) ॥ १ ॥ २ ॥

---

(२) अर्को-कविले माँसूको पोको झुण्ड्याएर आउनलागेको एउटा-बाबाजी र कुनै अर्को भलाद्मीको संवादद्वारा भ्रष्टाचारको नमूना देखाएको छ जस्तै—

भलाद्मीले	सोध्यो—	बाबाजी ! मासुपनि खान्छौ ?
बाबाजीले	भन्यो—	के गर्नु ? वा ! मासु निरतै छ, मदिरा छैन,
भला०	”	तिमीलाई मदिरापनि मन्पर्न लाग्यो ?
बाबा०	”	मन्पर्न लाग्यो ओहो ? के भन्नुपर्छ, तर एक्लै होइन है, रण्डीसँग बसेर पिउन पाएमात्रै,
भला०	”	रण्डीहरू द्रव्यमा राजी हुन्छन् तिमी द्रव्य कुन् उपायले दिन्छौ र ?
बाबा०	”	बावू ! की जूवाले की चोरीले द्रव्य पाइन्छ नी
भला०	”	ओहो ! तिमी ता गजबका रहेछौ, जूवा-चोरी-नशेबाजी-रण्डीबाजी चारैथोक, होइन के ?
बाबा०	”	बावू ! भ्रष्ट भैहाले-पछि के बाँकी राख्ने हो त ? के गर्ने हो त ?

(३) अर्को-कुनै-कविले यौटा-थाङ्ने भिक्षुक र अर्को-कुनै-भलाद्मीको संवादद्वारा कलियुगी-भिक्षुकको फोटो खिचेको छ, जस्तै—

भलाद्मीले	सोध्यो (भन्यो)	भिक्षुकजी ! तिम्रो कन्था ता साह्रै खुकुलो रहेछ,
भिक्षुकले	भन्यो	यो कन्था होइन वा ! माछामार्ने जाल हो,
भला०	”	माछापनि खान्छौ ?
भिक्षु०	”	मदिरालाई सितन् चाहिन्छ नि, खाली माछा ता खान्न,
भला०	”	मदिरा पनि पिउँछौ ?
भिक्षु०	”	एक्लै पिउँदिन, वेश्याका साथमा रहेर मात्रै, पिउँछु,
भला०	”	वेश्यागमन पनि गर्दछौ ?
भिक्षु०	”	शत्रुका-टाउकामा टेकेर (सबै शत्रुको मेख मारेर) वेश्यागमन गर्छु
भला०	”	तिम्रा पनि शत्रु छन् त ?
भिक्षु०	”	जस्जस्को भित्ता फोरेको छु, ती शत्रु ता भए नी,
भला०	”	ओहो ! तिमी चोर पनि भएका छौ त ?
भिक्षु०	”	जूवा–खेल्नाका–निंती, (खानपीनता मागेर पुग्थ्यो)
भला०	”	तिमीमा ता जम्मै दुर्व्यसन थुप्रिएका रहेछन् हो की,
भिक्षु०	”	बावु ! नष्ट भएपछि केही विचार हुदैन।

जब काहू कै देखहिं विपती ❀ सुखी भए मानहुँ जगनृपति ॥ ३ ॥
स्वारथरत परिवार विरोधी ❀ लंपट काम लोभ अति क्रोधी ॥ ४ ॥

जब कसैको विपत्ति देखतछन् त्यसवेलामा ता तिनीहरू संसारभरका चक्रवर्तीराजा भएछन्कि ? भन्ने भानपर्नेगरी आनन्दित हुन्छन् ॥ ३ ॥ तिनीहरू स्वार्थतत्पर (मतलबी) र परिवारसँग विरोधगर्ने र कामलम्पट, अतिलोभी र अतिक्रोधी हुन्छन् ॥ ४ ॥

मातु पिता गुरु विप्र न मानहिं ❀ आपु गए अरु घालहिं आनहिं ॥ ५ ॥
करहिं मोहवस द्रोह परावा ❀ सन्त संग हरिकथा न भावा ॥ ६ ॥

तिनीहरू आमा, बाबु, गुरु, ब्राह्मणलाई मान्दैनन् , आफु-पनि नष्ट हुन्छन् , अर्कालाई-पनि नष्ट पार्छन् [र "स्वयं नष्टः परान् नाशयति" भन्ने उखानलाई सत्य गराउछन्] मोहवश भएर परचक्रीसँग विरोध गर्दछन् , तिनीहरूलाई न सत्संग मन-पर्दछ, न हरिकथा मन-पर्दछ ॥ ५ ॥ ६ ॥

अवगुन-सिन्धु मन्दमति कामी ❀ वेद विदूषक पर-धन-स्वामी ॥ ७ ॥
विप्रद्रोह सुरद्रोह विसेषा ❀ दम्भ कपट जिय धरे सुवेषा ॥ ८ ॥

तिनीहरू दुर्गुणका-समुद्र, दुर्बुद्धि, कामलम्पट, वेदद्रोही, भएर पराइका धनको मालिक बन्दछन् , विशेष-गरीकन तिनीहरू ब्राह्मणद्रोही देवद्रोही हुन्छन् , बाहिर भले-आदमीको वेष रहन्छ, तिनका हृदयमा दम्भ र कपट टमाटम भरिएको हुन्छ ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा—ऐसे अधम मनुज खल, कृतजुग त्रेता नाहिं ।
द्वापर कछुक वृन्द बहु, होइहहिं कलिजुग माहिं ॥ ६३ ॥

यस्ता अधम दुष्ट मनुष्य सत्ययुगमा थिएनन् , त्रेतायुगमा पनि छैनन् , द्वापरमा अलीअलि हुनेछन्, कलियुगमा-भने वथानकावथान धेरै हुनेछन् ॥ ६३ ॥

---

(१) कस्त्वं भद्र ! खलेश्वरोऽहमिह किं घोरे वने स्थीयते,
शार्दूलादिभिरेव हिंस्रपशुभिः खाद्योऽहमित्याशया, ।
कस्मात् कष्टमिदं त्वया व्यवसितं, मद्देहमांसाशिन;
प्रत्युत्पन्ननृमांसभक्षणधियस्ते घ्नन्तु सर्वान् जनान् ॥
(२) भिक्षो ! मांसनिषेवणं प्रकुरुषे, किं तेन मद्यं विना,
मद्यं चापि तव प्रियं, प्रियमहो ! वाराङ्गनाभिः सह ।
वेश्या द्रव्यरुचिःकुतस्तव धनं द्यूतेन चौर्येण वा,
चौर्य-द्यूतपरिग्रहोऽपि भवतो, भ्रष्टस्य कान्या गतिः ? ॥
(३) भिक्षो ! कन्था श्लथा ते न हि शफरिबधे जालमश्नासि मत्स्याँ—
स्ते वै मद्योपदंशाः पिबसि मधु समं वेश्यया यासि वेश्याम् ।
दत्त्वाङ्घ्रि मूर्ध्न्यरीणां किमु तव रिपवो भित्तिभेत्ताऽस्मि येषां
चौरोऽसि द्यूतहेतोस्त्वयि सकलमिदं नास्ति नष्टे विचारः ।

[इन्का अर्थ अघिल्ला टिप्पणी हुन्]

चौ०-परहित सरिस धर्म नहिं भाई ! ❀ परपीड़ा सम नहिं अधमाई ॥ १ ॥
निरनय सकल पुरान वेद कर ❀ कहेउँ तात ! जानहिं कोविद नर ॥ २ ॥

भाई ! भरत ! परोपकार-बराबरको पुण्य केही छैन, परपीडा-समानको अर्को अधमता (पाप) केही छैन ॥ १ ॥ मैले सकलपुराण र वेदको निर्णय तिमीलाई बताएँ, यो कुरा विद्वान्‌हरू जान्दछन् ॥ २ ॥

नर सरीर धरि जे परपीरा ❀ करहिं ते सहहिं महा-भव-भीरा ॥ ३ ॥
करहिं मोहवस नर अघ नाना ❀ स्वारथरत परलोक नसाना ॥ ४ ॥

नरशरीर-धारण-गरेर पनि जो पर-पीडा गर्दछन्, तिनीहरू संसारमा ठूलाठूला आपत्ति भोग्दछन् ॥ ३ ॥ मोहवश भएर स्वार्थतत्पर (मतलवी) हुनाले नानाप्रकारका पाप गर्दछन्, तर त्यो-स्वार्थ-भन्दा परम-स्वार्थ-भएको परलोक बिग्रन्छ, [त्यसको होशै राख्तैनन्] ॥ ४ ॥

कालरूप तिन्ह कहुँ मैं भ्राता ! ❀ सुभअरुअसुभकरमफल-दाता ॥ ५ ॥
अस बिचारि जे परम सयाने ❀ भजहिं मोहि संसृति दुख जाने ॥ ६ ॥

भाई ! भरत ! म कालस्वरूप रहेर तिनका शुभाशुभकर्मको फल दिन्छु, यो विचार गरेर जो खूब-चतुर छन् तिनीहरू संसारको दुःख जानेर मेरो भजन गर्दछन् ॥ ५ ॥ ६ ॥

त्यागहिं कर्म सुभा-सुभ-दायक ❀ भजहिं मोहिं सुरनर मुनिनायक ॥ ७ ॥
सन्त असंतन्ह के गुन भाखे ❀ ते न परहि भव जिन्ह लखि राखे ॥ ८ ॥

शुभाशुभफल (सुखदुःख) दिने शुभाशुभकर्म सबै छाडेर [कर्ममा कर्तृत्वाभिमान

---

(१) कर्मको सर्वथा परित्याग गर्नु भनेको होइन, "जहाँसंम शरीर-स्त्री-पुत्र-दौलत-प्रभृतिमा आत्मबुद्धि रहन्छ, त्यहाँसम्म विधि र निषेधको तावेदारीमा रहनुपर्दछ, वेदान्तवाक्यबाट र अनुभवबाट प्रपञ्चको मिथ्यात्व र एकब्रह्ममात्रको सत्यता सिद्ध भए-पछी कर्म छाडे हुन्छ" यो आशय रघुनाथजीले रामगीतामा प्रकाश गर्नुभएको छ ।

"यावच्छरीरादिषु माययाऽऽत्मधीस्तावद्विधेयो विधिवादकर्म्मणाम् ।
नेर्नीतिवाक्यैरखिलं निषिध्य तज्ज्ञात्वा परात्मानमथ त्यजेत्क्रियाः" ॥ [रामगीता]

"देवऋण, ऋषिऋण, पितृऋण, केही तिर्नुपर्दैन, ईश्वरको शरण परे सबै कुरा पूर्ण हुन्छ" भनी कर्मको परित्याग गर्नु मूर्खता हो । जुनवचनको भरोसामा रहेर दुनियाँले कर्तव्यकर्म गर्न छाड्ने इरादागर्दछ, त्यसै-वचनमा "ईश्वरको शरण पर्दाखेरी भेद (द्वैतदृष्टि) छुटेको छ भने देवऋण-पितृऋण केही तिर्नुपर्दैन, होइन सर्वत्र भेदभाव छ, सुख-दुःख बेग्लैबेग्लै भान हुन्छन् भने वर्णाश्रमको कर्म गर्नैपर्दछ" भनेको छ, शास्त्रलाई प्रमाण मानेका खण्डमा केहीकुरा लिने केहीकुरा नलिने गर्नुहुदैन ।

देवर्षिभूतात्मनृणां पितॄणां न किङ्करो नायमृणी च राजन् ! ।
सर्वात्मना यः शरणं शरण्यं गतो मुकुन्दं परिहृत्य कर्तम् ॥ [श्रीमद्भाग. ११]

कर्तं (भेदं) परिहृत्य मुकुन्दं शरणं गतश्चेद्देवादीनामृणी किङ्करश्च न भवति, सति तु कर्ते (भेदे) सर्वेषामृणी देवादीनां किङ्करश्च [टीका]

र फलाकांक्षा नराखेर] देवता-मनुष्य-मुनीश्वरहरू मलाई भज्दछन् ॥ ७ ॥ सन्त र असन्तका गुण मैले बताएँ, जसले गुणलाई ठमाउँछन्, तिनीहरू संसारका दुःखमा पर्दैनन् ॥ ८ ॥

दो०--सुनहु तात ! मायाकृत, गुन अरु दोष अनेक ।
गुन यह उभय न देखिअहिं, देखिअ सो अविवेक ॥६४॥

बाबु ! भरत ! सुन, अनेकानेक दोष र अनेकानेक गुण मायाले रचेका हुन्, [वास्तवमा सत्य होइनन् कल्पित हुन्] गुण र दोषलाई नदेख्नुनै सच्चा गुण (ज्ञान) हो, गुणदोषलाई अलग-अलग देख्नु अविवेक (अज्ञान = दोष) हो ॥ ६४ ॥ (क)

चौ०–श्री-मुख-वचन सुनत सब भाई ❀ हरषे प्रेम न हृदय समाई ॥ १ ॥
करहिं विनय अति बारहिं बारा ❀ हनूमान हिय हरष अपारा ॥ २ ॥

श्रीरामजीका-श्रीमुख (मुखारविन्द) का वचन सुन्दा सबै-भाईहरू हर्षित हुनुभयो। वहाँहरूका हृदयमा प्रेम नअटाउने भयो । वहाँहरू वारंवार अत्यन्त विनयवचन बोल्न लाग्नुभयो, हनूमान्जीका हृदयमा पनि अपार हर्ष भयो ॥ १ ॥ २ ॥

पुनि रघुपति निज मंदिर गए ❀ एहि विधि चरित करत नित नए ॥ ३ ॥
बार बार नारदमुनि आवहिं ❀ चरित पुनीत राम के गावहिं ॥ ४ ॥

अनि रघुनाथजी आफ्ना महलमा पाल्नुभयो, यस्तातरहले नित्य नयाँनयाँ चरित्र गर्नुहुन्थ्यो ॥ ३ ॥ नारदमुनि वारंवार आउँथे, रामजीको पवित्र चरित्र गाउँथे ॥ ४ ॥

नित नव चरित देखि मुनि जाहीं ❀ ब्रह्मलोक सब कथा कहाहीं ॥ ५ ॥
सुनि विरंचि अतिसय सुख मानहिं ❀ पुनि पुनि तात ! करहु गुनगानहिं ॥ ६ ॥

नयाँनयाँ चरित्र हेरेर नारदमुनि ब्रह्मलोक जान्थे र वहाँ सबै-वृत्तान्त बताउँथे ॥५॥ त्यो-सुन्दा ब्रह्माजी अत्यन्त आनन्द मान्नुहुन्थ्यो, "बाबु ! नारद ! रामजीका गुणको गान गर न" भनी वारंवार भन्नुहुन्थ्यो ॥ ५ ॥

सनकादिक नारदहिं सराहहिं ❀ जद्यपि ब्रह्मनिरत मुनि आहहिं ॥ ७ ॥
सुनि गुनगान समाधि बिसारी ❀ सादर सुनहिं परम अधिकारी ॥ ८ ॥

यद्यपि सनकादिमुनिहरू ब्रह्मनिष्ठ थिए तथापि तिनीहरू समाधि बिर्सेर आदरका साथ परम-अधिकारी (गुणगान-सुन्नामा पूर्णअधिकारवाला) भएर रामजीको गुणगान सुन्दथे र नारदमुनिलाई सह्राउँथे ॥ ७ ॥ ८ ॥

दो०–जीवनमुक्त ब्रह्मपर, चरित सुनहिं तजि ध्यान ।
जे हरि कथा न करहिं रति, तिन्ह के हिय पाषान ॥६५॥

(क) मायाले खडा गरेका संसारका गुण-दोष व्यवहारमा भिन्नभिन्न भएपनि परमार्थपक्षमा गुण र दोष अलगअलग देख्नुनै दोष (अज्ञान) हो, दुईवाट अलग रहनुनै गुण हो ।
"गुण-दोषदृशिर्दोषो गुणस्तूभयवर्जितः" [भाग० ११।१९]

जीवन्मुक्त-भैसकेका ब्रह्मनिष्ठ-भएका महात्माहरू ध्यान र समाधिलाई छाडेर जुन हरिकथालाई सुन्दछन्, त्यही–हरिकथामा अरुहरू जो प्रीति गर्दैनन्, तिनको हृदय पत्थरै हो ॥ ६५ ॥

[प्रजालाई रामजीको उपदेश]

चौ०–एक बार रघुनाथ बोलाए ❀ गुर द्विज पुरवासी सब आए ॥ १ ॥
बैठे सदसि अनुज मुनि सज्जन ❀ बोले बचन भगत भय–भंजन ॥ २ ॥

एकफेर रामजीले बोलाउनुभयो र गुरु-वसिष्ठ, ब्राह्मणवर्ग, नगरनिवासीहरू सबै आए ॥ १ ॥ सभामा भाईहरू मुनिहरू सज्जनहरू बसेकै थिए भक्तजनभयभञ्जन–भगवान्-रामचन्द्रले आज्ञागर्नुभयो—॥ २ ॥

सुनहु सकल पुरजन! मम बानी ❀ कहौं न कछु ममता उर आनी ॥ ३ ॥
नहि अनीति नहिं कछु प्रभुताई ❀ सुनहु करहु जौ तुम्हहिं सुहाई ॥ ४ ॥

हेनगरनिवासी हो! सबैजना सुन, म हृदयमा ममता लिएर बोल्नलागेको होइन, ॥ ३ ॥ अन्याय पनि छैन, प्रभुत्व पनि केही छैन, सुन र तिमीहरूलाई जे मनपर्दछ गर ॥ ४ ॥

सोई सेवँक प्रियतम मम सोई ❀ मम अनुसासन मानै जोई ॥ ५ ॥
जौं अनीति कछु भाषौं भाई! ❀ तौ मोहि बरजहु भय बिसराई ॥ ६ ॥

जो मेरो आज्ञा मान्दछ, मेरो सेवक त्यही हो, मेरो परम प्यारो पनि त्यही हो ॥५॥ भाईहो! यदि मैले केही अन्याय बोलें भने, भय बिर्सेर (निर्भय भएर) मलाई रोकिदिए [यो-कुरा ठीक होइन भनी स्पष्ट भने, डराउनुपर्दैन] ॥ ६ ॥

बड़े भाग मानुषतनु पाबा ❀ सुरदुर्लभ सब ग्रंथन्हि गावा ॥ ७ ॥
साधनधाम मोच्छ कर द्वारा ❀ पाइ न जेहि परलोक सँवारा ॥ ८ ॥

[हेर!] ठूलो-भाग्यले मनुष्यशरीर पाइन्छ, यो-शरीर देवताहरूलाई-पनि दुर्लभ छ भनी सबै-शास्त्रले भनेको छ, सबै साधनको घर र मोक्षको द्वार भएको यो नरशरीर पाएर जसले परलोक सपारेन—॥ ७ ॥ ८ ॥

दो०–सो परत्र दुख पावै, सिरु धुनि धुनि पछिताई ।
कालहि कर्महि ईस्वरहि, मिथ्या दोष लगाइ ॥६६॥

त्यो मानिस परत्र दुःख पाउँछ र ठाउको हल्लाई-हल्लाई पछिताउन लाग्दछ। काललाई कर्मलाई ईश्वरलाई मिथ्या दोष लाउँछ ॥ ६६ ॥

चौ०–एहि तन कर फल बिषय न भाई! ❀ स्वरगउ स्वल्प अंत दुखदाई ॥ १ ॥
नरतनु पाइ बिषय मन देहीं ❀ पलटि सुधा ते सठ बिष लेहीं ॥ २ ॥

भाईहो! यो-शरीरलाभको फल विषयभोग होइन, [स्वर्गलाभ फल हो भनौला नी, त्यो पनि होइन, किनभने-?] स्वर्गसुख अल्प छ, [स्वर्गमा सबैजना ठूलो-सुख पाइ-रहेका हुदै-

नन् सानोसुखपाउनेले ठूलो-सुखवालालाई देख्ता यहाँको-जस्तै डाहईर्ष्या उठ्तछ] स्वर्ग आखीरमा दुःखदाई छ [पुण्य क्षीण भएपछि स्वर्गवाट निकालिनु पर्दछ, त्यसवेलामा महान् दुःख हुन्छ] ॥ १ ॥ जो नरशरीर पाएर विषयपट्टि मन दिन्छन्, ती-स्वाँठहरू अमृत दिएर विष साट्तछन् ॥ २ ॥

ताहि कबहुँ भल कहै न कोई ❀ गुंजा ग्रहै परसमनि खोई ॥ ३ ॥
आकर चारि लच्छ चौरासी ❀ जोनि भ्रमत यह जिव अविनासी ॥ ४ ॥

जो पारस-मणिलाई गुमाएर गुञ्जा (रातीगेडी) लिन्छ, त्यसलाई कसैले कहिल्यै पनि भलो भन्दैन । जरायुज, अण्डज, स्वेदज, उद्भिज्ज, यी ४ योनिमा चौरासीलाख तरहले जीव घुमी-रहन्छ, तर त्यो जीव अविनाशी छ ॥ ३ ॥ ४ ॥

फिरत सदा माया कर प्रेरा ❀ काल कर्म सुभाव गुन घेरा ॥ ५ ॥
कबहुँक करि करुना नरदेही ❀ देत ईस विनु हेतु सनेही ॥ ६ ॥

मायाका प्रेरणाले काल-कर्म-स्वभाव-गुण-यिनले घेरिएर सदा घुमि-रहन्छ, ॥ ५ ॥ अकारणस्नेही (विनाकारण प्रेमगर्ने) ईश्वरले कुनै-वखतमा (कदाचित्) त्यो जीवलाई दया गरेर मनुष्यशरीर दिनुहुन्छ ॥ ६ ॥

नरतनु भववारिधि कहुँ बेरो ❀ सनमुख मरुत अनुग्रह मेरो ॥ ७ ॥
करनधार सदगुरु दृढ़ नावा ❀ दुर्लभ साज सुलभ करि पावा ॥ ८ ॥

मनुष्यशरीर संसारसागरको जहाज हो, मेरो अनुग्रह अनुकूल (जताजानुपर्छ उतैतिर धक्याउने) हावा हो, त्यो मजबूत-मनुष्यशरीर-रूपीजहाजका-माझी सद्गुरु हुन्, यो सबै-सर्जाम दुर्लभ होता-पनि सुलभ-भएर पाइएको छ ॥ ७ ॥ ८ ॥

दो०–जो न तरै भवसागर, नर समाज अस पाइ ।
सो कृत निंदक मंदमति, आतम-हन-गति-जाइ ॥६७॥

यस्तो सर्जाम पाएर-पनि जो-मानिस भवसागर तर्दैन, त्यो कृतघ्न-मन्दबुद्धि-भएको मानिस आत्महत्या-गर्नेको गति पाउँछ ॥ ६७ ॥ (क)

(क) आत्मा अजर अमर छ, त्यसको हत्या (मारण) वास्तवमा हुँदैन, शुद्ध सत्-चित्-आनन्दमय आत्मालाई नचिह्नेर जडशरीरमा आत्मबुद्धि गरीकन म दुब्लाए, मोटाएँ, कानू भएँ, खोरण्डो भएँ इत्यादि संझनुनै आत्महत्या हो, त्यस्तो आत्महत्या-गर्ने-मानिस यही-संसार-रूपी-गाढान्धकारमय-असुर्य-लोकमा पर्दछ, यतावाट कहिल्यै उम्कदैन । त्यस्तो मानिस ईश्वरले गरेको उपकार (नरशरीर प्राप्ति-सद्गुरु-प्राप्ति ईश्वरानुग्रहप्राप्ति) लाई व्यर्थ पार्दछ र कृतघ्न मन्दबुद्धि कहलाउँछ । यही-कुरा श्रीकृष्णले उद्धवसँग भन्नुभएको छ—

नृदेहमाद्यं सुलभं सुदुर्लभं प्लवं सुकल्पं गुरुकर्णधारम् ।
मयाऽनुकूलेन नभस्वतेरितं पुमान् भवाब्धिं न तरेत् स आत्महा ॥ [भाग०स्क० ११]

त्यो-नरशरीररूपी-जहाजलाई तूफानवाट वचाएर पारी पुर्याउन शक्ने सकसको तलाश गरेर माझी नियुक्त गर्नुपर्दछ, जस्तोजस्तो-माझी पर्न-गयो-भने काम वन्दैन, जहाजको धनी र माझी दुवै डुब्दछन् ।

चौ०–जौं परलोक इहाँ सुख चहहू ❀ सुनि मम वचन हृदय दृढ़ गहहू ॥ १ ॥
सुलभ सुखद मारग यह भाई! ❀ भगति मोरि पुरान श्रुति गाई ॥ २ ॥

यदि पर–लोकमा र यो–लोकमा सुख चाहन्छौ भने, मेरो वचन सुनेर त्यसलाई हृदयमा दृढ गराएर राख (नबिर्स)। भाई ! मेरा भक्तिको मार्ग सुलभ र सुखदायक छ, यो-मार्गलाई वेदले र पुराणले प्रशंसा गरेको छ ॥ १ ॥ २ ॥

ग्यान अगम प्रत्यूह अनेका ❀ साधन कठिन न मन कहुँ टेका ॥ ३ ॥
करत कष्ट बहु पावै कोऊ ❀ भगतिहीन मोहि प्रिय नहिंसोऊ ॥ ४ ॥

[ऋते ज्ञानान्नमुक्तिः, ज्ञानादेव तु कैवल्यं, इत्यादि-वचनको आधारमा रहेर ज्ञान-लाईनै मुक्तिको कारण मान्नु वेमुनासिव होइन , तर]

"ज्ञान बडो अगम छ, त्यो सिद्ध गर्नलाग्दा अनेक विघ्न पर्दछन् , त्यसका साधना कठिन छन् , मनले टेक्नेठाउँ कहिं पाइदैन । धेरैजनाले कोशीस गर्दछन् , कसैकसैले मात्र पाउँछ, भाईहो ! त्यसरी कष्ट गरेर पाइ–हालियो-भने-पनि, त्यो-ज्ञान भक्तिहीन–भएको हुनाले मलाई मनपर्दैन ॥ ३ ॥ ४ ॥

भगति सुतंत्र सकल–सुख–खानी ❀ विनु सतसंग न पावहिं प्रानी ॥ ५ ॥
पुन्यपुंज विनु मिलहिं न संता ❀ सतसंगति संसृति कर अंता ॥ ६ ॥

भक्ति स्वतंत्र छ [ज्ञानको अपेक्षा रहँदैन] भक्ति सकल-सुखकी खानी छ [ज्ञान-मार्गमा झैं यसमा दुःख पाउनुपर्दैन, उत्तरोत्तर मजैमजा पाइन्छ]। यो-भक्ति सत्सङ्गविना प्राणीले पाउँदैन । सन्तहरू पुण्यराशि विना पाइँदैनन् । सत्सङ्ग-भन्ने चीज संसारको समाप्ति (इतिश्री) हो ॥ ५ ॥ ६ ॥

पुन्य एक जग महुँ नहि दूजा ❀ मन क्रम वचन विप्र पद पूजा ॥ ७ ॥
सानुकूल तेहि पर मुनि देवा ❀ जो तजि कपट करै द्विजसेवा ॥ ८ ॥

संसारमा पुण्य एउटैछ दोस्रो छैन, त्यो क्या हो ? भने मनसा-कर्मणा-वाचा ब्राह्मण-चरणको पूजा हो । जो-मानिस कपट छाडेर ब्राह्मणसेवा गर्दछन् , तिनका ऊपर मुनिहरू र देवताहरू अनुकूल रहन्छन् ॥ ७ ॥ ८ ॥

दो०–औरउ एक गुपुत मत, सबहिं कहहुँ कर जोरि ।
सँकरभजन विना नर, भगति न पावै मोर ॥६८॥

एउटा अर्को मेरो गुप्त (रहस्य) मत छ, हात जोरेर सवैलाई भन्दछु, [क्या हो भने ?] शंकरजीको भजन नगरीकन मेरो भक्ति पाइदैन [मैले हात जोरेको छु, यो–कुरामा हेका राख] ॥ ६८ ॥

---

(१) भक्ति पूर्णभएका खण्डमा ज्ञान अवश्यमेव आउँछ, त्यही-ज्ञानद्वारा मुक्ति-पनि मिल्न शक्तछ, तर सच्चाभक्तिमान्हरू भक्तिमाताका काखमा वस्न पाउदा आनन्द मान्दछन् मुक्तिदासीको वास्ता राख्तैनन् । तथापि कहिल्यै खोजी होला कि भन्ने आशाले मुक्तिदासी सँधै हाँजीर रहन्छे ।

चौ०–कहहु भगति पथ कवन प्रयासा ❀ जोग न मख जप तप उपवासा ॥ १ ॥
सरल सुभाव न मन कुटिलाई ❀ जथालाभ संतोष सदाई ॥ २ ॥

लौ भन ? भक्तिमार्गमा के परिश्रम (कठिनता) छ ? भक्तिमार्ग सिद्ध गर्नलाई योगाभ्यास-यज्ञयाग-जपतप-व्रतउपवास चाहिँदैन-फगत स्वभाव सरल चाहिन्छ,'मनको कुटिलपनालाई हटाउनुपर्छ, सदासर्वदा यदृच्छालाभसंतुष्ट (जो पाइन्छ त्यसैमा राजी) हुनुपर्छ ॥१॥२॥

मोर दास कहाइ नर आसा ❀ करै त कहहु कहा बिस्वासा ॥ ३ ॥
बहुत कहौं का कथा बढ़ाई ❀ एहि आचरन बस्य मैं भाई ! ॥ ४ ॥

मेरो दास (सेवक) कहलाएर अर्काको आस गर्दछ भने मेरोविश्वास न गर्ने त्यसको के विश्वास ? लौ भन ?। कुरा वढाएर धेरै के भनौं ? भाईहो ! यो (अव बताइने) आचरण भयोभने म वश्य (अधीन) हुन्छु ॥ ३ ॥ ४ ॥ [के भने ?]

बयरु न बिग्रह आस न त्रासा ❀ सुखमय ताहि सदा सब आसा ॥ ५ ॥
अनारंभ अनिकेत अमानी ❀ अनघ अरोष दच्छ बिग्यानी ॥ ४ ॥
प्रीति सदा सज्जन संसर्गा ❀ तृनसम बिषय स्वर्ग अपवर्गा ॥ ७ ॥
भगति पच्छ हठ नहिं सठताई ❀ दुष्ट तर्क सब दूरि बहाई ॥ ८ ॥

कसैसँग वैरभाव-पनि गर्दैन, झगडा-पनि गर्दैन, कसैको आस-पनि गर्दैन, कसैदेखि त्रास-पनि गर्दैन, भने त्यसका दशौदिसा आनन्दमय छन् ॥ ५ ॥ (क) ॥ अनारंभ (परिभ्राट पर्ने काम नथाल्ने), अनिकेत (घरको ममता नगर्ने), अमानी (मानसन्मानको खायश नगर्ने), पापरहित (अकर्तव्य नगर्ने), क्रोधरहित भएको, दक्ष (आलस्यरहित) विज्ञानी (शास्त्रज्ञानले युक्त भएको)—भएर जो रहन्छ, त्यो र–॥ ६ ॥

जसलाई सत्संगमा प्रीति छ, विषयहरू तृणसमान तुच्छ छन्, स्वर्ग र मोक्षलाईपनि जो तृणसमान संझन्छ, भक्तिपक्षमा हठ पनि गर्दैन (सांप्रदायिक झगडा गर्दैन) दुष्टता गर्दैन, सबै कुतर्कलाई टाढा वगाइ–दिन्छ (वेदशास्त्रले भनेका कुरामा खराव तर्कवितर्क गरेर मार्गवाट भ्रष्ट हुँदैन)–॥ ७ ॥ ८ ॥

दो०–मम गुनग्राम नाम रत, गत-ममता-मद-मोह ।
ता कर सुख सोइ जानै, परमानंदसंदोह ॥६१॥

जो, मेरा गुणगण र नाममा तत्पर रहन्छ (गुणगान-नामकीर्तन गर्दछ) ममता र मोहलाई छाड्दछ. त्यो-मानिसको आनन्द त्यही जान्दछ, त्यो मानिस परमानंदसंदोह (पूर्णानन्दसमूहरूप) हुन्छ ॥ ६० ॥

चौ०–सुनत सुधासम बचन रामके ❀ गहे सबन्हि पद कृपाधाम के ॥ १ ॥
जननि जनक गुर बंधु हमारे ❀ कृपानिधान प्रान ते प्यारे ॥ २ ॥

(क) अकिञ्चनस्य दान्तस्य शान्तस्य समचेतसः ।
मया संतुष्टमनसः सर्वाः सुखमया दिशः [श्रीमद्भाग० ११।१४।१३]

यस्ता अमृतसमान-रामजीका-वचन सुन्दा सवैले करुणासागर-वहाँका पाउ समाते ॥ १ ॥ [अनि भन्नलागे] हाम्रा आमा-वावु-गुरु-दाज्यू-भाई-र प्राणभन्दा-प्यारा एकमात्र कृपानिधान-प्रभु होइवक्सिन्छ ॥ १ ॥ २ ॥

तनु धनु धाम राम ! हितकारी ❀ सव विधि तुम्ह प्रनतारति हारी ॥ ३ ॥
अस सिख तुम्ह विनु देइ नं कोऊ ❀ मातु पिता स्वारथरत ओऊ ॥ ४ ॥

हेराम ! हजूर हाम्रा शरीरको धनको घरको हितकारी र सवतरहवाट शरणागत दुःखहारी होइवक्सिन्छ । यस्तो उपदेश हजूरवाहेक अरुले दिन शक्तैन, मातापिता जो छन् ती पनि स्वार्थतत्पर छन् ॥ ३ ॥ ४ ॥

हेतु-रहित जग जुग उपकारी ❀ तुम्ह तुम्हार सेवक असुरारी ! ॥ ५ ॥
स्वारथमीत सकल जग माहीं ❀ सपनेहुँ प्रभु परमारथ नाहीं ॥ ६ ॥

हेअसुरारि ! विना-कारण संसारको उपकार-गर्ने संसारमा एउटा हजूर, आर्को हजूरका-भक्त, यी २ दुई मात्र छन्, जगत्मा सवैजना मतलवी-मित्र छन्, तिनमा परमार्थ (परार्थ) सपनामा-पनि रहदैन, (स्वार्थैले भरिएका छन्) ॥ ५ ॥ ६ ॥

सव के वचन प्रेम रससाने ❀ सुनि रघुनाथ हृदय हरषाने ॥ ७ ॥
निज गृह गए सुआयसु पाई ❀ वरनत प्रभु वतकही सुहाई ॥ ८ ॥

यस्ता-प्रेमरसले-भिजेका-सवैका-वचन सुनेर रघुनाथजी मनमा हर्षित हुनुभयो ॥७॥ तिनीहरू प्रभुजीको प्रेमपूर्वकको आज्ञा पाएर वहाँका मनोहर-वार्तालापको वयान गर्दै आफ्ना-आफ्ना घर गए ॥ ८ ॥

दो०–उमा ! अवधवासी नर, नारि कृतारथ रूप ।
ब्रह्म सच्चिदानंद घन, रघुनायक जहँ भूप ॥७०॥

हेपार्वति ! जहाँ सच्चिदानंदमय ब्रह्मरूप–रघुनाथजी राजा भएर राजभएको थियो, त्यो अयोध्याका वासिन्दा नर-नारीहरू कृतार्थरूप (कृतकृत्यभएका) थिए [यस्मा के आश्चर्य ?] ॥ ७० ॥

[वसिष्ठरामसंवाद]

चौ०–एक वार वसिष्ठ मुनि आए ❀ जहाँ रामु सुखधाम सुहाए ॥ १ ॥
अति आदर रघुनायक कीन्हा ❀ पद पखारि चरनोदक लीन्हा ॥ २ ॥

एकदिन जहाँ सुखभवन-सुंदर-रामजी राजभएको थियो, त्यहाँ वसिष्ठमुनि आए ॥१॥ रघुनाथजीले उनको खूव आदर गर्नुभयो, पाउ पखालेर चरणोदक लिनुभयो ॥ २ ॥

राम ! सुनहू मुनि कह कर जोरी ❀ कृपासिंधु ! विनती कछु मोरी ॥ ३ ॥
देखि देखि आचरन तुम्हारा ❀ होत मोह मम हृदय अपारा ॥ ४ ॥

मुनिले हात जोरेर विन्ति गरे—"हेदयासागर ! मेरो केही विन्ति सुनिवक्सियोस्। हजूरको आचरण देख्तादेख्ता मेरा हृदयमा अपार मोह भएको छ ॥ ३ ॥ ४ ॥

महिमा अमित वेद नहिं जाना ❀ मैं केहि भाँति कहौं भगवाना ! ॥ ५ ॥
उपरोहिती कर्म अति मंदा ❀ वेद पुरान सुमृति कर निंदा ॥ ६ ॥

हेभगवन् ! हजूरको अगणित-महिमालाई वेद पनि जान्दैनन्, म कसरी वयान गरौं ? ॥ ४ ॥ पुरोहित्याईंको काम अत्यन्त नीच काम हो, त्यसलाई वेद-पुराण-धर्मशास्त्रले निन्दागरेका छन् ॥ ६ ॥

जव न लेउँ मैं तव विधि मोही ❀ कहा लाभ आगे सुत ! तोही ॥ ७ ॥
परमातमा ब्रह्म नररूपा ❀ होइहि रघु-कुल-भूषन भूपा ॥ ८ ॥

जव मैले त्यो काम लिइन (लिन गाह्रोमाने) त्यसवेलामा ब्रह्माजीले मलाई भन्नु भयो—"पुत्र ! तिमीलाई पछि फाइदा हुनेछ, परमात्मा ब्रह्म नरशरीर धारणगरेर रघुकुलका गहनास्वरूप-भयेका राजा हुनुहुनेछ" ॥ ७ ॥ ८ ॥

दो०—तव मैं हृदय विचारा, जोग जज्ञ व्रत दान ।
जा कहुँ करिय सो पाइहौं, धर्म न एहि सम आन ॥७१॥

अनि मैले मनमा विचार गरेंकि—योगाभ्यास, यज्ञ-याग-व्रत-दान जसका निमित्त (जसलाई भेट्टाउन) गरिन्छन्, त्यहीवस्तु (ब्रह्म) म पाउने भएँ, ऐह्ले मेरा हकमा त्यो पुरोहित्याईं-वरावरको अर्कों धर्म केही छैन ॥ ७१ ॥

चौ०--जप तप नियम जोग निज धर्मा ❀ श्रुतिसंभव नाना सुभ कर्मा ॥ १ ॥
ज्ञान दया दम तीरथ मज्जन ❀ जहँ लगि धरम कहत श्रुति सज्जन ॥ २ ॥

जप-तप-नियम-योगाभ्यास-वर्णधर्म-आश्रमधर्म-श्रुतिले वताए का-नानाप्रकारका शुभकर्म-ज्ञान-दया-दम-तीर्थस्नान-इत्यादिगरेका जति धर्म श्रुतिस्मृतिले वताएका छन् , तिनको ॥१-२

आगम निगम पुरान अनेका ❀ पढ़े सुने कर फल प्रभु एका ॥ ३ ॥
तव पद-पङ्कज प्रीति निरंतर ❀ सव साधन कर यह फल सुंदर ॥ ४ ॥

अनेक-वेद अनेक-पुराण पढ्ना-सुन्नाको एउटै फल हजुरको प्राप्ति हो (माथि वताएका सवै शुभकर्म हजुरलाई पाए-पछि मात्र सफल हुन्छन्) । यम-नियम-आदिगरेका सवै-साधनको उत्तम-फल हजुरका चरणकमलमा निरवच्छिन्न प्रीति लाग्नु हो ॥ ३ ॥ ४ ॥

छूटै मल कि मलहि के धोएँ ❀ घृत कि पाव कोउ वारि बिलोएँ ॥ ५ ॥
प्रेम भगति जल विनु रघुराई ❀ अभि-अंतर मल कवहुँ न जाई ॥ ६ ॥

मैलाले धोएर मैला जान्छ र ? पानी पगालेर कसैले घिउ पाउँ छ र ? हेराम ! प्रेम र भक्तिरूपी जल नभैकन अन्तःकरणको मल कहिल्यै छुट्तैन ॥ ५ ॥ ६ ॥

सोइ सर्वग्य तग्य सोइ पंडित ❀ सोइ गुनगृह विज्ञान अखंडित ॥ ७ ॥

दच्छ सकल लच्छन जुत सोई ❀ जा के पद सरोज रति होई ॥ ८ ॥

हेराम ! त्यही सर्वज्ञ हो, त्यही ब्रह्मज्ञानी हो, त्यही पण्डित हो, त्यही गुणनिवास (गुणी) हो, त्यही अखण्डविज्ञान (पूर्णज्ञानी) हो, त्यही-सिपालु, त्यही सुलक्षण, हो। जसको प्रीति हजुरका चरणकमलमा छ ॥ ७ ॥ ८ ॥

दो०—नाथ ! एक वर माँगौं, राम ! कृपा करि देहु ।
जनम जनम प्रभु-पद-कमल, कवहुँ घटै जनि नेहु ॥७२॥

हेनाथ ! हेराम ! एउटा वर माग्दछु, कृपा गरेर वक्सनुहोस् । जन्मजन्मान्तरमा हजुरका चरणकमलमा मेरो प्रेम कहिल्यै-पनि नघटोस्” ॥ ७२ ॥

जौं०—अस कहि मुनि वसिष्ठ गृह आए ❀ कृपासिंधु के मन अति भाए ॥ १ ॥
हनूमान भरतादिक भ्राता ❀ संग लिए सेवक सुखदाता ॥ १ ॥

यसो भनेर वसिष्ठमुनि घर गए। करुणा सागर-रामजीलाई ती-मुनि अत्यन्त मनपरे। अनि सेवकसुखदाता दयालु-रामचन्द्रजीले भरतप्रभृति-सवैभाईलाई र हनूमान्‌जीलाई साथमा लिएर- ॥ १ ॥ २ ॥

पुनि कृपाल पुर वाहर गए ❀ गज रथ तुरग मँगावत भए ॥ ३ ॥
देखिकृपा करि सकल सराहे ❀ दिए उचित जिन्ह जिन्ह जेइ चाहे ॥ ६ ॥

शहर बाहिर पाल्नुभयो, र रथ-हात्ती-घोडा तुरन्तै झिकाउनुभयो र सवैलाई हेर्नु भयो, अनि दया गरेर सवैलाई सहाउनु भयो। उहाँपछि जसले जेजेकुरा चाहन्थे तिनीहरूलाई उचित गरीकन त्यहीत्यहीकुरा दिनुभयो ॥ ३ ॥ ४ ॥

हरन सकल श्रम प्रभु श्रम पाई ❀ गए जहाँ सीतल अँबराई ॥ ५ ॥
भरत दीन्ह निज वसन डसाई ❀ बैठे प्रभु सेवहिं सव भाई ॥ ६ ॥

सकलश्रमहरण (सवैथकाई हर्ने) प्रभुजीलाई थकाई लाग्यो र जहाँ शीतल आम्रवाटिका (आपको वगैंचा) थियो उहीं जानुभयो। भरतजीले आफ्नो पछेउरा ओछ्याइदिनुभयो, प्रभुजी राजभयो, सवैभाईहरू सेवागर्न लागे ॥ ५ ॥ ६ ॥

मारुतसुत तब मारुत करई ❀ पुलक वपुष लोचन जल भरई ॥ ७ ॥
हनूमान समान बड़भागी ❀ नहिं कोउ राम-चरन-अनुरागी ॥ ८ ॥
गिरिजा ! जासु प्रीति सेवकाई ❀ बार बार प्रभु निज मुख गाई ॥ ९ ॥

वायुपुत्र-हनूमान्‌जो हावा दिन लागे, तिनका शरीरमा रोमाञ्च, र नेत्रमा जल भरियो। हनूमान्-जत्तिको रामचरणानुरागी भाग्यवान्-पुरुष कोही भएन। हेपार्वति ! जसको प्रीति र सेवालाई खास-प्रभुजीले आफ्ना मुखारविन्दले बयान गर्नुहुन्थ्यो [त्यस्ता ती हनूमान् जत्तिको भाग्यवान् को हुन्थ्यो ?] ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

दोहा–तेहि अवसर मुनि नारद, आए करतल बीन।
गावन लागे राम-कल, कीरति सदा नवीन ॥७३॥

त्यसै-मौकामा हातमा बीणा लिएका नारदमुनि आइ-पुगे, ती आएर नित्य नयाँ रहने (कहिल्यै पनि नवैलाउने) रामकीर्तिलाई मधुरस्वरले गाउन लागे ॥ ७३ ॥

चौ०–मामवलोकय पङ्कजलोचन ! ❀ कृपा विलोकनि सोकविमोचन ! ॥ १ ॥
नील-तामरस-स्याम कामअरि ❀ हृदय-कंज-मकरंद-मधुप ! हरि ! ॥ २ ॥

हेकमलनयन ! हेशोकमोचन ! कृपाकटाक्षले मलाई हेर्नुहवोस्, हेनीलकमलश्यामल! हेकामारिहृदयकमलमकरन्दभ्रमर ! (कामशत्रु शंकरजीका हृदयरूपी कमलको प्रेमरूपी रसपानगर्नें भ्रमर !) हेहरे ! ॥ १ ॥ २ ॥

जातुधान- वरूथ बल भञ्जन ! ❀ मुनि-सज्जन-रंजन अघगंजन ! ॥ ३ ॥
भूसुर ससि नव वृन्द बलाहक ! ❀ अ-सरन-सरन ! दीन जन गाहक ! ॥ ४ ॥

हेराक्षससैन्यबलभञ्जन ! हेमुनि–सज्जन–रञ्जन ! हेपापनाशन ! हेब्राह्मणसस्यनवीनमेघपटल (ब्राह्मणवर्गरूपी बालीनालीको जीवन गराउनालाई नयाँ मेघमण्डल !) हेअशरणशरण ! हेदीनजनानुग्राहक ! ॥ ३ ॥ ४ ॥

भुजबल विपुल भार महि खंडित ! ❀ खर-दूषन विराघ-वध पण्डित ! ॥ ५ ॥
रावनारि ! सुखरूप ! भूपवर ! ❀ जयदसरथ-कुलकुमुदसुधाकर ! ॥ ६ ॥

हेविपुलभुजवलखण्डितमहीभार ! (ठूलो–भुजबलले-भूभारलाई-हरणगर्नें !) हेखरदूषण-विराधवधपण्डित ! हेरावणारे ! हेसुखमूर्तें ! हेमहाराज ! हेदशरथकुलकुमुदसुधाकर ! (दशरथको कुलरूपी-चन्द्रकमलको-प्रफुल्लतागर्नें चन्द्रमा !) हजूरको जय होस् ॥ ५ ॥ ६ ॥

सुजसु पुरानविदित निगमागम ❀ गावत सुर-मुनि-संत-समागम ॥ ७ ॥
कारुनीक व्यलीक-मद-खंडन ❀ सब विधि कुसल कोसलामंडन ! ॥ ८ ॥
कलिमल-मथन-नाम ! ममताहन ! ❀ तुलसिदास-प्रभु ! पाहि प्रनतजन ॥ ९ ॥

भगवन् ! हजूरको सुयश वेद-शास्त्र-पुराणमा प्रसिद्ध छ, देवता-मुनि-साधुसन्तहरू एकत्र भएर त्यो-सुयश गाउँछन्। हजूर करुणासागर भएर लोकपीडागर्नें दुष्टहरूको घमण्ड तोड्नालाई सवतरहवाट निपुण होइवक्सिन्छ। हेअयोध्याभूषण ! हेकलिमलमथन ! भगवन् ! हजुरको नाम ममतालाई नष्ट गर्दछ। हेप्रभो ! शरणागतभक्तको रक्षा गरिवक्सियोस् ॥७-८-९॥

दोहा–प्रेमसहित मुनि नारद, बरनि राम-गुन-ग्राम।
सोभासिंधु हृदय धरि, गए जहाँ विधिधाम ॥७४॥

नारदमुनि प्रेमका–साथ रामजीका गुणगणको गान गरेर वहाँको शोभासमुद्रस्वरूप भएको–रूपलाई हृदयमा राखेर ब्रह्मलोक गए ॥ ७४ ॥

[मानसको उपसंहार]

चौ०–गिरिजा! सुनहु विसद यह कथा ❀ मैं सब कही मोरि मति जथा ॥ १ ॥
रामचरित सतकोटि अपारा ❀ श्रुति सारदा न वरनै पारा ॥ २ ॥

हेपार्वति ! सुन, निर्मल-भएको यो कथा मेरी वुद्धि जस्ती छ तदनुसार (यथामति) मैले वर्णन गरें । रामजीको चरित्र शयकरोड श्लोकको अपार छ, वेद र सरस्वतीले वर्णनगर्न लागे-पनी पार पाउँदैनन् ॥ १ ॥ २ ॥

रामु अनन्त अनन्त गुनानी ❀ जनम कर्म अनन्त नामानी ॥ ३ ॥
जलसीकर महिरज गनि जाहीं ❀ रघुपति-चरित न वरनि सिराहीं ॥ ४ ॥

रामजी अनन्त (अन्त पाइन नशाकिने) हुनुहुन्छ, वहाँका गुणगण-पनि अनन्त (अगणित) छन् । वहाँका जन्म-कर्म-नाम अनन्त छन् ॥ ३ ॥ यावत्-जलका-कण (थोपा) र यावत् पृथिवीका धूलाका कण गन्न शकियेलान्, रघुपतिका चरित्र वर्णन गरेर शकिदैनन्॥४॥

विमल कथा हरि-पद-दायिनी ❀ भगति होइ सुनि अनपायिनी ॥ ५ ॥
उमा ! कहेउँ सव कथा सुहाई ❀ जो भुसुंडि खगपतिहिं सुनाई ॥ ६ ॥

हेपार्वति ! निर्मल यो कथा हरिपद (वैकुण्ठ) दायिनी छ, यो सुन्दा अनपायिनी (निश्चल) भक्ति प्रकट हुन्छे ॥ पार्वति ! काकभुशुंडीले गरुडलाई जो सुनाएथे त्यो सवैकथा भनी सकें ॥ ५ ॥ ६ ॥

कछुक राम गुन कहेउँ बखानी ❀ अव का कहौं सो कहहु भवानी ! ॥ ७ ॥
सुनि सुभकथा उमा हरषानी ❀ बोलीं अति विनीत मृदुवानी ॥ ८ ॥
धन्य ! धन्य ! मैं धन्य ! पुरारी ! ❀ सुनेउँ रामगुन भव-भय-हारी ॥ ९ ॥

मैले अलीकति रामजीका गुणको वर्णन गरें, पार्वति ! अव के भनौं ? त्यो भन" ॥७॥ यो शुभकथा सुनेर पार्वती हर्षित हुनुभयो र वहाँले अत्यन्त नम्र-मधुर-वचन बोल्नुभयो ॥८॥ हेत्रिपुरारे ! भगवन् ! म धन्य धन्य धन्य रहीछु, संसारको भयलाई हरणगर्ने रामगुण-वर्णन सुनें ॥ ९ ॥

दोहा–तुम्हरी कृपा कृपायतन! अव कृतकृत्य न मोह ।
जानेउँ रामप्रताप प्रभु, चिदानन्दसन्दोह ॥७५॥

हेकृपाभवन ! हजूरको कृपाले अव म कृतकृत्य भएँ, मोह छुट्यो । चैतन्य र आनन्द का समुदाय (समष्टि) स्वरूप-भएका प्रभु-रामजीको प्रताप जानें ॥ ७५ ॥

दोहा–नाथ! तवानन ससि स्रवत, कथा सुधा रघुवीर ।
स्रवनपुटन्हि मन पान करि, नहिं अघात मतिधीर! ॥७६॥

हेधीरवुद्धे ! हेनाथ ! हजूरको मुहाररूपी-चन्द्रमण्डलवाट चुहुन-लागेको रामकथा

रूपो-अमृतलाई मेरा मनले कर्णपुटद्वारा (कानरूपीपात्रद्वारा) पान गऱ्यो, तथापि अघाएको छैन ॥ ७६ ॥

चौ०-रामचरित जे सुनत अघाहीं ❀ रस विशेष जाना तिन्ह नाहीं ॥ १ ॥
जीवनमुक्त महामुनि जेऊ ❀ हरिगुन सुनहिं निरन्तर तेऊ ॥ २ ॥

जो-व्यक्ति रामचरित्र सुन्दा अघाउँछन् (भो भन्छन्) तिनीहरूले रसको विशेष (खूबी) जानेनन् । जो-जो जीवन्मुक्त-भएका महामुनिहरू छन्, तिनीहरू पनि निरन्तर रामचरित्र सुन्दछन् [ब्रह्मास्वाद-भन्दा रामकथास्वाद अधिक रहेछ र न तिनीहरू त्यसो गर्छन्, विचारा अज्ञानी-संसारीहरू रामचरित्रको स्वादविशेषलाई के जानून् ?] ॥ १ ॥ २ ॥

भवसागर चह पार जो पावा ❀ रामकथा ता कहँ दृढ़ नावा ॥ ३ ॥
विषइन्ह कहँ पुनि हरि गुन ग्रामा ❀ श्रवनसुखद अरु मन अभिरामा॥ ४ ॥

जो-व्यक्ति भवसागरको पार पुग्न चाहन्छ, त्यसका-निमित्त रामकथा बलीयो जहाज हो । भवसागरको पार पुग्न नचाहने विषयीहरूलाई पनि रामजीका-गुणगणको वर्णन कानलाई आनन्द दिने र मनलाई रमाइलो छ ॥ ३ ॥ ४ ॥

श्रवनवन्त अस को जगमाहीं ❀ जाहिं न रघुपति चरित सुहाहीं ॥ ५ ॥
ते जड़ जीव निजात्मक-घाती ❀ जिन्हहिं न रघुपति कथा सुहाती ॥ ६ ॥

जसलाई रघुपतिको चरित्र मनपरोइन, त्यस्तो मानिस कान भएको ता को होला ? [कान-फुटेकालाई भने मनपरोइन] ॥ ५ ॥ जसलाई रघुपतिको कथा मनपर्दैन, ती जड-जीवहरू आत्मघाती हुन् ॥ ६ ॥

हरि-चरित्र-मानस तुम्ह गावा ❀ सुनि मैं नाथ! अमित सुखपावा ॥ ७ ॥
तुम्ह जो कही यह कथा सुहाई ❀ कागभुसुंडि गरुड़ प्रति गाई ॥ ८ ॥

हेनाथ ! हजूरले रामचरितमानस गाउनु (वर्णनगर्नु) भयो, त्यो सुन्दा मैले अतुल आनन्द पाएँ ॥ ७ ॥ हजूरले यो-सुन्दरकथा काकभुशुंडीले गरुडलाई सुनाएकोहो जो भन्नुभयो ॥ ८ ॥ [त्यो कुरामा]

दोहा-विरति ज्ञान विग्यान दृढ़, रामचरित अति नेह ।
वायसतन रघुपति-भगति, मोहि परम सन्देह ॥७७॥

कागको चोलो (देह) भएका काकभुशुण्डीलाई वैराग्य, ज्ञान, विज्ञान (शास्त्रज्ञान) रामचरित्रमा अत्यन्त-दृढ़-प्रेम, रघुनाथजीको-भक्ति, भए-बावत मलाई ठूलो सन्देह लाग्यो॥७७॥

चौ०-नरसहस्र महँ सुनहु पुरारी! ❀ कोउ एक होइ धर्म-व्रत-धारी ॥ १ ॥
धर्मसील कोटिक महँ कोई ❀ विषयविमुख विरागरत होई ॥ २ ॥

हेपुरारे ! सुनिबक्सियोस्, हजारौं-मनुष्यमध्ये एउटा कोही धर्मव्रतधारी (नियमपूर्वक धर्म गर्ने) हुन्छ, कोटि-धर्मव्रतधारीमध्ये एउटा कोही विषयदेखि-विमुख-भएको विरक्त (वैरागी) हुन्छ ॥ १ ॥ २ ॥

कोटि-विरक्त मध्य श्रुति कहई ❀ सम्यक ग्यान सकृत कोउ लहई ॥ ३ ॥
ग्यानवन्त कोटिक महँ कोऊ ❀ जीवनमुक्त सकृत जग सोऊ ॥ ४ ॥

वेद भन्दछन्की करोड-विरक्त-मध्ये एउटा कोही पूर्णज्ञान पाउँछ, कोटि-ज्ञानीमध्ये संसारमा एउटा कोही जीवन्मुक्त हुन्छ ॥ ३ ॥ ४ ॥

तिन्ह सहस्र महुँ सब सुखखानी ❀ दुर्लभ ब्रह्मलीन विग्यानी ॥ ५ ॥
धर्मसील विरक्त अरु ग्यानी ❀ जीवनमुक्त ब्रह्म पर प्रानी ॥ ६ ॥
सब तें सो दुर्लभ सुर राया ! ❀ राम भगति रत गत पद माया ॥ ७ ॥
सो हरिभगति काग किमि पाई ❀ विस्वनाथ ! मोहि कहहु बुझाई ॥ ८ ॥

हजार-जीवन्मुक्तमध्ये एउटा कोही सर्वानन्दपूर्ण, सर्वज्ञानमय, ब्रह्मनिष्ठ हुन्छ ॥५॥ हेदेवदेव ! धर्मव्रतधारी, विरक्त, ज्ञानी, जीवन्मुक्त, ब्रह्मनिष्ठ, यी-सबैप्राणीभन्दा त्यो-प्राणी दुर्लभ छ, जो निष्कपट-भावले रामजीका-भक्तिमा तत्पर रहन्छ ॥ ६ ॥ ७ ॥ त्यस्तो-दुर्लभ हरिभक्ति कागले कसरी पाए ? हेविश्वनाथ ! मलाई बुझाएर बताउनुहोस् ॥ ८ ॥

दोहा–रामपरायन ग्यानरत, गुनागार मतिधीर ।
नाथ ! कहहु केहि कारन, पायेउ कागसरीर ॥७८॥

हेनाथ ! रामपरायण (रामसेवातत्पर) ज्ञानरत (ज्ञानयुक्त) गुणागोर (गुणका· घर) र धीरबुद्धि-भएका तिनले के कारणले काकशरीर पाए ॥ ७८ ॥

चौ०–यह प्रभु ! चरित पवित्रसुहावा ❀ कहहु कृपाल ! काक कहँ पावा ॥ १ ॥
तुम्ह केहि भाँति सुना मदनारी ! ❀ कहहु मोहि अति कौतुक भारी ॥ २ ॥

हेदयालो ! हेमदनदमन ! प्रभु–रघुनाथजीको यो पवित्र-चरित्र ती कागले कहाँवाट पाए ? हजूरले कुन्प्रकारसँग सुनिबक्सियो , मलाई अत्यन्त कौतुक (रहर) लाग्यो, बताइबक्सियोस् ॥ १ ॥ २ ॥

गरुड़ महाग्यानी गुनरासी ❀ हरिसेवक अति निकट निवासी ॥ ३ ॥
तेहि केहि हेतु काग सन जाई ❀ सुनी कथा मुनिनिकर विहाई ॥ ४ ॥

गरुडजी पनि महाज्ञानी र गुणका-राशि (समूहरूप) हुनाले विष्णुभगवान्का पार्श्ववर्ती सेवक भएका हुन् ॥ ३ ॥ तिनले मुनिवर्गलाई छाडेर (मुनिवर्गसँग नगएर) कागसँग गएर कथा किन सुने ? ॥ ४ ॥

---

(१) "हज्जारौं-मनुष्यमध्ये कोही-एउटा मनुष्य मुक्तिका निमित्त प्रयत्न गर्दछ, प्रयत्नगर्ने र सिद्ध भैसकेका हज्जारौं-मध्ये कोही-एउटा मात्र मलाई ठीकठीक जान्दछ" भनी कृष्णभगवान्ले अर्जुनलाई भन्नुभएको छ—

"मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ।
यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥"

कहहु कवन विधि भा संवादा ❀ दोउ हरिभगत काग उरगादा ॥ ५ ॥
गौरिगिरा सुनि सरल सुहाई ❀ बोले सिव सादर सुख पाई ॥ ६ ॥

विष्णुभगवान्का-भक्त-भएका काकभुशुण्डी र गरुड दुईजनाको संवाद कुनप्रकारले भयो ! बताईवक्सनुहोस्" ॥५॥ यस्ताप्रकारका सरल र सुन्दर-भएका पार्वतीका वचन सुन्दा शङ्करजी आनन्दित भएर आदरसाथ बोल्नुभयो ॥ ६ ॥

धन्य सती ! पावनि मति तोरी ❀ रघुपति-चरन प्रीति नहिं थोरी ॥ ७ ॥
सुनहु परम पुनीत इतिहासा ❀ जोसुनि सकल-सोक-भ्रम-नासा ॥ ८ ॥
उपजै रामचरन बिस्वासा ❀ भवनिधि तर नर विनहिं प्रयासा ॥ ९ ॥

"हेपार्वति ! तिमी धन्य छौ, तिम्री बुद्धि पवित्र छ, रघुनाथजीका चरणमा तिम्रो प्रीति कम छैन ॥ ७ ॥ जो सुन्दा सकल-शोक र भ्रान्तिको नाश हुन्छ, रामजीका चरणमा विश्वास हुन्छ र मानिस विनाप्रयास संसारसागर तर्दछ, त्यो परम-पवित्र इतिहास सुन॥८॥९॥

दोहा—ऐसिअ प्रस्न विहंगपति, कीन्ह काग सन जाइ ।
सो सब सादर कहिहौं, सुनहु उमा ! मन लाइ ॥७९॥

हेपार्वति ! यस्तै प्रश्न गरुडजीले काकभुशुण्डीका समीप गएर गरेथे, आदरकासाथ त्यो सबै म भन्दछु, चित्त लगाएर सुन ॥ ७९ ॥

चौ०—मैंजिमिकथासुनिभव मोचनि ❀ सोप्रसंग सुनुसुमुखि!सुलोचनि!॥ १ ॥
प्रथम दच्छगृह तव अवतारा ❀ सती नाम तब रहा तुम्हारा ॥ २ ॥

मैले संसारबन्धनलाई फुकाइ-दिने यो-रामकथा जसरी सुने, हेसुमुखि ! सुनयने ! त्यो प्रसंग सुन—॥ १ ॥ पहिले तिम्रो अवतार दक्षप्रजापतिका घरमा भएको हो, त्यसवेलामा तिम्रो नाम सती रहेको थियो ॥ २ ॥

दच्छजग्य जब भा अपमाना ❀ तुम्ह अति क्रोध तजे तव प्राना ॥ ३ ॥
मम अनुचरन्ह कीन्ह मखभंगा ❀ जानहु तुम्ह सो सकल प्रसंगा ॥ ४ ॥

जब दक्षका यज्ञमा अपमान भयो अनि तिमीले अत्यन्त क्रुद्ध भैकन प्राण छाड्यौ ॥३॥ मेरा गणहरूले यज्ञको विध्वंस गरे, त्यो-सबै-प्रसङ्ग तिमी जान्दछ्यौ ॥ ४ ॥

तव अति सोच भयेउ मन मोरें ❀ दुखी भयेउँ वियोग प्रिय ! तोरें ॥ ५ ॥
सुन्दर वन गिरि सरिस तड़ागा ❀ कौतुक देखत फिरेउँ विरागा ॥ ६ ॥

अनि मेरा मनमा साह्रै अपसोस लाग्यो, हेप्रिये ! तिम्रो वियोगले म दुःखी भएँ ॥ ५ ॥ विरक्त भएर राम्राराम्रा-वन-पर्वत-नदी-तलाऊहरूको दृश्य हेर्दैहेर्दै फिरन्ता भएँ ॥६॥

गिरि सुमेरु उत्तर दिसि दूरी ❀ नील सैल एक सुन्दर भूरी ॥ ७ ॥
तासु कनकमय सिखर सुहाए ❀ चारि चारु मोरें मन भाए ॥ ८ ॥

उत्तर-दिशामा सुमेरु-पर्वतभन्दा धेरै-टाढा एउटा अत्यन्त राम्रो नीलपर्वत छ ॥ ७ ॥

त्यसका अनेक शिखर-मध्ये चार शिखर (टाकुरा) सुवर्णमय सुन्दर थिए, मलाई ती शिखर मनपरे ॥ ८ ॥

तिन्हपर एक एक बिटप बिसाला ❀ बट पीपर पाकरी रसाला ॥ ९ ॥
सैलोपरि सर सुन्दर सोहा ❀ मनिसोपान देखि मनमोहा ॥१०॥

ती-शिखरमा ठूलाठूला वर-पीपल-पाखर-आँप यी-चारजातका एकोटा वृक्ष थिए। तिनै शिखरमा सुन्दर मणिका सीढ़ी-भएका तलाऊ पनि थिए, त्यो देख्ता मेरो मन मोहित भयो ॥ ९ ॥ १० ॥

दोहा—सीतल अमल मधुर जल, जलज बिपुल बहुरंग ।
कूजत कलरव हंसगन, गुंजत मंजुल भृंग ॥८०॥

जल निर्मल मीठो र ठंडा थियो, अनेक-रङ्गका कमल धेरै थिए, हाँसका बथान मीठो स्वरले बोलि-रहेका, भ्रमरहरू राम्रो गुञ्जन (अवाज) गरि-रहेका थिए ॥ ८० ॥

चौ०—तेहि गिरि रुचिर बसै खग सोई ❀ तासु नास कल्पांत न होई ॥ १ ॥
मायाकृत गुन दोष अनेका ❀ मोह मनोज आदि अबिबेका ॥ २ ॥
रहे व्यापि समस्त जग माहीं ❀ तेहि गिरि निकट कबहुँ नहिंजाहीं ॥ ३ ॥
तहँबसिहरिहि भजै जिमिकागा ❀ सो सुनु उमा ! सहित अनुरागा ॥ ४ ॥

त्यही-सुन्दर-पर्वतमा ती पक्षी (काकभुशुण्डी) को निवास थियो। त्यो पर्वतको नाश प्रलयकालमा-पनि हुँदैनथ्यो ॥ १ ॥ मायाबाट उत्पन्न-भएका गुण-दोष-मोह-काम-क्रोध इत्यादि-अविवेक रूपीवस्तुले सारा-संसारलाई व्याप्तगरि-रहेकाछन्, ती-मायाकृत सकल विकार त्यो पर्वतका-नगीचमा कहिल्यै-पनि आउँदैनन् ॥ २ ॥ ३ ॥ त्यहीं वसेर ती काकभुशुण्डी जुन-प्रकारले हरिभजन गर्दथे, हेपार्वति ! त्यो-कुरा प्रेमसहित भैकन तिमी सुन ॥ ४ ॥

पीपर तरु तर ध्यान जो धरई ❀ जाप जग्य पाकरि तर करई ॥ ५ ॥
आमछाहँ कर मानस पूजा ❀ तजि हरिभजनु काजु नहिं दूजा ॥ ६ ॥
बर तर कह हरि-कथा प्रसंगा ❀ आवहिं सुनहिं अनेक बिहंगा ॥ ७ ॥

[पहिला-प्रहरमा सत्ययुगमा गर्नुपर्ने धर्मको अनुसार] ती-पक्षी पिप्पलवृक्षका छायामा वसेर ध्यान गर्दथे। [दोस्रा-प्रहरमा त्रेतायुगको धर्मानुसार] पाखरवृक्षका छायामा वसेर जपरूपी-यज्ञ गर्दथे। [तेस्रा-प्रहरमा द्वापरको धर्मानुसार] आँपका वृक्षको छायामा वसेर मानसिक पूजा गर्दथे, त्यहाँ हरिभजन वाहेक दोस्रो काम हुँदैनथ्यो। [चौथा-प्रहरमा कलि-धर्मको अनुसार] वटवृक्षका छायामा वसेर हरिकथाको चर्चा (प्रसङ्ग) गर्दथे, त्यो-हरिकथा सुन्नाका-निमित्त अनेकपक्षी आउँथे सुन्दथे ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ (क)

(क) सत्ययुगमा ध्यान, त्रेतामा यज्ञ, द्वापरमा पूजा, कलिमा हरिकीर्तन प्रधान छ।

कृते यद्ध्यायतो विष्णुं त्रेतायां यजतो मखैः।
द्वापरे परिचर्यायां कलौ तद् हरिकीर्तनात् ॥ [भागवत]

रामचरित विचित्र विधि नाना ❀ प्रेम सहित कर सादर गाना ॥ ८ ॥
सुनहिं सकल मति विमल मराला ❀ बसहिं निरंतर जो तेहि काला ॥ ९ ॥
जब मैं जाइ सो कौतुक देखा ❀ उर उपजा आनन्द विसेखा ॥१०॥

ती-काकभुशुंडी प्रेमपूर्ण भएर आदरका साथ नानाप्रकारले रामचरित्रको गान गर्दथे ॥ ८ ॥ त्यो तलाउमा निरन्तर रहने जो निर्मल-बुद्धिभएका हंस थिए ती-सवै त्यो-गान सुन्दथे ॥ ९ ॥ जब मैले गएर त्यो तमाशा देखें, मेरा मनमा खूब आनन्द पैदा-भयो ॥ १० ॥

[काकभुशुण्डी-गरुडसंवाद]

दोहा–तब कछु काल मरालतनु, धरि तहँ कीन्ह निवास ।
सादर सुनि रघुपति-गुन, पुनि आयेउँ कैलास ॥८१॥

पार्वति ! अनि मैले हाँम्को रूप धारणगरेर केही-कालसम्म त्यहीं निवास गरें, आदरका-साथ रघुनाथजीका गुणको वर्णन सुनेर फेरी कैलास आएँ ॥ ८१ ॥

चौ० गिरिजा!कहेउँसोसब इतिहासा ❀ मैं जेहि समय गयेउँ खग पासा ॥ १ ॥
अब सो कथा सुनहु जेहि हेतू ❀ गयेउ काग पहिं खग-कुल-केतू ॥ २ ॥

हेगिरिकुमारि ! म जुन-समयमा काकभुशुण्डीका समीप गएको हूँ, त्यो सव इतिहास वताएँ, अव जुनकारणले पक्षिकुलका-प्रधान-गरुडजी कागका समीप गएका हुन् त्यो-कथा सुन ॥ १ ॥ २ ॥

जब रघुनाथ कीन्ह रनक्रीड़ा ❀ समुझत चरित होत मोहि व्रीड़ा ॥ ३ ॥
इंद्रजीत कर आपु बँधायो ❀ तब नारद मुनि गरुड़ पठायो ॥ ४ ॥

जव रघुनाथजीले युद्धलीला गर्नुभयो…… । त्यो-चरित्र संझदा–खेरि मलाई लाज लाग्दछ ॥ ३ ॥ इन्द्रजीत्का हातवाट आफू (नागपाशले) बाँधिनुभयो, अनि नारदमुनिले गरुड पठाए ॥ ४ ॥

बंधन काटि गयेउ उरगादा ❀ उपजा हृदय प्रचंड-विषादा ॥ ५ ॥
प्रभुबंधन समुझत बहु भाँती ❀ करत विचार उरगआराती ॥ ६ ॥

गरुड नागपाशको वन्धन काटेर गए, तिनका हृदयमा प्रचंड विषाद (खेद) पैदा भयो ॥ ५ ॥ सर्पवैरी-गरुड प्रभुजीको नागपाशबन्धनलाई (सत्य) संझेर अनेकप्रकारले विचार-गर्न-लागे ॥ ६ ॥

व्याएक ब्रह्म विरज वागीसा ❀ माया–मोह–पार परमीसा ॥ ७ ॥
सो अवतार सुनेउँ जग माहीं ❀ देखेउँ सो प्रभाव कछु नाहीं ॥ ८ ॥

“सर्व-व्यापक, सवभन्दा-खूब-ठूला, मायाले-रहित-भएका, वाणीका-मालिक, माया-वाट-पैदाहुने-मोहदेखी-फरक-रहेका–परमेश्वरले भूमितलमा अवतार लिएको कुरा ता मैले सुनेको हो, तर त्यो-प्रभाव केही देखिन ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा—भवबंधन तें छूटहिं, नर जप जा कर नाम ।
खर्व निसाचर बाँधेउ, नागपास सोइ राम ॥८२॥

जसको नाम जप्ता मानिस संसारबन्धनबाट छुट्तछन् उनैरामलाई तुच्छराक्षसले नागपाशले बाँध्यो ? ॥ ८२ ॥

चौ०—नाना भाँति मनहिं समुझावा ❀ प्रगट न ग्यान हृदय भ्रम छावा ॥ १ ॥
खेदखिन्न मन तर्क बढ़ाई ❀ भयेउ मोहवस तुम्हरिहि नाईं ॥ २ ॥

गरुडले नाना-प्रकार-सँग मनलाई बुझाए, तै-पनि ज्ञान प्रकट भएन, हृदयलाई भ्रान्तिले ढाक्यो, मनमा तर्क बढाउँदा—बढाउँदा ती विषादले खिन्न भएर तिमीजस्तै मोहवश भए ॥ १ ॥ २ ॥

व्याकुल गयेउ देवरिषि पाहीं ❀ कहेसि जो संसय निज मन माहीं॥ ३ ॥
सुनि नारदहिं लागि अति दाया ❀ सुनु खग! प्रबल राम कै माया ॥ ४ ॥

व्याकुल भएपछि गरूडजी नारद-मुनिका समीप पुगे, मनमां जो संशय थियो त्यो तिनलाई बताए ॥ ३ ॥ त्यो सुनेर नारदलाई अत्यन्त दया लाग्यो, [र तिनले भने] "हेपक्षिराज ! सुन, रामजीकी माया अतिबलवती छ. ॥ ४ ॥

जो ग्यानिन्ह कर चित अपहरई ❀ बरिआईं बिमोह मन करई ॥ ५ ॥
जेहि बहु बार नचावा मोही ❀ सोइ व्यापी बिहंगपति ! तोही ॥ ६ ॥

जो-माया ज्ञानिहरूका चित्तलाई-पनि बलात्कारले खिचेर मोहलाई दिन्छे (चित्तलाई मोहाधीन पार्दछे) ॥ (क)॥ जसले मलाई धेरैफेर नचाई, हे पक्षिराज ! त्यही-महामायाले तिमीलाई पनि छोपीछ ॥ ५ ॥ ६ ॥

महामोह उपजा उर तोरं ❀ मिटिहि न बेगि कहे खग ! मोरं ॥ ७ ॥
चतुरानन पहिं जाहु खगेसा ! ❀ सोइ करेहु जो देहिं निदेसा ॥ ८ ॥

पक्षिराज ! तिम्रा हृदयमा महामोह उत्पन्न भयो, मैले भन्दा त्यो मोह झट्ट मेटिने छैन ॥ ७ ॥ हेपक्षिराज ! तिमी ब्रह्माजीका समीप जाऊ, वहाँले जे आज्ञादिनुहुन्छ, त्यही-अनुसार गर" ॥ ८ ॥

दोहा—अस कहि चले देवरिषि, करत राम-गुन-गान ।
हरि-माया-बल बरनत, पुनि पुनि परम सुजान ॥८३॥

यसो-भनेर रामजीका गुणको गान र, वारंवार वैष्णवीमहामायाका बलको वर्णन गर्दै परमज्ञानी-देवर्षि-नारद हिंडे ॥ ८३ ॥

(क) ज्ञानिनामपि चेतांसि देवी भगवती हि सा ।
बलादाकृष्य मोहाय महामाया प्रयच्छति ॥ [मार्कण्डेय०]

चौ०–तब खगपति विरंचि पहिं गयेऊ ❀ निज संदेह सुनावत भयेऊ ॥ १ ॥
सुनि विरंचि रामहिं सिर नावा ❀ समुझि प्रताप प्रेम उर छावा ॥ २ ॥

अनि पक्षिराज-गरुडजीले ब्रह्माजीका समीप गएर आफ्नु सन्देह सुनाए, त्यो सुने-पछि ब्रह्माजीले रामजीलाई मानसिक-प्रणाम गर्नुभयो, वहाँको प्रताप संझेर ब्रह्माजीका हृदयमा प्रेम बढेर आयो ॥ १ ॥ २ ॥

मन महुँ करै विचार विधाता ❀ मायावस कवि कोविद ग्याता ॥ ३ ॥
हरिमाया कर अमित प्रभावा ❀ विपुल वार जेहि मोहि नचावा ॥ ४ ॥

ब्रह्माजीले मनमा विचार गर्नुभयो "कवि-पण्डित-ज्ञानी-सबै मायावश छन्, वैष्णवी-मायाको प्रभाव अतुल छ, जसले मलाई धेरै–फेर नचाई ॥ ३ ॥ ४ ॥

अग-जग–मय सब मम उपराजा ❀ नहिं आचरज मोह खगराजा ॥ ५ ॥
तब वोले विधि गिरा सुहाई ❀ जान महेस रामप्रभुताई ॥ ६ ॥

यो चराचर-जगत् मैले उत्पन्न गरेको हो, [मलाईता मोह भयो भने] पक्षिराज-गरुडलाई मोह-हुनु आश्चर्य छैन" [यति विचार गरेर] ब्रह्माजीले मनोहर-वचन बोल्नुभयो "गरुड ! रामजीको प्रभावलाई शंकरजी जान्नुहुन्छ ॥ ५ ॥ ६ ॥

वैनतेय ! संकर पहिं जाहू ❀ नात अनत पूछेहु जनि काहू ॥ ७ ॥
तहँ होइहि तव संसयहानी ❀ चलेउ विहंग सुनत विधिवानी ॥ ८ ॥

हेवैनतेय ! (विनतापुत्र ! गरुड !) शंकरजीका समीप जाऊ, वावु ! यो-कुरा अन्यत्र कसैसँग नसोधे ॥ ७ ॥ त्यहाँ तिम्रो संशय नष्ट हुनेछ," यस्तो ब्रह्माजीको वचन सुनेर गरुडजी तुरन्त हिंडे ॥ ८ ॥

दोहा–परमातुर विहंगपति, आयेउ तब मो पास ।
जान रहेउँ कुबेरगृह, रहिहु उमा ! कैलास ॥८४॥

पार्वति ! अत्यन्त व्याकुल–भएका गरुडजी मेरा समीप आइ-पुगे, त्यसवेलामा म कुबेरका-घर जान लागेको थिएँ, तिमी कैलासैमा थियौ ॥ ८४ ॥

चौ०–तेहि मम पद सादर सिरुनावा ❀ पुनि आपन संदेह सुनावा ॥ १ ॥
सुनि ता करिं विनीत मृदुवानी ❀ प्रेम सहित मैं कहेउ भवानी ! ॥ २ ॥

तिनले मेरा पाउमा शिर राखे, अनि आफ्नु सन्देह सुनाए। पार्वति ! तिनको नम्रवचन सुनेर मैले प्रेमसहित भएर भनें ॥ १ ॥ २ ॥

मिलेउ गरुड़ मारग महँ मोही ❀ कवन भाँति समुझावौं तोही ॥ ३ ॥
तवहिं होइ सब संसय भंगा ❀ जब बहु काल करिअ सतसंगा ॥ ४ ॥

"गरुडजी ! वाटामा मसँग भेंट गर्‍यौ, तिमीलाई म कसरी संझाऊँ, जव धेरै-कालसम्म सत्सङ्ग गरिन्छ तव पो सवै संशयको नाश हुन्छ ॥ ३ ॥ ४ ॥

सुनिअ तहाँ हरिकथा सुहाई ❀ नाना भाँति मुनिन्ह जो गाई ॥ ५ ॥
जेहि महुँ आदि मध्य अवसाना ❀ प्रभु प्रतिपाद्य रामु भगवाना ॥ ६ ॥

जो हरिकथा मुनिहरूले नानाप्रकारसँग गाइन्छ, त्यो-सुन्दर-हरिकथा त्यहीं गएर सुन्नुपर्दछ ॥ ५ ॥ जुन-हरिकथामा पहिले (प्रारंभमा) माझमा र अन्त्यमा प्रतिपादनगरिने (बताइने मुख्यविषय) भगवान्-प्रभु-रामचन्द्र हुनुहुन्छ ॥ ६ ॥

नित हरिकथा होति जहँ भाई ! ❀ पठवौं तहाँ सुनहु तुम्ह जाई ॥ ७ ॥
जाइहि सुनत सकल संदेहा ❀ रामचरन होइह अतिनेहा ॥ ८ ॥

भाई गरुड ! जहाँ नित्य हरिकथा हुन्छ, म तिमीलाई त्यहीं पठाउँछु, गएर तिमी सुन ॥ ७ ॥ गएर सुन्ने-वित्तिकै सकल सन्देह दूर हुनेछन्, रामजीका चरणमा प्रेम खूब हुनेछ ॥ ८ ॥

दोहा—विनु सतसंग न हरिकथा, तेहि विनु मोह न भाग ।
मोह गए विनु रामपद, होइ न दृढ़ अनुराग ॥८५॥

विना-सत्सङ्ग हरिकथा पाइँदैन, विना-हरिकथा मोह भाग्दैन, मोह नगईकन रामचन्द्रजीका-चरणमा दृढ़ प्रेम लाग्दैन ॥ ८५ ॥

चौ०—मिलहिं न रघुपति विनु अनुरागा ❀ किए जोग जप ग्यान विरागा ॥ १ ॥
उत्तर दिसि सुंदर गिरि नीला ❀ तहँ रह कागभुसुंडि सुसीला ॥ २ ॥

योगाभ्यास-जप-ज्ञान-वैराग्य भएपनि विना-दृढप्रेम रघुनाथजी भेट्टिनुहुन्न । उत्तर-दिशामा सुन्दर नीलगिरि छ, त्यहाँ असल-स्वभाव-भएका काकभुशुण्डी रहन्छन्, ॥ १ ॥ २ ॥

राम-भगति-पथ परम प्रवीना ❀ ग्यानी गुनगृह बहुकालीना ॥ ३ ॥
रामकथा सो कहै निरंतर ❀ सादर सुनहिं विविध विहंग वर ॥ ४ ॥

ती रामजीका भक्तिका विषयमा अतिचतुर र, ज्ञानवान्, गुणो, वृद्ध छन् ॥ ३ ॥ ती निरन्तर रामजीको कथा भन्दछन्, अनेकाअनेक उत्तम-पक्षिहरू आदरका-साथ सुन्दछन् ॥४॥

जाइ सुनहु तहँ हरिगुन भूरी ❀ होइहि मोहजनित दुख दूरी ॥ ५ ॥
मैं जव तेहि सब कहा बुझाई ❀ चलेउ हरषि मम पद सिरु नाई ॥ ६ ॥

त्यहाँ गएर रामजीका अनन्त-गुण सुन, मोहले पैदागरेको दुःख दूर हुनेछ" ॥ ५ ॥ मैले जव तिनलाई सवै-कुरा बुझाएँ, अनि ती (गरुड) मेरा पाउमा वन्दना-गरेर हिंडे ॥ ६ ॥

ता तें उमा ! न मैं समुझावा ❀ रघुपति कृपा मरमु मैं पावा ॥ ५ ॥
होइहि कीन्ह कबहूँ अभिमाना ❀ सो खोवै चह कृपानिधाना ॥ ६ ॥

हेपार्वति ! मैले तिनलाई संझाइन, [किन भने ?] रामजीका कृपाले तिनको मर्म

मैले बुझें । "तिन्ले कैलेकाहीं अभिमान गरेका होलान्, करुणासागर भगवान् त्यो-अभिमान छुटाउन चाहनुहुन्छ" [मैले यो बुझें] ॥ ५ ॥ ६ ॥

कछु तेहि तें पुनि मैं नहिं राखा ❀ समुझै खग खग ही कै भाखा ॥ ७ ॥
प्रभुमाया बलवंत भवानी ! ❀ जाहि न मोह कवन अस ग्यानी ॥ ८ ॥

तिनलाई मैले आफ्ना समीपमा राखिन, त्यसमा अलीकति कारण क्या हो ? भने "पक्षीको बोली पक्षिनै बुझ्दछ" [यत्तिकै हो] ॥७॥ पार्वति ! प्रभुजीको माया अतिबलती छ, जसलाई त्यसले मोहित पारेको छैन, त्यस्तो ज्ञानी को छ ? ॥ ८ ॥

दोहा—ग्यानी भगत सिरोमनि, त्रि-भुवन-पति कर जान ।
ताहि मोह माया नर, पावँर करहिं गुमान ॥८६॥
सिव बिरंचि कहँ मोहै, को है बपुरा आन ।
अस जिय जानि भजहिं मुनि, मायापति भगवान ॥८७॥

जो ज्ञानी थिए, भक्तशिरोमणि थिए, त्रिभुवनपति-भगवान्-विष्णुका वाहन थिए, तिनलाई-पनि महामायाले मोहित पारी, पामर (वेवकूफ) मानिस व्यर्थै घमण्ड गर्दछन् ॥८६॥

शिव-भनाउँदो म र ब्रह्माजीलाई समेत मायाले मोहित पारिन्, अर्को बौरा (विचरा) को होला ? यो-कुरा मनले जानेर मुनिहरू तिनैमहामायाका-पति-भएका विष्णुभगवान्लाई भज्दछन् ॥ ८७ ॥ (क)

चौ०—गयेउ गरुड़ जहँ बसै भुसुंडी ❀ मति अकुंठ हरि भगति अखंडी ॥ १ ॥
देखि सैल प्रसन्न मन भयेऊ ❀ माया मोह सोच सब गयेऊ ॥ २ ॥

अकुण्ठित-बुद्धि भयेका (सवैविषयमा बुद्धि पुग्ने-सर्वज्ञ) अखण्डित-हरिभक्तिगर्ने काकभुशुण्डी जहाँ वसेका थिए, गरुडजी तिहीं गए ॥ १ ॥ नीलगिरि-पर्वत देख्तैमा तिनको मन प्रसन्न भयो, माया-मोह, शोक-सुर्ता, सवै हट्यो ॥ २ ॥

करि तड़ाग मज्जनु जलपाना ❀ वट-तर गयेउ हृदय हरषाना ॥ ३ ॥
वृद्ध वृद्ध विहँग तहँ आए ❀ सुनै राम के चरित सुहाए ॥ ४ ॥

गरुडजी त्यो-तलाऊमा स्नान र जलपान गरेर वटवृक्षका छायामा पुगे, तिनको मन हर्षित भयो ॥३॥ त्यहाँ वृद्धवृद्ध-पक्षीहरू रामजीका सुन्दर-चरित्र सुन्न आएका थिए ॥४॥

कथाअरंभ करै सोइ चाहा ❀ तेही समय गयेउ खगनाहा ॥ ५ ॥
आवत देखि सकल खगराजा ❀ हरषेउ बायस सहित समाजा ॥ ६ ॥

काकभुशुण्डी कथाको प्रारम्भ-मात्रै गर्नलागेका थिए, त्यसै-वेलामा पक्षिराज-

---

(क) "जगन्मोहिनी—मेरी—त्रिगुणमयीमाया—अतिबलवती छ जो मायापति-मेरा यथोक्त शरणागत छन् तिनीहरू त्यो-मायावाट वच्तछन्, (अरूहरूलाई छाड्दैन)" भनी भगवान्ले अर्जुनलाई भन्नुभएको छ।
"दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया । मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते" [गीता]

गरुडजी पुगे ॥ ५ ॥ सकल-पक्षिगणका राजा गरुडजी आउन-लागेको देखेर काकभुशुण्डीसहित सवै-पक्षिसमाज हर्षित भयो ॥ ६ ॥

अति आदर खगपति कर कीन्हा ❀ स्वागत पूँछि सुआसन दीन्हा ॥ ७ ॥
करि पूजा समेत अनुरागा ❀ मधुर वचन तव बोलेउ कागा ॥ ८ ॥

पक्षिपति-गरुडको खूब आदर गरे, स्वागत-कुशल-प्रश्न गरेर उत्तम-आसन दिए ॥ ७ ॥ प्रेमसहित सत्कार गरीकन काकभुशुण्डीले मधुर-वचन बोले ॥ ८ ॥

दोहा–नाथ ! कृतारथ भयेउँ मैं, तव दरसन खगराज ! ।
आयसु देहु सो करौं अब, प्रभु ! आयेहु केहि काज ॥८८॥
सदा कृतारथ रूप तुम्ह, कह मृदुवचन खगेस ।
जेहि कै अस्तुति सादर, निज मुख कीन्हि महेस ॥८९॥

"हेनाथ ! हेपक्षिराज ! तपाईंका दर्शनले कृतार्थ भएँ, अव तपाईं जे आज्ञा दिनुहुन्छ त्यो गर्दछु, हेप्रभु ! के–कामले आउनुभएको हो ?" ॥ ८८ ॥

पक्षिराज–गरुडले कोमल-वचन बोले "तपाईं सदासर्वदा कृतार्थै हुनुहुन्छ, जसको स्तुति आदरका-साथ शंकरजीले आफ्ना मुखले गर्नुभयो । (त्यस्ता तपाईं ऐले कृतार्थ हुनुभएको होइन, सदासर्वदा कृतार्थै हुनुहुन्छ) ॥ ८९ ॥

चौ०–सुनहु तात ! जेहि कारन आयेउँ ❀ सो सब भयेउ दरस तव पायेउँ ॥ १ ॥
देखि परम पावन तव आश्रम ❀ गयेउ मोह संसय नाना भ्रम ॥ २ ॥

हेतात ! सुन्नुहोस् म जुनकारणले आएको हूँ, त्यो-काम सिद्ध भयो, तपाईंको दर्शन पाइ–हालें ॥ १ ॥ तपाईंको पवित्र आश्रम देख्तैमा मेरो मोह-सन्देह–नानाप्रकारको भ्रम नष्ट भयो ॥ २ ॥

अब श्रीराम कथा अति पावनि ❀ सदा सुखद दुखपुंज नसावनि ॥ ३ ॥
सादंर तात ! सुनावहु मोही ❀ वार वार विनवौं प्रभु तोही ॥ ४ ॥

हेप्रभु ! अव अत्यन्त-पवित्र-भएकी, सर्वदा-सुखदायिनी, दुःखपुञ्जनाशिनी रामकथा मलाई सुनाइ–दिनुहोस् । हेतात ! म आदरका-साथ तपाईंसँग विन्ती गर्दछु ॥ ३ ॥ ४ ॥

सुनत गरुड़ कै गिरा विनीता ❀ सरल सुप्रेम सुखद सुपुनीता ॥ ५ ॥
भयेउ तासु मन परम उछाहा ❀ लाग कहै रघुपति-गुन-गाहा ॥ ६ ॥

गरुडजीका सरल-प्रेमसहित-सुखदायक-अतिपवित्र वचन सुनेर काकभुशुण्डीका मनमा ठूलो उत्साह भयो, रघुपति–राघवको गुणकथा बताउनलागे ॥ ५ ॥ ६ ॥

प्रथमहिं अति अनुराग भवानी! ❀ रामचरित सर कहेसि बखानी ॥ ७ ॥
पुनि नारद कर मोह अपारा ❀ कहेसि बहुरि रावन अवतारा ॥ ८ ॥
प्रभु-अवतार-कथा पुनि गाई ❀ तब सिसुचरित कहेसि मन लाई॥ ९ ॥

हेपार्वति ! तिनले पहिले अत्यन्त–प्रेमका-साथ रामचरित्रको र मानससरोवरको रूपक (एकता) विस्तार-पूर्वक वर्णनगरे ॥ ७ ॥ अनि नारदमुनिको अपार-मोहको वर्णन गरे। फेरि रावणका जन्मको-कारण वर्णनगरे ॥ ८ ॥ अनि प्रभु–रामजीका अवतारको कथा निरूपण गरे। अनि खूव चित्त–लगाएर प्रभुको बाललीलाको वर्णनगरे ॥ ९ ॥

दोहा–बालचरित कहि विविध विधि, मन महुँ परम उछाह।
रिषिआगमनु कहेसि पुनि, श्री-रघु-वीर-विवाह ॥९०॥

मनमा ठूलो उत्साह लिएर प्रभुका अनेक-तरहका बाललीलाको वर्णन गरेर तिनले विश्वामित्र-मुनिका आगमनको कथा सुनाए, अनि रघुवीरका विवाहको वर्णनगरे ॥ ९ ॥

चौ०–बहुरि राम-अभिषेक-प्रसंगा ❀ पुनि नृपवचन राज-रस-भंगा ॥ १ ॥
पुरवासिन्ह कर विरह विषादा ❀ कहेसि राम लछिमन संवादा ॥ २ ॥

अनि रामजीका राज्याभिषेकको प्रस्ताव, उहाँपछि राजादशरथका यौवराज्यप्रदानको वचन, तदन्तर राज्याभिषेकको रस-भङ्ग, उहाँपछि नगरनिवासीहरूको विरहविषाद, त्यसपछि रामलक्ष्मणसंवाद [वताए] ॥ १ ॥ २ ॥

विपिनगवनु केवट अनुरागा ❀ सुरसरि उतरि निवास प्रयागा॥ ३ ॥
बालमीकि-प्रभु-मिलन बखाना ❀ चित्रकुट जिमि बस भगवाना ॥ ४ ॥

अनि रामजीको वनगमन, गुहको प्रेम, गङ्गा–तरण, प्रयाग–नियास, बाल्मीकिप्रभु-मिलन, र चित्रकूटमा भगवान् जसरी राजभयो त्यो-कथा वर्णनगरे ॥ ३ ॥ ४ ॥

सचिवागवनु नगर नृपमरना ❀ भरतागवनु प्रेम बहु बरना ॥ ५ ॥
करि नृपक्रिया संग पुरवासी ❀ भरतु गए जहँ प्रभु सुखरासी ॥ ६ ॥

अनि सुमन्त्र-सारथिको नगरमा प्रत्यागमन (फर्कनु), राजाको मरण, भरतको आगमन, तिनको प्रेम खूब वर्णनगरे। अनि राजाको क्रियाकर्म गरेर नगरनिवासीहरूका साथ सुखसमूहरूप-प्रभुजी हुनुहुन्थ्यो तहाँ भरतजी गएको [कथा वर्णनगरे] ॥ ५ ॥ ६ ॥

पुनि रघुपति बहु विधि समुझाए ❀ लइ पादुका अवधपुर आए ॥ ७ ॥
भरत रहनि सुर-पति-सुत-करनी ❀ प्रभु अरु अत्रि भेंट पुनि बरनी ॥ ८ ॥

फेरि प्रभुजीले धेरैतरहले संझाएको, पादुका (खराऊ) लिएर भरतजी अयोध्या फर्केको, भरतको आचरण, इन्द्रका-छोरा–जयन्तको कर्तव्य (वदमाशी), अनि प्रभुजी र अत्रि-मुनिको भेटघाट [यिनको वर्णनगरे] ॥ ७ ॥ ८ ॥ [अनि]

दोहा–कहि विराध-वध जेहि विधि, देह तजी सरभङ्ग।
वरनि सुतीछन-प्रीति मुनि, प्रभु-अगस्ति सतसङ्ग ॥९१॥

विराधराक्षसको जसरी वध भयो त्यो–वृत्तान्त, शरभङ्गऋषिले जुनप्रकारसँग शरीर छाडे त्यो-वृत्तान्त, सुतीक्ष्णमुनिको प्रेम, प्रभुको र अगस्त्यमुनिको सत्सङ्ग, यिनको वर्णनगरे ॥ ९१ ॥

चौ०–कहि दंडक वन पावनताई ❀ गीध मइत्री पुनि तेहि गाई ॥ १ ॥
पुनि प्रभु पंचवटी कृत वासा ❀ भंजी सकल मुनिन्ह कै त्रासा ॥ २ ॥

अनि दण्डकारण्यको पवित्रता, गृध्र (जटायु) सँगको मित्रता, अनि प्रभुले-गरेको पञ्चवटीको निवास, सकलमुनिको त्रासभञ्जन (राक्षसवधप्रतिज्ञा) यिनको वर्णनगरे ॥१॥२॥

पुनि लछिमन उपदेश अनूपा ❀ सूपनखा जिमि कीन्ह कुरूपा ॥ ३ ॥
खरदूषन वध बहुरि बखाना ❀ जिमि सबु मरमु दसानन जाना ॥ ४ ॥

अनि लक्ष्मणजीलाई अनुपम उपदेश, शूर्पणखालाई जसरी विरूप गर्नु भयो त्यो-वृत्तान्त, अनि खरदूषणवध, जसरी रावणले त्यो-सबै मर्म जान्यो [त्योकुरा वर्णनगरे] ॥३॥४॥

दसकंधर — मारीच — बतकही ❀ जेहि विधि भई सो सब तेहिकही ॥ ५ ॥
पुनि माया—सीता कर हरना ❀ श्रीरघुवीर विरह कछु वरना ॥ ६ ॥

अनि रावण र मारीचको वार्तालाप जसरी भयो त्यो सबै-वृत्तान्त भुशुण्डीजीले भने । अनि मायासीताको हरण र रघुनाथजीको विरहव्याकुलताको केही वर्णनगरे ॥ ५ ॥ ६ ॥

पुनि प्रभु गीधक्रिया जिमि कीन्ही ❀ वधि कबंध सबरिहि गति दीन्ही ॥ ७ ॥
बहुरि विरह वरनत रघुवीरा ❀ जेहि विधि गए सरोवरतीरा ॥ ८ ॥

अनि प्रभुजीले गृध्रराज-जटायुको दाहक्रिया जसरी गर्नुभयो त्यो-वृत्तान्त, कवन्धलाई मारेर शबरीलाई जसरी सद्गति दिनुभयो त्यो-वृत्तान्त, फेरि रघुवीरले जसरी विरहको वर्णनगर्नुभयो त्यो-वृत्तान्त, जुनप्रकारले पम्पासरोवरको तीरमा पुग्नुभयो [त्यो वृत्तान्त वर्णनगरे] ॥ ७ ॥ ८ ॥

दो०–प्रभु-नारद-संवाद कहि, मारुति-मिलन-प्रसंग ।
पुनि सुग्रीवँ मिताई, बालिप्रान कर भङ्ग ॥९२॥
कपिहि तिलक करि प्रभुकृत, सैल प्रवरषन वास ।
वरनत वरषा सरद कर, रामरोष कपित्रास ॥९३॥

उहाँपछि प्रभुको र नारदको संवाद, हनूमान्‌सँग भेटघाट, सुग्रीवसँग मितेरी, वालीको प्राणनाश, यिनको वर्णनगरे ॥ ९२ ॥

अनि प्रभुजीले जसरी सुग्रीवको राज्याभिषेक गराएर प्रवर्षण पर्वतमा निवास गरिबक्सियो, त्यो-वृत्तान्त, प्रभुले गरेको वर्षा र शरदृऋतुको वर्णन, प्रभुजीको क्रोध, बानरहरूको डर, यिनको वर्णनगरे ॥ ९३ ॥

चौ०–जेहि विधि कपिपति कीस पठाए ❀ सीताखोजन सकल सिधाए ॥ १ ॥
विवरप्रवेस कीन्ह जेहि भाँती ❀ कपिन्ह बहोरि मिला संपाती ॥ २ ॥

अनि वानरपति–सुग्रीवले जसरी वानरगणलाई पठाए त्यो-वृत्तान्त, जसरी वानर-

हरू सीताजीलाई खोज्दै हिंडे त्यो-वृत्तान्त, जसरीवानरहरूले गुहाप्रवेश गरे त्यो-वृत्तान्त, र फेरि संपातिलाई जसरी वानरसमूहले भेटे [त्यो वृत्तान्तको वर्णनगरे] ॥ १ ॥ २ ॥

सुनि सब कथा समीरकुमारा ❀ नाँघत भयेउ पयोधि अपारा ॥ ३ ॥
लंका कपि प्रवेस जिमि कीन्हा ❀ पुनि सीतहि धीरजु जिमिदीन्हा ॥ ४ ॥

अनि जसरी वायुपुत्रले सबैवृत्तान्त सुनेर अपार-सागर-लाई नाघे, त्यो वृत्तान्त र तिनले जसरी लंकामा प्रवेश गरे, अनि जसरी जानकीजीलाई धैर्य दिए [त्यो-वृत्तान्तको वर्णनगरे] ॥ ३ ॥ ४ ॥

बन उजारि रावनहिं प्रबोधी ❀ पुर दहि नाँघेउ बहुरि पयोधी ॥ ५ ॥
आए कपि सब जहँ रघुराई ❀ बैदेही कै कुसल सुनाई ॥ ६ ॥

अनि हनूमान्‌ले जसरी वन उजार पारे, जसरी रावणलाई बुझाए, जसरी लङ्का डढाएर फेरि सागरनाँघे, त्यो-वृत्तान्त र, सबै-वानर जन्मा-भएर रघुनाथजीका समीप जसरी आए, हनूमान्‌ले सीताजीको कुशल-समाचार जसरी सुनाए [त्यो-वृत्तान्त वर्णनगरे] ॥५॥६॥

सेनसमेत जथा रघुवीरा ❀ उतरे जाइ वारि निधि तीरा ॥ ७ ॥
मिला विभीषनु जेहि विधि आई ❀ सागर निग्रह कथा सुनाई ॥ २ ॥

अनि जसरी रघुनाथजी सेनासहित-भएर समुद्रका तीरमा पुग्नुभयो, जुनप्रकारले आएर विभीषणले रामजीको दर्शन गरे, त्यो-वृतान्त र समुद्रलाई कायल पारेको वृत्तान्त सुनाए ॥ ७ ॥ ८ ॥

दो०—सेतु बाँधि कपिसेन जिमि, उतरी सागर पार ।
गयेउ बसीठी वीरवर, जेहिं विधि बालिकुमार ॥९४॥
निसि—चर—कीस—लराई, वरनेसि विविध प्रकार ।
कुंभकरन घननाद कर, बल—पौरुष—संहार ॥९५॥

अनि समुद्रमा सेतुबन्धन गरेर वानरसेना जसरी पारी पुग्यो, जसरी श्रेष्ठवीर भएका बालिपुत्र अङ्गद दूतकर्म गर्न [दौत्यगर्न] गए, [त्योवृत्तान्त सुनाए] ॥ ९४ ॥

अनि राक्षसहरूको र वानरहरूको नानाप्रकारका-लडाईको वर्णन गरे। अनि कुम्भकर्णको र मेघनादको बल र पौरुष (पराक्रम) को संहार भयेको [वृत्तान्त सुनाए] ॥ ९५ ॥

चौ०-निसि-चरनिकरमरनविधि नाना ❀ रघुपति रावन समर बखाना ॥ १ ॥
रावन वध मंदोदरी सोका ❀ राज विभीषन देव असोका ॥ २ ॥

अनि अनेकप्रकारसँग राक्षसहरू मरेको, र रामजी र रावणको युद्ध भएको वृत्तान्त वर्णनगरे ॥ १ ॥ अनि रावणवध, मन्दोदरीविलाप, विभीषणराज्याभिषेक, देवताको शोकनाश [इनको वर्णनगरे] ॥ २ ॥

सीता रघुपति मिलन बहोरी ❀ सुरन्हकीन्हि अस्तुति कर जोरी ॥ ३ ॥

पुनि पुष्पक चढ़ि कपिन्ह समेता ❀ अवध चले प्रभु कृपानिकेता ॥ ४ ॥

अनि सीतारामामिलन, र हातजोरेर देवताहरूले गरेको रामस्तुति, वानरसहित भैकन पुष्पक चढेर करुणासागर रामचन्द्रजीको अयोध्यातर्फयात्रा, [इनको वर्णन गरे]॥३॥४॥

जेहि विधि राम नगर निज आए ❀ वायस बिसद चरित सब गाए ॥ ५ ॥
कहेसि बहोरि रामअभिषेका ❀ पुरवरनन नृपनीति अनेका ॥ ६ ॥

अनि रामचन्द्रजी जसरी आफ्ना नगरमा पाल्नुभयो, त्यो-सबै-वृत्तान्त र निर्मल-चरित्रको भुशुण्डीले वर्णनगरे ॥ ५ ॥ फेरी तिनले रामराज्याभिषेक, नगरपरिस्थिति, अनेक राजनीति, वर्णनगरे ॥ ६ ॥

कथा समस्त भुसुंडि बखानी ❀ जो मैं तुम्ह सन कही भवानी ! ॥ ७ ॥
सुनि सब रामकथा खगनाहा ❀ कहत वचन मन परम उछाहा ॥ ८ ॥

हेपोर्वति ! तिमीसँग मैले जो कथा वर्णन गरेको हुँ, त्यो सबैकथा काकभुशुण्डीले भनेको हो, रामजीको सबै कथा सुने-पछि पक्षिराज-गरुड़ मनमा उत्साह-युक्त भएर भन्न लागे ॥ ७ ॥ ८ ॥

सो०—गयेउ मोर संदेह, सुनेउँ सकल रघु-पति-चरित ।
भयेउ राम-पद-नेह, तव प्रसाद वायसतिलक ! ॥९६॥
मोहि भयेउ अति मोह, प्रभुबंधन रन महुँ निरखि ।
चिदानन्द-संदोह, रामु विकल कारन कवन ॥९७॥

“हेकाककुलतिलक ! मेरो सन्देह नष्ट भयो, रघुपतिको सकल चरित्र सुनें । रामजीका चरणमा प्रेम लाग्यो, यो सबै तपाईंको अनुग्रह हो ॥ ९६ ॥

युद्धमा प्रभुजीलाई नागपाशले बन्धन भएको देखता “चैतन्य र आनन्दका समूह-स्वरूप रामजी कुनकारणले व्याकुल भएर अचेतन दुःखी हुनुभयो” भन्ने ठूलो सन्देह मलाई लागेको थियो ॥ ९७ ॥

चौ०-देखि चरित अति नरअनुसारी ❀ भयेउ हृदय मम संसय भारी ॥ १ ॥
सोइभ्रमअवहितकरि मैं जाना ❀ कीन्ह अनुग्रह कृपानिधाना ॥ २ ॥

मामूली-मानिसका अनुसारको चरित्र देखता मेरा हृदयमा ठूलो सन्देह भएको हो । त्यो-सन्देहलाई मैले हितकारी बुझें, करुणानिधान-रामजीले अनुग्रह गर्नुभएको रहेछ ॥ १॥२॥

जो अतिआतप व्याकुल होई ❀ तरुछाया सुख जानै सोई ॥ ३ ॥
जौं नहि होत मोह अति मोही ❀ मिलतेउँ तात! कवन विधि तोही॥ ४ ॥

जो-व्यक्ति घामले अत्यन्त व्याकुल हुन्छ, त्यही-व्यक्ति वृक्षका छायाका आनन्दलाई जान्दछ ॥ ३ ॥ हेतात ! यदि मलाई मोह नहुँदोहो ता तपाईंसँग म भेट किन गर्दोहुँ ? ॥ ४ ॥

सुनतेउँ किमि हरिकथा सुहाई ❀ अतिबिचित्रबहु बिधितुम्हगाई ॥ ५ ॥
निगमागम पुरान मत एहा ❀ कहहिं सिद्ध मुनि नहिं संदेहा ॥ ६ ॥

तपाईंले वर्णनगरेको अतिविचित्र सुंदर हरिकथा कसरी सुन्दोहुँ, ॥ ५ ॥ वेद-शास्त्र पुराणको मत यही हो, मुनिहरू र सिद्धहरू पनि यसैभन्दछन् यसमा सन्देहछैन ॥ ६ ॥

संत बिसुद्ध मिलहिं परि तेही ❀ चितवहिं रामु कृपा करि जेही ॥ ७ ॥
रामकृपा तव दरसन भयेऊ ❀ तव प्रसाद मम संसय गयेऊ ॥ ८ ॥

जसका ऊपर रामजी कृपा गरेर दृष्टि दिनुहुन्छ, त्यसैले सच्चा-साधु-सन्त भेट्टाउँछ ॥ ७ ॥ रामजीका कृपाले तपाईंको दर्शन भयो, तपाईंका कृपाले मेरो सबै-सन्देह गयो ॥ ८ ॥

दो०—सुनि बिहंगपति बानी, सहित बिनय अनुराग ।
पुलक गात लोचन सजल, मन हरषेउ अति काग ॥९८॥

विनय र प्रेमले सहित-भएको गरुडजीको वचन सुन्दा काकभुशुण्डी मनमा अत्यन्त हर्षित भए । तिनका नेत्र अश्रुपूर्ण, शरीर रोमाञ्चपूर्ण भयो ॥ ९८ ॥

दो०—स्रोता सुमति सुसील सुचि, कथा रसिक हरिदास ।
पाइ उमा ! अतिगोप्यमपि, सज्जन करहिं प्रकास ॥९९॥

हेपार्वति ! सच्चा-सज्जनहरू बुद्धिमान्-सुशील-शुद्धचित्त-हरिकथारसिक-हरिभक्त भएको श्रोता पाएभने अत्यन्त-गोप्य-भएको कुरालाई-पनि प्रकाश गरि-दिन्छन् (बताइदिन्छन्) ॥ ९९ ॥

चौ०—बोलेउ कागभुसुंडि बहोरी ❀ नभगनाथ पर प्रीति न थोरी ॥ १ ॥
सब बिधि नाथ! पूज्य तुम्ह मेरे ❀ कृपापात्र रघुनायक केरे ॥ २ ॥

गरुडजीका ऊपर अत्यन्त-प्रीति गरेर काकभुशुण्डीले फेरि भने—“हेनाथ ! रघुनाथजीका दयापात्र तपाईं सबतरहबाट मेरा पूज्य हुनुहुन्छ ॥ १ ॥ २ ॥

तुम्हहिं न संसय मोह न माया ❀ मो पर नाथ कीन्ह तुम्ह दाया ॥ ३ ॥
पठै मोहमिस खगपति तोही ❀ रघुपति दीन्हि बड़ाई मोही ॥ ४ ॥

तपाईंलाई न मोह थियो, न माया । हेनाथ ! फगत मेरा ऊपर तपाईंले दयागर्नु भएको हो ॥ ३ ॥ हेपक्षिराज ! रघुनाथजीले मोहको बहानाले तपाईंलाई पठाउनुभयो र मलाई प्रतिष्ठा (इज्जत) दिनुभयो ॥ ४ ॥

तुम्ह निज मोह कहा खगसाईं ! ❀ सो नहिं कछु आचरज गोसाईं ! ॥ ५ ॥
नारद भव बिरंचि सनकादी ❀ जे मुनिनायक आतमवादी ॥ ६ ॥

हेपक्षिपते ! तपाईंले आफ्नो मोह बताउनुभयो (मलाई मोह भयो र यहाँ आएँ भन्नुभयो) त्यो-कुरामा पनि केही आश्चर्य छैन [मोह हुनु संभव पनि छ] ॥ ५ ॥ ६ ॥ नारद-

शंकरजी-ब्रह्माजी-सनकादिमुनि-इत्यादि-गरेका मुनीश्वर र आत्मज्ञानोपदेशक कहलाएका जो जो छन्—॥ ६ ॥

मोह न अंध कीन्ह केहि केही ❀ को जग काम नचाव न जेही ॥ ७ ॥
तृष्णा केहि न कीन्ह बौराहा ❀ केहि कर हृदय क्रोध नहिं दाहा ॥ ८ ॥

तिनीहरूमध्ये कुनकुनलाई मोहले अन्ध पारेको छैन ?। जसलाई कामदेवले नचाएको छैन जगतमा त्यस्तो को छ ? ॥ ७ ॥ तृष्णाले कसलाई बौलाहा पारेकीछैन ?। क्रोधले कसको हृदयलाई डढाएको छैन ? ॥ ८ ॥

दो०—ग्यानी तापस सूर कवि, कोविद गुनआगार ।
केहि कै लोभ विडंबना, कीन्हि न एहि संसार ॥१००॥

यो-संसारमा ज्ञानी-तपस्वी-शूरवीर-कवि-पण्डित-गुणीमध्ये कुन-चाहिनेलाई लोभले विडम्बना गरेको छैन (लोभले फजियत गरेको छैन) ॥ १०० ॥

दोहा—श्रीमद वक्र न कीन्ह केहि, प्रभुता बधिर न काहि ।
मृगलोचनि—लोचन---सर, को अस लाग न जाहि ॥१०१॥

लक्ष्मीका-मदले कसलाई-कुटिल पारेकोछैन ?, प्रभुताले कसलाई बहिरो पारेको छैन ?, जसलाई मृगनयनी-हरूका नयनरूपी-बाणले घाइते पारेकोछैन, यस्तो त्यो को छ ? ॥१०१॥

चौ०—गुन कृत सन्यपात नहिं केही ❀ कोउ न मान मद तजेउ निबेही ॥ १ ॥

अरू नशा नशेवाजलाई पागल पार्दछन्, आफु पागल हुँदैनन् । लक्ष्मीको नशा ता अरूलाई पनि पागल पार्छ आफु पनि पागल हुन्छ, किन भने ? आफ्ना संबन्धी (नशेवाज लक्ष्मीवान्) हरूलाई लक्ष्मीमदले शक्र (इन्द्र) वनाउन आँटेकोमा आफ्ना-पागल-पनाले तिनलाई शक्र·पार्नु ता कता हो कता वक्र (कुटि़ल) पो पार्‍यो ।

मदयन्ति न माद्यन्ति विश्रुता इतरे मदाः ॥
श्रीमदस्तु स्वयं माद्यन्मदयत्यपरानपि ॥ १ ॥
शक्रीचिकीर्षुर्यदयं महिम्ना स्वेन भूयसा ॥
वक्रीचकार सकलान् स्वयुजः सरलान् सतः ॥ २ ॥ [सूक्ति०]

(२) ठूलो प्रभुताले प्रभुका—कानका दुई प्वाल ता रोकि·दिन्छ, त्यसले आश्रितहरूको मनोरथ लाई रोक्नामा के आश्चर्य ?

निरुणद्धि कर्णविवरद्वयं प्रभोर्मूयसी प्रभुता ।
किं चित्रमाश्रितानां मनोरथान् सा रुणद्धीति ॥ १ ॥ [सूक्ति०]

(३) हाय ! खड्ग-बाणहरूका चोटलाई वर्दास्तगर्ने वीरहरू स्त्रीजनका नेत्रका छेउका चोटले खतम भये नी ।

सहन्तः खड्गबाणादिप्रहारान् दुःसहानपि ।
स्त्रीदृगन्तप्रहारेण हन्त ! वीरा निपातिताः ॥ [सूक्ति.]

जोवनज्वर केहि नहिं बलकावा ❀ ममता केहि कर जसु न नसावा ॥ २ ॥

गुणले-गरेको-सन्निपात-रोग कसलाई भएन ? [ठुलोगुणी भए-पछि[1] मनपरी बोलेर मनपरी गरेर सन्निपातरोग-भएजस्तो को भएन ?] । मान र मदले न छेडीकन त्यसै कसलाई छाड्यो ? ॥ १ ॥ यौवन-ज्वरले कसलाई रन्काएन ? ममताले कसको यश नष्ट पारेन ? ॥ २ ॥

मच्छर काहि कलंक न लावा ❀ काहि न सोक-समीर डोलावा ॥ ३ ॥
चिंतासाँपिन काहि न खाया ❀ को जग जाहि न व्यापी माया ॥ ४ ॥

मात्सर्य (अर्काको भलो भएकामा डाह) ले कसलाई कलङ्क लाएन ?, शोकरूपी-हुरीले कसलाई हल्लाएन ?, चिन्तारूपी-सर्पिणीले कसलाई डसिन ?, यो-सँसारमा मायाले कसलाई छोपिन ? ॥ ३ ॥ ४ ॥

कीट मनोरथ दारु सरीरा ❀ जेहि न लाग घुन को अस धीरा ॥ ५ ॥
सुत वित लोक ईषना तीनी ❀ केहि कै मति इन्ह कृत न मलीनी ॥ ६ ॥

जसका शरीररूपी-लडकीमा मनोरथ रूपी-घुणकीट (घुन) लागेको छैन, त्यस्तो धीर (खपुवा) को छ ? [सबैको शरीर मनोरथ गर्दागर्दै मकाएर जान्छ, कुनै-शरीर खप्तैन मनोरथ-रूपी-घुन-लागे-पछि के खपोस् ?, मनोरथ नगर्नें (निःस्पृह) को शरीर अल्ली खप्तछ, त्यागी-ऋषिमुनिहरू त्यसैले चिरंजीवी भएका हुन्] ॥ ५ ॥ पुत्रैषणा (पुत्रको खायश) वित्तैषणा (धनको खायश) लौकैषणा (सद्गति र यो-लोकको खायश) ई-तीन-एषणाले कसको बुद्धिलाई मलिन गराएको छैन ? [इनै-तीन-एषणाले-गर्दा सबैकी बुद्धि निन्याउरी भएकी छ] ॥६॥

यह सब माया कर परिवारा ❀ प्रबल अमित को बरनै पारा ॥ ७ ॥
सिव चतुरानन जाहि डेराहीं ❀ अपर जीव केहि लेखे माहीं ॥ ८ ॥

यो-सबकुरा मायाको परिवार (प्रपञ्च) बलवान् र अनन्त अपार छ, यसको पार को बताउन शक्तछ ? ॥ ७ ॥ शिवजी र ब्रह्माजी जसदेखी डराउँछन् अरु-जीव कुन-गिन्तीमा छन् ? ॥ ८ ॥

दोहा—व्यापि रहे संसार महुँ, मायाकटक प्रचण्ड ।
सेनापति कामादि भट, दम्भ कपट पाखण्ड ॥१०२॥
सो दासी रघवीर कै, समुझे मिथ्या सोपि ।
छूट न रामकृपा विनु, नाथ ! कहौं पद रोपि ॥१०३॥

संसारमा माया-महारानीको प्रचंड कटक (फौज) व्याप्त भई-रहेको छ, त्यसका सेना

---

(१) धेरै-गुणभएका मानिस सन्निपातरोगीजस्ता भएर लोकलज्जा छाडीकन मनपरी प्रलाप गर्न लाग्दछन् । त्यो-रोगवाट मानिस वच्तैन ।

हापयति लोकलज्जामखिलां स्वैरं प्रलापयति ।
गुणगणजसन्निपातो वत ! नातो मुच्यते मनुजः ॥ [सूक्तिसंग्रह]

पति काम-क्रोध–लोभ, यी तीन-छन्, त्यो-फौजका योद्धाहरू दंभ, कपट, पाखंड इत्यादि अनेक छन् ॥ १०२ ॥

ती महामाया रघुनाथजीकी दासी हुन्, यद्यपि वुझ्दा-खेरि ती सत्य होइनन्, मिथ्या हुन्, तथापि रामजीको कृपा नभैकन ती छुट्तिनन्, हेनाथ ! यो-कुरा म प्रतिज्ञापूर्वक भन्द छु ॥ १०४ ॥

चौ०–जो माया सव जगहि नचावा ❀ जासु चरित लखि काहु न पावा ॥ १ ॥
सोइ प्रभु भ्रूविलास खगराजा ! ❀ नाच नटी इव सहित समाजा ॥ २ ॥

हेपक्षिराज ! जो-माया सवै-जगत्लाई नचाउँछे, जसको-चरित्र कसैले-पनि वुझ्न पाएको छैन, त्यही-माया प्रभुजीको भ्रूविलासले (आखिभौंका इशाराले) नटी-जस्ती भएर परिवार सहित नाच्तछ (प्रभुजीले जस्तो इशारा गर्नुहुन्छ, तदनुसार चल्दछे) ॥ १ ॥ २ ॥

सोइ सच्चिदानंदघन रामा ❀ अज विज्ञानरूप बलधामा ॥ ३ ॥
व्यापक व्याप्य अखंड अनंता ❀ अखिल अमोघसक्ति भगवंता ॥ ४ ॥

रामजी सच्चिदानन्दघन, जन्मरहित, विज्ञानरूप, शक्तिशाली, व्यापक, व्याप्य, अखंड अनन्त, अखिलरूप, अमोघशक्ति भगवान्–॥ ३ ॥ ४ ॥

अगुन अदभ्र गिरागोतीता ❀ सवदरसी अनवद्य अजीता ॥ ५ ॥
निर्मल निराकार निर्मोहा ❀ नित्य निरंजन सुखसंदोहा ॥ ६ ॥

निर्गुण, पूर्ण, अनिर्वचनीय, अचिन्तनीय, सर्वदर्शी, निर्दोष, अजित, निर्मल, निराकार निर्मोह, नित्य, निरंजन, सुखसमूहरूप ॥ ५ ॥ ६ ॥

प्रकृतिपार प्रभु सव उर वासी ❀ ब्रह्म निरीह विरज अविनासी ॥ ७ ॥
इहाँ मोह कर कारन नाहीं ❀ रवि सनमुख तम कवहुँ कि जाहीं ॥ ८ ॥

मायापरवर्ती, सर्वसामर्थ्यवान्, सर्वान्तर्यामी, निःस्पृह, निष्क्रिय, अविनाशी, निर्विकार होइवकिसन्छ । वहाँका हकमा मोहको कारणै छैन, सूर्यको अगाडी अन्धकार कहीं रहला? ।७।८

(क) हुदै-नभएको वस्तु भासमान हुनालाई माया भन्दछन्, यसको यथार्थतत्व बुझ्नलाई सद्गुरुको शरण लिनुपर्छ, रामजीको-कृपाले यो मायावाट पार पुगिन्छ ।

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।
मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥ [भगवद्गीता]

आतर्यदीदं परिदृश्यते जगन्मायैव सर्वं परिहृत्य चेतसा ।
मद्भावनाभावितशुद्धमानसः सुखी भवाऽऽनन्दमयो निरामयः ॥ [रामगीता]

यो मायापाशले बाँधिएर सवैजीव पशु भएका छन्, यो पाश छुटाउन मन भएका पशु (जीव) ले पशुपति (ईश्वर) को शरण पर्नुपर्दछ, पशुले पशुको पाश छुटाउन शक्तैन, मालिकसंग जानुपर्दछ ।

पाशो यदि मोक्तव्यः पशुपतिरेवोपसर्तव्यः ॥
न खलु व्यतिमुच्यन्ते पशवः पाशेन सन्नद्धाः ॥ [अप्पयदीक्षित]

दोहा–भगत हेतु भगवान प्रभु, राम धरेउ तनु भूप ।
किए चरित पावन परम, प्राकृत-नर-अनुरूप ॥१०४॥
जथा अनेक वेष धरि, नृत्य करै नट कोइ ।
सोइ सोइ भाव देखावै, आपुन होइ न सोइ ॥१०५॥

उनै-प्रभुले भक्तरक्षाका निमित्त राजा रामको रूप लिनुभएको हो, प्राकृत (मामूली) मानिसको-जस्तो पवित्रचरित्र गर्नुभएको हो। जसरी कोही नट अनेकवेष-धारण-गरेर नृत्य गर्दछ (नाच्तछ) जस्तोजस्तो वेष लिन्छ त्यहीत्यही-अनुसारको हावभाव देखाउँछ, वास्तवमा त्यो-नट त्यो होइन (रूपमात्र भिन्न हो, रूप लिनेता उही-एउटा मात्र हो) ॥१०५॥

चौ०–असि रघुपति लीला उरगारी ! ❀ दनुजविमोहनि जन-सुख-कारी ॥ १ ॥
जे मतिमलिन विषयवस कामी ❀ प्रभु पर मोह धरहि इमि स्वामी ॥ २ ॥

हेगरुडजी ! भगवान्‌को लीला यस्तै छ, त्यो लीला दैत्यराक्षसहरूलाई मोहित पार्नै र भक्तजनलाई आनन्ददिने छ । हे स्वामी ! जो मलिनबुद्धि-विषयलम्पट-कामी छन् , तिनीहरू प्रभुका ऊपर यसरी मोहको आरोपण गर्दछन् ॥ १ ॥ २ ॥

नयनदोष जा कहुँ जव होई ❀ पीतवरन ससि कहँ कह सोई ॥ ३ ॥
जव जेहि दिसिभ्रम होइ खगेसा ! ❀ सो कह पच्छिम उयेउ दिनेसा ॥ ४ ॥

जव जोकोहीलाई नेत्रदोष (आँखाको कामलारोग) हुन्छ, तव त्यो व्यक्ति चन्द्रमालाई पीतवर्ण (पहेंला) भन्दछ । जव जसलाई दिशाभ्रम हुन्छ, तव त्यो पश्चिममा सूर्य उदाए भन्दछ ॥ ३ ॥ ४ ॥

नौकारूढ़ चलत जग देखा ❀ अचल मोहवस आपुहि लेखा ॥ ५ ॥
बालक भ्रमहिं न भ्रमहिं गृहादी ❀ कहहिं परस्पर मिथ्यावादी ॥ ६ ॥

चल्ती-नाउमा चढेको मानिस मोहवश भएर पाखाका चीजवीजलाई हिंड्न लागेको र आफूलाई स्थिर रहेको देख्तछ । [हारावाराहारावारा तोरी-फुल्यो, भन्दै फन्फनी घुम्न लागेका केटाकेटीहरू रिगँटा लाग्दछ र घर घुमेको देख्तछन् तर [तिनै घुमेका हुन्छन्, घर घुमेका हुदैनन् ता पनि आपुसमा घर घुम्यो भन्दछन्] मिथ्यावादीहरूपनि आफु मोहवश भएका हुनाले रामजीलाई मोहवश-भएको ठान्दछन् ॥ ५ ॥ ६ ॥

हरि विवेक अस मोह विहंगा ❀ सपनेहुँ नहिं अग्यान प्रसंगा ॥ ७ ॥
मायावस मतिमंद अभागी ❀ हृदय जवनिका बहु विधि लागी ॥ ८ ॥
ते सठ हठवस संसय करहीं ❀ निज अज्ञान राम पर धरहीं ॥ ९ ॥

हेपक्षिराज ! भगवान्‌का विषयमा पनि यस्तै मोह हो (कल्पित मोह हो, सत्य मोह छैन) भगवान्मा अज्ञान (मोह) को प्रसंग (सवन्ध) सपनामा पनि हुन शक्तैन [प्रकाशमय सूर्यमा अप्रकाशमय अन्धकारको झैं ज्ञानमयभगवान्मा अज्ञानमयमोहको स्थिति हुँदैन] ॥ ७ ॥

जो-मायावश हुनाले मन्दवुद्धि र अभागी भयेका छन्, जसका हृदयमा अज्ञानका अनेकतरहका पर्दा (आवरण) लागेका छन्, ती-स्वाँठहरू हठ गरेर यस्तो संशय गर्दछन्, आफ्नु अज्ञान रामजीका ऊपर (आरोप गर्दछन्) राख्तछन् ॥ ७ ॥ ९ ॥

दोहा--काम क्रोध मद लोभ रत, गृहासक्त दुखरूप ।
ते किमि जानहिं रघुपतिहि, मूढ़ परे तमकूप ॥१०६॥

जो काम-क्रोध-मद-लोभमा आसक्त छन्, घरमा आसक्त भएर दुःखमय-भएका छन् अन्धकूपमा (अँध्यारो ईनारजस्तो अज्ञानमा) परेका ती-मूढ़हरू रामजीलाई कसरी जान्द छन् ॥ ९०६ ॥

दोहा--निर्गुनरूप सुलभ अति, सगुन न जानहिं कोइ ।
सुगम अगम नाना चरित, सुनि मुनिमन भ्रम होइ ।१०७।

वरु निर्गुणरूप अति सुलभ छ (एक-रूपले रहनेहुनाले निर्गुण-ब्रह्मको ज्ञान हुन शक्तछ) तर सगुणरूपलाई कोही जान्दैन [किन भने ?] नानाप्रकारका सुगम र अगम भएका चरित्र सुन्दा-खेरि मुनिहरूका मनमा-पनि भ्रम पर्नजान्छ ॥ १०७ ॥ (क)

चौ०--सुनु खगेस ! रघुपति प्रभुताई ❀ कहौं जथामति कथा सुहाई ॥ १ ॥
जेहिविधि मोह भयेउ प्रभु मोही ❀ सो सब कथा सुनावौं तोही ॥ २ ॥

हेगरुडजी ! अब रघुनाथजीको प्रभाव सुन्नुहोस्, यथाबुद्धि सुन्दर-कथा भन्दछु ।१। जुनप्रकारले मलाई मोह भएथ्यो त्यो-सवै-वृत्तान्त तपाईंलाई सुनाउँछु ॥ २ ॥

रामकृपा भाजन तुम्ह ताता ! ❀ हरि-गुन-प्रीति मोहिं सुखदाता ॥ ३ ॥
तातें नहिं कछु तुम्हहिं दुरावौं ❀ परम रहस्य मनोहर गावौं ॥ ४ ॥

हेतात ! तपाईं रामजीका कृपापात्र हुनुहुन्छ, भगवान्का गुणमा तपाईंको प्रीति छ, मलाई आनन्द दिनुभएको छ, तसर्थ तपाईंसँग म केही-कुरा छिपाउन्न, परम-मनोहर-रहस्यको वर्णनगर्दछु ॥ ३ ॥ ४ ॥

(क) “साधनसंपत्तिले अन्तःकरण निर्मल भएका महात्माहरू निर्विकार-स्वयंप्रकाश-अखण्ड ज्ञानरूप स्वसंवेद्य भएका निर्गुण-ब्रह्मको ज्ञान हाशीलगर्न शक्तछन्, लीलाविहारका निमित्त सगुणरूप लिएर अवतारलिने ब्रह्मको यथार्थज्ञान ता पृथ्वीका-धूलाका परमाणुको, ब्रह्माण्डभरिका-हिमकणाको र आकाशका ग्रह-नक्षत्र तारामण्डलको ठीकठीक गिन्ती गर्न-शक्ने सकसलाई पनी हुन-शक्तैन, अर्थात् निर्गुणब्रह्मभन्दा सगुणब्रह्म अगम्य छ” भनी ब्रह्माजीले श्रीकृष्णभगवान्को स्तुतिगर्दा भन्नुभएको छ—

तथापि भूमन् ! महिमाऽगुणस्व ते विबोद्धुमर्हत्यगलान्तरात्मभिः ।
अविक्रियात्स्वानुभवादरूपतो ह्यनन्यवोध्यात्मतया न चान्यथा ॥
गुणात्मनस्तेऽपि गुणान् विमातुं हितालतीर्णस्य क ईशिरेऽस्य ।
कालेन यैर्वा विमिताः खुकल्पैर्भूपांसवः खे मिहिका द्युभासः ॥
[श्रीमद्भागवत १०।१४।६-७।]

सुनहु रामकर सहज सुभाऊ ❀ जन अभिमान न राखहिं काऊ ॥ ५ ॥
संसृतमूल सूलप्रद नाना ❀ सकल-सोक-दायक अभिमाना ॥ ६ ॥

रामजीको स्वाभाविक-स्वभाव सुन्नुहोस्, वहाँ कुनैजनसँग अभिमान राख्नुहुन्न (गर्नुहुन्न) ॥ ५ ॥ अभिमान संसारको मूलकारण हो, अभिमान नानाप्रकारका दुःख दिन्छ, अभिमान सकलशोकदायक छ ॥ ५ ॥ ६ ॥

ता तें करहिं कृपानिधि दूरी ❀ सेवक पर ममता अति भूरी ॥ ७ ॥
जिमि सिसुतन ब्रन होइ गोसाईं ❀ मातु चिराव कठिन की नाईं ॥ ८ ॥

त्यसो-हुनाले करुणासागर-रामजी अभिमानलाई दूर गर्नुहुन्छ, सेवकहरूका ऊपर वहाँको ठूलो ममता रहन्छ, (सेवकलाई अत्यन्त आफ्नो ठान्नुहुन्छ)। हेस्वामी ! जसरी बच्चाका शरीरमा घाउखटिरा हुन्छ र निष्ठुरजस्ती भएर आमाले त्यो घाउ-खटिरा चिराउँदछे ॥ ७-८ ॥

दोहा—जदपि प्रथम दुख पावै, रोवै बाल अधीर ।
ब्याधि-नास-हित जननि, गनति न सो सिसुपीर ॥१०८॥
तिमि रघुपति निज दास कर, हरहिं मान हित लागि ।
तुलसीदास ऐसे प्रभुहिं, कस न भजसि भ्रम त्यागि ॥१०९॥

यद्यपि बालक पैले (चीरफारगर्दा) दुःख पाउछ अधीर भएर (कातरिएर) रुन्छ। तथापि व्रणरोगको (घाउखटिराको) नाश गर्नाका निमित्त बच्चाको त्यो-पीडालाई आमाले केही मान्दिन [प्रत्युत मनमनमा अब निको हुन्छ भनेर खुशी हुन्छे] त्यसैगरी आफ्ना भक्तको हितका निमित्त रघुनाथजी अभिमानलाई हरणगरि दिनु-हुन्छ। (तुलसीदास भन्दछन्) यस्ता प्रभुजीलाई भ्रान्ति छाडेर किन भज्दैनौ ? ॥ १०८ ॥ १०९ ॥

चौ०—रामकृपा आपनि जड़ताई ❀ कहौं खगेस ! सुनहु मन लाई ॥ १ ॥
जब जब राममनुज तनुधरहीं ❀ भक्त हेतु लीला बहु करहीं ॥ २ ॥
तब तब अवधपुरी मैं जाऊँ ❀ बालचरित बिलोकि हरषाऊँ ॥ ३ ॥

हेपक्षिराज ! रामजीका कृपाको र आफ्नो मूर्खताको वर्णन गर्दछु, चित्त दिएर सुन्नुहोस् ॥ १ ॥ रामजी जैले-जैले मनुष्यशरीरधारण गर्नुहुन्छ र भक्तहरूका निमित्त अनेक लीला गर्नुहुन्छ ॥ २ ॥ उहिले-उहिले म अयोध्यापुरी जान्छु र वहाँको बालचरित्र हेरेर हर्षित हुन्छु ॥ ३ ॥

जनममहोत्सव देखौं जाई ❀ बरष पाँच तहँ रहौं लोभाई ॥ ४ ॥
इष्टदेव मम बालक रामा ❀ सोभा बपुष कोटि-सत-कामा ॥ ५ ॥
निज प्रभु वदन निहारि निहारी ❀ लोचन सुफल करौं उरगारी ! ॥ ६ ॥
लघु वायसवपु धरि हरिसंगा ❀ देखौं बालचरित बहुरंगा ॥ ७ ॥

वहाँ गएर रामजीको जन्ममहोत्सव हेर्दछु, बाललीला हेर्नलाई लुब्ध भएर पाँचवर्ष त्यहीं वस्छु ॥ ४ ॥ बालमूर्ति-राम मेरा इष्टदेव। वहाँका शरीरमा शयकरोड-कामदेवको शोभा रहन्छ ॥ ५ ॥ हेगरुडजी ! आफ्ना प्रभुको वदन हेरी-हेरीकन नेत्रलाई सफल गर्दछु ॥ ६ ॥ कागैको सानो-रूप लिएर वहाँ-सङसँगै रहेर अनेक-तरहको बाललीला हेर्दछु ॥ ७ ॥

दोहा-लरिकाईं जहँ जहँ फिरहिं, तहँ तहँ संग उड़ाउँ।
जूठनि परै अजिर महँ, सोइ उठाइ करि खाउँ ॥११०॥
एक वार अतिसय सब, चरित किए रघुवीर।
सुमिरत प्रभु लीला सोइ, पुलकित भयेउ सरीर ॥१११॥

बालस्वभावले रामजी जताजना हिड्नु-फिर्नुहुन्छ, त्यतै-त्यतैतिर संसँगै उडेर जान्छु, आँगनतिर वहाँको पूरा-पात छरिएको हुन्छ, त्यहीं उठाएर खान्छु ॥ ११० ॥ आहा ! एकफेर प्रभुजीले खूब बालचरित्र गर्नुभयो [यति भनेर काकभुशुण्डीले त्यो-बालचरित्र संझे] प्रभुको त्यो-लीला संझदा-खेरि तिनको शरीर रोमाञ्चित भयो ॥ १११ ॥

चौ०-कहै भुसुंडि सुनहु खगनायक! ❀ रामचरित सेवक सुखदायक ॥ १ ॥
नृप मन्दिर सुन्दर सब भाँती ❀ खचित कनक मनि नाना जाती ॥ २ ॥

अनि फेरि काकभुशुण्डी भन्नलागे—"पक्षिराज ! भक्तजन-सुखदायक-भएको राम-चरित्र सुन्नुहोस्, महाराजा-दशरथको महल नानाप्रकारका-मणिले खचित भएको सुवर्णमय र सुन्दर छ ॥ १ ॥ २ ॥

वरनि न जाइ रुचिर अँगनाई ❀ जहँ खेलहिं नित चारिउ भाई ॥ २ ॥
बालविनोद करत रघुराई ❀ विचरत अजिर जननि सुखदाई ॥ ४ ॥

सुंदर-आँगन (पटाङ्गिनी) को वर्णन गर्न शकिंदैन, जहां प्रभुजी चारभाई भएर खेल्नुहुन्छ [त्यसको वर्णन कसरी गर्ने ?] आँगनमा बाललीला गर्दै विचरण गर्न लागेका वेलामा वहाँले माताजीहरूलाई अति आनन्दित पार्नुहुन्थ्यो ॥ ३ ॥ ४ ॥

मरकत मृदुल कलेवर स्यामा ❀ अंग अंग प्रति छवि बहुकामा ॥ ५ ॥
नव राजीव अरुन मृदु चरना ❀ पदजरुचिरनखससि दुतिहरना ॥ ६ ॥

पन्नाको-वर्ण-भएको कोमल शरीरको अङ्गप्रत्यङ्गमा अनेकानेक कामदेवको शोभा थियो, कोमल पाउ नयाँ (ताजा) रक्तकमलजस्ता लाल थिए, वहाँका पाउमा सुन्दर-नख चन्द्रमाका किरणलाई मात गर्दथे (जित्तथे) ॥ ५ ॥ ६ ॥

ललित अंक कुलिसादिक चारी ❀ नूपुर चारु मधुर रव कारी ॥ ७ ॥
चारु पुरट मनि रचित बनाई ❀ कटि किंकिनि कल मुखरसुहाई ॥ ८ ॥

पैतालामा वज्र-अंकुश-ध्वजा-कमलका ४ चार रेखा (चिह्न) स्पष्ट थिए। वहाँले पैह्रेको पाउजेब मीठो अवाज गर्दथ्यो। मणि-जडिएको सुवर्णको सुन्दर-कन्दनी कटिभागमा मीठो-अवाजले वज्दथ्यो ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा–रेखा त्रय सुन्दर उदर, नाभि रुचिर गम्भीर ।
उर आयत भ्राजत विविध, बाल-विभूषन चीर ॥११२॥

वहाँका पेटमा त्रिवली सुन्दर थियो, नाभि राम्रो र गहिरो, छाती विशाल र बालकले–लाउने-अनेक-प्रकारका–गहनाले र वस्त्रले सुशोभित थियो ॥ ११२ ॥

चौ०–अरुन पानि नखकरज मनोहर ❀ बाहु विसाल विभूषन सुन्दर ॥ १ ॥
कंध बाल केहरि दर ग्रीवाँ ❀ चारु चिबुक आनन छवि सींवाँ ॥ २ ॥

हत्केला लाल, बाहुलीका नख सुन्दर, गहनाले सुशोभित भएका बाहु लामा थिए। वहाँको गर्दन सिंहका बच्चाकोजस्तो, घाँटी तीन-रेखा-परेको शंखजस्तो, चिहुँडो राम्रो, मुहार शोभाको-सीमा थियो ॥ १ ॥ २ ॥

कलबल बचन अधर अरुनारे ❀ दुइ दुइ दसन बिसद बर बारे ॥ ३ ॥
ललित कपोल मनोहर नासा ❀ सकलसुखद ससि-कर-समहाँसा॥ ४ ॥

बोली तोते, ओठ लाल थिए। तल-माथि सेतासेता राम्राराम्रा सानासाना दुईदुई दाँत थिए। गाला राम्रा थिए, नाक मनोहर थियो, हँसाई चन्द्रमाको किरणजस्तो र सकलसुखदायक थियो ॥ ३ ॥ ४ ॥

नील-कंज-लोचन भवमोचन ❀ भ्राजत भाल तिलक गोरोचन ॥ ५ ॥
बिकट भृकुटि सम श्रवन सुहाए ❀ कुंचित कच मेचक छवि छाए ॥ ६ ॥

संसारभयमोचन-भएका वहाँका लोचन (नेत्र) नीलकमलजस्ता थिए। ललाटमा गोरोचनको-टीका सुशोभित थियो। आँखिभौं टेढा, कान दुवै समान र सुन्दर थिए। केश काला घुँगुरिएका शोभापूर्ण थिए ॥ ५ ॥ ६ ॥

पीत झीनि झिगुली तन सोही ❀ किलकनि चितवनि भावति मोही ॥ ५ ॥
रूपरासि नृप-अजिर-बिहारी ❀ नाचहिं निज प्रतिबिंब निहारी ॥ ६ ॥

शरीरमा पहेंलो मसीनो अँगर्खा सुशोभित थियो, वहाँको हँसाई र हेराईले मेरो मनलाई हरण गर्दथ्यो ॥ ७ ॥ रूपका-राशि–भएका प्रभुजी महाराजा-दशरथजीका आँगनमा खेल्नु हुन्थ्यो र आफ्नो प्रतिविम्ब देखेर नाच्नुहुन्थ्यो ॥ ८ ॥ (क)

(क) श्रीरामजीको यही अवस्था संझने कुनै अधम–भृत्यले पनि स्वभावोक्ति अलङ्कारका प्रसङ्गमा भनेको छ—

(१) मेघैजस्ता श्याम आफू उज्याला, चक्र्वाला केश चिल्ला र काला ।
किंचित् किंचित् हास्यले खुम्चिँदामा, झन्देखिन्छन् पुष्ट लौ ! गोल गाला ॥
(२) बाजू-बाला पाखुरा-पाणिमा छन् , छम्छम् गर्ने किङ्किणी श्रोणिमा छन् ।
उस्तै सुन्दर् पाउजेब् पाउमा छन् , ग्रीवामा छन् हार कण्ठा र माला ॥
(३) जस्मा लज्जाहार दौर्भाग्यहारी, कज्जल्वाला त्यो नजर्पर्नेजाला ।
पक्का त्यो ता सत्यलोकाधिपत्य, पाएभन्दा मोजमा पर्ने जाला ॥

मोहिसनकरहिं विविध विधि क्रीड़ा ❀ बरनत चरित होति मोहि व्रीड़ा ॥ ९ ॥
किलकत मोहि धरन जब धावहिं ❀ चलौं भागि तब पूप देखावहिं ॥१०॥

गरुडजी ! म–कागसँग अनेकप्रकारका खेलवाड गर्नुहुन्थ्यो। तिनको वर्णन गर्दा मलाई लाज लाग्दछ ॥ ९ ॥ मलाई समात्न जब हाँस्तै दौडनुहुन्थ्यो, अनी म भाग्दथे, वहाँ पूआ देखाउनुहुन्थ्यो ॥ १० ॥

दोहा–आवत निकट हँसहिं प्रभु, भाजत रुदन कराहिं ।
जाउँ समीप गहन पद, फिरि फिरि चितै पराहिं ॥११३॥
प्राकृत सिसु इव लीला, देखि भयेउ मोहि मोह ।
कवन चरित्र करत प्रभु, चिदानन्द सन्दोह ॥११४॥

म नगीच आउँदा प्रभु हाँस्न लाग्नुहुन्थ्यो, म भागी-दिन्थे अनी रुनुहुन्थ्यो। पाउ छुन भनेर नगीचै म पुग्दथे, फर्कीफर्की पछिपछि हेर्दै हेर्दै प्रभुजी भाग्नुहुन्थ्यो ॥११३॥ साधारण-बालकको जस्तो लीला देखेर मलाई "चैतन्य र आनन्दले पूर्ण-भएका प्रभुजीले के चरित्र गरेको होला ?" यस्तो मोह भयो ॥ ११४ ॥

चौ०–एतना मन आनत खगराया ! ❀ रघु-पति प्रेरित ब्यापी माया ॥ १ ॥
सो माया न दुखद मोहिं काहीं ❀ आन जीव इव संसृति नाहीं ॥ २ ॥

हेपक्षिराज ! मनमा यत्ति-कुरा ल्याउने-वित्तिकै रघुनाथजीले प्रेरणा-गरिएकी मायाले मलाई छोपि-हाली। त्यो-मायाले मलाई किञ्चिन्मात्र पनि दुःख दिइन, अरू-जीवलाईझैं मलाई संसारको बन्धन·पनि परेन ! ॥ १ ॥ २ ॥

नाथ ! इहाँ कछु कारन आना ❀ सुनहु सो सावधान हरिजाना ! ॥ ३ ॥
ग्यान अखंड एक सीतावर ❀ मायावस्य जीव सचराचर ॥ ४ ॥

हेनाथ ! यहाँ अर्कै-केही कारण छ, हेविष्णुवाहन ! सावधान भएर त्यो कुरा सुन्नुहोस् ॥ ३ ॥ सीतापति-रामजी अखण्ड-ज्ञानरूप एक हुनुहुन्छ, अरू·चराचर-जीवहरू मायाधीन छन् ॥ ४ ॥

जौं सबके रह ग्यान एक रस ❀ ईश्वर जीवहिं भेद कहहु कस ॥ ५ ॥
मायावस्य जीव अभिमानी ❀ ईसवस्य माया गुनखानी ॥ ६ ॥

यदि सबै-जीवहरू पनि अखण्डज्ञान एकरस रहून्ता ईश्वर र जीवको भेद (फरक)

---

(४) काख्खैमा ल्यूँ प्रेमले पुल्पुल्याऊँ, साख्खै पारौं प्रेम गर्नें तुल्याऊँ।
यस्तै यस्ता मन्सुवा उठ्न लागे, लाग्दालाग्दै ती हजुर् झट्ट भागे ॥
(५) फर्कीफर्की हेर्दछन् खिस्स गर्दै, सानूसानू जानु टेकी दगुर्छन्।
कौशल्याका बालको चाल कस्तो, हेर्दै हर्छन् चित्त फर्काउँदैनन् ॥
[राघवालङ्कार]

कसरी हुन्थ्यो ?, तपाईंनै भन्नुहोस्न ॥ ५ ॥ जीव मायाधीन हुनाले अभिमानी हुन्छ, ईश्वर मायाधीन छैन, किन्तु त्रिगुणमयी मायानै ईश्वराधीन छ [फरक यत्ति हो] ॥ ६ ॥

परवस जीव स्ववस भगवन्ता ❀ जीव अनेक एक श्रीकन्ता ॥ ७ ॥
मुधा भेद जद्यपि कृत माया ❀ विनु हरि जाइ न कोटि उपाया ॥ ८ ॥

जीव परतन्त्र छ, ईश्वर स्वतन्त्र छ । जीव अनन्त छन्, ईश्वर एक छन् । ईश्वर र जीवको भेद मायाका उपाधिले भएको हो, माया मिथ्या हुनाले त्यो-भेद पनि मिथ्या हो, तथापि त्यो-भेद विना-हरिका-कृपाले करोड़ौं उपाय गरे पनि हट्तैन ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा--रामचन्द्र के भजन विनु, जो चह पद निर्वान ।
ग्यानवन्त अपि सो नर, पसु विनु पूछ विषान ॥११५॥
राकापति षोडस उअहिं, तारा-गन-समुदाइ ।
सकल गिरिन्ह दव लाइअ, विनु रवि राति न जाइ ॥११६॥

रामजीको भजन–विना जो निर्वाणपद (मुक्ति) चाहन्छ, ज्ञानवान् भए–पनि त्यो–मानिस सींङ र पुच्छर न भएको (वदसूरत) पशु हो [साङ र पुच्छर भइ–दिएको–खन्डमा खूबसूरत पशु हुन्थ्यां, के गर्नु ? दैवले ठग्यो] ॥ ११५ ॥ सोह्र–कलाले युक्त–भएका चन्द्रमा र सबै ग्रह-नक्षत्रमण्डल-ताराहरू एकै-चोटी उदाऊन्, सारापर्वतका जङ्गलमा डढेलो लगाइयोस् ता पनि विना–सूर्य रात्रि जाँदैन [सूर्य नभैकन संसार उज्यालो हुदैन] ॥ ११६ ॥

चौ०-ऐसेहि विनु हरिभजन खगेसा ! ❀ मिटै न जीवन्ह केर कलेसा ॥ १ ॥
हरि सेवकहिं न व्याप अविद्या ❀ प्रभु प्रेरित व्यापै तेहि विद्या ॥ २ ॥

हेपक्षिराज ! यस्तै-प्रकारले भगवान्को भजन-विना जीवहरूको क्लेश मेटिदैन ॥ १ ॥ हरिभक्तहरूलाई अविद्याले ढाक्तैन, तिनलाई प्रभुले प्रेरणा गरेकी विद्याले ढाक्तछे ॥ २ ॥

तातें नास न होइ दासकर ❀ भेद भगति बाढ़ै विहंगवर ! ॥ ३ ॥
भ्रम तें चकित राम मोहि देखा ❀ विहँसे सो सुनु चरित विसेखा ॥ ४ ॥

हेपक्षिवर ! यसैकारणले दास (भक्त) को नास हुँदैन, भेदभक्ति (सेव्यसेवक भएर उठेकी भक्ति) बढ्दैजान्छे ॥ ३ ॥ अँ ! अनि रामजीले मलाई जब भ्रान्तिले छक परेको देख्नुभयो, वहाँ हास्नुभयो, अनि विशेष कुरा के भयो ? त्यो सुन्नुहोस् ॥ ४ ॥

तेहि कौतुक कर मरमु न काहू ❀ जाना अनुज न मातु पिताहू ॥ ५ ॥
जानुपानि धाए मोहि धरना ❀ स्यामलगात अरुन-कर चरना ॥ ६ ॥

त्यो कौतुक (तमाशा) को मर्म प्रभुजीका भाई–माता-पिता कसैले जानेनन् ॥ ५ ॥ शरीर श्याम हातपाउ लाल हुने बाल-प्रभु मलाई समात्न घुँडा र हात टेक्तै टेक्तै दौडनुभयो ॥६॥

तब मैं भागि चलेउँ उरगारी ! ❀ राम गहन कहुँ भुजा पसारी ॥ ७ ॥
जिमि जिमि दूरि उड़ाउँ अकासा ❀ तहँ हरिभुज देखौं निज पासा ॥ ८ ॥

हेगरुडजी ! अनि म भागेर दौडें, रामजीले मलाई पक्डन बाहु पसार्नुभयो ॥ ७ ॥
म आकाशमा जतिजति उड्दथें त्यहीं आफ्ना नगीचमा प्रभुजीको बाहु देख्तथे ॥ ८ ॥

दोहा--ब्रह्मलोक लगि गयौं मैं, चितयौं पाछ उड़ात ।
जुग अंगुल कर बीच सब, रामभुजहिं मोहिं तात ! ॥११७॥
सप्तावरन भेद करि, जहाँ लगे गति मोरि ।
गयेउँ तहाँप्रभु भुज निरखि, ब्याकुल भयेउँ बहोरि ॥११८॥

[बाबा !] म पछिल्तिर हेर्दैहेर्दै उडेर ब्रह्मलोक सम्म गएँ, मेरो र रामजीका बाहुको अन्तर (दूरी) जम्मा दुई अंगुलै थियो ॥ ११७ ॥ सातोटा आवरणको भेदन गरेर (सातपत्रे ब्रह्माण्डलाई छेडेर) जहाँ सम्म मेरो पहुँच थियो त्यहाँ सम्म गए, त्यहाँ पनि प्रभुजीको बाहु देखें, अनि ता खूब ब्याकुल भएँ ॥ ११८ ॥

चौ०–मूँदेउँ नयन त्रसित जब भयेऊँ ❀ पुनि चितवत कोसलपुर गयेऊँ ॥ १ ॥
मोहि बिलोकि राम मुसुकाहीं ❀ बिहँसत तुरत गयेउँ मुखमाहीं ॥ २ ॥

जब डराएर आँखा चिम्लन्छु र हेर्छु ता आफुलाई अयोध्यापुरीमै पुगेको देख्तछु ए ! ॥ १ ॥ मलाई देखेर रामजी हाँस्न लाग्नुभयो, वहाँले हाँस्ता खेरि म तुरुन्तै वहाँका मुखमा पस्न गएँ ॥ २ ॥

उदर माँझ सुनु अंड-ज-राया ! ❀ देखेउँ बहु ब्रह्माण्डनिकाया ॥ ३ ॥
अति बिचित्र तहँ लोक अनेका ❀ रचना अधिक एक तें एका ॥ ४ ॥

हेपक्षिराज ! सुन्नुहोस्, वहाँका पेटमा अनेकानेक-ब्रह्माण्डपिण्डका समूह देखें, त्यहाँ प्रत्येक ब्रह्माण्डमा चित्रविचित्र अनेक लोक थिए, तिनको रचना एकभन्दा एक अनौठा थियो ॥ ३ ॥ ४ ॥

कोटिन्ह चतुरानन गौरीसा ❀ अगनित उडुगन रवि रजनीसा ॥ ५ ॥
अगनित लोकपाल जम काला ❀ अगनित भूधर भूमि बिसाला ॥ ६ ॥

करोड़ौं ब्रह्मा, करोड़ौं शंकर, वेगिन्ती नक्षत्रगण, असंख्य सूर्य र चन्द्र, अगणित करोड़ौं ब्रह्मा, करोड़ौं शंकर, वेगिन्ती पर्वत र विशाल-पृथ्वी तल ॥ ५ ॥ ६ ॥
लोकपाल, अनन्त यमराज र कालपुरुष, वेगिन्ती पर्वत र विशाल-पृथ्वी तल ॥ ५ ॥ ६ ॥

---

(१) ब्रह्माण्डका मध्यमा चौतर्फ-पचासकरोड़योजन प्रमाण मोटाई–भएको पहेंलो पृथ्वी–
मण्डलको आवरण छ । उहाँपछि पाँचसयकरोड़ योजन प्रमाण–भएको सेतो जलमण्डलको आवरण छ २ ।
उहाँपछि पाँचहजारकरोडयोजनप्रमाण मोटाई–भएको जाज्वल्यमान रक्तवर्ण अग्निमण्डलको आवरण छ ३ ।
उहाँपछि पचासहजारकरोड़योजनप्रमाण मोटाई–भएको हरियो वायुमण्डलको आवरण छ ४ । उहाँपछि
पाँचलाखकरोड़योजनप्रमाण मोटाई–भएको अन्धकारमय (कालोनीलो) आकाशमण्डलको आवरण छ ५ ।
वहाँपछि पचासलाखकरोड़योजनप्रमाण मोटाई–भएको सेतो-कालो-पहेंलो (मिश्रित) अहङ्कारतत्त्वको
आवरण छ । उहाँपछि पाँचसयेलाखकरोड़योजनप्रमाणको फैलावट–भएको, श्वेत-कृष्ण-पीत-रक्त–हरित
कपिश–चित्र यीसातैवर्ण–भएको महत्तत्त्वको आवरण छ ७ । प्रत्येक ब्रह्माण्डमा यत्ति ७ आवरण हुन्छन्,
यस्ता ब्रह्माण्डपिण्ड अनन्तकोटि छन् ! ।

सागर सरि सर विपिन अपारा ❀ नाना भाँति सृष्टिविस्तारा ॥ ७ ॥
सुर मुनि सिद्ध नाग नर किन्नर ❀ चारि प्रकार जीव सचराचर ॥ ८ ॥

असंख्य-समुद्र-नदी-तलाउ-ठूलाठूला–वन-इत्यादि नानाप्रकारको सृष्टिरचना देखें। देवता-मुनि-सिद्ध-नाग-मनुष्य-किन्नर-चर-अचर (स्थावर–जङ्गम) उद्भिज्ज (जमीनमा उम्रने) जरायुज (सालनालसहित पैदाहुने) स्वेदज (पसीना र वाफवाट पैदाहुने) अण्डज (फूलवाट जन्मने) यी ४जातका प्राणी देखें ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा–जो नहिं देखा नहिं सुना, जो मनहूँ न समाइ ।
सो सब अदभुत देखेउँ, वरनि कवनि विधि जाइ ॥११९॥

एक एक ब्रह्माण्ड महँ, रहेउँ वरष सत एक ।
एहि विधि देखत फिरेउँ मैं, अंडकटाह अनेक ॥१२०॥

जुनकुरा सुनेको थिइन, देखेको थिइन, जुनकुरो-मनमा पनि अट्टाउँदैनथ्यो (मनले चिताउन सकिदैनथ्यों) त्यो-त्यो सब अद्भुत देखें, कुनप्रकारले वर्णन गरौं ॥ ११९ ॥ एक-एक-ब्रह्माण्डमा सयसयवर्ष रहें, यसप्रकारले म अनेक ब्रह्माण्ड हेर्दै घुमें ॥ १२० ॥

चौ०–लोकलोक प्रति भिन्न विधाता ❀ भिन्नविष्णु सिव मनुदिसित्राता॥ १ ॥
नर गन्धर्व भूत वैताला ❀ किन्नर निसिचर पसुखग व्याला ॥ २ ॥
देव दनुज गन नाना जाती ❀ सकल जीव तहँ आनहिं भाँती ॥ ३ ॥
महि सरि सागर सर गिरि नाना ❀ सब प्रपञ्च तहँ आनहिं आना ॥ ४ ॥

ब्रह्माण्डब्रह्माण्डपीछे बेग्लैबेग्लै-ब्रह्मा, वेग्लैबेग्लै-विष्णु, बेग्लैबेग्लै-शंकर, बेग्लैबेग्लै-मनु, बेग्लैबेग्लै-दिक्पाल देखें ॥ १ ॥ मनुष्य-गन्धर्व–भूत-वेताल-किन्नर-राक्षस-पशु-पक्षी-सर्प ॥ २ ॥ देवता-दानव-नानाजातका सकलजीव, इनीहरू ती ब्रह्माण्डमा अर्कै-अर्कै किसिमका थिए ॥ ३ ॥ पृथ्वी-नदी-समुद्र-तलाऊ-अनेक-पर्वत-इत्यादि सबै प्रपञ्च त्यहाँ अर्कै-अर्का थिए ॥ ४ ॥

अण्डकोस प्रति प्रति निज रूपा ❀ देखेउँ जिनिस अनेक अनूपा ॥ ५ ॥
अवधपुरी प्रति भुअन निहारी ❀ सरजू भिन्न भिन्न नर नारी ॥ ६ ॥
दसरथ कौसल्या सुनु ताता ! ❀ विविध रूप भरतादिक भ्राता ॥ ७ ॥
प्रतिब्रह्माण्ड रामअवतारा ❀ देखेउँ बालविनोद उदारा ॥ ८ ॥

प्रत्येक-ब्रह्माण्डमा आफ्नोरूप पनि (आफूलाई पनि) देखें, अनेकप्रकारका अनौठा अनौठा चीजवीज देखें ॥ ५ ॥ प्रत्येक-ब्रह्माण्डमा अयोध्या बेग्लैबेग्लै, सरयूनदी बेग्लैबेग्लै, नर नारीहरू बेग्लैबेग्लै देखें ॥ ६ ॥ हेतात ! सुन्नुहोस्, दसरथ-कौसल्या-भरतआदिगरेका भाई यिनी हरूलाई बेग्लैबेग्लै किसिमका देखें ॥ ७ ॥ प्रत्येकब्रह्माण्डमा रामावतार र रामजीका-अपार-बाल-लीला पनि देखें ॥ ८ ॥

दोहा–भिन्न भिन्न मैं दीख सब, अति विचित्र हरिजान ! ।
अगनित भुअन फिरेउ प्रभु, रामु न देखेउँ आन ॥१२१॥
सोइ सिसुपन सोइ सोभा, सोइ कृपाल रघुबीर ।
भुअन भुअन देखत फिरेउँ, प्रेरित मोह समीर ॥१२२॥

हेहरिवाहन ! मैले सबै-पदार्थ बेग्लैबेग्लै र विचित्रविचित्र देखें । अनगिन्ती ब्रह्माण्डमा घुमें, मैले रामजीलाई अर्कोरूपका देखिन [सर्वत्र उस्तै देखें, बेग्लै देखिन] ॥१२१॥ रघुनाथजीको बालकपना उही, शोभा उही, दयालुता उही, थियो मोहरूपी-हुरीले हुत्याउँदा ब्रह्माण्डकाब्रह्माण्ड हेर्दैंघुमें ॥ १२२ ॥

चौ०–भ्रमत मोहि ब्रह्मांड अनेका ❀ बीते मनहूँ कलपसत एका ॥ १ ॥
फिरतफिरतनिजआश्रमआयेउँ ❀ तहँ पुनि रहि कछु काल गवाँयेउँ॥ २ ॥

मैले अनेकब्रह्माण्डमा घुम्दाखेरि अन्दाजी एकसयेकल्प ता विते होलान् ॥ १ ॥ घुम्दाघुम्दा आफ्ना आश्रममा आइ-पुगें, फेरित्यहाँ वसेर केही काल बिताएँ ॥ २ ॥

निज-प्रभु-जनम अवध सुनि पायेउँ ❀ निर्भर प्रेम हरषि उठि धायेउँ ॥ ३ ॥
देखेउँ जनम महोत्सव जाई ❀ जेहि विधि प्रथम कहा मैं गाई ॥ ४ ॥

आफ्ना-प्रभुको अयोध्यामा जन्म-भएको खवर सुन्न पाएर पूर्ण-प्रेमले हर्षित भैकन उठेर दौडें, आएर जुनप्रकारको अघि मैले वर्णन गरे, त्यस्तो प्रभुको जन्ममहोत्सव देखें, ॥३॥४॥

रामउदरु देखेउँ जग नाना ❀ देखत बनै न जाइ बखाना ॥ ५ ॥
तहँ पुनि देखेउँ राम सुजाना ❀ मायापति कृपाल भगवाना ॥ ६ ॥

हेगरुड ! मैले रामजीका पेटमा नाना-प्रकारका ब्रह्माण्ड-जो देखें तिनको वर्णन गर्नशकिन, देख्नै लायक थिए। फेरि यहाँ आउँदा माया-पति दीनदयाल सुचतुर-भगवान्-लाई देखें ॥ ५ ॥ ६ ॥

करौं विचार बहोरि बहोरी ❀ मोह कलिल ब्यापित मति मोरी ॥ ७ ॥
उभय घरी महँ मैं सब देखा ❀ भयेउ स्त्रमित मन मोह विसेखा ॥ ८ ॥

म वारंवार विचारगर्न लागें, मेरी-बुद्धि मोहले व्याप्त थिई। दुईघरीको टाइममा मैले यो सबै कार्रवाई (अनेकब्रह्माण्डभ्रमण) देखें, खूब थाकें, मनमा झन मोह भयो ॥७॥८॥

दोहा–देखि कृपाल बिकल मोहि, बिहँसे तव रघुवीर ।
बिहँसतही मुख बाहेर, आएउँ सुनु मति धीर ! ॥१२३॥
सोइ लरिकाई मो सन, करन लगे पुनि राम ।
कोटि भाँति समुझावौं, मन न लहै विश्राम ॥१२४॥

अनि मलाई व्याकुल भएको देखेर दयानिधान-रघुनाथजी हाँस्नु भयो। धीरबुद्धि! गरुडजी! सुन्नुहोस् तमासा, प्रभुजी हाँस्ता ता म मुखबाट बाहिर पो निस्कें ए! ॥ १२३ ॥ अनि रामजी मसँग उही-बालकपना (खेलवाड) गर्न लाग्नुभयो, मनलाई करोडौं तरहले बुझाउथें, त्यसले विश्राम पाएन ॥ १२४ ॥

चौ०–देखि चरित यह सो प्रभुताई ❀ समुझत देहदसा बिसराई ॥ १ ॥
धरनि परेउँ मुख आव न बाता ❀ त्राहि त्राहि आरत-जन-त्राता! ॥ २ ॥

यस्तो चरित्र, त्यस्तो-प्रभुत्त्व (प्रभाव) संझदा शरीरको सुद्धि रहेन बिर्सियो ॥१॥ जमीनमा पसारियें, मुखबाट अवाज आएन, (मनैमनले) "हे आर्तजनत्राता! (पीडित जनपालक!) भगवन्! त्राहि त्राहि" [भन्नलागे] ॥ २ ॥

प्रेमाकुल प्रभु मोहि बिलोकी ❀ निज-माया-प्रभुता तब रोकी ॥ ३ ॥
कर सरोज प्रभु मम सिर धरेऊ ❀ दीनदयाल सकल दुख हरेऊ ॥ ४ ॥

प्रभुजीले मलाई प्रेमले व्याकुल भएको देख्नुभयो र आफ्नी–मायाको प्रभुत्वलाई रोकिदिनुभयो ॥ ३ ॥ दीनदयाल–प्रभुले मेरा शिरमा आफ्नो करकमल (हात) राख्नुभयो मेरो सबै दुःख हर्नुभयो ॥ ४ ॥

कीन्ह राम मोहि बि-गत-बिमोहा ❀ सेवकसुखद कृपासंदोहा ॥ ५ ॥
प्रभुता प्रथम बिचारि बिचारी ❀ मन महँ होइ हरष अति भारी ॥ ६ ॥

भक्तसुखदायक-करुणापुञ्ज–भगवान्ले मलाई मोह-रहित पार्नुभयो ॥ ५ ॥ वहाँका अघीको-प्रभुता संझदा-संझदा मनमा अत्यन्त ठूलो हर्ष भयो ॥ ६ ॥

भक्तबच्छलता प्रभु कै देखी ❀ उपजी मम उर प्रीति बिसेखी ॥ ७ ॥
सजल नयन पुलकित कर जोरी ❀ कीन्हेउँ बहु बिधि बिनय बहोरी ॥ ८ ॥

प्रभुको भक्तवात्सल्य (भक्तस्नेह) देख्ता मेरा मनमा झन प्रीति बढ्यो ॥ ७ ॥ अनि नेत्रमा अश्रुपूर्ण, शरीरमा रोमाञ्चित भएर अनेक-प्रकारले स्तुति गरें ॥ ८ ॥

दोहा–सुनि सप्रेम मम बानी, देखि दीन निज दास ।
बचन सुखद गंभीर मृदु, बोले रमानिवास ॥१२५॥
काकभुसुंडी! माँग बर, अति प्रसन्न मोहि जान ।
अनिमादिक सिधि अपर रिधि, मोच्छ सकल सुखखानि ॥१२६॥

प्रेमसहित भएका मेरा वचन सुन्नुभयो, आफ्ना सेवकलाई दीन देख्नु भयो र लक्ष्मीनिवास-रामजीले सुखदायक-गंभीर-वचन बोल्नुभयो। "काकभुशुण्डी! मलाई अत्यन्त-प्रसन्न भएको जानेर वर माग। अणिमा-लघिमा आदि अष्टसिद्धि, ऋद्धि, सकलसुखको निधिरूप-मोक्ष ॥ १२५ ॥ १२६ ॥

चौ०–भक्तिविवेक विरति विग्याना ❀ मुनि दुर्लभ गुन जे जग जाना ॥ १ ॥
आजु देउँ तव संसय नाहीं ❀ माँगु जो तोहि भाव मन माहीं ॥ २ ॥

जसलाई जगत् जान्दछ, त्यस्ता, भक्ति-ज्ञान-विवेक-वैराग्य-विज्ञान-आदिगरेका मुनिहरू- लाईपनि दुर्लभभएका सद्गुण, जति छन् ती सवै म आज दिन चाहन्छु, सन्देह छैन, तिमीलाई जे मनपर्दछ माग" ॥ १ ॥ २ ॥

सुनि प्रभुवचन अधिक अनुरागेउँ ❀ मन अनुमान करन तब लागेउँ ॥ ३ ॥
प्रभु कह देन सकल सुख सही ❀ भगति आपनी देन न कही ॥ ४ ॥

प्रभुका यस्ता-वचन सुनेर ज्यादैनै अनुरक्त (रद्द) भएर मनमा तर्क गर्नलागें "प्रभुजीले अरू सकल-सुख दिन्छु भन्नुभयो ता सही, परन्तु आफ्नो भक्ति दिन्छु भन्नुभएन [कस्तो छद्द ?] ॥ ३ ॥ ४ ॥

भगतिहीन गुन सब सुख कैसे ❀ लवन विना बहु व्यंजन जैसे ॥ ५ ॥
भजनहीन सुख कवने काजा ❀ अस विचारि बोलेउँ खगराजा ! ॥ ६ ॥

भक्तिरहित-भएका अरू गुण र सुख कस्ता हुन्छन् भने ? नून नभएका (अलीना) तिहुन्–तर्कारी–अचारजस्ता । भक्तिरहित-भएको सुख केकामको हुन्छ ? (वेकामैको हुन्छ)" हेगरुडजी ! यस्तो विचार गरेर बोलें ॥ ५ ॥ ६ ॥

जौं प्रभु ! होइ प्रसन्न वर देहू ❀ मो पर करहु कृपा अरु नेहू ॥ ७ ॥
मन भावत वर माँगौं स्वामी ! ❀ तुम्ह उदार उर-अंतर-जामी ॥ ८ ॥

"हेप्रभु ! यदि प्रसन्न भएर वर वक्सनुहुन्छ, यदि मेरा ऊपर कृपा र स्नेह छ भने मनचिन्तित वर माग्दछु, हेस्वामी ! हजूर उदार र हृदयका अन्तर्यामी होईवक्सिन्छ ॥७॥८॥

दोहा–अविरल भगति विसुद्ध तव, श्रुति पुरान जो गाव ।
जेहि खोजत जोगीस मुनि, प्रभुप्रसाद कोउ पाव ॥१२७॥
भगत-कलप-तरु ! प्रनतहित, ! कृपासिंधु ! सुखधाम! ।
सोइ निज भगति मोहि प्रभु !, देहु दया करि राम ! ॥१२८॥

जो वेद र पुराणले प्रशंसा गरिएकी, हजूरकी अनवच्छिन्न-शुद्ध-भक्ति छ, योगीश्वरहरू र मुनिहरू जसलाई खोज्दछन्, तिनीहरूमध्ये प्रभुका अनुग्रहले कोहीकोही जसलाई पाउँदछन्। हेभक्तकल्पवृक्ष ! हेशरणागतहित ! हेकरुणासागर ! हेसुखनिवास ! हेराम ! दया गरेर मलाई त्यही आफ्नी भक्ति वक्सनुहोस्" ॥ १२७ ॥ १२८ ॥ [यसरी प्रार्थना गरें]

चौ०–एवमस्तु कहि रघु-कुल-नायक ❀ बोले वचन परम-सुख-दायक ॥ १ ॥
सुनु वायस ! तैं सहज सयाना ❀ काहे न माँगसि अस वरदाना ॥ २ ॥

हेगरुडजी ! रघुनाथजीले "एवमस्तु" ("तथास्तु") भन्नुभयो र परमसुखदायक

वचन बोल्नुभयो "सुन काकभुशुंडी ! तँ खूब बाठो रहिछस्, यस्तो वरदान पाए किन माग्दैनथिस् ? ॥ १ ॥ २ ॥

सब सुखखानि भगति तैं माँगी ❀ नहिंजगकोउतोहिसमबड़भागी॥ ३ ॥
जो मुनि कोटि जतन नहिं लहहीं ❀ जे जप–जोग अनल तन दहहीं ॥ ४ ॥

सवै-सुखको-खानी (निधि) स्वरूप-भएकी भक्ति तैंले मागिस्, तँजस्तो ठूलो भाग्यवान् संसारमा कोही छैन ॥ ३ ॥ जप-तप-योग-रूपी–अग्निले देहलाई जलाएर पनि कोटीकोटी यत्न गरेर पनि जुन चीजलाई मुनिहरू पाउँदैनन् ॥ ४ ॥

रीझेउँ देखि तोरि चतुराई ❀ माँगेहु भगति मोहि अति भाई ॥ ५ ॥
सुनु विहंग ! प्रसाद अब मोरे ❀ सब सुभ गुन बसिहहिं उर तोरे ॥ ६ ॥
भगति ग्यान बिग्यान बिरागा ❀ जोग चरित्र रहस्य–विभागा ॥ ७ ॥
जानब तैं सबही कर भेदा ❀ मम प्रसाद नहिं साधन खेदा ॥ ८ ॥

तैंले ता मन्परेकी त्यही-भक्ति मागीस् हो कि ? तेरो बठ्याईं देखेर खुशी भएँ, ॥५॥ हेपक्षी ! सुन्, अब मेरा अनुग्रहले तेरा-हृदयमा संपूर्ण शुभगुण रहनेछन् ॥ ६ ॥ भक्ति-ज्ञान-विज्ञान-वैराग्य-योग, मेरा-चरित्रका-भिन्न-भिन्न रहस्य, सवैको भेद तँ जान्नेछस्, मेरा अनुग्रहले तँलाई साधनाको दुःख गर्नुपर्नेछैन ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा–मायासंभव भरम सब, अब न व्यापिहहिं तोहि ।
जानेसु ब्रह्म अनादि अज, अगुन गुनाकर मोहि ॥१२९॥
मोहि भगतप्रिय संतत, अस बिचारि सुनु काग ! ।
काय वचन मन मम पद, करेसु अचल अनुराग ॥१३०॥

अब तँलाई मायावाट पैदा-हुने कुनै-भ्रमले पनि छोप्नेछैन। अनादि जन्मरहित, निर्गुण, गुणपूर्ण, ब्रह्म मलाई जानेस् ॥ १२९ ॥ हेकाकभुशुण्डी ! सुन्. मलाई सज्जन-भक्त प्यारा छन्, यो-विचार गरेर मेरा-चरणमा मनसा-कर्मणा-वाचा अचल प्रेम गरेस् है ! ॥१३०॥

चौ०–अब सुनु परम बिमल मम बानी ❀ सत्य सुगम निगमादि बखानी ॥ १ ॥
निज सिद्धान्त सुनावौं तोही ❀ सुनि मनधरुसवतजिभजु मोही॥ २ ॥

अब सत्य-सुगम, वेदशास्त्रले–वर्णनगरियेका, परम-निर्मल मेरा वचन सुन् ॥ १ ॥ आफ्नो सिद्धान्त तँलाई सुनाउँछु, सुनेर मनमा राखेस्, सवै छाडेर मेरो भजन गर ॥ २ ॥

मम मायासंभव परिवारा ❀ जीव चराचर बिबिध प्रकारा ॥ ३ ॥
सब मम प्रिय सब मम उपजाए ❀ सब तें अधिक मनुज मोहि भाए ॥ ४ ॥

यो सवै संसार मेरो मायावाट पैदा भएको हो, त्यसो-हुनाले अनेकप्रकारका चराचर जीव सवै मेरा प्यारा छन्, सवै मैले पैदागरेका न हुन् ?, तर सबभन्दा-बढ्ता मलाई मनुष्य मनपर्दछन् ॥ ३ ॥ ४ ॥

तिन्ह महँ द्विज द्विजमहँश्रुतिधारी ❀ तिन्ह महँ निगम-धर्म-अनुसारी॥ ५ ॥
तिन्ह महँ प्रिय विरक्त पुनि ग्यानी ❀ ग्यानिहुँ तें अतिप्रिय विग्यानी ॥ ६ ॥

मनुष्यमा-पनि ब्राह्मण, ब्राह्मणमा वेदवेत्ता, वैदवेत्तामा वैदिकधर्मकारी, तिनमा विरक्त, तिनमा-ज्ञानी, तिनमा-विज्ञानी (आत्मज्ञानी) मलाई अत्यन्त मन्पर्दछन् ॥ ५ ॥ ६ ॥

तिन्ह तें पुनि मोहि प्रिय निज दासा ❀ जेहि गति मोरि न दूसरि आसा ॥ ७ ॥
पुनि पुनि सत्य कहौं तोहि पाहीं ❀ मोहि सेवकसम प्रिय कोउ नाहीं॥ ८ ॥

ती-भन्दा-पनि मेरा-भक्त मेरा अधिक प्यारा छन्, जसको आधार मेरो छ, अर्को आशा छैन [ती परमप्रिय किन नहून् ?] ॥ ७ ॥ हेकाकभुशुण्डी ! तिमीसँग वारंवार सत्य कुरा भन्दछु कि भक्तजत्तिको प्यारो वस्तु मेरो केही छैन ॥ ८ ॥ (क)

भगतिहीन विरंचि किन होई ❀ सब जीवहु सम प्रिय मोहि सोई ॥ ९ ॥
भगतिवंत अति नीचउ प्रानी ❀ मोहि प्रानप्रिय असि मम वानी ॥१०॥

भक्तिहीन छ भने ब्रह्मानै होस्न, त्यो-पनि मलाई सर्वसाधारण प्यारो छ [त्यस्को-विशेषताले म प्रसन्न छैन, मलाई भक्तिनै चाहिन्छ] ॥ ९ ॥ भक्तिमान्-छ भने अतिनीच-पनि मेरो प्राणसमान प्यारो छ, मेरो यस्तै स्वभाव छ ॥ १० ॥

दोहा–सुचि सुशील सेवक सुमति, प्रिय कहु काहि न लाग ।
श्रुति पुरान कह नीति असि, सावधान सुनु काग ! ॥१३१॥

शुद्ध-सुशील-सद्बुद्धि-भएको सेवक कसलाई मन्पर्दैन ? लौ भन। वेद र पुराण पनि यसै भन्दछन्, नीति (मुनासिब) पनि यही हो ॥ १३१ ॥

चौ०–एक पिता के विपुल कुमारा ❀ होहिं पृथक गुन सील अचारा ॥ १ ॥
कोउ पंडित कोउ तापस ग्याता ❀ कोउ धनवंत सूर कोउ दाता ॥ २ ॥

एउटा-बाबुका वेग्लै-गुण-शील–आचार भएका धेरै-छोरा हुन्छन् ॥ १ ॥ तिनी-हरूमध्ये कोही पण्डित, कोही तपस्वी, कोही ज्ञानी, कोही धनी, कोही शूर, कोही दानी ॥२॥

कोउ सर्वग्य धर्मरत कोई ❀ सब पर पितहि प्रीति सम होई ॥ ३ ॥
कोउ पितुभगत वचन मन कर्मा ❀ सपनेहु जान न दूसर धर्मा ॥ ४ ॥

कोही सर्वज्ञ, कोही धार्मिक हुन्छन्, सबैका-ऊपर बाबूको प्रेम तुल्य रहन्छ ॥ ३ ॥ अर्को कोही मनसा–कर्मणा–वाचा बाबुको भक्त हुन्छ, सपनामा-पनि (पितृसेवाबाहेक) धर्म जान्दैन ॥ ४ ॥

(क) "जुनभक्तलाई म सर्वोपरि प्यारो छु, मलाई-पनि त्यो-भक्त सर्वोपरि प्यारो छ । ब्रह्माजी शंकर संकर्षण लक्ष्मी मेरोमूर्ति (शरीर) पनि मलाई उत्तिको प्यारो छैन, उद्धवजी ! (अनन्यभक्त) हुनाले तपाईं जत्तिको प्यारो हुनुहुन्छ" भनी उद्धवजीलाई श्रीकृष्णभगवान्ले भन्नुभयेको छ ।

"न तथा मे प्रियतम आत्मयोनिर्न शङ्करः ।
न च संकर्षणो न श्रीर्नैवात्मा च यथा भवान्" [श्रीमद्भाग० ११]

सो सुत प्रिय पितु प्रान समाना ❀ जद्यपि सो सब भाँति अयाना ॥ ५ ॥
एहि विधि जीव चराचर जेते ❀ त्रिजग देव नर असुर समेते ॥ ६ ॥

त्यही-चाहिने छोरो यद्यपि ज्ञानवान् छैन ता पनि बाबुको प्राणसमान प्यारो हुन्छ ॥५॥ यस्तैप्रकारले तीनलोकमा देवता-मनुष्य-दैत्यलगायत जति चराचर जीव छन् ॥६॥

अखिल बिस्व यह मम उपजाया ❀ सब पर मोहि बराबरि दाया ॥ ७ ॥
तिन्ह महँ जो परिहरि मद माया ❀ भजै मोहि मन बच अरु काया ॥ ८ ॥

ती-समेतको यो समस्त-संसार मैले उत्पन्न गरेको हो, सबैका-ऊपर मेरो बरोबर दया छ, तिनीहरूमध्ये जो अभिमान र कपट छाडेर मन-वचन-कर्मले मलाई भज्दछ, ॥७॥८॥

दोहा—पुरुष नपुंसक नारि नर, जीव चराचर कोइ ।
भगति भाव भजिकपट तजि, मोहि परम प्रिय सोइ ॥१३२॥

त्यो मानिस पुरुष होस् या नपुंसक होस्, या स्त्री होस् या चराचर जो-सुकै होस्, जो कपटभाव छाडेर मलाई भज्दछ त्यही मेरो परम प्यारो हुन्छ ॥ १३२ ॥

सोरठा—सत्य कहौं खग ! तोहि, सुचिसेवक मम प्रानप्रिय ।
अस बिचारि भजु मोहि, परिहरि आस भरोस सब ॥१३३॥

हेपक्षी ! म तिमिलाई साँचो भन्दछु, शुद्ध-भक्त मेरो प्राणसमान प्रिय हुन्छ। यस्तो विचार गरेर अर्काको आस र त्रास छाडीकन मलाई भज ॥ १३३ ॥

चौ०—कबहुँ काल नहिं ब्यापिहि तोही ❀ सुमिरि स्वरूप निरंतर मोही ॥ १ ॥
प्रभुबचनामृत सुनि न अघाऊँ ❀ तन पुलकित मन अति हरषाऊँ ॥ २ ॥

तिमीलाई कहिल्यैपनि कालले व्याप्तगर्नै (मार्नै) छैन, मेरा-स्वरूपको निरन्तर स्मरण गर" ॥ १ ॥ यस्ता प्रभुजीका वचन सुनेर म अघाइन, शरीर रोमाञ्चित भयो, मनमा अत्यन्त हर्षित भएँ ॥ २ ॥

सो सुख जानै मन अरु काना ❀ नहिं रसना पहिं जाइ बखाना ॥ ३ ॥
प्रभु-सोभा-सुख जानहिं नयना ❀ कहिकिमिसकहिंतिन्हहिंनहिंबयना ॥ ४ ॥

त्यो [त्यसवेलाको] सुख मनले र कानले जानेका छन्, जिभ्रावाट त्यसको वयान हुन शक्तैन। [किन भने ? त्यसले देखेको छैन] आँखाले प्रभुको शोभा देख्ता-खेरिको आनन्द जान्न ता जानेका छन्, तिनीहरू त्यो-शोभाको वर्णन-गर्न कसरी शक्छन् ? ती आँखाको वचनशक्ति छैन [जाने-पनी भन्न-शक्तैनन्] ॥ ३ ॥ ४ ॥

बहु बिधि मोहि प्रबोधि सुख देई ❀ लगे करन सिसुकौतुक तेई ॥ ५ ॥
सजल नयन कछु मुख करि रूखा ❀ चितै मातु लागी अति भूखा ॥ ६ ॥

प्रभुजी मलाई अनेकतरहले संझाई-बुझाई आनन्दित पारेर बाललीला गर्न लाग्नुभयो। गहभरी आँसु पारेर मुख केही रूखाजस्तो गरेर भोक लागेजस्तो गरी माताजीतर्फ हेर्न लाग्नुभयो ॥ ५ ॥ ६ ॥

देखि मातु आतुर उठि धाई ❀ कहि मृदु वचन लिये उरलाई ॥ ७ ॥
गोद राखि कराव पयपाना ❀ रघुपति-चरित ललित कर गाना ॥ ८ ॥

माता-कौशल्याले देख्नुभयो र हत्तपत्त उठेर दौड्नुभयो, मीठो-वचन बोलेर प्रभुजी
लाई अंगालो-हाल्नु भयो र काखमा राखीकन रघुनाथचरित्र गाउँदै दूध पिआउनुभयो ॥७॥८॥

सो०–जेहि सुख लागि पुरारि, असुभ-वेष-कृत सिव सुखद ।
अवधपुरी नरनारि तेहि, सुख महँ संतत मगन ॥१३४॥
सोइ सुख लवलेस, जिन्ह बारक सपनेहु लहेउ ।
तेहि नहिं गनहिं खगेस !, ब्रह्मसुखहिं सज्जन सुमति ॥१३५॥

जुन-सुखका-लागी मङ्गलदायक-शंकरजीले अमंगल-वेष गर्नुभयो, त्यही-सुखमा
अयोध्यानिवासी-नरनारीहरू संधै डुबेका थिए (रामजीको दर्शन सँधै पाउँथे) ॥ १३४ ॥ हे
सुमति ! गरुडजी ! जो त्यो-सुखको लवलेश (सानोहिस्सा) सपनामा-पनि एक चोटी पाउँ
छन् , ती-सज्जनहरू ब्रह्मानन्दलाई-पनि पसम-वरावर संझदैनन् ॥ १३५ ॥

चौ०--मैं पुनि अवध रहेउँ कछु काला ❀ देखेउँ बालविनोद रसाला ॥ १ ॥
रामप्रसाद भगति वर पायेउँ ❀ प्रभुपद वंदि निजाश्रम आयेउँ ॥ २ ॥

म केही-काल अयोध्यामा रहें, मीठो बालचरित्र हेरें ॥ १ ॥ रामजीका अनुग्रहले
भक्तिवर पाएँ, प्रभुजीलाई वन्दना गरेर आफ्नु आश्रममा आएँ ॥ १ ॥

तब तें मोहि न व्यापी माया ❀ जब तें रघुनायक अपनाया ॥ ३ ॥
यह सब गुप्त चरित मैं गावा ❀ हरिमाया जिमि मोहि नचावा ॥ ४ ॥

गरुडजी ! जहिले–देखी प्रभुजीले मलाई आत्मीय (आफ्नो) बनाउनु भयो, वहाँ-
उप्रान्त मायाले मलाई ढाकेकीछैन ॥ ३ ॥ वैष्णवी-मायाले मलाई जसरी नचाएको हो, त्यो-
गुप्तचरित्र मैले वर्णनगरें ॥ ४ ॥

निज अनुभव अब कहौं खगेसा ! ❀ विनु हरिभजन न जाहिं कलेसा ॥ ५ ॥
रामकृपा विनु सुनु खगराई ! ❀ जानि न जाइ रामप्रभुताई ॥ ६ ॥

हेपक्षिराज ! सुन्नुहोस् , अब आफ्नो अनुभव बताउँछु, विना-हरिभजन दुःख
जाँदैन ॥ ५ ॥ विना-रामकृपा रामजीको प्रभुता जान्न शकिदैन ॥ ६ ॥

जाने विनु न होइ परतीती ❀ विनु परतीती होइ नहिं प्रीति ॥ ७ ॥
प्रीति विना नहिं भगति दृढ़ाई ❀ जिमि खगपति ! जल कै चिकनाई ॥ ८ ॥

नजानीकन प्रतीति (विश्वास) हुँदैन, विना-प्रतीति रामचन्द्रमा प्रीति पनि हुँदैन
॥ ७ ॥ विना-प्रीति भक्तिको मजबूती हुँदैन, हेपक्षिराज ! जस्तै-पानीको चिप्लोपना छ [त्यस्तै
प्रीतिविनाको भक्ति छ, पानी सुक्यो की चिप्लोपना हरायो, प्रीति उड्यो की भक्ति उड्यो हुन
जान्छ] ॥ ८ ॥

सो०—विनु गुरु होइ कि ग्यान, ग्यान कि होइ विराग विनु ।
गावहिं वेद पुरान, सुख कि लहहिं हरिभगति विनु ॥१३६॥
को विश्राम कि पाव, तात ! सहज संतोष विनु ।
चले कि जल विनु नाव, कोटि जतन पचि पचि मरै ॥१३७॥

विना-गुरु कहीं ज्ञान हुन शक्त छ ? वैराग्य-विना ज्ञान कहीं हुन शक्तछ ? वेद-पुराण वर्णन गर्दछन्की, विना-हरिभक्ति के कोही सुख पाउँछन् ? ॥ १३६ ॥ बाबा ! विना-स्वाभाविक सन्तोष के कोही विश्राम पाउँदछ ? कोटिकोटि कोशीस गरेर हत्येहत्ये–हालेर मरे-पनि विना-पानी जमीनमा नाउ चल्दछ र ? ॥ १३७ ॥

चौ०—विनु संतोष न काम नसाहीं ❀ काम अछत सुख सपनेहूँ नाहीं ॥ १ ॥
रामभजन विनु मिटहि कि कामा ❀ थलविहीनतरु कवहुँ कि जामा ॥ २ ॥

विना-सन्तोष कामनाको नाश हुदैन, कामना छँदाछंदै सुख सपनामा पनि हुँदैन ॥१॥ विना-रामभजन कामना मेटिन्छ र ? विना-जमीन के कहिल्यै वृक्ष जम्दछ (उम्रन्छ) र ?॥२॥

विनु विज्ञान कि समता आवै ❀ को अवकास कि नभ विनु पावै ॥ ३ ॥
श्रद्धा विना धरमु नहिं होई ❀ विनु महि गंध कि पावै कोई ॥ ४ ॥

विना-विज्ञान (शास्त्रबोध) समता आउँछ र ? विना-आकाश के कोही अवकाश (स्थान) पाउँछ र ? ॥ ३ ॥ विना-श्रद्धा धर्म हुँदैन, विना-पृथ्वी के कोही गन्ध पाउँछ र ? ॥ ४ ॥

विनु तप तेज कि कर विस्तारा ❀ जल विनु रस कि होइ संसारा ॥ ५ ॥
सील कि मिल विनु बुधसेवकाई ❀ जिमि विनु तेज न रूपगुसाईं ! ॥ ६ ॥

विना-तपस्या के तेजको विस्तार (प्रकाश) हुन्छ र ? के संसारमा विना जल रस रहन शक्तछ र ? ॥ ५ ॥ विना–पण्डितसेवा के शीलस्वभाव पाइन्छ र ? हेस्वामी ! जसरी विना-तेज रूप रहँदैन [त्यसैगरी विना-पण्डितसेवा शील पाइँदैन] ॥ ६ ॥

निज सुख विनु मन होइ कि धीरा ❀ परस कि होइ विहीन समीरा ॥ ७ ॥
कवनिउ सिद्धि कि विनु विस्वासा ❀ विनु हरिभजन न भव-भय-नासा ॥ ८ ॥

विना-आत्मसुख के मन स्थिर हुन्छ र ? विना-वायु के स्पर्श हुन्छ र ? ॥ ७ ॥ विना-विस्वास के कुनै सिद्धि हुन्छ र ? विना-हरिभजन संसार-भयको नाश हुँदैन ॥ ८ ॥

दो०—विनु विस्वास भगति नहिं, तेहि विनु द्रवहिं न राम ।
रामकृपा विनु सपनेहुँ, जीव न लह विश्राम ॥१३८॥

विना-विश्वास भक्ति हुँदैन, विना-भक्ति रामजी पग्लनुहुन्न (दयार्द्र हुनुहुन्न)-विना-रामकृपा सपनामा-पनि जीवले विश्राम (आरामी) पाउँदैन ॥ १३६ ॥

सो०—अस विचारि मतिधीर !, तजि कुतर्क संसय सकल ।
भजहु राम रघुवीर, करुनाकर सुंदर सुखद ॥१३९॥

हेधीरबुद्धि ! गरुड ! यस्तो विचार गरीकन कुतर्क र संशयलाई निःशेष छाडेर करुणानिधान-सुन्दर-सुखदायक-रघुवीर-रामजीलाई भज्नुहोस् ॥ १३९ ॥

चौ०—निज-मति-सरिस नाथ! मैं गाया ❀ प्रभु-प्रताप-महिमा खगराया ! ॥ १ ॥
कहेउँ न कछु करि जुगति विसेखी ❀ यह सब मैं निज नयनन्हि देखी ॥ २ ॥

हेनाथ ! हेपक्षिराज ! आफ्ना बुद्धिअनुसार मैले प्रभुका प्रतापको महिमा वर्णनगरें, विशेष युक्ति गरेर (आफ्नो कुरा जोरेर) केही भनेको छैन, यो सब-कुरा मैले आफ्ना आँखाले देखेको हूँ ॥ १ ॥ २ ॥

महिमा नाम रूप गुनगाथा ❀ सकल अमित अनंत रघुनाथा ॥ ३ ॥
निज निज मति मुनि हरि गुन गावहिं ❀ निगम सेष सिव पार न पावहिं ॥ ४ ॥

रामजीका महिमा, नाम, रूप, गुणकथा, सबै कुरा अतुल अनन्त छन् ॥ ३ ॥ मुनिहरू आफ्नाआफ्ना-बुद्धिअनुसार हरिका गुण गाउँछन्, वास्तवमा वेद-शेष-शंकर-पनि गुणको पार पाउँदैनन् ॥ ४ ॥

तुम्हहिं आदि खग मसक प्रजंता ❀ नभ उडाहिं नहिं पावहिं अंता ॥ ५ ॥
तिमि रघुपति महिमा अवगाहा ❀ तात ! कबहुँ कोउ पाव कि थाहा ॥ ६ ॥

गरुडजी ! तपाईं-लगायत भुसुना-सम्मका पक्षी आकाशमा उड्दछन्, आकाशको अन्त कसैले पाउँदैनन् ॥ ५ ॥ त्यस्तै रघुनाथजीको महिमा अथाह अनन्त छ, बाबा ! कहिल्यै कोही अन्त पाउँछ र ? ॥ ६ ॥

राम काम सत कोटि सुभग तन ❀ दुर्गा कोटि अमित अरिमर्दन ॥ ७ ॥
सक्र कोटि सत सरिस बिलासा ❀ नभ सत कोटि अमित अवकासा ॥ ८ ॥

रामजी सयकरोड-कामको-समष्टिजस्ता सुन्दरमूर्ति हुनुहुन्छ । अनन्तकोटि-दुर्गाको-समष्टिजस्ता शत्रुनाशक हुनुहुन्छ । शयकरोडइन्द्रको-समष्टिजस्ता विलासी (भोगी) हुनुहुन्छ । अनन्तकोटि-आकाशको-समष्टिजस्ता अवकाशरूप (फराकिला) हुनुहुन्छ ॥ ७ ॥ ८ ॥

दो०—मरुत-कोटि-सत-विपुल बल, रवि-सत-कोटि प्रकाश ।
ससि-सत-कोटि सीतल, समन सकल-भव त्रास ॥१४०॥
काल-कोटि-सत-सरिस अति, दुस्तर दुर्ग दुरंत ।
धूमकेतु—सत—कोटि—सम, दुराधर्ष भगवंत ॥१४१॥

शयकरोड वायुतत्वको-समष्टिजत्तिकै प्रबल हुनुहुन्छ । शयकरोड-सूर्यको-समष्टि-जत्तिकै प्रकाशवान् हुनुहुन्छ । शयकरोड-चन्द्रमाको-समष्टि-जत्तिकै शीतल र संसारतापशान्ति

गर्ने हुनुहुन्छ ॥ १४० ॥ शयकरोड-कालको-समष्टिजस्तै दुस्तर (पारनपाइने) दुर्गम (नभेद्दाइने) दुरन्त (अन्तपाउन नशकिने) हुनुहुन्छ। भगवान्‌-रामजी शयकरोड-अग्निको समष्टिजस्तै दुराधर्ष (हेप्न नशकिने) हुनुहुन्छ ॥ १४१ ॥

चौ०–प्रभु अगाध सत कोटि पताला ❀ समन कोटि सत सरिस कराला ॥ १ ॥
तीरथ अमित कोटि सम पावन ❀ नाम अखिल अघ पुंज नसावन ॥ २ ॥

प्रभुजी सयकरोड-पातालको-समष्टिजत्तिकै गहिरा हुनुहुन्छ, शयकरोड-यमराजको समष्टिजत्तिकै डरलाग्दा हुनुहुन्छ। रामजीको नाम शयकरोडतीर्थको–समष्टिजत्तिकै पवित्र र सर्वपापहारी छ ॥ १ ॥ १ ॥

हिमगिरि कोटि अचल रघुवीरा ❀ सिंधु कोटि सत सम गंभीरा ॥ ३ ॥
कामधेनु सत कोटि समाना ❀ सकल कामदायक भगवाना ॥ ४ ॥

रघुनाथजी करोड-हिमालयपर्वतको समष्टिजत्तिकै, अचल हुनुहुन्छ। शयकरोड समुद्रको-समष्टिजत्तिकै गंभीर हुनुहुन्छ ॥ ३ ॥ भगवान्‌रामजी सयकरोड-कामधेनुको-समष्टिजत्तिकै सकलकामनापूरक हुनुहुन्छ ॥ ४ ॥

सारद कोटि अमित चतुराई ❀ विधि सत कोटि सृष्टिनिपुनाई ॥ ५ ॥
विष्णु कोटि सत पालनकरता ❀ रुद्र कोटि सत सम संहरता ॥ ३ ॥

रामजीको चातुर्य अनन्तकोटिसरस्वतीका–समष्टिको-जस्तो छ, वहाँको निपुणता (सिपालूपना) सयकरोड-ब्रह्माका-समष्टिको-जत्तिकै छ ॥ ५ ॥ रामजी सयकरोड-विष्णुको-समष्टिजस्तै पालनकर्ता हुनुहुन्छ, शयकरोड–रुद्रको-समष्टिजत्तिकै संहारकर्ता हुनुहुन्छ ॥ ६ ॥

धनद कोटि सतसम धनवाना ❀ माया कोटि प्रपंचनिधाना ॥ ७ ॥
भारधरन सतकोटि अहीसा ❀ निरवधि निरुपम प्रभु जगदीशा ॥ ८ ॥

रामजी शयकरोड-कुबेरको-समष्टिजत्तिकै संपत्तिमान् हुनुहुन्छ, करोड-मायाको समष्टिजत्तिकै मायावी (प्रपंच निपुण) हुनुहुन्छ ॥ ७ ॥ शयकरोड–शेषको-समष्टिजस्तै भार धारणसमर्थ हुनुहुन्छ। वहाँ निःसीम-अनुपम–प्रभुत्ववाला र समस्तब्रह्मांड–पति हुनुहुन्छ॥८॥

छन्द--निरुपम न उपमा आन रामसमान राम निगमागम कहे
जिमि कोटि सत खद्योत सम रवि कहत अति लघुता लहे ॥
एहि भाँति निजनिज मति विलास मुनीस हरिहिं बखानहीं
प्रभु भावगाहक अतिकृपाल सप्रेम सुनि सुख मानहीं ॥१६॥

“रामजी निरुपम हुनुहुन्छ, अर्को उपमा छैन, रामजीजस्ता रामजीनै हुनुहुन्छ” भनी वेदले भनेको छ। जसरी “सूर्यनारायण करोडौंजुन्किरीजस्ता छन्” भन्दा सूर्यको स्तुति हुदैन की वहाँले अत्यन्त अपमान पाउनुहुन्छ। त्यस्तै प्रकारले मुनीश्वरहरू आफ्नाआफ्ना-बुद्धिका-दौडअनुसार प्रभुको वखान गर्दछन् [त्यो अनुचित भए पनि] भक्तिग्राही-अतिदयालु भगवान्‌-त्यो वखान सुन्नुहुन्छ र आनन्द मान्नुहुन्छ ॥ १६ ॥

दो०--राम अमित-गुन-सागर, थाह कि पावै कोइ।
संतन्ह सन जस कछु सुनेउँ, तुम्हहिं सुनायेउँ सोइ ॥१४२॥

रामजी अपार-गुणका समुद्र-हुनुहुन्छ, वहाँको अन्त (थाह) कोही पाउन शक्छ र !, साधुसन्तहरूवाट जो कुछ सुनेको छुँ, मैले तपाईंलाई त्यही सुनाएँ ॥ १४२ ॥

सो०--भाववस्य भगवान, सुखनिधान करुनाभवन।
तजि ममता मद मान, भजिअ सदा सीतारमन ॥१४३॥

सुखनिधान-करुणाभवन-भगवान् रामजी भावभक्तिका अधीन रहनुहुन्छ। पक्षिराज! ममता-मद-मानलाई छाडेर उनै सीतापति–रामजीलाई भज्नुहोस् ॥ १४३ ॥

चौ०–सुनि भुसुंडि के वचन सुहाए ❀ हरषित खगपति पंख फुलाए ॥ १ ॥
नयननीर मन अति हरषाना ❀ श्री-रघुवर प्रताप उर आना ॥ २ ॥

काकभुशुण्डीका सुन्दर-वचन सुनेर पक्षिराज–गरुडजी हर्षित-भए, उनले·प्वाँख फुलाए। उनका-नेत्रमा प्रेमाश्रु भरियो, मनमा अत्यन्त हर्ष भयो, रामजीको प्रभावलाई उनले हृदयमा ल्याए (स्थिर गरे) ॥ १ ॥ २ ॥

पाछिल मोह समुझि पछिताना ❀ व्रह्म अनादि मनुज करि जाना ॥ ३ ॥
पुनि पुनि कागचरन सिर नावा ❀ जानि रामसम प्रेम वढ़ावा ॥ ४ ॥

अघिको मोह संझेर "अनादि-व्रह्मलाई मान्छे भनि ठाने" भनि तिनले पछीतो माने ॥३॥ वारंवार काकभुशुण्डीका पाउमा माथ राखे, उनलाई रामजी-समान जानेर खूब प्रेम गरे ॥४॥

गुरु विनु भवनिधि तरै न कोई ❀ जौं विरंचि संकर सम होई ॥ ५ ॥
संसय सर्प ग्रसेउ मोहि ताता! ❀ दुखद लहरि कुतर्क वहु व्राता ॥ ६ ॥

[अनि गरुडजी भन्न लागे] "व्रह्मा र शंकरको समान छ भने-पनि विना -गुरु कोही पनि संसारसागर तर्न शक्तैन। हेतात! मलाई संशयरूपी-सर्पले डसेको थियो, दुःखदायक-कुतर्करूपी-अनेकानेक लहरी (विषप्रवाहका झोक) आई-रहेका थिए ॥ ५ ॥ ६ ॥

तव सरूप गारुडि रघुनायक ❀ मोहि जिआयेउ जन सुखदायक ॥ ७ ॥
तव प्रसाद मम मोह नसाना ❀ रामरहस्य अनूपम जाना ॥ ८ ॥

भक्तजन-सुखदायक-रघुनाथजीले तपाईंरूपी-गारुडीद्वारा (विषविद्याको प्रयोगगर्ने गुणीद्वारा) मलाई वचाई-वक्सनुभयो ॥ ७ ॥ तपाईंका अनुग्रहले मेरो मोह नष्ट भयो, अनुपम -रामरहस्य मैले जानें ॥ ८ ॥

दो०--ताहि प्रसंसि विविध विधि, सीस नाइ कर जोरि।
वचन विनीत सप्रेम मृदु, वोलेउ गरुड़ वहोरि ॥१४४॥

प्रभु अपने अविवेक तें, पूछौं स्वामी ! तोहि ।
कृपासिंधु ! सादर कहहु, जानि दास निज मोहि ॥१४५॥

अनेक-प्रकारले तिनको प्रशंसा गरेर शिर झुकाईकन हात जोरेर गरुडजीले फेरि प्रेमका-साथ नम्र र कोमल वचन बोले ॥ १४४ ॥ हेप्रभु ! हेस्वामी ! आफ्नो अज्ञानले तपाईं संग फेरि सोद्धछु, हेकृपासागर ! मलाई आफ्नो दास जानेर आदरपूर्वक प्रश्नको उत्तर दिनु होस् ॥ १४५ ॥

चौ०–तुम्ह सर्बग्य तग्य तमपारा ❀ सुमति सुसील सरलआचारा ॥ १ ॥
ग्यान–बिरति–बिग्यान निवासा ❀ रघुनायक के तुम्ह प्रिय दासा ॥ २ ॥

तपाईं सर्वज्ञ, तत्वज्ञ, मायान्धकार-देखि-पर-रहेका, सद्बुद्धि, सदाचारी, ज्ञान-वैराग्य-विज्ञानका निवासस्वरूप-रामजीका प्रिय भक्त हुनुहुन्छ ॥ १ ॥ २ ॥

कारन कवन देह यह पाई ❀ तात ! सकल मोहि कहहु बुझाई ॥ ३ ॥
राम-चरित-सर सुंदर स्वामी ! ❀ पायेउ कहाँ कहहु नभगामी ! ॥ ४ ॥

हेतात ! के कारणले यो शरीर पाउनुभयो, मलाई सबै बुझाएर भन्नुहोस् ॥ ३ ॥ हेपक्षिवर ! हेस्वामी ! सुंदर–रामचरितमानस कहाँ पाउनुभयो ? भन्नुहोस् ॥ ४ ॥

नाथ ! सुना मैं अस सिव पाहीं ❀ महा प्रलयहु नास तव नाहीं ॥ ५ ॥
मृषा वचन नहिं ईश्वर कहई ❀ सो मोरे मन संसय अहई ॥ ६ ॥

हेनाथ ! मैले महाप्रलयमा पनि तपाईंको नाश हुदैन भन्ने-कुरा शिवजीवाट सुनें, शिवजी असत्य–वचन बोल्नुहुन्न, त्यसोहुनाले मेरा मनमा सन्देह छ—॥ ५ ॥ ६ ॥

अग जग जीव नाग नर देवा ❀ नाथ ! सकल जग कालकलेवा ॥ ७ ॥
अंडकहाट अमित लयकारी ❀ काल सदा दुरतिक्रम भारी ॥ ८ ॥

हेनाथ ! नाग-नर-देवता-आदिगरेको स्थावरजंगम-सबैसँसार कालको कलेवा (भोज्य) रूप छ । अनन्त-ब्रह्माण्डको कालले अन्त गर्दछ, काल अत्यन्त दुरतिक्रम (अलङ्घनीय) छ ॥ ७ ॥ ८ ॥

सो०–तुम्हहिं न व्यापत काल, अति कराल कारन कवन ।
मोहि सो कहहु कृपाल !, ग्यानप्रभाउ कि जोगबल ॥१४६॥

अत्यन्त-कराल (भयङ्कर) भएको सर्वव्यापी कालले तपाईंलाई के-कारणले व्याप्त गरेन ? । हेदयाल ! मलाई त्यो वताउनुहोस् [त्यसको कारण] योगबल हो कि ? ज्ञानबल हो ? ॥ १४६ ॥

दोहा–प्रभु ! तव आस्रम आयेउँ, मोर मोह भ्रम भाग ।
कारन कवन सो नाथ ! सब, कहहु सहित अनुराग ॥१४७॥

प्रभु ! तपाईंका आश्रममा म आएँ, मेरो मोह र भ्रम भागि-हाल्यो । हेनाथ ! त्यसमा
कारण क्या हो ? प्रेमसहित सवै वताउनुहोस् ॥ १४७ ॥

[काकभुशुण्डीको पूर्ववृत्तान्त]

चौ०—गरुड़गिरा सुनिहरषेउ कागा ❀ बोलेउ उमा ! सहित अनुरागा ॥ १ ॥
धन्य धन्य तव मति उरगारी ! ❀ प्रस्न तुम्हार मोहि अति प्यारी ॥ २ ॥

गरुडजीको वचन सुनेर काकभुशुण्डी आनन्दित भए । हेपार्वति ! प्रेमसहित ती
बोल्न लागे ॥ १ ॥ “हेसर्पशत्रु ! गरुड ! तपाईंको बुद्धिलाई वारंवार धन्यवाद छ । तपाईंको
प्रश्न मलाई अत्यन्त प्यारो लाग्यो ॥ २ ॥

सुनि तव प्रस्न सप्रेम सुहाई ❀ बहुत जनम की सुधि मोहि आई ॥ ३ ॥
अब निज कथा कहौं मैं गाई ❀ तात ! सुनहु सादर मन लाई ॥ ४ ॥

तपाईंको सुंदर प्रश्न सुन्दा मलाई अनेक-जन्मको स्मरण भयो ॥ ३ ॥ अव म आफ्नो
कथा वर्णनगर्दछु, बाबु ! चित्त लगाएर आदरका-साथ सुन्नुहोस् ॥ ४ ॥

जप तप व्रत मख सम दम दाना ❀ विरति विवेक जोग विग्याना ॥ ५ ॥
सब कर फल रघुपति पद प्रेमा ❀ तेहि विनु काउ न पावै षेमा ॥ ६ ॥

जप-तप-व्रत-यज्ञ-शम-दम-दान-वैराग्य-विवेक-योगाभ्यास-ज्ञान इत्यादि-सवै-साधन-
को फल रामप्रेम हो, विना-रामप्रेम कोही-पनि कल्याण पाउँदैन ॥ ५ ॥ ६ ॥

एहि तन रामभगति मैं पाई ❀ ता तें मोहि ममता अधिकाई ॥ ७ ॥
जेहि तें कछु निजस्वारथ होई ❀ तेहि पर ममता कर सब कोई ॥ ८ ॥

यही-काकशरीरले मैले भक्ति पाएँ, त्यसो-हुनाले यही-काकशरीरमा मेरो ममता
ज्यादा छ ॥ ७ ॥ जसवाट आफ्नो केही स्वार्थ (मतलव) हुन्छ (सिद्धहुन्छ) त्यसैका ऊपर
सवैको ममता रहन्छ ॥ ८ ॥

सो०—पन्नगारि असि नीति, श्रुतिसंमत सज्जन कहहिं ।
अति नीचहु सन प्रीति, करिअजानि निज-परमहित ॥ १४८ ॥
पाट कीट तें होइ, तेहि ते पाटंबर रुचिर ।
कृमि पाले सब कोइ, परम अपावन प्रानसम ॥ १४९ ॥

हेसर्पशत्रु ! नीति पनि यस्तै छ, वेदको संमति पनि यस्तै छ, सज्जनहरू पनि यसै-
भन्छन्कि “आफ्नो परमहित गर्ने जाने-पछि अत्यन्त-नीच-सँग प्रीति गर्नुपर्दछ” ॥ १४८ ॥
कीरावाट रेशम पैदाहुन्छ, रेशमवाट राम्राराम्रा रेशमीवस्त्र तयार हुन्छन्, [आफ्नो स्वार्थ-
सिद्ध गर्नाका निमित्त] सवैजना अत्यन्त-अपवित्र किरालाई-पनि प्राणसमान-गरेर पाल्द
छन् ॥ १४९ ॥

चौ० स्वारथ साँच जीव कहुँ एहा ❀ मन क्रम वचन रामपद नेहा ॥ १ ॥
सोइ पावन सोइ सुभग सरीरा ❀ जो तनु पाइ भजिअ रघुवीरा ॥ २ ॥

मन-वचन-कर्मले रामजीका चरणमा प्रेमगर्नु नै सवैको साँचो स्वार्थ हो, जुन-शरीर पाउँदा रघुनाथ-जीलाई भज्न पाइन्छ त्यही-शरीर पवित्र हो, त्यही शरीर भाग्यवान् हो॥१॥२॥

रामविमुख लहि विधिसम देही ❀ कवि कोविद न प्रसंसहिं तेही ॥ ३ ॥
रामभगति एहि तन उर जामी ❀ ता तें मोहि परमप्रिय स्वामी ! ॥ ४ ॥

रामजी-देखि विमुख भएर ब्रह्माजीको-जस्तो शरीर पाए पनि त्योशरीरलाई कविहरू र विद्वान्हरू प्रशंसा गर्दैनन् ॥ ३ ॥ यही-काकशरीमा मेरा मनमा रामभक्ति जमी (दृढ भई) हेस्वामी ! त्यसै-हुनाले यो-शरीर मेरो परमप्रिय छ ॥ ४ ॥

तजौं न तनु निज इच्छा मरना ❀ तनु विनु वेद भजन नहिं वरना ॥ ५ ॥
प्रथम मोह मोहि बहुत बिगोवा ❀ रामविमुख सुख कबहुँ न सोवा ॥ ६ ॥

विना-शरीर भजन गर्नु भनेर वेदले पनि भन्न शक्तैनन्, म इच्छामरण (आँटेका वेलामा मर्नपाउने) छु ता पनि यो आत्मीय-शरीर छाड्दिन । अघि मलाई मोहले हैरान पार्‍यो, रामजी-देखी विमुख भएको थिएँर कहिल्यै-पनि आनन्दसँग सुत्न पाइन [अरुथोकको के कुरा ?] ॥ ५ ॥ ६ ॥

नाना जनम करम पुनि नाना ❀ किए जोग जप मख तप दाना ॥ ७ ॥
कवन जोनि जनमेउँ जहँ नाहीं ❀ मैं खगेस ! भ्रमि भ्रमि जगमाहीं ॥ ८ ॥

नानाप्रकारका-जन्म, नानाप्रकारका-कर्म भए, जोग-जप-यज्ञ-तप-दान गरें ॥ ७ ॥ हेपक्षिराज ! संसारमा घुम्दाघुम्दा जुन-योनि (जुनि) मा म जन्मिन हूँ, त्यो-जुनि कुनहोला र ? ॥ ८ ॥

देखेउँ सब करि करम गुसाईं ! ❀ सुखी न भयेउँ अवहिं की नाईं ॥ ९ ॥
सुधि मोहि नाथ ! जनम बहु केरी ❀ सिवप्रसाद मति मोह न घेरी ॥१०॥

हेस्वामी ! मैले सवै-कर्म गरि-हेरें, ऐलेका पालाको–जस्तो सुखी कहिल्यै भइन, हेनाथ ! शंकरजीका अनुग्रहले मेरी-बुद्धिलाई मोहले घेरेको थिएन र धेरै-जन्मको स्मरण मलाई छ ॥ ९ ॥ १० ॥

दोहा–प्रथम जनम के चरित अब, कहौं सुनहु विहगेस ! ।
सुनि प्रभु-पद-रति उपजै, जातें मिटहिं कलेस ॥१५०॥
पूरव कल्प एक प्रभु !, जुग कलिजुग मलमूल ।
नर अरु नारि अधर्म-रत, सकल निगम प्रतिकूल॥१५१॥

हेपक्षिराज ! अव म मेरा प्रथम-जन्मको वृत्तान्त भन्दछु सुन्नुहोस्, यो-वृत्तान्त सुन्दा रामजीका-चरणमा प्रेम पैदा हुनेछ, दुःख मेटी-जानेछन्॥१५०॥ प्रभु ! अघि एउटा-कल्पमा पाय-

को-मूलकारण-कलियुग लागि रहेको थियो, सवै-स्त्री-पुरुष अधर्ममा तत्पर र वेदविरोधी थिए ॥ १५१ ॥

चौ० तेहि कलियुग कोसलपुर जाई ❀ जनमत भयौं सूद्रतनु पाई ॥ १ ॥
सिवसेवक मन क्रम अरु वानी ❀ आन देव निन्दक अभिमानी ॥ २ ॥

तेही-कलियुगमा अयोध्यानगरीमा पुगेर शूद्रको चोला (देह) पाएर म जन्मे ॥ १ ॥ म मनसा कर्मणा वाचा शिवजीको सेवागर्नें, अरु-देवताको निन्दा गर्ने, अभिमानी थिएँ ॥ २ ॥

धन—मदमत्त परम वाचाला ❀ उग्रबुद्धि उर दंभ विसाला ॥ ३ ॥
जदपि रहेउँ रघुपति रजधानी ❀ तदपि न कछु महिमा तब जानी ॥ ४ ॥

म धनमदले मत्त-भएको, बडो-बकवादी, उग्र-बुद्धि, हृदयमा-खूब-दंभ-भएको थिए ॥ ३ ॥ यद्यपि म रघुनाथजीकी–राजधानी अयोध्यामा रहें, तथापि त्यसवेलामा मैले रघुनाथजीको महिमा कत्तिपनि जानिन ॥ ४ ॥

अव जाना मैं अवध–प्रभावा ❀ निगमागम पुरान अस गावा ॥ ५ ॥
कवनेहु जनम अवध बस जोई ❀ रामपरायन सो परि होई ॥ ६ ॥

ऐले पो मैले अयोध्याको प्रभाव जानें, वेद र शास्त्रले और पुराणले यसो भनेका-छन्कि "जो व्यक्ति कुनै-जन्ममा अयोध्या-पुरीमा वस्तछ, त्यो अवश्य रामपरायण (रामप्रेमी) हुन्छ ॥ ५ ॥ ६ ॥

अवध प्रभाव जानि तब प्रानी ❀ जब उर बसहिं राम धनुपानी ॥ ७ ॥
सो कलिकाल कठिन उरगारी ! ❀ पापपरायन सब नरनारी ॥ ८ ॥

धनुर्बाणधारी रावणप्राणहारी रामजो हृदयमा जव वस्नुहुन्छ, त्यसै-अवस्थामा-मात्र प्राणीले अयोध्याको प्रभाव जान्दछ ॥ ७ ॥ हे सर्पशत्रु ! त्यो-कलिकाल कठोर थियो, सवै नरनारीहरू पाप-तत्पर थिए ॥ ८ ॥

(कलिधर्मवर्णन)

दोहा—कलिमल ग्रसे धर्म सब, लुप्त भए सदग्रंथ ।
दंभिन्ह निजमति कलिपकरि, प्रगट किए बहु पंथ ॥१५२॥
भए लोग सब मोहवस, लोभ ग्रसे सुभ कर्म ।
सुन हरिजान ! ग्याननिधि, कहौं कछुक कलिधर्म ॥१५३॥

कलियुगका पापले सवै-धर्मलाई ग्रास गरे। सद्ग्रन्थ लुप्त भए। दंभीहरूले आफ्ना बुद्धिले कल्पना-गरेर अनेकप्रकारका पन्थ (संप्रदाय) प्रकट गरे ॥ १५२ ॥ सवैजना मोहवश भए। लोभले सत्कर्मको ग्रास गर्‍यो। हेविष्णुवाहन ! हेज्ञाननिधे ! गरुड ! कलियुगका केही धर्म (आचार) भन्दछु, सुन्नुहोस् ॥ १५३ ॥

चौ०–वरनधरम नहिं आश्रमचारी ❀ श्रुति विरोध रत सब नरनारी ॥ १ ॥
द्विज स्रुतिबेचक भूप प्रजासन ❀ कोउ नहिं मान निगम अनुसासन॥ २ ॥

चारै वर्ण र चारै आश्रमका धर्म रहेनन्, सवैनरनारीहरू वेदविरोधमा तत्पर भए। ब्राह्मणहरू वेदविक्रयगर्न (पैसा लिएर वेद पढाउन) लागे। राजाहरू प्रजालाई खाने (पीडा-दिने) भए। वेदको आज्ञालाई कोही–पनि नमान्ने भए ॥ २ ॥

मारग सोइ जा कहुँ जोइ भावा ❀ पंडित सो जो गाल बजावा ॥ ३ ॥
मिथ्यारंभ दंभरत जोई ❀ ता कहँ संत कहहिं सब कोई ॥ ४ ॥

जो जसलाई मनपर्‍यो मार्ग (वाटो) त्यही हुनगयो। जो गालाबजाउन (दङ्हाँक्न) शक्तछ, पण्डित त्यही ठहरियो ॥ ३ ॥ जो नचाहिने काम गर्दछ, जो दम्भ गर्दछ, त्यसैलाई सवैजना साधुसन्त भन्न लागे ॥ ४ ॥

सोइ सयान जो परधन हारी ❀ जो कर दंभ सो बड़ आचारी ॥ ५ ॥
जो कह झूठ मसखरी जाना ❀ कलिजुग सोइ गुनवंत वखाना ॥ ६ ॥

जो पराइको धन हर्न शक्तछ, सिपालु त्यही ठहरियो। जो दम्भ (देखावटीधर्म) गर्दथ्यो त्यो वडो सदाचारी गनिन्थ्यो ॥ १ ॥ जो झूटो बोल्न र ठट्टागर्न जान्दथ्यो, कलियुगमा त्यही-व्यक्ति गुणी भनेर वखान-गरिन्थ्यो ॥ २ ॥

निराचार जो श्रुतिपथ त्यागी ❀ कलिजुग सोइ ग्यानी वैरागी ॥ ७ ॥
जा के नख अरु जटा विसाला ❀ सोइ तापस प्रसिद्ध कलिकाला ॥ ८ ॥

वेदमार्गलाई छाडेर जो अनाचारी हुन्थ्यो, कलिमा त्यही-व्यक्ति ज्ञानी र वैरागी कहलाउँथ्यो ॥ ७ ॥ जसका नंग्रा र जटा लामालामा हुन्थे, कलिकालमा त्यही-सकस तपस्वी भनेर प्रसिद्ध हुन्थ्यो ॥ ८ ॥

दो०–अशुभ वेष भूषन धरे, भच्छाभच्छ जे खाहिं।
तेइ जोगी तेइ सिद्ध नर, पूज्य ते कलिजुग माहिं ॥१५४॥

अमङ्गल-वेषधारण-गरेर भक्ष्याभक्ष्यको-विचार-नराखीकन जो यथाभावी खान्थ्यो, कलियुगमा त्यही-सकस सिद्ध, योगी, भनेर संसारमा पूज्य हुन्थ्यो ॥ १५४ ॥

सो०- जे अपकारी चार, तिन्ह कर गौरव मान्य बहु।
मन क्रम वचन लबार, ते बकता कलिकाल महुँ ॥५५॥

जो परापकारी र जासूस छ, त्यसैको मान–मर्यादा गौरव खूब हुन्थ्यो। कलिकालमा जो मनसा-कर्मणा-वाचा लवार छन् तिनीहरूनै बोलक्कड़ (सभ्य) गनिन्थे ॥ १५५ ॥

चौ०–नारिविवस नर सकल गोसाईं! ❀ नाचहिं नटमरकट की नाईं ॥ १ ॥
सूद्र द्विजन्ह उपदेसहिं ग्याना ❀ मेलि जनेऊ लेहिं कुदाना ॥ २ ॥

सब नर काम-लोभ-रत क्रोधी ❀ वेद विप्र गुरु संत विरोधी ॥ ३ ॥
गुनमंदिर सुन्दर पति त्यागी ❀ भजहिं नारि परपुरुष अभागी ॥ ४ ॥

हेस्वामी ! सकल-पुरुष-हरू स्त्रीका वश रहन्थे, नटुवाले [नचाउने वानरझैं [स्त्रीका इशारामा] नाचतथे ॥ १ ॥ शूद्रहरू ब्राह्मणहरूलाई ज्ञानको उपदेश गर्दथे, जनै भिरेर खराब खराब (उग्रउग्र) दान पनि लिन्थे ॥ २ ॥ यावत्पुरुषहरू कामी-क्रोधी-लोभी-वेदविरोधी ब्राह्मणविरोधी गुरुविरोधी–सन्तविरोधी थिए ॥ ३ ॥ अभागिनी स्त्रीहरू गुणगणपूर्ण-भएको सुंदर-पतिलाई छाडेर परपुरुषको सेवागर्दथे ॥ ४ ॥

सौभागिनी विभूषनहीना ❀ विधवन्ह के स्रृंगार नवीना ॥ ५ ॥
गुरुसिष बधिर अँध कर लेखा ❀ एक न सुनहिं एक नहिं देखा ॥ ६ ॥

सधवा-स्त्रीहरू गहना-गुरिया-सिंगार–पटार–पाउँदैनथे, विधवाहरू नयाँनयाँ शृंगार गर्दथे । गुरु र शिष्यको यथाक्रम अन्धो र वहिरोमा गिन्तिगरे हुन्थ्यो, एउटा [गुरु-भनाउदो अधिकार अनधिकार केही] देख्तैनथ्यो [त्यसलाई अन्धामा गिन्तिगर्न नहुने होइन] एउटा [शिष्य-भनाउँदो गुरुले भनेका कुरा] सुन्दैनथ्यो [त्यसलाई बहिरामा गिन्ती गरे-पनि उचितै ठहरिन्छ] ॥ ५ ॥ ६ ॥

हरै सिष्यधन सोक न हरई ❀ सो गुरु घोर नरक महँ परई ॥ ७ ॥
मातु पिता बालकन्ह बोलावहिं ❀ उदर भरै सोइ धर्म सिखावहिं ॥ ८ ॥

गुरु भएर जो-मानिस शिष्यको धन मात्रै हर्दछ, शोक हर्न शक्तैन, त्यो-गुरु घोर-नरकमा पर्दछ । आमा-वावू बालकहरूलाई बोलाउँथे र जेले पेट भरिन्छ, त्यही-कर्मलाई धर्म हो भनेर सिकाउँथे ॥ ७ ॥ ८ ॥

दोहा—ब्रह्मग्यान विनु नारि नर, कहहिं न दूसरि बात ।
कौड़ी लागि लोभवस, करहिं विप्र-गुर-घात ॥१५६॥
वादहिं सूद्र द्विजन्ह सन, हम तुम्ह तें कछु घाँटि ।
जानै ब्रह्म सो विप्रवर, आँखि देखावहिं डाँटि ॥१५७॥

स्त्री र पुरुषहरू ब्रह्मज्ञानका कुरा वाहेक अरु-कुरा नगर्ने भए [मुखको वेदान्त खूब चल्यो]। कौडी–कौडीका निमित्त मोहवश भएर तिनै वेदान्तीहरू ब्रह्महत्या गर्नलागे ॥१५६॥ "हामी तिमीभन्दा के घटी छौं, ब्रह्म जान्ने पो ब्राह्मण हुन्छ" भनी डाँटेर शूद्रहरू ब्राह्मणलाई आँखा तर्नलागे ॥ १५७ ॥

चौ०—परतिय लंपट कपट सयाने ❀ मोह द्रोह ममता लपटाने ॥ १ ॥
तेइ अभेदवादी ग्यानी नर ❀ देखेउँ मैं चरित्र कलजुगकर ॥ २ ॥

हेगरुडजी ! मानिसहरू परस्त्रीमा लंपट भएका, कपटमा सिपालू भएका, मोह-द्रोह-ममताले वेष्टित भएका देखिये ॥ १ ॥ तिनै-मानिस अभेदवादी भएर[सबै एकै हो, फरक

केही छैन, सर्वं ब्रह्ममयं जगत्, यस्तो-बोल्नेमात्रै, वास्तवमा भेददृष्टिले कलुषित भएका भएर पनि) ज्ञानी कहलाएका थिए, मैले कलियुगको यो चरित्र देखें ॥ २ ॥

आप गए अरु औरनि घालहिं ❀ जो कहुँ सतमारग प्रतिपालहिं ॥ ३ ॥
कल्प कल्प भरि एक एक नरका ❀ परहिं जे दूषहिं श्रुति करि तरका॥ ४ ॥

आफु ता नष्ट भए भए, जो कोही कहीं सत्मार्गको पालन गर्दछ त्यसलाई पनि नष्ट पार्द छन् ["स्वयं नष्टः परान्नाशयति" यो उखानलाई चरितार्थ गर्दछन्] ॥ ३ ॥ जो तर्क (कुकल्पना) गरेर वेदको दूषण (दोषारोपण) गर्दछन्, तिनीहरू एकएक-कल्पसम्म एकएक नर्कमा पर्दछन् ॥ ४ ॥

जे बरनाधम तेलि कुम्हारा ❀ स्वपच किरात कोल कलवारा ॥ ५ ॥
नारि मुई घर संपति नासी ❀ मूँड मुड़ाइ होहिं संन्यासी ॥ ६ ॥

जो-जो अधम-वर्णका तेली, कुह्माले, चण्डाल (पोडे), किरात, कोल, कलवार इत्यादि छन्, तिनीहरू स्वास्नी मरी, संपति नष्ट भयो, भने मूड मुडाएर संन्यासी हुन्थे ॥५॥६॥

ते बिप्रन्ह सन आपु पुजावहिं ❀ उभय लोक निज हाथ नसावहिं ॥ ७ ॥
बिप्र निरच्छर लोलुप कामी ❀ निराचार सठ बृषलीस्वामी ॥ ८ ॥

तिनीहरू ब्राह्मणहरूबाट आफु पुजाउँथे (ब्राह्मण पूज्ने, आफू पूजिने हुन्थे) र आफ्नै हातले यो-लोक परलोक दुवै नष्ट पारि-रहेका थिए ॥ ५ ॥ ब्राह्मणहरू निरक्षर (पट-मूर्ख) लोभी-कामी-दुराचारी-स्वाँठ शूद्री (द्रा) पति थिए ॥ ६ ॥

सूद्र करहिं जप तप ब्रत नाना ❀ बैठि बरासन कहहिं पुराना ॥ ९ ॥
सब नर कल्पित करहिं अचारा ❀ जाइ न बरनि अनीति अपारा ॥१०॥

शूद्रहरू नानाप्रकारको जप-तप-व्रत गर्दथे, ऊचो आसनमा वसेर पुराण भन्दथे॥७॥ सबै-मानिस मनपरी-आचरण गर्दथे, वर्णन गर्नै शकिदैन, अपार-अन्याय भइ-रहेको थियो ॥८॥

दोहा—भए बरनसंकर सकल, भिन्न सेतु सब लोग ।
करहिं पाप दुख पावहिं, भय रुज सोक बियोग ॥१५८॥
श्रुतिसम्मत हरि-भक्त-पथ, संजुत बिरति बिवेक ।
तेहि न चलहिं नर मोहवस, कल्पहिं पंथ अनेक ॥१५९॥

सबैजना भिन्नसेतु (मर्यादा तोड्ने) र वर्णसङ्कर (ठिमाहा भए)। पाप गर्दथे, भय-रोग-शोक-वियोग दुःख पाउँथे ॥ १५८ ॥ मोहवश भएका ती-मूर्खहरू वैराग्य-विवेकले युक्त भएको वेद-विहित-हरिभक्तिको मार्गमा चल्दैनथे, अनेक मार्ग आफैं कल्पना गर्दथे ॥ १५९ ॥

[तोटक छन्द]

बहु दाम सँवारहिं धाम जती । बिषया रह लीन नहींबिरती ॥
तपसी धनवन्त दरिद्र गृही । कलिकौतुक तात ! न जात कही ॥१॥

यति (संन्यासी) हरू धेरै-दौलत लगाएर महल सजाउँथे, विषयमा तल्लीन रहन्थे, वैराग्य तिनमा थिएन। तपस्वी-भनाउँदाहरू धनी थिए, गृहस्थ गरीब थिए, बाबा! कलिको तमासा वर्णनगर्न शँकिदैन ॥ १ ॥

कुलवन्त निकारहिं नारि सती। गृह आनहिं चेरि निवेरि गती ॥
सुत मानहिं मातु पिता तवलौं। अवला नहिं डीठ परी जब लौं ॥२॥

कुलवन्ती (घरानियाँ) पतिव्रता-स्त्रीलाई निकालि-दिन्थे, टहलुई (चाकर्नी) लाई फुल्याई-फकाई घर राख्नथे। जहाँसम्म स्वास्नीको दृष्टि पर्दैनथ्यो, त्यहींसम्म छोराहरू आमाबावुलाई मान्दथे [आफू जामाता (जुवाई) भए पछि आमालाई "जा, माता!" भन्दथे आफू सजाय (जायासहित = स्वास्नीको धनी) भए-पछि पितालाई सजाय दिन्थे = हैरान पार्दथे] ॥ २ ॥

ससुरारि पियारि लगी जबतें। रिपुरूप कुटुंब भए तब तें ॥
नृप पापपरायन धर्म नहीं। करि दंड विडम्ब प्रजा नितहीं ॥३॥

जब देखी ससुराली प्यारो लाग्न लाग्दथ्यो, त्यहाँदेखि उप्रान्त आफ्ना कुल-कुटुम्ब शत्रुस्वरूप हुन्थे। राजाहरू पाप-तत्पर थिए, धर्म थिएन, प्रजाहरूलाई दण्डैदण्ड दिएर सधैं आजीत पार्दथे ॥ ३ ॥

धनवन्त कुलीन मलीन अपी। द्विजचिह्न जनेउ उघार तपी ॥
नहिं मान पुरानन्ह वेदहिं जो। हरिसेवक संत सही कलि सो ॥४॥

जस्तो-सुकै मलिन भए-पनि धनवान् छ भने कुलीन (खान्दानी = घरानियाँ) कहलाउँथ्यो, बाहुनको चिह्न जनैको डोरो मात्रै थियो, तपस्वीहरूको चिह्न नंगापना थियो ॥ जा वेद र पुराणलाई मान्दैनथ्यो, त्यो-कलियुगमा त्यही-व्यक्ति सच्चा-सन्त सच्चा-हरिभक्त कहलाउँथ्यो।

कविवृन्द उदार गुनी न सुनी। गुन दूषन-व्रात न कोपि गुनी ॥
कलि बारहिं बार दुकाल परै। विनु अन्न दुखी सव लोग मरै ॥५॥

दुनियाँमा उदार (परगुणग्राही) र गुणी भएको कविवर्ग थिएन [जति कवि कहलाउँथे ती सबै गुणद्रोही र कविगुणरहित थिए] अर्काका गुणमा खोट लाउनेहरू बथान का-बथान थिए, सच्चा गुणी कोही थिएन। त्यो-कलिमा बारँबार अनिकाल परेको थियो, विना-अन्न दुःखित भएका प्रजाहरू खानै नपाएर मर्दथे, ॥ ५ ॥

दो०—सुनु खगेस! कलि कपट, हठ दंभ द्वेष पाखण्ड।
मान मोह मारादि सब, व्यापि रहे ब्रह्मण्ड ॥१६०॥
तामस धर्म करहिं सब, जप तप मख व्रत दान।
देव न वरषहिं धरनि पर, बयें न जामहिं धान ॥१६१॥

हेपक्षिराज ! गरुडजी ? सुन्नुहोस् , कलियुगमा कपट-हठ-दम्भ-द्वेष-पाखण्ड-मान-मोह-काम-क्रोध-लोभ-मद-मात्सर्य इत्यादि-दोषले ब्रह्माण्ड व्याप्त गर्दछन् ॥ १६० ॥ सवैजना जप-तप-यज्ञ-व्रत-दानइत्यादि धर्म गरून् ता पनि [सात्त्विक-जपादि गर्दैनन्] ॥(क)॥ तामस भएको जपादिधर्म गर्दछन् । वृष्टिका-देवता (पर्जन्य) पृथ्वीमा वर्षा गर्दैनन्, छरेका रोपेका अन्नबीज यथेष्ट सप्रँदैनन् ॥ १६१ ॥

(तोटक छंद)

अबला कच भूषन भूरि छुधा । धनहीन दुखी ममता बहुधा ।
सुख चाहहिं मूढ़ न धर्मरता । मति थोरि कठोरि न कोमलता ॥१॥

स्त्रीहरू धनहीन, दुःखी, क्षुधा-खूब-भएका, र केशलाईनै गहना पार्नें (नानाप्रकारका फेशनले केश सिंगार्नें) हुन्छन् , तै-पनि ममता खूब गर्दछन् , मूर्खहरू सुख-भने खोज्दछन्, धर्ममा तत्पर हुदैनन् , बुद्धि थोरै हुन्छ, तर कठोर हुन्छ त्यस्मा कोमलता रहँदैन ॥ १ ॥

नर पीड़ित रोग न भोग कहीं । अभिमान विरोध अकारनहीं ।
लघु जीवन संबत पंचदसा । कलपांत न नास गुमान असा ॥२॥

मनुष्यहरू रोगले पीडित हुन्छन् , भोग (सुख) कहीं पाउँदैनन् । विना-कारण अभिमान र विरोध गर्दछन् । जिन्दगी दश-पाँच वर्षको हुन्छ ता पनि कल्पान्तमा पनि नष्ट हवोइन भनेजस्तो गुमान (घमंड) हुन्छ ॥ २ ॥

कलिकाल बिहाल किए मनुजा । नहिं मानत कोउ अनुजा तनुजा ।
नहिं दोष विचार न सीतलता । सब जाति कुजाति भए मँगता ॥३॥

कलिकालले मानिसलाई वेहाल (वेखवर) पार्दछ, बहिनी न छोरी कसैले केही मान्दैन । दोषको विचारै रहँदैन । शान्ति पनि रहँदैन । जात-कुजात सवै मगन्ता हुन्छन् ॥३॥

(क) (१) परपीडाका निमित्त मूर्ख्याइँको ढिपीका-साथ शारीरिक कष्ट उठाएर गरेका जपतप तामस हुन् ।

(२) विधिहीन-मन्त्रहीन-दक्षिणाहीन श्रद्धाहीन गराएर गरिएका यज्ञ (धर्मकर्म) तामस हुन् ।

(३) कुदेशमा कुकालमा, कुपात्रमा, विना सत्कार, विना-श्रद्धा गरिने दान प्रभृतिकर्म तामस हुन् ।

(१) मूढग्राहेणात्मनो यत् पीडया क्रियते तपः ।
परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् ॥ १९ ॥
(२) विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम् ।
श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥ १३ ॥
(३) अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ।
असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥ [भगवद्गीता.अ१७]

इरषा परुषाच्छर लोलुपता । भरि पूरि रही समता विगता ।
सब लोग वियोग विसोक हए । वरनाश्रम-धर्म-विचार गए ॥४॥

ईर्ष्या-कठोरवचन-लालूचीपना भरिपूर रहन्छ, समता विल्कुल हट्त छ। सबैजना वियोगका प्रबल-शोकले मृतप्राय रहन्छन्, वर्णाश्रमधर्मका विचार-समेत लुप्त हुन्छन् ॥ ४ ॥

दम दान दया नहिं जानपनी । जड़ता परवंचनताति-घनी ।
तनपोषक नारि नरा सगरे । परनिंदक ते जग मों बगरे ॥५॥

दम-दान-दया-समुझदारी कुनै-चीज रत्तीभर पनि रहँदैन, [जताहेर्‍यो उतै] मूर्खता र वञ्चकता परिपूर्ण रहन्छ । सारा नरनारीहरू तनुपोषक (आफ्नैआफ्नै शरीर पोस्ने) हुन्छन् । परनिन्दा-गर्ने जो-छन् तिनीहरू खूब फैलिन्छन् (वढ्दछन्) ॥ ५ ॥

दो०-सुनु व्यालारि ! कराल कलि, मल अवगुन आगार ।
गुनउ बहुत कलिजुग कर, विनु प्रयास निस्तार ॥१६२॥
कृत त्रेता द्वापर समय, पूजा मख अरु जोग ।
जो गति होइ सो कलि विषै, नाम तें पावहिं लोग ॥१६३॥

हेसर्पशत्रु ! गरुडजी ! सुन्नुहोस्, यो भयंकर-कलियुग पाप र दुर्गुणको घर हो । कलियुगका गुण-पनि धेरै छन् , विना-परिश्रम संसारसागर तर्न-पाइन्छ ॥१६२॥ सत्य-त्रेता-द्वापरमा पूजा-यज्ञ-योगाभ्यासले मानिस जुन्-गति पाउँछन् ,कलिमा त्यही गति नामकीर्तनले पाउँछन् ॥ १६३ ॥

चौ०-कृतजुग सब जोगी विग्यानी ❀ करि हरिध्यान तरहिं भव प्रानी ॥ १ ॥
त्रेता विविध जग्य नर करहीं ❀ प्रभुहिं समर्पि करम भवतरहीं ॥ २ ॥

सत्ययुगमा सबै-प्राणी योगी र ज्ञानी भएर हरिको ध्यान गरेर संसारसागर तर्दछन्॥१॥ त्रेतामा मानिस नानाप्रकारका,यज्ञयाग गर्दछन् , त्यो-कर्मलाई कृष्णार्पण गरेर संसारसागर तर्दछन् ॥ २ ॥

द्वापर करि रघुपति पद पूजा ❀ नर भव तरहिं उपाउ न दूजा ॥ ३ ॥
कलिजुग केवल हरि-गुन-गाहा ❀ गावत नर पावहिं भवथाहा ॥ ४ ॥

द्वापरमा रघुनाथजीका चरणको सेवा पूजा गरेर मानिस तर्दछन् , अर्को उपाय छैन ॥ ३ ॥ कलियुगमा केवल हरिका गुणको गान (कीर्तन) गरेर अगाध-भवसागरलाई (थाह-पाउछन्) (तर्दछन्) ॥ ४ ॥

कलिजुग जोग न जग्य न ग्याना ❀ एक अधार राम-गुन-गाना ॥ ५ ॥
सब भरोस तजि जो भज रामहिं ❀ प्रेमसमेत गाव गुनग्रामहिं ॥ ६ ॥

कलियुगमा योग-यज्ञ-ज्ञान यी योग्य छैनन् [त्योकर्म गर्नलायक मानिस नहुनाले त्यतावाट सिद्धि छैन] फगत रामजीका गुणको कीर्तनमात्र आधार छ ॥ ५ ॥ सबैका भरोसा छाडेर जो रामको भजन गर्दछन्, प्रेमसहित भएर वहाँका गुणगणको गान गर्दछन् ॥ ६ ॥

सोइ भव तर कछु संसय नाहीं ❀ नामप्रताप प्रगट कलि माहीं ॥ ७ ॥
कलिकर एक पुनीत प्रतापा ❀ मानस पुन्य होइ नहिं पापा ॥ ८ ॥

तिनीहरूमात्रै भवसागर तर्दछन्, यस्मा सन्देह छैन । कलियुगमा नामको प्रताप प्रकट छ ॥ ७ ॥ फेरि कलिको एउटा प्रभाव पवित्र छ [केभने ?] मनले गरेको पुण्यपनि साँच्चै (शरीरैले गरेजस्तो) हुन्छ, मनले गरेको पाप हुदैन, अर्थात् शरीरले पाप गर्‍याभने मात्रै पाप लाग्दछ ॥ ८ ॥

दो०—कलि-जुग-सम जुग आन नहिं, जो नर कर विस्वास ।
गाइ राम-गुन-गन बिमल भव, तर बिनहि प्रयास ॥१६४॥
प्रगट चारि पद धर्म के, कलि महँ एक प्रधान ।
जेन केन विधि दीन्हे, दान करै कल्यान ॥१६५॥

यदि मनुष्य विश्वास गरोस् ता कलियुगजस्तो असल अर्को युग छैन, [किन भने] रामजीका निर्मल गुणगणको गान गर्दैमा विना-परिश्रम मानिस संसारसागर तर्दछ ॥ १६४ ॥

---

(१) रामेतिवर्णद्वयमादरेण सदा जपन् मुक्तिमुपैति जन्तुः ।
कलौ युगे कल्मषदूषितानामन्यत्र धर्मे खलु नाधिकारः ॥

(२) श्रीकृष्णकीर्तनादेव देववर्गसमीहितम् ।
हितं लभ्येत भविना विना यत्नशतैरपि ॥

श्रीरामकीर्तन र श्रीकृष्णकीर्तन
भिन्न ठान्नु भारी भूल हो ।

(३) राजा-परीक्षित्‌ले कलिलाई नमारेको यही—गुण देखेर हो । कलियुगमा मानसिक-पुण्यको फल चाँडै पाइन्छ, मानसिक पाप लाग्दैन, खास-शरीरले गरेको पाप लाग्दछ । कलिको अर्को-पनि एउटा ठूलो गुण छ, के भने ? ब्रह्महत्या सुरापान सुवर्णस्तेय गुरुतल्पगमन यी ४ पाप गर्नेको संसर्गले पनि चोखो मानिस पञ्चममहापातकी हुँदैन, अरु—युगमा संसर्गी पनि उत्तिकै पापभागी हुन्छ, "कलौ कर्तैव लिप्यते" [स्मृति०]

(कलियुग दोषपूर्ण भएपनि त्यसको एउटा साह्रै-ठूलो गुण छ, परमेश्वरको कीर्तनमात्रले मुक्ति पाइन्छ, कष्टसाध्य—साधनको कलिमा साधन पनि हुन शक्तैन, जरूरत पनि छैन ।

कलेर्दोषनिधे राजन्नस्तिह्येको महान् गुणः ।
कीर्तनादेव कृष्णस्य मुक्तसंगः परं व्रजेत् ॥

(३) सत्ययुगमा ध्यान, त्रेतामा यज्ञ, द्वापरमा पूजा, कलिमा कीर्तन मुख्य छ ।

कृते यद्ध्यायतो विष्णुं त्रेतायां यजतो मखैः ।
द्वापरे परिचर्यायां कलौ तद्धरिकीर्तनात् ॥ [श्री. भा. १२।५१।५२]

धर्मका सत्य–दया–दम–दान यी चार पाउमध्ये योटापाउ कलियुगमा मुख्य प्रकट छ, जेन-केन प्रकारेण दान गर्‍यो भने त्यो दानले पनि कल्याण गर्दछ ॥ १६५ ॥

चौ०–कृतजुग होहिं धर्म सब केरे ❀ हृदय राम माया के प्रेरे ॥ १ ॥
सुद्ध सत्व समता बिग्याना ❀ कृत प्रभाव प्रसन्न मन जाना ॥ २ ॥

रामजीकी-मायाका प्रेरणाले (सत्व-रज-तम-यी तीन-गुणका हेर्फेरले) सबैका हृदय-
मा सर्वैयुग, तिनका-धर्म बराबर रही-रहन्छन् ॥ १ ॥ शुद्ध-सत्व, समता, ज्ञान, मनको प्रस-
न्नता भयो-भने सत्ययुगको प्रभाव हो [त्यस्तो-भएमा ऐले सत्ययुग छ भनी जान्नुपर्दछ] ॥ २ ॥

सत्व बहुत रज कछु रति कर्मा ❀ सब बिधि सुख त्रेता कर धर्मा ॥ ३ ॥
बहु रज सत्व स्वल्प कछु तामस ❀ द्वापर धर्म हरष भय मानस ॥ ४ ॥

सत्वगुण धेरै, रजोगुण अलीकति, कर्मगर्नामा प्रीतिलाग्नु, सबैप्रकारले सुख मान्नु, यतिकुरा भयो भने त्रेताको धर्म हो [त्यस्तो भएमा त्रेतायुग जान्नु] ॥ ३ ॥ रजोगुण धेरै, सत्वगुण र तमोगुण अलीअलि, मन्मा हर्ष र भय भयोभने द्वापरको धर्म हो ॥ ४ ॥

तामस बहुत रजोगुन थोरा ❀ कलिसुभाउ बिरोध चहुँ ओरा ॥ ५ ॥
बुध जुगधर्म जानि मन माहीं ❀ तजि अधर्म-रति धर्म कराहीं ॥ ६ ॥

तमो-गुण धेरै, रजोगुण थोरै, जनातवै झगड़ा-तगड़ा, यस्तो भयो भने कलिको स्वभाव हो भनि जान्नु ॥ ५ ॥ यस्ताप्रकारले समुझदारहरू युगधर्म मनको अधीनमा छ भन्ने जानेर जैले-सुकै-पनि अधर्ममा प्रीति छाडेर धर्ममा प्रीति गर्दछन् [सदासर्वदा तिनीहरूलाई सत्ययुगै छ] ॥ ६ ॥ (क)

---

(४) सत्ययुगमा तपस्या, त्रेतामा ज्ञान, द्वापरमा यज्ञ, कलिमा दान सर्वोपरि पुण्यकर्म हो ।

तपः परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुच्यते ।
द्वापरे यज्ञमेवाहुर्दानमेकं कलौ युगे ॥

(क १) मन-बुद्धि·इन्द्रिय असल·हालतमा रहेर ज्ञानमा र तपस्यामा रुचि लाग्यो भने सत्ययुग
भयो । नानाप्रकारका–काम्यकर्ममा मन दौडन लाग्यो, तदनुसार काम हुन लागे भने त्रेतायुग भयो । लोभ,
असन्तोष, मान–दंभ–मत्सर–सन्देह यिनको वृद्धि भयो भने द्वापरयुग भयो । कपट–मिथ्याभाषण·तन्द्रा–निद्रा
हिंसा–विषाद–शोक–मोह–भय–दैन्य भयो भने कलियुग लाग्यो भनी जान्नुपर्दछ ।

(क २) वृत्तिको अदलबदलगर्ने सामर्थ्य ईश्वरले मनुष्यलाई दिएको छ, लोभले पिट्टा–दिएको
वेलामा अलीकति विचार गरिदियो·भने मनुष्य-लाई संतोष वृत्ति आउँछ र लोभवृत्ति दब्दछ, त्यस्तै अरु-अरु-
असद्वृत्ति उठेमा विचारपूर्वक तीवृत्तिका–विरोधी–भएका–सद्वृत्तिलाई जागरित पार्नु पर्दछ । त्यति भए, पछि
आस्ते २ सबैगुण जितिन्छन्–निर्गुण (मुक्त) हुन सजिलो हुन्छ ।

प्रभवन्ति यदासत्वे मनोबुद्धीन्द्रियाणि च ।
तदा कृतयुगं विद्याज्ज्ञाने तपसि यद्रुचिः ॥ १ ॥
यदा कर्मसु काम्येषु भक्तिर्भवति देहिनाम् ।
तदा त्रेता रजोवृत्तिरिति जानीहि बुद्धिमन् ! ॥ २ ॥

कालधर्म नहिं व्यापहिं तेही ❀ रघु-पति-चरन-प्रीति-रति जेही ॥ ७ ॥
नटकृत कपट विकट खगराया ! ❀ नटसेवकहिं न व्यापै माया ॥ ८ ॥

रघुनाथजीका-चरणमा जसको खूब प्रेम लागेको छ, त्यसलाई कालधर्मले व्याप्त गर्न शक्तैन ॥ ७ ॥ हेपक्षिराज ! नट (इन्द्रजाली) ले गरेको भयंकर कपट (इन्द्रजाल) ले नटका सेवकलाई (इन्द्रजालीका नोकरचाकरलाई) व्याप्त गर्दैन (भय गर्दैन) ॥ ८ ॥

दो०—हरि-माया-कृत दोष गुन, विनु हरिभजन न जाहिं ।
भजिय राम सब काम तजि, अस विचारि मन माहि ॥१६६॥
तेहिं कलिकाल वरष बहु, बसेउँ अवध विहँगेस ! ।
परेउ दुकाल विपतिवस, तब मैं गयेउँ बिदेस ॥१६७॥

हरिकी-मायावाट उत्पन्न हुने गुण र दोष विना-हरिभजन हट्तैनन्, मनमा यो विचार गरेर सवै-काम छाडेर पनि रामजीको भजन गर्नुपर्दछ ॥ १६३ ॥ हेपक्षिराज ! त्यो कलियुगमा धेरैवर्षसम्म म अयोध्यामा बसें। अनि अनिकाल पर्‍यो र विपत्तिवश भएर विदेश लागें ॥ १६७ ॥

चौ०—गयेउ उजेनी सुनु उरगारी ! ❀ दीन मलीन दरिद्र दुखारी ॥ १ ॥
गए काल कछु संपति पाई ❀ तहँ पुनि करौ संभुसेवकाई ॥ २ ॥

हेगरुडजी ! सुन्नुहोस्, म उज्जैनदेश पुगें। दीन-मलिन-दरिद्र-दुःखी थिएँ ॥ १ ॥ केही-दिन विते-पछि केही-संपति कमाएँ र उहीं शंकरजीको सेवागर्न लागें ॥ २ ॥

विप्र एक वैदिक सिवपूजा ❀ करै सदा तेहि काज न दूजा ॥ ३ ॥
परमसाधु परमारथविंदक ❀ संभुउपासक नहिं हरिनिंदक ॥ ४ ॥

एउटा-ब्राह्मण त्यहाँ वैदिक-विधिले शंकरजीको सदा पूजा गर्दथे, तिनको अर्को कामै थिएन ॥ ३ ॥ ती बडा-परोपकारी र परमार्थ-जानेका थिए, शंकरजीको पूजा गर्दथे हरिनिन्दक (विष्णुद्वेषी) थिएनन् ॥ ४ ॥

तेहि सेवौं मैं कपटसमेता ❀ द्विज दयाल अति नीतिनिकेता ॥ ५ ॥
बाहिज नम्र देखि मोहि साईं ! ❀ विप्र पढ़ाव पुत्र की नाईं ॥ ६ ॥

यदा लोभस्त्वसन्तोषो मानो दम्भोऽथ मत्सरः ।
कर्मणां चापि काम्यानां द्वापरं तद्रजस्तमः ॥ ३ ॥
यदा मायाऽनृतं तन्द्रा निद्रा हिंसा विषादनम् ।
शोको मोहो भयं दैन्यं स कलिस्तामसः स्मृतः ॥ ४ ॥ [श्री. भा०. १२]

(क २) विपक्षबाधने प्रतिपक्षभावनम् [योग. सू.]
परिचिन्वन् गुणान् वृत्त्या वृत्तिरोधाद् गुणान् जयन् ।
क्रमान्नैर्गुण्यमायाति रीतिरेषा श्रुतीरिता ॥ [भागवतमञ्जरी]

कपटयुक्त (कपटी) भएर म तिनको सेवा गर्नलागे, ब्राह्मणदेवता दयालु र नीतिमान् थिए ॥ ५ ॥ हेप्रभु ! बाहिर नम्र भएको (भित्रको कपटी) मलाई देखेर ती ब्राह्मण मलाई छोरैजस्तो गरेर पढाउन लागे ॥ ६ ॥

सम्भुमन्त्र मोहि द्विजबर दीन्हा ❀ सुभउपदेशविविध विधिकीन्हा ॥ ७ ॥
जपौं मंत्र सिवमन्दिर जाई ❀ हृदय दंभ अहमिति अधिकाई ॥ ८ ॥

ती-ब्राह्मणवरले मलाई शंकरजीको मन्त्र दिए, अनेकप्रकारको उपदेश पनि गरे ॥७॥ शंकरजीको मन्दिरमा गएर मन्त्र जप्तथें, मनमा दंभ र अहङ्कार खूब थियो ॥ ८ ॥

दो०—मैं खल मलसंकुल मति, नीच जाति बस मोह ।
हरिजन द्विज देखे जरौं, करौं विष्णु कर द्रोह ॥१६८॥

म दुष्ट-पापपूर्ण-बुद्धि भएको, नीचजातिको, मोहवश-भएको, हुनाले वैष्णव र ब्राह्मण लाई देख्ता रीसले जल्दथें, विष्णुभगवान्को द्रोह गर्दथें ॥ १६८ ॥

सो०—गुरु नित मोहि प्रबोध, दुखित देखि आचरन मम ।
मोहि उपजै अतिक्रोध, दंभिहि नीति कि भावई ॥१६९॥

गुरु सँधै मलाई संझाउनुहुन्थ्यो, मेरो आचरण देख्ता वहाँ दुःखित हुनुहुन्थ्यो । मलाई अत्यन्त क्रोध पैदाभयो, दम्भी मानिसलाई नीनि मनपर्थ्यो र ? ॥ १६९ ॥

चौ०—एक बार गुर लीन्ह बोलाई ❀ मोहि नीति बहु भाँति सिखाई ॥ १ ॥
सिवसेवा कै सुत फल सोई ❀ अ-विरल-भगति रामपद होई ॥ २ ॥

एकफेर गुरुले मलाई बोलाईकन नानाप्रकारको नीति सिकाउनुभयो ॥ १ ॥ [भन्नुभयो कि] "बाबू ! रामजीका चरणमा अविच्छिन्न-भक्ति लाग्नुनै शिवसेवाको फल हो ॥ २ ॥

रामहिं भजहिं तात ! सिव धाता ❀ नर पावँर कै केतिक बाता ॥ ३ ॥
जासु चरन अज सिव अनुरागी ❀ तासु द्रोह सुख चहसि अभागी ॥ ४ ॥

बाबु ! शंकरजी र ब्रह्माजी-पनि रामजीको भजन गर्नुहुन्छ, पामर-मानिसको केकुरा ? ॥ ३ ॥ जसका चरणमा ब्रह्माजी र शंकरजी प्रेमी हुनुहुन्छ, तँ अभागी उनै विष्णुभगवान्-रामजीको द्रोह गरेर सुख खोज्दछस्" ॥ ४ ॥ [यो उपदेश के सुनेथें]

हर कहँ हरिसेवक गुर कहेऊ ❀ सुनि खगनाथ ! हृदय मम दहेऊ ॥ ५ ॥
अधम जाति मैं विद्या पाएँ ❀ भयेउँ जथा अहि दूध पिआएँ ॥ ६ ॥

हेगरुडजी ! गुरुले शंकरजीलाई विष्णुका सेवक भनेको सुन्दा मेरो हृदयमा आगो बल्यो ॥ ५ ॥ अधमजातिको-म विद्यापाउँदा दूध पिएको सर्पजस्तै भएको थिएँ ॥ ६ ॥

मानी कुटिल कुभाग्य कुजाती ❀ गुरु कर द्रोह करौं दिन राती ॥ ७ ॥
अतिदयाल गुर स्वल्प न क्रोधा ❀ पुनि पुनि मोहि सिखाव सुबोधा ॥ ८ ॥

अभिमानी, कुटिल, कुभाग्य, कुजात म दिनरात गुरुको द्रोहगर्न लागें ॥ ७ ॥ गुरु अत्यन्त-दयालु हुनुहुन्थ्यो, क्रोध अलीकति पनि थिएन, वारंवार मलाई असल-ज्ञान उपदेश गर्नुहुन्थ्यो ॥ ८ ॥

जेहि तें नीच बड़ाई पावा ❀ सो प्रथमहिं हठि ताहि नसावा ॥ ९ ॥
धूम अनलसंभव सुनु भाई ! ❀ तेहि बुझाव घनपदवी पाई ॥१०॥

नीच-व्यक्ति जतावाट इज्जत पाउँछ, सर्व-प्रथम त्यसैलाई विताउने कोशीस र हठ गर्दछ. भाई ! सुन्नुहोस्, धूवाँ आगावाट पैदाहुन्छ, त्यही-धूवाँ मेघ भन्ने पदवी पाए-पछि आगालाई निभाउँछ ॥ ९ ॥ १० ॥

रज मग परी निरादर रहई ❀ सब कर पगप्रहार नित सहई ॥११॥
मरुत उडाई प्रथम तेहि भरई ❀ नृपकिरीट पुनि नयनन्ह परई ॥१२॥

धूलो वाटामा विना-आदर पडी-रहन्छ, सवैका लातको प्रहार नित्य सहन्छ ॥११॥ हावाले त्यसलाई उठाई-दिन्छ, त्यो-धुलाले पहिले त्यही-हावालाई धुलैधुलोमय (मलिन) पारेर विगारी-दिन्छ, अनी राजामहाराजाहरूको मुकुटमा र मानिसका आँखामा पर्न जान्छ ॥ १२ ॥

सुनु खगपति ! समुझि अस प्रसङ्गा ❀ बुध नहिं करहिं अधमकर सङ्गा ॥१३॥
कवि कोविद गावहिं असि नीती ❀ खल सन कलह न भल नहिं प्रीती ॥१४॥

हेपक्षिराज ! सुन्नुहोस्, यस्तो प्रसंग संझेर बुद्धिमान्हरू अधम-नीचहरूको संगै गर्दैनन् ॥ १३ ॥ दुष्टहरूसंग झगडा पनि वेस छैन, प्रेम पनि वेस छैन भनी कविहरू र विद्वान्हरू नीतिको उपदेश गर्दछन् ॥ १४ ॥

उदासीन नित रहिय गोसाईं ❀ खल परिहरिय स्वान की नाईं ॥१५॥
मैं खल हृदय कपट कुटिलाई ❀ गुर हित कहहिं न मोहि सुहाई ॥१६॥

हेप्रभु ! ती-दुष्टहरूसंग सदा उदासीन (तटस्थ) रहनुपर्दछ, दुष्टहरूलाई कुकुरलाई जस्तै अलग्ग राख्नु पर्दछ ॥ १५ ॥ अँ ! म त्यस्तो दुष्ट थिए, मेरा हृदयमा कपट कुटिलपना भरिएको थियो, गुरु हित कुरा बताउनुहुन्थ्यो, तर मलाई मन्पर्दैनथ्यो ॥ १६ ॥

दो०—एक वार हरिमंदर, जपत रहेउँ सिवनाम ।
गुरु आयेउ अभिमान तें, उठि नहिं कीन्ह प्रनाम ॥१७०॥
गुरु दयाल नहिं कछु कहेउ, उर न रोष लवलेस ।
अतिअघ गुरुअपमानता, सहि नहिं सके महेस ॥१७१॥

एकदिन शिवालयमा शिवजीको नामजप गर्न लागेको थिएँ, गुरु आउनुभयो, अभिमानले गर्दा मैले उठेर प्रणाम गरिन ॥ १७० ॥ गुरु दयालु हुनुहुन्थ्यो, केही भन्नुभएन वहाँका मनमा रीसको लवलेश-पनि थिएन ॥ परन्तु गुरुका अपमान ठूलो पाप हो, शंकरजीले त्यो-पापलाई सहन-शक्नुभएन ॥ १७१ ॥

चौ०–मंदिर माँझ भई नभवानी ❀ रे हतभाग्य! अग्य! अभिमानी!॥ १ ॥
जद्यपि तव गुरु के नहिं क्रोधा ❀ अतिकृपाल उर सम्यक बोधा ॥ २ ॥

मन्दिरका माझवाट आकाशवाणी भयो—"ए हतभाग्य ! ए मूर्ख ! ए अभिमानी ! यद्यपि तेरा गुरुलाई रीस छैन, ती दयालु छन् , तिनका हृदयमा राम्रो ज्ञान छ ॥ १ ॥ २ ॥

तदपि साप सठ ! देइहौं तोही ❀ नीतिविरोध सुहाइ न मोही ॥ ३ ॥
जौं नहि दंड करौं खल ! तोरा ❀ भ्रष्ट होइ श्रुतिमारग मोरा ॥ ४ ॥

तथापि दुष्ट ! म तँलाई सराप दिन्छु. नीतिको विरोध मलाई मनपर्दैन ॥ ३ ॥ ए वदमाश ! यदि तेरो दण्ड गरिन भने मेरो वेदमार्ग भ्रष्ट हुन्छ ॥ ४ ॥

जे .सठ गुर सन इरषा करहीं ❀ रौरव नरक कोटिजुग परहीं ॥ ५ ॥
त्रिजग जोनि पुनि धरहिं सरीरा ❀ अयुत जनम भरि पावहिं पीरा ॥ ६ ॥

जो-स्वाँठ गुरुसंग ईर्ष्या (रीस) गर्दछन् , तिनीहरू कोटियुग-पर्यन्त रौरव-नरकमा पर्दछन् ॥ ५ ॥ दशहजार फेर तिर्यक्योनि (पशु-पक्षि) को शरीर धारणगर्छन् र पीडा पाउँछन् ॥ ६ ॥

बैठि रहेसि अजगर इव पापी ! ❀ सर्पहोहि खल! मल मति व्यापी ॥ ७ ॥
महा-विटप-कोटर महँ जाई ❀ रहु अधमाधम अधगति पाई ॥ ८ ॥

पापी ! गुरु आउँदा-पनि अजगरजस्तो भएर वसी-रहिस् , तेरा-बुद्धिलाई पापले ढाकेको छ, दुष्ट ! सर्प भएस् , हेअधमाधम ! अधोगति (सर्पयोनि) पाएर ठूलो-वृक्षको टोडकामा रहेस् ॥ ७ ॥ ८ ॥

दो०–हाहाकार कीन्ह गुर, दारुन सुनि सिवस्राप ।
कंपित मोहि बिलोकि अति, उर उपजा परिताप ॥१७२॥
करि दंडवत सप्रेम द्विज, सिव सनमुख कर जोरि ।
बिनय करत गदगद गिरा, समुझि घोरगति मोरि ॥१७३॥

शंकरजीको कठोर सराप सुनेर गुरुले हाहाकार गर्नुभयो। मलाई थर्थर काँप्न लागेको देखेर वहाँका हृदयमा अत्यन्त सन्ताप पर्‍यो ॥ १७२ ॥ मेरो घोर गति भएको बुझेर गुरुले प्रेमका-साथ दण्डवत् गरेर दुई हात जोरी-कन शंकरजीका सन्मुखमा गद्गद वचनले स्तुति गर्न लाग्नुभयो ॥ १७३ ॥

(भुजङ्गप्रयात छन्द)

नमामीशमीशान निर्वाणरूपम् । विभुं व्यापकं ब्रह्म वेदस्वरूपम् ॥
निजं निर्गुणं निर्विकल्पं निरीहं । चिदाकाशमाकाशवासंभजेऽहम् ॥१

हे ईशान ! (सर्वशक्तिपूर्ण !) हे मोक्षरूप ! हे सर्वव्यापक ! हे ब्रह्मस्वरूप ! हे वेदस्वरूप ! हे ईश्वर ! हजूरलाई म नमस्कारगर्दछु । आत्मस्वरूप, निर्गुण, निर्विकल्प, निरीह (इच्छारहित-सर्वैश्वर्यपूर्ण) चैतन्यरूप, आकाशरूप, आकाशनिवासी हजुरलाई म भज्दछु ॥ १ ॥

निराकारमोंकारमूलं तुरीयम् । गिराज्ञानगोतीतमीशं गिरीशम् ॥
करालं महाकालकालं कृपालम् । गुणागारसंसारपारं नतोऽहम् ॥२॥

निराकार, ओंकारका-मूलकारण, जाग्रत्-स्वप्न-सुषुप्ति-यी ३ अवस्थादेखि पल्लो अवस्थामा प्रकाशमानहुने-हुनाले तुरीय (चतुर्थ) भएका, वचन-ज्ञान-इन्द्रियले नभेट्टाइने, पूर्ण-ऐश्वर्यवान् , कैलासपर्वताधिपति, भयानक, महाकालका-पनि काल (संहारगर्ने), दयालु, गुणसमूहका-निवासभवन, संसारसागर-तारिदिने हजुरलाई नमस्कारगर्दछु ॥ २ ॥

तुषाराद्रिसंकाशगौरं गभीरम् । मनोभूतकोटिप्रभाश्रीशरीरम् ।
स्फुरन्मौलिकल्लोलिनी चारु गंगा । लसद्भाल बालेन्दु कंठे भुजंगा ॥३॥

हिमालयपर्वत-जस्तो-गोरो-शरीर-भएका, गंभीर-शरीरमा-कोटिकामदेवको-शोभा-भरिएका, देदीप्यमान-भएका-शिरमा-गङ्गाजीका-राम्रा-तरंगले-युक्त-भएका, ललाटमा-बालचन्द्रमाले-सुशोभित-भएका, गलामा सर्पले युक्त-भएका ॥ ३ ॥

चलत्कुंडलं शुभ्र नेत्रं विशालम् । प्रसन्नाननं नीलकंठं दयालम् ।
मृगाधीशचर्माम्बरं मुण्डमालम् । प्रियं शङ्करं सर्वनाथं भजामि ॥४॥

चञ्चल-कुण्डलले-युक्त-भएका, तेजिला र विशाल नेत्र भएका, प्रसन्नवदन-भएका, नीलो-घाँटी-भएका, दयालु, व्याघ्रचर्मरूपी-वस्त्र-पहिरेका, मुण्डमाला-लाएका, सबैका प्यारा-सबैका कल्याणकारी-सबैका मालिक भएका हजूरलाई नमस्कारगर्दछु ॥ ४ ॥

प्रचण्डं प्रकृष्टं प्रगल्भं परेशम् । अखंडं अजं भानुकोटिप्रकाशम् ।
त्रयः शूलनिर्मूलनं शूलपाणिम् । भजेऽहं भवानीपतिं भावगम्यम् ॥५॥

प्रचंड (उग्ररूप), प्रकृष्ट (सर्वश्रेष्ठ), प्रगल्भ (धृष्ट), परेश (परमेश्वर), अखंड जन्मरहित, सूर्यकोटि-तुल्य-तेजस्वी, आध्यात्मिक-आधिभौतिक-आधिदैविक-तापहरणगर्ने, हातमा त्रिशूल-लिएका. प्रेमले-पाइने, पार्वतीपति-हजुरलाई म भज्दछु ॥ ५ ॥

कलातीत ! कल्याण ! कल्पांतकारी ! । सदा सज्जनानंददाता ! पुरारी ! ।
चिदानन्दसंदोह ! मोहापहारी ! । प्रसीद प्रसीद प्रभो ! मन्मथारी ! ॥६॥

हेकलातीत ! (हेपूर्णरूप !) हे कल्याणमूर्ते ! हेसंहारकारक ! हेसदासज्जनानन्ददायक ! हेत्रिपुरशत्रो ! हेचिदानन्दसन्दोह ! हेमोहापहारिन् ! हेकामदाहक! हेप्रभो ! प्रसन्न-सुनुहोस् , प्रसन्न-हुनुहोस् ॥ ६ ॥

न यावद् उमानाथपादारविंदम् । भजन्तीह लोके परे वा नराणाम् ।
न तावत्सुखं शान्तिसन्तापनाशम् । प्रसीद प्रभो ! सर्वभूताधिवासम्।७।

हेपार्वतीपते ! जहाँसम्म हजुरका-चरणकमलको भजन मानिस गर्दैनन्, त्यहाँसम्म तिनलाई सुख-शान्ति-सन्तापनाश हुँदैन, संपूर्णप्राणीका आधार स्वरूप-भएका ! हेप्रभो ! प्रसन्न हुनुहोस् ॥ ७ ॥

न जानामि योगं जपं नैव पूजाम्। नतोऽहं सदा सर्वदा शम्भु ! तुभ्यम् ।
जराजन्मदुःखौघतातप्यमानम् । प्रभो पाहि आपन्नमामीश! शम्भो ! ।।८।।

भगवन् ! योगाभ्यास-जप केही जान्दिन, पूजा विल्कुल जान्दिन। हेशम्भो ! सदा सर्वदा हजूरलाई नमस्कारगर्दछु ॥ हेईश्वर ! हेशम्भो ! हेप्रभो ! जरा (बुढ्याँई) र जन्मनाका दुःखले अत्यन्त संतप्त-भएको आपद्ग्रस्त-मलाई बचाउनुहोस् ॥ ८ ॥

रुद्राष्टकमिदं प्रोक्तं विप्रेण हर तुष्टये ।
ये पठन्ति नरा भक्त्या तेषां शम्भुः प्रसीदति ॥ ९ ॥

शंकरजीका-प्रीतिका-निमित्त ब्राह्मणले गरेको रुद्राष्टकस्तुति जो पाठ गर्दछन्, तिनका-उपर शंकरजी प्रसन्न हुनुहुन्छ ॥ १ ॥

दो०—सुनि विनती सर्वज्ञ सिव, देखि विप्रअनुराग ।
मंदिर नभवानी भई, द्विज वर ! अव वर माँगु ।।१७४।।

सर्वज्ञ-सर्वव्यापी-शंकरजीले ब्राह्मणको विन्ति सुन्नुभयो, ब्राह्मणको-प्रेम पनि देख्नुभयो, मन्दिरमा "हेब्राह्मणश्रेष्ठ ! अव वर माग" यस्तो आकाशवाणी भयो ॥ १७४ ॥

जौं प्रसन्न प्रभ मो पर, नाथ! दीन पर नेहु ।
निज पद-पद्म-भगति दृढ़, पुनि दूसर वर देहु ।।१७५।।

[ब्राह्मणले विन्ति गरे] हेप्रभो ! यदि हजूर मेरा-ऊपर प्रसन्न हुनुहुन्छ भने हेनाथ ! मेरा उपर स्नेह छ भने, "हजुरका चरणकमलमा दृढ भक्ति लागोस्, फेरि दोस्रो वर पनि दिनुहोस्" [यही वरदान माग्दछु] ॥ १७५ ॥

तव मायावस जीव जड़, सन्तत फिरहिं भुलान ।
तेहि पर क्रोध न करिअ प्रभु !, कृपासिंधु ! भगवान ! ।।१७६।।

हेभगवन् ! हेदयासागर ! हेप्रभु ! हजूरकी मायाका वशमा परेर जडजीवहरू भुलेर भड्कि-रहेका छन्, तिनका उपर क्रोध नगरि-वक्सियोस् ॥ १७६ ॥

संकर ! दीनदयाल ! अब, एहि पर होहु कृपाल ।
साप अनुग्रह होइ जेहि, नाथ ! थोरही काल ॥

हेदीनदयाल ! हेशंकर ! अब यसका उपर दयालु होइ-बक्सनुहोस्, हेकृपाल ! हेनाथ ! जस्मा थोरै समयमा यसको शापानुग्रह (शापबाट उद्धार) होस् ॥ १७७ ॥

चौ०-एहिकर होइ परमकल्याना ❀ सोइ करहु अब कृपानिधाना ! ॥ १ ॥
विप्रगिरा सुनि पर-हित-सानी ❀ एवमस्तु तब भइ नभबानी ॥ २ ॥

हेकरुणानिधान ! अब यसको परम कल्याण जेले हुन्छ, त्यहीकाम गरि-बक्सनु होस् ॥ १ ॥ परहितले पूर्णभएको ब्राह्मको वचन सुन्नाका साथ "एवमस्तु-तथास्तु" यस्तो आकाशवाणी भयो ॥ २ ॥ [फेरि आवाज आयो]

जदपि कीन्ह यह दारुन पापा ❀ मैं पुनि दीन्ह क्रोध करि सापा ॥ ३ ॥
तदपि तुह्मार साधुता देखी ❀ करिहौं एहि पर कृपा बिसेखी ॥ ४ ॥

यद्यपि यसले कडा पाप गरेको हो, अनि मैंले-पनि क्रोध गरेर शाप दिएको हुँ, तथापि तिम्रो सौजन्य देखेर यसका उपर विशेष कृपा गर्दछु ॥ ३ ॥ ४ ॥

छमासील जे परउपकारी ❀ ते द्विज मोहि प्रिय जथा खरारी ॥ ५ ॥
मोर साप द्विज ! ब्यर्थ न जाइहि ❀ जनम सहस्त्र अवसि यह पाइहि ॥ ६ ॥

क्षमाशील (सहिष्णु) र परोपकारी जो ब्राह्मण छन्, ती रामचन्द्रजत्तिकै मेरा प्यारा छन् ॥ ५ ॥ मेरो शाप व्यर्थ जाँदैन, यो हजार जन्म अवश्य पाउनेछ ॥ ६ ॥

जनमत मरत दुसह दुख होइ ❀ एहि स्वल्पउ नहिं ब्यापिहि सोई ॥ ७ ॥
कवनेहु जनम मिटिहि नहिं ग्याना ❀ सुनहि सूद्र ! मम बचन प्रमाना ॥ ८ ॥

जन्मदा र मर्दा दुःसह दुःख हुन्छ, त्यो-दुःखले यसलाई अलिकति-पनि व्याप्त गर्नैछैन ॥ ७ ॥ कुनै-जन्ममा पनि ज्ञान नष्ट हुनेछैन" । "ए शूद्र ! मेरा सत्यवचन सुन- ॥ ८ ॥

रघु-पति-पुरी जनमं तव भयेऊ ❀ पुनि तैं मम सेवा मनु दयेऊ ॥ ९ ॥
पुरीप्रभाव अनुग्रह मोरें ❀ रामभगति उपजिहि उर तोरं ॥१०॥

तेरो जन्म अयोध्या-पुरीमा भएको हो, फेरि तैंले मेरो सेवामा मन दिएको हो ॥९॥ अयोध्या-पुरीको प्रभावले र मेरा अनुग्रहले तेरा हृदयमा रामभक्ति पैदा हुनेछ ॥ १० ॥

सुनु मम बचन सत्य अति भाई ❀ हरितोषन ब्रत द्विजसेवकाई ॥११॥
अब जनि करिहि बिप्रअपमाना ❀ जानेसु संत अनंतसमाना ॥१२॥

मेरो अत्यन्त-सत्य-हृदयप्रिय-वचन सुन, ब्राह्मणको सेवानै विष्णुभगवान्‌लाई प्रसन्न पार्ने व्रत हो ॥ ११ ॥ अब ब्राह्मणको अपमान नगरेस्, सन्तहरूलाई अनन्त (विष्णुभगवान्) समान जानेस् ॥ १२ ॥

इंद्रकुलिस मम सूल विसाला ❀ कालदंड हरिचक्र कराला ॥१३॥
जो इन्ह कर मारा नहिं मरई ❀ विप्र-द्रोह-पावक सो जरई ॥१४॥

जो-सकस इन्द्रको वज्र, मेरो जङ्गी-त्रिशूल, यमराजको कालदण्ड, विष्णुभगवान्‌को भयङ्कर-सुदर्शनचक्रले प्रहार गर्दा–पनि मर्दैन, त्यो-सकस ब्राह्मणको द्रोहरूपी-अग्निमा भस्म हुन्छ ॥ १३ ॥ १४ ॥

अस विवेक राखहु मन माहीं ❀ तुम्ह कहँ जगदुर्लभ कछु नाहीं ॥१५॥
औरउ एक आसिषा मोरी ❀ अ-प्रति-हत गति होइहि तोरी ॥१६॥

यो विवेक मनमा राखेस् , तँलाई संसारमा दुर्लभ केही हुनेछैन ॥१५॥ एउटा मेरो तँलाई आशिष् छ, तेरो गति अप्रतिहत हुनेछ (जहाँ चितायो, उहीं पुग्न शक्नेछस्) ॥ १६ ॥

दो०—सुनि सिवचन हरषि गुरु, एवमस्तु इति भाखि ।
मोहि प्रबोधि गयेउ गृह, संभुचरन उर राखि ॥१७८॥
प्रेरित काल विंधिगिरि, जाइ भयेउँ मैं ब्याल ।
पुनि प्रयास विनु सो तनु, तजेउँ गए कछु काल ॥१७९॥

शिवजीका यस्ता वचन सुनेर गुरुले हर्षित भईकन "एवमस्तु" (यस्तै होस्) भन्नु भयो र शंकरजीका चरणमा माथ राखेर मलाई बुझाई-कन घर जानुभयो ॥ १७८ ॥

कालका प्रेरणाले विन्ध्याचलमा पुग्न गएर सर्प भएँ, केही-काल-विते-पछि विना-परिश्रम त्यो-सर्पको-चोला छाडें ॥ १७९ ॥

जोइ तन धरौं तजौं पुनि, अनायास हरिजान ! ।
जिमि नूतन पट पहिरै, नर परिहरै पुरान ॥१८०॥

हे हरिवाहन ! जसरी मानिस विना-दुःख लाई–राखेका पुराना लुगा फेरेर नयाँ लुगा लाउँछ, त्यसै-गरीकन विनादुःख जुन-शरीर धारण-गरिएको हुन्थ्यो त्यसलाई छाड्दथें ॥१८०॥

सिव राखी श्रुतिनीति अरु, मैं नहिं पाव कलेस ।
एहि विधि धरेउँ विविध तनु, ग्यान न गयउ खगेस ! ॥१८१॥

शङ्करजीले वेदको मर्यादा सुरक्षित गर्नुभयो, मैले-पनि दुःख पाइन । यस्तै–प्रकारले अनेकप्रकारका शरीर धारण गरें, हे गरुड़जी ! ज्ञान गएन ! ॥ १८१ ॥

चौ०—त्रिजग देवनर जो तनु धरऊँ ❀ तहँ तहँ रामभजन अनुसरऊँ ॥ १ ॥
एक सूल मोहि विसर न काऊ ❀ गुरु कर कोमल सील सुभाऊ ॥ २ ॥

तीन-लोकमा तिर्यग्योनि (पशु-पक्षी) देवता-मनुष्य जुनजुन-शरीर धारण गर्थें, त्योत्यो–शरीरमा रामभजन गर्दथें। एउटा शूल (मनको पीर) कहिल्यै नविर्सिने थियो, [के भने ?] गुरुको कोमल शील-स्वभाव ॥ १ ॥ २ ॥

चरम देह मैं द्विज कै पाई ❀ सुरदुर्लभ पुरान श्रुति गाई ॥ ३ ॥
खेलौं तहां बालकन्ह मीला ❀ करौं सकल रघुनायक लीला ॥ ४ ॥

पछीवाट देवतालाई-पनि दुर्लभ-भएको, वेद-पुराणले प्रशंसा-गरिएको ब्राह्मणको चोला मैले पाएँ, त्यो-अवस्थामा ब्राह्मण-बालकहरूसँग संमिलित हुन्थें र खेल्दथें [खेलमा पनि] रघुनाथजीका सकल-लीला गर्दथें ॥ ३ ॥ ४ ॥

प्रौढ़ भए मोहि पिता पढ़ावा ❀ समुझौं सुनौं गुनौं नहि भावा ॥ ५ ॥
मन तें सकल वासना भागी ❀ केवल रामचरन लय लागी ॥ ६ ॥

प्रौढ (ठूलो) भए-पछि पिताजीले मलाई पठाउनुभयो, सुन्दथें, बुझ्दथें, मनमा गुन्दथें, तर मनपर्दैनथ्यो । मनवाट सवै-वासना भागे, फगत रामजीका-चरणमा प्रीति लाग्यो ॥ ५ ॥ ६ ॥

कहु खगेस! अस कवन अभागी ❀ खरी सेव सुरधेनुहिं त्यागी ॥ ७ ॥
प्रेममगन मोहि कछु न सुहाई ❀ हारेउ पिता पढ़ाइ पढ़ाई ॥ ८ ॥

हेपक्षिपते ! भन्नुहोस्न, कुन्-यस्तो-अभागी होला र कामधेनुलाई छाडेर गदहीको सेवा गर्ला ?, म रामप्रेममा मग्न थिएँ, मलाई केही मनपरेन, पढाउँदा-पढाउँदा पिताजीले हारखानुभयो ॥ ७ ॥ ८ ॥

भए कालवस जब पितु माता ❀ मैं वन गयेउँ भजन जनत्राता ॥ ९ ॥
जहँ जहँ विपिन मुनीस्वर पावौं ❀ आस्रम जाइ जाइ सिरु नावौं ॥१०॥

जब पिताजी र माताजी कालवश, (मृत) हुनुभयो, अनि म भक्तरक्षक-हरिको भजन गर्न वन गएँ । वनमा जहाँ-जहाँ मुनीश्वरहरूलाई भेट्टाउँथे, उहीं-उहीं आश्रममा गएर प्रणाम गर्दथें ॥ ९ ॥ १० ॥

बूझौं तिन्हहिं रामगुन गाहा ❀ कहहिं सुनौं हरषित खगनाहा! ॥११॥
सुनत फिरौं हरिगुन अनुवादा ❀ अव्याहत गति संभुप्रसादा ॥१२॥

तिनिहरूसँग रामजोका गुणगणको कथा सोद्धथें, हेपक्षिराज ! उनीहरू बताउँथे, म हर्षित भएर सुन्दथें ॥ ११ ॥ यसप्रकारसँग शङ्करजीका अनुग्रहले अव्याहतगति (स्वच्छन्दसर्वत्रगति) भएको म हरिको गुणानुवाद सुन्दै फिर्नलागें ॥ १२ ॥

छूटी त्रिविधि ईषना गाढ़ी ❀ एक लालसा उर अति बाढ़ी ॥१३॥
राम-चरन-वारिज जब देखौं ❀ तव निज जनम सुफल करि लेखौं ॥१४॥

मजबूत भएका तीन एषणा (पुत्रैषणा-वित्तैषणा-लोकैषणा) छुटे ॥ १३ ॥ "जब रामजीका-चरणकमल देख्न पाउँला अनि आफ्ना जन्मलाई सफल संझौंला" यस्तो एउटा लालसा हृदयमा बढ्यो ॥ १४ ॥

जेहिं पूँछौं सोइ मुनि अस कहई ❀ ईश्वर सर्व-भूत-मय अहई ॥१५॥
निर्गुन मत नहिं मोहि सुहाई ❀ सगुन ब्रह्मरति उर अधिकाई ॥१६॥

जुनमुनिसँग सोद्धथें ती "ईश्वर सर्वभूतमय सर्वरूप छन्" यसै भन्दथे, यस्तो निर्गुणमत मलाई मनपरेन, मेरा-हृदयमा सगुण ब्रह्ममा अधिक प्रेम थियो ॥ १५ ॥ १६ ॥

दोहा– गुरु के वचन सुरति करि, रामचरन मन लाग ।
रघु-पति-जस गावत फिरौं, छनछन नव अनुराग ॥१८२॥
मेरुसिखर वटछाया, मुनि लोमस आसीन ।
देखि चरन सिरु नायौं, वचन कहेउँ अतिदीन ॥१८३॥
सुनि मम वचन विनीत मृदु, मुनि कृपाल खगराज! ।
मोहिं सादर पूछत भए, द्विज ! आएउके हिकाज ॥१८४॥
तब मैं कहा कृपानिधि !, तुम्ह सर्वग्य सुजान ।
सगुन ब्रह्म आराधना, मोहि कहहु भगवान ! ॥१८५॥

गुरुका वचनको स्मरण गरेर मेरो मन रामजीका चरणकमलमा लाग्यो । रघुपति
रामजीका यशको कीर्तन गर्दै घुम्न लागें, प्रतिक्षणमा प्रेम नयाँनयाँ जस्तो भयो ॥ १८२ ॥
सुमेरुपर्वतका-शिखरमा वटवृक्षका छायामा लोमश ऋषि वस्नुभएको देखें र उहाँका पाउमा
शिर राखेर अत्यन्त-दीनवचन बोलें ॥ १८३ ॥ गरुडजी ! मेरा अत्यन्त-नम्र-कोमल-वचन सुने
पछि दयालु-लोमश-मुनिले आदरसाथ मलाई "ब्रह्मन् ! के कामले आयौ ?" भनी सोध्नुभयो
॥ १८४ ॥ अनि मैले "हेकरुणानिधान ! तपाईं सर्वज्ञ बुद्धिमान् हुनुहुन्छ, हेभगवन् ! मलाई
सगुणब्रह्मको आराधना (सेवा) का विषयमा उपदेश गर्नुहोस्" भनें ॥ १८५ ॥

चौ०–तब मुनीस रघु-पति-गुन-गाथा ❀ कहेउ कछुक सादर खगनाथा ! ॥ १ ॥
ब्रह्म ग्यान-रति मुनि विग्यानी ❀ मोहि परम अधिकारी जानी ॥ २ ॥

हेपक्षिनाथ ! अनि मुनीश्वर-लोमशजी ले आदरका-साथ रघुनाथजीका गुणगाथा
केही भन्नुभयो ॥ १ ॥ उहाँ ज्ञानी हुनुहुन्थ्यो, उहाँलाई ब्रह्मज्ञानैमा अधिक-प्रीति थियो र मलाई
पूर्ण अधिकारी (लायक) जानेर– ॥ २ ॥ ।

लागे करन ब्रह्मउपदेसा ❀ अज अद्वैत अगुन हृदयेसा ॥ ३ ॥
अकल अनीह अनाम अरूपा ❀ अनुभवगम्य अखंड अनूपा ॥ ४ ॥
मनगोतीत अमल अविनासी ❀ निर्विकार निरवधि सुखरासी ॥ ५ ॥
सो तैं ताहि तोहि नहिं भेदा ❀ वारि वीचि इव गावहिं वेदा ॥ ६ ॥

ब्रह्मको उपदेश गर्न लाग्नुभयो–"ब्रह्म अज (जन्मरहित), अद्वैत (द्वितीयरहित
एकमात्र), सत्व-रज-तम-रहित, अन्तर्यामी, पूर्ण, इच्छारहित, नामरहित, रूपरहित, अनुभव
मात्र-गम्य, अखण्ड, अतुल– ॥ ३ ॥ ४ ॥
मनको इन्द्रियको अगोचर, निर्मल,अविनाशी, निर्विकार, अनन्तसुखसमूहरूप, छन् ।

ती तिमीनै होऊ (तत् त्वम् असि) तिनको र तिम्रो भेद (पृथग्भाव) छैन । जलको र तरङ्गको जस्तो ब्रह्म र जीवको अभेद वेदले निरूपण गरेको छ" ॥ ५ ॥ ६ ॥

विविध भाँति मुनिमोहि समुझावा ❀ निर्गुन मत मम हृदय न आवा ॥७॥
पुनि मैं कहेउँ नाइ पद सीसा ❀ सगुन उपासन कहहु मुनीसा! ॥८॥

इत्यादि-अनेक-प्रकारसँग लोमशमुनिले मलाई बुझाउनुभयो, निर्गुणब्रह्मको मत मेरा हृदयमा आएन . जमेन) ॥ ७ ॥ फेरि मैले प्रणाम गरेर प्रार्थनागरें "हेमुनीश्वर ! सगुणब्रह्मको उपासना बताउनुहोस् ॥ ८ ॥

राम-भगति-जल मम मन मीना ❀ किमि बिलगाइ मुनीस! प्रवीना ॥ ९ ॥
सोइ उपदेस कहहु करि दाया ❀ निज नयन देखौं रघुराया ॥ १० ॥

रामभक्ति जल हो, मेरो मन माछा हो, हेनिपुण ! मुनीश्वर ! त्यो कसरी अलग रहला ?, कृपापूर्वक त्यो उपदेश गर्नुहोस् कि जुन-उपदेशले रामजीलाई आफ्ना यिनै आँखाले देख्नपाउँ ॥ ९ ॥ १० ॥

भरि लोचन बिलोकि अवधेसा ❀ तब सुनिहौं निर्गुन उपदेसा ॥११॥
मुनि पुनि कहि हरिकथा अनूपा ❀ खंडि सगुनमत निर्गुनरूपा ॥१२॥

अयोध्याधीशलाई आँखाभरि देखौं, अनि निर्गुणब्रह्मको उपदेश सुनौंला [मेरो यस्तो प्रार्थना सुनेर] लोमश मुनिले फेरि अनुपम हरिगुणकथा सुनाउनुभयो र आखिरमा सगुणब्रह्मको मतलाई खण्डन गरेर निर्गुणब्रह्मको निरूपण-गर्नुभयो ॥ ११ ॥ १२ ॥

तब मैं निर्गुनमति करि दूरी ❀ सगुन निरूपेऊँ करि हठ भूरि ॥१३॥
उत्तर प्रतिउत्तर मैं कीन्हा ❀ मुनितन भए क्रोध के चीन्हा ॥१४॥

अनि मैले निर्गुणब्रह्मको बुद्धि (समुझ) लाई टाढा पन्साएर खूब आग्रह गरेर सगुणब्रह्मको निरूपण गरें ॥ १३ ॥ मैले उत्तर-प्रत्युत्तर गरें, त्यसैले मुनीश्वर-लोमशका शरीरमा क्रोधका चिह्न (नेत्ररक्तता, भृकुटिकुटिलता इत्यादि) पैदा भए ॥ १४ ॥

सुनु प्रभु ! बहुत अवग्या किएँ ❀ उपज क्रोध ग्यानिन्ह के हिएँ ॥१५॥
अति संघरषन करै जो कोई ❀ अनल प्रगट चंदन तें होई ॥१६॥

गरुडजी ! प्रभु ! सुन्नुहोस्, धेरै अपमान गरे-पछि ज्ञानीहरूका हृदयमा-पनि क्रोध पैदा हुन्छ, यदि कसैले चन्दन-काष्ठलाई ज्यादैनै संघर्षण-गर्‍यो (वेसरी रगड्यो) भने त्यतावाटपनि आगो प्रकट हुन्छ ॥ १५ ॥ १६ ॥

दो०—बारंबार सकोप मुनि, करै निरूपन ग्यान ।
मैं अपने मन बैठि तब, करौं विविध अनुमान ॥१८६॥
द्वैतबुद्धिबिनुक्रोध किमि, द्वैत कि बिनु अग्यान ।
मायावस परिछिन्न जड़, जीव कि ईससमान ॥१८७॥

मुनीश्वर वारंवार झर्किएर ज्ञानको निरूपण-गर्नुहुन्थ्यो, म भने वसीवसी-कन आफ्ना मनमा नानाप्रकारका तर्क गर्न लाग्दथें ॥ १८६ ॥ विना-द्वैतवुद्धि क्रोध कसरी हुनशक्तछ ? [रिसाउने-सकस अद्वैतभावको पराकाष्ठा भएको ज्ञानमा कसरी पुग्दछ ? र ज्ञानी हुनशक्तछ] विना-अज्ञान द्वैतभाव कसरी हुन्छ ? [द्वैत जहाँ देखियो त्यहाँ अज्ञान अवश्य रहेछ] माया-का अधीनमा रहने, परिच्छिन्न (इयत्तावाला) जड (चैतन्यवर्जित = अज्ञानयुक्त) भएको जीव मायारहित-अपरिच्छिन्न-चेतन भएका व्रह्मको समान कसरी हुनशक्तछ ? ॥ १८७ ॥

चौ०–कवहुँ कि दुख सव कर हित ताके ❀ तेहि कि दरिद्र परसमनि जाके ॥ १ ॥
परद्रोही कि होइ निसंका ❀ कामी पुनि कि रहै अकलंका ॥ २ ॥

सवैको हित ताक्यो (हितगर्नखोज्यो) भने कहिल्यै दुःख होला ? [व्रह्मरूप मानिए को-जीवले सवैको-हितकामना गरे-पनि सवैको हित भएको देखिदैन, "सर्वे भवन्तु सुखिनः सर्वे सन्तु निरामयाः" भन्दैछौं, तर सवै सुखी पनि छैनन्, सवै निरोगी-पनि छैनन्, एतावता असत्यसंकल्प-भएका जीवको र वेदशास्त्रले सत्यसंकल्प भनेर वखानिएका व्रह्मको एकता कसरी होला ए ?] जसका अधीनमा पारसमणि छ, के त्यसलाई दारिद्र्य होला र ? [सर्व शक्तिमान्-व्रह्मको एकरूप भएको जीव शक्तिरहित हुनुपर्दैनथ्यो] ॥ १ ॥ परद्रोही-व्यक्ति के निःशंक हुन शक्तछ ? [जीव निःशंक रहन शक्तैन, परद्रोह गरे-पछि त्यसलाई अनेक शंका लागि-रहन्छन्, त्यो-जीव व्रह्मै भएता व्रह्मजस्तै निःशंक हुनुपर्दथ्यो] फेरि कामलम्पट (कामी) भएको जीव के अकलङ्क (वेदाग) रहन शक्तछ ? [कामी-जीव दागीनै रहन्छ, त्यो-जीव व्रह्मै भएता व्रह्मज़स्तै अकलङ्क (वेदाग) हुनुपर्दथ्यो] ॥ २ ॥

वंस कि रह द्विज अनहित कीन्हे ❀ कर्म कि होंहिं स्वरुपहिं चीन्हे ॥ ३ ॥
काहू सुमति कि खल संग जामी ❀ सुभ गति पाव कि पर-त्रिय-गामी ॥ ४ ॥

व्राह्मणको अपकार गरे-पछि के वंश रहन्छ र ? [व्राह्मणको अपकार-गर्ने जीव व्यक्ति निर्वंश हुन्छ, त्यो जीव व्रह्मै भएका-पक्षमा त्यसको त्यो-दुर्दशा हुनुपर्दैनथ्यो] के स्वरूप चिह्ने-पछि पनि कर्म हुन्छ र ? [जीव ता कर्म गरि–रहन्छ, त्यो जीव निष्क्रिय (कर्मरहित) व्रह्म कसरी होला ? स्वरूपचिह्ने व्रह्म र त्यो एउटै न हो ?] ॥ ३ ॥ के दुष्टको संगति गर्दा कसैलाई सद्‌बुद्धि जम्न (स्थिरहुन) शक्तछ र ? [दुष्टको संगति गर्ने जीव दुर्मतिनै हुन्छ, त्यो जीव व्रह्मरूपै भए दुर्वुद्धि हुनुपर्दैनथ्यो]। के परस्त्रीगमन गर्ने जीव सद्गति पाउँछ र ? [परस्त्रीगमनगर्ने जीवले सद्गति पाउँदैन, दुर्गतिनै पाउँछ, त्यो जीव व्रह्मरूप भए–देखि दुर्गति पाउनुपर्दैनथ्यो] ॥ ४ ॥

भव कि परहिं परमातमविंदक ❀ सुखी कि होहिं कवहुँ परनिंदक ॥ ५ ॥
राज कि रहै नीति विनु जाने ❀ अघ की रहै हरिचरित वखाने ॥ ६ ॥

के परमात्मा चिह्ने जीव संसारसागरमा पर्दछन् र ? [परमात्मा चिह्ने जीव मुक्त हुन्छन्, संसारसागरमा पर्दैनन्, नचिह्ने जीव संसारसागरमा पर्छन् यो कुरा इदमित्थभए पछि के पर परमात्मा (व्रह्म) स्वरूपजीव संसारसागरमा कसरी पर्ला त ? पर्न ता परि-रहेको छ] के पर निन्दागर्ने जीव कहिल्यै सुखी हुन्छन् र ? [हुँदैनन्, परनिन्दागर्ने जीव दुःखीनै रहन्छन्, ती जीव व्रह्मरूप भए ता तिनले सदा सुखी हुनुपर्दथ्यो] ॥ ५ ॥ के नीति नजानीकन राज्य

रहन्छ र ? [नीति न जान्ने राजा-नाम-भएका-जीवको राज्य रहँदैन, त्यो-जीव ब्रह्मरूप-भए-देखि त्यसले ब्रह्माण्डको अखंड–साम्राज्य गर्नुपर्दथ्यो, त्यसको–सानो राज्य-पनि रहँदैन]। के हरि-चरित्रको वर्णन गरे-पछि–पनि जीवको पाप रहन्छ र ? [हरिचरित्रको कीर्तन नगरून्ज्याल् पाप थुप्रि–रहन्छ, त्यो-जीव ब्रह्मरूप भए–देखि ता त्यसलाई पाप लाग्नु पर्दैनथ्यो]॥ ६ ॥

पावन जस कि पुन्य विनु होई ❀ विनु अघ अजस कि पावै कोई ॥ ७ ॥
लाभ कि कछु हरिभगतिसमाना ❀ जेहि गावहिं श्रुति संत पुराना ॥ ८ ॥

के विना-पुण्य पवित्र-यश पाइन्छ र ? [पाइँदैन, "पुण्यैर्यशो लभ्यते" पुण्यगरे–मात्रै जीवले सुयश पाउँछ, पाप गर्‍यो भने दुर्यश पाउँछ, त्यो जीव ब्रह्मरूप हो भने त्यसले दुर्यश किन पायो?, त्यो जीव ब्रह्मजस्तै पुण्यश्लोक हुनुपर्ने हो]। के विना-पाप कोही दुर्यश पाउँछ र ? [पाप-नगर्ने जीवले ता दुर्यश पाउँदैन, पापगर्नेले ता दुर्यश पाउँ छ कि ? त्यो जीव ब्रह्मरूप भएता निर्लेप रहनुपर्दथ्यो] ॥ ७ ॥ [त्यसो हुनाले] हरिभक्तिसमान अर्को केही लाभ छ र ? [छैन अर्को लाभ, हरिभक्तिलाभै सच्चा लाभ हो, निर्गुणब्रह्मविद्याको लाभलाई लाभ कसरी भन्नु ?] जुनहरिभक्तिलाई वेद-सन्तपुराणहरूले वर्णन गरेको छ [त्यसको लाभ पो लाभ हो] ॥ ८ ॥

हानि कि जग एहि सम कछु भाई ❀ भजिय न रामहिं नरतनु पाई ॥ ९ ॥
अघ कि पिसुनता सम कछु आना ❀ धर्म कि दयासरिस हरिजाना ! ॥ १० ॥

मनुष्यशरीर पाएर-पनि रामजीलाई भजिएन भने, के संसारमा यो-वरावरको हानि केही छ र ? [रामजीलाई भजिएन भने ठूलो हानिमात्र होइन कि ठूलो–भूल, ठूलो-मूर्खता, ठूलो-दुर्गति पनि हुन्छ] ॥ (क) ॥ हे हरिवाहन ! गरुड़ ! के पिशुनता (जासूसी) वरावर अर्को पाप केही छ र ? [जासूसीवरावरको अर्को पाप के हुन्थ्यो ? छैन, पक्का छैन] ॥ (ख) ॥ के दया-तुल्य अर्को धर्म छ र ? [छैन, सवैधर्मको मुकुटमणि दयाधर्म हो] ॥ ९ ॥ १० ॥

एहि विधि अमित जुगति मन गुनेऊँ ❀ मुनि उपदेस न सादर सुनेऊँ ॥ ११ ॥
पुनि पुनि सगुन पच्छ मैं रोपा ❀ तव मुनि बोले वचन सकोपा ॥ १२ ॥

यस्ता-प्रकारले मनमा अनेक युक्ति [निर्गुणब्रह्मको र जीवको एकता मानेका पक्षमा आइ-लाग्ने विरोध] गुन्थें र मुनीश्वर-लोमशका वचनलाई आदरसहित सुन्दैनथें ॥ ११ ॥ मैले वारंवार सगुणब्रह्मकै पक्षलाई दृढ गर्नलागे, अनि झोक्किएर मुनीश्वरले क्रोधसहित-वचन बोल्नुभयो ॥ १२ ॥

(क) सा हानिस्तन्महच्छिद्रं तन्मौर्ख्यं सा च दुर्गतिः ।
जातेन मनुजेनापि नापि चेद्भक्तिरीश्वरे ॥ [सूक्ति०]

(ख) यो-पिशुनता (छुल्याइँ) मा सवैभन्दा ठूलो पाप लाग्ने हुनाले पिशुन (छुल्याहा) लाई महात्माहरूले कुकुरको पुच्छरजस्तो मानेका छन् ।

वक्रतां बिभ्रतो यस्य गुह्यमेव प्रकाशते ।
कथं स न समानः स्यात् पुच्छेन पिशुनः शुनः ॥

आफ्ना कुटिलता (केढोपना) ले गुह्य (रहस्य = गोप्यअङ्ग) खुला–पार्ने छुल्याहा–मानिस कुकुरको पुच्छ समान किन हुँदैनथ्यो ?

मूढ़! परम सिख देउँ न मानसि ❀ उत्तर प्रतिउत्तर बहु आनसि ॥१३॥
सत्यवचन विश्वास न करहीं ❀ वायस इव सबही तें डरही ॥१४॥

"ए मूर्ख! उत्तम शिक्षा दिइ-रहेको छु, तँ मान्दैनस्, धेरै उत्तर-प्रत्युत्तर ल्याउँछस्, साँचा-वचनमा विश्वास गर्दैनस्, कागजस्तो भएर सबै कुरावाट झस्कन्छस् ॥ १३ ॥ १४ ॥

सठ! स्वपच्छ तव हृदय विशाला ❀ सपदि होहु पच्छी चंडाला ॥१५॥
लीन्ह साप मैं सीस चढ़ाई ❀ नहिं कछु भय न दीनता आई ॥१३॥

दुष्ट! तेरा-मनमा आफ्नै पक्ष (मत) ठूलो छ, जा झट्टै पक्षिचाण्डाल (काग) होइ जा" ॥ [यो सराप लोमशले दिनुभयो] मैले मुनिको त्यो-सरापलाई शिरउपर गरें, मलाई न डर लाग्यो, न दुःख लाग्यो ॥ १५ ॥ १६ ॥

दो०—तुरत भयेउँ मैं काग तव, पुनि मुनिपद सिरु नाइ ।
सुमिरि राम रघु-वंस-मनि, हरषित चलेउँ उड़ाइ ॥१८८॥
उमा! जे राम-चरन-रत, वि-गत-काम-मद-क्रोध ।
निज प्रभुमय देखहिं जगत, केहिसन करहिं विरोध ॥१८९॥

म उतिखेरै काग भएँ, लोमशमुनिका पाउमा वारंवार शिरसा प्रणाम गरेर रघुवंश मणि-भगवान्-रामचन्द्रजीलाई संझेर हर्षित भइकन उडेर गएँ ॥ १८८ ॥ [शंकरजी आज्ञागर्नु हुन्छ कि] "हे पार्वति! जो-महात्मा रामजीका-चरणमा अनुरक्त भएर निष्काम, निर्मद, निष्क्रोध भईकन संसारलाई राममय देख्ने भैशकेका छन्, तिनीहरू को-सित वैरभाव गर्दछन् र ? [संसारै प्रभु-मय देखे-पछि दुश्मनी-गर्ने खण्ड पर्दै-पर्दैन] ॥ १८९ ॥

चौ०—सुनु खगेस! नहिं कछु रिषि दूषन ❀ उरप्रेरक रघु-वंस-विभूषन ॥ १ ॥
कृपासिंधु मुनि मति करि भोरी ❀ लीन्ही प्रेमपरीक्षा मोरी ॥ २ ॥

[अनि काकभुशुण्डी भन्न लागे] हेपक्षिराज! सुन्नुहोस्, यसमा ऋषिलोमशको केही दोष छैन, रघुकुलभूषण-रामजो हृदयंका[1] प्रेरक (प्रेरणागर्ने) होइ-बक्सिन्छ । करुणा-सागर-उहाँलेनै मेरी-बुद्धिलाई भुलाएर मेरा प्रेमको परीक्षा लिनु-भएको हो ॥ १ ॥ २ ॥

मन बच क्रम मोहिं निज जन जाना ❀ मुनि मति पुनि फेरी भगवाना ॥ ३ ॥
रिषि मम सहनसीलता देखी ❀ राम-चरन-विश्वास विसेखी ॥ ४ ॥

भगवान्ले मलाई मनसा-कर्मणा-वाचा आफ्नु (सच्चा) सेवक जान्नुभयो र फेरि लोमशमुनिकी बुद्धिलाई बदलि-दिनुभयो ॥ ३ ॥ लोमश-मुनिले मेरो सहनशीलता र रामजीका चरणमा विशेष विश्वास देख्नुभयो ॥ ४ ॥

---

(१) ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन! तिष्ठति ।
भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥ [गीता] अर्थस्पष्ट छ ।

अतिविसमय पुनि पुनि पछिताई ❀ सादर मुनि मोहि लीन्ह बोलाई ॥ ५ ॥
मम परितोष विविध विधि कीन्हा ❀ हरषित राममंत्र मोहि दीन्हा ॥ ६ ॥

अनि उहाँ वारंवार आश्चर्यका-साथ पछिताउन-लाग्नुभयो र मलाई आदरका-साथ-बोलाउनुभयो [म आएँ] ॥ ५ ॥ अनेकप्रकारसंग सन्तुष्ट गर्नुभयो, र हर्षित भैकन मलाई रामजीको मन्त्र दिनुभयो (सुनाउनुभयो) ॥ ६ ॥

वालकरूप राम कर ध्याना ❀ कहेउ मोहि मुनि कृपानिधाना ॥ ७ ॥
सुंदर सुखद मोहि अति भावा ❀ जो प्रथमहिं मैं तुह्महिं सुनावा ॥ ८ ॥

कृपानिधान-लोमश-मुनिले मलाई बालरूप–रामजीको ध्यान-पनि वताउनुभयो, त्यो-ध्यान राम्रो-आनन्ददायक थियो मलाई मनपर्‍यो । गरुडजी ! जुनध्यान पहिले-तपाईंलाई मैले सुनाएँ [त्यो ध्यान त्यही हो] ॥ ७ ॥ ८ ॥

मुनि मोहि कछुक काल तहँ राखा ❀ राम-चरित-मानस सव भाखा ॥ ९ ॥
सादर मोहि यह कथा सुनाई ❀ पुनि वोले मुनि गिरा सुहाई ॥१०॥

मुनीश्वरले मलाई केही-कालसम्म उहीं राख्नुभयो र रामचरितमानस सवै बताउनुभयो ॥ ९ ॥ आदरसाथ मलाई त्यो कथा सुनाई-सके-पछि उहाँले मधुर-वचन बोल्नुमयो ॥१०॥

रामचरित सर गुप्त सुहावा ❀ संभुप्रसाद तात ! मैं पावा ॥११॥
तोहि निज भगत राम कर जानी ❀ ता तें मैं सव कहेउँ बखानी ॥१२॥

“हेतात ! यो सुन्दर र गुप्त–रहेको रामचरितमानस शंकरजीका अनुग्रहले मैले पाएको हुँ, तिमीलाई रामजीका आत्मीय भक्त जानेर सवै विस्तारपूर्वक वर्णनगरे ॥ ११ ॥ १२ ॥

रामभगति जिन्ह के उर नाहीं ❀ कवहुँ न तात ! कहिअ तिन्ह पाहीं ॥१३॥
मुनि मोहि विविध भाँति समुझावा ❀ मैं सप्रेम मुनिपद सिरुनावा ॥१४॥

जसका हृदयमा रामभक्ति छैन, तिनका समीपमा यो रामचरितमानस कहिल्यै न भने” ॥ १३ ॥ इत्यादि अनेकप्रकारसंग लोमश–मुनीश्वरले मलाई संझाउनुभयो । मैले प्रेमका साथ उहाँका पाउमा शिर राखें ॥ १४ ॥

निज–कर–कमल परसिममसीसा ❀ हरषित आसिष दीन्ह मुनीसा ॥१५॥
रामभगति अबिरल उर तोरे ❀ बसहु सदा प्रसाद अब मौरे ॥१६॥

आफ्ना हातले मेरो शिर सुम्सुम्याउनुभयो र मुनीश्वरले हर्षित भईकन आशिष दिनुभयो– ॥ १५ ॥ “अव मेरा अनुग्रहले सदासर्वदा तिम्रा हृदयमा अविछिन्न रामभक्ति रहोस् ॥ १६ ॥

दो०–सदा रामप्रिय होहु तुह्म, सुभ-गन-भवन अमान ।
कामरूप इच्छामरन, ग्यान–विराग–निधान ॥१९०॥

जेहि आश्रम बसब पुनि, सुमिरत श्री भगवन्त।
ब्यापिहि तहँ न अबिद्या, जोजन एक प्रजंत ॥१९१॥

तिमी रामजीका सँधै प्यारा भए। तिमी सद्गुणका भवन भए। इच्छारूपी र इच्छा मरण भए। ज्ञान र वैराग्यका निधि (खानी) भए ॥ १९० ॥ अनि तिमी श्रीराम-भगवान् लाई स्मरण गर्दै जुन-आश्रममा वसौला, त्यहाँ एक योजन (चारकोशसम्म) अविद्याले ढाक्ने छैन ॥ १९१ ॥

चौ०-काल कर्म गुनदोष सुभाऊ ❀ कछु दुख तुम्हहिं न ब्यापिहि काऊ ॥ १ ॥
रामरहस्य ललित विधि नाना ❀ गुप्त प्रगट इतिहास पुराना ॥ २ ॥
बिनु श्रम तुम्ह जानव सब सोऊ ❀ नित नय नेह रामपद होऊ ॥ ३ ॥
जो इच्छा करिहहु मन माहीं ❀ हरिप्रसाद कछु दुर्लभ नाहीं ॥ ४ ॥

मायाबाट पैदाहुने काल-कर्म-गुण-दोष-स्वभाव-यिनका कुनै-दुःखले तिमीलाई व्याप्त गर्नेछैन ॥ १ ॥ रामजीका मनोहर मनोहर नानाप्रकारका लीलाका रहस्य र गुप्त अथवा प्रगट भएका इतिहासपुराणहरू जो छन्–॥ २ ॥

ती-सबै-कुरा विना-परिश्रम तिमी जान्नेछौ। रामजीका पाउमा नित्य नयाँ प्रेम लागोस् ॥ ३ ॥ मनमा जे इच्छा गरौला, श्रीरामजीका प्रसादले केही दुर्लभ हुनेछैन" ॥ ४ ॥

सुनि मुनि आसिष सुनु मतिधीरा! ❀ ब्रह्मगिरा भइ गगन गँभीरा ॥ ५ ॥
एवमस्तु तव वच मुनि ! ग्यानी ! ❀ यह मम भगत करम मम बानी ॥ ६ ॥

हेधीरबुद्धे! गरुड ! मुनीश्वर-लोमशजीको यस्तो आशीर्वादवचन सुन्ने-वित्तिकै आकाशमा गँभीर-ध्वनिले ब्रह्मवाणी (आकाशवाणी) भयो कि–"हेज्ञानि ! हेमुनीश्वर ! तिम्रो बचन अनुसार त्यसै हुनेछ, कर्मणा-मनसा-वाचा यी मेरा भक्त हुन्," ॥ ५ ॥ ६ ॥

सुनि नभगिरा हरष मोहि भयेऊ ❀ प्रेम मगन सब संसय गयेऊ ॥ ७ ॥
करि विनती मुनि आयसु पाई ❀ पदसरोज पुनि पुनि सिरु नाई ॥ ८ ॥
हरष सहित एहि आश्रम आयेउँ ❀ प्रभुप्रसाद दुर्लभ वर पायेउँ ॥ ९ ॥
इहाँ वसत मोहिं सुनु खग ईसा! ❀ वीते कलप सात अरु बीसा ॥१०॥

आकाशवाणी सुन्दा मलाई हर्ष लाग्यो, म प्रेमसागरमा डुबें, सबै सन्देह दूर भए ॥ ७ ॥ विन्ती गरेर मुनीश्वरको आज्ञा पाए-पछि उहाँका चरणकमलमा वारँवार शिर राखें र– ॥ ८ ॥

हर्ष-सहित भैकन यो नीलगिरिको आश्रममा आएँ, प्रभुजीका प्रसादले दुर्लभ वर पाएँ। गरुडजी ! सुन्नुहोस्, यहाँ वस्तावस्तै सत्ताइस्-कल्प बिति-सके ॥ ९ ॥ १० ॥

करौं सदा रघु-पति-गुन-गाना ❀ सादर सुनहिं विहंग सुजाना ॥११॥
जब जब अवध पुरी रघुवीरा ❀ धरहिं भगतहित मनुज-सरीरा ॥१२॥

हरहमेशा रघुनाथजीको गुणगान गर्दछु, बुद्धिमान्-पक्षीहरू आदर-साथ सुन्दछन्। भक्तजनका कल्याणका निमित्त प्रभुजी जैलेजैले अयोध्यानगरीमा मनुष्यशरीर धारण गर्नुहुन्छ (दशरथनन्दनको अवतार लिनुहुन्छ)– ११ ॥ १२ ॥

तब तब जाइ रामपुर रहऊँ ❀ सिसुलीला बिलोकि सुख लहऊँ ॥१३॥
पुनि उर राखि राम सिसुरूपा ❀ निज आश्रम आवउँ खगभूपा ! ॥१४॥

त्यसै=त्यसै-वेलामा अयोध्या जान्छु र उहीं वस्छु, भगवान्को बाललीला हेरेर आनन्दित हुन्छु, हेपक्षिराज ! अनि उहाँको बालरूप हृदयमा राखेर आफ्ना आश्रममा आउँछु ॥ १३ ॥ १४ ॥

कथा सकल मैं तुम्हहिं सुनाई ❀ कागदेह जेहि कारन पाई ॥१५॥
कहेउँ तात ! सब प्रस्नतुम्हारी ❀ राम-भगति-महिमा अति भारी ॥१६॥

गरुडजी ! मले जुन–कारणले कागको शरीर पाएको हुँ, त्यो सबैकथा तपाईंलाई सुनाएँ, हे तात ! तपाईंका सबै प्रश्नको उत्तर दिएँ, रामजीका भक्तिको महिमा अनन्त ठूलो छ ॥ १५ ॥ १६ ॥

दो०–ता तें यह तन मोहि प्रिय, भयेउ राम–पद–नेह ।
निज-प्रभु–दरसन पायेउँ, गयेउ सकल सन्देह ॥१९२॥
भगति पच्छ हठ करि रहेउँ, दीन्हि महा-रिषि साप ।
मुनिदुर्लभ वर पायेउँ, देखहु भजनप्रताप ॥१९३॥

जसका-द्वारा रामजीका चरणकमलमा प्रेम लाग्न गयो, आफ्ना प्रभुजीको दर्शन पाएँ, सकल सन्देह दूर भए, त्यो यो काकशरीर त्यसै–कारणले मेरो प्यारो छ ॥ १९२ ॥ केवल भक्तिमार्गको पक्षमा हठ गरी-रहेको थिएँ [ज्ञानमार्गलाई ठीक ठान्दैनथें,]। लोमशमहामुनिले सराप दिनु भयो, हेर्नुहोस् है गरुडजी ! भजनको प्रताप कस्तो रहेछ ? [उनै-सराप-दिने सकसवाट उत्तिखेरै] मुनिहरूले-पनि सहसा नपाइने (अतिदुर्लभ) वर पाएँ ॥ १९३ ॥

[सतपञ्च-चौपाई]

राम--रहस्य

(१)

चौ०–जे असि भगति जानि परिहरहीं ❀ केवल ग्यानहेतु श्रम करहीं ॥
ते जड़ कामधेनु गृह त्यागी ❀ खोजत आँक फिरहिं पय लागी ॥ १ ॥

"जो-व्यक्ति यस्ती-(अद्भुतप्रभाववती)-भक्तिलाई जानी-बुझीकन छाडि, दिन्छन्, फगत

ज्ञानका निमित्त परिश्रम गर्दछन् ती-मूर्ख-हरू घरमा रहेकी कामधेनुलाई छाडेर दूधका निमित्त आँक खोज्दै यता र उति हिंडछन् ॥ १ ॥ (क) ॥

सुनु खगेस ! हरिभगति विहाई ❀ जे सुख चाहहिं आन उपाई ॥
ते सठ महा सिंधु विनु तरनी ❀ पैरि पार चाहहिं जड़करनी ॥ २ ॥

हेपक्षिराज ! सुन्नुहोस् , जो-व्यक्ति हरिभक्तिलाई छाडेर अरु-उपायले सुख-चाहन्छन् । ती-स्वाँठहरू आफ्नो जाड्यको कामले (मूर्ख्याँईले) विना-नाऊ (जहाज) पौडेर महासागरको पार जान चाहन्छन् ॥ २ ॥ (ख)

सुनि भुसुंडि के वचन भवानी ! ❀ बोलेउ गरुड़ हरषि मृदुवानी ॥
तव प्रसाद प्रभु मम उर माहीं ❀ संसय-सोक-मोह भ्रम नाहीं ॥ ३ ॥

हेपार्वति ! काकभुशुंडीका यी-वचन सुनेर गरुडले हर्षित भईकन कोमल वचन बोले "हेप्रभु ! तपाईंका अनुग्रहले मेरा हृदयमा सन्देह-शोक-मोह-भ्रान्ति-केही छैन ॥ ३ ॥

(क) भक्तिमार्गवाट सुगमताका-साथ यथेष्ट फल र मुक्ति समेत पाइने-कुरा श्रुति-स्मृति-पुराण-इतिहास सर्वत्र प्रसिद्ध छन् , त्यो जानी-वुझीकन-पनि वर्णाश्रम-धर्माचरणलाई झंझट मानेर अथ वा अरू कुनैकारणले भक्तिमार्गलाई छाडेर (उपासनाकाण्डलाई नाँघेर) एकदम ज्ञानकाण्डमा चढ्न खोज्ने मानिस-घरमा सुलभ-भएकी कामधेनु (चिन्तितफलदायिनी गौमाता) लाई छाडेर फगत दूधका-निमित्त आँकको तलाश गर्दै यता र उति भड्कने मानिस-जस्तो मूर्ख हो । मुक्तिको कारण-भएको ज्ञान भक्तिवाट पाइँदैन र ? दुःसाध्य-दुर्गम-ज्ञानमार्गमा हाम-फाल्नुपर्दछ ? भक्तिको वास्ता न राखेर यथाकथंचित् ज्ञानमार्गको उच्च-दर्जा मा पुगि-हाले भने-पनि अकस्मात् भक्तिनिरपेक्ष-भएका मुमुक्षुहरू उच्चदर्जावाट च्युत भएर नीचातिनीच दर्जामा पछारिन पुग्दछन् , भक्तिमार्गावलम्वी सज्जनहरू इष्टदेवका कृपादृष्टिले सुरक्षित भएर यथेष्ट फल र मुक्ति-समेत पाउँदछन् । कामधेनुगाईवाट सिद्ध हुदैन र आँकका-वृक्षलाई दूधका निमित्त तलाश गर्नुपर्दछ ? आँकको दूधवाट रोगनिवारणादि-फलसिद्धि-गर्ने कुनै-औषधि वनाउँदा ज्यादैनै जोखिम पर्दछ, त्यही काम काम धेनुका दूधवाट विना-जोखिम सिद्ध हुन आउँछ, यस्तो वस्तुस्थिति थाहा-पाए-पछि-पनि खतरामा पर्न जाने-लाँई हतभाग्य भन्नुपर्दछ ।

(ख) (१) "शुद्धसत्वमूर्ति-भगवान्-विष्णुमा चित्त लगाएर उहाँका चरणकमलरूपी-जहाजले गर्दछन् , [गोष्पद संसारसागरलाई बुद्धिमान्-भक्तजनहरू गोष्पद (गाइका खुरले पारेका खाल्डाको पानी) नाघेझैं अनायासैले संसारसागर नाघ्दछन्-मुक्त हुन्छन्]

(२) भक्तिमार्गको अवलम्व नगर्ने, 'अन्तःकरण मलिन भएका, केवल थोडा बहूत-जान्नेका ज्ञानकाण्डका तत्वमसि-प्रभृति वाक्यका आधारमा मुक्तभयौं भन्ठान्ने शण्ठहरू, बुद्धिका घमण्डले यथाकथंचित् उच्च-श्रेणीका ज्ञानीको दर्जामा पुगि-हाले भने-पनि अकस्मात् पछारिन्छन् र नीचातिनीच-दर्जामा पुग्न जान्छन् ।

(३) ईश्वरमा प्रेमभक्ति गर्ने सज्जनहरू ईश्वरका कृपादृष्टिले सुरक्षित रहन्छन्, मृत्युको टाउकामा टेक्ने सामर्थ्य पाउँदा निर्भयताका-साथ जीवन्मुक्त भएर इच्छानुसार विहारगर्ने हुन्छन् , भनी भागवतमा पनि भनेको छ ।

(१) त्वय्यम्बुजाक्षाऽखिलसत्वधाम्नि समाधिनावेशितचेतसैके ।
त्वत्पादपोतेन महत्कृतेन कुर्वन्ति गोवत्सपदं भवाब्धिम् ॥

सुनेउँ पुनीत राम-गुन-ग्रामा ❀ तुम्हरी कृपा लहेउँ विश्रामा ॥
एक बात प्रभु ! पूछौं तोही ❀ कहहु बुझाइ कृपानिधि ! मोही ॥ ४ ॥

हेप्रभु ! मैले रामजीका पवित्र-गुण-गण सुनें, तपाईंका कृपाले विश्राम (शान्ति) पाएँ । हेकरुणानिधान ! तपाईंसंग एउटा-कुरा सोद्धछु, मलाई बुझाएर वताउनुहोस् ॥ ४ ॥

कहहिं संत मुनि वेद पुराना ❀ नहिं कछु दुर्लभ ग्यान समाना ॥
सोइ मुनि तुम्ह सन कहेउ गोसाईं ! ❀ नहिं आदरेहु भगति की नाईं ॥ ५ ॥

सन्त-मुनि-वेद-पुराण-हरू "ज्ञान-वरावरको दुर्लभ चीज केही छैन" भन्दछन् ॥ हेप्रभु ! लोमश-मुनिले तपाईंलाई त्यही-ज्ञानको उपदेश गर्नुभएथ्यो, तपाईंले भक्तिको-जति आदर त्यसको गर्नुभएन ॥ ५ ॥

ज्ञानहिं भगतिहिं अंतर केता ❀ सकल कहहु प्रभु ! कृपानिकेता ! ॥
सुनि उरगारिवचन सुख माना ❀ सादर बोलेऊ काग सुजाना ॥ ६ ॥

ज्ञानमा र भक्तिमा कति अन्तर (फरक) छ ? हेकरुणानिवास ! प्रभु ! सबै वताउनुहोस् ॥ सर्पवैरीगरुडजीका वचन सुनेर बुद्धिमान्-काक-भुशुण्डीले आनन्द माने, अनि आदरसहित बोले ॥ ६ ॥

---

(२) येऽन्ये रविन्दाक्ष ! विमुक्तमानिनस्त्वय्यस्तभावादविशुद्धबुद्धयः ।
आरुह्य कृच्छ्रेण परं पदं ततः पतन्त्यधोऽनादृतयुष्मदङ्घ्रयः ॥
(३) तथा न ते माधव ! तावकाः क्वचिद्भ्रश्यन्ति मार्गात्त्वयि बद्धसौहृदाः ।
त्वयाऽभिगुप्ता विचरन्ति निर्भया विनायकानीकपमूर्धसु प्रभो ! ॥
[श्रीमद्भागवत १०।२।३०।३२।३३]

(१) "समरूप भएको-शान्त-सच्चिदानन्दमय-ब्रह्म म हुँ, असत्स्वरूप भएका देह-इन्द्रिय-मनः स्वरूप म होइन । निर्विकार-निराकार-निर्दोष-अविनाशी म हुँ, विकारी-आकारवान्-दोषपूर्ण-विनाशी-देहादि म होइन । निरामय-निराभास (स्वयंप्रकाश) निर्विकल्प-व्यापक म हुँ, रोगी-परप्रकाश्य-सविकल्प-परिछिन्न देहादि म होइन । निर्गुण-निष्क्रिय-नित्य-नित्यमुक्त-अच्युत म हुँ, गुणयुक्त-क्रियावान्-अनित्य-बद्ध-च्युत-देहादि म होइन । निर्मल-निश्चल-अनन्त-शुद्ध-अजर-अमर म हुँ, मलिन-चञ्चल-अन्तवान्-अशुद्ध-जीर्णहुने-मर्नें-देहादि म होइन" यस्ता-प्रकारको अनुभवलाई ज्ञान भन्दछन् ।

(२) ईश्वरमा पूर्ण अनुराग हुनालाई भक्ति भन्दछन् , भक्ति पाए-पछि पाउनु-पर्ने कुरा कुनै वाँकी रहदैन ।

(१) ब्रह्मैवाहं समः शान्तः सच्चिदानन्दलक्षणः । नाहं देहाद्यसद्रूपो ज्ञानमित्युच्यते बुधैः ॥
निर्विकारो निराकारो निरवद्योऽहमव्ययः । नाहं देहाद्यसद्रूपो ज्ञानमित्युच्यते बुधैः ॥
निरामयो निराभासो निर्विकल्पोऽहमाततः । नाहं देहाद्यसद्रूपो ज्ञानमित्युच्यते बुधैः ॥
निर्गुणो निष्क्रियो नित्यो नित्यमुक्तोऽहमच्युतः । नाहं देहाद्यसद्रूपो ज्ञानमित्युच्यते बुधैः ॥
निर्मलो निश्चलोऽनन्तः शुद्धोऽहमजरोऽमरः । नाहं देहाद्यसद्रूपो ज्ञानमित्युच्यते बुधैः ॥

यस्ताप्रकारको अनुभवरूप-ज्ञान भयो-भने परम-पापीप्राणी पनि सबैपापवाट पार भएर मुक्त हुन्छ । यो-ज्ञानरूपी-अग्नि जाज्वल्यमान भयो-भने शुभाशुभ सबै-कर्मलाई भस्मीभूत पार्दछ । ज्ञान-जत्तिको पवित्र-वस्तु संसारमा केही छैन ।

भगतिहिं ग्यानहिं नहिं कछु भेदा ❀ उभय हरहिं भवसंभव खेदा ॥ ७ ॥
नाथ ! मुनीस कहहिं कछु अंतर ❀ सावधान सोउ सुनु विहंगवर ! ॥ ८ ॥

“भक्तिमा र ज्ञानमा केही फरक छैन, दुवैले संसारवाट-पैदा-भएका-दुःखलाई हर्दछन् ॥ १३ ॥ हेनाथ ! हेपक्षिवर ! मुनीश्वरहरू केही फरक बताउँछन्, त्यो सावधान भएर (चित्त एकाग्र गरेर) सुन्नुहोस् ॥ १४ ॥

ग्यान विराग जोग विग्याना ❀ ए सव पुरुष सुनहु हरिजाना ! ॥ ९ ॥
पुरुष प्रताप प्रबल सब भाँती ❀ अबला अबल सहज जड़ जाती ॥१०॥

हेहरिवाहन ! सुन्नुहोस् ज्ञान–वैराग्य–योग–विज्ञान यी सवै पुरुषजातीय हुन् ॥१५॥ पुरुषको प्रभाव सबतरहवाट प्रवल (बलवान्) हुन्छ। अबला (स्त्री) हरू दुर्वल र जड़-जातीय (मूर्खयाँई ज्यादाहुने जातका) हुन्छन् ॥ १६ ॥

दोहा–पुरुष त्यागि सक नारिहिं, जो विरक्त मति धीर ।
न तु कामी जो विषयवस, विमुख जो पद रघुवीर ॥१९४॥

जो विरक्त धीरबुद्धि भएका पुरुष छन् तिनीहरू स्त्रीलाई त्याग्न शक्तछन्, रघुनाथ-जीका चरण-देखि विमुख भएका, विषयलंपट-भएका, कामी-पुरुष ता स्त्रीलाई त्याग्न शक्तैनन् ॥ १९४ ॥

सो०–सो मुनि ग्याननिधान, मृगनयनी विधुमुख निरखि ।
विकल होहिं हरिजान ! नारि विस्व माया प्रगट ॥१९५॥

तिनै-ज्ञान-निधान (ज्ञानपूर्ण) मुनिहरू पनि हरिणनयनी-चन्द्रवदनी–स्त्रीलाई देख्ता व्याकुल हुन्छन्, हेहरिवाहन ! संसारमा स्त्रीरूपलेनै माया प्रकट भएकी छ ॥ १९५ ॥ (क)

अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः। सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृंजिन संतरिष्यसि ॥
यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ! । ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते तथा ॥
न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते । [भगवद्गीता ४।३६।३७।३८]

(२) सा परानुरक्तिरीश्वरे [शाण्डिल्यसूत्र]
भक्तिं लब्धवतः साधो ! किमन्यदवशिष्यते ।
पीत्वा पीयूषममृतं पातव्यं नावशिष्यते ॥ [श्रीमद्भागवत]

(१) भक्ति र ज्ञानमा स्वरूपले भेद छ ता पनि फलभेद छैन, परमात्मामा परम अनुराग हुनालाई भक्ति, परमात्माको इदमित्थ-स्वरूप चिन्हालाई ज्ञान भन्दछन्, दुवैले संसारदुखलाई हटाउँछन्।

(क) “केवल वायु-जल-शुकेका-पातको आहार गर्ने (तपस्वी) भएका विश्वामित्र-पराशर-आदिगरेका महात्माहरू पनि स्त्रीको मनोहर मुख देखेर मोहित भए। दूध-घिउ-दहि-प्रभृति-पौष्टिक-पदार्थ-ले सहित भएका मार्सीचामलको-भात खाने मानिस जितेन्द्रिय भए-भने (स्त्रीमा मोहित भएनन् भने) विन्ध्याचलपर्वत-पनि समुद्रका जलमा उत्रनेछ (डुब्ने छैन)” भनी कुनै–कवीश्वरले पनि स्त्रीजातिका मोहकताको वर्णन गरेको छ।

सुनेउँ पुनीत राम-गुन-ग्रामा ❀ तुम्हरी कृपा लहेउँ विश्रामा ॥
एक बात प्रभु ! पूछौं तोही ❀ कहहु बुझाइ कृपानिधि ! मोही ॥ ४ ॥

हेप्रभु ! मैले रामजीका पवित्र-गुण-गण सुनें, तपाईंका कृपाले विश्राम (शान्ति) पाएँ । हेकरुणानिधान ! तपाईंसंग एउटा-कुरा सोध्दछु, मलाई बुझाएर वताउनुहोस् ॥ ४ ॥

कहहिं संत मुनि वेद पुराना ❀ नहिं कछु दुर्लभ ग्यान समाना ॥
सोइ मुनि तुम्ह सन कहेउ गोसाईं ! ❀ नहिं आदरेहु भगति की नाईं ॥ ५ ॥

सन्त-मुनि-वेद-पुराण-हरू "ज्ञान-वरावरको दुर्लभ चीज केही छैन" भन्दछन् ॥ हेप्रभु ! लोमश-मुनिले तपाईंलाई त्यही-ज्ञानको उपदेश गर्नुभएथ्यो, तपाईंले भक्तिको-जति आदर त्यसको गर्नुभएन ॥ ५ ॥

ज्ञानहिं भगतिहिं अंतर केता ❀ सकल कहहु प्रभु ! कृपानिकेता ! ॥
सुनि उरगारिबचन सुख माना ❀ सादर बोलेऊ काग सुजाना ॥ ६ ॥

ज्ञान[1]मा र भक्ति[2]मा कति अन्तर (फरक) छ ? हेकरुणानिवास ! प्रभु ! सवै वताउनुहोस् ॥ सर्पवैरीगरुडजीका वचन सुनेर बुद्धिमान्-काक-भुशुण्डीले आनन्द माने, अनि आदरसहित बोले ॥ ६ ॥

---

(२) येऽन्ये रविन्दाक्ष ! विमुक्तमानिनस्त्वय्यस्तभावादविशुद्धबुद्धयः ।
आरुह्य कृच्छ्रेण परं पदं ततः पतन्त्यधोऽनादृतयुष्मदङ्घ्रयः ॥

(३) तथा न ते माधव ! तावकाः क्वचिद्भ्रश्यन्ति मार्गात्त्वयि बद्धसौहृदाः ।
त्वयाऽभिगुप्ता विचरन्ति निर्भया विनायकानीकपमूर्धसु प्रभो ! ॥

[श्रीमद्भागवत १०।२।३०।३२।३३]

(१) "समरूप भएको-शान्त-सच्चिदानन्दमय-ब्रह्म म हुँ, असत्स्वरूप भएका देह-इन्द्रिय-मनः स्वरूप म होइन । निर्विकार-निराकार-निर्दोष-अविनाशी म हुँ, विकारी-आकारवान्-दोषपूर्ण-विनाशी-देहादि म होइन । निरामय-निराभास (स्वयंप्रकाश) निर्विकल्प-व्यापक म हुँ, रोगी-परप्रकाश्य-सविकल्प-परिछिन्न देहादि म होइन । निर्गुण-निष्क्रिय-नित्य-नित्यमुक्त-अच्युत म हुँ, गुणयुक्त-क्रियावान्-अनित्य-बद्ध-च्युत-देहादि म होइन । निर्मल-निश्चल-अनन्त-शुद्ध-अजर-अमर म हुँ, मलिन-चञ्चल-अन्तवान्-अशुद्ध-जीर्णहुने-मर्ने-देहादि म होइन" यस्ता-प्रकारको अनुभवलाई ज्ञान भन्दछन् ।

(२) ईश्वरमा पूर्ण अनुराग हुनालाई भक्ति भन्दछन् , भक्ति पाए-पछि पाउनु-पर्ने कुरा कुनै वाँकी रहदैन ।

(१) ब्रह्मैवाहं समः शान्तः सच्चिदानन्दलक्षणः । नाहं देहाद्यसद्रूपो ज्ञानमित्युच्यते बुधैः ॥
निर्विकारो निराकारो निरवद्योऽहमव्ययः । नाहं देहाद्यसद्रूपो ज्ञानमित्युच्यते बुधैः ॥
निरामयो निराभासो निर्विकल्पोऽहमाततः । नाहं देहाद्यसद्रूपो ज्ञानमित्युच्यते बुधैः ॥
निर्गुणो निष्क्रियो नित्यो नित्यमुक्तोऽहमच्युतः । नाहं देहाद्यसद्रूपो ज्ञानमित्युच्यते बुधैः ॥
निर्मलो निश्चलोऽनन्तः शुद्धोऽहमजरोऽमरः । नाहं देहाद्यसद्रूपो ज्ञानमित्युच्यते बुधैः ॥

यस्ताप्रकारको अनुभवरूप-ज्ञान भयो-भने परम-पापीप्राणी पनि सवैपापवाट पार भएर मुक्त हुन्छ । यो-ज्ञानरूपी-अग्नि जाज्वल्यमान भयो-भने शुभाशुभ सबै-कर्मलाई भस्मीभूत पार्दछ । ज्ञान-जत्तिको पवित्र-वस्तु संसारमा केही छैन ।

भगतिहिं ग्यानहिं नहिं कछु भेदा ❀ उभय हरहिं भवसंभव खेदा ॥ ७ ॥
नाथ ! मुनीस कहहिं कछु अंतर ❀ सावधान सोउ सुनु विहंगवर ! ॥ ८ ॥

“भक्तिमा र ज्ञानमा केही फरक छैन, दुवैले संसारवाट-पैदा-भएका-दुःखलाई हर्दछन् ॥ १३ ॥ हेनाथ ! हेपक्षिवर ! मुनीश्वरहरू केही फरक बताउँछन्, त्यो सावधान भएर (चित्त एकाग्र गरेर) सुन्नुहोस् ॥ १४ ॥

ग्यान विराग जोग विग्याना ❀ ए सब पुरुष सुनहु हरिजाना ! ॥ ९ ॥
पुरुष प्रताप प्रबल सब भाँती ❀ अबला अबल सहज जड़ जाती ॥ १० ॥

हेहरिवाहन ! सुन्नुहोस् ज्ञान-वैराग्य-योग-विज्ञान यी सबै पुरुषजातीय हुन् ॥ १५ ॥ पुरुषको प्रभाव सबतरहवाट प्रबल (बलवान्) हुन्छ। अबला (स्त्री) हरू दुर्बल र जड़-जातीय (मूर्खाई ज्यादाहुने जातका) हुन्छन् ॥ १६ ॥

दोहा–पुरुष त्यागि सक नारिहिं, जो विरक्त मति धीर।
न तु कामी जो विषयवस, विमुख जो पद रघुवीर ॥ १९४ ॥

जो विरक्त धीरबुद्धि भएका पुरुष छन् तिनीहरू स्त्रीलाई त्याग्न शक्तछन्, रघुनाथ-जीका चरण-देखि विमुख भएका, विषयलंपट-भएका, कामी-पुरुष ता स्त्रीलाई त्याग्न शक्तैनन् ॥ १९४ ॥

सो०–सो मुनि ग्याननिधान, मृगनयनी विधुमुख निरखि।
विकल होहिं हरिजान ! नारि विस्व माया प्रगट ॥ १९५ ॥

तिनै-ज्ञान-निधान (ज्ञानपूर्ण) मुनिहरू पनि हरिणनयनी-चन्द्रवदनी-स्त्रीलाई देख्ता व्याकुल हुन्छन्, हेहरिवाहन ! संसारमा स्त्रीरूपलेनै माया प्रकट भएकी छ ॥ १९५ ॥ (क)

अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः। सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं संतरिष्यसि ॥
यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ! । ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते तथा ॥
न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते। [भगवद्गीता ४।३६।३७।३८]

(२) सा परानुरक्तिरीश्वरे [शाण्डिल्यसूत्र]
भक्तिं लब्धवतः साधो ! किमन्यदवशिष्यते।
पीत्वा पीयूषममृतं पातव्यं नावशिष्यते ॥ [श्रीमद्भागवत]

(१) भक्ति र ज्ञानमा स्वरूपले भेद छ ता पनि फलभेद छैन, परमात्मामा परम अनुराग हुना-लाई भक्ति, परमात्माको इदमित्थ-स्वरूप चिन्हालाई ज्ञान भन्दछन्, दुवैले संसारदुखलाई हटाउँछन्।

(क) “केवल वायु-जल-शुकेका-पातको आहार गर्ने (तपस्वी) भएका विश्वामित्र-पराशर-आदिगरेका महात्माहरू पनि स्त्रीको मनोहर मुख देखेर मोहित भए। दूध-घिउ-दहि-प्रभृति-पौष्टिक-पदार्थ-ले सहित भएका मार्सीचामलको-भात खाने मानिस जितेन्द्रिय भए-भने (स्त्रीमा मोहित भएनन् भने) विन्ध्याचलपर्वत-पनि समुद्रका जलमा उत्रनेछ (डुब्ने छैन)” भनी कुनै-कवीश्वरले पनि स्त्रीजातिका मोहकताको वर्णन गरेको छ।

इहाँ न पच्छपात कछु राखौं ❀ वेद-पुरान-संत-मत भाखौं ॥
मोह न नारि नारि के रूपा ❀ पन्नगारि यह रीति अनूपा ॥ ९ ॥

यो-कुरा मा म पक्षपात राख्तिन (आफूले-भनेको-कुरामात्रै ठीक हो भन्ने ढिपी गर्दिन) वेद-पुराण-सन्तहरूको अनुभव बताउँछु ॥ स्त्रीका-रूप (सौन्दर्य) मा स्त्री मोहित हुन्न। गरुडजी ! यो नीति अनौठै छ ॥ ९ ॥ (क)

माया भगति सुनहु प्रभु दोऊ ❀ नारिवर्ग जानहिं सब कोऊ ॥
पुनि रघुवीरहिं भगति पियारी ❀ माया खलु नर्त्तकी विचारी ॥१०॥

हेप्रभु ! सुन्नुहोस्, माया र भक्ति यी-दुई स्त्रीजातीय हुन्, यो कुरा सबै जान्दछन् ॥ [स्त्रीवर्गमध्यका] भक्ति रघुनाथजीकी प्यारी छन्, विचारी माया ता खाली नर्तकी (मनोरञ्जनगर्ने नटी) हुन् ॥ १० ॥

भगतिहिं सानुकूल रघुराया ❀ ता तें तेहि डरपति अति माया ॥
रामभगति निरुपम निरुपाधी ❀ बसै जासु उर सदा अवाधी ॥११॥
तेहि विलोकि माया सकुचाई ❀ करि न सकै कछु निज प्रभुताई ॥
अस विचारि जे मुनि विग्यानी ❀ जाँचहिं भगति सकल-सुख-खानी॥१२॥

रघुनाथजी भक्तिका अनुकूल रहनु हुन्छ, (भक्तिपक्षमा रहनुहुन्छ) त्यसो-हुनाले भक्तिदेखि माया अत्यन्त डराउँछिन् [मालिकका मनपरेका व्यक्तिदेखि साधारण-सेवकले डराउनैपर्छ] ॥

जसका-हृदमा उपमारहित-भएकी, निरुपाधि कारणनिरपेक्ष (फलको-इच्छारूप-उपाधिले-रहित-भएकी) भक्ति अबाधित भएर (कुनै-विघ्नले-पनि विचलित नभएर) वस्तछिन्-॥ त्यो-व्यक्तिलाई देख्ता माया सँकुचित हुन्छिन्, आफ्नो प्रभुत्त्व (प्रभाव) केही-पनि गर्न-शक्तिनन् ॥ यस्तो-विचार गरेर ज्ञानवान्-भएका-मुनिहरू-पनि सकलसुखले-पूर्णभएकी (सकलसौख्यदायिनी) भक्ति माग्दछन् ॥ ११ ॥ १२ ॥

विश्वामित्रपराशरप्रभृतयो वाताम्बुपर्णाशना
स्तेऽपि स्त्रीमुखपंकजं सुललितं दृष्ट्वैव मोहं गताः ।
शाल्यन्नं सघृतं पयोदधियुतं ये भुञ्जते मानवा-
स्तेषामिन्द्रियनिग्रहो यदि भवेद् विन्ध्यस्तरेत्सागरे ॥

(क) भोक्ता (भोगगर्ने) को र भोग्य (भोगगरिने) को परस्पर आकर्षण-शक्तिले स्त्री-पुरुषको संसर्ग गराउँछ, भोग्य-स्त्रीको सौन्दर्यले भोक्ता-पुरुषलाई मात्र मोहित गर्दछ, स्त्रीलाई मोहित गर्दैन, अर्थात् मोहिनी-मायास्वरूपा-स्त्रीले मोहिनी-मायास्वरूपा-स्त्रीलाई मोहित गर्दिन, सजातीयलाई कसैले-पनि पीडित गर्दैन । संसारमा देशकालअनुसार नीति (नियम) वदलिदै रहन्छन् , परन्तु यो-नियम कहिज्ये बदलिदैन पुरुषवर्ग प्रबल-भएपनि स्त्रीवर्ग अवल भएपनि खास-मोहकोकारण-भएकी-मायाको अँश-हुनाले स्त्रीवर्गले पुरुषवर्गलाई मोहित पार्दछ यो सिद्धान्त अटल (निश्चल) छ ।

दो०–यह रहस्य रघुनाथ कर, बेगि न जानै कोइ ।
जाने तें रघु-पति-कृपा, सपनेहुँ मोह न होइ ॥१९६॥
औरौ ग्यान भगति कर, भेद सुनहु सुप्रवीन !
जो सुनि होइ रामपद, प्रीति सदा अविछीन ॥१९७॥

रघुनाथजीको यो रहस्य हत्पति कोही जान्दैन । जान्यो–भने रघुनाथजीका कृपाले सपनामा पनि मोह हुँदैन ॥ ११६ ॥ हेपरम–चतुर ! गरुडजी ! जुन्-कुरा सुन्नाले रामजीका चरणमा अनवच्छिन्न प्रेम हुन्छ, त्यो ज्ञान र भक्तिको भेद (भरक) पनि सुन्नुहोस् ॥ १९७ ॥

[ज्ञान–दीपक]

(२)

चौ०·सुनहु तात! यह अकथ कहानी ❀ समुझत बनै न जाइ बखानी ॥
ईस्वरअंस जीव अविनासी ❀ चेतन अमल सहज सुखरासी ॥१३॥

हेतात ! जो भन्न-पनि शकिदैन, बुझ्न–पनि शकिदैन, त्यो अकथनीय कहानी (किस्सा) सुन्नुहोस् , ॥ यो जीव ईश्वरको अंश हो, यो अविनाशी छ, चेतन छ, निर्मल छ, सहजानन्द-पूर्णछ ॥ १३ ॥ (क)

सो मायावस भयेउ गोसाईं ! ❀ बँधेउ कीर मरकट की नाईं ॥
जड़ चेतनहिं ग्रंथि परि गई ❀ जदपि मृषा छूटत कठिनई ॥१४॥

हेप्रभु ! यो जीव मायाको वश भयो र सुगा र वानर झैं बाँधियो ॥ ' ख) ॥

छ, त्यो सनातन–अविनाशी छ" भनी
(क) "मेरै अँश जीव भन्ने नामले प्रख्यात भएको
कृष्णभगवान्ले अर्जुनलाई भन्नुभएको छ ।

"ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः" [भगवद्गीता]

तेर्स्याएर टाँगि-दिन्छन् । अनि
(ख) फन्फनी-घुम्ने गरी बाँसको ढुंग्रालाई डोरी-हरूका आधारमा
वस्नाका–साथ ढुंग्रो घुम्दछ र सुगा झुण्डिन्छ,
बरिपरि दाना छरि-दिन्छन् । सुगा आएर बांसको ढुङ्गामा
उत्तानो परेर झुण्डिएको सुगाले तुरन्तै ढुंग्रो छाडेका खण्डमा वच्न शक्तछ, परन्तु मोहवश भएर घवराएको
सुगा बाँसको ढुंग्रो छाड्दैन, चिच्याउँदा चिच्याउँदै शिकारीको फेला-पर्दछ, अर्थात् सुगा आफ्नै बुद्धि दोषले
बन्धनमा पर्दछ । सानु-मुख-भएको-ठूलो-भाँडामित्र खनिकुरो राखेर वानरले देख्ने–गरी राखि-दिन्छन्, वानर
आएर त्योभाँडामा हात पसालेर खानेकुरा मुठ्याउँछ, मुठी बाँध्ने वानर सजिलै सँग पक्डिन्छ, खानेकुरा
छाडेर मुठी फुकाएको-खण्डमा त्यो भाग्न शक्तथ्यो, मोहवश भएर भाडाकोघाँडामा परेको मुठी नफुकाउँदा
आफ्ना बुद्धिदोषले बाँधिन्छ । जीव-पनि चेतन छ ता पनि मायाप्रपञ्चमा अहँकार समेतको ममता गर्नाले-
मात्र बन्धनमा परेको हो, अहँकार-ममता छाड्यो-भने ब्रह्मरूप छँदैछ ।

व्यवहार सवै विचारदा ममता शत्रु रहेछ यो बुझें ।
ममता न गरेर चित्तमा समता गर्नु असल् छ यो वुझें । [दत्तचर्या]

जड (माया) र चेतन (जीव) को गाँठो पस्यो, यद्यपि यो गाँठो साँचो होइन तै-पनि फुकाउन कठिन छ ॥ १४ ॥

तव तें जीव भयेउ संसारी ❀ छूट नग्रंथि न होइ सुखारी ॥
श्रुति पुरान बहु कहेउ उपाई ❀ छूट न अधिक अधिक अरुझाई ॥१५॥

त्यो-गाँठो परे-पछि जीव सँसारी भयो, त्यो-गाँठो फुक्तैन र त्यो सुखी हुँदैन ॥ वेद र पुराणले धेरै उपाय वताए, त्यो गाँठो फुक्तैन, झन बढ्ता अल्झन्छ ॥ १५ ॥

जीवहृदय तम मोह विसेखी ❀ ग्रन्थि छूटि किमि परै न देखी ॥
अस संयोग ईस जब करई ❀ तबहु कदाचित सो निरुवरई ॥१६॥

जीवका हृदयमा अन्धकार ज्यादा छ, गाँठो कसरी फुकोस् ? देखिदै-देखिदैन ॥ ईश्वरले जब यस्तो (अब वताइने) संयोग पारी-देला, तब कदाचित् त्यो गाँठो फुके-फुक्ला ॥१६॥

अध्यासरूपिग्रन्थि (गाँठो) फुकाउँदा चाहिने सर्जाम

सात्विक श्रद्धा धेनु लवाई ❀ जौं हरिकृपा हृदय बसि आई ॥
जप तप व्रत जम नियम अपारा ❀ जे श्रुति कह सुभ धर्म अचारा ॥१७॥
तेइ तृन हरित चरइ जब गाई ❀ भाववच्छ सिसु पाइ पेन्हाई ॥

यदि परमेश्वरका कृपाले सात्विकी-श्रद्धारूपी-लैनीगाई हृदयरूपी-गोठमा आएर वसोस् ॥ वेदले-वर्णन-गरिएका जप-तप-व्रत-यम-नियम-इत्यादि असल-असल कल्याणकारी जोजो-धर्म र आचार छन् , ॥ १७ ॥ तिनैरूपी-हरियो-घाँसमा जव-त्यो श्रद्धारूपी-गाई चरोस्, अनि भाव (भर्खर-पैदाभएको ईश्वरप्रेम) रूपी साना-वाछालाई पाएर (भेट्टाएर) त्यो श्रद्धारूपी-गाई पग्रोस् ,- ॥ (क)

---

(१) जीवको र मायाको तादात्म्य (एकरूपता) गराउने भ्रमज्ञान = (अध्यास) गाँठो हो । जडमा (शरीरादिमा) चैतन्यको र कैतन्यमा (जीव मा) जडत्त्व (अज्ञान) को अध्यास हुनाले जीवलाई बन्धन हुन्छ । तद्भिन्नमा तद्बुद्धि हुनलाई अध्यास भन्दछन्, सर्पस्वरूप-नभएको रज्जुमा (डोरीमा) सर्प हो भन्ने भ्रमलाई अध्यास भन्नु पर्दछ, मायासम्बन्धि-जडत्त्वादिधर्म जीवमा अध्यास गरिन्छन् र जीव अज्ञानी हुनजान्छ, अध्यासरूपी-गाँठो फुके-पछि जीव आफ्नो असली स्वरूप (ब्रह्मभाव) मा रहन-जान्छ । भ्रम हटे पछि रज्जुको सर्पभाव हट्तछ, असली (सच्चा) रज्जुभाव कायम हुन्छ ।

"अतस्मिँस्तद्बुद्धिरध्यासः" [शाङ्करभाष्य]

"यदन्यदन्यत्र विभाव्यते भ्रमादध्यास इत्याहुरमुं विपश्चितः ।
असर्पभूतेऽहिविभावनं यथा रज्ज्वादिके तद्वदपीश्वरे जगत्" [रामगीता]

जीवो मदंशः सोऽध्यासाद् गुणचित्तात्मतां गतः । अध्यासदूरीकरणात्स्वं रूपं प्रतिपद्यते । [भा. म.]

(क) जप-तप-अदिगरेका-पुण्यकर्मरूपी-हरिया-घाँसले पुष्ट भएकी-सात्विक-श्रद्धारूपिणी-गाईबाट ईश्वरप्रेम रूपी (भावरूपी) वाछो पैदाहुन्छ, त्यो वाछो पाएर तीगाई पग्रन्छिन् (परमधर्म-प्राणिदयारूपी-दूध दिन-लाग्दछिन्) ।

श्रद्धा,सात्त्विकी-राजसी-तामसी यी ३प्रकारकी छ, आफ्ना-आफ्ना-प्रकृति-अनुसारकी श्रद्धा सवैलाई हुन्छे, तर सात्त्विकी-श्रद्धा परमेश्वरका कृपाले-मात्र पाइन्छे, यो-श्रद्धा कामधेनु हो, यो-श्रद्धा सांसारिक-

नोइ निवृत्ति पात्र बिस्वासा ❀ निर्मल मन अहीर निजदासा ॥१८॥
परम धरम मय पय दुहि भाई ! ❀ अवटइ अनल अकाम बनाई ॥
तोष मारुत तब छमा जुड़ावै ❀ धृतिसम जावन देइ जमावै ॥१९॥

वृत्ति (चित्तवृत्ति) लाई नोइनि (दुहुँदा-खेरि गाईको खुट्टा बाँध्ने डोरी) बनाओस् ॥ (क) ॥ विश्वासलाई गवुवा बनाओस् , ॥ (ख) ॥ निर्मल-मनलाई आफ्नोदास अहीर (ग्वाला) बनाओस् १८ ॥ (ग) ॥ हेभाई ! अनि परमधर्म (अहिंसा) रूप दूध दुहेर अकामता (निःस्पृहता) रूपी-आगामा त्यो परमधर्मरूपी-दूधलाई खूब तताओस् ॥ (घ) ॥

अनि क्षमारूपी-पङ्खाको सन्तोष-रूपी हावाले त्यो अहिंसाधर्मरूपी दूधलाई चीसो पारोस् ॥ (ङ) ॥ अनि धैर्यरूपी-जोरन् ठिक पारेर हालोस् र त्यो दूध जमाओस्॥ (च) ॥ १९ ॥

मामूली विषयको ता के कुरा ? अतिदुर्लभ-मुक्तरूपी-दूध-पनि दिन्छे, तर यसलाई जप-तप-प्रभृतिरूपी-असल असल-घाँस (आहारा) दिनुपर्दछ, अनि-मात्र यो गाईले भाव (ईश्वरप्रेम) रूपी बाछो पैदा गर्छे (भक्ति भाव उत्पन्न गर्छे) र परमधर्म-रूपीदूध दिनालाई लायक हुन्छे, आहारा पाइन भने बाँच्तै-बाँच्तिन, । के विआउली ?, के दूध देली ? । तसर्थ यसलाई आहारा दिन न भुल्लु ।

(क) श्रद्धारूपी–गाईलाई चित्तवृत्तिरूपी–नोनी (खुट्टावाँध्नेडोरी) ले बाँधेर निश्चल पारे-पछि परमधर्म (अहिंसा) रूपी-दूध निर्विघ्न पाइन्छ, गाई चट्पटाइन् (श्रद्धा विचलित भई) भने पूरा दूध मिल्दैन, अलीकति–मिलेको-पनि पोखिन्छ ।

अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ।
असदित्युच्यते पार्थ ! न च तत्प्रेत्य नो इह ॥ [भगवद्गीता]

(ख) विश्वासरूपी–दृढ (नचुहुने) गवुवा लिएर मनरूपी नोकर–भएको–अहीरले निर्मल भईकन श्रद्धारूपी–गाई दुहुनुपर्दछ । जस्तोतस्तो गवुवा भयो भने दूध चुहुने संभव हुन्छ ।

(ग) नोकर–नभएका (स्वच्छन्द) मनको केही भरोसा हुँदैन, मन नोकर भएको छ–भने मात्र काइदा-साथ दुहुन्छ, मनरूपी–नोकर फोहोरी (राजसी–तामसी) छ–भने त्यसले–दुहेको दूध स्वच्छ हुँदैन, मन-रूपी-दोग्धा (दुहुने सकस) अहीर (ग्वाला) हुनुपर्दछ, ग्वालाहरुले दुहुँदा गाई नभट्कने हुन्छ, अरु–अनाडीहरुले दुहुँदा गाई भट्कने संभव हुन्छ । तसर्थ मनलाई श्रद्धारूपी-गाईको खूब–सेवा गर्न लगाएर (श्रद्धासंयुक्त-पारेर) ग्वाला बनाउनुपर्दछ ।

(घ) निःस्पृहता (अकामता) रूपी–आगामा परमधर्मरूप (अहिंसारूप) दूध तताए–पछि त्यो दूध गाढा हुन्छ (अर्थात् फलको इच्छा नराखेर गरेको अहिंसाव्रत सार्वभौम महाव्रत बन्दछ) ।

(ङ) अकामतारूपी अग्निले तताएको अहिंसाव्रतरूपी-दूधमा कामको अंश नष्ट भएपछि–पनि क्रोधको अलिकति अंश रहेको हुन्छ, त्यसलाई क्षमा (सहिष्णुता) रूपी-पङ्खाको संतोष–रूपी-हावाले ठण्डा पार्नुपर्दछ, (अर्थात् क्रोधले रहित गर्नुपर्दछ) ।

(च) बाक्लो ठण्डा भएपछि अहिंसाव्रतरूपी-दूधमा धैर्यरूपी-जोरन ठीकठीक गरेर हाल्नुपर्दछ, (अर्थात् नहड्वडाईकन अहिंसाव्रतरूपीदूधलाई जमाउनु पर्दछ, जोरन् (धैर्य) बढ्ताभयो भने (सुस्ती भयो भने) अहिंसाव्रतरूपी दूध फाट्तछ, जोरन् (धैर्य) कम भयो–भने दूध–जम्नालाई विलम्ब हुन्छ, तसर्थ उचित–गरीकन धैर्यको जोरन् दिएर अहिंसाव्रतरूपी–दूध जमाउनुपर्दछ) । अर्थात् यहाँसम्मका–रूपक-वाट "श्रद्धा, जप–तप, द्वारा ईश्वरप्रेम हाशील गरेपछि अहिंसा (प्राणिदया) निष्कामता–संतोष–धैर्य यी गुण सिद्ध हुन आउछन् । त्यो अहिंसाव्रत दृढ हुनजान्छ" यति कुरा सिद्ध भए ।

मुदिता मथै विचार मथानी ❀ दम अधार रजु सत्य सुवानी ॥
तब मथि काढ़ि लेइ नवनीता ❀ विमल विराग सुपरम पुनीता ॥२०॥

अनि परमधर्मरूपी-दूध-जमेर-वनेको मुदिता (अर्काले-गरेको पुण्यमा-आनन्दमान्ने स्वभावरूपी-दहिलाई विचाररूपी मधानीले दम (इन्द्रियनिग्रह) रूपी-ठेकोमा सत्यप्रियवचनरूपी-डोरी लाएर मथोस् ॥ र मथी-सके-पछि निर्मल वैराग्यरूपी-राम्रो-पवित्र-मक्खन उतारोस् (छ) ॥ २० ॥

दो०-जोग अगिनि करि प्रगट तब, कर्म सुभासुभ लाइ ।
बुद्धि सिरावइ ग्यान घृत, ममता मल जरि जाइ ॥१९८॥
तब विग्यानरूपिनी, बुद्धि विसद घृत पाइ ।
चित्त दिया भरि धरै दृढ़, समता दियट बनाइ ॥१९९॥
तीनि अवस्था तीनि गुन, तेहि कपास तें काढ़ि ।
तूल तुरीय सँवारि पुनि, बाती करै सुगाढ़ि ॥२००॥
एहि विधि लेसै दीप, तेजरासि विग्यानमय ।
जातहिं जासु समीप जरहिं, मदादिक सलभ सब ॥२०१॥

उँहाँ-पछि योगरूपी-अग्नि प्रकट गरेर शुभाशुभ-कर्मरूपी-दाउरा लाओस्, बुद्धिरू-

---

(छ) अहिंसा (प्राणिदया) दृढ भएपछि मुदिता-(अर्काको सुख देख्ता आनन्दमान्ने प्रकृति) रूही-दहि तयार हुन्छ, (अर्थात् प्राणिदयानै आनन्दरूप हुनआउँछ) अनि शास्त्र-गुरुवचनरूपी डोरीले युक्तभएका वस्तुविचाररूपी-मधानीले इन्द्रिनिग्रहरूपी-ठेकीमा मुदितारूपीदहिलाई मथ्नुपर्दछ [अर्थात वेद-वेदान्त-गुरुवचनको अवलम्बन गरेर संसारका स्वरूपको विचार गरीकन इन्द्रियलाई वशीभूत पारेर मुदितारूपीदही मथेर त्यसमा व्याप्त रहँदापनि अस्पष्ट भएको सारस्वरूप-वैराग्यरूपी मख्खन उतार्नुपर्दछ। (अर्थात् सांसारिक र पारलौकिक यावत्-विषयमा तृष्णा नराखेर वितृष्ण (पूर्णवैराग्यवान्) हुनुपर्दछ)।

दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यम् [पातञ्जलदर्शन]

ऐहलौकिक (योलोकमा हुने) र पारलौकिक (परलोक = स्वर्ग-वैकुण्ठप्रभृतिमा हुने) विषय (भोग्यवस्तु) पाइएका वेलामा-पनि त्यसका भोगको इच्छा नगर्नुलाई वैराग्य भन्दछन्। विषयभोग गर्न नपाएर नाकका-चालले खुम्चिनालाई वैराग्य भन्दैनन् । पूर्वोक्तवैराग्यनै वैराग्य हो, त्यो वैराग्य मुदिता (परसुखदर्शनप्रसन्नता) मा रहन्छ, त्यो मुदिता प्राणिदयाका आधारमा रहन्छ, प्राणिदया सात्त्विकश्रद्धावाट पैदाहुन्छ, पूर्णश्रद्धा नहुनेले वैराग्य पाउँदैन ।

(१) अनि वैराग्य र अभ्यासले तयार भैसके र प्रकट भयेको चित्तवृत्तिनिरोधरूपी-अग्निलाई शुभाशुभकर्मरूपी दाउराले प्रज्वलित गराउनुपर्दछ, [प्रारब्धकर्मवाहेक, संचितकर्म र आगामीकर्म जलाएर वृत्तिनिरोधरूपी-अग्निलाई देदीप्यमान पार्नुपर्दछ]। अनि वैराग्यरूपी-मख्खनमा रहेको ममतारूपी-शेष-मललाई जलाउने-गरी बुद्धिरूपी-गृहिणीद्वारा वैराग्यरूपी मख्खन खारेर महावाक्य (तत्वमसि-

पिणी-गृहिणीलाई लगाएर वैराग्यरूपी-मखवनलाई पगालन लगाओस् ममतारूपी-मल (कसर) जले-पछि खारिएको-ज्ञानरूपी-घिउलाई बुद्धिरूपी-गृहिणीले सेलाउन देओस् ॥ १९८ ॥ अनि विज्ञानरूपिणी-बुद्धि सफ्फा-घिउ पाए-पछि त्यसलाई चित्तरूपी-दियामा भरेर समता-रूपी पानसमा वलीयो गरी राखोस् ॥ १९९ ॥ त्यो (शरीररूपी) कपासवाट जाग्रत्-स्वप्न-सुषुप्ति यी ३ अवस्थाका कारण भएका सत्व-रज-तम यी ३ गुणरूपी-बीज निकाल्नु र तुरीय-अवस्था-रूपी वलियो-वत्ति हिफाजत-साथ बनाउनु। यसप्रकारले तुरीयअवस्था-रूपी-वत्तिका-डोरामा विज्ञान (अनुभव) रूपी तेज (ज्योति) सल्काउनु र ज्ञान (निरुपाधिचैतन्य) रूपी वत्ति वल्दछ । त्यसका नगीच जाने-वित्तिकै मद-आदि सवै पतङ्ग (फट्यांग्राःपुतलीप्रभृति) जल्दछन् ॥ २०१ ॥

चौ०—सोहमस्मि इति वृत्ति अखंडा ❀ दीपसिखा सोइ परम प्रचंडा ।
आतमअनुभव-सुख सुप्रकासा ❀ तव भवमूल भेदभ्रम नासा ॥२१॥

"सः, अहम्, अस्मि, (त्यो (ब्रह्म), म, हुँ) यस्तो अखण्डवृत्ति जो हो, त्यो ज्ञान-दीपको प्रचण्ड शिखा (ज्वाला) हो ॥ अनि आत्माका अनुभवको सुख प्रकाशमान हुन्छ र संसारको-मूलकारण भएको भेदभ्रान्ति नष्ट हुन्छ ॥ २१ ॥

प्रबल अविद्या कर परिवारा ❀ मोह आदि तम मिटै अपारा ।
तब सोइ बुद्धि पाइ उँजिआरा ❀ उरगृह बैठि ग्रंथि निरुआरा ॥२२॥

अविद्याका वलवान् परिवार जो मोह-मद-प्रभृति छन्, तिनै-रूपी-अन्धकार नष्ट हुन्छ ॥ अनि उही-बुद्धिले उज्यालो पाउँछे र हृदयरूपी-कोठामा वसेर गाँठो फुकाउँछे ॥ २२ ॥ (क)

छोरन ग्रंथि पाव जौं कोई ❀ तो यह जीव कृतारथ होई ।
छोरत ग्रंथि जानि खगराया ! ❀ विघन अनेक करै तब माया ॥२३॥

प्रभृति वेदान्तवाक्य) वाट पैदाहुने परोक्षज्ञानरूपी-शुद्ध-घिउ तयार गर्नु पर्दछ । त्यो-परोक्षज्ञानरूपी-
घिउलाई चित्तरूपी-दियामा समतारूपी-पानस माथी निश्चल राख्नुपर्दछ (अर्थात् वेदान्तमहावाक्यका श्रवण-
वाट भएका शब्दज्ञानलाई सर्वत्र ब्रह्मका-व्यापकताका-भावनाको आधार गरेर चित्तमा राख्नुपर्दछ) अनिपछि
जाग्रत्-स्वप्न-सुषुप्ति यी ३ अवस्थामा प्रधानतया रहने सत्व रज तम यी ३ गुणरूपी बीज (वियाँ ज्याप्)
मिल्काएर तुरीय अवस्थारूपी [तीनैअवस्थामा साक्षिभावले रहने चैतन्यरूपी] वत्ती (सूत्र) मा विज्ञान
(अनुभवज्ञान) रूपी ज्योति सल्काउनु र ज्ञान (निरुपाधिचैतन्य) रुपी-वत्ति वल्दछ ।
(क) काम-क्रोध-लोभ-मोह-मद-मात्सर्य, इत्यादि अविद्याका परिवार (जहान) हुन्, यिनी-
हरूनै ज्ञानज्योति नजागून्ज्याल अन्धकार-स्वरूप छन्, स्वयं-प्रकाश-आत्मालाई यही-अन्धकारले ढाकेको
हुन्छ । ज्ञानज्योति जागेपछि अभावस्वरूप (असत्) अन्धकार रहँदैन ।
ज्ञानज्योति जागे-पछि विवेकवती-बुद्धिले अध्यासरूपी (अज्ञानरूपी) ग्रन्थिलाई फुकाउँछे
[अर्थात् जड-मायाप्रपञ्चदेखि भिन्नै रहेको शुद्धचैतन्यरूप म हुँ भन्ने वास्तव बोध गराउँछे] ।

भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि दृष्ट एवात्मनीश्वरे ॥

हेपक्षिराज ! यदि कसैले त्यो-गाँठो फुकाउन पायो-भने त्यो कृतार्थ हुन्छ। त्यो-गाठो फुकाउन लागेको थाहा-पाइन् भने मायाले अनेक विघ्न गर्दछिन् ॥ २३ ॥

रिद्धि सिद्धि प्रेरै बहु भाई ! ❀ बुद्धिहि लोभ देखावहिं आई ॥
कल बल छल करि जाय समीपा ❀ अंचल वात बुझावहि दीपा ॥२४॥

तिनले ऋद्धिसिद्धिलाई र अरुअरुलाई-पनि पठाउँछिन्, तिनीहरू आएर बुद्धिलाई लोभ देखाउँछन्, कल-वल-छल-गरेर पनि नगीचै आइ-पुग्छिन् र पछेउराका-छेउले ज्ञानदीप निभाइ-दिन्छिन् ॥ २४ ॥ (क)

होई बुद्धि जो परम सयाने ❀ तिन्ह तनु चितव न अनहित जाने।
जौं तेहि विघन बुद्धि नहि बाधी ❀ तौ बहोरि सुर करहिं उपाधी ॥२५॥

बुद्धि खूव होशियार-रहिछ-भने, तिनीहरूलाई अहित जानेर तेतापट्टि हेर्दैहेर्दिन यदि ती-विघ्नले बुद्धिलाई बाधित (नष्ट) गर्न शकेनन्-भने अनि देवता-हरू उपाधि (उधूम) गर्नलाग्छन् ॥ २५ ॥ [ख]

(क) मायाका प्रेरणाले अष्टसिद्धिहरू आएर नानाप्रकारको प्रलोभन गर्न लाग्दछन्, विचलित भएन-भने दासीजस्तै भएर सिद्धिहरू सेवागर्न थाल्दछन्, सेवा-गर्दागर्दै, निहुँपिउँले यतारउति नखरा-गर्दागर्दै हिंड्ने रूपयौवनवतीस्त्रीले पछ्यौराका छेउले वत्तीनिभाइ दिएर पुरुषलाई-मोहित (आसक्त) पारेझैं त्यत्रो-मिहिनेतले बालेको ज्ञानरूपी-दीपलाई निभाइ-दिन्छन् र पुरुष (जीव) लाई विषयमा आसक्त पार्दछन्। त्यसवेलामा बुद्धि होशियार रहिछ भने त्यसका मद्दतले जीवलाई "भयानक-भएको संसाररूपी भुङ्ग्रामा पाकि-रहेका जन्म-मरणको अन्धकारमा-चक्कर-लगाईरहेका मैले बल्लबल्ल यो-क्लेशको-नाशगर्ने योगरूपी-दीप जगाएको हुँ, तृष्णाका-जन्मभूमिस्वरूप-भएका विषयरूपी-वायु योग (ज्ञान) दीपका शत्रु (निभाउने) हुन्, अब उज्यालो पाउने भैसकेको म विषयमृगतृष्णाले वारंवार ठगिएर चेत भए-पछि पनि अन्धकारमा रहेर संसारको भुङ्ग्रामा आफुलाई दाउरा केको पारौंला ? स्वप्नतुल्य-भएका, मूर्खहरूले हत्ये-हाल्नु-पर्ने, विषयवर्गलाई स्वस्ति छ (नमस्कार छ, म तपाईंहरूलाई चाहन्न, पाल्नुहोस् ") यस्तो विचार आउँछ र प्रलोभनवाट वच्तछ।

"घोरेषु संसाराङ्गारेषु पच्यमानेन मया जननमरणान्धकारे विपरिवर्तमानेन कथंचिदासादितः क्लेशतिमिरविनाशो योगप्रदीपः, तस्य चैते तृष्णायोनयो विषयवायवः प्रतिपक्षाः, स खल्वहं लब्धालोकः कथमनया विषयमृगतृष्णया वञ्चितस्तस्तैरेव पुनः प्रदीप्तस्य संसाराग्नेरात्मानमिन्धनीकुर्याम् इति स्वस्ति वः स्वप्नोपमेभ्यः कृपणजनप्रार्थनीयेभ्यो विषयेभ्यः" [योग. व्या. भा.]

(ख) होम-हवन-आजा-पूजावाट संमानित-भइ-रहेका-देवताहरूलाई जीवले ज्ञान पाएर मुक्त-हुने कुरा मन-पर्दैन, अत एव अज्ञानीहरू देवताका प्यारा हुन्छन् र शास्त्रले मूर्खलाई "देवानां प्रियः" यस्तो नाम दिएको छ।

"ज्ञानरूपी-पूर्णचन्द्रलाई मोहरूपी-राहुले ग्रास गरेर निस्तेज पारेका वेलामा स्नान-दान-यजन पूजन-आदिकर्म गर्नुपर्दछ, त्यो-ग्रहणपर्व सकिए-पछि केही गर्नुपर्दैन अर्थात् पूर्ण ज्ञान भएपछि कर्म गरेर देवताको चाकरी गर्नुपर्दैन, ज्ञान नहुन्ज्याल् गर्नैपर्छ" भनी उपनिषद्मा लेखिएको छ।

बोधचन्द्रमसि पूर्णविग्रहे मोहराहुमुषितात्मतेजसि।
स्नानदानयजनादिका क्रिया मोचनावधि बुधैर्विधीयते ॥ [वराहोपनिषत्]

इन्द्री द्वार झरोखा नाना ❀ तहँ तहँ सुर बैठे करि थाना ।
आवत देखहिं विषय बयारी ❀ ते हठि देहिं कपाट उघारी ॥२६॥

इन्द्रियद्वार-रूपी-नानाप्रकार झ्याल छन्, झ्यालझ्यालमा अड्डा जमाएर [अडिएर देवताहरू] वसि-रहेका हुन्छन्, तिनीहरू विषयरूपी-हुरी आउन लागेको देखतछन् र जबर्दस्तीका साथ [हत्तारपत्त] झ्यालका द्वार खोलि-दिन्छन् ॥ २६ ॥ (ग)

जव सो प्रभंजन उरगृह जाई ❀ तबहिं दीप विग्यान बुझाई ॥
ग्रंथि न छूटि मिटा सो प्रकासा ❀ बुद्धि विकल भइ विषय-बतासा ॥२७॥

जव त्यो-हुरी हृदयकोठा भित्र पुग्दछ, तुरन्तै त्यो विज्ञान-दीप निभि-हाल्छ । गाँठोपनि फुकेन, उज्यालो-पनि हरायो, विषय-रूपी-हुरीले बुद्धि-गृहिणी आकुल-व्याकुल भई, [फेरि बत्ती कसले बालोस्? झ्यामझुम्म भएको भयै भयो] ॥ २७ ॥

इन्द्रिय सुरन्ह न ग्यान सुहाई ❀ विषयभोग पर प्रीति बढ़ाई ॥
विषय समीर बुद्धि कृत भोरी ❀ तेहि विधि दीपको बार बहोरी ॥२८॥

इन्द्रियका-हाकिम-भएका-देवतालाई ज्ञान मन-पर्दैन, सदासर्वदा विषय-भोगैका उपर प्रेम रहन्छ [आफ्ना-आफ्ना मातहतको स्थानलाई गुलजारै राख्न खोज्दछन्] बुद्धिभने विषयरूपी-हुरीले अक्कलगुम् भई-गई, फेरि त्यत्रो-परिभ्राट गरेर बत्ती को बालोस्? ॥२८॥

दोहा–तब फिरि जीव विबिध विधि, पावै संसृतिक्लेस ।
हरिमाया अति दुस्तर, तरि न जाइ बिहँगेस ! ॥२०२॥
कहत कठिन समुझत कठिन, साधन कठिन विवेक ।
होइ धुनाच्छर न्याय जौं, पुनि प्रत्यूह अनेक ॥२०३॥

अनि जीव अनेक-प्रकारका सांसारिक-दुःख पाउँछ, हेपक्षिराज! ईश्वरकी माया

(ग) शरीररूपी–घरका इन्द्रियरूपी-झ्यालढोका १० छन्, एक-एक–झ्याल-ढोकामा एकएक. देवताको निवास छ, ज्ञानदीप बलेको तिनलाई मन-पर्दैन, विषयरूपी-हुरी आउँदा ज्ञानदीप निभाउन खोज्ने देवताहरूले मौका वेस पाएर इन्द्रियद्वार खुला गरि-दिन्छन् [संयम गरेर वन्द गराएका इन्द्रियद्वार-पनि विषय-वतास–चल्दा खुला हुन्छन्]।

१० इन्द्रियद्वार र तिनमा रहने देवता—

इन्द्रिय	देवता	इन्द्रिय	देवता
श्रोत्र = कान	दिक्	वाक् = वचन	अग्नि
त्वक् = छाला	वायु	पाणि = हात	इन्द्र
चक्षु = आँखा	सूर्य	पाद = पाउ	विष्णु
रसन = जिउरो	वरुण	पायु = गुद	मृत्यु
घ्राण = नाक	अश्विनीकुमार	उपस्थ = भग-लिङ्ग	प्रजापति

अति-दुस्तर छ, त्यसको पार पुग्न शकिदैन ॥ २०२ ॥ ज्ञान-भनेको पदार्थ भन्नैलाई-पनि (उपदेश गर्नलाई पनि) कठिन (असजिलो) छ । [कसैले यथाकथंचित् भनि-हाल्यो भने-पनि] वुझ्नलाई कठिन छ । [बुझी-हाल्यो भने-पनि] त्यसको साधन कठिन छ । घुणाक्षर[1]-न्यायले साधन भयो-भने पनि फेरि अनेक-विघ्न पर्दछन् ॥ २०३ ॥

चौ०-ग्यानपंथ कृपान कै धारा ❀ परत खगेस ! होइ नहिं बारा ।
जौं निरविघन पंथ निरबहई ❀ सो कैवल्य परमपद लहई ॥२९॥
अतिदुर्लभ कैवल्य परम पद ❀ संत पुरान निगम आगम वद ।

ज्ञानमार्ग तरवारको धार हो, त्यसमा पर्नै-वित्तिकै [छटक्क हुन] वेर लाग्दैन, यदि निर्विघ्नता-पूर्वक कोही सकस त्यो-मार्ग तय-गर्दछ (हिंडिसक्दछ) भने त्यसले कैवल्यपद (मोक्ष) पाउँछ ॥ २९ ॥ कैवल्यपद (मोक्ष) अत्यन्त-दुर्लभ छ भनी, सन्त-वेद-पुराणहरू भन्दछन् ॥ (क) ॥

[भक्ति-चिन्ता-मणि]

(३)

राम भजत सोइ मुक्ति गोसाईं ! ❀ अनइच्छित आवै बरिआईं ॥३०॥
जिमि थल विनु जल रहि न सकाई ❀ कोटि भाँति कोउ करै उपाई ।
तथा मोच्छसुख सुनु खगराई ! ❀ रहि न सकै हरिभगति विहाई ॥३१॥

हे स्वामी ! रामजीको भजन-गर्दा त्यही दुर्लभ मुक्ति (मोक्ष) इच्छा-नगरे-पनि जवर्दस्तीले आउँछे, (न आ भन्दा-पनि मान्दिन) ॥ ३० ॥ जस्तै करोड़ौं-प्रकारको उपाय गरे-पनि विना-स्थल (आधार नभैकन) जल रहँदैन, हेपक्षिराज ! सुन्नुहोस्, त्यस्तै विना-हरिभक्ति मोक्ष (मुक्ति) सुख रहँदैन ॥ ३१ ॥

अस विचारि हरिभगत सयाने ❀ मुक्ति निरादर भगति लोभाने ।
भगति करत विनु जतन प्रयासा ❀ संसृतिमूल अविद्या नासा ॥३२॥

यस्तो-विचार गरेर बाठा-हरिभक्त-हरू मुक्तिको वास्ता नराखेर (ज्ञानमार्गको

---

(१) काठमा घुन लाग्दछ, त्यसले कोपरेको-ठाउमा अनेक-प्रकारका रेखा (धर्का) पर्दछन्, ती-धर्कामा अक्षर-पनि वन्दछन्, घुनले अक्षर वनाउँछु भनेर अक्षर बनाएका होइनन्, अज्ञानैले पनि कदाचित् बनेका हुन्, यस्ता-अक्षरलाई घुणाक्षर भन्दछन् । काठ कोरेझैं जीवले साधना गर्दै-रह्यो-भने कदाचित् ज्ञान हुन पनि शक्तथ्यो, तर साधना गर्दै रहन पाउँदैन, अनेक विघ्न परि-आउँछन् ।

(क) "उठ विउँझ, श्रेष्ठ-ज्ञानीसँग सत्सङ्ग गरेर बुझ, दुर्गम त्यो-ज्ञानमार्ग छुराको तीक्ष्ण-धार-जस्तै जोखिम छ (विताईदेला, होशियार भएर हिंड) भनी त्यसका-ज्ञाता-हरू भन्दछन्" भनी कठोपनिषद्मा लेखेको छ ।

उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान् निबोधत ।
क्षुरस्य धारा निशिता दुरत्यया दुर्गं पथस्तत्कवयो वदन्ति ॥

झन्झटपट्टि नलागेर) भक्तिमार्गमा लुब्ध भएका हुन्। भक्तिगर्नाले विना-यत्न विना-परिश्रम
संसारको-मूलकारण-भएकी अविद्याको नाश हुन्छ ॥ ३२ ॥

भोजन करिय तृप्ति हित लागी ❀ जिमि सो असन पचव जठरागी ।
असि हरि भगति सुनत सुखदाई ❀ को अस मूढ़ न जाहि सुहाई ॥३३॥

जस्तै तृप्ति-र-हितका निमित्त (अघाउनलाई र शरीरवचाउनलाई) भोजन गरिन्छ।
त्यो-भोजन जठराग्निले पचाइ-दिन्छ [अघाउँदाको आनन्द भोजन गर्नेले पाउँछ, शरीर-
वचाउने-काम (रक्त-मांस-मेद-मज्जाइत्यादि-वनाउने-काम) खास-भोजन-गर्नेले गर्नु-
पर्दैन, जठराग्निले गरिदिन्छ] त्यस्तै हरिभक्ति सुन्दैमा आनन्ददायिनी छ, जसलाई त्यो-भक्ति
मनपरोइन, त्यस्तो मूढ़ को होला ? [अर्थात् जस्तै खान-थाले-पछि गाँसै पीछे आनन्द-
पनि पाइन्छ, हित (शरीररक्षा) पनि आफुले गर्नुपर्दैन, फगत खाइ-दियो-भने
जठराग्निले जो-गर्नु-पर्ने-काम गरेर शरीर-रक्षा गरि-दिन्छ। त्यस्तै भक्तिगर्न-थाले-पछि
पलपलमा आनन्द-पनि पाइन्छ, हित (मुक्तिलाभ) का निमित्त वेग्लै परिश्रम आफुले
गर्नुपर्दैन, मुक्तिलाई चाहिनु-पर्ने-वैराग्य-ज्ञान-प्रभृति-सर्जाम शरणागतिरूपभक्ति (शरण-
पर्नुरूपक्रिया) लेनै तयार पारिदिन्छ [मुक्ति-पनि पाइन्छ, यस्ती प्रतिक्षण-सुखदायिनी
परिणाम-मुक्तिकारिणी भक्तिपनि जसलाई मन पर्दैन त्यो व्यक्ति मूढ़ हो, मूढ़हरूलाई हिता-
हितको ज्ञान हुदैन, के गर्नु ? लाचारी छ] ॥ ३३ ॥

दोहा—सेवक सेव्य भाव विन, भव न तरिअउरगारि ! ।
भजहु राम-पद-पंकज, अस सिद्धांत विचारि ॥२०५॥
जो चेतन कहँ जड़ करै, जड़हि करै चैतन्य ।
अस समरथ रघुनाथहिं, भजहिं जीव ते धन्य ॥२०५॥

हेसर्पशत्रु ! सेव्यसेवकभाव नभैकन (आफू सेवक, हरि सेव्य, नपारीकन) संसार
सागर तर्न शकिंदैन, यस्तो सिद्धान्त विचार गरेर रामजीका चरणकमलको भजन गर्नुहोस्
॥ (क) ॥२०४॥ जुन-प्रभु चेतनलाई जड, जडलाई चेतन गर्न शक्नुहुन्छ, उस्ता-सर्वशक्तिमान्
रघुनाथजीलाई जो भज्दछन् तिनीहरू धन्य हुन् [तिनलाई धन्यवाद छ] ॥ २०५ ॥

चौ०—कहेउँ ग्यान सिद्धांत वुझाई ❀ सुनहु भगतिमनि कै प्रभुताई ।
रामभगति चिंतामनि सुन्दर ❀ बसै गरुड़ जा के उरअन्तर ॥३४॥

(क) "ब्रह्मको र जीवको वास्तव-अभेद-भाव (एकता) हाशील गर्नालाई सेव्यसेवकभाव गर्नुपर्दछ," भन्ने-आशयले ज्ञाननिष्ठाका-पराकाष्ठामा-पुगेका-शङ्करले "हेनाथ ! हजूरको र मेरो अभेद भए-पनि, म हजुरको हुँ, हजूर मेरा होइवक्सिन्न, (म, स्व सेवक हुँ, स्वामी होइन, हजूर स्वामी होइवक्सिन्छ ? स्व होइन) समुद्र र तरङ्गको अभेदभाव साँचै होता-पनि "समुद्रको तरङ्ग" यस्तो व्यवहार ठीक छ, "तरङ्गको समुद्र" यस्तो व्यवहार गलत ठहरिन्छ" भनी षट्पदीस्तोत्रमा भनेको छ।

सत्यपि भेदापगमे नाथ ! तवाहं न मामकीनस्त्वम् ।
सामुद्रो हि तरङ्गः क्वचन समुद्रो न तारङ्गः ॥

मैले ज्ञानको-सिद्धान्त बुझाएर भनें भक्तिमणिको प्रभाव सुन्नुहोस् । हेगरुड ! उसका-हृदयका बीचमा सुन्दर-रामभक्तिरूपी-चिन्तामणि (चिताएको-वस्तुदिने सर्वोत्तम-रत्न) रहन्छ-॥ ३४ ॥

परमप्रकास रूप दिन राती ❀ नहिंकछु चहिंअदिया घृत बाती ।
मोह दरिद्र निकट नहिं आवा ❀ लोभ बात नहिं ताहि बुझावा ॥३५॥

त्यो-व्यक्ति रातदिन परम-प्रकाश (ठूलो उज्यालो) स्वरूप हुन्छ । दियो-घिउ-वत्तो केही चाहिंदैन, त्यो चिन्तामणिका नगीचमा मोहरूपी-दारिद्र्य आउँदैन । लोभरूपी हावाले त्यसलाई निभाउँदैन ॥ ३५ ॥

अचल अविद्या तम मिटि जाई ❀ हारहिं सकल-सलभ-समुदाई ।
खल कामादि निकट नहिं जाहीं ❀ वसै भगति जा के उर माहीं ॥३६॥

वलवान्-भएको अविद्यारूपी-अन्धकार मेटिन्छ (हट्छ) । मद-मान-मात्सर्यप्रभृति रूपी-सलभ (पतङ्ग) का वथान् हार्खान्छन् [तिनले निभाउन शक्तैनन्] यो-भक्तिचिन्तामणि जसका हृदयमा रहन्छ, त्यसका नगीचमा कामक्रोधप्रभृतिरूपी-दुष्टहरू जाँदैनन् [यो-महामणिको प्रभाव अद्भुत छ, अरु-अरु-मणि हृदयमा (छातीमा) राख्ता (लाउँदा) चोर-डाकूहरू आएर मणिवालालाई पीटेर मणि लैजान्छन्, यो-महामणिलाई हृदयमा राख्ता, कुनै-डाँकू, कुनै-चोर, नगीच-पर्न शक्तैनन् , मणि लैजानाको ता कुरै छैन) ॥ ३६ ॥

गरल सुधा सम अरि हित होई ❀ तेहिमनिविनुसुख पाव न कोई ।
व्यापहिं मानस रोग न भारी ❀ जिन्हके वस सव जीव दुखारी ॥३७॥

यो-महामणि धारण-गर्नाले विष पनि अमृत-समान हुन्छ [न-पत्याए प्रह्लादसँग सोध्नुहोस्] शत्रु-पनि मित्र हुन्छ [वाघ-भालूहरूका वथान भएका-ठाउँमा वस्ने ऋषिमुनि हरूसँग सोधे-पनि हुन्छ] विना-त्यो-मणि कसैले सुख पाउँदैन [यसकुरामा सारासंसार साक्षी छ] जसका फेला परेर सवै-जीव दुःखी हुन्छन्, ती ठूलाठूला-मानसरोग (मनका रोग) ले योचिन्तामणिवालालाई व्याप्तगर्न शक्तैनन् [उत्तम-उत्तम-अरुमणि पनि साधारण-रोग हटाउँछन् यो-महामणिले ठूला-ठूला-मनोव्याधि हटाउँछ, शारीरक-व्याधिभन्दा मानसिक व्याधि दुःसाध्य हुन्छन्] ॥ ३७ ॥

राम-भगति-मनि उर वस जा के ❀ दुख-लव-लेस न सपनेहुँ ता के ।
चतुर सिरोमनि तेइ जग माहीं ❀ जे मनि लागि सुजतन कराहीं ॥३८॥

जसका हृदयमा रामभक्तिरूपी-चिन्तामणि रहन्छ, त्यसलाई सपनामा-पनि दुःखको लवलेश-पनि हुँदैन, यो-मणि पाउनाका-निमित्त जसले राम्रो यत्न गर्दछ, संसारमा त्यो-व्यक्ति चतुरच्चूडामणि हो ॥ ३८ ॥

“मणिधारण गर्नाले (लाउनाले) पाप; (रोगका कारण-भएका प्राक्तन दुष्कर्म) अलच्छिन् नष्ट हुन्छन् । इत्यादि-धेरै-फल आयुर्वेदमा लेखिएका छन् ।······धारणात्तच्च पापलक्ष्मीविनाशनम् [राजवल्लभ]
धन्यं मङ्गल्यमायुष्यं श्रीमद्व्यसनसूदनम् । हर्षणं काम्यमोजस्यं रत्नाभरणधारणम् [चरक]

सो मनि जदपि प्रगट जग अहई ❀ रामकृपा विनु नहिं कोऊ लहई ।
सुगम ऊपाइ पाइबे केरे ❀ नर हतभाग्य देहिं भटभेरे ॥३९॥

यद्यपि त्यो भक्तिचिन्तामणि संसारमा प्रकट छ, तथापि विना-रामकृपा त्यसलाई कोही पाउँदैन, पाउने उपाय-पनि सुगम छ, तर हतभाग्य-भएका मानिस त्यसलाई लत्याएर हुत्याइ-दिन्छन् ॥ ३९ ॥

पावन पर्वत बेद पुराना ❀ रामकथा रुचिराकर नाना ।
मर्मी सज्जन सुमति कुदारी ❀ ग्यान विराग नयन उरगारी ! ॥४०॥

वेद र पुराण पवित्र पर्वत हुन्, ती-पर्वतमा रामकथा-रूपी-अनेकतरहका राम्रा-राम्रा-खानि छन्, हेगरुडजी ! ती-खानिको भेद जान्ने सज्जन हुन्, सद्बुद्धि कोदालो हो, ज्ञान र वैराग्य दुई आँखा हुन् ॥ ४० ॥

भावसहित खोजै जो प्रानी ❀ पाव भगतिमनि सब सुखखानी ।
मोरे मन प्रभु अस विश्वासा ❀ राम तें अधिक राम कर दासा ॥४१॥

जो प्राणी प्रेमसहित भएर खोज्दछ, त्यो सबैसुखको-खानी-भएको (सर्वानन्दपूर्ण) भक्तिचिन्तामणिलाई फेला-पार्दछ। हेप्रभु! मेरा मनमा ता "रामजीभन्दा रामजीका भक्त ठूला हुन्" यस्तो विश्वास छ ॥ ४१ ॥

राम सिंधु घन सज्जन धीरा ❀ चंदन तरु हरि संत समीरा ।
सब कर फल हरिभगति सुहाई ❀ सो विनु संत न काहू पाई ॥४२॥
अस विचारि जोइ कर सतसंगा ❀ रामभगति तेहि सुलभ विहंगा !॥४३॥

रामजी समुद्र, धीरबुद्धि-भएका-सज्जन मेघ हुन्, [रामसमुद्रबाट भक्तिजल लिएर सज्जनमेघ सर्वत्र वृष्टि गर्दछन्]। रामजी चन्दनवृक्ष, सज्जनहरू वतास हुन् [राम-चन्दन-वृक्षको भक्ति-सौगन्ध्यलाई सज्जन-वायुले चारैतिर पुर्‍याउँछन्] सबैको जन्मनाको फल सुन्दर भक्ति हो, विना-सत्सङ्ग कसैले त्यो पाउँदैन ॥ ४२ ॥ हेपक्षिराज ! यस्तो विचार गरेर जो सत्सङ्ग गर्दछन् तिनलाई भक्ति-चिन्तामणि सुलभ हुन्छ ॥ ४३ ॥

दोहा—ब्रह्म पयोनिधि मंदर, ग्यान संत सुर आहि ।
कथा सुधा मथि काढ़े, भगति मधुरता जाहि ॥२०६॥
बिरति चर्म असि ग्यान मद, लोभ मोह रिपु मारि ।
जय पाइअ सो हरिभगति, देखु खगेस ! विचारि ॥२०७॥

ब्रह्म (परमात्मा) समुद्र हो, ज्ञान मन्दराचल हो, सज्जनहरू देवता हुन्, तिनीहरू मन्थन-गरेर जसमा भक्तिको-माधुर्य (मीठोपना)भएको कथारूपी-अमृत निकाल्दछन् (झिक्छन्) ॥२०६॥ त्यो-हरिभक्तिरूपिणी वीरनारी वैराग्यरूपी-ढाल र ज्ञानरूपी-खड्ग लिएर, मद-मोह-

लोभ-इत्यादि-अनेकानेक शत्रुलाई मारेर विजय पाउँदछे, हेपक्षिराज ! यो-कुरा विचार-गरेर भित्रका नेत्रले हेर्नुहोस् ॥ २०७ ॥

[सप्तप्रश्न]

(४)

चौ०-पुनि सप्रेम बोलेउ खगराऊ ❀ जो कृपाल मोहि ऊपर भाऊ।
नाथ ! मोहि निज सेवक जानी ❀ सप्त प्रश्न मम कहहु बखानी ॥४४॥

प्रेमका-साथ गरुडजीले फेरि भने "हेदयाल ! हेनाथ ! मेरा उपर यदि प्रेम छ-भने मलाई आफ्नो-सेवक जानेर मेरा सात-प्रश्नको विस्तार-पूर्वक उत्तर दिनुहोस् ॥ ४४ ॥

प्रथमहिं कहहु नाथ ! मतिधीरा ! ❀ सब तें दुर्लभ कवन सरीरा।
बड़ दुख कवन कवन सुख भारी ❀ सोउ संछेपहि कहहु विचारी ॥४५॥
संत असंत मरम तुम्ह जानहु ❀ तिन्ह करसहज सुभावबखानहु।
कवन पुन्य श्रुतिबिदित विसाला ❀ कहहु कवन अघ परम कराला ॥४६॥
मानसरोग कहहु समुझाई ❀ तुम्ह सर्वग्य कृपा अधिकाई।

हेधीरबुद्धे ! हेनाथ ! पहिले यो बताउनुहोस् कि, सवभन्दा दुर्लभ शरीर कुन हो ? (१) सव-भन्दा ठूलो दुःख कुन हो ? (२) सवभन्दा ठूलो सुख कुन हो ? (३) त्यो-कुरा-पनि विचार गरीकन संक्षेपले बताउनुहोस् ॥ ४५ ॥ सज्जन र दुर्जनको मर्म तपाईं जान्नुहुन्छ, तिनका स्वाभाविक-स्वभावको वर्णनगर्नुहोस् (४) वेदमा प्रख्यात-भएको ठूलो धर्म कुनहो ? (५) वेदमा प्रख्यात भयेको ठूलो पाप कुन हो ? (६) ॥ ४६ ॥ तपाईं सर्वज्ञ र अधिक-दयालु हुनुहुन्छ, मानस-रोग कुन हुन् ? बुझाएर बताउनुहोस्" ॥ (७) ॥

तात ! सुनहु सादर अति प्रीती ❀ मैं संछेप कहौं यह नीती ॥४७॥
नर-तन-सम नहिं कवनिउ देही ❀ जीव चराचर जाँचत जेही ॥

[काकभुशुण्डीले भने कि] "हेतात ! आदरपूर्वक सुन्नुहोस् , म अत्यन्त-प्रेमका-साथ यो नीति संक्षेपले बताउँछु ॥ ४७ ॥ जसलाई चराचरजीवले माग्दछन्, त्यो-मनुष्य-शरीर-बराबरको अर्को शरीर छैन ॥

नरक-सर्ग-अपवर्ग निसेनी ❀ ग्यान-विराग-भगति-सुख-देनी ॥४८॥
सो तनु धरि हरि भजहिं न जे नर ❀ होहिं विषयरत मद मंदतर ॥
काँच किरिच बदले जिमि लेहीं ❀ करते डारि परसमनि देहीं ॥४९॥

मनुष्यशरीर स्वर्ग -नरक-र-मोक्षको सिंढी (भर्‍याङ) हो, ज्ञान-वैराग्य-भक्तिसुख, यी पदार्थ-दिने हो ॥ ४८ ॥ त्यो-शरीर धारण गरेर पनि जो विषय-लँपट भएर मूर्ख-महामूर्ख हुन्छन्, हरिलाई भज्दैनन् भने तिनीहरू मानौं हात-परेको स्पर्शमणिलाई (छुँदैमा फलामलाई सुन् पारिदिने मणिलाई) हातले मिल्काइ-दिन्छन् र त्यसका-बदलामा काँचका टुक्रा लिन्छन् ॥ ४९ ॥ [प्रथम प्रश्नको उत्तर यही हो]

नहिं दरिद्रसम दुख जग माहीं ❀ संत-मिलन-सम-सुख कहुँ नाहीं ॥
परउपकार वचन मन काया ❀ संत सहज सुभाउ खगराया ! ॥५०॥

संसारमा दारिद्र्य (गरीवी) बरावरको दुःख छैन, [द्वितीय प्रश्नको उत्तर यही हो] सज्जन-समागम-वरावरको सुख कतै छैन [तृतीय प्रश्नको उत्तर यही हो] कायेन-मनसा-वाचा परोपकार-गर्नुनै सज्जनको जन्मसिद्ध स्वभाव हो ॥ ५० ॥

संत सहहिं दुख परहित लागी ❀ पर-दुख-हेतु असंत अभागी ॥
भूरज-तरु-सम संत कृपाला ❀ परहितनितसहविपतिविसाला ॥५१॥

सज्जनहरू अर्काको हितका निमित्त दुःख सहन्छन्, अभागी-दुर्जन-हरू अर्काको-दुःखका-निमित्त दुःख सहन्छन् (आफूले दुःख पाएर-पनि अर्कालाई दुःख-दिन राजी रहन्छन्) सज्जन-हरू दयालु हुनाले भूर्जवृक्ष- (भुजापातको रुख) जस्तै भएर अर्काको हितका-निमित्त ठूलाठूला आपत्ति सहन्छन् ॥ ५१ ॥

सन इव खल परबंधन करई ❀ खाल कढ़ाइ विपति सहि मरई ॥
खल विनु स्वारथ पर अपकारी ❀ अहि मूषक इव सुनु उरगारी ! ॥५२॥
परसंपदा विनासि नसाहीं ❀ जिमि ससि हति हिम उपल बिलाहीं ॥
दुष्टहृदय जग आरत -हेतू ❀ जथा प्रसिद्ध अधम ग्रह केतू ॥५३॥

दुर्जनहरू सनपाट-जस्ता भएर आफ्नो छाला काढेर-पनि अर्काको बन्धन गर्दछन्, आफू-पनि विपत्ति सहेर मर्दछन्, हेसर्पशत्रु ! सुन्नुहोस्, दुर्जनहरू विना-स्वार्थ अर्काको अपकार गर्नाले सर्प र मूसाजस्ता हुन्छन् ॥ ५२ ॥ (क)

जसरी असीना वालीनाली वरवाद पारेर आफू-पनि विलाउँछन्, त्यसैगरी दुर्जनहरू पनि अर्काको संपत्ति नष्ट पार्दा-पार्दै (आफू तनह्वा भएर) नष्ट हुन्छन्। जस्तै अधमग्रह धूम केतु (पुच्छ्रेतारा) को उदय जगत्पीडाको कारण छ, त्यस्तै दुर्जनको उदय (उन्नति) जगत्पीडाको कारण हुन्छ ॥ ५३ ॥

संतउदय संतत सुखकारी ❀ विस्वसुखद जिमि इंदु तमारी ॥
परमधरम श्रुतिविदित अहिंसा ❀ पर-निंदा-सम अघ न गिरीसा ॥५४॥

---

(१) व्यवहारी-अवस्थामा दारिद्र्यवरावरको दुःख केही छैन, ठीक हो। वास्तवमा धन न भएको (कङ्गाल) दरिद्र होइन, जसको तृष्णा ठूलो छ दरिद्र त्यही हो, दुखी पनि त्यही हो, मन् संतुष्ट छ-भने को धनी ? को कङ्गाल ? [जसलाई धनी भन्दछौं, त्यही कङ्गाल हो, जसलाई कङ्गाल भन्दछौं त्यो धनी हो] ।

स तु भवतु दरिद्रो यस्य तृष्णा विशाला
मनसि तु परितुष्टे कोऽर्थवान् ? को दरिद्रः ? [भर्तृहरि]

(क) सर्पले कसैलाई टोकेको आफ्नो पेटभर्नलाई होइन, फगत आफ्नो दुर्जनता देखाएर परप्राणहरण गरेको हो। मूसाले लत्ता-कपड़ा-पुस्तक पत्र काटेको केवल दुर्जनता गरेको हो, त्यसले त्यसको स्वार्थ केही सिद्ध हुँदैन।

जस्तै सूर्यको र चन्द्रको उदय संसारसुखदायक छ, त्यस्तै सज्जनको उदय सदा सुखदायक छ [चतुर्थ प्रश्नको उत्तर यो हो] वेदमा प्रख्यात भएको परम-धर्म अहिंसा हो। परनिन्दा-वरावर गरिष्ठ (ठूलो) पाप केही छैन ॥ ५४ ॥ [यो पञ्चम प्रश्नको उत्तर हो]

हरि–गुरु–निंदक दादुर होई ❀ जनम सहस्र पाव तन सोई ॥
द्विजनिंदक बहु नरक भोग करि ❀ जग जनमै वायससरीर धरि ॥५५॥

हरिको र गुरुको निन्दा गर्ने अधम भ्याउतो हुन्छ, हजार-जन्म त्यही-चोला पाउँछ ब्राह्मणको निन्दा गर्ने नरक भोग गर्दछ र कागको चोला लिएर संसारमा जन्मन्छ ॥ ५५ ॥

सुर-श्रुति-निंदक जे अभिमानी ❀ रौरव नरक परहिं ते प्रानी ॥
होहिं उलूक संत–निंदा-रत ❀ मोहनिसा प्रिय ग्यान भानुगत ॥५६॥
सब कै निंदा जे जड़ करहीं ❀ ते चमगादुर होहिं अवतहीं ॥

जो अभिमानी भएर देवताको र वेदको निन्दा गर्दछन्, ती-प्राणी रौरव नरकमा पर्दछन् । साधु-सन्त सज्जन-हरूको निन्दा गर्नामा तत्पर हुनेहरू उल्लू (लाटोकोसेरा) हुन्छन्, किन-भने ? तिनीहरूलाई ज्ञानरूपी-सूर्य-नभएकी मोहरूपी-रात्रि मनपर्दछे ॥ ५६ ॥ जो मूर्ख सवैको निन्दा-गर्दछन् तिनीहरू चमेरा भएर अवतार लिन्छन् (जन्मन्छन्) ॥ [षष्ठ प्रश्नको उत्तर यो हो]

[मानसरोग]

(५)

सुनहु तात ! अब मानस रोगा ❀ जेहिं तें दुख पावहिं सब लोगा ॥
मोह सकल व्याधिन कर मूला ❀ तेहि तें पुनि उपजै बहु सूला ॥५७॥
काम वात कफ लोभ अपारा ❀ क्रोध पित्त नित छाती जारा ॥
प्रीति करहिं जौं तीनिउ भाई ❀ उंपजै सन्निपात दुखदाई ॥५८॥

हेतात ! अव जसवाट सवैले दुख पाइ-रहेका छन्, ती मानसरोगको वृत्तान्त सुन्नुहोस् ॥ १ ॥ सवै–रोगको मूल–कारण मोह (अविवेक) हो, त्यतैवाट अनेक–रोग उत्पन्न हुन्छन् ॥ (क) ॥ काम वात हो, लोभ अपार (खूब बढेको) कफ हो, क्रोध पित्त हो–त्यसले

(क) शारीरिक-यावत् रोगको मूलकारण (निदान) मलप्रकोप (वात–पित्त–कफको वैषम्य = घटवढ़) हो, मानसिक–यावत्–रोगको मूलकारण (निदान) मोह (अज्ञान) हो ।

सर्वेषामेव रोगाणां निदानं कुपिता मलाः । [माधवनिदान]

यावत्–शारीरिक–रोगको मुख्य औषध निदानवर्जन (रोगका कारणको दूरीकरण) हो, "मुख्यं हि भेषजं प्राहुर्निदानपरिवर्जनम्" मानसरोगको मुख्य औषध, मोह–दूरीकरण (मोहत्याग = ज्ञानसंपादन) हो।

(१) लोभ र क्रोध कफ र पित्त हुन् , कफ लस्सादार चिप्लो हुन्छ, लोभको स्वभाव–पनि टाँसि-दिने-चिप्लो हुन्छ । पित्त तेजिलो जलाउने (पोल्ने) हुन्छ, क्रोध–पनि तेजिलो सर्वाङ्ग रन्काउने हुन्छ। यी २ पङ्गु (स्वयं हिंड्न नशक्ने) छन् , [काम (इच्छा) न–पुगेका–ठाउँका हकमा लोभ–पनि हुँदैन, इच्छा (काम) भएको विषयका हकमा लोभ हुन्छ, त्यो–विषयको प्राप्ति भएन भने क्रोध हुन्छ, अतएव

सँधै छाती पोलि-रहन्छ ॥५८॥ यदि तीनै-भाईले प्रीति गरे-भने (वात-कफ-पित्तको अनुचित सम्मेलन भयोभने) दुःखदायी संन्निपात[२] हुन्छ ॥

विषय मनोरथ दुर्गम नाना ❀ ते सब सूल नाम को जाना ॥
ममता दादु कण्डु इरषाई ❀ हरष विषाद गरह बहुताई ॥५९॥

दुर्लभ-भएका नानाप्रकारका-विषयका जो जो मनोरथ छन्, तिनै शूलरोग[३] हुन्, तिनको नाम को जान्दछ ? ॥ ५९ ॥ ममता दाद[४] हो, ईर्ष्या कण्डू[५] (खुजली) हो, हर्ष र विषाद अनेक ग्रह[६] (यक्ष-राक्षस-पिशाचादिको आवेश = लगान) हुन् ।

परसुख देखि जरनि सोइ छई ❀ कुष्ठ दुष्टता मन कुटिलई ॥६०॥
अहंकार अतिदुखद डवँरुआ ❀ दंभ कपट मद मान नहरुआ ।
तृस्ना उदरवृद्धि अतिभारी ❀ त्रिविध ईषना तरुन तिजारी ॥६१॥
जुगविधि ज्वर मत्सर अविवेका ❀ कहँ लगि कहौं कुरोग अनेका ॥६२॥

अर्काको सुख देख्ता पैदाहुने संताप क्षयरोग[७] हो । दुष्टता गर्न (पराईको विगार गर्न)

लोभ र क्रोधरूपी कफ र पित्तलाई संचालितगर्ने (चलाउने) हुनाले काम (इच्छा = खायश) वात (वायु) हो (अर्थात् जहाँ इच्छा पुग्छ, लोभ र क्रोध-पनि वायुले हुत्याइएका मेघजस्तै भएर त्यहीं पुग्दछन्) ।

पित्तं पंगु कफः पंगुः पङ्गवो मलधातवः ।
वायुना यत्र नीयन्ते तत्र गच्छन्ति मेघवत् ॥ [वैद्य]

(२) वातपित्तकफको वैषम्य भयो भने सन्निपात हुन्छ, प्रायः त्यो असाध्य हुन्छ ।

(३) शारीरक-शूलरोगमा अरुको-भन्दा वातैको प्राबल्य हुन्छ, मानसिक-शूलरोगमा (मनोरथ रूपीशूलरोगमा) काम (इच्छा) रूपी वातको प्रावल्य छ, मनोरथ अनन्त हुनाले तद्रूपी-शूल अनन्तप्रकार को छ, ती-प्रकारका नाम सवै जान्न शक्तिदैनन्, अर्थात् विषयको कामना (इच्छा) गरेर नानाप्रकारका मनोरथ हुन-जाँदा तिनको सिद्धि नभए-वापत मनमा जुन्जुन् दर्द हुन्छन् , ती सबै मानसिक-शूल हुन् ।

सर्वेष्वेतेषु शूलेषु प्रायेण पवनः प्रभुः । [माधवनिदान]

(४) दाद-रोग कन्याउन्ज्याल् आनन्द-दिने, पछिवाट साह्रै दुःख दिने हुन्छ । ममता (विषयका ऊपर मेरो भनेर लाएको नाता) पनि आफूले विषयलाई सुम्सुम्याउन पाउन्ज्याल आनन्दै दिन्छ, विषयको वियोग भए-पछि त्यो ममता टट्टाउन लाग्दछ । त्यसो-हुनाले ममता दाद हो । (ममता-रूपीदाद कुनै-विषय लाई अवलम्बन-गरेर (मण्डलाकार) केही-दिन रहन्छ ।

(५) अर्काको उत्कर्ष देखेको वेलामा हुने मनको दाहलाई ईर्ष्या भन्दछन्, त्यो कण्डू (विमीरा-उठेर चिलाउने-क्षणिक (अस्थायी) रोग) हो । अर्काको उन्नति देख्ता उठेको यो रोग, अवनति देख्न-पाउँदा हराउँछ, ।

(६) हर्ष र विषादले मनमा विकार गर्दछ र प्राणी अकस्मात् हाँस्न रुन लाग्दछ, यक्ष-राक्षस पिशाचादिको आवेशमा-पनि त्यही-अवस्था हुन्छ, त्यसो-हुनाले हर्ष र विषाद ग्रह (आवेश) हुन् ।

(७) अर्काको सुख (धर्मार्जनको १, अर्थार्जनको २, भोगार्जनको ३, मोक्षार्जनको ४, आनन्द) देखेर पैदाहुने संताप-लाई क्षयरोगै भन्नु-पर्दछ, संसारमा एकभन्दा-एक धर्मात्मा १, धनाड्य २, भोगी ३, ज्ञानी ४, मौजूदै छन् , तिनलाई देखेर संताप हुन-लाग्यो-भने त्यो-सन्ताप कहिल्यै-पनि न-छुट्ने र क्षीण गराउने हुनाले क्षयरोगै हो । क्षयरोग पनि चारप्रकारका-कारणवाट (अयथाबलारम्भ १ (बलमिच्याईको-

मनमा पैदा-भएको कुटिलता (कपट) कुष्ठ[८]रोग हो ॥ ६० ॥ अहङ्कार दुःखदायक गलगण्ड[९]-रोग हो। दंभ (बनावटीधर्माचरण), कपट (मनमा एक कुरा, मुखमा एक कुरा), मद (धनप्रभृतिवाट हुने उद्धतपना), अभिमान (घमंड) यी ४ को मिश्रण नहरुवा[१०] रोग हो। अत्यन्तठूलो तृष्णा उदर[११]रोग हो। तीनप्रकारको एषणा (खायश) तरुण तीजरो[१२] हो ॥६१॥ मात्सर्य (अर्काको भलो नचाहनु) र अविवेक (छ्यान नहुनु) यी दुईप्रकारका ज्वर[१३] हुन्। यस्ता कुरोग अनेक छन् कहाँतक बताऊँ ॥ ६२ ॥

दो०–एक व्याधिवस नर मरहिं, ए असाध्य बहु व्याधि।
पीड़हिं संतत जीव कहँ, सो किमि लहै समाधि ॥२०८॥
नेम धर्म आचार तप, ग्यान जग्य जप दान।
भेषज पुनि कोटिन्ह नहीं, रोग जाहिं हरिजान! ॥२०९॥

एउटा–रोगले फेला–पार्‍यो–भने मानिस मर्दछन्, लागी–रहने यी रोगता धेरै–पनि

काम १)। मलमूत्रादिको वेग रोक्नु २। रसरक्तादि अथवा शुक्र–मज्जा–मेदप्रभृतिको ह्रास ३। विषमभोजन ४। यी ४ प्रकारका कारणवाट) पैदाहुन्छ, त्यसले क्षीण गराउँछ, त्यो असाध्य हो, त्यो रोग सरुवा हो, होशीयारी गर्नु–पर्दछ, यो–रोग प्रतिदिन वढ्दै–गएको छ।

अयथाबलमारम्भं वेगसन्धारणं क्षयम्।
यक्ष्मणः कारणं विद्यात् चतुर्थं विषमाशनम् ॥ [सुश्रुतसंहिता]

(८) दुष्टता (परापकार) का निमित्त हुने मनको कुटिलता (कपटभाव) कुष्ठरोग हो, यो-रोगको पूर्ण–संप्राप्ति (व्यक्तता = स्पष्टता) भए–पछि प्राणीको दुर्नाम चल्दछ, त्यसलाई कसैले-पनि समीपमा राख्न चाहँदैन, समीपमा त्यो रह्यो-भने अरू पनि कुष्ठी हुन-जान्छन्, यो रोग अत्यन्त दुःखदायक हुनाले महारोग कहिन्छ।

(९) अहङ्कारका तासीरले घोक्रो फुल्दछ, अत एव यो-अहंकार गलगण्डरोग (गलामा अण्डकोशको आकारले मांसपिण्ड बढ्ने रोग) हो। गलगण्डरोग भएको-व्यक्तिलाई समाजले हेलाँ-गर्दछ, अहङ्कारी-लाई-पनि समाजले हेलाँगर्छ।

(१०) दम्भ-कपट-मद-अभिमान यी ४ को मिश्रण नहरुआ (ढोडनसामा दोषको संचय हुन-जाँदा लामालामा–अनेकरंगका–क्रिमिको उत्पत्ति भएर खुट्टामा घाउ हुने रोग) हो। यो–रोग लागे–पछि सत्सङ्ग गर्न जानलाई खुट्टा चल्दैनन्।

(११) वढेको-तृष्णा उदररोग (पेटमात्र वढदै–जाने हातखुट्टा शुक्कैजाने जलोदरादिरोग) हो। तृष्णा–हुने–व्यक्तिका अरूअंग घट्तै–गए–पनि तृष्णा बढदै–जान्छ।

(१२) पुत्रैषणा–वित्तैषणा–लोकैषणा यी ३ एषणा (खायश) को समुदाय तीजरो (एकदिनको अन्तर गरेर आउने, थर्थर-कमाउने, पछिवाट दाह–छट्पटी गराउने जरो) हो।

(१३) ज्वर (जरो) देह र इन्द्रियलाई समेत संतप्त पार्दछ, ज्वरका माहेश्वरज्वर र वैष्णवज्वर यी २ भेद छन्, भुंग्रे–जरो पहिल्यै–देखि रन्केर आउँछ त्यो–माहेश्वरज्वर हो, यहाँ अर्काको भलो देख्ने–वित्तिकै चढ्ने मात्सर्य माहेश्वर–ज्वर हो, ज्ञानको गर्माहट नहुँदा जडता (शीत) लिएर आईकन पछिवाट दाह–छट्पटी गराउने अविवेक वैष्णवज्वर हो, ई २ ज्वरका भेद धेरै छन्।

छन् , असाध्य-पनि छन्। जीवलाई हरहमेशा इनले पीडा दिइ-रहेका छन् , त्यो-जीव शान्ति कसरी पाओस् ? ॥ २०८ ॥ हेगरुडजी ! नियम-धर्म-आचार-तप-ज्ञान-यज्ञ-जप-दान इत्यादि करोडौं औषधि छन् ता-पनि रोग हट्तैनन् ॥ २०९ ॥

चौ०-एहि विधि सकल जीवजड रोगी ❀ सोक हरषभय प्रीति वियोगी ।
मानसरोग कछुक मैं गाए ❀ होहिं सबके लखि विरलइ पाए ॥६३॥

यसप्रकारले शोक-हर्ष-भय-प्रीति-वियोगइत्यादिले सकल-जीव संसारमा रोगी छन्, मैले अलीकति मानसरोगको वर्णन गरें, यी रोग सबैलाई लागी-रहेका छन्, तर यिनलाई विरलाकोटि (करोडौंमा एकात कुनै) ले मात्रै लखन (चिन्ह) पाएका छन् ॥ ६३ ॥

जाने तें छीजहिं कछु पापी ❀ नास न पावहिं जनपरितापी ।
विषय कुपथ्य पाइ अंकुरे ❀ मुनिहु हृदय का नर वापुरे ॥६४॥

यी पापी-रोग जानिए-भने अलिकति क्षीण हुन्छन् (घट्छन्), जनपरितापी (लोकपीडागर्नेस्वभाव-भएका) यी निःशेष-नष्ट ता हुँदैनन्। विषयरूपी कुपथ्य पाए-भने मुनिहरूका हृदयमा-पनि अंकुरित हुन्छन् (पलाउँछन्) अरू-मनुष्य क्या हुन् र ? [तिनका हृदयमा पलाउन के मान्थे ?] ॥ ६४ ॥

रामकृपा नासहिं सब रोगा ❀ जो एहि भाँति बनै संजोगा ।
सदगुरु वैदवचन विस्वासा ❀ संजम यह न विषय कै आसा ॥६५॥
रघु-पति-भगति सजीवनमूरी ❀ अनूपान श्रद्धा अति रूरी ॥
एहि विधि भलेहि सो रोग नसाहीं ❀ नाहिं त जतन कोटि नहिं जाहीं ॥६६॥

रामजीका कृपाले यदि यसप्रकारको संयोग पर्न गयो-भने ता सबै-रोग नष्ट पनि हुन्छन्, [कस्तो संयोग भने ?] ॥ सद्गुरुरूपी-वैद्यका वचनमा विश्वास रहोस्, विषयको-आशा-नगर्नुरूपी-संयम (परहेज) रहोस्- ॥६५॥

रघुनाथजीकी-भक्तिरूपी-संजीवनी-वुटी पाइयोस्, अतिसुन्दर-श्रद्धारूपी-अनुपान होस्, ॥ यसप्रकारले भने सव-रोग सुविस्तै-साथ नष्ट होलान्, होइन भने कोटि-यत्नले पनि यी हट्ने होइनन् ॥ ६६ ॥

जानिअ तब मन विरुज गोसाईं! ❀ जब उर बल विराग अधिकाई ॥
सुमति छुधा वाढ़ै नित नई ❀ विषय आस दुर्बलता गई ॥६७॥
बिमल ग्यानजल जब सो नहाई ❀ तब रह रामभगति उर छाई ॥
सिव अज सुक सनकादिक नारद ❀ जे मुनि ब्रह्म-विचार-विसारद ॥६८॥

हे गोस्वामी ! जव हृदयमा वैराग्यरूपी बल बढ्दै-आउँछ, तब मन नीरोग भयो भनी जान्नुपर्दछ। नित्य नयाँ भएर (आजभन्दा भोली) सुबुद्धिरूपी-क्षुधा बढ्दछ [भोक जाग्दछ] विषयाशारूपी-दुर्बलता (कंजोरी) जान्छ ॥ ६७ ॥

अनि त्यो (मन) निर्मल-ज्ञानरूपी जलले जब नुहाउला (रोगस्नान गर्ला) अनि

त्यो-मनमा रामभक्ति व्याप्त भएर रहली। शंकरजी–ब्रह्मा–शुक–सनकादिमुनि–नारदइत्यादि गरेका ब्रह्मविचारमा–प्रवीणभएका–जोजो मुनीश्वर छन्॥ ६८॥

सब कर मत खगनायक! एहा ❁ करिअ राम-पद-पंकज-नेहा॥
श्रुति पुरान सब ग्रंथ कहाहीं ❁ रघु-पति-भगति बिना सुख नाहीं॥६९॥

ती सबैको "रामजीका चरणकमलमा प्रेम गर्नुपर्छ" यही मत छ। गरुडजी! वेद पुराण आदिगरेका सबै–सद्ग्रन्थ पनि "विना–रघुपतिभक्ति सुख हुँदैन" भन्दछन्॥ ६९॥

कमठपीठि जामहिं बरु बारा ❁ बंध्यासुत बरु काहुहि मारा॥
फूलहिं नभ बरु बहु विधि फूला ❁ जीव न लह सुख हरि-प्रति-कूला॥७०॥
तृषा जाइ बरु मृग-जल-पाना ❁ बरु जामहिं सससीस विषाना॥
अंधकार बरु रविहि नसावै ❁ राम-विमुख न जीव सुख पावै॥७१॥
हिम तें अनल प्रगट बरु होई ❁ विमुख राम सुख पाव न कोई॥

बरू कछुवाका पिठिउँमा केही–गरेर रौं जम्ला [उम्रला] बरू वन्ध्यापुत्रले कसैलाई मार्ला, बरू आकाशमा अनेकप्रकारका फूल फूल्लान्, परन्तु हरिदेखि–विमुख–भएका–जीवले [कुनै–उपायवाट पनि] सुख पाउन शक्तैन॥ ७०॥ बरू मृगतृष्णाको जलपान गर्नाले तृषा जाला, बरू खरायोका टाउकामा शृङ्ग (सिङ्) उम्रला, बरू अन्धकारले सूर्यको नाश गर्ला, परन्तु रामजीदेखि–विमुखभएका–व्यक्तिले [केहीगरे पनि] सुख पाउँदैन॥ ७१॥ बरू हिउँबाट (कुनैउपायले) आगो प्रकट होला, परन्तु रामजी–देखि–विमुख–भएका–कुनै–जीवले [केहीगरे पनि] सुख पाउँदैन॥ ७२॥

दोहा–वारि मथे घृत होइ बरु, सिकता तें बरु तेल।
विनु हरिभजन न भव तरिअ, यह सिद्धान्त अपेल॥२१०॥
मसकहि करै विरंचि प्रभु, अजहिं मसक तें हीन।
अस विचारि तजि संसय, रामहिं भजहिं प्रवीन॥२११॥

बरू पानी मथ्दा घिउ होला, बरू बालुवावाट तेल निस्कला, विना-हरिभजन संसार-सागर तर्न शकिदैन, यो-सिद्धान्त अटल छ॥ २१०॥ "प्रभुजी भुसुनालाई ब्रह्मा, ब्रह्मालाई भुसुना भन्दा-पनि सानो गर्न शक्नुहुन्छ" यस्तो विचार गरेर सन्देह छाडी-कन बुद्धिमान्हरू रामजीलाई भज्दछन्॥ २११॥

[नगस्वरूपिणी छन्द]

विनिश्चितं वदामि ते न अन्यथा वचांसि मे।
हरिं नरा भजन्ति येऽतिदुस्तरं तरन्ति ते॥१॥

हेगरुडजी ! म तपाईंलाई निश्चित (सिद्धान्तसिद्धकुरा) भन्दछु, मेरा वचन मिथ्या छैनन् । जो-मानिस हरिलाई भज्दछन्, ती दुस्तर-संसारसागरलाई तर्दछन् ॥ १ ॥

[गरुडभुशुंडी-संवादको उपसंहार]

चौ०-कहेउँ नाथ! हरिचरित अनूपा ❀ व्यास समासस्व-मति अनुरूपा।
श्रुति सिद्धांत इहै उरगारी! ❀ राम भजिअ सब काम विसारी ॥७३॥

हेनाथ ! अनुपम-हरिचरित्र आफ्ना बुद्धिको अनुसार संक्षेपले र [कतै] विस्तारले वताएँ, हेगरुडजी ! "सवै-काम विर्सेर रामजीको भजन गर्नुपर्छ" वेदको सिद्धान्त यही हो ॥ ७३ ॥

प्रभु रघुपति तजि सेइअ काही ❀ मो से सठ पर ममता जाही।
तुम्ह विग्यानरूप नहिं मोहा ❀ नाथ! कीन्ह मो पर अति छोहा ॥७४॥

मजस्ता-दुष्टका ऊपर-पनि जसको ममता (आफ्नो हो भन्ने ख्याल) छ, त्यस्ता (करुणामहासागर) प्रभुलाई छाडेर कसको सेवा गर्ने हो ? हेनाथ ! तपाईं ज्ञानरूप हुनुहुन्छ, तपाईंलाई मोह छैन, मेरा उपर ठूलो अनुग्रह गर्नुभयो ॥ ७४ ॥

पूँछेहु रामकथा अति पावनि ❀ सुक-सनकादि-संभु-मन-भावनि।
सतसंगति दुर्लभ संसारा ❀ निमिष दंड भरि एकै वारा ॥७५॥
देखु गरुड़ ! निज हृदय विचारी ❀ मैं रघु-वीर-भजन-अधिकारी।
सकुनाधम सब भाँति अपावन ❀ प्रभुमोहिकीन्हबिदितजगपावन ॥७६॥

शुक-सनकादिमुनि-शंकर-हरूका मनलाई परमप्रिय भएकी, अतिपवित्र रामजीकी कथा सोध्नुभयो, एकनिमेषकाल-सम्म-भये-पनि, एक-घडी-सम्म-भए-पनि, एकैपटक-मात्र-भए-पनि संसारमा सत्सङ्ग दुर्लभ छ ॥ ७५ ॥

हे गरुडजी ! आफ्ना हृदयमा विचार गरी हेर्नुहोस्न, म रघुनाथजीका भजनमा लायक थिएँ र ? सव-तरहवाट अपवित्र अधम पक्षी हुँ, प्रभुजीले मलाई जगत्पवित्र र जगत्प्रख्यात पार्नुभयो ॥ ७६ ॥

दोहा-आजु धन्य मैं धन्य अति, जद्यपि सब विधि हीन।
निज जन जानि राम मोहि, संतसमागम दीन्ह ॥२१२॥
नाथ ! जथामति भाषेउँ, राखेउँ नहिं कछुगोइ।
चरितसिंधु रघुवीर के, थाह कि पावे कोइ ॥२१३॥

यद्यपि म सव-तरहले अतिहीन (अधम) थिएँ, तथापि आज धन्यधन्य छु, रामजीले मलाई आफ्नो सेवक जानेर [तपाईंजस्ता] सज्जनको समागम दिनुभयो ॥ २१२ ॥

हेनाथ ! मैले आफ्ना बुद्धिअनुसार (सोधेकोकुरा) वताएँ, कत्ति-पनि गुप्त राखिन।

रघुनाथजीका-आचरणरूपी-सागरको के कसैले थाह (अन्त) पाउँछ र ?" ॥ २१३ ॥ [शंकरजी भन्नुहुन्छ]

चौ०-सुमिरि राम के गुनगन नाना ❀ पुनि पुनि हरष भुसुंडि सुजाना।
महिमा निगम नेति करि गाई ❀ अतुलित बल प्रताप प्रभुताई ॥७७॥

[हेपार्वति !] रामजीका अनेकप्रकारका गुणगणलाई संझेर बुद्धिमान् काकभुशुण्डी वारंवार हर्षित भए [अनि फेरि भन्नलागे] जसको महिमालाई वेदले नेतिनेति भनेर गाएको छ, जसको बल-प्रताप-प्रभुत्व अतुलित (सादृश्यरहित) छ ॥ ७७ ॥

सिव-अज-पूज्य-चरन रघुराई ❀ मो पर कृपा परम मृदुलाई।
अस सुभाव कहुँ सुनौं न देखौं ❀ केहि खगेस ! रघुपति सम लेखौं ॥७८॥

जसका चरण शिवजीले र ब्रह्माजीले पूजा-गरिएका छन्, उस्ता रघुनाथजीले मेरा उपर कृपागर्नु [क्या हो भने ?] उहाँको परमकोमलता (अतिदयार्द्रता) हो। यस्तो स्वभाव ता कहीं सुनेको पनि देखेको पनि थिएन, हे गरुडजी ? रघुनाथजी-वरावर कसलाई गनौं ? ॥ ७८ ॥

साधक सिद्ध विमुक्त उदासी ❀ कवि कोविद कृतग्य संन्यासी।
जोगी सूर सुतापस ग्यानी ❀ धर्मनिरत पंडित बिग्यानी ॥७९॥
तरहिं न बिनु सेये मम स्वामी ❀ राम ! नमामि नमामि नमामी।
सरन गए मो से अघरासी ❀ होहिं सुद्ध नमामि अविनासी ॥८०॥

साधक-सिद्ध-मुक्त-उदासी (वैरागी) कवि-पण्डित-निजाचारसंपन्न-संन्यासी योगी-शूर-तपस्वी-ज्ञानी-धर्मात्मा-विवेकी-शास्त्री-इत्यादि सवैजना मेरा मालिक (रामजी) को सेवा नगरीकन तर्दैनन् ! हेराम ! [हजूरलाई] नमस्कार, नमस्कार, नमस्कार गर्दछु। शरणपरेका मजस्ता पापराशिरूप-अधम-पनि शुद्ध हुन्छन्, [हेराम !] उस्ता अविनाशी हजूरलाई नमस्कार गर्दछु ॥ ७९ ॥ ८० ॥

दोहा-जासु नाम भवभेषज, हरन ताप-त्रय-सूल।
सो कृपालु मोहि तोहि पर, सदा रहहु अनुकूल ॥२१४॥
सुनि भुसुंडि के वचन सुभ, देखि रामपद-नेह।
बोलेउ प्रेमसहित गिरा, गरुड़ विगत-संदेह ॥२१५॥

तीनप्रकारका सन्तापरूपी-दर्दलाई हरणगर्ने जसको नाम संसारको औषधी-रूप छ। हेगरुडजी ! उनै-दीनदयाल प्रभुजी तपाईंका र मेरा उपर सदा-सर्वदा अनुकूल रहून्" ॥ २१४ ॥ यस्ता काकभुशुण्डीका वचन सुनेर, रामजीका चरणमा तिनको प्रेम देखेर, प्रेमपूर्ण र निःसन्देह भएका गरुडजी भन्नलागे ॥ २१५ ॥

चौ०-मैं कृतकृत्य भयेउँ तव वानी ❀ सुनि रघुवीर-भगति-रस-सानी।
रामचरन नूतन रति भई ❀ मायाजनित बिपति सब गई ॥८१॥
मोहजलधि बोहित तुम्ह भयेऊ ❀ मो कहँनाथ! विविध सुख दयेऊ ।
मो पर होइ न प्रतिउपकारा ❀ बंदौं तव पद बारहिं बारा ॥८२॥

हेनाथ ! रघुनाथजीका-भक्तिरसले मिश्रित भएका तपाईंका-वचनले म कृतकृत्य भएँ, रामजीका चरणमा वल्ल प्रेम लाग्यो, मायावाट-पैदाभएका सवै विपत्ति नष्ट भए ॥ ८१ ॥

हेनाथ ! तपाईं मोहसागरका जहाज भइ-दिनु-भयो, मलाई अनेक प्रकारको सुख दिनुभयो, मवाट [यो-उपकारको] प्रत्युपकार हुन शक्तैन, वारंवार तपाईंका चरणको वन्दना-गर्दछु ॥ ८२ ॥

पूरनकाम रामअनुरागी ❀ तुम्ह सम तात!नकोउ बड़भागी।
संत विटप सरिता गिरि धरनी ❀ परहित हेतु सबन्हि कै करनी ॥८३॥

हे तात ! रामजीमा अनुराग (प्रेम) गर्ने तपाईं पूर्णकाम (सिद्धमनोरथ) हुनुहुन्छ, तपाईंजस्तो महाभाग्यवान् कोही छैन, सज्जन, वृक्ष, नदी, पर्वत, पृथ्वी, यी-सवैको कर्तव्य (काम) परहितैका निमित्त हुन्छ ॥ ८३ ॥

संतहृदय नव-नीत-समाना ❀ कहा कविन्ह पै कहे न जाना ।
निजपरिताप द्रवै नवनीता ❀ परदुख द्रवहिं सुसंत पुनीता ॥८४॥

कविहरूले सज्जनहरूका हृदयलाई नौनी-जस्तो भने, परन्तु तिनले त्यसोभन्न जानेनन्, [किन भने ?] नौनी आफूले सन्ताप पायो-भने पग्लन्छ, पवित्र सज्जनहरू अर्काको दुःख (सन्ताप) ले पग्लछन् ॥ ८४ ॥ (क)

जीवन जनम सुफल मम भयेऊ ❀ तव प्रसाद संसय सब गयेऊ ।
जानेहु सदा मोहि निज किंकर ❀ पुनि पुनि उमा ! कहै विहँगवर ॥८५॥

मेरो जन्म र मेरो जिन्दगी सफल भयो, तपाईंका अनुग्रहले सवै-सन्देह हट्यो, मलाई सदा-सर्वदा आफ्नो सेवक संझनु-होला” हेपार्वति ! गरुडजीले वारंवार यसो भने॥८५॥

[इति गरुड़-भुसुण्डी-संवाद]

(क) “सज्जनहरू आफ्ना-अपूर्व (अनौठा) कोमलता-रूपी-गुणले नौनीलाई जित्तछन्” यो कुरा स्पष्टै छ, [कसरी ? भने] नौनी आफूलाई एकछिन ताप (गर्माहट) पर्‍यो भने गली-हाल्छ (अड्न-शक्तैन) । सज्जनहरू आफ्ना तापले गल्दैनन्, अर्कालाई ताप परेको देखे-पछि आफू गल्न लाग्दछन् [आफ्ना तापले न-गल्ने, अरूका तापले गल्ने, यस्तो अनौठा कोमलपना सज्जनहरूमा रहन्छ. ती-सज्जन त्यो-कोमलताले नौनीलाई स्पष्टै जित्तछन्] ।

परेषु तप्तेषु निरीक्षितेष्वपि स्वयं द्रवन्तः स्पृहणीयमार्दवाः ।
द्रुतं स्वतापात् क्षणिकात् कलम्बुटं स्फुटं जयन्त्येव गुणेन साधवः॥ [सूक्तिसं०]

दोहा–तासु चरन सिर नाइ करि, प्रेमसहित मतिधीर ।
गयेउ गरुड़ वैकुंठ तब, हृदय राखि रघुवीर ॥२२६॥
गिरिजा! सत-समागम, सम न लाभ कछु आन ।
विनु हरि कृपा न होइ सो, गावहिं वेद पुरान ॥२२७॥

धीरबुद्धि–भएका गरुडजी प्रेम–सहित–भएर काकभुशुण्डीका पाउमा शिर राखेर (प्रणाम गरेर) हृदयमा रघुनाथजीलाई राखी-कन वैकुण्ठ गए ॥ २२६ ॥ हेपार्वति! सज्जनसमागम–जस्तो अर्को लाभ केही छैन । त्यो (सज्जनसमागम) विना हरि–कृपाले हुन शक्तैन भनी वेद र पुराणहरू भन्दछन् ॥ २१७ ॥

चौ०–कहेउँ परम पुनीत इतिहासा ❀ सुनत श्रवन छूटहिं भवपासा ।
प्रनत–कलप–तरु करुनापुंजा ❀ उपजै प्रीति राम–पद–कंजा ॥८६॥
मन वच कर्म जनित अघ जाई ❀ सुनहिं जे कथा श्रवन मन लाई ।

मैले परमपवित्र इतिहास (कथा) बताएँ । यसलाई कानले सुन्ने-वित्तिकै संसार-बन्धन छुट्तछ, भक्तजनका कल्पवृक्ष, करुणाका समूह-स्वरूप भएका रामजीका चरणकमलमा प्रीति पैदा हुन्छ ॥ ८६ ॥ कानलाई र मनलाई लाई–कन (एकाग्रतापूर्वक) जो यो–कथा सुन्दछन्, तिन्का कायिक–वाचनिक-मानसिक सवै-पाप छुट्तछन् ।

तीर्थाटन साधनसमुदाई ❀ जोग विराग ग्याननिपुनाई ॥८७॥
नाना कर्म धर्म व्रत दाना ❀ संजम दम जप तप मख नाना ।
भूतदया द्विज–गुरु–सेवकाई ❀ विद्या विनय विवेक बड़ाई ॥८८॥
जहँ लगि साधन वेद बखानी ❀ सब कर फल हरिभगति भवानी!।
सो रघु-नाथ-भगति श्रुति गाई ❀ रामकृपा काहू एक पाई ॥८९॥

तीर्थयात्रा–प्रभृति–साधन–समूह, योगाभ्यास, वैराग्य, ज्ञाननैपुण्य, अनेकप्रकारका-धर्मकर्म, व्रत, दान, संयम, दम, जप, तप, अनेकयज्ञ, प्राणिदया, ब्राह्मणसेवा, गुरुसेवा, विद्या, विनय, पूर्णविवेक, इत्यादि जतिसम्म वेदले साधन बताएका छन्, ती–सवैको फल हरिभक्तिनै हो, हेपार्वति! वेदले वर्णन–गरिएकी त्यो–भक्तिलाई रामजीका कृपाले कोही–कोही एकात–मात्रै पाउँछन् ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥

दोहा–मुनिदुर्लभ हरिभगति नर, पावहिं विनहिं प्रयास ।
जे यह कथा निरंतर, सुनहिं मानि विस्वास ॥२२८॥

जो-मानिस विश्वास मानेर निरन्तर (वेनागा) यो कथा सुन्दछन्, तिनीहरू विना-परिश्रम मुनिदुर्लभ हरिभक्ति पाउँछन् ॥ २१८ ॥

चौ०–सोइ सर्वग्य सोई गुनग्याता ❀ सोइ महिमंडित पंडित दाता ।

धर्मपरायन सोइ कुलत्राता ❀ रामचरन जा कर मन राता ॥९०॥
नीतिनिपुन सोइ परमसयाना ❀ श्रुतिसिद्धांत नीक तेहि जाना ।
सो कवि कोविद सो रनधीरा ❀ जो छल छाँडि भजै रघुबीरा ॥९१॥

जसको मन रामजीका चरणमा अनुरक्त भएको छ, त्यही-व्यक्ति सर्वज्ञ हो, त्यही व्यक्ति पृथ्वीको गहना हो, त्यही गुणज्ञ हो, त्यही पण्डित हो, त्यही दाता हो, धर्मपरायण पनि त्यही हो, कुलपालक पनि त्यही हो ॥ ९० ॥ त्यही व्यक्ति नीतिनिपुण हो, त्यही परम चतुर हो, वेदको सिद्धान्तलाई त्यसैले ठीकठीक जान्यो, जो छल छाडेर रघुनाथजीलाई भज्दछ, त्यही कवि हो, त्यही बहादुर हो ॥ ९१ ॥

धन्य सुदेस जहाँ सुरसरी ❀ धन्य नारि पतिब्रत अनुसरी ॥
धन्य सो भूप नीति जो करई ❀ धन्य सो द्विज निजधर्म न टरई ॥९२॥
सो धन धन्य प्रथम गति जा की ❀ धन्य पुन्यरत मति सोइ पाकी ॥
धन्य घरी सोइ जब सतसंगा ❀ धन्य जनम द्विज भगति अभंगा ॥९३॥

जहाँ भागीरथी-गङ्गा हुनुहुन्छ, त्यो सुदेश धन्य हो। पातिव्रत्य-धर्मको पालन-गर्ने नारी धन्य हो। जो न्याय गर्दछ त्यो राजा धन्य हो। जो स्वधर्मबाट डग्दैन त्यो ब्राह्मण धन्य हो। जसको गति प्रथम[१] (दान) छ, त्यो धन धन्य हो। जो परिपक्व भएर धर्मतत्पर भएकी छ त्यही बुद्धि धन्य हो। जैले सतसंग हुन्छ त्यही घडी (काल) धन्य हो। जुन्-जन्ममा ब्राह्मणभक्ति अखण्ड हुन्छ, त्यही जन्म धन्य हो ॥ ९२ ॥ ९३ ॥

दो०—सो कुल धन्य उमा! सुनु, जगतपूज्य सुपुनीत ।
श्री-रघुबीर-परायन, जेहि नर उपज बिनीत ॥२२९॥

पार्वति! सुन। जसमा नम्र-रामभक्तिपरायण-पवित्र-जगतपूज्य-मनुष्य पैदा हुन्छ, त्यही खानदान धन्य हो ॥ २२९ ॥

चौ०—मति-अनुरूप-कथा मैं भाखी ❀ जद्यपि प्रथम गुप्त करि राखी ॥
तव मन प्रीति देखि अधिकाई ❀ तव मैं रघु-पति-कथा सुनाई ॥९४॥

मैले बुद्धि-अनुसार रामकथा भनें, यद्यपि पैले गुप्त गरेर राखेको थिएँ, तथापि तिम्रा मनका प्रीतिको अधिकता देखेर मैले रामजीको कथा सुनाएको हो ॥ ९४ ॥

यह न कहीजे सठ हठसीलहि ❀ जो मन लाइ न सुन हरिलीलहि ॥
कहिअ न लोभिहि क्रोधिहि कामिहि ❀ जो न भजै स-चराचर-स्वामिहि ॥९५॥

---

(१) धनका दान-भोग-नाश यी ३ गति (परिणाम) हुन्छन्। धनपाए-पछि जसले दान र भोग गर्दैन, त्यसका धनको गति (नतीजा) तेस्रो (नाश) नै हुन्छ। प्रथम-गतिवाला धन धन्य हो।

दानं[१] भोगो[२] नाशः[३], स्तिस्रो गतयो भवन्ति वित्तस्य ।
यो न ददाति न भुङ्क्ते, तस्य तृतीया गतिर्भवति ॥

पार्वति ! दुष्ट र हठशील (ढीपीवाला-दुराग्रही) लाई यो (कथा) नभने·है । जो मन लाएर हरिलीला सुन्दैन त्यसलाई पनि नभने, लोभी-क्रोधी-कामीलाई नभने, जो चराचर जगत्पति-रामजीलाई भज्दैन त्यसलाई पनि नभने है ॥ ९५ ॥

द्विजद्रोहिहि न सुनाइअ कबहूँ ❀ सुर-पति-सरिस होइ नृप तबहूँ ॥
रामकथा के ते अधिकारी ❀ जिन्ह के सतसंगति अति प्यारी ॥९६॥
गुरु-पद-प्रीति नीतिरत जेई ❀ द्विजसेवक अधिकारी तेई ॥
ता कहँ यह बिसेष सुखदाई ❀ जाहि प्रानप्रिय श्री-रघुराई ॥९७॥

ब्राह्मणद्रोहीलाई कहिल्यै-पनि नसुनाए, त्यो-ब्राह्मण–द्रोही चाहे इन्द्र–समान राजैन-होस् तथापि [नसुनाए] जसलाई सज्जनको सङ्गम प्यारो छ, रामकथाका अधिकारी तिनै हुन् ॥ ९६ ॥

जसलाई गुरुचरणमा प्रेम छ, जो नीतितत्पर (न्यायनिष्ठ) छन् , जो ब्राह्मण–सेवी छन्, रामकथाका अधिकारी तिनै हुन् । जसलाई श्रीरघुनाथजी प्राणसमान-प्रिय लाग्नु-हुन्छ, त्यस्तालाई यो-रामकथा ज्यादैनै सुखदायक छ ॥ ९७ ॥

दो०–राम-चरन-रति जो चहै, अथवा पद निर्बान ।
भावसहित सो यह कथा, करै स्रवनपुट पान ॥२३०॥

जो रामजीका चरणमा प्रेम चाहन्छ, अथ वा निर्वाणपद (मुक्ति) चाहन्छ, त्यो व्यक्ति प्रेम र आदरका-साथ यो-कथालाई श्रवणपुटले (कानरूपी-दुनाले) पान गरोस् ॥२२०॥

चौ०–रामकथा गिरिजा ! मैं बरनी ❀ कलि-मल-समनि मनो-मल-हरनी ॥
संसृतिरोग सजीवन मूरी ❀ रामकथा गावहिं श्रुति सूरी ॥९८॥
एहि महँ रुचिर सप्त सोपाना ❀ रघु-पति-भगति केर पंथाना ॥
अति हरि कृपा जासु पर होई ❀ पाउँ देहि एहि मारग सोई ॥९९॥

हेपार्वति ! कलिका पापलाई नाशगर्नै, मनका कामक्रोधादि-मललाई नष्ट गर्ने, रामकथा मैले वर्णन गरें । "यो कथा संसाररोगले ग्रस्त-पारेकालाई संजीवनी बूटी हो," भनीकन वेदका विद्वान् (वेदवेत्ता) हरू रामभक्तिको वर्णन गर्दछन् ॥ ९८ ॥

यस्मा रामभक्तिका मार्गरूप (रामभक्ति-भएका-स्थानमा जाने-बाटो-स्वरूप) राम्रा-राम्रा-सात-सींढी छन् [सातैओटा सींढी चढ्यो-भने भक्तिदेवी भेट्टिन्छिन्, त्यतिलाई के मुश्किल छ र ? तर] ॥ ३ ॥ परमेश्वरको कृपा जसका उपर हुन्छ, त्यही सकस-मात्रै यी सींढीमा पाइला राख्तछ ॥ ९९ ॥

मन-कामना-सिद्धि नर पावा ❀ जो यह कथा कपट तजि गावा ॥
कहहिं सुनहिं अनुमोदन करहीं ❀ ते भवनिधि गोपद इव तरहीं ॥१००॥
सुनि सुभ कथा हृदय अति भाई ❀ गिरिजा बोली गिरा सुहाई ॥
नाथ कृपा मम गत संदेहा ❀ रामचरन उपजेउ नव नेहा ॥१०१॥

जो व्यक्ति कपट छाडेर यो कथाको पाठ गर्दछ; त्यसले सकल-मनोरथ-सिद्धि पाउँछ । जो मानिस् भन्दछन् सुन्दछन् मञ्जूरगर्दछन् , तिनीहरू संसारसागरलाई गोष्पदजस्तै (गाईका पाइलाले परेका खाल्डाभरीको पानीजस्तै) गरेर तर्दछन् ॥ १०० ॥

यो-शुभकथा सुन्दा पार्वतीका मनलाई अतिप्रिय लाग्यो । अनि उहाँले सुन्दर वाणी बोल्नुभयो—"हेनाथ ! हजूरका कृपाले मेरो सन्देह गयो । रामचरणमा प्रेमको उदय भयो" ॥ १०१ ॥

दो०—मैं कृतकृत्य भइउँ अब, तव प्रसाद बिस्वेस! ।
राम भगति दृढ़ ऊपजी, बीते सकल कलेस ॥२३१॥

हेविश्वनाथ ! हजूरका अनुग्रहले म कृतकृत्य भएँ । रामजीमा दृढ भक्ति उत्पन्न भई, मेरा सकल-क्लेश सिद्धिए ॥ २३१ ॥

[इति उमा-शंकर-संवाद]

चौ०—यह सुभ संभु-उमा-संवादा ❀ सुखसंपादन समन बिषादा ॥
भवभंजन गंजन संदेहा ❀ जनरंजन सज्जनप्रिय एहा ॥१०२॥

यो कल्याणमूर्ति-शंकरजीको र पार्वतीको संवादले आनन्द पैदागर्दछ, खेदलाई नष्ट पार्दछ । यो संवाद संसारलाई तोड्ने, सन्देहलाई दूर गर्ने, भक्तजनलाई आह्लाद दिने, सज्जनलाई मनपर्ने छ ॥ १०२ ॥

रामउपासक जे जग माहीं ❀ एहि सम प्रिय तिनके कछु नाहीं ॥
रघु-पति-कृपा जथामति गावा ❀ मैं यह पावन चरित सुहावा ॥१०३॥

संसारमा जो रामजीका उपासक (उपासनागर्ने भक्त) छन्, तिनलाई यो-बराबर प्यारो चीज केही छैन । रघुनाथजीका कृपाले मैले यो सुन्दर-पवित्र-रामचरित्र यथाबुद्धि वर्णन गरें ॥ १०३ ॥

[इति भरद्वाज-याज्ञवल्क्य-संवाद]

एहि कलिकाल न साधन दूजा ❀ जोग जग्य जप तप व्रत पूजा ॥
रामहिं सुमिरिअ गाइअ रामहिं ❀ संतत सुनिअ राम-गुन-ग्रामहिं ॥१०४॥
जासु पतितपावन बड़ बाना ❀ गावहिं कवि श्रुति संत पुराना ॥
ताहि भजहिं मन! तजि कुटिलाई ❀ राम भजे गति के नहिं पाई ॥१०५॥

यो कलिकालमा-योग-यज्ञ-जप-तप-व्रत-पूजाइत्यादि दोस्रो साधन केही हुँदन, रामजीलाईनै संझनुपर्दछ, रामजीलाईनै गाउनुपर्दछ, निरन्तर रामजीका गुणगणको वर्णन सुन्नु पर्दछ ॥ १०३ ॥

पतितहरूलाई पवित्र-पार्नुनै जसको ठूलो बानी छ, भनेर कवि-वेद-पुराणहरू वर्णन

गर्दछन् , हेमन ! कुटिलपनालाई छाडेर उनै रामजीलाई भज् । रामजीलाई भजेर सद्गति कसले पाएको छैन ? ॥ १०५ ॥

[इति सतपञ्च चौपाई]

छन्द—पाई न केहि गति पतितपावन राम भजि सुनु सठ मना ! ॥
गनिका अजामिल व्याध गीध गजादि खल तारे घना ॥
आभीर जवन किरात खस स्वपचादि अति अघरूप जे ॥
कहि नाम बारक तेऽपि पावन होंहि राम ! नमामि ते ॥१७॥

पतितपावन-रामजीलाई भजेर कसले सद्गति पाएको छैन ?, ए ! बदमाश ! मन ! सुन् , पिंगला[१]-वेश्या, अंजामिल[२]-वाहुन, व्याधा[३], गिद्ध[४], हात्ती[५] इत्यादि अनेक-दुष्टलाई रामजीले तार्नुभएको छ, आभीर, यवन किरात, खस, चाण्डालइत्यादि जो जो पापमूर्ति छन् ती-पनि एक-पटक नामोच्चारण गर्नाले पवित्र हुन्छन्*......। हेराम ! हजूर्लाई नमस्कार गर्दछु ॥१७॥

रघु-वंस-भूषन-चरित यह नर कहहिं सुनहिं जे गावहीं ।
कलिमल मनोमल धोइ विनु श्रम रामधाम सिधावहीं ॥
सत पंच चौपाईं मनोहर जानि जो नर उर धरहिं ।
दारुन अविद्या पंच जनित विकार श्री-रघु-वर हरहिं ॥१८॥

यो रघुवंश-भूषण-रामजीको चरित्र (रामायण) लाई जो भन्दछन्, जो सुन्दछन्, जो गाउँदछन्, तिनीहरू विना-परिश्रम कलिकालका-पापलाई र मनका रागद्वेषादि-मललाई धोएर रामजीका धाममा पुग्दछन् । जो मनुष्य पाँचहजारएकसय[१] चौपाईलाई मनोहर जानेर

---

(१) नाठाहरूलाई आधारातसम्म ढुक्काढुक्का निराश भएकी पिंगला-वेश्याले बाँकी-आधारात हरि-भजन गरी र त्यो-पनि तरी ।

(२) अजामिल नाम भएको दुराचारी वाहुन मर्ने लागेका-वेलामा, शूद्रावाटजन्मेको नारायण नामक आफ्नो-छोरालाई बोलाउँदा तऱ्यो ।

(३) जरा-नाम-भएको ब्याधा मृगका-भ्रान्तिले कृष्णभगवानूका पाउमा बाणप्रहार-गर्दा तऱ्यो ।

(४) जटायु-नाम-भएको गिद्ध मर्नेवेलामा रामजीको दर्शन पाएर तऱ्यो ।

(५) मदान्ध-भएको गजेन्द्र ग्राहले ग्रास-गरेका-वेलामा कमलको फूल टिपेर हरिलाई अर्पण गर्दैमा तऱ्यो ।

[*] आभीर-यवन-किरात-हूणप्रभृति अधमजाति पनि सत्संग पाएर हरिको नामोच्चारण गर्दा तर्दछन् , तरेका छन् , तर्नेछन् भनी भागवतमा लेखिएको छ—

किरातहूणान्ध्रपुलिन्दपुल्कसा आभीरकंका यवनाः खसादयः ।
येऽन्ये च पापा यदुपाश्रयाश्रयाः शुध्यन्ति तस्मै प्रभविष्णवे नमः ॥ [स्कन्ध २।अ.४]

(१) "रामचरितमानस (योरामायण) मा लगभग चौपाईको संख्या पाँचहजार—एकसय छ. ती जम्मै—चौपाईलाई हृदयमा धारण गर्नाले अविद्या—अस्मिता—राग—द्वेष—अभिनिवेश यी ५ वाट पैदा

हृदयमा धारण-गर्दछन्; तिनका अविद्यादि पांचवस्तुले पैदागरेका-विकारलाई श्रीरघुनाथजीले हरि-दिनुहुन्छ ॥ १८ ॥

सुन्दर सुजान कृपानिधान अनाथ पर कर प्रीति जो ।
सो एक राम अ-काम-हित निर्बानप्रद सम आन को ॥
जा की कृपा-लव-लेस तें मतिमंद तुलसीदासहूँ ।
पायेउ परम विश्राम राम समान प्रभु नाहीं कहूँ ॥१९॥

जो सुन्दर-बुद्धिमान्-कृपानिधान-र-अनाथका उपर प्रीति गर्नैहोस्, त्यस्ता ता निष्काम-भएकालाई निर्वाणप्रद (मोक्ष) दिने एउटा रामजी हुनुहुन्छ, अर्को उहाँजस्तो को छ र १। जसका कृपाका लवलेशले मन्दबुद्धि तुलसीदासले पनि विश्राम पायो [संसाररूपी-जीर्ण-झाडीमा भड्कँदा-भट्कँदा थकित-भएका तुलसीदासले आरामी पायो, भट्कने झन्झट सदा-सर्वदाका निमित्त हट्यो] श्रीरामजीजस्ता प्रभु कहीं छैनन् ॥१९॥

दो०-मो सम दीन न दीनहित, तुम्ह समान रघुबीर ।
अस बिचारि रघु-बंस-मनि, हरहु बिषम-भव-भीर ॥२३२॥
कामिहि नारि पिआरि जिमि, लोभिहि प्रिअ जिमि दाम ।
तिमि रघुनाथ ! निरंतर, प्रिअ लागहु मोहि राम ! ॥२३३॥

हे रघुवीर ! मजस्तो दीन-दुःखी कोही छैन, हजूरजस्तो दीनहितकारी कोही छैन। हे रघुवंशमणि ! यस्तो विचार गरेर कठोर-भएको संसार-भयलाई हरणगर्नुहोस् ॥२३२॥ जस्तै कामीहरूलाई स्त्री प्यारी हुन्छे, जस्तै लोभीलाई दाम (दौलत) प्यारो हुन्छ, हेरघुनाथ ! हेराम ! त्यस्तै मलाई निरन्तर हजूर प्यारो-लागी-दिनुहोस् ॥२३३॥

श्लोक-यत्पूर्वं प्रभुणा कृतं सुकविना श्रीशम्भुना दुर्गमं
श्रीमद्रामपदाब्जभक्ति मनिशं प्राप्नोतु रामायणम् ।
मत्वातद्रघुनाथनामनिरतं स्वान्तस्तमः शान्तये
भाषाबद्धमिदं चकार तुलसीदासस्तथा मानसम् ॥१॥

सर्वसामर्थ्यवान् र विविधकल्पनाकुशल (कवि) भएका शङ्करजीले जो रामायण बनाउनु-भएको हो, त्यो-रामाणलाई दुर्गम (दुर्बोध = कठिन) जानेर, निरन्तर श्रीरामचन्द्रजी

हुने क्लेशलाई रघुनाथजीले नष्ट पारिदिनुहुन्छ" यस्तो व्याख्यान धरैले गरेका छन्। कसैकसैले " ४ पा यस्तो व्याख्यान धरैले गरेका छन्।

हुने क्लेशलाई रघुनाथजीले तष्ट पारिदिनुहुन्छ" यस्तो व्याख्यान धरैले गरेका छन्। कसैकसैले " ४ पा

भएको छन्द चौपाई कहलाउँछ, रामचरितमानसका-उत्तरकाण्डका-काकभुशुण्डी-गरुड-संवादका अनि

एकसय पाँच (१०५) चौपाई मात्रै हृदयमा धारण गर्नाले पूर्वोक्त फल हुन्छ" यस्तो व्याख्यान गरेका छ

यी २ व्याख्यान वाहेकअरूअरू व्याख्यान जवर्दस्तीले गरिएका हुन् ।

को चरणकमलमा भक्ति लागीरहोस् भन्नाका निमित्त र आफ्ना अन्तःकरणको अन्धकार हटाउनाका निमित्त रघुनाथजीको नामकीर्तनमा तत्परभएको त्यहीरामायणलाई तुलसीदासले तदनुसारैको भाषामा रचनागरेको यो मानस रामायण बनाएँ ॥ १ ॥

पुण्यं पापहरं सदाशिवकरं विज्ञानभक्तिप्रदं
मायामोहमलापहं सुविमलं प्रेमाम्बुपूरं शुभम्।
श्रीमद्रामचरित्रमानसमिदं भक्त्यावगाहन्ति ये
ते संसारपतङ्गघोरकिरणैर्दह्यन्ति नो मानवाः ॥२॥

यो-पवित्र-पापहारी-कल्याणकारी-ज्ञान-भक्तिदायक-माया–मोहरूपपाप-हारक–निर्मल-प्रेमजलपूर्ण-र उत्तम-भएको रामचरितमानसमा भक्तिपूर्वक जो गोता लाउँछन् (डुबेर सुन्ने, हेर्ने गर्दछन्) ती-मानिस सँसाररूपी–प्रचण्ड-सूर्यका-किरणले दग्ध हुँदैनन् ॥ २ ॥

इति सज्जनताजनार्दनं गुणवश्यं वरिवस्यता सता।
निरमीयत भावबोधिनी खलु टीका कुलचन्द्रशर्मणा ॥१॥

◆

टीकाकारको वक्तव्य

अभय भइ अशुद्ध ग्रन्थ राखें अगाडी;
रसिक! सुजन! यौटा शुद्ध छ ब्रह्म तेही।
ग्रहण गर गुणैको दोषको ख्याल छाडी
त्रिगुण–मय–जगत्मा छैन निर्दोष केही ॥ १ ॥

अनुचित किन बोलें? यो भयो भारि भूलै
प्रवलतर सबैको ज्ञानधारा वहन्छ।
प्रकृति बलवती छ प्रेरणा यो फजूलै
किन गरु? अब जस्मा चित्त राजी रहन्छ ॥ २ ॥

* * *

इति भावबोधिनीसमलङ्कृते श्रीरामचरितमानसे सकलकलिकलुषविध्वंसने
अविरलभक्तिसंपादनो नाम सप्तमः सोपानः।

शुभं भूयात्। मङ्गलं भूयात्।

। श्रीरस्तु।

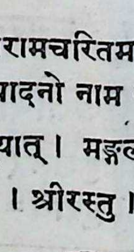

श्रीरामायणजीको आरती

आरति श्रीरामायन जीकी ❀ कीरतिकलित ललितं सियपीकी । [टे०]
गावत ब्रह्मादिक मुनि नारद ❀ बालमीक विग्यान विसारद ॥
सुकसनकादि सेष अरु सारद ❀ वरनि पवनसुत कीरति नीकी ॥ १ ॥
गावत वेदपुरान अष्ट दस ❀ छओ सास्त्र सबग्रंथनको रस ।
मुनिजन धन सन्तनको सरवस ❀ सारअंस सम्मत सबहीकी ॥ २ ॥
गावत सन्तत सम्भु भवानी ❀ अरु घट संभव मुनि विज्यानी ।
व्यास आदि कबिवर्ज बखानी ❀ कागभुसुंडि गरुडके हीकी ॥ ३ ॥
कलिमल हरनि बिषयरस फीकी ❀ सुभग सिंगार मुक्ति जुवतीकी ।
दलन रोगभव मूरि अमीकी ❀ तात मात सबविधितुलसीकी ॥ ४ ॥

❀ श्रीरामको आरती ❀

जगमग जगमग जोतिजगी है । रामआरती होन लगी है । [टे०] कंचनभवन रतनसिंघासन । दासन डाँसे झिलमिल डासन ॥ तापर राजत जगत प्रकासन । देखत छबि मति प्रेम पगी ॥ राम आरती होन लगी है ॥१॥ महँकत धूप वरत महताबी । झलकत कुण्डल रविछबिदावी । अङ्गअङ्ग सुन्दरता फावी । आनन्दकी सरिता उमगी है–रामआरती होन लगी है ॥२॥ घंटा घडी मृदङ्ग वजावत नूपुर पगधरि नाचत गावत । पूरत संखहि चवँर-डोलावत । सुनतहि दूरिविलाय भगी है–रामआरती होन लगी है ॥३॥ रूपदेखि जननी हरषतु हैं, असुरिनदेव सुमन वरषतु हैं । करि दंडवत चरन परसतु हैं, सुमति रामके रङ्गरगी है–रामआरती होन लगी है ॥४॥

❀ सीतारामको अर्को आरती ❀

नख-सिख छविधरकी । आरती करिये सियवरकी [टे०] लाल
पीतअम्बर अति साजें । मुख निरखत सादर ससिलाजैं । तिलकचिलक
भालनार राजैं कुंकुमकेसरकी–आरती करिये सियवरकी ॥ १ ॥ सीसफूल
झलकत हैं । चन्द्रहार मोती हलकतु है। करकंकनकी छवि झलकतु है ।
जगमग दिनकरकी–आरती करिये सियवरकी ॥ २ ॥ मृदुतरवनमे अधिक-
ललाई, हासविलास न कछु कहिजाई । चितवनकी गति अतिसुखदायी,
मनही मन फरकी–आरती करिये सियवरकी । ३ ॥ सिंघासन पर चवँवर
ढरतु हैं । साज वजत जैजै उचरतु है । सार अस्तुति देव करतु है । लोट-
रनि अनुचरकी–आरती करिये सियवरकी ।४॥

संकटमोचनाष्टक

बाल समय रवि भच्छ कियो तव तीनिहुँ लोक भयो अँधियारो।
तेहिते त्रास भई सवको अतिसंकट काहुते जात न टारो।
देवन आनि करी विनती तव छाँडि दियो रवि कष्ट निवारो।
को नहिं जानत है जगमै यह संकटमोचन नाम तिहारो ॥१॥
वालिके त्रास कपीस वसै तहँ जात महाप्रभु पन्थ निवारो।
चौंकि महामुनि शाप दियो दिसि चारि फिरे न सुपास विचारो।
कै द्विजरूप लवाय महाप्रभु सो तुम दासको शोक निवारो।
को नहिं जानत है जगमें यह संकटमोचन नाम तिहारो ॥२॥
अङ्गद के संग कीश अनेक गए सिय खोज कपीश पुकारो।
जीवतना वचिहौ हमसों जु विना सुधिलै इतको पगु धारो।
हारि थके तट सिन्धु सवै तव लै सियकी सुधि प्राण उवारो।
को नहिं जानत है जगमै यह संकटमोचन नाम तिहारो॥३॥
रावण त्रास दई सियको तव रक्षक ह्वै करि शोक निवारो।
ताहि समय हनुमान महाप्रभु जाइ सवै रजनीचर मारो।
मागत सीय अशोक सों आगिदौ दै प्रभु मुद्रिका शोक निवारो
को नहिं जानत है जगमै यह संकटमोचन नाम तिहारो ॥४॥
रावण जुद्ध अचानक कीह्न सुनागके फाँस सवै सिर डारो।
श्रीरघुवीर समेत सवै दल मोह भयो तव संकट भारो।
आनि खगेसहिंको हनुमानसो वन्धन काटिकै फाँस निवारो।
को नहिं जानत है जगमै यह संकटमोचन नाम तिहारो ॥५॥
वाण लगे उर लक्ष्मणके प्रभु प्राण तजो सुतरावण मारो।
लै गृह वैद्य सुषेण समेत सुखी गिरिद्रोण सो वीर उधारो।
आनि सजीवनि हाथ दई तव लक्ष्मणके तुम प्राण उवारो।
को नहिं जानत है जगमे यह संकटमोचन नाम तिहारो ॥६॥
वन्धु समेत जवै महिरावणलै रघुनाथ पताल सिधारो।
देविहि पूजि भली विधिसों वलिदेन दोऊ जन मन्त्र विचारो।
जाय सहाय भयो तवहीं महिरावण सेन समेत सँहारो।
को नहिं जानत है जगमें यह संकटमोचन नाम तिहारो ॥७॥
काज कियो वड़लोगनके तुम वीर महाप्रभु देखि विचारो।
कौन सो संकट मोहिं गरीवको सो तुम सों नहिं जात है टारो।
वेगि हरौ हनुमान महाप्रभु जो कछु संकट होय हमारो।
को नहिं जानत है जगमें यह संकटमोचन नाम तिहारो ॥८।

॥ इति श्रीतुलसीदासकृत संकटमोचनाष्टक ॥

श्री

गोस्वामि तुलसीदास

कृत

रामशलाका प्रश्न

सु	प्र	उ	वि	हो	मु	ग	व	सु	नु	वि	घ	धि	इ	द
र	रु	फ	सि	सि	रें	वस	है	मं	ल	न	ल	य	न	अं
सुज	सो	ग	सु	कु	म	स	ग	त	न	ई	ल	धा	वे	नो
त्य	र	न	कु	जो	म	रि	र	र	अ	की	हो	सं	रा	य
पु	सु	थ	सी	जे	इ	ग	म	सं	क	रे	हो	स	स	नि
त	र	त	र	स	इ	ह	व	व	प	चि	स	य	स	तु
म	का	ा	रे	र	मा	मि	मी	ह्मा	ा	जा	हू	हीं	ा	जू
ता	[illegible]	रे	री	ह्र	का	फ	खा	जि	ई	र	रा	पू	द	ल
नि	[illegible]	मि	गो	न	म	ज	य	ने	मनि	क	ज	प	स	ल
हि	[illegible]	म	स	रि	ग	द	न	ष	म	खि	जि	मनि	त	जं
सिं	मु	न	न	कौ	मि	ज	र	ग	धु	ख	सु	का	स	र
	क	म	अ	घ	नि	म	ल	ा	न	व	ती	न	रि	भ
	[illegible]	व	अ	ढा	र	ल	का	ए	तु	र	न	नु	घ	थ
	[illegible]	सु	ह्य	रा	र	स	हि	र	त	न	ष	ा	जा	ा
		ा	ला	धी	ा	रि	ज	हू	हीं	खा	जू	ई	रा	रे

प्रश्न-गर्ने रीति

प्रश्नकर्ताले आफ्ना हृदयमा श्रीरामजीको श्रद्धा-विश्वासपूर्वक ध्यानगर्नु अनी माथी-लेखिएका-कुनै-मा औंला राख्नु तेसैकोष्ठको त्यो-अक्षर छुट्टा कुनै-कागज-अथवा-स्लेटमा लेख्नु, त्योकोष्ठ-समेत

दशौं-कोष्ठको अक्षर पनी लेख्नु, त्यहाँ-देखी दशौं-दशौं-कोष्ठको अक्षर लेख्तै-जाँदा आरंभ-को-सम्मा १ चौपाई तयार हुन्छ, कोष्ठमा (ा) यस्तो मात्रा-मात्र आयो भने चौपाईका वीचमा त्यसको गणना नगर्नु, त्यो-मात्रा दशौंपर्ने-आयो-भने नवौं अक्षर ह्रस्व-भये-पनि दीर्घ लेख्नु । अनी त्यो-चौपाईका अर्थको अनुसार प्रश्नको उत्तर बुझ्नु । जस्तै-कसैले प्रथमकोष्ठको अक्षर (सु) मा औंला राख्यो-भने दशौं-अक्षर जम्मा गरी लेख्ता पूर्वोक्तप्रकारले—

सुनु सिय सत्य असीस हमारी, पूजहि मन कामना तुम्हारी । यो चौपाईबन्यो । यस्को अर्थका अनुसार "प्रश्न उत्तम हो । कार्य सिद्ध हुनेछ" यस्तो उत्तर बुझ्नुपर्दछ ।

द्वितीयकोष्ठको-अक्षर (प्र) मा औंला राख्यो भने दशौंदशौं अक्षर जम्मा-गर्दा–

प्रविसि नगर कीजै सब काजा, हृदय राखि कोसलपुर राजा । यो चौपाईबन्यो । यस्को अर्थका अनुसार "प्रश्न वेस हो । अयोध्याधीश-श्रीरामजीलाई हृदयमा राखेर काम गर । फल सिद्ध हुनेछ" यस्तो उत्तर बुझ्नुपर्दछ ।

तृतीयकोष्ठको-अक्षर (उ) मा औंला राखेर दशौंदशौं अक्षर जम्मा-गर्दा—

उघरे अन्त नहोइ निबाहू, कालनेमि जिमि रावण राहू ॥ यो चौपाई बन्यो यस्का अर्थको अनुसार "प्रश्न असल होइन । सुटुक्क सिद्ध गर्न आँटेको काम प्रकट होला र तिम्रो भलो हुनेछैन" यस्तो उत्तर बुझ्नु पर्दछ ।

चतुर्थकोष्टको अक्षर (वि) मा औंला राखेर दशौंदशौं अक्षर जम्मा गर्दा—

विधिवस सुजन कुसंगति परहीं, फणिमणिसम निजगुण अनुसरहीं । यो चौपाई बन्यो । यस्को भावार्थको अनुसार "कुसंग छाड । सत्सङ्ग गर । कार्य सिद्ध हुन मुश्किल छ" यस्तो उत्तर बुझ्नुपर्छ ।

पञ्चमकोष्ठको-अक्षर (हो) मा औंला राखेर दशौंदशौं अक्षर जम्मा गर्दा

होइहै सोइ जो राम रचि राखा, को करि तरक बढावहिं शाखा । यो चौपाईबन्यो यसबाट "कार्य सिद्ध हुनालाई सन्देहै छ, श्रीरामजीको भरोसा राखेर काम गर" यस्तो उत्तर बुझ्नुपर्दछ ।

षष्ठकोष्ठ-(मु) अक्षरमा औंला राखेर दशौंदशौं अक्षर जम्मा गर्दा–

मुदमंदलमय संतसमाजू, जिमि जगजङ्गम तीरथ राजू । यो चोपाई बन्यो । "प्रश्न उत्तम हो । कार्य सिद्ध होला" यस्तो उत्तर बुझ्नुपर्छ ।

सप्तमकोष्ठको अक्षर (ग) मा औंला राखेर दशौंदशौंअक्षर जम्मा गर्दा–

गरल सुधा रिपु करय मिताई, गोपद सिन्धु अनल सितलाई । यो चोपाई "प्रश्न उत्तम हो, ठुलो कार्य सिद्ध हुनेछ" यो उत्तर बुझ्नुपर्दछ ।

अष्टमकोष्ठको अक्षर (व) मा औंला राखेर दशौंदशौं-अक्षर जम्मा गर्दा–

वरुन कुबेर सुरेस समीरा, रनसनमुख धरि काह नधीरा । यो चौपाई बन्यो । कार्य सिद्ध हुन कठिन छ" यो उत्तर बुझ्नु पर्दछ ।

नवमकोष्ठको-अक्षर (सु) मा औंला राखेर दशौंदशौं अक्षर जम्मा-गर्दा–

सुफल मनोरथ होहुँ तुम्हारे, रामलषन सुनि भए सुखारे । यो-चौपाई बन्यो "प्रश्न अति उत्तम हो, फल सिद्ध हुनामा विलम्ब छैन" यो उत्तर बुझ्नुपर्दछ ।

यस्ताप्रकारले आफ्ना मनले चिताएका प्रश्नको उचित उत्तर प्रायः मिल्न आउँछ ।

* * *